

Մ Ա Ղ Ա Բ Ի Ա
Ա Ր Բ Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս
Օ Ր Մ Ա Ն Ե Ա Ն

Ա Ձ Գ Ա Պ Ա Տ Ո Ի Մ

Ա

Ս. Է Ջ Մ Ի Ա Մ Ի Ն

Մ ԱՐԲ ՕՐԱՆՆԵԱՆ

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՏՈՐ Ա

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ
ՍԿԻԶՔԷՆ ՄԻՆԶԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ
ՅԱՐԱԿԻՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՎ ՊԱՏՄՈՒԱԾ

ԳՐԵՑ

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԻ

3160

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՆՈՒԻՐԵԱԼ
Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԻԹԵԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՕՆ ՀՌԶԱԿՄԱՆ
1700 ԱՄԵԱԿԻՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

2001

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Ն. Ս. ՕԾՈՒԹԻԻՆ
Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

*Հրատարակուած
արդեամբ եւ ծախիւք
Յարգարժան
Տիար Տիգրան Կարապետեանի*

ԽՈՍՔ ՕՐՆՈՒԹՅԱՆ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից հոգու բերկրանքով, Հայրապետական սիրով ու բարձր գնահատանքով ողջունում ենք «Ազգապատում»-ի նոր հրատարակությունը, որը նվիրվում է հեղինակի՝ Հայ Եկեղեցու նվիրյալ ու երախտարժան հոգևորականի և կարկառուն գիտնականի, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի ծննդյան 160-ամյակին: Սրբազան Պատրիարքի պայծառ հիշատակի արժանի ոգեկոչում է այս նախաձեռնությունը, որ Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի լույսի ներքո իրականացվում է Գերաշնորհ Տ. Շահե արքեպիսկոպոս Աճեմյանի շնորհակալ նախաձեռնությամբ և Տիար Տիգրան Կարապետյանի ազնիվ հովանավորությամբ:

Օրմանյան Պատրիարքի հիմնարար այս աշխատության վերահրատարակությունը առավել կարևորվում է առաջին անգամ իրականացվելով Մայր Հայրենիքում՝ նոր կյանք կերտող ազատ ու անկախ Հայաստանում, որի երազը իր մեծ և ուժեղ հոգում մշտապես կրում էր Պատրիարք Սրբազանը՝ իր սերնդակիցների հետ:

Այսօր Մենք երախտագիտությամբ ենք հիշում Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանին, խոնարհումով՝ նրա մեծության առջև: Անձնորդ ու եռանդուն գործունեությամբ ամբարված նրա վաստակը շարունակում է հորդաբուխ լուսավորել ազգային մեր կյանքի հոգևոր-իմացական բնագավառները: Հայ Եկեղեցու քաջ հովիվը հավատավոր իր խոսքը և բազմիմաց մտքի արգասիքները հարազատ ժողովրդին է մատուցել եկեղեցագիտական ու հայագիտական մեծարժեք գործերով, թողնելով հարուստ ու թանկագին ժառանգություն: Մասնավորաբար նրա «Ազգապատում»-ը Հայ Եկեղեցու պատմությունը համակարգված ներկայացնելու առաջին և առաջուր եզակի փորձն է, ուր մեկ ամբողջության մեջ ներհյուսված է Հայ Եկեղեցու և ժողովրդի պատմությունը՝ որպես ճշմարիտ գնահատական Հայոց Եկեղեցու առաքելության:

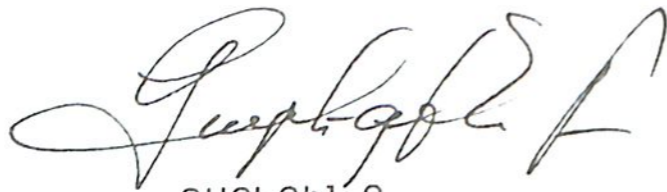
Օրմանյան Սրբազանի անձի մեջ ներդաշնակորեն շաղախված էին տիպար հոգևորականի և գիտնականի կոչումն ու նվիրումը, բնատուր մանկավարժի սերը: Հոգևոր-ազգային մեր կյանքում զորացնելով նաև կրթության հիմքերը, Սրբազան Պատրիարքը Գևորգյան ճեմարանում և Արմաշի դպրեվանքում հասունացրեց մի սերունդ, որը մեր ժողովրդի համար հույսերով և միաժամանակ հիասթափություններով լեցուն բարդ ժամանակաշրջանում՝ 20-րդ դարասկզբին կազմեց Հայ Եկեղեցու անվանի հոգևորականների պանծալի փաղանգը:

Հայրապետական Մեր օրհնությունն ենք բերում Տ. Շահե արքեպիսկոպոս Աճենյանին, «Ազգապատում»-ի վերահրատարակությունն իրականացնող բոլոր հայորդիներին և հայցում Բարձրյալի օրհնությունը նրանց կյանքին, նրանց բարի ու աստվածահաճո գործերին:

Մենք հավատում ենք, որ «Ազգապատում»-ի էջերից մեր ժողովրդի զավակներին է փոխանցվելու մեծագործ Պատրիարքի անվարան հավատը առ Աստված և անսակարկ սերը Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու հանդեպ, նրա հայրենապաշտ ոգին: Թող Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի կյանքն ու գործը՝ միտված հայոց պայծառ գալիքին, որպես ծառայության օրինակ, որպես գիտելիքի ու իմացության ճանապարհներով անհոգնաբեկ ընթանալու նվիրում հարատև ոգեշնչեն սերունդներին:

Մշտնջենական աղոթք ու լույս հոգվույն Օրմանյան Սրբազան Պատրիարքի և անթառամ հիշատակ նրա անվանը: Երանյալ են արդարները, քանզի «Տէր սիրէ զարդարս» (Սղմ. 145.9):

Օրհնությամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՕՆՔ ՀՈՒՉԱԿՄԱՆ 1700 ԱՄԵԱԿԻ առիթով նշանակուած Հրատարակութիւններու Յանձնախումբը վաղուց որոշած էր գիտնականներու, յատկապէս պատմագէտներու խումբի մը յանձնել ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ամբողջական եւ մեծածաւալ նոր աշխատանքի մը պատրաստութիւնը եւ հրատարակութիւնը: Դժբախտաբար, նախատեսուած ծրագիրը չիրականացաւ: Ուստի, վեհափառ Հայրապետը որոշեց վերահրատարակել Մաղաքիա Օրմանեանի եռահատոր ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԸ, անոր առաջին տպագրութեան համաձայն, նկատելով, որ ան մինչեւ այսօր կատարուած ամբողջական եւ համապարփակ միակ աշխատանքն է նուիրուած Հայ Եկեղեցոյ պատմութեան: Օրմանեան բնութագրած է իր հեղինակած աշխատանքը իբրև

ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ

ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՅԱՐԱԿԻՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՎ ՊԱՏՄՈՒԱԾ,

այլ խօսքով՝ Հայ Եկեղեցոյ պատմութիւնը:

1958-ին Պէյրութ հրատարակուած երկրորդ տպագրութեան սկիզբը, երջանկայիշատակ վազգէն Ա. Հայրապետը գրած է. «Երանաշնորհ Մաղաքիա Օրմանեան Պատրիարքի մեծ գործը՝ ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԸ, վերահրատարակել կը նշանակէ անգամ մը եւս հայ ժողովուրդին ներկայացնել Հայաստանեայց եկեղեցոյ ալեկոծ այլ հերոսական բազմազարեան կեանքի պատկերը:

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԸ երկու հազար տարիներու պատմութիւնն է՝ աշխարհի հնագոյն քրիստոնեայ ազգերէն մէկուն՝ հայ ժողովուրդին»:

Սոյն հրատարակութեան առթիւ մեր սրտագին զգացումն է ու բարեմաղթանքը, որ Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիան, Երեւանի պետական համալսարանի Պատմութեան եւ Աստուածաբանութեան ֆակուլտետները, գործակցաբար, պիտի իրականացնեն նոր ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԸ, որ ընդգրկէ շարունակութիւնը Օրմանեանի երեք հատորներուն:

ԾԱՀԷ Արքեպիսկոպոս ԱՃԷՄԵԱՆ

Միաբան Մայր Աթոռոյ

Դեկան Երեւանի պետական համալսարանի
Աստուածաբանութեան ֆակուլտետի

Պատմություն գրողներ զանազան նպատակներ կ'ունենան, եւ ըստ այնմ կը կազմեն իրենց ծրագիրը: Ոմանք աշակերտելու համար ամփոփումներ կը պատրաստեն, ուրիշներ գիտնականներու համար քննադատություններ կը գրեն, ոմանք ալ մասնաւոր շրջաններ կ'ուսումնասիրեն: Մեր նպատակը ասոնք չեն, այլ հանրութեան համար, եւ անելի ժողովրդական դասակարգին համար, Ազգային Եկեղեցւոյ լիակատար պատմություն մը պատրաստել, եղելությունները դասաւորել, դիւրիմաց ոճով բացատրել, եւ ընթերցանութեան դիւրամատչելի ընել:

Ասոր հետ մէկտեղ կ'ուզենք Հայոց Ազգային Եկեղեցւոյն հոգին ճշդութեամբ ցոլացնել, Հայադաւան Ուղղափառ Եկեղեցւոյն իսկությունը բացատրել, եղելությունները իրենց կապակցութեան մէջ ներկայել, լուսաբանութեան եւ կատարեալ ըմբռնման պէտք եղած յարակից հանգամանքները ցուցնել, Հայ Եկեղեցւոյ ընդդիմաբաններուն ըսածներն ու ըրածները անուղղակի կերպով ցրել, առանց վիճաբանութեան մտնելու, մէկ խօսքով պարզ պատմութեան շրջանակէն դուրս չելլել:

Հետեւաբար մեր աշխատութեան մէջ պէտք չէ փնտռել, ոչ քննադատական հետազօտություններ, ոչ գիտական ուսումնասիրություններ, եւ ոչ ալ կազմաւորեալ բանավեճեր, այլ կ'ուզենք եղելությունները պատմել իրենց պարզութեան մէջ դասաւորել, երկբայականներն ու ասանդականներն ալ իրենց կարգին յառաջ բերել, հաւանականութեան աստիճանն ալ ցոյց տալով:

Այդ նպատակին ծառայել, կը կարծենք հանրութեան համար անհրաժեշտ եղած պէտք մը լրացնել, որ համառօտություններով չի գոհանար, քննադատականներով կը յոգնի, հռոմէադաւան հոգւով գրուածները օտարացած կը գտնէ, եւ ամբողջական պատմություն մը առձեռն պատրաստ չունի: Այսպիսի աշխատութեան մը հետու ժամանակներէ մտադրությունն ունէինք, բայց պաշտօնական տաղտապանքներէ ազատ միջոց մը պէտք էր անոր ձեռնարկելու համար: Միայն թէ շատ ուշ մեր ձեռքն անցաւ այդ պատեհը, երբ կեանքի արեւը իր մուտքին կը մօտենայ. այնպէս որ կասկածի տեղի կրնայ տալ, թէ պիտի կարենա՞նք վերջացնել աշխատությունը, որուն երկու տարիէ ի վեր կը զբաղինք, եւ գոնէ նոյնչափի մըն ալ պէտք կայ լրացուած եւ հրատատակած ըլլալու համար: Այդ մասին մեր նշանաբանն է. Մինչդեռ ժամանակս ի ձեռս է, գործեսցուք զբարիս (Գաղ. 2. 10):

Մեր նպատակին նկատմամբ այսչափը բաւական սեպելով, աշխատութեան մասին գիտելիքները հետեւեալ կերպով կ'ամփոփենք. -

Ա. Ներկայ պատմությունս գրելու ատեն աշխատեցանք, որչափ հնար էր, սկզբնական պատմիչներուն, այսինքն պատմութեանց աղբիւրներուն դիմել, եւ պէտք եղած ատեն բառացի ալ անոնց բացատրությունները գործածել իբրեւ վկայություն:

Բ. Նոր պատմագիրներէ կամ պատմութեան խմբագիրներէ օգտուեցանք այն առիթներուն մէջ, որ մեզի անձանօթ մնացած աղբիւր մը կամ վկայություն մը յառաջ կը բերեն:

Գ. Պատմական խորհրդածութեանց եւ անձերու եւ անցքերու գնահատութեանց մասին մեր տեսութեանց հետեւեցանք ազատօրէն, հիմ ունենալով եղելութեանց կշռադատությունը: Ուզեցինք առաջնորդել, այլ ոչ բռնադատել ընթերցողին դատողությունը:

Դ. Մեր կարծիքն է թէ էջերու ներքեւ ծանօթությունները, եթէ հեղինակին հմտությունը կը բարձրացնեն, ընթերցողին ուշադրությունը կը կաշկանդեն, որ եթէ ծանօթութեանց նայի՝ կապակցությունը կը շփոթէ, իսկ եթէ չնայի՝ կորուստ մը ըրած կը կարծէ: Այդ պատճառներով սոյն գործին մէջ այլ խուսափած ենք էջերու ներքեւ ծանօթություններ դնել:

Ե. Եթե ծանօթութեան նիւթը կարելոր է, համառօտ ակնարկով գրուածին մէջը անցուցած ենք, իրկ եթէ կարելոր չենք սեպած՝ բոլորովին զանց ըրած ենք:

Չ. Նոյն իսկ վկայութեան կոչուած աղբիւրները, եւ բառացի բացատրութեամբ յառաջ բերուած խօսքերուն տեղերը՝ գրուածին կարգը դրած ենք փակագիծով: Միայն երեք գիրով նշանակած ենք հեղինակը կամ գիրքը, հայերէն տառով հատորը, եւ թուահամարով երեսը կամ էջը:

Է. Երեք գիրով նշանակուած գիրքերուն այբուբենական ցուցակը պիտի տրուի գործին վերջը, բայց այժմէն ալ անոնց բացատրութիւնը անհրաժեշտ ըլլալով, իւրաքանչիւր պրակի կողքին ներսի կողմը պիտի տրուի նոյն պարկին մէջ յիշուած գիրքերուն ցուցակը:

Ը. Իւրաքանչիւր գիրքի համար ցուցած ենք ոչ միայն հեղինակն ու մակագիրը, այլեւ մեր գործածած օրինակին հրատարակութեան քաղաքը, տպարանը ու տարին, ըստ այնմ բաղդատելու համար: Անոնք որ ուրիշ տպագրութիւն ունին, քիչ ու շատ մերձաւորութեամբ տեղը կրնան գտնել:

Թ. Պարբերական հրատարակութեանց համար, ինչպէս են օրագիր, հանդէս, տարեցոյց եւ այլն, երեք տառէն առաջ երկու թուանշանով, այսինքն տասնորդականով եւ միաւորով, ցուցած ենք տարին, որ եթէ փոքր է՝ 1900 հարիւրամեակին, իսկ եթէ մեծ է՝ 1800 հարիւրամեակին կը պատկանի: Այսպէս 89 պիտի իմացուի 1889, եւ 09 պիտի կարդացուի 1909: Իսկ Սուրբ Գիրքէն յիշուած վկայութիւններ, սովորական կերպով ցուցուած են:

Ժ. Գրուածքին կարգին (§) հատուածի նշանակով փակագիծի մէջ դրուած թիւերը կը ցուցանեն այն հատուածին թիւը, որուն մէջ յիշատակուած է միեւնոյն եղելութիւնը կամ անձնաւորութիւնը:

ԺԱ. Չանագան աղբիւրներէ բառացի յառաջ բերուած կտորներուն մէջ սովորական ուղղագրութիւնը պահած ենք, քանի որ մեր նպատակը իմաստն է, եւ բառագնութեան կամ տառադարձութեան խնդիրներով չենք զբաղիր:

ԺԲ. Գործս նիւթի կամ շրջանի համաձայն մասերու եւ գլուխներու բաժնած չենք. այլ իւրաքանչիւր կաթողիկոսի ժամանակը իբրեւ մաշտոց մը առած ենք, եւ նոյն միջոցին մէջ պատահած եղելութիւնները անոր անունին ներքեւ գրած ենք:

ԺԳ. Նախորդին մահուանէ ետքը մինչեւ յաջորդին ընտրութիւնը անցած ժամանակամիջոցը, կամ աթոռոյ պարապութեան միջոցը միշտ նախորդին անունին ներքեւ պահած ենք:

ԺԴ. Ամսաթիւերը նշանակած ենք ինչպէս որ գտած ենք: Հին եւ նոր տոմարներու տարբերութիւնը սկսելէն ետքը՝ ամէն անգամ կրկին ամսաթիւ չենք դրած, եւ եղելութեան տեղէն պէտք է հետեւեցնել, թէ ո՛ր տոմարին համեմատ դրուած է:

ԺԵ. Գործը շարունակեալ հատուածներու բաժնած ենք, նիւթերու տարբերութեան կամ նմանութեան հետեւելով, եւ սկիզբէն մինչեւ վերջը մէկ շարքով թուահամարած ենք: Կոչումներն ու ցուցակներն ալ այդ թուահամարներուն համեմատ եղած են եւ պիտի ըլլան:

ԺԶ. Պէտք է յիշել, որ գործս պատրաստած աստեւ ընդարձակ թարթափելու դիւրութիւնները չենք ունեցած, եւ գոհացած ենք այն տեղեկութիւններով, զորս առաջուրնէ կազմած էինք մեր ուսումնասիրութեանց եւ դասաւանդութեանց առիթներով, եւ կամ ձեռք ձգելու բախտն ունեցանք: Ուստի եթէ մեր չտեսած աղբիւրներ կամ կամ

երեւան կ'ելլեն, դժուարութիւն ունինք որ անոնցմով մեր գրածները լրացուին կամ փոփոխուին, միայն թէ եղելութեանց կապակցութիւնը չխանգարուի:

ԺԷ. Միեւնոյն պատճառով պէտք չէ զարմանք պատճառէ կամ դիտողութեան տեղի տրուի, եթէ ներկայ պատմութեան մէջ գտնուին ինչինչ կէտեր, որ համաձայն չեն նախընթաց հրատարակութիւններով մեր տուած տեղեկութիւններուն կամ յայտնած կարծիքներուն: Նոր աղբիւրներու տեղեկութիւններու համեմատ եղած տարբերութիւններ մեզի համար առաքելութեան փաստ մը պէտք է նկատուին:

ԺԸ. Երբեք միտուրնիս դրած չենք պատմական տեղեկութեանց մասին վերջին խօսքը ըսած ըլլալ, քանի որ աղբիւրներու հաւատարմութեան ճամբով կ'ուզենք յառաջել: Ուստի եթէ մեր անձին համար ալ խստապահանջ ենք, իրաւամբ չենք հանդուրժեր որ ուրիշներ կեղակարծ տեղեկութիւններով, քմահաճ մեկնաբանութիւններով եւ դիտումնաւոր աղաւաղումներով պատմութիւն կազմեն:

ԺԹ. Տարիք եւ ժամանակ եւ պարագայք մեզ յուսադիր չեն ըներ, որ երկրորդ տպագրութեամբ աւելի կատարելագործումներ կարենանք աւելցնել սոյն աշխատութեան, թէպէտ կ'ընդունենք թէ նորագիւտ աղբիւրներ եւ նորանոր ուսումնասիրութիւններ այդ բանը կրնան թելադրել կամ պահանջել իսկ: Նոյն իսկ գործս լրման հասցնելու երաշխաւորութիւնն ալ ոչ որ կրնալ մեզի տալ, եւ ոչ մենք մեզի խոստանալ. ուստի այժմէն յանձնարարութիւն եւ խնդրանք կ'ուղղենք երբեմն աշակերտ՝ իսկ այժմ եղբայրակից երկուց սիրելեաց, Ճեմարանեան անդրանիկ Կարապետ Տէր-Մկրտչեան եպիսկոպոսին, եւ Դպրեվանքեան անդրանիկ Բարգէն Կիլիսեւեան եպիսկոպոսին, որ հոգ տանին լրման հասցնել, եթէ մենք չկարենանք, եւ աւելի կատարելագործեալ նոր տպագրութիւն մը հրատարակել, եթէ ժամանակին պատշաճ տեսնուի:

Ի. Պէտք չէ զանց ընենք կրկին յիշատակել այս տեղ, ինչ որ յատուկ վերտառութեամբ արդէա արձանագրեցինք: Գրական արդիւնաւորութիւններ իրենց նշանակութիւնը չեն ունենար, եթէ դրական արդիւնաւորութեան զօրութեամբ ի լոյս չընծայուին: Այդ միտքով թնթերցողներու երախտածանօթ զգացմամբ կը ներկայացնենք Գերապատիւ եւ Գերաշնորհ Տ. Սուրբիաս Պարզեանց սրբազան արքեպիսկոպոսին գուարթատառ բարեսիրութիւնը, եւ սոյն աշխատասիրութիւնը հանրութեան առջեւ հանելու համար մեզի նուիրած հովանաւորութիւնը:

ԻԱ. Վերջին դիտողութիւն մըն ալ: Պաշտօնապէս հրատարակմուած է որ ներկայ 1912 տարւոյ Հոկտեմբեր 13'ին հանդիսաւորապէս տօնախմբուի Հայ Տպագրութեան չորրորդ հարիւրամեակը եւ Հայ Գրութեան հնգետասաներորդ հարիւրամեակը, եւ ամէն բանասէրներ կը փութան իրենց ձօնը բերել այդ կրկնակ սրտագրաւ եւ ազգօգուտ ձեռնարկներուն, եւ իրենց երկասիրութիւնները կը նուիրեն կրկնակ յիշատակներուն: Երկուքին ալ կեանք տուողը Հայ Եկեղեցին է, երկուքին ալ ոյժ տուողներ Հայ Եկեղեցականներ են. մեր սոյն գործն ալ ներքին անձուկ կապարով միացած է անոնց հետ: Գեղեցիկ գուգադիպութեամբ մը մենք ալ ճիշդ այդ միջոցին կը ձեռնարկենք գործիս հրատարակութեան. թող այս ալ ընդունուի իբր մեր համեստ նուէրը Ազգային Եկեղեցւոյ պայծառութեան եւ Ազգային Գրականութեան զարգացման ձօնուած:

Բերա Կ. Պոլսոյ, 1912 Օգոստոս 12, Ձեռնադրութեանս յիաներորդ տարեմուտին:

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՏԷՐՆ ՄԵՐ ՅԻՍՈՒՄ ԶՐԻՍՏՈՍ

1. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

ՅԻՍՈՒՄԻ ԶՐԻՍՏՈՍԻ աւետարանական քարոզութիւնը եւ սորվեցուցած վարդապետութիւնը, լոկ տեսական կերպով աւանդուած սկզբունքներ չէին, այլ գործնական կեանքի կանոններ եւ կը պարունակէին, փոփոխ յարաբերութիւններ հաստատելու բնութիւնն ունէին, յատուկ պաշտամունքի ձեւեր կը սորվեցնէին, ներքին իշխանութեան հիմեր կ'աւանդէին, մէկ խոսքով ամփոփ եւ կազմակերպեալ եւ կանոնաւորեալ մարմիններ ձեւացնելու ամէն տարրները կը ներկայէին: Ինչ ալ ըլլան հետագին քննադատներու տեսութիւնները քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան վրայ, անուրանալի է, որ անդստին իր սկիզբէն քրիստոնէութիւնը հաւաքական մարմնոյ մը ձեւով առաջ եկաւ. եւ այդ հաւաքական կամ ժողովական միութիւնը՝ Եկեղեցի անունով նշանակուեցաւ. որ է ժողով կամ ժողովուրդ, զի ոչ միայն վարդապետութեան, այլ եւ պաշտամունքի եւ կենցաղի եւ իշխանութեան կենսական տարրներով միաւորուած ու կապուած էր: Եկեղեցի անունը Յիսուս ինքն ալ գործածեց իր հիմնած հաստատութիւնը նշանակելու համար (ՄԱՏ. ԺԶ 18, ԺԸ. 17), իրմէ ետքն ալ իր աշակերտներուն համախմբութիւնը նոյն անունով ճանչուեցաւ (ԳՐԾ. Ը. 1, ԺԲ. 1), եւ այդ անունը անխտիր գործածուեցաւ թէ անոր ամբողջութեան եւ թէ անոր մասերուն վրայ: Այսպէս Թեսաղոնիկեցւոց (Ա. ԹԵՄ. Ա. 1), Գաղատացւոց (ԳԱՂ. Ա. 2), Կորնթացւոց (Ա. ԿՐՆ. Ա. 2), Կենթրացւոց (ՀՌՄ. ԺԶ. 1) եկեղեցիներ կոչուեցան, սոյն քաղաքներու քրիստոնէայ համախմբութիւնները. նոյնիմկ ընտանեկան խումբերն ալ առտնին եկեղեցի կոչուեցան (ՓԻՄ. Ա. 2, ՀՌՄ ԺԶ. 5), եւ Եկեղեցի անունը քրիստոնէութեան հետ նոյնանշան եղաւ, եւ քրիստոնէութեան պատմութիւնն ալ եկեղեցական պատմութիւն անունն առաւ: Անոնք որ ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն կ'աւանդեն, պարտաւոր են մանրագին խուզարկութեանց մտնել, աոր սկսելուն եւ ընդարձակուելուն, հետզհետէ ունեցած զարգացման եւ կազմակերպութեան մանրամասնութիւնները քայլ առ քայլ դիտել. պարագաները ուսումնասիրել, եւ ազդեցութեանց ներգործութիւնները հետազօտել: Մենք այդ կէտերուն հետեւելու պարտք չունինք. որովհետեւ նպատակնիս է պարզապէս մեր Ազգային Եկեղեցւոյն պատմական եղելութիւնները քաղել եւ որչափ հնար է զանոնք իրենց իրական եւ իսկական ստուգութեանը վերածել: Ինչ որ ընդհանուր տեսութիւններով՝ քրիստոնէութիւն կամ քրիստոնէական եկեղեցի կոչուած տիեզերական հաստատութեան վրայ՝ պատմութիւնն ու գիտութիւնը կը հաստատեն, մասերու վրայ ալ կը ճշմարտուի. եւ մասնաւոր եկեղեցւոյ պատմութիւն մի չի պարտաւորուիր նորէն նոյն կէտերով զբաղիլ:

2. ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հայոց Եկեղեցւոյ պատմութիւնը ձեռք առած ատեննիս կը զգանք թէ ծանոթ աշխատութեան պէտք ունինք զայն իր իսկութեան վերածելու համար: Մէկ կողմէն խառնիխառն աւանդութիւններ յաջողած են անստոյգ եւ տարադէպ գրոյցներու ալ դուռ բանալ, իսկ միւս կողմէ՝ քաղուածոյ պատմութիւն գրողներէն չասեր, աւելի քան պատմական հաւատարմութենէ ներշնչուելու, նպատակաւոր դիտումներէ ազդուած են եղելութիւնները իրենց հաճոյից հպատակացնել, եւ հանգամանքներու այլայլութեամբ եւ տարադէպ մեկնութեամբ անոնց բռնազբօսիկ նշանակութիւններ եւ քմահաճոյ գունաւորումներ տալ: Գիտենք թէ ամենամօտ ժամանակներու մէջ, ազգային եկեղեցական պատմութիւնն սկսած է իր ուղղամիտ ուսումնասիրողներն ունենալ, սակայն գործը դեռ իր լրումը չէ ստացած: Մենք ալ անոնց աշխատանքներէն օգտուելու իսկ, բազմաթիւ եւ բազմազան զննութեանց պէտքը կը տեսնենք: Այդ նպատակին մէջ

յաջողելու համար, պետք զգացած ենք, որչափ հնար է, գերծ մնալ սահմանափակ տեսություններէ ու հետեւողութենէ, եւ ամէն կէտ իր սկզբնական աղբիւրին մէջ ուսումնասիրել, եւ միայն անոնց վրայ հիմնուիլ: Քանի որ բուն նպատակնիս եղելութեանց ստուգութիւնն է, եւ ոչ մեկնութեանց ու խորհրդածութեանց ոճն ու կերպը, յատուկ ուշադրութիւն պիտի դարձնենք ժամանակագրական ուսումնասիրութեանց, եւ դիպուածոց չարայարութեան, որք շատ անգամ ստուգութեան լաւագոյն փաստերն են: Յատուկ ձեւ մըն ալ ընտրած ենք մեզ, նիւթերու կարգաւորութեան համար, եւ գլուխներու բաժանումը թողով, եկեղեցւոյ պետերուն չարքը ընդունած ենք իբր գլխակարգութիւն, եւ ժամանակակից եղելութիւնները եւ պարզեւներն իրարու մօտեցուցած ենք իւրաքանչիւրն իշխանութեան ժամանակամիջոցին ներքեւ:

3. ՅԻՍՈՒՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ահա թէ ինչու մեր առաջին գլուխը Յիսուսի Քրիստոսի անունով բացինք, որովհետեւ նա ինքն է Եկեղեցւոյ Հիմնադիրը. ոչ միայն Ընդհանուր Եկեղեցւոյ, այլ եւ իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցւոյ գլուխը, եւ յատկապէս այն եկեղեցիներու, որոնք առաքելական են եւ անմիջական կերպով Քրիստոսի Առաքեալներէն մէկին կամ միւսին ձեռքով հիմնուած եւ սկզբնաւորուած են: Քրիստոսի կենդանութեան, կամ լաւ եւս՝ նորա աշխարհի վրայ եղած միջոցին, անտարանական վարդապետութիւնը անձուկ սահմաններէն դուրս չեղաւ. այնպէս որ ոչ մի մասնաւոր կամ ազգային եկեղեցի չի կրնար իր անունը յիշուած գտնել նոյն միջոցին, եւ ոչ ալ իր եկեղեցին Յիսուսի հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ գտնել: Բացառութիւն պէտք է սեպել, եթէ ինչինչ աւանդութիւններ, թէպէտ մթին եւ անհաստատ, առիթ կ'ընծայեն մեզ, Յիսուսի եւ Հայոց մէջ տեղի ունեցած յարաբերութեանց յիշատակութիւնն ընել: Առաջին առիթը կու տայ մեզի Մոզերուն գալուստը, որոնք Արեւելքէն եկան նորածին Յիսուսի երկրպագելու (ՄԱՏ. Բ. 1): Ասոնց հայրենիքը հիններէն շատեր Մոզուց աշխարհ են կոչած, եւ մեր հեղինակներ առիթ առած են Մոկաց աշխարհ իմանալ, եւ Մոկացի նախարարներ կամ գոնէ Մոկացի նախարար մը կարծել երեք մոզերը կամ մոզերէն մէկը, եւ մինչեւ իսկ մոզերէն մէկուն, Ս. Գասպարի գերեզմանը ցուցնել Մոկս աւանի մօտ Ակնդաշտայ վանքին մէջ: Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ մոզերը անելի ներքին Արեւելքէն եկած կ'ընդունի, որք ճամբուն վրայ Հայոց թագաւոր Աբգարէն դիւրութիւններ եւ տեղեկութիւններ կ'ընդունին, եւ նոյնիսկ Աբգարի ընծաները կը տանին նորածին Յիսուսի (10 ԲԱՉ. 64): Ազգային աւանդութիւն մը յիշատակելով, չենք ուզեր Մոզերու ինքնութիւնը որոշելու ընդհանուր խնդիրին մէջ մտնել:

4. ԱԲԳԱՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱԲՈՐՆԵՐԸ

Բայց ասկէ անելի հռչակուած աւանդութիւն է, թէ այն հեթանոսները, որոնք Յիսուսի Երուսաղէմ մտած առթին, ներկայ գտնուեցան (ՅՈՎՀ. ԺԲ. 20), Հայ պատգամաւորներ եղած ըլլան, Աբգար թագաւորէն դրկուած (ԽՈՐ. 106): Բայց այս աւանդութեան առաջին աղբիւրը ասորական է եւ կը քաղուի Լարուքնիա Եդեսացի դպիրին գրութենէն: Սորա պատմածին համեմատ՝ Աբգար թագաւոր Ոսրոյնիոյ կամ Եդեսիոյ, պատգամաւորներ կը դրկէ Ասորիքի Հռոմայեցի բղեշխին, որք կը գտնեն զայն Ելաթերուպոլիս (այժմ Պէլթրիպրին) քաղաքը, եւ դարձած ատեննին Երուսաղէմ կը հանդիպին, եւ Յիսուսի կատարած բժշկութիւններուն լուրը կը բերեն Աբգարին, որ հիւանդ էր: Աբգար չկրնալով անձամբ Երուսաղէմ երթալ, նամակով եւ պատուիրակով Յիսուսը Եդեսիա կը հրաւիրէ, որ գայ զինքն բժշկէ, եւ Հրէից հակառակութենէն ազատուելով խաղաղութիւն վայելէ (ԼԱԲ. 3): Այդ պատմութիւնը իր բնագիրին մէջ պարզապէս ասորական է, նոյն գոյնով ալ փոխանցուած է Եւսեբիոսի պատմութեան մէջ (ԵԲՍ. 59). եւ միայն Խորենացիի պատմութեան մէջ, Աբգար իբր Հայոց թագաւոր ցուցուած եւ պատգամաւորներն ալ Հայ նախարարներ եղած, եւ Երուսաղէմի մուտքին առթիւ Յիսուսի ներկայացող հեթանոսներուն հետ նոյնացուած են: Երեք պատմիչներն ալ համամիտ են ըսելու, թէ Յիսուս չէ ընդունած Եդեսիա երթալու հրաւերը, եւ խոստացած է իր կողմէ աշակերտ մը դրկել որ Աբգարի հիւանդութիւնը բժշկէ, եւ ճշմարտութիւնը ստրվեցնէ: Այս պատասխանը

Լաբուրնիայի մէջ պարզապէս բերանացի տրուած է (ԼԱԲ. 5). իսկ Եւսեբիոսի եւ Խորենացիի մէջ գրաւոր նամակի վերածուած է (ԵԲՄ. 60, ԽՈՐ. 106), եւ նամակի պատճեն մըն այ յառաջ բերուած է, որ եթէ վաւերական ըլլար, Աւետարաններէն աւելի նուիրական պիտի սեպուէր: Սակայն աւանդութիւնը կրկնակի դժուարութեանց կը բախի, եւ ոչ միայն Լաբուրնիայի պատմութիւնը իր մէջ ստուգութեան նշանները զուրկ կը գտնուի, այլեւ Արգարին Հայոց թագաւոր լինելը արտաքին եւ ժամանակակից պատմութեան չի համապատասխաներ: Բայց եթէ Ծաղկազարդի օրը ոչ, գոնէ Հոգեգալստեան օրը Երուսաղէմի մէջ Հայեր ներկայ եղած կրնանք ըսել: Այն օրը զանազան տեղերու գաղթականներ իրենց լեզուն լսեցին առաքեալներուն բերնէն (ԳՐԾ. Բ. 8), եւ իրենց լեզուն լսող Հայեր ալ գտնուեցան: Թէպէտ սովորական օրինակներու մէջ կը կարդանք, ի Միջագետս, ի Հրեաստանի եւ ի Գամիրս (ԳՐԾ. Բ. 9) սակայն Տերտուղիանոս Ափրիկեցի եւ Օգոստինոս Հիպպոնացի՝ բազմահմուտ մատենագիրներ, ի Միջագետս, ի Հայաստան եւ ի Գամիրս կարդացած են նոյն կտորը՝ իրենց ունեցած օրինակին մէջ: Եւ կարի իրաւամբ, վասնզի Հրեաստան՝ Հրէից համար գաղթականութեան երկիր չէ, եւ ոչ ալ դիրքով Միջագետքի ու Կապադովկիոյ մէջտեղն է, զի Գործոց հեղինակը տեղագրական շարքով մը կը յիշէ զանազան երկիրները: Այդ մեկնութիւններուն մասին ինչ ալ ըլլայ ստուգութիւնը, պարտք սեպած ենք մենք ազգային յիշատակները զանց չընել, բայց միանգամայն անոնց մասին եղած կարծիքներն ալ յիշել:

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

5. ԵՂԵՍԻՈՅ ԶԱՐՈՉՈՒԹԻՒՆԸ

Լաբուրնիայի աւանդական պատմութեան համեմատ, Յիսուսի համբառնալէն ետքը, Յուդա-Թովմաս առաքեալ, երկոտասաններէն մէկը, մականուանեալն Դիդիմոս, որ է Երկուորեակ (ՅՈՀ. ԺԱ. 16), իր երկուորակից Թադէոս Դիդիմոսը, որ եօթանասնից թիւէն էր, կը դրկէ Եղեսիա, Յիսուսի տուած խոստումը կատարելու համար: Թովմասի միջամտութեան իբր պատճառ կրնայ ընդունուիլ, թէ առաքելական կանոնաց յիշածին համեմատ, Հնդիկք եւ ամենայն գաւառք որ շուրջ գնովա են, մինչեւ ի ծովն վերջին, Թովմասի վիճակած էին, թէպէտեւ քիչ ետքը Ուռհա, եւ ամենայն քաղաքք որ շուրջ գնովա, Մծբին եւ Արաքք եւ սահմանակիցք Միջագետաց, Հայք եւ ամենայն հիւսիսի եւ հարաւ, վիճակած կ'ըսուին Թադէոսի (ԿԱՆ. 9): Սակայն ի դէպ էր թերեւս երկուքը իրար միացնելով, միեւնոյն վիճակը համարել, եւ հարազատ եղբայրներ իրար գործակից նկատել: Բայց ինչ ալ ըլլայ վիճակներուն խնդիրը եւ առաքեալներուն ունեցած դերը, մենք կը բաւականանանք նկատի առնել միայն Թադէոսի Եղեսիա գալը: Ըստ այս աւանդութեան, Թադէոս կ'իջեւանի Տուրիա անուն Հրէայի մը տունը, Արդիու անուն նախարար մը լուր կուտայ Արգարի. Թադէոս արքունիք կը տարուի, Արգար կը հիանայ ու երկրպագութիւն կ'ընէ, եւ իբր Յիսուսէ խոստացուած բժիշկը կ'ընդունի. Թադէոս կը քարոզէ, Արգար կը հաւատայ եւ հրաշքով կը բժշկուի, ինչպէս նաեւ կը բուժուի Արդիուի կաղութիւնը: Արգար շատ հարուստ ընծաներ կը նուիրէ, բայց Թադէոս կը մերժէ, եւ համարձակութիւն կ'ընդունի ժողովուրդին քարոզելու: Այստեղ ընդարձակ քարոզութիւններ դրուած են Թադէոսի բերանը (ԼԱԲ. 19-30): Քրիստոնէութիւնը կը հաստատուի Եղեսիոյ մէջ. իշխաններ ու իշխանուհիներ եւ ժողովուրդներ խմբովին քրիստոնէայ կ'ըլլան, եկեղեցիներ կը կանգնին եւ աւետարանը կը զօրանայ Եղեսիոյ մէջ: Այս ամէն պարագաները գրեթէ նոյնութեամբ կը կրկնուին Եւսեբիոսի (ԵԲՄ. 63-75) եւ Խորենացիի կողմանէ ալ (ԽՈՐ. 107): Բայց շարունակութեան մէջ իրարմէ կը տարբերին: Եւսեբիոս Թադէոսի վախճանին վրայ բնաւ չի խօսիր, Լաբուրնիա զայն Եղեսիոյ մէջ մեռած եւ թաղուած կը պատմէ: Իսկ Խորենացի զայն Եղեսիայէն մեկնած եւ Արտագ եկած կ'ըսէ (ԽՈՐ. 108): Երբոր Լաբուրնիա կը յիշենք, կը նկատենք անոր աստրերէն օրինակը, որ վերջերս գտնուած է, եւ ոչ հայերէն թարգմանութիւնը, որ բոլորովին համաձայն է Խորենացիի յիշած ուղեւորութեան: Ճատեր աւելորդ կը համարին այդ տարբերութեան վրայ անդրադառնալ, բոլորովին իսկ կարեւորութենէ զուրկ համարելով Արգարու Եղեսիոյ դարձին պատմութիւնը. սակայն մենք պէտք կը զգանք փոքրիշատէ

տոյն կէտը լուսաբանել, Հայոց եկեղեցւոյն առաքելականութեան կէտը տեսնելով այդ խնդրին մէջ:

6. ԵՐԿՈՒԹԱԴԷՈՍՆԵՐ

Լաբուրնիայի ասորերէն եւ հայերէն օրինակներու տարբերութիւնը, առաջին տեսութեամբ կրնայ Հայ թարգմանիչին յանդգնութեան վերագրուիլ, որ համարձակած է բնագիրը աղաւաղել իր ազգին նպաստաւոր պարագաներ մուսանելով անոր մէջ: Սակայն բոլորովին օտարոտի չէր լինէր, նոյնիսկ Ասորիներու վերագրել աղաւաղութեանց ներմուծումը (1): Այդ կարծիքը հաւանական է կը դառնայ երբ դիտենք, որ ասորի բնագիրին համեմատ Աբգար, տակաւին Թաղէոս չմեռած, անոր հարուստ զարդեր եւ կարասիներ կը դրկէ, որպէսզի անոնցմով թաղուի, եւ Թաղէոս կը մերժէ ըսելով, թէ ինչպէս ի կեանս իմ, եւ ոչ այժմ ի մահուանս իմում ընծաներ չեմ ընդունիր (ԼԱԲ. 45): Այս բանը բոլորովին անյարմար եւ անբնական պարագայ մըն է մահուան համար, մինչ շատ լաւ կը յարմարէր ուղեւորութեան պարագային: Մեր տեսութեամբ, այս դիտողութիւններէն դուրս գալ, կրնանք մենք Թաղէոսի Հայաստանի մէջ քարոզելուն աւանդութիւնը պաշտպանել: Անկախաբար ասորական աղբիւրներէն Բուզանդ ալ կ'ընդունի Թաղէոսի Հայաստան քարոզելը (ԲՉՆ. 5) եւ Հայոց հայրապետութեան Թաղէոսի այժոռ լինելը (ԲՉՆ. 30, 41, 72) եւ հարկաւ այդ ազգային աւանդութիւնն է որ թելադրած է Լաբուրնիայի թարգմանողին, աւանդութիւնը պատմական հանգամանքներով լրացնել: Բայց նա պէտք չունէր երբեք այդ պատուաստը կատարել ազգային աւանդութեան վրայ, քանի որ Թաղէոս Դիդիմոսէ զատ, որուն գոյութիւնն իսկ անձանօթ մնացած է Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներուն, եւ միայն Ասորի հեղինակէ մը յիշուած եւ անկէ Հայերուն փոխանցուած է, կայ ուրիշ յայտնի աւետարանէ վկայեալ Թաղէոս մը՝ երկոտասաններուն մէջ (ՄԱՏ. Ժ. 3, Մար. Գ. 18) որ կոչուած է եւս Դերէոս (ՄԱՏ. Ժ. 3) եւ Յուդա Յակոբեան (ՂԿՍ. 2. 16, ԳՐԾ. Ա. 13): Ըստ այսմ հնար է, եւ թերեւս ապահովագոյն է, Յուդա-Թաղէոսի անունով մեկնել մեր Թաղէոսի առաքելութիւնը:

7. ՅՈՒԴԱ ԹԱԴԷՈՍ

Եթէ Հայ մատենագիրները քննենք, կը տեսնենք որ տարտամ եւ անորոշ գաղափար մը ունին իրենց առաջին առաքեալ Թաղէոսին վրայ, զոր երբեմն երկոտասաններէն եւ երբեմն եօթանասունուերկուքներէն մէկը եղած կը կարծեն: Բայց ճիշտ այս անորոշութիւնն է որ մեր կարծիքին կը նպաստէ, եւ կը ցուցնէ թէ նախնական աւանդութիւն մը տեղի ունեցած է Յուդա-Թաղէոսի առաքելութեան վրայ, որ յետ ժամանակաց Թաղէոս Դիդիմոսի ասորական աւանդութեան հետ խառնուած ու շփոթուած է, բայց չէ կրցած նախնական աւանդութիւնը ջնջել, եւ անորոշ եւ ներհակ յայտարարութեանց դուռ բացած է: Ամենուն տեղ բաւ է Տաթևացիին կարծիքը, որ կը գրէ թէ կենսաբուդիս սուրբ աւետարանն զԹաղէոս առաքեալն մեր յերկոտասանիցն ասէ, Դերէոս որ անուանեցաւ Թաղէոս. եւ քիչ ետքը վրայ կը բերէ, թէ ոմանք յեօթանասանիցն ասեն, զի եօթանասուն աշակերտացն գլուխ եւ վարդապետ էր (ՏԱԹ. 549): Որչափ ալ Յուդա-Թաղէոսը արեւմտեաններէ նոյնացուցուած էր Յուդա Տեառնեղբօր հետ, սակայն արեւելեան աւանդութեամբ եւ աւետարանի ուսումնասիրութեամբ ըլլալնին յայտնի է: Յուդա-Թաղէոս առաքելոյ մասին եղած աւանդութիւններէ կը քաղուի, թէ նախ Կապադովկիոյ մէջ քարոզեց ուր Թէոփիլոսը ձեռնադրեց եւ իրեն տեղ թողուց, անկէ Հայաստան մտաւ, եւ մինչեւ Պարսից կողմերը գնաց եւ Պարսկահայ գաւառներու մէջ նահատակուեցաւ: Նոյնիսկ Լատիններ կ'ընդունին թէ Հայոց առաջին լուսաւորիչներէն մին եղաւ (ՓԵԹ. Բ. 172): Այդ է մեր եկեղեցւոյ այժմեան տեսութիւնն ալ, յորմէ հետէ Միմէոն Երեւանցի կարթողիկոսը հին տոնացոյցին Առաքելոցն Բարթողիմէոսի եւ Յուդայի տօնը (ՄՇՏ. 121) բացատրական փոփոխութեամբ Առաջին Լուսաւորչաց Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի տօնին վերածեց (ՏՕՆ. 266): Չուզելով աւելի երկարել այդ մասին, եւ զանց առնելով շատ մը ուրիշ մանրամասնութիւններ, զորս հնար էր յառաջ բերել, կը յաւելունք միայն, թէ հայկական աղբիւրէ գրուած Թաղէոսի վկայաբանութիւններն ալ,

բնաւ չեն յիշեր թէ նա եօթանասնից թիւէն եղած ըլլայ (ՍՈՓ. Ը. 11, 59) եւ նոյնիսկ առաքելական կանոնք ալ Հայոց առաքեալ եղող Թադէոսի համար կ'ըսեն որ է մի յերկոտասան առաքելոցն (ԿԱՆ. 9): Վերջապէս կամ պէտք է երկու Թադէոսներ ընդունիլ իբր Հայոց առաքեալներ, կամ թէ Յուդա-Թադէոսը ճանչնալ իբր Հայոց առաքեալ, որ թերեւս աւելի ապահովագոյն է: Բայց ամէն առթի մէջ Հայոց հայրապետութեան Թադէական աթոռ (ԲԶՆ. 75), այսինքն առաքելական աթոռ լինելը ամէն կասկածանքէ բարձր կը մնայ:

8. ԱՐՏԱԶՈՒ ԲԱՐՈՉՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց աշխարհին լուսաւորութեան բուն պատմութիւնը կը սկսի Թադէոսի Հայաստան մտնելէն, որ զանազան կողմեր առաքելական պտոյտներ ընելէ ետքը կը հասնի Արտազ գաւառի Շաւարշան քաղաքագիւղը, ուր էին հովոց գետինք թագաւորացն Հայոց եւ ուր կը գտնուէր Սանատրուկ թագաւոր (2) (ՍՈՓ. Ը. 13): Թադէոսի քարոզութիւններ եւ բժշկութիւններ իրենց ազդեցութիւնը ունեցան եւ բազումք հաւատացին ի Քրիստոս, ընդ որս եւ Սանդուխտ, դուստր թագաւորին: Ատր վրայ Սանատրուկ բարկանալով կը հրամայէ սրամահ առնել զհաւատացեալսն, եւ Սանդուխտը բանտարկել: Թադէոս ազատ կը մնայ հրաշքով, եւ Սանդուխտն եւ ուրիշ բանտարկեալները կը քաջալերէ, բանտապաններէն 33 հոգի կը հաւատան եւ կը մկրտուին: Թագաւորին կողմէ իշխան մը բանտ կը դրկուի Սանդուխտը տարահամոզելու, բայց այն ալ կը հաւատայ 50 ընկերներով, եւ դարձեալ 200 հոգի կը նահատակուին թագաւորին հրամանով: Նոր փորձերէ ետքը, Թադէոս եւ Սանդուխտ եւ ուրիշ հաւատացեալներ թագաւորին առջեւ կը հանուին: Առանձին ողորքանքիներ կը գործածուին Սանդուխտի վրայ. կը սպառնան եւ կը կապեն ալ, բայց հրաշքով կապերը կը լուծուին: Թագաւորէն դրկուած նոր իշխան մըն ալ կը հաւատայ եւ մկրտուելով կը կոչուի Սամուէլ եւ կը նահատակուի. ուրիշ 3 ու 4 գլխաւորներ ալ աոր ետեւէն. անոնցմէ ետքն ալ կը նահատակուի Չարմանդուխտ անուն իշխանուի մը ի մերձաւորաց թագաւորին (ՍՈՓ. Ը. 40): Վերջապէս Սանդուխտի սպանման վճիռը կը տրուի, սակայն հրաշքներ տեղի կ'ունենան, եւ սխալմամբ դահճապետը կը զարնուի, եւ ժողովուրդէն 2000 հոգի եւս կը հաւատան ու կը մկրտուին: Իսկ Սանդուխտ կը նահատակուի կուրծքէն զարնուելով: Երեք օր ետքը կը ձերբակալուի Թադէոս առաքեալն ալ, նախ գազաններու առջեւ եւ յետոյ հնոց կը նետուի, եւ երկուքէն ալ անվնաս ազատելուն վրայ՝ 433 հոգի կը հաւատան, կը մկրտուին ու կը նահատակուին: Առաքեալը գլխատման կը տարուի, բայց դահիճը սխալմամբ իր եղբայրը՝ Չեմենտոսը կը զարնէ, զոր առաքեալը կը կենդանացնէ եւ անոր վրայ 720 հոգի եւս կը հաւատան, եւ վերջապէս Թադէոս սրով կը նահատակուի: Լոյս մը կը ճառագայթէ եւ մերձակայ վէմ մը կը բացուի եւ առաքելոյն մարմինը ներս կ'առնէ, եւ 3400 հոգի կ'ըլլան հաւատացեալները: Սանդուխտոյ նահատակութեան օր կը նշանակուի քաղոցի 7 եւ Թադէոսի քաղոցի 14. իսկ Յայսմաւորքի մէջ Օգոստոս 20-ին գրուած է. Յիշատակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի լուսաւորչին Հայոց, եւ վկայութիւն աշակերտաց իւրոց Սամուէլի եւ Չարմանդուխտու եւ բազմութեան հազարուցն որ ընդ նոսա կատարեցան ի Սանաիդրկոյ: Այս է Հայոց առաջին լուսաւորութեան պատմութեան ամփոփումը, համաձայն հնաւանդ գրութեանց, որ Դ. դարու գործ համարուած են գրազէտներէ, եւ որ պարզապէս ազգային աւանդութեան վրայ հիմնուած է: Այդ պատմութեան վրայ դիտողութիւննիս, կը յետաձգենք Բարթողիմէոսի պատմութենէն վերջ, Հայոց առաջին լուսաւորութեան պարագաները լրացնելէ ետքը:

Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԵՆՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

9. ԲԱՐԹՈՂԻՄԵՆՈՍԻ ԲԱՐՈՉՈՒԹԻՒՆԸ

Բարթողիմէոս առաքեալ անհակառակ կերպով երկոտասաններէն մէկն է (ՄԱՏ Ժ. 3, ՄԱՐ. Գ. 18, ՂԿՍ. 2. 13), եւ է նոյն ինքն Նաթանայէլ (ՅՈՂ. Ա. 45, ԻԱ. 2), որուն համար Յիսուս վկայեց, Ահա արդարեւ Իսրայելացի, յորում նենգութիւն ոչ գոյ (ՅՈՂ. Ա. 47), եւ որ

բոլոր իր ընկերներէն առաջ Քրիստոսի աստուածութիւնը դաւանեցաւ ըսելով, Դու եւ Որդի Աստուծոյ (ՅՈՂ. Ա. 49), եւ այս պատճառաւ արժանապէս Նախադասան առաքեալի փառաւոր կոչումը ստացաւ: Նորա առաքելական գործունէութեան առաջին մասը կատարուած է Մարաց եւ Եդիմացոց այսինքն Պարսից եւ Պարթեւաց կողմերը (ՍՈՓ. ԺԹ. 22), մինչեւ Եդեմ գաւառը, որ է մերձ ի սահմանս Հնդկաց (ՍՈՓ ԺԹ. 6), քարոզած է նաեւ Ասորոց եւ Դերմանիկեցոց երկիրները, եւ անկէ ետքն է որ կը մտնէ ի վիճակ Թադէի, (ՍՈՓ. ԺԹ. 24), որ է Հայոց աշխարհը: Իր առաջին մուտքն ըրած է Սիւնեաց նահանգը (ՕՐԲ. Ա. 60), Որդվաա գիւղէն սկսելով, անկէ անցած է Գողթն (ՕՐԲ. Ա. 61, ՍՈՓ. ԺԹ. 24) եւ յառաջացած դէպ Արտաշատ քաղաք: Արտաշատայ բլուրին վրայ իրարու կը հանդիպին Թադէուս եւ Բարթողիմէուս (ՍՈՓ. ԺԹ. 25), ուր մինչեւ ցայսօր կը ցուցուի Օթեաց Խաչ կոչուած տեղը, ուր երկու առաքեալներ գիշեր մը ի միասին օթեւանած են: Որչափ ալ սովորական դարձած կարծիք է, թէ Բարթողիմէուս Թադէուսի նահատակութենէն ետքը Հայաստան մտաւ անոր քարոզութիւնը շարունակելու, սակայն Բարթողիմէուսի հնաւանդ պատմութիւնը այսպիսի պայման մը կը յիշեր (ՍՈՓ. ԺԹ. 24) մանաւանդ թէ կը շեշտէ, թէ երկուքն ալ յիւր տեղիսն գացին: Յուդա-Թադէուսի եւ Բարթողիմէուսի միանգամայն քարոզելը, աւելի եւս կ'արդարացնէ երկուքին հաւասարապէս տրուած՝ Առաջին Լուսաւորիչիարու կոչումը: Ո՛չ ապաքէն Հռոմ ալ Պետրոսին ու Պօղոսին միանգամայն քարոզած լինելը կ'ընդունին, եւ երկուքն ալ հաւասարապէս իր հայրապետական պօռո՞ին հիմնադիր կը ճանչնայ: Արտաշատի տեսակցութենէ ետքը Թադէուս կ'երթայ Վասպուրական եւ Արտագ, իսկ Բարթողիմէուս կ'երթայ Հեր եւ Չարեւանդ գաւառները, կը մտնէ նաեւ Անձեւացեաց գաւառը, կը շրջի զանազան կողմեր, եւ վերջապէս կը հասնի Ադրակ: Այնտեղ իրեն կը հանդիպի Ոգուիի, Մանատրուկ թագաւորին քոյրը, որ կը հաւատայ եւ ի բաց մերկացեալ զփառս աշխարհի, առաքելոյն կը հետեւի (ՍՈՓ. ԺԹ. 26): Թագաւորը Տերենտիոս հազարապետը կը դրկէ անոնց ետեւէն, բայց սա ալ կը հաւատայ ու կը մկրտուի: Բարթողիմէուս եւ Ոգուիի եւ Տերենտիոս թագաւորին ատեանը կը հանուին, եւ հարձափորձերէ վերջ, առաքեալը կը նահատակուի փշոտ քուրերու հարուածներուն ներքեւ, իսկ միւս երկուքը եւ ուրիշ հաւատացեալներ ալ սրամահ կը նահատակուին (ՍՈՓ. ԺԹ. 28, 30): Ուրիշ եկեղեցեաց աւանդութեան համեմատ Բարթողիմէուս մորթագերծ մահուամբ նահատակուած կ'ըսուի (ՎԻԿ. Ա. 1472), ինչ որ արեւելեայց մէջ գործածուն չարչարանք մըն էր:

10. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԳԵՐԵՉՄԱՆՆԵՐԸ

Բարթողիմէուսի Հայոց առաքեալ ըլլալուն, եւ Հայաստանի մէջ նահատակուելուն պատմութիւնը ընդհանուր է բոլոր քրիստոնէայ եկեղեցիներու մէջ, այնպէս որ այդ մասին բնաւ դժուարութեան հանդիպելու կամ առարկութիւններ լուծելու պէտք չի մնար: Եթէ տարբերութիւն մը կայ, նահատակութեան տեղոյն անունին վրայ է, որ մեր Խորենացիէն Ուրբանոս (ԽՈՐ. 295) կամ Արեբանա (ԽՈՐ. 112) կոչուած է, որ Ուրբանոպոլիս ալ գրուած է, սակայն օտարներ աւելի մերձաւորութեամբ Ալբանոս կամ Ալբանուպոլիս կը գրեն: Այդչափ տարբերութիւններ զարմանալի պէտք չէ երեւին, քանի որ անձանօթ անուններուն՝ ընդօրինակողներու ձեռքով կրած աղաւաղումները սովորական բաներ են: Միւս կողմէ ալ պէտք է դիտել որ Պոլիս յունարէնի եւ Ուրբանոս լատիներէնի մէջ քաղաքի իմաստ ունին, եւ յատուկ անուններու կը կցուին: Ամենէն որոշ մնայ Ալբանոս կամ Ալբան (Albanus) անունը, որ լոկ տառի մը տարբերութեամբ կը նոյնանայ Ադրակ (Albacus) անունին հետ, ուր է Ս. Բարթողիմէուսի նշանաւոր մայրավանքը, այժմեան (3) քաղաքին մօտ, եւ ուր է սուրբ առաքելոյն գերեզմանը ըստ ազգային աւանդութեան: Գերեզմանին պարագային հաւանական բացատրութիւնէ աւելի է, եւ կրնայ իբր փաստ նկատուիլ Բարթողիմէուսի կատարած առաքելական քարոզութեան: Իսկ Թադէուսի նահատակութիւնն ալ Արտագու մէջ, նմանօրինակ հաստատութիւն կը գտնէ Ս. Թադէուսի մայրավանքին գոյութեամբ, այժմեան Մակու քաղաքին մօտ, եւ անոր մէջ պատուուած Թադէուսի գերեզմանովը: Այսպէս Հայոց եկեղեցին կրնայ իր Առաջին Լուսաւորիչներովը, եւ անոնց նուիրական գերեզմանները ցոյց տալ իբր իր առաքելական սկզբնաւորութեան անհակառակելի փաստեր, ինչպէս Հռոմ ալ Պետրոսի եւ Պօղոսի

գերեզմաններով կը փաստաբանէ իր առաքելական սկզբնաւորութիւնը: Առաքեալներէն իւրաքանչիւրը Քրիստոսէ անմիջաբար ստացած իշխանութեան գորութեամբ աշխարհի զանազան կողմերը տարածուելով քրիստոնէայ եկեղեցիներ կազմակերպեցին, որք առաքելականութեան կնիքը եւ անունը սեփականեցին, եւ որք իրենց համար ինքնուրույն գոյութեան իրաւունք ստացան, յատուկ եւ ինքնագլուխ հայրապետական պառօններով, ինչպէս եղաւ նաեւ Հայոց հայրապետական պառօնը: Առ այս նպաստեց նաեւ Հայաստանի քաղաքական կացութիւնը, որ այն միջոցին որչափ ալ Հռովմայեցոց եւ Պարթեւաց կողմանէ բռնադատուած, եւ մեկին կամ միւսին համակերպելու պարտաւորուած էր, սակայն գրաւուած եւ գավառի վերածուած երկիր չէր. ինքինշխան պետութեան եւ ինքնագլուխ իշխանութեան իսկութիւնը կորսուած չէր, եւ յատուկ թագաւորներով կը կառավարուէր:

11. ՈՒՐԻՇ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ

Հայաստանի առաքելական քարոզութեան յիշատակութիւնները լրացնելու համար աւելցնենք, թէ Թադէոսէ եւ Բարթողիմէոսէ զատ Հայաստանէ անցան կ'ըսուի եւս Թովմաս, որ Հնդկաց առաքեալը եղած է ըստ աւանդութեան: Շմաւոն կամ Սիմոն Նախանձայոյզ ալ, որ իբր Պարսից առաքեալ ճանչուած է (ԽՈՐ. 110) եւ որուն անունով կը պարծի ցարդ Քաղղէացոց Բաբելոնի կամ Տիգրբոնի պատրիարքութիւնը, Հայաստանէ անցած է: Յովհաննէս Աւետարանիչի գրած Կաթողիկէայց թուղթերէն առաջինին ճակատը հին ձեռագիրներէ ոմանց մէջ Պարթեւաց եւ Հայոց անունը նշանակուած է, ուստի շատեր կը հետեւեցնեն թէ Յովհաննէս ալ այն կողմերը քարոզած է: Պետրոսի առաջին Կաթողիկէայց թղթոյն սկիզբը կը յիշուին Պոնտացիք եւ Կասպադովկացիք (Ա. ՊԵՏ. Ա. 1), որով Փոքր Հայոց կողմերը քարոզած լինելը կ'իմացուի: Մատաթիայի համար ալ կ'ըսուի թէ մինչեւ Խաղտեաց կողմերը շրջած է: Ինչպէս կը տեսնուի, Հայեր իրենց երկու առաքեալներէն զատ, ուրիշ առաքեալներու ալ այցելութիւնը ունեցած են:

12. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի ժամանակագրութիւնը հաստատել բաւական դժուարութեանց տեղի կու տայ: Նախ եւ առաջ պէտք է նկատի առնուլ այն հիմնական տարբերութիւնը, զոր Հայաստանի քաղաքակրթութեան մասին կը ներկայեն մեր Խորենացիին եւ Հռովմայեցի պատմագիրներուն յառաջ բերած անուններն ու ժամանակագրութիւնները: Խորենացիին համեմատ Քրիստոսի թուականին սկիզբը Հայոց թագաւոր կը գտնուի Աբգար եւ կ'ապրի մինչեւ 34 թուականը, որուն կը յաջորդեն Անանէ 34-38, Սանատրուկ 38-68, Երուանդ 68-88 եւ Արտաշէս 88-129: Իսկ Հռովմայեցի պատմագիրներու համեմատ, նոր թուականին սկիզբը կը գտնուին Տիգրան Դ., որուն կը յաջորդեն Արիոբարզան եւ Արտաւազդ Ե. եւ Տիգրան Ե. (1-10), Երատտոյ (10-16), Վոնոն (16-18), Չենոն (18-34), Արշակ (34-35), Միհրդատ (35-46), Հռադամիզդ (46-53), Տրդատ(53-76) եւ Աշխադար (74-109) (5): Պատմական պարագաներու շատ մը մերձեցումներ կը թելադրեն Սանատրուկի Միհրդատի, Երուանդ-Հռոդամիզդի եւ Արտաշէս-Տրդատի նոյնացումներ կազմել, սակայն մեր նպատակը չէ քաղաքական պատմութեամբ զբաղիլ, այլ միայն եկեղեցական եւ քաղաքական պատմութեանց համաձայնութիւնները որոնել, եկեղեցական պատմութիւնը հաստատուն գետնի վրայ դնելու համար: Արդ այն Սանատրուկը որ ըստ աւանդական պատմութեան Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի նահատակողն է եղած, դժուարաւ կրնայ Միհրդատի թուականին հետ համաձայնիլ: Սակայն մենք ոչ կրնանք թուականներուն ճշդութեան վրայ պնդել, եւ ոչ այլ հարկ կը սեպենք ըսել թէ հարկաւ թագաւորն էր, որ անձամբ սպանմանց գործադրութիւնը կ'ըներ: Հետագայ պատմութիւններէն զիտենք որ Ծոփաց նախարարը Ս. Արիստակէսի, Փայտակարանի բղէշիւր Ս. Գրիգորիսի, եւ Մալախունեաց նախարարը Ս. Թեոդորոսի նահատակողներն եղան, եւ անհնար չէր որ Կորդուաց կամ Վասպուրականի կողմնակալ մըն ալ առաքեալներուն նահատակողն եղած ըլլար: Ուրիշ տեսութեամբ ալ թագաւորական հրամանի գործադիրները կրնան թագաւորի անձին հետ շփոթուած ըլլալ,

եւ թագաւորին հրամանը եւ թագաւորական հրամանը իրարու հետ փոխանակուած: Հետեւաբար բնաւ առաքելական պատմութեան ստուգութիւնը չի կրնար վտանգուած սեպուիլ, թէեւ Սանատրուկի անձին եւ ժամանակին հանգամանքները դժուարաւ յարմարին երկու առաքելայնէրուն քարոզութեան եւ նահատակութեան թուականներուն հետ: Անուններու եւ տարիներու փոփոխութեամբ աւանդական պատմութեան հիմը չի խախտիր, եղելութիւններ կրնան իրենց հանգամանքներուն մէջ բերնէ բերան այլայլուիլ, բայց այս պատճառաւ եղելութիւններ իրենց գոյութիւնը չեն կորսնցնէր: Ուրիշ աղբիւրներ Բարթողիմէոսը նահատակողը կ'անուանեն Աժդահակ թագաւոր Հայոց (ՎԻԿ. Ա. 1472), սակայն գիտենք որ արեւելքի իշխողներ տարբեր տարբեր անուններով կոչուած են, եւ ստեպ պատուանունները անուններու հետ շփոթուած են:

13. ՔԱՐՈՉՈՒԹԵԱՆՑ ԹՈՒՎԿԱՆՆԵՐ

Ուրիշ ժամանակագրական խնդիր մըն ալ ծագում կ'առնէ առաքելներուն Պաղեստինէ ցրուելուն եւ հեթանոս երկիրներ քարոզելուն թուականէն. վասնզի թէ հաւանական չ'երեւիր եւ թէ ընդհանրապէս ընդունուած չէ, որ Քրիստոսի համբարձումէն անմիջապէս ետքը հեթանոսաց առաքելութիւնները սկսած ըլլան. եւ այն ալ նոյն իսկ Գալիլիացի առաքելներուն ձեռքով: Այդ դրութիւնը ընդունիլ հարկ կ'ըլլար եթէ պնդէինք, թէ Լարուբնիայի պատմութեան համեմատ, անմիջապէս յետ վերանայոյ Քրիստոսի յերկինս առ Հայր իւր, Թաղէոս Եղեսիս եկաւ (ԼԱԲ. 6), թէ սորա քարոզութիւնը սկսաւ 35-ին եւ տեւեց մինչեւ 43, եւ թէ Բարթողիմէոս անմիջապէս յաջորդեց, եւ նահատակուեցաւ 60-ին, կամ առ առաւելն 66-ին, ինչպէս սովորաբար կը դրուի: Այդ մասին ալ մենք չենք ուզեր որոշիչ ոյժ մը ճանչնալ թուականներու խնդրոյն վրայ: Եթէ ուզենք Հայոց յուսաւորութեան եղելութիւնը նկատել անկախաբար Լարուբնեան աւանդութենէն եւ Եղեսեան յարաբերութենէն, եւ եթէ ոյժ տանք, Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի միանգամայն Հայաստան գտնուելուն, ինչ որ Օթեաց Խաչին աւանդութեան հետեւանքն է, կրնանք ամենայն դիւրութեամբ յետաձգել Թաղէոսի քարոզութեան թուականը, եւ իրարու մերձաւոր նկատել Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի նահատակութիւնները: Այս կերպով ոչ մի ընդհարում չենք ունենար ընդհանուր առաքելական գործերուն հետ, եւ Հայոց առաքելական քարոզութեան ստուգութիւնը եւ առաքելական հայրապետութեան դրութիւնը ոչ մի տկարութիւն կրած չեն ըլլար, եթէ հինգ կամ տասը տարի յետաձգուին ալ: Ազգային պատմութեան մէջ կը յիշուի Արտաշէսի կնոջ Մաթենիկի ազգականներէն Սուրբասի եւ ընկերաց նահատակութիւնը, նոյնինքն Արտաշէսի աստեն, որ մտածել կուտայ թէ հալածանքներ տեղի ունեցած են անոր ժամանակ: Մեր Արտաշէսին ալ Հռոմայեցի պատմիչներուն Տրդատին հետ նոյնացումը, եւ այս վերջնոյս տրուած 53-76 թուականը, շատ լաւ կը յարմարին ըսելու, թէ այդ միջոցներուն կրցան տեղի ունենալ առաքելներուն ալ նահատակութիւնները իրենց գտնուած նահանգներուն մէջ, հարաւային կողմնակալին ձեռքով եւ թագաւորական ընդհանուր հրամանով: Չէ՞ որ Տրդատն ալ Հռոմ գացած է Ներոնէ պսակուելու, եւ գիտակ եղած է Ներոնի ընթացքին եւ քրիստոնէից հալածանքներուն: Բայց մենք չենք ուզեր աւելի պնդել այդ մասին, զի ինչպէս ըսինք, անուններու եւ թուականներու խնդիրները զօրութիւն չունին հաստատուն աւանդութեամբ վկայուած եղելութիւն մը ջնջելու: Եթէ ոմանց համար շատ զօրաւոր չ'երեւիր Հայոց եկեղեցւոյն առաքելական հանգամանքը, հարկ կը սեպենք դիտել տալ, թէ աւելի զօրաւոր չեն ուրիշ եկեղեցիներուն առաքելականութեան աւանդութիւններն ալ, եւ նոյնիսկ Պետրոսի Հռոմ երթալուն պատմութիւնը եւ Յովհաննէսի Եփեսոս գտնուած լինելը, քննադաններէ իբր անվիճելի ստուգութիւններ չեն նկատուիր, թէպէտ եւ լատինական եւ յունական եկեղեցիներ այդ աւանդութեանց վրայ կը հիմնեն իրենց առաքելականութիւնը: Եթէ յունահռոմէական աշխարհին գործերն ալ պարզ կամ տկար աւանդութիւններով կ'որոշուին, ո՞րչափ եւս առաւել Արեւելքին եւ ներքին արեւելքին եւ այբուբենէ գուրկ Հայաստանին եղելութիւնները (6):

14. ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայոց լուսաւորութեան պատմութեան առթիւ կը յիշատակուին քանի մը նուիրական սրբութիւններ, որք Հայերուն կողմէն ամենայն երկիւղածութեամբ յարգուած են: Առաջին է Սուրբ Դաստառակը կամ Յիսուսի անձեռագործ պատկերը: Թէպէտեւ Լաբուրնիա զայն պարզապէս ձեռագործ կը նկատէ, որովհետեւ կ'ըսէ, թէ Անան առեալ նկարեաց զպատկերն Յիսուսի ընտիր դեղովք, քանզի արուեստաւոր թագաւորին էր (ԼԱԲ. 6), սակայն յունական աղբիւրէ տարածուած աւանդութիւնը կ'ըսէ, թէ Անան ջաջողեցաւ իր գործին մէջ. եւ Յիսուս դաստառակ մը առաւ ու երեսին վրայ դրաւ, եւ անմիջապէս անոր վրայ իր պատկերը նկատուեցաւ, եւ թէ այն եղաւ Անանի բերածը: Խորենացին պարզապէս կենդանագրութիւն փրկչական պատկերին կ'անուանէ զայն եւ կը վկայէ թէ կայ յԵղեսացոց քաղաքին մինչեւ ցայսօր ժամանակի (ԽՈՐ. 106): Դաստառակը երկարատեւ յատուկ պաշտանման առարկայ եղած է Եղեսիոյ մէջ, պահ մը անյայտ եղած, եւ յետոյ 539-ին նորէն գտնուած, եւ Խաչակիրներու ժամանակ արեւմուտք փոխադրուած, եւ մինչեւ ցայսօր կը ցուցուի Գենուայի (Genova) Ս. Բարթողիմէոս եկեղեցւոյն մէջ իբր բուն իսկ դաստառակը, մինչ ըստ այլոց իբր նախատիպ կը ճանչցուի Հռոմի Ս. Մեղրեստրոս եկեղեցւոյն մէջ պահուածը: Ինչ ալ ըլլայ դաստառակին մասին ստույգ պատմութիւնը, ասով զբաղելու պէտք չի մնար մեզի, քանի որ սիգրը Ասորոց քով է պահուած, եւ այժմ Իտալացոց անցած: Միւս սրբութիւնն որ տակաւին Հայոց ձեռքը կը գտնուի՝ Ս. Գեղարդն է, որով զինուորը խոցեց Յիսուսին կողը խաչէն վար առնելէ առաջ (ՅՈՂ. ԺԹ. 34): Այդ Գեղարդը Թաղէոս միասին բերած է Հայաստան (ՍՈՓ. Ը. 59) եւ այնտեղ պահուած է Գառնիի մօտ Այրի վանքը, որ Գեղարդայ վանք ալ կոչուած է. ուսկից վերջին տարիներ փոխադրուած է Էջմիածին, ուր եւ կը պահուի մինչեւ ցայսօր, եւ միւռոնի օրհնութեան գործածուած երեք սրբութիւններէն մէկն է: Երրորդն է Տիրամօր պատկերը, որ էր ի փայտն նկարեալ, զոր առաքեալները նուիրեցին Բարթողիմէոսի որ չէր կրցած ժամանակին հասնիլ եւ Տիրամայրը մահուրնէ առաջ տեսնել: Այդ պատկերն է զոր Բարթողիմէոս Հայաստան բերաւ եւ գետեղեց Անձեւացեաց գաւառը, Դարբնաց-Քար կոչուած տեղը, ուր Անահիտի տաճար մը կար, եւ ուր եկեղեցի եւ կուսաստան կանգնեց, եւ պատկերն ալ այնտեղ գետեղեց (ԽՈՐ. 295): Այս տեղն է որ Հոգեաց վանք անունով կը մնայ մինչեւ ցայժմ, այլ միեւնոյն պատկերին պահպանութեան մասին ստույգ տեղեկութիւններ կը պակսին: Վերջապէս ազգային աւանդութիւն է, թէ Թաղէոս ի միասին բերած էր այն իւղէն, զոր ինքն Յիսուս առաքելոց յանձնած էր (ՄԱՏ. 2. 13) իրենց շրջագայութեան ժամանակ: Միւռոնի օրհնութեան ատեն հին միւռոնէն նորին մէջ մաս մը խառնելու մեր արարողութիւնը, հաստատուած է այս աւանդութեան վրայ. որով եկեղեցիին գործածած միւռոնը կերպով մը կը մնանայ Յիսուսէ օրհնուած սրբալոյս իւղին հետ:

15. ՏՕՆԵԼԻ ՍՈՒՐԲԵՐ

Հայոց լուսաւորութեան ժամանակակից անձերէն են առաջին առաքեալներուն հետեւողներէն եւ աշակերտներէն ծանօթ անուններն ալ առանձինն քաղել հարկ կը սեպենք, պատմական տեղեկութիւնները լրացնելու համար: Առաջին այդ կարգին պիտի յիշենք Ս. Ադդէ, Եղեսիոյ առաջին եպիսկոպոսը: Ըստ Լաբուրնեայ, նա յառաջ արքունական կերպասագործ եւ խոյրարար էր, եւ առաքելոյն մահուրնէ առաջ իբր յաջորդ նշանակուեցաւ (ԼԱԲ. 44. 46), եւ ըստ Խորենացւոյն սրամահ նահատակուեցաւ Անանուի հրամանով (ԽՈՐ. 112): Անոր, այսինքն Սրբոյն Ադդէի եպիսկոպոսի Եղեսիոյ քաղաքի, աշակերտին Թաղէոսի յիշատակութիւնը տօնացոյցի մէջ անցած է անշուշտ ասորական աւանդութեան հետեւողութեամբ, եւ եթէ ոչ նախնական, բայց բաւական հին տօնացոյցներու մէջ ալ կը գտնուի: Ադդէի տօնին կցուած է յետոյ Ս. Արգար թագաւորին տօնը, սակայն այս հաւասարապէս հնաւանդ չէ, որովհետեւ նոյնիսկ Կիլիկեցոց վերջին ժամանակները գրուած տօնացոյցներու մէջ ալ չի գտնուիր, այլ միայն Ադդէի տօնին օրը կը յիշուի, թէ ընթեռնուն յեկեղեցւոջ գթուղթն Արգարու եւ զգիրս նորին (ԳՈՅ.): Այդ յիշատակութիւնը առիթ տուած է որ վերջին դարերու տօնացոյցները Ադդէի եպիսկոպոսի

եւ Աբգարու թագաւորի տօն մը կազմած են (ՄՇՏ. 125), յայտնի չէ թէ ինչ հեղինակութեամբ: Իսկ այժմեան տօնացոյցներուն մէջ նշանակուած՝ Նախավկայ եւ անդրանիկ թագաւորին մերոյ սրբոյն Աբգարու առանձին տօնը, միայն դար մը առաջ մուծուած է Սիմէոնեան տօնացոյցին մէջ (ՏՕՆ. 296), հարկաւ ո՛չ քննական, այլ բարեմիտ նախաձեռնութեամբ մը: Սիմէոն կաթողիկոս Աբգարին տուած նախապատուութեան առթիւ Ադդէն յետադասած է, եւ Իգնատիոսի ու Մարութայի հետ մէկ տօնի վերածած է (ՏՕՆ. 274): Ըստ այսմ Ադդէի եւ Աբգարի տօները, որ Հայոց լուսաւորութեան մասին եղող Եդեսական աւանդութեան փաստ կը նկատուին, մեր նախնեաց ժամանակ այդ նշանակութիւնը չեն ունեցած, եւ լուսաւորութեան հայկական աւանդութիւնը Եդեսականէն անկախ եղած է, եւ Եդեսիոյ եպիսկոպոսն ու թագաւորը հնաւանդ ծեսին մէջ, իբր Հայոց լուսաւորութեան գործիչներ չեն ճանչցուած: Տօնացոյցի մէջ յիշատակուած բուն ազգային տօնն է, Սանդուխտ կոյսին յիշատակը, որ նախնական տօնացոյցներու մէջ առանձինն նշանակուած է քաղոց 13-ին, եւ յետ ժամանակաց Թադէոս առաքելոյն տօնին հետ միացուած է, ինչպէս որ մինչեւ հիմա ալ կը մնայ: Սանդուխտի հաւատալուն եւ նահատակուելուն տեղեկութիւնները տուինք, միայն տարիքին վրայ հին վկայաբանութիւններ բան մը չեն յիշած, իսկ Յայսմաւորքը 12 տարեկան կը դնէ (ՅԱՅ. 262), մտածելով թերեւս որ դեռ կոյս էր, մինչ այն ատեն շատ կանուխ կ'ամուսնանային, մանաւանդ իշխանուհիները: Սակայն նկատելով Սանդուխտի գործունէութեան եւ ընթացքին հանգամանքները, պետք է աւելի չափահաս տարիքի մէջ նկատել զայն, եւ մերձաւորապէս գոնէ 18 տարեկան համարել: Ուրիշ եկեղեցիներ իբր նախավկայուհի կը հռչակեն Պօղոսի աշակերտ Ս. Թեկղ Լիկայոնացին, որ բուն մարտիրոս ալ չէ, այլ խոստովանող միայն, քանի որ տանջանքներէ անվնաս ազատվելով՝ լրացեալ տարիքի մէջ խաղաղութեամբ վախճանած է: Ըստ այսմ նախավկայուհի լինելու բառքը կրնանք աւելի իրաւամբ մեր Սանդուխտին սեփականել: Անոր գերեզմանը կը ցուցուի այժմ Նարեկի վանքին մէջ, որուն բուն անունն ալ Ս. Սանդիստոյ վանք է, թէպէտ սովորաբար Ս. Գրիգորի վանք կը կոչուի:

16. ՅԻՇԱՏԱԿԵԼԻ ՍՈՒԲԲԵՐ

Տօնացոյցէ դուրս Յայսմաւորքի մէջ յիշատակուած են առաքելներուն հետ նահատակուող վկաներն ալ, ինչպէս մենք ալ յիշեցինք: Այս կարգէն են Սամուէլ իշխան եւ Չարմանդուխտ իշխանուհի, որք Թադէոսի վկայակից աղան, եւ Տերենտիոս հազարապետ եւ Ոգուհի արքայաքոյր, որք Բարթողիմէոսի հետ նահատակուեցան: Առաջիններուն նշխարաց յայտնուելուն առթիւ կը յիշուի Իսրայէլ իշխան մըն ալ (ՍՈՓ. Ը. 90), որուն անունը վկայաբանութեանց մէջ յիշուած չէ, բայց շատ դիւրին է նոյնացնել զայն անանուն իշխանին հետ, որ առաջին անգամ հաւատաց 50 հոգիներու հետ եւ նահատակուեցաւ 200 ընկերներով (ՍՈՓ. Ը. 26): Թադէոսի նահատակակիցներու թիւը իբր բազմութիւն հազարաց նշանակուած է անորոշ կերպով, իսկ վկայաբանութեանց վերջը 3400 կամ 3433 թիւ մը նշանակուած (ՍՈՓ. Ը. 75, 57) ընդ այր եւ ընդ կին, որ կրնայ իբր բովանդակութիւն առնուիլ, իսկ Բարթողիմէոսի ընկերները 2000 հիշուած են (ՍՈՓ. ԺԹ. 29): Այս մարտիրոսաց բազմութիւնն է, որոց արիւնով անձած են Հայաստանի մէջ աւետարանական սերմերը: Բարթողիմէոսի պատմութեան մէջ յնչեցինք Հոգեաց վանքը ու կուսաստանը, որուն գլուխները եղան հետզհետէ Մարիամ քոյր Յուսկան, Աննա քոյր Որմզդատայ, եւ Մարթա քոյր Մաքովտրի, երեքա ալ Բարթողիմէոսի աշակերտներ, հին քրմուհիներ, կամ թէ ծանօթ քուրմերու ազգականներ, որոց սուրբ յիշատակն ալ պէտք էր տօնելի ըլլար, քանի որ բազում նշանս եւ սրանչելիս կատարէր Աստուած ի ձեռն սուրբ կանանցն (ԽՈՐ. 296): Առաքելաշաւիղ քարոզողներուն մէջ պէտք է յիշուի նաեւ Եւստաթէոս, որ ճանչցուած է իբր աշակերտ Թադէոսի, եւ անոր կողմանէ Սիւնեաց առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրուած: Իր գործունէութեան եւ վախճանին վրայ տեղեկութիւններ չունինք, միայն գիտենք թէ իր գերեզմանը պատուուած է Թաթեւու վանքին մէջ, որուն անունն ալ Եւստաթէոսի անունէն առնուած կը կարծուի, իբր Եւստաթէի վանք, ինչպէս ուրեք ալ գրուած կը տեսնենք: Սիւնեաց եպիսկոպոս մըն ալ Բարթողիմէոսէ ձեռնադրուած է, երբոր առաքելալը այն կողմերը թողով Արարատի

գաւառները կ'իջնէր: Այդ երկրորդը եղած է Կումսի (ՕՐԲ. Ա. 61) որ խաղաղութեամբ վախճանած է, այլ դժուար է Եւստաթէոսի եւ Կումսիի քարոզութեան եւ մահուան ժամանակները ապահովաբար ճշդել: Մեզի բաւական է դիտել, որ զանազան կողմերէ հաւարուած աւանդութիւններ՝ միաձայնութեամբ կը հաւաստեն Հայոց եկեղեցւոյն առաքելական հիմնարկութիւնը: Թաղէոսի աշակերտներէն է եւս Եղիշէ, որ պահ մը Հայաստանի մէջ աշխատելէն ետքը, նորէն Երուսաղէմ դարձած է, եւ վերստին արսկաստան եկած եւ քրիստոնեութիւնը տարածած, զանազան տեղեր եկեղեցիներ հաստատած, եւ վերջապէս Չերգունի դաշտին մէջ նահատակուած է: Մարմինը գուրբի մը մէջ նետուած է, ուսկից յետ բազում ժամանակաց յայտնուեցաւ (ԿԱՂ. Ա. 95), եւ ցարդ կը պատուուի Չալէթի Ս. Եղիշէի վանքը:

Ս. ՉԱԲԱՐԻԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

17. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

Չաքարիայի անունը կը գտնենք Թաղէոսի վկայաբանութեան մէջ նշանակուած, իբր առաքելոյն լծակից եւ պաշտօնեայ Տեառն, որ նորահաւատներուն պիտի սորվեցնէ զբանս սուրբ աւետարանին, զոր եղ ի բերան նորա Սուրբ Հոգին (ՄՈՓ. Ը. 54): Այդ բացատրութեանց բառական իմաստ տալ ուզած ատեննիս, կրնանք հետեւեցնել թէ Չաքարիա պաշտօնակից էր Թաղէոսի, թէ նոյնիսկ Յիսուսի աշակերտ եղած էր, եւ թէ վերնատան մէջ Ս. Հոգին ընդունողներէն մէկն էր, որով Չաքարիա կը լինի ազգաւ հրեայ, եւ թերեւս ալ եօթանասուներկուներէն մէկը: Ինչչափ ալ այդ ենթադրութիւնը իբր վերջնական չկարենանք պնդել, սակայն մեր կարծիքով նախադասելի է միւս ենթադրութեան, որ Չաքարիան հայազգի կ'ընդունի, եւ մկրտութեան ատեն հրեական անուն ստացած, ինչպէս Իսրայէլ եւ Սամուէլ նախարարները: Եթէ այսպէս ըլլար վկայաբանութիւնը զանց չէր ընէր այսչափ նշանաւոր անձի մը դարձը նշանակել, ինչպէս յիշած է վերոհիշեալ նախարարները եւ Չեմենտոսը: Ընդհանուր աւանդութիւնն ալ կը հաստատէ թէ եօթանասուներկուները եւ ուրիշ նախընծայ աշակերտները երկոտասաններուն ընկերացան եւ գործակիցներ եղան: Չաքարիայի գործունեութիւնը Թաղէոսի հետ սկսելով, շարունակեց անոր կեանքի հետ, եւ յարատեւեց Բարթողիմէոսի ժամանակ ալ, մնալով իբրեւ հաստատուն աշխատող Արտագի եւ Աղբակի կողմերը, երբ առաքելներ, իրենց կոչման համեմատ, շարունակ առաքելական շրջագայութեանց վրայ կը գտնուէին: Երկու առաքելներուն ալ նահատակութենէ ետքը բնական կերպով Չաքարիա անոնց յաջորդը նկատուեցաւ, ինչպէս որ Թաղէոս ալ վերջին ժամերուն յանձնարարած էր, (ՄՈՓ. Ը. 73): Յատուկ եւ մանրամասնեալ յիշատակներ մեր առաջին հայրապետին եւ առաքելաշաւիղ հովուին աշխատութեանց վրայ: Հաստատուն աւանդութիւն է թէ նա մարտիրոսութեամբ վախճանեցաւ, ինչպէս որ նախապէս Թաղէոսի բերանը դրուած խօսքերէն ալ կը քաղուի (ՄՈՓ. Ը. 54), եւ ինչպէս անելի յստակօրէն կը գրէ Արտագի աթոռին յիշատակարանը: Նոյնը մեզի ժամանակագրական տեղեկութիւն մըն ալ կու տայ, թէ Չաքարիայի նահատակութիւնը տեղի ունեցաւ զկնի ԽԲ. ամի համբառնալոյ Փրկչին (68 ԱՐԲ. 102), որ կը տանի մեզ Քրիստոսի 72 թուականին, նոր հաշւոյն համեմատ, որ Քրիստոսի ծնունդը սովորական թուականէն 4 տարի առաջ, եւ մահն ու յարութիւնը սովորական 30 թուականին կը դնէ: Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը 68-ին հաշուուած ատեն, Չաքարիայի բոյն հայրապետութեան տեւողութիւնը 4 տարի պէտք կ'ըլլայ դնել: Իսկ նահատակութեան պարագաներն մեզի անձանօթ կը մնան, բայց հարկաւ նոյն հալածանքին շարունակութիւնն է, որուն զոհ գացած են առաքելները: Եթէ Չաքարիա առաջները աչքի չէր զարկած երկրորդական եւ գաղտնի գործունեութիւն մը վարելով, նոյն դիրքը չէր կրնար այլեւս շարունակել, երբոր ինքը իբր գլուխ եւ առաջնորդ քրիստոնէից, յայտնի եւ գլխաւոր գործունեութիւն պիտի ունենար: Չաքարիայի գերեզմանն ալ պէտք է Թաղէոսի եւ անոր մարտիրոս ընկերներուն մօտ եղած ըլլայ, վասն զի ասոնց մասունքներուն գտնուելուն պատմութեան մէջ, նախ եւ առաջ եւ առանձին Չաքարիայի մարմինը կը գտնուի (ՄՈՓ. Ը. 90): Չաքարիայի յիշատակութիւնը Յայսմաւուրքի մէջ ալ անցած չէ. մինչ պէտք է տօնելի սուրբերու կարգը

դասել, Առաջին Լուսաւորիչներու օգնական եւ անոնց առաջին յաջորդ ու մարտիրոս հայրապետը: Մեր տեսութեամբ դիւրին է պակասը լրացնել Վարդավառի պահքին նախընթաց երեքշաբթի աւուր Զաքարիա մարգարէի տօնը Զաքարիա հայրապետին փոխանցելով, քանի որ Զաքարիա մարգարէ արդէն իր տօնն ունի երկոտասան մարգարէից օրը եւ Հին Ուխտի սուրբի մը համար կրկին տօներ սովորական չեն: Ըստ այսմ մենք չվարանեցանք Սուրբ անունով վերաձայնել մեր եկեղեցւոյ առաջին հայրապետը:

18. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՅԱԿԸ

Թերեւս ոմանց նորութիւն երեւի, որ մենք առաքելական յաջորդութիւնը անմիջապէս եւ ուղղակի Արտագու աթոռին եւ Զաքարիայի կը սեփականենք, ինչ որ ասկէ առաջ եղած չէր, իսկ օրացոյրներու ու պարբերականներու մէջ երեւցած վերջին ցուցակներն ալ մեր նախաձեռնութեամբ կազմուիլ սկսած են: Ազգային հին հեղինակներ բնաւ մտադրութիւն չեն դարձուցած առաքելներէ մինչեւ Լուսաւորիչ պահուած քրիստոնէութեան վրայ ուսումնասիրութիւն ընել, եւ առաքելական աթոռին յաջորդութիւնը որոնել, Հայոց քրիստոնէութեան գոյութիւնը կը ստուգուի եւ թէ աթոռին առաքելականութիւնը կը հաստատուի: Երկուքուկէս դարու միջոց մը մէկ ուսումով անցնիլ, եւ Երկրորդ Լուսաւորիչը իբր Առաջին Լուսաւորիչներուն անմիջական յաջորդ ներկայել, պատմականօրէն տարօրինակ դրութիւն մըն էր, բայց հիներուն մտադրութենէն վրիպեր էր: Յոյժ անազան, նոր վերջացած դարուն սկիզբները այդ կէտը դարմանելու գաղափարը ծագեցաւ եւ ժամագիրքերուն մէջ սկսաւ կաթողիկոսաց ցուցակ մը հրատարակուիլ, որուն մէջ Լուսաւորիչը 25-րդ անունն է, եւ նախընթաց դարերուն համար 24 անուններ յիշուած են, եւ առաքելներու զանազան աթոռներ իրարու խառնուած են հետեւյալ կերպով (ԺԱՄ. 609):

1. Թադէոս առաքելալ.
1. Ադդէ Եղեսիոյ.
2. Եւստաթէոս Սիւնեաց.
3. 4. Աքիս Եղեսիոյ.
5. Թէոփիլոս Կեսարիոյ.
5. Բարթողիմէոս առաքելալ.
6. Կումսի Սիւնեաց.
7. Տուրիս Եղեսիոյ.
8. Յուդա-Թադէոս առաքելալ.
9. Զաքարիա Արտագու.
10. Չեմենտոս Արտագու.
11. Բարեղաս Սիւնեաց.
12. Բարսումա Եղեսիոյ.
13. Միսիթար Սիւնեաց.
14. Չոթիկոս Կեսարիոյ.
15. Աղեքսանդր Կեսարիոյ.
16. Մեիրուժան Արտագու.
17. Ակակիոս Եղեսիոյ.
18. Փիրմիլիանոս Կեսարիոյ.

19. Արքեպիսկոպոս Եղեսիոյ.
20. Կղենէնոս Կեսարիոյ.
21. Կոնոս Եղեսիոյ.
22. Աթանազիոս Կեսարիոյ.
23. Ղեւոնդիոս Կեսարիոյ:

Այդ ցուցակին առաջին օրինակը կը գտնենք Սալլանթեանի մօտ, 1831-ին հրատարակուած Կրօնագիտութեան մէջ, ուր հայ Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը կը փաստաբանէ, եւ առաջին ու երկրորդ եւ երրորդ դարերու Հայ եկեղեցւոյ պատկանող առաքելական հայրերու անուններ կը քաղէ: Այդ ցուցակը 25 անուններ կը պարունակէ, որուն 19 վերի ցուցակէն են, 5 հատ կը պակսին, այսինքն Աքիաս, Տուքիաս, Չեմենտոս, Կոնոս եւ Աթանազիոս, եւ փոխարէն կը յիշուին Եղիշէ Աղուանից, Փալմա Պոնտոսի, Վլասիոս Սեբասիոյ եւ երեք անանուններ՝ մին Կեսարիոյ եւ երկուքը Սեբաստիոյ (ՍԱԼ. 96-99): Սալթանեանի կը հետեւի Շահիաթունեան, որ 29 անուններով ցուցակ մը կու տայ, որուն մէջ սովորական ցուցակին 24 անուններէն զատ կը յիշուին Եղիշէ Աղուանից, Վլասիոս ու Պետրոս Սեբաստիոյ, եւ Խաթ ու Դաթ Սիւնեաց (ՇԱՀ. Ա. 145-163): Յովսէփ Ջուղայեցի քահանայ մըն ալ կը յիշուի այս տեսակ ցուցակով զբաղած (ՇԱՀ. Ա. 163), սակայն անոր գործը տեսած չենք: Ասոնց հետեւողութեամբ կազմուած է Ժամագիրքին ցուցակը, եւ սովորական կիրառութեան անցած:

19. ԱԹՈՈՆԵՐՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թերեւ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ ցուցնել, թէ հնար չէր Հայոց Եկեղեցւոյն առաքելական յաջորդութիւնը պաշտպանել սովորական ցուցակով, որուն կը մտնեն 3 առաքելային ցրիւ նշանակուած, եւ 3 Արտագու, 4 Սիւնեաց, 7 Եղեսիոյ եւ 7 Կեսարիոյ եպիսկոպոսներ: Որեւիցէ աթոռ յատուկ եւ յստակ գաւազան մը պէտք է կազմէ, եւ տարբեր աթոռներու եպիսկոպոսներ երբեք իրարու յաջորդութիւն չեն կրնար նկատուիլ: Ոչ ալ հնար է ոյժ մը քաղել, տարբեր աթոռներուն միեւնոյն առաքելոյ հիմնարկութիւն ըլլալէն, իբր զի Արտագու, Սիւնեաց, Եղեսիոյ եւ Կեսարիոյ աթոռները հաւասարապէս Թաղեական եղած են, իրենց առաջին եպիսկոպոսներուն, Չաքարիայի, Եւստաթէոսի, Ադդէի ու Թեոփիլոսի, Թաղէնոս առաքելալէ ձեռնադրուած ըլլալնուն տեսութեամբ: Բայց այդ ալ չի բաւեր խառնակ ցուցակ մը պաշտպանելու: Միւս կողմէն պէտք է եւս դիտել, որ այս ամէն աթոռները Հայաստանեայց հայրապետութեան չեն պատկաներ: Եղեսիոյ աթոռը Ոսրեյիսիոյ մետրապոլիտութիւն եղաւ, եւ Անտիոքի հայրապետութեան հպատակող 14 մետրապոլիտութիւններէն մին նկատուեցաւ: Կեսարիոյ աթոռն ալ Պոնտոսի եքսարքութիւնն ըլլալէն ետքը Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետութեան ներքեւ անցաւ, եւ անոր հպատակող բազմաթիւ մետրապոլիտութիւններէն մին նկատուեցաւ: Հետեւապէս այդ երկուքը պէտք է ի սպառ հեռացնել Հայոց հայրապետական աթոռէն: Կը մնան Արտագու եւ Սիւնեաց աթոռները, որոնցմէ այս երկրորդը երբեք իբրեւ նախապատիւ եւ գլխաւոր չնկատուեցաւ, եւ իր ամենաին յիշատակներուն մէջ ալ գրուած կը գտնենք թէ իրենց եպիսկոպոսացուն առաքեն առ սուրբն Թաղէ, եւ դարձեալ թէ նորէն այնտեղ դիմելով խնդրեցին իւրեանց առաջնորդ (ՕՐԲ. Ա. 62), որով իբր գլխաւոր կը մնայ Արտագու աթոռը, որ իրեն նուիրական հաստատութիւնն ալ ունի Թաղէոսի սրբանուէր գերեզմանովը:

20. ԱՐՏԱԶԵԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Սակայն Արտագու աթոռին յաջորդութիւնն ալ բացատրելու համար շատ քիչ էին առձեռն գտնուած տեղեկութիւնները, եւ գրեթէ բան մը ըսել հնար պիտի չըլլար, եթէ բարեղէպ պարագայ մը օգնութեան չհասներ եւ փոքրիշատէ նիւթ չընծայէր մեր նախադասած դրութեան: Այդ օժանդակութիւնը կ'ընծայէ մեզի Մայր Աթոռոյ Արարատ

ամսագիրին հրատարակած մի պատառիկը (68 ԱՐԲ. 102), քաղուած ՉՀԹ = 1330 թուակիր գրչագիրէ մը (68 ԱՐԲ. 41), որ Արտագու արքեպիսկոպոս՝ նշանաւոր Ծործորեցի Չաքարիայի ինամքով պատրաստուած է, եւ առնուած է ԴԸ = 649 թուին գրուած Մաղարթեցի Յովհաննէս վարդապետի յնշատակարանէն (68 ԱՐԲ. 102), Յիշատակագրութիւնը եպիսկոպոսաց առաքելական վիճակիս Արտագու մակագրութեամբ: Որչափ ալ ժամանակակից գրուած մը չըլլայ, ուսումնասիրութեան հիմ կազմելու հեղինակութենէ գուրկ չէ, զի ձեռքէ ձեռք փոխանցուած աւանդութեան մը արձագանգն է եւ հնար չէ ո՛չ Մաղարթեցին եւ ո՛չ Ծործորեցին մտացածին կամ խաբէական տեղեկութեանց հնարիչ ենթադրել: Ուրիշ տեղ ալ ըսինք թէ բոլոր եկեղեցիներ իրենց նախնական դարերու յիշատակները նմանօրինակ աւանդութեանց վրայ հիմնած են: Այդ յիշատակարանը մեզի առաջնորդ պիտի առնենք, Հայոց հայրապետական աթոռին չարայարութիւնը կազմելու համար, քանի որ ոչ ներքին եւ ոչ արտաքին պատմութիւններ՝ երբեք դժուարութիւն կամ անյարմարութիւն չեն ներկայեր անոր դէմ: Նոր ուսումնասիրողներէն շատեր ալ ընդգրկած են մեր տեսութիւնները եւ մեր կազմած ցուցակը, եւ քանիներ զայն փոխանցած են իրենց աշխատասիրութեանց մէջ, ի բաց առեալ անոնք, որոնք Հայ եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը ժխտելու կանխակալ կարծիքին կը ծառայեն: Իսկ հին Հայ մատենագիրներուն այդ մասին պահած լռութիւնը, պէտք է վերագրենք այն չափազանց պաշտպալութեան զոր ունեցած են Երկրորդ Լուսաւորչին վրայ, եւ այն փափաքին որով ուզած են անոր գործին մեծութիւնը զգալի ընել, եւ որ այնչափ գրաւած է իրենց ուշնուրուշը՝ որ բոլորովին մոռցած են փնտռել, գտնել, գրել եւ յիշատակել ինչ որ առաքելներէ մինչեւ Լուսաւորիչ անցած միջոցին կը պատկանի, եւ ինչ որ Հայոց աթոռին առաքելականութեան հիմ եւ փաստ պէտք է ըլլայ: Նոյն մատենագիրներ առաքելականութեան կէտը ամենայն պնդութեամբ կը պաշտպանեն, եւ Գրիգորը Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի յաջորդ կը հռչակեն, ինչ որ պիտի չկրնային ընել, եթէ առաքելներէն մինչեւ Գրիգոր՝ Հայ քրիստոնէութիւնը գոյութիւն ունեցած եւ Հայոց աթոռը շարունակած չըլլար, եւ այս բաւական է մեզի անոնց ներքին համոզումը յայտնելու:

21. ԿԱՆՈՆ-Զ ԹԱՂԷՈՍԻ

Չաքարիա անունը նշանակուած կը գտնենք կանոնագիրքին մէջ ալ, Սահմանք կանոնաց Սրբոյն Թաղէոսի գլխուն վերջը, հետեւեալ բառերով. Չայս օրինակութիւնս եւ Չաքարիա աշակերտ Թաղէոսի առաքելոյ գրեցի, որպէս լւայ ի նմանէ, ամենայն հաւատացելոցն Քրիստոսի (ԿԱՆ. 20): Յիշեան կանոնները 33 յօդուածներ կը պարունակեն եւ կանոնագիրքին 120-152 յօդուածները կը կազմեն: Մենք չենք ուզեր պնդել թէ իսկապէս Թաղէոսի գրութիւն եւ Չաքարիայի ընդօրինակութիւն են, պարունակուած իմաստներն բաւական են ապացուցանել թէ հետագայ դարերու գործ մըն է: Արդէն քննադատները ընդունած են թէ բոլոր առաքելական կանոնները գրուած են հնաւանդ սովորութիւնները ճշդելու եւ անորոշ ժամանակաւ հաստատուած աւանդութիւնները անցընելու դիտմամբ, եւ առաքելական կոչուած են, նախնական հնութիւնին յայտնելու համար: Մեզի ալ բաւական է հետեւեցնել, թէ Հայ Եկեղեցին հաստատուն աւանդութիւն ունեցած է Թաղէոսի առաքելութեան եւ Չաքարիայի յաջորդութեան վրայ: Կանոններուն սկիզբը Ուռուհայ կամ Եղեսիա քաղաքի եւ վերջը Ադդէի յիշատակովը բնաւ մեր պաշտպանած դրութեան չի վնասեր, վասնզի արդէն բացատրած ենք թէ ինչպէս հնագոյն հայկական աւանդութիւնը ասորական աւանդութեան հետ խառնուած է Լարբնիայի գիրքին երեւան ելլալէն ետքը, Թաղէոսի անունին նույնութեան հետեւանօք: Թաղէոսի կանոններէն առաջին 16 հատը եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու համար են, 11 յօդուածներ ընդհանուր հաւատացելոց ողջախոհութեան եւ ժուժկալութեան վրայ կը խօսին, իսկ վերջին 6 յօդուածները հարցապատասխանի ձեւով կազմուած են: Ասէ առաքելալն եւ Դարձեալ ասէ առաքելալն սկզբնաւորութիւններն բաւական են ցուցնելու, թէ ուղղակի Թաղէոսէ աւանդուած չեն, այլ առաքելոյն բերնով ուրիշէ գրուած են:

22. ՄԻՒՆԵԱՑ ԱԹՈՌԸ

Չաքարիայի ժամանակակից յիշատակարաններուն մէջ, նախ եւ առաջ յիշենք Կումսին, որ Բարթողիմէոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Շաք իշխանի եւ Նշնա իշխանուհոյ խնդրանօք: Կումսի հաւանաբար Եւստաթէոսէ ետք Սիւնեաց կողմերու մեծ տեսուչն եղաւ, այլ թէ ինչչափ աստեն ապրեցաւ նշանակուած չենք գտներ, եւ Բարթողիմէոսի հեռանալէն ետք՝ յետ այսորիկ վախճանեցաւ Կումսի ըսուիլը, աստենը չի ցուցներ, միայն խաղաղութեամբ վախճանած լինելը կը յայտնէ: Կումսի յաջորդած էր Բաբելաս Խուժիկ, զոր Սիւնեցի հաւատացեալք կացուցանէին իւրեանց առաջնորդ, ինչ որ ենթադրել կուտայ թէ Բաբելաս կանուխէն Բարթողիմէոսէ կամ Կումսիէ ձեռնադրութիւն ստացած էր (ՕՐԲ. Ա. 62): Բարթողիմէոսի աշակերտներուն կարգին կը յիշուի նաեւ Լուսիկ անունով մէկը, որ վախճանած է Վանանդի մէջ, եւ որուն գերեզմանին վրայ հրաշքներ կը կատարուէին հետագայ դարեր (ՕՐԲ. Ա. 61): Իբր Թադէոսի աշակերտ կը յիշուի եւս Դաթէ կամ Դադիու անոն մէկ մըն ալ, որ Մեծ Հայոց մէջ քարոզած է, եւ որուն անունով կը յիշուի Դադի վանքը, նորա գերեզմանին վրայ շինուած, Արցախի մէջ, Վանական վարդապետի վկայութեամբ (ԱՐՇ 23): Դադիէն գատ կը յիշուի Խաթ մըն ալ իբր Սիւնեաց մէջ քարոզող, որուն անունը կը յիշուի Խաթթայ վանքին (ՇԱՀ. Ա. 163): Յիշատակենք եւս Եղիշէ առաքելոյն աշակերտներէն մէկը՝ Սահսուն քաղաքի մէջ նահատակուած, որուն երկու եղբայրները տկարանալով նորէն հեթանոսութեան են դարձած: Աւանդութիւնը չէ հասուցած մեզ Սահսունի նահատակին անունը (ԿԱՂ. Ա. 95):

23. ՍՈՒՐԲ ՈՍԿԵԱՆՔ

Բայց ասոնցմէ աւելի նշանաւոր են Ոսկեանց խումբին մարտիրոսները, Ս. Ոսկի քահանայ եւ իր չորս ընկերները, որոնց յիշատակը կը տօնէ Հայ Եկեղեցին սկիզբէն ի վեր: Ոսկին, յունական հնչմամբ Խոռիսոս, եւ իր ընկերները, ազգաւ Հռոմայեցի կամ Հռոմ, գործով կամ պաշտօնով Հայաստան եկած աստենին Թադէոս առաքելոյն կը հանդիպին, եւ անոր քարոզութենէն ու հրաշքներէն ազդուելով, կը հաւատան եւ կը մկրտուին, եւ երբ աշակերտ կը գործակցին: Առաքելոյն նահատակութենէն ետք հալածանքներու պատճառով Ծաղկէյ լեռները կ'առանձնանան, սակայն նորէն մերթ ընդ մերթ քարոզութեանց կ'ելնեն եւ հաւատացեալներ ալ կ'աւելցնեն, որոնց կարգին նաեւ խումբ մը Ալան իշխաններ եւ ազնուականներ, Սաթենիկ թագուհիին ազգակիցներէն: Ասոնց քրիստոնէութիւնը ծանր կու գայ թագուհիին եւ իր Վնոյն եւ Վրդոյն զաւակներուն, որոնք նույնիսկ Ոսկին եւ ընկերները կը ստիպեն որպէսզի ինչ ազդեցութեամբ որ պալատականները քրիստոնէութեան մտցուցին, նոյն ազդեցութեամբ անոնց միտքը փոխեն: Թերեւս կախարդական արուեստի մը հետեւանք կը կարծէին եղելութիւնը: Երկու արքայորդիներ իրենց նպատակին չհասնելով, նոր դարձողներէն աւելի զանոնք դարձնողներու վրայ կը զայրանան, եւ մինչեւ Ծաղկէյ լեռները Ոսկեանց մենարանները երթալով, հինգն ալ կը նահատակէին սուսերու բարձեալ զգուխս նոցա (ՄՈՓ. ԺԹ. 62): Պատմութիւնը Ս. Ոսկիի չորս ընկերներուն անունները չէ յիշած, իսկ եղելութիւնը վկայուած է ազգային հաստատուն աւանդութեամբ, որ անդստին Լուսաւորչին ժամանակէն անոնց յիշատակը ընդունած է տօնելի սուրբերուն կարգը, հոռի 10 օրուան վրայ: Ս. Ոսկեան աշակերտներն են Սուքնասեանց վկաները, որոնց վրայ պիտի խօսինք իրենց կարգին: Ոսկեան վկաներու ինքնութեան վրայ շատ հանգամանքներ անձանօթ կամ մթին կը մնան, սակայն ուր յայտնի աւանդութիւն կամ պատմութիւն կը պակսի, եւ ուսումնասիրութեան տարրերն ալ առձեռն չեն գտնուիր, աւելորդ կը սեպենք հետազօտութիւններով զբաղիլ:

Ս. ՉԵՄԵՆՏՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

24. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽԾԱՆԸ

Առաջին Լուսաւորիչներուն Գալիլիացի լինելը յայտնի, եւ Չաքարիայի ալ անոնց հայրենակից լինելը հաւանական եղած ատեն, Չեմենտոս կը ներկայանայ իբր Հայ եկեղեցւոյ առաջին հայազգի հայրապետ: Արքունական հաւատարիմներէն էր նա առաջ. իշխան ի վերայ ամենայն ճանապարհացն, որ է կերպով մը մեր այժմեան հանրային շինութեանց վերակացուներուն պէս պաշտօնեայ մը. բայց եւ միանգամայն մէկ մը, ողորմած բարութն եւ աղքատաւեր, դարմանիչ օտարաց եւ կարօտելոց (ՍՈՓ. Ը. 73): Չեմենտոս ներկայ էր, երբոր դահիճը, որ իր իսկ եղբայրն էր, սուրը կը վերցնէր Թաղէոսի գլխուն վրայ, այլ հարուածը շփոթելով իր իսկ եղբօր մահացու հարուած մը կու տար: Չեմենտոս կամ մեռածի պէս կ'իյնար, մինչ առաքեալը անվնաս մնացած, բայց յուզուած էր որ լաւ մարդ մը վտանգուած էր: Թաղէոս աղօթքի կեցաւ եւ Չեմենտոսի մօտենալով եղ ձեռն ի վերայ վիրացն եւ բժշկեաց զնա (ՍՈՓ. Ը. 56), սա ալ ինքզինքն գալով Թաղէոսի դիմեց գոչելով, Հաւատամ յԱստուածն քո (ՍՈՓ. Ը. 74) եւ մկրտուեցաւ 520 հետեւողներով: Թաղէոսի նահատակութիւնը տեղի ունեցաւ քիչ ետքը, եւ Բարթողիմէոսի առաքելութեան միջոցին Չաքարիա եւ Չեմենտոս հաւատացելոց վերակացութիւն ըրին, եւ Չաքարիայի հայրապետութեան ժամանակ ալ, Չեմենտոս անոր անբաժան գործակիցն եղաւ: Եղբոր Չաքարիա ալ նահատակուեցաւ, բնական կերպով մը Չեմենտոս անոր յաջորդեց, իբրեւ Հայ եկեղեցւոյ մեծ եպիսկոպոս ու հայրապետ: Արտագեան յիշատակարանը Չեմենտոսի համար կ'ըսէ թէ սն իբր չորս ամ հովուեաց զհաւատացեալսն Քրիստոսի եւ վախճանեցաւ (68 ԱՐՏ. 102): Չեմենտոսի հայրապետութեան տեւողութեան շատ համառօտ լինելը բնական է, քանի որ նա արդէն առաքեալներուն ժամանակէն գործի գլուխ գտնուող մէկն էր: Ըսել է թէ ծերացեալ տարիքի մէջ հայրապետութիւնը ստանձնեց, եւ երկար պաշտօնաւարութեանց միջոց չունէր: Իսկ վախճանը մարտիրոսական չէ եղած, որովհետեւ քրիստոնէից համար համեմատաբար հանդարտ ժամանակի հանդիպած էր իր քառամեայ հայրապետութիւնը, որուն վերջը կը հասցնէ մեզ 76 թուականին: Չեմենտոսի ժամանակակից Սիւնեաց եպիսկոպոսն է Կումսի, որուն նոյնպէս խաղաղական վախճանը յիշուած է պատմութեան մէջ, որ նոյն միջոցին տիրող հանդարտ դրութիւնը կը հաստատէ: Ուրիշ մարտիրոսի յիշատակ ալ չկայ հին աւանդութեանց մէջ:

Ս. ԱՏՐՆԵՐՍԷՀ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

25. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽԾԱՆԸ

Միայն Արտագեան յիշատակարանէ ունինք հայրապետիս անունը, մինչ Չաքարիայի եւ Չեմենտոսի անունները ուրիշ պատմութեանց մէջ ալ հիշուած էին: Հետեւապէս իր ծագումին եւ նախընթացին եւ գործունէութեան մասին մանրամասնութիւններ կը պակսին: Իրեն պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը նշանակուած է տասնուհինգ տարի, իսկ վախճանը մարտիրոսութեամբ, առանց որոշ թագաւորի անունին, այլ պարզապէս ըսուած է թէ իահատակեցաւ ի բարբարոսաց (68 ԱՐՐ. 102), որ աւելի քան տեղական իշխանութեան գործը, արտաքին արշաւանքի հետեւանքը կը նշանակէ: Պատմութեան մէջ այսօրինակ արշաւանքներ ստեպ նշանակուած կան, եւ պետք իսկ չէնք տեսներ ճշդել, թէ բարբարոսաց որ ցեղին ձեռքով տեղի ունեցած է այդ նահատակութիւնը: Ատրնէրսէի վերջին օրերուն մօտ կը վախճանի Սիւնեաց եպիսկոպոսը՝ Բաբելաս Խուժիկ, որ յաջորդած էր Կումսիի (ՕՐԲ. Ա. 62), եւ Սիւնեցիք չունէին իրենց պատրաստ եպիսկոպոս մը, որ այժոռը գրաւէր, ուստի քաջալերեալք ի Սուրբ Հոգւոյն առաքեն առ Սուրբն Թաղէ զոմն մի Մուշէ անուն, որ եւ ոչ կարաց դառնալ անդրէն (ՕՐԲ. Ա. 62): Ճատեր այդ կտորը այնպէս իմացած են, իբր թէ նոյնիսկ Թաղէոսի կենդանութեան ժամանակ, յիշեալ Մուշէ Սիւնեցւոց կողմէ դրկուած ըլլայ ձեռնադրուելու համար: Սակայն ժամանակագրական կերպով անհնար է այսպիսի բացատրութիւն մը տալ, վասնզի Մուշէ, Սիւնեաց

եպիսկոպոսներուն կարգին Եւստաթեոսի, Կուսմիէ եւ Բաբելասէ ետքը կու գայ, եւ ինչչափ ալ ուզուի ժամանակագրութիւնը բռնադատել, անհնար է Թադէոսը տակաւին կենդանի ենթադրել Բաբելասի մահուրնէ ետքը: Շատ աւելի դիւրին է Սուրբ Թադէ անուն ոչ առանձին, այլ աթոռին վրայ իմանալ, եւ հին եկեղեցական լեզուին մէջ անսովոր չէ հիմնադիր առաքելոյն անունով կոչել աթոռը, առաքեալին իշխանութիւնն եւ հեղինակութիւնը մշտատեւ եւ կենդանի ըմբռնելովիր աթոռին եւ իր յաջորդներուն վրայ: Այդ բացատրութիւնը երբ մէկ կողմէն ժամանակագրութիւնը կը դիւրացնէ, միւս կողմէ Արտագեան յիշատակարանէն նպաստաւոր փաստ մը կը կազմէ, թէ Հայ քրիստոնէութիւնը ճանչցած էր Արտագի աթոռին գոյութիւնը եւ հայրապետական իշխանութիւնը: Մուշէ Ատրնէրսէի ձեռնադրուելէ ետքը չէ կրցած դառնալ անդրէն, որովհետեւ անմիջապէս տեղի ունեցած է Ատրնէրսէի նահատակութիւնը, եւ Մուշէ նովին իսկ Արտագու հայրապետական աթոռին կոչուած է, ինչպէս Արտագեան յիշատակարանն ալ կ'ընդունի, թէ Մուշէ մը եղած է յաջորդն Ատրնէրսէի, որուն պաշտօնավարութեան վերջը կը հասցնէ մեզ մինչեւ 92 թուականը կամ առաջին դարու վերջերը:

26. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ ԽՈՒՄԲԵՐ

Վերագոյնդ (§ 23) յիշեցինք Սուրբասեան վկաներուն դարձը սուրբ Ոսկեանց քարոզութեամբ: Ասոնք ազգաւ Ալան, եւ Սաթենիկ թագուհիի ազգականներէն, ու Արտաշէսի պալատին ազնուականներէն էին, որոնք մկրտուելէ ետքը պալատը թողուցին, ու Ջրաբաշխ լեռը քաշուելով, ճգնաւորական կեանք վարեցին, յորդաբուխ աղբիւրի մը մօտերը, եւ 44 տարի շարունակեցին այդ կրօնաւորական կեանքը (ՍՈՓ. ԺԹ. 59, 63): Մերձաւոր հաշուով մը կը հասնինք Ատրնէրսէի հայրապետութեան վերջերը, եւ աս ալ կը հաստատէ նոյն միջոցին տեղի ունեցած հալածանքը, քանի որ պատմութենէ գիտենք որ Սուրբասեանք ալ մարտիրոսութեամբ կնքեցին իրենց կեանքը: Բայց պետք է խոստովանիլ թէ ծանր դժուարութեանց առիթ տուած է Սուրբասեանց պատմութեան ժամանակագրութիւնը: Երբ նահատակութիւնը առաքելական քարոզութեանց օրերէն 44 տարի ետքը կը դրուի, որ հազիւ առաջին դարուն վերջերը կրնայ տարածուիլ, միւս կողմանէ իբր արդէն տեղի ունեցած կը յիշուին, Պարսից թագաւոր Շապուհին պատերազմները եւ Հայոց թագաւոր Խոսրովին սպանութիւնը (ՍՈՓ. ԺԹ. 34), որ կատարուած են երկրորդ դարուն կիսուն, եւ իբր 150 տարւոյ տարբերութիւն մը կը գտնուի երկու ժամանակագրութեանց մէջ: Վկայից թիւն ալ սովորաբար 19 կը յիշուի (ՍՈՓ. ԺԹ. 55), բայց այլուր մինչեւ 364 կը բարձրացուի, որով նոյնիսկ Ալան ազնուականներ եղած ըլլալնին ալ կը շփոթուի: Թէ թուականին եւ թէ անձերուն թիւին տարբերութիւնները դժուար է պարզ սխալանքի կամ շփոթութեան վերագրել, եւ հաւանակագոյն կը գտնուիք ըսել, թէ նախապէս Սուրբասեան 17 վկաներ նահատակուեցան յիշուած թուականին, եւ թէ անոնցմէ երկու ընկերներ Ջրաբաշխի կամ Սուկաւէտի մէջ ճգնաւորներու աշակերտութիւն մը կազմեցին, որ շարունակեց մինչեւ երկրորդ դարուն կեսերը, եւ նոյն միջոցին արժարձուած հալածանքին մէջ նահատակուեցան 364 անձերը, որք Սուրբասեանց հետեւող եւ Սուկաւէտի վկաներ լինելով՝ միեւնոյն անունը կրեցին, եւ երկու եղելութիւններ իրարու խառնուելով, իբրեւ միեւնոյն եղելութիւն կարծուեցան անուններու նույնութեան պատճառով: Մեր ենթադրութիւնը, թերեւս նոր, բայց ըստ ամենայնի կը լուծէ պատմական եւ ժամանակագրական դժուարութիւնները: Ընդհանուր կերպով ալ, եղելութիւնները յատկու կերպը ամենէն սպասով կերպն է շատ մը դժուարութիւններ լուծելու, ինչպէս որ տարբեր եղելութեանց խառնուիլը պատճառ եղած է դժուարութեանց երեւան գալուն: Ըստ այսմ կը յիշենք միայն բուն Սուրբասեանց մասին մեզի հասած աւանդական պատմութիւնը:

27. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Սուրբասեանց խումբին գլխաւորին անունը Բարաքարթա կամ Բահարթա է եղած առաջ, եւ մկրտութեան ատեն Սուրբաս անունը ստացած, որ յունական Հիւսիքոս անունին տարբեր հնչումը կը կարծուի: Աստիճանով ալ յերկրորդական գահէն թագակից է եղած Ալանաց թագաւորին (ՍՈՓ. Ա. 41), եւ իբր Սաթենիկ թագուհւոյն պալատական՝ Հայոց արքունիքն է անցած ուրիշ ընկերներով: Ասոնցմէ 19 հոգի Ոսկեանց քարոզութեամբ քրիստոնէութիւնը ընդունելով, միջոց մը եւս պալատան մէջ մնացած են, բայց կասկածեալ զի մի ի վտանգս ինչ փորձութեան անկցին, իրարու հետ համակամ համաձայնութեամբ արքունիքը կը թողուն եւ Ջրաբաշխ լեռը կ'առանձնանան: Այդ լեռան տրուած Սուկաւէտ անունը Սուրբասի անունէն առնուած կը կարծուի (ՅՈՎ. 48): Այնտեղ խոտանարակ կեանքով կը մնան 44 տարի, այնպէս որ մարմինը նոցա էին իբրեւ զմամուռս քարի, եւ վարսը նոցա որպէս գքօշից քարշէին (ՍՈՓ. ԺԹ. 38), եւ ասկից է իրենց տրուած Քօշ մականունը, որ հաւանաբար արմատն է Քէօսէ լեռ անունին, որով կը կոչուի այսօր Սուկաւէտը, Բագրեւանդոյ դաշտին զլուխը, Վաղարշակերտ քաղաքին մօտերը (ՍՈՓ. ԺԹ. 65), այժմեան Ալաշկերտ գաւառին կեդրոնը: Սուրբասեանց յայտնուիլը տեղի ունեցած է Ալան թագաւորին հետապնդութեամբ, որ Բառլահա անուն գորավարը դրկած էր զանոնք համոզելու եւ քրիստոնէութենէ ետ կեցնելու: Բառլահա Սուկաւէտի վրայ կը գտնէ երանելիները, եւ առաջարկներով եւ խոստումներով չկրնալով համոզել, բռնութեանց կը ձեռնարկէ, չորս չորս ցիցի պրկել տալով բրածեծ կը տանջէ, եւ կողերնին այրել կու տայ: Սուրբաս եւ Պօղիքտէս եւ Կողբատոս, յատուկ կերպով կը դիմադրեն Բառլահայի, ընկերները կը քաջալերեն, աղօթքի կ'առաջնորդեն, եւ վերջապէս սրով կը նահատակուին 17 վկաներ: Ասոնց անուններն են. 1. Սուրբաս, 2. Ղուկիանոս, 3. Պօղիքտէս, 4. Կողբատոս, 5. Անտիոքոս, 6. Իքստրմն, 7. Մեմնաս, 8. Փոկաս, 9. Սերգիոս, 10. Դոմէտիոս, 11. Ադրիանոս, 12. Չոսիմոս, 13. Բիկտորիոս, 14. Թակիսոս, 15. Յորդանէս, 16. Անաստաս, 17. Թէոդորոս: Խումբին ամբողջութիւնը կը լրացնեն 18. Յակոբոս եւ 19. Թէոդոս, եւ ասոնք կը կարծուին այն երկուքը, որք յաջորդած են սրամահ կոտորածէն ազատի, եւ Բառլահայի հեռանալէն ետքը, իրենց ընկերներուն մարմինները թողել, եւ իրենք ալ ճգնաւորական կեանքը շարունակել, պատճառ լինելով ուրիշ քրիստոնէաներու ալ Սակաւէտի առանձնութեան մէջ հաւարուելուն, տիրող հալածանքէն փախչելով, եւ ինքզինքնին կրօնաւորական կեանքի նուիրելով: Սուրբասանց նահատակութեան օրը նշանակուած է նաւասարդի 17, առանց տարին յիշելու (ՍՈՓ. ԺԹ. 55), եւ նոյն օր ալ նշանակուած է տօնը, նախնական տօնացոյցին մէջ (ՄՃՏ. 5):

Ս. ՍՈՒԾԵՀԱՅՐԱՊԵՏ

28. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽԾԱՆԸ

Հայրապետիս անունը կը գտնենք հաւասարապէս Արտագեան եւ Միսական աւանդութեանց մէջ, ինչպէս վերեւ յիշեցինք (§ 25): Արտագեան յիշատակարանը զայն Մուշեղ ալ կը կոչէ՝ անուններու նմանաձայնութեամբ (68 ԱՐԲ. 102), բայց կը նախադասենք Մուշէ յորջորջել, որ է նոյն ինքն Մովսէս անունին ասորահնչիւն կերպը, քան թէ Մուշեղ, որ զուտ հայկական անուն է: Յիշատակարանն ալ զայն բնիկ հայ չի ճանչնար, այլ կը յիշէ թէ իր յերկրէն Պարսից (68 ԱՐԲ. 102), որ եւսքանզեւս կը հաստատէ զայն Միւնեաց Մուշէին հետ նոյնացնելու կարծիքը, քանի որ Մուշէն առաջ Միւնեաց եպիսկոպոս եղող Բարեղասն ալ Խուժիկ էր, որ է ըսել Պարսից Խուժաստան նահանգէն: Ինչպէս ալ մեկնենք, Միւնեաց մէջ Պարսկաստանցիներու խումբ մը կը գտնուի, եւ անոր կը պատկանի Արգագու Մուշէ հայրապետն ալ: Մուշէի Արտագու մէջ մնալը հալածանաց վերագրելի է, եւ յայտնապէս կը տեսնուի, որ Ատրնէրսէի նահատակութեան վրայ դժուարին եղած է աթոռին նոր հովիւ մը կարգել, եւ Մուշէ, որ Միւնեաց աթոռին համար ձեռնադրուած էր, եւ տակաւին Արտագ կը մնար, ստիպուեցաւ տեղւոյն հովուական հոգը ստանձնել, եւ ոչ կարաց անդրէն դառնալ Միւնեաց աթոռը (ՕՐԲ. Ա. 62): Հալածանաց

շարունակութեան կ'ակնարկէ Արտագեան յիշատակարանն ալ երբոր կը վկայէ, թէ Մուշէ պարտաւորուեցաւ գաղտնի կերպով, պահուրտելով եւ մէջտեղ չերեւնայով վարել իր երեսնամեայ երկարատեւ պաշտօնաւարութիւնը. Յետ կառավարելոյ զժողովս սրբոց ի թաքստեան իբր երեսուն ամ, վճարեաց զկեանս իւր (68 ԱՐԲ. 102): Այդ վկայութենէն կը քաղեն եւս թէ Մուշէի վախճանը եղած է բնական մահուամբ՝ ծերացեալ տարիքի մէջ, եւ ոչ նահատակութեամբ: Իսկ իր 30 տարիներու պաշտօնաւարութիւնը հաշուելով կը հասնինք մինչեւ 123 թուականը: Այդ միջոցին քաղաքական պատմութիւնը թէ Հայկական եւ թէ Հռոմէական աղբիւրներու համեմատ նշանաւոր եղելութիւններ եւ փոփոխութիւններ չի ներկայեր:

29. ՄԻՒՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Միւնեաց աթոռը դատարկ մնաց Մուշէի չդառնալովը, որով նահանգին հաւատացեալները անոք եւ անօգնական վիճակի մէջ մնացին: Կային մնային անտէրունջք, բնակեալ այսր եւ անոր, եւ ոմանք դողեալք ի լերինն Գարուայ միայնաւորութեամբ զկեանս իւրեանց վարելին՝ զբազումս ուսուցանելով յոյով ժամանակօք (ՕՐԲ. Ա. 62): Յայտնի կը տեսնուի յառաջ բերուած յիշատակներէն, թէ պետական արգելք մը դրուած էր քրիստոնէութեան դէմ, որ Միւնեցիք ալ Մուշէի պէս թաքչելու կը պարտաւորուէին Գարուայ լեռները, ինչպէս Սուկաւետի լեռը ապաւինողներուն համար ալ ակնարկեցինք (§ 27): Այլ բոլորովին անգլուխ ալ չմնացին Միւնեցիք, վասնզի ապա գնացեալ սոցա խնդրեցին իւրեանց առաջնորդ, եւ ետ այր մի Տարոնացի Մովսէս անուն (ՕՐԲ. Ա. 62): Մեր կարծիքով այդ եղելութիւնը կատարուած է Մուշէի չդառնալով անտէրունջ մնացող Միւնեցիներուն եւ Արտագու աթոռին միջեւ: Սակայն ուրիշներ առիթ առնելով Օրբէլեանի միջանկեալ խօսքերին, որ քրիստոնէից նեղութիւնները տեսած՝ կ'ըսէ մինչեւ ի գալ մեծի Լուսաւորչին եւ Հայս, եւ լուսաւորելոյ զամենայն աշխարհս Հայոց, այնպիսի մեկնութիւն մը կուտան որ ապա գնացեալ խօսքը Լուսաւորչին վրայ իմացուի: Սակայն Օրբէլեան նախապէս պատմած էր, թէ Լուսաւորիչը իբր առաջին եպիսկոպոս Միւնեաց նշանակած էր զոմն յԱսորւոց գոր բերեալ էր որ կը կարծուի Տիրիկէս Ասորին, եւ անկէ ետքն ալ զոմն յիւրոց մերձաւոր պշակերտաց, որոյ անունն Գրիգորիս (ՕՐԲ. Ա. 58. 59): Միւնեաց եպիսկոպոսներուն կարգին ալ իբր առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ի սրբոյն Գրիգորէ, կը դնէ սոյն այս Գրիգորիսը, եւ անոր յաջորդներ կը նշանակէ Մաշտոց, Անանիա, Նուն, Գաղատ, եւ այլն (ՕՐԲ. Ա. 246): Մինչ վերոհիշեալ ապա գնացեալ խօսքէն ետքը յիշուածներն են Մովսէս, Սահակ, Չրուանդատ եւ այլն (ՕՐԲ. Ա. 62): Ի գուր Օրբէլեանի հրատարակիչը, մոռացկոտ եւ ուշաթափ եւ ինքնիրեն հակասող կը կարծէ հեղինակը (ՕՐԲ. Ա. 318), փոխանակ մտաբերելու թէ Լմուսաւորչի անունը միջանկեալ ակնարկ մըն է եւ պատմական շարունակութիւն չի կազմեր, եւ թէ այնտեղ յիշուած Մովսէս, Սահակ, Չրուանդատ եւ այլն անունները Մուշէէ ետքը եւ Լուսաւորիչէ առաջ եղող եպիսկոպոսներ են, գոր Օրբէլեան, ինքն ալ Միւնեաց եպիսկոպոս, աթոռին հնաւանդ յիշատակներէն քաղաց է: Արդէն այն գլուխն ալ որ այդ յիշատակները կը պարունակէ, մակագրուած է Չրոյցք հին ժամանակաց (ՕՐԲ. Ա. 60), մինչ Լուսաւորչի գործերն առանձինն ամփոփուած են ուրիշ գլխու մէջ, որ մակագրուած է, Սակս լուսաւորութեան աշխարհիս Միւնեաց ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի (ՕՐԲ. Ա. 55): Պատմութեան կարգը կը ցոցնէ թէ Մուշէի չդառնալով, պահ մը բոլորովին դատարկ մնացած է Միւնեաց աթոռը, եւ անագան գործի գլուխն անցած է Մովսէս Տարոնեցի եպիսկոպոսը: Իսկ այն՝ որ ետ այր մի, նոյն իսկ Արտագու աթոռն է, եւ ամենայն հաւանականութեամբ նոյնինքն Մուշէ հայրապետն է, եւ երեսնամեայ երկարատեւ պաշտօնաւարութիւն ունեցաւ:

Ս. ՇԱՀԷՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

30. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽԾԱՆԸ

Արտագեան յիշատակարանի համառօտ ակներկէն զատ տեղեկութիւն չունինք հայրապետիս վրայ, Շահէն եպիսկոպոս ամս քսան եւ հինգ (68 ԱՐԲ. 102), եւ ուրիշ ոչ մի կողմէն որեւէ աւանդութիւն չունինք, որ լոյս սփռէ ժամանակիս կացութեան եւ եղելութեանց վրայ: Իսկ Շահէն հայրապետի պաշտօնավարութեան տրուած 25 տարիներուն հաշիւը, կը հասցնէ մեզ մերձաւորապէս 150 տարին, որ է երկրորդ դարուն կէտը: Այստեղ յարմար կը սեպենք յիշել Արարատեան վկաներու մասին Լատին եկեղեցւոյ աւանդութիւնը, զոր Լատին յայսմաւորքը կը յիշատակէ Յունիս 22 օրուան ներքեւ: Հռոմայեցի զինուորներու 9,000 հոգւոյ բանակ մը իր քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու համար Հայաստան կ'անցնի եւ կը հաստատուի Արարատ լեռան կողմերը, իրեն զլուխ ունենալով Ակատիոս զօրավարը: Այնտեղ ուրիշներ ալ կը միանան այդ խումբին, որ տասն հազարէ աւելի կ'ըլլայ, եւ քրիստոնէական բարեպաշտութեամբ կեանք կը վարէ: Բայց այնտեղ ալ կը հասնի հալածանքի սարսափը եւ բռնադատութիւններ կը կատարուին որպէսզի հեթանոսութեան դառնան, սակայն անոնք հաստատուն կը մնան իրենց հաւատքին վրայ, եւ խմբովին կը նահատակուին խաչերու եւ կախադաններու վրայ, Արարատ լեռան շուրջը, որ է ըսել Արարատեան դաշտին մէջ (ՎՐՔ. ԺԲ. 67): Այդ աւանդութեան պատմական հանգամանքները դիտելով, եւ ժամանակակից դէպքերուն հետ համեմատութեան դնելով, կը գտնենք որ Տրայիանոսի կայսրութեան ատեն, Գաղատիոյ հռոմէական լեզեռնը, կայսեր հրամանին անսաստած էր եւ յաղթութիւն մը տանելէ ետք աստուածներու զոհ չէր մատուցած, եւ այս պատճառով իրեն բնավայրէն հեռացուելով Մելիտինէ երթալու հրաման էր ստացած: Այդ պարագային վրայ կ'աւելցուի, թէ որչափ ալ լեզեռնը Գաղատիայէ ելաւ, բայց ինչ վախճան ունենալը յայտնի չէ (ՎՐՔ. Է. 450): Աւանդութիւնները իրարու մօտեցնելով հաւանական է կարծել, թէ սոյն այս լեզեռնականներն են, որ Հայաստան ապաւինած են, եւ որոնց թիւն ալ իբր տասը կամ տասներմէկ հազար եղած կ'ըսուի: Ասկէ ետքն է որ Տրայիանոս Հայաստան մտաւ եւ երկիրը գրաւեց, եւ չորս տարւոյ չափ ալ զայն իր գաւառ կառավարեց հռոմէացի կուսակալի ձեռամբ, մինչեւ Ադրիանոսի գահակալութիւնը: Տրայիանոսի ժամանակ քրիստոնէից դէմ հալածանքները զայրացած էին, եւ շատ բնական էր որ Տրայիանոս իր ցասումը թափէր խուսափող լեզեռնականներուն եւ անոնց ընկերներու վրայ: Հայաստանի մէջ հռոմէական տիրապետութիւնը տեւեց 114-118 տարիներու միջոցին, որ շատ յարմար կու գայ Արարատեան վկայից մարտիրոսութեան սովորական թուականին հետ:

Ս. ՇԱԲԱՐՇ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

31. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽԾԱՆԸ

Արտագեան յիշատակարանը կու տայ հայրապետիս անունը իբր Շահէնի յաջորդ, աւելցնելով թէ Ադուանից երկրէն էր, եւ թէ քսան ամ կառավարեալ է զհօտն Արտագու (68 ԱՐԲ. 102): Այդ տարիները բարդելով նախորդներու հաշուոյն կը հասնինք մինչեւ 171: Շաւարշի, ինչպէս նաեւ իր նախորդին Շահէնի վախճանին վրայ յիշատակութիւն չունի Արտագեան յիշատակարանը, ինչ որ բնական կերպով խաղաղական մահուան վրայ պէտք է մեկնել: Մենք չվարանեցանք անոնց անուններուն մօտ Սուրբ մակդիրը դնել, ինչպէս ամէն եկեղեցիներ եւ նոյն Սուրբ անունով պատուել իրենց առաքելաշաւիղ հայրապետներն, որովհետեւ դժուարին ժամանակներու եւ հալածեալ եկեղեցիներու հովիւներուն արդիւնքը, ինքնին յայտնի մի կէտ է, եւ եթէ նահատակութեամբ չէ եղած վախճանին, որ մարտիրոսական պատկով փառաւորուած ըսուին, կենդանի նահատակներ եղած են բազմաչարչար աշխատութեամբ: Այս միջոցին հնար է պատշաճեցնել Սիւնեաց նահանգի մէջ Թանահատի վանքին սկզբնաւորութիւնը, որուն համար Օրբէլեան գրած է, թէ գտաք յիւրոց արձանագրութեանց եթէ չորեքհարիւր ամաւ

յառաջ շինեցաւ եկեղեցին քան զհայ թուականն (ՕՐԲ. Ա. 204), այսինքն շուրջ 150-ին: Հիմնադիրն եղած կ'ըլլայ Միսիթար անուն ճգնաւոր մը, որուն գերեզմանին համար (7) կը վկայէ նոյնինքն Օրբէլեան թէ մինչեւ ցայսօր կայ եւ կատարի մեծամեծ սքանչելիս (ՕՐԲ. Ա. 205): Թէեւ որոշակի ցուցմունք մը յառաջ չի բերեր Օրբէլեան պատմածին ստուգութեան համար, սակայն իբր հին ասանդութիւն մը յիշատակել հարկ սեպեցինք:

Ս. ՂԵՒՈՆԴԻՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

31. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

Հայրապետիս նկատմամբ Արտագեան հիշատակարանին տուած տեղեկութիւնները կը վկայեն թէ 17 տարի պաշտօնավարած է, թէ Ավրեղիոս կայսեր Հռոմայ եւ Վաղարշ թագավորին Հայոց ժամանակակից եղած է, եւ թէ նահատակուած է ի Շաւարշան տեղուոջն, որ է նոյնինքն Արտագու աթոռին տեղը (68 ԱՐԲ. 103): Մեր ցուցուցած հաշուով Ղեւոնդիոսի պաշտօնավարութիւնը պէտք կ'ըլլայ գետեղել 171-190 տարիներու միջոցին (8), եւ կը ճշմարտուի յիշատակարանին ցուցուցած ժամանակակցութիւնը, որովհետեւ Աւրեղիոսի միայնակ կայսրութիւնը կ'իյնայ 169-179 տարիներու միջոցին, իսկ Վաղարշի թագաւորելը ազգային պատմութիւններու հաշուով կը դրուի 193 թուին. թէպէտ ճշդութեամբ չէ հաստատուած, ազգային պատմութեան շփոթութեանց պատճառով: Այլ թէ այս միջոցին քրիստոնէից հալածանք մը տեղի ունեցած է Հայաստանի մէջ, ուրիշ կողմէ յիշատակուած չենք գտներ, բայց այս պատճառ մը չէ որ Ղեւոնդիոսի նահատակութիւնը կասկածի ներքեւ առնենք: Նոյնիսկ Աւրեղիոսի ատեն քրիստոնէականները հալածուած էին կայսրութեան մէջ, եւ հալածանքին ազդեցութիւնը դիւրաւ կը տարածուէր Հայաստանի վրայ ալ, որ սերտ յարաբերութիւններ ունէր կայսերական երկիրներուն հետ:

32. ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒԻ ԸՆԴՀԱՏՈՒՄ

Այստեղ Արտագեան յիշատակարանը կը խոստովանի, թէ զկնի սորին չկարացար գտանել, թէ ոչ յաջորդեալ են ի տեսչութիւն եկեղեցւոյ առաքելական վիճակիս Արտագու (68 ԱՐԲ. 103): Այդ խոստովանութիւնը, հեռու պակասութիւն մը ըլլալէ, մեր կարծեօք Արտագեան յիշատակներուն ստուգութեան փաստ մը կ'աւելցնէ: Վասնզի եթէ Մաղարթեցին, որ յիշատակներուն հաւաքողն է, մտացածին եւ քմահաճոյ տեղեկութեանց հետեւող մը ըլլար, առաջին եւ երկրորդ դարերու համար անուններ եւ թուականներ յիշելէ ետքը, դիւրաւ կրնար երրորդ դարն ալ նոյն կերպով լրացնել, մանաւանդ որ աւելի իրաւունք պիտի ունենար մերձաւորագոյն դարերու համար կամայական տեղեկութիւններ տալու: Երբոր նա միայն անկեղծութեամբ կը խոստովանի թէ երրորդ դարու համար հնաւանդ յիշատակներ չէ կրցած գտնել, այսու ստուգութեան հետամուտ ուղղութիւն ունենալը կը յայտնէ, եւ առանց հիման տեղեկութիւն տալէ զգուշաւորութիւնը կը ցուցնէ, որ զօրաւոր փաստ մը կը լինի ի նպաստ իր արժանահաստութեան:

34. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բայց անուններու եւ յիշատակներու պակասութիւնը չի կրնար բնաւ քրիստոնէութեան ալ դադարած լինելու հետեւութեան տանիլ: Նախ որ երկու դար տեւած քրիստոնէութիւնը չի կրնար յանկարծ բնաջինջ ըլլալ, եւ երկրորդ որ երրորդ դարուն վերջերը Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան գտնուիլը կը վկայուի Արտագեան յիշատակարանին հաւաստվելովը, թէ ի ժամանակս սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի, լեալ իցէ քրիստոնէութիւն, ընդ նմին եւ տեսուչ եկեղեցւոյ ի թաքուն եւ ի խաւարչուտ տեղուոջ (68 ԱՐԲ. 103): Այդ եղելութիւնը կը հաստատուի նոյնիսկ Լուսաւորչի ձեռօք կատարուած դարձին պարագաներով, ինչպէս իր կարգին աւելի մանրամասնօրէն պիտի բացատրենք: Աւելցնենք նաեւ Տերտուղիանոսի վկայութիւնը, որ երրորդ դարուն առաջին կիսուն ծաղկած է եւ 245-ին վախճանած, եւ Հայոց մէջ ալ քրիստոնէութեան տարածուած լինելը

յայտնապէս կը վկայէ, ինչպէս անգամ մըն ալ յիշեցինք (§ 4), եւ կը գրէ. Ո՛ւմ արդեօք հաւատացին այլեւս ազինք, Պարթեւք, Մարք, Ելամացիք, եւ որք բնակեալ են ի Միջագետս եւ ի Հայաստան, ի Փռիւզիա եւ ի Կապադովկիա, եւ բնակիչք Պոնտոսի եւ Պամփիլիոյ (ԱՐՇ. 11): Նոյն բանը կը հաստատուի եւ Խորենացիին խօսքովը, որ Փիրմիլիանոս Կեսարացիի յիշատակներէն առնելով կը գրէ. բազում վկայեալս եւ ի Խոսրովու ի մերում աշխարհիս (ԽՈՐ. 155): Խոսրովի տրուած ժամանակագրութիւնն էր 214-258, եւ եթէ 200-239 ալ ըսուին նորերու կարծիքով, միշտ հաստատուն կը մնայ, թէ երրորդ դարու առաջին կիսուն մէջ նոր հալածանք մը տեղի ունեցած է Հայաստանի մէջ, եւ հալածանք չէր ըլլար, եթէ տարածեալ քրիստոնէութիւն մը գտնուած չըլլար: Այդ ամէն նշաններ իրարու հետ կապակցելով՝ զօրաւոր կերպով կը հաւաստեն, թէ որչափ ալ հայրապետներու անուններ մեզ հասած չըլլան, սակայն քրիստոնէական հօտը կար, որ հարկաւ առանց հովիւի ալ չէր:

35. ՄԻՒՆԵԱՑ ԱԹՈՌ

Միւնեաց աթոռին նկատմամբ Օրբէլեանի քաղած աւանդութիւններն ալ Մուշէն ետքը հինգ եպիսկոպոսներու անուններ կը յիշեն, որք են Մովսէս Տարոնացի, Սահակ Տարոնացի, Զրուանդատ, Ստեփանոս եւ Յովհաննէս (ՕՐԲ. Ա. 62), առանց տարիներն ալ յիշելու: Ոմանք ուզեցին Միւնեաց եպիսկոպոսներուն կարգին դնել եւս Մխիթար Թանահացին, Թանահատի վանքին հիմնադիրը, որուն համար կը գրէ Օրբէլեան, թէ գտաք յիւրոց արձանագրութեանցն եթէ չորեքհարիւր ամաւ յառաջ շինեցաւ եկեղեցին քան զհայ թուականն, որ ըսել կ'ըլլար 151-ին: Մխիթարի համար կ'ըսուի միայն թէ իր եղեալ հայր վանիցն, եւ թէ կարգեալ սահմանաւ զվանսն, յետ բազում ամաց փոխի ի կարգս հրեշտակաց (ՕՐԲ. Ա. 204), որով լոկ ճգնաւոր մը ու վանահայր մը, եւ ոչ եպիսկոպոս մը եղած ըլլալը կը յայտնուի: Արդ, Միւնեաց հինգ յաջորդները՝ Արտագու մէջ նոյն Մուշէի յաջորդող երեք հայրապետներուն հետ բաղդատելով, կրնանք ըսել թէ աւելի երկարատեւ միջոց մը իղեպ է նշանակել Միւնեաց աթոռին հինգ յաջորդներուն, եւ հասնիլ մինչեւ երրորդ դարու առաջին կիսուն, երբ կը պակսին մեզի Արտագու յաջորդներուն անունները: Բաց աստի, եթէ ետ այր մի բացատրութիւնը միայն Մովսէսի վրայ չ'առնենք, այլ անկէ ետքը եկող չորսերուն վրայ ալ տարածենք, ինչպէս նախադասութեան ձեւը կը պահանջէ, եւ յիշենք թէ նա որ ետ այր մի՛ նոյնինքն Արտագու աթոռն է (§ 29), հաւաստի կերպով կը քաղենք թէ Արտագու աթոռը Ղեւոնդիոսէ ետքն ալ հայրապետներ ունեցած է, որք ձեռնադրած են Միւնեաց եպիսկոպոսները, թէն անոնց անունները մեզի հասած չեն, եւ Մաղարթեցին ալ յիշատակ մը չէ գտած անոնց մասին Արտագու առաքելական աթոռին մէջ:

Ս. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

36. ԵՄԵԲԻՈՍԻ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ուր որ Արտագեան յիշատակարանը կը լռէ, ուրիշ կողմէ վկայութիւն մը զայն կը լրացնէ, թէ երրորդ դարուն մէջ ալ կը շարունակէր Հայոց հայրապետներուն յաջորդութիւնը Արտագու աթոռին վրայ: Եւսեբիոս Կեսարացի իր պատմութեան մէջ, Աղեքսանդրիոյ հայրապետ Դիոնեսիոսի թղթակցութիւնները յառաջ բերած ատեն կը յիշէ, թէ գրեց նոյնպէս վասն ապաշխարութեան առ այնոսիկ որ էին ի Հայաստան, որոց յայնժամ եպիսկոպոս էր Մեիրուծան (Mitrozane) (ԵԲՍ. 517): Այդ կտորը հնար չէ երբեք Փոքր Հայոց վրայ իմանալ, ինչպէս ոմանք կարծեցին (ՇԱՀ. Ա. 158), որովհետեւ իբր Փոքր Հայոց աթոռներ պետք կ'ըլլար նկատել Նիկոպոլսոյ, Կեսարիոյ եւ Մելիտինիոյ մետրապոլիտութիւնները, որք միշտ իրենց քաղաքին անունով կոչուած են, եւ երբեք Հայոց եպիսկոպոս չեն: Նոյնիսկ Եւսեբիոսի բացարձակ կերպով Հայաստան յիշելը, այդ անունով կոչուած Մեծ Հայքը կը նշանակէ, ինչպէս որ բոլոր հին հեղինակներու մէջ կը կարդանք, եւ ոչ երբեք Փոքր Հայքը, որ անագան գործածուած անուն մըն է՝ Պոնտոսի եւ Կապադովկիոյ մէկ մասին տրուած: Նոյն իսկ Մեիրուծան, զուտ արաւելեան անունը՝ չի

պատշաճի բացարձակապես յունագգի եւ յունալեզու եղող Նիկոպոլսոյ ու Կեսարիոյ ու Մելիտինիոյ աթոռներուն, այլ կը ցուցնէ թէ նա Մեծ Հայոց մէջ պաշտօնավարող հայագգի եպիսկոպոս մըն է: Իսկ Հայաստանի աթոռն ալ, Արտագէն զատ ուրիշ տեղ մը ենթադրելու նշան չունինք, որով երրորդ դարուն մէջ Արտագի աթոռին յաջորդութեան շարունակած լինելը կ'ապացուցի: Նոյնիսկ Եւսեբիոսի գործածած են. որոց յայնժամ եպիսկոպոս էր բացատրութիւնը լռելեայն կերպով կ'արտայայտէ, թէ Մեհրուժան Հայ ազգութեան կը պատկանէր, եւ հինէն հաստատուած եւ շարունակուած աթոռի մը եպիսկոպոսն էր, որ նորէն Արտագու աթոռին կանունաւոր յաջորդութիւնը կը հաւաստէ: Ի դէպ է յիշեալ եւս Մեհրուժան անունին Արծրունեաց տոհմին սեփական անուն մը ըլլալը, որ նորէն մեր միտքը Վասպուրականի եւ Արտագի վրայ կը տանի՝ Մեհրուժանի աթոռը փնտռած ստեննիս: Իսկ Աղեքսանդրիոյ հայրապետութեան հետ յարաբերութեան մէջ գտնուիլը, եւ անկելոց մասին յուզուած վիճաբանութեան մասնակցած լինելը կը ցուցնեն, թէ Հայոց հայրապետութիւնը անձանօթ եւ անկարելորդ դիրք մը չունէր, այլ ընդհանուր եկեղեցւոյ գործերուն կը մասնակցէր:

36. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Մեհրուժան հայրապետի ժամանակը ճշդելու համար նախապէս պէտք է դիտել թէ Դիոնեսիոս հայրապետ Աղեքսանդրիոյ, որ Մեհրուժանին գրած է, 248-ին ընտրուեցաւ եւ 264-ին վախճանեցաւ, եւ միջանկեալ 16 տարիներու մէջ կը պարփակուի անոր հայրապետութիւնը: Իսկ Անկելոց խնդիր ըսուածը, որ Ապաշխարութեան խնդիր կը կոչուի, առիթ առած էր Դեկոսի հալածանքին սաստկութենէն, յորում շատեր տկարացած էին եւ կուռքերու զոհած, եւ եկեղեցւոյ մէջ մեծ խնդիր էր եղած զանոնք ապաշխարութեան ընդունիք կամ ոչ: Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացի գլխաւոր պաշտպանն էր ապաշխարող անկելոց, եւ այդ իմաստով ամէն կողմ թուղթեր կը գրէր. անոնցմէ մէկն է Հայոց եպիսկոպոսին ալ գրած նամակը: Արդ Դեկոսի հալածանքը սկսաւ 249-ին, որ շատ թուլցաւ Գաղղոսի ատեն 251-ին, եւ այն ատեն սկսաւ անկելոց խնդիրը, որ բաւական ալ տեսեց, որով այդ միջոցներուն պէտք է գրուի Դիոնեսիոսի նամակը: Եթէ Եւսեբիոսի խօսքերուն մէջ պատմական կարգ մըն ալ դնել ուզենք, կրնանք դիտել որ Մեհրուժանի գրած նամակը յիշուած է, Թելիմիտրէս Լաւադիկեցւոյն գրածէն ետքը, եւ Կուռնելիոս Հռոմայեցւոյն գրածէն առաջ (ԵԲՄ. 517): Արդ, Թելիմիտրէս 256-ին արդէն մեռած էր, վասնզի նոյն թուականին կը յիշուի Հեզիոդոր յետ Թելիմիտրէայ ի Լաւադիկէ եպիսկոպոս (ԵԲՄ. 528): Իսկ Կուռնելիոս Հռոմի հայրապետ ընտրուած է 254-ին, ուրեմն Մեհրուժանի նամակը գրուած է 253-255 տարիներուն միջոցին, որ ատեն Մեհրուժան արդէն պաշտօնի վրայ պէտք է ըլլայ: Իսկ թէ երբ սկսաւ եւ երբ վերջացաւ անոր հայրապետութիւնը՝ բնաւ յիշատակութիւն մը չունինք, բայց մեզի կը բաւէ ցուցնել թէ երրորդ դարու կէսին նշանաւոր անձ մը կը գտնուէր Հայոց հայրապետական աթոռին վրայ, որ եւ համառօտ ու վաղանցուկ պաշտօնաւարութիւն մը ունեցած պիտի չըլլայ, եթէ ծանուցուած եւ հռչակուած էր նոյնիսկ հեռաւոր Եգիպտոսի մէջ: Իսկ ապաշխարութեան խնդիրին Հայոց համար ալ կարեւորութիւն ունեցած լինելը կը ցուցնէ, թէ Խոսրովի հալածանքին հետեւանօք անկելոց խումբ մը գտնուած է Հայոց մէջ, եւ խնդրոյ նիւթ եղած է անոնց ապաշխարութիւնը: Մեհրուժանի վախճանին համար սովորական ցուցակն ըսած է, թէ նահատակեցաւ ի Մեծէն Խոսրովայ յարքայէն Հայոց յամի 248 (ԺԱՄ. 614), սակայն հին յիշատակներու մէջ ասանկ ակնարկ մը չկայ, եւ մենք արդէն դիտեցինք թէ Մեհրուժան կենդանի էր 253-255 տարիներու միջոցին, որ ատեն Խոսրով արդէն ըսպաննուած էր:

38. ՏՐԴԱՏԻ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԸ

Մեհրուժանի անունէն ետքը այլեւս յիշատակ չունինք Արտագ նստող հայրապետներուն վրայ, եւ եթէ Մեհրուժանի ժամանակը մինչեւ երրորդ դարուն երրորդ քառորդն ալ տարածենք, տակաւին բաւական բաց մը կը մնայ, մինչեւ չորրորդ դարուն սկիզբը, մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հայրապետ ձեռնադրուիլը: Այդ միջոցին համար ալ, միեւնոյն պատմական իմաստասիրութեամբ, հնար չէ ըսել թէ մինչեւ այն ատեն

գտնուող քրիստոնէութիւնը մէկէն ոչնչացած ըլլայ: Միւս կողմէն ունինք բաւական յայտնի նշաններ ալ որ քրիստոնէութեան գոյութիւնը կ'ապացուցանեն: Ժամանակագրական ճշդութեամբ պէտք էր որ այստեղ Լուսաւորչի պատմութեան սկսե՛ինք, քանի որ անոր ծնունդը 239-ին տեղի ունեցած է, բայց մենք սուրբին վերաբերեալ տեղեկութիւնները իրեն գլխուն թողով, յիշենք միայն այն պարագաները, որոնք Հայ քրիստոնէութեան գոյութիւնը կը հաստատեն: Այդ երրորդ դարուն վերջին քառորդին մէջ տեղի ունեցան Տրդատի վերստին իր գահը դառնալը Հռոմայեցւոց օգնութեամբ, եւ Գրիգորի քրիստոնէութեան յայտնուիլը: Այդ առթիւ Տրդատ նախ հրովարտակ մը արձակած է 287-ին, որպէսզի Հայաստանի մէջ գտնուող քրիստոնէաներ, կապեալ ոտիւք եւ կապեալ ձեռքք եւ կապեալ պարանոցաւ ի դուռն արքունի ածցին, եւ բոլոր անոնց ինչքերը գրաւուին եւ լուր տուողներուն տրուին (ԱԳԹ. 76): Անոր ետեւէն երկրորդ հրովարտակ մըն ալ հանած է համապարտութիւն սպառնալով անոնց՝ որ քրիստոնէաները չյայտնեն կամ թէ թողուն շարունակել (ԱԳԹ. 77): Արդ, եթէ երկրին մէջ քրիստոնէութիւնը հաստատուած է կարելոր դիրք ստացած չըլլար, այդչափ խստութեանց պէտք տեսնուած չէր ըլլար: Աւելորդ չի՛նի կրկնել ինչ որ վերեւ ալ յառաջ բերինք (§ 34) Արտագեան յիշատակարանէն, որ կ'վկայէ, թէ ի ժամանակս սրբոյն Գրիգորի Պարթևի լեալ իցէ քրիստոնէութիւն, ըստ նմին եւ տեսուչ եկեղեցւոյ ի թաքուն եւ ի խաւարչուտ տեղուոջ (68 ԱՐԲ. 103): Մեր միտքը աւելի ճշդելու համար հարկ կը սեպենք յայտնել թէ Հայոց քրիստոնէութեան իբր փաստ չենք յիշեր այն յիշատակները՝ որոնք կը վերաբերին Նիկոյալոսյ, Կեսարիոյ եւ Մելիտինիոյ գաւառներուն, ոչ ալ այդ վիճակներուն մէջ նահատակուած մարտիրոսները կը յիշենք, թէպէտեւ անոնք ոմանց կողմէ իբրեւ հայ յիշատակուած (ԱՐԾ. 75-91), որովհետեւ մեր նպատակն է բուն Հայ աթոռին վրայ ամփոփել խօսքերնիս, քաջ գիտնալով որ վերոհիշեալ վիճակները Պոնտոսի եքսարքութեան մէջ կը գտնուէին եւ Հայոց հայրապետութեան ներքեւ չէին:

39. ԹԷՆՈՂՈՐՈՍ ՍԱԼԱՀՈՒՆԻ

Գեղեցիկ յիշատակ մը ունինք սոյն միջոցին Հայ քրիստոնէութեան աւանդութիւններուն մէջ, որ Յայսմաւորքին մէջ ալ անցած է (ՅԱՍ. Ա. 211): Սուրէն նախարար Սալահունի, որ կը բնակէր Դերջանի արեւելակողմ Սուրէն կամ Սուրէնաշէն աւանին մէջ (այժմ Չուրուն գիւղ), Աթենադորոս անունով 15 տարեկան տղայ մը ունէր, ցաւագար: Սայրն աղուիթա, բարեգործ կին մը, որդւոյն առողջութեան դիտմամբ զանազան ողորմածութեան կը կատարէր, մինչեւ իսկ անտէրունջ ցաւագարներու հիւանդանոց մըն ալ կազմած էր: Այնտեղ պատասպարուողներուն մէջ գտնուեցաւ Դասիոս անուն քահանայ մըն ալ, որ լռելայն քարոզութիւններով հետեւողներ ալ շահեցաւ: Լուսաւորիչի Երզնկայէն Արտաշատ տարուած աստենը, Դասիոս եւ ուրիշներ դիմաւորեցին եւ բժշկութիւններ ալ ունեցան, Աղուիթա տարաւ տղան ալ եւ Աթենադորոս բժշկութեան արժանացաւ: Ասոր վրայ մայր ու զաւակ Դասիոսէ մկրտուեցան եւ Աթենադորոսը Թէոդորոս կոչուեցաւ: Բայց Սուրէն անոնց չհետեւեցաւ, մանաւանդ Տրդատի հրովարտակին հնազանդելով հալածելն ալ պարտք սեպեց: Տղուն վրայ սաստկապէս բռնացաւ, նեղութիւններ ալ տուաւ, մինչեւ որ տղան տունէն հեռանալով Սեղեմնուտի ձորին մէջ պահուրտեցաւ: Հայրը զայրացկոտ ետեւէն ինկաւ, եւ հագիւ եօթներորդ օրը զայն գտաւ, եւ չկրնալով համոզել, իր ձեռքով ծառի մը ներքեւ զաւակը խողխողեց (9): Դասիոս թաղեց նոյն տեղ Ս. Թէոդորոսի մարմինը, եւ անոր հսկեց Աղուիթայի հետ, մինչեւ որ քրիստոնէութեան հռչակուելէն ետքը վրան մատուռ մը շինուեցաւ, որուն գաւիթին մէջ թաղուեցան յետոյ Դասիոս եւ Աղուիթա: Մատուռին քով շինուեցաւ ժամանակին Գորովոս Ս. Թէոդորոս վանքը, որ այժմ ճանչուած է Մըրըրըր Ս. Թորոս անունով, Դերջանի Դընիկ գիւղին մօտերը, ուր կը ցուցուին տակաւին երեք գերեզմանները, եւ ձող մըն ալ իբր մատուռ կը պատուուի՝ սրբոյն նահատակութեան ծառին իբր յիշատակ: Եղելութեան թուականը մերձաւորաբար պէտք է դնել 288 Մայիս 11-ին:

39. ՍՈՒԿԱԲԷՏԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Այս միջոցին տեղի ունեցած նահատակութեանց աւանդութիւնները լրացնելու համար, պէտք է յիշենք ինչ որ վերագոյնդ (§ 26) ակնարկեցինք Սուկաւէտի մարտիրոսներուն վրայ: Վկայաբանութիւնը իբր ժամանակագրական նշան ցոյց կու տայ Պարսից Շապուհին թագաւորելը, Հայոց Խոսրովին սպանուիլը, Պարսից բանակին Հայաստան արշաւելը եւ նորէն իր երկիրը դառնալը (ՍՈՓ. ԺԹ. 34), որք երրորդ դարուն վերջերը տեղի ունեցան: Իբրեւ ասոնց մերձաւոր մի եղելութիւն կը խօսուի Սուքիասանց գլխաւորին բերնով, թէ եկեացէ այլ մշակ գորագոյն քան զմեզ, նա կործանեացէ Բագուանայ բազինը, ակնարկելով Լուսաւորչին (ՍՈՓ. ԺԹ. 38): Ասոնց վրայ աւելցնելով վկայաններէն ոմանց վկայից թիւը մինչեւ 364 բարձրացնելը, յարմարագոյն կը սեպենք ըսել, թէ նախապէս Սուկաւէտի վրայ նահատակուած 17 մարտիրոսներէն զատ, Տրդատի հրովարտակին վրայ նոր խումբ մըն ալ նահատակուեցաւ նոյն Սուկաւէտի վրայ, ուր քրիստոնէաներ փախած ու առանձնացած էին, հոն գտնուող ճգատներուն մօտ, եւ որք տեղւոյն նույնութենէն Սուքիասանց անոնով ճանչուեցան:

41. ՆԱԽԱԼՈՒԲՍԱԲՈՐՉԵԱՆ ԹՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻԻՆԸ

Հայոց եկեղեցւոյ առաքելական սկզբնաւորութեան, եւ առաջին երեք դարերու մէջ անընդհատ շարունակութեան պատմութիւնը կը փակենք այստեղ: Ազգային հին մատենագիրներ փոյթ չեն ունեցած այդ շարունակութեան խնդրով զբաղիլ, թէպէտ ընդարձակօրէն խօսած են սկզբնաւորութեան վրայ: Առաջին Լուսաւորիչները եւ Երկրորդ Լուսաւորիչը գրաւած են բոլոր իրենց ուշադրութիւնը, եւ բաւական սեպած են անոնցմով միայն ջատագովել իրենց եկեղեցւոյն առաքելականութիւնը: Կարծես թէ Առասպելատեր եւ Գրիգոր իրարու անմիջապէս յաջորդած ըլլային, Պօղոսի Երեքտասաներորդ առաքեալ կոչուելուն նման, Չորեքտասաներորդ առաքեալ կոչած են Գրիգորը, եւ այնպէս ալ ընդունած են եկեղեցւոյն հիմնարկէքի արարողութեան մէջ (ՄԱՇ. 158): Սակայն պէտք էր որ առաջին դարուն սկիզբներէն մինչեւ երրորդին վերջերը եղող միջոցն ալ իմաստասիրուէր, որպէսզի կապակցութիւնն ու շարունակութիւնը արդարանար, եւ Հայոց առաքելական քարոզութեան, եւ Գրիգորով նորինորոյ սկսելուն բարուրանքը հերքուէր: Այդ կէտը մենք շատոնց, մեր առաջին ուսուցչութեան ժամանակներէն սկսելով, յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած էինք, եւ ցրիլ յիշատակները ամփոփելու աշխատած, ինչպէս նախընթաց գլուխներու մէջ, առջեւ բերինք: Հայրապետաց շարունակութիւնը, մարտիրոսաց նահատակութիւնը, հալածանքներու պատմութիւնը, եւ հնաւանդ յիշատակները իրարու կը համաձայնին եւ իրար լրացնելով, Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան օրինաւոր եւ կանոնաւոր շարունակութիւնը կը հաւաստեն: Իսկ եթէ կը գտնուին արմատական քննադատներ, որոնք աւելի հաստատուն փաստեր կը պահանջեն, մենք կը բաւականանանք պատասխանել, թէ եկեղեցւոյ առաջին դարերուն պատմութիւնը, ամէն պթոռներու համար ալ նմանօրինակ դժուարութեանց ենթարկեալ է, եւ եթէ հաւանական աւանդութիւններ ուրիշներու համար բաւական եւ բաւարար կը սեպուին, մեզի ալ ներեալ պիտի ըլլայ օգտուիլ այդպիսի աւանդական եւ հաւանական յիշատակներէ, որպիսիներով կ'օգտուին ինքզինքնին առաքելական հռչակող պթոռներ:

41. ՄԵՐ ԴՐՈՒԹԻԻՆԸ

Մինչեւ հիմա մեր առաջ բերած պատմութիւնը, թէ ոչ հիմնապէս նոր, սակայն կրնայ իբրեւ նոր ամփոփում մը կամ հիւսուած մը նկատուիլ, աւելի ազգային յիշատակներէ քաղուած, եւ ինչ ինչ օտար յիշատակներով զօրացած: Մեզի անձանօթ չեն նորերէն շատերունֆ Հայոց առաքելական եկեղեցին եւ Հայոց առաքելական քրիստոնէութիւնը ուրանալու մարմաջը, բացարձակապէս անարգելով ինչ որ ազգային եւ ներքին աւանդութիւն է, եւ կուրօրէն յարգելով ինչ որ օտար եւ արտաքին է: Մինչեւ աստիճան մը կրնանք իմանալ Յոյն եւ Լատին հեղինակներու հոգին, որոնք առաքելականութիւնը

իրբել իրենց բացարձակ սեփականություն կ'ուզեն պաշտպանել, եւ բոլոր ուրիշ եկեղեցիները իրենցմէ բխած եւ իրենցմէ կազմուած ցուցնել: Բայց ինչ իմանար որ ազգային եկեղեցւոյ զաւակներ ալ գտնուին, որ օտարազգի աւանդութեանց կրթնելով այլազգիները տկարացնելու զիջանին: Աւանդութեանց մասին ընկալեալ տրամաբանական կանոն է, ներքինը արտաքինին եւ բնիկը օտարին նախադասել, որովհետեւ աւելի ճիշտ եւ աւելի ուղիղ կ'ենթադրուի տեղւոյն վրայ պահուած լուրը, կամ հեռուներ ցրուած զրոյցը: Աւանդութեանց մէջ ժամանակը փոփոխութիւններ կը ներմուծէ, պարագաներ կ'աւելցնէ, հրաշալիքներ կը ստեղծէ, բայց հիմնական եղելությունը անոնցմով չի խախտուիր, որով էությունը պարագաներուն զոհելը իրաւացի չ'ըլլար: Անոր համար մենք ալ յառաջ բերուած աւանդութիւնները բոլոր իրենց պարագաներէն եւ հրաշալիքներէն մերկացուցինք, ինչպէս որ պատմական դրութիւնը կը պահանջէ: Անիմանալի կը դառնայ մեզի համար այնպիսիներուն ալ կարծիքը, որ Հայոց առաքելաբարոզ քրիստոնէությունը ուրանալու չհամարձակելով, առաքելական յաջորդութիւնը կ'ուրանան, եւ կը կարծեն թէ Թադէոսով կամ Բարթողիմէոսով սկսած ու վերջացած քրիստոնէությունը, կատարելապէս առաքելական կարենայ ըսուիլ, երբ երկուքուկէս դար ետքը յանկարծ կը վերընձիւղի Գրիգորով մը, կամ անկէ առաջ Եղեսիայէն եկած աղանդաւոր Ասորիով մը: Նոյնիսկ ամենէն հաստարմատ ծառը՝ իր բունը կտրուելէն 200 կամ 250 տարի ետքը վերստին ընձիւղ չ'արձակել:

43. ՏԱՐԲԵՐ ԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեր նպատակէն դուրս ըլլալով բանավէճերու մտնել, պէտք չենք տեսներ Հայոց քրիստոնէությունը մեկնելու համար ուրիշներէն կազմուած ենթադրութիւնները յառաջ բերել, եւ ցուցնել թէ կեղակարծ մեկնութեանց եւ հեռու տեղերէ՝ մինչեւ իսկ Եգիպտոսէ եւ Արաբիայէ մուրացուած զրոյցներու վրայ հիմնուած են, եւ թէ իրարու հակասող պարագաներ կը պարունակեն: Եթէ երկրորդ դարուն կեսին քրիստոնէություն ընդունող Աբգարի մը՝ առաջին դարուն ապրող Աբգարի մը հետ շփոթուած ըլլալը ընդունինք ալ, տակաւին առաքելաբարոզ քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը հաստատող եւ անկէ անկախ աւանդութիւններ կան. մենք ալ այս կերպով կազմեցինք մեր պատմությունը: Եթէ Եղեսիոյ դպրոցը կրցաւ ազդեցութիւն մը ունենալ Հայաստանի հարաւային նահանգներուն վրայ, այդ ըսել չ'ըլլար թէ ինքն առաջին անգամ քրիստոնէությունը ներմուծեց: Եթէ ընդունենք ալ թէ Բարդաճան՝ յԵղեսիոյ Հայաստան եկաւ, որպէս զի աշակերտել զոք կարասցէ ի խուժ հեթանոսաց (ԽՈՐ. 146), բնաւ պէտք չ'ըլլար ըսել թէ առաքելայնէր չեկան, կամ թէ երբոր նա եկաւ քրիստոնէությունը ջնջուած էր: Մենք ոչ թէ նախալուսաւորչեան դարերու համար, այլեւ յետլուսաւորչեան ժամանակներու համար ալ մտադիւր կ'ընդունինք, թէ Եղեսիոյ եւ Կեսարիոյ դպրոցները մեծ ազդեցութիւն ունեցան Հայոց քրիստոնէութեան վրայ, եւ մինչեւ աստիճան մը իրարու մրցակիցներ երան իրենց ազդեցությունը Հայաստան տարածելու մէջ: Ասիկա հետեւանք էր մէկ կողմէ Ոսրոյենիոյ եւ Կասպաղովկիոյ ուսումնական առաւելութեանց, եւ միւս կողմէ Հայաստանի այդ մասին նուազութեան. սակայն այդ ենթադրությունն ալ աւելի պատրաստ գետնի վրայ աշխատութեան կը տանի, եւ ոչ նոր գետին ստեղծելու: Ինչպէս ըսինք, միտք չունենալով մերիկէն տարբեր դրութիւնները մի առ մի առաջ բերել, զանոնք վերլուծել, տկար կողմերնին բացատրել, եւ պարզ կարծիքներ ըլլալնին ցուցնել, բաւական կը սեպենք ըսել, թէ անոնք իրար կը հակասեն, եւ մեզի հերքելու տեղի չեն թողուր, զի մէկուն հաստատածը միւսէն անհիմն կը դատուի: Ամէնքն ալ ազգային աւանդութիւնները կանխակալ կերպով մերժել կը սկսին, որ մեզի համար ուղիղ եւ արդարացեալ սկզբունք չէ: Իսկ եթէ ամէն դրութիւններն ալ պարզապէս հաւանական են, եւ ստուգությունը վճռել անհնար է՝ պիտի ըսուի աղբիւրներու նուազութեան եւ անբաւականութեան պատճառով, նորէն նախադասությունը ազգային աւանդութեան տալը թէ՛ իրաւացի է, եւ թէ տրամաբանական, եւ մենք ալ ըստ այնմ կազմեցինք մեր նախալուսաւորչեան պատմությունը:

44. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Չորրորդ դարով նոր ասպարեզ կը բացուի մեր առջեւ, եւ Հայ քրիստոնէական պատմութիւնը նոր կերպարան մը կը զգենու փառաւոր յաղթանակով եւ առատ տեղեկութիւններով: Միեւնոյն ատեն եկեղեցական պատմութիւնը սերտ կապակցութեամբ կը միաւորուի քաղաքական եղելութեանց հետ, ինչ որ մեզ կը պարտաւորէ անոնց ակնարկել մեր ուսումնասիրութեանց մէջ: Առաջին երեք դարերուն մէջ ոչ միայն հալածեալ քրիստոնէութիւնը անջատ կը մնար քաղաքական պատահարներէն, այլ եւ ազգային եւ արտաքին պատմութեանց անհամաձայնութիւնը կը դժուարացնէ անոնց մէջ ներքին աղերս մը հաստատել: Ընդհակառակն այս միջոցէն սկսելով երկու պատմութիւններ իրարու կը մօտենան, անձերու եւ դիպուածներու նույնութիւնը կը պահեն, եւ ժամանակագրական տարբերութիւններն ալ լուրջ ուսումնասիրութեամբ համաձայնութեան կու գան, որով դիւրին կ'ըլլայ եկեղեցական կեանքը քաղաքական կեանքին հետ զօդելով դիպուածներու իսկական կերպարանը երեւան բերել: Շատեր վերջին ժամանակներու մէջ այդ աշխատութեան ձեռնարկեցին, որոնցմէ մենք ալ կ'օգտուինք միացնելով մեր ալ նախնական աղբիւրներու վրայ ըրած անձնական հետազոտութիւնները: Ազգային պատմութեան Վաղարշը, Տիգրան Գ-ի որդին, կը նոյնանայ արտաքին պատմութեան Վաղարշին՝ Պարթեւաց Դ-ի եղբօր հետ, եւ երկրորդ դարու վերջին տարիներէն սկսելով ազգային եւ արտաքին պատմութիւններ իրարու կը մօտենան: Վաղարշ երկարատեւ եւ խոհական իշխանութիւն վարող թագաւոր մը, կը կերպարանէ Խորենացիին գոված մեծ Վաղարշակը (ԽՈՐ. 71), եւ երկուքուկէս դարու հեռաւորութեամբ ստուգուած կը լինի Պարթեւ թագաւորի մը կամ Արշակի մը եղբօր՝ Հայաստանի մէջ Պարթեւագնեան հարստութեան հիմնադիր լինելը: Վաղարշի թագաւորութեան տեւողութիւնն ալ կը համաձայնի կրկին պատմութեանց մէջ, որուն Խոսրով որդին՝ հօրը շուրջ քսանամեայ թագաւորութեան կը յաջորդէ: Այդ Խոսրովի կամ ըստ այլոց Տրդատի կամ Արշակի օրովն է՝ որ Պարթեւաց հարստութիւնը կը կործանի, մերձաւորաբար հինգ դար Պարսկաստանի եւ շրջակայից վրայ իշխելէն ետքը: Արտաշիր Սասանեան 224-ին ապստամբութեան դրօշը կը բարձրացնէ, եւ երկու տարի ետքը 226-ին Սասանեան բնիկ Պարսիկ հարստութիւնը կը սկսի Պարսկաստանի մէջ: Սասանեանք Պարթեւեան հարստութեան ճիւղերը Պարսկաստանի մէջ ջնջելէն ետքը, կը ձեռնարկեն Հայաստանի ճիւղն ալ ոչնչացնել, այլ զինուորական ոյժով չեն յաջողիր, պատերազմները ձախող կը վերջանան իրենց համար, եւ նենգութեան դիմելու կը ստորանան:

45. ԽՈՍՐՈՎԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց արքայի Խոսրովի նենգութեամբ սպանութիւնը (10), ազգային պատմութենէն նոյնիքն Արտաշիրի նախաձեռնութեան կը վերագրուի (ԽՈՐ. 154), սակայն եթէ այն մինչեւ 259 պիտի յետաձգուի, Արտաշիր այլեւս կենդանի չէ, զի նոր ուսումնասիրութիւններ 242-ին կը հաւաստեն Արտաշիրի մահը եւ Շապուհի յաջորդելը: Այդ պատճառով ոմանք Պարսիկ թագաւորին անունին ոյժ տալով մինչեւ 239 կը կանխեն Խոսրովի սպանութիւնը, ուրիշներ թուականին կրթնելով նենգութեան հեղինակ թագաւորին անունը կը փոփոխեն: Մենք կը նախընտրենք թուականը փոփոխել, աչքի առաջ ունենալով թէ թուականներ աւելի ենթակայ են այլայլութեանց քան անձնաւորութիւններ, թէ մեր ազգային պատմութիւններ ընդհանրապէս կը մեղանչեն ժամանակագրական ճշտութեանց մէջ, եւ թէ եղելութիւնը պատմագիրներուն մերձաւոր ժամանակի մէջ կատարուած լինելով, եւ Լուսաւորչեան գերդաստանին մէջ նուիրական աւանդութիւններով կենդանի պահուելով, պէտք էր ճիշդ ու թարմ լինէին գործիչներու յիշատակները: Կրնանք եւս խորհրդածել, թէ նենգաւոր սպանութեան խորհուրդը շատ աւելի յարմար կու գար Արտաշիրի ընթացքին եւ օգուտին, որ Պարթեւական ճիւղերուն արագ ջնջուելուն հետամուտ էր, քան իր որդւոյն, որ այլեւս սպահով կը զգար ինքզինքը, Պարթեւեան հարստութեան իյնալէն 33 տարի ետքը, երբ ընկճած էր ակզ գրեթէ

անհետացած էին Պարթեւագնեայց վերջին ճիգերը: Պարթեւագնեան թագաւորական գերդաստանին մնացորդներէն Անակ Պահլաւունի յանձն կ'առնէ Արտաշիրի առաջարկը կատարել, եւ իբր թէ Արտաշիրէ նեղուած ու Պարսից զորքերէն հալածուած՝ Կորդուաց նահանգի սահմանագլուխէն Հայաստան կը մտնէ, եւ Խոսրովէ սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնէ (ԱԳԹ. 21), ինչպէս որ ուրիշ Պարթեւագնեայ փախստականներ ալ կանուխէն Հայոց երկիրը ապաւինած էին (ԽՈՐ. 152): Անակ երկու տարի մտերմաբար կ'ապրի Խոսրովի մօտ (ԽՈՐ. 155), եւ երբ Խոսրով կը մտաբերէր Արտաշիրի վրայ քալել, Անակ եւ իր եղբայրը, անունը անյայտ, պատճառանքով մը Խոսրովի հետ կը մեկուսանան Վաղարշապատի մէջ, իրենց իսկ սուրերով զայն կը սպաննեն, եւ իսկոյն դէպ Արտաշատ արշաւատոյր կը փախչին: Բայց հայակոյտ գունդեր անոնց կը հետեւին, եւ Արտաշատու կամուրջին վրայ կը սպաննեն (ԱԳԹ. 22): Խոսրովի սպաննողներուն վրայ խօսելով գրոած է, թէ անոր որդին Տրդատ, ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց (ԵՂԻ. 55) Յունաստան ապաւինեցան: Հօրեղբայր անունը Անակի եւ եղբօր պատշաճեցուցած ատենիս, դժուար է ճիշդ իմաստով առնել, իբր թէ Խոսրովի եղբայրները ըլլային, ինչ որ պատմութիւնը զանց չէր ընէր նշանակել, իբրեւ ծանրացուցիչ պարագայ, եթէ իրօք այնպէս ըլլային: Ուստի յարմարագոյն է ակելի ընդարձակ իմաստով առնել, իբր արեւակիցներ միայն, թէպէտ պակաս չեն կարծողներ որ Խոսրով եւ Անակ հարազատներ եղած ըլլան: Իսկ Խոսրովի որդւոյն Տրդատի ալ փախուստը պէտք եղաւ, որովհետեւ հակառակ դաւաճաններուն սպանման, Արտաշիր առիթ գտաւ անգլուխ մնացող Հայաստան մտնել, եւ տիրել, եւ Պարթեւական տոհմիկ մնացորդները ջնջել: Անոնցմէ միայն մանկիկ մի փոքրիկ անուն Տրդատ (ԱԳԹ. 24) կ'ազատի Արտաւազդ Մանդակունիի ձեռքով, եւ աղջիկ մըն ալ Խոսրովիդուխտ անուն Օտա Ամատունիի ձեռքով (ԽՈՐ. 157):

46. ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Երբ Խոսրով մահացու վիրաւորուած եւ վերջին շունչը չտուած, հրամայեց Անակի ազգատոհմը կոտորել, երկու գիրկի տղաներ միայն ազատեցան դայեկներու ձեռքով (ԱԳԹ. 23): Այս երկուքին կրտսերագոյնն էր, այն որ յետոյ Գրիգոր կոչուեցաւ, եւ հաւանաբար Սուրէն էր կոչուած առաջուց: Ս. Մահակ, ընտանեկան աւանդութիւններէ քաղելով, պատմած է, թէ այդ տղուն յղութիւնը եղած էր Արտագու դաշտին մէջ, մօտ առ դիրս սրբոյն առաքելոյն Թադէոսի, երբոր Անակ Հայաստան եկած ատեն պահ մը անդէն բնակած էր, վասն որոյ եւ գնորին առաքելոյ շնորհն ընկալեալ կ'ըլլար տղան (ԽՈՐ. 155): Արդ, եթէ երկու տարի ետքը Անակ կը սպաննուէր, ուրեմն այն ատեն Գրիգոր մերձաւորաբար տարուան մը մանկիկ էր, եւ եթէ սպանութիւնը 240-ին տեղի կ'ունենար, Գրիգորի ծնունդը հարկ կը լինի 239-ին դնել: Գրիգոր աղել Հայաստանի սահմաններէն հեռացուելով, ուղղակի Կեսարիա տարուեցաւ եւ հոն մկրտուեցաւ, քրիստոնեայ դայեկին խնամքով, որ էր Մովսիս Կեսարացի, Եւթագիոսի քոյր, եւ Բուրդար պարակին կին, որ բարեղէպ առիթով մը Անակէ իբրեւ ստնտու առնուած էր, եւ արկածէն ետքը Եւթագիոսի առաջնորդութեամբ իր քաղաքը դարձաւ: Փիրլիմիանոս, Որոգիմէսի հետեւող եւ սքանչելի յուսումնասիրութեան, որ 232-ին Կեսարիոյ եպիսկոպոս էր եղած, յատուկ դեր ունեցաւ Գրիգորի դաստիարակութեան մէջ: Գրիգոր յարբունս հասակի հասեալ ամուսնացաւ Դաիթի դստեր Մարիամի հետ (ԽՈՐ. 161), եւ թէպէտ Չենոբ Գլակ երկոտասանամեայ ամուսնացած կը կարծէ Գրիգորը (ՉԵՆ. 22), բայց 12 տարուան ամուսնանալը անհաւանական կ'երեւի, եւ թուատաւերու շփոթութեան հետեւանք, ուստի իբր 22 տարեկան ենթադրել յարմարագոյն կը սեպենք, եւ թուականն ալ 261-ին հաշուել: Աթանագինէս քորեպիսկոպոս Փիլաքթովիոյ, Լուսաւորչի խնամի եւ Մարիամու եղբայր է կոչուած (ՏԱՇ. 29), որով թէեւ Լուսաւորչի կինը Սեբաստացի կ'ըլլայ, սակայն դժուարին չէ բնակութիւնը Կեսարիա փոխադրած ըլլալը: Լուսաւորչին ալ ձեռնադրութենէն ետքը Կեսարիայէն Սեբաստիա երթալը (ԱԳԹ. 420), այնտեղի հետ յարաբերութիւն ունեցած լինելը կը հաստատէ: Այդ ամուսնութենէն երկու զաւակ միայն ունեցաւ Գրիգոր, որոնք են Վրթանէս եւ Արիստակէս: Յետ երից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ բացատրութիւնը (ԽՈՐ. 161), ոմանք կ'իմանան իբր թէ ըսէր, թէ ամուսնութենէ

մինչև երեք տարուան միջոցին երկու զաւակ ունեցած է, իսկ մենք աւելի յարմար կը սեպենք իմանալ երկու զաւակ ունենալէն երեք տարի ետքն է, որ Գրիգոր եւ Մարիամ համահաճութեամբ ընտանեկան կեանքերնին ընդհատած են, Գրիգոր գործով Կեսարիայէն հեռացած է, Մարիամ կուսաստան մը քաշոած, եւ ոչ թէ կրօնաւորած, Արիստակէս վերջէն Նիկոմաքոս միայնաւորին աշակերտած, եւ Վրթանէս աշխարհիկ կեանքի եւ ժամանակին ետուսնացած է: Ըստ այսմ յիշեալ բաժանումը կրնայ դրուիլ 267-ին: Գրիգորին ինչ գործի ձեռնարկած լինելը եւ ուր գացած լինելը յայտնապէս գրուած չենք գտներ, բայց ուսումնական զարգացում ստացած լինելուն, գրագրութեան պաշտօնին հետեւած լինելը հաւանական է, որով վերջէն ալ կը գտնենք զինքը Տրդատի արքունեաց մէջ իբր պալատական պաշտօնեայ, զբաղեալ մանաւանդ գրական եւ պատգամաւորական աշխատութիւններով:

46. ՏՐԴԱՏԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Տրդատ մանկիկ, հազիւ մէկ-երկու տարեկան եղած պիտի ըլլայ իր սպանութեան ատեն: Նա իր երիտասարդութիւնը անցուց Հռոմայեցւոց մօտ, եւ վարժուեցաւ պատերազմական գործառնութեանց, եւ Հռոմէական բանակին մէջ ալ ծառայեց, Պրոքոս եւ Կարոս կայսրներու ժամանակ, եւ յատուկ քաջագործութիւններ ալ կատարեց (ԽՈՐ. 159): Խոսրովի սպանութենէն ետքը, Հայաստան Պարսից ազդեցութեան ներքեւ մնաց, թէպէտ ատեն ատեն Հռոմայեցւոց կողմն ալ զօրացաւ, այլ վաղանցուկ յաջողութիւններ եղան մինչև Կարոսի մեծ յաղթութիւնը 283-ին: Այդ միջոցին համար Արտաւազդ թագաւոր մը կը յիշուի, որ Պարսից կողմէն անուանուած է Խոսրովի տեղ, եւ չենք զիտեր թէ նոյնը կը թագաւորէր Արեգիանոսի յաղթութեան ատեն ալ 274-ին. թէ ոչ իրմէ զատ ուրիշ թագաւոր ալ եղած էր: Արեգիանոս Հայաստանը իր հովանաւորութեան ներքեւ առնելով Տրդատը թագաւորեցուցած էր, բայց երկու տարի ետքը Վռամ Բ. նորէն Հայաստանը գրաւեց, եւ Տրդատ հեռացաւ. թէպէտ նորէն դարձաւ Հռոմայեցւոց պաշտպանութեամբ: Այդ վերջնական եւ հաստատ գահակալութիւնը (11) Խորենացին մանրախուզի քննեալ գտած է յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի, որ 284-ին կայսր հռչակեցաւ եւ Տրդատ ալ 287-ին վերջնապէս գրաւած կ'ըլլայ իր հօրենական գահը, առաջին գահակալութենէ 13 տարի ետքը (ԽՈՐ. 163): Այս առթիւ է որ Գրիգորն ու Տրդատը իրարու հետ կը գտնենք: Գրիգոր Տրդատի մտնելով, նպատակ ունեցած է զհայրենեացն հատուցանել պարտիս (ԽՈՐ. 16), զոր սովորութիւն է իմանալ, իբր թէ ուզած ըլլայ Անակի տիրապետութեան փոխարէն հատուցում ընել: Պէտք է ըսել թէ Գրիգոր կանուխէն այդ որոշումը գործադրած է, վասնզի Տրդատ Գրիգորին խօսելով կ'ըսէ թէ. աշխատեցար ընդ իս ի մանկութենէ վաստակովք (ԱԳԹ. 61), եւ թէ այդչափ ամբ են զի տեսի ես զքեզ, եւ ծառայեցիր դու ինձ միամտութեամբ (ԱԳԹ. 30), ինչ որ ոչ միայն երկարատեւ ժամանակ, այլեւ իբր մտերիմ պաշտօնեայ մը Տրդատի քով եղած լինելը կը ցուցնէ: Կրնանք ուրեմն ըսել, թէ Գրիգոր նոյնիսկ Տրդատին առաջին թագաւորելէն անոր հետ եղաւ, անոր հետ ալ հեռացաւ, ու միասին դարձաւ Հայաստան: Պէտք է ըսել եւս որ Գրիգորի ազգատոհմը անձանօթ մնացած էր արքունեաց մէջ, բայց դժուար է քրիստոնէութեանն ալ անձանօթ լինելը ենթադրել, վասնզի պէտք կը լինէր ըսել թէ Գրիգոր այնչափ տարիներ կեղծեօք սպրած ըլլայ: Ընդհակառակն այն ատեններ քրիստոնէութիւնը խաղաղ օրեր կը վայելէր, եւ քրիստոնէաներ կայսրութեան մէջ ալ գործի գլուխ կը գտնուէին եւ կարելոր պաշտօններ կը վարէին:

48. ԳՐԻԳՈՐԻ ՉԱՐՉԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

Տրդատ կատարեալ յաջողութեամբ եւ վերջնապէս իր գահը գրաւելու համար յաղթանակով Հայաստան մտածին պէս, դեռ մայրաքաղաքն ալ չհասած, ուզեց զոհաբանական տօնախմբութիւն մը կատարել Երեզ աւանի մօտ, ուր էր Հայոց Դիցամօր՝ Ոսկիածին Անահիտի տաճարը: Սովորութիւն էր ծաղկեայ պսակներով եւ թաւ ոստերով պատուել մեծ աստուածուհին, եւ Տրդատ, թերեւս իբրեւ աւելի մտերմութեան նշանակ, Գրիգորի հրամայեց այդ նուէրները տանիլ. բայց քրիստոնէայ պաշտօնեայն յանձն չառաւ:

չաստոածներու պաշտօն ընծայել: Պատմիչը կը դիտէ թէ այդ միջոցին Տրդատ յընթրիս բազմեցաւ, եւ բոլոր սեղանակիցներ ընդ գինիս մտին (ԱԳԹ. 30), եւ հարկաւ գինովութեան հետեւանքն էր, որ Տրդատ հրամանը պնդեց, եւ խօսքը տեղը տանելու համար նախ ողորանօք, յետոյ տանջանօք, ուզեց Գրիգորի դիմադրութեան յաղթել: Այսպէս սկսաւ Գրիգորի քրիստոնէութեան յայտնութիւնը, որ բազմապէս մարտիրոսական հանդէս դարձաւ, եւ տեղի ունեցաւ Երիզայի կամ Երզնկայի մօտ, ուր է այժմ Չարչարանաք Ս. Լուսաւորիչ վանքը, քաղաքէն դէպ հարաւ երկունս ժամի չափ հեռու, Մեղուցիկ գիւղին մօտ, լեռանց ստորոտը, գեղեցիկ դիրքի մը վրայ: Ազաթանգեղոս երկար եւ զարդարուն ոճով պատմած է Տրդատի պնդումները եւ Գրիգորի աներկիւղ պատասխանները, տանջանքներու նկարագրութիւնները եւ Գրիգորի եռանդուն աղօթքները: Մենք կը բաւականանաք չարչարանքները յիշատակել համառօտակի: 1. Ձեռքերը կապած, բերանը սանձ, կոնակը աղի բեռ, կուրծքը քելոց, բարձրաւանդակէ կաքել: 2. Մէկ ոտքէն կախելով ներքեւէն աղբ ծիւել, եւ դալար գաւազաններով ծեծել: 3. Ոտքերը կոճղներու մէջ ճգմել: 4. Ոտքին երկաթ բեւեռներ մխելով քալեցնել ու վազցնել: 5. Գլուխը կոփահար ծեծել: 6. Գլուխը մամուլի դնելով քիթէն քացախ եւ բորակ փչել: 7.: Գլուխը մոխրալից պարկի մէջ գոցել: 8. Գլխիվայր կախելով եւ նստոյ տեղույն ձագար անցընելով, փորը ջուր լեցնել: 9. Կողերը երկաթէ ճանկերով քերել: 10. Գետիկը երկաթէ տատասկներով սփռելով վրայէն քաշկռտել: 11. Ծունկերը երկաթէ կապիճներու մէջ պնդել, եւ բազուկներէն կախել: 12. Հալած կապարով մարմինը այրել:

49. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ՎԻՐԱՊԸ

Այդ պարագաները հնար չէ որ հետաքրքրութիւն չշարժէին Տրդատի հետեւորդներուն մէջ, եւ չգրգռէին Գրիգորի անձնաւորութեան վրայ հետազօտութիւններ ընել: Այս կերպով Տաճատ իշխան Աշոցայ, Արտաւազդ Մանդակունիի քեռայրը, որ ժամանակ մը Կեսարիա ապրած էր (ԽՈՐ. 158), կը յաջողի Գրիգորի ինքնութիւնը ստուգել, եւ Տրդատի ալ կը հաղորդէ թէ նոյնիքն տիրասպան Անակի գաւակն է (ԱԳԹ. 70): Այդ յայտնութիւնը, զոր պէտք չենք զգար ճիշդ վերջին չարչարանքէն ետքը երեւան եկած ըսել. Տրդատի ցասումը կը սաստկացնէ եւ գուցէ անոր հետեւանքով ալ չարչարանքները կը խստացնէ, եւ վերջանալէս կը հրամայէ Արտաշատի վիրապը նետել, որ էր մահապարտներու համար սահմանուած խիստ բանտ մը: Խոր գուբեր էին վիրապները, գազիր կենդանիներով լեցուն, ուր նետուած մահապարտները անտանելի արգելարան մկ կը գտնէին, եւ երբեմն ալ անսուաղութեամբ եւ տուայտութեամբ կեանքերնին կը վերջացնէին: Այսօր ալ իբր ուխտատեղի կը մնայ Լուսաւորչի վիրապը, Արտաշատի բլուրին վրայ, Խոր վիրապի վանքին մէջ: Հինգ վեց մէթը տրամագիծով գուբ մըն է, շուրջանակի կոփածոյ քարերով բոլորակ հիւսուած, իսկ խորութիւնը այժմ 25 ոտք սանդուխ է, բայց բաւական մաս մը ժամանակին լեցուած է: Ներքեւը քար մը կայ երկու մաշած տեղերով, որք կը ցուցուին իբր Լուսաւորչի ծնարդրութեան հետքեր: Գուբին բերանը այժմ կամարով գոցուած եւ վրան փոքրիկ եկեղեցի մը շինուած է, եւ կողմնակի մուտքէ մը վիրապին մէջ կ'իջնուի: Այստեղ տարուեցաւ Գրիգոր իբրեւ մահապարտ: Ճանապարհին Սուրէնաշէնհանդիպած լինելը յիշեցինք արդէն (§ 39): Կարնոյ մոտ ալ Ս. Լուսաւորիչ վանքին եկեղեցւոյն աւանդատան մէջ փոքրիկ գոբ մը կը պատուուի, իբր Լուսաւորչին գիշեր մը բանտի ծառայած արգալարան, թէպէտ գուբն ալ եւ եկեղեցւոյ մէջտեղի բոլորակ քարն ալ, նմանութեամբ շինուած կ'երեւին: Լուսաւորիչ աստուածային նախախնամութեամբ ապրեցաւ յայնմ վիրապի ամս երեքտասան (ԱԳԹ. 71), եւ բարեպաշտ այրի կին մը հոգաց անոր ոգեպահիկը (ԱԳԹ. 72), ուր շատ հաւանական է տեսնել Խոսրովիդուխտի հովանաւորութիւնը, որ գաղտնի քրիստոնէայ, գոնէ քրիստոնէից համակիր մը եղած է (12):

49. ՆԵՐՍԷՀԻ ՅԱՐԶԱԿՈՒՄԸ

Այդ երեքտասանամեայ միջոցին, Տրդատ նորէն պատերազմներ վարեց Պարսից դէմ, որք չէին հրաժարած Հայաստանի մէջ Պարթեւազնեան ճիւղը ջնջելու, եւ երկիրը

Մասանեանց ազդեցութեան ներքեւ առնելու գաղափարէն: Պատերազմի բախտը յաջող գնաց Տրդատի՝ Վռամ Բ-ի հանդէպ, բայց երբ Ներսէի գահակալեց, նոր ոյժեր հաւաքեց, եւ այնպէս յարձակեցաւ 294-ին, որ Տրդատ պարտաւորուեցաւ անգամ մըն ալ Հռոմայեցւոց մօտ ապաւինիլ, եւ անոնց օգնութեամբ Պարսիկները հեռացնել, եւ իր գահը ապահովել: Հռոմայեցւոց համար տեսակ մը ինքնապաշտպանութեան գործ էր Հայաստանը պաշտպանել, որ թումբ մը կը կազմէր երկու կայսրութեանց միջեւ. առանց անոր Պարսիկները կրնային դիւրաւ Հռոմէական կայսրութեան սահմանները մտնել: Գրիգորի միջադէպը ընդհանուր աստելութիւն մը գրգռած էր Տրդատի վրայ քրիստոնէից դէմ, եւ այն ատենէն կրկին հրովարտակներ արձակած էր քրիստոնէականները կռապաշտութեան բռնադատելու եւ գաղտնի քրիստոնէականները կառավարութեան յայտնելու համար (ԱԳԹ. 73, 76): Այս պատճառով պահ մը անելի դժուարացաւ քրիստոնէից վիճակը Հայաստանի մէջ, Թէոդորոս Սալահունիի (§ 39) եւ Մուկաւէտի վկայից նահատակութիւնները (§ 40), ուրիշ նմաններն ալ ունեցած ամէն կողմ, եւ թերեւս այս պատճառով Արտագու աթոռն ալ անգլուխ կրցաւ մնալ ժամանակ մը, կամ թէ հայրապետներ պարտաւորուեցան զժողովս սրբոց ի թաքստեան կառավարել, ինչպէս երբեմն Մուշէ հայրապետ (§ 28):

51. ՀՈՒՓՍԻՄԵԱՆ ԿՈՅՄԵՐ

Լուսաւորչի վիրապային կեանքին վերջին տարին էր, երբ նախախնամական պատահար մը կը պատրաստէր, թէ՛ անոր խաւարչտին արգելարաններէն ազատութիւնը, եւ թէ Հայոց աշխարհին կռապաշտութեան խաւարէն վերջնական ազատութիւնը: Խումբ մըն կուսաններ կը հասնէին Վաղարշապատ մայրաքաղաքին մօտերը, եւ կը բնակէին չրջակայ այգիներու հնձաններուն մէջ: Խորհրդաւոր կերպարան մը ունի այդ կուսաններուն նախընթացը: Ազաթանգեղոս կը պատմէ, թէ Դիոկղետիանոս ուզեց կին առնել իր տէրութեան մէջ ամենէն գեղեցիկ աղջիկը, ուստի պատկերագործք նմանահանք ճշգրտագործք դրկուեցան ամէն կողմեր, պատկերները նկարելով թագաւորին ներկայանալու: Հռոմ քաղաքը կուսաստան մը կար, որուն գլխաւորն էր Գայիանէ, եւ կոյսերէն մէկն էր Հռիփսիմէ ի թագակալ տոհմէ: Անոր պատկերն ալ տարրեցաւ եւ նախադասուեցաւ, բայց կուսաններ հեթանոս թագաւորին ձեռքէն ազատելու համար խմբովին Հռոմէ փախան, եւ եկան առանձնացան Վաղարշապատու հնձաններուն մէջ, եւ կը կերակուէին ապակեղէն ուլունք պատրաստելով եւ վաճառելով ԱԳԹ. 78-86): Խորենացի այդ պատմութիւնը կ'ընդարձակէ անելցնելով թէ Հռոմի կուսաստանը Ս. Պօղոսի վանքն էր, ուր կային 300 վանական կոյսեր, թէ Գայիանէ հոգւոյ ակամբ իմացաւ, թէ խորհէին Հռիփսիմէն առնուլ ի պատիւ տանն Հռոմայեցւոց՝ ի թագուհութիւն տիեզերապետութեան, եւ թէ այս պատճառով անելի քան գեթթանաստուն հոգի, խմբովին Հռոմէ հեռացան Գայիանէի գլխաւորութեամբ: Նախ կու գան Աղեքսանդրիա, անկէ Երուսաղէմ ու Եդեսիա, եւ ապա Դարանաղեաց, Խլաթու, Մոկաց եւ Կորդուաց գաւառներու ճամբով, եւ հետզհետէ Կճաւ, Բերկրի, Տմորիք, Կանգուար, եւ Կորիթ հանդիպելով կը հասնին Վան, եւ բաւական ժամանակ Վարագի վրայ մնալէ ետքը կու գան Վաղարշապատ (ԽՈՐ. 298-303): Իսկ Վաղարշապատի մէջ յայտնուելին կը վերանգրուի Դիոկղետիանոսի յանձնարարութեամբ Տրդատի հրամայած խուզարկութեանց (ԱԳԹ. 88): Որչափ ալ այս աւանդութիւնը ազգին մէջ տարածուած է, սակայն դիւրին չէ անոր ամէն պարագաները հաստատել, ոչ այնչափ պատմական փաստերուն տկարութեան, որչափ եղելութեանց ներքին հանգամանքներուն պատճառով: Որովհետեւ ոչ Դիոկղետիանոս Հռոմ էր, եւ ոչ այդ կերպով ամուսնութիւն կրնար ընել, ոչ պատկերի վրայ ընտրութիւն կ'ըլլար, եւ ոչ ալ վերջապէս 70 կոյսերու բազմութիւն մը կրնար ապահովութեամբ այդչափ ընդարձակ ու դարձուդարձ ուղեւորութիւն մը կատարել: Ոմանք Գայիանէի եւ Հռիփսիմէի մէջ ուզեցին տեսնել Դիոկղետիանոսի կնոջ Պրիսկայի եւ դստեր Վազերիայի անցքը, որոնք հալածուեցան քրիստոնէութիւնը չորանալուն համար, սակայն անոնք ըստ ոմանց տկարացան ու կուռքերու զոհեցին (ՊԷԼ. Բ. 514), եւ ըստ այլոց Թեսաղոնիկէ նահատակուեցան, եւ բնաւ յարաբերութիւն չեն կրնար ունենալ Հայաստան տեղի ունեցած եղելութեան հետ:

Ուրիշիար մտածեցին, թե կրնան ասոնք եղած ըլլալ, այն խումբ մը կայսեր որք Մծբինի վանքէն փախան, ինչպէս Ս. Փեբրոնէի վկայարանութեան մէջ կը կարդացուի (ՎԲԶ. 2. 81): Բայց այս մեկնութիւններէն հաւանակագոյն եւ ընտրելագոյն կը կարծենք ըսել, թէ առաքելական ժամանակէ սկսած Հոգւոց վանքի Հայագգի կոյսերէն էին (§ 74), որք հալածանաց ատեն բռնուած, եւ իբրեւ նշանաւոր անձեր մինչեւ թագաւորին ատեանը հանուած են: Աւանդական պատմութեան մէջ ալ յատկապէս յիշուած է Տիրամօր պատկերին տեղը, իբրեւ կոյսերուն օթարաններէն մէկը, որ է նոյնիսկ Հոգւոց վանքը (ԽՈՐ. 301): Բայց ինչ ալ ըլլայ Հռիփսիմեան կոյսերուն ծագման մթութիւնը, այն չի կրնար անոնց իսկութեան եւ մարտիրոսութեան պատմութիւնը ջնջել:

52. ԿՈՅՍԵՐՈՒԲՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒԹԻԻՆԸ

Երբ կոյսերը յայտնուեցան, խիստ պահպանութեան ներքեւ առնուեցան, Հռիփսիմէի գեղեցկութեան հոշակը տարածուեցաւ, եւ թագաւորը հրամայեց պատուով իրեն բերել, բայց կոյսերուն դիմադրութեան վրայ, զայն բռնութեամբ տանելու հրաման տրուեցաւ: Տրդատ բուռն հարկաներ գնմանէն, կատարել գկամս ցանկութեան, բայց չյաջողելով, Գայիանէն բերել կուտայ որ խրատէ համակերպիլ, բայց նա ընդհակառակն դիմադրութեան կը քաջալերէ, եւ ասոր համար տանջանքի ալ կ'ենթարկուի: Հռիփսիմէ վերջնապէս կը զօրանայ, եւ Տրդատի ձեռքէն ազատուելով արքունիքէն կը փախչի, եւ հիասթափ բազմութեան մէջէն Գայիանէի հետ հնձանները կը դառնայ: Վրայ կը հասնին արքունի դահիճներ, եւ Հռիփսիմէին զանազան տանջանքներէ ետքը յօշոտելով կը մեռցնեն, եւ ուրիշ 32 ընկերներն ալ սրամահ կը կոտորեն: Հնձանին վրայ ալ յարձակելով այնտեղ մնացող հիւանդ Մարիանէն կը զարնեն, իսկ Գայիանէն երկու ընկերներով, միւս օր Մեծամօրի դուռնէն դուրս չորս ցիցերու պրկելով կտտամահ կը նահատակին: Հռիփսիմեանց նահատակութեան օրը նշանակուած է հոռի 26, իսկ Գայիանեանց հոռի 27 (ԱԳԹ. 112), եւ նոյն օրերուն գրուած են անոնց յիշատակները հնաւանդ տօնացոյցին մէջ (ՄՇՏ 5): Նշանակուած օրերը հաստատուն տոմարի հաշուով կը պատասխանեն Հոկտեմբեր 5 եւ 6 օրերուն, սակայն այն ատեն հաշիւներ շարժական տոմարի վրայ կը կատարուէն, եւ 301ին (13), որ այդ եղելութեանց ընկալեալ թուականն է, կը պատասխանէին Նոյեմբեր 6 եւ 7 օրերուն հռոմէական տոմարով: Յիշեալ 301 թուականը իբր լուսաւորութեան թուական ընդունելու կը նպաստէ եւ Ասողիկ, որ Քրիստոսի 553 թիւին, ի լուսաւորութենէ սրբոյն Գրիգորի, ամս 252 կը հաշուէ (ԱՍՈ. 84): Հռիփսիմեանց վկայութեան պատմութիւնը շատ խժրժանաց ենթարկուած է օտարներու կողմանէ, մինչեւ իսկ անոնց գոյութիւնը ուրանալու չափ: Սակայն անոնց ծագումին խնդիրը նահատակութեան խնդիրէն զատելով, այդ վերջին մասը իրեն համար հաստատուն փաստեր ունի ազգային նախնական եւ անընդհատ աւանդութեան եւ ժամանակակից պատմութեան մէջ, եւ նոյն իսկ իրենց գերեզմաններուն եւ վկայարաններուն փաստովը: Խնդրոյ նիւթ եղած է Հռիփսիմէ անունն ալ, որ ոչ լատինական եւ ոչ ալ հայկական ծագում կը ցուցնէ, սակայն բառի մը ստուգաբանութեան անստուգութիւնը չի կրնար պատմական ստուգութեան վնասել:

53. ԵԼՆ Ի ՎԻՐԱՊԷ

Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը խոր յուզում եւ տպաւորութիւն թողուց Տրդատի վրայ, որ վեց օրեր խոր տխրութեան մատնուած մնաց, եւ երբ վեցերորդ օր ուզեց որսի ելլել, յանկարծ մոլեգնել սկսաւ, եւ ինքզինքը անզգայութեան տալով դաշտերը կը թափառէր, եւ հնար չէր ըլլալ զայն գտալ: Պալատականներէն շատեր ալ նմանօրինակ մոլեգնութեան նշաններ կը ցուցնէին: Ընդհանուր շփոթութեան մէջ Խոսարովիդուխտ, Տրտատի քոյրը, սկսաւ հոշակել թէ իրեն կրած տեսիլքին համեմատ, պէտք է Գրիգորը Արտաշատէն բերել որ հարուածեալները բժշկէ: Ծաղու արժանի կը սեպուէին Խոսարովիդուխտի խօսքերը, մինչեւ որ տեսիլքին հինգկնելուն վրայ, կ'որոշուէր Օտա Ամատունին դրկել Արտաշատ, որ իրօք կենդանի կը գտնէր 13 տարիէ ի վեր վիրապ նետուած Գրիգորը, եւ Վաղարշապատ կը բերէր, եւ ախտացելոց բժշկութիւնը կը

կատարուէր նորա ձեռքով: Գրիգորի առաջին գործերէն մին կ'ըլլար կուսանաց անթաղ մնացած մարմիններին ամփոփել, եւ թելէտ ուրեք ըսուած է թէ ինն օրէ ի վեր այնպէս մնացած էին (ԱԳԹ. 117), սակայն յարմարագոյն է Յայսմաւորաց հետ սահմի 10-ին հաշուել Գրիգորէ վիրապէ ելնելը, որ կը պատասխանէ Նոյեմբեր 20-ին, Գայիանէի նահատակութենէն 13 օր ետքը: Պատմութեան այս մասը ոմանց կողմէ Նաբուգոդոնոսորի արկածին նմանողութեամբ յերկրուած գրոյց մը կը կարծուի, սակայն եղելութիւնը, եթէ իր քերթողական զարդերէն մերկացնենք, գայլախտութիւն (lycanthropie) (14) կոչուած ծանօթ ախտին կը վերածուի, եւ շատ յարմար կու գայ Տրդատի հուժկու կազմին եւ բուռն կիրքերուն եւ տարօրինակ բնաւորութեան: Իսկ Լուսաւորչի վիրապի մէջ ապրիլը, իր հրաշալի երեւոյթէն զատ, կրնայ իբր Խոսարովիդուխտի բարեսիրտ եւ ճարտար հոգածութեան արդիւնք ընդունիլ, որ եւս քան զեւս հաստատութիւն կը գտնէ, Օտա Ամատունիի՝ նորա հաւատարիմ խնամակալին գործակցութեամբ:

53. ԴԱՐՁԻՆ ՍԿԻՉԲԸ

Գրիգոր անմիջապէս իր առաքելական գործունէութեան կը ձեռնարկէ, իրաւ ալ յարմարագոյն պատեհ չէր կրնար գտնել արդիւնաւոր յաջողութիւն ունենալու հասար: Հարուածեալներու, եւ առհասարակ ամէն սարսափահարներու, հնգօրեայ բացարձակ պահեցողութիւն մկ կը հրամայէ, ուրկէ ետքը հարուածեալներուն բժշկութիւնը կը լրացնէ (ՉԵՆ. 25): Այս պահքին յիշատակն է Առաջաւորը, որ է առաջին պահք, զոր Լուսաւորիչ հրամայեց տարուէ տարի կատարել, յիշատակելով Նինուէացւոց ապաշխարութիւնն ալ, որուն նմանութեամբ հրամայած էր առաջին պահքը (ԸՆԴ. 105): Ապաշխարողական միջոցը տակաւին 60 օր եւս կը շարունակէ, յորս Գրիգոր անընդհատ քարոզելով եւ աւետարանելով դարձողները կ'ամրացնէ իրենց հաւատքին մէջ, եւ հետզհետէ անոնց թիւը կ'անցնէ: Ընդարձակ կերպով կը բացատրէ աստուածային ստեղծագործութեան եւ նախախնամութեան ու փրկագործութեան խորհուրդները, քաղելով Հին եւ Նոր Կտակարաններու գլխաւոր կէտերը, եւ զանոնք նորահաւատ ժողովուրդին հասկացողութեան մօտեցնելով: Ժամանակագրական գննութիւններն ալ շարունակելով կը գտնենք, որ բժշկութիւնները կատարուած կ'ըլլան ռահմի 16-ին, իսկ երկամսեայ քարոզութեանց լրումը կ'իյնան քաղոց 16-ին, որ հռոմէական տոմարին պատշաճեցնելով կը հանդիպին Նոյեմբեր 26-ին, եւ յաջորդ 302 տարուոյ Յունուար 25-ին: Ադ վերջին թուականն է Լուսաւորչի մեծ տեսիլին, կամ ուրիշ բացատրութեամբ Միածինին Իջման կամ Էջմիածնի օրը, ինչպէս որ ինքն Լուսաւորիչն հանդիսապէս պատմած է զայն նորահաւատ բազմութեան, ապաշխարութեան միջոցէն վերջը զայն հոգեւորապէս զօրացնելու եւ մխիթարելու համար: Էջմիածինը Հայոց եկեղեցւոյն համար հիմնական եւ նուիրական պարագայ մը լինելով, պատշաճ կը սեպնէք յառաջ բերել տեսիլին ամփոփումը:

55. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏԵՍԻԼԸԸ

Կէս գիշեր էր, կ'ըսէ, Գրիգոր, դուք ամենքնիդ խոր քունի մէջ էիք. իսկ եւ տակաւին արթուն՝ աստուածային նախախնամութեան վրայ կը խորհրդածէի, եւ ահա բոմբին ու թնդին մը լսեցի, եւ տեսայ որ երկինք կը բացուէր, լոսոյ շողեր կը ճառագայթէին, եւ այր մի կերպարանս լուսոյ, երկինքէն իջնելով զիս անունով կը կոչէ (ԱԳԹ. 382): Ասոր վրայ կը պատմէ թէ իջնողը Միածինն էր, որ ձեռքը ոսկեղէն ուռ մը ունէր, մինչեւ արքունիքին մօտը գալով գետինը կը բախէր, եւ սանդարամետը կը դրոյնեցնէր: Էջմիածնի մեծ մուտքը տակաւին Տրդատոյ Դուռ կը կոչուի, որ արքունիքը կը յիշեցնէ: Մայր տաճարին ներքէն ալ, որ դատարկ է ու կը հնչէ, Սանդարամետի գետնափոր տաճարին հին տեղը եղած է: Գրիգոր կը շարունակէ տեսիլքին մէջ ցուցուցած Կաթողիկէին ձեւը նկարագրել: Միւն մը արքունիքին մօտ, ոսկի ուռով բախած տեղը, խարիսխը ճախարակեայ եւ բլուրի մը չափ մեծ, վրան հրեղէն սիւն մը յոյժ բարձր անոր վրայ ալ ամպէ թակադակ կամ խոյակ, եւ ամենուն վրայ լուսեղէն խաչ մը: Նոյն կերպով ու ձեւով ուրիշ երեք սիւնէր ալ, առաջինէն

ցած, այնպես որ խաչով մէկտեղ մեծ սիւնին թակադակէն վար կը մնային: Երեք փոքր սիւներ կանգնուած էին Հռիփսիմէի եւ Գայիանէի եւ Մարիանէի նահատակուած տեղերը: Չորս խաչերուն վրայէն չորս կամարներ նետուած էին մէկէն միւսը, կամարներուն վրայ խորանարդ գմբէթ մը, գմբէթին վրայ Աթոռ Աստուծոյ, զոր մարթ է իմանալ իբր գմբէթին լապտերը, եւ աթոռին վրայ դարձեալ մեծ խաչ մը: Տեսիլքին պարագաները դիտելով ոմանք ըսին թէ պարզապէս Էջմիածնի կաթողիկէին նկարագրութիւնն է, սակայն այն շատ հեռու է տաճարի մը նմանութենէն: Մերկ սիւներ դաշտի վրայ, մէկ սիւն երեքէն բարձր, կամարներ խաչերուն վրայէն, գմբէթը խորանարդ, բնաւ Էջմիածնի տաճարին չեն նմանիր: Եթէ տեսիլքին մէջ սիւն ու կամար ու գմբէթ յիշուելէն կը հետեւեցնեն, անոնք որեւէ շէնքի մէջ ալ կը գտնուին, եւ Գրիգոր կրնար լաւագոյն կերպով տաճար մը նկարագրել, վասնզի արդէն Կեսարիայի մէջ տաճարներ տեսած էր: Աւելի յարմար է ըսել, թէ Լուսաւորիչի տեսիլքը ոչ թէ տաճարի մը նկարագիրը կու տայ, այլ Էջմիածինի չորս տաճարներուն խորհուրդը կը բացատրէ:

55. ՏԵՍԻԼՔԻ ՇԱՐՈՒՄԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Լուսաւորիչի տեսիլքը երկրորդ մաս մըն ալ ունի, ինչպէս ինքն պատմած է: Նա տեսաւ որ ընդարձակ դաշտը լեցուն էր միասին սեղաններով, որոնց իւրաքանչիւրին վրայ մի մի խաչ կայր: Գետ մը կ'անցնէր դաշտին մէջէն, որուն մէկ կողմէն կու գային սել այծեր, եւ գետը անցնելով ճերմակ ոչխարներ կը դառնային, որիսարներէն լուսակիզ գառներ կը ծնէին, որոնցմէ ոմանք թելաւորուելով երկինք կը բարձրանային, մինչեւ ուրիշներ գայլերու կը փոխուէին եւ հրեղէն հեղեղով մը կը տարուէին ու կ'անհետանային: Լուսաւորիչ ինքը մեկնած է, տեսիլքին մէն միւս մասերը Հայոց եկեղեցոյն պատշաճացնելով, եւ անցնելով թէ հրաման եղած է իրեն, չորս սիւներուն տեղերը տաճարներ կանգնել, եւ կը հրամայէ ժողովուրդին որ պէտք եղած նիւթերը պատրաստեն: Եթէ տեսիլքին երկրորդ մասին նկատմամբ ալ ըսուի թէ եղելութեանց վրայ ձեւուած զրոյց մըն է. մենք կը յիշեցնենք, թէ պատուկած տեսիլքը տարօրինակ պարագաներ ունի, եւ կրնայ որեւէ եկեղեցոյ ալ պատշաճիլ, զի մկրտութեամբ սրբուիլը, հաւատացելոց հետզհետէ աճիլը, ոմանց սրբութիւնը, եւ այլոց մեղաւորութիւնը, ամէն եկեղեցիներու վրայ ճշմարտուած կէտեր են: Լուսաւորիչը իր տեսիլքէն առիթ առած է նորահաւատ ժողովուրդին ընելիքը սորվեցնել, եւ ուղղութեան մէջ ապրելու յորդորել: Այս է էական կէտը:

57. ՎԿԱՅԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Վիրապէն ելնելէն մինչեւ տեսիլքը անցնող 66 օրերը կրնան համեմատուիլ Առաջաւորէ մինչեւ Չատիկ անցնող 10 շաբաթներու միջոցին: Անոր լրանալուն Գրիգոր կը սկսի եկեղեցական պէտքերու հոգացողութեան: Առաջին գործը պէտք էր ըլլար մեծ սիւնի տեղը մայր-տաճարը կանգնել, բայց զայն կը յետաձգէ Գրիգոր մինչեւ հովիւ եւ վարդապետ ի տեսուչութենէ բարերարութեան Աստուծոյ պարգեւեսցէ (ԱԳԹ. 395), որովհետեւ շինուելիք տաճարին տեղը մեհեան էր, եւ պէտք էր նախապէս ծիսական օրէնքով նուիրագործել, անոր համար բաւական կը սեպէր քաղաքորմով փակել, մեծ խաչ մը կանգնելով մէջտեղը: Իսկ կոյսերուն վկայութեան տեղերը անոնց արիւնով սրբուած եւ նուիրագործուած էին. ուստի անմիջապէս ձեռնարկեց անոնց վկայարանները կանգնել: Նախ սուրբերուն մարմինները պատեց ու արկղագործ տապաններու մէջ փակեց, եւ վկայարաններուն ներքեւը զետեղեց, եւ վրանին պատշաճաւոր տաճարներ կառոյց երեք տեղերն ալ, ուր նահատակութիւնները կատարուած էին: Այդ տաճարներ դարուց ի դարս պահուած եւ մնացած են մինչեւ ցայժմ, Ս. Հռիփսիմէի եւ Ս. Գայիանէի տաճարները իրենց անունով կը մնան: Երրորդը Ս. Շողակաթ անուն կը կրէ, իսկ այնտեղ նահատակուող Մարիանէ կոյսին անունը՝ միայն աւանդութեամբ ծանօթացած է: Գերեզմանն ալ միւսներէն տարբեր, հողին երեսէն վեր է: Իսկ Շողակաթ անունը, որ Լուսաւորիչի տեսիլքին ալ տրուած անունն է, կը ցուցնէ թէ Գրիգոր կոյսերուն բնակութեան հնձանը իրեն սովորական բնակավայր էր ըրած եւ այն տեղէն տեսաւ լուսեղէն շողերուն

կաթիլը եւ Միաձնին իջնալը: Երեք տաճարները այսօր ալ կանգուն են, թէպէտ նոյնիսկ Լուսաւորչի շինածները չեն: Հռիփսիմեանց տաճարը Կոմիտաս կաթողիկոս, եւ Գայիանանցը Եգր կաթողիկոս վերաշինեցին Է. դարուն մէջ: Իսկ Շողակաթը՝ Նահապետ կաթողիկոս վերաշինած է ԺԷ. դարուն վերջերը: Հռիփսիմեանց տաճարներուն ներքեւ գետնափորներ կան մեծամեծ քարերով շինուած, եւ ասոնց մէջն են կուսանաց ոսկորները: Ասոնց գոյութիւնը վերջի ժամանակներ ստուգուեցաւ. Հռիփսիմեանցը՝ Լատին կրօնաւորներու փորձած գողութեան առթիւ (ԴԱԲ. 237), եւ Գայիանեանցը՝ Յովհաննէս արեղայի հետաքրքիր խուզարկութեան հետեւանօք (ԴԱԲ. 251):

57. ՄԵՀԵԱՆՆԵՐՈՒ ՔԱՆԴՈՒԻԼԸ

Երբոր այդ վկայարանները կը շինուէին, միւս կողմէն Գրիգոր ու Տրդատ քրիստոնէութեան տարածուելուն կը հետապնդէին: Տրդատ իր թագաւորական իշխանութեամբ իբր արքունիքին եւ երկրին պաշտօնական կրօնքը կը հռչակէր, հեթանոս կռապաշտութեան խափանուիլը կը հրամատուէրներ կու տար որչէր, եւ կարելոր պապէսգի քանդուին ու կործանուին չաստուածներուն մեհեանները, որոնք մնալով կրնային ժողովուրդին գայթակղութեան առիթ ընծայել: Այդ նպատակով նոյնինքն Գրիգոր պետական պաշտօնեաներու ընկերակցութեամբ գործադրութեան կը ձեռնարկէր, եւ Վաղարշապատ մեկնելով նախ կը կործանէր Մեծամօրի մօտ Երագամոյն կոչուած տեղը՝ Տիրի մեհեանը, անկէ ետքը Արտաշատի մէջ եղող Անահիտի տաճարը: Արարատի գաւառին պտոյտը լրացնելով կ'անցնէր դէպ արեւմուտք Եկեղեաց կողմերը, եւ հետզհետէ կը քանդէր, Թորգանի մէջ Բարչամինայ, Հանի ամրոցին մէջ Արամազդայ, Երեզ քաղաքին մէջ Անահիտի, Թիլ աւանի մէջ Նանէի, եւ Բաղառիջ գիւղի մէջ Միհրի մեհեանները: Պատմութիւնը այսչափ ինչ յանուանէ կը յիշէ, եւ չի շարունակէր Գրիգորի ուրիշ տեղեր ալ կատարած գործերը: Ամէն տեղ շէքերը կը կործանէն ու կուռքերը կը փշրէին, եւ աներակին վրայ խաչ մը կը կանգնէին: Ինչչափ որ ոսկի ու արծաթ ու հարստութիւն կը գտնէին, կը գրաւէին ու աղքատներու կը բաշխէին, իսկ գիւղերը իրենց գետիններով եւ շինուածներով, որ առաջ մեհեաններուն կալոածներ էին, անոնց տեղ կանգնուելիք եկեղեցիներու կը սեփականէին (ԱԳԹ 408): Քուրմերուն կոտորուելուն ակնարկութիւն չկազ այդ առաջին քարոզութեանց ժամանակ: Իսկ դեւերուն Կաւկասի եւ Իսաղտեաց լեռները փախչելուն բացատրութիւնը կը ցուցնէ, թէ հեթանոսութեան պաշտպաններ առաւելապէս հիւսիսային կողմերը կը գտնուէին: Քննադատներէն ոմանք կծու կերպով կը մեղադրեն Տրդատն ու Գրիգորը, թէ այդ կործանումներով հնաւանդ յիշատակներու ջնջուելուն պատճառ եղան: Մենք կը բաւականանանք դիտել, որ Հայաստան սեփական դրութիւն չունենալով այդ կողմէն մեծ կորուստ մը չէր կրնար կրել, եւ թէ մեհեաններու կործանումը նոյնիսկ Յունաց ու Հռոմայեցւոց մէջ ընդհանրացած զգուշաւորութիւն էր, ժամանակին զգացումներուն համաձայն:

59. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԻԲԵՆԸ

Մտադրութեան արժանի եւ նորօրինակ պարագաներու ներքեւ կատարուած եղելութիւն մըն է քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ տարածուիլը: Պատմութիւնը բնաւ եկեղեցական պաշտոնէի մը ներկայութիւնը չի յիշատակէր, այլ միայն աշխարհական մը եւ թագաւոր մըն են որ ձեռք ձեռքի տուած, եւ բուռն աշխոյժով մղուած, երկրին կրօնական կերպարանը կը փոփոխեն, եւ քրիստոնէութիւնը պետական կրօնքի դիրքին կը բարձրացնեն: Հնար չէ ըսել որ երկրին մէջ բնաւ եկեղեցական չէր գտնուէր, Հռիփսիմեանց հետ երկու քահանաներ կը յիշուին, որք Վարազի Ուրբաթայրքի մէջ պաշտամունքը կը կատարէին (ԽՈՐ. 302), Սուրէնաշէնի Դասիոս քահանան ալ յիշեցինք (§ 39), Արտազու եւ Միւնեաց աթոռներն ալ հնար չէր որ բոլորովին առանց քահանայի մնացած ըլլային: Մակայն կ'երեւի թէ այդ մնացորդները որոնելու իսկ հոգ չտարուեցաւ: Տրդատ, իր թագաւորական իշխանութեամբ կը գործէր, եւ քրիստոնէութիւնը իբր իր մէկ ձեռագործը կը նկատէր, ուստի ոչ թէ հին մնացորդներու վրայ կանգնուած, այլ իբր նոր հիմնարկութիւն մը ուզեց զայն կերպաւորել, եւ իրեն ձեռնհասութեան յատուկ

իշխանական գործի մը պէս զայն վարեց, եւ պետական հրամաններով զայն զօրացուց: Բայց միւս կողմէն յայտնի կը տեսնուի թէ Տրդատի գործը մեծ յաջողութեան հանդիպեցաւ, առաքելական ժամանակի քրիստոնէութեան մնացորդներուն՝ գաղտնութենէ յայտնութեան գալուն եւ թաքստոցներէ հրապարակ ելնելուն շնորհիւ: Պատմական յիշատակներ խնամով ուսումնասիրուած ատեն կը ցուցնեն, թէ նոյնիսկ 302 թուականին քրիստոնէութիւնը Հայաստանի ամէն կողմերը անհակառակ տարածուած էր: Ինչչափ ալ թագաւորական հրամանին զօրաւոր ոյժ տալ ուզենք, բայց յանկարծ միտքերուն վրայ իշխելու արդիւնքը չէր կրնար ունենալ, եթէ նոր կրօնքը արդէն իր սերմերը չլկնենար երկրին ամէն կողմերը. եւ եթէ զայն պաշտողներ եւ անոր համակրողներ, թեպէտ ցրիւ ու ծածուկ, գոյութիւն ունեցած չլլային: Քրիստոնէութեան յեղակարծ՝ բայց կատարեալ յաղթանակը Հայաստանի մէջ, զօրաւոր փաստ մըն է, թէ առաքելական քառոցութեան հետքերը ջնջուած չէին, մանաւանդ թէ բաւական կարեւոր դիրք ունէին, մոխիրի ներքեւ ծածկուած կայծերու նման կը պահուէին, եւ դիւրաւ յայտնուեցան ու փափկեցան՝ երբոր սահ ու սարսափի եւ հալածանքի մոխիրը փարստեցաւ ու ցրուեցաւ:

60. ԳՐԻԳՈՐԻ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻԻՆԸ

Բայց այս վիճակը չէր կրնար յարատեւել: Եկեղեցական պաշտօնութիւնն ու նուիրապետութիւնը անհրաժեշտ են քրիստոնէական կեանքին համար, եւ Տրդատ ալ պէտք զգաց թէ հովուապետ մը ունենալու են, եւ եկեղեցական պաշտօնութեան մը կազմակերպելու են, որովհետեւ ինքզինքը քրիստոնէայ կարծող բազմութիւնը՝ տակաւին ոչ մկրտուած էր եւ ոչ ալ հոգեւորական մխիթարութիւն կը վայելէր: Այդ մասին կ'երեւի թէ Աշխէն թագուհին եւ Խոսրովիդուխտ արքայաքոյրն ալ դէր ունեցած են, որ յանուանէ կը յիշատակուին (ԱԳԹ. 412): Ընտրելի անձին վրայ վարանման տեղի չկար, Տրդատ ալ իր նախաձեռնութեան մէջ անկաշկանդ էր, բայց տակաւին հարկ եղաւ երկրին մեծամեծները ժողովի գումարել հովիւ ու առաջնորդ մը ընտրելու համար: Այդ ընտրողական գործողութիւնը նշանաւոր է այնու, որ մեր ազգային եկեղեցւոյ հնաւանդ օպէնքը կը հաստատէ, եւ եկեղեցական պաշտօնէից ընտրութեան մէջ ժողովրդական ձայնին անհրաժեշտութիւնը կ'ապացուցանէ: Ընտրեալը ձեռնադրուելու համար պատշաճ համարուեցաւ յղել Կեսարիա, եւ Տրդատ հրովարտակ մըն ալ գրեց Ղեւոնդիոս արքեպիսկոպոսին, իբր ընծայագիր ի դիմաց ազգին, եւ թագաւորական հանդերձանքներով եւ 16 նախարարներու ընկերակցութեամբ զայն ճամբայ հանեց: Ձեռնադրութիւնը կատարուեցաւ Կեսարիոյ մէջ ժողովով եպիսկոպոսաց, եւ Գրիգոր հետզհետէ ստացաւ զպատիւ խոնարհութեան քահանայութեան, եւ զբարձրութիւն եպիսկոպոսութեան (ԱԳԹ. 420), որ է ըսել թէ՛ պարզ քահանայութեան եւ թէ՛ եպիսկոպոսութեան ձեռնադրութիւնները:

60. ԱԹՈՌՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻԻՆԸ

Այդ ձեռնադրութիւն ընդունելու պարագային ոմանք ուզած են այնպիսի իմաստ մը տալ, իբր թէ անով Հայաստան Կեսարիոյ աթոռին ենթարկեալ վիճակ մը եղած ըլլայ (ԳԷԼ. 41): Սակայն ոչ մի նշան եւ ոչ մի փաստ հնար չէ գտնել այդ մեկնութիւնը հաստատելու, եւ պատմութեան ընթացքն ալ երբեք այդ ենթադրութեան չի նպաստեր: Աթոռներու կազմարկերպութիւնը եւ դասակարգութիւնը հետզհետէ հաստատուած բան մըն է եկեղեցւոյ մէջ, եւ ըստ ամենայնի օրինակուած է քաղաքական բաժանմանց եւ դասակարգութեանց վրայ: Եպիսկոպոսական եւ մետրապոլտական եւ պատրիարքական աթոռները, յամենայնի եւ ըստ ամենայնի կը համապատասխանեն քաղաքական վարչութեան կազմած գաւառներու, նահանգներու եւ բղէշխութեանց: Առաքելոց ժամանակ աթոռներ ցրիւ հաստատուեցան, իսկ անոնց դասակարգութիւնը հետզհետէ կազմուեցաւ քաղաքական իշխանութեան դասակարգութեան համեմատ: Ամէն գաւառ, այսինքն քաղաք մը իր շրջանակներով՝ եպիսկոպոսարան մը եղաւ, նահանգազուխ քաղաքներ մատրապոլտութիւններ դարձան, եւ ուր որ մեծ բղէշխութիւններ կային

պատրիարքության բարձրացան: Այդ դասակարգությունը իր նշանակությունը ստացած էր Հռոմեական կայսրության մէջ՝ չորրորդ դարուն սկզբները: Հռոմ, բնիկ հռոմեական եւ արեւմտեան երկիրներու պատրիարքարանն էր ճանչուած, ինչպէս Աղեքսանդրիա եւ Անտիոք ալ նախկին Պտղոմեան եւ Սելեւկեան ինքնակալութեանց կեդրոններն էին եղած, եւ Հռոմեական կայսրութեան ներքեւ ալ իրենց ամփոփ ձեւը պահած էին, իբր մեծ բղէշխութիւններ, Եգիպտոս եւ Արեւելք անուններու ներքեւ: Այս երեքն զատ երեք եւս մեծ աթոռներ էին Կեսարիա եւ Եփեսոս եւ Հերակլիա քաղաքները, որոնք Պոնտոսի եւ Ասիոյ եւ Թրակիոյ բղէշխութեանց կեդրոններն էին: Այդ ամէնը կ'ապացուցուի երբոր քաղաքական ու եկեղեցական գաւառացուցակները իրարու կը բաղդատուին, եւ իրարու կատարելապէս համապատասխան ըլլալնին կը տեսնուի: Հետեւաբար բոլորովին մտացածին է առաքելոց անուններուն հետ կապել պատրիարքութեանց ծագումը, եւ բոլորովին բռնազբօսիկ է Հռոմեականց պնդելը, թէ Հռոմ պատրիարքութիւն ճանչուած է Պետրոսի գերեզմանովը, Անտիոք՝ Պետրոսի այնտեղ առժամաբար մնալովը, եւ Աղեքսանդրիա Պետրոսի աշակերտ Մարկոսէ սկսելովը:

62. ԻՆՔՆԱԳԼԽՈՒԹԵԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ

Աթոռներու ծագումին այդ սկզբունքը կը ծառայէ անոնց իւրաքանչիւրին իրաւասական սահմաններն ալ գծելու: Հետեւապէս կրնանք եզրակացնել, թէ Պոնտոսի աթոռը կամ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը, Հռոմեական կայսրութեան սահմաններէն դուրս իրաւասութիւն եւ իշխանութիւն չունէր: Վասնզի Հայաստան ազատ եւ ինքնագլուխ տէրութիւն էր, եւ որչափ ալ Հռոմեական կայսրութեան հովանաւորութենէն կ'օգտուէր, սակայն ոչ անոր հարկատու, ոչ հպատակ, եւ ոչ ալ գերիշխանութեանը ենթարկեալ երկիր էր, այնպէս որ ազատօրէն երբեմն Հռոմեացուց եւ երբեմն Պարսից հովանաւորութենէն կ'օգտուէր: Եւ ոչ ալ Հայոց դարձը Կեսարիոյ եկեղեցիէն դրկուած քարոզիչներու ձեռքով կատարուած էր, որ առիթ ընծայէր տեսակ մը եկեղեցական աշխարհակալութեան իրաւունքին, որով առաքելական եկեղեցիներ քրիստոնէութիւնը ընդարձակելու աշխատեցան, եւ նորահաւատ երկիրներու մէջ իրենց իրաւասութեան ներքեւ աթոռներ հիմնեցին: Հայոց դարձին մանրամասնեալ եւ վաւերական պատմութիւնն ալ բաց է ի բաց կը հերքէ Կեսարիոյ աթոռին նախաձեռնութիւնը, զոր չեւոյններ ենթադրական կերպով ուզեցին մէջտեղ նետել: Արդէն Հայաստան առաքելական քարոզութեամբ քրիստոնէութիւնը ճանչցած եւ հովուական աթոռ ալ ունեցած էր, եւ Կեսարիա չէր կրնար յայտն հիման վերայ, ուր արդէն անուանեցաւ Քրիստոս (ԲՈՄ. ԺԵ. 20) իբր ի նորոյ քրիստոնէութիւն եւ աթոռ հիմնել: Արդար ըլլալու համար պէտք է յայտարարել՝ թէ Կեսարիոյ աթոռն ալ այս տեսակ յաւակնութիւն չունեցաւ, այլ մտադիւր ճանչցաւ Հայոց առաքելական ինքնագլուխ աթոռը, եւ Գրիգորի գրելով խոստովանեցաւ, թէ Քեւ ծագեաց արեգակն արդարութեան Քրիստոս ի դոսա, եւ դու ընտրեցար ի տեղի ընտրելոց սրբոց առաքելոյն Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի (ՉԵՆ. 10): Կեսարիա ուրիշ մէկ գիրի մէջ ալ ձեռնադրութեան տուուչութիւնը նկատեց իբր վկայութիւն ի մէջ երկոցունց կողմանց (ԱԳԹ. 431), որ է իբր փոխադարձ սիրոյ նշանակ: Հոգ չէ որ Ղեւոնդիոսի նամակներուն վաւերականութեան վրայ դոտիոյններ կարենան յարուցուիլ, ամէն առթի մէջ անոնք հին գրութիւններ են, որ երկու կողմերուն համոզումները կ'ապացուցանեն: Բոլոր պատմական պարագաներն ալ կը հաստատեն, թէ ոչ Ղեւոնդիոս եւ ոչ անոր յաջորդ Կեսարիոյ հայրապետներ, երբեք Հայաստանի վրայ եկեղեցական իշխանութիւն չգործածեցին եւ գործածել չձեռնարկեցին, այլ Լուսաւորիչ եւ անոր յաջորդներ ինքնագլուխ եւ անկախօրէն հովուեցին, եւ եկեղեցւոյ պէտք եղած կարգադրութիւնները հաստատեցին: Հետեւաբար Գրիգորի Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն ընդունիլը երբեք իրաւասական ծագում չունէր, եւ ոչ ալ իրաւասական հետեւանք ունեցաւ, եւ եթէ նոյն պահուն Հայաստանի մէջ ձեռնադրութիւն կատարելու բաւական թուով եպիսկոպոսներ չգտնուիին ալ ընդունինք, տակաւին կը մնայ այն իբրեւ պատահական մի պարագայ, որ յառաջ եկած է կամ Գրիգորի Կեսարիոյ մէջ ունեցած անձնական յիշատակներէն եւ յարաբերութիւններէն, եւ կամ Տրդատի՝ գործին շքեղութիւն տալու փափաքէն:

63. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցաւ 302 տարւոյ, առաջին ամիսներուն մէջ: Այդ թուականը ոչ մի արգելք չի գտներ, հալածանաց հրատարակութեամբ՝ Կեսարիոյ մէջ այսպիսի հանդիսաւոր գործողութեան մը կրելիք դժուարութենէն: Ոչ միայն հնար է դիտել թէ հալածանքներ երբեք եկեղեցական ձեռնադրութեանց արգելք չեն եղած, եւ առառաւելն ձեռնադրութեան հանդերձանքին վրայ կրնան դիտողութեան տեղի տալ, այլ առաւելապէս մտադրութեան արժանի է գիտնալ, թէ Դիոկղետիանոսի հալածանքը այդ թուականէն տարի մը ետքը, 303 փետրուարի վերջը, հրամայուեցաւ Նիկումիդիոյ մէջ, եւ ժամանակ մըն ալ անցաւ մինչեւ որ գաւառները տարածուէր: Իսկ անկէ առաջ քրիստոնէայք կատարեալ խաղաղութիւն կը վայելէին Արեւելքի մէջ, միայն պատահաբար եւ անձնական պարագայից առիթներով գաւառապետներ քրիստոնիաներէ ոմանց վրայ կը բռնանային, հին օրէնքներէ օգտուելով: Այդ կարգին է նաեւ Գրիգորի աներձագին, Փիլաքթովիոյ քորեպիսկոպոս Աթանագինէսի նահատակութիւնը, որ տեղի ունեցած էր կեղծ նամակի մը մասին, իր աշակերտներէն մէկուն ըրած անհիմն գրպարտութեան վրայ (ՎՐՔ. Դ. 347): Գրիգորի Կեսարիայէ բերած գլխաւոր յիշատակը Ս. Կարապետի մասունքն է, որ ըստ աւանդութեան Երուսաղէմի Եփեսոս բերուած էր Պօղիկարպոսի ձեռքով, եւ Եփեսոսէ Կեսարիա բերուած ու պահուած էր Փիրմիլիանոսի ձեռքով, եւ մինչեւ հիմա ալ կը պատուուի Կասարիոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ: Այդ մասունքէն մաս մը ուզեց Գրիգոր մէկտեղ տանիլ. եւ թէպէտ Ղեռնդիոս հեճեցաւ, բայց ժողովուրդին կողմէն դժուարութիւն յայտնուելուն վրայ, Հայ նախարարներ պարտաւորուեցան մաս մը զօրութեամբ եւ մաս մը նուէրով գործը յաջողցնել (ՁԵՆ. 24): Ս. Կարապետին մասունքէն զատ Գրիգոր ստացաւ մաս մըն ալ իր ազգականին Ս. Աթանագինէսի մասունքէն, եւ այնուհետեւ այս երկու անուններ անբաժան միացած կը մնան ազգային յիշատակներու մէջ, եւ տարեկան տօնախմբութիւն ալ ունին (ՏՕՆ. 155):

63. ՏԱՐՈՆԻ ՔԱՐՈՉՈՒԹԻԻՆԸ

Կեսարիայէ մեկնելով Գրիգոր հանդիպեցաւ Սերաստիա, հաւաքել զդասս կրօնաւորաց (ՁԵՆ. 24), բայց թերեւս ազգակցական յարաբերութիւններ ալ նորոգելու, կամ որովհետեւ անդ գտանէր բազմութիւն եղբարց (ԱԳԹ. 420), զի կրօնաւորաց պէտքը առաւելապէս Կեսարիայի մէջ կրնար հոգալ: Գրիգորի հետ եկողներու մէջ կը յիշուին Դիլաւիոս Աղեքսանդրացի, Սուրտինոս Եփեսացի եւ Չենոր Գլակ Ատրի (ՁԵՆ. 25), եւ ասոնցմէ զատ բազում գունդս գունդս յաճախեալ առնոյր ընդ իւր (ԱԳԹ. 421), հարկաւ զանազան քաղաքներէ հաւաքելով, եւ անոնց հետ կը մտնէր Հայաստան՝ Նիկոպոլիսի եւ Երզնկայի գիծով: Հայաստանի հարաւակողմը կռապաշտութեան զօրաւոր կեդրոն մըն էր, եւ Գրիգոր ձեռնադրութենէն առաջ այն կողմեր չէր եկած, ուստի փոխանակ շիտակ Վաղարշապատ երթալու, Տարոն իջաւ, որ այնտեղի մեհեաններուն ալ մորձամման աշխատի. Կուարսի մօտ Իննակնեան բազիններուն վրայ՝ եւ Աշտիշատի մէջ Վահեանեան մեհեանին վրայ կանոնաւոր պատերազմի պարտաւորուեցաւ, քուրմերու խումբերուն զէնքի զօրութեամբ դիմադրելուն պատճառով: Մեհեաններու տեղերը հիմնարկեց Գրիգոր Հայոց նախնական եկեղեցիները, զի այլեւս եկեղեցական պաշտօնակատարութեանց պէտք եղած աստիճաններն ունէր: Ս. Կարապետի տաճարը հիմնարկեց Իննակնեան բարձրաւանդակին վրայ Քարթէի ոտքը (ՁԵՆ. 36), եւ Ս. Երրորդութեան Սայր Եկեղեցին Աշտիշատի մէջ (ԱԳԹ. 424): Այս տեղերը զետեղեց Գրիգոր մէկտեղ բերած մասունքներուն կտորները, նախ բրտեայ կամ քարեայ առնաչափ տապաններու մէջ դնելով, եւ ապա տապանները հողին մէջ թաղելով: Հին դարերու մէջ սրբոց նշխարները միմիայն գերեզմանի դիրքի մէջ կը պատուուէին, եւ եթէ տեղափոխուէին ու բաշխուէին ալ, նորէն գերեզմանի ձեւի կը վերածուէին, եւ սովորութիւն չէր մասնատուփերու կամ որեւէ շարժական ձեւի ներքեւ պահել սրբոց ոսկորները: Ս. Կարապետի եւ Ս. Աթանագինէսի ձեւացուած գերեզմանները, առաջին անգամ եւ գլխաւոր մասունքներով դրուեցան Իննակնեան Ս. Կարապետի մէջ, որ եղաւ Հայոց մեծ ուխտատեղին, եւ Ս. Յովհաննէս Կարապետն ալ ընդունուեցաւ իբր Հայոց աշխարհին

երկնաւոր պաշտպանը: Սոյն սուրբերուն գերեզմանները կը գտնուին միեւնոյն Մշոյ դաշտին մէջ Եղորդուտի Ս. Յովհաննէսի եւ Մատնավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցիներուն մէջ, ուրտեղեր փոքր մասեր գետեղած է Գրիգոր: Թէպէտ այդ վերջին գետեղումները Չենոր ու Ագաթանգեղոս չեն յիշած, բայց անոնք դարուց ի դարս անեղծ պահուած են, եւ այսօր իսկ կը տեսնուին: Իսկ մատուներուն վերջին կտորները դրուեցան Բագրեւանդի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն մէջ (ԱԳԹ. 433): Լուսաւորչի Տարոն եղած միջոցին հանդիպեցաւ Ամանորի աշխարհատօնը՝ որ կը կատարուէր նաւասարդի մէկին, (ՉԵՆ. 35), եւ որ 302 տարին կ'իյնար Մեպտեմբեր 12-ին: Գրիգոր հեթանոսական մեծ տօնը քրիստոնէական տօնախմբութեան փոխեց, եւ Ս. Կարապետի տանարին մէջ նոր մկրտուածներ համախմբելով եկեղեցական հանդէս կատարեց, եւ հրամայեաց ամյամ է ի նմին տեղուոջ ժողովեալ ամենեցուն գիշատակ սրբոցն տօնախմբել (ԱԳԹ. 425): Գրիգոր Տարոն գտնուած միջոցին շարունակ մկրտութիւններ կատարեց, եւ յատկապէս կը յիշուին Կուարսցիներ, եւ Արածանիի մէջ մկրտուած 5050 հոգիներ, եւ քահանաներու ձեռքով ձորամիջի մէջ առանձին մկրտուած կիներ (ՉԵՆ. 35), որոնց գումարը 19 բիւր կամ 190,000 կը յիշուի (ԱԳԹ. 425):

65. ՏՐԴԱՏԻ ՄԿՐՏՈՒԹԻԻՆԸ

Գրիգոր մինչեւ սահմի 7, կամ Նոյեմբեր 17 Տարօնի մէջ մնալէ, եւ նահանգին ամէն կողմերը քրիստոնէութիւնը ամրացնելէ ետքը, ճամբայ ելաւ երթալ Բագրեւանդ, ուր էր Բագաւանը կամ Դիցաւանը, հեթանոսական պաշտամանց մեծ կեդրոններէն մին, եւ բոլոր անցած տեղերը, շինէր եկեղեցիս եւ առներ մկրտութիւն եւ կացուցանէր քահանայս (ԱԳԹ. 426): Տրդատ, որ անհամբեր կը սպասէր Գրիգորի դարձին, այլեւս չժուժեց անոր հասնելուն, եւ ինքը փմութեաց զայն դիմաւորել Բագաւանի մէջ իր ընտանեօք եւ աւագանիով: Սրտաշարժ եղաւ իրերաց հանդիպումը, եւ անմիջապէս ձեռնարկեցին հոգեւորական միախորությունաց, եւ ամսօրեայ ժամանակաւ ի պահս եւ յաղօթս անցնելէ ետքը, Տրդատ եւ Աշխէն եւ Խոսրովիդուխտ, եւ ամենայն մարդիկ բանակին մկրտուեցան Եփրատ գետի Արածանի ճիւղին մէջ, ուր ցարդ կը ցուցուի սեպագեալ քար մը Տրդատի արձան անունով: Մկրտուածներու թիւը 400 բիւր ըսուած է. որ է 4 միլիոն, այլ պէտք է այս թիւը բոլոր այդ միջոցին զանազան կողմեր մկրտուածներուն վրայ տարածել, եւ ոչ թէ նոյն օր մկրտուածներուն վրայ, վասնզի այդ թիւը դրուած է յայնմ աւուրս մկրտուած այր ու կին ու մանուկ ի միասին հաշուելով (ԱԳԹ. 435): Տարոնէ մեկնելուն թուականը եւ ամսօրեայ պատրաստութիւնն ալ հաշիւի առնելով, կրնանք հետեւեցնել թէ Տրդատի մկրտութիւնը տեղի ունեցաւ խորհրդաւոր օր մը, 303 Յունուար 6-ին, Քրիստոսի Աստուածայայտնութեան եւ Մկրտութեան յիշատակի տօնին: Տրդատի մկրտութենէն ետքը եօթն օր եւս մնացին Բագաւան, եւ ճամբան ամէն տեղեր մկրտութիւններ եւ ձեռնադրութիւններ եւ շինութիւններ կատարելով հասան Վաղարշապատ, եւ անմիջապէս ձեռնարկեցին սրբոյ Կաթողիկէին շինութեան, Սանդարամետի մենեանի տեղը, ուր Միածինն իջած, եւ ոսկի ուրով Մայր տանարին տեղը ցուցուցած էր:

66. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԷՆ

Մայր տանարը նուիրուած է յանուն Ս. Աստուածածնի, որուն գլխաւոր եւ միակ հնաւանդ տօնը ննջման կամ փոխման տօնն էր, գոր Վերափոխում կը կոչենք այժմ, եւ գոր ուրիշ եկեղեցիներ Օգոստոս 15-ին կը տօնեն, իսկ մենք մերձաւորագոյն կիրակէն: Տօնին նախընթաց Շաբաթ օրը կը յիշատակենք Շողակաթը, որ Լուսաւորչի տեսիլքին տօնէն տարբեր է, քանի որ այն արդէն Հոգեգալստեան երկրորդ Կիրակին կը տօնուի: Շողակաթի տօնը Էջմիածնի Մայր տանարին նաւակատեաց յիշատակն է, ինչ որ կը հետեւի Ս. Աստուածածնի տօնին յարակցած ըլլալէն: Այդ խորհրդածութեան վրայ հիմնուելով կը հետեւեցնենք, թէ Էջմիածնի Մայր տանարին շինութիւնը, 303 տարւոյ Փետրուարէն մինչեւ Օգոստոս աւարտած, եւ նաւակատիքը կատարուած է տօնին օրը, Օգոստոս 15-ին, որ նոյն տարին ճիշդ Կիրակի օր հանդիպած է: Ծինութեան ժամանակամիջոցը պէտք չէ համառօտ նկատուի, քանի որ նիւթերը արդէն պատրաստ

էին, եւ շինուածն ալ շատ մեծագործ չէր, եւ ամենայն հաւանութեամբ՝ մասամբ այլ փայտակերտ էր, եւ նորահաւատ ժողովուրդին փափաքն ու ջանքը սաստիկ էր (15): Անհաւանական չէ եւս կարծել, թէ հին Սանդարամետի մեհեանին հիմերէն ալ կրցան օգտուիլ: Հայեր երբեք կասկած կամ տարբեր կարծիք չեն ունեցած՝ Հայ եկեղեցւոյ Մայր տաճարին տեղւոյն, եւ զայն ճանչցած են միշտ Վաղարշապատի մէջ, ուր դարձն ալ սկսաւ, ուր Միածնի տեսիլքն ալ տեղի ունեցաւ: Հետեւաբար ընդունելի չի կրնար ըլլալ, վերջերս մէջտեղ դրուած կարծիք մը, թէ Հայոց Մայր եկեղեցին առաջ Աշտիշատի եկեղեցին էր, եւ շատ ետքը Վաղարշապատի եկեղեցին եղաւ (ԳԷԼ. 45): Այդ կարծիքին բոլոր փաստը միմիայն Բուզանդի անցողակի մէր խօսքն է, որ Աշտիշատի եկեղեցին յիշելով կը գրէ, ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարոնու (ԲԶՆ. 7) եւ դարձեալ, ի մեծն եւ նախ զառաջին եկեղեցին ի մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեայց (ԲԶՆ. 36): Բայց Մայր եկեղեցի անունը Աշտիշատին տրուեցաւ՝ Լուսաւորիչի Կեսարիայէն դառնալէն ետքը առաջին անգամ հիմնուած ըլլալուն, եւ ոչ թէ կաթողիկոսներու աթոռանիստ կամ կաթողիկէ եկեղեցի ըլլալուն համար: Նոյնիսկ Բուզանդ նախեկեղեցի անունը կու տայ Աշտիշատի, եւ բացատրաբար ալ կը յաւելու, թէ յառաջ նախ ընդ շինեալ էր գտորբ եկեղեցին (ԲԶՆ. 37): Առանց այս բացատրութեան ալ Բուզանդի երկու բառերը չէին կրնար ընդարձակ պատմութիւններ եւ նախնական ասանդութիւններ եղծանել: Այլ եւ հնար չէ ենթադրել որ ազգին հայրապետը տէրութեան մայրաքաղաքէն հեռու տեղ մը աթոռ հաստատած ըլլայ: Նոյնիսկ Բուզանդի վերեւ յիշուած խօսքերէն է, թէ զայնու ժամանակաւ երթեալ հասանէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս ի մեծն եւ այլն, որով կը յայտնուի թէ կաթողիկոսին աթոռանիստը Աշտիշատ չէր, այլ պատահաբար այնտեղ կ'երթար Լուսաւորչէն հաստատուած (§ 64) աշխարհատօն հանդէսին նախագահելու համար:

67. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ ՁԵՌՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Լուսաւորիչի հովուական հոգածութիւնը չէր կրնար լոկ նիւթական շինութիւններով վերջանալ, պէտք էր որ եկեղեցին իր բարոյական եւ կանոնական եւ ծիսական կազմուածովը նորինորոյ պատրաստուէր: Որչափ ալ առաքելական քարոզութիւնն ու յաջորդութիւնը՝ եկեղեցւոյն ծագումն ու ինքնագլխութիւնը կ'ապահովէին, սակայն երկրին քաղաքական կացութիւնը եւ հալածանքներուն պատճառած տագնապները թոյլ չէին տուած Հայ եկեղեցւոյն իր օրինական կազմակերպութիւնն ստանալ. նոր առաքելութիւն մըն էր Գրիգորի ըրածն ու ընելիքը, ինչ որ Երկրորդ Լուսաւորիչ անունն ալ կը յայտնէ: Նորա առաջին հոգերէն մին եղաւ պաշտօնեաներ ձեռնադրել երկրին ամէն կողմերուն համար: Քահանաներու, սարկաւազներու եւ անագոնեսներու համար գրուած է թէ անթիւք էին ի բազմութենէն (ԱԳԹ. 448), միասին համրելով հարկաւ ուրիշ եպիսկոպոսներէ ալ ձեռնադրուածները, որոց իւրաքանչիւրն իր վիճակին պէտքերը հոգալու պարտաւոր էր: Իսկ եպիսկոպոսներուն թիւը աւելի քան զչորեքհարիւր ըսուած է (ԱԳԹ. 448), եւ բնաւ չափազանց չէ այդ թիւը: Եթէ իւրաքանչիւր գաւառ իր եպիսկոպոսը պիտի ունենար, երկու հարիւրի կը հասնին Մեծ Հայոց գաւառները, մեծ գաւառներ օգնականներու պէտք ունէին, առաքելական պաշտօններ եւ հայրապետանոցի գործերն ալ՝ յատկապէս որոշուած եպիսկոպոսներ կը պահանջէին: Բաց աստի Գրիգորի առաքելական պաշտօնը տարածուեցաւ Վրաց եւ Ադուանից երկիրներու վրայ, եւ Իսաղտեաց, Մասքթաց, Ալանաց, Կասպից, Միջագետաց, Ասորւոց կողմերն ալ Հայոց թագաւորութեան հետ կապուած էին, եւ Գրիգոր մինչեւ յԱտրպատական ձգտել տարածանէր գաւառարանութիւն իւր (ԱԳԹ. 440): Չենոր Հայաստանի գաւառներուն թիւը 620 կը դնէ, որ կրնար եպիսկոպոսներուն թնոր բարձրացնելու փաստ ըլլալ, կ'երեւի թէ նա գաւառ անունով, աւելի մանր բաժանումներ կ'իմանայ, եւ ոչ եպիսկոպոսական վիճակներ, որովհետեւ ամէն գաւառին մէն մի քահանայ կամ երկու կ'ենթադրէ (ՉԵՆ. 13), եւ ոչ թէ իւրաքանչիւր գաւառին եպիսկոպոս մը: Գրիգորի ձեռնադրած եպիսկոպոսներէն 12 միայն յանուանէ յիշատակուած են, եւ երեւի թէ ասոնք տեսակ մը երկոտասանից ժողով կը կազմէին հայրապետանոցի մէջ: Յիշուածներն են, Ադրիանոս, Եփրատացւոց, Եւթաղիոս Բասենոյ, Բասուս, Մովսէս, Եւսեբիոս, Յովհաննէս, Ազապէս, Արտիթէս,

Արսուկէս, Անտիոքէս, Տիրիկէս եւ Կիրակոս: Թեպէտ միայն երկուքին վիճակները յիշուած են, սակայն ամէնքն ալ եպիսկոպոսք կողմանց եղած կ'ըսուին, եւ միանգամայն կը յիշուի թէ յորդոց քրմացն ընտրեցան (ԱԳԹ. 442), որով բնիկ հայագգիներ ըլլալին կ'իմացուի, թեպէտ օտար անուններ ստացած են, հաւանաբար մկրտութեան ատեն:

67. ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յատուկ մտադրութիւն դարձուցած է Գրիգոր քուրմերու սերունդները եկեղեցական պաշտօններու կոչելու: Այդ գործին մէջ գլխաւորապէս կը տեսնուի առաքելական գործին դիւրութիւններ պատրաստելու մտադրութիւնը, վասնզի հեթանոսութեան ատեն կրօնական ծառայութիւնը յատուկ դասակարգի մը ժառանգական վաստակն էր, թէ իբր աշխատութեան վարձ եւ թէ իբր հասոյթի աղբիւր, քուրմերն ալ ազդու դասակարգ մըն էին, եւ կրնային մեծ դժուարութիւններ հանել, եթէ յանկարծ ամէն դիւրութենէ զրկուած ալլային: Ընդհակառակն յաջող օժանդակներ կը դառնային, եթէ իրենց օգուտն ալ ապահովուած տեսնէին: Միեւնոյն ատեն ժողովուրդին սովորական զգացումներն ալ իրենց գոհունակութիւնը կը գտնէին, երբոր իրենց հին սովորոյթներն ալ պահուած կը տեսնէին: Միայն պէտք էր գանձը լաւ կրթել նոր կրօնքին սկզբունքներուն մէջ, ուստի նոր հաստատուած ուսումնարաններուն մէջ, հոգ կը տարուէր առաւել զազգս պղծագործ քրմանց եւ զմանկունս նոցա ի նոյն ժողովել. եւ միանգամայն չէր մոռացուեր անոնց դարման ռոնկաց կարգել (ԱԳԹ. 438): Այս իսխասեղ զգուշաւորութիւններով կը յաջողէր Գրիգոր, զօրաւոր օժանդակներ կազմել անոնցմէ, որք այլապէս ահաւոր ընդդիմադիրներ պիտի դառնային, ժողովուրդին նախապաշարեալ միտքին վրայ իրենց ունեցած ազդեցութեամբ, Կրօնական դաստիարակութեան համար եղած ջանքերը միանգամայն մտաւորական զարգացման ալ կը ծառայէին: Բայց որովհետեւ Հայ այբուբենն ու Հայ գրականութիւն գոյութիւն չունէին տակաւին, ստիպեալ էին զոմանս յատրի դպրութիւն կարգել, եւ զոմանս ի հելլէն: Այդ բաժանեալ եւ երկնդի դաստիարակութիւնը յոկ կամայական բան մըն էր: Այն միջոցին Հայաստանի սահմաններուն վրայ երկու ուսումնական կեդրոններ կը գտնուէին, Եդեսիա եւ Կեսարիա. առաջինը ասորերէն լեզու կը գործածէր, երկրորդը յունարէն: Հայաստանի նահանգներն ալ մէկէն կամ միւսէն կ'օգտուէին, իրենց մերձաւորութեան համեմատ: Հարաւային նահանգներ, Ադճնիք եւ Կորդուք, Տուրուբերան եւ Ծոփք, աւելի Եդեսիայի հետ յարաբերութիւն ունէին, իսկ հիւսիսային նահանգներ, եւ առաւելապէս Բարձր Հայք եւ Արարատ, Տայք եւ Սիւնիք Կեսարիայի հետ կապուած էին: Հայաստանի մէջ նոր բացուած կրթարաններն ալ այդ բաժանման հետեւեցան:

69. ՀՈԳԵՒՈՐ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Կրթական ձեռնարկէն աւելի էական էր, հոգեւոր պաշտամանց կարգադրութիւնը: Հայերէն լեզուն գրուած եւ կարդացուած լեզու չիլնելով անհնար էր ամէն մասերով կատարել պաշտամունքներ եւ արարողութիւններ ունենալ Հայոց հասար եւ Հայոց յատուկ: Միւս կողմէն Գրիգոր ինքն Կեսարիայի մէջ սնած եւ ուսած, եւ իր առաջին օգնականներուն մեծ մասը Կեսարիոյ եւ Սեբաստիոյ կողմերէն բերած ըլլալով, բնական էր որ Հայ եկեղեցւոյ պաշտամանց եւ արարողութեանց հիմը Կապադովկացւոց եկեղեցւոյն յատուկ ծէսը պիտի ըլլար, ինչ որ այժմ սուրբ Բարսղի անունով ճանչուած է: Սակայն, ինչպէս հայկական ծէսին զննութեամբը կը տեսնուի, Գրիգոր չէ ուզած ծառայօրէն եւ կուրօրէն յունակապաղովկական ծէսը ընդօրինակել, այլ անոր մէջ զեղջեր ու յաւելուածներ ու փոփոխութիւններ մուծած է, հետեւելով երկրին եւ ազգին պահանջից եւ բնոյթին, եւ շատ ազգային սովորութիւններ հեթանոսական կրօնքէն փոխ առնելով քրիստոնէութեան մէջ մուծած է, որով կրցած է առանձնայատուկ եւ սեփական Հայ ծէսին հիմերը հաստատել: Լուսաւորչի ժամանակակից յիշատակներ կը պակսին մեր ըսածը վկայութեամբ հաստատելու համար, սակայն երբ դար մը ետքը Հայ գիր ու գրականութիւն կը ստեղծուի, եւ ժամանակին գործիչները յունական աղբիւրներէ ընդարձակօրէն կ'օգտուին, տակաւին շատ բաներ նախընթաց դարուն հայկական սովորութեանց

համեմատ կ'արձանագրուին եւ կը հաստատուին, եւ այդ սովորութիւնները Լուսաւորչի անունով ու հեղինակութեամբ կը բացորոշուին: Իրաւ ալ պաշտամունքի եւ աղօթքի համար հնար չէր ժողովուրդը օտար լեզուի բռնադատել, գոր բնաւ չէր ճանչնար, եւ հնար չէր չիմացած լեզուով իր կրօնական գգացումները գոհացնել: Հարկաւ պէտք էր ամէնին սովորական մատթանքները, ինչպէս են Փառք Հօր, Հայր մեր, Փառք ի բարձունս, Սուրբ Աստուած, Հաւատամք, հայերէն լեզուով ժողովուրդին թեգադրել, եւ կրկնելով գոց ընել տալ, եւ գործնական կիրառութեան մէջ դնել: Մեր օրով ալ տակաւին Քուրդն ու Առնավուտը իրենց լեզուն իրենց գրով չեն գրեր, բայց իրենց լեզուով գոց ըրած երգեր ու աղօթքներ ունին: Անգրագէտ մահմետականն ալ գոց ըրած արաբերէն աղօթքները կը կրկնէ շարունակ: Այս տեսակ կացութիւն մը պէտք էր ճշմարտութիւնը չորրորդ դարու Հայ քրիստոնէից մէջ: Պզտիկ դիտողութիւն մը բաւական է նկատալու, որ Ժամագիրքին մէջ յառաջ բերուած սաղմոսներուն շատ մը բացատրութիւնները Աստուածաշունչի ամբողջութեան մէջ պարունակուած սաղմոսներէն տարբեր են: Այս տարբերութիւնը մեր տեսութեամբ կ'ապացուցանէ առաջին ու գործնական թարգմանութիւն մը չորրորդ դարուն մէջ. եւ երկրորդ ու գրական թարգմանութիւն մը հինգերորդ դարուն մէջ: Դիտել կու տանք եւս թէ ինչ ինչ կրօնական գործածական բառեր հինգերորդ դարու ճշդարանութեանց չեն պատասխաներ, Երրորդութիւն բառը յունարէն բառին չի համապատասխաներ, որ ճիշդ եռեակութիւն կը հնչէ, Քրիստոնէայ բառն ալ աղաւաղ տառադարձութիւն մըն է յունարէն Քրիստիանոս բառին, այսպէս դեռ ուրիշներ ալ: Այս նշաններէ մենք կը սիրենք հետեւցնել թէ Լուսաւորիչէ սկսելով հայերէն լեզուով պաշտամունք Հայերուն անձանօթ չեղան, թէպէտ գրի առնելու անհնարութիւն կար, եւ միայն գործնական կերպով բերնէ բերան սալեցան:

70. ԲԱՐԵԿԱՐԳԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Կրթական եւ ծիսական կարգադրութեանց համընթաց են կանոնական կարգադրութիւններն ալ: Այս մասին պէտք է յիշենք վանքերու եւ եկեղեցիներու պահպանութեան համար իւրաքանչիւրին գիւղեր յատկացնելը, ինչ որ նախապէս մեհեաններուն եւ քուրմերուն պահպանութեան համար գործածուած կերպն էր: Այդ կալուածները կրօնքի փոփոխութեամբ քրիստոնէութեան օգտին անցան, եւ արքունական հրամաններով հաստատուեցան: Հայրապետական աթոռին սեփականուեցան աշխարհին զանազան կողմերը նշանաւոր աւաններ, ինչպէս Աշտիշատ Տարոնոյ մէջ, եւ Թիլ ու Թորդան Եկեղեցաց մէջ, եւ ուրիշիար ալ: Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ միաբանութիւն հաստատուելուն առթիւ 12 դաստակերտներ ալ անոր յատկացուեցան, որոնցմէ կը յիշուին Կուառս, Մեղրի, Մոշ, Խորնի, Բրեխ, Կեղք եւ Բագու: Իսկ նոյն միաբանութիւնը կազմելու համար նշանակուեցան 43 կրօնաւորներ, որոնց նշանաւորներն էին Անտոն եւ Կրօնիդէս, եւ վանահայր ընտրուեցան Չենոբ Գլակ եւ Եպիփան: Կանոնագիրքի մէջ կը գտնենք 30 համառօտ կանոններ, Սրբոյն Գրիգորի առաքելոյ Հայոց մակագրութեամբ (ԿԱՆ. 34), որոնք զանազան բարեկարգութիւններ կը պարունակեն: Չենք ուզեր պնդել, թէ ասոնք նոյնինքն Գրիգորէ գրաւոր կերպով աւանդուած կանոններ ըլլան, բայց գոնէ պէտք է ընդունիլ, թէ Գրիգորի ժամանակին կարգադրութիւններն էին, որք աւանդութեամբ պահուելով, յարմար ատեն մը գրի առնուեցան: Ասով կը հաստատուի թէ Գրիգոր կարգապահութեան ալ մտադրութիւն դարձուցած էր եւ կանոնական բարեկարգութեան պատուէրներ ալ կազմած էր, ինչ որ իր առաքելական եւ հայրապետական պաշտօններուն համար էական էր: Մեր Կանոնագիրքին մէջ կը գտնուին Անկիւրիոյ, Նեոկեսարիոյ եւ Լաւողիկէայ կանոնները, որք շուրջ 314-ին գումարուած են Գրիգորի կենդանութեան միջոցին, եւ հնար է մտածել թէ նա ինքն Գրիգորն է՝ որ իւրացուցած է այդ ժողովներուն կանոնները եւ Հայոց համար ալ պարտաւորիչ հռչակած: Սակայն շատ չենք պնդեր, որովհետեւ նոյնչափ հաւականութեամբ հնար է ենթադրել, թէ անոնք աւելի ուշ Հայաստան բերուեցան Նիկիական կանոններուն հետ: Գրիգորի անունով մակագրուած 30 կանոններուն նիւթը ընդհանրապէս՝ կանոնագանցներուն սպաշխարութեանց շուրջը կը դառնայ, եւ նկատի կ'առնէ գլխաւորապէս քահանայական եւ ամուսնական կանոնագանցութիւնները. կը յիշէ

եւս կիրակէի պահպանութիւնը, եւ կախարդներու եւ գերագմանակրկիտներու պատիժները:

71. ՎԻՐՔ ԵՒ ԱՂՈՒԱՆՔ

Յիշեցինք թէ Գրիգորի առաքելական աշխատութիւնները Մեծ Հայքէ դորս ալ տարածուեցան. ուր որ գորացած էր Հայոց քաղաքական գերիշխանութիւնը: Հռիփսիմեանց խումբը 70 հոգի եղած է կ'ըսուի (§ 51), որոնցմէ 37 միայն նահատակուեցան Վաղարշապատի մէջ, մնացեալները զանազան կողմեր ցրուած էին կանուխէն: Ասոնց մէկն էր Նունէ, որ Վրաստան գնաց, եւ Մծխիթա մայրաքաղաքին մէջ բժշկութիւններ կ'ընէր, եւ նոյն իսկ Միհրան բղէշի կինն ալ բժշկեց: Ասկէ Միհրան սկսաւ հետաքրքրուիլ Նունէի գործութեան վրայ, եւ երբ ինքն ալ վտանգաւոր փոթորիկի մը հանդիպեցաւ, Տրդատի փորձանքը յիշեց, եւ Նունէի Աստուծոյն ապաւինելով ազատեցաւ, եւ անկէ ետքը քրիստոնէութեան յարեցաւ եւ Նունէի հետ կռապաշտութիւնը ջնջելու աշխատեցաւ (ԽՈՐ. 170): Ասոնք ամէնքը տեղի ունեցան Հայոց դարձին առաջին տարիները: Նունէ եւ Միհրան Գրիգորի դիմեցին հրահանգուելու համար, եւ անկէ ստացան Վրաստանի համար գլխաւոր հովն մը եւ եկեղեցական պաշտօնեաներ, եւ այս կերպով Վրաց կաթողիկոսութիւնը Հայոց հայրապետութեան ենթարկեալ մնաց մինչեւ Է. դար: Վրաստանէն զատ Աղուանից համար ալ աշխատեցաւ Գրիգոր: Քրիստոնէութիւնը սկսած էր այնտեղ առաքելական դարէն (§ 16), բայց շարունակութեան մասին յիշատակներ բոլորովին կը պակսին (ԿԱՂ. Ա. 98): Տրդատ պատերազմի բռնուեցաւ Աղուանից եւ Բապաց հետ շուրջ 314-ին, Բապաց թագաւորը սպաննուեցաւ (ԽՈՐ. 168), իսկ Աղուանից Ուռնայրը, կ'երեւի թէ գերի ինկաւ, որ Հայոց մայրաքաղաքին մէջ կը գտնուի, եւ իր երկիրը դառնալով առաւել լուսաւորէ զԱղուանս (ԿԱՂ. Ա. 99), իբրեւ կատարեալ քարոզիչ մը: Ուռնայրի մահուրնէ ետքն է, որ Գրիգոր իր Գրիգորիս թոռը Աղուանից կաթողիկոս կը ձեռնադրէ, տակաւին մանկահասակ եղած ատեն, վասն հոգեկիր առաքինի արգասեանց բարեհասակ, եւ զգիտութիւն Աստուծոյ յանձին կրելով (ԲԶՆ. 10): Մասնաւոր տեղեկութիւններ չունինք ուրիշ երկիրներու, եւ գլխաւորապէս Միջագետքի եւ Ատրպատականի մէջ կատարուած առաքելական աշխատութեանց վրայ, թէպէտ տեսանք թէ այն կողմերուն եպիսկոպոսներն ալ Գրիգորէ ձեռնադրուեցան (ԱԳԹ. 440):

71. ԱՌԱՆՁՆՈՒԹԵԱՆ ՍԷՐԸ

Լուսաւորչի ծիիդեան թոսկանը 239-ին գրած էինք, եւ իր ամուսնութիւնը 261-ին նշանակած, 22 տարեկան եղած ատեն (§ 46): Չարչարանքներուն ատեն 287-ին Գրիգոր 48 տարեկան մարդ մը եղած կ'ըլլայ, եւ 62 տարեկան վիրապէն ելած եւ ձեռնադրութիւն ստացած եւ առաքելական աշխատութեանց ետեւէ եղած: Որչափ ալ առաջին տարիներու մէջ ժիր եւ գործունեայ կեանք մը ունեցած լինելը կը տեսնենք, եւ ծանր ու արդիւնաւոր աշխատութեանց նշանները ունինք, սակայն չենք կրնար չիշել թէ բազմաչարչար անցեալ մը տկարացուցած պիտի ըլլար զայն, մանաւանդ վիրապէն ետքը անմիջապէս տարօրինակ յոգնութեանց պարտաւորեալ ըլլալով: Որչափ ալ առանձնական եւ ճգնաւորական կեանքի սէրն ենթադրենք Գրիգորի վրայ, պէտք է տկարացած ըլլալուն պարագան ալ նկատի առնենք, երբոր կը տեսնենք որ ինքն ընդ ժամանակս ժամանակս յահապատ լերինս ելանէր (ԱԳԹ. 442), հոգեկան հանդարտութիւն մը վայելելու համար: Որչափ ալ Գրիգորի երբեք երբեք իջանել լինէր՝ շրջել գորացուցանել զաշակերտեալսն (ԱԳԹ. 444), սակայն այս չէր բաւեր նորահաւատ ժողովուրդին համար, որ իր հովուապետին անմիջական ներկայութեան կը կարօտէր, եւ Տրդատ ինքն ալ շատ աղաչեաց զԳրիգոր վասն հանապազորդ առ նմա կալոյ, սակայն Գրիգոր կը դժուարէր թագաւորին առաջարկը կատարել, ոչ հանեալ զառնոյր յանձն, այլ յանպատ տեղիս հալածեալ բնակութեամբ (ԱԳԹ. 449), հանդարտ եւ խաղաղ կեանքի պէտքը կը զգար: Թէպէտ զԱղբիանոս զայր ճշմարիտ եւ աստուածասէր վերակացու թողոյր արքունական դրան բանակին (ԱԳԹ. 442), սակայն նա չէր բաւեր Լուսաւորչի անձին հրապոյրը

գարթուցանել: Ասկէ յառաջ եկաւ Գրիգորի գաւակները Կեսարիայէ բերել տալու որոշումը:

73. ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻՆԵՐԸ

Գրիգորի գաւակներուն ծնունդը 262 եւ 264 տարիներու մէջ նշանակեցինք (§ 46) որով քառասուն տարեկանի մօտ անձեր պէտք է եղած ըլլային, երբոր Գրիգոր Կեսարիա գնաց ձեռնադրութեան համար, եւ զարմանալի է որ այդ պարագային գաւակները չեն յիշուած: Խորենացին, առաջ մէջտեղ չելլելին երկիրի հալածանացն կը վերագրէ, իսկ վերջէն չերեւնային ալ իբր առաքինական խոնարհութիւն կը մեկնէ, իբր զի եւ ոչ ի քահանայանայն եւ ի փառաւորել հօրն երեւեալ պերճացան (ԽՈՐ. 161), սակայն եթէ Արիստակէս Նիկոմաքոսի մօտ կը ճգնէր, եւ եթէ Վրթանէս աշխարհիկ կեանք կը վարէր ալ, եղելութեանց անգիտակ եւ անտարբեր պէտք չէր ըլլային: Յարմարագոյն է թերեւս ըսել, որ չարչարանքներէն եւ վիրապէն ետքը իրենց հայրը մեռած գիտէին, եւ իրենք ալ Կեսարիայէ հեռու կը գտնուէին: Այս կերպով կրնայ մեկնուիլ, որ անակնկալ կերպով լուսն յոմանց ի տեղեկաց, որ գիտակ արարին զթագաւորն, թէ Գրիգոր ժամանակով ամուսնացած, եւ երկու գաւակ ունեցած էր, եւ թէ անք տակաւին կենդանի էին (ԱԳԹ. 449): Տրդատի հրամանով երեք նախարարներ, Արտաւազդ եւ Տանատ եւ Դատ, Կեսարիա գացին, եւ հազիւ Արիստակէսը իր ճգնարանէն զատեցին եւ Վրթանէսն ալ իր ընտանիքով մէկտեղ բերին Հայաստան: Գրիգոր, կարծես անցաց դարձածին անտեղյակ, նոյն պահուն ալ իր առանձնութեան մէջ կը գտնուէր, եւ ինքն թագաւորն եկողները Գրիգորին կը տանէր: Ժամանակին տարածուած գաղափարներուն հետեւանքն էր, սերնդական յաջորդութեան բացառիկ յարդ մը տալ, ուստի ամենուն համոզմամբ մեծ բախտ մըն էր Գրիգորի գաւակները իբր գլուխ ունենալ, եւ ընդհանուր փափաքին վրայ, Արիստակէս իբրեւ միայնակեաց եւ իբրեւ աւելի հոգեւորական անձ, մեծ եղբօրմէն առաջ եպիսկոպոսութեան կը կոչուէր, եւ իր հօրը հայրապետական պաշտօնին կը նշանակուէր: Թուականը ճշդելու համար պատմական պարագայ մը չենք գտներ: Ծատեր 316-ին կը դնեն Արիստակէսի ձեռնադրութիւնը, այլ հաւանակագոյն կ'երեւի 310-ին դնել Գրիգորի գաւակներուն Հայաստան գալը, եւ Արիստակէսի անմիջապէս ետքը:

74. ԴԱԺԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Այդ միջոցին, եւ հաւանական հաշուով 311-ին, տեղն ունեցծաւ Հայոց ու Հռոմայեցւոց մէջ պատերազմը, թէպէտ Հայեր ի սկզբանէ անտի բարիկամք եւ մարտակիցք էին Հռոմոնց, եւ քաղաքական պատճառ մը չկար իրարու հետ թշնամանալու: Մաքսիմիանոս Գաղերիոս Դաժ, որ Արեւելքի կայսրութիւնն ստացած էր, քրիստոնէից դէմ հալածանքը սաստկացուց, եւ չատանալով իր սահմաններուն մէջ կատարած բռնութիւններով, Հայոց դէմ ալ եկաւ, վասնզի քրիստոնէայք էին, եւ զերկրպագութիւն Աստուծոյ փութապէս պնդութեամբ կատարէին: Ուստի անոնց դէմ պատերազմ բացաւ, եւ սկսաւ նեղել զնոսա զի զոհեցին կոնց եւ դիւաց: Սակայն իր նպատակին չկրցաւ հասնիլ, վասնզի Հայոց բանակը իր ծանօթ քաջութեանը կը միացնէր քրիստոնէական եռանդը, եւ Մաքսիմիանոս հանդերձ զօրօք իւրովք ի պատերազմի անդ ընդդէմ Հայոց ի բազում ուրեք հարեալ վատթարէր նոցա (ԵԲՄ. 688): Այս դիպումովն ետքը տեղի ունեցող սովն ու ժանտախտը, քրիստոնէից կողմէ իբրեւ աստուածային պատուհաս մը նկատուեցաւ, Մաքսիմիանոս Դաժի անյուր բռնութեանց եւ քրիստոնէայ ազգի մը դէմ ըրած թշնամութեանը համար: Այդ պատերազմը, որուն յիշատակը մեզի պահած է Եւսեբիոս պատմագիրը, եւ զոր մեր առաջին մատենագիրներ զանց ըրած են իրենց պատմութեան փոխանցել, Հայոց կանուխ քրիստոնէութեան դառնալմուն փաստն է, եւ միանգամայն նշան մըն է անոնց եռանդուն եւ գործունէայ զգացումներուն: Կրօնական պատերազմներ ընելը Հայոց պատմութեան յատկանիշ պարագաներէն մէկն է, եւ կը տեսնենք որ Ե. դարու նշանաւոր պատերազմներէն շատ առաջ, երկրին ընդհանուր քրիստոնէութեան առաջին օրերէն, սկսած են Հայերը ամենայն զօրութեամբ սուրբ հաւատքը պաշտպանել:

74. ՀՌՈՄԻ ՈՒՂԵԲՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դատ Հայոց դեմ վարած պատերազմն քիչ ետքը, Լիկինիոսը յադրուեցաւ եւ անձնասպան եղաւ 313-ին, Տարսունի մէջ, եւ Արեւելքի կայսրութիւնը անցաւ Լիկինիոսի, իբր կայսերակից Կոստանդիանոսի, որ Արեւմուտքի կայսր անուանուած էր 306-ին, եւ Մաքսենտիոսի յադրելէն ետքը քրիստոնէից ազատութիւնը հռչակած էր 313-ին: Լիկինիոս նախ Կոստանդիանոսի տուած ազատութեանը համաձայնած էր, բայց վերջէն քրիստոնէից դեմ հալածանքը նորոգեց, որ 318-էն ետքը աւելի զայրացած, եւ առիթ տուաւ Կոստանդիանոսի հետ պատերազմներու, որոնք վերջացան Լիկինիոսի պարտութեամբ եւ սպանութեամբ, եւ Կոստանդիանոսի միահեծան ինքնակալութեամբ 323-ին: Այդ թականնէն է որ պատերազմներէն ոմանք կը դնեն Կոստանդիանոսի դարձը, այսինքն է ինքզինքը քրիստոնէայ հռչակելը, որ տարբեր է 313-ին քրիստոնէից շնորհուած ազատութենէն: Ազաթանգեղոսի մէջ յիշուած կը գտնենք, որ Կոստանդիանոսի դարձէն ետքը, ուրեմն շուրջ 324-ին, Տրդատ ուզեց ինդակցութեան այցելութիւն ընել անոր. եւ թէ իրեն հետ առնելով Գրիգորը, Արիստակէտը, Աղբիանոսը, 13 մեծ նախարարներ, բազում մեծամեծներ, եւ 70,000 ընտիր զօրքեր, Վաղարշապատէ մեկնեցաւ եւ գնաց ի թագաւորակաց քաղաքն Հռովմայեցոց (ԱԳԹ. 459): Անկէ առնելով Խորենացին ալ անցողակի կ'ակնարկէ ի գնալն Տրդատայ ի Հռոմ առ սուրբն Կոստանդիանոս (ԽՈՐ. 166), առանց Գրիգորի անունը տալու: Հետագայ ազգային պատմագիրներ ալ առաջիններուն հետեւողութեամբ Տրդատի եւ Գրիգորի Հռոմ երթալուն պատմութիւնը կրկնած են (ՅՈՎ. 51): Իսկ այն աւելի ընդարձակութիւն ստացած է Ռուբինեանց ժամանակ, երբ Դաշանց թուղթ անունով յատուկ գրուած մըն ալ ելած է մէջտեղ: Այդ գրութեան նպատակն է գլխաւորապէս Հայոց հայրապետական աթոռին ազատութիւնը պաշտպանել, հեղինակութեամբ եւ իշխանութեամբ ինքնագլուխ պռոտոպապ Սեղբեստրոս հայրապետին Հռոմայ, որ Գրիգորը կ'ընէ Պատրիարք Հայոց մեծաց, զի ինքն եւ ամենայն աթոռաժառանգք սորա ինքնագլուխ եղիցին, յիւրեանց եպիսկոպոսացն առնելով ձեռնադրութիւն, այլեւ Գրիգորը նկատուի պապ եւ պատրիարք եւ հայրապետ հրամանահան ի տիեզերական Ժողովս, ըստ ամենայնի համահաւասար Հռոմի, Երուսաղէմի, Անտիոքի եւ Աղեքսանդրիոյ աթոռներուն (ԴԱՇ. 24): Այդ պատմութիւնը շատ հաճելի երեցած է լատինամիտ եւ հռոմէադաւան նոր հեղինակներու, որք ուզած են անոր ստուգութիւնը պաշտպանել, եթէ ոչ իր ամբողջ պարագաներով, գոնէ իր էական մասին մէջ, որ է Գրիգորի Հռոմ երթալը եւ Սեղբեստրոսի շնորհած ինքնագլուխութիւնը: Յաւալի պարագայ մը եղած է, անոնց ձայնակից տեսնել վերջին ստեղծներու մէջ, Մատթէոս Ա. կաթողիկոսը (ԴԱՇ. 31):

76. ԴԱՇԱՆՑ ԹՈՒՂԹԸ

Մեր աշխատասիրութեան բնութիւնը լոկ պատմական ըլլալով, պէտք չենք զգար քննական եւ քննադատական բացատրութեանց մտնել, եւ եղելութեանց մասին ամփոփելով գրելիքնիս, բաւական կը սեպենք սա քանի մը կէտերը յիշել: Դաշանց թուղթ ըսուած գրութիւնը, յետին դարերու աղաւաղ եւ անկապակից, գրական եւ լեզուաբանական եւ ժամանակագրական սխալներով լեցուն գործ մըն է (ԴԱՇ. 55), որ այլեւս իրեն համար պաշտպան չունի: Հռոմի աթոռին կողմէն Հայոց աթոռին առանձնաշնորհումներ տրուիլը, եւ անոնց զօրութեամբ արեւելեան եկեղեցիներու իրաւասութեանց փոփոխուիլը, ժամանակին հոգւոյն եւ սովորութեանց եւ յարաբերութեանց հետ բոլորովին անհաշտ ենթադրութիւն մըն է: Գրիգորի մինչեւ Հռոմ ճանապարհորդութիւն ընելը, բոլորովին անհիմն ենթադրութիւն մըն է, որ ոչ մէկ կերպով պատմութեան հետ չի գօղուիր: Այդ միջոցին Հռոմ հայրապետներ եղած են Մարկէղոս 308-309: Եւսեբիոս 309-311, Մեղքիաղէս 311-314, եւ Սեղբեստրոս 314-337: Արդ, սկզբնական պատմութիւնը Եւսեբիոսի անունը կու տայ (ԱԳԹ. 461), որ Կոստանդիանոսի քրիստոնէից ազատութեան համար հանած Մեղիովանու հրովարտակէն ալ առաջ է: Հայոց թագաւորութիւնը իր յարաբերութիւնները կը պահէր ուղղակի Արեւելքի կայսրներուն հետ, եւ Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւն չունէր, իսկ

Կոստանդիանոս 323-էն ետքը սկսաւ Արեւելքի մէջ իշխել, եւ մինչեւ այն ատեն Լիկիանոս էր իշխողը եւ քրիստոնէութիւնը կը հալածէր, որով ոչ մի պատճառ չէր կրնար ըլլալ Հայոց թագաւորութիւն եւ հայրապետին Հռոմ երթալուն: Դիտելի է եւս որ Գրիգոր նոյնիսկ Հայաստանի մէջ հանրային կեանքէ կը խուսափէր, եւ Նիկիոյ ժողովին ալ չգնաց, որ չէր կրնար մինչեւ Հռոմ երթալ զինքն ցուցադրելու: Աւելցնենք նաեւ որ 323-էն ետքը Կոստանդիանոս Հռոմն ալ սկսած էր լքել. եւ զինքն այնտեղ երթալու փնտռելու յարմարութիւն ալ կը պակսէր: Նկատողութեան արժանի է որ Խորենացին Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը առջեւն ունենալով իսկ, Գրիգոր ճանապարհորդելը չէ գրած, որով կամ զայն կեղակարծ դատած է, եւ կամ ուղեւորութեան հաստուածը յետոյ Ագաթանգեղոսի մէջ ներմուծուած է: Տրդատի ճանապարհորդութեանը գալով պարզ թիւրիմացութեան մը հետեւանք լինելը շուտով կը յայտնուի, երբոր բաղդատենք արտաքին պատմութեանց մէջ յիշուած Տրդատի ճանապարհորդութեան հետ, որ Դոմէտիոս Կորբուղոնէ յաղթուելով յանձնառու եղաւ Հռոմ երթալ եւ Ներոն կայսեր ձեռքով նորէն պակուիլ, ինչպէս որ ալ կատարեց 64 թուականին: Այն Տրդատը ազգային պատմութեան ծանօթ մնացած լինելով, դիւրաւ կրցաւ շփոթուիլ համանունի հետ, եւ առաջին դարու եղելութիւնը չորրորդ դարու եղելութիւն մը դարձաւ, ժամանակին յարմար պարագաներ ալ ստանալով: Իսկ Դաշանց թուղթին յերկրուածը, հայկական բարեմիտ նենգութիւն մըն է Խաչակիրներու ժամանակ կազմուած, երբոր Անտիոքի լատին պատրիարքներ, Կիլիկիոյ նոյն պառօնին գաւառներէն մին լինելէն առիթ առնելով, Հայոց հայրապետութեան վրայ իշխելու փորձեր ըրին: Հայեր չուզեցին ուղղակի Լատիններուն դիմադրութիւն ցուցուցած ըլլալ, եւ մտածեցին Հայոց պառօնին ազատութիւնը Հռոմի պապերուն կամքով եղած ցուցնել, որով թէ Լատինաց բարեկամութենէն սպասուած օգնութիւնը պիտի չկորսնցնէին, եւ թէ իրենց ազատ հայրապետութիւնը պաշտպանած պիտի ըլլային: Յայտնի է ուրեմն որ ոչ Գրիգոր եւ ոչ Տրդատ Հռոմ չեն գացած, եւ Սեղբեստրոսի վերագրուած տուուչութիւնը անհիմն յերկրուած մըն է (16):

77. ՄԻԱՅՆՈՒԹԻԻՄ ԵՒ ՀՈՎՈՒՌՈՒԹԻՄ

Լուսաւորիչի ընթացքը իր երկրորդ մասին մէջ, առաքելական եւ ճգնաւորական կեանքերու խառնուրդ մը եղաւ, ճարտար կերպով մը իրարու կցելով հանրային գործունէութիւնն ու առանձնացեալ միայնութիւնը: Նա ուզած է պահ մը իրեն առանձնութեան տեղ ընել Գլակայ մենաստանը, որ է Իննակնեան Ս. Կարապետի վանքը, որ իրեն համար աւելի սիրելի տեղ մըն էր, չորս ամիս ալ այնտեղ մնացած է, բայց յետոյ Անտոն եւ Կրօնիդէս ճգնաւորներուն խորհրդով թողած է այնտեղը, որ աշխարհական համախմբութեանց կեդրոնն ըլլալով, առանձնացեալ միայնութեան յարմար չէր (ՄԱՄ. 7): Այնուհետեւ Գրիգորի առանձնութեան սովորական տեղը եղած է Դարանաղեաց գաւառի մէջ, Սեպուհ լեռան վրայ եղող քարայր մը, ուր ճգնած եւ վախճանած էր, Հռիփսիմեանց խումբէն կոյս մը՝ Մանէ անունով, որուն յիշատակովը քարայրը Մանեայ Այրք անունը առած էր: Այստեղ է այժմ Կամախ գաւառի Ս. Լուսաւորիչ վանքը, Կարնի գիւղին մօտ, Սեպուհի Աւագվանքին վիճակին մէջ: Գրիգոր կ'առանձնանայ այնտեղ, սիրեցեալ գլեբինս եւ զամայութիւն եւ զհանդարտութեամբ մտաց յինքեան կեալ, որպէսզի իօսեացի ընդ Աստուծոյ անգրադապէս (ԽՈՒՐ. 178), բայց չէր մոռնար իր հօտն ու ժողովուրդը, թէպէտ լեցուած էր զամենայն կողմանս եպիսկոպոսօք եւ վարդապետօք (ԽՈՒՐ. 178), նաեւ իրեն փոխանորդ դրած էր Արիստակէս որդին: Նա մերթ ընդ մերթ կ'իջնէր իր լեռնէն, եւ սուրբ որդւովն իւրով Արիստակիսեաւ եւ ամենայն երեւելի օգնականօք, զամենայն աշակերտելովքն շրջէր, եւ հաստատէր զնոսա կալ ի պատուիրանին ճշմարտութեան (ԱԳԹ. 455): Կ'երեւի թէ այդ շրջագայութիւնները պարբերական ձեւ մը ունէին, որովհետեւ պատմիչը կ'ըսէ թէ մինչեւ ի վախճան կատարածին զայս առնէր ամ յամէ (ԱԳԹ. 466), որով կրնար ալ համարձակօրէն վկայել թէ զվերակացութիւն եկեղեցւոյ սրբոյ, շնորհօքն Աստուծոյ, առանց պակասութեան տանէր (ԱԳԹ. 467): Այսպէս Գրիգոր հակառակ էր իր յառաջացեալ տարիքին եւ յոգնած մարմնոյն եւ միայնասէր ոգւոյն, կը սիրէր իր ժողովուրդին հովուութենէ եւ հոգածութենէ չբաժնուիլ:

78. ՆԻԿԻՈՅ ԺՈՂՈՎ

Արիոս Աղեքսանդրացի, Ալիւզատ հայրապետէն երէց ձեռնադրուած, իր իմաստասիրական հմտութեամբը ծանօթ անձ մըն էր, որ մինչեւ իսկ հայրապետութեան յաջորդելու աչք ունեցաւ, եւ Աղեքսանդրի ընտրուելէն ցաւեցաւ: Այն ժամանակները կը շարունակէին Յիսուսի անձին վրայ խնդիրներ, զորս յուզած էր Պօղոս Սամոստացին: Արիոս ալ սկսաւ պաշտպանել թէ Յիսուս Քրիստոս չօ Որդի Աստուծոյ մարդացեալ, այլ գերագոյն արարած մը, եւ թէ իրեն տրուած Որդի Աստուծոյ կոչումը բառական իմաստով առնելու չէ: Աղեքսանդր հայրապետ Աղեքսանդրիոյ կրկին գաւառական ժողովներու մէջ, 319-ին եւ 312-ին, հերքեց Արիոս երեցին կարծիքը, որ սակայն իրեն պաշտպան եպիսկոպոսներ ալ ունեցաւ եւ Եւսեբիոս արքեպիսկոպոս Նիկումիոյիոյ ուրիշ ժողովով մը արձակեց Արիոսը Աղեքսանդրիոյ ժողովներուն դատապարտութենէն: Երբոր վեճերը ընդհանրացան եւ եկեղեցւոյ մէջ հակառակութիւնները սաստկացան, Կոստանդիանոս ուզեց խնդիրը ընդհանուր ժողովի մը մէջ լուծել, եւ բոլոր քրիստոնէայ աշխարհի եպիսկոպոսները հրաւիրեց Նիկիա քաղաքը 325-ին, ուր ժողովը բացուեցաւ Յունիս 19-ին: Հրաւիրուած էին նաեւ Տրդատ եւ Գրիգոր, այլ չուզելով, կամ լաւ եւս՝ չկրնալով անձամբ երթալ, Արիստակէտը իրենց փոխանորդ նշանակեցին, եւ իրենց կարծիքին ու դաւանութեան յայտարարութիւնն ալ գրաւոր անոր յանձնեցին եւ նամբայ հանեցին (ԽՈՐ. 176): Արիստակէտ եղաւ Նիկիոյ 318 հայրապետներէն մին, որք միայն քանի մը հատի տարածայնութեամբ, Արիոսական վարդապետութիւնը դատապարտեցին, եւ Արիոսը նզովեցին, եւ Կոստանդիանոս ալ զայն արքայեց: Նիկիոյ ժողովին հայրապետներուն կը կարդացուի Հայոց Մեծաց Արիստարքոս կամ Արիստակիսոս կամ Արսափիոս անունով եպիսկոպոսը, որ մեր Արիստակէտն է, թէպէտ օրինակէ օրինակ անունը աղաւաղուած: Յատուկ գործունէութեանը կամ բանախօսութեանը յիշատակ մը չունինք, բայց արդէն այնչափ եպիսկոպոսներուն մէջէն միայն քանի մը հատ պայքարողներու անունները միայն կը տեսնուին ժողովին աստե՛նագրութեանց մէջ: Արիստակէտ ժողովէն շիտակ վերադարձաւ Վաղարշապատ արժանահաւատ բանիւ, եւ քսան կանոնեալ գլխով ժողովոյն (ԽՈՐ. 177), եւ Գրիգոր ուղղափառ հաւատքի յաղթանակին վրայ ուրախանալով կ'ընդունի եւ կը հռչակէ Նիկիային կանոնները, եւ սուղ ինչ գլուխս յինքնէ՛ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու (ԽՈՐ. 177):

79. ՀԱԲԱՏՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱԿԸ

Արժանահաւատ բան ըսուածը անշուշտ Նիկիական հանգանակին վաւերական օրինակը պէտք է հասկնալ: Ընդհանուր սովորութիւնը Նիկիական հանգանակ կ'անուանէ ներկայիս պատարագի մէջ արտասանուած Հաւատամքը, որ սակայն տարբեր է Նիկիոյ ժողովին գործոց մէջ պարունակած հանգանակէն (ՎՐՔ. Ե. 428), եւ որ նոյնութեամբ յառաջ բերուած է Բաբգէնի թուղթին մէջ: Այս բաւական է հաստատել թէ նոյնը բերուած է Արիստակէտի ձեռքով, ինչպէս Բաբգէն ալ կը յիշէ թէ նա ինքն երեք յաշխարհս ճշմարտութեամբ (ԹՂԹ. 44): Այժմեան գործածական հանգանակին նկատմամբ ազգային նոր հեղինակներ կարծեցին, թէ Լուսաւորիչ Նիկիական հանգանակին վրայ ինչ ինչ բացատրական յաւելումներ ըրած ըլլայ, թէպէտ առ այս փաստ մը չունէին, եւ կարծելն ալ քիչ մը յանդգնութիւն կ'ենթադրէր Լուսաւորչի վրայ: Սակայն վերջին գննութիւնք յայտնեցին, թէ մեր գործածական հանգանակը Աթանասեան խմբագրութիւն մըն է, Նիկիականին վրայ ձեւուած, բայց քիչ մը աւելի ճոխացած, ժողովէն ետքը յարուցած խժբժանքներն ալ հերքող (ՀԱՆ. 37): Քանի որ այս խմբագրութիւնը Նիկիոյ ժողովէն ետքն է, դժուար է ըսել թէ Արիստակէտ բերած ըլլայ, այլ թէ երբ այս երկրորդ խմբագրութիւնը բուն Նիկիականին տեղը անցաւ, եւ ո՞ր իշխանութեամբ մեր մէջ ծիսական կիրառութեան մտաւ, մանրամասն գննութեանց պէտք ունեցող խնդիր մըն է, որ մեր պարզ պատմական նպատակէն դուրս կը մնայ: Հանգանակին վերջը փառաբանութիւն մը աւելցուած է, որուն վրայ ի սրբոյ Լուսաւորչէն մերմէ ասացեալ մակագրութիւնը կը կարդացուի (ԺԱՍ. 438), թէպէտ ոչ միշտ եւ ոչ հնագոյն գրչագիրներու

մէջ: Նմանօրինակ փառաբանութեամբ մը ուրիշ եկեղեցեաց մէջ ալ գտնուիր՝ Հայոց յատուկ եւ Գրիգորի հեղինակութիւն լինելը երկրայելի կը դարձնէ:

80. ԿԱՆՈՆՔ ԵՒ ՃԱՌՔ

Նիկիական կանոնները քսան կանոնեալ գլխովք բերուած կ'ըսուին (ԽՈՐ. 177), թէպէտ մեր կանոնագրքին մէջ 21 կանոններ կը տեսնուին այժմ (ԿԱՆ. 27): Լուսաւորիչ Նիկիական կանոնները ընդունելով, ի նոյն լուսաւոր կանոնսն յաւելեալ, առաւել եւս զիր վիճակն, զՀայաստան երկիր լուսաւորէր (ԱԳԹ. 466). ինչ որ ուրիշ տեղ՝ սուղ ինչ գլուխս յինքենէ կ'ըսուի (ԽՈՐ. 177). եւ ասոնք պէտք է ըլլան կանոնագիրքի մէջ երեւցած 30 կանոնները (ԿԱՆ. 34), զորս անգամ մըն ալ յիշեցինք (§ 70): Բայց ասոնցմէ զատ ալ մասնաւոր հաւաքածոներու մէջ կը գտնուին Կանոնք Սրբոյն Գրիգորի մակագրութեամբ 11 հարցումներու պատասխաններ, եւ երկու ճառօրէն կանոններ (ԱԲԼ. 23), որք առ հասարակ եկեղեցական կարգադրութեանց շուրջը կը դառնան: Հայերէն դպրութեան դեռ կազմուած չլինելը, մտածել կու տայ թէ դժուար էր Գրիգորի հայերէն լեզուով կանոններ հաստատել, եւ հաւանական է բոլորին վրայ տարածել այն ծանօթութիւնը, որ մէկուն վրայ միայն գրուած կը գտնենք թէ թարգմանեցաւ ընդ ձեռն Եզնակայ՝ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ (ԱԲԼ. 25): Հարկաւ նոյն դիտողութիւնը պէտք է տարածել նաեւ Լուսաւորչի անուամբ մեզի հասած Յանախապատում գիրքին համար, որ 23 ճառեր կը պարունակէ, եւ հաւատոյ եւ քրիստոնէավայել վարուց վերաբերեալ կէտերը հեղինակօրէն կը բացատրէ: Պատմութիւնն ալ գիտէ թէ Գրիգոր ասանդեց ճառս յանախագոյնս դժուարապատումս, առակս խորհմացս դիւրալուրս, (ԱԳԹ. 466), բայց հնար չէ կարծել որ հայերէն լեզուով գրուած ըլլան, նոյնիսկ օտար տառերով գրուած հայերէն ալ ենթադրելով (17): Արդէն Ագաթանգեղոսի յառաջ բերած Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի ընդարձակ գրուածն ալ (ԱԳԹ. 134-372), որ մեծ յարաբերութիւն ունի Յանախապատում ճառերուն հետ, հայերէն բնագիր չէ (18): Իսկ Աստուած մեծ քարոզին վրայ կարդացուած մակագիրը, Ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչին մերմէ ասացեալ (ԺԱՄ. 245), աւելի լաւ կը լինէր՝ Վասն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ասացեալ կարդալ, այնչափ հեռու կը գտնենք Լուսաւորչի ժամանակին մէջ զանձի ձեռով քարոզի մը յօրինուածը, զի այս ձեռի սկզբնաւորութիւնն ալ հետագայ դարերու կը պատկանի: Լուսաւորչին կարողութենէն հեռու չենք գտներ գրական արդիւնքները, վասնզի կ'ընդունինք թէ լաւ յունական զարգացում ստացած էր Փիրմիլիանոսի ձեռքին տակ (§ 43), բայց ոչ երբեք հայ գրութեամբ զարգացած մը՝ որ տակաւին գոյութիւն չունէր:

80. ՄԱՀՆ ՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

Լուսաւորչի մահը բոլորովին տարօրինակ կերպով մը կատարուած է, ճգնարանին միայնութեան մէջ, առանց ուրուք ներկայութեան եւ առանց ազգին գիտակցութեան: Եթէ Գրիգորի առանձնասիրութեան չափազանցութիւնը իբր չքմեղանք ուզէինք նկատել, պէտք էր քստի մեղադրել Հայերուն երախտամոռաց անհոգութիւնը, որ կրցեր են ոչ միայն իրենց բազմերախտ Լուսաւորչին մահը անգիտանալ, այլեւ թողուլ որ անձանթ հովիւներ՝ մեռած մէկ մը գտնելով, գտած տեղերնին թաղեն, ոչ գիտելով թէ ով ոք իցէ նա (ԽՈՐ. 179), եւ փնտռելու իսկ չհետապնդեն: Կրնայ մտածուիլ որ Լուսաւորչի կամաւ ուզած էր անյայտ ընել իր տեղը ու իր մահը, սակայն պատմութիւնը չի յիշեր, որ գոնէ փնտռելու ջանքեր եղած ըլլան: Ագաթանգեղոս կը վկայէ թէ Լուսաւորչին զամենայն աւուրս կենաց իւրոց առաքելաբան առաքելագործ վարեալ լուսաւորէր (ԱԳԹ. 468), որով պէտք չենք ունենար կարծել թէ կեանքին վերջին մասը հովուական գործունէութենէ վերջնապէս քաշուած ըլլայ: Իսկ Խորենացին կ'ըսէ թէ իբրեւ եկն Ռըստակէս որդի նորին ի ժողովոյն Նիկիոյ, այնուհետեւ ոչ եւս երեւեցաւ յայտնեալ ումէք (ԽՈՐ. 178): Ըստ այսմ Արիստակէսի դարձը եւ Գրիգորի մահը իրարու անմիջապէս յաջորդող եղելութիւններ եղած կ'ըլլան, Խորենացին յիշելը թէ կացեալ աներեւութաբար ամս բազումս փոխի մահուամբ (ԽՈՐ. 179), պէտք չէ իմանալ իբր բացարձակ անյայտացում, այլ երբեմն երեւելով եւ երբեմն ծածկուելով վարած առանձնացեալ ճգնաւորութիւն մը, զիս այդ

ընդհատումները յայտնապէս յիշուած են, եւ վկայուած է թէ մինչեւ ի վախճան կատարածին զայս առնէր ամ յամէ, (ԱԳԹ. 468), այսինքն առաքելական գործունէութիւնը: Իսկ մահուան թուականը սովորաբար յետաձգուած էր մինչեւ 332, հետեւելով Խորենացիին ըսածին, թէ Գրիգորի քահանայապէն մինչեւ մահը համարեալ թուին ամք երեսուն (ԽՐ. 178): Այդ հաշիւը կ'իրացնէ Մամուէլ Անեցի, ենթադրելով որ Նիկիոյ ժողովն ալ 331-ին տեղի ունեցած ըլլայ (ՄԱՄ. 64): Ազգային պատմագիրներ, Խորենացիէն սկսելով, շատ տկար են ժամանակագրական հաշիւներու մէջ, որով պատմական եղելութիւնները ալ կը շփոթեն եւ ժամանակակից յարաբերութիւնները կը խանգարեն: Նիկիոյ ժողովին թուականը այժմ ստուգապէս հաստատուած է 325-ին ամառին, որով Լուսաւորչի մահն ալ միեւնոյն տարուան վերջերը, առաջաւելն յաջորդին սկիզբները, պէտք է դնել: Լուսաւորիչ ուրախացեալ ուղղափառ հաւատոյ յաղթանակին համար, վերջին անգամ մըն ալ Մանեալ Այրէն կ'իջնէ ժողովուրդին մէջ, ուր Արիստակէս զայ եւ հանդիպի հորն եւ արքային ի Վաղարշապատ քաղաքի (ԽՈՐ. 177), եւ անկէ վերջն է, որ այլեւս չէ տեսնուած վերահաս մահուանը պատճառով: Լուսաւորչի ծնունդը 239-ին եւ մահը 325-ին եւ կամ 326-ին սկիզբը դնելով 86 տարի ապրած կ'ըլլայ, որ կը համապատասխանէ բոլոր պատմական պահանջներուն: Միայն հայրապետութեան տարիները 30-է 23-ի պէտք կ'ըլլայ զեղջել, ինչ որ անհրաժեշտ է ժամանակագրութիւնը ուղղելու համար: Վասնզի Խորենացիին հաշիւը թէ՛ կաթողիկոսներու, թէ՛ թագաւորներու, եւ թէ՛ կայսրներու տարիներուն մէջ հաստատապէս եւ հաւասարապէս 24 տարիներու յաւելուածական սխալ մը ունի, եւ այդ 24 տարիները պէտք կ'ըլլայ համեմատական զեղջով ուղղել, ինչպէս ուրիշ գրութեամբ ապացուցած ենք (09 ԱՄՍ. 197): Նկատողութեան արժանի է որ ամէն սուրբերու մահուան օրը տանելի եղած ատեն, Լուսաւորիչին համար այդ տօնը տեղի չէ ունեցած: Հին տօնացոյցը վիրապէն ելնելու տօնը նշանակած է սահմի 10-ին, եւ հաւանական է որ այդ յիշատակը նոյնիսկ կենդանութեան ատենէն սկսած ըլլայ: Նշխարաց գիւտին տօնը հարկաւ ոսկրներուն յայտնուելէն ետքը կարգադրուած է՝ իբրեւ գլխաւոր տօն: Իսկ վիրապ մտնելուն տօնը հին տօնացոյցի մէջ կը պակսի, եւ հաւանաբար ուշ ատեն հաստատուած է: Երեք տօներ պէտք չէ շատ սեպուին երիցս տօնելի, սուրբ եւ մեծ նահատակին համար, որ մերոյ լուսաւորութեան լուսաւոր վերակացուն լինելով (ԽՈՐ. 180) Լուսաւորիչ անունը ժառանգեց:

Տ. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ

82. ՆԱԽԸՆԹ-ԱՅ ԿԵԱՆՔԸ

Արիստակէսի անցեալը փոքրիշատէ արդէն ակնարկուած ըլլալով, ընդարձակելու պէտք չունինք: Գրիգորի եւ Մարիամի երկրորդ զաւակը, ծնաւ 264ին մերձաւորապէս, եւ հօրը մեկնելէն ետքը մօրը հետ անցուց մանկութիւնը իր ծննդավայրը եղող Կեսարիայի մէջ: Դեռ նորահաս երիտասարդ, հոգեւորական կեանքի հետեւեցաւ, եւ Նիկումարոս անուն ճգնաւորին քով աշակերտեցաւ (Չեն. 22), եւ տակաւ յառաջանալով ինքն ալ զոմանս յինքն յարեցուցեալ եւ աշակերտեալ ճգնաւորական խումբ մը գլուխ դարձաւ (ԱԳԹ. 450), եւ լեռնակեաց, բանջարանաշակ, արգելական, խարագնազգեստ եւ գետնատարած կեանք մը կը վարէր (ԱԳԹ. 450): Եւ այնչափ սիրահարուած էր այդ կեանքին, որ Տրդատի պատուիրակները դժուարութիւն կրեցին զինքն իր մենաւորաստանի կեանքէն հեռացնել, մինչեւ որ քրտիստոնեայք առ հասարակ զինքն ստիպեցին պնդելով, թէ լաւ է քեզ գործ մշակութեան Աստուծոյ, քան զայդ մենաւորութիւն բնակութեան յանապատի այդր (ԱԳԹ. 452): Բայց անգամ մը որ Արիստակէս Հայաստան եկաւ, եւ երբ հօրը օգնական եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առաւ, ալ անկէ ետքը ինքզինքը ամենայն եռանդով հովուական աշխատութեանց տուաւ, որով Գրիգոր կրցաւ հանդարտ սրտով միայնութեան հետեւիլ, վստահ ըլլալով որ առաքելական եւ հայրապետական աշխատութիւնը արթուն եւ կարող ձեռքի մէջ կը գտնուի: Սակայն իր անձնական կենցաղին մէջ նա չմերկացաւ ճգնաւորական կերպարանը եւ խստակրօն կեանքը, եւ անփոփոխ պահեց իր հնօրեայ սովորութիւնները: Նիկիոյ ժողովին երթալու ատեն ուղեկիցներ ունեցաւ Յովհաննէս Տիգրանի, Յակոբ Մծբնայ եւ Եւթաղ Եղեւիոյ

հայրապետները, եւ չորսը միասին հանդիպեցան Կեսարիա քաղաքը, ուր ներկայ եղան երբ Ղեւոնդիոս կը մկրտէր Գրիգոր մանուկը, որ յետոյ Գրիգոր Աստուածաբանի հայր եւ Նազիանոզի եպիսկոպոս եղաւ: Ղեւոնդիոս ալ միացաւ Արեւելեայց խումբին եւ մէկտեղ հասան Նիկիա, ուր ժողովը պիտի գումարուէր: Կը պատմուի թէ Բիւթանիոյ ծովոճոցին մօտերը խումբ մը Արիանոսներ, որք զօրաւոր էին Նիկումիոյ վիճակին մէջ, տեսնելով Արիստակէսի տեսիլքով գծուած, մարմնով նիհար, եւ ճգնութիւններէ ներքեւեալ կերպարանը, սկսան ըսել թէ Արեւելեան եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը, առաւել մշակի քան թէ հայրապետի կը նմանի, եւ ծաղրելու համար առաջարկեցին որ արօրը առնէ եւ ծովը հերկէ: Արիստակէս առանց վարանելու կը հաւանի, մահը ձեռք առնելով արօրով ու եզներով դէպի ծով կը քալէ, եւ ծովին երեսը հաստատ գետնի պէս ակօսաբեկ հերկելով ետ կը դառնայ, եւ ծաղրողները կը հրաւիրէ որ իրենք ալ, եթէ ուղիղ հաւատք ունին, երթան հերկելուն վրայ սերմերը ցաննն (ՎԲԹ. 488): Դիպուածը միայն մեր Յայսմաւուրքին մէջ պատմուած է (ՅԱՅ. 219), եւ մենք այստեղ յիշեցինք Արիստակէսի եւ կենցաղին մասին պահուած անանդութիւնը ցուցուցած ըլլալու համար:

82. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Արիստակէս հօրը կենդանութեան ժամանակէն հայրապետական գործունէութիւնը ստանձնած էր, իբր իր հօրը պարտքն ու պատասխանատուութիւնը լրացնող: Վերջին անգամ Գրիգոր մեկնած էր առանց վերջնական հրաժարականի ու հրաժեշտի, եւ անոր այլեւս չերեւնալովը Արիստակէսի գործունէութիւնը անզգալի կերպով օգնականութենէ իսկական պաշտօնավարութեան փոխուեցաւ, այնպէս որ ոչ այժոռոյ պարապութեան, ոչ նոր ընտրութեան, եւ ոչ հայրապետական ձեռնադրութեան տեղ չմնաց: Այս պատճառաւ պատմիչն ալ, ըսելէն ետքը թէ Գրիգոր Արիստակէսը ձեռնադրեց յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ իւր, վրայ կը բերէ, որ եւ յետ նորա կալաւ գտեղի հայրենեացն, եւ անդէն նստաւ յայժոռ կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծաց (ԱԳԹ. 452): Այդ պարագային մեզի կը հաւաստէ, թէ Արիստակէսի կաթողիկոսանալուն ատեն, Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առնելու խօսք չեղաւ, եւ թէ Կեսարիոյ այժոռին կողմէն ալ բնաւ դիհողութիւն չեղաւ, ինչ որ կը հաւաստէ Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առնելուն նշանակութեան մասին մեր տուած բացատրութիւնը (§ 62): Արիստակէսի գործունէութեան եւ արդիւնաւորութեան մասին պատմութիւնը մեզն մանրամասնութիւններ չէ հասուցած, բայց ամենէն գերազմայն վկայութիւնը կու տայ, երբոր կը հաւաստէ, թէ առաւել եւս քան զհայրն վերագոյն երեւեցուցանէր զիւր վարդապետութիւնն (ԱԳԹ. 453), եւ ասկէց աւելի մեծ գովեստ մը չէր կրնար խօսուիլ անոր վրայ: Արիստակէսի ծնունդը 264ին հաշուուած ատեն՝ իբր վաթսունամեայ պաշտօնապէս այժոռ բարձրացած կ'ըլլայ, իսկ հայրապետական պաշտօնին տեւողութիւնը 7 տարի ըսուած է (ԽՈՐ. 179) եւ մենք պատճառ մը չունինք այդ մասին փոփոխութիւն մը ընելու, եւ հետեւաբար նորա վախճանին թուականը կ'ընդունինք 333-ին, որ ուրիշներէն իր հայրապետութեան սկսելուն թուականը նկատուած էր: Այրած կը լինի 67 տարի:

84. ՏՐԴԱՏԻ ՄԱՀԸ

Այդ միջոցին մէջ կ'իյնայ Տրդատի մահը: Խորենացին ցաւալի շեշտով մը կը սկսի այդ եղելութեան պատմութիւնը. Ամաչեմ, կ'ըսէ, ասել զճնարտութիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն եւ զամբարշտութիւն ազգիս մերոյ (ԽՈՐ. 181): Հայոց դարձին պատմութեան մէջ, որչափ գործ եւ արդիւնք կը վերագրուի Գրիգորի, նոյնչափ մըն ալ պետք է տալ Տրդատի, որ իրօք եւ ճնարտութեամբ առաքելակից եւ լուսաւորչակից մը եղաւ Հայաստանի մէջ: Տրդատ իր եռանդոտ եւ նախանձայոյժ բնութեամբ, որչափ բուռն ու սաստիկ էր քրիստոնէութեան դէմ հալածանքներ մղած ատեն, նոյնչափ եւ ավելի սաստիկ եղաւ կռապաշտութեան դէմ վարած հալածանքներովը: Նա ոչ միայն ճնարիտ քրիստոնէի, անկեղծ ապաշխարողի եւ գրեթէ ճգնաւորի կենցաղ մը կազմեց իրեն համար, զի մի յիշեսցին մեղքն որ յառաջին տգիտութեանն, յայնժամ գոր ի հեթանոսութեան անդ գործէն (ԱԳԹ. 454), այլեւ աշխատեցաւ, որպէսզի նորահաւատ Հայերուն, թէ

մեծամեծներուն եւ թէ ռամիկ բազմութեան, ոչ միայն կրօնքն ու դաւանութիւնը փոխուած ըլլայ, այլեւ զի վկայեցեն հաւատոյն ամենեցուն եւ գործքն (ԽՈՐ. 181): Բայց այդ փոփոխութիւնը ծանր էր գլխաւորապէս նախարարներուն եւ աւագանոյն, որոնք վարժուած էին հեթանոսական կենցաղին անառակութեանց եւ անբարոյութեանց, խենէշութեանց եւ պղծութեանց, եւ աւելի մտադիւր կը հետեւէին կամաց կանանց եւ հարճից, քան բարեպաշտ թագաւորին յորդորներուն: Տրդատ յուսահատած իրեններուն հակառակութենէն թողլով հեռացաւ անգամ մը եւ գնաց ընկերանայ Գրիգորի իր ճգնարանին մօտ, երբ տակաւին նա կենդանի էր: Բայց Տրդատի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր երկրին, վասնզի նա էր որ Պարսիկներու եւ հիւսիսաբնակ հրոսակներու կողմէ եկած յարձակումները պիտի վանէր. եւ նախարարներ, խոստանալով լինել ըստ կամաց նորա, անգամ մը կրցան դարձնել զայն նորէն գործին գլուխը: Տրդատի սիրտն ալ չէր կրնար ներել, որ երկրին պաշտպանութիւնը մերժէ, եւ կրօնքին շահերուն ջանքերը զանց ընէ: Բայց շուտով սկսան կրկնուիլ առաջին անկարգութիւնները, եւ գրեթէ անհնար եղաւ անոնց առաջքն առնուլ, ուստի նորէն Տրդատ գործէ քաշուելու կամքը յայտնեց, եւ իր որոշման վրայ անյեղի մնաց: Արդէն տարիքն ալ շատ յառաջացած էր, եւ իննսնամեայ ծերունին այլեւս չէր զօրէր իր բուն կամքը ցուցնել: Քաղաքական շահերու համար ալ նախարարներ յոյսերնին կտրած էին անկէ, ուստի անոր յանդիմանութիւններէն ալ ազատելու համար՝ տիրասպան դաւաճանութեան խորհուրդը յղացան, եւ արբուցեալ նմա դեղ մահու, զրկեցան ի լուսոյ ճառագայթից նորա (ԽՈՐ. 183): Տրդատի 56 տարի թագաւորութիւն կը տրուի, որ եթէ երկարակեաց եղած ըլլալուն նշանն է, սակայն անհնար է 287-է հաշուել: Մենք կը կարծենք թէ 56 տարիներու հաշիւը կրնայ արդարանայ 274-էն հաշուելով, երբ տեղի ունեցաւ Տրդատի առաջին գահակալութիւնը եւ մահը դնելով 330ին (19): Տրդատի յիշատակը անդատին ի սկզբէն տօնելի սուրբերու կարգը դասուած է, եւ հին տօնացոյցը զայն նշանակած է տրէի 21-ին (ՄՇՏ. 5): Տրդատի հետ միացած է միշտ Աշխէն թագուհիին եւ Խոսրովիդուխտ արքայաքոյրին յիշատակը, որոնց վրայ պատմութիւնը կենսագրական տեղեկութիւններ չի տար, եւ ոչ ալ յայտնի է թէ Տրդատէ առաջ կամ ետքը վախճանած են, բարեպաշտ գործունէութեամբ անցընելով իրենց կեանքը:

85. ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿ

Տրդատի սպանութիւնը դիւրութիւն ընծայեց նախարարներուն փառասիրական ձգտումներում, եւ գլխաւորներ՝ մանաւանդ սահմանագլուխներու կողմնապետներ, փութացին ինքնագլուխ իշխանութիւններ կազմել, որոնց մէջ յանուանէ կրնանք յիշել Մանատրուկը Փայտակարանի, Բակուրը Աղձնեաց, եւ Արքեղայոսը Ծոփաց նահանգներուն մէջ: Ասոնք իրենց թեւ թիկունք առին Պարսից Շապուհ Բ. թագաւորը, որ ամէն միջոցներէ կ'ըզուէր Հայաստանի վրայ իր թեւարկութիւնը տարածելու, ուր Տրդատի օրով տեսական մնացած էր Հռոմայեցւոց թեւարկութիւնը: Խորենացին Ռոմիգոյի անունը կու տայ (ԽՈՐ. 190), սակայն արդէն 309-էն Ռոմիգոյ մեռած եւ Շապուհ Բ. թագաւորած էր, որ եւ 70 տարի թագաւորեց մինչեւ 378: Հայ նախարարներէն անոնք որ ընդհանուր միաբանութենէ քակտած չէին, մտածեցին Հռոմոց օգնութեամբ կացութիւնը շտկել, եւ Տրդատի որդւոյն Խոսրով Բ-ի թագաւորութեան համար անց հովանաւորութեան դիմել: Կաթողիկոսն ու գլխաւոր նախարարներ գրաւոր դիմում ըրին, եւ Անտիոքոս զօրավար եկաւ, Խոսրովին թագաւորութիւնը հաստատեց, կողմնապետ հրամանատարութիւնները յանձնեց Բագարատ Բագրատունիի, Միհրան Գուգարացիի, Վահան Ամատունիի եւ Մանաճիհր Ռշտունիի (ԽՈՐ. 191), եւ փոխարէն վարձքը ընդունելով դարձաւ իր տեղը: Խորենացին, հետեւելով միշտ այն 24 տարիներու յաւելուածական սխալին, որով իր ժամանակագրութիւնը խանգարած է (§ 81), Վրթանէս կաթողիկոսի կու տայ ի նպաստ Խոսրովի եղած դիմումը, եւ Կոստանդ կայսեր՝ զայն թագաւորեցնելու պաշտպանութիւնը (ԽՈՐ. 190), ինչ որ համեմատ չէ մեր ժամանակագրութեան: Սակայն մեր հաշիւները կ'արդարանան Բուզանդի վկայութեամբ, որ յայտնապէս կը գրէ թէ Խոսրովի թագաւորելէն ետքը գրաւեց Վրթանէս հայրապետական աթոռը փոխանակ հօրն իւրոյ եւ եղբօրն իւրոյ (ԲՉՆ. 6): Ըստ այսմ Խոսրովը թագաւորած է երբ տակաւին կենդանի էր Կոստանդիանոս Կոստանդի հայրը,

եւ երբ Կաթողիկոս էր Արիստակէս: Ինչչափ ալ Արիստակէս՝ քաղաքական գործերէ հեռու ճգնաւոր մէկ մը կը նկարագրուի, սակայն իբր կաթողիկոս նա չէր կրնար անտարբեր մնալ ազգին համար կենսական խնդիրներու մէջ, եւ իր միջնորդութիւնը աւելի մեծ նշանակութիւն կ'ունենար Կոստանդիանոսի առջեւ, որ Արիստակէսը անձամբ ճանչցած էր Նիկիոյ ժողովին առթիւ, եւ որ աւելի համակրական կապ մը ունէր Տրդատի յիշատակին հետ եւ անոր գաւկին վրայ:

86. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍԻ ՄԱՀՐ

Պատմութիւնը աղքատ է Արիստակէսի գործունէութեան մանրամասնութեանց մասին, եւ չի ներկայեր մեզի յատուկ եղելութիւններ նորա արդիւնաւորութիւնը բացատրելու համար: Բայց ամենուն տեղ կրնայ անցնիլ իր հայրն ալ գերազանցած ըլլալուն վկայութիւնը (ԱԳԹ. 453): Միանգամայն էր սուսեր հոգեւոր ըստ ասացելումն, վասն որոյ թշնամի ամենայն անիրաւաց եւ զազրագործաց թուէր նա (ԽՈՐ. 179): Այսչափը կը բաւէ ցուցնել Արիստակէսի անաչար եւ անվկանգ հաստատամտութիւնը, որով սաստիկ եւ բուռն կերպով կ'ընդդիմանար նախարարներու անառակութեանց եւ անիրաւութեանց, եւ ոչ միայն յորդորներով եւ խրատներով կը ջանար անբարշտութիւնները արգիլել, այլեւ եկեղեցական արդարութեան հոգեւոր զէնքերով, սաստերով եւ արգելքներով, երկար սպաշխարութիւններով եւ նգովքներով կը դիմադրէր անոնց: Այս է ըստ մեզ Արիստակէսի սուսեր հոգեւոր կոչուելուն իմաստը: Սակայն գեղծ ու պիղծ անձերուն զայրոյթը չէր մեղմանար, եւ անոնք որ իրենց թագաւորին դէմ ալ դաւաճանեցին, պիտի չներէին հարկաւ անզէն հայրապետին համարձակութիւնը: Անոնց ամենուն մէջ աւելի կատաղի գտնուեցաւ Արքեղայոս Ծոփաց նախարարը, որ գուցէ քաղաքական պատճառներ ալ ունէր Արիստակէսէ վշտացած ըլլալու, ուստի ուզեց վրէժը լուծել. եւ երբ Արիստակէս Ծոփաց գաւառին մէջ կը գտնուէր իր հովուական պտոյտներով ժողովուրդը զօրացնելու, Արքեղայոս նաքա անձամբ, պատահեալ ի ճանապարհի, սպան զնա սրով (ԽՈՐ. 179): Բուզանդ ալ խոստովանութեան մահ կ'անուանէ Արիստակէսի վախճանը (ԲԶՆ 6), թէպէտ մասնաւոր պարագայ չի յիշեր: Արիստակէսի եւ Ծոփաց գաւառին մէջ մասնաւոր յարաբերութիւն մը կրնայ նկատուիլ այդ առթիւ, յիշելով մանաւանդ որ Նիկիոյ հայրապետներուն ցանկին մէջ Ծոփաց եպիսկոպոսի պաշտօնական անունը տրուած է Հայոց Մեծաց ներկայացուցիչին, որ նոյնինքն Արիստակէսն է: Թէպէտ աւագակային ոճի մըն է Արքեղայոսի ըրածը, բայց երբ նկատենք սպաննութեան դրդիչ պատճառը, շուտով կը կազմենք խոստովանող մահուան փաստը, որովհետեւ Արքեղայոս կշտամբեալ ի նմանէ, սպասեաց ի դիպող աւուր (ԽՈՐ. 179): Կշտամբանքը հաւանաբար եկեղեցական կամ կանոնական ձեւ մըն ալ ունեցած է, որ Արքեղայոս վրէժխնդրութեան շարժելու ոյժ ունեցած է: Արիստակէսի հետ կը յիշուին իր աշակերտները, որք Ծոփաց գաւառին մէջէն, թէպէտ յայտնի չէ թէ որ գիւղէն կամ որ ձորէն, մարմինը փոխադրեցին Եկեղեաց գաւառը, եւ պատուով թաղեցին թիւ աւանի մէջ, որ էր կալուած Գրիգորի հօրն իւրոյ (ԲԶՆ. 6), բայց Գրիգորի մահուրնէն ետքը ժառանգութեամբ իւր աւանն էր եղած (ԽՈՐ. 179): Արիստակէսի գերեզմանը կը գտնուի այսօր Երզնկայի Չուխտակ-Հայրապետ վանքին մէջ: Յիշատակը պատուուած է եկեղեցւոյ մէջ իբր տօնելի սուրբ, Լուսաւորչի որդւոց եւ թոռանց կարգին, որոնց տօնըացոյցը նշանակած է տրէի 22-ին (ՄՇՏ. 5):

Տ. Ս. ՎՐԹԱՆԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ

86. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Վրթանէսի նախընթացային վրայ ալ խօսած գտնուեցանք, յիշելով իր ծնունդը (§ 46), առաջին կեանքը, եւ Հայաստան գալը (§ 73): Վրթանէս աշխարհիկ կեանք վարեց եւ ամուսնացաւ Կեսարիա եղած ատեն, բայց անորդի մնացած ըլլալով, աղօթքի եւ ուխտի դիմեց, եւ ի ծերութեան նորա լուսա Տէր աղօթից նորա, եւ ունեցաւ երկուս որդիս երկուորեակս (ԲԶՆ. 10): Ծերութեան ատեն զաւակ ունենալը բառացի կերպով հնար չէ

մեկնել, որովհետև իրմէ մինչեւ Սահակ, որ է իր թոռան թոռը, պէտք է չորս ծնունդ գետեղել, եւ Սահակի ծնունդն ալ 350-էն անդին հնար չէ յետաձգել: Ուստի բաւական կը սեպենք ըսել թէ երեսունը անցուցած գաւակի տէր եղած է: Իր ծնունդը 262-ին դրուած ատեն, 295-ին կ'իյնայ երկրորդեակներու հայր լինելը, որք եղան Գրիգորիս եւ Յուսիկ: Վրթանէսի ընտանեօք Հայաստան գալն ալ 310-ին հաշուելով, 15 տարեկանի մօտ պատանիներ եղած կ'ըլլան այն ատեն իր գաւակները, որոնք առանձին խինմբի ու գուրգուրանքի առարկայ եղան, եւ սնան գառաջեալ թագաւորին Հայոց, եւ ուսման գրոց փոյթ ի վերայ կալան ուսուցանել զնոսա (ԲԶՆ. 10): Պատմութեան մէջ բնաւ յիշատակ չկայ երկրորդեակներուն մօրը վրայ, եւ ոչ ալ Վրթանէսի ուրիշ գաւակ ունեցած ըլլալը կը յիշուի, որով բոլորովին անհիմն չէր լիներ կարծել, թէ կինը վաղամեռիկ եղած է, եւ Վրթանէս այրիացեալ եկած է Հայաստան: Վրթանէսի զբաղման կամ արհեստին մասին ալ ակնարկ չենք գտներ բնաւ, եւ Յայսմաւորքին համեմատ Կեսարիոյ մէջ քահանայ ձեռնադրուած լինելը (ՅԱՅ. Բ. 266 եւ Վրք. Գ. 484) իբրեւ ստոյգ չենք նկատեր, որովհետև ոչ միտայն Ագաթանգեղոս եւ Բուզանդ եւ Խորենացի, այդպիսի յիշատակութիւն չունին, այլև Վրթանէս Արիստակէսի յետադասուած չէր ըլլար Գրիգորի օգնական ձեռնադրուելուն մէջ, եթէ արդէն քահանայ էր, մինչ Արիստակէս պարզ միայնակեաց էր եւ եկեղեցական չէր: Հաւանական է որ Վրթանէսի երեց կոչուիլը, որ պարզապէս մեծ գաւակ ըլլալը կը նշանակէ, եկեղեցական երեցի կամ քահանայի իմաստով առնուած է, եւ անկէ յառաջ եկած թիրիմացութիւն մըն է Վրթանէսի քահանայ կարծուիլը:

88. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՈՉՈՒՄԸ

Բայց եթէ Վրթանէս եկեղեցական չէր Հայաստան եկած ատեն, եւ իր կրտսեր եղբօրմէնառաջ եկեղեցականութեան չմտաւ, աներկբայապէս աւելի ոչ այդ կոչումը ընդունեցաւ, եւ քահանայական ու եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնները իր հօրմէն ստացաւ: Այս կարծիքը բնական կերպով կը հետեւի Վրթանէսի հայրապետութեան անցնելուն մասին պատմիչներուն գործածած բացատրութենէն, վասնզի կը գոհանան յաջորդեաց զաթոռն (ԽՈՐ. 179), եւ եղև քահանայապետ (ԲԶՆ. 6) բառերով, ոչ ընտրութիւն, ոչ ձեռնադրութիւն, եւ ոչ Կեսարիայի խօսք չեն ըներ բնաւ: Ինչպէս ժառանգական իրաւամբ եւ ստացուած աստիճանով Արիստակէս յաջորդեց Գրիգորի, միեւնոյն կերպով ալ Վրթանէս կը յաջորդէ Արիստակէսի, եւ միտքի մօտ է ենթադրել, որ երբ Գրիգորի տարիքը աւելի յառաջացաւ, եւ իր միայնակեաց առանձնութիւնը աւելի սովորական դարձաւ, եւ միայն Արիստակէս չէր կրնար ամէն բանի հասնիլ, Վրթանէսն ալ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալով, հօրը օժանդակելու սկսաւ: Եւ եթէ ներեալ է պարագաները իրարու մերձեցնելով պատմական հետեւանքներ կազմել, յարմարագոյն է այդ ձեռնադրութիւնը ամէնէն ուշ 324-ին դնել, երբ Արիստակէս պարտաւորուեցաւ Հայաստանէ Նիկիոյ ժողովին երթալու համար, եւ Գրիգորը չէր կրնար առանց օգնականի մնալ, եւ իր գաւակէն ընտրելագոյն օգնական մը հնար չէր նշանակել: Նկատի պէտք է առնել ազգին մէջ տիրացած փափաքն ու կարծիքը, որ Լուսաւորչին արենակցութեան վրայ հիմնված էր արժանաւորութեան գերագոյն փաստը: Այդ տեսութեանց համաձայն Վրթանէս շարունակեց եղբօրն ալ օժանդակել, հօրը մեռնելէն ետքը, եւ հայրապետ ճանչուեցաւ եղբօրը սպաննուելէն ետքը: Եղբրական պարագան ալ չէր ներեր աւելի ձեւակերպութեանց ձեռնարկել:

89. ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վրթանէս 333-ին հայրապետ հռչակուած ատեն 71 տարեկան եղած կ'ըլլայ, իսկ իր պաշտօնավարութեան տեւողութեան համար նշանակուած 15 տարին, դժուարին կը լինի պատմական հանգամանքներու համաձայնեցնել, ուստի 24 տարիներու ստիպողական զեղջին մի մասն ալ Վրթանէսի տարիներուն վրայ կը պարտաւորուինք ընել, եւ 15 տարիները երկու եղբայրներուն վրայ տարածելով, 8 տարի միայն տալ Վրթանէսի մինչեւ 341, եւ մերձաւորաբար 79 տարեկան հասակին մէջ վախճանած դնել: Այս կերպով Խորենացիին բացատրութիւնը, յետ լնոյ հնգետասան ամաց եպիսկոպոսութեան մեծին

Վրթանայ (ԽՈՐ. 197), իմացած կ'ըլլանք ոչ եպիսկոպոսութեան, այլ պարզ եպիսկոպոսութեան վրայ, գոր վերեւ յարմար դասեցինք Արիստակէսի Նիկիա մեկնելուն պարագային հետ կցել (§ 88), որ Գրիգորի վերջին տարին էր, որով 15 տարիները Լուսաւորիչի մահուրնէն հաշուուած կ'ըլլան, եւ երկու եղբայրներուն հայրապետութեան տարիներուն կը պատասխանեն: Այդ հաշիւը կ'արդարացնէ եւս Վրթանէսի մահուան յերորդ ամի Տիրանայ տեղի ունեցած ըլլալը, զի թէպէտ 24 տարիներու յաւելուած մը կայ Խորենացիին ժամանակագրութեան մէջ, բայց այդ սխալը թագաւորներուն եւ կաթողիկոսներուն հասարակ լինելով, պէտք է գեղջեր ըրած ատեննիս կշիռը չկորսնցնել, եւ գլխաւոր պատահարները դէմ դէմի բերել: Որդւոց եւ Թոռանց ներքողարանն ալ Վրթանէսի համար կ'ըսէ, թէ մեռաւ վաղագոյն հրաժեշտ խնդրելով յախտալի կենացս (ՄՈՓ. Ժ. 18), եւ իօսքը չէր արդարանար եթէ հնգետասնամեայ հայրապետութեան եւ իննսնամեայ տարիքի հասած ենթադրել ուզէինք: Վերջապէս, ինչպէս պիտի տեսնենք, շատ աշխատալի եղան Վրթանէսի վերջին տարիները, եւ դժուար էր իննսնամեայի մը այդ յանդգնութիւնները եւ ուղեւորութիւնները կատարել:

89. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Վրթանէս հայրապետի գործունէութեան պարագաները ուսումնասիրելով կը տեսնենք անոր վրայ քաղաքական գործերու մէջ փորձառու յաջողակութիւն մը, որով զիստ պետական եւ դիւանագիտական խնդիրներու մէջ նախաձեռնութիւն ստանձնել, եւ դժուարակնճիռ առիթները դիւրին լուծման յանգեցնել: Այդ տեսութիւնը կու տայ հետեւեցնել, որ Վրթանէս Հայաստան գալէն մինչեւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան ժամանակը, իբր 15 եւ թերեւս ալ աւելի երկար տարիներ, պետական գործեր վարեց Տրդատի արքունիքին մէջ, եւ արքունական պաշտօնէի դիրքն ունեցաւ: Արդէն իր գաւակներուն զառաւելեալ թագաւորին Հայոց սնանիլն ու ուսանիլն ալ իրենց հօրը թագաւորին մօտիկ անձ մը լինելը կը թելադրէ: Երբոր Վրթանէս կաթողիկոսացաւ՝ Խոսրով Կոտակ իր գահին վրայ հաստատուած հանդարտ թագաւորութիւն կը վարէր, եւ երկիրն ալ խաղաղութիւն եւ շինութիւն, մարդաշատութիւն եւ առողջութիւն, պտղաբերութիւն եւ ստացուաշատութիւն եւ շահեկանութիւն կը վայելէր (ԲՉՆ. 6): Բայց շատ չերկարեցին այդ խաղաղութեան օրը, որովհետեւ 337-ին կը լրանար քառասնամեայ խաղաղութեան պայմանագիրը, որ 287-ին կնքուած էր Դիոկղետիանոսի եւ Նորսէիի միջեւ: Նոյն տարին կը մեռնէր եւ Կոստանդիանոս, որուն անունն ու զօրութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունէր Պարսիկներուն վրայ, եւ Շապուհ Բ. առիթ կ'առնէր Հայաստանի նկատմամբ ունեցած բաղձանքները իրագործել, եւ Հռոմաց ազդեցութիւնը վերջացնել, օգտուելով Հայ նախարարներուն յեղզեղուկ եւ անձնական քաղաքականութենէն, որք ամենայն դիւրութեամբ ուղղութիւն եւ գործունէութիւն կը փոփոխէին: Խոսրով Կոտակ նկատուած է փոքր յանձնէ եւ անարի ոսկերօք (ԽՈՐ. 192), զբաջութենէ եւ զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ անձ մը (ԽՈՐ. 194), ուստի շատ աւելի կը պարտաւորուի Վրթանէս, անբաժին աշխատակցիլ անոր, եւ այս է պատճառը որ պատմիչներ ամէն պարագային թագաւորն Խոսրով եւ մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս անունները մէկտեղ կը յիշատակեն: Երբոր Պարսից առաջին յարձակման ատեն, Դատաբէն Բզնունի, որ հայագունդ բանակին հրամանատարն էր, նենգութեամբ թշնամիին հետ կը միանար, եւ կամէր անկանել ի վերայ թագաւորին Հայոց. Վրթանէս Խոսրովի մօտն էր զայն քաջալերելու եւ Վաչէ Մամիկոնեանի սպարապետութեամբ նոր բանակ մը կազմելու, որ Առեստի ճակատամարտին մէջ թշնամին կը հալածէր եւ Դատաբէնը գերի կը բերէր թագաւորին (ԲՉՆ. 19): Նոյն եղելութիւնք կը կրկնուէին, երբոր Բակուր Աղձնեաց բղէշխն ալ ետ ձեռս յարքայն Պարսից (ԲՉՆ 21): Նմանապէս երբոր Մանատրուկ Արշակունի, որ եւ Մանեսան, բղէշխ հիւսիսային կողմանց, Շապուհի դրոմամբ գլուխ կը քաշէր, եւ զինքն Մազքթաց թագաւոր հռչակելով, եւ բոլոր հիւսիսային երկիրներու խառնիճադանն եւ վաչկատուն ազգերը հաւաքելով Հայաստան կը յարձակէր եւ մինչեւ Վաղարշապատ կը հասնէր, նորէն մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց բանակին մէջն էր, եւ իր օրհնութեամբ կը մղուէր ճակատամարտը դարձեալ Վաչէի հրամանատարութեամբ, եւ երկիրը կը մաքրուէր աւերիչ հրոսակէն (ԲՉՆ. 17): Շապուհի բացած մեծ պատերազմին առթիւ ալ,

ուր Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետ մեռաւ, ժողովը եպիսկոպոսապետն Վրթանէս եւ միխթարէր զամենեսեան (ԲԶՆ. 26): Մէկ խօսքով ամէն քաղաքական եղելութեանց մէջ յատուկ եւ յաջողակ գործունէութեան մաս մը ունեցաւ Վրթանէս, հայրապետական հոգածութեանց արթուն հսկողութիւնն ալ զանց չընելով:

91. ՏԻՐԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼԸ

Աւելի կարեւոր գործունէութեան ասպարէզ կը բացուէր Վրթանէսի, երբոր Խոսրով Բ. Կոտակ կը մեռնէր 339-ին, եւ կը թագաւորէր իր որդին Տիրան, եւ ծանր դժուարութեանց կը հանդիպէր, որովհետեւ Շապուհ հօօր բանակով մը իր իսկ որդին Ներսէիը Հայաստան կը դրկէր, երկիրը գրաւելու եւ այնտեղ թագաւորելու համար (ԽՈՐ. 196): Տիրան չկրցաւ դիմադրել այդ յարձակման, մանաւանդ որ նախարարներուն մէկ մասն ալ շահուած էր Պարսից կողմը: Տիրան կը պարտաւորուէր հեռանալ եւ դիմել Յունաց օգնութեան. Վրթանէս ալ, որ յունասեր կուսակցութեան գլխաւորներէն էր՝ քրիստոնէական եղբայրակցութեան սկզբունքով, Տիրանի հետ կը մեկնէր Կոստանդնուպոլիս, անոնց օգնութեամբ Տիրանը դարձնելու համար (ԽՈՐ. 196): Հայոց թագաւորի մը կայսեր դիմելու յիշատակութիւնը կը դնենք նաեւ Յուլիանոս կեսարէն Կոստանդ կայսեր ուղղած բանախօսութեան մէջ, ուր պարսկասեր կուսակցութեան զօրանալը, եւ Հայոց թագաւորին եւ անոր հետ Յունաստան սպաստանող նախարարներուն, կայսեր օգնութեամբ իրենց տեղը վերադառնալը յայտնապէս յիշուած են (ԳԱԹ. Բ. 463): Տիրանի բացակայութեանը միջոցին, իր կուսակցութիւնը շարունակեց պատերազմը Պարսիկներուն դէմ, սպարապետութեամբ Արշաիր Կամսարականի, որպէս գլխաւորի եւ յոյժ պատուականի զկնի արքայի (ԽՈՐ. 196), եւ փառաւոր յաղթութիւն մըն ալ կատարեց Մոռուի ճակատամարտին մէջ, որով ավելի եւս դիւրացաւ կայսեր տուած օգնութեան յաջող ելքը: Իսկ հայրապետական աթոռին գործերը, Վրթանէսի բացակայութեան, կրցան հոգացուիլ Աշտիշատի եպիսկոպոս Փառէնի ձեռքով, վասնզի նա էր այն միջոցին եկեղեցական դասակարգին աւագագոյն անձնաւորութիւնը, թէ իր դիրքով եւ թէ իր արժանաւորութեամբ: Յունաց կայսեր հետ բանակցութեանց յաջող ելքը լրումն է Վրթանէսի քաղաքական արդիւնաւորութեանց փառաւոր չարքին:

92. ԴԱՎԱՃԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԸ

Եթէ Վրթանէսի արդիւնքն ու արժանիքը գնահատելի եւ գովելի էին ոմանց համար, նոյները պէտք էր թշնամութեան յորդորէին ուրիշները, որ անոր ուղղութեան հակառակ կը քալէին: Հայաստանի մէջ յունասեր եւ պարսկասեր կուսակցութեանց ներհակընդէմ ընթացքը բաւական յայտնի տեսնուեցաւ մինչեւ հիմա պատմուածներէն, իսկ Գրիգորի եւ բոլոր իր ազգատոհմին յունասեր կողմին հետ լինելը բնական էր, թէ անձնական յարաբերութեանց եւ թէ կրօնական սկզբանց տեսակէտին: Վրթանէս այդ երեսէն քիչ մնաց որ դաւանանութեան մը գոհ երթար: Նա եկած էր տարոնի գաւառը, ուր ըստ հանապազ սովորութեան աշտիշատի մեծ աշխարհատօնը պիտի կատարէր յունասերիչէ հրամայուած կարգադրութեան համեմատ (§ 64): Պատմիչը կ'ըսէ թէ ամի ամի եօթն անգամ այդ հանդէսը կը կատարուէր, բայց կ'երեւի թէ ոչ ամէնքը աշտիշատի մէջ, այլ Գլակ, Եղորուտ, Տիրինկատար, Կուրաւ ալ իրենց յատուկ տօներն ունէին միեւնոյն Տարոնի գաւառին մէջ (ԲԶՆ. 7): Երկու հազար լեռնականներ ի բնակչաց Սիմ լերին (ՍՈՓ. Ժ. 52), որ է այժմեան Սասունը, եւ որք տակաւին զհնութիւն կռապաշտութեան հեթանոսութեան ունէին (ԲԶՆ. 7), ի սաղրելոյ նախարարացն (ԽՈՐ. 188), եւ սակաւ մի խորհուրդ համարձակութեան ի կնոջէ թագաւորին առնելով (ԲԶՆ. 8), յանկարծ եկան Վրթանէսը սպաննելու միտքով, երբ նա Աշտիշատի եկեղեցւոյն մէջ զպատարագն կատարէր (ԲԶՆ. 8): Բայց յարձակողներ անըմբռնելի ձեռամբ կապեալ կասեցան (ԽՈՐ. 188), եւ այդ նախախնամական պաշտպանութեամբ Վրթանէս ազատեցաւ, եւ անվնաս կերպով անցավ Եկեղեցաց գաւառը, եւ ապաւինեցաւ Թիլ աւանը, որ իրենց կալուածն էր: Այդ դիպումածին ատենը լաւ ժողոված չէ, բայց իղէպ է զայն դնել այն միջոցին երբ Խոսրովի

վերջին տարիներուն մէջ մեծամեծ յուզմունքներ սկսած էին Պարսից արշաւանքին երեսէն, եւ երբ նախարարութիւնը յանիշխանութեան մնացեալը յարեան ազգ յազգի վերայ կոտորել զմիմեանս (ԽՈՐ. 8), այսինքն Հայոց մեծ տիկնոջ՝ այդ դաւանանութեան մասնակից եղած ըլլալը, Խոսրովի կնոջ վրայ հնար չէ իմանալ, քանի որ Վրթանէս անոր դատը կը պաշտպանէր: Այլ պէտք է ըսել թէ սա Աղծնեաց ապստամբ բղէշիին Բակուրի կինն էր, որ հարաւային գաւառներու մէջ իբր թագաւոր իշխելու յաւակնութիւն ունեցած էր: Տարոն Աղծնեաց նահանգին սահմանակցութեան վրայ է, եւ Վրթանէսի այն կողմերը գալը առիթ տուած է ապստամբին, Վրթանէսի անձին դէմ ունեցած թշնամութիւնը յագեցնելու:

93. ՄԱԿԱՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Վրթանէսի քաղաքական գուծունէութեամբը զբաղեցանք ցարդ, սակայն ոչ նուազ հոգածու էր նա եկեղեցական բարեկարգութեանց մասին, ինչպէս կը յայտնուի զանազան յիշատակներէն: Կանոնագիրքին մէջ կը գտնուին 9 գլուխ կանոններ՝ բարոյական եւ ծիսական բարեկարգութեանց պատկանող, զորս Մակար, պատրիարք Երուսաղէմի, կը յղէ առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետոյ տէր Վրթանէս, եւ առ համօրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս Հայոց (ԹՂԹ. 408): Արդ Մակարի համար գիտենք թէ 314-ին հայրապետ եղած եւ 334-ին վախճանած է, եւ այս պէտքով անոր փաստ մըն է մեզի, թէ հնար չէ Վրթանէսի կաթողիկոսանալը 340-ին յետաձգել, ինչպէս սովորաբար կը կարծուէր: Գալով Մակարի կանոններուն, յառաջաբանին մէջ ըսուած է թէ Վրթանէսի հարցումները Երուսաղէմ բերուած են ի ձեռն երկիւղածաց քահանայից, թէ պատասխանելու համար անոնք քննուած են առաջի բազմութեան եպիսկոպոսաց, որք մի մի ժողովեալ յիւրաքանչիւր քաղաքաց պատրիարքութեան Երուսաղէմի (ԹՂԹ. 407): Անկէ ետքը, Մակար կը յիշէ շատ մը անկարգութիւններ, զորս եկող քահանաները պատմած են, թէ իրենց կողմերը մկրտութեան համար յատուկ աւագան պէտք չունին, միւռոն չեն պատրաստեր, բոլոր զգայարանները չեն օծեր, եւ թէ ձեռնադրութեամբ ժառանգաւորքն հաւասարին, եւ ոչ ընդ ատելեօքն հնազանդին (ԹՂԹ. 408), որ է ըսել թէ նուիրապետական դասակարգութեան աստիճանները չեն յարգեր: Ճիշդ այդ կէտերն են զորս կը շօշափէն Մակարի կանոնները: (ԿԱՆ. 43): Վերջին կանոնին մէջ Բասենի եւ Բագրեւանդի եպիսկոպոս Տուրդիոսի մը խօսքը կայ, որ սակաւութ ընդ Արիանոսս միաւորեալ է (ԹՂԹ. 412), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Արիանոսաց մոլորութեան հետեւորդներ Հայաստանի մէջ պէտք կը գտնուէին: Թուականները բաղդատելով կը հետեւեցնենք թէ Վրթանէս, 333-ին հայրապետութիւնը ստանձնացին պէս, մտադրութիւն դարձուցած է եկեղեցական անկարգութիւնները վերջացնելու, եւ իրեն առջեւ հաստատուն ուղեցոյց մը ոնենալու համար դիմած է Մուրք հայրապետին, նախնական ծէսերը իմանալու եւ Մակարի պէս նշանաւոր հայրապետի մը հեղինակութեամբ զօրանալու համար: Այդ դիմումը կը հաստատէ միանգամայն թէ Հայերը Կեսարիոյ աթոռին հետ հպատակութեան կանոնական կապ մը չունէին, եւ իբր ազատ աթոռ, ուրտեղէն որ յարմարագոյն կը սեպէին, պէտք եղած տեղեկութիւնները կը քաղէին: Հարկաւ ոչ որ պիտի կարենայ ըսել թէ Հայաստան Երուսաղէմի պատրիարքութեան ներքեւ էր, որ հազիւ 8 տարի առաջ Նիկիոյ ժողովին եօթներորդ կանոնովը հաստատուած էր (ԿԱՆ. 28):

94. ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

Մեր եկեղեցական արարողութիւններէն ամենուն սիրտին մօտ պարագայի մը սկզբնաւորութիւնն պէտք է Վրթանէս հայրապետի անունին հետ կ'երթայ կը միայն: Յիշեցինք արդէն (§ 90) Պարսից մեծ պատերազմը, ուր մեռաւ Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետ, եւ իրենց հետ բաւական թուով նախարարագուն զօրավարներ եւ բազմաթիւ հայազգի զօրականներ: Արկածը ծանր էր եւ ամէնքը անձկայրեաց տրտմութեամբ եւ արտասակաւաթ ողբովք եւ ծանրաթախիծ հոգով, մեծաւ կոծով եւ անհնար աշխարանօք պաշարեալք էին (ԲՉՆ. 26): Վրթանէս սկսաւ բացատրել, թէ անոնք որ այդ պատերազմին մէջ ինկան, յաղագս աշխարհի եւ եկեղեցւոյ եւ աստուածագործ օրինացն մեռած էին,

որպէսզի եկեղեցիք եւ սրբութիւնք անհաւատներուն ձեռքը չիյնան, եւ սուրբ հաւատքը չանարգուի, թէ աննք բարեպաշտութեան նահատակ եղան, եւ ընդ վկայս Քրիստոսի է նոցա համար պատուոյ, ուստի պէտք է որ դիցուք ընդ աշխարհս օրէնս յաւիտեանս յաւիտենից, որպէսզի իբրեւ Քրիստոսի նահատակաց անոնց յիշատակը տօնուի: Այդ բացատրութեամբ եղ օրէնս ընդ աշխարհն՝ մեծ քահանայապետն Վրթանէս, գնոցա առնել յիշատակն ամ յամէ: Եւ ոչ միայն Վաչէեան բանակին նահատակուած գորավարներուն եւ գորականներուն յիշատակը, այլեւ հրամայեց, որ այսուհետեւ որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիցին ի նմանութեան նոցա, անոնց հետ յիշատակուին անխափան (ԲԶՆ. 27): Այս ամէնը յայտնի կը ցուցնէ, թէ եկեղեցւոյ մէջ առաջ Վաչէեանց տօնն է սկսած կատարուիլ, անոնց հետեւողներն ալ հետզհետէ միասին կցելով, որոնց մէջ աւելի փառաւոր եւ աւելի նշանաւոր տեղ մը գրաւեցին Վարդանանք յաջորդ դարուն մէջ, եւ անոնց անունով սկսաւ յորջորջուիլ Վրթանէսի հաստատած տօնը: Այդ տեսութեամբ, իր ճիշդ բացատրութիւնը կ'ընդունի Ազգային տօն կամ Ազգային յիշատակ անունը, որով այսօր ալ կը յատկանշենք Վարդանանց տօնը: Պատմիչը կը յաւելու եւս, թէ Վրթանէս եղ կանոն, յիշել զոսա ի ժամ պատարագին, յորժամ յանուանս սրբոյն կարգիցեն, եւ սպա զկնի նոցա գնոցայն (ԲԶՆ. 28): Բայց յայտնի չէ թէ ամենօրեայ յիշատակութիւն, թէ ոչ տօնին օրը կատարուելիք յիշատակութեան համար է Վրթանէսի դրած կանոնը: Ամէն առթի մէջ Վրթանէսի անունին համար մեծ գովեստ է, ազգային նահատակներուն տօնին հիմնադիրն ու սկզբնաւորողն ըլլալը:

95. ՄԱՀՆ ՈՒ ԹԱՂՈՒՄԸ

Վրթանէսի արդիւնաւոր հայրապետութիւնը ութը տարի տեւեց, ինչպէս վերեւ հաշուեցինք (§ 89), եւ գրեթէ ութսունամեայ, կամ 79 տարեկան, կնքեց խաղաղութեամբ իր բազմաշխատ կեանքը, 41-ին, միշտ մեծամեծ դժուարութեանց հետ մաքառելով, եւ ամէն տեսակ պարագայից մէջ փորձառու եւ գործունեայ հովուի համբաւը արդարացնելով: Մահուան տեղւոյն յիշատակութիւնը չունինք: Ժամանակին հայրապետներուն կեդրոնը Վաղարշապատն էր հարկաւ, եւ Ս. Էջմիածնի կաթողիկէն իրենց պթոռը, բայց իրենց պաշտօնավարութիւնը առաքելական էր, եւ ձեւական պայմաններու ենթարկուած չէր, ուստի երկրին զանազան կողմերը կը շրջէին, եւ իրենց ցրիւ կալուածներուն մէջ կը դադարէին: Եթէ մեռած չէ յիշուած, թաղման տեղը ամէն պատմիչներու համաձայնութեամբ ցուցուցած է Դարանաղեաց Թորդան աւանը, որ նոյն անունով կը մնայ ցարդ Կամախու վիճակին մէջ, եւ ուր Իննսրբոց կոչուած Ս. Փրկիչ վանքը կը պարունակէ շատ գերեզմաններ, որոնց մէջ նաեւ Գրիգորի եւ Տրդատի գերեզմանները: Վրթանէս Թորդան մեռած չէր, վասնզի ժողովեցան ամենայն աշխարհն Հայոց հայրապետին մեռած տեղը, եւ անկէ մեծահանդէս թափօր կազմելով, եւ արքունական կառօք բերին մարմինը մինչեւ ի գիւղն Թորդան: Այդ առթիւ Բուզանդ կը գրէ, թէ ամնդ առ մեծի հայրապետին Գրիգորի կը հանգչացնէին Վրթանէսի մարմինը (ԲԶՆ. 29): Բառերուն իմաստը այնպէս կը ցուցնէ, թէ Գրիգորի ոսկորները արդէն Թորդան էին, երբոր Վրթանէս մեռաւ: Ընդհակառակն, Խորենացին կը կարծէ, թէ տեսակ մը նախագուշակութեամբ կ'ընէին զայդ, իբրեւ մարգարեական ակամբ հայեցեալ, որ զկնի բազում ժամանակաց, եւ հօրն յայնտեղի հանգուցան նշխարք (ԽՈՐ. 197). այսինքն թէ Լուսաւորչի նշխարքը տակաւին Թորդան փոխադրուած չէին:

96. ԳԻՒՏ ՆՇԽԱՐԱՑ

Այդ պարագան առիթ կու տայ մեզ խօսիլ Լուսաւորչի ոսկորներուն կամ նշխարներուն գիւտին վրայ: Եղելութիւնը ընդհանուր եւ համաձայն աւանդութեամբ հաստատուած է, ինչպէս եկեղեցական տօններուն կարգն ալ կը հաստատէ, որ փոխանակ ուղղակի Լուսաւորչի անունին տօն մը ունենալու՝ իր մահուան յիշատակին, Գիւտ նշխարաց անունով ճանչցուած է նորա մեծ տօնը: Բայց եղելութիւնն աներկբայ, նոյնչափ ժամանակը անորոշ: Սովորական պատմութիւններ զայն կը յետաձգեն մինչեւ Ե. դար, Մահակ հայրապետի օրերը. սակայն ժամանակակից պատմագիրներ նոյն հայրապետին

ամէն գործերը մանրամասնաբար չիշատակած ատեն, այսպէս նշանաւոր եղելութեան մը բնաւ չեն ակնարկեր: Քանի որ գիւտին ժամանակը խնդրոյ նիւթ կ'ըլլայ, մենք չէինք սիրեր աղչափ հեռու թողուլ զայն, եւ այդչափ երկարատեւ անհոգութիւն մը քսել մեր հայրերուն ճակտին: Ինչպէ՛ս ենթադրել, որ եւ ոչ մտածած ըլլան մինչեւ Սեպուհ բարձրանալ, եւ լերան վրայ գտնուող հովիւներուն հարցուփորձ ընել, եւ ամենուն պաշտած Լուսաւորիչը փնտռել: Ուստի պատմական ստուգութիւն կ'ընդունինք, թէ Վրթանէսի թաղուած ատեն, արդէն Թորդանի մէջ էին Լուսաւորչի ոսկորները, եւ հորը քով դրուեցան որդւոյն ոսկորներն ալ: Արիստակէսի մարմնոյն Թորդան չտարուելով Թիւ աւանի մէջ թաղուիլը, կրնար մտածել տակաւին տալ թէ տակաւին Թորդան չէին բերուած հորը ոսկորները, բայց աւելի հաւանական կը սեպենք ըսել, թէ նահատակ հայրապետին աշակերտները՝ Արքեղայոսէ վախնալով, փութացած են ամենէն մօտ կալուածին մէջ թաղել եւ ապահովել Արիստակէսի մարմինը: Համառօտաբար պատմագիրն մըն ալ Վրթանէսի հայրապետութեան անցնելուն կը կցէ Լուսաւորչի նշխարներուն գտնուիլը (ՍՈՓ. 51), սակայն այդ չի ստիպեր հարկաւ Վրթանէսի հայրապետանալէն ետքը դնել նշխարաց գիւտը: Աւելի յստակ է նոյն տեղ գրուած ուրիշ պարագայ մը, ուսկից կը հետեւի թէ Տրդատի մահը Գիւտ նշխարացէն ետքը տեղի ունեցած է, իբրեւ զի այդ պարագայով է, որ Տրդատն ալ Թորդանի մէջ թաղուած է, մերձ եղեալ ի քնարանս սրբոյն Գրիգորի: Արդ, որովհետեւ Տրդատի մահը 330-ին դրինք Արիստակէսի օրով, Գիւտ նշխարացը պէտք կ'ըլլայ ա՛լ աւելի կանխել, եւ ընդունիլ թէ մեռնելէն քիչ ետքը Լուսաւորչի ոսկորները Սեպուհէ բերուած են Թորդան: Բասենցի Գառնիկ ճգնաւորի մը անունը անբաժան կերպով կապուած է նշխարաց գիւտին պատմութեան հետ, որուն Լուսաւորչի տեսիլքով յայտնած կ'ըլլայ իր ոսկորներուն տեղը: Այդպիսի տեսիլք մը անկարելոր անձի մը վրայ ենթադրելով չի՛նելով, պէտք կ'ըլլայ ըսել, թէ Գառնիկ նոյնինքն Գրիգորի ձեռնաստուն աշակերտ եւ հետեւող մըն էր, որ իր սուրբ վարդապետին նշխարաց հետամուտ եղած եւ գտած է, եւ անկէ ետքն անոնք Սեպուհէ Թորդան փոխադրուած են, հաւանակագոյն հաշուով 328 տարին չվերջացած:

97. ՆՇԽԱՐԱՑ ԲԱՇԽՈՒՄԸ

Բայց պէտք է ընդունիլ թէ երբ ցանկալի նշխարքը գետնդուեցան Թորդանի մէջ, ամբողջ ոսկորները տապանին մէջ չդրուեցան, այլ ժամանակին սովորութեան համաձայն, ոսկորներուն մի մասովը տապան մը կազմուեցաւ, եւ ուրիշ մասեր զանազան տեղեր ցրուեցան, եւ գլխաւորապէս տարուեցան Վաղարշապատ, եւ Լուսաւորչաշէն Մայր տաճարին մէջ հաւատացելոց բարեպաշտութեան առարկայ եղան: Ըստ այսմ երբ 450-ին Հայ նախարարներ կեղծ ուրացութեամբ Պարսկաստանէ կը դառնային, Բագրեւանդի մէջ զիրենք դիմաւորող եկեղեցականները խաչին նշանին հետ կը տանէին զնշխարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Գրիգորի (ՓԱՐ. 55): Նոյնպէս Յովհան Մանդակունի, Վահան Մամիկոնեանի՝ սպարապետութեամբ Հայաստան եկած ատեն, զայն կը դիմաւորէր, սուրբ խաչին նշանէն զատ, սուրբ նշխարօք ճգնագեաց նահատակին Գրիգորի (ՓԱՐ. 176): Ներսէս Ծիւնող, Չուարթոնց տաճարը շինած ատեն, ի ներքոյ չորից սեանց հաստահեղուսիցն բաժանեալ դնէ զնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի: Նոյն կաթողիկոսն զքրիստոսադրոշմ եւ պատուական գլուխն սուրբ Լուսաւորչին, արտաքոյ ի գգրոցի եղեալ դնէ ի վանձարանս (ՅՈՎ. 107): Կը յիշուի նաեւ որ Չենոն կայսեր խնդրանօք ոսկորներէն մաս մըն ալ Կոստանդնուպոլիս փոխադրուեցան (ՎՐՔ. Գ. 359), եւ թէ այս նշխարները պահ մը անյայտացած ըլլալով վերստին գտնուեցան Միքայէլ Գ. կայսեր օրով, Թ. դարուն մէջ (ՎՐՔ. Գ. 362): Հանրածանօթ է Լուսաւորչի Աջին յարզը որ իբր կաթողիկոսութեան նշանակ նըստուած է ազգին կողմէն, եւ կաթողիկոսներու հետ տեղափոխուած, եւ այսօր ալ կը գտնուի Էջմիածնի մէջ, առանց մոռանալու որ երկրորդ աջ մըն ալ կը ցուցուի Միսի մէջ: Իսկ Լուսաւորչի գլուխը այսօր ամենայն պատուով պահուած է Իտալիոյ Նեապոլիս (Napoli) քաղաքը, նոյնինքն Ս. Գրիգորիսի Արմենոսի (San Gregorio Armeno) կամ Հայոց Ս. Գրիգորին նուիրեալ եկեղեցւոյն մէջ, որուն մենք ալ այցելած եւ տեսած ենք, եւ կը պատմեն թէ Հայ կուսաններ փոխադրած են զայն Արեւելքէն, ասիական հրոսակներու արշաւանքներուն ատեն: Չենք խօսիր այն մանրմոնր

փշուրներուն վրայ, որոնք վերջին դարերու սովորութեան համեմատ ամէն կողմ ցրուած կը գտնուին, այլ միայն ուղեցիկն շեշտել, թէ առաջին անգամ Թորոնթոն մէջ գետեղուելու ժամանակ ալ, Լուսաւորչի ոսկորները ամբողջապէս միեւնոյն տեղ ամփոփուած չեն:

98. ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՁԵՌՆԱԴԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Խոստացանք գործիս սկիզբը (§ 2) Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը կաթողիկոսներու վրայ բաշխած ատեննիս, ազգային տեսակետէն կարելոր եղելութիւնները, ժամանակակիցներու պատմութեան հետ յարակցել: Այդ նպատակով ահա կը մտնենք Աղուանից կաթողիկոս Գրիգորիսի նահատակութիւնը պատմել: Յիշած ենք արդէն, թէ Գրիգորիս Վրթանէսի երկուորեակ զաւակներուն երիցագոյնն է (§ 87), պապենական անունով կոչուած, թէպէտ փոքրկացուցիչ մասնիկով Գրիգորը Գրիգորիս եղած, թէ իբր 295-ին ծնած է Կեսարիոյ մէջ, եւ 310-ին հորը հետ Հայաստան եկած, եւ եղբօրը հետ զառաջեալ թագաւորին, այսինքն Տրդատի արքունեաց մէջ, սատե՛մ ու կրթուած (ԲՉՆ. 10): Բայց այդ առաջին կեանքէն ետքը երկու եղբայրներուն ընթացքը իրարմէ զատուած է, եւ երբ Յուսիկ հորը նման պետական ծառայութեան կը մտնէ, Գրիգորիս հորեղբօրը կրօնաւորական ընթացքին կը հետեւի, եւ անոր մօտ եկեղեցական ծառայութեանց ալ կը քահանանայ, եւ նուիրական պաշտօնէութեան մէջ օրինակելի հոգեւոր մեծանձնութիւն եւ արդիւնաւոր փութաջանութիւն կ'արտահայտէ: Այդ եղած է պատճառ, որ թէպէտ յանլիութիւն աւուրցն հայելով անբաւական կը նկատուէր սակայն արժանեաց տեսութեամբ, Գրիգոր եւ Տրդատ համոզուեցան զայն Աղուանից կողմերուն եւ Փայտակարան նահանգին համար եպիսկոպոսապետ ձեռնադրել, քանի որ հիւսիսային կողմից գործիչներն ալ կ'ըսէին, որ երկրին մէջ քրիստոնէութիւնը զօրացնելու համար Գրիգորի զակէն եպիսկոպոս մը պէտք է, եւ կը վստահեցնէին թէ գիտեմք հաւաստի, թէ ի հռչակեալ անուանէն Գրիգորի ակնածեսցեն (ԽՈՐ. 189): Որչափ ալ Գրիգորիս տակաւին մանկահասակ, բայց հնար չէ հնգետասնամեայ եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըսել Բուզանդին հետ (ԲՉՆ. 10), այլ 320-ին ատենները, շուրջ 25 տարեկան եղած ատենեպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն եւ առաքելական կոչում ստացած կ'ըլլայ:

99. ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՆԱՀԱՏԱԿՎՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգորիսի պաշտօնավարութիւնը եւ արդիւնքը կատարելապէս արդարացուցին իր վրայ դրուած ակնկալութիւնները, եւ քրիստոնէութիւնը ամբացնելու ու եւս քան զեւս տարածելու աշխատեցաւ, իրեն հովանաւոր եւ պաշտպան ունենալով Սանատրուկ Արշակունին, որ հիւսիսակողմանց բղէշի էր դրուած Տրդատէն, եւ Գուգարաց եւ Փայտակարանի նահանգներէն զատ, Վրաց եւ Աղուանից երկիրներուն վրայ ալ գերիշխանութիւն կը վարէր, եւ Կովկասեան բազմաճի գեղերուն վրայ ազդեցութիւն ունէր, հիւսիսէն մինչեւ Մազքթաց երկիրը եւ հարաւէն մինչեւ Ատրպատական: Բոլոր այս ընդարձակութեան վրայ կը տարածուէր նաեւ Գրիգորիսի հովուական հոգածութիւնը (ԲՉՆ. 13), եւ ամենայն ինչ յաջող կ'ընթանար մինչեւ քառասնամեայ խաղաղութեան վերջը, մինչեւ հայ բղէշներու Շապուհի դրդմամբ ապատամբութեան մղուիլը (§90): ասոնցմէ մին եղաւ Սանատրուկ Արշակունի, բայց Գրիգորիս չէր կարող անոր խորհուրդներուն համաձայնիլ եւ անոր ուղղութեան հաւանիլ, այլ հայրենասէր եւ եկեղեցեսասէր զգացմամբ, հաւատարմական պարտաւորութիւնները եւ հայրենական թագաւորութեան շահերը սկսաւ խօսիլ համարձակ: Այն միջոցին ալ Աղձնեաց բղէշի ապստամբ Բակուրը Վրթանէսի կեանքին կը դաւանանէր (§ 92), Գրիգորիս ալ կը վտանգուէր ի դաւելոյ նորին Սանատրուկոյ եւ այլոց ոմանց հանապազատուտ արանց Աղուանից (ԽՈՐ. 189): Բայց Գրիգորիս աներկիւղ կը մտնէր մինչեւ Սանատրուկի բանակը, հիւսիսային խառնիճաղանճ հրոսակին մէջ, որ հեթանոս ազգերէ հաւաքուած էր, եւ որոց Սանատրուկ կրօնապէս ալ համակերպութիւն կը ցուցնէր: Գրիգորիս առաքելական արիութեամբ սկսաւ քրիստոնէական սկզբունքներն ալ բացատրել այդ անսանց բազմութեան: Գլխաւորներէն ոմանք հետաքրքրուեցան Գրիգորիսի խօսքերէն, եւ ուղեցին անելի մօտէն իմանալ անոր քարոզութեանց հոգին, բայց լսելով որ

յափշտակութիւններ եւ սպանութիւններ եւ այլոցկերութիւններ քրիստոնէական կրօնքէ կ'արգելուին, խորշելով սկսան ըսել. Չի՞ ոչ յափշտակեցուք, զի՞ ոչ աներեսցուք, զի՞ ոչ առցուք զայլոց, ի՞նչ կեցցուք: Եւ ասկէ հետեւեցուցին, թէ այս խորհուրդ Հայոց թագաւորին է, զսա առ մեզ, զի այսու ուսմամբ խափանեացէ զմեր արշաւանս (ԲՁՆ. 14), եւ անմիջապէս յախուռն որոշմամբ վճռեցին զայնսպաննել իբրեւ մատնիչ եւ լրտես: Իրենց բարբարոսական սովորութեամբ, ամեհի եւ վայրենի ձիու պոչին կապեցին երիտասարդ հայրապետը, եւ ձին արձակեցին Վասնեան դաշտին մէջ, Կասպից ծովին եզերքը (ԲՁՆ. 15). որ է այժմեան Դերբենդի հարաւակողմը Մուսքաթ կոչուած դաշտը: Մահուան կերպը եղած կ'ըլլայ, ձիուն խօրական վազքէն ասդին անդին զարնուելով եւ մահացու հարուածներ ընդունելով. սակայն Խորենացին ընթադրեալ ձիովքն բացատրութիւնը (ԽՈՐ. 189), կրնայ հաւասարապէս ձերբու ոտքին տակ կոխկրտել այ իմացուի: Այս եղելութենէն ետքը տեղի ունեցաւ Սանատրուկի կամ Սանեսանի չարաչար պարտութիւնն ու սպանութիւնը, որ նկատուեցաւ իբրեւ վրէժ սրբոյն Գրիգորի (ԲՁՆ. 17): Գրիգորիս նահատակուած կ'ըլլայ 337-ին կամ 338-ին. 42 տարեկան առոյգ հասակին մէջ, որ իրաւունք կու տայ պատմիչին զայն մանուկ անուանել: Իր մարմինը թաղոեցաւ Հաբանդ գաւառի Ամարաս գիւղի եկեղեցւոյն քովը, եւ գերեզմանը անյայտ ըլլալէն ետքը կրկին յայտնուեցաւ 489-ին եւ 1858-ին, եւ այսօր այ կը պատուուի Ամարասու Ս. Գրիգորիս վանքը, Շուշիի վիճակին մէջ: Յիշատակը տօնելի է որդւոց եւ թոռանց օրը, ուր ազգին հինգ մեծարդիւն հայրապետները միասին կը տօնուին, մինչ արժան էր իւրաքանչիւրին զատ զատ օրեր սահմանել, ինչպէս եղած է ազգիս համար նուազ նշանակութիւն ունեցող սուրբերու համար: Գրիգորիսի նշխարաց առաջին գիւտը յատուկ յիշատակ մըն այ ունի տօնացոյցի մէջ, բայց այն այ ուրիշ 12 հայ ճգնաւորներու տօնին հետ միացած է:

100. ՅԱԿՈՒԲ ՄԾԲՆԱՅԻ

Մեր ազգին համար նշանակութիւն ստացած անձնաւորութիւն մըն այ Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետն է: Ազգային աւանդութիւն մը կը կարծէ, թէ Յակոբ գաւազն է Անակի քրոջ՝ խոսրովուհիի, որով Լուսաւորչի հօրաբեռորդին եղած կ'ըլլայ, եւ թէ քոյր մըն այ ունեցած է, Ասկնդնէ անուանով, որ Գթաց թագաւոր Հռչէի մայրն եղած է (ՉԵՆ. 22): Սակայն ըստ այլոց Յակոբ բնիկ Մծբնացի ասորի մըն է, եւ մեր Յայսմաւորքն այ տարբեր տեղեր տարբեր կարծիքներ կը կրկնէ (ՅԱՍ. Ա. 27, Բ. 290): Ամէնքը կը միաբանին ըսել թէ անոր առաջին կեանքը խստամբեր եւ ճգնաւորական եղաւ Կորդուաց լեռներուն մէջ, թէ Մծբին դարձած ատեն միացաւ Մարուգէ կամ Մարկեղոս ճգնաւորին հետ, թէ դիոկղետիանոսի ատեն հալածանք այ կրեց, եւ թէ ժողովրդեան բռնադատութեամբ Մծբինի եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Ամիդի մետրոպոլիտէն: Յակոբ թէ հովուութեամբ եւ թէ վարդապետութեամբ նշանաւոր եղաւ եկեղեցւոյ մէջ, Նիկիոյ սուրբ ժողովին եւ Անտիոքի ժողովին այ ներկայ գտնուեցաւ, եւ հրաշքներով եւ գուշակութիւններով հռչակուեցաւ, եւ Սքանչելագործ անուանով փառաւորուած հայրապետներէն մէկը ճանչցուեցաւ: Անոր կը վերագրուի եւս Արարատի վրայ բարձրանալու յանձնառութիւնը, որպէսզի հաստատէ ջրհեղեղի ճշմարտութիւնը, տապանին փայտէն կտոր մը բերելով: Այս առիթով հրեշտակի ձեռքէն կտոր մը ստացած է կ'ըսուի, քանի որ իրեն անհնար եղած է Արարատի գագաթին սառնամանիքներէն անելի վեր բարձրանալ: Էջմիածնի գանձարանին մէջ ցարդ կ պահուի Ս. Յակոբի բերած տախտակէն մաս մը, որ քարացած փայտի կտոր մըն է: Յակոբ ոչ միայն կ'ուզէր ջրհեղեղի ստուգութիւնը հաստատել, այլեւ լուծել միւս խնդիրը, թէ Հայոց Արարատին թէ ոչ Կորդուաց Մարարատին վրայ նստած էր տապանը: Ընդհանուր աւանդութիւնը ի նպաստ Արարատի լուծուած գիտէ այդ խնդիրը, որով անիմանալի կը դառնայ Բուզանդի խառնաշփոթ բացատրութիւնը, ի լերինս Հայոց, ի լեռանն Մարարատայ, ի սահմանս Արարատեան թագաւորութեան, ի գաւառն Կորդուաց (ԲՁՆ. 22), ուր իրարու խառնուած են երկու լեռներուն հանգամանքները: Այդ պարագային հետ կը կապուի Յակոբի եւ Մանանիի դիպումը: Մանանիի Ռշտունի՝ Աղձնեաց Բակուրի ապստամբութիւնը ճնշած ատեն, յառաջացած կ'ըլլայ մինչեւ Մծբին, եւ ուրիշ գերիներու հետ Յակոբի ութը սարկաւազներն այ տարած: Յակոբ կը հետապնդէ

գերիններուն ազատութիւնը ընդունելու, բայց Մանանիի սուրբին միջնորդութիւնը կ'անարգէ, եւ ուրը սարկաւագները (ԽՈՐ. 93) եւ 800 գերինները (ԲՉՆ. 24) Աղթամարի ծովին մէջ գահավիժելով կը խեղդէ, որուն վրայ Յակոբ Ընծաքեարս լերան գագաթէն Ռշտունեաց գաւառը կ'անհիծէ, եւ գաւառը անջրդի եւ անպտուղ կը դառնայ, եւ հազիւ կը դարմանուի ՄԺանանիի որդւոյն ապաշխարութեամբը (ԽՈՐ. 193): Կը պատմուի եւս թէ Արտամէտ գիւղացի՝ սրունքնին բաց լաթ լուացող աղջիկները, Յակոբի անցած ատեն ծածկուած չլլալնուն համար, անկէ անհիծուեցան եւ մագերնին ճերմկցաւ (ՎՐՔ. Ժ. 17): Մինչեւ հիմա ալ կը տեսնուին Արտամէտցի աղջիկները, որ մագերնուն մէջ ճերմակ փունջեր ունին: Յակոբի վրէժխնդիր հրաշքները մեծապէս օգտակար եղան Մծբնացւոց, որոնց քաղաքը փրկեց Շապուհի արշաւանքէն եւ պաշարումէն: Արտաքին պատմութիւնն ալ կը հաստատէ Պարսից անյաջողութիւնը 350-ին, Մծբնի պաշարման առթիւ: Քիչ ետքը վախճանեցաւ Յակոբ՝ Մծբնի աթոռին վրայ խաղաղութեամբ: Իրեն անունով վանքեր եւ իրեն մատուցները յաճախ են Ռշտունեաց եւ Մոկաց գաւառներուն մէջ: Յակոբ Մծբնացւոյն վերագրուած են Չգօնի ճառերը, որք հայերէնի ալ թարգմանուած են, թէպէտ վերջին քննութիւններ տարբեր անձ մը կը ցուցնեն Չգօնը, եւ ոչ Մծբնայ Ս. Յակոբ հայրապետը: Ս. Յակոբ յատուկ ժողովրդական բարեպաշտութեան առարկայ է Հայոց մէջ, իբր երկնաւոր պաշտպան մը ընդդէմ ժանտախտի եւ ժանտամահի, ինչպէս Ս. Խարալամպոս Յունաց եւ Ս. Ռոքոս Լատինաց համար: Մեր տօնացոյցին գլխաւոր եւ հնաւանդ տօներէն մէկն է Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետին յիշատակը:

Տ. Ս. ՅՈՒՍԻԿ Ա. ՊԱՐԹԵԻ

101. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Վրթանէսի մահուամբ աթոռը պարսպ մնաց, բայց նոր ընտրութեան համար վարանում պէտք չէր, վասնզի ազգը Լուսաւորչի սերունդէն հայրապետ ունենալու սկզբունքը ընդգրկաց էր, ըլլա՛յ ժառանգական քրմապետներու հին սովորոյթներէն ներշնչուած, ըլլա՛յ Լուսաւորչի ազգատոհմին վրայ դրուած անպայման վստահութեամբ զգացուած: Արիստակէս կուսակրօն մեռած էր, Վրթանէսի գաւակներէն Գրիգորիս ալ չորս տարի առաջ նոյնպէս անժառանգ նահատակուած էր: Միայն Յուսիկ կար մէջտեղ, Վրթանէսի երկուորեակներուն կրտսերը: Նորա ծնունդը, մանկութիւնը, Հայաստան գալը եւ արքունեաց մէջ կրթուիլը, ամենն ալ Գրիգորիսի հետ միասին էին եղած (§ 98), միայն երկուորեակները իրարմէ տարբերած էին ընտանեկան կենցաղի մէջ: Գրիգորիս իր հօրեղբօր կուսակրօնութիւնը ընդգրկած էր, իսկ Յուսիկ հազիւ չափահաս պատանի՝ ամուսնացած էր Տիրանի հետ ըստ Բուզանդայ (ԲՉՆ. 10): Պատմիչը կ'ենթադրէ թէ ամուսնացած է մինչդեռ մանուկն էր, եւ ոչ թէ նա ամուսնութեան բռնադատեցաւ ի թագաւորէն իբրեւ զմանուկ (ԲՉՆ. 11): Չայդ կրնանք վերագրել Լուսաւորչի սերունդը պահպանելու բաղձանքին, որ երբ Գրիգորիս կուսակրօնութիւնը նախընտրեց, նոյնինքն Տրդատ Յուսիկի վրայ ծանրացաւ, որպէսզի բոլորովին չդադրի Գրիգորի ազգատոհմը: Սակայն դժուար է կարծել որ 11 տարեկան ամուսնացած եւ 12 տարեկան գաւակ ունե՛ւած ըլլայ, ինչպէս Բուզանդ կը գրէ, թէ Յուսիկ յերկուասաննամենից ի վեր առաքինահայր ամուսնական կենակցութենէ հրաժարելով (ԲՉՆ. 12): Այն տարիքին հայր ըլլալուն համար բնութեան օրէնք իսկ չէին նպաստեր: Ուստի պէտք է յսպաղել ամուսնութիւնը կամ հայրութիւնը գոնէ մինչեւ 18 տարեկան ըլլալը, այսինքն 313-ին: Այդ թուականին Տիրանի հարսնցու աղջիկ ունենալն ալ շատ հաւանական չ'երեւիր շատերուն, եւ Յուսիկ ոչ թէ փեսայ այլ քեռայր կը համարին Տիրանի: Առ այս կը նպաստէ եւս դիտել, թէ նոյնինքն Բուզանդ Յուսիկի որդւոցը համար կ'ըսէ թէ առին իւրեանց կանայս զքորս թագաւորին (ԲՉՆ. 44). որ դարձեալ նոյնինքն Տիրանն է: Սակայն բնական կարգի համաձայն կ'ըլլար, որ Տիրանին քոյրը Յուսիկի եւ աղջիկները Յուսիկին որդւոց հետ ամուսնանային: Այս կերպով անսովոր եւ անհաւանական ենթադրութիւն մըն ալ կը դարմանուէր, սպա թէ ոչ Տիրանի աղջիկը իր հօրաքրոջ կեսուր դարձած պիտի ըլլար:

102. ԱՄՈՒՄՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Յուսիկի կեանքին համար նորօրինակ պարագաներ կը պատմէ Բուզանդ, զորս յիշել անելորդ չենք համարիր տեղեկութիւնները ամբողջացնելու համար: Ամուսնական առաջին գիշերն իսկ կը յղանայ Յուսիկի կինը. Յուսիկ տեսիլ կը տեսնէ թէ յղացեալներ երկուորեակ են, եւ երկուքն ալ Աստուծոյ պաշտօնեաներ պիտի չլլան: Այդ պարագան զինքը կը տխրեցնէ, եւ ամուսնացած ըլլալուն կը զոջայ, որովհետեւ միայն իր պապին սերունդէն պաշտօնէից չպակսելուն համար ամուսնացած էր: Երբոր երկուորեակները ծնան, մէկուն անունը դրին Պասպ, հարկաւ պապենական անունը կրկնած ըլլալու համար, եւ միւսը Աթանազիսն է, որ թէ տղոց նախնիք կը նկատուէր, եւ թէ նշխարներուն բերուելովը ազգային անունի կերպարան առած էր: Բայց Յուսիկ տեսիլքին տպաւորութեան ներքեւ այլ ոչ եմուտ առ կինն իւր, եւ քաշուած ու կրօնաւորական կեանք կ'անցընէր, եւ այս պատճառաւ կինը կը ցաւէր, եւ թշնամացեալ էր տուն թագաւորին Յուսիկի դէմ: Բայց կինը շուտով մեռավ, եւ Յուսիկ աներանց բռնադատութենէն ազատեցաւ, եւ նոր տեսիլք մը զինքը միսիթարեց, որ անարժան զաւակներէն արժանաւոր թոռներ պիտի ունենայ (ԲՉՆ. 12): Այսպէս անցան Տրդատի վերջին օրերը եւ Խոսրովի թագաւորութեան ժամանակը: Բուզանդ ամուսնութեան ժամանակէն Խոսրովը թագաւոր կ'անուանէ (ԲՉՆ. 10), եւ թէ ուզենք Բուզանդի բառերուն ոյժ տալ, կրնանք հետեւեցնել, թէ Տրդատի կեանքին վերջին մասին մէջ, Խոսրով հօրը հետ թագաւորակից կը նկատուէր եւ հօրը օգնական էր թագաւորութեան գործերուն մէջ. բայց շատ պնդելու պէտք չենք զգար, վասնզի մենք ալ չենք համարձակիր ըսել թէ Բուզանդ այդչափ ճշդաբանութեան հետեւած ըլլայ: Երբոր Վրթանէս մեռաւ, երրորդ տարին էր որ Տիրան իր հօր Խոսրովին յաջորդած էր, եւ Կոստանդնուպոլսէ դարձած, եւ իր գահուն վրայ ամրացած էր: Մոռցա՛՞մ էր արդեօք այն պաղոթիւնն ալ որ իր եւ իր քեռայր Յուսիկին մէջ տեղի ունեցած էր՝ վերջինիս յարուցած ընտանեկան խնդրով: Դժուար է ճիշդը մակաբերել, բայց ինչ որ ալ ըլլար, ազգին կամքն էր Լուսաւորչի թոռը իրեն եպիսկոպոսապետ ունենալ, եւ Տիրան չէր կրնար այդ փափաքին դէմ դնել, եւ Յուսիկի կաթողիկոսութիւնը արգելու: Պատմական յիշատակներ բնաւ ակներկ մը չունին թէ Յուսիկ արդէն եկեղեցական պաշտօնէութեան մտած ըլլայ, եւ Բուզանդի ըսելը թէ Յուսիկ զբրիստոսեան լուծն առանց ամենայն յապաղութեան ձգէր (ԲՉՆ. 12). պարզ կրօնաւորութեան համար ըսուած է, որ եկեղեցական ձեռնադրութիւն ընդունի:

103. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Խորենացին շատ պարզ կերպով կը յիշէ Յուսիկի կաթողիկոսանալը, թէ յաջորդէ զաթոռն Յուսիկ որդի նորին (ԽՈՒՐ. 197), եւ ուրիշ Հայ պատմագիրներ ալ նոյն կերպով կը խօսին եւ ձեռնադրութեան հանդէսի յիշատակութիւն չունին: Միայն Բուզանդ կը պատմէ թէ ըստ սովորութեան օրինակին, Տիրան մեծամեծ նախարարներէն 13 հատ ուղեկից ընտրեց, եւ ամէնքը մէկէն ճամբայ դրաւ, որ Կեսարիա երթան եւ Յուսիկը ձեռնադրել տան ի կաթողիկոսութիւն, եւ թէ այնպէս ընել տուին, եւ նստուցին զնա յաթոռն առաքելոյն Թադէոսի եւ յաթոռ իւրոյ հաւուն մեծին Գրիգորի (ԲՉՆ. 30): Դարձած ատենին Տիրան դիմաւորեց նորընտիր հայրապետը Արտաշատու մօտ Տափերայ կամուրջին վրայ, եւ հանդիսաւոր կերպով առաջնորդեց կաթողիկէ եկեղեցին եւ նստեցուց յաթոռ հայրապետական: Այդ եղելութեան միմիայն Բուզանդէ պատմուիլը, եւ ուրիշ պատմագիրներուն զայն լռելը, կը ցուցնէ թէ ազգային ականդորթիւնը նպաստաւոր չէր այդ պատմութեան, որով անոր ստուգութիւնն ալ կեղակարծ կը դառնայ: Գլխաւորապէս դիտելի է, թէ բոլորովին ճրի խօսք մըն է ըստ սովորութեան օրինակին ըսելը, քանի որ բացայայտ կերպով տեսանք, որ Արիստակէս (§ 83) եւ Վրթանէս (§ 88) Կեսարիա չգացին, եւ միայն գացած ըլլալը կրնայ օրինակ մը ըսուիլ, բայց սովորութեան օրինակ չ'ըլլար: Եթէ ուզենք ալ ընդունիլ Յուսիկի Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առաց լինելը, այն տակաւին բացառիկ պարագաներու հետեւանօք եղած կ'ըլլայ: Վասնզի Յուսիկ եկեղեցական չէր, եւ անոր ձեռնադրութեան համար բացառիկ ձեւ մը գործածել անտեղի չէր ըլլար: Նոյն իսկ Յուսիկ ալ կրնար փափաքիլ որ Գրիգորի համար պահուած ձեւը նորոգուի: Բայց անելի

յանկեցուցիչ պարագայ մըն էր, Տիրանի դէպ առ Յոյնս բարեմարդիկ երեւնալու դիտումը: Դեռ նոր եկած էր Կոստանդնուպոլսէ, եւ անոնց հովանաւորութեամբ կրցած էր ձեռք ձգել իր կորսուած գահը, պէտք ունէր աւելի եւս մշակել Յունաց բարեկամութիւնը, հարկ կը զգար իր երկրին մէջ ալ ոյժ տալ յունասէր կուսակցութեան, առանց մոռնալու որ կրնայ յատկապէս ալ այդ զիջողութիւնը խոստացած ըլլալ Բիզանդեան կայսրութեան, իբրեւ պայման իրեն շնորհուելիք կամ շնորհուած օգնութեան: Ուստի ոչ թէ ըստ սովորութեան օրինակին, այլ իբր բացառիկ մի պարագայ կրնանք ընդունիլ, որ Յուսիկ Կեսարիա գացած, եւ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէ մը, որուն անունն իսկ յիշուած չէ, ձեռնադրութիւն առած ըլլայ, միշտ պաշտպանելով իր պաշտին անկախութիւնը, որ այս անգամ ալ յայտնապէս ակնարկուած է, Հայոց հայրապետութեան՝ այժոռ առաքելոյն Թադէոսի վկայուելովը. բայց աւելցնենք թէ Բուզանդի պատմութիւնը բիզանդամոլ ուղղութեան հետեւող է, եւ միշտ Հայերը անարգելու եւ ստորնացնելու հակամէտ:

104. ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Նկատողութեան արժանի պարագայ մըն ալ Յուսիկի տրուած մանկութեան հանգամանքն է, գոր պնդելով կը կրկնէ Բուզանդ միայն, եւ կ'ըսէ յայտնապէս թէ էր աւուրքք մանուկ, տիօք առոյգ, եւ բարձր հասակաւ, գեղով երեսաց սքանչելի եւ չքնաղ (ԲՉՆ. 30), եւ թէ թէպէտ աւուրքք մանուկ էր, այլ զաւագութիւն ծերութեան խրատուն յինքեան ցուցանէր (ԲՉՆ. 31), եւ մահուան պարագային իսկ զայն երանելի մանուկն Յուսիկ կ'անուանէ (ԲՉՆ. 32): Արդ մենք ժամանակագրական հաշիւներու կրթնելով ցուցուցինք Յուսիկի ծնունդը 295-ին, որով 341-ին կաթողիկոսացած ատեն 46 տարեկան եղած կ'ըլլայ, եւ 6 տարի հայրապետութիւն վարած ըլլալով 52 տարեկան վախճանած: Արդ. յիսնամեայ անձի մը բառին ճշդութեամբ մանուկ անունը չի կրնար տրուիլ, բայց եթէ այդ բառին բաղդատական իմաստ մը տալով, եւ Յուսիկը համեմատութեան դնելով նախորդ ութսունամեայ հայրապետներուն՝ իր հորը ու իր պապին հետ: Հնար էր եւս մանուկ բառին ընդարձակ իմաստ մը ընծայել, ինչպէս այժմս ալ տունի մը պզտիկները, ինչ տարիքի մէջ ալ ըլլան տղաք կը կոչուին: Յուսիկ ալ, ինչպէս եւ Գրիգորիս, այդ կերպով ներկայացան արքունիքին մէջ, իբրեւ տղայ կրթուեցան, Յուսիկ փեսայացաւ ալ, որով մինչեւ վերջ այդ առումը մնաց, եւ թէպէտ մէյմէկ հայրապետներ եղան, սակայն մանուկն Գրիգորիս (ԲՉՆ. 15), եւ մանուկն Յուսիկ (ԲՉՆ. 32) կոչումները, սովորական կիրառութենէն չդադարեցան, գոնէ Բուզանդի պատմութեան մէջ: Յուսիկի կաթողիկոսութեան վեց տարիներէն բնաւ պատմական մանրամասնութիւն չունինք մեր ձեռքը գտնուող գիրքերուն մէջ: Յունաց եւ Պարսից մէջ խաղաղութեան միջոց մը կը չարունակէր, Կոստանդ կայսր հաշտարար քաղաքականութիւն ունէր, իր գործունէութիւնը կրօնական խնդիրներու վրայ դարձնելով: Շապուհ թագաւոր կրած ձախողութիւններէն յոգնած, ամփոփուելու եւ զօրանալու պատրաստութեանց զբաղած էր, նորէն մէջտեղ ելնելու համար: Հայոց նախարարներ դուրսէն գրգռումներ եւ նեցուկներ չունեցան ատենին՝ հանդարտութեան մէջ մնալու պարտաւորուած էին, որով Տիրան կրցաւ խաղաղութեան միջոց մը վայելել. թէեւ ոչ հայրենի առաքինութեանց հետեւեալ, այլ թուլացեալ յամենայն բարեպաշտութենէ (ԽՈՐ. 197): Իր հայրենի առաքինութիւն ալ, պէտք է Տրդատի պապենական օրինակը իմանալ, քան թէ Խոսրովի հօրենական ընթացքը: Տիրան սակայն եւ ոչ իսկ հորը չափին մէջ մնաց, այլ անօրէնութեան, պոռնկութեան, արուագիտութեան, արիւնահեղութեան, զրկութեան, յափշտակութեան, աղքատատեցութեան, եւ այլոց բազում մեղաց (ԲՉՆ. 31). անընդհատ շարք մըն էր իր վարած կեանքը, միշտ Բուզանդի վկայութեամբ:

105. ՄԱՀՆ ՌԻՊԱՏՃԱՌԸ

Յուսիկի մահը բնական կերպով տեղի չունեցաւ, այլ իր հովուական եւ հայրապետական նախանձայուզութեան նահատակ եղաւ, եւ բռնական մահուամբ վախճանեցաւ, նոյնիսկ Հայոց թագաւորին եւ իր աներձագին Տիրանի ձեռքով: Սովորաբար տարածուած եւ Խորենացիէ առնուած պատմութիւնը կ'ըսէ, թէ Յուլիանոսի

Պարսից դէմ արշաւանքի ատեն, Տիրան զայն դիմաւորեց, եւ բարեկամութիւնը կրկնեց: Յուլիանոս զիւր պատկերն նկարագրեալ ի տախտակս տուաւ Տիրանի, որպէսզի եկեղեցւոյ մէջ կախէ, իբր կայսրութեան հանդէպ հպատակութեան նշանակ: Սակայն Յուլիանոս նոյնին մէջ գրիւաց ոմանց ընդ նմա պատկերները նկարել տոած էր, եւ Տիրան չմտածելով որ խաբէութեամբ. դիւաց երկրպագին պատկերքս, ուզեց զայն կախել յիւրում արքունական եկեղեցւոջն Ծովաց գաւառին մէջ, ուր հանդիպած էր Յուլիանոսի: Յուսիկ դիմադրեց զիրին խորամանկութիւն, այլ Տիրանի պնդելուն վրայ, պատկերը ընկեցեալ յերկիր կոխեալ մանրեաց: Ասոր վրայ Տիրան Յուլիանոսի առջեւ պարտաւոր չմնալու համար, ուզեց Յուսիկը պատժել, եւ հրամայեաց ջալոտիւք հարկանել յերկար, մինչեւ որ ի գանելն աւանդեաց զոգին (ԽՈՐ. 199): Նահատակութիւնը նոյն մնալով, տարբեր պատճառէ յառաջ եկած է այն Բուզանդի համեմատ: Յուսիկ շարունակ յանդիմանած է Տիրանը, իր ապօրէն եւ ամբարիշտ գործերուն համար, եւ վերջապէս իբրեւ յայտնի մեղաւորներ թագաւորն ու իր մեղսակից մեծամեծները՝ արգելոյր չտալ թոյլ մտանել յեկեղեցին: Երբոր այս ալ օգուտ չէր ունենար, ելեալ կապեր մեծապէս պատուհասիւք քահանայական իշխանական բանիւ, որ է ըսել թէ նգովքի վճիռ կ'արձակէր անոնց դէմ: Ասկէ Տիրանի եւ Յուսիկի մէջ յայտնի հակառակութիւն մը, որ կը տեսէր զամենայն աւուրս կենաց իւրոց: Բայց Տիրան ոչ կ'օգտուէր հայրապետին յանդիմանութենէն, եւ ոչ ալ նշանակութիւն կ'ընծայէր արձակուած վճիռին, ուստի երբ կը հանդիպէր օր մի յաւուրց տարեկան տօնախմբութեանց, Տիրան իր աւագանիով մեկտեղ դիմեաց զալ մտանել յեկեղեցին, երբ այնտեղ կը գտնուէր հայրապետը, Ծովաց գաւառի Բնագեղ արքունի բերդին մէջ: Յուսիկ անոնց զալը իմանալով եկեղեցւոյ դուռը կ'ելլէ, եւ մտնելին արգիլելով բարձրաձայն կը գոչէ. Չես արժանի, հի՛մ գաս, մի՛ գար ի ներքս: Տիրանի մարդիկը որ դիմադրելու կանխամտածութեամբ կու գային, կը յարձակին հայրապետին վրայ, եւ կը սկսին զարնել, մինչեւ որ Յուսիկ բրածեծ եղեալ, ջախջախեալ, կիսամահ կոշկոճեալ, ընկեցեալ լինէր: Իսկ Տիրան ու հետեւորդները եկեղեցի կը մտնեն, բայց շուտով կը մեկնին: Եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ կը հասնին, կը վերցնեն հայրապետը, կարեւոր դարմաները կ'ընէ, եւ այնտեղէն հեռացնելու կը տանին Դարանաղեաց գաւառը, Թորդան գիւղը, Գրիգորի ազգատոհմին կալուածը: Յուսիկը չկրցաւ ազատիլ արկածին հետեւանքէն, եւ անդ ոչինչ յետ բազում աւուրց հանգեալ, եւ թաղուեցաւ նոյն տեղը Գրիգորի եւ Վրթանէսի գերեզմաններուն քովը (ԲՉՆ. 31): Յուսիկի նահատակութիւնը մեր հաշուով կ'իյնայ 347-ին, թելէտ օրը չենք կրնար ճշդել:

106. ՏԻՐԱՆ ԵՒ ՅՈՒՍԻԿ

Վերոհիշեալ պատմութիւնները կը համաձայնին եղելութեան գլխաւոր գիծերուն մէջ: Պատահական տարբերութիւն մըն է, թէ Տիրան պաշտօնապէս հրամայեց ջալոտիւք հարկանել, կամ թէ աւագանին խուժեց բրածեծ ջախջախել. նոյնպէս նաեւ թէ Բնաբեղի մէջ ծեծի տակ հոգին աւանդեց, կամ թէ քիչ ետքը Թորդանի մէջ մեռաւ ծեծին հետեւանօք: հաւանականագոյն եւ յարմարագոյն են Բուզանդի աւանդած պարագաները, եւ ամէն առիթի մէջ հաստատուն կը մնայ, թէ Յուսիկ իր հայրապետական նախանձայուզութեամբը հաւատոյ պաշտպանութեան նահատակ մը եղած է: Գլխաւոր տարբերութիւնն է նահատակութեան պատճառ եղող առիթը. սակայն այլեւս անհնար է որեւիցէ կերպով պաշտպանել Խորենացիի պատմած պարագաները, որովհետեւ Տիրան ու Յուլիանոս ժամանակակից չեն եղած: Տիրան 339-ին թագաւորած է, եւ 11 տարի ետքը, 350-ին զահագուրկ եղած, իսկ Յուլիանոս 361-ին կայսր եղած, եւ 363-ին սպաննուած է, որով Յուլիանոսի պատկերին պատմութիւնը բոլորովին անհիմն կը դառնայ: Բոլոր արտաքին պատմութիւններն ալ Յուլիանոսի հետ գործ ունեցած Հայոց թագաւորին անունը Արշակ կ'ըսեն, եւ Տիրանի որդի ըլլալն ալ գիտեն, մինչ Խորենացիի ժամանակագրութիւնը բոլոր իր ընթացքին մէջ 24 տարիներու յաւելուածական սխալով կը քալէ, եւ բնաւ պաշտպանուելու կողմ մը չունի: Ուստի պէտք է բացէքաց մէկ կողմ թողուլ Յուլիանոսի պատկերին խորտակման պատմութիւնը, եւ երբ Լամբրոնացիի յօրինած շարականին մէջ կ'երգենք քաջութեամբ զանօրինաց խորտակեալ զպատկերն, տէր սուրբ Յուսիկ (ՇԱՐ. 433), պէտք է անոր այլաբանական իմաստ մը տանք, ինչպէս որ

անօրինաց յոգնակի ձեւն ալ կը թելադրէ, եւ անկէ յորդորեալ ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ զպատկերսն դրած է (ՇՐԿ. 480): Կը մնայ ուրեմն որ Յուսիկի նահատակութեան պատճառ ընդունինք նորա անվեհեր յանդիմանութիւնները, ինչ որ Խորենացին ալ գիտէ երբ կ'ըսէ, թէ Տիրան այդ ոճիրը գործեց յաւելեալ ի բորբոքումն չարութեանն զոր ունէր ընդ սրբոյ Յուսկան, յաղագս հանապազորդ յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց (ԽՈՐ. 199): Ստոյգ է որ տարօրինակ, եւ գրեթէ անհաւատալի կ'երեւի հայ քրիստոնէայ թագաւոր մը մինչեւ այդ աստիճան լրբենի եւ անգութ կերպով իր հայրապետին դէմ համարձակիլը, սակայն Տիրանի յամառ եւ ստոր նկարագրին հետ պետք է նկատի առնուլ, որ նա Յուսիկի վրայ կը նայէր, իբրեւ արքունեաց մէջ մեծցած տղայ մը, որ արքունեաց պաշտօնեայ եւ իրեն քեռայրն ալ եղած էր. որով իր արքունական ճոխութեան մէջ, առաւելութիւն մը կը զգար Յուսիկի անձին վրայ, եւ չէր ներեր անոր՝ ինչ որ ուրիշ հայրապետի մը վրայ թերեւս համակերպէր տանիլ: Բուզանդ գրած է թէ Վրթանէսի տղոց Հայաստան եկած ատեն, զՅուսիկ սնուցանէր Տիրան որդի թագաւորին Խոսրովու (ԲՉՆ. 10), որ կրնայ իբրեւ հոգածու պաշտպանի ինամք մը նկատուիլ, քանի որ այն ատեն Տիրան ալ թագաւորի թոռ մըն էր: Ամէն պարագայի մէջ այդչափը կը բաւէր Տիրանի միտքին մէջ Յուսիկի վրայ յատուկ իշխողութիւն մը ենթադրել տալ, եւ անոր միտքին մէջ դէպ առ ինքն ակնածութեան եւ յարգանաց մասնաւոր պահանջ մը ստեղծել: Սակայն Յուսիկ հեռու էր այդ տեսակ մտածումներէ, բուն նախասնձայուգութեան եւ պահանջկոտ օրինապահութեան մէջ, նա ակնածանքի առջեւ խոնարհող չէր, եւ բացարձակ ուղղութիւնը կը գործածէր, միայն իր պաշտոնէն եւ հոգիէն, եւ ոչ իր անձնական հանգամանքներէն ներշնչեալ: Ինչ որ թերեւս Վրթանէսի կողմէն եղած ատեն դիտողութեան իսկ առիթ պիտի չտար, Յուսիկի նահատակ մահուան պատճառ եղաւ, տակաւին յիսնամեայ առոյգ հասակին մէջ: Յուսիկի յիշատակը տօնելի է իր հօր եւ հօրեղբօր եւ եղբօր հետ՝ Որդուց եւ թոռանց օրը, բայց անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ պետք էր յատուկ օրեր սահմանել այդ առաքելանման հայրապետներուն:

107. ԴԱՆԻԷԼ ԱՍՈՐԻ

Հարկաւ Տիրան ինքն ալ զգածուեցաւ, երբոր բորբոքեալ զայրոյթը անցաւ: Անշուշտ չկրցաւ անտարբեր մնալ երբոր Թորդանէ եկող գուժկանը՝ Յուսիկի մեռնելուն լուրը բերաւ: Գուցէ եւ կեղծուապատիր վշտակցութեան եւ տարածած համակրութեան նշաններ ալ ուզեց տալ, զինք չքմեղելու, եւ Լուսաւորիչի թոռը սպաննած լինելու եղեռնական արատէն ինքզինքը արդարացնելու համարժ ազգային ընդհանուր մեղադրանաց առջեւ: Իբրեւ եկեղեցական շահերու հետամուտ հարկ սեպեց իսկոյն հայրապետական այթոռին յաջորդութիւնը հոգալ, եւ որովհետեւ Լուսաւորիչի ազգատոհմէն արժանաւոր մէկ մը չկար, քանի որ Յուսիկի զաւակները եկեղեցականութենէ հեռու կը փախչէին, մտածեց Լուսաւորիչին մօտիկ եւ ատենոր անունին հետ ներքնապէս կապուած անձ մը առջեւ անցընել, եւ անով միտքերը հանդարտեցնել: Այդ անձն էր Դանիէլ Ասորի, որ Լուսաւորիչի անմիջական աշակերտն էր եղած եւ անոր հոգեւոր զաւակ նկատուած էր: Եպիսկոպոսական աստիճան ունէր, ըստ ամենայն հաւանութեան, թէպէտ իբր քահանայ (ԽՈՐ. 199) կամ իբր քորեպիսկոպոս (ԲՉՆ. 36) կը յիշուի պատմիչներէն, որք ստէպ անխտիր կը գործածեն եկեղեցական աստիճաններու կոչումները: Հիապերետ կոչոած պաշտօնը, որ իրեն կը տրուի (ԽՈՐ. 199), մատակարարական տեսչութիւնն էր Գրիգորի ազգատոհմին կամ հայրապետական այթոռին կալուածներուն վրայ, որոնց գլխաւորն էր Տարոնի Աշտիշատը, որ Դանիէլի գործունէութեան ալ կեղրոնն էր, բայց միեւնոյն պատճառով զինքն Եկեղեցաց Թիլի մէջ ալ կը գտնենք: Դանիէլ լոկ նիւթականին հոգածութեամբ չէր գոհանար, այլ իբր եկեղեցույ պաշտօնեայ, եղած տեղերը քարոզութեամբ ալ կը զբաղէր, եւ մինչեւ իսկ ի կողմանս Պարսից յօտար տեղիս քարոզեաց սա, եւ անթիւս ի մոլորութենէ դարձոյց (ԲՉՆ. 36): Միանգամայն էր սա այր զարմանալի, առնէր նշանս եւ զօրութիւնս մեծամեծս (ԲՉՆ. 37), եւ թէեւ տարիքը առած հինաւորց ծերունի մը, բայց տակաւին առոյգ եւ անխոնջ՝ արդիւնաւոր կերպով գործի գլուխ կը գտնուէր: Անիկա բերելու գացին չորս նախարարներ, եւ Եկեղեցաց Թիլէն, ուր այն միջոցին կը գտնուէր Դանիէլ, բերին զայն

Աղձնեաց Բառաէջ աւանը, ուր եկած էր Տիրան Ծովսաց Բնաբեդէն: Նպատակնին էր զի կացուցեն գնա իւրեանց գլուխ առաջնորդ, եւ զի նստցի յաթոռ հայրապետական (ԲՁՆ. 38), ինչպէս Բուզանդ կը գրէ. բայց Խորենացին այդպիսի նպատակի մը խօսք չ'ընէր. եւ միայնո գիտէ. թէ թշնամանեալ անիծիւք Տիրանայ՝ ի ծերունոյ քահանայէն Դանիէլէ, զայն խեղդամահ սպաննեց (ԽՈՐ. 199): Իսր Բուզանդ ընդարձակ յանդիմանական բանախօսութիւն մը կը դնէ Դանիէլի բերանը, որ Տիրանի առջեւը ելլելով սկսած մի առ մի յառաջ բերել թագաւորին եւ բոլոր մեծամեծներուն անիրաւութիւնները եւ անառակութիւնները, առաջին հայրապետներուն հրամանները անարգելին, Յուսիկը սպաննելին, զոր կ'անուանէ վիճակակալ վիճակի Թաղէոսի առաքելոյն, եւ իրենց չարութեան մէջ անգեղջ մնալին: Յանդիմանութիւններէն ետքը անիծակուր գուշակութեանց կ'անցնի, թէ թագաւորութիւնը պիտի կործանի, հայրապետութիւնը պիտի վերցուի, ազգը պիտի ցրուի եւ գերութեան պիտի մատնուի, եւ ոչ երբեք պակասեցէ լուծ չար ստրկութեան ծառայութեանն ի պարանոցաց ձերոց: Իր խօսքը կը վերջացնէ մերժելով իրեն առաջարկուած պաշտօնը եւ ըսելով, Չիարդ կայցեմ գլուխ ազգի, զոր եթող Տէրն ի ձեռանէ (ԲՁՆ. 39-42): Բուզանդ ընդհանրապէս միտեալ է Հայերը անարգելու, եւ կարծես թէ իր հակառակութեան եւ ատելութեան լրումը ուզած է յայտնել, Դանիէլի բերանը դնելով իր գաղափարները: Ինչ ալ ըլլան Բուզանդի յաւելուածները, Դանիէլի յանդիմանութիւնները ծանր եկան Տիրանի, որ զայրոյթով լեցուեցաւ անոր համարձակութեան դէմ, նորէն գրգռեցաւ իր անսանձ կիրքը, եւ քանի որ Լուսաւորչի թոռան իսկ սպաննութեան յանդգնած էր, չկասեցաւ Դանիէլի սպաննութիւնն ալ հրամայլէ, եւ ճոպան ի փողոս եղեալ խեղդել տուաւ ծերունին: Դանիէլի մարմինը առին իր աշակերտներէն երկուքը, Շագիտա եւ Եպիփան, եւ թաղեցին զայն Հացեաց Դրախտ կոչուած ձորը. որ էր Դանիէլի սովորական ճգնարանը, եւ ուր է այժմ Կովսայ Ս. Դանիէլի վանքը, որուն մէջ պահուած է սուրբին գերեզմանը, զոր մենք ալ տեսաց ենք: Յիշատակը տօնելի է միւս չորս հայրապետներուն հետ, Որդուց եւ թոռանց օրը, որոնց հետ միացուցած է իբրեւ հոգեւոր եղբայրակից, թէպէտ ոչ մի մարմնաւոր ազգակցութիւն չունի անոնց հետ:

108. ՊԱՊ ԵՒ ԱԹԱՆԱԳԻՆԷ

Բայց անլոյծ կը մնար հայրապետական այթոռին յաջորդութիւնը, զոր պէտք էր կերպով մը կարգադրել, համաձայն ազգային ըմբռնման, որ տակաւին չէր զատուէր ժառանգական յաջորդութեան գաղափարէն: Յուսիկ երկու զաւակներ ունէր, որոնց ծնունդը 313-ին դնելով, իրենց հօրը մահուան տարին, 347-ին, 34 տարեկան ժիրուժիր երիտասարդներ էին, որք իրենց հօրը նախկին դիրքէն եւ իրենց արքայազարմ մօրմէն օգտուելով, թագաւորական պալատին մէջ ապրած ու յառաջացած էին: Իսկ Յուսիկի ընտանեկան կեանքին քակտուելէն ետքը, զուրկ անոր ուղղամիտ եւ հօրենական ազդեցութենէն, իրենց մօրեղբօր Տիրան թագաւորին ձեռքին տակ եւ օրինակին ներքեւ ցոփակեաց երիտասարդներ եղած էին, եւ զինուորական ազատ կեանքը նախընտրած (ԲՁՆ. 35): Երկու եղբայրներ երկու քոյրերու հետ ալ ամուսնացած էին, Վարազդուխտ եւ Բամբիշ, որք Բուզանդէ թագաւորին յոյրերը կը կոչուին (ԲՁՆ. 44, 49, 69): Բայց ինչպէս յիշեցինք (§ 101), շփոթութիւն մը կը տեսնոյ այդ ազգականութեան մէջ, վասնզի Յուսիկի կինը Տիրանի աղջիկ ըսուած ատեն, Տիրանի քոյրերը Յուսիկի զաւակներուն կին եղած ըսել, Տիրանի թոռներուն իրենց մեծ հօրը քոյրերուն հետ հասակակից եղած կարծել է, որ բնաւ միմտքի մօտ չէ: Հետեւաբար ատիկի հաւանական է Տիրանի քրոջ Յուսիկի հետ, եւ Տիրանի աղջիկներուն Յուսիկի զաւակներուն հետ ամուսնութիւնը ընդունիլ: Այդ պարագային Պասպ ու Աթանազիմէ, Վարազդուխտի եւ Բամբիշի հետ ազգակցութեան չորրորդ աստիճանին մէջ կը գտնուին, եւ երկու եղբայրներու երկու քոյրերու հետ ամուսնանալուն նախընթաց մը կ'ունենանք, նոյնիսկ Լուսաւորչի քահանայական ազգատոհմին մէջ: Պատմութեան կարգին դառնալով կը տեսնենք, որ հակառակ Յուսիկի զաւակներուն անարժան կեանքին, կը գօրէ տակաւին ժառանգական յաջորդութեան գաղափարը, եւ երկուքէն մէկը կաթողիկոս ընելու կամքը կը յայտնուի թագաւորին եւ ազգին, եւ եպիսկոպոսաց միաբանութեան կողմէն: Այս նպատակին հասնելու իբր

առաջին քայլ մը, Պապ եւ Աթանագինէ առանց իրեանց կամացն ըմբռնեցան եւ բռնաբարեցան, եւ ակամայ սարկաւագ ձեռնադրուեցան: Բայց այս ալ չզօրեց անոնց դժկամութեանը յաղթել, եւ առաւել եւս ինքզինքնին աշխարհասէր կեանքի տուին (ԲՁՆ. 44), մինչեւ որ ամէնքն ալ անոնցմէ ձեռք քաշեցին, տեսնելով որ անարժանք եղեն առաքելական այնորիկ պօռոյ (ԽՈՐ. 201):

109. ԱՆՏՈՆ ԵՒ ԿՐՕՆԻԴԷՍ

Այդ միջոցին պէտք է դնել երկու նշանաւոր ճգնաւորներուն անունները, որոնք կրնան կրօնաւորական կեանքի նախատիպնարը ըստի մեր ազգին մէջ: Անտոն եւ Կրօնիդէս բնիկ Կեսարացի էին, եւ Լուսաւորիչի այն կողմերէն բերած կրօնաւորներուն եւ եկեղեցականներուն մէջ աւելի նշանաւորներ՝ իրենց սրբակրօն ճգնութիւններով: Երբոր Լուսաւորիչ, Տարոնի Իննակնեան բարձունքին վրայ Գիսանէի մեհեանին տեղ Ս. Կարապետի եկեղեցին եւ վանքը հիմնեց (§ 64), այնտեղ հաստատեց յիշեալ երկու ճգնաւորները իբրեւ տիպար եւ օրինակ կրօնաւորական կեանքին, զոր պիտի վարէին հոն հաստատուող 40 ճգնաւորները: Իսկ Տարոնի ընդհանուր վերակացութիւնը յանձնուեցաւ Չենոբ Գլակի, եւ Եպիփան ալ անոր օգնական դրուեցաւ Իննակնեան վանքի վերակացութեան համար (ՉԵՆ. 10): Այնուհետեւ կանոնաւոր եւ միակերպ կեանք մը անցուցած են յիշեալ ճգնաւորները՝ երբեմն վանքին մօտ ապրելով ու նոր կրօնաւորները վարժեցնելով, եւ երբեմն շրջակայ անտառներուն մէջ հեռանալով, ու կատարելապէս առանձնանալով: Անոնց անունը կը յիշուի անգամ մը Գրիգորի եւ Տրդատի իրենց այցելութեան երթալուն առթիւ, որք պատաւորուեցան Ադրիանոս եպիսկոպոսի ձեռքով զանոնք օրերով լեռներուն մէջ փնտռել տալ (ՄՈՓ. Ժ. 69). եւ անգամ մըն ալ երբ Գրիգոր փափաքեցաւ հաստատուն կերպով Իննակնեան բարձունքը մնալ, եւ երկու ճգնաւորները զինքը այդ խորհուրդէն հեռացուցին (ՄԱՄ. 7): Երկուքին ալ ճգնաւորական կեանքը 40 տարի տեւեց Իննակնեան վանքին մօտ եւ շրջակայ լեռները (ՄՈՓ. Ժ. 93), սկսելով 302-էն, որ տարին Գրիգոր Տարոնի քարոզութիւնները կատարեց եւ տեղւոյն վանքերը հիմնեց: Երկու ճգնաւորներուն մահը կ'իյնայ 342-ին, առաջ Անտոնինը եւ երկու ամիս ետքը Կրօնիդէսինը: Ս. Կարապետի վանքին մօտ պզտիկ մատուռի մը մէջ կը պահուին երկու սուրբերուն գերեզմանները, իսկ իրենց յիշատակը տօնելի է ուրիշ Հայ ճգնաւորներու հետ:

Տ. ՓԱՌԷՆ Ա. ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ

110. ՆԱԽԸՆՆԹԱՅՆ ՈՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երբոր Դանիէլի սպաննութեամբ եւ Յուսիկի որդիներուն վերջնական դիմադրութեամբ, կաթողիկոսութեան հաւանական ընտրելիները պակսեցան եւ ուրիշի դիմել հարկ եղաւ, կամ եղեւ ամենեցուն առհասարակ, որ Լուսաւորիչի ազգատոհմէն հեռանալու չէ, եւ պէտք է, որ ի նմին տանէ իշխանութեան Գրիգորի գտցեն, որ կալցի նա զաթոռ հարցն, եւ այս սկզբունքով կաթողիկոսութեան արժանի համարուեցաւ Փառէն Աշտիշատեցին, որ տեղւոյն առաջնորդն էր, զի տեղին այն նմա էր հաւատացեալ (ԲՁՆ. 44): Փառէնի անունը Խորենացիին եւ ցուցակներուն մէջ Փառնէրսէի է գրուած, Փառէն-Ներսէի անուններու տղած ձեւովը, սակայն մենք նախադասեցինք Փառէն պարզ ձեւը գործածել, իբրեւ կիրառութեան յարմարագոյն: Գալով անոր անձին, տրուած որոշումէն յայտնի է որ Գրիգորի եւ Փառէնի մէջ հարկաւ կապ մը եղաց պիտի ըլլայ, մինչ ոմանք աննշանակ կերպով մը կը յիշեն զՓառնէրսէի ոմն յԱշտիշատից Տարոնոյ (ԽՈՐ. 202), եւ ուրիշներ զՓառէն ոմն երեց ի գաւառէն Տարոնոյ (ԲՁՆ. 44): Մարթ է կարծել թէ Փառէն ալ Դանիէլի նման, Գրիգորի մտերիմ եւ հնօրեայ աշակերտ եւ հոգեւոր գաւազ մը լինելուն, կամ թէ Աշտիշատ Գրիգորի կալուածներէն, Փառէն ալ Աշտիշատեցի ըլլալուն Գրիգորի ընտանի կամ ընդոծին ճորտ մը կը նկատուէր, եւ կամ թէ կողմնակի ազգակցութեամբ մը կապուած էր՝ Գրիգորի կամ Վրթանէսի ամուսիններուն կողմանէ, վասնզի Գրիգոր իր ցեղէն ազգակից չունէր, եւ Յուսիկի ինսամիներն ալ թագաւորական գերդաստանէն էին: Ինդիորը լուցելու համար բնաւ ուստեք լոյս չունինք. բայց աւելի հաւանականը կը կարծուի

վերջին ենթադրություները: Տեղեկութեանց պակասութեան պատճառով չենք կրնար ասելի բան մը ըսել Փառէնի նախընթաց կեանքին վրայ, իսկ այն տեղին, որուն նկատմամբ Բուզանդ կը գրէ թէ նմա էր հաւատացեալ, է նոյնիքն մեծ մարգարէանոցն Յովհաննու, որ անունով թէպէտ Իննակնեան Ս. Կարապետ վանքն ալ կը յիշուի, բայց ուրիշ ըողմէն գիտանք թէ Ս. Կարապետի առաջնորդներն էին Չենոբ եւ Եպիփան, եւ ոչ երբեք Փառէն: Ուստի պէտք է Փառէնը ընդունիլ իբր Աշտիշատի մայր եկեղեցիին վերակացուն, զի Տարոնի ամէն հաստատութիւնը անխտիր Յովհաննու Կարապետի անունը կը կրէին:

111. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Փառէնի կաթողիկոսանալը պարզապէս տեղական գործադրութեամբ լրացեալ գործ մը կը տեսնուի՝ Խորենացիի գործածած ընտրեցին եւ կացուցին քահանայապետ բացատրութենէ (ԽՈՐ. 202): Բուզանդ նորէն կը յիշէ թէ պատարագօք եւ հրովարտակօք եւ ճոխ իշխանօք, եւ չորս մեծ նախարարներով առին գնացին Կեսարիա, եւ անդ ձեռնադրեցին զնա ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց (ԲՉՆ. 45): Այստեղ ալ հարկ կը սեպենք կրկնել, որ բոլոր ազգային պատմիչներուն ընդհանուր եւ անբացառիկ լռութիւնը այդ պարագային վրայօք, զօրաւոր փաստ մըն է, եւ լոկ Բուզանդի վկայութիւնը չի բաւեր ըսածը հաստատելու: Մանաւանդ որ ակներեւ է Բուզանդի Հայոց դէմ հակառակախօս լեզուն, եւ անոնց եկեղեցին անարգելու եւ ստորնացնելու ջանքը: Բաւական լինի դիտել, որ մոռնալով թէ՛ Յուսիկէն ետքը պաշտօնապէս կաթողիկոսներ ցուցուցած է, տակաւին կը յայտարարէ թէ Հայերը զկնի թոփամահն լինելոյ երանելոյն Յուսկան, անառաջնորդ եղեալ իբրեւ զկոյրս մոլորեցան, եւ անհովիւք էին (ԲՉՆ. 33): Նոյնպէս ընդարձակ կերպով ամէն տեսակ անառակութիւններ եւ անօրէնութիւններ, մինչեւ իսկ զդիցն հնութեան պաշտամուս ընդ խաւար կատարէին ըմբէն ետքը, կը յաւելու թէ այնպիսի կաթողիկոս մը կը փնտռէն, որ ըստ նոցա կամացն վարիցէ (ԲՉՆ. 35), բայց կը մոռնայ թէ իբրեւ սուրբ անձեր ներկայած է Դանիէլն ու Փառէնը, որոնք եղան Հայերուն կաթողիկոսութեան հրաւիրուած անձերը: Այս դիտողութիւնները կ'ընենք Բուզանդի պատմածներուն ներքին արժէքը ցուցնելու, ապա թէ ոչ արդէն բացատրեցինք թէ պատրիարքական պառնոնարուն որոշ տեղէ մը ձեռնադրութիւն առնելը՝ երբեք հպատակութեան փաստ մը չի կրնար ըլլալ, ինչպէս Հռոմի պատրիարքները Ռատիոյ եպիսկոպոսէն, եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները Հերակլիոյ արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն ստանալու օրէնք ունենալով հանդերձ, երբեք նոյն պառնոնարուն ներքեւ ինկած չեն համարուիր:

112. ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՀ

Փառէնի անձին եւ գործունէութեան մասին բան մը չի գրեր Խորենացին. իսկ Բուզանդ ընդունելով հանդերձ թէ զիւր անձն սուրբ պահէր, կը յայտնէ թէ ստիպեալ եւ ի հարկէ ընգերէր անօրէն թագաւորին, այսինքն է Տիրանին, եւ ըստ նորին կամացն երթեալ, չհամարձակէր կամ խրատել ինչ կամ յանդիմանել (ԲՉՆ. 45): Փառէն չունէր այն հեղինակաւոր ազդեցութիւնը զոր ունէին Գրիգորի որդիներն ու թոռները. տարիքով ալ խոր ծերութեան հասած էր, քանի որ Գրիգորի ժամանակէն գործի վրայ մարդ մըն էր, եւ ոչ ալ յոյս մը կրնար ունենալ յանդիմանելով կամ սաստելով ուղղութեան բերել ծուռ ճամբուն մէջ յառաջացած թագաւոր մը, որ Յուսիկն ու Դանիէլը սպաննել տալու համարձակած էր՝ զինքն յանդիմանած լինելուն համար: Ասոնցմէ զատ նկատողութեան արժանի է, որ այդ միջոցին տեղի ունեցան Պարսից նենգութիւնը, Տիրանի գերութիւնը եւ Պարսից հետ պատերազմները, որք չէին ներեր ուրիշ բաներով զբաղիլ: Հետեւաբար զարմանալի չէ, եթէ Փառէն կը պարտաւորուէր լռել, եւ կրաւորական դիրք մը պահել, այլ ոչ երբեք ընգերել կամ ընկերանալ Տիրանի անօրէն գործերուն, ապա թէ ոչ չէր կրնար արդարանալ նոյնիսկ Բուզանդի կողմէ Փառէնի համար տրուած բարի վկայութիւնը. թէ զիւր անձն սուրբ պահէր: Փառէնի հայրապետութեան ժամանակը 4 տարի ըսուած է Խորենացիէ (ԽՈՐ. 202), իսկ Բուզանդէ սակաւ ժամանակս (ԲՉՆ. 45), հետագայ ցուցակներէն ոմանք 3 կը դնեն եւ ոմանք 5, եւ այս տարբերութիւնները կրնան վերագրուիլ Փառէնի առաջ եւ ետքը տեղի ունեցած պառնոյ պարապութեան տարիները մէկ տեղ

համրելին կամ դուրս ձգելին: Յուսիկի մահը 347-ին եւ յաջորդին ընտրութիւնը 348-ին դնելով. Փառէնի 4 տարիները կը հասնին 352-ին: Մղահուան տեղը չէ յիշուած, եւ ենթադրութիւններ նշանակութենէ զուրկ կը մնան. միայն ըսուած է թէ իրեն հետ եղող եկեղեցական պաշտօնեաներ մարմինը Տարոն տարին, եւ թաղեցին յագարակն մեծի մարգարեանոցին Յովհաննու, այսինքն Աշտիշատի եկեղեցւոյն յարակից եղող պարտեզը, եւ վրան գեղեցիկ շիրիմ մըն ալ շինեցին: Արդէն ինքն ալ հոն կը նստէր կաթողիկոսութենէ առաջ: Իսկ Փառէն կամ Փառներսէի կաթողիկոսի շիրիմը այսօր Աշտիշատի ատրակներուն մէջի տեսնուիր: Իր յիշատակը ոչ տօնելի է եւ ոչ Յայսմաւուրքի անցած է, եւ հարկաւ իր աննշանակ հայրապետութիւնը պատճառ եղած է այդ զանցառութեան: Անցողակի դիտել տանք, թէ մարմինը յագարակին թաղելու յիշատակութիւնը, համաձայն է հին կանոններով դրուած արգելքին, թէ թէ մի որ իշխեսցէ թաղել զոչիս մերձ ի սուրբ եկեղեցիս, այլ արտաքոյ քառասուն քայլ (ԿԱՆ. 61): Այդ կանոնը այսօր ալ կը պահուի ընդհանրապէս, եւ շատ ցանցառ են այդ մասին բացառութիւնները:

113. ՅՈՒՍԻԿԻ ՉԱԲԱԿՆԵՐԸ

Յուսիկի երկու զաւակները, Պապ եւ Աթանագինէ, եկեղեցական կոչման հրաւերը, կամ իրենց ըմբռնմամբ՝ փորձանքը, վերջնապէս հեռացնելէն ետքը, ատլի եւս ազատօրէն ի բազում անառակութեան գնային, եւ զկարգն Աստուծոյ արհամարհեալ այսպնէին (ԲՉՆ. 48), եւ նախնիքներէն իրենց ժառանգութիւն մնացած կալուածներն ու սրբավայրերը անլուր խենէշութիւններով կը պղծէին: Սակայն չկրցան երկարել իրենց կարծեցեալ վայելքը, վասնզի յոյժ ահագին եւ սարսափման լսողաց արժանի մահ մը կը հասնէր նոցա յանկարծ յաւուրսն յայնոսիկ, եւ երկուքն ալ մէկտեղ ի միում տեղուջ շանթահար եղեալ կը մեռնէին (ԽՈՐ. 201), ինչ որ աստուածային պատուհաս մը նկատուեցաւ: Անգամ մը եկած էին Աշտիշատ՝ իրենց կալուածը, եպիսկոպոսանոցը կը մտնէին իբրեւ իրենց սեփականութիւնը, եւ այնտեղ ուրախակից եւ բազմականակից ընկերներով լկտի խնջոյքներ պատրաստելով, ըմպէին գինի բոգօք եւ վարձակօք եւ զուսանօք եւ կատակօք, եւ եղած արդարութեանց չանսալով զսուրբ եւ զնուիպեալ տեւօքն քամահեալ կոխան առնէին: Բայց ահա յանկարծ օդը կը մթագնի, երկինքը կը գոռայ, տեղատարափ կը թափի, եւ կայծակ մը ահագին փայլատակմամբ կ'իջնէ եպիսկոպոսանոցին վրայ, եւ հարեալ սատակէր գերկոսեան գեղբարսն միանգամայն բազմականին անդ: Սեղանակիցներ գոռում զոչումի ատեն ահուդողի մէջ այս կողմ այն կողմ ցրուած էին, մինչ երկու եղբայրներ կամ արբեցութենէ չկրնալով կամ յանդգնութեամբ փախչիլ չուզելով, աստուածային բարկութեան պատուհասին հանդիպեցան, վասնզի ամենուն ըմբռնման համեմատ, հրեշտակ տեսնու էր, որ երեւեցաւ ի նմանութիւն փայլատական (ԲՉՆ. 45): Այսչափ մեծ եղաւ ամենուն սարսափը որ ոչ որ յանդգնեցաւ մօտենալ ու դիակները վերցնել, եւ հագիւ օրեր անցնելէն ետքը անոնց ցամաքեալ եւ կնդացեալ, այսինքն կայծակէն այրած ու խանձողած դիակները վերցուեցան, եւ եկեղեցւոյն կից Ագարակ կոչուած տեղը թաղուեցան: Ագարակ անունը մտածել կու տայ թէ սա միեւնոյն տեղն է ուր Փառէնի մարմինն ալ յետոյ թաղուեցաւ (§ 109): Այս եղաւ աղետալի վախճանը հայրապետներու անսուրբ շառաւիղներուն: Պապ զաւակ չէր ունեցած իր Վարագդուխտ կնոջմէն, այլ միայն Վրիկ անունով սպօրէն զաւակ մը թողուց Հացեկացի հարճէ մը, այսինքն Աշտիշատի մօտ Հացիկ գիւղացի աղջիկէ մը: Իսկ Աթանագինէ իր Բամբիշ կնոջմէն միակ զաւակ մը ունեցած էր, որ է Ներսէս հայրապետը (ԲՉՆ. 49): Պապի եւ Աթանագինէի մահը պէտք է դնել իրենց հօրը մահուանէն քիչ ետքը, 349-ին մերձաւորապէս:

114. ՏԻՐԱՆ ԵՒ ԱՐՇԱԿ

Քաղաքային կացութիւնը բաւական ատեն էր, որ հանդարտ կ'անցնէր, Տիրանի Յունաց օգնութեամբ գահ դառնալէն ետքը: Շապուհ չէր ուզած նոր խնդիր յուզել այն կողմերը, եւ պատերազմներու դաշտը փոխադրուած էր Միջագետք, հայկական երկիրներէն դուրս: Այս միջոցին էր Մցբինի պաշարումը, ուր Շապուհ ձախողեցաւ, եւ

Յակոբ հայրապետի քաջալերիչ գործունեությունը եւ սքանչելեաց օգնությունը Մծբինը ազատեցին 350-ին: Ճիշդ այդ տարին Շապուհը իր մտադրությունը դարձուց Հայերուն կողմը, եւ ուզեց վրեժ լուծել Տիրանէն, որ իր կամքին դէմ յաջողած էր թագաւորել Յունաց պաշտպանութեամբ: Բռնութեան դէմ խարդախությունը ձեռք առաւ, եւ Տիրանը բարեկամաբար իրեն հրաւիրեց հանրային գործարու վրայ խորհելու համար: Այդ նպատակին գործադիր նշանակուեցաւ Վարազշապուհ, Ատրպատականի մարզպանը, եւ սա օգտուեցաւ Տիրանի սենեկապետ Փիսակ Սիւնիի նենգութենէն: Տիրանի սեփականությունն եղող ճարտուկ ճանճկէն հոյակապ ձիու մի պատմությունը, երկրորդական պարագայ մըն է այս եղելութեան մէջ (ԲՉՆ. 50): Տիրան կը խաբուի, եւ Շապուհը կը բանտարկուի երկու աչքերը կուրցնելէ ետքը: Մեր պատմիչները այդ կուրացումը իբրեւ աստուածային պատիժ կը նկատեն, եկեղեցւոյ երկու լուսաւորները՝ Յուսիկն ու Դանիէլը, խաւարեցուցած, այսինքն սպաննած ըլլալուն համար (ԽՈՐ. 203): Շապուհ կը կարծէր այդ կերպով Հայստանը նուաճել, այլ Հայ նախարարներ մեծամասնութեամբ Պարսիկներուն դէմ զինուեցան, եւ Անդովկ Սիւնին ու Արշաիր Կամսարականը, պատգամաւոր յղեցին Կոստանդ կայսրէր օգնություն խնդրելու (ԲՉՆ. 55): Հայոց եւ Յունաց բանակներ յաջողեցան Պարսիկներու դէմ, որք կատարելապէս կազմ ու պատրաստ ալ չէին, ենթադրելով որ մեծ ոյժ մը պիտի չգտնեն դիմացին: Բուզանդ կ'ըսէ թէ Կոստանդ անձամբ եկած էր, եւ կաղամբավաճառի ձեռով Պարսից բանակը լրտեսած էր, եւ թէ պատերազմի մէջ Շապուհի կիներն ու գանձերն ալ գերի ինկան, եւ թէ ինքն ալ հագիւ կրցաւ միաձի ճողոպրի (ԲՉՆ. 50): Շապուհ հաճեցաւ Տիրանը եւ Հայոց թագաւորությունը ազատ եւ ապահով թողուլ, բայց միայն որ չէզոք դիրք մը պահէ Յունաց եւ Պարսից մէջ: Տիրան, թելալտ ազատած, բայց կուրացեալ ըլլալով, այլեւս չէր կրնար թագաւորությունը վարել, անդրանիկն Արտաշէս մեռած էր (ԽՈՐ. 199). ուստի թագաւորությունը ինկաւ երկրորդին՝ Արշակի, մինչ երրորդ որդին՝ Տրդատ, պատանդ կը մնար ի Բիւզանդիոն: Երկիրը խաղաղեցաւ 351-ին:

115. ՇԱՀԱԿ ՏԵՂԱԿԱԼ

Փառէն կաթողիկոսի անունը չի յիշուիր այդ ամէն եղելութեանց մէջ, եւ հնար ալ չէր, որ բացարձակ ճգնաւորութեամբ ապրած ութսունամեայ ծերունի մը կարենար քաղաքական եւ պատերազմական ծանր գործողութեանց մասնակցի: Իրեն մահն ալ չուշացաւ, եւ նորէն աթոռոյ պարսպության խնդիրը մէջտեղ ելաւ: Լուսաւորիչի ցեղէն կար միայն երիտասարդ Ներսէսը, Աթանազիների որդին, բայց նա ալ բացակայ էր եւ Բիւզանդիոն կը գտնուէր, եւ առժամեայ կարգադրութեան պէտքը անհրաժեշտ դարձաւ: Բուզանդ կը պատմէ, թէ Աղբիանոս ցեղէն Շահակ մը կաթողիկոս ընտրուեցաւ, եւ մեծաշուք պատուով Կեսարիա դրկուեցաւ եւ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, եւ Հայաստան դառնալով պաշտօնը ստանձնեց, եւ թէ նմանեաց վարուցն Փառինայ, որ է ըսել թոյլ եւ անտարբեր պաշտօնավարություն ունեցաւ (ԲՉՆ. 45): Բայց Փառէնի եւ Ներսէսի մէջտեղ Շահակ կաթողիկոս մը, ոչ Խորենացին ունի, եւ ոչ ալ ուրիշ հին ու նոր ցուցակներուն մէջ կը գտնուի, որով մենք ալ իրաւամբ չենք ուզեր այդպիսի կաթողիկոսի մը գոյությունը ընդունիլ: Հին պատմիչ մը բացարձակ կ'ըսէ, թէ յետ մահուան նորա, այսինքն Փառէնի, զայս ամս լռեաց հայրապետություն Հայոց (ՍՈՓ. 2. 14): Այդ կէտը կը հաստատէ նոյնինքն Բուզանդ ալ իր անկապակից պատմությունովը, վասնզի ինքն ալ կը մոռնայ թէ Հայոց կաթողիկոս մը նշանակած է, եւ քանի մը գլուխներ ետքը կը պատմէ թէ Արշակ թագաւոր եւ ազգին մեծերը կը հաւաքուին կաթողիկոսութեան դատարկ աթոռին յաջորդ մը տալու համար, եւ որոշելու թէ ում արժան իցէ նստել յաթոռ հայրապետութեան (ԲՉՆ. 68): Հազիւ համառօտ միջոց մը անցած է Փառէնի մահուրնէ ետքը, եւ Բուզանդի հնարած Շահակ կաթողիկոսը ոչ մեռած է, ոչ հրաժարած, եւ ոչ աթոռէն մերժուած, որ նոր կաթողիկոսի համար մտածուի, որով ատի դիւրին է եզրակացնել, թէ գոյություն իսկ չէ ունեցած Բուզանդի հնարած կաթողիկոսը: Եւ որովհետեւ Կեսարիայէ ձեռնադրություն առած ըլլալու պարագան ալ մտացածին եւ անհիմն եղելություն մը կը դառնայ, իրաւունք կ'ունենանք նոյն եզրակացությունը տարծել նախընթացին մէջ ալ այդ պարագային յիշատակություններուն վրայ, երբոր այն ուրիշ չի կրկնուիր եւ Բուզանդի գրածը չի

ստուգուիր: Փառէնի մահուընէն մինչեւ Ներսէսի ձեռնադրութիւնը, եւ ոչ իսկ տարի մը ստեն կ'անցնի, եւ այդ միջոցին Արշակ նոր թագաւորած եւ երկրին գործերուն կարգադրութեամբ զբաղած, ընդհանուր փափաքանաց համեմատ ընտրութիւն մը ընելու համար հարկ սեպած է գործերը հանդարտութեամբ յառաջ վարել, եւ ընտրութիւնը յապաղել: Աթոռոյ պարապութեան միջոցին հայրապետանոցի գործերը բոլորովին անգլուխ չէին կրնար մնալ, եւ տեղակալի մը պէտքը անհրաժեշտ էր: Ահա այդ տեղակալը եղած է Ծահակ, Աղբիանոսի ցեղէն Մանազկերտի եպիսկոպոսը, եւ ոչ երբեք կաթողիկոս: Իսկ Աղբիանոսեանց ցեղին յառաջ անցնիլը, միեւնոյն ժառանգական սկզբունքին հետեւանքն է: Աղբիանոս հին քրմական մեծ ազգատոհմի գաւակ էր, որ Լուսաւորչի ազգատոհմէն ետքը ամենուն վրայ նախապատուութիւն ունէր, եւ այդ պատճառով Լուսաւորչի նշանակած 12 մեծ եպիսկոպոսներուն առաջինը Աղբիանոս էր (ԱԳԹ. 441). Լուսաւորչի բացակայութեան արքունական դրան վերակացու Աղբիանոս կը մնար (ԱԳԹ. 442), եւ Արիստակէսէ ետքը անմիջապէս Աղբիանոս կու գար պատիւի կարգով (ԱԳԹ. 459): Հետեւաբար ազգային ըմբռնմամբ ալ եւ ժառանգականութեան սկզբամբ ալ Լուսաւորչի տունէն յաջորդ պակսած ստեն, Աղբիանոսի տունն էր որ յառաջ պիտի անցնէր, ինչպէս պիտի տեսնենք նոյն տունէն կաթողիկոսները յիշելով: Ծահակ, որ այս անգամ կը յիշուի, եւ որ նորէն պիտի տեսնենք գործի վրայ, ինքն առաջին անգամ պաշտօնապէս ալ կաթողիկոսացաւ: Աղբիանոսեանց տունին, աւելի սովորաբար Մանազկերտացի անունը տրուեցաւ՝ յորմէհետէ Մանազկերտը իր գաւառներով եւ սահմաններով Աղբիանոս եպիսկոպոսի շնորհուեցաւ իբր կալուած (ԲԶՆ. 10):

Տ. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ

116. ՈՒՍՈՒՄՆ ՈՒ ԱՍՈՒՄՆՈՒԹԻԻՆԸ

Յարդ պատմուածներէն յայտնի եղած է թէ որոնք էին Ներսէսի նախնիքը, որ մնացած էր իբր միակ շառաւիղ Լուսաւորչի տոհմին, Աթանագինէի եւ Բամբիշի գաւակ. հայրը եղերական կերպով մեռած, ինչպէս յիշեցինք (§ 113), իսկ մայրը տակաւին կենդանի կաթողիկոսութեան ընտրուած ստեն (ԲԶՆ. 69): Նորսէսի ծնունդը հնար չէ հորը 18 տարեկան եղած ըլլալէն առաջ ենթադրել, որով կը հասնինք 329-ին (§ 101), եւ ինքն ալ 18 տարեկան եղած կ'ըլլայ իր մեծօրը Յուսիկ կաթողիկոսին նահատակութեան տարին, եւ տակաւին փոքրահասակ յաջորդութեան կոչուելու համար, իր հորը եւ հորեղբօրը դժկամութենէն ետքը (§ 18): Ներսէս ոչ միայն մանկահասակ էր այլեւ ներկայ չէր, զի ի Կեսարիա էր ի հրահանգս (ԽՈՐ. 202): Բայց փոքր տարիքէն ամուսնացած էր ժամանակին սովորութեան համեմատ, եւ մանաւանդ Լուսաւորչի ազգատոհմին համար յայտնուած փափաքին վրայ, ինչպէս յայտնի կ'ըսէ պատմագիրը, թէ էր ամուսնացեալ վասն ժառանգութեան պթոռոյ (ՍՈՓ. 2. 19): Իր յսակիցն էր Մանդուխտ, դուստր Մամիկոնեան Վարդանի, որդւոյ Արտաւագոյ, որդւոյ Վաչէի, Վրթանէս հայրապետէ փառաւորուած նահատակին (§ 94): Իրենց ուսումնական կեանքը մէկտեղ կը կատարէին ծաղկահասակ ամուսինները, ինչպէս որ պատմիչն ալ կը գրէ, թէ մանուկն Ներսէս սնաւ եւ ուսաւ՝ ամուսնան իւրով Կեսարիոյ մէջ (ՍՈՓ. 2. 14), եւ հարկաւ Կեսարացւոց համար գեղեցիկ եւ սրտաշարժ տեսարան մըն էր տեսնել մանկահասակ լծակիցները, որք լուրջ ուսման եւ կրթութեան կը նուիրէին այն օրերը, որք սովորաբար զուարճութեանց կը ծառայէին: Այնտեղ ունեցան 348 Սեմտեմբեր 29-ին իրենց անդրանիկ գաւակը, զոր Մահակ անուանեցին, բայց հազիւ երեք տարի կրցան իրենց ընտանեկան երջանկութիւնը վայելել: Մանդուխտ, չենք զիտեր ինչ հիւանդութեամբ, վախճանեցաւ Կեսարիոյ մէջ մերձաւորաբար 349-ին, եւ իր հայրը Վարդան, որ Կեսարիա կը գտնուէր, իր դեռատի աղջկան եւ փեսային խնամոց համար, չուզեց պանդխտութեան մէջ թողուլ անոր մարմինը, այլ բերաւ ու թողեց Եկեղեաց Թիլ աւանը, Լուսաւորչեան տոհմին կալուածը, ուր թողուած էր Արիստակէս (§ 86): Ներսէս այրի, հազիւ քսան տարեկան, իր ուսմունքը չարունակեց Կեսարիա, ուր իրեն ընկերակիցներ պէտք եղած ըլլան, Գրիգոր Նազիանզացի, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նիւսացի, որք 328, 329 եւ 330 տարիներուն ծնած ըլլալով, իրեն հասակակիցներ էին:

117. ՈՂԻՄՊԻԱԴԴԱ ԹԱԳՈՒՀԻ

Երբոր Արշակ թագաւորեց 350-ին, Ներսէս Հայաստան եկաւ յազգական իւր յԱրշակ արքայ (ՍՈՓ. 2. 19), որուն հօրաքեռորդի կ'ըսուի (ՍՈՓ. 2. 15), միշտ ենթադրելով թէ Բամբիշը Տիրանի քոյրն էր, մինչ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար՝ իր մօտերբայրը ըսել, ինչպէս արդէն բացատրեցինք (§ 101): Արշակ ուզելով պատուել իր ազգակիցը, եւ օգտուիլ անոր կարողութենէն, կարգէր զնա սենեկապետ եւ հաւատարիմ իր վերայ կարգաց թագաւորին (ՍՈՓ. 2. 19): Բայց երբ Փառէն վախճանեցաւ, Ներսէս նորէն Հայաստան չէր, այլ կը գտնուէր ի Բիւզանդիոն, նպատակ ունենալով ըստ Խորենացւոյ առնուլ կին զղուստր Ասպիոնայ ուրումն իշխանի մեծի (ԽՈՐ. 202): Այդ խօսքը սովորաբար այնպէս իմացուած է, թէ Ներսէս իշխանագուն յոյն օրիորդի մը հետ ամուսնացած է Բիւզանդիոնի մէջ: Սակայն անոր կենսագիրէն գիտենք, թէ Ներսէս այրի էր Բիւզանդիոն գացած ատեն, եւ երբեք անոր երկրորդ ամուսնութիւնը յիշուած չէ, եւ Բիւզանդի՝ սա լեալ էր ամուսնաւոր ըսելն ալ (ԲԶՆ. 69), նոյն ատեն այլեւս ամուսնաւոր չլինելը կը հաստատէ: Եթէ Ներսէս Սանդուխտի մեռնելէն ետքը երկրորդ ամուսնութեան մտած ըլլար, եկեղեցականութեան պիտի չընտրուէր եւ ձեռնադրութիւն ալ պիտի չկարենար ստանալ Կեսարիայէ: Հետեւաբար թիրիմացութիւն մը կը տեսնենք Խորենացիի պատմութեան մէջ. եւ պէտք է ըսենք, թէ Ներսէս Բիւզանդիոն գնաց ոչ թէ իրեն առնուլ կին, այլ ուրիշի բերել կին: Իրոք ալ գիտենք թէ Ներսէս Բիւզանդիոնէ կին մը բերած է Արշակի, Ողիմպիադա անունով, այլ այս մեր պատմիչներէն աւելի ուշ կը նշանակուի Ներսէսի կաթողիկոսութեան ատեն (ԽՈՐ. 207, ԲԶՆ. 126), մինչեւ արտաքին պատմիչներէն աւելի մանրամասնեալ տեղեկութիւններ ունինք այդ ամուսնութեան վրայ: Կոստաս կայսր նշանուած էր Աբլաբիոս իշխանի մը աղջկան հետ, անունն ալ Ողիմպիադա, բայց չամուսնացած մեռաւ: Կայսրուհի լինելու սահմանեալ աղջիկը անհնար եղաւ այլեւս հասարակ իշխանի մը հետ ամուսնացնել, եւ Կոստանդ՝ որ Արշակը թագաւորեցուցած էր, ուզեց Յունաց եւ Հայոց բարեկամական յարաբերութիւնները պնդելու համար՝ Ողիմպիադան Հայոց թագուհի ընել, եւ Ողիմպիադա Հայաստան բերուեցաւ եւ Արշակի հետ ամուսնացաւ: Չայս բացայայտ կերպով կը պատմէ Ամմիանոս ժամանակակից պատմագիր (ԱՄՄ. 208), եւ Աթանաս Աղեքսանդրացին ալ Կոստանդը կը մեղադրէ որ կայսեր մը խօսեցեալը բարբարոսի մը տուաւ (ԳԱԹ. Բ. 490): Այդ եղելութիւնը տեղի ունեցաւ արտաքին պատմագիրներու համեմատ Արշակի թագաւորութեան առաջին տարին, 351-ին, երբ տակաւին Կոստանդ Ասիա կը գտնուէր: Եթէ այդ միջոցին Ներսէս Բիւզանդիոն գացած է, կամ Բիւզանդիոն գտնուած է, նպատակը եղած է ոչ թէ առնուլ զղուստր Ասպիոնայ ուրումն իշխանի մեծի, այլ բերել կին զղուստր Աբլաբեայ ուրումն իշխանի մեծի, զոր Բուզանդ ի կայսերական տոհմէն ազգաւ եղած կ'ըսէ (ԲԶՆ. 126), Ողիմպիադայի խօսեցեալ կայսրուհի մը լինելուն համար: Եղելութեան ժամանակագրութիւնը ուղղելով եւ եղելութիւնը իր ճիշդ կերպարանին վերածելով, աւելի յարմար ալ կը դատենք, որ հարսնցու աղջկան ընկերանալու պաշտօնը՝ Ներսէս սենեկապետին տրուած ըլլայ, քան թէ Ներսէս կաթողիկոսին:

118. ԱՐՇԱԿԻ ԱՍՈՒՄՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Արշակի ամուսնական վիճակին, եւ իր զանազան կիներուն վրայ այնպէս խառնակ են տրուած տեղեկութիւնները, եւ այնպէս իրարու կը հակառակին, որ պատմական շարայարութեան վերածելու համար, պէտք կ'ըլլայ ինչինչ կէտեր բոլորովին փոփոխել, եւ ուրիշ կէտեր ալ դուրս ձգել: Որչափ ալ ուզենք ենթադրել թէ ամուսնական օրէնքներու մասին շատ զգուշաւոր չէին ժամանակին իշխանագունները, սակայն չենք կրնար ենթադրութիւնը մինչեւ բազմակնութեան եւ կամ ազատ ապահարգանի դրութեան հասցնել: Արդ, Արշակ թագաւորած ատեն 45 տարեկան պէտք է եղած ըլլայ, եւ հնար չէ ըսել, որ մինչեւ այն ատեն ամուսնի մնացած էր, եւ եթէ Կոստանդ կը հաճէր խօսեցեալ կայսրուհի մը անոր ամուսին տալ, ոչ իբր երկրորդական կին, եւ ոչ իբր հարճ մը կը յանձնէր. հետեւաբար ամենէն բնական ենթադրութիւնն է թէ Արշակ այրիացեալ էր արդէն: Այդ դրութեան կը նպաստեն Վարազդատի ի նմին տոհմէ Արշակունեաց (ԽՈՐ.

229), եւ Խոսարովի ի նմին ազգէն Արշակունեաց (ԽՈՐ. 232) կոչուիլը, առանց իրենց ազգաբանութիւնը բացատրելու, որոնք արքայազարմ Արշակունի ըսուելու համարժ Արշակէ սերած պիտի ըլլային, քանի որ անոր Արտաշէս եւ Տրդատ եղբայրներէն ճիւղեր չսերեցան: Այս կերպով կը հաստատենք Արշակի առաջին կնոջմէն գաւակ ալ ունեցած ըլլալը: Եթէ առաջին յաջորդութեան մէջ Պապ անոնց նախադասուեցաւ Յոյներուն կողմէն, Յոյն թագուհիէ եղած գաւակին եւ ծիրանածին տղուն շնորհուած յայտնի նախապատուութիւն մըն էր: Այդ կերպով Ողիմպիադայի եւ Փառանձեմի դէպքն ալ իր բնական ընթացքը կը գտնէ, միայն թէ Պապ ոչ եւս Փառանձեմ, այլ Ողիմպիադայի գաւակ պիտի ճանչցուի, ինչ որ ժամանակագրական հաշիւն ալ կը պահանջէ, ինչպէս կարգով պիտի պատմենք: Պատմութեանց մէջ Փառանձեմի համար Պապի մայր, եւ Պապի համար Փառանձեմի որդի ըսուած լինելը, հիմնական փաստ մը չի կազմեր անոնց հարազատութեան, որովհետեւ ուրիշ տեղեր ալ ստուգուած է մօրուններու մայր կոչուիլը, եւ փոխադարձաբար ուրջուններու որդի յորջորջուիլը, ինչ որ տակաւին մեր օրերուն մէջ ալ կը գործածուի:

119. ՆԵՐՍԷՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Փառէնի մահուրնէն ետքը, Շահակ Մանազկերտացի ստանձնած էր հայրապետական գործոց հոգածութիւնը իբր տեղակալ, եւ այժոռը կը մնար դատարկ, եւ ամէն կողմէ յայտնուած կամքն այն էր, որ ի մնացորդաց տանն Գրիգորի, յայնմ գաւակէն գտցնէ զառաջնորդութիւն (ԲԶՆ. 68): Բայց այդ մնացորդներէն միմիայն Ներսէս կար մէջտեղ, արքունի սենեկապետը, կայ լաւ եւս արքունեաց հագարապետը, վասնզի պաշտօն ունէր ի վերայ ամենայն գանձուց թագաւորին (ՍՈՓ. 2. 15): Այր էր սա մեծ եւ բարձր եւ ցանկալի հասակաւ, եւ վայելուչ գեղով, զարմանալի եւ ահագին, եւ նախանձելի յարութեանն ի զինուորական կրթութեանն (ԲԶՆ. 69), որով ըստ արտաքնոյ հեռու էր կրօնաւորական կոչումէն, սակայն ըստ ներքնոյն էր երկիւղած ի Տեառնէ Աստուծոյ, յոյժ աւանդապահ պատուիրանաց նորա, մարդասէր, սուրբ, զգաստ, մէկ խօսքով ամենայնիւ կատարեալ յամենայնի (ԲԶՆ. 70): Ամէնը անոր վրայ սեւեռած էին ակնկալութիւննին, այլ նա բացէրաց կը մերժէր այդ կոչումը, զինքն անարժան համարելով նուիրական աստիճանին, եւ իր վրայ ձախող տպաւորութիւն կազմել տալու համար, մինչեւ իսկ սկսաւ խօսել գանձնէ իւրմէ գանձօրէնութիւնս եւ զբամբասանս մեղաց, սակայն անով ալ չէր օգտուէր, վասնզի ամէն յտղներ կը ծիծաղէին ստելուն համար, եւ թուլացեալ էին ի ծաղուէ (ԲԶՆ. 70): Նոզնիսկ եկեղեցական դասը, եւ միայնակեացներն ալ այդ գաղափարին կը ծառայէին, եւ Պարգեւ կը ծառայէին, եւ Պարգեւ Գնունի նախարարագուն ճգնաւոր մըն ալ, այդ մասին տեսիլք ունեցած ըլլալը կը պատմէր (ՍՈՓ. 2. 16): Երբոր համոզման կերպը չի յաջողիր, կէս բռնութեան ձեւին կը դիմեն: Արշակ մեծամեծաց համախումբ ժողով մը կը գումարէր, ուր Ներսէս ալ ներկայ էր, եւ իբր առաջին սենեկապետ թագաւորին փառաւոր սուրն էր բռնած: Անգամ մըն ալ յորդորական կը խօսի, եւ երբ լսելի չ'ըլլար, Արշակ ինքնին յոյժ ցասամբ սուրը կ'առնէ անոր ձեռքէն, եւ կը հրամայէ որ պալատական զարդարէ մերկացնեն, եւ կղերիկոսի հանդերձ հագցնեն, գանգրագեղ մագերը կտրեն, եւ եպիսկոպոս մըն ալ բերել տալով զայն անմիջապէս սարկաւազ ձեռնադրել կու տայ: Սրտաշարժ էր տեսարանը, ամէնքը կը փղձկէին, շատեր կ'արտասուէին ալ, այլ ներքին ուրախութիւն մը կը զգային, թէ այս կերպով նորոգեցին պայծառ վարք աշխարհիս Հայոց (ԲԶՆ. 69): Ձեռնադրող եպիսկոպոսին անունը Փաւստոս ըսուած է Բուզանդէ (ԲԶՆ. 719), եւ ոմանք նոյնիսկ Փաւստոս Բուզանդացի պատմիչը կարծեցին, սակայն ուրիշ տեղ Փեստոս կոչուած (ՍՈՓ. 2. 23), որով այդ կարծիքը հաստատութիւն չի գտներ:

120. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Նորէն Բուզանդ երթալու եւ ձեռնադրութիւն ընդունելու մանրամասնեալ պատմութիւն մը ունի (ԲԶՆ. 72). այս անգամ Ներսէսի կենսագիրն ալ իրեն հետեւող ունենալով (ՍՈՓ. 2. 24): Արքունական սպիտակաձի կառքերու եւ զարդերու

նկարագիրէն զատ, 26 նախարարներու եւ 13 եպիսկոպոսներու անուանական ցուցակ մըն ալ կը գտնենք, որք ի միասին Կեսարիա ուղեկցած են, 4000 հեծելոց ընկերակցութեամբ (ՄՈՓ. 2. 24): Իսկ Խորենացին կը գրէ, թէ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս, եւ ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիա եւ եկեալ ի Հայս, զամենայն կարգս նորոգեաց (ԽՈՐ. 205) եւ Յովհաննէս պատմաբան, որ միշտ անոր հետեւողն է, թերեւս Կեսարիոյ անունին յիշատակութենէն շփոթած, կը գրէ թէ Արշակ առաքէ գՆերսէս ըստ առաջնոյ կարգին ի Կեսարիա, ձեռնադրիլ ի հայրապետութիւն (ՅՈՎ. 60): Բայց մենք չենք ուզեր այլեւս անդրադառնալ այդ ձեռնադրութեան խնդրոյն վրայ, արդէն այդ մասին մեր կարծիքը յայտնած ենք, թէ չի կրնար երբեք ծառայել այդ գաղափարին, որով Հայաստանը Կեսարիոյ ենթարկեալ աթոռի մը վերածել կ'ուզուի: Բայց աւելորդ չիլնի այդ ձեռնադրութեան մասին դիտել տալ, թէ յայտնի անհամաձայնութիւններ կը պարունակէ ուղիղ ժամանակագրութեան հետ: Վասնզի կը պատմուի թէ ձեռնադրողն էր Եւսեբիոս արքեպիսկոպոս, եւ թէ ներկայ էր Բարսեղ Կեսարացին, իբր երիցապետ եկեղեցւոյն, եւ թէ աղանի մը սքանչելօք սեղանէն թոշելով առաջ Բարսեղին վրայ, եւ անկէ ելնելով Ներսէսի վրայ հանգչեցաւ. եւ թէ այս պարագան Ներսէսի արժանաւորութեան փաստ մը եղաւ, եւ ձեռնադրութիւնը կատարուեցաւ (ԲԶՆ. 73): Սակայն Ներսէսի կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարուեցաւ 353-ին, մինչ Եւսեբիոս 362-ին յաջորդեց Դիանիոսի, որ ընտրուած էր 340-ին: Իսկ Բարսեղ Եւսեբիոսի ընտրութենէն ետքը քահանայական կամ երիցութեան ձեռնադրութիւնը ստացաւ նոր ձեռքով, եւ հետեւաբար 353-ին ոչ Եւսեբիոս արքեպիսկոպոս եւ ոչ Բարսեղ երեց կամ երիցապետ, եւ ոչ աղանի թոխչքին պէտք կար Ներսէսի արժանաւորութիւնը հաստատելու: Աղանիին նախ Բարսեղի եւ ետքը Ներսէսի վրայ հանգչելուն պարագան ալ նշան է, յունական մեծամտութեան հիւսուածք լինելուն:

121. ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ներսէս 25 տարեկան երիտասարդ բուն կամքի տէր, եւ նախանձայոյզ ոգւով վառուած, հայրապետական աթոռ բարձրացածին պէս, բարեկարգութեան գործին ձեռնարկեց ոյժ առնելով այն զօրաւոր համակրութենէն, որ իրեն շուրջը կազմուած էր: Միանգամայն իբրեւ լաւագոյն կրթութիւն ստացած, եւ կայսերական քաղաքներուն մէջ տիրող կարգադրութեանց տեղեակ մի անձ, սկսաւ նորանոր կանոնադրութիւններ կազմել, եւ անոնք աւելի ամրապէս հաստատելու համար, ուզեց ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց եւ համօրէն աշխարհականօք (ԽՈՐ. 205) ազգային ժողով մը գումարել հաւանաբար 354-ին, Աշտիշատի մէջ, որ էր տեղի լեալ նախնեացն ժողովոց սինոդոսին (ԲԶՆ. 76), ինչպէս կ'ըսէ Բուզանդ: Սակայն ասկէ առաջ ազգային ժողով մը գումարուած լինելուն բնաւ յիշատակութիւն չունինք: Հետեւաբար կրնանք ըսել թէ Տարոնի մէջ գումարուած տարեկան աշխարհատօները առիթ կ'ընծայէին եպիսկոպոսներու եւ նախարարներու համախմբութեան, եւ պէտք եղած խորհրդակցութեամբ՝ ժամանակին պատշաճ կարգադրութիւնները հաստատելու: Ժողովրդական գործերը կամ կանոնները չունինք, եւ ոչ ալ կանոնագիրքին մէջ այդ ժողովին յիշատակութիւնը կայ, որով հարկ կը լինի պատմական կերպով ավանդվում բարեկարգութիւնները իբր Աշտիշատի ժողովական որոշումներ նկատել: Ասոնք բազմաթիւ են եւ երկրին մէջ նոր կեանքի մը սկզբնաւորութիւնները կը կազմեն: Լուսաւորիչէն սկսելով կէս դար մը ժամանակին հայրապետները հաւատոյ շահերը նկատի առած էին, եւ քրիստոնէական վարդապետութեան ամրացման եւ եկեղեցւոյ հաստատութեան նպատակին հետեւած էին: Ներսէսով նոր շրջան մը կը սկսի բարոյական եւ կրօնական բարեկարգութեանց, նա կ'ուղէ կայսրութեան եկեղեցիներուն եւ քաղաքներուն մէջ ուսած եւ տեսած կարգադրութիւնները Հայոց մէջ ալ տարածել, եւ զբարեկարգութիւնն գոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն, ի սմա նկարագրէ (ԽՈՐ. 205): Եթէ առաջին շրջանին գլուխը կանգնող Գրիգորը Լուսաւորիչ հոգւոց նկատուեցաւ՝ հաւատոյ լոյսը տարածելուն համար, Ներսէս ալ երկրորդ շրջանին գլուխը պիտի նկատուի որ Լուսաւորիչ սրտից, բարեկարգական կանոններուն տուած անխոնջ աշխատութիւններուն համար, մինչեւ որ երկրորդ շրջան մը բացուի Սահակով, որ Հայ

դպրութեանց սկզբնաւորութեամբ եւ զարգացմամբ իբր Լուսաւորիչ մտաց ընդունուած է ազգիս հանրութենէն:

122. ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ներսէսի ձեռնարկած բարեկարգութիւններուն առաջիններն եղան բարեգործականներ: Բորոտներ եւ ուրուկներ, եւ ուրիշ վարակիչ ախտեր ունեցողներ, բնակութենէ կը մերժուէին եւ անխնամ կը թողուէին, Ներսէս անոնց համար ուրկանոցներ՝ եւ հիւանդանոցներ հաստատեց: Որբեր, ծերեր եւ չքաւորներ ալ խնամքէ զուրկ կը մնային, Ներսէս հրամայեց իւրաքանչիւր քաղաքի եւ գիւղի մէջ աղքատանոցներ բանալ եւ այդպիսիները պատսպարել: Հիւրեր եւ օտարներ ապաստանելու տեղ չէին գտներ, ուստի պատուիրեց որ ասանկներն ալ աղքատանոցներու մէջ ընդունուին: Եւ որպէսզի բարեգործական հաստատութիւններ կարենան պահպանուիլ, իւրաքանչիւրին համար որոշ թուով գիւղեր եւ ագարակներ յատկացուց, եւ սահմանեց որ անոնց բերքերէն, յարդեանց անդաստանաց եւ ի կ'ջից արօտականաց եւ ի գեղմանց (ԽՈՐ. 206) հոգացուին նոյն հաստատութեանց ծախքերը: Ըսուած չէ թէ ինչ կերպով զատեց եւ ինչ կանոնով որոշեց այդ հաստատութիւններ գիւղերը, բայց հարկաւ թագաւորական հրամանի ալ պէտք ունեցաւ, կամ թէ նեխարարներէն առատաձեռն տուուչութիւններ կրցաւ ստանալ: Գիտենք թէ հին ատեններ, ոչ պետութիւններ եւ ոչ այլ հաստատութիւններ, հասոյթի դրամական գանձարան չունէին, այլ ամէն պէտքեր բնական բերքերով կը հոգացուէին, եւ հարկեր ու տուրքեր ալ մեծաւ մասամբ նոյն ձեւով կը վճարուէին: Տրդատի համար ըսուած է թէ օրէնք դրաւ չորս չորս հողս երդոյ յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ եկեղեցականներուն յատկացնել (ԱԳԹ. 436), թերեւս անոնցմէ բաժին հանեց Ներսէս իր հիմնած բարեգործական հաստատութեանց, կամ թէ իւրաքանչիւրին վրայ յաւելուածներ օրինագրեց կամ օրինագրել տուաւ: Այս ամէն հաստատութեանց վրայ ընդհանուր հսկող եւ վերակացու նշանակեց իր հաւատարիմ Խաղ սարկաւազապետը, որ էր ի Մարգաց Կարնոյ (ԽՈՐ. 206) կամ ի Կարին գաւառէ ի գեղջէ Մարագայ (ԲՉՆ. 108), որ այժմեան Կան գիւղին տեղը կը կարծուի: Խաղին տրուած պաշտօնին ընդարձակութիւնը եւ Ներսէսի անոր վրայ դրած վստահութիւնը, Խաղին կատարեալ գովեստը կը կազմեն: Պատմութիւնը զայն կը ներկայացնէ իբրեւ միւս այլ Ներսէս՝ թէ բարեգործական աշխատութեամբը եւ թէ վարչական հանճարովը, ինչպէս առաջիկային պիտի յայտնուի:

123. ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Երկրորդ կէտը, որուն մտադրութիւն դարձուց Ներսէս, եկեղեցականները եղան, եւ յայտկապէս վանական կոչում ունեցողներ, եւ վիճակներու եպիսկոպոսներ, որք քաղաքներու մէջ եւ ընտանիքներու մօտ սկսած էին ապրիլ ազատ կեանքով: Ներսէս որոշեց որ այդպիսիներ իրենց միանձնութեան կոչումը պահեն, եւ աշխարհիկ բնակչութեան կեդրոններէն հեռու մնան: Վանականներ ունենայ յատուկ եղբայրանոցներ, մենակեացներ հիւղերու խումբեր, եւ եպիսկոպոսներ ալ եպիսկոպոսանիստ բնակարաններ: Եւ որպէսզի վանքեր կարենան իրենց ապրուստն ունենալ, որոշեց որ թագաւորներուն եւ նախարարներուն, իշխաններուն եւ զօրաւարներուն եւ անոնց գերդաստաններուն գերեզմանները վանքերու մէջ ըլլան, եւ փոխարէն անոնց գիւղերէն եւ ագարակներէն մէկ քանին նոյն վանքերուն յատկացուին (ՍՈՓ. Ե. 39): Եպիսկոպոսներ արդէն իրենց կալուածներն ունէին, իսկ միայնակեացներ սակաւապէտ եւ ընչատեաց կեանք պիտի ունենային, եւ իրենց կը բաւէին բարեպաշտներուն նուէրները: Գլխաւորապէս վանականաց եւ երկրորդաբար միայնակեաց բարեկարգութեան հսկելու համար տեսուչներ նշանակեց, Դանիէլ Ատորիի աշակերտութենէն Շագիտա Ատորին եւ Եպիփան Յոյնը, Գինդ Ալկունին եւ Եփրեմ մը, հաւանաբար ան ալ Ատորի մը (ԽՈՐ. 206): Ներսէսի հոգածութենէն չէին կրնար վրիպիլ ընդհանուր դաստիարակութեան եւ ուսման պէտքերը, եւ այդ նպատակով կարգեր դպրոցս յունարէն եւ ասորերէն, յամենայն գաւառս Հայոց (ԲՉՆ. 78): Երկու լեզուներուն

միանգամայն պետքը բացատրած ենք արդեն (§ 68), թե հետեւանք էր մայրենի լեզուով դպրութիւն չգտնուելուն, որով Հայաստանի նահանգները իրենց դիրքին եւ յարաբերութեանց համեմատ, ոմանք Կեսարիոյ յունական դպրոցէն եւ ոմանք ալ Եդեսիոյ ասորական դպրոցէն օգտուելու պարտաւորուած էին: Այդ դպրոցներուն աշակերտները յիշեալ լեզուներուն մէջ յնազանալով՝ հոգեւորական տեսակէտէն ալ մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէին, որովհետեւ անոնք էին որ եկեղեցիներուն մէջ Սուրբ Գրոց ընթերցւածները կը վերծանէին եւ կը թարգմանէին, կրօնական եւ բարոյական քարոզներ կը խօսէին, եւ ժողովրդական լեզուով աղօթքներ եւ մաղթանքներ կը թելադրէին: Անոնք եղան Վերծանող եւ Թարգմանիչ պաշտօնեաներու զարգացման ռահվիրաները, որոնք ճամբայ բացին հայերէն դպրութեանց սկզբնաւորութեան: Այս խումբէն եղան նոյնինքն Ներսէսի զաւակը Սահակ, եւ ձեռնասունը Մեսրոպ, Հայ գիրին գտիչները եւ Հայ դպրութեան նախահայրերը:

124. ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՉԱՆՔԵՐ

Ժողովուրդին ուղիղ ընթացքը, հսկող պաշտօնեաներուն թիւէն ու ջանքէն կախում կ'ունենայ, որովհետեւ ոչ միայն պետք է ընտիր պաշտօնեաներ ունենալ, այլ եւ բաւական թուով աշխատողներ պատրաստել տեղւոյն ընդարձակութեան եւ ժողովուրդին բազմութեան համեմատ: Այդ հոգածութեան արդիւնք է, որ Ներսէսի ջանքով կարգեցան կարգք կաթողիկէ եկեղեցւոյ, բազմազան կարգք սրբութեան պաշտամանցն, եւ պաշտօնէից յանախութիւն (ԲՉՆ. 78): Ստուգութենէ օտար չէ, եթէ այ իմաստով առնուին կենսագիրին ըսածներն ալ, թէ նորոգէր զգահս իշխանացն Հայոց, բարձս չորեքհարիւր (ՍՈՓ. Չ. 32), որովհետեւ հարկաւ կաթողիկոսի մը գործը չէր արքունի ճաշին սեղանակիցներուն տեղերը որոշել: Նոյնիսկ 400 թիւն ալ նախարարութեանց թիւը չէ, այլ յիշեցնել կու տայ Լուսաւորչի հաստատած 400 եպիսկոպոսական աթոռները (§ 67): Ըստ ամենայն հաւանականութեան, Ներսէս հետամուտ եղաւ այդ կարգադրութիւնը նորոգել, եւ պարապ աթոռները արժանաւոր եպիսկոպոսներով լրացնել: Իսկ ժողովուրդին բարեկարգ կենցաղին համար եղած հոգածութիւնները ընդարձակ կերպով կը բացատրուին պատմիչներէն, զորս մենք միառմի յառաջ բերել աւելորդ կը սեպենք: Բոլորովին ալ լռած չըլլալու համար, կարեւորագոյններէն յիշենք այն կանոնը, որով արգիլեց զմերձաւորաց ինսամութիւն զոր վասն ազահելոյ սեբական ազատութեանն առնէին (ԽՈՐ. 206): Բայց որոշ յայտնի չէ թէ մինչեւ ո՞ր աստիճանի մերձաւորութեանց համար էր դրոճ արգելքը, զի միայն նուերու, այսինքն իրենց զաւակներու համար արգելք մը կը յիշուի (ԲՉՆ. 77): Միւս այլ կանոնով արգիլեց այն զեղծումները, որով ի վերայ մեռելոց գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանց (ԽՈՐ. 206), այս ալ պարզ սգաւորութեան համար չէ, այլ տեսակ տեսակ բարբարոս սովորութեանց համար, որոնք մեռելներու համար կը գործուէին, ցտէին զերեսս, եւ արեամբ ապականէին, եւ այնպէս յուղարկէին զմեռեալս (ՍՈՓ. Չ. 42): Կը յիշուի նաեւ հրաժարիլ ամենեւին ի մեռելստուոյ եւ յարենէ ուտելոյ (ԲՉՆ. 77), որ ակնարկ մըն է առաքելոց ժողովին մէջ դրուած արգելքին (ԳՐԾ. ԺԵ. 29), որ շուտով դադրեցաւ ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ: Յատկապէս կը հրամայուէր ամուսնական հաւատարմութիւնը. մի՛ ստել եւ մի՛ դաւ բերել իւրեանց ամուսնութիւն ընկալ կոչմանց (ԲՉՆ. 77): Գեղեցիկ էր եւս մարդասիրական կանոնը, որով կը պատուրուէր ամենեցուն որ ի վերայ ընկերին ունիցին իշխանութիւն, գերիներու եւ ծառաներու, աշակերտներու եւ կրտսերներու հետ գթով եւ չափաւորութեամբ վարուիլ (ԲՉՆ. 78), եւ վերջացնել հին սովորութիւնը, որով իշխաններ եւ տէրեր, ուսուցիչներ եւ ծնողներ բռնական վարմունք ունէին իրենց ստորադասեալներուն վրայ: Բայց ամէն կանոններէն վեր է օրինակի ազդեցութիւնը, եւ այդ մասին ալ Ներսէս իր անձին վրայ կը փայլեցնէր անխարդախ օպինապահութիւնը. նախ ինքն առնելով առ իւր անձն բարի, եւ ապա այոց օրինակ բարեաց լինելով (ԲՉՆ. 75): Մինչեւ իսկ ինքն իւրովի ձեռօքն լուսնայր զամենեսեան, օժանէր, պատեր, եւ ինքն իսկ ջամբէր նոցա զիւրաքանչիւր կերակուրս (ԲՉՆ. 78): Անդադար եւ անընդհատ էր իր աշխատութիւնը, եւ զվերակացութիւնս աշխարհի ամենայն հոգաբարձութեամբ, առանց ամենայն ծուլութեան եւ ամենայն յապաղութեան տանէր մինչեւ ի վախճան իւր (ԲՉՆ. 80), եւ կը յաջողէր երկրին

կերպարանը փոփոխել, զի էր այնուհետև տեսանելի գաշխարհս մեր որպէս զքաղաքացիս համեստացեալս (ԽՈՐ. 206), եւ Աստուած կը փառաւորէր իր պաշտօնեան, եւ անոր կը շնորհէր այն զօրութիւնը, որով մեծամեծ նշանս եւ բժշկութիւնս առնէր հիւանդաց, եւ զմոլորութիւնս դարձուցանէր (ԲՉՆ. 74). մէկ խօսքով մենք ալ կրնանք համարձակ ըսել, թէ ոչ երբեք ուրեք եղել նմա այլ որ ի Հայաստան երկրին (ԲՉՆ. 81):

125. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՃՇՂՈՒԹԻՒՆ

Քաղելով յառաջ բերինք այն տեսութիւնները որք կը ծառայէին Ներսէսի մեծ կերպարանը նկարագրելու, եւ որք իրաւունք տուին զայն ՄԵԾՆ Ներսէս յորջորջմամբ պատուելու: Այս ըսուածները կը պատկանին Ներսէսի ամբողջ կեանքին, որուն մասնաւոր գործերուն մասին դեռ չիօսեցանք, եւ խօսելէն առաջ դիտել պիտի տանք, թէ ժամանակագրական մեծ դժուարութիւններու կը հանդիպի անոնց շարայարութիւնը, եւ Ներսէսի գործունէութեան տեւողութիւնը: Նորէն այն 24 տարիներու յաւելուածական սխալն է (§ 81), որուն ուղղութիւնը կատարեցինք՝ մասամբ շրջանիս առաջին մասին մէջ, Գրիգորի ժամանակին վրայ, եւ միւս մասն ալ պարտաւորեալ ենք Ներսէսի ժամանակին վրայ ծանրացնել: Խորենացի 34 տարի կու տայ Ներսէսի կաթողիկոսութեան (ԽՈՐ. 228), եւ այս թիւը կրկնուած է բոլոր հին պատմիչներէն, միայն Օրբէլեան է որ 20 տարի կու տայ (ՕՐԲ. Բ. 249), կենսագիրն ալ անգամ մը 25 տարի գործունէութիւն տալէն ետքը (ՍՈՓ. 2. 41), վերջին 34 տարուան հայրապետութիւն կը յիշէ (ՍՈՓ. 2. 115): Սակայն Ներսէսի ընտրութիւնը 353ին հաստատելէն ետքը, եւ իր մահն ալ 373էն անդին թողուլ դժուար լինելով, անհնար է այդ միջոցին մէջ տղմեցնել կարծեցեալ 34 տարիները, ինչ որ կը ճշմարտուի նաեւ Արշակի տրուած 30 տարիներու վրայ (ԽՈՐ. 223): Ըստ այսմ ամէն նոր պատմագիրներ, պարտաւորուած են այդ թիւերը գեղջել, եւ քիչ ու շատ տարբերութեամբ 20 տարի տալ Ներսէսի հայրապետութեան, ինչպէս որ մեր զննութիւններն ալ կը հաստատեն: Մեր հաշիւներու հիմն է Պապ թագաւորի մահը Վաղէսի 11-րդ տարին, որ է 374. եւ Ներսէսի մահն ալ անկէ տարի մը առաջ, այսինքն 373-ին: Իսկ Արշակի գերութիւնը կամ Պապի թագաւորելն ալ պէտք է դնել 368-ին, հետեւելով Ամմիանոսի հաստատուն ժամանակագրութեան (ԱՄՄ. 436): Թագաւորներու կամ հայրապետներու պաշտօնաւարութեան տեւողութիւնները հնար չէ թուաբանական գումարով մը տարբերելու վերածել, վասնզի սկսուած ու չաւարտած տարիներ իբր լրացեալ կը հաշուուին պատմութեանց մէջ, եւ այս պատճառով պէտք է պատմական կշիռները հաստատելու համար, մերթնդմերթ գումարներէն տարի մը կամ երկու գեղջել, որպէսզի ժամանակագրութիւնը արդարանայ: Արդ, ըսուած է թէ Ներսէս Արշակի երրորդ տարին եպիսկոպոսապետ եղաւ. ըստ այսմ պէտք դնել Արշակի թագաւորութիւնը 350-ին, եւ Ներսէսի հայրապետութիւնը 353-ին. բայց յերրորդ ամի բացատրութիւնը (ԽՈՐ. 205) կ'արդարանար եւս, եթէ Արշակի թագաւորութիւնը 351-ին ալ գրուէր: Այս ժամանակագրութեամբ Արշակ կը սկսի թագաւորել Կոստանդի 14-րդ տարին, եւ կը լրացնէ անոր մնացորդ 10, Յովիանոսի 2, Յովիանոսի 1 տարիները եւ կը դադրի Վաղէսի 5-րդ տարին. իսկ Ներսէս կը սկսի Կոստանդի 17-րդ տարին, եւ կը լրացնէ անոր մնացորդ 7. Յովիանոսի 2. Յովիանոսի 1 տարիները, եւ կը դադրի Վաղէսի 10-րդ տարին, քանի որ Պապ սպաննուած է 11-րդ տարին: Մեր պատմագիրները Պապի մահը Թէոդոսի 20-րդ տարին յետաձգելով (ԽՈՐ. 229), Վաղէսի մնացորդ 4, եւ Թէոդոսի տրուած 20 տարիներով 24 տարիներու յաւելուածական սխալ մը ըրած կ'ըլլան: Թող որ Թէոդոս 16 տարի թագաւորած լինելով, 20-րդ տարի ալ ունեցած չէ:

126. ԳՆԷԼ ԵՒ ՏԻՐԻԹ

Ներսէսի հայրապետական գործունէութեան առաջին տարիները խաղաղութեամբ եւ բարեկարգական աշխատութիւններով անցան: Դրացի պատութեանց, Յունաց եւ Պարսից ալ հաշտ քաղաքականութիւնը նպաստեցին Հայաստանի հանդարտութեան, եւ Ներսէսի բարենորոգչական ջանքերուն: Արշակի եւ Ներսէսի մէջ ալ համաձայնութիւն կը տիրէր, թագաւորական եւ հայրապետական իշխանութիւնները իրարու կ'օժանդակէին, եւ այդ է

Բուզանդին ըսելը թէ Արշակ ի մատաղութան հասակին ըսն աստուածային իմաստութեանն գնացեալ լինէր, եւ թէ ատեն անցնելով այդ ուղղութենէն շեղեցաւ եւ յաւագութեանն ի լիութեան՝ ի շաղաշատութիւն հասաւ (ԲՉՆ. 109): Այդ փոփոխութեան հետեւանքներուն առաջինը եղաւ Գնէլի արկածը, 359-ին, որով վեց տարուան ժամանակամիջոց մը եղած կ'ըլլայ Ներսէսի հայրապետութեան հանդարտ գործունէութեան տեւողութիւնը: Տիրանի թագաւորութեան ժամանակէն Բիւզանդիոն պատանդ յղուած էին, նորա երրորդ զաւակը Տրդատ՝ Գնէլ որդւոյ հետ, եւ իր անդրանիկէն ունեցած թոռը՝ Տիրիթ (ԽՈՐ. 199): Երբոր Տիրան Պարսից կողմը մօտենալու կերպար սկսաւ ցուցնել, եւ կայսրը կասկածեցաւ Տիրանի հաւատարմութեան վրայ, պատանդներէն Տրդատ սպաննուեցաւ: Խորենացին Վաղենտիանոս կայսեր անունը կու տայ (ԽՈՐ. 206), սակայն ժամանակագրութեան համեմատ պէտք է Կոստանդի վերագրել այդ սպանութիւնը, եթէ իրօք վրէժխնդրական գործ մըն էր եղածը. որովհետեւ բոլորովին մտացածին չէր ըլլար ըսել, թէ Տրդատի որեւէ արկածով կամ խօթութեամբ մեռնիլը, վրէժխնդիր սպանութիւն մեկնուեցաւ Հայերուն կողմէ: Այս դիտողութեան կը յորդորուինք տեսնելով մանաւանդ որ միւս պատանդին՝ Տիրիթի, ոչ մի վնաս եղած չէ, եւ Տրդատի որդին Գնէլ, առանձինն պատիւներու արժանացած, հիւպատոսութեան աստիճան եւ առատ ընծաներ ստացած է (ԽՈՐ. 207): Տիրիթ եւ Գնէլ ազատ թողուած են, երբոր Արշակ թագաւորելուն առթիւ հաշտութիւնը ամրացած էր, եւ Արշակի հարսնցուին Ողիմպիադայի հետ երկուքն ալ Հայաստան դարձած են՝ Ներսէս սենեկապետին առաջնորդութեամբ, ինչպէս արդեն ճշդեցինք (§ 117): Հայաստան գալերնէն ետքը, Արշակի եղբորորդիներն ալ պատուաւոր դիրք վայելեցին, բայց Գնէլ իր զգացմամբ ու բնաւորութեամբ աւելի յաջողութիւն գտաւ, եւ իր կուրացած մեծ հօրը առանձինն խնամքն ալ վայելեց, որովհետեւ Տիրան, իր ձախող ընթացքով Տրդատի սպանութեան պատճառ եղած կը կարծէր ինքզինքը, եւ փոխարէնը անոր որդւոյն կ'ուզէր հատուցանել: Չայն իր մօտը առած էր, եւ միասին կը բնակէին: Արագածի վրայ Կուաշ, այժմ Կօշ աւանը, զայն հարստացուցած էր, եւ թագաւորապէս հանդէսներ կատարել տուաւ, երբոր Գնէլ նմուսնացաւ Անդովկ Սիւնիի Փառանձեմ աղջկան հետ, որ բնական եւ բարոյական ձիրքերով Հայ օրիորդներուն մէջ գերազանց համբաւ կը վայելէր: Գնէլ ասպետական վարժերու եւ զինուորական կրթութեանց մէջ ալ մեծ յաջողութիւն ունենալուն, շատ նախարարներ իրենց զաւակները անոր յանձնած էին՝ զինու եւ զարդու դաստիարակութիւն ստանալու համար (ԽՈՐ. 208):

127. ՏԻՐԻԹԻ ՔՍՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Գնէլի առաւելութիւնները եւ ստացած համակրանքը ծանր եկան Տիրիթի, որ ցած բնաւորութեան վիճակեալ անձ մը կը նկարագրուի: Գուցէ գաղտնի ցաւ մըն ալ ունէր իր սրտին մէջ, վասնզի Տիրանի անդրանիկին՝ Արտաշէսի զաւակն ըլլալով, թագաւորութեան հասնելու գաղափարն ալ կը փայփայէր: Սակայն իր այս ներքին զգացումը՝ իր հօրեղբորորդւոյն վրայ բեռցնելով. սկսաւ Արշակի միտքը պղտորել եւ հաւատացնել, թէ Գնէլ կը խորհի զինքն սպաննել, եւ թագաւորութիւնը գրաւել: Ինչ որ Գնէլի առաւելութիւններն էին, Տիրանի գուրգուրանքը, նախարարներուն համակրանքը, ժողովրդական յարգանքը, Բիւզանդիոնէ ստացած աստիճանը, փառաւոր հարսափքը, ընծաներու եւ կալուածներու առաւելութիւնը, ամէնն ալ Տիրիթի բերանը մէկմէկ փաստեր էին իր քսութիւնը հաստատելու: Վարդան Մամիկոնեան, թագաւորին զինակիրը, որ պէտք է երիտասարդ մը եղած ըլլայ, եւ ոչ նոյնինքն Ներսէսի աները, գործիք եղաւ քսութեան, եւ ոյժ տուաւ մտերմաբար Տիրիթի խօսքերուն, մինչեւ իսկ երդմամբ հաստատելով թէ ինքն Գնէլի բերնէն լսած է, թէ իր հօր Տրդատին մահուան վրէժը Արշակէն պիտի լուծէ (ԽՈՐ. 208): Այնչափ ըրին ու խօսեցան, որ վերջապէս Արշակը համոզեցին, եւ սա նոյնինքն իր զինակիրին ձեռօք հրաման յղեց Գնէլի, որ Արարատ գաւառէն ելլէ, նախարարաց զաւակները իրմէ հեռացնէ, եւ երթայ բնակիլ Առբերանի գաւառը, այժմ Բերկրի, Վասպուրականի մէջ, վասնզի, կ'ըսէ, օրէնք է որ թագաւորէն եւ փոխանորդ թագաւորագնէն զատ, ուրիշ իշխաններ Արարատի կեդրոնին մէջ չբնակին: Այս վերջին պարագան Տիրիթի նպաստաւոր պիտի ըլլար, եւ ինքն իբր երիցագոյն՝

Արշակի մօտ պիտի մնար: Գնել կը պարտաւորուի համակերպիլ, որովհետեւ մահու սպառնալիք կար եթէ չհնազանդէր: Բայց Տիրան մեծապէս զայրացաւ, իրեն դէմ անարգանք մը համարելով Արշակի այդ հրամանը. Ուստի պատգամս խիստ յղեաց անոր. իսկ Արշակ կուրացեալ եւ ծերացեալ հօրը յանդիմանութիւններէն ազատելու համար, հրաման ըրաւ անոր սենեկապետներուն գաղտնի կերպով զայն հեղձամահ ընել, եւ իբրեւ յանկարծամահ եղած, նոյնիսկ Կուաշի մէջ թաղել, որով Տիրան թագաւորական գերեզմանի պատիւէն ալ զրկուեցաւ: Հայրասպանութիւնը Արշակի անիրաւ գործերուն դուռը բացաւ: Տիրանի մահը կրնանք դնել շուրջ 358-ին:

128. ԳՆԷԼԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

Գնելը հեռացուած ըլլալ չէր բաւեր Տիրիթին նախանձը յագեցնելու, վասնզի Գնելի ձիրքերը եւ առաւելութիւնները չէին դադրած, եւ դէպ իրեն եղած համակրութիւնը՝ միասին փոխադրած էր Առբերանի եւ Աղիովիտ հեռաւոր գաւառներնայ, որ իրեն սահման նշանակուած էին: Տիրիթ եւ Վարդան առիթ կ'առնէին անտի իրենց չարամտութիւնը յառաջ վարելու, եւ ուրիշ չարախոհ մարդիկ ալ գործակից ընելով (ՄՈՓ. 2. 43), կը յաջողէին Արշակը համոզելու, թէ Գնել միշտ նոյն խորհուրդը կը սնուցանէ, թագաւորը մեռցնել եւ ինքը թագաւորել, եւ թէ Գնելը մէջտեղէն վերցնելէ զատ ուրիշ միջոց չկար վտանգը հեռացնելու: Այս կերպով կը կազմուի Գնելի սպանութեան որոշումը, որ ըստ Խորենացոյ կը գործադրուի Արշակի եւ Գնելի բարեկամաբար որսի ելած ատենը, որուն մէջ նոյնիքն Վարդան, իբր թէ սխալմամբ կան հանդիպմամբ որսին տեղ Գնելը կը զարնէ (ԽՈՐ. 210): Տարբեր է Բուզանդի եւ կենսագիրին յառաջ բերած պատմութիւնը, բայց երկուքին մէջ ալ բարեկամութիւն կեղծելու եւ նենգութեամբ սպաննելու պարագան կը հաստատուի: Նաւասարդի տօնին առթիւ, նորէն նոյն Վարդանը կը յղուի Գնելի, ըսելու թէ Արշակ միտքը փոխած է քո վրայ, եւ չ'ուզեր զտօնս նաւասարդաց առանց քո անցուցանել եւ հաւանեցնելու որ հանդերձ իւրով կնաւն եւ դրամբն զայ թագաւորին մօտ, Գառնի գաւառը, Ծահապիվան աւանը, ուր էր արքունի բանակը: Այնտեղ եկած էր Ներսէս ալ, թագաւորին հետ կատարելու մեծ տօնը, իր տեղի իր գործակից եպիսկոպոսները յղելով Բագաւանի եւ Աշտիշատի աշխարհատօներուն, Խաղը՝ Բագաւան, եւ Աշտիշատ՝ Մուրիկը (ԲԶՆ. 121), կամ աւելի ուղիղ Մարիկը՝ որ է Մարիտիոս: Միւս կողմէն գաղտնի հրահանգ կը տրուէր Երազմակ դահնապետին, որ Գնելը եկած ատեն, դեռ բանակը չմտած, բռնէ ու կապէ եւ գաղտնաբար սպաննէ: Այդպէս ալ ըրաւ Երազմակ. իր զինեալ հետեւորդները Գնելը ձիէն վար առին, եւ ձեռուրները ետին կապելով սպանման տեղը տարին: Փառանձեմ, որ մէկտեղ էր, այլայլմէ եղած, կը վազէ արքունի բանակը, եւ շիտակ եկեղեցին կը մտնէ, ուր Ներսէս առաւօտեան ժամերգութեան ներկայ էր, կը պատմէ եղածը, եւ թախանձելով կը խնդրէ որ թագաւորին իմացնէ եւ իր ամուսինը ազատէ: Ներսէս եկեղեցին եւ ժամերգութիւնը կը թողու, թագաւորին կ'երթայ, բայց սա իբր թէ քունի մէջ սամուրենիով գլուխը քօղարկած անշարժ կը մնայ: Ներսէս ձեռքէն բռնելով կը ցնցէ Արշակը եւ ծանր կերպով կը խօսի, որ Գնելը վտանգէն ազատէ, թէ ոչ Աստուած ալ ի քեզ ոչ խնայեցէ (ԲԶՆ. 122): Արշակ կամաւ թուլանայր եւ զաչսն խնոյր, որպէսզի ատեն վաստկի, իսկ Ներսէս սիրտին եռանդէն երկվար ձայնէր, եւ կ'ուզէր երթալ իբրեւ զաւրիանդակ, զի ինքն հասցէ Գնելայ, եւ ահա նոյն ատեն ներս կը մտնէր Երազմակ ըսելով, թէ կատարեցաք զհրամանս թագաւորին եւ սպանաք զպատանեակն Գնել (ՄՈՓ. 2. 46): Ներսէս այս լսելով կը սկսի սաստիկ կերպով յանդիմանել Արշակը, իր կեղծուպատիր ընթացքին համար, կը հռչակէ թէ նա ինքն է Տիրանի եւ Գնելի սպանիչը, եւ թէ անէծքի ներքեւ ինկած է, եւ թէ Աստուած չարաչար կերպով իրմէ եւ իր մեղսակիցներէն պիտի լուծէ այդ անիրաւութեանց վրէժը: Ասոր վրայ Ներսէս արքունիքը կը թողու եւ Արշակէ կը հեռանայ, եւ այլ ոչ դարձաւ անդրէն յայն բանակ: Արշակ ամօթահար, իբր թէ ծածկել ուզելով ճշմարտութիւնը եւ զինքն անգիտակ ցուցնելով եղելութեան, մեծահանդէս սուգ կը կատարէ, եւ բոլոր տօնի եկողները կը ստիպէ զի դիցեն աշխար կոծոց եւ լացցեն զԳնէ մեծ սեպուհն Արշակունի: Փառանձեմ զհանդերձան պատառեալ. զգէսս արձակեալ ի մէջ աշխարանին կոծէր (ԲԶՆ. 124): Գնելի սպանութեան թուականը ճշդելու փաստ կ'ընծայեն Բուզանդի խօսքերը, թէ վաղիւն հասելոյ առաւօտուն օրն

յուսանայր կիրակէն, եւ յայնմ առուր տօն դիպեցաւ (ԲՁՆ. 121), որ է ըսել թէ այն տարին նաւասարդի մէկին տօնական օրը Կիրակի կը հանդիպէր: Արդ, հայկական շարժական տոմարի հաշուով, նաւասարդի առաջին օրը Կիրակի հանդիպած է 359-ին, համապատասխանելով հռոմէական տոմարին Օգոստոս 29-ին: Այս թուականը ամէն կերպով կը պատասխանէ պատմական պահանջներուն, եւ 350-ին Արշակի թագաւորելէն, եւ 353-ին Ներսէսի կաթողիկոսութենէն սկսելով պատշաճ միջոց մը կը թողու հայրապետական գործունէութեան առաջին մասին, երբ թագաւոր եւ կաթողիկոս հաշտ գործակցութեամբ կ'աշխատէին:

129. ՏԻՐԻԹԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

Արշակ ուղիղ ճամբէ շեղիլը հետեւանք եղած էր Տիրիթի քսութեանց, եւ իրօք ալ թագաւորներ երբեք չեն կրցած իրենց ուղղամտութիւնը պահել, երբոր իրենց իշխանութեան դէմ յարուած դաւաճանութեանց, սուտ թէ ստոյգ տեղեկութեանց դիմաց կը գտնուին: Անգամ մըն ալ որ շիտակ ճամբէն կը շեղին, այլեւս ոճիրներ կարծես շղթայեալ իրարու կը հետեւին: Տիրանի եւ Գնէլի սպանութեանց ետեւէն եկաւ Տիրիթի սպանութիւնը: Սա Գնէլի դէմ յարած դաւաճանութեան մէջ երկրորդական նպատակ մըն ալ ունէր, Փառանձէմը իրեն առնուլ, որուն անհամեմատ գեղեցկութիւնը եւ կիրթ բնաւորութիւնը իր նախանձն էր շարժած: Ուստի երբ Փառանձէմ անմխիթար կ'ողբար, Տիրիթ անոր լուր որկեց, թէ ինքն անոր մխիթարիչը պիտի ըլլայ (ՍՈՓ. Չ. 49), եւ Արշակէ խնդրեց անոր հետ ամուսնանալ (ԲՁՆ. 126): Արշակ, որ Գնէլի յուղակաւորութեան ատեն լաւ դիտած էր Փառանձէմը, եւ անոր գեղեցկութենէն հմայուած, կասկածանօք լսեց Տիրիթի առաջարկը, եւ հետագանելով իմացաւ թէ ինչու քսութեանց դիմած էր Տիրիթ. ուստի անոր դէմ ալ թշնամացաւ: Տիրիթ փախաւ, բայց Արշակ ետեւէն զինուորներ որկեց, որ Բասենի եւ Տայոց սահմանները եղող, այժմեան Սողանլուի անտառներուն մէջ զինքը գտան ու սպաննեցին: Իսկ Փառանձէմ, Արշակի հրամանով արքունիքին մէջ ընդունուեցաւ ի կնութիւն կ'ըսէ կենսագիրը (ՍՈՓ. Չ. 50). թէպէտ դժուարին է բառին օրինաւոր իմաստովը առնել այդ բացատրութիւնը, քանի որ Ողիմպիադայի հետ օրինօք ամուսնացած էր, եւ յայտնապէս Ողիմպիադայի, առաջին կնոջ Արշակայ հանգամանքը կը տրուի (ԽՈՐ. 210): Պատմագիրներէն ոմանք Ողիմպիադայի ամուսնութիւնը ասկէ ետքը եղած կը կարծեն, սակայն մենք արդէն այդ կէտը ճշդեցինք արտաքին պատմիչներէն ալ (§ 118), եւ հնար ալ չէ ենթադրել, թէ այսչափ ետքը Ներսէս կաթողիկոս կրցած ըլլայ Արշակի հարսնցու բերելու չափ ստորնանալ:

130. ՈՂԻՄՊԻԱԴԱՅԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

Ինչպէս ըսինք ոճիրներ շղթայեալ կը շատնան, եւ Արշակ վրէժխնդրութեանց կիրքէն ետքը, տոփական կիրքէ մղեալ, նոր ոճիրներու կը ձեռնարկէր: Այստեղ պէտք է որ անցողակի դիտողութիւն մը ընենք Փառանձէմի նկարագրիին վրայ: Խորենացի կը գրէ, թէ նա կին մըն էր որ գործեաց զանուր եւ զանկարծելի չարիս եւ զսարսափման լսողաց արժանի (ԽՈՐ. 210): Սակայն եթէ պատմական դէպքեր խղճամիտ քննուին, եւ եթէ արտաքնոց վկայութիւններն ալ նկատի առնուին, հարկ կ'ըլլայ տարբեր գաղափար մը կազմել այդ դժբախտ կնոջ վրայ: Փառանձէմ նախընթացին համար վկայուած է, թէ անուանեալ էր գեղեցկութեամբ եւ պարկեշտութեամբ (ԽՈՐ. 119), եւ թէ ոչ գոյր նման նմա կանայս եւ համեստ եւ այրասէր (ՍՈՓ. Չ. 43): Գնէլի հետ ամուսնանալէն ետքը, ապօրինի գործ մը դրուած չկայ իր վրայ, իր ամուսնոյն տարագրութեան եւ սպանութեան ատեն բռնած դիրքը այրասէր լինելը կը ցուցնէ, եւ Տիրիթի հանդէպ ունեցած ընթացքը համեստ լինելը կը հաստատէ. իր մահուան պարագաներն ալ, զորս պիտի պատմենք, արհասիրտ կնոջ մը նկարագիրը կը ցուցնեն, որով կանխակալ կարծիքի մը հետքերը կը տեսնենք իրեն դէմ գրուած խիստ բացատրութեանց մէջ: Միւս կողմէն Ողիմպիադայի ամուսնութեան կանխած լինելը՝ նոյն պատմիչներուն յառաջ բերած դէպքերուն շարքն ու նշանակութիւնը կը փոփոխեն: Ըստ այսմ Փառանձէմի արքունիք ընդունուիլը, բռնութեան հետեւանք եղած է պարզապէս. իսկ իր դժկամութիւնը յայտնապէս վկայուած

է, թէ Փառանձէմ ասեայր զԱրշակ (ՄՈՓ. 2. 50), թէ կինն ի նա ոչ յանգոյց զմիտս իւր, այսինքն թէ Փառանձէմ ինքզինքը Արշակի ջանձնեց, ոչ թէ հարկաւ անոր համար, որ Արշակ թաւ է մարմնով եւ թուխ է գունով (ԲԶՆ. 126), այլ զի Ողիմպիադայի օրինաւոր թագուհիին քով տարփածուի կամ հարճի ստորին դերը կը մնար Փառանձէմի, զոր չէր կրնար նա յանձն առնուլ: Ասկէ յառաջ կու գայ Ողիմպիադան սպաննելու նոր ոճիրը, որպէսզի հնար լինի Փառանձէմը օրինաւոր կին եւ թագուհի հռչակելով, անոր սիրտը գրաւել: Արքունեաց դրան երեցներէն մէկը, անունը Մրջինիկ կամ Մրջմնիկ, Արշամունեաց Գոմկունք, այժմեան Վարդովկի Գոյնուկ գիւղէն, անարժան սուտանուն քահանայ, ոճիրին գործիք կը դառնայ, եւ եկեղեցւոյ մէջ ի կենաց դեղն զմահացուն խառնեալ, կը սպաննէ Ողիմպիադան (ԽՈՐ. 210): Պատմիչներ այդ անուոր ոճիրին հեղինակ կը կարծեն Փառանձէմը, բայց յարմարագոյն է զայն Արշակի վերագրել, որովհետեւ, եթէ Արշակ Ողիմպիադան կը նախադասէր եւ առաւել սիրէր զնա քան զՓառանձէմ (ՄՈՓ. 2. 5), ինչպէս կ'ըսեն, Փառանձէմ կասկածելի դարձած կ'ըլլար եւ նպատակին չէր հասներ, մինչ Արշակ կերպով մը յաջողէր Փառանձէմի դժկամութեան յաղթել, եւ դիւրաւ զայն հնազանդեցնել օրինաւոր թագուհիութեան պայմանին ներքեւ: Այսպէս ալ եղաւ Փառանձէմ չայոց թագուհի հռչակուեցաւ 360-ի ատենները: Բայց նա Պապին մայրը չէր, այլ լոկ մայրադիր մը եղաւ: Պապ այն ատեն հագիւ 7 տարեկան տղայ մը եղած կ'ըլլար, եւ հարագատ մօրը Ողիմպիադայի տեղ դիւրաւ կրնար մօրուն փոխանակել, մանաւանդ եթէ սա ալ մայրաբար խնամէր զայն, ինչ որ դիւրաւ կրնայ սպասուիլ Փառանձէմէն: Պապին եղբայր մըն ալ կը դրուի Տրդատ անունով (ՄՈՓ. 2. 50), որ պատմական դեր մը վարած չէ. եւ պետք չենք զգար ճշդել թէ Ողիմպիադայէ՞ մնացած էր, թէ ոչ Փառանձէմէն եղաւ:

131. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒԻՆ

Ողիմպիադայի սպանութիւնը Արշակի սիրահարական կիրքէն զատ, կրնար քաղաքական նպատակ ալ ունենալ: Արշակ ինչպէս փոփոխած էր իր բարոյական ընթացքը, նոյն կերպով քաղաքականն ալ այլայլած էր: Այն յունասէր քաղաքականութիւնը, որով Արշակ կրցած էր իր թագաւորութիւնը ստանալ, եւ որով վարուած էր իր առաջին տարիները, տակաւ պաղած էր իր սիրտին մէջ: Շապուհի հրապոյրները եւ խոստումները զօրացած էին իր վրայ, եւ քիչ ցքիչ Պարսի՞ց կողմը հակելու սկսած էր: Շուրջ 356-ին, որ է ըսել Յուլիանոսի պատերմագմէն 8 տարի առաջ (ԲԶՆ. 140), Արշակ Պարսկաստան ալ գացած էր Վարդան Մամիկոնեանի խորհրդով, եւ այնտեղ բարեկամութեան երդում ալ ըրած էր անտարանի վրայ, բայց յետոյ Վասակ Մամիկոնեանի գրգռութեամբ յանկարծ հեռացած էր Պարսկաստանէն (ԲԶՆ. 130), եւ Շապուհ նորէն Վարդանի ձեռքով բարեկամական խոստումները կը նորոգէր (ԲԶՆ. 131), եւ Արշակ շատ մը դեղեւելէն ետքը, վերջապէս Պարսից կողմը կը հսկէր եւ անոնց օգնութեան գունդեր ալ կը յղէր Միջագետք՝ 358-ին (ԲԶՆ. 134): Արդ, այս միջոցին շատ յարմար պիտի ըլլար յոյն թագուհիին մէջտեղէն վերցնել, որ սկիզբէն ալ իբրեւ պարտք մը իրեն վրայ գրուած էր Կոստանդ կայսեր կողմէն: Այդ դիտողութիւնը եւս քան զեւս կը հաստատեն թէ Մրջինիկի թելադրիչը Արշակ էր, եւ ոչ թէ Փառանձէմ: Նոյն դիտողութիւնները կը պարզեն եւս Ներսէսի ընթացքը: Անհնարին է ուրանալ Ներսէսի յունասէր քաղաքականութիւնը, որ չէր կրնար երբեք համակերպիլ Արշակի նոր սկսած պարսկասէր քաղաքականութեան, եւ կրակապաշտը նախադասել քրիստոնեային: Հետեւաբար յարաբերութիւնները սկսած էին պաղիլ թագաւորին եւ հայրապետին միջեւ, երբոր վրայ հասան Արշակի կատարել տուած ոճրագործ սպանութիւնները Տիրանի, Գնէլի, Տիրիթի եւ Ողիմպիադայի վրայ: Եթէ Ներսէս Արշակի հետ յարաբերութիւնները խզեց, եւ արքունիքէն ոտքը կտրեց, եւ քաղաքական գործերէ հեռացաւ, Արշակի ոճիրներէն զգուած ըլլալէն զատ, անոր քաղաքական ուղղութեան անհամաձայն ըլլալու պատճառն ալ ունէր: Ասոր հետ մէկտեղ, Ներսէս ինքն ալ կատարելապէս գոհ չէր կրնար ըլլալ Յոյն կայսրներու ընթացքէն, որ բացարձակ եւ համարձակ կերպով անոնց վստահէր, եւ անոնց մօտենալու կէտը պնդէր: Կոստանդի երկդիմի ընթացքը հետզհետէ շեշտուած էր, նա յայտնապէս Արիանոսներու պաշտպանութիւն կ'ընէր եւ ուղղաբառը կը հալածէր,

բան մը որուն Ներսէսը չէր կրնար համակերպիլ, եւ ոչ ալ Կոստանդի ձեռք յանձնել հայկական թագաւորութեան ուղղութիւնը: Կոստանդի մեռնելէն ետքը, 361-ին անոր յաջորդած էր Յովիանոս, որ քայլ մը եւս յառաջանալով հեթանոսական կոնապաշտութիւնը վերակենդանացնելու գաղափարը յղացած եւ քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս եւ իշխանաբար հալածելու սկսած էր: Ինչպէս կարենար Ներսէս Բիւզանդիոյ կայսրութեան հովանաւորութեան վստահիլ: Միւս կողմէն չկրնալով պարսկասեր քաղաքականութեան ալ օժանդակել, խոհեմութիւն սեպեց բոլորովին քաղաքական գործերէ քաշուիլ. թողուլ թագաւորն ու նախարարները որ առանց իրեն գործեն, եւ ինքն ալ մասնակից չըլլայ անկերպարան անցուդարձին, որուն ոչ կրնար համակերպիլ, եւ ոչ ալ բացարձակօրէն հակառակիլ: Բայց երբ Ներսէս քաղաքական յարաբերութիւնները կ'ընդհատէր, իր հովուական պարտաւորութիւնները չէր լքաներ, ընթանայր շրջէր ընդ գաւառս Վասպուրականի եւ հաստատէր զկարգս եկեղեցւոյ (ՄՈՓ. 2. 49). կը տարածէր իր հոգածութիւնը յամենայն գաւառս Հայոց (ԲԶՆ. 115), մերթ ալ հեռանայր ի Վիրս. եւ անդ նորոգէր եկեղեցիս յովս (ՄՈՓ. 2. 49), եւ մերթ ալ հեռանայր յաշխարհէս եւ հասանէր ի քաղաքն Ուրհայ՝ Միջագետքի մէջ (ՄՈՓ. 66), որ ըսել է թէ ամէն կողմեր հովուական այցելութիւններ կու տար: Ներսէսի այդ կեանքը 359-էն Գնէլի սպանութենէն սկսելով, շարունակեց մինչեւ 363, Յովիանոսի մահը:

132. ՆԵՐՍԷՍԻ ՔԱՇՈՒՎԾ ԱՏԵՆԸ

Սակայն կաթողիկոսական իշխանութիւնը Հայոց մէջ պարզապէս եւ բացարձակապէս եկեղեցական չէր: Բոլոր հայրապետները յատուկ դիրք եւ յատուկ ձեռներեցութիւն կը վայելէին պետական գործերու մէջ, թէ իբր Պահլաւունեաց կամ Պարթեւազանց տան նահապետ, թէ թագաւորական տոհմին արեւակից եւ խնամի իշխանագուն, եւ թէ իբր եկեղեցական իշխանութեան պետ, որ հոգեւորական, կրթական, բարեգործական եւ դատական գործերու վրայ գերագոյն ձեռնհասութիւն ունէր: Ինչպէս հեթանոսութեան ժամանակ քրմապետներ անհրաժեշտ բաժին մը ունէր երկրին վարչութեան մէջ, նոյն իրաւունքը կը վայելէին հայրապետներն ալ: Հետեւաբար Ներսէսի բացակայութիւնը զգալի դատարկ մը կը ձգէր արքունեաց, կամ այն ատեն գործածուած բառով, արքունական բանակին մէջ, ինչ որ դժուարին դիրքի մը կը դնէր թագաւորը, եւ պէտք էր դարման մը ճարել: Հարկաւ միանգամ եւ երկիցս դիմումներ եղան Ներսէսի, բայց նա շուտով տեղի տուող բնաւորութիւններէն չէր, եւ չէր ալ կրնար ըլլալ, ցորչափ կացութիւնը չէր պարզուեր: Բուզանդի պատմութեան համեմատ փոխանակ Ներսիսի զՉոնակ ոմն անուն կացուցին գլուխ քրիստոնէութեան (ԲԶՆ. 127), որուն կը ձայնակցի կենսագիրը՝ թէ Արշակ եգիտ զոմն ի դրան քահանայից իւրոց, որում անուն էր Չոնակ, եւ կոչեաց զեպիսկոպոսունս աշխարհին զի ձեռնադրեսցեն զան եպիսկոպոսապետ Հայոց, եւ թէ միայն երեք եպիսկոպոսներու ձեռնադրութեամբ՝ Չոնակ եղաւ կաթողիկոս Հայոց: Երեք ձեռնադրողներն եղան Գէորգ Գառնոյ, Տաճատ Աղձնեաց եւ Միմէոն Անձեւացեաց եպիսկոպոսները, թէպէտ բոլոր մնացեալ եպիսկոպոսներ ոչ հաւանեցան նմա (ՄՈՓ. 2. 66): Իսկ Խորենացին ո՛չ Չոնակը կը յիշէ, եւ ո՛չ Ներսէսի տեղ ուրիշ հայրապետ կը ճանչնայ, այլ միայն կ'ըսէ թէ Ներսէս գնացեալ նստաւ ի սուգ աւուրս բագումս (ԽՈՐ. 210), եւ թէ վերջէն Արշակի աղաչանքով հաւանեալ մեծն Ներսէս եկն ի մէջ նոցա (ԽՈՐ. 216): Արդ, Ներսէս վախճանած չէր, հրաժարած չէր, աթոռը պարապ չէր, որ նոր կաթողիկոս մը ձեռնադրուեր: Միւս կողմէն Բուզանդ, որ ամէն պարագայի մէջ պէտք կը տեսնէ կաթողիկոսները Կեսարիա տանիլ ձեռնադրուելու համար, պիտի չկրնար իբր կաթողիկոս ընդունիլ մէկը, որ Կեսարիա չ'երթար, որ բոլոր հայ եպիսկոպոսներէն չ'ընդունուիր, եւ միայն երեք Հայ եպիսկոպոսներէ ձեռնադրութիւն կը ստանայ: Դարձեալ, տակաւին զօրաւոր էր Հայոց մէջ ժառանգական արժանեաց նախապաշարունը, եւ յայտնի են Լուսաւորչի սերունդէն կաթողիկոս ունենալու հաստատուն կամքը, եւ անոր պակասութեան կամ Լուսաւորչի հոգեւոր գաւակներուն եւ կամ Աղբիանոսեան սերունդին դիմելու սովորութիւնը, որով բացարձակապէս անհնար է ընդունիլ, որ որեւէ սինիքոր երէց մը, ստրուկ ի ստրկաց արքունի (ԲԶՆ. 127) կաթողիկոսութեան կոչուի, եւ ազգն ալ այդ ընտրութեան հանդուրժէ: Վերջապէս Բուզանդի պատմութենէն յայտնի չէ, թէ

քիչ ետքը ի՞նչ կ'ըլլայ այդ Չոնակ կաթողիկոսը, որ ասուլիի մը պէս կ'երեւի եւ առանց հետք թողելու կ'անհետանայ պատմութեան մէջ: Այդ տեսութիւնները բաւական են ապացուցանել թէ Չոնակ անունով կաթողիկոս մը երբեք եղած չէ: Միւս կողմէն արքունեաց կաթողիկոսական գործերը վարող եւ անոր դերը լրացնող մէկը պէտք էր, եւ այս իրաց կարգով Ադրիանոսեան տունին գլխաւոր եպիսկոպոսը պիտի ըլլար, որ սովորաբար իբր եպիսկոպոսական դասուն առաջին, կաթողիկոսին բացակայութեան անոր տեղակալութիւնը կը վարէր (§ 118): Ներկայ աթոռին մէջ ալ պէտք է ճանչնանք միեւնոյն Ադրիանոսեանց կամ Մանազկերտացոց տոհմին գլուխն ու առաջին եպիսկոպոս Ծահակը, որ Փառէնէ ետքը տեղակալութիւն վարած էր, եւ նոյն իրաւամբ Ներսէսի բացակայութեան ալ հայրապետական տեղակալութիւնը կը վարէր, եւ կը դադարէր՝ երբոր Ներսէս պետական գործերու վարչութիւնը կը ստանձնէր: Անունն իսկ մեր կարծիքով միեւնոյնն է, եւ միայն տառերու շփոթ ընթերցմամբ կամ աղաւաղ գրութեամբ ԾԱՀԱԿ եղած է ՉԱՆԱԿ, ինչպէս գրչութեանց նմանութիւնն ալ կը ցուցնէ: Մեր կարծիքին փաստ մը կը մատակարարէ Այրիվանեցին ալ, որ կաթողիկոսաց ցանկին մէջ Ներսէսէն ետքը նստող Ծահակ կաթողիկոսին անունը Չոնակ կը գրէ (ԱՅՐ. 16): Հետեւաբար կրնանք համարձակ ըսել, թէ միեւնոյն Ծահակ Մանազկերտացին է, որ Ներսէսէ առաջ եւ Ներսէսի բացակայութեան, երկու անգամ տեղակալութիւն վարեց, եւ Ներսէսէ ետքը կաթողիկոս ընտրուեցաւ:

133. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒԼՆԵՑԻ

Այստեղ պատշաճ կը սեպենք միջանկեալ կերպով յիշատակել Ստեփանոս Ուլնեցիի նահատակութիւնը, իբր զուտ ազգային յիշատակ մը, թէպէտ հռոմէական սահմաններուն մէջ կատարուած, Յուլիանոսի Պարսից դէմ գացած միջոցին: Ստեփանոս Փոքր Հայոց Կոկիսոն, այժմ Կէօքսու քաղաքը բնակող եռանդուն հայ երիտասարդ մըն էր՝ իբր 25 տարեկան, որ հալածանաց պատճառաւ իր ծնողքն ու մերձաւորները հաւաքելով մերձակայ լեռները կ'ապաստանի: Հայրը Ղասարոս այնտեղ կը վախճանի, եւ մնացեալներուն թաքստի տեղը հովիւի մը ձեռքով կը յայտնուի եւ կը ձերբակալուին ու կը տարուին Կանչի բերդը, Սոկրատէս դատաւորին առջեւ, որ սպառնալիքով եւ տանջանքներով կը փորձէ անոնց հաստատամտութիւնը. բայց ամէնքն ալ անդդուելի մնալով կը նահատակուին: Նախ Բագարատ պատանի տանջանքներու տակ կը մեռնի, յետոյ Ստեփանոսի մայրը Մարիամ եւ եօթը կոյս աղջիկներ առանձինն կը գլխատուին, ինչպէս նաեւ Գրիգորիոս Կոկիսոնցի՝ Սմբատ ու Յովհաննէս զաւակներովը, Ղեւոնդ ծերունին՝ Դաւիթ ու Ստեփան ու Թադէոս զաւակներով, Միմէոն Կեսարացի, Վեղառիոս, Բասիլիոս, Սոմնաս, ուրիշ ծերունի մը չորս զաւակներով, եւ այլեւ ուրիշ անձեր, որոնց մէջ եւ կիներ, եւ ամենէն վերջը Ստեփանոս: Նահատակութեան թուականը ճշդելով. պէտք է նշանակել 362 Օգոստոս 18-ին (ՅԱՅ. 20). իսկ տեղը եղած է Կանչի բերդը, այժմ Չուքուրիսար, Փոնուղի մօտերը, ուր ցարդ կը պատուուի նահատակներուն գերեզմանը, ոչ շատ հեռու Ուլնիա կամ Յուլիոպոլիս քաղաքէն, որ է այժմեան Չէյթունը (ՎՐՔ. Ե. 89):

134. ՆԵՐՍԷՍԻ ԳՈՐԾԻ ԴԱՌՆԱԼԸ

Որչափ ալ մեր նպատակը չէ քաղաքական պատմութեան վերաբերեալ դիպուածները բացատրել, սակայն քաղաքական ու եկեղեցական եղելութեանց ներքին եւ սերտ կապակցութիւնը, եւ եկեղեցական դիպուածներուն ուսումնասիրութիւնը, անհրաժեշտ կ'ընեն գոնէ համառօտակի անոնց վրայ ալ ակնարկ նետել, որպէսզի եղելութեանց ներքին նշանակութիւնը յայտնուի: Այս պատճառով պէտք կը զգանք Ներսէսի իբր չորեքամեայ բացակայութեան միջոցին դէպքերը քաղել: Որովհետեւ Արշակ շարունակեց Ծապուհի խոստումներով ու նենգութիւններով ու սպառնալիքներով անոր կողմը անցնելու ստիպումներ կը կրէր, Կոստանդ կայսր Կեսարիա եկած ատեն, զայն իրեն մօտ կանչեց, եւ հաստատուն բարեկամութեան խոստումներ ստացաւ (ԱՄՄ. 207), իսկ Արշակ նորէն իր երկդիմի ընթացքը շարունակեց, այնպէս որ հռոմայեցի պատմիչը չի վարանիր զայն մշտական եւ հաւատարիմ բարեկամ անուանել (ԱՄՄ. 362): Ըստ այսմ Յուլիանոս ալ

երբոր Պարսից դէմ պատերազմի կը պատրաստուէր, կրցաւ Արշակի ազդարարութիւն դրկել, որպէսզի քաջամարտիկ գունդերով իրեն օգնելու պատրաստուի (ԱՄՄ. 288): Բայց Արշակ յաջողեցաւ կերպ կերպ դարձուածքներով այդ օգնութիւնը չդրկել, եւ զանազան պատճառներով արգիլուած ըլլալը հաւատացնել (ԱՄՄ. 340): Պատերազմը ձախող եղաւ կայսերական բանակին, եւ Յովիանոս ինքն ալ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ, 363 Յունիս 26-ին, եւ անոր տեղ կայսր հռչակուեցաւ Յովիանոս, ուղղափառ քրիստոնէայ մը: Յոյժ ձախող վիճակի մէջ նոր կայսրը ստիպուեցաւ ծանր պայմաններով հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրել, որով Հայկական հինգ նահանգներ, Արզն, Մոկք, Չարեւանդ, Հեր եւ Կորդոք, որք Յայնկոյս-Տիգրիսեան յունական կողմնակալութեան կը պատկանէին, բացարձակապէս Պարսից թողուեցան, ինչպէս նաեւ բոլոր Միջագատքը մինչեւ Մծբին եւ Սինգար (ԱՄՄ. 361), եւ որ աւելին է, կայսրը յանձնառու եղաւ որ ինքն երբեք Արշակի եւ Հայերուն պիտի չօգնէ Պարսիկներուն դէմ (ԱՄՄ. 362): Արշալ յուսախար մնաց իր քաղաքականութեան մէջ, երբոր Յոյները ձեռնթափ ըլլալով, զինքը Պարսից ձեռքը թողուցին, եւ այս անգամ պետք զգաց նորէն Յունաց կողմը մշակել, եւ զանոնք յորդորել որ կերպով մը հովանաւորութիւննին շարունակէն, եւ Պարսիկները ազատ չթողունուզածնին ընելու: Քաղաքականութեան փոփոխուելովը, տեսութիւններ եւ անձնաւորութիւններով, եւ Ներսէսի անձը նորէն իր կարեւորութիւնը ստացաւ: Ինքնին թագաւորն ելանէր ի խնդիր հայրապետին Ներսէսի (ԲԶՆ. 115), կը գտնէր զայն յԱշտիշատ Տարոնոյ (ՄՈՓ. 2. 51), խոստանայր լինել ըստ կամաց նորա (ԽՈՐ. 216), նախարարներն ալ խմբովին նոյն աղաչանքը կը կրկնէին, եպիսկոպոսներն ալ կը թախանձէին, կը պահանջէին իսկ, որ ծանր կացութեան հանդէպ, մի՛ անփոյթ զկորստանէ իւրոյ վիճակին առնիցէ (ԽՈՐ. 216): Ներսէսի համար դժուար չէր այլեւս զիջանիլ. իր տեսութիւնները կը յաղթանակէին, Յունաց կողմը շահելու խնդիր էր, կայսրն ալ ուղղափառ Յովիանոսն էր: Ներսէս փառաւորեալ կերպով դարձաւ արքունիքը, թագաւորին եւ գլխաւոր նախարարներուն հետ ժողով գումարեց, եւ միաձայն հաւանութեամբ որոշուեցաւ յատուկ պատգամաւորութիւն մը դրկել Բիւզանդիոն, նոյնինքն հայրապետին գլխաւորութեամբ, բարեկամական յարաբերութիւններ մշակելու եւ պաշտպանութեան ձեւեր հաստատելու համար: Իբր պատգամաւորութեան անդամներ 6 հոգի յիշուած են (ԲԶՆ. 106), իսկ կենդագիրը 17 հոգի կը յիշէ (ՄՈՓ. 2. 52). բայց թերեւս ասոնք ժողովականներու գլխաւորներն են: Երկուքէն ալ յիշատակուած եւ առաւել հաւանական պատգամաւորներն են, Գարջոյլ Խորխոռունի, Մուշկան Մահառունի, Մեհեւան Անձեւացի եւ Մեհենդակ Ռշտունի: Մեհրուժան Արծրունի արդէն հակառակ կարծիք ունէր եւ Պարսից կողմին յարած էր (ԲԶՆ. 144), նոյնպէս Վահան Մամիկոնեան (ԲԶՆ. 264), որք յետոյ հաւատքնին ալ ուրացան (ԽՈՐ. 222): Այդ պատգամաւորութիւնը, յունապարսիկ դաշնագրութենէն քիչ ետքը կազմուած ըլլալով հարկաւ Յովիանոսի երթալու գիտաւորութեամբ ճամբայ ելաւ, սակայն Յովիանոս միայն եօթն ամիս պաշտօն վարեց, եւ շնչարգելութեան արկածով մեռաւ 364-ին, եւ պատգամաւորութիւնը Վաղէսը գտաւ կայսերական գահին վրայ, որ թէպէտ քրիստոնէայ, բայց Արիանոսաց պաշտպան էր: Անդամ մըն ալ կ'ուզենք յիշեցնել, թէ Չոնակ կաթողիկոս մը ստեղծողներ, անոր նկատմամբ խօսք չունի, երբ Ներսէս, որ իր եկեղեցական պաշտօնէն չէր դադարած, պետական գործերու մասնակցութիւնը կը վերստանձնէ:

135. ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐ

Սոյն պատգամաւորութեան մասին տարբեր կը խօսին մեր երեք պատմագիրները, որոնք սկզբնական աղբիւրներու տեղ կ'անցնին: Բուզանդի գրածին համեմատ, Ներսէս նախ մեծապայծառ փառօք եւ մեծաւ շքով մեծարուեցաւ Վաղէսէ (ԲԶՆ. 81), բայց երբ Վաղէսի տղան բժշկելու հրաւիրուեցաւ, նա ուղղափառ դաւանութիւնը պայման դրաւ եւ 15 օր պայմանաժամ տուաւ (ԲԶՆ. 88), բայց Վաղէս չկամակերպեցաւ եւ տղան մեռաւ: Վաղէս զայրանալով կ'ուզէր Ներսէսը չարամահ առնել, բայց իր աւագանիին միջնորդութեանը վրայ արքորեց զայն ի կղզի մի ի ծովու, զի սովամահ սատակեացէ զնա (ԲԶՆ. 91): Իսկ նախարար պատգամաւորները կաշառակուրծս կաշառաբեկս ընելով ետ

կը դարձնէր, եւ Ներսէսի մասին գիր ամբաստանութեան կը դրկէր Արշակի (ԲԶՆ. 92): Ներսէս ամս ինն կը մնայ արքային մէջ, հրաշքով կը կերակրուի (ԲԶՆ. 96), մինչեւ որ Վաղէսի մահընունէն ետքը ազատելով, Հայաստան կը դառնայ (ԲԶՆ. 112): Իսկ Արշակի համար ալ կ'ըսուի թէ Ներսէսի վրէժը լուծելու համար բանակ կը հանէր, եւ Վասակ Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ զվեց ամ միմեանց զհետ աւերէր Կապադովկիոյ եւ Գաղատիոյ կողմերը (ԲԶՆ. 107): Կենսագիրին համեմատ ալ Վաղէս նախ Ներսէսը մեծարեց եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքէն վեր նստեցուց, բայց իր որդւոյն մահուան առթիւ թշնամացաւ, նախ ուզեց Ներսէսը մեռցնել, բայց աւագանոյն միջնորդութեան վրայ, ուրիշ 72 եկեղեցականներու հետ արքայեց ի կղզի մի յանրնակ եւ հեռաւոր, զի անդէն մեռցի, ուր մնաց Ներսէս ամիսս ինն: Վաղէս պատգամաւոր նախարարները պատուով դարձուց, եւ Ներսէսի համար ամբաստանութիւն գրեց, սակայն Արշակ զայրանալով, Վասակ Մամիկոնեանը կայսրութեան վրայ դրկեց, որ երկիրը քանդեց, եւ հասաւ յեզր ծովուն ի տեղուոջ մի որ կոչի Խուսուպոլիս, կամ Խոխուպոլիս, որ է այժմեան Իւսկիւտարը, Վոսփորի եզերքը: Վաղէս նեղի մտնելով Ադրիանուպոլիս փախաւ, եւ Ներստառիս պատրիարք հաշտութիւն խօսեցաւ, եւ Վասակ յետ ութ ամսոյ Հայաստան դարձաւ: Բայց Ներսէս տակաւին իր արքայական կղզիին մէջ մնաց, մինչեւ որ Վաղէս մեռաւ եւ Թեոդորոս Ներսէսը ազատեց, որ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին ներկայ եղաւ ի վեր քան զամենայն եպիսկոպոսացն եւ զպատրիարքին եւս այժոռ վայելելով, եւ յետոյ Հայաստան դարձաւ (ՄՈՓ. 2. 53-62): Իսկ Խորենացին երկու պատգամաւորութիւններ կը գատէ, մէկը Վաղենտիանոսի օրով, երբ Ողիմպիադան եւ պատանդները բերաւ (ԽՈՐ. 207), եւ միւսը Վաղէսի օրով, երբ Պապ ու նախարարաց զաւակները պատանդ տարաւ Բիւզանդիոն (ԽՈՐ. 216): Բայց Վաղէս Ներսէսը տեսնել իսկ չուզեց, Մակեդոն պատրիարք միջնորդել ուզեց եթէ Ներսէս հոգեմարտութեան վարդապետութեան համաձայնի (ԽՈՐ. 217), բայց Ներսէս մերժեց ու արքայեցաւ եւ այլեւժողութեամբ ի կղզի ինդ ինկաւ, ուր մնաց ամիսս ութ անտառին արմատները եւ ծովին ձուկերը ուտելով: Պապ ու պատանդները Մակեդոնի առաջարկին համաձայնելով ազատուեցան (ԽՈՐ. 218): Ներսէս արքային մէջ մնաց մինչեւ Թեոդոսի թագաւորելը, որ արքայեալները դարձուց, ընդ որս եւ մեծն Ներսէս, եւ զայն պատուեց, մինչեւ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովէն ետքը (ԽՈՐ. 220): Այդ միջոցին Շապուհ շատ վնասներ կը հասցնէր Հայոց, ուստի Ներսէս կը խնդրէ Թեոդոսէ Պապի թագաւորութեան օգնել, եւ այնպէս կը դառնայ Հայաստան (ԽՈՐ. 224):

136. ՆԵՐՍԷՍ ԲԻԲԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄԷՁ

Այդ պատմութիւնները թէպէտ ընդհանուր գիծերու մէջ իրար կը շօշափեն, բայց արտաքին պատմութեան եւ ժամանակագրութեան հետ բնաւ չեն հաշտուիր, եւ իրենց մէջ ալ անկապակից եւ իրար հակասող տարրեր կը պարունակեն: Պատգամաւորութեան յղուիլը, թէպէտ արտաքիններ չեն յիշեր, բայց մերայիններուն համաձայնութեան եւ եղելութեանց պահանջին վրայ պէտք է ընդունիլ: Ներսէսի գլխաւորութեամբ եկող պատգամաւորութեան պարտուպատշաճ մեծարանքը բնական էր, այլ ոչ զայն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքէն բարձրացնելը: Վաղէսի որդւոյն բժշկութեան հրաւիրուիլը, եւ բժշկելուն համար բանտարկուիլը եւ մահուան դատապարտուիլը, եւ իբր շնորհք անբնակ կղզի արքայուիլը ընդունելու համար, պէտք էր Վաղէսը խելակորոյս յիմար մը ենթադրել: Դժուար է թէ Վաղէմ այդչափ վստահութիւն ունենար Ներսէսի աղօթքին, իսկ օտար հայրապետ մը դատապարտելը, եւ իբր չքմեղանք ամբաստանագիր երկելը, քաղաքական յարաբերութեանց տեսակէտէն անհնար եւ անհաւատալի պարագաներ են: Վաղէսի Տրայիանոս որդի մը ունենալը ուրիշ տեղէ ծանօթ չէ: Միայն Գրիգոր Աստուածաբան պատմած է, թէ Վաղէս անձամբ Կեսարիա գնաց Բարսեղ Կեսարացին շահելու, եւ չկրնալով զայն իր կողմը ձգել, հրամայեց զայն արքայել, բայց նոյն գիշեր իր վեց տարեկան Վաղենտիանոս Գաղատոս որդին ծանրապէս հիւանդացաւ: Դոմինիկէ կայսրուհին այդ պարագան աստուածային պատիժ նկատելով Բարսեղին արքայը արգիլելտուաւ: Ամմիջապէս տղան սկսաւ ապաքինիլ, եւ սուրբը վստահեցուց որ կ'ապրի, եթէ ուղղափառութեան մէջ դաստիարակուի: Վաղէս խոստացաւ, տղան

առողջացաւ, սակայն Արիանոսներուն մկրտել տուաւ, տղան նորէն հիւանդացաւ ու մեռաւ, եւ Վաղէս զայրանալով երկրորդ անգամ Բարսեղը արքայութիւն հրաման ուղղեց տալ, բայց անհնար եղաւ հրովարտակը ստորագրել (ՓԵԹ. Ա. 369): Հաւանաբար այդ պատմութիւնն է որ Ներսէսի պատշաճեցուցած են: Ներսէսի 9 տարի ամբողջ Հայաստանէ դուրս գտնուիլը՝ կղզի մը կամ քաղաքի մը մէջ արքայմամբ, ոչ մէկ կերպով կրնայ հաշտուիլ պատմութեան ընթացքին հետ, եւ երկրին այսչափ երկար ատեն առանց հայրապետի մնալը չ'արդարանար, մանաւանդ որ նոր Չոնակ մըն ալ այս պարագային համար ստեղծուած չէ: Վասակ Մամիկոնեանի 6 տարի կայսրութեան գաւառները արշաւանքներ ընելը եւ մինչեւ Վոսիոր հասնիլը, եթէ իրօք եղած ըլլար, հնար չէր որ արտաքին պատմիչներ չիշէին: Արշակի ալ անհնար էր Յունաց դէմ պատերազմներ մղել, երբ միւս կողմէ Պարսիկներէն սաստիկ կը նեղուէր: Թող որ Արշակ 364-էն ետքը 6 տարի եւս թագաւորութիւն չունեցաւ: Մակեդոն պատրիարքն ալ 360-ին այժոռէն զրկուեցաւ եւ 361-ին մեռաւ, որով Ներսէսի համար միջնորդութիւն չէր կրնար ընել: Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին գալով, անկէս գումարուեցաւ 381-ին, իսկ Ներսէս արդէն 373-ին մեռած էր: Թէնդոս ալ, որ 378-ին կայսր հռչակուեցաւ, չի կրնար երբեք Ներսէսի հետ գործ ունեցած ըլլալ: Այդ դիտողութիւններէն ետքը հետեւեալ կերպով հնար է ամփոփել եղելութիւնը: Պատգամաւորութիւնը Կոստանդնուպոլիս եկաւ 364-ին, պատանդ բերելով Պապ արքայորդին եւ նախարարներու գաւակները (ԽՈՐ. 216): Վաղէս պատուաւոր ընդունելութիւն ըրաւ, բայց գործը երկարեց կրօնական խնդիրներ ալ խառնելով, եւ վերջապէս յարաբերութիւնները ի սպառ չիզելու համար, խոստումներով Ներսէսն ու պատգամաւորութիւնը ետ դարձուց, Պապի եւ ուրիշ պատանդներուն համար ալ բնակավայր սահմանելով Նեոկեսարիա, այժմ Նիքիսար քաղաքը (ԱՄՄ. 427): Ներսէս 364-ին Հայաստանէ մեկնելով, 365-ին վերադարձաւ, 9 ամիս բացակայութենէ ետքը:

137. ԽԱԴԻ ԸՆԹ-ԱՅԸԸ

Այս անգամ ալ Ներսէսի բացակայութեան միջոցին պաշտօնական տեղակալութիւնը եւ արքունեաց յարաբերութիւնները, կատարած է հաւանաբար նոյն Ծահակ Մանազկերտացին, որ Ներսէսէն առաջ (§ 115) եւ Ներսէսի ատեն (§ 132) այդ պաշտօնը վարած էր, թեպէտ բնաւ յիշատակուած չենք գտնել: Ընդհակառակն, կը յիշուի Խաղ Կարնեցին, որ Ներսէսի հաւատարիմ գործակատարն էր, եւ որուն Ներսէս չմեկնած եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն էր տուած Բագրեւանդայ եւ Արշակունեաց վիճակներուն վրայ, եւ անոր յանձնարարած էր զամենայն գործ վերակացութեան աշխարհին մինչեւ ցժամանակ իւրոյ դարձին (ԽՈՐ. 218): Ներսէսի քաշուած ատենը, Խաղն ալ միասին գործէ քաշուած էր հարկաւ, իսկ այս անգամ Խաղ գործի վրայ կը մնար, որովհետեւ Ներսէս ալ գործէ քաշուած չէր սեպուէր: Որչափ ալ Խաղի յանձնուած վերակացութեան աշխարհին գործը, բարեգործական եւ կրթական հոգերն էին, վասնզի ամէն կողմ կը պտըտէր կարգել եւ խրատել, ուսուցանել եւ դարմանել զաղքատսն, որպէս էր նմա յանձնարարեալ սրբոյն Ներսէսի (ԲՉՆ. 111), սակայն Խաղ իր նախանձայնութիւնը բարեկարգական գործերու ալ կը տարածէր, եւ համարձակ Արշակը կը յանդիմանէր տեղի ունեցած անկարգութեանց համար, հիմնուելով իբր տեղապահ ստացած իշխանութեան վրայ: Արշակ ջանաց Խաղը լռեցնել, եւ ազահութեամբ կարասուոյն մեքենայիւ խաբել զայն, բայց չօգտուեցաւ (ԲՉՆ. 110): Թերեւս Արշակի համարձակութիւն տուող պարագան այն էր, որ Խաղ էր պճնող առ հանդերձս եւ ձիասէր, որ շատերուն ալ տարօրինակ կ'երեւար Ներսէսի ընթացքին բաղդատութեամբ: Այստեղ ի դէպ է դիտել, թէ Լուսաւորչի ազգատոհմէն եկելեցականներ վանական ու կրօնաւորական տարագով կ'ապրէին, ինչ որ պարտաւորիչ չէր աշխարհիկ կամ ամուսնացած եկեղեցականութեան, որք իբր ազնուականներ, նոյն դասակարգին սովորութեանց համաձայն կրնային ապրիլ: Ահա թէ ինչու Խաղ, բոլոր իր ուղղութեամբ յամենայնի նմանեալ մեծին Ներսէսի, կրնար վայելուչ ճոխութիւններ գործածել: Արշակ կաշառելու ջաջողած ատեն, սկսաւ իրեններով անոր ընթացքը քննադատել եւ փոխանակարանել, իսկ Խաղ առիթը վերցնելու համար ձեւը փոխեց եւ խարագանագգեստ եղեալ իշով շրջէր (ԽՈՐ. 219):

138. ԱՐՇԱԿԱԲԱՆԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Արշակի անունին արատ բերող գործերն մէկն ալ Արշակաւանի եղելութիւնն է: Արշակ մեծամտութիւն ունեցաւ իր անունով քաղաք մը շինել, եւ գեղեցիկ դիրք մը գատեց Կոզովիտ գաւառին մէջ, այսինքն է Մասիսի հարաւ-արեւմտեան ստորոտը որ դէպի Պայագիտ կը նայի: Որչափ ալ ժամանակը ճշդուած չէ, այլ Արշակաւանի հիմնարկութիւնը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ մերձաւորաբար այն միջոցին, որ Ներսէս արքունիքէն հեռացած կը մնար, որով գործին մասնակցութիւն չունեցաւ: Բայց կ'երեւի թէ Արշակի չաստակերտը մէկէն յաջողութիւն չվիճաւ, որ Արշակ զայն շէնցնելու համար, ապաստանի քաղաք հռչակելու ճախող գաղափարը ունեցաւ, որ որ անկեալ անդր բնակեցէ, մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի: Այս բաւական եղաւ որ Արշակաւան յանկարծ բազմամարդանայ, եւ լինի Ժողով մարդկան մեղաւորաց: Ինչչափ եղեռնագործներ կային, աւանդառուք եւ պարտականք եւ ծառայք եւ վնասակարք եւ գողք եւ սպանողք եւ կնահանք, ամէնքն ալ Արշակաւան խուժեցին, եւ նորէն ալ ազատաբար ոճիրներ գործելու դուռ բացուեցաւ: Այդ հրամանը պէտք է դնել յունապարսիկ դաշնագիրէն անմիջապէս ետքը, երբոր Ներսէս պատգամաւորութեան գնաց: Բոլոր աշխարհին հանդարտութիւնը վրդվուեցաւ, ընտանեկան խաղաղութիւն, կենաց ապահովութիւն, եւ ստացութեանց կանոնաւորութիւն չմնաց: Նախարարներ թագաւորին բողոքեցին եւ առաջարկեցին հրամանը ետ առնել, բայց Արշակ իր դատաստակերտին բազմամարդանալէն շլացեալ ոչինչ լուաւ նոցա (ԽՈՐ. 213): Իտադ ալ սկսաւ ձայն բարձրացնել, յանդիմանել եւ բողոքել, մինչեւ իսկ չհաւանեցաւ այնտեղ սեղան ուղղել, այն է Արշակաւանի նոր եկեղեցւոյն մէջ հոգեւոր պաշտօն կատարել (ԲՉՆ. 110): Երբոր Ներսէս Բիւզանդիոնէ դարձաւ այն ալ միջամտեց, որ ապաստանի դրութիւնը վերցնէ, ժողովուած մարդիկը ցրուէ, եւ իրաւունքներու եւ պարտքերու հատուցման հրաման ընէ, եւ կը խոստանար իսկ որ արդարութեամբ շէնցնեն Արշակաւանը: Բայց Արշակ բնաւ ականջ չէր կախեր եւ ծաղր առնէր զբան կայթողիկոսին (ԲՉՆ. 114): Նախարարներ Արշակի անտարբերութեան վրայ զայրացան, եւ իրենցմէ մերձաւորները զինուեցան, դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանայ եւ հարին զնա սրով սուսերի (ԽՈՐ. 213): Ներսէս լսելով վրայ հասաւ կոտորածը արգելել, եւ կոտորուածներուն տղաներն հաւաքել եւ խնամել (ԽՈՐ. 214): Կոտորելոց դիւաները հիւանդութեանց ալ պատճառ եղան, եւ ախտ մը զոր չարակեղն իմն կոչեն. իսկ կէսքն ժանգ անուանեն, երեք օրուան մէջ քաղաքը անմարդացուց, եւ իբր 20,000 (ԲՉՆ. 115) կամ 18,000 երդ. որ է տուն (ՄՈՓ. 2. 65), կորան կոտորածով եւ ժանտախտով, եւ քաղաքը անբնակ դարձաւ: Աւելի ուշ երկրաշարժ մըն ալ վրայ հասաւ (ՄՈՓ. 2. 65) եւ շինութեանց մնացորդները կործանեց եւ այժմ հազիւ թէ աննշան հետքեր կ'երեւին Խարապապազար կոչուած տեղը: Արշակաւանի կործանումը իղէպ է հաշուել 366-ին, բայց անկէ ի վեր անոր չարագուշակ անունը մոռցուած չէ, եւ Հայոց մէջ Սողոմ-Գոմորի համանշանակ իմաստ ստացած է:

139. ԱՐՇԱԿԻ ՎՐԷԺԻՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արշակաւանը աւելի մեծ վնաս մըն ալ պատճառեց երկրին, թագաւորին եւ նախարարներուն մէջ յայտնի թշնամութեանց առիթ ստեղծելոց: Արշակաւանի վրայ գացող նախարարներ, ուղղակի թագաւորին վրայ ալ քալող կը նկատուէին, վասնզի անդ ապարանս արքունի եւս շինած էր Արշակ (ԲՉՆ. 110), որ խոյս ետ ի նոցանէ գկողմամբք Կաւկասու (ԽՈՐ. 213), մինչդեռ Շապուհ առիթէն օգտուելով օգնութիւն դրկած էր ընդդիմադիր նախարարներուն, եւ Արշակի դէմ կռիւր, Հայոց դէմ պատերազմի փոխելով, յարձակած էր մինչեւ Դարանաղեաց Անի ամրոցը, այժմ Կամախ, եւ Արշակունի թագաւորներու ոսկորների իսկ վերցուցած: Նախարարներ ոսկորները ետ առին, բայց որովհետեւ հեթանոս եւ քրիստոնէայ թագաւորներուն ոսկորները խառնուած էին, արժան չդատեցին Վաղարշապատի կայթողիկէին մօտ թաղել, ուր լոկ քրիստոնէաներն էին թաղուած, այլ տարին թաղեցին Արագածի վրայ Աղցք գիւղը (ԽՈՐ. 213), որ մօտ է Կաւաշի: Իսկ Արշակ Վրաստանի եւ բոլոր հիւսիսային գաւառներու գունդերը

միաբանելով, յարձակեցաւ Արշակաւանը աւերող նախարարներուն վրայ, խնդրել զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ, բայց ամենէն աւելի ծանրացաւ Կամսարականներուն վրայ, որովհետեւ Ներսէի Կամսարական հրամանատար եղած էր ընդդիմադիր գունդերուն (ԽՈՐ. 216): Անոր գերդաստանը խաբկանօք իրեն ձգելով ամբողջ կոտորել տուաւ (ԽՈՐ. 218), եւ մարմինները հրամայեց ընկենուլ պծնաղ, կերակուր լինել շնաց, մինչեւ իսկ անոնց ոսկորները հաւաքող եւ թաղող սայլորդներն ալ կախաղան հանել տուաւ (ԽՈՐ. 219): Վրէժխնդրութեան նպատակին մէջ շարունակութիւնն ալ խառնուած էր, զի կ'ուզէր գրաւել անոնց Արտագերս բերդը եւ Երուանդաշատ քաղաքը (ԽՈՐ. 218): Ներսէի Կամսարական Գագաւոն եւ Շաւարշ գաւակներովը Յունաստան կրցաւ փախչիլ, եւ միայն Սպանդարատ խնայուեցաւ, վասնզի Արշակունի կին ունէր (ԽՈՐ. 218), թէպէտ ըստ այլոց մանկիկ մը, փոքրիկ եղած կ'ըսուի (ԲՉՆ. 133), որ պէտք է հօրը հետ ազատուած տղայ մը ըլլայ: Կամսարականներուն վրայ կատարուած անգութ կոտորածին եւ անոնց մարմիններուն անարգանքին ատեն, վրայ հասաւ Խաղ եպիսկոպոս, որ չկրնալով ինքզինքը զսպել, համարձակեցաւ կշտամբել զարքայ բանիւք յանդիմանութեան, իսկ Արշակ անոր դէմ ալ բռնանալով, հրամայեց քարշէլ զնա եւ քարկոծել: Սակայն ներկայ եղող Ապահունի նախարարագուն եղբայրներ՝ կորովի եւ քաջ երիտասարդներ, քարշողներու վրայ կը յարձակին եւ Խաղը կ'ազատեն, որ իրենց բացակայ եղբօր աներն էր (ԽՈՐ. 220):

140. ՊԱՐՄԻՑ ԱՐՇԱԿԱՆ-ՔՆԵՐԸ

Հայերուն Բիւզանդիոնէ օգնութիւն ուղելը, հարկաւ Շապուհի հաճելի չէր ըլլար, եւ Վաղէսի ալ թոյլ ընթացքը զինք կը քաջալերէր համարձակ գործել Հայոց դէմ, առանց Բիւզանդիոնի միջամտութենէն վախնալու. քանի որ Վաղէս թէպէտ Հայերը առերես կը խաբիւրէր, սակայն Յովհանոսի դաշինքը խախտելու միտք չէր ցուցներ: Այս միտքով, նախ զանագան նենգաւոր միջոցներով, ապա մասնաւոր թշնամութիւններով Հայոց քաղաքական կացութիւնը կը ջանար պառակտել, նախարարներէն քանիները հրապոյրներով, եւ ուրիշները սպառնալիքով ու բռնութեամբ իրեն կողմը կը ձգէր, եւ Հայաստանի վրայ արշաւանքներ կը սկսէր (ԱՄՄ. 426): Այդ ջանքերուն մէջ իրեն օգնական եւ խորհրդական ունէր, երկու ուրացեալ Հայ նախարարները՝ Մեիրուժան Արծրունին եւ Վահան Մամիկոնեանը (§ 134), որոնք լատին պատմագիրէն Կիւլակէս եւ Արտաւան են կոչուած (ԱՄՄ. 426), հարկաւ ուրացութենէ ետքը անուննին ալ փոխած ըլլալնուն համար, քանի որ յայտնապէս կը յիշէ թէ Արտաւան առաջ Հայոց բանակին հրամանատարն էր (ԱՄՄ. 426), եւ այս կերպով Վահան Մամիկոնեանը կը մատնանշէ: Նոր կացութիւնը յանկարծ կը յեղափոխէր Հայոց քաղաքականութեան ընթացքը: Արշակ Շապուհի յարձակումներէն զգուած, եւ քիչ մըն ալ Վաղէսի խոստումներէն ոգեւորուած, կը միանար Ներսէի եւ նախարարներուն հետ, որպէսզի համաձայն եւ համերաշխ կերպով դէմ դնեն Պարսիկներուն, եւ անոնց համամիտ սակաւաթիւ Հայ նախարարներուն: Ներսէս ոգեւորիչ էր այդ համաձայնութեան, Վասակ Մամիկոնեան էր հայագունդ բանակին, եւ իրեն օգնական ունէր Անդրովկ Սիւնին՝ Փառանձէմ թագուհիին հայրը (ԲՉՆ. 165). իսկ Արշակ անձամբ եւ իշխանութեամբ կը հովանաւորէր զինուորական ձեռնարկները: Շարք մը պատերազմներ տեղի ունեցան այնուհետեւ. Պարսից եւ Հայոց մէջ, սակայն անհնար է հետեւիլ Բուզանդի պատմածներուն, որ 24 յարձակումներ կը թուէ, զատ զատ Պարսիկ զօրավարներու անունով, եւ իւրաքանչիւրին ձեռքին տակ 40-է մինչեւ 400 բիւր զօրաց բանակներ, եւ ամէնն ալ Հայերէ չարաչար յաղթուած եւ ի սպառ կոտորուած, այնպէս որ եւ ոչ մի ոչ սպրեցուցանէին (ԲՉՆ. 149-162): Այս տեսակ առաւելաբանութիւններն են, որ Բուզանդի պատմութիւնը կեղակարծ կը դարձնեն, եւ նոյն մեղադրանքը դիւրաւ ուրիշ պատմածներուն վրայ կը տարածուի: Եթէ իրօք այդ ըլլար հայապարսիկ պատերազմներուն ելքը, ոչ Պարսկաստան զինուոր մնացած պիտի ըլլար, եւ ոչ ալ Հայ նախարարներ պատերազմներէ պիտի ձանձրանային, Արշակի դէմ ելած պիտի չըլլային, եւ պատերազմելու պիտի չդժկամակէին: Նախարարներուն բերանէն ըսուած է, թէ այս երեսուն ամ է թագաւորին մերոյ Արշակայ, զի ոչ մի ամ մեզ հանգիստ ոչ եղեւ ի պատերազմէ (ԲՉՆ. 165), որ միայն Արշակի վրայ չի

կրնար իմացուիլ, վասնզի Արշակ ոչ իսկ 30 տարի թագաւորութիւն ունեցաւ, եւ ոչ ամէն տարի պատերազմի մէջ եղաւ: Այլ յաւետ պէտք է ըսել, թէ 337-էն, այսինքն քառասնամեայ խաղաղութեան լրանալէն մինչեւ 367, Հայաստան ապահով խաղաղութեան ատեն չունեցաւ:

141. ՇԱՊՈՒՀԻ ՆԵՆԳՈՒԹԻԻՆԸ

Չինուց բախտը կատարելապէս Պարսից յաջող եղած պիտի չըլլայ, եւ ոչ ալ Հայոց նպաստաւոր, որ Հայ նախարարներ պատերազմէ ձեռնաթափ լինել կը խորհին, իսկ Շապուհ ալ հաշտարար միջոցները կը նախադասէ: Ներսէս, ընդհակառակն կ'աշխատի նախարարներուն մէջ ինկած երկպառակութիւնը դարմանել, եւ Բիւզանդիական օգնութեան ակնկալութեամբ, եւ մանաւանդ քրիստոնէական կրօնի պաշտպանութեան յորդորներով կը ջանայ Պարսից դէմ զինուորական դիմադրութիւնը չդադարացնել (ԲՉՆ. 166): Պէտք է յիշել այստեղ, թէ Ներսէսի միտքին վրայ մեծապէս կ'ազդէր այն սուկալի հալածանքը՝ զոր Շապուհ պաշտօնապէս հրատարակած էր քրիստոնէութեան դէմ, եւ որ տարիներէ ի վեր սաստկութեամբ կը շարունակէր, եւ որ մինչեւ երկու հարիւր հազար քրիստոնէից նահատակուելուն պատճառ եղած կ'ըսուի, նոյնիսկ Պարսիկ պատմագիրի մը վկայութեամբ (ՊԵԼ. Բ. 904): Հարկաւ Ներսէս չէր կրնար վստահիլ Շապուհի կողմէ քրիստոնէից խոստացուած բարեկամութեան: Նախարարներ ընդհակառակն յուսահատ խորհուրդի դիմեցին, եւ երբ վերջին անգամ Ալանատգան Պահլաւիկ հզօր գնդաւ յարձակեցաւ, եւ Արշակ խոյս տուեալ կը հեռանար, նախարարներ փութացին ձեռն տուեալ հաւանիլ Պարսիկին առաջարկութեանց, եւ Շապուհին երթալով հպատակութիւն յայտնել, որ խաբէութիւնը լրացնելու համար լաւ ընդունելութիւն կ'ընէր անոնց, եւ մեծաքեալք ի նմանէ դառնային իրենց տեղերը: Արշակ քաջալերուելով այդ պարագայէն, ինքն ալ Պարսիկ գօրավարին հետ բանակցութեան կը մտնէ, եւ կը հաւանի իսկ Տիգրոն երթալ եւ Շապուհի ներկայանալ (ԽՈՐ. 221): Երդմնագանցութեան հետ խառն ճարտար հրապոյրներ, կ'անուանէ լատին պատմագիրը, Շապուհի բռնած ընթացքը (ԱՄՄ. 426): Բուզանդ ալ կը յիշէ, թէ Շապուհ ետ բերել աղ եւ կնքել վարագ նկարագիր մատանեաւ, որ ըստ օրինացն Պարսից, նշան էր հաւատարիմ երդմանց թագաւորութեան: Պարսկաստանէ դարձող նախարարներն ալ Արշակը ստիպեցին, բռնագրօւեցին, շտապեցին, մինչեւ որ Արշակ թէ կամաւ կամաւ, եւ թէ ոչ կամաւ, Վասակ Մամիկոնեան սպարապետն ալ մէկտեղ առնելով Շապուհի ներկայացաւ (ԲՉՆ. 168): Ներսէս իր կասկածոտ դիմադրութիւնը շարունակեց, թէպէտ իր խորհուրդը անարգւեցաւ, սակայն ինքն իր դիրքը պահեց պարագայից հսկելու համար:

142. ԱՐՇԱԿԻ ՄԱՀԸ

Իրաց ելքը իրաւունք տուաւ Ներսէսի, նախատեսած վտանգը կատարուեցաւ, եւ Շապուհ բոլորովին խոստման հակառակ վարուեցաւ: Քիչ մը ատեն ինքզինք յայտնեց, Արշակի գրել տուաւ, որ Փառանձէմ թագուհին ալ Պարսկաստան գայ. նախարարներուն գլխաւորներն ալ իրենց կիներով մէկտեղ նորէն Տիգրոն հրաւիրեց (ԽՈՐ. 222), եւ միւս կողմէն դիւթութեանց դիմեց, Արշակի ներքին մտածումները իմանալու համար: Հայաստանէն իբրեւ բեռինս երկուս հող եւ կահոյր մի ջուր բերել տալով, մոզերուն ձեռքով կախարդական փորձեր կատարեց, եւ համոզուեցաւ թէ Արշակ խորխտ է, եւ եթէ ազատութիւն գտնէ՝ թշնամութիւն պիտի յուզէ: Ուստի հրամայեց զայն երկաթէ շղթայի զարնել եւ Խուժաստանի Անյուշ բերդը նետել, որ Անդմըշ ալ կը կոչուէր (ԲՉՆ. 172). իսկ լատին պատմագիրը Ագարանա կ'անուանէ, եւ միանգամայն կ'ըսէ, թէ Արշակը կուրացուցին ալ, եւ թէ շղթաները արծաթէ էին, որ մեծամեծ անձերու դատապարտութեան առթիւ, իբր պատիւ մը կամ ունայն մխիթարանք մը կը գործածուէր (ԱՄՄ. 426): Անյուշ բերդը վերջնական մոռացութեան տեղ էր, ուր նետուածը գրեթէ անսուղ, կեանքը կը վերջացնէր: Իսկ Վասակ Մամիկոնեանի հետ Շապուհ աւելի խիստ կերպով վարուեցաւ: Անոր ըրած պատերազմները իբր անհաւատարմութեան գործերֆ դատաստանի ենթարկեց, եւ Վասակի խորխտ խօսքերէն աւելի զայրանալով, մորթագերծ

մահուան վճիռ տուաւ, եւ մորթը յարդով լեցնելով Արշակի կսկիծը շառցնելու համար, Անյուշ բերդը դրկեց, որ անոր ցուցնեն (ԲՉՆ. 173): Արշակի վերաբերեալ կէտերը լրացնելու համար աւելցնենք, թէ յայտնի չէ թէ որչափ ատեն ապրեցաւ նա Անյուշի մէջ: Ըստ Խորենացոյ նա կ'ապրէր տակաւին երբոր Հայաստանի վերահաս աւերածները տեղի ունեցան, եւ թէ զայս ամենայն աղէտս թշուառութեանց լուեալ յուսահատեցաւ, եւ անձնասպան եղաւ, առանց ըսելու թէ ինչպէս (ԽՈՐ. 223): Բուզանդ Դրաստամատ մը կը յիշէ, Անգեղատան իշխան, Արշակի հաւատարիմ, անոր հետ Պարսկաստան գացած, յետոյ Պարսից ծառայութեան մտած, եւ Քուշանաց պատերազմին մէջ Շապուհի կեանքը ազատած՝ որ իբրեւ պարգեւ՝ արսոճութիւն կը ստանայ, օր մը Արշակը ուրախացնել, չղթաներէ ազատելով, լուսով, զարդարելով, եւ խորտիկներ եւ գինիներ տանելով, եւ թէ այդ միջոցին Արշակ արբենալով, կերակուրին դանակը սիրտը մխեց ու մեռաւ, եւ Դրաստամատ ինքն ալ անձնասպան եղաւ (ԲՉՆ. 215): Ամմիանոս բանտարկութիւնը յիշելէն անմիջապէս ետքը կ'աւելցնէ, թէ անդէն կտտամահ մեռաւ վրիժառու երկաթով (ԱՄՄ. 426): Իսկ Սոզոմենոս Արշակը հաւատոյ նահատակ կը ճանչնայ, եւ ուրացութեան չհաւանելուն համար կտտամահ սպաննուած կ'ըսէ (ԿԱԼ. Ա. 44): Այս տարբեր պատմութիւններուն մէջէն՝ նախադասութիւն կու տանք վերջիններուն: Մերոնք քաղաքական ճարտարութեանց ու վարչական պահանջմանց մասին գաղափար չունին, եւ անողոր են այն թագաւորներուն հետք որ յամենայնի հայրապետներուն խօսքովը չեն շարժուած, եւ կը սիրեն անոնց գլուխը անիծակուր խօսքեր եւ երկնառաք պատուհասներ թափել: Բայց նոյն միջոցին Պարսկաստանի մէջ տիրող հալածանքը եւ Շապուհի Քրիստոնէից դէմ ստելութիւնը, պատմական ստուգութիւններ են, եւ Շապուհի կողմէ իրենց ձեռքը ինկածներուն՝ ուրացութիւնը իբր փրկութեան միջոց առաջարկելն ալ յայտնի է, ինչպէս օրինակները պիտի յիշենք: Ըստ ամենայնի հաւանական է նոյն առաջարկին Արշակի ալ եղած ըլլալը, որուն խորոխ ու պատուազգաց բնաւորութիւնը յայտնի կ'երեւի, ինչ ալ ըլլան քաղաքական ընթացքին մասին ըսուելիք տեսութիւնները, եւ բնական է որ Արշակի դիմադրած մերժումը՝ Շապուհը գրգռած ըլլայ՝ Անյուշի կտտամահ կեանքին եւ կուրացուելուն եւ վրիժառու երկաթով վախճանին հրամանը տալու: Ժամանակագրութեան կողմէն պէտք է 366-էն 368, երեք տարիներու մէջ հայապարսիկ պատերազմները, 368-ին Արշակի Պարսկաստան երթալն ու բանտարկուիլը, եւ յաջորդ 369 տարին ալ իր եղերական մահը:

143. ՊԱՊԻ ԹԱԳԱԲՈՐԵԼԸ

Արշակի վախճանին պատմութիւնը լրացնելով ետ դառնանք Հայաստանի դէպքերուն: Արշակի եղած հրաւերին խաբէութիւն մը ըլլալը, շուտով հասկցուեցաւ Հայաստանի մէջ, եւ Արշակի բերնով եկած գիրերուն ոչ որ վստահութիւն ունեցաւ: Նախարարներէն մի մասը ընտանիքին հաւաքելով Յունաստան անցան, ուրիշներ Ալանոսգանի գունդերէն մեծ մասին ետ դառնալը տեսնելով քաջալերուեցան, եւ զինուորական պաշտպանութեան պատրաստուեցան: Փառանձեմ թագուհի Տրդատ արքայորդին ալ մէկտեղ առնելով, զանձերով ու պաշարներով Արտագերից բերդը ապաւինեցաւ: Ներսէս հայրապետ եւ Մուշեղ Մամիկոնեան՝ Վասակի որդին՝ նոր սպարապետ, Վաղէս կայսեր դիմեցին, Պարսից դէմ օգնութիւն, քրիստոնէութեան պաշտպանութիւն, եւ նոր թագաւոր ու հովանաւորութիւն խնդրելով: Վաղէս գոհ մնաց, որ Հայերը իրեն կը դիմեն, թագաւորութեան համար յարմար տեսաւ Պապը, Ողիմպիադա յոյն թագուհիէն եղած Արշակի որդին, Տերենտիոս կամ Տերենտիանոս սպարապետի ալ հրաման տուաւ որ զօրաւոր բանակով Հայաստան երթայ, եւ Պապի, կամ լատին պատմիչին համեմատ՝ Պարայի թագաւորութիւնը հաստատէ, պայմանով որ իշխանութիւնը վարէ, առանց արքունական անուն եւ զարդ գործածելու, որպէսզի Յովիանոսի յանձն առած պայմանները զանց ըրած կամ դաշնագիրը եղծած չըսուի (ԱՄՄ. 417): Անգամ մըն ալ հարկ կը սեպենք դիտել այն, որ հնար չէ Պապը Փառանձեմի հարազատ զաւակ ընդունիլ, քանի որ Փառանձեմ Գնէլի սպանութենէն ետքը Արշակի կին եղաւ 359-ին, իսկ Պապ 363-ին պատանդ տարուեցաւ, եւ 369-ին թագաւոր հռչակուեցաւ: Արդ, պատանդ գացած ատեն արդէն ջրթափեաց եւ հուժկու կ'ըսուի, այսինքն է արբունքը

անցուցած, որ 4 տարեկան տղուն չըսուի, եւ հռչակուած ատեն գործի գլուխ անցնելու կարող կը նկատուի, որ 10 տարեկանի չի յարմարիր, եւ անհրաժեշտ կը լինի Պապի ծնունդը մինչեւ 352 տանի, եւ 16 տարին լրացնելէ ետքը թագաւորած ըսել, որով Ողիմպիադայի զաւակ եղած կ'ըլլայ. սակայն Փառանձեմ մօրուէն մայրծաքար սիրուած ու խնամուած: Արշակ աւելի մեծ զաւակներ ունեցած պիտի ըլլայ ըսինք (§ 118), որով Պապին կայսեր կողմէ նախադասուիլն ալ, մօրենական յոյն արիւն ունենալուն նշանը կ'ըլլայ: Պատմութեան վերադառնալով, Տերենտիոս Պապը Նեոկեսարիայէ առնելով Հայաստան մտաւ. Ներսէս եւ մուշեղ, եւ անոնց համախոհ նախարարներ Պապի շուրջը բոլորեցան, եւ պատերազմի ասպարէզ մը բացուեցաւ Հայաստանի մէջ:

144. ԱՐՏԱԳԵՐԻՑ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Շապուհ հագիւ թէ իմացաւ, որ Հայեր Յունաց կը դիմեն, եւ անոնց օգնութեամբ նոր թագաւոր կը նստեցնեն, ահեղ զօրութեամբ նոր արշաւանք մը պատրաստեց Հայոց դէմ: Մեհրուժան-Կիլիկիէսը իրեն Որմիզդուխտ աղջկան հետ ամուսնացնելով, ի նա հաւատաց զաշխարհս (ԽՈՐ. 223), որ է ըսել թէ զայն մարգպան նշանակվեց, իսկ Վահան-Արտաւան ընդհանուր զօրապետի իշխանութեամբ անոր ընկերացաւ: Որմիզդուխտ մըն ալ, Շապուհի քոյր, Վահանի կին տրուած էր (ԲՉՆ. 184), որով երկու ուրացեալներն ալ, թագաւորին փեսայանալով արքայագուն իշխանի աստիճան ստացած էին: Այտուհանդերձ հաւանական չ'երեւիր, որ Շապուհ այսպէս բացարձակ կերպով բոլոր իշխանութիւնները երկու ուրացեալներու վստահացած ըլլայ, եւ ի դէպ կու գայ ըսել, թէ անոնց պաշտօնակից կամ օգնականներ էին Չիկն ու Կարէնը յիշխանաց անտի իւրոց, զորս Բուզանդ կը յիշէ իբր Հայոց վրայ դրկուած գունդերուն հրամանատարներ (ԲՉՆ. 174): Պարսից գլխաւոր նպատակն էր Արտագերից բերդը, զոր լատին պատմիչը Արտագերաց եւ երկնաբերձ ամրոց կը կոչէ, եւ ուր սպառնաւ է Փառանձեմ թագուհին (ԱՄՄ. 426): Պարսիկներ բերդին շուրջը խիստ պաշարում մը թողով, Հայաստանի զանազան կողմերը հրոսակ գունդեր սփռեցին, արել ու ակերել բոլոր գլխաւոր քաղաքները, եւ գերին ու աւարը Պարսկաստան տանելու համար Նախիջեւան հաւաքել (ԲՉՆ. 178): Յանուանէ կը յիշուին Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երուսանդաշատ, Չարեհաւան, Չարիշատ, Վան եւ Նախիջեւան քաղաքները, որ Պարսիկ հրոսակներէն գրաւուեցան, բայց ինչ որ հաւանական չ'երեւիր, այդ քաղաքներէն գերի տարուած Հրեաներուն թիւն է, որ Հայերու հաւասարաչափ հարիւր հազար տնւորի կը հասնի Բուզանդի հաշուով (ԲՉՆ. 177): Այս ալ անոր յատուկ աննշխութեանց եւ դիցարանութեանց կարգը անցընելու է: Տերենտիոս սպարապետ իր Յոյն բանակով, եւ Հայ նախարարներ իրենց գունդերով, Պապ թագաւոր, Ներսէս հայրապետ, եւ Մուշեղ սպարապետ, պարսպ չմնացին այդ միջոցին, որ 14 ամիսներ տեւեց, եւ նոյնչափ ատեն Արտագերից բերդին պաշարուածները կրցան դիմանալ եւ Պարսիկներուն դիմադրել: Դուրսի եղողներն ալ կը յաջողէին ներսիներուն խրախոյս տալ՝ Պապի անունով եւ յունական զօրաւոր օգնութեանց յուսադրութիւններով (ԲՉՆ. 175): Բայց խոստացուած օգնութիւնները չհասան, եւ պաշարուածներ վերջիվերջոյ ոյժերնին սպառած պարտաւորուեցան անձնատուր ըլլալ, Փառանձեմ ալ միասին: Խորենացին կ'ըսէ, թէ ոչ անսացին մնալ համբաւոյն Պապայ, այլ անձնատուրք եղեն ի կամաց եւ ոչ ի բռնութենէ (ԽՈՐ. 223), սակայն այդ ճրի մեղադրանք մըն է, 14 ամիս պաշարման տոկացողներուն դէմ: Բուզանդ կ'ըսէ թէ պաշարուածներ առաջի տիկնոջն Փառանձեմայ ուտէին եւ ըմպէին եւ ուրախ լինէին, անոր համար ի Տեառնէ հասին պատուհասք, եւ վերջին ամսուան մէջ բերդին մէջ եղող 11,000 այրեր եւ 6,000 կիներ, ընդհանուր մահով մեռան, եւ միայն Փառանձեմ մնաց երկու նաժիշտներով, որ պարտաւորեալ անձնատուր եղաւ (ԲՉՆ. 176): Նորէն ձախող տեսութենէ թելադրեալ՝ հակասական եւ իրարու անյարիր եւ անկապակից բացատրութիւններ են, որ իբր պատմական չեն կրնար ընդունուիլ: Ըստ Ամմիանոսի, Պարսիկները, իրենց բոլոր զօրութեամբ եւ գունդերու բազմութեամբ պաշարումը սաստկացուցին, եւ պաշարուածներ զանազան յարձակումներ յաջողութեամբ վանեցին, բայց վերջապէս քիչանալով ու պարտասելով դուռները բացին (ԱՄՄ. 428): Եւ այս, կարծենք, զանազան պատմուածներէն՝ աւելի բնական եւ աւելի

ճշմարտանման ձեւն է: Պաշարեալներուն պաշարին սպառիլն ալ հարկաւ մեծ դեր մը ունեցած է, եւ այս պէտք է ըլլայ Բուզանդի ակնարկածը, թէ վերջին ամսուն մահ անկաւ ի վերայ նոցա (ԲՉՆ. 175), թէպէտ նա կերուխումներ եւ շուայտութիւններ կ'ենթադրէ: Ժամանակագրական հաշուով Արտագերից բերդին պաշարումը 368-ին սկսած լինելով, անկումը պէտք կ'ըլլայ 369 տարույ երկրորդ կէսին սկիզբները դնել:

145. ԿՐԸՆԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ

Չարմանքի արժանի է Հայոց ընդհանուր դիմադրութիւնը, եւ անհնարին աղէտներու տոկալը, հակառակ որ բաւականաչափ զօրութիւն ալ չունէին, եւ Յոյներէ սպասուած օգնութիւններն ալ չէին հասնիր. բայց տակաւին Պարսիկներու յանձնուելու ներքին հակառակութիւն կը զգային: Այդ երեւոյթին իսկական բացատրութիւնը պէտք է տեսնել Շապուհի բռնած ընթացքին մէջ, որ լոկ քաղաքական աշխարհակալութեան նպատակով չէր գործեր, այլ Մագդեգական կրօնքի տարածումն ալ կ'ուզէր ընդարձակել, եւ քրիստոնէից դէմ յայտնապէս հալածանք էր հանած, եւ դիմադրողները կը նահատակէր (§ 141): Չամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել, կ'ըսէ Խորենացին: Եպիսկոպոսները եւ քահանաները ձերբակալել տալով Պարսկաստան կ'աքսորէր, որ կրօնքի պաշտօնեաներ եւ պաշտպաններ պակսին, յունարէն գիրքերը կը ժողվէր ու կ'այրէր, յունարէն խօսիլ եւ յունարէն թարգմանելը կ'արգիլէր, եւ Յոյներու հետ ամէն ծանօթութիւն եւ հաղորդակցութիւն չէր նետեր. ոչ այնչափ քաղաքական պատճառով, որչափ ուզելով խափանել զքրիստոնէութեան ուսումն, որովհետեւ յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգը (ԽՈՒՐ. 224): Բուզանդ ալ կը հաստատէ, թէ նեղէին զբազում մարդիկ՝ զոր ի բուռն արկանէին, թողուլ զաստուածապաշտութիւն եւ ի պաշտօն դառնալ Մագդեգեանց, եւ թէ իբրեւ ոչ մի որ յանձն առնուին ուրանալ ի քրիստոնէութենէն՝ չարամահ սպանանէին զամենեսեան (ԲՉՆ. 183): Ասոր հետեւանքն էր որ զամենայն այր ի չափ հասեալ կոխան արարեալ փղաց, կը հրամայէր զամենայն զկին եւ զմանուկ հանել ընդ ցից սայլից, որով հազարք հազարաց եւ բիւրք բիւրոց ճշմարտապէս հաւատոյ նահատակներ կ'ըլլային (ԲՉՆ. 181): Առանձինն խստութեամբ կը նեղէր Շապուհ զկանայս ազատացն եւ նախարարացն, զորս բերդերու մէջ կը լեցնէր եւ բռնութեանց կ'անթարկէր, որպէսզի ուրացութեան հաւանին եւ իր չար կամքին հնազանդին. մերթընդմերթ ալ մերկացնելով ճամբուն երկու կողմերը շարել կու տար, որ մէջտեղէն անցնելով հաւնածը զատէ: Ասով նպատակ ունէր միանգամայն այդ խաղճերուն այրերն ու ծնողքները եւ եղբայրները ստիպել, որ իրենց կիներուն ազատութեան համար ստիպուին իրեն հպատակիլ (ԲՉՆ. 182): Իսկ երբ կը տեսնէր որ իրեն նպատակին չէր հասներ, այդ խեղճերը պայակներու ձեռքով բերդերուն պարիսպներէն մերկանդամ կախել կու տար, մինչեւ որ մեռնին, եւ մարմինները կը թողուէին թռչուններու կերակուր, մինչեւ որ կմախքներն ալ լուծուին ու թափին (ԽՈՒՐ. 224): Այդ բաները Շապուհ միայն չէր ընէր, այլ եւ իրեններուն հրաման տուած էր, նոյնը ընել ուր որ գտնուին, եւ Մեհրուժան յատկապէս, եւ Վահան ալ, փութաջան էին Շապուհին հանդ լինելու:

146. ՉՈՒԻԹԱ ԵՒ ՀԱՄԱՉԱՍՊՈՒՀԻ

Նահատակներու բազմութեան մէջէն, միայն երկուքին անունը պահած է մեզի պատմութիւնը: Արտաշատցի Չուիթա քահանան, աշակերտ Ներսէսի (ԲՉՆ. 180), այր բարձր եւ անձնեայ (ԲՉՆ. 179), ուսկից պահ մը պատկառելով ազատ թողած էին, կամովին հետեւեցաւ գերութեան, ըսելով թէ ոչ է մարթ հովուի թողուլ զիսչն իւր (ԲՉՆ. 177): Ասոր համար զինքն ամբաստանեցին թէ եկած է, զի խրատեսցէ զնոսա պինդ ունել զօրէնս քրիստոնէութեան (ԽՈՒՐ. 223), ինչ որ իրօք ալ անոր նպատակն էր: Չուիթայի մագին ճերմակ եւ մօրութիւն սեւ ըլլալը, կախարդութիւն մեկնուեցաւ (ԲՉՆ. 179), եւ վերջիվերջոյ Շապուհ հրամայեաց չարչարել զՉուիթայ զի թողցէ զհաւատ քրիստոնէութեան (ԽՈՒՐ. 223), բայց նա անդրդուելի կը մնար, եւ կարկառեալ զպարանոցն վճարէր ի սուսերէն (ԲՉՆ. 181): Միւսն է Համազասպուհի Մամիկոնեան, Վարդանի քոյր եւ Գարեգին Ռշտունիի ամուսին, որ Վանայ բերդին մէջ փակուածներէն

էր: Մեհրուժան հրաման տուաւ բերդակալին զի ներեսցէ զկինն, եթէ ոչ առցէ յանձն զօրէնս Մազդեզանն, բայց Համագասպուհի ամէն չարչարանքներու տոկաց, եւ ուրացութեան չհաւանեցաւ. անոր համար զինքը մերկացուցին իբրեւ իւ մօրէ, եւ արկեալ կապ գոտիցն, զլիսիվայր կախեցին Վանայ քարաժայռին վերելք գտնուող եւ ծովակողմ նայող աշտարակներուն մէկէն: Պատմիչը կը յարէ թէ հետաքրքիրներ սքանչելի կը գտնէին Համագասպուհիի մարմնոյն գեղեցկութիւնն ու սպիտակութիւնը: Մեռնելէն ետքն ալ մարմինը կախուած թողուցին, մինչեւ որ քայքայուեցաւ եւ ոսկորները թափեցան, զորս միառմի հաւաքեց նորա դայեակը (ԲՉՆ. 184), եւ տարաւ թաղել Վանայ մօտ եղող Չորավանքը, որ է այժմեան Մալնապատը, ուր իբր նուիրական կը պահուէին Լուսաւորչի գաւազանն ու գօտին ու մատանին եւ պատարագի սեղանը (ԱԲԾ. 68): Արժան էր ապաքէն որ Չուիթա քահանային եւ Համագասպուհի իշխանուհւոյն եւ Շապուհի հրամանով նահատակուած բիւպաւոր հայ մարտիրոսներուն համար յատուկ տօն կատարուէր, մինչ այժմ միայն առաջինին անունը կը գտնենք յիշատակելոց մէջ Չուստ երէց անունով (ՅԱՍ. Ա. 61):

147. ՓԱՌԱՆՁԵՄԻ ՄԱՀԸ

Հայաստանի մէջ կատարուած եղելութեանց չդարձած, Փառանձէմի մահուան պատմութիւնն ալ կ'ուզենք լրացնել: Չենք գիտեր թէ ինչու մեր պատմիչները անողոր են տարաբախտ թագուհւոյն յիշատակին, որ բնական եւ բարոյական ձիրքերով օժտուած եւ բոլոր հայ կիներուն վրայ գերազանց նկատուելովն հանդերձ, ոչ Գնէլի հետ ամուսնութեան մէջ իբրեւ իշխանուհի, եւ ոչ Արշակի հետ ամուսնութեան ատեն իբրեւ թագուհի, երջանիկ օր մը չկրցաւ վայելել, թէպէտ երբեք ալ ստորին եւ ցած հոգւոյ նշաններ չցուցուց: Խորենացին կ'ըսէ թէ ընդ սայլացից հանեալ սատակեցին (ԽՈՐ. 223): Բուզանդ աւելի մանրամասնօրէն կ'ըսէ, թէ աշխարհաժողով բազմութեան առջեւ եւ հրապարակի մէջտեղ հրապոյրս մեքենայից, այսինքն թակարդ պատրաստելով զայն գետին ձգեցին, եւ ամբոխը վրան արձակեցին ի խառնակութիւն պոռնկութեան անասնական պղծութեանն, եւ կը կնքէ ըսելով. թէ այսպէս սատակեցին գտիկինն զՓառանձէմ (ԲՉՆ. 178): Դժբախտաբար լատին պատմիչը Փառանձէմի գերի իյնալը յիշելէն ետքը (ԱՄՄ. 428), մահուան վրայ բան մէջ չ'ըսեր, որ աւելի լոյս մը ունենայինք, ինչու որ ոչ մի կերպով պիտի չհանդուրժէինք սատակեցին բառով որակել Հայ թագուհւոյ մը սպանութիւնը: Բուզանդ կը կարծէ իբր թէ Շապուհ ուզած ըլլայ թշնամանս առնել ազգին աշխարհին Հայոց (ԲՉՆ. 187), բայց բոլոր երկիրը աւերող եւ աւարող, եւ բոլոր ազգը գերող ու ջարդող Շապուհի պէս մէկու մը աչքին մեծ կշիռ չէր կրնար ունենալ կնոջ մը անպատուութիւնը: Միւս կողմէ նախարարագուն կիներուն վրայ գործածուած բռնութիւնները անձնական հեշտութեանց ծառայեցնելու ստիպումները անհնար էր որ չգործածուէին գեղեցկութեամբը եւ վայելչութեամբը ամենուն գերազանցող թագուհիի մը վրայ, որուն դժուարին պիտի չսեպուէր կամակատար լինել մեծագոր եւ յաղթական թագաւորի մը հանոյից, ու այս կերպով իրեն փառաւոր դիրք մը կազմել. եթէ իրօք այն վասչուէր եւ դիւրանուէր, փառամոլ եւ սպանիչ, պոռնիկ ու բոզակեաց կինն էր, ինչպէս կ'ուզէն ենթադրել: Ընդհակառակն նոյնիսկ այն տարօրինակ տանջանքը, որ ըստ Բուզանդայ գործածուած է Փառանձէմի վրայ, ո՛չ ապաքէն հրապուրանաց անսացած եւ Շապուհի հանոյից խոնարհած չլինելուն՝ վրիժառու հեզնութիւնը կը հաստատէ: Հարկաւ հաւատոյ ուրացութեան կէտն ալ խառնուած էր պատուոյ ուրացութեան առաջարկին, ինչպէս եղած էր ուրիշներուն, եւ մեր կարծեօք Փառանձէմն ալ պէտք է շարադասել այն նախարարներուն կիներուն հետ, որոնց վրայ արդ եւս խօսեցանք. եւ հետեւապէս՝ նահատակեցին ըսել Հայոց տիկին Հայագգի Փառանձէմը, եւ ոչ թէ սատակեցին:

148. ՉԻՐԱԲԻ ԾԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Հաւատոյ պաշտպանութեան կէտն է հարկաւ, որով Ներսէս կը յաջողէր նախարարաց միաբանութիւնը պահպանել, հակառակ ամէն տեսակ նեղութեանց եւ բազմաթիւ տառապանաց: Արտագերից բերդին անկումը եւ Փառանձէմի գերութիւնը մեծ

տպաւորութիւն գործեցին երկու կողմերուն վրայ ալ: Շապուհ տոյն յաղթանակէն իրոխտացած, Հայաստանի գրաւման եւ մագղեգացմանգործը լրացնելու կը ջանար, մինչ Հայեր ու Յոյներ վերջին տագնապին մէջ երկիրն ու հաւատքը պաշտպանելու կ'աշխատէին: Յունաց կողմէն Արինթէ (ԱՄՄ. 428) կամ Ադդէ (ԽՈՐ. 225) կամ Ադէ (ԲՉՆ. 189) կոմս օգնութեան կը հասնէր Տերենտիոս սպարապետի բանակը զօրացնելու, եւ Հայեր մասնաւոր չաջողութիւններով եւ ձմեռուան վրայ գալով. առժամեայ ու կարճատեւ հանդարտութիւնը կը վայելէին 369 տարւոյ վերջերը եւ 370ի սկիզբները: Երբոր ձմեռը անցաւ. Շապուհ իր բանակը ամբողջացնելով Հայաստանի վրայ քալելու կը պատրաստուէր, ուստի Յոյներն ալ, որ այլեւս յայտնապէս Հայոց պաշտպանութեան եւ Պարսից հետ թշնամութիւն սկսած էին, նոր գունդեր ալ յղեցին Հայաստան, Տրայխանոս կոմսի եւ Վատոմար Ալամանի զօրավարութեամբ: Տերենտիոս ստրատելատ եւ Մուշեղ սպարապետ մտածեցին կանխել եւ Պարսիկներուն ճամբան կտրել. ուստի գունդերնին մղեցին մինչեւ Բագրեւանդ, այժմ Ալաշկերտ գաւառը, ըստ լատին պատմիչին Բագաւանդա (Bagavanda) (ԱՄՄ. 462), Բագաւան քաղաքին անունով կամ Բագրեւանդ անունին աղաւաղմամբ: Այնտեղ սպասեցին, Պարսկաստանէ Հայաստան անցնող ռազմագիտական ճամբուն վրայ, եւ պատերազմը խառնուեցաւ Բագաւանի հովիտին միւս ծայրը գտնուող Ջիրաւ, այժմ Տիատին կոչուած ընդարձակ դաշտին մէջ (ԽՈՐ. 225): Պատերազմին նկարագիրը տալ մեր նիւթէն դուրս է, թէպէտ շատ հետաքրքրական պարագաներով կարելոր եւ պատմական ճակատամարտ մը եղած է: Բանակներուն զօրութեան եւ զօրավարներուն ճարտարութեան յարակից եղած է Ներսէսի աղօթքը, որ Նպատի, այժմեան Իւջքիլիսէի վանքին վերելք բարձրացող լեռան գագաթին վրայ՝ զօրավարներուն զէնքերը օրհնելէն ետքը (ԲՉՆ. 199), բազկատարած աղօթքով կ'օժանդակէր հոգեւորապէս, ձեռքերը անխոնարհելի պահելով ի խնդրոածս, հանգոյն նախամարգարէին Մովսէսի (ԽՈՐ. 226) մինչեւ որ լրացաւ նոր Ամաղէկի դէմ յաղթութիւնը: Ասոր կ'ակնարկէ Երզնկացւոյն շարականը մարտակից զինուորական դասու կոչելով հայրապետը (ՇԱՐ. 417): Ներսէսի մօտ կը մնար Նպատի գլուխը՝ Պապ թագաւորն ալ, որուն Տերենտիոս չէր ներած ճակատամարտին խառնուիլ, որպէսզի վտանգի մը չհանդիպի (ԲՉՆ. 197): Ջիրաւի յաղթանակէն ետքը Հայոց եւ Յունաց նիզակակից բանակը՝ նոր յաղթութիւն մըն ալ տարաւ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքին մօտ (ԲՉՆ. 204) եւ այսպէս պահ մը կ'ազատէր Հայաստան Պարսիկներու արշաւանքներէն:

149. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ՈՒ ՎԱՀԱՆ

Խորենացի այդ պատերազմին հետ կը կապէ ուրացեալ Մեհրուժանի մահը, թատերական կերպարան մըն ալ տալով եղելութեան: Կը պատմէ թէ Ջիրաւի օրը Մեհրուժան ձիուն վիրաւորուելը չկրցաւ փախչիլ, եւ Կոզովիտ, այժմ Պայազիտ գաւառի մէջ, շամբին մօտ ձերբակալուեցաւ Սմբատ Բագրատունիէ, որ չուզեց զայն բանակ բերել, կասկածելով Ներսէսի գթութենէն: Այն նոյն տեղը միս խորովողներուն ձեռքէն շամփուր մը իւլեց, ասորաշէկ դարձուց, եւ բոլորելով Մեհրուժանի գլուխը անցուց, ըսելով թէ իբրեւ թագակիր ասպետ, զինքը Հայոց թագաւոր կը պսակէ, եւ այնպէս սատակեցաւ չարն (ԽՈՐ. 227): Իսկ Վահանի մահուան մասին յիշատակութիւն չունի: Բուզանդ Վահանի համար կ'ըսէ, թէ իր իսկ Սամուէլ որդին սպաննեց Վահանը ու անոր Որմիզդուխտ կինը, եւ ինքն ալ Խաղտեաց լեռները փախաւ (ԲՉՆ. 184): Իսկ Մեհրուժանի կեանքը կ'երկարէ իբր 10 տարի եւս, եւ Մանուէլ Մամիկոնեանի եւ Բաբիկ Սիւնիի ձեռօք սպաննուած կ'ըսէ ուրիշ պատերազմի մէջ (ԲՉՆ. 261): Ամմիանոս ընդհակառակն շատ կանուխ սպաննուած գիտէ Կիւլակէսն ու Արտաւանը, զորս արդէն Մեհրուժանի ու Վահանի հետ նոյնացուցինք (§ 140): Նորա պատմութեան համեմատ, այս երկուքը Արտագերից պաշարման ատեն բանակցութեան համար բերող մտան, Փառանձէմը խաբէութեամբ ձեռք ձգելու համար, բայց լսելով թագուհւոյն ողբն ու վիշտը եւ ազգային վտանգին մասին խօսածները, իրենք վաստկուեցան Պարսից կողմը թողուլ եւ Հայոց դատը պաշտպանել: Ուստի բերդէն ելլելէն ետքը հնարքով մը պաշարող Պարսիկները ջարդել տուին, եւ իրենք զացին Պապին հետ միացան, եւ հինգ ամիս ալ անոր հետ յաջողութեամբ

պատերազմեցան Խաղտեաց լեռներուն մէջ: Շապուհ նեղի մտած նենգութեան դիմեց, եւ քսուներու ձեռք այնչափ պղտորեց Պապի միտքը, որ վերջապէս երկուքն ալ սպաննել տալով, գլուխները Շապուհի դրկեց (ԱՄՄ. 426-428): Այսուհանդերձ իղէպ է մտածել, թէ Պապ Շապուհի շատ վրայ իյնալէն կասկածելով, եւ անոնք իրեն մօտ անոր լրտեսները կարծելով, ուզեց սպաննել, եւ գլուխներն ալ Շապուհի դրկեց՝ իբր լռելեայն յանդիմանութիւն: Որն եւ ըլլայ այդ սպանութեան նպատակը, դժուար է բոլորովին ներքին մի պարագայի վրայ արտաքին վկայութիւնը նախադասել, որովհետեւ մեր պատմագիրներուն մէջ Մեհրուժանի եւ Վահանի դարձի եկած ըլլալուն բնաւ նշանը չկայ: Ամմիանոս ալ Կիլիկիէի եւ Արտաւանի սպանութիւնը կրկին անգամ յիշած ատենը, որպէս լուսք վերապահութիւնը կ'աւելցնէ (ԱՄՄ. 497): Նմանօրինակ պարագայ մը ունինք Բուզանդէ պատմուած Հայր Մարդպետի վրայ, որ Փառանձէմի Արտագերից մէջ գտնուած ատեն, եմուտ գաղտ ի ներս ի բերդն եւ թշնամանեաց գտիկինն մեծապէս (ԲՉՆ. 176). եւ այս պատճառով Պապ թագաւոր երկրին խաղաղելէն ետքը Մուշեղ Մամիկոնեանի յանձնեց զայն չարամահ սպաննել: Մուշեղ ալ զայն ձերբակալեց Մշոյ Ոգական բերդը, եւ մերկացնելով ու ոտք եւ ձեռք կապելով, Եփրատի սառոյցին վրայ թողուց մինչեւ որ մեռնի (ԲՉՆ. 195): Դգակ Մարդպետ ալ, որ Հայր Մարդպետի տեղն անցած, եւ Պարսիկ սահմանագլուխին կողմնակալ նշանակուած էր, գաղտնի Շապուհին կողմը շահուած, եւ Պապի դէմ դաւաճանութիւն պատրաստելու սկսած էր, ուստի պատուաւոր կերպով թագաւորին մօտ հրաւիրուեցաւ, եւ այնտեղ պալատին նրբանցքներուն մէջ սպաննուեցաւ (ԲՉՆ. 209): Հայրի եւ Դգակի դէպքերը յիշեցինք, որովհետեւ ոմանք ուզեցին այդ երկուքը նոյնացնել Կիլիկիէի եւ Արտաւանի հետ (ԳԱԹ. Բ. 504), բայց մենք այդ նմանութիւնը նախադասելի չենք տեսներ:

150. ԽԱՂԱԳՂՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԸ

Ներսէսի կեանքին մէջ նոր շրջանը կը բացուի Ձիրաւի պատերազմէն ետքը, վասնզի յայնմիտեւ խաղաղեցաւ երկիրն ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ (ԽՈՐ. 227): Մուշեղ սպարապետի համար կը պատմուի, թէ իբր յաղթական Հայաստանի զանազան կողմերը պտըտեցաւ, որպէս զի բերդերու եւ քաղաքներու մէջ մնացած Պարսիկները ցրուէ ու վռնտէ եւ երկիրը ազատէ, միանգամայն սահմանագլուխներու պաշտպանութիւնը կարգադրեց, նոր վտանգներու տեղի չտալու համար (ԲՉՆ. 192): Կը յիշուի նաեւ, թէ իր հօր Վասակին մորթազերծ սպանութեան եւ այնչափ բիրաւոր Հայերու խուժողով կոտորածին վրէժը լուծելու համար, ձեռք ինկած գլխաւոր Պարսիկներէն ոմանց վրայ նմանօրինակ խստութիւններ ալ կը կատարէր, մորթելու եւ մորթազերծ ընելու ու այրելու հրամաններ տալով (ԲՉՆ. 192-193): Ասոնք սիրտը այրած մարդու մը բուռն կիրքերու հետեւանքներն էին, բայց Մուշեղ մեծանձնութեան գործեր ալ ընելէ հետո չէր, ինչպէս Շապուհի կանանոցէն ձեռք ինկած կիները, ողջս եւ անարատս Շապուհին դարձնելը (ԲՉՆ. 194): Ներսէս որ Բիւզանդիոնի պատգամաւորութենէն դառնալէն ի վեր քաղաքական եւ պատերազմական շփոթութիւններէն շունչ առած չէր, սկսաւ բարեկարգութեան հոգերով զբաղելու, եւ նորէն ձեռք զարկաւ իր հայրապետական առաջին շրջանին աշխատութեանց: Մէկ կողմէն կը ջանար անբաժնեղ նորոգել եւ կործանուածները կանգնել, եկեղեցականաց դասակարգութիւնները կանոնաւորել, բարեգործական հաստատութիւնները կարգաւորել, խրատներ եւ յորդորներ առատացնել, եւ գրեթէ առաջին ժամանակները վերակենդանացնել (ԲՉՆ. 192): Միւս կողմէն հոգ կը տանէր, որ թագաւորին ու նախարարներուն մէջ համաձայնութիւն եւ համերաշխութիւն հաստատուի, թագաւորը հայրաբար խնամքով առ նախարարսն վարուի, եւ նախարարներն յանձն առնուն ծառայել միամտութեամբ, եւ մի՛ եւս յաւելցնեն վտարանջել, որպէսզի նորէն երկպառակութեամբ երկրին վնասակար չըլլան (ԽՈՐ. 227): Այս կերպով Ներսէսի կեանքին վերջին շրջանը առաջին շրջանին վերյիշումը սկսաւ ըլլալ:

151. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒՆ ԹՈՒՂԹԸ

Անդողակի յառաջ բերենք այստեղ արտաքիններէն պահուած յիշատակ մը: Բարսեղ Կեսարացոյն գոծերուն մէջ կայ, 92 թուով նշանակուած թուղթ մը, Իտալիոյ եւ Գաղղիոյ եպիսկոպոսներուն, որպէսզի Արիանոսաց զօրանալուն դէմ աշխատին եւ Արեւելքի եպիսկոպոսներուն օգնեն: Այդ թուղթին գրողներն են 32 եպիսկոպոսներ, որոնց անունները միայն կան առանց իրենց վիճակներուն յիշատակութեան. բայց կ'ենթադրուի թէ ժամանակին նշանաւորագոյն եպիսկոպոսներն են: Այսպէս առաջին յիշուած Մելիտոս եւ Եւսեբիոս եւ Բասիլիոս անունները կը նոյնացուին Անտիոքայ եւ Սամոսատայ եւ Կեսարիոյ հայրապետներուն հետ, անոնցմէ ետքը յիշուած են Գրիգոր եւ Անթիմոս եւ Եւստաթէոս, որք կը նոյնացուին Նագիանգոս եւ Թիանիոյ եւ Սեբաստիոյ եպիսկոպոսաց հետ, նոյնպէս ալ 29-րդ յիշուած Ներսէս անունը շատեր կը նոյնացնեն Նդերսէս հայրապետին հետ (ԿԷՐ. Բ. 1168): Նամակին մէջ ըսուած չէ թէ ժողովական գործ է, բայց 372-ին Կեսարիոյ մէջ գաւառական ժողով մը եղած է Յունիս ամսոյն (ՊԷԼ. Ա. 459), եւ Բարսեղ ալ 370-ին յաջորդած է Եւսեբիոսի, եւ 372 թուականը կը վերագրուի սովորաբար վերոհիշեալ նամակին: Հայաստան այս միջոցին պատերազմներէ գերծ էր, եւ Ներսէսի անհնար չէր հաւատոյ խնդիրի համար Կեսարիա երթալ: Միայն թէ այսպիսի ուղեւորութեան մը յիշատակը բնաւ չկայ մեր պատմագիրներուն մէջ, եւ այս լռութիւնը եւ Ներսէսի անունին շատ վերջ թողոյած լինելը, կը թելադրեն կարծել, թէ յիշուած Ներսէսը՝ Հայոց հայրապետը չէ, այլ ուրիշ համանուն մը Փոքր Հայոց վիճակներէն: Իսկ եթէ Ներսէս անունը անսովոր երեւի Փոքր Հայոց եպիսկոպոսներուն մէջ, մարթ է ըսել թէ յիշեալ նամակը ժողովով գրուած չէ, այլ հետզհետէ ստորագրուած է ձայնակցող եպիսկոպոսներէ: Մանաւանդ որ անուններուն մէջ կը գտնուին նաեւ Խոսրով եւ Մարիս անուններն ալ, որ բուն արեւելեան են, ինչպէս նաեւ Աբրահամ եւ Իսահակ անուններ, որք աւելի Արեւելքի մէջ գործածական են: Անուններուն կարգը գննելով ալ կը տեսնենք որ երիցութեան կամ նուիրապետութեան կարգ պահուած չէ, որ Ներսէսի անունին վերջերը մնալը խնդրոյ նիւթ ըլլայ: Ամէն առթի մէջ քանի որ ստորագրողներուն վիճակները յիշուած չեն, դժուար կը լինի այդ մասին ստոյգ եւ սպահով տեսութիւն մը կազմել: Բայց նախադասելի կ'երեւի կարծել, թէ առանց ժողովական գումարման նպատակին ձայնակցող գլխաւոր աթոռներու անունին խմբագրուած թուղթ մըն է:

152. ՊԱՊԻ ԸՆԹԱՅԸԸ

Պատմական եղելութեանց շարայարութեան դառնալով, աչքի զարնելու կէտ մըն է Պապ թագաւորին ընթացքը: Արշակի թագաւորելը 351-ին տեղի ունեցած, եւ Պապն ալ անոր թագաւորելէն ետքը ծնած լինելով, 368-ին թագաւորած, ատեն 16 տարեկանէ վեր եղած չի կրնար ըլլալ, որ անփորձ եւ անչափահաս երիտասարդութեան տարիքը եւ զգացումները կը հաստատէ: Կրթութեան կողմանէ ալ մեծ խնամք չկրցաւ ունենալ, ոչ միայն իր մանկութեան ատեն Արշակի արքունիքին մէջ տիրող անկարգութեանց համար, այլեւ հազիւ 12 տարեկան պատանդ տարուած, եւ Նեոկեսարիոյ մէջ բիւզանդիական պալատականներու ձեռք մնացած ըլլալով, եւ ամէն պատանեկան թերութեանց ազատ ասպարէզ գտնելով: Այսուհանդերձ բոլորովին արտասովոր պարագայից մէջ իշխանութեան եանցնելով, եւ յանկարծ ահաւոր վտանգներու ներքեւ գտնուելով, պահ մը չփոթեցաւ եւ սարսափեցաւ եւ պարտաւորուեցաւ գլուխ գտնուողներուն, Ներսէս հայրապետին, Մաշտոց սպարաւետին եւ Տերենտիոս ստրատելատին ձեռքին ներքեւ մնալ, անոնց ըսածին համեմատ վարուիլ եւ կանոնաւոր ընթացք ցուցնել: Երկրին խաղաղելէն ետքն ալ դարձեալ յիշեալներուն խրատով, արդարութեան գործերու ձեռնարկեց, նախարարացն դարձոյց զգրկանս, եւ յոյժ անընչասիրաբար ցուցանել զիւր ախորժակն, որով կրցաւ աւելի աղէկ յուսադրութիւններ ազդել իր վրայ: Այլ շուտով երեւան ելան երիտասարդի ասանձ կիրքերը: Ամօթալի ախտիւ զագրագործ էր, կը գրէ Խորենացի (ԽՈՐ. 228), եւ Բուզանդ ալ արուագիտութեան, իգացութեան եւ անասնամոլութեան ախտերը կը յիշէ (ԲՉՆ. 220), որք խենէչ եւ ցոփակեաց երիտասարդի մը նկարագիրը կը յայտնեն, իսկ բռնութեանց, անիրաւութեանց, սպանութեանց, եւ

կեղեքմանց յիշատակութիւն չկայ մեր պատմագիրներուն մէջ: Թէպէտ լատին պատմագիրը կը յիշէ թէ Տերենտիոս Վաղէսի գրելով, Պապը կամ Պարսն կ'ամբաստանէր իբր մեծամիտ խորհուրդներով հպարտացած, եւ հպատակներու հանդէպ անագորոյն մէկ մը, սակայն նոզնիքն կը դիտէ միանգամայն, թէ Տերենտիոս քսութիւններ հնարելու խիստ վարպետ մէկն էր (ԱՄՍ. 497): Պապին նորածին տղայ եղած ատեն Փառանձեմի կողմէ դեւերու ձօնուած ըլլալը, դեւերուն ալ անոր վրայ տիրապետեալք, օճերու կերպարանով զայն շրջապատելը, եւ ծոցին մէջ եւ ուսերուն վրայ օճակերպ դեւերուն վիտալը, զորս Բուզանդ կը պատմէ (ԲԶՆ. 221), այնպիսի առասպելներ են, որ նկատի առնուելու իսկ արժանի չեն: Ամէն առթի մէջ հնար չէր որ Ներսէս անտարբեր մնար երիտասարդ թագաւորին անվայել ընթացքին հանդէպ, ուստի իրատներ եւ յորդորներ սպառելէն ետքը կշտամբեալ յանդիմանէր, եւ մինչեւ իսկ եկեղեցական միջոցներու կը ձեռնարկէր, արգիլելով անոր զսեամս եկեղեցւոյն կոխել, եւ ոչ մտանել նմա ի ներքս (ԲԶՆ. 220): Ասկէ յառաջ եկած պաղոյթիւնը հետզհետէ անեցեւ, Պապ ընդ ակամբ հայէր, խորհելով չարիս հասցնել Ներսէսի (ԽՈՐ. 228), մինչեւ իսկ կասկած ծագեցաւ թէ յիսացեալ էր ընդ նմա, եւ խնդրէր սպանանել զնա, սակայն չէր համարձակեր, վասնզի Ներսէս ամենուն կողմէ յարդ կը վայելէր եւ սիրէին զնա առհասարակ մեծամեծք եւ փոքունք, պատուականք եւ անարգք, ազատք եւ շինականք միանեամայն, մինչեւ իսկ Պապ կը վախնար որ իւր զօրքն սպանանէին զնա, եթէ Ներսէսի կեանքին դաւաճանէր (ԲԶՆ. 221):

153. ՆԵՐՍԷՍԻ ՄԱՀԸ

Պատմութեան կարգը կը հասցնէ մեզ Ներսէսի մահուան վրայ խօսելու, եւ որովհետեւ մեր պատմիչներուն ըսածը դիտողութեանց կարօտ կը գտնենք, նախապէս անոնց գրածները քաղենք: Խորենացին իր սովորական ոճով երկու խօսքով կը վերջացնէ մահուան պատմութիւնը, թէ Պապ դեղ մոսհու գաղտնի արքուցեալ սրբոյն Ներսիսի ելոյծ ի կենցաղոյս (ԽՈՐ. 228): Բուզանդ ընդարձակ պարագաներով կը ճոխացնէ պատմութիւնը: Պապ կեղծաւորելով իբրեւ այն եթէ յուղղութիւն ինչ եկեալ է, Ներսէսը հացկերոյթի կը հրաւիրէ, Եկեղեաց գաւառի Իսաի արքունի աւանին մէջ, որուն աւերակները դեռ կ'երեւին Ռուսերայի կոչուած տեղը: Ներսէսը թագաւորական գահը կը նստեցնէ, եւ յոտն կացեալ հոլանեալ իր ձեռքով կը մատուցանէ գինիի բաժակը, որուն թոյն խառնած էր: Ներսէս կ'իմանայ թէ բաժակը թունակից է, եղելութիւնը թագաւորին երեսին կու տայ, բայց կը խմէ: Սեղանէն վերջը իր օթեւանը կ'երթայ, Մուշեղ սպարապետ, Հայր Մարդպետ եւ մեծամեծ նախարարներ մէկտեղ կ'երթան: Հոն Ներսէս կուրծքը բանալով սիրտին վրայ կրկնակի չափ կապուտցած տեղը կը ցուցնէ: Մեծամեծներ իրեն թիրակէս եւ անդեղեայս կը մատուցանեն, բայց Ներսէս չ'ուզեր առնել որ մեռնի, եւ ներկաներուն իրատներ կը խօսի: Անկէ ետքը երկու ժամ գունտ գունտ արիւն կը փսխէ, վերջէն աղօթք մը կ'ընէ եւ հոգին կ'աւանդէ: Փաւստոս եպիսկոպոս, Տրդատ եկեղեցական, Մուշեղ սպարապետ, Հայր Մարդպետ եւ ամենայն ազատագունդ բանակն արքունի՝ մարմինը Իսաիէ Թիլ աւանը կը տանին, Պապն ալ կը հետեւի եւ իր ձեռօք կը պատէ եւ կը թաղէ ի չքմեղս լինելով, իբրեւ թէ իւր չիցէ գործեալ զայն (ԲԶՆ. 222): Կենսագիրը աւելի եւս կ'ընդարձակէ նոյն պատմութիւնը, Ներսէսի բերանը ընդարձակ խօսակցութիւններ դնելով: Թու նաւորուած Ներսէսի մօտ եղողներուն վրայ կ'աւելցնէ Բակուր Վրաց, Բագարատ Բագրատունեաց, Հայկակ Հայկագնի, եւ Համամ Մելիտինոյ իշխանները, եւ Մաշթոց-Մեսրոպ վարդապետը: Շատ երկար եւ գուշակական ստենաբանութիւն մը յառաջ կը բերէ իբրեւ հոգեւարք Ներսէսի խօսուած, ուր տեսիլքի ձեռով կը պատմուին Արեւելքի եւ Արեւմուտքի սպագայ դիպուածներ, Իսաչակիրներու ժամանակին պատկանող եղելութիւններ վերջին դարերու բառերով, Նեռին գալուստը, աշխարհի վերջը, եւ յետին դատաստանը (ՄՈՓ. 2. 89-104): Ներսէս առանձինն եւ յատկապէս կ'օրհնէ Մամիկոնեանց տունը, անկէ եկեղեցի կ'իջնէ, քահանայաթաղի ողջոյնները եւ հրաժարիմները եւ հանգստեան կտորները կ'արտասանէ, քահանայապետական աթոռը կը բայմի, այնտեղ ալ երկար մաղթանք մը կը խօսի (ՄՈՓ. 2. 108-112), եւ հոգին կ'աւանդէ հանդարտութեամբ, այնպէս որ եկեղեցիին մէջ եղող

ժողովուրդը նախ չ'իմանար, եւ երբ անոր լռելէն կը պթափի, ողբեր կը բարձրացնէ եւ վերջապէս թագաւոր եւ նախարարք կը թաղեն մարմինը Թիլ աւանի մէջ, ուր քառասուն օր լուսեղէն սիւն մը կը տեսնուի տապանին վրայ (ՍՈՓ. Չ. 115): Միւսնոյն պատմութիւնը աւելի ամփոփ կերպով յառաջ բերուած է ուրիշ կենսագիրէ մըն ալ (ՍՈՓ. Է. 20-25):

154. ՄԱՀՈՒՄՆ ՊԱՏՃԱՌԸ

Այս պատմութեան մէջ շատ մը իրարու անյարիր պարագաներ կը տեսնուին: Նախ որ բռնութիւնք եւ սպանութիւնք օտար էին Պապի բնաւորութենէն, եւ արդէն ալ վատասերած եւ կնամարդի եւ խենէշ անձերու բնական չեն այսպիսի խժոժութիւնք, եւ ինչ որ ուրիշի վրայ չէր ըրած, հայրապետի վրայ ընելու համարձակութիւն չէր ունենար: Պապ քանի տարիներէ ի վեր վարժուած էր Ներսէսէ հեռու ապրիլ, ու անոր քօսքերը անարգել. Ներսէսի ըլլալը կամ չըլլալը իրեն համար անտարբեր պէտք էր ըլլար: Ասոնցմէ աւելի դիտելու արժանի է, որ եթէ Ներսէս բաժակին թունալից ըլլալը իմացաւ ու նորէն խմեց, եւ եթէ թոյնը թափելու համար տրուած դեղերը մերժեց ու չառաւ, ոչ թէ Պապը մարդասպան, այլ յաւէտ Ներսէսը անձնասպան պէտք կ'ըլլար ըսել: Պարին շուրջը գտնուող աւագանին ալ եւ Ներսէսի հաւատարիմ աշակերտներն ալ, ինչպէ՛ս կ'ըլլայ որ բաժակին թունաւոր ըլլալը կը լռեն եւ խմելը չեն արգիլեր, եւ խաղաղ հոգուով թունաւորուած հայրապետը իրեն օթեւանը կը տանին եւ ժամերով անոր քարոզներն ու աղօթքները կը լսեն, եւ մահը արգիլելու բոյժ չեն ցուցներ: Ասոնք այնպիսի դիտողութիւններ են, որ թունաւորման պատմական ստուգութիւնը կը ջնջեն: Մեր կարծիքով շատ աւելի ուղիղ կերպով կը մեկնուին յիշուած պարագաները, եթէ ըսենք թէ Ներսէս սիրտի կամ թոքերու անբուժելի ախտով հիւանդ էր, ինչ որ իր գործերու ոճէն եւ թափէն ալ կը մակաբերուի: Իտալի հացկերոյթը իր յոգնութիւններով, եւ թերեւս յուզումներով ալ պատճառ եղաւ վերջնական թափի, կամ ինչպէս կ'ըսեն նուպայի մը, եւ յանկարծակի տագնապը թունաւորման վերագրուեցաւ, ինչպէս մեր օրերն իսկ այդ կասկածը կը ծագի ամէն անակնկալ դիպածի մը առթիւ: Ներսէս գիտցաւ զայն, եւ իր վերահաս մահը գուշակեց, անպատակ եւ աննշանակ դարմանները մերժեց, վասնզի անտեղի եւ անօգուտ ըլլալնին գիտէր, կուրծքին վրայի կապոյտ բիծն ալ, արիւն փսխելուն պարագան ալ, ախտի նշաններ էին, եւ ոչ թէ թոյնի: Կրնանք ապաքէն չարագուշակ համարիլ Իտալի հացկերոյթը, այլ ոչ դաւանան, որով ոչ Պապը մարդասպան ըսել պէտք կ'ունենանք, եւ ոչ Ներսէսը անձնասպան կարծել անխորհուրդ պատմութիւններով:

155. ՄԱՀՈՒՄՆԷ ԵՏՔԸ

Մահուան թուականը պէտք է անկասկած դնել 373-ին, որովհետեւ 374-ին տեղի ունեցաւ Պապին սպանութիւնը, շատ մը եղելութիւններէ ետքը, իսկ իբր ամսաթիւ նշանակուած է հրոտից ամիսը եւ Հինգշաբթի օր (ՍՈՓ. Չ. 112), եւ շարժական տոմարի Հինգշաբթի կը հանդիպին հրոտից 5, 12, 19, 26 օրերը: Աւգերեան ճառքնտիրէ մը առնելով հրոտից 5-ին կը դնէ Ներսէսի մահը (ՎՐՔ. Գ. 393), եւ այս յարմարութիւնը իբր ստուգութիւն կ'ընդունինք նշանակեալ թուականին, որ 373-ին կը համապատասխանէ Յուլիս 25-ին: Հետեւաբար պէտք չենք զգար փնտռել թէ ինչո՞ւ ուրիշ մը նաւասարդի 30 է յիշած, եւ ինչո՞ւ հին ճաշոցը տրէի 11-ին է նշանակած տօնը: Ներսէսի մարմինը արքունական շքեղութեամբ, եւ թագաւորին եւ նախարարաց բազմութեան եւ եկեղեցական դասակարգութեանց ընկերակցութեամբ թաղուեցաւ Թիլ աւանը, Արիստակէսի գերեզմանին մօտ, ուր կանուխէն թաղուած էր Սանդուխտը, Ներսէսի վաղամեղիկ ամուսինը (§ 116), եւ այս էր հարկաւ Թորդանի մեծ դամբարանը չտարուելուն պատճառը: Արիստակէսն ու Ներսէսը անուննին տուած են Երզնկայի Չուխտակ-Հայրապետ վանքին (§ 86): Թիլայ կաթողիկէն կործանեցաւ Է. դարու աւերածներուն ժամանակ, եւ Ներսէսի գերեզմանը անյայտացաւ, մինչեւ որ 1275-ին ատենները (ՍՈՓ. Է. 44) յայտնուեցաւ Պատուական սարկաւազի (ՍՈՓ. Է. 56), եւ ոսկորները Սարգիս արքեպիսկոպոսի ձեռօք քաղաք փոխադրուեցան, մէկ մասը դրուեցաւ Երզնկայի եկեղեցին, եւ մէկ մասը Տիրաշէնի վանքը (ՍՈՓ. Է. 64), որ Ս. Ներսէսի անունը կը կրէ, եւ

կը գտնուի Երզնկայի Զի գիւղին մօտ: Յովհաննէս վարդապետ Երզնկացի փառաւորած է Ներսէսի յիշատակը յատուկ շարականերով (ՇԱՐ. 3) եւ նոյնը կ'երեւի նորա նշխարաց գիւտին պատմիչն ալ: Ներսէսի յիշատակը տօնելի է Լուսաւորչի որդիներէն եւ թոռներէն զատաբար: Ներսէսի գործունէութիւնը եւ արդիւնքները արժանացուած են զայն Մեծ անուանակոչման, որով կը ճանչցուի պատմութեան մէջ: Իր գլխաւոր արժանիքը կը կազմեն, եկեղեցական եւ բարոյական եւ քաղաքական կեանքի բարեկարգիչ ըլլալը, եւ Լուսաւորչէն ետքը կրկին կենցաղական կերպարանքը փոխելը, որով ինչպէս ըսինք (§121), Լուսաւորիչ սրտից կոչուելու արժանացաւ: Մահուան ատեն նա 45 տարեկանէ մեծ եղած չէ, եւ եթէ այդ տարիքին մէջ ընդարձակ գործունէութիւն կրցաւ ունենալ, զարմանալի չէ, որովհետեւ շատ կանուխէն, 25 տարեկան աթոռ բարձրացաւ, եւ 20 տարի հայրապետութեանց միջոց ունեցաւ: Մեր օրերն ալ անոր նմանութիւնը ունեցանք Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքի վրայ, որ 47 տարեկան վախճանեցաւ հիւծիչ ախտով մը, երկարատեւ գործունէութեան համբաւ ձգելով, վասնզի 25 տարեկան եպիսկոպոս ձեռնադրուած ու անկէ ալ առաջ գործի գլուխ անցած էր:

156. ՆԵՐՍԷՍԻ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐԸ

Ներսէսի առաջին գործակից եւ հաւատարիմ հետեւող Խաղ եպիսկոպոսի յիշատակը տօնելի է հայրապետին հետ, թէպէտ պատմիչներու մէջ անոր վախճանին մասին որոշ յիշատակ չենք գտներ: Վերջին անգամ յիշուեցաւ երբոր Ապահունի նախարարագուններ, իր աղջկան տագրներ, զինքն ազատեցին Արշակի հրամայած քարկոծումէն (ԽՈՐ. 220): Անկէ ետքը գործի մէջ յիշուած չէ: Պապ թագաւորի օրով ալ տակաւին կենդանի եղած պիտի ըլլայ, եթէ կարելորութիւն տանք Բուզանդի գրածին, թէ ինչպէս Ներսէսի, նոյնպէս ալ Խաղէ կը պատկառէին Պապի վրայ վիստացող օձերը, եւ չերեւեալ աներեւոյթ լինէին (ԲՉՆ. 220): Յայսմաւորքը կը գրէ թէ Խաղ քարկոծմամբ, վերոհիշեալ պարագային (ՅԱՍ. Ա. 88), սակայն այն առթիւ ազատուած լինելը յայտնի է, որով ստոյգ տեղեկութիւն մը չի մնար Խաղի մահուան վրայ, բայց կ'երեւի թէ Ներսէս առաջ վախճանած է սրբութեամբ: Ներսէսի ժամանակակիցներէն յիշեցինք արդէն Չուիթա քահանային նահատակութիւնը, որ յիշատակելի ալ է (§ 145), եւ նոյնպէս յիշատակելի են Շազիտա եւ Եպիփան ճգնաւորները (ՅԱՍ. Ա. 61), զորս Ներսէս վերակացու նշանակած էր կրօնաւորներու վրայ (§ 123): Այս երկուքը զատ զատ տեղեր գտնուած ատեննին, տեսիլքով իմացած էին Ներսէսի մահը, որ հրեշտակներէ շրջապատուած երկինք կը բարձրանար, եւ անձամբ Թիլ գալով ստուգեցին տեսիլքին նշանակութիւնը (ԲՉՆ. 224): Երկուքն ալ նախապէս Դանիէլ Ասորիի աշակերտած էին, եւ յետոյ շարունակեցին իրենց հսկողութեան պաշտօնը Ներսէսի կենդանութեան, եւ միայն նորա մահունէ ետքը անապատական կեանքի ձեռնարկեցին, Շազիտա՝ Կորդուաց, եւ Եպիփան՝ Ծովագ լեռները, ուր ամայի միայնութեան մէջ զազաններու հետ ընտելացած եւ ընտանեցած կը ներկայացուին: Շազիտայի նախընթացին համար կ'ըսուի թէ Ասորի էր Ամիդ քաղաքէ եւ ուրիշ տեղեկութիւն չի տրուիր, բայց եթէ Կորդուաց գետին մէջ ընկղմելով մեռած ըլլալը, որ պէտք է ըլլայ Տիգրիս գետը (ԲՉՆ. 225): Եպիփանի համար կ'ըսուի, թէ Յոյն էր ազգաւ, եւ հարկաւ սա նոյնը չէ առաջին Եպիփանի հետ, որ Չենոբ Գլակին օգնական տրուեցաւ իբրեւ հայր վանաց Ս. Կարապետի (ՉԵՆ. 37), եւ որ 30 տարի սոյն պաշտօնը վարեց Չենոբի յաջորդելով (ՄԱՍ. 7), Չենոբի 20 եւ Եպիփանի 30 տարի տալով, վերջնոյս կեանքը 352-ին աւարտած կ'ըլլայ՝ Ներսէսի ընտրութենէն ալ առաջ, եւ Ներսէսի ժամանակ Ս. Կարապետի վանահայր եղած կ'իյնայ Եպիփանի յաջորդ Ստեփանոսը (ՄԱՍ. 7): Երկրորդ Եպիփանի ճգնութեան տեղ նշանակուած Մամբրէ լեռը, եւ Մամուշեղ գետը (ԲՉՆ. 227) անձանօթ տեղեր են, եթէ աղաւաղուած անուններ չեն, անիմանալի կը մնան եւս մեծ ծովը, եւ անկէ անդին անապատ կղզին, ուր Եպիփան վերջնապէս քաշուած եւ վախճանած կ'ըսուի (ԲՉՆ. 228), եթէ Վանայ լիճին եւ անոր կղզիներէն մէկուն չպատշաճեցնենք: Ներսէսի նշանակած վերատեսուչներէն Գինդ Սլկունիի համար կ'ըսուի թէ մինչեւ վերջ մնաց գլուխ արեղայից, եւ վարդապետ միանձանց, եւ առաջնորդ մենակեցաց, եւ վերակացու վաներայից եւ ուսուցիչ անապատաւորաց (ԲՉՆ. 280), եւ թէ Հայաստանի ամէն կողմերը լեցուց վանականներու բազմութեամբ, որք ոչ միայն

ժողովուրդին կը քարոզէին, այլ եւ հեթանոսներ կը դարձնէին (ԲԶՆ. 281), եւ ինքն Գինդ՝ Հայոց մէջ ընդհանրապէս վարդապետ անունով ճանչծուած էր (ԲԶՆ. 280): Գինդ վերջի ստեճներ իրեն յատուկ ճգնարան ընտրած էր, Ծաղկեղ լեռները, ուր են ակունք Եփրատայ, եւ ուր նախապէս ճգնած էին Ոսկեան նահատակները (§ 23): Գինդ Սլկունին, իբր բուն հայազգի եւ իբր հայ վանականութեան նախահայր արժանի էր տօնելի, գոնէ յիշատակելի ըլլալու, սակայն անոր անունը Յայսմաւուրքի իսկ անցած չէ: Պէտք է ըսել թէ մերագնեայց համար շատ հին է օտարներու վրայ հիանալու եւ իրենցիները անտեսելու սովորութիւնը: Ծագիտայի եւ Եպիփանի եւ Գինդի իբր ընկերակից նշանակուած Եփրեմի մասին (§ 123), ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, բայց անհաւանական չէր ըլլար կարծել, թէ սա ինքն է, որ յաջորդած է Ս. Կարապետի վանահայր Ստեփանոսի, եւ 28 տարի առաջնորդ եղած է Իննակնեան միաբանութեան (ՄԱՄ. 8):

Տ. ՇԱՀԱԿ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՅԻ

157. ԱՆԶՆ ՈՒ ԱՆՈՒՆԸ

Ներսէսի մահը մեծ տպաւորութիւն գործեց Հայաստանի ամէն կողմերը: Թէ տարիքին կողմէ անակրնկալ էր անոր վախճանը, եւ թէ կացութեան կողմէ անհրաժեշտ էր անոր կեանքը ձախող կասկածներ ալ պակաս չէին մահուան պատճառին վրայ: Ուստի Պապ թագաւոր տեսեալ սգացեալ զամենայն Հայս, պէտք զգաց հայրապետական աթոռը թափուր չթողուլ: Բնական կերպով ընտրելի կը ներկայանար Ներսէսի Մահակ որդին, որ իբր 25 տարեկան երիտասարդ մըն էր, սակայն ներկայ չէր, եւ տակաւին զարգացման փափաքով Բիւզանդիոն կը գտնուէր, եւ զայն հանեցնել ու բերել եւ աթոռ բարձրացնել ժամանակի կը կարօտէր, մինչ պարագաները կ'պահանջէին անմիջապէս ունենալ: Ուստի հարկաւորեալ յուզեաց, բռնադատուեցաւ կերպ մը գտնել եւ եզիտ գոմն յազգէ եւ ի ժառանգութենէ Ադրիանոսի, որում Ծահակ կոչիւր (ԽՈՐ. 228): Այդ բացատրութեանց մէջ ալ կը գտնենք ժառանգական արժանեաց սկզբունքը, եւ երբ Լուսաւորչի տունէն հայրապետացու կը պակսի, անմիջապէս Ադրիանոսի տունէն հայրապետ դնելին Բուզանդ ալ կ'ընդունի, բայց անունը կը փոխէ, որովհետեւ կը գրէ, թէ կացոյց թագաւորն Պապ գՅուսիկ եպիսկոպոս, որ էր ի գաւակէ Ադրիանոս եպիսկոպոսին Մանազկերտոյ (ԲԶՆ. 232): Բուզանդի հետեւողութեամբ Միխայիլ Ասորի ալ Յուսիկ իր ցուցակին անցուցած է (ԲԱՀ. 34): Այս կտորը բաւական եղած է նորերէն ոմանց նոր կաթողիկոս մը աւելցնել հայրապետական գաւազանագիրքին Յուսիկ Բ. անունով, բայց մեր կարծիքով առանց բաւական փաստի: Որովհետեւ տասնըհինգի չափ կաթողիկոսական ցուցակներէն ամէնքն ալ Ներսէսին կը նշանակէն Ծահակը, եւ բնաւ մէկը Յուսիկի անունը չունի: Նոյնինքն Բուզանդ ալ Ներսէսի եւ Չաւենի մէջտեղ միայն մէկ անուն կը դնէ, որով ինքն իսկ միտք բացած կ'ըլլայ Ծահակ եւ Յուսիկ անունները նոյնացնելու: Իրօք ալ այդ նոյնացումը ընելու համոզիչ փաստ մը ունինք Բարսեղ Կեսարացիի թուղթերուն մէջ գտնուող 32 եպիսկոպոսներու նամակէն, զոր արդէն յիշեցինք (§ 151): Եպիսկոպոսներու կարգին 28-րդ անունը, որ յատիներեն Isacis գրոած է, յունական բնագիրին մէջ Iosacis կը գրուի, կամ մեր տառերով Իսասակ կամ Իսասկ, որոնք տառադարձութեան օրէնքով կը լինին, առաջինը Մահակ կամ Ծահակ ասորական հնչմամբ, եւ երկրորդը Յուսակ՝ որ եւ Յուսիկ, համագօր ակ եւ իկ մասնիկներու փոխանակութեամբ: Ինչ ալ ըլլայ Բարսեղի նամակին յունարէն եւ յատիներէն օրինակներու միջեւ տեսնուած տարբերութեան պատճառը, Ծահակը Յուսիկի փոխուած ըլլալը իրողութիւն մըն է, եւ փաստ կը դառնայ մեր պարագային մէջ ալ նոյն բանը հաստատելու: Ըլլայ ուրեմն տառադարձութեան շփոթ, կամ գրչադիրի սխալ, կամ նմանաձայնութեան հետեւանք, մենք իրաւունք կ'ունենանք պնդելու, թէ Ներսէսին ետքը Ծահակ եւ Յուսիկ զատ զատ կաթողիկոսներ չեղան, այլ Բուզանդի Յուսիկը միեւնոյն անձն է Խորենացւոյն եւ բոլոր գաւազանագիրքերուն Ծահակին հետ: Այրիվանեցիին ցուցակին մէջ Ներսէսի յաջորդին անունը գրոած է Չոնակ, որ է Ներսէս բացակայութեան՝ անոր տեղը գործողին Բուզանդէ տրոած անունը (§ 132): Այդ պարագային քաղեցինք արդէն Ներսէսի տեղակալին եւ Ներսէսի յաջորդին նոյն անձը ըլլալը, եւ զայն այս անգամ

ալ կը կրկնենք, թէ Ներսէսէ առաջ, եւ Ներսէսի բացակայութեան տեղակալութիւն վարող Շահակն էր, որ վերջապէս կաթողիկոսական աթոռ ալ կը բարձրանար, իբր Աղբնանոսեանց տան գլխաւորը, որք Մանազկերտացիք ալ կոչուեցան (ՓԱՐ. 110), իրենց տանուտէրական եւ եպիսկոպոսական գաւառին անունով: Գաւազանագիրք մը սոյն Շահակը Աղբիանոսի եղբայր կը նշանակէ (ՍԱՄ. 273), սակայն անհնար է ընդունիլ, որ 303ին եպս. ձեռնադրուող Աղբիանոսի եղբայր կարենայ ըլլայ 373-ին կաթողիկոս եղող Շահակը, որ գոնէ 70 տարեկան ենթադրուած աստէն ալ, պէտք էր նորածին ըլլար Աղբիանոսի ձեռնադրուած տարին, Եւ ոչ իսկ Աղբիանոսի որդի ըսելու հարկ կը տեսնենք, քանի որ սովորաբար յազգէ եւ ի ժառանգութենէ (ԽՈՐ. 228), կամ ի գաւակէ (ԲԶՆ. 232) Աղբիանոսի կ'ըսուի, մինչ որդի Աղբիանոսի ըսուած կ'ըլլար եթէ ուղղակի գաւակը ըլլար: Տարիքին կողմէ 70-է վեր պէտք է դնել Շահակը, որ 352-ին արդէն տեղակալութիւն վարած էր, եւ որ կարճ միջոց մը միայն կրցաւ հայրապետական պաշտօն վարել:

158. ԿԵՍԱՐԻԱ ՉԵՐԹԱԼԸ

Շահակի հայրապետական աթոռ բարձրանալուն առթիւ Խորենացի կը գրէ, թէ այս եղաւ առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու (ԽՈՐ. 228): Երբ Կեսարիոյ աթոռին միջամտութեան դադարման կ'ակնարկէ, անոր նախընթացաբար, գոնէ երբեմն, տեղի ունեցած ըլլալը կը հաստատէ: Մենք ալ այդ միջամտութիւնը տեսանք Գրիգորի, Յուսիկի եւ Ներսէսի հայրապետութեանց աստէն, որոնք կանուխէն եպիսկոպոսական աստիճան չունէին, եւ միանգամայն ըսինք, թէ պէտք չեղաւ Արիստակէսի եւ Վրթանէսի համար, որոնք արդէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առած էին (§ 83, 88): Շահակի ալ Կեսարիա երթալ պէտք չէր, քանի որ արդէն եպիսկոպոսութեան աստիճան ունեցող էր (ԲԶՆ. 232) իբր Մանազկերտի եւ Հարքայ եպիսկոպոս (ՍԱՄ. 273), եւ տեղակալութիւն ալ վարած էր: Բուզանդ ալ կը յիշէ Շահակի առանց Կեսարիոյ հայրապետական աթոռ բարձրանալը, եւ կը պատմէ թէ այս քանիս համար ցասման լեալ հայրապետին Կեսարու, գումարեց ժողով եպիսկոպոսաց սինհոդոսին նահանգին Կեսարու, եւ արքեպիսկոպոսն ու ժողովը լուծին զիշխանութիւն կաթողիկոսութեանն Հայոց, որպէսզի այլեւս Հայոց հայրապետը մի' իշխեսցէ ձեռնադրել գեպիսկոպոսն Հայոց, եւ թէ անկէ ետքը բոլոր Հայ եպիսկոպոսացուները պարտաւոր կ'ըլլային, որ ստիպուած երթային ի քաղաքն Կեսարացոց եւ անդ լինէին եպիսկոպոսք. իսկ Հայոց կաթողիկոսը այնուհետեւ լոկ գլուխ եպիսկոպոսաց անուն պիտի կրէր, եւ ուրիշ եպիսկոպոսներէ ի վերոյ միայն նստէր, եւ հաց օրհներ թագաւորացն (ԲԶՆ. 232): Բայց այսպիսի տարօրինակ եւ անիմաստ կացութիւն մը երբեք տեղի չունեցաւ Հայաստանի մէջ, որ կաթողիկոսական իրաւասութենէ զուրկ ըլլայ կաթողիկոսը, միայն թագաւորական ճաշի սեղանը օրհնելով կաթողիկոսութիւն վարէ, եւ բոլոր Հայ ընծայեալներ եպիսկոպոսանալու համար Կեսարիա երթալու պարտաւոր ըլլան: Պատմութիւնը ոչ մէկ տեղ եւ ոչ մէկ աստէն այդպիսի կացութեան մը յիշատակութիւնն ու հեռաւոր ակնարկն իսկ չունի, եւ Հայոց եկեղեցին օրինաւորապէս եւ կատարելապէս եւ տեւողապէս հայրապետական իրաւասութիւն գործածող կաթողիկոսներով կառավարուած է: Կեսարիոյ ենթադրեալ ժողովն ալ, որո՞վ իրաւամբ պիտի կարենար ջնջել Նիկիոյ ժողովին չորրորդ կանոնը, որ երեք եպիսկոպոսներու ձեռք կատարուած եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, իբր վաւերական եւ օրինաւոր կը ճանչնայ (ԿԱՆ. 28): Ո՞չ ապաքէն նոյնիքն Բուզանդն է, որ երեք եպիսկոպոսներով ձեռնադրուած Չոնակը իբր օրինաւոր կաթողիկոս կ'ընդունի (ԲԶՆ. 127): Բուզանդ չ'ըսեր եւս թէ եպիսկոպոս ձեռնադրելէ արգելեալ եւ կերակուրի սեղան օրհնելու միայն արտօնեալ կաթողիկոսը արդեօք հայրապետական իշխանութիւն պիտի գործածէ՞ր վիճակներու եւ եպիսկոպոսներու վրայ: Եթէ վարչական իրաւասութիւն կը վայելէր, ինչո՞ւ ձեռնադրութեան իրաւունքէ կը զրկուէր, եւ եթէ իրաւասութիւն չէր վայելէր, ո՞վ կը կառավարէր Հայոց եկեղեցին, որովհետեւ Կեսարիոյ աթոռն ալ լոկ ձեռնադրութիւն վերապահած էր իրեն: Հետեւաբար բաւական է այդպիսի առասպելական պատմութեան հակասական կէտերը յիշել, որ անոր մտացածին եղջերուաքաղ մը եղած ըլլալը յայտնուի:

159. ԲԱՐՍԵՂԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՔ

Բուզանդ անուն չի տար, թե այդ որոշումները տուող Կեսարիոյ եպիսկոպոսը ով էր, սակայն ժամանակագրութիւնը ցոյց կու տայ, թե պէտք է Բարսեղ Կեսարացին ըլլայ, որ 370-էն մինչեւ 379 Կեսարիոյ աթոռին վրայ էր, եւ այն միայն կրնար 373-ին որոշումներ տալ: Եթէ որեւէ աննշան եւ անձանօթ անձ մը ըլլար, զոնէ յիշատակին կորած լինելը ենթադրուէր, բայց Բարսեղի բոլոր գործերը, գրուածները եւ նամակները ամենայն մնրամասնութեամբ եւ կատարեալ ամբողջութեամբ մեզի հասած են, եւ անոնց մէջ Բուզանդի պատմած բաները բնաւ չեն գտնուիր: Եւ այս բաւական է՝ Բուզանդի տեղեկութիւնը ստելու եւ հերքելու: Բարսեղի թուղթերէն ՂԹ-երորդը կը խօսի ապաքէն Հայերու վրայ, եւ կ'ըսէ, թէ հաստատեցի խաղաղութիւն ի մէջ եպիսկոպոսաց, եւ թէ ետու կանոնս վասն իրաց յորս անտարբերութեամբ մեղանչէին Հայք, որ կրնայ կասկածի առիթ տալ ոմանց կամ թերեւս առիթ ալ տուած է Բուզանդի գրածներուն, սակայն այդ թուղթին մէջ յիշուած են Թէոդորոս Նղիկոպոլսոյ, Եւստաթէոս Մեքաստիոյ, Մելիտոս Գերասիոյ եւ Կիւրեղ Սատաղիոյ եպիսկոպոսները, այսինքն այժմեան Շապինգարահիսար, Սվազ, Կիրասոն եւ Սատաղ քաղաքները, որք հին Առաջին-Հայոց եկեղեցական նահանգը կամ մետրապոլիտութիւնը կը կազմեն, եւ Կեսարիոյ կամ Պոնտոսի եքսարքութեան ներքեւ են, եւ Հայաստանի կամ Հայոց հայրապետութեան շրջանակէն դուրս կը մնան: Բարսեղի թուղթերէն ՃՂԵ-երորդն ալ, Կողոնիոյ եպիսկոպոսին ուղղուած է, եւ Կողոնիա ալ Առաջին Հայոց քաղաքն է, այժմ Քէօյլիհիսար, որոնց մէջ Բարսեղ յայտնապէս կ'ըսէ, թէ ստէպ կը գրէ նաեւ այլոց եղբարց Փոքուն Հայոց, որով թէ Բարսեղի եւ թէ ուրիշ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներուն բերնին մէջ եւ գրիչին ներքեւ Հայոց վրայ խօսուած ստեն, միշտ Առաջին-Հայք եւ Երկրորդ-Հայք կ'իմացուին, իբր Պոնտոսի եքսարքութեան ենթարկեալ գաւառներ. եւ ոչ երբեք Մեծ-Հայք: Բոլոր պատմութեանց մէջէն անհնար է գործ մը կամ պարագայ մը ցուցնել, որով Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներ Մեծ կամ բուն Հայաստանի վրայ իրաւասութիւն կամ հսկողութիւն կատարած ըլլան: Ստացեալ ձեռնադրութիւններն ալ պատուադիր նպատակէ անդին չեն անցնիր, եւ երբեք իրաւասական նշանակութիւն չեն կրնար ունենալ:

160. ԻՆՔՆԱԳԼՈՒԻՄ ԱԹՈՌ

Կեսարիոյ եւ Հայոց աթոռներուն յարաբերութիւնները կ'երեւի թէ ուրիշ ժամանակներ ալ տեսակ մը խնդրոյ նիւթ եղած են, որ անոնց խզուելուն կերպ կերպ մեկնութիւններ փնտռուած են: Ասոնցմէ մէկն է եւ այն ձեւը, զոր տուած է Ներսէսի հին կենսագիր մը, որուն հետեւած է նաեւ Պատմաբան կաթողիկոսը: Ասոնց կարծիքով պատրիարքութիւնները առաջ չորս էին չորս աւետարանիչներու անուններով, այսինքն Անտիոք Մատթէոսի, Աղեքսանդրիա Մարկոսի, Հռոմ Ղուկասու եւ Եփեսոս Յովհաննէսի անունով, թէ յետոյ Եփեսոսի աթոռը Կոստանդնուպոլիս փոխադրուեցաւ, թէ Երուսաղէմ եւ Կիպրոս ալ պատրիարքութիւններ եղան, եւ թէ այդ պատճառով Հաւերն ալ համարձակութիւն առեալ, Արշակ թագաւորին եւ բոլոր նախարարներուն նախաձեռնութեամբ, եօթներորդ աթոռ մըն ալ որոշեցին կազմել, եւ կացուցին ի պատրիարքութիւն տանս Թորգոմայ գմեձն Ներսէս (ՍՈՓ. Է. 9): Այդ որոշման իբր փաստ գործածուէր է Հայոց աթոռին առաքելական ըլլալը, ի մէջ առեալ գտուրբ առաքեալսն մեր զԲարթողիմէոս եւ զԹաղէոս, որք Ասքանագեանս ազին վիճակեցան ի Տեառնէ քարոզք եւ աստարանիճք, շեշտելով միանգամայն թէ նշխարեալ ոսկերք նոցա կան ի միջի մերում, եւ թէ Հայոց աթոռը վերջէն ստեղծուած չէ, որովհետեւ այդ առաքեալներուն զաթոռն իսկ ընկալաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգորիոս (ՍՈՓ. Է. 10): Պատճառաբանութեան հիմը մենք ալ ընդունած ենք (§ 62), բայց ոչ իբրեւ վերջէն յետս դառնալու պատճառ, ինչպէս կ'ընէ այդ ենթադրութեան հեղինակը, այլ սկզբնական եւ իսկական եւ շարունակական ինքնագլուխ աթոռ եղած ըլլալը հաստատելու համար: Արշակի եւ Ներսէսի ժամանակ նոր որոշում մը տրուած ըլլալը, իբր պատմական եղելութիւն մը չենք կրնար ընդունիլ, միայն անկէ կը հետեւցնենք, թէ Հայոց ազգային համոզումը եղած է՝ իրենց աթոռին Թաղէոսով եւ Բարթողիմէոսով առաքելական եւ

ինքնագլուխ եղած ըլլալը, զի մի այլոց ոմանց ընդ ձեռամբ անկցի, որ ինքնակալութեամբն է պատուեալ պատրիարքութիւն (ՅՈՎ. 68): Շատեր Կեսարիոյ ձեռնադրութիւններուն պարագայէն չփոթելով, կերպ կերպ մեկնութիւններ տալու միտքեր ունեցած եւ պատմական խառնակ եւ հակասական տեսութիւններ ստեղծած են: Որովհետեւ վերեւ Կիպրոսի յիշատակութիւն եղաւ, աւելցնենք անցողակի, թէ Կիպրոս՝ Անտիոքայ պատրիարքութեան կողմէն, իր 14 մետրապոլիտութիւններէն մին նկատուած էր, բայց Կիպրոսի մետրապոլիտները իրենց ինքնագլխութիւնը կը պնդէին Բառնաբասի աթոռը ժառանգելուն համար: Խնդիրը Եփեսոսի ժողովին առջեւ ելաւ, եւ 431 Օգոստոս 31-ին ժողովական որոշում տրուեցաւ ի նպաստ Կիպրոսի, միանգամայն ընդհանուր կերպով որոշուեցաւ որ աթոռներու յարաբերութեանց մէջ հնաւանդ իրաւասութիւններ պահուին, ո՛չ ենթարկեալներ հպատակութիւն զլանան, եւ ո՛չ գլխաւորներ բռնի գրաւումներ ընեն: Արդ, եթէ իրօք Հայերը Կեսարիոյ աթոռէն ապստամբած լինէին, միթէ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսն ալ իր իրաւունքին խնդիրը մէջտեղ չէ՛ր հաներ, ինչպէս Անտիոքայ պատրիարքը կը բողոքէր Կիպրոսի դէմ: Սակայն ժողովին մէջ ասանկ բողոք չէ եղած, որ է ըսել թէ ասանկ խնդիր ալ տեղի չէ ունեցած (ՕՐՄ. 178): Ընդհակառակն, նոյնիսկ օտարագրի աթոռներու կողմանէ կազմուած թեմական ցուցակներ կը գրեն, թէ Միջագետքէն անդին դէպի հիւսիս կը գտնուի Մեծ-Հայք, որ ինքնագլուխ է, եւ չի հպատակիր ոչ մի պատրիարքական աթոռոյ, այլ պատուուած է Սուրբ Գրիգորի Հայոց հայրապետի յիշատակով, եւ ունի երկու հարիւր քաղաքներ եւ բերդաքաղաքներ (ՕՐՄ. 189): Այս վկայութիւնները, որք Հայոց աթոռին սկզբնական ինքնագլխութիւնը կը հաստատեն, կը հերքեն անոր ետքէն ձգուած բան մը ըլլալը:

161. ԻՆՉ ԻՆՉ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կեսարիոյ հետ յարաբերութեանց խնդիրին վերաբերեալները ամփոփելու համար, քանի մը մանր կետեր ալ յիշենք: Ներսէսի կենսագիրը կ'ըսէ, թէ վիպէ վասն այսորիկ եւ Մեծն Մոկրատ պատմագիրն, եւ թէ սուրբ ժողովն որ եղեւ ի Կոստանդնուպոլիս սահմանեցին, զի Երուսաղէմ, Կիպրոս եւ Հայք ինքնագլուխ ունիցին զպատիւ պատրիարքութեան (ՄՈՓ. Է. 10): Սակայն ոչ Մոկրատի եւ ոչ ժողովական գործերու մէջ ասանկ յիշատակութիւն տեսնուած չէ, եւ անհիմն կը լինի Հայոց աթոռոյն ինքնագլխութեան վերջին տրուած ըլլալուն կարծիքը: Նշանակութենէ զուրկ է եւս պատրիարքական աթոռները խորհրդաւոր եօթը թիւին վերածելու ճիգը, իբր թէ խորհուրդն զգործն կատարեալ, եօթն միանգամայն գտանէր թիւ պատրիարքութեան, որ կայ եւ մնայ պահեալ յաւիտեանս ժամանակաց (ՅՈՎ. 63), վասնզի ոչ Կիպրոս պատրիարքութիւն եղաւ, եւ ոչեօթն թիւի պահպանութիւնը արդարացաւ: Ծիծաղելի կը թուի նաեւ պնդելը թէ Արշակի եւ Ներսէսի ժողովը Հայոց ինքնագլուխ պատրիարքութիւնը հաստատեց, որպէսզի եկեղեցական ինը դասակարգութիւնները լրանան, եւ ոչ կարասցեն Յոյնք մեծաբանել ի վերայ մեր (ՄՈՓ. Է. 11): Իսկ ինն դասակարգութիւն կը համրեն 1. պատրիարք, 2. արքեպիսկոպոս, 3. մետրապոլիտ, 4. եպիսկոպոս, 5. քահանայ, 6. սարկաւազ, 7. կէսսարկաւազ, 8. վերձանող, 9. սաղմոսերգու: Առաջին աստիճանին կը դնեն Հայոց հայրապետը, երկրորդին Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսները, եւ երրորդին Մեքաստիայի, Մելիտիներէի եւ Նփրկերտի մետրապոլիտները (ՅՈՎ. 63), առանց դիտելու, որ այս վերջինները Հայոց հայրապետութեան սահմանէն դուրս էին: Ուրիշ տեղ մը այդ կարգին կը դրուին եւս Ծովաց եւ Մաւրլի մետրապոլիտները (ՄՈՓ. Է. 11), եւ յայտնի չէ թէ որն է այս վերջին քաղաքը, որ եթէ այժմեան Մուսուլն է, բնաւ Հայոց աթոռին հետ յարաբերութիւն ունեցած չէ: Անյարիր է եւս ոմանց ըսելը թէ հանապազ լալ էր Կեսարիա ընդ Հայոց իշխանութեամբ, եւ թէ Թաղէոս ձեռնադրեց Կեսարիոյ առաջին եպիսկոպոս Թէոփիլոսը, այնք աղագաւ, առնուին ձեռնադրութիւն Հայք ի Կեսարիա, որովհետեւ Կեսարիա քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ Հռոմայեցւոց իշխանութեան ներքեւ էր, եւ Թէոփիլոսի ձեռնադրութիւնն ալ փաստ մը չէր կրնար ըլլալ: Անճիշդ է եւս ըսելը, թէ Հայոց Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առնելը տեսց մինչեւ ի ժողովն Քաղկեդոնի (ՄՈՓ. Զ. 31), վասնզի Ներսէսին ետքը եղող կաթողիկոսներ, Ծահակ, Չաւէն, Ասպուրակէս, Սահակ եւ Յովսէփ

Կեսարիա գացած չեն, որ է ըսել Քաղկեդոնի ժողովէն 80 տարի առաջ դադարած է Կեսարիայէ ձեռնադրութեան խնդիրը: Եթէ Հայոց աթոռին նկատմամբ Դաշանց Թուղթին յօրինուածն ալ աւելցնենք (§ 76), կ'ունենանք տարօրինակ եւ անհիմն ենթադրութեանց ընդարձակ շարք մը, որ այնու իրարու կը հակասեն եւ զիրար կը ջրեն, մեզի հերքելու պարտք չեն թողուր, եւ երբ ամէնքն ալ կը ջնջուին, կը մնայ միակ բնական եւ աւանդական եւ եկեղեցական օրէնքներու համաձայն դրութիւնը, թէ Հայաստան, յունահռոմէական աշխարհէն դուրս երկիր մը, եւ ուղղակի առաքելութենէն հաստատուած եկեղեցի մը, նախնական եւ սկզբնական կերպով սեփական եւ ինքնագլուխ հայրապետութիւն ունեցաւ, եւ զայն պահեց եւ կը պահէ: Իսօսից կարգը եւ խնդրոյն կարեւորութիւնը ստիպեց մեզ քիչ մը աւելի երկարել այդ կէտին վրայ, եւ այժմ նորէն դառնանք մեր պատմութեան կարգին:

162. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Շահակին վրայ զանազան անգամներ խօսելու առիթ ունեցանք, որով նաորա նախընթացը բացատրուած եղաւ: Լուսաւորչի ժամանակէն նախապատիւ ճանճցուած՝ Աղբիանոս եպիսկոպոսի հաւանաբար թոռը, Մանազկերտացեաց ազգատոհմին պետը, Մանազկերտի եւ Հարք գաւառի, այժմեան Մանազկերտի եւ վերին Պուլանըքի՝ թեմակալ եպիսկոպոսը, Հայ եկեղեցւոյ եպիսկոպոսական դասակարգին նախաթոռը, եւ Աղբիանոսի տրուած արքունական դրան վերակացութեան (ԱԳԹ. 442) ժառանգ էր Շահակ, աչքի զարնող դիրք մը ունէր, եւ ամէն անգամ որ թագաւորական եւ պետական գործերու համար կաթողիկոս չէր գտնուէր, Շահակ էր որ իբրեւ կաթողիկոսի երկրորդ անոր տեղը կ'անցնէր: Այսպէս եղաւ երբոր Փառէնի մահուրնէ ետքը պատրաստ ընտրելի չգտնուեցաւ, Շահակ առջեւ կոչուեցաւ, բայց այս անգամ իսկապէս եւ պաշտօնապէս կաթողիկոսական գահը բարձրանալով: Ոմանք կարծեցին Շահակը նույնացնել Բարսեղ Կեսարացւոյ նամակին մէջ յիշուած Մահակի կամ Յուսիկի հետ, սակայն բնաւ նշան մը չենք գտներ այս մասին: Շահակը առ նուագն 70-ը անցած ծերունի մը պէտք է ենթադրել, նկատի առնելով իր նախընթաց գործունէութիւնը, եւ իր մօտալուտ վախճանը: Թերեւս թագաւորն ու նախարարներն ալ Ներսէսի երիտասարդական աշխոյժէն ձանձրացած, երիտասարդ Մահակը չուզեցին կաթողիկոս ունենալ, եւ ծերունի հանդարտաբարոյ Շահակը աթոռ բարձրացուցին: Խորենացին զայն կը նկարագրէ, իբր ոչ հեռի ի գովութենէ (ԽՈՐ. 228), կենսագիրը կ'ընդունի թէ էր այր գովելի եւ լի առաքինութեամբ եւ բարեկարգութեամբ կրօնի (ՍՈՓ. Է. 27), մինչ Բուզանդ նորէն հետամուտ է զայն պախարակել, թէ երկնչոտ էր եւ հաւան, եւ ըստ կամաց թագաւորին միայն ունէր զպատիւն, համարձակութեամբ ինչ ընդ ումեք զիշխէր բարբառեալ, եւ կայր ի լոռութեան, (ԲԶՆ. 233): Երկու կողմերէն ըսուածները ամփոփելով կը գտնենք ծերունի եւ հանդարտաբարոյ անձ մը, զգացումներով ուղիղ, բայց խոհեմութիւնը մինչեւ վերջին ծայրը պահպանող, եւ քաղաքական ու պետական գործերը կարգադրելէ եւ իշխողներու ուղղութիւն տալէ հեռու:

163. ՊԱՊԻ ԿԵՆՑԱՂԸ

Շահակի հայրապետութեան առաջին տարին Պապի թագաւորութեան վերջին տարին եղաւ: Պապ մէկ կողմէն իր գեղիս եւ անառակ կեանքին հետեւող, եւ երիտասարդական անխորհուրդ թափէ վարուած, երկրին բարօրութեան հոգ տանող չէր. միւս կողմէ անձնասէր եւ չահասէր խորհրդականներէ շրջապատեալ լուրջ ուղղութիւն մը կազմելու անկարող էր, բարոյական եւ կրօնական սկզբունքներու ալ յարդ չէր զգար, որով, ոչ յանիրաւի, իր դիրքին անբաւական կը նկատուէր եւ ուղղութեան ալ գալու յոյս չէր տար: Տերենտիոս, որ Պոնտոսի գաւառին կայսերական կողմնակալն էր, եւ դրացութեան բերմամբ Հայաստանի վրայ հսկողութեան եւ բիւզանդական շահերու պաշտպանութեան յանձնարարութիւն ունէր, բացէն թշնամացաւ Պապի հետ, զայն փոփոխելու գաղափարն ալ յղացաւ, որովհետեւ ծառայաբար նորա հրահանգները կատարելու փոյթ չուներ: Տերենտիոս սկսաւ ամբաստանութիւններ գրել Վաղէսի՝ Պապին ընթացքին դէմ, թէ

Հայերը դժգոհ են իրենց թագաւորէն, եւ միտում ունին Պարսից կողմը անցնելու. ուստի պէտք է Պապը հանել, եւ Հայերուն ուրիշ թագաւոր մը տալ, որպէսզի Յոյներէն չպաղին, եւ Պարսիկներուն չյարին: Լատին պատմիչը որ իրաց կացութիւնը կը պարզէ, աւելի Պապի նպաստաւոր է, քան Տերենտիոսի, զոր իբր քսու կ'ամբաստանէ, իսկ Պապը ժիր եւ յուսալից երիտասարդ մը կը նկարագրէ, եւ լաւ դիտումներու յարմար կը կարծէ, եթէ ուղղամիտ անձէ մը առաջնորդուած ըլլար (ԱՄՄ. 497): Այդ տեղեկութիւններով կրնանք բացատրել, թէ ինչպէս Յոյներ, որ Պապը նախադասած ու պաշտպանած էին մօրենական յոյն արին ունենալուն համար, կրցան յայտնապէս Պապին դէմ դառնալու եւ մինչեւ իսկ զայն դաւանանել: Բուզանդ, որ իր տեղեկութեանց մէջ չափ չունի, Տերենտիոսի բերան դարձած, չարիք չկայ որ Ներսէսի մահուրնէն ետքը պապի անցուցած վերջին տարուան վրայ չբարդէ: Այսպէս են, որբանոցներ եւ հիւրանոցներ կործանել, կուսաստաններ ցրուել, կոյսերը պղծել, աղքատաց վերակացուները հալածել, աղքատաց օգնողները պատժել, եկեղեցեաց տասանորդները եւ պտղիները խափանել, ամուսնութեան հաստատութիւնը ջնջել, ազատ կնաթողութիւն ներել, վայրագ սուգերը նորոգել, եկեղեցականները ստրկութեան ստորնացնել, եկեղեցիներու կալուածներուն եօթնէն հինգը գրաւել, համարձակ դիւսպաշտութիւնը ընել, եւ մինչեւ իսկ ներել որ նորէն կուռքեր կանգնուին եւ դրօշեակներու պաշտամունք ընծայուին (ԲՉՆ. 237): Բուզանդ աւելի հաւատալի կ'ըլլար, եթէ աւելի չափաւոր ըլլար իր ամբաստանութեանց մէջ, որովհետեւ ոչ Պապի տարիքը, ոչ բնաւորութիւնը, ոչ Ներսէսի մահէն ետքը անցած սուղ ժամանակը, եւ ոչ իսկ Յոյն կուսակալին երեսէն կրած հալածանքը, չէին կրնար իրեն ներել, այդ աստիճան մեծեղեռն ամբարշտութիւններ գլուխ հանել: Պապ պարտաւորեալ էր Տերենտիոսի քսութիւններէն եւ յունական ստիպումներէն զինքը պաշտպանել, այնպէս որ թերեւս իր սովորական խենէշ եւ անառակ կեանքն իսկ վարելու համարձակութիւնը կը պակսէ:

164. ՊԱՊԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

Խորենացի Պապի անօրէնութիւններէն տեղեկութիւն չունի, միայն կ'ըսէ թէ արհաարհեալ նշկահեաց Յունաց կայսրը, եւ սկսաւ պատրաստիլ ի պատերազմ (ԽՈՐ. 229): Թերեւս Պապ Տերենտիոսի ընթացքէն զգուած Պարսից կողմը միտում ունեցած ըսէինք, եթէ նախընթացաբար չզիտենայինք որ այս Տերենտիոսի քսութեանց արձագանքն էր: Որովհետեւ Բուզանդի գրածին համեմատ, իբր թէ Պապ Պարսիկներուն դաշնակցելով Յունաց կայսեր պատգամ յղած ըլլայ, թէ Կեսարիոյ հետ Պոնտոսի տասը քաղաքներ Հայոց եղած են, եւ Եղեսիան ալ Հայերը չէնցուցած են, պէտք է որ անմիջապէս անոնք ետ դարձնեն (ԲՉՆ. 238): Պապի անձնդիր կենցաղին բոլորովին անյարմար, եւ հիմնովին սուտ ամբաստանութիւն մը, որովհետեւ լատին պատմիչին համեմատ, միայն Պարսից կողմ անցնելու կասկածը յայտնած է Տերենտիոս, եւ ոչինչ աւելի: Բայց վերջիվերջոյ Տերենտիոսի հնարքները իրենց արդիւնքը ունեցան: Վաղէսի միտքը պղտորեցաւ, եւ Պապը մէջտեղէն վերցնելու որոշումը տուաւ: Երբոր Ասիա անցաւ, Պապը բարեկամական տեսակցութեան համար Տարսոն հրաւիրեց, Պապ եկաւ, բայց զգալով որ նենգութեան զոհ կ'երթայ, 300 հեծեակներով խոյս կու տայ: Պապ ու ընկերները իրենց հետամուտ եղողները նետահար կը հալածեն եւ երկու օր եւ երկու գիշեր ձի վազցնելով Եփրատի եզերքը կը հասնին, գետը լողալով կ'անցնին, եւ Հայոց թագաւորութեան սահմանկ կը մտնեն, ուր Պապ համակիր եւ ապահով ընդունելութիւն կը գտնէ: Դանիել կոմս եւ Բարզիմէր զօրավար, որ Պապի վրայ դրկուած էին, ձեռնունայն ետ կը դառնան, եւ ինքզինքնին արդարացնելու համար կ'ըսեն թէ Պապ կախարդական արուեստի հմուտ ըլլալուն, ինքզինքը մշուշով պատելով աներեւոյթ ըրած եւ այնպէս կրցած է անցնիլ: Ատր վրայ Վաղէս ու Տերենտիոս նորէն հրաւիրելու գաղափարը կը թողուն, եւ Տրայիանոս զօրավարին կը յանձնեն նենգութեամբ սպաննել: Նա ալ առաջ իբր Պապի կողմնակից կը ձեւանայ. անոր վստահութիւնը կը գրաւէ, փոփոխ հայցերոյթներով բարեկամութիւն կը մշակէ, մինչեւ որ անգամ խրախճանի մէջտեղը, յանկարծ Տրոյիանոս դուրս կ'ելլէ, եւ բարբարոս գունդերէն զինուոր մը Պապի վրայ կը յարձակի: Պապ պաշտպանութեան կը կանգնի, բայց ուրիշներ ալ վրան կը խուժին, եւ կուրծքէն վիրաւորուած եւ բազմաթիւ հարուածներով ծակոտուած արիւնլուայ կ'իյնայ եւ վերջին շունչը կու տայ (ԱՄՄ. 500):

Լատին պատմիչը կարծես խօսքեր չի գտներ վատ դաւանանութիւնը այսպանելու: Մահուան կերպին վրայ համաձայն է Բուզանդ ալ (ԲԶՆ. 239), որով այլեւս հարկ կ'ըլլայ մէկ կողմ դնել Խորենացին գրածը, թէ Պապ Տերենտիոսի դէմ պատերազմի մէջ գերի ինկաւ, եւ շղթայակապ Բիւզանդիոն տարուեցաւ եւ կայսեր հրամանով գլխատուեցաւ: Գլխատման հրամանն ալ կը վերագրէ Թէոդոսի (ԽՈՐ. 229), ինչ որ բարեբախտաբար ստոյգ չէ, որովհետեւ շատ տխուր պիտի ըլլար Հայուն գաղափարը Թէոդոսի վրայ՝ զոր իբր սուրբ կը տոնէ (ՏՕՆ. 18): Իսկ Պապ թագաւոր, որուն դէմ բիւզանդական կայսրութիւնը այսչափ անուղիղ ճամբաներու դիմեց, հազիւ թէ 24 տարեկան անփորձ երիտասարդ մըն էր, աւելի արդահատելի բիւզանդական կրթութենէն ժառանգած մոլորութանցը համար, քան դատապարտելի՝ իր անխորհուրդ ընթացքին համար: Իրեն նկատմամբ աւելի արդար է լատին պատմիչը, քան մեր ազգային պատմագիրները: Այդ ամէն եղելութեանց մէջ Շահակ կաթողիկոսի անունը չի յնշուիր, արդէն ըսինք թէ քաղաքական գործերէ հեռու կը պահէր ինքզինքը:

165. ՇԱՀԱԿԻ ՄԱՀԸ

Պապի դաւանանութեամբ սպանուելէն ետքը, պահ մը նախարարները չփոթեցան եւ կասկածեցան Յոյներու բարեկամութեան վրայ, եւ խորհրդակցութեան մտան, այլ յաղթեց ընթացքին չփոխելու կարծիքը: Հարկաւ Յոյն զօրավարն ալ ջանաց արդարացնել Պապի սպանութիւնը, մանաւանդ որ անմիջապէս նոր թագաւոր հռչակուեցաւ Վարազդատ, ի նմին տոհմէ Արշակունեաց (ԽՈՐ. 229), եւ աւելի ճշդութեամբ՝ Պապի եղբորորդին (ԲԶՆ. 48, ՄՈՓ. 118), ինչ որ կ'արդարացնէ մեր կանխաւ ըսածը, թէ Արշակ Պապէ առաջ զաւակներ ունեցած էր (§ 118): Վարազդատ երիտասարդութիւնը Յունաստան անցուցած եւ ողիմպիական ըմբշամարտերու մէջ յաղթանակներ ունեցած, ժիրաժիր երիտասարդ մըն էր, եւ իբր համակրելի անձնաւորութիւն սիրով ընդունուեցաւ, բայց վարչական յաջողակութենէ զուրկ գտնուեցաւ (ԲԶՆ. 241): Մուշեղ Մամիկոնեան իբրեւ խնամակալ կը հսկէր երիտասարդ թագաւորին վրայ, եւ բիզանդական արքունեաց հետ համախորհուրդ, կը ջանար զօրացնել Պարսից սահմանագլուխը, մինչեւ իսկ զամենայն ազատան Հայոց կայսերական թռչակօքն զինուորեալ (ԲԶՆ. 241): Սակայն Վարազդատ, թէպէտ Յունաստան մեծցած, բայց Յոյներուն մեծ համակրութիւն չունէր, մինչեւ իսկ մտաբերեց Շապուհին փասայանալով, Պարսից հովանաւորութեան ներքեւ մտնել (ԽՈՐ. 230), եւ իրեն համամիտներ ալ ունեցաւ նախարարներուն մէջէն: Առաւելապէս այս եղած պիտի ըլլայ Մուշեղ Մամիկոնեանը դաւանանութեամբ սպաննելու շարժառիթը (ԲԶՆ. 244), ինչ որ կը հաստատուի Մմբատ կամ Բատ Մահառունիի սպարապետ անուանուելովը, որ էր բանսարկուն քսուն սպանողն Մուշեղի (ԲԶՆ. 245): Պարսից թագաւորը այս միջոցին իրմէ հեռացուց եւ Հայաստան դարձուց Վասակ Մամիկոնեանի որդիներէն Մանուէլն ու Կոնը (ՄՈՓ. Զ. 119), կամ ըստ Բուզանդայ, Արտաշէն Մամիկոնեանի մը որդիները, որք Պարսկաստան էին, ու Պարսիկ բանակին կը ծառայէին (ԲԶՆ. 246): Այդ եղելութիւններուն մէջ ալ կաթողիկոսի յիշատակութեան հետք չի տեսնուիր ուրեք: Ըլլայ մարմնական տկարութիւն, ըլլայ քաղաքական գործերէ խուսափում, Շահակ հեռու մնաց ազգային անցուդարձերէ, եւ մահն ալ վրայ հասաւ ամս չորս միայն (ԽՈՐ. 228) կաթողիկոսութենէ ետքը, որք 373-ին սկսած լինելով 377-ին վերջացած պիտի հաշուուին: Շահակի կաթողիկոսութեան տեւողութեան վրայ փոփոխութեան պէտք չենք գտներ, քանի որ մեր ժամանակագրական հետազոտութեանց դէմ դժուարութիւն չի յարուցաներ, ինչչափ ալ ոմանք երկու աւելի, կամ երկու պակաս հաշուով, 2 կամ 6 տարի տուած են: Ոչ մահուան պարագաները գրուած են եւ ոչ թաղման տեղը, բայց հաւանակագոյն է կարծել թէ ծերութեան տկարութեամբ վախճանած, եւ իր հայրենական կալուածին, Մանազկերտի մէջ թաղուած է: Իր վրայ Բուզանդէ զատ գէշ խօսող եղած չէ, բայց գովութեան արդիւնք մըն ալ թողած է:

166. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Կաթողիկոսական աթոռը Մանազկերտացի ազգատոհմին անցած էր արդեն: Լուսաւորչեան տոհմին ժառանգը Սահակ ալ՝ կամ տակաւին Յունաստան էր, եւ կամ դեռ աթոռակալութեան հասուն չէր նկատուեր, ուստի առանց այլեւայլութեան, միեւնոյն Շահակի տոհմէն առնուեցաւ անոր յաջորդն ալ, որ եղաւ Չաւէն, ի նոյն ազգականութենէ Աղբիանու (ԽՈՌ. 231), կամ կենսագիրին ըսելովը, եղբայր Շահակայ (ՍՈՓ. Է. 28), որ փոխանցուած է ուրիշ ցուցակագիրներու ալ: Բուզանդի գաւակ Աղբիանու եպիսկոպոսի ըսելն ալ (ԲԶՆ. 271), պէտք է իբր ի գաւակէ իմանալ, եւ ոչ իբր բուն որդի, որ անհնար կը լինի ժամանակագրական հաշուով, ինչպէս Շահակի համար ալ ըսինք (§ 157): Իբր Շահակի եղբայր ընդունիլ դժուարութիւն չէր կրեր, սակայն չէինք սիրեր կենսագիրին վկայութիւնը Խորենացիին նախադասել, թէպէտ հետագայ ցուցակագիրներ մեծամասնութեամբ կենսագիրին են հետեւած: Չաւէնի գահակալութիւնը Խորենացին կը դնէ յերկրորդ ամին Վարազդատայ (ԽՈՌ. 230), որ ըսել կ'ըլլար 376-ին, մինչ Շահակի կաթողիկոսութիւնը տեւած գտանք մինչեւ 377: Կամ այն է, որ յերրորդ ամի պիտի ստիպուէինք կարդալ, եւ կամ սկսեալ տարիներու իբր ամբողջ հաշուելուն պիտի վերագրենք այդ փոքրիկ տարբերութիւնը: Մենք կը պահենք 377 տարի իբր Չաւէնի աթոռակալութեան թուական: Տեւողութիւնն ալ դարձեալ ամս չորս ըսուած է Չաւէնի համար (ԽՈՌ. 231), եւ ցուցակագիրներ մեծաւ մասամբ պահած են նոյն թիւը, ի բաց առեալ քանի մը նորեր, որ Խորենացիին սխալ ժամանակագրութիւնը ուղղելու համար քմահան ուղղութիւններ ըրած են, առանց նախնական աղբիւրներէ քաղելու ուղղութեանց փաստերը: Ներսէսի մահուան եւ Սահակի կաթողիկոսացման թուականները արտաքին պատմութեամբ ստուգուած են, եւ երկուքին միջոցը գտնուող 13 տարիները ճշդիւ կը պատասխանեն երեք Մանազկերտացիներու տրուած տարիներու գումարին: Այս կերպով Չաւէնի մահուան տարին պէտք է ըլլայ 381: Ատոր ալ համառօտ պաշտօնաւարութիւնը մտածել կու տայ, թէ ծերութեան հասակի մէջ այժոռ բարձրացած պիտի ըլլայ: Չենք ուզեր ըսել թէ երիտասարդ կամ միջահասակ տարիքի մէջ մեռնողներ չեն ըլլար, այլ երբ առանց դիտողութեան եւ առանց որոշ պատճառ մի յիշելու, խաղաղական եւ բնական մահով կը նշանակուի մէկու մը վախճանը, առաջին եւ սովորական մեկնութիւնը ծերութեան վերագրելն է:

167. ՀԱԳՈՒՄՏԻ ՏԱՐԱԶԸ

Չաւէնի անձնաւորութեան համար բոլորովին լուռ է Խորենացին, իսկ կենսագիրը կը ճանչնայ զայն իբր առաքինահրաշ վարուք պայծառացեալ մէկ մը (ՍՈՓ. Է. 28), մինչ Բուզանդ իր սովորական ոճով կը նկատէ զայն իբր բարոյիւք այր չարարար, խիստ եւ նախանձոտ (ԲԶՆ. 271), որ կը սիրեր հագուիլ սգուիլ ու սիգալ, եւ որկորոտութեամբ, ազահութեամբ եւ անառակութեամբ կէայր զամենայն աւուրս կենաց իւրոց (ԲԶՆ. 272): Երկու իրարու ներհակ վկայութիւններէն առաջինը կ'ընդունի Պատմաբան կաթողիկոսը (ՅՈՎ. 68), եւ ուրիշ հեղինակներ, եւ մենք ալ նոյն կարծիքին պիտի հետեւինք, որովհետեւ ոչ մի մասնաւոր գործ կամ արարք յառաջ չի բերուիր Չաւէնի դէմ, եւ եղելութեանց վրայ չհիմնուած դատաստաններ՝ ոյժ չեն կրնար ունենալ: Բոլոր մեղադրանքը զգեստին համար է, թէ Չաւէնն աթինեալս եւ զտապակեալս, զժապաւինեալս նարօտօք ազանէր, եւ թէ զամուրեմիս եւ զկնդմեմիս եւ զգայեմիս ազանէր (ԲԶՆ. 271), որ է ըսել թէ մուշտակ կը հագնի եղեր, եւ հագուստները զարդարուն եւ արդուկուած են եղեր, եւ չենք կարծեր թէ այսչափով մարդ մը չարագործի կարգ անցնի: Մանաւանդ որ այդ տեղեկութիւնները Բուզանդի գիրքին ծայրը աւելցուած կցկտուր կտորներէն են, որոնք բնաւ հեղինակութեան յարգ չեն վայելեր: Եթէ լաւ մտադրութիւն դարձնենք ժամանակին սովորութեանց վրայ՝ պիտի տեսնենք, թէ Լուսաւորչի ազգատոհմը՝ Գրիգորէ եւ Արիստակէսէ սկսելով, կրօնաւորական եւ ճգնաւորական ձեւ մը ունէր իր կենցաղին եւ տարագին մէջ, որ պարտաւորիչ չէր բոլոր եկեղեցականութեան, մանաւանդ աշխարհիկ

կամ ամուսնական կեանքի մէջ ապրող եկեղեցականութեան, ինչպէս սովոր էր ապրիլ Մանագկերտացեաց տունն ալ: Իտալի վրայ խօսած ատեննիս ալ այդ դիտողութիւնը ըրինք (§ 131): Չաւէն կը մեղադրուի նաեւ որ թոյլ կու տար քահանաներուն զխտորկտութիւնս ի վերայ ծնագոյն ունել, եւ չէր ստիպեր որ ըստ կրօնիցն ազանէին զպնաստորն, եւ մինչեւ իսկ կը ներեր որ զմորթ մեռելատի գազանացն ազանէին (ԲՉՆ. 271): Այդ կտորը եւսքանգեւս կը հաստատէ մեր տուած բացատրութիւնը, թէ կրօնաւորներու եւ վանականներու պնդմանը սքեմ մը կանոն էր, բայց ոչ նոյնպէս աշխարհիկ եկեղեցականներու, որոնք ազնուական դասակարգի կը նկատուէին, եւ նոյն դասակարգին զգեստները կրելու իրաւունք կ'ունենային, զոր Բուզանդ հանդերձ զինուորաց կ'անուանէ, այսինքն է զգեստ ազատաց կամ ազնուական դասակարգի: Իսկ խտորկտութիւնս ի վերայ ծնագոյն, աչքի առջեւ կը մնայ թէ ինչու այսչափ հեռու կ'աքարէ: Իսկ կենսագիրին եւ Բուզանդի պատմութեանց համեմատ զինքն հալածողներն են Մամիկոնեան եղբայրները, Մանուէլ եւ Կոն՝ հաւանաբար Մամիկոն անունի կրճատ, ինչպէս Բատր՝ Սմբատի (§ 165): Ասոնք Հայաստան գալով գործի գլուխ անցած էին, նախ Մանուէլ սպարապետութիւնը առած էր Սմբատ Սահառունիի ձեռքէն, յետոյ իրեն կողմ կը յանկուցանէր մեծամեծ նախարարները, եւ Վարազդատի դէմ պատերազմի կ'ելլէր Մուշեղի սպանութեան վրէժը լուծելու համար, եւ յաղթութիւնը կը տանէր Կարնոյ դաշտին մէջ (ԲՉՆ. 248): Մանուէլ Վարազդատը կը վանէ, եւ թող կու տայ որ Հայաստանէ ելլէ, իր որդիներուն իսկ արգիլելով որ չհետապնդեն եւ տիրասպանութիւն չընեն (ՄՈՓ. 2. 122): Մանուէլ պատերազմէն վերջ սպանել կու տայ եւս Գարեգին Ռշտունին եւ Սմբատ Սահառունին, իբր Մամիկոնեաններու սպանութեան մեղապարտներ (ԲՉՆ 250): Վարազդատ Հայաստանէ փախչելով կը դիմէ Բիւզանդիոն, երբ տակաւին կենդանի էր Վաղէս, որ մեռաւ 379-ին, որով Վարազդատի փախուստը պէտք է դնել 378-ին, քանի որ 4 տարի միայն տեւած է իր թագաւորութիւնը (ԽՈՐ. 230), եւ ոչինչ չի ստիպեր այդ թիւը փոփոխել: Բուզանդ եւ կենսագիր արքայի խօսք չեն ըներ, այլ միայն կ'ըսեն թէ անդ եկաց որչափ եւ եկեաց (ԲՉՆ. 251) եւ թէ ի նմին անդէն վախճանեցաւ (ՄՈՓ. 2. 122), որ է ըսել, թէ Վարազդատ Յունաստանի մէջ մնաց, ու հեռաւոր կղզիներ չորկուցաւ, ինչպէս Խորենացին կ'ըսէ, միայն թէ օգնութեան արժանի չտեսնեցաւ Վաղէսէ, որ 378-ին հասցնելով Գոթաց դէմ պատերազմի կ'երթար: Իսկ Թեոդոսի խօսք չի կրնար ըլլալ, որ 379-ին կայսր եղաւ: Կրնանք ալ ըսել, թէ Վաղէս արեւմուտքի կողմէն եկած արշաւանքներէն նեղուած, արեւելքի գործերուն մտադրութիւն դարձնելու միջոց չգտաւ: Գահագուրկ Վարազդատ դեգերեցաւ անորոշ ժամանակ Յունաստանի մէջ, ուր իր առաջին տարիները անցուցած էր, եւ որոշ բան մը չենք կրնար ըսել անոր մահուան վրայ: Բայց ի՞նչ կ'ընէր Չաւէն, երբոր եղբայրասպան պատերազմը կը մղուէր Կարնոյ դաշտին մէջ, երբոր Հայեր՝ թէպէտ ծանրապէս նեղուած արտաքին թշնամիներէն, տակաւին չէին մտածել միանալով իրենց օգուտը խորհիլ, եւ իրարու դէմ ելած զիրար կը կոտորէին: Բարձրացո՞ւց նա արդեօք իր հայրապետական ձայնը: Պատմութիւնը կը լռէ:

169. ԱՐՇԱԿ ԵՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ

Երբոր Յոյներ ձեռնաթափ եղան Հայաստանի գործերէն, եւ Մանուէլ Մամիկոնեան Վարազդատը հեռացնելով, ազատութիւն ստացաւ իր ուզածին պէս կարգադրել երկրին բախտը, յարմարագոյն սեպեց անչափահաս տղաքներ թագաւոր հռչակել, որպէսզի անոնց անունով ինք կարենայ իշխանութիւնը վարել: Պապի սպանութենէն ետքը Հայաստան էր մնացած նորա այրին, Չարմանդուխտ թագուհին, իր երկու պզտիկ զաւակներով, Արշակ եւ Վաղարշակ (ԲՉՆ. 251): Չարմանդուխտի անունը կը ցուցնէ թէ Հայագրի էր թագուհին, որով չի ստուգուի ի կայսերական քաղաքէն լինելը (ԽՈՐ. 232), զի անուն փոխած ըլլալն ալ հաւանական չէ: Ազգութեանց մասին շփոթութիւնները առիթ ունեցանք մատնանիչ ընել Պապին մօրը վրայ խօսած ատեննիս ալ, եւ կը կարծենք թէ Պապի Յոյն մայրը՝ Յոյն ամուսինի փոխուած է: Պապի ամուսնութիւնն ալ, եթէ հայ իշխանուհույ հետ եղաւ, հարկաւ թագաւորելէն ետքը տեղի ունեցաւ, որ է ըսել 369-ին ատենները, եւ Վարազդատի գահագրկութիւնն ալ 378-ին դնելով, Պապի զաւակներուն մեծն ալ 10 տարեկանէ աւելի պիտի չըլլար: Մանուէլ, երկու պզտիկները, Արշակն ու

Վաղարշակը, զոյգ թագաւորներ հռչակեց, մայրերնին ալ ի մեծ չքի տիկնութեան պատուէր (ԲԶՆ. 251), եւ իրեն պաշտպան մը ունենալու համար, Գարշոյլ Խորխոռունին ընկերներով եւ ընծաներով Շապուհին դրկեց (ԲԶՆ. 252), որով չի կրնար արդարանալ միւս պատմութիւնը, որ Արշակին եւ Վաղարշակին թագաւորելը Թէոդոսի կը վերագրէ: Մանաւանդ որ ոչ միաբանեացին երկոքին յապատամբութիւն նպատակը (ԽՈՐ. 231), բոլորովին աննշանակ էր 10 եւ 9 տարեկան տղոց համար: Պարսիկներուն դիմելը յաջող էր ունեցաւ, վասնզի Շապուհ ճանչցաւ երկու եղբայրներուն թագաւորական աստիճանը, եւ թագ յղեց անոնց, եւ Չարմանդուխտ թագուհուն թագ եւ պատմունան եւ վառ թագաւորաց (ԲԶՆ. 252), իսկ Մանուէլի իբր բուն իշխողի՝ թագաւորական պատմունան սամոյր, եւ գլխուն զարդմանակ ոսկի արծաթ, թերեւս արծաթ ոսկեգօծ, եւ սաղաւարտին արծույն ետեւէն հանգոյցք թագի, եւ կուրծքին ապիղակ, վրան մը շիկակարմիր, եւ հովանոց կապուտակ երկնագոյն, եւ ճոխ սպասներ, ճանչնալով անոր վրայ իշխանութիւն մեծ ի վերայ աշխարհին Հայոց (ԲԶՆ. 253): Այդ ամէն ընծաները կը բերէր Սուրէն պարսիկ՝ մի ի ճոխ նախարարաց, իրեն հետ ալ տասը հազար հեծելոց բանակ մը ի թիկունս օգնականութեան զօրավարին Մանուէլի (ԲԶՆ. 252): Ասոր վրայ Մանուէլ՝ կացութիւնը աւելի եւս զօրացնելու համար, մանուկ թագաւորները կ'ամուսնացնէր, Արշակի կին տալով իր իսկ Վարազդուխտ աղջիկը, եւ Վաղարշակի՝ Սահակ Բագրատունիի աղջիկը, եւ մեծահանդէս հարսանեաց հանդէսներ կատարել կու տար (ԲԶՆ. 264), որ կերպով մը մանուկ թագաւորներուն թագադրութեան հանդէսը եղաւ: Խորենացի Արշակի կին կը նշանակէ Բաբգէն Սիւնիի աղջիկը, այլ աւելի միտքի մօտ է որ Մանուէլ իր աղջիկը տար, եւ թագաւորը փեսայ իւր առնէր, եւ ինքն իբր թագաւորահայր ճոխանար (ԲԶՆ. 263): Հարկաւ Չաւէն հայրապետն էր այդ թագաւորական պսակներուն հանդիսադիրը: Իսկ եղելութեան կրնայ նշանակուիլ Վարազդատի փախչելուն յաջորդ տարին, 379-ին, երբ կայսրութիւնը նեղ ժամեր կ'անցնէր Գոթաց արշաւանքներէն, Վաղէս կը յաղթէր եւ կը սպաննուէր, եւ Թէոդոս գահ բարձրանալով պատերազմը կը շարունակէր: Միեւնոյն պատճառով Հայաստան պահ մը խաղաղութեան օրեր կը տեսնէր: Վաղարշակ մանուկ թագաւորը հագիւ տարի մը կրնար վայելել, եւ տարիէ մը ետքը կը մեռնէր, իբր 10 տարեկան հասակին մէջ (ԽՈՐ. 231), Արշակ կը մնար միայնակ, եւ իր աներոջ Մանուէլի զօրաւոր ձեռքին տակ, ամէն բան կարծես կարգի կանոնի կը մտնէր: Այդ միջոցին, 381-ին, կը վախճանէր Չաւէն, բայց ոչ մահուան պարագայից եւ ոչ թաղման տեղույն վրայ տեղեկութիւն չենք գտներ, եւ բնական կերպով ծերութեամբ վախճանած եւ Մանազկերտ թաղուած պիտի ըսենք:

170. ՇԱՀԱԿ ԿՈՐՃԵԱՅ

Բուզանդ, Չաւենէ ետքը Շահակ Կորճեայ անունով գլուխ եպիսկոպոսաց մը կը յիշէ, որ ամս երկուս պաշտօն կը վարէ եւ կը վախճանի (ԲԶՆ. 272): Խորենացի այսպիսի անուն մը չի ճանչնար, եւ բոլոր գաւազանագիրներէն միայն Միխայիլ Ասորին է, որ Բուզանդին կը հետեւի, ինքն ալ իր կողմէն Կորճեայ Շահակը եղբայր՝ Չաւէնի ընկերով (ԲԶՆ. 34): Մեր կարծեօք հնար չէ մէկ Բուզանդի խօսքով, եւ այն ալ իր գործին յարակցեալ հինգերորդ դարութեան կցկտուր եւ անյարիր յիշատակներով՝ նոր կայթողիկոս մը ստեղծել, զոր չեն ճանչցած բոլոր գաւազանագիրք յօրինողներ, որք հայրապետանոցի յիշատակներն եւ աւանդութիւններն ալ իրենց ձեռքին տակ ունէին: Ասկէ զատ պէտք է դիտել, թէ ո՞վ է այդ Շահակ Կորճեայ ըսուածը, այսինքն Կորճեից կամ Կորդուաց նահանգէն անձանօք մէկ մը, որ կարենայ իբր կայթողիկոս ընդունուիլ, երբոր ազգը հագիւ թէ Ադրիանոսի տունէն եղեղները կը զիջանի բացառաբար իբր կայթողիկոս ընդունիլ: Միխայիլ Ասորիին տուած վկայութիւնն ալ չի բաւեր, այդ անյարմարութիւնը դարմանելու համար, զայն իբր Չաւէնի եղբայր ընդունիլ տալու: Նկատելի է եւս որ այդ անտեղի կարգադրութիւնը եղած պիտի ըլլայ Մանուէլ Մամիկոնեանի իշխանութեան ատեն, որ խստիւ աւանդապահն էր նախնական սովորութեանց, եւ երկիրն ալ շփոթութիւններէ ազատ էր: Ուստի ինչպէս ուսումնասիրութեանց հետեւողներուն շատերը, մենք ալ մեր ցուցակին մէջ չենք կրնար ընդունիլ Շահակ Կորճեայ անունով մէկ մը մեր կայթողիկոսաց շարքին: Բայց ուզելով որեւէ մեկնութիւն մը տալ Բուզանդի գրածին, եւ թիրիմացութեան վերագրել անոր

խօսքը, կրնանք ենթադրել, թե Յանկոյս-Տիգրիսեան հինգ նահանգներու մէջ, որք Պարսից թողուեցան (§ 134), եւ որ սովորաբար Կորդուաց կամ Կորճէից երկիր կոչուեցան, որեւէ տեղացի Շահակ մը, Հայոց կաթողիկոսէն անկախաբար, իբր գլուխ եպիսկոպոսաց դիրք կազմել ուզած ըլլայ: Բայց ինչպէս ըսինք, այս մեր պարզ ենթադրութիւնն է, զոր մի պատմական նշանով կամ յիշատակով չենք կրնար հաստատել:

Տ. ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

171. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԸՆԹԱՑԸԸ

Շահակ Կորճեայի կարծեցեալ կաթողիկոսութիւնը ընդունելի չըլլալով, Չաւենի յաջորդ պիտի ընդունինք Ասպուրակէտը, համաձայն Խորենացւոյ եւ բոլոր հիներուն եւ գաւազանագիրներուն գրածին, եւ ենթադրելի իսկ չէ որ Մանազկերտացիներուն տունը հայրապետութիւնը ձեռքէն հանած ըլլար: Խորենացին պարզապէս ազգական Շահակայ եւ Չաւենայ (ԽՈՐ. 231) կը ճանչնայ Ասպուրակէտը, ուրիշներ ի գաւակէ Ադրիանոսի (ԲԶՆ. 272) կ'ըսեն, եւ միեւնոյն իմաստն ունի, մինչ կան որ Չաւենի եղբայր (ՍՈՓ. Է. 28) կ'ընեն, եւ նոզնը կրկնողներ պակաս չեն (ՅՈՎ. 68), եւ մինչեւ իսկ եղբայր Շահակայ եւ Չաւենի ըսող ալ կայ (ԲԱՀ. 34): Եւ երեք Մանազկերտացիներ միեւնոյն տունէն ըլլալով իրարու եղբայր կրնային կոչուիլ, բառին ընդարձակ իմաստով, որ իբր հօրեղբօրորդի ալ կրնայ առնուիլ, սակայն իրարու հարազատ եղբայրներ ըլլալնին ալ անհնար չէ, քանի որ երեքը մէկտեղ 13 տարիէ աւելի միջոց չեն գրաւեր, եւ իրեաց վերջին տարիներու մէջ իրարու յաջորդած կրնան ըլլալ: Ասպուրակէտի ընտրութիւնը խնդրոյ նիւթ ալ եղած չէ, արդէն Մանազկերտացիներու տունը ձեռք անցուցած էր հայրապետութիւնը, եւ քաղաքական խնդիրներէ հեռու ապրելով իրեն վրայ դիտողութիւն չէր հրաւիրեր: Լուսաւորչի տան միակ ժառանգն ալ, Ներսէսի որդին Մահակը, կամ ստէպ Հայաստանէ դուրս կը գտնուէր, եւ կամ ինքզինքը հեռու կը պահէր որեւէ թեկնածութենէ: Ասպուրակէտի նկարագիրին մասին գրուած է, թէ ի նոցին առաքինութիւնս յառաջադէմ գտեալ անձ մըն էր (ՍՈՓ. Է.28), այսինքն է Շահակի եւ Չաւենի առաքինութեանց: Նոզնիսկ Բուզանդ ալ կը կոչէ զայն այր քրիստոնէամիտ աստուածապաշտ, արդար (ԲԶՆ. 272) եւ դարձեալ թէ էր այր սուրբ եւ բարեպաշտօն, երկիրդած յԱստուծոյ եւ ի մարդկանէ (ԲԶՆ. 279), եւ դարձեալ թէ էր այր քաղցր եւ խոնարհ, բարերար եւ մարդասէր (ԲԶՆ. 280), որ ի պահս եւ յաղօթս յամենայն ժամ աղաչէր զԱստուած (ԲԶՆ. 279): Այսպիսի գովեստներէ ետքը կը յաւելու, թէ ազանէր զամզայեալս եւ ժապաւինեալս (ԲԶՆ. 280), որովհետեւ վասն կրօնիցն հանդերձոյն, զեղեալ կարգն ըստ կրօնիցն Չաւենայ կը պահէր (ԲԶՆ. 272), որով ընդունած կ'ըլլայ, թէ Չաւենի ըրածն ալ անհատական անձնամահ պերճասիրութիւն չէր, այլ կրօնք հանդերձոյ մը կար, կամ աւելի որոշ բառով, զգեստի օրինական կանոն մը, ինչ որ մենք ալ արդէն բացատրեցինք (§ 167): Ասպուրակէտի հայրապետութեան թուական կը պահենք 381 տարին, որ Արշակի ալ երկրորդ տարին կ'ըլլայ (ԽՈՐ. 231), որ տարին որ Մայիսի մէջ գումարուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ սուրբ ժողովը եւ հոգեմարտ Մակեդոնի վարդապետութիւնը դատապարտեց: Մեր պատմիչներ (ԽՈՐ. 220, Սոփ. Զ. 62, ՍՈՓ. Է. 25, ՅՈՎ. 65) այդ ժողովին ներկայ կը կարծեն Ներսէս Մեծ Կաթողիկոսը, ինչ որ ժամանակագրական հաշիւը չի կրնար ընդունիլ, եւ ժողովական գործերուն մէջ ալ բնաւ յնիշատակութիւն չկայ: Հետեւաբար պիտի ըսենք թէ տիեզերական երկրորդ ժողովին մէջ Հայերը ներկայացուցիչ չունեցան, այլ որովհետեւ աթոռներու մէջ տարաձայնութեանց եւ բաժանմանց խնդիրը չկար, Կոստանդնուպոլսոյ վճիռներն ալ ու կանոնները Հայաստան բերուած ատեն՝ անհակառակ ընդունուեցան Ասպուրակէտ հայրապետի եւ Հայ Եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներու կողմէն:

172. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒԲԱՆ

Հայաստանի խաղաղութիւնը, որուն պատճառ եւ պահապան կանգնած էր Մանուէլ Մամիկոնեան, շարունակեց մինչեւ անոր մահը, զոր կրնանք յապաղել մինչեւ 384 թուականը, որով կ'արդարանայ եւս Բուզանդի յիշած եօթնամեայ խաղաղութիւնը (ԲԶՆ.

257), հաշուելով զայն Վարազդատի գահագրկութենէն, որ տեղի ունեցաւ 378-ին: Այդ խաղաղութեան պատճառներէն զլիաւորն եղաւ Յոյներուն արեւելքի գործերէն ձեռնթափ ըլլալը, եւ Շապուհի մեռնելով Արտաշիրի թագաւորելը 379-ին, որ խաղաղական կառավարութեան ձեռնարկեց, եւ Մանուէլ ալ իր խոհականութեամբ զիտցաւ յօգուտ գործածել երկու տէրութեանց առժամեայ անգործութիւնը, եւ ամենայն երկիրն Հայոց ի խաղաղութիւն էր ընդհովանեաւ Մանուէլի զամենայն աւուրս կենաց նորա (ԲՉՆ. 257): Մանուէլ մեռաւ բնական մահուամբ զախտ հիւանդութեան մահու հիւանդացեալ (ԲՉՆ. 264), ինչ որ նշանակելի պարագայ մըն է Մամիկոնեան սպարապետներուն համար, ինչպէս ինքն Մանուէլ ալ կը զարմանար, որ իր բոլոր մարմինը վերքերով լեցուն ըլլալով հանդերձ՝ ընդէ՛ր ոչ եհաս մեռանիլ ի պատերազմի, եւ կը ցաւէր որ իրեն զվատթար մահու մահնաց եհաս մեռանել (ԲՉՆ. 265): Բայց Մանուէլի մահը իսկապէս վատթար եւ վնասակար եղաւ ազգին: Արշակ դեռ մանուկ էր, նա չէր կրնար ոչ նախարարներ զսպել, եւ ոչ երկու տէրութիւններու մէջ հաշտ եւ խոհեմ ընթացք մը պահել: Արտաշիր՝ Մանուէլի որդին, որ սպարապետութիւնը ժառանգեց (ԲՉՆ. 264), հօրը հանճարը չունէր, եւ Հայաստանի մէջ չփոթութիւններ սկսան, ինչ որ տաղտկալի էր հաւասարապէս թէ՛ Յոյներուն եւ թէ՛ Պարսիկներուն: Թէոդոս կայսր խորհուրդ յղացաւ, Հայաստանի մի մասը Պարսիկներուն թողով, մնացեալը իրեն ապահովել եւ արեւելքի կողմէ վտանգի առջեւը առնել: Շապուհ Գ., երկարակեաց Շապուհ Բ-ի թոռը, շուտով հաւանեցաւ, եւ Հայաստանի բաժանումը (22) իրենց մէջ որոշուեցաւ եւ հաշտութեան պաշտօնագիրը հաստատուեցաւ նոյն 384 տարին (ԽՈՒՐ. 232): Դժուար է բաժանման սահմանագիծը կազմել իր ամբողջութեան մէջ, բայց ընդհանուր կերպով Բարձր Հայք եւ Ծոփաց նահանգ՝ որ Չորրորդ Հայք կոչուեցաւ, Յունաց մնացին, իսկ մնացեալ նահանգներ, Արարատ եւ Տուրուբերան եւ Վասպուրական ուրիշներու հետ Պարսից բաժին եղաւ: Արշակի ազատութիւն թողուեցաւ, որ մասին մէջ ուզէ թագաւորութիւն ընել, իսկ նա նախադասեց Յունաց բաժնին անցնիլ, լաւ համարեալ նւազ կողմանն տիրել, եւ ծառայել քրիստոնէայ թագաւորի: Խորենացին Արշակի մօրն ալ ի կայսերական քաղաքէն լինելը կը յիշէ (ԽՈՒՐ. 232), սակայն մենք նորէն պիտի կրկնենք, որ ոչ թէ մայրն Չարմանդուխտ, այլ մեծ մայրն Ռդիմպիադա՝ Բիւզանդիոյ արքունիքէն էր: Յիշուած չենք գտներ յայտնապէս թէ ո՛ր հաստատեց Արշակ իր արքունիքը, սակայն Կարին քաղաքին տրուած կարեւորութիւնը, եւ անոր նորոգութիւնները եւ Թէոդուպոլիս կոչուիլը, Յունական Հայաստանին մայրաքաղաք նշանակուած լինելը կը ցուցնեն:

173. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Արշակի օրինակը ուրիշ շատ նախարարներ ալ հրապուրեց Յունական բաժինը անցնիլ, ինչ որ Պարսից թագաւորին մտադրութիւնը գրաւեց, եւ իմանալով որ անոնք կը սիրեն Արշակունի թագաւորի մը ներքեւ ըլլալ, ինքն ալ իր բաժնին մէջ, փոխանակ Պարսիկ մարզպան մը նշանակելու, Հայ Արշակունի մը գլուխ դրաւ թագաւոր անունով, որ եղաւ Խոսրով Գ.: Խոսրովը կոչուած է ոմն ի նմին ազգէն Արշակունեաց (ԽՈՒՐ. 232), կամ ի նմին տոհմէ մանուկ մի (ԲՉՆ. 270), սակայն 415ին յոյժ ծեր վախճանած մէկ մը (ՓԱՐ. 18), 384-ին, այսինքն 30 տարի առաջ, մանուկ չէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ Բուզանդի սովորական ոճով՝ ծեր չեղողը մանուկ կոչելով: Եթէ յոյժ ծեր մը՝ զոնէ 75 տարեկան կարծենք, Խոսրովը 45 տարեկան թագաւոր եղած պէտք է ընդունիլ: Իսկ ի նմին ազգէն կամ տոհմէն ըլլալու համար, պէտք է այս ալ Արշակ Բ.ի առաջին ամուսնութենէն սերած մէկը ընդունիլ, Վարազդատի հօրեղբորորդի մը, քան թէ եղբայր մը: Պարսիկ թագաւորին ըրածը իր օգուտ ունեցաւ, թէ երթալիք նախարարները մնացին, եւ թէ գացողներէն շատեր դարձան, եւ մնացին միայն Արշակի սննդակից պատանիներ, Դարս Սիւնի, Գաւազոն Արշարունի, Պերոզ Գարգմանացի, Ատատ Գնունի, Կանան Ամատունի, Սուր Մոկացի, Ռոստոմ Առաւելեան եւ քանի մը ուրիշներ, զորս պատմիչը անյայտ տանք կը կոչէ, եւ որոց գժառանգութիւնս կալաւ Խոսրով յարքունիս հրամանաւ Շահպոյ (ԽՈՒՐ. 233): Նոյնիսկ Արշակի կողման մեծամեծ նախարարներէն ալ ոմանք, ինչպէս Սահակ Բագրատունի, Սուրէն Խորխոռունի, Վահան Առաւելեան, եւ Աշխադար Դիմաքսեան, Արշակի հետ գժովելով Խոսրովի կողմը անցան: Բայց երկրին ընդարձակութենէն եւ

կուսակից նախարարներին աւելի Խոսքովը զօրացնողն էր Ասպուրակէս հայրապետ, որ ոչ միայն նոյն բաժնին մէջ մնաց, այլև առաջնորդեաց դրանն Խոսքովու (ԲՉՆ. 272), որ է ըսել Խոսքովի արքունեաց մէջ կաթողիկոսներու յատուկ գլխաւորութեան դերը պահեց: Հարկաւ երկրին բաժանման, եւ Պարսիկ բաժնին կազմակերպութեան մէջ ալ Ասպուրակէս դեր մը ունեցաւ, քանի որ արքունական առաջնորդներու գործ չէր քաշուէր: Ասպուրակէսը Պարսից կողմ պահելու կը յորդորէին թէև իր հայրենական Մանազկերտին եւ թէ հայրապետական այրոջին Պարսից բաժնին մէջ ինկած ըլլալը: Իսկ Արշակի բաժնին վրայ նոր եկեղեցական գլուխ նշանակուած ըլլալը չէ յիշուած, եւ պէտք է հետեւեցնել, թէ այն կողմի Հայերն ալ, իրենց եպիսկոպոսներուն միջնորդութեամբ կաթողիկոսական այրոջին եւ Ասպուրակէսի հետ յարաբերութիւննին չէին խզած: Վերեւ յիշուած Սուրէն եւ Վահան եւ Աշխադար նախարարներ փախած ատեննին՝ Հանի ամրոցին գանձն ալ մէկտեղ տարած ըլլալուն համար, Արշակի զօրքերը անոնց հետապնդեցին Մամէկ Մամիկոնեանի զօրավարութեամբ եւ Մանազկերտի այրերուն մէջ փակեցին, բայց Սահակ Բագրատունի Խոսքովի բանակով փախչողներն ալ եւ գանձն ալ ազատելով Խոսքովի բերաւ, եւ այս պատճառով Արշակի եւ Խոսքովի մէջ պատերազմ մըն ալ տեղի ունեցաւ Երեւել դաշտին վրայ, ուր արշակի կողմը յաղթուեցաւ, Դարա Սիւնի սպարապետ սպանուեցաւ, եւ Արշակ հագիւ կրցաւ մագապուրծ ապաւինել Եկեղեցաց գաւառը (ԽՈՐ. 236): Պատերազմը պէտք է դնել 385-ին:

174. ԱՍՊՈՒԲԱԿԷՍԻ ՄԱՀՐ

Ասպուրակէսի հայրապետութեան Խորենացի կու տայ ամս հինգ (ԽՈՐ. 231), եւ այս է ընդհանուր գաւազանագիրներուն կրկնածը, եւ ոմանց 7 տարի տալը, պարգապէս Ե եւ Է տաւերուն փոխանակութեան պէտք է ընծայել: Ընտրութեան թուականը 381-ին ըլլալով, վախճանը կ'իյնայ 386-ին, որ ըստ ամենայնի կը պատասխանէ պատմական եւ ժամանակագրական պահանջներուն: Մահուան պարագաները եւ թաղման տեղը նորէն անձանօթ կը մնան, եւ մենք ասոր նկատմամբ ալ բնական կը գտնենք ըսել, ինչ որ միւս Մանազկերտացիներուն համար ըսինք, թէ ծերութեան հասակի մէջ խաղաղութեամբ վախճանեցաւ, եւ իր հայրենական Մանազկերտի մէջ թաղուեցաւ: Միեւնոյն տարին վախճանեցաւ Յունաց բաժնի Արշակ թագաւորն ալ, տակաւին նորահաս երիտասարդութեան տարիքին մէջ: Պապի երկու որդիներն ալ տկարակազմ եւ վատառողջ տղաքներ պէտք է եղած ըլլան, ախտամոլ եւ դեռահաս ծնողի մը գաւակներ եղած ըլլալով: Կրտսերը Վաղարշակ, թագաւոր հռչակուելէն ետքը տարի մը իսկ չսպրեցաւ ու մեռաւ (ԽՈՐ. 231), իսկ Արշակ ալ հիւանդացեալ մաշարայական ախտիւք ջերանի հիւծմամբ (ԽՈՐ. 237), որ է ըսել թէ սրընթաց թոքախտ ունեցող մէկն էր: Երեւել դաշտի պատերազմին յուզմունքն ու տառապանքն ալ իրենց դերը ունեցան, վասնզի Եկեղեցաց գաւառը ապաւինելէն ետքը՝ տարաբախտ երիտասարդը այլեւս գլուխ չկրցաւ վերցնել, եւ օրըստօրէ մաշելով եւ հիւծելով մեռաւ, եւ հարկաւ Հանիի թագաւորական գերեզմանները թաղուեցաւ: Արշակի գաւակ ունեցած ըլլալը չի յիշուիր, որով Արշակունի ժառանգ ալ պակսեցաւ եւ Յոյներ թագաւորութեան անունն ալ դադարեցնելով, կոմէնս կացուցին իբրեւ իշխանս, այսինքն կուսակալ, կամ յունական բառով կուրապաղատ: Իսկ Հայոց նախարարներուն գլխաւոր եւ հայագունդ զօրաց հրամանատար նշանակեցին Գագաւոն Կամսարականը, որով Հայաստանի յունական բաժինը այնուհետեւ իբրեւ կայսերական գաւառ նկատուեցաւ, եւ կայսերութեան վարչական ձեւին ենթարկուեցաւ: Արդէն հայրապետական այրոջն ալ դատարկ էր, եւ միայն Խոսքով կար մէջտեղ իբրեւ ազգային պետ մը, եւ նմա կ'իյնար, եւ նա հոգաց հայրապետական այրոջը արժանաւոր գահակալով մը օժտել:

175. ՓԱԲՍՏՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Համաձայն մեր խոստումին, եւ իւրաքանչիւր միջոցի մէջ փայլող կամ երեւացող անձնաւորութեանց յիշատակները նոյնին մէջ ամփոփելու դիտումով, այստեղ կը քաղենք քանի մը անձերու մասին Բուզանդի պատմութեան ծայրը գտնուող կցկտուր

յիշատակները: Ասոնք կրնան իբր կազմակերպեալ խումբ մը նկատուիլ, Ներսէսի ձեռքին տակ պատրուաստուած, նպատակ ունենալով օժանդակել անոր բարեկարգական ճիգերուն, որով պիտի համարձակինք Բարեկարգիչ խումբ անուանել զայն, ինչպէս անոր ետեւէն Թարգմանիչ խումբ մըն ալ կազմուեցաւ: Բարեկարգիչներէն չորս գլխաւորները, Եպիփան, Շաղիտա, Գինդ ու Եփրեմ, Ներսէսի պատմութեան հետ յիշատակեցինք, այստեղ մնացածներուն յիշատակները պիտի ամփոփենք: Այս կարգին յիշուած կը գտնենք քանի մը եպիսկոպոսներու անունները, որոնք ամենայն հաւանականութեամբ կը կազմեն կայթողիկոսարանի դրան եպիսկոպոսներու ժողովը, որոնց համար կ'ըսէ Բուզանդ, թէ էին ի ներքին հայրապետին ի տան իւրում ընդ նորա ձեռամբ երկոտասան եպիսկոպոսք աթորակիցք իւր, գործակիցք եւ խորհրդակիցք (ԲՉՆ. 273): Այդ ժողովը, որ Ներսէսի օրով կազմուած էր, հարկաւ անկէ ետքն ալ իր գոյութիւնն ու գործունէութիւնը չկորսնցուց, որովհետեւ ըսուած է, թէ դեռ եւս կային նորա կենդանիք, յամս Խոսրովու եւ Արշակայ, երկուց թագաւորացն բաժանաւորացն (ԲՉՆ. 273): Հաւանաբար այդ ժողովին գլխաւորն էր Խաղ եպիսկոպոսը, որուն վրայ խօսեցանք իր կարգին (§ 137): Իսկ այստեղ յիշուածներուն առաջինն էր Փաւստոս եպիսկոպոս, ազգաւ հռոմ, որ եղած է թելակալ, այսինքն գործակալ Ներսէսի եպիսկոպոսապետին: Փաւստոս ծերունի եպիսկոպոս մը յիշուեցաւ, որ 353-ին Ներսէսը ձեռնադրեց (§ 119), եւ եթէ Փաւստոս թելակալ տակաւին կենդանի էր 384-ին, Հայաստանի երկուքի բաժնուելէն ետքը, դիւրին չ'ըլլար երկու Փաւստոսները նոյնացնել, եւ կարծել թէ միեւնոյն ծերունին կրցած է գործակալութիւն վարել 30 տարի ետքը: Խնդիրը կը յուզուի նաեւ թելակալ Փաւստոսին եւ Փաւստոս Բուզանդ պատմագիրին նոյնութեան վրայ: Այս մասին շատերուն համար որոշիչ նկատուած է, գլխակարգութեանց վերջը տեսնուած տողը, ստորոտ ամենայն պատմութեանց յաղագս իմ տեղեկութեան (ԲՉՆ. 268), իբր թէ հեղինակը յայտնապէս ինքզինքը մատնանիչ ըներ: Սակայն մեր կարծեօք անկէ առաջ աւելի ծանր խնդիրներ կան լուծուելիք, եւ գլխաւորապէս որոշելու է թէ Բուզանդի պատմութիւնը յունակա՞ն բնագիր է, թէ հայկական պատմութիւն է: Բուզանդական պատմութիւնը գլխակարգութիւնը, եւ երրորդ դպրութիւն գլուխը իբր սկիզբ նշանակելը (ԲՉՆ. 5), կը ցուցնեն թէ աւելի ընդարձակ բիւզանդական պատմութիւն մըն է գրուածը, եւ թէ երրորդ դպրութենէն կը սկսին եղեր Հայոց վերաբերեալ մասերը, որք առանձինն թարգմանուած են Հայոց համար: Նմանապէս խորագիրին մէջ Փաւստոս պատմագիրը եպիսկոպոս չէ կոչուած, ինչպէս Փաւստոս թելակալն ալ Բուզանդացի չէ կոչուած, եւ մենք կը միտինք Փաւստոս ծերունին, Փաւստոս թելակալը եւ Փաւստոս պատմագիրը, երեք համանուն՝ բայց տարբեր անձեր ընդունիլ:

176. ՈՒՐԻՇ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Բուզանդի յիշած եպիսկոպոսներուն երկրորդն է Չորթ, այր ներքինի կոչուած, հարկաւ ոչ մարմնական կազմութեամբը, այլ ըստ որում ասոնց ամէնքն ալ ի ներքնի հայրապետին էին, եւ կը զբաղէին ի տեսչութիւն աղքատանոցաց եւ Ներսէսի յամենայնի հաւատարիմքն էին (ԲՉՆ. 273): Երրորդ յիշուած է Արտիթ եպիսկոպոս Բասենոյ, այր ծերունի պատուական եւ պիտանի, սրբութեամբ եւ ճշմարտութեամբ վարեալ, որ մինչեւ իսկ առնէր նշանս մեծամեծս: Ըսուած է եւս թէ կանուխէն Դանիէլ Ասորիին աշակերտած էր, եւ թէ կ'ապրէր մինչեւ թագաւորութեան երկուքի բաժնուելէն ետքը (ԲՉՆ. 274), որով Դանիէլի վերջին աշակերտներէն կրնայ եղած ըլլալ: Չորրորդ կը յիշուի Կիրակոս եպիսկոպոս Տայոց, որ Շահապ ալ կոչուած է եղեր, հարկաւ առաջուց վարչական ու տանուտէրական պաշտօն վարած ըլլալուն համար: Ասոր համար ըսուած է, թէ էր այր ճշմարիտ աստուածապաշտ՝ ըստ կամացն Աստուծոյ (ԲՉՆ. 278): Հինգերորդ կը յիշուի Չորթուազ եպիսկոպոս Վանանդայ, այր սուրբ, պարկեշտ, արժանի Աստուծոյ, արբեալ Ոգևով Սրբով (ԲՉՆ. 278): Ասոնցմէ ետքը կը յիշուին Տիրիկ եւ Մովսէս եպիսկոպոսք Բասենոյ գաւառին, զորս պէտք է ընդունիլ, իբր Բասենի զանազան կողմերուն եպիսկոպոսները, քանի որ արդէն յիշուեցաւ Արտիթ՝ իբր եպիսկոպոս Բասենոյ: Այս երկուքին համար ալ վկայուած է թէ էին արք լաք, հրեշտակակրօնք, սուրբ հաւատացեալք, հրաւիրմանն արժանիք (ԲՉՆ. 279): Շարքը կը փակէ Ահարոն

Եպիսկոպոս մը, վիճակը անորոշ, այլ գործող ի մէջ Հայոց աշխարհի: Ասոր համար ալ ըսուած է թէ էր այր երեւելի եւ անուանի, քաջ, առաքինի: Այս ընտիր եւ առաքինին եպիսկոպոսներուն կարգին խառնուած է՝ անանկ մէկ եպիսկոպոսի անունն ալ, որուն համար հեղինակն ալ կը վարանի թէ արժանի իցէ կոչել գնա եպիսկոպոս, որովհետեւ կը նկարագրուի իբր կեղծաւոր եւ ազահ, որ դուրսէն ճգնաւորի ձեւեր կը պահէր, բայց դրամի սիրոյն ամէն ստորնութիւն յանձն կ'առնուր եւ ամէն անհրաւութիւն կը գործէր: Սա ինքն է Յոհան եպիսկոպոս, Փառէն հայրապետին որդին, որ հայրապետանոցի եպիսկոպոսներէն մէկն եղած էր իր հօրը շնորհիւ, բայց բոլորովին անվայել կեանք մը ունէր (ԲԶՆ. 274): Անոր գործերէն իբր նմոյշ յառաջ կը բերուի, թէ գեղեցիկ ձիու մը վրայ հեծած աւազակ երիտասարդի մը հանդիպելով ճամբան, կը հրաւիրէ ձիւն իջնել, եւ անմիջապէս քահանայական ձեռնադրութիւն կու տայ, եւ իբր պաշտօնէից իրաւունք՝ ձին ձեռքէն կ'առնէ: Թագաւորին պաքատին մէջ ալ, չէ չիշուած թէ ո՞ր թագաւորին, խեղկատակի դեր կը վարէր, չորս ոտքի ինկած եւ ուղտի պէս կառաչելու ձայներ հանելով, սրահները կը պտտէր, որպէսզի իրեն վրայ նուէրներ եւ ընծաներ դնեն, մինչեւ իսկ զմուրիակս գիւղոց կամ զագարակաց գրեալ եւ կնքեալ. եւ կը կրկնէր ուղտ եմ, ուղտ եմ, դիք ի վերայ իմ զմեղս արքայի, թող բառնամ, եւ այս ամէնը կ'ընէր, վասն ազահութեան, եւ հարստութիւններ եւ կալուածներ կը շատցնէր (ԲԶՆ. 277): Մենք աւելորդ չսեպեցինք անարժան եպիսկոպոսին յիշատակը կրկնել, վասնզի ասանկներուն զգուելի օրինակն ալ զգուշաւորութեան կը ծառայէ:

177. ԲԱՐԵԿԱՐԳԻՉ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՑՆԵՐ

Եպիսկոպոսներու խումբին քով նշանակուած կը գտնենք միայնակեացներու խումբ մըն ալ, ընդհանրապէս Գինդ Սլկունիի աշակերտութենէն, գործունէայ եւ բարեկարգիչ կրօնաւորներու դասակարգ մը, որք ոչ միայն քրիստոնէից մէջ կը քարոզէին ճշմարտութեան եւ ուղիղութեան կանոնները, այլեւ ծակուծուկ մնացած հեթանոսներն ալ դարձնելու համար հեռաւոր եւ անմատոյց կողմեր կը պտտէին (§ 156): Յանուանէ յիշատակուածներէն մէկն է Տրդատ, որ եւ Տրդած, որ Ներսէսի մահուան ատենն ալ մօտը գտնուած էր (§ 153), եւ անոր մահուրնէ ետքը յառաջին վարդապետսն, յանապատաւորաց դասս թեւակոխեաց, եւ իրեն կայանք բնակութեան ըրած էր Տարոն գաւառը: Կը յիշուի եւս Մուշէ, որ Գինդի հաւատարիմ ընկերը եղաւ, եւ անոր մօտ մնաց Ծաղկէոյ լեռը, երբ ուրիշներ գայլ գաւառս շրջէին հրամանաւ իւրեանց գլխաւորին Գնդայ, եւ անբաժան մնաց մինչեւ Գինդի մահը: Կը յիշուին եւս Վաչակ, Արտոյտ եւ Մարախ, բայց անունէն զատ ուրիշ պարագաներ չենք գտներ իրենց վրայ (ԲԶՆ. 281): Միայնակեացներու կարգին պէտք է յիշենք Առոստոմն ալ, թելակալ Փաւստոս եպիսկոպոսի եղբայրը, ինքն ալ ազգաւ հոռոմ, որ անապատական կեանք վարած է Արարատ գաւառի մէջ, մաշկահանդերձ եւ խոտանարակ, եւ սրբութեան համբաւ վայելած, որով մահուրնէ ետքն ալ մարմինը թաղած են՝ Ներսէսի հայրապետի կալուածներէն Ամօքն գիւղը, որ թերեւս ըլլայ Վանայ շրջակայից Ամիւկ գիւղը, եւ ամի ամի գլխատակ նորա կատարած են (ԲԶՆ. 273), թէպէտեւ Յայսմաւուրքի մէջ ասանկ յիշատակի հանդիպած չենք: Առոստոմ տարբեր եղած է Գինդի աշակերտութենէն, եւ մասն չէ ունեցած անոնց բազմօգուտ եւ առաքելական գործունէութեան մէջ, որ ճգնասուն անապատականէ շատ աւելի գերազանց է:

178. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՑԻ ԿԱԼՈՒԴԾՆԵՐ

Անցողակի յիշենք նորէն, որ հին ատենները ամէն հաստատութիւն իր պահպանութեան պէտքերը կ'ընդունէր իրեն սեփական եղող կամ իր տրամադրութեան ներքեւ դրուած գիւղերէն ու ազարակներէն: Հայրապետական այթոռն ալ իր սեփական կալոածներն ունեցաւ Տրդատի օրերէն սկսելով, որ քրմապետական կալուածները հայրապետականի փոխանցեց. բայց անոնցմէ դուրս Լուսաւորչի Պարթեւագնեան տոհմը եւ Աղբիանոսի Մանազկերտացի տունն ալ, իրենց սեփական եւ տոհմային կալուածներ ալ ունեցան: Հայրապետական կալուածներուն տասնուհինգ տարբեր տեղեր գտնուած

ըլլալը Բուզանդէ կ'իմանանք, թէպէտ 15 գաւառներուն ամբողջական ցուցակը չենք գտներ: Վեց հասիւն միայն անունները կը յիշէ, որք են Արարատ, Դարանաղի, Եկեղեաց, Տարոն, Բզնունիք եւ Ծոփք. իսկ մնացեալներուն համար ըսուած է, եւ որ ընդմէջ նոցա եւ շուրջ գնորօք, ինչ որ որոշ գաւառի մը հնար չէ պատշաճեցնել: Իւրաքանչիւր գաւառն ալ ամբողջապէս կալուած չէր, այլ իւրաքանչիւրին մէջ գիւղ մը կամ երկու: Պատմութեանս մէջ յիշուեցան Տարոնի Աշտիշատը, Եկեղեաց Թիլը, եւ Դարանաղեաց Թորդանը, որոնց կրնանք աւելցնել Արարատի մէջ Կոտայից Արամոնքը (ՅՈՎ. 133), իսկ մնացեալներուն վրայ որոշ տեղեկութիւններ չենք գտած, եւ չենք կրնար ալ վճռել, թէ վերեւ յիշուած Ամօքն ալ հայրապետական կալուածներուն թիւէն էր: Ամէն առթի մէջ պէտք է դիտել թէ հայրապետական կալուածները ընտիր տեղեր եւ բարերեր ազարակներ էին, ինչպէս կ'իմացուի Հայր Մարդպետի պատահարէն: Անգամ մը որ Մարդպետը Աշտիշատ ուխտի էր եկած, Ներսէս հայրապետ զինքը ճաշի կը պահէ, եւ նա ալ առիթ կ'ունենայ ամէն կողմերը պտտիլ ու դիտել, եւ նախանձիլ: Սեղանի վրայ երբ քիչ մը աւելի կը խմէ, եւ տեսածներուն վրայ կը հիանայ, կը սկսի Արշակունի թագաւորները թշնամանել, Տրդատէ սկսելով, եւ մեռածներն ու կենդանիները իրարու խառնելով նախատել, թէ զայսպիսի տեղիս կանանցահանդերձ մարդկան տուեալ է, եւ ոչ արանց (ԲԶՆ. 117), այսինքն պճղնաւոր հագուող եկեղեցականներուն տուած է եւ ոչ պալատականներուն: Այս Հայր Մարդպետը Ծաւարշ Արծրունիի ձեռքով սպաննուած է (ԲԶՆ. 121), եւ տարբեր է Մուշեղ Մամիկոնեանի ձեռքօք սպաննուած Հայր Մարդպետէն (§ 144), եւ երեւի թէ Հայր անունն ալ իբրեւ պատուանուն՝ հասարակ էր ամէն Մարդպետներու:

Տ. Ս. ՍԱՀԱԿ Ա. ՊԱՐԹԵԻ

179. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Երբոր Ասպուրակէս մեռաւ 386-ին Հայաստանի Պարսկական բաժնին մէջ, դեռ Արշակ կը թագաւորէր Յունական բաժնին մէջ եւ պէտք չէր որ առանց երկու կողմերու համաձայնութիւնը ապահովելու՝ կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարուէր, որպէսզի ազգին մէջ երկպառակութիւն չծագէր, եւ բաժանման վիճի չընդարձակուէր: Մինչ այս մինչ այն Արշակ ալ կը մեռնի (§ 174), տեղը ուրիշ Արշակունի թագաւոր մը չի նստիր, այլ Յոյն կուսակալ մը, որ Հայութեան պետի մը նկարագիրն ու իրաւունքը չունէր: Այս կերպով Խոսրով իրաւունք կը ստանայ իր նախաձեռնութեամբ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը կատարել: Լուսաւորչի ազգատոհմին նկատմամբ ազգին ունեցած համարումը կրկին կը զօրանայ, երբ նեղ եւ դժուարին կացութիւնը կարողագոյն հայրապետի մը անհրաժեշտ պէտքը կը զգացներ: Մանազկերտացիք արդիւնաւորութիւն ցուցուցած եւ համակրութիւն ստացած էին, գուցէ աչքի զարնող անձ մըն ալ չունէին, հետեւաբար ամենուն համերաշխ եւ համամիտ հաւանութեամբ հայրապետական աթոռը բարձրացաւ Սահակ, Ներսէսի որդին, Աթանագինէի թոռը, Յուսիկով ու Վրթանէտով Լուսաւորիչէ հինգերորդ ծնունդ: Կաթողիկոսական յաջորդութիւնը պահ մը յապաղած էր վերոհիշեալ պատճառներով, եւ Սահակի ընտրութիւնը պէտք է դնել 389-ին, որ է Խոսրովի երրորդ տարին, ինչ որ մեր ժամանակագրութեան կշիռն ալ կ'արդարացնէ: Խոսրովի համար պարծանաց արժանի արդիւնք պիտի համարուի Սահակի նման հայրապետի մը ընտրութեան նախաձեռնութիւնն ստանձնած եւ գործադրած լինելը, որ Հոգւոց Լուսաւորիչ Գրիգորէ եւ Մրտից Լուսաւորիչ Ներսէսէ ետքը, Մտաց Լուսաւորիչ եղաւ Հայ ազգին համար, եւ անոր դարուց ի դարս տեսելուն եւ ապրելուն սկզբնապատճառը պիտի ճանչցուի Հայ դպրութեան ստեղծմամբ:

180. ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄ

Սահակի նախընթացին վրայ թէպէտ աստեւանդ ակնարկներ ըրած ենք, բայց կ'արժէ որ այստեղ ալ ամփոփում մը ներկայացնենք: Անոր ծնունդը Կեսարիոյ մէջ եղած ըսինք (§ 116), երբ Ներսէս ու Սանդուխտ մանկամարդ ամուսիններ այնտեղ կը մնային ուսմանց

հետեւելով: Հաստատուն տեղեկութիւն մը, զոր բոլոր ժամանակակիցներ, Կորին, Խորենացի եւ Փարպեցի միաձայնութեամբ կը կրկնեն, Սահակի ծննդեան օր կը նշանակէ նաւասարդի 30-ը, (ԿՈՐ. 41, ՍՈՓ. ԺԱ. 28, ԽՈՐ. 270, ՓԱՐ. 37): Արդ ուրիշ կողմէ գիտենք թէ 350-ին Ներսէս արդէն Բիւզանդիոն անցած էր, իսկ նախընթաց 348 եւ 349 տարիներուն նաւասարդի 30-ը շարժական տոմարի հաշուով, կ'իյնայ Սեպտեմբեր 29-ին, եւ մենք նկատի առնելով բոլոր մանր մունր պարագաներն ալ, զորս բացատրել երկար կը լինէր, 328 Սեպտեմբեր 29-ը կը դնենք իբրեւ ճիշդ թուական Սահակի ծննդեան: Սակայն շատ շուտ անմայր որբ կը մնար մանկիկը, զոր հարկաւ Հայաստան կը դարձնէր իր պապն Վարդան Մամիկոնեան, երբ իր վաղամեռիկ աղջկան Սանդուխտի մարմինը կը բերէր ու կը թաղէր Թիլ աւանը, իսկ փոքրիկ Սահակը կը յանձնէր՝ իր մայրենի պապոնց Մամիկոնեանց տունը Տարոնի մէջ, ու կը սնանէր եւ առաջին մանկութիւնն կ'անցնէր Սահակ, վասնզի հայրը Ներսէս, այրիացեալ երիտասարդ, ուսմանց համար անցած էր Բիւզանդիոն, իսկ հօրենական պապոնց կողմէն ոչ ոք կար, որ կարենար անոր խնամքը ստանձնել: Երբոր Սահակ չափահաս պատանեակ մը եղաւ, Ներսէս չէր կրնար այլեւս զանց ընել իր հայրական պարտաւորութիւնը, եւ ամէն հոգ տարաւ որպէսզի իր միաձինը, եւ Լուսաւորչեան ազգատոհմին միակ շառաւիղը, արժանաւոր զարգացում ստանայ, եւ այս նպատակով երկար տարիներ զայն պահեց Կեսարիոյ եւ Բիւզանդիոյ հոշակաւոր ուսումնարաններուն մէջ: Սահակի ստացած զարգացման աստիճանին համար կը գրէ Փարպեցի, թէ յոյժ առջեակ անցուցանէր վրժիւք զբազում գիտնովքն Յունաց, եղեալ կատարելապէս հմուտ երգողական տառիցն եւ հռետորական յորդասաց յայտնութեան, եւս առաւել տեղեկացեալ փիլիսոփայական արուեստիցն ցուցանիւր (ՓԱՐ. 16): Սահակի ամբողջ գործունէութիւնը զննած աստեննիս յայտնի կը տեսնենք, որ նա յունական դպրութեանց հետ՝ յառաջացած էր ասորական եւ պարսկական լեզուներու մէջ ալ, որոնցմէ առաջինը պիտի լրացնէր իր եկեղեցական հմտութիւնները, եւ երկրորդը պիտի դիւրացնէր իր վարչական յարաբերութիւնները: Իսկ հայերէն դպրութեանց խօսքն ընել աւելորդ է, քանի որ տակաւին գոյութիւն չունէր, եւ իրմով պիտի սկսէր ժամանակին:

181. ԱՄՈՒՄՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Սահակի ընտանեկան վիճակին գալով, հնար չէ շատ յետաձգել անոր ամուսնութիւնը: Վարդան Մամիկոնեան, որ Սահակի թոռն է, 417-ին, դեսպանութեամբ Բիւզանդիա կը դրկուի (ԽՈՐ. 252), եւ այնտեղ կայսրութեան կողմանէ ստրատելատի աստիճան ու պաշտօն կը ստանայ (ԽՈՐ. 254): Արդ, ենթադրելով որ այն ատեն Վարդան զոնէ 28 տարեկան եղած ըլլայ, եւ Սահակի աղջիկն ալ 18 տարեկան մայր եղած ըլլայ, Սահակի ամուսնութիւնը պետք կ'ըլլայ նշանակել 370-ին, իր 22 տարեկան եղած ատեն, ինչ որ շատ բնական եւ հաւանական հաշիւ մըն է: Պատմութիւնը մեզի չէ հասցուցած Սահակի ամուսնոյն՝ ոչ անունը եւ ոչ ազգատոհմը, եւ անոնք որ Ծուշան անունը տւած են, պարզ ենթադրութենէ կ'առաջնորդուին, կարծելով թէ մեծ մամին անունը կրկնուած է իր թոռնորդոյն՝ Վարդանի աղջկան վրայ, քանի որ Սահակ աղջիկ թոռ ալ ունեցած չէր իր միակ աղջիկէն, որուն անունը Սահականոյշ, եւ համառօտութեամբ Անոյշ է յիշուած: Սահակի արու գաւակ ունեցած չըլլալը իրեն ալ մեծ մտահոգութիւն պատճառած է, եւ ինքն իր բերնով ըսած է, թէ խորհուրդք անմխիթարք նեղէին զիս, անդադար զմտաւ ւաճելով եւ աղաչելով զԲարձրեալն շնորհել ինձ արու որդի, որպէս եւ նախնեացն իմոց, որք յառաջ քան զիս էին ամուսնացեալք յաղագս որդեճնութեան (ՓԱՐ. 28): Լուսաւորչի ազգատոհմին շառաւիղը պահելու փափաքը, եւ ժառանգական արժանեաց սկզբունքը, ինչպէս կը տեսնուի, ոչ թէ ընդհանուր ազգին, այլեւ նոյնիսկ Լուսաւորչի թոռներուն համար հաստատուն հաւատք մը եղած էր: Հարկաւ ամուսնութեան համար Սահակ Հայաստան դարձած էր, իր հօր կաթողիկոսութեան վերջին շրջանին: Ներսէսի հետ

մէկտեղ 365-ին Բիւզանդիոնէ դարձած ըսել շատ կանուխ կ'ըլլայ՝ Սահակի տարիքը նկատելով, որ տակաւին 17 տարեկան պատանի մը կ'ըլլայ այն ատեն, եւ հաւանաբար հագիւ թէ այդ առթիւ հօրը հետ Կեսարիայէ Բիւզանդիա անցած ըլլայ 364-ին: Ամէն առթի մէջ ամուսնութիւնը, Ներսէսի մահուրնէն, այսինքն 373-էն առաջ պէտք է դնել, զի Ներսէսի ալ հնար չէր Լուսաւորչեան շառավիղին պահպանութեան հոգաձորթիւնը անտեսել: Արու գաւակ չունենալու մտմտութիւնը պատճառ եղած է Սահակի տեսիլքին, զոր միայն իր վերջին օրերուն պատմած է ինքը, առանց որոշակի ժամանակ մը նշանակելու: Տեսիլքը տեղի ունեցած է աւագ Ուրբաթի մը հսկումին գիշերը, մինչ ինքը նստած էր մերձ առ սեղանն Աստուծոյ ի սուրբ եկեղեցւոցն Վաղարշապատ քաղաքի (ՓԱՐ. 28): Սեղանին մօտ նստիլը, արդէն եկեղեցական եղած ըլլալը կը ցուցնէ, առանց տակաւին բարձր աստիճանի հասած ըլլալու, ամուսնութենէն բաւական տարիներ անցած, բայց ամուսինը դեռ կենդանի, եւ այդ պարագաները միացնելով է, որ Յայսմաւորքը կրցած է եզրակացնել թէ զայս ամենայն ետես ի սարկաւագութեան (ՅԱՅ. 60): Մենք ալ այդ տեսութեանց հետեւելով, մերձաւորաբար 378-ին կը դնենք տեսիլքին օրը, Սահակի երեսուն տարեկան եղած ատեն, որ տարին աւագ Ուրբաթը հանդիպած է Մարտ 30-ին, իսկ միջոցը կ'իյնայ Չաւէնի կաթողիկոսութեան օրերուն: Գուցէ Արշակ եւ Վաղարշակ մանուկներու թագաւորելն ալ իր միտքը զարթուցանելու առիթ տուաւ:

182. ՏԵՍԻԼՔԻՆ ԱՍՓՈՓՈՒԲԱԸ

Սահակի տեսիլքին պարունակութիւնը կրնանք այսպէս համառօտել: Մեծ խորան մը, ճերմակ կտաւով ծածկուած, վրան լուսաւոր խաչ, խորանին մէկ փեղկը կը բացուի, եւ կը տեսնուի սեղան մը, վրան հաց եւ ողկոյզ, մօտը ձիթենի մը չորս ոստերով, երեքը մեծութեամբ ու պտղաբերութեամբ իրարու նման, եւ չորրորդը տարբեր: Սեղանին միւս կողմը աթոռ մը թխագոյն կտաւով պատած, եւ աթոռին վրայ սկտեղի մը մէջ ծալլուած նափորտ մը եւ ոսկի գունտ մը, ու մագաղաթ մը, որուն վրայ քանի մը տողեր ոսկետառ գրուած են, եւ քանի մը տողեր ալ ջնջուած, դարձեալ տողուկէս ոսկետառ գրուած, եւ մնացածը կարմրադեղով լրացած: Աթոռին շուրջը բոլորած են բազմաթիւ մանչ ու սակաւաթիւ աղջիկ տղաքներ: Նոյն պահուն յանկարծ շարժ մը կ'ըլլայ, աթոռն ալ կը սկսի տատանիլ, շուրջը եղող տղայք կ'անճին ու երիտասարդներ կ'ըլլան, եւ գետնէն սեղանին վրայ կ'ելլեն, սեղանէն ալ երկինք կը բարձրանան, եւ տեսիլքը կը վերջանայ: Երբ Սահակ շփոթած կը մնար՝ լուսեղէն մէկ մը կ'երեւի իրեն, որ կը սկսի քաջալերական խօսքեր ընել, եւ տեսիլքին մեկնութիւնը կու տայ: Առաջին մասերը ընդհանուր իմաստներ են եւ աստուածային խորհրդոց վրայ շարժին համար կ'ըսէ թէ ցուցանէ զժփումն ալեկոծութեան աշխարհիս Հայոց, մագաղաթին առաջին տողերը Լուսաւորչի ցեղէն հայրապետներ են, ջնջաղիք տողերը անարժան հայրապետներ, նորէն ոսկեգիրը կը ցուցնէ թէ նորոգի աթոռ հայրապետութեան ի շառաւիղէ սրբոյն Գրիգորի: Տղայոց բազմութեան տրուած մեկնութիւնը կ'ակնարկէ այն շառաւիղներուն, որ պիտի ելնէին յարգանդէ գաւակիդ, եւ որք աստուածահաճոյ գործերով երկինք պիտի բարձրանան (ՓԱՐ. 29-36): Այդ համառօտ ամփոփումը կը բաւէ ցուցնել, թէ տեսիլքը բովանդակ կը դառնայ մերձաւոր ժամանակներու եղելութեանց վրայ, թէ վերստին Լուսաւորչի ցեղէն հայրապետը՝ ինքն, Սահակն է, եւ թէ իրեն արգանդէն յառաջ եկած բազմութիւնն ալ, Վարդան եւ Վարդանով եւ ժամանակակից խոստովանողներն են, սակաւաթիւ նախարարագուն խոստովանուիներով մէկտեղ: Աւելի հեռու ժամանակներու կամ երկրորդ Պահլաւունեաց վրայ ակնարկ մը չենք տեսներ այդ տեսիլքին մէջ: Ինչ որ ընդհանրապէս տեսիլքներուն համար կ'ըսուի, ասոր համար ալ կրկնուած է, թէ եղելութեանց կատարուելէն ետքը յերիւրուած է: Բայց այդ առթիւ, կամ պէտք էր

Փարպեցիին մեղադրել, եւ կամ Սահակը առասպելաբան մը համարիլ, եւ մենք փաստ մը չունինք ոչ մէկն ըսելու եւ ոչ միւսը հաստատելու:

183. ԿՐՕՆԱԲՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Սահակի նախընթաց կեանքին վրայ ունեցած տեղեկութիւնները լրացնելու համար, պէտք է յառաջ բերենք Խորենացիի գրածը, թէ նա խստակրօն ճգնաւորի կեանք մը կազմած էր ունենալով նաեւ աշակերտ վաթսուն ըստ նմանութեան Սպուղէից, այսինքն ժրաջան կրօնաւորաց, որոնց օրինակը տեսած էր Կեսարիա, Բարսեղ Կեսարացիի կազմած վանականութեան մէջ, ամէնքն ալ արք կրօնաւորք, խարագնագգեստ, երկաթապատք, բոկագնացք, որք յար ընդ նմա շրջէին: Սահակի միաբանութիւնը թէպէտ աղօթից զբաղումներն ալ ունէր, մշտենջենաւոր պաշտմամբ. որպէս զայն որ յանապատսն էին, սակայն ասով չէր վերջանար անոր գործունէութիւնը, այլ միանգամայն հոգայր զաշխարհս՝ որպէս զայն որ յաշխարհի են (ԽՈՐ. 240), որ է ըսել ժողովրդեան հովեւոր պէտքերուն ալ կը հասնէր աշխարհիկ եկեղեցականներուն պէս: Քանի որ Սահակ ուսմամբ զարգացեալ մէկն էր, իր աշակերտներն ալ միեւնոյն ուղղութեան հետեւողներն էին, եւ յատկապէս կը զբաղէին ժողովուրդը մխիթարելու սուրբ գրոց բերանացի թարգմանութեամբ, մեկնողական պարզաբանութեամբ, եւ մայրենի լեզուով թելադրուած աղօթքներով, քանի որ հայերէն այբուբենն ու գրականութիւնը դեռ գոյութիւն չունէին: Որպէսզի Սահակ այդ կեանքին կարենար նուիրուիլ, պէտք է ենթադրել թէ ընտանեկան հոգերով ծանրաբեռնուած էր: Միակ աղջիկ մը ունեցած էր, միջոց մըն ալ արու զաւակի փափաքով սպրած էր, բայց պէտք է կանուխ այրիացած ըլլայ, իսկ աղջիկը Սամիկոնեանց տունին հարսնացուցած էր, ամուսնացնելով Սանուէլի երրորդ որդւոյն Համազասպի հետ (ՍՈՓ. 2. 123): Այս կերպով կրցեր է Սահակ ինքզինքը բոլորովին հոգեւորական կեանքի նուիրել, եւ իր շուրջը բազմաթիւ եւ բազմարդիւն վանական ընտանիք մը կազմել:

184. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Սահակ այդ դիրքին մէջ էր., երբ բարձրացաւ կաթողիկոսական պառօքը. միջոց մը պառօքը պարապ մնալէն ետքը՝ քաղաքական յարաբերութեանց բերմամբ, ինչպէս դիտեցինք (§ 179): Սահակի գահակալութիւնը տեղի կ'ունենայ 387-ին, ոչ Կեսարիոյ խօսք կար այլեւս, եւ ոչ ձեռնադրութեան: Չենք ալ կրնար ճշդել թէ արդէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առած էր, թէպէտ քահանայացած ըլլալը ստոյգ է եւ եպիսկոպոսութիւնն ալ հաւանական, իսկ կաթողիկոսութիւնը առած պիտի ըլլայ Հայ եպիսկոպոսներէն: Սահակի գործունէութեան ասպարէզը անմիջապէս կ'ընդարձակուի, Լուսաւորչի ազգատոհմին սեփական լայնախոհ տեսութիւնները նորէն հոգի կ'առնեն, եւ հայրապետութիւնը ազգին բոլոր շահերուն հոգն ու խնամքը կը ստանձնէ: Յունական բաժնի հայութիւնը Գազաւոն Կամսարականի գլխաւորութեամբ, հիացմամբ կը դիտէ Պարսկական բաժնին մէջ ծագում առած ոգեւորութիւնը, Սահակի կրօնական իշխանութեան հետ՝ Խոսրովի քաղաքական իշխանութիւնն ալ նախանձելի կը դառնայ, եւ յունազգի կոմսի մը վարչութիւնը դժգոհ կը թողու Յունական բաժնին Հայերը: Ասկէ յառաջ կու գան մասնաւոր բանակցութիւնք Խոսրովի եւ Գազաւոնի մէջ (ԽՈՐ. 238), որոնց տեղեկութիւնը կը ստանայ Բիւզանդեան արքունիքը Սամէլ Սամիկոնեանի ձեռամբ: Պահ մը կը վարանի կայսրութիւնը, որովհետեւ Խոսրովի դիտումներուն մէջ էր Յոյն կոմսերու բարձումը (ԽՈՐ. 239), սակայն միւս կողմէ գիտէր որ Լուսաւորչի ազգատոհմին համար աւանդական էր յունասէր ընթացքը, եւ Բիւզանդիոյ արքունիքն ալ կրնար մշակել նոյն ազգատոհմին վրայ դրուած վստահութիւնը: Այս զգացումները դուռ կը բանան բանակցութեանց: Թեոդոս կայսր կը տարակուսի որ մի՛ գուցէ ընդդիմութիւնը

Հայերը Պարսից կողմը անցնելու միտեցնել, եւ միաբանութեամբ հանիցեն ի նմանէ եւ տացեն ի Պարսս զբաժինն զայն (ԽՈՒՐ. 240), ուստի կը մտածէ որ աւելի օգտակար կ'ըլլայ Պարսից բաժնի Հայերը իրեն գրաւել, եւ տարօրինակ որոշմամբ մը կը հաւանի, որ Խոսրով Գ. որ իբր Պարսից հարկատու եւ ենթարկեալ, անոնց հովանաւորութեան ներքեւ Հայաստանի մը մասը կը կառավարէր, Յունական բաժնին վարչութիւնն ալ ստանձնէ, անոր վրայ Բիւզանդիոյ կայսրութեան հովանաւորութիւնը յարգելով եւ յունական օրէնքներու համակերպելով: Երկուց տէրանց միանգամայն ծառայելու անհնարին դրութիւնը իրական դարձնելու փորձ մը, որուն հետեւանքը պիտի ըլլար, կայսեր տեսութեամբ, Հայերը ամբողջաբար իրեն քաշելու դիրութիւն մը, վստահանալով Սահակի եւ Խոսրովի յունասէր զգացումներում: Ասոնք ալ, կը մտածէին հարկաւ Պարսից Շապուհ Գ. թագաւորը համոզել հաւանական ցուցնելով Յունաց բաժինն ալ գրաւելու հետեւանքը, բայց ելքն իրենց նպատակին չհամապատասխանեց: Գտնուեցան դարձեալ Հայ նախարարներ, որք Շապուհի ազդարարեցին, թէ Խոսրովի ընթացքը եւ ամենայն ցուցականութիւն նորա, ստութեամբ եւ ոչ ստուգութեամբ է (ՓԱՐ. 12): Շապուհ ախորժ ունկնդրութեամբ լսեց այդ տեղեկութիւնները եւ իսկոյն Խոսրովը հրաւիրեց Տիգրան երթալ: Խոսրով չզգացեալ զբանասարկութիւն, նախ կը միամտի երթալ որպէս առ իւր իշխան եւ բարեկամ (ՓԱՐ. 12), բայց յետոյ կը կասկածի, եւ Յոյներէն օգնութիւն կը խնդրէ որ չերթայ, բայց ոչ գոք գտեալ ի սատարութիւն, եւ անկարացեալ ընդդիմանել, կ'որոշէ երթալ, առանց բարեկամական ձեւերը խանգարելու (ԽՈՒՐ. 241): Բայց ընդունելութիւնը բարեկամական չ'ըլլար: Վռամ Դ. Կրման, որ յաջորդած էր Շապուհի, եւ որ առաջուց ալ Հայաստանի գործերով զբաղած էր, Խոսրովը թագաւորութենէն զրկեց, եւ Անյուշ բերդին մէջ բանտարկել տուաւ, իսկ թագաւորական ձեւակերպութիւնը խախտել չուզելով, Խոսրովի եղբայր Վաղարշը (ԱՐԾ. 75) թագաւոր անուանեց, փոխելով անոր Պահլաւիկ անունը, իր եւ իր հօր անուններով Վռամ-Շապուհ կոչեց (ՓԱՐ. 13), թէպէտ Ստահրաշապուհ անունով ալ յիշուած է ուրեք (ԵՂԻ. 7): Խոսրովի հետ բանտարկուեցաւ նաեւ Գագաւոն Կամսարական: Իսկ Շաւարշ Կամսարական եւ Պարգեւ Ամատունի, որոնք 700 հեծեալներով փորձած էին Խոսրովը ճամբէն դարձնել, նպատակնուն չյաջողեցան, Շաւարշ սպաննուեցաւ, եւ Պարգեւ գերի իյնալով մորթազերծ եղաւ, եւ մորթը տիկտեսակ գործեալ ուռուցմամբ Խոսրովին ներկայացուցին (ԽՈՒՐ. 242): Այդ եղելութեանց թուական պէտք է դնել 389 տարին, որ էր Խոսրովի հինգերորդը (ԽՈՒՐ. 241):

185. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ ԵՐԹԱԼԸ

Այդ դարձուածներուն մէջ անհնար է Սահակը անմասն ենթադրել: Նա Խոսրովի առաջնորդելու իսկ կարողութիւնն ունէր, եւ քաղաքական գործերէ ալ ինքզինքը հեռու չէր պահեր, ուստի Պարսիկներու աչքին կասկածելի պիտի երեւար: Նոզնիսկ Խոսրովի վրայ գրուած մեղադրանքներէն մէկն ալ այն էր, որ համարձակեցաւ անհրաման կարգեզ յեպիսկոպոսութիւն զմեծն Սահակ (ԽՈՒՐ. 241): Երբոր Խոսրով Տիգրան տարուեցաւ, Պարսից արքունիքը որ զմեծն Սահակ եւ ոչ գոք ի նախարարացն կարգելոցն Խոսրովայ եթող, այլ վրդովեաց ի պարտոյոյ իւրաքանչիւր (ԽՈՒՐ. 241), որ է ըսել թէ Խոսրովի ուրիշ կարգադրութեանց հետ, Սահակի կաթողիկոսութիւնն ալ Պարսից տէրութեան աչքին իբրեւ չեղեալ նկատուեցաւ, այլ նոր կարգադրութիւն մը չեղաւ. եւ Սահակ ազգին կողմէն միշտ օրինաւոր հայրապետ ճանչցուեցաւ, մինչեւ որ գործերը կանոնաւոր ընթացք մը ստացան: Այդ արդիւնքն ալ Սահակ իր ձեռքով պատրաստեց, անձամբ Տիգրան երթալով եւ երեսառերես Վռամ-Կրմանի հետ բանակցելով, Վռամշապուհէ ալ յանձնարարական տանելով: Շատ լաւ եւ շատ յաջող ընդունելութիւն գտաւ Սահակ Վռամի կողմէն, նախ որ կը պատկանէր քաջատոհմիկ ազգին Պահլաւկաց, եւ վերջին Սասանեան թագաւորներ պատուով նայած էին հին Արշակունի հարստութեան սերունդներուն, այլ մանաւանդ

կ'ըսէ պատմիչը, զի առաջի անկհաւատից արգոյ եւ պատուական ցուցանէ իւր (ԽՈՌ. 242), որ է ըսել, թէ մեծ ազդեցութիւն գործեցողին Վռամի վրայ Սահակի խոհական եւ քաղաքագէտ խորհուրդները: Վռամ իր գոհունակութիւնը յայտնեց զբնաւն կատարեալ խնդիրս Սահակի: Նախ եւ առաջ պետական վաւերացմամբ ճանչուեցաւ նորա կաթողիկոսական պաշտօնը, յետոյ նորա փեսային Համագասպ Մամիկոնեանի՝ տրուեցաւ սպարապետութեան պաշտօնը, որ թափուր մնացած էր Սահակ Բագրատունիի մահընէ ետքը, եւ Վռամշապուհ չէր համարձակած իւրովի անուանում ընել, յիշելով թէ սակա այսպիսի իրաց կրեաց վիշտս իր Խոսրով եղբայրը (ԽՈՌ. 242): Միանգամայն Մամիկոնեանց տոհմը բարձրացաւ ի հինգերորդ զահ նախարարացն Հայոց: Կամսարականներուն եւ Ամատունիներուն համար ներում ու գթութիւն ստացաւ, որոնք ազգատոհմով արքորուած ու կողոպտուած էին Շաւարշի եւ Պարգեւի ընդդիմութեան համար: Խոսրովի բանտարկութեան դիւրութիւններ ու թուլութիւններ ձեռք ձգեց, տանելի վիճակի վերածելով Անյուշի բերդարգելութիւնը, բայց ամենէն աւելի Պարսից սիրտին մէջ վստահութիւն ներշնչեց Հայոց նկատմամբ, եւ Յունաց բաժնին հետ յարաբերութիւն պահելուն մէջ, առաւելապէս Պարսիկ արքունիքին օգուտ քաղելիք ըլլալուն համոզեց: Երկրին բարօրութեան համար ալ բարեգուշակ դիրք մը կազմելով, եւ փառաւոր յաղթանակով դարձաւ Հայաստան, Վռամի կողմէն պաշտօնական հրովարտակ մըն ալ բերելով Վռամշապուհի: Այս կերպով եւս քանգեւս անեցաւ բոլոր ազգին մէջ՝ իր հանդէպ ցուցուած յարգանքն ու համակրանքը: Սահակի միջնորդութեամբ քաղցրացան Յունաց եւ Պարսից յարաբերութիւններն ալ, որով երկու արքունիքներուն մէջ տիրած էր խաղաղութիւն, եւ ինչ որ Խոսրովի համար յանցանք նկատուեցաւ, Վռամշապուհի ներուեցաւ ընել, երկոցունց թագաւորաց միանգամայն ծառայել, իւրաքանչիւր բաժնին հարկերը իրեն հովանաւորին տալով՝ Պարսիցը արքայից արքային, եւ Յունացը Բիւզանդիոյ կայսեր (ԽՈՌ. 244): Այդ ամէն յաջողութեանց լրումը պէտք է ղնել Վռամշապուհի երկրորդ տարին, 390-ին:

186. ՄԱՇԹՈՑ ՄԵՍՐՈՊ

Ասկէ ետքը նոր եղելութեան մը յիշատակութիւնը չունինք, մինչեւ հայերէն այբուբենինգիւտը կամ կազմութիւնը, որուն թուականը այլեւս ընդհանուր համաձայնութեամբ հաստատուած է 404-ին: Բաւական ընդարձակ ատեն մը, 15 տարիներու միջոց մըն է, որ առանց պատմութեան կը մնայ, սակայն տոյն այս լռութիւնը իր գերազանց պատմութիւնն է, որ խոհեմ եւ խաղաղաւետ վարչութեամբ մը՝ Սահակ հայրապետ եւ Վռամշապուհ թագաւոր ձեռք ձեռքի տուած կրցան երկրին բարգաւաճման եւ զարգացման աշխատիլ: Շատ տարիներ անցած էին շարունակ չփոթութեանց եւ պատերազմաց եւ կործանմանց եւ քայքայմանց մէջ, եւ անհրաժեշտ էր որ ազգին շունչ առնելու միջոց մը շնորհուէր: Քաղաքական հաշտարար վարչութիւն մը եւ եկեղեցական ճշմարիտ հովուութիւն մը հետզհետէ պատրաստեցին ազգը այնպիսի մի մեծ յաջողութեան, որ նորա ապագային երաշխաւորութիւնը պիտի ըլլար, Հայ դպրութեան սկզբնաւորութեամբ: Այդ մեծ արդիւնքին գլուխ կանգնած է Սահակ, իրեն հովանաւոր ունենալով Վռամշապուհը, այլ իր անբաժան ընկերակիցը եւ հարազատ ամուսնակիցն եղաւ Մեսրոպ, որուն նախընթացը պէտք է քաղենք, զինքը գործի վրայ տեսնելնէս առաջ: Նորա բուն անունն է Մաշթոց, հայրը Վարդան, ծննդավայրը Հացիկ գիւղ (24), Տարոն գաւառի մէջ. որով կը լինի Մամիկոնեան ազգի կամ ցեղի սերունդ, քանի որ արքունիքի մէջ պաշտօնավարութեամբը ռամիկ դասակարգէ չլինելն ալ կը վկայուի (25): Ներսէսի օրով աշակերտած է ժամանակին վարժարաններոն յոյն եւ ասորի դպրութեանց, եւ իր յաջողակութեանց եւ թերեւս իր ազգատոհմին ալ շնորհիւ, արժանի եղած է Ներսէսի հաւատարիմ աշակերտներէն մէկն ըլլալ (26), որուն մահուան ատենն ալ մօտը

գտնուողներէն եղած է (ՄՈՓ. 2. 110): Այդ պարագային հնար չէ եղած 20 տարեկանէ պզտիկ ենթադրել, որով ծնունդը պէտք է նշանակել մերձաւորաբար 353-ին, 5 տարեկան պզտիկ Սահակէ, որուն ծնունդը դրինք 348-ին (§ 180): Ներսէսի մահուրնէն ետքը պետական ծառայութեան կը մտնէ, զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային (ՓԱՐ. 13), եւ Խոսրովի ատեն կը նշանակուի դրան արքունի քարտուղար (ԽՈՐ. 237), կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի դպրացն (ՓԱՐ. 13), զոր իդէպ է իմանալ իբր յիշատակաց դպիր: Կը յիշուի եւ Առաւան ոմն, հազարապետ արքունեաց, որուն ձեռքին տակ գործի սկսած է Մաշթոց (ԿՈՐ. 14): Կորիւնը հաշուով, Մեսրոպի եկեղեցականութեան մտնալէն մինչեւ գրոց զիւտը 10 տարուան միջոց պիտի նշանակուի (ԿՈՐ. 48), որով մինչեւ 394 արքունի ծառայութեան մէջ մնացած կ'ըլլայ. ուստի 389-394 հնգամեան կ'իյնայ Վռամշապուհի ատեն, եւ 384-389 հնգամեան Խոսրովի թագաւորութեան ներքեւ: Խոսրովին ծառայած ըլլալը յիշուած է Փարպեցիէն (ՓԱՐ. 13), եւ Վռամշապուհի ատեն գործէ քաշուած ըլլալը կը վկայուի Խորենացիէն (ԽՈՐ. 245). իսկ Ներսէսի մահուրնէն մինչեւ Խոսրով, 373-384 տասնամեակին մէջ, Վարագդատ թագաւորի եւ Մանուէլ խնամակալի ալ ծառայած լինելը յայտնի յիշուած չէ: Մաշթոցի յաջողակութիւնը այնչափ էր, որ անոր արքունիքէն մեկնելէն ետքը, Վռամշապուհ ոչ գոհ ի ճարտարաց գտանէր ի դպրաց, որ կարենար անոր տեղը լեցնել (ԽՈՐ. 245): Մակայն Մաշթոց ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, ամէն մեծութիւն եւ պաշտօն եւ աստիճան մէկդի կը թողուր, ի խաչակիր գունդն Քրիստոսի խառնէր, եւ անդէն վաղվաղակի ի միայնակեցական կարգ մտանէր (ԿՈՐ. 14): Բացատրուած ժամանակագրութեան համեմատ 394-ին Սահակ էր կաթողիկոսը, ուսումնական եւ գործունեայ միայնակեցութեան առաջնորդը, հետեւապէս անոր օրինակն էր որ Մաշթոցն ալ կ'ոգեւորէր, եւ անոր էր որ կը դիմէր Մաշթոց իր նոր կոչումը նուիրագործելու եւ արդիւնաւորելու: Սահակի եւ Մաշթոցի մերձաւոր տարիքը, եւ երկուքին ալ Տարոնի մէջ մանկութիւննին անցուցած լինելը, իբր հին ծանօթներ կը ներկայացնեն մեզ այս երկու երանելիները, եւ հարկաւ Սահակ՝ նախատեսելով Մաշթոցի յուսալի ապագան, թէ ոչ յորդորած, գոնէ ուրախութեամբ ընդունած է արքունական դիւանի ճարտար դպիրին եկեղեցական կոչման մտնելը (27):

187. ՄԵՍՐՈՊԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Մաշթոց 394-ին եկեղեցականութեան նուիրուած ատեն, 40 տարեկան, աշխարհքի փորձառու, գործունէութեան մէջ եփած, զարգացեալ եւ ճարտար անձ մըն էր, որ ոգեւորութեան բուռն թափով մը իր նոր կոչումին կը նուիրուէր: Մաշթոցի տրուած Մեսրոպ անունը, որ պատմութեան մէջ նախընթաց չունի, շատերէն իբրեւ Մար Մերոբ կամ Տէր Մերոբէ ստուգաբանուած է, եւ այդ ենթադրութեամբ հնար է ըսել, թէ եկեղեցական ձեռնադրութեան մէջ անունի փոփոխութիւն ունեցած է (28): Միջոց մը նոր կոչումին փորձառութիւնը լրացնելէն, եւ հոգեւորական վարժութեանց եւ վանական կեանքի պայմաններուն ընտելանալէն ետքը, ինքն ալ, իր հնագոյն ընկերներուն նման գործնական աշխատութեանց կը ձեռնարկէր, եւ գտեալ եւս զոմանս յինքն յարեցուցանէր աշակերտեալ, եւ անոնց հետ կ'երթար Գողթն գաւառը, յանկարգ եւ յանդարման տեղիս (ԿՈՐ. 15), ուր կար տակաւին զօղեալ աղանդն հեթանոսական, անդասին Տրդատի օրերէն անմատոյց լեռներու մէջ պահուրտած: Թէպէտեւ ընդհանուր առմամբ իբր բուն հեթանոսութեան հետքեր կարծուած են այդ աղանդաւորները, այլ ասելի յարմարագոյն կը կարծենք Բորբորիտոն աղանդաւորներու վրայ իմանալ, ինչպէս ստորեւ ալ պիտի տեսնենք: Մեսրոպ մեծապէս օգտուեցաւ Գողթան բարեպաշտ իշխանին Ծաբիթի (29) օգնութենէն, եւ յաջողեցաւ գրեթէ անհետ ընել այդ տգեղ մնացորդները, եւ բոլոր Միւնեաց ու Վասպուրականի սահմանակցութեան գաւառներուն մէջ կը տարածէր իր քարոզութիւնները: Որովհետեւ աստուածային ուսմանց առաջին աղբիւրը Ս. Գիրքն է,

անոր վրայ դրած էր Մեսրոպ իր մտադրութիւնը, եւ կ'աշխատէր զայն ընտելացնել հաւատացեալներուն, հատուածներ կարդալով ասորի բնագիրի վրայ, եւ բերանացի թարգմանելով կարդացածը: Բայց եթէ պատահէր որ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, ընթեր՞ումէ օգուտ մը քաղել անհնար կ'ըլլար, որովհետեւ կարդացուածը զանխույ ի ժողովրդոց լինէր (ԽՈՐ. 238): Այդ տխուր կացութեան նկարագիրը արժան է Փարպեցիէն լսել, որ եթէ իր երիտասարդութեան ատեն չհասաւ անձնական փորձառութեամբ գրածը զգալ, սակայն ականատեսներուն եւ տառապողներուն բերնէն լսեց ամենայն մանրամասնութեամբ: Սուրբ Գիրքը հասկնալու փափաքողները, կ'ըսէ, բազում թոշակօք եւ հեռագնաց ճանապարհօք եւ բազմաժամանակեայ դեգերմամբ պարտաւոր էին ասորի դպրոցներ երթալ: Եկեղեցւոյ պաշտամունք եւ կարգացմունք ալ ասորի ուսմամբ կ'ըլլային (ՓԱՐ. 13), վասնզի Պարսիկներ իրենց բաժնին մէջ յունարէնի ուսումն ալ արգելած էին, եւ միայն ասորին կը ներէին, քրիստոնէական պաշտամանց համար (ՍՈՓ. ԺԱ. 13), ուսում մը, յորմէ ոչինչ էին կարող լսել եւ օգտիլ ժողովուրդքն, եւ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ մեծ աշխատութեան կը պարտաւորուէին թարգմանութեանց համար: Այդ նպատակով երկու նոր դասակարգեր կազմուած էին եկեղեցական պաշտամանց համար, Վերծանող՝ որ օտար լեզուով գիրքերը կարդալու վարժութիւն ունեցողներէ կը կազմուէր, եւ Թարգմանիչ՝ որ օտար լեզուով գիրքերը բերանացի եւ առեւտել ժողովուրդին կը թարգմանէին: Ասոր վրայ աւելցուի որ հաւատացելոց ձեռքն ալ մնայուն բան մը չէր մնար, իր բնական եւ մայրենի լեզուով գրուած, եւ հնար չէր որ ժողովուրդ մը ամբողջ՝ օտարի լեզուի հմտութիւն ունենար: Ինչ որ Մեսրոպ իր փորձառութեամբ կը զգար, նորութիւն մը չէր, Լուսաւորիչի օրէն այդ դժուարութիւնը կար, եւ դար մը ամբողջ այդ կերպ վարուած էր Հայ Եկեղեցին, սակայն արքունական քարտուղարութենէ եկած պաշտօնէի մը պահուած էր՝ խորապէս զգածուիլ այդ տարօրինակ կացութենէն, եւ փղձկացեալ հոգալ, թէ ինչո՞ւ հնար պիտի չըլլայ ինքեան ձայնիւ եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով, մայրենի լեզուով եւ ոչ օտարի լեզուով շահիլ զոգիս արանց եւ կանանց առհասարակ յամենայն եկեղեցիս (ՓԱՐ. 14): Ահաւասիկ Հայ գիրի գիւտին եւ Հայ դպրութեան սկսելուն բուն եւ ներքին շարժառիթը:

188. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՔ

Այդ խորհուրդներով տարակուսած ու տագնապած միջոցին, Մեսրոպ կը լսէ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս (ՓԱՐ. 14), եւ լուրը ստուգելու եւ անկէ գործնականապէս օգտուելու համար, կը փութայ զալ կաթողիկոսական աթոռը, եւ իր միտքն ու լսածը կը հաղորդէ հայրապետին, զոր պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ (ԿՈՐ. 16): Հարկաւ Սահակ ալ իր կողմէն զգացած եւ զգացուած էր նոյն մտածումներով, եւ ո՞վ գիտէ քանիցս կերպեր ալ մտածած էր այդ կացութենէն ելլելու: Բայց Մեսրոպին բերած լուրը նոր յուսոյ դուռ մըն էր, ուստի երբուքը մէկտեղ Վռամշապուհի կը ներկայանան, որպէսզի իր իշխանական հովանաւորութեամբ եւ միջոցներով Հայ տառերը երեւան բերէ: Այդ գործը, կ'ըսեն, շատ աւելի առշապայսն բերէ քեզ շահ, յիշատակ անմոռաց եւ օգուտ երկնաւոր վայելից, քան զիշխանութիւն թագաւորութեանդ քո (ՓԱՐ. 14), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Սահակ եւ Մեսրոպ լաւ զգացած էին ձեռնարկուած գործին հիմնական կարեւորութիւնը: Վռամշապուհ ոչ նուազ գիտակ գործին կարեւորութեան, եւ կատարելապէս համոզուած Հայ գիրի մը անհրաժեշտ հարկին վրայ, կը պատմէ, թէ իրօք ինքն ալ Միջագետք եղած ատեն լսած է, թէ Դանիէլ անուն ասորի եպիսկոպոս մը ունեցած է նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի (ԿՈՐ. 17), եւ թէ Հարել անունով քահանայ մըն ալ, Դանիէլ եպիսկոպոսին մերձաւորներէն, Վռամշապուհի ներկայացած, եւ խոստացած է հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր յարմարեալ ի Դանիէլ եպիսկոպոսէ (ԽՈՐ. 245): Հայ գիրերուն գիւտին համար եղած առաջին շարժումին

թուականը ճշդելու, պիտի ծառայե մեզի Վռամշապուհի Միջագետք երթալը: Խորենացի կ'ըսէ, թէ այդ ուղեւորութիւնը տեղի ունեցաւ Վռամի հրամանով, որպէսզի Պարսիկ եւ Յոյն գունդերու մէջ եղած թշնամութիւնները խաղաղեցնէ, եւ թէ այդ շփոթութիւնները տեղի ունեցան, երբ Բիւզանդիոյ մէջ ալ յաղագս Մեծին Յովհաննու Ոսկեբերանի շփոթեալ լինէր թագաւորութիւն Յունաց, եւ զօրքն ընդ միմիանս պատերազմէին (ԽՈՐ. 245): Այդ 402-ին էր Յոյն եւ Գոթացի զօրավարներուն բաղխումը Բիւզանդիոնի մէջ, եւ 403-ին Ոսկեբերանի դէմ հալածանքները եւ արքայելու ճիգերը, որով Վռամշապուհի երթալն ալ 402-ին կրնանք դնել, եւ 403-էն ետքին չենք կրնար յապաղել Միջագետքէ դառնալը, այնպէս որ ուղեւորութենէ նոր դառնալու առիթով տուած կ'ըլլայ Հաբէլի եւ Դանիէլի մասին տեղեկութիւնները, զի չէր ալ կրնար այսպէս կարելոր լուր մը պահած կամ մոռցած ըլլալ: Արդէն Խորենացին ալ կ'ակնարկէ թէ Վռամշապուհ Միջագետքէ դառնալով տեսաւ որ Սահակ եւ Մեսրոպ ալ գիրերու խնդիրով կը զբաղէին (ԽՈՐ. 245): Ըստ այսմ կրնանք 403 տարին ընդունիլ, իբր սկիզբն Հայ գիրի գիւտին համար եղած ճիգերուն:

189. ՆՇԱՆԱԳԻՐԵՐՈՒԹՅՆ ԵՏԵԻԷՆ

Մեսրոպի տուած լուրը՝ Վռամշապուհի բերած տեղեկութիւններով զօրացած, ամէնքը քաջալերեց լրջօրէն գործի ձեռնարկել, եւ որոշուեցաւ յարմարագոյն անձ մը դրկել, որպէսյի այդ նշանագիրք հայերէն լեզուոյ, կամ այդ նշանագրութիւնք յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ, կամ թէ այդ վաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից (ԽՈՐ. 245), ինչ ալ ըլլայ, երեւան գան եւ կենսական պէտքը հոգացուի: Վռամշապուհ այդ պաշտօնին նշանակեց զայր մի պատուական եւ հաւատարիմ իւր, Խաղունի ազգաւ, Վահրին անուն, յոյժ փափաքող նորին գործոյ (ԽՈՐ. 245): Գործին կարելորութիւնը կը կազմէ Վահրիճի արժանիքին փաստը, որուն անունը ոչ առաջուց է լսուած, եւ ոչ յետոյ կրկնուած, որպէսզի վրան աւելի տեղեկութիւն ունենայինք: Մեր տեսութեամբ Սահակի կամ Մեսրոպի աշակերտութենէն մէկ մը չ'երեւիր, այլ թագաւորական դիւանի պաշտօնեաներէն գլխաւոր մը, օտար լեզուաց ալ հմուտ, որ թագաւորին ընկերացած լինելով, առիթ ունեցած էր Հաբէլի հետ տեսակցիլ, գործով ալ հետաքրքրուիլ, եւ իբրեւ տեղւոյն եւ անձերուն ծանօթ՝ կրնար գործին ելքը դիւրացնել: Վահրիճ թագաւորական հրովարտակով նորէն Միջագետքմեկնեցաւ, մինչ այստեղ ամէնքը պէտք եղած նախապատրաստութեանց հոգածութեամբ կը զբաղէին: Սահակ կը քաջալերէր Մեսրոպը, թէ երբ տառերը կը հասնին, կրնայ նա անոնց ուսման ձեռնարկել, իրեն հետ առնելով ուսեալ քահանաներ, զորս Սահակ ինք ցոյց պիտի տայ, աւելցնելով ալ թէ ուր տկարանայք ի կարգել զհեզեմայսն, բերեալ առ իս ուղղեմ զայն, որովհետեւ, կ'ըսէ, այլեւս յոյժ դիւրին է գիւտ իրացդ զոր հայցես (ՓԱՐ. 14): Միւս կողմանէ Սահակ եւ Մեսրոպ յատկապէս ժողովեալ էին զամենայն եպիսկոպոսունս (ԽՈՐ. 245), եւ նոր գիրին եւ ազգային դպրութեան տարածման համար միջոցները կարգադրելու, եւ որչափ հնար է շուտով զայն ընդարձակելու եւ ժողովրդական դարձնելու համար կը խորհէին: Մինչ այսպէս Հայաստանի մէջ պէտք եղած պատրաստութիւնները կը տեսնուէին, Վահրին հասաւ Միջագետք, գտաւ Հաբէլ քահանան, եւ միասին դիմեցին Դանիէլ եպիսկոպոսի, չենք գիտեր ո՛ր քաղաքը, եւ հաւանեցուցին զայն, ո՛վ գիտէ ինչ պայմաններով, որպէսզի իր մօտ գտնուող ծածկեալ զանձը երեւան հանէ եւ իրենց հաղորդէ, եւ սորվեցնէ այդ անձանօթ գիրերուն ձեւն ու ձայնը ու կիրառութիւնը: Միջոց մը մնացին Դանիէլի մօտ, մինչեւ որ քաջ հմտացեալ ըլլան այդ անձանօթ գրչութեան: Եւ երբոր կարծեցին թէ ինչ որ եւ ինչչափ որ պէտք է՝ ստացած են, Վահրին ու Հաբէլ միասին Հայաստան դարձան, եւ եկեալ ետուն ցմե՛ծն Սահակ եւ Մեսրոպ (ԽՈՐ. 246) զյանկարծագիւտն (ԿՈՐ. 17): Այդ առաջին յաջողութեան թուական կը նշանակենք 404 տարին, եւ այս է որ իբր Հայոց գիրի

գիւտ ընդունուած է այժմ քննադատներուն եւ հետաքննիչներուն կողմէ, թէպէտեւ այն Հայ այբուբենին կատարեալ կազմութիւնը չէր (30):

190. ԱՌԱՋԻՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐԸ

Բայց ի՞նչ էին Դանիէլեան նշանագիրերը, որք իբրեւ բարեբախտ գիւտ մը ողջունուեցան այն ատեն: Շատ տեսակ ենթադրութիւններ եղած են շատերուն կողմէ, առանց կարենալու վերջնական հաստատուն կռուանի մը վրայ հանգչելու, քանի որ սկզբնական պատմիչներէն ոչ մէկը գոհացուցիչ բացատրութիւն մը չէ դրած: Ոմանց համար հին Հայ տառեր էին, որք մոռացութեան մատնուած էին, ուրիշներուն համար հին փիւնիկեան տառեր էին, գործածութենէ ինկած, ըստ այլոց Դանիէլէ յարմարցուած նորահնար ձեւեր էին ֆաստրերէնի հետեւողութեամբ: Խորենացին կ'ըսէ թէ նշանագիրեր էին կարգեալ ըստ ձեւոյ յունականին՝ զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից (ԽՈՐ. 245), որ առեղծուածի պէս անմեկնելի կը մնայ: Իսկ Փարպեցին աւելի յստակ կերպով կ'ըսէ, թէ Մեսրոպին ըրածն էր՝ կարգել զվաղնջուցն գրեալ շարագիրս տառիցն. գորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր (ՓԱՐ. 16): Իբր թէ ըսէր, թէ հինէն մնացած եւ անգործածական թողուած տառեր կային, գորս Մեսրոպ յունական ալփաբետի առաջնորդութեամբ՝ կարգի կանոնի վերացած: Բայց քանի որ մենք պատմութեան միայն կը հետեւինք, բանասիրական խնդիրներու մէջ ընդարձակուիլը գրագէտներու կը թողունք: Բայց ինչ որ ըլլայ այդ մասին ստուգութիւնը, Դանիէլեան նշանագիրները Հայ դպրութեան սկզբնաւորութիւնը նուիրագործեցին:

191. ՄԵՍՐՈՊԻ ՅԱՋՈՂՈՒԹԻԻՆԸ

Նորագիւտ տառերուն յայտնութեան վրայ Մեսրոպի յանձնուեցաւ անոր ուսումն ու ուսուցչութիւնը, թագաւորին հրամանով դպրոցներ բացուեցան, եւ Սահակի ու Մեսրոպի ձեռնասուններ նախ եւ առաջ իրենք վարժուելով, ապա դպրոցներու մէջ մատաղ տղայոց կ'ուսուցանէին, եւ հրաման կը տրուէր ամենայն ուրեք նովին կրթել Հայ աշակերտութիւնը (ԿՈՐ. 17), մէկդի թողով այլեւս ասորի լեզուի եւ դպրութեան ուսուցումը: Իբրեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր, նովին նշանագրովք տանէր Մեսրոպ հայերէնի ուսուցումը (ԿՈՐ. 19), բայց այսպէս զամս սակաւս փորձառութենէ եւ շարունակ կատարելագործելու ճիգերէն ետքը կը համոզուէր, ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեզեմայ բառից հայկականաց, եւ ոչ ալ հագներգաբար հնչել մուրացածոյիան այնոսիկ գծագրութեամբ (ԽՈՐ. 246): Խնդիրը վերջնական կերպով Սահակի կը ներկայացուէր, որ քայլ առ քայլ հետեւող էր եղած նոր ուսման ընթացքին: Վռամշապուհ ալ կը մասնակցէր պէտք եղածը հրամայելու, եւ համաձայն խորհրդով կ'որոշուէր, որ նորագիտ նշանագիրները կատարելագործելու եւ ըստ ամենայնի հայերէն բառերու հնչիւններուն յարմարցնելու համար նոյնինքն Մեսրոպ իջնէ Միջագետք, տեսնէ Դանիէլ Ասորին, Պղատոն Եդեսացին եւ Եպիփան Սամոստացին, ժամանակին նշանաւոր գիտնականները, եւ անոնց հետ խորհրդակցելով, վերջնական եւ կատարելագործեալ նշանագիրներ պատրաստէ: Ըստ այսմ Մեսրոպ իրեն հետ կ'առնէր դաս մի մանկաւոյ, այսինքն իրեն յաջողագոյն աշակերտներէն մէկ քանին, որոնցմէ կը յիշուին Յովհան Եկեղեցացին եւ Յովսէփ Պազնացին (ԿՈՐ. 19), եւ պէտք է յիշել անոնց ընկերակիցներն ալ, Տիրայր Խորենացին եւ Մուշէ Տարոնեցին (ՓԱՐ. 15): Առաջին այցելութիւնը կու տան Դանիէլի, բայց աւելի լոյս մը չեն ստանար, եւ Ամիդի Ակակիոս եպիսկոպոսի պաշտպանութեամբ կ'անցնին Եդեսիա, բայց Պղատոն ալ Եպիփանի դիմելու խորհուրդէն աւելի լոյս մը չի կրնար տալ: Եդեսիոյ Բաբելաս (31) եպիսկոպոսի օգնութեամբ կու գան Սամոսատ (32), այլ Եպիփանը վախճանած գտնելով անոր

աշակերտ Հռոփանոսի հետ կը բանակցին: Բայց յայսմ եւս անշահ մնացեալ, իբրեւ վերջին ապաւէն Մեսրոպ յաղօթս ապաւինի, եւ տեսանէ ոչ ի քուն երագ, եւ ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն աչաց, թայթ ձեռին աջոյ, գրելով ի վերայ վիմի Ա. Ե. Ը. Ի. Ո. Բ. (ԽՈՐ. 247): Այսպէս պարզօրէն կը կարդանք Խորենացիի մէջ, զոր քիչ մը մթին կերպով ըսած էր Կորիւն. որում պարզելէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին (ԿՈՐ. 19): Մինչ ուրիշ գրուած մը, նոյնպէս Կորիւնի ընծայուած, միեւնոյն Խորենացիին բացատրութիւններն ունի, առանց եօթը տառերու նշանակութեան (ՄՈՓ. ԺԱ. 10): Ասոնք են հայերէն այբուբենի լրացեալ կազմութեան համար՝ պատմութեան տուած տեղեկութիւնները, նկատողութեան արժանի լինելով որ Փարպեցիին զանց կ'ընէ բոլորովին Մեսրոպի շրջագայութիւնն ալ, աստուածային տեսիլն ալ: Ոմոնք Փարպեցիին վրայ հիմնուելով, բոլորովին իսկ կ'ուզեն հերքել այդ վերջին եղելութեանց ստուգութիւնը, մինչ Կորիւն, որ Փարպեցիին ալ աղբիւրն է (ՓԱՐ. 13), թէ շրջագայութիւնները կը պատմէ եւ թէ ամենաշնորհողին Աստուծոյ սքանչելի սուրբ աջ-ին կ'ակնարկէ: Ազգային աւանդական հաւատքն ալ սաստիկ փարած է այդ տեսիլքին, եւ Հայուն համար անխախտ զգացում դարձած է, իր այբուբենին երկնային ծագում ունեցած լինելը (34):

192. ՏԱՌԵՐՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻԻՆԸ

Մենք պատմագիրի յատուկ շրջանին մէջ փակուելով, եւ բանասեր հովեր առնել չուզելով, չենք ուզեր մերժել առաջին Դանիէլեան նշանագիրին անբաւականութիւնը, եւ ոչ ալ հերքել Մեսրոպի շրջագայութեանց եւ վերջնական յաջողութեան պատմութիւնը: Աստուածային տեսիլքին պատմութիւնը բնաւ դժմոարութեան տեղի չի կրնար տալ, քանի որ գիտենք թէ մեր երանաշնորհ Հայրերը առանց Աստուծոյ եւ առանց աղօթքի գործի մը ձեռնամուխ չէին ըլլար, եւ ամէն յաջողութիւն եւ անականկալ բարեղիպութիւն ուղղակի աստուածային աջոյն անմիջական ներգործութեան կը վերագրէին: Մեսրոպ ալ որ շարունակ աղօթքէ չէր դադարած, ուրիշ կերպով չէր կրնար մեկնել իր վերջնական յաջողութիւնը: Այլ թէ ինչ էր Մեսրոպի բուն յաջողութիւնը, նորէն մութ կը մնայ պատմական յիշատակներու մէջ: Դանիէլեան նշանագիրերը, ասորական կամ սեմական աղբիւրէ բխած, առանց ձայնաւորի այբուբեն մը եղած պէտք է ըլլային, մինչ Սահակ ու Մեսրոպ յունական դպրութեանց հմուտ անձեր, հարկաւ արեւմտեան յունալատին այբուբենի դրութեամբ ձայնաւորներով լրացեալ տառեր կը հետամտէին կազմել: Եւ եթէ Խորենացիին պատմութեան համեմատ, երկնային աջը եօթը ձայնաւոր տառեր միայն գրած է, եղածը պարզապէս անձայնաւոր այբուբենը ձայնաւորներով լրացնելու արդիւնքն է: Դիտուելու արժանի կէտեր են, որ տեսիլքը պատմողներուն կարծիքով, Մեսրոպ տեսիլքէն ետքն ալ Հռոփանոսի հետ աշխատեցաւ, կերպաձեւեալ զգիրն, եւ փոխադրելով զհայերէն այբութայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղոբայից Հելլենացւոց (ԽՈՐ. 247), եւ զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն, զնրբագոյնս, զկարճն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ եւ յանկուցեալ (ԿՈՐ. 19): Ըստ այսմ գիրերուն լրանալէն ետքն ալ Հռոփանոսի օգնութեամբ նախ տառերուն ձեւեր կը կոկեն, յետոյ տառերը յունարէնի կարգին կը վերածեն, եւ վերջապէս առոգանութեան շեշտերը կը ճշդեն (35):

193. ՍԱՀԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻԻՆԸ

Փարպեցիին այդ աշխատութիւնները Սահակի կը վերագրէ ամբողջապէս եւ ուղղակի, թէ նա եղաւ Հաբէլի բերած Դանիէլեան նշանագիրները պատշաճեցնողը: Իրաւ նախ

Մեսրոպ էր, որ հանդիպեցուցաներ զհայերէն այթութայան ըստ կարգման սելովբայիցն Յունաց, բայց ինքն չէր կրնար վերջնական հեղինակութեամբ որոշում տալ, այլ կը գործէր ստէպ հարցմամբ եւ ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զայթութայիցն զաղափար, ըստ անսայթարութեան Յունին: Մեսրոպ եւ իր ընկերները որչափ ալ աշխատէին, ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղղակի, առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ: Պէտք է ուրեմն ըսել, թէ ինչ որ Մեսրոպ իր շրջագայութեանց մէջ կրցաւ ստանալ, յաջողութիւնը զոր ձեռք ձգեց, խորհուրդները զորս Հռոբանոսէ ստացաւ, ամէնքն ալ ժողովեց բերաւ եւ Սահակի գերագոյն դատաստանին ենթարկեց, եւ Սահակի ցուցուցած ուղղութիւններով, եւ տուած կատարելագործութիւններովն է, որ հայերէն այբուբէնը իր վերջնական թիւն ու կարգը, ձեւն ու հեզեման ստացաւ, եւ գերագոյն հեղինակութեամբ հաստատուեցաւ: Դանիէլեան նշանագիրները, որոնք ասորական ծագումն ունենալով որոշութիւն ունէին, հիմնովին փոխուեցան եւ փոխադրուեցան, նոր կարգաւորութիւն ստացան յունական արժանատի հետեւողութեամբ, բայց միջանկեալ յաւելուածներով, որպէսզի բաւական ըլլան հայերէն լեզուին բոլոր հնչիւններուն համապատասխանել, քանի որ հայերէնի հնչիւնները շատ աւելի ճայներ ունէին, որոնք յունարէնի մէջ չէին գտնուեր, մանաւանդ բաղաձայններու շարքին (36): Այս կերպով հայերէն այբուբէնը 36 տառերու նշանաւոր թիւին հասած եղաւ. հին ծանօթ լեզուներու բոլորէն ալ աւելի տառերով, բայց եւ ամէն հնչիւնները դիւրաւ արտաբերելու առաւելութեամբ: Գիրի գիւտին պատմութիւնը լրացնելու համար պիտի աւելցնենք թէ պատմագիրներէ քաղուած տարբեր նշանակութիւններով 404 եւ 405 եւ 406 թուականները կը կազմուին, եւ մենք Կորիւնի ամենէն նշանաւոր խօսքովը, Մեսրոպի մահէն, կամ 439-էն 35 տարի առաջ՝ 404-ին նշանակեցինք առաջին գիւտը: Բայց նոյն տեղ (ԿՈՐ. 48) Յազկերտի 8-րդ տարին ալ յիշուած է, Յազկերտ ալ 399-ին թագաւորած լինելով 406 թուականը կը ստացուի: Այս ալ նոյնպէս ընդունելի կրնայ ըլլալ, մեկնելով ամս երկու անկատար այբուբէնով աշխատած միջոցին վրայ (ԿՈՐ. 18), որով 404-ին գտնուած այբուբէնը, 406-ին լրացած եւ կատարելագործուած ըլլալը ընդունած կ'ըլլանք: Փարպեցիի եւ Կորիւնի տուած թուականները իրար չեն բռներ, նոյնիսկ միեւնոյն հեղինակին տուած թուականներուն մէջ տարբերութիւններ կան. բայց մենք չենք կրնար հետեւիլ՝ բայց եթէ գլխաւոր թիւերուն, եւ մնացեալները պատահական սխալմանց եւ գրչագիրներու աղաւաղութեանց պէտք է վերագրել: Օրինակի համար Կորիւն Մեսրոպի ուղեւորութիւնը կը դնէ Վռամշապուհի հինգերորդ տարին (ԿՈՐ. 18), եւ դարձը վեցերորդ տարին (ԿՈՐ. 30), մինչ առաջ Վահրիճի երթալն ալ Վռամշապուհի հինգերորդ տարին դրած էր (ԿՈՐ. 17), եւ երկու ուղեւորութեանց մէջ ամս երկու անցած ըլլալը վկայած էր (ԿՈՐ. 17): Թուականներու յարմարութեանց համար աւելի երկարելը ձանձրալի կրնայ դառնալ:

194. ՆՈՐ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻԻՆ

Գիրի վերջնական կազմութենէն ետքը, նոր զարկ տրուեցաւ ազգային դպրութեան եւ ազգային դաստիարակութեան: Սահակի կաթողիկոսութենէն առաջ կազմուած աշակերտներուն, աւելցան Մեսրոպի հասուցած 40 աշակերտներն ալ (ՍՈՓ. Բ. 9), որք առհասարակ Թարգմանիչ անունով ճանչցուած էին, եւ եկեղեցական թարգմանութեանց կը վարէին: Ասոնք արդէն գործի վարժ անձեր, շուտով իւրացուցին Հայ դպրութեան սկզբունքները, եւ եղան իրենց կարգին ազգային դաստիարակութեան ուսուցիչներ եւ տարածողներ, սփռուելով Հայաստան աշխարհի ամէն կողմերը, պարփակուելով գլխաւորապէս Պարսկական բաժնին մէջ: Նկատողութեան արժանի է որ նոր դպրութեան ծագումն ու տարածումը ոչ մի դիտողութեան առիթ չտուաւ՝ տիրապետող Պարսիկ կառավարութեան կողմէն, քանի որ արդիւնքը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ասորի

դպրութեան տեղ հայր անցնել քրիստոնէական շրջանակի մէջ: Մանաւանդ թէ նոր ազգային դպրութեան հոգին եւս քան զեւս Հայերը կը հեռացնէր յունական մերձաւորութենէ եւ ազդեցութենէ, եւ յունականէ անկախ Հայ ինքնութիւն մը կ'ամրացնէր, ինչ որ նպաստաւոր էր պարսկական քաղաքականութեան: Երբոր Հայր կ'ազատէր ասորական խաղտախուղտ կոշտութենէն եւ յունական ծեքածուռ ծեթելեթէն (ՍՈՓ. Բ. 11), Պարսիկը կը նկատէր անոր անջատումը միւս քրիստոնէաներէն, եւ ուրախ պիտի ըլլար փոփոխ յարաբերութեանց նուազելուն վրայ: Թէ որչափ տարածուեցան Հայ դպրոցները, եւ թէ որչափ աստեմի մէջ ինչ զարգացում կրցան ստանալ, դժուարին է ճշիւ որոշել, բայց նկատի առնելով Սահակի եւ Մեսրոպի եւ Վռամշապուհի եռանդուն գործունէութիւնը, կրնանք ամէն հնարաւոր յառաջադիմութիւն ազատաբար ենթադրել: Թէպէտեւ առաջին սկզբնաւորութիւնը Վաղարշապատէն սկսաւ, վասնզի ի կայս թագաւորացն եւ քահանայապետացն բղիխեցին Հայոց շնորհք (ԿՈՐ. 23), սակայն ամէն կողմ ալ նոյն շնորհքը ցրուեցաւ, եւ երանելի եւ ցանկալի աշխարհս Հայոց, անպայման սքանչելի լինէր (ԿՈՐ. 22): Ի կողմանս, ի գաւառս, ի տեղիս Հայաստան ազգին, դասդաս շատցուցին զաշակերտեալս, եւ ամէն հայ՝ հանդերձ ամենայն ազատագունդ բանակիւն՝ սկսաւ վայելել նոր դպրութեան արդիւնքը: Ազատորեարին մէջէն աւելի փութաջան գտնուեցաւ Մամիկոնեան տունը, Սահակի խնամի եւ Մեսրոպի ազգակից տոհմը, եւ առաջին Հայ գիր սորվողներուն մէջ առանձինն յանուանէ կը յիշատակուի Սահակի սիրասուն թոռնիկը, Սահականոյշի անդրանիկը՝ Վարդան (ԿՈՐ. 23), Աւարայրի սպազայ առաքինիներուն նորահրաշ զօրագլուխը:

195. ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Սուրբ Գիրքը եղած էր գիրի գիւտին շարժառիթը, Սուրբ Գիրքը պէտք էր ըլլար անոր նախընծայ երախայրիքն ալ: Կորիւն այնպէս իմն կը ցուցնէ թէ նոյնիսկ Սամոսատի մէջ Մեսրոպ ձեռնարկեց Ս. Գիրքին թարգմանութեան, Յովհան Եկեղեցացիի եւ Յովսէփ Պազնացիի օգնութեամբ, եւ թէ թարգմանութիւն ալ գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի, այսինքն Հռոփանոսի (ԿՈՐ. 29) եւ թէ առաջին թարգմանած կտորը Առակաց գիրքն էր: Նոյն բանը Խորենացի ալ կը յիշէ, մինչեւ իսկ անոնց թարգմանել կու տայ զքսաներկու յայտնիսս եւ զնոր կտակս (ԽՈՐ. 247): Բայց մենք կը կարծենք, որ ոչ այբուբենի առաջին թերի կազմութեան աստեմ Ս. Գիրքէն բան մը թարգմանուած չըլլայ, եւ ոչ ալ Սամոսատի մէջ կանոնավոր թարգմանութիւն լրացնել հնարաւոր եղած ըլլայ: Հաւանաբար ուզած են միայն նորոգ կազմակերպութեան արդիւնքը փորձել, ինչ որ բնական էր, եւ Առակաց գիրքին թարգմանութիւնն են ըրած: Ըստ այսմ Խորենացիին յիշատակած ամբողջ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, Սամոսատի մէջ եղածէն պէտք է գատել, եւ ընդհանուր կերպով գիրի գիւտէն յառաջ եկած արդիւնքի պէս իմանալ: Աւելի որոշ պարագաներով կը պատմէ Փարպեցին Ս. Գրոց թարգմանութեան գործը: Երանելին Մաշտոց, կ'ըսէ, եւ որ ընդ նմա պատուական քահանայքն էին, չէին համարձակիր այդպիսի ծանր գործիմը ձեռնարկել, որ էր թարգմանել գիրս ի յոյն լեզուոյն ի հայ բարբառս, վասնզի յունարէնի գիտնապէս տեղեակ չէին, անոր համար թագաւորն ալ, նախարարներն ալ իրենց հետ առնելով եկան Սահակէ խնդրել, որ հաճի արկանել զանձն յաշխատութիւն հոգեւոր, եւ թարգմանել զաստուածաշունչ կտակարանս ի յոյն լեզուոյ ի հայ բարբառս: Սահակի դիմողներ շատ մը համոզկեր բացատրութիւններ ալ կ'աւելցնեն, եւ կը հասնին ըսել, թէ Ս. Գիրքի թարգմանութեամբ, Լուսաւորչին ըրածին հաւասար բարիք մը պիտի ընէ ազգին (ՓԱՐ. 16): Սահակ հաւանեցաւ իրեն եղած այս առաջարկին, եւ անվեհեր ջանալով զցայգ եւ զցերեկ՝ թարգմանեաց զկտակարանս ամենայն (ՓԱՐ. 17): Յառաջ բերուած կտորներուն բաղդատութենէն յայտնի կը տեսնուի, որ երկու թարգմանութիւններ եղած են ժամանակին, մին Մեսրոպէ, իբր սկզբնական փորձ, եւ

միւսը Սահակէ իբր վերջնական գործ: Միանգամայն նկատելով որ մեր ունեցած Աստուածաշունչի հայերէնի թարգմանութիւնը յունական Եօթանասանից օրինակին վրայ ձեւուած է, սակայն բայմաթիւ տարբերութիւններ ալ ունի, որք ասորական թարգմանութեան կը համապատասխանեն, նկատելով եւս որ Մեսրոպի աշխատութիւնները ասորերէն գործածող գաւառներուն մէջ եղած են, եւ մինչեւ իսկ Սահակ ինքնին առաջին անգամ ասորերէնի թարգմանութեան մասնակցած է (ԽՈՐ. 248). նոյնպէս գիտենալով թէ այն ատեն պարսկական կառավարութեան բռնադատութեամբ ասորերէն Ս. Գիրքը միայն պաշտօնապէս կը գործածուէր. դիտելով վերջապէս որ Փարպեցին շեշտելով եւ կրկնելով ի յոյն լեզուոյ թարգմանութիւնը Սահակի կը վերագրէ, մենք իրաւունք կ'ունենանք եզրակացնել, թէ Ս. Գրոց թարգմանութեան առաջին կտորները կամ փորձերը Մեսրոպէ կատարուեցան ասորերէնի վրայ, սակայն արդիւնքը գոհացուցիչ չսեպուեցաւ, եւ յունականին գերազանցութիւնը ընդունուած ըլլալով, Սահակ պարտաւորուեցաւ, կամ առաջին թարգմանութիւնը ուղղել յոյնին վրայ, կամ թէ նորէն թարգմանել յոյնէն՝ ասորերէնն ալ առջեւն ունենալով, եւ այսպէս յառաջ եկաւ Ս. Գրոց ամբողջական Հայ թարգմանութիւնը Սահակէ կատարած, եւ անոր թէ կաթողիկոսական եւ թէ գիտական հեղինակութեամբը հաստատուած: Աւելի մանրամասնեալ հետազօտութիւնները բանասէրներուն կը թողունք (37):

196. ԾԻՍԱՐԱՆԻ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Սուրբ Գիրքէն ետքը անհրաժեշտ պէտք եղող գիրքերը ծիսական կարգադրութիւններն էին, եւ Սահակ ու Մեսրոպ անմիջապէս անոր ձեռնարկեցին, զեկեղեցական զգրոց, զգումարութիւն կանխաւ ի յունական բարբառոյ ի հայերէն թարգմանեալ (ՍՈՓ. ԺԱ. 17): Հին պատմագիրներէն որոշակի չենք գտներ թէ ո՞ր կարգադրութիւններ կամ կանոններ ուղղակի Սահակի ձեռքէն եկան, կամ Սահակի կողմէն հաստատուեցան, թէպէտեւ նորեր կը յիշեն պատարագամատոյցը իբրեւ ամենէն առաջ պատրաստուած, ձեռնադրութեանց կանոնը 410-ին, աշխարհաթաղը 413-ին, քահանայաթաղը եւ հոգեհանգիստը անկէ ետքը, եւ սերմնօրհնէքը 423-ին (ՅՇԿ. Ա. 327-329): Ամէն առթի մէջ ծիսարանի պէտքը այնչափ անհրաժեշտ էր, որ հնար չէ ենթադրել, թէ Սահակի ժամանակէն պատրաստուած չ'ըլլան գլխաւոր խորհրդակատարութեանց կանոնները, ինչպէս են մկրտութիւնն ու դրոշմը, նշանն ու պսակը, ձեռնադրութիւններն ու թաղումները: Այդ կանոնները պարունակող ծիսարանը Մաշտոց անունով կը կոչուի սովորաբար, եւ այդ մտածել տուած է, թէ գլխաւորապէս Մեսրոպն է եղած այդ կանոնները կազմողը, թէպէտեւ ոչ Կորիւն եւ ոչ ժամանակակիցներ այդ բանը չեն յիշած: Այս լռութեան պատճառով ուրիշներ ծիսարանին կազմութիւնն ու լրացումը վերագրեցին Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոսին, Թ. դարուն վերջը, որ թէպէտ շատ համառօտ հայրապետութիւն վարեց, բայց գործունեայ վարդապետական երկար շրջան մը ունեցած էր: Խորհրդակատարութեանց ի յունական բարբառոյ թարգմանեալ ըլլալը, այժմ ալ նկատելի է բաղդատութեանց մտնելով, սակայն միանգամայն կը ստուգուի, թէ եղածները բոլորովին ստրկական թարգմանութիւններ չեն եղած, այլ ազգային սովորութեանց համեմատ փոփոխութիւններ մուծուած են, նկատի առնելով մանաւանդ Լուսաւորչի ժամանակէն նուիրագործուած կարգադրութիւնները, մինչեւ իսկ պահելով բառերու կամ բացատրութիւններու անճշտութիւնները (§ 69), որոնք հաստատուն կիրառութեամբ վաւերացում ստացած էին: Մինչեւ այսօր ժամագիրքին ճակատը կը կարդացուի, արարեալ սրբոց թարգմանչացն մերոյ Սահակայ եւ Մեսրոպայ խորագիրը (ԺԱՄ. 3), Օձնեցին ալ Սահակի կը վերագրէ կանոնի քարոզները եւ եղօթքները (ՕՁՆ. 31), եւ Տաթեւացին շարականներուն մէջէն աւագ չարաթու կարգը Սահակին կու տայ, եւ ապաշխարութեան կարգը Մեսրոպին (ՏԱԹ. 637), բայց հարկաւ ասկէ աւելի բան ալ

անոնց գրիչէն ելած ըլլալու է, քանի որ պարտաւոր էին ընդհանուր կարգադրութիւնը լրացնել: Այս կարգին պէտք է յիշել տօնակատարութեանց կանոնն ալ, սակայն դժբախտաբար բնաւ յայտնի յիշատակութիւն չենք գտներ մեր պատմագիրներուն մէջ, թէպէտ հնար չէ կասկածի ներքեւ թողուլ, որ յոյն տօնացոյցի հետեւած ստեղծման մէջ ազգային սուրբերու տօները աւելցուցած չըլլան: Գլխաւորապէս, հայ տօնացոյցին յատուկ եղող եօթնեկական ձեւը, պէտք է մինչեւ Սահակայ դարը բարձրացնել, քանի որ ոչ մի յայտնի յիշատակ չկայ, որ այն ձեւը ապագայ ժամանակներու մէջ մուծուած նորամուտ փոփոխութիւն մը եղած ցուցնէ: Նմանապէս անշուրջ բաժակի արարողութիւնը այնչափ հնաւանդ է ՀԱՅ Եկեղեցւոյ մէջ, որ Շնորհային համարձակօրէն կը հռչակէ զայն իբր առ մեզ միայն հաստատեալ ի սրբոյն Գրիգորէ (ԸՆԴ. 113), եւ ինչ որ Լուսաւորչէ կը սկսէր, հարկաւ Սահակի ձեռքով օրինաւոր կարգադրութեան վերածուած է:

197. ՆԱԽՆԵԱՑ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻԻՆԵ

Ազգային դպրութեան կազմութիւնը չէր լրանար Սուրբ Գիրքի եւ ծիսարաններու պատրաստութեամբ, եւ պէտք էր մատենագրութեանց պաշար մըն ալ կազմել ժամանակին պէտքերուն բաւարարութիւն տալու համար: Այս ալ չվիրպէցաւ Սահակի եւ Մեսրոպի տեսութենէն: Ինչպէս ամէն նոր սկսող գործառնութեանց համար կը հանդիպի, շատ աւելի դիւրին է ուրիշներուն քով եղածը իրացնել, քան թէ նախաձեռնարկ հեղինակութեամբ նորէն արտագրել: Այս պարագային մէջ ալ շատ աւելի դիւրին էր ուրիշ ազգերու մատենագրութիւնները թարգմանել, քան թէ նոր հեղինակութիւններ յօրինել, եւ ասկէ յառաջ եկաւ որ մեր հինգերորդ դարուն գրական արտադրութիւնները աւելի թարգմանութիւններէ կը կազմուին, քան թէ հեղինակութիւններէ: Մենք չենք մտներ այստեղ հինգերորդ դարու մատենագրութեանց մասին յարուցուած բանասիրական վեճերուն մէջ, եւ ոչ ալ կ'ուզենք կարծիք յայտնել զուտ հայկական ոսկեղէն առաջին շրջանի, եւ հելլենականութեամբ վարակեալ ոսկեղէն երկրորդ շրջանի տարբերութեան եւ արժէքին վրայ: Մեզի բաւական է հինգերորդ դարու մատենագրութեանց առատութեան մէջ մատնանիշ ընել Հայ դպրութեանց ամոլակից նախահայրերուն, Սահակի եւ Մեսրոպի, մտաց ընդարձակութիւնը եւ գործին մեծութիւնը: Արդիւնքը չափերով այն մնացորդներէն, որ մեր ձեռքը հասած են, կրնանք ըսել, թէ բոլոր յունական եւ ասորական հայրերուն գիրքերը հայերէնի վերածուած են, Սահակի կենդանութեան եւ անոր մերձաւոր տարիներուն մէջ: Պատմիչն ալ գրած է, թէ Սահակ եւ Մեսրոպ գրագումս եւ զհայրապետացն սրբոց ճշմարտապատում իմաստութիւնս յօրինեալ վերածեցին ի հայ լեզու (ՍՈՓ. ԺԱ. 17): Այսօր նախնեաց թարգմանութեամբ ծանօթ են մեզի Բարսեղ Կեսարացի, Յովհան Ոսկերեւան, Եփրեմ Ասորի, Գրիգոր Սքանչելագործ, Գրիգոր Աստուածաբան, Գրիգոր Նիւսեցի, Մելեքիանոս Եմեսացի, Աթանաս Աղեքսանդրացի, Կիւրեղ Երուսաղէմացի, Եպիփան Կիպրացի, եւ դեռ ուրիշ շատ եւս առաջին դարերու ընտիր գրողներ: Բայց ոչ միայն աստուածաբանական նիւթեր, այլ եւ փիլիսոփայականներ եւ պատմականներ հայերէնի թարգմանուեցան միեւնոյն անձերու ձեռքով, Արիստոտէլի եւ Պղատոնի, Փիլոնի եւ Պորփիրի իմաստասիրական գիրքերը, Եւսեբիոս Կեսարացիի պատմութիւնն (38) ու քրոնիկոնը, եւ ուրիշ շատ մը բազմաթիւ գիրքեր Հայութեան մատչելի դարձան: Այս անցողական ակնարկն իսկ բաւական է ցուցնել, թէ որչափ ալ կրօնական եւ եկեղեցական շարժառիթով սկսաւ Հայ գիրին եւ Հայ դպրութեան ձեռնարկը, սակայն անոր արդիւնքը այդ շրջանակէն դուրս ալ տարածուեցաւ, եւ մտաւորական զարգացման եւ գրական արդիւնաւորութեան ամէն ճիւղէղերն ալ իր մէջը ամփոփեց:

198. ՄԱՀԱԿԱՅ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Դիտելու արժանի է, որ այս ընդարձակ գրական աշխատության մեջէն, գրեթէ ոչինչ կամ շատ քիչ բան կը գտնենք, որ Սահակի եւ Մեսրոպի անունով մակագրուած ըլլայ, եւ բոլոր թարգմանութիւնները անանուն կերպով հասած են մեզ, իբրեւ հինգերորդ դարու թարգմանչաց խումբին գործը: Սակայն այս ալ բաւական է նոյն երկուքին անունը պայծառացնելու, քանի որ գիտենք թէ երկուքին ալ՝ հոգին էին ժամանակին գրական աշխատութեանց, եւ իրենց շունչը, իրենց խրատը, եւ իրենց վերհսկողութիւնն էր, որ խումբը կ'ոգեւորէր, եւ որուն մէջ իրենք ալ անձամբ իրենց գրիչն ունէին եւ իրենց քրտինքը կը թափէին: Սահակի անունով քանի մը մասեր կը գտնենք կանոնագիրքի մէջ, որ մեր ձեռքը եղող օրինակին մէջ 55 գլուխներու վերածուած են, եւ կը պարունակեն հետեւեալ կանոնները, թէ որպէս պարտ է զկարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս, կանոնք 33 (ԿԱՆ. 98), թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի, կանոնք 10 (ԿԱՆ. 102), թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել զընտանիս սրբոյ եկեղեցւոյ, կանոնք 5 (ԿԱՆ. 105), թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց պահել զգանձս եկեղեցւոյ, կանոնք 7 (ԿԱՆ. 107), եւ վերջապէս՝ Յաղագս սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ եւ պտղոց ժողովրդականաց, ընդարձակ կանոն մը (ԿԱՆ. 109): Սակայն նոյները ուրիշ օրինակի մէջ բաժնուած են Յաղագս եպիսկոպոսաց՝ 7 կանոն, Յաղագս քրեպիսկոպոսաց 13, Կարգ քահանայից 23, Կարգ վանաց 8, Վասն գանձուց եկեղեցւոյ 12, Յաղագս պտղոց ժողովրդականաց 8, բովանդակ 71 գլուխներ (ՍՈՓ. Բ. 71-134): Այս կանոնները ընդհանրապէս պաշտօնէից պարտաւորութեան եւ եկեղեցական հաստատութեան մատակարարութեան շուրջը կը դառնան, եւ ստեպ Լուսաւորչի անունը կը յիշուի, իբր առաջին հեղինակ այդ կարգադրութեանց: Ամէն առթի մէջ յայտնի կը տեսնուի, թէ կարգի կանոնի նախանձախնդիր հոգի մը ունեցած է Սահակ եւ ուզած է որ ամէն բան օրէնքի ուժով կարգադրուի: Այդ գիտնալով կրնանք իբր ստոյգ նկատել, որ կանոնագիրքին մէջ գտնուող առաքելական եւ նիկիական կանոնները, քանի մը հին ժողովներու որոշումները, եւ Թաղէոսի ու Գրիգորի անունով մակագրեալ գլուխներն ալ՝ հարկաւ այդ միջոցին եւ Սահակի ջանքով հայերէնի վերածուեցան, եւ իբր եկեղեցական օրէնք հռչակուեցան:

199. ԳԻՐԻ ԳԻԻՏԻՆ ԿԱՐԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որչափ ալ մենք եղելութեանց միայն հետամուտ, անոնց մասին խորհրդածութեանց չենք մտնել, սակայն հնար չէ բոլորովին լուռ մնալ այն մեծ նշանակութեան մասին, զոր Հայ գիրի գիւտը եւ Հայ դպրութեան կազմութիւնն ունեցան մեր ազգին եւ մեր եկեղեցւոյն պահպանութեան եւ տեսողութեան վրայ: Եթէ Հայոց եկեղեցին իրեն յատուկ գիրն ու գիրքերը չունենար, երբեք պիտի չկարենար իբր ինքնուրոյն եկեղեցի իր գոյութիւնը սպահովել, եւ պէտք էր որ ձուլուէր եւ ընկղմէր որեւէ մէկ եկեղեցւոյ մէջ, որուն լեզուն ու գիրն ու գիրքը իրեն համար գործածական պիտի ըլլային: Որեւիցէ հանրային մարմին մը, հնար չէ որ լոկ իղձերու եւ զգացումներու ուժով կարենայ իր կեանքը սպահովել: Կեանքը արտաքին եւ զգալի բան մըն է, եւ պէտք է որ արտաքին եւ զգալի ոյժ մըն ալ գայ գայն ամրապինդ պահպանելու: Հայը, որ քաղաքական կացութեան զօրութիւնը՝ հինգերորդ դարէն սկսելով կորսնցուց, եթէ չունենար իր գիրն ու գրականութիւնը, որ իբրեւ խարիսխ յուսոյ եւ իբրեւ հիմ հաստատութեան, անոր սպաւէնն եղաւ իր պեծուփ վտանգներուն եւ իր ցրուած եւ վայրավատին կեանքին մէջ, այսօր հազիւ թէ Հայ ազգի մը յիշատակը մնացած կ'ըլլար, ինչպէս ի գուր կը փնտռուին Մարաց ու Պարթեւաց, Ասորեստանեայց եւ Բաբելացւոց հետքերը այժմեան աշխարհի մէջ: Սահակի եւ Մեսրոպի խորաթափանց տեսութիւնը նշմարեց քաղաքական կեանքի քայքայեալ վիճակը, նախատեսեց ազգին սպառնացուած կորուստը, մարգարէական իմն հոգւով զգաց սպագային

ապահովութեան պէտքը, կազմեց գիրերը, ստեղծեց գրականութիւնը, եւ փրկեց մեր ապագան: Այսօր եթէ Հայ կայ, աւելի քան Հայկայ արիւնը, Սահակի եւ Մեսրոպի միտքն է անոր կեանք տուողը, եւ այդ մեծ բարիքն ալ եկեղեցւոյ ծոցէն ծնաւ: Որչափ միտքով բարձր, այնչափ հոգւով երկնային եւ սիրտով աստուածահաճոյ անձեր եղան Սահակ ու Մեսրոպ, եկեղեցականներու ընտիր խումբ մը պատեց շուրջը, եւ Սահակ-Մեսրոպ աշակերտութեան հարիւրեակը անընդհատ տեւեց Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետներու եւ երէցներու դասակարգին մէջ: Եկեղեցին էր՝ որ հովանաւորեց այս գործը, եկեղեցականներ էին՝ որ նուիրուեցան ազգաշէն մեծ գործին: Գիրն ու գիրքը եկեղեցիով, եկեղեցին ալ գիրով ու գիրքով, իրարու անբաժան փայթում, դարերու փորձանքներուն, Հայուն անլուր տագնապներուն, Հայութեան անըմբերելու վտանգներուն դէմ անվկանգ ոյժ մը կազմեցին: Տասնուհինգ դարերու մարտիրոսական նեղութիւններէ ետքը, եթէ այսօր տակաւին Հայ կայ եւ Հայութիւն կայ, եթէ մտաւորական կենաց յաջողակ եւ քաղաքական կենաց ընդունակ սերունդ մը՝ ազգ մը՝ ընդհանուր աշխարհի զարմանքը կը գրաւէ, զայն պէտք է իրաւամբ Սահակի եւ Մեսրոպի անմահական գործին արդիւնքը ճանչնալ եւ խոստովանիլ: Օրհնենք անոնց յիշատակը, եւ դառնանք պատմութեան:

200. ՎՌԱՄՇԱԳՈՒՀԻ ՄԱՀՐ

Խաղաղական միջոց մը եղաւ Վռամշապուհի թագաւորութիւնը: Իրաւ պարագաներն ալ յաջող եղան, սակայն խոհական ընթացքն ալ իր բաժինը ունեցաւ, որովհետեւ ճշմարիտ արժանեաց արդիւնքն էր՝ բաժանեալ եւ պառակտեալ հայրենիքը համաձայնութեան մէջ պահել, եւ երկու նախանձընդդէմ պետութիւնները գործածել, առանց կասկածանք յարուցանելու: Խոհականութեան արդիւնքն ալ աննշանակ չեղաւ, որովհետեւ Վռամշապուհի անունն ալ կապուած մնաց գիրի գիւտին եւ գրականութեան զօրանալուն հետ: Վռամշապուհ ալ յաջողեցաւ այդ բարօրութեան ատենը անփորձ եւ անխախտ անցընել, մինչեւ իր մահը: Վռամշապուհի թագաւորութիւնը 21 տարի ըսուած է սովորաբար (ԽՈՐ. 248): Բայց Փարպեցին այդ թուականը յիշած ատեն բառ մը կ'աւելցնէ թէ եկաց յետ այսորիկ թագաւորն Վռամշապուհ ամս քսան եւ մի, թէպէտ ոմանք ամս քազումս կը կարդան (ՓԱՐ. 18): Շեշտուած յետ այսորիկ-ը նախընթաց եղելութեան մը կը կապուի, եւ նախընթացաբար ունինք Մեսրոպի կրօնաւորիլը յամս հինգերորդ արքային Հայոց Վռամշապիոյ (ՓԱՐ. 13), որով իրաւունք կը զգանք երկու մասերը իրարու գումարելով 26 տարի տալ Վռամշապուհի թագաւորութեան: Այդ ենթադրութեամբ պէտք չենք ունենար մերթընդմերթ ընդհատ անիշխանութիւններ ենթադրելու, ինչպէս ուրիշներ կը բռնադատուին ընել առանց հիման, որպէսզի կարենան եղելութեանց կշիռը պահպանել, զոր մենք աւելի դիւրութեամբ կը պահենք Վռամշապուհի ժամանակը երկարելով, եւ այն ոչ քմահաճ դրութեամբ: Վռամշապուհի թագաւորութիւնը սկսած էր 389ին, որով վերջը կ'իյնայ 414ին: Մահը եղաւ հասեալ ի յերկար ծերութիւն, եւ խաղաղական հանգստիւ (ՓԱՐ. 18), եւ հարկ կը լինի գոնէ 70 տարեկանէ վեր վախճանած կարծել (39): Վռամշապուհ միայն Արտաշէս անուն տասնամեայ որդի մը թողուց (ԽՈՐ. 248), որ թագաւորելու յարմար չէր, եւ Սահակ յանձն առաւ անձամբ Տիգրան երթալ, եւ Յազկերտ Ա. թագաւորը հանեցնել, որպէսզի ներէ Խոսրովի նորէն թագաւորութիւնը ստանձնել, որ Սահակի առաջին անգամ Տիգրան երթալէն ի վեր, լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնյուշն բերդի (ԽՈՐ. 249): Յազկերտ հաւանեցաւ, եւ Խոսրով բանտէն գահ բարձրացաւ, բայց այլեւս յոյժ ծեր էր, քանի որ երկար ծերութեան հասնող Վռամշապուհի մեծ եղբայրն էր. եւ հազիւ կեցեալ ամիսս ութ վախճանէր (ՓԱՐ. 18), կամ ինչպէս ուրիշ մը կը գրէ, ի կրկնում թագաւորեալ ամ մի (ԽՈՐ. 249): Տարիքն ալ ժամանակակա՛ն ալ չէին ներեր Խոսրովի գործունէութիւն մը ցոյց տալ. եւ իր օրերն ալ՝ Վռամշապուհի օրերուն

շարունակութիւնն եղան առանց նորութեան, եւ կարծես թէ միայն փառօք գերեզման իջնելու համար՝ վերստին գահ բարձրացաւ:

201. ՇԱՊՈՒՀ ԹԱԳԱԲՈՐ

Թագաւորական գահը նորէն դատարկ մնաց 415-ին, եւ մեջտեղը միայն 11 տարեկան Արտաշէսը կար Արշակունի սերունդէն: Չայն պատեհ համարեցաւ Յազկերտ, Հայոց թագաւորութեան ստուերն ալ ջնջել, եւ տակաւ Հայերուն մոռցնել տալ իրենց ինքնութիւնը, եւ իր որդին Շապուհը Հայոց թագաւորի անունով Հայաստան դրկեց, իբր Պարսիկ կուսակալ մը երկիրը կառավարելու պաշտօնով: Յատկապէս հրահանգ տուած էր անոր, անուշութեամբ եւ թուլութեամբ վարուիլ նախարարներուն հետ, խօսիլ եւ տուրեւառիլ անոնք իրեն յանկուցանել, խրախճանութեամբ եւ զբօսանօք անոնց բարեկամութիւնը գրաւել, եկամուտ հարազատութեամբ եւ խնամութեամբ անոնց ընտանեկան շրջանակին վրայ ազդել, որպէսզի յաջողի հետզհետէ անոնք պարսիկ կեանքին ընտելացնել, եւ ի դէմ մագդեգանց սաղապեցուցանել, որով ամենեւին զատչիցեն ի Յունաց (ԽՈՐ. 249), զատուցեալք այնուհետեւ ի սիրոյ նոցին եւ յօրինացն (ՓԱՐ. 19): Բաւական ճարտար էր Յազկերտի մտածմունքը, բայց գործը իրեն նպատակին չհամապատասխանեց: Հայ նախարարները որչափ ալ թելթելաբարոյ եւ յեղեղուկ քաղաքականութեան հակամէտ, սակայն Արշակունի ազգատոհմին նախապաշարումը կը կրէին, եւ Սասանեան կրակապաշտ մը իրեն վրայ շատ վատ տպաւորութիւն գործեց: Շապուհ ինքն ալ բնաւ կարողութիւն մը ցոյց չտուաւ, որով պատկառանք ազդէր, համակրութիւն չաւեր, եւ իրեն յանձնուած նպատակը յաջողցնէր: Բայց նախարարները զօրաւոր գլուխ մը չունէին, վասնզի Համագասպ Մամիկոնեան սպարապետը՝ Սահակի փեսան՝ մեռած էր, եւ Հրահատ Կամսարական՝ Գագաւոնի որդին, որ արքային ազատելով Շապուհի հետ եկած ու սպարապետ եղած էր, չունէր այն ազդեցութիւնը, որ պէտք եղած ուղղութիւնը տար: Հայ նախարարներ Շապուհի բարեկամ չեղան, բայց եւ ոչ որ ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդս Հայոց (ԽՈՐ. 249): Շապուհ խաղալիք դարձաւ Հայ նախարարներուն՝ Ատոմ Մոկացի զինքը կը ծաղրէր՝ իբր կնամարդի, Շաւասպ Արծրունի զայն նախատելով կը քամահրէր, Խոսրով Գարդմանցի զէնք ալ վերցնելով կը դիմադրէր, հակառակութիւնը յայտնի էր, բայց դիմադրութիւն կազմելու ոչ ոյժ կար եւ ոչ գլուխ: Այդ անգլուխ եւ անկանոն վիճակը չորս տարի տեւեց, մինչեւ որ Շապուհ 419-ին, հօրը հիւանդութիւնը պատրուակ առնելով Պարսկաստան դարձաւ, բայց պալատականներու դաւաճանութեամբ սպաննուեցաւ, եւ Յազկերտի միւս որդին Վռամ Ե. թագաւորեց 420-ին: Քաղաքական կացութիւնը այսպէս ուրուագծելէ ետքը, դառնանք Սահակի եւ Մեսրոպի գործունէութեան:

202. ԲԻԷՉԱՆԴԻՈՆԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐ

Գիրի վերջնական գիւտէն՝ 406-ին, մինչեւ Խոսրովի մահը՝ 415ին, երկրին խաղաղ կառավարութեան ատեն, Սահակ պատեհ գտաւ Հայաստանի պարսկական բաժնին մէջ ընդարձակել Հայ լեզուի ուսուցումը, եւ բարեկարգել հայ ծէսով կատարուած արարողութիւնները: Երկիրը նոր ոգի եւ նոր պայծառութիւն ստացաւ, զոր լիաբերան գովեստներով կը հռչակէ Փարպեցին, մարգարեական պատգամը կրկնելով (ԵՍՍ. ԺԱ. 9) թէ լցաւ երկիրս ամենայն Հայոց գիտութեամբ Տեառն ի հոգեւոր վտակաց սուրբ հայրապետին Սահակայ, իբրեւ զչորս բազումս որ ծածկեն զծովս (ՓԱՐ. 18): Սակայն այդ ամենայն միայն պարսկական բաժնին մէջ կը կատարուէր, որովհետեւ յունական բաժնին մէջ իրաց կացութիւնը փոխուած էր: Թէոդոս Մեծի մահընէ ետքը 395-ին, Արկադիոս եւ Անորիոս բաժնած էին կայսրութիւնը, եւ Արկադիոս պահած էր իր հօր

կարգադրությունները Արեւելքի մէջ, բայց երբ Արկադիոս մեռաւ 408-ին, եւ Թէոդորոս Բ. Փոքրն, 7 տարեկան կայսր հռչակուեցաւ, Անթեմիոս խնամակալ փոփոխութիւններ ըրաւ զաւառական վարչութեանց մէջ, եւ Հայաստանի յունական բաժինը, այլեւս ոչ հաւատաց Վռամշապուհի, այլ ինքեան գործակալօք կալաւ (ԽՈՒՐ. 247), Յոյն կոմսեր նշանակելով իբր կուսակալ: Հոգեւորական վարչութեան ալ ձեռներէց եղաւ, որով Հայ զաւառները տուգանեցան, վիճակեալ յաթոռն Կեսարու, եւ պարտաւորեալ եղան վարիլ յունական դպրութեամբ (ԽՈՒՐ. 248), չկրնալով օգտուիլ նորոգ սկսուած հայկական դպրութենէն: Սահակ պարսկական բաժնին աշխատութիւններով զբաղած, չկրցաւ գործնական ակնարկ մը դարձնել այս կողմ, մինչեւ Շապուհ արքայորդոյն Հայոց թագաւոր անուանուիլը: Ասոր ժամանակ ամենայն ինչ տակնուվրայ եղաւ, կարգ ու կանոն խանգարուեցաւ, նոյնիսկ Սահակի ճիգերը սկսան անպտուղ մնալ, Պարսիկ հեթանոս թագաւորէն այլեւս պաշտպանութիւն չէր գտներ, անգլուխ եւ պառակտեալ նախարարներէն դժուար կ'ըլլար զօրաւոր հովանաւորութիւն քաղել, հետեւապէս մտածեց Սահակ պահ մը տեղի տալ, եւ պարագայէն օգտուելով յունական բաժնին վրայ դարձնել իր մտադրութիւնը: Տարիէ աւելի կը հաշուենք Սահակի պարսկական բաժնին մէջ մնալը Շապուհի ժամանակ, եւ մերձաւորաբար 417-ին կը դնենք Սահակի յունական բաժին անցնիլը: Իրեն կ'ընկերանային իր ամուլակիցը Մեսրոպ, աշակերտներէն բազմութիւն մը (ԽՈՒՐ. 233), եւ իր թոռները Վարդան ու Հմայեակ ու Համագասպեան, վախճանեալ Համագասպ սպարապետին զաւակները: Հեթանոս թագաւորին ընթացքէն ցաւած, եւ քրիստոնէայ տէրութեան վրայ մեծամեծ յոյսեր դրած, կ'անցնէր Սահակ սահմանագլուխը, բայց մեծ յուսախաբութեան դիմաց գտնուեցաւ, որովհետեւ Անատոլիոս, որ Պոնտական եւ Հայկական զաւառներու մեծ բղէշին էր, յայտնի կերպով արգիլեց Սահակի հայերէն գիր ու դպրութիւն ուսուցանել, մինչեւ որ յատկապէս կայսերական կառավարութենէն արտօնութիւն չհասներ: Սահակ պարտաւորուեցաւ արտօնութիւն ձեռք ձգելու աշխատիլ: Յատուկ գիր մը գրեց Թէոդոս կայսեր, բացատրեց իր միտքը եւ իրեն դէմ դրուած արգելքը, եւ խնդրեց որ իբր Հայոց կաթողիկոս, յունական բաժնին վրայ ալ իր բացատրութիւնը ճանչցուի, եւ հայերէն ուսումները չարգելուին: Գիր մըն ալ գրեց Կոստանդնուպոլսոյ Ատտիկոս պատրիարքին, որպէսզի թագաւորին մօտ բարեխօսէ եւ իր առաջարկութեանց կատարմանը օգնէ (40): Մեսրոպն ու Վարդանը, եւ Դերջանու Գնիթ եպիսկոպոսը, իբր պատգամաւորներ որոշեց եւ Անատոլիոսէ ալ խնդրեց, որ պատգամաւորութեան ուղեւորութիւնը դիւրացնէ: Իսկ մինչեւ պատգամաւորութիւնը Բիւզանդիոնէ դառնայ, ինքն ալ քաշուեցաւ Մելիտինէ քաղաքը, մէկտեղ բերած աշակերտներովը, որոնց գլխաւորն էր Ղեւոնդ Վանանդեցին, եւ հիւր մնաց Ակակիոսի, որ Երկրորդ Հայոց մետրապոլիտն էր (ԽՈՒՐ. 252): Պատմիչը կը գրէ, թէ մինչեւ ի ձեռն փոփոխ ընթացից գրով զգացուցանել կայսերն, եւ թէ առնու հրաման արժանապէս առաքել փութով (ԽՈՒՐ. 253), որով կը ցուցնէ թէ Անատոլիոս հարկ տեսաւ մինչեւ իսկ պատգամաւորութիւնը ճամբայ հանելու համար, նախապէս Բիւզանդիոնէ հաճութիւն ստանալ: Իսկ Սահակ հարկաւ բոլոր ստենը Մելիտինէի մէջ չկրցաւ փակուիլ, այլ պէտք ունեցաւ ստէպ Անատոլիոսը տեսնել, եւ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին հիւրասիրութիւնը վայելել, որ էր Փիրմոս, յաջորդն Հելլադիոսի, յաջորդին Բարսեղի:

203. ՄՏԱՑՈՒԿԾ ԱՐՏՕՆՈՒԹԻԻՆԸ

Պատգամաւորութեան ելքը հաջող եղաւ, եւ առին զոր յուսայինն եւ զոր ոչն յուսային (ԽՈՒՐ. 253): Թէոդոս Փոքր 16 տարեկան եղած էր, խնամակալութիւնն ալ իր Պուղքեբիա քրոջ ձեռքն անցած էր, ուխտեալ կուսան մը, տակաւին ծաղկահասակ, եւ բոլորովին բարեպաշտութեանց նուիրեալ: Ատտիկոս ալ, որ 406-ին ընտրուած էր, մեծ ազդեցութիւն կը վայելէր արքունեաց մէջ, Սահակի ընկերակից եղած էր, եւ մինչեւ իսկ կարծող կայ թէ

հայ ծագում ունէր: Եկեղեցական պատկառելի պատգամաւորութեան մը բերնով պատմուած՝ եւ եկեղեցւոյ վրայ եկած վիշտերը, եւ հայերէն գիրերու գիւտին առթիւ յայտնուած աստուածային այցելութիւնը, իրենց տպաւորութիւնը գործեցին: Պետական խորհրդականներ ալ օգտակար գտան հարկաւ՝ Պարսիկներէն նեղեալ Հայերուն իրենց դիմելը, որ ապագայ քաղաքական յաջողութեանց դուռ կրնայ բանալ, եւ միտացան Սահակի առաջարկները ընդունիլ: Այսուհանդերձ ձմեռն ամբողջ բանակցութեանց մէջ անցաւ, եւ գործին պարագաները ուսումնասիրուեցան, մինչեւ որ պատգամաւորները յետ պատեքին կատարելոյ, կայսեր եւ պատրիարքին կողմանէ պաշտօնագիրներ ընդունելով Բիւզանդիոնէ մեկնեցան (ԽՈՐ. 28): Ժամանակագրական հաշուով պէտք է 418-ին դնել գործին աւարտումը, որ տարին Ապրիլ 7-ին հանդիպած է Չասիկը: Գլխաւոր խնդիրն էր Սահակի իրաւասութիւնը Յունական Հայաստանին վրայ, ուստի հրաման տրուեցաւ, որոնց որ պէտք էր, որ Սահակը պատուով ընկալցին որպէս զարդարելի վարդապետ իւրեանց, հանգոյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու. իսկ հայերէնի ուսման համար հրամայուեցաւ զի ամենայն փութով ուսցին, որովհետեւ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց Վերնոյն եղել (ԽՈՐ. 254): Այդ բացատրութիւնները կը քաղենք Խորենացիին յառաջ բերած թղթակցութեան պատճեններէն, թէպէտ չենք կրնար անոնց բնագիր ըլլալուն վրայ պնդել (41): Այս թուղթերով թէ թագաւորը եւ թէ պատրիարքը Հայերը կը մեղադրէին, որ հայերէն գիրի համար Ատրիներուն դիմած են, եւ ոչ Յոյներուն, եւ մասնաւորապէս անտես ըրած են զաղբիւրն եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս Ոսկերեան: Բայց պէտք էր մտաբերել թէ 404-ին Յոյներ կը դատապարտէին եւ կ'աքսորէին Ոսկերեանը, որ քսորի մէջ կը մեռնէր 407-ին: Իսկ Ատրուոց դիմումն ալ հինէն մնացած հայերէն գիրեր գտնելու համար էր, եւ ոչ նոր գիր ստեղծելու: Այս տեղ անցողակի յիշենք, որ չենք իմանար թէ ուսկից ուր, Վատիկանի մատենադարանին մէջ, զանազան գիրերու գտնողներուն կարգին նկարած է Յովհան Ոսկերեանն ալ՝ ձեռքը հայերէն այբուբենով: Բիւզանդիոյ արքունիքին կողմէն եղած շնորհներուն կարգին հրամայուած էր եւս, որ Սահակի եւ դպրոցներու համար դարմանք եւ ծախք յարքունուստ լիցին, Վարդանի տրուած էր ստրատելատի աստիճան (42), եւ Կարնոյ դաշտին վրայ նորէն քաղաք մը պիտի չինուէր ու ամրանար, իբր կադրոն եւ դղեակ Յունական Հայաստանին, այն որ Թէոդուպոլիս կոչուեցաւ, բայց աւելի սովորաբար Կարնոյ Քաղաք կամ Կարին անունով ճանչցուեցաւ: Իսկ Մեսրոպի տրուեցաւ Եկեղեցաստիկոս-ի (ԽՈՐ. 255) կամ Ակումիտ-ի (ԿՈՐ. 27) պատիւ, որ կը պատասխանէ եկեղեցական ուսմամբ զարգացեալ կրօնաւորներու տրուած պատուոյ աստիճանին, որ մեր մէջ Վարդապետ անունով ճանչցուած է: Ըստ այսմ պատմիչներէն ոմանք Մեսրոպի տրուած աստիճանը արժողակալութիւն վարդապետութեան սրբոյն Յովհաննու Ոսկերեանի, եւ քաջաց եւ գլխաւոր վարդապետաց հետ դասակցութիւն կոչած են (ԱՐԾ. 78), որ Մեսրոպէ սկսելով որոշ դասակարգ մը կազմած է Հայ Եկեղեցւոյ մէջ: Անոր համար վարդապետներու տրուած կոնդակներուն մէջ ընդհանրապէս Մեսրոպէ կ'առնուի դասակարգին սկզբնաւորութիւնը:

204. ՍԱՀԱԿԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Մեսրոպ ու Վարդան ու Գնիթ կայսերական եւ պատրիարքական հրամանագիրները առած, եւ յատուկ պատիւներով փառաւորուած, Բիւզանդիոնէ դառնալով Անատոլիոսի ներկայացուցին բերած հրամանագիրնին, եւ պէտք է ըսել, թէ Անատոլիոս, որ ինք իր գլուխ բան մը ընելու վարանած էր, հրամանը ստանալէ ետքը առաւելօքն դիւրացուց Սահակի գործունէութիւնը, եւ առատացուց դրամական օգնութիւնները եւ պաշտօնական հովանաւորութիւնները: Այս կերպով հայերէն լեզուի ուսումը չուտով տարածուեցաւ եւ զարգացաւ յունական բաժնին մէջ, աւելի յաջողութեամբ՝ քան

պարսկական բաժնին մէջ, շնորհիւ բաղդատապէս լաւագոյն կացութեան, գոր ունէին այն գաւառները: Սահակի այդ աշխատութեանց տւողութիւնը ճշդէլու համար պէտք է նկատի առնենք, որ Սահակ Շապուհի երկրորդ տարին մեկնեցաւ պարսկական բաժնէն: Շապուհ շարունակեց մնալ մինչեւ իր չորրորդ տարին, եւ մեկնած ատեն հրամայեց իւրում տեղակալին զօրագլխի՝ ունել զմեծամեծս Հայոց եւ տանիլ ի Պարսս: Հայ նախարարներ այդ որոշման դէմ ելան, եւ իրենց գունդերը ժողվելով յայտնի պատերազմ բացին Պարսից դէմ, իրենց ընդհանուր հրամանատար ընտրելով Ներսէս Ծիճրակացին, քաջ եւ բարեբախտ զօրագլուխը: Այս անգամ ալ Ներսէս բարեբախտ գտնուեցաւ իր գործառնութեանց մէջ, եւ Պարսիկները ցրուեց եւ փախցուց, Շապուհի տեղակալ զօրագլուխն ալ սպանուեցաւ Ապրսամ Սպանդունիի ձեռքով: Պարսկական իշխանութիւնը տկարացաւ, Հայոց կողմէն իշխանութիւն մը չկազմուեցաւ, եւ երկիրը մնաց յանիշխանութեան, իւրաքանչիւր նախարար իր մասերը կը պաշտպանէր, եւ Պարսիկներուն դէմ կը մաքառէր, եւ հետեւանքը կ'ըլլար որ երկիրը աւերեալ ամայանար, ինչ որ Պարսից համար ամլ օգտակար չէր, վասնզի պակասեալ լինէին հարկք արքունի: Ժողովուրդին համար աշխատութիւն ու մշակութիւն անհնար կը դառնար, վասնզի երեւելի եւ երկրագործութեան ապահովութիւն չկար. եւ ամենայն բարեկարգութիւն վրդովեալ ապականէր (ԽՈՐ. 251): Այդ վիճակը կը տւէր ամս երիս: Անհնարին ժամանակին մէջ շփոթութիւնը գրաւած էր Պարսկական Հայաստանը, Վռամ ալ, որ հօրը յաջորդած էր, կը տեսնէր որ իր տերութիւնն ալ կը վտանգուի եւ զանձն ալ կը վնասուի, կը համոզուէր, թէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհն. ուստի ազդուագոյն անձերէն Սմբատ Բագրատունի ձեռք կ'առնէր հաշտարար կերպով գործը կարգադրելու: Սմբատ ալ, նախարարներուն հետ խորհրդակցելով, անհրաժեշտ կը նկատէ Սահակի ներկայութիւնը, ուստի հրաւիրակ նախարարներ կը դրկուէն յունական բաժինը, որպէսզի գայ, եւ ի մէջ նոցա անցեալ ի միաբանութիւն հաւաքեցէ զամենեսեան (ԽՈՐ. 255): Կ'երեւի թէ յատուկ հայրապետական տեղական մը չկար պարսկական բաժնին մէջ, եւ հեռուէն ալ Սահակ ինքն էր որ եկեղեցական գործերուն կը հսկէր: Անհնար էր Սահակի իր օգնութիւնը զբանալ այսպիսի տագնապալից վայրկեանի մէջ, մանաւանդ որ այլեւս չկար Յազկերտ իր հալածանքներով, հեռացած էր Պարսիկ Շապուհը Հայոց թագաւորական գահէն, եւ ամէն ապահովութիւն կը տրուէր Վռամի հաշտարար եւ զիջողական դիտումներուն վրայ: Յունական բաժնին գործերն ալ չլքանալու համար այնտեղ թողուց Մեսրոպը իբր տեղակալ՝ մաս մը աշակերտներով, Հմայեակ եւ Համազասպեան թոռներն ալ իբր քաղաքական եւ զինուորական միջնորդ, ու ինքն մէկտեղ առնելով Վարդան թոռն ու աշակերտներէն մաս մը, սահմանագլուխը անցաւ եւ Վաղարշապատ եկաւ: Շապուհի թագաւորութեան վերջին մասը, եւ անիշխանութեան միջոցին առաջին տարիները միացնելով, 4 տարուան չափ Սահակ հեռու մնացած կ'ըլլայ պարսկական բաժնէն, եւ 417-ին դնելով մեկնումը, 421-ին կրնանք դնել նորա դառնալը:

205. ԱՐՏԱՇԻՐԻ ԹԱԳԱԲՈՐԵԼԸ

Սահակի գալուստը միախթարական ակնկկութեանց նշան մը եղաւ ամենուն: Հայի թէ հայրապետանոց հասած, գլխաւորներուն խորհուրդով համազգային ժողով մը կը հրաւիրէ, եւ կուտեալ զամենայն նախարարագունսն խորհրդակցութեան կը մտնէ, թէ ինչ կերպով պիտի յաջողին երկրին բարեկարգութիւնը նորոգել: Միաձայն հաւանութեամբ կը հաստատուի նորէն հայ Արշակունի տոհմէն թագաւոր մը ունենալ, եւ ընտրութիւնն ալ շատ չ'երկարիր, որովհետեւ Վռամշապուհի որդիէն, Արտաշէսէն գատ մէկը չկար եւ այն ալ արդէն 18 տարեկան երիտասարդ մը եղած էր: Որոշումնին գիրի կ'առնեն, որպէսզի Վռամին ներկայացուի, միանգամայն կը յաւելուն ինչ ինչ պայմաններ սպազայ խաղաղութիւնը ապահովելու, որոնց գլխաւորն էր փակում մը անցեալ եղելութեանց,

առանց անոնց վրայ անդրադառնալու կամ պատասխանատուութիւններ փնտռելու: Մմբատ Բագրատունի եւ Վարդան Մամիկոնեան պատգամաւոր կ'ընտրուին, որոնք պատշաճ հետեւորդներով կը մեկնին Տիգրոն: Վռամ Ե. մեծապէս գոհ կը մնայ, որ իր մտադրութիւնը անհակառակ ընդունելութիւն կը գտնէ, կը հաւանի բոլոր առաջարկներուն, Արտաշէսը թագաւոր կը հռչակէ, անոր Պահլաւիկ անունը Սասանեան կոչումով Արտաշիրի կը փոխէ, հաշտութիւնը կը հաստատէ, եւ մուրհակ մոռացման յանցանաց կնքէ: Բոլոր մատակարարութիւնը եւ զինուորական հրամանատարութիւնը Հայ թագաւորին եւ Հայ նախարարներուն կը թողու, առանց պարսիկ վերակացուի (ԽՈՐ. 256): Նշանակելիէ մուրհակ մոռացման բացատրութիւնը, փոխանակ ներման բառը գործածելու, որ իր մէջ ստոնացուցիչ ակնարկ մը ունի, ուստից հեռանալու համար մեր օրերը մոռացման բացատրութիւնը իբրեւ նոր գիւտ մը գործածուեցաւ, մինչ 15 դարեր առաջ մերիններուն ծանօթ եղած լինելը կը տեսնուի: Արտաշէս-Արտաշիրի թագաւորութիւնը պիտի նշանակենք 422ին: Տակաւին անչափահաս կը նկատուէր 18 տարեկան թագաւորը, եթէ ոչ օրինօք, գոնէ իրօք, եւ խնամակալի պէտք ունէր: Այս անունով մէկ մը պաշտօնապէս չեղաւ: Միայն բարոյական պատասխանատուութիւն մը Սահակի վրայ ծանրացաւ, որպէսզի հսկօ ու առաջնորդէ իր պաշտպանած անփորձ թագաւորը: Դժբախտաբար Արտաշէս չեղաւ ինչ որ Վռամշապուհի մը որդիէն կը սպասուէր, եւ ինքզինքը տուաւ անկարգութեանց: Պատմագիրները տխուր գոյներով կը նկարագրեն զինքը, թէ էր այր մանուկ եւ իգամոյ, թէ բազում անառակութեամբ վարէր զթագաւորութիւնն, թէ զեղիս եւ մոլեկան վարուց կը հետեւէր (ՓԱՐ. 19), եւ թէ սկսաւ անհուն ողորդանել յանառակ ցանկութիւնս (ԽՈՐ. 262):

206. ՄԵՍՐՈՊԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻԻՆԸ

Սահակի մեկնելէն ետքը, Մեսրոպ արդիւնաւոր կերպով վարեց իր պաշտօնը յունական բաժնին մէջ, ամէն կողմ դպրոցներ բացաւ եւ տեսուչներ հաստատեց: Գնիթ եպիսկոպոս Դերջանի դպրոցներուն վերակացութիւնը ստանձնեց, Դանան Եկեղեցացիի յանձնուեցան Եկեղեցաց ալիքն Երզնկայի գաւառին դպրոցները, ինչպէս Ենովք Սպերցիին՝ Սպերի գաւառին դպրոցները (ԽՈՐ. 258): Իսկ Սիւնեաց նահանգին համար նշանակուեցաւ Անանիա եպիսկոպոսը, որուն պաշտպան կը կանգնէր Վասակ Սիւնի նախարարը, զոր իբր այր խորհրդական եւ հանձարեղ եւ յառաջիմաց կը գովէ Կորին (ԿՈՐ. 25): Ասոնք ընդհանրապէս իրենց գաւառներուն եպիսկոպոսներն էին, որոնք պատիւ կը համարէին դպրոցական տեսուչի պաշտօնը, եւ հոգեւորական եւ կրթական գործերը միանգամայն կը վարէին: Մեսրոպ փոյթ ունեցաւ կեդրոնական հաստատութիւն մըն ալ կազմել, ուսկից նորանոր ուսուցիչներ կարենային հասնիլ, եւ առ այս ընտրեց Շաղգոմքի կամ Շատգոմքի հովիտը, զոր շատեր կը նոյնացնէին Թորդումի հովիտին հետ, այլ առտեղեալ եղած գնութիւններ եւ աշխարհագրական տեղեկութեանց մերձեցումներ կը նոյնացնեն Սպերի մօտ, այժմեան Մասաթտերէ կոչուած գեղեցիկ հովիտին հետ: Այնտեղ Մեսրոպ բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առեղոց խմբից, որոց ուսումը ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր, լոկ արտաքին ուսման ձեւով, այլ իբրեւ զհոգի առաքելաբար աշակերտելոցն տայր (ԽՈՐ. 257), ինչ որ կը ցուցնէ, թէ դպրութեանց հետ վանական կրթութիւնն ալ կը միացնէր, որով Շատգոմքի վարդապետանոցը իբրեւ ազգային դպրեվանքերու անդրանիկը պէտք է նկատել: Պահ մը Մեսրոպ անձամբ հաստատութիւնը կառավարելէ ետքը, Դեւոնդ Վանանդեցին վերակացու թողուց եւ ինքն ուրիշ ձեռնարկի փութաց:

Ատտիկոս պատրիարքը Սահակի ուղղուած գիրին մէջ յիշուած էին Բորբորիտոնաց աղանդին հետեւողները, եւ յանձնարարուած էր որ անոնց հետամտի, որպէսզի կամ զիջանին հաւանիլ եւ իրենց վարդապետութենէն հրաժարիլ, եւ եթէ չհաւանէին, Սահակի կ'ըսուէր հալածելի քումմէ վիճակէդ (ԽՈՐ. 255): Սահակ կ'երեւի թէ բաւական ատեն չունեցաւ անոնցմով զբաղիլ Յունաց բաժնին մէջ եղած ատեն, ուստի երբոր մեկնելու եղաւ Մեսրոպի յանձնարարեց քննել զժանտագործ Բորբորիտոնսն, եւ եթէ ոչ հեզութեամբ եւ ոչ սաստիւ գայցեն յուղղութեան, չարչարանօք հալածել (ԽՈՐ. 256): Այս առթիւ միայն կը յիշուին Բորբորիտոն անունով աղանդաւորները, որոնք պէտք է միեւնոյն համարել տարիներ ետքը Շահապիվանի ժողովին ԺԹ. կանոնին մէջ յիշուած Մծղնէից աղանդին հետ (ԿԱՆ. 118): Իսկ Մծղնեայք ալ Յոյներէն Եւիսետեան կամ Մեսաղեան կոչուածներն են, որոնց առաջին անունը յունարէն բառէն ծագում առած է, եւ երկրորդը նոյնանշան ասորերէն Մէձէլուն բառէն, որ մեր մէջ Մծղնեայ տառադարձուած է (ԿԱՐ. 42): Աղանդին ծագումը Ատրիքէն կը կարծուի, իսկ վարդապետութիւննին էր ամէն օրէնք եւ ամէն պաշտամունք ակորդ համարիլ, եւ ամէն անգարգութիւն եւ ամբարշտութիւն եւ պղծութիւն համարձակ գործել, պարզ աղօթք մը բաւական համարելով ամէն մեղքէ սրբուելու: Այդ աղանդաւորները իրենց վարդապետութեան մոլեռանդ բորբորքում տալով, ամէն արտաքին բռնութիւն եւ յափշտակութիւն եւ անիրաւութիւն ալ համարձակ կը գործէին, եւ հասարակ եղեռնագորցի կերպարանը կ'առնէին: Հարկաւ ասկէ յառաջ եկած է իրենց դէմ խստութիւն գործածելու որոշումը, մինչեւ իսկ չարչարանօք հալածել: Հեթանոսական ժամանակներէ մնացորդ մը կը կարծուի այդ աղանդը, քրիստոնէութեան ժամանակ անոր գոյնը առած, եւ այս պատճառաւ է որ հեթանոսութեան մնացորդ ալ կարծուած է անոնց գոյութիւնը (43): Դիտելով որ այս անգամ ալ Մեսրոպ Գողթն գաւառէ կը սկսի իրեն յանձնուած քննութիւնը կատարել, բոլորովին անտեղի չէր ըլլար, եթէ առաջին անգամ ալ Մեսրոպի Գողթն գաւառի մէջ հեթանոսութեան հետքերը ջնջելու աշխատութիւնը, սոյն այս աղանդաւորներուն համար եղած ըսէինք (§ 187): Արդէն Խորենացին ալ սոյն Բորբորիտոններուն կամ Մծղնեայներուն երեւոյթը կ'անուանէ մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն, ի ժամանակի անիշխանութեան ի վեր երեւեալ (ԽՈՐ. 258): Մեսրոպ նախ կու գայ Գողթն, ուր իր առաջին հովանաւորին Շաբիթ իշխանին որդւոյն՝ Գիտ իշխանին օգնականութեամբ կը յաջողի բնաբարձ ընել աղանդաւորները: Անկէ կ'անցնի Բալասական դաշտը, ուր ուրիշ իտմբ մը կար ապաստանած, զբազումս յուղղութիւն ածէ, իսկ զսակաւս անդարձս մինչեւ Հոնաց իշխանութեան կողմերը կը հալածէ, եւ Մուշէ Տարոնեցի եպիսկոպոսը պտըտած կողմերուն հսկող կը թողու, եւ ինքը կ'անցնի Գարդմանայ ձորը՝ Ուտի նահանգին մէջ: Հոն ալ կը յաջողի աղանդաւորները ի գիտութիւն ճշմարտութեան ածել, օգնութեամբ Խուրս իշխանի: Ատր վրայ Տաշիրքի Աշուշա իշխանէն ալ կը հրաւիրուի իր կողմերն ալ այցելել յաղագս նորին գործոյ, եւ այնտեղ ալ յաջողութեամբ կը պսակուին Մեսրոպի քարոզութիւնները, առանց պէտք ունենալու չարչարանօք հալածել եւ ընդունած հրահանգն ու իշխանութիւնը գործածել (ԽՈՐ. 258): Յայդմ նախադասելի կ'երեւի մեզի Խորենացւոյ վկայութիւնը, քան միւս կենսագիրին ըսածը, թէ Մեսրոպ անսաստները խոշտանգելու եւ տանջելու ձեռնարկած ըլլայ, եւ խանձեալ եւ մրեալ եւ պէսպէս խայտառակեալ հեռացնելու պէտք ունեցած ըլլայ (ՄՈՓ.ԺԱ. 15): Մեսրոպ երկու տարիի չափ աշխատած պիտի ըլլայ թէ՛ դպրոցներու համար եւ թէ՛ աղանդաւորաց դէմ, այնպէս որ իր շրջագայութիւնը ակարտելով, նորէն Արարատ գաւառի կեդրոնը Սահակի մօտ դառնալը եւ Վաղարշապատ հասնիլը, հազիւ 423-ին վերջերը կրնայ տեղի ունեցած ըլլայ, երբ արդէն Արտաշէս թագաւորած էր, եւ երկրին մէջ փոքրիշատէ հանդարտութիւն սկսած էր:

208. ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐՈՒ ԱՌԱՔՈՒՄԸ

Ուրախութեան առիթ եղաւ երկուքին ալ՝ նորէն, իրարու հանդիպիլին: Միխիթարական էր որ բաւական տարիներ աստ եւ անդ թափառելէ ու տառապելէ ետքը, հանդարտօրէն ուսումնական գործերու պարապելու առիթը կը գտնէին: Այն ատեն մտածեցին ալ աւելի ընդարձակել հայ գրականութիւնը, եւ զայն ճոխացնելու համար յարմար աշակերտներ յղել ուսումնական կեդրոնները, որպէսզի եւսքանզէս վարժուին օտարալեզու ուսմանց մէջ, ծանօթանան անոնց լաւագոյն մատենագրութեանց հետ, եւ ճարտար թարգմանութեամբ ճոխացնեն հայ գրականութեան պաշարը, որպէսզի Հայեր կարողանան անոնցմէ օգտուիլ, առանց օտար լեզուաց համար երկար տարիներ վաստնելու: Առաջին ընտրուածներն եղան Յովսէփ Պաղնացի եւ Եզնիկ Կողբացի, որոնց պաշտօն տրուեցաւ Եդեսիա երթալ եւ ասորի մատենագրութեամբ զբաղիլ, եւ անկէ ետքը Բիզանդիա անցնիլ: Ըստ այսմ ուղեւորեցան եւ սկսան ասորերէն մատենագիրներ զատել, բայց հրապուրական թուղթս ստանալով, թէ Բիզանդիոյ համար ուրիշներ կը նշանակուին (ԽՈՐ. 258), անմիջապէս ինչ գիրք որ ընտրած էին հաւատարիմ անձանց ձեռք մեծ վարդապետներուն ղրկեցին (ՄՈՓ. ԺԱ. 16), եւ իրենք առանց հրամանի Եդեսիայէ Բիզանդիա անցան: Այնտեղ հասան եւս Դեւոնդ Վանանդեցի եւ Կորիւն Մքանչելի, որոց համար թէպէտ գրուած է թէ յիւրեանց կամաց էլին, սակայն ուրիշ տեղի համար սահմանուած ըլլալին ըսուած չէ, այլ միայն իւրովի կանխած ըլլալուն վրայ տմանալու է: Բիզանդիոյ անունը հրապուրիչ էր ամենուն համար, ուստի նաեւ Յովհան Եկեղեցացի եւ Արձան Արծրունի, որք Կեսարիա ղրկուած էին, բայց տեղերնէն դժգոհ ծուլաբար կը դեգերէին, անոնք ալ միւսներուն ետեւէն հասան Բիզանդիա, եւ վեցն ալ լաւ ընդունելութիւն գտան Ատտիկոս պատրիարքէն, Սահակի եւ Մեսրոպի մտերիմ բարեկամէն (ԽՈՐ. 259): Թէպէտեւ այստեղ պատմիչը Մաքսիմիանոս պատրիարքի անունը կու տայ, սակայն ժամանակագրական թիւրիմացութիւններ սովորական են Խորենացւոյն պատմութեան մէջ: Մաքսիմիանոս 431-ին աթոռ բարձրացաւ, իսկ մինչեւ 426 Ատտիկոսն էր, անկէ ետքը Միմինիոս մինչեւ 428, անկէ ետքը Նեստոր մինչեւ 431, եւ միայն Նեստորի անկումէն ետքը ընտրուեցաւ Մաքսիմիանոս: Իսկ այս առաքումները տեղի ունեցան Մեսրոպի Վաղարշապատ դառնալէն անմիջապէս ետքը, 426-էն առաջ, եւ Ատտիկոսի պատրիարքութեան օրով, քանի որ Մաքսիմիանոսի ընտրութեան տարին Սահակ արդէն արքայութեամբ էր Պարսկաստան: Բիզանդիա գացողները, ինչ կերպով ալ գացած ըլլան, արդիւնաւոր եղան նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց, ամենայն ժրութեամբ աշխատեցան, եւ քաջ գարժեալ հելլէն դպրութեամբ, ձեռնարկեցին ի թարգմանել եւ ի գրել (ԽՈՐ. 259):

209. ՎՐԱՅ-ԱՂՈՒԲԱՆԻՑ ԳԻՐԵՐԸ

Յարմարագոյն կը գտնենք այդ միջոցին յիշել Մեսրոպի մի այլ աշխատութիւնը, զոր կատարեց դրացի ազգերու օգտին, համաձայն մերագնեայ պատմիչներու: Հայոց անգիր վիճակը հասարակ էր դրացի ժողովուրդներուն ալ, եւ Հայոց բախտաւորուիլը հարկաւ անոնց ալ նախանձը պիտի չարժէր: Մեսրոպի համբաւը տարածուած էր իբրեւ գիրերու հնարիչ, ուստի Վրաց կողմանէ եւս կը հրաւիրուէր, իրենց համար ալ նոր տառեր կազմել, եւ Մեսրոպ սիրով կ'երթար Վրաստան, եւ կը ներկայանար Բակուր թագաւորին եւ Մովսէս եպիսկոպոսապետին (ԿՈՐ. 25): Վրաց լեզուին բոլոր մանրամասնութեանց լաւ տեղեկանալու համար, գրագէտ եւ ճշմարտահաւատ մարդ մը կը գտնէր իրեն օգնական՝ Ջաղայ դպիրը (ԿՈՐ. 26) եւ այնպէս կը կազմէր եւ կը լրացնէր վրացերէն այբուբէնը (44), եւ թագաւորին պաշտպանութեամբ տղաքներ ժողվելով եւ դպրոցներ բանալով անձամբ առաջին ուսուցումը կը սկսէր, եւ բաւական ժամանակ սորվեցնելէն եւ վարժեցնելէն ետքը,

իր աշակերտներին Սամուել Տաշրացին այնտեղ կը թողուր (ԿՈՐ. 26) եւ ինքն կ'անցներ Ադուանից երկիրը: Բենիամին անուն մէկ մը, ազգաւ Ադուան, հետամուտ եղած էր Մեսրոպի գիւտին, ու տեսնելով եւ ուսնելով Հայ լեզուին զարգացումը, եւ Մեսրոպի իբր աշակերտ հետեւելով, եւ ադուաներէնի տեղեկութիւնները հաղորդելով, վերջապէս զայն համոզեց իրեն երկրին ալ օգտակար ըլլալ: Մեսրոպ Բենիամինի հետ Ադուանից երկիրը գալով կը ներկայանար Արսվաղ թագաւորին եւ Երեմիա եպիսկոպոսապետին: Այստեղ ալ տառերու կազմութեան գործը ասարտելով ուսուցման եւ հսկողութեան պաշտօնն ալ կը կատարէր միջոց մը, վայելելով Ադուանից թագաւորին եւ եպիսկոպոսապետին հօր պաշտպանութիւնը, եւ այնչափ արդիւնաւոր կ'ըլլար Մեսրոպի արդիւնքը, որ վայրենամիտ եւ դատարկասուն եւ անասնաբարոյ աշխարհն Ադուանից, քիչ ատենուան մէջ գարեագիրք եւ առաքելաձանօթք եւ աւետարանաժառանգք լինէին (ԿՈՐ. 31), որ է ըսել Ս. Գրոց թարգմանութիւնն ալ կ'ունենային (45): Մեսրոպ ժամանակ մըն ալ այստեղ աշխատելէն ետքը, կրթական գործին հսկողութիւնը կը յանձնէր իր աշակերտներէն Մուշեղ Բալասականի եւ Յովնաթան Ադուանին, անգամ մըն ալ կ'այցելէր Վրաց, որոնց թագաւորած էր Արծիւզ (ԿՈՐ. 32) կամ Արծիլ (ԽՈՐ. 258), եւ անկէ կը դառնար Վաղարշապատ, եւ ըրածները Սահակը կը պատմէր: Վրացերէն գրականութիւնը մինչեւ ցայսօր կայ, բայց չենք կարծեր որ Վրացիք ինքզինքնին Մեսրոպի շնորհապարտ ճանչնան, իսկ ադուաներէն գրականութեան հետքը չունինք այլեւս: Մենք չուզեցինք լռութեամբ անցնիլ մեր պատմագիրներէն համաձայնութեամբ պատմուած գործերը, մասնագէտներու թողլով, առաւել խորունկ հետազոտութիւնները:

210. ՍԱՀԱԿԻ ՎՐԱՅ ԲՈՆԱԴԱՏՈՒԹԻԻՆ

Մեսրոպ կը դառնար, բայց այս անգամ միւլթարական պարագաներու մէջ չէր կատարուէր երկու ամուսնացներու հանդիպումը: Երբոր Մեսրոպ կրթական առաւելութեամբ կը շրջէր զանազան կողմեր, Սահակ քաղաքական հոգերով ծանրացած, եւ անհաճոյ դիպուածներու առջեւ, սաստիկ նեղութեանց ներքեւ ինկած էր, եւ հակառակ իր ծերացած, եւ գրեթէ ութսունամեայ տարիքին պարտաւորուած էր ահագին դժուարութեանց դէմ մաքառիլ: Արտաշիր երիտասարդ թագաւորը, ոչ իր գործին կարելորութիւնը կրցաւ ըմբռնել, եւ ոչ ուզեց Սահակի հայրական խրատներէն օգտուիլ, այլ առջի օրէն ցուցուցած անկարգ ընթացքը օրըստօրէ սաստկացաւ, նախարարներուն հետ յարաբերութիւնները պաղեցան եւ խզեցան, ինքն ալ ամենուն զգուելի դարձաւ: Հարկաւ կուսակցական կիրքերն ալ իրենց դերը ունեցան կացութիւնը եւս քանգեւս զկծեցուցիչ դարձնելու: Արտաշիր շուրջն անցած դարձածը տեսնելով ալ՝ չէր զգաստանար, եւ իր անառակ եւ անփառունակ ընթացքը կը շարունակէր, մինչեւ որ նախարարներ, իրարու հետ խորհրդակցելով ստուար մեծամասնութեամբ որոշեցին Արտաշիրի գահազրկութեան աշխատիլ՝ գերիշխան պետութեան դիմելով: Եւ որովհետեւ ուրիշ Արշակունի մըն ալ չկար, որ անոր տեղը բարձրացնէին, իրենցմէ մէկուն ալ թագաւորական գահ բարձրացնելու ենթադրութիւնը անհնարին էր, յանձնառու եղան թագաւորութեան դադարումն ալ ընդունիլ, եւ Հայաստանի կառավարութեան պարսիկ մարզպանի յանձնելու հաւանիլ: Որպէսզի իրենց դիմումը զօրաւոր ըլլայ, հարկ զգացին եկեղեցական իշխանութիւնն ալ իրենց համաձայնեցնել, եւ Սահակի դիմելով պահանջեցին որ իրենց հետ միաբանի եւ իրենց գործակցի: Այստեղ կը սկսի արիասիրտ ծերունիին աննկուն դիմադրութիւնը, զոր այնչափ գեղեցիկ կերպով ջանացած են ի վեր հանել ժամանակակից պատմագիրները (ՓԱՐ. 19-23, ԽՈՐ. 262-263): Նախարարներ յառաջ կը բերեն Արտաշիրի գեղծումները, իսկ Սահակ կը խրատէ, փոքր մի տանել թերութեան առն, մինչեւ որ հնար լինի յուղղութիւն բերել: Նախարարներ կը սկսին Արտաշիրի անօրէն գործերը համբել դիզարանելով, Սահակ չ'ուրանար պատմուածները,

ոչ առ սուտս ունիմ զձեզ, բայց դարմանը անհնար չի կարծեր: Նախարարներ գահընկեցության առաջարկը կը պնդեն, իսկ Սահակ համբերության կը յորդորէ, եւ աղօթքի եւ սիրոյ գօրութիւնը կը բացատրէ: Նախարարներ չեն ուզեր անոր քարոզները լսել, եւ կը պնդեն, մեզ քան զայդ ոչ իմանալ ինչ է եւ ոչ առնել, եւ երբ Սահակ կը յիշեցնէ թէ ուրիշ Արշակունի իշխան չկայ գահ բարձրացնելու համար, նախարարները կը յայտնեն թէ պատրաստ են պարսիկ ածել ունող աշխարհիս: Սահակ սոսկալով կը լսէ այդ պատասխանը, եւ առաքելական սկզբունքը կը յիշեցնէ որ անհաւատից առջեւ զատուելէ խորշին, բայց նախարարներ իրենց որոշումէն ետ չեն դառնար: Հայրապետը նոր առաջարկ մը կը դնէ մէջտեղ, այն է զելս իրաց գտանել կայսերքն Յունաց Թէոդոսիւ, բայց նախարարներ այս կողմ չեն հակիր: Կը տեսնէին որ Բիւզանդիոյ կայսրութիւնը նախարարաց ազատութիւնները կը սեղմէր, մինչ պարսիկ կառավարութիւնը ամէն համարձակութիւն կու տար անոնց, լոկ հարկի մը վճարմամբ: Այդ բանակցութիւնները ամիսներով կ'երկարին, եւ նախարարներ իրենց որոշումը պնդելով վերջնական կերպով կը դիմեն Սահակին, իսկ նա միշտ անդդուելի իր միտքին վրայ կը յայտնէ որոշակի, ինձ քաւ լիցի մատնիչ լինել, եւ կը յաւելու թէ ընտրած դատաւորնին աւելի պիտի է, քան ամբաստանած թագաւորնին, եւ թէ չի կրնար փոխանակել զախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գազանի: Ասոր վրայ նախարարները սպառնալիքի կը դիմեն, թէ մեք կամեսցուք քեզ չքահանայանալ մեզ: Սպառնալիքը չէր՝ որ Սահակի վրայ ազդէր, սակայն չէր կրնար չցաւիլ այն հարուածին համար, զոր Հայ իշխանները կը պատրաստէին Հայութեան գլխուն, եւ միայն վշտացած էր որ չէր չաջողեր չար խորհուրդը խափանել: Այս տագնապներուն մէջ կ'անցնէր նա բաւական ամիսներ, ստեպ առանձնացած, եւ հազիւ հայրապետանոցի եպիսկոպոսները եւ երէցները եւ սարկաւազները կրնային իրեն վրայ վայրկենական սփոփանք ազդել (ՓԱԲ. 20), Մետրոպան ունենալով իրենց գրուիւր:

211. ՍԱՀԱԿԻ ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այս Այս եղելութիւնները կը կատարուէին 427-է 428 ձմեռուան միջոցին: Կարծես թէ նահանջ տարիներու ճախողութեան նախապաշարումը, իրեն հաստատութեան փաստ մը կը գտնէր այդ պարագային մէջ: Հայոց հին շարժական տոմարը, որ տարիներու համար 365 օրերու հաստատուն չափ մը ունի, արտաւորուած էր իւրաքանչիւր տարւոյ չաւելուածական ժամերը գումարելով իւրաքանչիւր Հայկայ շրջանին վերջը, այսինքն է 1460 տարիներ ետքը, ամբողջ նահանջ տարի մը աւելցնել, նոր շրջանին չանցած, եւ անով արեգակնային շրջանին ուղղութիւնը գտնել: Հայկայ երկրորդ շրջանը աւարտած էր 427 Օգոստոս 11ին, եւ յաջորդ Օգոստոս 12 օրէն սկսած էր նահանջ տարին, որ պիտի տեսէր մինչեւ 428 Օգոստոս 10, եւ ճիշդ այդ նահանջներու նահանջ տարւոյն մէջ տեղի ունեցաւ Հայ Արշակունի հարստութեան դադարումը, եւ Հայաստանի թագաւորութեան անկումը, քանի որ Բագրատունիք եւ Արծրունիք մասնաւոր նահանգներու հարկատու իշխաններ եղան, իսկ Ռուբինեանք բուն Հայաստանէ դուրս իշխեցին: Նախարարներ, որ իրենց վնասակար մտածմունքէն ետ չէին կեցած, հազիւ թէ 428 տարւոյ զարնան դուռները բացուեցան, եւ Ապրիլ 3-ին Չատիկն ալ տօնեցին, միաբանեալ ամենեքին բազմաթիւ պատգամաւորութեամբ անցին առ արքայն Պարսից Վռամ, որպէսզի երթան չարախօսել զարքայէն իւրեանց Արտաշրէ՝ անոր անառակ ընթացքէն դրդուած, եւ որովհետեւ Սահակի համար այս տեսակ բան մը չէին կրնար ըսել, անոր համար ալ մտածեցին չարախօսել թէ է զՅունովք գլեալ խորհուրդովն: Նոյնը հարկաւ Արտաշիրի վրայ ալ տարածեցին, վասնզի գիտէին թէ Վռամի վրայ չէին կրնար ազդել պարզ անառակութեան ամբաստանութիւնները: Նախարարներ անհրաժեշտ համարած էին եկեղեցական նշանաւոր անձնաւորութեան մը իրենց հետ գտնուիլը, եւ երբ որ չկրցան Սահակի համաձայնութիւնը ստանալ, իրենց հետ առին Սուրմակը, իբրեւ եկեղեցականութեան

ներկայացուցիչ: Սուրմակ լոկ նախատանաց համար կոչուած է ոմն Արծկէցի փառամոլ երէց (ԽՈՐ. 263), կամ երէց մի ի գաւառէն Բզնունեաց, ի գեղջէն որ կոչի Արծկէ (ՓԱՐ. 23), բայց որեւէ մի անձանօթ երէց մը չէր կրնար վարել այն դերը, զոր նախարարներ կ'ուզէին տալ: Պատմագիրը անցողաբար կը յիշէր թէ էր նա ի տոհմէ քահանայից գաւառին (ՓԱՐ. 23), ուրիշ տեղ ալ կը յիշուի որ զիրոյ գաւառին գԲզնունեաց գեպիսկոպոսութիւնն ունէր (ԽՈՐ. 265), եւ մինչեւ իսկ կարող կ'ըլլայ իր վիճակը ընդարձակել, ուրիշներուն վիճակները գրաւելով (ԽՈՐ. 268): Արդ, Բզնունեաց եպիսկոպոսութիւնն է նոյնինքն Աղբիանոսի վիճակը (ԱՐԾ. 92), որուն ցեղէն եղան Հայոց կաթողիկոսները, երբոր Լուսաւորչի տունէն ընտրելիներ պակսեցան (§ 156): Միեւնոյն հիմամբ եղած է, այս անգամուան փոխանակութիւնն ալ: Սուրմակ, Մանազկերտացեաց կամ Աղբիանոսական տոհմին գլուխն էր, որ Շահակէ եւ Չաւենէ եւ Ասպուրակէսէ ետքը յուսացած էր հարկաւ կաթողիկոսութեան հասնիլ, եւ հաճութեամբ չէր տեսած Սահակի աթոռ բարձրանալը: Այս անգամ, որ Սահակը պաշտօնանկ ընելու խորհուրդը յղացուած էր, եւ Լուսաւորչի տունէն ուրիշ ընտրելի մնացած չէր, Սուրմակ կերպով մը առաջ անցած էր, իր կողմէն ամէն տեսակ լրբութիւն ալ աւելցնելով, որպէսզի Սահակի պաշտօնանկութիւնը հաստատոյի, եւ իրեն կաթողիկոսութեան դուռ բացուի: Ահա թէ ինչպէս Սուրմակ կրցաւ իբրեւ նշանաւոր եւ հեղինակաւոր անձ մը, Հայ եկեղեցականութեան ներկայացուցիչ նկատուիլ:

212. ՍԱՀԱԿԻ ԱՔՍՈՐԸ

Երբոր Սուրմակ եւ նախարարները Տիգրոն հասնելով ներկայացուցին իրենց ամբաստանութիւնները, Վռամ գործին օրինական ձեւ տալու համար, Արտաշիրն ու Սահակն ալ Տիգրոն կանչեց, եւ անոնք իրենց հաւատարմութիւնը ջատագովեցին: Վռամ կ'աշխատէր որ Սահակը պաշտօնի վրայ մնայ, եւ Սուրէն Պահլաւին պաշտօն տուաւ որ անիկա համոզէ նախարարներուն հետ միանալ Արտաշիրի դէմ. սակայն Սահակ անդրդուելի կերպով կը պատասխանէ, թէ Արտաշիր հաւատարմութեան մասին վատթարութիւն ըրած չէ, քրիստոնէութեան սրբանուէր օրէնքներու դէմ մեղանչած է, բայց անիկա ձեր օրէնքով աւելի գովութեան արժանի է եւ մեծարանաց (ՓԱՐ. 24): Վռամ տեսնելով թէ Սահակը դուրս թողլու միջոցն ալ չի յաջողիր, բազմամբոյս ատեան կը գումարէ, ուր նախարարներ բազում աղտեղաբանութիւնս եւ ազգի ազգի խօսս անարժանութեան կը խօսին թագաւորին եւ կաթողիկոսին դէմ (ՓԱՐ. 24), եւ Սահակին կանուխէն Յունաց կայսեր եւ հայրապետին ըրած թղթակցութիւնը իբր քաղաքական դաւաճանութիւն կը ներկայեն (ԱՐԾ. 29): Իսկ Սուրմակ խօսէր բանս անհանճարս եւ առաւել աղտեղիս քան զամենայն նախարարսն (ՓԱՐ.23), եւ ամէնքն ալ միաձայնութեամբ յանձն կ'առնուին, թէ բնաւ չի' իսկ եւս պիտոյ է թագաւոր, թող իշխան պարսիկ ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի (ՓԱՐ. 24): Ասկէ պարագայ մը չէին կրնար սպասել Վռամ ալ իր աւագանին ալ, եւ թագաւորական վճռով Արտաշիր կը զրկուէր թագաւորութենէ, եւ Սահակ կաթողիկոսութենէ, Վեհմիհրշապուհ պարսիկ կ'անուանէր մարգպան Հայաստանի, եւ Սուրմակ Մանազկերտացի կը նշանակուէր կաթողիկոս (ԽՈՐ. 265) ինչպէս որ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեան էր նմա նախարարացն խոստացեալ (ԽՈՐ. 264): Արտաշիրի համար հպամայուեցաւ անդէն արգելով զնա, եւ զամենայն ինչս ազգի նորս ունել յարքունիս, նոյնպէս եւ զմեծն Սահակ իբրեւ արքորական Պարսկաստանի մէջ պահեցին, եւ գտուն կաթողիկոսութեան եւս յարքունիս գրաւեցին: Արտաշիրի եւ Սահակի համար բերդարգել բանտարկութեան տեղ մը յիշուած չէ, եւ կ'երեւի թէ Տիգրոնի մէջ պահուեցան տանելի կերպով մը: Եթէ այդ գործողութեանց արտաքին ձեւերը նայինք, կը գտնենք ազգին կողմէն իր կաթողիկոսին պաշտօնանկութեան համար կազմակերպեալ առաջարկ մը, եւ վեհապետական

իշխանութեամբ նոյն առաջարկին հաստատութիւնը, որք կրնան օրինական ձեւեր կարծուիլ: Սակայն կը պակսէր Եկեղեցւոյ կամքը, եւ եկեղեցական տարրին համամտութիւնը, եւ այս բաւական եղաւ որ Մահակը օրինաւորապէս կաթողիկոսութենէ դադարած չսեպուէր, եւ Սուրմակ հոգեւորական իշխանութեան կատարելապէս չտիրանար: Սա կրցաւ հայրապետանոցը գրաւել, կալուածներուն տիրանալ, եւ Պարսիկ կառավարութեան կողմէն Հայ Եկեղեցւոյ պետ նկատուիլ, այլ ներքին հոգեւորական իշխանութեան իրաւունքները չկրցաւ գործադրել: Հայ եպիսկոպոսութիւնը եւ քահանայական խումբերու աւագութիւնը մեծաւ մասամբ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան ձեռքն էր անցած, որք ոչ մի կերպով չուզեցին իրենց վարդապետներէն բաժնուիլ, եւ ոչալ Սուրմակը օրինաւոր կաթողիկոս ճանչնալ: Ժողովուրդն ալ, որ մասնակից չէր նախարարներուն անձնասէր եւ ազգակործան խորհուրդներուն, այդ մասին իր հոգեւոր պետերուն հետ կապուած մնաց: Բագմութիւնք եպիսկոպոսացն միշտ միացած մնացին հանդերձ երանելեան Մեսրոպաւ (ԽՈՐ. 266), որ կերպով մը Սահակի տեղակալ նկատուեցաւ Հայաստանի մէջ, անոր հետ ներքին չարաբերութիւնները երբեք չդադրեցան, եւ Սուրմակ հակառակաթող մը եղաւ պարզապէս, եւ այնպէս ալ մնաց ժամանակին սերունդին աչքին եւ պատմութեան առջեւ: Բնական էր որ Սուրմակի իրաւասութիւնը չկարենար ճանչցուիլ Յունական բաժնին մէջ, ուստի Անատոլիոս, իբր ընդհանուր կուսակալ՝ Յունական Հայաստանի հոգեւորական գլուխ նշանակեց Հաւուկ Կուկրճացին (ԱԲԾ. 50) կամ Կուկայառիճցին, որ թէպէտ եպիսկոպոսապետ կը կոչուի, այլ հաւանօրէն Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին ենթարկուած էր:

213. ՍՈՒՐՄԱԿ ԵՒ ԲՐԵԻՇՈՅ

Այդ կացութեան ներքեւ Սուրմակ եւ ոչ իսկ իր կուսակից նախարարները կրցաւ գոհացնել, եւ շուտով ի նոցին նախարարացն հալածեցաւ յաթոռոյն, որոնք տարի մը ետքը Վռամի դիմելով նոր կաթողիկոս ուզեցին (ԽՈՐ. 265), ինչ որ Պարսից արքունեաց համար անտարբեր բան մըն էր, եւ գանձուելիք տուրքերուն եւ պարգեւներուն նշանակութիւնը միայն կրնար ունենալ: Այս անգամ նախարարները աւելի եւս պառակտեալ՝ ընտրելի մըն ալ չկրցան ներկայել, որով Վռամ կրցաւ բոլորովին օտար եւ դուրսէն, ասորի եկեղեցական մը, Բրքիշոյ անունով, Հայոց կաթողիկոս նշանակել, թերեւս մտածելով, որ բոլորովին օտար մը, իբրեւ կատարելապէս չէզոք անձ, կարենայ դիւրաւ վերջ դնել կուսակցական պառակտումներուն: Բրքիշոյ 329-ին պաշտօնի անցաւ, եւ իւրովք գաւառակցօք լեցուց հայրապետանոցը, որոնք ըստ սովորութեան իւրեանց աշխարհին, տանտիկնօք ընկերացած էին (ՓԱՐ. 26), այսինքն հետերնին ունէին կանայս տնկալուչս (ԽՈՐ. 265), եւ ոչ կէին ըստ սուրբ եւ անբիծ կրօնիցն, որ թէ Պարթեւագնեան եւ թէ Մանազկերտացի կաթողիկոսներուն օրով պահուած էր: Ինքն Բրքիշոյ ալ անժուժաբար եւ աւելորդօք եւ յափշտակութեամբ միայն ստակ դիզելու կը նայէր (ԽՈՐ. 265), եւ ոչ միայն սքանչելի քահանայք սուրբ եկեղեցւոյ, որք յառաքելանման աջոյ սուրբ հայրապետին Սահակայ ձեռնադրեալ էին չէին կրնար հանդուրժել, այլեւ մեծամեծ տանուտեարքն Հայոց եւ աւագ սեպուիք տաղտկացած ու ձանձրացած էին (ՓԱՐ. 26), այնպէս որ տանել ոչ կարացեալ նախարարացն՝ կ'որոշեն վերջապէս փոխել գնա: Բայց եւ ոչ այս առթին կրցան համաձայնութեան մը յանգիլ, ոմանք Սահակի վերադարձը պաշտպանելով, եւ ուրիշներ նոր մէկը մը կաթողիկոսացնել ուզելով (ԽՈՐ. 265): Այդ պատճառով Բրքիշոյ կրցաւ ամս երիս ձեռք ձգած կացութենէն օգտուիլ: Վերջապէս երկու կողմեր գատ գատ պատգամաւորներ յղեցին Վռամի, Վաչէ Արծրունի եւ Հմայեակ Աշոցեան կը ներկայացնէին Բրքիշոյի տեղ որեւէ մէկ մը ուզողները, իսկ Մանէն Ապահունի եւ Մպանդարատ Արշարունի՝ Սահակի վերադարձին կողմը եղողները կը ներկայացնէին, իրենց հետ ունենալով նաեւ Տիրուկ Չարիշացի քահանան եկեղեցականութեան կողմէն:

Իբր երրորդ պատգամաւորութիւն եկած էր Հաւուկ Կուկայառիճցին, Կարինէ յղուած Անատոլիոսի կողմէն, որպէսզի Սահակի ներուի Յունաց բաժինը անցնիլ:

214. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Վռամ երկու կողմերն ալ ուզեց հանեցնել, Բրքիշոն պաշտօնանկ հռչակեց, Սահակի ազատութիւն շնորհեց, եւ լոկ կրօնական գործերով զբաղիլը արտօնեց, միայն թէ կաթողիկոսութեան արտաքին եւ քաղաքական գործերը չուզեց որ ստանձնէ, եւ անոնց համար նորէն ասորի մը նշանակեց Շամուէլ (ՓԱՐ. 26) կամ Շմուէլ անունով (ԽՈՐ. 266): Քանիցս յիշեցինք որ հայրապետական պաշտօնը լոկ կրօնական ձեռնհասութենէ զատ, քաղաքական եւ ազգային իրաւունքներ ալ կը վայելէր, եւ արքունական իշխանութեան մօտ կարելոր տեղ մը կը գրաւէր: Պատմիչին յիշած քանի մը բառերը լաւագոյն եւս կը լուսաբանեն այս կէտը, եւ կը ցուցնեն թէ յատկապէս որո՞նք էին այդ գործերը, որոնք հայրապետական պաշտօնին արտաքին մասը կը կազմէին: Ասոնք են. 1. Ընկերել մարգպանին, 2. Կալ ի վերայ բաշխից, 3. Ի վերայ հարկաց խնդրեցելոց, 4. Ի վերայ դատաստանաց, 5. Ի վերայ այլ աշխարհական կարգաց, 6. Ձեռնադրութեան արտօնութիւն տալ (ԽՈՐ. 266): Գլխաւորապէս դատաստաններն ու տուրքերն են, որք հայրապետութեան պահուած են, տուրքերուն մէջ ալ թէ՛ հաստատուն բաշխուածները, եւ թէ՛ մասնաւորապէս խնդրուածները: Իսկ Սահակի թողուած մասերն էին, Վարդապետութիւն սովորական կրօնիցն, եւ Ձեռնադրութիւն այնոցիկ գորոց եւ Շմուէլն յանձն առնուցու (ԽՈՐ. 26): Վռամ յատկապէս իր առջեւը կը հրաւիրէ Սահակը, եւ կ'երդմնեցուցանէ որ Հայաստան դառնալով զգոյշ լինի միամիտ կալ ի ծառայութիւն Պարսից, ոչ խորիել իրս ապստամբութեան, եւ ոչ ալ պատրիկ ի մոլար հաւատակցութիւնն Յունաց, որուն վրայ Սահակ, ութսունեւչորս տարեկան ծերունին, ընդարձակ կը բացատրէ զերախտիս ծառայութեան, զոր ինքն ցուցուցած էր ի նպատակ տրտման, կը ցրէ մոլար հաւատակցութիւն ըսածը ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լսելեաց, այնպէս որ թագաւորն ալ, աւագանին ալ կը զարմանան, եւ Վռամ կը հրամայէ արծաթ բազում տալ նմա, իբր քաջաբանի եւ ուժգնասրտի առն համարձակախօսի: Սահակ դրամը կը մերժէ, եւ իբր պարգեւ կը խնդրէ, որ Հայոց նախարարներուն զահերը պահուին եւ մարգպաններ չկարենան այլայլել, Հրահատ Կամսարականի որդին Գագաւոն իր աստիճանին մէջ վերահաստատուի, եւ Վարդան իր թոռը՝ Մամիկոնեանց տանուտէրութեան գլուխ ճանչցուի: Վռամ կը շնորհէ խնդիրները, միանգամայն անոր կը դարձնէ սակաւ գիւղս որ իրեն բնակութիւն եւ ապրուստ ունենայ (ԽՈՐ. 267): Այս պայմաններով Սահակ նորէն Հայաստան կը դառնար 432-ին, չորս տարուան արտրական բացակայութենէ ետքը:

215. ԲԱԳՐԵԲԱՆԴԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԸ

Նոր կացութիւն մը կը ստեղծուի Հայաստանի մէջ: Կատարեալ կարգաւորութիւն չէր, բայց մասնաւոր գոհունակութեան արժանի վիճակ մըն էր, որովհետեւ Վեհմիհրշապուհի ալ հրահանգ տրուած էր Հայերը չնեղել, հնարաւոր դիրութիւնները ընծայել, կրօնական խնդիրները ազատ թողուլ, եւ Պարսից տիրապետութիւնը սիրելի ընել տալ: Էջմիածինը կամ Վաղարշապատի կաթողիկէն Շմուէլի ձեռքն էր, որով Սահակ իրեն այթռանիստ ըրաւ Բագրեւանդայ լուսաւորչաշէն տանարը, ուր ծագեաց յերկնուստ լոյսն ի մկրտել սրբոյն Գրիգորի զՏրդատ (ԽՈՐ. 259), որ է այժմեան Ալաշկերտի Իւչքիլիսէի վանքը: Միանգամայն Մեսրոպը պաշտօնապէս խարսխեաց յեկեղեցւոջն կաթողիկէ որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, իբր իր տեղակալը հոգեւորական գործերու համար այնտեղ դիմողները գոհացնելու, եւ Շմուէլի գործառնութեանց վրայ հսկելու: Ինքն Սահակ

Բագրեւանդ կը մնար, իրեն շուրջը ունենալով իր աշակերտներէն քանի մը հատը, եւ անոնց գլուխը Ղեւոնդ Վանանդեցին, որ նոր հայրապետանոցին մէջ Սահակի գլխաւոր օգնականն եղաւ Կոստանդնուպոլսէ դառնալէն ետքը (ԱՐԾ. 81): Իսկ Շմուէլ մինակ ստակ դիզելու մտադիր, եկեղեցական կալուածները իւրացնելու կ'աշխատէր, եւ ուրիշ վիճակներու իրաւունքներն ալ վայելելու համար, վախճանեալ եպիսկոպոսներու յաջորդներ ձեռնադրելու հաւանութիւն չէր տար, պաշտօնի վրայ եղողներն ալ սնտի պատճառանքներով կամ դոյզն ինչ պատճառս գտեալ կը հալածէր եւ կը հետապնդէր, եւ անոնց ամենուն իրաւունքները իրեն կողմը կը կորզէր: Իր եկեղեցական վիճակն ալ ըստ ամենայնի կը նմանէր վարուցն Բրքիշոյի (ԽՈՐ. 268), խենէշ տան մը կերպարանը տալով Գրիգորներու եւ Ներսէսներու սրբակրօն հայրապետանոցին: Այսուհանդերձ եպիսկոպոսներ եւ նախարարներ շետ մտադրութիւն չդարձուցին, քանի որ Սահակի ներկայութեամբ կը մխիթարուէին, որ ոչ միայն Բագրեւանդի կեդրոնէն իր հսկողութիւնը կը տարածէր, եւ իր աշակերտներով պէտք եղած հոգածութիւնը կը կատարէր, այլեւ ծերացեալ հասակին ներելուն չափ զանազան կողմեր կը շրջէր, եւ ժողովուրդը կը մխիթարէր, մանաւանդ Տարոնի կողմերը: Այս պատճառով կրցաւ Շմուէլ ամս հինգ աթոռին վրայ մնալ, պաշտօնը շարունակել, եւ մեռնիլ ի մերում աշխարհիս հակաթոռ կաթողիկոսութեան մէջ (ԽՈՐ. 269):

216. ԵՓԵՍՈՍԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Սահակ թելէտ ծերացեալ, թելէտ առանձնացեալ, եւ գրեթէ անպաշտօն հայրապետութեան դերի մէջ փակուած, ոչ միայն ազգային եկեղեցիով կը զբաղէր, այլեւ ընդհանուր եկեղեցւոյ շահերուն եւ քրիստոնէական վարդապետութեան ճշդութեան համար աչալուրջ հսկողութիւն կ'ընէր: Նեստոր Գերմանիկցի, Անտիոքի դպրոցի աշակերտներէն, 428-ին Սիսինիոսի յաջորդած էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան մէջ, բաւական հռչակ ստացած ըլլալով Արիանոսաց եւ Նովատեանց դէմ վարած պայքարներովը: Քրիստոսի աստուածութեան եւ Բանին մարդեղութեան խորհուրդը պաշտպանելով, եւ Քրիստոսի ճշմարիտ Աստուած եւ ճշմարիտ մարդ ըլլալը բացատրելով, սկսաւ ըսել թէ Աստուած ի մարդն բնակեալ է միայն եւ անմասն է ամէն մարդկային բնութեան գործերէ, որով երկու տարբեր անձեր կ'ենթադրէր ի Քրիստոս, եւ մարդեղութիւնը եւ միաւորութիւնը ջնջած կ'ըլլար, փրկագործ տնօրէնութիւններն ալ միայնոյ մարդոյ վերագրելով, պարզապէս մարդադաւան սկզբունք մը քարոզած կ'ըլլար: Այդ դրութիւնը սակայն Նեստորի հեղինակութիւն չէր, որովհետեւ իրմէ առաջ նոյնպէս խօսած ու գրած էր Թէոդորոս եպիսկոպոս Մոպսուեստիոյ, եւ Նեստոր աշակերտելով եւ անկէ առնելով կրցած էր իւրացնել, որովհետեւ Թէոդորոս վախճանած էր նոյն տարին՝ որ Նեստոր պատրիարքութեան բարձրանալով, իրաւունք ստացած էր ասելի հեղինակութեամբ խօսելու: Նեստորի դէմ եղաւ Կիւրեղ հայրապետ Աղեքսանդրիոյ, եւ Նեստորի վարդապետութեան մոլորութիւնները մէջտեղ դրաւ, Քրիստոսի վրայէն բաժանման տեսութիւնը հեռացնելու հասար մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ բանաձեւը հռչակեց, եւ գլուխ կանգնեցաւ Եփեսոսի երորդ սուրբ ժողովին, որ գումարուեցաւ 431-ին, ուր Նեստոր նզովուեցաւ, աթոռէն զրկուեցաւ եւ արքայութեան, եւ Մաքսիմիանոս Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ: Ասոր հոգածութեամբ ամէն կողմ տարածուեցան Եփեսոսի վճիռները, եւ Հայոց հայրապետութեան այ գոլուեցան: Սահակի աշակերտներէն վեցերը, Յովհանն, Յովսէփ, Ղեւոնդ, Եզնիկ, Արձան եւ Կորիւն 426-էն առաջ Բիւզանդիա եկած էին եւ ուսմանց եւ թարգմանութեանց կը պարապէին: Մաքսիմիանոս անոնց յանձնեց սինհոդակական վճիռները որ տանին, միանգամայն Ս. Գրոց ընտրելագոյն օրինակ մըն ալ, եւ զիրենք փութացուց օր առաջ երթալ եւ վճիռները հասցնել Սահակ հայրապետին եւ Մեսրոպ վարդապետին, որպէսզի Նեստորի

հետևողներ առիթ չգտնեն իրենց մոլորությունները այն կողմերը տարածելու: Նեստորականներ կայսերական սահմաններէն վտարուելով, Պարսից տէրութեան կողմերը կը տարածուէին, եւ Պարսից կողմանէ լաւ ընդունելութիւն կը գտնէին իբր հակայունական մի տարր: Վեց աշակերտները Հայաստան հասան Սահակի Պարսկաստանէ դառնալէն քիչ ետքը՝ 432ին, եւ երկու վարդապետները գտան յԱշտիշատ Տարոնոյ, եւ ներկայեցին զկանոն ժողովոյն Եփեսոսի (ԽՈՐ. 260): Անոնք ալ ընդհանուր եկեղեցւոյ համամիտ վճիռը յարգելով, եւ իրենց ալ ունեցած ուղղափառ վարդապետութեան վրայ հիմնուելով, մերժելով մերժեցին Նեստորական մոլորութիւնը, եւ հրամայեցին զկամակոր հարձուածողսն ի բաց հալածել յիւրեանց աշխարհէն (ՍՈՓ. ԺԱ. 29):

217. ԹԷՈՂՈՐՈՍ ՄՈՊՍՈՒԵՍԱՑԻ

Սահակի գործունէութիւնը լոկ Եփեսոսեան կանոններուն ջատագովութեամբ չվերջացաւ, նա մտադրութիւն դարձուց եւս Նեստորականներուն նոր հնարքներուն վրայ: Եփեսոսի ժողովը միայն Նեստորի վրայ էր խօսած եւ անոր գրուածները դատապարտած, եւ Նեստորականք իրենց պաշտպանութեան համար առջեւ կը բերէին Թեոդորոս Մոպսուեստացւոյն գրուածները, որոնց հետեւած էր Նեստոր, անկէ առաջ ալ Դիոդորոս Տարսոնացւոյն գիրքերուն մէջ երեւցած էին նեստորական վարդապետութեան սերմերը, թէպէտեւ Դիոդորոս Բարսեղի եւ Ոսկեբերանի վարդապետն էր եղած, եւ օրհնութեամբ վախճանած էր 390-ին: Բայց աւելի Թեոդորոսի գրուածներն էին որոնք Նեստորականաց ձեռքը իրենց պաշտպանութեան կը ծառայէին, որովհետեւ Եփեսոսի ժողովը անոնց դէմ վճիռ մը չէր արձակած: Սահակի տեսութենէն վրիպած չէին այդ հնարիմաց ջատագովութիւնները, եւ անոնց մասին ալ զգուշաւորութիւններ ձեռք առած էր: Միւս կողմէն Եփեսոսեան դաւանութեան գլխաւոր պաշտպաններ, Կիւրեղ Աղեքսանդրիոյ, Պրոկղոս Կոստանդնուպոլսոյ եւ Ակակիոս Մելիտինոյ հայրապետներ, լսելով թէ Նեստորականք առեալ զգիրսն Թեոդորոսի Մամուեստացւոյ, կամ Մոպսուեստացւոյ, զվարդապետին Նեստորի եւ զաշակերտին Դիոդորի, եւ ոչ Թեոդորի, գնացին յաշխարհն Հայոց (ԽՈՐ. 260), հարկ սեպեցին զգուշացնելու թուղթեր գրել Սահակի եւ Մեսրոպի: Պրոկղի (ԹՂԹ. 1) եւ Ակակի (ԹՂԹ. 14) թուղթերուն պատճեններ ունինք, իսկ Կիւրեղինը ոչ: Այս թուղթերուն գրութիւնը պէտք է 435-ին, զոնէ 434-ին վերջերը թողուլ, վասնզի սոյն տարւոյ կէսին միայն Պրոկղ յաջորդեց Մաքսիմիանոսի: Սահակ եւ Մեսրոպ պարտուպատշաճ կերպով պատասխանեցին Պրոկղի, ընդարձակ բացատրելով իրենց դաւանութիւնը (ԹՂԹ. 9), եւ միանգամայն յայտնելով թէ իրենց կողմերը ազատ են Նեստորական մոլորութենէ, եւ թէ ի շնորհացն Աստուծոյ այնպիսի ինչ աստ չեւ է հասեալ, եւ եթէ երեւան գայ ի հարկէ ջան լիցի մեզ իսկ զխոչն (ԹՂԹ. 13): Նոյն յայտարարութիւնը կրկնեցին Ակակի ալ (ԹՂԹ. 18): Հայոց հայրապետին այդ յայտարարութիւնները մեծապէս գնահատուեցան մանաւանդ Պրոկղի կողմէն, եւ իբր կարեւոր մի վկայութիւն նկատուեցաւ ու պահուեցաւ Հայոց եկեղեցւոյն հեղինակութիւնը, այնպէս որ 553-ին գումարուած Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին մէջ, ուր Երեք Գլուխները դատապարտուեցան, Հայոց թուղթն ալ իբր ուղղափառութեան փաստ հանդիսապէս կարդացուեցաւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի թուղթէն անմիջապէս ետքը: Օճնեցին կ'ըսէ թէ այս առթիւ Աշտիշատի մէջ ազգային ժողով մըն ալ գումարուած է Սահակի նախագահութեամբ (ԹՂԹ. 220), սակայն ժամանակակիցներու մօտ այսպիսի յիշատակութիւն յայտնի չենք գտներ, եւ կ'երեւի թէ Օճնեցին պէտք տեսած է երեք սուրբ ժողովներուն մէջմէկ ազգային ժողով կցել: Որովհետեւ առաջին ազգային ժողովը կը դնէ յորժամ եկն Ռատակէս ի Նիկիոյ, եւ երկրորդը յորժամ Ներսէս դարձաւ ի Կոստանդնուպոլսի ժողովոյն, եւ երրորդը յորժամ հասին թուղթն ի Կիւրեղ եւ ի Պրոկղէ

որ յԵփեսոս (ԹՂԹ. 220): Բայց, ինչպէս ցուցուցինք, Ներսէս Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին չգտնուեցաւ (§ 136), Պրոկղ ալ Եփեսոսի ժողովէն տարիներ ետքը պատրիարք եղաւ: Բայց եթէ պաշտօնապէս ազգային ժողով մը չգումարուեցաւ, եւ թերեւս Սահակ չկարենար ալ այսպիսի համախմբութիւն մը կատարել, պետական կաթողիկոսութիւնը Շմուէլի ձեռքն ըլլալով, հարկաւ իրեն աշակերտներէն շատերուն հետ խորհրդակցութիւններ ունեցաւ եւ զգուշանալու հրահանգներ դրկեց ամէն կողմ:

218. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Յիշեցինք վերեւ թէ Մաքսիմիանոս պատրիարք Եփեսոսի կանոններուն հետ յղեց նաեւ զստոյգ օրինակս գրոց, այսինքն Աստուածաշունչ գրոց ընտիր եւ խնամով ուղղագրուած օրինակ մը: Խորենացի կ'աւելցնէ, թէ Սահակ ու Մեսրոպ այդ օրինակը առնելով դարձեալ թարգմանեցին զմիանգամ թարգմանեալն, որ է ըսել թէ նորինորոյ Աստուածաշունչի թարգմանութեան ձեռք զարկին ութսունհինգ տարեկան Սահակը եւ ութսուն տարեկան Մեսրոպը, ինչ որ բնաւ խելքի մօտ ենթադրութիւն մը չէ. մանաւանդ որ Կորիւնիգրածին համեմատ, կանխաւ կատարուած թարգմանութիւնը լրացեալ ու վերջացեալ գործ մըն էր, եւ գրեթէ երեսուն տարի էր որ հայերէն Աստուածաշունչը ընդհանուր կիրառութեան մտած էր, եւ ժողովրդականացած էր: Խորենացի կ'աւելցնէ եւս, թէ այս նոր թարգմանութիւնը կատարուեցաւ փութանակի հանդերձանօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ, այսինքն թէ կատարուեցաւ ամբողջաբար եւ նորինորոյ յօրինմամբ, եւ այն չուտչուտ, օգտուելով Բիւզանդիոնէ դարձող աշակերտներուն ստագած հմտութենէն: Այդ պարագաները աւելի եւս անհաւանական կը դարձնեն 433-էն ետքը կատարող նորինորոյ թարգմանութիւնը: Այդ անհաւանականութիւնը եւսքան զեւս կ'անի երբոր կ'ըսէ թէ նոյնիսկ այս նոր թարգմանութենէն ետքը ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր որովհետեւ անգէտք էին մերում արուեստի: Անգէտ եղողներ կ'ըլլան Սահակ ու Մեսրոպ, եւ Բիւզանդիոնէ դարձող վեց երիցագոյն աշակերտները, Յովհանն, Յովսէփ, Դեռոնդ, Եզնիկ, Արձան եւ Կորիւն, իսկ մերում արուեստի ըսուածն ալ պէտք է ըլլայ յունարէնի հմտութիւնը եւ թարգմանելու յաջողակութիւնը: Իրաւ որ պէտք էր բոլոր ժամանակակիցներու, Կորիւնի ու Փարպեցիի ու նոյնիսկ Խորենացիի առաջուրնէ գրածները ջնջել, ու Սահակի ու Մեսրոպի շռայլուած գովեստները հերքել, եթէ պէտք ըլլար այդ հատուածին կարելորութիւն տալ: Չենք գիտեր եւս թէ որո՞նք են զմեզ բառին ներքեւ ծածկուածները, զորս Սահակ ու Մեսրոպ Աղեքսանդրիա կը յղեն, ի լեզու պանծալի, Կեսարիայէ, Բիւզանդիոնէ եւ Աթէնքէ գերագանց կարծուած յունարէնի ճեմարանը, որպէսզի անոնց ձեռքով անգամ մը նորէն թարգմանուի Աստուածաշունչը (ԽՈՐ. 260), ինչ որ երբէք եղած չէ այլեւս, եւ ոչ մի տեղ ալ այս տեսակ ակնարկ մը տեսնուած չէ: Մենք կը դժուարանանք որեւէ կարելորութիւն տալ այդ հատուածին, եւ կը համաձայնինք ալ, որ նոյնիսկ այդ կտորը փաստ մէն է անոնց ձեռքը, որ Խորենացիի անունով ճանչցուած պատմութեան՝ ժամանակակից գործ մը չլինելը կը պաշտպանեն: Իբր պատմական պարագայ կրնանք միայն ընդունիլ, թէ նոր եւ ընտիր օրինակին Բիւզանդիոնէ հասնելէն ետքը, Սահակ եւ Մեսրոպ Բիւզանդիոնէ դարձող վեցերու հետ մէկտեղ, անգամ մըն ալ աչքէ անցուցին արդէն կատարուած թարգմանութիւնը, ոչ թէ անոր թերացեալ գործ ըլլալուն համար, այլ տեսնելու թէ իրենց ունեցած յունարէն օրինակը եւ նոր հասնող օրինակը կարելոր եւ աչքի զարնող տարբերութիւններ ունի՞ն արդէօք իրենց մէջ:

Խորենացույ պատմութենէն առջեւ բերած կտորնիս այն իմաստը կու տայ, թէ Բիւզանդիա դրկուած վեց աշակերտներուն դառնալէն ետքը, նոր խումբ մըն ալ դրկուեցաւ Աղեքսանդրիա, եւսքանգեւս կատարելագործուելու համար: Եղելութեանց ընթացքը բոլորովին անհավանական չի ցուցնէր այդ առաքումը, ոչ թէ յունարէնի կատարելագործմամբ Ս. Գրոց անթերի թարգմանութիւնը կատարելու դիտմամբ, ինչպէս պատմիչը կը փափաքի ցուցնել, այլ քրիստոնէական վարդապետութեան եւ եկեղեցական ասանդութեան գուտ եւ կատարելապէս ուղղափառ ուսումը ստանալու համար (46): Անդստին առաջին ժամանակներէ Աղեքսանդր, Աթանաս եւ Թէոփիլէ Աղեքսանդրիոյ հայրապետներ մեծ անուն շահած էին հերետիկոսութեանց դէմ զօրաւոր պայքարներ մղելով, վերջին ստեղծներ ալ Կիւրեղ հայրապետին Նեստորի վրայտարած յաղթանակը աւելի եւս բարձրացուց Աղեքսանդրիոյ աթոռին եւ ճեմարանին համբաւը, եւ շատ հաւանական կը տեսնուի, որ քանի մը աշակերտներ ալ այն կողմ յղելու գաղափարը ծագած ըլլայ: Մակայն Խորենացիի պատմութիւնը այդ կողմը չի շօշափէր, զացողներու անունը չի տար, զմեզ մը ունի անորոշ, ի վարդապետսն եւ յինքն ակնարկ մը կը նետէ, առանց ով ըլլալը իմացնելու, բոլորովին ուռուցիկ, եւ գրեթէ իմաստասիրական ոչ մը կ'առնէ տեսած տեղերը եւ զարգացումները նկարագրելով, սազապանեմիւ ճամբորդելու ունայնասէր զգացումներ կը ցուցադրէ, Եգիպտոսէ Իտալիա ինկած ըլլալու, Հռոմ եւ Աթէնք տեսնելէ ետքը Բիւզանդիա գալու, եւ անկէ ալ Հայաստան, հայրենական գաւառ երթալու պատմութիւններ կ'ընէ (ԽՈՐ. 261): Արդ, դժուար պիտի լինէր այդ ամէնը Սահակի կեանքին վերջին տարիներու կացութեան հետ կապակցել, թէպէտեւ Հայաստան դարձած ստեղծներ Սահակն ու Մեսրոպը մեռած գտնելնին ընդունինք: Միւս կողմէ Սահակի ներքողաբանը Աղեքսանդրիա զացողները. Բիւզանդիա եւ Աթէնք զացողներու հետ միաժամանակ կը դնէ, եւ երեք տեղեր զացողներու անուններն ալ խառն կը նշանակէ, որք են, Մովսէս Խորենացի, Մամբրէ Խորենացի, Դաւիթ Ներգինացի, Եղիշէ Պատմաբան, Յովսէփ Պաղնացի, Եզնիկ Կողբացի, Արձան Արծրունի, Աղան Արծրունի, Մուշէ Տարոնեցի, եւ այլք բազումք (ՄՈՓ. Բ. 14), ուր հնագոյններ ետեւ թողո՞ւմ են, նորագոյններ առաջ անցած, եւ այնպիսիներ իսկ յիշո՞ւմ են որ Սահակի կենդանութեան մեծ գործունէութիւն չեն կրցած ունենալ: Մակայն ներքողաբան մը պատմաբան չէ, եւ կրնայ նմանօրինակ կէտեր իրարու կցելով գովեստից փաստերը զօրացնել: Ուստի մեր կարծիքով շատ կեղարկած կը մնայ վերջին անգամ Աղեքսանդրիա դրկուածներուն գործը, եւ Խորենացիին պատմածները աւելի եւս կը կնճռոտեն պատմական պարագաները: Ինչ որ պատմութեան ընթացքին մէջ շատ ակներեւ պիտի յայտնուի, Հայոց Եկեղեցւոյն եւ Աղեքսանդրիոյ աթոռին մէջ ներքին եւ սերտ կապակցութեան արտայայտութիւնն է: Մեր եկեղեցին եւ մեր հայրապետները միշտ Աղեքսանդրիոյ ուղղութեան հետեւող եղած են, եւ վարդապետութեան մէջ ալ միշտ այն կողմը միտած, հեռու պահելով ինքզինքնին Անտիոքայ դպրոցին եւ Բիւզանդիոյ հայրապետութեան ուղղութենէն: Ասկէ մարթ է հետեւեցնել թէ Աղեքսանդրիա ալ աշակերտներ յղուած են եւ Աղեքսանդրիոյ վարդապետութիւնը Հայաստան բերուած եւ պատիւ ստացած է: Բայց թէ միայն վերջին շրջանին մէջ Եփեսոսի ժողովէն ետքը, կամ թէ նոյնիսկ առաջին շրջանին մէջ, երբ Եղեսիա եւ Կեսարիա եւ Բիւզանդիա աշակերտներ դրկուեցան (§ 208), առ այս Խորենացիին մէջ գտնուած յիշատակները հիմնական բացատրութիւն չեն տար, եւ ուրիշներէ՝ ու գլխաւորապէս Կորիւնէ եւ Փարպեցիէ. բնաւ յիշատակութիւն չունինք:

Երկրին ընդհանուր կացութեան վրայ տուած նկարագիրնիս (§ 215) չէր կրնար կատարելապէս գոհացնել ազգն ու իր նախարարները: Այս վերջիններէն անոնք իսկ, որ Սահակի եւ Արտաշիրի դէմ մեծ դաւաճանութիւնը սարքած էին, բոլորովին փոխուած իրենց գաղափարականներուն մէջ, կ'ուզէին ըրածնին ջնջել, բայց կերպ մը չէին գտներ: Այլեւս անհնար էր Պարսից թագաւորէն խնդրել, որ պարսիկ մարզպանի տեղ Արշակունի թագաւոր մը տայ: Եթէ Արտաշիր կենդանի ալ ըլլար, յոյս չկար որ անգամ մը պետական կարգերը հաստատուելէն ետքը, Արտաշիր՝ իբր նոր ոմն Խոսրով, Տիգրանի բանտէն Հայոց գահը փոխադրուի: Միւս կողմէն Վեհմիտրշապուհն ալ բոլորովին ասելի կերպարան մը չէր: Ծմուէլի փոփոխութիւնը կրնային ուզել, բայց Բրքիշոյէ Ծմուէլի փոքխուելէն ինչ օգուտ տեսան, որ Ծմուէլէ ուրիշ որեւէ մէկու փոփոխուելէն օգուտ մը յուսային: Միակ եղանակն էր, որ Սահակ յանձն առնոյր նորէն պաշտօնական եւ քաղաքական գործերը ստանձնել, տէր կանգնիլ ազգին, եւ իր շունչով հոգւորել քաղաքական գործերն ալ, որոնցմէ այժմ հեռու կը մնայ: Այդ նպատակով, նախարարներ ըրածներնուն վրայ զոջացած, Սահակի կը դիմէին, որպէսզի յանձն առնու կաթողիկոսութիւնը ամբողջապէս եւ պաշտօնապէս ստանձնել, որպէսզի իրենք ալ անոր պետական հաստատութիւնը հոգան: Մեղաք յերկինս եւ առաջի քո, թող մեզ մեղուցելոցս, կ'ըսէին անկեղծաբար, եւ Գրիգորի օրինակը կը բերէին, որ ոչ յիշեաց զայնչափ տանջանս եւ զքերանս, զոր անցուցին ընդ նա նախնիքն մեր: Իսկ Սահակ ներելու մասին ամէն պատրաստութիւն յայտնելով մէկտեղ, պաշտօնապէս կաթողիկոսանալէ կը հրաժարէր, յայտնելով թէ վատահոլութիւն չունի գլուխ կանգնելու ազգի մը, որ տիրանենգ եւ տիրասպան եւ մատնիչ եղած է (ՓԱՐ. 27): Նոր առիթ մըն ալ պատճառ կը լինի նախարարներուն իրենց թախանձանքները կրկնելու: Ծմուէլ, որուն փոփոխութեան հետամուտ լինել աւելորդ սեպած էին, մեռաւ կացեալ ամս հինգ հայրապետական աթոռին վրայ, այսինքն է 437ին: Առիթը բարեղէպ է, ոչ միայն Սահակի հովանաւորութիւնը նորոգելու եւ թանկագին արդիւնքները վայելելու, այլեւ միանգամընդմիշտ ջնջելու համար այն տարաղէպ եւ տարապրտ բաժանումը, որով հայրապետական իշխանութիւնը երկուքի բաժնուած էր, եւ պետական մարզպանին մօտ կրօնական մարզպան մըն ալ ստեղծուած էր, եկեղեցին ներքնապէս նեղելու եւ ճշտելու հեղինակութեամբ: Այս անգամ եւսքանգեւս սաստկացուցին եւ պնդեցին նախարարները իրենց թախանձանքները, մինչեւ իսկ կը խոստանային որ ոչ թէ իրեն անձին համար, այլեւ իրեն թոռներուն համար ալ հրովարտակ հանել տան Պարսից արքունիքէն ազգատոհմով պահել գնոյն իշխանութիւն (ԽՈՐ. 269): Բայց Սահակ միշտ անդրդուելի մնաց իր դիմադրութեան մէջ, եւ երբ տեսաւ որ բոլորովին անմխիթար կը լքանէին իրեն դիմողները, պարտաւորուեցաւ անոնց յայտնել թէ յԱստուծոյ է իրդ այդ, զի բառնալոց է քահանայութիւն յազգէ սրբոյն Գրիգորի, եւ թագաւորութիւնն յազգէդ Արշակունեաց (ՍՈՓ. Բ. 34), եւ սկսաւ պատմել թէ ինչպէս այդ բանը իրեն յայտնած էր Աստուած, յառաջ քան զձեռնադրիլն յեպիսկոպոսութիւն (ՓԱՐ. 28): Ասոր վրայ երկարօրէն եւ մանրամասնօրէն սկսաւ պատմել այն տեսիլը, զոր արդէն քաղեցինք (§ 182), եւ զոր ընդարձակօրէն յառաջ բերած է Փարպեցին (ՓԱՐ. 28-37): Ունկնդիր նախարարներ յարտասուս հարեալ զարհուրեցան, եւ միայն աստուածակոյս կողմանէ եղած կարգադրութեան մը հպատակելու զգացմամբ լռեցին եւ մեկնեցան, եւ այլեւս չհամարձակեցան խօսիլ այդ խնդրոյն վրայ: Ծմուէլի յաջորդութիւնը բացը մնացած ըլլալով, եւ ոչ ոք այլեւս այդ բանին վրայ հոգալով, Մուրմակ Մանագկերտացին առիթ գտաւ կորսուած իշխանութիւնը ձեռք ձգելու, եւ նորէն պետական հրամանով հակաթոռ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ (ՅՈՎ. 76): Նկատողութեան արժանի կը սեպենք դիտել, թէ 437-ին, երբոր Ծմուէլի մահուամբ պետական կաթողիկոսութիւնը բաց կը մնար, եւ նախարարները կ'ուզէին զայն Սահակի վրայ դարձնել, Սահակ արդէն 89 տարեկան

ծերունի մըն էր, բայց ազգը ամբողջապէս վստահ էր անկէ անթերի եւ ժիր գործունէութիւն տեսնել:

221. ՍԱՀԱԿԻ ՄԱՀԸ

Այսուհանդերձ Սահակ իրօք սկսած էր տկարանալ, եւ այլեւս Բագրեւանդի հայրապետանոցէն չէր կրնար հեռանալ, իսկ անոր հոգեբուղիս եւ աստուածագղտեցիկ խօսքերը լսելու փափաքողներ, ամէն կողմերէ կը դիմէին կարօտնին առնելու եւ անոր խօսքերով հոգեւորապէս մխիթարուելու համար: Այսպէս անցաւ 438 տարին, եւ նոր տարւոյն մէջ եւսքանգեւս ծանրացաւ Սահակի տկարութիւնը, բայց վերահաս պատահար մըն ալ ծանրացուց տեղական հանգամանքները: Վռամ Պարսից թագաւորը մեռաւ 21-րդ տարւոյն մէջ 438-ին եւ անոր յաջորդեց իր որդին Յազկերտ Բ. նոյն տարւոյ Օգոստոս 4-ին (ՆՕԼ. 423): Հազիւ թէ իշխանութեան անցած իսկ եւ իսկ Յունաց հետ պատերազմի սկսաւ, գունդ մը յղելով դէպի Մծբին, եւ Ատրպատականի գունդին ալ հրամայելով Հայաստանի ճամբով առջեւ քալել: Վերջինին ճամբան Պարսիկ արշաւանքներուն սովորական ուղին էր, Արտագու, Կոզովիտի, Ձիրախլ եւ Բագրեւանդի վրայէն դէպի Բասեն: Բագրեւանդի վանքը ճամբուն վրայ էր, եւ պարսիկ բանակը հրոսակի պէս կը հասներ: Աշակերտները մտածեցին իննսունամեայ ծերունին հանել ընտանեգոյն եւ գերծ տեղի մը, հաւանաբար նպատակ ունենալով մինչեւ Տարոն փոխադրել, Աշտիշատի հանգստաւէտ եւ սիրելի բնակութիւնը: Բայց հապճեպ շտապումը, ճանապարհին ետհանգստութիւնը, տարադէպ յոգնութիւնը, եւ յարակից զրկումները օրհասական եղան Սահակի, եւ հազիւ Արածանիի հովիտէն Բագրեւանդի դաշտը ելան, հիւանդութիւն մահու հասաւ երանելոյն վրայ, ճամբորդութիւնը անհնար եղաւ, եւ առեալ տարան ի գիւղն որ կոչի Բլուր, որեւէ առթի մէջ իբր Պարսիկ հրոսակին ոտքէն դուրս տեղ մը (ԽՈՒՐ. 270): Բլուր գիւղը իրաւցնէ մեծ պողոտայէն հեռացած, լեռներուն ստորոտը, քաշուած անկիւն մը կը մնայ, եւ այսօր ալ ծանօթ է Ետհնիթէփէ անունով: Հազիւ թէ մէկ երկու օր կրցաւ ապրիլ Սահակ այդ ապաստանին մէջ, եւ այնտեղ վախճանեցաւ խաղաղական հանգստիւ (ՓԱՐ. 37), լցեալ աւուրքք երկայն ժամանակօք, եւ վայելչացեալ աստուածաբեր պտղոցն բարութեամբք (ԿՈՒՐ. 41): Իրեն քով կը գտնուէին Երեմիա սարկաւազապէտ՝ իր հաւատարիմ աշակերտը, եւ Դատրիկ տիկինն Մամիկոնէից՝ Վարդանի կինը եւ Սահակին նուռ, որոնք գլուխ կեցան մարմնոյ փոխադրութեան, եւ բազմութեամբ քահանայից եւ ազատաց տարին Աշտիշատ. բնիկ գիւղն իւր սեփական, եւ այնտեղ թաղեցին կազմելով վրան հանգստարան, ըստ արժանի կայանից ճշմարտին (ՓԱՐ. 38): Աշտիշատ ոչ միայն հայրապետական Լուսաւորչեան ազգատոհմին կալուած էր, այլեւ Մամիկոնեանց գաւառին մէջն էր, Սահակի մանկութեան սննդավայրը եղած էր, եւ ամէն ատեն անոր հանելի եւ սիրելի բնակավայրն էր նկատուած: Գերեզմանին վրայ եկեղեցի մեծապայծառ եւ վկայարան սրբոց շինուած ըլլալը կը յիշէ Փարպեցին, եւ գերեզմանին ալ ուխտատեղի եղած ըլլալը կը վկայէ: Այսօր Մշոյ Մատնավանքէն դէպի վեր բարձրացող լեռան վրայ, Տերիք կոչուած փոքրիկ գիւղին մօտ, անշուք եւ անձուկ, անարգ տեսքով եւ հազիւ մարդաչափ բարձրութեամբ շէնք մը կայ, կոշտ ու սեւացած կամարով մը ծածկուած, որուն ներքեւ եւ կիսովի պատին խառնուած քարի մը տակ կը հանգչին ազգին եւ եկեղեցւոյն, լեզուին եւ գրականութեան ամենամեծ երախտաւորին ոսկորները: Անոր մօտ կողմնակի ուրիշ քար մըն ալ կայ, որ շիրիմն է Սահակի դստեր Սահականոյշի, թէպէտ ոմանք բերանացի աւանդութեամբ Վարդանի կնոջ Դատրիկի, եւ ուրիշներ Վարդանի դստեր Շուշանի գերեզմանը կ'ըսէն: Սահակի գերեզմանին շատ մօտ է Աշտիշատի մայր եկեղեցին, որուն հիմերը եւ սակաւ մնացորդները դեռ կը տեսնուին, եւ հաւանաբար այստեղ է Մեծի մարգարէանոցի ազարակ ըսուածը, ուր ուրիշներ ալ թաղուած էին կանխաւ ընդ հովանեաւ մայր եկեղեցւոյն (§ 108 եւ 112):

222. ՄԱՀՈՒԿՆ ԹՈՒԿԱԿԱՆԸ

Այժմ կը մնայ մեզ մահուան օրն ու թուականը ճշդել: Օրուան համար ամէնն ալ համամիտ են ըսել թէ եղև ի կատարել ամսեանն նաւասարդի, որպէս եւ զօր ծննդեան երանելոյն յիշէին (ԿՈՐ. 41), կամ յամսեանն նաւասարդի, որ օր երեսուն էր ամսոյն (ՓԱՐ. 37): Ժամն ալ յերկրորդ ժամու աւուրն, զոր պարտ է իմանալ տաճկական ժամահաշուի ձեւով, առտուան ժամը 2ին: Սակայն ամսաթիւ հաշուելու համար պէտք է թուականը ճշդել, քանի որ հայկական շարժական տոմարն էր ժամանակին գործածականը: Տարւոյն նկատմամբ ձեռուրնիս եղած աղբիւրները կը գրեն. Յառաջնում ամի Յազկերտի, որդւոյ Վռամայ, թագաւորի կացելոյ ի Պարսից աշխարհին (ԿՈՐ. 41): Ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի, որդւոյ Վռամայ, թագաւորին Պարսից (ՓԱՐ. 37): Ի սկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի (ԽՈՐ. 270): Յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի, որդւոյ Վռամայ թագաւորին Պարսից (ՍՈՓ. ԺԱ. 27): Այս վկայութիւններէն թէպէտ միջինները շփոթ են, թէ երկրորդ բառը Յազկերտին պիտի տրոյ թէ տարիին, սակայն, վերջինը շատ յստակ, եւ առաջինն ալ ամէն շփոթութենէ գերծ կերպով կը յայտնեն թէ Երկրորդ Յազկերտի առաջին տարին պէտք է իմանալ: Մանաւանդ որ այս յստակ վկայութիւնները Կորիւնին են, որ միւսներուն ալ աղբիւրն է, ինչպէս Փարպեցին կը խոստովանի (ՓԱՐ. 37): Բաց աստի Մեսրոպի մահուան համար ալ, որ յետ ամսոյ վեցից անցելոց տեղի ունեցաւ (ԿՈՐ. 44), Կորիւն կ'ըսէ թէ յառաջնումն ամի երկրորդի Յազկերտի վախճանեցաւ երանելին (ԿՈՐ. 48), որով անհնար կը լինի Սահակի մահը Յազկերտի երկրորդ տարին յետաձգել: Ըստ այսմ Սահակի մահը պէտք է դնել Յազկերտի առաջին տարւոյն սկիզբը, այսինքն է 436 Օգոստոս 4-ին սկսող տարւոյն մէջ, որ այն տարին պատասխանած է շարժական տոմարի Աւելեաց 1-ին, որով միայն 33 օր ետքը նաւասարդի 30-ին, կամ Սեպտեմբեր 7ին կ'իյնայ Սահակի մահը, օրն ալ չորեքշաբթի (47): Թէպէտ Սահակի յետին ժամանակաց ներբողարան մը յաւուր հինգշաբթոջ կ'ըսէ (ՍՈՓ. Բ. 35), սակայն ժամանակակիցներէն ոչ մէկը եօթնեակի օր չի յիշեր, եւ մեր եզրակացութիւնը կ'արդարանայ տոմարական կանոններու հիմամբ կազմուած հաշիւով: Տարիքի հաշուով եթէ նաւասարդ 30-է 30՝ ամբողջ 90 տարիներ լրացուցած կ'ըսուի Սահակ, սակայն արեգակնային հաշուով 348-ին նաւասարդի 30-ը Սեպտեմբեր 29-ին հանդիպած ըլլալով, մեռած տարին 90-ը լրացնելու 22 օր պակաս եղած կ'ըլլայ: Իսկ ոմանց գրածը թէ Սահակ ամս հարիւր քսան սպրած լինի (ԱՐԾ. 81), բնաւ ժամանակագրութեամբ չի կրնար արդարանալ: Հայրապետութեան տարիները 387-էն հաշուելով 51 տարի կ'ըլլան, առանց միտ դնելու պետական պաշտօնագրկութեան տարիներուն, որոնք ազգին աչքին բնաւ նշանակութիւն չունեցան եւ չունին, եւ Սահակ օրինաւորապէս կաթողիկոս ճանչցուած է ընտրութենէն մինչեւ մահուան օրը:

223. ՄԱՀԱԿԻ ԳՈՎԵՍՏԸ

Սահակի վրայ որչափ ներբողներ գրուին, միշտ իր արժանիքէն վար մնացած կ'ըլլան, մենք ալ եղելութեանց միայն հետամուտ խորհրդածութիւններու եւ գնահատումներու մտնել չենք ուզեր: Գրական արդիւնքին համար քանի մը խօսք ըրինք (§ 199), բայց Սահակ գրականին հաւասար ունեցաւ սրբութեան, հայրապետութեան, քաղաքագիտութեան եւ ժողովրդասիրութեան արդիւնքները, այնպիսի առաւելութեամբ որ անմրցելի կրնան ըսուիլ: Իր ազգասիրական զգացումները, երկրին չվնասելու համար ինքզինքը վտանգելը, թագաւորութեան շարունակելուն համար անխոնջ եւ արի ջանքերը, որչափ ալ իրենց պտուղը ունեցած չըլլան, Սահակի համար խոստովանողական պսակ մը կազմեցին: Այդ կողմէն ծանր ցաւեր ալ կրեց նա ազգին դժբախտութիւնը տեսնելով, եւ աւելի կարեւոր վշտացաւ նոյնիսկ ազգին զաւակներուն ձեռքով պատրաստուած տազնապները

նշմարելով: Իրեն մեծ ցաւ ալ եղաւ՝ որ իրմէ ետքը իր ազգատոհմին արու ժառանգ չկրցաւ թողուլ: Իր մահուան ատեն, արդէն մեռած էր իր փեսան Համազասպ Մամիկոնեան սպարապետը, կ'երեւի թէ Սահականոյշ ալ արդէն վախճանած էր, որով իբր անմիջական ժառանգները կը նշանակուին իր թոռները՝ Վարդան, Հմայեակ եւ Համազասպեան, որոց թողած է զստացուացս գեղից իւրոց եւ ազարակաց, եւ որ ինչ միանգամ էր իւր, յորդոց յորդի վայելելու համար մինչեւ ցլախտեան (ՓԱՐ. 37): Ըստ այսմ Լուսաւորչին ազգատոհմը ուղիղ գիծով բոլորովին մարեցաւ, եւ իգական կողմէ Մամիկոնեանց խառնուեցաւ, որով դարեր ետքը իբրեւ Լուսաւորչեան սերունդ մէջտեղ ելլող Երկրորդ Պահլաւունեաց տունը, Լուսաւորչի հետ ուղիղ կապակցութիւն մը ունեցած չէր կրնար ըլլալ:

224. ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՀԸ

Երբոր Սահակ վախճանեցաւ Սուրմակ ձեռք անցուցած էր պետութենէ ճանչցուած արտաքին հայրապետութիւնը, զոր թելէտ ի հրամանէ Յազկերտի ստացած կ'ըսուի (ՅՈՎ. 76), սակայն ուրիշ տեղ Վռամի կը վերագրուի Ծմուէի յաջորդին ընտրութիւնը (ԱՍՈ. 77), որ անի յարմար կու գայ ժամանակագրութեան: Իսկ լոկ կրօնական հայրապետութիւնը որ Սահակի թողուած էր, ուղղակի յաջորդ չունեցաւ, այլ Մեսրոպ որ Սահակի ժամանակէն Վաղարշապատի մէջ անոր փոխանորդութիւնը կը վարէր, միեւնոյն կերպով իր պաշտօնը շարունակեց. արդէն ալ պետական հաստատութեան պէտք չկար, ազգին կողմէն ալ ուրիշ կերպ կարգադրութիւն մը միտքէ իսկ չէր անցներ: Իսկ Բագրեւանդի հայրապետանոցը բոլորովին փակուեցաւ, եւ Սահակի մօտ եղող աշակերտներն ալ ցրուեալ ի գաւառս իւրաքանչիւր, ամէն մէկը իրենց համար վանօրայս շինեցին եւ գործակիցներ հաւաքեցին, իրենց վարդապետին գործը շարունակելով (ԽՈՐ. 270): Իսկ Մեսրոպ արդէի ինքն ալ 85 տարեկան եղած, եթէ ոչ անի, վաստակաբեկ կեանքով յոգնած, եւ դժուարին տագնապներով տկարացած, Սահակի մահուան ցաւէն ալ վշտացաւ, եւ անբաժին ընկերակցին բաժանումէն զգացուած (ՍՈՓ. ԺԱ. 29), չկրցաւ երկար դիմանալ եւ վեց ամիս ետքը կնքեց իր վշտահար կեանքը, Վաղարշապատի մէջ, ուր երկար տարիներէ ի վեր հաստատած էր իր բնակութիւնը, իբր կրօնական հայրապետութեան ներկայացուցիչ ու գործադիր: Մահուան օրը հաստատուն կերպով նշանակուած է մեհեկանի 13-ը (ԿՈՐ. 4), որ կը պատասխանէ 437 Փետրուար 17-ին, ուրբաթ օր: Թաղման տեղոյն համար աղմուկ շփոթի եղաւ, եւ կարծիքները յերիս գունդս բաժնուեցան: Ոմանք կ'ուզէին Տարոն տանիլ իր բնագաւառը, եւ հաւանաբար Աշտիշատի մէջ թաղել Սահակի քովը: Ուրիշներ կ'ուզէին Գողթն գաւառը տանիլ, որ իր առաջին կրօնաւորական ասպարէզն էր եղած, յետոյ ալ առանձին խնամոց առարկայ դարձած: Երբորդ խումբը կը նախընտրէր Վաղարշապատի մէջ թաղել, ուր մեռած էր եւ ուր երկար պաշտօնավարած էր, հանգուցանելով զայն սրբոյն դիրս, (ԽՈՐ. 271), որ կրնայ իմացուիլ՝ կուսանաց գերեզմաններուն մօտ, որովհետեւ Լուսաւորչագարմ կաթողիկոսներ Թիլ ու Թորդան թաղուած էին: Կարծիքներու բաժնուելուն վրայ չորրորդ մը զօրացաւ, Վահան Ամատունի, որ Հայաստանի հազարապետութեան, այսինքն ելեւմտական ճիւղին վերակացուն էր, հաւատովը զօրաւոր, բայց անի զօրաւոր մարմնաւոր ճոխութեամբ, իր իշխանական զօրութեամբ Մեսրոպի մարմինը տարաւ իրենց նախարարական վիճակը՝ Արագածոտն գաւառի Օշական գիւղը, արժանի յուղարկմամբ եւ հսկողութեամբ Մեսրոպի աշակերտներէն Յովսէփի եւ Թաթիկի, եւ Հմայեակ Մամիկոնեանի (ՍՈՓ. ԺԱ. 32): Հոն հանգոյց զայն պատշաճաւոր հանգստարանի մէջ, որուն վրայ Վահան եկեղեցի մըն ալ շինեց 3 ամիս ետքը (ՍՈՓ. ԺԱ. 34), որ յետոյ գիւղին եկեղեցին եղաւ, եւ վերջին ատեններ Գեորգ Դ. կաթողիկոսի ձեռօք փառաւոր կերպով վերաշինուեցաւ: Այս եկեղեցւոյն բեմին ներքեւ, գետնափոր մատուռին

մէջտեղը կը տեսնուի Մեսրոպի գերեզմանը, որ պէտք է բոլոր այբուբենի աշակերտներուն նուիրական ուխտատեղին ըլլար:

225. ՍՈՒՐԲԷՐՈՒՆ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

Մեսրոպի անունով յատուկ մատենագրութիւն մը չունինք ձեռուրնիս, թէպէտ կենսագիրը կը յիշէ, թէ նա ունէր ճառս յանախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի գորութենէ եւ ի հիւթոյ գրոց մարգարեականաց կարգեալ եւ յօրինեալ (ՍՈՓ. ԺԱ. 19): Չենք գիտեր թէ Մեսրոպէ հեղինակուած մասեր են՝ որ կորած են, թէ ոչ թարգմանած գիրքերը ուղղակի Մեսրոպի վերագրել ուզած է: Բայց Աստուածաշունչն ու ծիսարանները բաւական են անոր անունը անմահացնելու: Ծիսարանին տրուած Մաշտոց անունը, եւ ասպաշխարութեան շարականներուն Մեսրոպի վերագրուիլը յիշած ենք արդէն (§ 196): Սահակ եւ Մեսրոպ ի սկզբանէ անտի իբր տօնելի սուրբեր պատուեցան Հայ Եկեղեցոյ մէջ, կրկին տօնախմբութեամբ, անգամ մը երկուքը միասին, եւ անգամ մըն ալ Սահակը առանձինն, եւ Մեսրոպ ուրիշ թարգմանիչներու հետ: Երկուքին միասին տօնը, գիրի գիւտին նշանակութիւնը առած է եւ ժամանակէ մը ի վեր ազգին մէջ իբր դպրոցական տօն ընդունուած է. իսկ առանձինն տօները իրենց սրբութեան յիշատակները կը կազմեն: Մեր սովորութեան համեմատ Սահակի հայրապետութեան վերջը պէտք էր աւելցնէինք իրեն ժամանակակիցներուն մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները, այսինքն թարգմանիչներու պատմութիւնները, բայց յարմարագոյն կը կարծենք այդ մասը յետաձգել յաջորդ կաթողիկոսին պատմութենէն ետքը, որ ատեն անոնցմէ շատեր, իրենց ընթացքն ալ լրացուցած կ'ըլլան եւ պէտք չենք ունենար շատ մը պատմական պարագաներ իրենց եղելութեան ժամանակէն առաջ անցընել: Սահակի մասին գրածնիս, թերեւս համեմատաբար աւելի երկար երեւի, բայց կ'արժէր, որ ազգային կեանքին համար մեծ նշանակութիւն ունեցող ժամանակի մը հոգին ու պարագաները մանրամասնօրէն ուսումնասիրուէին:

Տ. Ս. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՀՈՂՈՑՄԵՅԻ

226. ՏԵՂԱԿԱԼԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԸ

Մեսրոպի հաւատարիմ աշակերտն է Յովսէփ, հայրենեօք Սիւնեաց նահանգի, Վայոց ձոր գաւառի, Հողոցիմ կամ Խողոցիմք գիւղէն, որով բնաւ տեղի չի մնար զայն շփոթելու Սահակի աշակերտներէն Յովսէփ Պաղնացիի հետ՝ որ Ծոփաց նահանգի Պաղին գաւառէն էր: Իր վրայ բնաւ խօսուած չէ, մինչեւ Մեսրոպի մահուան ատենը, երբ կը յիշուին *անուանք գլխաւոր աշակերտացն ժողովելոցն առ նա*, եւ անոնց գլուխը գրուած է, *առաջնումն Յովսէփի* (ՍՈՓ. ԺԱ. 32): Իր ծննդավայրը ենթադրել կու տայ, թէ այն ժամանակէն յորում Մեսրոպ Գողթն գաւառի եւ Սիւնեաց նահանգի մէջ կ'աշխատէր, Յովսէփ անոր քով աշակերտած եւ անբաժին ընկեր եւ զօրաւոր մէջ, գլխաւորապէս երբ Մեսրոպ Յունական բաժնին մէջ տեղակալութիւն վանեց, եւ երբ Սահակի կրօնական կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչ եղաւ Վաղարշապատի մէջ: Մեսրոպ ալ թերացած էր եւ ժիր եւ յաջողակ գործակցի մը պէտք ունեցած էր, ինչպէս էր Յովսէփ, աւելի վարչական մերդ, քան ուսումնական մը, որովհետեւ այս կողմէն իրեն առաւելութիւն մը վերագրուած չէ: Տարիքով կրտսերագոյն եղած է քան Սահակի երիցագոյն աշակերտները, ինչպէս Յովհան եւ Ղեւոնդ եւ ուրիշներ, թէպէտեւ արդէն ծերութեան թեւակոխելու մօտ հասած կ'երեւի: Կորին զայն *այր պատուական* կը կոչէ, եւ զինքն քան զայն *կրտսերագոյն* կը ցուցնէ (ԿՈՐ. 8), մինչ գիտենք թէ Կորին ալ Սահակի երիցագոյն աշակերտներէն էր: Իսկ Յովսէփի այս անգամ պաշտօնի անցնելուն միակ պատճառը Մեսրոպի կամքն է: Սուրմակ պետական կաթողիկոսութիւնը նորէն ձեռք անցուցած էր, իսկ Սահակի կրօնական

կաթողիկոսութիւնը տեղակայութեան ձեռք ներքեւ Մեսրոպին մնացած էր, Մեսրոպին քովն ալ Յովսէփն էր, որ գործի գլուխ կը գտնուէր, գործին ընթացքին վարժ էր, եւ ամենէն ճանչցուած էր: Այս պարագաներուն ներքեւ օգտակար եղանակն էր, որ եղած վիճակը չփոխուէր, նոր ընտրութեամբ եւ նոր կազմակերպութեամբ նոր դժմաւարութիւններ չստեղծուէին եւ Յովսէփ մնար ի բռնողը եւ գործերը շարունակէին իրենց ընթացքը: Այս եղած պիտի ըլլայ Մեսրոպի միտքը, երբոր յանձնարարեց որպէսզի իրմէ ետքը նոր ձեռնարկներ չընեն, եւ Յովսէփ Հողոցմեցին, իր հաւատարիմը եւ գործին վարժ անձը, շարունակէ նոր ստեղծուած եւ բաժանումէ առաջ եկած կացութիւնը: Այս կերպով պէտք է իմանալ ժամանակակիցներուն խօսքերը: Փարպեցին կը գրէ, թէ Մեսրոպէ ետքը, *յաջորդեաց զայոնո հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց, հրամանաւ երանելոյն Մաշտոցի, սուրբն Յովսէփի, որ էր ի գաւառէն Վայոց ձորոյ, ի գեղջէն որում անուն էր Խողոցիմք* (ՓԱՐ. 18): Խորենացի ալ կը գրէ, թէ *զայոնո եպիսկոպոսապետութեան տեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելոյն Մեսրոպայ, նորին աշակերտ, Յովսէփ քահանայ ի Վայոց ձորոյ, ի Խողոցիմք գեղջէ (ԽՈՐ. 271)*: Քիչ մը կը տարբերի Կորիւնի գրածը, թէ *կարգէին եւ գլխաւորս վերակացու տեղապահս յայտարարեալ հարցն կատարելոց, որոց առաջին Յովսէփ գլխաւոր ժողովոյն, եւ երկրորդն այլ աշակերտ Յովհան անուն* (ԿՈՐ. 46): Որչափ ալ քիչ մը մթին ըլլան Կորիւնի խօսքերը, բայց միշտ կը հաստատեն, թէ տեղապահութեան գլխաւորութիւնը Յովսէփի մնացած է, Յովհան մըն ալ գործակից տրուած է, իբր երկրորդ, գոր միւսները հարկ չեն սեպած յիշել, գործին բովանդակութիւնը Յովսէփի վրայ մնացած ըլլայով:

227. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ

Համաձայն բացատրուած պարագայից հայրապետական իրաւասութեան ընթացիւր բնաւ շարժում կամ փոփոխութիւն չկրեց Սահակի եւ Մեսրոպի մեռնելէն ետքը, եւ գործերը միեւնոյն կարգով յառաջեցին մինչեւ Սուրմակի մահը: անոր երկրորդ անգամ կաթողիկոսանալը ժամանակակիցներ չեն յիշեր, թերեւս անարգելու եւ ցիշատակելու նպատակով, բայց յայտնապէս կը վկայեն Յովհաննէս կաթողիկոս, որ *զանս վեց* պաշտօնավարութիւն կը նշանակէ *մինչեւ մեռաւ* (ՅՈՎ. 76) եւ Ստեփաննոս Ասողիկ, որ ամս եօթն կու տայ, այլ տարբերութիւնը շուտով կը մեկնուի, Սուրմակի առաջին անգամի մէկ տարին ալ գումարելով: Միայն թէ Ասողիկի ըսելը թէ *սա անկաւ ի թիւ հայրապետաց* (ԱՍՈ. 77)՝ չ'արդարանար, վասնզի մեր տեսած տասնուհինգ աւելի գաւազանգիրքերէ՝ միայն օտարագրին Կալանոս՝ Սուրմակը կաթողիկոսաց շարքին մէջ մուծած է, մենք ալ չենք կրնար ընդունիլ անուն մը, գոր Հայ Եկեղեցին ի սկզբանէ անտի ընդունած չէ: Արդ միջոցին մարգպանի փոփոխութիւն եղաւ: Վեհմիհրշապուհ 13 տարի պաշտօնավարութենէ ետքը դադրեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 98), չենք գիտեր թէ մահուամբ կամ պաշտօնի փոփոխութեամբ, եւ Յազկերտ, որ տակաւին Հայոց նկատմամբ իր հօր Վռամի հաշտարար քաղաքականութիւնը կը պահէր, հայասէր պարսիկին տեղը հայ մը մարգպան նշանակեց, Վասակ Միւնին, որ տարիէ մը ի վեր Վրաց մարգպանութիւնը կը վարէր (ՓԱՐ. 83) եւ 441-ին Հայոց մարգպանութեան փոխադրուեցաւ: Վասակ Պարսից արքունեաց մէջ երկար ատեն մնացած էր, եւ պետական լեզուին եւ օրէնքներուն եւ սովորութիւններուն լաւ հմուտ էր, յաջողակ պաշտօնէութեան ձիքերը կատարելապէս ունէր, Միւնեաց տանուտէրութեան ատեն *խորհրդական եւ հանձնարեղ եւ յառաջիմաց* մարդ մը երեւցած էր, *շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ* (ԿՈՐ. 25), կը վայելէր դիրք մը *շքեղ եւ բարձր ի մէջ աշխարհիս Հայոց*: Մարգպանութեան ատեն ալ այդ լաւ դիրքը պահած էր, լինելով միանգամայն *յոյժ մեծարգոյ եւ երեւելի ի դրան արքունի* (ՕՐԲ. Ա. 99): Վասակ մարգպան էր, երբոր Սուրմակ մեռաւ 443-ին, եւ պաշտօնական եւ տէրութենէ ճանչցուած կաթողիկոսութիւնն ալ դատարկ մնաց: Վասակ թէ իբրեւ ազգին եւ եկեղեցւոյ պատուոյն

նախանձախնդիր, եւ թէ Պարսիկ կառավարութեան առջեւ գործերը դիւրացնելու հետամուտ, ինքն ալ միացաւ անոցն հետ, որ կաթողիկոսական աթոռին ամբողջական եւ կանոնական վերակազմութեան փափաքող էին, եւ բովանդակ իրաւասութիւնը նորէն մէկ անձի վրայ միացնելու կ'աշխատէին: Ընտրելոյն վրայ ալ այլեւս խնդրի տեղ չէր մնար, Լուսաւորչեան ազգատոհմը բոլորովին սպառած էր, Սահակի Մամիկոնեան թոռները զինուորական ասպարէզի մէջ յառաջացած անձեր էին, Մանաղկերտացեաց ազգատոհմը ստելի դարձած էր Սուրմակի բռնած վատթար ընթացքով, այլեւս բացէն եւ ազատ ընտրութեան պարագան կ'իրականանար, եւ այդ տեսութեամբ աչքի առջեւ էր Յովսէփ Հողոցմեցին, որ թէ ոչ պաշտօնապէս, բայց իրապէս եւ օրինաւորապէս քանի տարիներէ ի վեր գովութեամբ գործերը կը վարէր, որով աւելի ընտրեալ, քան թէ ընտրելի կը ներկայանար: Վասակ Սիւնիին ալ Յովսէփ Սիւնիին բնական պաշտպան էր հարկաւ: Ասողիկի ըսելը, թէ *յետ մահուանն Սուրմակայ, ժողովեալ հայրապետացն Հայոց, խնդրեալ գտին քահանայ ոմն Յովսէփ անուն* (ԱՍՈ. 79), պետք է իմանալ, ոչ թէ իբր դժուարին ընտրութեան մը վերջ տալու յաջողութիւն, այլ պարզապէս կատարուած իրողութեան մը ժողովական հաստատութիւն: Իսկ Վասակի համար գովանի արդիւնք մը եղաւ, որ ընդհանուր փափաքը իր ձեռքով պետական հաստատութիւն ստացաւ, եւ այսպէս Յովսէփ Հողոցմեցի, թէ՛ ազգէն եւ թէ՛ պետութենէն կաթողիկոս ճանչցուեցաւ: Այդ եղելութեան թուական պետք է դնել 444 տարին, հարկաւ Սուրմակի մահուրնէն ետքը բաւական ատեն պետք էր անցներ, մինչեւ որ նոր կարգադրութեան բանակցութիւնները եւ օրինականութիւնները կատարուէին:

228. ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ասողիկի յիշած ժողովը պետք կ'ըլլայ նոյնացնել Շահապիվանի ժողովին հետ, որուն կանոնները կը գտնենք կանոնագիրքին մէջ (ԿԱՆ. 111), առաջին ազգային ժողով մը, որուն գործերը եւ որոշումներն ունինք մեզի հասած, եւ կ'արժէ որ անոր վրայ քիչ մը տեղեկութիւններ տանք այստեղ: Ժողովին տեղն է *Շահապիվան, բանակետող թագաւորացն Հայոց*, որ է նոյնինքն Բագաւանը, Բագրեւանդայ մէջ, եւ թերեւս նոյնիսկ Ս. Յովհաննու վանքը, որ Սահակի վերջին տարիներուն հայրապետանոց էր եղած, եւ իբրեւ կեդրոն ճանչցուած, եւ յարմար տեղ էր միաբանութեան աւագացն Հայոց: Գամարման ժամանակին համար գրուած է *յետքերորդ ամի վախճանելոյն Սահակայ*, որ կրնար իյնալ 445-ին, եթէ եօթը տարիներ լրացեալ հաշուուէին, բայց յետքերորդ ամի ըսելը կը ցուցնէ թէ վեցը լրացած եւ եօթներորդ սկսած էր, ուստի կը պատասխանէ 444-ին, զոր վերեւ իբրեւ Յովսէփի պաշտօնական կաթողիկոսութեան թուական ցուցուցինք: Կանոններու յառաջաբանին մէջ կը գրուի *ի ԺՁ ամի թագաւորութեան Յազկերտի*, մինչ ուրիշ օրինակ մը ունի *ի ԻՁ ամի թագաւորութեանն Յազկերտի* (ԱԲԼ. 59), բայց երկուքն ալ գրչութեան սխալ պետք է համարել, քանի որ Սահակի մահը, եւ Յազկերտի թագաւորութիւնը միեւնոյն տարւոյ պատահարներ են (222), մէկը 6, մւսը 16 կամ չի կրնար ըլլալ: Թերեւս ի Զ ամի գրութիւն *ԻՁ ամի* փոխուած է ընդօրինակողներու գրիչին ներքեւ: Ժամանակին իշխանաւորներէն յիշուած են, *Վասակ Սիւնեաց՝ մարգարանութեան Հայոց, եւ Վահանայ Ամատունոյ՝ հազարապետութեան, եւ Վրվայ Խորիստունեաց՝ մարտապետութեան* ատենները, բայց կաթողիկոսի կամ տեղակալի անուն յիշուած չէ: Եթէ պարզ մատչութեան արդիւնք չէ, կրնանք ըսել թէ ժողովին հաւաքման տեղեկութիւնը, Յովսէփի կաթողիկոսութեան պաշտօնական հաստատութեանէն առաջ դրուած լինելով, անոր անունը չէ յիշուած: Բայց ժողովին թուականը եւ պատմական հանգամանքները յայտնի լինելով, լռութիւնը անոնց ստուգութիւնը չ'եղծաներ: Օրն ալ որոշակի գրուած է *ի ժամանակս նորաբեր տօին*, բայց գրչութիւնն ուղղելով՝ պետք կը զգանք կարդալ *ի յամանորաբեր տօնին*, որ նաւասարդի մեծ տօնն է, եւ տոմարական հաշուով կը հանդիպի 444 Օգոստոս 7-ին, որ կը լինի

Շահապիվանի ժողովին պատմական թուականը: Ներկայ եղած են *քառասուն եպիսկոպոս*, թեպետ ուրիշ օրինակ *քսան* կը գրէ (ԱԲԼ. 59), բայց Խ եւ Ի տառերու շփոթելուն հետեւանքը պէտք է ըլլայ: Եկեղեցականներէն կան *երիցունք եւ սարկաւազունք բազունք եւ նախանձաւոր պաշտօնեայք եւ համօրէն ուխտ սրբոյ եկեղեցոյ*, որ ամենուն համաձայնութեան յայտարարութիւնն է. իսկ աշխարհականներէն *իշխանքնեայն, գաւառատեսարք, գաւառակայք, պէտք, բռնաւորք, զօրագլուխք, հազարաւորք, կուսակայք, ազատք կողմանց կողմանց, աւագ նախարարք աշխարհին Հայոց* (ԿԱՆ. 112): Չենք կարծեր թէ բոլոր այս անուններ իրօք տարբերապէս ասիւններ ցոյց տալու նշանակութիւն ունենան, այլ աւելի Ս. Գիրքէն փոխառեալ դարձուածներ կ'երեւին (ԴԱՆ. Գ. 3): Մեր օրինակին մէջ յատուկ անուններ չեն յիշուած այլ ուրիշ օրինակներ կը յիշեն, երիսկոպոսներէն Ղազար, Տանատ, Արտակ, Գագ եւ Եփրեմ, երէցներէն Յովսէփ, Յովնան, Մեղիտոս, Երեմիա, Ասպուրակէս, Դանիէլ, Ղեւոնդ սուրբն, եւ Եղիշէ դրան երէց: Իսկ նախարարներէն Վասակէ, Վահանէ ու Վրիւէ գատ, օրինակի մը մէջ յիշուած են նաեւ Վարդան Մամիկոնեան, Արշալիր Կամսարական, Մանանիիր Ռշտունի սպարապետ, եւ Չիկ Դիմաքսեան (ԱԲԼ. 59): Սակայն ուրիշ օրինակներ ոչ միայն Վարդանի եւ ուրիշներուն անունը չեն տար, այլեւ յայտնապէս կ'սեն թէ *Վարդան Մամիկոնեան համազգօք իւրեանց հանդերձ եղբարքք, կային իբրեւ ի գառազդի արգելեայք* (Կան. 111), ինչ որ յարմար կու գայ Թովմայի պատմութեան, թէ Վարդան, Սահակի թոռ, ինքն ալ ստեղծութեան առարկայ դարձած, Սոկաց գաւառը խոյս տուած էր, Չոզայի ժայռուտ ամրոցը, ուր հոգեւոր մխիթարութիւն կ'ընդունէր Յովնան Սոկաց, Սահակ Ռշտունեաց եւ Շմաւոն Անձեւացեաց եպիսկոպոսներու այցելութեամբ (ԱԲԾ. 82): Բայց որովհետեւ ժամանակագրական պարագաներ անորոշ են, դիւրին է համաձայնեցել, թէ Վարդան, որ Սահակի արքորին ստեն պէտք տեսած էր քաշուիլ, նորէն հրապարակ իջաւ անոր Բագրեւանդ դառնալէն ետքը, արդէն Վարդանի կինն ալ Սահակի մօտ տեսանք անոր մահուան պահուն (221):

229. ՄԾՂՆԷԻՑ ԴԱՏԱՍԱՆԸ

Շահապիվանու 20 կանոններու ուսումնասիրութեան անցած ստենիս, գլխաւոր կէտն անոնց մէջ տեսնուած պատիժներու խստութիւնն է, որ լոկ երկեղեցական եւ հոգեւորկան շրջանակէն ալ դուրս կ'ելլեն եւ արտաքին սաստիկ պատիժներ կը տրամադրեն: Աստղիկ կ'ըսէ թէ Շահապիվանի ժողովին մէջ *գոռուանօք կանոնն կարգեցին* (ԱՍՈ. 79), սակայն մենք շատ աւելի խիստ պատիժներ կը կարդանք, եւ քանիցս կը տեսնուին այդպիսի բացատրութիւններ, *զան յոյով արբցէ, յուրկանոց տացեն, գողեայցն աղայցէ, զանիւ կշտամբեացեն* (ԿԱՆ. 113), *հնզեռասասն կրկին զան արբցեն, խանձեացեն, մրեացեն* (ԿԱՆ. 114), *զջիղան կտրեացեն, աղուեսաղորշմի ճակատն դիցեն* (ԿԱՆ. 118), որոնց քով եկեղեցական պատիժները շատ թեթեւ կը դառնան: Իրաւ ազատներու համար մաս մը մարմնական պատիժներ կը խնայուին փրկանքներու կ'ենթարկուին, որոնք մինչեւ 1200 դրամ կը բարձրանան, թեպէտեւ չենք կրնար ճշդել *հայկական դրամ* ստակին բուն արժէքը: Այդ խստութիւնը ընդհանրապէս Հայր Եկեղեցոյ ներողամիտ հոգւոյն չեն համաձայնիր, բայց պէտք է դիտել, թէ անոնց պատճառ տուողը Մծղնեաներուն սպերասան ընթացքն էր, որոնց մասին խօսեցանք (207): Ասոնք Սահակի եւ Մեսրոպի մեռնելէն ետքը շատ աւելի համարձակութիւն գտած են, եւ եկեղեցական պաշտօնէութենէ ալ արբանեակներ ունեցած են, եւ երկրին մէջ կարգ ու կանոն, տուն ու ընտանիք, եկեղեցի եւ պաշտամունք տակնուվրայ ըրած են, այնպէս որ բոլոր մեծամեծք եւ ժողովուրդք նեղուած ու զգուած հոգեւոր պաշտօնէութեան են դիմած ըսելով. *զեղեալ կարգ սրբոյ Գրիգորի եւ Ներսէսի եւ Սահակայ եւ Մաշթոցի դուք անդրէն հաստատեցէք. այլեւ զրաւն եւս որպէս ձեր կամքն եւ եւ մենք կամօք եւ ախորժիւք յանձնառնունք. քանզի, կարգք եկեղեցոյ*

թուլացան եւ մարդիկ յանօրէնութեան դարձան (ԿԱՆ. 112): Կանոններուկն մէջ ալ յայտնի անկնարկներ կան Մծղնեաներուն մասին, երբ կ'ըսուի, եթէ որ ի մծղնութեան գոցի, կամ եթէ արք գոցի, կամ *եթէ արք գոցին յաղանդիկ* (ԿԱՆ. 118) կամ *եթէ որ իշխեսցէ առնել որպէս եւ սովորութիւն է Մծղնէից* (ԿԱՆ. 116), կամ *եթէ լինէր յանախումն Մծղնէից* (ԿԱՆ. 111), ինչ որ կը ցուցնէ թէ բացառիկ կերպով զայրացեալ չարիքներուն դէմ բացառիկ կերպով խիստ պատիժներ նշանակուեցան, իբրեւ բացառիկ դարման: Նկատի առնուած զեղծումներուն մի մասը կը պատկանին եկեղեցական պաշտօնեաներու, անխտիր կերպով թէ եպիսկոպոսներու եւ թէ քահանաներու ու սարկաւազներու, որք *ի պղծութեան* կամ *ի սոռնկութեան* կը գտնուին (ԿԱՆ. 112), կամ անուղիղ ճամբաներով պաշտօնի կ'անցնին, կաշառով ձեռնադրութիւններ կ'ընեն, կամ սրբոց նշխարներ կը խարդախեն (ԿԱՆ. 117), կամ տանտիկին կը պահեն (ԿԱՆ. 116), կամ մերձաւորներու ամուսնութիւն կ'օրհնեն (ԿԱՆ. 115): Մաս մըն ալ ընտանեկան եւ ամուսնական կեանքի կը պատկանին, ինչպէս են, կնաթողութիւն, այրաթողութիւն, աղջկան առեւանգութիւն, ազգակցի հետ ամուսնութիւն, հօր կամ որդւոյ կամ եղբօր կնոջ հետ պղծութիւն (ԿԱՆ. 115): Մաս մըն ալ ընդհանուր կերպով քրիստոնէական բարոյականի դէմ գործերն են, ուրացութիւն, կախարդութիւն, դիւթութիւն, հարցուկներու դիմել, հեթանոսական կոծեր կազմակերպել, եւ ուրիշ տեսակ տեսակ վատթարութիւններ, զորս աւելորդ կը սեպենք աւելի ընդարձակօրէն յառաջ բերել:

230. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐ

Աւելի օգտակար կը սեպենք ինչ ինչ կանոնական սկզբունքներ քաղել որոշումներուն մէջէն, որ կրնան նախնական ժամանակին տիրող եկեղեցական կանոնները լուսաբանել: Ազգակցութեան վրայ խօսելով ԺԳ. կանոնը կը հրամայէ, որ քրիստոնէայ եղորդ *զքոյր, կամ զբեռորդի, կամ զեղբորորդի, կամ զհօրաքոյր, կամ զայլ որ յազգի անդ իւրում մինչեւ ի չորրորդ ծնունդս, կին գոք մի' իշխեսցէ ունել* (ԿԱՆ. 115): Այդ յայտնի նշանակուածները երրորդ ծնունդէ աւելի չեն, եւ հօրաքեռորդին իսկ յիշուած չէ, եւ երեք ճիւղի միայն արգելքը կը քաղուի նաեւ Սողոմոն Մաքենցացիի խրատէն եւ միքայել Աղուանից կաթողիկոսի հրամանէն, որ *անէծ զերից ազգաց ծնունդս ամուսնացեալս, եւ որոնք բարձան ի միջոյ առհասարակ* (ԿԻՐ. 100): Տրուած կանոնին վկայութեան կոչուած է *մեծ օրէնութեանց մարգարէն Մովսէս*, որ միայն քրոջ եւ հօրաքրոջ եւ մօրաքրոջ արգելքը յիշած է (ՂԵԲ. Ի. 17, 19): Ասկէ օրէն է հետեւցնել թէ Շահապիվանի կանոնով արեւակից ազգակցութիւնը արգելուած է *մինչեւ ի չորրորդ ծնունդս*, ո՛չ փազառաբար, եւ չորրորդ ծնունդները մէջը չըլլալով, որով ներեալ կը լինին հօրեղբօր եւ մօրեղբօր, հօրաքրով եւ մօրաքրոջ զաւակներուն իրարու հետ ամուսնութիւնները: Իսնամութեան մասին բնաւ ծնունդներու թիւ եւ արգելք չէ յիշուած, այլ միայն հարս եկեղները անհատաբար արգելքի ներքեւ են ինկած, եւ անոնց հետ խառնակելն է նզովքի ենթարկուած: ԺԲ. կանոնը կը յիշէ հօրը կինը, որդւոյն կինը, եղբօր կինը, ջերմ հարազատի կամ ազգականի կինը, ճիշդ ինչպէս Մովսէս ալ յիշած է հօրը կինը, որդւոյն կինը, կնոջ մայրը, մօրեղբօր կինը եւ եղբօր կինը (ՂԵԲ. Ի. 11, 12, 14, 20, 21): Եթէ այդ մասին ալ կանոնը լայնաբար պիտի մեկնենք, ինչպէս որ օրէնքի սկզբունք ալ է, որ արգելքներ ոչ թէ պիտի ենթադրուին, այլ յայտնապէս պիտի հրամայուին, Շահապիվանու կանոնով խնամիական ազգակցութիւնը իր գոյութիւնն իսկ կը կորսնցնէ: Ամլութեան մասին խօսելով Ե. կանոնը կը հրամայէ, որ երբ կին մը ամլութեան համար արձակուի, եւ *այլ արատ գգուցէ*, ինչ որ կինը մեկտեղ բերած է, աղախին, անասուն, հանդերձ եւ արծաթ, իրաւունք ունենայ ամէնն ալ առնել եւ տանիլ, միանգամայն պէտք է որ *մարդն տուգանս եւս տացէ կնոջն վասն անարգանացն, թէ ազատ է՝ ՌՄ դրամ, թէ շինական՝ Ռ*, եւ միանգամայն այրը մինչեւ մեկ տարի չամուսնանայ, որպէսզի չըսուի թէ ուրիշ կին մը *հանելոյ կնոջն եղեւ պատճառ*: Արդ կանոնը բացայայտ կերպով

կ'ընդունի թէ ամլութիւնը ամուսնալուծման պատճառ է. միայն թէ *մինչդեռ ի դատին իցեն* բացատրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ եկեղեցական իշխանութեան քննութեամբ եւ վճռով, եւ ոչ թէ ամուսնոյն կամքով պիտի տրուի ամուլ կինը արձակելու որոշումը: Նշանակութեան արժանի կը սեպենք եւս դիտել, որ երբ օրինաւորապէս կամ ապօրինի կերպով կուսութիւննին կորսնցնողներուն պսակը պիտի օրհնուի, Գ. կանոնով կը հրամայուի որ այնպիսիները *իբրեւ երկակի տեսոնագրեսցին լոկ*, եւ անոնց գլուխը *տեսոնագրեսալ ուռ* դնեն, եւ նոյնիսկ երբոր երկու կողմերը հաւասար չեն, մէկը իբրեւ կուսան եւ միւսը երբեւ երկակի օրհնէ: Ուրեմն երկրորդ պսակի նշան էր գլուխը որթի ճիւղ մը դնելը կուսաներուն յատու նարօտին տեղը: Այսչափ ինչ Ճահապիվանու կանոններուն նկատմամբ:

231. ՅՈՎՍԷՓԻ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

Յովսէփի աստիճանին վրայ, թէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր, թէ ոչ լոկ քահանայական ձեռնադրութեամբ կաթողիկոսութիւն կը վարէր: Այս խնդրոյ առիթ տուողը Փարպեցւոյն մէկ խօսքն է, որ կը գրէ թէ *Յովսէփ, որ թէպէտեւ երէց էր ըստ ձեռնադրութեանն, այլ զկաթողիկոսութեան Հայոց գայթոռն ունէր ի ժամանակին* (ՓԱՐ. 44), *եւ դարձեալ գտաւք երէցն Յովսէփ, որ զկաթողիկոսութեանն ունէր գայթոռ ի ժամուն* (ՓԱՐ. 75): Փարպեցիէն ետքը աւելի յայտնի կերպով գրած է Մեսրոպ երէց Հողոցմեցի, Ժ. դարու հեղինակ մը, որ կ'ըսէ, *իմացուցանեմ վասն նորա, զոր ոմանք ասեն թէ եպիսկոպոս գոյ նմա, եւ չէ նշմարիտ: Եւ ի շփոթմանէ ժամանակին ոչ ժամանեաց ձեռնադրի Յովսէփ եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, այլ մնաց երէց եւ ի նմին վախճանեցաւ* (ՄԵՍ. 221): Սակայն այս Մեսրոպ երէց ժամանակակից պատմիչ մը չէ որ իբր վկայ ընդունուի, հինէն ալ իրեն յատուկ փաստ մը չունի, այլ միայն իմաստակ խորհրդածող մըն է, իբր զի Ղեւոնջ երէց Յովսէփին խօսելով ըսեր է *թէ աստիճանաւ ի վեր ես քան զամենեսեան* (ԵՂԻ. 139), եւ չէ ըսեր *այթոռով ի վեր ես*, ինչպէս պէտք է եղեր ըսել, եթէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունենար: Ընդհակառակն այս իմաստակ պատճառաբանութիւնը իրեն դէմ կը դառնայ, վասն զի *աստիճանն* է որ բուն ձեռնադրութիւն մը նշանակէ, մինչ *այթոռ* լոկ իշխանութիւն է: Բայց եթէ *այթոռ* բառն ալ իր ուզած իմաստով առնուէր, Փարպեցիին *զկաթողիկոսութեանն ունէր գայթոռ* ըսելը, պէտք էր *զկաթողիկոսութեան ձեռնադրութիւն* իմանար: Ուստի Մեսրոպը մէկդի թողլով Փարպեցիին խօսքին դառնանք: Փարպեցիին դիմաց ունինք Եղիշէն, նոյնպէս Յովսէփի ծանօթ եւ ժամանակակից մատենագիր, որ Յովսէփը հաստատապէս իբր եպիսկոպոս կը յիշէ. Յովսէփ եպիսկոպոս Արարատայ (ԵՂԻ. 22), Յովսէփ եպիսկոպոս բագում եպիսկոպոսակցօք (ԵՂԻ. 54), ի ձեռն Յովսէփու եպիսկոպոսին (ԵՂԻ. 33): Երկու դէմառդէմ վկայութեանց մէջ, բնական է որ նախադասելի լինի, այն որ իրաց ընթացքին ալ համաձայն է, ինչպէս հետագաներէն ալ Թովմաս՝ Յովսէփ եպիսկոպոս (ԱՐԾ. 81), եւ Յովհան՝ հայրապետն Յովսէփ (ՅՈՎ. 77) անունով ճանչցած են Հողոցմեցին: Յովսէփ 439-ին տեղակալութեան ձեռով պաշտօնի անցաւ, եւ 444-ին ժողովական որոշմամբ եւ պետական հաստատութեամբ կաթողիկոս ճանչցուեցաւ, եւ անկէ մինչեւ 450 իսաղաղութեամբ պաշտօն վարեց, եւ ամնուն կաղմէն ընդունուեցաւ իբրեւ իշխան ամենայն քրիստոնէից եւ հաւատարիմ յամենայն իրս արքունի (ԵՂԻ. 132): Հետեւաբար պատճառ մը չկար որ առանց ձեռնադրութեան մնար, եւ ի շփոթմանէ ժամանակին ոչ ժամանեաց ձեռնադրելպատճառանքը, բնաւ չ'արդարանար տասնամեայ իսաղաղական պաշտօնավարութեան հետ: Եթէ Յովսէփ ձեռնադրուած չէր, քանի որ առանց կաթողիկոսի չէին կրնար եպիսկոպոսներ ձեռնադրուիլ եւ յաջորդել, պէտք կը լինէր ըսել թէ Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ եպիսկոպոսական յաջորդութիւննն ալ դադարած էր: Ընդհակառակն մենք կը տեսնենք որ եպիսկոպոսներու ժողովներ կը գումարուէին, եւ Յովսէփ անոնց գլուխը կը գտնուէր իբր եպիսկոպոսապետ: Ոչ Կեսարիոյ խնդիր կայ այլեւս, ոչ Պարսիկ արքունեանց արգելք, ոչ հակակիր եկեղեցականութիւն, եւ ոչ

ընդդիմադիր կառավարություն: Հետևաբար ոչ մի պատմական եւ ոչ մի տրամաբանական փաստով հնար է Յովսէփի եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ունենալուն վրայ երկբայի: Յովսէփի սեփականուած երէց անունին բուն պատճառն ալ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ այն՝ որ ոչ Լուսաւորչագարն եւ ոչ Աղբիանոսեան անձ մըն էր նա, այլ Հողոցմեցի պարզ երէց մը, գուցէ եւ ոչ ազատ, այլ շինական դասակարգի սերունդ, որ առաջին անգամ ըլլալով յանկարծ մինչեւ կաթողիկոսական գահ կը բարձրանար: Այդ կէտը ամենուն միտքին վրայ սեւեռեցաւ, եւ Փարպեցին ալ կրցաւ ըսել թէ Յովսէփ, թէպէտեւ երէց էր աստն մը իրեն ձեռնադրութեան ասիճանով, բայց կրցաւ յառաջել եւ բարձրանալ, որ մինչեւ իսկ կաթողիկոսութեան Հայոց զաթոռն ունէր: Ոչ ապաքէն Մեսրոպ ալ վարդապետ անունով կոչուեցաւ աստնին եւ կը կոչուի մինչեւ այսօր, թէպէտեւ անհնարին է ենթադրել, որ Յունական սահմաններու մէջ իբր կաթողիկոսի տեղակալ գործողը, եւ եպիսկոպոսները իբրեւ աշակերտ գործածողը, եւ եպիսկոպոսական պաշտօնէր տուողը, ինքն եպիսկոպոս եղած չըլլայ: Ըստ այսմ երէց կոչումն ալ, մակդիր անունի ձեւ մը առած է Հողոցմեցի Յովսէփ կաթողիկոսի վրայ: Այդ կէտին վրայ առիթ պիտի ունենար նորէն խօսիլ, իրեն մարտիրոսական հարցուփորձին առթիւ:

232. ԱԿԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ

Անցողիկ յիշենք այստեղ Ակակ Մելիտինացիի երկրորդ թուղթը, Հայերուն ուղղուած, որուն գլուխը հայրապետի հասցէ չկայ, մինչ առաջին թուղթը ունէր (ԹՂԹ. 14), այլ կը կարդացուի, Պատուական եւ առաքինի նախարարք Հայոց, սիրելիք եւ ծառայք Քրիստոսի (ԹՂԹ. 19): Նպատակը միեւնոյն է, այսինքն Հայերը Նեստորի եւ Թեոդորի մոլորենէն զգուշացնել, միեւնոյն փաստերով որ առաջին թուղթին մէջ գործածուած են: Հասցէն նախարարներուն ըլլալը կը ցուցնէ, թէ գրուած է Ակակի ծանօթ եւ բարեկամ Սահակի մեռնելէն ետքը, որուն պաշտօնապէս յաջորդ ալ գրուած չի նկատուի, եւ ազգային գործերուն հսկողութիւնը նախարարներուն ձեռքը մնացած ըլլալով, Ակակ անոնց կ'ուղղէ պէտք եղած յորդորները: Կը յիշեցնէ հաստատուն մնալ այն ուղղութեան վրայ, զոր սուրբ եւ ճշմարիտ վարդապետքն գծեցին: Ուրախ եմ, կ'ըսէ, լսելով զբարի գործսն զոր գործեցէք, զի զգրեալսն Դիոդորի, հաւանօրէն Թեոդորի, կարեցէք կնքեցէք, ինչպէս լսած է սիրելեաց երիցանց, Հոնայ, Քոթայ եւ Անճնայ բերնէն (ԹՂԹ. 21): Արդ օտարանուն երեցներու ինքնութիւնը ճշդել դժուար է, հայերէն անուններ չեն, որ համաձայնեցնենք զանազան առիթներով Մելիտինէ գացող թարգմանիչներուն հետ, եւ սիրելեաց մերոց երիցանց բացատրութիւնը հաւանական կը ցուցնէ որ Հոն եւ Քոթ եւ Անճն երեցները Մելիտինեցիներ են, զորս Ակակ որկած է մօտէն Հայերու վիճակը զննելու եւ ապահովուելու համար: Մեր պատմութեան համար կարեւոր կէտն է, թէ Յովսէփ մեծ վարդապետներուն մահուրնէ ետքը աշակերտակիցներուն օգնութեամբ կը հսկէր որ Նեստորի մոլորութիւնները՝ Թեոդորի եւ Դիոդորի անուններով գեղերեսուած՝ համարձակութիւն չգտնեն Հայաստանի մէջ:

233. ՅՈՎՍԷՓ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Մթին կէտ մըն ալ ունինք Կորիւնի պատհանութենէն, որ Յովսէփի կեանքին վերաբերելուն, չենք ուզեր լռութեամբ անցնիլ: Կորիւն յիշելէն ետքը, թէ Մեսրոպի մահուրնէ ետքը կարգէին գլխաւորս վերակացուս տեղապահս, առաջինն Յովսէփ գլխաւոր ժողովոյն, եւ երկրորդն այլ աշակերտ Յովհան անուն (ԿՈՐ. 46), ինչպէս մենք ալ յիշեցինք (226), կը յաւելու Տիգրոն տարուած ըլլալը, եւ բազում եւ ազգի ազգի փորձութեանց եւ կալանաւոր վշտաց ենթարկուելէ, եւ համբերութեամբ կրելէ եւ խոստովանողական անուն ժառանգելէ ետքը, ի նոյն վարակացութիւն դառնալը:

Նկատուելու կետերէն գլխաւորն այն է, թէ օրինակ մը կը դնէ որում դէպ լինէր (ԿՈՐ. 46), իսկ միւս օրինակը կը դնէ, որոց դէպ լինէր (ՍՈՓ. ԺԱ. 35), եւ անորոշ կը մնայ թէ Յովսէփի եւ Յովհաննէ մէկտեղ տարուեցան Տիգրոն, թէ ոչ մէկը միայն, եւ այն ալ որը, Յովսէփը թէ Յովհաննէ: Պատահարը տեղի ունեցած է *յետ վահանանի սրբոյն*, այսինքն Մեսրոպի, եւ հաւանական է կարծել, թէ Մեսրոպի մահուրնէ ետքը, երբոր Յովսէփի ձեռք առաւ կրօնական տեղակալութիւնը, Սուրմակ ուղած ըլլայ զայն արգիլել, կրօնական գործերն ալ իրեն ձեռքը անցնելու պամար, եւ յաջողած ըլլայ մարգպանի ձեռքով Յովսէփը, կամ թէ Յովսէփը եւ Յովհաննէ, Տիգրոն դրկել տայ, ուր բնական էր որ Յովսէփ բանտարկութեան եւ նեղութեանց ենթարկուէր, եւ արգիլուած մնար, մինչեւ որ Վասակի մարգպանութեան առթիւ, ազատութեան շնորհը ընդունելով *ի նոյն վերակացութիւն դառնայր յերկիրն Հայոց, 441-ին*: Ինչպէս կը տեսնուի, մեր տուած մեկնութիւնը առեծուած լուծելու նման բան մըն է, սակայն ամենէն հաւանական լուծումն է, Կորիւնի հատուածին: Միայն թէ նկատողութեան արժանի է, որ այս տեսակ պարագայ մը, որ աննշան կէտ մը չէր Յովսէփի կեանքին մէջ, յիշուած չէ՝ ոչ Փարպեցիէ եւ ոչ հետագաներէ: Այս զանցառութեան ալ ուրիշ մեկնութիւն չենք կրնար տալ, բայց ըսելով, որ Փարպեցի եւ Եղիշէ բոլոր մտադրութիւննին դարձուցած են Յազկերտի հալածանքին վրայ, եւ իրենց բուն պատմութիւնը կը սկսին 449-ի պատահարներէն, եւ հոգ չեն տարած յիշել նախընթաց դէպք մը, որ կ'երեւի թէ անցողական բան մըն ալ ըլլայով, հետք մը չէ թողած, այնպէս որ Յովսէփի դատաւորն ալ կրցած է վկայել, թէ նա եղած է միշտ *հաւատարիմ յամենայն իրս արքունի (ԵՂԻ. 132)*: Յովսէփի պատկանեալ պարագաները լրացնելու համար յիշենք եւս, որ Կորիւն Ս. Մեսրոպի պատմութիւնը գրելու համար Յովսէփի եղած յանձնարարութիւնը կ'անուանէ հրաման, մինչ ուրիշներէն եկածը կ'անուանէ *քաջակերութիւն (ԿՈՐ. 8)*: Ասիկա կը ցուցնէ Յովսէփի կանուխէն գրաւած բարձր դիրքը, որ նշան մըն է իր իրական արժանեաց, որ երիցագոյն աշակերտներէն չլինելով, ամենուն յարգանքին եւ գնահատման արժանացած է:

234. ՔՈՒՇԱՆԱՑ ՊԱՏԵՐԱՉՄՆԵՐԸ

Պատմական իրողութեանց դառնալով, նշանաւոր դիպուացներ չունինք Յովսէփի առաջին տասնամեային մէջ կատարուած, այսինքն մինչեւ 449: Յազկերտ հօրը յաջորդելէն ետքը *իսկ եւ իսկ* պատերազմ էր հրատարակած Յունաց դէմ եւ մինչեւ Մծբին յարձակած (*ԽՈՐ. 269*), սակայն ծանր պատերազմ տեղի չունեցաւ, որովհետեւ Թեոդոս Բ. կայսր՝ Անատոլիոս սպարապետի ձեռքով Յազկերտը հանցեցուց, եւ *կատարեաց ըստ կամաց նորս (ԵՂԻ. 8)*: Ատր վրայ Յազկերտ խորհեցաւ հիւսիսային եւ արեւելեան կողմէն ընդարձակել իր տէրութիւնը, եւ պատերազմ հրատարակեց Հոնաց կամ Քուշանաց դէմ, այսինքն այն ազգերու դէմ, որ Պարսկաստանին արեւելքը եւ Կովկասի հիւսիսը, Կասպից ծովին շուրջը, կ'ապրէին, եւ նոյն ատեն Քուշան կամ Հոն ցեղին գերիշխանութեան ներքեւ էին: Երկու տարի տեւեց այդ պատերազմը 440-ի եւ 441-ի ամառներուն՝ որոնց մասնակցեցան, Հայոց Վրաց, Ադուանից, Հոնաց, Կորդուաց եւ Աղձնեաց մարգպանութիւններուն բանակներն ալ (*ԵՂԻ. 10*), որովհետեւ ինչչափ ալ զանձն՝ այսինքն հարկը յարունիս Պարսից երթայր, սակայն այրուծին Հայոց, ինչպէս եւ ուրիշ երկիրներու, բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի (*ԵՂԻ. 9*): Յազկերտի առաջին յարձակումները յաջող չեղան իրեն, ուստի պարտաւորուեցաւ նոր կերպ մը մտածել, դրացի ազգերու թշնամութենէն ազատ մնալու համար, եւ որոշեց հաստատուն բանակ մը պահել Ճորայ Պահակը, բանակետող քաղաք ալ շինեց այնտեղ, ուր այսօր կամ Դարբանդ կամ Տերպէնտ քաղաքը, թէ իբրեւ պաշտպանողական ոյժ մը, եւ թէ իբր յարձակողական գունդ մը՝ մերթընդմերթ թշնամոյն գաւառները աւերելու: Այդ կարգադրութիւնը եօթը տարի շարունակուեցաւ Յազկերտի 4-րդ տարիէն մինչ 11-րդը,

այսինքն 442-էն մինչեւ 448-ը: Հայագունդ այրուծին գլխաւոր տեղը կը բռնէր, եւ նախարարները պարտաւորեալ էին երկար ատեն իրենց երկրէն հեռու մնալ: Եղիշէ այդ կարգադրութեան բոլորովին հակաքրիստոնէական նպատակ մը կու տայ, եւ Ճորայ բանակին կազմութեան գլխաւոր դիտում կը ցուցնէ, քրիստոնէայ գաւառները տկարացնել, որպէսզի դիւրաւ կարենայ ընկնել զայն, եւ Պարսից կրակապաշտ կրօնին հնազանդեցնել: Մակայն բացայայտ հալածանք եւ յայտնի բռնադատութիւն դեռ սկսած չէր, ինչպէս ուրիշ կողմերէ ալ տեսանք, եւ երկրին կրօնական վիճակը վրդովուած չէր: Այդ կէտը ինքն Եղիշէ ալ անուղղակի կերպով կը հաստատէ, երբոր պատմէ, թէ Հայ նախարարներ եւ Հայ այրուծին *անմեղութեամբ ոչ գիտացեալ գերկղիմի միտոս թագաւորին, խաղացին զնացին յիւրաքանչիւր աշխարհաց լրջմտութեամբ, եւ անտրտում խնդրութեամբ եւ տիրասէր խորհրդովք*: Հալածանքի կերպարանը այնչափ հեռի էր, որ զացող գունդերը *բարձին եւս ընդ իրեանս զատուածային սուրբ կոտակարանս, բազում պաշտօնէիք եւ բազմազոյ քահանայիք (ԵՂԻ. 10)*: Այդ վերջին պարագային Յովսէփ կաթողիկոսի հովուական խնամքին արդիւնք պէտք է ճանչցուի, որ առաջ իբր կրօնական տեղակալ, եւ 444-էն իբրեւ պաշտօնապէս ճանչցուած կաթողիկոս, սկսած էր գործել:

235. ՀԱԼԱԾԱՆՔԻ ՄԿԻՉԲԸ

Յազկերտի թագաւորութեան 12-րդ տարւոյ սկիզբը, 449-ի գարնան բացուելուն բոլորովին նոր կերպարան մը առին գործերը: Վերջնական պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնուեցան, եւ աւելի զօրաւոր բանակը մը քալեց Քուշաններուն դէմ, որք չդիմացան եւ փախուստի պարտաւորուեցան, եւ թագաւորնին իսկ ինքզինք ազատելու նայեցաւ եւ Պարսից բանակը փառաւոր յաղթանակ մը տարաւ (ԵՂԻ. 16): Այս վայրկեանէն փոխուեցաւ Յազկերտի ընթացքը, կամ եթէ մինչեւ այն ատեն գաղտնի էր, համարձակ յայտնուեցաւ, եւ հրովարտակով հրամայեց, թէ պէտք է բոլոր ի տէրութեան հպատակները Մազդեզանց կրօնքին հետեւին, եւ արեւ ու կրակ պաշտեն: Նա մը մտածէր հարկաւ աւելի հաստատ հիմներու վրայ դնել իր տիրապետութիւնը, եւ քաջակերուած էր Բիւզանդիոյ կայսրութեան տկարութենէն, որ յանձն առած էր Արեւելքի գործերէն բոլորովին ձեռք քաշել, ինչպէս որ *ալ հաստատուն կացին Հոռոմք յուխտին իրեանց, զոր եղին ընդնմա (ԵՂԻ. 11)*: Յազկերտի դիտումը հարկաւ քաղաքական տեսակետ մըն էր, բայց մեր պատմիչներ անոր պատահական պատճառներ ալ կու տան: Եղիշէ կը գրէ թէ մոգք եւ քաղեայք եղան, որ Յազկերտի թելադրեցին, թէ իրեն յաղթութիւն պատճառող աստուածները, փոխարէն այդ շնորհին կը սպասեն, որ բոլոր իր հպատակները դարձնէ ի մի օրէնս գրադաշտական պատուիրանին (ԵՂԻ. 16): Իսկ Փարպեցի կը գրէ, թէ Վասակ մարզպան իր աղջիկը ամուսնացուցած էր Վարազվաղան Սիւնիի, որ *ստեղծութեամբ մեծաւ կ'ապրէր իր կնոջ հետ, եւ Վասակ այնչափ զայրացած էր որ հնարէր սպաննամբ խնդրել զվրէժս թշնամանաց դատերն իւրոյ*: Ատոր վրայ Վարազվաղան Պարսկաստան կը փախչի, կրօնքը կ'ուրանայ, Միհրներսէի կը մտերմանայ, անոր խորհրդակից կը դառնայ, եւ կը թելադրէ բոլոր քրիստոնէաները Պարսից կրօնքին դարձնելու խորհուրդը, ուզելով այս կերպով թէ՛ Վասակէն եւ թէ՛ Հայերէն իր վրէժը լուծել (*ՓԱՐ. 41*): Ատոր վրայ է որ Միհրներսէի Յազկերտը կը համոզէ (*ՓԱՐ. 42*), եւ Յազկերտի կողմէ Պարսից կրօնքը տէրութեան բոլոր հպատակներուն պարտաւորիչ ընելու հրովարտակը կը հրատարակուի (*ՓԱՐ. 43*): Եթէ պատմական քննադատի տեսութեամբ զննենք այդ պարագաները, Վարազվաղանի մը անձնական քսութիւնը շատ քիչ է այդչափ մեծ եւ ընդհանուր շարժում մը յառաջ բերելու: Իսկ մոգերուն առաջարկը շատ լաւ կրնայ կապակցիլ Յայկերտի քաղաքական տեսութեան հետ: Թերեւս Վարազվաղան, վրիժառու ուրացեալ մը, կրցած է պարագաներէն օգտուիլ, եւ Միհրներսէի խորհուրդներ տալ եւ նպատակին հասնելու դիւրութիւններ ցուցնել, իբրեւ քրիստոնէից ընթացքին մօտէն ծանօթ անձ մը:

Միհրնեսուէի վերագրուած առաջնակարգ դերն ալ իրեն պատմական ստուգութիւնը կը գտնէ, երբոր նկատուի, թէ նա Յազկերտի թագաւորութեան ամենիշխան կը գտնուին ամէն տէրութեանց մէջ, ուր պաշտօնեայ մը բոլոր ազդեցութիւնները ձեռք անցընելէ ետքը, ինքն կ'ըլլայ իրօք իշխանութիւն վարողը եւ միապետին տես կամ միապետի անունով տէրութիւնը կառավարողը:

236. ԲՈՆԻՀՐԱՄԱՆՆԵՐ

Յազկերտի հրովարտակին պատճենէ յառաջ կը բերէ Փարպեցին (*ՓԱՐ. 43*), ուր պարզապէս կը բացատրուի իր հպատակներուն բարութեան համար ունեցած հոգը, եւ անոնք իրենց մոլորութենէն ազատելու ջանքը: Միեւնոյն գրով կը յայտնէ թէ *զօրէնս մեր գասոյց եւ զարդար գրեցաք եւ տուաք բերել առ ձեզ (ՓԱՐ. 44)*, որով կ'իմացուի թէ երկրորդ եւ ընդարձակ գրուած մըն ալ եղած է, վարդապետական ոճով յօրինուած իրենց կրօնաւստյցներու ձեռքով, որ իբրեւ հրահանգ դրկուած է ամէն կողմ, ուղղակի Միհրնեսուէի անունով, իբր *վզրուկ հրամանատար Երան եւ Տանէրան*, քանի որ նա մոգական կրօնին ուսմանց մէջ ալ զարդացեալ մէկն էր: Այդ երկրորդ գիրին պատճենը Եղիշէ յառաջ կը բերէ (*ԵՂԲ. 20-22*): Մենք երկու պատճեններուն վաւերականութեան վրայ շատ չենք պնդեր, որովհետեւ գիտենք որ հիներ կը սիրէին թէ խօսակցութիւններուն եւ թէ գրութիւններուն իմաստները պատճենի ձեւով տալ, սակայն միւս կողմէն դրժուար չէր մեր պատմիչներուն ձեռք անցընել այդ պատճենները, որ պաշտօնապէս ժողովուրդին մէջ ցրուած էին: Նոր սկսուած կամ լաւ եւս պաշտօնական ձեւի վերածուած հալածանքին մասին դիտելու կէտերէն մէկն այն է, որ թելետ Յազկերտ *ընդ ամենայն ազգս առնէր զանկարգութիւնս զայս, այլ առաւել ընդ Հայոց աշխարհին մարտնչէր (ԵՂԲ. 15)*, որովհետեւ յայտնի էր Հայաստանի ուժն ու կարեւորութիւնը, բոլոր շրջակայ քրիստոնէայ գաւառներու վրայ, որ ոչ միայն իրեն համար առաւելութիւններ ունէր, այլ եւ ուրիշներէն իբր օրինակ կը նկատուէր, եւ իր միջոցներով ուրիշներուն ալ օգնելու կարողութիւն ունէր: Ուստի պէտք չէ զարմանալ, եթէ ժամանակակից պատմութիւններ յառաջ կը բերեն Հայոց դէմ գործածուած այնպիսի խստութիւններ, որ ուրիշ քրիստոնէայ ազգերու դէմ գործածուած չեն: Այս կարգէն է Հայ մարգարանին մօտ Պարսիկ պաշտօնեայ մը ատելցնելը, յատկապէս կրօնական գործին հսկելու եւ երկրին մէջ մագդեգական կրօնքը տարածելու համար: Այդ պաշտօնեան էր Դենշապուհ, որ *խաղաղասէր կեղծաւորութեամբ*, իբրեւ թէ կը բերէր *գողջոյն զմեծ թագաւորին*, եւ միանգամայն կը խոստանար *թողութիւն հարկաց եւ թէթելութիւն ծանրութեան այրուձիոյ*, հարկաւ, եթէ յանձն առնէին թագաւորական հրովարտակին հպատակի: Իսկ հակառակ պարագային, իբրեւ թագաւորական հրամանի ընդդիմադիրներ՝ նորանոր խոստութեանց ներքեւ կը դնէր Հայերը, զորս միառմի կը թուէ Եղիշէ: 1. Եկեղեցական ազատութիւնները եւ տրուած առանձնաշնորհումները կը դադրեցնէր: 2. Միայնակեացներն ու վանականները ու եկեղեցականները, որոնք մինչեւ այն ատեն հարկի աշխարհագիրին մէջ չէին մտներ, ուրիշներու հաւասար վճարման կը բռնադատէր: 3. Ընդհանրապէս Հայաստանի եւ Հայերու վրայ դրուած հարկերուն սակերկ կը բարձրացնէր: 4. Գաղտնի բանասարկութիւններով նախարաները իրարու դէմ կը հանէր, եւ իւրաքանչիւր ազգատոհմի մէջ ալ երկպառակութիւն կը ցանէր: 5. Հազարապետութեան պաշտօնէն կը հանէր Վահան Ամատունին, զոր բոլոր ժողովուրդը *իբրեւ զհայր վերսկացու համարեալ էր*, եւ տեղը Պարսիկ մը կ'անցընէր: 6. Դատաստանական վերին իշխանութիւնը, որ կաթողիկոսութեան կը պատկանէր, անոր ձեռքէն կ'առնէր, եւ տեղը մոգպետ մը իբր գերագոյն դատաւոր կը նշանակէր, *զի զեկեղեցւոյն փառսն աղաւացեացէ (ԵՂԲ. 19)*: Եկեղեցական իրաւասութիւններուն եւ ազատութիւններուն ջնջուիլը, բնական կերպով կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները իրաւունքնին պաշտպանելու հարկին ներքեւ կը դնէր,

եւ այս վայրկեանէն Յովսէփի եւ իր եպիսկոպոսակիցներուն գործի նոր ասպարէզ մը կը բացուէր:

237. ԲԱՆԱԿԻՆ ՄԷՋ

Երբոր Հայաստանի մէջ այդ բռնութիւնները կը կատարուէին, աւելի սաստիկները կը գործադրուէին Ճորայ Պահակը գտնուող բանակին վրայ: Նախ եւ առաջ սկսան թոյլ չտալ որ ետ դառնան ժամանակնին լրացուցած գունդերը, բայց նորէն գալիքները ներս կ'ընդունուէին: *Որ յարեւելս առ մեզ գայցէ՝ թողցեն, իսկ յարեւելից յարեւմուտս անանց լիցի ճանապարհ (ԵՂԻ. 16):* Այսպէս Հայոց ու Վրաց ու Ադուանից գունդերը դարանի ինկածի պէս բռնութեանց ներքեւ կը մնային, ետ դառնալ չէին կրնար, վասնզի Պարսիկ գունդեր կ'արգիլէին, ցրուիլ չէին կրնար, զի *շուրջանակի թշնամիք էին բնակեալ:* Ստիպումները հետզհետէ կը շատնային, եւ որովհետեւ զինուորական աշխոյժը ու քրիստոնէական եռանդը միացած՝ համարձակ դիմադրութեան կը յորդորէին քրիստոնէաները, անկէ առիթ՝ կ'առնէր Յազկերտ *մեծաւ չարչարանօք եւ պէսպէս տանջանօք* ստիպելու աւելի առաջեւ նետուողները, եւ մասնաւոր յաջողութիւններ ալ կ'ունենար, եւ *վատթարէր գրագումս ի նոցանէ:* Բայց քրիստոնէից ընդհանրութիւնը կը բողոքէր, թէ զինուորական պարիսրերիս հաւատարմութեամբ կատարած ենք, պատժոյ արժանի ընթացք չենք ունեցած, *անողորմ են հարուածքս ի վերայ մեր:* Այստեղ Եղիշէ կը յիշէ *զտրս զինուորս ի բուն աւագացն,* որք տանջանքներու մատնուեցան, դատուեցան, հարուածներու ենթարկուեցան եւ շղթայակապ բանտարկուեցան (ԵՂԻ. 17): Սակայն ոչ անուննին յայտնի է եւ ոչ վախճաննին գրուած, Հարկաւ Յազկերտի անիրաւութիւնը համարձակօրէն երեսը զարնող չորս նախարարագուն երիտասարդներ են, որք մարտիրոսներու խումբին յառաջադէմներն են եղած: Առանձինն կը յիշուի եւս *այրն երանելի, որում անուն էր Գարեգին,* որ համարձակեցաւ Յազկերտը յանդիմանել, երբ որ անոր բերնէան կը լսէր Զրիստոսը ծաղրելը, թէ *տանջեցաւ, իսաչեցաւ, մեռաւ եւ թաղեցաւ:* Ինչո՞ւ, ըսաւ, մինչեւ այնտեղ միայն կը կարդաս աւետարանը, *յառաջ եւս մատս զկարդացումն՝* որ տեսնես անոր յարութիւնը, յայտնութիւնները, համբարձումը, վերստին գալուստը, կատարելիք ընդհանուր դատաստանը: Յազկերտ կատողած Գարեգինի վրայ, որ էր մի ոմն ի մանկագոյն նախարարացն Հայոց, հրամայեց զայն տանջանաց մատնել, եւ *կասպեալ ոտիւք եւ կասպեալ ձեռօք զերկեամ մի տուաւ ի չարչարանս,* մինչեւ որ *ընկալաւ զվճիռ մահու (ԵՂԻ. 12):* Սովորութիւն է սոյն Գարեգինը նոյնացնել Գարեգին Սրուանձտեանի հետ, որ պատերազմի դաշտին վրայ մեռնող նախարարներէն մէկն է (ՓԱՐ. 72), կրթնելով մանաւանդ անոր *յառաջադէմն Գարեգին* կոչուելուն վրայ (ԵՂԻ. 93), իբր այն թէ ամենէն առաջ ճշմարտութեան վկայած ըլլայ: Սակայն եթէ լաւ մտադրութիւն դարձնենք, մանկագոյն նախարարագուն Գարեգինը, *զերկեամ մի* բանտարկութիւն կրած է, 449-էն մինչեւ 451, եւ զվճիռ մահու ընդունելով նահատակուած է, որով ազատութեան միջոց ունեցաթ չէ, եւ պատերազմին մասնակից եղած չէ: Պէտք է ուրեմն Աւարայրի զօրավարներէն եղող Գարեգինէն տարբեր նկատել Ճորայ քարոզիչ Գարեգինը, եւ Սրուանձտեան Գարեգինին տրուած *յառաջադէմ* անունը իմանալ, իբր բանակին զլուխը յառաջապահ խոյսցող, եւ առաջին անգամ պատերազմին մէջ ինկող զօրավարը:

238. ՀԱՅԱԳՈՒՆԴԻՆ ՅՐՈՒԻԼԸ

Չորս աւագ զինուորականներուն վրայ գործադրուած բռնութեան լաւ տպաւորութիւն ըրած չլինելը զգալով, Յազկերտ լեզուն կը փոխէ, անոնց ըմբոստ ընթացքին վերագրելով իր ըրածը, եւ 12օր ետքը ճոխ հացկերոյթ մը կու տայ գլխաւոր զինուորականներուն, եւ սեղանին վրայ զոհեալ միս կը հրամցնէ քրիստոնէաներուն, *գոր*

ոչ երբեք էր օրէն ուսել քրիստոնէից: Երբոր ուսելէ կը հրաժարին, չի ստիպեր, եւ զհնովցնելով մոլորեցնելու միջոցը կը գործածէ, բայց անկէ ալ յաջողութիւն չգտնելով, կը կատողի, եւ կը հրամայէ քանի մը աւելի համարձակները ձեռն յետս կապելով եւ զխոնջանասանս կնքելով երկու երեք օր պահել, ուրիշներն ալ յանարժան հարուածս չարչարել: Երբոր կը նայի Յազկերտ թէ այս կերպով ալ նպատակին չի հասնիր, այն ատեն կը սկսի քրիստոնէայ գունդերը հեռաւոր երկիրներ ցրուել, անապատ տեղեր գտնուող ամրոցներու պահպանութեան դրկել, ամենէն դժնեայ ձմերոցի տեղերը անոնց տալ, որոշուած թռչակները նուազեցնել՝ քաղցի եւ ծարաւի պարտաւորելու աստիճան, եւ ուրիշ շատ կերպ նեղութեանց ենթարկել: Սակայն քրիստոնէայ գունդեր համբերութեամբ կը տանէին այդ ամէն զրկանքներու, զիտնալով որ կրօնական հալածանք մըն է եղածը, եւ իրենց սուրբ հաւատքին համար կը չարչարուէին, եւ իրար կը մխիթարէին: Մինչեւ իսկ հեթանոսներ անոնց վրայ կը զարմանային եւ կը քաջալերէին ըսելով, թէ լաւ իցէ մարտոյ մահասչափ ճգնել, քան յայդպիսի օրինաց ուրանալ (ՂԵԻ. 18):

239. ՄՏՈՄԵԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Այդ միջոցին պէտք է զետեղել Ատոմեանց նահատակութիւնը, որուն վրայ թէպէտ պատմիչներ լռութիւն պահած են, սակայն Յայսմաւորքը յառաջ կը բերէ անոնց պատմութիւնը եւ ազգային տօնացոյցն ալ հին ատեններէ ի վեր անոնց համար տօնական յիշատակ սահմանած է, որ եւ մինչեւ ցայսօր անխափան կը կատարուի: Հաւանաբար այն միջոցին՝ երբ զանազան գունդեր դժուար տեղեր կը դրկուէին: Ատոմ Գնունի եւ Մանանիիր Ռշտունի հրաման ստացան Պարսկաստանի խորերը որոշեալ տեղ մը երթալու: Երբոր *հասին ի կիցս ճանապարհին*, որ մէկ կողմէն Պարսկաստան եւ միւս կողմէն Հայաստան կը տանէր (ՎՐԲ. Բ. 68), միտքերնին պղտորեցաւ, եւ մտածեցին իրենց երկիրն երթալ, իրենց կրօնքը պահել, եւ իրենցներուն պաշտպանութիւնը ընել: Հազիւ թէ լսուեցաւ Ատոմեանց գունդին հեռացումը, յատուկ պատգամաւորով կեղծաւո խոստումները փորձուեցան, ետեւէն գունդեր դրկուեցան վրանին՝ ամբողջապէս կոտորելու, եթէ յանձն չառնուն ուրանալ (ՉԱՄ. Բ. 20): Ատոմի գունդին ճամբան լրտեսներէն ստուգելով, Պարսիկները ետեւէն հասան, եւ նորէն ուրացութեան հրաւեր ըրին: Հայեր պահ մը դիմադրութեան չարժուեցան եւ իրարու ձայն տուին՝ *Ձի կալէք* զինուորական հրամանով, բայց վերջէն ճգնաւոր մը տեսիլքէն ազդուելով, եւ անհաւասար դիմադրութեան անօգուտ լինելը տեսնելով, զէնքերնին նետեցին եւ կամաւոր նահատակութեան յանձնառու եղան: Մանանիիր իր գունդով աւելի առաջ անցած, եւ իր սեփական Ռշտունեաց գաւառը հասած էր, երբ Պարսիկ գունդեր ետեւնուն հասան, եւ անոնք ալ միեւնոյն հոգուով նահատակուեցան: Իբրեւ նահատակութեան տեղեր յիշուած են՝ Ատոմեանց համար Անձեւացեաց գաւառի Չիակալի վանքը (ՄՓՈ. ԺԹ. 78), եւ Մանանիիրեանց համար Ռշտունեաց գաւառի Ոչխարանից վանքը (ՄՈՓ. ԺԹ. 82), սակայն դժուար է ճշդել անոնց բուն տեղերը այժմ գտնուող վանքերու մէջ: Յանուանէ յիշուած նահատակներն են Ատոմեանց խումբէն՝ գլխաւորն Ատոմ Գնունի, եւ որդին Վարս Գնունի, Վարս Ոստանիկ, Ներսէհ Երուանդունի, եւ Վարձաւոր Արծրունի: Իսկ Մանանիիրեանց գունդին գլխաւորէն՝ Մանանիիր Ռշտունիէ գատ մէկ մը յիշուած չէ: Նահատակներուն թիւին համար *բազմութիւն սուրբ ընկերաց* բացատրութիւնը (ՄՈՓ. ԺԹ. 81) որոշ բան մը չի ցուցաներ: Երկու խումբերն ալ մէյմէկ նախարարական գունդեր կը կազմէին, եւ ամենէն հաւանական հաշուով իւրաքանչիւրը չորս հինգ հարիւր հեծեալէ պակաս պէտք չէ եղած ըլլար: Արդեօք Գնունեաց եւ Ռշտունեաց գունդերէն գատ ուրիշներ ալ չեղա՞ն, որք նմանօրինակ նահատակութեան հանդիպեցան: Ուր որ պատմութենէ յիշատակ չունինք, ենթադրելու իրաւունք չենք կրնար ունենալ, միայն թէ պատմիչին գրելը, թէ ցրուած գունդերէն *բազմաց իսկ եւ իսկ անդէն հասանէր վախճան մահու* (ԵՂԻ. 18),

շատերուն շատ տեղեր նահատակուած ըլլալը կը հաստատէ, որով այդ երեսէն ալ հազարաւոր մարտիրոսներ ունեցած է Հայ Եկեղեցին:

240. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ

Քուշանաց դէմ վերջին պատերազմը 449 տարւոյն մէջ կատարուեցաւ, հարկաւ ամառուան մէջ, անկէ ետքը սկսան հալածանք եւ բռնադատութիւնք, որք նոյն տարւոյ աշունը գրաւեցին, եւ տեւեցին մինչեւ ձմեռ: Ուրեմն Հայերու համար տագնապալի միջոց մը եղաւ 449-450 ձմեռը: Թագաւորական հրովարտակը, Միհրներսէի գրուածը, Դենշապուի հրահանգները՝ ժողովուրդը տակնուվրայ ընելու գէնքեր էին, պէտք չէ ալ մոռնալ, որ այդ պղտոր ջուերու մէջ իրենց անձնական շահերը մտածողներ ալ պակաս չէին: Կաթողիկոս եւ եպիսկոպոսներ եւ ողջամիտ նախարարներ սկսան մտածել, *Մի գուցէ անեցեալ ի պակասամիտ եւ ի փառախնդիր անձինս թերահաւատ մարդոց՝ չարաչար ձգտեալ արմատս կորնչիցին բազումք* (ՓԱՐ. 44), եւ պէտք տեսան համագումար ժողովով մը դարմանը հոգալ, եւ գործելու ընթացք մը որոշել: Ժողովը գումարուեցաւ *ըստ հրամանի տանուտեարցն Հայոց* (ՓԱՐ. 44), կամ *հաւանութեաք մեծամեծ նախարարացն* (ԵՂԻ. 22), բայց հարկաւ կաթողիկոսին պաշտօնական հրաւերով, եւ թոյլտութեամբ մարզպանին, որուն Դենշապուի չկրցաւ դիմադրել: Որովհետեւ Միհրներսէի գրութեան վերջը գրուած, *կամ արարէք բանառբառ նամակիդ պատասխանի պայմանը* (ԵՂԻ. 22), հաւաքումը կ'արդարացներ: Ժողովին տեղը Փարպեցին չ'որոշեր, իսկ Եղիշէ կը դնէ *ի թագաւորանիստ տեղին յԱրտաշատ* (ԵՂԻ. 22): Արտաշատ գրեթէ երկու դարէ ի վեր այլեւ թագաւորանիստ չէր եւ նշանաւոր տեղ մըն ալ չէր նկատուեր, եւ այս պատճառով եղան ոմանք որ գրչութեան սխալ մը եղած ենթադրեցին, եւ ժողովին գումարումը Վաղարշապատի մէջ աւելի յարմար գոյն տեսան, ուր էր նաեւ հայրապետանոցը եւ եկեղեցական կեդրոնը: Սակայն լոկ ենթադրութեամբ ուղղութիւնը մը՝ հիմնաւոր չի լինիր, եւ կրնայ ալ մտածուիլ՝ թէ կամաւ ուզած ըլլան պաշտօնական կեդրոնէ հեռու մնալ, եւ առանձնացեալ տեղ մը հաւաքուիլ, ուր էր Լուսաւորչի կենդանաթաղ Վիրապը, Հայոց վշտալից կացութեան խորհրդաւոր նշանակը: Ժողովի ժամանակին համար ալ, քանի որ 449-450 ձմեռուան մէջ հաւաքուիլը յայտնի է, յարմարագոյն կը սեպէին, 449-ի Դեկտեմբերին: Աստուածայայտնութեան մեծ տօնէն առաջ, Յիսնակաց պահքին միջոցին դնել զայն: Ժողովէն ետքը կատարուած բաւական եղելութիւններ կան տակաւին, որք 450-ի Չատիկէն առաջ լրացած են:

241. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ

Ժողովին կազմութեան եւ գործերուն վրայ Փարպեցին եւ Եղիշէին տուած տեղեկութիւնները կը տարբերին, սակայն լաւ ուսումնասիրելով կը տեսնուի, որ ոչ թէ իրարու հակասող են, այլ իրար կը լրացնեն: Վերագոյնդ դիտեցինք թէ պաշտօնական հրոջվարտակներէն Փարպեցին թագաւորին հրամանագիրը յիշած է, իսկ Եղիշէ Միհրներսէի կրօնական բացատրուիւնը (236): Այդ տարբերութիւնը այստեղ ալ կը նշմարուի, որովհետեւ Փարպեցի ազգային պատմութիւն կը գրէ, իսկ Եղիշէ կրօնական ջատագովութիւն, եւ իւրաքանչիւրը իր նպատակին ծառայող կէտերը ի վեր կը հանէ: Ժողովին գլուխը երկու պատմագիրներէն ալ գրուած է Յովսէփ Հողոցմեցին, մէկէն *եպիսկոպոս Արարատայ* կոչուած (ԵՂԻ. 22), եւ միւսէն որ *զկաթողիկոսութեանն Հայոց զայթոռն ունէր* (ՓԱՐ. 44): Ետեւէն կու գան 17 եպիսկոպոսներու անուններ, 16-ը երկուքին մէջ ալ նոյն անձերը, միայն կարգը տարբեր, եւ կը կարծենք թէ ոչ այթոռներու առաջնութիւնը եւ ոչ այթոռակալներու երիցութեան կարգը նկատի առնուած է, այլ ըստ դիպաց շարուած են անունները: Թէպէտ կրնայ ալ ըլլալ, որ մէկը այթոռներու միւսը

աթոռակալներու կարգին յառաջնութեան հետեւած ըլլայ, սակայն որոշելու եւ ճշդելու նշաններ կը պակսին: Ահա եպիսկոպոսներու ցուցակը, Փարպեցիին տուածին համեմատ.

1. Անանիա Սիւնեաց ըստ Եղիշէի 10.

1. Մուշէ Արծրունեաց ” 11.

2. Սահակ Տարոնոյ ” 1.

3. Սահակ Ռշտունեաց ” 12

4. Մելիսէ Մանձկերտոյ ” 2.

5. Եզնիկ Բագրեւանդայ ” 3.

6. Սուրմակ Բզնունեաց ” 4.

7. Թաթիկ Բասենոյ ” 6.

8. Երեմիա Մարդաստանի ” 8.

9. Գագ Վանանդայ” 14.

10. Բասիլ Մոկաց ” 13.

11. Եղբայր Անձեւացեաց ” 16.

12. Տանատ Տայոց” 5.

13. Քասուն Տարբերունոյ ” 7.

14. Չաւէն Մանանաղոյ ” 9.

15. Եղիշէ Ամատունեաց ” 15.

16. Երեմիա Ապահունեաց ” 17.

Երկու անուններ քիչ մը տարբերութեամբ, եւ թերեւս անկի ուղիղ կերպով գրուած եին Եղիշէէ, Մելետ Մանազկերտոյ եւ Քասուն Տուրութեանոյ, եւ միայն մէկ անուն բոլորովին տարբեր է, զի Մանանաղոյ Չաւէնի տեղ գրուած է Եւզագ Մարդաղոյ: Գեւաւառներուն իրարու կից ըլլալը՝ իբր նոյնութեան նշան կրնան ընդունուիլ, եթէ եպիսկոպոսներու անունները բոլորովին տարբեր չըլլային: Եղիշէ եպիսկոպոսներէ զատ ընդհանուր կերպով կը յիշէ *բագում քորեպիսկոպոսք եւ պատուական երիցունք, հանդերձ սուրբ ուխտիւ եկեղեցոյ* (ԵՂԻ. 22), մինչ Փարպեցի կը յիշէ *ի պատուական երիցանց սուրբն Ղեւոնդ, եւ Խորէն ի Մրենեայ, եւ Դաւիթ, եւ այլ պատուական երիցունք, եւ աւագ վանականք բագումք, հանդերձ սքանչելի եւ հրեշտակակրօն տերամբն Աղանաւ, որ էր յագգէն Արծրունեաց* (ՓԱՐ. 45): Յիշեալ անձերուն ինքնութեան վրայ չենք ուզեր երկարել, ոմանք ծանօթեն արդէն, ինչպէս Եզնիկ Բագրեւանդայ եւ Անանիա Սիւնեաց, ուրիշներ պիտի ծանօթանան պատմութեան ընթացքին, ինչպէս Սահակ Ռշտունեաց եւ Թաթիկ Բասենոյ: Երկու պատմագիրներուն գլխաւոր տարբերութիւնն է, Եղիշէի կողմէն նախարարաց ներկայութեան չյիշուիլը, թէպէտ անոնց *հաւանութեամբ* հաւաքուիլը կը գրէ, մինչ Փարպեցի յակնէ յանուանէ կը յիշէ 18 նախարարներ, Վասակ Սիւնի, Ներշապուհ Արծրունի, Վրիւ Խորխոռունի, Վարդան Մամիկոնեան, Գիւտ Վահեւունի, Արտակ Մոկացի, Ծմաւոն Անձեւացի, Մանէն Ապահունի, Առաւան Վանանդեցի, Արշալիր Արշարունի, Վահան Ամատունի, Ատոմ Գնունի, Վարազշապուհ Պալունի, Հրահատ Աշոցեան, Հմայեակ Դիմաքսեան, Գագրիկ Աբեղեան, Փափագ Առաւելեան, Եւ Վրէն Չիւնական, եւ կ'աւելցնէ աւագ սեպուհները (ՓԱՐ. 45): Ահնար է որ առանց նախարարներու ժողով գումարուած ըլլայ, իսկ Եղիշէէ չյիշուելին, պէտք է վերագրել Եղիշէի կողմէ լոկ կրօնական նամակին պատճենը տրուելուն, որուն մէջ մաս չէին կրնար ունենալ նախարարները:

242. ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ժողովին առջեւ երկու տերբեր գիրեր կային, թագաւորական հրովարտակը եւ Միհրներսէի յորդորապետը էր որոշումնին կանը . առաջինին հանդէպ յայտնել, իսկ երկրորդին մասին միտքերը լուսաբանել եւ քրիստոնէութիւնը ջատագովել: Հրովարտակին տրուած պատասխանը ունինք Փարպեցիէ, արի եւ համարձակ մերժում մը, ինչպէս վայել էր ճշմարիտ քրիստոնէաներու: Հայերը այդ գիրով կ'ընդունին թէ հպատակութիւնը իրենց պարտքն է, *նչ միայն ըստ երկրի մարդկան, որ ըստ օրինի չար ծառայից ծառել* մըն է, այլեւ ի հրամանէ օրինաց իրենց կրօնքին՝ պարտաւորութիւն կը զգան *ծառայել նչ միայն կարասայ ծախիւք, այլեւ զարիւն անձանց եւ որդւոց ի վերոյ ձեր դնել*: Միայն, կը յաւելուն, թէ վասն հոգւոց գիտի եւ կամ կորստեան ոչ թագաւորին հոգածութեան կը սպասեն, եւ ոչ ալ այդ գործը անոր կը թողուն (ՓԱՐ. 45): Կը շարունակեն ըսելով, թէ Պարսից կրօնքը սուտ եւ արժանի ծաղու է, եւ իրենց կրօնքը աստուածաւեր եւ ճշմարիտ է, եւ այդ կէտին վրայ բաւական ծանր բացտրութիւններ ալ կը խառնեն: Պարսից կրօնքին վրայ գրուած գիրը բանալ անգամ եւ կամ տեսանել չեն ուզած, եւ իրենց կրօնքին բացատրութիւնը գրել եւ տալ բերել, ի դէպ եւ պատշաճ չեն սեպած, եւ կը կնքեն թէ տարեց ոչ ծառայեմք, երեզական եւ լուսնի, հողմաց եւ կրրակի պաշտօն ոչ մատուցանեմք (ՓԱՐ. 46): Այսպէս եղած է թագաւորին ուղղուած պատասխանը, եկեղեցականներու եւ աշխարհականներու համամտութեամբ որոշուած: Սակայն Եղիշէէ ունինք ուրիշ երկար գրուածք մը, որուն մէջ թէ մագդեզական կրօնքին հերքումը եւ թէ քրիստոնէական կրօնքին ջատագովութիւնը մանրամասնօրէն կը պարունակուի, մինչ այդ բանը ընելնին վերոյիշեալ նամակին մէջ զլացած էին: Այդ կէտին վրայ մեր կարծիքն է, թէ որչափ ալ նախարաներուն ազդեցութեան ներքեւ եկեղեցականք համաձայնած են կրօնական բացատրութեանց չմտնել, սակայն յետոյ եկեղեցական առանձին մնալով խորհաթ են թէ պետք չէ անպատասխանի թողուլ Միհրներսէի յորդորական գրուածք, եւ ոչ ալ ներել որ լռութիւնը իբր պարտութիւն նկատուի: Ուստի ժողովուրդը լուսաբանելու եւ քաջալերելու համար, կաթողիկոսի եւ եպիսկոպոսաց անունով պատրաստած են Միհրներսէի գիրին բոլորովին կրօնական պատասխան մը, ոչ այնչափ հասցէին դրկելու, որչափ ժողովուրդին մէջ ցրուելու եւ քրիստոնէաները արտապնդելու համար: Մենք հարկ չենք տեսներ այդ գրուածին ամփոփումն ընել, քանի որ կրօնական վարդապետութեան յայտնի կէտեր են գրուածները: Յիշատակի արժանի կը գտնենք պարագայ մը, զոր գրուածին սկիզբը կը յիշեն, թէ Որմիգդի թագաւորութեան ատեն, այսինքն Դ. դարուն սկիզբը, նշանաւոր մոգ մը քրիստոնէութիւն ընդունած, եւ միառմի զրադաշտական օրէնքին կէտերը հերքած է, եւ Պարսիկներ չկարենալով *քանիս գղեմ ունել*, քարկոծելով սպաննած են զայն: Բայց անունը յիշուած չիլնելով, չենք գիտեր թէ ում անկնարկել ուզած են: Գեղեցիկ է եւ նամակին փակումը. *Աւասիկ կամք գրողոր մարմին տուեալ ի ձեռս քո, վաղվադակի արա գինչ եւ կամիս, ի քէն տանջանք, եւ ի մէնջ յանձնատրութիւնք, սուր քո, եւ պարանոցք մեր* (ԵՂԻ: 22-31): Ինչ ալ ըլլան վերջապէս նանակներով տրուած պատասխանները, Արտաշատու ժողովին հիմնական որոշումը եղաւ, *կենօք եւ մահու ի նմին կալ հաստատուն*, եւ *երդմամբ եղին վկայութիւն՝ ամէն կերպով քրիստոնէութիւննին պաշտպանել* (ԵՂԻ. 31):

243. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ ԿԸ ԿԱՆՉՈՒԻՆ

Մեր երկու նախատիպ պատմիչներն ալ համամիտ են վկայել, թէ Հայոց կողմանէ նամակ հասաւ Տիգրան, այնպիսի ոճով գրուած, որ Յազկերտը կատողեցնելու չափ զայրացուց, եւ անմիջապէս մոգպետը եւ մոգերուն գլխաւորները, Միհրներսէի եւ պետութեան աւագանին ժողովի գումարուեցան՝ թէ ինչ պետք էր ընել Հայերուն կողմէ

յայտնուած համարձակութեան հանդէպ, եւ ամէնքը իրարու հետ մը մըին Յազկերտի ցասումը սասկացնելու, եւ Հայոց դէմ վերջնական եւ վճռական հրաման մը ձեռք անցընելու համար: Կ'ըսէին, որ եթէ Յունաց կայսրն իսկ հրամանէդ դուսը չ'ելլեր, եւ Հոնաց թագաւորն ալ քեզի կը ծառայէ, ուրտեղէն ո՛ր Հայեր կը համարձակին հրովարտակոյ անարգել (ԵՂԻ. 32): Եւ կ'աւելցնէին, որ եթէ տեղէ մը օգնականութեան յոյս չունենային, այդպիսի ընդդիմութիւն մը միտքերնէն իսկ չէին կրնար անցընել, թող թէ գրութեամբ յայտարարել (ՓԱՐ. 46): Այսուհանդերձ, Յազկերտ արշաւանքի կամ կոտորածի բուն հրաման մը չարձակեց, եւ բաւական սեպեց իրեն կանչել նախարարներուն աւելի ազդեցիկներէն տասը հատը, *յակսնէ յանուանէ գորս ինքն ճանաչէր* (ԵՂԻ. 32), որպէսզի անոնց ձեռքով գործը յաջողցնէ: Հայոց վրայ գործածուած միջոցները Վրաց եւ Ադուանից վրայ ալ գործածուած էին, եւ Հայերուն նման Վրացիներ եւ Ադուաններն ալ յայտնի մերժման պատասխաններ դրկած էին, եւ թերեւս երեք ազգերուն համամտութիւնն էր, որ Յազկերտը կը կասեցնէր անմիջապէս բռնական միջոցներու դիմել: Ըստ այսմ Հայերուն տրուած հրամանին նման՝ Վրացիներէն եւ Ադուաններէն ալ գլխաւոր նախարարներ Տիգրոն երթալու հրաման ստացան: Երբոր հրամանգիրները եկան, երեք ազգերու մէջ պատգամաւորութիւններ փոխանակուեցան ընելիքնին որոշելու համար: Մտածեցին եւ տասան թէ՛ *զէրթալն որպէս սպաստամբութիւն կարծեցուցանել*՝ լաւ չէ, ուստի *զէրթալն յաւագոյն* դատեցին: Իրենք իրենց մէջ հաստատուն մնալու առնէին ուխտադրութիւնս, եւ *բազում երդմամբ աւետարանին հաստատուէին*, եւ գործին ելքը Աստուծոյ յանձնելով կ'որոշէին ճամբայ ելլել (ՓԱՐ. 47): Հայերէն կանչուածներն էին Վասակ Սիւնի, Ներշապուհ Արծրունի, Արտակ Ռշտունի, Գաղիշոյ Խորիխոռունի, Վարդան Մամիկոնեան, Արտակ Մոկացի, Մանէն Արահունի, Վահան Ամատունի, Գիւտ Վահեւունի, եւ Շմաւոն Անձեւացի: Այս տասնէն ութները, Արտակ Ռշտունիէ եւ Գաղիշոյ Խորիխոռունիէ գատ, Արտաշատի ժողովին ներկայ եղած են հաստատութեամբ երդում ըրած էին, (241): Երբոր երթալու որոշումը տրուեցաւ, Վաղարշապատի մէջ Յովսէփի հայրապետական օրհնութիւնն առին, եւ իրենց գաւառները հանդիպելով եւ ճանապարհի կարգադրութիւնները աւարտելով, *զնացին յիրաքանչիւր տեղեաց ի դուռն արքունի* (ԵՂԻ. 33): Վրացիներէն կը յիշուին, *բղէշին աշուշայ եւ՝ այլ տանուտեսքք աշխարհին* (ՓԱՐ. 47), իսկ Ադուաններէն գացողները անունով յիշուած չեն:

244. ՈՒՐԱՑՈՒԹԵԱՆ ՍՏԻՊՈՒՄՆԵՐ

Ժողովական նամակին Տիգրոն հասնիքը, Պարսիկներուն պետական խորհրդակցութիւնները, նախարարներուն կանչուիլը, երեք ազգերու պատգամաւորութիւնները, երթալու որոշումը, գրաւեցին 450 տարւոյ առաջին երեք ամիսները, Նախարարներ ետեւէ ետեւ կ'ուղեւորէին, եւ կ'ենթադրենք թէ որոշ տեղ մը խմբուելով, մէկտեղ ըրին Պարսից մայրաքաղաքը մուտքերնին, իւրաքանչիւրը իրեն հետ այրուծի հետեւորդներու խումբ մը ունենալով: Սակայն զարմացմամբ դիտեցին, թէ սովորական եղող պատուասիրութիւնները այս անգամ չկատարուեցան: Այսուհանդերձ առանց *յապաղման յանդիման յինէին մեծի թագաւորին, եւ օրն էր ի մեծի շաքաթու գառկին* (ԵՂԻ. 33), որ է 450 տարւոյ Ապրիլ 15-ին, աւագ շաքաթ օրը: Գուցէ խորհրդով էր որոշուած այդ օրը, քրիստոնէից հրաշափառ տօնը անարգելու համար: Յազկերտ ներկաներուն բերնէն հպատակութեան յայտարարութիւնը կրկին լսելէն ետքը, վրայ կը բերէ, թէ պետք է ուրեմն իր հրովարտակին ալ հնազանդին, մինչ իրենք յանդգնած էին իրենց նամակներով ընդդիմանալ, սակայն ինքը գիտէ պետք եղած միջոցները գործածել, *մինչեւ աւանայ կատարեսցիք զկանս հրամանաց իմոց* (ԵՂԻ. 34): Այդ սպառնալիքներուն կը պատասխանէ Վարդան Մամիկոնեան ամենուն բերնէն, թէ պետական

պարտաւորութիւննին կատարելու մէջ երբեք զանցառու գտնուած զգն, ոչ ի խաղաղութեան եւ ոչ ի պատերամի, եւ ասկէ ետքն ալ չեն գտնուիր, այլ թէ կրօնական խնդիրը իրաքանչիւրին խիղճին կը պատկանի, եւ ինքն իր հաւատքը չ'ուզեր երբեք փոխել (ՓԱՐ. 49): Ասոր վրայ Յազկերտ նորէն իր հրամանը *երեքկնէր եւ չորեքկնէր*, սպառնալու զիրենք Սակաստան արքորել, ընտանիքնին Խուժաստան ցրուել, եւ իրենց երկիրնրը քակել, քանդել եւ յապականութիւն դարձնել (ԵՂԻ. 36): Ասոր վրայ երեք ազգերուն նախարաներն ալ կը համաձայնին *աւուրս ինչ* խնդրել Յազկերտէ, որպէսզի կարենան *խորհել ընդ միմիանս*: Ասկէ իրենց կը շնորհուի (ՓԱՐ. 49): Տագնապի օրեր եղած Չատիկին տօնական օրերը: Հայ ու Վրացի ու Աղուան նախարաները մէկտեղ գրուած էին, լայն հսկողութեան ներքեւ, եւ շարունակ կը խորհրդակցէին, աշուրներնուն առջեւ ունենալով Յազկերտի սպառնալիքները: Նուազ կը հոգային ինքզինքնին, քան թէ իրենց երկիրը: Նախարաներէն ոմանք Պարսկաստանի զինուորական ծառայութեան կը գտնուէին, ուրիշներ ալ Ճորայ Պահակէն անդին մնայուն բանակին մէջ էին (ԵՂԻ. 33), թող անոնք, որ հեռաւոր անապատին ամրոցներուն պահպանութեան դրկուած էին (ԵՂԻ. 18), այնպէս որ երկրին ոյժը տկարացած էր, եւ եթէ իրենք ալ արքորուէին, երկիրը առանց գլուխի անտերունջ պիտի մնար, եւ իրենք պիտի ըլլային *անթիւ բազմութեան արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, պատճառ յախտենից կորստեան* (ՓԱՐ. 50): Անհնարին տագնապին առջեւ մեծամասնութեան գաղափարն էր, որեւէ կերպով զերծանել յորոգայթէն, որուն մէջ ինկան միամտաբար, եւ կ'ըսէին որ *եթէ առ ժամ մի յանձն առնունք պատճառանօք զհրամայեալս*, աղատութիւն կը ստանանք երթալ *յիւրաքանչիւր աշխարհ*, եւ անգամ մը մեր տեղը, *կեանք ծառայելով ճշմարիտ հաւատոյ Քրիստոսի*, եւ եթէ ստիպուինք՝ *զնանք իւրաքանչիւր յօտարութիւն կնաւ եւ որդուլք* (ՓԱՐ. 50): Այս էր մեծամասնութեան միտքը, սակայն ամենուն դէմ կը մաքառէր Վարդան՝ որ առերեսու ուրացութիւնն ալ եպերելի կը սեպեր, եւ բացէ բաց կը յայտարարէր. *Մի՛ յիցի ինձ ստել Արաշին իմում պատճառանօք եւ կամ ճշմարտութեամբ* (ՓԱՐ. 51): Նախարաներ չէին ալ կրնար Վարդանէ բաժնուիլ, եւ զայն իր հաստատամտութեան մէջ թողլով, իրենք իրենց խորհուրդը գործադրել, վասնզի զիտէին թէ սպազային առանց Վարդանի բան մը ընել պիտի չյաջողէին: Վարդանի ընդդիմութեան յաղթելու համար յատուկ յանձնարարութիւն տուին Արտակ Մոկացիի եւ Աշուշա Վրացիի, որովհետեւ առաջինը *Վարդան առաւելապէս պատուով սիրէր, եւ երկրորդն ալ էր այր խելացի եւ խորհրդական*, եւ միանգամայն Վարդանի եղբօր Հմայեակին քենակալն էր (ՓԱՐ. 52): Երկուքն ալ իրենց ամեն ճիգը թափեցին, անել վիճակը բացատրեցին, սպազային յաջողութիւնը փայլեցուցին, եւ մինչեւ իսկ Սուրբ Գիրքէ վկայութիւններ առաջ բերին, գործիմակ Քրիստոսի համար ըսուածը, թէ *որ ոչն զիտէր զմեղս, վասն մեր մեղս արար* (Բ. ԿՐՆ. Ե. 21) եւ Պօղոսի գրածը, թէ *ուխտիւք խնդրէի ես իսկ ինքնին նզով լինել ի Քրիստոսէ վասն եղբարց իմոց եւ ազգականաց ըստ մարմնոյ* (ՀՌՄ. Թ. 3): Ասկէ կը տեսնուի որ ոչ թէ միայն Վարդան իբրեւ Սահակի թոռ՝ *յոյժ հմուտ էր եւ ընտել գրոց վարդապետութեան* (ՓԱՐ. 52), այլեւ միւս նախարարներն ալ կրօնական հմտութեանց մէջ զարգացեալ էին: Այդ բանկացութիւնները տեւեցին *զաւուրս սակաս*, որովզոնէ Չատիկին եօթնեակը պարտինք իմանալ:

245. ԿԵՂԾ ՈՒՐԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հարկաւ Յազկերտ օրը օրին եւ վայրկեանը վայրկեանին կը հետեւեր նախարարներուն խորհրդակցութեանց: Ասոնք ալ, առերեսու չեզոքութեան խորհուրդը իբրեւ իսկական զիջողութիւն ցոյց տալու համար տեղեկատուներ պակաս չէին ըներ հարկաւ. զոնէ Վասակ մարզպան հաճոյական ծառայութեան մէջ գտնուած լինելու առիթը չէր ուզեր փախցնել: Յազկերտ իր սպառնալիքներուն իրականութիւնը ցուցնելու համար, հրամաններ կու տար նախարարները *յանդարձ օտարութիւն* տանելու համար պէտք եղած

գունդերը պատրաստել: Թագաւորին խորհրդականներէն մէկն ալ, որ մկրտեալ իսկ էր յաւագանն կենդանի, եւ որ բռնադատեալ ուրացող մը եղած կը կարծուի, *վասնզի ի ծածուկ ունէր զանքակ սէրն ի Քրիստոս*, լուր կու տայ զաղտնապէս, որ ինչ ընեն ընեն, միայն թէ առ անգամ մի ի նեղութենէ անտի զանձինս ապրեցուցեն (ԵՂԻ. 37): Ճիշդ այս օրերուն գուժկան կը հասներ, թէ Քուշանաց կողմէ նոր յարձակում տեղի ունեցած է, որով Յազկերտ կը պարտաւորուէր անմիջապէս օգնութեան բանակ գրկել, եւ ինքն ալ կը պատրաստուէր ետեւէն հասնիլ: Անակնկալ պատահարը լինէր մեծ օգնականութիւն նոցա յերկնից, որովհետեւ Յազկերտ կը պարտաւորուէր ձեռնարկեալ խնդիրին մէջէն պատուով ելլել, ուստի որեւէ զիջողութեան խոստումով կը գոհանար, եւ հանդիսաւոր արարողութեան պայմաններ ցանց կ'ըներ (ԵՂԻ. 38): Նախարարներն ալ միւս կողմէ երդմամբ ձեռնագիր կու տային Վարդանի, որ անգամ մը որոգայթէն ելլելէն եւ իրենց երկիրը դառնալէն ետքը, ըստ ամենայնի անոր հրահանգին պիտի համակերպին, ու կ'ըսէին. *Ամենայն ասացելոց ի քէն լուիցաք եւ արասցուք, դնելով զանձինս մեր ի վերայ ուխտին սրբութեան*: Ահա թէ ինչպէս Վարդան ալ պարագայից փոփոխման ազդեցութիւնը կրեց, եւ յանձն առ վայր մի զպատճառանօք վիրաւորիլն: Յազկերտի կը հաղորդուէր, թէ նախարարներ յանձնառու կը լինին, եւ ի տուն մոխրանոցին երթալով, *կէքն, այլ ոչ ամեններին, պատճառանօք, եւ ոչ ճշմարտութեամբ, զխոնարհումն գլխոց իւրեանց ցուցանէին* (ՓԱՐ. 53), եւ այսչափով կը վերջանար գործը, *իբր թէ կատարեացին կամք անօրէնութեան Յազկերտի* (ԵՂԻ. 38): Ուրախութեան մեծ շարժում տեղի ունեցաւ Պարսիկ արքունեաց մէջ: Նախարարներուն առատ ու ազգի ազգի նուէրներ կը տրուէին, խրախճանութիւններ կը կազմակերպուէին, եւ երեք ազգերուն տանուտերերը ու սեպուհները ի հանդերձս թագաւորական զարդարէին, եւ ձեռուրներնէն եկած ամէն պատիւները կու տային (ՓԱՐ. 54): Եօթն հարիւրի չափ մոզեր կ'որոշուէին անոնց հետ մէկտեղ երթալու, *մեծ ուն իշխան մոզպետի* գլխաւո թութեամբ եւ բոլոր կրօնական պատրաստութիւններով, բաւական այրուծի ալ անոնց ընկերակից կը տրուէր, պատուէրներ ու հրահանգներ կը յանձնարարուէին գործին յաջողութեան համար: Պարսկաստանի ամեն կողմերը ատրուշաններու մէջ գոհաբանական հանդէսներ կը կատարուէին, եւ վերջապէս նախարարները Յազկերտի կը ներկայանային հրաժեշտ առնելու եւ անմիջապէս տեղերնին մեկնելու (ԵՂԻ. 39): Այնտեղ Վարդան երկդիմի խօսքերով կը յայտարարէր, որ մինչեւ հիմա արիւթեան եւ քաջութեան բաւական արդիւնքներ ցուցուցած ըլլալ կը կարծէ, բայց ասկէ ետքը, կ'ըսէ, *հնարիմ օգնականութեամբ Աստուծոյ գործել գործ այնպիսի, զոր ոչ միայն առաջի ձեր Արեաց, այլ եւ ի կայսեր դրանն եւ յայլ ազգս պատմեացէ համբաւն այն մինչեւ ցաւիտեան* (ՓԱՐ. 559): Ստոյգ ալ տիեզերահռչակ եղաւ Վարդանի կատարած նահատակութեան մեծ գործը: Նախարարներ եւ մոզական կարաւանը մեկնեցան ՏԻգրոնէ, միայն Բաբիկ եւ Ատրնէրսէի Սիւնիք՝ Վասակի զաւակները, եւ Աշուշա Վրացի, պահուեցան իբր պատանդ (ՓԱՐ. 55): Իսկ մոզերը հրահանգ ունէին ցրուիլ Հայոց, Վրաց, Ադուանից, Լիւնաց, Աղձնեաց, Կորդուաց եւ Ծօղէից երկիրները, եւ այս պատճառով իրենց մէջ *փայտ ընկենուին եւ վիճակս արկանէին, թէ որ լեզու որում դասու հասցէ յաշակերտութիւն* (ԵՂԻ. 39):

246. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՃՇՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Եղիշէ երկու ժամանակագրական տեղեկութիւններ կ'աւելցնէ այստեղ: Նախ կ'ըսէ թէ մոզական կարաւանին պետերը *տազնապէին եւ սոխպէին արքունի հրամանաւ* ժամ առաջ Հայաստան հասնելու, որոհետեւ Հայաստանի մէջ գործի սկսելու որոշուած էր, *կէտ եղեալ զժամանակն, զամիսն վեցերորդ* (ԵՂԻ. 39): Ասիկա գործի սկսելու պայմանաժամն էր: Իսկ վերջացնելու համար տարի մը միջոց տրուած էր, *մինչեւ ի նաւասարդէ նաւասարդ, որպէսզի վերջապէս բարձցին կարգք եկեցեցույ, փակեացին եւ կնքեացին դրունք սուրբ*

տանարաց (ԵՂԻ. 40): Երկրորդ մասը հայերեն ամիսներով բացատրուած է, եւ Հայ նաւասարդը շարժական տոմարով այն տարի Օգոստոս 6-ին կ'իյնար, որով ըսել կ'ըլլայ թէ 450 Օգոստոս 6-էն մինչեւ 451 Օգոստոս 5, պէտք է քրիստոնէութիւնը Հայաստանէ ջնջուած ըլլար, եւ կրակապաշտութիւնը ամէն կողմ հաստատուած: Այդ իմաստով պէտք է՝ որ առաջին մասին մէջ յիշուած *վեցերորդ ամիսն* ալ, միեւնոյն սկզբնաւորութեան պատասխանէր, գոնէ մերձաւորապէս, որպէսզի արքունի հրամանին պարագաները իրարու համաձայն ըլլային: *Վեցերորդ ամիսը*, ամսուն անունով յիշուած չիմելը, կը ցուցնէ թէ հայկական ամսու վրայ չէ խօսքը, ապա թէ ոչ ամսուան անունը յայտնապէս գրուած կ'ըլլար: Պարսից քաղաքական տոմարն ալ Հայոց հին շարժական տոմարին նման էր տարեկան հաստատուն 365 օրերով, եւ նահանջ տարիով, որուն տարեգլուխն ալ Նէօլտէքէի հաշուով 450-ին պէտք էր ի իյնար Օգոստոս 1-ին (ՆՕԼ. 435), մեր Օգոստոս 6-էն քանի մը օրերու տարբերութեամբ: Օգոստոս 1-էն հաշուելով *վեցերորդ ամսուն* սկիզբն կ'իյնայ Դեկտեմբեր 29-ին, որ չի պատասխանէր նաւասարդով սկսուելիք տարին: Եւ ոչ ալ յարմար լուծում կ'ունենանք եթէ *վեցերորդ ամիսը* ուրացութեան թուականէն կամ Յազկերտի ներկայանալէն՝ Ապրիլ 15-էն հաշուէինք, վասնզի այն ատեն ալ *վեցերորդ ամիսը* Հոկտեմբերի կէսին կ'իյնար: Այս խնդիրը կը լուծուի Պարսից կրօնական տոմարով, որուն հաստատուն տարեգլուխը կը նկատուի գարնանային գիշերահաւասարը Մարտ 21-ին: Այս տոմարին մէջ տարեկան 6 ժամերու մնացորդները 1460 տարի չեն յետաձգուիր նահանջ տարի մը կազմելու համար, այլ իւրաքանչիւր 120տարի նահանջ ամիս մը աւելցնելով նորէն տարեմուտը Մարտի 21-ի գիշերահաւասարին կը բերուի: Հաստատուած հաշիւներով, նահանջ ամսոյ ուղղութիւնը վերջին անգամ 411-ին եղած ըլլալով, անկէ մինչեւ 450 անցած էին 39 տարիներ, որք 9 օրով յետաձգած էին կրօնական տարեգլուխը, եւ փրավարտինի՝ կամ առաջին ամսուան սկիզբը կ'իյնար Մարտ 12-ին, եւ այս հաշուով շաթվայրով՝ այսինքն *վեցերորդ ամիսը* պիտի սկսէր Օգոստոս 9-ին: Այդ հաշիւը կու գայ գրեթէ օրը օրին նոյնանալ Օգոստոս 6-ի նաւասարդին հետ, եւ կ'արդարացնէ Եղիշէի տուած ժամանակները: Այս կերպով Հայաստանը կրակապաշտ ընելու գործին, նախարարներու կեղծ ուրացութենէ սկսելով, 3 ամիսէ աւելի միջոց մը տրուած կ'ըլլայ, գործնական ձեռնարկները սկսելու համար:

247. ԱՆԳՂԻ ԴԻՄԱԳՐՈՒԹԻԵՆԸ

Վերեւ բացատրուած ժամանակագրութեամբ կեղծ ուրացութիւնը տեղի ունեցած կ'ըլլայ Պարսից կրօնական տոմարին երկրորդ ամսուան մէջերը, եւ պէտք է ըսել, թէ պատրաստութիւնները բաւական արագութեամբ կատարուեցան, որ մոգերը եւ իրենց հետեւողները *յամսեանն չորրորդ եկին հասին յաշխարհն Հայոց*, եւ բանակեցան Ծաղկոտն գաւառի Ձիրաւ, այժմ Տիասին դաշտին վրայ: Անոնց բանակետդին մօտ էր Անգղ գիւղաքաղաքը, որ ամուր բերդ էր, եւ որ ըստ ոմանց նոյնացուած է այժմեան Ղարդալըխի հետ: Չորրորդ ամսուան սկիզբը կ'իյնար Յունիս 10-ին, եւ *յամսեան չորրորդ* բացատրութիւնն ալ կրնանք նոյնիսկ ամսուան սկսելուն վրայ մեկնել: Բայց կանուխէն հասած էր Հայաստան նախարարներուն ուրացութեան գոյժը: Նոյնիսկ Տիգրանի մէջ գտնուող քրիստոնէայ գունդեր, սկսան անոնց երեսը զարնել իրենց տկարամտութիւնը (ԵՂԻ. 41), մեկտեղ զացող եկեղեցականներն ալ անոնցմէ բաժնուեցան, եւ հեծեալ պնդադէսպան մը հասուցին Հայաստան իրողութիւնը զեկուցանելու: Հազիւ թէ կարողիկոս եւ եպիսկոպոսներ գոյժը լսեցին, ժողովուրդը քաջալերելու համար իրենց վիճակները ելան, ամէն կողմ քորեպիսկոպոսներ, այսինքն իրենց կողմէ փոխանորդներ դրկեցին, *դրդեցին ժողովեցին* ազատներն ու շինականները, այրերն ու կիները, քահանաներն ու միայնակեացները, ուրացողներուն եւ անոնց հետ եկող մոգերուն դէմ դնելու համար, մինչեւ իսկ արեան կապերը մոռնալով՝ որդին հօրը եւ կինը ամուսինին

պիտի չխնայէր. *օրէնք աստուածային կացցեն թագաւոր ի վերայ ամենայնի* (ԵՂԻ. 44): Այսպէս ամէն կողմ սկսան զինուիլ, իսկ Ղեւոնդ Վանանդեցի, որ Սահակի ժամանակէն Բագրեւանդի մէջ հաստատուած էր իբրեւ անոր *տեղապահ* (ԱՐԾ. 81), գլուխն անցաւ այն յառաջընթաց բազմութեան, որ առաջին անգամ պիտի դիմադրէր կարաւանին, Ծաղկոտն եւ Բագրեւանդ գաւառներու ճամբուն վրայ: Պարսկաստանէ հասնող կարաւանը ամիսի մը չափ հանգիստ ըրաւ Ծաղկոտնի դաշտին մէջ, թերեւս կը սպասէր որ կամաւոր յանձնատուութիւններ գտնէ Հայոց կողմէն, զոնէ Տիգրոնէ դարձող եւ Պարսից դէնը ընդունող նախարարներ ձեռնարկ մը ընեն: Երկար սպասելէ ետքը, վրջապէս սկզբնաւորութիւն մը ըրած ըլլալու համար հասնելէն 25օր ետքը, Կիրակի օր մը կարգադրեցին: Կիրակին Յուլիս 2-ին կ'իյնայ, այս օրը կրնայ ընդունուիլ իբր հաւանական թուական Անգղի գործողութեան: Ղեւոնդ երէց, իր օգնականներով եւ հետեւորդներով կանգնած էր եկեղեցւոյ պաշտպանութեան, փայտերով եւ քարերով *զկաւափսանս մոզաց եւ մոզպետին ջարդեցին*, զէնքի ալ դիմեցին, եւ հազիւ թէ մոզպետը կրցաւ ինքզինքը մահուրնէ ազատել, ու իր տեղը ապաւինիլ: Մոզպետը, որ կ'երեւի թէ բոլորովին դաժան մէկը չէր, մինչեւ իսկ մտածեց ձեռնարկէն ետ կենալ: Մարգպանը խորհրդակցութեան հրաւիրեց եւ անոր յայտնեց թէ ինքն լսած է որ ժամանակով Ծապուհ Մեծ թագաւորն ալ քրիստոնէաները դարձնելու միտք ունեցած է, եւ ամէն խստութիւն գործած է, բայց տեսնելով որ ընդհակառակը քրիստոնէութիւնը կը տարածուի, հալածանքը դադրեցուցած եւ ազատութիւն շնորհած է: Հիմակ ալ ինքը նոյնպէս գործը անհնար կը տեսնէ, ինչպէս որ մարգպանը պէտք էր առաջուց ճանչցած ըլլար: Ուստի ինքն յանձն կ'առնէր թագաւորին եւ մովպետան մովպետին գրելով, անհնարութիւնը իմացնել, եւ բռնութիւնը դադրեցնել, եւ կը յորդորէր որ մարգպանն ալ իր կողմէ պէտք եղած գրէ (ԵՂԻ. 44-47): Սակայն Վասակ բոլորովին ընդհակառակն մոզպետը կը քաջալերէ, Աղուանից կողմը գտնուող տասն հազարի բանակը Հայաստան բերել կը թելադրէ, ինքն ալ իր սեփական Սիւնեաց գունդը կը բերէ ի թիկունս օգնականութեան մոզաց եւ մոզպետին (ԵՂԻ. 48), եւ մոզական կարաւանը կը սիռի Հայաստանի ամէն կողմերը, բռնի կերպով կրակապաշտութիւնը հաստատելու:

248. ԱՌԱՋԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Պետք չէ կարծել թէ մոզերուն կարաւանին հետ մեկնող կեղծուրաց նախարարները, անոնց հետ մէկտեղ Ծաղկոտնի դաշտին մէջ սպասած ըլլան, որովհետեւ *անոնք հաստատեալ քազում անգամ եւ ի ճանապարհին զնոյն ուխտ երդման աւետարանին սրբոյ, հրաժարեալք եւ ի միմիանց՝ զնացին յիւրաքանչիւր աշխարհս* (ՓԱՐ. 55): Հարկաւ պէտք ալ չտեսան աղիւի եւ կարասուով ծանրաբեռնուած կարաւանին հետ դանդաղաքայլ ճամբորդել, եւ իւրաքանչիւրը իր հետեւորդներով եւ սրընթաց քայլքով փութաց հասնիլ իր գաւառը: Առաջին գործերնին եղաւ եկեղեցականներուն եւ աշխարհականներուն գլխաւորներէն քանի մը հոգի հրաւիրելով, իրենց ծածուկ խորհուրդը բացատրել, եւ գաւառին եպիսկոպոսէն իրենց արձակումն ընդունիլ (ԵՂԻ. 49), բայց տակաւին հրապարակաւ չէին յայտնէր իրենց միտքը: Նոյնինքն Վարդան՝ որ իրեն եղբայրներուն եւ ազգատոհմին իր հաստատամտութիւնը վկայած էր, *միայն առունին ժամերգութիւնները կը կատարէր*, եւ կը զգուշանար *միաբանութեամբ ամենայն Հայովք երթալ յեկեղեցի* (ՓԱՐ. 59): Այս միջոցին, իբրեւ նախապատրաստական միջոց մը, կաթողիկոսն Յովսէփ եւ Վասակ մարգպան, Ներշապուհ Արծրունի եւ Վարդան սպարապետ, համաձայն հաւանութեամբ Ատոմ Գնունի նախարարը պնդադէսպան կը յղէին Բիւզանդիոն, որպէսզի կայսրը տազնապալից կացութեան տեղեկութիւն ունենայ, եւ պատշաճ օգնութիւնը փութացնէ (ԵՂԻ. 54): Սակայն հազիւ թէ Ատոմ Բիւզանդիոն կը հասնէր, գիրը կը մատուցանէր եւ կայսերական դրան ժողովը նկատառութեան կը հաւաքուէր,

Թեոդոս կը մեռնէր եւ *կարի չար խափան լինէր գործոյն օգնականութեան* (ԵՂԻ. 55): Արդ զիտնը որ Թեոդոս Բ. 450 տարւոյ Յուլիս 28-ին մեռաւ ձիէն իյնալով, եւ ոչ թէ երկար հիւանդութեամբ, որով մինչեւ մահուան օրն ալ կրնար Հայոց պատգամաւորին հետ զբաղիլ: Ամէն առթի մէջ պէտք է ընդունիլ թէ Հայեր շտապած են Բիւզանդիոնի կայսրութեան դիմելու: Իսկ Ատոմ Գնունին այն է՝ որ Արտաշատի ժողովին գտնուեցաւ (241), եւ տարբեր է Ատոմեան նահատակներու առաջնորէն (239): Միեւնոյն ազգատոհմի մէջ համանուններ ստեպ կը գտնուէին, մանաւանդ որ իւրաքանչիւր ազգատոհմ իրեն սովորկան եւ ավանդական անուններէն դուրս ելլել շատ չէր սիրեր: Անգղի եկեղեցւոյն պատահարը եւ Վասակի բռնած երկդիմի ընթացքը, վատ տպաւորութիւն գործեց ընդհանրապէս, եւ գլխաւորապէս Վարդան, յուսաբեկ վիճակ մը ստացաւ, թէ ընդդիմութիւնը պիտի չիրականանայ, ուստի գլուխն առնելու ու Պարսկական Հայաստանէ հեռանալու որոշումը տուաւ: Հմայեակ եղբայրն ալ իրեն կատարելապէս ձայնակցեցաւ, եւ ազգատոհմին ժողուելով Տարոնէ մեկնեցան, որ Տուարածատափ եւ Բասեն գաւառներու ճամբով Կարին ապաւինին եւ Յունաց բաժինը անցնին (ՓԱՐ. 57): Մամիկոնեան սպարապետին հեռանալը, Վասակի ալ աղէկ չեկաւ, մանաւանդ որ իրեն պատճառով տեղի կ'ունենար հեռացումը, ուստի շուտով մօտը հրաւիրեց եպիսկոպոսներէն եւ նախարարներէն քանի մը գլխաւորներ, իրեն քրիստոնէական հաւատարմութիւնը կրկնեց, եւ անմիջապէս նամակ մը գրեց Վարդանի, եւ ավետարան մըն ալ բերել տալով երդմամբ կնքեց եւ ուրիշներուն ալ կնքել տուաւ, եւ պատգամաւորութիւն մը հանեց Վարդանի ետեւէն, որ զայն ետ դարձնեն: Պատգամաւորներն եղան Ղեւոնդ Վանանդեցի, Երեմիա ՎԱղարշապատցի ու Խորէն Մրենացի երէցներ, եւ Արշաիր Արշարուի, Հմայեակ Դիմաքսեան, ու Գագրիկ Արեղեան նախարարներ, որոնք նամակն ու ավետարանը առնելով Վարդանին ետեւէն հասան Արամանայ գիւղը, Բագրեւանդ եւ Բասեան եւ Տուարածատափ գաւառներու սահմանակցութեան վրայ, որուն ճիշդ դիրքը դժուար եղած է որոշել: Աւելի քան Վասակի գիրն ու երդումը, Ղեւոնդի եւ պատգամաւորներուն խօսքերը զօրաւոր եղան Վարդանը իր միտքէն կասեցնելու, եւ իրեն տեղը դարձնելու, այն վստահութեամբ, թէ ընդդիմութեան գործը իրապէս եւ ուժեղապէս ձեռք պիտի առնուի (ՓԱՐ. 58):

249. ՎԱՍԱԿԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Կեղծուրաց նախարարներուն առ երես թուլութիւնը, եւ մարգպանին պաշտօնական համակերպութիւնը, եւ մոգական կարաւանին եռանդը, համարձակութիւն տուած էին, որ բռնի կերպով եկեղեցիները կրակատունի փոխուէին, նոր ասորւշաններ շինուէին, նուիրական կրակը քաղաքներու մէջ հաստատուէր, եւ փայտակիրներու կարգեր եւ խումբեր կազմուէին, որով ամէն կողմ շփոթութիւններ տեղի կ'ունենային՝ ժողովրդական դիմադրութեանց եւ պետական բռնութեանց երեսէն: Բայց տակաւին Հայոց կողմէն որոշում չկար *յայտնել զիրս ասպատակութեան*, այսինքն ընդհանրապէս եւ բացարձակապէս թագաւորական հրովարտակին գործադրութեանը հակառակիլ: Վահան Ամատունի այդ յայտարարութիւնը փութացնելու գրգռողներէն մէկն էր, այլ անոր միտքը ուղիղ չէր, *հոգւոյ փրկութեան* գաղափարէն ավելի, իր հակառակորդին՝ Վասակ մարգպանին խաղ մը խաղալ կը փորձէր, որպէսզի եթէ *ասպատակութեան* չհաւանի Հայերէն սպանուի, իսկ եթէ հաւանի, նորա պատանդ որդիները սպանուին (ՓԱՐ. 60): Իսկ Վասակ բոլորովին տարտամ եւ անորոշ քաղաքականութեան մը կը հետեւէր: Եթէ սրտով իր քրիստոնէութեան մէջ ալ թոյլ էր, սակայն անկէ բաժնուելով ազգին ատելի դառնալ եւ ազդեցութիւնը կորսնցնել չէր ուզեր. ուստի ներքին յարաբերութեանց մէջ իր քրիստոնէութիւնը կը պաշտպանէր: Միւս կողմէն եթէ ուղղակի քրիստոնէութիւն ցուցնէր, մարգպանութիւնը կորսնցնելու վախը ունէր, եւ իբր պաշտօնեայ, թագաւորական

հրամանները ճշդիւ կատարելու պարտքը կը զգար: Միանգամայն իբրեւ հայր՝ վասն որդւոց իւրոց կը հոգար, որոնք պատանդ մնացած էին, եւ շարունակ վտանգի ենթակայ էին: Քաղաքականութեան տեսակետէն ալ, ուխտապահները յունական քաղաքականութեան կը կրթնէին, մինչ ինքն կը կարծէր թէ ազգին ինքնութիւնը աւելի լաւ կը պաշտպանուի պարսկական հովանաւորութեան ներքեւ, եւ թէ Յունաց հաստ մերձաւորութիւնը աւելի դիւրաւ ձուլման եւ ընկլուզման կ'առաջնորդէ: Սակայն պարսկական քաղաքականութիւնն ալ այնպիսի ծայրայեղութեան հասած էր, որ առանց ուխտագանց լինելու հնար չէր գործադրել: Արդ կերպով եւ իրարու հակառակ դիտումներով ալեկոծուած ընթացք մը ունէր Վասակ, որուն մասին պատմագիրներէն մէկը կ'ըսէ թէ *սրտի մտօք կարեալ էր զպարսկական օրէնսն* (ԵՂԻ. 48), եւ միւսը կը գրէ թէ *առաւել փառասէր՝ աստուածատեաց խորհրդոց* կը հետեւէր (ՓԱՐ. 60): Վերջապէս ամենուն աչքին կասկածելի երեւնալ սկսած էր:

250. ՈՒՊՏԱՊԱՀՆԵՐՈՒ ՉԱՆՔԵՐԸ

Իսկ Վարդան, որ Յունաց բաժինը անցնելու գաղափարէն ետ կեցած էր, ուժգին դիմադրութեան գլուխը անցնելու համար, կը տեսնէր թէ պետք էր վերջապէս կեղծիքի դիմակը պատռել, եւ տարտամ քաղաքականութենէ հրաժարիլ, մանաւանդ որ *ի կարի հեղգայոյն մեծամեծ գործէին վնասք*, եւ միւս կողմէն *իրք սպառնալթութեան* գաղտնի չէին կրնար մնալ, եւ խօսքը սկսած էր տարածուիլ: Վարդան իրեն մօտ ժողով մը հաւաքեց, հրաւիրելով *զպատուական եպիսկոպոսս եւ զականաւոր երիցունս եւ զաւագ տանուտեարսն եւ զսեպուհսն* (ՓԱՐ. 60), եւ բացէրաց խնդիրը մէջտեղ դրաւ. *Մինչեւ ցե՛րք հանդուրժեալ թագուցանել զճշմարտութիւնն եւ կորնչիմք* (ՓԱՐ. 61): Ասոր վրայ բոլոր ներկայք որ ի վանս սպարապետին հաւաքուած էին, միաբերան որոշեցին հրապարակաւ յայտարարել թէ քրիստոնէայ են եւ քրիստոնէայ կը մնան, եւ կրակապաշտ դէնը կը մերժեն, եւ թագաւորական հրովարտակը չեն ընդունիր (ԵՂԻ. 49), եւ իբրեւ նշանաբան կը կրկնէին. *քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն եւ զոգիս եւ եթ ժառանգեսցուք, զի կենդանի իցէ ի մեզ Երիստոս* (ԵՂԻ. 52): Այդ ժողովը Վասակէն գաղտնի եղած էր, որպէսզի ուխտապահներուն ընկելիքները չգիտնայ, եւ ծրագիրնին չիմանայ: Սակայն ներկայ նախարարներէն Չանգագան Ոստանիկ, փութաց Վասակի լուր տանիլ, սակայն երբոր ձեռք ինկաւ, իբրեւ վատ մատնիչ քարկոծմամբ սպանուեցաւ (ՓԱՐ. 61): Իսկ Վարդան անմիջապէս ուխտապահները գունդերու բաժնեց, արեւելեան եւ արեւմտեան եւ հիւսիսային կողմերը պահպանութեան բանակներ կազմեց (ԵՂԻ. 50), եւ ինքն հարաւային կողմը գնաց, Ծաղկոտն գաւառին մէջ, Անգղ բերդաքաղաքի մօտ բանակեցաւ, Պարսկաստանէ գալիք գունդերուն ճամբան կտրելու համար: Կազմուած գունդերը յարձակողական շարժման չսկսան, այլ դադարէին գաւուրս սօթոյն (ՓԱՐ. 60), ինչ որ կը ցուցնէ թէ այդ գործողութիւնները կը կատարուէին մերձաւորապէս 450 Օգոստոսի մէջ: Նոր ոգեւորութիւն մը կը սկսէր Պարսկական Հայաստանի ամէն կողմերը, եւ ոգեւորութեան հրահրիչներն էին եպիսկոպոսներն ու երէցները, ամէնքն ալ Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտներ, որոնց գլուխն էր Յովսէփ կաթողիկոս: Նորա հրամանովն էր որ *ի տուէ եւ ի գիշերի անհատ էին ի սուրբ սաղմոսն, եւ ոչ երբեք առնուին դադարումն մեկնիչքն ի միսիթարութիւն երկնաւոր վարդապետութեանն* (ԵՂԻ. 52): Բայց պետք էր Վասակի դիրքն ալ որոշել, եւ անոր կարծիքն ալ առնել, անոր համար եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ, Վարդանի հետ *մտին թափ առ մարզպանն Հայոց* (ՓԱՐ. 61), այլ չենք կրնար բառացի ընդունիլ թէ *զմարզպանն ձերբակալ արարեալ ըլլան* (ԵՂԻ. 450), բայց եթէ այդ բառը բռնադատելու իմաստով առնուի: Վասակ նորէն համամտութիւն եւ համաձայնութիւն յայտնեց, եւ երդմամբ ու աւետարանի կնքով իր յայտարարութիւնը հաստատեց: Այս միջոցին արդէն Վարդան Ծաղկոտն գաւառէ Արարատ նահանգի կեդրոնը եկած էր, երբ

Աղուաններէն գոյժ եկաւ թէ իրենց վրայ զօրաւոր պարսիկ գունդ մը եկած է Ճորայ բանակէն Միհրներսէի հրամանով, եւ թէ պետք ունին Հայոց օգնութեան: Վասակ յորդորեց Վարդանը Աղուանից օգնութեան փութալ, իր վրայ առնելով Հայաստանի պաշտպանութիւնը: Վարդան չմերժեց առաջարկը, միայն թ պահանջեց որ առաջ Յոյներէ օգնութիւն խնդրելու պաշտօնագիրները գլուխն եւ նոր պատգամաւորները դրկուին: Վասակ պարտաւորուեցաւ պայմանը լրացնել, եւ Յոյներուն երթալիք գիրերը ալ կնքեց *խլրով մատանեալ*, բոլոր նախարարներուն գլուխը: Այդ գիրերը ուղղուած էին, Աղձնիք, Անգեղտուն, Ծոփք, Հաշտեանք եւ Եկեղեաց գաւառներուն յոյն կառավարիչներուն ու այն կողմի Հայ նախարարներուն, եւ Անտիոքի յոյն սպարապետին: Նոր գիր մըն ալ ուղղուեցաւ նոր կայսեր Մարկիանոսի, որ Թէոդոսի յաջորդած էր, եւ այս առթիւ նոր եւ զօրաւոր պատգամաւորութիւն մըն ալ կազմուեցաւ, եւ այդ պաշտօնին ընտրուեցան Վահան Ամատունի, Հմայեակ Մամիկոնեան ու Մեհրուժան Արծրունի (ՓԱՐ. 63): Մինչեւ այս ստեն պետք է Ատոմ Գնունի Բիւզանդիոնէ դարձած ըլլայ՝ Թէոդոս կայսեր մահը ծանուցանելով, եւ նոր դիմումի պետքը զգացնելով: Ժամանակագրական կարգով վերջին եղելութիւնները պետք է դնել 450 տարւոյ աշունին մօտ, Սեպտեմբեր ամիսը:

251. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Վասակ իր միտքով իրեն նպաստաւոր քաղաքականութիւն մը բանեցուցած էր: Վարդանը Աղուանից երկիրը դրկելով Հայաստանէ հեռացուցած կ'ըլար, տկարացուցած, Վարդանը յայտնի վտանգի ենթարկած, որով Հայոց խնդիրը ամբողջաբար իր տրամադրութեան ներքեւ կը մնար: Ըստ այսմ ալ փութաց տեղեկութիւն տալ մէկ կողմէն Միհրներսէի, եւ միւս կողմէն Աղուանից մարզպան Սերուխտ Նիխորականի (ԵՂԻԳ. 57), եւ զօրավար Վեհշապուհի (ՓԱՐ. 64): Իսկ Վարդան ընդդիմութեան ձեռնարկին սկսած ըլլալուն վրայ ուրախանալով, եւ չափաւոր բանակ մը կազմելով՝ փութաց Աղուանից երկիրն երթալ: Իրեն հետ էին Խորէն Խորխոռունի, Արշաիր Արշարունի, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արտակ Պալունի, Գիւտ Վահեւունի, Հմայեակ Դիմաքսեան եւ ուրիշ նախարարներ իրենց գունդերով: Երկու բանակներ իրարու հանդիպեցան Կուր գետի աջակողմը՝ Խաղիսաղ քաղաքի մօտերը: Վարդան իր սակաւաձեռն բանակը երեքի բաժնեց, աջ թելը յանձնեց Արշաիր Արշարունիի, որ է նոյնինքն իր փեսան Արշաիր Կամսարականը, եւ անոր օգնական տուաւ Մուշ Դիմաքսեանը, ձախ թելը յանձնեց Խորէն Խորխոռունիի՝ Հմայեակ Դիմաքսանի հետ, ինքն մնաց կեդրոնը իր օգնականներով: Պարսիկ գունդը անհամեմատ շատուոր էր, բայց Հայերուն եռանդը աւելի շատ էր: Թէպէտ Արշաիր եւ Մուշ ճահիճի մէջ ինկան եւ Մուշ սպանուեցաւ եւ Գագրիկ Աբեղեան վիրաւորուեցաւ, բայց Պարսիկները ընկրկեցան, եւ գետին մէջ թափուիլ սկսան, նաւերով փախչողներն ալ Արշաիրի նետաձիգներէն կոտորուեցան: Գիշերը վրայ հասնելով Հայերը հանգիստ ըրին, եւ միւս առտուն Կուրը անցնելով նորէն Պարսիկները հալածեցին, եւ Հոնաց պահակին մօտենալով անոնց հետ բանակցութեան մտան, որ Պարսիդ դէմ իրենց օգնեն: Գործին շարունակութիւնը եւ տեղոյն պաշտպանութիւնը Վահան Աղուանի յանձնելով, իրենք փութացին Հայաստան դառնալ, որովհետեւ շփոթ լուրեր սկսած էին հասնիլ Վարդանի ականջը: Աղուանից արշաւանքը լրացած էր յաւուրս երեսուն (ԵՂԻ. 61), եւ երբոր եկան ի գաւառն Արարատայե, դառնաշունչ օդոյ ձմերայնոյն օրերը սկսած էին (ՓԱՐ. 67), որ է ըսել թէ Նոյեմբեր ամսոյ երկրորդ կէսին դարձած էին, միշտ միեւնոյն 450 տարւոյ մէջ:

252. ՈՒԽՏԱՆԵՆԳՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԸ

Վասակ մարգպան Վարդանի մեկնելէն առաջ տեղի ունեցած համաձայնութեան համեմատ Հայաստանի կեդրոնական բանակին հրամանատարութիւնն ալ իր վրայ առած էր (ԵՂԻ. 57), եւ այսպէս կրկնակի իշխանութեամբ սկսած էր իր նպատակին համար աշխատիլ: Իբր թէ քրիստոնէութեան պաշտպան ըլլար, սուտ լուրեր կը տարածէր, թէ *Արքայից արքայ գորիստոնէութիւնն շնորհեաց աշխարհի*, թէ մինչեւ հիմա եղած ընդդիմութեանց եւ մոզերու սպանութեանց ներում շնորհուած է, միայն թէ Հայեր հպատակութիւն յայտնեն եւ Վարդանի կազմակերպած ապստամբութենէն բաժնուին: Քանի մը քահանաներ ալ գտած էր, որ իր յայտարարութիւնները տարածեն, որոնց մէջէն յանուանէ կը յիշուին Չանգակ Սիւնի, Սահակ Չայնոդ եւ Պետրոս Երկաթի (ՓԱՐ. 68): Վասակ աւելի մեծ յաջողութիւն ունեցաւ նախարարներուն վրայ, որոնցմէ բաւական կուսակիցներ գտաւ, ոմանց երկչոտութիւնը շահագործելով եւ ոմանց փառասիրութիւնն ու շահադիտութիւնը մշակելով: Վարդանի եւ ուխտապահներու կողմէն բաժնուելով՝ Վասակի եւ ուխտանենճներու կողմը անցնողներուն մէջ կը յիշուին գլխաւորապէս Տիրոց Բագրատունի, Գաղիշոյ Խորիտոռունի, Մանէն Ապահունի, Գիւտ Վահեւունի, Վարազշապուհ Պալունի, Արտէն Գաբեղեան, Ներսէի Ուրծացի, (ՓԱՐ. 67), Արտակ Ռշտունի, Ընջուզ Ակէացի, մանէն Ամատունի, (ԵՂԻ. 71), եւ այլ յոստանկաց եւ սեպուհք ոմանք յիւրաքանդիւր տոհմէ (ՓԱՐ. 67): Ասոնցմէ Գաղիշոյ եւ Մանէն եւ Արտակ՝ Պարսկաստան գացող կեղծուրացներէն էին, իսկ Գիւտ՝ Աղուանից արշաւանքին ալ մասնակցած էր: Ընդհանուր կերպով կը նկատուի, որ միեւնոյն ազգատոհմի մէջ երկու կողմերուն հետեւողներ կը գտնուին հաւասարապէս, ինչ որ նախարարական տուներու մէջ տիրող ընտանեկան երկպառակութիւնները կը հաստատէ, հարկաւ իրարու հակառակ մըրցմամբ ազգատոհմին տանուտէրութիւնը ձեռք ձգելու համար: Վասակ ուրիշ միջոց մըն ալ գործածեց: Մամիկոնեաններէն, Կամսարականներէն եւ ուխտապահներէն նախարարագուն պատանիներ եւ տղաներ վարպետ կերպով Սիւնեաց նահանգը հաւաքեց, որ յետոյ ամէնքը մէկտեց իրբեւ պատանդներ *տայ առաքել գտոյսյսն առ յազաւորն Պարսից* (ՓԱՐ. 67): Վասակ այս բերները ըրած ատեն, Պարսից համար ալ մեծ հոգածութիւն չունէր, որովհետեւ պետական ռոնիկները խարդախելով, Պարսիկ գունդերը ձմերոցի համար բոլոր երկրին մէջ կը ցրուէր, ինքն ալ իր Սիւնեաց երկիրը կը քաշուէր, մինչ երկրին մէջ խեղճութիւնն ու նեղութիւնը երթալով կը տարածուէին:

253. ՀԱՇՏԱՐԱՐ ՁԵԻԵՐ

Վարդան Աղուանից արշաւանք էն դառնալով, կացութիւնը մեծապէս խանգարուած գտաւ, ձմեռը սաստկութեամբ կախած էր, որեւէ ձեռնարկ այլեւս անհնար էր, ուստի պէտք էր միայն գարնան սպասելով նախապատրաստութիւններ ընել: Յովսէփ կաթողիկոս եւ բոլոր եպիսկոպոսներ եւ գլխաւոր երէցներ, որ շարժումին հոգին էին, աստուածային օգնութիւն մատչելու եւ ժողովուրդը քաջալերելու համար հրաման ըրին ամէն կողմ զողջոյն ամիսն քաղոց պահօք եւ աղօթիք առնել խնդրուածս առ Աստուած: Այն տարի քաղոց ամիսը Դեկտեմբեր 4-էն սկսելով 451 Յունուար 2-ին պիտի վերջանար, Աստուածայայտնութեան տօնէն քիչ օր առաջ: Այդ գուգադիպութիւնն ալ նշանակուած է պատմագիրէն, կը դիտէ թէ բարեպաշտութեամբ սպասածին, *գոտն պատերազմական յաղթութեան*, պիտի կարենային *խառնել ի սուրբ տօն յայտնութեան Քրիստոսի* (ԵՂԻ: 62): Կաթողիկոսն եւ եպիսկոպոսներ միեւնոյն հրահանգը Յունաց բաժնին դրկեցին, որպէսզի գոնէ աղօթքով իրենց օգնեն, որովհետեւ Բիւզանդիոնէ սպասուած օգնութենէն յաջող լուրեր չէին գար: Մարկիանոս նոր կայսրը, Անատոլիոս սպարապետին եւ Եփլալիոս կամ Փլարենտիոս պալականին խորհուրդներուն անսալով, վտանգաւոր տեսան Հայերուն

օգնելով Պարսից հետ 423-ի հաշտութեան պայմանները եղծել, եւ լաւ համարեցաւ *պահել զուխտն հեթանոսաց, քան պատերազմակից լինել ուխտինք քրիստոնէութեան*, եւ նոյնինքն Փլորենտիոս Ասորին Տիգրոն դրկեց, Յազկերտը վստահացնելու թէ ինքն Հայերուն պիտի չօգնէ (ԵՂԻ. 56): Որչափ ալ Վարդան իր կողմին տկարանալը կը տեսնէր, սակայն մինչեւ վերջին շունչը դիմադրութիւնը շարունակելու համար, բոլոր ձմեռ պատերազմական պատրաստութիւնները շարունակեց, թէ լաւ զինուելու եւ թէ նիզակակիցներ շատցնելու համար: Այս կերպով իր ընդհանուր սպարապետի պաշտօնը կը կատարէր, եւ իբր շարժուն բանակի հրամանատար, համարձակ կը գործը, եւ մագպանը չէր կրնար անոր պատրաստութիւնները խափանել: Վարդան միեւնոյն ատեն դիւանագետ միջոցներն ալ զանց չէր ընէր: Հայերուն ձեռք գերի ինկած Պարսիկներէն նշանաւոր եւ քիչ շատ վստահելի մէկը ազատելով, եւ նախարարական գումարման առջեւ հանելով, անոր մանրամասնօրէն իմացուց, թէ այդ կրօնական ձեռնարկը որչափ վնասներ պիտի հասցնէ պետական գանձին եւ պարսկական կառավարութեան, եւ թէ ինչպէս Վասակ սխալ հասկցուցած է գործը: Պարսիկը, որ անձամբ ալ եղելութիւններուն գիտակ էր, Յազկերտի ներկայանալով տեղնիտեղօք եղելութիւնները իմացուց. եւ նոյն ատեն Հայաստանէ հասնող լուրերն ալ անոր ըսածները հաստատեցին: Յազկերտ ցնցուեցաւ, եւ սկսաւ զինքը խաբողները մեղադրել (ԵՂԻ. 63): Արքունի խորհրդականներ ալ գտնուեցան, որոնք բռնութիւն չընելու կողմը խօսեցան, այնպէս որ պահ մը հրաման տուաւ որ իր բանակին մէջ քրիստոնէաներուն չարգիլուի իրենց կրօնքը պաշտել, եւ քահանաներուն թող տրուի իրենց պաշտօնը կատարել (ԵՂԻ. 66): Ատոնց ամենուն արձագանգը Հայաստան ալ հասաւ, եւ որովհետեւ Չատկի տօնը մօտիկցած էր, պահ մը կարծեցին թէ *խառնուրդք խաղաղութեան եղեն ընդ միմիանս անտաւոր յարութեամբ Կենարարին*, եւ Չատկի օրերը *տօնեալ ուրախութեամբ զուարճանային*: Նոյնիսկ նախարարները այնչափ վստահութիւն ստացած էին, որ *յաղագս տօնի աւուրցն երթեալք էին ի տունս իւրեանց, կատարել գտօնն զատկի առ ընտանիս իւրեանց* (ՓԱՐ. 68): Սոյն 451 տարւոյ Չատկը կը հանդիպէր Ապրիլ 8-ին, կամ հայկական ամսաթուով ահեկանի 6-ին, ճիշդ գարնանային եղանակին նոր բացուելուն օրերը:

254. ՊԱՏԵՐԱՉՄԻ ՁԱՅՆԵՐ

Բայց խաբէական եղան այդ ակնկալութիւնները: Վասակ չէր դադարած իր ուզած կերպով լուրեր հասցնել Յազկերտի եւ Միհրներսէի, իր յաջողութիւնները անտելով եւ կատարեալ յաջողութիւն խոստանալով: Միհրներսէի ալ, կրօնամոլ քաղաքականութեան ամենիշխան պաշտպան մը, կատարելապէս տիրացած էր Յազկերտի կամքին, ուստի ինքն վրան առաւ անձամբ երթալ եւ բուռն զօրութեամբ գործը վերջացնել: Վասակ մարգպան Յունաց կողմին վրայ ալ ազդեցութիւն գործելու համար, Յունական Հայաստանի սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանի հետ յարաբերութիւն հաստատեց, եւ գործերը գեղեցիկ գոյներով ներկայեց անոր, ինքզինքն ալ իբր քրիստոնէութեան պաշտպան ցուցնելով: Բաց աստի յաջողեցաւ Վրացիներուն ու Ադուաններուն ալ Հայոց հետ միաբանութիւնը քակտել սուտակասպաս քսութիւններով, Հոնաց կողմէն գալիք օգնութիւնն ալ խափանելու համար Ճորայ բանակը զօրացնելու խորհուրդը թելադրեց Միհրներսէի, երբոր սա մինչեւ Փայտակարած եկած էր պէտք եղած կարգադրութիւններն ընելու (ԵՂԻ. 72-73): Միեւնոյն ժամանակ Մարկիանոսէ դրկուած դեսպանութիւնն ալ կը հասնէր, եւ Պարսիկներ վստահ կ'ըլլային թէ Հայեր Յոյներէ օգնութիւն պիտի չունենան (ԵՂԻ. 66): Այսպէս Միհրներսէի ուխտապահ Հայերուն ամէն օգնութենէ զրկուած ըլլալուն համոզմամբ, հրաման ըրաւ որ զօրաւոր բանակ մը Պարսկաստանէն յառաջէ, Վասակի ալ յանձնարարեց իր ուխտանենդ նախարարներուն գունդերը հաւաքել եւ ամփոփել, եւ Մուշկան Նիւսապաւուրտ զօրավարը պատերազմին

հրամանատար կարգելով, ինքն նորէն Տիգրն դարձաւ: Հոգ տարած էր ուխտապահներուն հաւանական թիւն ալ իմանալ, որպէսզի *երիս ընդ միոյ* հաշուով բանակ մը պատրաստէ (ԵՂԻ: 74): Մինչ այս մինչ այն, լուր կը հասնէր. *Եթէ գօր եխսս բազում ի Հեր եւ Չարեւանդ գաւառ* (ՓԱՐ. 68), ուր կը գտնուէր Պարսից բանակը, Վարդան շտապով պատշաճ հրամանները հասցուց իրեն նիզակակիցներուն որ իրենց գունդերով իջնեն Արտագու դաշտը, գալիք բանակին յառաջացումը արգիլելու: Ինքն յառաջեց, եւ իրեն ետեւէն հետզհետէ կը հասնէին եւ կը խմբուէին Ներշապուհ Արծրունի, Խորէն Խորիստոռունի, Արտակ Պալունի, Վահան Ամատունի, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արշաիր Արշարունի, Ծմաւոն Անձեւացի, Տաճատ Գնթունի, Ատոմ Գնունի, Խոսրով Գարեղեան, Կարէն Սահառունի, Հմայեակ Դիմաքսեան, Գագրիկ Դիմաքսեան, Ներսէհ Զաջբերունի, Փարսման Մանդակունի, Արսէն Ընծայենի, Այրուկ Ալկունի, Վրէն Տաշրացի, Ապրսամ Արծրունի, Խուրս Սրուանձտեան եւ Ծահ ախոռապետ: Ասոնցմէ զատ եկած էին նաեւ Վահեւունեաց, Ռշտունեաց, Տրպատունեաց, Զողեանց եւ Ալէւացոց գունդերը, որոց գլխաւորներուն անունները յիշուած չեն: Առանձար Ամատունին 300 հեծեալներով առջեւէն գացած էր թշնամիին ընթացքը լրտեսելու: Ուխտապահներու բանակը հաւաքուեցաւ Արտագու դաշտը, որ էզ հինէն Ծաւարշան կոչուածը, այլ աւելի սովորական դարձած է Աւարայր անունը, որ նոյն դաշտին գիւղերէն է, եւ որուն մօտ խոնեցաւ ճակատամարտը: Այժմեան Մակուի դաշտն է այն, որուն մէջէն կ'անցն Տղմուտ գետը (48): Երբոր ամէնքը հաւաքուեցան, *լինէր հանդէս համարուն վաթսուն եւ վեց հազար այր* (ԵՂԻ. 77): Յառաջ բերուած անուններուն մէջէն Վահան Ամատունիի անունը, թերեւս իրեն գունդին համար յիշուած է, եթէ նախկին հազարապետին համանուն մը չէ, որովհետեւ սա Բիւզանդիոնի պատգամաւորութենէն դարձած չէր (250), ինչպէս եւ իր ընկերը Հմայեակ Մամիկոնեան (ՓԱՐ. 74): Իսկ պատերազմին առթիւ յիշուած են եւս Արտակ Մոկացի, Միհրշապուհ Մարդապետական, Փափագ Առաւելեան եւ Համագասպեան Մամիկոնեան, իսկ նահատակելոց կարգին յիշուած են Վահան Գնունի եւ Գարեգին Սրուանձտեան:

255. ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ

Ուխտապահ բանակին վերջնական կազմութիւնը լրացաւ ի յաւուր ուրբաթու մեծի տօնին Պենտեկոստէին (ՓԱՐ. 69): Նորեր այդ բացատրութիւնը իմացան իբրեւ Հոգեգալստեան եօթնեկին մէջ, Պենտեկոստէի Կիրակիին յաջորդող Ուրբաթը, առանց մտադրութիւն դարձնելու, որ Հոգեգալուստը Ծաբաթ մը տօնելը, Ծնորհալիէն սկսաւ ԺԲ. դարու մէջ (ՏՕՆ. 144), իսկ Ե. դարուն՝ այդ եօթնակը պարզապէս ամարան աղուահացից պահքն էր, եւ այնպէս ալ կը կոչուէր (ՈԻՌ. 372, ՎԱՐ. 114): Ուստի Պենտեկոստէի Ուրբած ըսուածը, տօնին նախընթաց Ուրբաթն էր, որ հին սովորութեամբ ուտիք ալ էր, եւ անոր համար նոյն օրը գունդերն ալ *գուարճանային չափաւոր ուրախութեամբ կերակրուէին* (ՓԱՐ. 70), ինչ որ պիտի չկրնային ընել պահք օր մը: Պենտեկոստէին նախընթաց Ուրբաթին ուտիք լինելը ալ հնաւանդ էր, որորովհետեւ ի հնումն բոլոր Յինունքին մէջ 50 օր շարունակ պահք կը լռէր, եւ Ծնորհալին եղաւ որ Համբարձումէ ետքի Չորեքշաբթին եւ Ուրբաթները պահքի փոխեց (ՄՇՏ. 67): Տոմարական հաշիւները ընելով կը գտնենք, թէ 451 տարին Մայիս 25-ին կը հանդիպէր յիշեալ Ուրբաթը, որուն յաջորդ օրը, Յինաց վերջին Ծաբաթ օրը, Հոգեգալստեան նախատօնակին, Մայիս 26-ին, տեղի ունեցաւ Աւարայրի ճակատամարտը, եւ ոչ թէ եօթնեակ մը ետքը, Յունիս 2-ին, ինչպէս սովորութիւն ըրած են յիշել վերջին գրողները, պարզ թիրիմացութեան հետեւանօք: Երբոր Ուրբաթ օր ու ուխտապահներու բանակը Արտագի մէջ հաւաքուեցաւ, Պարսից բանակն ալ Հեր եւ Չարեւանդէն յառաջելով նոյն տեղ հասած էր, եւ *անպատրաստագոյն* վիճակը մը ունէր, այնպէս որ Փարպեցիին տեսութեամբ, Հայեր թէ *կամեցեալ էին, կարող էին մասնաւորապէս վնասել երամակարձակ ծուլացելոցն* (ՓԱՐ. 69): Սակայն պետք չէ նկատողութենէ

վրիպեցնել, որ Հայերն ալ նապատրաստ էին, իրենց ճակատը չէին կազմած, եւ իրենց հոգեւոր նախապատրաստութիւններն ալ չէին կատարած, որուն ուխտապահները մեծ կարեւորութիւն կու տային, որովհետեւ ոչ այնչափ կը դիտէին *յաղթել*, որչափ *տենչալի մարտիրոսութեանն փութային հասանել* (ՓԱՐ. 69): Արդէն ալ երբոր երկու բանակներ իրարու մօտեցան, սահմանն ընթացից տուրնջեանն կատարէր (ՓԱՐ. 69) եւ վերահաս երեկոյին պատերազմի սկսիլ անյարմար էր: Երեկոյին պաշտաման կանոնը կատարելէն եւ չափաւոր ուրախութեան կերակուրով զուարճանալէ ետքը, բոլոր զիշերը հսկմամբ կ'անցընեն աղըթքներով եւ քարոզներով, զորս կը խօսէին գլխաւորապէս Ղեւոնդ երեց Վանանդեցին (ԵՂԻ. 82-88), եւ Յովսէփ կաթողիկոս Հողոցմեցին (ՓԱՐ. 71), եւ միւս եկեղեցականներ որք բանակին հետ էին, զի ամէն գունդ իր երեցներն ալ ունէր: Փարպեցին, եւ մանաւանդ Եղիշէ, ընդարձակօրէն յառաջ կը բերեն խօսուած քաջալերականները: Վաղան ալ ի ր կողմէն պետք զգաց իր զինուորական ոճով քաջալերականը լսեցնել իրեններուն (ԵՂԻ. 77-81): Միւս կողմէն Վասակ *ի հնարս հայթայթոնաց մտանէր, ըստ առաջին կեղծաւորութեան իւրոյ*, եւ իրեն հետեւող երեցներուն ձեռքով ուխտապահներուն մէջ կը սողոսկեր եւ կը յորդորէր Վարդանէ բաժնուիլ, եւ կը խոստանար ալ քրիստոնէութեան ազատութիւնը ընդունիլ թագաւորէն. բայց իրեն անսացողներ չգտաւ (ԵՂԻ. 82): Առաւօտուն դէմ նորէն պաշտաման աղըթքներ կատարուեցան, պատարագներ մատուցուեցան եւ բոլոր բանակը հողորդուեցաւ *ի պատուական խորհրդոյն մարմնոյ եւ արեան* (ՓԱՐ. 71), զի երախայ եղողներն ալ զգիշերն ամենայն մկրտեցին (ԵՂԻ. 88):

256. ԱԲԱՐԱՅՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Մայիս 26, Շաբաթ օրը լուսնալու վրայ էր, *մերձեալ էր ժամ ելից արեգական*, երբ Հայեր տեսան որ Պարսիկներ շարժման վրայ են (ՓԱՐ. 71), որովհետեւ Վասակի պատգամաւորներուն անյաջողութիւնը յայտնուեցաւ եւ *բարձաւոյոյս ակնկալութեան* նոցա *ցրուել զՀայս յանքակ միաբանութենէն*: Ամիջապէս Վարդան ալ ի ր բանակը կարգի դրաւ, որուն մասին հարկաւ նախապատրաստական որոշումներ եղած էին: Փարպեցիի եւ Եղիշէի տուած բաշխումները քիչ մը իրարմէ կը տարբերին, այլ աւելի բնական ու գործնական կ'երեւի Փարպեցիի տուածը: Բոլոր բանակը երեք թելի բաժնուեցաւ, չորրորդ վերջապահով մը: Միջին թելին հրամանատար նշանակուեցաւ Ներշապուհ Արծրունի, եւ իրեն օգնականներ Միհրշապուհ Մարդպետական, արշաւիւր Արշարունի եւ Արտակ Մոկացի: Աջակողմեան թելին հրամանատար Խորէն Խորխոռունի եւ օգնականներ Թաթուլ Դիմաքսեան եւ Ներսէհ Քաջբերունի. ձախակողմեան թելին հրամանատար ինքն Վարդան Մամիկոնեան եւ իրեն օգնական Փափագ Առաւելեան: Վերջապահին հրամանատարն էր Համազասպեան Մամիկոնեան, որուն հրաման տուաւ Վարդան *մի՛ գոք բռնադատել*, այսինքն կենաց սպառնալեօք ճակատամարտէն փախուստը չարգելուլ, *այլ յորդորել միայն բանիւք յաղագս իւրեանց փրկութեան* (ՓԱՐ. 72), Վարդան ձախակողմը իրեն պահած էր, քանզի յայն կողմանէ առաւելապէս երեւէր զակիշ գնդին Միւնի գորուն եւ այլ գորաւոր արանց (ՓԱՐ. 72), որով յայնապէս կը նշանակուի Վասակի եւ իրեն համախոհներուն հայազունդը, որ այսպիսի նուիրական պարագային մէջ, չէր վարանած զինուիլ իր եղբայրները կոտորելու նպատակով: Մուշկան Նիւսաւաւորտ ալ իր ընտրելագոյն ոյժը, իր աջակողմը հաւաքած էր, Հայոց ճախակողմին դէմ: Դաշտին երկայնութեան տարածած էր նա իր ճակատը, իր բազմութեան վստահանալով, Հայերը ամէն կողմէ փակելու համար, փիղերն ալ անոնց ետեւէն չարած էր, եւ ինքն ալ միջավայրը կը մնար Մատեան գունդը շուրջը առնելով: Հայերը 66,000 յիշեցինք արդէն, իսկ Պարսիկներ 200,000 պետք է ըլլան առնուան, Միհրներսէի նախահաշուին համեմատ (254): Ուխտանենզ Հայերուն թիւը տեղ մը ճշդուած չէ, բայց

նկատի առնելով Վասակի հետևող նախարաներուն թիւը, իրաւունք կ'ունենաք 40,000-է աւելի ենթադրել: Թիւերը անհաւասար էին, ուստի աւելի քան կանոնաւոր եւ զգուշաւոր ճակատամարտ մը, բուն ու յախուռն յարձակման ձեւը առաւ Աւարայրի պատերազմը, ահագին շփոթ մը թողլով Պարսիկ գունդերուն մէջ: Տղմուտ գետն ալ, որուն եզերքը տեղի՝ կ'ունենար պատերազմը, Պարսիկներուն արգելք եղաւ իրենց ազատ շարժումները կատարել, մինչ Հայեր խիզախօրէն *ձի ի վերայ առեալ* գետը անցան, Պարսից աջ թերը շփոթեցին, եւ դէպի իրենց փիղերը մղեցին, որ անոնց ոտքին տակ կոխկոտուին: Պատերազմի դաշտին վրայ Հայոց կողմէն 287 մարդ եւ 9 զօրավար, իսկ Պարսից կողմէն 3544 մարդ եւ 9 զօրավար ինկած ըլլալը բաւական է ցուցնելու, թէ ինչ ուժգնութեամբ յարձակած են Հայերը, եւ ինչպէս շփոթած ու խառնակած են Պարսիկներուն գիծերը: Փարպեցին կ'ակնարկէ առ *այլ բազմութիւն զօրացն Հայոց, որք առ հարկի եւ ոչ կամաւ* կը գտնուէին պատերազմի մէջ, եւ *որք ի փախուստ դարձեալ կորնչէին զյախոռենակսն կորուստն* (ՓԱԲ. 72): Ասոնք ուխտապահներէն բաժնուող մաս մը չեն, որոնց ամէնքն ալ կրօնասէր եւ ազգասէր եռանդով եկած էին, այլ Պարսիկ կողմը եղող Վասակի հետևողներն են: *Այլ բազմութիւն* բացատրութիւնն իսկ յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ ուխտապահներու բանակէն տարբեր բազմութեան մը կ'ակնարկէ պատմագիրը:

227. ՆԱՀԱՏԱԿԱՅ ԹԻԷԸ

Եղիշէ կը մանրամասնէ պատերազմի դաշտին վրայ ինկողներուն թիւը, իւրաքանչիւր նահատակուող զօրավարին անունովը, ըստ հետեւեալ օրինակի.

1. Վարդան Մամիկոնեան եւ 133 իրեններէն
 1. Խորէն Խորխոռունի "19"
 2. Արտակ Պալունի "57"
 3. Տաճատ Գնթունի "19"
 4. Հմայեակ Դիմաքսեան եւ 22 իրեններէն 6.Ներսէի Քաջբերունի "7"
 7. Վահան Գնունի "3"
 7. Արսէն Ընծայենի "7"
 8. Գարեգին Սրուանձտեան "20"

Ընդամենը 9 զօրավար եւ 287 զօրական: Փերպեցին ալ միեւնոյն 9 զօրավարները կը յիշէ, իսկ իրենց մարդերը համագումար 276 կը դնէ, որ կ'ընէ բովանդակ 285, փոխանակ 296-ի: Սակայն այսչափ չմնացին նահատակուողները, որովհետեւ Հայերը պարտաւորուեցան ցրուել եւ սփռուիլ, եւ Պարսիկներ հետապնդելով հալածեցին, եւ կամ ետեւնէն հասնելով կամ թաքստոցներէն հանելով, սրակոտոր ըրին կամ փիղերով կոխկրտեցին, ընդ ամէնը 740 հոգի եւս ըստ Եղիշէի, կամ 750 եւս ըստ Փարպեցույ, որով Վարդանանց նահատակաց համագումարը միայն մէկ թուով տարբերած կ'ըլլայ երկու պատմագիրներու մէջ, 1036 կամ 1035: Սակայն 1036 թիւը տօնացոյցերու մէջ ալ անցած եւ նուիրագործուած է (ՏՕՆ. 34): Վերջին նահատակուողներուն համար ոչ նախարարներու անուն յիշուած է, եւ ոչ այլ ո՞ր ազգատոհմէն ըլլալնին ցուցուած, սակայն վերագոյնդ (254) երեսունէ աւելի ցեղեր եւ զօրավարներ յիշեցինք, եւ հաւանական չ'երեւիր ըսել թէ միայն 9 ցեղերէն նահատակուողներ եղած ըլլան պատերազմի դաշտին վրայ, եւ միւսները բնաւ կորուստ տուան չըլլան: Հետեւապէս աւելի ճշդութեամբ խօսած կ'ըլլանք՝ եթէ ըսենք, թէ առաջ յիշած 296 նահատակները անոնք են, որոնց անունը կամ թիւը ստուգուեցաւ, բայց թէ ասկէ աւելի եղան ճակատամարտին առթիւ՝ թէ նոյն եւ թէ

ուրիշ ցեղերէ նահատակուողները, որոնք յետոյ ընդհանուր գումարին մէջ խառնուեցան: Դիտողութիւն մըն ալ պիտի ընենք Ներսէի Քարերունիի համար, որուն անունը, չենք գիտեր ինչու, վրիպած է Շնորհալիին ուշադրութենէն, երբոր միւս ութը զօրավարներուն անունները յիշած է իր շարականին մէջ (ՇԱԲ. 572): Նա 1036 վկաները զօրավարներէն դուրս համրած կ'երեւի, վասն զի կը գրէ, *Բամկական խունք հազարաց եւ երեսնիցթի ընդ վեցից, որք ընդ նոսին նահատակեալք* (ՇԱԲ. 574), մինչ պատմագիրներ 9 զօրավարները 1036 թիւին մէջ կը փակեն, ինչպէս տեսանք:

258. ՊԵՏԵՐԱՉՍԷՆ ԵՏՔԸ

Մուշան Նիւսալաւորտ զօրագլուխ եւ Վասա Սիւնի մարզպան, իբրեւ յաղթական նկատուեցան, վասնզի Հայոց հրամանատարը սպաննուեցաւ, եւ *ոչ որ գայր այնուհետեւ ի մէջ գլխատրացն, յոր յեցեալ ժողովէին գունդն մնացեղոցն* (ԵՂԻ. 92): Յիրուցան բանակը չկրցաւ այլեւս կանոնաւոր ընդդիմութիւն ընել, թէպէտեւ 66 հազարէն հազարի մը կորուստը, բոլորովին ուժաթափ եղած ըսել չէր: Հալածականներէն շատեր ամուր տեղեր ապաւինած էին, եւ Պարսիկ բանակը գլխատրապէս անոնց դէմ սկսաւ գործել, դիմադրութիւնը ջլատելու համար: Վասակ գործակից էր անոնց, եւ ներումի ու կրօնական ազատութեան խոստումներով անձնատուր ըլլալու կը յորդորէր, սակայն այլեւս Վասակի վրայ վստահութիւնը դադրած էր (ԵՂԻ. 94): Չանագան դիպուածներու մէջէն կը յիշուի, նոյնիսկ Արտագու բերդերէն մէկուն մէջ, թերեւս Անգղի մէջ, ապաւինողներուն պարագան: Յովսէփ կաթողիկոս եւ Ղեւոնդ երէց, այնտեղ ապաստանած էին՝ հազար մը զինուորականներու հետ, Բակ զօրավար մը հրամանատարութիւնը ստանձնած էր: Երբոր բերդը պաշարուեցաւ, եւ մէջինները անձնատուր ըլլալու հրաւիրուեցան, կարծիքները տարբերեցան: Բակ դիմադրողներէն էր, եւ 700 հոգի իրեն միացան, զիշերանց դուրս ելան, պաշարողները ճեղքեցին ու անցան: Մնացեալներէն 213 զինուորականներ, եւ Յովսէփ ու Ղեւոնդ եկեղեցական *բազում ընկերակցօք* անձնատուր եղան, երբոր այլեւս *ոչ ունէին համբար ի ներքս*: Սակայն զինուորականները իսկոյն սրակոտոր եղան, եւ ասոնք պէտք է ըլլան երկերիւր մարտիրոսները, որոնց յատուկ յիշատակը կայ Յայսմաւորքի մէջ (ՅԱՍ. Բ. 66): Եկեղեցականներ թոյլ տրուեցան, յուսալով որ ժողովուրդը համակերպելու կը յորդորեն, իսկ Յովսէփ եւ Ղեւոնդ խօսիլ սկսան, ինքզինքնին ապստամբութեան ամբաստանութենէն պաշտպանեցին, եւ Վասակը մեղապարտ ցուցնելով, բողոքեցին ու դատաստան ուզեցին. ուստի Մուշկան հրամայեց երկուքն ալ պահել զգուշութեամբ, նախապէս գան հարեալ, սիրտին զայրոյթը գոհացնելու համար (ԵՂԻ. 96): Կապոյտ լերան բերդին մէջ ալ ամրացողներ կային, որք պաշարողները կը նեղէին, անոր համար այտեղ ալ Վասակ խոստումներու դիմեց, եւ երբ Արշէն երէցի գլխատրութեամբ պատգամաւորութիւն մը բանակցելու համար դուրս ելաւ, քահանան ու ընկերները հրամայեց շղթայի զարնել (ԵՂԻ. 98): Նոյն կերպերով ձերբակալուեցան եւս Արտաշատու եկեղեցականներէն՝ Սամուէլ քահանայ եւ Աբրահամ սարկաւազ, որոնք քանդած էին Արտաշատի ստրուշանը (ԵՂԻ. 101): Բասենի Թաթիկ եպիսկոպոսն ալ կալանաւորուեցան, եւ իբրեւ սաստիկ վնասակար անձ մը, անմիջապէս Վասակի խորհրդով Խուժաստան արքայութեան (ՓԱԲ. 75): Այդպէս Մուշկան ու Վասակ իրենց յաղթութեան հետեւանքները կ'ընդարձակէին, երբ միւս կողմէն եղելութեան լուրերը ՅԱզկերտի կը հասնէին, որ գոհ չէր մնար, որովհետեւ առանց կրօնական նպատակը իրականացնելու, երկրին նիւթական վիճակը խանգարուած, թագաւորութեան մի լաւ մասը քանդուած, եւ արքունական գանձն ալ վնասուած էր: ՅԱզկերտ վերջապէս զգաց, որ իրենց անձնական շահերուն նպատակով զինքն այլընդայլոց գործերու մղողներ կան: Այդ միտքով ուղեց գործին նոր ուղղութիւն մը տալ, Մուշկան Նիւսալաւորտի հրամայեց Հայաստանէն ելնել եւ Հոնաց դէմ երթալ, Վասակը մարզպանութենէ հեռացուց

պատուաւոր կերպով Տիգրոն հրաւիրելով, եւ Ատորմիզդ Արշական անուն Պարսիկ գորավար մը, որ գործակից էր եղած գորավարին ի նմին պատերազմի, Հայաստանի մագպան եւ սպարապետ անուանեց, վատահանալով անոր խոհականութեան վրայ: (Եհրհ. 100):

259. ԵՂԵԼՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՁ

Եկեղեցական պատմութեան մը ներածէն աւելի ընդարձակուեցանք Աւարայրի պատերազմին մանրամասնութեանց վրայ, որովհետեւ եղելութիւնը քաղաքականէն աւելի կրօնական կերպարան ունէր, եւ ուղղակի եկեղեցական գործունէութեան ձեւ էր առած: Որչափ ալ Վարդան էր շարժման հոգին, սակայն անոր կազմակերպողներն ու վարողները եկեղեցականներ էին, եւ Յովսէփ կաթողիկոս առաջին դերն ունէր ամէն պարագայից մէջ, իրեն գլխաւոր խորհրդական ունենալով Ղեւոնդ երէցը, զոր պիտի չջարանինք գործին առաջնորդն ալ անուանել, նկատելով որ ազգն ալ եկեղեցին ալ, Ղեւոնդ երէցին անունով պատուած է այդ ազգաւէր եկեղեցականներուն խումբը, որուն մէջ կաթողիկոս մըն կար, եպիսկոպոսներ ալ կային: Եկեղեցին այն օրէն սկսելով, հաւատոյ մարտիրոսներուն շարքը դասեց Աւարայրի 1036 նահատակները, եւ այն յիշատակը, որ Վրթանէս հայրապետի կարգադրութեամբ սկսած էր կատարուիլ (94) ի պատիւ ազգային նահատակներու, որք եկեղեցւոյ եւ ազգին պաշտպանութեան համար՝ անձնագոհ եռանդով կեանքերնին նուիրած էին, այլեւս սեփականուեցաւ նոյն սկզբունքին գերագոյն ախոյեաններուն, եւ Վաչէեանց ու Վասակեանց, Մուշեղեանց ու մանուէլեանց անունները ընկղմեցան Վարդանանց փառաւոր անունին մէջ: Սկիզբէն այդ եղած է ազգին համոզումը, հիմա ալ նոյն համոզումը տակաւին անեղծ կը մնայ ամէն Հայ սիրտերու մէջ, եւ ամենուն զգացումները կը թրթռան Վարդանանց անունին: Սակայն եղան ոմանք, որ սխալ եւ կրօնամոլ քաղաքականութեան մը արդիւնք համարեցին Աւարայրի նահատակութիւնը, եւ աւելի ուղիղ ու ազատախոհ քաղաքականութիւն մը ուզեցին տեսնել Վասակի ընթացքին մէջ, որ ազգին սպագան լաւագոյն կը նկատէր Պարսից հովանաւորութեան ներքեւ, քան ուխտապահներուն նախընտրած կերպին մէջ, որ պարզապէս յունասէր եւ յունամոլ ուղղութեան արդիւնք կը կարծուի: Առանց ուղեղու մանրակրկիտ վէճերու մէջ մտնել, զորս մեր գործին պայմանները չեն ներեր, կը կանխենք յայտնել, թէ մենք ալ յունասէր քաղաքականութեան պաշտպան պիտի չկանգնինք, այլ որպէսզի Վասակ կարենար իր ընթացքին մէջ արդանալ, պէտք էր որ իր ազդեցութիւնը ցուցնէր կրօնական խնդիրը քաղաքականէն զատելով, եւ կրօնական ազատութիւնը իսկապէս ապահովէր, եւ ոչ թէ քաջալերող ըլլար կրօնական բռնութիւններու եւ գործակից հանդիսանար խարդախ յայտարարութիւններու: Պէտք չէր նաեւ որ սուտակասպաս կեղծաւորութեամբ մասնակցէր այն ամէն դիմումներու, զորս ուխտապահները խորհեցան ընել դէպի Բիւզանդիոն, եւ ոչ ալ իրենները խաբէր սուտ երդումներով, Պարսիկներն ալ գրգռէր կեղծաւոր գործակցութեամբ:

260: ՎԱՍԱԿԻ ԴԻՏՈՒՄԸ

Անկեղծ ու համարձակ պարսկաւէր քաղաքականութիւն մը, Վասակի համար գովեստի եւ արդիւնքի փաստ մը եղած կ'ըլլար, եթէ կրօնական ազատութեան մէջ ցուցնէր Պարսիկ արքունեաց օգուտը: Ինչպէ՞ս արդարացնէ Վասակը, երբոր նոյնիսկ մոգպետին այդ կէտին վրայ համոզուած ըլլալը տեսնելով, եւ այդ ուղղութիւնը պաշտպանելն ալ լսելով, ինքն հակառակը յայտնելու եւ հակառակը գործելու պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ (247): Վասակ իրաւամբ կը մեղադրուի, որովհետեւ որեւէ քաղաքական տեսակէտէ օտար, անձնական շահու եւ փառամոլ դիտումի միայն ծառայեց, սուտ

խոստումը եւ սուտ երդումը իբր միջոց գործածեց, իրեններուն դէմ անիրաւելու եւ բռնանալու խիղճ չըրաւ, եւ ոչ ալ Պարսիկ արքունեաց շահերը պաշտպանեց, որուն իբր թէ հաւատարիմ պիտի մնար, Վասակ ազգին խիղճին առջեւ դատապարտուելէ ետքը, թագաւորական ատենին առջեւ ալ պատճապարտ գտնուեցաւ: Եթէ Յազկերտ ինքնին եւ ուղղակի կրօնական բռնութեան նպատակ ալ չունենար, մոզայետներ եւ Միհրնեսէի եւ Վասակ միաբանեցան այդ համոզումը ներշնչել Յազկերտի, եւ տերութեան ապագան կրօնական ձուլման մէջ ցուցնել, ուխտապահ Հայեր, որ այդ ուղղութեան դէմ մաքառեցան, կրօնի պահպանութեամբ ազգին ձուլումն ալ արգիլեցին: Պատմութիւնը կը ցուցնէ, թէ ինչպէս կրօնապէս միացածներ, ազգութիւննին ալ կորսնցուցին, ինչ որ գերագոյն վնասն եղած օ Հայութեան համար: Մարկիանոսի ստոր ընթացքը կը հաւաստէ, թէ յունասէր քաղաքականութիւնը չէր որ Հայր պիտի փրկէր, ինչպէս Վահան Մամիկոնեանի ընթացքը ալ, գոր իր կարգին պիտի տեսնենք, կը ցուցնէ թէ պարսկասէր քաղաքականութեամբ ալ հնար էր ազգին յաջող դիրք մը պատրաստել: Ամէն իրողութիւն իր համընթաց պարագաներուն մէջ պէտք է քննել, եւ իրական հանգամանքներուն ներքեւ դատել: Արդ 451 տարւոյ եղելութիւնները կրօնական ձուլման մէջ ազգին ոչնչութեան վտանգը կը սպառնային, Վասակ այդ վտանգին հանդէպ անտարբեր՝ իր անձնական շահը կը դիտէր, Վարդան այդ սպառնալիքին հնադէպ արթուն՝ իր կեանքն ալ գոհեց, բայց իր կեանքին գոհողութեամբ վտանգը հեռացուց:

261. ԱՏՐՈՐՄԻՉԴ ՄԱՐԶՊԱՆ

Վարդան եւ իրենները պատերազմի դաշտին մէջ յաղթուած էին, այլ գործերուն ընթացքին վրայ յաղթութիւնը տարին, որովհետեւ պարսիկ արքունիքին բռնած ուղղութիւնը փոխուեցաւ: Ատրորմիզդի տրուած հրահանգն էր, զմարդիկն *Հայոց չընդոստուցանել, այլ սիրով նուանել, եւ զպատօն քրիստոնէութեան համարձակապէս ունել ամենեւցուն* (ՓԱՐ. 73): Ատրորմիզդ այդ հրամանը ընդունելով երկիրը խաղաղեցնելու նպատակին սկսաւ ծառայել, հանրութեան վստահութիւն կ'ուզէր ազդել, թերեւ կերպով յանցաւոր սեպուածները նկատողութեան չէր առնէր, եկեղեցիներուն բացումը եւ պաշտամանց կատարումը կը դիւրացնէր, բայց միւս կողմէն կ'աշխատէր հեռացնել այն անհատականութիւնները՝ որք դիմադրութեան գործին մէջ գործօն դեր ստանձնած էին, եւ որոնց գաղափարներուն փոփոխուելուն հնար չէր շատ վստահութիւն ունենայ: Այդ կարգէն էին այն եկեղեցականները, որք դիմադրութեան առաջնորդներն եղած էին, եւ ատրորուաններու կործանման եւ մոզերուն կորստրածին գլուխ եղած էին: Նկատի կ'առնուէին նաեւ այն նախարարները, որք զէն ի ձեռին պատերազմի մտած եւ Պարսիկ գունդերուն դէմ կռուած եւ վնասներ հասուցած էին: Ինչպէս նաեւ անոնք ալ, որ ամուր տեղեր քաշուած, եւ գլուխնին խումբ մը հաւաքած զինեալ դիմադրութիւնը շարունակել կը ջանային: Այդ վերջիններէն երկու խումբեր աւելի նկատողութեան արժանի եղան: Մէկը կը գտնուէր Տայոց նահանգի եւ Խաղտեաց սահմանակցութեան մէջ Պարխար քեռներուն վրայ, Հմայեակ Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ, որ Բիւզանդիոնէ դարձին չկարենալով հասնիլ Աւարայրի պատերազմին, այն տեղերը նոր դիմադրութիւն մը կազմելու ձեռնարկեց, եւ իրեն շուրջ հաւաքեց Աւարայրի փախստականներէն շատերը: Զօրաւոր Պարսիկ զունդ մըզնաց անոնց դէմ՝ որուն կ'օգնէին ուխտանենգներէն Արտէն Գաբեղեան եւ Վարազշապուհ Պալուհի, եւ յանկարծակի յարձակեցան Որջնհաղ բերդին վրայ, երբ անպատրաստ էր Հմայեակի գունդը: Սաստիկ պատերազմ մը տեղի ունեցաւ, Հայեր չկրցան դիմանալ եւ ցրուեցան, եւ Հմայեակ նահատակուեցաւ, որ *բազում ցանկութեամբ խնդրէր ժամանալ զկնի սուրբ եղբօրն իւրոյ* (ՓԱՐ. 74): Ուրիշ խումբ մըն ալ Արցախի անտառներուն ապաւինած էր, բայց անոնց դէմ գլխաւոր յարձակում մը չգործուեցաւ, որովհետեւ Հոներու պաշտպանութիւնը կը վայելէին (ԵՂԻ. 99):

262. ԵՐԿԴԻՄԻ ԸՆԹԱՑՔ

Ատրորմիզդ լուր ալ տարածեց, թէ ոչ մէկուն կեանքին վնաս կ'ուզէ հասցնել, եւ ոչ մէկը իր տանուտէրութենէն կը գրկէ, եւ կը սպասէ որ նախարարները իրեն մօտ հաւաքուին եւ ընելիքնին որոշեն: Այդ խոստումը եւ Ատրորմիզդի ցուցուցած չափաբարութիւնը նախարարներէ շատերուն վստահութիւն ազդեցին, որոնք հետզհետէ յօժարութեամբ նոր մարգպանին մօտ եկան (ՓԱՐ. 75): Միեւնոյն հրաւերը գլխաւոր եկեղեցականներուն ալ ուղղուեցաւ, ինչպէս Ոշտունեաց երիսկոպոս Սահակի եւ Արծրունեաց դրաներէց Մուշեղի (ԵՂԻ. 101): Բայց Ատրորմիզդ անկեղծ չէր ի թիստտումներուն մէջ, եւ դիմադրութեան գլխաւոր գործիչները հեռացնելու կ'աշխատէր: Ուստի ամենուն գալէն ետքը քննութիւններ կը բանար, եւ ասոր կամ անոր վրայ յատուկ յանցապարտութեան առիթ գտնելով, կամ կապանաց կ'ենթարկէր, կամ քննուելու եւ դատուելու համար Տիգրոն թագաւորին երթալու կը ստիպէր: Ըստ այսմ Սահակ եպիսկոպոսի համար կը հաստատուէր թէ ատրուշան մը կործանած է եւ *բազում չարչարանօք* սպաննած է մոզերը, նոյնպէս Մուշեղ երէցի համար կ'ըսուէր թէ կրակատուն մը աւերած է եւ մոզերը *կապանօք եւ տանջանօք* չարչարած է: Որովհետեւ իրենք ալ չուրացան, երկուքն ալ միւս կապեալ եկեղեցականներուն հետ խառնուեցան, որոնք էին Յովսէփ կաթողիկոս, Ղեւոնդ երէց, արշէն երէց, Սամուէլ քահանայ եւ Աբրահամ սարկաւազ: Սահակի սարկաւազ Քաջաջն ալ անոնց միացաւ, եւ ուրջը կապեալ եկեղեցականներու խումբ մը կազմուեցաւ Տիգրոն դրկուելու համար: Նախարարներուն վրայ ալ քննութեան պէտք տեսնուեցաւ, գլխաորապէս պատերազմի մասնակցեան եւ Պասից դէմ գէնք առած ըլլալու կէտը առջեւ քշելով, եւ անոնցմէ ալ խումբ մը որոշեցին Տիգրոն երթալու:

263. ԱՔՍՈՐԵԱԼ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ

Տիգրոն երթալով դատուելու հարմար որոշուած նախարարներուն թիւը, Փարպեցիէն 31 ըսած է (ՓԱՐ. 86). իսկ ըստ Եղիշէի 35 (ԵՂԻ. 150): Անոնց անուններն ալ միառմի յիշուած են հետեւեալ կերպով. Միւնեաց տոհմէն 2 հոգի՝ Բարգէն եւ Բակուր եղբայրներ, Արծրունեաց տոհմէն 7 հոգի՝ Ներշապուհ, Շաւասայ, Շնգին, Մեհրուժան, Պարգեւ, Տաճատ եւ Այրսամ, Մամիկոնեանց տոհմէն 4 հոգի՝ Համազասպեան, Համազասպ, Արտաւազդ եւ Մուշեղ, Կամսարականաց տոհմէն 5 հոգի՝ արշալիր, Թաթուլ, Վարձ, Ներսէ եւ Աշոտ, Ամատունեաց տոհմէն 3 հոգի՝ Վահան, Առանձար եւ Առնակ, Դիմաքսեան տոհմէն 2 հոգի՝ Թաթուլ եւ Սատոյ, եւ 2 եւս անուննին չիշուած, Անձեւացեաց տոհմէն 3 հոգի՝ Շմաւոն, Չուարէն եւ Առաւան, Առաւելեան տոհմէն 3 հոգի՝ Փափագ, Վարազդէն եւ Դատ, Մանդակունեաց տոհմէն 2 հոգի՝ Սահակ եւ Փարսման, Ռոփսեանց տոհմէն 2 հոգի՝ Բարիկ եւ Յոհան, Ոշտունեաց տոհմէն՝ Վրէն, Գնունեաց տոհմէն՝ Ատոմ: Ընդ ամէն 35 անունով յիշուածներ, որոնցմէ Փարպեցիէն յիշուած չեն Մեհրուժան Արծրունի, Ներսէի եւ Աշոտ Կամսարականք, եւ Չուարէն Անձեւացի: Եթէ Դիմաքսեանց ցեղէն առանց անունի յիշուած երկու եւս տոհմակիցները թիւի անցնենք, Տիգրոն գացողներու բուն թիւը կը լինի 37: Ինչպէս պարզ ակնարկով մըն ալ կը տեսնուի, այս ցուցակէն շատեր միեւնոյն Աւարայրի պատերազմին մասնակցողներն են (254), որոնք չէին նահատակուած, եւ խոստովանողական կոչման նախատեսուեամբ եկան, Տիգրոն եւ *կամօք մատնեցան ի սուրբ կապանս չարչարանաց* (ԵՂԻ. 150): Այդ նախարարներուն հետ Տիգրոն գրկուեցան քանի մը նախարարագուն տղաքներ ալ, իբր պատանդ Պարսկաստան պահուելու համար, որոնց մէջ յանուանէ կը յիշուին Վահան եւ Վասակ եւ Արտաշէս, նահատակ Հմայեակ Մամիկոնեանի գաւակները (ՓԱՐ. 111), եւ Ներսէի ու Հրահատ, Արշալիր Կասարականի գաւակներ (ՓԱՐ. 122), Վարդան եղբորորդիներ եւ թոռներ: Վասակ Միւնի, թէպէտ մարգպանութենէ ձեռք քաշած, եւ

Տիգրոն երթալու հրաւիրուած, սակայն դադադուրեամբ կը շարժէր, որպէսզի գոնէ կապեալ եկեղեցականներուն եւ դրկուելիք նախարարներուն ճամբայ հանուիրը ապահովէ, եւ Տիգրոնի մէջ անոնց պարտութեամբ իր վրէժը լուծէ: Իրօք ալ, եկեղեցականները եւ նախարարները *տայր խաղացուցանել յառաջագոյն քան զինքն* (ՓԱՐ. 75), եւ յետոյ ինքն կ'ուղեւորէր *տայր խաղացուցանել յառաջագոյն քան զինքն* (ՓԱՐ. 76), որ է ըսել 451 Օգոստոս 4- էն առաջ, Աւարայրի պատերազմին օրէն երկու ամիս ետքը:

264. ՎԱՍԱԿ ՈՒ ՔՆՆՈՒԹԻԻՆ

Վասակ իր ուղեւորութիւնը կ'ընէր *սաստիկ կազմութեամբ եւ ուժգին աղիւք*, այն համոզմամբ թէ իր ծառայութիւնները գնահատուած են, եւ թէ կ'երթայ *առնուլ վարձս*, մինչեւ անգամ միտքէն անցընելով, թէ կրնայ ընդունիլ *զթագաւորութիւնն իսկ Հայոց*: Կալանաւոր եկեղեցականները ծանրաքայլ *տանէին կապեալս, նստուցեալս ի վերայ ջորոց*, երբ հեռուէն տեսնուեցաւ փառաւոր կարաւան մը եւ իմացուեցաւ թէ *Միւնեաց տեսունն է*: Ասոր վրայ Յովսէփ Ղեւոնդի դառնալով կ'ըսէր, թէ Վասակ չի քաշուիր *լրբենի անամօթութեամբ սրտիւ գալ առ մեզ յողջոյն*, մենք ի'նչ ընելու ենք փոխարէն: Ղեւոնդ կը պատասխանէ, թէ ողջոյնը կը տրուի ամենուն, աւետարանի կանոնով, եթէ ողջունեալը արժանի չէ, ողջոյնը ետ կը դառնայ (ՓԱՐ. 76): Եւ այս խօսքին վրայ Վասակ կը հասնի, ձիէն կ'իջնէ, կ'ողջունէ, եւ Ղեւոնդ *անտրտում եւ զուարթերես խօսէր երկարս ընդ Վասակայ*: Վասակ կարծելով թէ անոնք անտեղեակ են իր ըրածներուն *երթայր ընդ նոսս երկարագոյնս*, մինչեւ իսկ կը հրաւիրէր *ճաշել ընդ նմա* մօտաւոր օթելանին մէջ, եւ ինքն կ'անցնէր առաջ: Այն ատեն Ղեւոնդ ետեւէն կը ձայնէ, թէ ամենէն կարեւորը մոռցած է եւ ուր երթալը չէ հարցուցած: Վասակ համարձակութեամբ կը պատասխանէ թէ թագաւորին կ'երթայ *գտանել զհատուցումն*: Այն ատեն Ղեւոնդ մարգարեական շեշտով մը կ'ըսէ, *թէ արդարեւ դու կենդանութեամբ զգուխդ ի վերայ ուսուցդ ի Հայս տանիս, ապա ընդ իս Տեսուն Աստուծոյ չէ խօսեցեալ* (ՓԱՐ. 77): Որչափ ալ Վասակ մոլորեալ միտք մը ունէր, սակայն սուրբերուն վրայ մեծ յարգ մը կը տածէր, եւ Ղեւոնդի խօսքերուն վրայ տխուր տպաւորութիւն մը ունեցաւ, եւ տխրութեամբ ճամբան շարունակեց, եւ հասաւ Տիգրոն, ուր պատուաւոր ընդունելութիւն ալ ունեցաւ: Իսկ կապեալ եկեղեցականները հազիւ *յետ երկու ամսոց եւ քսան աւուր* կը հասնէին թագաւորին ձմեռնային պալատը (ԵՂԻ. 101), որ ըսել է թէ 451 Հոկտեմբերին կեսէն ետքը Տիգրոն կ'երթային: Մինչեւ այն ատեն նախարարներն ալ կը հասնէին *արձակ ձեռօք եւ արձակ ոտիւք* (ԵՂԻ. 103), պատանդ տղաքներն ալ անոնց ետեւէն, եւ կարգը կու գար քննութիւններն սկսիլ եւ դատաստանները վճռել: Առաջ մասնաւոր տեսակցութիւններ տեղի կ'ունենային իբր նախաքննութիւն, եւ եկեղեցականներուն գիտաւորները հարցուփորձի կ'ենթարկուէին, մինչեւ որ վերջէն հանդիսաւոր ատեան կազմուեցաւ Միհրնէրսէիի նախագահութեամբ՝ սակայն ինքն Յազկերտ ալ ի մօտոյ կը հետեւէր դատաստանին արդիւնքին (ԵՂԻ. 103): Ըստ այսմ հազիւ 452 տարւոյ սկիզբները կրցաւ սկսիլ Տիգրոնի մէջ, Հայաստանի իրողութեանց մեծ դատաստանը: Իսկ Հայաստանի մէջ ամենուն մեկնելէն ետքը, աւելի եւս ընդարձակօրէն սկսաւ գործել Ատրորմիզդ: Եպիսկոպոսներուն թոյլ կու տար իրենց իշխանութիւնը վարել յայտնապէս *ըստ առաջին սովորութեանն*, աւերեալ գաւառներուն հարկերը կը ներէր, այրուծիին ծառայութիւնը կը թերթեցնէր, միայնակեացները իրենց տեղերը կը դարձնէր, փախստականներուն կը ներէր իրենց ստացուածներուն տիրապետութեան դառնալ, բռնի կամ բռնադատեալ կրօնափոխ եղածներուն քրիստոնէութեան դառնալը չէր արգիլէր, վերջապէս ձեռքէն եկածին չափ ժողովուրդը գոհացնելու, երկրին վերաշինութիւնը քաջալերելու, եւ բարօրութեան վիճակ պատրաստելու հնարաւոր դիւրութիւնները կ'ուզէր պակաս չընել (ԵՂԻ. 102):

Տիգրանի մէջ կազմակարգուած դատաստաններուն դառնալով, թէ Փարպեցի եւ թէ Եղիշէ բաւական ընդարձակօրէն կը պատմեն դատական գործողութիւնները, սակայն կէտ առ կէտ չեն համապատասխաներ ամէն մանրամասնութեանց մէջ, ինչ որ զարմնալի չէ, որովհետեւ ոչ թէ պաշտօնական ատենագրութիւն է կազմածին, այլ գլխաւոր պարագաները յետիններուն աւանդելու համար պատմագրութիւն մը: Մենք ալ առանց ատենագրութիւն մը կազմելու յանակնութեան՝ միայն գործողութեանց բնութիւնը ցոյց տալու կէտերը՝ կ'ուզենք քաղել: Նախապէս եկեղեցականներու դատաստանը տեսնուեցաւ եւ անոնք համարձակօրէն ըրածնին չծածկեցին, ծանրանալով մանաւանդ *կրակ սպանանել* -ու կէտին վրայ: Արտաշատի ատրուշանը քանդոդներ, Սամուէլ եւ Աբրահամ, յայտնեցին, թէ իրենք սպանութիւն ըրած չեն, այլ կրակի պաշտօնեաները փախան, եւ կրակը անցաւ, այն ատեն իրենք ալ մոխիրը գետը թափեցին, ինչպէս մոզերն ալ կ'ընէին, եւ որովհետեւ հուրն ու ջուրը եղբայրներ են, իրենք ալ եղբայրները իրարու տուին (ՓԱՐ. 78): Սահակ ալ Քաջաջի հետ հարցաքննուեցաւ, ու նա ալ աւալի խիստխօսեցաւ Ռշտունեաց կրակատունին աւերման վրայ: Վերջէն ատեան հանուեցան Յովսէփ եւ Ղեւոնդ, Մուշեղի եւ Արշէնի հետ, եւ Ղեւոնդ ամենուն կողմէն խօսեցաւ: Նախ իրենցմէ իւրաքանչիւրին աստիճանն ու պաշտօնը ուզեց ճշդել, որովհետեւ *ըստ քրիստոնէութեան օծման անտեղեակ էին իւրաքանչիւր պատուոյ*: Յովսէփը ցուցնելով կ'ըսէ, որ թէպէտ քան զինքն մանկագոյն է տիովք, այլ պատուով կարգեալ է արժանաւորապէս եւ գլուխ է Ամենայն Հայոց քահանայութեանց: յետոյ Սահակը ցուցնելով կը յայտնէ, թէ *Սա զկարգ օծման ըստ ճշմարիտ եւ արդարեւ քրիստոսատուր ձեռնադրութիւն մերոյ օրինաց՝ զկատարեալն ունի*: Վերջապէս իրեն եւ մնացեալներուն վրայ գալով կ'ըսէ, թէ *այլքս եւ ես միապէս եմք ըստ կարգի քահանայութեան*: Թէպէտ չորսերնին միայն քահանաներ էին, Ղեւոնդ, Մուշեղ, Արշէն եւ Սամուէլ, իսկ Քաջաջ եւ Աբրահամ սարկաւազներ էին, սակայն անոնք զատել աւելորդ է սեպած (ՓԱՐ. 79): Փարպեցիէն մէջբերուած խօսքերը բաւական են ցուցնելու թէ եկեղեցական պատիւը, Փարպեցիին միտքին մէջ, ձեռնադրութիւնն է, եւ ձեռնադրութիւնն ալ օծումն է, ուստի երբոր Յովսէփը *պատուով* բարձր եւ բոլոր քահանայութեան գլուխ կը ճանչնայ, նովին իսկ զայն եպիսկոպոսական ձեռնադրութեամբ եւ օթմամբ օժտուած կ'իմանայ, եւ միայն Պարթեւազանց եւ Մանազկերտացեաց քահանայապետական տուններէն դուրս, պարզ երիցական տունէ առջեւ եկած ըլլալուն կ'ակնարկէ, երբոր անոր երէց անունը կու տայ, ինչպէս որ ուրիշ տեղ ալ ցուցուցին (231): Իսկ ատրուշաններու աւերման խնդրին գալով, Ղեւոնդ բնագիտական հմտութիւններու կը մտնէ բացատրելով, թէ քանի կերպերով կրակ կը ծագի, եւ ինչպէս կը մարի, ինչ բաներու կը գործածուի, եւ ինչ բաներու օգտակար է, որով պարզ նիւթ մը ըլլալը կը հաստատէ, եւ աստուած չիմելը կը ցուցնէ: Յովսէփ եւ Սահակ անոր ըսածները կը հաստատեն, միւսներն ալ կը ձայնակցին, որով Միհրներսէի զայրանալով կը հրամայէ շղթաներով ձեծել երանելիները, քիթերնուն բերներնուն ալ չիմայելով, եւ իբրեւ դատապարտեալներ ծանր շղթաներով բանտարկել կը հրամայէ, մինչեւ որ արքունական վճռով անոնց վերջնական բախը որոշուի (ՓԱՐ. 80-81):

26. ՎԱՍԱԿԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Կարգը կու գայ նախարաներուն՝ դատաստանին, որոնց վերագրուած յանցանքը, ատրուշաններու կործանման կամ մոզերու կոտորածի կէտերը չէին, այլ երկրին աւերման պատճառ եղած ըլլալին, եւ այս մասին ուխտապահները, ինքզինքնին արդարացուցած ատեննին, բոլոր վնասներու պատճառ կը ցուցնէին Վասակը եւ իր համախոհները: Դատաստանը դէմ դէմի ամբաստանութեան ձեւ մը առաւ, ասաջ *բագում*

աւուրս Միհրներսէի նախագահութեամբ քննութիւն կատարուեցաւ (ԵՂԻ. 104), եւ վերջին անգամ Յազկերտի նախագահութեամբ վերջնական վճիռը տրուեցաւ (ՓԱՐ. 82): Երկու պատմագիրներն ալ մանրամասնութեանց կը մտնեն Վասակի դէմ եղած ամբաստանութիւնները յառաջ բերած ատեննին: Նախ կը յիշուի թէ ուխտապահները *ցուցանէին գթողթան* որոնց վրայ *մատանի Վասակայ եղեալ էր*, եւ որք ուղղուած էին Վրաց, Աղուանից եւ Ադճնեաց իշխաններուն, ինչպէս նաեւ կայսեր եւ Անտիոքոս ստրատելապտին, եւ որով Պարսիկներուն դէմ օգնութիւն կը խնդրուէր (ԵՂԻ.103): Այս թողութեան գրուած եւ Վասակէ ալ կնքուած լինելը յիշեցինք (250), սակայն անոնք պէտք էր հասցէներնուն յղուած ըլլային, եթէ յատկապէս քանի մը հատ պահուած չէին, կամ թերեւս յղուած ըլլալուն վաւերական փաստեր եւ վկաներ ցոյց կու տային, ինչպէս յատկապէս կը յիշուի Ատոմ Գնունին, որ առաջին անգամ Վասակի գրութիւնը տարած էր Բիւզանդիոն (ԵՂԻ. 103): Իբրեւ ամբաստանութիւն յառաջ բերուած է, թէ Չարեհաւանի մէջ մոզերուն ջարդը, եւ շատ բերդերուն Պարսիկներուն ձեռքէն հանուիլը Վասակի հաւանութեամբ եւ հրամանով եղած գործեր են (ԵՂԻ. 103): Մուշկան Նիսապաւորտ ալ վկայեց թէ պատերազմէն ետքը գործուած բռնութիւնները եւ խաբէական երդումներով եղած կոտորածները մագպանին հրամանով գործուեցան (ԵՂԻ. 103): Պարսիկ պաշտօնեաներ հաստատեցին թէ արքունիք երթալիք հարկին գումարէն գողութիւն ըրած է (ԵՂԻ. 104): Ուխտանենգներուն մէջէն ալ շատեր, համարձակութիւն առին Վասակի դէմ վկայութիւն տալ: Հայաստանի մէջ նեղութիւն կրած մոզեր եւ Պարսիկ զինուորականներ ալ հաստատեցին թէ իրենց հարուածներուն պատճառը մարգպանն էր: Վասակի ազգականներն ալ իբր դատախազ ներկայացան, եւ շատ մը եղելութիւններ պատմելով եզրակացուցին, թէ Հոնաց եւ ուրիշ *թշնամեացն արքունի՝ խորհրդակից գտաւ* (ԵՂԻ. 104): Դատապարտուած եկեղեցականներն ալ ատենան բերուեցան, եւ Սահակ եպիսկոպոս ամենուն կողմանէ ընդարձակօրէն բացատրեց, թէ նա՝ որ իր հաւատքին անհաւատարիմ եղաւ, թագաւորին ալ հաւատարիմ չէր (ԵՂԻ. 105): Այդպէս քննութիւնները *գաւուրս բազումս* շարունակելէ ետքը, յայտնի եղաւ թէ *պարտաւորեցաւ կողմ ուրացեղոց* (ԵՂԻ. 103), սակայն վճիռը հանդիսաւոր գումարման թողուեցաւ, որուն հրաւիրուեցան *որ որ ունէր գպատիւ թագաւորին*, եւ լեցուեցաւ *Արեօք եւ Անարեօք ամենայն խորանն* (ՓԱՐ. 82): Վասակն ալ անոնց հետ էր իր ամէն գարդերով (ԵՂԻ. 106): Այնտեղ բոլոր ուխտապահներու խումբին կողմէն Արշալիր Կամսարական կամ Արշարունի, Վարդանի փեսան, իբրեւ տեղեկաբեր խօսեցաւ, եւ նորէն բոլոր ամբարտանութիւնները քաղելով զօրաւոր կերպով հաստատեց թէ Վասակի երկդիմի ընթացքն էր, որով դիմադրութիւնը կատարուեցաւ, Վարդանը փախուստէն դարձուց եւ զէնք առնելու քաջակերեց, եւ ամէն միջոցներ գործածեց, որով Պարսից ծառայութեան մէջ եղող քաջերը զոհուեցան եւ Պարսից լաւագոյն մէկ գաւառը աւերեցաւ (ՓԱՐ. 83-84): Դատաստանին էլքը կատարելապէս ձախող եղաւ Վասակին, թագաւորն եւ բոլոր աւագանին Վասակը դատապարտեցին աստիճանէ եւ պատիւէ զրկման, մշտնջենաւոր բանտարկութեան, եւ գանձին հասցուցած վնասին հատուցման: Նոյնտեղ *առաջի ամենայն մեծամեծացն*, առաջ անցաւ դահնապետը, եւ *մերկեաց ի նմանէ գպատիւն* եւ *զգեցոյց նմա հանդերձ մահապարտի*: Անոր վրայ դահիճները տիրացան Վասակի անձին, *կապեցին գոտս եւ զձեռս, կանանցաբար նատուցին ի ձի մատակ, եւ տարան ետուն յայն զգրնտան, ուր կային մահապարտք ամենայն* (ԵՂԻ. 107): Եւ ոչ այսչափ միայն, այլեւ ձաղանքի ենթարկելու համար, *օրրատօրէ բերէին՝ իբրեւ զգէլ ընկենուին ի մեծ հրապարակին*: Միւս կողմէ հատուցման գումարն ալ այնչափ ծանրացուցին, որ *մինչեւ զհարց եւ զհաւուց եւ զիւր արարս եւ զգարդս կանանց եւս ետ ի վերայ, եւ ետ տուծեցաւ, եւ ոչ կարաց հատուցանել գպարտս արքունի* (ԵՂԻ. 108) :

267. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Վասակի դատապարտությունը ուխտապահներուն ազատութեան չճառայեց, միայն թէ անոնց վիճակը չճանրացուց, եւ ամէնքնին մէկտեղ, 8 եկեղեցականներ եւ 37 նախարարներ, արքայութեան Վրկան, այժմեան Մագանդարան գաւառը, որպէսզի այնտեղ պահուին *խիստ կապանօք* (ՓԱՐ. 86): Այդ ամէնը տեղի ունեցաւ 452 տարուայ սկիզբները, իսկ Վրկանի բանտարկութիւն տեւեց երկու տարի, մինչեւ 454 տարուայ ամառը, երբ Քուշանաց պատերազմին պատճառով նոր երդելութեանց առիթ տրուեցաւ: Յովսէփ կաթողիկոսի անդարձ արտոյրը եւ բանտարկութիւնը՝ խզեց բոլորովին անոր յարաբերութիւնը ազգին հետ, այնպէս որ այլեւս իսկապէս եւ իրապէս դադարած եղաւ անոր գործունէութիւնը: Այդ մասին Եղիշէ եւ Փարպեցի որոշ բան մը չեն գրեր, այլ Յովհան կաթողիկոս կը դիտէ, թէ որովհետեւ *սուրբ հայրապետն Յովսէփ ի մեռապս ընթրնեալ էր*, ինչչափ ալ նա *դեռ եւս կայր կենդանի, սակայն ոչ պարտ վարկան նախարարքն Հայոց առանց հովուի գիտն Քրիստոսի թողուլ*, եւ կաթողիկոս մը ունենալու պէտքը տեսան: Պատմաբանն ալ կը համաձայնի կարծել թէ *ի հրամանէ սրբոյն իսկ Յովսէփայ այն իրագործիր* (ՅՈՎ. 78): Պատերազմի օրէն ու Յովսէփի ձերբակալուելէն ետքը, հարկաւ միջոց մը բոլորովին անգլուքիս եւ նակերպարան մնաց կաթողիկոսական աթոռը, որովհետեւ հնար ալ չէր ընդհանուր շփոթութեան եւ խառնակութեան մէջ աթոռին կարգադրութեամբ զբաղիլ: Բայց երբ ամբաստանեալներ Տիգրան տարուեցան եւ վճիռները տրուեցան, հարկաւ Ատրոմիդո մարզպանն ալ փափաքեցաւ որ գործերու կարգադրութեան համար կաթողիկոս մը գտնուի, եւ գտնուի, եւ այս կերպով ծագում առած կ'ըլլայ Մելիտէի կաթողիկոսութիւնը 452-ին, Յովսէփի նահատակութենէն առաջ: Սակայն մենք Յովսէփի բաժինը չփակած, պէտք կը զգանք միեւնոյն գլուխին մէջ պատմել Յովսէփի ու ընկերաց մարտիրոսութիւնը, եւ ապա դառնալ Մելիտէի կաթողիկոսութեան: Չմոռանանք եւս յիշել թէ միեւնոյն 451 տարին, որ Հայաստանի նահատակութեան արկածները տեղի կ'ունենային, անդին Բիւզանդիոյ մէջ Եւտիքէսի խնդիրը կը յուզուէր եւ Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի եւ Հռոմայ ներհակընդդէմ ժողովները կը գումարուէին, եւ Աւարայրի օրէն չորս ամիս ետքը, 451 Հոկտեմբեր 8-ին, կը բացուէր Քաղկեդոնի ժողովը, որ այնչափ խնդիրներու պատճառ եղած է, թէ ընդհանուր եւ թէ մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ: Բայց որովհետեւ այդ ժողովները այն ատեն Հայոց մէջ չյտուեցան, եւ Հայ Եկեղեցին ալ անոնցմով չբարեցաւ, ուստի մենք ալ Քաղկեդոնի ժողովին մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները կը վերապահենք տալ, երբոր անոր խնդիրը Հայոց կողմանէզ նկատի առնուելով սկսի Բարգէն Ոթմսեցիի կաթողիկոսութեան ատեն:

268. ԱՔՍՈՐԵԼՈՅ ՎԻՃԱԿԸ

Վրկանի մէջ բանտարկուած եկեղեցականներուն համար գրուած է, թէ անոնք *արանց վատախրատից եւ աշխարհակորուսաց եւ աստուածասպանաց* կարգը դատուած ըլլալով, իրենց համար պատրաստուած շղթաները *ստուարք էին եւ ծանունք քան զբնութիւն ամենայն երկաթոյ, որով զայլ մահապարտոսն կապէին*. մանաւանդ Յովսէփ կաթողիկոսին համար կը յիշուի, թէ *եւս առաւել քան զաստկոյթիւն այոց զշղթայիցն ստուարագոյն ասէին զնորայն եւ անհեղեղս* (ՓԱՐ. 92): Այսուհանդերձ բոլորովին յարբերութենէ կտրուած չէին, եւ *մանկունք կապելոց երիցանց* (ՓԱՐ. 93), եւ մասնաւորապէս երկու արիասիրտ քահանաներ, Խորէն Արարատի Որկովի գիւղէն, եւ Աբրահամ Տայոց Չենակը գիւղէն, միշտ կապեալ եկեղեցականներուն կը հետեւէին, եւ անոնց խնամքը կը հոգային (ՓԱՐ. 94): Իսկ միւս արքայներուն մօտ ալ կը գտնուէին *մանկտի կապելոց նախարարաց* (ՓԱՐ. 93), իւրաքանչիւրին տունէն հաւատարիմ անձեր, որոնք Հայաստանէ մէկտեղ եկած էին, եւ արքային մէջ ալ անոնցմէ չէին բաժնուած, որպէսզի կարենան *արքանեկել*

նոցա եւ սպասարորէի ի կապանսն (ՓԱՐ. 94): Պատմագիրներ երկարօրէն կը բացատրեն թէ ինչպէս բոլոր այդ խոստովանողներ ներքին ուրախութեամբ եւ յարատեւ աղօթքով կ'անցընէին ժամանակը Վրկանի բանտին մէջ, որովհետեւ վասն հաւատոյ եւ վասն Քրիստոսի էր իրենց քաշած չարչարանքը: Այդպէս անցան 452 տարւոյ մնացորդը, 453 տարին, եւ 454-ի սկիզբը մինչեւ Յազկերտի թագաւորութեան 16-րդ տարին, երբ նորէն պատերազմ բացուեցաւ Քուշանաց եւ Պարսից մէջ: Յազկերտ Վրկանէ անցած ատենը հրամայեց որ խոստովանողներուն խումբն ալ ետեւէն բերեն, առանց վերջնական նպատակ մը յայտնելու, ինչպէս որ ալ կատարուեցաւ, եւ ամէնքը տարուեցան Ապար, այժմեան Խորասան գաւառը, եւ փակուեցան Նիւշապուհ բերդին մէջ: Նպատակն էր կերպով մը ազդել քրիստոնէից վրայ, որովհետեւ նորէն մոգական շարժումը սկսած էր խլրտիլ, եւ ջանալ Յազկերտը բռնական միջոցներու մղել, որոնք պահ մը մեղմացած էին: Դատապարտեալ 8 եկեղեցականներէն երկուքը գատեցին, եւ բանակին հետ միասին տարին, ուր *չարասար վշտով եւ բուռն կապանօք եւ գանձի* կը նեղէին: Այդ երկուքն էին արտաշատի ասորուշանին աներողները, Սամուէլ երէց եւ Աբրահամ սարկաւոզ (ՓԱՐ. 86): Քուշանաց պատերազմը յաջող չեցաւ, վանագի Բէլ անուն Խայլանդարանցի Հոն մը որ քրիստոնէից համակիր էր զգացումով, եւ Պարսից ծառայութեան մէջ կը գտնուէր, ասոնց բոլոր գաղտնիքները իմանալով Քուշանաց կը հաղորդէր, անոնք ալ ըստ այնմ, առանց մեծ նակատամարտի, մասնաւոր յարձակումներով Պասրիկները կը նեղէին, կը կոտորէին եւ կը հալածէին, մինչեւ իսկ համարձակ արքունի գաւառներկ կ'ասպատակէին (ԵՂԻ. 110):

269. ԵՐԵՔ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐ

Յազկերտ ճախողելէն ցաւած, մոգերը կը մեղադրէր, թէ արժանապէս չեն պատուած ու պաշտած աստուածները, որ ներեցին թշնամիներուն իրենց վրայ զօրանալ: Առիթը պահեհ երեւցաւ, Միհրներսէի եւ խորհրդակից մոգերուն իրենց սիրտին թոյնը թափելու, եւ թագաւորը համոզելու թէ աստուածները իրօք բարկացած են իրեն դէմ, որովհետեւ տակաւին կենդանի կը պահէ անոնք որ աստուածները սպաննել յանդգնած էին, եւ պահանջեցին կապեալ եկեղեցականներուն սպանութիւնը փութացնել: Յազկերտ շուտով համոզուեացաւ, եւ յուզեալ վիճակով մը անմիջապէս բանակին մէջ գտնուող երկու կապեալները հրամայեց առանձինն տեղ մը տանիլ ու գլխատել, նախապէս երկուքին ալ աջ ձեռքերկ կտրելով, եւ փոխարդարձաբար միւսին բազուկին միացնելով: Այսպէս նահատակուեցան Սամուէլ քահանայ եւ Աբրահամ սարկաւազ, երկուքն ալ բնիկ Արարատ գաւառի Արած գիւղէն, եւ Արտաշատի եկեղեցւոյն պաշտօնեաներ: Նահատակութեան տեղերնին էր Ապար նահանգի Վարդգես կամ Վարդգէս գաւառը, ուր կը գտնուէր այն օր Յազկերտի բանակը, իսկ կատարման օրը գրուած է հրոտից ամսոյ 7 (ՓԱՐ. 87), որ շարժական տոմարի հաշուով կ'իյնայ 454 Յուլիս 7-ին, Չորեքշաբթի օր: Միեւնոյն ատեն յատուկ սուրհանդակ կը հանուէր Խուժաստանի կուսակալին, որպէսզի *չարալլով տանջանօք* սպաննէ այնտեղ բանտարկուած Թաթիկ եպիսկոպոսը: Հրամանին հասնելուն պէս, տեղւոյն մոգերը, շատոնց եպիսկոպոսին արիւնին ծարաւի, նախապէս *գաւորս բազումս* զայն տանջեցին, եւ քերեցին *գմարմին սրբոյն յուկերացն*, եւ անկէ ետքը գլխատեցին: Օրը որոշուած չէ, սակայն սուրհանդակին Ապար նահանգէ Խուժաստան նահանգ երթալը եւ տանջանքներու օրերը նկատի առնելով, առաջին երկուքին նահատակութենէն գոնէ տասնրիկն օր ետքը պէտք է դնել Թաթիկի մարտիրոսութիւնը: Թաթիկ Մետրոպի մահուան ատեն իրեն մօտ գտնուող աշակերտներէն մէկը եղած էր (224), անկէ ետքը Բասենի եպիսկոպոս ձեռնադրուած, եւ Արտաշատի ժողովին ներկայ գտնուած էր (241), եւ կրօնական պայքարի միջոցին ամենէն բուռն գործողներէն մին եղած էր, ասորուշան մըն ալ ինքը կործանած էր, անշուշտ իր վիճակին Բասենի մէջ, եւ իբր

աւելի աչքի զարնող մը, առանց Տիգրանի մէջ դատուելու՝ դատապարտուած եւ հեռաւոր Խուժաստան բանատարկութեան յղուած էր:

270. ՄԻԻՍ ՎԵՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ

Այս երեք եկեղեցական մարտիրոսներէն ետքը կը մնային միւսները, որոնք Նւշապուհի մէջ բանտարկուած էին: Անոնց համար ալ յատուկ դատաւոր որոշուեցաւ Դենշապուհ ամբարապետը, որ կանուխ Հայաստան դրկուած էր կրօնափոխութեան հրամանը գործադրելու համար (236), իրեն օգնական տալով Ջնիկան մարզպետը եւ Մովսէս հանդերձապետը, վերջինը յատկապէս մովպետան մովպետին կողմէ նշանակուած: Դենշապուհի յանձնարարուեցաւ անմիջապէս մեկնիլ, իսափեական կերպով վեց եկեղեցականները հեռացնել ժողովուրդին աչքէն, եւ անձանօթ տեղ մը վեցն ալ սպաննել *չարալլուկ տանջանօք, որպէս եւ կամեացի* (ՓԱՐ. 88): Նկատողութեան արժանի է, այդ ամէն հրամաններուն մէջ խառնուած գաղտնապահութեան հրահանգը, եւ յայտնի զգուշութիւնը՝ որպէսզի մարտիրոսներուն ոսկորները քրիստոնէից ձեռքը չիյնային, որուն անոնք այնչափ յարգանք ու արժէք կու տան, այնպէս որ կիներ անգամ մարգարիտի չարքերը սիրով կը փոխանակեն ոսկորի փշուրի մը հետ (ՓԱՐ. 88): Քրիստոնէից կողմէ մարտիրոսաց ոսկորներուն տրուած յարգանքը յայտնի է, եւ այդ ժամանակէն Հայոց մէջ ալ տարածուած ըլլալը կը հաստատուի այդ զգուշութիւններէն: Ինչ որ դիտելու արժանի է, նոյնիսկ հեթանոսներու կողմէն յայտնուած համոզումն է, թէ իրապէս մարտիրոսաց ոսկորները ներքին ոյժ մը ունին, որով քրիստոնէայք կը զօրանան եւ կը յաջողին, եւ քրիստոնէաները այդ օգուտէն զրկելու համար է, որ մարտիրոսներուն ոսկորները անհետացնելու յատուկ ջանք կը դնեն: Թէ ոչ, եթէ այդ համոզումը չունենային, հարկաւ իրենք իսկ զայն իբրեւ լաւ առեւտուրի միջոց մը կը շահագործէին: Եղիշէ կը տրէ թէ Վատգետի բանակետող Նիւշապուհի դղեակէն հեռու էր *օթիւք հնգեասասն* (ԵՂԻ. 111), որ է 15 օրեան ճամբայ, եւ իրօք ալ Սամուէլի եւ Աբրահամի կատարումէն 16 օր ետքը հրոտից 23-ին կամ Յուլիս 23-ին, Ուրբաթ օր, երեկոյին մօտ, Դենշապուհ դատաւորը Նիւշապուհ կը հասնի իր ընկերներով, եւ անմիջապէս նոյն գիշերը պէտք եղած պատրաստութիւնները կը կարգադրէ:

271. ՆԻԻԾԱՊՈՒՀԻ ՄՈԳՊԵՏԸ

Այստեղ Եղիշէ միջանկեալ կերպով եւ ընդարձակ մանրամասնութիւններով կը պատմէ Նիւշապուհի մոգպետին դարձը որ բանտարկեալներուն վրայ հսկողն էր միանգամայն: Անունը չէ յիշուած բայց ըսուած է թէ *քան գրագում գիտունան* աւելի *տեղեակ էր գրադաշտական օրհնացն* եւ *հինգ կէշտ* -երն ալ ուսած եւ լրացուցած էր որք են Անպարտաքաշ Բոգայայիտ Պահլաւիկ Պարսկադէն Համակդէն: Իր կրօնամոլութեան սկզբունքով աստուածներ սպաննող քահանաները նախարարներէն զատեց, ու գէն խաւարոչին ներքնատուն մը բանտարկեց. ամէն յարաբերութենէ զրկեց, եւ հազիւ չմեռնելու չափ հաց ու ջուր տալ կու տար: Քառասուն օր այդպէս նեղելէն ետքը, երբոր կը տեսնէ որ զանգատի կամ թուլնալու նշան չ'գերերի, կը կասկածի որ ծառաներ գաղտնապէս կը կերակրեն, ուստի դուռ եւ երդիք կը կնքէ եւ հաւատարիմներու պահպանութեան կը յանձնէ: Տասնուհինգ օր ալ այդ կը տեսէ, եւ նորէն տկարանալին չի տեսնուիր, մանաւանդ որ պահապաններ ներսէն միշտ օրհնութեան երգեր կը լսէին զօրաւոր ձայներով երգուած: Այն ատեն մոգպետ ինքն անձամբ կու գայ ծակէ մը բանտարկեալները դիտելու, ու կը տեսնէ որ կը հանգստանան բայց լուսաւոր կերպարաններ ունին, եւ քիչ ետքը կ'ելլեն կը կանգնին, եւ իրենց պաշտամունքը կը կատարեն: Ատր վրայ մոգպետը զարմացած ու շփոթած՝ հրամայեց, կ'ըսէ Եղիշէ, որ

ուրիշ չոր ու վերնայարկ սենեակ մը փախադրուին: Դահնապետը եկաւ հրամանը հողորդել, սակայն Յովսէփ կաթողիկոս ամենուն կողմէն պատասխանեց թէ իրենք հանգիստ չեն փնտռեր: Մոզպետը աւելի զարմացած, նորէն բանտը իջաւ միայնակ, ու նոյն լուսաւոր կերպարանները տեսաւ, ներս մտաւ, ու երբ այլեւս լուսաւորութիւն չտեսաւ, Ղեւոնդ պատասխանեց թէ տնիկա իրեն համար հոգեւոր լուսոյ նշանն էր: Ասոր վրայ քրիստոնէութեան նկատմամբ բացատրութիւններ կը խօսի Սահակ, որ քաջ պարսկադէտ էր, եւ մոզպետը վերջնականապէս քրիստոնէութիւնը կ'ընդունի եւ բարտարկելոց քովէն չի բաժնուիր: Գիշերը լուսաւոր տեսիլքներ կը տեսնէ, Վարդանը, Արտակը, Խորենը յայտնապէս կը ճանչնայ, անոնցմէ զատ կը տեսնէ եւս 1033 եւ 213 մարտիրոսները (257, 258): Առտուն ամէնքը մէկտեղ իր ապարանքը կը տանի, ինքն ալ կը մկրտուի, եւ ամենուն ուրախութեան սեղան կու տայ, եւ յետոյ ինքն ալ մէկտեղ բանտ կը դառնայ: Ասոր վրայ Դենշապուհ կը հասնի, իրողութիւնը կը լսէ, թագաւորին կը հաղորդէ, եւ հրաման կ'ընդունի մոզպետն ալ փորձելէ ետք, հեռաւոր տեղ մը աքսորել եւ վիրապ մը նետել, որ այնտեղ մեռնի, ինչպէս որ Դենշապուհ կը գործադրէ, եւ մոզպետն ալ քրիստոնէական հաւատոյ մարտիրոս մը կ'ըլլայ (ԵՂԻ. 112-124): Չարմանալի է որ այդպիսի նշանաւոր պարագայի մը վրայ կատարեալ լռութիւն կը պահէ Փարպեցին, եւ մոզպետին եւ անոր դարձին վրայ եւ ոչ հեռաւոր ակնարկ մը ունի: Նիւշապուհի մարտիրոսներուն վկայութիւնը կատարուեցաւ ամէն յարաբերութենէ հեռու տեղ մը, եւ միայն Խուրիկ քրիստոնէայ մը կրցաւ լուրեր հասցնել, որուն հետ անձամբ տեսակցած է Արշաիր Կամսարական, եւ անկէ լսած է Փարպեցին, եւ այնպէս գրած իր պատմութիւնը (ՓԱՐ. 101): Այդչափ նշանաւոր եղելութիւն մը հնար չէ որ վրիպէր Խուրիկին յիշողութենէն, եւ կամ զանց լինէր Փարպեցիի լռութիւնը կրնայ իբր փաստ ընդունուիլ պատմուածին իրականութեան վրայ կասկածելու: Պարագայ մըն ալ դժուարութիւն կը կազմէ Եղիշէի պատմութեան մէջ, իբր զի սա կ'ընդունի թէ մոզպետին դատաստանը սուրբերուն դատաստանէն առաջ նայուեցաւ (ԵՂԻ. 124), եւ միւս կողմէն կ'ըսէ թէ Դենշապուհ *կրթեալ պատմէր թագաւորին ի ծածուկ զամենայն*, եւ մոզպետը դատելու իշխանութիւն կը ստանար (ԵՂԻ. 123): Արդ, Նիւշապուհէ Վատգետ, 15օրուան ճամբայ էր, եւ Դենշապուհ չէր կրնար մէկ օրուան մէջ երթալ ու գալ, վասնզի հրոտից 23-ին Նիւշապուհ հասնելով 25-ին սուրբերը կը նահատակէր: Բայց միւս կողմէն ալ չենք ուզեր Եղիշէն կեղակարծ եւ մտացածին իրեր պատմող մը կարծել, կամ թէ պարզ զրոյցներու հաւատք ընծայող մը ցուցնել, քանի որ իր պատմութեան ուրիշ ոչ մի մասին մէջ այսպիսի տկարութեան նշան տուած չէ, եւ ինքն ալ նոյն Խուրիկը կը յիշէ, թէ *երկրորդեաց մեզ զամենայն կարգաւ* (ԵՂԻ. 142): Իսկ մոզպետի դատաստանին ժամանակագրական անյարմարութիւնը շուտով կրնայ մեկնուիլ, ըսելով թէ Դենշապուհ սուրբերուն նահատակութենէն ետքը Յազկերտի մօտ եկած եւ հաղորդած է մոզպետին դարձը, եւ անկէ ետքը տեղի ունեցած են վերջնոյս դատաստաննու աքսորը եւ վիրապընկեցութեամբ նահատակուիլը: Յայսմաւորքը ընդունած է մոզպետին դարձին եւ վկայութեան պատմութիւնը, եւ Ղեւոնդեաց մարտիրոսներուն անունները յիշած ատեն, չէ մոռցած անոնց կարգին դնել նաեւ՝ *Մոզպեին ի Նիւշապուհ քաղաքէ* (ԵՂԻ. 139): Ասով մէկտեղ մեր միտքին վրայ սաստկապէմ կը ծանրանայ Փարպեցիի լռութենէն ծագած կասկածը: Մի գուցէ որեւէ մոզական դասակարգէ մէկու մը վկայութիւնն է, այդ միջոցին կատարուած, որ Ղեւոնդեանց նահատակութեան կցուած է պատահաբար:

Դենշապուհի հագիւ հրոտից 23-ի երեկոյին Նւշապուհի հասած էր, իսկոյն ձայն կը հանէ թէ թագաւորէն պաշտօն ընդունած է բանտարկեալները ազատելու, բայց նախապէս քննութիւնը մը ունի կատարելիք առանձինն, եւ թէ առաջ եկեղեցականներուն գործը պիտի վերջացնէ: Լուրը տարածուեցաւ, բայց կապեալ եկեղեցականներ կռահեցին *սզդեցութեամբ սուրբ Հոգւոյ* թէ իրենց մահն է, Խուղիկէն լսելով, գաղտնիքը իմացուցած է նախարարներուն, ասոնք ալ մեծապէս տրտմած էին, որ իրենց հոգեւոր հայրերէն եւ հոգեշունչ քաջալերողներէն պիտի գրկուին (ՓԱՐ. 89): Խուղիկին համար Փարպեցին կը գրէ թէ բնիկ Պարսիկ վաճառական մըն էր, Խուղաստան գաւառէն, հաւատացեալ ծնողաց գաւակ, միշտ առաքինասէր վարք մը ունեցած, եւ քրիստոսասէր գործերու հետեւած, որ ստէպ Հայաստան ճանապարհորդած լինելով, *զեզու Հայերէն խօսից քաջ տեղեկաբար գիտէր* (ՓԱՐ. 94), որ է ըսել, Հայու մը պէս հայերէն կը խօսէր եւ նախարարներուն հետ ալ լաւ մտերմութիւն ունէր, որոնց համար *բազում ծախս յրնչից եւ սպասարարութիւն արարեալ էր*, երբոր Վրկանի մէջ բանտարկուած էին (ՓԱՐ. 95): Այդ Խուղիկն ալ, որուն դժբախտաբար անունը մեզի հասած չէ, մարտիրոսներու ոսկորներու սրահար ու հետամուտ մըն էր, եւ ամդ փափաքով էր, որ Վրկանէն ալ Ապար եկած էր, եւ գաղտնի խորհրդակցութիւնները իմանալու հետամուտ եղած էր: Եղիշէ Խուղիկի համար կ'ըսէ թէ *ի կօրացն արքունի էր, եւ վիճակեալ էր ի դասս դահնացն*, եւ թէ Ղեւոնդեաններուն նահատակութեան համար որոշուած ջոկատին խառնուեցաւ, եւ օրապահներուն մէջ մտաւ *հանդերձ գործիական տանջանարանօքն* (ԵՂԻ. 125): Կ'երեւի թէ վերջին անգամ դահիճներու աշխատակից ձեւանալը, անոնց դասակարգէն կարծեցուցած է վաճառակն Խուղիկը: Դենշապուհի գիշերը քաղաքին մէջ հանգստացաւ, եւ սուրբեր *սոյօթից եւ տքնութեան* պարապեցան, նախարարներ բաժանման վրայ կը մորմոքէին, իսկ եկեղեցականներ հոգեւորապէս կը քաջալերէին, իրենց մահը ու անոնց ազատութիւնը նախագուշակելով (ՓԱՐ. 90): Հագիւ թէ արշալոյսը կը մօտենար եւ *ժամն էր հաւուն խօսելոյ* (ՓԱՐ. 91), դարբիններ կը հասնէին, *խարտել եւ կտրել եւ ի բաց հանել գերկայթան ի ձեռաց եւ յոտից եւ ի պարանոցէ տքոցն* (ՓԱՐ. 91), բայց երկաթներուն հաստութեան եւ երկար ատենէ ժանգոտած լինելուն, եւ գործին ալ շտապողական լինելուն պատճառով, հագիւ թէ *չարասար կոտորելով եւ վիրատրելով գմարմինս նոցա*, կրնային գործը վերջացնել *յերորդժամ ատուրն* (ՓԱՐ. 92): Դենշապուհի առջի գիշերուրնէ՛ Նիւշապուհի սկանաւորները հաւաքած եւ սաստի հրաման տուած էր, որ Հայ մը թող չտան քաղաքէն ելնել, եւ իրենք ալ իր ետեւէն չգան: Երբոր ուղեւորներու կարաւանը կը կազմուէր, բանտարկեալներու ծառայողներէն շատեր, եւ յատկապէս Խորէն Որկովեցի եւ Աբրահամ Չենակեցի քահանաներ կը պատրաստուէին մէկտեղ երթալ, բայց Դենշապուհի կը հրամայէր բռնի ետ կեցնել, եւ *ի վեցերորդ ժամու ատուրն*, ինքն եւ իր երկու ընկերները, վեց եկեղեցականները եւ ջոկատ մը դահիճ զինուորներ, Նիւշապուհէն կը մեկնէին Վրկան գացող ճամբով (ՓԱՐ. 94): Խուղիկ կանխած էր ճամբայ ելել, տոկուն եւ ուժեղ գրաստներով պզտիկ կարաւան մը կազմած, եւ իբր թէ պատահմամբ Դենշապուհի կը մօտենար, եւ ինքզինք կրակապաշտ կեղծելով խօսակցութեան կը մտնէր, եւ դիպուածոց ու շրջակայից վրայ տեղեկութիւններ կու տար, այնպէս որ Դենշապուհի կարեւոր օգնական մը գտած կը կարծէր: Առաջ ըսած էր թէ եկեղեցականները *ի Վրկան տանինք եւ անտի արձակենք*, բայց երբոր Խուղիկը ճամբէն բաժնուելու եղաւ, պարտաւորուեցաւ յայտնել բուն նպատակը, եւ Խուղիկը ստիպել, որ իբր ջերմեռանդ կրակապաշտ մը կրակասպաններուն կորուստը տեսնէ եւ ուրախանայ: Խուղիկը իբր թէ զիջանելով յանձն կ'առնու Դենշապուհի ընկերանալ, մինչեւ որ կը հասնին Ռեւան անուն գիւղ մը, Նիւշապուհէ 6 փարսախա հեռու, որ հին հաշուով վեց ժամուան ճամբայ, նման այժմեան տաճկական չափերուն՝ որ մէկ փարսախը կամ երեք մղոնը մէկ ժամուան ճամբայ կը

համբէ: Նորէն երեկոյ եղած էր, ուստի կը պատրաստուին գիշերը Ռեւանի մէջ հանգստանալ. Խուժիկն ալ կը մնայ Դենշապուհի կարաւանին հետ: Այդ ամէնը կը կատարուէր հրոտից 24-ին կամ Յուլիսի 24-ին, Շաբաթ օր:

273. ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐ

Կիրակին դեռ չէր լուսած, երբ Դենշապուհ, եւ իր կարաւանը Ռեւանէ կ'ելլէին գաղտնաբար, առանց մէկու մը տեղեկութիւն տալու: Փարսախ մը եւս, այսինքն ժամու մը չափ եւս կը հեռանան գիւղէն, եւ լուսնալու ատեն կը հասնին, քարուտ, առապարաճոր եւ աւազուտ տեղ մը, ուր ճանապարհ չկար որ մարդ անցնէր, դալար չկար որ արօտականներ գային: Այնտեղ Դենշապուհ, Ջնիկան եւ Մովան ատեան կը կազմեն, եւ սուրբերը դատաստանի կը քաշեն: Դենշապուհ գործը կ'առաջարկէ ըսելով թէ, մէկ կամ երկու հոգիներու մահուան պատճառ եղողներն ալ մահապարտութեան արժանի են, մինչ անոնք այնչափ Հայերու կոտորուելուն պատճառ եղած էին, եւ թէ թագաւորը իրենց կեանքը կը շնորհէ, եւ բոլոր նախարարներն ալ կ'արձակէ ու պատիւներնուն կը վերադարձնէ, բաւական է որ հաւանին քրիստոնէութիւնը թողուլ եւ զրադաշտական գէնը ընդունիլ: Դենշապուհի խօսքերը կը թարգմանէ, որուն ըթ պատասխանէ Յովսէփ կաթողիկոս, թէ անգամ մը Միհրներսէհի առջեւ իրենց միտքը յայտնած են, եւ փոփոխելու կամք չունին: Ասոր վրայ հարցուփորձը, ողորջանքը ու սպառնալիքը կը շարունակեն երկարօրէն, դատաւորներուն եւ երանելիներուն մէջ: Սահակ եպիսկոպոս թարգմանութիւն կ'ընէ, Յովսէփ կաթողիկոս վճռական պատասխաններ կու տայ, Ղեւոնդ երէց վարդապետական կէտեր կը բացատրէ եւ իրենց ընթացքը կը շատագովէ: Մուշէ եւ Արշէն քահանաներ եւ Քաջաջ սարկաւազ, իրենց համամիտ լինելը կը յայտնեն: Այդ խօսակցութիւնները քիչ տարբերութեամբ փարպեցիէ եւ Եղիշէէ ալ յարաջ բերուած են, եւ հարկաւ Խուժիկի հաղորդած գլխաւոր իմաստներն են, զորս պատմագիրները ոճով մը գիրի առած են, իրարմէ քիզ տարբերութեամբ: Երբոր յորդորներ եւ սպառնալիքներ արդիւք չունեցան, Դենշապուհ եւ ընկերները մահուան վճիռը գործադրել որոշեցին նախապէս տանջանքներն ալ փորձելով, թէ իբր տկարացնելու միջոց, եւ թէ՛ *չարայրուկ* մահուամբ մեռցնելու եղանակ: Երկու պատմագիրնրը այդ մասին ալ իրարմէ տարբերութիւններ ունին. Փարպեցիի համեմատ, նախ Դենշապուհ սուսերոգ կը կտրէ Սահակի ուսը, յտոյ Յովսէփ կը գլխատուի, Ղեւոնդ մերկացուած քարաժայռերու վրայ կը քաշկոտուի, մինչ Մուշէ, Արշէն եւ Քաջաջ կը գլխատուին, վերջէն Ղեւոնդ, եւ ամենէն վերջը Սահակ ալ կը գլխատուին (ՓԱՐ. 100-101): Իսկ ըստ Եղիշէի նախ վեցին ալ ոտուները եւ ձեռքերը կը կապեն, եւ երկայն պարաններով ապառաժներու վրայ կը քաշկոտեն (ԵՂԻ. 125), յետոյ Արշէնը կապկպելով կը պրկեն, ժամերով այնպէս կը պահեն ու կը գլխատեն (ԵՂԻ. 131): Վերջէն Դենշապուհ Սահակի ձախ ուսը կը կտրէ (ԵՂԻ. 131), անկէ ետքը, նախ Յովսէփը, յետոյ Մուշէդը եւ Քաջաջը եւ Ղեւոնդը, եւ ամենէն վերջը Սահակը կը գլխատեն (ԵՂԻ. 139): Յայսմաւուրք աւելի Եղիշէի պատմութեան կը մօտենայ (ՅԱՍ. Բ. 55-56): Երկու պատմութեանց մէջ ալ կան ամենուն գլխատմամբ վկայած ըլլալը եւ Սահակի ուսին կտրուիլը, միայն Եղիշէի մէջ աւելի են ամենուն ալ քաշկոտուիլը եւ Արշէնի պրկուիլը: Տարբերութիւնը մասնաւոր պարագաներու վրայ է, որոնք կրնան յիշողութենէ վրիպիլ գիրի առաց ժամանակ: Այդ եկեղեցական նահատակներուն խումբն է, որ Ղեւոնդեանց անունով տօնախմբուած եւ փառաբանուած է եկեղեցւոյ մէջ սկիզբէն ի եր: Նահատակութեան օրը եղած է Յազկերտի 16-րդ տարին, որ է 454 հրոտից ամսոյ 25-ին, որ այն տարի պատասխանած է Յուլիս 25-ին, օրն ալ Կիրակի, ինչպէս Ասողիկ ալ կը յիշէ, հարկաւ աւանդութենէ առնելով (ԱՍՈ. 80): Օրինակներէն ոմանց մէջ հրոտից 27 ըսուիլը Ե եւ Է թուատառերու շփոթութեան յայտնի

հետեւանք է, որովհետեւ տոմարական հաշիւներն են, որթուականներու մասին վերջնական փաստ պիտի ըլլան:

274. ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Ղեւոնդեանց խումբը տօնացոյցի մէջ *քահանայից* անունով կը յիշուի (ՏՕՆ. 33), թէպէտեւ ինը նահատակներէն մին կաթողիկոս, երկուքը եպիսկոպոս, երկուքը սարկաւագ. եւ չորսը միայն լոկ քահանաներ են: Այդ պարագային մէջ *քահանայ* անունը *ամուսնաւոր եկեղեցականութեան* հետ նոյնանշան առնուած է, եւ ինը մարտիրոսներն ալ այդ դասակարգին պատկանելնուն համար, ընդհանուր կերպով *քահանայ* կոչուած են, առանց աստիճանի տարբերութեան մտադրութիւն դարձնելու: Այդ խորհրդով է որ մինչեւ այսօր, Ղեւոնդեանց տօնը Հայ Եկեղեցւոյ ամուսնաւոր քահանայութեան յատուկ տօնախմբութեան օր ճանչցուած է: Աստիճաններուն մտադրութիւն դարձուած չըլլալուն հետեւանքն է, որ խումբին ալ անունը Ղեւոնդ քահանայէն առնուած է եւ ոչ Յովսէփ կաթողիկոսէն կամ Սահակ եպիսկոպոսէն: Ղեւոնդ Վանանդեցին Սահակի ամենէն հին աշակերտներէն էր, եւ նոյնիսկ աշակերտներուն մէջ *գլխաւոր* (ԽՈՐ. 253), որ ամէն պարագայի մէջ յառաջադէմ գործողներէն մէկն էր, եւ իր ընկերներուն վրայ հսկող, որ Սահակի վերջին տարիներուն մէջ իբր փոխանորդ անոր քով գտնուած էր, որ եղծուրացներու դէմ շարժման մէջ առաջին դիմագրաւը եղած էր, որ Յովսէփի կաթողիկոսութեան անբաժին գործակիցն էր, եւ շնորհիւ իր զարգացման եւ ստենաբանելու յաջողակութեան՝ թէ՛ Աւարայրի բնակին մէջ, թէ՛ Տիգրանի ստեանին առջեւ, եւ թէ Ռեւանի դատական հարցափորձին առթիւ, միշտ գլխաւոր խօսողն եղած էր: Մէկ խօսքով Ղեւոնդ կրնայ բոլոր այդ կրօնական շարժման հոգին ըսուիլ, եւ այդ պատճառով է որ իր անունով կոչուած են իր գործակիցները: Ղեւոնդ բնիկ էր Վանանդ գաւառի Իջւանք գիւղէն, սակայն իր գործունէութեան ասպարէզը աւելի Բագրեւանդ գաւառի մէջ եղած է: Տարիքը 70-ը անցած պէտք է դնել, քանի որ գիրի գիտին օրերը արդէն իբրեւ երէց կը յիշուի, եւ անկէ իբր 50 տարի ետքն է իր նահատակութիւնը: Յովսէփի մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները տրուած են արդէն, իսկ տարիքին մասին 60-ի մօտ կրնանք ենթադրել զինքը, քանի որ Ղեւոնդ անոր համար Միհրներսէհի առջեւ կ'ըսէր, թէ *մանկագոյն քան զիս տեսանէք տիտիք* (ՓԱՐ. 79): Սահակ եպիսկոպոսի համար պարզապէս *Ռշտունեաց* ըսուիլը, առանց գաւառի եւ գիւղի (ՓԱՐ. 101, ԵՂԻ. 139) անոր նախարարական կամ ազնուական տունէ լինելը կը ցուցնէ: Հարկաւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն եղած է, թէպէտ նախապէս անունը յիշուած չէ, իր գաւառին եպիսկոպոսն ալ եղած է, եւ կրակին պաշտամունքը ջնջած է իր վիճակին մէջ: Սահակի գլխաւոր արժանիքներուն մէջ յիշուած է քաջ պարսկազէտ ըլլալը, որով թէ՛ Միհրներսէհի եւ թէ՛ Դենշապուհի ստեաններուն մէջ երբեմն թարգմանի եւ երբեմն ամենուն կողմէն խօսողի դերերը վարած է: Տարիքով աւելի Ղեւոնդի քան Յովսէփի հասակակից եղած է, ինչպէս որ Յովսէփ ալ *բատ կարգի աղեսաց* քան զինքն նախապատիւ կը ճանչնայ Սահակը (ԵՂԻ. 132): Մուշեղ քահանային հայրենիքը եղած է Աղբակ գաւառը, իսկ պաշտօնը Արծրունի նախարարութեան մօտ, իբրեւ *դրան երէց*, կամ որ նոյն է իբր տաներէց նախարարական ազգատոհմին: Արծրունիք Մամիկոնեաններէն ետքը գլխաւոր դերը ունեցան կրօնական շարժման մէջ, եւ Ներշապուհ Աւարայրի բանակի կեդրոնին հրամանատարն էր: Ըստ այսմ Մուշեղ ալ գլխաւոր դեր վարած պիտի ըլլայ, սակայն ստորուշանի մը կործանումէն զատ, յատկապէս պատմուած յիշատակ մը չունինք: Թէպէտ յայտնի յիշուած չէ, բայց Մուշեղն ալ, Սահակ -Մեսրոպեան աշակերտութենէն եղած պիտի ըլլայ, թէ ոչ առանց զարգացման Արծրունեաց հոգեւոր վարիչը չէր կրնար ըլլալ: Տարիքին վրայօք ալ տեղեկութիւն չունինք, բայց երիտասարդ մը եղած չէ: Անունը շատ անգամ Մուշէ ալ գրուած կը գտնենք, ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ Մուշեղ անունը սղուելով

Մուշէ եւ Մուշ եղած էն, եւ պէտք չէ շփոթել բուն Մուշէ անունին հետ, որ Մովսէս անունին ասորահնչին ձեւն է, ինչպէս Եղիշէ՝ Եղիսէի եւ Շմուէլ՝ Սամուէլի: Արշէն երեցի ծննդավայրն է Բագրեանդի Եղեգիկ գիւղը, եւ այն կողմերն ալ եղած պիտի ըլլայ քահանայական պաշտօնավարութիւնը, ինչպէս իր կալանաւորման պարագայէն ալ կը յայտնուի (258): Արշէնի համար գլխաւոր ըսուելիքը այն է, թէ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն եւ ուսեալ դասակարգէն չէր, այլ *ի մէջ շինական մարդկան կեցեալ էր, եւ տգիտագոյն եւս էր ի գրոց միւսթարութենէ* (ԵՂԻ. 119): Իր ընկերները ոչ միայն զինքը չէին անարգեր, այլ մանաւանդ առաւելագոյն պատիւներով քաջալերել եւ զօրացնել կ'աշխատէին: Քաջաջ սարկաւագն ալ բնիկ Ռշտունի էր եւ Սահակ եպիսկոպոսի փոքրաւորը, բայց այդ դիրքին մէջ ալ յատուկ գործունէութիւն ցուցուցած էր, որ յատկապէս կալանաւորուելու եւ դատապարտուելու արժանի համարուեցաւ: Արշէնն ու Քաջաջը պէտք է միւսներէն երիտասարդագոյն եղած ըլլան: Այդ վեցերն եղան որ Ապար նահանգի Ռեւան գիւղէն փարսախ մը հեռու ժայռուտ եւ անբնակ տեղը նահատակուեցան, եւ յիշատակին մանրամասնութեամբ հասած պիտի չըլլար, եթէ Խուժիկը ականատես եղած չըլլար: Ղեւոնդեանց խումբին հետ կը համրուին եւս Թաթիկ եպիսկոպոս եւ Սամուէլ քահանայ եւ Աբրահամ սարկաւագ, որոնց վկայութիւնը պատմեցինք արդէն, առաջինը Խուժաստանի եւ վերջինները Վատգետի մէջ (269): Ըստ այսմ ինն եւ Ղեւոնդեանց քահանայից խումբը կազմողներ, եւ տասներորդ կը լինի Նիւշապուռի հաւատացեալ մոզպետը, եթէ փարստուի Փարպեցիի լուրսենէն ծագած կասկածը:

275. ՂԵԻՈՆԴԵԱՆՑ ՈՍԿՐՆԵՐԸ

Դենշահուի իրեն եղած յանձնարարութիւնը աւարտած էր վեց սուրբերը մեռցնել տալով, կը մնար ոսկորներու պահպանութեան համար առած հրամանը, ուստի իր ջոկատէն ինն հոգի որոշեց, որ նոյնտեղ մնան, եւ մինչեւ տասն օր կամ աւելի ալ սպասեն, մինչեւ որ մարմինները քայքայուին եւ գիշակեր թռչուններէ փարատուին, եւ ոսկորներն ալ ցրուին: Խուժիկն ալ անոնց վրայ իբրեւ հսկող կը թողու, այնչափ մեծ եղած էր ասոր ազդած վատահոլութիւնը: Ինքն ալ Ջնիկանի ու Մովսէսի եւ զինուորներու ջոկատին տես Ռեւան, անկէ ալ Նիւշապուռի ը դառնայ, որ երթայ Յագկերտի հողորդէ ըրածները: Բայց Խուժիկի նպատակը բոլորովին տարբեր էր, նա կերպ մը կը փնտռէր մարտիրոսներուն ոսկորները ձեռք ձգելու: Կիրակիէ Երկուշաբթի գիշերը, *ի նմին ատուր յերեկորեայ գիշերոյն*, ահագին փայլակներ եւ կայծակներ եւ լուսաւոր երեւոյթներ տեղի կ'ունենային, որպէս թէ երկիրը կը դողար եւ պահապանները ահուդողով կ'անցնէին գիշերը եւ յաջորդ Երկուշաբթին: *Երկրորդ գիշերն* եւս միեւնոյն փոթորիկներ, որոտումներ եւ բոմբիւններ կը կրկնուէին. որոնց մասին Խուժիկը պահապաններուն միտքը շփոթելու կ'աշխատէր, եւ դիտել կու տար թէ *լինէր այս լոկ շուրջ գտեղեաւն իբրեւ ասպարիզօք երկուք*: Պահապաններ ահուդողի մեջ ազատելու կերպ մը կը մտածէին, եւ երրորդ օր *զինն ժամու ատուրն*, այսինքն է երեկոյեան դէմ, Խուժիկը փախչելու կը սկսէր, որպէսզի միւսները քաջալերէ, բայց ինքն ոլոր մոլոր ճամբաներով ետ կը մնար, մինչ պահակ զինուորները շիտակ մինչեւ Ռեւան, եւ միւս օր Նիւշապուռի կ'երթային եղածը դատաւորներուն հաղորդելու (ՓԱՐ. 102): Դենշապուռի եւ իր ընկերները մտադրութեամբ մտիկ կ'ընէին, եւ *յատուրն վեցերորդի* ժողովի կը գումարէին ինչ ընելիքնին որոշելու, եւ կը յաղթէր Դենշապուռի խորհուրդը չձանձուներէ եւ աղմուկ չհանել ոսկորներու մասին, եւ չմրցիլ քրիստոնեաներու գաղտնի զօրութեան դէմ: Խուժիկը այդ միջոցին իրեն տասը հետ քրիստոնեայ ընկերներ կը ճարէ, եւ դատաւորներուն ձեռընթափ լինելը ստուգելով, անոնց հետ սուրբերուն մարմինները երկու երեք փարսախ եւս հեռու կը տանի, ուր կ'աշխատին ոսկորները միսերէն զատել: Միսերը *թաղէին պատուով անդէն յանապատին*, իսկ իւրաքանչիւրին ոսկորները զատ զատ

պատելով կ'ամփոփեին, եւ *աւուրս եօթն* եւս այնտեղ մնալէ ետքը, կամաց կուգային *ի շահաստանն*, որ է Նիւշապուհ, եւ այնտեղ *աւուրս բազումս* կը մնան առանց ումեք բան մը յայտնելու: Այդ միջոցին է որ Խուժիկ կամաց կամաց գործը մէջտեղ կը հանէ, նախ արտորեալ նախարարներէն սկսելով, որոնց մի առ մի կը պատմէ եղելութիւնները, հարցափորձերը, տանջանքները գլխատումը, եի ւ իր ըրածները (ՓԱՐ. 103): Միանգամայն կը սկսի ոսկորներէն մատուներ ցրուել, գորս նախարարներ ուրախութեամբ կ'ընդունէին եւ կը պահէին, իբր երաշխաւորութիւն իրենց ազատութեան, ըստ *բանի սրբոյ առն Աստուծոյ Ղեւոնդի* (ՓԱՐ. 104): Այս պատմութիւններն են, որք բերնէ բերան շարունակ խօսուուած են նախարարներէն, եւ իբրեւ օրական մաղթանք *ընդ գուբաղոյս սաղմոսին* կրկնուած, մանաւանդ Արշալիր Կամսարական, տէր Արշարունեաց եւ Վարդանի փեսայ, բոլոր իր կեանքին մէջ կրկնած է, եւ մենք ալ անկէ լսելով ճշդութեամբ գրած ենք, կ'ըսէ Փարպեցին, եւ *ոչ բնաւ գտնալ անյուշք յապաղեալ մոռացանք ինչ ծովանալով* (ՓԱՐ. 105):

276. ՍԱՀԱԿ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆՆԵՐ

Ղեւոնդի եւ Սահակի լրացած տարիքը բնական կերպով մտածել կու տայ, թէ մինչեւ անոնց նահատակութեան տարին Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտներէն շատեր ալ կամ արդէն վախճանած կամ ընթացքնին լրացուցած էին, որով յարմար կը սեպենք այստեղ համառօտակի քաղել, ինչ որ պատմութիւնը մեզի հասցուցած է Սահակ -Մեսրոպեան աշակերտութեան երիցագոյններուն վրայ: Բայց դժբախտաբար շատ քիչ մանարամասնութիւններ ունինք այս մասին: Սահակի կենաց ատեն, գործի վրայ եղողներ անոնք էին հարկաւ, ինչպէս Արտաշատի ժողովին եպիսկոպոսներուն ցուցակն ալ կը վկայէ (241): Սակայն Փարպեցի ասոնց շատերուն վերջէն հալածուած ըլլալը կը յիշէ, եւ կ'երեւի թէ շատ երկար էր այդ ցուցակը: Ճիշտ այդտեղ երկու էջ ինկած է միակ բնագիրէն (ՓԱՐ. 202), որուն համեմատ հրատարակուած են տպագիրները, եւ այդ կորսուած հատուածին նախընթաց թերթը Մովսէսի, եւ հետեւորդկ Տիրայրի հալածանքները կը յիշեն: Ինչ որ կը ցուցնէ թէ բոլոր պակասած մասը հալածուողներու շարք մըն էր, որոնց պատմութիւնը կը քաղէր Փարպեցին, ցաւելով թէ *ստաքելանման մարդիկն ընդ'էր խատագոյն վշտիւ վախճանեցան* (ՓԱՐ. 201): Իսկ հալածանքը պէտք կ'ըլլայ յետաձգել 452 թուականէն ետքը, երբոր նոր կաթողիկոսներու ատեն, բոլորովին նոր ընթացք մը սկսաւ, եւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութիւնը անարգուեցաւ Վարդան-Ղեւոնդեան արկածներէն ետքը:

277. ԱՌԱՋԻՆ ՎԵՑԵՐԸ

Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մէջ ամենէնառաջ յիշուածներն են Յովհան Եկեղեցացի եւ Յովսէփ Պաղնաց, որոնք Մեսրոպի աշխատակցեցան թերի այբուբենի միջոցին, անոր ընկերացան Սամ'նասաթի ուղեւորութեան մէջ, մօտը գտնուեցան գիրերուն վերջնական կազմակերպութեան ատեն (191): Նոյները կը յիշուին եւս Բիւզանդիա գացող աշակերտներուն մէջ (208), եւ անկէ ետքը պատմութեան մէջ չենք հանդիպիր անոնց անունով եւ մատանունով յիշուելուն: Շահապիվանի ժողովին մէջ կան Յովսէփ եւ Յովհան երեցներ (228), առանց ուրիշ յաւելուածոյ, որ կրնան նոյնացուիլ, բայց արտաշատի ժողովին մէջ ոչ Յովհան կը կայ եւ ոչ Յովսէփ մը, Հողոցմեցիէն զատ: Թովմաս պատմիչ Յովհան մը կը յիշէ Մոկաց եպիսկոպոս (ԱՐԾ. 82), եւ Կորիւն՝ Յովսէփի (233): Անհաւանական չէ որ նոյնիսկ Եկեղեցացին ըլլայ Մոկաց եպիսկոպոսը, բայց ոչ երբեք Հողոցմեցիին օգնականը: Վախճաննին չենք գիտեր, 451-ի պատահարներէն առաջ վախճանած են թերեւս, զի աշակերտներուն երիցագոյնները լինելով, հարկաւ

ծերագոյններն ալ էին: Բիւզանդիա գաղոց վեցերէն է Եզնիկ Կողբացի (208), որ անկէ դառնալէ ետքը կը նշանակուի իբր յատուկ գործակից Սահակի՝ Ս. Գրոց թարգմանութեան վերջնական բաղդատութեան ատեն (ԿՈՐ. 34): Սա ինքն կը նոյնացուի Արտաշատի ժողովին ներկայ եղող Բագրեւանդի եպիսկոպին հետ (241), եւ կ'երեւի թէ անկէ ետքը շուտով վախճանած է: Եզնիկ հռչակաւոր է իր *Եղծ աղանդոց* գիրքովը, որ իմաստասիրական տեսակին մէջ միակ, եւ հայկաբանութեան տեսակէտէն գերազանց մատենագրութիւն ճանչցուած է: Հոգեւորական ճառեր ալ գրած կ'ըսուի (ՉԱՄ. Ա. 536), բայց ծանօթ չեն: Վեցերէն մին ալ Կորիւն է (233), որուն ծննդավայրն անձանօթ մնացած է, եւ Սքանչելի մականունով կը ճանչցուի: Մեսրոպի գրած է Հոգոմեցիին հրամանով (ԿՈՐ. 8), եւ այս է անունովը մնացած միակ մատենագրութիւնը, տարբերեալ օրինակներով, ինչ որ կարելոր նիւթ մըն է եղած մատենագրութեամբ զբաղողներուն: Ինքն իրեն համար կ'ըսէ թէ Վրաստանի եպիսկոպոսներուն մէջ, իրեն համար ալ է *եղեսպի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ* (ԿՈՐ. 26), բայց թէ ե՞րբ եւ որչա՞փ ատեն՝ չդէնք կրնար ճշդել: Արտաշատի ժողովին ներկաներէն չէ, որով հաւանաբար անկէ առաջ վախճանած է: Բիւզանդիա գացողներուն մէկն ալ Արձան Արծրունին է (241), որուն անունը անգամ մըն ալ կը յիշուի Ղեւոնդի վրայ ցոլացած լոյսին տեսիլքին առթիւ (ՓԱՐ. 70), բայց իր գործունէութեան վրայ բան մը չենք գիտեր, նոյնիսկ Արծրունեաց պատմիչին ալ անծնօթ մնացած է Արձանի անունը: Վեցերը լրացնելու համար նորէն յիշենք Ղեւոնդ Վանանդեցիին, որուն պատմութիւնը երկարօրէն ըրինք, եւ որ իբր աշակերտաց *գլխաւոր* ճանչցուած էր ժամանակին (ԽՈՐ. 253):

278. ՄՆԱՑԵԱԼ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ

Չոյզ ընկերներ կը նշանակուին միշտ, Տիրայր Խորձենացի եւ Մուշէ Տարոնեցի, որք առաջին անգամ Մեսրոպի օգնական տրուեցան անկատար այբուբենով աշխատելու համար (ՓԱՐ. 15), եւ գործին լրանալէն ետքը Մեսրոպի հետ հիւսիսային գաւառները ուսուցանելու գացին (ԿՈՐ. 24), եւ Վրաց լեզուին տառերն ալ կազմուելէն ետքը նոյն երկուքը այնտեղ ուսուցիչ մնացին Մեսրոպի գործը շարունակելու (ՓԱՐ. 248): Տիրայրի անունը երբեմն Տէր ալ գրուած է, իսկ Կորիւնի խօսքերէն այնպէս կ'իմացուի, թէ Խորձենացիէն զատ ուրիշ Տէր մըն ալ կար՝ Կայէն կամ Կայենական գաւառի եպիսկոպոս, Սիւնեաց նահանգին մէջ (ԿՈՐ. 24): Վերոյիշեալ երկուքին գործերուն մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, եւ ոչ ալ իրենց անունով մատենագրութիւն մը: Արտաշատի ժողովին մէջ կը գտնենք Մուշէ մը Արծրունեաց եպիսկոպոս, բայց չենք կրնար վճռել թէ սոյն այս Տարոնեցին է: Իսկ Փարպեցիին գրածը, թէ *գիրեշտականման այրն զՏէր, նոյնանհանգիստ հարածանօթ վախճանեցուցին* (ՓԱՐ. 202), դժուարութիւն չենք զգար Խորձենացիին պատշաճեցնել: Մեսրոպի հիւսիսային գաւառներու մէջ աշխատած ատեն, իրեն գործակիցներ եղած են Անանիա Սիւնի (ՓԱՐ. 248), որ Արտաշատի ժողովին ալ ներկայ եղած է՝ իբր եպիսկոպոս Սիւնեաց (241), Դանան Եկեղեցացի եւ Ենովք Սպերցի (ԿՈՐ. 30), Մուշեղ Բալասական (ԿՈՐ. 31), Յովնաթան Սիւնի, Բենիամին Աղուան (ԽՈՐ. 248), եւ Սամուէլ Տաշրացի (ԿՈՐ. 32), որոնց մասին ավելի տեղեկութիւն մը չենք գտներ պատմագիրներու մօտ: Գնիթ Դերջանցի, նոյն գաւառին եպիսկոպոս, ընկերակցած է Մեսրոպի եւ Վարդանի՝ պատգամաւորութեամբ Բիւզանդիա գոցած ատենին (202): Տիրուկ Չարիշատցի յունական բաժնին մէջ աշխատած եւ Սահակը այնտեղ տանելու համար պատգամաւորութիւն կատարած է (ԽՈՐ. 266): Ասոնց ամենուն գործունէութեան եւ վախճանին մասին ուրիշ բան մը պիտի չկարենանք ավելցնել: Յատուկ յիշատակութեան արժանի է Ազան Արշծրունի, Վասակ Արծրունիի որդին, զինուորական դասակարգի մէջ յառաջադէմ նախարարագուն մը, որ իր հօրը տգեղ գործերէն զգուած, ոշխարհք թողլու եւ կրօնաւորելու համար Սահակին կը դիմէ՝ երբ *այնինչ դեռ տէգ*

մօրուսցն ի վերայ գեղեցկաստեսի վարդափթիթ ծնօտիցն բուսանէր (ՓԱՐ. 5): Սահակ խորհուրդ կու տայ սպանել, մի գուցէ Վասակ՝ Պարսից թագաւորին մօտ նենգամիտ բանասարկութեան առիթ գտնէ (ԱՐԾ. 75): Ազան կը սպասէ, բայց միտքը չի փոխեր, եւ կրօնաւորական սքեմը կը զգենու Սահակին արքորէ դառնալէն ետքը (ԱՐԾ. 80): Հօրն ու հօրեղբայրներուն հետ յունական գաւառներ ալ կ'այցելէ, եւ նորէն Հայաստան դառնալով սրբութեամբ կը վախճանի եւ կը թաղուի Ադամակերտի վանքը (ՓԱՐ. 5 եւ ԱՐԾ. 91), Արծրունեաց գաւառին մէջ: Ազանի ուսումնական աշխատութեանց վրայ որոշ յիշատակներ չկան, սակայն նա ալ ընդհանրապէս թարգմանիչ աշակերտներուն կարգը կը դրուի: Սոյն կարգին մէջ յիշուելու է եւս Երեմիա, հաւանաբար նոյնինքն Երեմիա Վաղարշապատցի երէցը, որ Վարդանին ետեւէն դրկուածներէն մին էր (248), եւ սարկաւազապետ կոչմամբ գտնուած է Սահակի մօտ անոր մահուան ատեն (221), եւ անշուշտ թարգմանիչ աշակերտ մըն էր: Անգամ մըն ալ յիշենք Յովսէփ Հողոցմեցին, Թաթիկ Բասենցին, Սահակ Ռշտունիին, Մուշէ Աղբակեցին, Ղեւոնդեան մարտիրոսներուն թիւէն, որոնց Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն լինելը ակնարկեցինք իրեն կարգին (247): Մինչեւ հիմա յիշուած անունները, Սահակ-Մեսրոպեան խումբին առաջիններն ու երիցագոյններն են: Ասոնցմէ զատ կան խումբ մըն ալ, որք կրտսերագոյն անունով ճանչցուած են, եւ որոնց գործունէութիւնը անագան հրապարակ ելած է, մենք ալ իր կարգին կը թողունք անոնց վրայ խօսիլը:

Տ. ՄԵԼԻՏԷ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

279. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸԼԼԱԼԸ

Ղեւոնդեանց նահատակութիւնը ամբողջացնելու նպատակով անոնց պատմութիւնը առաջ տարինք, բայց պէտք է երկու երեք տարիով ետ դառնանք Հայաստանի եւ Հայ Եկեղեցւոյ վերաբերեալ դիպուածները պատմելու համար: Աւարայրի ճակատամարտը, եկեղեցականներու եւ նախարարներու արքորուիլը, եւ մարգպան Ատրորմիզդին գործունէութիւնը պահ մը թող չտուին, որ ներքին եւ եկեղեցական կարգադրութեանց վրայ հնար լինէր մտադրութիւն դարձնել: Միւս կողմէն Հայոց ազգին գլխէն անցած արկածները, ընդհանուր ուղղութեան վարչ ալ ազդած էին: Եկեղեցականութեան գլխաւորները բանտարկուած են արքորուած, նախարարական տուններէն բոլոր գործունէաները հեռացուած, ահուսարսափ ամենուն վրայ տիրած, բնական էր որ նոր մարդեր եւ նոր կերպեր մէջտեղ ելլէին: Մարգպանն ալ, որ արտաքին ձեւարկերպութիւնները պահելու կը տեսնէր, կ'ուզէ որ եկեղեցին գլուխ մը ունենայ: Յովսէփ կաթողիկոս ինքն ալ կը հրամայէր որ եկեղեցին անգլուխ չմնան (ՅՈՎ. 78), նախարարներէն յարմարողներն էին որ տանուտէրութիւնները կը վարէին, եկեղեցականներէն աւելի եռանդոտները քաշուած էին, ուստի իրաց բնական երպով հին սովորութիւնները նորէն մէջտեղ ելան, եւ ժառանգական ընտրութեան ձեւը երեւան եկաւ: Լուսաւորչեան սերունդին սպառելուն պատճառաւ Ազրիանոսեան սերունդը նորէն բաց ասպարէզ ունեցաւ, եւ Մելիտէ Մանագկերտացի կաթողիկոսութեան աթոռը բարձրացաւ: Պատմութիւնը իր նախընթացը չի յիշեր, բայց մենք չենք վարանիր նոյնացնել զայն Ճահապիվանի ժողովին ներկայ Մելիտոս երէցին (228), եւ Արտաշատի ժողովին ներկայ Մանագկերտի Մելիտէ եպիսկոպոսի հետ (241): Այդ ենթադրութեամբ, ուղղութեան հակամէտ, բայց ծերացած, եւ տկարացած անձ մը կը ներկայանայ Մելիտէ, երբ 452-ին կաթողիկոսութեան կը կոչուի: Ազգային պատմիչներ Յովհաննէս կաթողիկոսէ սկսելով, եւ կաթողիկոսներու գաւազանագիրք կազմողներ, ընդհանուր կերպով ցուցակի չեն անցըներ Մելիտէն, եւ անոր յաջորդող Մովսէսը, եւ Յովսէփ Հողոցմեցիէ ետքը Գիւս Արահազացին կ'անցնին, իբր թէ անմիջապէս իրարու յաջորդած ըլլային (ՅՈՎ. 79, ՕՐԲ.

Բ. 249): Միայն յետինք սկսան յիշել այս երկուքը (ՉԱՄ. Բ. 85), եւ այս է ընդունելի դրութիւնը, որովհետեւ բոլոր լռողներուն դէմ զօրաւոր է Փարպեցիին վկայութիւնը, որ կը գրէ թէ *յետ կատարման տրոյ կայթողիկոսին Յովսէփայրոյնաց զկայթողիկոսութիւնն յաշխարհիս Հայոց տէր Մելիտէ, որ էր յազգէն Մանազկերտացեացն* (ՓԱՐ. 110): Միայն թէ Յովսէփի *կատարման* ժամանակը, մինչեւ 454 նահատակութեան թուականը յետաձգելու տեղ, յարմարագոյն է մահապարտութեան վճիռին վրայ իմանալ, որ 452-ին տրուեցաւ, ինչպէս նոյնինքն Յովհաննէս կայթողիկոս ալ իմացած է յաջորդութեան որոշումը (ՅՈՎ. 77), Յովսէփի կենդանութեան աստէն դնելով նոր կայթողիկոսի ընտրութիւնը:

280. ՄԵԼԻՏԷԻ ՍԻՂՂՈՒԹԻԻՆԸ

Փարպեցիին տեսնելինիս վճռական պահանջ մը կը դառնայ, երբոր դիտենք, որ Գիւտ Արահեզացիի եւ Յովհան Մանուկունիի տրուած տարիներուն գումարը չի կրնար երբեք լրացնել այն միջոցը, որ Յովսէփի դատապարտութենէն կամ նահատակութենէն ետքը կը սկսի: Կ'երեւի թէ այս հաշիւը Ատողիկի ալ մտադրութիւնը գրաւած է, որ պարտաւորուած է գրել, թէ *յետ մահուանն Վարդանայ*, այսինքն 451-է սկսելով, *անիշխան եղեալ երկիրս Հայոց ամն տասն* (ԱՍՈ. 80): Թէպէտեւ ինքն ալ Յովսէփէն ետքը Գիւտը կայթողիկոս կը ճանչնայ (ԱՍՈ. 80), այսու ամենայնիւ Ատողիկի յիշած անիշխանութիւնը դժուար է քաղաքական իմաստով առնել, որովհետեւ Ատորոմիզդ մարզպան կանոնաւորաբար եւ շարունակաբար իշխեց: նոյնիսկ պատմիչին շփոթ խօսքերը շփոթ կացութեան յայտարարներն են: Գիւտի կայթողիկոսութիւնը հնար չէ 451-է 461 ճիշտ տասը տարիներ կրօնական անիշխանութեան ժամանակ կ'ըլլեան, եթէ Մելիտէի եւ Մովսէսի կայթողիկոսութիւնները չընդունուին: Քանի որ Փարպեցիի անցողաբար խօսքերէն զատ, ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, պարտաւորեալ 452-է 461 տասնամեայ միջոցը երկուքին վրայ պոյի բաշխենք, երկուքի կիսելով, որ թէպէտ մասամբ կամայական, սակայն յարմարագոյն կերպն է: Իսկ պատմիչներուն եւ գաւազանագիրներուն ընդհանրապէս երկու Մանազկերտացիներուն անունները լռելը, պէտք է վերագրել այն ճախող գաղափարին զոր ազգը ունեցաւ Մանազկերտացեաց ազգատոհմին վրայ, մանաւանդ Սուրմակ Մանազկերտացիին դաւաճան ու ամբարտաւան ընթացքէն ետքը: Իրաւ Մելիտէի ներկայութիւնը Շահապիվանի եւ Արտաշատի ժողովներուն մէջ, իր ուղղութեան մասին նպաստաւոր գաղափար կազմելու կը ծառայէ, սակայն երաշխաւորութիւն չի տար կայթողիկոսութեան աստէն ունեցած ընթացքին: Մանազկերտացիք արդէն Լուսաւորչեան տունին հակակիրներ, լաւ այքով չեն կրցած նայիլ Վարդան-Ղեւոնդեան շարժումին հեղինակներուն եւ կողմնակիցներուն վրայ, որոնք Սահակեան սերնդեամբ եւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեամբ՝ Լուսաւորչեան տունին պատկանողներ կ'ըլլային: Չափազանցեալ խոհեմութեան եւ հանդարտութեան փափաքանօք՝ ուզած են կարծել անոնց գործունէութիւնը, եւ իրենց շուրջը կազմած են իրենց միտքին ծառայող եկեղեցականութիւն մը, Փարպեցիէ *Աբեղեան* կոչուած խումբը (ՓԱՐ. 202), որոնց երեսէն նախատուեցան եւ հալածուեցան բոլոր Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մնացորդները (ՓԱՐ. 201), եւ նոյնինքն Փարպեցին ալ: Այս է ըստ մեզ Մելիտէի եւ Մովսէսի անուններուն մոռացութեան մատնուելուն ներքին գաղտնիքը: Այսպիսի աւելի տեղեկութիւն չունինք Մելիտէի վրայ, որուն ժամանակը կը լինի 452-է 456: Հարկ կը տեսնենք եւս դիտել տալ, թէ մեր հին պատմիչներ ու ժամանակագիրներ՝ որ Մելիտէն ու Մովսէսը զանց կ'ընեն, սխալ ժամանակագրութեան մը զոհ կ'երթան, Սահակի մահը դնելով 467-ին, Յովսէփի բանտարկութիւնը 470-ին, Քաղկեդոնի ժողովը 473-ին, որով Գիւտի կայթողիկոսութիւնն ալ 470-ին դնելով, միջոցը լրացուցած կ'ըլլան (ՍԱՄ. 71): Բայց Թեոդոսի մահուան եւ Քաղկեդոնի ժովովին թուականները արտաքին պատմութենէ 450-ին եւ 451-ին

հաստատուած լինելով, ժամանակակից ազգային եղելութիւններն ալ ըստ այնմ պէտք է ճշդուին: Մելիտէի մահը, մերձաւոր հաշուով կը դնենք 456-ին, պարզապէս ծերութեան եւ տկարութեան հետեւանօք:

Տ. ՄՈՎՍԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՅԻ

281. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸԼԼԱԼԸ

Ասոր անունն ալ Փարպեցիէն ունինք. եւ զհետ նոր ասէր Մովսէս, որ էր *եւ նա ի նոյն ազգէ* (ՓԱՐ. 110) եւ այս յայտնի բացատրութեան հիմնուելով, լոկ թիւրիմացութեան կամ վրիպեալ յիշողութեան կը վերագրենք Թովմայի *եւ Մովսէս եւ Մեղէս* գրելը (ԱՐԾ. 81), որով Մովսէսը՝ Մելիտէ առաջ կաթողիկոս եղած կը ցուցնէ: Անունէն զատ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք իր վրայ. նախընթաց պատմութեանց մէջ ալ համանունի մը չենք հանդիպիր, որ նոյնացնելու փորձեր ընենք: Ժառանգական ուղղութեամբ, Մելիտէի մահուրնէն ետքը, նոյն տունէն նախապատիւ եպիսկոպոս մըն է՝ որ կաթողիկոսական աթոռը կը գրաւէ, գուցէ եւ նախորդին օգնականութեամբ յաջորդութիւնը սպահովելով: Եղելութեանց ընթացքը ուսումնասիրելով կը հետեւցնենք, թէ Մովսէսի օրով աւելի զօրացաւ Սահակ-Մեսրոպեան խումբին դէմ հալածանքը, եւ թոյլ ընթացք մը տիրապետեց հայրապետանոցին վրայ, որ սկսաւ մտադրութիւն հրաւիրել, եւ աւելի ժիր եւ եռանդուն անձնաւորութեան մը պէտքը զգացնել: Եթէ Մովսէս Խորենացիի պատմութեան թուականին մասին ծանր խնդիրներ յուղուած չըլլային, շատ յարմար պիտի գար այն ողբոց գրուիլը, որով պատմութիւնը կը փակուի, եւ որ ճշդիւ այդ միջոցին պատկերը կը կերպարանէ: Սահակի եւ Յովսէփի նման հոյակապ կաթողիկոսներու ետեւէն Մելիտէի եւ Մովսէսի պէս սպիկարներ եւ անձնահանձներ տեսնելն է, որ հառաչել կու տայ պատմագիրին, *Մովսէս բարձեալ լինի՝ եւ Յեսու ոչ յաջորդէ, Եղիա համբարձաւ եւ Եղիսէ ոչ մնաց*, (ԽՈՐ. 273), եւ բազմապիսի գոյներով կը գծէ վարդապետներուն, կրօնաւորներուն եւ վիճակաւորներուն ընթացքն ու կենցաղը (ԽՈՐ. 275):

282. ԱԲՐԱՀԱՄ ՈՒ ԽՈՐԷՆ

Պահ մը մոռցանք արտոյեալ նախարարներուն վիճակը, որոնք Նիւշապուհ կը մնային, երբոր Ղեւոնդեանք կը նահատակուէին Ռեւանի սպառաժներուն վարյ: Երբոր Յազկերտ Քուշանաց պատերազմէն դարձաւ, նախարարները նորէն Վրկան նահանգը զրկուեցան, ուր էին յառաջագոյն, Դենշապուհ ալ անոնց վրայ հսկող գրուած էր, որ ջանաց նախարարներուն վիճակը թերեւցնել, եւ անոնց ազատութիւն տրուեցաւ՝ որ կարենան իրենց մարդիկներուն ձեռքով ինչ ինչ դիւրութիւններ հոգալ: Խորեն Որկովեցի եւ Աբրահամ Չենակեցի երէցներ, որք Ղեւոնդեանց կը սպասաւորէին եւ վերջին աստն բռնութեամբ արգիլուեցան անոնց հետեւիլ, Դենշապուհի Ռեւանէ դառնալուն, համարձակեցան՝ իբրեւ թէ չգիտնալով, իրենց վարդապետներուն ուր ըլլալը հարցնել, որպէսզի կարենան երթալ ու անոնց սպասաւորել: Իրենց այս համարձակութիւնը Դենշապուհը զայրացուց, որ անոնք դատելու արտօնութիւն ուզեց Յազկերտէ, բայց սա պատասխանեց, որ եթէ իրենց դէմ յատուկ ամբաստանութիւն չկայ, մահապարտութեան խօսք չի կրնար ըլլալ. եթէ կ'ուրանան ազատ թողուին, իսկ եթէ չեն ուրանար, խեղութեամբ արքունի ազարակներու մշակութեան դրկուին: Երկուքն ալ բացարձակապէս մերժեցին ուրացութեան առաջարկը, որով ականջնին կտրելով, Ասորեստանի Շափուլ (ՓԱՐ. 106) կամ Բաբելաստանի Շահուզ (ԵՂԻ. 146), եւ աւելի ուրիշ Շահուր գաւառը, արքունի մշակութեան դրկուեցան: Բայց այն կողմի քրիստոնէաներէն իբր կենդանի մարտիրոսներ պատիւ գտան, եւ շատ ալ նուէրներ կը

ստանային, զորս Աբրահամ երեց, իբր անելի ժիր եւ տոկուն, մերթ ընդ մերթ կապեալ նախարարներուն կը տանէր ու կը դառնար: Խորէն, որ արդէն տկար էր ճանապարհին նեղութենէն ու սոթէն ալ անելի վնասուելով (ԵՂԻ. 146), չկրցաւ երկար դիմանալ եւ *կեցեալ անս*՝ Ասորեստանի մէջ վախճանեցաւ: Իսկ Աբրահամ միեւնոյն աշխատութիւնն ու ուղեւորութիւնները կը շարունակէր, մինչեւ որ *երաշխատորութեանք հաւատացեղոց աշխարհին*, որք իրենց տուներն ու ինչքերը անոր աշխատութեան փրկանք *գրեցին յարքունիս*, Աբրահամ կրցաւ Հայաստան դառնալ, երբ արդէն նախարարներն ալ ազատութիւն ստացած էին (ՓԱՐ. 106):

283. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒՆ ԱԶԱՏՈՒԻԼԸ

Երբ նախարարներուն քիչ մը դիւրութիւն կը տրուէր, Յազկերտի 17-րդ տարին, որ է 455-ին, Աշուշա բղէշի Վրաց *բագում եւ անհամար կարասի ծախեալ*, եւ մասնաւորապէս Միհրներսէիը հանեցնելով, կը յաջողէր Հմայեակի եւ Արշալիրի փոքր զաւակները Տիգրոնի պատանդութենէն ազատել, ուր դրկուած էին Վասակ Միւնիէ *զի մեռցին*, եւ իրեն մօտ կը բերէր սնուցանելու եւ կրթելու համար (ՓԱՐ. 107): Աշուշա եւ Հմայեակ Մամիկոնեան իրարու քննելալ էին, Ադան Արծրունիի Անուշիրամ եւ Չուիկ քոյրերուն հետ ամուսնացած լինելով: Հմայեակ չորս զաւակ թողած էր, որոնցմէ Վահան, Վասակ եւ Արտաշէս՝ Տիգրոն դրկուած էին, իսկ Վարդ շատ փոքր լինելուն դայեկի մօտ մնացած էր Տայոց նահանգը (ՓԱՐ. 111): Իսկ Արշալիրի երկու զաւակներն էին Ներսէի եւ Հրահատ: Ասոնց հետ ապրեցաւ Ղազար Փարեցին, ինչպէս որ պարծանօք կը յիշէ, որ *թէպէտ ինքն ըստ տիոց աւագագոյն էր, սակայն այդ վեց տղոց խումբին հետ աննդակից եւ խաղակից եղաւ* (ՓԱՐ. 188): Մեծաւ գովութեամբ կը յիշէ Փարպեցի Հմայեակի Չուիկ տիկինը, *թէ եղեւ կին անուանի եւ առաւելեալ ամենայն լաւ եւ մտաւոր մատանք յամենայն կանայս ի Հայաստան աշխարհիս*, եւ *թէ նա անոյց եւ խրատեաց գորդիսն իւր յաշխարհին Վրաց ի տան Աշուշայի* (ՓԱՐ. 110): Նախարարներուն դառնալով անոնք կապանքի եւ աքսորի վիճակը կրեցին դեռ երկու տարի եւ անելի եւս՝ Ղեւոնդեանց նահատակութենէն ետքը, մինչեւ որ նոյնիսկ բանտարկելոց հսկողն Հարեւշգոմշապուհ կամ Հրեւշնոմշապուհ, անոնց վրայ գթալով, ինքն Յազկերտի միջնորդեց, եւ անոնց ազատութիւնը խնդրեց, շղթաները քակեց, զգեստնին փոխեց, որպէսզի գոնէ Պարսկաստանի մէջ զինուորութիւն ընեն եւ ռոճիկ ստանան: Յազկերտ ալ գոհ մնաց, եւ իրենց կատարեալ ազատութիւն շնորհելու միտքով ամենքն ալ Տիգրոն հաւաքել տուաւ 457-ին, իր թագաւորութեան 19-րդ տարին: Նոյն միջոցին Յազկերտ մեռաւ, եւ իր երկու զաւակները, Որմիզդ ու Պերոզ, ժառանգութեան համար իրարու դէմ պատերազմեցան երկու տարի շարունակ, մինչեւ որ Որմիզդ սպաննուեցաւ եւ կրտսերն Պերոզ միահեծան թագաւորեց 459-ին, պաշտպանութեամբ իր դայեկին Ռահամ Միհրանի (ԵՂԻ. 153): Այդ պարագան նախարարաց ազատութիւնը յապաղեց: Պերոզ իր հօրը կամքին գիտակ, ամէն տեսակ խոստումներ կրկնեց, որպէսզի Հայ նախարարներ Պարսկաստանի մէջ իրեն օգնեն, եւ Հայաստանի մէջ ալ իրեն կողմը պաշտպանեն, եւ իրօք ալ արձակեալ նախարարներ Պերոզի բանակին մէջ ծառայեցին: Բայց Պերոզ ազատ թագաւորելէն ետքը անմիջապէս խոստումը չկատարեց, այլ Հրեւ նահանգը դրկեց ռոճիկով ու պատուով Աշտատ նախարարի հրամանատարութեան ներքեւ. եւ Աշտատի որդւոյն Յրըզատվշնասայի ձեռքով, որ իր դայեկորդին էր, խոստումները նորոգեց, եւ յայտնեց թէ իրենց ընտանեաց ալ ռոճիկներ սահմանել տուած է Հայաստանի մէջ (ՓԱՐ. 108): Այդ տարիներու միջոցին, 461-ին, կը մեռնէր Մովսէս կաթողիկոս, առանց այդ եղելութեանց մասնակցութիւն մը ունեցած ըլլալու: Տ. Ս. ԳԻՒՏ ԱՐԱՀԵԶԵՑԻ 284. ՆԱԽԸՆԹ-ԱՅՆ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ Երբոր Մովսէս մեռաւ, Հայաստանի մէջ կացութիւնը փոքր ի շատէ փոխուած էր: Յազկերտ մեռած էր, որոյ անունն իսկ սարսափ եղած էր բոլոր ազգին: Պերոզ իր գահն ու

իշխանութիւնը ամրացնելու մտադիր, կողմնակիցներ եւ համակիրներ շահելու կը հետամտէր, իրօք ալ Հայ նախարարներու կողմէն օգնութիւն գտած էր: Հայաստանի մէջ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մնացորդներ, եւ Վարդան-Ղեւոնդեան շարժումին վերջիններ, սկսած էին ոգի առնել, եւ հրապարակ նետուելու համար ազելորուի: Բանտարկեալ նախարարներ, կիսովի ազատուած, Պարսիկ բանակին մէջ կը ծառայէին, Ատրորմիզդ անլի եւս թոյլատու էր Հայոց ներքին ու կրօնական գործերու մասին: Ըստ այսմ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ կատարուեացաւ: Մանագկերտացիք մէկ կողմ դրուեցան, որոնց մէջ հարկաւ թեկնածուներ չէին պակսեր, եւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան վերջիններէն մէկ մը, Գիւտ Արահեզացին, կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ: Պարսկաստանի շփոթ կացութիւնը եւ Պերոզի հազիւ թէ իր թագաւորութիւնը ապահոված լինելը, պահեհութիւն ընծայեցին պետական ձեւակերպութիւնները զանց ընելու, եւ պետք իսկ չտեսան նոր ընտրուած կաթողիկոսին հաստատութիւնը ընդունիլ թագաւորէն: Պերոզ ալ այն ատեն պահանջկոտ չեղաւ այս մասին (ՓԱՐ. 114): Գիւտ ընտրուած ատեն մերձաւորաբար 60-ը անցած պիտի ըլլայ, որով նախապէս գործունէութեան տարիներ ունեցած, եւ երիտասարդութիւնը Սահակի եւ Մեսրոպի կենդանութեան ատեն եւ անոնց աշակերտութեան մէջ անցուցած կ'ըլլայ: Ինքն իսկ կը յայտնէ, թէ *զոյրութիւն գիտութեանս մերոյ եւ զիմաստ բանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հոռոմոց ուսեալ եմ* (ՓԱՐ. 114), որով հարկ կ'ըլլայ ըսել, թէ Գիւտ ալ մէկն էր այն խումբէն, որ Սահակի արքայէն ետքը յունական դպրոցները դրկուեցաւ (219), բայց ոչ այդ առթիւ եւ ոչ յետոյ Գիւտի անունին չենք հանդիպիր: Պատահական տարբերութիւն մը կարելոր լուսաբանութիւն մը կու տայ այդ մասին: Եզնիկ երէց իր գաւազանագիրքին մէջ հայրապետիս անունը կը գրէ *տէր Գադ* (ՄԱՄ. 208), եւ Գադ անունով եպիսկոպոս մը ներկայ կը գտնենք Ճահապիվանի ժողովին մէջ (228), Վանադայ Գադ եպիսկոպոս մըն ալ Արտաշատի ժողովին մէջ (241): Ժամանակագրական բաղժատութիւններն ալ նպաստաւոր են հետեւցնելու, թէ Գադ եպիսկոպոսը միեւնոյն Գիւտ կաթողիկոսն է, որ հայրապետութենէ առաջ Վանանդի վիճակաւորն է եղած: Գիւտ կաթողիկոսին Վանանդի հետ յարաբերութեան յայտնի նշան մըն է եւս, որ ինչչափ ալ ինքն էր *ի գաւառէն Տայոց, ի գեղջէն Արահեզոյ* (ՓԱՐ. 110), սակայն անլի յաճախ իբր Ոթմսեցի կը յիշուի, եւ Ոթմուս Վանանդ գաւառի քաղաքներէն է, որ Գիւտի արքայէն դառնալէն ետքը, իրեն հաստատուն բնակավայրն ալ եղաւ: Այդ բացատրութիւնը շատ անլի հաւանական կը գտնենք, քան թէ ենթադրել թէ Տայոց գաւառի Արահեզը եւ Վանանդ գաւառի Ոթմուսը իրարու սահմանակից լինելուն, հաւասարապէս Գիւտի հայրենիք նկատուեցան (ԱՐԱ. 89): Վերջապէս պետք է ընդունիլ թէ Գիւտ նախընթացաբար գործունեայ եւ արդիւնաւոր դեր մը ունեցած էր, եւ ուխտապահներու հետեւողներուն ուղղիզ գլ դեկավար ճանչցուած էր, որ հազիւ թէ ասոնք պահեհէ կը գտնեն, մէկէն Վանանդի եպիսկոպոսը կաթողիկոսական աթոռ կը բարձրացնեն: Ընտրութեան թուական պետք է նշանակել 461 տարին, Պերոզի միահեծան թագաւորելէն իբր երկու տարի ետքը:

285. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԾԱՐԺՈՒԲԱՐ

Յիշեցինք արդէն թէ Պերոզ արքայրեալ նախարարներուն կատարեալ ազատութիւնը յետաձգեց: Այդ յապաղման պատճառ կրնար տալ Հայերուն վրայ եղած սովորական կասկածը, մանաւանդ երկար տառապանքի հետեւանօք անոնց մէջ անամ կծու կսկիծը, բայց մասնաւոր պարագայ մըն ալ եկաւ ընդհանուր կսկիծը զօրացնել: Հայ նախարարներուն կեղծուրացութեան առթիւ (245) իրենց ընկերակից եղած էր Վաչէ Աղուաից թագաւորը, որ ինչչափ ալ յետոյ պահ մը ջանացած էր ինքն ալ քրիստոնէութիւնը հռչակել Հայաստանէն եկող Վարդանի բանակին օգնութեամբ, սակայն Վարդանի

արտորնօք մեկնելէն ետքը պարտաւորուած էր նորէն կեդթուրացութեան կերպարանը զգենուլ, եւ մինչեւ իսկ Յազկերտի քրոջ աղջկան հետ ամուսնանալով, իր երկրի հանդարտութիւնը ապահոված էր Այսպէս յառաջեցին գործերը մինչեւ որ Յազկերտ կենդանի էր, եւ մինչեւ որ երկու արքայորդիներուն ժառանգական պատերազմը սկսաւ: Ծփոթ կացութիւնը քաջալերեց Վաչէն, եւ կեդթուրաց վիճակը թօթափել համարձակեցաւ, յայտնապէս քրիստոնէութիւնը յայտարարել եւ Պարսիկներուն դէմ ելնել, ու անոնց հետքը իր երկրէն հեռացնել: Պերոզ իր թագաւորութիւնը ապահովելէն ետքը, մտադրութիւնը դարձուց այն կողմը եւ նորէն Ադուանները հնազանդեցնելու համար պատերազմ բացաւ, բայց Վաչէ Կովկասի Մասքութներէն տասնեւմէկ իշխաններ կամ թագաւորներ իրեն նիզակակից առնելով, քաջութեամբ դիմադրեց Պարսիկներուն: Պերոզ նեղի մտած, նոյնիսկ Հոնաց կամ Քուշանաց գունդերը վարձեց, որք *կռուեցան տարի մի ընդ Ադուանից արքայի*, եւ թէպէտ մեծամեծ աւերումներ եղան, բայց Ադուանք ու Կովկասայինք չընկճուեցան: Վերջապէս Պերոզ հաւանեցաւ հաշտութիւն կնքել, պայմանաւ որ իր քոյրը եւ քեռորդին իրեն յանձնուին: Վաչէ հաւանեցաւ *եւ զմայրն եւ զկիինն ետ տանել*, որոնք *ի բնէ մոզք էին*, եւ ինքն ալ կ'ուզէր բոլորովին երկրէն հեռանալ, եւ հեռաւոր տեղ մը կրօնաւորիլ, բայց վերջէն հաւանեցաւ երկրին մէջ մնալ, բայց միշտ ապաշխարութեան եւ կրօնաւորութեան կեանք մը վարելով (ԵՂԻ. 154): Այդ եղելութեանց համբաւը Հայաստան հասաւ, եւ ամենուն քաջալերական խթան մը եղաւ, Գիւտ կաթողիկոս գեղեցիկ գիր մը ուղղեց Վաչէի, ուր կը յիշէ Լուսաւորչի ժամանակ Ուռնայրի ձեռքով Ադուանից քրիստոնէութիւնը ընդունիլը, եւ Վաչէի վերջին արիւթիւնը գովելով կը բարձրացնէ անոր հաւատքը, եւ աստուածային վարձուց արժանաւոր լինելը կը վստահեցնէ: Ընտիր եւ զօրաւոր է Գիւտի գիրը, որ զինքն կորովի եւ հմուտ գրչի տէր կը ցուցնէ (ԿԱՂ. Ա. 103-115): Ադուանից խռովութիւնները տեսեցին մինչեւ *ի հինգերորդ ամն Պերոզի* (ԵՂԻ. 155), այսինքն մինչեւ 641, Գիւտի կաթողիկոսութեան սկիզբը: Վաչէի թէ մակագիրին (ԿԱՂ. Ա. 103), եւ թէ գրութեան մէջ (ԿԱՂ. Ա. 113), Գիւտ պարզապէս իբր եպիսկոպոս յիշուած է, սակայն կաթողիկոսութեան ատեն գրուած լինելը ոճէն ալ կը յայտնուի:

286. ՆԱԽԱՐԱՐՔ ԵՒ ՏԻԿՆԱՅՔ

Ադուանից խռովութիւնները խափանած էին Հայ նախարարներուն կատարեալ ազատութիւնը, թէպէտեւ ռոմիկնին եւ պատիւնին օրըստօրէ աւելցած էր, եւ միշտ *կենօք եւ պատուով* արձակելու խոստումները կը կրկնուէին: Վերջապէս երբոր միջոց մը եւս անցաւ եւ Պերոզի թագաւորութիւնը մտաւ *յամն վեցերորդ*, 462-ի գարունին, Հայաստան դառնալնուն հրամանը տրուեցաւ (ԵՂԻ. 155, ՓԱՐ. 110): Այստեղ յարմար կը սեպենք պահ մը յետսահայեաց ակնարկ մը նետել 451-է 462 տարիներուն վրայ, որ եղաւ նախարարներուն տառապանաց միջոցը, զոր իբր տասնամեայ միջոց մը կը դնէ Եղիշէ վերոյիշեալ հաշուով (ԵՂԻ. 146): աւարայրի ճակատամարտէն ետքն էր, 451-ին, որ Հայաստանէ հեռացուեցան, Տիգրոնի դատաստանէն ետքը Պարսկաստանի մէջ բանտարկուեցան, 454-ին Նիւշապուհ փոխադրուեցան միշտ կապանօք, Ղեւոնդեանց նահատակութենէն ետքը նորէն Վրկանի բերդը տարուեցան, 457-ին կապանքներէ ազատեալով Պասկաստանի մէջ ծառայեցին, 459-ին Պերոզի կողմէ աւելի ընդարձակութիւն տեսան. բայց մինչեւ 462 չկրցան կատարեալ ազատութեամբ իրենց տեղերը դառնալ: Առաջին մասը տանջանքով եւ խիստ տառապանքով, վերջին մասն ալ զգալի գրկումներով, երկարատեւ խոստովանողութիւն մը եղան 37 նախարարներուն համար, որք ամենայն զուարթութեամբ եւ արիւթեամբ կրեցին ամէն նեղութիւնները, միշտ մերժելով ուրացութեան առաջարկները, եւ վարձուց ու վայելից հրապոյրները, որոնք իրենց առջեւ կը դրուէին, եթէ յանձն առնէին քրիստոնէութիւնը թողուլ: Իրենցմէ ոչ ոք, ոչ տարիքոսներէն եւ ոչ երիտասարդներէն, վայրկեան մը իսկ միտքէն չանցուց,

կեղծուրացութեամբ ալ ազատութիւն ձեռք ձգել: Ներշապուհ Արծրունի, Վահան Ամատունի եւ Շմաւոն Անձեւացի, այդ խումբին գլխաւորները, որք 450-ի կեղծուրացութեան մէջ գտնուած էին, այն աստեն յոյս մը ունէին կազմ ու պատրաստ Հայաստանի մէջ արդիւնաւոր ընդդիմութիւն կազմակերպել, բայց ասեր Հայաստանը չէր կրնար այլեւս այդ սկնկալութիւնը ներշնչել, ուստի իրենք գլուխ եղած՝ ընկերները արիասիրտ տոկունութեան կը յորդորէին եւ ամէնքը իբրեւ վանօրէից կրօնաւորներ սաղմոսներով ու երգերով աստենին կ'անցընէին: Յորչափ հոգեւորականները իրենց իրենց հետ էին, անոնց առաջնորդութիւնը կը վայելէին. անոնց նահատակութենէն ետքը ծերագոյններ գլխաւորութիւնը ստանձնած էին, իսկ երիտասարդագոյն եւ նուազ վարժ եղողները, *ուսան դպրութիւն հայերնի աշխարհին իւրեանց, եւ եղել նոցա այն կերակուր հոգեւոր* (ԵՂԻ. 152): Իրենց կենցաղական նեղութեանց վրայ խօսիլ անելորդ է, քանի որ շղթայակապ բանտարկութեան խոստութեանց մէջ կ'ապրէին: Անոնց կրած նեղութեանց համահաւասարը կամաւրապէս յանձն առած էին, նահատակեալ եւ բանտարկեալ եւ հալածեալ նախարարներուն կիներն ու աղջիկներն ու ազգակիցները, որոնցմէ *հինգ հարիւրով չափ յականէ յանուանէ ճանաչեմ* կ'ըսէ Եղիշէ, թէ անազագոյն եւ թէ կրտսերագոյն եղողներէն (ԵՂԻ. 155): Փապիեծնա (ՓԱՐ. 109-110), եւ Եղիշէն (ԵՂԻ. 155-158) ազդու եւ զգայուն կերպով կը նկարագրեն Հայոց աշխարհին փափկասուն տիկիներուն եւ նազելի օրիորդներուն չարքաշ կեանքը, որոնք իրենց զարդերն ու հեշտութիւններն ու ընտանեական դիրութիւնները լքած, եւ ամէն տեսակ զրկումներու ինքզինքնին ենթարկած, բոլորովին ճգնողական եւ աղօթական կեանք մը կը վարէին, չկարենալով հարկաւ ինքզինքնուն ներել ամենէն պզտիկ վայելքներն անգամ, երբ իրենց սիրելիները կամ կեանքերնին զոհած էին կամ տառապանաց կեանք մը կը վարէին: Կ'երեւի 457-է ետքն ալ, արբոր բանտարկեալ նախարարներ մասնաւոր ազատութիւն ստացան, ասոյն իրենց ընտանիքները չարքաշ կենցաղնին չփոխեցին, մինչեւ որ իրենց սիրելեաց հետ զրկախառնուելնուն օրը հասաւ:

287. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Գիւտի վիճակեցաւ արքորեալ նախարարներուն դարձը ողջունել, երբոր վերջապէս Պերոզի 6-րդ տարին, 462-ին, արտօնուեցան իրենց երկիրը դառնալ, եւ իւրաքանչիւրը իր առաջին տեղը ստանալ եւ սեփական տանուտիրութիւնը վարել: Անոնց անունները տուինք Տիգրան տարուած աստենին (263): Պատմիչներ չեն յիշեր թէ անոնցմէ մէկը մեռած կամ պակասած ըլլայ՝ 12 տարիներուն մէջ, որչափ ինչ անցաւ Հայաստանէ մեկնելնուն եւ Հայաստան դառնալնուն միջեւ: Նեղութիւններ, հիւանդութիւններ եւ վերջին պատերազմներ կրնային մէկին կամ միւսին կեանքը վտանգել, այլ այս մասին բացարձակ լռութիւնը, փաստ մը պիտի նկատուի այդպիսի պարագայի բացակայութեան: Մանաւանդ որ Փարպեցին ամենուն համար կը հաւաստէ, թէ *կեցեալք իւրաքանչիւր ըստ սահմանելոյ ի Տեսունէ, վախճանեալք թաղեցան ի դիրս հարց իւրեանց խաղաղութեամբ* (ՓԱՐ. 110), որ է ըսել թէ հայրենական երկրէն դուրս օտար հողի վրայ մեռնող եւ թաղուող չեղաւ: Գիւտ կաթողիկոս, *այր լի գիտութեամբ հայովս, եւ առաւելեալ յունիւն, յորդասաց բանիւ եւ առատարուղիս վարդապետութեամբ*, եւ իր գերագանց կարողութեամբ հոգեշունչ քարոզներ կը խօսէր, երբոր խնդալից բազմութիւնը Վաղարշապատի կաթողիկէին մէջ սրտազին փառաբանութիւններ կ'երգէր, եւ ամէնքը հոգեպարար խօսքերով մխիթարուած, եւ *օրհնեալք ի բերանոյ սուրբ կաթողիկոսին Գիւտայ*, կը ցրուէին ու կ'երթային *ի տունս իւրաքանչիւր* (ՓԱՐ. 110): Նոր կեանք մըն էր որ կը սկսէր Հայաստանի մէջ: Երկրին մէջ գլխակոր մնացածներուն վրայ ալ նոր ոգեւորութիւն կը տիրէր, եւ ամէն կողմ եկեղեցւոյ պայծառութեան եւ ազգային զարգացման ջանքեր էին, որք գործնական կերպով կը քաջալերուէին, իրենց հովանաւոր եւ պաշտպան ունենալով քաջարթուն

հովուապետը: Նորաբողոքոց երիտասարդության մէջ սկսած էին աչքի զարնել, այն վեց մանուկները (282), որք Աշուշայի ապարանքին մէջ սնած ու կրթուած, իրենց նախնեացը Վարդանի եւ Հմայեակի արիական օրինակներով տոգորուած, արքայանքէ դարձող Համագասպեանի եւ Արշաիրի խրատներով ոգևորուած, սկսած էին գամ քան գգամ անեցնել եւ ծաղկեցնել այն բարի սերմերը, զորս ժրագլուխ տիկինն Ձուիկ, անդատին մատաղ հասակէն ցաներ էր իր գաւակներուն եւ տագերթոռներուն մանկական միտքին ու սիրտին մէջ:

288. ՀԱՆԴԱՐՏ ՄԻՋՈՅԸ

Տասնամեայ միջոց մը կանոնաւոր պաշտօնավարութիւն կրցաւ ունենալ Գիւտ կաթողիկոս, թէպէտ ոչ անմասն ներքին դժուարութիւններէ, ինչպէս պիտի տեսնենք: Մեր պատմագիրներ փորձանքներ եւ տագնապներ նկարագրելու հետամուտ, հանդարտ միջոցներու վրայ մանրամասնութիւններ չեն տար, եւ մենք պարտաւոր ենք կցկտուր յիշատակներ հաւաքելով գոհանալ: Ժամագիրքին ճակատը, զայն կարգադրողներուն յիշատակութեան մէջ որոշակի կը կարդացուի *Գիւտայ հայրապետի* անունը (ԺԱՄ. 3), ինչ որ կը ցուցնէ թէ եկեղեցական պաշտամունք, Սահակի եւ Մեսրոպի առաջին կարգադրութենէ ետքը (196), սկսած էին տակաւ խանգարուիլ, Սահակի արքայանքէն մինչեւ նախարաց դարձը անցնող խոռվութեանց եւ շփոթութեանց օրերուն մէջ: Երբ պահ մը եկեղեցին սկսաւ հանդարտութեան նշաններ տեսնել, Գիւտ կաթողիկոս յատուկ մտադրութիւն դարձուց եկեղեցական բարեկարգութիւնները վերանորոգելու, եւ կանոնական ու ծիսական կարգադրութիւնները յարդարելու: Թէպէտեւ ծիսական մատենաներուն մէջ Գիւտի անունով մակագրեալ յատուկ հատուածի մը չենք հանդիպիր, սակայն ընդհանուր կերպով չենք վարանիր զայն իբր երկրորդ կարգադրիչ եւ բարեկարգիչ ճանչնալ: Գիւտի հովուական հսկողութեան նշանակ է նաեւ Դաւիթ Անյաղթի ուղղած համառօտ նամակը, որով կը խնդրէ քրիստոնէութեան նշանակ եղող Խսայիկ պաշտպանութեան գրուած մը պատրաստել: Անտիոքի կողմերէն եւ Ալլին գիւղէն երեք աղանդաւորներ, Կոստանդին եւ Պետրոս եւ Թեոդորոս անունով, Հայաստան կու գան եւ իրենց մոլորութիւնները կը սկսին քարոզել, *ոչ գոյ զՄարիամ՝ Աստուածածին, եւ ոչ զԻսաչն՝ Աստուծոյ խաչ* (ԴԱԲ. 100), որ է յայտնապէս Նեստորականաց վարդապետութիւնը, որոնք հետզհետէ զօրացած էին Ասորուց կողմարը: Գիւտ անոնց գայթակղութիւնը արգիլելու համար Դաւիթ Ներգինացիին կը դիմէ, որպէսզի իր իմաստասիրական հանճարով ուղղափառ վարդապետութեան պաշտպանութիւն ընէ, եւ այս է *Բարձրացուցէք* սկզբնաւորութեամբ ծանօթ գեղեցիկ ներբողեան: Որչափ ալ Գիւտ զինքն նամակին ստորագրութեան մէջ *Գիւտ զագաշեալ* կ'անուանէ եւ *զերեզման ի զարշապար* ըսելով, *մահու մերձաւոր* կը ցուցնէ, եւ իր կեանքին վերջին օրերուն կ'ուզէ ակնարկել, սակայն միանգամայն *հոյոց հոտի հովուապետ* (ԴԱԲ. 101) ստորագրելով կը ցուցնէ թէ իր պաշտօնավարութեան առաջին տասնամեակին մէջը կամ վերջերը գրած է այս գիրը, եւ ոչ երկրորդ մասին մէջ, երբ պաշտօնէն քաշուած ու առանձնացեալ կ'ապրէր Ոթմուսի մէջ: Փոքրիկ յիշատակ մըն ալ Օրբէլեան պահած է: Աւարայրի ճակատամարտէն անմիջապէս ետքը, երբոր Պարսիկներ ամէն կողմ ցրուած աւերածներ կ'ընէին եւ ուրացութեան չհաւանողները կը կոտորէին, Սիւնեաց նահանգի Վայոց ձոր գաւառին մէջ ալ հարիւրաւոր նահատակուողներ եղան, Աթաշխուտա անուն զօրավարի մը ձեռքով, եւ յատկապէս Եղեգեաց եւ Անգեղձոր եւ Արտաբոյնք եւ Յաղացքար կոչուած տեղերը, որոնցմէ միայն Մարտիրէ մը յիշուած է անունով, որ Անգեղձորի նահատակներուն գլխաւորն էր: Գիւտ հոգ կը տանէր, որ բոլոր նահատակներուն յիշատակները պատուով պահուին, եւ անկէ քաջալերուելով Վայոցձորցիք ոմանք, Հրեւ եւ Ծահիրէտ եւ Արդիու եւ Արշէն երեց, ձեռնարկեցին իրենց նահատակներուն համար վկայարան մը շինել (ՕՐԲ. Ա.

112), եւ երբոր աւարտեցին Գիւտ անձամբ եկաւ նաւակատիքը տօնել Սիւնեաց Անանիա եպիսկոպոսին հետ: *Բազմամբոյ ժողովով* ոսկորները կը հակաքեն եւ *փոխեն ի հանգիստ գաւորքսն*, եւ ուրն օր տօնախմբութիւն կը կատարեն: Ժամանակը կը գրուի *յիններորդ ամի Գիւտոյ երանելոյ Հայոց կաթողիկոսի, յամարան ամսամտին, որ օր հինգ էր ամսյն* (ՕՐԲ. Ա. 113): Թուականը կ'ըլլայ 468, իսկ ամարան ամսամուտ՝ եթէ մարգագ ամիսը ուզենք իմանալ, շարժական տոմարով անոր 5-ը Յունիս 1-ին կը հանդիպի այն տարին: Իսկ եթէ ամառնամուտի Յունիս 21-էն առնենք, ամսուան 25-ին պէտք կ'ըլլայ դնել նաւակատիքի օրը: Իսկ վկայարանին տեղը հին անունով Սրկոսք կոչուած, Օրբելեանի օրով Խոտորալեզ կը կոչուի եղեր (ՕՐԲ. Ա. 113), գոր Ալիշան կը նոյնացնէ յետին ժամանակներու Բոլորաբերդի եւ այժմեան Պեշկենտի հետ (ՄԻՆ. 130): Որչափ ալ անկարելոր երեւի յիշատակս, սակայն գլխաւոր արժանիք մը կ'աւելցնէ Գիւտին, կրօնի եւ ազգի քաջարի նահատակներուն յիշատակին եւ պատուոյն դարձուցած մտադրութիւնը սպացուցանելով:

289. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑԶԸ

Կարծես թէ որեւէ մի վատ ոգի կայ, որ կու գայ մեր ազգին գործերուն վրայ չար շունչ մը փչել, հազիւ թէ լաւութեան նշոյններ կու գան երեւան: Երբոր երկրին մէջ ուխտապահներու կողմը կը սկսէր ոգեւորուիլ, եւ Գիւտի հովանաւորութեամբ քրիստոնէական կարգեր կը սկսէին զօրանալ, այդ բանը չէր կրնար դիւր գալ այն նախարարներուն, որոնք Վասակի ժամանակէն Պարսից հանելի ըլլալու ճամբուն հետեւած էին, ոչ թէ քաղաքականութեան արտաքին տեսակէտով միայն, այլ աւելի հանելի ըլլալու համար անոնց գենին ալ կը հետեւէին, թէպէտեւ սիրով ոչ մի ներքին համոզում ունէին, այլ *կատակութեամբ զատուածս գնէին, եւ զատուածս եւ զանմիտ վաճառականսն ի միասին թշնամանէին*: Անոնցմէ շատեր, *գտանուտէրութիւնն գնեալ ուրացութեամբ*, կը վախճային որ դիրքերնին կը կորսնցնեն: Ազգին առջեւ ալ յարգ չունէին, նոյնիսկ Պարսիկ տէրութեան առջեւ ալ արժանիք չէին վաստակած, մինչեւ որ Պերոզ սովոր էր ըսել, թէ իր հպատակներէն՝ *այր անայիտան եւ գունդ յետին Ատրիին է, բայց քան զԱտրի՝ Հայն է այր յետին եւ անայիտան* (ՓԱՐ. 111): Այս պատճառով իրենց դիրքը չկորսնցնելու համար, քրտութեան ստորնութենէ զատ ուրիշ միջոց չունէին: Ուստի սկսան ուխտապահները Պերոզի առջեւ ամբաստանել, իբր տէրութեան անհաւատարիմներ եւ յունական կուսակցութեան հետեւողներ, եւ նոյնիսկ Գիւտ կաթողիկոսին վրայ զրպարտութիւններ ընել: Իրենց աչքին փուշ եղողներէն մէկն ալ Վահան Մամիկոնեանն էր, *աւագ որդին սրբոյն Հմայեկայ*, որ իբր *այր մտացի, առողջախորհուրդ եւ բարեւեր*, նոյնիսկ Պարսիկներուն մտադրութիւնը գրաւած էր, այլ կասկածանօք կը վարուէին անոր հետ լսելով *զնախանձորդացն գբանասրկութիւն* (ՓԱՐ. 112): Այդ նախանձորդներու խումբին գլխաւոր վարիչն էր Գաղիչոյ Խորիտոունի, որ Վասակի ժամանակէն անոր ջերմ գործակիցն էր, եւ որ կը ջանար կաթողիկոսը իր ազդեցութեան ներքեւ առնել, սակայն Գիւտ չէր կրնար ոչ Գաղիչոյի եւ ոչ անոր ընկերներուն մտերիմն ըլլալ: Զանի այդ հակառակութիւնները կը զօրանային, ուխտապահներու կողմը իրենց պաշտպանութեան կերպեր մտածելու կը պարտաւորուէին, մինչեւ իսկ կը դիմէին Լեւոն Ա. Թրակացի կայսեր՝ որ ՄԱրկիանոսի յաջորդած էր 457-էն ի վեր: Գաղտնի դիմումներ *միանգամ եւ երկիցս* կրկնուեցան, խոստումներ ալ ստացուեցան, բայց իրական օգնութիւն չէր հասներ երբեք, եւ իր գուր կասկածանաց առիթ տրուած կ'ըլլար ուխտանենգներուն քրտութեանց: Նախարարներէն ոմանք ալ, ինչպէս Բաբիկ Սիւնի՝ Վասակի որդիէն տարբեր նախարարագուն մը, եւ Սահակ Ամատունի, արքորէ դարձողներուն թիւէն, *հոգեսպանութեան* վտանգէն վախճալով լաւագոյն կը սեպէին, ամէն ինչ թողուլ, եւ անապատական կեանքի

նուիրուելով *ի ծերպսս վիմաց եւ կամ ի մացարռուտ տեղիս* ապաւինիլ, որպէսզի վերահաս նոր արկածներուն ականատես չըլլան:

290. ԳԻԻՏԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Պերոզ, որ Հայ նախարաներուն ազատարարն էր եղած, սիրտով բարեսէր եւ ուղղութեամբը լաւ մէկը չէր: Տեսակ մը ստիպումով տուած էր ազատութիւնը, այն ալ շատ մը քաշկռտութիւններէ ետքը, ինչպէս տեսանք: Անձնական շահն էր եղած Պերոզի շարժառիթը, ապա թէ ոչ իր հալածիչ հորմէն տարբերութիւն չունէր: Ատրորմիզդի հաշտարար մարգպանութիւնն ալ վերջացած էր, չենք գիտեր թէ մահուամբ կամ պաշտօնակնկութեամբ, եւ 464-ին անոր յաջորդած էր Ատրվշնասայ Յողմանդեան, եւ իր նախորդին ուղղութեան հակառակ ընթացքի ձեռնարկած: Շարունակ կրկնուած քսութիւններ եւ գրպարտութիւններ իրենց արդիւնքն ունեցան վերջապէս: Յայներու հետ բանակցութեանց յուրը աւելի եւս հաստատեց ամրաստանութիւնները, եւ Պերոզ հրաման ըրաւ եւ Գիւտ կաթողիկոսը Տիգրոն կանչեց քննելու եւ ասելու համար: Գիւտ առանց դժուարութիւն յարուցանելու համակերպեցաւ, եւ ինքնին Տիգրոն հասաւ 471-ին, ուր պատուաւոր ընդունելութիւն մը ըրին իրեն Պարսիկ քրիստոնէաները, Տիգրոնի եւ Խուժաստանի եւ Հրեւի եպիսկոպոսին՝ այսինքն Պարսկաստանի պատրիարքին գլխաւորութեամբ: Պերոզ իր առջեւ ը չհանեց կաթողիկոսը, այլ Աշտատ գորավարի որդի Յըզատվշնասայ Միհրանի յանձնեց անկէ բացատրութիւններ ուզել Գաղիշոյ Խորխոռունիի ամբաստանութեանց վրայ: Գիւտ համարձակութեամբ պատասխանեց ամէն հարցումներուն: Գաղիշոյի եւ անոր ընկերներուն դէմ ունեցած հակառակութեան մասին ըսաւ, թէ չի կրնար ուրացեալներու մտերիմ եւ բարեկամ ըլլալ, թէպէտեւ անոնց դարձին կը փափաքի եւ կ'աղօթէ, եւ մինչեւ իսկ գոհողութեանց ալ պատարաստ է: Յոյներու հետ յարաբերութեանց համար ըսաւ, թէ այնտեղ ուսում առած լինելու հին կնկերներ ունի, եւ թէ եկեղեցիին սպասները այնտեղէն բերել տալ պարտաւոր է, ուրիշ տեղ չգտնուելու համար: Իսկ հաւատարմութեան մասին ըսաւ թէ իր կրօնքն իսկ այդպէս կը հրամայէ եւ ինքն ալ ըստ այնմ կը վարուի: Պատասխանները գոհացուցիչ երեւցան Պերոզի աչքին, սակայն չուզեց առիթը կորսնցնել, ուստի առաջարկել տուաւ, որ իրենց դէնը ընդունի, որպէսզի ունեցած պաշտօնը պահէ, զոր մինչեւ հիմա առանց թագաւորին հաստատութեան պահած է, եւ մեծամեծ պատիւներ եւ ընծաներ ստանայ, ապա թէ ոչ պաշտօնէն ալ, եպիսկոպոսութենէն ալ կը գրկէ: Գիւտ փափաք յայտնեց ուղղակի Պերոզի առջեւ խօսիլ, բայց Յըզատվշնասայի պնդելուն վրայ պատասխանեց, թէ կաթողիկոսութեան ծանրութենէն ազատելու գոհ կ'ըլլայ, թէ եպիսկոպոսութիւնը թագաւորը չի կրնար առնել, եւ թէ ոչ մի պայմանով քրիստոնէութիւնը չ'ուրանար, եւ իրենց *անսպիտան եւ գարշելիօրհնաց* չի հետեւիր. իսկ խոստացուած ոսկիները անարգանք կը համարի: Յըզատվշնասայ ստիպեալ հաղորդեց թագաւորին Գիւտի խիստ խօսքերը: Պերոզ զայրացաւ իրեն եւ իրեն կրօնքին եղած անարգանքին, բայց մտաբերելով չուզեց ոչ սպաննել եւ ոչ բանտարկել, *ոչ տամ, ըսաւ, համբուրել զկապանս նորա, եւ ոչ երկիրպագանել ոսկերաց նորա, եւ աւելցուց. կաց ուր եւ կամիս, բայց ի գործոյ կաթողիկոսութեանդ հեռի ես, եւ չէք* (ՓԱՐ. 113-115): Ատր վրայ Գիւտ միջոց մը Տիգրոնի մէջ մնաց, Փարպեցին կ'ըսէ, *ըստ իւրում կամելոյ*, բայց գուցէ Տիգրոնէ մեկնելու արտօնութիւնը շուտով չտրուեցաւ: Այնտեղ ալ քրիստոնէից խնամքով զբաղեցաւ, ձեռնադրութիւններ կատարեց, եւ հաւանաբար այս ալ Պերոզի աչքին հանելի չըլլալուն, իրեն տեղը դրկուեցաւ, բայց հայրապետանոց չդարձաւ, այլ Ոթմուս քաշուեցաւ, եւ այնտեղ ապրեցաւ *առաւելապէս պատուովք քան գառաջինն* (ՓԱՐԳ. 116), որովհետեւ ազգը չհաղորեցաւ իր սուրբ կաթողիկոսին իշխանութիւնը յարգելէ, ինչպէս ըրած էր կանխաւ Սահակի հետ: Գիւտի Ոթմուսը եղաւ ինչ որ եղած էր Սահակի Բագրեւանդը, հոգեւորական եւ իսկական

կաթողիկոսութեան աթոռը: Գիւտ հարկաւ ուրախ էր այդ վիճակին մէջ, որովհետեւ ազատ էր շատ մը տաղտկալից գործերէ, բայց տրտում էր, կ'ըսէ Փարպեցին, խոստովանողութեան եւ մարտիրոսութեան փառքէն զրկուած ըլլալուն համար (ՓԱՐ. 116):

291. ՊԱՇՏՕՆԻՆ ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Գիւտի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը շատ տարբեր թիւերով նշանակուած է պատմագիրներէն եւ գաւազանագիրներէն, բայց անլի տիրող թիւերն են 9 կամ 10, եւ 15 կամ 17: Առաջին գոյզը շուտով կը մեկնուի կիսատ տարւոյ մը ամբողջ համրուելովը կամ բնաւ չհամրուելովը, եւ երկրորդ գոյզն ալ Ե եւ Է թուատառերուն իրարու փոխանակուելովը, ինչ որ շատ յաճախ կը հանդիպի գրչագիրներու մէջ: Իսկ երկու տարբեր տեւողութեան հաշիւը իր արդարացումը կ'ունենայ Գիւտի կաթողիկոսութեան իրարմէ տարբեր առմանց մէջ, մէկը ընտրութենէն մինչեւ Տիգրոն երթալը, եւ միւսը ընտրութենէն մինչեւ մահը: Թագաւորական հրամանով կաթողիկոսութենէ զրկուելէն ետքը Ոթմուսի առանձնութեան տարիները, ոմանք իբրեւ իսկական կաթողիկոսութիւն համրած են, եւ ոմանք զայն օրինական դադարման ձեւով նկատած: Մեր տեսութեան եւ ազգին ըմբռնման եւ եկեղեցական կանոնաց համեմատ, Գիւտ թագաւորական զրկմամբ իր հոգեւորական իրաւասութիւնը չկորսնցուց, եւ իսկապէս կաթողիկոս մնաց, եւ ինչպէս Մահակի տարիները կը հաշուուին մինչեւ իր մահը, միեւնոյն կերպով Գիւտի կաթողիկոսութիւնն ալ մինչեւ մահը կը համրենք եւ անոր 17 տարւոյ տեւողութիւն մը կու տանք 461-էն մինչեւ 478: Ժամանակագրական քննութիւններ եւ ժամանակագրական պահանջներ կ'արդարացնեն այդ հաշիւը, որուն մանարգինն բացատրութեանց մտնելը անելորդ կը սեպենք: Վարդան պատմիչ գրոյց մը կը յիշէ, թէ *կէսք ասեն*, որ Գիւտ եւ Մանդակունի *ի միում ժամանակի* պաշտօն վարած են, Գիւտ՝ Յունաց եւ Յովհան՝ Պարսից կողմը (ՎԱՐ. 55), մինչ ժամանակակիցն Փարպեցի այսպիսի ակնարկ մը չունի: Այս տեսակ անհիմն ենթադրութիւններ կազմուած են յետնագոյններէն ժամանակագրական անճշտութեանց մէջէն ելնելու համար. օրինակ իմն նոյն Վարդանի ըսելը, թէ *ի յինէլ ժողովոյն Զաղկեղոնի, վախճանեալ էր Գիւտ* (ՎԱՐ. 54): Հետեւաբար բոլորովին անելորդ կը սեպենք զբաղիլ անսոհիմն գրոյցով, զոր *կէսք ասեն* եղեր:

292. ԶՐԻՍՏՈՓՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Իսնդիր է ճշդել թէ ինչպէս անցանԳիւտի կաթողիկոսութեան երկրորդ մասին տարիները, եւ ինչ կերպարան ունէր այդ միջոցին կաթողիկոսական աթոռը պաշտօնական տեսակէտէն: Փարպեցին, որ միակ ժամանակակից եւ ճշգրտապատում գրողն է, մեզի ամենեւին տեղեկութիւն չի տար այդ մասին, եւ Գիւտի առանձնութիւնն ալ իբր գործէ քաշուած կացութիւն մը չի ցուցներ, այլ *կեցեալ առաւելապէս պատրուով* բացատրութիւնը՝ կաթողիկոսութիւնը պահած լինելուն նշանակութիւնն ունի, եւ մեռած ատեն *եթող օրհնութեամբ զամենայն ժողովորդն* ըսելն ալ (ՓԱՐ. 116), անկէ առաջ ժողովորդը թողած չլինելը կը հաստատէ: Ոչ տեղապահի անուն կայ յիշուած, եւ ոչ հակաթոռի, ինչպէս Մահակի ատեն դրուեցան, եւ Գիւտի մահուրնէ անմիջապէս ետքը *արքոյ կաթողիկոսին Յոհանայ* անունը կը յիշուի: Հետեւապէս բոլորովին մտացածին եւ անհիմն կը դառնայ Չամչեանի գրածը, թէ *Պեղոզ արքայ ետ դնել փոխանակ Գիւտայ՝ կաթողիկոս ի վերայ Հայոց գԶրիստափոր յազգէ Արծրունեաց* (ՉԱՄ. Բ. 152), որուն առանց անդրադառնալու եւ առանց հետազննելու հետեւեցան առձեռն պատմութեան նոր հեղինակներ, եւ Զրիստափոր Ա. Արծրունի անունով կաթողիկոս մը ստեղծուեցաւ Հայոց աթոռին վրայ: Չամչեան իբր միակ աղբիւրը կը ցուցնէ Թովմաս Արծրունին, որ առանց

յաջորդութեան կարգի եւ առանց ժամանակի նշանակութեան անորոշ կերպով կը գրէ: *ի ժամանակին յայնմիկ էր ճոխացեալ պանծալի աթոռակալութեամբ սրբոյն Գրիգորի տէր Բրիստափոր Հայոց կաթողիկոս* (ԱՐԾ. 88), ուր ոչ որին յաջորդած եւ ոչ որին նախորդ եղած լինելը յայտնի է, ոչ Պերոզի անուանած լինելը եւ ոչ Արծրունի եղած ըլլալը յիշուած է, որոնց ամէնքը միայն Չամչեանի ենթադրութեամբ ստեղծուած են: Եթէ իրօք Գիւտի պաշտօնանկութեամբ եւ Պերոզի անուանմամբ կաթողիկոսացած ըլլար Բրիստափոր, Սուրմակ Մանազկերտացիի նման հակաթոռ մը պէտք էր ըսուեր, եւ ոչ թէ *պանծալի աթոռակալութեամբ ճոխացեալ* կաթողիկոս մը: Թող որ հին պատմագիրներէն ալ ոչ մէկը կը ճանչնայ այդ կաթողիկոսը, եւ մեր քննած քսանի չափ ցուցակներէն միայն Չամբեանը եւ կուրօրէն անոր հետեւողները՝ Բրիստափար Ա. Արծրունի կաթողիկոս մը կը յիշեն: Եթէ Թովմայի պատմութեան մէջ Բրիստափորի վերագրուած գործերը, այսինքն Ասորոց հետ ունեցած յարաբերութիւններն ալ գիտենք, պիտի տեսնենք որ անոնք Բրիստափոր Տիրառիջցիին ըրածներն են, ինչպէս իր կարգին պիտի պատմենք: Ըստ այսմ, Բրիստափոր Արծրունի անունով անգոյ անձին կաթողիկոսութիւնը չընդունելով, պէտք է ըսել, թէ Գիւտի պետական պաշտօնագրկութենէն ետքը, ոչ ազգին եւ ոչ պետութեան կողմէն կաթողիկոսութեան նոր աթոռակալ մը տալու հոգ չտարուեցաւ, այլ Գիւտ, թէպէտ Վաղարշապատի հայրապետանոցէն հեռու, սակայն Ոլթնուսի բնակութենէն կանոնաւորապէս շարունակեց ազգին հովուապետութիւնը: Բայց Գիւտ ծեր էր եւ առանձնութենէն չէր հեռանար, ուստի անհաւանական չէ որ իրեն քով օգնական մը ունեցած ըլլայ ծանր աշխատութեանց եւ տեղափոխութեանց մէջ իրեն օժանդակելու համար, եւ այս գործը կատարելու յարմարագոյն անձն էր յովհան Մանդակունին, որ մահուրնէ ետքը անմիջապէս անոր յաջորդեց: Այս վերջին ենթադրութիւնն ալ, որչափ եւ ժամանակակիցներէ յիշուած չըլլայ, սակայն պատմութեան նախընթաց եւ հետեւորդ պարագաներուն հետ սերտ միաւորութեամբ կապուած է, եւ կատարեալ կերպով ճշմարտանման կը ներկայանայ:

293. ԴՈՒԻՆԻ ԱՏՐՈՒՇԱՆԸ

Յովհաննէս Պատմաբան կը գրէ, թէ Հայոց թագաւորութեան դադարելէն ետքը, Շաւասպ Արծրունի ուրացեալ եւ Վնդոյ Պարսիկ հրապաշտութեան մեհեան մը կը շինեն ի Դուին, եւ Վնդոյի որդին Շերոյն ալ քրմապետ կը դնեն: Վարդան Մամիկոնեան գունդի մը գլուխ Դուին կը յարձակի, մեհեանը կը կործանէ, Շաւասպը մը մեռցնէ, Վնդոյն կ'այրէ, Շերոյն կը կախէ, Մշական մարգապանը կը հալածէ, մեհեանին տեղը Ս. Գրիգորի կաթողիկէն կը շինէ, եւ Գիւտ կաթողիկոսը այնտեղ կը բերէ (ՅՈՎ. 77): Միեւնոյն բանը տարբեր կերպով յառաջ կը բերէ Թովմաս Արծրունի: Շաւասպ Արծրունի, Վասակի եղբայր եւ Ազանի հորեղբայր, Պերոզի աստեն կ'ուրանայ, եւ Վնդոյ մարգապանի հետ կրակապաշտութեան մեհեան կը շինեն Արտաշատի մէջ: Վարդան Մամիկոնեան, որ Մոկաց Չոդայլ ամբոցը կը մնար, Մամիկոնեան եւ Ռշտունի եւ Անձեւացի գունդերէն 1200 հոգիով կը յարձակի, Շաւասպը կը սպաննէ, Վնդոյն եւ Շերոյն Դուին կը տանի, Վնդոյն եւ Շերոյն կ'այրէ, մեհեանին տեղը Ս. Գրիգորի կաթողիկէն կը հիմնէ, եւ Գիւտ կաթողիկոսն ալ այնտեղ կը փախադրէ (ԱՐԾ. 84-86): Ուրիշ հետազաներ ալ սոյն պատմութիւնը կը կրկնեն թեթեւ փոփոխութիւններով (ՎԱՐ. 53): Յովհան եւ Թովմաս ժամանակակիցներ լինելով, երկուքն ալ ուղղակի բերանացի գրոյցէ առած են իրենց գրածը, քանի որ Եղիշէ ու Փարպեցի այդպիսի յիշատակութիւն չունին: Պատմուածին մէջ ալ այնչափ իրարու անյարիր եւ անկապակից պարագաներ կան, որ ամբողջ եղելութիւնը կեղակարծ գրոյց մը նկատելու իրաւունք կու տան: Վարդան ու Գիւտ երբեք գործակից չեն կրնար ենթադրուիլ, Պերոզի օրով Վարդան այլեւս չկար, մեհեանի տեղն իսկ շփոթ է, Մշկան եւ Վնդոյ մարգապաններ չեն եղած, Վարդանի գործերը ժամանակակիցներէն ճշդուած

ըլլալով, Շաւասայի մեհեանին կործանումը տեղի չունի անոնց մէջ: Բայց մենք ճախոնակ հիմնովին կեդակարծ եւ մտացածին նկատելու այդ պատմութիւնը, կը մտածենք թէ շատ անգամ անուն մը շփոթութիւնն է, որ եղելութիւնը կը խանգարէ, եւ անունը ուղղուելով գործը իր կարգին կը մտնէ: Ըստ այսմ, եթէ այստեղ ալ Վարդանի տեղ, Վարդանի հոգւոյն ըստ ամենայնի ժառանգ եւ անոր ընթացից նմանող, նորա եղբօրորդին Վահանը առնենք, իրողութիւնը շատ դիւրաւ իր տեղը կը գտնէ: Նախ Պերոզի եւ Գիւտի ժամանակները կ'արդարանան, Շաւասայի ուրացութիւնը եւ մեհենաշինութիւնը դժուարութեան չի հանդիպիր, վասնզի Գիւտի քաշուելէն ետքը ուխտանենգները աւելի երես առած էին. *Մաղխագն Գաղիշոյ եւ Ժողովեալք առ նա դասք ուրացողացն ուրախանային զառժամանակեայ թաղծայից ուրախութիւն կենցաղոյս* (ՓԱՐ. 116): Վահան Մամիկոնեան ալ ասպարէզ նետուած եւ գործունեայ դեր ստանձնելու սկսած էր, բուն գործերու եւ ձեռնարկներու մէջ կը նետուէր համարձակ, այնպէս որ իր հակառակորդներ առիթ կը գտնէին ըսել, թէ *ոչ է հնար սնա առանց ասպատանքութեան կալ ի Հայս* (ՓԱՐ. 116): Այդ պարագաներուն մէջ եւ յեղակարծ գայրոյթի եւ բուն նախանձայուգութեան միջոցին մեհեան մը կործանել, շատ հաւանական կը դառնայ Վահանի դիրքին մէջ եղողի մը: Թերեւս Վահան երկիրը ոտք հանելու եւ զինեալ դիմադրութեան մը սկզբնաւորութիւն ալ ուզեց ընել, բայց պէտք եղած օգնութիւնն ու յաջողութիւնը չգտաւ: Մեր այս կարծիքը աւելի եւս կը հաստատուի, նկատելով որ ճիշդ այդ միջոցին է, որ Վահան *երթեալ ի դունն, տկարանայր ի հաւատն* (ՓԱՐ. 116): Վահանի զգացումները ունեցող մէկու մը, դիւրին չէ առանց բուն եւ արտասովոր պարագայի մը, մէկէն հաւատքը ուրանալ կամ կեղծաւորութեան դիմել, լոկ նախանձորդներու հակառակութեան եւ քսուներու բանսարկութեան համար: Անոնք այնչափ տարիներէ ի վեր կը շարունակէին, եւ Վահանի տկարանալու առիթ չէին ընծայեր: Բայց բուն եւ տարածամ, ըսենք նաեւ՝ անխորհուրդ քայլի մը առջեւ, ուրիշ կերպ չէր մնար, կամ կեանքի կորուստը յանձն առնուլ, եւ կամ կեղծուրացութեամբ կեանքը գնել: Վահան ալ մղուած էր այն դիտումէն, զոր Վարդան եւ ընկերները Տիգրանի մէջ ունեցան, իրենց գործունէութեան ասպարէզը չփակել, այլ անգամ մը ազատելով կարենալ դիմադրութիւն կազմակերպել: Վահան ալ չվարանեցաւ բռնել այն ճամբան, ուսկից գացեր էր իր հօրեղբայրն ու օրինակելի տիպարը: Հազիւ թէ բուն նախանձայուգութենէն սթափած, վտանգը կը զգայ, եւ առանց թողլու որ ուրիշներ զինքն ամբաստանեն, ինքն կը փութայ Տիգրան երթալ, արքունի դուռը ներկայանալ, եւ կամաւոր, բայց կեղծ, ուրացութեամբ իր կեանքը գնել, վստահութիւն շահիլ, եւ Հայաստան դառնալ:

294. ԳԻՒՏԻ ՄԱՀԸ

Կը մնան Դուինի քանդուած մեհեանին տեղ կաթողիկէ մը հիմնարկելու, եւ Գիւտկաթողիկոսն ալ այնտեղ փախադրելու պարագաները: Նախ Գիւտ ծերացած եւ քաշուած էր այդ միջոցին, Վաղարշապատի հայրապետանոցէն ալ հեռու կ'ապրէր, որով թէ՛ պաշտօնապէս եւ թէ՛ անձնապէս չէր կրնար նա Դուին երթալ եւ նոր կաթողիկէ մը ու հայրապետանոց մը նուիրագործել: Վահանի ալ անհնար էր փառաւոր հիմնարկէքի մը ձեռնարկել այսպիսի տագնապալի կացութեան մէջ, ուր իր ապահովութիւնն իսկ կեղծուրացութեան մէջ կը փնտռէր: Թերեւս Գիւտի օրհնութեան արժանացած ըլլայ իր նախանձայոյց ձեռնարկին համար, իսկ կաթողիկէի հիմնարկէքը կրնար միայն ընել, երբոր իր փառաւոր յաղթանակէն ետքը Հայաստանի մարգպան եղաւ, եւ երկրին բախտը իրեն յանձնուեցաւ եւ եկեղեցւոյ պայծառութեան աշխատելու իշխանութիւն եւ ազատութիւն ունեցաւ: Գիւտի ատեն տակաւին հայրապետանոցի փոխադրութիւն չէր եղած, վասնզի Մանդակունին ալ իր կաթողիկոսութեան առաջին մասին մէջ, միշտ Վաղարշապատի կաթողիկէին մէջ կը կատարէր հայրապետական տօնախմբութիւնները եւ

գործողությունները: Երկրին պարագաներն ալ նպաստաւոր չէին տեղափոխութիւն ընելու, եւ ինչպէս ըսինք աչքի զարնող գործերէն ձեռք քաշած էր Գիւտ՝ իր վերջին տարիներուն մէջ: Հաստատուն աւանդութիւն մը եղած պիտի ըլլայ ազգին մէջ, որ Դընոյ կաթողիկէն, ուր ետքը այնչափ դարեր նստեցան կաթողիկոսները, քանդուած ատրուշանի մը տեղը եղած է, ինչպէս Վաղարշապատի կաթողիկէն ալ Սանդարամետի մեհեանին տեղը կառուցուած էր: Աւանդութիւնը իր բնական մեկնութիւնը կը գտնէ, երբոր ընդունինք թէ Վահան Մամիկոնեան, երբ Դընայ մէջ կը նստէր մարգապանական լիազօր իշխանութեամբ, այն ատեն հիմնարկեց Ս. Գրիգորի կաթողիկէն եւ հայրապետանոցը, նոյն այն տեղը, ուր տարիներ առաջ նոյն Վահան՝ բուն նախանձայուգութեան միջոցին կրակատուն մը քանդած էր: Ինչպէս Դուինի մեհեանին քանդուելուն եւ Վահանի կեղծուրացութեան պատմութիւնը հաւանական մեկնութեանց վրայ հիմնեցինք, նոյնպէս թուականն ալ լոկ հաւանականութեամբ կրնանք դնել մերձաւորաբար 476-ին, Գիւտի կեանքին վերջերը, որ *հանգչէր երայն ծերութեամբ* (ՓԱՐ. 116). այսինքն սովորականէն աւելի երկար ծերութեան հասնելով, ինչ որ իրաւունք կու տայ զինքն ութսունը անցնելէն ետքը վախճանած ըսելու 478-ին: Գիւտի կեանքը իր ազգաշէն գործունէութեամբ, եկեղեցական բարեկարգութեամբ, հովուական արդիւնքներով, եւ խոստովանողական տառապանքներով, կատարելապէս յարեւնման էզ սրբազան հայրապետներէն ընտրելագոյններուն, եւ կատաւալ ընթօրինակութիւն մըն է Սահակի բազմավաստակ եւ բազմաչարչար կաթողիկոսութեան: Կը զարմանանք թէ ինչու եկեղեցին չէ փութացած անոր անունը անցընել իր տօնելի սուրբերուն շարքին, որուն շնորհիւ հրաշքներ ալ գործուած լինելը կը յիշէ Փարպեցին, թէ *իւրաքանչիւր ախտից գտանէին զբժշկութիւն յաղօթից սրոյն* (ՓԱՐ. 116): Յայսմաւորքն իսկ զանց ըրած է անոր յիշատակը, բայց մենք ընդհանուր զգացմանց եւ պատմական ստուգութեանց թարգման լինել կը կարծենք, Գիւտի սրբութիւնը հռչակելով, եւ Փարպեցուն ձայնակցութեամբ՝ *Սուրբ տիտղոսով մակագրելով անոր անունը: Գիւտ թաղուած է Ոթմուսի մէջ, ի դիրս հարց իւրոց* (ՓԱՐ. 116), որ աւելի քան հայրենական դամբանի, պարզապէս *յաւելաւ առ հարս իւր* բացատրութեան իմաստն ունենալ կ'երեւի:

295. ՎԵՐՉԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ

Գիւտի մահուան միջոցին արդէն վախճանած պիտի սեպուին Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մնացորդները, նկատելով ժամանակի հեռաւորութիւնը, եւ նոյնիսկ կրոսերագոյններէն եղող Գիւտի *երկար ծերութեամբ* վախճանած լինելը: Հետեւաբար պետք կը զգանք յիշել այստեղ անոնցմէ ոմանց անունները, զորս զանց ըրինք Յովսէփ կաթողիկոսի պատմութեան վերջը յառաջ բերել: Այս կարգին ամենէն առաջ կը ներկայանան այն երեք աւելի հռչակեալ թարգմանիչները, Եղիշէ վարդապետ, Մովսէս Խորենացի եւ Դաւիթ Ներգինացի՝ Անյաղթ փիլիսոփայ մականուանեալ, որոնք իբրեւ տօնելի սուրբեր ալ ընդունուած են այժմ եկեղեցւոյ մէջ, դիտելով սակայն որ հնագոյն տօնացոյցերուն մէջ միայն Եղիշէ է որ Մեսրոպի տօնակից կը նշանակուի, եւ ԺԴ. դարու ձեռագիրներն ալ չունին Մովսէսի եւ Դաւիթի անունները (ԳՈՅ), որք աւելի ուշ աւելցած են: Ճշդիւ չենք գիտեր թէ ինչ տեսութեամբ նախ Եղիշէ միայն տօնելիներուն կարգը անցած է, եւ զանց եղած են միւս երկուքը, եւ բոլոր ուրիշ թարգմանիչները, նոյնիսկ Գիւտի նման խոստովանող հայրապետ մը, եւ Եզնիկի նման քրիստոնէական վարդապետութեան պաշտպան մը: Իրաւ Եղիշէի եւ Խորենացիի անունով ծանօթ պատմական գիրքերը, եւ Դաւիթի անունով եղած իմաստասիրական գրուածները մեծ փայլ մը տուած են անոնց անունին, սակայն այսչափը միայն սրբութեան փաստ չէին կրնար ըլլալ, եթէ հալածուած ըլլալուն աւանդութիւնն ալ չըլլար: Այսուհանդերձ ոչ մէկուն վրայ պատմական ստուգութեամբ զօրացած տեղեկութիւններ չունինք: Նոյնիսկ իրենց վերագրուած

մատենագրութիւններն ալ՝ իրենց կը զլացուին այսօր խոսապահանջ քննադատներէն: Արդէն բազմացած են Խորենացիի պատմութիւնը Է. դարու գործ ընդունողներ եւ Ե. դարուն մէջ ապրող Խորենացին իբր կեղծանուն նկատել՝ վերջին ժամանակներ նոյն պատմութեան կցուած, ինչպէս մենք ալ պատմագիր Մովսէս քերքողահայրը (ԱՐԾ. 82) Խորանացիէն աւելի Սիւնեցիին վրայ իմանալու կարծիքը յայտնած ենք (90 ԱՄՍ. 245): Վարդանանց պատմութեան հեղինակին Եղիշէ անունը ալ *կեղծանուն* ըսողներ եղան (ԲԱԲ. 63): Սակայն մատենագրական քննադատութիւնը մեր պատմագրական նպատակէն օտար կը սեպենք, եւ կը բաւականանանք մեր եկեղեցւոյն ընթացքին եւ մեր եկեղեցւոյն նշանաւոր գործիչներուն նկատմամբ յառաջ բերել այն եղելութիւնները, որք ստոյգ կամ հաւանական կը ներկայանան, բակական է որ պատմական բովանդակութեան հետ հակասող չըլլան:

296. ԵՂԻՇԷ ԳԱՏՄԱԲԱՆ

Եղիշէ, պարզ վարդապետ անունով նշանակուած է իր պատմութեան մակագիրին մէջ, ինչ որ կրնայ համիմաստ առնուիլ, *քահանայ* կոչման հետ (ԲԱԲ. 58), որով տեղ մը նշանակած է զայն Թովմաս (ԱՐԾ. 26), եւ բնաւ դժուարութիւն չի յարուցաներ, որ նոյնացնենք Շահապիվանի ժողովին Եղիշէ երեցին հետ (228), եւ յետոյ իբր Ամատունեաց եպիսկոպոս ներկայ եղած ըսենք Աշտիշատի ժողովին (241), ինչպէս ուրիշ անուններու վրայ ալ նկատեցինք (279): Եղիշէի յատուկ պատմութիւն մը կ'ըսէ (ՍՈՓ. ԺԱ. 49), թէ նախապէս զինուոր եղած է: Վարդանի ընկերակցած եւ պատմութիւնը գրած, յետոյ *գիրս կանոնականս* ալ հեղինակած, որ եկեղեցական մը լինելը կը ցուցնէ, ետքէն Մոկաց լեռները ճգնած, վերջէն Ռշտունեաց ծովեզերքը փոխադրուած, եւ այնտեղ սրբութեամբ վախճանած: Այս վերջին պարագան կը յիշեցնէ այժմեան Ոստանի մէջ, Վանայ լիճին մօտ, Չաղար կամ Չարահան Ս. Նշանի վանքը, ուր կը պատուուի ցայսօր Եղիշէի գերեզմանը: Թովմաս ալ Եղիշէ *քահանայ* կոչած պատմագիրը, վերջէն իբր *վարդապետ* կը ներկայացնէ, Մոկաց մէջ բնակող եւ Ռշտունեաց ծովեզերքը վախճանած (ԱՐԾ. 89): Իսկ պատմութեան գիրքին մասին կը յաւելու, թէ Բարծումա Ասորի զայն կարդալու համար հեղինակէն առած ըլլալով, Ներշապուհ Արծրունիի հակառակութենէն վշտացած, Վահան Արծրունիի մասերը Եղիշէի ձեռագիրէն ջնջած եւ այնպէս դարձուցած է, որով Վահան Արծրունիի նահատակութեան յիշատակը կորած է: Սակայն պետք է դիտել, թէ Եղիշէի գիրքէն Արծրունեաց յիշատակը ջնջուած չէ, զի եթէ Վահան չի յիշուիր, Ներշապուհ Արծրունի նշանաւոր դեր մը կը վարէ ամէն պարագայի մէջ, եւ նոյնիսկ Աւարայրի ճակատամարտին մէջ կեդրոնի գունդին հրամանատար եղած ըլլալը յիշուած է (ԵՂԻ. 77,90): Ինչ որ մեր կարծեօք աչքի կը զարնէ, Խորենացիէն եւ Փարպեցիէն յիշուած Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաց կարգին Եղիշէի անունին չիշուիլն է, որուն անգամ մը միայն կը հանդիպինք Սահակի անանուն կենսագրութեան մէջ (ՍՈՓ. Բ. 14), թէպէտ այս լռութիւնը կրնանք վերագրել Եղիշէի Հայաստանէ հեռացած չլինելուն: Եթէ աւանդական կէտերը բոլորովին չանարգենք, եւ եթէ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաց կեանքին ընդհանուր ձեւը իբր ուղեցոյց առնենք, Եղիշէն ալ այն բազմաթիւ երեցներէն մէկը կ'ըլլայ, որք Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութիւնը կազմեցին եւ իր ընկերներուն նման եպիսկոպոսութեան ալ բարձրանալով՝ Արտաշատի ժողովին ներկայ Ամատունեաց Եղիշէ եպիսկոպոսը եղած պիտի ըլլայ: Երբոր կացութիւնը կը փոխուի Աւարայրի ճակատամարտէն ետքը, Մանազկերտացի Մելիտէի եւ Մովսէսի օրով հալածուողներէն գլխաւորը եղած է Եղիշէ, իբրեւ Վարդանի եւ իր շարժումին փառաբանողը: Այս պատճառով պարտաւորուած է հրապարակէ քաշուիլ եւ ճգնողական կեանք մը ստանձնել, տեղերն ալ փոխուելով ապահովութեան համար, մինչեւ որ սրբութեամբ կը վախճանի մոռացուած վիճակի մէջ (ՍՈՓ. ԺԱ. 43): Իսկ մահուան ժամանակին համար,

մեր կարծեօք նկատողութեան արժանի է, որ Պերոզի հինգերորդ տարին նախարարաց մասնակի արձակուրդը գիտէ, եւ միւս՝ վեցերորդ տարին բոլորովին արձակելու խոստումն ալ իմացած է (ԵՂԻ. 155), բայց խոստման գործադրութիւնը եւ նախարարաց դարձը չի գիտեր ու չի պատմեր: *Բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի*, կ'ըսէ, այսինքն արձակուիլն ալ գրելու միտք ունի, բայց գրելու չի հասնիր: Նոյնիսկ *արտաքոյ կօթն հեղինակին ուղեբորդ* մակագրութիւնն ալ (ԵՂԻ. 110) կը ցուցնէ, թէ իր պատմութիւնը փակած էր արդէն *գրեցաւ յիշատակարնս* վերջաբանով (ԵՂԻ. 109), եւ ետքէն իբր յաւելուած գրեց Ղեւոնդեանց եւ նախարարաց պատմութիւնը, եւ մտադիր էր նոր յաւելուած մըն ալ գրել նախարարաց դարձին համար, եթէ մահը չկանխէր: Այդ պարագաները կ'արդարացնեն եւս, թէ ինչո՞ւ հինէն բոլոր թարգմանիչներուն մէջէն միմիայն Եղիշէն ՄԵսրոպի տօնակից եղած է, իբր Վարդանանց փառաբանող, իբր հալածեալ եւ իբր ճգնաւոր, որ իր ընկերներուն մէջէն առաջին խոստովանողը եղաւ, եւ իր ընկերներէն փառաւոր յիշատակի արժանացաւ Սահակի եւ Մեսրոպի հետ, ինչ որ ուրիշներուն չվիճակեցաւ: Այս է մը տեսութեամբ Եղիշէի մասին հաւանականագոյն պատմութիւնը, իսկ մահն ալ հարկ կ'ըլլայ դնել Գիւտի առաջին տարին 461-ին (49):

297. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Ոչ նուազ մթին է Մովսէս Խորենացիի անունն ու կեանքը (50), հակառակ Մովսէս Խորենացի անունով ճանչցուած պատմութեան տիեզերահոշակ լինելուն: Ասոր անունն ալ միայն Սահակի անանուն կենսագրութեան մէջ անգամ մը յիշուած կը գտնենք (ՄՈՓ. Բ. 14), իսկ բոլոր մնացած ժամանակակիցներ անոր անունը չեն տար: Նոյնիսկ Խորենացի կոչման ծագումն ալ անյուծելի կը մնայ, ցորչափ իբր ծննդավայր կը նշանակուի Տարոնոյ *Խորօնք* գիւղը, որուն գիւղացիները *Խորօնք* գիւղը, որուն գիւղացիները Խորոնեցի կրնային ըսուիլ, եւ ոչ Խորենացի, որով այդ կոչումը արդարացնելու համար գիւղին անունը *Խորնի* եւ *Խորէն փոխելու ստիպուած են վերջիններ* (ՉԱՄ. յաւ. 155): Ասողիկ ալ մոզսէսը առանց ծննդավայրի կոչման կը յիշէ (ԱՄՈ. 81), նոյնպէս եւ Անեցին (ՄԱՄ. 71), եւ Վարդան (ՎԱՐ. 51-55): Իսկ Թովմաս եւ Կիրակոս յաճախակի լոկ *քերթոյ* եւ *քերթողահայր* անունով կը նշանակեն Մովսէսը, ոյնպէս որ մի կամ երկու տեղ պատահաբար Խորենացի կոչուիլը (ԱՐԾ. 3, ԿԻՐ. 3) յետին գրչագիրի յաւելուած, եւ ոչ հեղինակի բնագիր կրնայ նկատուիլ: Դիտելի է եւս որ Արծրունիին տեսած պատմութիւնը՝ *մինչեւ ի կայսր Չենոն* կը հասնի եղեր (ԱՐԾ. 82), եւ *չորրորդ դարու թիւն* ունի եղեր (ԱՐԾ. 5), ինչ որ մեզի հասած պատմագրութեան չի համապատասխաներ, եւ ոչ ալ Մովսէսի ապրած տարիներուն կը յարմարի: Իսկ Փարպեցին, որ Մովսէսէ ետքն է՝ Մովսէսի պատմութիւն գրած ըլլալը կ'անգիտանայ, եւ Ազաթանգեղոսէ եւ Բուզանդէ ետքը իրեն գրելիքը *երրորդ պատմութիւնս այս* կը դասէ (ՓԱՐ. 2): Ասոնք յիշելով նպատակնիս մատենագրական զնութեանց մտնել չէ, այլ լոկ իբր պատմաբան Մովսէսի կենսագրական պարագաները ճշդել, որոնք շատ տարտամ կը մնան: Մովսէսի անունը որչափ ալ յետին դարերու մէջ տօնացոյցի մէջ անելցած, սակայն Յայսմաւորքի մէջ յիշատակութիւնը կը պակսի, եւ այդ կողմէն ալ լուսաբանութիւն մը չենք գտներ: Մովսէս, Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտ, վերջին անգամ յունական դպրոցներ դրկուածներէն է (ՄՈՓ. Բ. 14), որոնց կը վերագրուի Եղեսիա, Երուսաղէմ, Աղեքսանդրիա, Հռոմ, Աթէնք եւ Բիւզանդիա *ստիպանեմի* ուղեւորութեան նկարագիրը (ԽՈՐ. 251): Մոմբրէ եւ Դաւիթ մեծ վարդապետներուն մահուրնէ ետքը կը դառնան (ՎԱՐ. 54), եւ ժողովրդեան հոգածութեան կը նուիրուին: Մովսէսի համար ընդհանուր կարծիք է, թէ Եզնիկ Կողբացի է ետքը Բագրեւանդի եպիսկոպոս եղաւ (ԱՄՈ. 83), բայց չենք գիտեր թէ երբ, որովհետեւ 450-ին Եզնիկ դեռ կենդանի էր եւ Արտաշատի ժողովին ներկայ, իսկ Սահակ-Մեսրոպեանց հալածուելուն առթիւ, գլուխը յիշուած է *երանելի փիլիսոսիայն Մովսէս*, զոր

տեղից է ի տեղի արեղանդ Հայոց հայրաձական արարին, եւ վերջապէս զխաբէական գեպիսկոպոսութիւնս նման դեղոց մահու արբուցեալ արբոյն՝ հեղձուցին (ՓԱՐ. 202), զոր ի դէպ է իմանալ, թէ իբրեւ իաբէական եպիսկոպոս անարգեցին եւ թունաւորելով սպաննեցին, քանի որ մթին են Փարպեցիին խօսքերը (51): Պատմագրութենէն զատ Խորենացիին կը վերագրուին Հոգւոց վանքին պատկերին պատմութիւնը, Հռիփսիմեանց ներբողը, Պիտոյից գիրքը, Վարդավառի ճառը, ընդհանուր Աշխարհացոյցը (52), շարականեր եւ տաղեր, սակայն քննադատներ երկար տեսութիւններ ունին ասոնց ամենուն վաւերականութեան վրայ:

298. ԴԱԻԻԹ ՆԵՐԳԻՆԱՑԻ

Դաւիթի անունն ալ անանուն կենսագիրը միայն կը յիշէ *Անյաղթ* մականունովը (ՍՈՓ. Բ. 14), իսկ ժամանակակիցներէն բնաւ յիշուած չէ: Դաւիթ երեց մը յիշուած է Արտաշատի ժողովին ներկաներուն մէջ (241), Դաւիթ Մամիկոնեան երեցի մը կ'ուղղէ Եղիշէ իր պատմութիւնը (ԵՂԻ. 5), սակայն դժուար է նոյնացնել Անյաղթին հետ: Թերեւս Ներգինացին ալ Մամիկոնեան մըն էր, քանի որ բնիկ էր Հարք գաւառի Ներգին գիւղէն, զոր շատեր կը նոյնացնեն Տարոն գաւառի Արգավանքի հետ: Ազգակցութեամբ Մովսէսի քեռորդին ըսուած է, յունական ուսմանց պարապած, եւ երկար ատեն անոնցմով զբաղած, ինչ որ կը տեսնուի իր դրութեան ոճէն ալ, որ ստրկաբար յունականին հետեւողութիւն է: *Անյաղթ փիլիսոփայ* կամ պարզապէս *Անյաղթ* մականունն ալ ստացած է, յատկապէս եւ գրեթէ բացառապէս յունական իմաստասիրութեան պարապած ըլլալուն համար, որոնց շատ մը գիրքերը, եւ մասնաւորապէս Արիստոտելի եւ Պորփիրի հեղինակութիւնները, թարգմանած եւ վերլուծած է խորթին հելլենաբանութեամբ: Ազգային շրջանակի մէջ պաշտօն կամ գործունէութիւն ունեցած լինելուն բնաւ յիշատակութիւն չունինք: Իսաչի *Բարձրացուցէք* ներբողեանէն զատ, Ծնունդի ներբողեան մըն ալ իրեն կ'վերագրուի (ԶԱՄ. Ա. 539): Ոչ մահն է յայտնի, եւ ոչ ժամանակը, իսկ տօնելի եղած ըլլալուն վրայ հիմնուելով, կը յորդորուինք ըսել թէ հալածեալ մըն ալ եղած է, եւ գուցէ մին է անոնցմէ, զորս Փարպեցի յիշած էր իր թուղթին մէջ, բայց դժբախտաբար այն թերթը ինկած է մեզի հասած օրինակէն (ՓԱՐ. 202): Մովսէսի եւ Դաւիթի եւ ուրիշ վարդապետաց գերեզմանները կը տեսնուին տակաւին Տիրինկատարի Ս. Առաքելոց վանքին պարիսպին ներքեւ, որ այս պատճառով Ս. Թարգմանչաց վանք նսկորները կը կարծուի թէ չկան, հետեւելով Փարպեցիի գրածին. *Չոսկեղսն ի գերեզմանէն հանել տային եւ ի գետ արկանել* (ՓԱՐ. 202), թէպէտեւ ցարդ ստուգող մը եղած չէ: Իսկ այս անոպայ հալածանքներ եւ գերեզմանկրկիտ ամբարշտութիւններ, զորս Փարպեցի իբր լրացեալ իրողութիւն կը յիշատակէ, հարկաւ Գիւտի եւ Մանդակունիի օրով եղած չէին կրնար ըլլալ, այլ աւելի կանուխ Մելիտի եւ Մովսէսի ժամանակներուն պէտք է պատշաճեցնել (280):

299. ՄԱՍԲՐԷ ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

Մովսէս եղբայրն է Մամբրէ (ՎԱՐ. 51), հետեւաբար Խորենացի, *Վերծանող* մականունանեալ (ՄԱԲ. 3), հարկաւ յաջող եւ զօրաւոր ընթերցող մը եղած ըլլալուն համար, աւելի քան թարգմանիչ: Երբ հայերէն թարգմանութիւնը չէր կատարուած, Ս. Գիրքին օտարալեզու բնագիրները կարդալու պաշտօնով *Վերծանող* -ներ կային, որոնք կրցան յետոյ հայերէն թարգմանութիւնն կարդալու ծառայել: Երեք ճառեր, որոնք Մամբրէի անունով հրատարակուած են, աւելի թարգմանութիւններ են քան հեղինակութիւններ: Իր կեանքին եւ վախճանին վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին, եւ Մովսէսի ու Դաւիթի հետ *հոգային գտուն կայթողիկոսարանին* ըսելն ալ (ՎԱՐ. 54), որոշ բան մը չի յայտնէր: Սոյն երեքին անունով եւ Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ յառաջ բերուած գրուածներն ու

բանավեճերը, բնաւ վաւերականութեան նշաններ չունին, եւ ասելի ետիք դարերուն գործեր են: Մեզի համար յայտնի է թէ 451-ի ժողովին խնդիրը երկար տարիներ Հայոց մէջ չյուզուեցաւ, եւ անհնարին շփոթութեանց մատնուած երկիրը չէր ալ կրնար այդ տեսակ խնդիրներով զբաղիլ: Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մասին եղած ցրիւ տեղեկութիւնները ամփոփելու, եւ զոնէ անուններ մոռացութեան չմատնելու համար, հետեւեալ յիշատակութիւններն ալ կը փութանք քաղել: Խոսարովիկ մը կը յիշէ Փարպեցի, որ յունական դպրոցներ գացած էր, եւ դարձած միջոցին, դեռ չհասած հակառակութիւններ սկսան իրեն դէմ, թէ *սհս, ու՞ր գայ միւս եւս թարգմանն*: Ինչ որ Խոսարովիկի մեծ վիշտ եղաւ, եւ Հայաստան չմտած վախճանեցաւ, որով Հայեր եւ ոչ իսկ *տենչալի նշխարացն արժանի եղեն ընդունակութեան* (ՓԱՐՈ: 202): Կը յիշուի եւս Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոս մը, իբր կրօնական ուսման մէջ յառաջացեալ մէկ մը, որուն կը դիմեն Վասակ եւ Տաճատ եւ Գոտեր Արծրունիք (ԱՐԾ. 90), եւ որ զանազան նիւթերու վրայ ալ ճառեր գրած է (ԶԱՄ. Բ. 222), եւ ժամանակն ու զարգացումը Սահակ-Մեսրոպեան ընտիր աշակերտութենէն եղած լինելը կը հաւաստեն: Նոյն աշակերտութեան մէջ կը դասակարգուի նաեւ Սոռշէ Սիւնեաց եպիսկոպոսը, զոր ոմանք Անանիայի անմիջական յաջորդ կը կարծեն, այլ Օրբէլեան երկուքին մէջ կը դնէ Նուն եւ Գազատ եպիսկոպոսները, առաջինին 8 եւ երկրորդին 17 տարի պաշտօնավարութիւն տալով (ՕՐԲ. Ա. 114): Յիշենք եւս Խաչիկ վարդապետը, որ *հոգեւոր իմաստութեամբ եւ գորաւոր բանիւք* քարոզիչ մը եղած, եւ խաղաղութեամբ ու *յի արդեամբք* վախճանած է ՅԱՄ. Ա. 237):

300. ԱԲՐԱՀԱՄ ՉԵՆԱԿԵՑԻ

Յատուկ յիշատակութեան արժանի է Աբրահամ Չենակեցի երէցը, որուն խոստովանողական արկածները գրեցինք եւ ազատութիւնն ալ յիշեցինք Ասորեստանի քրիստոնէականներուն երաշխաւորութեամբ (282): Աբրահամի Հայաստան դառնալը պէտք է դնել նախարարներու վերջնական արձակման ժամանակէն առաջ, եւ այն ալ յատկապէս նախարարներուն թախանձանօք, որ Աբրահամը ստիպեցին Հայաստան դառնալ, եւ իր խրատներով ու տեղեկութիւններով իրենց վշտակիր ընտանիքները մխիթարել եւ բոլոր Հայերը ուրախացնել: Աբրահամ, արքայապետ եւ նահատակեալ խումբին երախայրիքը, ամէն բան տեսած ու ամէն բանի գիտակ էր, ինքս ալ ականջները վրայ տուած եւ Շահուրի սօթին մէջ տարապարհակ մշակութեան դատապարտուած, կենդանի մարտիրոս մըն էր՝ որ իրեններուն կը դառնար, եւ Հայեր ամէն կողմէ գունդագունդ դիմեցին իրեն տեսութեան, իր պատմութիւնները լսել, իր տեղեկութիւններով մխիթարուիլ, իր խրատներով քաջալերուիլ (ԵՂԻ. 148): Աբրահամ այդ պատիւներէն փախչելով ուզեց առանձնացեալ մնալ, բայց ժողովուրդին թախանձանօք եւ Գիւտ կաթողիկոսի իշխանութեամբ Բզնունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ (ՓԱՐ. 106), առ ոչինչ համարելով խեղութիւնը, որ վասն հաւատոյ փառաւորութիւն մըն էր: Աբրահամ հովուական պաշտօնովը *բազում ուղղութեանց յինէր ուսուցիչ* (ՓԱՐ. 106), եւ միանգամայն գրական վաստակներուն ալ կը ձեռնարկէր: Իրեն կը վերագրուի *Ի վկայսն արեւելից* գրուածը, որ Պարսկաստանի մարտիրոսներուն վրայ ներբողական մըն է, ընտիր ոճով եւ պատմական յիշատակներով (ՀԻՆ. իգ.): Աբրահամու վախճանը եղաւ խաղաղութեամբ *յի բարւորք ծերութեան* (ՓԱՐ. 106), եւ թաղուեցաւ իր վիճակին մէջ: Պուլանըքի Աբրի գիւղին մէջ կը ցուցուի այսօր իր գերեզմանը, եւ գիւղն ալ իր ճգնութեան տեղը կը կարծուի, որովհետեւ իր կենաց վերջերը *ընտրեաց իւր տեղի մի գաւտ*, ուր *առաքինի եղբարքք երիւք կատարեաց գկեանս իւր մեծաւ ճգնութեամբ* (ԵՂԻ. 148): Նոյնիսկ Աբրի գիւղին անունն ալ Աբրահամի անունէն առնուած կ'երեւի: Երկար չէ կրցած ըլլալ Աբրահամի կեանքը, այնչափ տառապանքներէ ետքը, տարիքով ալ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան

երիցագոյններէն ըլլալով: Աբրահամ եւ իր ընկերակիցը Խորէնառանձինն տօնական յիշատակ ունին մեր տօնացոյցին մէջ, *քահանայանունին* ներքեւ:

301. ԹԱԹՈՒԼ ԵՒ ՎԱՐՈՍ

Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն էին եւս Վարոս եւ Թաթուլ երկու եղբայրներ: Ծննդավարնին չէ յիշուած, բայց հաւանական է Գաբելեան ցեղէն ենթադրել, նկատելով որ նոյն գաւառը կ'առանձնանան, երբոր կ'ուզեն բոլորովին գործերէ ձեռք քաշել, եւ առանձնակեաց ճգնաւորութեան նուիրուիլ: Առանձնապէս ժամանակն ալ եղած է *յետ կատարման սրբոց Վարդանանցն* (ՍՈՓ. ԺԱ. 47): Եկեղեցական աստիճան ունենալնին յիշուած չէ, բայց քահանայ եղած ըլլալնին ճշմարտանման է, քանի որ *աշակերտք էին սուրբ հայրապետացն*: Ժամանակին ահեղ փորձանքներուն հետ մաքառիլ ամէն անձի տրուած չէր, որով Վարոս եւ Թաթուլ աւելի սիրած են ճգնաւորութեամբ խոյս տալ փորձանաւոր տագնապներէ: Կ'երեւի թէ անունին իսկ փոխելու միտք ունեցած են, որովհետեւ, Վարոս՝ Գիւտ (ՍՈՓ. ԺԱ. 51) եւ Թաթուլ՝ Անտոն (ԱՍՈ. 80) անունով ալ կը յիշուին: Առաջին առանձնացած տեղերնին եղաւ Վիշապաձորի քարանձաւը, Կաղզուանի մօտ, բայց միջոց մը միասին ճգնելէ ետքը՝ Վարոս բաժնուեցաւ եւ Դիցմայրի անձաւը գնաց: Երկուքն ալ կ'ապրէին խոտաբուտ սննդեամբ, աշխարհի հետ ամէն յարաբերութենէ կտրուած, մինչեւ որ Թաթուլի ճգնարանը որսորդներէ կը յայտնուէր, եւ ուխտի եւ հետեւողութեան եւ աշակերտութեան եկողներով կը լեցուէր: Թաթուլ միջոց մը անոնց առաջնորդելէն ետքը, աշակերտներէն Թումասը իրեն տեղը թողով Մայրուձորի մենարանը կը քաշուի, իսկ Վիշապաձորի տեղը կը կոչուէր Թաթոյ վանք: Վարոսի մենարանն ալ դիպուածով կը յայտնուէր, եւ հոն ալ աշակերտներու եւ հետեւողներու խումբ կը հաւաքուէր, եւ Գիւտի վանքը կը հիմնուէր, ուր եւ կը վախճանէր Վարոս: Իսկ Թաթուլ Մայրուձորի մենարանին մէջ վախճանելով, մարմինը Թաթոյ վանքը կը բերուէր, եւ *յետ ամաց ինչ* Թումաս ալ մեռնելով Թաթուլի մօտ կը թաղուէր: Թաթուլի եւ Վարոսի մահը, մերձաւորաբար Գիւտ կաթողիկոսի ժամանակը կրնայ գրուիլ, Թումաս ալ շատ աւելի երկարակեաց եղած չէ (ՍՄՓ. ԺԱ. 50): Երեքը միասին տօնելի են մեր եկեղեցոյ մէջ:

302. ՄԱՇԹՈՅԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ

Մաշթոցի աշակերտներու անունով մարտիրոսներ ալ կը յիշատակուին Յայսմաւուրքի մէջ (ՅԱՍ. Ա. 141), թէպէտ շատ անորոշ կերպով մը: Հոներու նոր արշաւանքի մը ատեն, Խաչէն գաւառի գերիներու մէջէն գեղեցկատեսիլ եւ մեծագգի կին մը, Թագուիի անուն, կը պահուի զօրավարին տրամադրութեան, բայց ընդդիմանալուն պատճառով ամեհի ձիու պոչը կը կապուի եւ յօշոտուելով կը նահատակուի: Արիւնը թափուած տեղերէն երեւցած լոյսին բացատրութիւնը իմանալու համար, Մաշտոցի աշակերտներէն Աթանաս քահանայի կը հարցուի, որ քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը եւ զօրութիւնը կը մկրտէ Թեոփիլոս անունով, ինչպէս նաեւ Մովսէս եւ Երանդիս որդիները եւ բանակէն մաս մը: Ասոր վրայ Հոնաց թագաւորին հրամանով Թեոփիլոս կը նահատակուի իր ընկերներով, իսկ որդիները Դիզիփայտ լեռան ճգնաւորներուն մօտ կ'ապաւինին իրենց հետեւող քրիստոնէայ զօրքերով: Բայց Հոնաց գունդ մը կը գտնէ զանոնք եւ առհասարակ կը տոտորէ, ճգնաւորներն ալ միասին, եւ մարմիններն ալ դիզելով կ'այրէ: Անոնք են Դիզափայտի վկայք կամ Մաշթոցի աշակերտք կոչուած մարտիրոսները, իսկ թուականը հաւանականութեամբ 465-ին կը գրուի (ՉԱՍ. Բ. 127):

303. ՎԱՐԴԱՆԻ ԱՂՋԻԿՆԵՐԸ

Ժամանակին նշանաւոր անձնաւորութեանց շարքին պէտք չէ զանց ընենք Շուշանիկն ալ, փառաւոր վկայուհին, որ տօնելի սրբուհին մըն է մեր եկեղեցւոյ մէջ: Շուշանիկ փաղաքշական անունն է Վարդան Մամիկոնեանի մեծ աղջկան, որուն բուն անունն է Վարդենի կամ Վարդանուհի, իսկ երկրորդին անունն է Վարդանոյշ: Վարդան արու գաւակ ունեցած չէ, եւ Մանգնոսը՝ գոր Ասողիկը կը յիշէ իբրեւ Վարդանի որդի եւ 20 տարի սպարապետութիւն ըրած (ԱՄՈ. 80), ուրիշ ոչ մէկէն յիշուած է, եւ պարզապէս շփոթուած է Վահանի հետ, որ Վարդանի եղբորորդին էր, բայց հոգւով ու սրտով կրնար իբր որդի սեպուիլ: Մանգնոս անունն ալ Մամիկոնեանինաղաւաղումը կ'երեւի, եթէ Magnus = Մեծ կոչման տառադարձութիւնը չէ: Սահակի ամուսնութիւնը 370-ին նշանակեցինք (1, 181), 371-ին կ'իյնայ Սահականոյշի ծնունդը, եւ որովհետեւ ճիշդ թուականներ կը պակսին, համեմատական հաւանականութեամբ կրնանք 387-ին դնել Սահականոյշի ամուսնութիւնը Համագասպ Մամիկոնեանի հետ, եւ 388-ին Վարդանի ծնունդը, 408-ին Վարդանի ամուսնութիւնը Դստրիկ օրիորդի մը հետ, չենք գիտեր որ ազգատոհմէն, եւ 409-ին Վարդենի-Շուշանիկի ծնունդը, եւ տարի մը կամ երկու ետքը Վարդանոյշի ծնունդը: Ասոնց, զոնէ երկրորդին ամուսնութիւնը, քիչ մը ուշ պէտք է ենթադրել: Սահակի արտօրէն ետքը, որովհետեւ 455-ի ատենները, Վարդանոյշի գաւակները *դեռեւս ի տես մասնկութեան էին* (ՓԱՐ. 111), Հմայեակի գաւակներուն հասակակից ըլլալով: Վարդան իր մեծ աղջիկը ամուսնացուց Վրաց բղեշխ Աշուշի Վազգէն որդւոյն հետ, որ միանգամայն աղջկան հօրեղբօր քենիին գաւակն էր՝ վեցերորդ աստիճանի խնամութեամբ, իսկ պզտիկ աղջիկը տուաւ Արշարունեաց տանուտէր Արշալիր Կամսարականի: Շուշանիկ ունեցաւ երեք մանչ եւ մէկ աղջիկ գաւակներ (ՄՈՓ. Թ. 13), իսկ Վարդանոյշ երեք մանչեր, Ներսէի եւ Հրահատ եւ Սահակ Կամսարականներ (ՓԱՐ. 221, 162): Չարմանալի է որ պահմութեան մէջ այլեւս Վարդանի աղջիկներուն անունները չեն յիշուիր, նոյնիսկ երբ Աշուշ, 455-ին, Վարդանի եղբորորդիներուն հետ թռռներն ալ պատանդութենէ ազատելով իր քովը կը բերէ: Այս վերջիններուն մայրն ու մօրաքոյրը չեն յիշուիր, այլ Արշալիրի ու Վարդանոյշի գաւակներն ալ, Հմայեակի գաւակներուն հետ, Ձուիկ տիկնոջ հոգածութեամբ կը խնամուն (283): Շուշանիկի պատմական ժամանակագրութիւնը կազմելու համար պէտք է լինէր ճշդել թէ ե՞րբ Հմայեակի եւ Արշալիրի գաւակները Վրաց բղեշխին քովէն մեկնեցան եւ իրենց երկիրը դարձան, ե՞րբ Սելուշու մեռաւ ու Վազգէն անոր յաջորդեց, եւ ե՞րբ վազգէն քրիստոնէութիւնը ուրացաւ: Արդ Վազգէնի սպանուիլն տեղի ունեցաւ Պերոզի 25-րդ տարին (ՓԱՐ. 118), այսինքն է 481-ին: Միւս կողմէն պատանդ տղոց ազատութիւնը դրինք 455-ին, եւ այդ թուականէն ետքն էր որ Ձուիկ սնոյց եւ խրատեաց գորդիսն իւր յաշխարհին Վրաց ի տան Աշուշի Վրաց բղեշխի (ՓԱՐ. 110): Այդ դաստիարակութեան միջոցը առնուազն հինգ տարի ենթադրելով, կը հասնինք 460-ին եւ մինչեւ այն ատենները պէտք է ընդունինք Աշուշի ի կեանս ըլլալը: Հետեւաբար, երբ Մամիկոնեան եւ Կամսարական տղաքներ՝ Աշուշի մօտ Վրաստան էին, Շուշանիկ ալ կենդանի էր, բայց Աշուշի հարսը եւ Կամսարականներուն մօրաքոյրը բնաւ չի յիշուիր, թերեւս իր ամուսնոյն Վազգէնի հետ, բղեշխին տունէն գատ եւ ուրիշ քաղաք կը բնակէր: Վրաց մայրաքաղաքը Մծիխթա էր, իսկ Շուշանիկի բնակավայրը Յուրտաւ եղած կ'ըսուի (ՈՒԽ. Բ. 35): Իսկ Արշալիրի կին Վարդանոյշը, կրնար վաղամեռիկ ալ եղած ըլլալ, քանի որ բաղդատելու կռուան մը չունինք:

304. ՇՈՒԾԱՆԻԿ ՎԿԱՅՈՒՀԻ

Վազգէն, երբ հօրը յաջորդեց եւ Վրաց բղեշխ անուանուեցաւ, ծանօթ էր արդէն իր *կտի եւ անառակ* վարքովը, որ մեծ ցաւ էր իր կնոջ Շուշանիկի, կին *բարեպաշտօն եւ*

երկիրս Եւստուծոյ ի մանկութենէ իւրմէ (ՍՈՓ. Թ. 11): Վազգէն այնչափ յառաջացաւ իր լկտի ընթացքով, որ ի բաղջկան իսկ սկսաւ ցանկանալ, եւ իր դուստրը՝ կարենալու համար առնուլ իւր ի կնութիւն, որոշեց Տիգրոն երթալ Պասից դենը ընդունիլ, որ յետոյ *բաւ Պարսկաց օրինին* նպատակը կատարէ (ՍՈՓ. Թ. 17): Շուշանիկի սիրտը գղաց վերահաս վտանգը. իրօք ալ Վազգէն Տիգրոնէ դարձաւ՝ հաւատքը ուրացած, Պերոզի գոքանչը իրեն կին առած, եւ խոստանալով *զկինն առաջին եւ գորդիսն դարձուցանել ի մոգութեան օրէնս* (ՍՈՓ. Թ. 12): Գուժկաններ լուրը բերին Վազգէն չհասած, եւ Շուշանիկ իսկոյն զաւակներով եկեղեցի կ'երթար աղօթել. հոն կը մնար մինչեւ երեկոյ, գիշերն ալ կը հսկեր *խոնիկ մի փոքրիկ՝ որ մերձ էր յեկեցեցին* (ՍՈՓ. Թ. 15): Վազգէն, թէպէտ ուրացեալ, բայց քրիստոնէաներուն ազատութիւնը յարգելու յայտարարութիւններ կ'ըներ, այնպէս որ նոյնինքն Վրաց եպիսկոպոսապետն Սամուէլ եւ բղէշիսին եղբայրը Ջոջիկ, Շուշանիկը կը համոզէին բղէշիսին պալատը դառնալ, ուսկից նա այլեւս հեռու մնալ որոշած էր (ՍՈՓ. Թ. 24): Պալատ գալէն ետքը մինչեւ երեք օր առանձնացեալ կը մնար, եւ բռնադատութեամբ միայն ընթրիքի կը ներկայանար, շուտով մեկնելու համար: Վազգէնի ուրիշ կոչին ալ չէր համակերպեր, մինչեւ որ Վազգէն ինքը վրան երթալով՝ *հարկանէր զնա բրօք սաստի յոյժ*, եւ Ջոջիկ իսկ չէր կրնար իր հարսը պաշտպանել: Վազգէն կը հրամայէր Շուշանիկը եղած տեղը փակել առանձինն, քովը մարդ չթողուլ, եւ կերակուրի համար լոկ գարիէ հաց եւ ջուր տալ (ՍՈՓ. Թ. 31): Այս միջոցին էր որ վազգէնի զաւակներէն մէկը Կուր գետին մէջ կը խեղդուէր, եւ Շուշանիկ մը մխիթարուէր թէ գոնէ ուրացութեան վտանգէն ազատեացաւ: Վազգէն պարատաւորեալ ըլլալով քաղաքէն հեռանալ, Շուշանիկը առժամապէս եպիսկոպոսին ապարանքը կը դնէր հսկողութեան ներքեւ, եւ դառնալէն ետքը կ'աշխատէր սղոքանօք շահիլ, սակայն սա կը մերժէր ուրացեալին կենակցութիւնը, եւ քովի եղած զարդերն ալ ետ կը դրկէր: Վազգէն բարկանալով եպիսկոպոսարան կու գար եւ ծեծելով ու քաշկռտելով պալատ կը տանէր զայն, եպիսկոպոսին եւ քահանաներուն ալ սպառնալով, այնպէս որ Շուշանիկ կը բերուէր *մերկ գլխով եւ պատառաւտուն զգեստով* (ՍՈՓ. Թ. 35): Վազգէն կը հրամայէր, Շուշանիկի ոտքն ու ձեռքը ու վիզը շղթայի զարնելով բանտին մէջ փակել, շղթաներն ալ պատին ամրացնելով եւ զարեղէն հացէն եւ ջուրէն զատ կերակուր չտալ: Վազգէն բանտ ալ երթալով երես առ երես կ'անարգէր եւ կը սպառնար *կտտել մինչ ի մահ* (ՍՈՓ. Թ. 36): Վեց տարի ամբողջ այդ վիճակին մէջ բանտարկուած կը մնար Շուշանիկ, եւ հագիւ թէ Ջոջիկի միջնորդութեամբ՝ միայն վիզին շղթան կը վերցուէր: Բուրձ մը միայն ունէր մերկ մարմնոյն վրայ, եւ պարեգօտ մը վրայէն, բոկոտն ու բացագլուխի եւ մորթ մը միայն իբրեւ կողինք (ՍՈՓ. Թ. 43): Հինգերորդ տարին Վազգէն, երկար բացակայութենէն դառնալէն ետքը, վիուկի մը կը դիմէր, Շուշանիկն միտքը փոխելու, որ տարի մը ի գուր վկայուիին նեղելէ ետքը, նպատակին չէր հասներ: Վազգէն *նաեւ գորդիսն ուրացուցանէր*, եւ Շուշանիկի համար Պերոզի կը գրէր, թէ *տանջեմ զնա մինչեւ ի մահ*, որովհետեւ *դուստր Վարդանայ է* (ՍՈՓ. Թ. 43): Շուշանիկ հիւժուած ու տանջուած, անասան էր իր հաւատքին վրայ, թէպէտ Վազգէն չէր դադրեր ամէն կերպերով զինքն ուրացութեան ստիպել, մինչեւ իսկ, կ'ըսուի թէ, կատաղութեան մէկ վայրկեանին, փորձեց իր իսկ լախտով զայն վիրաւորել, բայց Ջոջիկ արգիլեց (ՅԱՍ. Բ. 315): Բանտարկութեան եօթներորդ տարին էր, երբ Շուշանիկ *հիւանդանայր յանհնադին տանջանսն վասն սաստիկ նզնութեան գոր կրեաց* (ՍՈՓ. Թ. 44), եւ մարտիրոսութեամբ կեանքը կը կնքէր նոյն բանտին մէջ: Վերջին վայրկեանին քովն էին Ջոջիկ իշխան, Սամուէլ եպիսկոպոսապետ, Յովհան եպիսկոպոս, տիկնոջ դրաներէցը եւ ուրիշ քահանաներ, որոնք եւ իր փափաքին համեմատ՝ թաղեցին զայն եկեղեցիին քովը այնտեւ, ուրտեղէն առաջին անգամ զինքն քարշելով տարած էր Վազգէն (ՍՈՓ. Թ. 45): Վրաց մայրաքաղաքը այն ատեն Մծխիթա էր, իսկ բանտին տեղը կը յիշուի Ուփրէթի բերդը, զոր Յուրտաւի մէջ կը դնէ Ուխտանէս (ՈՒԻՄ. Բ. 128), իսկ Յուրտաւն ալ Տփխիս մայրաքաղաքին *սահմանակից* կը նկարագրէ (ՈՒԻՄ. Բ. 34): Շուշանիկի գերազմանն ալ Յուրտաւի մէջ

ճանչցուած էր, եւ մեծ ուխտատեղի էր, ինչպէս եւ ինքն Ուխտանէս ուխտի գացած եւ համբուրած ըլլալը կը պատմէ (ՈՒԽ. Բ. 35): Ծուշանիկի բանտը կը ցուցուի այսօր Տփխիսի միջնաբերդին մէջ, որ հասարակաց բանտ եղած է: Ծուշանիկ իրեն հետ ունեցած է *աւետարան մի փոքրիկ, որ նահանոյն իւրոյ էր սրբոյն Սահակայ*, եւ գոր մինչեւ վերջ իրեն հետ պահած է (ՍՈՓ. Թ. 27): Կը յիշուի եւս Խաչատրայտի մասունք մը, գոր Ծուշանիկ յանձնած է Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտներէն Անդրէաս արեղայի մը, որ Տարոն տանի եւ Առաքելոց վանքին յանձնէ, սակայն Ծուշանիկի բանտարկութեան լուրին վարյ եւ վասն *վրդովմանց ճանապարհին*, Անդրէաս վախցած եւ մասունքի հետ Սպերի մէջ պահուտած է 5 տարի: Ետքը լուր տուած է Գրիգոր Մամիկոնեանի մը, որ կը գրուի *որդի Հմայեկի եղբօր սրբոյն Վարդանայ* (ՅԱՅ. 478), այլ պէտք է ըլլայ նոյնինքն *Գրիգոր որդին Վասակայ, եղբօր Վահանայ* (ՓԱՐ. 171), որ եկած եւ սուրբ Նշանը Սպերէ տարած է Երասխաձորի Կապոյտ բերդը, ուր մնաց *գրագում Ժամանակս*: Անկէ փոխադրուեցաւ Վանանդի Ս. Խաչ վանքը եւ Մծխիթայէ եկնելէն 459 տերի ետքը տարուեցաւ Կարս քաղաքը, ուր մնաց 142 տարի եւս, մինչեւ քաղաքին Չարմաղանի Թաթարներէն առնուիլը 1239-ին (ՅԱՅ. 479): Ծուշանի կատարման թուականը, ոմանք 458-ին կը դնեն, 45 տարեկան եղած ատեն (ՎՐՔ. Դ. 66), որ չ'արդարանար, քանի որ Աշուշայի մահուրէն գոնէ 8տարի ետքը պէտք է հաշուել, Եւ Աշուշա 460-էն տառաջ մեռած չէ: Ուրիշներ 474 կամ 476-ին կը դնեն (ՍՈՓ. Թ. 60), Անույ խաչին հաշիւով: Սակայն թէ Յայամաւորքին ժամանակագրութիւնը անճիշդ է, եւ թէ խաչին Մծխիթայէ եկնելը կ'ենթադրուի Ծուշանիկի բանտարկութեան եւ ոչ թէ մահուան տարին: Մենք Աշուշայի մահը 462-ին դնելով, Վարդենի-Ծուշանիկի կատարումը կը հաշուենք 8 տարի ետքը 470-ին, 50 տարեկանէ աւելի եղած ատենը: Մահուան օրը նշանակուած է քաղոցի 17-ին (ՍՈՓ. Թ. 46,55), որ շարժական տոմարի հաշուով յիշեալ տարին կ'իյնայ Դեկտեմբեր 15-ին, թէպէտ հաստատուն տոմարի հաշիկը կազմուելէն ետքը Դեկտեմբեր 25 -ին գրուած է:

305. ՎԱՍԱԿԻ ՄԱՀԸ

Պատմութիւնը յիշատակութեան արժանի եղելութիւնները քաղած ատենը, միայն գովելի եւ փառաւոր գործերով չի բաւականանար, վասնզի եպերելի եւ անօրէն գործերն ալ օգտակար ազդեցութիւն կը գործեն իրենց տխուր տպաւորութեամբը: Այդ նպատակով չենք ուզեր զանց ընել Վասակի մահուան պատմութիւնն ալ: Վասակի Սիւնի, որ 441-է 451, տասնամեայ միջոց մը Հայաստանի մարզպանութիւնը վարեց, եւ չարաչար դատապարտութեան ներքեւ ինկաւ (266), նա ալ խիստ բանտարկութեան անտանելի վիշտերու մէջ կնքեց իր կենանքը, որ սակայն չկրցաւ իրեն ոչ սիրտի հանդարտութիւն եւ ոչ հոգեկան փառաւորութիւն պատրաստել: Փարպեցին կը կրկնէին որ նոյնիսկ Վասակի *արդարապատում սպասաւորք* իրեն պատմած են (ՓԱՐ. 86), թէ նա *մաշէր գաւորս հառաչելով եւ յոգոց հանելով*, եւ թէ ինքնին *գիւրոյին ծեծէր գղէմն*, խոստովանելով թէ *ուխտանենգութիւն սրբոյ աւետարանին եւ արին նահատակութեան սրբոյն Վարդանայ* եղած են բոլոր իր դժբախտութեանց սկզբնապատճառը (ՓԱՐ. 85): Բայց այսու հանդերձ ոչ *գտաւ խոստովանութիւն ի շրթունս նորա* (ԵՂԻ. 109): Եղիշէ կ'աւելցնէ, թէ բանտի նեղութենէն մարմինն ալ չարաչար ապականեցաւ, որովհետեւ *անկաւ յախտս դժնդակս անդէն ի կապանսն*, հիւծեցաւ եւ հալեցաւ, հոտեցաւ եւ որդնտեցաւ, *մինչեւ իսկ փոխատական եղեն ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա* (ԵՂԻ. 108): Փարպեցին կը գոհանայ միայն *վշտագին եւ նեղութեամբ քազնաւ* ապրած լինելը յիշելով, եւ զիտենք թէ Փարպեցին շատ չափաւոր եւ զգուշաւոր է իր բացատրութեանց մէջ: Իսկ բանտարկութեան տեւողութիւնը կը դնէ միայն *ամս ինչ* անորոշ բացատրութեամբ, որ հազիւ թէ չորս հինգ տարի կրնայ ենթադրուիլ, եւ ամենայն հաւանականութեամբ Վասակ մեռած էր արդեն 455-ին, ապա թէ ոչ նախարարներուն հետ իրեն ալ թուլացում մը շնորհուած կ'ըլլար:

Վասակ Տիգրանը դուրս բանտ այ տարուած չ'երեւիր, որովհետեւ Փարպեցիին յայտնապէմ կ'ըսէ, թէ *ի դրասնն կը մնար* (ՓԱՐ. 85), այսինքն Տիգրանի մայրաքաղաքին մէջ: Վասակի ընթացքին վրայ արդէն տեսութիւննիս յայտնեցինք (260), եւ պէտք է ըսել թէ անկարող մէկը չէր, եւ լաւ սկզբնաւորութիւն այ ունեցած էր (227), միայն թէ ամբարտաւան յայտեր ապականեցին անոր միտքը: Երբոր Վասակ դատապարտուեցաւ, Միւնեաց տանուտէրութիւնը տրուեցաւ Վարազվաղան Միւնիի, Վասակի փեսային, որ իր աներոջ հետ հակառակութեան պատճառով ուրացած էւ Հայոց վրայ հալածանքը արժարժած էր (235):: Վարազվաղան կրցած է *բազմաժամանակեայ* իշխանութիւն վարել, Միւնեաց երկիրը ասորուշաններով եւ մոխրանոցներով լեցնել, *բազում արարեալ անիրաւութիւնս*: Մահուանը համար գրուած է թէ *տանջեալ ի դիւէ, դառն մահուանք սատակեցաւ չարաչար* (ՓԱՐ. 85), ինչ որ Փարպեցւոյն զգուշաւոր գրիչին տակ մեծ նշանակութիւն կը ստանայ, եւ վերջին տարիներու մէջ սաստիկ կը տառապալից ախտի ենթարկուած լինելը կը ցուցնէ: Գիւտի ժամանակ Բաբիկ Միւնի, *ի կատաղոյթենէ ամպարշտեալ իշխանաց* փախչելով (ՓԱՐ. 112), առանձնութեան դիմած էր, ինչպէս պատմեցինք (289), եւ կրնանք հետեւցնել թէ մինչեւ այն ատեններ կ'ապրէր Վարազվաղան: Անոր անունը այլեւս չի յիշուիր, երբ Գաղիշոյ Խորխոռունի ուրացեալներու գլուխը անցած կ'ամբաստանէր Գիւտ կաթողիկոսը 471-ին ատենները, ուսկից քիչ առաջ ի դէպ է դնել Վարազվաղանի մահը, մերձաւորաբար 20 տարի վարելով Միւնեաց տանուտէրութիւնը: Վարազվաղանի յաջորդը, Միւնեաց տանուտէրութեան մէջ, եղաւ ուրիշ ուրացեալ մը, Գդիհոն Միւնի, որ բաւական տխուր դեր ունեցաւ Հայոց երկրորդ շարժումըին ժամանակ:

Տ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

306. ՆԱԽԸՆԹԱՑ ԿԵԱՆՔԸ

Երբոր Գիւտ վախճանեցաւ, երկիրը բոլորովին շփոթ եւ անտէրունջ վիճակ մը ունէր: Գիւտ շատոնց քաշուած էր Ռթմուսի մէջ, եւ կաթողիկոսական իշխանութիւնը լոկ հոգեւորական շրջանակի մէջ կրնար վարել: Վահան Մամիկոնեան կեղծուրացութեան հետեւանօք, անգործ եւ աննշանակ կեանք մը կը վարէր: Ատրվճնասպ մարգպան եւ Վեհվեհնամ հազարապետ, առանց պաշտօնապէս հալածանք հռչակելու, ամէն կերպով քրիստոնէաները ընկճելու միջոցներ կը գործածէին: Գաղիշոյ Խորխոռունի եւ Գդիհոն Միւնի, ուրացեալ նախարարներու խումբին հետ Պարսից համակրութիւնը գրաւելու եւ շահերնին ընդարձակելու համար, ոչ մէկ անիրաւութենէ ետ չէին կենար: Պերոզ թագաւոր Հայերը նեղելով եւ տկարացնելով՝ անոնց շարժումները խափանելու քաղաքականութիւնը կը հովանաւորէր, անն ու սարսափը ամէն բանի կը իրապետէր: Այսիսի պարագաներու մէջ օրինաւոր գործողութիւն եւ կանոնական ընտրութիւն շատ դժուար էր, եւ եղեմ ըլլալուն այ յիշատակը չունինք: Եթէ յանկարծ կը տեսնենք որ արժանաւոր եւ կարող եւ գործունեայ գլուխ մը կ'ելլէ մէջտեղ, պէտք է ընդունիլ թէ նախախնամական ուղղութեամբ մը տեղի կ'ունենար: Գիւտի նախատես եւ արթուն հոգին կրցած էր իրեն մօտ ընտիր օգնական մը պահել, որ իր կենդանութեան ատեն գործոց ընթացքը ձեռք առած էր, եւ որ իրմէ ետքը նովին իսկ աթոռին տէրը կը ճանչցուէր: Լաւեր խնդութեամբ կ'ընդունէին զայն, վատեր դիմադրելու չէին համարձակիր: Այսպէս միայն կրնանք մեկնել Յովհան Մանդակունիի կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալը 478-ին, Գիւտի մահուրէն անմիջապէս ետքը: Յովհաննէսի Մանդակունի մականունը կը ցուցնէ թէ նախարարագուն ազնուական տունէ էր: Իրեն ծննդավայրը եղած է Ծախնոտ գիւղ Արշամունեաց (ԱՄՈ. 82), այժմեան Վարդով գաւառի մէջ: Կ'ըսուի թէ *աշակերտեալ է մեծին սրբոյն Սահակայ հայրապետի* (ԿԱՆ. 123): Սակայն դժուար է Սահակ-Մեսրոպեան

հարիւրակին մէջ համրել Մանդակունին, որ գիրի գիւտի տարին եւ ոչ իսկ ծնած կ'ըլլայ, եթէ 80 տարեկան ալ վախճանած ըսենք 490-ին, բայց կրնայ նոր աշակերտութեան մտած պատանի մը ըլլայ Սահակի մահուրնէ՝ այսինքն 438-էն առաջ, եւ իբր պարծանք յիշել Սահակի անունը, Սահակի անմիջական աշակերտներուն աշակերտը ըլլալով: Կանոնաւոր ուսում առած եւ յունական դպրոցներու ալ հետեւած ըլլալը կը հաստատուի իր անունով հասած մատենագրութիւններէն: Անհնար է եւս Մանդակունին նոյնացնել Յովսէփ Հողոցմեցիի օգնական եղող Յովհանի հետ (233), վասնզի 439-ին նորահաս պատանի մը միայն կրնար եղած ըլլայ, եւ ոչ երբեք կաթողիկոսարանի օգնական ըլլալու յարմար: Յովհաննէս կաթողիկոսութեան գործերը պաշտօնապէս ձեռք առած ստենը, ուրիշ բան չէր կրնար ընել, բայց եթէ հնարաւոր կերպով տիրող կացութիւնը պահպանել, կրցածին չափ ազգն ու եկեղեցին յանձանձել, լաւերուն քաջալերութեան եւ արիւթեան յորդորներ կարդայ, վատերուն պատճառած վնասները խափանել: Նոր ձեռնակ մը չէր ըրնար ընել իր պաշտօնին առաջին տարիներուն մէջ 478-է 481:

307. ՎԱՀԱՆԵԱՆՑ ՇԱՐԺՈՒԲԱԸ

Վահան կեղծութեան մէջ հանդարտ գործունէութեան դիրութիւն շահելու մտադիր էր, *Ոսկեհասոյ* պաշտօնն ալ կը վրաէր տէրութեան կողմէն, որ ոսկիներ հանելու եւ ճարելու գործ պիտի ըլլայ, բայց Հայաստանի մէջ ոսկեհանք գտնուիլը ցուցուած չէ, եւ աւելի ոսկիներ հաւաքելու եւ պահելու իմաստով պիտ առնուի: Իրեն օգնական տրուած էր Վրիւ անուն Ասորի մը, Վահանի հակառակորդներուն գործիք: Ասոր ձեռքով ամբաստանուեցաւ Վահան, թէ ոսկիները կը ժողովէ եւ կը պահէ, որպէսզի անոնցմով Յունաց կամ Հոնաց գունդեր վարձէ եւ ապստամբի: Հազիւ թէ Վահան դաւը իմացաւ, հաւաքած ոսկիները առնելով փութաց Տիգրոն երթալ, եւ դէմառդէմ Վրիւի ամբաստանութիւնները ցրեց, բացատրելով թէ ապստամբութիւն ընել ուզողը ձեռքը ունեցած ոսկին չի յանձներ, եւ միանգամայն շուրջը մարդիկներ կը հակաքէ, մինչ ինչն *եւ ոչ երկուց կամ երից պատանեաց իշխէ տիրաբար* (ՓԱՐ. 117): Պերոզ համոզուեցաւ եւ Վահանը իր գործին գլուխը դարձուց, բայց Վահանի սիրտը միշտ խաղաղ չէր, ուրացութեան անունը զինքը կը ճնշէր, եւ *ընդ միտս իւր* կ'որոնար, որ իրեն *ժամանակ արձի խոստովանութեան* ներկայնայ: Այդ միջոցին Պերոզ կը պարտաւորուէր Հեփթաղներու դէմ պատերազմի ելնել, բայց չէր յաջողեր, ինչ որ համարձակութիւն կրնար տալ հպատակ ազգերուն Պարսից լուծէն ընդվզելու: Հայ գունդ մըն ալ կը գտնուէր Պարսից բանակին հետ Հեփթաղներու դէմ, որուն մէջ ուխտապահ եւ ուրացեալ նախարարներ մէկտեղ էին. վերջինները աւելի երես ունէին, եւ առաջիններուն վրայ կը ճոխանային, ինչ որ ուխտապահներուն սիրտը գրգռելու կը ծառայէր: Հեփթաղներու հետ ամօթալի հաշտութենէն ետքը, Հայոց գունդն ալ ետ դարձաւ, երբ գործելու եղանակը անցած ըլլալով ձմերոցներ երթալու պարտաւոր էր: Գունդերը Շիրակ գաւառը հասած էին, Պերոզի 25-րդ տարին, 481-ի աշունին, երբ յանկարծական լուր մը ամէնքը ցնցեց: Վախթանգ Վրացի սպաննած էր Վազգէն բղեշխը, Շուշանիկի ուրացեալ ամուսինը, որտք հանած էր Վրացիները՝ որ այլեւս չէին կրնար դիմանալ Վազգէնի եւ Պարսիկներուն անիրաւութեանց, եւ պատերազմի սկսած էր Շարմիիր Հագարաւուխտ պարսիկ զօրավարին հետ: Վախթանգ Հայերուն ալ գաղտնի պատգամաւոր յղած էր, որ իրենք ալ շարժուին, եւ միասին Պարսիկներուն դէմ ելլեն, խոստանով թէ Հոներն ալ օգնելու պատրաստ են (ՓԱՐ. 118): Շիրակի բանակին մէջ գաղտնի խորհրդակցութիւններ սկսան անմիջապէս, ուխտապահներ եւ կեղծութեան շարժուելու կամքը ունէին, բայց Վահանէ գատ մէկու մը վրայ վստահութիւն չունէին որ իրենց զլուխը ըլլայ, ուստի գիշեր մը միտքերնին իրեն կ'առաջարկեն: Վահան համարձակ կը յայտնէ, թէ ինքն ալ կեղծութեան վրայէն նետելու մեծ փափաք մը ունի, բայց գործի ձեռնարկել չի

համարձակիր, որովհետև Պարսիկներ զօրաւոր են, Վրացիներ տկար են, Յոյներ խաբեբայ են, Հոները դեռ մէջտեղ զեղած չեն, եւ ամենէն աւելի, Հայ նախարարաներուն վրայ վստահ չէ: Դուք, կ'ըսէ, *մարդիկ սուտք էք եւ անվստահք* (ՓԱՐ. 119): Նախարարներ զգածեալ կ'երդնուն, որ ոչ Յոյներու եւ ոչ Հոներու, այլ Աստուծոյ վրայ դրած են յոյսերնին, եւ մինչեւ վերջ պիտի մաքառին իրենց հաւատքին վրայ: Այս յայտարարութենէն զգածուած Վահան ու եղբայրը Վասակ, յանձն կ'առնեն շարժումին գլուխն անցնիլ, չնայելով որ Վարդ եղբայրնին պատանդ է Տիգրանի մէջ, եւ կրնայ վտանգի հանդիպել: Բանակին մէջ գտնուող Աթիկ Բջնեցի քահանան աւետարանը կը բերէ անմիջապէս, ամէնքը զատ զատ *եղեալ զձեռս ի վերայ* հանդիսապէս կ'երդնուն, եւ գիշերային խորհրդակցութիւննին խնդութեամբ աւարտելով *յիւրաքանչիւր վաճառ գնացին հանգիլ* (ՓԱՐ. 120): Հարկաւ փութացին լուր հասցնել կաթողիկոսին ի Վաղարշապատ, վասնզի Յովհաննէս արդէն ամենուն սիրտը գրաւած էր իր արիական ընթացքով:

308. ԱԿՈՌԻԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Գիշերուան խորհրդակցութիւնը հարկաւ ընդհանուր գիծերու մէջ չմնաց, այլ անմիջական ձեռնարկներու կերպն ալ որոշուեցաւ: Ատրվչնասայ մարզպան եւ Վեհվեհնամ հազարապետ իրենց բանակին հետ էին՝ եթէ իսկոյն անոնլ մէջտեղէն վրեցնէին, իրենք կացութեան տէր կը դառնային եւ կրնային *առ սակաւ մի աշխատ առնել զՊարսիկս* (ՓԱՐ. 119): Պզտիկ պատրաստութեամբ մը տառաւօտուն գործի սկսելու որոշումը տուած էին, բայց Վարազշապուհ Ամատունի, որոշման մասնակցող նախարարներէն մին, անմիջապէս գործը Ատրվչնասայի կ'իմացներ, եւ սա առտու չեղած բոլոր իրեններով կը փութար փախչիլ Անիի բերդը, անկէ Արտաշատ, անկէ ալ Ատրպատական, որպէսզի իր անձը ազատէ: Հայեր անմիջապէս Ատրվչնասային կը հետապնդէին, բայց չէին յաջողիր հասնիլ, միայն Պարսից կարասին ու գրաստները կը գրաւէին, եւ ուրացեալներէն Գաղիշոյ Խորխորունին կը ձերբակալէին, բայց ինչ կ'ընէին չենք գիտեր, միայն թէ այլեւս Գաղիշոն յիշուած չենք գտներ: Միանգամայն իրենց մէջ առժամեայ կառավարութիւն մըն ալ կը կազմէին, Սահակ Բագրատունին մարզպան եւ Վահան Մամիկոնեանը սպարապետ կ'անուանէին, եւ օրինաւորապէս Դունի մէջ կը զետեղուէին, կը մտածէին եւս Տայոց լեռներուն վրայ հաստատել իրենց ռազմական կեդրոնը: Բայց ուրացեալներէն ոմանք որ Ատրվչնասայի հետ էին, խորհուրդ տուին անոր յանկարծ ետ դառնալով Հայերը ընկնել, քանի որ Յոյներէն եւ Հոներէն սպասած օգնութիւննին ստացած չեն: Ատրվչնասայ հաւանեցաւ, եւ 9000 զօրքերու բանակ մը կազմելով Ատրպատականէ ետ դարձաւ եւ մինչեւ Նախիջեւան հասաւ: Հայերը հազիւ 400 հոգւոյ գունդ մը կրցան պատրաստել Ատրվչնասայի դէմ դրկելու համար, Վասակ Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ: Գացողներ ճարտար զգուշութիւններով եւ ռազմական հնարագիտութիւններով բանակեցան Մասիսի ներքեւ Ակոռի գիւղը: Բոլոր ոյժերնին չորս հարիւրակի բաժնեցին: Միջինը առին Բաբգէն Միւնի եւ Վասակ Մամիկոնեան, ձախակողմը՝ Գարջոյ Խորխորունի, աջակողմը՝ Ատոմ եւ Առաստոմ Գնունիք, եւ պահեստի թելը՝ Ներսէի եւ Հրահատ Կամսարականք: Թէպէտեւ Գարջոյ Խորխորունին նենգելով իրեններուն հետ թշնամիին կողմը կ'անցներ, սակայն միւս երեք հարիւրակներ կատաղի յարձակմամբ Պարսիկներուն եւ ուրացելներուն գունդերը կը ցրուէին, Ատրվչնասայ մարզպանը եւ Կատուշներուն զօրագլուխը կը սպաննէին, Գդիհոն Միւնին հազիւ կ'ազատէր Բաբգէնի Միւնիին պաշտպանութեամբ, եւ Հայոց համար փառաւոր յաղթանակ մը կը լինէր Ակոռիի պատերազմը: Ուրացելոց խումբէն Վառգոչ Գնթունի եւ Վասակ Սահառունի, կը փութային իբր գուժկան հասնիլ Դունի եւ Յովհանի, Սահակի ու Վահանի սուտ լուր տալ թէ Պարսից կողմը յաղթող եղաւ, եւ Հայոց բոլոր զօրավարները սպանուեցան: Պահ մը տիրութիւնը կը տիրէր քաղաքին մէջ, մինչեւ որ

Առաստոմ Գնունի ճշմարիտ աւետիսը կը բերէր, յաղթական գունդերն ալ ետեւէն կը հասնէին, եւ ուրախութեան տօն կը կազմէին, եւ կաթողիկոսն Յովհան Դուինի եկեղեցւոյն մէջ մեծահանդէս գոհաբանական աղօթք կը կատարէր, Իժ. սաղմոսը երգել տալով. *Դարձոյց գտուզ իմ յուրախութիւն (ՓԱԲ. 123-126):*

309. ՆԵՐՍԵՆԿՆԱՊԱՏԻՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Մինչեւ որ այդ եղելութիւնները լրացան ձմեռն ալ վրայ հասաւ, Պարսիկներ չկրցան իրենց կորսնցուցած պաշտօնական դիրքը վերականգնել, որով Հայերն ալ համարձակութիւն առին կառավարուիլ այն առժամեայ իշխանութեամբ զոր կազմակերպած էին Սահակով եւ Վահանով եւ Յովհանի հովանաւորութեամբ: Բայց զարնան բացուելուն կրնային Պարսիկները նոր պատրաստութեամբ դառնալ, ուստի պէտք էր պաշտպանութեան միջոցները խորհիլ: Վախթանգի գրեցին որ խոստացած օգնութիւնը հասցնէ Հոներէն, բայց նա հազիւ թէ 300 հոգի կը յղէր, անոնք ալ ամիս մը ետքը *պատճառադրութեամբ* ետ կը կանչէր: Արծրունեաց, Անձեւացեաց, Մոկաց եւ Ռշտունեաց մեծ նախարարութեանց ալ կը դիմէին, բայց սպասուած պատրաստականութիւնը չէին գտներ: Մինչեւ իսկ Յովհան Մոկացի եւ Միսակ Անձեւացի, Յովհան Անձեւացիի եւ Ներսէի Երուանդունիի դէմ կ'ելլէին՝ երթալնին արգիլելու համար, սակայն ասոնք Առեատ գիւղին մօտ արգիլողները վանելով, 482 աւագ շաբթուն Վահանի հետ կը մինային: Չատիկը Ապրիլ 25-ին տօնած ատեննին կը լսէին, որ Պարսիկները Հեր եւ Չարեւանդ ճամբով կը յառաջանան, ուստի անոնց յառաջացումը արգիլելու համար, անմիջապէս գունդերնին քալեցուցին դէպի արտագ գաւառը: Յովհան կաթողիկոսն ալ բանակին կ'ընկերանար աղօթելով եւ օրհնելով, յորդորելով եւ քաջալերելով: Պատերազմը տեղի ունեցաւ Ներսէհապատ գիւղին մօտ: Պարսից հրամանատարն էր Ատրնէրսէի Փուշիպանան, իրեն օգնական ունենալով Սուրէն Պահլաւ, Վէնի Խոռեան, Ատրվշնասպ Տապեան եւ Գդիհոն Միւնի զօրավարները: Հայոց բանակը կազմեց Վահան, կեղրոնի թեւն յանձնելով Սահակ Բագրատունիի, աջ թեւն ալ Բաշղ Վահեւունիի, անոր օգնականներ տալով Բաբէն Միւնին, Ատոմ Գնունին, Փափագ Պալունին: Չախ թելը իրեն պահեց, մէկտեղ առնելով իր Վասակ եղբայրը եւ Ներսէի ու Հրահատ Կասարականները: Պահեստի գունդը յանձնեց Վրէն Վանանդեցիի եւ Պապ Արտակունիի: Բարշղ պահ մը տկարացաւ, Վրէն չկրցաւ օգնութեան հասնիլ, Վահան վրայ հասաւ իր թելով եւ պատերազմին բախտը որոշեց: Ինքն սպաննեց Խոռեանը, եւ Ներսէի՝ Ատրվշնասպը, Պարսիկներ չփոթած փախուստին դիմեցին, մինչ Հայեր պնդութեամբ կը հալածէին, այնպէս որ Պարսիկ սպանուածներուն թիւը փախածներէն աւելի կ'ըլլայ: Հայ բանակը փառաւոր յաղթութեամբ կը դառնար կաթողիկոսին մօտ, որ բոլոր պատերազմի միջոցին աղօթքի զբաղած էր իր եկեղեցականներով, եւ յաղթանակները կ'օրհնէր, ըսելով. *ուրախ եմ յոյժ. տեսանելով զԱստուած հաշտ ընդ ձեզ (ՓԱԲ. 126-130):* Ներսէհապատ մօտ է Աւարայր գիւղին, Արտագի դաշտին մէջ, որ այս երկրորդ անգամ հաւատոյ նահատակութեան ասպարէզ կ'ըլլար, առաջինէն 31 տարի ետքը, նոյնպէս Մայիս ամսոյ վերջին օրերը: Սակայն շատ աւելի յաջող էր այս անգամուան ելքը, վասն զի Վահան յաղթանակ կ'ելլէր, ուր Վարդան կեանքը զոհած էր, եւ Յովհան յաղթողները կ'օրհնէր, ուր Յովսէփ գերեզմանը հետ կը շղթայուէր: Անակնկալ պարագայ մըն ալ աւելի կը շատցնէր ուրախութիւնը, վասնզի Վարդ, Վահանի պզտիկ եղբայրը, *գերծեալ ի կասպանանց զօրութեամբն* Աստուծոյ, Տիգրանէ կը հասնէր այն միջոցին, ինչ որ բարեգուշակ նշան մը սեպուեցաւ, վասնզի Վահան ըսած էր, որ եթէ Աստուած գործը պիտի յաջողէ, Վարդն ալ ողջամբ իրեն կը դարձնէ (ՓԱԲ. 131):

Ներսէհապատի յաղթութենէն դարձող գունդերը Ծաղկոտն գաւառի, Վարշակի ջերմուկը հանգիստ ընելու վրայ էին, երբոր Վախթանգի պատգամաւորը լուր բերաւ, թէ Միհրան գորավար Պարսիկ գունդերով Վրաց վրայ կու գայ, թէ ստիպողական է որ օգնութեան հասնին, եւ թէ Հոնաց գունդերն ալ հասնելու վրայ են: Վահան եւ Հայ նախարարներ միշտ կասկածոտ էին Վախթանգի վրայ, բայց խաչի ու անտարանի վրայ օգնութեան երդում ըրած էին, խոճեցին երդումնին ջարգել ու ճամբայ ելան ամառմունան տօթին ներքեւ: Հոներ չկային օգնութեան եկած, եւ Միհրանի գունդերը դեռ երեւցած չէին, Վախթանգ խաբէական միջոցներով զիրենք խաղցուց, եւ ստիպեց ալ որ Ճարմանայինի դաշտը իջնեն, Կուրի եզերքը, թէպէտ դիրքը յաջող չէր Վահանի տեսութեամբ: Միհրան հասաւ վերջապէս ահեղ գորութեամբ, բայց Հոնաց գունդեր չերեւցան: Վահան հրամանատարութիւնը ստանձնեց, աջ թելը յանձնեց Բարշղ Վահեւունիի՝ Սատոն Գաբեգեանի հետ, ձախ թելը Վախթանգի, միջինը իրեն պահեց Ներսէի եւ Հրահատ եւ Սահակ Կամսարականներու եւ Ատոմ Գնունիի հետ, պահեստի թելը տուաւ Սահակ Բագրատունիի եւ Բարգէն Սիւնիի: Հագիւ թէ պատերազմի խառնուրդը տաքցաւ, վրաց գունդերը փախուստի սկսան, Հայերէն ոմանք Պարսից կողմը անցան Վրաց խաբէութենէն զգուելով, մաս մըն ալշփոթելով Վրաց փախուստին հետեւեցաւ, եւ Վահան, անօգնական մնացած, չկրցաւ Պարսից դէմ դնել: Սահակ Բագրատունի եւ Վասակ Մամիկոնեան պատերազմին մէջ ինկան, Հրահատ Կամսարական եւ Յագդ Սիւնի, ձիերնին կորսնցնելով գերի ինկան, քրիստոնէից կողմը յաղթուեցաւ, եւ Վահան Հայոց մնացորդները ժողվելով Տայոց լեռները դիմեց իբրեւ տեղի ապաստանի: Ինքը կը մնար մկնատինն գիւղը, եւ Միհրան ի ր գունդերով բանակած էր Յունաց բաժնին սահմնագլուխին մօտ՝ Դու գիւղը, այժմեան Սասենի Թիւր, եւ այնտեղէն բանակցութեան մտաւ Վահանը հաշտութեան հրաւիրելու եւ անոր առաջարկները լսելու: Վահան այդ ատենէն սկսաւ իր պայմանները ճշդել եւ պահանջել որ քրիստոնէութիւնը ազատ ըլլայ, ուրացութիւնը արժանիք չսեպուի, քսոթեանց հաւատք չընծայուի, եւ տանուտէրութեանց իրաւունքները յարգուին: Թերեւ այդ բանակցութիւնը ելք մը ունենային, սակայն յանարձ Միհրան ետ կանչուեցաւ, եւ նա բոլոր բանակովը հեռացաւ, եւ Հայաստան նորէն անտէրունջ մնաց, Պարսիկներէն լքուած, եւ Հայերուն կողմանէ ալ առժամեայ կերպով հոգացուած (ՓԱՐ. 132-137): Վահան պատեհ կը գտնէր Տայոց լեռներէն իջնել, եւ գալ Արարատ գաւառ, նախապէս Վաղարշապատի հայրապետանոցը հանդիպիլ, կաթողիկէի եւ կուսանաց վկայարաններուն մէջ ուխտը կատարել, կաթողիկոսին օրհնութիւնը ընդունել, եւ անկէ Դուին երթալ անտէրունջ կացութեան կառավարութիւնը ստանձնելու, որովհետեւ Սահակ Բագրատունիի մահուամբ, զինուորական գործերու հետ քաղաքական եւ ընդհանուր կառավարական վարչութիւնն ալ իրեն կը մնար (ՓԱՐ. 114): Ճարմանայինի պատերազմին վերաբերեալ կէտերը լրացնելու համար անելցնենք, թէ Վասակ Մամիկոնեանի մահուան խորհրդաւոր նշանակութիւն մը տրուեցաւ այն ատեն, որովհետեւ Վասակ ըսած էր կանուխէն, թէ թող Վարդ եղբայրս ողջ տեսնեմ եւ մեռնիմ (ՓԱՐ: 132): Միւս կողմէն Վասակի եւ Սահակի մահերը այնչափ անհաւատալի երեւցած էին, որ սկսան ձայներ պտտիլ թէ անոնք կենդանի են, պատերազմին մէջ առած ծանր վերքերնէն ետքը Տեղաց անապատի ճգնաւորներուն մէկէն խնամուած ու բժշկուած են, եւ թէ Պարսիկներուն դաւաճանութենէն վախնալով, Վրաց եւ Տայոց սահմանի լեռներուն մէջ պահուրտած են: Չրոյցը այնչափ զօրացաւ, եւ ազգականներուն հետաքրքրութիւնը այնչափ շատցաւ, որ Մուշեղ Մամիկոնեան ընտիր գունդով մը ձմեռն ամբողջ ցրտաշունչ եւ ձիւնապատ լեռներուն վարչ անցուց անպտուղ հետապնդութեամբ (ՓԱՐԳ. 143):

311. ՅԱԶԴ ՄԻԻՆԻ ԵՒ ՏԵԱՌՆԹԱԳ

Երբոր Միհրան Պարսկաստան կը դառնար, Հրահատ Կամսարականը եւ Յազդ Միւնին մէկտեղ կը տանէր, իբրեւ ազնիւ նուէր մը Պերոզի ընծայելու: Ներսէի Կամսարական, որ եղբօրը գերութեան վրայ անմիխիթար էր, քան մը ընկերներով եւ գաղտնի կերպով Պարսից բանակին կը հետեւէր, որպէսզի կերպով մը եղբայրը փախցնէ ու ազատէ: Այս նպատակով մինչեւ Բագրեւանդ հետեւեցաւ: Ուրիշ միջոցներու հետ աղօթքն ալ չէր մոռնար: Գիշեր մը եռանդուն հառանչանքով Լուսաւորչի օգնութեան դիմեց, որուն հիմնարկած սրբավայրին մօտ կը գտնուէր. Ներսէի աղօթքը ընդունուեցաւ, Հրահատ կրցաւ նոյն գիշեր պահպանութիւնը խաբել եւ եղբօրը միանալ, եւ երկունքն ալ միասին իրենց երկրին ճամբան բռնեցին: Սակայն Հրահատի փախուստին վրայ Յազդի վիճակը վտանգուեցաւ: Գդիհոն Միւնի, Յազդի մէմ անձնապէս ալ գրգռուած, քսութիւնը շառցուց: Առաւօտուն Յազդ դատաստանի քաշուեցաւ, եւ իբր ազատութեան միջոց ուրացութեան հրաւիրուեցաւ, որուն արիութեամբ դիմադրեց երանելի սեպուհը, ոչ սպառնալիքներէ տկարացաւ եւ ոչ հրապոյրներէ խաբուեցաւ, եւ նոյնօր նոյն տեղ գլխատմամբ կատարուեցաւ, Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննէս եկեղեցիէն իբրեւ երկու քարընկէց հեռու, Նպատ լերան ստորոտը: Կատարման օրը նշանակուած է հոռի 16-ը, որ շարժական տոմարով կը լինի 482 Սեպտեմբեր 12-ը: Նահատակին մարմինը թաղուեցաւ *անդէն ի սուրբ մատրանն Գրիեորի*, այսինքն Ս. Յովհաննէս Գրիգորաշէն տաճարին մօտ (ՓԱՐ. 141): Այդ ժամանակին կ'իյնայ եւս Տեառնթագ Արշարունիի նահատակութիւնը, բնիկ Կալոց գիւղէն, եւ Ծիրակի Բեռնոս գիւղին մէջ թաղուած: Ատղիկ կ'ըսէ *վկայեսայ վասն Քրիստոսի քաջութեամբ*, սակայն ուրիշ բան չ'աւելցնէր, որ պարագաներուն եւ առիթներուն վրայ տեղեկութիւն ունենայինք: Նահատակութիւնը հրամայող պարսիկ զօրավարին անունը գրուած է Չաւ Միհրան Հազարաւուխտ, եւ յայտնի չէ թէ Յազդը նահատակող նոյնինքն Միհրանն է, թէ ոչ անկէ ետքը եկող Հազարաւուխտը (ԱՍՈ. 81): Հետեւաբար թուականն ալ չենք կրնար ճշդել, թէպէտ փակեալ կը մնայ 482 եւ 483 տարիներու մէջ:

312. ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

Զմեռը նորէն հանդարտ անցաւ, վասնզի երկու կողմերուն համար ալ դժուար էր ձիւնի եւ ցուրտի ներքեւ աշխատիլ: Սակայն 483 գարնան սկիզբը, եւ ամենայն հաւանութեամբ Չատիկէն անմիջապէս ետք, որ այն տարի Ապրիլ 10-ին կ'իյնար, յանկարծ Չարմիրը Հազարաւուխտ Արտաշատ հասաւ, երբ Վահան Վունի մէջ էր իր սակաւաթիւ գունդով: Իրեն հետ էր Յովհան կաթողիկոս ալ: Վահանի կացութիւնը վտանգաւոր պիտի ըլլար, եթէ Հազարաւուխտ քաղաքը պաշարէր իր բազմաթիւ բանակով. ուստի նա փորձեց դաշտին մէջ պատերազմիլ: Բաղաքէն դուրս խոյացաւ *քաջասրտաբար*, լաւ կոտորած մը ըրաւ Պարսից մէջ, բայց չկրցաւ աւելի դիմանալ, եւ պարտաւորուեցաւ հեռանալ, որ եղաւ *քաջաբար փախուստ առն հզօրի*: Իրեններէն ինկան Որդի Դիմաքսեան եւ Քաջաջ Սահառունի, Յովհան կաթողիկոս ալ, որ ձիու վրայ Վահանի գունդին հետ էր, վիրաւորուած ինկաւ, բայց Աստուած *խնայեաց յուխտասէր հօտն իւր*, եւ շնորհեց իրեն *ողջգիայրն սուրբ*: Նոյն միջոցին կը հասնէր Մուշեղ Մամիկոնեան, Տայոց լեռներու տարապարտ թափառումէն, բայց չկրցաւ ուրիշ բան ընել, բայց եթէ Վահանի միանալով դիմել դէպի Տայոց եւ Խաղտեաց լեռները: Հազարաւուխտ Վահանը հալածելով Ոքաղէ, այժմ Թորդում, գաւառը անցաւ, ու Շաղագոմի գաւառը մտաւ, այժմեան Մասթատէրէ ձորը, բայց Վահան հեռացած էր, եւ միայն կրցաւ Ներսէի ու Հրահատ Կամսարականներու կիները գերել, եւ պատուով ու սրբութեամբ պատել, որպէսզի այս կերպով անոնց ամուսինները անձնատուր լինելու հրապուրէ: Հազարաւուխտ Բասենի

Դու գիւղը կը գտնուէր, երբոր հրաման ստացաւ Պերոզէ, որ Հեփթաղներու դաշնակից Վախթանգին վրայ երթայ, մինչ ինքն Պերոզ ուղղակի Հեփթաղներուն դէմ կը քալէր, իսկ Հայաստանի մագրպանութիւնն ու հրամանատարութիւնը կը յանձնուէր Շապուհ Միհրանի (ՓԱՐ. 114-146): Հագարաւուխտ յանձնարարած էր Շապուհի՝ Կամսարական տիկինները սրբութեամբ պահել, եւ անոնց ամուսինները շահելու աշխատիլ: Տիկիններ Բասենի Բողբերդ ամրոցը դրուեցան Յգատվչնասայ բերդակալի հսկողութեան տակ, եւ յատուկ պատգամաւորներ դրկուեցան Ներսէի ու Հրահատի մեծամեծ խոստումներով, եթէ Անձնատուր ըլլան, մանաւանդ եթէ Վահանն ալ սպաննեն: Սակայն Կամսարականները խստութեամբ մերժեցին եղած առաջարկները, եւ Վահանի հետ շարունակ կը նեղէին Պարսից գունդերը: Վահան, Տայոց կողմերէն իջնելով, եւ Կարնոյ դաշտին արեւելակողմի լեռներէն քերելով դէպի Հաշտենից գաւառը կը յառաջէր, իբր աւելի ապահով եւ օգնութիւն ընդունելու յարմար տեղ մը: Ամառը անցեր էր այդ մանր կռիւներով, որովհետեւ երբ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Ներսէի Կամսարական Կարնոյ Արծաթի գիւղէն կ'անցնէին, արդէն գիւղացիք հնձելու վրայ էին (ՓԱՐ. 148): Այնտեղ յիշեալ երկուքը Խուրս Արշամունիի հետ Պարսիկները ցրուելէ ետքը, Վահանի հետ կը միանային Արշամունեաց Երէզ գիւղը, ուր Վահանեանք նորէն կը յաջողէին Պարսիկները շփոթել եւ ցրուել, եւ կ'անցնէին Շտեայ գիւղը: Գլխաւորներէն Գաբաղ Գաբեղեան միայն կը մեռնէր Երէզի Սիւնիի խորհուրդով վերջնական յարձակում մը կը պատրաստէր Վահանի դէմ, որ աւելի տկարացած էր իրեններուն մի մասին ալ յուսահատութենէ եւ յոգնութենէ ստիպուած հեռանալովը: Բայց Վահան իր փոքրիկ գունդովը (ՓԱՐ. 152), եւ Ներսէի ու Հրահատ ու Սահակ Կամսարականներու եւ Մուշեղ Մամիկոնեանի օգնութեամբ, կը կանխէր անպատրաստ Պարսիկներուն վրայ յարձակիլ, Գրիհոն Սիւնին կը սպաննէր, Սիւնեաց գունդը կը ցրուէր, եւ Պարսիկներ, գրեթէ ապշած փախչելու կը նայէին, մինչեւ ինքն իսկ Շապուհ գերմարդկային զօրութեան մը կը վերագրէր գործը, եւ իր գունդերը կը հաւաքէր Բասենի Ալուար գիւղը: Շտեայի պատերազմին մէջ Հայոց կողմը ինկողներուն մէջ յանուանէ կը յիշուին Քոնթ Աւաւենեան, Ներս Յովսէպեան, Ատոզէն Վանանդացիէւ Ղերպագոս Յոյն (ՓԱՐ. 153): Վահան, որչափ ալ Շտեայի պատերազմին մէջ յաջողած, սակայն շարունակ վտանգի ենթակայ էր Պարսիկ գունդերուն շատութեան, եւ իր հետեւողներուն սակաւութեան պատճառով, եւ յուսաբեկ խորհուրդով կը տառապէր:

313. ՎԱՂԱՐՇԻ ԹԱԳԱԴՈՐԵԼԸ

Երբ կարծես թէ այլեւս Վահանի կազմակերպած շարժումը վերջնական ճախողութեան կը մօտենար, նախախնամական օգնութիւն մը կու գար իրաց կերպարանը փոփոխել, եւ անակնկալ յաջողութեան դուռ բանալ: Շապուհ Միհրան Ալուարի մէջ նոր յարձակման պատրաստութիւններով կը զբաղէր, երբ Պարսկաստանէ հասնող պնդադեսպաններ գոյժ կը բերէին, թէ Հեփթաղաց պատերազմը ճախող եղաւ Պարսից համար, թէ Պերոզ ինքն ալ սպաննուեցաւ, թէ Հեփթաղներ համարձակ կը քալեն Պասկաստանի վրայ, թէ պէտք է բոլոր Պարսիկ ոյժեր երկրին պաշտպանութեան վազեն: Ձմեռնային ամիսներու մէջ էր երբ Երէզի եւ Շտեայի պատերազմները տեղի ունեցան, եւ 484-ի ամառուան մէջ էր, որ Շապուհ Հայաստանը թողուց իր բոլոր գունդերով: Նոյնը ըրաւ Հագարաւուխտ ալ Վրաստանը թողով, եւ բոլոր Պարսիկ նախարարներ Տիգրոնի մէջ հաւաքուելով Պերոզի եղբայր Վաղարշը թագաւոր հռչակեցին, ճանչնալով գնա իբրեւ *այր բարերար եւ հեզ*: Միանգամայն ամենքն ալ յոգնած եւ ճանճրացած ըլլալով Պերոզի ընթացքէն, համարձակ կը յայտարարէին թէ նա *բռնութեամբ միայն, ըստ կամի գոր ինչ եւ կամէր առնէր, ընաւ համարելով ինչ գոր* (ՓԱՐ. 157), որով եւ խորհուրդ կու տային Վաղարշի, մէկ կողմ թողուլ անօգուտ ձգտումները, կրօնական հալածանքները դադարեցնել, հպատակ ազգերը

շահելու աշխատի, եւ թագաւորութեան երկիրները շէնցնելով, Պարսկական գանձին եւ արքունիքին եւ ժողովուրդին բարօրութեան աշխատի: Այս խրատները տուողներուն գլուխ կը գտնուէր նոյնինքն Չառմիիր Հագարաւուխտ, որ Հայաստան եկած էր: Անոր խօսքերը կը հաստատուէր Շապուի Միհրան, եւ Վահանի եւ Հայերուն քաջութիւնները կը պատմէր, որք քանի մը հարիւր հոգիով հագարաւորներու բանակները յաջողեցան ցրուել (ՓԱՐ. 158): Վաղարշ, ի բնէ խաղաղասէր, սիրով կ'ընդունէր առաջարկը եւ իր աւագանիին հետ կը վճռէր ըստ այնմ գործել:

314. ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՋԱՆՔԵՐ

Երբոր Շապուի Միհրան մեկնեցաւ, նորէն Հայաստան Պարսից կողմանէ լքուեցաւ, եւ Վահան համարձակեցաւ երկրին կառավարութիւնը ստանձնել, որովհետեւ առաջին յաջողութեան նշոյլը բաւական կ'ըլլար թերահաւատները քաջալերել, յուսաբեկները յուսադրել, կեղծուրացները համարձակեցնել: Նորէն Վահան իր շուրջը խմբուած կը գտնէր ազգը, եւ իր խօսքերն ու հարմանները ամենէն կը յարգուէին: Երբոր ստուգեց Շապուի ամբողջ գունդերով հեռանալը, եւ իմացաւ մեկնելուն պատճառները, Վահան համարձակութեամբ ելաւ Արշամունաց, այժմեան Վարդովի գաւառէն՝ ուր կը գտնուէր, եւ յաղթականի պէս եկաւ Արարատ, ուր իրեն հետ միացան *ողջախորհուրդ եւ աննենգ ուխտասպահ* նախարարները, եւ ի սուրբ եկեղեցւոջն *կաթողիկէի Վաղարշապատ* կատարեց *գալիորական ուխտս եւ զպատարագս*, եւ կուսանաց վկայարաններուն տեղերուն մէջ *գաղթատացն զպէտս* բաշխել տուաւ հանդիսաւոր մատաղներով, ուր եւ խնդութեամբ: Անշուշտ Յովհան կաթողիկոսն էր այդ հոգեւոր տօնախմբութեանց հանդիսադիրը, որ Դուինի մօտ առած վերքերէն բժշկուած՝ նորէն հայրապետանոցին հոգերով կը զբաղէր, ազգին կառավարութեան գործերն ալ կատարելով, յորմէհետէ Սահակ մարգպան սպաննուեցաւ եւ Վահան սպարապետ, գրեթէ տարիէ մը ի վեր թափառական կը պտըտէր, Պարսիկները նեղելով: Վաղարշապատի տօնախմբութիւնները ի դէպ է դնել 484 տարուոյ վերջերը: Հոգեւորական պարտաւորութիւնները լրացնելէն ետքը ամենքնին մէկտեղ *յոտանն ի Դուին մտանէին, ազգայինգործերուն մտադրութիւն դարձնելու նպատակով, եւ դադարեալ անդ աւուրս՝ սպասէին, չգիտնալով թէ ինչ վերջ պիտի կարենայ ունենալ անորոշ վիճակը, եւ թէ ինչ ուղղութիւն պիտի բռնէ Վաղարշ նոր թագաւորը:* Բոլոր յոյսերնին Աստուծոյ վրայ դրած էին, որ մինչեւ այն ատեն չէր զլացած իրենց՝ իր վերնային օժանդակութիւնը, եւ որուն մի յուսաւոր նշանը կը ներկայանար Պերոգի մահն ալ (ՓԱՐ. 157): Այդ խորհուրդներու մէջ էին կաթողիկոս եւ սպարապետ եւ նախարարներ, երբ Պարսից կողմանէ պատուիրակ կը հասնէին Շապուի խորհրդեան դպիր եւ Միհրվազապ Ճուարշացի, եւ Վահան ներկայանալով կը յայտարարէին, թէ Վաղարշ թագաւոր կ'ուզէ սէր եւ խաղաղութիւն հաստատել Հայերուն հետ, եւ այս նպատակով յատուկ պաշտօն տուած է Նիխոր Վշնասպդատ նեխարարին, որ Հեր գաւառի Նուարսակ գիւղի մէջ կը սպասէ, եւ կ'ուզէ իրեն հետը տեսակցիլ եւ բանակցիլ: Նիխոր թեպէտ խաղաղութեամբ բանակցելու պաշտօն ունէր, այլ Հայերուն կողմէն խաղի չգալու համար գունդերով եկած, եւ բանակած էր Հեր գաւառի մէջ: Վահան 24 ժամ ատեն կ'առնէր պատասխանելու համար, եւ անմիջապէս նախարարաց ժողով կը գումարէր, հարկաւ կաթողիկոսին ալ մասնակցութեամբ, եւ միւս օր պատգամաւորներուն կը պատասխանէր, թէ ամէն բանակցութենէ առաջ պէտք է որ երեք կէտի վարայ Պարսից արքունիքը բացարձակ խոստում եւ ապահովութիւն տայ: 1. Բրիստոնէութիւնը ազատ ըլլայ, ոչ ոչ ուրացութեան հրաւիրուի, ուրացութիւնը արժանիք չստացուի, քրիստոնէական պաշտամունքը ազատութեամբ կատարուի, կրակարաններ Հայաստանի մէջ փակուին: 2. Պաշտօններուն համար լաւն ու վատթարը, պիտանին ու անպիտանը, տոհմիկն ու անտոհմիկը, վաստակաւորն ու անջվաստակը, իմաստունն ու անմիտը արդարութեամբ

որոշուին, եւ անարժաններ առջեւ չքաշուին: 3. Երբոր ազգին ու երկրի մասին խնդիրներ ըլլան, թագաւորն ինքը տեսնէ ու դատէ, եւ ուրիշներուն աչքով ու ականջով վճիռ չտայ:

315. ՎԱՀԱՆ ՆԻԽՈՐԻ ՄՕՏ

Երկու պատգամաւորներ դժուարութիւն չցուցուցին առաջարկուած պայմաններուն վայր, եւ սիրով յանձն առին երթալ Նիխորի հաղորդել: Վահան հարկ սեպեց իր կողմէն ալ պատգամաւորներ դնել, որպէսզի գործոց ընթացքին վրայ վստահութիւն ունենայ: Իրեն ընտրածներն եղան, Յաշկուր Արծրունի, Սահակ Կամսարական, Առաւան Աղբերկացի, Պաճոկ Մարդպետական եւ Վասաւուրտ Կարքային՝ թերեւս Հարքացին: Նիխոր ոչմիայն հաւանեցաւ, այլեւ գովեց Վահանի առաջարկները, որք ընդհանուր բարօրութեան հետ տէրութեան շահերուն ալ նպաստաւոր էին՝ *Արդար եւ աստուածոց արժանի* են, ըսաւ: Չափազանց պատուեց ուխտապահ պատգամաւորները, մինչեւ ուրացեալներուն նախանձը շարժելու չափ, որք ինքզինքնին *արհամարհեալք* եւ *յի ամօթով* կը գտնէին (ՓԱՐ. 163): Գործը վերջացնելու համար Վահանի ներկայութիւնը անհրաժեշտ ըլլալուն, նորէն հրաւերը կրկնեց Նիխոր: Երբոր Պարսիկ ու Հայ պատգամաւորներ Դուին վերադարձան, եւ միխթարական լուրեր բերին, Վահանի երթալը որոշուեցաւ, եւ բաւական գունդ մը մէկտեղ առնելով, եկաւ նոյն Արտագու դաշտը, որ հռչակաւոր եղած էր Աւարայրի եւ Ներսէհապատի պատերազմներով, եւ Եղինդ գիւղէն Ներսէհ Կամսարականը դրկեց Նիխորի, որ Պարսիկ պատանդներ յանձնէ, որպէսզի ինքը վստահօրէն Պարսից բանակը գայ: Նիխոր ուր մեծ նախարարներ յղեց Ներսէհի հետ, որոնց մէջ էին Բազէ շահապ Ատրպատականի, Վեհվեհնամ նախկին հազարապետը, եւ Ներշապուհ եղբայր Միհրան զօրավարին: Անոր վրայ Վահան իր գունդերով մինչեւ Նուարսակ գնաց, եւ Նիխորի բանակը մտած ատեն փողերը հնչել տուաւ: Նիխոր քաղցրութեամբ դիտել տուաւ, թէ *փողով սպարապետն միայն իշխէ մտանել յԱրեւաց բանակ*, եւ թէ Վահան պետք էր այդ ձեռակերպութիւնները գիտնար: Վհան պատասխանեց, *Նախ արա՛ զիս արեւաց տեսուն ծառայ*, եւ անկօ ետքը կը պահեմ ձեռակերպութիւնները, որոնց անտեղեակ չեմ (ՓԱՐ. 165): Տեսակցութիւնը շատ սիրալիք եղաւ, եւ ժամերով երկարեցան խօսակցութիւնները. Պարսիկ գլխաւորներ Վահանի ներկայացան եւ Հայոց գլխաւորներ Պարսիկներէ հրաւիրուեցան պատուասիրութիւններ չափազանց առատացան, եւ անցած եղելութեանց վրայ երկու կողմանէ բացատրութիւններ տրուեցան, բոլոր վնասը Պերոզի անձին վրայ ծանրացնելով (ՓԱՐ. 165-168): Վահան իր երեք առաջարկները կրկնեց, աւելցնելով, թէ իրենց համար *պարզեւ եւ շքեղութիւն* չի խնդրել, թող թագաւորը արժանաւորին շնորհէ. միայն երեք պայմանները, կ'ըսէ, *շնորհեցէք մեզ գրով եւ կնքով ի թագաւորէն*: Նիխոր կը խոստանայ, եւ *աւուրս քանի մի* հիւր կը պահէ Հայերը, որ միասին ուրախանան, պաշտօնական ընթրիքներ կու տայ, միայն ուխտապահները հրաւիրելով, եւ ուրացեալները դուրս թողլով, այնպէս որ ասոնք ալ հանդէսներու տեղերը մտնելու համար կը պարտաւորուէին ըսել, թէ *յապատամբացն գնդէն եմ* (ՓԱՐ. 170): Քանի մը օրէն ետքը իրարմէ գատուեցան. Նիխոր խնդրեց որ Հայ բանակ մը անմիջապէս դրկուի Պարսկաստան Վաղարշի օգնութեան, վասնզի Պերոզի որդին Չարեհ՝ ժառանգութեան համար ապստամբութիւն յարուցած էր: Վահան Դուին դարձածին պէս, ուզուած գունդը պատրաստեց Վրէն Վանանդեցիի հրամանատարութեամբ, անոր օգնական տալով իր Վասակ եղբօր որդին՝ Գրիգոր Մամիկոնեանը, եւ ինքն ալ պատրաստուեցաւ Տիգրոն երթալ անոնց ետեւէն, եւ թագաւորին հետ անձամբ հաշտութեան պայմանները եւ պետք եղած կարգադրութիւնները վերջացնել: Այդ ամէն եղելութեանց մէջ կաթողիկոսը իր բարձր դերն ու հովոնաւորութիւնն ունէր, զոր կարճ կերպով մը կ'ամփոփէ Փարպեցին, յիշելով թէ Յովհան էր, որ *յուղարկեացն իսկ ի դուռն զամենեսեան*, այսինքն է ի Տիգրոն (ՓԱՐ. 176):

316. ՎԱՀԱՆ ՍՊԱՐԱՊԵՏ

Շատ փառաւոր եղաւ Վահանի Տիգրանը մտնելը, նոյնիսկ Հայաստանի մէջ պատերազմող Պարսիկ զօրավարներ, Վաղարշի միքը պատրաստած էին նպաստաւոր տեղեկութիւններով: Լաւ տպաւորութիւն ըրած էին նաեւ Չարեհի դէմ գացող հայագունդին ընթացքը, եւ Վրէնի ու Գրիգորի քաջութիւնը, որք Չարեհը գերելով Վաղարշին յանձնած էին, եւ սա հրամայած էր իր եղբօրորդին հրապարակին վրայ *փողոտել յանխնայ* (ՓԱՐ. 172): Վահանի հասած օրը հանգիստ տրուեցաւ. միւս օրը հանդիսաւորապէս թագաւորին ներկայացաւ, եւ փոխադարձ աստենաբանութիւններով եղելութիւնները պարզուեցան: Վահան նորէն պահանջեց երեք պայմանները, պնդելով թէ չեն կրանար ընդունիլ կրօնք մը, գոր իրենք իբրեւ ճշմարիտ չեն ճանչնար: Վաղարշ յայտնեց թէ ոչ որի բռնադատութիւն կ'ընէ, եւ թէ Հայոց ու Վահանի սպստաբմական գործերը կը նկատէ իբր Պերոզի բռնութեանդ դէմ բողոք մը, ու պատիժի արժանի չի սեպեր: Պարսից աւագանին իսկ յորդորեց Վաղարշ թագաւորը՝ որ Հայաստանի սպարապետութիւնը Վահանի թողոյ Մամիկոնեանց տանուտէրութեան հետ. միւս նախարարներուն ալ պատիւներ եղան *ըստ անձին արժանաւորութեան*. կաթողիկոսութիւնն ալ պետական հաստատութեամբ վերաբացաւ: Վահան առանձինն ինդիրք ըրաւ Կամսարականաց տանուտէրութիւնը Ներսէի տալու, եւ հաւանութիւն ստացաւ: Այլ Արծրունեաց տանուտէրութիւնը յետաձգուեցաւ, մինչեւ որ յաջողին *վաստակաւ ինչ յօգուտ Արեաց աշխարհի վաստակի* (ՓԱՐ. 172-176): Հայաստանի մագպանութեան համար ալ ընտրուեցաւ Անդեկան, *այր խելացի, մտադիր, իմաստահայեաց* (ՓԱՐ. 177): Այսպէս ամենայն ինչ յաջողութեամբ աւարտելով, *ուգրով եւ կնքով* թագաւորին՝ առաջարկներուն հաստատութիւնը ընդունելով, սպարապետն Վահան եւ հետեւող նախարարներ, փառքով ու խնդութեամբ Տիգրանէ մեկնեցան: Յոհան կաթողիկոս զիրենք դիմաւորեց Խաչով եւ Լուսաւորչի մասունքով, եւ *ողջունէր զնոսա օրինութեան համբուրիւ: Նախ գային ի քաղաքն Վաղարշապատ*, որ եւ *Նոր-Քաղաք*, ուր *ի սուրբ եկեղեցւոց կաթողիկէին, եւ ի տեղիս նահատակելոց կուսանաց, ցնծութեամբ, սաղմոսիք, եւ ճառիք* հոգեւորական հանդէսներ կը կատարէին, *եւ զուխոսու եւ զնուէրս կ'ընծայէին: Կային անդ աւուրս*, եւ սպա ամէնքնին մեկտեղ բազմութեամբ կու գային *ի բուն ոստանն Հայոց ի Դուին*, որ նոյն ժամանակին մայրաքաղաքն էր, ուր եւ եկած հաստատուած էր Անդեկան մարզպան (փԱՐ. 176): Փարպեցին, որ ամէն մանրամասնութիւններով այդ եղելութիւնները կը պատմէ, օր եւ ամիս յայտնող բառ մըն ալ չունի, որ ըստ այնմ իրողութեանց ժամանակագրութիւնը կազմենք: Շապուհ Միհրանի մեկնիլը 484-ի աշունին սկիզբները նշանակեցինք, անկէ ետքը տեղի ունեցած բանակցութիւնները եւ ճամբորդութիւնները նկատի առնելով, եւ տեղափոխութեանց ու գործողութեանց պէտք եղած ժամանակները հաշուելով, նոյնիսկ ձմեռնային եղանակի մէջ ալ եղելութեանց շարունակած լինելը ենթադրելով, հնար չէ 485-ի գարունէն առաջ լրացած կարծել այդ ամէն գործերը, եւ Վահան սպարապետին Դուինի մէջ պաշտօնապէս հաստատուիլը:

317. ՎԱՀԱՆ ՄԱՐԶՊԱՆ

Որչափ ատեն տեւեց Անդեկանի մարզպանութիւնը դժուար է քաղել Փարպեցիին գրածէն: միայն կ'ըսէ թէ Անդեկան *օրրստօրէ տեսանելով* Վահանի ձիրքերը, եւ նկատի առնելով որ ամէն յաջողութիւն *ի ձեռս նորա ամենայն դիւրաւ վճարի եւ անաշխատութեամբ*, մտածեց, որ օգտակարագոյն պիտի ըլլար մարզպանութիւնն ալ սպարապետութեան հետ անոր յանձնել: Այդ խորհրդով Տիգրան դարձաւ, ամէն բան մանրամասնօրէն թագաւորին եւ աւագանին ներկայեց, որ իր առաջարկին հաւանեցնէ: դիտել տուաւ թէ *Հայոց*

աշխարհին մեծ է, եւ թէ դուրսէն գացող Պարսիկ մը հազիւ թէ յամս երկուս եւ երիս կրնայ ճանաչել զիրս աշխարհին եւ զմարդիկ աշխարհին, իսկ բնիկը արդէն ամէն բան գիտէ: Աւելցուց ալ որ Պարսիկ մարգպանը զԱրեւաց տեսառն ռոճիկ ուտէ, մինչ բնիկը զիր տանն համբար ուտէ, եւ մարգպանին ընելիք ծախքը արքունի իրաց օգուտ լինի: Այնչափ խօսեցաւ Անդեկան, որ վերջապէս ամէնքը համոզեց, Վահանի անունով մարգպանութեան հրովարտակ գրել տուաւ, եւ յատուկ դեսպանով ուղղակի Վահանի ձեռքը հասցուց: Վահան պահ մը շուարեցաւ, եւ զհասնդածութիւն Հայ մարդկան ճանաչելով ծանրանայր, սակայն ոչ վայել էր եւ ոչ ալ օգտակար էրգայն մերժել: Դժուարին վայրկեանին մէջ, իբր ճշմարիտ բարեպաշտ, կը փութար անմիջապէս երթալ ի տունն Աստուծոյ: Հնար չէր որ եղելութիւնը գաղտնի մնար, եւ բոլոր քաղաքին ժողովուրդը, ամէն աստիճանէ եւ ամէն հասակէ, գայն լսելով զիմեալ ընթանային յեկեղեցին: Տարբեր էին զգացումները բազմութեան մէջ, վասնզի եթէաստուածասէր բարեսիրաց եւ ողջախորհուրդ մտաց լուսահայեցաց համար՝ Վահանի պաշտօնը անսպառ ուրախութիւն կը պատճառէր՝ անդին խօթամտաց եւ խարդախաց կողմը, այսինքն ուրացութեամբ բախտ փնտռողներ եւ սուտ նախանձայուզութեամբ ուխտապահներու դէմ եղողներ, կը պատրաստուէին սուղ թախծալից եւ տրտմութիւնք անմխիթար ունենալ, մտածելով թէ ինչ վրէժխնդրութեան արկածներ կրնայ բերել իրենց գլխուն Մամիկոնեան Վահանը, մարգպանութեան եւ սպարապետութեան պաշտօնները միանգամայն ձեռք անցուցած ըլլալով, եւ Պարսիկ արքունիքին համակրանքն ու վստահութիւնը վայելելով: Ընդհանուր եռանդին ժամանակ, մէջտեղ կ'երեւէր մանդակունին, ինքն ալ այլայլմէ եղած տեսեալ զանկարծելի աւետարտութիւնն, եւ յատուկ գոհաբանական արարողութիւն մը կը կատարէր սաղմոսներով եւ խորհրդաւոր կարդացմունքներով, զոր օրինակ, Իսրայէլի ազատութիւնը Փարաւոնին ծառայութենէն, եւ Սողոմոնի թագաւոր հռչակուիլը: Ինքն ալ բեմ բարձրանալով ի տեղի խորութեան աստիճանին, զեղեցիկ եւ իմաստալից յորդորական մը կը խօսէր հաւաքեալ բազմութեան: Այստեղ ալ Փարպեցին պզտիկ ակնարկ մը անգամ չունի, ուստից կարենանք հետեւցնել, թէ ինչչափ ատեն վարեց Անդեկան մարգպանութեան պաշտօնը, եւ թէ ե՞րբ հասաւ Վահանի ձեռքը մարգպանութեան հրովարտակը: Անեցին իր հաշուով 507-ին կը դնէ Վահանի մարգպանութիւնը (ՄԱՄ. 72), որուն սխալ լինելը յայտնի է: Բայց եթէ ինչպէս Քաղկեդոնի ժողովին թուականը պէտք կը լինի ուղղել, 473-ը 451-ի վերածելովն, ասկէ ալ 22 տարի պիտի զեղչենք, կ'ունենանք 485 թուականը, որ յարմար կու գայ մեր ժամանակագրութեան կարգին, 485 գարունին սպարապետութիւնը եւ 485 աշունին վերջերը մարգպանութիւնը դնելով:

318. ՄԱՆԴԱԿՈՒՄԻՆԻՆ ԾԱՌԸ

Փարպեցի իր պատմութիւնը կը փակէ Մանդակունիին ատենաբանութեամբը, զոր խօսած է սա Դուինի եկեղեցոյն մէջ, Վահանի մարգպանութեան աւետիսը տօնախմբելու առթիւ: Ընդարձակօրէնյառաջ բերուած է այդ ատենաբանութիւնը (ՓԱՐ. 179-182): Բայց հակառակ ընդարձակութեան, կանոնաւոր ձեւ մը չունի, որ ըսենք թէ պատմագիրը գայն կազմած ու կոկած է, այլ կցկտուր հատուածներով եւ անկապակից ակնարկներով կազմուած ամբողջութիւն մըն է, որ մեր կարծեօք, ատենաբանութեանվաւերական ըլլալուն նշանն է: Փարպեցին հարկաւ անձամբ ներկայ էր Դունայ եկեղեցիին մէջ, երբոր Մանդակունին կը խօսէր, եւ ինչ որ նշանակելով ու յիշելով կրցած է հաւաքել, գայն նոյնութեամբ յառաջ կը բերէ: Սղագրութեան արհեստը չունէր որ աւելի կատարեալ կերպով կարենար ատենաբանին խօսածը զիրի առնել, որով գրաւիչ եւ նշանաւոր կէտերը միայն կրցած է նշանակել: Նմանօրինակ բաներ այսօր ալ կը կարդանք մեր լրագիրներուն մէջ, երբոր ատենաբանութեան ամփոփումներ կու տան, առանց սղագրութենէ օգտուելու, կցկտուր իմաստներ են գիրի առնուածները: Բայց ինչպէս ըսինք, այդ

պարագան նշան է որ պատմագիրը իրմէ բան աւելցնել ուզած չէ: Իսկ ստենաբանութեան տիրող իմաստը եւ ստենաբանին զգացումները ճշդէրու համար, պէտք է լաւ իմաստասիրել այն վիճակը, յորում Մանդակունին կը գտնուէր: Մնակնկալ յաջողութիւնը եւ անսպասելի կացութիւնը, որով Հայոց երկրին բախտը քրիստոնէայ Հայոյ մը, եւ այն ալ Վահանի պէս մեծահաստ եւ տարիներով հաւատքի համար մաքառող Հայոյ մը ձեռքեր յանձնուի, այնպիսի մեծ աւետիս մըն էր, որ իրաւցնէ այլայլմէ ըլլալու կը հասցնէր հայրապետը: Մարգարաններ մեր կուսակալներուն պէս ամփոփ շրջանակի մէջ գործող պաշտօնեաներ չէին, բացարձակ տէր էին կենաց եւ մահու, ընչից եւ բախտի, իրենց կամքն էր իրենց օրէնքը: Այդ պայմաններու ներքեւ կը յանձնուէր Հայաստան Վահանի ձեռքը, գրեթէ կէս դարէ ի վեր Պարսից բռնական եւ կրօնամոլական տիրապետութենէ ետքը: Վարդանի եւ Հմայեակի ոսկերոտիքն ալ կը խայտային Վահանին ձեռք ձգած յաջողութեան վրայ: Երբ մէկ կողմէն Մանդակունին այդ մտածումներով կը բորբոքուէր, միւս կողմանէ կը տեսնէր իր հօտին մէջ տիրապետող հակառակութեան հոգին: Հայոց մի լաւ կէտը գլուխ ծռած, համակերպած, կեղծած, հետեւած, օգտուած էր Պարսիկ բռնութեան կերպերէն, եւ ուխտապահ ազգակիցները հալածած, վշտացուցած, եւ վնասներու հանդիպցուցած էր: Այս անգամ դերերը կը փոխուէին, ուխտապահներն էին որ համարձակութիւն կը ստանային, եւ ուխտանենգներն էին որ վտանգի կ'ենթարկուէին: Հարկաւ այն անհամար բազմութեան մէջ, շատեր յաջողութիւններէն գինովցած, տեսակ տեսակ վրէժխնդրութեան սպառնալիքներ կը կուտակէին հին սպառնացողներուն գլխուն, եւ նոր երկպառակութեանց սերմեր կը սկսէին երեւնալ ժողովուրդին մէջ, Հայ ուխտապահ մարգարանին հովանաւորութեամբ ուխտանենգները ճգմէրու: Յովհան, ընդհանուր ժողովուրդին հայրը, ամէնը շահելու հետամուտ, մոլորեալներուն ընկճումը տեսնելով անոնք ուղղութեան բերելու ջանացկոտ, նա փոխադարձ հաշտութեան, անյիշաչար ներողամտութեան, տկարացելոց արգահատման քառոզն է որ կը խօսի, կարծես թէ վրիժառութեամբ մոլեգնեալ ամբոխ մը հանդարտեցնել կը ճգնի: Չի կրնար ամենայն ինչ բաց խօսքերով արտասանել, չի համարձակիր ամէն ճշմարտութիւն անպատրուակ հռչակել, չ'ուզեր ուխտապահներուն նախանձայուզութիւնը վիրաւորել, չի փափաքիր ուխտանենգներուն յանձնապատանութիւն ներշնչել: Այդ տարբերեալ իղձերն ու այդ փափուկ զգացումներն են, որով լեցուած է մանդակունին, եւ այդ սիրտէն կը բղիւխն նոր խօսքերը, զորս իրաւամբ գնահատած է Փարպեցին, եւ նախնական ձեւին մէջ մեզի հասցուց է, չհամարձակելով արուեստական ոճերով անոնց վեհութիւնը խանգարել: Երբոր այդ ոգւով կարդացուին Մանդակունիին խօսքերը, այն ստեն երեւան կու գայ անոնց բարձրութիւնը: Անկելոց ներողամտութիւնն է անոր քարոզածը, թշնամեաց սէր, անարգելոց արգահատանք: Ճշմարիտ հայր մը ժողովուրդին, հայրապետ քաջարթուն, հովիւ բարեգութ, փոխադարձ միաւորութեան կերպով կ'ուզէ իր հօտը պահպանել ամբողջութեամբ: Ուրախութեան ամենէն խօլական մէկ վայրկեանին, ամենէն կենսական եւ ամենէն իմաստուն ու վեհ ձգտումներն են, որ իր սիրտէն կը բխին, եւ զոր երեններուն կը ջանայ ներշնչել: *Անյարմար բանք* չեն Մանդակունիին ստենաբանութեան խօսքերը, ինչպէս նիւթը ձեւին զոհող քննադատներ կը կարծեն, այլ ընդհակառակն բարձրախոհ հոգւոյն մը արդիւնքն է, որ երեւան կու գայ:

319. ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ԲԱԶՄՈՒԹԻԲՆԸ

Այստեղ կը փակուի Վահանեանց շահատակութեան պատմութիւնը, որուն վրայ հարկ սեպեցինք երկարել ինչպէս Վարդանանց նահատակութեան վրայ ըրած էինք (259), վասնզի մեր կարծեօք Վահանի շարժումն ալ, ոչինչ ընդհատ Վարդանի շարժումէն, պարզապէս կրօնական զգացումէ մղեալ էր, ինչպէս որ վերջն ալ ցուցուց: Բաւական եղաւ որ Վաղարշի գահակալութեամբ կրօնական ազատութիւն հռչակուէր, որ Վահան ալ եւ

բոլոր Վահանեանք ալ՝ Պարսից թագաւորութեան ամենահաւատարիմ ծառայութիւննին յայտնէին ու անխարդախ կերպով գործադրէին: Այս տեսութեամբ պէտք չէ որ սուրբ հաւատքի Ե. դարու նահատակներուն թիւը Աւարայրի օրուան 1036 մարտիրոսներով փակուի, այլ Արտագու բերդին 213 խողխողուածներն ալ, Որջնհաղի նահատակներն ալ Հմայեակ Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ, Արցախի անտառներուն մէջ կոտորուածներն ալ, ու Վահանի հետեւողութեամբ Ակոռիի, Ներսէհապատի, Ճարմանայնի, Դուինի, Երէզի եւ Շտեայի մէջ նահատակուողներն ալ, Վասակ Մամիկոնեանով, Սահակ Բարատունիով, Ատոմ Գնունիով, Յագղ Սիւնիով, եւ ուրիշ յականէ յանուանէ յիշուած նախարարագուններով, պէտք է միեւնոյն պատուոյ եւ յիշատակի մասնակցին, եւ Վարդանանց եւ Վահանեանց համախումբ մարտիրոսները պարծանօք տօնուին մեր կաղմէն, որ *այսչափ շուրջ զմեօք մածեալ ունիւք զբազմութիւն վկայից* (ԵԲԲ. ԺԲ. 1), եւ պէտք է անոնցմով քաջակերուինք մեր սուրբ հաւատքը եւ մեր սուրբ եկեղեցին պաշտպանելու:

320. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Մանդակունիին կաթողիկոսութեան երկրորդ շրջանը պատմելէն առաջ, պէտք կ'ըլլայ անոր տեւողութիւնը ճշդել: Բոլոր պատմագիրներ եւ ցուցակագիրներ, երկու կատարելապէս որոշ հաշիւներ կու տան, կէսը 6 եւ կէսը 12 տարի դնելով Մանդակունիին կաթողիկոսութիւնը: Բանի որ այդ երկու թիւերը անայլայլակ կերպով կը կրկնուին ընդհանրապէս, հնար չէ ոչ պատահական սխալանաց եւ ոչ թուանշան տառերու նմանութեան վերագրել այդ տարբերութիւնը, եւ ոչ ալ հնար է մին միւսին գոհելով մէկ կողմ թողուլ: Մենք կը կարծենք թէ երկուքն ալ կ'արդարանան՝ եթէ դիտենք, որ Մանդակունիին կաթողիկոսութիւնը իրապէս 12 տարի տեւած է, եւ հնար ալ չէ նուագագոյն միջոցի մէջ պարփակել անոր կրկին գործունէութիւնները. մին եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար Վահանեանց շարժումին ատեն, եւ միւսը՝ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար խաղաղութիւնը տիրելէն ետքը. երբ իրեն ալ կաթողիկոսութիւնը պաշտօնական գօրութիւն ստացաւ պետական վաւերացմամբ: Այդ վերջին պարագան տեղի ունեցաւ 484-ին մերձաւորաբար կամ 485-ի սկիզբները, երբ արդէն 6 տարի էր, որ 478-էն ի վեր Մանդակունին հայրապետութիւն կը վարէր Գիւտի մահուրնէն ետքը: Կը մնայ ուրեմն 484-էն ետքը 6 տարի եւս երկարել Մանդակունիին կաթողիկոսութիւնը, եւ 490-ին դնել նոր կեանքին եւ պաշտօնին վերջը: Այս կերպով երկու հաշիւներն ալ արդարացած կ'ըլլան, եւ լուծումն ալ ըստ ամենայնի կը համապատասխանէ արտաքին պատմութեանց ժամանակակցութեան հետ, որով մէկ կողմէ Լեւոնի կայսրութեան եւ միւս կողմէ Պերոզի եւ Վաղարշի թագաւորութեան հետ կապուած են Մանդակունիին գործերը: Արդէն 484-ին վերջին օրերէն սկսած էր իրական խաղաղութիւնը Պերոզի մահուամբը, 485-ին սկիզբները Վահան սպարապետ եղաւ, եւ նոյն տարւոյ վերջերը մարգպան անուանուեցաւ. այդ միջոցին ալ կը սկսին Մանդակունիին բարեկարգական արդիւնքները, որոնցմով հայրապետաց շարքին մէջ Սահակի զուգակից մեծ անուն մը թողած է:

321. ԱԹՈՌԻՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻԲՆԸ

Մանդակունիի վերագրուելիք կարգադրութիւններէն առաջինն է հայրապետական Աթոռին տեղափոխուիլը: Ոմանք այդ գործը Մելիտէի վերագրեցին (ՉԱՄ. Բ. 85), առանց պատմական փաստի, այլ մակաբերութեամբ, մինչ ենթադրութիւնը հակառակը կը ցուցնէ, եւ այնպիսի շփոթ միջոցի մէջ անհնար էր այսպիսի կարեւոր որոշում մը ընել: Պատմագիրներէն ոմանք այդ տեղափոխութիւնը Վարդանի ու Գիւտի վերագրեցին,

սակայն արդէն դիտել տուինք (293), որ այդ երկուքը երբեք ժամանակակից եւ գործակից չեղան, եւ Վարդանի անունը Վահանի փոխելով ալ՝ այն օրերուն պարագաները չէին կրնար ներել պաշտօնական որոշման եւ գործադրութեան ձեռնարկել: Տեսանք որ Մանդակունին ալ շարունակ Վաղարշապատի եւ Դուինի մէջ կ'երթենկէր, եւ ամէն անգամ որ հոգեւորական գործողութիւն կան ընելիք Էջմիածին կու գար, ուր էր իր կեդրոնը եւ սուրբ կաթողիկէն, եւ Դուին կ'երթար միայն քաղաքական գործերուն համար: Սակայն Վահանի սպարապետութենէն ետքը, երբ մարզպանութեան ընտրութիւնը պիտի տօնէ, այն ատեն միայն ամէն բան Դուինի կաթողիկէին մէջ կը կատարէ, եւ Վաղարշապատ գալու պէտք չի տեսներ, հակառակ որ Վաղարշապատի կաթողիկէն նորոգութիւններ ստացած էր: Այդ մանրամասնութիւնները քովէ քով բերելով վստահօրէն կ'եզրակացնենք, թէ կաթողիկէն եւ հայրապետանոցը պաշտօնապէս Վաղարշապատի մէջ էր ներքին շփոթութեանց տեւողութեան ժամանակ հակառակ որ տեղը աւեր դարձած էր եւ հիմնական նորոգութեանց պէտք կար: Այդ նորոգութիւնը կը յիշէ Փարպեցին, Շտեայի պատերազմէն եւ Պերոզի մահուրէն անմիջապէմ ետքը, Վահանի Վաղարշապատի կաթողիկէն ուխտի գալուն առթիւ, աւելցնելով, *գոր հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ զհնացեալ գրոժ նսխնեացն իւրոց* (ՓԱՐ. 157): Սակայն դեռ կացութիւնը չորոշուած եւ միջոցները չպատրաստուած այսպիսի գործի մը չէր կրնար ձեռնարկել, ուստի *գոր նորոգեաց խօսքը*, ոչ թէ միեւնոյն օրը կատարուած գործ մը կրնանք իմանալ, այլ յետոյ իր կարգին լրացած գործ մը: Ըստ այսմ պատմական կարգին եւ իրաց պահանջին յարմարագոյն կը լինի ըսել, որ հագիլ թէ Վահան գործելու դիրքին եւ իշխանութիւն ստացաւ՝ խորհեցաւ հայրապետանոցին դիրքն ալ բարձրացնել, եւ կաթողիկէ մը հիմնարկեց Դուինի մէջ այնտեղ՝ ուր Շաւասպ Արծրունիի ատրուշանը կործանած էր, իբրեւ իր կեդրուրացութեան քաւութիւն եւ յաջողութեան նշանակ. միանգամայն Վաղարշապատի կաթողիկէն ալ նորոգելու սկսաւ Դազար Փարպեցիի վերակացութեամբ (ՓԱՐ. 196): Դունայ կաթողիկէն լրացած եւ տեղափոխութիւններ եղած էր երբոր մարզպանութեան հրովարտակը եկաւ, որով այլեւս Վաղարշապատ երթալ հարկ չեղաւ, եւ հանդէսը Դուինի մէջ կատարուեցաւ: Ուրեմն հայրապետանոցին պաշտօնական տեղափոխութիւնը եւ Դուինի մէջ հաստատուիլը պէտք է դնել 485-ին:

322. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Եկեղեցական կանոնաց պահպանութեան եւ բարեկարգութեան մասին ալ Մանդակունիի մտադրութիւն դարձնելուն նշանակ են, իր անունով մակագրեալ ինը կանոնները, որք կանոնագիրքին ալ անցած են (Կան. 122), եւ տասներորդ մընալ կայ գատէն եւ աւելի ընդարձակ (ԿԱՆ. 123): Կանոններու հրատարակութիւնը ժողովի մը գումարումը կ'ենթադրէ, բայց այս մասին որոշ յիշատակ մը չենք գտներ: Օրբէլեան Շահապիվանի ժողով մը կը յիշէ, *ուր էր Յովհան Մանդակունին*, եւ զայն կը դնէ, *ի Յազկերտէ ի վերայ քահանայից եւ իշխանացն Հայոց* նեղութեան հասնելէն *յետոյ* (ՕՐԲ. Ա. 97), որով չի կրնար նոյնացուիլ Յովսէփի կաթողիկոսութեան սկիզբը գումարումած Շահապիվանի ժողովին հետ (228): Բայց Յազկերտի հալածանքը յիշելն ալ յարմար չի գար, որովհետեւ անկէ շատ ետքը եւ Պերոզի բռնութիւններն ալ վերջանալէն ետքը, Վաղարշի օրով կրնար Մանդակունին ժողով մը հաւաքելու ձառնարկել: Հետեւաբար Մանդակունիին ժողով մը գումարած ըլլալուն հաւանականութիւնը ընդունելով, Օրբէլեանի գրածն ալ նոյն հաւանականութեամբ կ'ընդունինք, յորդորուելով մանաւանդ կանոններ հաստատելու համար ժողովի մը անհրաժեշտութենէն, եւ զայն կը դնենք մերձաւորաբար 486-ին: Մանդակունիին կանոնները ընդհանրապէս պահքերու եւ տօներու կը վերաբերին, Շաբաթն ու Կիրակէն պահքէ ազատ կը հռչակէ, գինին ու ձէթըն

ու ձուկը իբր ուտեաց կերակուր կը դասէ, Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ մարտիրոսաց տօները կ'արգեու, ծնունդը յայտնութեան հետ կից կը հրամայէ, եւ այլ նմանօրինակ կէտեր: Այս յիշատակները կը ցուցնեն թէ մեր այժմեան տօներուն ձեւը, եւ Հայոց տօնացոյցին յատուկ եօթնեկական դրութիւնը Մաիդակունիին աստենէն հաստատուած են եղեր, ոչ իբր Մանդակունիէ մուծուած նորութիւն մը, այլ ավելի կանուխէն հաստատուած դրութեան շարունակութիւնը, ինչ որ մեզ մինչեւ Լուսաւորիչ կը հասցնէ, համաձայն ազգային ընդհանուր համոզման: Իսկ վերջին ընդարձակ կոնոնը խստիւ կ'արգելու անուսներու եւ անարժաններու ձեռնադրութիւնը, ինչ որ եկեղեցւոյ գլխաւոր օրէնքներուն կարգէն է:

323. ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ

Բայց ուր ավելի կ'երեւին Մանդակունիի գործունէութեան արդիւնքները, ծիսական գիրքերը եղած են, այնպէս որ Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ այժմեան ծիսական կարգերը Մանդակունան կարգադրութիւններ կրնան կոչուիլ: Սահակի եւ Մեսրոպի կարգադրութիւններ տակուին հաստատուն գործածութիւն չառած, վերահաս շփոթութիւններով խանգարուեցան, Յովսէփ անոնցմով զբաղելու միջոց չունեցաւ, Գիւտն ալ ընդարձակ պատեհ չգտաւ, ինչպէս եւ ինքն Յովհան իր առաջին շրջանին մէջ: Միայն երկրին խաղաղելէն ետքը կրցաւ անոնց մտադրութիւն դարձնել, խանգարեալները վերանորոգել եւ պակասները լրացնել: Իր անունը ժամագիրքին նակատը (ԺԱՄ. 3) իբրեւ վերջնական կնիք է. Օճնեցին լոկ եղածը վերահաստատելու ջանք մը ունեցաւ, իսկ Ծնորհալին երգելու եւ շարականներու յաւելուածներ ըրաւ, բայց ծիսական կարգերուն վերջնական ձեւը Մանդակունիին հաստատածը մնաց: Ժամագիրքին մէջ ուղղակի իրեն կը վերագրուին Գիշերայինի *Չարթուցեալքս* քարոզը եւ *Չէէն գոհանամք* աղօթքը (ՕՁՆ. 28), եւ ճաշու երրորդ եւ վեցերորդ եւ իններորդ ժամերու աղուհացից մեծ քարոզներն ու աղօթքները (ԿԻԲ. 20), սակայն ուրիշներ ալ գրած պիտի ըլլայ: Ծարականներուն մէջ, միայն Հռիփսիմեանց համբարձին Յովհաննէս կաթողիկոսի կը վրագրուի, անորոշ թողլով Մանդակունին կամ Օճնեցին, բայց մենք կը կարծենք թէ պէտք է Մանդակունին ընդարձակ մասնակցութիւն ունեցած ըլլայ այդ փիւղին մէջ, որ իրմէ առաջ ավելի մշակուած չէր, եւ հին պատմութիւններ միմիայն սաղմոսներու երգերը կը յիշեն: Ծիսարականի կանոններէն իրեն կը վերագրուին, կարգ մկրտութեան, որուն հետ պէտք է իմանալ դրոշմի կարգն ալ, սարկաւազի եւ քահանայի եւ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն, օրհնութիւն եկեղեցւոյ, պատարագամատոյց Աժանասի հետեւողութեամբ (ԱՍՈ. 82), եկեղեցւոյ հիմնարկէք, ժամահարի օրհնութիւն, սկիի եւ մազզմայի օրհնութիւն, գիրքի օրհնութիւն, խաչօրհնէք, պսակի կանոն (ԿԻԲ. 20) եւ կանոն ապաշխարող առնլոյ (ՀԻՆ. ԻԶ): Այսպիսի որ յանուանէ յիշուած է, բանական կը լինի ըսել թէ ամբողջ Մաշտոցը Մանդակունիին ձեռքէն ելած է, որուն մէջ գլխաւոր մաս մը կը կազմէ թաղման կարգը:

324. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

Մանդակունիին մատենագրական արդիւնքներ ունեցած ըլլալը ծանուցած է Պատմաբանը, թէ *յարդարէ եւս ճառս զգուշացուցիչս դիտաւորական կենցաղոյս, որ քերէ զոգուցն փրկութիւն* (ՅՈՎ. 79), ինչ որ ուրիշն ալ կրկնած է թէ *յօրինեաց զճառս իրատոյց* (ՎԱՐ. 55): Քսանովեց ճառերու հաւաքածոյ մը հրատարակուած է (ՄԱՆ. 221), որոնց մասին կասկածնօսի կը վերաբերուին քննադատներ, որովհետեւ ինչ ինչ գրիչներ օտար անուններով մակագրած են նոյն ճառերը (53): Սակայն նկատի չառնելով իսկ՝ որ օտար անուններ մակագրող գրչագիրներ սխալած ըլլան, եթէ Մանդակունին թարգմանաբար ալ կազմած ըլլայ այդ իր ճառերը, մեզի համար միշտ իրեն անունը հաստատուն կը մնայ Հայ մատենագիրներու շարքին մէջ: Վարդան կը գրէ եւս, թէ *սա թարգմանեաց գերկրորդ*

Կորնթացւոց թուղթն եւ զՅոհանն (ՎԱՐ. 55), սակայն չենք կարծեր թէ Ս. Գիրքէն նախականոն մաս մը թերի մնացած ըլլայ Մահակի ժամանակէն, ուստի լաւագոյն է կարծել թէ երկրորդականոն գիրքերէն Կորնթացւոց երրորդ թուղթն ու Յովհաննու աւետարանչի հանգիստն ըլլան Մանդակունիէ թարգմանուած կտորները:

325. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻԻ ՄԱՀՐ

Կցկտուր յիշատակներով կրցանք փոքր ի շատ պատմութիւն մը կազմել Մանդակունիին գրական արդիւնքներուն վրայ, այլ շատ աւելի կ'ենթադրենք նորա արդիւրը վարչական շրջանակին մէջ. որով կը յաջողէր աւերեալ երկիրը վերաշինել եւ դժտեալ հոգիները միաբանել: Դժբախտաբար Փարպեցի՝ որ Մանդակունիէն երկարակեաց եղած է, իր պատմութիւնը Վահանի մարգպանութեան եւ Յովհանի ստենաբանութեան յիշատակութեամբը փակած է, եւ Մանդակունիին երկրորդ շրջանն ալ չէ գրած, Վահանի վրայ ալ ընդարձա տեղեկութիւններ չէ տուած: Հարկաւ Փարպեցին օրը օրին գրող չէր, եւ որովհետեւ Մանդակունիի մահուրնէն ետքը իր դիրքն ալ խախտեցաւ եւ հալածանքներ ալ տեսաւ, անոր համար չէ կրցած իր պատմութեան չորրորդ դրուագ մը աւելցնել, ինչ որ ըրած կ'ըլլար, եթէ իր դիրքը պահած եւ Վահանէ ամուր պաշտպանութիւն տեսած ըլլար, մինչ ընդհակառակն պարտաւորուած եղաւ կծու գանգատանաց թուղթ մը գրել անոր (ՓԱՐ. 187): Պատմաբան կաթողիկոսը կը գոհանայ ըսել թէ Վահան մարգպան կը գործէր եւ *շինէր զեկեղեցիս աւերեալս ի թշնամեաց, թելադրութեամբ եւ խրատու եւ սոյոթից նպատիւ սուրբ հայրապետին Յովհաննու Մանդակունոյ* (ՅՈՒՎ. 79). ուրիշ մըն ալ կը յաւելու, թէ *այլ բազում օգուտս գործեաց ի կեանս իւր* (ՎԱՐ. 559): Այսչափով պէտք է գոհանանք Մանդակունիին վեցամեայ շինարար պաշտօնավարութեան պատմութիւնը փակելու, քանի որ աւելի մանրամասնութիւններ չունիք: Կիրակոսի կողմէ գրուածը, թէ *այլեւ առաջի Պերոզի արքայի համարձակութեամբ խոստովանեցաւ զՔրիստոս, եւ ոչ երկեաւ ի սպառնալեաց նորա* (ԿԻՐ. 20), պարզ շփոթութեան հետեւանք մըն է Գիւտին հանդիպածին հետ, որովհետեւ Յովհանի Տիգրոն տարուած լինելը Փարպեցին չի յիշեր, իսկ կրօնից ազատութիւն տրուելէն ետքը բռնադատութեան առիթ չկար: Այսպէս թէ այնպէս Յովհան իր կեանքը վերջացուց լի արդեամբ, առաջին շրջանին մէջ արիասիրտ դիմադրութեամբ, ճակատամարտի մէջ վիրաւորուելու աստիճան, եւ երկրորդ շրջանին մէջ ազգաշէն եւ եկեղեցաշէն աշխատութիւններով, երկրին կերպարանը բոլորովին փոփոխել յաջողելու չափ: Իր մահուան պարագաներն ու տեղը, եւ թաղման վայրն ու հանդէսը բոլորովին մոռացութեան մէջ մնացած են: Պատմագիրներ չեն խօսիլ այդ մասին: Բայց այս չ'արգիլեր որ զինքն ճանչնանք իբր հոյակապ դէմք մը, իբր մեծագործ հայրապետ մը, եւ իբր ազգի ու եկեղեցւոյ մեծ բարերար մը: Իր առաքինական եւ հոգեւորական կեանքն ալ, իր ուղիղ զգացումներն ալ, իր յայտնի արդիւնքներնալ զինք արժանի կ'ընեն՝ սուրբ ու տօնելի անձերու շարքին մէջ դասուելու, ինչպէս մենք ալ իբրեւ *Սուրբ* մակագրել չենք վարանած: Տարիքը հարկաւ 75-ը անցած կամ 80-ի մօտեցած էր, որովհետեւ եթէ Մահակի ժամանակէն ուսանող մը կամ աշակերտ մը լինելու տարիքը ունէր, անկէ պատաս չէր կրնար ըլլալ 490-ին, որ է իր մահուան թուականը: Գերեզմանին տեղը նշանակուած է յոմանց Ծիրակի կամ Վանանդի Բեռնոս գիւղը (ԶԱՄ. ԲԱ. 218), բայց չենք գիտեր թէ որ ստոյգ աղբիւրէ քաղուած, որորվհետեւ աւելի հաւանական կը լինէր կարծել, որ Դուիւնի մէջ եղած ըլլայ: նշան ալ չկայ որ իր նախարարական գերդաստանին դամբարանը փոխադրուած ըլլայ, Արշամունեաց գաւառը:

326. ՆԱԽԸՆԹԱՑԸ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մանդակունիին յաջորդը եղաւ Բարգէն՝ Վանանդ գաւառի Ոթմուս գիւղէն (ԱՍՈ. 82), զոր *ի նորուն յաշակերտութենէ*, այսինքն Մանդակունիի աշակերտ կ'անուանէ Պատմաբանը (ՅՈՎ. 80), սակայն բնիկ Ոթմսեցի ըլլալը մտածել կու տայ, որ եթէ վերջի տարիները Մանդակունիին հետեւող եւ գործակից եղած էր, առաջին տարիներու մէջ Ոթմուսի մէջ Գիւտի պաշտպանութիւնը վայելած, եւ անոր աշակերտած, եւ այնպէս դիրք մը ստացած է Հայ եկեղացականութեան մէջ, եւ իրեն պաշտպաններ ալ ունեցած է, որով կրցած է մինչեւ կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալ: Անհաւանական չէ ենթադրել, որ արդէն Մանդակունիի ծերութեան ատեն Բարգէն յաջողաց ըլլայ հայրապետանոցին մէջ իրեն դիրք մը կազմել, եւ գործելու կարգադրութեան մասնակցի, որով դիւրացած է իր կաթողիկոսական ընտրութիւնը: Ժամանակին յիշատակները որոշ գաղափար մը չեն տար ընտրութեանց կերպին վրայ, եւ հարկաւ ազդեցիկ անձերուն ճայնն է որ կշիռ ունեցած է այդ պարագայից մէջ: Պատմութիւնը բնաւ տեղեկութիւն չի տար ոչ իր անցեալին եւ ոչ իր գործունէութեան վրայ, որ կարենայինք գիտնալ թէ ինչ զարգացում ստացած էր եւ ինչ բնաւորութեան տէր էր: Եթէ նկատի պիտի առնունքայն գանգատները, զորս Փարպեցին կը գրէ իր ժամանակին նստող կաթողիկոսին դէմ, նպաստաւոր գաղափար պիտի զկազմենք Բարգէնի ընթացքին նկատմամբ, եւ միայն իր դիրքին եւ իր փառքին հետամուտ անձի մը նկարագիրը պիտի տեսնենք իր վրայ: Միայն թէ քաղկեդոնական խնդրոյն մէջ բռնած ուղղութիւնը եւ ազգային եկեղեցւոյն պահպանութեան նպաստաւոր որոշումը, այսօր իրեն անունը փառօք յիշատակել կու տան կաթողիկոսներու շարքին մէջ: Կ'երեւի թէ Ղազար Փարպեցին իրեն դէմ հօգոր մրցակից մը եղած է, այլ Բարգէնի Դուինի մէջ զօրացած ըլլալը, իսկ Փարպեցիին Վաղարշապատի մէջ հեռու եւ գործերէ անմասն մնալը, վճռած են Բարգէնի յաջողութիւնը, եւ այդ պատճառով Փարպեցիին հանդէպ բարեկամութեան պահանջներն ալ մոռցած է, եւ Վահանն ալ իր կողմը շահելով Փարպեցիին նեղութեան մատնած է:

327. ՓԱՐՊԵՑԻԻ ԿԵԱՆՔԸ

Օգտակար է այստեղ համառօտակի քաղել Փարպեցիին անցքերը, որ ոչ թէ լոկ իբր պատմագիր, այլեւ իբր ուղղամիտ գործիչ մը իր նշանակութիւնը ունեցած է ազգային կեանքին մէջ: Ինքն ալ բաւական կենսագրական տեղեկութիւններ տուած է իր վրայ: Բնիկ Արարատի Փարպի գիւղէն, *առն եղեալ ողորի* (ՓԱՐ. 187), որ է ըսել ազնուական դասակարգէն, եւ ինքզինքը միշտ Կամսարականներուն կենակից, եւ Վահանի *ոչ օտարոք* ցուցնելէն կը հետեւի թէ, ազգականութիւն մըն ալ ունեցած է Մամիկոնեանց եւ Կամսարականաց հետ: Երբոր Հմայեակի գաւակներ Աշուշայի ապարանքը կ'ուսանէին, ինքն ալ անոնց ընկերակից եղած է. թէպէտ *ըստ տիրոց աւագագոյն* սակայն նոյն տեղը *եւ զմեզ ուսուցանէին* կըսէ: Այդ առթիւ կանուխէն Ադան Արծրունիի սիրելի եւ հետեւող եղած է իբր զի Ադան Չուիկ տիկնոջ եղբայր եւ Վահանի ու եղբայրներուն *քեռի էր*: Իր *վարդապետաց* գլխաւորապէս Ադանի *հրամանին* համեմատ *ի Հոռոմս* գացած եւ մնացած է *անդ ամս* ուր կատարեալ ուսում ստանալով, դարձած է Հայաստան, եւ Կամսարականներուն մօտ ատեն անցուցած է *յամենայն յամբողջան*, որք են Գիւտի ժամանակ տեղի ունեցած հալածանքները եւ նեղութիւնները: Փարպեցին՝ Մամիկոնեան եւ Կամսարական նորահաս գործիչներուն օգնական եղած է, *մինչեւ յամս նուանանս* Վահանի (ՓԱՐ. 187), այսինքն մինչեւ Վահանի կեղծուրացութեան տարին, զոր ուրիշ տեղ *տկարանալ* ըսած է (ՓԱՐ. 116), եւ Վահանի բերնով *կործանում* անուանած է (ՓԱՐ. 138): Վահանի այս փոփոխութիւնը Փարպեցին ընկճած է եւ բոլորովին աշխարհէ

քաշուելով Միւնեաց մէջ ճգնաւորական կեանքի ձեռնարկած է՝ ձմեռները Մովսէս ճգնաւորի մը հետ *ի քարայրի* անցընելով, եւ ամառները Մուշէ եպիսկոպոսին հետ՝ *ուր եւ լինէր ի հովու* (ՓԱՐ. 187): Հաւանաբար այդ միջոցին է որ եկեղեցաւանութեան հետեւեցաւ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ թէ տէր Ադան, *գատոյց զիս պարեգօտիւք ի ծառայութենէ աշխարհիս*: Երկու տարի ետքը, ինքն Վահան *յայց ելեալ ինդրել* Փարպեցին, եւ *գտեալ* զայն *յաշխարհին* յայնմ, այսինքն է Միւնեաց նահանգը, կ'առնէ կը բերէ *ի տուն* իր (ՓԱՐ. 188): Վահանի կեղծուրացութիւնը դրինք 476-ին, երկու տարի ետքը Փարպեցին իր քովը բերելը կ'իյնայ 478-ին, Մանդակունիին կաթողիկոսութեան բարձրացած տարին, երբ կեղծուրացներ, ներքին զգամամբ դժկամակ, կերպով մը դիմակնին նետելու ճիգեր կ'ընէին: Ըստ այսմ Մանդակունիին հետ Փարպեցին ալ գործակից եղած է այն ջանքերուն, որք 478-է 481 գաղտնի կերպով, եւ 481-է 484 զինեալ դիմադրութեամբ կաստարուեցան հաւատոյ պաշտպանութեան համար: Փարպեցի համարձակօրէն կը գրէ Վահանի, թէ *քեզ տեսուն անկ էի*, եւ թէ *արդարեւ քեզ իսկ եւ արժանի էի* (ՓԱՐ. 188). որով ըստ ամենայնի անոր գործակից եղած, եւ արդիւնաւոր գործիչ մը եղած ըլլալը կ'իմացնէ համեստօրէն: Երբոր խաղաղութեան օրեր սկսան եւ Վաղարշապատի կաթողիկէին նորոգութեան եւ բարեկարգութեան ձեռնարկուեցաւ, այն օրէն *յորում հիմն արկաւ տեղոյդ*, Վահան անձամբ հաստատեց Փարպեցին գործին վերակացութեան վրայ, ուր եւ մնաց *մինչեւ յօր հարածման իւրոյ* (ՓԱՐ. 196): Այս կերպով Փարպեցին Դուինի պաշտօնական կեդրոնէն հեռացած եւ Մանդակունիին քովէն զատուած մնաց, եւ որովհետեւ կաթողիկոսին եւ մարգպանին պաշտպանեալն էր, եկեղեցականներու որոշ մի դասակարգին հակառակութեան առարկան եղաւ, եւ սկսաւ ամբաստանութիւններով հալածուիլ: Այդ խումբն է ահա, զոր ինքն *Արեղեանդ Հայոց* կը կոչէ (ՓԱՐ. 202), եւ որուն հետ կ'ենթադրենք Բարգէնդ, որ կաթողիկոսական աթոռին ժառանգութեան համար հօր մրցակից մը կը տեսնէր Ղազարի մէջ: Ղազար յետին մնացորդն էր Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան հետեւած ուղղութեան, որ հելլենագէտ եւ հռոմ ուսմամբ հարուստ, դէպ այն կողմն ալ բնական հակում մը ունէր, մինչեւ հակառակորդ խումբը տեղական դաստիարակութեամբ յառաջ եկած եւ հակայունական զգացմամբ տոգորուած, ուժգին կերպով իր կողմը զօրացնելու կը ջանար, եւ իրեն յաղթանակը կ'ըլլար Բարգէնի կաթողիկոսացումը:

328. ՓԱՐԵՑԻԲՆ ՈՍՈՒՆԵՐԸ

Առջի բերաններ Վահան բացէն պաշտպանութիւն ըրած է Փարպեցիին: Մամիկոնեան տունին *աւագ ծառայք ոմանք, եւ այլ քահանայ աւագ որ է ի տանն*, երդուեալ հակառակութիւն կը սնուցանէին Ղազարի դէմ, որպէսզի անոր գործը խանգարեն, եւ եւ ի *շարակս իրեանց առաւել քան ի տեղիդ փոյթային համբարել*: Այսինքն է հասոյթներէն կը խորէին եւ կը գողնային, մինչ Փարպեցին խղճմտօրէն աշխատելով, եւ *նման մեղուի բերելով յամենայն կողմանց՝ բաւական լինէր եւ ծախողացն եւ մթերից տեղոյն*: Հակառակորդ *նենգիչքն* կ'աշխատէին նաեւ *ի դաւանանաւութիւն*, մշակներուն եւ գործաւորներուն *արքուցեալ հրասպոյրս պղտորս*: Գիւտ եղբօրորդին տէր Յովհաննէս ալ կը պաշտպանէր Մեկոյ պարտեզին մէջ Վահանի ներկայացողները, *կարասի խոստանալով* որպէսզի Վաղարշապատի վերակացութիւնը Ղազարէ առնուելով անոնց տրուի: Սակայն տակաւին Վահան չէր հաւաներ, եւ իր եղբօր Վարդի, եւ Հայդիկ անուն մէկու մը եւ Ղազարի ներկայութեան՝ լուր կը դրկէր անոր, թէ ասանկ բաներու միջամտելն ալ իրեն չէր վայել (ՓԱՐ. 197): Այս միջադէպներ հաւանաբար Մանդակունիի կենդանութեան տեղի կ'ունենային, որովհետեւ անոր մեռնելէն ետքը, հալածանքը կը զօրանար, ամբաստանութիւնները կը շատնային, Բարգէն ալ անոնց ոյժ կու տար, Վահան ալ չէր կրնար այլեւս բացէն պաշտպանութիւն ընել, որով հակառակորդները *հանին* Փարպեցին

իր պաշտօնէն *մերկ եւ թշնամանօք*, եւ գրկելով *յամենայն արարելոց, գոր ի մանկույթենէ արարեալ* էր, այսինքն ինչ ստացութիւն որ առջի օրերէն կրցած էր հայթայթել, եւ մինչեւ *անգամ զհոռոմ գրեանդ ոչ ետուն*, որոնցմէ իրենք ալ օգուտ մը չէին կրնար քաղել, եւ կը մնային *այդր ընկեցեալ ի կերակուր ցեցոյ* (ՓԱՐ. 196):

329. ՓԱՐՊԵՑԻԻ ԹՈՒՂԹԸ

Ղազար հալածեալ, պարտադրուեցաւ Հայաստանէ ալ հեռանալ, եւ քաշուեցաւ Ամիդ քաղաքը, ուսկից կը գրէ Վահանի իր գանգատանեաց թուղթը, Համագասպ Մամիկոնեանի ձեռքով, որ պետք է Վահանի *յեղբօրորդեաց* մին ըլլայ (ՓԱՐ. 196), թէպէտ որոշ ըստւած չէ թէ Վահանի երեք եղբայրներէն որո՞ւն գաւակն է: Համագասպի համար կ'ըսէ թէ *բազում անգամ հանգոյց զիս, եւ ի հալածմանն կերակրիչ իմ եղեւ* (ՓԱՐ. 195): Իսկ յառաջաբանին մէջ ըստւած է թէ Համագասպ *պատճառ իսկ եղեւ նմա այսրէն դարձին* (ՓԱՐ. 186): Սակայն կ'երեւի թէ Ղազար կըրած վիշտերէն տառապած, երկար չկրցաւ ապրիլ, որովհետեւ այլեւս նորա նունը չի յիշուիր պահմական եղելութեան մէջ: Բարգէն միտեալ չէր Ղազարին պաշտպանութիւն ընել, մասամբ իր բնոյթին տկարութենէն, եւ մասամբ դժկամակ միտումէն: Ղազար վերջին անգամ Վաղարշապատէ չմեկնած՝ *յականաոր տոհմէ սեպուհ մի* միջնորդ գրած էր, որ կաթողիկոսին ներկայանալ եւ իր խնդիրը բացատրել եւ ցաւը յայտնել, որ եթէ բուժելի է՝ դարմանել, իսկ գրէ անբուժելի է՝ թող թաղել: Սակայն կաթողիկոսը միջնորդին ձեռքով պատասխանած էր. *եւ եւ տեսանել իսկ չիշխեմ զքեզ առ երկիրդ, դու ասես, եթէ գամ բժշկեա՛ եւ կամ թաղեա, մի գուցէ զգացեալ սարուք եւ զիս ընդ քեզ թաղիցէ* (ՓԱՐ. 198): Ոմանք այդ խօսքերը իբր Մանդակունիէ ըստւած կարցեցին, սակայն ասանկ փոքրովի եւ վատոգի խօսքեր՝ Մանդակունիի պէս հաստատամիտ, զօրաւոր եւ ամենէն յարգուած անձի մը չեն վայլեր, բայց շատ յարմար են, կուսակցական դարձուածներով նոր պաշտօնի անցած, եւ դիրքը հաստատելու պէտք զգացող կաթողիկոսի մը բերնին: մանաւանդ որ Փարպեցին պէտք է բաւական տարիներ Վաղարշապատի կաթողիկէին վերակացութեան մէջ մնացած ըլլայ, որովհետեւ յաջողեցաւ Վաղարշապատի կաթողիկէն երկու հարիւր տարիէ ի վեր չեն մնացած վանքի մը աստիճան *ամենայն կահիւ կազմածով* զարդարել: Եւ թէպէտ *միանգամ եւ երկիցս ջարդեցաւ բոլոր կահն յանհաստատութենէ շինուածոյն* ինքն յաջողեցաւ վերջինը առաջիններէն ալ աւելի փառաւոր վերակազմել (ՓԱՐ. 197): Արդ, այս ամենայն շատ աւելի ատեն կը պահանջէ քան թէ 485-է եւ 490 վեցամեայ միջոցը, որչափ ինչ կրցաւ պաշտօն վարել Մանդակունիին օրով, որով ստուգապէս Փարպեցիի հալածումը Բարգէնի օրով եղած է, եւ Բարգէնն է այն փոքրոգի պատասխանը տուող կաթողիկոսը, որուն անունը տալ պէտք չէր՝ իբրեւ ժամանակին կաթողիկոսի: Աւելցնենք նաեւ որ նոյն կաթողիկոսը պաշտօնի վրայ կը տեսնուի երբ Ղազար Ամիդէ իր նամակը կը գրէ վասնզի նոյնինքն է առ որ յղած է իր միջնորդ սեպուհը *առ զիսաւորդ Հայոց քահանայութեան* (ՓԱՐ. 198): Իսկ նամակը գրած է *առ ժամանակ* մի Ամիդի մէջ լուռ մնալէ ետքը (ՓԱՐ. 186) որ գորնէ քանի մը տարի պէտք է ենթադրուի: Դիտելու է եւս որ Փարպեցին թէ պատմութեան եւ թէ թուղթին մէջ բոլոր վախճանած անձերու *երանելի* կոչումը կը յատկացնէ միեւնոյն իմաստով որով մենք այսօր կը գործածենք *լուսահոգի հոգեւորս բարեյիշատակ հանգուցեալ* կոչումները: Գիտի եղբօրորդին տէր Յովհաննէս ալ յայտնի չէ թէ եպիսկոպոս մը կամ քահանայ մը *երանելի* կոչուած է, որովհետեւ նամակին ատեն արդէն մեռած է եղեր իսկ կաթողիկոսը իբր կենդանի կեցող մը մատնացոյց կ'ըլլայ *առ զիսաւորդ Հայոց քահանայութեան*:

330. ՄԵՂԱԴՐԱՆԱՑ ԿԷՏԵՐ

Փարպեցին իր այդ նաշանաւոր թուէթին մէջ յառաջ կը բերէ իրեն դէմ խօսուած գլխաւոր ամբաստանութիւնները, եւ ընդարձակօրէն կը հերքէ, մեջտեղ դնելով անոնց ստույթիւնն ու անհեթեթութիւնը: Մեզի համար աւելորդ էր այդ մանրամասնութեանց մտնել, իբրեւ բոլորովին մասնաւոր պարագայ մը, սակայն նկատելով որ անոնք ցոյց կու տան ժամանակին տիրող հոգին, ու քսուներու գործածած ձեւերը, եւ կրնան բաղդատութեան դրուիլ դարեր յետոյ տեղի ունեցած նմանօրինակ դէպքերու հետ, աւելորդ չենք սեպել անոնց համառօտ քաղուածը տալ: Պատմութիւնը ոչ միայն մեծ եղելութիւններուն պիտի հետեւի, այլ եւ մանր հանգամանքերուն մէջ մտնելով՝ տիրող հոգին պիտի սացատրէ, եւ եղելութեանց բուն արժէքը ի վեր պիտի հանէ, անոնց սկզբնապատճառներն ու հետեւանքները ցուցնելով: Փարպեցին ամբաստանող Աբեղեանը կ'ըսէ եղեր, թէ 1. *Ղազար ասէ, թէ պոռնկութիւն մեղք չեն, զայն եւ մարգարանին ստորէ* (ՓԱՐ. 190), 2. Ուրիշներ ալ կ'ըսեն եղեր, թէ *Ղազար աղանդաւոր է* (ՓԱՐ. 112): Այս երկու կէտերուն մասին ընդարձակ հերքում կու տայ, գիտնական բացատրութիւններ կու տելով Ս. Գիրքէն եւ իր ստացած ուսումներէն: 3. Դարձեալ կ'ըսեն եղեր, թէ *զամ մի պիղծ որ է եւ չարագործ, Ղազարոյ վանք անդ են եւ սիրէ զնոսա* (ՓԱՐ. 195): Իսկ բացատրութեան մէջ կը յայտնէ, թէ ինքն աւելի Վահանի եղբայրներուն ու եղբօրորդիներուն տուները կը գտնուի եղեր: 4. Կ'ըսեն եղեր թէ վանքին ստացութենէն շատ բան իւրացուցած է: Այդ մասին տոմարները վկայութեան կը կոչէ. *Խրաքանչիւր սարուն տուրն որոշողութեամբ մնաց ի տեղուցն գրով*, եւ Ակիթ Գարդմանացիի մը անունը կու տայ, որ հսկողութիւն վարած է ստացութեանց վրայ (ՓԱՐ. 196): 5. Ըսեր են, թէ իր ելնելէն ետքը վանքին մէջ բան մը չգտնուեցաւ, եւ կը յայտնէ թէ զինքն հալածած ատեննին ամէն փան թալաներ եւ իւրացուցեր են, կէս արդ իմով ընչիւր շրջէին պնէտալք (ՓԱՐ. 117): 6. Իր քարոզներն ալ մեղարդեր են, *ի նախնունն գետնաբար խօսելր Ղազար, այժմ անգիտաբար* (ՓԱՐ. 200): Այդ կէտին վրայ շատ աւելի զգածեալ կը գրէ: 7. Կը յիշէ զանազան պարագաներ յորս զինքն սխալեցնել ուզած են, եւ կը յաւելու. *եւ, վասնզի տկարամիտ եւ անզգուշացող այր եմ յրկրաւոր միտս, ոչ զգացի ժամոյն դաւոյն* (ՓԱՐ. 198), այսուհանդերձ բացատրութիւնները եւ շատագովութիւնները պակաս չ'ընէր: Կան ուրիշ մանրկէտեր ալ զորս զանց կ'ընենք: Փարպեցին երկարօրէն կը գրէ առ նախանձու զրպարտուածներուն վրայ, Ս. Գիրքէն օրինակներ եւ վկայութիւններ յառաջ բերելով, եւ վերջին ատեններէն ալ օրինակներ յիշելով, Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետներէն եւ հայրապետներէն, որոնց երկար ցուցակը քաղեր է, սակայն դժբախտաբար ճիշդ այդ կտորին մէջ թերթ ինկած է ձեռագիրէն եւ ցուցակը կիսատ մնացած (ՓԱՐ. 202): Հասած կտորին մէջ կը յիշուին Մովսէս, Տիրայր, Խոսրովիկ, Աբրահամ, եւ ցուցակը կը փակուի՝ Գրիգորի, Ներսիսի եւ Սահակի անուններով, եւ Հայոց կործանման մասին անոնց տեսած տեսիլքներով, *որոց ոչ բացեալ ի բարիքան գրեղանս իրեանց ի վերայ աշխարհիս այտորիկ, վախճանեցան* (ՓԱՐ. 203): Այսչափ բաւական ըլլայ ժամանակին նկարագիրը իմանալու համար:

331. ԲԱՐԳԷՆԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Բարգէնի օրերուն պատմութեան մտած ատեննիս առաջին եւ գլխաւոր խնդիրը նոր սկաթողիկոսութեան տեւողութիւնն է: Հինէն եւ նորէն բոլոր պատմագիրներ եւ ցուցակագիրներ, ընդհանարապէս 5 կամ 6 տարիէ աւելի ժամանակ չեն տար Բարգէնի, եւ քիչեր 3 տարի միայն, մինչ ժամանակագրական զնութիւններ կը պարտաւորեն հիմնապէս հեռանալ այդ թիւերէն, եւ աւելի երկար տեւողութիւն տալ անոր կաթողիկոսութեան: Այդ եզրակացութեան յանգելու համար մեր շատոնց դիտած կէտերը

հետեւեալներն են: Բարգէնի կաթողիկոսութեան սկիզբը ճշդելու համար պէտք է նկատի առնուլ Գիւտի եւ Մանդակունիի կաթողիկոսութիւնները, որոնք սերտ կապակցութիւն ունին Վահանեանց շարժումին հետ, եւ այս ալ Պարսից թագաւորներուն ժամանակագրութեան հետ, որ այժմ շնորհիւ արտաքին քննադատներու ստոյգ թուականներով որոշուած է: Ըստ այսմ Վաղարշի թագաւորելէն 6 տարի անդին հնար չէ թողուլ Մանդակունիին մահը, որով Բարգէնի ընտրութիւնն ալ 490-էն անդին չի կրնար յետաձգուիլ: Բարգէնէ մինչեւ Աբրահամ Աղբաթանեցի միջանկեալ ութը կաթողիկոսներու մասին, այնպիսի համաձայնութիւն մը կայ հին պատմագիրներու եւ ցուցակագիրներու մէջ, որ անոնք այլապէս կամ ժամանակագրութիւնը խախտելու բնաւ պատճառ մը չի կրնար գտնուիլ, եւ խիստ քննադատն անգամ կը պարտաւորուի անոնց համաձայնութիւնը յարգել, եւ անոնց ժամանակները նոյնութեամբ պահել պատմական կամ աւանդական տեւողութիւններու համաձայն: Այս ութերուն յաջորդող Աղբաթանեցիի թուականին գալով անոր ընտրութիւնը որոշակի նշանակուած է Խոսրով Բ. ի թագաւորութեան 17-րդ տարին (ՈՒԽ. Բ. 2 եւ 62). այսինքն է 607-ին: Ըստ այսմ Աղբաթանեցիի ընտրութենէն ետ ետե գալով պիտի ճշդենք Բարգէնի յաջորդին, Սամուէլ Արծկեցիի ընտրութիւնը, որ կ'իյնայ 516-ին, եւ մանդակունիին մահուրէն մինչեւ Արծկեցիին ընտրութիւնը մնացող 26 տարիներու միջոցը պիտի վերագրենք Բարգէնին: ԲԱյց ինչ որ այս կերպով լոկ ենթադրական հաշիւ մկ կը կարծուի, նորանոր վկայութիւններ իբրեւ կատարելապէս դրական կը հաւաստեն: Գիրք Թղթոցին մէջ գտնուած *Թուղթ Հայոց ի Պարսս* գրուածը՝ որոշակի կու տայ Բարգէն կաթողիկոսի անունը՝ Կաւատ թագաւորին 18-րդ տարին, այսինքն է 506-ին (ԹՂԹ. 42), եւ Բարգէնի անունը կը կրկնուի նաեւ երկրորդ թուղթին մէջ, որ աւելի ուշ գրուած է (ԹՂԹ. 48): Հետեւաբար անգամ մկ որ կը խախտուի հնաւանդ յիշատակներու 5 կամ 6 տարիներու դրութիւնը, այլեւս դժուարութիւն չենք զգար ժամանակագրական պահանջից հպատակեցնել Բարգէնի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը: Եթէ ներեալ է ենթադրական մեկնաբանութիւն մըտալ այդ տարօրինակ տարբերութեան, պիտի ըսենք թէ թուատառով գրուած ԻԵ կամ ԻՉ թուականներուն մէջ՝ թուանշան Ի տառը նախդիր /ի տառի փոխուելով, թուականը գրչագիրներուն ձեռքին տակ աղաւաղուած է, եւ միանց Ե կամ Չ տառերը իբր թուանշան մնացած են, եւ այնպէս ալ մէկէն միւսին անցած են:

332. ՀԱՅԵՐ ԵՒ ՔԱՂԿԵՂՈՆ

Հինգերորդ դարուն պատուական մատենագիրներուն դադարելէն ետքը՝ սոսկալի դատարկ կը հանդիպինք մեր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, այնպէս որ Չ. եւ Է. դարերու պատմութիւնները կրնանք ըսել թէ բոլորովին կը պակսին: Երբ Է դարէն ետքը Սերէոս Բագրատունի, Մովսէս Կաղանկայտուացի, Ղեւոնդ վարդապետ, Յովհաննէս կաթողիկոս, Թովմաս Արծրունի, Ստեփանոս Ասողիկ եւ Ուխտանէս եպիսկոպոս հետզհետէ երեւան կու գան, ոնոնք հինգերորդ դարու պատմագիրները համառօտուելէ ետքը, Չ. եւ Է. դերերու համար հազիւ թէ անուններ եւ տարիներ կը նշանակեն, եւ կ'անցնին իրենց օրերուն եղելութիւնները յառաջ բերել: Մենք ալ հետեւաբար աւելի բան մը պիտի չկարենանք ներկայել, եւ բոլոր մեր մտադրութիւնը պիտի դարձնենք այդ ժամանակէն մնացած քանի մը թղթակցութիւններու եւ կրօնական գրուածներու վրայ: Արդէն ալ Մանդակունիէն ետքը հիմնապէս կը փոխուի պատմութեան նկարագիրը, եւ թախծալի կամ ողբալի, բայց միշտ հետաքրքրաշարժ եւ շահագրգռող եղելութեանց տեղ՝ առջեւնիս կ'ունենանք կրօնական վէճերու անհատնում շարք մը, որք իրարու կը յաջորդեն առանց վերջ գտնելու: Այդ վէճերուն աղբիւրն ու սկզբնապատճառը Քաղկեդոնի ժողովն է, զոր Հայ Եկեղեցին երբեք չուզեց ճանչնալ, նկատելով զայն իբրեւ հակասութիւն Եփեսոսի ժողովին հետ, ուր Յիսուսի Քրիստոսի մարդկութեան եւ աստուածութեան

կատարեալ միաւորութիւնը վճռուեցաւ Նեստորի վարդապետած տարբերութեան դէմ: Այս հիմամբ որեւէ երկուրորեան կամ տարբերութեան գաղափարը, իբր Քրիստոսի միութիւնը ու միաւորութիւնը եղծանող, Հայոց Եկեղեցւոյ կողմը անընդունելի դատուեցաւ: Իրօք ալ Քաղկեդոնի ժողովին մէջ ընդունուած երկու բնութեանց վարդապետութիւնը, Եփեսոսի ժողովով վճռուած միութեան ու միաւորութեան հետ համաձայն չէր գար՝ մեր վարդապետներուն եւ հայրապետներուն տեսութեամբ, հետեւաբար երբեք չուզեցին Քաղկեդոնի կանոններուն հաւանիլ: Սակայն պարզ մերժումով մը գործը չվերջացաւ: Հայեր, թէ կենցաղապէս եւ քաղաքականապէս, եւ թէ կրօնապէս ու եկեղեցականապէս չէին կրնար ջնջել իրենց յարաբերութիւնները՝ տեղւով դրացի եւ նախընթացով կապակցեալ Յունաց եկեղեցւոյն հետ: Պետական տեսակետով ալ, Յունական կամ Բիզանդական կայսրութիւնը երբեմն տիրապետող էր Հայաստանի վրայ, երբեմն ալ պատերազմող Հայաստանի համար. Հայեր ուզէին թէ չուզէին Յունաց հետ յարաբերութեան մէջ պիտի լինէին: Իսկ Յոյներ, իրենց ազդեցութիւնը եւսքանգեւս ամրացնելու հետամուտ, Հայերը կրօնապէս եւ եկեղեցականապէս ալ իրենց հպատակեցնելու կ'աշխատէին, մինչ Հայեր այդ վերջին համաձայնութենէ կամ հպատակութենէ բոլորով սրտով կը խորշէին, թէպէտ միեւնոյն ատեն ամէն յարաբերութիւն խզել ոչ կրնային եւ ոչ ալ կը կամենային: Այդ մէկ կողմէ վարանոտ՝ եւ միւս կողմէ հաստատամիտ ուղղութեան հետեւանքն է, Չ. եւ Է. դարերու կրօնական խնդիրներուն եւ վեճերուն անվերջ շարունակութիւն, որք Քաղկեդոնական խնդիր անունով կրնան կոչուիլ: Այս նպատակով հարկ կը զգանք քիչ ետ դառնալ, եւ խնդիրը իր ծագումէն ներկայել, գոր մինչեւ հիմա զանց ըրինք, որովհետեւ մինչեւ Բարգէնի օրը, Հայոց համար գոյութիւն ունեցող խնդիր մը չէր, եւ քաղաքական կացութիւնն ալ առիթ չէր ներկայեր, յունական կողմին գործերով եւ խնդիրներով զբաղիլ:

333. ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովը վերջացեր էր 431 Յուլիս 31-ին, դատապարտելով Նեստորի վարդապետութիւնը, որ բաժանում եւ տարբերութիւններ կը դնէր Քրիստոսի աստուածութեան եւ մարդկութեան մէջ, իբր այն թէ Աստուած բնակեալ ըլլայ ի մարդն, եւ ոչ միացեալ, որով Քրիստոս կ'ըլլար լոկ Աստուածակիր մը, եւ Մարիամ՝ լոկ Քրիստոսածին մը: Այս վարդապետութեան դէմ իբրեւ նշանաբան հռչակուեցաւ ժողովին մէջ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի բացատրութիւնը, *Մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ*, Նեստոր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութենէն զրկուեցաւ, դատարարուեցաւ եւ նզովուեցաւ, եւ արքայուեցաւ Անտիոքի մօտ, Ս. Եւայրեպեայ վանքը, եւ անկէ ալ 435-ին Լիբիոյ անապատը, ուր եւ մեռաւ 440-ին: Իսկ Նեստորականներ, որոնք Անտիոքի Յովհաննէս պատրիարքին եւ Ասորիքի եպիսկոպոսներուն պաշտպանութիւնը կը վայելէին, դէպի Արեւելք քաշուեցան, եւ Եդեսիոյ մէջ կեդրոնացան, ուր իրենց պաշտպան կեցաւ Իբաս եպիսկոպոս, որ 435-ին Ռաբուլապի յաջորդած էր, եւ այնտեղ զօրացան մինչեւ որ 487-ին Չենոնի հրամանով ցրուեցան: Նեստորի վարդապետութեան դէմ մաքառողներուն մէջ նշանաւոր էր եղած Եւտիքէս, Բիզանդիոյ մօտ եղող Կուկի կղզւոյն ծերունի վանահայրը (ԹՂԹ. 215), որ Քրիստոսի միութիւնը այնչափ եւ այնպէս բուռն սկսաւ պնդել, որ աստուածութիւնը եւ մարդկութիւնը իրարու հետ շփոթուած նկատեց, եւ աստուածութեան եւ մարդկութեան խառնուրդ մը սկսաւ քարոզել, մարդկութեան ընկղմամբ եւ գրեթէ ոչնչացմամբ աստուածութեան մէջ, գոր օրինակ կաթիլ մը մեղր ծովին մէջ, կամ շիւղ մը բոցին մէջ, եւ մինչեւ իսկ Քրիստոսի մարմինին երկնային ծագումն եւ բացառիկ գոյացութիւն վերագրելու հասաւ: Եւտիքէսի վարդապետութիւնը նախ վանքերու եւ վանականներու մէջ ընդունելութիւն գտաւ, եւ միանց 447-ին հրապարակի վրայ սկսաւ խօսուիլ:

Փլաքիանոս պատրիարք, որ Պրոկղի նոր յաջորդած էր, խնդիրը նկատի առաւ, եւ 448-ին տեղական ժողովով մը Եւտիքէսը դատապարտեց՝ *երկու բնութիւն* բացատրութիւնը մէջտեղ դնելով: Կիւրեղ մեռած էր 444-ին, *մի բնութիւն* բացատրութեան պաշտպանը, սակայն իրեն յաջորդած էր Դիոսկորոս, իր նախորդին նախանձայոյց պաշտպանող, որ ձայն բարձրացուց Փլաքիանոսի ստեղծած բացատրութեան դէմ, իբրեւ Նեստորական վարդապետութեան կրկնութիւն մը: Թէոդոս Բ. կայսեր ալ գրեց, եւ նոր ժողով մը գումարելու արտօնութիւն ստացաւ, որ եւ տեղի ունեցաւ Եփեսոսի մէջ 449 Օգոստոս 8-ին, 135 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ: Եւտիքէս նախընթաց ժողովներու համաձայն դաւանութիւն մը ներկայելով արդարացաւ, եւ Փլաքիանոս բացատրութիւնը դատապարտուեցաւ: Աղեքսանդրիոյ աթոռը իր փայլն ու ազդեցութիւնը օրըստօրէ կը զօրացնէր, յորմէհետէ նեստորականութեան դէմ սկսած էր մաքառիլ Կիւրեղով եւ Դիոսկորոսով, ինչպէս կանխաւ ըրած էին Աղեքսանդր ու Աթանոս արիոսականութեան դէմ: Այդ պարագան հաճելի չէր Հին եւ Նոր Հռոմներու հայրապետութեանց, որք իրենց առաւելութեան ձգտումներով կը զբաղէին, եւ Հռոմի Լեւոնը եւ Կոստանդնուպոլսոյ Անատոլիոսը, որ Փլաքանոսի նոր յաջորդած էր, միացան Աղեքսանդրիոյ Դիոսկորոսին դէմ: Մարկիանոս կայսր ալ, որ 450-ին Թէոդոսի յաջորդած էր, իրենց հետ միացաւ, Հռոմի օգնութեամբ՝ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը բարձրացնելու դիտմամբ, եւ այսպէս կազմակերպուեցաւ նոր կացութիւն մը: Լեւոն 450-ին ժողով մը գումարեց ի Հռոմ, ուր Եփեսոսի 449-ի ժողովը եւ Դիոսկորոսը մերժեց, Փլաքիանոսը պաշտպանեց, եւ իբր հաւատոյ կանոն հռչակեց Փլաքիանոսի ուղղած իր թուղթը, 449 Յուլիս 13-ին գրուած, եւ *Տումար Լեւոնի* կոչուած: Այդ թուղթը երկուքի եւ բաժանման գաղափարներ կը պարունակէ, յայտարարելով թէ Քրիստոս *կարասցէ մեռանել ըստ միոյ եւ ոչ կարասցէ մեռանիկ ըստմիւսոյ* (ԼԵԲ. 12), թէ *բանն ներգործէ զոր բանին է, եւ մարմինն կատարէ զոր մարմնոյն է* (ԼԵԲ. 16), եւ վերջապէս՝ թէ *թէպէտեւ ի տէր Յիսուս Քրիստոս մի անձ է, բայց այլ է ուստի անարգանքն, եւ այլ ուստի փառքն* (ԼԵԲ. 20), եւ ուրիշ նման բացատրութիւններ, որոնք նեստորական երկուքութեան դուռը կը բանային, այնպէս որ փրկագործ չարչարանաց ոյժը միայնոյ մարդկութեան կը մնար, եւ իր իսկութիւնը կը կորսնցնէր: *Բնութիւնն* ալ, որ իմաստասիրաց է, *էութիւն նկատեալ իբր սկիզբն գործողութեանց*, երկու կը լինէր, եւ երկու սկիզբն եւ արկու Քրիստոս ընդունելու պիտի տանէր, Նեստորի դրութեան համաձայն:

334. ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Մարկիանոս եւ Լեւոն իրենց նպատակը յաջողցնելու համար մտածեցին աւելի մեծ ժողով մը գումարել, թէպէտ անոր ատենին եւ տեղւոյն վրայ, տարբեր տեսութիւններ ունէին. բայց վերջապէս Մարկիանոս գումարման հրովարտակը հանեց 451 Մայիս 17-ին: Ժողովը հրաւիրուած էր Բիւթանիոյ Նիկիա քաղաքը, բայց Մարկիանոս քաղաքական պատճառներով չկրցաւ Կոստանդնուպոլսէ հեռանալ. ուստի Սեպտեմբեր 22-ին հրամայեց որ եպիսկոպոսները Բիւթանիոյ Քաղկեդոն քաղաքը փոխադրուին, ուր Հոկտեմբեր 8-ին առաջին նիստը տեղի ունեցաւ: Մարկիանոս կայսր եւ Պուլքերիա կայսրուհի, ամէն միջոց գործածեցին, որպէսզի Աղեքսանդրիոյ աթոռին ազդեցութիւնը կոտրուի, եւ Դիոսկորոս դատապարտուի, որ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին բարձրացման դիւրութիւն ընծայուի: Այդ մասին Հռոմը իրենց կողմը ունենալուն համար, պարտաւորուեցան Լեւոնի Տումարը ընդունիլ իբր սահման հաւատոյ: Եպիսկոպոսներ բազմաթիւ էին, 636 հոգի, բայց գրեթէ ամէնքը Կոստանդնուպոլսոյ եւ Անտիոքի պատրիարքութեան սահմաններէն: Որչափ ալ ներկաներուն կողմէն վերապահութիւններ յայտնուեցան, Եգիպտացւոց կողմէն դիմադրութիւններ եղան, եւ Արեւմտեաց կողմէն բացարձակ բացակայութիւն ցուցուեցաւ, այսուհանդերձ Մարկիանոսի եւ Պուլքերիայի

նպատակը յաղթանակեց: Կայսերական պաշտօնեաներ ժողովին վարիչներ եղան, զինուորական ոյդ մը ժողովը կը ճնշէր, ամէն դիտողութիւն արտաքին ուժով կը զսպուէր, մինչեւ որ Նոյեմբեր 1-ին ժողովը փակուեցաւ: Սակայն վերջին պահուն Լեւոնի եւ Մարկիանոսի համաձայնութիւնը խզուեցաւ, նշանաւոր ԻԸ կանոնին պատճառով, որով Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը Աղեքսանդրիայէն նախապատիւ կը վճռուէր եւ Թրակիոյ ու Ասիոյ ու Պոնտոսի եկեղեցիները Կ. Պոլսոյ մետրապոլիտութեան կը վերածուէին: Լեւոն չկրցաւ համաձայնիլ այդ վճիռին, որով Հռոմայ դիրքը կը վտանգուէր, ուստի չհաւանեցաւ ժողովին ամբողջութեան: Աղեքսանդրիոյ աթոռը արդէն հակառակ էր, Անտիոքայ աթոռն ալ դիտողութիւններ ներկայեց, եքսարքութիւններն ալ չէին կրնար համակերպիլ, որով Թրակիայէ եւ Կոստանդնուպոլսէ դուրս Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութիւնը անհակառակ չճանչցուեցաւ: Հայաստան միեւնոյն օրեր անհնարին շփոթութեանց մէջ կը գտնուէր: Աւարայրի ճակատամարտը Մայիս 26-ին, ինն օրով միայն ետքն է Մայիս 17-ի հրաւիրագիրէն: Հոկտեմբեր 8-էն մինչեւ Նոյեմբեր 17 ժողովին օրերը, Յովսէփ կաթողիկոս եւ նշանաւոր եպիսկոպոսներ եւ երէցներ եւ գլխաւոր նախարարներ Տիգրանի մէջ բանտարկուած կը դատուէին, իսկ Հայաստանի մէջ եկեղեցին եւ երկիրը անգլուխ կը հեծէին: Հայեր Բիւզանդիոյ եւ Քաղկեդոնի անցեքով չէին կրնար հետաքրքրուիլ, եւ ոչ ալ տեղեկութիւն կրնային ունենալ: Նոյնիսկ օգնութիւն խնդրելու համար գացող պատգամաւոր նախարարներ, Մարկիանոսի մերժումին վրայ՝ Կոստանդնուպոլիսը թողած ետ դառնալու վրայ էին:

335. ՉԵՆՈՆԻ ՀԵՆՈՏԻԿՈՆԸ

Մարկիանոս ցորչափ կենդանի էր, ամէն միջոց գործածեց որպէսզի Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութիւնը պաշտպանէ, թէպէտ ըստ ամենայնի չյաջողեցաւ: Պրոտերիոս Քաղկեդոնիկ խումբէն, կայսերական հրամանով Աղեքսանդրիոյ պատրիարք եղաւ, բայց քիչ ետքը սպանուեցաւ: Թէոդոս Երուսաղէմի պատրիարք եղաւ 452-ին, Տիմոթէոս Ելուրոս կամ Կուր Աղեքսանդրիոյ՝ 457-ին, եւ Պետրոս Փուլոն կամ Թափիչ Անտիոքայ՝ 470-ին, ամենքն ալ Քաղկեդոնի ժողովի հակառակորդներ: Լեւոն Ա. Թրակացի, որ Մարկիանոսի յաջորդեց 457-ին, որչափ ալ ուզեց Քաղկեդոնի որոշումները պաշտպանել, սակայն պարտաւորուեցաւ հակառակորդներուն զիջանիլ, եւ թողուլ անոնք միջոց մը իրենց աթոռներուն վրայ: Երբ Տիմոթէոս Ելուրոս իր աթոռէն հեռացուեցաւ 460-ին, դարձեալ ուրիշ հակաքաղկեդոնիկ մը անցաւ աթոռին, ինչպէս էր Տիմոթէոս Մալսիակիոյոս: Նոյնպէս եղաւ Անտիոքի աթոռին վարչ Փուլոնի մերժումէն ետքը: Երբոր Լեւոն Թրակացին մեռաւ 474-ին, Կայսրութիւնը մնաց իր չորս տարեկան թոռին Լեւոն Բ. կրտսերին, որ քանի մը ամիս ետքը մեռաւ, եւ կայսրութիւնը անցաւ Չենոնի, որ Լեւոն Ա.ին փեսայ եւ Լեւոն Բ. ին հայրն ու խնամակալն էր, բայց Բասիլիսկոս զօրավար, Լեւոն Ա.ի աներձագը, զօրացաւ ու կայսրութիւնը գրաւեց: Ելուրոս ու Փուլոն նորէն իրենց աթոռները դարձան, եւ Քաղկեդոնի վճիռները մերժուեցան 476-ին, կայսերական հրովարտակով եւ 500 եպիսկոպոսներու համաձայնութեամբ: Յիշենք անցողակի թէ այդ միջոցին Հայաստանի մէջ նորէն հալածանքներ սաստկացած էին, Գիւտ թագաւորական հրամանով զրկուած Ոթմուս առանձնացած էր, եւ ճիշդ 476-ին կ'իյնար նաեւ Վահան Մամիկոնեանի բռնադատեալ կեղծուրացութիւնը (294): Մտածելու իսկ չէր որ Հայեր կարենային քաղկեդոնական խնդիրներով զբաղիլ, բայց եթէ զբաղէին ալ, հակաքաղկեդոնիկ որոշումներ պիտի տեսնէին քրիստոնեայ եկեղեցիներու կողմէ: Բասիլիսկոս չկրցաւ երկար վայելել ձեռք ձգած կայսրութիւնը, Չենոնի կողմը զօրացաւ 476-ին, որ իր իշխանութիւնը ամրացնելու նպատակով ուզեց միջակ ընթացք մը բռնել Քաղկեդոնիկներու եւ Հակաքաղկեդոնիկներու միջեւ, քանի որ առաջինները զօրաւոր էին մայրաքաղաքին մէջ. իսկ երկրորդները ընդարձակուած էին գաւառներու մէջ:

Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետական աթոռը բարձրացած էր 492-ին Ակակիոս, որ երկուզ կողմերը շահելու միտում ունէր, իսկ Աղեքսանդրիոյ աթոռը նստաւ Պետրոս Մոնզոս 481-ին, յայտնի պաշտպան մը իր նախորդին Տիմոթէոս Ելուրոսի: Ակակիոս ալ ցաւած եւ պաղած էր Հռոմի ընթացքէն, եւ նորէն Աղեքսանդրիոյ յարաբերութիւնները ուզեց մշակել, այլ այս հնար չէր Սոզոսի հետ, առանց Քաղկեդոնի վճիռներու մասին համամտութիւն գոյացնելու: Թողոց Գիրքին մէջ յառաջ բերուած են երկուքին թղթակցութիւնները, Պետրոսի ինն եւ Ակակի վց նամակներով (ԹՂԹ. 243-275), որք հարկաւ յետ ժամանակաց ծանօթացան եւ թարգմանուեցան Հայոց կողմէն: Չենոն Ակակի եւ Պետրոսի համաձայնութեամբ գորացած, նոր հրովարտակ մը հրատարակեց 482-ին, որ է հռչակաւոր Հենոտիկոն-ը, որուն նպատակն էր երկու կողմերը հաշտեցնել միջակային իմն դրութեամբ: Նախապէս կը յիշէր Նիկիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովները իբր հիմնական կանոնները, յետոյ կը ցուցնէր Եփեսոսի ժողովին համաձայնութիւնը անոնց հետ, կը հաստատէր Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի 12 գլուխները, եւ կը մերժէր *զՆեստորիոս միանգամայն ընդ Եւտիքեայ հակառակս իրերաց մտածեսար*. լռութեամբ կ'անցնէր Քաղկեդոնի ժողովին խնդիրը, եւ կը յաւելուր համառօտ դաւանութիւն մը, թէ *մի է Միածին Որդին Աստուծոյ*, եւ թէ *զայնսիկ որ բաժանեն, զայնպիսիսն ոչ ընդունիմք* (ԹՂԹ. 271): Ժամանակակցութիւնները դիտելով կը գտնենք, թէ Հենոտիկոնի հրատարակութիւնը տեղի ունեցաւ ճիշդ այն միջոցին, երբ Վահան Մամիկոնեան ոգի ի բռին կը մաքառէր հաւատոյ պաշտպանութեան համար Ներսէպահատի ճակատամարտին մէջ, Մանդակունին ալ մեծ պայքարին կը հովանաւորէր (297), կրօնական վեճերով զբաղելու ատենը չէր:

336. ԱՆԱՍՏԱՍԻ ՕՐՈՎ

Չենոնի հենոտիկոնը իր նպատակին չծառայեց. երկու կողմերն ալ իրենց ուզածը չգտան անոր մէջ, նոյնիսկ գործակից հայրապետներն ալ իրենցնէրէն անարգուեցան, Ակակ երկաբնակ Քաղկեդոնիկներէն, եւ Պետրոս միաբնակ Եփեսոսականներէն: Փելիքս Բ., որ 483-ին Հռոմի հայրապետ եղաւ, եւ Հենոտիկոնով իր նախորդին Լեւոնի յիշատակը նախատուած կը նկատէր, Արեւելքի անհամաձայնութենէն օքտուելով, մասնաւոր ժողովով մը 484-ին մերժեց Հենոտիկոնը եւ դատապարտեց անոր ձայնակից եղող Ակակ եւ Պետրոս հայրապետները, որով Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ խզում մըն ալ սկսաւ, եւ 35 տարի տեւեց մինչեւ 519: Չենոն գէշ աղէկ քաշտեց իր կայսրութեան օրերը, մինչեւ իր մահը, 491. միշտ երկու կողմերուն ալ զինքն մօտ ցուցնելով, բայց իրօք Քաղկեդոնի կողմը տկարացնելով, հիմնուելով միշտ Նեստորականաց եւ Քաղկեդոնականաց վարդապետական նմանութեան եւ մերձաւորութեան վրայ: Այդ պատճառով Եղեսիոյ Նեստորական կեդրոնն ալ հրամայեց ցրուել 487-ին: Նեստորականներ պարտաւորուեցան կեդրոնին Պարսից տէրութեան ներքեւ հաստատել, ուր Վաղարշկանուխէն քրիստոնէից ազատութիւն տալու սկսած էր, եւ աւելի հեշտ գտած էր Յոյներէ հալածուած քրիստոնէաները քաջալերել: Անաստաս Ա., որ Չենոնի յաջորդեց անոր այրիին հետ ամուսնականալով, յայտնապէս Հակաքաղկեդոնիկներուն կողմը եղաւ: Թէպէտեւ կ'ուզէր Հռոմի հետ խզումը վերջացնել, բայց չէր կրնար անոր պայմանները ընդունիլ: Միւս կողմը ժամանակին աւելի բանիմաց եւ հմուտ անձերը Քաղկեդոնի ժողովին դէմ էին, եւ սա իրեն համրա կարող պաշտպան մը չունէր: Արեւելքի եպիսկոպոսներ ընդհանրապէս անոր հակառակ էին, եւ միայն մայրաքաղաքին մէջ փորձեր եղան կայսրը Քաղկեդոնիկներուն կողմը ձգելու (ՄԻՆ. 335): Բայց Անաստաս իր համոզումէն ետ չկեցաւ, 506-ին նոր հրովարտակ մըն ալ հանեց, որով կը հաստատէր Չենոնի Հենոտիկոնը, մերժելով *զոմամարն Լեւոնի եւ զժողովն Քաղկեդոնի*, եւ նզովելով բոլոր հերետիկոսութիւնները եւ անոնց պետերը, այսինքն *զՊողոս Սասնասացի, եւ*

զԴիողորոս, եւ զԹէողորոս, եւ զՆեստորիոս, եւ զԹէողորոստոս, եւ զՂույթարիս, եւ զԱնդրէաս, եւ զՀիբաս, եւ զԿիլիքէ, եւ զՅովհանն եգեացի, եւ զԲարծումա, եւ զԱլկակ Պարսիկ, եւ զԱպողինարիոս, եւ զԵւտիքոս, եւ զՍաբելիոս, եւ զԱրիոս, եւ զԵւնոիոս, եւ զՄակեդոնիոս, եւ զՄանի, եւ զՄարկիոն, ՉԲարդեմուն (ԹՂԹ. 277): Երբոր Անաստասի հրովարտակը կը հրապարակուէր, 18 տարի էր որ նեստորականութիւնը Պարսկաստանի մէջ պաշտօնական պաշտպանութիւն գտած էր, եւ բաւական ալ զօրութիւն էր ստացած, որով ձեռնհաս կ'ըլլար նեղութիւն պատճառել նախապէս Պարսկական գաւառներու մէջ գտնուող քրիստոնէաներու, որք ամուր էին Եփեսոսական դաւանութեան վրայ: Միւս կողմէն Նեստորական վարդապետներուն քարոզութիւնները, եւ Քաղկեդոնի որոշումները իբր փաստ գործածելնին, միտքերու շփոթութիւն կը պատճառէր, եւ դաւանական խնդիրներու ասպարէզ կը բնար: Վաղարշ թագաւոր մեռած էր Նեստորականներու վերջնական կերպով Պարսկաստանի մէջ հաստատուելէն քիչ ետքը, բայց իր յաջորդը Կաւատ, Պերոզի որդին, միեւնոյն ուղղութեամբ կը գործէր, 488-ին թագաւորական գահը բարձրանալէն ի վեր: Այստեղ պէտք է յիշենք թէ նոր քննադատներ, նոյնիսկ դրամներու ուսումնասիրութեանց վրայ հիմնուելով հաստատած են, թէ Կաւատ իբր օրինաւոր թագաւոր, իր տարիներուն մէջ համրած է իր երբօր Չամասպի բռնակալութեան միջանկեալ չորս տարիները (ՆՕԼ. 427), որով իր 18-րդ տարին պէտք է նոյնացնել 506 թուականին հետ:

337. ՎԱՀԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Քաղկեդոնական խնդրոյն լուսաբանութեան համար, անոր սկզբնաւորութիւնը եւ առաջին ժամանակները պատմելէն ետքը, պէտք է Բարզէնի կաթողիկոսութեան դառնանք, այլ դժբախտաբար մեր ժամանակին եղելութիւնները: Այս կը նպաստէ հետեւցնել թէ Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութիւնը եւ յաջողութիւնը կրցան խաղաղ օրեր պարգեւել Հայաստանի, եւ գործերու կանոնաւոր ընթացք մը տալ առանց անակնկալ դիպուածներու: Ոմանք ասորական աղբիւրներէ քաղելով կը պատմեն թէ Կաւատ 492-ին նորէն հալածանք հանեց քրիստոնէաներուն դէմ, թէ Վահան կամեցաւ Պարսիկներէն վտարանջել, թէ 495-ին բանակցութեան մտաւ Անաստաս կայսեր հետ, եւ թէ կացութիւնը փոխուեցաւ 497-ին Կաւատի գահազրկութեամբ, մինչեւ որ 501-ին նա յաջողեցաւ Չամասպը յաղթահարել եւ նորէն գահը գրաւել: Բայց այս անգամ իր հպատակ քրիստոնէաներուն ամէն դիւրութիւն շնորհեց, որպէսզի անոնց օգնութեամբ կարենայ Յոյներուն դէմ յաջողիլ, որոնց հետ պատերազմ բացաւ 502-ին, եւ 503-ին Ամիղը առաւ, եւ երկու տարի եւս պատերազմը շարունակեց, մինչեւ որ 505-ին եօթնամեայ հաշտութիւնը կնքուեցաւ (ՉԱՄ. Բ. 230-235): Մեր պատմիչներու մէջ այսպիսի ակնարկ մը չենք տեսներ, Յունաց հետ պատերազմը մեր շրջանակէն դուրս է, իսկ Վահանի՝ խաղաղական մարզպանութիւն միայն կը տրուի (ՅՈՎ. 80), եւ կը վկայուի թէ *բարունք վճարեալ թողու փոխանակ իւր զՎարդ պատրիկ (ԱՍՈ. 83)*, եւ թէ *շինեալ զերկիրն նորոգեաց վերասոխն (ՍԵԲ. 46)*, ուր կրկին նշկահելու ամենեւին ակնարկ չկայ, եւ ասորական աղբիւրէ պատմուածները շփոթուած կ'երեւին մարզպանութենէ առաջ տեղի ունեցած եղելութեանց հետ: Իսկ Վահանի մագպանութեան տեւողութիւնը սովորաբար մինչեւ 26 տարի կ'երկարաձգուի եւ մահը կը գրուի 510-ին (ՉԱՄ. Բ. 236 եւ ՊԱԼ. 213), զոր Անեցին իր սխալ հաշուով մինչեւ 536 կը յետաձգէ (ՍԱՄ. 74), բայց ասոնք առանց ստոյգ հիման ըսուած են: Մեզի հասած աղբիւրներուն վաւերագոյնը Բարզէնի առաջին նամակն է, Կաւատի 18-րդ տարին գրուած, ուր Վահանի անունը գրուած չկայ, այլ հայ իշխաններու առաջին կը նշանակուի Վարդ Մամիկոնեան (ԹՂԹ. 42), թէպէտ մարզպանին անունը չի տրուիր, ինչպէս տրուած է երկրորդ նամակին մէջ (ԹՂԹ. 48): Բայց այսչափն ալ բաւական է հետեւցնելու թէ Վահան մեռած էր 506-է առաջ, եւ հարկ կը լինի Վահանի

մարգպանութիւնը 20 տարիէ աւելի եւ 505 թուականէ անդին չյետաձգել: Եւ եթէ Կաւաւս առանց դժուարութեան մարդպանութիւնը Վահանէ ետքը անոր եղբօրը յանձնեց, պէտք է ըսել թէ երբեք Վահանէ դժգոհ մնալու առիթ ունեցած չէր: Եթէ Վահան մարգպանութենէ ետքն ալ Պարսիկներու դէմ ելած եւ Յոյներու օգնութեան դիմած ըլլար, Վարդին մարգպանութիւն չէր տրուեր, ուստի անգամ մըն ալ իբր անհաւանական եւ անընդունելի կը դատենք ասորական աղբիւրէ քաղուած պատմութիւնը:

338. ՔԱՂԿԵՂՈՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Քաղկեդոնական խնդիրին Հայոց անձանօթ մնալը կ'արդարանայ 451-էն ասդին տիրող խառնակ եւ շփոթ կացութեամբ, որ մինչեւ 485 տեւեց անընդհատ, մինչեւ որ Վահանի մարգպանութեամբ երկիրը խաղաղեցաւ, ներքին եւ եկեղեցական գործերով զբաղելու պատեհներ ստեղծուեցան, եւ արտաքին յարաբերութիւններ դիւրացան: Մակայն մենք կը գտնենք թէ 485-էն ետքն ալ տակաւին 20 տարւոյ մինչոց մը Հայեր ոչ եկեղեցական խնդիրներու կը հետեւին, եւ ոչ քաղկեդոնական խնդիրներով կը զբաղին, այլ իրենք իրենց մէջ ամփոփուած կը մնան, եւ արտաքին յարաբերութիւններէ կը զգուշանան: Առ այս գլխաւոր պատճառ պէտք է սեպել Վահան մարգպանի քաղաքականութիւնը, որ բոլորովին պարսիկ արքունիքին բարեմտութեան վստահացած, զայն կ'ուզէր մշակել անկեղծ ուղղութեամբ, հեռացնելով որեւէ Յունաց հետ մերձաւորութեան կամկածը: Միւս կողմնաւ, եթէ կայսրութեան դիպուածներով ալ զբաղիլ ուզէին, վերջնական եւ որոշիչ փաստը Չենոնի Հենոտիկոնն էր, 482-ին հրատարակուած, Վահանի մարգպանութենէն քիչ առաջ: Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքայ աթոռներ եւ գրեթէ բոլոր Արեւելք՝ Քաղկեդոնի հակառակ էին, եւ Հայերը պէտք չունէին աւելի փաստ որոնել: Հին յիշատակներու մէջ կը գտնուի գրուցատրական գրուած մը Մովսէս Խորենացիի եւ Դաւիթ Ներգինացիի վերագրուած, եւ Քաղկեդոնի ժողովին վրայ բացատրութիւններ տուող, գորհնար չէ իբրեւ վաւերական գրուած նկատել, որովհետեւ անոնց օրով այսպիսի խնդիր ալ գոյութիւն չունէր: Գիրք Թղթոցին մէջ ճառ մը կայ, *Երանելի մեծի քերթողսօրն Մովսէսի Խորանացի եպիսկոպոսի*, որուն մէջ *երկու բնութեան* բացատրութիւնը կը հերքուի (ԹՂԹ. 22), իրաւ առանց Քաղկեդոնի յիշատակութեան, սակայն հաւանականագոյն է յետին ժամանակներու մէջ տարբեր Մովսէսի մը գործ կարծել: Ուրիշ գրուած մըն ալ կայ, *Երանելոյն Յովհաննու Հայոց եպիսկոպոսապետի ասպացոյց յերկուց բնութեանց ասել գիրկիչն եւ կամ մի բնութիւն* (ԹՂԹ. 29), ուր նոյնպէս Քաղկեդոնի յիշատակութիւն չկայ, եւ հնար է գրուածը պարզապէս Նեստորականներուն դէմ նկատել, եթէ երբեք հարկ լինէր Մանդակունիին վերագրել, այլ աւելի յարմար է Գաբեգեան կամ օձնեցի Յովհաննէսներէն մէկուն գործը համարել: Կը պատմուի եւս թէ Վասակ եւ Տաճատ եւ Գոտեր Արծրունի նախարարներ՝ Մարկիանոսի ատեն Բիւզանդիա երթալով հրաւիրուեցան Քաղկեդոնի ժողովը ընդունիլ, բայց նախ իրենց վարդապետներուն կարծիքը առնելու պէտքը առջեւ դրին, եւ ըստ այնմ գրեցին Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն Մամիկոնեանց եպիսկոպոս Աբրահամին: Ասոր պատասխանը կ'ըլլայ՝ *մի տալ տեղի լսել հրամանի յազարտրին*, եւ նախարարներ ըստ այնմ կը խօսին կայսեր, որ այլեւս չի բռնադատեր եւ *թողու ի կամս կամաց իրեանց կէտալ* (ԱԲԾ. 90): Այդ մանր յիշատակները յառաջ բերինք հաստատելու համար թէ Վահանի մարգպանութեան օրով Հայոց մէջ երբեք քաղկեդոնական խնդիր չյուզուեցաւ, եւ թէ գտնուող ինչ ինչ յիշատակներ ըստ ինքեան անժամանակ եւ անհաւանական բաներ են, յետին ժամանակներու մէջ յօրինուած, հին ժամանակներէն արդարացում գտնելու դիտմամբ: Միթէ հաւանա՞ն է ընդունիլ, որ Մարկիանոսի պէս ջերմ քաղկեդոնիկ մը Հայր եպիսկոպոսի մը խօսքին զօրութեամբ իր բռնադատութենէն հարաժարի: Կրնանք ուրեմն վստահօրէն հաստատել, թէ մինչեւ 506 թուականը Հայերը առիթ չունեցան եւ պէտք ալ

չզգացին Զրիստոսի բնութեան կամ բնութեանց խնդիր ներով լրջօրէն գբաղիլ, բայց եթէ նեստորական տեսակէտէն (54): 339. ԲԱԲԳԷՆԻ ԺՈՂՈՎԸ Բարզէն կաթողիկոս պատմականօրէն կը յիշէ, թէ Կաւասի 18-րդ տարին, *մինչդէռ ժողովեալ էաք*, ժամանակին Հայաստանի Ոստան կամ մայրաքաղաքը եղող Դուինի մէջ, *եպիսկոպոսօք եւ վանականօք եւ նախարարօք* (ԹՂԹ. 42), Տիգրանի կողմերը եղող քրիստոնէաներէն պատգամաւորութիւն մը ներկայացաւ ժողովին: Ասկէ կը հետեւցնենք թէ յատկապէս պատգամաւորութեան պատճառով գումարուած չէր Դուինի ժողովը, այլ թէ սովորութիւն էր պարբերական ժողովներ գումարել եկեղեցւոյ ընթացիկ խնդիրները քննելու, եւ բարեկարգական պէտքերը կարգադրելու համար, եւ թէ ասոնցմէ մէկն էր 506-ի ժողովն ալ: Եպիսկոպոսներէ 20 անձ կը յիշուին յունուանէ, վանականներէն բնաւ մէկու մը անունը չի տրուիր, իսկ նախարարներէն ալ 14 հոգի յանուանէ յիշուած են, ուրիշները զանց ընելով: Եպիսկոպոսներուն թիւը շատ չէ, այնպէս որ Հայոց եպիսկոպոսութեան բացառիկ ժողով մը չի կրնար ըլլուիլ, այլ յաւէտ պարբերական եւ պաշտօնական ժողով մը պաթօռին գործերուն հսկող: Այս գաղափարը կը ներշնչէ մեզի Ուխտանէս, որ 30 վիճակներ կը յիշատակէ *որք ընկալան աթոռ ի տեղիս տեղիս ի սրբոյն Գրիգորէ*, եւ եթէ դիտենք այդ դարերուն պատկանող գրուածները, կը տեսնենք թէ գրեթէ միշտ նոյն 30 վիճակներուն եպիսկոպոսներն են որ գործի գլուխ կը գտնուին, եւ որք երիցութեան կամ մերձաւորութեան կամ կարեւորութեան տեսակէտէն կաթողիկոսինսովորական խորհրդականները եւ ընդհանուր եպիսկոպոսութեան ներկայացուցիչները կը նկատուին: Ըստ այսմ աւելորդ չենք նկատեր յիշեալ 30 վիճակներու ցուցակը անգամ մը յառաջ բերել, որ հետագայ գործողութիւններն ալ լուսաբանելու կը ծառայէ: Այդ յիշեալ 30 վիճակներն են. 1. Հարք, 2. Ոստան (Դուին), 3. Տայք, 4. Մարգաղի, 5. Արշամունք, 6. Արծրունիք, 7. Միւնիք, 8. Ռշտունիք, 9. Մոկք, 10. Ամատունիք, 11. Բասեն, 12. Մամիկոնեանք (Տարոն), 13. Բագրեւանդ, 14. Խորխոռունիք, 15. Վանանդ, 6. Ապահունիք, 17. Արշարունիք, 18. Գնունիք, 19. Գողթն, 20. Գարդման, 21. Ակէ, 22. Բուժունիք, 23. Երուտակք, 24. Ասորիք, 25. Անձեւացիք, 26. Պալունիք, 27. Մեհնունիք, 28. Ելոյ (Հեր), 29. Չարեհաւան, 30. Միւսաւորիք (Մարդպետական) (ՈԻԽ. Ա. 100): Արդ 506-ի ժողովին գտնուող եպիսկոպոսներն ալ այդ վիճակներէն են.

1. Մերշապուհ Մամիկոնէից
1. Ներսէս Մարդպետական
2. Տիրատուր Հարքայ
3. Սամուէլ Բզնունեաց
4. Փոկաս Բասենոյ
5. Սամուէլ Բասենոյ
6. Թաթուլ Արշարունեաց
7. Աղան Խորխոռունեաց
8. Ատոտիոս Տայոց
9. Տանատ Արշամունեաց
10. Դանիէլ Ռշտունեաց
11. Յափիկ Մոկաց
12. Խաբբաս Արծրունեաց
13. Շահէ Ամատունեաց

14. Սահակ Պալունեաց
15. Պօղոս Գնունեաց
16. Մովսէս Չարեհաւանի
17. Դաւիթ Տմորեաց
18. Դանիէլ Անձեւացեաց
19. Թէմրաս Մեհնունեաց

Ժողովին ներկայ նախարաներէն կը յիշուին.

1. Վարդ Մամիկոնեան
1. Սահակ Կամսարական 3. Սպանդիաստ Բագրատունի
3. Արշալիր Խորխոռունի
4. Չիկ դիմաքսեան
5. Մանգէն Ամատունի
6. Տիրոս Պալունի
7. Վարազներսէի Դաշտկարանի
8. Վոտամ Ապահունի
9. Գնէլ Գնունի
10. Բաշխէն Վահեւունի
11. Արտաշիր Սիւնի
12. Ատրներսէի Ռշտունի
13. Արտաշիր Առաւելեան

Այդ անուններուն (ԹՂԹ. 42) յիշատակութեամբ կ'ուզենք միայն հաւաստել թէ Հայ Եկեղեցւոյ վարչութիւնը իրեն համար մնայուն ժողովական ձեւ մը ունէր, եւ թէ այդ ժողովին մէջ աշխարհականներն ալ եկեղեցականներուն հետ անդամակցութիւն կը վայելէին, եւ թէ եկեղեցականութեան մէջէն եպիսկոպոսներէ զատ, *երիցանց եւ վանականաց եւ միայնացեալ մոնոթոնուց* գլխաւորներն ալ ժողովներուն կը մասնակցէին (ԹՂԹ. 42):

340. ԲԱՔԳԷՆԻ ԹՈՒՂԹԵՐԸ

Բաքգէնի առաջին թուղըր առանձինն առնուած ատեն, այնպէս իմն կ'երեւի թէ լոկ Հայերն էին ժողովին ներկաները. նոյնպէս *Մակս Ժողովոց* գրուածն ալ Հայոց ժողովները պատմած ատեն, Բաքգէնի ժողովին մէջ ուրիշներու ներկայութիւնը չի յիշեր (ԹՂԹ. 221): Մակայն Աղբաթանեցին կը գրէ, թէ *յայնմ ժողովի յորում անիծան միաբանութեամբ ժողովն Քաղկեդոնի եւ տունարն Լեւոնի*, Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսն ալ ներկայ էր ուրիշ 23 վրացի եպիսկոպոսներով, որոնց անուններն ալ կու տայ, եւ թէ Աղուանից կաթողիկոսն ալ ներկայ էր իր եպիսկոպոսներով (ԹՂԹ: 183): Արդ, 506-ի ժողովական թուղթը, զոր ամբողջաբար ունինք, ոչ Քաղկեդոնի խօսք կ'ընէ եւ ոչ Տոմարի, այլ պարզապէս եւ բացառապէս կը զբաղի Նեստորով եւ Պարսիկ Ատրեստանի մէջ գործող Նեստորականներով: Բայց կայ Բաքգէնի երկրորդ թուղթ մըն ալ, որ առ երեսս ժողովականի ձեւ չունի, սակայն ոչ մի իւրի առաջինէն կը տարբերի, բայց եթէ որ

եպիսկոպոսներու եւ նախարարներու անունները չեն կրկնուած, այլ Մերշապուհէ ետքը աւելցուած է, եւ այլոց եպիսկոպոսաց Հայոց, որք ըստ գաւառաց եւ ըստ տանց, եւ նախարարներէն Վարդէ ու Սահակէ ետքը աւելցուած է, եւ յամենայն ազատաց, մեծամեծաց եւ փոքունց (ԹՂԹ. 48), որով առաջին նամակին անունները կրկնուած կը նկատուին, եւ ճիշդ այդ երկրորդ թուղթին մէջն է, որ Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնի տամարն ալ կը մերժուին: Այդ գիտողութիւնը կրնար մեզ առաջնորդել հետեւեցնելու, թէ առաջին անգամ Հայեր Քաղկեդոնով չգրադեցան, եւ թէ երբոր Պարսկ-Ասորեստանի քրիստոնէրուն պատգամաւորը դարձաւ եւ լուր բերաւ, թէ Նեստորականներ մոլորութիւննին կը պնդեն *ի ժողովոյն Քաղկեդոնի գորացեալ* (ԹՂԹ. 48), այն ատեն Բարգէնի երկրորդ գումարում մը կատարեց 508-ին ատենները, Վրաց եւ Աղուանից հետ միաբանութեամբ, եւ այդ ժողովին մէջ վճռեցին թէ *փախչիմք ուրացեալ զ'ի Քաղկեդոնին ստույթին Նեստորի եւ այլոցն նմանից* (ԹՂԹ. 49): Օձնեցին ալ, որ Կաւասոյի 18-պղ տարւոյն ժողովը կը պատմէ, Նեստորի եւ Ակակի եւ Բարծումայի մերժումը կը յիշէ, իսկ Քաղկեդոնի եւ Լեւոնի խօսքը բնաւ չ'ըներ (ԹՂԹ. 220): Ուրիշներ ուրիշ մեկնութիւններ ուզած են տալ, յիշեալ տարբերութիւնները պարզելու նպատակով: Մեր ներկայածը պարզապէս Քաղկեդոնի խնդրոյն չիշուելուն կետը կը շօշափէ, ապա թէ ոչ նոյնիսկ առաջին նամակին համար Բարգէն կը հաստատէ, թէ *գրեցաք իսկ ձեզ յառաջագոյն Վրաց եւ Աղուանից միաբանութեամբ*: Իսկ Վրաց եւ Աղուանից եպիսկոպոսներուն չիշուիլը կ'արդարանայ անով, որ *խրաքանչիւր աշխարհի գրով* գրեր են (ԹՂԹ. 51), այսինքն երեք ազգերուն կողմէն զատ զատ գիրեր գրուեր են, եւ իւրաքանչիւրին եպիսկոպոսները իրենց գիրերուն մէջ յիշուեր են (ԹՂԹ. 183):

341. ՊԱՐՍԿ-ԱՍՈՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱԲՈՐՆԵՐ

Նեստորականաց քարոզիչները Պերոզի 27-րդ տարիէն, կամ 483-էն սկսելով մուտ գտած էին Պարսկաստան (ԹՂԹ. 43), բայց յորմէհետէ 478-ին պարսաւորուեցան Եդեսիայէ հեռանալ Չենոնի հրամանով Պարսկաստանի մէջ հաստատուեցան բոլոր անոնց գլխաւորները, *Ակակ, Բարծումա, Մանի, Յոհաննան, Պաղէ եւ Միքա* (ԹՂԹ. 43), որոնցմէ Բարծումային Հայաստանի մէջ ալ աշխատիլը յիշուած է մերիմներէն (ԱՐԾ. 88), իսկ մնացեալները արտաքիններու ծանօթ անուներ են (ՅԱՐ. 73): Այս կերպով Նեստորականաց առջեւ բացուեցան Պարսից իշխանութեան ներքեւ եղող Ասորեստանը կամ Միջագետքը եւ բուն Պարսկաստանը, ուր յաջողեցան ժողովներ ալ գումարել երբեմն *ի Գունտշապուհ* կամ Մծբին (ԹՂԹ. 43), եւ շատերուն միտքերը պղտորել: Բաւական հետեւողներ ալ ունեցան ինքզինքնին հաւատարիմ պարսկահպատակներ ձեւացնելով, իսկ Եփեսոսական միաբնակները իբր յունասեր ներկայելով: Այդ վերջինները թէ եկեղեցական եւ թէ քաղաքական տեսակետէ տազնապի մատնուած, որչափ ալ իրենց պաշտպանութեան համար *փութացին առ թագաւորս՝ ցուցանել* իրենց ուղղամտութիւնը, սակայն չկարացին վճռական բան մը ձեռք ձգել, եւ պէտք զգացին Պարսից տէրութեան ներքեւ գտնուող քրիստոնէութեան նախապատիւն եւ կարեւորագոյն եղող Հայ եկեղեցւոյն դիմել, եւ անով զօրանալ, եւ այսպէս յառաջ եկաւ պատգամաւորութիւն մը յղելու գաղափարը: Այդ պաշտօնին ընտրուեցան Սամուէլ երէց մահարձոյ, Ծմաւոն երէց Բերթոշմայ կամ Բեթարշամայե, Ախայ երէց Պերոզշապուհի, Բարայ դպիր եւ այլ ընկերներ (ԹՂԹ. 42): Ասոնցմէ երկրորդը Ծմաւոն կամ Սիմէմոն արտաքին պատմութենէ ալ գովուած ժիր աշխատող մըն է ուղղափառութեան դատին համար (ՅԱՐ. 77): Պատգամաւորութիւնը Հայաստան հասաւ Կաւասոյի 18-րդ կամ 506 տարին, եւ ներկայացաւ Բարգէն կաթողիկոսի, երբ արդէն գումարուած էր Հայոց հայրապետութեան Դուննի ժողովը, Վրաց եւ Աղուանից ենթարկեալ կաթողիկոսութեանց եպիսկոպոսներով մէկտեղ: Քանի որ ժողովին գումարման յատուկ նպատակը մը յիշուած չէ, հաւանագոյն

կը կարծենք՝ ազգային պարբերական ժողով մը եղած ըսել, ինչպէս դիտեցինք (339): Պատգամաւորներ իրենց խնդիրը ժողովին ներկայելէ առաջ կանխեցին յայտարարել, *ծառայ ենք մեք Կաւատայ արքայից արքայից* (ԹՂԹ. 43), որով Նեստորականներուն կողմէ իրենց դէմ եղած քսութիւնը կ'ուզէին ցրել: Յետոյ Նեստորականներուն սկզբունքները եւ խարդաւանքները կը պարզեն, եւ իրենց դաւանաւորիւնը կը բացատրեն, եւ կը կնքեն խօսքերնին Հայերուն պաշտպանութեան դիմելով, *Հասար եւ առ ձեզ վասն նորին փոսանգի եւ նեղութեան, գտանել օգնականութիւն* (ԹՂԹ. 44): Դուինի ժողովը երկար հետազօտութեանց եւ խորհրդակցութեանց պէտք չունէր ուղիղ դաւանութիւնը որոշելու, եւ Պարսկ-Ասորեստանի քրիստոնէից ցուցնելու: Նեստորի մոլորութեան եւ Եփեսոսի դաւանութեան կէտերը իրենց համար ամբացած եւ արմատացած համոզումներ էին, Սահակի օրէն մնացած հոգեւորական ժառանգութիւն, եւ զայն յայտնեցին անմիջապէս, եւ համարձակապէս հռչակեցին, *Չայս հաւատ Հոռոմք, եւ մեք Հայք, եւ Վիրք, եւ Աղուանք ունինք* (ԹՂԹ. 45): Պատգամաւորներ ը պէտք ունէին գրաւոր փաստ մը տանիլ հետերնին, եւ զայն ոչ միայն ուղղադաւան քրիստոնէից ցուցնել իբր ապահովութիւն, այլեւ թագաւորական իշխանութեան ցուցնել իբր պաշտպանութիւն: Սերգիս Բարբէն անուն մէկ մը, ազգաւ Աբդիշոյեան Խուժիկ, որ կ'երեւի թէ պատգամաւորութեան աշխարհական գործակատարն էր, բացարձակապէս պահանջած է ժողովէն. *Ինձ հաւատոյ նամակալիտի, եւ հաւատոյ նամակ հաստատ եւ ճշմարիտ եւ անշարժ արարէք* (ԹՂԹ. 47): Այդ նպատակով կազմուեցան ժողովական թուղթեր Հայերուն եւ Վրացիներուն եւ Աղուաններուն կողմէն զատ զատ (ԹՂԹ. 51): Հայոց ժողովական գիրը գրուեցաւ *հայերէն եւ պարսկերէն*, եւ կնքուեցաւ Բարբէնէ եւ բոլոր եպիսկոպոսներէ, եւ Վարդէ եւ բոլոր նախարարներէ, որպէսզի իբր վաւերագիր ծառայէ (ԹՂԹ. 47): Ժողովական այս գիրն է, որ Բարբէնի առաջին թուղթ անունով ի յոյս եկած է վերջին ատեններ: Ժողովին տեղւոյն եւ տարիին մասին բացայայտ տեղեկութիւններ կը գտնուին նոյն թուղթին մէջ, որով այլ եւս հնար չէ ընդունիլ թէ Վաղարշապատի մէջ գումարաւուած ըլլայ (ՉԱՄ. Բ. 225), ինչպէս կը մեկնուէր *Նոր Քաղաք* (ՅՈՎ. 81), կամ *Քաղաքուդաշտ* (ԹՂԹ. 220) անունը: Արդէն Հայոց կաթողիկէն եւ հայրապետական աթոռն ալ պաշտօնապէս փոխադրուած էին Դուինի նոր ոստանը (321)

342. ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՂԹԸ

Բարբէնի առաջին թուղթը Հայոց Եկե՞ցւոյ հնագոյն դաւանական գրուածն է, որ ժողովական եւ պաշտօնական կերպարան ալ ունի, ուստի կարելոր է անոր պարունակութեան մասին քանի մը բացատրութիւններ աւելցնել: Թուղթին հասցէն ուղղուած է ընդհանրապէս, *Տէրանց մերոց եւ եղբարց սրբոց հաւատակցաց*, որոնց մէջ կը յիշուին Դանիէլ եպիսկոպոս Քարմայ, Մաղքայ եւ Շատայ քորեպիսկոպոսներ, եւ 15-ի չափ երեցներ, սարկաւազներ եւ անապատաւորներ, որոնց անուններուն եւ տեղերուն ճշդութիւնը զտել եւ ստուգել պէտք է գրչագրական աղաւաղմանց պատճառով: Պարսկաստանի զանազան նահանգներու անուններ ալ գրուած, եւ իւրաքանչիւրէն *ազատ մարդիկ* ալ յիշուած են: Ժողովական եպիսկոպոսներու եւ նախարարներու ցուցակը տուինք արդէն (339), պատգամաւորութեան առաջարկներն ալ քաղեցինք (341), եւ նկատողութեան արժանի է, որ այդ դիմումին համար *համարձակութիւն առեալ են թագաւորական հրովարտակ զԿաւատայ արքայից արքայի* (ԹՂԹ. 43): Երրորդութեան եւ Մարդեղութեան խորհուրդները երկարօրէն բացատրուած են աւետարանի վկայութիւններով, եւ իբր փաստ կրկնուած է միշտ Նիկիոյ ժողովին վճիռը, եւ միայն ի վերջոյ կ'աւելցուի Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին վկայութիւնն ալ: Եփեսոսի ժողովը յիշուած չէ, որովհետեւ անոր դաւանութիւնն էր որ խնդրոյ առարկայ կը դառնար, եւ ի դէպ էր անկէ դուրս փնտռել անոր ուղղափառութեան փաստերը: Իբրեւ մոլորեալ եւ

մոլորեցուցիչ կը յիշուին միանյ Դիողորոս, Թեոդորոս, Նեստոր, Թեոդորետոս, Իբաս, Ակակ, Բարծումա, Մանի եւ Պաւղի (ԹՂԹ. 46), ամէնն ալ յայտնի Նեստորականներ: Իսկ Եւտիքէսի, Լեւոնի, Քաղկեդոնի անունները բնաւ յիշուած չեն, որով բացարձակապէս կը հաստատուի, թէ Բարզէնի 506-ի ժողովը ոչ առիթ ունեցաւ զբաղելու, ոչ զբաղեցաւ, եւ ոչ ալ կարծիք յայտնեց Քաղկեդոնի ժողովին վրայ: Հետեւաբար հնար չէ ուրիշ կերպով համաձայնիլ Յովհան կաթողիկոսի հետ, թէ Դուինի ժողովականք *նզովեայ խոռոցին գժողովն Քաղկեդոնի* (ՅՈՎ. 81), բայց եթէ երկու ժողովներ զատելով եւ երկրորդին վերագրելով այդ վերջին որոշումը, ինչ որ կրնայ արդարանալ Բարզէնի երկրորդ թղթով: Ժողովին ներկայ էին Հայ եւ Վիր եւ Աղուան եկեղեցիներու եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ, սակայն ժողովը Յոյներն ալ կը միացնէ, իր դաւանութեան հետ ըսելով, թէ *գայս հաստ չոռոնք եւ մնք Հայք եւ Վիրք եւ Աղուանք ունինք* (ԹՂԹ. 45): Եւ լսելով ալ որ Նեստորականները պարծնցեր են, թէ *չոռոնք եւ Հայք եւ Վիրք եւ Աղուանք գնոյն կանոն եւ զհաստ ունին*՝ ինչ որ իրնք կը քարոզեն, ժողովը կը բողոքէ եւ կը կրկնէ, թէ *չոռոնք եւ Հայք, եւ Վիրք, եւ Աղուանք զհայիոյութիւնս գայս ոչ ընկալաք, եւ ոչ ընդունիւք, եւ ոչ հաղորդիւք, եւ ոչ հաստաւք* (ԹՂԹ. 46): Դրնայ ժողովին ամենայն համարձակութեամբ Հոռոմներն ալ իրենց հետ միաձայն հռչակիլը՝ կը հաստատէ, թէ պարզապէս նեստորական խնդիրին վրայ կը խօսի, քանի որ ուրիշ յիշատակութիւն ալ չկայ թուղթին մէջ: Թերեւս Քաղկեդոնական խնդիրին ակնարկ մը եղած ըլլար, եթէ գոնէ Չենոնի Հենոտիկոնը յիշէին, սակայն այս առաջին թուղթին մէջ ոչ Քաղկեդոնի եւ ոչ ալ Հենոտիկոնի վրայ կը խօսուի, եւ պետք չէ ժողովին վերագրել կէտ մը, որ անոր միտքէն ալ անցած չէ:

343. ԵՐԿՐՈՐԴ ԹՈՒՂԹԸ

Ինչ որ առաջին թուղթին մէջ չկայ, յայտնապէս կը գտնուի երկրորդ թուղթին մէջ, որուն թուականը յիշուած չէ, բայց հարկաւ օրը օրին կրկնուած չի կրնար ըսուիլ, եւ տարիէ աւելի միջոց պետք էր անցներ, որ խնդիրը երկրորդ պատգամաւորութեամբ մը պարզաբանելու հարկ տեսնուէր: Ուստի հաւանական հաշուով հնար է 508-ին գրուած ըսել այս երկրորդ թուղթը: Այս թուղթէն կը քաղենք թէ Նեստորականներ չեն ուզած առաջին գիրին գորութեամբ լռել, եւ հարկաւ քաղաքական քսութիւններ ալ ըրած են ուղղափառներուն դէմ, եւ նոր փաստ ուզած են քաղել Քաղկեդոնի վարդապետութենէն եւ Լեւոնի տամարէն, եւ սկսած են աւելի խրոխտալ *ի ժողովոյն Քաղկեդոնի զօրացեայ* (ԹՂԹ. 48): Այս նոր պարագան կը ստիպի Պարսկաստանի ուղղափառները նորէն Հայոց Եկեղեցւոյն դիմել պատշաճ լուսաբանութիւնը ստանալու համար: *Միմոն երէց աշխատասէր եւ անձանձրոյթ*, որ է նոյնինքն առաջին պատգամաւորութեան Շմաւոն Բերթոշմայ կամ Բերթարշամայ երէցը *երկրորդ անգամ* իբր պատգամաւոր կու գայ Դուին, եւ իրաց վիճակը կը յայտնէ Բարզէն կաթողիկոսին եւ Վարդ մարգարանին, որք կը փութան երկրորդ գրութեամբ մը տալ ուղղուած բացատրութիւնները: Թուղթը ժողովի յիշատակութիւն եւ ժողովական ձեւ չունի, սակայն մենք չենք կարծեր որ կաթողիկոս եւ մարգարան առանց ժողովի համարձակած ըլլան իրենց կողմէն որոշակի պատասխան տալ, մանաւանդ որ երկու նոր եւ գլխաւոր կէտեր կը պարունակուին երկրորդ թուղթին մէջ, ինչպէս են Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ կարծիք յայտնել, եւ ամփոփ հաւատոյ հանգանակ մը առաջարկել, *Խոստովանիւք զՀայր սկզբնաւորութեամբ* (ԹՂԹ. 50): Իբաւ ժողովական եպիսկոպոսներու եւ նախարարներու անունները չեն յիշուած, սակայն կ'երեւի թէ միայն կրկնութենէ խուսափելու համար համառօտուած են պահուած պատճենին մէջ, որովհետեւ սկզբնաւորութիւնները կան, *Մերշապուհ եպիսկոպոս Տարոն գաւառի ի Հայս, եւ այլոց եպիսկոպոսաց Հայոց որք ըստ գաւառաց եւ ըստ տանց*, իբր թէ ըսէր *այլոց եպիսկոպոսաց ըստ սովորական կարգի*: Նմանապէս իշանաց մասին ալ կ'ըսէ. *եւ յիշխանաց, ի Վարդայ Մամիկոնից տեսոնէ եւ ի Հայոց մարգարանէ, եւ ի Սահակայ*

Կամասրականէ, եւ յԱրտաշրէ մաղխազէ եւ յամենայն ազատաց մեծաց եւ փոքունց (ԹՂԹ. 48): Եթէ եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ գործին մասնակից եղած չըլլային, անոնց յիշատակութիւնը պէտք չէր որ ըլլար: Այդ երկրորդ նամակին մէջ նորէն անտարանի վկայութիւններ կը կրկնուին, համառօտ հանգանակ մը կը տրուի, եւ եկեղեցւոյ վարդապետներ ուղղափառութեան պաշտպանութեան կը կոչուին, եւ յանուանէ կը յիշատակուին, Իզնատիոս, Աթանաս, Բարսեղ, երկու Գրիգորներ, Յովիոս, Ամբրոսիոս, Յովիաննէս, Ատտիկոս, Թէոփիլոս, Կիւրեղ եւ Պրոկո, եւ վերջապէս *քննադ հայր մեր Արիստակէս*: Քաղկեդոնի ժողովին մասին ալ կը յիշեն Կիւրեղ Աղեքսանդրիոյ, Անատոլիոս Կոստանդնուպոլսոյ եւ Ամալգէս Քերսոնի հայրապետներուն վարդապետութիւնները, եւ կ'աւելցնեն *զթողթն Չենոնի բարեբանեալ թագաւորին Հոռմոնց*, որ է Հենոտիկոնը, եւ կը կնքեն. *Փախչիմք ուրացեալք զ'ի Քաղկեդոնին ստույթին Նեստորի եւ այլոցն նմանից* (ԹՂԹ. 49): Անաստասի հրովարտակին խօսքը չկայ, եւ հաւանաբար տեղեկութիւն ալ չունէին տակաւին: Իսկ նզովեալ մոլորեցուցիչներուն կարգին յիշուած են Նեստոր, Արիոս, Թէոդորոս, Դիոդորոս, Թէոդորետոս, Եւտիքոս, Պօղոս Սամոստացի, Իբաս, Ակակ, Բարծումա եւ Բարէ (ԹՂԹ. 50): Այդ անուններուն մէջ նկատողութեան արժանի է Եւտիքէսի անունը, որով Հայոց Եկեղեցին, այն առաջին վայրկեանին յորում Քաղկեդոնը չ'ընդունիր երբեւ Նեստորի նպաստաւոր, միանգամայն Եւտիքէսն ալ կը մերժէ իբր բնութեանց մեր Եկեղեցին Եւտիքէսի համախոհ չգտնեցաւ, եւ միաբնակ վարդապետութիւնը իմացաւ միշտ Կիւրեղեան եւ Եփեսոսական դրութեան համեմատ, եւ ոչ երբեք Եւտիքէսին մոլորութեան տեսակէտէն: Իսկ Բարէ, որ այս ցուցակին մէջ կ'երեւի, է նոյն ինքն, որ առաջին նամակին մէջ յիշուած էր, *Բարէ՛ Ասորեստան կայթողիկոս* (ԹՂԹ. 45), որ վերջին տարիները մեռած էր, եւ իբր հեղինակութիւն կը պատուուէր Նեստորականներէն: Շատեր Բարէի մահը կը դնեն 502-ին, իսկ ընտրութիւն 497-ին:

344. ՎԱՐԴ ՄԱՐԶՊԱՆ

Բարգէնի ժողովական թուղթերը հարկաւ ազդեցութիւն ունցան, որովհետեւ Պարսից արքունիքը հաւանեցաւ ուղղափառ դաւանութեան հետեւողներուն վրայէն Նեստորականներուն ներշնչած կասկածը հեռացնել, տեսնելով որ ամբողջ Հայաստան ալ նոյն հաւատքին կը հետեւի: Ատորի պատմիչը կ'ըսէ, թէ այդ վաւերագիրները Շմաւոն Բեթարշամացիի կողմէ Կաւատ թագաւորին ներկայացուցան, եւ նա նոյն գիրերը հաստատեց արքայական կնիքով (ՅԱԲ. 27): Այս կը ցուցնէ թէ Հայ Եկեղեցին հեղինակաւոր դիրք ունէր Արեւելեան քրիստոնէութեան մէջ, եւ իրեն դրացի եկեղեցիները, Վրացին ու Աղուանը հիւսիսէն, Ատորին ու Պարսիկը հարաւէն, իրենց հաւատոյ կանոնը եւ պետական պաշտպանութիւնը կը ստանային Հայոց հովանաւորութեամբ: Պետական վստահութեան նշան էր նաեւ որ Վահանի մահուրնէն ետքը, անոր կրտսեր եղբայրը Վարդ, առանց այլեւայլութեան Հայաստանի մարզպան կ'անուանուէր: Վահանի մահը ըսինք (337) թէ 505-է անդին յետաձգել հնար չէ, եւ որոշ փաստ չայ 503-ին դնելու (ԱՍԼ. 255), եւ եթէ պարզ բառերու ալ նշանակութիւն մը տալ արժան է, առաջին թուղթին մէջ Վարդի մարզպանութեան անուն չտրուիլը, կրնանք մեկնել թէ Վահան այնինչ մեռած էր, եւ Վարդ տակաւին փոխանորդութիւն կը վարէր առանց պաշտօնական հրովարտակը ստացած ըլլալու, ինչ որ քիչ ետքը առած պիտի ըլլայ, որովհետեւ երկրորդ թուղթին մէջ *Հայոց մարզպան* կոչուած է յայտնապէս: Այդ անուանումը պէտք է ուրեմն դնել Բարգէնի օրով, եւ ոչ Սամուէլի ատենը, ինչպէս կը կարծէ Պատմաբանը (ՅՈՎ. 82): Վարդի գործունէութենէն բնաւ յիշատակ չունինք, եւ եթէ Բարգէնի թուղթերուն մէջ յիշուած չըլլար, հազիւ թէ իր վրայ տեղեկութիւն պիտի ունենայինք: Պատմաբանը բնաւ իսկ պաշտօնին տեւողութիւնը չի յիշեր (ՅՈՎ. 82),

Մերէնս *սակաւ ինչ ժամանակ* կու տայ անոր մարգպանութեան (ՄԵԲ. 47), զոր Ասողին *ամս չորս* (ԱՍՈ. 83) եւ Անեցին *ամս երիս* (ՍԱՄ. 74) միայն կը դնէ, սակայն այս վերջինը 538-541 թուականը կը նշանակէ, զոր պաշտպանել անհնար է: Վարդան ալ *ամս չորս* (ՎԱՐ. 57) եւ Կիրակոս *ամս երիս* (ԿԻՐ. 23) կու տան նման միւսներուն, եւ հաւանաբար չորսի եւ երեքի տարբերութիւնը, պարզապէս Դ եւ Գ թուատառերու շփոթութեան պիտի վերագրուի: Մենք, առանց ձեռնուրնիս ուրիշ փաստ մը ունենալու, պիտ չկարենանք խախտել Վարդի մարգպանութեան կարճատեւութիւնը, որուն մասին համամիտ են ամէն յիշատակագիրներ: Իսկ Վարդին մարգպանութեան վերջանալուն նկատմամբ՝ Չամչեան կը գրէ, թէ Հայ նախարարներէ ամբաստանուեցաւ եւ Կաւատի հրամանով պաշտօնէն զրկուեցաւ, սակայն լուսանցքի մէջ յիշուած հինգ պատմիչներէն (ՉԱՄ. Բ. 236) եւ ոչ մէկը այդպիսի ակնարկ մը ունի, եւ պարզապէս Վարդի տեղ պարսիկի մը մարգպան անուանուելէն հանուած ենթադրական մակակաբերութիւն պիտի ըսուի: Նոյնպէս ենթադրական կը կարծենք Վարդը պաշտօնագուրկ եղած ըսել Յունաց հետ բարեկամութեան կասկածի վրայ (ԱՍԼ. 225): Ըստ մեզ ոչինչ չ'արգելուր կարծել, թէ Վարդի ալ տարիքը լեցուած էր, Վահանէ շատ տարբերութիւն չունենալուն, ուստի մահը չուշացաւ, եւ մարգպանութիւնն ալ պարսիկի տրուեցաւ, որովհետեւ հայ նախարարներու մէջ իր վրայ մտադրութիւն հրաւիրող մէկ մը չգտնուեցաւ: Ըստ այսմ 510-ի ատենները Վարդի մարգպանութիւն վերջացած, եւ Բուրդան պարսիկը անոր տեղ անցած պիտի նշանակենք: Կաւատի Յունաց դէմ պատերազմի սկսիլը կը դրուի 502-ին, եւ 503-ին Ամիդի առումը, եւ 506-ին Անաստաս կայսեր հետ հաշտութիւնը: Մենք տեսանք որ Բարգէնի թուղթերուն համաձայն, մինչեւ 508, Վարդ մարգպանութիւն կը վարէր, հետեւաբար յունապարսիկ պատերազմները չեն կրցած հայապարսիկ յարաբերութեանց վրայ ազդեցութիւն ունենալ:

345. ԲԱՐԳԷՆԻ ՄԱՀՐ

Բարգէնի դառնալով, միջոց մըն ալ Բուրդանի ներքեւ պաշտօն վրած ըլլալը պիտի ընդունինք, մինչեւ 516, համաձայն մեր կազմած ժամանակագրութեան (331), իսկ գոծունէութեանը եւ մահուանը վրայ ուրիշ մանրամասնութիւն պիտի չկարենանք տալ, պատմագիրներէն բան մը աւանդուած չըլլալով: Բարգէնի անձնաւորութեան եւ բնաւորութեան մասին շատ նպաստաւոր չիօսեցանք սկիզբէն, հիմնուելով Փարպեցիին գանգատներուն, եւ աննպաստ ակնարկներուն վրայ: Սակայն պատմութեանց մէջ անսովոր չէ տեսնել այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնք փառասիրութենէ մղուած, նպատակներնուն հասնելու համար միջոցներու խտրութիւն չեն ըներ, բայց գիտումնին ձեռք ձգելէ ետքը պաշտօնին պարտքերը եւ պահանջները խղճմտութեամբ կը լրացնեն: Այսպիսի նկարագիրը մը կը տեսնուի Բարգէնի վրայ ալ, որ Հայ Եկեղեցւոյ պաշտպանութեան եւ անոր անկախ տեսականութեան համար հիմնական որշման հեղինակը հանդիսացաւ, խզելով միանգամընդմիջտ յունական խժքժանքներու յարաբերութիւնը, եւ բացորոշակի մերժելով Քաղկեդոնի ժողովով ստեղծուած դրութիւնը: Պատմական յիշատակներու նուագութիւնը չի ներեր մեզ մանրամասնօրէն հետազննել Հայոց կաթողիկոսին եւ Հայ եպիսկոպոսութեան մտաւորական աշխատութիւնը, երբոր համարձակ յայտարարեցին, *Փախչիւք ուրացեալ զ'ի Քաղկեդոնին ստութիւն Նեստորի*: Ըստ երեւոյթին միմիայն նեստորականութեան կերպարանն էր, որ Հայերը կը խրտչեցնէր, եւ ամենադոյզն նմանութիւնն ալ բաւական կ'ըլլար զիրենք գայթակղեցնել, եւ բառերու եւ դարձուածներու պատիպատ շփոթութիւններուն ետեւը տեսնել ծածկուած միտքը, եւ Քաղկեդոնի վարդապետութեան մասին հոչակել, թէ *գիտենք կեղծաւորութեամբ փախուցեալ ի հեթանոսութենէ եւ ի հրէական մոլորութենէ* (ԹՂԹ. 49), որովհետեւ լոկ մարդ կը ցուցնէին մարդկութեան Փրկիչը, բաժնելով Զրիստոսի անբաժան

միութիւնը: Մակայն Բարգէնի եւ ժողովականներուն համար անձանօթ չէր, որ տակաւին Հռոմ եւ Բիզանդիա կը վիճէին նոյն ժողովին ամբողջութեան վրայ, Աղեքսանդրիա եւ Անտիոք բացէրաց կը մերժէին անոր հեղինակութիւնը, Բասիլիսկոսի եւ Չենոնի եւ Անաստասի կայսերական հրովարտակները կ'արգիլէին անոր ընդունելութիւնը: Աթոռներու հակընդդէմ մրցմանց խաղ մըն էր քրիստոնէաբանական խնդիրին ներքեւ ծածկուած իսկութիւնը, եւ վրջապէս ոմանց պաշտպանած քաղկեդոնեան ժողովը, ոչ թէ հաւատոյ կէտ մը վճռեամ էր, իբրեւ սահման հաւատոյ, այլ Եփեսոսի մէջ վճռուած Մարդեղութեան խորհրդոյն կերպը կը դիտէր բացատրել, երբ իրօք զայն կը խախտէր, եւ դպրոցական ուսումնասիրութեանց նիւթերուն մէջ կը մտնէր: Բարգէնով տրուած ժողովական որոշումը դարագլուխ եղաւ Հայ Եկեղեցւոյ ինքնութեան, եւ անոր տեւողականութեան անկեան քարը դարձաւ, դարուց ի դարս անոր գոյութիւնը պաշտպանելով: Ոմանց տեսութեամբ Հայոց եկեղեցական կղզիացումը, իրեն վնասակար եղած է, իբր պատճառ անպաշտպան միայնութեան եւ անջատեալ տկարութեան: Մակայն այդ հետեւանքէն աւելի ստոյգ է եւ ստոյգ պիտի մնայ, թէ պատճառ եղաւ ազգային սեփական եւ տեւողական եւ անկորուստ պահպանութեան: Միւս կողմէն երբեք հնար չէ Հայոց Եկեղեցին անջատեալ կամ բաժանեալ, կամ ինչպէս ոմանք կ'ըսեն, հերձեալ անուանել, քանի որ նա երբեք իր գլխուն դրութիւն մը ստեղծելով չհեռացաւ: Եկեղեցին մի էր եւ մի կը նմար ընդանուր միութեամբ երեք ժողովներու հիման վրայ: Հայ Եկեղեցին մինչեւ ցայսօր նոյն դրութիւնը կը պահէ եւ կը պաշտպանէ: Միւս եկեղեցիներն են, որ նոր ժողովներով դրութիւններ եւ դաւանութիւններ ստեղծեցին, եւ նախկին միութեան հիմը այլայլեցին: Յոյն որթոտոքսներ մինչեւ եօթներորդ ժողով յառաջեցին, Լատին կաթոլիկներ մինչեւ քսաներորդ ժողով հասան, նորանոր դաւանութիւններ աւելցնելով եւ բարդելով: Բաժանեալ կ'ըսուի նա՛ որ նոր դրութեամբ նորութիւնկը ստեղծէ, եւ ոչ նա՛ որ դրութեան պաշտպանութեամբ անփոփոխ կը մնայ: Այս է Հայ Եկեղեցւոյ կացութիւնը, եւ այդ դրութեան կապուած է Բարգէն հայրապետի անունը:

346. ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՆՇԽԱՐՔԸ

Ժամանակակից դէպքերէն յիշատակութեան արժանի կը սեպենք Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի եւ Լուսաւորչի թոռին նշխարքներուն յայտնուիլը, որուն նահատակութիւնը պատմած ենք իր կարգին (96): Մեր Եկեղեցին յատուկ տօնական յիշատակ մը նուրած է այդ յայտնութեան (ՏՕՆ. 241), եւ հարկ է որ պարագաներն ալ ծանօթացնենք: Աղուանից ապաշխարող թագաւոր Վաչէ (285) ետքը, նորէն հալածանք եւ նեղութիւն պատեցին Աղուանից երկիրը, այնպէս որ Վաչագան ալ՝ Վաչէի որդին, կեղծուրացութեան կը պարտաւորուէր (ԿԱՂ. Ա. 132), նման մեր Վահանին, եւ *գեղեցուն ամ* անտէրունջ կը մնար երկիրը, առանց իր ազգէն եւ իր հաւատքէն գլուխ ունենալու (ԿԱՂ. Ա. 131): Երբ Վաղարշի թագաւորութեան սկիզբը (313) կրօնքի ազատութիւն տրուեցաւ, Աղուանք ալ օգտեցան նոյն օրէնքէն, եւ Վաչագան, Վաչէի եղբօրորդին, քրիստոնէութեան դառնալով, Աղուանից թագաւոր եղաւ, 485-ին կամ քիչ ետքը, եւ ամէն կերպով աշխատեցաւ քրիստոնէութիւնը վերանորոգել եւ պայծառացնել իր երկրին մէջ, իրեն օգնական ունենալով Շուփհադիշէ կաթողիկոսը (ԿԻՐ. 98): Վաչագանի մեծ բաղձանքներէն մին եղաւ Աղուանից նախկին առաքելաշաւիղ հայրապետներուն նշխարքները գտնել, եւ անոնց փառաւորութեամբ քրիստոնէութիւնը զօրացնել: Արդէն Մանդակունիէն խնդրած էր Հայոց յուսաւորիչներուն Գրիգորի եւ Հոնիսիմէի եւ Գայիանէի մատուցները, եւ նա ալ յղած էր Դարահոնցի Մատթէոս երեցի ձեռօք (ԿԱՂ. Ա. 158): Յոնի գիւղացի Յակոբ երեցի մըն ալ տեսիլքով, եւ տանուտէր Խոնկորիկ նախարարին ձեռքով նոյն գիւղին մէջ յայտնուած էին Յովհաննէս Մկրտիչի հօր Չարարիայի եւ Պանդալէոն բժիշկի նշխարքները մատուցներ, զորս Գրիգորիս ժամանակին բերած եւ

անդ պահած կ'ըսուէր (ԿԱՂ. Ա. 151): Վաչագան մեծահանդէս թափօրով եւ հանդէսներ կազմելով, եւ այս նշխարքներն ալ մէկտեղ տանելով Ամարաս գնաց, ուր ժամանակին թաղուած էր Գրիգորիս հայրապետը (98): Շատ արարողութիւններէ եւ աղօթքներէ ետքը, նոյնինքն Վաչագան, եւ Յովել սարաւագի եւ Յովել երեցի մը տեսիլներով, Ամարասի մօտ Զարուէժ գիւղի գերեզմաններուն մէջ կը յաջողէին որոշել Գրիգորիսի գերեզմանը, ուսկից անուշահոտ բուրում մը կը հաստատուէր սուրբին ոսկորներուն ստուգուիւնը (ԿԱՂ. Ա. 156-179): Միեւնոյն ժամանակին տեղի ունեցաւ Եղիշէ առաքելոյն ոսկորներուն ալ յայտնուիլը, որոնք պիտի գտնուէին Չերգունի դաշտը գուրի մը մէջ (16): Վաչագան զգուշութեամբ հանել տուաւ այնտեղ գտնուող ոսկորները, բայց շատ էին եւ *հանեալ կուտեցին շեղջս շեղջս*, եւ աղօթքի դիմեցին սուրբին ոսկորները ճանչնալու համար: Ասոր վրայ *եղ հողմ ուժգնակի*, բոլոր շեղջակուտեալ ոսկորները ցրուեց, եւ միայն փոքրիկ մաս մը մնաց անշարժ, որոնք սուրբին ոսկորները ճանչցուեցան եւ պատուով զետեղուեցան (ԿԻՐ. 97), իսկ գլուխը Ուռեկան գիւղը տարուեցաւ Ստեփանոս քահանայի ձեռքով (ԿԱՂ. Ա. 96): Գրիգորիսի նշխարաց յայտնութիւնը մերձաւորաբար կը. դրուի 480-ին, բայց որոշակի ճշդել դիւրին չէ. ամէն առթի մէջ Բարզէնի առաջին տարիներուն մէջ պէտք է նշանակել:

347. ՎԱՉԱԳԱՆԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Ըստ այսմ միեւնոյն Վաչագան թագաւորի եւ Շուփհաղիշէ կաթողիկոսի օրերուն կ'իյնայ Աղուանից մասնակցութիւնը Դուինի ժողովին, եւ անոր դաւանական որոշումներուն, ինչպէս յառաջ բերինք (342): Վաչագան թագաւոր, երբոր բարեպաշտական ձեռնարկներու ոյժ կու տար, ներքին եւ եկեղեցական բարեկարգութեանց ալ հետամուտ էր, ինչ որ կը հաստատուի Աղուէնի ժողովին գումարումովը եւ կանոններովը: Ժողովին ներկայ են, Շուփհաղիշէ արքեպիսկոպոս Պարտաւի կամ կաթողիկոս Աղուանից, երկու եպիսկոպոսներ մանասէ Կապագոյ եւ Յունան Հաշուայ, երեք քորեպիսկոպոսներ Անանիա եւ Սահակ Ելուտոյ եւ Շմաւոն Յոայ, եւ երեցներ, Յովսէփ Կաղանկայտուրի, Մատթէոս Պարտաւի, Թոմա դրան թագաւորին, Պօղոս Գեղանի, Մատթէոս Դարահոնի, Արիկաղ Բեղայ, Ուրբաթ Պրմանուշայ, եւ Յովել, եւ Պարմիտէ, եւ Յակոբ: Աշխարհականներէն ներկայ էին Վաչագան թագաւոր, Միրիորիկ հազարապետ, Բակուր Կաղանկայտուրի եւ Վարդան Գարդմանի նախարարներ, իսկ Աղուանից տանուտէրներէն Մարուի, Տիրագո, Սպարակոս, Ղամա, Ռատան, Աշէս, Խուրս, Բերմուսան, Խասկէն, Փիւրոգի, եւ ուրիշներ: Այդ յիշատակութիւնը յառաջ բերինք Աղուանից եկեղեցւոյն կազմակերպութեան վրայ գաղափար մը տալու, եւ աշխարհականաց գործակցութիւնը ցուցնելու համար: Կանոնները 22 հատ են (ԿԱՂ. Ա. 184-189), եւ կը խօսին եկեղեցականաց հասոյթներու, եկեղեցականաց ամբաստանութեան, եպիսկոպոսաց իրաւունքներու, եւ պահք ու Կիրակի պահելու վրայ: Նկատողութեան արժանի կը սեպենք Ժ. կանոնը, *Այր գեղորդոյ ազգի կին մի՛ արասցէ, եւ գեղքօր կին մի՛ արասցէ*, որով ազգակցութեան եւ խնամութեան արգելեալ աստիճանները շատ նեղ գիծի մէջ կ'ամփոփուին, եւ ըստ ամենայնի կը համաձայնին այն բացատրութեանց զորս մենք արդէն տուինք Շահապիվանի կանոններուն վրան (230): Յաջորդ ԺԱ. կանոնն ալ կ'ըսէ, *Եւ որ զկին թողու առանց պատճառանաց, եւ առանց պասկի կին առնէ, զայնպիսին կասպալ ի դուռն արքունի տացեն*, որով կնաթողութիւնը եւ ապօրէն կենակցութիւնը արտաքին դատարանի կ'ենթարկուին: *Առանց պատճառանաց* բացատրութիւնը, թէպէտ անորոշ, հարկաւ չի կրնար անձնական պատճառանքի վրայ մեկնուիլ, քանի որ ամէն առթի մէջ կրնան այսպիսի պատճառանքներ ստեղծուիլ: Հետեւաբար մենք այդ կանոնի մէջ լռելեայն ենթադրուած

կը տեսնենք, եկեղեցական ստեանի քննութեամբ եւ որոշմամբ կատարուած ամուսնալուծութեան գրութիւնը:

Տ. ՍԱՄՈՒԷԼ Ա. ԱՐԾԿԵՑԻ

348. ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Աւերորդ չըլլայ կրկնել, թէ Չ. դարուն ազգային պատմութիւնը շատ աղքատ կերպով կը ներկայանայ մեր պատմագիրներուն պակասութեամբը՝ եւ արտաքիններուն Հայոց մասին լռութեամբը: Սամուէլ ամենուն կողմը կը նշանակուի իբր Բարգէնի անմիջական յաջորդ, եւ Բզնունեաց Արծկէ, այժմ Այնաւազ, քաղաքէն ըլլալէն աւելի բան մը գրուցուած չէ իր վրայ: Մենք դիտելով որ Արծկէ կամ Բզնունիք կեդրոնն էր Ադրիանոսեանց կամ Մանազկերտացեաց ազգատոհմին, ուսկից էր եւ Սուրմակ (211), եւ թէ Դուիւնի ժողովին մէջ կը յիշուի Բզնունեաց եպիսկոպոս Սամուէլ մը (339), վստահօրէն կը հետեւցնենք թէ Սամուէլ կաթողիկոս միեւնոյնն է, իր հայրենական գաւառին եպիսկոպոսութիւնը վարող, եւ Մանազկերտացեաց ազգատոհմին սերունդ, որուն պատկանած են Ադրիանոս, եւ Շահակ, Չաւէն, ԱՍտուրակէս, Սուրմակ, Մելիտէ ու Մովսէս կաթողիկոսներ: Եկեղեցական տեսակէտէն ոչ մի գործունէութեան առիթ չէլաւ Սամուէլի հանդէպ, եւ կրցաւ իր ժամանակը անցընել հանդարտութեամբ, երկրին եւ եկեղեցւոյն սովորական պէտքերը հոգալով (55): Իր ընտրութեան թուականը որոշելու ամենէն ստոյգ հաշիւ նկատած ենք արդէն Ադրաթանեցի թուականէն դէպի ետեւ հաշուելով հաստատել 516-ին (331), իսկ տեւողութիւնը ընդհանուր կերպով 10 տարի ըսուած է: Թէպէտ կան քանի մը ցուցակներ որոնք 5 տարի կու տան, սակայն 10 տարի նշանակողներ թէ բազմութիւն են եւ թէ հնագոյն (ՅՈՎ. 82), եւ անոնց կը հետեւի ընդհանրապէս ընդունուած ժամանակագրութիւնը: Ըստ այսմ Սամուէլի մահը պէտք կը լինի դնել 526-ին:

349. ՄԺԷԺ ՄԱՐԶՊԱՆ

Քաղաքական կացութեան մասին ալ շատ գրելիք չենք գտներ: Պարսիկ մարզպան ունենալու վրայ, Կաւատի գրած վստահութիւնը չարդարացաւ, գլխաւորապէս երկրին զինուորական պաշտպանութեան կողմէն, որ պետական շահերու գլխաւորն էր: Բուրդան ինքն ալ, որ իբր *անսպիտան եւ անարի* կը ներկայացուի (ՉԱՄ. Բ. 236), չկրցաւ արդիւնք մը ցուցնել, երբ 515-ին Հոները Կովկասի շղթան անցնելով յարձակեցան Պարսկական գաւառներու վրայ, առանց զօրաւոր դիմադրութիւն գտնելու (ԼՊԱ. 496): Բայց երբ հասան հրաւային Հայաստանի լեռնական գաւառները, Խոյթի եւ սասունի կողմերը, ՄԺԷԺ Գնունի տեղացի գունդերու խլուխը անցած, կարող եղաւ ասպատակին դէմ ելնել, եւ ոչ միայն անոնց յառաջացումը արգելուլ, այլեւ կորակոր ետ մղել եւ երկրին ապահովութիւնը պաշտպանել: Այդ պարագան յորդորեց Կաւատը նորէն Հայու յանձնելու Հայոց մարզպանութիւնը: Բուրդան ետ կաշուեցաւ, եւ ՄԺԷԺ Գնունի անոր յաջորդեց, հաւանաբար 517-ին (ՉԱՄ. Բ. 237): Ամէն առթի մէջ Բուրդարնի տրուած չորս տարիները (ԿԻՐ. 23) քիչ մը երկարելու պէտք կը զգացուի, Վարդի եւ ՄԺԷԺի միջեւ եղած միջոցը լրացնելու համար: Սամուէլ բախտաւոր եղաւ Հայ մարզպանի հետ գործ ունենալով, որով եկեղեցական գործերը կը դիւրանային: Սակայն միւս կողմէն ընդհանուր խաղաղութիւնը խանգարեցաւ, երբ 518-ին Յուստինոս Ա. յաջորդեց անաստաս կայսեր, սկսաւ թշնամութիւններ յուզել Պարսից դէմ, ուզելով Կողքիսի եւ Վրաստանի կողմերը ընդարձակել իր ազդեցութիւնը: Միջազեւոքէն ալ պատերազմ բացաւ Պելիսարիոսի հրամանատարութեամբ: Թէպէտ մեծ ճակատամարտեր տեղի ունեցան, բայց Հայաստան ուղղակի պատերազմի ասպարէզ չէր: Ինչ ալ ըլլար, չէր կրնար չզգալ երկու պետութեանց

մէջ մղուած հակառակութեանց ձախորդ հետեւանքները: Հաշտութեան բանակցութիւններ սկսան 515-ին, սակայն անոնց վերջը չկրցաւ տեսնել Սամուէլ: Բանակցութիւններն ալ ելք չունեցան, վասնզի 527-ին Յուստինոս վախճանեցաւ եւ Յուստինիանոս յաշորդեց:

350. ՅՈՒԼԻԱՆԵԱՆՔ ԵՒ ՍԵԻԵՐԵԱՆՔ

Սամուէլ օրով նոր դաւանական խնդիրներ յուղուեցան կայսրութեան սահմաններուն մէջ, եւ նոյն իսկ միաբնակ դաւանութեան մէջ բաժանում պատճառեցին: Հակաքաղկեդոնիկ գրութեան զօրաւոր պաշտպաններէն մէկն էր Յուլիանոս եպիսկոպոս Հայիկառնասի, որ է այժմեան Պօտոլոմը, եւ Անաստասի օրով ազդեցիկ դիրք կը գրաւէր: Սեւերոս Սոգոպոլսեցին ալ, զանազան աղանդներու ծառայելէն ետքը, հակաքաղկեդոնական գրութեան ջատագով եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, եւ Անաստասի համակրութեան արժանանալով Անտիոքի պատրիարք անուանեցաւ 512-ին: Երկուքն ալ աչքառու դիրք ունենալուն, առաջին արքայութիւններէն եղան, երբ Յուստինիանոս 518-ին Քաղկադոնի ժողովին պաշտպանութիւնը ձեռք առաւ, եւ անոր հակառակորդները հալածեց: Երկու արքայութիւններ միանգամայն գտնուեցան Ադերսանդրիա, եւ թէպէտ կացութեամբ բախտակից եւ վարդապետութեամբ դաւանակից, իրարմէ զատուեցան Քրիստոսի մարմինին բնական վիճակը ճշդելու մէջ: Յուլիանոսի կարծիքով Քրիստոսի մարմինը, որչափ ալ բուն մարկային մարմին էր, բայց *ի հարկէ* չէր ենթարկուեր բոլոր մարմնական կարիքներու եւ կիրքերու, ինչպէս են քաղց ու ծարաւ, քուն ու յոգնութիւն, քրտինք ու արցունք, այլ այդ ամէնը կը կրէր *ի կամայ*: Սեւերոս ընդհակառակն կը կարծէր թէ Քրիստոս ամէն մարմնական կարիք ու կիրք կը կրէր *ի հարկէ*, ըստ ամենայնի հաւասար ամէն մարդ անհատի, առանց որոյ իսկապէս *մարդացեալ* չէր ըլլար: Վիճուած տարբերութիւնը իրեն հիմը կ'ունենար Քրիստոսի մարմինին ապականացու ըլլալուն կամ չըլլալուն վրայ, որովհետեւ բոլոր մարմնոյ կարիքներ՝ կերպով մը մարմնոյ ապականութեան կը վերածուին, եւ այս տեսակետէ ապականացու կամ ապականելի բառը, իբրեւ որոշիչ բառ ընդունուեցաւ, եւ Յուլիանեանք կոչուեցան Անապականական, ինչպէս Սեւերեանք՝ Ապականական ըսուեցան: Իսնդիրը հետզհետէ ճիւղաւորուեցաւ, եւ շատեր պզտիկ տարբերութիւններ դնելով իրենց բացատրութեանց մէջ տասնէ աւելի դրութեանց եւ վարդապետութեանց անուններ ստեղծեցին: Իսնդիրը ծայրայեղութեան տանողներ, Յուլիանոս անապականելիութիւնը մինչեւ երութեականութեան տարին, ըսելով թէ լոկ առերեւոյթ եւ ոչ իրական էր Քրիստոսի կրածը: Իսկ Սեւերեանք ապականելիութիւնը մինչեւ աստուածաչարչարութեան հասցուցին, պնդելով թէ աստուածային բնութիւնն ալ չարչարելի դարձաւ ընութեանց միաւորութեամբ: Երկու գրութիւններն ալ Ասորոց մէջ ընդարձակ տարածում ունեցան, Յուլիանեանը իբր աւելի մերձաւոր միաբնակ ուղիղ վարդապետութեան, եւ Սեւերեանը իբր աւելի ընտանի Անտիոքի եկեղացւոյն: Հետեւաբար երկու դրութեանց վէճերն ալ զօրացան, բայց Սամուէլի օրով անոնց արձագանգը Հայերուն չհասաւ եւ խնդիրի նիւթ չեղաւ, ինչ որ ճշմարտուեցաւ աւելի անագան: Ըստ այսմ ոչ միայն Նեստորական եւ Քաղկեդոնական, այլեւ Յուլիանեան եւ Սեւերեան խնդիրներով ալ պարտաւորուեցան զբաղիլ Հայոց հայրապետները:

Տ. ՄՈՒՇԷ Ա. ԱՅԼԱԲԵՐԵՑԻ

351. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

Սամուելի յաջորդեց Մուշէ, Կոտայք գաւառի Այլաբերք գիւղէն, որ յոմանց Աղբերք ալ գրուած է, իսկ Կոտայք այժմեան Երեւանի գաւառն է, որով Մուշէ Դուինի հայրապետանոցին մօտերէն եղած կ'ըլլայ: Նախընթացաբար իր անունը երբեք յիշուած չէ, պատմագիրներն ալ տեղեկութիւն չեն տար, որով չենք կրնար ճշդել, թէ ինչ կերպով եւ ինչ արժանիքով այժոռ բարձրացաւ: Քսանի մօտ պատմագիրներ եւ ցուցակագիրներ, մէկէն զատ, ամէնքն ալ զարմանալի միաձայնութեամբ 8 տարի կու տան Մուշէի կաթողիկոսութեան, որով Սամուելի մահուան թուականն եղող 526-էն մինչեւ 534 պէտք կ'ըլլայ դնել անոր պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը, թէպէտ մահուան պարագաներն ալ կ'անգիտանանաք: Իր աստեմի մարգպանը եղած է Մժէժ Գնունի, իսկ Պարսից թագաւոր Կաւատը վախճանած է 531-ին 43 տարի թագաւորելէ ետք, եւ իրեն յաջորդած է Խոսրով Ա. իր որդին, Անուշիրուան մականունանուած, այսինքն է Երանելի: Յունաց կայսրութիւնը 527-ին Յուստինոսի մահուրնէ ետքը, անցաւ Յուստինիանոսի, որ կայսրներուն կարգին ամենէն նշանաւորներէն մին եղած է իր օրէնսդիր եւ բարեկարգիչ հանձարովը: Յուստինիանոսի նպատակներէն մինն ալ եղաւ Քաղկեդոնի ժողովին խնդրոյն վերջը մը տալ, որ իր գահակալութեան աստեն, 76 տարեւ հետէ կը յոգուէր, առանց վերջնական լուծման մը յանգելու: Ինքն Յուստինիանոս ալ տակաւին 25 տարիէ աւելի աշխատեցաւ, մինչեւ որ կրցաւ խնդիրին վերճ տալ ճարտար դարձուածքով մը: Իսկ քաղաքական խաղաղութիւնը վրդովուած էր Յունաց եւ Պարսից մէջ, ցորչալի կենդանի էր Կաւատ, սակայն պատերազմի ասպարէզը Միջագետքն էր, եւ Հայաստան համեմատաբար ազատ էր պատերազմի դժնդակ հետեւանքներէն: Խոսրով իր թագաւորութեան սկիզբը հաշտութեան դաշնագիր կնքեց Յուստինիանոսի հետ, թէպէտ խաղաղութիւնը երկարատեւ չեղաւ:

352. ԵՐԻՑԱԿ ՍԻՒՆԵՑԻ

Պատմական եղելութեանց նուաղութեան աստեն, իբր հետաքրքրական յառաջ կը բերենք Սիւնեաց եպիսկոպոսի ընտրութիւնը, զոր կատարած է Մուշէ, Օրբէլեանի պատմածին համեմատ: Սիւնեաց վերջին եպիսկոպոսը, նոյնպէս Մուշէ կոչուած, զոր անգամ մը յիշաթ ենք (327), կը վախճանի Մուշէի կաթողիկոսութեան օրերը: Օրբէլեանի հաշուով, Անանիա 42, Նուն 8, Գաղատ 17, եւ Մուշէ 36 տարի պաշտօնավարած են (ՕՐԲ . Բ. 246), որ է բովանդակ 103 տարի: Եթէ Անանիայի Սահակէ ստացած ձեռնադրութիւնը 420-է 425-ին աստենները դնենք, 530-ին մօտերը կ'իյնայ Մուշէ եպիսկոպոսին մահը: Սակայն Փարպեցիին համեմատ 476-ին Մուշէ արդէն Սիւնեաց եպիսկոպոս էր (327) եւ 36 տարի պաշտօնավարութիւն տալով կը հասնինք 512-ին, որով ժամանակակից չի կրնար ըլլալ Մուշէ կաթողիկոսին, որ 526-ին ընտրուեցաւ: Սակայն ստեպ յիշած ենք թէ ժամանակագիրներուն մէջ, մանաւանդ թուատաւերու փոխանակութենէն գրչագիրներուն ստեղծած շփոթութիւններով, այնպէս որ պարտաւորուած ենք աւելի դիպուածներու ժամանակակցութեան հետեւիլ քան թէ յիշատակուած թուականներու: Երբ Մուշի եպիսկոպոս կը վախճանի՝ Սիւնեաց տանուտէրութիւնը դատարկ եղած կ'ըլլայ, եւ վերջին նախարարին այրին, Սահակիա տիկին, գլուխ կ'ըլլայ կաթողիկոսը Սիւնիք հրաւիրել որ ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն կատարէ: Մուշէ կաթողիկոս կը հաւանի եւ ճամբայ կ'ելլէ *ըստ հայրապետական ճոխութեանն*: Ըստ այսմ կաթողիկոսը *հեծեալ ի սպիտակ ջորուջ, ոսկեգօծ թամբօք, եպիսկոպոսօք, եւ բազմամբոխ պաշտօնէիւք, որք զառաջեաւ ունելով զոսկիափայլ նշանն աստուածընկալ արեգակնակերպ նշուիւք, ընթանային զճանապարհաւն ասղմոսիւք եւ քաղցրաձայն եղանակօք* (ՕՐԲ. Ա. 115):

Նկարագրությւնը հետաքրքրական է ժամանակին սովորությւնները ուսումնասիրելու համար: Մտադրութեան արժանի է խաչին *նշույլիք* զարդարուած ըլլալը, որ է թելերու մէջտէէերը ճանանչներ ունենալը, ինչպէս են այսօր ալ մեր եկեղեցիներու մէջ գործածուած խաչերը, որուն այս կերպով Հայ ծէսի սեփական խաչի ձեւ շինելը կը հաստատուի: Երբոր Մուշէ Սիւնեաց նահանգը Վայոցձոր գաւառը կը հասնի, եւ ամէն կողմեր երաշտէ *թարշամեայ* եւ ցամաքած կը տեսնէ *արտասուագոչ պաղատանօք ձեռս ի վեր ամբարձեայ* կ'աղօթէ, եւ քիչ ետքը կը սկսի անձրեւել, եւ *գաւուրս երիս գցայց եւ գցերեկ* անձրեւը կը շարունակէ եւ բուսաբերութիւնը կը վերակենդանանայ: Իշխանուիին Սահակիա եւ բոլոր Սիւնեաց ժողովուրդը մեծահանդէս ընդունելութիւն կ'ընեն կաթողիկոսին, *իշանէին ամենեքեան ի վերայ ծնկաց եւ երկիր պագանէին, կէսք հետեւակը եւ կէսք հեծեայք ընթանային յաջմէ եւ յահիկէ, եւ մեծաձայն աղաղակաւ հնչէին եւ գոչէին գերգօրհնույթեան*, եւ այս կերպով միչեւ նախարարական ապարանքը առաջնորդելո նստուցանէին ի վերայ *նսկերթել եւ մարգարտաշար քազմականին* (ՕՐԲ. Ա. 116): Երեք օր հանգիստ ընելէ ետքը կաթողիկոսը ընտրողական ժողով կը գումարէ, եւ ամէնքն միաբերան հայր Երիցակը կ'ուզեն իրենց տեսուչ հոգւոց: Այս Երիցակը Բաղք կամ Քաշունիք կամ Բարկուշատ գաւառի մէջ Երիցու վանք կոչուած մենարանը քաշուած ճգնաւորին, եւ անկէ զատուելով նոր վանք հիմնած էր 12 ընկերներով: Երիցակ ճգնաւորին եպիսկոպոսական աստիճանէ փախչիլը նախատեսելի էր, անոր համար Մուշէ անմիջապէմ մարդ հանեց որ վանքին պահպանութիւն ընեն: Երիցակ վերջապէս ընդդիմացաւ Մուշէի կողմէն՝ սարկաւագապետին ձեռօք եկած հրաւերին, մինչեւ որ կաթողիկոսը պարտաւորուեցաւ անձամբ երթալ անոր ճգնարանը, եւ սաստելով հնազանդեցնել, եւ քաղաք բերելով ձեռնադրել, եւ ինքն դառնալ *ի հայրապետական այթռն ի Դուին շահաստան* (ՕՐԲ. Ա. 119): Իսկ երիցակ տարի մը միայն պաշտօն վարելով, սրբութեամբ վախճանեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց Մակար (ՕՐԲ. Ա. 131), հարկաւ նա ալ Մուշէէ ընդունելով ձեռնադրութիւնը:

353. ԳԻԻՏ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԷՐ

Օրբէլեան Երիցակի վրայ խօսելէն առիթ կ'առնէ Գիւտ ճգնաւորին վրայ ալ խօսիլ, եւ այս մասին գրածներն ալ կ'ուզենք քաղել, թօթափելով շատ մը հրաշապատում պարագաները: Շարիթ իշխան Գողթն գաւառի, հաւանաբար թոռն Շարիթի, որ Մեսրոպի առաջին քարոզութեանց օգնած էր (187), եւ որդի Գիւտի՝ որ նոյնպէս Մեսրոպի օժանդակած էր (207), երկու գաւակ թողած էր, Վասակ եւ Շապուհ, որ ընտանեկան պատերազմի կ'ելլեն ժառանգական խնդրով, եւ յատկապէս Որդուատ գիւղին ստացութեան համար: Վասակ, պատերազմի բորբոքման մէջ Շապուհը կը վիրաւորէ, բայց այնպէս կը յուզուի, որ կ'ուխտէ աշխարհքէ քաշուիլ, եթէ եղբայրը բժշկուի ՕՐԲ. Ա. 121): Շապուհ կ'առողջանայ, եւ Վասակ լռելեայն մէջ ճգնաւորութեան կը սկսի Գիւտ անունով: Եղած տեղը երեքուկէտ տարի մնալէն ետքը, օր մը այն կողմերը ուրախութեան երգեր լսելուն, աւելի ներսերը կ'երթայ, եւ Երասիի եզերքը Քարավազ կոչուած տեղը, պգտիկ քարանձաւի մը մէջ կը հաստատուի: Տասը տարիներ անցած էին, եւ Գիւտ-Վասակ խոստանարակ կ'ապրէր, գազաններու հետ ընտելացած, երբոր յանկարծ այնտեղ կը հասնի իշխանաւոր մէկը, հրաշալի եղջերուի մը հետեւելով: Գիւտ նոյն միջոցին արջի մը թաթը կը խնամէր: Իշխանաւորը, որ օտար թագաւորի մը որդի է եղեր, հիացած կը մնայ, Գիւտի սրբութենէն կը հրապուրուի, կը մկրտուի Քրիստոսաւեր անունով, եւ դրամ ալ բերել տալով նոյն տեղը վանք ու եկեղեցի կը շինէ Գիւտի գլխաւորութեամբ, եւ ինքն ալ անոր կ'աշակերտի: Թագաւորին խնդրակները տեղը կը գտնեն ու բռնութեամբ տանելու կու գան, բայց Գիւտ եւ Քրիստոսաւեր եւ ընկերներ

կանուխէն հեռացած կ'ըլլան, միայն հիւանդ կրօնաւոր մը կը գտնեն, կը սպաննեն, եւ վանքն ու եկեղեցին կը քանդեն: Ասոր վրայ թագաւորը չարաչար կը հիւանդանայ, որդին իրեն լուր կը դրկէ, որ բժշկուելու համար զինքն ազատ թողու եւ քանդածը շինել տայ: Ինչ որ կը գործադրուի: Քարավազի վանքը մինչեւ 500 ճգնաւորներ կը հաւաքուին, 200 վանքին եւ 300 քարանձաւներուն մէջ: Վանքը նորէն փորձանքներու կը հանդիպի, մինչեւ որ Գիւտ 84 տարեկան եղած եւ Քրիստոսասէր կը նահատակուին, վանքին վրայ եղած նոր յարձակման մը ստեն: Յրուեալ կրօնաւորները դառնալով Գիւտը կը թաղեն եկեղեցւոյ գաւիթը, եւ Քրիստոսասէրը եկեղեցւոյ մէջ: Մտեփանոս Օրբէլեան, որ Սիւնեաց արքեպիսկոպոս էր, արժանահաւատ անձերէ քաղելով աւանդած է Գիւտի եւ Քրիստոսասէրի պատմութիւնը (ՕՐԲ. Ա. 121-130): Այս Գիւտին աշակերտներէն է վերեւ յիշուած Երիցակ ճգնաւոր եպիսկոպոսը:

Տ. ՄԱՀԱԿ. Բ. ՈՒՂԿԵՑԻ

354. ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ՄԱՀՆ

Մուշէի յաջորդած է Սահակ կաթողիկոս, որ առաջին անգամ նախկին կաթողիկոսներէն մէկուն անունը ունի, եւ ըստ ընկալեալ սովորութեան Սահակ Բ. անունով որոշուած է: Սակայն անունի թուահամարը աւելցնելու սովորութիւնը հին չէ: Վերջին ԺԹ. դարու կաթողիկոսներէն առաջ, ոչ մէկը թուահամարով կոչուած կամ ստորագրած է, եւ ինչպէս կը յիշենք, առաջին անգամ Յովհաննէս Ը. այդ ձեւը գործածել սկսած է 1831-ին: Սակայն վերջին պատմագիրներ պէտք զգացած են նոյն ձեւը նախորդներու վրայ ալ տարածել, ինչպէս որ մենք ալ կ'ընենք, հոգ տանելով որ թուահամարէն զատ ծննդավայրէն առնուած կամ իբր մակդիր ընդունուած անունն ալ աւելցնենք իւրաքանչիւրին, հիներուն տուած անուններուն հետ համեմատութիւնը պահելու համար: Թող որ թուահամարի մէջ նոր հեղինակներն ալ ըստ ամենայնի համաձայն չեն, նկատելով որ հակաթոռներու եւ աթոռակիցներու անունները ոմանք թուահամարի անցուցած են եւ ոմանք ոչ: Այդ մասին ալ ընդհանուր կերպով ընդունուած հաստատուն կանոն չկայ. մենք ալ սովորութեամբ նուիրագործուած պարագաներուն կը հետեւինք, առանց բծախնդիր կանոնաւորութիւն փնտռելու: Սահակի ծննդավայրն է Հարք գաւառի Ուղկի գիւղը, որուն դիրքը անորոշ մնացած է այժմեան Պուլանք գաւառի մէջ: Հին առեւնն ալ շատ նշանաւոր տեղ եղած պիտի չըլլայ, որ ոչ ուրեք կը յիշատակուի, նոյնիսկ Սահակ զանազան տեղեր Ուղկեցի, Յղկեցի, Չակեցի, Չակեցի, Եղեգիկցի, Եղեգականցի եւ Հարքացի ալ ըսուած է: Սակայն Եղեգիկցի ըսողներն իսկ Հարք գաւառը կը յիշեն (ԱՍՈ. 82), որով խնդիր չի կրնար ըլլայ, Բագրեւանդի Եղեգեկի, Կարճկանի Եղեգիսի, Սիւնեաց Եղեգիքի եւ Հանձիթի Եղեգիի հետ շփոթելու: Սահակի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը 5տարի գրուած է ընդհանրապէս, երկու տեղ միայն 7ըստուած է, որ Ե եւ Է թուատառերու փոխանակութեան պիտի վերագրուի, եւ միայն մէկ ցուցակի 10 տարի տալը ընդհանուր համաձայնութեան դէմ ոյժ չի կրնար ունենալ: Ըստ այսմ Սահակի կաթողիկոսութիւնը 534-ին սկսելով 539-ին վերջացած պիտի ըսուի, հարկաւ բնական մահուամբ, քանի որ ուրիշ պարագայ մը պատմուած չէ: Ամբողջ իր կաթողիկոսութեան միջոցը կը մնայ Մժէժի մարգպանութեան, Խոսրովի թագաւորութեան եւ Յուստինիանոսի կայսրութեան ժամանակ, եւ այդ հնգամեայ ժամանակի մէջ ոչ քաղաքական պատերազմ տեղի ունեցած է, եւ ոչ կրօնական նոր խնդիր մը, որով Սահակ հանդարտ եւ անակնկալներէ զերծ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է: Կաթողիկոսութեան կարճատեւութիւնը բնական կերպով մտածել կու տայ թէ ծերութեան հասակի մէջ աթոռ բարձրացած ըլլայ, բայց իբր պատմական ստուգութիւն պնդել հնար չէ: *Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի եւ մեծ թարգմանչի, ընդդէմ երկարնակաց Նեստորականաց,*

ընդարձակ գրուած մը կայ Գիրք Թորոնտոյ մէջ (ԹՂԹ. 413-482), զոր ոմանք Սահակ Ուղկեցիին ուղեցին վերագրել, սակայն ոչ Ուղկեցիին ժամանակ այսպիսի գրութեան մը առիթ ընծայող պարագաներ ճշմարտութեան, եւ ոչ ալ Ուղկեցիին *մեծի թարգմանչի* անունին արժանաւոր անձնաւորութիւն մը եղած է, եւ մենք ալ համամիտ ենք նոյն գրուածը Սահակ Գ. Չորոփորեցիին ժամանակին պատշաճեցնել (ՅԱՐ. 290):

Տ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՌԻՉՑԻ

355. ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Քրիստոփոր, որ Սահակ Ուղկեցիի յաջորդեց, Բագրեւանդ գաւառի Տիրառիջ գիւղէն էր (ՅՈՎ. 83), եւ իբր արժանաւոր ոք կոչուեցաւ կաթողիկոսութեան: Ոչ միայն Պատմաբանին *նստուցանեն յաթոռ հայրապետութեան* խօսքը, նշանակալից իմաստ մը ունի, այլեւ Ասողիկ *փիլիսոփայ* կոչմամբ զայն կը պատուէ (ԱՍՈ. 82): Տիրառիջցին՝ *Քրիստափոր Առաջին* մակագրեցինք, ինչպէս որ արդէն բացատրած ենք Քրիստափոր Արծրունիին անգոյ եւ մտացածին անձ մը եղած ըլլալը ցուցնելով (292), եւ այս եւսքանգէւս կը ճշմարտուի այն յիշատակներով, որք ասորական աղբիւրներէ քաղուած են եւ նշանաւոր գործունէութիւն մը կը վերագրեն Տիրառիջցիին, եւ կ'արդարացնեն Թովմայէ յիշուած Քրիստափորին տրուած *պանծալի աթոռակալութեան* գովասանքը: Միեւնոյն ատեն կը ճշգրտուին Թովմայի պատմած յարաբերութիւնները Ասորիներու հետ, միայն Պերոզի տեղ Խոսրովի անունը դնելու է, իբր ժամանակին իշխող արքայից արքայի (ԱՐԾ. 88), ինչ որ դժուարին ուղղութիւն մը չէ, նկատի ունենալով մեր պատմիչներուն սովորական դարձած՝ անուններու եւ թուականներու անճշտութիւնները: Ճիշդը խօսելով, Թովմաս ալ նոր կաթողիկոս մը ստեղծած չէ, որովհետեւ ոչ անոր ժամանակը ցուցուած է, ոչ յաջորդութիւնը ճշտած, եւ ոչ ալ Արծրունի ըլլալը յիշած է, այլ միայն Պերոզի անունն է, որ Չամչեանի իբր հիմնաքար ծառայած է անգոյ կաթողիկոս մը ստեղծելու (ՉԱՍ. Բ. 182), եւ անկէ ետքը եկողներ՝ առանց հետազօտութեան միամիտ հետեւողութեամբ ընդունած են անոր ենթադրութիւնը: Քրիստափորի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պատմագիրներու եւ գաւազանագիրներու ստուար մեծամասնութեամբ 6 տարի նշանակուած է, ինչ որ մենք ալ կը պահենք, ընդհանրապէս ընդունուած ժամանակագրութեան համեմատ, կարեւորութիւն չտալով քանի մը հեղինակներու կողմէ նշանակուած 5 տարի տեւողութեան: Համաձայն այդ գրութեան Քրիստոփորի տարիները պէտք է պատշաճեցուին 539-545 տարիներուն: Ամբողջ միջոցը կը բովանդակուի Խոսրովի թագաւորութեան, Յուստինիանոսի կայրութեան, եւ ՄԺԺի մարգպանութեան միջոցին: Ինչպէս ընտրութեան մանրամասնութիւնները կը պակսին, նոյնպէս պաշտօնին վերջաւորութեան կերպն ալ որոշուած չէ, եւ լռութեան հանդէպ բնական մահուան ենթադրութիւնն է, որ իբր ստոյգ կը ներկայանայ: Բարգէնի յաջորդներուն իրարու վրայ կարճատեւ պաշտօնավարութիւններն ալ հաւանական կը ցուցնեն, թէ բազմամեայ եւ պէտք անձնաւորութիւններ կը նախադասուէին հայրապետական ընտրութեան մէջ: Իսկ ընտրութեանց ինչ կերպով կատարուիլը գաղտնիք մը կը մնայ պատմութեան առաջ, թէպէտ հայրապետներուն յաջորդութեան խնդրի տեղի չտալը, ընկալեալ ձեւի մը գոյութիւնը կը հաւաստէ:

356. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՔ

Քրիստափորի գործունէութեան վրայ ազգային աղբիւրներ բնաւ տեղեկութիւն չեն տուած, եւ այն համառօտ ակնարկն ալ զոր Թովմաս տուած էր, դժբախտաբար իրմէ խլուած էր երեւակայեալ անձի մը վերագրուելով: Սակայն նոր հետազօտութիւններ նշանաւոր դեր մը կ'ընծայեն Քրիստափորի, թէ նեստորականութեան դէմ

ուղղափառությունը պաշտպանելուն, եւ թէ Հայոց Եկեղեցւոյն գերակայ դիրքը ամրապնդելուն մէջ: Խոսքով թագաւոր որ գահ բարձրացած ատեն 531-ին, Յունաց հետ խաղաղութիւն էր հաստատած, լաւ աչքով չտեսաւ Յուստինիանոսի Պարսիկներէն անկասկած մնալով, հետզհետէ զօրանալը, եւ 539-ին պատտերազմ բացաւ Յունաց դէմ: Խաղաղութիւնը խզելու առիթ ընծայեցին յունական բաժինին Հայերը, որք կայսերական կառավարիչներուն խստութեանց չդիմանալով, ոտք էին ելած եւ Պարսից թագաւորին օգնութեան դիմած (ԱՄԼ. 259): Խոսքով իր արշաւանքները մինչեւ Եդեսիա եւ Անտիոք տարածեց, եւ քրիստոնէայ գաղթականներ ալ փոխադրեց իր սահմանները (յԱՐ. 122), եւ կամովին փոխադրուողներ ալ եղան: Ասոնց մէջ շատ էին եփեսոսական ուղիղ դաւանութեան հետեւողները, որոնք Նեստորականներէ կը գարշէին եւ Քաղկեդոնականներէ կը զգուշանային: Միւս կողմէն ուրիշ պատճառներ ալ գիրենք կ'արգիլէին յունական յարաբերութիւններ մշակել: Ոչ միայն Խոսքով արգիլեր էր Յունաց հետ յարաբերութիւնները (յԱՐ. 129), այլեւ դաւանական տարբերութիւններ զօրացած էին անոնց մէջ: Յուստինիանոս կայսր, Քաղկեդոնի ժողովէն ծագում առած դաւանական վեճերը վերջացնելու ջանք կ'ընէր, եւ մէկ կողմէն Քաղկեդոնի անունը պաշտպանելով եւ միւս կողմէն Եփեսոսի վարդապետութիւնը ամրապնդելով կը կարծէր երկու կողմերը իրարու մօտեցնել եւ համաձայնութիւն կազմել: Հրովարտակ մըն ալ հանեց 533-ին արգիլելով Քաղկեդոնի ժողովը մերժել, բայց միանգամայն անոր վարդապետութիւնը քաշքշելով Եփեսոսին նմանցնելու կ'աշխատէր: Արդէն Սելերոս Անտիոքի աթոռէն եւ Յուլիանոս Հագիկառնացի եպիսկոպոսութենէն մերժուած էին, Չենոնի եւ Անաստասի հրովարտակներն ալ հերքուեցան, նզովուեցաւ նաեւ անոնց գործակից Ակակիոս պատրիարքը, բայց Յուստինիանոս կ'ուզէր որ մերժուին եւ հերքուին նաեւ Թեոդորոսի եւ Թեոդորեոսի եւ Իբասի գրուածները, իբրեւ Նեստորականութիւն պարունակող, ինչչափ ալ առաջինները Քաղկեդոնի ժողովէն մերժուած չէին: Թէպէտ Սելերոս մերժուեցաւ եւ 534-ին մեռաւ, բայց Սելերեանց կողմը ամուր պաշտպանութիւն գտած էր Յակոբ Ծանձաղոսի կամ Բարադէոսի գործունէութեամբ, որ Անտիոքի պատրիարք հռչակուեցաւ, եւ Ասորւոց Երկիրները շրջեցաւ, Հայաստան ալ մտաւ, որ Սելերեան սպականականութիւնը տարածէ: Իսկ միւս կողմէն Յուլիանեան Անասականականք Աղեքսանդրիոյ աթոռին տիրացան Գայիանոսի ընտրութեամբ: Այդպիսի շփոթութեանց եւ անհամաձայնութեանց ժամանակն է, որ Պարսկաստանի քրիստոնէաները անորոշ եւ անզուխ վիճակի մէջ, նորէն Հայերուն կը դիմեն, ինչպէս Բարգէնի օրով ըրած էին (341):

357. ԱՍՈՐԻՈՅ ԳՈՐԾԵՐԸ

Եթէ Թովմայի պատմութեան հետեւինք, Քրիստափոր նախ նամակով զգուշացուց Ասորեստանի եւ Խուժաստանի քրիստոնէաները, *մի՛ խառնել ընդ Նեստորականսն*, ինչ որ գրեց նաեւ Դերջանի եւ Խաղտեաց եպիսկոպոսներուն, որ է ըսել յունական բաժնի Հայերուն: Թովմաս Բարձումա, որ 535-էն Սժբինի աթոռը բարձրացած էր եւ Նեստորականութեան մեծ ջատագովն էր, Քրիստափորի նամակները ձեռք ձգելով, զայն Պարսից թագաւորին առջեւ ամբաստանեց, իբրեւ յորդորող *զՅունաց թագաւորին խորհիլ հնազանդութիւն, բայց կ'երեւի թէ չյաջողեցաւ, որովհետեւ պոտմիչն ալ հետեւանք մը չի յիշեր (ԱՐԾ. 88): Այդ պարագան, ինչպէս նաեւ Բարձումայի հանած հալածանքը, որ ուղղափառներուն վանքերը ավերելով եւ եկեղեցականները կոտորելով, զանոնք իր կողմը բռնադատել կ'աշխատէր (ԿԼԷ. Ա. 227), ինչպէս ասորական աղբիւրներն ալ կը հաստատեն (ՅԱՐ. 127), Քրիստափորը յորդորեցին, գրութիւններով չզոհանալ, այլ անձամբ երթալ Պարսկաստան, արքունիքի առջեւ իսկութիւնը պարզել, ուղղափառութեան համար պետական պաշտպանութիւնը սպառնալ, եւ ձեռնադրութիւններով եւ շինութիւններով ուղղափառ քրիստոնէաները յանձանձել եւ մխիթարել: Քրիստոփորէ ձեռնադրութիւն*

ընդունողներու մէջ յանուանէ կը յիշուին Մար-Մաթայի մետրապոլիտ Գարմայ (ՅԱՐ. 1233), եւ Բեթ-Արարի եպիսկոպոս Ախուդեմմէ (ՅԱՐ. 124), սակայն հարկաւ այսչափով չվերջացաւ, որովհետեւ ըսուած է, որ ամբողջ այն կողմերը Շիգարի եպիսկոպոս Կարիսէն զատ բնաւ վիճակաւոր եպիսկոպոս մնացած չէր (ՅԱՐ. 122), եւ անգամ մը որ Զրիստափոր գործին ձեռնարկած էր, զայն լրացնելէ առաջ ետ չէր դառնար: Հայոց կաթողիկոսը Միջագետք եւ Ասորեստան եւ Պարսկաստան պտըտած ատենը, այն տեղեր գտնուող Հայերուն վրայ ալ հարկաւ պիտի տարածէր իր հոգածութիւնը, քան որ յայտնի է, թէ Հայ գործիչներ պակաս չէին այն կողմեր ուղղափառութեան պաշտպանութեան համար, մինչեւ իսկ մարտիրոսական վկայութիւն յանձն առնելով, ինչպէս Հայագգի Մարգիս մը եւ Հայաստանցի մեծ Թովմաս, որ յանուանէ յիշատակուած են (ՅԱՐ. 134): Դժբախտաբար ընդարձակ եւ մանրամասն տեղեկութիւններ մեզ կը պակսին Զրիստափորի կաթողիկոսութեան այդ պանծալի շրջանին վրայ, որով չենք կրնար ճշդել թէ որչափ ատեն եւ որ կողմեր տարածեց նա իր հովուական եւ առաքելական այցելութիւնը, որ այնչափ գեղեցիկ յիշակակ մը թողած է Ասորիներուն մէջ, որ մինչեւ ԺԱ. դար Մագիստրոսի օրով ալ կը յիշուէր (ՄԱԳ. 163), եւ որ առիթ ընծայած է Ասորիներուն զինքն ծագմամբ Ասորի կարծել (ՅԱՐ. 122), թէպէտ նորա Հայ ծագումը՝ գաւառին եւ գիւղին անուններովը աներկբայաբար հաստատուած է: Ներուի մեզ ակնկոյտ, թէ իր բնիկ սահմաններէն դուրս ալ այդչափ աշխատութեան յանձնառու կաթողիկոս մը, հարկաւ շատ ակնի ըրած է իր հօտին համար, ուղղափառ վարդապետութիւնը պաշտպանած, եկեղեցական դասակարգելու վրայ հսկած, եկեղեցւոյ պայծառութեան աշխատած, եւ ժողովուրդին վրայ հայրական եւ հովուական հոգածութիւն տարածած: Այլ, աւա՜ղ, որ պատմական աղբիւրներուն պակասութիւնը, կը պարտաւորէ մեզ պատճառաբանել մակաբերութիւններով գոհանալ, եւ իբրեւ կնիք կրկնել իրեն տրուած *փիլիսոփայ* պատուանունը (ԱՄՈ. 82), եւ *պանծալի կաթողիկոսութեան* գովեստը (ԱՐԾ. 88):

Տ. ՂԵՒՈՆԴ Ա. ԵՌԱՍՏԵՅԻ

358. ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ղեւոնդ կաթողիկոսի ծննդավայրը սովորութիւն է եռաստ գրել, համաձայն Պատմաբանին (ՅՈՎ. 83), թէպէտեւ ակնի յաճախ Առեստ է գրուած, եւ Առբերան, այժմ Բերկրի, գաւառի մէջ նշանակուած է (ԱՄՈ. 83): Առեստն ալ միշտ փոքր յաւելուածով յիշուած է, որ Մեծ Առեստի մը գոյութիւնը կ'ենթադրէ, եւ պատմութեանց մէջ ալ յիշուած է Առեստ ակնը, *առ ակն ծովուն Բզնունեաց, ի ձկնատեսանսն արքունի, ի վերայ գետակին* (ԲԶԱ. 19), որ իրաւունք կու տայ նոյնացնել զայն այժմեան արմէտի հետ, *առ համանուն գետով, որ է ձկնատեան, այսինքն որսարան տառնէս ձկան* (ՏԵՂ. 52): Փոքր Երաստը կամ Փոքր Առեստը հարկաւ երկրորդ եւ ակնի մանր գիւղ սըն էր Մեծին մօտերը, եւ իբր անոր մի նոր թաղը: Ղեւոնդի պաշտօնաւարութեան տարիները պատմագիրներու եւ գաւազանագիրներու մեծամասնութեան կողմէն 3 են գրուած, եւ մէկ քանիէն միայն 2, եւ աղ ընդհանուր համաձայնութեան հանդէպ Ասողիկի մէջ կարդացուած 21 տարիները (ԱՄՈ. 83), պարզապէս գրչագիրի սխալանաց պէտք է վերագրել: Պատմութիւնն ալ անունէ զատ եղելութիւն մը կամ յիշատակ մը չունի ոչ Ղեւոնդին գործունէութեան եւ ոչ Ղեւոնդի Ժամանակին վրայ, ինչ որ կարճատեւ պաշտօնավարութիւնը հաստատելու կը ծառայէ: Նորերէն մէկուն 523-է 546, այսինքն 23 տարի տալը (ՄԱՄ. 277), պարզապէս կամայական ենթադրութիւն մընէ Մանդակունիի եւ Աղբաթանեցիի մէջտեղի միջոցը լեցնելու համար: Իսկ մենք այս դարմանին պէտք չունին, վասնզի արդէն Բարդէնի տարիներուն վրայ լրացուցինք այդ հաշիւը, այլ առձեռն վաւերագիրներու ուսումնասիրութեամբ (331): Համաձայն այդ դիտողութեանց երեք տրախ կու տանք մենք

ալ Եռաստեցիին կաթողիկոսութեան, 545-էն 548, բայց ոչ մի պատմական տեղեկութիւն չենք կրնար տալ ադ միջոցին համար: Իշխանաւորները միեւնոյններն են, գորս նախորդներուն վրայ յիշեցին, այսինքն են Խոսրով թագաւոր, Յուստինիանոս կայսր եւ Մժէժ մարգպան: Խոսրով պատերզմներէ յոգնած, պահ մը հանդարտութեան տարիներ կ'անցընէր, Յուստինիանոս կը շարունակէր քաղկեդոնեան խնդիրը վերջացնելու համար՝ Հռոմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռները համերաշխութեան բերել, եւ Թէոդորոսի ու Թէոդորետոսի ու Իբասի երեք գլուխները դատապարտել տալու ծրագիրին վրայ պնդել: Հռոմի Ագաբետոս հայրապետը ստիպած էր Կ. Պոլիս գալ 536-ին, որ կայսեր հետ չէր համաձայնած, բայց իր մահուամբ գործը յետաձգուած էր: Յուստինիանոս Վիզիլիոսը անոր յաջորդ նշանակած էր իրեն օժանդակ ըլլալու խոստումով, բայց Հռոմայեցիք չէին ուզած Վիզիլիոսը ճանչնալ, Սիլվերիոսը հայրապետ հռչակած էին, որ նոր արգելք մը եղած էր Յուստինիանոսի գաղափարին գործադրութեան, մինչեւ որ Սիլվերիոս արքայութեան եւ արքայի մէջ մեռաւ 537-ին, եւ Վիզիլիոսի իշխանութիւնը ճանչցուեցաւ: Յուստինիանոս Վիզիլիոսի օգնութեամբ կրցաւ անելի յաջողութիւն գտնել, եւ 546-ին հրովարտակ ալ հանեց նոր ընդհանուր ժողով մը հաւաքելու, եւ անով խնդիրին վերջնական ձեւ մը տալու: Բնաւ յիշատակութիւն չենք գտներ, որ Յուստինիանոս Հայոց հայրապետ Ղեւոնդին ալ հրաւեր դրկած ըլլայ ժողովին գալու կամ պատգամաւոր դրկելու, գուցէ Հայաստանի Եկեղեցւոյ մասնակցութիւնը արդարացնելու: Ամէն առթի մէջ Եռաստեցիին եռամեային մէջ ուրիշ պարագայ չենք գտներ յիշելու:

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԱՑԻ

359. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Պատմութիւնը քիչ մը ճոխութիւն կ'ըսկսի ստանալ Ներսէսի օրով, եւ ինչ ինչ գրուածներ լոյս կ'ընծայեն ժամանակին եղելութեանց վրայ: Ներսէսի ծննդավայրն է Բագրեւանդ, այժմ Ալաշկերտ գաւառի Աշտարակք գիւղը (ՅՈՎ. 83), որով ոմանք Աշտարակեցի անունով ալ մականուանած են զինքը, այլ մենք զայն չենք գործածեր, որովհետեւ Աշտարակեցի մակդիր անունը վերջերս սեփականուեցաւ Ներսէս Ե. կաթողիկոսին, եւ օգտակար է անուններու շփոթութենէ զգուշանալ: Ներսէսի կաթողիկոսութեան տարիները 9 նշանակուած են ամէն պատմագիրներէ եւ գաւազանագիրներէ, այնպիսի ստուար մեծամասնութեամբ, որ մէկու մը 20 եւ ուրիշ մէկու մը 5 տարի տալը, բացարձակապէս գրչագիրներու սխալանք պէտք է ճանչցոյն: Համձայն այդ հաշուոյն, Ներսէսի կաթողիկոսութեան տեկողութիւնը պէտք է դնել 548-է 557 տարիներու մէջ: Բոլոր միջոցին մը շարունակեն Խոսրովի թագաւորութիւնը եւ Յուստինիանոսի կայսրութիւնը, միայն Մժէժ Գառուսի մարգպանը կը վախճանի 548-ին, Ներսէսի ընտրութենէն քիչ առաջ կամ քիչ ետքը, (ՄԱՍ. 74), պաշտօն վարելէ ետքը, որուն շնորհիւ եկեղեցին հանդարտ կացութիւն մը գվայելեց, եւ երկրիրն ալ հնարաւորութեան չափին մէջ բարօրութիւն տեսաւ: Որչափ ալ արտաքին պատերազմներ եւ ներքին դժուարութիւններ պակաս չեղան, Մժէժ գիտցաւ խոհական քաղաքականութեամբ վատ հետեւանքներու սաստկութիւնը արգիլել, եւ Կաւաստի ու Խոսրովի վստահութիւնը գրաւելով, կասկածոտ իշխանութեան դժնդակ ընթացքը չափաւորել: Ներսէս իր կաթողիկոսութեան սկիզբէն չգտաւ իր նախորդներուն վայելած հովանաւորութիւնը, եւ իրեն դիմաց սկսաւ տեսնել Պարսիկ մարգպաններ, մէկ կողմէն կրակապաշտ մոլեռանդութեամբ լեցուն, եւ միւս կողմէն ամէն կերպով անձնական օգտին հետամամուտ: Առաջին եկող Պարսիկը եղաւ Դենշապուռի Նիխորական, որ անմիջապէս ձեռնարկեց Դուինի մէջ պաշտօնապէս պահուած կրակատունէն զատ, ուրիշներ ալ հաստատել զիսաւոր տեղերը, որոնց մէջ առանձինն յիշուած է Ռշտունեաց Ոստանը: Միանգամայն

կը ջանայ Հայերուն մէջ ալ տարածել տրակապաշտութիւնը, ըստ պարագայից գործածելով հրապոյրն ու ողորանքը, բռնադատութիւնն ու սպառնալիքը, մինչեւ իսկ կը յիշուի թէ *բագումբ մեռան* այս պատճառով (ԱՍՈ. 85: Դենշապուհի այդ ընթացքը հակառակ էր այն պայմաններուն որ կանուխ, Վաղարշ թագաւորի եւ Վահան Մամիկոնեանի միջեւ հաստատուած էին (314), եւ Ներսէս կաթողիկոս պատշաճ կերպով զայն զգացուց Խոսրով թագաւորին, որ նորանոր յուզումներու առջեւ առնելու համար, հաւանեցաւ Դենշապուհը ետ կոչել, 4 տարի մարգպանութենէ ետքը, եւ 552-ին անոր տեղ եկաւ Վշնաս Վահրամ պարսիկ նախարարը, լաւագոյն տրամադրութիւններով անձ մը, յատկապէս հրահանգ ունենալով Հայերու քրիստոնէութիւնը յարգել, կրօնափոխութեան չստիպել, եւ կրօնափոխ եղածներուն քրիստոնէութեան վերադառնալին չարգիլել: Սակայն այդ ազատութիւնը Հայերուն համար էր միայն, իսկ բուն կրակապաշտ Պարսիկներուն քրիստոնէութեան դառնալը արգիլուած կը մնար մոզական օրէնքով:

360. ԱՍՈՐԻՆԵՐՈՒ ԴԻՄՈՒՄԸ

Հայոց եւ Ասորոց յարաբերութիւնները յիշեցինք Բարզէնի եւ Քրիստափորի օրով, եւ պէտք չէ կարծել թէ անկէ ետքը այդ յարաբերութիւնները խզուած ըլլան: Մեզի ալ հաւանական կ'երեւի ընդունիլ, թէ Քրիստափորէ ձեռնադրուած Մար-Մաթայի մետրապոլիտ Գարմայի (357) յաջորդները, Մարի, Իշոգեկա, Մար-Սահդա, Սիմէոն եւ Քրիստափոր, ոչ թէ իրարմէ ձեռնադրուելով շարունակեցին, ինչպէս ասորի պատմիչը կը կարծէ (ՅԱՐ. 128), այլ Հայոց կաթողիկոսներէն ընդունեցան շարունակաբար իրենց ձեռնադրութիւնը (ՅԱՐ. 131): Բայց այդ միջոցին ընդարձակ պառակտում մկ տեղի ունեցած էր Ասորոց մէջ, ապականութեան եւ անապականութեան խնդրին եւ Մելերեանց կամ Յակոբիկեանց տարածուելուն եւ զօրանալուն պատճառով (350): Սակայն նշանաւոր խումբ մը կար մնացած Հայաստանի դրացի Ասորական Միջագետքին մէջ, որ Ադձնեաց նահանգին եւ Սասունի լեռանց կողմերն ալ սփռուած էր, որ Մելերեան վարդապետութենէ կը շորշեր, եւ կատարելապէս յարած էր Հայոց Եկեղեցւոյն, եւ զայն իբր իրենց գլուխ եւ առաջնորդ կ'ընդունէր: Այս խումբին գլխաւորներն են Սամուէլ քորեպիսկոպոս, Դանիէլ Սարեբայ, Գաբրիէլ Ովվիտի, Եղիա Սուսինայի, Շապուհ Գնիսթոյի, Յազգէն Գումայի, Դանիէլ Բղնայի, եւ Դաւիթ Սոքփոնէի երեցներ (ԹՂԹ. 52): Յիշեալ տեղերը թէպէտ քիչ ծանօթ եւ անուննին ալ աղաւաղած, այլ ընդհանրապէս Ասորական Միջագետքի եւ Նփրկերտի սահմանակցութեան մէջ կը գտնուին (ՅԱՐ. 93): Սամուէլ եւ Դանիէլ անուններ Բարզէնի թուղթերուն մէջ ալ յիշուած են, բայց 506-է իմդին, 45 տարիներու հեռաւորութեամբ դժուար է պնդել թէ նոյն անձերն ըլլան: Վերոյիշեալներուն հետ եղող երեցներ, սարկաւագներ, վանքի միաբաններ եւ ժողովրդականներ, կ'որոշեն իրենց համար յատուկ եպիսկոպոս մը ունենալ, եւ կ'ընտրեն Սարեբայ վանքէն Արդիշոյ կամ Արդիսոյ, որ է Արդի-Եւտու (ծառայ Յիսուսի) անուն երեցը, եւ հանդիսաւոր պատգամաւորութեամբ կը յղեն Ներսէս կաթողիկոսին ձեռնադրուելու համար: Պատգամաւորութեան անդամներն են Ահարոն Մարիալայի, Դաւիթ Խափայի, Յակոբ Սարեբայի, Նոյ Կենայի, Յովսէփ Սարեբայի եւ Սերգիս Մարտի միայնակեաց, Դաւիթ Բղնայի սարկաւագ եւ Սէթ Տամոքացի միաբան: Ընծայութեան գիրին հասցէն գրուած է առ *Ներսէս կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, եւ Մերշապուհ եպիսկոպոս Տարոնոյ*, յաւելուածով *այլ աթոռակցաց եւ իշխանաց աշխարհիդ*, եւ փառաւոր տիտղոսներով, *լաւաց, ճշմարտից, եւ աստուածասիրաց, հովուաց արդարոց եւ հարանց հոգեւորաց, որ էք յոյս աշխարհի եւ սիւնք հաւատոյ, քարոզիչք արդարութեան եւ աշակերտք առաքելոց, ընկերք սրբոց եւ բարեկամք արդարոց, սիրելիք Քրիստոսի եւ պահապանք խաշին նորա* (ԹՂԹ. 52): Որչափ ալ արեւելեան ճոխաբանութեան տեղի տանք, սակայն Հայոց եկեղեցւոյն վրայ ունեցած մեծ գաղափարնին միշտ յայտնի կ'ըլլայ: Ընծայականին մէջ

ընդարձակ հաւատոյ դաւանութիւն մը գրուած է, որ ընդհանուր գիծերու մէջ նման է սովորական հանգանակներու, այլ նկատելի է որ նգուվուած հերեփկոսներու հետ կը յիշեն եւս *գժողովն Քաղկեդոնի, եւ գտումարն Լեւոնի, եւ զԵւտիքոս եւ զՍեւերոս եւ զգիրս իւրեանց սպականութեան*: Կը դաւանին եւս, որ Քրիստոս *խաչեցաւ եւ մեռաւ վասն մեր, որպէս եւ կամեցաւ, ստուգապէս եւ ոչ կարծեօք, եւ սպականութիւն քնաւ ոչ գտաւ ի ննա* (ԹՂԹ. 53), ինչ որ պարզապէս կը ցուցնէ թէ Սեւերեաններէ զատուած խումբ մըն են, աւելի Յուլիաններու մօտ, բայց երեւութականներ չեն: Միանգամայն կը յայտնեն թէ յաշխարհի հերձուածողաց կը գտնուին եւ իրենց հաւատքին համար կը հալածուին, եւ կը խնդրեն որ իրենց դաւանութիւնը Հայ Եկեղեցիէ հաստատուի, որպէսզի անոր հեղինակութեամբ ինքզինքնին պաշտպանեն եւ հակառակորդները լռեցնեն:

361. ԱԲԴԻՇՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Յայտնի չէ թէ Ներսէս այս առթիւ ժողով մը գումարե՞ց արդեօք, որովհետեւ պատասխանը գրուած է միայն յնուն կաթողիկոսին եւ Մերշապուհ եպիսկոպոսին (ԹՂԹ. 55): Բայց, կ'ըսէ, թէ ձեռնադրութիւնը կատարած է *ամենայն եպիսկոպոսք աշխարհիս* (ԹՂԹ. 58), որ գունէ մասնակի եպիսկոպոսական գումարում մը կ'ենթադրէ: Ասորոց տուած դաւանութիւնը աւելի ալ ընդարձակելով կը կրկնէ Ներսէս, եւ կը յայտարարէ թէ *ճշմարիտ գտաք զձեզ հաւատով, եւ հրամայէ հաստատուն ունել զնոյն ամենայն քաջութեամբ, հալածանք եւ նեղութիւն ալ յանձն առնելով ուղղափառութիւնը պաշտպանելու համար* (ԹՂԹ. 57): Ասորիները խնդրած էին որ *եղիցի ձեռնադրութիւն ձեր յոր տայք, որպէս կանոնք եկեղեցականք* (ԹՂԹ. 54), որ է ըսել տեւողական կանոն մը, եւ թէպէտ ըսել տեւողական կանոն մը, եւ թէպէտ Ներսէս այդ մասին կարգադրութիւն մը չի յիշեր, բայց արդեամբ կը տեսնենք որ Հայոց հայրապետութիւնը ընդունած է Ասորիներուն եպիսկոպոսին շարունակ ձեռնադրութիւն տալու պայմանը, որովհետեւ զայն իբր իր աթոռին եպիսկոպոսներէն մին կ'ընդունի եւ Հայ եպիսկոպոսութեան դասակարգին մէջ կ'անցնէ: Հարկաւ այդ իսրաւամբ է որ *Աբդիսոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոս* Դըւնայ ժողովին ներկայ գտնուած է (ԹՂԹ. 73), միշտ ալ հայրապետական աթոռին ընթերակայ եւ հաստատուն խորհրդական երեսուն եպիսկոպոսներէն մին եղած է, *Քսանեւչորան Ասորեաց* (ՈԻԽ. Ա. 100): Ըսել է, թէ երբ Ասորոց մեծամասնութիւնը Սեւերեան կամ Յակոբիկեան վարդապետութեան հետեւեցաւ, եւ պատրիարքութիւնն ալ գրաւեց, անոնց հետ համամիտ չեղող Ասորիներ, առանձինն հասարակութիւն սը եղան, եւ Հայոց հայրապետին հովանաւորութեան ներքեւ առանձինն վիճակ մը կազմեցին, Հայ եպիսկոպոսի իրաւունքներն ալ վայելելով: Ասոնք են հարկաւ Գրիգորեան կամ Գրիգորիկ կոչուած Ասորիները, Հայոց Լուսաւորչին կոչուած վրանին առնելով (ՅԱՐ. 118): Ասորոց ընծայականին եւ Ներսէսի պատասխանին մէջ թուական յիշատակուած չէ, այլ պարագայից ուռմնասիրութեամբ կը տեսնուի, որ Աբդիշոյի ձեռնադրութիւնը 549-էն անդին յեիւծգելու չէ: Կիրակոս անուններու շփոթութեան մէջ ինկած կ'երեւի, Աբդիշոյի ձեռնադրութիւնը Ներսէս Գ. Իշխանցիին վերագրելով (ԿԻՐ. 34), քանի որ տեղէ մըն ալ նշան չունին անուններու զուգադիպութեամբ մեկմնելու:

362. ԱԲԴԻՇՈՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Աբդիշոյ ձեռնադրութեամբ փառաւորուած, եւ Հայոց հայրապետին թուղթով եւ Հայ իշխաններու հովանաւորութեամբ պահտպանուած, դարձած է իր վիճակը, որուն աթոռանիստ քաղաքը ճշդուած չէ, բաց հաւանական է Նփրկերտ կամ Մայփերկատ կամ Մայաֆարկին, այժմեան Մուֆարդին քաղաքը կարծել: Հայերուն դաւանակից Ասորիներ նոր զօրոյթիւն եւ արիւթիւն ստացան, իրենց հակառակորդներուն դէմ, եւ օրինական

դիրքի մը տէր եղած գտան ինքզինքնին, մինչ առաջ երկու կողմէն, Նեստորականներէն եւ Յակոբիկեաններէն հալածուելով, դժուարին կացութեան մատնուած էին: Արդիշոյ կը վկայէ ըօ հակառակորդներն ալ, երբոր տեսան որ Հայ եկեղեցին իրենց պաշտպանն է, *անկաւ ի վերայ նոցա դուրսն եւ երկիր, որովհետեւ մտածեցին թէ Հայոց եկեղեցին Պարսից տէրութեան պաշտպանութիւնը կը վայելէ, եւ եթէ Հայոց հաստատածին դէմ ելլեն, Հայք արքայից արքայի ցուցանեն, եւ մեզ չարաչար աշխատութեան հասուցանեն*: Ասոր վրայ Նեստորականներ բոլորովին ձեռնթափ եղած են, բայց Յակոբիկեանք, իրենք ալ միաբնակներ մտածած են Հայաստան պատգամաւորութիւն յղել եւ Հայերը իրենց կողմը շահիլ: Ըստ այսմ Արդիշոյ լուր կու տայ, թէ *ասեն Սեւերիանոսքն, թէ մեք ի Հայս երթանք, եւ գլխաթողիկոսն եւ գեպիսկոպոսն ուսուցանենք, եւ ի նոցանէ թուղթս բերենք, թէ հաւատ այդ արդար է գոր դարայդ ունին* (ԹՂԹ. 60): Այլ թէ այս տեսակ ձեռնարկ մը տեղի ունեցած է, որոշակի գրուած չէ, եւ Յակոբ Ծանծաղոսի կամ Բարդէոսի անձամբ Հայաստան գալուն եւ Սեւերեան վարդապետութիւն տարածած ըլլալուն ակնարկ ալ (ՅԱԲ. 133), իբր մասնաւոր ճիգ մը պէտք է նկատել, եւ ոչ պաշտօնական կերպարան զգեցած մի իրողութիւն: Արդիշոյի դառնալով, իր անունով երեք գրուածներ եւս ունինք ձեռուրնիս, որոնց մէկը, ուղղուած է Ներսէս կաթողիկոսի եւ Մերշապուհ եպիսկոպոսի եւ ուրիշ աթոռակից եպիսկոպոսներու *յարագս անիծեալ Նեստորականաց հերձուածողաց* (ԹՂԹ. 62), իսկ միւս երկուքը առանց հասցէի պարզաւանութիւններ են, *Յարագս նգովեղոյ գամենայն հերձուածողս, որք էին հակառակ ուղղափառաց* (ԹՂԹ. 66 եւ 68): Այս վերջին երկուքին բովանդակութիւնն ու ոճը զննելով, օտար չէ իրարու բաժնուած՝ միակ գրուած մը կարծել: Պզտիկ ակնարկ կամ յիշատակ մը կը գտնենք այդ գրուածներուն մէջ հետեւցնելու համար, թէ երբ գրած է Արդիշոյ այդ գիրը, վասնզի կը խոստանայ, որ *թէ կամենացի Աստուած, ընդ մօտ առ ձեզ հասանենք* (ԹՂԹ. 61), որ կրնայ Դընայ ժողովին համար Դուին գտնուելուն հետ (ԹՂԹ. 73) կապուիլ, եւ գրուածին ալ 553 թուականը տրուիլ: Բայց թէ ինչ առիթով յորդորուած է Արդիշոյ նորէն նորէն իր դաւանութեան հանգանակը կազմել, ի դէպ է ենթադրել, թէ շփոթ գրոյցներ կամ ստոր քսութիւննր պարտաւորեցին Արդիշոյին հակառակութեան հանդիպելը մտացածին ենթադրութիւն մը չէ, որովհետեւ իր ժամանակին նշանաւոր դէմք մը եղած է, եւ զօրացուցած է ուղղափառ Ասորի բաժին մը, երբ Ասորոց ստուար թիւը, մասամբ Նեստորականութեան եւ մասամբ Սեւերեանութեան կողմը շահուած էր:

363. ՄԱՆԱՃԻՎՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍ

Դանշապուհ մարգպանի ջանքեր ըրաւ կրակապաշտութիւն տարածելու, եւ թէ շատեր ալ նահատակուեցան այդ պատճառով: Ամենուն անունները մեզի հասած չեն, եւ եկեղեցւոյ մէջ յիշատակուած ու տօնուած երկու անուններ միայն ունինք, անով աւելի նշանաւոր, որ մոզական կրօնքէ դարձած բուն պարսիկներ էին: Ասոնց առաջինն է Մանանհիր, Ռաժիկ կոչուած ցեղէն, որ կանուխէն Հայաստան եկած, Հայերու մօտեցած, անոնց հակառակին համակրած, քրիստոնէութիւն ընդունած, Գրիգորիս անունով մկրտուած ու Դուինի մէջ հաստատուած էր: Գրիգորիս իր նոր հաւատքին եռանդով վառուած, վանական կեանքի ալ հետեւեցաւ եւ Դուինի շրջակայ վանքերէն մին մտաւ, ուր սրբակրօն վարքովը եւ Հիւրընկալ օտարասիրութեամբը նշանաւոր եղաւ, մանաւանդ Պարսկաստանէ եկող քրիստոնէաներուն ցուցուցած խնամքովը, այնպէս որ վանքն ալ իր անունով Ռաժիկ Մանանհիրի վանք սկսաւ կոչուիլ: Դանշապուհ գալուն պէս առանձինն մտադրութիւն դարձուց մոզական կրօնքէ դարձած Գրիգորիսի վրայ, զայն բերել տուաւ, եւ իր հայրենի կրօնքին դառնալու յորդորեց եւ ստիպեց, պետական օրէնքն ալ յիշեցնելով: Երբ Գրիգորիս դէմ դրաւ, տանջանքներով փորձեց, եւ անոր անդդուելիութիւնը տեսնելով անմիջապէս գլխատելու վճիռ տուաւ (ՎՐՔ. Ա. 464): Անեցին 551 թուականը

կու տայ (ՄԱՄ. 74), այլ այդ ժվամանակագրությունը դժուար կ'ըլլայ ընդունիլ, քանի որ Պասից թագաւորներուն տարիներով ճշդուած թուականներ ունինք վաւերական պաշտօնագիրներու մէջ: Դրնայ ժողովական գիրը Խոսրովի 17-րդ տարին կը նշանակէ, իբր Գրիգորիսի նահատակութեան թուական (ԹՂԹ. 72), որ կրնայ համեմատուիլ 549-ի սկիզբին, եթէ ուզենք պահել Յայսմաւուրքի նշանակած Յունուար 2-ը, իբր նահատակութեան օր (ՅԱՄ. Ա. 6):

364. ՄԱԽՈԺ ՅԻՉՏԻԲՈՒԶՏ

Բեշապուհ գաւառէն, մոզպետի գաւակ (ՅՈՎ. 84), Դուին բնակող, որուն վրայ առաջին անգամ տպաւորութիւն գործեց Գրիգորիսի նապատակութիւնը: Ասոր վրայ աւելի մօտեցաւ քրիստոնէաներուն, եւ վերջնական կերպով միտքը փոխեց, երբ անգամ մը խաչին օրհնութեամբ հրդեհի մը մարելը տեսաւ (ՅԱՅ. 389): Անմիջապէս Դենշապուհի յուր տրուեցաւ, որ երիտասարդին միտքը փոխել տալու աշխատեցաւ, եւ նպատակին չհասնելով բանտարկել տուաւ: Հոն Սահակ կրօնաւորի, որք Պարսից դէնը անարգած ըլլալուն համար բանտարկուած էին: Անոնցմէ սորվեցաւ քրիստոնէականա վարդապետութիւնը, մկրտուեցաւ Յիզոիբուզի անունով, որ է Աստուածատուր, եւ կրօնաւորութիւն ալ ընդունեցաւ: Երեքն ալ բանտին մէջ էին երբ Վշտաս Վահրամ եկաւ, եւ բանտարկեալները քննել սկսաւ: Ներսէս եւ Սահակ արձակուեցան, բայց Մախաժ-Յիզիբուզտ բռնադատուեցաւ քրիստոնէութիւնը թողուլ՝ իբր ծննդեամբ մոզական կրօնքի հետեւող: Վշտաս Վահրամ զինքն կ'արդարացնէր յատուկ պետական օրէնքով: Երբ տանջանքներն ալ չգօրեցին Մախաժի վրայ, խաչելու հրաման ըրաւ, եւ Աստուածատուր երիտասարդը խաչին վրայ նետահար հոգին աւանդեց: Նահատակութեան օր պէտք է նշանակել Փետրուար 25, եւ տարին 553 (ՅԱՅ. 390): Մարմինը մարգպանի արտօնութեամբ եւ մեծահանդէս յուղարկաւորութեամբ թաղեց Ներսէս կաթողիկոս Դուինի կաթողիէին արեւելակողմը, եւ վրան կոփածոյ քարէ վրակյարան մը կանգնեց (ՅՈՎ. 84):

365. ԱԲԴԼՄՍԵՀ ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

Ժամանակակից է Աբդմսեհ տղուն նահատակութիւնն ալ, որ միայն Հայ Եկեղեցւոյ մէջ կը տօնուի: Առաջին անունը Ասեր, Ղեւիի որդի, ազգով եւ կրօնքով Հրէայ, Պարսկաստանի Ծիգար քաղաքէն: Ասեր 12 տարեկան հօրը ոչխարները կ'արածէր, բայց Հրէայ ըլլալուն, ոչ քրիստոնէայ եւ ոչ կրակապաշտ տղաքներ զինքն իրենց ընկեր չէին առներ կերակուրի առեն: Ասոր վրայ քրիստոնէայ տղաք կը հաւանին զինքն ընդունել, եթէ մկրտուի, ինչ որ նոյն տղաք կը գործադրեն դաշտին ջրհորին մէջ, *Մկրտի ծառայս Ըրիստոսի*, որ է *Աբդ-էլ-Մեսիհ*, խորհրդական խոսքերով: Անկէ ետքը Ասեր-Աբդմսեհ կատարելապէս քրիստոնէութեան կը փարի, հրէութենէ կը խորշի, մայրը կը շփոթի, հայրը կը կատղի, այնչափ որ հանդիսաւոր օր մը դանակով տղուն վրան կը վազէ, եւ տունէն դուրս ալ հետապնդելով, դաշտին մարտիրոսութեան թուականն ալ մերձաւորաբար 553-ին կը դրուի: Յուլիս 14ին Յայսմաւուրքի համեմատ (ՅԱՄ. Բ. 25): Որովհետեւ գրուած է թէ վանառականներ անոր մարմինը Ծիգարի դաշտէն փոխադրեցին (ՎՐԲ. Ե. 113), եւ որովհետեւ Հայ Եկեղեցին միմայն կը տօնէ անոր յիշատար, ճմարտանման կ'ըլլայ ըսել թէ Հայ վանառականներ ծանօթացուցին անոր անունը: Այդ միջոցին նահատակուած են ուրիշ երեք մարտիրոսներ ալ, Սահակ եւ Սամուէլ եւ Յզրմուխաստ, որոնց վրայ մանրամասնութիւնք կը պակսին, եւ միայն բնիկ Պարսիկ ըլլալին կը գիտցուի (ՄԱՄ. 75, ՕՐԲ. Ա. 139):

Երբ Հայոց հարյապետ Ներսէս իր առաջին տարիներու մէջ, նորէն եկեղեցւոյ պաշտպանութեան գործով կը զբաղէր, Դենշապուհ մարգպանի մոլի, բայց ճարտար հալածանքներու դէմ, եւ վարպետ կերպերով լաւագոյն օրեր կը պատրաստէր Վշնաս մարգպանի ձեռքով, անդին Բիւզանդեան ոստանին մէջ Յուստինիանոս կայսր, թէ պետութեան եւ թէ եկեղեցւոյ բացարձակ տէր կանգնած, կ'ուզէր միանգամընդմիշտ վերջացնել հարիւր տարիէ ի վեր Քաղկեդոնի ժողովէն ծագում առած, եւ յունահռոմէական կայսրութեան մէջ մղուած եկեղեցական եւ դաւանական խնդիրները: Նորա ծրագիրը պարզեցինք արդէն, թէ Քաղկեդոնի անունը եւ Եփեսոսի դաւանութիւնը միանգամայն պահել էր, եւ այս նպահակին իբր միջոց կը խորհէր Թեոդորոս Մոպսուեստացիի, եւ Թեոդորետոս Կիւրացիի եւ Իբաս Եդեսացիի գրուածները դատապարտել տալ, որոնք Քաղկեդոնի մէջ իբր ուղղափառ զանց եղած էին: Այս երեք գրուածները, ՚ր *Երեք Գլուխք* կոչուեցան, ինքն առաջին անգամ հրովարտակով դատապարտեց 543-ին, 546-ին, ժողով գումարել հրամայեց, որ դժուարացաւ Արեւմտացիներուն դիմադրութեամբ, 551ին իր հրովարտկը կրկնեց, եւ երբ տակաւին անոնց դիմադրութիւնը կը շարունակէր, 553 Մայիս 4ին ժողովը բանալ տուաւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ 151 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ: Ժողովին մէջ հետզհետէ քննուեցան Երեք Գլուխները, եւ մոլորական դատուեցան: Մայիս 17-ին 5րդ նիստին մէջ իբր Թեոդորոսի դէմ աստ կարդացուեցաւ Հայոց թուղթէն հատուած մը, որ կանուխէն Պրոկոյ պատրիարքին գրուած եւ Կոստանդնուպոլսոյ դիւանին մէջ պահուած էր: Պրոկոյտ անունը բաւական է ցոցնել թէ Ս. Սահակի կողմէ գրուած թուղթն էր այն՝ յանուն Հայոց Եկեղեցւոյ ամբողջութեան (217): Ժողովը փակուեցաւ Յունիս 2-ին, եւ 14 նգովքներ արձակուեցան, որոնց 10-ը գրեթէ կրկնում են Եփեսոսի նգովքներուն, 11-րդը հին հերետիկոսներուն մրժումն է, եւ յանուանէ կը յիշուին Արիոս, Եւնոմիոս, Մակեդոն, Ապողինար, Նեստոր, Եւտիքէս եւ Որոզինէս: Վերջին երեքն ալ Երից Գլխոց դատապարտութիւններն են: Վիզիլիոս եւ Արեւմուտացիներ նորէն դժուարութիւններ հանեցին այդ նգովքներու դէմ, որք Լեւոնի եւ իր տոմարին եւ Հռոմի աթոռին ազդեցութիւնը կը կոտրէին, սակայն կայսերական զօրութիւնը մեծ էր, եւ ամէնքն ալ տեղի տուին եւ հաւանեցան ու ստորագրեցին 553ի ժողովին նգովքները: Այս է Յունաց եւ Լատինաց հինգերորդ տիեզերական ժողովը, եւ այդ ձեւին ներքեւ վերջապէս ընդունելի դատուած է իրենցմէ Քաղկեդոնի ժողովը: Հայեր ող հրաւիրուեցան եւ ող ալ մասնակցեցան, եւ չենք ալ գիտեր թէ Յունաց բաժինի Հայ եպիսկոպոսներէն ոմանք ներկայ եղած են արդեօք, բայց եթէ ներկայ ալ եղած լինին, չէին կրնար երբեք Հայ Եկեղեցւոյ եւ հայ հայրապետութեան ներկայացուցիչներ նկատուիլ: Ժողովին որոշումները մեր եկեղեցական դաւանութեան նպաստաւոր են, որովհետեւ կը մեղմացնեն Քաղկեդոնի դաւանութիւնը, կը դատապարտեն անոր չմերժած գրուածները, եւ կը զօրացնեն Եփեսոսի դաւանութիւնը: Այսուհանդերձ երբեք մեր Եկեղեցին պետք չէ զգացած հեղինակութիւն տալ ժողովի մը, որ իր ծանօթութենէն եւ իր մասնակցութենէն դուրս գումարուած է, որուն նոյնիսկ զայն ընդունողներ հակառակութիւն ըարձ են, եւ որ վերջիվերջոյ կայսերական ազդեցութեամբ ընդունած է: Արդէն Հայ Եկեղեցին Եփեսոսի 431ի ժողովէն ետքը քակուած ու քանդուած կը նկատուի այն միութիւնը, որ էական է ընդհանուր եկեղեցւոյ համաայնութիւնը վկայելու եւ տիեզերական եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը կազմելու, եւ երեք սուրբ ժողովներէն ետքը՝ անոնց հեղինակութիւնն ու զօրութիւնը վայելող ժողով չի ճանչնար: Եկեղեցական պառակտումներն ալ աթոռական խնդիրներէ ծագում առած էին, թէպէտ յուզուած խնդիրները քրիստոնէական դաւանութեանց շուրջը կը դառնային, բայց լոկ բացատրութեան ճիգեր էին, եւ ոչ թէ եկեղեցւոյ հեղինակութեան պատկանող կէտեր:

Ներսէսի գլխաւոր գործերէն մէկն է Դըւնայ ժողովը, զոր ազատօրէն կրցաւ գումարել Վշնաս Վահրամի խաղաղարար կառավարութեան աստեն, եւ որ նշանաւոր է Բարբէնի ժողովէն ետքը, եւ ի դէպ է կոչել զայն *Դըւնայ երկրորդ ժողով*: Անոր վրայ պատմագիրներէն յառաջ բերուած տեղեկութիւնները շփոթ մըն էին, թէ ժամանակին եւ թէ գործերուն նկատմամբ, բայց ժողովական վաւերագիրին հրատարակութենէն ետքը (ԹՂԹ. 72), այլեւս աւելորդ կը լինի պատմագիրներու հակասական տեղեկութիւնները յարմարելու աշխատել: Ժողովին թուականը նշանակուած է, *ի քսան եւ չորրորդ ամի Խոսրովու արքայից արքայի, ի սուրբ ի քառանորդան, ի կիտակէի իւղոգումենին*, այինքն է 554 տարւոյ Ծաղկազարդի օրը, որ այն տարին հանդիպած է չորրորդ տարին յիշողներ կան (ԱՄՈ. 83), սակայն անոնք ՄԺԺի տասներորդ տարին ալ կը յիշեն, մինչ ՄԺԺ արդէն մեռած էր Ներսէսի աստենը: Նոյնչափ անհիմն է 527ին դնել Դըւնայ ժողովը (ՍԱՄ. 73), որ չի համեմատիր ժամանակակից դիպումներու, ուստի պէտք է պինդ բռնել Խոսրովի 24-րդ տարին, զոր ուրիշներ ալ կ'ընդունին (ԹՂԹ. 221): Ժողովին գլխաւոր նպատակը ցուցուած է *Ուխտ միաբանութեան* գրուածին մէջ, եւ է Նեստորականներուն ստացած համարձակութեան եւ գործած անկարգութիւններուն առաջքն առնել: Ասոնք պատճառաւ վաճառաշահութեան Պարսկաստանէ եկած եւ շատցած էին Հայաստանի մէջ, եւ իրենց կրօնական կեդրոն ըրած էին Մանաճիիր Ռաժիկի վանքը, որ սուրբին կենդանութենէն Պարսկաստանցի քրիստոնէաներուն օթարանն էր եղած, եւ զայն ըրած էին *տեղի ժողովոյ պղծութեան իրենանց* (ԹՂԹ. 73): Անոնց գործերն էին անկարգութիւնները քաջալերել, անխտիր հոգւոր հաղորդակցութեան եւ խորհրդաբար հաղորդելու ընդունիլ *զգոյս եւ զպռոնիկս եւ զայլ վնասակարս*, զորս հոգեւոր իշխանութիւնը ապաշխարութեան կ'ենթարկէր, անկունք տղայոց համար *ջնջագիր կնիք* տայլ, Պաղիկեանց սովորական եղող խարեական ձեւերը գործածել, եւ ճշմարիտ ուղղափառութեան դէմ վարդապետութիւններ տարածել: Ոմանք կը գրեն թէ այս ժողովը գումարուեցաւ *հակառակ ժողովոյն Քաղկեդոնի* (ԹՂԹ. 221), սակայն *անիծեալ Խուժկաց Նեստորականաց* (ԹՂԹ. 70), *չար աղանդին Խուժկաց Նեստորականաց* (ԹՂԹ. 72), եւ *անիծեալ Նեստորականաց* (ԹՂԹ. 76) վրայ կը դառնայ բոլոր խօսքը: Հետեւաբար պէտք է ըսել, թէ Նեստորականներու եւ Քաղկեդոնականներու միջեւ եղող առնչութեան պատճառով, կրցած են ոմանք Քաղկեդոնականներու դէմ եղած ըսել Դըւնայ երկրորդ ժողովը:

368. ՄԵՂԱԴԻՐՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՂԹԸ

Ժողովը գումարուած է Դըւնայ Ս. Գրիգորի կաթողիկէի մէջ, որով *Սրբոյն Գրիգորի ժողով* ալ կոչուած է այն Ներսէսի թուղթին մէջ (ԹՂԹ. 71): Ժողովի գումարմն հրաւերը անելի կանուխ եղած է, բայց որեւէ պատճառով մը եպիսկոպոսներ յապաղած են հաւաքուիլ, անոր համար Ներսէս ծանր ոճով *թուղթ մեղադրութեան* կը գրէ ուշացող եպիսկոպոսներուն, որոնց թեպէտ, կ'ըսէ, *ի ձեռն գրոյ հրաման արարաք, փոյթապէս ի Դուին ի սուրբ եկեղեցիս ժողովելոյ* (ԹՂԹ. 70), սակայն *հեղզացեալ սպուժեցէք, ձեր զմարմնոց հեշտութիւն կարեւոր համարով, որոց յոյժ մեղադիր ենք* (ԹՂԹ. 71): Մեղադրութեան թուղթը ուղղուած է յանուանէ, Գրիգոր Արծրունեաց, Սահակ Ռշտունեաց, Սողոմոն Մոկաց, Քրիստափոր Պալունեաց, Միքայէլ Չարեհաւանի, Աստուածատուր Բժնունեաց եւ Թաղէոս Մեհնունեաց եպիսկոպոսներուն, ամէն ալ հարաւային զաւառներու եպիսկոպոսներ, որք թերեւս ընդհանուր դժուարութեան կամ եղանակաց խստութեան հանդիպեցան, սակայն Ներսէս չքմեղանք չ'ընդունիր, եւ *մարմնոյ հեշտութեան* կը վերագրէ անոնց յապաղումը: Մեղադրութեան գիրը

կաթողիկոսին հետ ստորագրած են Մերշապուհ Տարոնոյ, Գրիգոր Մարդապետական, Պարգեւ Հարթայ, Տիրիկ Բագրեւանդայ, Գրիգոր Բասենոյ, Պետրոս Սիւնեաց, Մաշդոց Խորխոռունեաց եւ Խոսրով Ամատունեաց եպիսկոպոսները, որք կամ մնայուն խորհրականներ են եղած հայրապետանոցի մէջ, կամ մօտաւոր վիճակներէ եկած: Ասոնց մէջ յատուկ մտադրութեան արժանի են երկուքը: Առաջինն է Մերշապուհ, որ *Տարոնոյ եւ Մամիկոնէից եպիսկոպոս* տիտղոսը կը կրէ, եւ որուն անունը անբաժան կերպով միացած է կաթողիկոսին անուան հետ, թէ Աբդիշոյի ձեռնադրութեան եւ թէ Դըւնայ ժողովին բոլոր գիրերուն մէջ: Մինչեւ իսկ Ասորոց (ԹՂԹ. 52) եւ Աբդիշոյի (ԹՂԹ. 62) գիրերն ալ Ներսէսի եւ Մերշապուհի միացեալ հասցէին ուղղուած են, եւ նոյնիսկ ժողովական կանոնները Ներսէսի եւ Մերշապուհի անունով մակագրուած են (ԿԱՆ. 71): Մերշապուհի անունը Ներշապուհ ալ գրուած կը գտնենք (ԱՍՈ. 83), եւ դժուար է որոշել, թէ միեւնոյն անունը երկու կերպով ալ կը գործածուէր, թէ ոչ գրչագիրներու սխալանք մըն է: Տարոնոյ եպիսկոպոսի մը, հայրապետանոցի դրացին չըլլալով ալ՝ վայելած գիրքը, պէտք է իբր անձնական արժանեաց փաստ սեպել, կամ Մերշապուհը իբր կաթողիկոսական տեղակալ ընդունիլ: Միւս նշանաւոր անձնաւորութիւնն է Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, Սիւնեաց քերթողական դպրոցին աշակերտ, ինքն ալ քերթողահայր եղած, զոր Օրբէլեան կ'անուանէ՝ *քաջհռետոր եւ անյաղթ փիլիսոփայ, յի իմաստոյթեամբ եւ կատարեալ առաքինութեամբ, նախաթոռ վարդապետաց Հայոց, քերթող եւ թարգմանիչ* (ՕՐԲ. Ա. 131): Պետրոսի կը վերագրուին թարգմանութիւններ եւ ճառեր եւ մեկնութիւններ եւ Քաղկեդոնականաց դէմ գրուածներ: Գիրք Թղթոցին մէջ կը գտնուի Պետրոսի իբր հեղինակաւոր վաւերագիր հակաքաճոյին անցած է, եւ յոմանց սոյն Պետրոսին վերագրուած է, բայց մեր կարծեօք ուրիշ Պետրոսի մը գրուած կ'երեւի: Իսկ Սիւնեաց դպրոցը թարգմանդաց դարէն սկսելով եղած է Հայ ուսումնականութեան կեդրոն մը, ուսկից ելած են նշանաւորագոյն վարդապետներ, իբր սեփական պատուոյ կոչում առնելով *քերթող եւ թարգմանիչ* անունները: Ասոնց կարգէն է Պետրոս Սիւնեցի, որ Ներսէսի ձեռնադրուած է, *իններորդ եպիսկոպոս Սիւնեաց* (ՕՐԲ. Ա. 131) Լուսաւորչի ժամանակէն սկսելով: Ասոնցմէ յիշեցինք արդէն Անանիան, եւ Մուշէն, եւ Երիցակը: Պետրոս յաջորդեց Մակարի, շուրջ 550ին, եւ Դըւնայ ժողովին մէջ աւելի փայլողներէն մէկը եղաւ, եւ իր անունն ալ Ներսէսի ու Մերշապուհի հետ յատուկ յիշատակութեան արժանացաւ միաբանութեան ուխտագիրին (ԹՂԹ. 72), եւ ուրիշ գրուածներու մէջ (ԹՂԹ. 76):

369. ՈՒԽՏ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Մեղադրութեան գիրը մեծ արդիւնք ունեցած չէ, եւ ժողովը հաւաքուած է 18 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ: Ասոնցմէ 7-ը մեղադրութեան գիրին ստորագրողներն են, Ամատունեաց եպիսկոպոսէն զատ, 10 մեղադրեալներէն 3-ը եկած են, Արծրունեաց եւ Պապունեաց եւ Մեհնունեաց եպիսկոպոսները, 8 հաստ ալ ասոնցմէ դուրս են, Ներսէս Մարդաղոյ, Վաղոտ Արշամունեաց, Մարկոս Բագրեւանդայ, Յոհան Ապահունեաց, Յովնան ՎԱնանդայ, Հաւուկ Արշարունեաց եւ Յոյս Գողթան եպիսկոպոսները, որոնց հետ է նաեւ Աբդիշոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոսը: Աւելի բազմաթիւ են նախարարներուն անունները, որոնք ժողովին մասնակցած եւ որոշմանց ոյժ տուած են, եւ նկատելի է որ անոնց մի մասը՝ փոխանակ իր նախարարական ցեղին՝ պարզ հայրանունով յիշուած են: Նախարարութեան անունով յիշուածներն են, Համազասպ Մամիկոնեան, Գարշոյլ Խորխոռունի, Աստուածատուր Վանանդեցի, Գնեալ Գնունի, Վարազ Գաբեգեան, Գրիգոր Աբեղեան, Մերշապուհ Ծինական, Համազասպ Զինականեան, Աստուածատուր Հանունի, եւ Մանուէլ Սպանդունի: Իսկ հայրանունով յիշուած են սպարապետ Սամէլ Արտաւազդեան, Գրիգոր Հմայեակեան, Սահակ

Վարդանան, Դատոյ Գարջոյեան, Գրիգոր Վասակեան, Զօրակ Գագաւոնեան, Յոհան Յոհանեան, Վարդան Մուշեղեան, Սահակ Հմայեակեան, Աշոտ Վարագափրոցեան, Մուշեղ Հմայեակեան, Վրիւ Արտաշիրեան, Ատտուածատուր Արշալիրեան, Սամուէլ Մամական, Վարդ Հմայեակեան, Ներսէս Մամսոնեան, Վարդ Մամական, Արտաւազ Մամական, Հմագասպ Սահակեան, Սահակ Մանուէլեան, եւ Վարդան Մուշեղեան: Իսկ Վարագ մը եւ Հմագասպ մըն ալ անունով յիշուած են: Նախարարներուն շատութիւնը տրուելիք որոշման արտաքին գործադրութեան պէտք ունենալէն յառաջ եկած է, եւ այդ պատճառով ըսուած է, թէ *ոչ ոք արտաքոյ մնաց յաշխարհականաց ի յայս կամաւոր գործոյ* (ԹՂԹ. 74): Ժողովը կը յայտնէ, թէ *քանդեալ աւերեցաք զտեղի ապաւինի անօրէնութիւն նոցա* (ԹՂԹ. 73), այսինքն էՆեստորականներուն կեդրոնն եղող Մանանիիր Ռաժիկի վանքը, ինչպէս որ կը բացատրէ Օրբէլեան ալ (ՕՐԲ. Ա. 132): Ժողովը միանգամայն հրամայեց անոնց հետ վիճաբանութեան իսկ չմտնել, այք *հեռանալ ի նոցանէ արդարեւ որպէս ի յօշոնմանս Զրիստոսի Աստուծոյ*, եւ նգովք կարդաց ամէն անոնց՝ որ Նեստորականներուն կը հետեւին, *եթէ ի կաթողիկոսաց ոք իցէ, եթէ յեպիսկոպոսաց, եթէ ի քահանայից, եթէ յիշխանաց, եթէ յայլ ժողովրդականաց* (ԹՂԹ. 74): Նկատողութեան արժանի է կաթողիկոսն ալ ժողովրդականի հետ միասին յիշելը, որ Հայոց Եկեղեցւոյն ըմբռնման լուսաւոր եւ լուսամիտ յայտարարն է: Անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ այդ ժողովական գրութեան մէջ, որ *Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս* մակագրուած է, բնաւ Քաղկեդոնի եւ բնութեանց խնդիրին ակնարկ մը չկայ, եւ չենք գիտեր թէ ուստի եւ ինչպէս քաղած են ուրիշներ քաղկեդոնական դաւանութեան մասին մանրամասնութիւնները, զորս կը վերագրեն Խոսրովի 24-րդ տարին Ներսէս կաթողիկոսի գումարած ժողովին, որ միեւնոյն վերոյիշեալ Միաբանութեան ուխտին ժողովն է: Պէտք չէ նկատողութենէ վրիպեցնել, որ տարի մը առաջ տեղի ունեցած էր Կոստանդնուպոլսոյ ժողովը, ուր քաղկեդոնեան վարդապետութիւնը, նշանաւոր այլայլութիւն մը կրած էր (366), բայց կարծես թէ Դընայ ժողովը անկէ ալ տեղեկութիւն չունի, որ եւ ոչ հեռաւոր ակնարկ մը կ'ընէ այս մասին:

370. ՆԵՐՍԷՍԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Սոյն ժողովին պէտք է ընծայել նաեւ այն 87 կանոնները, որոնք *Ներսէսի կաթողիկոսի եւ Ներշապիոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի* անունով անցած են Կանոնագիրքին մէջ ԿԱՆ. 71-74), որովհետեւ միշտ կանոններ ժողովական հաստատութեամբ ստացած են իրենց հեղինակութիւնը, թէպէտ յիշեալ կանոններուն գլուխը՝ ժողովի գումարման մասին բնաւ տեղեկութիւն տրուած չըլլայ: Սոյն կանոններուն նպատակն է եկեղեցական կարգերուն եւ եկեղեցական ընթացքին մէջ սպրդած զեղծումները բառնալ, այլ բնաւ յիշուած չեն Շահապիւանի ժողովին հրամայած արտաքին պատիժները (229), եւ միայն նգովքի եւ լուծման եւ ապաշխարութեան եկեղեցական պատիժներ կը յիշուին: Գլխաւորաբար քահանաներու վրայ մտադրութիւն դարձուած է, հրամայելով որ երկկիներն եւ տգէտներ վտարուին, վաշխառուներ եւ արբեցողներ պատժուին, արծաթագին ծառայ չպահեն, Շաբաթ եւ Կիրակի օրերու պատարագը չիափանեն, ժողովուրդը բաժակէն չզրկեն, բաժակին յաւելուած չիառնեն, քահանայական պաշտօնները ժողովրդականներու չյանձնարարեն, նախաթոռութիւննին ձեռնադրութեան ժամանակով եւ կարգով պահեն: Գլխաւոր քահանային, այսինքն աւագերեցին պարտք կը դրուի միշտ եկեղեցին մնալ, իսկ միւսներուն կը ներուի ամառը փոխանակաւ մնալ, հարկաւ իրենց հողագործական աշխատութեանց պատճառով, իսկ պղերգութեամբ հերթերնուն պակտողները բաժիններէն պիտի զրկուին: Քահանայից կը պատկանին եւս եկեղեցւոյ տրուած նուէրներուն եւ հասոյթներուն մասին եղած կարգադրութիւնները: Բացարձակապէս կը հրամայուի որ քահանայք այդ նուէրները տուներնին չտանին, կամ հասոյթները վաշխով

չգործածեն, կամ իրենց տնական պետքերէն զաի գուարճութեանց չծախսեն, այլ ամէն բան եկեղեցին պիտի հաւարուի աւագերեցին հսկողութեան ներքեւ, եւ ստացուած գումարը համեմատաբար պիտի բաշխուի, մէկ բաժին դպիրներուն եւ այրիներուն, մէկուկէմ սարկաւագներուն, երկու քահանաներուն, եւ երկուքուկէս աւագերեցին: Այստեղ յիշուած չեն եպիսկոպոսին քահանայական հասոյթը տասանորդելու իրաւունքը, ոչ ալ քահանաներուն ժողովուրդը տասանորգելու սովորութիւնը, եւ ոչ ալ եկեղեցւոյն եւ աղքատաց բաժինները ակնարկուած են, որովհետեւ պարզապէս քահանայից մնացած բաժինին բաշխման շուրջը կը դառնայ կանոնը: Իսկ դպիրներուն կարգին են լուսարարներ եւ դոնապաններ եւ ժամկոչներ, եւ այրիներն են եկեղեցւոյ լուացքներուն եւ մաքրութեան զբաղող կիները, ինչպէս են այժմ ալ Երուսաղէմի մայրապետները: Ժողովրդական ազապներուն եւ հոգեհացերու եւ պատարագի սեղաններու մասին ալ հրամայուած է, անոնցմէ բան չվերցնել եւ տուն չտանիլ, այլ բոլորթ յօգուտ ժողովրդեան սպառել: Խորհուրդներու մատակարարութեանց նկատմամբ ալ կը հրամայուի քահանաներուն, որ ապաշխարութիւնը վաճառաշահութեամբ չգործածեն, եւ խոստովանութեան գաղտնիք չյայտնեն, մկրտութիւնը միմիայն վտանդի պատճառով տուներու մէջ կարենան կատարել, աւագանը բաւական ըլլայ երաքային հասակը ջուրով ծածկելու, կիներ մկրտութեան չսպասաւորեն, սարկաւագներ մկրտութիւն չընեն, այլ քահանայք իրենք մկրտեն, եւ ոչ ալ ջուր օրհնելով մանկամայրերու յանձնեն որ անով մկրտութիւն կատարեն:

371. ԴԱՐՁԵԱԼ

Քահանաներուն պատկանող կանոններէն ետքը ամուսնութեանց մասին խօսուելով, ըսուած է միայն այրին ու կոյսը իրարու հետ չպսակել, եւ տղաներ չպսակել, թէպէտ տարիք յիշուած չէ, եւ կը պահանջուի որ փեսացուն եւ հարսնցուն իրար տեսած ու ճանչցած ըլլան: Եկեղեցիներու մասին ալ հրամայուած է, մէջը մեռել չթաղել, եւ սպասները հարսնիքներու չգործածել: Դպիրներու կը հրամայուի եկեղեցւոյ մէջ եկեղեցական զգեստ գործածել, եւ առանց քահանայի պաշտամունք չկատարել: Վանականներու կը հրամայուի վանքէ դուրս կենցաղնին չփոփոխել, արեւ ծագելէն ետքը դուրս ելլել, եւ արեւ մտնելուն վանքդառնել, առեւտուրով չզբաղիլ, վանքէն դուրս միայն աւագ երեցին տունը օթելանել, վանքին մէջ կին աշխատաւոր չառնել, ինչպէս են հարացաց, կովկիթ եւ խնոցեհար կիներ: Աղանդաւորներու նկատմամբ ալ կը հրամայուի *մի՛ վաճառ սոսլ*, այն է բնակակցութիւն չընդունիլ: Հարկաւ Նեստորականներու համար է այդ արգելքը, ինչպէս Ուխտ միաբանութեան գիրին մէջ ալ ակնարկութիւն եղած է: Վերջապէս պահքերու մասին հրամայուած է քառասունքը եւ առաջաւորը չլուծել, աւագ Ծաբայթ օրն ալ պատարագէն առաջ թան եւ զինի չճաշակել, թէպէտեւ որ տկարութեան պատճառով կանուխէն հաղորդուած ըլլայ: Կանոնները կը վերջանան այս խօսքերով: *Եւ պատուիրեցաւ ձեզ յամենայն ամսեան պարապել խնդրուածոց զաւուրս շաբաթի միոյ, խնդրել յԱստուծոյ գմարմնոյ առողջութիւն եւ զհոգւոյ փրկութիւն* (ԿԱՄ. 74): Այդ կտորը բարատրուած է յոմանց, *յամենայն ամիսս շաբաթ մի պահք պահեսցի* (ՀԱՄ. Բ. 239), եւ նոյնը ուրիշներէն կրկնուած է (ԱԲԼ. 81): Բայց ինչչափա ալ աղօթքի պարապելու եւ մարմնոյ առողջութեան մտադրութիւն դարձնելու իրատը, լռելեայն ժուժկալութիւն կ'ենթադրէ, սակայն կանոնին բացատրութեան մէջ ալ բացարձակ հրաման չի հնչեր: Ինչ ալ ըլլայ կանոնին բուն իմաստը, ընդհանրապէս այդ կանոնին հետեւանքը կարծուած են մեր տօնացոյցին 12 շաբաթապաքերը, որք են. 1. Եղիական, 2. Լուսաւորչի, 3. Վարդավառի, 4. Վերափոխման, 5. Իսպվերացի, 6. Վարագայ խաչի, 7. Յիսնակաց, 8. Ս. Յակոբայ, 9. Աստուածայատնութեան, 10. Առաջաւորաց, 11. Մեծ պահոց երկրորդ շաբաթին եւ 12. Աւագ շաբաթի շաբաթապահքերը: Բայց ուրիշ առմամբ գիտենք որ ասոնցմէ հինգը

տաղաւարի շարաթապաւիքեր են, այսինքն. 1. Վարդավառի, 2. Վերափոխման, 3. Խաչվերացի, 4. Աստուածայայտնութեան եւ 4. Մեծ պահոց երկրորդ շարաթու: Առաջաւորացը՝ Լուսաւորչի մասնաւոր հաստատութիւն է, եւ Լուսաւորիչինը՝ յատուկ ազգային բարեպաշտութիւն մըն է, իսկ Յիսնակացը՝ ծննդեան հին մեծպաիքին սկզբնաւորութիւնն ու յիշատակն է, որ այժմ խափանեալ է:

372. ՏՈՍԱՐԻ ԾՓՈԹԻԼԸ

Աստղիկ կը գրէ թէ այն այս ժողովին մէջ, որ գումարուեցաւ Խոսրովի 24-րդ եւ Յուստինիանոսի 14-րդ տարին, Ներսէս եւ Ներշապուհ եւ Պետրոս *կարգեցին զթուակաւնն Հայոց* (ԱՍՈ. 83), եւ միանգամայն *ի բաց կացին ի Յունաց հաղորդութենէ*, եւ թէ այն տարին էր 304 Յունաց Փիլիպպոսեան թուականին, 553 ծննդեան Փրկչին եւ 252 լուսաւորութեան Հայոց (ԱՍՈ. 64): Սակայն ստոյգն այն է որ այս ժողովին մէջ թուականի որոշում չտրուեցաւ, ինչպէս եւ Յոյներէ բաժանման խնդիրը կանուխէն կատարուած էր Քաղկեդոնի ժողովը չընդունելով: Բայց թուականի խնդիրը դիտողութեան նիւթ կըրցաւ ըլլալ, որովհետեւ 553 թուականը բոլոր աշխարհի հարամ ալ Չատիկի տօնին շփոթելուն տարին եղաւ: Չատիկը օրը գտնելու կանոնը առաջ ճիշդ ու ճիշդ հրեական տոմարն էր, միայն Չատիկն տօնը լուսնին լրման յաջորդող Կիրակիին կը թողուէր, Հրէից հետ մէկտեղ տօնած չըլլալու համար: Նիկիոյ ժողովէն ետքը պէտք եղաւ յատուկ զատկական ցուցակ մը ունենալ, որ քանի մը տարի ետքը կազմուեցաւ Անդրէաս Բիւզանդացիի ձեռքով: Նա դիտեց որ լուսնի վերագիրին 19 տարիներու շրջանը կամ իննետասներեակը, 5 անգամ դարնալով 95 տարիի շրջանէն ետքը նորէն ամսուան նոյն օրերուն կու գար, եւ *իննսուսն եւ հինգ ամով բովանդակէր զեղանակ շրջագայութեան ի նոյն* (ԾԻԲ. 20): Բայց եթէ ամիսներուն օրերը նոյն կը դառնային, շարաթուն օրերը նոյն չէին գար, որովհետեւ եօթներեակներու շրջանը 28 էր, եւ 95-ը 28-ի վրայ ճիշդ չէր բանուէր: Այսուհանդերձ Անդրէաս պէտք եղածը լրացնելով 200 տարւոյ շրջան մը կազմեց, որ 359-ին սկսաւ, եւ որով կանոնաւորուեցան Չատիկները մինչեւ 552: Այս է *Անդրէասեան երկերիւրեակ* ըսուած շրջանը: Այդ շրջանին առաջին տարին իննետասներեակը 11 էր գրուած, եւ լուսնի ծագումը կ'ըլլար Մարտ 22-ին եւ լրումը Ապրիլ 4-ին, որ արարչութեան օր կը կարծուէր, իսկ շրջանին վերջին տարին իննետասներեակը 21 էր, լուսնի ծնունդը Մարտ 12-ին եւ լրումը Մարտ 31-ին, եւ լրումը Ապրիլ 13-ին: Մինչ շրջանին առաջին իննետասներեակը 11 լինելուն, 2-ին եւ 11-ին մէջտեղ 9 տարբերութիւն կը մնար, եւ այս պատճառով *սկսան շփոթիլ տօնք եւ ամենայն արհեստք տոմարականք* (ԿԻԲ. 24): Հարկաւ այդ շփոթութիւնը Հայերն ալ զգացին, եւ 9 տարիներու համար առժամեայ կարգադրութեան դիմեցին, երկերիւրեակէն հրաժարելով եւ սովորական իննետասներեակին հետեւելով: Մեր պատմագիրներ այդ խնդրին մէջ Ներսէս եւ Յովհաննէս եւ Մավսէս կաթողիկոսները շփոթելով, տոմարակն գործերը մէկին կամ միւսին կու տան անխտիր, ինչպէս եւ Կիրակոս, որ աւելի մօտէն խնդիրը կը բացատրէ, շրջանին շփոթիլը Մովսէսին կու տայ, իսկ ուղղութիւնը Յովհաննէսին՝ որ Մովսէսէ առա է (ԿԻԲ. 24): Սակայն խնդիրը ժամանակագրութեան կը պատկանի, եւ տարիներու ընթացքն է որ ուղղութիւն պիտի տայ եղելութեանց, եւ ոչ թէ կաթողիկոսաց անունը: Արդ, ստոյգ է որ շփոթը ծագեցաւ Ներսէսի օրով, ուստի ինը տարիներու առժամեայ կարգադրութիւնն այլ՝ գոր Կիրակոս Յովհաննէսի կու տայ (ԿԻԲ. 24) աւ Անեցին՝ Մովսէսի (ՄԱՄ. 74), պէտք է Ներսէսի վերագրել, եւ այս կերպով թերեւս արդարունայ Աստղիկի գրածը, որ ուղղութիւնը Ներսէսի կու տայ (ԱՍՈ. 83): Բայց Ներսէսի վերագուրելիք ուղղութիւնը՝ առժամեայ կարգադրութիւնը կրնայ ըլլալ, եւ ոչ թէ հինգհարիւրեակը հաստատուն ուղղութիւնը, որ 361-ին յօրինուեցաւ Ներսէսի մահէն ետքը:

373. ԱՐԴԻԲՆՔՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Ներսէսի կաթողիկոսութեան մասին գրուած եղելութիւնները քաղեցինք արդէն, եւ անոնցմէ դուրս շատ նշանաւոր դիւստրուածներ չենք գտներ յառաջ բերելու համար: Բայց պատմութեանն ալ բաւական են գործունեայ եւ արթուն եւ զօրաւոր հոգւոյ տէր անձ մը տեսնել Բագրեւանդացի հայրապետին վրայ: Դենշապուռի մարգարանը փոփոխել տարու յաջողութիւնը՝ վարչական ճարտարութեան նշանակ էր, իսկ Դընայ ժողովը, եւ Նեստորականներու դէմ մաքառումը, եւ բարեկարգական կանոնները՝ իր հայրապետական նախանձայութիւնը կը հաւաստեն: Խոսարովի 25-րդ տարին, այսինքն ժողովէ տարի մը ետքը, նոր թուրթ մը գրած է Գրիգոր Արծրունեաց եւ Գրիգոր Մարդպետական եպիսկոպոսներուն, յիշեցնելով Նեստորականներու դէմ տրուած ժողովական վճիռը, եւ անոր ճիշդ գործադրութիւնը յանձնարարելով: Նամակին մէջ կ'ըսէ. *վասն ծանուցանելոյ այնոցիկ չիցէ լուեալ զայս պատուէր, վասն նորին զայս ողորթ առ ձեզ տեսարս հրամայեցաք գրել* (ԹՂԹ. 73), եւ պէտք է ըսել թէ այս գիրը շրջաբերական էր ամէն եպիսկոպոսներուն, եւ գլխաւորապէս ժողովին չգտնուողներուն, եւ թէ հանդիպմամբ է որ վերոյիշեալներուն անունով ընկալը Գիրք Թղթոցին հաւաքածոյին անցած է: Այս պարագան ալ Ներսէսի գործունէութեան նշանակէ (56): Իսկ ուսմանց եւ զարգացման համար ունեցած ջանքին նշանն է, իր ստենի Սիւնեաց դպրոցին նշնաւորագոյն անձերուն ծաղկիլը, ինչպէս նաեւ Եզրաս Անգեղացիի փայլիլը, որ *զդասս ճարտասանիցն բազմացուցանէր* (ԱՍՈ. 83), հարկաւ կաթողիկոսին հովանաւորութեան շնորհիւ: Եզրաս Անգեղացիի արդիւնքներուն վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, եւ որովհետեւ կուչուած է *աշակերտ Մովսէսի եպիսկոպոսի Բագրեւանդայ* (ՄԱՄ. 73), Մովսէս Խորենացիի աշակերտ, եւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան հետեւող մը կը կարծուի: Ներսէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը 9 տարի, եւ մահը 557 թուականին եղաւ, հաւանաբար լրացեալ տարիքի մէջ, ինչպէս սկիզբէն բացատրեցինք (359), եւ նորէն աւելցնելու բացատրութիւն դունինք: Խաղաղութեամբ եւ փառօք կնքած է նար իր բազմարդիւն կեանքը, յատուկ գնահատման արժանանալով Հայոց Եկեղեցւոյն պահպանութեան եւ փառաւորութեան օժանդակողներէն մին եղած ըլլալուն համար:

374. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Յովհաննէս Բ.ի ծննդավարար նշանակուած է Գաբեղեան, այժմ Կաղզուան գաւառի Սիւնձեղուն դիւղը, եւ այս կը կարծենք տեղական անունին լաւագոյն ընթերցուածը, Սիւնձեղուն, Անձեղուն, Ձեղուն, Սիւնձեղ, եւ Սիւնեղ տարբերեալ գրութեանց մէջ: Գիւղէն աւելի գաւառին անունը գործածուած է իրեն համար, որ միանգամայն Հայոց նշանաւոր նախարարութիւններէն մէկն է, եւ անկէ կը հպտեւեցնենք թէ Յովհաննէս նախարարագուն սերունդէ էր: Իր նախընթացին համար գործած կը գտնենք թէ էր *ի վանականութենէ Թայթոյ վանից* (ԱՍՈ. 84), որ իրօք կը գտնուէր Գաբեղեան գաւառին մէջ (301), այլ հարկ դկայ կարծել, թէ ուղղակի վանականութենէ կաթողիկոսութեան կոչուած ըլլայ: Դընայ ժողովին ներկաներէն մէկն է Յովհաննէս Ապահունեաց եպիսկոպոսը (369), զոր պէտք կը զգանք կաթողիկոսին հետ նոյնացնել, որովհետեւ ինքն իսկ Դընայ ժողովին վրայ խօսելով կը գրէ, թէ *փութացաք մել եւ այլ աշխարհիս Հայոց եպիսկոպոսունք՝ Նեստորականները հալածել* (ԹՂԹ. 79, ՕՐԲ. Ա. 135), որով նոյն ժողովին ներկայ եղած ըլլալը կը վկայէ: Իր հայրապետութեան միջոցը 15 կամ 17 տարի գրուած է անխտիր զանազան պատմագրութեանց մէջ, ինչ որ յայտնապէս Ե եւ Է թուատառերու փոխանակութեան հետեւանք է, այլ պատմական պարագաները կը թելադրեն 17 տարին նախադասել: Միւս կողմէն պիտ տեսնենք, որ Յովհաննէս իր վերջի երկու տարիները աթոռէն հեռու անցուց, եւ գուրէ այդ երկու տարիներն են, զորս ոմանք ուզած են զեղչել

իր կաթողիկոսութենէն: Յովհաննէսի ընտրութիւնը 557-ին դնելով, իր մահը կ'իյնայ 571-ին: Այդ միջոցին Պարսից թագաւորը միշտ միեւնոյն Խոսրովն էր, իսկ կայսրութիւնը 565-ին Յուստինիանոս Ա.ի մահուամբ անցաւ Յուստինոս Բ.ի: Վահրամ Վշնաս մարզպանն ալ 558-ին փոխուեցաւ, եւ տեղը եկաւ Վարազդատ Պարսիկ, որ Վշնասի խաղաղ ու հաշտարար կառավարութիւնը շարունակեց մինչեւ 564, երբ մարզպան նշանակուեցաւ Սուրէն նախարար, հին Սուրէնեանց թագաւորագուն ցեղէն, եւ Ճիհովր-Վշնասայ մականուանեալ (ԱՍՈ. 5), որուն դժնեայ եւ դժնդակ ընթացքը նոր խռովութեանց դուռ բացաւ:

375. ՍԻՒՆԵԱՅ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այդ միջոցներուն Վահան Սիւնեաց իշխանը, չենք գիտեր ինչ միտքով կամ ինչ դիտմամբ, ուզեց Հայաստանի մարզպանութեան հպատակութենէն ելնել, եւ Հայերէն գատուիլ, եւ Սիւնեաց գաւառը Ատրպատականի մարզպանութեան հետ միացնել, եւ իր տուրքին արձանագրութիւնն ալ, որ Շահրմար կամ Շահրիսմար կը կոչուի, Դուին քաղաքէն Փայտակարան քաղաքը փոխադրել տուաւ (ՄԵԲ. 48): Հաւանական է կարծել թէ 564-էն յետոյ կատարուած գործ մըն է, եւ Սուրէն մարզպանի բռնութիւններէն ազատելու միջոց մը, եւ ոչ թէ Մամիկոնեանց ազդեցութենէն դուրս ելլելու նպատակ մը, ինչպէս մեկնողներ եղան (ԱՄԼ. 262): Բայց այս անջատումը առիթ տուաւ այն կողմերուն մէջ զօրացնելու Նեստորականներուն ազդեցութիւնը եւանոնց թիւը ստուարացնելու, օգտուելով Ատրպատականի մարզպանութեան Հայոց ուղղակի ազդեցութենէն դուրս մնալէն: Այդ պարագան Յովհաննէս կաթողիկոսի մտադրութիւնը գրաւեց, որ փութաց յատուկ գրութեամբ զգուշացնել Սիւնեաց իշխանն ու եպիսկոպոսը, որպէսզի իրենց ժողովրդին վրայ հսկեն, եւ մոլորութեանց զօրանալուն թոյլ չտան: Կաթողիկոսական թուղթը ուղղուած է Միհրարտաշիր իշխանին, որ Վահանի յաջորդած էր, եւ Վրթանէս եպիսկոպոսին, որ այժոռ բարձրացած էր Պետրոսի 10 եւ Գիգանի 3 տարի եպիսկոպոսութենէն յետոյ: Օրբէլեան մեծ գովեստով կը խօսի այդ Վրթանէսի վրայ, զոր Պետրոսի աշակերտ եւ համանմա կ'անուանէ, եւ Աղուանից Չաքարիա կաթողիկոսէն ձեռնադրութիւն առած էր, կ'ըսէ, եւ պատճառ կը ցուցնէ Յովհանի հակաթոռութեան խնդիրը (ՕՐԲ. Ա. 133): Բայց քանի որ հակաթոռութիւնը աւելի ուշ տեղի ունեցած, թիւրիմացութեան եւ ժամանակագրական շփոթութեան հետեւանք պէտք է կարծել Վրթանէսի ուրիշ այժոռէ ձեռնադրուիլը: Յովհաննէսի հետ կաթողիկոսական թուղթին կը ստորագրեն, Աբրահամ Տարոնոյ եւ Մամիկոնէից, Ներս Բասենոյ եւ Մարգարուոյ, Մաշթոց Խորխոռունեաց, Գիւտ Վանանդայ, Բաբ Ամատունեաց, եւ Աբդիշոյ Ատորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոսները: Այս անուններուն նկատմամբ պէտք է դիտել թէ Մերշապուհ, որ այնչափ ազդեցիկ դիրք մը ունէր Ներսէս Բ.ի մօտ՝ մեռած է, բայց անոր յաջորդ Աբրահամն ալ միւեւնոյն դիրքը գրաւած է Յովհաննէս Բ.ի մօտ, եւ ամէն եպիսկոպոսներէն վեր կը ստորագրէ: Իսկ Աբդիշոյ, իր ստացած դիրքն ու մասնակցութիւնը կը պահէ Հայ եպիսկոպոսներու շարքին մէջ: Հնար է հետազննել, թէ հաստատուն եպիսկոպոսական ժողով մը կը կենա՞ր արդեօք կաթողիկոսին մօտ, կամ կարելոր պարագաներուն խորհրդակցութեան կը հրաւիրուէի՞ն, թէ ոչ հանդիպմամբ հայրապետանոցի մէջ գտնուող եպիսկոպոսներն էին՝ որ կաթողիկոսին կը ձայնակցէին եւ կը գործակցէին: Բայց այդ հետազոտութեան չենք մտնել, քանի որ զայն օրինաւորապէս ճշդելու տարրեր կը պակսին ձեռունիս:

376. ՄԻԻՆԵԱՑ ԹՈՒՂԹԸ

Կաթողիկոսական թուղթը, նախապես այժոռի առաքելականությունը կը հռչակէ, յիշելով *սուրբն Գրիգորիոս սրբոյն Թաղեոսի յաջորդն* (ԹՂԹ. 78), երեք ժողովներու դաւանությունը իբր հիմն կ'ընդունի, կը հերքէ Նեստորականները, կը պատմէ անոնց Խուժաստանէ Հայաստան անցնիլը, եւ այդ պատճառով Դրնայ ժողովին գումարուիլը, որուն ինքնզինքն ալ մասնակից կը ցուցնէ, եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսին Պետրոսի ներկայութիւնն ալ կը շեշտէ, եւ կը յարէ. *Միաբանութեամբ գալիղծ Նեստորիանոսս եւ զՔաղկեդոնիոսս եւ զայլ հերձուածս ի մեր սուրբ եկեղեցոյս նգովիւք հարածական արարաք* (ԹՂԹ. 79): Տեսանք արդէն թէ Դրնայ ժողովականա գիրին մէջ Քաղկեդոնի յիշատակութիւնն չկար (367), եւ եթէ այսուամենանիւ Յովհաննէս Գաբելեան եւ Յովհաննէս Օձնեցի կաթողիկոսներ՝ Քաղկեդոնականներ կը յիշեն, պէտք է ըսել թէ իրենց համոզման մէջ Քաղկեդոնականները Նեստորականներու հետ նոյն կը նկատուէին: Կաթողիկոսը կը յիշէ այնուհետեւ թէ լսած է որ Սիւնեաց նահանգին մէջ Նեստորականներու հետ հաղորդակցութենէ չեն զգուշանար, ուստի պարտք կը զգայ ազգարարել, որ այս բանը ժողովական որոշմանց հակառակ է, ուստի պէտք է, որ այնպիսին նախ նգովէ *գրով գալիղծ Նեստոր եւ զամենայն հերձուածոցս եւ զժողովն Քաղկեդոնի, եւ սպաս ընդունել գայնպիսին սպաշխարութեամբ* (ԹՂԹ. 80): Կաթողիկոսական գիրին հետ, իբր նուիրակ դրկուած է Մատթէոս քահանայ *հաւատարիմ այր* (ԹՂԹ. 79), որպէսզի պէտք եղած բացատրութիւնները տայ, եւ պահուելիք կերպերը ցուցնէ: Այլ թէ ինչ արդիւնք ունեցաւ թուղթը, շփոթ է Օրբէլեանի գրածը: Տեղ մը կ'ըսէ թէ Սիւնեաց այժոռին խզումը շարունակեց *մինչեւ միասպետեաց Աբրահամ կաթողիկոս եւ բարձաւ հակասակութիւն ի միջոյ* (ՕՐԲ. Բ. 133) եւ ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ թէ Սիւնեցիք *էին միաբանեալ ժողովոյն*, ուր տոմարը հաստատուեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 139), եւ այս ալ տեղի ունեցաւ Մովսէսի օրով: Եւ որովհետեւ Յովհանի հակաթոռութիւնը ցուցուած է իբրեւ Սիւնեաց հակառակութեան պատճառ, պէտք է ըսել թէ Գաբելեանի գիրը լաւ ընդունելութիւն ունեցաւ Միհրարտաշիրի եւ Վրթանէսի կողմէ, եւ թէ Սիւնեաց այժոռին հակառակութիւնը անլի տեքը տեղի ունեցած խնդիր մըն է, եւ ներկայ եղելութեանց հետ յարաբերութիւնն չունի: Անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ մեր պատմագիրներուն շփոթութիւնները ժամանակագրական կանոններով պէտք է ուղղել:

377. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԹՈՒՂԹԸ

Նմանօրինակ թուղթ մըն ալ ունինք աղուանից կաթողիկոսութեան յղուած, միեւնոյն Նեստորականներու նկատմամբ, եւ միեւնոյն Մատթէոս քահանայի ձեռամբ, որ երկու ոթղթերթ միանգամայն առած ճամբայ ելած կ'ըլլայ, նախ Սիւնեաց գործը վերջացնելու, եւ անկէ ետքը Աղուանից կողմը երթալու պաշտօնով: Ժամանակին Աղուանից կաթողիկոսն էր Աբաս, Մեծիրանք գաւառէն, որ 552-ին այժոռ ելլելով 44 տարի պաշտօն վարեց (ԿԱՂ. Ա 220) մինչեւ 596, եւ նշանաւոր եղաւ իր գործունէութեամբ: Գաբելեանի թուղթն ալ անոր ուղղուած է իբր *Աղուանից կաթողիկոսի* (ԿԱՂ. Ա 224), բայց բնագիրին մէջ գրուած է *Պարտաւայ եպիսկոպոսի* (ԹՂԹ. 81), քանի որ Աղուանից կաթողիկոսներ կը գործածէին: Աբասէն զատ հասցէին մէջ կը յիշատակուին Մովսէս Բաւազատու, Գրիգոր Կապաղականու, Հռոմաւ Ամարասու, Տիմոթէոս Բալասականու, Ամբակում Ծբէոյ, Յոհանիկ գերդմանոյ, եւ Ղեւոնդ Մեծկուանց եպիսկոպոսները: Յիշուած վիճակները դիտելով կը հետեւցնենք, թէ Ուտիի եւ Արցախի սահմանակից գաւառներ ալ Աղուանից կաթողիկոսութեան ներքեւ կը գտնուէին: Իսկ Հայոց Յովհաննէս կաթողիկոսին հետ՝ Սիւնեաց թուղթին ստորագրող վեցերէն զատ կը ստորագրեն եւս, Գրիգոր Մարդպետական, Ստեփան Տայոց, Զրիստոփոր Ռշտունեաց եւ սելունդոս Մովսէս

եպիսկոպոսներ: Թողթին մէջ պատմուած է թէ Պետրոս Աղքատասէրի կոչուած վանքէն ելած քանի մը Նեստորական վարդապետներ (ԹՂԹ. 87), որոնց անունները ուրիշ տեղ յիշուած են, Թովմաս Կեղծաւոր, Եղիա Փսաղոս որ է սաղմոսերգու, Բնոտ եւ Իբաս (ԿԱՂ. Ա. 230), Աղուանից կողմերը գալով սկսած են սերմանել *գշար որոմասն անիծելոյն Նեստորի եւ զժողովոյն Քաղկեդոնի* (ԹՂԹ. 81), որ հակառակ է երբեք սուրբ ժողովներուն: Ասոր վրայ յառաջ կը բերուի, բացատրուած հանգանակ մը, իբրեւ կանոն հակատոյ, եւ կը նգովուին հին ու նոր մոլորեցուցիչներ, Արիոս, Պօղոս Սամոստացի, Մանի, Մարկիոն, Եւնոմիոս, Եւտիբոս, Ապողինարոս, Նեստոր, Թէոդորոս, Թէոդորետոս, *սնտոի ժողովն Քաղկեդոնի, տոմարն Լեւոնի*, Իբաս, Ակակ, Բարծումա Մծբնացի եւ Սելերոս (ԹՂԹ. 83): Եւ որպէսզի Հայոց եւ Աղուանից եկեղեցիներուն հին հակառակցութիւնը անխախտ պահուի, կ'ազդարարուի նոյն դաւանութիւնը անփոփոխ պահել, եւ միանգամայն երեք կամ աւելի եպիսկոպոսներ կը հրաւիրուին գալ, եւ ճշմարիտ վարդապետութեան մասին բացատրութիւններ ստանալ (ԹՂԹ. 84): Գաբեղեանի այդ թուղթն ալ օգտակար հետեւանք ունեցաւ, վասնզի Աբաս *քննութիւն առնելով իւրով եպիսկոպոսօք*, որ է ըսել ժողով գումարելով, Նեստորական վարդապետները *հալածեաց*, եւ Աղուանից եկեղեցին ազատեց *ի ժողովոյն Քաղկեդոնի ի սնտոի եւ ունայն չարափառաց պղտորմանէն* (ԿԱՂ. Ա. 229): Սիւնեաց եւ Աղուանի դրկուաց թուղթերը թուականի ակնարկներ չունին, բայց հաւանական է զայնս 564-էն ետքը թողուլ, երբ Սուրէնի մարգապանութեան ներքեւ համարձակութիւն գտան Խուժաստանի եւ Պարսկաստանի Նեստորականները, որք իրենց պաշտպանութեան կը գործածէին Քաղկեդոնի ժողովին հաստատած երկուութեան կամ երկու բնութեանց վարդապետութիւնը:

378. ՉԱՆԱՉԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Այս երկու թուղթերը ումումնասիրուած աստեն երեւան կ'ելլայ Գաբեղեանի անձնաւորութեան արժանիքը, որ իբր արթուն հովիւ իր հօտի վրայ կը հսկէր, եւ իբր հմուտ վարդապետ ուղղափառութիւնը կը պաշտպանէր: Դժբախտաբար մը պատմագիրներ մանրամասնօրէն չեն գրած իր հայրապետական գործերը, որ կարենայինք աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ տալ: Հատուկտոր յիշատակներով գոհանալու պարտաւորուած, յիշենք նաեւ, *ի յայտնութիւն Քրիստոսի* քարոզ մը, որուն մէջ աւելի մտադիր եղած է աստուածութեան եւ մարկութեան միաւորութիւնը բացատրել (ԹՂԹ. 85-89), եւ ուր յայտնապէս կը տեսնուի հմուտ եւ զարգացեալ անձի մը գրիչը: Իր հովուական աշխատութեանց իբր նշան կրնանք յիշել եւս, Երուսաղէմի ՀԱյ կրօնաւորներուն խնդիրը: Ասոնք, իբր 500 անձինք, առաջնորդք եւ միաբանք մենաստանաց եւ խրճիթաւոր միայնակեացք, սկսան նոյն միջոցին Յոյն պատրիարքներուն կողմէն բռնադատուիլ, *սակսհաւանելոյ չորրորդ ժողովոյն Քաղկեդոնի, եւ խոստովանութեան երկու բնութեանց* (ԱՆԱ.12): Հայ կրօնաւորներ դիմեցին Յովհան կաթողիկոսին, որ պատասխանեց չհամակերպիլ այդ հրամանին, եւ եթէ հարկ ըլլայ, Երուսաղէմէն հեռանալ, ինչպէս որ շատեր ըրին: Բայց Հայ կրօնաւորներէն մեծ մաս մը նեղութեանց եւ մնացին ու իրենց 70 վանքերը պահպանեցին (ԱՆԱ. 9), *մինչեւ տիրեցին Տաճիկք աշխարհին Պաղեստինոյ եւ Երուսաղէմի* (ԱՆԱ. 12): Յովհաննէս կաթողիկոսի ուսումնասէր ջանից նշան պէտք է ընդունիլ, Էականց Գիրքին յունարէնէն հայերէնի վերածուիլը, որուն յիշատակարանին մէջ գրուած է, թէ թարգմանուեցաւ *հրամանաւ տեսառն Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի Գաբեղենեցոյ*, ուր Հայոց թուականին ԻԵ կամ ԻԷ տարին կը յիշուի, որ մեզ կը տանի 576 կամ 578 թուականին երբ արդէն Գաբեղեանի մեռած էր: Սակայն եթէ թուատառի սխալ մը չկայ, հնար է ըսել թէ իր կենդանութեան տուած հրամար մահուրնէն ետքը աւարտեցաւ, կամ թէ յիշուած թուակնը, ոչ թարգմանութեան այլ գիրքին ընդօրինակութեան տարին կը ցուցունէ (ԳԱՐ. 87):

Այսչափով կը պարտաւորուինք փակել Գաբելեանին հայրապետական գործունէութեան յիշատակները, եւ անցնիլ այն եղելութեանց, որ իրան վերջին տարիները դառնացուցին:

379. ՇԱՐԺՈՒՄՆ ՈՒ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

Հայաստանի անդորրութիւնը վրդովուած էր 564-էն ետքը, յորմէհետէ Սուրէն մարգպան փոխած էր իր նախորդներուն պահած հաշտարար ընթացքը, հակառակ նոյնիսկ Խոսրով թագաւորին կանխաւ տուած հրահանգներուն: Բայց թէ ինչու Խոսրով, Սուրէնի կառավարութեան կերպն ալ տեսնելով, տակաւին զայն պաշտօնի վրայ կը պահէր, պատմութենէ բացատրուած չէ: Սուրէնեանց գրդաստանին ազդեցիկ դիրքը, գուցէ եւս պահանջկոտ կերպը, կը ստիպէր Խոսրովը զայն իր կեդրոնէն հեռու պահել եւ անոր գործելու ազատութիւն թողուլ: Սուրէն համարձակութիւն ստացաւ ուզածին պէս գործելու, իսկ Հայեր կողմէն հարստահարութիւնն էր բռնութիւններ, միւս կողմէն կրակապաշտութեան համար բռնադատութիւններ, ձեռքի տակէն ընդհանուր շարժում մը կը պատրաստէին: Համբերութեան չափը լրացաւ, երբ Սուրէն մարգպան սպաննել տուաւ նախարարներուն գլխաւորներէն Մանուէլ Մամիկոնեանը, Վասակի որդին, եւ Վարդ մարգպանին թոռը: Այս եղեռնը տեղի ունեցաւ Խոսրովի 41-րդ տարին արգէի 22-ին, որ է 571 թուականի Փետրուարի 23-ին, թստ շարժական տոմարի, եւ ոչ Մարտ 30-ին, ինչպէս հաշուած են ոմանք, հաստատուն տոմարի հետեւելով (ՉԱՄ. Բ 284): Ասողիկ ալ կը յիշէ Փետրուարը առանց ամսաթիւի (ԱՍՈ. 85): Վրէժխնդրութեան ոգին վարդաւ Մանուէլի եղբոր՝ Վարդանի սիրտը, Մամիկոնեանց սեփական նախանձայուզութեան եւ արիութեան արժանաւոր ժառանգ մը: Գունդ մը կազմեց անմիջապէս, եւ Սուրէն մարգպանը յանկարծակիի բերելով սուսերահար սպաննեց, ապստամբութեան դրօշը պարգեց, նախարարական գունդերը գործի հրաւիրեց, եւ հայագունդ բանակին դուխը անցնելով, Դուին քաղաքը գրաւեց, Պարսիկ գունդերը հալածեց, եւ իշխանութեան տէր կանգնեցաւ: Յովհան կաթողիկոս միացաւ Վարդանի շարժումին, եւ անգամ մըն ալ գործի գլուխ գտնուեցան Վարդան ու Յովհաննը, ինչպէս եղած էին երբեմն Վահան ու Յովհան մը (309), եւ Պարսիկներէն համբարանոցի վերածուած եկեղեցին իսկ այրեց (ՄԵԲ. 48): Խորհած էին կանխաւ Բիւզանդական կայսրութեան ալ դիմեց, եւ Յուստինոս Բ. յօժարակամ յանձնառու եղած էր Հայերը պաշտպանել, ամբողջ Հայաստանն ու Վրաստանը իր կայսրութեան կցելու ակնկալութեամբ: Վարդան քաջալերուած գործի սկսաւ իր հայագունդ բանակով: Նախ Վշնասայ գորավար մը ստիպեց ձեռնունայն ետ դառնալ, եւ յետոյ Միհրան Միհրեւանդակ գորավարը վանեց, Խաղամախի ճակատամարտին մէ (ՄԵԲ. 49), *սողթի սուրբ հայրապետին* (ՎԱԲ. 57), այլ պէտք է անոր յաջորդին Յովհանի անունը կարդայ, ժամանակագրութիւնը ուղղելով: Շարժումը շարունակելու համար Հայեր օգնութեան պէտք ունէին, մինչ Յոյներ կը դանդաղէին, իսկ Պարսիկներ ահեղ զօրութեամբ կ'արշաւէին Միջագետք եւ Ասորիք եկ Հայաստան: Երբոր անոնք սկսան յաջողիլ, Յովհան ու Վարդան պարտաւորուեցան Հայաստանէ խոյս տալ, եւ Կոստանդնուպոլիս ապաւինիլ, կայսր օգնութեամբ դառնալու եւ Պարսիկները վանելու ակնկալութեամբ: Այդ նպատակով Յովհան ու Վարդան չուզեցին Յոյներու հետ կրօնական խնդիր յուզել, եւ առանց այս ու այն դաւանութեան խօսքն ընելու, իբրեւ թէ մէջերնին խնդիր եղած չըլլար, ըագաւորին հետ հաղորդեցան ըստ օրինաց՝ Ս. Սովիայի նորաշէն մայր եկեղեցւոյն մէջ, եւ այս պատճառով այն դուռը ուսկից Հայերը եկեղեցին մտած են՝ *Դուռն Հայոց* կոչուեցաւ, եւ այնպէս ալ *մինչեւ ցայսօր կոչի*, կը գրէ Ասողիկ (ԱՍՈ. 86): Յոյն պատմիչը կը կարծէ թէ կաթողիկոսն այդ հաղորդակցութիւնը *միամտութեամբ* ըրած ըլլայ (ՅԱԲ. 113), սակայն յայտնի է թէ կեղծեալ միամտութիւն էր Յոյները շահելու եւ ակնկալեալ օգնութիւնը գտնելու համար (57): Հայերուն Կոստանդնուպոլիս հասնիլը, պէտք է նշանակել 571-ին սկիզբները:

380. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՄԱՀՐ

Յովհաննի այդ ուղեւորութիւնը ակնկալեալ արդիւնքը չունեցաւ: Երբոր Հայաստանի մէջ լսուեցաւ թէ Յովհանն քաղկեդոնիկ Յոյներու հետ հոգեւորապէս ալ հաղորդուեցաւ, ընդհանուր գանգատներ սկսան խօսուիլ, եւ *բոլոր եպիսկոպոսներ սպառնալիքիւնէր յուղարկեցին կաթողիկոսին եւ նրա հետ եղածներին թէ, եթէ դուք կը խառնուիք Սինոդիսների, այսինքն Քաղկեդոնիկներու հետ, եւ նրանց հետ կը հաղորդուիք, մենք ձեզ այլսեւ չենք ընդունի, այլ մինչեւ անգամ կը նզովենք* (ՅԱՐ. 114): Կաթողիկոսը անգիտակ չէր, *նա վաղագոյն ինսցեալ էր զհերձուածոյ նոցա չարութիւն* (ՄԻԽ. 265), եւ անցաւ որ կերպով ճարտարութիւն մը կ'ուզէր գործածել: Այլ երբ տեսաւ որ իրենները ձայն կը բարձրացնէին, եւ լայսրն ալ ունայն խոստումներով ժամավանառ կ'ըլլար, եւ Պարսիկներուն յաջողութենէն վախնալով ամէն զոհողութեամբ հաշտութիւն կնքելու հատամուտ էր, Յոյներու հետ հաղորդակցութիւնը վերջացուց, *կայր առանձինն* (ՄԻԽ. 265), կամ աւելի ճշդութեամբ, կաթողիկոսն եւ իրենները Յոյներէ *բաժանուեցին եւ առանձին համայնք կազմեցին* (ՅԱՐ. 114): Առանձին համայնք մը կազմելու ձեւը, հարկաւ յատուկ եկեղեցի ունենալ ալ կ'ենթադրէ, եւ կրնանք հետեւցնել թէ այդ թուականէն սկսելով Հայերը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ազգային եկեղեցի ունեցած են: Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս իր երկրին թշուառութեան հետ, իր ձեռնարկին ձախողիլն ալ տեսնելով, սաստկապէս զգածուեցաւ իր ծանրացեալ տարիքին մէջ, տկարութիւնը եւ հիւանդութիւնը զինքը հիւծեցին, եւ անդէն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իր տառապագին կեանքը կնքեց եւ *ննջեաց ուղղափառ խոստովանութեամբ* (ՄԻԽ. 265), եւ նոյն քաղաքին մէջ թաղուեցաւ (ՅԱՐ. 92), *եւ մեծ պատուով ամփոփուեցաւ յուղղոփառացն* (ՄԻԽ. 265): Կայսեր եւ Յունաց կողմէն Յովհաննէս կաթողիկոսի մահուան եւ յուղարկաւրութեան առթիւ բռնուած ընթացքը գրուած չէ, ինչպէս նաեւ չենք գիտեր թէ ուր թաղուեցաւ Հայ կաթողիկոսին մարմինը, պատմութենէն բնաւ լուսաբանութիւն չունինք, ոչ ալ յետոյ յիշատակ մը գտած ենք: Սակայն Յովհաննէսի իր հակաքաղկեդոնիկ դաւանութիւնը պահելը, հարկաւ վերապահութեան յորդորած է Յունական հայրապետութիւնն ալ, Բիւզանդական արքունիքն ալ: Վարդան Մամիկոնեան իրեն դիրք մըն ալ կազմելու համար, ուղղակի կայսերակաին բանակին մէջ զօրավարութիւն ստանձնած էր (ԱՍԼ. 263), թեպէտեւ եկեղեցական հաղորդութենէ հեռու կը մնար (ՅԱՐ. 115): Բաւական ատեն չկրցաւ նա արդիւնաւոր գործի ձեռնարկել, որովհետեւ Յուստինոս Բ. ալ Պարսիկներէն հաշտութիւն գնելու պարտաւորուած էր 45,000 ոսկույ ծանր տուգանքով (ԱՍՈ. 263): Այդ հաշտութեան կնքուելուն կամ անոր բանակցութեանց ատեն տեղի ունեցաւ Յովհաննէս Բ. Գաբեղեան կաթողիկոսին մահը՝ 573-ին վերջերը կամ 574-ին սկիզբները:

381. ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ ՈՒ ԸՆՏՐՈՒԻԻԼԸ

Յորչափ Յովհաննէս Գաբեղեան կենդանի էր եւ Հայ Եկեղեցւոյ ուղափառ դաւանութեան պաշտպան կը մնար, Հայերը երբեք անոր յաջորդ նշանակել չմտաբերեցին, բայց յիշուած ալ չենք գտներ, թէ աթոռին տիրոջ երկամեայ բացակայութեա միջոցին ո՛վ կը վարէր հայրապետանոցին գործերը: Մովսէսի մահուրնէ ետքը աթոռոյ պարապութեան միջոցին տեղապահ մը դրուեցաւ գործերը ընդունուածտեսանք նաեւ Ներսէս Պարթեւի ընտրութենէն առաջ (115) եւ քաշուած միջոցին (132), հարկաւ այս առթիւ ալ մէկ մը նշանակուած էր, որ վարէր հայրապետանոցի գործերը, մանաւանդ կատարելապէս տանգապալի օրերու մէջ, որք շարունակեցին Յովհանն կաթողիկոսի եւ Վարդան սպարապետի մեկնելէն ետքը: Մովսէս Եղիվարդեցիի անունը եւ ոչ իսկ Յովհաննի թուղթերուն մէջ գրուած է, որ կարենանք զայն գործի գլուխ կարծել: Թերեւս այդ պաշտօնը մնաց Տարոնոյ եւ Մամիկոնէից եպիսկոպոս

Արրահամի ձեռքը, որ Յովհանի ներկայութեան ալ գործելու մէջ առաջինդերը կը վարէր: Բայց այս կարծիքը, ենթադրութենէ անդին չ'անցնիր: Ինչպէս ըսնիք Մովսէս կաթողիկոսութենէն առաջ երբեք յիշուած չէ, եւ նախընթացը անժանօթ կը մնայ, Պատմաբանը կ'ըսէ թէ էր *անեսայ եւ ուսեսայ ի հայրապետանոցին սրբոյ*, եւ կը ներկայէ զայն իբր *այր Աստուծոյ* (ՅՈՎ. 84), որք գիտութեան եւ սրբութեան արժանիքներ ունենալը կը ցուցնեն, եւ իր երկարատեւ եւ գործունէայ հայրապետութիւնն ալ նոյնը կը հաստատէ: Ծննդավայրին է Արագածոտն, այժմեան Էջմիածին գաւառի Եղիվարդ կամ Եժուարդ գիւղը, որ կը բացատրէ երիտասարդութիւնը հայրապետանոցի մէջ անցնելը: Պաշտօնի կոչուած է նոյնիսկ շփոթ պարագաներու մէջ, որ կարող անձնաւորութեան մը ներկայութիւնը կը պանաջէր: Որչափ ալ 574-ին, Մովսէսի ընտրութեան տարին, Պարսից եւ Յունաց մէջ հաշտութիւն կը կնքուէր, սակայն Հայաստանի կացութեան վրայ որոշ պայմաններ չէին հաստատուած, եւ Հայեր կը շարունակէին իրենց շարժումները, մմասնաւոր խրտումներով զանազան նահանգներու մէջ, որովհետեւ Վարդան Մամիկոնեան բացակայ էր, եւ անոր տեղը բռնող, ամենէն յարգուած եւ ամենուն առաջնորդող գլուխ մը կը պակսէր (ԱՄԼ. 263): Հարկաւ այդ կացութիւնը եւսքանզեւս կը դժուարացնէր Մովսէսի դիրքը, որ պարտաւոր կ'ըլլար ցուցեալ ոյժերը եւ ինքնագլուխ ձեռնարկները իրարու հետ յարմարելու դժուարին գործը ստանձնել:

382. ԺԱՄԱՆԱԿՆ ԵՒ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Բոլոր հին պատմագիրները եւ գաւազանագիրները համաձայն են Մովսէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը 30 տարի նշանակել, եւ մենք պատճառ մը չենք գտներ այդ համաձայն եւ համամիտ վկայութիւնը խախտել: Նորերէն ոմանք պարտաւորուեցան այդ միջոցը 43 տարի բարձրացնել, կարծելով թէ Մովսէսի վերագրուած տոմարի նորոգութիւնը 552-ին կատարուած իրողութիւն մը ըլլայ, եւ Մովսէսն ալ նոյն թուականին աթոռի վրայ ենթադրել պէտք ըլլայ, բայց մենք արդէն յիշեցինք թէ այդ միջոցին Ներսէս Բ. էր Հայոց կաթողիկոսը (372): Ըստ այսմ անխախտ պահելով Մովսէսի 30 տարիները, անոր կաթողիկոսութիւնը 574-էն կը հասնի 604, եւ կը գրաւէ Չ. դարուն վերջին քառորդը եւ քանի մը տարիով կ'անցնի Է. դարուն մէջ: Այժ միջոցին կը պարունակուին Պարսից Խոսրով Ա. Անուշիրվան թագաւորին վերջին 4 տարիները, Որմիզդ Դ.ի 12, եւ Քոսրով Բ.ի առաջին 14 տարիները: Իսկ Բիւզանդիոյ կայսերական գահին վրայ կը գտնուին, Յուստինիոս Բ. մինչեւ 578, Տիբեր 4 եւ Սօրիկ 20 տարի, եւ միջոցը կը փակուի Փոկասի առաջին 2 տարիներովը: Քաղաքական կացութիւնը շփոթ ու խառնակ ե'ւմ է յունապարսիկ պատերազմներուն պատճառով, որք առաւելապէս Հայաստանի գողդհողին վրայ կատարուեցան, որ ոչ միայն երկրին աւերման պատճառ եղաւ, այլեւ Հայերը անորոշ եւ տարտամ կացութեան մատնեց: Չէին գիտեր թէ որին տիրապետութիւնը նախադասեն եւ որին կողմը բռնեն, քանի որ երկու կողմերն ալ լաւութեան խոստումներ կ'առատացնէին հրապուրելու համար, եւ խստութեանց գործադրութիւններ կը շատցնէին զպելու համար:

383. ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Քաղաքական գործերու եւ անոնց յարակից հայրապետական գործունէութեան չանցած, հարկ կը կեպենք տոմարի նորոգութեան եւ Հայոց թուականին խնդիրը բացատրել, եւ պարզել հին յիշատակներուն մէջ գտնուած տարբերութիւնները: Տոմարական գործողութիւնը այնպիսի հաստատուն կերպով կապուած է Մովսէսի անունին հետ, որ անհնար է զայն անկէ զատել եւ ուրիշ հայրապետի մը անունին հետ միացնել, թէպէտեւ աստ եւ անդ Ներսէսի եւ Յովհաննէսի անունները տուողներ ալ

գտնուին: Միւս կողմէն աներկբայ է, թէ տոմարի խառնակութեան պատճառը առաջ եկաւ Անդրէասի երկերիւրեակին սպառելէն 552-ին, եւ գատկական հաշիւներուն այլեւս Անդրէասեան շրջանին չհամապատասխանելէն: Այդ եղելութիւնը մենք ալ յիշեցինք իր կարգին, եւ ըսինք թէ առժամեայ կարգադրութիւն եղաւ գատկական տօնին համար, իննեւտասներեակի կարգին հետեւելով, առանց շրջանի ցուցակ ունենալու (373): Բայց այս շփոթութիւնը Հայոց յատուկ բան մը չէր, եւ ընդհանուր էր բոլոր կայսրութեան եկեղեցիներուն, որոնց Հայերը հետեւողներն էին, իրենց համար յատուկ գատկական կամ քրիստոնէական տոմար մը չունենալով: Նոր շրջան մը կազմելու եւ նոր գատկական ցուցակ ունենալու պէտքը աւելի փութաջան կերպով աշխատցուց Աղեքսանդրիոյ գիտունները, որք ժամանակին առաջնակարգ դիրք ունէին, եւ վերջապէս Անդրէասեան շրջանին լրանալէն ինը տարի ետքը 561-ին, զանազան կողմերէ հաւաքուած 36 գիտուններու ժողով մը, Էսս Աղեքսանդրացիի նախագահութեամբ, կազմեց հինգհարիւրեակը կամ Էսսեան շրջանը, որ է 532 տարիներու շրջան մը, ուսկից ետքը Չատկի օրերը նորէն շրջանին գլուխը կը դառնան եւ նոյն կարգով կը շարունակեն: Հինգհարիւրեակի կազմութեան գաղափարը աննապարզ է: Չատկի օրը երկու տարիներով կ'որոշուի, մէյ մը լուսնին լրման օրը եւ մէյ մըն ալ շաբաթուան օրը, քանի որ կանոն է հարկաւ Կիրակի օր տօնել, եւ ոչ թէ որեւէ օր՝ որ լուսինը կը լրանայ, ինչպէս էր եւ է հրեական օրէնքը: Լուսնի օրերը կը ցուցուին վերադիրներով, որոնց շրջանը 19-ը թիւ կը պարունակէ, եւ իննեւտասներեակ կը կոչուի. իսկ շաբաթու օրերը կը ցուցուին եօթներեակներով, որոնց շրջանը 28 թիւ կը պարունակէ: Արդ պէտք էր այնպիսի մեծ թիւ մը ունենալ՝ որ թէ 19-ի եւ թէ 28-ի հաւասարապէս բաժանելի ըլլար, որպէսզի երկու շրջաններն ալ կարենային մէկտեղ սկսիլ եւ մէկտեղ վերջանալ: Իսկ այս նպատակին ծառայող ուրիշ թիւ չէր կրնար գտնուիլ, բայց եթէ 19-ին եւ 28-ին իրարու հետ բազմապատկութեան արտադրեալը՝ որ է 532, եւ այսպէս կազմուեցաւ հինգհարիւրեակի կամ 532 տարիներու շրջանը: Աղեքսանդրիոյ Էսսեան շրջանին կազմութիւնը կայսեր ներկայացուելուն վրայ, Բիւզանդական հայրապետութիւնն ալ զբաղեցաւ նոյն խնդիրով, եւ իր գիտուններուն խումբը Իրիոն Բիւզանդացույ նախագահութեամբ, որչափ ալ ընդունեցաւ 532 տարիներու շրջանը, բայց լուսնոյ լրումներուն հաշուոյն մէջ չորս տեղ մանր տարբերութիւն մը մուծեց, որով լոկսնոյ լրումը փոխանակ Կիրակիին սկիզբը իյնալու, շաբաթ օրուան վերջը կը մնար, եւ այսպէս հնար կ'ըլլար յաջորդ Կիրակի օրը Չատկի տօնել, եւ ոչ 7 օր յետաձգել ինչպէս ըրած էր Էսսեան հաշիւը (ԿԻՐ. 25): Շրջանին այդ 4 տարիներն են *ծռագատիկ* կոչուածները, յորս Էսսեան Չատկիը Ապրիլ 13-ին նշանակուած է, իսկ Իրիոնեանը Ապրիլ 6-ին, որուն համար ալ ըսուած է թէ *Իրիոն պատարեաց զկանոն գատկին* (ՄԱՄ. 75): Այդ ծռութիւնը շուտ ալ տեղի ունեցաւ, վասնզի *յետ ութ ամի եղեցաւ եղծումն իրացն* (ԿԻՐ. 25), այսինքն է Էսսի 561-ին կազմած շրջանէն 8 տարի ետքը, իրօք ալ 570-ին ճշմարտուած է այդ տարբերութիւնը կամ առաջին ծռագատիկը:

384. ՏՈՄԱՐԻ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ

Հայերուն գալով, պարզ պատմութենէն յայտնի կ'ըլլայ, թէ Հայերը չէին կրնար 552-ին տոմար նորոգել եւ շրջան հաստատել, եթէ նոյնիսկ Աղեքսանդրիա 9 տարի ետքը կրցաւ լելել այդ աշխատութեան մէջէն: Աւելցուցէ՛ք որ յատնապէս իրենց ընդունածն ալ Էսսեան շրջանն էր, եւ հարկաւ Էսսի գործին լրանալէն միջոց մը ետքը կրնային անոր մասին լաւագոյն եւ վաւերական տեղեկութիւններ ստանալ, եւ շրջանին կազմութիւնը առձեռն պատրաստ ունենալ: Արդ 561-ին կաթողիկոս էր Յովհաննէս Գաբրիէան, 564-ին սկսան Մուրէն մարզպանի հարստահարութիւնները, 571-ին սկսաւ Վարդանի շարժուը, 572-ին եղաւ կաթողիկոսին փախուստը, հետեւաբար պատմութեան համաձայն է ըսել, թէ մինչեւ

որ Գաբեղեան պէտք եղած տեղեկութիւնները ստանար, տոմարական խնդիրնով զբաղելու առիթ չկրցաւ գտնել, եւ Չատիկի տօները շարունակեցին առժամեայ կերպով, առանց հաստատուն ցուցակի: Մովսէս եղաւ, որ հայրապետութեան բարձրանալէն ետքը, իրեն յատուկ նպատակ կազմեց զատկական տօնի կամ կօնական տոմարի գործը միանգառնդմիշտ կարգադրել, եւ Հայոց Եկեղեցւոյն համար հաստատուն կանոն մը ունենալ, առանց պէտք ունենալու շարունակ օտարներու կարօտանալ, *մուրացիկ իմն առնելով յազգաց՝ զպիտանի խորհրդոցն արարողութիւնս* (ՅՈՎ. 85): Էասեան շրջանը կազմուած էր արդէն, բաւական էր զայն Հայ Եկեղեցւոյ յարմարցնել, տարեկան տօներն ալ ըստ այնմ կարգադրել, բայց պէտք էր որ հռոմէական ամիսներով կազմուած ցուցակը, հայկական ամիսներու վերածուէր, միանգամայն հռոմէական նահանջաւոր տարիներու հաշիւները փոխանցուէին Հայոց շարժական տոմարին նահանջ չունեցող տարիներուն վրայ, համաձայ Հայկայ շրջանի հաշիւներուն: Այս աշխատութեանց հետ մէկտեղ պէտք էր նկատուի առնուլ Էասեան եւ Իրիոնեան շրջաններուն տարբերութիւնը, վերջապէս Հայ ԵԿեղեցւոյ եւ Հայ ազգի համար կատարեալ տոմար մը ունենալ: Ըստ այսմ *ի հրամանէ մեծին Մովսէսի, քերթողք եւ գիտունք արուեստին* (ՅՈՎ. 85) գումարուեցան Դընայ հայրապետանոցը, զոր կրնանք իբր Դընայ Գ. ժողով ընդունիլ, եւ 584 թուականին նշանակել: Հայոց գիտուններուն գլխաւորն էր Աթանաս Տարոնեցի, Գլակայ Ս. Կարապետի մայրավանքին առաջնորդը, որ *էր տեղեակ տոմարի ամենայն ազգաց* (ՍԱՄ. 8), եւ առաջնորդեց բոլոր հաշուական գործողութեանց: Ժողովին կողմէ նախադասուեցաւ Էասի ցուցակը, որ Կիւրեղի եւ Դեոսկորոսի եւ Տիմոթէոսի աթոռին հեղինակութիւնը կը կրէր, զորս կը պատուէր Հայ Եկեղեցին, մինչ Իրիոնի ցուցակը կը պատկանէր Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցիին, որ քաղկեդոնականութիւնը հաստատած էր եւ կը պաշտպանէր: Մեզի չէ հասած գրուած մը, որ ցուցնէր թէ ինչպիստ կազմութիւն ունէր այդ առթիւ պատրաստուած կամ նորոգուած տոմարը: Պատմագիրներուն տուած տեղեկութիւններն ալ կցկտուր են եւ դժուարիմաց, եւ ամբողջութիւն մը չեն կազմեր:

385. ՀԱՅՈՑ ԹՈՒԲԱԿԱՆԸ

Տոմարի նորոգութենէն զատ նոր թուականի խնդիր մըն ալ կայ, որ *Հայոց թիւ* կամ *Հայոց թուական* անունով ճանչցուած է, եւ որուն սկիզբ կը նկատուի 552 տարին: Ծիտակը խօսելով այդ թուականը Հայոց թիւ կոչուելու բնաւ պատճառ կամ առիթ չկայ, 552 տարին Հայոց համար ոչ նշանաւոր դիպուած մը կայ, եւ ոչ ալ նկատողութեան արժանի պարագայմը: Թերեւս Հայոց թիւ ըսուելու արժանի ըլլար, Հայոց ընդհանուր լուսաւորութեան կամ Լուսաւորչի թուականը, զոր անգամ մը յիշած է Ասողիկ (ԱՍՈ. 84): Իսկ 552 տարին՝ պարզապէս Անդրէասեան երկերիւրեակին լրման տրափն է, որ Հայոց հետ մասնաւոր առնչութիւն չունի: Երբ Հայեր Էասեան նոր շրջանը սկսան գործել, ուզեցին զայն Անդրէասեանի հետ կապել, եւ նոր շրջանի անոր աւարտումէն սկսան պաշուել, զոր Կիրակոս կը զգացնէ *յառաջ վարեալ զարուեստն Անդրէասի բացատրութեամբ* (ԿԻՐ. 25): Ահա այս նոր շրջանին տարիներն են, որ Հայոց թիւ անունը առած են, գուցէ այն պատճառով որ շրջանի հաշուով տարիներ հարել՝ Հայերու յատուկ սովորութիւն մը եղաւ: Ասկէ աւելի պատճառ մը չենք գտներ 552-է սկսող թուականը *Հայոց թիւ* անուանելու: Մեր տեսութիւնը կը հաստատուի անով ալ, որ Հայոց թիւ կոչուածը *Մովսէսի թուական* ալ ըսուած է, կարգադրող կաթողիկոսին անունէն: Ըստ այսմ երբ 532 տարիներու շրջանը լրացաւ եւ նոր շրջան սկսաւ, Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ տոմարի նոր կարգադրութիւններ ըրաւ եւ Հայոց մէջ Սարկաւազի նոր թուական մը սկսաւ: Ազարիայի նոր թուական ըսուածն ալ 532 տարիներուն երրորդ Ազարիա վարդապետին անունովը: Այս դիտողութիւնները կը հաստատեն թէ Հայերը սովորութիւն

ունեցած են շրջանի տարիները իբր թուական գործածել, եւ Հայոց թիւ ըսուածը՝ պարզապէս հինգհարիւրեակի շրջանին թուականն է:

386. ԹՈՒՎԱԿԱՆԻՆ ՍԿԻՉԲԸ

Համաձայն այդ տեղեկութեանց Հայոց թիւ ըսուածը իր 1, 2, 3 եւ յաջորդ տարիները չունեցաւ, այլ երբ Մովսէս տոմարի նորոգութիւնը կատարեց, նոր շրջանի սկզբնաւորութիւնը Անդրէասեանին վերջանալուն կապեց, եւ անոր շարունակութիւնը կոչուեցաւ Հայոց թիւ: Նոր կազմակերպուած տոմարը Հայոց հին շարժական տոմարն էր, ամդն տարի հաւասար 365 օրերով առանց նահանջ տարիներու, եւ միայն 1460 տարիներու Հայկայ շրջանին աւարտելէն ետքը ամբողջ նահանջ տարի մը բացէն աւելցնելով, որպէեզի նաւասարդի 1-ը, որ չորս տարին մէկ օր ետ կը մնար, հռոմէական տոմարին Օգոստոս 11-ին համապատասխանէր: Մենք յիշեցինք թէ 428 տարին Հայկայ շրջանի լրումն ու նահանջ տարի էր (211), այսինքն թէ նաւասարդի 1-ը Օգոստոս 11-ին կը դառնար: Արդ Ղրիմեցիէ ունինք թէ Հայոց թիւին սկիզբը, *նաւասարդն, որ տարւոյ գրուի եղաւ Հայոց եւ սկիզբն թուականին, ըստ Հռոմայեցոց ամսոյն ի յուլիսի ամսոյ ի 11 եղեալ եւ յայտնութիւն*, այսինքն Յունուար 6-ը, *յարսցի ամսոյ 30ն դիպեցաւ, եւ ամեն առաջին ամ նահանջի*: Արդ այս ամէն պարագաները կատարելապէս կը ճշմարտուին 552-ի վրայ, Յուլիս 11-էն սկսելով ամանորը կամ նաւասարդի 1-ը: Մովսէսի կատարած տոմարի նորոգութիւնը, գրեթէ բոլոր պատմագիրները կը դնեն *յամի տասներորդի հայրասպետութեան նորս* (ՅՈՎ. 85, ՈՒՄ. Բ. 6, ՎԱՐ. 57), որ կը պատասքանէ 584-ին, Մօրիկի կայսրութենէն ետքը Պարսիկներու հետ խաղաղութիւն հաստատուած միջոցին, ինչպէս պիտի տեսնենք, եւ յարմար կու գայ այսպիսի գործ մը կատարելու համար պետք եղած հանդարտութեան: Բայց չենք պակսիր նաեւ կարծողներ, թէ տոմարի նորոգութիւնը կատարուեցաւ 574-ին Մովսէսի կաթողիկոսանալէն աինմիջապէս ետքը: Մենք կը նախադասենք 584-ին դատել նորոգութիւնը, երբ նաւասարդի 1-ը կամ ամանորը կ'իյնար Յուլիս 3-ին, իսկ 574-ին դնելով պիտի իյնար Յուլիս 6-ին: Հայոց թիւն ալ 584-ին հաստատուած ատեն, անմիջապէս 33- էն համրելով: Տոմարագիտական յօդուած գրելու նպատակ չունենալով, պատմական տեղեկութեանց լրման համար տուած բացատրութիւննիս բաւական կը սեպենք:

387. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Մովսէս աթոռ բարձրացաւ, երկու տարի էր որ Հայաստա անկերպարան վիճակ մկ ունէր, Յոյներ եւ Պարսիկներ իրարու հետ կը պատերզմէին, Հայերն ալ Պարսիկներու դէմ շարժումնին կը շարունակէին, Յոյներուն կողմ կը միտէին, բայց կատարելապէս ալ Յոյներուն չէին հպատակիր: Աւելորդ է շեշտել թէ Պարսկական բաժինին Հայերու վրայ է խօսքերնիս, եւ ոչ արդէն Յոյներուն հպատակ բաժինին վրայ: Մովսէսի ընտրութեան տարին, 574-ին, հաշտութիւն մը կընքուեցաւ երկու պատերզմող պետութեանց մէջ, բայց տեւական չեղաւ: Միհրան Մեհեւանդակ, որ Հայաստանի մարզպան էր նշանակուած, պատերզմը նորոգեց, որուն դէմ ելաւ Մարկիանոս կայսերական զօրաց հրամանատարը, իրեն հետ ունենալով Վարդան Մամիկոնեանը՝ օժանդակ գունդերու զօրավար, եւ Յովհան պատրիկը՝ Յունական Հայաստանի կուսակալ: Միհրան տկար կը մնար թշնաւոյն բաղդատութեամբ, եւ Խոսրով նոր բանակով օգնութեան եկաւ, եւ Միջագետքի ճամբով մինչեւ Մելիտինէ ու Սեբաստիա յառաջացաւ, բայց յունական եւ հայագունդ բանակները զօրացան, եւ Խոսրով մագապուրծ փախուստի պարտաւորուեցաւ, յաղթականին ձեռքը թողլով իր թագուիին եւ մարզարտագարդ վրանը, ինչպէս նաեւ մովպետան մովպետը եւ նուիրական Աթաշը, զորս Յոյները

Եփրատի մէջ հեղձուցին, շատ մը պարսիկ մեծամեծներու հետ (ՄԵԲ. 50): Այդ վերջին եղելութեանց թուական կը նշանակուի 576 տարին (ԱՍԼ. 263): Յոյներու յաջողութիւնը տեսական չեղաւ, եւ իրենց մէջ ներքին երկպառակութիւններ թագեցան, Մարկիանոս ապստամբութիւններ թագեցան, Մարկիանոս ապստամբեցաւ եւ ետ կանչուեցաւ, եւ անոր յաջորդեց Թէոդորոս, որ Պարսիկներուն նոր արշաւանքին դիմաց տեղի տուաւ, եւ անոնք ալ պատեհ գտան ամէն տեսակ նեղութիւն հասցնել Հայաստանի (ԱՍՄ. 86): Բիւզանդիոնի մէջ Յուստինոս տկարացած էր ախտերով եւ գործերը անցած էին Սոփիա կայսրուհույն ձեռքը, որուն խորհուրդով կայսերակից անուանուեցաւ Տիրեք, եւ 578-ին Յուստինոսի յաջորդեց: Թէոդորոսի գորավարութեան ներքեւ եւսքանգեւս տկարացան Յոյները, եւ Պարսիկներ գորացան, բայց Խոսրով ծերացած ու յոգնած, ուզեց խաղաղութիւն հաստատել, Յոյներէն պահանջելով իրեն յանձնել փախստական Հայ նախարարները: Բիւզանդիոն չհաւանեցաւ եւ Պերգամա քաղաքը յատուկ հայկական գաղութ մը կազմուեցաւ, ուսկից նշանաւոր գորավարներ եւ կայրներ ալ ելան: Խոսրով Հայաստանի համար ալ հաշտարար ընթացք մը բռնեց հնդհանուր ներու շնորհելով, եւ խաղաղասէր մարգպան մը նշանակեց, Վդոնճիհր Միհրան անուն, բայց շատ չտեւեց ինքն ալ մեռաւ 579-ին, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Ռամիզ Դ.: Պատմութիւնը յատուկ գործունէութիւն եւ արդիւնք կ'ընծայէ Մովսէս կաթողիկոսի, Խոսրովի ցասումը իջեցնելու եւ հաշտարար տրամադրութիւններ ներշնչելու, ինչպէս նաեւ Հայ ժողովուրդը փոքրիշատէ հանդարտութեան եւ համակերպեալ հպատակութեան յորդորելու մէջ: Եօթն տարիներ, 571-է 578, շարունակ եւ անպտուղ շփոթութեանց եւ ակերմանց մէջ անցեր էին, Վարդան Մահկոնեանի շարժումէն ի վեր: Խոսրովի վերջին օրերուն մէջ քրիստոնէից, եւ յատկապէս Հայերու հանդէպ ցոյց տրուած քաղցրութիւնը, առիթ տուաւ անոր վերջին վայրկեաններուն մէջ քրիստոնէութիւն ընդունած եւ մկրտուած ըլլալուն գրոյցին, որուն մեր պատմիչներն ալ արձագանգ եղած են (ՄԵԲ. 52, ԱՍՈ. 114):

388. ՊԱՐՄԻԿՆԵՐ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ

Ռամիզը հօրը յաջորդելով նորէն Յունաց դէմ յարձակումները նորոգեց, բայց յաջողութիւն չունեցաւ: Յունական բանակին գլուխը անցած էր Մօրիկ, որ եւ Մարիտիոս, Հայագրի գորավարը, որ մինչեւ իսկ Դուինը առաւ, եւ Մարական գաւառները մտաւ, եւ հետզհետէ վանեց Պարսից Վահրամ Պահլաւ եւ Տամ-Խոսրով անուանի գորավարները, եւ յաղթական փառքով Բիւզանդիա դարձաւ, Տիրեք կայսեր բեւայացաւ, եւ անոր տարածամ մատուրնէ ետքը կայսր հռչակուեցաւ 582-ին: Արտաքինը իրեն ծննդավայր ըկը նշանակեն Փոքր Հայոց Ապրաբիսոնը, այժմ Եարբուզ, իսկ մերայինը Նրարատայ Օշականը (ԿԻՐ. 27): Ռամիզը պարտաւորուեցաւ հաշտութիւն խօսիլ, եւ երկուստեք թշնամութիւններ դադրեցան ժամանակ մը, որ ատեն Մովսէս կաթողիկոս ջանաց փոքրիշատէ կարգաւորել այռոռին գործերը, տոմարի նորոգութեան գործը լրացուց (385), եւ երկրին շինութեան յորդորեց ժողովուրդը, ու դարմանեց անցեալ շփոթութեանց ակերածները: Այսպէս անցան քանի մը տարիներ մինչեւ 590, որ միջոցին Վդոնճիհրէ ետքը մարգպանութիւն վարած կը յիշուին, Տամ-Խոսրով 2 տարի, Վարագ Վզուր 1 տարի, Վահրամ Պահլաւ 5 տարի, Հրահատ 4 ամիս, եւ Դատան Հարարտին 2 տարի (ՄԵԲ. 59-60), Ռամիզը իր ընթացքով ատելի եղած էր ամենուն, բայց պատեհ մը պէտք էր ատելութեան պոռթկալուն: Վահրամ Պահլաւ, որ եւ Վահրամ Չորին կամ Վահրամ Մեհեանդակ, Կովկասային Մասքութներու վրայ մեծ յաղթութենէ մը ետքը, Ռամիզի դրկուած էր աւարաբարժինը, որ գոհ չմնաց, եւ սկսաւ պահանջումները սաստկացնել, եւ այս պատճառ եղաւ ներքին երկպառակութեանց: Յոյներ առիթէ օգտուելով նոր յարձակումներ կազմակերպեցին Ատրպատականի վրայս եւ Ռամիզը ուզեց վատաբար փախչիլ թագաւորական գանձը տանելով: Պարսիկ նախարարներ եւ

գորավարներ միաբանեցան Որմիգոյր սպանել, եւ որդին Խոսրովը թագաւորեցնել, բայց անդին Կովկասի բանակը Վահրամն էր թագաւոր հռչակած, որ յաղթական կերպով Տիգրան մտաւ, եւ գահը գրաւեց: Իսկ Խոսրով իր Վնդոյ եւ Վստամ քեռիներուն հետ, որ շարժումին գլուխ էին եղած, պարտաւորուեցաւ Տիգրիսը անցնիք եւ Մօրիկ կայսեր պաշտպանութիւնը խնդրել մեծամեծ խոստումներով (ՄԵԲ. 54-58): Մօրիկ պաշտպանութիւնը ստանձնեց հակառակ իր արքունեաց խորհուրդին, Փիլիպպիկոս դեսպան դրկուեցաւ, եւ Յովհան պատրիկ եւ Ներսէս Հայկազն գորավարներ հրաման ստացան Խոսրովը թագաւորեցնել, որք եւ յաջողեցան իրենց օգնական ունենալով հայունդին հրամանատար Մուշեղ Մամիկոնեանը: Խոսրով Բ. Պարուէզ, խոստումին հաւատարիմ, Յոյներուն թողուց Միջագետքէն Դարա եւ Նփրկերտ ամուր քաղաքները, եւ Հայաստանէն մաս մըն ալ մինչեւ Երասխի եւ Վանայ լիճին եզերքները, որով Պարսից բաժինը կը փակուէր Արարատ եւ Վասպուրական նահանգներու մէջէն անցնող գիծով մը (ՄԵԲ. 96):

389. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱԳԱՐԱՆԻ

Այդ ամէն եղելութիւնները Հայոց համար անտարբեր չէին կրնար ըլլալ, քանի որ թէ պատերազմները եւ թէ սահմանագլուխներու փափախութիւնները իրենց երկրին վրայ կը կատարուէին: Բայց Պարսից բաժինին մէջ եղողներուն համար յաջողութիւն կը համարուէր Խոսրովի գահակալելը, որ քրիստոնէայ կին ալ ունէր, Խուժաստանցի Շիրինը, եւ անոր ազդեցութեամբ նպաստաւոր կը լինէր ուղղափառ քրիստոնէաներուն (ՄԵԲ. 76): Իսկ Յունական բաժինին մէջ Հայկական գաւառներուն ընդարձակուիլը, եւ նոյնիսկ Մօրիկի Հայ սերունդ լինելը, Բիւզանդական կայսրութիւնը կը քաջալերէր Հայ Եկեղեցւոյ կեդրոնն ալ իրենց կողմը անցած կարծել, եւ կաթողիկոսական աթոռը այս կողմ անցնել: Ասկէ տարբեր պատճառ մը չենք կրնար նշանակել Մօրիկի այն որոշման, որով 590-ին, Հայ կաթողիկոս մը կը ըստատէր յունական բաժինին մէջ: Ընտրեալն էր Յովհաննէս եպիսկոպոս մը, Կոզովիտ գաւառի Բագարան գիւղէն, Արշարունեաց նշանաւոր Բագարանէն տարբեր գիւղ մը: Նոր կաթողիկոսին աթոռը հաստատուեցաւ յունական բաժինին վերջին սահմանին վրայ Աւան կոչուած քաղաքը, գրեթէ դէմ յանդիման Դըւնայ հայրապետանոցին, որովհետեւ Ազատ գետն էր որ երկու տէրութեանց Հայկական բաժինները եւ երկու տէրութեանց Հայկական բաժինները եւ երկու կաթողիկոսարանները կը գատէր: Այդ Յովհաննէսը շատերէն կաթողիկոսներու շարքին մէջ նշանակուած է, եւ Յովհաննէս Գ. անունով նորերն ալգայն իրենց ցուցակներուն մէջ մուծած են, ինչ որ մենք պիտի չկարենանք ընդունիլ, որովհետեւ միեւնոյն աթոռին վարայ միեւնոյն ատեն երկու օրինաւոր աթոռակալներ տեսնել՝ բացարձակապէս անհնար է: Արդ յայտնի է թէ երբ Յովհան Մօրիկի իշխանութեամբ կաթողիկոս կը հռչակուէր, Մովսէս Բ. 16 տարիէ ի վեր հայրապետական աթոռը կը վարէր, այնպէս որ Մօրիկ չէր կրնար Կոստանդնուպոլիս վախճանող Յովհաննէս Բ. Գաբեղեանի յաջորդ մը տալու պատրուակն ալ գործածել: Հետեւաբար Յովհան հակաթոռ մըն է կանոնական տեսակէտէն, եւ անհնար է անոր անունը օրինաւոր կաթողիկոսներու ցուցակին մէջ ընդունիլ: Յովհաննէս Պատմաբանն ալ կը հաստատէ թէ Յովհան *հակառակաթոռ գոյով յերկուս հատուածս ճեղքեալ լինէր միատարր միութիւն հայրապետական աթոռոյն* (ՅՈՎ. 94): Կրնայինքն ընդունիլ թէ Յովհան եղած ըլլայ *այր ճշմարիտ եւ արդար եւ առաքինի ի վարս* (ՅՈՎ. 94), եւ *այր սուրբ ընտրեալ յամենեցունց* (ՎԱՐ. 60), այսինքն իր անհատական կեանքին մէջ արտաքին սրբութեան եւ առաքինութեան նշաններ ունեցող մը, սակայն դժուար է ճշմարիտ առաքինութեան սկզբունքին հետ պաշտեցնել եկեղեցւոյ երկպառակութեան գործիք դառնալը, բայց եթէ ծանր միամտութիւն ենթադրելով իր վրայ: Յովհաննէս Պատմաբան կ'ուզէ վստահեցնել թէ Յովհան չէր *քնակ ոչինչ շեղեալ զկնի*

քաղկեդոնական աղանդիցն (ՅՈՎ. 94): Սակայն մեր կարծեօք հնար չէ այդ պարագան հաստատել: Կրնար ըլլայ որ Մօրիկ իր կայսրութեան Հայերը շահելու համար, անոնց դաւանակից մը ընտրած ըլլայ իբր հակողիկոս, սակայն հետագայ եղելութիւնք հականական չեն ցուցներ նոյնպէս շարունակելը: Օրբէլեան կը վկայէ թէ Յունաց կողմէն կը շարունակէին Քաղկեդոնի դաւանութիւնը ընդունիլ տալու բռնադատութիւնները, *եւ առաւել ի թագաւորելն Մօրկայ*, եւ թէ այդ պատճառով ժողովներ գումարուեցան *մի անգամ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ երիցս անգամ ի Թէոդուպոլիս*, որ է Կարին, եւ թէ Հայերը հաւանեցնելու համար *ուժգին մեծամեծ հարցուփորձութիւնք լինէին* (ՕՐԲ. Ա. 143): Արդ, ինչպէ՞ս ընդունիլ որ հակաքաղկեդոնիկ մնացող մը՝ կրցած ըլլայ Մօրիկի պաշտպանութիւնը վայելել: Որչափ ալ կարելոր ըլլայ Պատմաբանին վկայութեան կշիռը, մենք պիտի պնդենք Յովհան Բագարանցին քաղկեդոնական դաւանութեան համակերպող եւ հետեւող մը ըսել, մեզի հիմ ունենալով Սերէոսի վկայութիւնը, թէ *Յովհան ընդ նոսա*, այսինքն ընդ Յոյնս *հաղորդեալ միաւորեցաւ* (ՍԵԲ. 87): Աւելի յստակ կը գրէ Ուխտանէս, թէ *նատուցին ի կողմն Հռոմոց, ըսկառակաթոռ Մովսիսի, զՅովհան ուն երկարնակ, որ ոչ համարեցաւ ի թիւ հայրապետացն Հայոց* (ՈՒԽ. Բ. 63):

390. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ ԵՒ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Վերը յիշուած ժողովները միութենական փորձեր էին, որոնց մեծ հոգածութեամբ կը հետեւէր Մօրիկ, եւ Պարսիկ վրայ ստացած ազդեցութեան, եւ Խոսրովին իրեն հանդէպ ցուցուցած կամակատարութեան վստահանալով, կը յուսար Պարսից փաժինի Հայութեան եւ Մովսէս կաթողիկոսի վրայ ալ ազդեցութիւն գործածել: Ժողովները կը գումարէին գլխաւորապէս յունական բաժինին եպիսկոպոսներով: Աւելի նշանուր է Կոստանդնուպոլսոյ ժողովը, գոր Անեցին 589-ին կը դնէ (ՄԱՄ. 76), սակայն աւելի ուշ պէտք է դնել, որովհետեւ Մուշեղի Պարսից կողմէն հեռանալէն ետքը գումարուած է (ՉԱՄ. Բ. 531): Յոյն եպիսկոպոսներուն հետ գտնուած են 21 Հայ եպիսկոպոսներ, որք Փոտի վկայութեամբ, Քաղկեդոնի վարդապետութիւնը ընդունած կ'ըզլան (ՉԱՄ. Բ. 531), ինչ որ զարմանալի չէ, քանի որ կայսրութեան հպատակ գաւառներէն էին, եւ համակերպութեան կը բռնադատուէին: Սակայն Մովսէս կաթողիկոսի պատուիրակները, Վրթանէս եւ Գրիգոր մեծ վարդապետները, որք Յունաց հպատակ եւ այդ համակերպութեան պարտաւոր չէին, Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը պաշտպանեցին, կամ ինչպէս Անեցին կ'ըսէ, *ոչինչ օգտեցուցեալ զՅոյնս դարձան նզովելով* (ՄԱՄ. 76): Եւ ասով Հայոց Եկեղեցին եւ հայրապետական աթոռը ամենեւին խախտած չեղաւ իր վարդապետութենէն: Այստեղ յիշուած Վրթանէս վարդապետը անշուշտ միեւնոյնն է, որ Մովսէսէ կաթողիկոսութեան ատեն անոր օգնականն ըլլալով, մահուրնէ ետքը աթոռին եռամեայ պարապութեան ատեն տեղապահութիւնը վարեց: Մեզի հասած է Մորմենաս ստրատելատի մէկ գիրը, ուղղուած Վրթանէս վարդապետի, *Քչկանորդի* մականունով եւ *Տերանց նուիրակ* պատուանունով: Վերջին կոչումը կը յիշեցնէ կաթողիկոսական պատուիրակ երթալը, եւ կը հաստատէ տեղապահ Վրթանէսի Քչկանորդի մականունն ունեցած ըլլալը: Իսկ Մորմենաս, իր *ստրատելատ* եւ *Հայոց զօրավար* անուններով, իբր Յունական Հայաստանի զինուորական հրամանատար կը մատնանշուի (ԹՂԹ. 90): Այս գրոյն պարունակութիւնը Մովսէսի մահուրնէ ետքի ժամանակին պատկանելուն, իրեն կարգին պիտի վերլուծենք: Իսկ Գրիգորի վրայ բնաւ տեղեկութիւն մը չենք գտներ, ով ըլլալը որոշելու համար: Նմանապէս մեզի անձանօթ կը մնան նպատակը եղած է քաղկեդոնական դաւանութեան ստիպել Յունական բաժինին Հայ եպիսկոպոսները: Որովհետեւ եթէ եպիսկոպոսներու մէջ եղած է մասի մը համակերպելու պատրաստ, ընդդիմադիրներու մաս սըն ալ գտնուած է, որոնք *ոչ ոչինչ համարեալ զհրամանն՝ գտեղի կալան եւ անշարժ մնացին* (ՍԵԲ. 87): Ասոնց գլխաւորները կը նկատուին Մանասէ

Բասենոյ եւ Յովհաննէս Ամատունեաց եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 109): Այդպիսի կացութեան մէջ ակներեւ է, թէ Մօրիկի ընտրած եւ պաշտպանած կաթողիկոսը, Բագարանցի Յովհաննէսը, չէր կրնար համակերպողներուն թիւէն չըլլալ: Եթէ առաջունէ Յովհաննէս Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ունեցած ալ էր, սակայն զայն հաստատապէս պայահած չէ, ինչպէս Սերէոս ալ կը վկայէ:

391. ՄՕՐԻԿ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ

Մուշեղ Մամիկոնեան, որ յունական բանակին հետ Խոսրովի պաշտպանութեան համար պատերազմեցաւ, քանիցս հարւեր ստացած էր Վահրամէ, իրեն հետ միանալ Մասանեան հարստութիւնը վերջացնելու (ՄԵԲ. 63-66), մինչեւ իսկ երդմամբ խոստանալով թէ *ձեզ տուեալ լիցի իմ զՀայոց թագաւորութիւն* (ՄԵԲ. 64): Սակայն Մուշեղ չէր հաւանած, Խոսրովի կողմին գորութիւնը տեսնելով, եւ անոր ձեռքով մարգպանութեան հասնելու եւ իր հայրենեաց օգտակար ըլլալու յոյսով: Սակայն քութիւններ կանխեցին, իբր թէ Մուշեղ օգնած ըլլայ Վահրամի փախչելուն (ՄԵԲ. 69), որով Խոսրով մտածեց նենգութեամբ սպաննել Մուշեղը, այլ յաջողեցաւ խորհուրդը գործադրել, եւ Մուշեղ ու Յոհաննէս պատրիկ Խոսրովը ամբաստանեցին ալ Մօրիկի առջեւ: Սակայն Մօրիկ շարունակեց Խոսրովը պաշտպանել (ՄԵԲ. 75): Մուշեղ յունական կողմը անցնելով՝ իր դաւանութիւնը չուզեց փոխել, հարկաւ միք ունենալով նորէն ետ դառնալ: Մօրիկ ինչչափ ալ Մուշեղը իր բանակին մէջ գորավարութեան նշանակեց, բայց միւս կողմէն խորհուրդ տուաւ Խոսրովի՝ Հայ գունդերը Հայաստանէն հանել, *զի ազգ մի խոտոր եւ անհնազանդ են, սաւ, կան ի միջի մերում եւ պղտորեն* (ՄԵԲ. 79): Ինքն իր կողմիները հաւաքեց ու Թրակիա անցուց Աւարներու դէմ պատերազմելու, Խոսրով ալ իրենները Մարաստանի եւ Բակտրիոյ կողմերը հեռացուց: Ասկէ յառաջ եկաւ նախարարներուն մէջ շփոթ մը, մէկ կողմէ միւսը փախչելով ազատելու համար, թեպէտ ապաստանած կողմերնուն վրայ ալ մեծ վստահութիւն չունէին: Խոսրով առաջ իրեն եկողներուն սիրալիր ընդունելութիւն ցուցուց, բայց երբ Հայերը տեսան թէ Վասպուրական Համարակար վրանին կը դրկուի, անոր վրայ քայեցին եւ զարկին եւ գանձերը գրաւեցին: Այսպէս սկսաւ նոր շարժում մը, որուն գլուխը կը գտնուէին Մամուէլ Վահեւունի, Ատատ Խորխոռունի, Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփանոս ՄԻւնի, Կոտիտ Ամատունի, եւ Թէոդորոս Տրպատունի (ՄԵԲ. 81): Խոսրով նոր բանակ պատրաստեց այդ շարժումին դէմ: Մօրիկի ալ դիմեց որ Հերակլ գորավարին հրամայեց օգնութեան երթալ: Հայեր շփոթեցան եւ զատուեցան, Մամակ եւ Ստեփանոս եւ Կոտիտ՝ Պարսիկներուն կողմը անցան, Մամուէլ եւ Ատատ եւ Թէոդորոս Յոյներուն հնազանդեցան (ՄԵԲ. 82): Բայց նորէն չհանդարտեցան: Մամուէլ իր Վահեւունի ազգակիցներով՝ որք էի, Մարգիս, Վարագ, Ներսէս եւ Վստամ, եւ Տրպատունին Թէոդորոս, նորէն խլրտեցան, եւ ուզեցին Յոյն կառավարիչը սպաննել Կարնոյ ջերմուկին մէջ, բայց յաջողելով Կորդուաց լեռները ապաստանեցան: Այնտեղ վրանին հասան Հերակլ կայսերական կուսակալ եւ Համագասպ Մամիկոնեան հայազունդին գորավար, եւ Ջերմայ գեիեգերքին վրան փախստականները զարկին: Վահեւունիներէն իյնալով գլխատուեցան, իսկ Թէոդորոս Պարսից սահմանը անցնելէ ետքը բռնուեցաւ եւ Յոյներու յանձնուեցաւ: Մօրիկ նոր գործողով մը ըրաւ Հայաստանէն, եւ Թրակիա անցուց Մուշեղ Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ: Կայսերական գունդերը առաջին յաղթութենէն պրապուրեալ թշնամիներուն երկիրները մտան մինչեւ *յայնկոյս գետոյն Դանուբայ*, բայց տեղերը չճանչնալով ծուղակներու մէջ ինկան եւ կոտորուեցան, նոյնինքն Մուշեղ գերի ինկաւ եւ սպաննուեցաւ *բարձրաբեղձ տնկոյ անտառին կապուելով* (ՄԵԲ. 86): Այդ միջոցին միակ բախտաւորն եղաւ Ատատ Խորխոռունին՝ որ կայսերական պատիւներու արժանացաւ (ՄԵԲ. 83):

Որչափա ալ մեր յառաջ բերած եղելութիւնները աւելի քաղաքական գոյն ունին, սակայն եկեղեցական պարագաներու հետ կապակցեալ են, քանի որ Յունաց եւ Հայոց մէջ տիրող երկպառակութեանց հիմնական պատճառը Քաղկեդոնի դաւանական հիմնական պատճառը Քաղկեդոնի դաւանակն ինդիրն էր: Հայաստան եղող Յոյներուն ծանր էր որ Հայեր իրենցմէ, իբր հերձուածողներէ կը խորշէին, իսկ Հայերուն համար ալ անտանելի էր որ Յոյներ զիրենք գաւառափութութեան կը բռնադատէին, եւ ասկէ կը թագէին անընդհատ խլրտումները: Սօրիկի յաջողութեանց հետեւանքը այն կ'ըլլայ, որ *հրաման եղանէ դարձեալ ի կայսերէն վերստին քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի* (ՄԵԲ. 87), ինչ որ հարկաւ երկիրը հանդարտելու եւ ժողովուրդը շահելու միջոց չէր: Յոյները իրենց յարձակումներուն եւ Պարսից օգնութեան երթալուն առթիւ, մինչեւ իսկ համարձակած էին, որ *սպասք ամենայ նեկեղեցոյն որ ի Դրնի Սրբոյն Գրիգորի*, այսինքն է հայրապետական կաթողիկէին գանձերը, տեղէն վերցուին եւ տարուին զետեղուին *տ Կարնոյ քաղաքի*, որ պատերազմական շփոթութիւններու ժամանկ, Յովհան Բագարանցիի սովորական բնակավայրն եղած էր, իբր ամրացեալ եւ ապահով քաղաք (ՄԵԲ. 87): Դիւրին է մտածել թէ որպիսի դժուարութեանց եւ հրապուրանաց եւ բռնադատութեանց ներքեւ կը գտնուէր Մովսէս, ցորչափ Սօրիկ զօրաւոր դիրք մը կազմեր էր Խոսրովի շնորհապարտ գործակցութեամբ: Հրապուրանք կամ լաւ եւս բռնադատութիւնք կը շարունակէին անընդհատ, *բայց Մովսէս ամենեւին ոչ լինէր ի նոսա հուսպ* (ՄԵԲ. 87) եւ կը մերժէր *անցնել ընդ գետն Ագատ, ուտել ի պատարագի զեփեսայն ի փռան եւ ընկել զջերմ բաժակն* (ԱԿԻ. 120): Այս լակոնիկ բացատրութիւնը բաւական է Մովսէսի ուղղութիւնն ու հաստատամտութիւնը ցուցնելու: Դուինի մէջ, ուր էր հայրապետանոցը, կը շարունակէր Պարսից կառավարութիւնը մարգպաններու ձեռօք, որոնց լոկ անունները միայն կը գտնենք յիշուած, եւ են՝ Վնդատական, Խորական կամ Նիխորական, Մերկուտ կամ Մերկրուան, Յագղէն, Բուղմահ եւ Հոյիման կամ Յեման (ՄԵԲ. 60 եւ 112): Անուններու շատութիւնն իսկ կը ցուցնէ թէ շուտ շուտ կը փոփոխուէին, առանց նշանաւոր գործունէութիւն մը ունենալու: Այդ Պարսիկ մարգպաններուն անունները ունինք Սերբէոսէ, որ աւելի ճշգրտապատում գրող է: Իսկ հետագաներ Հայ մարգպաններ կը դնեն այդ միջոցին: Մամիկոնեան պատմիչը կը յիշէ Մուշեղի Խոսրով մարգպան հաստատուիլը եւ թէ այժ պաշտօնին վրայ էր մինչեւ Որմիզդի սպանութիւնը (ՄԱՄ. 13): Իսկ Ասողիկ կը գրէ թէ Սուրէն մարգպանի Վարդան Մամիկոնեանէ սպանուելէն ետքը, Խոսրով *ոչ եւս պարսիկ մարգպան առաքէր ի հայս*, եւ թէ Դաւիթ Մահառունի 30 տարի վարեց այն պաշտօնը (ԱՍՈ. 87), որ 52-էն կը հասնի 602-ին: Այլ մենք չենք հականիր Սերբէոսի տուած պարսիկ մարգպաններուն անունները ջնջել, եւ Մամիկոնեանն ու Ասողիկն ալ ստած չըլլալու համար, կը դիտենք թէ Մուշեղ ալ Դաւիթի նման պարգապէս *կարաւ զհագարապետութիւնն Հայոց* (ԱՍՈ. 87), որ մարգպանութենէ տարբեր պաշտօն է, եւ Հայ հագարապետ մը միշտ գտնուած է մարգպաններուն մօտ: Իսկ Յունական բաժինին կառավարութիւնը Սօրիկի կարգադրութեամբ բազմաթիւ գաւառներու բանւած էր, որք էին Առաջին Հայք՝ գաւառագլուխ Մելիտինէ, Երկրորդ Հայք՝ գաւառագլուխ Սեբաստիա, Երրորդ Հայք՝ գաւառագլուխ Կեսարիա, Չորրորդ Հայք՝ գաւառագլուխ Նփրկերտ, Մեծ Հայք Հիւսիսային՝ գաւառագլուխ Տրապիզոն, Մեծ Հայք Արեւելեան՝ գաւառագլուխ Թեոդոսուպոլիս, Մեծ Հայք Հարաւային՝ Բասէնէն Ասորեստան, Խորագոյն Հայք՝ Արարատի կողմը (ՅՈՎ. 88): Այս բաժանմունքներուն անունները կը տարբերէին հին անուններէն (ՅՈՎ. 89), բայց այս կերպով աւելի ընդարձակութիւն կը ստանար Հայաստան կոչուած աշխարհը, գուցէ այս ալ Սօրիկին Հայ լինելուն հետեւանք էր: Այս ամէն գաւառներուն վրայ կայսերական մեծ պաշտօնեայ մը կար, եւ Հայ նախարար մըն

ալ հայագունդին հրամանատար: Վերջին անգամ այնդ պաշտօններու վրայ տեսանք Հերակլ ստրատելատր եւ Համագասպ Մամիկոնեա (391): Այդ եղելութիւնները, զորս պատմեցինք, պէտք է նշանակել Խոսրովի առաջին տարիներուն մէջ, 590-է մինչեւ 594 թուականը:

393. ՆԱԽԱՐԱՐԱՅ ԳՈՐԾԵՐԸ

Նոր զօրածողով մըն ալ ըրաւ Մօրիկ 595 տարւոյ ատենները որ է Խոսրովի 6-րդ տարին (ՄԵՔ. 92), եւ երկու գունդեր մեկնեցան Յունական Հայաստանէն՝ Սահակ մամիկոնեանի եւ Սմբատ Բագրատունիի հրամանատարութեամբ (ՄԵՔ. 88): Սմբատ միտքը կը փոխէ, եւ հագիւ նոր խոստումներով կայսերականքաղաքը կ'երթայ, եւ կ'արտօնուի իր երկիրը դառնալ, ուր Յոյները նշկահելու խորհուրդներ կ'ունենայ, եւ այս պատճառաւ ձերաբակալեալ՝ Կոստանդնուպոլիս կը տարուի, եւ գազանաց առջեւ նետուելու կը դատապարտուի (ՄԵՔ. 89): Սմբատ, *այր անհեթեթ անձամբ, բարձր եւ լայն հասակաւ, եւ բուռն եւ ցամաք մարմնով*, կը յաջողի արջը բռնցի տապալել, ցուրը եղջիրներէն պատկեցնել եւ առիւծին վրան հեծնելով խոչափողէն խեղզել: Ասոր վրայ կեանքը կը շնորհուի, եւ պատիւ ալ կը ստանայ, բայց նորէն կասկածանաց ենթարկուկելով Ափրիկէ կ'աքսորուի (ՄԵՔ. 91): Անեցին՝ Սմբատը Խոսրովի հրամանով գազաններու առջեւ թողուած կ'ըսէ, սակայն անուններու մէջ սխալած ըլլալը յայտնի է (ՍԱՄ. 76): Որովհետեւ անմիջապէս ետքը յանկարծ կը տեսնենք Սմբատը *հանդանալ յաջա Խոսրովու արքային* (ՄԵՔ. 91), առանց բացատրելու թէ ինչպէս դժուար չէր քսորավայրդն փախուստը, իսկ Յոյներու հաւատարմութեան կը յորդորէր: Հաւանաբար Սմբատ նշանաւոր ծառայութիւններ ընծայեց այն պատերազմներուն մէջ, զորս Խոսրով ունեցաւ իր մօրեղբօր Վստամի դէմ, որ Խոսրովի դէմ հանեց արեւելեան ազգերը, իր եղբօր Վնդոյի նենգութեամբ սպանուելէն ետքը (ՄԵՔ. 94): Հայագունդ բանակ մըն ալ կար Խոսրովի կողմը անցնող երեքաերը՝ Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփանոս Սիւնի եւ Կոտիս Ամատունի (391), եւ ասոնցմէ գաի նաեւ Գագիկ Մամիկոնեան, Պապ Բագրատունի (ՄԵՔ. 92): Ասոնք իրենց քաջութեամբ պատիւներու եւ ռոճիկներու արժանացան, բայց մէջերնէն կասկածի ենթարկուողներ ալ եղան: Գագիկ եւ Խոսրով Պարսկաստանի մէջ, եւ Մամակ Հայաստան դառնելէ ետքը խաղաղութեամբ վախճանեցան: Իսկ Ստեփանոս, իր հօրեղբօրմէն՝ Սահակ Սիւնիէ ամբաստանուելով գլխատուեցաւ *ի գատկի շաքայթուն*, տարին անյայտ, եւ Կոտիս Մծբին դրկուած ատեն ճամբան նենգութեամբ սպաննուեցաւ (ՄԵՔ. 95): Պարի եւ Վարդի վախճանին համար որոշ բան մը չենք գտներ: Վարդ Արծրունին նոյնն է, որուն կինը Մարիամ, Մուշեղ Մամիկոնեանի աղջիկը, բարեշապտական եռանդեամբ համարձակեցաւ Գրսկայ վանքին Ս. Կարապետի մատուռը մտնել, հակառակ կիներու համար աւանդական արգիլին, բայց *խատազան, սխազան եւ տրտմեցան յոյժ սպասաւորք եկեղեցւոյն*: Ասոր վրայ, թեպէտ տիկինը խաղաղութեամբ մատուռէն ելաւ, եւ 395 միաբաններու ճոխ սեղան տուաւ, սակայն եկեղեցպանը մեկնած ատեն, Կիրաշիւք տմն, Կինչպէս կը գրեն, որով ապանուեցաւ: Բայց վանքին առաջնորդը *եղեալ բարկացաւ եկեղեցւոյնին*, եւ *տրտմեալ յոյժ՝ բազում ժամս արտասուեաց* (ՍԱՄ. 9-11): Այդ պատմութիւնը մինչեւ ցայսօր աւանդութեամբ կը կրկնուի, եւ կանանց համար արգելքը կը շարունակէ յարգուիլ:

394. ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Սմբատ Բագրատունի այնչափ ստրելի եղաւ Խոսրովի եւ այնչափ յաջողեցաւ տարեւելեան ազգերու դէմ վարած պատերազմներովը, որ Խոսրով անոր յանձնեց Վրկանայ մարզպանութիւնը եւ զինուորական հրամանատարութիւնը ոսկւով եւ

արծաթով, զարդերով եւ զգեստներով վարձատրեց, մինչեւ իսկ անոր նուիրեց իր հօր Որմիզդի սեփական կամարն ու սուրը (ՄԵԲ. 96): Այդ անուամու մը տեղի ունեցաւ 599-ին, Խոսրովի 10-րդ տարին (ՄԵԲ. 102): Մեծ եղաւ Սմբատի արդիւնքը իր նոր պաշտօնին մէջ: Թշնամիները հալածելուն, ապստամբները նուաճելուն եւ աւերակ երկիրը շէնցնելուն մանրամասնութիւնները տալ՝ մեզի չի պատկանիր: Մեր յիշատակելիք պարագան է այն կողմերը արքորուած եւ անտէրունջ մնացած քրիստոնէաներուն համար ցուցուցած հոգացողութիւնը, որոնք մինչեւ իսկ *զեզու իւրեանց մոռացեալ* էին (ՅՈՎ. 90): Ասոնք մեծ մասամբ Հայեր էին, թելալետե կային յիշխանութենէն *Յունաց եւ յԱսորաց ոչ սակաւք* (ՄԵԲ. 97): Սմբատի ըրած կարգադրութեամբ, ոչ միայն *հաստատէին ի հաւատս*, այլեւ *դարձեալ աշակերտեալ ընդ հայերէն հագագայս սիւղորբայիցն զեզուն նորոգէին*, եւ եկեղացական կարգերու պահպանութեան համար, *գերեց ի նոցունց իսկ, Աբէլ անուն, գլուխ ըլլալու կ'ընտրէ*, եւ Մովսէս կաթողիկոսի կկը դրկէ *եպիսկոպոս կացուցանել*: Յովհաննէս Պատմաբան կը յաւելու, թէ ասկէ սկսելով Վրկանի կողմերը եղած են *վիճակ մեծի աթոռոյ արբոյն Գրիգորի, մինչեւ ցայսօր ժամանակի* (ՅՈՎ. 91): Սմբատի մարգապանութիւնը 8 տարի տեւեց (ՄԵԲ. 102), այինքն է մինչեւ 607, շարունակ պատերազմներու Մէջ, յաղթութեանց շարք մը կազմելով անընդհատ, եւ Խոսրովի անձն ու գահը ապահովելով այն վտաններէն՝ զորս Վստամ կը պատրաստէր անդադար, միտքը դրած ըլլալով իր քեռովին Խոսրովը սպաննել, եւ իր վրէժը լուծել անկէ, որ իր քեռիներուն ձեռքով թագաւորութեան բարձրացած ըլլալով հանդերձ (388) վրջէն անոնց դէմ դարձձ էր, իբր ուզելով *խնդրել զքէն վրիժաց մահուան հօր իւրոյ Որմզդի* (ՄԵԲ. 93): Այդ միջոցին տակաւ ծերութիւնը կը ծանրանար Մովսէս կաթողիկոսի վրայ, եւ կը կրէր այն թանրածանր շփոթութեանց եւ խռովութեանց ազդեցութիւնը, զորս փոքրիշատէ ուրուագծել հարկ դատեցինք, ժամանակին կարութիւնը պարզելու համար, ուսկից մեծապէս կախում ունին եկեղեցական գործերը: մովսէսի վերջին տարիները նոր արկայածներ եւ նեղութիւններ պատրաստած էին վշտակիր կաթողիկոսին: Ասոնք յառաջ եկան Մօրիկի սպանութենէն 602-ին, եւ Փոկասի կայսերականա գահը գրաւելէն: Խոսրով, որ Մօրիկը իրեն բարերար կը ճանչնար, ոչ միայն Յոյներու հետ խաղաղութիւնը իւզեց, այլեւ Մօրիկին որդի կարծած Թէոդոսի իրաւունքը պաշտպանելու միտքով, Փոկասը գահէն վանելու շարժուեցաւ, օգտուելով Եգիպտոսի Հերակլ 1 Միջագետքի Ներսէս զօրավարներուն ալ Փոկասի դէմ զէնք առած ըլլալէն: Պատերազմի դաշտը զգիսաւորաբար Հայաստանի մէջ բացուեցաւ, եւ հետզհետէ Եղիվարդ, Հոռոմոնցմարգ, Ականիցդաշտ, Արգինա, Գետիկ, Անգո, Ծխակերտ (ՄԵԲ. 116-120) արիւնով ներկուեցան, եւ որ աւելի ցաւալի էր, Հայեր երկու տէրերու միջեւ բաժնուած, զինուորական օրէնքի զօրութեամբ զիրար կը սպաննէին, եւ իրենց երկիրը կ'աւերէին: Ժամանակին յեղեղուկ բախտին նշանակ կրնայ ըլլալ Ատատ Խորիստոնիին, որ երբ Մօրիկէ պատուուած կայերութեան կը ծառայէր (391), Թրակիոյ պատերազմին չուզելով երթալ, Պարսից կողմը անցաւ 601-ին, եւ երբ Մօրիկի մահը լսեց, Պարսիկները թողուց Յոյներուն անցնելու համար, բայց Խոսրով կանքեց զայն ձերբակալել, եւ ոտուրները ու ձեռուրները կապելով, բիրերու հարուածներով սպաննել տուաւ (ՄԵԲ. 111): Իսեղն Մովսէս կաթողիկոս, տարիքի բեռին տակ ճնշուած՝ իր հօտին եւ իր վիճակին կործանումը կը դիտէր, երբ կրօնական վիշտ մըն ալ ունեցաւ:

395. ՄՈՎՍԷՍ ԵՒ ԿԻԲԻԿՆՈՆ

Անդստին Լուսաւորդին օրէն ներքին միաւորութիւն մը հաստատուած էր Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիներուն մէջ: Գրիգորիս, Լուսաւորչի թոռը, որ հիւսիսային երկիրներու կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, ընհանուր եպիսկոպոսապետ եղաւ Կովկասի կողմերը եղող ազգերուն, բայց յետ ժամանկաց երկու աթոռներ գատուեցան, երբոր Վրացիներ եւ Աղուաններ գատ գատ թագաւորութիւններ եղան, բայց երկուքն ալ Հայոց աթոռին

գերիշխանությունը կը ճանչնային, կաթողիկոսնին Հայոց աթոռէն կը ձեռնադրուէին, եւ դաւանական խնդիրներու մէջ Հայոց կը հետեւէին, եւ Հայոց ժողովներուն կը մաստնակցէին իբրեւ նոյն եկեղեցւոյ անդամներ: Նոյն կացութիւնը կը շարունակէր Գ.Գ. դարուն սկիզբէն մինչեւ Չ. դարուն վերջը, գրեթէ երեք դար ամբողջ: Մովսէսի վերջին տարիները վախճանեցաւ Վրաց կաթողիկոսը, հակառակ Սամուէլ (ԱԿԻ. 22), եւ Մովսէս անոր յաջորդ ձեռնադրեց Կիւրիոնը, որ Արարատի քորեպիսկոպոս էր, այսինքն է հայրապետական աթոռոյ կեդրոնական վիճակին մէկ մասին փոխ-թեմակալը: Կիւրիոն բնիկ Վրացի, եւ ծննդեամբ Ջաւախք, այժմ Ախալքէլէք գաւառի Սկուտի գիւղէն, աշակերտած էր վրացերէն եւ հայերէն դպրութեանց, եւ յունականին մէջ ալ զօրանալու համար 15 տարի մնացած էր Փոքր-Հայոց Նիկոպոլիս քաղաքը, անկէ եկած էր Դուին եւ հայրապետանոցին ծառայութեան մտած, իբրեւ վանաց երէց, եւ յետոյ իբրեւ քորեպիսկոպոս: *Կացեալ ի նմին ամս հինգ* (ՈԲԻՄ. Բ. 6), որ է 598-ին: Մովսէսի պէս դաւանութեան վրայ ամուր կաթողիկոս մը, եթէ վստահեցաւ իր շորջը եողներէն Կիւրիոնը՝ կարելոր պաշտօնի բարձրացնել, հարկաւ աս ալ մինչեւ այն ատեն իր ուղիղ մտաց եւ ուղղափառ վարդապետութեան վրայ կասկած չյարուցանելու զգուշաւոր եղած էր: Սակայն հետեւանքը բոլորովին տարբեր եղաւ, վասնզի Կիւրիոն եղաւ որ Վրաց եկեղեցին միաբնակ վարդապետութենէն քաղկեդոնական երկաբնակ վարդապետութեան վերածեց: Մեր պատմիչներ ընդհանրապէս կը մեղադրեն Կիւրիոնի կեղծուպատիր նենգութիւնը, որ Նիկոպոլսոյ երկարատեւ բնակութեան մէջ, քաղկեդոնիկ վարդապետութեան ընտելացած, կրցած է իր միտքը ծածկել Դըւնայ մէջ եղած ետքը մէջտեղ հանած է իր իսկութիւնը: Մովսէս կաթողիկոսի համար ըսուած թէ միամիտ կերպով գործած է, *անգիտացեալ զժաժուկ նորա սրտին* (ՈԲԻՄ. Բ. 4), բայց նա զանց չէ ըրած ձեռնադրութենէ առաջ ուղիղ դաւանութեան խրատներ տալ ուխտ ալ ընդունիլ (ՈԲԻՄ. Բ. 10):

396. ՎՐԱՅ ՈՒՂՂՈՒԹԻԲԵԸ

Մեր տեսութեամբ պետք է Կիւրիոնի միտքին մէջ, անելի հեռուն դիտող պարագաներ նկատել: Վրաց Յոյներուն կողմը միտելը, ժամանակակից է Յովհաննէս Գաբրէլեանի եւ Վարդան Մամիկոնեանի Յոյներուն դիմելուն, երբ Գուրգէն Վրաց իշխանն ալ Պարսիկներէ վտարանջեց, եւ պարտաւորուեցաւ Բիւզանդիա փախչիլ (ՉԱՄ. Բ. 287): Յոյներ անելի մտադրութիւն դարձուցին Վրաստանի վրայ, որ ամփոփ եւ ամուր երկիր մըն էր, եւ զոր գրեթէ ամբողջութեամբ իրենց ձեռքը կրնային անցընել եւ տիրապետել: Երբ Մօրիկ Խոսրովէ նոր գաւառներ ստացաւ Հայաստանի մէջ, Վրաստանի մեծ մասը կայսրութեան հետ միացուց, եւ այս կերպով Վրացիներ անելի մօտէն սկսան Յոյներու ազդեցութիւնը կրել, եւ ակնկալութիւննին անոնց վրայ դնել: Միւս կողմէն Պարսկահայոց մէջ գտնուող Հայոց հայրապետական աթոռին ոյժն ալ երթալով կը նուաղէր, նոր Հայ կաթողիկոսութիւն մը հաստատուած էր Յունական Հայաստանի մէջ, եւ Յունական բաժինին ապագան անելի յուսալից եւ լելի փայլուն կ'երեւէր, մինչ Պարսկաստանին հետ յարաբերութեանց պահպանութիւնը խոստմնալից չէր ներկայանար: Նոյնիսկ Պարսից ըագաւորութիւնը Յոյներուն միատեսալ քաղաքականութիւնը մը ձեռք առած էր Խոսրովի անձնական զգացմանց հետեւանօք: Այս ամէն պարագաները չէին կրնար վրիպիլ Կիւրիոնի տեսութենէն, որ Նիկոպոլսոյ մէջ 15 տարի մնալով յունական ազդեցութեան վրայ նպաստաւոր գաղափարներ կազմեր էր, հետեւաբար ոչ այնչափ դաւանական ուղղափառութեան համոզմամբ, որչափ իր հայրենեաց ապագային տեսակէտով, որոշեց Կիւրիոն Յունաց կողմը միտիլ եւ Յոյներու հովանաւորութիւնը շահելու ծրագիրը մշակել, որուն առաջին եւ հիմնական պայմանն էր անոնց դաւանութեան համաձայնիլ: Այսուհանդերձ Կիւրիոն չշտապեց իր ներքին դիտումը շուտով երեւան բերել, եւ ոչ ալ

յայտնապէս Հայոց հայրապետական պառօնի հետի յարաբերութիւնները խզել: Անսովոր չէ, որ եկեղեցական կամ քաղաքական տեսութեանց մէջ ել, անձնականները իրենց ազդեցութիւնը չեն կորսնցնէր, եւ հարկաւ Մովսէսի պատկառելի կերպարանքը կը շարունակէր խոր տպաւորութիւն ներգործել Կիւրիոնի վրայ: Սա ոչ թէ միայն անոր կամքով եւ անոր ձեռքոյ կաթողիկոսութեան հասած էր, այլ անկէ 25 տարի առաջէն, իր առաջին աշակերտութենէն սկսելով վարժուած էր յարգել իր վրայ հայրաբար խնամք ունեցող հայրապետին անձը: Պատմիչն ալ կը յիշէ թէ Կիւրիոն չէր իշխէր *համարձակապէս ի հակառակս երանել Մովսէսի Հայոց կաթողիկոսի*, եւ թէ *երկնչէր* անորկարի երախտեացն առջեւ (ՈՒԽ. Բ. 15): Երեք տարիներ անցան առանց մի նկատողութեան արժանի միջադէպի տեղի տալու (ՈՒԽ. Բ. 6), այսինքն մինչեւ 602 տարին:

397. ԽՈՒԺԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

Կիւրիոն Նիկոպոլիս գտնուած ժամանակէն ուսումնակից բարեկամ մը ունեցած էր, անունը Կիս, որ Խուժիկ կը կոչուի, այսինքն Խուժաստանցի պարսիկ, թեպէտ բնակութեամբ հաստատուած էր Նիկոպոլիսի մօտ Չուստարիմա գիւղը: Կիս նեստորական էր (ՈՒԽ. Բ. 3), այլ կ'երեւի թէ ինքզինքը կը ծածկէր, ինչ որ շատ դիւրին էր, որովհետեւ Նեստորականներ չէին խորշեր երկաբնակ Քաղկեդոնականներէն, զանոնք իրենց հետ համախո ընդունելով: Կիւրիոն ալ Քաղկեդոնականներէն չէր խորշեր, որով կրցած էին իրենց մէջ սրտակից եւ համամիտ բարեկամութիւն պահել: Կիւրիոնի կաթողիկոսանալէն ետքը Կիս անոր մօտ կու գայ, անոր եպիսկոպոսարանին ծառայութեան կը մտնէ, եւ Կիւրիոն ալ զինքը կը վարձատրէ եպիսկոպոսական աստիճանով, եւ կը ձեռնադրէ զնա *օտարատեսուչ եպիսկոպոս*, զոր մենք կ'իմանանք իբր պառօնի *րիւրընկալ*, իսկ պատմիչին՝ *այսինքն աղանդաւոր եպիսկոպոս* ըսելը (ՈՒԽ. Բ. 3) կը մեկնենք իբր՝ Իեստորական հիւրերու հանդէպ բարեմարտիկ ընդունելութիւն ընելուն ակնարկ մը: Կիսի եպիսկոպոսանալէն ետքը աւելի համարձակութիւն ստանալը, եւ Նեստորականներուն հանդէպ բռնած ընթացքը զինքը կասկածելի կրնային ընել, բայց կ'երեւի թէ Քաղկեդոնիկներու հանդէպ սովորական դարձած բարեացական ընթացքը պատճառ կ'ըլլար որ Կիսի գործերը մտադրութիւն չէին շարժեր, եւ խօսքի առիթ չէին տար: Ծատերուն լռած ատեն մէջտեղ կ'ելլէ Յուրտաւայ եպիսկոպոս Մովսէսը: Սա բնիկ հայագգի, տղայութենէ Յուրտաւի մէջ բնակած, եւ վիճակին եպիսկոպոսներուն մօտ վրացերէնը եւ հայերէնը ուսած, եւ եկեղեցական կոչման մէջ յառաջացած, Կիւրիոնէ Յուրտաւի եպիսկոպոս էր ձեռնադրուած, անոր կաթողիկոսութեան առաջին տարին (ՈՒԽ. Բ. 6), այինքն է 599-ին: Սա սետնելով որ Վրաց հայրապետանոցին մէջ Քաղկեդոնականներէն զատ Նեստորականներն ալ համարձակութիւն կը գտնեն Կիւրիոնի թոյլտուութեամբ, եւ մինչեւ իսկ Նեստորական Կիսը եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, հարկ սեպեց եղելութիւնները Մովսէս կաթողիկոսին հաղորդել եւ անոր մտադրութիւնը հրախրել: Մովսէս իր ձերութեան վերջին օրերուն մէջ զգածեալ, անմիջապէս թուղթ կը մը գրէ Կիւրիոնին, ուր հայրաբար խրատել էւ սխալած ըլլալը ցուցնելէ ետքը, կը յանձնարարէ երեք ժողովներու դաւանութիւններէն չշեղիլ. Կաւատ թագաւորի օրով Հայոց եւ Վրաց միաբանութեամբ հաստատուած վարդապետութենէն չհեռանալ, որ է Բարգէնի ժողովը (339), փախչիլ ի պիղծ ժողովոյն Քաղկեդոնի եւ յանրնդունակ տոմարէն *Լեւոնի*, Խուժիկ եպիսկոպոսը Վրաստանէն հեռացնել, անոր հակատակիցներն ալ մերժել, եւ միանգամայն վճռաբար կը հրամայէ, *սպաշխարեա՛ հանդերձ արտասուօք եւ ողորմութեամբ աղքատաց, եւ սպաշխարեա՛ մեծաւ գղջմամբ* (ՈՒԽ. Բ. 8-12): Մովսէս կաթողիկոս նամակին հետ կը յղէ եւս Ստեփանոս եպիսկոպոսը, որ էր ի դրան իւրում, որպէսզի բերանացաի ալ պետք եղածը հաղորդէ (ՈՒԽ. Բ. 7): Կիւրիոն ամենայն պատրաստակամութեամբ կ'ընդունի Մովսէսի հրամանները. *Յանդիմանեալ էիք*, կը գրէ,

որպէս տէր եւ վարդապետ եւ հայր հոգեւոր, որպէս եւ էրդ իսկ՝ երկրպագի եւ շնորհակալ եղէ ձեր հոգաւոր սիրոյդ: Կը վստահեցնէ թէ Կաւաւտի ժամանակին միաբանութիւնը *անշարժ* կը պահէ իր եպիսկոպոսներով, թէ Խուժիկ եպիսկոպոսն ալ մերժած է, երբոր տմացած է անոր չարութիւնը, եւ թէ իբր գղջումի եկած մը ընդունած էր զայն յառաջագոյն (ՈՒԽ. Բ. 12-13): Սակայն անկեղծ չէր Կիւրիոն իր յայտարարութեանց մէջ, եւ միայն Մովսէսէ պատկառելէն բռնադատեալ կը գրէր այդ յայտարարութիւնները, զի մինչեւ իսկ Կիւրիոս իսկապէս հեռացուցած չէր, եւ *ի ծածուկ զնա ունէր*, եւ *ինքն քնաւ ոչ մեկնէր ի նմանէ* (ՈՒԽ. Բ. 15):

398. ՄՈՎՍԷՍ ԵՒ ՎՐԹԱՆԵՍ

Ծերունի կաթողիկոսը հարկաւ մխիթարուեցաւ Կիւրիոնի յայտարարութեանց վրայ, իր կեանքին վերջին օրերուն մէջ, վասնզի այլեւս Վրաց խնդիր չյուզուեցաւ, Կիւրիոն ալ չուզեց դառնացնել անոր վերջին վայրկեանները: Թղթակցութիւնները եւ բանակցութիւնները տեղի ունեցան 603 տարւոյ ընթացքին մէջ, իսկ 604-ին կնքեց Մովսէս իր 30 տարւոյ երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը: Եղիվարդեցին Մովսէս պէտք է յիշատակուի աւելի արդիւնաւոր հայրապետներու մէջ, ոչ այնդպիսի յառաջ բերած նշանաւոր արդիւնքներովը, որչափ բազմադիմի արկածներու հանդէպ ցուցուցած արհասիրտ տոկունութեամբը, եւ Հայոց Եկեղեցւոյն պաշտպանութեան համար կատարած աշխատութիւններովը: Յունական ազդեցութեան զօրանալը, Մօրիկի ձեռներեց ազդեցութիւնը, ամէն կողմէ պատած ձախող պարագաները, մեծապէս վտանգ կը սպառնային Հայոց Եկեղեցւոյն ինքնուրոյն գոյութեանը, եթէ Մովսէսի խոհական եւ ճարտար, միանգամայն անվրդով եւ հաստատուն գործունէութիւնը չտնուէր Հայ Եկեղեցւոյ գլուխը: Կարծես թէ ձախող բախտը գերեզմանէն անդին ալ կը հալածէր Մովսէսը, վասնզի զինքն հողին յանձնելէն ետքը անհնար եղաւ իրեն յաջորդ մը տալ, եւ 604-էն մինչեւ 607 դատարկ մնաց հայրապետական այթոռը, բայց այստեղ ալ Մովսէսի նիսատես հոգաթոյթիւնը նպաստեց եկեղեցւոյ: Եւ իր վերջին տարիներուն մէջ իրեն օգնական առած էր Վրթանէս Քչկանորդի՝ քերթող վարդապետը, ինչպէս կը կոչուի ամենէն, թէպէտեւ պէտք է ընդունիլ՝ թէ *Քերթող* եւ *Վարդապետ* մակդիրները իբրեւ պատուոյ անուն տրուած են Վրթանէսի՝ իր գիտնական եւ ուսումնական կարողութեան համար, թէ ոչ հարակւ եպիսկոպոսական աստիճան ունեցած է կաթողիկոսական փոխանորդութիւն վարելու կոչուած անձ մը, եթէ Մովսէսի թուղթը տանող ստեբանոսն ալ եպիսկոպոսական աստիճան ունէր: Վրթանէսի ծագումն ու նիւրնթացը ծանօթ չեն պատմագիրներէն, իսկ *Քերթող* անունը կը ցուցնէ թէ Սիւնեաց դպրոցի աշակերտութենէն էր, թերեւս Սիւնի ալ էր հայրենեօք. ամէն առթի մէջ պէտք չէ զայն շփոթել Սիւնեաց եպիսկոպոս Վրթանէսի հետ (375), որուն Գաբեղեան թուղթ մը ուղղեց, որ 23 տարի ալ պաշտօն վարած է, եւ իրմէ ետքը եկած է Գրիգոր մը, որուն յաջորդած է Քրիստափոր եպիսկոպոս (ՕՐԲ. Բ. 246), որ պաշտօնի անցած է Մովսէսի վերջին տարիները (ՕՐԲ. Ա. 140):

399. ՎՐԹԱՆԵՍ ՏԵՂԱՊԱՀ

Վրթանէս Քերթող անմիջապէս ձեռք առաւ հայրապետանոցի գործերը, եւ Մովսէսի մահուան վրայ սկսաւ արոճը կառավարել, իբրեւ *տեղապահ*, ինչպէս պաշտօնապէս կու տան իրեն այդ անունը Ուխտանէս (ՈՒԽ. Բ. 17), եւ Օրբէլեան (ՕՐԲ. Ա. 140), եւ Յուրտաւացին (ԹՂԹ. 10), եւ երեք տարի վարեց պաշտօնը, մինչեւ որ կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարուեցաւ: Պատմագիրք համաձայն եւ այթոռոյ երկարատեւ պարապութիւնը յիշել, այլ կը լռեն, թէ ինչ եղաւ ընտրութեան երկարաձգելուն պատճառը: Չամչեան կը կարծէ թէ եպիսկոպոսներ պատկառեցան ընտրելիին վրայ, եւ գործը

Մմբատի գալուն թողուցին (ՉԱՄ. Բ. 302): Մակայն Մմբատին Հայաստան գալը շատ ետքը, երրորդ տարւոյն վերջերը խօսուեցաւ, իսկ երկպառակութիւնն ալ չէր կրնար այնչափ զօրաւոր ըլլալ, որ մեծամասնութեան մը կազմուիլը արգիլէր: Միւս կողմէն անտեղի կը գտնենք ենրադրել որ Վրթանէս աշխատած ըլլայ ընտրութիւնը խափանել, որպէսզի պաշտօնը իր ձեռքը մնայ: Վասնզի աւելի պիտի ուզէր ընտրութիւնը փութացնել եւ կաթողիկոս ընտրուիլ, ինչ որ շատ հաւանական էր: Իսկ եթէ եպիսկոպոսներ իրմէ դժգոհ էին, ընտրութիւնը պիտի փութացնէին, որպէսզի Վրթանէսը գործերէ հեռացնեն: պարսից արքունիքին կողմէն արգելք մը մտածելու համար ալ բաւական նշաներ չկան, վասնզի կաթողիկոսի պակասութիւնը Պարսից բաժինի Հայերը կը տկարացնէր Յունական բաժինի Հայերուն առջեւ, ինչ որ Պարսիկ քաղաքականութեան նպաստաւոր չէր, մանաւանդ երբ յունական բաժինի մէջ կը նստէր Յովհան Բագարանցին իբր կաթողիկոս Հայոց: Եւ ոչ ալ կրնանք ըսել թէ Խոսրով իր Հայերը կը սիրէր ընկնել ի շնորհուկս Յունաց կայսեր, վասնզի Խոսրով այդ բանը կրնար ընել պարզապէս Մօրիկի անձին հանդէպ, իսկ 604-ին Մօրիկ արդէն սպանուած էր եւ Փոկաս կայսրութեան անցած, որուն դէմ ուժգին պատերամզ կը մղէր Խոսրով (394): Ըստ այսմ անլուծելի կը մնայ ընտրութեան յապաղելուն իսկական պատճառը: Բայց եթէ կը ներուի հաւանական կարծիք մը յայտնել, մենք պիտի ըսենք թէ ասոր պատճառ տուաւ Յովհաննէս Բագարանցիի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը: Հայաստանի մեծագոյն մասկ Յունական բաժինին անցած էր, Յունական բաժինին եպիսկոպոսներուն մէջ ալ նշանաւոր եւ զօրաւոր մաս մը կար քաղկեդոնական վարդապետութեան հակառակ, Բագարանցին ալ բռնադատութեան ներքեւ: Յոյներուն համակերպած էր ու միտք եւ ուղղութիւն փոխելէ հեռու չէր: Պարագաներուն համաձայն է կարծել թէ եպիսկոպոսներուն մէջ կը տիրէր աթոռին պառակտումը վերցնելու միտքը, Բագարանցիին Ազատ գետը անցրնել տալով եւ Դրնայ աթոռը տանելով, ամէն առթի մէջ Հայոց Եկեղեցւոյն աւանդական ուղղութիւնը պահելու հայմանով: Այդ նպատակին համար հարկ եղած բանակցութիւններ, եւ դժուարութիւնները հարթելու համար խորհրդակցութիւններ, կրցած են երկարածգել տալ ընտրութեան ձեռնարկը:

400. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տեղապահութեան եռամեան, 604-է 607, կը բոլորուի բովանդակ Խոսրովի թագաւորութեան եւ Փոկասի կայսրութեան ժամանակ, երբ երկուքը իրարու պատերազմներ կը մղէին: Խոսրով անձամբ վարած էր Միջագետքի կողմէն գացող բանակը, եւ տարիուկէս աշխատելով Դարա եւ Ուռհա քաղաքները նուաճած, ուսկից ետքը հանգստանալու համար Տիգրոն դարձաւ, եւ նոր արշաւանքը յանձնեց Խոռեամ Ռազման զօրավարին, որ մինչեւ Անտիոք հասաւ յաղթանակով (ՄԵԲ. 122): Իսկ Հայաստանի կողմը Վեհ-Չուանան եւ Սինետամ-Խոսրով (ՄԵԲ. 118) զօրավարներու հրամանատարութեամբ կը շարունակէին այն պատերազմները գորսյիշեցին (394), եւ որք ասպարէզ ունէին Յունական Հայաստանը, որով Դուինին մէջ տանելի վիճակ մը կը տիրէր, եւ ներքին եւ եկեղեցական խնդիրներով զբաղելու առիթ կ'ունենային Վրթանէս տեղապահ եւ եպիսկոպոսական մարմինը: Մարզպանութեան պաշտօնը կը վարէին Պարսիկներ՝ որոնց ցուցակը տուինք (392), բայց որովհետեւ անոնց պաշտ)նին տեւողութիւնը չունինք, չենք կրնար ճշդել թէ 603-ին եւ յաջորդ տարիներուն մէջ ով էր մարզպանը: Հոյիմանէ ետքը Շահրայէն-պետի անունը ունինք (ՄԵԲ. 123), բայց երբ պաշտօնի մտած ըլլալը չենք գտներ, Մարզպաններէն զատ զինուորական հրամանատարներ ալ կային, եւ երբեմն պաշտօններ իրարու կը խառնուէին: Յունական բաժինին մէջ Հերակլէ ետքը եկած էր Սորմենաս ստրատելատ (ԹՂՂԹ. 90), որուն անունը կրճատուելով Սորմէն եւ հայացուելով Սուրէն ալ գրուած է (ՄԵԲ. 112): Իսկ համազասպ

Մամիկոնեան հայագունդի զորավարը Ակասիոսի մը քսութեան զոհուած էր (ԱՍԼ. 208), եւ տեղը անցած էր ՄԺԵԺ Գնունի, Քաղաքական կացութիւնը համառօտիւ ուրուագծելով, անցնինք Վրթանէս տեղապահի գործերն ու գրուածները քաղել: Բայց որովհետեւ անոնց թուականները որոշակի նշանակուած չեն, մենք պիտի հետեւինք նիւթերու տարբերութեան համեմատ ամփոփել ցրիւ պահուած տեղեկութիւնները:

401. ՍՈՐՄԵՆԱՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

Նիսապէս կը գտնենք Սորմենասի ստրատելատէն Վրթանէսի ուղղուած գիր մը, եւ Վրթանէսի տուած պատասխանը: Սորմենասի գիրը աւելի հայրապետի քան թէ զօրապետի մը գրիչէն ելածի ոճն ունի, սակայն այն ժամանակներ դիւանագետներուն հմտութիւնն ալ մեծաւ մասամբ եկեղեցական եւ աստուածաբանական էր: Սորմենաս կը յիշէ որ *բագում անգամ* բերանացի եւ գրաւոր յարաբերութիւններ ունեցած է Վրթանէսի հետ, առանց ճշդելու թէ երբ, բայց հարկաւ Վրթանէսի իբր պատուիրակ ժողովներու գացած ատենը (389), եւ յուսացած է զայն իրեն համամիտ ունենալ, բայց նա վերջէն *օտարաբար* է վարուած, եւ գրած է թէ ինքնիրեն *առանց աթոռակցաց իւրոց* բան մը չի կրնար *ասել կամ լսել*, մինչ իբր տեղապահ եւ իբր քերթող ճոխանալով, *անախառնութեամբ* ինքզինքը *տիւնար եւ միամոլար մարդկան* առջեւ կը ծախէ, եւ *ցուցանէ զանձն իւր, թէ ես իսկ եմ վարդապետութիւն*: Ասոր վրայ քաղկեդոնական վարդապետութեան բացատրութեամբ կը մտնէ, պԲէտկորոս եւ Տիմոթէոս Աղեքսանդրիացիները նգովեալ կը ճանչնայ, հին սուրբ հայրեր կը յիշէ, եւ կը յաւելու թէ *ոչ կարօտիւք Խորասանիկ եւ Ատրպատին կանոնադրութեան եւ վարդապետութեան*, ակնարկելով Պարսկաստանի Հայերուն: Խօսքը կը վերջացնէ առաջարկելով, որ Վրթանէս պատուիրէ *եպիսկոպոսաց եւ երեւելի քահանայից* ժողովի գումարուիլ, ուր ինքն ալ *գառաջնորդ մերոյ եկեղեցոյ* հրաւիրէ *գոսանիլ անդ միաբանութեամբ*, որպէսզի համաձայնութիւն գոյանայ եւ լինի *մի հօտ եւ մի հովիւ* (ԹՂԹ. 90-92): Այս քաղուածը յայտնապէս կը ցուցնէ թէ Սորմենասի մտադրութիւնն է՝ Հայերը քաղկեդոնական վարդապետութեան հետեւողութեամբ աթոռներու միացման բերել Բագարանցիին իշխանութեան ներքեւ, որուն կ'ակնարկէ *գառաջնորդ մերոյ եկեղեցոյ* յիշած ատեն, ինչպէս եւ *մի հօտ մի հովիւ* ալ, Հայերուն մէկ աթոռի եւ մէկ հայրապետի ներքեւ միանալը կը նշանակէ: Վրթանէս, ոչ միայն սկզբունքի խնդիրէն, այլ եւ նախատական ակնարկներէն զգածուած խստիւ կը պատասխանէ Սորմենասի: Նա Վրթանէսը անուանած էր *նոր կարապետ եւ յառաջընթաց Նեոհին* (ԹՂԹ. 90): Վրթանէս այդ կոչումը կը դարձնէ անոր՝ *որ ազգի միոյ ապստամբութեան պատճառ եղեալ է* (ԹՂԹ. 94), որով կ'ակնարկէ Բագարանցիին, կամ Բագարանցին պաշտպանողին: Սորմենասը կը յանդիմանէ քաղկեդոնականութեան շփաւանող եկեղեցականներու վրայ գործածուած բռնութիւններուն եւ հալածանքներուն համար, մի առ մի անոր կը դարձնէ նախատական բացատրութիւնները, Սուրբ Գիրքէն եւ առաջին ժողովներէն քաղուած փաստերով: Կը հերքէ քաղկեդոնական երկուքութիւնը, եւ կը հրաւիրէ Յոյները որ առաջ իրենց երկրին մէջ տարածուած *անթիւ աղանդոց* շփոթութիւնները վերցնեն, եւ ետքէն Հայերուն ուղղութիւն սորվեցնելու ելլեն: Վասզի, կ'ըսէ, *յորժամ որ իւրում տան վերակացութիւն առնել չգիտիցէ կամ չգորիցէ, զիս'որ ի վեհագունից հրապարակախօս համարձակեալ հրաման տայցէ ճորճաբանելով*: Իսկ ժողով գումարելու առաջարկը լռութեամբ կը մերժէ (ԹՂԹ. 93-98): Սորմենասի հետ յարաբերութիւնը շարունակութիւն չ'ունենար, կամ գոնէ մեզի յիշատակ չէ հասած: Ոչ միայն Վրթանէս քերթող եւ Պարսկական բաժինին եպիսկոպոսներ չէին հաւաներ Սորմենասի ուզած միաբանութեան, այլեւ Յունական բաժինին եպիսկոպոսներուն մի մասն ալ, Մանասէի եւ Յովհաննէսի գլխաւորութեամբ (390), բացարձակապէս դէմ էին այդ գաղափարին: Այդ պարագաներն են, որ ինչպէս

անգամ մը դիտել տուին (399), արգելք եղան Մովսէսի յաջորդին անմիջական ընտրութեան, եւ տեղապահական միջոցը երկարեցին:

402. ԽՈՏԱՃԱՐԱԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐ

Տարիներու ժամանակագրական կապակցութեամբ եւ իբրեւ միջանկեալ պատմութիւն, յիշենք այստեղ Խոտանարակներուն նահատակութիւնը, զոր տուած է Մամիկոնեան պատմիչը: Եօթն են ասոնք, չորսթ *ի կողմանց Յունաց* եւ երեքը *ի կողմանց Սագաստանաց*, որ է ըսել Յունական եւ Պարսկական բաժիններու Հայերէն, որոնք կանուխէն քաշուած էին Իննականեան վանքին շուրջը Աւետեաց բլուրին քարայրներուն մէջ, որ յայտնի են մինչեւ ցայսօր: Ասոնք *որոշեալք յամենայն մարմնական հեշտութեանց* կ'ապրէին *խոտանարակ* սնունդով, այսինքն լեռներէն քաղուած խոտերով, եւ էին *կեցեալ ի տոյն խստակրօնութեան ամս քսան* (ՄԱՄ. 9), որով 584-էն ճգնաւորութեան սկսած կ'ըլլան: Երբ Խոսրով Միջագետքի կողմէն Յոյներուն դէմ կը պատերազմէր, իր քեռորդին Միհրան, յատուկ բանակով Հաշտեանք եւ Տարոն գաւառներուն վրայ քայեց, աւերելով եւ աւարելով գաւառներ եւ քաղաքներ, գիւղեր եւ վանքեր: Գլակայ Ս. Կարապետի վանքն ալ աւարառուներուն ախորժակը սրեց, միաբաններ իմանալով անոնց հասնիլը գանձը պարպեցին, իրենք ալ ցրուեցան եւ այն ատեն Խոտանարակներ վանք եկան սրբավայրին պահպանութեան (ՄԱՄ. 16): Պարսիկ գունդը վրայ հասնելով, իր յուսախաբութեան ցատումը թափեց պահապան ճգնաւորներուն վրայ, եւ առաջ Պօղիկարպոս գլխատուեցաւ, որ գլխաւորնին էր, եւ հետզհետէ միւս վեցերն ալ, Թէովնաս, Սիմէոն, Յովհաննէս, Եպիփան, Դիմառիոս եւ Նարկիսոս (ՄԱՄ. 19): Երեք օր ետքը, զինուորներուն հեռանալուն վրայ փախստական միաբաններէն ոմանք դառնալով թաղեցին նահատակները՝ Անտոնի եւ Կրօնիդէսի գերեզմաններուն քովը (ՄԱՄ. 20), ուր եւ կը պատուուին մինչեւ ցայսօր: Նահատակութեան օրը յիշուած է քաղացի 4-ին, Հինգշաբթի օր, ժամը 9-ին (ՄԱՄ. 19), իսկ տարին սովորաբար ընդունուած է 604, Խոսրովի արիւշաւանքներուն տարին, եւ իրօք ալ այն տարի քաղոցը Երկուշաբթի կը սկսի, որով 4-ը կը լինի Հինգշաբթի, եւ հռոմէական տոմարով կ'իյնա Հոկտեմբեր 29-ին: Ժամանակին առաջնորդին անունը գրուած է Թողիկ (ՄԱՄ. 20), որ իբրեւ նոյն կը ներկայացուի վերագոյն Թադէոս կոչուածին հետ (ՄԱՄ. 8), որով թերեւս յարմարագոյն լինէր Թադիկ կարդալ, եւ կը գրուի Արանասէ սկսելով հինգերորդ, եւ կը յիշուին Աթանասի 10, Կոմիտասի 8, Ստեփանոսի 6, Բարսեղի 8, եւ Թադէոսի 30 տարիներ: Աթանասը յիշեցինք տոմարի նորոգութեան ռաթիւ (384), եւ անկէ ետքը միջանկեալ 22 տարիները չենք հակառակիր 604-ին Թադէոսի կամ Թողիկի առաջնորդութիւնը ընդունելու: Միայն թէ դժուար կ'ըլլայ ընդունիլ Կոմիտասի եւ Ստեփանոսի առաջնորդութիւնները, որք ժամանակակից եղած են Աբրահամ եւ Կոմիտաս յաջորդ կաթողիկոսներուն, որոնք ընտրուեցան՝ Աբրահամ 607-ին եւ Կոմիտաս 615-ին: Մեր պատմագիրներուն ժամանակագրական անճշդութեանց դիմաց կը գտնուինք շարունակ, զորս դժուար է մեկնել, բայց եթէ համանուններու շփոթած ըլլալը ենթադրելով: Ասկէ ետքը Մամիկոնեան Յովհաննէս երկարօրէն կը պատմէ մինչ որ Վահան՝ Գայլ մականունաւնեալ (ՄԱՄ. 15) եւ որդին Սմբատ, Մամիկոնեան տանուտէրներ, գործեցին Միհարն եւ Վարշիր եւ Վախտանգ Պարսիկ զօրավարներուն դէմ, Տարոնոյ գաւառին եւ Ս. Կարապետի վանքին պաշտպանութեան համար, Փոկասի կայսրութեան առաջին տարիները (ՄԱՄ. 15-29):

403. ՄՈՎՍԷՍ ՅՈՒՐՏԱԲԱՅԻ

ԿԻՐԻՈՆ վրաց կաթողիկոս, որ Մովսէսի կենդանութեան ատեն չէր համարձակած ինքզինքը յատնել եւ իր մտադրութիւնը առջեւ տանիլ, այլեւս զգուշաւորութեան պէտք

չզգաց *իբրև մեռալ Մովսէս կաթողիկոսն*, մանաւանդ որ աթոռն ալ դատարկ մը մնար, եւ Կիւրիոն ինքզինք աւելի բարձր կը տեսներ քան Հայոց աթոռին տեղապահը: Այսուհանդերձ ուղղակի բան մը չըրաւ, այլ անուղղակի կերպով ուզեց ծանրանալ Յուրտաւի եպիսկոպոս Մովսէսի վրայ, որ Կիսի ձեռնադրութեան խնդիրը յուզած էր (397), եւ որ Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան նախանձնախնդիր, գրեթէ միակ էր՝ որ Վրաց աթոռին եպիսկոպոսներուն մէջ Կիւրիոնի միտքին չէր հետեւեր: Մովսէս բնիկ Հայ՝ Տաշիրք, այժմ Լոռի գաւառի Մեհենկերտ գիւղէն, եւ Յուրտաւի մէջ տղայութենէ ի վեր մնալով իսր Վրացի եղած էր եւ Յուրտաւի եպիսկոպոսարանին ծառայութեամբ յառաջացած, եւ իր գործունէութեամբ Կիւրիոնի ալ սիրելի եղած, եւ անկէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր, ինչպէս յիշեցինք (397): Մովսէս մինչեւ իսկ համարձակապէս քաղկեդոնականութեան դէմ կը քարոզէր, եւ Վրաց կաթողիկոսարանին երկդիմի ընթացքը կը քննադատէր, եւ այս իրեն աւելի կը կը յաջողէր, որովհետեւ Յուրտաւ Հայաստանի սահմանակցութեան մէջ հայաշատ վիճակ մըն էր, եւ ընդհանուր Հայութեան կողմէյանախաձ տեղ մըն էր՝ Ծուշանիկի գերեզմանին (ՈՒԽ. Բ. 35) եւ Մծխիթայի խաչին եւ Մանգղեաց խաչին ուխտագնացութեանց համար (ԹՂԹ. 194): Յուրտաւի վիճակին մէջ հայերէն եւ վրացերէն պաշտամունք անխտիր կը կատարուէին, եւ եթէ Վրացիներ թոյլ էին հնաւանդ դաւանութեան մասին, Հայեր ամուր էին, եւ Մովսէս եպիսկոպոս նշանաւոր զօրութիւն ու բազմութիւն ունէր իր կողմ իր վիճակին մէջ: Կիւրիոնի նպատակն էր այդ խոչընդոտը վերցնել իր վիճակէն, եւ այս եղաւ Մովսէս եպիսկոպոսի հանդէպ բռնած ընթացքին նպատակը: Իբր առաջին քայլ հրաման կը դրկէ Յուրտաւի եպիսկոպոսին եւ *կոչէ առ ինքն* (ՈՒԽ. Բ. 18): Մովսէս կաթողիկոսի մահուրնէ ինչչափ տեքը առաւ այս որոշումը, որոշ գրուած չէ: Ուխտանէս Կիւրիոնի *կեղծատրեալ* ընթացքը կը դնէ *ամս հինգ, գերկուս ամս* Մովսէսի ատեն 602-է 604, եւ *գերկուս ամս զկնի մահուան* (ՈՒԽ. Բ. 16), որ 5 չի տար, եւ հետեւաբար երկրորդ մասը պէտք է կարդալ՝ *գերիս ամս զկնի մահուան*, ինչպէս ուրիշ տեղ գրուած է (ՈՒԽ. Բ. 23), որ կ'ըլլայ ամբողջ տեւապահութեան միջոցը, եւ անորոշ կը մնայ Յուրտաւի եպիսկոպոսին Կիւրիոնէ կոչուելուն ատենը, ինչչափ ալ ոմանք, որոշակի *երկու տարի վերջը* դրած են, Ուխտանէսի առաջին խօսքերուն կրթնելով (ԱԿԻ. 45): Այսուհանդերձ մենք ալ կ'ընդունինք թէ օրը օրին չկոչեց, *իբրև մեռալ Մովսէս կաթողիկոսն*, եւ տարիի մը չափը անցաւ մինչեւ որ Կիւրիոն գործունէայ դերի մը ձեռնարկեց, որուն հարկաւ առիթ տուաւ Յուրտաւացին իր համարձակ դիտողութիւններով:

404. ՅՈՒՐՏԱՎԱՅԻՆ ԿԸ ՔԱՇՈՒԻ

Մովսէս եպիսկոպոս վարանեցաւ երթալ, կը մտածէր թէ Կիւրիոն *խորհեալ էր չար առնել նմս* (ՈՒԽ. Բ. 18), եւ անշուշտ պատճառանքներ ստեղծեց, վասնզի բացարձակ ընդդիմութեան նշաններ չտուաւ, բայց երբ հրամանը կրկնուեցաւ ու երեքկնուեցաւ, այլեւս ընդդիմանալը պատշաճ չտեսաւ, եւ *սպս յետոյ զնացեալ* ներկայացաւ Վրաց կաթողիկոսիարանին, Տփղիս քաղաքի Սուրբ Սիոն եկեղեցւոյն գաւթին մէջ՝ արքունիքին մօտ, ուր կը մնար այն ատեն Ատրնէրսէի իշխան, իբրեւ բղէշի Վրաց: Մովսէս կարծելով թէ անմիջապէս Կիւրիոնի ներկայութեան պիտի ընդունուի, պատրաստուած էր համարձակ քաղկեդոնական եւ նեստորական խնդիրները յուզել, եւ Կիւրիոսիտ երկդիմի ընթացքը երեսը դարձնել: Բայց այդ մասին յուսախաբ եղաւ, կաթողիկոսարանի ապաստաւորներ մուտքը չներեցին, վասնզի Կիւրիոն հրամայած էր *արգելուզնա յերեսաց իւրոց*: Մովսէս պարտաւորուեցաւ դուրս ելլել, եւ գնաց իրեն ծանօթ Յակոբ քահանայի մը տունը, որ էր *մերձ ի Սուրբ Սիոն*: Ինն օր սպասեց այնտեղ, օր օրի յուսալով որ Կիւրիոնէ ընդունուի, սակայն Կիւրիոն ձայն չէր հանէր, Մովսէսի հետ բանակցիւ կը խորշէր, ու կ'երեւի կ'ուզէր ընդունելութիւնիւ երկարելով Յուրտաւացին Տփղիս պահել, եւ յարմար

առթիւ բռնադատել կամ ընկճել: Կիւրիոն աւելի ճարտար եղած կ'ըլլար, եթէ բարեմարդիկ ձեւերով Մովսէսը արգիլէր, բայց կ'երեւի թէ կիրքը զսպելու չափ խոհականութիւն չունէր: Ոչ նուազ կրքոտ էր եւ Մովսէս. Տփղիս գալով եւ ինն օր սպասելով իր պարտքը կատարած կը սեպէ, եւ երբ կը տեսնէ որ Կիւրիոն ինը օր ետքը, առանց բան մը ըսելու Մծիխթա կը մեկնի (ԹՂԹ. 181), իրեն նկատմամբ վտանգէ մը կասկածելով, կ'որոշէ գլուխն առնել ու իր տեղը դառնալ, Կիւրիոնի ալ ըսել տալով, թերեւս վերոյիշեալ Յակոբ քահանայի ձեռքով, թէ նա նախնեաց հաւատքը կը փոխէ եւ ուղղափառ դաւանութիւնը կը պղտորէ, եւ թէ ծայրը աղէկի պիտի ջլանգի, ուստի պէտք է խոշն ու խուօթը մաքրէ (ՌԻԽ. Բ. 20): Տփղիսէ կու գայ շիտակ Յուրտաւ եւ *դառնայ ի վիճակ իւր* (ՌԻԽ. Բ. 21), բայց ինքզինքը ապահով չի գգար, որովհետեւ Կիւրիոն ետեւէն սպառնալիքներ տեղացուցած էր, եւ ճայն ալ հանած էր թէ *գիշերի գաղտ գնաց փախստեայ* (ՌԻԽ. Բ. 21), մինչ Մովսէս լոյս ցերեկով մեկնէր էր Տփղիսէ (ՌԻԽ. Բ. 100): Մովսէսի ականջը հասաւ, որ *մինչեւ իսկ մահու սպառնային* իրեն *իշխանք աշխարհին եւ նախարարք եւ խաժամուժ ամբոյսն* (ՌԻԽ. Բ. 27), որոնք անշուշտ Կիւրիոնի գրգռութեամբ յուզած էին Յուրտաւի Վրացիները: Մովսէս սկսաւ ինքնզինքը ապահով չգգալ իր վիճակին մէջ, եւ ուզեց հեռանալ եւ հայաբնակ կեդրոն մը ապաւինիլ: Թէպէտ ժամանակը ձմեռնային էր, այսուհանդերձ ստիպողաբար մեկնեցաւ Յուրտաւէ, եօթը օրէն հասաւ Արագածոտնի Ս. Յովհաննէս վանքը, որ է Փարպիի մօտ եղող Յովհաննավանքը, եւ այնտեղ դադարեցաւ եւ հիւրընկալուեցաւ Բարեղաս վանահօրմէ (ՌԻԽ. Բ. 21), որ իր ծանօթն եղած պիտի ըլլայ: Որչափ ալ Մովսէսը ձմեռն ու ձիւնը ու փքարդ մնալը կը յիշէ՝ իբր այնտեղ դադարելուն պատճառ (ԹՂԹ. 111), սակայն կ'երեւի թէ Մովսէս չուզեց ուղղակի Դըւնայ աթոռը երթալ, գրոյցներու առիթ չտալու համար, ապա թէ ոչ դժուար չէր, օղերուն քիչ մը մեղմանալուն մէկ երկու օրուան ճամբով Փարպիէ Դուին անցնիլ եւ տեղապահին մօտ երթալ, առանց նամակագրութեան պէտք ունենալու: Այդ ձմեռնային եղանակը յարմար կը սեպենք 605-է 606 տարւոյն հաշուել:

405. ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱԿ

Յովհաննավանքի մէջ հանդարտ չէր կրնար մնալ Մովսէս: Ի հարկէ ինչ ինչ կերպեր փորձեց Կիւրիոնի ընթացքին արգելք դնելու, մինչ Կիւրիոն ալ նոյնիսկ Յուրտաւի մէջ Մովսէսի ազդեցութիւնը կտորելու կ'աշխատէր: Մովսէս կը պարտաւորուի գրել *ի հայ յերուցիշխանութիւն Յուրտաւայ եկեղեցոյն* (ԹՂԹ. 111), իր դաւանակից Հայերը զօրացնելու եւ Վրաց կաթողիկոսարանին նոր ուղղութեան դիմադրելու համար: Մովսէսի առ Յուրտաւացիս գրած *Շրգայական* թուղթը, համառօտելով յառաջ կը բերէ Ուխտանէս (ՌԻԽ. Բ. 28), այլ ամբողջաբար կը գտնուին Գիրք Թղթոցին մէջ (ԹՂԹ. 113-118): Մովսէս յայտնապէս կը գրէ, թէ տեսնելով որ դաւանական սխալ ուղղութիւն մը կը սկսի, հարկ սեպեց ճմարտութիւնը յայտ յանդիման մէջտեղ դնել, սակայն, կ'ընէ, որչափ *յանդիմանեցաք, առաւել եւս սպառնացեալ եղեսք, մինչեւ հարածիլ* (ԹՂԹ. 114): Անկէ կ'անցնի ուղիղ դաւանութիւնը վկայութիւններով բացատրել, եւ որովհետեւ նեստորականութիւնն ու քաղկեդոնականութիւնը հրէական կը կոչուէին, Յիսուսը աստուածութենէ զատուած իբր սոսկ մարդ ցուցնելուն համար, կը յիշէ Երուսաղէմի կործանումը, իբր զի *որք զնոցայն ախքանան, ընդ նոսին եւ պատճելոց են* իբր տէրութեան (ԹՂԹ. 115): Վերջին մասին մէջ դաւանական բացատրութիւնները կ'ընդարձակէ, Մարկիանոս կայսրը եւ Պուղքերիա կայսրուհին՝ որք Քաղկեդոնի որոշման պատճառ եղան՝ *աղանդակիցք Նեստորի* կը կոչէ, եւ վերջապէս կը յորդորէ իրեն հօտը հնաւանդ դաւանութեան վրայ հաստատուն մնալ: Շրջագայական թուղթին կցած է *Պատճառք չորրորդ ժողովոյն երկաբնակաց* մակագրեալ ընդարձակ գրուած մը, որուն մէջ Քաղկեդոնի ժողովին գումարման եւ հետեւանաց պատմութիւնը մանրամասնաբար տուած է (ԹՂԹ.

119-127), եւ գոր հարկաւ կազմած ու հրատարակած եւ ցրուած է Մովսէս՝ միտքերը յուսաւորելու համար: Այս ամենէն ետքն է, որ Մովսէս իր ճիգերէն արդիւնք մը ձեռք չկրնալով ձգել, կը պարտաւորուի Հայոց կաթողիկոսութեան դիմել, որ մինչեւ այն ատեն բոլորովին անտեղեակ կը մնար Կիւրիոսի եւ Մովսէսի խնդիրէն: Համառօտ գիր մը կ'ուղղէ Վրթանէս տեղապահին գոր իերն *հայրաձեւ եւ մերձաւոր* կը կոչէ, իրեն գլուխն եկածը կը պատմէ, ցուրտաւացիներուն գրած ըլլալը կը յիշէ, եւ կը խնդրէ որ Վրթանէս ալ անոնց յորդորական մը գրէ: Մովսէսի բոլոր ուշադրութիւնը իր վաճակին վրայ է, տակաւին Կիւրիոսի համար ակնարկ մը չունի, եւ անոր համար բան մը չի խնդրէր (ԹՂԹ. 110): Վրթանէս սիրով կ'ընդունի Մովսէսի աշաջարկը, համառօտիւ կը պատասխանէ եւ կը յիշէ, որ *եթէ կամի Քրիստոս Աստուած, ի մօտ աւուրս կաթողիկոս կամին նստուցանել* (ԹՂԹ. 112), որով պարզապէս հեռաւոր պատրաստութեանց կ'ակնարկէ, եւ որոշուած գործի մը բնութիւնը չունի: Յուրտաւացիներուն ալ շրջագայական մկ կը յղէ Վրթանէս (ԹՂԹ. 130), իսկ Յուրտաւացիք թէ իրենց եպիսկոպոսին եւ թէ կաթողիկոսական տեղապահին կը պատասխանեն իրենց հաստատմտութիւնը վստահեցնելով: Սակայն կը յայտնեն Մովսէսի՝ որ իր վիճակը չդառնայ, զի իրենք ալ պիտի պարտաւորուին *թողուլ եւ գնալ ի բաց* (ԹՂԹ. 129): Տեղապահին ալ կը յայտնեն, որ ցորչապի *բռնաւոր գոռոզի, որ հայրապետս անուանի դիպեալ* են, պիտի պարտաւորուին *թողուլ գաշխարհս եւ գնալ* (ԹՂԹ. 132): Յուրտաւացոց այդ յայտարարութիւնները կը պարզեն Կիւրիոսի բռնած անտեղի եւ անտանելի ընթացքը: Այդ առաջին թղթակցութիւններով կ'անցնին 606 տարւոյ սկիզբները:

406. ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ

Մովսէս Յուրտաւացին միշտ Յովհաննավանք կը մնայ, եւ չի մտաբերէր Դըւին երթալ եւ անձամբ իր խնդիրը յուզել, եւ պարտաւորեալ նորէն նամակագրութեան կը դիմէ: Ընդունած է Վրթանէսի պատասխանը, տեսած է անոր Յուրտաւացիներուն դրկած գիրը, եւ վստահութիւն ստացած է իր վիճակային Հայերուն հաստատմտութեանը վրայ, ու այս անգամ կը մտածէ Կիւրիոսի վրայ ազգեցութիւն բանեցնել: Կը խնդրէ Վրթանէսի որ ուղղակի գիր մը գրէ Կիւրիոսի, զիր մըն ալ Ատրնէրսէի բղէշիսին եւ անոր ազգակից Վահան եւ Բրդմիհր իշխաններուն, եւ գիր մըն ալ Պետրոս եպիսկոպոսին: Կը յանձնարարէ որ այս թուղծերը կաթողիկոսարանի պաշտօնէայի մը ձեռքով յղուին, եւ Վրթանէսի կը յանձնարարէ՝ թէ ի հարկին *ձեզ պիտի երթալ, թող չի լինիք աշխատ* (ԹՂԹ. 133): Վրթանէս սիրով կը կատարէ Մովսէսի առաջարկները, այլ միակ գիր մը կ'ուղղէ Կիւրիոսի եւ Ատրնէրսէի եւ իշխաններուն, ուր կը յիշէ Մովսէս կաթողիկոսի գրած թուղթը (397), եւ Լուսաւորչի ժամանակէն հաստատուած *երկուց աշխարհաց յանգանգիտող* հաւատքը, եւ կը յորդորէ պահել հին դաւանութիւնը, եւ զգուշանալ Քաղկեդոնի *նորոգածեութիւնէն*: Մինչեւ իսկ կ'առաջարկէ, որ երկու կողմերու իշխանները համաձայնին ժողով հրաւիրել, ուր ինքն ալ կու գայ, եւ բերանացի բացատրութիւններով խնդիրը կը վերջանայ (ԹՂԹ. 138): Գիր մըն ալ առանձինն կը գրէ Պետրոս եպիսկոպոսին, յանձնարարելով որ հոգ տանի, որպէսզի Մովսէս *սրբասէր եպիսկոպոս, որ ճշմարիտ հակառոյ նախանձաւոր է, ի տեղի իւր դարձցի*, եւ անոր ալ կը կծրկնէ երկու կողմանց իշխաններու համաձայնութեամբ ժողով գումարելու առաջարկը (ԹՂԹ. 136): Այս Պետրոս եպիսկոպոսի համար կը գտնենք թէ *ի նոցանէ էր ազգաւ եւ աշխարհաւ* (ՈՒԲՄ. Բ. 46), իբր զի *էր ի Վրաց աշխարհէն*: Նա էր որ առաջին անգամ Կիւրիոսի Էջմիածինէ Տփղիս երթալուն ալ ընկերացած էր (ՈՒԲՄ. Բ. 46): Այդ պարագաներէ կը հետեւի թէ Պետրոս ոչ միայն ուղղամիտ եւ Մովսէսի համամիտ էր, այլեւ Վրաց կաթողիկոսարանանին մէջ ազդեցիկ եւ նախաթոռ գիրք մը ունեցած ըլլալը կը յայտնուի: Վրթանէս այս գիրերը յղելէն տքը Մովսէսի ալ կը պատասխանէ, թէ իր պաշտօնէաներէն մէկը յղել դժուար եղաւ, եւ գիրերը Մովսէսի թղթաբերին յանձնեց որ

տանի: Իսկ իր Տփղիս երթալուն համար կ'ըսէ, թէ պէտք է նախապէս երկու կողմերու իշխանները համաձայնին ժողով գումարել (ԹՂԹ. 135): Կիւրիոն շատ կոշտ վարուեցաւ Վրթանէսի հանդէպ: Նախ չուզեց իսկ անոր գիրը ձեռք առնել եւ կարդալ, եւ երբ վերջ ի վերջոյ հաւանեցաւ կարդալ տալ եւ լսել, տեսնելով որ Վրթանէս ուղղափառութեան դաս կու տայ, բարկութեամբ կը պատասխանէ, թէ Երուսաղէմի աթոռին կը դրկեմ այդ գիրը, թող այն վճռէ ուղղափառութիւնը: Այս կ'ըսէր, որովհետեւ Հայեր սովոր էին Աղեքսանդրիոյ եւ Երուսաղէմի աթոռներուն առաջին դասնութիւնը պնդել, իսկ Կիւրոն Երուսաղէմի կը յիշէր, որովհետեւ Յոբնաղ վերջէն բռնադատութեամբ հպատակած էր քաղկեդոնական դասնութեան: Կիւրիոն խաբանեց *ոչ միայն զիւրն եւ զիշխանացն պատասխանի, այլ եւ զՊետրոսին*, բայց Ուխտանէս կը կասկածի, թէ անոր գրածը՝ Գիրք Թղթոցին անցնելու *ոչ արժանի եւ պաշտշան համարեալ*, կորած ըլլայ (ՈՒԽ. Բ. 46): Սակայն հաւանականօրէն կ'երեւի գրած չըլլալը, վասնզի Վրթանէս *ագատ արանց ոմանց*, հաւանաբար ՎԱհան եւ Բրզմիիր իշխաններուն, գրած ըլլալը կը յիշէ (ԹՂԹ. 141), այլ Կիւրիոնի գրած ըլլալը չի յիշէր: մենք կը կարծենք թէ Պետրոսն ալ լուռ կեցած չէ, եւ *ողորմելիս Պետրոս* ստորագրութեամբ՝ *հաւատարմագունի եւ իմաստնագունի եւ աստուածասիրագունի եղբոր* ուղղած գիրը (ԹՂԹ. 99-107) Պատրոս Վրացիէն Վրթանէս տեղապահի գրուած է, իր միտքը հակաստելու համար: Տփղիսի մէջ տեղի ունեցած եղելութեանց լուրը բերած է Մովսէսի թղթաբերը, զորս սա կը յիշէ Վրթանէսի գրած երրորդ գիրին մէջ (ԹՂԹ. 140): Իսկ *ագատ արանց* Վրթանէսի գրածին մէջ ըսուած է, որ *Մովսէս եթէ կամք են, եկեացէ կաթողիկոսիս հնագանդ լիցի, եւ զիւր տեղի կարցի* (ԹՂԹ. 141): Այսպէս Վրաց կաթողիկոսարանը եւսքանգեւս կը պնդէր իր ուղղութիւնը, իսկ Երուսաղէմէ կարծիք հարցնելու խօսքը, լոկ ճոռոմաբանութիւն մը եղած կը տեսնուի, եւ ոչ իրական կամք կամ եղելութիւն մը: Վրթանէսի կողմէն Մովսէսի գրուած երրորդ թուղթը Ուխտանէսի մէջ երկուքի բաժնուած է (ՈՒԽ. 49 եւ 50), մինչ Գիրք Թղթոցը երկուքը միահետ կը դնէ (ԹՂԹ. 141-145): Վրթանէս այդ գրուածին մէջ, Մովսէսի խնդրանաց վրայ, քաղկեդոնեան խնդրոյն վերջին մասին պատմութիւնը կ'ընաէ, թէ ինչպէս Անաստասի հրովարտակիէն ետքը Յուստինոս գործը այլայլեց, եւ Քաղկեդոնի ընդունելութիւնը բռնի հիրամայեց, ուր թէպէտ ինչ ինչ գրոյցներ ալ խառնուած են, սակայն խնդիրը լրջօրէն բացատրուած է:

407. ԹՂԹՈՅ ԳԻՐՔԸ

Այդ վերջին գրութիւնները տեղի ունեցած են 606 տարւոյ ընթացքին մէջ, իսկ թղթակցութիւնները եւ ջանքերը դադարած են Կիւրիոնի կողմէն ցուցուած բացարձակ ընդդիմութեան վրայ, որք անօգուտ կը դարձնէին այլեւս ամէն փորձ ու ճիգ: Վրթանէս ինքն ալ Մովսէսը հանդարտութեան կը յորդորէ, *դու տէր, աղօթես*՝ խրատով, մանաւազանդ որ աթոռոյ պարապութեան վերջ տալու գործը ամենուն միտքին մէջ կը զօրանար, եւ *ի ժամնու պնդեալ են առաջնորդ կարգել*, կ'ըսէ Վրթանէս (ԹՂԹ. 14), որով համբերութեան կը հրաւիրէ եռանդոտ Յուրտաւացին: Այդպէս կ'անցնի 606-ի վերջին մասը: Իսկ Մովսէս Յովհաննապանքի առանձնութեան ձանձրութիւնը կ'ուզէ փարատել, քաղկեդոնական խնդրոյն վրայօք եղած գիրքերը ու գիրերը հաւաքելով եւ արտադրելով, որպէսզի լիագոյն ուսումնասիրութեամբ կարենայ օր մը մաքառիլ Կիւրիոնի եւ անոր համախոհներուն հետ, որուն կը յուսայ պատեհը ունենալ, երկուց աշխարհաց եպիսկոպոսներով եւ իշխաններով գումարուելիք ժողովի մը մէջ: Մովսէս իր երրորդ նամակին մէջ Վրթանէսի կը գրէ, թէ ստացած է Տիմոթէոս Աղեքսանդրացիի *զգիրս բովանդակ*, եւս եւ բոլոր այն թուղթերը որ *ի սուրբ եկեղեցւոջդ առ ձեզ գտան*: Իր ձեռքը հասած են նաեւ *այլ թուղթք բովանդակ տեղեաց տեղեաց երանելի վարդապետաց*: Ասոնք ամէնքը հաւաքեցի եւ *զամենայն գրեցի* կ'ըսէ, եւ կը խնդրէ որ Չենոնի եւ Անաստասի հրովարտակներն ալ յղէ, եւ միանգամայն

տեղեկացնէ, թէ որպէս վերջին անգամ *նորոգածեւոյթիւնն շարժեալ կործանեաց գրագում եկեղեցիս* (ԹՂԹ. 140), այսինքն է կ'ուզէ գիտնալ Յուստինոսի ժամանակ քաղկեդոնականութեան գորանալուն պատմութիւնը, գորարդէն յիշեցինք (406): Մովսէսի այդ աշխատութիւնը կարծել տուաւ ոմանց, թէ նոյնինքն Մովսէս Յուրտաւացին եղած ըլլայ Գիրք Թղթոցին հեղինակը (ԱԿԻ. 43): Սակայն մեր կածեօք շտապուած դատողութիւն մըն է այս, աննշանակ առնչութեան մը վրայ հիմնուած: Մովսէս իր կիրառութեան համար հակաքածոյ մը կազմելու աշխատած է, եւ ոչ թէ հանրային երկասիրութիւն մը պատրաստած, նա ոչ թէ Հայոց Եկեղեցւոյ Թղթոց հաւաքումն է կազմած, այլ ամբողջ գիրքեր ալ անցուցած է ինր հաւաքածոյին, ինչպէս կը յիշէ Տիմոթէոս Աղեքսանդրացւոյն գիրքերը: Գիրք Թղթոցը Հայոց հայրապետանոցին մէջ սկսած պաշտօնական հաւաքածոյ մըն է, եւ անկէց է որ Մովսէս կը ստանայ եւ կ'ընդօրինակէ, անկէց է որ իր պակասներն ալ կ'ուզէ, հետեւաբար ինքն չէ անոր առաջին հեղինակը: Սոյն Գիրք Թղթոցին մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւեն նոյնինքն Մովսէսի գիրքերը, եւ դժուարին կ'ըլլայ հաւատացնել, թէ նա ինքնզինքն ալ հեղինակութեանց կորգ անցուցած ըլլայ: Ուստի չենք կարծեր որ արդարանայ Յուրտաւացիին Գիրք Թղթոցի հեղինակ ըսելու կարծիքը, այլ պէտք է ընդունիլ թէ այն հետզհետէ կազմուած է Դըւնայ կաթողիկոսարանին մէջ, իբրեւ դիւան հայրապետանոցի, եւ հետզհետէ բարդուելով իր ակնոնաւոր լրումթ ստացած է Օձներցիին ձեռքով, վասնզի անկէ ետքը եղած յաւելումները շատ անկանոն եւ կցկտուր ձեւ մը առած են (ԹՂԹ. Ե.):

408. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Երեք տարի կ'ըլլար որ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը պարապ կը մնար, բայց երբէք կաթողիկոսի ընտրութեան խորհուրդը բարձի թողի եղած չէր: Վրթանէս առաջին թուղթին մէջ, զայն *ի մօտ աւուրս* կը ցուցնէր, եւ երկրորդ թուղթին մէջ *ի ժամուս պնդեալ են* կ'ըսէր, բաց կատարումը կ'երկարէր: Յունական բաժինին մէջ Բագարանցին կար, նոր կաթողիկոս մըն ալ Պարսկական բաժինին մէջ աղիտաբեր կրնար ըլլալ, եթէ Յունական բաժինին եպիսկոպոսները առանց իրենց ընտրուած կաթողիկոսը ընդունիլ չուզէին. իսկ երկու կողմերը համաձայնելով ընտրութիւն կատարելու համար, Պարսկական կողմը պէտք եղած ազդեցութեան տէր մէկը չկար, մինչ Յունական բաժինին մէջ ազդու կերպով կը գրոծէր Սորմենաս ստրատելատ (401), եւ այն կողմի նախարարներն ալ չէին կարող ընդդիմանալ: Ազգին մէջ միակ ազդեցութեան տէր անձը Սմբատ Բագրատունին էր, բայց այն ալ հեռի հայկական կեդրոնէն Վրկանի մարզպանութիւնը կը վարէր, պատերազմներով զբաղած էր, եւ տեղէն չէր կրնար հեռանալ, եւ եթէ կարենար ալ՝ առանց արքունի թոյլտուութեան մեկնիլ օրէնի չէր: Միւս կողմէն հնար չէր որ Սմբատ անտարբեր մնար ազգային գործերուն, եւ յարաբերութիւն չունենար տեղապահութեան հետ: Պէտք է ըսել, որ երբ Վրթանէս մերձակայ ընտրութեան վրայ կը պիմնուէր, Սմբատ 8 տարի Վրկանի մարզպանութիւնը վարյլէն ետքը, արքունի դուռը կ'երթար, եւ *բագում մեծարանօք* կ'ընդունուէր, եւ արտօնութիւն կ'առնէր *երթալ տեսնել գերկիր իւր*, եւ հրաման կը ստանար *շինել գեկեղեցի Սրբոյն Գրիգորի որ ի Դուին*, շարժումի առեն կործանածը, եւ միանգամայն կը փութար *խնդրել հրաման յարքայէն*, զի *կարգեացեն տեսուչ խնասնող եկեղեցւոյ*, այսինքն է որ կաթողիկոս ընտրեն: Սմբատի այդ հրամաններով գալը կը ցուցնէ, թէ առաջուրնէ պատրաստած էր ընելիքը, եւ թէ ուղղակի Հայաստանի գործերուն համար կու գար, անանկ որ *երթալ տեսանել գերկիր իւր* բացատրութիւնը, անգամ մը իր տունը գալ տեսնել պիտի չիմացուի, այլ իր ազգին գործերը տեսնել կարգադրել (ՍԵԲ. 102): Մինչեւ իսկ Ուխտանէս կը համարձակի գրել Սմբատի համար, թէ *եյից գթերութիւն ըագաւորի եւ գպակասութիւն հայրապետի* (ՈՒԽ. Բ. 56), որով աւելի եւս կը հաստատուի Սմբատի վարած իշխանաւոր դերը: Իրեն համար ըսող ալ կայ թէ *մարգպան էր Հայոց Կ(ՈՒԽ. Բ.*

17), կամ թէ Կմարգայան էր Հայոց ի հրամանէ Խոսրովու (ԱՍՈ. 86), բայց պէտք չէ իմանալ որ Հայաստանիմարգայանութիւնն ալ Սմբատի տրուած ըլլայ Վրկանի մարգայանութեան հետ. այլ միայն բացառիկ իշխանութիւն մը կրօնական գործերը կարգադրելու: Որովհետեւ Շահրայէնպետ մարգայանէն ետքը, զոր վերջին անգամ յիշեցինք (400), մարգայանութիւնը վարած են Պարսեանպետ Պարշընագդատ, ապա Նամգարուն Շոնագայ, ապա Շահրապական, ապա Ճոռն Վեհտն, որով կը հասնինք Հերակլի կայսրութեան ատենը (ՄԵԲ. 126), եւ այս շարքին մէջ Սմբատ բնաւ չի յիշուիր:

409. ԺԱՄԱՆԱԿԱՅ ՃՇԴՈՒԹԻԻՆ

Սմբատին գալէն ետքը կատարուած եղելութեանց չանցած, պէտք կ'ըզգանք ժամանակագրական խնդիրին վրայ քանի մը խօսք ըսել, առիթ առնելով նոր կաթողիկոսի ընտրութեան թուականէն, որ Հայ ժամանակագրութեան համար հաստատուն կռուան մըն է, ինչպէս կանուխէն ալ ըսինք, թէ անոր վրայ հիմնուելով կազմած ենք մեր ալ ժամանակագրութիւնը (331): Երկու ձեռնարկներու կամ պաշտօնական յայտարարութիւններու մէջ, զորս կու տան Հայ եպիսկոպոսներ, յստակօրէն կը յիշեն *եօթնուտասաներորդ ամի Ապրուէզ Խոսրովու արքայից արքայի* թուականը (ԹՂԹ. 139, 151), միեւնոյն կը կրկնէ Ուխտանէս իր պատմութեան զանազան տեղերը (ՈՒԽ. Բ. 3, 57, 62), մինչ սերէնսի մէջ *յամի ութնուտասաներորդի* կը կարդանք (ՄԵԲ. 102), չեմ գիտեր թէ գրչագիրը կամ տպագիրի շփոթութեամբ: Ամէն առթի մէջ, որովհետեւ թէ պարսկական տոմարի տարեգուխը, եւ թէ Խոսրովի գահակալութեան սկիզբը 590 Յուլիսէն կը սկսին (ՆՕԼ. 435), իր 17--րդ տարին 606-է 607 թուականին կ'իյնան, եւ կաթողիկոսի ընտրութիւնն ալ Չատիկին օրերը կատարուած ըլլալուն, 607 Չատիկին հարկ կը լինի դնել: Ըստ այսմ 607 տարին, որ է Աբրահամ Ա. Աղբաթանեցիի ընտրութեան թուականը, այլեւս ընդունուած է կռուան: Իսկ Սմբատի Հայաստան գալուն ժամանակը ատելի կանուխ պէտք է նշանակել, եւ մեր կարծեօք 606 տարւոյ վերջերը, որովհետեւ բաւական գործողութիւններ տեղի ունեցան ընտրութիւնը կատարելէ առաջ:

410. ԱՊԱՐԴԻԻՆ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Սմբատ ընելիքին վրայ կանխաւ հորհած ու մտածած ըլլալով, հազիւ թէ հասաւ, անմիջապէս բանակցութեան մտաւ երկու բաժիններու եպիսկոպոսներուն հատ, *եւ միաբանեալ ամենայն Հայոց երկուց կողմանցն, որ ի Յունաց բաժնին եւ որ ի Պարսից* (ՕՐԲ. Ա. 141), բազարանցիին հակաթոռ մը լինելը յայտարարեց, եւ աթոռին նորէն կաթողիկոս մը ընտրելու համրկը ամենուն հաւանութեամբ հաստատել տուաւ: Այս տեսութեամբ եպիսկոպոսաց ժողով մը հրաւիրեց, երկու բաժիններուն համերաշխ մասնակցութեամբ ուր սակայն նախարարներու ներկայութեան յիշատակութիւն չկայ: Յունական բաժինին նախարարները հարկաւ պիտի զգուշանային կայսրէն եւ ստարտելատէն ակնածելով, եւ որովհետեւ պատճառը անընդունելի չէր, Պարսկական բաժինին նախարարներ ալ համաձայնած են համերաշխութեամբ գործել եւ իրենք ալ քաշուիլ՝ բոլոր հոգն ու պատասխանատուութիւնը եկեղեցականներուն վրայ ըողով: Հրաւերին կը պատասխանեն 50 եպիսկոպոսներ եւ 390 վարդապետներ եւ քահանաներ, եւ ժողովի կը գումարուին Դուինի եկեղեցին: Եկողներուն գլխաւորներն են Թէոդորոս Մարդպետական, Յովհանէս Արծրունեաց, Քրիստափոր Սիւնեաց, Մանասէ Բասենոյ, Աբրահամ Ռշտունեաց, Յովհաննէս Ամատունեաց, Գրիգոր Անձեռացեաց, Սիոն Բուժունեաց, Յոհանիկ Ելոյ կամ Կայէնի, եւ Թադէոս Առնոյ եպիսկոպոսներ (ԹՂԹ. 146): Ուխտանէս զանց կ'ընէ Արծրունեաց եւ Կայէնի եպիսկոպոսները յիշել, բայց Գիրք Թողոցին մէջ յիշուած են: Իսկ վիճակներու մասին, Առնոյ վիճակը պէտք է նոյնացնել

Առնոյտստն գաւառին հետ, Բուժունեացը Բզնունեաց գրուած է Ուխտանէսի մէջ, իսկ Գիրք Թղթոցին մէջ Երոյ գրուածը Ուխտանէսի մէջ Կայելոյ է (ՈՒԽ. Բ 57), եւ այդ անունով տեղ չգտնելուն, Կայէնի ուղղագրուած է իրաւամբ (ՈՒԽ. Բ. 64): Ժողովին գլուխը կը գտնուին հարկաւ Վրթանէս տեղապահ եւ Սմբատ մարգպան, թէպէտ այստեղ յիշուած չեն: Յունական Բաժինէն էին Մարդպետական եւ Բասենոյ եւ Ամատունեաց եպիսկոպոսներ, եւ հարկաւ ուր իշներ ալ կային 38 եպիսկոպոսներուն մէջ, որոնց անունները չեն յիշուած: Յատուկ նկատողութեան արժանի է Սիւնեաց եպիսկոպոսին ներկայութիւնը, որ վաղուց հայրապետական աթոռին հետ յարաբերութիւնները խզած էր, եւ որուն վրայ առաջիկային կը թողունք խօսիլ: Բայց չենք կրնար չգիտել, որ մեծ ունեցած է Սմբատ, իրարմէ բաժնուած եպիսկոպոսները իրարու մօտ բերելու:

411. ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Ժողովականա առաջին նիստը գումարուած է մարերի ամսոյ սկիզբը, որ 607 տարին կը սկսէր Մարտ 25-ին, սակայն չեն կրնար ընտրութիւնը կատարել, որովպէտեւ *խափանեցան այն անգամ* (ԹՂԹ. 146): Պատմիչը կը յարէ թէ *գոզցես իբրեւ ի տեսչութենէ Աստուծոյ եղև այն* (ՈՒԽ. Բ. 55), որովհետեւ հաւաքուածներուն մէջ կային այնպիսիներ, որ քաղկեդոնական դաւանութեան յարած էին, *ոմանք յաղագս սնտոի փառասիրութեան եւ աչառութեան, եւ կէտք ակամայ բռնադատեալք, եւ այլք առ տգիտութեան եւ կամ անձեռնհաս լինելոյ* (ԹՂԹ. 146), եւ պէտք էր որ նախապէս հակասոյ ուղղութիւնը հաստատուէր, եւ իւրաքանչիւրին դաւանութիւնը յայտնուէր, ոորպէսզի ըստ այնմ ընտրուէր եկեղեցւոյն պետը: Այդ նպատակով ժողովը նորոգեց նախկին ազգային ժողովներուն վճիռը, եւ մերժեց Սաբելիոս, Արիոս, Եւնոմիոս, Մանիս Մարկիոն, Պօղոս Սամոստացի, Թէոդորոս, Դիոդորոս, Նեստոր, Թէոդորոտոս, Եւտիբոս, Մելերոս, Անդրէաս եւ Եւզոյիոս հերձուածողները, Զաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնի տոմարը, եւ իբրեւ երկպառակութեան պատճառ ադն վերջիններուն վրայ ծանրանալով, *եօթն սահմանեալ գլխով* (ՈՒԽ. Բ. 60), կարգադրեց ուղղափառութեան դառնալու կամ ուղղաբառութիւնը հակաստելու պայմանները: Այդ եօթն կանոնները, ժողովական ատենագրութեան համաձայն հետեւեալներն են (ԹՂԹ. 147): 1. Ան եպիսկոպոսները, որ բռնութեամբ կամ տգիտութեամբ շեղած է, եւ կը զոջայ, ձեռագրով եւ հրապարակաւ պէտք է հերքէ, եւ *գլխաւոր վարդապետն* կրնայ սպաշխարութեամբ ընդունիլ, եւ ամենայն եպիսկոպոսաց քննութեամբ աթոռին վրայ պահել: 2. Իսկ այն, որ կամաւ շեղած է եւ կը զոջայ եւ ձեռագրով կը հերքէ, *գլխաւոր վարդապետն* կրնայ յոյու/ապաշխարութեամբ ընդունիլ, իսկ աթոռին դարձնելը կը մնայ *կաթողիկոսին ամենայն եպիսկոպոսօք*: 3. Անիկա որ անգամ մը դառնալով կրկին շեղած է եւ կը զոջայ, *գլխաւոր վարդապետն* կրնայ *խստագոյն* սպաշխարութեամբ ընդունիլ, իսկ աթոռին դարձնելու համար պէտք է որ *ուղղութիւնս եւ կրօնս առաքինութիւնս ցուցցէ*, եւ որոշումը ամենայն եպիսկոպոսաց կամքով տրուի: 4. Անոնք որ մեր եկեղեցիէն չըլլալով, մեզի կը դառնան ու կու գան, եպիսկոպոս կամ քահանայ, իբրեւ աշխարհական ընդունուին: 5. Եթէ քահանաներէն մէկը դարձի կու գայ, պէտք է միայն իր եպիսկոպոսէն ընդունուի, եւ ոչ երբէք ուրիշ եպիսկոպոսէ կամ վանահայրէ: 6. Ով որ այդկանոնական սահմանները կ'ընդունի, օրհնութեան կ'արժանանայ: 7. Ով որ ժողովին կանոններու անսաստէ՝ նգովքի կ'ենթարկկոյ, ինչ աստիճանէ ալ ըլլայ, եպիսկոպոս կամ քահանայ, իշխան կամ ժողովրդական: Այդ կանոններուն մէջ *գլխաւոր վարդապետ* կոչուածը, նոյն ինքն տեղապահն է, որ իբրեւ գլուխ եպիսկոպոսական խումբին ընտրութենէ առաջ պէտք եղածը պիտի գործադրէ, իսկ 2-րդ կանոնին մէջ կաթողիկոսին վերապահուած կէտը, հարկաւ ընտրութենէն ետքը թողուած կը նկատուի:

412. ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՁԵՌՆԱՐԿ

Այդ կանոնները ժողովական վճռով հաստատուելն ետքը, բոլոր ժողովականներին *ձեռնարկ* կը պահանջուի, այսինքն է իրենց դաւանութեան ստորագրեալ յայտարարութիւն, եւ որպէսզի այն ոմանց համար ստորնացուցիչ ձեւ չառնէ, ամենէն առաջ այդ ձեռնարկը կու տան այն եպիսկոպոսները, որք երբեք շեղած չէին եւ որոնց վրայ կասկած ալ չկար: Այս ձեւը նոյնինքն Սմբատի մէկ մտածմունքը եղած է, ինչպէս յայտնապէս ալ գրուած է, թէ ձեռնարկը *խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարգպան*: Ամենէն առաջ ձեռնարկը կը ստորագրեն վերը յիշուածներէն Բասենոյ, Սիւնեաց, Ռշտունեաց, Ամատունեաց, Անձեւացեաց, Գողթան, Մեհունեաց, Բուժունեաց, Առնոյ եւ Երոյ կամ Կայէնի եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 149), որոնք գումարման առթիւ իբրեւ գլխաւորնր յիշուեցան (410): Ուխտանէսի օրինակին մէջ (ՈՒԽ. Բ 57), սակայն պէտք չենք տեսներ անոր անունն ալ աւելցնել, քանի որ յետոյ անոր անունը ուրիշ դասակարգի մէջ պիտի տեսնենք: Ձեռնարկը գրուած է յանուն *Սմբատ Վրկան մարգպանի, եւ տեսուն Գիգայ Դաշտկարանի, եւ վարդապետի Հայոց Շարսաղարի*: Սմբատի անունը յայտնի է, Շարսաղարն ալ գիտենք թէ է *Վրթանէս այս վարդապետ Հայոց Շարուղար* (ՈՒԽ. Բ. 60), թէպէտ չկարենանք ճշդել Շարսաղար կոչման բուն իմաստը: Իսկ Գիգ տէր Դաշտկարանի, անձանօհ մնացած է պատմութեան մէջ: Այլ դիտելով որ միշտ մարգպանէն ետեւ եւ տեղապահէն առաջ յիշուած է, պէտք է ըսել թէ բարձր դիրք ունեցող մէկն է, ինչպէս կրնայ ըլլալ Պարսիկ մարգպանին հետ գտնուող եւ հազարապետութեան պաշտօն վարող Հայ նախարարը: Բայց Գիգ եւ Դաշտկարան անունները, ոչ Հայ անձի եւ ոչ Հայ գաւառի մը վրայ յիշուած են, եւ կրնայ մտածուիլ որ Հայ հազարապետը պարսիկ կոչում առած է, կամ թէ Գիգ անունը Գրիգորի աղաւաղեալն է, ինչպէս ինչպէս տեսանք Ներսէսը Ներս եւ Մուշեղը Մուշ եղած: Իսկ տորւած ձեռնարկը համառօտ յայտարարութիւն մըն է *սուրբ եւ ուղղափառ հաւատոյ, համաձայն մեր հարանց եւ երանելի վարդապետաց* դաւանութեան, եւ հերքումն ամէն հերձուածողաց, Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնի տօմարն ալ մէկտեղ (ՈՒԽ. Բ 149): Եւ որպէսզի գործը երկկողմանի ըլլայ, փոխադարձաբար Սմբատ մարգպան եւ Գիգ Դաշտկարան եւ Շարսաղար վարդապետ ալ նոյն ձեռնարկը մատուցին եպիսկոպոսաց դասուն (ԹՂԹ. 158) եւ Սմբատ ամէնքն ալ ստորագրել եւ մատանեօք կնքել տալով ի պէտհ դրաւ, *եւ եղ ի սուրբ եկեղեցւոջն* (ՕՐԲ. Ա. 143): Թողոց Գիրքը եւ Ուխտանէս պատմիչ յայտնի չեն ըսեր թէ միւս 40 եպիսկոպոսներն ու 390 քահանաներն ալ, որ ժողովի գումարուած էին, նմանօրինակ ձեռնարկ մը տըլին, սակայն հնար չէ հակառակը մտածել, քանի որ նոյնիկա գլխաւորներ կամովին այդ պայմանին ենթարկուեցան: Հարկաւ այն բազմութենէ իւրաքանչիւրին պարագան ու դիրքը, ժողովով հաստատուած կանոններուն համեմատ քննուեցաւ եւ որոշուեցաւ, եւ ըստ այնմ ժողովինմ ասանակցելու ընդունուեցան: Ըստ այսմ յառաջ բերուած ձեռնարկի պատճէնը պէտք է ընդունիլ, իբր ամենուն տուած յայտարարութեան նմոյշը: Այդ աշխատութիւնը պէտք էր քանի մը շաբաթ զբաղում տար ժողովին գլխաւորներուն, եւ իրօք ալ միջոց մը անցաւ մինչեւ ժողովին երկրորդ նիստը, որուն մէջ պիտի կատարուէր կաթողիկոսական ընտրութիւնը: Մարերի ամսոյն սկիզբը՝ Մեծապահոց կէսին, երրորդ եօթնէկի Շաբաթ օրը կ'իյնար այն տարի, իսկ ընտրութիւնը Չատկէ առաջ չկրացւ կատարուիլ:

Տ. ԱԲՐԱՀԱՄ Ա. ԱՂԲԱԹԱՆԵՑԻ

413. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՎԿԱՆԸ

Ընտրութեան նախապատրաստութիւնները լրանալով, եպիսկոպոսներուն *միւսանգամ ժողովելոյ* (ՈՒԽ. Բ. 60), այսինքն ժողովին երկրորդ նիստը կազմելու ատենը

հասաւ, եւ գումարուեցան *նոյն եպիսկոպոսունք եւ վանականք եւ քահանայք, իշխանք եւ նախարարք* (ՈՒԽ. Բ. 61): Վերագոյն յիշուած էին 50 եպիսկոպոսներ եւ 390 եկեղեցականներ (ԹՂԹ. 147), եւ չենք կարծեր թէ ասոնց վրայ նորեր աւելցած ըլլան, իսկ նախարարներէն բնաւ անուն չիշուելէն կը հետեւցնենք, թէ պատահաբար Դուինի մէջ գտնուողներ միայն մասնակցած ըլլան, եւ ոչ թէ պաշտօնական հարւելքով եկածներ: Ընտրութիւնը միաձայն հաւանութեամբ կատարուեցաւ եւ յաջոցեցաւ *գրագնութեան կանսի միաբանութիւն գալ* (ԹՂԹ. 163) եւ ընտրեալը եղաւ Աբրահամ եպիսկոպոս, Ռշտունիք գաւառի Արարանք գիւղէն, թերեւս այժմեան Աթանանքը, այն որ նախընթաց գումարման առթիւ յիշուեցաւ իբր եպիսկոպոս Ռշտունեաց (410): Աբրահամի ընտրուիլը եւ Վրթանէքսի չընտրուիլը այնպէս անակնկալ սեպուած է նոր պատմիչներուն, որ զայն մեկնելու համար ըսած են, թէ Վրթանէս վախճանած էր արդէն (ՅԱԲ. 138), ինչ որ պատմութեան համաձայն չէ, վասնզի Վրթանէս ներկայ եղած է ընտրուողական նիստին (ՈՒԽ. Բ. 61), եւ անկէ ետքն ալ տակաւն գործուելութիւն ունեցած է, ինչպէս պիտի յիշենք: Աբրահամի նախադասուիլը կրնանք տարբեր պատճառներու վերագրել: Կրնայ ըլլալ որ Վրթանէս ծերացած ու յոգնած՝ ուզած ըլլայ ծանր աշխատութեան եւ պատասխանատուութեան ներքեւ չմտնել, Բագարանցիին եւ Կիրիոնիին խնդիրներուն առթիւ: Բայց կրնայ ալ ըլլալ, որ Վրթանէս արդէն Սորմենասի եւ Կիրիոնիի հետ վեճի բռնուած ըլլալուն, ընտրող ժողովը ուզած ըլլայ նոր անձնաւորութիւն մը մէջտեղ հանել, խնդիրներուն լուծումը դիրացնելու համար: Դիտուած ալ է ընդհանրապէս, որ տեղապահներ դժուարաւ յաջողութեան կ'անցնին: Բայց Աբրահամ ալ դիրաւ յանձնառու եղած չէ, եւ *մեծաւ թախանձանօք եւ քազում աղաչանօք* ստիրած են զինքը, եւ վերջապէս *բոստ սովորութեան իրեանց* աւետարանի վրայ վիճակ ձգելու են դիմած: Աւետարանի վիճակէն ելած է այս տունը. *Իջի եւ յերկնից, ոչ զի զկանս իմ արարից, այլ զկանս այնորիկ որ առաքեացն զիս* (ՅՈՂ. 2. 38), եւ այս վիճակին մէջ աստուածային կամք մը տեսնելով, զիջած է Աբրահամ, թէպէտ *ոչ կանաւ եւ յօժարութեամբ* (ՈՒԽ.Բ. 62): Աբրահամ նկարագրուած է բնաւորութեամբ *այր հեզ, բարի եւ հաւատարիմ*, ուսմամբ *խնաստուն եւ երկիրդած եւ յի գիտութեամբ Տեսուն*, իսկ դաւանութեամբ *հաստատուն ի հաւատս ճշմարիտ եւ նախանճնախնդիր ուղղափառ հաւատոյ* ՈՒԽ. Բ. 62): Ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ այսպիսի տագնապալի եւ փափուկ ժամանակի մէջ պաշտօնի կոչուելու համար: Իր ձեռնադրութեան օրը նշանակուած է, *զկնի արքոյ գատկին, յաւուր կիրակէի, յէրս ամսոյն նաւասարդի* (ՈՒԽ. Բ. 61), որ կը ցուցնէ Չատիկի յաջորդ Կիրակին, կամ Նոր Կիրակին, եւ 607-ին Չատիկը Ապրիլ 23-ին իայնալով, Ապրիլ 30-ը կը լինի Աբրահամի ձեռնադրութեան օրը: Միայն թէ *նաւասարդի* յիշատակութիւնը պէտք է իբր գրիչի վրիպակ մը ընդունիլ: Ձեռնադրութեան Խոսքովի 17-րդ տարին եղած լինելը հաստատութեամբ կրկնուած է (ՈՒԽ. Բ. 3, 62), եւ մարերի սկիզբէն, երբ առաջին նիստը եղաւ, մինչեւ նաւասարդի վերջը, չորս ամիսներ անցած կ'ըլլային, եւ այնչափ ատեն հնար չէր ժողովը գումարուած պահել: Բաց աստի նաւասարդի վերջը Յուլիս 29-ին կ'իյնար, եւ այլեւս Չատիկի յիշատակութեամբ օր չէր կրնար ցուցուիլ: Հետեւաբար պէտք է վրիպակը ուղղել, եւ ընթեռնուլ *յէրս ամսոյն մարերի*, որ իբրք ալ կը վերջանար Ապրիլ 23-ին ճիշդ Չատիկ օրը: Այդ ուղղութիւնը ուրիշներ ալ կ'ընդունին (ԱԿԻ.150): Օրբէլեան բոլորովին տարբեր հաշիւ մը կու տայ, թէ *յաւուրս քառասնորդի պահոցն միաբան ժողովին ի Դուին*, եւ թէ *յաւուր ողորմենի տօնին արմաւենեաց նատուցանեն պատրիարք գտեր Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոս* (ՕՐԲ. Ա. 141), որով Աբրահամի ձեռնադրութեան օրը, ոչ թէ Չատիկէն շաբաթ մը *զկնի*, այլ շաբաթ մը առաջ եղած կ'ըլլար, Ապրիլ 16-ին, եւ ոչ 30-ին: Բայց պէտք է նախադասել Ուիտանէսի հաշիւը, որ աւելի մօտէն գիտցած եւ գննած է այդ եղելութիւնները: Կրնար ալ մտածուիլ թէ Ծաղկազարդին ընտրուած եւ Նոր Կիրակիին օծուած ըլլայ, սակայն հաւանական չ'երեւիր երկու շաբաթ յապաղելին:

Աբրահամի ձեռնադրող եպիսկոպոսներուն *գլխաւորք* կը յիշուին Վրթանէս տեղապահ, Մանասէ Բասենոյ եւ Քրիստաբոր Սիւնեաց (ՈՒԽ. Բ. 62). առաջինը իբր աթոռին աւանդապահ, երկրորդը Յունական բաժինին եւ երրորդը Պարսկական բաժինին նախաթոռը: Աչքի զարնող կէի մըն է որ չեն յիշուիր Աղուանից եւ Վրաց կաթողիկոսները եւ Մովսէս Յուրտաւի եպիսկոպոսը: Այս վերջինին համար գիտենք, թէ *հիւանդոպօւն հանդիպեալ ննա յայնժամ մերձ ի մահ, ոչ կարաց գալ ի ժողովն* (ՈՒԽ. Բ. 72): Աղուանից կաթողիկոսը, որուն անունը չէ յիշուած, *հակառակութեամբ ինչ իրիք ոչ եկն ի ժողովն*, եւ այս էր Վրաց եւ Աղուանից մէջ յուզուած նախաթոռութեան խնդիրը, որուն վրայ առանձինն պիտի խօսինք: Իսկ Կիւրիոն *ոչ եղէ կոչեցեալ, քանզի խոտան գոտաւ* (ՈՒԽ. Բ. 61), եւ իրօք ալ Վրթանէսի եւ Կիւրիոնիմիջեւ փոխանակուած գիրերէն ետքը՝ հնար չէր Կիւրիոնը իբր ժողովական ընդունիլ: Ժողովի գումարուած եպիսկոպոսներէն կ'երեւի թէ կային ոմանք, որ 2-րդ կանոնին ներքեւ կ'իյնային, այսինքն է, որոնց դարձին ընդունելութիւնը եւ իրենց աթոռներուն վրայ վերահաստատուիլը կաթողիկոսներուն վրայ վերահաստատուիլը կաթողիկոսին վերապահուած էր (411): Աբրահամի առաջին գործերէն մէկը կ'ըլլայ, իրեն աթոռակիցներով եւ գլխաւոր պաշտօնակալներով ստեան կազմել, եւ քանի մը եպիսկոպոսներու եւ բազմաթիւ վանահայրերու ձեռնարկը այսինքն դաւանութիւնն առնել, եւ զանոնք *սպաշխարութեամբ* ընդունիլ, ներելով եւ թերեւացնելով անոնց սպաշխարութեան բեռը, ինչ որ կը հետեւի *բեռն ինչ եւ մեր բառնարով* բացատրութենէն (ՈՒԽ. Բ. 65): Աբրահամի աթոռակիցներն են այն տասը եպիսկոպոսները, որոնք ընտրութենէն առաջ ալ գործի գլուխ կը գտնուէին (412), եւ որոնցմէ ինքն Աբրահամ պակսելով, մնացած էին Բասենոյ, Սիւնեաց, Ամատունեաց, Աճեւացեաց, Գողթան, Մեհնունեաց, Անձեւացեաց, Գողթան, Մեհնունեաց, Բուժունեաց, Առնոյ եւ Ելոյ կամ Կայէնի միեւնոյն 9 եպիսկոպոսները, իսկ պաշտօնակալներէն կը յիշուին Սմբատ Մարգարան, Գիգ Դաշտկարան, եւ Վրթանէս վարդապետ Հայոց Շարսաղար, որ է դադարեալ տեղապահը: Իսկ ներկայացող եւ ձեռնարկ տուողներն են, Թեոդորոս Մարդպետական, Ստեփանոս Բագրեւանդայ, Մովսէս Խորխոռունեաց, Քրիստափոր Ապահունեաց եւ Ներսէս Վանանդայ եպիսկոպոսներ (ՈՒԽ. Բ. 64): Ասոնց համար ըսուած է թէ *ի Յունաց կողմէ են*, այլ այս միայն չէ նոր պայմանի ենթարկուելուն պատճառը, վասնզի Բասենոյ եւ Ամատունեաց եպիսկոպոսներն ալ նոյն կողմէն էին, մինչ վերջին հինգերը *սակաւիկ մը ի կասկածի եղեալ* էին, որ է ըսել թէ յօժարութեամբ Բագարանցիին կողմնակիցներէն եղած էին (ՈՒԽ. Բ. 63): Իսկ վանահայրերէն յանուանէ կը յիշուին, Աբրահամ Ս. Կաթողիկէի՝ ամսինքն է Էջմիածնի, Սամուէլ Ս. Հռիփսիմէի, Բաբելաս Ս. Յովհաննու, Խոսրով Օշականու, Յախտեան Եղիվարդու, Դաւիթ Երեանու, Իսմայէլ Գառնոյ, Յովնան Աւանի, Իսրայէլ Պտղավանից, Չոջիկ Արամնից, Յոհանիկ Ապարանից, Աբաս եւ Որդեակ եւ Աբրահամ Փարպիոյ, Սիքայէլ Աղցից, Գրիգորիս Արճոյ, Կողմաս Ուրդայ, Մայլէն միւս Արճոյ, Յոհանիկ Արծափաց, Սիմոն Դադաւանից, Մամաս Բագարանի, եւ *այլ վանից երիցունք երիցսամբք հանդերձ*, այսինքն է վանահայրներ իրենց գլխաւոր վարդապետներով: Այս անձրէն նկատողութեան արժանի կը համարինք Ս. Յովհաննու Բաբելասը, որ համարձակած էր Մովսէս Յուրտաւացին իր վանքը պահել (404), եւ Աւանի Յովնանը, որ նոյնիսկ Բագարանցիին աթոռանիստին մէջ կը գտնուէր (389): Դիտել պիտի տանք եւս, որ Մարդպետականի Թեոդորոս եպիսկոպոսին այդ գիրքին մէջ գտնուիլն էր, որ մենք չհաւանեցանք այն ալ գլխաւոր վարիչ եպիսկոպոսներուն մէջ դասել (412):

415. ԱԲԱՆԴՆԵՐՈՒ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄԸ

Կանոնական սովորությունն է որ պաշտօնէութեանց պատկանող իրեր, որք խնամով կը պահուին աւանդատուներու մէջ, նախորդէն յաջորդին փոխանցուին երբոր պաշտօնակալի փոփոխութիւն կ'ըլլայ, եւ այդ առթիւ անոնց ամբողջութիւնն ալ անգամ մը ստուգուի, եւ ըստ այնմ յանձնուի յաւանդ եւ ի պահ: Կասկած չկայ որ այսպիսի սովորութիւն մը հայոց հայրապետական աթոռին մէջ ալ պահուած էր, բայց որովհետեւ ընդհանրապէս յիշատակութիւններ կը պակսին, մեզի յոյժ հետաքրքրական երեւցած է Ուխտանէսի պատմածը, թէ այս փոխանցմը կատարեց Վրթանէս տեղապահ, եւ հայրապետական գանձին գոյքերը, որ *ինչ նմայն էր հաւատացեալ ի Մովսէսէ Հայոց կայթողիկոսէ ի Ժամ մահուն իւրոյ*, մի առ մի յանձնեց նորընտիր կայթողիկոսին: Անոր համար կարեւորութենէ գուրկ չենք սեպեր յանձնուած իերորն ցուցակը քաղել, իբր հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը: 1. Փրկական կենսակիր նշանը, որ է Խաչափայտի նշանաւոր մասունքը, որ ցայսօր ալ կը պահուի: 2. Առաքելոց մասունքներ, Լուսաւորչին օրէն մնացած, ինչպէս մինչեւ այսօր ալ պահուած կան գանազան առաքելոց մասունքներ: 3. Աթոռ եւ գաւազան, *պատուով պահեալ եւ պաշտեալ*, որ կ'երեւի հինէն կամ Լուսաւորչէն մնացած էին: 4. Սկիհներ եւ սեղանի զգեստներ, որ պէտք է ըլլան սկիհի ծածկոցներ եւ սեղանի սփռոցներ ու գոգնոցներ: 5. Վարագոյրներ, խնկանոցներ, բուրվառներ եւ քշոցներ, որով ասոնց կիրառութեան հնութիւնը կը հաստատուի: 6. Վակաս կայթողիկոսի ոսկեթել մետաքսեայ գոհարներո եւ մարգարիտներով զարդարուած, որ պէտք է ըլլայ հայրապետական քօղը: 7. Քահանաներու եւ սարկաւազներու զգեսիներ եւ արկանելիներ, բեհեզէ եւ ծիրանիէ, որ պիտի ըլլան կայթողիկոսին սպասաւորելու համար ծանր զգեստներ: 8. Տրդատ թագաւորի պատուական զգեստը, *տունեալ ի տուն Տեառն ի սպաս սրբութեան*, զոր Ուխտանէս ալ տեսեր է իր ատենը: 9. *Բազում գրեան գանազան եւ ազգի ազգի եկեղեցական եւ վարդապետական*, որ հայրապետանոցի մէջ գրադարանի եւ դիւանի գոյութիւնը կը հաստատեն: 10. *Մարմնաւոր իրք գոյի չափ*, որով պէտք է իմանալ, արժէքաւոր նիւթեր կիրառութեան կամ պահուելու սահմանուած: Ասոնց ամենքը Վրթանէս *գրով առաջի կացուցանէր*, որովցուցակնր եւ արձանագրութիւններ ալ եղած ըլլալը կ'իմացուի, եւ ամէն բան ճշդութեամբ ստուգուելուն վրայ, *օրհնեալ լինէր ի հայրապետէն*: Տեղապահին պաշտօնավարութիւնն ալ նկատի առնուելով, տեսնուած է, թէ *ոչինչ թելթել եւ թերի թողեալ էր*, եւ բոլոր եպիսկոպոսներ գոհունակութիւննին յայտնած են, եւ այսպէս փակուած է իեղապահութեան շրջանը: *Օրհնեաց նա զնոսս եւ օրհնեցաւ ի նոցանէ*. կ'ըսէ Ուխտանէս, եւ իրաւ ալ մեծ արդիւնք էր Վրթանէսին ըրածը, որ իբրեւ հաւատարիմ *տեղապահ եւ աւանդապահ* կրծաց էր անվնաս եւ անվտանգ պահել հայրապետական աթոռը եռամեայ բուռն տագնապներու ժամանակ (ՈՒԽ. Բ. 66):

416. ՄԻԻՌՈՆԻ ՕՐՀՆՈՒԹԻԲՆԸ

Եպիսկոպոսներ չցրուած փափաքեցան մեծահանդէս շքով միւռոնի օրհնութիւնն ալ կատարել, որ մեր եկեղեցւոյն մէջ կայթողիկոսի վերապահուած իրաւունք է, եւ Մովսէս կայթողիկոսի մահուրնէն ի վեր *ոչ էր այլ օրհնեալ իւղ օծութեան*, եւ Վրթանէս բաւականացեր էր ըստ պատոյից բաշխելով *զօրհնեալն ի նմանէ*: Միւռոնի նիւթը, գլխաւորապէս ձէթն ու բալասանն է, որուն կը խառնուի քառասուն տեսակ հոտաւետ ծաղիկներու եւ խունկերու հիւթը՝ գինիով եփուած ու քամուած: Պատրաստութիւնը օրերու կը կարօտի, եւ զայն առաջուրնէ հոգացած ու *գործեալ էր Վրթանէս հանդերձ պաշտօնէիք եկեղեցւոյն*, համաձայն այն պայմաններուն, *որպէս սովորութիւն է արուեստիւ գործել իւղագործաց*: Միւռոնի օրհնութեան հանդէսը *երրորդ ժողով* կ'անուանէ

Ուխտանէս (ՈՒԽ. Բ. 67), եւ կ'երեւի թէ բազմաթիւ եպիսկոպոսներ մասնակցեցան հանդէսին, զոր սովորաբար կը կատարէ կաթողիկոսը 12 եպիսկոպոսներու հանդիսակցութեամբ: Գիշերն ամբողջ հսկում կատարեցին, եւ *գոհին ողջոյն տքնեալ*, հազիւ կրցան խորհրդական օրհնութիւնը լրացնել: Քանի որ նիւթերը պատրաստ էին, եւ եպիսկոպոսներ տեղերնին երթալու կը շտապէին, յարմար է միւռոնի օրհնութիւնը ձեռնադրութեան յաջորդ Կիրակին կատարուած ըսել, աշխարհամատրան յիշատակին, 607 Մայիս 7-ին: *Ապա ի միւսմ ատրն* Աբրահամ կաթողիկոս միւռոնը կը բաշխէ եպիսկոպոսներուն եւ վանահայրերուն, եւ փոխադարձաբար իրար օրհնելով, եւ հրաժեշտի ողջոյնը փոխանակելով, հետզհետէ *խնդութեամբ եւ խաղաղութեամբ*, ամէնքը կը ցրուին *յիւրաքանչիւր վիճակ* (ՈՒԽ. Բ. 68): Եւ իրաւունք ալ ունէին, վասնզի մեծ գործ մը գլուխ հանած էին, եւ եկեղեցւոյ մէջ մտած պառակտումները վերջացուցած էին: Հայոց Եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանութիւնը եւ ինքնուրոյն վարչութիւնը՝ անգամ մը եւ ամրացած էին այս կերպով, եւ Յունական բաժինին մէջ մուտ գտած թուլութիւնները դարմանուած էին, եւ Բագարանցիին հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը տկարացած էր, որով ինքն ալ գրեթէ աննշանակ դիրքի վերածուած, սկսաւ քաշուած ապրիլ Կարինի մէջ:

417. ՍԻՒՆԵԱՅ ԱԹՈՌԸ

Եկեղեցական միաբանութեան եւ համաձայնութեան հաստատուելուն մէջ, յատուկ նշանակութեան արժանի պարագայ մըն էր Սիւնեաց եպիսկոպոսին բռնած ուղղութիւնը: Սիւնեաց եպիսկոպոսը ոչ միայն Յունաց բաժնին գլխաւորներէն էր (ՕՐԲ. Ա. 143), այլեւ Դըւնայ աթոռէն բաժնուած էր, մինչ նոյն բաժնին գլխաւորներէն, Բասենոյ Մանասէն, հոգւով չափ պաշտպան էր հայրապետական աթոռին եւ Հայոց դաւանութեան: Սիւնեաց աթոռը իրեն համար բարձրագոյն դիրք մը կը պահանջէր, հաւասար կայսերական սահմաններուն մէջ գտնուող մետրապոլիտներուն, որք իրենց ձեռքին տակ եպիսկոպոսներ ունէին, եւ յատուկ համախմբութիւններ կ'ունենային իբր գաւառական ժողովներ: այսպիսի դիրք մը ունէին Ադուանից եւ Վրաց կաթողիկոսները, որք յատուկ առաքելական քարոզութիւններ ալ ունեցած էին: Թերեւս նոյն հիմամբ էր Սիւնեաց աթոռին պահանջն ալ, որ առաքելական ժամանակէն Եւստաթեոսի ձեռքով հաստատուած էր (16), որուն յաջորդած էր Կուսի (22), եւ շարունակեալ յարջողութիւն ալ կազմուած էր Լուսաւորչէն առաջ (29): Այդ խնդիրին սկիզբը կը վերագրուի Պետրոս Սիւնիին, զոր գովեստով յիշեցինք Ներսէս Բաղրեւանդացիին տուած աջակցութեանը համար (348), եւ զարմանալի կը թուի մեզ անոր վերագրել այնպիսի շարժում մը, որ մինչեւ ազգային պառակտումի պատճառ տուաւ: Ուրիշ տեղ ալ այդ պառակտումին ակնարկեցինք, եւ յիշեցինք Յովհանի ըսկաթոռութեան իբր շարժառիթ ցուցուիլը (375), այնպէս որ Սիւնեաց աթոռին բաժնուիլը խառն պատճառներէ առաջ եկած, կամ թէ մէկով սկսած եւ միւսով զօրացած կ'ըլլայ, եւ կվասն հրամանի սրբոյն Պետրոսի *բարուրանքը առջել նետուած կ'ըլլայ, միայն հեղինակութիւն մը աւելցնելու համար*: Արդ եթէ ոչ Վրթանէս, գոնէ անկէ ետքը եկող Սիւնեացեպիսկոպոսներ սկսան ձեռնադրութիւն եւ միւռոն ընդունիլ Ադուանից կաթողիկոսէն, ինչպէս կը վկայէ Օրբէլեան, Սիւնեաց աթոռին յաջորդ մը (ՕՐԲ. Ա. 133), եւ այսպէս ըրած պիտի ըսուին գոնէ Գրիգոր եւ Քրիստափոր (ՕՐԲ. Ա. 140): Այս գրկորդին օրով է՝ որ երպառակութիւնը վերցուեցաւ, շնորհիւ եւ արդեամբ Մմբատ մարգապանի: Այդ յաջողութեան օգնած է Սահակ իշխան Սիւնեաց (ՕՐԲ. Ա. 143), որ նկեղծ կերպով միաբանած է Մմբատի հետ, եւ գործակցած անոր նպատակին: Սահակ, իբրեւ աշխարհական եւ աշխան, դիւրաւ կրցած էր համաձայնիլ Յունաց դաւանութեան ալ, մինչ Մմբատի հետ միանալու համար, պէտք էր որ Հայոց դաւանութեան դառնար: Թողոնց Գիրքին մէջ այսպիսի դարձի պաշտօնագիր մը կայ, որուն մէջ ոման Սահակ՝ որդի Համազասպայ, Արած գիւղէն, նետտորական վարդապետութենէ դառնալու, զայն

նգովելու, եւ ուղղափառութեան դառնալու յայտարարութիւն եւ ստորագրութիւն կը ներկայէ Մանասէ Բասենոյ եւ Յովհաննէս Ամատունեաց եպիսկոպոսներծուն, Գիգ Դաշտկարանի եւ Սարգիս Չօրականեան իշխաններուն, եւ Քչկանորդի վարդապետին, որ է Վրթանէս տեղապահը, եւ այս հինգերն ալ իրենց կնիքով կը վաւերացնեն տրուած յայտարարութիւնը (ԹՂԹ. 108): Որպէսզի հերքում մը այդչափ հանդիսաւոր ձեւ մը զգենու, եւ հերքման գիրը Գիրք Թղթոցին անցնելու կարելորութիւնը ստանայ, հնար չօ որ արած գիւղացի աննշան Սահակի մը յայտարարութիւնն ըլլայ, ուստի բոլորովին մտացածին կարծիք մը չենք համարիր, ըսել թէ Սիւնեաց աշխան Սահակին կը պատկանէր այդ յայտարարութիւնը, որ պիտի ծառայէր Սմբատի հետ անկեղծ գործակցութեան մտնելը հաստատել: Գիտենք որ միեւնոյն ատեն կային Սահակ մըն ալ Մամիկոնեան նախարար (ՄԵԲ. 88), եւ Սահակ մըն ալ Արծրունեաց նահապետ (ՄԵԲ. 124) ինչպէս կրնային ըլլալ ուրիշ Սահակներ ալ, սակայն Գիրք Թղթոցին անցնելու պարագային՝ պատմական նշանակութիւն մըն տալ կեղակարծ մտածմունք չէ: Պատմութեան կարգին դառնալով, անելցնենք թէ Աբրահամի ընտրութենէն քիչ ետքը Սիւնեաց եպիսկոպոս Քրիստափոր մեռաւ, 10 տարի պաշտօն վարելէ ետքը եւ իրեն յաջորդեց Դաւիթ, Աբրահամի ձեռնադրութեամբ (ՕՐԲ. Ա. 145): Հայրապետական աթոռին եւ Սիւնեաց աթոռին հաշտութեան հիմերէն մէկը եղած էր հարկաւ՝ քիչ ու շատ Սիւնեաց աթոռին գոհացում տալու խոստումը, ինչպէս որ յետոյ կարգադրուեցաւ:

418. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱԹՈՌԸ

Սիւնեաց աթոռին Հայոց հայրապետական աթոռէն հեռանալով Աղուանից աթոռէն ձեռնադրութիւն եւ միւռոն ընդունիլը, յայտնի կը ցուցնէ Հայոց եւ Աղուանից թոռներուն մէջ ալ գծտութիւն ինկած ըլլալը: Ասոր ալ պատճառը, Աղուանից եւ Վրաց աթոռներուն միջեւ ծագած յառաջնութեան խնդիրն էր: Աղուանից աթոռը իբր առաքելական աթոռ կը նկատուէր Եղիշէ առաքելոյ հաստատութեամբ (16), եւ յառաջնութիւն կը վայելէր, բայց յետոյ Վրաստան անելի կարելորութիւն ստացաւ, եւ Հայեր ուզեցին Վրացիները շահիլ, եւ չվարանեցան Վրաց աթոռին յառաջնութիւն տալ: Ասկէ ծագում առած էր Հայոց եւ Աղուանից մէջ պաղութիւն մը, որ հետզհետէ երկուքը իրարմէ հեռացուցած էր, եւ կ'երեւի թէ պաղութիւնը գծտութեան հասցնողը եղած էր Աղուանից Աբաս կաթողիկոսը, որ երկարատեւ եկ ազդեցիկ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ: Սիւնեաց աթոռին ալ իրեն կողմ անցնիլը քաջալերեց Աղուանից աթոռը, եւ երկուքն ալ անելի զօրացան, երբ Յովհան Բագարանցին կաթողիկոս հռաչակուեցաւ Յունաց բաժինին մէջ, եւ Հայոց հայրապետութիւնը պառակտեալ ձեւ մը առաւ: Ասոր հետեւութիւնն ալ՝ Աղուաններէն ոմանց յունական կամ քաղկեդոնեան դաւանութեան մօտենալն էր, որոնց մէջ կը յիշուին Միսիթար Ամարասու եւ Սիմոն Մեծկողմանց եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 196): Հայերուն Վրաց տուած պաշտպանութեան հետուանքներէն մին կրնանք նկատել, Կիւրիոնի ձեռնադրութիւնը, որով Մովսէս կաթողիկոս ձիրքերով կարող եւ հայրապետանոցին հետ կապուկած անձ մը ուզեց բարձրացնել Վրաց աթոռին վրայ, այլ ձերունի հայրապետին նախատեսութիւնը վրիպեցաւ, որովհետեւ Կիւրիոն, տարբեր ուղղութիւն բռնեց եւ Հայոց աթոռը նշկահելու ճամբան մտաւ: Այն ատեն է, որ Հայեր ալ ուզեցին ուղղութիւնը փոխել, եւ Աղուանից աթոռը սիրաշահել: Սմբատ իր ընդարձակ ձեռնարկիմէջ այդ կէտն ալ նկատի առաւ, եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսին հետ Աղուանից կաթողիկոսն ալ հայրապետական ընտրութեան մասնակից ընել ուզց, բայց չյաջողեցաւ, եւ այս է Աղուանից կաթողիկոսին *հակառակութեամբ ին իրիք* ժողովի չգալուն բացատրութիւնը (414): Սակայն ցորչափ կը տեսէր Կիւրիոնի տարօրինակ ընթացքը, Հայերը կը շարունակէին Աղուանները սիրաշահելու ջանքերնին, ինչ որ չէր կրնար վրիպիլ Կիւրիոնի

տեսություններն, եւ աւելի եւս սաստկացանել անոր փառասիրական եւ անջատողական զգացումները:

419. ՆԱԽԱԹՈՌՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Ուխտանէս, ոչ ի գրոյ ալ ի լցոյ առնելով, կը պատմէ թէ Աբրահամու ընտրութենէն ետքը, Վրաց եւ Ադուանից կաթողիկոսները այցելութեան եկան *ի սէր եւ ի հնազանդութիւն*, թէ Աբրահամ ընդունեցաւ անոնք *մեծաւ պատուով*, թէ պատուոյ սեղանին վրայ երբ բաժակին կարգը եկաւ, *օրհնեաց եւ ետ նախ կաթողիկոսին Ադուանից* (ՈՒԽ. Բ 113), եւ թէ սակէ զայրացաւ Կիւրիոնի հակառակութիւնը, որ կը պնդէր, *որ այս տանս զահերէցութիւնս նախ իմ էր, վասնզի վինակաւ վերագոյն եմ քան զդա, եւ եպիսկոպոսք եւս առաւել*: Աբրահամ կը ջանայ Կիւրիոնը հանդարտեցնել, Նդուանից կաթողիկոսին ծերութիւնը միայն պատուել ուզած լինելը պատճառելով (ՈՒԽ. Բ. 116), սակայն Կիւրիոն չի համոզուիր, եւ *եղ արտաքս ի սեղանոյն, եւ ոչ որ կարաց դարձուցանել զնա* (ՈՒԽ. Ե. 117): Եղելութիւնը պատմական չէ, վանգի Կիւրիոն երբեք Աբրահամի այցելութեան եկած չէ, ինչպէս ինքն ալ աւելի ուշ կը խոստովանի թէ *պարտ էր ինձ զի զայի եւ ի ձէնջ օրհնէի, բայց վասն չար ժամանակիս եւ աշխարհի կարեաց խաբանեցաք* (ԹՂԹ. 167): Սակայն խնդիրին իրականութիւնը ստոյգ է թէ Կիւրիոնի գրգռութիւնը աւելցնելու պատճառ եղած է Ադուանից եւ Վրաց աթոռներուն խնդիրը: Թէպէտ հետագայ թղթակցութեանց մէջ ոչ Աբրահաս եւ ոչ Կիւրիոն խնդիրին այդ կողմը չեն շօշափեր, սակայն նոյնիսկ Ուխտանէսի յառաջ բերած գրոյցը կը հաւաստէ, թէ Հայոց եւ Վրաց խնդիրն մէջ աթոռներու յառաջնութեան կէտն ալ իր կիարեւորութիւնն ունեցաւ: Բայց պետք է յիշել, որ Ադուաններու հետ կատարեալ հաշտութիւնն ալ, դիւրաւ չկարգադրուեցաւ, եւ նորանոր աշխատութեանց տեղի տուաւ, ինչպէս պիտի պատմենք:

420. ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ

Երբոր Դընայ մէջ այդ ամէն գործուղութիւնները կը կատարուէին, ու հայրապետական աթոռը կը վերանորոգուէր, եւ Հայ Եկեղեցւոյ պառակտումները կը դարմանուէին, անգին մովսէս Յուրտաւացին Յովհաննավանքի միայնութեան մէջ մահացու հիւանդութեամբ կը տառապէր, եւ եթէ վտանգը կ'անցընէր, այլ ապաքինութենէ ետքն ալ երկարատեւ տկարութիւն ունէր, եւ *հիւանդացեալ ի նեղութեան* էր (ԹՂԹ. 161): Հարկաւ նորա վիճակը նորընտիր կաթողիկոսին հաղորդած էր Բաբելլաս վանահայրը, որուն անունը Դուինի ժողովին ներկաներուն մէջ տեսանք (414), եւ երեւի թէ դառնալուն կաթողիկոսին կողմանէ երկայնամտութեան եւ լռութեան հրահանգ բերաւ Բաբելլաս, որ Յուրտաւացին կրցաւ ձայն չհանել երկար ժամանակ, եւ միայն *յետ ութից ամսից անցելոց*, իր առաջին գիրը ուղղեց Աբրահամին (ՈՒԽ. Բ. 72): Ըստ այսմ Մովսէսի գրութիւնը պետք է դնել 608 տարւոյ սկիզբը, Աստուծայատնութեան տօնին առթիւ: Այս նամակով կը շնորհաւորէ Աբրահամի թնտրութիւնը, բարեբասի կը համարի անոր հայրապետութիւնը, որովհետեւ կ'ըսէ, *օրհնեաց Աստուած յոտին քում յաշխարհս Հայոց*. եւ իբր անոր հետեւանք կը յիշէ *իշխանաց բազմաժամանակօք հեռացելոց* Հայաստան դառնալը, եւ Հայ Եկեղեցւոյ *հոգեւոր եւ մարմնուար պատառման* վերջանալը, եւ *անդրէն միաւորութեան* հաստատուիլը, եւ կու յուսայ *զկատարումն եւս լուսագոյն լինել*: Իրեն համար լա օգնութիւն կը խնդրէ, *որ հաւատակից եւ աշակերտ ձեր էր* կ'ըսէ, եւ *այժմ հիւանդացեալ ի նեղութեան է*, եւ պետք եղածը կը թողու որ *ի Վրաց մինչեւ յաշխարհն Ադուանից*, ուղղափառ հաւատքը պաշտպանէ եւ ամրացնէ (ԹՂԹ. 161-162): Աբրահաս կը փութայ Յուրտաւացին մխիթարել իր պատասխանով: Ծնորհաւորութեան մասին *զանքաւականութիւն* իր կը խոստովանի, ինքն

ալ կը զարմանայ թէ *որպէս ընթացաւ*: Վրաց եւ Աղուանից համար հոգածութիւն կը խոստանայ, եւ կը հրաւիրէ *ի սուրբ գատկին գալ, մինչդեռ տէր Սմբատ աստէն է*, որպէսզի եւ Կիւրիոնի խնդիրը վերջացնել: Յիշուած Չասիկը կ'իյնար 608 Ապրիլ 7-ին: Իսկ Փարպիէ Դուին մօտաւորութիւնը նկատի առնելով, հնար է Աբրահամի պատասխանը դնել նոյն տարւոյ Յունուարի վերջերը:

421. ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՒ ԿԻՒՐԻՈՆ

Աբրահամ միեւնոյն ժամանակ Կիւրիոնի ալ կը գրէ, որուն հետ մինչեւ այն ատեն լռութիւն պահած էր՝ խոհական մտածութեամբ, որպէսզի հանդարտութեան մէջ կիրքերը մարին եւ դիւրին ըլլայ իրար հասկնալ: Աբրահամ կը սկսի յիշել մովսէս կաթողիկոսի անոր գրածը (397), կը ցաւի որ Յուրտաւի եպիսկոպոսը հալածուած է, եւ Շուշանիկի ուխտատեղւոյն մէջ *պաշտօնն հայերէն* արգելուած է, որ փոխադարձ միութեան նշանակ էր: Դիտել կու տայ Կիւրիոնի, թէ Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնի տոմարը կը պաշտպանէ՝ հակառակ Կաւատի օրով միաբանութեամբ հաստատուած ժողովական որոշման (340), եւ կը խրատէ իր նոր ուղղութենէն հեռանալ: Ի վերջոյ չի կրնար հաւատալ թէ ինչպէս *արքայից արքային ծառայից*, այինքն պարտակահապատակներուն հնար ըլլայ *սիրոյ միաբանութիւն առնել ընդ օտար թագաւորութեամբ*, այսինքն է յունական կայսրութեան շահերուն ծառայել: Կը յիշէ եւս թէ մտածած է *եպիսկոպոսունս արձակել*, բայց առ այժմ պատշաճ սեպած է *թողթով ընդունել պատասխանի*: Կիւրիոն կը փութա անմիջապէս պատասխանել, եւ կաթողիկոսին ընտրութիւնը շնորհաւորել կը սկսի, բայց զարմանալի է որ մինչեւ ուրիշ ամիսներ այդ պատշաճնողութիւնը զանց ըրած է: Մովսէս կաթողիկոսի նամակին ակնարկելով, այնպէս մին կը ցուցնէ, ըօ ինքն անկէ առաջ ալ, Նեստորականներուն մոլորութիւնը իմանալով Խուժիկը մերժած է (ԹՂԹ. 166): Սակայն երկրորդ թուղթին մէջ կը խոստովանի, թէ այդ մասին *Մովսէս օրհնեալ գրեաց առ իս, եւ գիտէի թէ արդար է, ըստ նորա հրամանի հեռացուցի զնոսա ի մէնջ* (ԹՂԹ. 178): Հարկաւ ինքն ալ հասկցած է ըօ երկդիմի խօսքերով, Աբրահամ չի խաբուիր: Շուշանիկի հայերէն պաշտօնին համար կ'ըսէ, թէ *մեր պաշտօնն չէ փոխեալ*, այլ եպիսկոպոսին վրացերէն եւ հայերէն գիտնալուն համար, կարգադրած էր *երկոքունք դպրութեամբք* կատարել: Յուրտաւի եպիսկոպոսին համար կ'ըսէ, թէ *ես զնա ոչ հարածեցի*, այլ *էր ինչ որ լսեցի վասն նորա*, ուստի *նա յիմ կոչն չեկն*, եւ *ի գիշերի գաղտ զնաց*՝ իր վիճակն ալ լքանելով: Այս մասին մէջ ալ Կիւրիոն ճշմարտախօս չէ, վասնզի Յուրտաւացիին Տփղիս երթալը կը լռէ, եւ միայն Յուրտաւէ փախչիլը կը յիշէ: Քաղկեդոնական խնդիրին գալով, Յունական կայսրութեան ծառայելու կերպարանը հեռանելու համար, Երուսաղէմի այժոռը մէջտեղ կը դնէ, եւ Բիւզանդիոյ յիշատակութիւն չ'ըներ: Մեր հին հաւատքը, կ'ըսէ, Երուսաղէմի հետ մէկ էր, այժմ ալ *զհաւատ Երուսաղէմի ունիմք եւ կալցուք, թէպէտեւ ծառայք արքայից արքայի եմք*, որուն թագաւորութեան մէջ ալ Հռոմմներ կան, որ քաղկեդոնական են: Աբրահամի եպիսկոպոսներ յղելու ակնարկութեան, Կիւրիոն հեղնութեամբ կը պատասխանէ, *թող զի զան որ ուսուցանեն եւ ուսանին*: Վերջէն կ'աղաչէ անմեղադիր ըլլալ որ անձամբ չկրցաւ գալ, եւ թուղթին պատասխանը կը խնդրէ (ԹՂԹ. 167):

422. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԿԻՒՐԻՈՆ

Սմբատ չէր դադարած ազգի եւ եկեղեցւոյ գործերով զբաղել, եւ հայրապետի ընտրութենէ ետքն ալ կը շարունակէր միաբանութեան ձեռնարկին հետեւի, եւ իր ազդեցութեամբ անոնց յաջողութեանը աշխատի: Երբոր պէտք եղաւ որ Աբրահամ Կիւրիոնի գիր մը դրկէ, Սմբատ ուզեց իր կողմանէ ալ գրել, որպէսզի գործին ոյժ տուած ըլլայ, եւ երկու նամակներ միատեղ դրկուեցան: Սմբատին գրած թուղթին կը մասնակցին

Գիգ Դաշտկարանը եւ Շարսաղար վարդապետը, որոնք կարծես թէ իրարմէ անբաժան վերին հսկող եւ խնամակալ մարմին մը կը կազմեն: Սմբատ ալ կը յիշէ թէ Հայոց եւ Վրաց եկեղեցիներ մի էին, բայց օտարամուտ խառնակիչներ պատճառ եղան որ երկու ազգերուն մէջ, նոյնիսկ Հայեր իրարու մէջ երկպառակութիւններ ունենան, բայց այժմ Աստուծոյ ողորմութեամբ եւ ար քայից արքայի բարերաւորեամբ *հայրապետ կարգեցաւ եւ ուղղութիւն եղև, ուստի կը խնդրէ որ Վրաց հետ ալ միաբանութիւնը հաստատուի, որպէս եւ մեր հարքն էին*: Կը յաւելու թէ ինչ ինչ բաներ լսած է *յեպիսկոպոսէն Յուրտաւայ, որ աստ է, եւ շատ ցաւած է*: Այսպէս են Շուշանիկի հայերէն պաշտօնին խափանուիլը, եւ Մծիխթա գացող տայ ուխտաւորներու դէմ յարուցուած դժուարութիւնները, որով Սմբատ ինքն ալ արգիլուած է ուխտի երթալ: Կը գրէ եւս թէ *կամէաք եպիսկոպոսունս հանդերձ քերողօք արձակել, բայց առ ժամս բաւական համարեցաք թղթով զկանս ձեր գիտել*: Սմբատի գրածն ալ Աբրահամի գրածին հեի գրեթէ նոյն է (ԹՂԹ. 169), միայն Յուրտաւացիին համար *աստ է ըսելը, պէտք չէ Դուին եկած իմանալ, այլ թէ մեր կողմերն է, Փարպիին Դուին է շատ հառու չըլլալուն համար*: Կիւրքիոն կը փութայ Սմբատի ալ պատասխանել, շատ մը քաղաքավարի խօսքերով անոր փառաւորութեան եւ եկեղեցւոյ միաբանութեան աշխատելուն մասին: Դաւանութեան խնդրոյն վրայէն սահելով կ'անցնի, Շուշանիկի պաշտօնին եւ Մծիխթայի ուխտին համար, Աբրահամին տուած պատասխանները կը կրկնէ: Յուրտաւի եպիսկոպոսին վրայ, գիշերայն փախչելէն զատ, ապահամբ Վահրամի մօտ երթալու ամբաստանութիւնն ալ կ'աւելցնէ, այնպէս որ *սակաւիկ ինչ պիտեցաւ, եւ դեռ գրադաքսն առնուլ տայր*: Սմբատի Մծիխթայի ուխտէն խափանուելուն համար ալ կ'ըսէ, որ իրենք անոր կողմէն հօրն ու մօրը համար աղօթած են, եւ կը մաղթէ որ արժանի ըլլա, *ի մօտ ւաւորս գալ եւ երկրպագել սրբոյ Խաչիս* (ԹՂԹ. 171): Այս պատասխանին մէջ մութ կը մնայ Վահրամին երթալու ամբաստանութիւնը, զոր իբրեւ քաղաքական կեղտ մը, եւ իբր Սմբատի միտքը պղտորելու միջոց, մարգարանին կը գրէ Կիւրքոն, մինչ հայրապետին գրածին մէջ չի յիշեր: Վահրամի անձը անձանօթ է, բայց ապստամբ մը որ կարենայ Վրաստանի քաղաքները գրաւել եւ *Արեւաց աշխարհին մեծ գեան հասուցանել*, զօրաւոր ոյժի տէր մէկը պէտք է ըլլայ, եւ մէկէն մտածել կու տայ Վահրամ Չոբինի (388), որ Խոսրովի դէմ ելած էր, եւ որուն յիշատակն ալ միշտ ահռելի մնացած էր Պարսիկներուն մէջ (391), թէպէտեւ 18 տարիներ անցեր էին Վահրամի յաղթուելէն եւ անյայտանելէն ի վեր: Եթէ այսպէս իմացուէր, Կիւրքիոնի ըսածը անգոյ վտանգի մը կեղծիքը կ'ըլլայր: Սակայն Յուրտաւացին ինքն ալ Վահրամի գոյութիւնը կ'ընդունի, ինչպէս պիտի տեսնենք: Այս չորս նամակները, երկուքը Կիւրքիոնի եւ երկուքը Կիւրքիոնէ գրուած, պէտք է 608 տարուոյ Փետրուար ամսուն մէջ դնել մերձաւորաբար:

423. ՄՈՎՍԷՄԻ ՉՔՄԵՂԱՆՔԸ

Յուրտաւացին անգործ չէր, եւ ինչչափ ալ կաթողիկոսին գրած էր թէ *հիւանդացեալ ի նեղութեան է* (ԹՂԹ. 161), սակայն արթնութեամբ կը հետեւէր ամէն գործողութեանց, որով եւ կրցած էր տեսնել *գալատասխանիս թղթոց*, զորս գրած էր Կիւրքիոն, ուստի փութաց պարտուպատշաճ բացատրութիւնները հասցնել Սմբատի, որ չըլլայ թէ Կիւրքիոնի զրպարտութիւններէն շփոթի: Գուցէ, կը գրէ, *երկմտեցուցիչ ինչ զձեզ*, բայց դուք կարող էք հեռագոյն տեղերու մէջ եղածներուն վրայ ալ քննութիւն բանալ, թող թէ այսպէս Վրաց եւ Հայոց սահմանակցութեան մօտիկ տեղեր կատարուած գործերու վրայ: Անկէ կ'անցնի կրկնել, թէ կոչին պատասխանեցի, *զինն օր ի Տիդիս ի նորա դուրս կացի, եւ յանդիման չարար, թէ մեկնեցայ երբոր նա ալ Մծիխթա մեկնեցաւ, թէ գիշերանց չփախայ, այլ լուսով գնացի*, թէ Յուրտաւէն մեկնելով եօթներորդ օրը Յովհաննու վանք հասայ, որով ուրիշ տեղեր կամ Վահրամի մօտ երթալու միջոց ալ չէր մնար, եւ ինչչափ ալ յետոյ Վահրամ զինքն հրաւիրեց, ինքն տեղէն չչարժեցաւ, եւ եթէ Վահրամի գացած ըլլայի, կ'սէ, ինչո՞ւ

այս կողմերը գայի: Վահրամի նամակին համար ալ, կ'ըսէ, թէ կաթողիկոսին ցուցուցած է, եւ կրնայ Սմբատի ալ ցուցնել, ինչպէս նաեւ իր տուած մերժողական պատասխանը: Իսկ *վասն չար գործոց* յանդիմանելու կոչուած ըլլալուն համար, կը յայտնէ թէ թէպէտ Աստուծոյ առջեւ մեծ մեղաւոր մըն է, սակայն Կիւրիոն չի կրնար իր վրայ եւ ոչ մի յանցանք հաստատել, բայց եթէ անոր ընթացքը պահարակելը եւ նետտրական եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան դէմ բողոքած ըլլալը: Սմբատը կը հրաւիրէ որ ամէն կողմ հարցնէ, ինչ պատիժ որ կ'ուզէ իրեն վրայ տնօրինէ (ԹՂԹ. 172): Այդ ըսուածներուն մէջէն նկատողութեան արժանի են Վահրամի անձին վրայ ըսուածը: Վահրամ ուղղափառ դաւանութեան հետեւող մը պիտի ըլլայ, վասնզի, կ'ըսէ թէ *հաւատ ձեր եւ նորա մի է*: Միւս կողմէն Ատրնէրսէի եւ Վահան Վրացի իշխաններուն հակառակորդ մը եղած ըլլալը կը յիշուի (ԹՂԹ. 174), եւ այս տեղեկութիւններէն կրնանք հետեւցնել թէ Վահրամը, Վրաց քաղկեդոնիկ ուղղութեան հակառակորդ եւ Վրաց բղէշիին դէմ ապստամբ, եւ հաւանաբար Վրացի նախարար մըն էր, որ կրնար Յուրտաւացիին ներկայութեամբ իր կողմը զօրացնել, ուստի անոր լաւ դիրք մըն ալ կը խոստանար, զի ուղղափառ *եկեղեցոյ մեծ բաժին* մը ունէժը իրեն կողմ: Մովսէսի սոյն Վահրամին հետ միանալը կրնար խելքի մօտ ըլլալ, եւ Վահրամէ նամակ մը գրուած ըլլալն ալ՝ Կիւրիոնի զրպարտութեան հիմ կրնար ըլլալ, սակայն պարագան շատ հեռու էր *Արեւաց աշխարհին մեծ զիեան* հասցնել, որ Սմբատը գրգռելու համար դարբնուած բացատրութիւն մըն էր:

424. ՍՄԲԱՏԻ ՄԵԿՆԻԼԸ

Բայց Սմբատ անանկ շուտով խաբուելու ու գրգռուելու մարդը չէր, նա գործերը իրենց պարագաներուն մէջ քննած ու կշռած, եւ անցնելոյն վրայ լիովի տեղեկութիւններ քաղած էր Վրթանէս քերթողէ, որ իրեն կ'աշխատակցէր միաբանական գործը յաջողցնելու համար: Ուստի Սմբատ շատուշատ զարմացած էր, թէ ինչպէս Կիւրիոն կը համարձակէր *զայսպիսի մահաբեր բաներ՝ սուտ գրել* իրեն: Իսկ ըլլալիքին գալով, Սմբատ կը գրէ Յուրտաւացիին, թէ ինքն Պարսից թագաւորէն փութով *ի դուռն խնրեալ է*, եւ կը խոստանայ որ հոն հասնելուն հրաման հանել տայ, որ Մովսէս երթայ իր եկեղեցին նստի, եւ իր հաւատքով իր ժողովուրդը կառավարէ: Իսկ առայժմ կը յորդորէ որ հանդարտ մնայ, իր գործը Աստուծոյ եւ կաթողիկոսին յանձնէ: Արդէն ինքն կաթողիկոսին ալ խորհուրդ տուած է, որ երկրորդ նամակ մը գրէ Կիւրիոնի, անկէ ետքը երրորդ մըն ալ գրէ, եւ թէ Կիւրիոն եւ իրեննր *ի նոյն խելագարութեան կան, եւ ի միաբանութենէ մերմէ հեռանան, զարիւն նոցա ի զիտոց իրեանց խնդրեացէ Տէր Աստուած, եւ մեք անպարտ լիցուք*: Վերջապէս կը յանձնարարէ Մովսէսի որ իր մեկնելէն ետքը եղածները իրեն գրէ, թէ *զիս'րդ գործդ ի գուիս երթայ* (ԹՂԹ. 174): Այս գիրէն ետքը Սմբատ մեկնած է Հայաստանէն *ի գալ զարնանայնոյ ժամանակի* (ՄԵԲ. 103), որ կը յարմարի 608 Մարտին վերջերը: Սմբատ Հայաստան եկած ատեն եկեղեցւոյ բարոյական շինութենէն զատ նիւթական շինութեան հրաման մըն ալ ստացած էր, այն է վերաշինել Դրնայ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որ այրած էր 571-ին Վարդան Մամիկոնեանի շարժումին ատեն (379): Սմբատ այս շինութեան ալ նախապատրաստութիւնները հոգաց, եւ կաթողիկոսի ընտրութենէն ետքը եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնը կատարեց, համակ քարէ կառուցանելու դիտմամբ, *ւ ժողովեաց ճարտարապետս քարի*, եւ հրաման տուաւ գործը փութացնել: Եկեղեցւոյն դիրքը բերդին մօտ էր, եւ ամուր շինուածը կասկածներ յարոյց բերողակալին միտքը, մի գուցէ ապստամբութեան ամրոց դառնայ, ուսին մարզպան ու բերդակալ համաձայնութեամբ *զիր ամբաստանութեան* հասցուցին Խոսրովի, թէ *կարի մերժ է առ բերդն, եւ վնասակար է ի թշնամին*: Բայց դիմումը անօգուտ եղաւ, որովհետեւ այնչափ մեծ էր Խոսրովի միտքին մէջ Սմբատի յարգանքը, որ մարզպանին պատասխանելով հրամայեց, որ եկեղեցին իր տեղը շինուի, իսկ բերդը այնտեղէն քակուի, հարկաւ ուրիշ տեղ շինելու համար (ՄԵԲ.

103): Ինչպա՞ի ալ Սմբատ հրամաններ կու տար շէնքը *փոյթանակի հասուցանել ի կատարումն* (ՄԵԲ. 103), սակայն վերահաս ձմեռը, եւ գարնան իր մեկնիլը, արգիլեցին շինութեան կատարումը, եւ իր մեկնելէն ետքը Աբրահամ ալ չկրցաւ գործին շա՞ի մղում տալ, այնպէս որ հազիւ Կոմիտասի ժամանակ *կատարի շինուած եկեղեցոյն Սրբոյն Գրիգորի* (ՄԵԲ. 123): Մենք առ այժմ զանց կ'ընենք Սմբատի Պարսկաստանի մէջ գործունէութիւնը պատմել, նախապէս Վրաց ինդորոյն շարունակութիւնը բացատրելու համար:

425. ԵՐԿՐՈՐԴ ԱԶԴԱՐԱՐԱԳԻՐ

Սմբատի ըրած կարգադրութեան համեմատ, երկրորդ նամակ մը կ'ուղղէ Աբրահամ Կիւրիոնի, եւ նախապէս շնորհաւորութեանը շնորհակալութիւն յայտնելէն ետքը, կը խնդրէ որ երկու եկեղեցիներուն միաբանութիւնը, որ Հայոց Բաբգէն եւ Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսներուն օրով եւ ժողովով հաստատուած է, անխախտ պահուի: *Չգրեմք, կ'ըսէ, ի վինաբանութիւն, այլ փոյթամք ի սէր եւ ի հաւատ*: Երուսաղէմի դաւանութեան համար կ'ըսէ, թէ ինքը հինին վրայ կը խօսի, եւ ոչ Յորնաղի ձեռքոյ փոփոխուածին վրայ: Յուրտաւայ եպիսկոպոսին համար կը գրէ, թէ *քաջ հասեալ եմք ի վերայ սորս բարեպաշտութեան եւ յաւութեան, եւ աւելի վկայ որ չէ պիտոյ*: Այսուհանդերձ կ'առաջարկէ, որ Վրաց կամ Հայոց սահմաններուն վրայ տեղ մը որոշուի, ուր տեսակցին եւ թիւրիմացութիւնները բարատուին: Տեսակցութեան համար *յետ սրբոյ զատկի* ժամագրութիւն կուտայ (ԹՂԹ. 177), որով կը յայտնուի թէ նամակը 608 Մարտին գրուած է, քանի որ Չատիկը Ապրիլ 7-ին պիտի տօնուէր: Որչափ Աբրահամի նամակը հեզութեամբ եւ սիրաշահութեամբ էր գրուած, այնչափ խիստ ու բուռն էր Կիւրիոնի պատասխանը, որով ու բուռն էր վերջնական որոշումը Հայերէն բաժնուելու եւ Յոյներուն յարելու, ով զիտէ ինչ օգուտներ վայելելու նպատակով, որովհետեւ հնար չէ Կիւրիոնի նենգամիտ ընթացքին մէջ, անկեղծ համոզման նշաններ տեսնել, նոյնիսկ միամտութեամբ սխալած ալ ենթադրելով: Հայոց եւ Վրաց հնաւանդ միաբանութիւնը կ'ընդունի, եւ Մովսէս կաթողիկոսի հրամանով Խուժիկ Նեստորականները մերժած լինելը կը յիշէ, բայց կը պնդէ թէ իրենք Երուսաղէմի դաւանութիւնը կը պահեն, *որով Հռոմնք վարին*, եւ վկայութեան կը կոչէ հինգ հայրապետները, Հռոմի, Աղեքսանդրիոյ Անտիոքի, Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսաղէմի, զորս Պետրոսի, Մարկոսի, Դուկասի, Յովհաննէսի եւ Յակոբի աթոռներ կ'անուանէ, եւ կը յաւելու, *այժմ զիս'որ թողուցուց զայն եւ ձեզ հաւատասացուց*: Յուրտաւի եպիսկոպոսին գալով, կը գրէ, թէ Ծուշանիկի օրէն ի վեր, Վրացի եւ Հայ եպիսկոպոսներ անխտիր նստած են այն աթոռին վրայ, եւ են, Ափմց, Գառնիկ, Սահակ, Եղիշայ, Յակոբ, Յոհան, Ստեփանոս, Եսայի, Սամուէլ, Ստեփանոս եւ Յոհաննէ, եւ եթէ Մովսէս չէր ուզեր Վրաց աթոռին համակերպիլ, պէտք էր որ անկէ ձեռնադրութիւն չընդունէր: Եւ քանի որ Վրաց աթոռին 35 եպիսկոպոսները համամիտ են, *Մովսէս այդ ուստի՞ գտաւ միայն ուսեալ եւ ուղղափառ*: Վերջապէս կը պարծենայ թէ իր օրով Վրաց եկեղեցին աւելի պայծառացաւ, եւ արքայից արքայի շնորհներն ալ վայելեց. ուսին այլեւս Հայոց աթոռին հետ յարաբերութեան պէտք չունի, *սպա ինձ ընդ Հայս, ոչ այլ ինչ գգործ չկայ*, բայց եթէ Երուսաղէմ երթալու առթիւ Հայաստանէն անցնելու պարտաւորուի: Ուստի կը կնքէ, *յաղագս այսորիկ այլ մի գրէք առ մեզ*, տեսակցութիւնն ալ կը մերժէ ըսելով, *վասն ժամանակիս անպարսպ եմք, անմեղադիր լերուք* (ԹՂԹ. 179): Կիւրիոնի պատասխանին կրնանք թուական դնել 608 Ապրիլը, որ է տեսակցութեան համար Աբրահամէ նշանակուած ժամագրութեան ատենը:

Կիւրիոնի այս պատասխանին վրայ, հնար էր բանակցութիւնները վերջացած եւ յարաբերութիւնները խզուած նկատել, սակայն Աբրահամ ամէն պահանջները կատարել, եւ իերեք ազդարարութեանց կանոնական պայմանը լրացնել: Ուստի երրորդ նամակ մըն ալ կ'ուղղէ Կիւրիոնի, հոգեւոր օծութեամբ եւ սիրայորդոր զգացմամբ գրուած: Արդէն Սմբատ ալ Մովսէսի տուած պատասխանին մէջ երրորդ ազդարարութիւնը լցարնելու կէտը յանձնարարած էր: Աբրահամ գրելիք նոր բան չունէր, պէտք եղած կէտերը առաջին նամակներով բացատրած էր: Ասոնցմէ մէկը հնաւանդ դաւանութեան փաստն էր, միւսն ալ Բաբգէնի ատեն Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից համաձայնութեամբ տրուած որոշումն էր: Այս անգամ սոյն երոկւ կէտերը կ'ընդարձակէ, վարդապետաբար առջեւ կը դնէ Քաղկեդոնէ առաջ ընդունուած միաւորութեան դաւանութիւնը, եւ Քաղկեդոնի մոծած երկուութեան անհամաձայնութիւնը, իսկ Բաբգէնի ժողովին մասին առջեւ կը բերէ Վրաց կաթողիկոսին եւ 23 եպիսկոպոսներուն անունները, իբր Կիւրիոնի յիշած 35 Վրացի եպիսկոպոսներուն համաձայնութեան պատասխան: Կ'աւելցնէ որ Աղուանից եւ Միւնեաց եպիսկոպոսներն ալ միաբան են, որպէս զի կերպով մը վերջին ատեններ Աղուանից եւ Միւնեաց աթոռներուն պատակտելուն ալ փաստին առջեւն առած ըլլայ: Աբրահամ կը գիտէ, որ Բաբգէնի ժողովին *պայման նամակն որ հայերէն գրով էր*, Վարդան Մամիկոնեանի ասպատմութեան ատեն կորած ըլլալուն, Ուրհայի մէջ պահուած *ի հոռով գրոյ* նորէն *թարգմանեցաւ*, ուստի Վրացի եպիսկոպոսներուն անուններուն եւ վիճակներուն հնչունմբերը *այլաձեւ* դարձած են, բայց իրենք կրնան ուղղել տեղւոյն վրայ, եւ նոյնիսկ վրացի բնագիրէն, զոր *գտաինիցէք գրով ձերով*: Այդ անստգութեան պատճառով է որ մենք թէ այստեղ, Վրացի եպիսկոպոսներուն ցանկը չտուինք: Երուսաղէմի դաւանութեան մասին ալ միշտ հինին հետեւողութիւնը կը պնդէ, եւ Յուրտաւացիին ձեռնադրուելուն համար կ'ըսէ, թէ այն ատեն Կիւրոն ինքն ալ Հայոց դաւանութեան համախո էր, եւ ըստ այնմ ձեռնադրուած էր Մովսէս կաթողիկոսէն եւ հակառակ միտք չէր յայտնած, եւ կաթողիկոսն ալ երբեք գրած չէր Կիւրիոնին *թէ դուք չէք ուղղափառ*: Աբրահամ տեսակցութեան առաջարկը նորէն կը կրկնէ, *թող ժամադրես ինձ եւ քեզ ի մի տեղի գալ* (ԹՂԹ. 180-184): Այս նամակին մասին գիտելիքնիս է, թէ Ուխտանէս պատճենին վերջը կ'աւելցնէ, *եւ զայն յեպիսկոպոսէն տեղեկանայք ի Պետրոսէ* (ՈԻԽ. Բ. 87): Այս այն Պետրոս եպիսկոպոսն է, որուն Վրթանէս ալ գրեց (406) եւ որ Վրաց աթոռին մէջ հին դաւանութեան պաշտպանն էր, եւ այս դիտմամբ ալ Դուին եկած էր, ըստ Օրբէլեանի, Կիւրիոնի կողմէն՝ նախաթոռութիւնը ապահովելու համար, որուն չէր հաւանած Աբրահամ (ՕՐԲ. Ա. 147), բայց կ'օգտուէր անոր ներկայութենէն, նամակը անոր ձեռքով դրկելու, բերանացի ալ յանձնարարութիւններ խօսել տալու համար: Մակայն Կիւրիոն եւ իրեն համախոս իշխաններ՝ Պետրոսը ընդունիլ եւ լսել չեն ուզած, եւ Ուխտանէս յառաջ կը բերէ աւանդութիւն մը, թէ Պետրոս, որուն Գայլ մականունն ալ տուած են, Կանգարք լեռներու վրայ սպաննուած է Վրացի իշխաններու թելադրութեամբ (ՈԻԽ. Բ. 91), կամ թէ նոյնիսկ Կիւրիոնի հրամանով, ինչպէս Օրբէլեան իմացած է (ՕՐԲ. Ա. 147): Դիտելու կէտ մըն ալ է, որ Աբրահամ կաթողիկոս Յուրտաւացիին վրայ խօսելով կ'ըսէ, թէ *երդմանք հանդերձ հաստատեաց* որ Կիւրիոնի դաւանութիւն փոխած լինելը չէր գիտեր ձեռնադրուած ատենը: Մեր նկատելիքն է, թէ այդ բացատրութիւնը Յուրտաւացին բերանացի խօսած է, եւ անոր վերջապէս Դուին եկած ըլլալը կը ցուցունէ, ինչ որ Յուրտաւացիին նամակներուն վերջնապէս ալ կը հաստատուի: Իսկ Աբրահամի նամակին թուական կրնանք նշանակել 608 Մայիսի առաջին օրերը:

Կիւրիոն անպատասխանի չէ թողած Աբրահամի այս երրորդ նամակն ալ: Ուխտանէս իբր երրորդ պատասխան առաջ բերած է երկրորդին վերջին կէտը (ՈՒԽ. Բ. 87), մինչ Գիրք Թղթոցին մէջ յատուկ եւ տարբեր երրորդ պատասխան մը ունինք (ԹՂԹ. 185-188): Որովհետեւ Աբրահամ իր երրորդ նամակով վարդապետական բացատրութեանց մտած էր, Կիւրիոն ալ փոխադարձաբար վարդապետական եւ պատմական բացատրութեանց կը մտնէ, եւ Քաղկեդոնի դաւանութիւնը կը պաշտպանէ, բայց մենք գրածին մանրամասնութեանցը մտանելու հարկ չենք տեսներ: Կիւրիոն կը յաւակնի ինքզինքին բարձր գիրք մըն ալ տալ, եւ կը գրէ, թէ *գայս ամենայն վասն ձեր շինութեան գրեցաք ամենայն ճշմարտութեամբ*, եւ թէ դուք ալ *ճշմարտութեամբ հաւատացք զարդար հաւատս գայս* (ԹՂԹ. 188), ինչ որ իր կողմէ եւ իր դիրքին համար անարդարանալի յանդգնութիւն մըն էր: Այսպէս կը վերջանան եւ միանգարնդմիշտ կը խզուին Հայոց եւ Վրաց եկեղեցւոյն յարաբերութիւնները, 608 Յունիոսին մէջ, երեք ամբողջ դարեր սերտ եւ ներքին յարաբերութիւններ պահելէ ետքը լուսաւորութեան օրէն ի վեր, զորս ամրապնդեցին *նախ երանելին Սուրբն Գրիգոր, եւսպա Մաշտոց Մեսրոպ* (ԹՂԹ. 180): Կիւրիոն իրեն պաշտպաններն ու գովաբաններն ունի քաղկեդոնեան վարդապետութեան հետեւող յունադաւաններուն եւ հռոմէադաւաններուն մէջ, սակայն անհնար է ուրանալ անոր նենգամիտ ընթացքը, որ առաջ Նիկոպոլսոյ մէջ քաղկեդոնականութեամբ վարակուելէ ետքը, ինքզինքը կեղծելով Հայոց հայրապետանոցին ծառայեց, եւ ծերունագարդ Մովսէս կաթողիկոսի համակրութիւնը մշակեց, մինչեւ որ Վրաց աթոռը բարձրացաւ, եւ անկէ ետքը դուրս տուաւ իր թաքուն նպատակը: Ուստի անիրաւ չէ Ուխտանէս, երբ որ *Սկուրտացի* եւ *Սկարտլտացի* անուններով բառախաղ մը կը կազմէ (ՈՒԽ. Բ. 35): Կիւրիոնի իր հայրենական եկեղեցւոյն մատուցած ծառայութիւնն ալ, ոչ միայն կեղակարծ եղած է դարերու ընթացքին մէջ, այլ եւ վերջապէս աղիտաբեր եղած է, ջնջելով Վրաց ազգային եկեղեցին, եւ ընկղմելով զայն Յունական օրթոտոքս եկեղեցւոյն մէջ, յորմէ հետէ Վրաստան յունադաւան տիրապետութեան ներքեւ ինկաւ, եւ Ռուսաց ու Վրաց դաւանակցութեան հետեւանքօք՝ Վրաց եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնն ալ, ծէսն ալ, ծիսական լեզուն ալ առանձին գոյութեան հիմը կորսնցուցին, եւ ամենայն ինչ ռուսականի, ռուսազգիի եւ ռուսերէնի հետ միաւորուեցաւ, եւ ազգային եկեղեցւոյ սիրահար Վրացիներ զգածուած կը մնան: Բայց մենք պատմութիւնը շարունակենք, եւ մեր ազգային եկեղեցւոյն սերական կեանքը բացատրենք:

428. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԽՆԴԻՐԸ

Նոյն միջոցին որ Վրաց հետ հնդիր կը յուզուէր, Աղուանից հետ ալ խնդիր կար, եւ Աբրահամ ոչ միայն իր Հայ Եկեղեցւոյն համար կ'աշխատէր, այլ *նմանաբարս առաջխարին Վրաց եւ Աղուանից ճիգեր կը թափէր* (ԹՂԹ. 163): Աղուանից հետ յարաբերութեանց խզուելուն սկզբնաւորութիւնը պատմեցինք արդէն (418), եւ միաբանութեան համար առաջին փորձերն ալ յիշեցինք: Երկու կէտեր կային, մէկը դաւանութեան եւ միւսը նախարոռութեան: Դաւանութեան խնդիրին նկատմամբ բոլոր Աղուանք համաձայն չէին, եւ կաթողիկոսութիւնը ամբողջաբար քաղկեդոնականութեան յարեալ չէր, այլ եպիսկոպոսներուն մէջէն ոմանք այն կողմը կը միտէին, եւ գլխաւորներն էին Միսիթար եւ Միմոն, Ամարասայ եւ Մեծկողմանց եպիսկոպոսները, որոնք իրենց տեսութիւնները գրով ալ ներկայած էին Աբրահամ կաթողիկոսին: Խնդիրը լուսաբանելու եւ համաձայնութիւն գոյացնելու համար, Աբրահամ մտածեց ընդարձակ պատասխան մը ուղղել յիշեալ երկուքին, եւ եթէ կան *այլ եպիսկոպոսունք նոցին համախոհաւք*: Մանրամասնաբար եւ տեղնիտեղօք պարզեց եփեսոսեան եւ քաղկեդոնական դաւանութեանց էութիւնը

կազմող՝ միաւորութեան եւ երկուութեան վարդապետութիւնները: Աբրահամի հետ գրութեան մասնակցած են, Թէոդորոս Մարդապետական, Դաւիթ Միւնեաց, Ստեփանոս Բագրեւանդայ, Մովսէս Խորխոռունեաց, Քրիստափոր Ապահունեաց եւ Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսները, որ հայրապետանոցին մէջ կաթողիկոսին գրոծակից եւ խորհրդակից գտնուած պիտի ըլլան: Ասոնցմէ Դաւիթ արդէն յիշուած Քրիստոփորի յաջորն է (417), Թէոդորոս, ստեփանոս, Մովսէս եւ Քրիստափոր, վերջէն ձեռնարկ կուողներն են (414), իսկ Մատթէոս, նախանձայոյց Յովհաննէսի (410) յաջորդը պէտք է ըլլայ: ԳՐութեան պատրաստութիւնը յանձնուեցաւ Վրթանէս քերթողին (ԹՂԹ. 196) իբր կարողագոյն գրողի, որ *վարդապետ Հայոց* (ԹՂԹ. 149) ճանչցուած էր իրաւամբ: *Պատասխանի թղթոյն Աղուանից* մակագրուած աշխատութիւնը ընդարձակ թուղթ մըն է, որ յառաջ բերուած է Գիրք Թղթոցին մէջ (ԹՂԹ. 196-211), եւ տակաւին վերջաւորութիւնն ալ թերի է, ձեռագիրէն երկու թերթ ինկած ըլլալուն պատճառով (ԹՂԹ. 211): Աւելորժ կը սեպենք գրուածին ամփոփումը քաղել, քանի որ ամբողջապէս աստուածաբանական է, եւ Աւետարաններուն եւ Նիկիական հանգանակին առաջնորդութեամբ կը վերլուծէ փրկագործութեան խորհուրդը եւ Քրիստոսի անձնաւորութիւնը: Վրթանէսի գրիչէն ելած հայրապետական գրուածին անմիջական ազդեցութիւնը ինչ եղաւ, ճշդել չենք կրնար, միայն թէ քիչ տքըր Աղուանից աթոռին հետ լաւ յարաբերութիւնները նորոգուեցան: Այս ելքին մեծապէս նպաստած պիտի ըլլայ Վրաց արեւոյն հետ տեղի ունեցած խօսումը, վասնզի ասով երոկւ փոքր կաթողիկոսութեանց նախաթոռութեան խնդիրը վերջացած կ'ըլլար՝ Վրաց դուրս ելնելովը, եւ առաջին տեղը Աղուանից կը մնար, առանց դժուարութեան:

429. ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՎՃՌԱԳԻՐԸ

Վրաց խնդիրին դառնալով ձեռուրնիս ունինք Աբրահամի վճռական կոնդակը, կամ *Շրջագայական թուղթը*, որով Վրաց աթոռը եւ կաթողիկոսը եւ ժողովուրդը հոգեւոր հաղորդակցութենէ կը գրկէ, ինչ ոճով որ այն ստեղծներ այսպիսի որոշումները կը տորւէին: Գիրք Թղթոցը (ԹՂԹ. 189-195) եւ Ուխտանէս (ՈՒԽ. 132-136), որ այդ պաշտօնագիրին պատճէնը պահած են, բնաւ չեն յիշեր թէ Աբրահամ այս առթիւ յատուկ ժողով մը գումարած ըլլայ, այսպիսի կարեւոր որոշում մը տալէն առաջ: Նոյնիսկ պատճէնին սկզբնաւորութեան մէջ իրմէ գատ եպիսկոպոսի մը անուն չի տար, թէպէտեւ ուրիշ անգամներ, մինչեւ իսկ մասնաւոր նամակներու գլուխը խորհրդակից եւ աթոռակից եպիսկոպոսներու անունները յիշուած կը գտնուին, իսկ այս շրջագայականին գլուխը, պարզապէս կ'ըսէ, *Ես Աբրահամ անարժան, որ կոչեաց յայտոռ երջանիկն Գրիգորի յաջորդեցելոյ մեծի առաքելոյն Թաղէոսի* (ԹՂԹ. 189): Գրութեան ընթացքին մէջ ալ չկայ ակնարկ մը, որ յատուկ ժողովի մը գումարման նշանակութիւնն ունենայ: Սակայն Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոս, որ հայրապետական գործերու լաւ տեղեկութիւն պիտի ունենար, կ'ըսէ, թէ *այոնհետեւ քազում եպիկապոսաց ժողով արարեալ մեծի հայրապետին Աբրահամու, ի Դուին քաաղքի, նգովեցին զԿիւրիոն, զպառակտիչն եկեղեցոյ Քրիստոսի, եւ զամենայն հնազանդեալս եւ զհամահոտիս* (ՅՈՎ. 93), որով շրջագայական թուղթին պարունակութիւնը մատնանիշ կ'ընէ, եւ զայն ժողովով գրուած կը ցուցնէ: Օրբէլեան թէպէտ Կիւրիոնի վրայ խօսած ստեղծ, պարզապէս *քանաղքեալ եղել յԱբրահամ* կ'ըսէ (ՕՐԲ. Ա. 147), սակայն միեւնոյն միջոցին *մեծ աշխարհաժողով* մըն ալ գումարուաթ ըլլալը կը յիշէ (ՕՐԲ. Ա. 145), որ չէր կրնար Վրաց խնդիրով ալ չբաղիլ: Այդ յիշատակները իրարու յարմարելու համար կը կարծենք, թէ երկու գործողութիւնները յաջողաբար կատարուեցան: Նախ Աբրահամ իր իշխանութեամբ շրջագայականը հրատարակեց, հիմնուելով իր ընտրութեան օրէն Կիւրիոնի խնդիրին մասին կազմուած համախոս որոշմանց վրայ: Շրջագայականը հեղինակաւոր գրուած մըն է, ուղղուած *ամենեցուն կացելոց ընդ այսմ հովուական իշխանութեամբ* (ԹՂԹ. 189), ուր նախ կը յայտնէ հաւատոյ

ուղղութեան պաշտպանելու պարտաւորութիւնը, կը յիշէ երեք ժողովները, յառաջ կը բերէ ուղղափառ հանգանակը, կը բացատրէ Քաղկեդոնի ժողովին անտեղի որոշումը, որ մինչեւ Վրաց եւ Աղուանից կողմերը տարածուեցաւ, կը պատմէ Կիւրիոնի ընթացքը, եւ վերջապէս կը վճռէ, թէ *զյառաջագոյն սահմանն վարդապետացն մերոց, զոր ի վերայ Հռոմին հաին, եւնք զնոյն ի վերայ Վրաց հարմայեցաք*, այն է ամէն հոգեւոր հաղորդակցութենէ եւ յարաբերութենէ զգուշանալ: Վրաց համար այսպէս ընդարձակօրէն եւ վճռաբար հրամայելէ ետքը, անցողաբար կը յաւելու. *նոյն հրամանն եւ վասն Աղուանից անշարժ կացցէ, զի պատկառեալ դառնցին ի թիւր ճանսհարիէ* (ԹՂԹ. 194): Պարագաները զննելով կը հետեւցնենք, թէ այդ հրամանագիրը եւ վերեւ յիշուած հաւատոյ գիրը (428), Աղուանից նկատմամբ ըգտակար հետուանք ունեցան, որոնք չուզեցին Վրաց ընթառփին հետեւիլ, եւ դիւրաւ միաբանեցան Հայոց հետ, մանաւանդ որ Վրաց բաժանման հետեւանօք՝ ապահովուած տեսան իրենց նախաթոռութեան պահանջը, եւ ասոր վրայ հաւաքուեցան Օրբէլեանի յիշած *մեծ աշխարհաժողով* գումարումը. ուր նախ հաստատուեցաւ Վրաց մասին տրուած որոշումը, ինչպէս Օրբէլեան ալ կ'ակնարկէ (ՕՐԲ. Ա. 145), եւ կը ճշմարտուի Պատմաբանին ալ գրածը, եւ յետոյ քննուեցաւ եւ վճռուեցաւ *Ինն դասուց* կամ *Ինն կարգաց* խնդիրը, որ բաւական կարգւորութիւն ստացած էր: Այս ամէն գործողութիւնները 608 տարւոյ ընթացքին մէջ կատարուած են:

430. ԻՆՆ ԴԱՍՈՒՅ ԽՆԴԻՐԸ

Ինն կարգաց դրութիւնը Յոյնրուն կողմէ յուզուած խնդիր մըն էր, Հայոց հայրապետական աթոռին պատիւը եւ նշանակութիւնը նսեմացնելու համար: Քահանայական աստիճանները չորս էին Արեւելեան եկեղեցիներուն մէջ, այսինքն քահանայ, սարկաւագ, դպիր եւ ընթերցող: Ասոնցմէ վար կար սաղմոսերգուն, իբր նախապատրաստական կացութիւնը մը, բայց այն ալ համբերով, աստիճանները հինգի կը վերածուէին: Քահանայութենէն վեր կու գար եպիսկոպոսութիւնը, որ տարբեր աստիճաններ ունէր իրաւասութեան ընդարձակութեան համեմատ, եւ որք Յոյներէն չորսի վերածուած էին, այսինքն է եպիսկոպոս, մետրապոլիս, արքեպիսկոպոս եւ պատրիարք: Այս չորս աստիճանները Յոյներ էապէս կը տարբերէին, եւ կը պնդէին թէ եկեղեցական դասակարգութեան լրումը ինը աստիճաններ պիտի ունենայ, սաղմոսերգուէին մինչեւ պատրիարք: Հայերէն ալ կը պահանջէին որ իրենց եկեղեցւոյն մէջ ինն աստիճաններու համեմատ աթոռներ եւ պաշտօններ ցուցնեն: Բայց այս պնդումը աւելի եպիսկոպոսական դասակարգին համար էր, վասնզի Հայ Եկեղեցւոյ բոլոր վիճակաւորներ պարզապէս *եպիսկոպոս* անունը կը կրէին: Կ'ըսէին թէ գլխաւոր աթոռը միայն *կաթողիկոս* կը կոչուէր, եւ ասկէ կը հետեւցնէին, թէ Հայերը եպիսկոպոս վեր միայն մէկ աստիճան ունին, որով իրենց կաթողիկոս ըսածը մեծապոլիս եղած կ'ըլլար, կամ առ առաւելն արքեպիսկոպոս, եւ ոչ երբէք պատրիարք, եւ Հայոց աթոռը պատրիարքութիւն չեղած ատեն, պատրիարքութեան ենթարկելի կ'ըլլար: Ահա թէ ուր կը դիտուէր *Ինն դասուց* անունի ներքեւ յուզուած խնդիրը: Օրբէլեան բառացի ալ կը յիշէ Յոյներուն այդ առարկութիւնը. *Ո՞ր է՞ ձեր աթոռն եւ պատրիարքն, ընդ որով առեալ է առեալ է արքեպիսկոպոսն եւ այլն. կամ ցուցէք զձերն, եւ կամ թէ ոչ ունիք, հնա զանդեցէք միումն ի չորից աթոռոցս* (ՕՐԲ. Ա. 144), այսինքն է Անտիոքի, Աղեքսանդրիոյ, Հռոմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ չորս աթոռներէն մեկուն (ԼԱՄ. 82): Յունաց առարկութիւնը պարզապէս իմաստակութիւն էր, որովհետեւ դասակարգութեան ինը թիւը կամայական էր, եւ հրեշտակաց ինը դասակարգութեանց օրինակը՝ օրինական փաստ չէր կրնար ըլլալ: Սաղմոսերգուք իսկապէս աստիճան չէին, եպիսկոպոսներու աստիճանաւորումն ալ պատահական էր, Էական խնդիրը ինքնագլուխ եկեղեցի ըլլալն էր, եւ իւրաքանչիւր եկեղեցի կրնար տարբեր աստիճաններ կազմել: Այսպէս Լատիններ քահանայութիւնը

եօթը աստիճանի կը բաժնէին, կամ սաղմոսերգունրով ութը աստիճանի, եպիսկոպոսներն ալ գումարելով աստիճանները տասերոկուքի կը հասնէին: Աստիճանաւորներու տրուած կոչումն ալ բան մը չէր հաստատեր, ինչպէս Հռոմայ հայրապետը՝ *Եպիսկոպոս*՝ անունը կը գրոծածէր, եւ Բիւզանդիոյ հայրապետը՝ *արքեպիսկոպոս* կոչուէր, բայց պատրիարքութիւննին չէին կորսնցներ: Հայեր այն ատեն այդ պատասխանները չտուին, այլ նմանելու տենդէ բռնուեցան, եւ ինքզինքնին *այսու բանիւ յոյժ պարտեալ գտան*, չկրնալով անմիջապէս ինը աստիճանները ցուցնել: Օրբէլեան կը կարծէ թէ առաջուրնէ այդ աստիճանները Հայոց մէջ եղեր են, եւ վերջէն մնացեր են *նուագեալ, անփոյթ լեալ յաթոռակայացն*: Այսպէս թէ այնպէս, Յոյներուն առարկութիւնը ցրելու համար գումարուեցաւ *մեծ աշխարհաժողով* մը, գլխաւորապէս արքեպիսկոպոսի եւ մտրապոլիտի աթոռներ կազմելու համար, որպէսզի կաթողիկոսութիւնը իններորդի բարձրանայ եւ պատրիարքութեան հաւասարի (ՕՐԲ. Ա. 145), իբր թէ ինքնագլուխ եկեղեցւոյ մը պետ ըլլալէ աւելի պայման մը պէտք ըլլար՝ պատրիարք ճանչցուելու համար: Մանաւանդ որ Յովհաննէս կաթողիկոսի կարծիքով, արդէն կանուխէն *եօթն միանգամայն բովանդակեալ գտանէր թիւ պատրիարքութեանց* (ՅՈՎ. 63), եւ եօթն մէկը Հայոցն էր:

431. ԻՆՆ ԴԱՍՈՒՑ ԿԱՐԳԸ

Այդ ժողովին մէջն է որ աթոռներու աստիճանին վրայ որոշումներ կը տրուին. Հայոց աթոռը կը հռչակուի պատրիարք, Ադուանից աթոռը՝ արքեպիսկոպոս, եւ Սիւնեաց աթոռը՝ մետրապոլիտ: Հայոց Աթոռին վրայ կը գտնուէր Աբրահամ, Սիւեանց աթոռին վրայ՝ Դաւիթ, իսկ Ադուանից աթոռին վրայ եղողը յիշուած չէ (ՕՐԲ. Ա. 146): Ուխտանէս գրոյց մը կը յիշէ, թէ Ադուանից աթոռին գրոյց մը կը յիշէ, թէ Ադուանից աթոռին արքեպիսկոպոս հռչակուին վրայ, Կիւրիոն ցաւած ըլլայ իր աթոռին մետրապոլտութեան իջնելուն համար (ՈՒԽ. Բ 120): Չրոյցը արդէն անհիմն է, զի աթոռներու որոշումը Կիւրիոնի քաղկեդոնական խնդիրներէն ետքն է, այլ եթէ այնպէս այլ ըլլար, ի՞նչ կ'արգիլէր որ եկեղեցւոյ մը մէջ մէկէ աւելի երկրորդական աթոռներ գտնուէին, եւ Վիրք ու Ադուանք հակասար աստիճանէ աթոռ ունենային: Չէ՞ որ Յովհաննէս կաթողիկոս, Վրացն ալ Ադուանիցն ալ հաւասարապէս արքեպիսկոպոսներ նկատած է Ներսէս Մեծի ժամանակէն (ՅՈՎ. 63): Ուստի պէտք է ըսել թէ գրոյցը ծագում առած է երկու աթոռներու մէջ յուզուած նախաթոռութեան խնդիրէն, զոր արդէն յիշեցինք (418): Նոյնպէս մետրապոլտական աթոռներու մասին ալ, ոչինչ կը ստիպէր որ մի միայն Սիւնեաց աթոռը այդ աստիճանին մէջ դասուէր: Տասնուհինգ հանահանգներն ալ իրենց մետրապոլիտները կրնային ունենալ, գուցէ եւ ունեցան, որովհետեւ ուրիշ կերպով դիւրին չէր լինէր մեկնել ու ճշդել անահանգական անունով, Կորնէից կամ Տայոց կամ Աղձնեաց կոչուած եպիսկոպոսներուն վիճակները: Օրբէլեան կը յիշէ թէ Մարդպետական եպիսկոպոսն ալ, որ քանիցս յիշուած Թէոդորոսն էր, այդ աստիճանին տէր հռչակուեցաւ, իբր Վասպուրականի մետրապոլիտ, եւ թէ վերջէն *տռին ի նմանէ գայն* (ՕՐԲ. Ա. 147): Կրնայ ենթադրուիլ որ Օրբէլեան իր աթոռին նպաստաւոր լեզու մը գործածած ըլլայ, վասնզի միշտ Մարդպետական եպիսկոպոսները, ցանկերու գլուխը կը տեսնենք, ինչպէս վերջին դարերու մէջ ալ Րատաղու եպիսկոպոսները: Նոյնպէս Օրբէլեան՝ Սիւնեաց աթոռին վրայ խօսելով, մինչեւ իսկ անոր երբեմն եօթներորդ եղածն ալ կը մերժէ (ՕՐԲ. Ա. 181), թէպէտ այդ բանը հնագոյն ցուցակով հաստատուած է (ՈՒԽ. Ա. 100): Յովհաննէս Պատմաբանն ալ, որ *ինն դասակարգութեամբ պատուեալ* նւիրապետութեան գաղափարը կը փայփայէ, իբրեւ Հայոց մետրապոլտութիւններ կը նշանակէ Մերաստոյ եւ Մելիտինոյ եւ Նփրկկերտի աթոռները (ՅՈՎ. 63), որոնք Ներսէս Մեծի ատեն Հայաստան չէին, եւ միայն Մօրիկի ատեն ընդարձակ Հայաստանի մաս համարուեցան (392): Խնդիրին ներքին եութեան գալով, մենք Հայ եկեղեցւոյ հայրապետական աթոռին իսկապէս պատրարք

լինելը կը հիմնենք ծագմամբ եւ հաստատութեամբ՝ առաքելական, եւ քաղաքական տեսութեամբ՝ Հռոմէական կայսրութենէ դուրս եւ անկախ ըլլալուն վրայ: Այլ թէ իր նուիրապետութիւնը ինն կամ աւելի կամ պակաս աստիճաններով կը կազմուի, այդ պարզապէս պատահական եւ կամայական է: Այսուհանդերձ գիտենք որ իրեն յարակից երկրորդական այթոռներ ունեցաւ, Ադուանիցն ու Վրացը, եւ թէ գաւառական եպիսկոպոսներ ալ ունեցաւ, թէպէտեւ դժուար ըլլայ ճշդել, թէ ինչ էր այս նահանգական եպիսկոպոսներու վայելած պատուոյ կամ իրաւաստութեան առաւելութիւնները, Օրբէլեան իբր Սիւնեաց այթոռին մետաքսոյտական առաւելութիւններ կը յիշէ, առջեւէն *խաչանիչ նշան կրել*, կաթողիկոսին *բարձակից եւ սեղանակից բազմել*, *աստուածապատիւ եւ հոգեւոր տէր* պատուանուն վայելել, եւ իր եկեղեցիներու մէջ, միայն իր անունը յիշել տալ (ՕՐԲ. Ա. 148): Անուն յիշելու խնդիրին մէջ դիտելի է, որ հին սովորութեամբ իւրաքանչիւր եկեղեցական այն իր անմիջական գլուխը կը յիշէր, քահանայք եպիսկոպոսը, եպիսկոպոսներ մետրապոլիտը կամ արքեպիսկոպոսը, եւ ասոնք պատրիարքը, եւ ոչ թէ տարբեր աստիճանները ի միասին յիշել, ինչպէս այժմ սովորութիւն է ընել: Այդ կէտին վերաբերեալ տեղեկութիւնները ամբողջացնելու համար յաշենք եւս, թէ Հայեր մետրապոլիտութիւնը նորոգած ատեննին, *եպիսկոպոս ունել ընդ ձեռամբ եւ ձեռնադրել* իրաւունքները չտուին մետրապոլիտներուն, միանգամայն *գայլ աշխարհս թողին յառաջին սովորութեանն* (ՕՐԲ. Ա. 148): Ուսկից կը հետեւի, թէ Հայերն ալ ունեցան հասարակ եպիսկոպոսութենէ աւելի բարձր աստիճան մը, թէպէտ ոչ ըստ ամենայնի յունական դրութեամբ: Օրբէլեան որ Հայ մետրապոլիտներու կը զլանայ եպիսկոպոս ձեռնադրելու արտօնութիւնը, ուրիշ տեղ կարառակը կը գրէ, թէ *մետրապոլիտն ձեռնադրէ զեպիսկոպոսն* (ՕՐԲ. Ա. 181), անշուշտ Յունաց սովորութիւնը կրկնելով:

432. ԻՆՆ ԴԱՍՈՒՑ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Յ Իբրեւ լոկ տեղեկութիւն, եւ ոչ իբր կանոնական դրութիւն, կ'ուզենք յառաջ բերել այստեղ, Օրբէլեանի եւ Լամբրոնացիի հետաւողութեամբ *ինն դասուց* նկատմամբ տրուած զգեստի եւ պաշտօնի բացատրութիւնները: Ինն կարգերը Օրբէլեանէ կը կոչուին 1. Հայրապետ կամ պատրիարք, 2. Արքեպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսապետ կամ կաթողիկոս, 3. Մետրապոլիտ, 4. Եպիսկոպոս, 5. Երէց կամ քահանայ, 6. Սարկաւագ, 7. Դպիր կամ կէս-սարկաւագ, 8. Անագանոս կամ գրակարդաց, 9. Փսաղտոս կամ սաղմոսերգու (ՕՐԲ. Ա. 150-154): Իսկ Ուխտանէսի տուած անուններն են. 1. Պատրիարք, 2. Արքեպիսկոպոս, 3. Մետրապոլիտ, 4. Եպիսկոպոս, 5. Քահանայ, 6. Սարկաւագ, 7. Կիսասարկաւագ, 8. Կղերիկոս, 9. Գրակարդաց (ՈՒԽ. Բ. 119), ուր վերջին երկուքը սխալմամբ յետ եւ առաջ գրուած են: Լամբրոնացին ալ կը համարէ ինը դասեր՝ հետեւեալ կերպով 1. Հայրապետ կամ պատրիարք, 2. Արքեպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսապետ կամ առաջին եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, 3. Մետրապոլիտ կամ մայրաքաղաքացի, 4. Եպիսկոպոս, 5. Քահանայ կամ երէց կամ երեփս կամ պապաս, 6. Դիակոն կամ սարկաւագ 7. Իպիոդիակոն կամ կէս սարկաւագի, 8. Անագանոս կամ ընթերցող, 9. Փսալտ կամ երգեցող (ԼԱՍ. 82-85): Իսկ իւրաքանչիւր աստիճանի զգեստները եւ պաշտօնները, կը քաղենք հետեւեալ կերպով վարէն վեր յառաջելով, 1. Սաղմոսերգուի զգեստը՝ պատմունճան գօտեպինդ ըստ Օրբէլեանի, կամ պատմունճան եւ աղաբողոն ըստ Լամբրոնացուոյ, իսկ պաշտօնը՝ կանգնիլ ու երգլ սաղմոս, այլու, մեղեդի եւ այլ ինչ: 2. Ընթերցողի զգեստը նոյն, իսկ պաշտօնը՝ մարգարեական եւ վարդապետական գիքեր եւ բնագիրներ կարդալ: 3. Դպիրին զգեստը՝ պատմունճան անգօտի եւ ուրար ահեակ բագուկին արմուկէն վեր, իսկ պաշտօնը՝ առաքելականներ կարդալ, մոմեղէն եւ խաչվար կրել, եկեղեցին զարդարել եւ դուռերուն հսկել: 4. Սարկաւագի զգեստ՝ պատմունճան անգօտի եւ ուրար ահեակ ուսը, իսկ պաշտօնը՝ աւետարան կարդալ, խունկ ածել,

խորհուրդին սհասաւորել, տեսակները սեղան վերաբերել ու բաշխելու համար սեղանէն բերել, եւ պաշտամանց կարգադրութիւնը անսայթաբելի ցուցնել: Սարկազագութիւններն ունին զգեստ հակատաւորաց, ճակատը խաչ, փոքրիկ ուրար աջակողմը մէջքէն վար, իսկ պաշտօննին՝ աւետարան կարդալ առանձինն, կարգադրութիւններ ցուցնել, բայց խորհուրդի սպասաւորութեան չհալի: 5. Քահանայի զգեստը՝ ուրար երկու ուսէն եւ շուրջառ կամ նափորտ, իսկ պաշտօնը՝ պատարագ մատուցանել, հաղորդ բաշխել, մկրտել, խոստովանցնել, ժամերգութեանց աղօթքներ ըսել, խաղաղութիւն տալ, մեղաց թողութիւն տալ, եւ ժողովուրդին առաջնորդել: Օրբելեանի յիշածներէն ինչ ինչ կէտեր ուրիշ կողմէ չեն ստուգուիր, ինչպէս են՝ ընթերցող եւ սաղմոսերգու եւ սարկազուհի առնել, իսկ միւռոնով օծում չկատարել: 6. Եպիսկոպոսի զգեստը՝ նափորտ անխաչ եւ վրայէն *եմփորոն կրկին*, իսկ պաշտօնը՝ *իշխել ի վրեայ գաւառաց*, ձեռնադրութիւններ ընել, եկեղեցի՝ սեղան՝ աւագան եւ խաչ օծել: 7. Մետրապոլիտի զգեստը՝ նափորտ անխաչ ըստ Լամբրոնացոյ, կամ թէ իր եպիսկոպոսներուն թիւով կտաւեայ խաչերով՝ ըստ Օրբելեանի, եմփորոն *երեք կրկին*, իսկ պաշտօնը՝ պատրիարքի հրամանով երեքը միատեղ եպիսկոպոս ձեռնադրել, եւ երեխայից եւ հիւանդաց ձեռք օրհնել ըստ Օրբելեանի: 8. Արքեպիսկոպոսի զգեստը՝ նափորտ բազմախաչ եւ եմփորոն *չորեքկին*, իսկ պաշտօնը միւռոն օրհնել եւ մետրապոլիտ ձեռնադրել, եւ երեքը մէկտեղ պատարաք ձեռնադրել: Այստեղ Լամբրոնացին կաթողիկոս կոչման բացատրութիւնն ալ կու տայ, թէ *ընդ ամենայն տեղիս ուր ազգն իւր են, ունի իշխանութիւն ձեռնադրել նոցա եպիսկոպոս եւ տալ գմիւռոնն, վասն այնորիկ անուանի եւ կաթողիկոս*, որ կը թարգմանուի ընդհանրական: Ըստ այսմ կաթողիկոսութիւնը աստիճան անուն չ'ըլլար, այլ լոկ աստիճանին տեղականէն ազգայնական իրաւասութեան վերածուիլը կը ցուցնէ: 9. Պատրիարքի զգեստը՝ նափորտ բազմախաչ, եւ եմփորոն *հինգ կրկին, հինգ կրկին խաչիւք*, իսկ պաշտօնը՝ արքեպիսկոպոս ձեռնադրել, եւ աշխարհագումար ժողովի հրաման տալ: Այս տեղեկութիւնները լոկ իբր հատեքրքրական ինչ քաղեցին, բայց միանգամայն կը տեսնուի, թէ *ինն դասուց* խնդիրին մէջ ինչչափ մերոնք աշխատած են Յունաց նմանողութեամբ ինքզինքնին արդարացնել: Ապա թէ ոչ եպիսկոպոսական աստիճաններուն զգեստները եւ պաշտօնները չ'այ Եկեղեցոյ աւանդական եւ պատմական յիշատակներուն չ'են համապատասխաներ, իսկ լոկ քահանայական աստիճաններն ալ արեւելեան չորս կամ հինգ թիւէն հեռանալով՝ արեւմտեան եօթը կամ ութնին վերածուած են միջին դարերու մէջ:

433. ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՐԹՈՂ

Ժամանակին յուզուած խնդիրները լցարնելու համար պիտի յիշենք Գրիգոր Քերթողի մէկ գրուածը, որ Գիրք Թղթոցին մէջ անցած է (ԹՂԹ. 153-160): չեղինակին վրայ շատ տեղեկութիւն չունինք: Քերթող կոչումը կը ցուցնէ թէ Միւնեաց դպրոցին գլխաւորներէն էր, եւ պէտք է նոյն վարդապետն ըլլայ, որ Վրթանէս Քերթողի հետ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին գտնուեցաւ Մովսէս կաթողիկոսի հրամանով (ՍԱՍ. 76): Գրուածը ուղղուած է Աբրահամ կաթողիկոսին եւ գննեգով կը տեսնուի թէ բաւական կարեւոր խնդիր մը յուզուած է այն ստեղծ, թէ օրէ՞ն է արդեօք գործածել այն պատարգի սեղանները, որոնք հերձուածողներէ գործածուած ըլլալով՝ պղծուած կը համարուն, թէ ոչ հարկ է անոնք քակել, նորեր կանգնել, եւ նորէն օծել: Այս միջոցին Նեստորականաց եւ ՔԼաղկեդոնականաց հետեւողները բաւական տարածուած դին, եւ Վրաց խզումն ալ նոր ընդարձակութիւն տուած էր անոնց, որով սեղաններու խնդիրէն յառաջ եկած դժուարութիւնները շատցած էին: Այնպէս ըթ տեսնուի որ Աբրահամ թոյլատու ընթացք մը բռնած էր, պաշտամանց դիւրութիւնը ընծայելու համար, մինչ Գրիգոր այդ ընթացքին համամիտ չէ, եւ հաւանաբար իր գաղափարակիցներէ ալ յորդորուած, դիտողագիր մը կ'ուղղէ Աբրահամին, զի *Դուք, կ'ըսէ, առաւել ողորմութիւն արարէք*: Գրիգորի

պատճառաբանությունը կազմուած է հին եւ նոր կտակարաններէ քաղուած օրինակերով եւ վկայութիւններով, որոնց գլխաւորն է, թէ քանի որ կաթողիկոսին ալ կարծիքով եւ հրամանով, օրէն չէ հաղորդել այն պատարագներուն, որոնք հերձուածողներէ կը մատուցուին, սեղաններն ալ ընդունիլ պէտք չէ: *Քրիստոսի վարդապետութեամբ սեղանն է որ սրբէ զպատարագն*, ուստի հնար չէ սեղանը ընդունիլ, քանի որ պատարագը կը մերժուի: *Դուք, կ'ըսէ, եւ զդուզնաքեայ անդ երկրպագութիւն՝ դատապարտութիւն ի հոգեւորին ուսուցանէք*, այսինքն է, Աբրահամ չէր ներեր որ աղօթքի եւ երկրպագութեան երթըցուի այն եկեղեցիները, որոնք կը գտնուէին *առ մեր հերետսիովտայքս, եւ կամ յարեւելս ի Պարսս, ի Տիգրոն եւ յայ տեղիս* (ԹՂԹ. 156): Ասկէ կը հետեւցնէ, թէ սեղանները ընդունիլ հակասութիւն կ'ըլլայ: Միեւնոյն ատեն գործը գիւրացնելու համար, Գրիգոր խնգիրին մջասահման լուծում մը կու տայ, ուղղափառներէ կանգնուած եւ հերձուածողներէ պղծուածները՝ նոյնիսկ հերձուածողներէ կանգնուածներէն զաիելով, եւ կ'առաջարկէ. *Չհայցուննս մեր կատարեցէք, փոխել զսեղանս նորս՝ ի նորոյ հաստատեալս*, որովհետեւ առաջին շնորհն ալ *յանօրինացն եւ յանհանելեացն բացակայի*: Բայց կ'ընդունի որ հատիկն առաջին անգամ ուղղափառներէ կանգնուածները, վասնզի ինչպէս գայթակղեալները զջղմամբ ուղղափառութեան կը վերադառնան, եւ *զբարեպաշտութիւն խտտովանելով՝ յառաջին ի մտացն փոխեցան, այսպէս զոյ հնար փոխարկել յառաջին սրբութեանն պատուականութիւն՝ եւ զսեղանս* (ԹՂԹ. 155): Սեղաններու առթիւ խաչերու վրայ ալ առանձինն կը խօսի (ԹՂԹ. 158), եւ ամենայն ակնածութեամբ կը կնքէ. *Առ բարի հովիւդ ասասծոք* (ԹՂԹ. 159), թէ *սեղան ուրեան փոխել իրաւոնք են* (ԹՂԹ. 160), եւ կը խնդրէ որ *թէ այլ ինչ յայտնեցաւ ձեզ ի հին եւ ի նոր կտակարանաց, ցուցէք եւ մեզ* (ԹՂԹ. 155), բայց *թէ իշխանութեամբ ինչ կամիրք, եւ ոչ ըստ գրոց, մեր վերջին բան վասն այդր՝ դոյնդ է* (ԹՂԹ. 160): Որովհետեւ խնդիրը Գրիգոր Բերթողի նամակէն կը քաղենք, եւ ուրիշ պատմական յիշատակ չունինք, անոր վարջաւորութեան մասին բան մը չենք կրնար աւելցնել, բայց եթէ, որ նոյնիսկ պատմական յիշատակին բացակայութիւնը կը ցուցնէ, թէ դիւրաւ համաձայնութիւն գոյացած է, եւ հակառակութիւն տեղի չէ ունեցած:

434. ՍՄԲԱՏԻ ԲԱՐՁՐԱՆԱԼԸ

Յիշեցինք արդէն թէ Սմբատ Բագրատունի, Վրկանի մարզպան եւ Հայաստանի արտասավոր արքունի գործակալ, պարտաւորուեցաւ 608 տարւոյ գարնան սկիզբը Պարսկաստան դառնալ Խոսրովի ստիպողական հրամանով (424): Կոչուելուն շարժառիթն էր Քուշաններու նորէն Պարսից վրայ քալելը, որոնց դէմ դրկուեցաւ Սմբատ աստիճանի բարձրացմամբ, Խոսրովչում նոր պատուանունով, եւ իրաւունք ստանալով գործածել *պատմունան եւ գոսակ բեհեզեայ յոսկւոյ օձեայ*, ականակապ վրայն, գահ արծաթի, փողեր չորեքձայնեան, եւ պահապաններ արքունի թիկնապահներէն: Սմբատ Հայ գունդը ալ առաւ մէկտեղ, որոնց կը հրամայէին Վարազշապուհ Արծրունի, Սարգիս Տայեցի, Վռամ Գողթանցի, Սարգիս Դիմաքսեան, Սարգիս Տրպատունի, եւ Մանուէլ ու Արտաւազդ ու Վստամ ու Հմայեակ Ապահունիներ (ՄԵԲ. 104): Սմբաի մեծ յաղթութիւն մը տարած, անհոգ կը մնար պզտիկ գունդով մը, երբ թշնամին անակնկալ կերպով յարձակումը նորոգեց: Սմբաի հրաման ըրաւ ետ քաշուիլ, եւ ինքն Սրագիս Դիմաքսեանի եւ Սարգիս Տրպատունիի եւ Սմբատիկ զինկիրի ընկերակցութեամբ ազատեցաւ, իսկ Դատոյեան պարսիկ զօրավարը ուզեց պատերազմիլ, բայց յաղթուեցաւ, ու թշնամին մինչեւ Ասպահան ասպատակեց: Չախողուածը ամբաստանութեանց դուռ բացաւ, բայց Խոսրովի կողմէն քննիչ դրկուած Ծահրապան Բանտական նախարար՝ Սմբատը արդարացուց եւ Դատոյեան մահուան դատապարտուեցաւ (ՄԵԲ. 106): Սմբատ պատերազմը նորոգեց 60ին նոր ոյժերով, Քուշանաց ըագաւորը մենակմարտով սպաննեց, եւ անոր գունդերը մինչեւ ներքին գաւառները հալածեց, որուն վրայ Խոսրով

նոր պատիւներ տուաւ Սմբատի, մինչեւ արքունի փիղը հեծցնելու չափ (ՄԵԲ. 108), եւ արքունեաց մէջ հանգստեան պաշտօնի կոչեց, իբրեւ *երրորդ նախարար ի տանարիթագաւորութեանն*, ուր ապրեցաւ Սմբատ, այլեւս 8 տարիներ մինչեւ 617 (ՄԵԲ. 109):

435. ԲԱԳԱՐԱՆՑԻԻ ՄԱՀԸ

Միեւնոյն ատեններ Խոսրով Յունաց դէմ ալ պատերազմը կը շարունակէր, վասնզի չէր ներեր Փոկասի խաղաղութեամբ վայելել Մօրիկի գահը, եւ երբ Խոռեամ Ռագման Միջագետքի մէջ կը յառաջէր, Աշհահ Յեղտայար, որ Աշոտ ալ կոչուած է (ՅՈՎ. 94), Յունական Հայաստանը կըմտներ, Բասենի Դու գիւղի մօտ մեծ յաղթութիւն մը կը տանէր, Կարինը կը գրաւէր, եւ մինչեւ Սատաղա ու Նիկոպոլիս ու Կեսարիա կը յառաջէր: Խոսրովի 21-րդ կամ 610 տարին յաղթական բանակը Պարսկաստան դարձած ատեն, գրեթէ բոլոր Կարնոյ բնակիչները գերի կը տանէր, եւ Համատան քաղաքը կը փոխադրէր: գերիներուն մէջ էր Յովհան Բագարանցի հակաթոռ կաթողիկոսը, ծերացած եւ աննշանակ կացութեան մատնուած, որ հագիւ տարի մը եւս կ'ապրէր գերութեան երկիրը, եւ կը վախճանէր 611-ին, 590-էն ադին 20 տարի աննշանակ եւ անօգուտ պաշտօնավարութեամբ, եթէ չուզենք իսկ իերն վրայ թծանրացնել եկեղեցւոյն եւ ազգին պառակտելուն գործիք դարձած ըլլալը, յարգելով պատմիչներէն ոմանց վկայութիւնը՝ թէ անհատաբար *արդար եւ առաքինի* վարք մը ունեցած էր: Բագարանցիին մարմինը Համատանէն բերուեցաւ, եւ Աւան քաղաքը թաղուեցաւ, իր իսկ իրեն համար իբր աթոռանիստ կառուցած եկեղեցւոյն մէջ (ՄԵԲ. 123): Յոյներ երբէք չմտաբերեցին Բագարանցիին յաջորդ մը տալ, ոչ անոր գերութեան ատեն եւ ոչ մեռնելէն օգուտ չէր ունեցած, եւ Աբրահամի ընտրութեան առթիւ Յունական բաժինին եպիսկոպոսներն ալ ամբողջաբար Դուինի աթոռին հետ համաձայնած էին, նոր հակաթոռ մը իրեն հետեւող պիտի չգտնէր: Բաց աստի Յոյները այս մասին մտածելու իսկ ատեն չունէին, զի Հերակլ Եգիպտոսի զօրավարը, որուն Փոկասի դէմ ելնելը յիշած ենք (394), երբէք իր հակառակութենէն ետ չէր կեցած, եւ տակաւ իր կողմը զօրացուցած, մինչեւ իսկ ծովէն ու ցամաքէն Բիւզանդիոնի վրայ քալեց, մայրաքաղաքը գրաւեց, Փոկասը սպաննեց, եւ ինքն ծերացած ըլլալով, իր համանուն Հերակլ որդին կայսր հռչակել տուաւ, 610-ին:

436. ՊԱՐՄԻՑ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Հերակլ կայսր իր գահը ապահովելու եւ իր իշխանութիւնը զօրացնելու համար, փափալեցաւ Պասրից հետ հաշտութիւն կնքել, Խոսրովը համոզելով, թէ իր նպատակը կատարուեցաւ, երբ Փոկասի սպանութեամբ Մօրիկի վրէժը լուծուեցաւ (ՄԵԲ. 125): Սակայն Խոսրով չհաւանեցաւ, եւ կը շնդէր թէ ինքն Մօրիկի տեղ անոր որդին Թեոդոսը թագաւորեցուցած է, եւ Հերակլիթագաւորութիւնը չի ճանչնար: Միանգամայն՝ հրաման տուաւ իր զօրավարներուն կայսրութեան վրայ յարձակիլ ամէն կողմէ: Ընդհանուր բանակին հրամանատարն էր Խորեամ Ռագման, որուն Շահրավարազ պատուանունը շնորհուեցաւ, եւ օգնական տրուեցաւ Շահէն Պատտոսապան, որ մինչեւ Փոքր Ասիոյ առաջակողմը քալեց: Խոռեամ ալ Դամասկոսը գրաւեց 613-ին, եւ անկէ Փոքր Ասիոյ բանակին գլուխը անցնելով մինչեւ Քաղկեդոն եկաւ, եւ կը սպառնար Բիւզանդիա անցնիլ: Հերակլ տակաւին կը ջանար հաշտութեամբ եւ խաղաղութեամբ գործը վերջացնել, միշտ առջեւ դնելով Փոկասի սպանութիւնը իբրեւ Խոսրովի հաճելի գործ մը (ՄԵԲ. 143): Բայց Պասրիկներ չկասեցան եւ նաւերով Բիւզանդիոյ վրայ յարձաւեցաւ, եւ թէպէտ չյաջողեցան, սակայն իրոխտանքը ձեռքէ չձգեցին (ՄԵԲ. 143), եւ իրենց աւարառութիւնները եւ սպառնալիքները շարունակեցին: Շահրավարազ Խոռեամ

Բիթանիայէ Երուսաղէմի վրայ դարձաւ եւ զայն առաւ 614 Ապրիլ 10-ին, եթէ պահենք *զկնի տասն աւուր անցելոյ յետ զասկին* թուականը, միանգամայն, Խոսրովի ըագաւորութեան ԻԷ տարին ԻԵ ուղղելով, եւ մարգաց 19-ն ալ մարտի կարդալով (ՄԵԲ. 130): Երուսաղէմի աւարին հետ գրաւուեցաւ Խաչափայտն ալ, եւ գերիներու հետ տարուեցան Չաքարիա պատրիարքը եւ բազմաթիւ եկեղեցականներ: Պահ մը կայսրութեան բոլոր Ասիական սահմանները Պարսից ձեռքը անցած գտնուեցան (ԱՍԼ 272), եւ Խոսրով այնչափ հպարտացաւ, որ Հերակլի *անմիտ եւ անպիտան ծառայ* հասցէով նամակ կը գրէր, կը խրատէր որ իր Քրիստոսին չի վստահի, թագէն հրաժարի եւ զայ Պարսկաստան, ուր զինքն տունով տեղով հանգիստ ապրեցնել կը խոստանար (ՄԵԲ. 143):

437. ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՆԵՐ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այս միջոցին կրօնական զանազան պատահարներ տեղի կ'ունենային Պարսից մայրաքաղաքը: Արքունեաց մէջ ստացած ազդեցիկ գիրքը յիշեցինք (434): Ուրիշ մըն ալ կար, որ նոյնչափ ազդեցութիւն ստացած էր արքունեաց մէջ, Գաբրիէլ Ծիզգարացին, արքունեաց բժշկապետը կամ պարսիկ կոչմամբ *դուրուստպետը*, որ յաջողած էր Ծիրին թագուհւոյն ամուսնուիւնը բժշկել, եւ Մերդանշահ արքայորդւոյն ծննդեան պատճառ ըլլալ (ՅԱՐ. 146): Գաբրիէլ ալ Սմբատի նման միաբնակ ուղղաբառ էր, նոյնպէս էր եւ Ծիրին թագուհին (ՄԵԲ. 76), եւ այս երեքին համամիտ ուղղութիւնը կրցաւ ազդել Խոսրովի վրայ, որ իր պաշտպանութիւնը շնորհէ իրենց դաւանութեան, եւ զլանայ Նեստորականներուն: Չէ՞ որ Նեստորականներ Քաղկեդոնականներուն համամիտ էին, եւ Խոսրով ալ սաստիկ ատելութեամբ կը պատերազմէր քաղկեդոնիկ Յոյներուն հետ: Չորրորեամբ այդ ազդեցութեան երկար ձգձգումներ եղան Նեստորականներու կաթողիկոս մը ընտրելու համար Սարքիշօ կաթողիկոսի համուրնէ՛ տքը, որ մեռած էր 604-ին: Թպէտ Նեստորականներ կ'ուզէին Գրիգոր Կաշկարցին բարձրացնել աթոռը, բայց Գաբրիէլի ազդեցութեամբ ընտրուեցաւ, Գրիգոր Պորաթեցին: Այն ալ շուտով վախճանեցաւ շուրջ 609-ին, եւ այս անգամ աւելի մեծ տագնապ ծագեցաւ, վասնզի Խոսրով յաջորդին ընտրութիւնը Ծիզգարացիին յանձնեց, իսկ նա ամէն տեսակ դժուարութիւններ հանեց, որպէսզի յաջորդ չընտրուի, եւ Նեստորականներ տկարանան, եւ եթէ հնար լինի ի սպառ ալ ցուրին ու ջնջուին (ՅԱՐ. 146): Նեստորականներ շարունակ դիմումներ կ'ընէին ընտրութեան արտօնութիւն ստանալու համար, իսկ Ծիզգարացին չէր դադարէր ծանր ամբաստանութիւններ կուտել անոնց գլուխը, այնպէս որ Խոսրովի հրամանով հարկ եղաւ կէս դատական կէս կրօնական քննութիւն մը բանալ, գլխաւոր նպատակ ունենալով ճշդել, թէ Նեստորականաց ուղղութիւնը տէրութեան հակառակ կողմ մը ունէր արդեօք: Աստի եւ անտի պատգամաւորներ հրաւիրուեցան, Նեստորականներուն ենրկայացուցիչները եղան Յովնադար Խրդիայեարի եւ Շուրխալըմարան Բեթսըլոյի մետրապոլիտներ եւ Գէորգ Իգալացի գիտնական վարդապետ: Նեստորականաց յիշատակներուն համաձայն իրենց յաղթական գտնուեցան կրօնական վիճաբանութեանց մէջ, եւ Ծիզգարացիին հրամայուեցաւ որ զիրենք չհալածէ (ՅԱՐ. 147): Այս հպարագային է որ Պարսից ժողովի մը յիշատակութիւնն ունինք, որուն թուականը եւ կազմութիւնը խնդիրներու տեղի տուած է:

438. ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Սովորաբար ընդունուած դրութեամբ, եւ պաշտօնական գրութեանց վրայ հիմնուելով, Պարսից ժողովին գումարումը եղած է *յետ գերութեանն Երուսաղէմի* (ՄԵԲ. 189), եւ անոր մասնակցած են Չաքարիա Երուսաղէմի պատրիարքը (ՄԵԲ. 192), եւ

Կոմիտաս Տարոնոյ եւ Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսները (ԱՍՈ. 96): Այդ ամէն պարագաները ճշմարտութեամբ համար պէտք է որ ժողովը գումարուած ըլլայ 616-ին, կամ առնուազն 615-ին: Ուրիշ հաշուով մը՝ Գեորգ Իգալացի, որ ժողովին մէջ գտնուած կ'ըսուի, խաչուած է 615 Յունուար 14-ին, անկէ առաջ 15 ամիս բանտարկութիւն է կրած, որով կը հասնինք 613 Հոկտեմբեր կէսին, անկէ ալ առաջ *երկար ժամանակ* գոնէ 4 ամիս, այդ գործերով ատեն անցուցած է, որով ժողովի թուական կը դրուի 613 Յունիս ամիսը (ՅԱՐ. 153): Երկու հաշիւներն ալ իրենց համար բաւական հաստատուն հիմեր ունին, որք պատմական պարագաներու հետ ալ կը կապակցին, այնպէս որ մեր կարծեօք հնար չէ մին միւսին գոհել, եւ բնաւ դժուարութիւն չենք տեսներ երկու տարբեր գումարումներ ընդունիլ, ինչչափ ալ երկբայութիւն յարուցուի, թէ *երկրորդ ժողովն է ի՞նչ պիտի անէր* (ՅԱՐ. 159): Մեր տեսութիւնը արդարացնելու համար կը յիշենք նախ, թէ ինչպէս նեստորական ա դիւրներ Խոսրովի 23-րդ տարին կը յիշեն, որ է ըսել 612/3 տարեշրջանը (ՅԱՐ. 153), նոյնպէս ուրիշ աղբիւրներէ յստակօրէն կը քաղուի միւս թուականը՝ Երուսաղէմի գերութեան պարագայով: Չաքարիայ պատրիարքի ներկայութիւնը այնպիսի նշանաւոր եղելութիւն մըն է, որ չէր կրնար ոչ կեղծիքի եւ ոչ թիւրիմացութեան ներքեւ իյնալ: Նեստորականներու յիշած ժողովը, Մարաստանի մէջ տեղի ունեցած մասնաւոր գումարում մըն է (ՅԱՐ. 151), մինչ բուն Պարսից ժողովը Պարսից մայրաքաղաքին մէջ, *ի դուռն արքունի* (ՄԵԲ. 189), եւ ամէն կողմերէ հրաւիրուած եպիսկոպոսներով կազմուած (ԹՂԹ. 218), լիակատար գումարում մըն է: Մարաստանի մէջ տեղի ունեցած գումարման նպատակն է Նեստորականաց կաթողիկոս ընտրելու թագելքը վերցնել (ՅԱՐ. 149), մինչ Պարսից ժողովին պատմութեանը մէջ, ներկայ էր *անդ անուանեալ կաթողիկոսն* Նեստորականաց (ՄԵԲ. 191), եւ ինքն *հայրապետն իսկ յառաջ մատուցեալ* կը խօսէր (ՄԵԲ. 190): Մարաստանի գումարման նպատակն էր Նեստորականաց աթոռին պարապութեան վերջ դնել, եւ անոնց դէմ եղած ամբաստանութիւնները ցրել, մինչ Պարսից ժողովին նպատակն է Պարսկաստանի քրիստոնէաներուն մէջ տիրող երկպառակութիւնը վերջացնել, եւ երկրին խաղաղութեան նպաստել (ՄԵԲ. 189): Հետեւաբար Մարաստանի գումարումին արդիւնքը եղաւ որ կաթողիկոս ընտրելու արտօնութիւնը տրուեցաւ, եւ Նեստորական իրաւունք ունեցան կարծելու թէ իրենք *յայթեցին*: Սակայն Ուղղափառներու եւ Նեստորականներու վեճերը չվերջացան, թերեւս ասելի ալ զայրացան, եւ Խոսրով կրցաւ ըսել. *Լսեմ թէ երկու կողմանք են քրիստոնէիցն, եւ մին զմիւսն նզովէ, զի՞նչ համարին իրաւացի. արդ միաբանութեամբ ժողովեացին ի դուռն արքունի, զի գողիղն հաստատեացեն եւ զթիւրն մերժեացեն* (ՄԵԲ. 189): Խոսրով կերպով մը քրիստոնէայ կայսրներուն դերը կը ստանձնէ, եւ ընդհանուր ժողովի մը կը յանձնէ դաւանական վեճերու որոշումը: Իսկ այս գործը շատ տարբեր է կաթողիկոսի ընտրութեան արգելքը վերցնելու խնդիրէն:

439. ՊԱՐՍԻՑ ԺՈՂՈՎԸ

Պարսից ժողովին գումարման հսկելու համար, Խոսրովի կողմէն *նստիակն* կամ թագաւորական պատուիրակ նշանակուեցան Սմբատ Բագրատունի եւ Գաբրիէլ Շիգգարացի: Ժողովին հրակիրուեցան պարսկահպատակ *ամենայն* եպիսկոպոսներ *կողմանց արեւելից եւ Ասորեստանի*, որ է ըսել բուն Պարսկաստանի եւ Միջագետքի վիճակաւորները, եւ յանուանէ յիշուած ունինք Կամբիշոյ մետրապոլիտը, որ է Տիգրանի եպիսկոպոսը, եւ Պօղոս Արուստայ, Գաբրիէլ Տանկաց, Յովնան Հերթայ, Սիմոն Նինուէի, Սաբասիոյ Կոհոնիհորական, Գաբրիէլ Քարմայ, Բենիամին Մնդրի, եւ ստեփանոս Արզնի եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 218): Բայց ամէնը այսչափ չէ, որովհետեւ ներկայ են *այլ բազում եպիսկոպոսք, եպիսկոպոսակցօք եւ սարկաւագօք* (ԹՂԹ. 218), ինչպէս եւ շատ *երիցունք* (ՄԵԲ. 189): Ժողովին ներկայ է եւս *Չաքարիայ հայրապետն Երուսաղէմի*

եւ այլ բազում իմաստասերք, իմա՛ գիտնական եկեղեցականներ, որոնք գերի բերուած էին ոչ միայն Երուսաղէմէ, այլև Աղեքսանդրացոց քաղաքէն (ՍԵԲ. 189), վասնզի Խոռեամի բանակին մէկ մասը Եգիպտոս ալ արշաւած էր (ԱՍԼ. 272): Հայերուն գլխաւոր մասնակցութիւն տրուած չէ, միայն երկու անձեր կը յիշուին, Կոմիտաս Մամիկոնէից եւ Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսներ, որոնց համար կ'ըսուի թէ *դիպեցան անդ* (ՍԵԲ. 190), իբր այն թէ ուղղակի հրաւիրուած չէին: Բայց այդ մասին ըսելիքնիս առաջիկային կը թողունք: Ժողովին մէջ շփոթը սաստիկ եղած է, որովհետեւ երկու դաւանութեանց եպիսկոպոսները դէմդիմաց էին: Նեստորականաց կաթողիկոսին Յիսուսի նկատմամբ յայտարարութիւնը, թէ *մի՛ կոչեացի աստուած այրն այն*, մեծ ժխտը կը յարուցանէ, առաջին ժողովներուն հակառակ ըլլալը կը բացատրուի, իւրաքանչիւր ժողովի հովանաւոր կայսրներուն անունները կը ճշդուին, եւ Խոսրով կը վճռէ, թէ *երից թագաւորաց հրամանքնճմարիտ թուին լինել, քան միոյն* (ՍԵԲ. 191): Ժողովին մէջ թագաւորին վերագրուած խօսքերը, յարմարագոյն լինէր թագաւորական ոստիկաններէն ըսուած կարծել, որովհետեւ Խոսրով ներկայ չէր, եւ քրիստոնէական մանրամասնութեանց ալ ծանօթութիւն չունէր: Ժողովին որոշումը Նեստորականներուն նպաստաւոր չեղաւ, եւ չէր ալ կրնար ըլլալ, քանի որ Սմբատն ու Գաբրիէլն էին ոստիկանները, եւ Շիրին թագուհի անոնց հովանաւորը: Նեստորականաց հայրապետին համար կ'ըսուի թէ *զանալից* եղաւ, թէ հրամայուեցաւ բոլոր անոր համախոհները *հանել յատենէն* (ՍԵԲ. 190), եւ *քանդել զանենեցունց նոցա զեկեղեցիսն*, մինչեւ իսկ *աստակել զնոսա, թէ ոչ դարձցին ի նորոյրոյթենէն* (ՍԵԲ. 191): Թերեւս, այդ խստութեանց մէջ նշանակութիւն ունեցաւ, Նեստորականներուն իբր քաղկեդոնիկ Յոյներու կողմանկից ցուցուած ըլլալը, թէ ոչ Խոսրովի աչքին մեծ նշանակութիւն ունեցած պիտի չըլլար Քրիստոսի բնութեանց միաւորութեան կամ երկուութեան խնդիրը: Այսչափ են Պարսից ժողովին մասին մեզի հասած տեղեկութիւնները:

440. ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՄԱՀՐ

Հայերուն այդ ժողովին մէջ գլխաւոր դեր չունենալը նկատողութեան արժանի է, մանաւանդ որ Հայ Եկեղեցւոյն նախանձայոյց պաշտպան՝ Սմբատ Բագրատունին, ժողովին կառավարող եւ հսկող ոստիկան էր: Հայոց պթոռը, բոլոր Պարսկական թագաւորութեան մէջ, առաջին եւ բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնն էր, եւ արքունիքն ալ կը ճանչնար եւ կը յարգէր անոր կարեւորութիւնը: Միայն երկու եպիսկոպոսներ *դիպեցան անդ*, որոնք *վասն բռնութեան աշխարհին էին արձակեալ զի ծանուցեն թագաւորին* (ՍԵԲ. 190), որ է ըսել թէ ոչ ժողովին ներկայ ըլլալու, այլ տեղական գործերու համար պատգամաւորութիւն մըն էր: Երկու եպիսկոպոսներէն մէկն է Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսը, զոր արդէն գործի վրայ տեսանք Աղուանից գրուած թղթոյն առթիւ (428), իսկ միւսն է Կոմիտաս եպիսկոպոս Մամիկոնէից կամ Տարոնոյ: Արդ Կոմիտաս, որ իբրեւ Մամիկոնէից եպիսկոպոս ժողովին ատեն Պարսկաստան կու գայ, Պարսկաստանէ չդարձած ընդարձակ թուղթ մը կը ներկայացնէ ժողովին *վասն հաւատոյ*, եւ անոր մէջ կը յայտնէ, թէ *յաջորդեցայ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց* (ԹՂԹ. 218): Այդ տեղեկութիւններէն պիտի քաղենք պատմութիւնը, քանի որ ասելի բացայայտները չունինք: Ամենէն մեծ դժուարութիւնն է Աբրահամ կաթողիկոսի մահուն թուականը ճշդել, որպէսզի անկէ անցնինք նոր կաթողիկոսի ընտրութեան: Այդ ամէն պատմագիրներ եւ զաւագանագիրներ, որոնցմէ 15-է ասելի յատկապէս քննած ենք, ամէնքն ալ առանց բացառութեան 23 տարի կու տան Աբրահամի, եւ 607-էն հաշուելով 630-ին կը տանին նորա կաթողիկոսութեան վերջը, մինչ մենք հազիւ թէ 616-ին հասած ենք պատմական ժամանակագրութեամբ եւ ահա նոր կաթողիկոսի մը անունը կը գտնենք դիմացնիս: Պատմագիրներու համաձայնութիւնը զօրաւոր փաստ կը նկատուի, եւ մենք ալ զայն

սիրած ենք եւ կը սիրէինք յարգել, եթէ ժամանակագրութեան խստապահանջ փաստը չպարտաւորէր պատմագիրներու եւ գաւազանագիրներու տուած թուականը մէկ կողմ թողուլ, եւ եղելութեանց պահանջին հպատակելով գոնէ 615-ին վերջերը վախճանած ըսել Աբրահամ Աղբաթանեցի կաթողիկոսը: Թէ ինչպէս տեղի ունեցած է սխալին ծագումը, կամ թէ ինչպէս կրցած է այն միօրինակ ձեւը տարածուիլ, հետագօտել ատելորդ է: Ինչպէս Աբրահամի կաթողիկոսութեան սկիզբը, նոյնպէս Կոմիտասի ալ կաթողիկոսութեան սկիզբը պատմականօրէն հաստատուած են, եւ երկուքին միջոց ժամանակէն ատելի պաշտօնավարութիւն չենք կրնար տալ Աբրահամի: Աբրահամ գործունեայ եւ որոշ կամքի տէր անձ մը կը տեսնուի, որ ամենէն տագնապալի միջոցի մէջ աթոռ բարձրացաւ եկեղեցւոյն երկպառակ վիճակը դարմանելու, եւ վարատեալ հօտ մը հովուելու: Մէկ կողմանէ Վրաց բաժանման մէջ ցուցուցած արի եւ անվկանդ հաստատամտութիւնը, միւս կողմէն Յունաց բաժնին եպիսկոպոսները միաբանելու, եւ Աղուանից բաժանման առաջքն առնելու համար սիրաշահութիւնները, կը ցուցնեն ժամանակին պարագաներու վրայ իշխելու, եւ իւրաքայլիւր եղելութիւնը իր էութեան մէջ կշռելու կարողութիւն մը, եւ արժանի կ'ընեն իր անունը նշանաւորագոյն կաթողիկոսներու հետ դասելու: Մահուան պարագաները, եւ թաղման տեղը յիշուած չեն: Ասոնք Դըւնայ մէջ տեղի ունեցած են աներկբայաբար: Տարիքն ալ շատ ծերացած չ'երեւիր: Մովսէս կաթողիկոս օրով յիշուած չէ, եւ տեղապահութեան միջոցին կը սկսի երեւիլ, եւ իր գործելու կերպերն ալ ժիր տարիքի նշանները կը յայտնեն:

Տ. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂԵՑԻ

441. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՅ

Կոմիտասի ծննդավայրն է Արագածոտն գաւառի Աղցք գիւղը, որով դիւրութիւն ունեցած է Դըւնայ հայրապետանոցին աշակերտիլ Եղիվարդեցի Մովսէս կաթողիկոսի օրով, եւ այնտեղ յառաջելով Ս. Հռիփսիմէի վկայարանին փակակալ անուանուիլ, ուսկից ետքը ձեռնադրուած է Տարոնոյ եւ Մամիկոնէից եպիսկոպոս (ՅՈՎ. 95): Աբրահամի ընտրութեան միջոցին Տարոնոյ եպիսկոպոսի անուն յիշուած չէ (410), թէպէտեւ Բագրեւանդացի եւ Գաբեղեան կաթողիկոսներու օրէն տեսանք Տարոնոյ եպիսկոպոսներուն վայելած մեծ դիրքը եւ գործունէութիւնը: Կը հետեւցնենք թէ նոյն միջոցին դատարկ էր Տարոնոյ աթոռը, եւ թէ Աբրահամ եղաւ Կոմիտասը նոյն աթոռին վրայս հաստատողը: Անկէ ետքն է որ թէ աթոռին իրաւունքով եւ թէ անձնական արժանիքով Կոմիտաս կը սկսի գործի գլուխ գտնուիլ, եւ երբ պէտք կ'ըլլայ *վասն բռնութեան աշխարհին* պատգամաւորութիւն յղել *թագաւորին*, երկու պատգամաւորներուն առաջինն է Կոմիտաս, եւ երկրորդն է Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոս (ՄԵԲ. 190), Յովհաննէսի յաջորդը, որոնց անունները միշտ յիշուած տեսանք գլխաւոր գործողութեանց մէջ: Բայց թէ ինչ *բռնութիւն* էր, զոր թագաւորին ձեռքով պիտի հեռացնէին պատգամաւոր եպիսկոպոսները, բնաւ բացատրուած չէր, եւ գաղտնիքը լուծելու միաւ բանալին Կոմիտասին եպիսկոպոսութեամբ երթալն եւ կաթողիկոսութեամբ դառնալն է (ԹՂԹ. 218): Ըստ այսմ մենք ալ համամիտ ենք ընդունիլ, թէ յիշուած բռնութիւնը կաթողիկոսական ընտրութեան արգելքն էր, որ նորէն տեղի ունեցար էր Աբրահամի մեռնելէն ետքը: Մովսէսի մահուրնէ ետք կաթողիկոսական ընտրութեան յապաղիլը, Նեստորականներու կաթողիկոսական ընտրութեան մասին տրուած հրամանները (439), եւ նոյնիսկ Եդեսիոյ եպիսկոպոսին ընտրութեան համար թագաւորական արտօնութիւն ստացուած ըլլալը (ՅԱՐ. 156) կ'ապացուցանեն, թէ Պարսից թագաւորներ՝ գլխաւոր քրիստոնեայ հոգեւոր պետերու ընտրութիւնը առանց իրենց հաւանութեան թող չէին տար կատարել: Այդ բանին ահաստատութիւնը ունինք

նոյնիսկ Սահակ Պարթևի եւ Յովսէփ Հոդոցմեցիի եւ Գիւտ Արաւելագիի օրով տեղի ունեցած Պարսիկ արքունիքի միջամտութեանց մէջ: Բայց եթէ Կոմիտաս Տիգրան երթալով կաթողիկոսութեան հատատութիւն ստացաւ, հարկաւ ինքնագլուխ կերպով աթոռը յափշտակող չեղաւ, եւ ոչ ալ Սմբատ Բագրատունի միայն իր կամքով եւ ազդեցութեամբ Հայոց կաթողիկոսը կրցաւ նշանակել, երկու թալեղրութիւններն ալ հետի են Կոմիտասի եւ Սմբատի ուղղութենէն եւ նկարագիրէն: Ուրեմն պետք է ընդունիլ, թէ Հայեր իրենց մէջ կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարեցին Կոմիտասի վրայ, բայց գործին ձեւակերպութիւն եւ հռչակ չտուին՝ դժուարութիւն չյարուցանելու համար, եւ նոյնիսկ Կոմիտասը Տիգրան դրկեցին, Մատթեոսի պէս նախաձեռնարկ եւ գործունեայ եպիսկոպոսի մը ընկերակցութեամբ, եւ Սմբատի յանձնարարեցին գործին պաշտօնական մասը լրացնել, ինչ որ դժուար չէր, նկատելով Սմբատի վայելած ազդեցութիւնն ու վստահութիւնը: Եթէ ներեալ է ենթադրութեանց մէջ աւելի յառաջել, գուցէ կանուխէն Աբրահամի ալ հիրաւէր դրկուած էր Պարսից ժողովին գալ կամ պատուիրակներ դրկել եւ իր տեսութիւնը հաղորդել, եւ մահը վրայ գալով եւ յաջորդութեան խնդիրը կնճռոտելով, Հայեր պատարարուաթ էին լուրջայն ընտրութիւնը կատարել եւ ընտրուեալ Տիգրան դրկել՝ պաշտօնական ձեւերը լրացնելու համար:

442. ՀԱՒԱՏՈՅ ԳԻՐԸ

Կոմիտասի Տիգրան եղած ստենէն կը սկսի իր հայրապետական իշխանութիւնը գործածել, *Հաւատոյ Գիր* մը կամ ուղղափառ դաւանութեան ընդարձակ բացատրութեան մը ներկայելով Պարսից ժողովին, գոր քանիցս յիշեցինք: Կոմիտաս անոր մէջ ինքզինք բացարձակապէս *Կաթողիկոս Հայոց* չի կոչեր, այլ կը ստորագրէ, որ *յաջորդեցայ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց* (ԹՂԹ. 218), որ աւելի *ընտրեալ կաթողիկոս* իմաստուն ունի, ինչպէս մենք այսօր մեր ճշդաբանութեամբ պիտի գրէինք: Ասոր պատճառ կը նկատենք, որ ազգային ընտրութենէ եւ պետական հաստատութենէ ետքը նուիրական արարարողութեան կա օժման ալ պետք ունէր, որպէսզի կանոնաւորապէս կաթողիկոս ըսուէր: Հաւատոյ գիրին շարժառիթը կը բացատրէ ըսելով, թէ *ի խնդրոյ ձեռնմէ, հրամանաւ տեցանք ետու գետկարս գայս* (ԹՂԹ. 218): Խնդիր ընողներն են Պարսկաստանի եւ Ասորեստանի եպիսկոպոսները, որոնցմէ ինը հասը յանուանէ կը յիշուին (429), եւ որոնց կ'ուղղուի խօսքը, թէ, *խնդրիցէք զհաւատ քրիստոսասէր Հայոց, որք ի դրան արքունի հասեալ կայիք*, այսինքն մայրաքաղաքի մէջ հաւաքուած էիք: Իսկ հրաման տուող *տեսրք*, պետք է իմացուին քրիստոնեայ նախարարներ, որովհետեւ կը գրէ, թէ *յետկարը տուած է առաջի նախարարաց Հայոց եւ այլ ազգաց ազգաց քրիստոնէից, որք ի դրան արքունցի հասեալ կային, մանաւանդ առաջի մեծի տանուտեստն Խտարովչնում կոչեցելոյ, որոյ ճանաչիւր անուն Սմբատ, յազգէ Բագրատունեաց* (ԹՂԹ. 218): Այդ բացատրութիւնը հնար չէ իմանալ, իբր այն թէ պետք եղած ըլլայ իր ուղղափառութիւնը դաւանիլ, որպէսզի կաթողիկոսութիւնը հաստատուի, որովհետեւ ժողովական եպիսկոպոսներ *զհաւատ քրիստոսասէր Հայոց* ուզած էին գիտնալ, այսինքն Հայոց Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը: Նախարարներն ալ, որք ժողովին կը մասնակցէին, տարբեր նպատակ չէին կրնար ունենալ: Բաց սատի ով որ հաւատոյ դաւանութիւն պիտի տայ, համառօտ բանաձեւ մը կը ստորագրէ, ինչպէս Աբրահամի ընտրութեան առթիւ փոխանակուած ձեռնարկները (ԹՂԹ. 149), մինչ Կոմիտասի հաւատոյ գիրը կընդարձակ վարդապետութիւն մըն է, ուր յառաջ կը բերուին Ս. Գրոց եւ ժողովոց վկայութիւնները, եւ կ'աւանդուին հայրապետական յորվորներ, որոնց մանրամասնութեանց մտնել պետք չենք տեսներ, որովհետեւ քիչ ու շատ ծանօթ նիւթերը են, որ ամէն հաւատոյ գիրերուն մէջ կը գտնուին: Կոմիտասի յայտարարութիւնը ընդարձակ ցուցակ մը ունի նգովուած աղանդաւորներու, որոնցմէ 25 եւ աւելի անուններ կը յիշէ, եւ այս կարգին են եւս Եւտիքոս, Սեւերոս, Գայինոսեանք, եւ Քաղկեդոնի ժողովը:

Աներկբայ է, որ Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, նոյն եկեղեցւոյ պետին բերնով բացատրուած, մեծ ծանրակշռութիւն ունեցաւ Տիգրանի մէջ գումարուած Պարսից ժողովին որոշմանց վրայ, ինչպէս որ իր կարգին ակնարկեցին (438):

443. ՊԱՇՏՈՆԻՆ ՏԵՒՈՂՈՒԹԻԻՆԸ

Կոմիտաս պետական հաստատութեամբ կաթողիկոսութեան տիրացած Դուին կը դառնայ 616-ին, սակայն իր ընտրութիւնը կրնանք 615-էն հաշուել, գործողութեանց վրայ: Կոմիտասի գործունէութեան պատմութեան չմտած, պէտք ունինք անոր պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը ճշդել, որովհետեւ նորէն պատմագիրներու եւ գաւազանագիրներու տուած թիւին հետ անհամաձայնութեան մէջ կը գտնուին ժամանակակից եղելութիւնները: Անոնք համաձայնութեամբ 8 տարի միայն կու տան Կոմիտասի կաթողիկոսութեան, Միխայիլ միայն 26 տարի կը նշանակէ (ՔԱՀ. 36), հարկաւ գրչագրի սխալանօք: Այս կերպով 615-էն սկսելով 623-ին վերջացած պիտ ըսուէր Կոմիտասի կաթողիկոսութիւնը: Սակայն միւս կողմէն կը տեսնենք որ Վարազտիրոց մարզպան ՀԱյաստան հասնելով կը տեսնէր որ *մեռեալ էր երանելին Կոմիտաս կաթողիկոսն* (ՄԵԲ. 153), իսկ Վարազտիրոց Կաւատէ անուանուեցաւ, եւ Կաւատ 628-ին ըագաւորեց ճշդուած ժամանակագրութեամբ: Թէպէտ գրուած է, որ Վարազտիրոցի հասնելուն *կայր տեղի անհրամանատար*, այսինքն ոչ կաթողիկոս կար եւ ոչ տեղապահ, սակայն հնար չէ հինգ տարի աթոռոյ պարապութիւն ընդունիլ, այն ալ առանց տեղապահի իսկ, մինչ Մովսէսէ ետքը օրինաւոր տեղահահութիւն կարգադրուած էր, մանաւանդ որ այսպիսի ընդարձակ պարապութիւն մը, հարկաւ պատմութեան մէջ յիշուած կ'ըլլար: Ուստի պէտք է ըսել թէ Վարազտիրոցի հասնելուն Կոմիտաս նոր վախճանած էր, որով մահը տեղի ունեցած կ'ըլլայ 628-ին, եւ ոչ թէ 8 այլ գրեթէ 13 տարի կաթողիկոսութիւն հարկ կը լինի տալ Կոմիտասին, ժամանակցութիւնները պահպանելու համար:

444. ՀԵՐԱԿԼԻ ՊԱՏԵՐԱԶՍԵՆԸ

Կոմիտասի կաթողիկոսութեան ամբողջ միջոցին մը գտնենք Խոսրովը Պարսից եւ Հերակլը Յունաց արքայական գահերուն վրայ: Առաջին տարիներու մէջ կը շարունակեն Յունաց երկիրներու վրայ Պարսից յարձակումները, եւ գլխաւորապէս Ասորոց եւ Փոքր Ասիոյ գաւառներէն, որ պատերազմի դաշտ կ'ըլլան, որով Հայաստանի թէ Պարսկական եւ թէ Յունական բաժինները համեմատական հանդարտութիւն կը վայելեն, չմոռանալով յիշել որ Յունական բաժինն ալ ստէպ Պարսիկներէն գրաւուած էր: Հերակլ կը շարունակէր իր նախադասած ընթացքը, այն է խաղաղական միջոցներով եւ վստահութիւն ներշնչելով՝ Խոսրովին սիրտը շինել, եւ տանելի պայմաններով հաշտութիւն հաստատել: Սակայն ելքը իր նշատակին չէր համապատասխաներ, ընհակառակն Խոսրովի խրոխտանքը կը զօրանար, եւ կայսրութեան մէջ ալ գանգատներ կը շատնային Հերակլի թուլութեան եւ տկարութեան վրայ: Վերջապէս Հերակլ ալ կը համոզուի իր քաղաքականութեան անօգուտ լինելուն, եւ կը ցնցուի Խոսրովի նամակէն, որ քրիստոնէութիւնն ալ կ'անարգէր, զինքն ալ կը նախատէր (436): Չինուորական մեծամեներու հետ, եկեղեցականներն ալ ձայն բարձրացուցին Սարգիս պատրիարքի գլխաւորութեամբ եւ վերջապէս բոլոր զօրութեամբ պատերազմի ելելու որոշումը տրուեցաւ: Հերակլ ուզեց անձամբ ստանձնել պատերազմին հրամանատարութիւնը, եւ կայսրութեան աթոռակցութիւնը եւ խնամակալութիւնը յանձնեց իր որդւոյն Կոստանդինի, զինուորական պատրաստութիւնները լրացուց, եւ 622-ին Չատիկը տօնեց Ապրիլ 4-ին, եւ միւս առտուն Բիւզանդոսայէ Քաղկեդոն անցաւ բանակաին հրամանատարութիւնը ստանձնելու, մինչ նաւային տորմդն ալ բանակ մը կը փոխադրէր Կիլիկիոյ ծոցը, Պարսիկ գունդերը ետեւէն

պատելու համար: Հերակլ առաջին անգամ Յունական Հայաստանէն վանեց Պարսիկներուն արշաւանքները եւ այնտեղ ձմերեց, մինչ հարաւային բանակը Պարսիկները կը վաներ Երուսաղէմէ, Դամասկոսէ եւ Անտիոքէ: Միւս տարին 623-ին, Հերակլ պատերազմը նորոգեց, մտաւ Մարաստան եւ Ատրպատական՝ Դուինի եւ Նախիջեւանի ճամբով, գրաւեց Գանձակ, եւ աւերեց նուիրական կրակին կամ Հրատ Վշնասալի բազինը (ՄԵԲ. 15-45), բայց նորէն ետ դարձաւ ձմերելու համար: Պատերազմները աւելի սաստկացան 624-ին, Հերակլ Տրապիզոնէ սկսելով Վրաց եւ Ադուանից երկիրը, եւ Հայոց Փայտակարան եւ Արցախ նահանգներու մէջ նշանաւոր յաղթութիւններ տարաւ Պարսիկներու վրայ: Բայց միւս տարին, 625-ին, Խոսրով նոր գունդերով պատերազմը նորոգեց, Շահրվարազ Խոռեամ եւ Շահէն Պատգոսապան զօրավարներու ձեռք երկու մեծ բանակներ տուաւ, որ պատերազմը կայսրութեան երկիրները փոքադրեն, եւ Հերակլը երկու կողմէն մէջտեղ առնելով անգործ ընեն, եւ ուղղակի Բիւզանդիոնի վրայ քալեն: Հիւսիսաբնակ Աւարներու հետ ալ դաշնակցութիւն հաստատեց, որպէսզի Երոպակողմէն կայսրութեան վրայ իջնեն: Հերակլ պէտք եղաւ երեք տեղ միանգամայն պատերազմը մղել, բանակ մը Բիւզանդիոնը պիտի պաշտպանէր Շահրվարազի դէմ, ուրիշ մը Կիլիկիոյ կողմերը Շահէնը, պիտի կասեցնէր, երրորդը ուղղակի Խոսրովի դէմ պիտի քալեր նոյնիսկ Պարսկաստանը նեղի դնելու համար: Հերակլի նպատակը յաջողեցաւ. Շահրվարազ չյաջողեցաւ Բիւզանդիոնի վրայ, ձմեռը Բիւթանիոյ մէջ անցուց, եւ 626-ին գարնան պարտաւորուեցաւ Պարսկաստան դառնալ Խոսրովի հրամանով: Շահէն ալ չկրցաւ դիմադրել Յունական բանակին, որուն կը հրամայէր Թէոդորոս Հերակլի եղբայրը եւինքն ալ սպաննուեցաւ: Հերակլ, իրեն օգնական ունենալով բոլոր հայագունդերը, եւ Կովկասաբնակ Իսաղզիրները, ամէն կողմ յաջողութիւն գտաւ Պարսիկներուն վրայ, որուք 626-ի վերջերը իրենց երկրին պաշտպանութեան պարտաւորուեցան, որովհետեւ Հերակլ ուզեց վերջին հարուածը տալ ուղղակի Տիգրոնի վրայ քալելով: Պարսիկներ մեծ ճակատամարտի խմբուեցան, Չար գետի հովին մէջ, Նինուէի մօտերը, ուր վերջնական յաղթութիւն մը տարակ Հերակլ 627 Դեկտեմբեր 12-ին, եւ այլեւս բաց էր Պարսկաստանը եւ ազատ Տիգրոնի ճամբան (ԼՊԱ. 498):

445. ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹԻԻՄ

Հերակլ այս յաղթութենէն օգտուեցաւ Պարսկաստանը աւերելու եւ աւարելու, երբ Խոսրով պարտաւորուեցաւ քաղաքէ քաղաք փախստական հեռանալ: Հերակլ նոյնիկս Տիգրոնի արքունի սպարանքը կրակի տուաւ (ՄԵԲ. 150): Խոսրով խելայղեալ, իր նախարարներուն դէմ կը խստանար, իբրեւ պարտութեանց պատասխանատու, որոնք զայրանալով անոր դէմ դարձան, զինքը փակեին Վեհակաւատի մէջ (ՄԵԲ. 150), որ կոչուած է նաեւ Վեհարտաշիր (ԿԱՂ. Ա. 255) ւամ Սակարտա (ՄԻԽ. 297), եւ թագաւորեացուցին անոր Կաւատ Շիրոյ որդին, որ իրեն հօր դէմ դարձող նախարարներուն զործակիցն էր: Կաւատ փնտռել տուաւ հայրը, որ թաւուտ անտառի մէջ պահուըտած էր, եւ իբրեւ երկրին աւերածին պատասխանատու, զայն սպանել հրամայեց, եւ պատճառանք ստեղծելով թէ *խոտլոյթիւն յարուցանեն*, բոլոր իր եղբայրներն ալ հրամայեց մեռցնել, եւ *սպանին զամենեսին ի միում ժամու արս քառասուն* (ՄԵԲ. 151): Նոյն ստեն ազատ արձակել տուաւ այն բազմաթիւ բանտարկեալները, զորս Խոսրով լեցուցած էր Այուշ բերդը (ԿԱՂ. Ա. 256) քաղաքական ամբբատասանութիւններով: Այսպէս վերջացաւ Խոսրով Բ. Պարուէզի 38-ամեայ թագաւորութիւնը, որ շատ մօտեցաւ Երկարակեաց կոչուած Խոսրով Ա. Անուշրվանի 49- ամեայ թագաւորութեան: Խոսրով Պարուէզ Պարսից թագաւորութիւնը ամենափառաւոր զագաթնակէտին հասցնելէն ետքը, յաջողութենէն զեղծանելով, զայն յետին անկմա մէջ թողուց, անանկ որ իր յաջորդը

եւ Պարսից նախարարները, անպայման հաշտութիւն խնդրելու պարտաւորուեցան, եւ Ռաշ նախարարը պատգամաւոր դրկեցին: Հերակլ յոգնած ու պարտասած՝ չդժուարացաւ առաջարկին հաւանիլ, եւ իր կողմէն Յուստատ իշխանը դրկեց Կաւաստի, եւ հաշտութիւնը կնքուեցաւ, պատերազմներէն առաջուան գրութիւնը եւ սահմանները վերանորոգելով (ՄԵԲ. 192), եւ Հերակլ յաղթական փառքով Պոլիս դարձաւ: Այդ խաղաղութիւնը տեղի ունեցաւ 628-ին, Կոմիտասի մահուան տարին: Քաղաքական կացութիւնը կանխեցինք պատկերացնել, որպէսզի դիրքին լինի իմանալ Կոմիտասի կաթողիկոսութեան ժամանակը: Երկու բոլորովին տարբեր մասերու կրնանք փաժնել զայն. առաջինը 616-էն 622, շուրջ վեց տարուան միջոց մըն է՝ համեմատաբար խաղաղ եւ հանդարտ, եւ այս մասին մէջ կատարուած են, որչափ ինչ Կոմիտասի արդիւնաւորութեան մասին յիշատակներ ունինք, գործունէութեան զանազան ճիւղերու մէջ: Իսկ երկրորդ մասը, 622-էն 628, դարձեալ վեց տարուան միջոց, յորում Հայաստան տակնուվրայ էր, ամէն կողմէն պատերազմ ու կոտորած, խառնակութիւն ու շփոթութիւն, Պարսիկ եւ Յոյն բանակներու կռիւն, նոյնիսկ Դուինը յարձակմանց եւ դրամանց ենթակայ: Հետեւաբար չէր կրնար սպասուիլ, որ կաթողիկոսը այդ միջոցին որեւէ գործունէութիւն ու արդիւնաւորութիւն ունենար: Միայն թէ նկատողութեան արժանի է, որ Հայերուն ուղղութիւնը այդ միջոցին յունականին համակիր եւ նպաստաւոր եղաւ, եւ հայգունդ զինուորականութիւնը յունական բանակին կողմը գտնուեցաւ, եւ անիկա զօրացուց, ինչ որ զարմանալի չէ, քանի որ յաջողութիւնը միշտ Հերակլի հետ էր: ՀԱյ գունդերու մասին որոշ թիւեր եւ որոշ զօրավարներ յիշուած չեն, եւ այդ միջոցին խօսուած անձը ՄԺԺ Գնունին է, որ Յունական Հայաստանին սպարապետն էր, եւ բոլոր Հայ գունդերուն ընդհանուր հրամանատարը նկատուեցաւ: Այսպէս ժամանակին պատկերը ընդհանուր գիծերով տալէ ետքը, անցնինք Կոմիտասի ձեռքով կամ Կոմիտասի ժամանակ կատարուած եկեղեցական գործերը պատմել:

446. ԱՍՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Խոսքովի 27-րդ տարին, որ է 616-ին, Կոմիտասի կաթողիկոսութեան սկիզբը, երկու Ասորի եպիսկոպոսներ, Մարութա եւ Պետրոս, Ասորոց կողմէն Դուին կու գան, եւ *ուղղափառ հաւատոյ գիր* մը կը կենրակայացնեն *բարի կամօք, ցգրուխ եւ ցառաջնորդ տէր Կոմիտաս կաթողիկոս Հայոց մեծաց*, եւ լաւ ընդունելութիւն վգտնելով *ուրախութեամբ* կը դառնան իրենց տեղերը (ՄԱՄ. 290): Ասորոց կողմեր ըսուածը ընդհանուր բացատրութիւն մըն է, եւ որոշակի չի յայտնէր թէ ո՞ր գաւառէն եւ ո՞ր դաւանութեան կողմէն եկած էին Հայոց կաթողիկոսարանը, իրենց հաւատակցութիւնը եւ հպատակութիւնը յայտնել: Այս առթիւ պետք ըլլալով պարագաներու զննութեամբ պատմութիւնը ճշդել, օգտակար կը սեպենք յիշել տալ Ներսէս Բագրեւանդացիի օրով կատարուած Արդիշոյի ձեռնադրութիւնը, ուղղափառ Ասորիներու հովուութեան համար (361): Այն ատեն ալ յիշեցուցինք, թէ ասիկա պատահական եղելութիւն մը չէր, այլ թէ կային Հայաստանի հարաւակողմը, Միջագետքի սահմանակցութեան մէջ, Հայոց հաւատակից եւ Հայոց հայրապետութեան ենթարկեալ Ասորիները, որոնց եպիսկոպոսները Հայոց կաթողիկոսնէն կը ձեռնադրուէին, եւ հայրապետական խորոհարդին մէջ աթոռ ունէին, ինչպէս Ուխտանէս ալ կը յիշէ իր ժամանակին Ժ. դարու մէջ (ՌԻՄ. Ա. 100): Այդ տեղեկութիւնները մերձեցնելով, կրնանք հետեւեցնել թէ Մարութա եւ Պետրոս միեւնոյն կողմերու եպիսկոպոսներ էին, Արդիշոյի յաջորդութենէն, որք հարկ սեպած էին անձամբ ներկայանալ նորընտիր Կոմիտաս կաթողիկոսին, եւ դաւանաւորութեան եւ հպատակութեան վկայութիւնը վերանորոգել: Միեւնոյն գիրին մէջ կը յիշուին Չաքարիա եւ Սարա եւ Գիորգիոս եպիսկոպոսներ, զորս կը մերժեն եւ կը նզովեն Մարութա եւ Պետրոս, ինչպէս նաեւ *զսուտ ձեռնադրութիւնս նոցա* (ՄԱՄ. 291): Կ'երեւի թէ պահ մը

տացածայնություն ինկած է նոյն այս ուղղափառ Ասորիներու մէջ, եւ ուրիշ պօռոճ ձեռնադրություն առած նեստորական կամ քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսներ եւս են անոնց մէջ, եւ իրենց կողմ ժողովուրդ շահիլ ուզած են, վասնզի յայտարարութեան մէջ կը մերժէին նաեւ *զամենեսեան որք ընդունին զնոսա*: Հարկաւ Կոմիտաս, նախկին եպիսկոպոս Տարոնոյ, եւ մօտէն ծանօթ սահմանակից գաւառներու գործերուն, ջանացած է ճշմարտութիւնը պաշտպանել եւ խռովութիւնները հանդարտել, հով տարած է յիշեալ եպիսկոպոսները քաջալերել ու պաշտպանել, եւ ուղղափառ ասորի հաւատացեալները կանոնաւոր կացութեան մէջ զօրացնել:

447. ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՒ ՄՈՂԵՍՏՈՍ

Մերեւոյի մէջ կը գտնենք թղթակցութիւն մըն ալ ԵՐՈՒՍԱՊԷՄԻ տեղապահ Մոզեստոս երէցին եւ Կոմիտաս կաթողիկոսին միջեւ, որուն վաւերականութեան վրայ ալ պիտի կասկածէինք, եթէ Մերեւոյի պէս յորջ եւ զգուշաւոր պատմագիր մը չըլլար զայն յաշռաջ բերողը: Որովհետեւ Երուսաղէմի պօռոճը Յորնաղին վերջին օրերէն ի վեր քաղկեդոնիկ դաւանութեան հետեւած էր, եւ չէր կրնար հոգեւոր սիրոյ հաղորդակցութիւն հաստատել Հայոց հակաքաղկեդոնիկ պօռոճին հետ: Բայց կ'երեւի թէ Երուսաղէմի պօռոճն ալ իր ուղղութիւնը փոխեց, քաղաքին Պարսից ձեռք անցնելէ, եւ Չաքարիա պատրիարքին գերի տարուելէն ետքը, եւ ուզեց իրեն նպաստաւոր ընել Հայոց պօռոճը, որպէսզի անոր ձեռքով պաշտպանութիւն շահի Երուսաղէմի քրիստոնէայ ժողովուրդին համար: Արդէն այդ փոփոխութեան առաջին քայլը տեսնուած էր Պարսից ժողովին առթիւ, որուն մէջ Չաքարիա պատրիարք յայտարարած է, թէ երեք ժողովներուն դաւանութիւնն է ուղիղը, թէ *նոցին միաբան Հայոց հաւատն ճշմարտութեամբ է, թէ Քաղկեդոնի ասացեալն ոչ է միաբան նոցին*: Չաքարիա աւելի յառաջելով իր քաղկեդոնիկ դաւանութեան վրայ զոջում յայտնած է. *եթէ ոչ էաք մեք խոտորնակս զնացեալ առ Աստուծոյ, եւ ոչ նա բարկութեամբ խոտորնակս զնացեալ էր առ մեզ, բայց այդ երկուցեալ յԱստուծոյ, առաջի ձեր զճշմարիտն ասեսք* (ՄԵԲ. 192): Անշուշտ Չաքարիա այդ յայտարարութիւնը կ'ընէր, տեսնելով որ նեստորական եւ քաղկեդոնիկ դաւանութիւններ կասկածաւոր են Խոսրովի աչքին, եւ ինչ որ Չաքարիա Պարսկաստանի մէջ կ'ընէր, հարկաւ Մոզեստոս ալ, որ անոր տեղապահութիւնը կը վարէր, նոյնը պիտի ընէր: Մոզեստոս է, որ առաջին անգամ Կոմիտասի կը գրէ, առիթ առնելով Հայ ուխտաւորներուն Երուսաղէմ երթալը: Կոմիտասին կու տայ *արքեպիսկոպոս եւ մետրասպոլիտ աշխարհին Հայոց* կոչումը (ՄԵԲ. 131), լռելով *պատրիարք* անունը, կը պատմէ Երուսաղէմի մէջ քրիստոնէից տրուած պաշտպանութիւնը, եւ Հրէից հեռացումը, կ'ընդունի թէ այս արդիւնքները *ի ձեր սուրբ աղօթիցդ* եղան, եւ կը խնդրէ *մի՛ պակասեղ ամենեւին ի յիշել եւ նայիլ ի մեզ* (ՄԵԲ. 134): Այս խօսքերը բաւական նշանակալից են՝ Կոմիտասի միջնորդութեամբ Երուսաղէմացիներու օգտուած լինելը հաստատելու: Պատասխանին մէջ Կոմիտաս ինքզինքին *եպիսկոպոսասպետ*, եւ տեղապահին *եղբայր պատուական Մոզեստոս* կոչումը կու տայ (ՄԵԲ. 134), եւ քաջալերական խօսքերով կը մխիթարէ, եւ առաւելագոյն դիրութեանց ակնկալութեամբ կը յուսադրէ: Այս թղթակցութեան մասին տուած տեղեկութեանց ակնկալութեամբ կը յուսադրէ: Այս թղթակցութեան մասին տուած տեղեկութիւննիս յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ անկաւ փոխանակուած է Կոմիտասի առաջին տարիներուն մէջ, երբ տակաւին Հերակլ պատերազմի սկսած չէր, եւ Երուսաղէմ Պարսից իշխանութեան ներքեւ կը մնար:

448. ՉԱՆԱԶԱՆ ԾԻՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐ

Կոմիտասի անունին աւելի հոչակ տուող գործերը իր շինարար ձեռնարկներն են, այնպէս որ Միխայէլ կրցած է *Շինող* անունը տալ Կոմիտասի (ՔԱՀ. 36): Արդէն, յիշեցինք

(424), թէ Դուինի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն շինութիւնը, գոր սկսած էր Սմբատ Բագրատունի Պարսկաստան մեկնելէն առաջ, ոյն ատեն չէր լրացած, եւ ոչ ալ Արրահամի կաթողիկոսութեան միջոցին լրացաւ, եռ Կոմիտասի մնաց նոյն շինութիւնը աւարտել (ՄԵԲ. 123): Անկէ ետքը Կոմիտաս ուզեց Էջմիածնի կաթողիկէն ալ նորոգել, որ Վահան Մամիկոնեանի ժամանակ Ղազար Փարպեցիի ձեռքով կատարուած նորոգութենէն ետքը (327), բաւական վնասուած էր, մանաւանդ երբ այժոռն ալ Դուին փոխադրուեցաւ եւ Վաղարշապատ լքուեցաւ: Անշուշտ վերջին պատերազմներու միջոցին ալ նորանոր աւերումներ ունեցաւ, բանակներուն անցուդարձին ճամբուն վրայ գտնուելով: Կոմիտաս խախտուած պատերը նորոգել տուաւ, փայտակերտ մասերը վերցնելով քարոկիրով փոխանակեց, եւ յատակն ալ քարայարկ նորոգեց (ՄԵԲ. 141): Էջմիածնի կաթողիկէին փայտակերտ ըլլալը կամ փայտակերտ մասեր ունենալը՝ Փարպեցիի նորոգութեան ատենէն ալ յիշուած էր, եւ այստեղ Կոմիտասի նորոգութեան առթիւ ալ կը յիշու: Հետեւաբար դժուար կ'ըլլայ անոր նախնական շինուածին վրայ ճիշդ գաղափար կազմել: Եթէ այժմեան շինուածը զննուի, յայտնի կը տեսնուի որ շինութեան եւ արուեստի զանազան ոճեր կը յաջորդեն անոր վրայ, բայց ամենէն ներքեւինը մեծամեծ կոփածոներով շինուած է, եւ հիմերն ալ շատ խոր են, որ փայտակերտի դաղափարը բնաւ դեն զարթուցաներ: Գուցէ փայտակերտները յարակից մասեր են, որոնք հետզհետէ կաթողիկոս, Վաղարշապատի կաթողիկէին *գմբէթը* միայն *փայտայարկ* եղած կ'ըսէ, եւ զայն քակելով *գեղեցկայարմար եւ ջրնադատես կոփածոյ քարամբք շինուած* (ՅՈՎ. 96), որով այժմեան մեծ գմբէթը Կոմիտասաշէն կը պարտաւորուինք ճանչնալ: Վաղարշապատի կաթողիկէին նորոգութեանց հսկողն եղած է Յոհանիկ վանահայրը (ՄԵԲ. 141): Բայց աւելի նշանաւոր շինուածը եղած է Հռիփսիմեանց տաճարը, հետեւանք իր սկզբնական պաշտօնին, Ս. Հռիփսիմէի փոկակալութեան, որ հարկաւ իր սիրտին հին բաղձանքը եղած է: Կոմիտաս հինը բոլորովին քակած է, այն որ Սահակ Պարթեւէ շինուած կ'ըսուի (ՄԵԲ. 140), եւ որ պետք է երկրորդ շինութիւն նկատուի Լուսաւորչի նախնական շինութենէն ետքը (57): Սահակաշէն տաճարը *կարի ցած եւ մթին* (ՄԵԲ. 140) ու *խորթին եւ փորքատեսակ* (ՅԻՎ. 96) եղած է, իսկ Կոմիտասաշէնը *հրաշատես եւ վայելուչ եւ նազելի եւ պայծառ* կը կոչուի (ՅՈՎ. 96), որտակաւին կը մնայ նոյնութեամբ, եւ իրօք ալ գեղեցիկ շինուած մըն է, ոչ այնչափ ընդարձակ, այլ իրեն յատուկ ճարտարապետական ոճ մը ունի, յատակէն մինչեւ գագաթը միասպաղաղ գմբէթը մը ձեւը ներկայելով:

449. ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՑ ՆՇԽԱՐԹԸ

Հռիփսիմեանց վկայարանը նոյն իսկ Հռիփսիմէի եւ ընկերաց մասունքներուն վրայ շինուած կը գիտցուէր, սակայն գերեզմանը յայտնի մէջտեղ չէր երեւեր, այլ այն ծածկուած էր վկայարանի հմիերուն մէջ: Հին վկայարանին քակուելուն առթիւ հիմին պատերուն մէջէն դուրս ելաւ Հռիփսիմէի շիրիմը, եւ կաթողիկոսն ինքնին փութաց անձամբ քննել եւ զննել զայն, եւ տեսաւ որ տապանը կը կրէր Գրիգորի եւ Սահակի կնիքները, որ ըսել է թէ Լուսաւորիչը կնքելով գետեղած էր վկայուհիներուն մարմինները, եւ Սահակ ալ իր կնիքը աւելցուցած էր վրան: Կոմիտաս ալ չհամարձակեցաւ անոնց կնիքները խախտել ու բանալ, եւ իր կնիքն ալ վրան աւելցուց, որով *երից հաւատարմաց երրորդ մատանեօք* վաւերացուած եղան Հռիփսիմէի մասունքները (ՄԵԲ. 14): Այժմս սրբուհիին տապանը կը գտնուի տաճարին գետնափորին մէջ, ուր կը մտցուէր գրեթէ սողոսկելով ցած ու նեղ անցքէ մը, եւ անկէց անդին կը բացուէր փոքրիկ սենեակ մը, ճիշդ տաճարին խորանին ներքեւ, որուն շուրջը կը գտնուին խոշոր տապանաձեւ քարեր, ու անոնց ներքեւ կը ճանչցուին Հռիփսիմէի եւ ընկերներուն ոսկորները: Այս ձեւն ունէր երբ մենք ալ այցելեցինք, այլ այժմ ձեւը փոփոխուած է վերջին ատեննր կատարուած կամահան նորոգութիւններով: Ոսկորներու գոյութեան մասին լոկ աւանդութիւնն էր ընկալեալ

փաստը, սակայն ժԷ. դարուն սկիզբը երկու Լատին կրօնաւորներու փորձած գողութիւնը, իրական գոյութեան նիւթական փաստը տուաւ (ԴԱՎ. 131): Կոմիտաս միջոց մը տապանը *եթող ի բացեայ վասն գիշոյթեան որմոյն*, որ այս առթիւ ժողովրդական եռանդուն բարեպաշտութեան առարկայ ետղաւ, եւ ետքէն *Անիոտիեցաւ ի կայանս իւր*, այսինքն պատրաստուած տեղը դրուեցաւ, երբոր լրացաւ *ցամաքի կրոյն*: Պատմութեան մէջ յիշուած կը գտնենք թէ *չափ հասակաի Հռիփսիմէի էր ինն թզաւ եւ չորս մատունս* (ՍԵԲ. 140), եւ եթէ թիզը քսան հարիւրորդաչափ հաշուենք, մօտաւորապէս չափ մը եւ ութսունհինգ հարիւրորդաչափ (1, 85) հասակ ունեցած կ'ըլլայ կոյսը, որ յոյժ արտակարգ է, բայց բոլորովին անհնար ու տարօրինակ չէ, մանաւանդ որ չէին ալ կրնար հասակը ճշդել եթէ տապանը չբացին: Թերեւս տապանի չափն է դրուածը, եւ աւելի քան *չափ հասակի երանելոյն*, պէտք է կարդալ *չափ տապանի երանելոյն*, որ այժմ տեսնուած քարով ալ կ'արդարանայ: Այստեղ Վարդան կը յաւելու թէ Գրիգորի հասակն ալ 10 թիզ էր, իսկ Տրդատի հասակն ալ 14 թիզ (ՎԱՐ. 61): Կ'երեւի թէ աւանդութիւնը անձի մը մեծութիւնը, նորա հասակին բարձրութեան վրայ հաստատելով, աստիճանաբար անեցուցած է անոնց հասակները, հետեւապէս գրոյցէ աւելի կարեւորութիւն չենք կրնար տալ այդ հասակի չափերուն:

450. ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԻԻՆՔՆԵՐ

Կոմիտաս յատուկ եւ զգայուն իդձ մը ունեցած է Հռիփսիմէ կոյսի յիշատակին, որ ոչ միայն անոր վկայարանը գեղեցկաշէն վերականգնած է, ոչ միայն անոր աւարտելուն մեծահանդէս նաւակատեաց տօն կատարած է, այլ եւ այդ առթիւ իր սիրտին ու միտքին թռիչք պատկերացնելով յօրինած է *Անձինք նուիրեալք սիրոյն Զրիստոսի* գեղեցկահիւս եւ չքնաղ շարականը (ԿԻՐ. 30): Հայ Եկեղեցին հնագոյն շարականներ ունեցած է անշուշտ, որոնք ցայսօր ալ կ'երգուին, եւ սակայն անոնց հեղինակները որոշակի չեն ցուցուած, եւ միայն ընդհանուր կերպով իսր Սահակէ մինչեւ Մանդակունի երկարող միջոցին երկասիրութիւնները ընդունուած են: Կոմիտասի *Անձինքը* առաջինն է որ պատմական ստուգութեամբ իր հեղինակին անունը կը կրէ: Այդ շարականը հայկական հին չափով տաղասացութեան պիպարն է, բառերու եւ ոճերու ճոխութեամբը՝ ընտիր հայկաբանութեան օրինակ է, բանաստեղծական արուեստին գերեզանցութեամբ՝ նշանաւոր է, պատմական յիշատակաց անխարդախ հետեւող է, եւ եւեղեցական եւ հոգեւոր օծութեամբը՝ անգուգական քերթուած մըն է: Եւ եթէ գործէն հեղինակը գուշակել տրամաբանական օրէնք է, *Անձինքը* բաւական է Կոմիտասի եռանդուն եւ ուսումնական եւ զարգացեալ միտքին բարձրութեան վկայել: Եւ որովհետեւ եղանակաւորումն ալ քերթուածին զուգընթաց կ'ըլլար, Կոմիտասը իբրեւ կարող երաժշտագէտ ալ պէտք է ճանչնանք: *Անձինքը* երեսունուվեց տուն է, երեսունուվեց հայկականն այբուբենին սկզբնատառերով կազմուած, որով իրմէ ետքը այբուբենի տառերով կազմուած 36 տուն շարակաները *Անձինք* կոչուեցան ընդհանրապէս: Հռիփսիմեանց տաճարին եւ *Անձինք* շարականին թուական կրնանք դնել 618-էն 619 տարին: Կոմիտասի հաւատոյ գիրն ալ յիշեցին, եւ այս երկուքն են գլխաւորապէս ձեռուրնիս եղող Կոմիտասի գրական գործերը, երկուքն ալ ընտիր, մին իբրեւ գրագիտական եւ միւսը իբր աստուածափանական: Ասոնցմէ զատ գրուածներ ալ ունեցեր է (ՀԻՆ. 425), որոնց վրայ որոշակի տեղեկութիւն չենք գտած (58): Իսկ *Զրոյցք Կոմիտասայ Հայոց հայրապետի, եւ պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ* (ԹՂԹ. 481) կոչուած գրութիւնը, հնար չէ իբրեւ հարագատ գործ ընդունիլ: Ինչինչ օրինակներու մէջ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին անունը Պիւռոս է յիշուած (ՀԻՆ. 425), եւ գրուածին վերջը Կոմիտաս Բիւզանդիա գացած կ'ենթադրուի (ԹՂԹ. 467): Արդ Կոմիտաս երբէք Բիւզանդիա չէ գացած, եւ ժամանակակից չէ կրցած ըլլալ Պիւռոսի, որ 630-ին Սարգիսի յաջորդէ: Նոյնիսկ այդ գրուցագրութեան նիւթերը

շատ աւելի ետքը մէջտեղ նետուած խնդիրներ են, եւ յետին ժամանակաց գրող մը կեղծեալ անուններով գրուած մը մէջտեղ հանած է:

451. ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՋԱՆՔԵՐ

Չենք գիտեր թէ Կոմիտաս, որ դպրոցի մէջ ստացած է իր զարգացումը, սակայն ինքն լիապէս զարգացեալ, ընդհանուր զարգացման ալ քաջալերող եւ ստարող եղած է: Իր ժամանակին դպրոցները աւելի փայլ ստացան, որոնց մէջ կը յիշուին Միւնեաց դպրոցը եւ Արշարունեաց դպրոցը եւ Շիրակայ դպրեվանքը: Միւնեաց դպրոցը Մահակի եւ Մեսրոպի ատեն առաջնութիւն ունէր բոլոր Հայ վարդապետանոցներու վրայ, եւ Օրբէլեան կը գրէ, թէ անոնք հրամայած էին *զթարգմանութիւնն եւ զմեկնութիւնն նոցա ունել*, որով եւ *քերթող* անունը իրենց պաշտօնական կոչումը դարձած էր: Այդ միջոցին Միւնեաց դպրոցին գլուխը կը գտնուէր Մաթուսաղա *մեծ քերթողին եւ անյաղթ փիլիսոփայն*, որ յետոյ Միւնեաց միրապոլիտ ար եղաւ Դաւիթի յաջորդելով: Օրբէլեան Մաթուսաղայի պաշտօնը բացատրելու համար կը գրէ թէ *նատուցանեն գրուի ամենայն վարդապետացն ի վերայ բարձր եւ տեսլիկու ամբիոնի բարունարանին* (ՕՐԲ. Ա. 155), որ մեր այժմեան ուսուցչական աթոռներու ձեւը կը յիշեցնէ: Օրբէլեան ինքն ալ Միւնեաց քերթողներուն յաջորդը, գոհունակութեամբ կը յիշէ թէ *սուրբ պատրիարքն Կոմիտաս*, ուրիշ վարդապետանոցներու, նոյնիսկ Արշարունեաց դպրոցին վրայ՝ Միւնեացը նախադասելով, իր սիրելի եղբորորդին, Թէոդորոս Քոթենաւորը այնտեղ դրկեց Մաթուսաղա քերթողաօր աշակերտելու համար: Իսկ Արշարունեաց դպրոցը կը գտնուէր Երախաձոր գաւառի Վարդիկ-Հայր վանքը, որ Վարդիհէր ալ կը կոչուի, եւ է նոյնիմանութեամբ Վիշապաձորի մէջ (301): Այնտեղ կային շատ *նարտարք եւ գիտունք Հայոց*, որոնք *զմանկունան ժողովեալ* էին եւ կը կրթէին (ՕՐԲ. Ա. 156), այլ գրուած չէ թէ ով էր դպրոցին գլուխը: Շիրակայ դպրեվանքին առաջնորդն էր Բարսեղ Ճոն վարդապետը, որուն գործունէութիւնը փայլած է Ներսէս Գ.ի որով (ԿԻՐ. 34): Միւնեայն ատեն կը փայլէր Յովհան Մայրավանեցի, Բջնիի մօտ Մայրոյ վանքին առաջնորդը, որում *զկայտողիկոսութիւնն հաւատացեալ էր Կոմիտաս*, կը գրէ Ասողիկ (ԱՍՈ. 88), եւ պետք է իմանալ, թէ կայտողիկոսարանի ներքին գործոց գլխաւոր պաշտօնեան էր, փախանորդ մը կամ դիւանապետ մը, ինչպէս մենք պիտի ըսէինք մեր ճշարանութեամբ: Կայտողիկոսարանը իր սեփական աշակերտներն ալ կ'ունենար, եւ կրնար Յովհան անոնց ուսուցիչն ալ եղած ըլլալ: Այդ ամէն մանր տեղեկութիւններ իրարու քով բերուելով, զօրաւոր փաստ մը կը կազմեն Կոմիտասի արժանեաց, իբր ուսմանց եւ զարգացման քաջալերիչ մը: Այդ եզրակացութեան կը յանգինք եւս գիտելով, որ եօթներորդ դարը՝ վեցերորդէն աւելի ուսեալ հեղինակներ եւ գրական անձեր արտադրած է, որոնց աշակերտութեան տարիները Կոմիտասի օրերուն կ'իյնան, իսկ անոնց անունները իրենց կարգին պիտի յիշենք: Այդ հետեւանքին օժանդակած են նաեւ Յունաց հետ աւելի շփումները, որոնց դուռ բացին Հերակլի յաղթութիւնները, յունական տիրապետութեան ընդարձակուիլը եւ յարաբերութեանց շատնալը, որք Կոմիտասին օրէն սկսան, եւ հետզհետէ ազդեցութեամբ ալ զօրացան:

452. ՄԻԱԿԱՍՏԵԱՅՑ ՄԿԻՉԲԸ

Կոմիտասի օրերուն դիպեցաւ Միակամեայց վարդապետութեան սկզբնաւորութիւնը: Հերակլ կայսր Պարսիկներուն վրայ տարած յաղթութիւններուն հետ՝ եկեղեցիական խնդիրներով ալ զբաղեցաւ, եւ փափաքեցաւ իր ընդարձակ կայսրութեան մէջ դաւանական միաբանութիւն ալ հաստատել, ու խաղաղական իշխանութիւն մը ունենալը: Կայսերութեան մեծ մասին մէջ զօրաւոր էր Եփեսոսական միաբնակներուն կամ հակաբաղկեդոնիկներուն թիւը, թող որ Նեստորականներ եւ բուն Եւտիքականներ

ալ կարելոր բաժիններ կը կազմէին: Հերակլ դիմեց Կոստանդնուպոլսոյ Սարգիս պատրիարքին, որ մեծ ազդեցութեան տէր անձ մըն էր, ոչ միայն իր եկեղեցական դիրքովը եւ հմտութեամբը, այլեւ քաղաքական տեսակետէն, վասնզի ինքն էր տիրապէս կայսրութիւնը կառավարողը Հերակլի բացակայութեան, քանի որ աթոռակից եւ խնամակալ հռչակուած Հերակլի որդին, Կոստանդին Գ. դեռահաս պատանի մըն էր, երբ հայրը 622-ին պատերազմի դաշտը կը մեկնէր (444): Նոյնիքն Սարգիս պատրիարք գործօն դեր ունեցած էր Պարսիկներու եւ Աւարներու դէմ մայրաքաղաքին պաշտպանութեան մէջ: Սարգիս դաւանական խնդիրը լուրջ նկատողութեան առաւ, եւ խնդրոյն լուծումը տեսաւ Թէոդորոս Փառանու եպիսկոպոսին գրուածոց մէջ, որ Միակամեայ դրութեան հեղինակը կը նկատուի: Սարգիս եփեսոսեան դաւանութեան համոզուած պաշտպան մըն էր, բայց կը զգար, որ քաղկեդոնեան *երկու բնութիւն* բացատրութիւնը, Կոստանդնուպոլսոյ 553-ի ժողովեան ետքը պաշտօնական ձեւ առած էր իրենց մէջ, եւ այլեւս ետ դառնալ եւ զայն ջնջել հնար չէր: Այս տեսութեամբ Սարգիս չկրցաւ *մի բնութիւն* բացատրութիւնը յունական եկեղեցւոյն մէջ վերանորոգել, այլ *երկու բնութիւն* բացատրութիւնը պահելով, *մի կամք եւ մի գործողութիւն* բանաձեւը ընդունեցաւ, իբր ուղղափառ վարդապետութիւն, այսինքն է, թէՔրիստոսի երկու բնութիւնները մէկ կամքի որոշմամբ կը գործէին եւ մէկ գործունէութիւն ունէին: Այդ կերպով եփեսոսեան *մի բնութիւն* դաւանութիւնը իսկապէս կ'արդարանար, վասնզի եթէ կամք ու գործ մէկ էին, քաղկեդոնեան *երկու բնութեան* դաւանութիւնը անշահանակ բացատրութիւն կը դառնար: Հերակլ սիրտով ու միտքով յարեցաւ Սարգիսի ներկայած բացատրութեան մանաւանդ երբ տեսաւ որ հակաքաղկեդոնականներն ալ հաւանութեան նշաններ կը ցուցնէին, իսկ քաղկեդոնականներուն վրայ իշխելը իրեն համար դիւրին էր: Առայժմ այսչափ միայն բաւական ըլլայ յիշել, վասն զի Միակամեայ խնդիրները եւ այն մասին տեղի ունեցած յուզումները, 428-էն այսինքն Կոմիտասի մահուրնէ ետքը տեղի ունեցան: Բայց աւելի եւ աւելի կարելոր երեւոյթ մը եղաւ իսլամական կրօնքին սկզբնաւորութիւնը: Նոր կրօնքինմարգարէն եղաւ Մուհամմետ, որ ծնած էր Մէքքէի մէջ 571-ին, եւ իր հօր Ապտուլլահի մահուրնէ, եւ Էմինէ մօրը վաղամեռիկ ըլլալէն ետքը, սնած էր իր մեծհօր Ապտիւլ Միթալլէյի հնամքին տակ, եւ ասոր ալ մեռնելէն ետքը, իր հօրեղբօր Ապութալէյի մօտ եղած էր, երբ տակաւին հազիւ տասնամեայ պատանի մըն էր: Մուհամմետ Մէքքէի Կուրէիշ ցեղէն էր, որ զինքն Իսմայէլի եւ Աբրահամի սերունդ կը ճանչնար, բայց այս միջոցին բարձր դիրք գրուած էր, բայց այս միջոցին նուազած էր եւ առեւտրով կը զբաղէր, Մուհամմետ ալ 13 տարեկանէ կը զբաղէր, Մուհամմետ ալ 13 տարեկանէ սկսաւ հօրեղբօրը գործակցիլ, եւ 585-ին առաջին անգամ վաճառարարձ կարաւանին հետ Աստիք եկաւ, թէպէտ մեր պատմագիրներ Եգիպտոս կ'ըսեն (ՎԱԲ 63): Այստեղ առաջին անգամ քրիստոնէից հետ շփում ունեցաւ Մուհամմետ, եւ մտերմացաւ Սարգիս Բխերա անուն միայնակեացի մը հետ, որ Նրիանոս եւ Կերինթեան աղանդաւոր կ'ըսուի (ԿԻԲ. 32), եւ աւանդութեամբ Հայագգի եղած կը կարծուի: Մուհամմետ իր առեւտրական երթելներուն մէջ իր հետագօտութիւնները ընդարձակեց, իր հայրենեաց կռապաշտ կրօնքին հետ սիրտը չհաշտուեցաւ, միաստուածեան դրութեան հետեւող Հրեաներուն եւ Քրիստոնէաներուն, եւ անոնց զանազան ճիւղերուն հետ ծանօթացաւ: Առեւտրի մէջ զարգանալով հօրեղբօրմէն բաժնուեցաւ, եւ Իսատիճէ անուն մեծահարուստ այրիի մը առեւտրական գործերուն գլուխ եղաւ, եւ 596-ին, 25 տարեկան եղած ատեն, անոր հետ ալ ամուսնացաւ, թէպէտ նա իրմէ 15 տարի աւելի մեծ էր: Մուհամմետ քանի յառաջացաւ, այնչափ աւելի իր հայրենիքն ու ազգը կռապաշտութենէ ազատելու մեծ գաղափարը մշակեց, իր նպատակը սկսաւ տարածել, եւ քիչ քիչ հաւանողներ եւ համակիրներ ալ ունեցաւ: Բայց միայն 40 տարեկան եւս ատեն, այսինքն է 611-ին, ներքին բուռն ազդեցութենէ մղուած, եւ հաստատուն գործունէութեան կամքով զօրացած, առեւտրական գործերէ քաշուեցաւ, քարոզութեանց սկսաւ, եւ մարգարէական

կոչում ունենալը յայտարարեց: Իր առաջին գործակիցներն եղան կինը Իսաաիճէ, հօրեղբորորդին Ալի, աները Ապուպէքիր, ազգականներէն Օսման, հօրեղբայրը Համգա, եւ հօրեղբօր թոռներէն Էօմէր: Իր հետեւողներուն *Միւսլիմ* անունը տուաւ, որ է *Փրկեալ* կամ *Հաստակեալ*, նոյն բառին տարբեր առումներուն համեմատ: Միանգամայն սկսաւ իր յայտնութիւններն ու աստուածային պատգամները հռչակել, եկ ամբողջական նոր կրօնական դրութիւն մը կազմել, որ հնագոյն մովսիսական եւ քրիստոնէական յայտնեալ կրօնքներուն հետ առնչութիւններ կը պարունակէր, բայց միեւնոյն ատեն տեղական յատուկ պարագաներ ալ կը միացնէր: Մուհամմէտի դրութեամբ, Ադամէ, Աբրահամէ, Մովսէսէ եւ Յիսուսէ ետքը, յայտնութեանց լրումն էր իրենը, եւ ինքն էր Յիսուսի կանխագուշակած Միսիթարիչը (ՂԵԴ. 68): Մուհամմէտի առաջին յաջողութիւնը մեծ չեղաւ Մէքքէի մէջ, եւ Կուրէիշներու ընդդիմութիւնը զօրացաւ, որուն համար 622 Յուլիսին պարտաւորուեցաւ անկէ խոյս տալ եւ Մտինէ սալաիմի, ուր ընդունելութիւն գտաւ գլխաւորապէս հրէական գաղթականութեան պաշտպանութեամբ: Ասկէ կը սկսի Հիճրէթ կոչուած արաբական կամ լաւ եւս իսլամական թուականը, պարզապէս լուսնական դրութեամբ կազմուած: Մուհամմէտ Մէքքի մէջ կորսնցուցած էր Իսաաիճէ ամուսինը եւ անկէ ունեցած չորս մանչ զաւակները: Ապագային 14 նոր ամուսնութիւններ կնքեց, բայց մանչ ժառանգ չթողուց: Մետինէի մէջ Մուհամմէտ իր կրօնական կազմակերպութեան հետ, զինուորական զօրութիւնն ալ ջանաց միացնել: Մէքքէցի գունդի մը վրայ յաղթութիւն տարաւ 624-ին, եւ տակաւ զօրութիւնը անկցուց, Արաբիոյ հիւսիսային կողմերը տարածեց իր ազդեցութիւնը, եւ 627-ին նոր յաղթութիւն մըն ալ տարաւ, Մէքքէի Կուրէիշներու վրայ, որոնք 628-ին հաշտութիւն եւ զինադադար խնդրեցին եւ ստացան, Մէքքէն ու իր սրբավայրն եղող Քեապէն, Մուհամմէտի միւսլիմներուն առջեւ բանալու պայմանով: Ատոր վրայ նոր ոյժ ստացաւ Մուհամմէտի կողմը, եւ հետզհետէ ընդարձակեցաւ անոր քարոզած կրօնքը:

454. ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՀՐ

Կոմիտաս կաթողիկոս իր վերջին օրերուն մէջ լսեց այս հեռաւոր շինդները: Արեւմուտքէն եկող միակամեաց խնդիրը ոյժ կ'աւելցնէր Հայերու միաբնակ դաւանութեան, եւ հաճութեամբ կրնար ընդունիլ զայն Կոմիտաս, եւ այս կական բաժինին տիրաւաւ, փութաց երկրին յարաբերութիւնները մշակել, եւ նորէն Յունաց հետ մերձաւորութեան կողմը միտիլ: Իսկ հարաւէն եկող շարժումի ձայնը չէր կրնար զինքն շատ շահագրգռել, շատ հեռու էր շարժումին կեդրոնը, եւ չէր ալ կրնար մտածել, թէ որ մը այնչափ մօտէն պիտի ըլլային Արաբաց եւ Հայոց յարաբերութիւնները: Կոմիտաս իր կեանքը կնքեց ծերացեալ տարիքին մէջ, 628-ին սկիզբները, եւ ամենայն հաւանականութեամբ Հերակլի բանակին եւ օժանդակ հայագունդերուն վերջնական յաջող ելքին ուրախութեան մէջ, որչափ ալ իր աթոռանիստը նորէն Պասրիկներուն կ'անցնէր, Մօրիկի օրուան սահմանադրուիսներուն վերահաստատուելովը: Կոմիտասի մարմինը թաղուեցաւ *ի տասպանահ, յիւրում շինեալ եկեղեցուջն, մերձ հանգստարանի սրբոյն Հռիփսիմեայ* (ՕՐԲ. Ա. 156): Ս. Հռիփսիմէի եկեղեցւոյն յատակը, տապանաքարի պէս մեծ քար մը կը ցուցուի այսօր, առանց մէկ գրութեան եւ առանց որեւէ նշանի, գետնին հարթ հաւասար գրուած, եւ աւանդութիւնը կը վկայէ թէ անոր ներքեւն է Կոմիտաս կաթողիկոսի մարմինը, թէպէտեւ ոչ ստուգող եւ ողբրող եղած է մինչեւ ցայսօր: Քարին դիրքը դէպի խորանին կոմդը, կրնայ արդարացնել, թէ ներքեւէն գերեզմանը *մերձ* է Հռիփսիմէի հանգստարանին, բայց անհականակն չէ որ գետնափոր սենեակին արեւելեան կողմը եղող տապանը՝ նույնինքն Կոմիտասի գերեզմանն ըլլայ:

455. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Կաւատ Շիրոյ հազիւ թէ գահ բարձրացաւ, եւ Հերակլի հետ խաղաղութիւնը կնքելով հին հայալ հրկաւ գինքը կը յաջալերէր յուանկան կառավարութեան հոգ տանիլ եւ օգտակարագոյն սեպեց Հայու մը յանձնել պաշտօնը, որպէսզի բնակչութեան սիրտը շահի, եւ երկրին շինութիւնը գիւրացնէ: Սմբատ Բագրատունի Խոստրովչնումի յիշատակը դեռ յարգի եւ պատկառելի էր Պարսից միտքին, թէպէտ Սմբատ 627-ին վախճանած էր եւ մարմինն ալ Կոզովիտ գաւառի Դարոյնք աւանը *ի քնիկ հանգստարանսն* բերուած էր (ՄԵԲ. 109): Բայց կար Վարազտիրոց որդին, որ հորը կենդանութեան ատենէն արքունի պաշտօններու մէջ յառաջացած էր, եւ պատերազմներու ժամանակ ալ շարունակած էր պատուոյ դիրք վայելել, եւ հորը ժառանգը կը նկատուէր ձիրքերով եւ արժանիքով ալ: Կաւատի ընտրութիւնը կը դիւրանար այս կերպով, եւ Վարազտիրոց Բագրատունի Հայաստանի մարգպան նշանակուեցաւ, եւ անմիջապէս գործին գլուխը անցաւ, *եւ խնդրութեամբ ընկարան զնա ամենայն աշխարհին Հայաստանեայց* (ՄԵԲ. 153), զի Հայ մըն էր, Սմբատի գաւակն էր, եւ արժանեաց ալ տէր ճանչցուած էր: Վարազտիրոց Հայաստան հասնելով դատարկ գտաւ կաթողիկոսական աթոռը, եւ իբրեւ կարեւորագոյն եւ ստիպողական գործ՝ կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկեց: Ժողով գումարեց ըստ օրինի, եւ Թեոդորոս Ռշտունիի պաշտպանութեամբ ընտրուեցաւ, *ուն անապատական յԱբրահամեան տանէ, որում անունն էր Քրիստափոր* (ՄԵԲ. 154): Այսպէս կը ներկայացնէ Սերբէոս նորընտիր կաթողիկոսը: Պատմաբանն ալ *Քրիստափոր ուն յԱբրահամեան տանէ* կ'ըսէ (ՅՈՎ. 97): Բայց Ասողիկ ատիլի պատուաւոր կերպով կը կոչէ. *Տէր Քրիստափոր ազատ յԱբրահամեան բարձէն յԱպահունեաց գաւառէն* (ԱՍՈ. 88), եւ *ի յազատ տանէ* ըլլար Օրբէլեան ալ կը հաստատէ (ՕՐԲ. Ա. 156): Այդ իրարմէ տարբեր տեղեկութեանց մէջ Քրիստափորի նախընթացը ճշդելու համար, նախ կը դիտենք որ ծննդավայրը յիշուած չէ, եւ լոկ նախարարութեան անունով Ապահունեաց գաւառէն ըսուած է, որ մեր տեսութեամբ նախարարական ազգատոհմէ ըլլալը կը ցուցնէ, ինչ որ կը հաստատուի *յազատ տանէ* խօսքովն ալ: Իսկ *Աբրահամեան բարձ* ալ ըսուած է, որ կը ցուցնէ թէ Ապահունեաց տոհմին Աբրահամեան ճիւղէն էր: Հետեւապէս մտացածին գիւիտ մըն է կարծել, թէ Աբրահամեան ըսուելուն պատճառը՝ Աբրահամ կաթողիկոսի ազգական պիտի իմացուի (ՉԱՄ. Բ. 327), եւ մինչեւ իսկ Աբրահամ եկեղեցականութենէ առաջ *աշխարհք մտած եւ հայր եղած* ըլլայ (ԱԿԻ. 149): Բաւական էր նկատել, որ Աբրահամ Ռշտունի էր, իսկ Քրիստափոր՝ Ապահունի: Մեր կարծեօք պէտք չէ իսկ Քրիստափորը պարզ *անապատական* մը եղած կարծել կաթողիկոսութենէ առաջ, վասնզի ոչ միայն սովորութիւն էր միշտ ընտրելագոյն եպիսկոպոսներուն մէջէն առնել կաթողիկոսը, այլեւ պարագաները չէին ներեր անփորձ անապատական մը գործի գլուխ անցընել. ուստի մենք ճշմարտանման կը կարծենք Քրիստափոր Ապահունի կաթողիկոսը նոյնացնել Քրիստափոր Ապահունեաց եպիսկոպոսին հետ, որ Աբրահամ կաթողիկոսի հետ ստորագրած է Աղուանից թուղթը (428), որով գործերու հմուտ եւ կարող անձ ալ ցուցուած է: Իսկ *անապատական* կոչումը, որ իրեն տրուած է Սերբէոսէն, հետեւանք է Քրիստափորի վերջին կեանքին, եւ քիչ մըն ալ խստակրօն կենցաղին եւ խստաբարոյ զգացումներուն:

456. ԲՆԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Քրիստափոր համառօտ եւ վաղանցուկ օրեր միայն ունեցաւ կաթողիկոսական աթոռին վրայ: Պատմագիրք եւ գաւազանագիրք խառն կերպով կը նշանակեն 2, 3 եւ 4 տարիներ, միայն Ասողիկ 6 տարի կու տայ, որ մինակ մնալով հեղինակութիւն չի կրնար կազմել: Երեք եւ չորս տարիներու տարբերութիւնը անշուշտ Գ եւ Դ նմանա՝ եւ

թուատառերու շփոթութենէն է, իսկ 2 եւ 3 տարիներու տարբերութիւնը հետեւեւնք է Սերբեոսի գրածին, *կալաւ սա զայթոռ հայրապետութեան անս երկուս, եւ յամին երրորդի եղին ի վերայ նորա բամբասանս* (ՍԵԲ. 154): Ըստ այսմ Քրիստափորիկ պէտք է տանք երոկլ լրացեալ տարիներ միայն, եւ անոնք ալ գետեղել 628-է 630 տարիներուն մէջ: Երկու լրացեալ տարիներն ալ բաւական էին որեւէ գործունէութեան եւ արդիւնաւորութեան միջոց ըլլալ, սակայն դժբախտաբար ոչինչ չենք գտներ պատմագիրներէն նշանակուած, որք կը գոհանան նորա բնաւորութեան ակնարկել եւ պաշտօնէ ելնելուն պարագաները բացատրել: Սերբեոս կը գրէ, *Նա դիպաւ այր հպարտ եւ ամբարտաւան, որոյ լեզու իւր էր իբրեւ գաւոր սուսեր* (ՍԵԲ. 154): Սերբեոսի դատաստանը խիստ է եւ վճռական, մինչ Պատմարանը կը մեղմացնէ գրելով. *Չամանաւէ բան ճաշի, թէ քսութիւն մին յիւրում լեզուի կրէր* (ՅՐՎ. 97): Ասողիկ ալ մեղադրանքները կը թելծեցնէ. *Եւ այլ ինչ պատճառ ասացին* ըսելով (ԱՍՈ. 88). Օրբէլեան եւ Կիրակոս կը լռեն բոլորովին, իսկ Վարդան անցողակի կ'ըսէ, թէ *սոնէր խոտովութիւն ի մէջ իշխանացն* (ՎԱՐ. 61): Այդ վկայութիւններուն բաղդատութիւններէն եւ Քրիստափորի պաշտօնանկութեան պարագաներէն կը տեսնուի, որ Սերբեոսի յատուկ կիրք մը ունի Քրիստափորի դէմ, ինչ որ դիւրին պիտի ըլլայ մեկնել, երբոր պարզուի թէ Քրիստափորի անկման պատճառը Վարագտիրոց Բագրատունի կողմէ յարուցուած խնդիրն էր, եւ Քրիստափոր Վարագտիրոցի նպաստաւոր եղած չէր: Իսկ Սերբեոս ինքն ալ Բագրատունի էր եւ Բագրատունեաց եպիսկոպոս, եւ Վարագտիրոցի դէմ եղողներուն նպաստաւոր չէր իրաւունք ունեցողը ո՞րն է, եւ մեղադրութեան արժանի ո՞վ է, պատմագիրներու կցկտուր եւ հարեւանցի տեղեկութիւններով վճռաւանա որոշում տալ դժուար է, միայն թէ Սերբեոսէ ետքը եկող պատմագիրներ, Սերբեոսի գրածն ալ աչուրնին առժեւ ունենալով, կը մեղադրեն Քրիստափորի դէմ Վարագտիրոցի ազդեցութեամբ բացուած պայքարը, եւ այդ պատճառով պաշտօնէ ձգուիլը: Պէտք է եւս դիտել, որ Քրիստափորի կաթողիկոսութենէն հագիւ 15 տարի ետքը, Սերբեոս արդէն Բագրատունեաց եպիսկոպոս է, եւ նախապատիւ եպիսկոպոսներէն մէկը, ինչ որ իրաւունք կու տայ ըսելու, թէ Սերբեոս անձամբ ալ Խառնուած էր Վարագտիրոցի խնդիրին մէջ, եւ Քրիստափորի հետ ալ անձնական շփումներ ունեցած էր, եւ ասոնց արձագանգն է որ իր պատմութեան մէջ կը տեսնուի: Այդ դիտողութիւններէն ետքը զանք եղելութիւնը բացատրել:

457. ԲԱՍԲԱՍԱՆ-Ք ԵՒ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ

Սերբեոսի պատմութեան համեմատ, Քրիստափոր խոռվութեանց պատճառ եղաւ իր չարախօսութիւններով, ու գժտութիւն թողուց Վարագտիրոցի եւ իր եղբոր մէջ: Ասոր վրայ եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ ըննութիւն բացին, եւ իր ընտանիքներէն երկու հոգի ժողովին ներկայացան եւ կաթողիկոսներէն ոմանք դուրս հանուեցան, եւ մնացեալ ժողովականներուն որոշմամբ կաթողիկոսութեան փակեղը Քրիստափորէ առնուեցաւ, կարգէն դրոկուեցաւ, եւ անարգանօք դուրս հանուեցաւ (ՍԵԲ. 154): Բոլորովին կը տարբերի Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնը: Մա կը գրէ ըօ գրոյցներու նայելով Վարագտիրոց գժտած է եղեր իր եղբայրներուն հաս Քրիստափորի քսութեանց համար: Այսպիսի քօսքեր սկսեր են պարտիլ, եւ նոյնիսկ անոր տունին մարդիկներէն քանի մը խօսք խառնողներ *բամբասանս ապիրատու* շիներ են, եւ *կամակոր մտօք* եւ քմահան կերպով որոշեր են զինքը կաթողիկոսութենէ վար առնել: Քրիստափոր ասոր վրայ յօժարակա կը հրաժարի չարիքի առիթ չտալու համար, եւ Մասեացոսն գաւառի Ուղիք գիւղին մօտ միայնաբան մը կը շինէ, եւ շռատ ալ միայնակեացներ իրեն քով հաւաքելով, պահքով ու աղօթքով, տքնութեամբ ու աշխատութեամբ, առաքինաջան կեանքի կը ձեռնարկէ (ՅՈՎ. 97): Ժամանակով մերձաւորներէն Ասողիկ ալ կը գրէ, թէ Քրիստափորը աթոռէն վար առին, որովհետեւ իշխաններուն մէջ խռովութիւն կը ձգէր, եւ յետոյ ուրիշ պատճառներ ալ

աւելցուցին (ԱՍՈ. 88): Վարդան ալ իշխաններուն մէջ խռովութիւն ձգելէն զատ բան մը չի յիշեր (ՎԱՐ. 61). իսկ Կիրակոս եւ Օրբէլեան բնաւ պատճառ մը չեն ցուցներ: Այդ մանրամասնութիւնները իրարու մօտեցնելով կը տեսնենք, որ Սեբէոսէ զատ ամէնքն ալ համաձայն են Քրիստափորը յանիրաւի հակառակութեանց զոհ զացած ցուցնել: Վարազտիրոցի եւ եղբայրներուն մէջ գժտութիւնը, եթէ ընտանեկան խնդիր չէ, ընտանիքէ դուրս իշխաններու վրայ պէտք կ'ըլլայ մեկնել, վասնզի գործի մէջ գտնուող Վարազտիրոցի եղբայրներ, բնաւ յիշուած չեն: Քրիստափորի դէմ վկայութիւն տուող ընտանիքներն ալ, ազգականներ չեն, այլ կաթողիկոսարանի մարդիկներ, որք դիւրաւ կրնային մարզպանէն վաստկուիլ: Նշանակալից է Սեբէոսի խոստովանութիւնը, որ ժողովին եպիսկոպոսներէն ոմանք դուրսհանուած են որոշումէ առաջ, որ է ըսել ըօ բողոքող մաս մը եղած է Քրիստափորի նպաստաւոր: Բայց ամենէն աւելի նկատելի է Քրիստափորի կաթողիկոսութենէ ետքը անցուցած կեանքը, ինքզինքը ճգնաւորական եւ խաղաղական կենցաղի մը նուիրելով, հեռու ամէն անտեղի ճիգերէ: Այդ պարագան սուտ չի կրնար ըլլալ, վասնզի Ուղեաց միայնարանը ամենուն ծանօթ էր եւ Վարդան ալ զայն կը յիշէ, թէ տէր Քրիստափոր Մասեացոտնի մէջ միայնարան շինեց, ուր *առաքինանայր բազում ջանացող աղօթիք, երեքհարիւր խարագանագգեստ արամբք* (ՎԱՐ. 62): Սեբէոս այս նկատաւիաւոր կէտը լռութեամբ կ'անցնի եւ չի յիշեր, եւ ասով աւելի եւս կասկած կ'աւելցնէ իր կուսակցական հակառակութեան վրայ:

458. ԵՂԵԼՈՒԹԵԱՆՅ ԱՍՓՈՓՈՒՄԸ

Այդ ամէն դիտողութիւններէ ետքը, մենք կը կարծենք թէ հետեւեալ կերպով պէտք է իմանալ իսկական եղելութիւնը: Ընտրութեան վարչկեանէն կը շեշտուի, որ Քրիստափոր ընտրուեցաւ *առաջադրութեամբ Թէոդորոսի Ռշտունեաց տէառն* (ՍԵԲ. 153) կամ *խորհրդակցութեամբ Թէոդորոսի* (ՅՈՎ. 97), իմացնելու համար թէ Քրիստափոր Վարազտիրոցի պաշտպանեալը չէր, կամ թէ ըսել Թէոդորոսի կողմնակիցն էր: Այդ կէտը եւսքանզեւս նշանակութիւն առած կ'ըլլայ ընտրութենէ ետքը, որով Վարազտիրոց չի կրնար կաթողիկոսը իր ուղղութեան ծառայեցնել: Թէոդորոս սաստիկ յունատեաց մը եղած է, ինչպէս իր բոլոր գործերը պիտի ցուցնեն, մինչ Վարազտիրոց յունասէր մը կը յայտնուի, վերջէն վերջ մարզպանութեամբը հանդերձ Յունաց կողմը անցնելովը: Քրիստափոր Թէոդորոսի ուղղութեան ջերմա հետեւող եղած կ'երեւի, իր խիստ ու բուռն իշխանական բնաւորութեամբը՝ Վարազտիրոցը վիրաւորելու չափ: Ասոր վարչ տեղի կ'ունենան մարզպանին ջանքերը իրեն հլու կաթողիկոս մը ունենալու եւ Քրիստափորը հեռացնելու համար: Այսուհանդերձ տշխաններու մէջ գժտութեան առիթ ըլլալէն զատ, ուրիշ ամբաստանութեան ինչք չեն գտներ, նոյնինքն սեբէոս, իր ամէն հակակրութեամբը ուրիշ ամբաստանութիւն չի յիշեր, ոչ բարոյից եւ ոչ հաւատքի նկատմամբ մեղադրանք չի գտներ: Քրիստափորը պաշտօնանկ ընելու համար ժողով կը գումարուի, համաձայնութիւն չի գոյանար, ժողովականաց մէկ մասը կը բողոքէ, բայց մարզպանին կամքը կը յաղթանկէ: Բողոքողներ կը հանուին, եւ Քրիստափոր այդ տեգդ դարձուածքներէն զայրացած, կը հրաժարի, քօղն ու հայրապետանոցը կը թողու, եւ նենգաւոր մքենայութիւններէն ազատ մնալու համար, ճգնաւորութեան կը չիմէ եւ *անապատական* կ'ըլլայ: Ըստ այսմ Քրիստափոր կը յայտնուի այնպիսի բռնաւորութեամբ մէկ մը որ կը կոտորուի, բայց չի ծոիր, կը յաղթուի, բայց յի ստորնամար: Մեր տեսութեան դէմ թերեւս դիտուի, թէ Վարազտիրոց, Սմբատ Խոսրովշնումի որդի, եւ պարսկական արքունեաց մէջ սնած, յունասէր զգացմանց տէր պիտի չըլլար: Սակայն Պարսկաստանի կացութիւնը հիմնովին փոխուած էր Սմբատի ժամանակին կացութենէն: Վհաւատ Ծիրոյ հագիւ 6 ամիս թագաւորութիւն ունեցաւ, եւ մեռաւ 628 տարւոյն վերջերը, եւ Արտաշիր՝ հօրը տեղ թագաւոր հռչակուեցաւ, 7 տարեկան անչափահաս հասակի մէջ: Ասոր վրայ

Հերակլ բանակցութեան մտաւ Շահրվարազ Խոռեամի պայմանին հաւանեցաւ, եւ Տիգրոնի վրայ քալեց, Արտաշիրը սպաննել տուաւ, եւ ինքն թագաւոր հռչակուեցաւ, Խոսրովի աղջկան Բորանի կամ Բորանդուխտի կամ Բրորի հետ ամուսնանալով: Խոռեամ եւ ոչ իսկ երկու ամսի թագարութիւնն վայելեց, որովհետեւ շուտով սպաննուեցաւ 630 Ապրիլին, եւ Բորան արքայադուստրը թագուհի հռչակուեցաւ Խոռոխ Ռոմիգո իշխանի խնամակալութեամբ, եւ ինքն եղաւ որ Խաչափայտը դարձուց Հերակլի բարեկամութիւնը ապահովելու համար: Այդ շփոթութեանց մէջ էր որ Վարազտիրոց ալ իր զգացումները կը փոխէր, եւ Յունական ազդեցութեան կ'ենթարկուէր: Վարազտիրոցի եւ Քրիստափորի մէջ անհամաձայնութիւնն ալ, ոչ թէ կաթողիկոսութեան սկիզբէն կը զօրանայ Հերակլի յաջողութեանց հետեւանօք, եւ երրորդ տարւոյն սկիզբը յայտնի հակառակութեան կը յանգի:

459. ՎԵՐՉԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Քրիստափորի մնացեալ կեանքին վրայ տեղեկութիւն չունինք, իր յաջորդներէն Յովհաննէս Պատմաբան նորա ճգնաւորական կեանքը գրելով, վերջը չի նշանակեր, որով կ'իմացուի թէ նոյն վիճակին մէջ կեանքը կնքեց, միայնակեացներու բազմութեան առաջնորդելով: Մեր տեսութիւնը աննպաստ չէ Քրիստափորի անձին վրայ, թեպէտեւ դիտողութեան ենքակայ ըլլայ խիստ եւ բուռն ընթացքը, մինչ իշխանաւորներու վրայ գնահատելի եւ նախադասելի է սիրաշահելու ուղղութիւնը: Այլ որն եւ ըլլայ Քրիստափորի նկատմամբ ըլլալիք դատաստանը, եւ ինչ շարժառիթ ալ մղած ըլլայ եպիսկոպոսները եւ իշխանները ժողովի գոմարուելու, միայն եկեղեցական կանոններուն մասին կարեւոր հետեւութիւն մը ունինք քաղելիք, թէ Հայ Եկեղեցին իր մէջ իշխանութիւն կը զգայ, նոյնիսկ իր կաթողիկոսը դատի ենթարկելու, եւ անոր վրայ վճիռ արձակելու: Այդ առաջին առիթն է, զոր պատմութիւնը մեզի կը ներկայացնէ. առաջիկային ուրիշ նմանօրինակ առիթներ ալ պիտի տեսնենք: Արդէն իսկ այդ գերագոյն իշխանութեան նշանակը կը նկատուի, որ ծիսական կարգադրութեամբ *Ասացուք* քարոզին մէջ, *Վասն ամենայն սուրբ եւ ուղղափառ եպիսկոպոսաց* մաղթանքը՝ նախադասուած է ՎԱՍՆ հայրապետին մերոյ *մաղթանքին* (ԺԱՄ. 243): *Նոյնը կը տեսնուի բողոք նմանօրինակ աղօթքներու, եւ յատկապէս պատարագի* Գոհութիւն քարոզին մէջ (ԺԱՄ. 593): Աւելորդ չըլլայ ասելցնել, թէ Ապահունին ոմանց Քրիստափոր Գ. ըսելը, հետեւանք է Քրիստափոր Արծրունի մը ստեղծելու դրութեան (292):

Տ. ԵԶՐ Ա. ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏՑԻ

460. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Միեւնոյն շարժումը որ Քրիստափորը կաթողիկոսութենէ հեռացուց, այթոռին բարձրացուց Եզր կաթողիկոսը, որ բաւական խօսիլ տուած է իր վրայ պատմութեան մէջ, եւ մերձաւոր եւ հեռաւոր ժամանակներու մէջ ծանրապէս մեղադրուած է, այնչափ որ աստեն մը սովորութիւն եղած էր, իր անունին սկզբանտառը գլխիվայր դնել: Եզրի ծննդավայրն է Նիզ գաւառի Փառաժնակերի գիւղը, եւ Թէոդորոս Քոթենաւորոր Կոմիտասի եղբորորդի էր, Եզրի ալ քեռորի կ'ըսուի (ՅՈՎ. 99, ՀԻՆ. 470), որով Եզր կ'ըլլայ Կոմիտասի եղբոր աներձագը, կամ Կոմիտաս Եզրի քրոջ տագրը, ինչ որ շուտով ալ կը մեկնուի, քանի որ Արագածոտնի Աղցքը եւ Նիզի Փառաժնակերտը իրարմէ շատ հեռու չն: Այդ խնամիութեան հետեւանք է հարկաւ որ Եզր Կոմիտասի յատուկ հովանաւորութիւնը վայելած, հայրապետանոցն մէջ առաջացած, եւ Դրնայ Ս. Գրիգորի փոխակալ անուանուած է (ՅՈՎ. 98): Մերէնս զինքը կը ներկայացնէ իբր *այր խոնարհ եւ հեզ, որ ոչ կամէր զոք ցատուցանել, եւ ոչ եղանէր ի բերանոյ նորա քան տգեղ* (ՍԵԲ. 154): Այդ

նկարագիրը, եւ Դըւնայ մէջ Վարազտիրոցի մօտգտնուիլը, բաւական են բացատրել, թէ ինչպէս Եզր կրցաւ Վարազտիրոցի ընտրելին ըլլալ, եւ կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալ առանց վիճակաւոր եպիսկոպոս մը ըլլալու, ինչպէս եղած էին ընդհանրապէս իր նախորդները: Իրեն կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը համաձայն կերպով նշանակուած է 10 տարիէն աւելի, կամ 11 տարի, եւ երկու տեղ միայն 9 նաշանկուած ըլլալը համաձայնութիւնը չ'եղծանէր: Հետեւելով այդ համաձայնութեան մենք ալ 11 տարուան տեւողութիւնը կը պահենք, եւ 630.-ին դնելով Եզրի ընտրութիւնը, կաթողիկոսութեան վերջը կը նշանակենք 641-ին:

461. ՀԵՐԱԿԼԻ ՊՏՈՅՏՆԵՐԸ

Եզրի ընտրութեան տարին Իսաչափայտն ալ գերեղարձին տարին էր, զոր Հերակլի դրկեց Բորան թագուհին Պարսից, վասնզի Ծահրվարազ Խոռեամ խոստացած պայմանը զործադրելու չափ ալ աստն չէր ունեցած. իսկ Բորան պէտք ունէր Հերակլի բարեկամութիւնը ապահովել: Իսաչափայտը Հերակլի դեսպաններուն յանձնուեցաւ, որ Հայաստանի ճամբով զայն Կոստանդնուպոլիս հասցուցին: Հերակլ փափաքելով զայն անձամբ տանիլ Երուսաղէմ՝ իր առաջին տեղը, բանակ եւ թագաւորական հանդերձանք կազմելով կը մեկնի մայրաքաղաքէն, եւ Իսաչափայտը *տարեալ հասուցանէ ի քաղաքն սուրբ* (ՄԵՔ. 158): Այդ առթիւ բնաւ ծովագնաց ուղեւորութիւնն ալ պատմուած չլինելուն, եւ բանակաւ ընկերակցութիւնն ալ պատմուած լինելուն, անտարակոյս ցամաքի ճամբով կատարեց Հերակլ Երուսաղէմի ուխտաւորութիւնը, որ շտապով ալ չէր կրնար լրանալ: Երուսաղէմի մէջ մեծ ուրախութիւններ եւ մեծահանդէս տօնախմբութիւններ կատարուեցան, եւ այս առթիւ հաստատուեցաւ Վերացման Իսաչի կամ Իսաչվերացի տարեկան տօնը, որով 631 Սեպտեմբերի 14-ը կրնայ նկատուիլ իբր Իսաչափայտին Երուսաղէմ հասնելու թուականը: Հերակլ հարկաւ միջոց մը Երուսաղէ մնաց, անկէ Ասորիք անցաւ, կայսրութեան գաւառները այցելեց, որոնք շատ վնասուեր էին վերջին պատերազմներու ատեն, եւ տակաւ յառաջելով եւ Եփրատացոց եւ Ծոփաց նահանգներէն անցնելով եկաւ Յունական Հայաստանը, իրեն բնակատեղի ընտրելով Կարին կամ Թեոդոսուպոլիս քաղաքը, որ կայսերական կուսակալութեան ալ կեդրոնն էր: Այստեղ է որ Հերակլ կը ձեռնարկէ կրօնական կամ դաւանական միաբանութեան զարկ տալու, որպէսզի իր գաւառներուն ժողովուրդները ներքին եւ հաստատուն միութեան մէջ դնէ, նոյնիսկ կայսրութեան պաշտպանութեան համար, որ մեծ վտանգի հանդէպ կը գտնուէր Արաբական արշաւանքներուն երեսէն: Մուհամմէտի բանակները Արաբիոյ մէջ ապահով դիրք մը կազմած, սկսած էին դէպի հիւսի քալել եւ կայսրութեան սահմանագլուխները զարնել եւ յառաջել, կէտ Ասորիքը գրաւել, զոր իրենց սեփական իրաւունքը կը նկատէին, իբր Իսմայէլի որդիք, եւ իբր ժառանգներ այն երկիրներուն, եւ կ'ըսէին թէ *հոր մերում Արբա համու ետ Աստուած գերկիրդ զայդ ի կալուած ժառանգութիւն* (ՄԵՔ. 166): Ասորոց եւ Հայոց երկիրներուն մէջ զօրաւոր եւ բազմաւոր էին հակաքաղկեդոնականները, եւ Հերակլ չէր կրնար անոնց վստահիլ, ցորչափ սիրտով զատուած էին Յոյներէն, եւ հակակիր զգացումներ կը սնուցանէին: Այստեղ անգամ մըն ալ պիտի կրկնենք, թէ երբ Հերակլ՝ Հայերն ու Ասորիները դաւանական միութեան կը հրաւիրէր, պարզապէս եւ բացարձակապէս քաղկեդոնականութիւն չէր անոր առաջարկածը, այլ եփեսոսական և քաղկեդոնական դաւանութեանց մէջ միջասահման դրութիւն մը, երկու կողմերուն մասնակի զիջողութեամբ կազմուած, այն է Սարգիս պատրիարքի խորհած եւ առաջարկած միակամեայ դաւանութիւնը, որ Կոստանդնուպոլսոյ 626 տարուոյ ժողովոյն մէջ պաշտօնապէս ընդունուեցաւ, եւ 633-ին նոր ժողովով մը Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան կողմէ հռչակուեցաւ, եւ որուն

ձայնակցած ու միացած էր Կիւրոս Աղեքսանդրիոյ պատրիարքը եւ այս կերպով հակաքաղկեդոնիներէն մաս մըն ալ իրեն կողմը շահած էր (ՓՆՔ. Ա. 241):

462. ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

Գործերը այդ կացութեան մէջ էին, երբոր Հերակլ ձեռնարկեց Եզր կաթողիկոսը համոզել, եւ անով Հայոց Եկեղեցին ու ազգը իր կողմը շահիլ: Ազգային պատմութիւն ուսումնասիրողներ, սովորաբար այդ գործողութիւնը Եզրի *սոսջին* տարւոյն մէջ կը դնեն (ՉԱՄ. Բ. 328), որ է ըսել 630-ին, ինչ որ չի կրնար կապակցիլ Խաչատրային վերադարձին եւ Հերակլի ուղեւորութեան պէտք եղած ժամանակամիջոցին հետ (461), եւ պէտք է գայն զետեղել *յերորդոյ ամի կաթողիկոսութեան* Եզրի, ինչպէս յայտնապէս գրած է Օրբէլեան (ՕՐԲ. Ա. 156), որով 632-է առաջ հնար չէ դնել, եւ աւելի հաւանականութեամբ 633-ին: Հերակլ Մժէժ Գնունին, Յունական Հայաստանի սպարապետը, պատուիրակ որոշեց Եզրի մօտ երթալու Դընայ հայրապետանոցը, եւ պէտք եղած կերպով գայն հրաւիրելու որ Կարին գայ եւ Կայսեր հետ հոգեւորապէս հաղորդակցի, որպէսզի իր իշխանութիւնը օրինաւորապէս ճանչցուի Յունական բաժինի Հայերուն վրայ: Մժէժ կը սպառնար ալ յանուն կայսեր, որ եթէ յիսուանի *հաղորդիլ օրինօք ընդ կայսեր*, հարկ պիտի ըլլայ Յունական բաժինին զատէն կաթողիկոս մը նշանակել, որով Եզր Պարսկական բաժինէն դուրս իշխանութիւն պիտի չկարենար վարել: Եզր ծանր կացութեան կը մատնուի այդ առաջարկեւորուն առջեւ, եւ հարկաւ միտքը կը բերէ Մօրիկի օրով տեղի ունեցած Յովհան Բագարանցիի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը, եւ անոր աղիտաբեր հետեւանքները, եւ կը վախճայ ՀԱյ Եկեղեցւոյն վրայ նմանօրինակ տագնապ մը նորոգել: Ատարակոյս է որ Եզր փախուստի ճամբաներ փորձած է, առանց որոյ Մժէժ հակաթոռութեան սպառնալիքին չէր հասներ: Դժուարին դիրքէն ազատելու համար Թէոդորոս Ռշտունիի հետ ալ կը խորհրդակցի, ուրիշ նախարարներ ալ կը խօսեցնէ, յարմար որոշման մը յանգելու համար: Թէոդորոս Պարսկական բաժինին մէջ սպարապետ էր, եւ իր յունաստեաց զգացումներով ծանօթ: Նա միւս ընկերներուն հետ համախոհութեամբ կը պատասխանէ. *Մեք երթամք փոյթապէս ի ծառայութեան սաքայի* (ՕՐԲ. Բ. 157), ակնարկելով Պարսից թագաւորին, որ այն ատեն Յազկերտ էր, Բորանէ ետքը նստող քանի մը սակաւօրեայ թագաւորներէ ետքը գահ բարձրացած 632-ին: Ասով Թէոդորոս ու ընկերներ կը յայտնեն թէ իրենք Պարսից հպատակն կը գտնուին եւ իրենց համար քանի մը պէտք չեն տեսներ: Սակայն չեն հակառակիր որ Եզր երթայ, Հերակլի հետ տեսնուի, եւ Հայոց իրաւունքը ու դաւանութիւնը *ամրոյթեամբ* պաշտպանէ, եւ այդ նպատակով իրեն հատ առնէ ժամանակն երկու գերագոյն վարդապետները: Մաթուսաղա Սիւնեցին եւ Յովհաննէս Մայրավանեցին: Երկրորդը Դուին կը գտնուէր իբր Ս. Գրիգորի եկեղեցւոյն փակակալ եւ կաթողիկոսարանի գործերը կը վարէր, ուստի Մաթուսաղային միայն հրաւիրակներ յղուեցան, որ Դուին գայ (ՕՐԲ. Ա. 157), եւ խորհրդակցին եւ միասին կայսեր երթան:

463. ՎԱՐԱՉՏԻՐՈՑԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այդ պարագաներու մէջ նկատելի է, որ բնաւ չի յիշուիր Վարազտիրոց մարգպանին անունը: Գիտենք թէ Վարազտիրոց պաշտօնը լքելով Յունաց կողմը անցաւ, Ատրպատականի նախկին մարգպան Խոռոխ Որմիզդի եւ անոր որդւոյն եւ յաջորդին Ռոստոմի գաւառանութենէն վախճալով, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ 633-ին արդէն այդ փախուստը տեղի ունեցած էր: Վարազտիրոցի համար գրուած է իրաւ, թէ *շինեաց բոլորովին զամենայն աշխարհն Հայոց*, բայց 628-էն 5 տարին ալ կրնար բաւել օգտակար գործունէութիւն ցուցնելու: Իսկ փախուստին պատճառ եղած է Ռոստոմի եղբոր Գարիքապետի Դուին գալը՝ Վարազտիրոցը նենգութեամբ դաւաճանելու համար: Հազիւ

թէ Վարազտիրոց գաղտնի տեղեկութեամբ անոր միտքը կ'իմանայ, կինն ու որդիները առնելով գիշերանց Դուինը կը թողու եւ մինչեւ Տարոն կը փախչի, ինքզինքը պաշտպանելու համար: Այնտեղէն է որ Հերակլի հետ կը բանակցի, եւ պետք եղած խոստումները ընդունելով անոր կը ներկայանայ, մինչ տակաւին Հերակլ Ասորոց կողմերը կը գտնուէր, Երուսաղէմէ Հայաստան գալուն առթիւ: Կայսրը զինքը պատուով ընդունեցաւ, միջոց մը մօտը պահեց, անկէ մայրաքաղաք դրկեց, ուր *սպարանս քագաւորականս, եւ գահոյս արծայթիս, եւ գանձս բագումս յոյժ*՝ շնորհեց անոր: Վարազտիրոցի Սմբաի որդին ալ կայսերական սենեկապաններուն մէջ առաւ (ՄԵԲ. 160): Այդ պատմութեան պարագաները զննեզով, մարթ է գիտել, որ Վարազտիրոցի պետք չէր դժուար ըլլալ Գարիքալէտի դաւանանութեան առաջն առնուլ, նոյնիսկ ինքն անոր վրայ բռնանալով, քանի որ երկրին մարգպանն էր: Նոյնպէս վայելուչ որոշում մը չէր՝ այսպիսի չնչին պատճառով մարգպանութիւնը ձեռքէ հանել: Հերակլ ալ այնչափ պատուով եւ ընծանելով չէր ընդունէր Վարազտիրոցը, եթէ կանուխէն անոր բարեկամութեան նշանները տեսած չըլլար: Մի՛ գուցէ Վարազտիրոց գաղտնի խորհուրդով եւ Հերակլի գիտակցութեամբ այդ կերպը գործածեց, Պարսից կողմը տկարացնելու, եւ երկիրը անիշքանութեան մատնելու համար: Չի իրօք Վարազտիրոցէ ետքը նոր մարգպան չանուանուեցաւ, եւ Պարսկական բաժինը անտէրունջ կրնար սեպուիլ Յազկերտի տկար եւ անկայուն եւ երերուն ըագաւորութեան ներքեւ: Իսկ Հայաստանի մէջ Թէոդորոս Ռշտունին էր, որ իբրեւ սպարապետ գործի գլուխ էր կանգնած, եւ պահանջից համեմատ ազգային շահերուն պաշտպանութեան կ'աշխատէր: Այս էր հարկաւ պատճառը որ Եզր ալ Թէոդորոս Ռշտունիի խորհուրդին կը դիմէր:

464. ԵՉՐ ԵՒ ՀԵՐԱԿԼ

Եզրի ընկերանալու հրաւիրուած վարդապետներէն Մաթուսաղա հրաժարեցաւ իր զբաղումները հաիճառելով, եւ իր աշակերիներէն նոյնիսկ Եզրի ազգական Թէոդորոսը դրկեց որ կաթողիկոսին ընկերանայ (ՕՐԲ. Ա. 158): Նմանապէս Յովհան ալ հրաժարեցաւ կամ թէ խիստ պայմաններ առաջարկեց որ նա կաթողիկոսին չընկերացաւ եւ *գեկեղեցին եւ գկաթողիկոստարանն ոչ կամեցաւ թողուլ* (ՕՐԲ. Ա. 159), եւ Եզր Դուինէ մեկնեցաւ Հերակլի մօտ երթալու, իրեն ընկեր առնելով Տիրատուր Արտաղու, Քրիստափոր Դարունեաց, Մարտիրոս Գողթնեաց եւ Եպիփան Մամիկոնէից եպիսկոպոսները, եւ Վարդան Բագառիճոյ, Թովմաս Արշարունեաց, եւ Թէոդոս Քոթենաւոր վարդապետները, եւ ուրիշ քանի մը նուազ կերաւոր անձեր (ՉԱՄ. Բ. 328)): Կաթողիկոսը պատուաւոր ընդունելութիւն գտաւ Կարնոյ մէջ Հերակլի ըողմէն, եւ անմիջապէս բանակցութիւնները սկսան, Հայոց կաթողիկոսին եւ Յունաց կայսեր միջեւ, որ իրեն հետ յոյն եպիսկոպոսներ ալ ունէր: Խնդիրը բնական կերպով կեղբոնացաւ Քաղկեդոնի ժողովին եւ *երկու բնութիւն* բացատրութեան վրայ, վասնզի Հայերը Յոյներէ գատող ուրիշ դաւանական խնդիր չկար: Եզր ալ իրաւամբ յայտնեց Հերակլի, որ եթէ նա հրաժարի *ի Քաղկեդոնի ժողովոյն եւ ի Լեւոնի տոմարոյն, մեք միաբան եմք* (ՕՐԲ. Ա. 138): Այս առթիւ մէջտեղ բերուեցաւ Լեւոնի տոմարը եւ անոր բացատրութիւնները քննուեցան, երկու կողմէն բացատրութիւններ տորուեցան եւ առնուեցան, եւ վերջապէս Հայերը Ընտակլէ խնդրեցին *ձեռնարկ հաստ նանակի* (ՅՈՎ. 90): Կայսրը հաւանեցաւ, եւ հաւատոյ գիր մը պատրաստել տալով յոյն եպիսկոպոսներուն, եւ իր իսկ կնքով հաստատելով յանձնեց եւ ազատօրէն քննէ, եւ դիտողութիւն եթէ ունի առաջարկէ, եւ խոստացաւ որ եթէ ուղիղ չգտնէ, Հոռոմները Հայոց դաւանութեան կը դարձնէ, եւ իր գիրը կ'այրէ, *սպա թէ ոչ, կ'ըսէ, հաւանեցէք եւ դուք մեզ*: Եզր իրեններով գումարուեցաւ *յիջեւանսն իւր*, եւ քննութիւննր կատարեցին *գերիս աւուրս* (ՕՐԲ. Ա. 158), կամ ուրիշներու գրածին համեմատ, *երեսնօրեայ ժամանակօք* (ՉԱՄ. Բ. 539), եթէ թիւերու շփոթութիւն չէ, զի հաւանական չ'երեւիր Հերակլի 30 օր սպասելը:

Հայերուն կողմէն տարբեր կարծիքներ ունեցողներ եղան, բայց վերջանական որոշման մէջ յաղթեց Թեոդորոսի կարծիքը, իբր Մաթուսաղայի աշակերտ, եւ Մաթուսաղայի տեսութեանց վկայ ու թարգման: Թեոդորոսի յայտարարութիւնը եղած է ըստ Օրբէլեանի, թէ *ոչ գոյ ի նոսա թիրությունն ինչ հաւատոյ, այլ մի եմք մեք եւ նոյք*, եւ թէ մեզ պետք է անոնց հետեւիլ, քանի որ *նորա բուն արմատք են, մեք ոստ մի ի նոցանէ բուսեալ* (ՕՐԲ. Ա. 160): Եթէ այս եղաւ իրօք Թեոդորոսի յայտարարութիւնը, ստոյգ որ ճշմարտութենէ հեռու էր անոր ըմբռնումը: Չի հակառակ ինչ ինչ չաւանական եւ կանոնական եւ ծիսական կարգադրութեանց, գորս Հայեր Յոյներէ փոխանցեցին, իբրեւ արդէն կազմակերպեալ եկեղեցիէ, երբէք Հայոց Եկեղեցին Յոյներէ ճիւղաւորմամբ չունեցաւ իր ծագումը, այլ առաքելական քարոզութեամբ եւ անկախօրէն լուսաւորութեամբ եւ ինքնուրոյն կազմակերպութեամբ ստացաւ իր սկզբնաւորութիւնը:

465. ԿԱՐՆՈՅ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թեոդորոսի այս յայտարարութիւնը իր արդիւնքն ունեցաւ, եւ Եզրի հետ եղող եպիսկոպոսներուն եւ աշխարհականներուն միտքերը *մակարդեալ* պղտորեցան: Արդէն Եզրի *միտք թույացեալ էին ի ճշմարտութենէն, վասնզի ակն ունէր մարմնուար փառաց եւ ազահույթեանց*, հետեւապէս ներկաներուն մէջ համաձայնութիւն կազմուեցաւ, Հերակլի ներկայած հաւատոյ գիրը ընդունիլ եւ ստորագրել, եւ ըստ այնմ ալ փութացին կայսեր հաղորդել: Հերակլ ուրախութեամբ լեցուն հրամայեց հանդիսաւոր եկեղեցական արարողութիւն կատարել Կարնոյ եկեղեցւոյն մէջ, եւ պատարագին մէջ Յոյներ եւ Հայեր, Հերակլ ու Եզր, միասին հաղորդուեցան, եւ այս կերպով երուխ եղաւ Հերակլի խորհած եւ ճարտար միջոցներով յաջողցուցած միաբանութիւնը: Մինչեւ հիմա կը ցուցուի Կարնոյ մայր եկեղեցւոյն կից՝ հին ու փոքրիկ եկեղեցի մը, *Միաբան Սուրբ Աստուածածին* կոչուած, Եզրի օրով կատարուած միաբանութեան յիշատակ, որուն վրայ թեպէտ որեւէ յիշատակարան չկայ, այլ Եզրի ժամանակէ մնացած ըլլալու չափ հնութեան նշաններ ունի, եւ ժամանակով նոյնիսկ մայր եկեղեցւոյն մէջ կը պարունակուի եղեր, եւ վերջէն նոր շինութեան ատեն դուրսը առանձինն է թողուեր: Հերակլ իբր գոհունակութեան նշանակ, Եզրին նուիրաց *զեղորդ մասն գիւղաքաղաքին Կողբայ եւ զաղսն բովանդակ* (ՕՐԲ. Ա. 160), ըստ այլոց նաեւ *զԱղք* (ՎԱՐ. 61), բայց կ'երեւի թէ միեւնոյն *զաղսն* է, գրչագիրներէ շփոթուած: Էջմիածնի կաթողիկոսարանը մինչեւ ցայսօր իաւունք կը վայելէ Կողբայ աղահանքէն ճրիաբար ստանալու քանի մը սայլաբեռ քարաղի կտորներ: Այս են Եզրի միաբանութեան եւ Իարնոյ ժողովին վրայ պատմիչներուն տուած տեղեկութիւնները, որոնք համամիտ են ծանր կերպով մեղադրելու Եզր կաթողիկոսին անձը: Միայն Սերբեոսն է, որ առանց դիտողութեանկը վերջացնէ պատմութիւնը, *դարձաւ մեծաւ շքով ի տուն իւր* ըսելով (ՍԵԲ. 15), ինչպէս առաջուց ալ գովութեամբ յիշատակած էր, թէ էր *այր խոնարհ եկ հեզ* (ՍԵԲ. 154): Մի՛ գուցէ ինքն ալ Եզրի խորհրդակիցներէն մէկը եղած ըլլայ, որ արդէն ալ Քրիստափորի պաշտօնանկութիւնը եւ Եզրի ընտրութիւնը այնչափ գոհունակութեամբ պատմած է (457): Բայց Յովհաննէս Պատմաբան Եզրի եւ իւրայնոց համար կը գրէ, թէ *տգիտաբար իմն, իբր անձանօթ գրոց աստուածայնոց դաւանանեալ խաբեցան* (ՅՈՎ. 60): Ասողիկ ալ Եզրի համար կը գրէ, թէ *տգէտ գոյով աստուածային գրոց խաբեալ եղաւ* (ԱՍՈ. 88): Անեցին ալ *տգիտաբար հաւանեալ* կը ցուցնէ Եզրը (ՍԱՄ. 79), Վարդանախան *տգիտութեան իւրոյ քաղկեդոնիկ եղել* կ'ըսէ (ՎԱՐ. 61), Կիրակոս կը մեղադրէ թէ *փոխեաց զամենայն ուղղափառ կարգադրութիւնս եկեղեցւոյ* (ԿԻՐ. 34): Իսկ Օրբէլեան ամէն անարգանք կը կցէ նորա անունին, եւ Կողբայ նուէրը յիշատակած ատենը կը գոչէ. *Ո՛վ անմիտ եւ չար վանառին* (ՕՐԲ. Ա. 160):

466. ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ՁԵԻՐ

Պատմական եղելությանց կարգին առջեւ չանցած, պէտք կը գգանք քննել, թէ ի՞նչ էր Եզրի օրով տեղի ունեցած Կարնոյ ժողովը, եւ իրօք ի՞նչ էր Եզրի եւ իւրեանց ընդունած հաւատոյ գիրը: Դժբախտաբար ոչ Կարնոյ ժողովին գործերն ու կանոններն ունինք, եւ ոչ ալ Հարեկլի ներկայած հաւատոյ գիրին պատճէնը: Կարնոյ համախմբութիւնը Հայոց ժողով մը ըլլալու համար պէտք էր Հայ եպիսկոպոսներու աւ վարդապետներու պատկառելի թիւ մը ունենանք, բայց Եզրի հետ եղող 4 եպիսկոպոսներէն եւ 3 վարդապետներէն զատ ժողովական չէ յիշուած, ոչ թիւ է ցուցուած, եւ ոչ նիստեր նշանակուած, եւ եօթը ներկաներուն ով ըզլլալն ալ դարեր ետիւր Չաքարիա Ծործորեցին է յիշած (ՉԱՍ. Բ. 538): Հետեւաբար Կարնոյ ժողով ըսուածը, իսկապէս եւ բառին ճիշդ նշանակութեամբ եկեղեցական ժողով մը եղած չէ: Ինչչափ ալ *Սսկս ժողովոց*-ը կը գրէ, թէ Հերակլ ժողով ըրաւ *յանախագոյն տմաստասիրօք Յունաց*, ըրաւ նաեւ *գրագունս ի հայրասպետացն Հայոց* (ԹՂԹ. 221), սակայն այդ գրուածը իբր վաւերական ընդունուած չէ, եւ Յոյն իմաստաստներն էր Հայոց ժողով չեն կազմեր, եւ Հայեր ալ մէկէ աւելի *հայրասպետ* չունէին, եւ եպիսկոպոսներու *հայրասպետ* անունը տալով հեղինակութիւն չտ ստեղծուիր: Եղելութիւններն ալ չեն արդարացներ կանոնական ժողովի մը ձեւը: Յոյներ գիր մը կու տան, կաթողիկոս եւ քանի մը եպիսկոպոսներ առանձինն կը քննեն, եւ երբ հաւանութիւն կը յայտնեն, եկեղեցական հանդէս կը կատարուի: Ոչ նիստեր կան, ոչ որոշումներ, եւ ոչ կանոններ, այնպէս որ պարզապէս կայսերական հրաման մըն է, որուն Հայեր օգտակար կը սեպեն գլուխ ծռել, իրենց քաղաքական կացութեան հետեւանօք, եւ Պարսիկներէ յուսահատ՝ Յոյներու օգնութեամբ դիրքերնին պահելու ակնկալութեամբ: Հարկաւ Հերակլ անոնց աչքին առջեւ դրած է հարաւէն սպառնացող ահագին վտանգը, որուն դէմ դնելու համար իրարու հետ սերտ միաբանութեան պէտքը անրաժեշտ էր: Նոյնինքն Թէոդորոս Ռշտունի, որուն յունաստեաց զգացումները յայտնի էին, պահ մը պարտաւորուեցաւ Յունաց օգնել, փոխադարձաբար Հայոց համար օգնութիւն պատրաստելու համար:

466. ԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հերակլի առաջարկած եւ Եզրի եւ իւրայնոց ընդունած հաւատոյ գիրին գալով, եթէ պատճէնը ունենայինք, ճշդութեամբ գիտցած կ'ըլլայինք, թէ ինչ էր Հայոց կաթողիկոսին ստորագրած դաւանութիւնը: Պատճէնը չունենալով պարտաւորուած ենք ինչ ինչ նշաններու եւկ յարակից պրագաներուկ դիմել գաղափար մը կազմելու համար: Սերէոս կ'ըսէ, թէ Հերակլի առաջարկած գիրը՝ *նզովեալ գՆեստոր եւ զամենայն հերձուածողս, բայց ոչ էր նզովեալ զժողովն Քաղկեդոնի* (ՍԵԲ. 159): Նոյնը կը կրկնէ եւ Պատմաբանը, թէ գրուած էր *նզովել զամենայն հերձուածողս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի* (ՅՈՎ. 100): Միւսնոյն է Ասողիկ բացատրութիւնն ալ, թէ առաջարկուած էր *նզովել զամենայն հերձուածողս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի* (ԱՍՈ. 88): Նման են ասոնցմէ ետքը եկողներուն գրածներն ալ: Ըստ այսմ կրնանք հետեւցնել թէ Եզրի ընդունածը բացասական լռութիւն մըն էր Քաղկեդոնի որոշման հանդէպ, եւ ոչ թէ հաստատական ըլլանութիւն Քաղկեդոնի դաւանութեան: Եթէ Եզր այդ կերպով քաղկեդոնականութեան հանդէպ զիջում մը կ'ընէր, սակայն կատարեալ քաղկեդոնիկ չէր ըլլար, քանի որ առաջարկող կայսրը՝ Հերակլ ալ, ու Բիզանդական եկեղեցին ալ, եւ հեիւաբար Հերակլի հպետ եղող Յոյներն ալ, կատարեալ քաղկեդոնիկներ չէին, այլ միակամեայ դաւանութեան հետեւողներ եւ պաշտպաններ: *Մի կամք եւ մի գործողութիւն* բացատրութիւնը մի բնութիւն կը հնչէր, ինքն Հերակլ ալ *Էքթէս* կոչուած հրովարտակով, միակամեայ վարդապետութիւնը հաստատած էր եւ զայն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին կողմէն վաւերացնել տուած էր յատուկ ժողովով մը

638-ին: Անտարակոյս Հերակլի կողմէն պատրաստուած եւ Եզրի յանձնուած հաւատոյ գիրն ալ, եթէ Քաղկեդոնը լռութեամբ կ'անցներ, կամ թէ անցողակի զայն կը յիշէր, *Մի կամք եւ մի գործողութիւն* նոր բանաձեւը կը պարունակէր, եւ Եզր ու Հայեր այդ բանաձեւին ներքեւ *մի բնութիւն* դաւանութիւնը կրնային եսնել, եւ ինքզինքնին հանդարտեցնել: Հարկաւ Հերակլ եւ իւրայինք ալ ամէն ճիգ թափած եւ ամէն զուսաբանութիւն տուած են, թէ Քաղկեդոնի անունը պահելով ալ, Եփեսոսեան դաւանութիւնը կը վերանորոգուէր, ինչպէս որ Հայեր կը պահանջէին: Մինչեւ իսկ Հայերուն աչքին, Յունաց կողմէն զիջողութիւն եղած լինելը կրնային ցուցնել: Այդ տեսութիւնները, երբեք մտացածին գիտ պետք չէ կարծուին, որովհետեւ Հերակլի եւ Բիւզանդական եկեղեցւոյն պաշտօնական դաւանութեան վրայ հիմնուած են, եւ ստոյգ եղելութեան տրամաբանական հետեւանքներն են: Մեր դիտողութիւնը կ'արդարանայ եւս պատմական պարագաներով: Հերակլի ներկայած բանաձեւը ընդունելով հանդերձ Եզր պահ մը հոգեւոր հաղորդակցութենէ կը հրաժարի, յունական կղերին *ի պրոնկլոյթիւն եւ յայլ պղծութիւն համարձակ* լինելը պատճառելով (ՕՐԲ. Ա. 159), որով հաւատոյ գիրին պարունակութեան դէմ խնդիր արուցած կ'ըլլար անուղղակի կերպով: Նկատելի է եւս, որ Եզր, Հերակլի գիրը ըթնդունելէն ետքն ալ՝ Դուինի մէջ անհակառակ կ'ընդունուի մեծամասնութեան, կամ լաւ եւս հանրութեան կողմէն, ինչ որ հնար պիտի չըլլար, գիտնալով եպիսկոպոսական դասուն նախանձանյութութիւնը, եթէ ընդունած հաւատոյ գիրին մէջ փախուստի տեղ մը կամ արդարացման կողմ մը չգտնուէր: Եզրի Յունաց հետ հաղորդակցութեան միակնեայ դրութեամբ եղած ըլլալուն իբր նշան կրնանք յաւելուլ, որ լատին մատենագիր մըն ալ, Հայոց եպիսկոպոս Աթանաս մը կը յիշէ՝ իբր Կոստանդնուպոլսոյ Սարգիս պատիրարքին օգնող (ՊՐԹ. Գ. 739): Անունիշփոթութեամբ՝ Եզրի ակնարկութիւն եղած կարծելը՝ անհաւանակն չէ, քանի որ Աթանաս անունով Հայոց եպիսկոպոսի մը գոյութիւնը բնաւ ուրիշ տեղ յիշուած չէ:

468. ՄԱԸՈՒՄԱՂԱ ԵՒ ԹՈՒՂԹԸ

Յիշենք եւս թէ ամէն բան վրջանալէն ետքը Մաթուսաղա Սիւնեցին ալ Դուին եկաւ, քաղկեդոնականութեան ընդունակութիւնը լսելով եւ եղածին վրայ գայթակղելով, սակայն գալէն ետքը եւ փացատրութիւններ առնելէն ետքը *ափիքերան եղաւ*, որ է ըսել թէ պատշաճ լուսաբանութիւնը լսեց: Օրբէլեան Մաթուսաղայի լռելուն պատճառ կու տայ, թէ *յիւր աշակերտէն էր բուսեալ չարն*: Բայց Մաթուսաղա քերթողը իր աշակերտին առժեւ խոնահրող չէր, այլ կրնար տեղի տալ Թեոդորոսի բացատրութեանց առջեւ, երբոր սա *մի կամք եւ մի գործողութիւն* բանաձեւը ցոյց կու տար, *եւ մի բնութիւն* բացատրութիւնը անոր մէջ պարունակուած կը ցուցնէր: Մաթուսաղա ոչ միայն լռեց եւ համակերպեցաւ, այլեւ յանձն առաւ Եզրի ձեռքէն Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան ձեռնադրութիւնը ընդունիլ (ՕՐԲ. Ա. 161), բան մը որ Մաթուսաղայի վրայ տկարութեան եւկ մեղսակցութեան կեղտը պետք էր բերէր, ուր ընդհակառակին պատմութեան եւ ւանադութեան մէջ անտխեղձ եւ անբասիր մնացած է Մաթուսաղա քերթողաօր անունը: Մաթուսաղայի ձեռնադրութիւնը անուղղակի կերպով հաստատութիւնը կու տայ Կարնոյ միաբանութեան համար մեր տուած թուականին: Դաւիթ ձեռնադրուած էր Աբրահամի ընտրութեան առաջին տարին (417), այսինքն է 607-ին, եւ Օրբէլեան 27 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ Դաւիթի (ՕՐԲ. Ա. 155, Բ. 246), որով Մաթուսաղայի ձեռնադրութեան տարին կ'ըլլայ 634 կամ 633 կիսատ տարիներու միացմամբ, որ է նոյնիսկ Կարնոյ միաբանութեան թւականը (462): Օրբէլեան Մաթուսաղայի մէկ գրութիւնն ալ յառաջ կը բերէ (ՕՐԲ. Ա. 158), սակայն իր ըսածը չ'արդարանար, վասնզի գիրը գրուած է Եզրաս կաթողիկոսի, Յովհաննէս Մարպետական եւ Մաթուսաղա Սիւնեաց եպիսկոպոսներու կողմէ, իսկ Մաթուսաղայի ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցաւ Կարնոյ

միաբանութենէն, ետքը, նոյնիսկ Օրբէլեանի վկայութեամբ: Բաց աստի գիրը ուղղուած է Հերակլ կայսեր, եւ հակատոյ խոստովանութեան ձեռնարկէն ետքը՝ իբր բացատրական դիտողագիր, մինչ Թէոդորոսի Եզրին մօտ եկած ատեն դեռ Հերակլի ձեռնարկը տրուած չէր: Հետեւաբար պետք է եզրակացնել, թէ այդ գիրը պատրաստուեցաւ իբր զիջողութիւն մը Մայրուսաղայի տեսութեանց, կամ թէ իբրեւ վերապահութիւն մը Հայոց կողմէն, Հերակլի իմացնելու համար, թէ որչափ ալ միակմատայ գրութեան հետեւանօք հեռգեւոր հաղորդակցութիւնը յանձն առին, սակայն քաղկեդոնական դաւանութեան մասին իրենց հմագումը չեն փոխած, եւ անոր բանաձեւը ուղիղ չեն գտներ: Այդ յայտարարութիւնը գրուած է յանուն Հայ Եկեղեցւոյ, կաթողիկոսին եւ երկու մեծիքապոլիտներուն կողմէ, եւ Հերակլի ուղղուած, ինչ որ նորէն մեր տեսութիւնը կ'արդարացնէ, թէ Հայ Եկեղեցին, եւ նոյնիսկ Եզրն ալ միակամայ դրութեան հիմամբ, եւ քաղաքական պահանջներու ստիպմամբ, Յունաց հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան յանձնառու եղան, սակայն իսկապէս քաղկեդոնականութիւնը չընդունեցան, եւ կատարելապէս քաղկեդոնիներ չեղան:

469. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԱԻ

Ընդհանուր կերպով զիջողական քաղաքականութեան տիարպետած ատեն, աններող եւ անփոփոխ մտաց տէր կը յայտնուի միայն Դընայ Ս. Գրիգորի փոխակալ Յովհան Մայրագոմեցի վարդապետը, եւ իր ընդդիմութիւնը կը յայտնէ, Եզրի ընդունելութեա չմասնակցելով, որուն իր պաշտօնին պարտաւորութեամբ ստիպուած էր իբր փոկակալ, կամ մեր այժմեան ճշդաբանութեամբ՝ իբր աւագ լուսարարապետ: Եզր կը ցաւի փոկակալին կողմանէ եղած անարգանաց, եւ շատեր *հանդերձ մեղադրութեամբ* կը յորդորեն Յովհանը, որ պարտուպատշաճ յապրգանքի մէջ թերի չգտնուի, այլ նա պինդ կը մնայ իր որոշման մէջ, յայտարարելով թէ, չի կրնար յարգել մէկ մը, *որ քսկեաց իսկ զասհման կանոնի հարցն մերոց ուղղափառաց*: Եզր այդ բանէն աւելի վշտացած հրաման կ'ընէ որ հարկաւ իրեն ներկայանայ, եւ *սկամայ կամօք* Յովհանը կաթողիկոսին առջեւ կելլոյ: Եզր զինքն կը յանդիմանէ, թէ *խրոխտաբար իմն անբարիաւանդութեամբ ընդվզեալ թուիս*. Բայց Յովհան բացէրաց կը յայտարարէ թէ Հերակլի հետ հաղորդակցութեամբ եկեղեցւոյ աւանդութիւնը խախտած է, եւ կը խօսի այն բառախաղը, որ նշանաւոր մնացած է, *Յիրաւի կոչեցաւ անունդ Եզր, վասնզի յեզր տարեալ հաներ զՀայաստանեայս*: Ասոր վրայ Եզր յարանալով կը հրամայէ Յովհանի յանդգնութիւնը պատժել, եւ կը սկսին քիթին բերնին զարնել, *մուրցացի տանջել զպարանոց նորա եւ զկզակս*, մինչ Յովհան *զճեռս անուան Տեառն արժանի եղէ անրագելոյ*, կրկնելով քահանայապետին ատեանէն վերջ առաքելներուն համար ըսուած խօսքերը (ԳՐԾ. Ե. 41): Այլեւս անհնար էր Յովհանի իր պաշտօնին վրայ մնալ, ուստի փոկակալութիւնը եւ Դուինը թողլով քաշուեցաւ իր առաջին տեղը որ է Մայրոյ Վանքը, զոր եզր սկսաւ Մայրոյ Գոմ անուանել եւ Յովհանը Մայրագոմեցի, իբր զի Յովհան եզի պէս յամառ եւ պինդ գլուխ մէկն էր (ՅՈՎ. 101): Թէպէտ կոչումը նախատական էր, սակայն կիրառութեան մէջ ընդհանրացաւ, եւ այժմ ալ Յովհան աւելի Մայրագոմեցի անունով ծանօթ է, քան թէ բնիկ Մայրավանեցի կոչումովը: Յովհան այնտեղ ալ լուռ չէր կենար, եւ Եզրի դէմ հակառակութիւն կը գրգռէր, ուստի Եզր հրամայեց որ Դընայ մերձաւոր տեղերէն ալ հեռանայ, եւ նա քաշուեցաւ Գարդմանի գաւառը, Գետարակք բերդին մօտերը (ԿԻՐ. 31), ուր առանճնական եւ գրական կեանք մը ունեցաւ, եւ մեր պատմիչներ զինքն իբր առաքինի եւ սուրբ կը հռչակեն (59): Մայրագոմեցիին այդ միջադէպը մնացած է նա խստապահանջ սկզբունքներուն մէջ, իրեն ձայնակցողներ չէ ունեցած, եւ կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսներէն Յովհանի պաշտպան եւ կողմնակից չէ գտնուած: Այս ալ եւսքանդես կը հաստատէ թէ Եզրի յիջողական հաղորդակցութիւնը, ներողամիտ աչքով նկատուած է ամենուն կողմէն: Եզր

ինքն ալ բնաւ մէկու մը ստիպում չէ ըրած, հակաքաղկեդոնական համոզումէն ետ կենայու, եւ Մայրագոմեցիին հանդէպ բռնած ընթացքը, կղզիացեալ դիպումած մը մնացած է, ոչ այնչափ հաւատքի խնդիրին, որչափ անարգական ընթացքին հետեւանք:

470. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱԿԻՑՆԵՐ

Օձնեցիին վերագրուած *սսկս ժողովոց* գրուածը, Եզրի միաբանութեան ինչ ինչ ուրիշ պարագաներ ալ կ'աւելցնէ: Նախ կ'ըսէ թէ Եզր այդ բանը ընելով *ընկարաւ զհայրապետութիւնն հրամանաւ Հերակլի* (ԹՂԹ. 222): Բայց այդ չարդարանար, եթէ առաջին ընտրութեան իմաստով իմանալ ուզուի, վասն զի Եզր արդէն իր այթոռին վրայ կը գտնուէր երբոր Հերակլ Կարին հասաւ: Բայց իմաստ մը կրնայ ունենալ, եթէ յիշենք ՄԺԺի բերնով եղած հակաթոռ մը դնելու սպառնալիք, վասնզի միաբառութենէ ետքը Հերակլ հանեցաւ, որ Եզր ազատաբար Յունական Հայաստանի վրայ ալ իր աշխանութիւնը գործածէ: Կը յիշէ եւս թէ Եզր եւ Կարնոյ ժողովը, *գտուրբ ժողովն որ ի Դրւնի նգովիւք չափ ի բաց մերժեն, եւ զմիատրութիւն ծննդեան եւ զմկրտութեանն, եւ զխաչեցարն յերկոց սրբասացութեանն, եւ զխաչեցարն յերկոց սրբասացութեանցն ի բաց մերժեցին* (ԹՂԹ. 221): Կարնոյ կանոններ ունինք, եւ ոչ Եզրը նեղելու ձեռնարկներ եղան: Ուստի հանդարտութեան վիճակ մը գտնելով՝ Եզր կրցաւ շինարար եւ բարեկարգիչ գործերու ալ ձեռք զարնել: Իր հովանաւորն ու ազգակիցն Կոմիտաս նորոգած էր Էջմիածնի կաթողիկէն եւ Հռիփսիմէի վկայարանը, ինքն ալ ուզեց Գայիանէի վկայարանը նորոգել, որ նոյնպէս *խիղթ ու մթին էր*, ինչպէս Կոմիտաս գտեր էր Հռիփսիմէի Սահակաշէն տաճարը: Այս ալ Եզր քակեց, եւ *ընդարձակագոյն եւ պայծառագոյն շինեաց, կոխածոյ քարամբք եւ կրով ձուլելով*: Նորութիւն մըն ալ աւելցուց, եկեղեցիին շուրջը աւելցնելով *կայանս բնակութեան խահանայական դասուց*, ինչ որ անկէ առաջ երբեք շինուած չէ եղեր, ինչպէս կը գրէ Պատմաբան կաթողիկոսը, թէ *այս եղև սկիզբն ժամատուն շինելոյ ի Հայս* (ՅՈՎ. 103): Ծիսակատարութեանց ալ մտորութիւն դարձուց Եզր, եւ ինչ ինչ կարգադրութիւններ ըրաւ, որոնց մէջ բնաւ յունականի ստրկական հետեւողութիւնը չէր շարժառիթը: Օձնեցի կը վկայէ թէ Առաւօտեան ժամերգութեան վերջին մասը գատելով՝ յատուկ Արեւագալի ժամերգութիւն մը կազմելը՝ Եզրի կարգադրութեամբ եղած է, *Եւզկնի ամենեցուն զԱջեւագալին նուագել սաղմոս, զոր Եղիցի անուն ՏԵառն ասել սկսեալ են ի ժամանակացն Եզրի կայթողիկոսի* (ՕԶՆ. 30), եւ աւելի յստակօրէն կը կրկնէ, թէ *զկնի Փառս ի բարձանցն Եղիցի ատան, զոր կարգեալ է տեսնն Եզրի Հայոց կայթողիկոսի* (ՕԶՆ. 104): Մեր գլխաւոր դիտած կէտն է, Օձնեցիի կողմէ Եզրի անունին պատուով յիշատակուիլը, ինչ որ բնաւ չի յարմարիր *Սսկս ժողովոց* գրուածին նախատական եւ բուն լեզուին: Միւս կողմէն այդ մէկ կարգադրութիւնն ալ կը բաւէ հաւաստել թէ եկեղեցական ծիսակատարութեանց եւ բարեկարգութեանց ալ հետեւող եղած է Փառաժնակերտացի հայրապետը:

472. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐ

Եզրի միաբնական եւ բարեկարգական գործունէութիւնը կը պատրաստուինք դնել նորա կաթողիկոսութեան առաջին մասին մէջ, երս տակաւին համեմատաբար արտաքին եւ ներքին խաղաղութիւն կը վայելէր Հայաստան: Իսկ այս միջոցը հազիւ կրնանք երկարել մինչեւ 636 թուականը: Մուհամմէտի շարժումները իր կենդանութեան աստեն գրեթէ Արաբացի ցեղերու սահմաններէն անդին չանցան, եւ եթէ Ատորիքի կողմերն ալ յարձակեցաւ եւ Յունական բանակներու հետ գործ ունեցաւ (461), գլխաւոր պատճառներն էին Հիւսիսային Արաբիոյ այն ցեղերը, եւ գլխաւորապէս Ղասանի թագաւորութիւնը, որ քրիստոնէութիւն ընդունած եւ Յունական կայսրութեան հովանաւորութեան ներքեւ մտած էին: Հերակլի բանակները արդէն առաջին հանդիպումը

ունեցած էին Մուհամմէտի զօրքերուն հետ, երփր կայսրը 631-ին Ասորիքի մէջ կը գտնուր: Մուհամմէտ այդ միջոցին Մէքքէն ալ գրաւած էր եւ Քեասպէի կուռքերը վերցուցած, եւ զայն իր կրօնքին կեդրոն կեդրոն նուիրագործած: Մուսլամմէտ մեռաւ 632-ին Մետինէի մէջ, եւ յաջորդութիւնը Ալիի, Էօմէրի եւ Ապուլպեքիի մէջ խնդրոյ նիւթ ըլլալէն ետքը, վերջինին կողմը զօրացաւ, եւ Ապուլպեքի առաջին *Խալիֆա* կամ մարգարէին ընդարձակուեցան Արաբներու արշաւանքները, թէ Յունաց եւ թէ Պարսից դէմ գունդեր դրկուեցան, որոնք տիրապետութենէ աւելի արշաւանքներով կը գոհանային, թշնամին տկարացնելու եւ իրենք տակաւ զօրանալու համար: Ապուլպեքի շատ երկար չիշխեց, եւ երկու տարի ետքը 634 Օգոստոս 32-ին մեռաւ, նոյն օրը որ իր Խալիստ զօրավարը Դամասկոսին կը տիրէր: Խալիֆայութեան յաջորդեց Էօմէր, որ իր տասնամեայ իշխանութեան միջոցին, Արաբական աշխարհակալութեանց ընդարձակողը, եւ Իսլամական ինքնակալութեան հիմնարկողն եղաւ: Հետզհետէ Ասորիքի գլխաւոր քաղաքները Արաբաց ձեռքն ինկան, 637-ին Երուսաղէմ ալ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ Սափրոնիոս պատրիարքի գլխաւորութեամբ, այն պայմանով, որ Էօմէր, որ Մետինէ կը գտնուէր, անձամբ գայ գրաւել, ինչպէս որ ալ եկաւ անմիջապէս: Պատրիարքը հոգացած էր Պարսից գերութենէն դարձած Խաչակալայրը առաջուց Կոստանդնուպոլիս դրկել: Սափրոնիոս շուտով մեռաւ վիշտէն զգածեալ, եւ իրեն յաջորդեց Սերգիոս պատրիարք Էօմէրի հաստատութեամբ: Երբ Ասորիքի տիրապետութիւնը կը լրանար, արդէն Արաբացիք սկսած էին Պարսից վրայ քալել, 636-ին առաջին մեծ յաղթութիւն մը ըրին, Յազկերտ փախաւ եւ Արաբացիք զանազան կողմեր արշաւեցին: Հաւանաբար այդ պատերազմին մէջ էր, որ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Գրիգոր Սիւնի, Պարսիկ բանակին հետ պատերազմեցան եւ ճակատամարտին մէջ սպանուեցան (ՄԵԲ. 168): Արաբական արշաւանքներուն հրմանատարն էր Սաատ, որ ամէն կողմ սահուարսափ սփռեց 636-էն սկսելով երեք չորս տարի շարունակ: Եզր կաթողիկոս իր վարջին տարիներուն մէջ դժուարին ժամանակին վիշտերուն ներքեւ կ'ընկնէր:

473. ՄԺԷԺ ԵՒ ԴԱԻԻԹ

Յունական Հայաստանի մէջ կ'իշխէր ՄԺԷԺ Գնունի՝ Հերակլի կողմէն, որուն յաղթութեանց օժանդակն էր եղած, եւ ազդեցութեան տէր դառնալով անիրաւ ձեռնարկներու ալ միջամուխ կ'ըլլար: Պատմութիւնը ՄԺԷԺ կը մեղադրէ Վարազտիրոցի փախստեան խնդիրին մէջ: Իրեն ձախող դերն ալ յիշեցինք Եզրը կայսեր հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան ստիպելուն մէջ (462): ՄԺԷԺ Դաւիթ Սահառունիի դէմ ալ խարդախ ընթացք ունեցաւ: Նոյն միջոցներուն Բիւզանդիոնի մէջ Հերակլի դէմ դաւաճանութեան գաղտնիքը երեւան ելաւ: Այդ գործին մէջ կը գտնուէին Հերակլի որդին Աթալարիկոս, եղբորորդին Թեոդորոս եւ ներքին սենեկապետը, եւ Հայ իշխաններէն Վահան Խորխոռունի եւ Սմբատ Բագրատունի Վարազտիրո՞յի որդին, որ սենեկապետին սիրելին էր: Վարազտիրոցի համար ալ ըսուեցաւ, թէ համախոհ գտնուածը, բայց Հերակլի սպանութեան դէմ էր դրած, լոկ գահագրկութեամբ բաւականանալով: Գաղտնիքին երեւան գառուն՝ Հերակլ կտրել տուաւ, միայն Վարազտիրոցի եւ որդւոյն խնայեց, սպանութեան խորհուրդը արգիլած ըլլալուն համար ((ՄԵԲ. 160), բայց երկուքն ար Ափրիկէ արքայի դրկեց: Այդ պարագային ՄԺԷԺ, Դաւիթ Սահառունին ալ ձերբակալեց իբրեւ դաւաճանութեան մասնակից եւ կապանօք Բիւզանդիոնն դրկեց: Դաւիթ յաջողեցաւ ազատիլ, եւ իրեն կողմնակիցներ ալ գտնելով ՄԺԷԺն ու անոր գործակից Վարազգնէլ Գնունին սպաննեց, եւ բանակը իր կողմը շահեցաւ: Հերակլ կայսր ոչ միայն Դաւիթի արդարութիւնը ճանչցաւ, այլեւ Յունական բաժինին կառավարութիւնը անոր տուաւ կուսապաղատի աստիճանով, բայց վերջէն Դաւիթ ալ ատելի դարձաւ իր ընթացքով: Հազիւ երեք տարիի չափ պաշտօն վարեց, եւ նա ալ *անարգեալ ի զօրացն հայրածեցաւ*,

սակայն ժամանակին տիրող շփոթութեան պատճառով օրինաւոր յաջորդ չունեցաւ, Հայաստանի երկու բաժիններն ալ անտէր անտէրունջ կացութեան մատնուեցան, եւ *աննոսրանեայ ամենայն ազատացն, կորուսին գերկիրս Հայոց* (ՄԵԲ. 162), եւ *ի չար հակառակութենէ եւ ի նանիր նախանձուէ դրդեայ կործանեցին սպառնալուռ զՀայաստանեայս* (ՅՈՎ. 104): Հայաստանի դժպիի բախտին նոր մէկ օրինակն ալ: Դաւիթ Սահառունիի առամեայ պաշտօնավարութիւնը յարմարագոյն է 635-է 638 տարիներուն մէջ դնել մերձաւոր հաշուով, եւ անկէ ետքը անիշխանութիւնը:

474. ՏԱՐՈՆ ԵՒ ԴՈՒԻՆ

Այդ միջոցին է որ Արաբացի բանակներ առաջին անգամ Հայաստան կը մտնեն: Սատտի գունդերը ՊԱրսիկներու դէմ պատերազմած աստենին, անոնցմէ մաս մը դէպի Հայաստան կը քալէ 639-ին, Ապտիւր Ռահիմ զօրավարին առաջնորդութեամբ որ Մոկաց նահագնէն կը յարձակի դէպի նետր, Սահուռ Անձեւացի եւ Վարդիկ Մոկացի անձնատուր կը լինին, եւ մինչեւ իսկ ճամբայ ցուցնելու կը զիջանին: Բայց Տարոնի մէջ Տիրան Մամիկոնեան մը փորձէ դէմ դնել, նախընտրելով մեռանիլ, քան քրիստոնէայ երկիրը մատնել, եւ իրօք ալ թէպէի Սահուռը ձեռքովը կը սպաննէ, բայց ինքն ալ կը զարնուի եւ կը մեռնի, ուրիշ երկու Մամիկոնեան իշխաններու հետ: Արաբացիք Տարոնի գլխաւոր սրբավայրերը, Աշտիշատը, Գլակը, Մատնավանքը աւերելէն ետք (ՄԱՄ. 58), կը քալեն դէպի Վանայ ծովակին հիւսիսաւորմը, կոտորած եւ սարսափ կը սփռեն Բզնունեիք, Ադիովիտ ու Առբերանի դաւառները, Բերկրիի ձորերէն յառաջելով կ'իջնեն Կոզովիտ գաւառը, անկէ ալ կ'անցնին Արարատի նահանգը, նպատակ ունենալով Դուին հասնիլ: Ծամբուն վրայ գտնուող նախարարներ չեն կրնար դիմադրութիւն ընել, միայն Թէոդոս Վահեուունի, Խոչեան Առաւելեան եւ Ծապուռի Ամատունի, կը փութան լուր հասցնել Դուինի, որպէսզի դիմադրութեան պատրաստուին, եւ հոն կը փութացնեն տրամադրելի ոյժերը: Կը մտածեն Մեծամօրի կամուրջն ալ կործանիլ, որ Արաբաց յառաջխաղացումը արգիլեն, սակայն անոնք կը յաջողին Մեծամօրը անցնիլ, Վարդիկ Մոկացիի առաջնորդութեամբ (ՄԵԲ. 170): Արաբական բանակը Դուինի առջեւ կը հասնի, եւ Խոսրովակերտի անտառին մօտ բանակ կը զարնէ, տրէ ամսոյ 20-ին, 640 Հոկտեմբերի 6-ին շարժական տոմարով, որ ճիշդ ալ կը պատասխանէ պատմութեան յիշած *յաւուր ուրբայթի*, եւ վերջապէս 641 Յունասուար 6-ին, *յաւուր սրբոյ Յայտնութեան* (ՄԱՄ. 80), Արաբացիք քաղաքը կը գրաւեն, եւ անինայ կը կոտորեն 12,000 հոգի, 35,000 ալ գերի կը տանին վաճառելու, եւ եկեղեցի ու ապարանք կապուտ կողոպուտ ընելով կը մեկնին: Հայաստան անտէրունջ էր, վասնզի Դաւիթ Սահառունիէն ետքը *ոչ ոք ընտրեցաւ զօրավար յաշխարհին Հայոց* (ՄԵԲ. 170), միայն Թէոդորոս Ռշտունի կար, որ իր անձնական նախաձեռնութեամբ, եւ քանի մի նախարարներու ընկերակցութեամբ, *ոչ սակաւ ոճիրս գործէր ի թշնամեաց*, միանգամայն եղելութեանցեւ *դիպուածոց մտադրութիւն կրդարձնէր, եւ զգուշանայր գոխի եզգիշէր ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեանն* (ՄԵԲ. 163): Թէոդորոս փորձեց Արաբական գունդերուն Դուինէ ետ դառնալուն առթիւ՝ յանկարծական յարձակմով մը գերիէն եւ կողոպուտէն գոնէ մաս մը ազատել, եւ Կոզովիտիտ մէջ դէմերնին ելաւ, բայց *ոչ կորսաց զդէմ ունենայ նոցա*, եւ կորուստով ետ քաշուեցաւ, եւ դէպի Դուին գնաց այնտեղի գործերը հոգալու ՄԵԲ. 171):

475. ԵՉՐԻ ՄԱՀԸ

Երբոր Դուինի տագնապը տեղի կ'ունենար, դեռ եւս կենդանի էր Եզր, ինչպէս յայտնի կը գրէ պատմիչը, թէ *եղև այս յամս Եզրի կայթողկոսի* (ՄԵԲ. 181), բայց ծերացեալ եւ սկարացեալ վիճակի մէջ, այնպէս որ գործունէութեան նշան մը չէ կրցած ցուցնել: Ըլլայ

հիւանդութեամբ, ըլլայ վշտագին յուզմամբ, Եզր կը վախճանի Դուինի առման միջոցին, թեպէտ ոչ օրը եւ ոչ պարագաները՝ չունինք պատմութեանց մէջ, այնպէս որ ճշդիւ ալ չենք կրնար որոշել, թէ Եզր տեսակ արչեօխ առումը, կամ թէ առման միջոցին կոտորածն ու աւերածն է, որ տկարացած ծերունիին մահը փութացուցին: Պատմաբանը առումը պատմելէն ետքն է որ կ'աւելցնէ, թէ *իսկ եւ իսկ վախճանէր հայրաւետն Եզր*. բայց առման միջոցին սպաննուածներուն թաղումը Եզրի յաջորդին կը վերագրէ, թէ *ամփոփեալ հաւաքէր գրագմութիւն դիակացն անկէրոց* (ՅՈՎ. 106): Իրաւ հնար չթ երկար ատեն սպանելոց դիակներուն մէջտեղ մնացած ըլլալը ենթադրել, բայց հնար ալ չէր որ արուած եւ աւարուած եւ 35.000 գերի տուող քաղաքն ալ, անմիջապէս սպանեալներու դիակներովը գրադէր: Յարմարագոյն կը կարծենք ըսել, թէ Եզր կենդանի էր տակաւին 641 Յունուար 6-ին, երբ քաղաքը առնուեցաւ, ծերութիւն, հաւանդութիւն եւ վիշտ մահը փութացուցին, եւ քիչ օր ետքը մեռաւ, եւ քաղաքական տեսակէտէն ալ անգլուխ մնաց: Եզրի վրայ կազմուած գաղափարը շատ աննպաստ է ընդհանուր առմամբ, բայց ոչ այնչափ մերձաւորներուն, որչափ աւելի յետիններուն :էջ: Սերէոս բնաւ իսկ մեղադրող չէ, Պատմաբան ու Ասողիկ՝ տգիտաբար խաբուած ըլլալու կէտը կը պնդեն, քան թէ գիտակցօրէն դաւաճանած ըլլալը. իսկ խաբուելուն կէտն ալ դիւրաւ կրնանք մեկնել միակամեայ վարդապետութեան մէջ ընկղմած եւ ոչնչացած սեպեքլով քաղկեդոնիկ երկարնակութիւնը: Այս խորհրդածութեամբ է որ համարձակեցանք մեղմացնել Եզրի նկատմամբ ըլլալիք դատաստանը, մանաւանդ որ ուրիշ ամէն պարագաներով իր պաշտօնին անարժամն մէկը եղած չէ, եւ ամենադժուարին ժամանակներու մէջ գործի գլուխ մնացած է: Թերեւս խոհեմական զիջողութիւնը շատ ընդարձակած է, հակաթոռութեամբ եւեղեցին չպառակտելու, յունական հովանաւորութիւնը չկորսնցնելու եւ արարական արխշաւանքներու դէմ պաշտպանութիւն մը ունենալու նպատակով: Ամէն առիթի մէջ ժամանակակիցներ ալ մեղմօրէն դասած են Եզրը, ոչ անոր կաթողիկոսութեանը հակառակած են, ոչ իրեն դէմ վէճեր յարուցած են, ոչ ալ զինքը իբր հաւատոյ եւ եկեղեցւոյ դաւաճան աթոռէ վար առնել մտածած են: Ընդհակառակն Եզր, նաեւ միաբանական ձեռնարկէն ետքը, պատուով եւ յարգանօք իր աթոռին վրայ մնացած է բաւական տարիներ (60):

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԻՇԽԱՆՅԻ

476. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՅ

Թեոդորոս Ռշտունի Կոզովիտի անպտուղ փորձէն ետքը (474), շիտակ Դուին եկաւ, աւերուած աւարուած քաղաքին վիճակը տեսնելու եւ հնարաւոր հոգածութիւնն ընելու: Երբոր եկաւ, տեսաւ որ կաթողիկոսն ալ վախճանած էր, եւ երկիրը կրկնակի անգլուխ եւ անտէրունջ մնացած էր, ուստի առաջին հոգն եղաւ եկեղեցւոյն գլուխը կաթողիկոս մը դնել, որ կարող ըլլար ուրիշ գործերու ալ դլուխ կանգնիլ եւ ազգին տիրութիւն ընել: Թեոդորոսի առաջարկութեամբ եւ եպիսկոպոսներու եւ անխարարներու հականութեամբ կաթողիկոսութեան հրաւիրուեցաւ Ներսէս Տայոց եպիսկոպոսը: Ներսէսի ծննդավայրն էր Տայոց նահանգի Իշխան գիւղը, եւ հաւանաբար իշխանական տունէ ալ սերած էր: Տղայութենէ Յունաստանի մէջ կրթուած էր, անոնց լեզուին եւ դպրութեան տեղեակ եղած, զինուորական ծառայութեան մտած, եւ այս պատճառով զանազան կողմեր պտըտած, յունական սովորութեանց եւ կենցաղի ընտելացած, մինչեւ իսկ *հաստատեալ զմիտս իւր ի վերայ ժողովոյն Բաղկեդոնի* (ՍԵԲ. 220): Բայց երբոր Հայաստան դարձաւ բնաւ այդ իր միտումէն նշան չցուցուց, եկեղեցական կոչման մէջ մտաւ, եւ մինչեւ Տայոցեպիսկոպոսութեան բարձրացաւ, հաւանաբար Եզրի ձեռնադրութեամբ: Ներսէս իր բնաւորութեամբ եւ զարգացմամբ եւ նախընթացով յարմարագոյն անձն էր տանգապալից

ժամանակին մէջ կաթողիկոսութիւնը վարելու: Բայց նա վարանեցաւ գործի գլուխ անցնիլ, երբ Դուինի մէջ թափուած արիւնը դեռ չէր չորցած, եւ ակերածին կրակը չէր մարած, մինչեւ իսկ պատասխանատուութենէ ազատելու համար *գաղտնագնաց փախստեայ լինել խորհել*: Սակայն համախմբուած եպիսկոպոսութիւններէն չկրցաւ ազատիլ, եւ ստիպուած *հնադանգրեայ հանդարտել*: Ներսէս իր կաթողիկոսութիւնը սկսաւ Դըւնայ կոտորածին մէջ սպաննուածներուն դիակները հաւաքել տալով, որք տակաւին ցրուած ու սփռուած էին քաղաքին մէջ եւ դաշտին վրայ, եւ անոնց պարտ ու պատշաճ թաղումը կատարեց: Կոտորածին զոհերը իբրեւ ճշմարիտ նահատակներ նկատելով, անոնց թաղման տեղոյն *վկայարան*-ի պատիւ տուաւ, եւ յետոյ վրանին տաճար մը հիմնեց եւ *նորոգապէս շինեաց ի վերայ նոցա* (ՄԱՄ. 81), որ կ'երեւի թէ միեւնոյն Ս. Սարգսի եկեղեցին է, զոր ուրիշ պատմագիրներ կը յիշեն:

477. ՅՈՒՆԱՑ ՄՕՏԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ներսէսի կաթողիկոսութեան ընտրուած տարին Արաբացիք Պարսից վրայ Նեհաւլէնտի մեծ յաղթութիւնը կը տանէին, որով կը վերջանար Պարսից Սասանեան թագաւորութիւնը: Վերջին Յազկերտ վախաստական կ'երթար ներքին գաւառները, եւ Թաթարական երկիրներուն մէջ կը թափառէր, մինչեւ իր եղերական մահը 650-ին: Իսկ Պարսկաստան թէ քաղաքականապէս եւ թէ կրօնապէս կը տնագանդէր Արաբացւոց իսլամականի իշխանութեան: Այս կերպով Հայերը բոլորովին կը բաժնուէին Պարսից տիրապետութենէն, իսկ Արաբացիք ալ դեռ կազմակերպեալ տէրութիւն եւ սահմանը չունէին, այլ արշաւանքի ձեռով կը յարձակէին, եւ ետ կը քաշուէին իրենց գրաւած երկիրներէն: Յունական կայսրութեան մէ ալ նոյն 641 տարին կը մեռնէր Հերակլ, եւ Հերակլիոս Կոստանդին ու Հերակլիոն կամ ըստ մերայնայ Հերակլակ՝ գոյգ կը թագաւորէին: Բայց առաջինը շուտով մեռաւ Հերակլակի մօրմէն Մարտինայէ ըունաւորուելով, որ սկսաւ իշխանութիւնը վարել իր որդւոյն հետ: Սակայն Վաղենտինոս Արշակունի, Հերակլի գորավարներէն, անմիջապէս Արեւելքէն դառնալով, Մարտինեան ու Հերակլար միանգամայն վտարեց ու սպաննեց, եւ կայսր հռչակեց Հերակլիոս Կոստանդինի 12 տարեկան որդին, որ է Կոստաս Բ., զոր մերայինք Կոստանդին կը կոչեն հօրը անունով (ՄԵԲ. 175): Սորա հրամանով հօրը ժամանակէն արքորուածները ետ եկան, անոնց հետ նաեւ Վարազտիրոց եւ Սմբատ Բագրատունիք Հայաստան դարձան, որոնց համար Հերակլ յատկապէս ալ յանձնարարութիւն ըրած կ'ըսուի իր վերջին ժամերուն (ՄԵԲ. 169): Ներսէս կաթողիկոս Պարսից այնպէն եւ Արաբաց գորանալէն ետքը ուրիշճամբայ չունէր, բայց եթէ Յունաց կողմը դառնալ, եւ Բիւզանդական կայսրութեան հովանաւորութեան ապաւինիլ եւ երկրին կառավարութիւնը անոնցմէ սպասել: Այդ խորհուրդին մէջ իրեն համախոհ գտնուեցաւ Թէոդորոս Ռշտունին ալ, Հայաստանի վիճակին համար ուրիշ կերպ մը հնարաւոր չլինելով, քանի որ ինքնագլուխ կառավարութեան միջոցներն ալ կը պակսէին: Ուստի յօժարուեթամբ դիմուս ըրին կայսեր, որպէսզի Վարազտիրոց Բագրատունին Հայաստանի կուրաղապատ կամ կառավարիչ նշանակէ, բայց յառաջագոյն Ներսէս կաթողիկոս Վարազտիրոցի հետ տեսակցեցաւ, եւ անկէ խոստում ու երդում առաւ, թէ հաւատարմութեամբ պիտի ծառայէ կայսրութեան, եւ Վարազտիրոցի գիրն միասին դրկեց Կոստանդինի (ՄԵԲ. 181): Կայսրը հաւանեցաւ առաջարկին, որ խաղաղական տիրապետութեան կերպ մըն էր իրեն համար, Վարազտիրոցի ալ արդէն ներած էր, իր առաջին պատիւները վերահաստատեց, կինն ու զաւակներն ալ դրկեց, որոնք իբր պատանդ Կոստանդնուպոլիս կը պահուէին, եւ Վարազտիրոց ձեռք առաւ երկրին կառավարութիւնը, զոր անգամ մը վարած էր իբրեւ մարզպան Պարսից թագաւորութեան: Բայց հագիւ թէ գործի կը ձեռնարկէր, ծերացեալ եւ արքորէ տկարացեալ *յանկարծակի*

եհաս նմա հիւանդութիւն եւ մեռաւ: Իսկ մարմինը տարին թաղեցին Դարոյնքի դամբարանը, ուր թաղուած էր իր հայրը Խոսրովշում Սմբատն ալ (455): Կայսրը լսելով Վարազտիրոցի մահը, Հայոց փափաքանաց համաձայն, անոր յաջորդ նշանակեց նորա Սմբատ որդին, նոյնպէս կուրապաղատի աստիճանով եւ պատիւներով, իսկ Հայ գունդերուն ընդհանուր սպարապետութիւնն ալ տուաւ Թէոդորոս Ռշտունիի (ՄԵԲ. 182), որչափ ալ անոր մասին առաջուց կասկածներ յուզուած էին Բիւզանդիոյ արքունեաց մէջ (ՄԵԲ. 180): Սմբատ Բագրատունիի կուրապաղատութեան թուական պէտք է ընդունիլ 642 տարին, եւ այդ կարգադրութեանց մէջ ալ ճանչնալ Ներսէսի քաղաքագէտ առաջնորդութիւնը:

478. ԱՐԱԲԱՅԻՔ ԵՒ ԹԷՌՌՈՐՈՍ

Սմբատի եւ Թէոդորոսի պաշտօնի անցնելուն սկիզբները նոր արշաւանք մը ըրին Արաբացիք, երեք թելերու բաժնելով իրենց գունդերը, այսինքն է դէպի Արարատ եւ Աղուանք եւ Վասպուրական: Արարատի թելը նախ Երեւանը պաշարեց, բայց չյաջողեցաւ առնել, եւ անկէ Ացծափի վրայ գնաց, բայց հոն ալ դժուարութեան հանդիպեցաւ: Միայն բերդապահներուն անգոյշութեամբ Արաբացիք ստրվեցան Կախանակտուցի բարձունքին գաղտի անցքը, եւ տրէ ամսուն 23-ին, այսինքն է 643 Օգոստոս 10-ին, Կիրակի առտու մը, պահապանները սպաննելով բերդը գրաւեցին եւ բերդապահները գերեցին: Սակայն Թէոդորոս իր բանակով վրայ հասնելով Արաբացիները ցցուեց, եւ գերիները ազատեց: Անկէ ետքը Աղուանքի վրայ գացած թելն ալ Նախիջեւանի առջեւ ցրուեց (ՄԵԲ. 184), որով Վասպուրականի թելն ալ անոնց ետեւէն ետ քաշուեցաւ, եւ պահ մը արշաւանքները ընդհատեցան, որով *սպահովանայր առժամանակ մի ի չար հինկց Հագարու՝ աշխարհս մեր* (ՅՈՎ. 109): Այդ խաղաղութեան ժամանակը՝ կրնանք մերձաւորաբար տասնամեայ միջոց մը հաշուել, 642-էն 652, կամ թէ քիչ մը նուազ:

479. ՉԱՆԱՉԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻԻՆՔ

Այդ տարիներուն մէջն է որ Ներսէս կարող կ'թլայ ամէն կողմն շինարար նորոգութեանց ձեռնարկել, որով Շինող մականունին արժանացաւ պատմութեան մէջ: Յիշատակուած շինութիւններէն մէկն է Ս. Սարգիսի եկեղեցին Դուինի մէջ, որ այրած էր քաղաքին առման ատեն: Երկրորդ կը յիշուի Խոսրովիրապի եկեղեցին, բայց երկուք են այժմ Խոսրովիրապի եկեղեցիները, մէկը նոյնիսկ Վիրապին բերնին վրայ շինուած, իսկ Ներսէս քիչ մը անգին վանքին բակին մէջ: Ներսէսի շինածը նկարագրելով պատմութիւնը կը գրէ *ի վերայ վիրապի սրբոյն Գրիգորի* (ՅՈՎ. 106), որ նոյնիսկ Վիրապի բերնին վրայ շինուած եկեղեցիին կը յարմարի: Անտարակոյս ուրիշ շատ մը արուած կամ քանդուած եկեղեցիներու նորոգութեան ձեռնարկեց, վասնզի մէկ երկու շինութեամբ չէր կրնար Շինող մականունը ստանալ (61): Բայց Ներսէսի անունին հոչակ տուողն եղաւ Վաղարշապատի Ս. Գրիգորի կաթողիկէն, որ Չուարթնոց եկեղեցի ալ կոչուած է, որովհետեւ նուիրեալ էր *յանուն երկնատր Չուարթնոցն՝ որոց երեւեալ ի տեսեալն սրբոյն Գրիգորի կ*(ՄԵԲ. 186), ինչպէս նաեւ Առապարի եկեղեցի ալ ըսուած է, որովհետեւ շինուած էր *յառապարի* (ՎԱՐ. 67), *ի վերայ ճանապարհին յորում ասեն ընդ առաջ եղել թագաւորն Տրդատ սրբոյն Գրիգորի* (ՄԵԲ. 186): Շինուածը մեծ զարմացմամբ գովուած է ամէն պատմագիրներէ, թէ էր *բարձր շինուածովք եւ չքնաղ զարմանալեօք, արժանի ատուածային պատուոյն* (ՄԵԲ. 186), թէ էր *մեծ եւ հրաշալի եւ բազմապայծառ յարկ տան Աստուծոյ* (ՅՈՎ. 107), եւ թէ էր *զարմացուցիք տեսողաց* (ԿԻՐ. 34): Այդ մեծ տանարը *յետոյ ակերեցաւ տ Տանկաց* (ԿԻՐ. 34), բայց ակերակներն ալ չէին տեսնուեր Վաղարշապատի դաշտին մէջ, եւ միայն քանի մը հողակոյտներ իբր նշան կը ցուցուէին, մինչեւ որ վերջին ատեններ Խաչիկ Դատեան վարդապետի աշխատութեամբ պեղումներ կատարուեցան,

եւ գտնուած աներակներ եւ բեկորներ հաստատեցին տրուած գովեստներուն ստուգութիւնը (62): Մեծ գմբէթին չորս սիւներուն ներքեւը Ներսէս զետեղած էր *գնշխարս ոսկերաց սրոյն Գրիգորի*, իսկ Լուսաւորչի գլուխը չէր ուզած *ի խորոջ* ծածկել, այլ զետեղուած էր *արտաքոյ ի գգրոցի* (ՅՈՎ. 187), բարեպաշտներուն տեսանելի ըլլալու կերպով: Այս գլուխն է որ այժմ Իտալիոյ Նէապոլիս քաղաքը Լուսաւորչի տանունին նուիրեալ եկեղեցւոյն մէջ պահուած է: Ներսէս այն եկեղեցւոյն կից *խր բնակութիւն* ալ շինեց, եւ եկեղեցւոյն եւ հայրապետանոցին շուրջ ալ այգիներ եւ ծառաստաններ տնկեց: Քառադ զետէն *ամասպար* տեղերը ծաղկեցուց: Շուրջանակի պատուար ալ քաշեց, եւ բնակութիւնը բարձր պարիսպով պատեց, ինչպէս ժամանակին պարագաները կը պահանջէին (ՄԵԲ. 186): Կ'եւելի թէ իր անունով ի հիմանց կանգնուած շինութեան մը դիտումն էր, որ Ներսէսը յորդորեց Չուարթնոց կաթողիկէին եւ յատուկ հայրապետանոց կառուցանել: Այդ տաճարին մէջ զետեղուած կ'ըսուին Մախոժ-Յիգտիբուղտի եւ Սուրիան-Դաւիթի նշխարներն ալ (ՎԱՐ. 67), սակայն պէտք է ուրիշի ձեռօք դրուած ըլլան, վասնզի Դաւիթ անելի ուշ է ժամանակով, իսկ Յիգտիբուրին մասունքը ժամանակակիցներ չեն յիշեր:

480. ԴԸԻՆԱՅ ԺՈՂՈՎԸ

Խաղաղութեան միջոցէն օգտուելով Ներսէս, նիւթական շինութեանց հետ՝ եկեղեցական բարեկարգութեանց ալ ուզեց հով տանիլ, եւ այդ մտածմունքով ժողով գումարեց Դընայ մէջ, նպահակն ունենալով կարեւոր եւ ստիպողական կէտեր կարգադրել: Այդ ժողովն է հարկաւ, որոյ կանոնները Կանոնագիրքին մէջ ալ անցած են (ԿԱՆ. 135): Գումարման թուականը այնտեղ ըսուած է *յամի չորրորդի Կոստանդիանոսի կայսեր*, որ է անշուշտ չերակլի թոռ Կոստանդինը, եւ չորրորդ տարին կը պատասխանէ 645 թուականին: Սակայն միւս կողմէն, Կոստանդինի Հայաստան եկած տարին ըսուած է թէ ժողով մը եղած է *յառաջ քան զայս չորս ամօք* (ՄԵԲ. 223), որ 652-էն ետ դառնալով կ'իյնայ 648-ին: Այդ երկու տարբեր թուականները, մեր կարծիքով պէտք է պատշաճեցնել երկու տարբեր ժողովներու, ինչպէս յառաջիկային պիտի բացատրենք: Ժողովականներուն գալով կաթողիկոսէն զատ 16 եպիսկոպոսներ կը յիշուին մեր ձեռքը եղած Կանոնագիրքի օրինակին մէջ, որք են Յովհաննէս Մարդպետական, Ներսէս Հարքայ, Քրիստոսատուր Բասենոյ, Իսրայէլ Տայոց, Յովհաննէս Մարդաղոյ, Յովհան Բզնունեաց, Գրիգոր Աշմունեաց, Մեբէոս Բագրատունեաց, Գրիգոր Խորխոռունանդայ, Թէոփիլոս Արշարունեաց, Ասեայէլ Ամատունեաց, Գրիգոր Անձեւացեաց, Թաղէոս Գնունեաց, եւ Սամուէլ Մեհնունեաց եպիսկոպոսները (ԿԱՆ. 138): Ասոնցմէ դուրս Յակոբոս Պալունեաց եպիսկոպոսը կ'աւելցուի ուրիշ ցուցակի մէջ (ՉԱՄ. Բ. 345): Յիշուած անուններուն մէջէն Յովհան Մարդպետական եպիսկոպոսը յիշուեցաւ արդէն Եզրի եւ Մաթուսաղայի հետ չերակլի ուղղուած գրութեան առթիւ (450), Մեբէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոսը ծանօթ պատմագիրն է, որ իբր ժամանակակից շատ բան մանրամասնօրէն կը գրէ, բայց այս առաջին ժողովին մասին բան մը գրած չէ: Իսկ Իսրայէլ Վանանդայ եպիսկոպոսը հաւանաբար նոյնինքն Իսրայէլ Ռթմեցի ապագայ կաթողիկոսն է: Նկատելի է Սիւնեաց եպիսկոպոսին բացակայութիւնը, որ տակաւին Մաթուսաղան էր, եւ հաւանաբար ծերութեան պատճառով բացակայ եղած է: Ժողովին մէջ հնար չէ, որ դաւանական խնդիրն ալ յուզուած չըլլայ, եւ հիմնուելով քանի մը տարի ետք Կոստանդինի գրուած նամակինս պէտք է ըսել թէ բացարձակ հակաքաղկեդոնիկ դաւանութիւնը հռչակուեցաւ ժողովէն: Բայց կ'երեւի թէ ժողովին նպատակը գլխաւորապէս բարեկարգական կէտերն էին: Ժողովին 12 կանոնները Կանոնագիրքին անցած են, իբր Հայ Եկեղեցւոյ կանոնական օրէնքներ:

481. ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Ներսէսի օրով գումարուած Դընայ ժողովին 12 կանոններէն առաջին չորսերը եպիսկոպոսներուն մասին կը խօսին, հրամայելով նախապէս, որ *սրբությունսը եւ սրդարությունսը* ապրին, ուրիշի վիճակին մէջ իրաւունք չգործածեն, եւ նոյնիսկ ուր *ոչ գոյ եպիսկոպոս*, մերձաւոր եպիսկոպոսներ կայթողիկոսի հրամանով միայն պէտք եղած գործողութիւնները կատարեն, բայց հասոյթները նոյն *վիճակին* թողուն, Ինչպէս նաեւ իրարու վիճակներ չյափշտակեն, եւ եթէ սահմաններու խնդիր ունենան, քննութեան ենթարկեն եւ բռնութեան չդիմեն: Աւելի խստի կ'արգիլուին զօշաքաղութեան գործերը, վանքերու եւ դպրոցներու այցելած ատեննին՝ իրենց հետեւորդներով կերակրուելէ աւելի բան չպահանջեն, եւ տուգանքներէ զանձուած գումարները չիւրացնեն, այլ կարօտներու խնամքին եւ տկարանոցներու պահպանութեան ծախսեն: Հինգերորդ կանոնը կը խօսի եկեղեցական հասոյթներու վրայ, եւ կը հրամայէ որ Լուսաւորչի եւ Տրդատի օրէն իւրաքանչիւր վանքի կամ եկեղեցւոյ նուիրուած կալսուածներ անփոփոխ մնան, եւ ոչ թէ ծախքին համեմատութեամբ վճարուին: Եկեղեցականներուն ալ կը պատուիրէ որոշուած հասոյթով գոհանալ, եւ նուագութեան պատճառանքով պաշտօնը չնուագեցնել. իշխանութիւն տալով եպիսկոպոսին յուլացողները եւ խափանողները, *խրատել եւ ւժել ի կարգ ուղղութեան*: Նշանակելի է որ այդ սաստին կ'ենթարկուի նաեւ այն, որ *գմանկունս ուխտին ի դպրոց ոչ տայեցէ*: Յաջորդ կանոնով կը հրամայէ պաշտօննին չկատարող եկեղեցականները մինչեւ երեք տարի հասոյթէ դրկել: Եւ եթէ տակաւին շարունակեն *գրով եւ կնքով մերժել ի խնորհացն*, որ է կարգալոյծ հոչակել: Եօթներորդ կանոնով կը հրամայուի, որ այր կամ կին, որոյ ամուսինը գերութեան գացած է, մինչեւ եօթը տարի համբերէ, եւ անկէ ետքը կարենոյ ամուսնանալ: Եթէ անկէ առաջ ամուսնացաւ, եւ առաջին ամուսինը դարձաւ, երկրորդէն զատուի եւ առաջինին դառնայ: Իսկ եթէ եօթը տարիէն վերջ գերութենէն դառնայ, կամ առաջինին դառնայ կամ նորէն ամուսնանայ: Բայց այդ ամէն պարագաներուն մէջ միշտ ապաշխարութեան պայմանը կցուած է: Ութերորդ կանոնը անորդի եկեղեցականներուն ժառանգութեան համար է, որոնց ժառանգը իրենց եկեղեցին պիտի ըլլայ, բայց կը ներուի որ մերձաւորներէն մէկը որդեգրեն, եւ կատարեալ ժամանակի միայն: Նոյն կառնին մէջ նախապէս եղած գեղծումներու եւ եկեղեցական հասոյթներու օտարացումներու վրայ խօսուելով կը հրամայուի, որ Խոսրովի եւ Հերակլի օրերէն առաջ եղածը *մի' շարժեսցի*: Վերջին չորս կանոնները իշխաններու եւ ազատներու համար են, որոնք եկեղեցականներու եւ կարօտներու վրայ տարապայման կը բռնանան եղեր: Ժողովը կը հրամայէ որ եկեղեցիներու եւ եկեղեցականներու եւ երիցուհիներու իրաւունքները եւ հասոյթները չյափշտակեն, իրենց քմաց համեմատ չբաշխեն, վանքերու մէջ բնակութիւն չհաստատեն, վանականները ուզածնուն պէս չփոփոխեն, իրենց նախնիքներուն հաստատութեանց ուխտի երթան, բայց *ժխտությունսը մի' իշխեսցեն*. տկարանոցներուն վրայ որեւէ բռնութիւն եւ գրկում չընեն, այլ ընդհակառակն ջանան *հոգալ եւ խնամել*, եւ ամէն բերքերէ *տալ մասն եւ բաժին*, եւ ուղեւորութեան ատեն վանքերու մէջ չիջեւանին, եւ *գասասնօք եւ վարձակօք գնուիրեալ տեղիսն* չպղծեն: Ժողովը կը յայտարարէ թէ վանքեր *օթեւանք են եպիսկոպոսաց եւ քահանայից եւ սարկաւազաց եւ սրեաղյից եւ աղքատաց*, իսկ եթէ *սազատք եւ տիկնայք* վանքեր հանդիպինս *մի' ունայնաձեռն երեւեսցին*: Նոյն կանոններուն դէմ գործողներուն սպառնացուած վճիռն է, թէ *հեռի դիցին ի սրբոց եւ ի մերմէ օրհնությունէ, յԱստուծոյ եւ ի մեր ժողովոյս*, որով կ'իմացուին հոգաւորական գրկումներ: Ժողովը իր խօսքը կը փակէ յայտնելով թէ *մտացածին ինչ* չեն իր կանոնները, ալ Լուսաւորչի եւ Տրդատի եւ Գրիգորի զաւակներուն հրամաններն են զորս կը նորոգէ (ԿԱՆ. 135-138):

482. ՃՈՆԸՆՏԻՐ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ներսէսի վերագրուած բարեկարգութիւններէն մէկն ալ՝ եկեղեցւոյ մէջ երգուած շարականները պարտաւորեալ կանոնի մը վերածելն է: Անգամ մը Ներսէս վարդապետի տօնին առթիւ կը գտնուին Բագաւանի եկեղեցին, որ է Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննէսը, աշխարհաժողով տօնախմբութիւնը կատարելու լուսաւորչադիր կարգադրութեան համեմատ: Երբոր *Հարցի* շարականի կարգը կու գայ, մէկ դասէն դասապետը *հարց* մը կըսկսի, զոր միւս դասը չի կրնար կրկնել, եւ այսպէս *ուր չարց փոխեցին, եւ ոչ կարացին առնուլ զմիմիանցն* (ՎԱՐ. 69): Անտեղութեան պատճառը այն էր, որ մինչեւ այն ատեն երգերը պարտաւորիչ նոյնութեան ենթարկեալ չէին, եւ երաժիշտներ ազատութիւն ունէին նորանոր շարականներ կազմել եւ եղանակաւորել, եւ համաձայնելով եկեղեցւոյ մէջ երգել, որ տեսակ մը ճոխութիւն կրնար նկատուիլ: Սակայն այդ ազատութիւնը մինչեւ զեղծում հասած էր, եւ անտեղի մըցումներ ու նորութեանց պայքարներ սկսել էին տարածուիլ: Բագաւանի գայթակղութիւնը չափը լրացուց, եւ Ներսէս ուզեց գործը կանոնի վերածել, ուսին *հաւանութեամբ ժողովոյն* (ԿԻՐ. 94), հարկաւ վերել յիշուած 645-ի ժողովին, հրամայեց *ընտրել զարժանն եւ զայն միայն ուսանել* (ՎԱՐ. 69): Իսկ այս ընտրութիւնը կատարելու գործը յանձնուեցաւ Շիրակայ Դպրեվանքին առաջնորդ Բարսեղ Ճոն վարդապետին, որ թէ՛ մեծ հմտութեան եւ թէ՛ կատարեալ սրբութեան յարգ կը վայելէր: Այսպէս սկսաւ եկեղեցւոյ մէջ երգուելիք շարականները հայրապետական իշխանութեամբ որոշելու օրէնքը: Առաջին ընտրութիւնը, որ *Ճոնընտիր* կոչուած է, Ներսէսի իշխանութեամբ հրամայուեցաւ, եւ եթէ անոր վրայ յետոյ յաւելուածներ ալ եղած են, միշտ հայրապետական աշխանութեամբ հաստատուած են: Ճոնընտիր գտումը լրանալէն ետքը՝ Ներսէս հրամայեց որ այնուհետեւ *յամենայն եկեղեցիս ամենայն օր մի պաշտօն լիցի*, այսինքն է ամէն եկեղեցիներ միեւնոյն օր միեւնոյն շարականները երգեն ու այդ նպատակով յատուկ ռաժշտագէտ ու հմուտ պաշտօնեաներ ընտրեց, որ ամէն կողմ պտըտին, Ճոնընտիր շարականները տարածեն եւ երգեցողութիւնները սորվեցնեն, եւ *զնոյն կարգաւորութիւն հաստատեացնն, որ է մինչեւ ցայսօր* (ԿԻՐ. 34):

483. ՀԱՅԵՐ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ

Եզրի օրով տեղի ունեցած քաղկեդոնական զիջումը, անցաւոր կերպ մըն էր հաւանական վտանգէ մը ազատելու, ոչ Եզր իր կաթողիկոսութեան վերջերը, եւ ոչ Ներսէս իր կաթողիկոսութեան սկիզբը այդ զիջողութեան կարեւորութիւն տուին, եւ Հայոց արմատացեալ հակաքաղկեդոնականութիւնը իր ամենայն զօրութեամբ կը տիրապետէր: Անիկա նոր ոյժ մըն ալ ստացած էր Դընայ վերջին ժողովին մէջ նորոգուած հաստատութեամբը, եւ Հայ ժողովուրդը աւելի համարձակութեամբ կը զանար Յունաց իր հոգեւոր հաղորդակցութիւնը: Կրնանք ըսել թէ Հայոց զիջողութեան էութիւնը Քաղկեդոնիկներուն հետ պարզապէս հոգեւոր հաղորդակցութեան հաւանիլն էր, եւ ոչ թէ Քաղկեդոնիկներուն դաւանութեան իւրացումը: Իսկ դաւանութեամբ տարբորդ քրիստոնէից հոգեւոր հաղորդակցութիւն չզանալը՝ Հայոց Եկեղեցւոյ աւանդական թոյլատու եւ ներողամիտ հոգւոյն՝ բնական հետեւանքն է, եւ իր դաւանութիւնը փոխած լինելու եզրակացութեան չի տանիր: Բայց միջին դարերու մէջ աւելի զօրաւոր էր ժողովրդական կրօնասիրութիւնը, եւ դիւրաւ աններող գործերու կը մղուէր: Այս երեւոյթը աւելի սաստկացաւ ադ միջոցին, եւ Հայք սկսան մերժել Յոյներու հաղորդակցութիւնը, խորշելով անոնց պատարագէն, եւ Յոյները հեռացնելով իրենց պատարագէն: Յոյն զինուորականներ, որ Հայաստանի կայսերական արանակին մէ կը գտնուէին, այդ ընթացքէն վշտանալով, մինչեւ Կոստանդնուպոլիս զանգատագիրներ հասցուին, թէ *իբրեւ զանօրէնս համարեալ ենք յաշխարհիս յայմիսկ*, պատճառ ցուցնելով, թէ *անարգանս*

համարին Քրիստոսի Աստուծոյ՝ զժողովն Քաղկեդոնի (ՍԵՔ. 187): Մասնաւոր գրուածներ իսրեւ խորշելու պատճառներ կը ցուցնեն նաեւ՝ Յոյներուն պահեցողութեան մասին թուլութիւնները, եւ բարոյական յարաբերութեանց մասին գայթակղութիւնները (ՉԱՄ. Բ. 349): Բիւզանդական արքունիքը Հայոց ընթացքին մասին գայրացաւ, ոչ միայն զինքն անպատուած զգալով, այլեւ Հերակլի եւ Եզրի միջեւ գոյացած համաձայնութեան հակառակ նկատելով: Ուստի Կոստանդին կայսր եւ Պիւռոս պատրիարք հրամանագիրներ յղեցին կաթողիկոսին եւ սպարապետին, *զի միաբանութիւն հաւատոյ արասցեն ընդ Հռոմի, եւ միանգամայն Դաւիթ Բագաւանցի հայագգի գիտնականը Հայաստան դրկեցին, որ բացատրէ ու համոզէ, որպէսզի Հայեր ի բաց հասցեն զհակառակութիւնն* (ՍԵՔ. 187):

484. ԴԸԲՆԱՅ ՄԻԻՍ ԺՈՂՈՎԸ

Դաւիթ Բագաւանցին Դուին հասաւ կայսերական հրովարտակով եւ պատրիարքական կոնդակով, եւ հրամանին հետ իր համոզկեր խօսքերն ալ կ'աւելցնէր, Քաղկեդոնի դաւանական բանաձեւին պաշտպանութիւնն ընելով: Ներսէս կաթողիկոս եւ Թէոդորոս սպարապետ պրաժարեցան անձամբ որոշում տալ, եւ ժողովի պէտքը զգացուցին, եւ այսպէս *ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսունք եւ նախարարքն Հայոց ի Դուին* (ՍԵՔ. 187): Այս է մեր կարծեօք 648-ի ժողովը, որուն ակնարկեցինք (480), Կոստանդինի Հայաստան գալէն 4 տարի առաջ գումարուած (ՍԵՔ. 223): Թէպէտ այլուր միայն 2 տարի առաջ ըսուած է (ՅՈՎ. 111), այլ պատմութեան կարգին յարմարագոյն է 648 թուականը պահել: Ժողովականա եպիսկոպոսներուն ոչ թիւը ունինք եւ ոչ անունները, բայց *ամենայն եպիսկոպոսունք* բացատրութիւնը ենրադրել կու տայ թէ 645-ի ժողովին ներկաներէն շատ ատիկ էին 648-ի ժողովին եկողները: Նոյնպէս նախարարներուն ալ թիւն ու անունը չունինք, միայն մտադրութեան արժանի կը լինի տեսնել՝ որ նախարարներուն գլգուխը կը յիշուի Թէոդորոս-Ռշտունի սպարապետը, եւ բնաւ յիշատակութիւն չկայ Սմբատ Բագրատունի կուրապաղատին վրայ: Այդ լռութեան իբր բացատրութիւն կը գտնենք, որ Սմբատ ասպետ, Սմբատ Խոսրովշումի թոռը, այդ միջոցին Բիւզանդիոն կը գտնուի, եւ դաւանանութեան գործի մը մէջ խառնուած սեպուելով՝ աքսորի կը դատապարատուի (ՍԵՔ. 213): Իսկ Հայաստանիէ հեռացած ըլլալուն ալ պատճառ պէտք է ճանչնալ, որ իր պաշտօնավարութիւնը Հայոց մէջ համակրութիւն չէր գտած, եւ իշխանութիւն կը վարէր, *եթէ կամիցին իշխանքն Հայոց, եւ եթէ ոչ կամիցին* (ՍԵՔ. 182), որ է ըսել նախարարներուն կամքին հակառակ: Հարկաւ այդ տարտամ կացութենէ հեռանալու համար է, որ Սմբատ Բիւզանդիոն գացած էր, որպէսզի իր դիրքը ապահովէ, բայց հոն պատահմամբ հակառակութեան մատնուած է, չկրնալով անտարբեր մնալ այն շփոթութեանց առջեւ, որոնք կը յուզուէին, իր իսկ աներով Մանուէլ Մագիստորսի դէմ (ՍԵՔ. 213): Իսկ կայսրը, առանց Հայաստանի կառավարութեան որոշ ձեւ մը տալու, վարչական գործերն ալ առջամապէս թողած էր Թէոդորոս սպարապետին ձեռք, որուն ուղղուած էր նաեւ Դաւիթ Բագաւանցիին բերած հրամանագիրը: Ներսէսի եւ Թէոդորոսի ձեռքով հրաւիրուած ժողովականներ, *տեսին զհրամանս ռագաւորին եւ լուսն գրանս փիլիսոփային*, բայց չհամակերպեցան եղած առաջարկութեանց, եւ *չառին յանձն փոխել ճշմարիտ վարդապետութիւն արքոյն Գրիգորի ռատ մոտարին Լեւոնի*, եւ միակամ հաւանութեամ Ներսէս եւ եպիսկոպոսներ, Թէոդորոս եւ նախարարներ, որոշեցին *առնել յոյթոյն պատասխանի* (ՍԵՔ. 187): Այդ թուղթը գոր *ճշմարիտ եւ ուղղադատան* կ'անուանէ Սեբէոք (ՍԵՔ. 188), ամբողջութեամբ յառաջ բերած է իր պատմութեան մէջ, եւ անհականական չէ կարծել, որ ինքն իսկ անոր խմբագրութեան մէջ մաս ունեցած ըլլայ: Քանի որ 645-ի ժողովին ներկայ էր (480), հարկաւ 648-ի ժողովին ալ կը գտնուէր, եւ որովպէտաւ գրիչի

տէր ճանչցուած էր, ինքն եղած կ'ըլլայ գրողը, եւ այս պատճառով իր պատմութեան մէջ բացառիկ կարեւորութիւն տուած կ'ըլլայ այդ գրութեան (ՄԵԲ. 188-211):

485. ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԸ

Ժողովական թուղթը քանի մը պատշաճից խօսքերէն ետքը, կը յիշէ թէ նոյնիսկ Պարսից թագաւորներ աւատ եւ Խոսրով, չուզեցին Հայերը հաւատքի համար նեղել, որով քրիստոնէայ կայսրներէ հաւատքի ստիպումներ՝ չեն սպասեր: Ասոր վրայ ընտդարձակօրէն կը պատմեն Խոսրովի օրով տեղի ունեցած Պարսից ժողովին գործերը, եւ Խոսրովի վճիռը, թէ *ամենայն քրիստոնէայք որ ընդ իմով իշխանութեամբ են, հաւատ զՀայոց կայցեն* (ՄԵԲ. 193): Ասոր վրայ կ'եզրակացնեն, թէ ինչ որ Խոսրով շնորհեց, հարկաւ քրիստոնէայ կայսր մը հակառար պիտի չընէ, եւ այս առթիւ քիչ մըն ալ գովեստներ կը շնայեն: Անկէց կ'անցնին աւետարանէն եւ առաքելական թուղթերէն վկայութիւններ բերել եւ բացատրել, եւ կը հաստատեն թէ երբեք Ս. Գիրքը՝ Քրիստոսը ոչ *բաժանեաց յերկուս բնութիւնս, յերկուս անձինս եւ յերկուս միտս* (ՄԵԲ. 196): Ս. Գիրքէն ետքը վկայութիւն կը բերեն առաջին առաքելական հայրերը, Նիկիոյ ժողովը եւ նշանաւոր հայրապետները, որք նախկին դաւանութիւնը պահեցին, եւ կը յայտարարեն թէ Հայոց դաւանութիւնը միւնեոյնն է, գոր իրենք Լուսաւորչի ժամանակէն ունեցած են, Հռոմի եւ Կեսարիոյ եկեղեցիներու եւ երեք ժողովներուն հետ համաձայնութեամբ: Ասոր վրայ ամբողջաբար յառաջ կը բերեն Հայ Եկեղեցւոյ գործածած հանգանակը, գոր կ'անուանեն՝ *ձայն սինհոդոսական ժողովոզն Նիկիոյ*, Արիստակէի ձեռքով ստացուած (ՄԵԲ. 202): Քանի մը պատմական յիշատակներ ալ կ'աւելցնեն Կոստանդիանոսի դարձին, դաւանութեան վրայ, մինչեւ Մարկիանոսի ժամանակը, որ զայն խանգարեց *ի ձեռն տոմարին Լեւոնի* (ՄԵԲ. 205): Բնութեանց եւ Քաղկեդոնի խնդիրը փակելով, ինչ ինչ բացատրութիւններ կ'աւելցնեն *Սուրբ Աստուածը իսպէցարով ըսելուն համար, իսպը պատուելու եւ իսպով պարծենալու համար: Կը խօսին եւս երկրորդ անգամ ամուսնացողները եռամեայ ապաշխարութենէ ետքը հաղորդութեան ընդունելու, եւ երրորդ եւ չորրորդ անգամ ամուսնացողները հաղորդութենէ զրկելու կանոններուն վրայ. սուրբ են անկողինք խօսքը այնպիսիներուն չյարմարելուն համար: Նիկիոյ ժողովէն ետքը գումարուած ժողովներուն համար կ'ըսեն, թէ Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի ժողովներուն համար՝ *հին վարդապետացն ասացեալ է, թէ սուրբ եւ նշմարիտ են, բայց զՔաղկեդոնի ժողովն չասացին նշմարի*. վասնզի առաջնորդը ժողովոյն որչափ ալ չհաւանեցան *Եւտիքի ամբարշտութեան*, սակայն *զմիտան Նեստորի ունէին, բայց ոչ իշխէին ի վեր հանել* (ՄԵԲ. 208): Քաղկեդոնական վարդապետութեան մասին նորէն քանի մը դիտողութիւններ աւելցնելով, թուղթը կը փակեն ըսելով, թէ *նշմարութիւնը յայտնելու համար, պարտք զգացին զսահմանադրութիւն ուղղափառ հակատոյն, գոր ընկալան հարքն մեր ի բուն առաքելական վարդապետացն՝ ծանուցանել առաջի աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորութեանդ ի ձեռն պատճէնիս*: Վերջին խօսքերը նորէն աղօթքներ եւ պատշաճից բացատրութիւններ են, ինչպէս ամէն նամակագրութեանց մէջ սովորութիւն է (ՄԵԲ. 211):*

486. ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ՄԵՐՁԵՑՈՒՄԸ

Կայսերական պագամաւորն Դաւիթ Բագաւանցին հրակաւ ետ դարձած է, թէպէտ բան մը գրուած չէ, բայց ժողովական գիրը կայսեր չէ դրկուած, եւ ւ'երեւի որ կաթողիկոս եւ պատգամաւոր դարձուած մը յարմացուցած են, Յոյները չգրգռելու համար: Թերեւս Ներսէս՝ եպիսկոպոսներն ալ համազեց չգրկել, վասնզի ըսուած ալ է, թէ գիրը իրեն տրուեցաւ *զի պահեսցէ յեկեղեցւոջն* (ՄԵԲ. 221): Միւս կողմէն նոր կրկնում մը կամ նոր ձայն մը չէլաւ այլեւս արքունիքէն եւ նոր ստիպումներ չեկան Բիւզանդիոնէ: Այդ լռութեան պատճառ եղած է գլխաւորապէս Բիւզանդական արքունեաց ամբողջ մտադրութեան՝

Արաբական արշաւանքներուն կողմէն գրաւուած ըլլալը: Էօմէր, մոլգեին պարսիկը մը ձեռքով սպանուած էր 644-ին, եւ իրեն յաջորդած էր Օսման, 80 տարեկան հասակահին մէջ: Թէպէտ ինքն անձամբ անկարող, բայց իր օգնականները, մեծաւ մասամբ նորահասներ, նոր աշխարհակալութեանց եւ նոր յաղթութեանց հետամուտ, երեք կողմէն ահագին արշաւանքներ կը մղէին կայսրութեան դէմ, որուն հետ հաստատուած եռամեայ հաշտութեան կա զինադադարի պայմանաժամն ալ լրացած էր (ՄԵԲ. 215): Թեւ մը Եգիպտոսը կրկին նւաճելով, Ափրիկէի հիւսիսային երկիրները գրաւած, եւ Հերակլեան նեղուցն ալ անցնելով Սպանիա մտած էր: Ուրիշ թեւ մը Նտրիքէն դէպի Կիլիկիայ եւ Փոքր Ասիա կը յառաջէր յաղթական գնացքով: Երրորդ թեւ մը Միջագետքէն դէպի Պարսկաստան կ'երթար, ուր Յազկերտ նոր փորձեր կ'ընէր թագաւորութիւնը վերահաստատելու: Այդ գունդը ՀԱյաստանի վրայ ալ արշաւանքներ կը կատարէր, եւ ժողովուրդը կը նեղէր: Եթէ Ափրիկէի արշաւանքը կրնար անտարբեր թողուլ ՀԱյերը, բայց ոչ նոյնպէս Փոքր Ասիոյ եւ Միջագետքի արշաւանքները, որք Հայերուն վրայ կը ծանրանային եւ Հայաստանի կը սպառնային: Յունաց կայսրութիւնը, որ երկրին տիրապետողն էր իրաւապէս, իրապէս չէին չէր ըներ, գուցէ չէր ալ կրնար ընել: Միայն Հայաստան գտնուող Յոյն զօրավարներ եւ գունդը Հայերը կը նեղէին եւ կը կեղեքէին, եւ բռնութիւններ կը գործէին քաղկեդոնական խնդիրին պատճառով, կամ բռնի հաղորդակցութեան ետիպելով, կամ տարօրինակ պահանջումներ առաջարկելով: Յուսահատ կացութեան մէջ ներքին անհամաձայնութիւն կը ծագի Հայոց մէջ, եւ չեն կրնար միաբանիլ ինչ ընելիքնուն վրայ: Յոյներուն հաւատարիմ մնալով Արաբացւոց թշնամութիւնը կը գրգռէին՝ առանց Յոյներէ պաշտպանութիւն գտնելու, մինչ Արաբացւոց կողմը դառնալով, իրենց քրիստոնէութիւնը անարգած կը սեպուէին, թէպէտ Յունաց դաւանութեան համամիտ չէին: դաւիթի ձեռքով դրկուած հրամանն ալ զայրացուցած էր հոգիները, իսկ Հայաստան գտնուող Յոյներուն ընթացքն ալ զայրոյթ եւ զգուսնք պատճառած էր: Ահա զանազան տեսակետներ, որք միտքերը կը շփոթէին, եւ զանազն միտումներ կը թելադրէին՝ որք համաձայնութեան չէին նպաստեր: Այդ գաղափարները 649-է սկսելով հատգետէ զօրացան, եւ տարի մը կամ երկու երկիրը անստոյգ վարվման մատնեցին: Եկեղեցականաց կողմը Ներսէս կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ միշտ կրօնական տեսակետը ամուր բռնելով, հոգւով չափ կը խորշէր իսլամական մերձաւորութենէն, մինչ նախարարները Թեոդորոս սպարապետի գլխաւորութեամբ՝ որեւէ կերպով ապահովութեան վիճակ մկ կը փնտռէին, առանց իսլամութիւնը ընդունելու: Վերջապէս նախարարաց կողմը զօրացաւ, որոնց ձեռքն էր քաղաքական վարչութիւնը եւ զինուորական ոյժը: Թեոդորոս Ռշտունի բանակցութեան մտաւ Մուսլիէ զօրավարին հետ, որ Փոքր Ասիոյ կողմէն կը յառաջէր: Հայերը կը հաւանէին Արաբացւոց հպատակի եւ Յոյներէն բաժնուիլ, առ այժմ ապահարկ մնալ, եօթը տարի ետքը սակ կամ հարկ տալ որչափ որ կարենան, եւ 15000 հեծեալ պահել, եւ իրենց հաւատքին մէջ մնալ: Իսկ Արաբացիք կը խոստանային օգնութեան զօրք դրկել Յունաց դէմ, Հայ հեծութեան զօրք դրկել Յունաց դէմ, Հայ հեծեալները շատ հեռու չդրկել, Տաճիկ պաշտօնեաներ չդնել, եւ հարկին հաշւոյն արմտիք ալ ընդունիլ (ՄԵԲ. 216): Եկեղեցական կողմը բռնադատուեցաւ լռել, թէպէտ եղած դաշնադրութիւնը համարեցաւ՝ *ուխտ ընդ մահու եւ դաշինս ընդ դժոխսց* (ՄԵԲ. 215): Այդ դաշնադրութեան թուականը կրնանք դնել 651-ին, որով Հայոց վարանման միջոցը երկու տարիի չափ ձգձգուած կ'ըլլայ:

487. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Հագիւ թէ գործը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ լսուեցաւ, Կայսրը ջանաց քաղցրութեամբ Հայերը հպատակութեան դարձնել, *բազում աղաչանս եւ պաղատանս գրեաց*, առաջարկեց որ կամ գլխաւորներ Կոստանդնուպոլիս գան, կամ ինքն իսկ Կարին գայ, եւ միասին

որոշեն թէ *զինչ արժան իցէ առնել*. Բայց Թեոդորոս եւ նախարարներ *ոչ կամեցան լսել նմա*: Տրտունջը սկսաւ շատնալ Յունաց մէջ, եւ զինուորական կողմը ձայն բարձրացուց Հայերէն վրէժ լուծելու համար, մինչեւ որ Կոստանդին կայսր, դեռելս 24 տարեկան երիտասարդ, պարտաւորուեցաւ բոլոր իր ոյժը թափել, եւ ստուար բանակով Հայաստան երթալ, *զի բարձցէ գերկիրն ի մջոյ* (ՄԵԲ. 219): Պարագան յաջող էր, վասնզի ծերացեալ Օսմանի տկար վարչութիւնը, հին գորավարներուն անարգութիւնը, եւ նորերուն երես գտնելը, ներքին խռովութիւններ պատճառած էին, եւ Արաբացիք առաջուան ոյժն ու բուռն թափը չէին ցուցներ ուրիշներու վրայ: Երբ Կոստանդին 652-ին իր բանակով մինչեւ Դերջան յառաջացաւ եւ Արաբացի գորավարը չկրցաւ զայն արգիլել, նորէն Հայոց զգացումները փոխուեցան, Յոյներ սկսան գորաւոր երեւնալ, եւ Արաբացիք տեղի տալու կերպարան առին: Ասոր վրայ անոնք, որ գրեթէ բռնադատեալ միացեր էին Թեոդորոսի կազմած արաբական դաշնագիրին, կամաց կամաց կայսեր կողմը անցան: Պատմութիւնը յանուանէ կը յիշէ Ծովաց, սպերի, Բագրատունեաց, Կարնոյ, Տայոց, Բասէնի, Վանանդայ, Շիրակայ, Խորիտոռունեաց, Մամիկոնէից, Առաւելեանց, Առանեանց, Վարաժնունեաց, Գնթունեաց եւ Սպանդունեաց նախարարները, որ իրենց գունդերով կայսր հպատակութիւն յայտնեցին, յորդորուելով եւ քաջալերուելով կաթողիկոսէն եւ ապիսկոպսներէն: Իսկ Թեոդորոս Ռշտունի հաստատուն մնաց, ուրիշ 40 գլխաւոր իշխաններով, որոնց հետ էին Թեոդորոս ու ԳԲիգոր Վահեւոնիք, եւ Վարագներսէի Դաշտկարի, ինչպէս նաեւ Վրացիք, Աղուանիք, Սիւնիք, Ռշտունիք, Մարդպետականք եւ ուրիշներ: Կոստանդին Թեոդորոսը սպարապետութենէն հանեց եւ տեղը անուանեց Մուշեղ Մամիկոնեանը, եւ սկսաւ դիմադրող նախարարները հալածել, անոնց երկիրը աւերել, եւ ոմանք ալ ձեռք ձգելով բանտարկել: Իսկ Թեոդորոս քաշուեցաւ Աղթամարի կղզին, գոր ինքն իսկ ամրացուցած էր իբրեւ գորաւոր բերդ մը (ՄԵԲ. 218): Կոստանդինի գործածած խստութիւններուն առջեւը առնելու համար, Ներսէս կաթողիկոս, Մոշեղ սպարապետ եւ ուրիշ նախարարներ անոր դիմելով, *անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց, եւ մեծաւ աղաչանօք եւ արտասուալից պաղատանօք խնդրեցին ողորմութիւն*: Կոստանդին զիջաւ, իր գունդերը ամփոփեց եւ 20 հազարով Դուին եկաւ, եւ նոյնիսկ հայրապետանոցը իջեւանեցաւ (ՄԵԲ. 219):

488. ՆԵՐՍԷՍ ԿԸ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԻ

Երբոր Կոստանդին ինքզինքը կացութեան տէր տեսաւ, նորէն կրօնական խնդիրը ձեռք առաւ, նպատակ ունենալով Հայերը Հռոմմներու հետ հազելոր հաղորդակցութեան բռնադատել, եւ Քաղկեդոնի ժողովին պատճառով տեղի ունեցած խտրութիւնը եւ խորշումը ջնջել: Այս անգամ տեղի չունեցան այն բանակցութիւնները, որոնք Հերակլի աստեն կատարուեցան (464): Կոստանդին յաղթական տիրապետութեն ճոխութիւնն ունէր, հԱյեր մեծ պաշտպանի եւ բարերարի դերը իրեն կու տային, եւ նոյն իսկ Հերակլի եւ Եզրի ժամանակ գոյացած համաձայնութեան՝ ստացեալ իրաւունքի եւ դաշնադրեալ պահանջի զօրութիւն կը տրուէր: Հետեւապէս Կոստանդին հրաման ըրել, որ Կիրակի օր մը, Դուինի Ս. ԳԲիգորի կաթողիկէին մէջ *հռոմներէն պատարագ մատուցուի ի հռոմ երիցուէ*: Այս առթիւ *ժողովն Քաղկեդոնի* իբր սուրբ ժողով յիշատակուեցաւ, եւ նոյն պատարագին մէջ միասին հաղորդուեցան Կոստանդին կայսր, Ներսէս կաթողիկոս, Մուշեղ սպարապետ, *եւ ամէն եպիսկոպոսունք, որ կամաւ եւ որ ակամայ* (ՄԵԲ. 220): Բայց մէկ եպիսկոպոս մը կը գտնուի որ հաղորդուելէ կը խուսափի, կամացուկ մը իր արոճը կը թողու, բեմէն կ'իջնէ, եւ կ'երթայ ժողովուրդին կը խառնուի եւ կը ծածկուի: Երբոր եկեղեցւոյ արարողութիւնը կը վերջանայ եւ սենեակնին կը քաշուին, Կոստանդինի լուր կու տան տեղէն հեռացող եպիսկոպոսին մասին, եւ կայսեր հրամանով զայն աստեան կը բերեն: Թագաւորը նախ անկէ յայտարարութիւն կ'առնէ՝ թէ Ներսէսը ճշմարիտ

կաթողիկոս կը ճանչնայ, եւ յետոյ կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ կաթողիկոսին եւ իրենհետ հաղորդուելէ կը խուսափէր: Եպիսկոպոսը կը պատասխանէ թէ այսրէն պատկառած է, որուն կերպարանը պատի վրայ նկարուած իսկ տեսնել, իրենալեւներուն դողում կը պատճառէ: Իսկ կաթողիկոսին համար կ'ըսէ, թէ սա չորս տարի առաջ մեզ ժողովի գումարեց, եւ իրեն եւ մեր ամենուն կնիքով ու ստորագրութեամբ հաւատոյ գիր պատրաստել տուաւ՝ Քաղկեդոնի ժողովը մերժելու համար, եւ գիրն ալ տակաւին քովն է, *հրամայեցէք խնդրել եւ տեսանել*: Այդ յայտնութեան վրայ Ներսէս *պատասնձեալ* կը մնայ, եւ կայսրո՞ր *գիտացեալ զնենգութիւն նորա*, կը յանդիմանէ զայն *բանիք բազմօր ի լեզու իւր*: Բայց յետոյ եպիսկոպոսին կը հրամայէ *երթալ հաղորդիլ ընդ կաթողիկոսին*, ինչ որ աւելի՛ պաշտօնապէս հաշտուելու իմաստը կու տայ: Եպիսկոպոսը կ'օրհնօ կայսրը, եւ կայսրն ալ եպիսկոպոսը *օրհնեաց*, յայտնելով թէ նա իմաստութեամբ գործած է, աւելցնելով իսկ՝ թէ *եւ ես շնորհակալ եմ* (ՍԵԲ. 223):

489. ՍԵՔԷՆՍԻ ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Քիչ մը մանրամասնօրէն յառաջ բերին այդ միջադէպը, զոր շատ աւելի երկարօրէն գրած է Սեբէոս իր պատմութեան մէջ, բայց երկարապատում ըլլալով ալ՝ եպիսկոպոսին անունը չի տար, եւ ով ըլլալը չի յայտնէր: Ասիկա մեր կարծիքով անուղղակի յայտնութիւն մըն է, թէ ինքն Սեբէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոսն է, առաջ հաղորդութենէ խուսափող եւ ետքէն կայսր բացատրութիւն տուող, եւ Ներսէսի գաղտնիքը մէջտեղ հանող եպիսկոպոսը: Ոչ միայն որեւէ եպիսկոպոսի մը վրայ այդչափ զբաղիլը շահեկանութիւն մը չունէր, այլեւ գործէն ետքը գովեստի կամ մեղադրութեան բառ մըն ալ իր կողմէ չաւելցնելը, խնդիրին անձնական լինելը կը հաստատէ: Կը մնայ ճշդել, թէ ինչ էր սեբէոսի համոզումը միաբանութեան կամ հոգեւոր հաղորդակցութեա մասին, եւ թէ ինչ օգուտ կ'ակնկալէր նա ժողովական գիրին Ներսէսի կողմէ պահուած լինելը մէջտեղ հանելով, որ կայսր հաճոյականի գրուած մը չէր: Սեբէոս Ներսէսի վրայ խօսած ատեն, ամենէն խիստ բացատրութիւններով կը ծանրանայ նորա քաղկեդոնիկ միտումներուն վրայ: Վասնզի կը գրէ ըօ անդատին Յունաց դպրոցներուն մէջ գտնուած ատենէն *հաստատեալ էր զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի*, թէ Հայաստան դառնալէն ետքը գաղտնի կը պահէր *գիտորհորդս ամբարշտութեան*, թէ նա *շարժեաց զճշմարիտ հաւատս սրբոյն Գրիգորի*, թէ Հայ Եկեղեցւոյ *գտուրք եւ զվնիտ եւ զականակիտ աղբերացն պղտորեաց զջուրս*, եւ թէ Կոստանդինի ներկայութենէն *գտեալ ժամանակ, կատարեաց զկամս իւր*: Սակայն Ներսէսի կատարած հոգեւոր հաղորդակցութիւնը՝ Եզրի ըլլածին աւելի ծանր գործողութիւն մը չէր, մանաւանդ որ Ներսէս դաւանական բանաձեւներու ալ մտած չէր, եւ դաւանական յայտարարութիւն կնքած չէր, այլ լոկ արարողական հաղորդակցութիւն մը ըրած էր, որ Հայ Եկեղեցւոյ թոյլատու եւ ներողամիտ հոգւոյն ալ հակառակ չէ: Այսուհանդերձ, ինչպէս տեսանք (465), Սեբէոս Եզրը չէր մեղադրած, մանաւանդ թէ գոված ալ էր, այնչափ որ մեզի իրաւունք տուաւ կասկածելու թէ ինքն ալ Եզրի համախոհ մը եղած ըլլայ: Իսկ այստեղ մոռնալով Եզրի միջադէպը, կը համարձակի յայտարարել թէ մինչեւ Ներսէսի հաղորդակցութիւնը, Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանանքը *հաստատուն կալեալ էր ամենայն կաթողիկոսացն ի սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ցայսօր* (ՍԵԲ. 221): Մինչ եթէ Ներսէսի ըրածը Հայ Եկեղեցւոյ հաւատքին խրամախի ըն էր, այդ խրամատը կանուխէն բացուած էր Եզրի ձեռքով, եւ Ներսէս զայն կը կրկնէր իր նախորդին օրինակով: Քրիստաւորի եւ Վարազտիքոցի եւ Եզրի վրայ խօսած ատեննիս առիթ ունեցանք ըսելու, թէ Սեբէոս իր ժամանակակից դէպքերը պատմած ատեն, բոլորովին ազատ չի տեսնուիր անձնական զգացումներէ, եւ այստեղ ալ Ներսէսի վրայ ըրած մեղադրանքներովը, եւ այդ առթիւ յայտնած գաղափարներովն ալ իեւնոյն կասկար կը զօրացնէ իր վրայ, եւ մենք պիտի չկարենանք հաւանիլ Սեբէոսի տեսութիւններուն եւ մեղադրանքներուն:

490. ՆԵՐՍԷՍԻ ՏՍՈՒԹԻՒՆԸ

Ներսէսի զիջողութիւնը անաչառաբար նկատած ատենիիս, պէտք է նախ դիտենք, թէ Կոստանդին կայսր եւ Պիւռոս պատրիարք, որ Հայոց հետ հաղորդակցութիւն կը պահանջէին, յամենայնի եւ ըստ ամենայնի քաղկեդոնիկներ չէին, քանի որ համոզուած ու խստապահանջ միակամեաներ էին, որք Զաղկեդոնի անունը պարտաւորուած ըլլալով պահել Կոստանուպոլսոյ երկրորդ ժողովին գորութեամբ, անոր իսկութիւնը տկարացուցած էին, *երկու բնութիւն* բացատրութեան քով *մի կամք եւ մի գործողութիւն* յատկուածը դնելով, ինչպէս քանիցս բացատրեցինք: Պիւռոս պատրիարք՝ Մարգիսի ոչ գործակիցն ու յաջորդը, գլուխ էր միակամեայ դաւանութեան, որուն հաւանած էին նաեւ Կիւրոս Աղեքսանդրիոյ եւ Հոնորիոս Հռոմայ հայրապետները: Իսկ Կոստանդին, որ եւ Կոստաս Բ. կայսր, այն է, որ Մարտինոս Հռոմի հայրապետը 653-ին Հռոմէ հանելով Նաքոսս փոխադրեց, անկէ Կոստանդնուպոլիս բերաւ, անկէ ալ Զերսոնետոն արտրեց, Հերակլի *Էքթէս* հրովարտակը դատապարտած ըլլալուն համար, եւ այս կերպով Կոստանդին՝ Միակամեայց մեծ պաշտպանը կը հանդիսանար: Ըստ այսմ երսէս ալ, որ ասոնց հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէր, երբեք կատարելապէս եւ բացարձակապէս քաղկեդոնական գաւառութեան հետեւող մը չէր ըլլար: Մանաւնդ որ պարզ հոգեւոր հաղորդակցութիւնը, առաջ ալ, այժմ ալ, Հայ եկեղեցւոյ նրողամիտ եկզունքին հակառակ չէ, բաւական է որ երեք ժողովները ընդունուին, մնացեալ կէտերու վրայ նա ազատութիւնը կը յարգէ, եւ իբրեւ երկբայական եւ երկորդական խնդիրներ՝ անոնց մասին չի կաշկանդէր մասնաւոր եկեղեցիներուն կարծիքը: Ներսէս, նախկին զինուորական եւ քաղաքագէտ վարիչ, այդ ուղղութեան կարապետներուն եւ հովանաւորներուն մէջ իրեն յատուկ դիրք կը գայելէ, եւ լայնախոհ տեսութեանց տիպար կրնայ համարուիլ: Նա ինքն էր, որ 648-ի ժողովական թուղթով բռուն կերպով իր եկեղեցւոյն դաւանութիւնը կը պաշտպանէր, եւ նոյնինքն էր՝ որ Յոյն կայսր հետ հաղորդակցութենէ չէր քաշուէր: Իսկ եթէ կար մաս մըն ալ, որ այսպիսի հաղորդակցութենէ կը խորշէր, անոր գլխաւոր կասածն ու վաքը, հաղորդակցութենէ սկսելով Յունաց եկեղեցւոյն մէջ ընկղմելու եւ ձուլուելու վտանգն էր: Իրաւ ալ Յոյները իրաւունք կու տային այդ երկիւղին, հաղորդակցութենէ ետքը իրենց սովորութիւնները եւ ծէսերը ու դաւանութիւնն ալ ընդունելու բռնադատութիւններ գործածելով: Ներսէսի վրայ ադ վտանգը հեռացնելու պարտքը կար, եւ ադ նպահակին ծառայելուն լուսաւոր փաստ է 648-ի ժողովական թուղթը, ուր դաւանութեան հետ ծիսական կէտեր ալ պարզուած եւ պաշտպանուած են (485):

491. ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԸ

Գալով քաղաքական տեսութեանց՝ որոնցմով կ'առաջնորդուէր Ներսէս, եւ որ ժամանակին երկպառակութեանց եւ անհաստատ ընթացքին պատճառ կ'ըլլար, Էականը՝ յունական եւ արաբական տիրապետութիւններէն մէկուն նախադասութիւն տալու խնդիրն էր: Ներսէս յայտնի ու բացարձակ յունական տիրապետութեան կողմնակից ու պաշտպանն էր: Ոչ միայն իր դաստիարակութեամբ եւ փորձառութեամբ ոչ միայն իր եկեղեցական նկարագիրին ազդեցութեամբ, այլեւ քաղաքական եւ կենցաղական հայեցուածքով ալ կրնար իր միտքին եւ սիրին մէջ արաբական տիրապետութեան քաջակերող չըլլալ: Արաբեիոյ անապատներէն ելած հրոսախումբ մըն էր վերահաս արիշաւանքը, ոչ քաղաքական, ոչ ուսումնական, ոչ կենցաղական եւ ոչ ընկարելական առաւելութիւն մը չէր փայելցնէր անոնց նկարագիրը, կրօնական մոլեգնութեան հետ աւարառու ասպատակութեան խանդն էր զայն գրգռողը, մչ մի դիրքութիւն չէր բերէ իրեն հասած տեղերը, ոչ մի բարուքման երաշխաւորութիւն չէր խոստանար իրենը

տիրապետությունը: Ներսէս, խոհական միտք եւ քաղաքագէտ անձ, իրաւամբ կրնար խորշի իր հայրենիքին մէջ հրաւիրել այդ տարրը, եւ քանի որ ընտրութեան համար ուրիշ եզր չկար, բռնադատեալ էր նախադասել յունական տիրապետութիւնը, ուր գոնէ կրօնքի եւ օրէնքի, կառավարութեան եւ զարգացման նախատարրները կը գտնուէին: Ազգն ալ իր ամբողջութեամբ որոշ մէկ միտում չունէր, որ գոնէ անոր ազդեցութեան առջեւ Ներսէս տեղ տար: Ազգը միայն օրը օրին վտանգը գլելու, եւ պարագայից համեմատ ուղղութիւն փոխելու ճամբուն կը հետեւէր: Նախարարները, որ օր մը առաջ Թէոդորոս Ռշտունիի առաջնորդութեամբ եւ Յոյներուն թուլութեան հմասար Արաբացւոց կողմը կը հակէին, օր մը ետքը Յունական բանակ մը հասնելուն պէս, Արաբացիներէ երես դարձուցին: Ստոյգ է ուրեմն, որ այսպիսի տագնապալի կացութեան մէջ, հեռուէն հեռու դիտելով, եւ ոչ միկողմը հնար է մեղադրել եւ դատաւիտել, եւ մենք ոչ յունասէրներու եւ ոչ արաբասէրներու իրաւունք տալու միտք չունինք, միայն կ'ուզենք բացատրել, թէ հնար չէ Ներսէսի ուղղութեան վրայ անարգանօք խօսիլ, այլ մանաւանդ՝ պարագաները դիտող, հետեւանքները կշռող, եւ ի հայրենիքին հնարաւոր օգուտը հոգացող միտք մը ճանչնալ նախկին զինուորական կաթողիկոսին վրայ:

492. ՆԵՐՍԷՍԻ ԲԱՇՈՒԻԼԸ

Ներսէս իր ուղղութեան համոզուած, եւ իր տեսակէտին վրայ հասատտուն, աշխատած էր ամէն միջոցներով, ահով կամ շահով, համոզմամբ կամ ստիպմամբ, յունական տիրապետութեան կարծիքը զօրաւոր կացութիւն մը ստեղծել: Դժբախտաբար Ներսէսի ակնկալութիւնները չիրականացան: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ծագած խառնակութիւններ եւ հիւսիսային ժողովուրդներու կողմէ կայսրութեան կեդրոնին վրայ յարձակումներ, Կոստանդինը ստիպեցին հաճեալով ետ դառնալ, Հայաստանի պաշտպանութիւնը եւ կառավարութիւնը յանձնելով Մարիանոս զօրավարին, եւ մասամբ յունական ու մասամբ հայագունդ բանակ մըն ալ թողլով անոր ձեռքը: Այս կարգադրութիւնք տեղի կ'ունենային 652 աշունին: Կոստանդինի հեռանալուն ատենները, Արաբացիք նոր արշաւանքներ կազմեցին դէպի Հայաստան, Յոյները անկէ հալածելու համար, մանաւանդ որ իրենց հետ կապուած Հայեր կը մնային Թէոդորոսի դիւաւորութեամբ: Առաջին անգամ իրենց արշաւանքները մինչեւ Նախիջեւան եւ մինչեւ Դուին մղեցին, բայց երբ ձմեռը սաստկացաւ, եւ Արաբացիք ցուրտին չդիմանալով ետ քաշուեցան, Մարիանոս կրցաւ յաջողութիւն ունենալ: Բայց երբ 653-ին գարունը բացուեցաւ, *մերձ ի գատիկն մեծ* (ՄԵԲ. 224), որ այն տարին Ապրիլ 21-ին կ'իյնար, Արաբացիք իրենց արշաւանքը նորոգեցին եւ յունական բանակը մինչեւ հիւսիսային գաւառները հալածեցին, Մարիանոս Վրաց 1 Տայոց նահանգներուն վրայէն իջաւ Տրապիզոն եւ անկէ փախստական հեռացաւ կայսրութեան ներսերը, Հայաստանը անպաշտպան թողլու Արաբացւոց առջեւ (ՄԵԲ. 233): Ներսէսի ակնկալութիւնք նորէն պարապի ելան, եւ որովհետեւ ինքն յունական կուսակցութեան գլուխ էր կանգնած, եւ Թէոդորոսի եւ համախոհներուն հետ թշնամացած, եւ անոնց հակառակութիւնը հրաւիրած, տեսաւ որ իրեն ահնար պիտի ըլլայ գործերուն մասնակցիլ, ուստի լաւագոյն սեպեց հատ մը ասպարէզը լքել եւ քաշուիլ, եւ թողուլ որ միւս կողմը իր գիտցածին պէս գործէ: Մարիանոսի փախած ատեն, ինքն ալ Հայաստանէ հեռացաւ, եւ *չուեաց ընդ նմա ի Կոստանդնուպոլիս* (ՄԵԲ. 235), յուսալով թերեւս այնտեղ կայսեր հետ նոր կարգադրութիւն մը ընել: Բայց պատիւներէ եւ ընծաներէ աւելի բան մը չգտաւ: Ներսէս յոռախաբ՝ ստիպուեցաւ Տայոց նահանգը հարկաւ իր ծննդավայր Իշխան գիւղը, եւ հոն մնաց վեց տարիի չափ, մինչեւ երկրին կացութիւնը նոր փոփոխութիւն ունեցաւ Թէոդորոս Ռշտունի մեռնելէն ետքը (ՄԵԲ. 235):

Յագկերտ Պարսից վերջին թագաւորը, անգամ մը յաղթուած ու փախստական, այս միջոցին նորէն փորձ մը ըրաւ իր թագաւորութիւնը ձեռք ձգել, արեւելեան գաւառներէ գունդեր հանելով, բայց վարջնականապէս յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ, եւ 652 տարին Մասանեաց վերջանալուն թուական կ'ընդունուի շատերէն: Արաբացիք յանդիտական, Յոյներ փախստական, Ներսէս յուսահատ, ասպարէզը մնաց Թէոդորոսի ձեռք, որ իր ուղղութեամբ, Արաբացիներու առջեւ գլուխ ծռելէ տարբեր եղանակ չէր գտներ: Այս նպատակով ելաւ անձամբ Դամասկոս գնաց, Մուսալիէ զօրավարին հետ տեսնուեցաւ, Հայոց հպատակութիւնը ներկայեց, լաւ կերպով պատուուեցաւ, *հանդերձս ոսկեղէնս եւ ոսկեթէյս, եւ վառ մի նովին օրինակաւ* ընծայ ստացաւ, եւ հայաստանի ու հիւսիսային կողմերու վրայ մինչեւ *ցպահակն Ճորայ*՝ քրիստոնէից գունդերու ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ, եւ իր փեսային, Համագասպ Մամիկոնեանի համար ալ Հայաստանի վրայ վարչական պաշտօն առաւ, եւ յաջողութեամբ դարձաւ, *պայման եղեալ, ածել գերկիրն զայն ի ծառայութիւն* (ՄԵԲ. 225): Այդ միջոցին է որ Արաբացիք ծովէն ու ցամաքէն մեծ արշաւանք մը կաղմակերպեցին, *զի առցեն զԿոստանդնուպոլիս*, եւ մինչեւ քաղաքին առջեւը հասան, եւ Յոյներ ամն կողմէ տկարացած աղօթքի եւ եկեղեցիներուն դիմելէ զատ ճարարնին չմնաց: Նախախնամական յաջողութեամբ ահագին այեկոծութիւն մը ելաւ, որ վեց օր տեւեց, արաբական տորմիզը փնացուց, *եւ ասպրեցոյց Աստուած զքաղաքն ի ձերն աղօթից*, որովհետեւ ցամաքային բանակն ալ պարտաւորուեցաւ հառանալ, եւ զարնելով զարնուելով մինչեւ Ասորիք դարձաւ (ՄԵԲ. 228): Թէոդորոս հիւանդացած Աղթամար քաշուեցաւ, իսկ Հայ նախարարներ, թէ Յունաց եւ թէ Արաբաց բաժիններուն մէջ, Մուշեղի եւ Համագասպի գլխաւորութեամբ, *ի մի վայր մահբանեցան, եւ արարին ընդ միմիանս հաշտութիւն*, եւ համեարշխութեամբ Յոյներէ բաժնուելով Արաբաց հետ հաշտ ապրելու խորհուրդին հաւանեցան: Սակայն Արաբներն ալ նոր նեղութիւններ հասցուցին Հայերուն վրայ, իրենց հեծեալներն ու գունդերը գաւառներու մէջ ցրուելցին, եւ *կարգեցին հարկապահանջս ոսկոյ եւ արծաթոյ* (ՄԵԲ. 229): Այսպէս Արաբացիք ալ կատարելապէս վատահ չէին Հայոց վրայ, որք շարունակ մասնաւոր խլրտումներ կ'ընէին, բայց յուսահատ կը լռէին, երկու կողմէ ալ զօրաւոր եւ ապահով դիրք մը չգտնելով: Արաբացիք շարունակ պատանդներ կը վերցնէին խլրտող գաւառներէն, եւ կը տանէին *զգլխաւոր իշխանս աշխարհին, եւ զկանայս եւ զուստերս եւ դստերս բազմաց* (ՄԵԲ. 234), որոնց թիւը մինչեւ 1775 հասաւ (ՅՈՎ. 113): Ասոնց մէջ էին Մուշեղի չորս գաւակները, եւ Համագասպի երեք գաւակներն ու Գրիգոր եղսայրը (ՄԵԲ. 237): Երկիրը կը շարունակէր այդ անորոշ եւ վարանեալ վիճակին մէջ: Համագասպ Մամիկոնեան, որ *ունէր զիշխանութիւն Հայոց աշխարհիս*, թէպէտ *ընթերցասէր եւ ուսումնասէր* էր, *բայց ընտանեատն ըլլալով, վարժ եւ կիրթ չէր հրահանգօք զհնուորակն վարժից*, եւ հակառակ Մամիկոնեանց ցեղին աւանդութեան՝ չէր ալ *մտեալ ի ճակատ, եւ ոչ տեսեալ զդէնս յշնամեաց*: Երբ մէկ կողմէն կը զրգռուէր *կատարեալ զգործ քաջութեան ըստ նախնեացն վարժից* (ՄԵԲ. 234), միւս կողմէն պատանդներուն մէրը զինքը կը կասեցներ, ինչպէս նաեւ Մուշեղը, որ բռնադատեալ հաւանած էր այդ կացութեան: Թէոդորոս Ռշտունի կը ջանար երբեմն համոզմամբ եւ երբեմն բռնութեամբ խլրտող իշխանները համաձայնութեան մէջ պեհալ, եւ վերջին անգամ նորէն Ասորեստան կերթար Մուսալիէի պետ տեսնուելու, որ միշտ այս կոմիտերուն իշխողն էր, թէպէտ 856-ին Օսման սպաննուած էր, եւ խալիֆայութիւնը կամ ամիրապետութիւնը կը վարէր Ալի, Մուհամմէտի փեսան: Թէոդորոս կը յուսար թերեւս բանակցութեամբ լաւագոյն վիճակ մը ապահովել, սակայն արդէն հիւանդ, ախտը ծանրանալով, արդէն Դամասկոսի մէ կը մեռնէր, իսկ մարմինը կը փոխադրուէր եւ կ'ամփոփուէր *ի գերեզմանի հարց իւրոց* (ՄԵԲ. 234): Թէոդորոս կոչուած է եւս *Սահառունի, Ռշտունեաց տէր* (ԱՍՈ. 92), որ Սահառունեաց եւ Ռշտունեաց ազգակցութիւնը կը ցուցնէ,

եւ մենք քանիցս տեսանք որ Սահառունիներ գործի եւ պաշտօնի վրայ էին, եւ անոր հետեւանքն է որ Թէոդորոս առջեւ ինկած, եւ գրեթէ պարագաներու բերմամբ երկրին գլուխ եղած է: Մենք զինքը գործի վրայ տեսանք Եզրի կաթողիկոսութեան սկիզբներէն, եւ այսպէս 631-էն մինչեւ 658, որ է իր մահուան թուականը, բաւական երկար միջոց մը կրցած է ազդեցութիւն վարել Հայաստանի կացութեան վրայ: Յոյներուն անկայուն կարողութեան եւ կրօնամոլ ուղղութեան վրայ՝ ներքին համոզում ունենալով, չկրցաւ երբեք անոնց վստահութիւնը՝ իր քաղաքականութեան հիմնակէտ ընել: Հայերուն ինքնուրոյն կացութիւն մը ստեղծելուն ալ բաւական ոյժ չգտաւ, Արաբացւոց հետ համաձայնութիւնը լաւագոյն սեպեց, բայց յայդմ ալ անոնց կողմէն իր յուսացած ուղիղ դիտումը չգտաւ: Իր ընթացքը կրնայ ներհակընդդէմ քննադատութեանց ենթակայ ըլլալ: Թերեւս իր կենդանութեան՝ իր ընթացքը չարդարացաւ, բայց առաջիկային պիտի տեսնենք թէ դարձեալ անոր ուղղութիւնը զօրացաւ:

494. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԲԱՅԱԿԱՅ

Հետազննութեան առարկայ է ճշդել, թէ ինչ վիճակ ունէր կաթողիկոսական աթոռը այն վեցամեայ միջոցին, զոր Ներսէս կաթողիկոս անցուց Տայոց առանձնութեան մէջ: Հայրապետանոցին դատարակ մնալը, ինքնահնար ձեւ մը թելադրած է Չամչեանի, տեղապահութիւն մը կազմակերպելու եւ անգոյ անձ մըն ալ տեղապահ նշանակելու: Այն բուն տեւորը, որով վառուած են մեր հռոմէադաւան գրիչները՝ իրենց երոպական ապաստանարաններուն մէջ, Չամչեանի իրենց ռահստորդ ունենալով, զիրենք մղած է Հայոց կաթողիկոսներէն, կամ գոնէ իրենց սիրած անձնատրութիւններէն հեռացնել հակաքաղկեդոնական եկ հակահռոմէական ձեռնարկները, եւ անոնց պատշաճեցնել իրենց նախասիրած ուղղութիւնը: Այդ բաղձանքն է որ թելադրած է Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսէն վերցնել Մանազկերտի ժո՞ղովը գումարած ըլլալու, ըստ իրենց, կեղտը, եւ զայն վերագրել ինքնաստեղծ Յովհանի մը, որուն Մանազկերտացի անունն ալ տուած են ժողովին տեղէն առնելով: Ներսէսի բացակայութիւնն ալ յարմար պարագայ սեպելով՝ այդ միջոցին գետեղած են Յովհան Մանազկերտացին, զայն բարձրացնելով կաթողիկոսական տեղապահութեան, եւ նոյն ժամանակամիջոցին բերելով Մանազկերտի ժողովը (ԶԱՄ. Բ. 351): Այլ ամէն պատմագիրներ, Մերէոս եւ Պատմաբանը գլուխնին, որ Ներսէսի բացակայութիւնը կը պատմեն, եւ անոր ժամանակակիցնը կամ մերձաւորներ են, երբեք տեղապահ մը գտնուած ըլլալը չեն յիշեր, Յովհանի մը գոյութիւնը չեն գիտեր, ժողով մը գումարուած ըլլալը չեն պատմեր, եւ ոչ մի հեռաւոր ակնարկով տարօրինակ գիւտը չեն արդարացներ: Այդ միջոցին խօսուած Յովհան մը, միայն Մայրագոմեցին է, բայց գիւտին հեղինակը՝ իր Մանազկերտացին անոր հետ ալ նոյնացնել չէ ուզած: Միւս կողմանէ նկատի առնելով այդ օրերուն Հայաստանի խառնաշփոթ վիճակը, եկեղեցական անկերպարանութիւնը, քաղաքական խռովութիւնները, եւ բոլորովին անկարգ կացութիւնը, միտքի հակառակ ալ կու գայ որ տեղապահ մը կարենայ եկեղեցական ժողով գումարել, դաւանական խնդիրներով զբաղիլ, եւ այն ալ ոչ թէ լոկ ազգային եւ ներքին ժողովով մը, այլ Ասորոց հետ միանալով եւ համաձայնութեան յանգելով: Աւելցնենք նաեւ որ Յովհանեանց կամ Երեւութականա խնդիրը, որ Մանազկերտի ժողովին գլխաւոր նիւթը կը կազմէ, տակաւին Հայաստանի մէջ կարեւորութիւն չէր ստացած, եւ արտաքին շփոթներէ հանդարտելով, այս տեսակ խնդիրներով զբաղելու ատենը չէր: Հետեւաբար Ներսէսի բացակայութեան միջոցը լրացնելու համար մտածուած տեղապահութիւննալ, Յովհաննէս Մանազկերտացին ալ, եւ իրեն ժողովն ալ, հիմնապէս մտացածին գիւտերուն կարգը պէտք է դասել:

495. ՆԵՐՍԷՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Երբոր անհիմն եւ կեղակարծ ենթադրութիւնը կը հեռացնենք, կը մնայ որ եղելութեանց մասին բացատրութիւն մը տանք: Արդ նախապէս պէտք է դիտել, թէ Ներսէս իր ծննդավայր Իշխան գիւղը քաշուելով, ոչ կաթողիկոսութենէ հրաժարեցաւ եւ ոչ պաշտօնը լքեց, որ տեղապահի մը պէտքը զգացուէր: Արդէն Դրւնայ հայրապետանոցը գրեթէ լքուած էր, Չուարթնոց եկեղեցին եւ բնակարանն ալ աւարտած չէր, կաթողիկոսը պարագայնց բերմամբ երեքուն վիճակ մը ունէր, եւ ոչինչ չէր արգիլեր, որ Տայոց Իշխան գիւղէն ալ կարենար իր հայրապետական իշխանութիւնը վարել: Բաց աստի Ներսէս հայրապետական պաշտօնին եկեղեցական գործերէն չքաշուեցաւ, այլ պարզապէս երկրին քաղաքական գործերուն դեկավարութենէն ետ կեցաւ: Մերկաթողիկոսները՝ ամէն ատեն երկրին քաղաքական վարչութեան մէջ մաս ունէին, արքունեաց մէջ գործօն դեր կը վարէն, ինչպէս Ներսէս Պարթեւի եւ Վրթանէսի օրէն ալ ցուցուցած ենք: Մանաւնդ Հայաստանի երկու բաժիններուն եւ երկու պատուիւններու բաշխուելէն ետքը, կաթողիկոսներն էին, որ երկու մասերը քաղաքական եւ արտաքին յարաբերութիւններով իրարու կցելու միջնորդներ էին: Ներսէս Իշխանցին ալ, նախկին զինուորական եւ քաղաքագիտութեան վարժ մարդ, իերն պարտք էր սեպած երկրին քաղաքական կացութեամբ զբաղիլ, եւ իրեն որոշ եւ յատուկ ուղղութիւնն ունէր, որուն միշտ ալ հետեւած էր: Երբ իր ջանքերը յայտնի ձախողութեան մատնուեցան Կոստանդինի երթալովը եւ Մարիանոսի փախչելովը, այն ատեն ստիպուեցաւ ասպարէզը թողուլ, որպէսզի գոնէ հակառակ ուղղութիւն ունեցո՞ւնէր, որք յաջողութիւն ունենալ կը կարծէին, ազատաբար գործէն: Ներսէս ալ վերջէն վերջը իր ուղղութիւնը փոխեց, բայց այս ատենները դեռ այդ զիջողութեան պատրաստուած չէր: Որովհետեւ իր եւ Թէոդորոսի մէջ տարաձայնութիւնը յայտնի թշնամութեան հասած էր, եւ իրարու մօտենալ անհնար դարձած էր, անոր համար Ներսէս *երկուցեալ իմն ի սաստիկ ցասմանէ Ռշտունեաց տեառն* (ՅՈՎ. 111), Պոլիս կ'երթար, եւ այնտեղ ալ ջաջողելով, ասպարէզէ քաշուելէ զատ ուրիշ ճամբայ չունէր, *զի իշխանն Ռշտունեաց եւ այլ իշխանքն որդնդ նմա՝ անհնարին ցասմաբ գնացեալ էին ի վերա նորա* (ՍԵԲ. 224): Իսկ առձեռն գործերու հմաար բաւական էր Դուին կամ Վաղարշապատ պաշտօնեայ մը ունեանլ, եւ այսպէս մէկու մը գտնուելուն նշանն ալ ունինք: Անաստա Ակոռեցին, *սենեկապէս Ներսիսի* կը կոչուի, բառին ընդարձակ եւ պատուաւոր իմաստով, իբր նորա վատահութեան մարդը, որ Ներսէսի մօտն ալ չէր մնար, այլ *նորին հրամանաւ շինէր զՍուրբ Գրիգորն*, այսինքն Վաղարշապատի Չուարթնոց կաթողիկէն, *մինչ էր նա ի Տայս* (ՎԱՐ. 70): Անաստա՝ որ Վաղարշապատ կը մնար, երբ Ներսէս Իշխան գիւղը կը գտնուէր, եւ անոր հրամանները կը կատարէր, ամենայն հաւանականութեամբ եկեղեցիին շինութենէն զատ ուրիշ հրամաններ ալ կը կատարէր, եւ պէտք եղածը Ներսէսի կը հաղորդէր, եւ հրահանգները կ'ընդունէր: Անաստասին Ներսէսէն ետքը կաթողիկոսանալն ալ նշան մըն է, թէ առաջուց ալ կաթողիկոսարանի գործերուն մէջ գտնուած է: Ուր որ պատմիչներ յստակ կերպով ինչ ինչ պարագաներ չեն յիշեր, մանր ակնարկներ ալ պատմական դատարկները լրեցնելու կը ծառայեն:

496. ՆՈՐԷՆ ՅՈՒՆԱՅ ԿՈՂՄԸ

Ներսէսի քաշուիլը դրինք 653-ին Մարիանոսի հեռանալէն ետքը, եւ որովհետեւ գրուած է թէ *յեի վեցերորդի ամի հարածանացն դաձաւ անդրէն ի տեղիս իւր* (ՍԵԲ. 235), ուրեմն Ներսէսի գործի գլուխ դառնալը տեղի ունեցաւ 659-ին սկիզբները: Դառնալուն ալ իբր պատճառ կը ցուցուի, թէ *յուաւ զվախճան Թէոդորոսի եւ զդադառումն Իամայէլեան սասպատակին* (ՅՈՎ. 112): Թէոդորոսի մեռնելով մէջտեղէն կը վերնար Ներսէսի անձնական հակառակորդը: Իսկ Արաբացւոց արշաւանքներուն դադարիլը հետեւանք էր,

այն ներքին պատերազմներուն՝ որով զբաղած էին Ալիի եւ Մուավիէի կուսակցութիւնները, որոնք տեսցին մինչեւ 661, երբ Ալի եւ որդին Հասան Պարսկաստանի մէջ սպաննուեցան, եւ Մուավիէ խալիֆայութիւնը գրաւեց, եւ Իւմմեան հարստութեան հմինադիրը եղաւ, իրեն կերդոն ընտրելով Դամասկոս կամ Շամ քաղաքը: Միեւնոյն ժամանակ Յոյները յաջող դիրք մը ստացած էին իրենց մայրաքաղաքին ազատելէն եւ Արաբացւոց ետ քաշուելէն ետքը (493): Միւս կողմէն Հայերը անհնարին կերպով կը տառապէին Արաբական կեղեքումներէն, որոնք այնչափ աւելի կը ստստկանային, որչափ առտնին պատերազմները կը շարունակէին: Այս կերպով պարագաները կատարելապէս նպաստաւոր էին Ներսէսի ուղղութեան, եւ առիթը չկորսնցնելով վար իջաւ Տայոց լեռներէն, խօսեցաւ, յորդորեց, եւ Հայեր վերջին նեղութեան մէջ յաւ համարեալ զմահ քան զկեանս, ի բաց կացին ի ծառայութենէ Արաբացւոց, եւ հասցնեալ բանագնացութիւններով հնազանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց: Համաձայնութիւնը գրեթէ կատարեալ եղաւ, վասնզի Աղուանք ու Սիւնիք ալ, որ հին ատեններ Ատրպատականի մարզպանութեան մասի կը կամզէին, եւ կերպով մը Հայաստանէ գատուած էին, անոնք ալ միացան Յունաց հպատակութիւնը ընդունին (ՄԵԲ. 237): Կոստանդին կայսր ուրախութեամբ ողջունեց իրեն եղած դիմումը, հաւանեցաւ Հայաստանի պաշտպանութիւնը ստանձնել, եւ Ներսէսի առաջարկութեամբ Հայաստանի կառավարութիւնը կըրորապաղատի աստիճանով յանձնեց նոյն Համագասպ Մամիկոնեանի, Թէոդորոսի փեսային, որ նախապէս Արաբացւոց կողմէն Հայաստանի կառավարիչ եղած էր, եւ այժմ Մուշեղ Մամիկոնեան իր չորս զաւակներուն Արաբացւոց մօտ պատանդ լինելը մտածելով, ոչ կարաց ի բաց կալ ի ծառայութենէ նոցա (ՄԵԲ. 237):

497. ՉՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Երեք տարի տեսաց Համագասպի կուրապաղատութիւնը (ՅՈՎ. 114), եւ այդ երեք տարիները համեմտաբար հանդարտութեան տարիներ եղան Հայաստանի համար: Արաբացիներ պարապ չունէին Հայերու եւ Յոյներու հետ զբաղիլ, Յոյներն ալ չէին ուզեր կրօնական խնդիրներով Հայերը իրենցմէ պաղեցնել. արդէն իրենք ալ ներքին պառակտումներով զբաղած էին, ու չէին կրնար արտաքին գործերու մտադրութիւն դարձնել: Ներսէս այդ կացութենէն օգտուեցաւ երկրին նորոգման եւ բարեկարգութեան աշխատելու, հնարաւոր ձեռնարկներն ընելով, եւ առձեռն միջոցներէ օգտուելով: Յատուկ մտադրութիւն դարձուց Չուարթնոց եկեղեցւոյն շինութեան, զոր իր հայրապետութեան առաջին ժամանակին հիմնարկած էր (§479) եւ որ շարունակած էր իր բացակայութեան ալ Անաստասի ձեռքով (§495), բայց աւարտած չէր իր դարձին ատեն: Մեր կանխաւ տուած նկարագիրէն մի մասը, եւ գլխաւորաբար հայրապետական բնակարանը, շուրջանակի պարիսպը, Քասաղէ բերուած ջուրը, պարտէզները եւ ծառատունկերը՝ այդ ժամանակ լրացան: Այլեւ կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդսամարդոց, ըստ գրելոյ Պատմաբանին (ՅՈՎ. 113), զոր մենք կ'իմանանք իբրեւ ուխտաւորներու հիւրանոցներ:

498. ՎԱՐԱԳԱՅ ԽԱԶՈՐ

Այդ միջոցին պէտք է դնենք Վարագայ խաչին երեւումը, որ ազգային աւանդութեանց մէջ նշանաւոր տեղ գրաված է, թէպէտ Սերէոս եւ Պատմաբան զայն չեն յիշատակեր: Ծառընտիրին նշանակած ՃԲ թուականը, որ 653ին կը պատասխանէ, չի կրնար իբրեւ ճշդուած թուական ընդունուիլ, որովհետեւ նոյնիսկ Ներսէսի փախուստին եւ առանձնանալուն տարին է (§ 492), եւ կաթողիկոսը չէր կրնար այդ միջոցին Վարագ գալ եւ հանդիսական տօնախմբութիւն կատարել, ինչպէս կը պատմուի (ՎՐՔ. ԺԱ. 213), եւ ոչ

մտադրութիւն դարձնել նոյն տեսիլքին: Մենք կը կարծենք թէ յիշուած թուականին գրչագրութիւնը ուղղելով, պէտք է ՃԹ կարդայ, որ կը սկսի 660 տարւոյ Յունիս 14-ին, եւ կը ձգուի մինչեւ 661 կէտը, որուն մէջ տեղի ունեցաւ Հայոց հպատակութիւնը Արաբական իշխանութեան, նոյնիսկ Ներսէսի գործակցութեամբ: Արծրունին ալ Վարազայ յայտնութիւնը կը դնէ *յամի ունեղութեան Տանկաց զհայկական աշխարհս* (ԱԲԾ. 286): Իսկ Արծրունիին գրելէն 259 տարի առաջ տեղի ունենալուն հաշիւը անորոշ կը մնայ, վասնզի անորոշ է անոր գրած տարին ալ: Գալով երեւումին պատմութեան, ազգային աւանդութիւնը գիտէր, թէ Գայիանէ իր սանին Հռիփսիմէի վիզէն կախած էր բուն Խաչափայտի մասունքը, զմածեալն տէրունական արեամբն (ԽՈՐ. 298), զոր կոյսը մէկտեղ պահեց իր ուղեւորութեան մէջ, բայց վերջին անգամ Վանի մօտ եղած ատեննին, *վասն կասկածի հարածանաց* մասունքը վիզէն հանեց, եւ ծածկեց Վարագի գագաթը, *հանդէպ Վանի, ի հարաւակուսէ լերինն*, եւ հոն թողուց երբ անկէ Վաղարշապատ կ'երթային, եւ երկու քահանաները այնտեղ պահպանութեան մնացին: Սակայն քահանաներ այնտեղ կը վախճանին, եւ Խաչափայտին տեղը կը մնայ անծանօթ (ԽՈՐ. 302): Այդ աւանդութիւնը կենդանի պահուած էր Վանի կողմերը, վասնզի Վարագը յաջորդաբար ճգնաւորներու տեղ եղած էր, ուր խրճիթներ ու եկեղեցի ալ շինուած էին: Ասոնց յաջորդներն էին այդ ժամանակին նոյն տեղ ճգնող երկու ընկերներ, Թողիկ եւ Յովէլ: Ասոնք իրենց հոգեւոր փափաքներուն մէջ շարունակ ալ կ'աղօթէին Աստուծոյ, որ լերան ծոցը ծածկուած սուրբ գանձը յայտնէ: Վարագ լեռը իրեն գագաթը տափարակ լեռնադաշտ մը ունի, ուր շինուած էր Վերին Վարագի եկեղեցին, եւ անկէ վեր ալ սեպածել քարաժայռներ կը բարձրանան, որ Գալիլիա կը կոչուին: Գիշեր մը որ Թողիկ եւ Յովէլ աղօթքի էին, յանկարծ կը տեսնեն որ Գալիլիայի գագաթը լուսաւոր տաճար մը կ'երեւի, 12 սիւներով, եւ հրեշտակային փառաբանութիւններ կը լսուին, սիւներու նշան մը, որ քիչ ետքը անկէ կը բաժնուի, եւ օդին մէջէն կու գայ կը հանգչի եկեղեցւոյն սեղանին վրայ: Իրօք ալ երկու ճգնաւորները եկեղեցի կը մտնեն, եւ լուսեղէն Խաչը այնտեղ կը տեսնեն, եւ երկրպագելէ ետքը՝ կ'ելլեն, տեսիլք ուրիշներու կը պատմեն, եւ անոնք ալ կը տեսնեն եւ կը վկայեն: Վան քաղաքն ալ ուր կը հասնի, եւ հաւատացեալներ խմբովին Վարագ կու գան, եւ Գալիլիա կը բարձրանան, եւ մինչեւ 12 օր ամենայն ոք կը տեսնէ եւ կը հաստատէ, Գալիլիայի վրայ 12 սիւներով լուսաւոր տաճարին տեսիլքը: Իսկ Խաչափայտի մասունքը շօշափելի կերպով կը տեսնուի եկեղեցւոյ սեղանին վրայ, եւ այն օրէն սկսելով ազգային բարեպաշտութեան նշանաւոր առարկայ կ'ըլլայ: Ներսէս կաթողիկոսին կը հասնի աւետիսը, եւ ան ալ փութայ Վան գալ եւ Վարագ ելլել, Թեոդորոսի որդի Վարդ Ռշտունի սպարապետին հետ, որ Վարդ Պատրիկ անունով ալ կը յիշուի (ՎԲԶ.ԲԺԱ. 213): Վարագի անունը կը հաստատէ մեր դրած 660 թուականը, վասնզի 653-ին դեռ Թեոդորոս կենդանի էր, եւ սպարապետն ինքն, էր մինչ Վարդ հօրը մահուրնէ ետքը անոր գործը ստանձնեց: Ներսէս կաթողիկոս եղելութիւնը ստուգելէ ետքը, մեծահանդէս տօնախմբութիւնը կը կատարէ, եւ Վարագայ Խաչին երեւման յիշատակին տարեկան տօն կը հաստատէ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, որ մինչեւ ցայսօր անխափան կը տօնուի: Վարագայ տօնին օրը հաստատուեալ է մեհեկան ամսոյ 20-ին, որ թեպէտ Յայսմաւորքի մէջ Փետրուար 26 կը դրուի (ՅԱՍ.Ա. 96), սակայն հին ու շարժական տոմարի հաշուով, 660-ին հանդիպած է Դեկտեմբեր 30-ին, զոր կրնանք ընդունիլ իբրեւ տեսիլք օրը: Այժմ տօնը կը կատարուի Խաչի երրորդ Կիրակիին, որ Սեպտեմբեր 25-էն Հոկտեմբեր 1, եօթն օրերուն մէջ կը փոփոխուի:

499. ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վարագայ երեւումին ըլլալիք դիտողութիւններուն առաջինն է, անոր ստուգութիւնը, որ թեպէտ երկու ճգնաւորներու խօսքին վրայ կը հիմնուի, սակայն ընդհանուր եւ

աշխարհաքարոզ ասանդութեամբ հաստատուած է, ինչպէս բոլոր նմանօրինակ եղելութիւնները: Կր դիտուի նաեւ թէ արդեօք լոկ երեւույթ մըն էր իսպաին տեսիլքը, ինչպէս 351 Մայիս 7-ին Երուսաղէմի մէջ տեղի ունեցած երեւումը, զոր Երեւման Իսպաին կը տօնենք, թէ ոչ իրական նիւթական Իսպափայտի կտոր մըն էր երեւցածը: Ինչ ալ կարենայ ըսուիլ տեսիլքին մեկնութեան վրայ, եւ ինչ իմաստ ալ տրուի *Սուրբ Նշան* կոչման, որով Հայեր սովորեցան անուանել Վարագայ Իսպա, իրական եղելութիւն մըն է, որ Իսպափայտի կտոր մըն էր Վարագայ սուրբ Նշանը, որ Հայոց ազգային բարեպաշտութեան առարկայ եղած է առջի օրէն մինչեւ ցայսօր, եւ որ ցարդ կը պահուի Վանայ մէջ: Հրաշալի երեւմամբ յայտնուած Հռիփսիմէի Իսպափայտը, նախ պահուեցաւ Վերին Վարագի եկեղեցին, քիչ ետքը շինուեցան Ներքին Վարագի մեծ վանքը եւ Ս.Նշանի եկեղեցին, եւ հոն փոխադրուեցաւ Իսպափայտի մասունքը: Իսկ 1021-ին Սենեքերիմ Արծրունի Վասպուրականի թագաւորը, միասին Սեբաստիա փոխադրեց, եւ Ս.Նշան վանք մըն ալ շինեց, բայց 1026-ին նորա մահուրնէ ետքը նորէն Ներքին Վարագի եկեղեցին տարուեցաւ: Իսկ 1651-ին Խոշապի բռնապետներ Չոմար եւ Սիւլէյման՝ վանքին կողոպուտին հետ յափշտակեցին, բայց անոնց արագ եւ չարաչար մահուրնէ ետքը, յաջորդին Իպրահիմ ետ դարձուց 1655-ին, եւ այս անգամ Վանեցիք, ապահովութեան համար քաղաքին Ս.Տիրամայր եկեղեցին գրին, որ այնուհետեւ սկսաւ Ս.Նշան կոչուիլ: Ինդիք է նաեւ թէ ինչպէս կրնար 300-ին բուն Իսպափայտի կտոր մը գտնուիլ Գայիանէի մօտ, մինչ Իսպափայտին գիւտը 327-ին տեղի ունեցաւ Հեղինէ դշտոյի ձեռքով: Այդ բանին մեկնութիւնը կու տայ ասանդութիւն մը, որ կ'ընդունի, թէ առաքեալներ, եւ յատկապէս Յակոբոս Տեառնեղբայր՝ Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսը, կրցած էր Յիսուսի Իսպափայտէն մաս մը ձեռք անցնել: Ուրիշ ասանդութիւն մըն ալ կայ, թէ Կողոպուտ կայսեր ամուսինը, Պատրոնիկէ դշտոն, որ Յակոբոս Տեառնեղբօր ալ ժամանակակից է, Երուսաղէմ եկած եւ Իսպափայտէն մաս մը ստացած էր, եւ այս կտորէն եղած կ'ըլլայ Գայիանէի կամ Հռիփսիմէի մասունքն ալ (ԻՄՈՐ. 298), որ երկար ատեն Վարագայ ժայռերուն մէջ պահուած, եւ վերջապէս հրաշալի կերպով յայտնուած է: Ամէն առթի մէջ, այսպիսով գոհ կը մնայ ազգային ասանդական բարեպաշտութիւնը: Հայ Եկեղեցին ալ յատուկ շարականով պատուած է տօնը, որուն հեղինակը յայտնի չէ, բայց Վարագը միայն Հայոց շարականին մէջ յիշուած է, երբ *Օրհնութիւն* շարականին մէջ բնաւ Վարագի ակնարկ չկայ, մինչեւ իսկ *Յնծացաւ Երուսաղէմ* խօսքերը կրնան ուղղակի Երուսաղէմի երեւումին վրայ առնուիլ: Տեսիլքին նշանակութեան գալով, խորհրդաւոր էր Իսպաին փառաւորութիւնը, երբ Իսպի հակառակորդներուն ձեռքէն ազատուելու զգացումներով կ'ուրախանային Հայերը, եւ ինդութեամբ կ'երգէին, *Որ ետուր զէն ընդդէմ յշնամոյն, պահպանեա սովաւ զհաւատացեալս* (ԾԱՐ. 513):

500. ԾԻԾԱՌՆԻԿ ԵՒ ՎԱՐՁԻ

Իսպափայտի ուրիշ մասունքի պատմութիւն մըն ալ կա յիշէ Մամիկոնեան իր գիրքին մէջ: Երբոր Հերակլի ատեն Իսպափայտը Հայաստանի ճամբով գերութենէ կը դարձուէր (§ 461), Երիզայի մէջ սպասաւոր մը մաս մը կտրելով փախած ատեն կը բռնուի ու կը գլխատուի, իսկ կտրուած կտորը կը տրուի Յովհաննէս Կեսարիոյ եպիսկոպոսին: Քիչ ետքը Վահան Կամսարական 36000 դահեկանի կը ստանայ զայն նոյն Յովհաննէս եպիսկոպոսէն, եւ Գլակայ Ս.Կարապետին եկեղեցին դարանի մը մէջ կը զետեղէ: Վեց տարի ետքը Գորգ Շատախօս, իշխան Արջուց, Ծիծառնիկ անուն Տարոնցի մը ձեռօք Իսպափայտը գողնալ կու տայ, եւ Արջք, կամ Սասունի Շատախ գաւառը բերելով, յատուկ շինուած եկեղեցի մէջ կը պահէ: Ներսէս կաթողիկոս Տարոն կու գայ Իսպափայտի ուխտին, եւ Վահանի հետ Գլակ երթալով զայն իր տեղը չեն գտներ: Եօթնօրեայ սուգէ ետքը, տեսիլքով կ'իմանան Արջք տարուած ըլլալը, եւ հոն կ'երթան, Ծիծառնիկը եւ իրեն

գողակից լուսարար կրօնաւորը կը պատժեն, Գորգ իշխանէն հարիւր հազար դահեկան տուգանք կ'առնեն, իսկ Խաչափայտը ետ չեն դարձներ, այլ Արջուց եպիսկոպոսին պահպանութեան կը յանձնեն, Գլակէ աւելի ապահով գտնելով Արջուց բերդը, եւ եօթը քահանաներ կը նշանակեն նոյն Խաչափայտի եկեղեցիին, որ Ծիծեռնայ Ս.Խաչ անունը ստացաւ (ՄԱՄ.54): Մամիկոնեան Հայ թիւին 130 տարին՝ իբր եղելութեան թուական կու տայ, որ կը համեմատի 681 տարւոյն, երբ այլեւս Ներսէս չի կրնար կենդանի եղած ըլլալ: Եթէ այստեղ ալ ՃԼ թուականին գրչագրութիւնը ուղղելով ՃԸ կարդանք, յարմարագոյն թական մը ունեցած կ'ըլլանք 659-ին, երբ իրօք Ներսէս ամէն կողմ շինութիւններ եւ բարեկարգութիւններ կատարել սկսած էր: Կաթողիկոսներու յաջորդութեան մասին, Մամիկոնեան ճիշդ թիւը տուած է, երբ Ներսէսի համար կ'ըսէ թէ *քսանեփններորդ էր ի սրբոյն Գրիգորէ* (ՄԱՄ. 56), որ ճշդիւ կը պատասխանէ մեր ալ կազմած գաւազանագիրին, եւ կ'արդարանայ Յովհան Բագարանցիին կաթողիկոսաց ցուցակէն դուրս ձգելնիս (§ 389): Ուրիշ Խաչի մասունքի յիշատակ մըն ալ ունինք այդ միջոցին, որ կը պահուի եղեր Շիրակայ Դպրեվանքը, որուն առաջնորդն էր Բարսեղ Ճոն վարդապետը, եւ մասունքն ալ Ճոնեանց Խաչ կը կոչուին եղեր: Արաբական արշաւանքներու ստեն Սարգսի Ճոնեանց վարդապետ՝ մասունքը Դպրեվանքէն կը հեռացնէ ապահովելու համար, եւ մինչեւ Վրաստան կը տանի, Վարձիոյ վանքը: Դեմետր Վրաց թագաւորի կինը, ուրկութեամբ հիւանդացած, անոր կը դիմէ Տիմոթէոս վարդապետի մը ժամանակ եւ բժշկութիւն կը գտնէ, եւ անկէ ետքը Վրացիք իրենց կը պահեն վարձիոյ Խաչափայտը եւ Հայերուն չեն դարձներ (ՎԱՐ. 69):

501. ԱՐԱԲԱՑԻՈՅ ԿՈՂՄԸ

Ներսէսի նորէն ողջունած յունական դրութիւնը, եւ իրեն զգացած խնդամիտ գոհունակութիւնը՝ երկար տեւողութիւն չունեցան, եւ երկիրը նոր փոփոխութիւն կրեց Մուսվիէի խալիֆա կամ ամիրապետ հռչակուելէն ետքը 661-ին սկիզբները: Մուսվիէ զինուորական ձիրքերու հետ քաղաքագետի հմտութիւններն ալ կը միացնէր, որով արաբական տիրապետութեան կերպարանը բոլորովին փոփոխեց: Մինչեւ այն ստեն արշաւանքներ եւ ասպատակներ էին անոնց յաղթութիւնները, Մուսվիէ կանոնաւոր կառավարութեան ձեւը մտցուց, եւ զօրաւոր կամքով ու ճարտար միջոցներով իրականացուց իր նպատակը: Այստեղ պետք է նկատել, թէ Մուսվիէ խալիֆա հռչակուելէն ալ առաջ, թէ ոչ իրաւապետ, գոնէ իրապետ տէր եւ իշխան էր Ասորիքի եւ շրջակայից մէջ Արաբացուց երկիրներուն: Օսման իննսնամեայ ծերունի մըն էր, եւ Ալի հեռաւոր Պարսկաստանի մէջ մնացած էր, Մուսվիէի բանակին հրամանատարը ու երկրին ալ կառավարիչն էր, ուստի կանխաւ գործադրել սկսած էր իր նպատակը, զոր լրացուց երբ Ալիին սպանուելովը անհակառակ թագաւորեց, իբր խալիֆա կամ յաջող Մուսուսմէտի: Այդ միջոցին Համազասպ Մամիկոնեան կը մեռնէր երեք տարի կուրապաղատութիւն վարելէ ետքը, եւ երկիր գլուխ եւ կառավարիչ մը տալու խնդիրը կը բացուէր: Բնական կերպով պետք էր դիմէին Կոստանդին կայսեր՝ նոր կուրապաղատ մը անուանել տալու համար, եւ նախարարներ խորհուրդի կը գումարուին Ներսէսի մօտ: Կը քնեն ու կը կշռեն, կը խորհին ու կը վիճին, եւ վերջապէս նախնորելի կը դատեն, նորէն Յոյներէն հեռանալ եւ Արաբացուց դառնալ: Մուսվիէի բռնած դրութիւնը զիրենք կը քաջալերէ, Յունաց տկարութիւնը եւ կրօնական հալածանքը զիրենք կը թուլցնէ: Վերջապէս Ներսէս կաթողիկոս ալ մանկութենէ յունասէր, կրթութեամբ յունական, եւ քսան տարիէ ի վեր ամենայն պնդութեամբ յունամիտ քաղաքականութիւնը պաշտպանող մը, կեանքին վերջին օրերուն, նա ալ իր համոզումը կը փոխէ, եւ կը հաւանի ամիրապետէն ուզել երկրի նոր կառավարիչը: Այդ որոշման մէջ իր կշիռը ունեցաւ Արաբացուց վրիժառութեան երկիւղը, որոնք Հայերուն Յունաց կողմը դառնալուն առթիւ 1775

պատանդները (§ 493), սուրբ անցուցած էին միայն 22 հատին խնայելով (ՄԵԲ. 237), եւ նորանոր վտանգներ ալ կը սպառնային (ՂՆԴ. 33): Այդ համաձայնութեան վրայ *հայրապետն Ներսէս հանդերձ նախարարօք Հայոց, հայցէ ի Մաւեայ ամիրապետէ* որ Հայաստանի իշխան եւ կառավարիչ անուանուի, Գրիգոր Մամիկոնեան (ՅՈՎ. 144), Համագասպի եղբայրը (ԱՍԸ. 100), որ կանուխէն պատանդ տարուած էր Դամասկոս: Մուսալիէ *յուրջ երեսօք զինդիրն կատարեալ*, կու տայ Գրիգորի իշխանական աստիճանը, *եւ առնէ զնա հրամանատար Հայոց* (ՅՈՎ. 144), հարկ մըն ալ նշանակելով Հայոց վրայ (ՂՆԴ. 33): Միեւնոյն ժամանակ Փոքր Հայոց կուսակալ Ծապուհ նախարարն ալ, իր ուղղութիւնը կը փոխէ եւ Արբացուց հպատակութիւնը կ'ընդունի (ԶԱՄ. 358):

502. ՆԵՐՍԷՍԻ ՄԱՀԸ

Հագիւ թէ Ներսէս, երկրին կացութեան ձեւ մը տուած էր, եւ կը յուսար թերեւս այդ կերպով ներքին հանդարտութեան շարունակութիւնը ապահովել, եւ ահա միեւնոյն 661 տարին(63), իր կեանքը կը կնքէ, Չլարթնոց եկեղեցւոյն կից իր կառուցած հայրապետական բնակարանին մէջ: Իր գերեզմանն ալ միեւնոյն տեղը կ'ըլլայ, այն շիրիմին մէջ՝ իւրովի իսկ յօրինեալ էր, նոյն եկեղեցւոյ հիւսիսակողմը, որ Լուսաւորիչի փառաւոր անունին արժանաւոր՝ փառաւոր շինուած մը եղած էր: Քսան տարիներու երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ Ներսէս Գ.Իշխանցի, Ծինոդ մականունանեալ, ոչ միակերպ եւ ոչ միօրինակ, այլ տեսակ եւ յանկարծական փոփոխութեանց ենթարկուած ժամանակամիջոցի մը մէջ, զոր փոքրիշատէ պարզաբանել ջանացինք, անցումները ճշդելով եւ իւրաքանչիւրին կերպարանը ցուցանելով: Անհնար է չճանչնալ Ներսէսի վրայ թափանցող եւ գործունեայ, լայնախոհ եւ կամքի տէր անձի մը նկարագիրը, եւ իր ազգին եւ իր եկեղեցւոյն զարդացման եւ բարօրութեան համար հոգածու սիրտ մը: Նա ունեցած է իր հաստատուն համոզումները, եւ ջանացած է անոնց իրականացումը յաջողցնել, բայց միանգամայն չէ դժուարացած հնարաւոր զիջողութիւններն ընել, երբ խստապահանջ առիթներ անոնք անհրաժեշտ ցուցուցած են: Կոստանդին կայսրը շոյելով եւ անոր առաջարկած հաղորդակցութեան զիջանելով՝ վտանգի մը առջեւը առնելը, իր գիւղը քաշուելով՝ Թէոդորոսի ազատ գործունէութեան ասպարէզը թողուլը, Նախարարներուն համաձայնելով՝ Մուսալիէ Գրիգոր Մամիկոնեանի հրամանատարութիւնը խնդրելը, զիջողութեան մեծ օրինակներ են: Միւս կողմէն երկրին բարօրութեան համար աշխատանքները, մեծագործ շինութեանց ձեռնարկները, բարեկարգութեան համար ժողովական կանոնները, Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան պաշտպանողական գրուածը, եկեղեցական երգեցողութեանց ճոնրնտիր կարգադրութիւնները, գործունեայ եւ մտացի կարողութեան արդիւնքներ են: Պատմաբանը, որ իր յաջորդներէն է, կը վկայէ թէ *երջանիկ եւ հռչակաւոր եւ հոյակապ երեւեալ ի Հայս, ժամանեաց ի հանգիստ անմահական կենացն ի պարս առաքելական դասուց* (ՅՈՎ. 144): Սերբոս նորա մահը յիշատակելու չի հասնիր, թեպէտ գիտէ թէ դարձաւ անդրէն ի տեղիս իւր (ՄԵԲ. 235), ինչպէս նաեւ լուր ունի թէ *զօրացաւ Մաւիսս եւ յաղթեաց ամենեցուն, եւ առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեսին* (ՄԵԲ. 239), որ ըսել է, թէ 661-ի եղելութեանց տեղեակ է, բայց Ներսէսի մահը չէ իմացած: Որչափ ալ Սերբոս կծու գրած է անոր մասին (§ 489), եւ համամիտ չէ եղած անոր տեսութեանց, բայց թէ ուրիշ պատմիչներ, եւ թէ վերջին գրողներ առհասարակ՝ Ներսէսի անձը համակիր աչքով նկատած են:

503. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ներսէսի յաջորդութիւնը դիւրին փոխանցմամբ մը տրուեցաւ իր սենեկապետին եւ օգնականին Անաստասի, որուն ծննդավայրն էր Մասեացոտն գաւառի Ակոռի գիւղը (ՅՈՎ. 155): Դեռ նոր էր հաստատուած Հայերուն բռնելիք ընթացքը, նոր մարդ մը կրնար միջադէպեր յարուցանել, մինչ. Անաստաս Ներսէսի գաղափարներուն համամիտ եւ կաթողիկոսարանի գործերուն ալ տեղեակ էր, եւ անոնք փոխանորդաբար ալ վարած էր Ներսէսի առանձնացած միջոցին (§ 477): Անաստասի բնաւորութեան եւ արժանիքին վրայ մասնաւոր յիշատակութիւններ չունինք, այլ գործերուն զննութեամբ կը կարծենք, թէ աշխատասէր անձ մըն էր, կանոնաւոր գործերու հետամուտ, ընտիր բայց համեստ ձիրքերով ճոխացած: Իր կաթողիկոսութեան տեւողութեան ամենուն կողմէ առանց բացառութեան 6 տարի տրուած է, ուստի մենք ալ կը զետեղենք զայն 661 եւ 667 տարիներու միջեւ: Իր ժամանակը Արաբացոնց գործութեան եւ Մուսլիմի իսաղաղական իշխանութեան, եւ Յունաց լռին եւ քաշուած անգործութեան միջոցն է, որով ոչ մի քաղաքական դիպուած չունինք պատմելիք: Ինքն ալ այդ պարագայէն օգտուած է իր անունին մը թողուլ, հետեւելով իր նախորդին եւ վարդապետին օրինակին, եւ ձեռնարկած է փառաւոր եկեղեցի մը կառուցանել իր ծննդավայրին, Ակոռի գիւղին մէջ, զոր *պայծառապանոյն* կը կոչէ Պատմաբանը: Եկեղեցիին քով կ'աւելցնէ կացուրդ կամ ժամատուն *քահանայական ուխտի միակրօնից*, այսինքն է քահանայական միաբանութեան, *եւ այլոց եւս կղերց*, այսինքն զանազանաստիճանէ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն, ինչպէս նաեւ *հիւրոց եւ տնանկաց եւ աղքատաց* համար յատուկ պատասպարաններ (ՅՈՎ. 116): Անաստասաշէն եկեղեցին երկար տարիներ կանգուն մնացած էր, եւ միայն մեզի մերձաւոր ժամանակներ, 1840 տարւոյ մեծ երկրաշարժին կործանած է:

504. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆ

Պատմութիւնը մեծամեծ գովեստներով կը պատուէ Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանն ալ, որ Ներսէսի միջնորդութեան Հայաստանի հրամանատար կամ կառավարող էր նշանակուած (§ 501): Գրիգոր կը ներկայացուի *իբր բարեպաշտ եւ երկիրուած, առաջնորդ յոքնապատիկ կարգաց եւ ուղղութեանց, շինութեան եւ խաղաղութեան, ապահովութեան եւ ի բողոք մասն լրութեան* (ՅՈՎ. 115). սակայն պետք է ճանաչնալ, թէ պարագաներն ալ իրեն նպաստաւոր եղան, քաղաքական միջադէպերու բացակայութեամբ: Երկիրն ընդհանուր բարօրութեան եւ բարեշինութեան հետեւած աստեն, Գրիգոր, ժամանակին տիրապետող ոգւոյ հետեւելով, եկեղեցին մըն ալ ինքն ձեռնարկեց շինել, Արուն մեծ աւանը, որ է այժմեան Թալիշը, Էջմիածնի գաւառին մէջ: Այս շինութիւնն ալ գովուած է իբրեւ *չքնադազեղ*, որուն քովը կը կառուցանէ իրեն համար ալ արքունական ճոխութեամբ ապարանք մը, հաստահեղոյս քարամբք եւ կրով պարսպեալ՝ եւ դարձեալ Աղիվարդ աւանի արեւելեան կողմը, *բնակութեան կուսակրօնից* վանք մը, կամ *նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց, յորում եւ եկեղեցի պայծառապանոյն* (ՅՈՎ. 166): Գրիգորի վարչական ընթացքն ալ յատուկ գովեստի արժանի եղած է, եւ վկայուած է թէ *հետեւէր զկնի ամենայն արդար վաստակոց* (ՅՈՎ. 115), եւ թէ էր *եղբայրասէր եւ օտարասէր եւ դարմանիչ աղքատաց* (ՂՆԴ. 35): Արունի կաթողիկէին շինութիւնը կի դրուի *ի հինգ ամին Անաստասայ* (ԿԻՐ. 35), որ է ըսել 665 թուականին:

505. ԴԱԻԻԹ ԴՐԻՆԵՑԻ

Միեւնոյն 665 տարին տեղի ունեցած է Սուրհանի դարձն ալ: Սուրհան պարսիկ էր ազգաւ, ազնուական սերունդէ, որ յազգէ թագաւորաց ալ ըսուած է, գուցէ հեռաւոր ազգակցութեամբ մը Սասանեանց հետ կապ ունեցած է, բայց իսլամական կրօնքը ընդունած էր, եւ Արաբական բանակին կը ծառայէր Հայաստանի մէջ: Չանազան պարագաներ Սուրհանի միտքը գրաւեցին դէպի քրիստոնէութիւն, եւ ինքնաբերաբար Գրիգոր Սամիկոնեանի յայտնեց իր միտումը, որ քաջալերեց եւ պաշտպան կանգնեցաւ ու կայթողիկոսին ներկայացուց: Սա ալ անոր կրօնական կրթութիւնը հոգաց, եւ Սուրհանի մկրտութիւնը անձամբ կտարեց Արուճի նոր կայթողիկէին մէջ, անոր նուիրագործութեան միջոցին: Գրիգոր կնքահայր կեցաւ, եւ իր Դաւիթ անունը տուաւ նորահաւատ իշխանին, անոր ամուսնութիւնն ալ դիւրացուց, եւ Կոտայք գաւառի Չագ գիւղն ալ բնակութեան եւ ապրուստին յատկացուց (ՅՈՎ. 117): Դաւիթ յետոյ իր բնակութիւնը փոխադրեց Դուին քաղաքը, եւ գրեթէ երեսուն տարի բարեպաշտ քրիստոնէին կեանքով ապրեցաւ, ու մարտիրոսութեամբ պսակուեցաւ, ինչպէս իր կարգին պիտի յիշենք:

506. ՏՈՄԱՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Անաստասի գործերուն դառնալով կը գտնենք տոմարական հաշիւներու ուղղութեան համար տարած հոգածութիւնը: Մովսէսի օրով կատարուած տոմարի նորոգութիւնը (§ 384), Չատիկի հաշիւը Յուլեան կամ Հռոմէական տոմարի պատշաճեցուցած էր, եւ 532 տարիներու Էսաի շրջանը ընդունած, սակայն Հայոց քաղաքական տոմարը, հին շարժականն էր մնացած, որուն տարիները հաւասար կերպով 365 օրերէ բաղկացած լինելով, 6 ժամերու կոտորակը հաշիւի չէր առնուած, եւ այսպէս 4 տարին մէկ օր ետեւ կը մնար գիշերահաւասարը, եւ Հայոց տոմարը ուղղակի չէր տար Չատիկին օրը, եւ պետք կ'ըլլար *գալ ի գուգաւորութիւն Հռոմայեցոց*, որ է ըսել հռոմէական տոմարին կարօտ ըլլալ: Անաստաս փափաքեցաւ որ Հայոց տոմարին տրուի այնպիսի ուղղութիւն մը, զի թերեւս անշարժ գնա այլոց ազգաց մարթասցի յօրինել, եւ տարեգլուխը եւ տարեկան տօները չորս տարին օր մը կորսնցնելով չորս եղանակներու վրայ շրջան չընեն, եւ չըլլան *յեղասիոհիք յեղանակք ժամանակաց* (ՅՈՎ. 118): Թէպէտ պատմիչներ չեն յիշեր, սակայն տոմարական հաշիւով՝ ուրիշ շարժառիթ մըն ալ կրնանք նշանակել Անաստասի այդ մտադրութեան: Հինգհարիւրեակի կամ Հայոց թիւի 144 տարին, որ է 665 թուականը, Ծռագատիկի տարի եղած է, որ ըսել Հայերուն եւ Յոյներուն Չատիկի օրուան վրայ իրարմէ գատուելուն տարին (§ 383): Որչափ ալ Անեցին 653-ին կը դնէ *պատարառումն գատկի* ըլլալը, սակայն տոմարական հաշիւներ կը բռնագատեն մեզ թուականը ուղղել: Այդ ծռագատիկի պատահարը շատ լաւ կրնար Անաստասի մտադրութիւնը հրաւիրել տոմարի խնդրով զբաղելու: Ինչ ալ ըլլայ շարժառիթը, Անաստաս իրեն մօտ հրաւիրեց Անանիա վարդապետը, Անեցի (ՅՈՎ. 117), կամ յԱնէից գեղջէ (ՄԱՄ. 84), որ աւելի սովորաբար Ծիրակացի անունով ճանչցուած է գաւառին անունով, կամ թէ Ծիրակայ Դարեվանքէն ըլլալուն համար: Անանիա էր *քանիբուն եւ հանճարեղ, գիտող յոյժ ամենայն տոմարականարուեստից* (ԿԻՐ. 35), Հայ վարդապետներու մէջէն միակը՝ որ համարողական գիտութեան հետեւած էր Տրապիզոնի մէջ, Տիւրքիոս Բիւզանդացի իմաստասէրին մօտ, մինչ ընդհանրապէս Հայոց մէջ անտեսուած էր այդ ճիւղը, ինչպէս ինքն ալ կը գանգատի (ԾԻՐ. 1): Ծիրակացին, Պատմաբանի վկայութեամբ, *ջան ի վերայ եղեալ*, յաջողեցաւ բարեձեւել ըստ բոլոր ազգաց պայմանի, անշուշտ՝ այսինքն հաստատուն յօրինեալ գկարգ հայկականս տոմարի (Յով. 118): Նոյնպէս կ'իմանայ եւ Ասողիկ Ծիրակացիին ըրածը, թէ գտնար մեր կարգեաց անշարժ (ԱՍՈ. 101): Այլ թէ ինչ

ձեռն անտաճեց, բացատրուած չէ: Սակայն բառական էր չորս տարին մէկ օր աւելցնելու կանոնն ընդունիլ, որ Յուլեան կամ Հռոմէական տոմարին հիմն է: Անաստաս ուրախացաւ եւ Շիրակացիին կազմած դրութիւնը ուզեց ընդհանրացնել, եւ աւելի հիմնաւոր ընելու համար, *խորհէր ժողովօք եպիսկոպոսաց զեղեալսն հաստատել*, բայց դժբախտաբար ժողովը չգումարած, ինքն վախճանեցաւ, եւ տոմարական փոփոխութեան ձեռնարկը մնաց առանց հետեւանքի: Նկատի առնելով Անաստասի մահուան 667-ի հանդիպիլը, եւ վերոյիշեալ ծագատիկի տարին, կրնանք նոյն 665 տարին, իբր տոմարական խնդիրին թուականը նշանակել: Անաստասէն ետքը, ոչ անոր անմիջական յաջորդը, եւ ոչ անկէ ետքը եկողները, տոմարին մտադրութիւն չդարձուցին, եւ հաշիւները շարունակեցին *գառաջին մշտախաղաց շրջագայեալ կարգն կարեալ* (ՅՈՎ. 118): Անցողաբար յիշենք թէ Երեւանի կռիւ մըն ալ կը այս միջոցին, բայց թէ Պատմաբանը (ՅՈՎ. 117), եւ թէ Անեցին (ՍԱՍ. 83), իրենցմէ առաջիններուն Շապուհի եւ Ասողիկի կը թողուն բացատրութիւնը, մինչ Շապուհը չունինք, եւ Ասողիկի մէջ չենք գտներ:

507. ԱՆԱՍՏԱՍԻ ՄԱՀՐ

Անաստասի մահուան պատճառը պէտք է սեպենք ծերութիւնը, որովհետեւ Ներսէսի կաթողիկոսութեան քսանամեայ տեւողութեան մէջ, անոր գարծակիցը եղած էր: Իսկ թաղումը շատ յարմար է դնել Ակոռիի իր շինած եկեղեցիին քովը, թէպէտ որոշակի նշանակուած չենք գտներ: Անաստասի անունը օրհնութեամբ յիշատակուած է ազգային աւանդութեան մէջ, ինչպէս Կաղանկատուացին ալ կը գրէ անուանելով զայն, *աղանկն սուրբ, սինն եկեղեցոյ, մեծ Հայրապետն Հայոց՝ Անաստաս*, երբ կը պատմէ թէ Ջուանշին Աղուանից իշխանը, Արուհի մէջ Գրիգոր Մամիկոնեանի հիւր եղած ատեն, *հոգեզուարճ բերկրանօք լցեալ, խոնարհեցուցեալ զինքն, օրհնեցաւ ի նմանէ իբրեւ ի հրեշտակէ սրբոյ* (ԿԱՂ. 318): *Սակա ժողովոց* գրուածինհամեմատ, բոլոր կաթողիկոսները, Եզր Փռածնակերտացիէն մինչեւ Եղիա Արճիշեցին, կ'ամբաստանուին իբր *հնագանդեալք խոստովանութեան Քաղկեդոնի անիծելոյ* (ԹՂԹ. 222): Սակայն մենք տեսանք թէ նոյնիսկ Եզր բուն քաղկեդոնիկ եղած ըլլալէ աւելի, պէտք է միակամեայ եղած ըսել: Ներսէսն ալ տեսանք, որ 684-ին ժողովով եւ ժողովական թղթով քաղկեդոնականութեան դէմ ելաւ, եւ թէպէտ յետոյ 652-ին Կոստանդինի եւ Յոյներու հետ հաղորդուեցաւ, սակայն վերջ ի վերջոյ 661-ին, Արաբացոց կողմը դարձաւ, եւ չի կրնար յունական կամ քաղկեդոնիկ հաղորդակցութեան մէջ շարունակած ըլլալ: Անաստասի օրէն ոչ մի խնդիր եւ ոչ մի դիպում չունինք, ուսկից իր դաւանականուողութիւնը կարենանք հետեւցնել, սակայն Ներսէսի հաւատարիմ հետեւող եւ անոր հոգւով սնած անձ մը, թերեւս ինքն ալ պարզ հաղորդակցութեան զիջանէր, եթէ ստիպողական պարագաներու առջեւ գտնուէր, սակայն այնպիսի առիթի չհանդիպեցաւ, որով պէտք է ըսել թէ հայկական եկեղեցոյ հաւատարիմ մնաց իր հայրապետութեան մէջ: Տոմարական վերաքննութեան մասին ալ Պատմաբանին ցուցուցած նպատակը, որպէս զի հայկական տոմարը *անշարժ ըստ այոց ազգաց մարթացի յօրինել*, եւ *զի միշտ անշարժք յիցին տօնք տարեկանաց*, հնար չէ երբէք այնպէս իմանալ, իր թէ Անաստաս ուզած ըլլայ, Հայոց տօնացոյցին եօթնեկական դրութիւնը ջնջել, եւ Յոյներու եւ ուրիշներու նման ամսաթիւի հաշուով եւ հաստատուն օրերով տօներ կատարել, որովհետեւ յեղափոխ յեղանակք ժամանակաց իօսքերը (ՅՈՎ. 117), շատ յստակ կերպով կը ցուցնեն, թէ Հայոց քաղաքական շարժական տոմարին անշարժ ձեռի վերածուիլն էր բուն նպատակը, եւ ոչ թէ տօներու դրութեան փոփոխութիւնը: Նոյն նպատակը միշտ մնաց Հայոց մէջ, մինչեւ որ առաջին հինգ հարիւրակին վերջանալուն, 1084-ին, Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետին ձեռօք, անշարժ տոմարը հաստատուեցաւ, նահանջ տարիներու դրութիւնն ընդունելով, եւ աւելեաց 5 օրերը չորս տարին մէկ 6-ի բարձրացնելով:

508. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Անունեն անլի բան մը չեն անանդեր պատմիչները Անաստասի յաջորդին վրայ: Մենք կը յիշենք թէ Ներսէսի օրով գումարուած, 654 տարույ ժողովին մէջ երկու Իսրայէլ եպիսկոպոսներ կային, մէկը Տայոց եւ միւսը Վանանանդայ (§ 480), եւ երկուքէն մէկը շատ լաւ կրնայ ըլլալ 667-ին կաթողիկոսական աթոռ բարձրացողը: Միւս կողմէն դիտած ըլլալով թէ Հայոց վիճակներուն եպիսկոպոսները սովորաբար գաւառին բնիկներէն առնուած, եւ տեսնելով որ Իսրայէլ կաթողիկոսի ծննդավայր կը ցուցուի Ոթմուսը, որ Վանանդ գաւառի գիւղ մըն է, մենք դժուարութիւն չենք գտներ Իսրայէլ Վանանդայ եպիսկոպոսը Իսրայէլ Ոթմսեցի կաթողիկոսին հետ նոյնացնել: Նորա պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը Պատմաբանը 10 տարի ըսած է (ՅՈՎ. 118), եւ շատեր կը կրնեն նոյն թիւը, եւ մեզմէ առաջիններն ալ նոյն ընդունած, թէպէտ կը տեսնենք որ քանի մը ցուցակագիրներ միայն 6 տարի կու տան, որ հաւանաբար գրչագրութեան սծալանաց կը վերագրուի, ինչպէս նաեւ Իսրայէլ անունին մը Եղիշէ (ԿԱՆ. 159) եւ Անեցիին մօտ Եղիա գրուած լինելը (ՄԱՄ. 84), մինչ Եղիան անլի ուշ կաթողիկոս եղած է, ինչպէս Անեցին ալ յիշած է (ՄԱՄ. 85): Այս հաշուով Իսրայէլի կաթողիկոսութիւն հարկ կ'ըլլայ դնել 667-ին մինչեւ 677(64): Իր ժամանակին բնաւ դաւանական խնդիր յուզուած ըլլալուն յիշատակութիւն մը չունինք, որ առիթ ընծայէր մէկ կամ միւս կողմ համաձայնութիւն յայտնելու, եւ կամ Յունաց հետ հաղորդակցութեան առիթ ունենալու: Ուստի ձրի խօսք մը կը գտնենք *Սակս ժողովոց* գրուածին յայտարարութիւնը Եզրի յաջորդող կաթողիկոսներուն վրայ, ինչպէս Անաստասի վրայ խօսած ատեննիս ալ բացատրեցինք (§ 508): Ինչ որ իբր պատմական եղելութիւն կրնանք ընդունիլ միայն այն է, թէ այդ կաթողիկոսներուն ժամանակ ալ մաս մը վիճակներ, որք Յունաց կայսերութեան ներքեւ կը մնային, յունական ազդեցութիւն ալ կը կրէին, եւ այս ու այն եպիսկոպոսներ, այս ու այն պատճառով բռնադատուած կամ հրապուրուած, դաւանական կամ ծիսական կերպով Յոյներու հետ կը համաձայնէին, եւ անոնց առաջարկութեանց կամակատար կ'ըլլային: Բայց այսչափ հնար չէ հաստատել, թէ Հայոց Եկեղեցին, որուն կեդրոնն ու կաթողիկոսը յունական տիրապետութենէն դուրս արաբական ազդեցութեան եւ հպատակութեան ներքեւ կը գտնուէին, յունական եկեղեցւոյն դաւանութիւնն ու ձէսերը ընդունած, եւ Հայ Եկեղեցւոյ հնաւանդ դաւանութենէն օտարացած ըլլան:

509. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Քաղաքական եղելութեանց գալով, Իսրայէլի բովանդակ կաթողիկոսութեան ժամանակ ամիրապետ եղած է Մուլավիէ, որով նորանոր դիպուածներու առիթներ չեն եղած, եւ մինչեւ վերջը խաղաղական կառավարութեան ոճը շարունակած է: Մուլավիէ բոլոր իր ճիգը թափած է ամիրապետութիւնը ընտրողական ձեւէն ժառանգական ձեւի վերածելու, եւ այդ նպատակին արգելք եղողները զսպելու կամ ջնջելու: Այդ կերպով իսլամական իշխանութիւնը, որ Մուհամմէտէ մինչեւ Մուլավիէ ընտրեալ իսլամականութեան ունեցած էր, կատարելապէս կրօնական դրութեամբ, Մուլավիէով ժառանգական դարձաւ: Իւմեանց հարստութեան մէջ, եւ քաղաքական պետութեան ձեւը ստացաւ: Յունաց կողմէն ալ Իսրայէլ նեղուելու առիթ չունեցաւ: Երբոր ինքն պաշտօնի անցաւ Կոստանդին Հերակլեան կամ արտաքիններու գործաձական անունով, Կոստաս Բ.կայսրը, թէ Արաբացիներէն եւ թէ Ալաններէն նեղուած՝ Կոստանդնուպոլիսը թողած, եւ ՀԻՆ Հռոմի մէջ հաստատուելու համար Իտալիա անցած էր, բայց այնտեղ ալ Լոնգոբարդացիներու յարձակումներէն վախնալով՝ Սիկիլիոյ Սիրակուսա քաղաքը շուայտութեանց տուած էր ինքզինքը: Այնտեղ 668-ին Կոստանդին բաղնիքի մէջ սպաննուեցաւ Անդրէաս ծառային

ձեռքով, իսկ ՄԺԺ Գնունի, որ անոր հետ կը գտնուէր իբրեւ զօրապետ, առիթ գտաւ կայսր հռչակուելու: Սակայն սպաննուած կասէր որդին՝ Կոստանդին Դ.Պոզոնատ, այսինքն է Մօրուեղ, որ Կոստանդնուպոլիս կը մնար, օրինաւոր ժառանգ ճանչցուեցաւ, եւ կայսերութեան տէր եղաւ: ՄԺԺն ու անոր կուսակիցներն ալ ձերբակալեց ու սպաննեց, բայց կայսրութիւնը հանդարտութիւն չգտաւ արտաքին թշնամիներուն երեսէն: Արաբացիք 672-ին մինչեւ Կոստանդնուպոլսոյ դուռները հասան, եւ ծովէն ու ցամաքէն եօթը տարի շարունակ մայրաքաղաքին դէմ պատերազմեցան, բայց զայն չկրցան գրաւել, որովհետեւ ամառուան ամիսները յարձակումներ ընելով ձմեռները ետ կը քաշուէին, եւ Յոյներ դիւրութիւն կ'ունենային իրենց վնասները դարմանել եւ պատրաստութիւնները զօրացնել: Կոստանդին Դ. որ զինուորական կարողութեան տէր անձ մը յայտնուեցաւ, կրցաւ այդ պարագաներէն օգտուիլ եւ վերջնական յաղթութեան յանգիլ, նորէն կայսրութեան սահմանները ընդարձակել եւ անոր ազդեցութիւնը տարածել: Բայց անկէ առաջ Իսրայէլ կաթողիկոս վախճանեցաւ 677-ին որով նա իր ժամանակին մէջ յունական գործունէութեան հետ շփուելու եւ անոնց բռնադատութիւններէն ալ նեղուելու առիթ չունեցաւ: Հայեր արաբական հովանաւարութեան ներքեւ հանդարտիկ օրեր վայելեցին իջոց մը, եւ Գրիգոր Մամիկոնեան Մեծ-Հայոց եւ Շապուհ նախարար Փոքր-Հայոց մէջ փոքրիշատէ կանոնաւոր, եւ ժամանակին ներածին չափ աշխարհաշէն իշխանութիւն վարել, մինչեւ որ նորէն բորբոքեցան յունական եւ արաբական մրցակից պատերազմներ Հայաստանի վրայ, եւ Հայեր նորէն անտանելի աղէտներու մատնուեցան: Իսրայէլի կաթողիկոսութեան տասնամեայ միջոցը փակելով չենք կրնար ոչ նորա թաղման տեղը ճշդել, եւ ոչ ալ իր անձին ու նկարագիրին վրայ կատարեալ կերպով տեղեկութիւններ աւելցնել:

Տ ՍԱՀԱԿ Գ. ՁՈՐՈՓՈՐԵՑԻ

510. ՆԱԽԸՆԹ-ԱՅՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Սահակի ծննդավայրն է Ձորոփոր գաւառի Արքունաշէն գիւղը, Գուգարաց նահանգին մէջ, եւ բացառութեամբ մը մօրը ծագումն ալ յիշուած կը գտնենք, թէ Արարատ նահանգի, Մաղաղ գաւառի, Բերդկաց գիւղէն էր (ՅՈՎ. 118), որ այժմեան Պորտակ գիւղին հետ կը նոյնացուի (ՏԵՂ. 78): Թէպէտ ամէն կաթողիկոսներու մակգիր անունը սովորաբար իրենց գիւղէն առնուած է, սակայն Սահակը գաւառաէն առնելով Ձորոփորեցի կոչել սովորութիւն եղած է, եւ մենք ալ ըստ պահած ենք, եւ Արքունաշէնցի կոչումը չենք մուծած: Իսկ Տաթեւացին տարօրինակ կերպով մը կը կոչէ զայն *Սահակն որ գնաց ընդդէմ Տանկաց* (ՏԱԹ. 637), կոչում ուրիշէ գործածուած չէ: Կաթողիկոսութենէ առաջ Ռոտակաց եպիսկոպոս է եղած (ՅՈՎ. 119), զոր իդէպ է նոյնացնել Ուտի նահանգի Ռոտպացեան գաւառի հետ (ԽՈՐ. 610), թէպէտ Ռոսաստակ գաւառ մըն ալ յիշուած է Արցախու Մեծկուանք եւ Մեծիրանք գաւառներու միջեւ (ՏԵՂ. 89): Որն եւ ըլլայ Սահակի եպիսկոպոսական վիճակը, երբեք իր անունը առաջուրնէ յիշուած չէ, բայց հարկաւ գործունէութեան նշաններ տուած էր, որ գործի գլուխ կոչուեցաւ, երբ քաղաքական հորիզոնը սկսեր էր մթագնիլ, եւ Արաբացուցեւ Յունաց գործերուն կնճռոտուիլը, Արաբացուց տակաւ թուլնալը, եւ ՅՈՒՆԱԳ քիչ քիչ ինքզինքնին գտնելը, մօտակայ փոթորիկներ գուշակել կու տային: Սահակի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը տարբեր կերպով նշանակուած է պատմագիրներէն, եւ 17, 23, 25, 26 եւ 27 տարիներ տրուած են անոր, որոնց տարբերութիւնը դժուարաւ կրնանք մեկնել: Թերեւս ԺԷ. եւ ԻԷ. թուատառեր գրչագրութեան սխալանօք փոխանակուած են, վասնզի երկուք միայն են 17 տարի տուողներ, մինչ մեծամասնութիւնը 23 եւ աւելի տարիներ կու տայ: Ասոնցմէ ոմանք ալ թերեւս ուզած են գեղջել Սահակի արքայական տարիները, բայց աւելի նախնական եւ

աւելի պատմութեան պահանջից յարմար է Պատմաբանէ նշանակուած 27 տարին (ՅՈՎ. 124), որ այժմ ընդհանրապէս ընդունուած է: Ըստ այսմ Սահակի ընտրութիւնը Իսրայէլի մահուան տարին՝ 677-ին դնելով (65), եւ 27 տարիներ ալ ամբողջապէս լրացեալ չհաշուելով, Սահակի մահը կը դնենք 703-ին: Իր ժամանակակից քաղաքական պետերը՝ Արաբացւոց կողմէ եղան, առաջ Մուավիէ, որ 680-ին մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Եէգիտ 3 տարի, անկէ ետքը Մուավիէ Բ. եւ Մրուան մէյմէկ տարի միայն իշխեցին, եւ 685-ին գահակալեց Ապտիւմելիք, որ 20 տարի իշխեց, եւ Սահակի մահուրնէ ետքը մեռաւ: Իսկ Յունաց կայսերները եղան երկու Պոզոնաստները, Կոստանդին Դ. մինչեւ 685, եւ Յուստիանոս Բ. մինչեւ 695, զոր Ղեւոնդիոս հպածեց եւ 3 տարի իշխեց, անոր ալ յաջորդեց Տիբերիոս: Յուստիանոս նորէն դարձաւ 705-ին, երբ Սահակ արդէն մեռած էր: Ընդհանուր առմամբ Սահակի երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը՝ երկարատեւ նեղութեանց եւ խռովութեանց ալ միջոց եղաւ, եւ պատմիչներ իրաւունք ունին ըսելու, թէ *յայսմ ժամանակի հալածումն եւ աւերումն սաստիկ եհաս աշխարհիս Հայոց* (ԱՍՈ. 101), վասնզի *խաղաղութիւնն վրդովեցաւ, եւ սասանումն սաստիկ գՀայաստանեայսս պատեալ պաշարեաց* (ՅՈՎ. 119):

511. ԱՐԱԲԱՑԻՔ ԵՒ ԼԵՌՆԱԿԱՆՔ

Հազիւ թէ Սահակ աթոռ կը բարձրանայ, եւ ահա առաջին յարձակում մը տեղի կ'ունենայ Արաբացւոց կողմէն Բառաբա անուն զօրավարի մը առաջնորդութեամբ, որ Հայաստանէն անցնելով Վրաց իշխան Ներսէի վրայ կ'երթայ, բայց չի յաջողիր եւ փախստական կը դառնայ (ՅՈՎ. 118), երթալուն եւ դառնալուն անհնարին վնասներ հասցնելով հայկական գաւառներուն: Այդ յանկարծական յարձակման ուրիշ պատճառ մը չենք գտներ, բայց եթէ 679-ին Արաբացւոց վերջնապէս յաղթուելով Կոստանդնուպոլսէ ետ դառնալին: Մայրաքաղաքին եօթնամեայ պաշարումը վերջացաւ արաբական տորմիդին սպառսպուռ ջնջուելովը *յունական հուրկոչուած նորագիւտ կրակին զօրութեամբ*, որ ջուրի վրայ ալ կ'այրեր: Ասոր վրայ բանակն ալ պարտաւորուեցաւ դառնալ, եւ Յոյներ հետապնդելով սաստիկ ջարդ տուին, այնպէս որ Արաբացիք պարտաւորուեցան երեսնամեայ խաղաղութիւնկնքել, տարեկան 30,000 ոսկի ու 50 արաբացի նժոյգ վճարելով, եւ 50 նշանաւոր գերիներ դարձնելով (ԼՊԱ. 499): Այս յաղթութիւնը, սիրտ տուաւ Յոյներուն, կայսրութեան կենդանութիւնը վերանորոգեց, եւ Արաբացւոց ներքեւ յակամայից հպատակած քրիստոնեաները՝ նշկահելու քաջալերից, եւ այս պիտի ըլլայ Վրաց դէմ ուղղուած արաբական արշաւանքին պատճառ, քանի որ Վրացիներ Յունաց հետ կապուած էին կիւրիոնի ատենէն: Իսկ Հայոց դէմ ուղղակի բան մը յիշուած չէ այս անգամ, քանի որ Հայեր չէին համարձակած տակաւին Արաբացւոց հետ յարաբերութիւնները խզել, եւ Պատմաբանը, Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուան հետ կը յարակցէ Հայաստանի խռովութեանց սկզբնաւորութիւնը (ՅՈՎ. 119): Հիւսիսային լեռնականներ, որոնց անունը միշտ տարբեր կերպով կը յիշուի՝ առաջնորդող ցեղին անունին համաձայն, մեծ արշաւանք մը կազմակերպեցին Հայաստանի վրայ *յեօթներորդում ամի աթոռակալութեան Սահակայ* (ՅՈՎ. 119), մինչ Ասողիկ կը գրէ *ի հինգերորդ ամին*, եւ *ի հարիւր երեսուն թուին* (ԱՍՈ. 101): Այդ բացատրութիւնները կու տան 684, 682 եւ 681 թուականները, Անեցին ալ 682 տարին կը նշանակէ (ՍԱՄ. 84), եւ յարմարագոյն կը գտնենք այդ թուականը, Պատմաբանին օրինակին մէջ Ե եւ Է թուատառերու գրչագրական սխալանք ենթադրելով: Յարձակողները կը կոչուին Խազիրք, որոնց դէմ ելաւ Գրիգոր հայագունդ բանակով, եւ ինքն ալ նոյն պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ: Գրիգոր պաշտօնի անցեր էր Ներսէսի վերջին տարին 661-ին (§ 501), անկէ մինչեւ իր մահը 20 տարիներ անցած կ'ըլլան, եւ չ'արդարանար Անեցիի եւ Կիրակոսի միայն *ամս տասն* պաշտօնավարութիւն տալը (ՍԱՄ. 84, ԿԻՐ. 35):

Խագիրներու արշաւանքը կրնայ մեկնուիլ, իբր Արաբացւոց դէմ ուղղուած յարձակում մը, որով Գրիգոր Մամիկոնեան Արաբացւոց նպաստաւոր նպատակով գործած կ'ըլլայ մինչեւ իր կեանքին վերջը:

512. ԽԱՌՆԱԿ ՄԻՉՈՑ

Գրիգոր Մամիկոնեանէ ետքը շփոթ եւ անկերպարան վիճակ մը կ'ունենայ Հայաստան, չգիտնալով որոշակի կերպով որ կողմին յարիլ, քանի որ Արաբացիք՝ որ Կոստանդնուպոլսոյ առջեւ ունեցած կորուստով Յոյներուն ասպարէզ տուած էին, Հայաստանի վրայ ազդեցութիւննին կը պահէին, զոնէ այն մասին վրայ՝ որ իրենց հովանաւորութեան ներքեւ կը գտնուէր: Կոստանդին Պոզոնատ մինչեւ իր մահը 685-ին եւ անոր յաջորդը Յուստիանոս Պոզոնատ մինչեւ իր երրորդ տարին (ԱՄՈ. 101), Հայաստանի վրայ յարձակում չփորձեցին, հետեւաբար մինչեւ 688 թուականը Արաբացւոց կողմէն անուանուած իշխաններ Հաստատանը կառավարեցին: Այդ միջոցին ամիրապետները էին, Մուսավիէ մինչեւ 680, Եէզիտ մինչեւ 683, Մուսավիէ Բ. մինչեւ 684, եւ Մրուան մինչեւ 685, որուն յաջորդեց Ապտիլմելիք, նոյն տարին որ Յուստիանոս ալ Կոստանդինի յաջորդեց, եւ երկու բուն գործիչներ ու մրցակիցներ՝ Արաբական եւ Յունական զահերը գրաւեցին միանգամայն: Անկէ ետքը սկսան Հայաստանի ծանր տագնապները: Այս միջոցին կազմուած յունական զաւառներուն ցուցակը քննած ատեննիս, անոնց մէջ կը գտնենք *Հայոց թեմ* անունով Ամասիոյ զաւառը, եւ *կասպաղովկիոյ թեմ* եւ *Լիւկանդիոյ* թեմ անունով Մեքաստիոյ եւ Մելիտինէի զաւառները (ՊԱ. 499), որով յունական Հայաստանը՝ Փոքր-Հայոց մէջ ամփոփուած, եւ Մեծ-Հայքը Արաբական իշխանութեան ներքեւ մնացած կ'ըլլայ, որուն կառավարողը, Պատմաբանին համեմատ, եղած է Սմբատ Բագրատունի որդի Սմբատայ (ՅՈՎ. 199-120), մինչ Ասողիկ կը յիշէ Աշոտ Բագրատունին 3 տարի եւ Ներսէի Կամսարականը 4 տարի (ԱՄՈ. 101-102), իսկ Անեցին՝ Ներսէի Կամսարականը 3 տարի, Աշոտ Բագրատունին 3 տարին, եւ Ներսէի Կամսարականը 3 տարի (ՍԱՄ. 84): Վարդան կը յիշէ նախ Աշոտ Բագրատունին եւ յետոյ Սմբատ Բագրատունին (ՎԱՐ. 70-71), Կիրակոս՝ Ներսէի Ծիրակացիի անունը կու տայ (ԿԻՐ. 35), իսկ Ղեւոնդ՝ Աշոտ Բագրատունիէն ետքը կը յիշէ Սմբատ Բագրատունի Վարագտիրոցի որդին (ՂՆԴ. 36,39): Ծփոթութիւնը կը շատցնեն Արաբացւոց եւ Յունաց կողմէ փոփոխակի անուանումները միեւնոյն անձին վրայ, նոյնպէս Ներսէի երբեմն Կամսարական եւ երբեմն Ծիրակացի կոչուիլը, քանի որ սերնդեամբ Կամսարական էր եւ իշխանութեամբ տէր Ծիրակայ, եւ վերջապէս Բագրատունեաց ծննդաբանութեան մասին տարբերութիւնները: Կացութեան վրայ պարզ գաղափար կազմելու համար դիտել կու տանք, թէ Հայաստանի իշխանները, ոչ թէ տիրողներէ կ'անուանուէին, այլ տիրողներէ կը ճանչցուէին, եւ ատոնք ալ ըստ պարագայից երթ այս եւ մերթ այն կողմ կը դառնային: Իսկ տիրապետող կողմերն եղան, Արաբական մինչեւ Գրիգորի մահը 682-ին, եւ մինչեւ Յուստինիանոսի յարձակումը 688-ին, անկէ ետքը Յունականը մինչեւ Արաբացւոց 698-ին նոր յարձակումները եւ Հայաստանի վրայ արաբացի ոստիկաններ անուանուիլը: Արաբացիք Մուսավիէ Ա. ի մահուրէն ետքը երկարատեւ ներքին պառակտումներ ունեցան, եւ Ասորիք, Արաբիա ու Պարսկաստան երեք խալիֆաներ կը տիրէին: Ապտիլմելիք Ասորիք ամիրապետը՝ Յունաց հարկ վճարելով այն կողմէն զինքն ապահով կը պահէն, եւ 13 տարիներ առտնին պատերազմներ մղեց միւս երկուքին դէմ, եւ երբ միահեծան եղաւ, այն ատեն միայն կրցաւ Յունաց դէմ դառնալ եւ Հայաստանն ալ գրաւել:

513. ՅՈՒՆԱՑ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուրն մինչև Յուստինիանոսի յարձակունը, 682 է մինչև 688, վեց տարիները, ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է կէս առ կէս բաժնել Աշոտ Բագրատունիի եւ Ներսէի Կամսարականի իշխանութեանց վրայ, հետեւելով պատմագիրներուն մեծամասնութեան տուած տեղեկութեանց: Թերեւս եռամեայ պայմանաժամով ինչպէս իշխանապետ փոփոխելու սովորութիւն մը կար, թէպէտ պատմագիրներ չեն յիշեր, բայց առանց այդ դրութեան զարմանալի կը դառնայ ամենուն ալ միակերպ երեք տարի պաշտօն վարելը: Կառավարութեան վիճակը հանդարտ էր այդ միջամտելու դիրութիւն չունէին, Յոյները առաջ մղուելու պատճառ չունէին, քանի որ 30 տարուոյ համար խաղաղութեան դաշինք կնքած էին 679-ին, որ մինչև 709 պէտք էր շարունակեր: Հայեր, երկու կողմերուն ճանձրութիւններէն անզբաղ, կրնային իրենց ներքին գործերով զբաղիլ արտաքիններու հետ հաշտ ընթացք մը բռնել, Արաբացւոց հարկը վճարելով, թէպէտ այն շատ թեթեւ չէր, եւ Յոյներուն կրօնական բռնադատութիւններէն ազատ մնալով: Դաւանական խնդիրներուն գալով, տեսանք արդէն որ ատեն մը մերձաւորութեան նշանները սկսած էին շատնալ, եւ դիրութեամբ հոգեւոր հաղորդակցութիւններ կը հաստատուէին երկու եկեղեցիներուն մէջ: Ասոր պատճառ եթէ մասամբ քաղաքական էր, Յունական կայսրութեան հովանաւորութիւն շահելու նպատակով, եւ Հայաստան արշաւող կայսրներուն ճնշումներով բռնադատուելով, մասամբ ալ եկեղեցական էր, վասնզի Հերակլի կայսրութեան սկիզբէն, մինչև Կոստանդին Պոզոնատի 12-րդ տարին, որ է ըսել 610-էն մինչև 680, Յունաց եկեղեցին իր թունդ քաղկեդոնիկ ուղղութիւնը մեղմացնելով, միակամեայ դաւանանքի կը հետեւէր, զոր պատրիարքներով ու ժողովներով ընդունէր էր, իրեն համակարծիք ունենալով Աղեքսանդրիոյ եւ Հռոմայ աթոռներն ալ: Այդ պարագան մեծ դիրութիւն կ'ընծայէր Հայոց, աւելի համարձակութեամբ Յոյներու հաղորդակցութեան հաւանելու, երբ քաղաքական շարժառիթներ ալ նոյն կը թելադրէին: Այդ դիտողութիւնը ըրինք արդէն, Եզր կաթողիկոսի Հերակլ կայսեր հետ (§ 467), եւ Ներսէս կաթողիկոսի Կոստանդին կայսեր հետ հաղորդակցութիւնները (§ 490) պատմած ատեննիս, քանի որ երկու կայսերներն ալ ջերմ միակամեաներ էին, եւ Կոստանդին Պոզոնատն ալ նոյն ուղղութիւնը կը պահէր, մինչև որ անկէ հեռանալու պէտքը զգաց: Հեռակ ու Կոստանդին կայսրութեան գորութիւնը կը տեսնէին Արեւելեան ազգութիւնները իրենց հետ կապակցելուն մէջ, իսկ ազգերը միաբնակներ եւ հակաքաղկեդոնիկներ էին: Յոյներ չկարենալով այլեւս իրենց 553-ի ժողովին հակառակ Քաղկեդոնը մերժել, խորհեցաւ զայն մեղմացնել միակամեայ դրութեամբ, որպէս զի Արեւելեան ազգերը շահին: Բայց Կոստանդին Պոզոնատ, տակաւ Արեւելեաններէն յոյսը կտրեց, եւ սկսաւ Արեւմտեաններէն յուսալ իր կասրութեան պէտք եղած օգնութիւնը, անոր համար միակամեայ դաւանութենէն հրաժարեցաւ, եւ նորէն զուտ ու թունդ քաղկեդոնականութեան դարձաւ: Այս եղաւ 680-ի ժողովին շարժառիթը, որ Կոստանդինուպոլսոյ Երրորդ, եւ տիեզերական վեցերորդ կը կոչուի Յոյներէն եւ Լատիններէն:

514. Կ. ՊՈԼՍՈՅ Գ. ԺՈՂՈՎԸ

Ժողովը հրաւիրեց ինքն Կոստանդին կայսր, հրահանդ տալով Դոմնոս Հռոմայ հայրապետին իր ներկայացուցիչները Կոստանդնուպոլիս գրկել, բայց Դոմնոսի մահուամբ անոր յաջորդն Ազաթոն՝ պատուիրակ նշանակեց Թեոդորս եւ Գէորգ երէցները եւ Յովհաննէս սարկաւազը: Արեւմտեան եպիսկոպոսներէն եկան միայն Յովհաննէս Պորտուայ, Աբոնդանտիոս Պրենեստայ եւ Յովհաննէս Հռեգիոնի եպիսկոպոսները:

Ժողովը բացուեցաւ 680 Նոյմբեր 7-ին, ոչ եկեղեցւոյ, այլ կայսերական պալատին մէջ, նոյն իսկ կայսեր նախագահութեամբ, եւ միայն 40 ժողովականներով, նպատակ ունենալով Քրիստոսի վրայ մէկ թէ երկու կամք, եւ մէկ թէ երկու գործողութիւն ըսելու խնդիրը լուծել: Պատրիարքներէն ներկայ էին միայն Գեորգ Կոնստանդնուպոլսոյ եւ Մակար Անտիոքայ հայրապետները, Աղեքսանդրիոյ եւ Երուսաղէմի աթոռներէն միայն մէյմէկ սարկաւազներ իբր ներկայացուցիչ նկատուեցան: Գումարումները տեսցին մինչեւ 681 Սեպտեմբեր 16, եւ ամէն միջոցներ գործածուեցան միակամեայ դրութիւնը հերքել տալու, զոր կը պաշտպանէին գլխաւորաբար Մակար Անտիոքի եւ Գեորգ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները, եւ Թեոդորոս Մելիտինէի մետրապոլիտը: Կայսերը 12 եպիսկոպոսներ ալ աւելցուց 681 Մարտ 18-ի նիստին, եւ ջանաց հետզհետէ նորեր հասցնել եւ շատցնել, եւ ճնշումները եւ սպառնալիքները սաստկացնել, մինչեւ որ կրցաւ 681 Սեպտեմբեր 16-ին ժողովականներով հանդիսութեան մէջ երկակամեայ դաւանութիւնը հռչակել, եւ իբր հերետիկոս նգովել տալ հիներէն Թեոդորոս Փառանու եպիսկոպոսը, Սարգիս եւ Պիւռոս եւ Պօղոս եւ Պետրոս՝ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները, եւ Հոնորիս Հռոմայ ու Կիւրոս Աղեքսանդրիոյ հայրապետները, իսկ ներկաներէն դատապարտուեցաւ Մակար Անտիոքայ պատրիարքը, որ իրեններուն հետ համարձակութիւն ունեցաւ կայսեր ճնշումներուն հակառակ՝ համոզումը չփոխել, եւ Երկարաբնակ Երկակամեաներուն յառաջ բերած վկայութիւններուն աղավաղութիւններուն ու ծամածռութիւններն ալ մէջտեղ հանել (ՊԷԼ. Ա. 734), Հայերուն կողմէ բնաւ մասնակցութիւն յիշուած չէ, որովհետեւ այն միջոցին Մեծ-Հայք արաբական հովանաւորութեան ներքեւ էր, եւ Յոյներու հետ յարաբերութիւնը ընդհատուած էր: Որոշակի չենք կրնար ճշդել, թէ ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս Հայերը պաշտօնական տեղեկութիւն ստացան այդ ժողովին վրայ. իայն թէ անիկա պատճառ եղաւ երկու եկեղեցիներու յարաբերութիւնները պաղեցնելու, որք տակաւ առ սակաւ սկսած էին իրարու հետ մօտենալ՝ Հերակլի եւ Կոստանդինի ջանքերով, եւ Միակամեայց միջասահման դաւանութեան հետեւանքով: Եթէ 682 է ետքը Հայեր Արաբացւոց կողմը աւելի հակում ցուցուցին, հարկաւ 680-681 ի ժողովը իր ազդեցութիւնն ունեցաւ այդ մասին:

515. ՏՐՈՒԲԵԼԼԵԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Այս առթիւ յիշենք Կոստանդնուպոլսոյ միւս ժողովն ալ որ 692-ին սկիզբները տեղի ունեցաւ Յուստինիանոս Բ. կայսեր հրամանով, 211 եպիսկոպոսաց ներկայութեամբ, եւ որ Տրուլեան կոչուած է, կայսերական պալատան Տրուլոն կոչուած սրահին մէջ գումարուած ըլլալուն համար: Կոստանդնուպոլսոյ Բ. եւ Գ., կամ ըստ Յունաց եւ Լատինաց՝ Ե. եւ Չ. տիեզերական ժողովները, բարեկարգական կանոններ չէին կազմած, եւ այդ պակասը լրացնելու համար տեղի ունեցաւ Յուստինիանոսի ժողովը, որը *Հինգվեցեան* ալ կոչուեցաւ: Այս ժողովին մէջ 102 կանոններ որոշուեցան, որք եկեղեցականօրինաց հաւաքածոյ մը կը կազմեն, եւ յունական եկեղեցուն մէջ գործածական են, թէպէտ Լատիններէն չեն ընդունուած, Հռոմայ հայրապետին եւ Արեւմտեայց մասնակցութիւնը գտնուած չլլալուն համար: Քանի մը կանոններուն մէջ Հայերը կը յիշուին եւ անոնց սովորութիւնները կ'արգիլուին: Չորօրինակ 32-րդ կանոնով բաժակին ջուր չիառնելը. 33-րդ կանոնով՝ միայն քահանայից զաւակներ քահանայութեան ընդունիլը. 81-րդ կանոնով՝ *Սուրբ Աստուածին որ խաչեցար վասն մեր* ավելցնելը. 99-րդ կանոնով՝ եկեղեցւոյ մէջ եփած միս օրհնելը, որ է մատաղը: Իբրեւ հետաքրքրական յիշենք 49-րդ կանոնն ալ, որով եպիսկոպոս ընտրուող քահանային կը հրամայուի երէցկիներն կենակցութենէն բաժնուիլ: Մեր նպատակէն դուրս կը սեպենք բոլոր կանոններուն ամփոփումը քաղել, քանզի որ մեր եկեղեցւոյ մէջ ընդունուած չէ Տրուլեան կամ Հինգվեցեան ժողովը:

Կոստանդին կայսեր խաղաղութան մեջ կնքեց իր կեանքը, թե Արաբներու եւ թե Աւարներու հետ պատուաւոր խաղաղութան դաշինք մը հաստատուած, կայսերութեան ներքին եւ զինուորական բարեկարգութեանց ոյժ տւած, եւ դաւանական խնդիրներու լուծմամբը Արեւմտեաններուն օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը պատրաստած ըլլալով: Իրեն յաջորդեց որդին Յուստինիանոս Բ. 685-ին, 16 տարեկան անփորձ եւ խիզախ հասակին մէջ, եւ ուզեց օգուտ քաղել ձեռք անցուցած յաջող կացութենէն, եւ նորէն կայսրութեան սահմանները ընդարձակել: Առանց միտ դնելու հօրը կնքած երեսնամեայ խաղաղութան, իր իշխանութեան երրորդ տարին, 688-ին զօրաւոր բանակ մը դրկեց դէպի Արեւելք, Ղեւոնդիոսի հրամանատարութեամբ թե Արաբական տիրապետութիւնը Հայաստանէն վերցնելու եւ թե իր քաղաքական եւ դաւանական տիրապետութիւնը Հայոց վրայ տարածելու: Առաջ Հայերը հրաւիրեց, կամովին Արաբացիներէ վտարանջել, բայց անոնք յայտնեցին որ Յոյներէ երբէք զօրաւոր պաշտպանութիւն չեն գտած օտարներու դէմ, եւ գրկանք ու լկանք կրած են անտեղի բռնադատութիւններով (ՉԱՄ. Բ. 372): Ասոր վրայ յունական բանակը Հայաստան մտաւ, եւ արաբական արշաւանքներու ձեւին հետեւեցաւ, ամէն կողմ ահ ու սարսափ տարածելով, 25 գաւառներ քանդուեցան եւ 8000 տուն Հայ ժողովուրդ գերի տարուեցան (ԱՍՈ. 101), թող ջարդուածները, որոնց թիւը նշանակուած չէ: Հայեր սարսափահար եւ Արաբացիներէն լքեալ, երեք խալիֆաներու քաղաքական պատերազմներով զբաղած էին, պարաւորուեցան Յունական տիրապետութեան գլուխ ծռել, եւ նորէն Բիւզանդական կայսերութեան ազդեցութիւնն ընդունիլ: Աշոտ Բագրատունի նորէն գործի գլուխ անցաւ, եւ արդէն յունական գաղափարներու միտեալ ըլլալով, Յունաց վատահոլութիւնը գրաւեց: Միւս տարին Յուստինիանոս 40000-ի նոր բանակ մը դրկեց (ԱՍՈ. 101), եւ իր տիրապետութիւնը ամրացուց, եւ Արաբական գունդերը հեռացուց: Աշոտ 4 տարի պահեց իշխանութիւնը (ՂՆԴ. 38), եւ որովհետեւ էր *նոխս եւ պերճ յիշխանութեանն, առաքինասէր եւ ազնուական, հոգաբարձու ամենայն բարեգործութեանց, եւ փոյթ յուսումնասիրութեան* (ՂՆԴ. 36), կրցաւ իր ժամանակին շինութիւններ ընել, եւ երկրի մէջ գեղեցիկ յիշատակ ու համբաւ թողուլ:

517. ԴԱՐՈՒՆԻՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Աշոտի շինարար արդիւնքներում կարգին յատկապէս կը յիշուի Դարունից եկեղեցին, Բագրատունեաց հայրենական դամբարանը, ուր թաղուած էին Սմբատ Խոսրովշում (§ 445) եւ որդին Վարագոսիրոց (§ 477): Աշոտ ուզեց փայլ մը աւելցնել իր նախնեաց յիշատակին, եւ այս նպատակաւ նա *շինէր գեկեղեցին Դարունից յիւրում ոստանին* (ՂՆԴ. 37), այն է Կոզովիտ գաւառի գլխաւոր քաղաքը, այժմեան Պայազիտի բերդը, որուն ստորոտը կը մնայ Դարոյնք գիւղը, ինչպէս ստուգուած ալ է, արձանագրութեան մը կոտորակի վկայութեամբ (ԱՐԱ. 506): Դարունից եկեղեցին նուիրուեցաւ յանուն Ամենափրկչին, որովհետեւ անոր մէջ զետեղուեցաւ Յիսուսի Փրկչի կենդանագրեալ պատկերը, ի մտիցն արեւում բերուած (ՂՆԴ. 37): Պատմութիւնը մանրամասնօրէն կը յիշէ, թէ պատկերը ճարելու համար Աշոտ իր որդին Սմբատը Կոնստանդնուպոլիս դրրկեց, եւ կայսր Յուստինիանոս, ուզելով բարեացակամութեան նշան մը տալ, ընտիր պատկեր մը նուիրեց անոր, եւ որդւոյն ալ պատուոյ աստիճան շնորհելով դարձուց Հայաստան: Այդ եղելութիւնը բացատրուած է *Չորս ըստ պատկերի* շարականին մէջ, որ ինչպէս Վարդան յայտնապէս կը գրէ, գրուած եւ երգուած է Դարունից Ամենափրկչի եկեղեցւոյն նաւակատիքին առթիւ, բայց չենք համարձակիր պնդել թէ ինքն Աշոտ *ի նաւակատիքն երգեսց* (ՎԱՐ. 71), չգիտնալով Աշոտի գրական արժանիքը: Ծարականին բացատրութիւնները քերթողական զարդարուն ոճով են գրուած, որով նորերէն ոմանք

առթիւ ունեցան անոր մէջ դաւանական բարձր իմաստներ տեսնել: Երրորդ տունին մէջ ըսուած է, *Կեցո՛ր գորդի ծառայի քոյ, գոր ի Հռոմայ գահիցն վերապտուեցեր, ուր եղին զվէնն հաւատոյ հիման սուրբ եկեղեցոյ* (ՇԱԲ. 502): Այդ շարականին մէջ, ծառայ՝ Հայոց Եկեղեցին մեկնուեցաւ, որդի՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ եղաւ, Հռոմայ գահ՝ եղաւ պապութիւնը, վերապատուեցեր՝ կաթողիկոսական իշխանութիւնը, *վէնն հաւատոյ՝ Պետրոս առաքեալ, եւ հիմն սուրբ եկեղեցոյ՝* հռոմէադաւան վարդապետութիւնը: Մինչ Աշոտ կը յիշէ իր որդւոյն՝ Նոր Հռոմի Բիւզանդական կայսերութենէն պատիւ ստանալը, եւ Կոստանդնուպոլիսն ալ կը գովաբանէ, իբր տիեզերական ժողովի գումարման տեղը, սկնարկելով անշուշտ 381-ի ժողովին, որովհետեւ նշան մը չունինք 680-ի ժողովին պատշաճեցնելու: Ծարականին ամբողջութիւնը Դարունից եկեղեցւոյն եւ պատկերին պատկանիլը, միւս կտորներէն ալ յայտնի կ'ըլլայ, թէ *շնորհես մեզ կենաց տուող՝ զկենդագիր քո ծառայական կերպի, թէ զնորոգեալն ի մէջն գոանարս ընկալ քեզ ի բնակութիւն, եւ թէ հիմնաւիայեցեր զփառս տանց այս, վերջինս քան գառաջինն* (ՇԱԲ. 502): Մեր հռոմէադաւան ազգայինք, որ իրենց նպաստաւոր անհերքելի փաստ մը կը նկատէին այդ շարականը, այլեւս իրենք ալ հասկցած են թիւրիմացութեան ինկած ըլլալնին (ԱՐԱ. 496): Դարունից պատկերը յետ ժամանակաց Հաւուցթառայ վանքը, եւ անկէ Էջմիածնի աթոռը փոխադրուած է:

518. ՅՈՅՆ-ԱՐԱԲ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

Աշոտ իր իշխանութեան չորրորդ տարին պարտաւորուեցաւ պատերազմի ելլել Պարսկաստանի կողմէն եկող արշաւանքին դէմ, որք առաւելապէս կը նեղէին Խրամ ու Ջուղայ քաղաքներուն, եւ Խոշակունեաց գաւառին կողմերը, *գարսն հարկապահանջութեամբ խոշտանգէին. եւ զկանայսն գագրալից պղծութեամբ խորհէին խայտառակել* (ՂՆԴ. 38): Այդ ասպատակին թուականը պէտք է դնել 692-ին, երբ տակաւին Պարսկաստանի կողմը կ'իշխէր Մոզայ, Արարցի երեք մրցակից խալիֆաներէն մէկը, որ 694-ին սպաննուեցաւ (ՎԵՐ. 307): Այդ միջոցին տակաւին Ապտիլմելիքի գունդերը Հանան գորավարի հրամանատարութեամբ, Մոզայի դէմ կը պատերազմէին, եւ որովհետեւ *յարեւելից հարաւոյ Տանիկ զօր եկեալ կը յառաջէր* (ԱՍՈ. 102), դժուար է յարձակումը Ապտիլմելիքի գունդերուն վերագրել, որոնք Ատրիքէ, այսինքն է *յարեւանից* կու գային: Ըստ այսմ պէտք է Մոզայի կողմէն կարգազրուած ասպատակութիւն մը ընդունիլ 692-ի արշաւանքը: Աշոտ նախ կրցաւ ցրուել ասպատակող բանակը, բայց Հայերն *անխորհրդաբար դարձեալ յաւարն՝ թուլացան ի հետոց նոցա*, եւ թշնամին առիթ գտաւ նոր յարձակում մը ընել Աշոտի շուրջը մնացող պզտիկ գունդին վրայ: Աշոտ մահացաւ վերք ստանալով հազիւ կրցաւ Կոզովիտ դառնալ եւ մահին ինկաւ, իր ոստանին մէջ մեռաւ, եւ Դարոյնքի մէջ թաղուեցաւ (ՂՆԴ. 39): Աշոտի մահուամբ երկրին կացութիւնը փոխուեցաւ, նորէն Արարական կողմը սկսաւ զօրանալ, *ոմանք ի Հայոց իշխանաց անձնատուրք եղեն* զօրացող կողմին, որով Յունական ազդեցութիւնը կը տկարանար: Յուստինիանոս այս անգամ պարտաւորուեցաւ անձամբ գործի գլուխ անցնիլ, եւ առաջին տիրապետութենէն հաշուելով *ի գալ չորրորդ ամին*, հօր բանակով Հայաստան եկաւ, եւ մինչեւ Արարտակ լեռը յառաջացաւ (ԱՍՈ. 102), որ ուրիշ տեղ յիշուած անուն մը չէ, եւ անտեղի չէր ըլլար Արարատ կարդալ: Այստեղէն երեք թելերու բաժնեց իր գունդերը, Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից կողմերը կատարելապէս նուանելու եւ հնազանդեցնելու համար: Միանգամայն յիշեալ երեք երկիրներու իշխաններուն հրաւեր գրկեց իրեն մօտ գումարուելու, որոնք ոչ *ի կամաց, այլ ի հարկէ* պարտաւորուեցան հրամանին անսալ: Պարսկաստանէն եկող արշաւանքը, պարզապէս աւարառու ասպատակ մըն էր, որ դիւրաւ ետ դարձաւ, եւ նորէն Հայաստան յունական տիրապետութեան անցաւ:

Յուստինիանոսի հրաւիրած գումարումին նպատակը, թէեւ երեւութիւ քաղաքական, այլ կրօնականն ալ անոր կից էր, եթէ իսկական եւ գլխաւոր նպատակն ալ չըսենք, քանի որ դեռ նոր աւարտած էր Տրուլեան ժողովը (§ 514), եւ եկեղեցական ծրագիրներով լեցուն եւ կայսեր միտքը: Այս երրորդ գումարումն էր, որ Հերակլէ ու Կոստանդինէ ետքը, Յուստինիանոսի ձեռքով հաւաքուեցաւ Հայերու եւ Յոյներու միջեւ հոգեւոր հաղորդակցութիւն հաստատելու նպատակով, բայց այս անգամ մեր պատմիչներ, ոչ իրողութիւնը կը բացատրեն եւ ոչ եղելութիւններ կը յիշեն, որով կը պարտաւորուինք յարակից հանգամանքներու մեկնութեամբ կացութիւնը պարզել: Որչափ ալ պատմիչներ կը լռեն, սակայն նկատի առնելով Յունաց կրօնական ձգտումները, կայսրներուն հոգեւորականէն քաղաքական ոյժ քաղելու դիտումը, եւ Բիւզանդական կայսրութեան ուղղութիւնը, անհնարին է Յուստինիանոսի կազմած համախմբութեան մէջ դաւանական նպատակ չտեսնել: Ինչ որ մենք պարագայից ուսումնասիրութեամբ կ'եզրակացնենք, Տաթեւացին ալ կը հաստատէ, երբ Կարնոյ ժողով մը եղած կը յիշէ՝ *հրամանաւ մեծի թագաւորին Ուստիանէայ*, որուն գլուխը գտնուած է *կաթողիկոսն Հայոց Սահակ* (ՏԱԹ. 544): Բայց այս անգամ վերցուած էր Հերակլի ու Կոստանդինի յաջողութեան հիմնաքարն եղող՝ միակամեայ վարդապետութիւնը, 680-ի ժողովին որոշումը գրկած էր Յուստինիանոսը այդ դիրքութենէն, եւ Հայերը սրտապնդած էր քաղկեդոնական վարդապետութեան դիմաց, որ եւէ զիջողութիւն չընելու, որով բնական էր Յուստինիանոսի ձեռնարկին ձախտսիրը: Տաթեւացին ալ կը հաստատէ թէ հակաքաղկեդոնիկ եղած է Յուստինիանոսի հաւաքած ժողովին որոշումը, ինչ որ կը գտնենք կանոնագիրքին մէջ ալ, ուր Կարնոյ ժողով մը առաջ բերուած է Յուստինիանոսս եւ Սահակի ներկայութեամբ (ԿԱՆ. 148), զոր այս պարագայէն տարբեր աստե՛ն մը չենք կրնար գետեղել, որչափ ալ տարօրինակ երեւի ժողով մը, որ հաւաքուի *հրամանաւ մեծի թագաւորին Յուստիանէայ*, որ հռչակուի իբր *նահասնձայոյց օրինացն Աստուծոյ եւ սրբոց առաքելոցն քարոզութեան*, ու կը նգովէ եւ *գտնմարն Լեւոնի*: Դժուար է ընդունիլ թէ Յուստինիանոսս ալ համամիտ եղած ըլլայ այս որոշման, եւ պէտք է ըսել թէ ժողովը չհամապատասխանեց Յուստինիանոսի կամքին, եւ չհաւանեցաւ քաղկեդոնիկ դաւանութեան: Յուստինիանոսս հարկաւ դժկամակեցաւ եւ բարկացաւ, եւ ասոր յայտնի նշանն է, որ կաթողիկոսն Սահակ, ոչ եւս Եզրի եւ Ներսէսի պէս պատիւներ կը տեսնէ, այլ կայսեր մօտ *արգելեալ* կը պահուի, եւ պատանդ առնուած իշխաններու ու իշխանաց զաւակներու, եւ հինգ եպիսկոպոսներու հետ արքորական Կոստանդնուպոլիս կը տարուի: Հարկաւ Չորոփորեցին այդ նեղութեան չէր ենթարկուեր, եթէ կայսեր կամակատար եղած ըլլար: Իսկ Յուստինիանոսս շատ աւելի չի պնդեր իր ձեռնարկին վրայ, իշխաններէն ոմանց պատիւներ եւ ընծաներ կը բաշխէ, Աշոտի իշխանապետ կը նշանակէ Ծիրակայ տէր Ներսէհ Կամսարականը, եւ կաթողիկոսն ու հինգ եպիսկոպոսները եւ իշխանագուն պատանդները մէկտեղ առած Կոստանդնուպոլիս կը դառնայ, հաւանական հաշուով 693-ին սկիզբները: Սակայն իր ընթացքը սկսած էր զգուանք ազդել կայսերութեան մէջ, մանաւանդ երկակամեայ վարդապետութեան պաշտպանութեամբ՝ միակամեայ եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն վրայ գործած բռնութիւններովը եւ իր եղբայրներուն ալ սպանութեամբը: Ղեւորդիոս Բիւզանդացի, զինուորական շարժման մը գլուխ անցնելով կայսր հռչակուեցաւ 695-ին, եւ Յուստինիանոսի քիթը կտրուելով արքորուեցաւ ու Խազիներու մօտ ապաւինեցաւ:

Սահակի Կոստանդինուպոլիս տարուիլը հազիւ թէ անցողաբար յիշուած է Ասողիկէ (ԱՍՈ. 102), իսկ ուրիշներ բոլորովին կը լռեն, յիշողն ալ ոչ մի բացատրութիւն չի տար, թէ ինչչափ տեսեց եւ ինչպէս վերջացաւ: Սահակի բացակայութեան միջոցին, կաթողիկոսութեան ի՞նչ ձեւ առած ըլլալը, եւ կաթողիկոսարանի վարիչ կամ տեղակալ մը գտնուիլն ալ, բոլորովին անյիշատակ թողուած պարագաներ են: Հաւանականագոյն ենթադրութեան հետեւելով մենք կը կարծենք, թէ Հայաստանի մէջ կաթողիկոսական աթոռը յատուկ տեղակալ չէ ունեցած, եւ կաթողիկոսարանին մէջ գտնուող եպիսկոպոսներու ձեռօք ընթացիք գործերը հոգացուած են, իսկ Սահակ ազատած կ'ըլլայ Յուստինիանոսի գահընկէցութեան վրայ, քանի որ Ղեւոնդիոս փոյթ ունեցած է անոր բռնութեանց գոհ գացողներու դիւրութիւններ տալով իր իշխանութիւնը զօրացնել: Այստեղ իբրեւ տեղեկութիւն յառաջ կը բերենք տարօրինակ գրուած մը, որ *սրբոյ հօրն մերոյ Սահակայ, Հայոց Մեծաց կաթողիկոսի* անունի ներքեւ Յունաց մէջ երեւցած է, եւ հին եկեղեցական հեղինակաց հաւաքածոներուն անցած է 1145 տարուայ թուականով (ՀՅՐ. ՃԼԲ. 1154): Գրուածը կը պարունակէ առաջին *կշտամբողական ճառ* մը *Ընդդէմ Հայոց որք գնոյն ունին ընդ Եւտիքի եւ Դիոսկորի*, եւ ուր 14 գլուխներով կը հերքուին Հայերուն վերագրուած մոլորութիւններ (ՀՅՐ. ՃԼԲ. 1155-1218): Դարձեալ ուրիշ *կշտամբողական ճառ* մը *Ընդդէմ չարափառ եւ հերետիկոս Հայոց*, որուն մէջ 29 հերետիկոսութիւններ կը համուին (ՀՅՐ.ՃԼԲ. 1219-1238), եւ վերջապէս *Պատմութիւն զիրաց Հայաստանի*, եւ հրահանգ մը, թէ *Որպէս պարտ է ընդունիլ զհերետիկոս Հայս* (ՀՅՐ.ՃԼԲ. 1238-1266): Մենք նպատակ չունինք ոչ գրութեանց քաղուածը տալ եւ ոչ հերքելու զբաղիլ, միայն Սահակ Գ. Չորոփորեցի կաթողիկոսին հետ ունեցած յարաբերութիւնները գննել: Արդ, Սահակ անունով Հայոց կաթողիկոս, Չորոփորեցիէն զատ մէկը չենք կրնար ցուցնել, որովհետեւ Սահակ Դ. Գառնեցին սոսկ աթոռակից մը եղաւ 1624-ին, եւ Սահակ Ահագին, թէպէտ 1755-ին ընտրուեցաւ, բայց օծում չստացաւ եւ աթոռի չանցաւ: Իսկ 1145-ին կաթողիկոսութեան աթոռին վրայ կը բազմէր Գրիգոր Գ. Պահլաւունին: Հետեւաբար յիշեալ դրութեանց հեղինակ Սահակ կաթողիկոս մը, Չորոփորեցին միայն պէտք կ'ըլլայ իմանալ: Այդ ենթադրութեան կը ծառայէ եւս դիտել, որ պատմական ճառին մէջ յառաջ բերուծ է Հայ կաթողիկոսներու ցուցակը Լուսաւորչէն մինչեւ Իսրայէլ, թէեւ աղաւաղուած անուններով, եւ իւրաքանչիւրին պաշտօնավարութեան տարիներն ալ նշանակուած են: Իսկ Իսրայէլէն ետքը կը գրուի *Սահակ Բասակաստորիացի*, առանց տարուայ նշանակութեան, որով տակաւին իբր աթոռի վրայ կ'իմացուի: Իսկ *Բասակաստորիացի* անունն ալ, *Բասիլ*=արքայ եւ *Կաստրում*=բերդ բառերու թարգմանութեամբ, կրնայ *Արքունաշէն* գիւղի անունին համեմատուիլ: Նոյն տեղ Հայ դուքսերու իշխաններու ցուցակն ալ կը դրուի մինչեւ *Շոտ Նարգրատունեցի* 3 տարի ու *Ներսէհ Կամասարական* 3 տարի, եւ *Միմբատիոս Նարգրատունի* անունով կը վերջացնէ, առանց անոր տարին նշանակելու (ՀՅՐ.ՃԼԲ. 1258): Այդ անուններուն մերձեցմամբ ալ յայտնի կը տեսնուի թէ կեղծող հեղինակը 1145-ին գրելով, նպատակ ունեցած է Սահակ Չորոփորեցիին պատշաճեցնել իր գրուածը: Կեղծող հեղինակը Սահակի բերանը դրած է, թէ ինքն հերետիկոսներու եւ ամբարիշտներու մէջ ծնած ու սնած, աստուածյին ողորմութեամբ ճշմարտութիւնը ճանչցած եւ զայն Հայերուն քարոզել սկսած է, բայց անոնք քանիցս ժողով ընելով զինքն սպաննել որոշախ են, անոր համար ինքը պարտաւորուած է փախչիլ եւ *սուրբ մայրաքաղաքը* ապաւինիլ (ՀՅՐ.ՃԼԲ. 1219): Իսկ պատմական յօդուածին մէջ ըսուածը է, թէ Սահակ կաթողիկոս Յուստինիանոսի ատեն Կոստանդնուպոլիս երթալով՝ երկաբնակ վարդապետութիւնը ընդունեցաւ իր եպիսկոպոսներով, բայց երբ Հայաստան դարձաւ, Հայեր սպառնացին զինքն չընդունիլ, եւ նա նորէն ետ դարձաւ եւ քաղկեդոնականութիւնը նգովեց (ՀՅՐ.ՃԼԲ. 1254): Չենք իմանար, թէ ինչպէս այդ

պարագան գիտնալով մէկտեղ, Յոյներ կրցած են Սահակ կաթողիկոսի գրուածը *Մորոյ հօրն մերոյ* վերտառութեամբ մակագրել: Գուցէ այդ մակագրութենէն եւ կեղծ գրութենէն խաբուած է Կալանոս ալ, որ Սահակ մինչեւ վերջ *անհոփոփս եւ հաստատուն* քաղկեդոնիկ կը հռչակէ (ԿԱԼ. 197): Այդ համառօտ քաղուածները ամփոփելով կը տեսնենք, որ Սահակի Կոստանդնուպոլիս գտնուած ըլլալուն յիշատակը, առիթ տուած է անոր մասին սուտ լուրեր եւ անոր անունով կեղծ գրուածներ կազմելու, երբ ԺԲ. դարուն մէջ Յոյներ հետամուտ էին Հայերը իրենց հետ միաբանութեան ստիպելու: Անաւարզեցին ալ այդ կեղծ գրուածներէ խաբուած պիտի ըլլայ, երբ իբր քաղկեդոնիկ կը հռչակէ Սահակ, *որ վասն Հայերուն առ Մահմէտ գնաց* (ԿԱԼ. 442): Սակայն այս ամէն լուրեր եւ գրուածներ վաւերականութենէն զուրկ են, եւ Սահակի Կոստանդնուպոլսյ մէջ քաղկեդոնիկ լինելուն գրոյցն ալ առասպելական է: Բայց եթէ այնպէս ալ ըլլար, ի՞նչ նշանակութիւն կրնար ունենալ արքայի կամ բանտի մէջ գտնուող կաթողիկոսի մը բռնադատեալ յայտարարութիւնը: Արդէն Սահակի ազատութիւն գտած ատեն՝ բռնադատեալ յայտարարութենէն ետ դատնալուն խոստովանութիւնն ալ՝ բաւական է Հայ Եկեղեցւոյն աւանդական վարդապետութեան անխախտ պահպանութիւնը հաստատել:

521. ԱՐԱԲԱՑԻՆԵՐ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ

Խորհրդածութիւնները փակելով եւ պատմութեան վերադառնալով, ամենահաւանական ենթադրութեամբ կ'ըսենք, թէ Սահակ, որ Հայաստանի մէջ Յուստինիանոսի բռնադատութեան չհամակերպելով Կոստանդնուպոլիս արքոր տարուեցաւ, այնտեղ ալ հաստատուն մնաց միտքին վրայ, եւ թերեւս նեղութիւններ ալ քաշեց, մինչեւ որ Յուստինիանոսի գահազրկութեամբ եւ Ղեւոնդիոսի գահակալութեամբ ազատութիւն ըստացաւ Հայաստան դառնալ: Այս պարագան կը ծառայէ դարձեալ հերքելու *Սակս ժողովոց* գրուածին այն յայտնութիւնը, թէ Եզրէ Եղիա բոլոր կաթողիկոսներ *հնազանդեալք էին խոստովանութեան Քաղկեդոնի անիծելոյ* (ԹՂԹ. 222): Ըստ այսմ Սահակ կը դառնայ 695-ին, իսկ Հայաստան կը շարունակէ Յունաց իշխանութեան ներքեւ մնալ, պատճառ մը չունենալով վտարանջելու Ղեւոնդիոս կայսերէն, եւ ոչ ալ Տիբերիոս Ապսիմարէն կամ Ափսիմերամէն, որ 698-ին Ղեւոնդիոսի դէմ ելաւ, զայն սպաննեց, եւ կայսեր հռչակուեցաւ, եւ մինչեւ 705 իշխեց: Ներսէհ Կամսարական որ Յուստինիանոսէ իշխանապետ կամ դուքս անուանուած էր 692-ին, երեք տարի միայն պաշտօն վարեց (ՍԱՄ. 84), եւ այս անգամ Հայաստանի կառավարութեան գլուխը անցաւ Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան, որ Սմբատայ որդի (ՅՈՎ. 119), կամ Վարազտիբոցի որդի (ՂՆԴ. 39) կոչուած է, պարզապէս այն նշանաւոր Բագրատունիներուն սերունդը ըլլալուն, որովհետեւ ինքը Աշոտի որդին էր (ՂՆԴ. 44), Վարազտիբոցի թոռը եւ Սմբատի թոռնորդին: Սմբատի իշխանութեան անցնիլը ժամանակագրական հաշուով 695-ին իյնալով, Յուստինիանոսի գահազրկութեան եւ Սահակի արքորէ դարձին միեւնոյն տարին հանդիպած կ'ըլլայ: Անկէ մինչեւ 698 երեք տարի համեմատաբար խաղաղ կառավարութիւն մը վարած Բիւրատեան, երբ տակաւին Արաբացիք իրենց ներքին պատերազմներով զբաղված էին, եւ Ապտիլիմէիք Մոզապը ընկճելէն եւ արեւելեան գաւառները հնազանդեցնելէն ետքը, կ'աշխատէր Ապտուլլահն ալ ընկճել եւ հարաւային գաւառներն ալ հնազանդեցնել, ինչ որ հազիւ 698-ին գլուխ հանեց: Հազիւ թէ Ապտիլիմէիք հակառակորդ խալիֆաները ջնջեց, եւ միահեծան տէր Արաբիոյ եւ Ասորեստանի եւ Պարսկաստանի, այս անգամ մտածեց Յոյներուն դէմ ելլել, եւ Բիւզանդական կայսրութիւնը նուաճելու ձեռնարկել, վասնզի չէր ալ կրնար մոռնալ Կոստանդնուպոլսյ պաշարումէն ետքը կրած մեծ պարտութիւնը, կայսրներուն հարկ վճարելու ստիպուիլը, եւ նոյնիսկ երենամեայ խաղաղութեան միջոցին Յուստինիոսի Հայաստան արշաւելը, եւ զայն յունական կայսրութեան հնազանդեցնելը: Արաբացւոց եւ

Հայոց մէջ աստեն մը բարեկամական յարաբերութիւններ մշակուած էին Թեոդորոս Ռշտունիի ձեռքով, եւ Ներսէս կաթողիկոս ալ վերջիվերջոյ այս կոմը հակած էր: Բայց բարեացական տեսակէտը չէր շարունակեր այլեւս, յորմէհետէ Հայեր կայսերութեան կողմը անցեր եւ Յունաց հետ համերաշխ կը գտնուէին: Իրաւ Հայեր Արաբացիներէ անօգնական յունական բանակին առջեւ տեղի տուած էին, սակայն ամիրապետը չէր կրնար կամ չէր կամենար այդչափ նուրբ տարբերութիւններով զբաղիլ: Հայաստան կայսրութեան գաւառ եղած էր, եւ կայսրութեան գաւառ, եւ կերպով մըն ալ իբր իրենց տիրապետութենէ վտարանջամ երկիր, Արաբական բանակին վրիժառութեան ասպարէզ դարձաւ: Մենք պէտք չունինք ամիրապետութեան եւ կայսրութեան միջեւ տեղի ունեցած ամէն դիպուածները քաղել, այլ միայն Հայաստանի իրողութիւնները պատմել, քանի որ մեր եկեղեցին միշտ բախտակից եղած է երկրին կացութեան:

522. ՄՐՈՒՎՆԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ապտիւմելիք ամիրապետին հրամանով Հայաստանի վրայ առաջին եկողն եղաւ նոյնինքն Մուհամմետ-պին-Մրուան, ամիրապետին եղբայրը (ՎԵՐ. 319), որ առաջ կայսեր հետ բանակցութեան մտաւ, եւ թշնամութեան առիթ նկատելով՝ կայսեր կողմէ արաբական ոսկիներուն մերժուիլը, պատերազմի սկսաւ: Մեր պատմիչներ կրկին անուններով երբեմն Մրուան եւ երբեմն Մահմետ կը կոչեն միեւնոյն անձը (ՅՈՎ. 119-120), եւ իրեն ոստիկան անունն ալ կու տան, որ կուսակալի իմաստով գոնձաձուած է հայերէն գրութեանց մէջ: Մրուան երկու տարիի չափ Հայաստանի եւ շրջակայից մէջ գորշեց, 698-էն 700, ամէն կողմ աւերած եւ կոտորած սփռելով, սկսելով Մոկաց նահանգի Ջերմաձոր գաւառէն (ՂՆԴ. 40), որ է Վանայ Շատախը: Ով որ դէմ ելլեր կը ջարդէր, վանք ու եկեղեցի կը կողոպտէր, նախարարական տուները կը մերկացնէր, բերդեր ապաւինողները սուտ վատահոլութիւններով դուս կը հանէր, այրերը կը սպաննէր, կի ու տղայ իբրեւ գերի կը վաճառէր, եւ այնչափ նեղութիւն կը պատճառէր, որ առիթ կու տար *երանել զմեռեալսն՝ որք խաղաղական հանգստեամբ յաշխարհէս փոխեցան* (ՂՆԴ. 40): Մուհամմետ-պին-Մրուանի ժամանակին գործերէն երկուքը իբրեւ նմոյշ կը պատմուին: Գեղամայ լիճին կամ ծովակին Սեւան կղզին, որ ամուր բերդ էր եւ շատերու ապաստանարան եղած էր, երկու տարի դիմացաւ Արաբացւոց յարձակումներուն, բայց վերջապէս գրաւուեցաւ Մուհամմետէ, որ *գծովն Գեղամայ արձակեաց* (ՍԱՄ. 85), բայց չենք իմանար թէ ինչպիսի հնարք էր գործածածը. գուցէ լաստափայտերով եզերքէն մինչեւ կղզին ցամաքի նման ճամբայ պատրաստեց: Բոլոր Սեւան ապաստանող բազմութիւնը գերի տարուեցաւ, դիզուած գանձեր կապուտ ու կողոպուտ եղան, եւ ամբողջ սպառնալուք քանդուեցաւ (ՅՈՎ. 119): Երկրորդ խուժողով գործը կատարուած է *ի վերայ ուխտին Սրբոյն Գրիգորի* (ՂՆԴ. 41): Պատմաբանը կը ճշդէ թէ Բագրեւանդայ Ս.Գրիգորն էր, որ է Բագաւանի Ս.Յովհաննէսի վանքը, եւ եղելութիւնը կը յետաձգէ 750 էն ետքը Եզիտի ոստիկանութեան միջոցին (ՅՈՎ. 138), այլ մենք կը նախադասենք Ղեւոնդի ժամանակագրութիւնը պահել: Արաբացի գունդեր այնտեղէն անցած աստեն, կը տեսնեն *զվայելչութիւն երևելի եւ պատուական սպասուցն, որ ի նմա ամբարեալ թագաւորացն, իշխանացն եւ նախարարաց աշխաշիխս*, եւ կողոպտելու կազմելու համար, *գծառայ մի իւրեանց* կը խեղդեն եւ խորտփիտ մը կը ձգեն, եւ իբր թէ գտնելով վանականներուն վրայ կը նետեն սպանութիւնը, եւ բոլորն ալ բանտարկելով Մուհամմետէ հրահանգ կը խնդրեն տրուելիք պատիժին վրայ: Ոստիկանը կը հրամայէ, *ըստ կամաց իւրեանց դատել զնոսա, եւ զինչս եկեղեցւոյն վտարել յաւարի*: Այս հրամանը ընդունող Արաբացիներ աւարի հրամանը անմիջապէս գործադրեցին, եւ վանականներն ալ բանտէ հանելով ուրացութեան հրաւիրեցին, ըստ իսլամական սովորութեան, եւ ասոնց յանձն չառնելուն վրայ, նախ *ծայրակոտոր առնէին զոսան եւ զձեռսն*, եւ յետոյ *զփայտէ կախեալ* կը մեռցնէին: Պատմիչը կ'օրհնէ անոնց

յիշատակը, որ *խաչակից եղեն Զրիստոսի եւ ընդ նմա թագաւորեացեն* (ՂՆԴ. 43), եւ որոնց թիւը քառասուն է եղած (ՎԱԲ. 71) կամ *աւելի քան զքառասուն, որք ընդ մարտիրոս գրեցան* (ՅՈՎ. 140): Ադիողորմ ողբ մըն ալ հիւսուած է եկեղեցւոյն լքման եւ պաշտամանց դադարման համար: Ղեւոնդի ըսածին համեմատ՝ եղելութիւնը տեղի ունեցաւ Մուհամմէտ ոստիկանին իշխանութեան *եկուցանաց* լրանալուն ատենները (ՂՆԴ. 41), որ է ըսել 700 թուականին:

523. ԱՐԱԲԱՅԻ ՈՍՏԻԿԱՆ

Մուհամմէտ-պին-Մրուան իրեն յանձնուած գործը աւարտած, եւ Հայաստանը Արաբացւոց տիրապետութեան ներքեւ անցուցած, կրցաւ փառօք Դամասկոս դառնալ, իր եղբօր Ապտիւլմելիք ամիրապետին մօտ, Հայաստանի վրայ կուսակալ կամ ոստիկան նշանակելով Աբդիլլա, կամ աւելի ճիշդ, Ապտուլլահ անուն զօրավարը, որուն օգնական պիտի ըլլային Սմբատ Բագրատունի Բիրատեան, իբր հայագունդին սպարապետ եւ Սահակ Չորոփորեցի կաթողիկոսն ալ՝ իբրեւ կրօնական եւ կրօնքի յարակից կենցաղական գործերուն վարիչ: Մուհամմէտ, թէպէտ ոստիկան կամ կուսակալ կոչուած է (ՅՈՎ. 119), սակայն նա գլխաւորապէս աշխարհակալութեան նպատակով պատերազմող մը եղաւ, որով տիրապետութեան լրանալէն ետքը, իբր առաջին կուսակալ կամ ոստիկան կամ ամիրա կը նկատուի Ապտուլլահ, եւ անկէ կը սկսի Արաբացւոց կամ Հագարացւոց կամ Իսրայելացւոց կամ Սարակիանոսաց վերջնական տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ: Թէպէտ կանուխէն ալ տեսանք Արաբացւոց իշխանութիւնը Հայաստանի վրայ տարածուած, նոյնիսկ Ներսէս Իշխանցիին կաթողիկոսութեան օրերէն, սակայն ոչ կանոնաւոր եւ ոչ տեւական տիրապետութիւն էր այն, այլ Յունաց տիրապետութեան հետ մրցում մը, եւ Հայոց կողմէն մէկէն միւսին հովանաւորութեան ներքեւ մտնելու երերուն փոփոխութիւն մը, դիպուածներու փոփոխութեան համաձայն: Արաբական հաստատուն տիրապետութեան թուականն ալ կրնանք ուրեմն 700-ին դնել, երբ առաջին անգամ պարզապէս կուսակալ մը պաշտօնի կը կոչուի ամիրապետին կամ իսլամիստին կողմանէ: ԻՍկ Արաբական տիրապետութեան ձեւին մասին գաղափար մը կազմելու համար, պէտք է դիտել, որ Արաբացիք քաղաքական եւ կենցաղական օրէնքները, պարզապէս իրենց կրօնական կամ իսլամական սկզբունքներուն վրայ հիմնած ըլլալով, անհնարութեան մէջ կը գտնուէին իրենց օրէնքներով քրիստոնէայ հպատակները կառավարել, եւ պարտաւոր կ'ըլլային ներել որ քրիստոնէայք իրենց կրօնական սկզբունքներուն համեմատ կառավարուին, եւ առ այս պէտք կ'ունենային քրիստոնէայ պետի մը յանձնել այդ գործերուն վարչութիւնը: Ըստ այսմ Արաբացի ոստիկանները չէին կրնար անմիջական ազդեցութիւն եւ մասնակցութիւն ունենալ հպատակ քրիստոնէաներու կեանքին ու կենցաղին վրայ, իրենք կը բաւականանային հարկերը հաւաքելով, եւ երկրին զինուորական պաշտպանութիւնը կատարելով:

524. ԲԱՂԱԲԱԿԱՆԻ ԿԵՐՊԵՐ

Այստեղ միջանկեալ կերպով պէտք է յիշենք, որ Հայերէն լեզուին մէջ՝ շատ ընդարձակ եւ շատ անորոշ իմաստ մը կը պարտաւորուինք տալ *քաղաքական* բառին, որ մեր մէջ անխտիր կը գործածուին, եւրոպական ճշդաբանութեամբ զատուած եւ որոշուած՝ *politique* ու *municipal* բառերուն տեղ, որոնցմով կը տարորոշուին՝ քաղաքական-պետական ու քաղաքական-կենցաղական ու քաղաքական-տեղական վարչութիւններ եւ գործեր: Այդ վերջինը, այսինքն տեղական-քաղաքական վարչութիւնը, հիներուն ծանօթ ճիւղ մը չէր, որով միւս երկուքին վրայ ամփոփուած ատեննիս կրնանք ըսել, թէ իսլամ Արաբացիք միայն պետական-քաղաքականը պահած էին իրեն աստիկաններուն,

այսնինք է ելեմտական եւ զինուորական վարչութիւնները, իսկ կենցաղական-քաղաքական կը յանձնէին քրիստոնէայ անձներու, տեսակ ներքին ինքնավարութեան իրաւունքով: Ասոնք առաջ *պատրիկ* անունը կը կրէին կոչմամբ, բայց վերջէն ամիրապետներ դժուարութիւն չքաշեցին *թագաւոր* անուն եւ պատիւ եւ հանդերձանք ալ տալ անոնց, ելեմտական եւ զինուորական բարձր վարչութիւնը միշտ ոստիկաններու ձեռքը պահելով: Այդ վերջին ձեռով է որ Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց եւ Կարուց թագաւորութիւններ ստեղծուած պիտի տեսնենք առաջիկային մէջ: Նոյնին մէկ ուրիշ գործադրութիւնը եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն դիրքը: Օսմանեանց տիրապետութեան ներքեւ: Իսկ Ապտուլլահ ոստիկանի մօտ առաջին անգամ պատրիկի պաշտօն վարողը մնաց Սմբատ Բիւրատեան, որ 695-ին գործի գլուխ անցած էր կայսերական անուանմամբ, իր միանգամայն պահուեցան Սահակ կաթողիկոսին իրաւունքները, ինչպէս որ կաթողիկոսութեան գահակալները կը վարէին սկիզբէն ի վեր, եւ որուն մաս կը կազմէր դատական իշխանութիւնը, եկեղեցական, ընտանեակն, ամուսնական, ժառանգական եւ բարոյական շրջանակներու մէջ:

525. ԴԱԻԻԹ ԴԸԲՆԵՑԻ

Արդլլա կամ Ապտուլլահ ոստիկանկը ներկայանայ իբրեւ *այր ժանտ, ժպիիր եւ սպերասան, եւ յաւէտ չարաքարոյ, որ զկեղծատրոյթիւն իբրեւ զթոյնս իժի յինքն բունեալ ունէր*: Նա նպատակ ունեցաւ Հայերուն ներքին ոյժը ջախջախել, ճնշելով գլխաւոր նախարարները, եւ նպատակով *կարանատր կասպանօք չարաչէր զիշխանս եւ զագառու աշխարհիս*, միւս կողմէ Հայերը աղքատացնել եւ միջոցներէ զրկելու համար *յաւարի առնոյր զկարասի եւ զստացուածս* (ՅՈՎ. 120): Կրօնական հալածանքն ալ իբրեւ պատճառանք կը գործածէր այդ նպատակը իրագործելու, եւ այս կերպով կը կարծէր տեւական եւ անհակառակ տիրապետութիւն հաստատել Հայաստանի վրայ, հոգ չէ որ երկիրը անապատանար, եւ աւերակաց վրայ թագաւորէր ամիրապետը: Ապտուլլահի կրօնական հալածանքին գլխաւոր գոհն եղաւ Սուրհան-Դաւիթ, որուն դարձը պատմեցինք (§ 505), որեւ Ջագ գիւղէ փոխադրուած էր Դուին քաղաքը իր ընտանեօք: Ապտուլլահի լուր տրուեցաւ, թէ նա նախկին իսլամ մըն էր՝ հաւատքը ուրացած, ինչ որ իրենց օրէնքով մահապարտութեան արժանի գործ կը համարուէր: Դաւիթ փնտռուեցաւ եւ ատեն հանուեցաւ, եւ իր առաջին կրօնքին դառնալու հրաւիրուեցաւ, եւ երբ չհաւանեցաւ, *չարաչար հարուածովք եւ կասպանօք եւ բանտիւ* բռնադատութիւններ եղան բաւական օրեր, խաչի նշան մըն ալ առջեւը տրուեցաւ, ու կոխտուել հրամայուեցաւ, բայց Դաւիթ մինչեւ վերջ անխախտ մնաց իր քրիստոնէութեան վրայ, իր կնոջ կողմանէ ալ քաջալերական խօսքեր լսելով: Վերջապէս խաչի վրայ մեռցնելու վճիռ տրուեցաւ, եւ Ս.Սարգիս վանքին դրան առջեւ, *քեռեռակաս* խաչուեցաւ, եւ սիրտին ու կուշտերուն նետահարուելով հոգին աւանդեց: Դաւիթ՝ Դընեցի կը կոչուի իր վերջին բնակութեան տեղէն առնուելով, թէ ոչ ծննդեամբ Պարսկաստանի Խորասան գաւառէն է եղած: Նահատակութեան ատեն *ծերունի* կը կոչուի (ՅՈՎ. 120), զի իր դարձէն իբր 35 տարիներ անցեր էին, եւ եթէ 25-30 տարեկան էր դարձին ատեն, վաթսունեամեայ նահատակուած կ'ըլլայ: Մարտիրոսութեան թուականը, տեղ մը ըսուած է 676 արեգի 23 աւագ Չատկի Երկուշաբթին (ՅԱՅ. 480), ուրիշ տեղ 693 եւ Հայոց 142, արեգի 23, կամ Մարտի 31, նոյնպէս Երկուշաբթի աւագ Չատկի (ՎԲՔ. 228), ուրիշ տեղ ալ պարզապէս արեգի 23 (ՅԱՍ. Ա. 143), սակայն այս ամէն պարագաներ իրար չեն գրկեր, շարժական տոմարի հաշուով, որ այն ատեն կը գործածուէր: Այս եղելութեան միջոցին արեգը Յունուարի սկիզբները կ'իյնար, որ ատեն Չատկի չի կրնար տօնուիլ, թուականն ալ ոչ 676 եւ ոչ 693 կրնայ ենթադրուիլ, որ ատեն ոստիկաններու վարչութիւնը տակաւին չէր: Հաւանականագոյն է 701 Ապրիլ 4-ին դնել, Չատկին երկրորդ օրուն յիշատակութիւնը

պինդ բռնելով, եւ *արեգի* ԻԳ թուականը *մարգաց* Գ փոխելով, գրչագիրներու եւ թուատառերու շփոթութեան դիւրամատոյց մեկնութեան կերպով: Սարգիս Ամատունեաց եպիսկոպոս, եւ Մուշեղ ու Արտաւազդ Մամիկոնեան իշխաններ, ոստիկանին արտօնութեամբ փառաւոր յուղարկաւորութիւն ըրին Մուրիան Դաւիթի, եւ Մախոժ-Յիդոսիքոսի գերեզմանին քովը թաղեցին, Դուինի Ս. Գրիգոր կաթողիկէին մօտը (§ 364), Դաւիթի խաչն ու սիրտը խոցող գեղարդն ալ գնեցին, եւ առաջինը Դուինի եւ երկրորդը Չագ գիւղի հաւատացելոց բարեպաշտեան ընծայեցին:

526. ՍԱՀԱԿԻ ԱՔՍՈՐԸ

Ապտուլլահ իր բռնութիւնները շարունակելով աւելի ծանր ձեռնարկներու համարձակեցաւ, ու նոյն իսկ Սահակ կաթողիկոսն ու Սմբատ պատրիկը, *կապեալ ի շղթայս տայր տանել ի Դամասկոս* (ՅՈՎ. 120), հարկաւ իբրեւ ծանր յանցաւորներ եւ վտանգաւոր անձնաւորութիւններ՝ ամիրապետին ատեանին յանձնելով: Պատմիչներ եղելութիւնը կը յիշեն, առանց շարժառիթներուն եւ պարագաներուն վրայ բացատրութիւն տալու, եւ կ'երեւի թէ այս երկուքէն զատ ուրիշ նախարարներ ալ միատեղ գրկուեցան, որովհետեւ գրուած է *թէ զիշխանն Հայոց եւ խաղացոյց ի Դամասկոս* (ԱՍՈ. 103): Եթէ պարագաները ուսումնասիրելով օրէն էպատմական դատարկները լրացնել, իրաւունք կը կարծենք ունենալ ըսելու, թէ որովհետեւ Ապտուլլահ *առհասարակ զամենայն եկեղեցիս Քրիստոսի ի բոլոր զարդուց կապուտ կողոպուտ թողոյր, եւ յարտօսը կականման եւ ի սուգ եւ ի տրտմութիւն գծերս եւ զտղայս բերէր* (ՅՈՎ. 120), հարկաւ Սահակ ու Սմբատ պարտք զգացին ոստիկանին անիրաւութեանց դէմ գանգատիլ, եւ բողոքի ձայն բարձրացնել, եւ մինչեւ իսկ եկեղեցիներու եւ խեղճերու պաշտպանութեան համար դիմադրութեան միջոցներ ձեռք առնուլ, ինչ որ չէր կրնար Ապտուլլահ հաճոյ ըլլալ: Ուստի, անոնց ձայնը լռեցնելու համար, կրնար իբրեւ պետութեան թշնամիներ, եւ յունական ազդեցութեան պաշտպաններ ներկայել կաթողիկոսն ու պատրիկը, եւ իբր ապստամբներ կամ ապստամբութեան գրգռիչներ՝ զիրենք Հայաստանէ հեռացնել, եւ ձեռքակալելով Դամասկոս արքորել, կամ ամիրապետին ատեանին յանձնել պարտուպատշաճ կերպով պատժելու համար: Եղելութիւնը կրնանք դնել 702 տարին: Երկու գլխաւոր արքորեալներէն, միայն Սահակի համար կը կարդանք թէ Դամասկոս հասած է, թէ այնտեղ *ի կապանս* էր (ՎԱՐ. 71), եւ կը պահուէր իբր *ի պատանդս* (ԱՍՈ. 103): Իսկ Սմբատի Դամասկոս հասնիլը տեղ մը գրուած չէ, այլ անմիջապէս կը տեսնենք, որ կը գտնուի Ռշտունեաց գաւառը (ՂՆԴ. 48), Արաբացոց հետ պատերազմի բռնուած: Այդ պարագան է որ բոլոր նոր պատմագրիչներու ըսել կու տայ, թէ Սմբատ կրցաւ իր կապանքներէն ազատիլ, եւ արքորէն փախչիլ, նոյնիսկ արքորավայրը չհասած: Մենք ալ կը համաձայնինք այդ բացատրութիւնը ընդունիլ: Միայն դիտելու արժանի կէտ մը կը նկատենք, թէ Ապտուլլահի վերագրուած այսպիսի մեծ անիրաւութիւնը մը, եւ զոր յայտնապէս կը գրեն Պատմաբան ու Ասողիկ ու Վարդան, բնաւ Ղեւոնդէ յիշուած չէ, որուն կը հետեւի եւ Կիպրոս, այնպէս իմն ցուցնելով, թէ Սահակ երբեք Հայաստանէ հեռացուցուած չէ: Որչափ ալ գնահատելի ըլլայ Ղեւոնդի հեղինակութիւնը, սակայն միւս երեքն ալ չէին կրնար անգոյ գրոյց մը իբր եղելութիւն աւանդել:

527. ԳՈՒԿԱՆՔԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Սմբատ Բիւրատեան Ապտուլլահի բռնութենէն եւ Դամասկոսի արքորէն ազատած, շունչը առաւ Վանայ ծովակին հարաւակողմը Մոկաց եւ Ռշտունեաց լեռնային գաւառները, եւ հոն սկսաւ դիմադրութեան շարժումներ կազմակերպել, եւ Արաբացոց դէմ ելնելու պատրաստուիլ: Սմբատի ձայնը ընդունելութիւն գտաւ, վասնզի Ապտուլլահ

խորհուրդ մը յղացած էր, *բառնալ զազատախումբ տոհմն յաշխարհէս Հայոց, հանդերձ նոցին հեծեծելովք*, եւ նենգաւոր հրաւերներ կ'ուղղէր այդ նպատակով: Սակայն Սմբատ *զգայր զդաւանանություննն*, եւ այս կերպով *այոց նախարարաց եւ նոցին հեծելոց* եւս *յայտնեցաւ նենգությունն նոցա*, եւ բաւական շարժում մը սկսաւ Վասպուրականի կողմերը (ՂՆԴ. 43): Ապտուլլահ հարկ տեսաւ շարժումին առջեւն առնել, եւ արաբական գունդ մը դրկեց Վասպուրական, որ Սմբատի գունդին հետ զարնուեցաւ Ռշտունեաց գաւառի Գուկանք գիւղին մօտ, եւ յաջողութիւնը Հայոց կողմը եղաւ, որոնք թշնամիները *ի սուր տուսերի մաշեցին*, եւ միայն 280 հոգի Գուկանքի եկեղեցին ապաստանեցան, եւ անոր մէջ ամրացան: Հայերը տեսնելով որ ոչ *կարացին ստնանել* եկեղեցի-ամրոցին դէմ, ուզեցին եկեղեցին կրակ տալ, բայց Սմբատ ընդդիմացաւ, յայտարարելով թէ յաղթութիւնը պարգևոյ Աստուծոյն բնակարանին *ձեռնամուխ լինել՝ ապիրատություն է*, եւ գոհացան իրիստ պաշարումով անձնատուր ըլլալու ստիպել: Ասոր վրայ պաշարեալներուն գլխաւորներէն մէկը հաշտութեան համար բանագնաց եկաւ, յիշեցնելով թէ *ազգ քրիստոնէից ողորմած է*, բայց Սմբատ մերժեց առաջարկը ըսելով, *իսկ դուք ազգ անողորմ էք*: Մարդ խնդրեց գոնէ զինքն չխողխողել, եթէ միւսները համոզէ անպայման անձնատուր ըլլալու: Հայեր հաւանութիւն յայտնեցին եւ Գուկանքի եկեղեցին ապաւինողները դուրս ելլելուն պէս խողխողեցին, իսկ բանագնացութեան եկողը *կենդանւոյն յուղարկեցին ի խորս ծովուն* (ՂՆԴ. 49), այսինքն է՝ չխողխողեցին, այլ Վանայ ծովակին մէջ խեղդեցին:

528. ՎԱՐԴԱՆԱԿԵՐՏԻ ՅԱՂԹՈՒԹԻԻՆԸ

Այդ յաղթութենէն ետքը ուրիշ նախարարներ ալ քաջալերութիւն առին, գոնէ *մարթասցին զանձինս ապրեցուցանել*, եւ որոշեցին *զնալ յաշխարհէս առ թագաւորն Յունաց*, լաւագոյն համարելով բիւզանդական բռնադատութիւնները, քան արաբակար հարստահարութիւնները: Սմբատ Բագրատունիի հետ էին Վարդ Ռշտունի Թեոդորոսի որդին, եւ Աշոտ Բագրատունի, եւ 2000 հեծեալներու գունդ մը: Վասպուրականէն ելած ատենին, Առեստակողմ կոչուած տեղը ճգնաւորէ մը *չոզան հարցանել զորայիսություն գործոյն*, այսինքն ձեռնարկին մասին գուշակութիւն մը ուզեցին, սակայն նա ուրիշ բան չկրցաւ ըսել, բայց եթէ *զգուշանալ ի նենգութենէ, եւ աղօթս արարեալ, առաքեաց յիւրմէ*: Դէպի յունական սահմանները յառաջելով Երասխը անցան, Արարատայ դաշտը մտան (ՂՆԴ. 44) եւ Ակոռիի մօտ Վարդանակերտ աւանը հասած էին (ՄԵԲ. 148), երբ Նախիջեւանի արաբական գունդը ետեւէն հասաւ 6000 հեծեալներով, եւ նոյնինքն Ապտուլլահ հրամանատարութեամբ: Հայերը փութացին պատգամաւոր դրկել, թէ քանի որ իրենց երկիրը, բնակութիւնները, այգիները, անտառները ու անդաստանները թողած կը մեկնին, գոնէ անձերուն չդպչին եւ թող տան որ անցնին երթան: Սակայն *ոչ կամեցան լսել զօրքն Բամայէլի*: Այն ատեն Հայերը Վարդանակերտի փողոցները ամրացուցին, եւ գիշերը հսկումով ու առաւօտը պատարագով եւ հաղորդուելով նահատակութեան պատրաստուեցան (ՂՆԴ. 45): Բայց յաջորդ օրը այնպիսի արիութեամբ կռուեցան, որ իրենց երկու հազարով թշնամւոյն վեց հազարները *սատակէին ի սուր տուսերի*: Հայոց յաջողութեան նպաստեց եղանակն ալ, *քանզի էին աւուրք ցրտաշունչ սառնամանեաց*, եւ Արաբացիք, որ *զգիշերն ամենայն ի վերայ ձեան օթագայեալ էին*, ոյժ չունէին զէնք շարժելու, եւ իրենց փախստականներն ալ սառած Երասխի վրայ վազելով *խորոց մատնէին՝ խորտակեալ պատիին*: Իրենցմէ 300 հոգի մազապուրծ փախչելով ապաւինեցան Ծուաշնի ապարանքը, որ տիկին է կոչուած (ՂՆԴ. 46), իբր տանուտէր Վահան Կամսարականի դուստրը, եւ տեղւոյն տիրուհին: Տիկին Ծուաշն անոնց համար բարեխօս կանգնեցւ Սմբատի առջեւ, որպէս զի իր հիւրընկալութիւնը դաւաճանուած չըլլայ: Եւ ոչ միայն պահեց պահպանեց, այլեւ մէջէն որոնք կը տեսնէր *մերկս եւ բոկս, զգեցուցանէր հանդերձիւք*, եւ որոնք կը տեսնէր *վիրաւորս, պատէր զվէրս եւ ողջացուցանէր* (ՂՆԴ. 46):

Վարդանակերտի պատերազմը պետք է ուրեմն դնել 703-ի Յունուարին, որ է սաստիկ սառնամանեաց ամիսը Արարտի դաշտին վրայ: Միեւնոյն ատեն Կամսարական Ներսէի եւ ուրիշ ազատներ ալ Վանանդի մէջ արաբական ուրիշ գունդ մի կոտորեցին սպառնապուռ, այնպէս որ գրեթէ *բնաջինջ կոտորումը* կը լինէր Հայաստանի մէջ գտնուող արաբական բանակին, եւ ինքն Ապտուլահ ոստիկանն ալ *փախստեայ անցեալ գնայր առ ամիրապետն իւր*: Վարդանակերտի կոտորածը այնպէս սաստիկ տալառութիւն գործած էր Արաբացւոց վրայ, որ Պատմաբանի գրածին համեմատ սովոր էին ըսել, թէ *Վարդանակերտ առին մի յիշեացի մեզ* (ՅՈՎ. 121):

529. ԱՐԱԲԱՅԻՈՅ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Հայեր այս յաղթութեան վրայ, *յղիացեալ յաւարէ թշնամեացն*, եւ իբր թէ ի սպառ Արաբացւոց տիրապետութենէն ազատած ըլլային, աւարամասէն բաժին կը հանէին Յունաց կայսեր, որ Տիրերիոս Ապսիմարն էր, եւ ընտիր տաշիք նծոյգներ եւ արաբացի սպանեալներու քիթեր ընծայ կը դրկէին Կոստանդնուպոլիս: Կայսրն ալ այդ ընծաները իբր հպատակութեան առհաստէայ ընդունելով, շնորհակալութիւններ եւ պատիւներ կը փոխարինէր, եւ կուրապաղատի աստիճան եւ պաշտօն կը շնորհէր Սմբատի, որ հայագունդն ալ մէկտեղ առած կ'երթար ամբանալ Տայոց գաւառը, իրեն կենդրոն ընելով Թուխարք ամրոցը, եւ պաշտպանողական պատրաստութիւններ կը կարգադրէր (ՂՆԳ. 47): Բայց միւս կողմէն Ապտիլմելիք ամիրապետ եղածը լսելով, եւ Հայերուն նորէն գլուխ քաշելը տեսնելով, նոր բանակ կը կազմէր, ահագին բազմութեամբ եւ զօրաւոր պատրաստութեամբ, անոր ալ հրամանատար կը նշանակէր Մուհամմետ-պին-Ոկրայ նշանաւոր զօրավարը, եւ ճամբայ կը հանէր *առնուլ գլրէժս ի Հայոց*, հրաման տալով *հրդեհել եւ քանդել, կործանել գեկեղեցիս, առհասարակ գերել, եւ կերակուր տալ անողորմ սրոյ* (ՅՈՎ. 122): Պատրաստութեանց լուրն իսկ ահուղողի կը մատնէր Հայերը, որոնք իրենց բուն յուզմանց մէջ կը յուսային յունական կայսրութեան օգնութեամբ նոր եւ լաւագոյն կացութիւն մը պատրաստել, մինչ Ապիսմար կայսր, իր գահին վրայ երէրուն, ներքին շփոթութիւններով, շրջապատուած, գահագուրկ Յուստինիանոսի եւ Խազիբներու յարձակումներուն վտանգէն սարսափած, աւելի Հայերուն բարեկամութենէն իրեն օգնութիւն կը սպասէր, քան թէ Հայերուն օգնելու կարողութիւն ունէր: Այս վիատեցուցիչ յայտնութիւնները Հայերուն առջեւ ուրիշ ճամբայ չէին թողուր, բայց եթէ նորէն Արաբացւոց հետ հաշտուելու կերպը փնտռել, եւ դիմադրելու ոյժ չունենալով, գթութեան դիմել եւ ողորմութեան ապաւինիլ: Սմբատ ինքն գլուխ կանգնեցաւ այս նոր խորհուրդին, եւ այնդադեսպաններ յղելով փութաց Սահակ կաթողիկոսի միւնորդութիւնը խնդրել, ամէն տեսակ հպատակութեան եւ համակերպութեան եւ հաւատարմութեան երաշխաւորութիւնները առաջարկելով: Այդ տեսութիւնները ամենայն ստուգութեամբ կը քաղուին եղելութեանց գննութենէն, թէպէտ պատմագիրներուն մէջ անոնց բացատրութեանց չենք հանդիպիր:

530. ՍԱՀԱԿԻ ՄԻՋՆՈՐԴԵԼԸ

Սահակ տարիէ մը ի վեր Դամասկոսի մէջ արքայական, ըլլայ իբրեւս պատանդ, ըլլայ իբրեւ բանտարկեալ, կ'երեւի թէ նկատառութեան արժանի դիրք մը կը վայելէր ամիրապետին աչքին: Մինչեւ հիմա պատմուած եղելութիւնները ուսումնասիրելով, եւ անոնց մէջ Սահակի վարած դերը նկատելով, անհնար է, չտեսնել անոր վրայ պատկառելի եւ կարող եւ ազդեցիկ նկարագիր, մը որ իր ունեցած բարձր դիրքին հետ պետք էր տալառութիւն գործէր իրեն հետ տեսնուողներուն վրայ: Հարկաւ ինքն Ապտիլմելիք ամիրապետն ալ նոյն զգացած էր, Սահակը տեսնելով եւ լսելով, քանի որ Ապտուլլահէ

ամբաստանում եւ շղթայակապ զրկում ըլլալով հանդերձ, հանդարտ կենցաղ մը ունէր Դամասկոսի մէջ: Մուհամմէտ-ալին-Մրուման զօրավարն ալ, ամիրապետին եղբայրը, երկու տարիի չափ Հայաստան եղած ատեն, առթիւ ունեցած էր Սահակի արժէքը գնահատել, որուն կողմէն բնաւ դժուարութեան հանդիպած չէր, եւ թերեւս ալ յունականութեան հակակիր զգացումներ լսած էր անոր բերնէն, որ նոր դարձեր էր Կոստանդնուպոլսոյ արքային: Հարկաւ այս եւ նմանօրինակ նպաստաւոր հանգամանաց վրայ հիմնուելովէ Սահակ համարձակեցաւ միջնորդ կանգնիլ ամիրապետին առջեւ, եւ արտօնութիւն ստանալ Հայաստան դառնալու, որպէսզի Ոկրայի հետ տեսակցելով, առանց արիւն թափելու Հայոց հպատակութիւնը ամրացնէ, եւ անոնց հաստատ հաւատարմութիւնը երաշխաւորէ: Եթէ ամիրապետը հաւանեցաւ Սահակի առաջարկութեան, եթէ վստահեցաւ որ նա իր առաջարկը իրականացնելու կարողութիւն ունի, եւ եթէ Ոկրայ պատերազմի ձեռք չզարկած պատրաստուեցաւ Սահակի հետ տեսակցիլ, պէտք է հետեւցնել, թէ ամիրապետը կ'արտօնէր Սահակը Հայաստա դառնալու, անշուշտ պարտ ու պատճառ հսկողութեան ներքեւ, միւս կողմանէ ալ հրաման հասցուցած էր Ոկրայի ետեւէն՝ բռնական միջոցներու չձեռնարկել, կաթողիկոսին հետ հաշտարար բանակցութիւններ չլրացուցած: Պատմութիւնը կը ցուցնէ Հայաստան կ'երթայ, Ոկրայ ալ Սահակը տեսնելու կու գար, որ է ըսել, բանակին հրամանատարը իր զինուորական արշավանքը կասեցուցած կամ յապաղեցուցած, դէպի ետեւ կը դառնար Սահակի հետ տեսակցելու: Երբոր մէկ կողմէն Սահակի անձին գովեստը կ'ընենք, պէտք չէ զանց ընենք յիշել Ապտիւլմէլիքի ալ մարդասիրական զգացումը՝ որ հնարաւորութեան սահմանին մէջ խաղաղական միջոցները կը նախադասէր, եւ նկատի առնելով Մուհամմէտ-ալին-Ոկրայ զօրավարին ալ՝ արինահեղութենէ խուսափելու զգուշաւորութիւնը:

531. ՆԱՄԱԿՆ ՈՒ ՄԱՀՐ

Սահակ կաթողիկոս, երկար պաշտօնավարութենէ յոգնած, բազմապիսի փորձանքներէ անցած, ներքին եւ արտաքին վիշտերով տագնապած, արքայներով եւ բանտարկութիւններով տկարացած, իրեններուն աղէտներովը տոգորված, ծերացեալ հասակի հասած, եւ հիւանդագին մարմնով տառապած, ճամբայ կ'ելլէ Դամասկոսէ, եւ հակառակ իր տկարութեան կը փութայ, կը շտապէ, կ'անապարտ օր առաջ Հայաստան հասնիլ քանի որ դեռ Ոկրայ վրիժառու բանակը ոտք չէ կոխած այն երկիրը, զոր աւարելու հրաման ստացած է իր ամիրապետէն: Բոլոր Սահակի ուշնուրուշը գրաւուած է այդ մտածմունքով, թէ ի՞նչ ընէ ի՞նչ խօսի, որ *թերեւս հնար յիցի դարձուցանել զնա յանհնարին դառնութենէ մտացն* (ՅՈՎ. 122): Բայց քանի կ'երթայ, աւելի տկարութիւն կը զգայ, իրեն քովիններն ալ կը տեսնեն *հիվանդացաւ սուրբ կաթողիկոսն ի հիւանդութիւն մեծ* այնպէս որ երբ կը հասնին Միջագետքի Իսառան քաղաքը, այլեւս անհնար կը լինի անոր յառաջել: Սահակ լսած էր որ Ոկրայ ընդ առաջ կու գայ իրեն, ստացած հրահանգի համեմատ հաշտարար բանակցութիւնն ընելու, բայց իր վերջին օրերը մօտալուտ կը տեսնէ, եւ չի յուսար թէ բերանցի խօսելու պիտի հասնի, անոր համար կը նստի եւ *գրէ նամակ աղաչանաց առ Ոկրայ իւրով իսկ ձեռամբ* (ՅՈՎ. 122), եւ արաբակաբ լեզուով: Այսպիսի փափուկ վայրկեանի մէջ գրուած գիր մը, այնպիսի մեծ կարեւորութիւն մը ունի, որ զոնէ քաղուածը տալ անհրաժեշտ կը սեպենք: Ազգիս կողմէ, կը գրէ զրկուած էի քեզի հետ ծօսիլ, եւ ինչ որ նախարարականք եւ ժողովրդականք *միաբանեալ խնդրեն* քեզ առաջարկել, բայց կեանքերու տէրը, *սոխպով յափշտակեաց զիս առ ինքն*: Արդ երդմնեցուցանեմ զքեզ ի կենդանին Աստուած, որ ձեր նախահօր Իսմայէլին տիեզերաց իշխանութիւնը խոստացաւ, որ իմ ժողովուրդին *արասցես խաղաղութիւն*: Անիկա ձեզի պիտի ծառայէ *հարկատրութեամբ*, եւ պիտի հնազանդի *յամենայն սրտէ*, սուրդ արիւնի մի՛

խօթեր, ձեռքդ աւարառութենէ արգիլէ՛, միայն մեզի ներուի մեր հաւատքը պահել եւ անկէ դառնալու ստպում չըլլայ: Եթէ առաջարկս կատարես, *յաջողեսցէ Տէր զիշխանութիւնդ քոյ*, իսկ եթէ չկատարես, *Տէր ցրուեսցէ զխորհուրդ քոյ*, գործերդ չյաջողին, զինուորներ քեզի դէմ ելլեն, ամէն կողմէն նեղիչներ ունենաս, իշխանութիւնդ հաստատուն չմնայ: *Մի անտես առնէր զհայցուածես իմ եւ եկեսցեն ի վերայ քո օրհնութիւնք իմ* (ՂՆԴ. 50): Մահակ հրահանգ կու տայ իրեններուն, որ եթէ Ոկբայ չհասած՝ ինքն մեռնի, նամակը իր ձեռքը տան եւ պահեն, որպէսզի Ոկբայ անձամբ գայ եւ իր ձեռքէն առնէ: Իրաւ ալ Ոկբայի հասնելէն օր մը առաջ Մահակ իր հոգին՝ կ'աւանդէ Խառնակի մէջ, իրեններ ըստացած հրահանգն կը գործադրեն, բայց Ոկբայ ալ անակնկալ պարագայէն զգածուած, հրաման կը դրկէ, որ չթաղեն մինչեւ որ ինքն հասնի ու անգամ մը երեսը տեսնէ (ՅՈՎ. 123):

532. ՈԿԲԱՅԻ ՉԻՉՈՒՄԸ

Ոկբայ կը հասնի, եւ *վաղվաղակի առ դիապատիկ մարմինն առն Աստուծոյ մտեայ*, արեւելեան սովորութեամբ ձեռքը գլուխը տանելով՝ *սէլամ ալէք* բառերով կ'ողջունէ, եւ երբ ուշադրութեամբ նամակը կը դիտէր, ձեռքին շարժուիլը կը տեսնէ, զգածեալ կերպով կը մօտենայ, կ'առնէ, կը բանայ, կը կարդայ (ՅՈՎ. 123), եւ անգամ մը եւս կը յուզուի, իբրեւ թէ անդիի աշխարհքէն խորհրդաւոր պատգամ մը լսէր: Նամակին խորհրդաւոր օրհնութիւնները եւ սպառնալիքները խորին տպաւորութիւն կը գործեն, կարծես երկնային ձայն մը Հայոց հաւատարմութեան երաշխաւոր ըլլար, այնչափ վստահօրէն կը համոզուի Ոկբայ անոնց կատարեալ եւ անխարդախ հպատակութեան վրայ: *Այո՛, ինդիր քո կատարեսալ է*, կը պատասխանէ, իբրեւ թէ կենդանի անձի հետ խօսէր (ՅՈՎ. 124), եւ եթէ չկատարեմ, *եկեսցեն ի վերայ իմ ամենայն նզովքն, զոր ընթերցայ ի մատենին քում* (ՂՆԴ. 52): Հարկաւ բոլոր անոնք ալ որ Մահակ կ'ուղեկցէին, կամ որ Մահակը դիմաւորելու կու գային, նախարարական եւ եկեղեցական անձնաւորութիւնք ալ, իրենց կողմէ պէտք եղած յայտարարութիւնները եւ երդումները կրկնեցին ուստիկանին առջեւ, օգուտ քաղելով անոր զգածեալ եւ յուզեալ վիճակէն: Ոկբայ անմիջապէս հրաման տուաւ իր գունդերուն կանգ առնել, եւ պատերազմական արշաւանքը կասեցնել. Հայոց նախարարներուն գրեց որ եղածները մոռացութեան կու տայ՝ խոստացեալ հաւատարմութեան պայմանով, եւ կը հրամայէ որ ամենքը իրենց տեղերը եւ իրենց գործերուն դառնան, եւ վստահ ըլլան իր խոստումներուն (ՅՈՎ. 124): Մինչեւ իսկ չէր յիշեր ինչ որ *էանց ընդ զօրն Տանկաց ի Վարդանակերտն աւանի* (ՂՆԴ. 53): Այսպէս կը վերջանայ այդ նշանաւոր, մինչեւ իսկ նորահրաշ էղելութիւնը, զոր յառաջ բերինք Պատմաբանին գրածին համեմատ, որ հիացմամբ կը փակէիր խօսքը, թէ *այսպէս զմեռելութիւն նորա պատուական արար Աստուած քան զմեր կենդանութիւնս* (ՅՈՎ. 124): Ժամանակագրական հաշուով Մահակի մահը եւ նամակին արդիւնքը պէտք է դնել 703 տարւոյ ամառուան միջոցին:

533. ՏԱՐԲԵՐ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Այդ եղելութեանց մասին, Պատմաբանին տուած էական մասերը պահելով, ինչպէս են Մահակի մահը եւ նորա նամակին ազդեցութիւնը, եւ Ոկբայի հաշտարար կարգադրութիւնները, բաւական տարբեր պարագաներ կը յիշէ Ղեւոնդ, Արաբաց արշաւանքներուն պատմիչը: Արդէն ըսինք թէ Ղեւոնդ բնաւ չի խօսիր Մահակի Դամասկոսի տարուելուն վրայ (§ 526), հետեւաբար անոր Ոկբայի հետբանակցութեան երթալը, որ թէ Դամասկոսէ կը դնէ, այլ թէ *յուդարկեցաւ յաշխարհէս*, որ ըսել թէ եկող բանակը դիմաւորելու նպատակով Հայաստանէ մեկնեցաւ՝ նախարարներուն եւ եկեղեցականներուն աղաչանքով, եւ *զոմանս յեսիսկոպոսաց*, գուցէ եւ քանի մը նախարարներ, մէկտեղ տանելով *խօսիլ ընդ զօրավարին* (ՂՆԴ. 50): Խառանի մէջ

հիւանդանայր եւ մեռնիլը եւ չմեռած նամակ պատրաստելը յիշելէ ետքն ալ կը յարէ, թէ Ոկրայ հանգուցեալ կաթողիկոսին մօտ չմտած, ուղեկիցներ *պատմեցին նմա զկաթողիկոսէն Հայոց, եւ մատուցին առաջի նորա զգիրն*: Ասով ձեռքի շարժումին եւ նամակը ձեռքէն առնելու պարագաներն ալ չի հաստատեր, եւ Ոկրայի հիացումը ոչ թէ հրաշալի երեւոյթին հետեւանք կը դնէ, այլ Սահակի մեծհոգի արդիւնք, *որ ըստ օրինի քաջ հովուին, ի վերայ հօտին հանգուցեալ*, աներկիւղ կը փութար *գալ ընդառաջ խորխտացեալ սրոյ* (ՂՆԴ. 52): Պատմութիւնը միեւնոյն կերպով կը քաղէ Կիրակոս ալ (ԿԻՐ. 35), թէպէտ շատեր կը հետեւին Պատմաբանին գրածին: Զննական տեսակէտէն միշտ նախադասուին այն պատմութիւնները, որք աւելի բնական պարագաներով կը ներկայանան, քան անոնա որոնք հրաշալի հանգամանքները կը զգենուն: Ժամանակի մերձաւորութեան տեսակէտէն ալ, Ղեւոնդ դար մը առաջ է Պատմաբանէն, մինչ հրաշալեաց զրոյցներ հետզհետէ կը բարդուին եղելութեանց վրայ, որով նախադասելի պիտի ներկայանար Ղեւոնդի պատմութիւնը, քան Պատմաբանին գործը: Սակայն նկատելով որ Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսի նման լուրջ անձնաւորութիւնմը, Ղեւոնդի պատմութիւնը տեսած ըլլալով հանդերձ, անկէ տարբեր պարագաներ կը յիշէ, եւ թէ ազգային աւանդութեան մէջ նախադասութիւն տրուած է Պատմաբանին գրածներուն, նոր պատմագիրները կը նախադասեն անոր պատմութիւնըմ ինչպէս եւ մենք ալ ըրիք: Գրիգոր Անաւարզեցին ալ բոլորովին տարբեր պարագաներ կը յաւելու թէ, երբ Սահակ Միջագետք մեռաւ, *իջաւ յոյսն ի վերայ, եւ արար ցարանչելիք որ երբ երեկ Սահակն, նա դրստեց եւ կարդաց զիւր թուղթը, որ գրեալ էր եւ սաստիւ հրամայեալ: Նա երաց զհողքն եւ գտաւ անասական, եւ համբուրեաց զաջն, եւ սասցթէ զինչ հրամայեալ ես, ես առնեմ* (ԿԱԼ. 442): Բայց վերջին զրոյցներ են այդ պարագաները, որոնք ոչ մի պատմագիրէ յիշուած չեն, եւ անկապակից ալ են:

534. ՍԱՀԱԿԻ ԱՐԴԻԲԵՔԸ

Որն եւ ըլլայ Սահակի վերջին գործունէութեան մասին նախադասելի բացատրութիւնը, եւ արաբական վրիժառու ցասումը ցածուցանելու համար, Դամասկոսէ մեկնած ըլլայ թէ Դուինէ, յայտնապէս կը տեսնուի ծերացեալ կաթողիկոսին վրայ բարձր միտքի եւ մեծ սիրտի եւ արի ոգւոյ չնաշխարիկ նկարագիրը, որ անձնուէր համարձակութեամբ կը դիմագրաւէ, աւեր եւ աւար շնչող սհաւոր բանակի եւ սհեղ հրամանատարի մը բորբոքեալ ցասումին: Իրաւունք ունին մեր բոլոր պատմագիրները, երբոր վերին Նախախնամութեան օրհնառաք աջը կը տեսնեն այդ եղելութեանց մէջ, որ առատն է յաջողել եւ արդիւնաւորել սիրտի ուղղութեամբ եւ միտքի խոհականութեամբ եղած ձեռնարկները: Սահակի այդ պատկառելի նկարագիրը յայտնի տեսնուեցաւ իր կեանքին ամէն մէկ դիպումներուն եւ արկածներուն մէջ, որ բազմապիսի եւ ծանրաճանր պարագաներու առջեւ գտնուելով, երբեք ինքզինքը չկորսնցուց, իր ուղղութիւնը չշփոթեց, եւ իր ազգն ու եկեղեցին չլքեց, այլ փորձանքներուն՝ փորձանաւոր, գիտցաւ պահել ու պաշտպանել եկեղեցւոյն աւանդական հաստատութիւնը եւ ազգին յարմարագոյն դիրքը: Սահակ վերջին յայտարարութիւնը, որով Արաբացուց հանդերձ հաւատարիմ հպատակութիւն երաշխաւորելով՝ Հայաստանը սպառնալու կորուստէ ազատեց, Հայոց համար կտակային սկզբունք դարձաւ, եւ դարուց ի դարս մինչեւ մեր օրերը ազգային գոյութիւնը պահպանեց: Միւս կողմէն ինչ որ ԺԲ. դարէն ետքը Սահակի անունով կեղծուեցաւ, մեզի կը հաւաստէ թէ մեծ եղած էր անոր անունը ազգայնոց եւ օտարաց մէջ, եւ կեղծարարներ անոր հեղինակութիւնը կ'ուզէին շահագործել իրենց խարդախեալ գրուածոց մէջ: Սահակ գրական արդիւնաւորութեան արժանիք ալ ունեցած է, թէպէտ իր անունով շատ երկասիրութիւններ հասած չեն մեզի, բայց այն քիչն ալ որ ունինք՝ ընտիր գրիչի արդիւնք են: Արմաւենեաց օրուան ճառը, թէ իմաստով եւ թէ հայկաբանութեամբ

գնահատելի գրուած մըն է (ՕՁՆ. 185): Խաչի եւ Եկեղեցւոյ շարականները, գորս Տաթեւացի սոյն այս Սահակին կը վերագրէ (ՏԱԹ. 637), մեր եկեղեցական երգերուն ընտրելագոյններն են, թէպէտեւ հնար է մտածել, թէ անոնց մէջ ուրիշներէ գրուածներն ալ խառնուած են, իսկ Սահակէ ընտրողաբար կարգադրուած: Ոկրայի ուղղաձնամակն ալ ոճի վեհութեան հետ արաբագիտութեան առաւելութիւնն ալ կը հաւաստէ, քանի որ Սահակ *իլրով իսկ ձեռամբ* գրեց (ՅՈՎ. 122) եւ Ոկրայ ինքնին *ընթերցաւ զգիրն* (ԴՆԴ. 51):

535. ՍԱՀԱԿԻ ԿԱՆՈՆԵՐԸ

Կանոնագիրքին մէջ ունինք 15 կանոններ, որ *վերջնոյ Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի* անունով մակագրուած են (ԿԱՆ. 125), եւ յայտնապէս Ձորոփորեցւոյն կ'ակնարկեն: Այս տեսակ կանոններ լռելեայն ժողովական հաստատութիւն ալ կ'ենթադրեն, թէպէտ պատմութեան ընթացքին մէջ բարեկարգական ժողովի մը գումարուելուն յիշատակութիւնը չունեցանք, բայց կանոններուն եկեղեցւոյ պաշտօնական հաւաքածոյին անցնիլը՝ կը ստիպէ այսպիսի ժողովի մը գոյութիւնը ընդունիլ: Առ այս կը նպաստէ դիտելը, որ կանոններուն գլուխը ըստուած է թէ խնդիրները Յովհաննէս Միւնական մը առաջարկած է, իսկ անոնց լուծումները կը պատկանին *Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի եւ նորին աթոռակցաց եպիսկոպոսաց բազմաց* (ԿԱՆ. 125): Տեղ մը ժողովի մը յայտնի յիշատակութիւնն ալ կը գտնեն (ՉԱՄ. Բ. 560), որով Սահակէ գումարուած բարեկարգական ժողովի մը իրականութիւնը իբր ստոյգ ընդունուի: Միայն անորոշ կը մնայ տեղն ու ժամանակը ճշդել, բայց հաւանաբար Դուին եղած է ժողովին տեղը, որովհետեւ հոն էր կաթողիկոսական աթոռը, իսկ ժամանակին մասին մերձեցուցմամբ կուրապատաստութեան միջոցին, 688 էն 692 տարիներուն մէջ, յունական տիրապետութեան ներքեւ, եւ Աշոտի եկեղեցաշէն եւ ազգաշէն ջանքերու շնորհիւ՝ ասելի դիւրին էր եկեղեցական բարեկարգութեանց մտադրութիւն դարձել: Սահակի 15 կանոններուն նիւթերը եկեղեցական շէտերու եւ սրբութեանց շուրջը կը դառնան, եւ գործնական կերպեր կը ցուցանեն՝ մասնաւոր պարագաներու վրայ: Առջի երկու կանոններուն մէջ եպիսկոպոսներուն կ'արգիլուի զինուած կերպով պաշտօն վարել, եւ կամ կրօնաւորներու փափաքով գործը թողուլ: Յաջորդ կանոնը կը ներէ պոռնկեալ եւ *ի մեղս մեծամեծս շաղախեալ* անձին, քահանայ ըլլալէն ետքը կոչոււմը շարունակել: Չորս կանոններ ուրկութեամբ կամ բորոտութեամբ արտացեալներուն համար կը պարզեն այն սկզբունքը, թէ պղծեալ մարմինը արգելք է հոգեւորական հաղորդութեանց: Հոգեհանգստեան պաշտօնները կը յանձարարէ 15րդ կանոնով, մինչ 8րդ կանոնով ալ կ'արգելու կենդանութեան ատեն հոգեհանգիստ կատարելը: 9րդ կանոնով կը հրամայէ Կիրակիէ Կիրակի սրբագործեալ հացը նորոգել: Յաջորդող երկու կանոններով եկեղեցիէ դուս հաղորդ տալու կերպերը կ'որոշէ՝ արգելական եւ հիւանդ անձերու, եւ սիւնական կամ խցարգել ճգնաւորներու համար: Տարին մէկ անգամ վրան պատարագ մատուցուող սեղանները իբր շարժական կը նկատէ: Ատրիներու ձեռքով տիկերու մէջ բերուած ձէթը անսուրբ չի նկատեր, թէեւ մեռելոտոյ մէջ դրուած ըլլան. եւ վերջապէս 14րդ կանոնով կ'արգիլէ, օրհնած ձէթին կամ միւռոնին յաւելուած ընել, *այլ յամենայն տարւոջ ի հայրապետէն ընդունիլ, ըստ կանոնական հրամանի սրբոյ հօրն Սահակայ* (ԿԱՆ. 1250-126): Որչափ ալ ծանր նիւթեր չեն Ձորոփորեցիին կանոնագրած կէտերը, սակայն խստապահանջ եւ միանգամայն լայնախոհ միտքի մը սկզբունքները կը պարունակեն:

536. ԴԱՐՁԵԱԼ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Ասոնցմէ զատ ուրիշ ինն կանոններ ալ կան, Սահակի նախագահութեամբ գումարուած Կարնոյ ժողովին կողմէ (§ 519) տրուած, որ նոյնպէս ծիսական կէտերու

շուրջը կը յաճին: Բայց չենք ուզեր այդ կանոններուն վաւերականութեան վրայ պնդել, վասնզի Կանոնագիրքին յաւելուածներուն մէջ դրուած են, եւ պարունակութիւնը կասկածի տեղի կու տայ: Կանոններուն առաջինը կը հրամայէ Յայտնութիւնը Յունուար 6-ին տօնել եւ Դեկտեմբեր 25-ին, երկրորդը կը պատուիրէ նոյն օրը ջրօրհնէք կատարել միւռոնաթափով, երրորդը օրհուծեան ատարարները, չորրորդը ճրագայոյցի ընթերցուածները կը սահմանէ: Յաջորդ երեք կանոններն Յայտնութեան ութօրէնքին, եւ Փետրուար 14-ին Տեառնընդառաջի տօնին պատշաճները կը ցուցանեն: Ութերորդ կանոնը կը հրամայէ հաղորդութեան խորհուրդին հացը անխմոր եւ բաժակը անջուր պահել, իսկ վերջին կանոնը պատարագի զգեստաւորութիւնները կը բացատրէ ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, որոնց մէջ դիտողութեանարժանի կէտեր պակաս չեն: Այս կանոններուն մասին կասկածը կը շատնայ տեսնելով, որ այդ կարգադրութիւնները, որք յունական եկեղեցւոյ ընդունիլ չեն, նոյնինքն Յուստինիանոսէ հաստատուած կը ցուցուին, եւ անհնազանդներուն կը սպառնացուի, որ *ինքնակալին հրամանաւ ընդ թագաւորական պատուհասիւ անկցին* (ԿԱՆ. 151):

537. ԴԱՐՈՒՄ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ

Եօթներորդ դարուն փակումը առիթ կ'ընծայէ մեզ, համառօտ ամփոփում տալ այդ վերջին միջոցին Հայաստանի մէջ երեւցած նշանաւոր անձնաւորութեանց, որոնցմով հինգերորդ դարուն նման, եօթներորդ դարու գրական շրջան մը կը կազմուի: Այդ նոր գործունէութեան իբր առաջնորդ պէտք է նշանակել Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսը, որ ինքն ալ ուսումնական եւ զարգացեալ միտքի տէր, յատուկ հոգածութիւն ունեցաւ զարկ տալու մտաւորական շարժումին (§ 451), ուսկից յառաջ եկաւ եօթներորդ դարու Քերթողներու դասակարգը, որ հինգերորդ դարու Թարգմանիչներէն ետքը՝ մատենագիրներու նոր շարք մը արտագրեց: Մէկէ աւելի եղան Կոմիտասի քաջալերութեան ներքեւ կազմուած եւ բարեկարգուած դպրոցները, ինչպէս Արշարունեաց վանքը, Շիրակայ դպրեւանքը եւ ուրիշներ, բայց ամենէն գլխաւորն եղաւ Միւնեաց վարդապետանոցը, որ անդստին հինգերորդ դարէն հիմնուած եւ շարունակաբար պահուած դպրոց մըն էր, եւ *ի սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ* իրաւունքը ստացած էր *գրուիկայ եւ հրամանատար ամենայն վարդապետացն Հայոց* (ՕՐԲ. Ա. 155): Ասիկա փաստ կու տայ հետեւցնելու, թէ բոլոր եօթներորդ դարու մատենագիրներ հմտութիւնը ստացած են նոյն վարդապետանոցին մէջ, թէպէտ յետոյ իրենց համար մասնաւոր դպրոցներ բացած են, իբր անմիջական միջոց զարգացում տարածելու: Թէպէտ փափաքելի էր, բայց պատմագիրները պրպտելով չենք գտներ Միւնեաց վարդապետանոցի մեծ վարդապետներուն կամ քերթողահայրերուն ամբողջ շարքը: Կոմիտաս մօտ ատեններ կը յիշուի Մաթուսաղա, որ կ'ուսուցանէր *ի վերայ բարձր եւ տարկու ամբիոն բարունարանին* (ՕՐԲ. Ա. 156 եւ հաւանաբար անոր նախորդն էր Վրթանէս Բչկանորգի քերթող վարդապետը, որ տեղապահութիւն ալ վարեց Մովսէսէ ետքը, ընտրութեան յապաղելուն եռամեայ միջոցին: Միւնեաց եպիսկոպոսներէն ալ թերեւս եղան քերթողահայրութիւն վարողներ, բայց պէտք չէ կարծել թէ երկու պաշտօնները միշտ միացեալ եղած ըլլան միեւնոյն անձի վրայ:

538. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԻ

Նշանաւոր անձնաւորութիւնները յիշած ատեննիս, առաջին անգամ դիմացնիս կ'ելլէ Յովհաննէս Մայրավանեցին, Դրնայ կաթողիկէին փակակալը, այն որ Եզրի միաբանական հաղորդակցութեան դէմ ելնելուն համար հալածուեցաւ եւ պաշտօնէն զրկուեցաւ, կաթողիկոսին կողմէ Մայրագոմեցի անունով անարգուեցաւ, եւ Գետարակի

առանձնարանը քաշուեցաւ (§ 469): Արդէնիր կարգին ալ դիտել տուինք, թէ Եզրի եւ Յովհաննի մէջ տեղի ունեցած անցուդարձին պատճառը, ոչ այնչափ դաւանական խնդրոյ էութիւնն էր, որչափ եղելութեան արտաքինը. Եզրի կողմէն ցուցուած ճկուն եւ երկդիմի զիջողութիւնը, իսկ Յովհաննի կողմէն արտայայտուած անկքելի նախանձայուզութիւնը, եւ ասոնցմէ առաջ եկած անձնական պատուոյ խնդիրը եւ կրից գայրոյթը: Եզրի խստութիւնը հետեւանք էր վիրաւորեալ արժանապատուութեան, եւ ոչ դաւանական պաշտպանութեան: Յովհաննի բոլոր մեր պատմիչներէն բացարձակ կերպով հռչակուած է իբր կարող եւ ուղղամիտ եւ ուղղափառ վարդապետ: Իրեն տրուած պատուանուններն են, *փիլիսոփայ կատարեալ, եւ աստուածային գրոց գիտութեան բանիբուն* (Յով. 99), *կատարեալ աստուածային գիտութեամբ* (ԱՍՈ. 88), *աստուածային գրոց բանիբուն*, (ԱՍՈ. 80), եւ ուրիշ նմաններ, որ անոր արժանիքը կը հաւաստեն: Իրեն կը վերագրուին երեք գիրքեր, *Խրատ վարուց, Հաւատարմատ, եւ Նոյեմակ* վերտառութեամբ, զորս գրեց Գետարակի առանձնութեան մէջ, *բայց զանուն իւր ոչ վերագրեաց ի նոսա*, ժողովուրդին մէջ իրեն մասին տարածուած ճախող ըմբռնումին պատճառով (ԱՍՈ. 88), ինչ որ հետեւանք էր Եզր կաթողիկոսի պաշտօնական հալածանքին: Երեք գիրքերը մեզի հասած չեն, որ կարենայինք անոնց վերլուծութիւնն ընել, եւ մօտէն գաղափար կազմել Մայրագումեցիին վարդապետութեան վրայ:

539. ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ

Այդ գիրքերուն կորուստը աւելի աւաղելի է այն պատճառով, որ Մայրագումեցիին անունով սխալ եւ մոլար վարդապետութիւն մը տարածուած է, եւ մենք պետք է գիրքերը տեսնէինք, ուղիղ դատաստան ընելու համար: Բայց Մայրագումեցիները երկու եղան, Յովհաննէսի աշակերտ Սարգիս վարդապետ մըն ալ, նոյն մակդիր անունով ճանչցուեցաւ, եւ Յովհաննէսի մահուրնէ ետքը, որուն երբ հանդիպած ըլլալը յայտնի չէ անոր դիրքը շարունակելով անոր գործը ստանձնեց ու համբար իւրացուց: Ստեպ հանդիպած բան է, որ աշակերտներ իրենց վարդապետին ըսածը չափազանցնելով, սխալանքի իյնան, եւ ճրիաբար վարդապետին անունն ալ ազատեն: Այդ բանը Յովհաննէսի եւ Սարգիսի մասին ալ ճշմարտուած է: Ժամանակին յիշեցինք Յովհաննէսն եւ Սեւերեան տարածայնութիւնները նոյնիսկ միաբնակ հակաքաղկեդոնիկներու մէջ, միանգամայն ըսինք թէ Յովհաննոս Աղիկառնացւոյ վարդապետութիւնը մինչեւ երեւութականութեան տարուեցաւ Յովհաննէսնց կողմէն (§ 350): Քանիցս յիշեցինք եւս թէ ապականութեան խնդիրին մէջ Հայերը, Աղիկառնացւոյն սկզբնական վարդապետութիւնը նախընտրեցին, թէ Քրիստոս ոչ *ի հարկէ* այլ *ի կամաց* կը կրէր ապականութեան հետեւանքները իր միաւորեալ բնութեան վրայ, որով նզովուած մոլորեցուցիչներուն հետ կը յիշէին Սեւերոսն ալ, ինչպէս Ներսէս Բագրեւանդացիի (ԹՂԹ. 56), Արդիշոյ Ատորիի (ԹՂԹ. 60), Յովհաննէս Գաբեղեանի (ԹՂԹ. 83) եւ Վրանէս Քերթողի (ԹՂԹ. 138) հաւատոյ թուղթերուն մէջ: Մայրագումեցի Յովհաննէսի կողմէ բուն կերպով պաշտպանուած քաղկեդոնիկ դաւանութեան դէմ նախանձայոյց հակառակութիւնը, Սարգիս Մայրագումեցիի ձեռք անցած ատեն, Յովհաննոսի չափաւոր դրութենէն Յովհաննէսնց չափազանց դրութեան փոխուեցաւ, եւ Երեւութականաց մոլորութիւնը, որ տակաւ կը տարածուէր Հայաստանի կողմերն ալ, Մայրագումեցւոց վարդապետութիւնը եղաւ: Սակայն բոլոր մը պատմագիրները համամիտ եւ համաձայն կերպով Յովհաննէսը կ'արդացնեն, եւ Սարգիս կը վերագրեն մոլորութեան պաշտպան եղած ըլլալու դերը: Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսը բացարձակապէս կը ստանձնէ Յովհաննէս Մայրագումեցիի պաշտպանութիւնը, եւ յիշելով թէ *համբար ամբաստանութեան պատմի* անոր վրայ, վրայ կը բերէ թէ *եւ ոչ կարեմ համանութեան իմոյ կամացս տալ*, որովհետեւ կը կարծէ թէ *ի հակառակադիր եւ խորիմաց այլոց կամաց այս գործ համբարոյ լեալ*

է (ՅՈՎ. 102): ՄԻԵՆՈՅՆ ուղղութեամբ Ասողիկ ալ կը վկայէ, որ թէպէտ *զոմանէ համբաւի հերձուած մուծանել յեկեղեցի*, այլ ոչ է *սորա* (ԱՍՈ. 82), եւ նոյնը ասանցմէ ետքը եկողներն ալ կը վկայեն, թէ Մայրագոմեցի աղանդաւորը, Յովհաննէս չէր, այլ Սարգիսը, եւ թէ մինչեւ իսկ այս պատճառով *Յոհան ի բաց յիւրմէ հալածեաց զՍարգիսն*, որով ոչ մի կերպով հնար չէ Յովհան Մայրագոմեցին դատապարտել, ինչպէս կարի փութկոտութեամբ կը պնդեն հռոմէադաւան գրողներ, Եզրի գործը բարձրացնելու եւ Եզրի հակառակորդը նուաստացնելու դիտմամբ: Յովհաննէս Պատմաբան, որ գիրքերը տեսած է, Սարգիսի մոլորած լինելը կը հաւաստէ, *զի իմ իսկ ընթերցեալ է*, կ'ըսէ, *զիր վնասու նորա* (ՅՈՎ. 105): Իսկ Մայրագոմեցւոց աղանդին մասին երկարել հարկ չենք տեսներ, վասնզի ծանօթ է Երեւութականաց դրութիւնը, որոնք բնութեաց միաւորութեան վարդապետութիւնը այնչափ առջեւ տարին, որ մարդկութիւնը աստուածութեան մէջ ընկղմած եւ ոչնչացած ըսելու հասան, որով ինչ որ մարդկային է Քրիստոսի անձին վրայ՝ բնաւ իրականութիւն չեն ընծայեր, այլ առաջօր երեւոյթ կը դաւանին: Երեւութականութիւնը այս ծայրայեղութեամբը՝ իր իսկ խուսափած քաղկեդոնականութեան կը մօտենար: Վասնզի բնութեանց միաւորութիւնը մերժել կ'ըլլար եթէ Քրիստոսի չարչարանքը լոկ մարդկութեան տալով՝ փրկագործ տնօրէնութեանց նշանակութիւնը կորսուէր, իսկ նոյն չարչարանքները լոկ երեւոյթ ըսելով՝ փրկագործ անօրէնութեանց իսկութիւնը կը ջնջուէր:

540. ԹԷՆՈՂՈՐՈՍ ԲՈԹԵՆԱԲՈՐ

Մայրագոմեցւոց կամ Հայ Երեւութականաց դէմ առաջին ձայն բարձրացնողը եղաւ Թէոդորոս վարդապետ, Քոթենաւոր մականունաւում, խարազնագգեաց ճգնաւորութեանը համար: Թէոդորոսի համար յիշեցինք արդէն թէ Կոմիտասի եղբորորդին էր, որով ինքն ալ Աղցեցի եղած կ'ըլլայ, եւ Եզրի քեռորդին (§ 460), եւ Մաթուսաղայի աշակերտը (§ 451), եւ պատմեցինք եւս Եզրի զիջողութեան մէջ Թէոդորոսի ունեցած քաջալերիչ մասնակցութիւնը (§ 464), հետեւաբար զարմանալի պէտք չէ երեւայ, եթէ Թէոդորոսը գործունեայ դեր մը ըստանձնած կը տեսնենք Մայրագոմեցւոց դէմ: Հոգ չէ թէ Յովհաննէս իրապէս մաս ունեցած ըլլայ կամ ոչ՝ Մայրագոմեցւոց մոլորութեան մէջ, Թէոդորոսի համար բաւական կը սեպուէր, որ խնդիրը Մայրագոմեցւոյն առանձնարանէն երեւան եկած էր: Թէոդորոսի ճառը, ինչպէս որ տպագրուած կը տեսնենք (ՕՁՆ. 147), եզակի կերպով մակագրուած է՝ *ընդդէմ Մայրագոմեացոյն*, սակայն գրուածը սկիզբէն մինչեւ վերջը, միշտ յոգնակի կերպով ուղղուած է շատերու, եւ ոչ մէկ անձի, եւ միայն վերջը հռետորական դարձուածով անգամ մը, *Արդ դու մը ունի* (ՕՁՆ. 156), որ սակայն խումբի մը դէմ գրուած ըլլալը չ'եղծաներ, քանի որ սկիզբէն կը խօսի շատերու հասցէին, թէ *Ահա վերայայտեցան այժմ ի տանս Թորգոմայ, նորածին դաւանութեան զարմք, օժտողը ճշմարտութեան*, եւ նոյնպէս կը շարունակէ մինչեւ վերջը, եւ երբեք յատուկ անձի մը անունը չէ տուած, ոչ Յովհաննէսի եւ Սարգիսի: Այնպէս անհիմն չէր լիներ, կարծել որ մակագիրին մէջ Յ ու Յ գիրերու գրչագրական սխալ մը սարդած ըլլայ: Թէոդորոսի ճառը երեւութական աղանդը մերժած ատեն, երբեք քաղկեդոնական դաւանութեան պաշտպանութիւն ըրած չ'ըլլար, ինչպէս հռոմէադաւանք կ'ուզէն հռչակել (ՉԱՄ. Բ. 362), վասնզի այսպիսի բառ մը կամ տառ մը իսկ չկայ, այլ միայն փրկական տնօրէնութեանց իսկականութեան ցուցմունքներ կան Ս. Գիրքէն եւ սուրբ հայրերէն, ինչ որ հակաքաղկեդոնիկ միաբնակութեան հիմնակէտն է, եւ որուն համար քաղկեդոնիկ երկաբնակութիւնն ալ անբաւական կը դատուի: Եթէ Թէոդորոսի ճառէն Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան համար ցուցմունք մը պիտի քաղենք, այն աւելի մեզի նպաստաւոր կ'ըլլայ, զի եթէ Եզրի համոզումը Թէոդորոսի հետ նոյն էր, ապա Եզր ալ երկբնակ մը չէր քաղկեդոնիկներու դրութեամբ: Քոթենաւորի համար ըսուած է թէ հաստատուած էր Արագածի ստորոտը Ս. Աստուածածին վանքը, որ կրնայ նոյնացուիլ

այժմեան Հառիճոյ վանքին հետ, ուր ընտիր աշակերտութիւն մը կազմեց, որուն փայլը աւելցուցին Սահակ Չորովորեցի եւ Յովհան Օձնեցի կաթօրկոսները: Իրեն կը վերագրուին եւս ուրիշ երկու ճատեր, ի սուրբ Խաչն (ՕՁՆ. 159) եւ ի սուրբ Կոյսն (ՕՁՆ. 172), որք իրենց ներբողական ձեւին ներքեւ Երեւութեանաց դրութեան հերքումներն են տիրապէս, մարդեղութեան խորհուրդին իսկական իրականութիւնը ցուցնելով: Աւելի պատմական տեղեկութիւններ չունինք Քոթենաւորի կեանքին եւ վախճանին վրայ:

541. ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

Դարուս նշանաւորագոյն անձերուն կարգը պէտք է դասենք Մովսէս Սիւնեցին, որ հաւանաբար միեւնոյնն է, որ Սիւնեաց եպիսկոպոս ալ եղած է Օրբէլեանի հաշուով, Մաթուսաղայի ձեռնադրութենէն 97 տարի ետքը (ՕՐԲ.Բ 246) որ մեզ կը տանի մինչեւ 730 թուականը: Այլ այդ ցուցակը դժուար է ճշտութեամբ պաշտանել, ժամանակագրական անհամաձայնութեանց պատճառով, որովհետեւ նոյն Մովսէսն է որ Ստեփանոս Սիւնեցիի վարդապետը եղած կ'ըսուի (ՕՐԲ. Ա. 173): Թէպէտ կրնայ ըլլալ որ Սիւնեաց վարդապետանոցին վարիչը Մովսէս, իր վերջին օրերը միայն յանձնառու եղած ըլլայ մետրասպոլտութեան անցնիլ, զոր 7 տարի վարած կ'ըսուի: Սակայն ամէն առիթի մէջ անհրաժեշտ կ'երեւի այդ թուականները կանխել, ինչպէս Ստեփանոսի վրայ խօսած ատեննիս պիտի դիտել տանք: Մովսէսի անձը, որչափ ալ մինչեւ հիմա աւելի մտադրութեան առարկայ եղած չէ, սակայն մեր տեսութեամբ արժանի մատենագրական ընդարձակ ուսումնասիրութեան, զոր ուրիշ տեղ ալ յիշեցուցած ենք (09. ԱՄՍ. 245), իսկ այստեղ մեր պատմական շրջանակէն դուրս կը մնայ: Մովսէս Սիւնեցին, *քերթող եւ քերթողահայր* անուններով պատուուած, գրական անձ մը եւ վարդապետանոցի վարիչ եւ ուսուցիչ կը յայտնուի (ՀԻՆ. 472), մինչ միեւնոյն ժամանակ *Մովսէս պատմագիր* ալ կ'ապրի, առանց որոշակի հանգամանաց (ՀԻՆ. 14): Նկատի առնելով այդ պարագաները, եւ միւս կողմէն գիտելով որ Խորենացիի պատմութիւնը քննադատներուն մեծամասնութեան կողմէ Է. դարու գործ կը ցուցուի, եւ նոյն պատմութեան հնագոյն օրինակները լոկ *Մովսէս քերթողահայր* անունով կը մակագրուին, եւ պատմագիր ըլլալը քերթողահայր ըլլալ չէ, եւ քերթողներ եւ քերթողահայրներ Սիւնեաց դպրոցէն միայն ելած են՝ եւ ոչ Տարոնէն, մենք կը կարծենք թէ Խորենացիի շուրջը յուղուած խնդիրը, դիւրին լուծում մը կը ստանայ, եթէ Մովսէս Սիւնեցին, Մովսէս քերթողահայրը, Մովսէս պատմագիրը, եւ Մովսէս Խորենացիի պատմութեան հեղինակը՝ միեւնոյն անձի վերածուին եւ նոյնացուին Է. դարուն Սիւնեաց դպրոցին քերթողահայրն եղող՝ Մովսէս Սիւնեցույն հետ: Արդէն Խորենացույ ըսուած Պիտոյիցը ու շարականները եւ Աշխարհադիրը այս Մովսէսի կը վերագրեն շատեր (ՀԻՆ. 472), կերպով մը մեզի ճամբայ բանալով, որ պատմութիւնն ալ նոյն չարիքին միացնենք, քանի որ դարեր ետքն է որ պատմագիրին՝ Խորենացի անունը կը տրուի (ԿԻՐ. 3): Երբոր Օրբէլեանի մէջ կը կարդանք, թէ *էր մեծարոյ եւ նախայթոռ ի վարդապետսն Հայոց այթոռն Սիւնեաց, զի էր վաղնջուց հետէ հրամայեալ զթարգմանութիւնն եւ զմեկնութիւնն նոցա ունել ի սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ* (ՕՐԲ. Ա. 155), հնար չէ չիշել, թէ Խորենացիին մէջ ալ գրուած է, թէ *քանզի ամգէտք էին մերում արուեստի, վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ զմեզ ատարեցին յԱղեքսանդրիա ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօղանալ ճեմաբանին վերաբնութեան* (ԽՈՐ. 260): Մովսէս Սիւնեցիի մասին կարծիքնիս անցողաբար յիշելով, մատենագրական քննադատութեանց հետեւողներուն կը թողունք այդ մասին վերջին խօսքը արտասանել:

542. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԵՒ ՍԵԲԷՈՍ

Դարուս մէջ ծաղկած եւ գրական արգեանց տէր անձերուն կարգին յիշենք եւս Յոհաննէս Մամիկոնէից եպիսկոպոսը, որ զինքն Չենոր Գլակէ սկսելով Տարոնոյ 35-րդ եպիսկոպոս կը համրէ, բայց իր վրայ՝ ուրիշ Տարոնեցի եւ Գլակայ Ս. Կարապետի աշակերտ կ'երեւի: Գրած է Տարոնոյ Պատմութիւն մը, զոր կը հասցնէ մինչեւ Տիրան մամիկոնեան, որ 639ին Արաբացւոց դէմ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ (§ 494), եւ կը փակէ Մամուլէի հայրապետութեան 4րդ ամիսը (ՄԱՄ. 60), ուր հայրապետութիւնը ոչ թէ կաթողիկոսութիւնը, այլ վանական հայրերու պետութիւն կամ վանահայրութիւն պիտի իմանանք, ինչպէս ուրիշ տեղ Դաւիթ վանահօր համար ալ *հայրապետութիւն* անունը գործածած է (ՄԱՄ. 49): Սերէնոս Բագրատունեաց եպիսկոպոս, Եւսեբիոս անունին կրճատմամբ կոչուած, թողած է ընտիր պատմութիւն մը սկիզբէն մինչեւ Մուսլիմի ամիրապետութեան հասնիլը 661-ին (§ 501), զոր ինքն կը մակագրէ *Պատմութիւն ի Հերակլն*, իբր թէ ըսեր *Պատմութիւն ի սկզբնանէ մինչեւ ի Հերակլն*: Վասնզի իրօք ալ, սկիզբէն սկսելով կը հասցնէ Հերակլ եւ Կոստաս Հերակլեան կայսերներուն ժամանակը: Սերէնոսի անձին վրայ ինչ ինչ դիտողութիւններ ըրինք պատմութեան կարգին (§ 489), եւ զինքն իբր ժողովական ալ յիշեցինք (§ 480), մինչեւ իսկ հաւատոյ գիրին շարադրողն ըլլան ալ ենթադրեցինք (§ 484), բայց իր կեանքին եւ վախճանին վրայ տեղեկութիւնք կը պակսին:

543. ՈՒՐԻՇ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Մամիկոնեանին եւ Սերէնոսի ժամանակակից պատմագիր կը նկատուի նաեւ Մովսէս Կաղանկայտուցի, բնիկ Ուտեացի, Ազուանից պատմիչ, որուն գրուածը երեք գիրքերու կը բաժնուի, սակայն առջի երկուքը միայն սոյն Մովսէսի կը վերադրուին, եւ մինչեւ 683 կը հասնին, մինչ երրորդը, որ անկէ երկու դար ետիք դէպքերը կը պարունակէ, համանունի մը գործ է, կամ թէ անանուի մը յաւելուածն է: Առաջին գիրքերը երրորդէն դատելու պատճառը, առաջիններուն հեղինակին ինչ ինչ կէտեր իբր ականատես յիշելն է, զորօրինակ Վիրոյ կաթողիկոսին հետ Հոնաց բանակին մէջ գացած ատեն կը գրէ, թէ *անդ տեսաք գրագմոցս նոցա ի գունս ի վերայ ծնգաց* (ԿԱՂ. 372), եւ դարձեալ թէ *տեսանէաք եւ զերիվարս ածեալս սիգաւորք* (ԿԱՂ. 323), եւ Ջուամշիրը յիշած ատեն, զայն *քաջասկիտ տէրն իմ* կը կոչէ (ԿԱՂ. 312): Կաղանկատուացիին եկեղեցական մը եղած լինելը հաւանական է՝ թէպէտ որոշակի աստիճանը նշանակուած չենք գտներ: Իսկ աշակերտութիւնը հարկաւ Սիւնեաց վարդապետանոցին մէջ եղած պիտի ըսենք, նկատի առնելով իր ընտիր հայկաբանութիւնը: Գովութեամբ պէտք է յիշենք նաեւ Բարսեղ Ճոն վարդապետը, Ծիրակայ դպրեվանուց առաջնորդը, որուն շարականներու մասին տարած աշխատութիւնը յիշեցինք (§ 482): Նմանապէս Անանիա Ծիրակացի վարդապետը, համարողական գիտութեան միակ հմուտ հայ վարդապետը (§ 506), եւ ուստից միայն քանի մը հատակոտորք հասած են մեզի: Նոյնպէս Դաւիթ Բագաւանցին, որ *Իմաստասէր* անունով կը ճանաչուի, եւ որուն Յունաց կողմէ պատգամաւոր եկած ըլլալը յիշեցինք (§ 483) թէպէտ իրմէ բան մը մեզի հասած չէ: Իբրեւ մատենագիր ծանօթ է եւս Փիլոն Տիրակացի վարդապետը, որ Սոկրատ Սկոլաստիկոս եկեղեցական պատմութիւնը թարգմանեց (ԱՍՈ. 101), Ներսէհ Կամսարականի առաջարկութեամբ: Այդ թարգմանութիւնը հետաքննի ուսումնասիրութեան առարկայ եղած է վերջին ատեններու մէջ, եւ միեւնոյն ատեն ժամանակակից ուրիշ, մատենագիրի մըն ալ անունը երեւան եկած է, Գրիգոր Ձորոփորեցի անունով, եթէ չուզենք զայն նոյնացնել Գրիգոր Արշակունիի հետ (ՍՈՎ. ձէ): Ձորոփորեցի կոչումը Սահակ կաթողիկոսի հետ ազդեցութեան մը միտք կը

բերէ, արդէն ինքն Սահակ ալ դարուն գրական անձնաւորութեանց չարքին մէջ պէտք է դասուի, ինչպէս արդէն գրեցինք (§ 534):

Տ ԵՂԻԱ Ա. ԱՐՃԻՇԵՑԻ

544. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Սահակ Միջագետք վախճանեցաւ, Խառան քաղաքը, երբ Հայաստանի վերահաս վտանգը հեռացնելու համար Մուհամմետ-պին-Ոկբայ զօրավարին կը դիմէր, ըլլայ Դամասկոսէ, ըլլայ Դուինէ երթալով անոր տեսութեան: Անակնկալ մահը կրնար նպատակը պարապի հանել, բայց Սահակի ճարտար մտածումը երկնային Նախախնամութեան հովանաւորութեամբ զօրացած, ցածուց Ոկբայի ցատումը, վտանգը փարատեցաւ, եւ Հայաստանի խաղաղութիւնը ապահովուեցաւ Արաբացի հրամանատարին շնորհած ներումով եւ խոստումով: Նոյնինքն Ոկբայ հրամայեց պատուաւոր յուղարկաւորութիւնկատարել հանգուցեալ հայրապետին մարմինին, որ մեծ հանգիստաւորութեամբ փոխադրուեցաւ Խառանէ մինչեւ Դուին, եւ դրուեցաւ *ի տասպանի փառաւորասպէս* (ՂՆԴ. 52): Հարկաւ թաղումը կատարելէն ետքն է որ յաջորդի ընտրութեամբ զբաղեցան, եւ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացուցին Եղիա Բզնունեաց եպիսկոպոսը (ԱՍՈ. 106), որ ծննդեամբ ալ նոյն կողմերէն էր, Աղիովիտ գաւառի Արճէշ ասանէ, որ նոյն անունով կը մնայ մինչեւ ցայսօր: Չենք գիտեր թէ ինչ առաւելութեամբ ստացաւ Եղիա այդ բարձրացումը, բայց գիտելով որ իր ընտրութիւնը կը կատարուէր նոյն միջոցին՝ որ Հայեր յօժարութեամբ արաբական հպատակութիւն կ'ընդունէին, եւ տեսնելով որ իր պաշտօնավարութեան միջոցին Արաբներու հանդէպ կատարեալ հաւատարմութեան նշաններ ցոյց տուած է, կրնանք հետեւցնել թէ Եղիա այդ քաղաքականութեան գործունեայ կուսակից մը եղած էր, անդստին Սահակի ժամանակէն, եւ բնական կերպով կաթողիկոսութեան կոչուեցաւ, երբ իր հետեւած ուղղութիւնը կը յաղթանակէր: Ուսումնական զարգացմանը մասին յայտնի նշաններ չունինք, եւ կրնանք ըսել թէ ասելի վարչագէտ քան թէ գրագէտ մը հանդիսացած էր: Իր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ընդհանրապէս 13 կամ 14 տարի կը տրուի բոլոր պատմագիրներնէ, այնպէս որ մէկու մը միայն 3, եւ ուրիշ մէկու մը 23 տարի գնելը, պարզապէս գրչագրական սխալանք կը յայտնուի: Իսկ 13 եւ 14 տարիներու տարբերութիւնն ալ Գ եւ Դ թուատառերու փոխանակութեամբ կը մեկնուի: Արդէն Սահակի մահը գրինք 703ին, անկէ 14 տարի հաշուելով, եւ ժամանակակցական պարագաներու վրայ հիմնուելով, վերջը կը դնենք 717-ին: Ասողիկի մէջ Հայոց 158-ին եղած կը կարդացուի Եղիայի ընտրութեան թուականը (ԱՍՈ. 154), որ կ'ըլլայ 709 տարին, սակայն ուրիշ տեղ ալ ՃԾԳ գրուած կայ (ՍԱՄ. 276), որ կ'ըլլայ 704, եւ այս տարբերութիւնները իրաւունք կու տան մեզի շատ բժախնդրութեամբ խպնդել գրչագիրներու թուատառերուն վրայ:

545. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԻՇԽՈՂՆԵՐԸ

Եղիայի կաթողիկոսութեան սկիզբը Արաբացի վեհապետն էր տակաւին Ապտիլմէլիք, որ երկու տարի ետքը, 705-ին մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Վալիտ, Վլիթ գրուած մեր պատմագիրներուն մէջ, որ 10 տարի ապրեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց 715-ին իր եղբայրը Սիւլէման, որ սակաւակեաց եղաւ, եւ 717-ին ամիրապետութիւնը անցաւ նորա հօրեղբօրորդոյն Էօմէր Բ.ի ճիշդ Եղիայի վերջին տարին: Ասոնք էին որոնց հետ գործ ունեցաւ Եղիա կաթողիկոս, քանի որ Հայաստանն այլեւս արաբական մարզ եղախ էր: Իսկ Բիւզանդական գահին վրայ, ինքնընտիր կայսրներ իրար սպաննելով իրարու կը

յաջորդէին: Տիրեր Ափսիմերոս 705-ին տեղի կու տար՝ քիթը կտրած Յուստինիանոս Բ.ի, որ նորէն կը գորանար Խազիրներու օգնութեամբ, եւ 711-ին ինքն ալ տեղի կու տար Փիլիպպիկոս Վարդանի: Անաստաս Բ. կը գորանար 715-ին, Թէոդոսա Գ. 716-ին, եւ անկէ ետքը 717-ին գահ կը բարձրանար Լեոն Գ. Իսաւրացին, որ կրցաւ վերջապէս տեսական կերպով թագաւորել: Հայեր ուղղակի յարաբերութիւն չունէին այլեւս Յունական կայսրութեան հետ, բայց ինչ ինչ պարագաներ կրցան Հայերը յորդորել, անցողակի կերպով Յոյներուն կողմը միտելու, թելալտ առանց տեսողութեան, չկրնալով անոնց կողմէ ակրնկալուած օգնութիւնը գտնել:

546. ՈԿԲԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Սահակ պատուող Մուհամմէտ-պինի-Ոկբայ գորավարին համար Պատմաբանը կ'ըսէ թէ *ընդ կրունկն դարձեալ, դառնայի տեղի իւր* (Յով. 124), մինչ Ղեւոնդ կը գրէ, թէ *Մահմէտ գորավարն երկրորդ անգամ եղեայ յաշխարհս Հայոց զամս երիս հանդարտեալ դադարէր* (ՂՆԴ.52): Երկրորդ անգամ ըսելը, կրնանք Մուհամմէտ-պինի-Մրուան եւ Մուհամմէտ-պինի-Ոկբայ գորավարներուն համանուն լինելուն վերագրել, իսկ *եղեայ յաշխարհս Հայոց* ըսելը կրնանք նոյնացնել *ընդ կրունկն դարձեալ* բացատրութեան հետ, որովհետեւ ըստ Ղեւոնդի՝ Դամասկոսէ Հայաստան եկող գորավարը, ըստ Պատմաբանին՝ Հայաստանէն ետ կու գար Սահակը դիմաւորելու: Հետեւաբար պատմութեան կարգով Ոկբայ *զամս երիս* Հայաստանի ոստիկանութիւնը կը վարէ խաղաղութեամբ, եւ երբեք Վարդանակերտի կոտորածին վրէժը լուծելու չի ձեռնարկեր: Այդ եռամեայ միջոցին է, որ Վալիտ՝ Ապտիլմէլիքի կը յաջորդէ: Երեք տարիէ ետքն է, որ յանկարծ անագորոյն եւ խուժողուժ վրիժառութեան մը դիմաց կը գտնուինք, ինչպէս են Նախիջեւանի եւ Խրամի նենգաւոր կոտորածները: Այդ յանկարծական փոփոխութեան շարժառիթը կը գտնենք Ղեւոնդի պատմած միջադէպին մէջ: Յուստինիանոս Բ., որ Ափսիմերոսը սպաննելով նորէն գահ բարձրացեր էր, յաւակնութիւն ունեցաւ նորէն դէպի Հայկական գաւառները իր իշխանութիւնը տարածել, եւ նոր արշաւանք մը պատրաստեց դէպի Հայաստան: Հայեր, որոնց գլուխը կը գտնուէր միշտ Սմբատ Բիւրատեան, կը գիտէին որ ինչչափ ալ Ոկբայ հաշտ կը գործէր, սակայն միշտ *ընդ ակամբ նայէր նախարարացն Հայոց* (ՂՆԴ. 53): Վալիտ ալ, որ իր իշխանութիւնը տարածելու համար, մէկ կողմէն մինչեւ Սպանիա, եւ միւս կողմէն մինչեւ Հնդկաստան եւ Պուխարա եւ Քաշկար բանակներ կը հասցնէր, տիրապետուած գաւառներն ալ ապահովելու համար, հրահանգ կու տար Ոկբայի, *բառնալ յաշխարհէս Հայոց զտոհմ նախարարաց նոցին հեծեծելովք* (ՂՆԴ. 54): Բնական էր որ Հայերուն միտքը միշտ անվստահ ըլլար Արաբացոց վրայ, ուստի Սմբատ իր հայագունդերով օգնեց Յունական արշաւանքին: Բայց բախտը յաջող չեղաւ, եւ Դրաշպետի ճակատամարտին մէջ, որ Վանանդ գաւառի մէջ մղուեցաւ, Յոյներ Արաբներէ յաղթուեցան եւ ետ քաշուեցան, եւ անգամ մըն ալ վտանգուեցաւ Հայոց վիճակը: Սմբատ եւ իրեն հետ փախչիլ կրցող նախարարներ, սահմանագլուխ անցան իրենցներով, եւ կայսեր հրամանով բնակեցան Եգերացոց աշխարհին Փոյթ, այժմ Փոյթի քաղաքը (ՂՆԴ. 58):

547. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ ԵՒ ԽՐԱՄ

Ոկբայ Յոյները հալածելէ ետքը, սկսաւ Հայերուն վրայ խստանալ անօրինակ անգործութեամբ: Իր հրամանով Կասմ կամ Կաշմ, որ է Քասրմ, Նախիջեւանի կառավարիչը հրաւերներ դրկեց գլխաւոր նախարարներուն եւ ասպետներուն, հեծեալներով մէկտեղ իրեն մօտ գալ, կարծել տալով թէ ամիրապետը անյիշաչարութեամբ չ'ուղեր մտադրութիւն դարձնել իրենց ընթացքին վրայ, եւ արգահատելով կ'ուզէ զանոնք քաջալերել, եւ

Հայգունդերը *անցուցանել ի համարու արքունի, եւ առնուլ հռոգ*: Նախարարներ *ըստ օրինի պարզամտութեան իրեանց*, սկսան հետզհետեւ հրաւերին պատասխանել, եւ բաւական բազմութիւն հաւաքուեցաւ Նախիջեւան քաղաքը եւ մերձակայ Խրամ աւանը (ՂՆԴ. 56): Քասրմ ճարտար նենգութեամբ կրցաւ եկողները խաբել, եւ գէնքերն ալ առնելով, մէկ մասը համախմբել երկու քաղաներուն եկեղեցիներուն մէջ, թերեւս հաւատարմութեան երդումի պատրուակով (ՉՈՎ. 381): Երբոր այսպէս բաւական բազմութիւն մը փակուեցաւ եկեղեցիներուն մէջ, Քասրմ հրաման ըրաւ իրեններուն, որ դուռերը ու պատուհանները ամրացնեն եւ աղիւսով հիւսեն, եւ տանիքը ելլով կրակ տան: Երբոր փայտակերտ առաստաղները հրկիզեցան, խանձեալ գերաններ եւ հրացեալ կղմինտրներ, սկսան մէջիններուն թափիլ, որոնք անհնարին տանջանքներով եւ բոցերու մէջ այրելով հոգինին աւանդեցին (ՅՈՎ. 125) Պատմագիրներ Բաբելոնի հնոցը նետուած Երեք Մանուկներուն կը նմանցնեն, այդ խուժողուժ եղելութեան զոհերը, եւ անոնց բերանը կը դնեն Երից Մանկանց օրհնաբանութիւնը, որով *միաբան ամենեքեան օրհնութիւն ի բարձունս վերառաքելով՝ փոխեցան յաշխարհէս* (ՂՆԴ. 57): Ըստ այսմ ճշմարիտ հաւատոյ մարտիրոսներ եղած են Նախիջեւանի եւ Խրամի հրկիզեալ նահատակները, ոչ միայն իրենց քրիստոնէութեան պատճառով էր կրածնին, այլեւ հարկաւ, իսլամական սովորութեան համեմատ, ուրացութեան հրաւիրուած են կրակը տալէն առաջ, եւ անոնց մերժելուն վրայ գործադրուած է աղետալից մահուան սպառնալիքը: Այդ կէտը շատ լաւ յայտնի է Ղեւոնդի վկայելէն, թէ եկեղեցւոյ մէջ փակելէն ետքը, *կարգեալ ի վերայ պահապանս, խորհէին թէ որպէս կորուսցեն զնոսս* (ՂՆԴ. 56): Նախիջեւանի մէջ այրուածներուն թիւը *իբր 800 ըսուած է* (ՕՐԲ. Ա. 180), որով երկու եկեղեցիներուն նահատակները հազարէ աւելի եղած պիտի ըլլան, վասնզի ոչ միայն *եղերական կոտորած* եղած է *նախարարաց* (ՂՆԴ. 54), այլեւ իրենց հեծելոց, որոհետեւ անկէ ետքը ինքզինքնին ազատ զգացած են այլազգիները *յերկիրէ քաջացն զօրաց* (ՅՈՎ. 125): Նախիջեւանի եւ Խրամի նահատակներուն կատարումը, ի դէպ է դնել 707-ին, հաշիւի առնելով Մահակի մահուրնէ ետքը անցած երեք խաղաղութեան տարիները (§ 546):

548. ԱԲԵՐԱԾ ԵՒ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆ

Բայց այսչափով չվերջացաւ արաբական վրիժառութիւնը: Նախարարներուն գլխաւորները բանտերու եւ անհանդուրժելի խոշտանգումներու մատնուեցան անհնարին տուգանքներ վճարելու համար: Անոնց ալ՝ որ կրցածնուն չափ վճարումներ կ'ընէին, երդմամբ խոստացուած ազատութիւնը զլացուելով, նորէն պահանջումները կը կրկնուէին, մինչեւ որ բոլոր պահեստի ունեցածնին ալ տալով կատարելապէս ունայնացեալ կը մնային: Բայց ատեն ալ ուրացութեան բռնադատութեանց ներքեւ կը տանջուէին, եւ ոստիկանին պաշտօնեաները *զփայտէ կախեալ դատասպարտէին զնոսս* (ՂՆԴ. 658): Այս կարգին մէջ յանուանէ կը յիշուին, Սմբատ Աշոտեան, Գրիգոր եւ Կորիւն Արծրունիք, Վարազշապուհ Ամատունի եւ եղբայրը, եւ *բազում այլք ի նախարարացն Հայոց*, զորս չիկրնար պատմիչը *մի ըստ միոջէ պատմել*, զի բոլորովին *արժառանգ առնէին զաշխարհս ի նախարարաց* (ՂՆԴ. 58): Կարծես թէ երկրին գլխաւորներուն սպառիլը աւելի կը քաջալերէր Արաբացիները, ուզածնուն պէս աւերել եւ աւարել, գերել եւ գերփել, եւ կողոպուտով ու գերութիւնով երկիրը անապատացնել: Դուինի վրայ աւելի եւս կը զօրանար իրենց թշնամութիւնը, որուն բնակիչները պահ մը մտաբերած էին ինքզինքնին պաշտպանել Սմբատի գլխաւորութեամբ, Եգերաստան փախչելէն առաջ: Արաբական հրոսակը Դուին կը հաւաքէր գերին ուկողոպուտը ոստիկանին տրամադրութեան ներքեւ, եւ անտի ահագին բազմութիւն մը ճամբայ հանելով կը տանէին մինչեւ Դամասկոս: Բայց կ'երեւի թէ Մուհամմետ-ալին-Ոկբայի գործերը իրենց չափազանցութեամբ եւ անզօրութեամբ, նոյնիսկ Վալիտ ամիրապետին հաճոյ չեղան, որ նա ետ կանչուեցաւ, եւ

տեղը զրկուեցաւ Ապտիլագիզ անուն նոր ոստիկան մը, շինարար եւ հաշտարար հրահանգներով (ՂՆԴ. 59): Այդ Ապտիլագիզ կը յիշէ եղեր, որ 641 Յունուար 6-ի Դուինի առաջին անգամ Արաբացիներէ գրաւուած օրը (§ 475), ինքն 12 տարեկան տղայ մըն է եղեր, կամիր սփածանելիով մը միայն ծածկուած, որ նեղ անցքէ մը սողոսկելով պարիսպներուն վրայ կ'ելնէ, եւ իրեններուն ձայն կու տայ, եւ Արաբացիք պարիսպներուն գրաւումը սկսած կարծելով կը քաջալերուին եւ սաստկապէս կը յարձակին, ներսի գունդերը տեղի կու տան, եւ իրենք քաղաքը կ'առնեն ու կը կործանեն: Ապտիլագիզ զուգադիպութեան վրայ զարմանալով կ'ըսէ եղեր. *ի ձեռն իմ եղև կործանումն քաղաքիս, եւ ես կանգնեցից զսա* (ՂՆԴ. 60): Անոր ոստիկանութեան տարին չշղելու համար որոշ նշաններ չունինք պատմութեանց մէջ, բայց Նախիջեւանի եւ Խրամի արկածներէն ետքը գոնէ տարւոյ մը միջոց պիտի տանք, մինչեւ գերութեան Դամասկոս հասնիլը, ուսկից ետքը տեղի ունեցած է Վալիտի նոր հրամանը: Ղեւոնդ՝ Սմբատը 6 տարի Փոյթի մէջ բնակած կ'ըսէ (ՂՆԴ. 58), որով կը հասնինք 712 թուականին, սակայն պէտք չունինք ենթադրել, թէ Սմբատ Ապտիլագիզ հրաւերը ընդունածին պէս անմիջապէս դարձած ըլլայ:

549. ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՅԻ

Հայաստանէ տարուած գերութեան մէջէն յանուանէ կը յիշատակուի, Վահան անուն տղայ մը (ՅՈՎ. 126), տակաւին չորս տարեկան, որդի Խոսրովու Գողթնեաց նախարարին, որ հարկաւ Նախիջեւանի մէջ սպաննուած նախարարներէն մէկն էր, քանի որ *սուրբ* ալ կոչուած է (ՍՈՓ. ԺԳ. 10): Վահան Դամասկոս հասնելէն ետքը ուրիշ անտիական տղայոց նման իսլամական հաւատքի մէջ կրթութեան տրուեցաւ, հայրենական Վահան անունը Վահապի փոխուեցաւ, եր հետզհետէ ուսմանց մէջ յառաջանալով իր հասակակիցներուն մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ, եւ իբր արքունի դիւանադպիր ամիրապետութեան մէջ պաշտօնի անցաւ (ՍՈՓ. ԺԳ. 20): Վահան Գողթնացիի նահատակութիւնը իր կարգին պիտի պատմենք եւ առ այժմ այսչափը նշանակել բաւական ըլլայ: Անոր վկայաբանութիւնը առանձին գրուած մեզի հասած է, ուր Նախիջեւանի եւ Խրամի կոտորածներուն յիշատակն ալ կ'ըլլայ, եւ թուականներ ալ կը ցուցուին արաբական եւ հայկական տոմարներով, եւ կոտորածին պատասխանատուութիւնը կը թողուի Ապտիլմելիք ամիրապետին վրայ, որով 704-ին կատարուած կ'ըլլայ այդ եղերական արկածը: Սակայն մենք այդ գրուածին նախադասելի կը համարինք Ղեւոնդ պատմիչի յայտնի վկայութիւնը, որ կոտորածին հրամանը կը վերագրէ Ապտիլմելիքի յաջորդին եւ կը դնէ զայն *յառաջնում ամի իշխանութեան* Վալիտի (ՂՆԴ. 54), եւ ըստ այսմ փոփոխել հարկ չենք տեսներ դրած թուականները: Վկայաբանութեան մէջ նշանակուած կը գտնենք եւս, թէ *յաւուրս տօնի զատկին* գերիները Դուին բերած են, *զջերս աւուրս յարգեղանի* պահած, եւ *յաշնան հասեալ ժամանակ* դէպի Ասորիք ճամբայ հանած են (ՍՈՓ. 19), ինչ որ կրնանք պատշաճեցնել 707 տարւոյն, որուն Չատիկը հանդիպած է Մարտ 27-ին աղբիւրէ կը քաղենք, թէ գերիներուն մէջէն մաս մը արգելարանի մէջ եւ մաս մըն ալ ճամբուն վրայմեռած, եւ թէ ճամբայ հանելէ առաջ իւրաքանչիւրին *զսարսանցսն կնքէին*, եւ թէ տարած ատեննին *հրամանով եւ գրով* հաշիւ կը բռնէին:

550. ԾՈՒԾԱՆ ԿԱՍՍԱՐԱԿԱՆ

Գերի տարուածներուն մէջն է նաեւ Ծուշան Կամսարական, որուն գրութիւնը պատմեցինք Վարդանակերտի պատերազմէն փախստական Արաբացոց վրայ (§ 528): Կ'երեւի թէ քանի մը տարիներ բաւական եղած էին անցեալը մոռցնել, որ յատուկ

բռնություններ այ գործածուեցան իրեն վրայ, Միջագետքի Խառան քաղաքը, ուր տարուած էր գերութեան բազմություն մը: Խիստ բանտարկություն, քաղց ու ծարաւ եւ զանազան տանջանքներ չկրցան ընկնել արիասիրտ բամբիչը, որ միշտ հաստատուն մնաց իր հաւատքին վրայ, եւ տանջանքներու ներքեւ վախճանեցաւ Խառանի բանտին մէջ: Որոշ չէ թէ ինչ պատճառով սկսաւ Շուշանի վրայութեան բռնադատությունը: Թէեւ կրնայ մտածուիլ գեղանի կնոջ մը տիրանալու պատճառը, բայց անհաւանական չէ, որ Արաբացի փախստականներուն վրայ ցուցուցած սէրն ու գութը, իբր իսլամութեան յարած ըլլալու պատրուակ գործածուած, եւ իսլամութենէ ետ դարձողի պէս մահապարտութեան ենթարկուած ըլլայ: Թուական կը ցուցուի Հայոց ՃԾԵ տարին, այլ ի դէպ է Ե եւ Է թուատառերու փոխանակութեամբ ուղղել, 708-ին (ՉԱՄ. Բ.382), եթէ գերությունը 707 աշունին մեկնեցաւ Հայաստանէ: Երբոր Շուշանի նահատակութեան լուրը հասաւ իր եղբոր Գագիկ Կամսարականի, նա աւարտելու վրայ էր Վարդանակերտի յաղթութեան յիշատակին նոյն աւանին մէջ հիմնարկած ուխտի եկեղեցին, եւ մարտիրոսի եղբայր ըլլալու պարծանօք, եկեղեցւոյն նաւակատեաց հանդէսին խառնեց իր վկայուի քրոջ տօնական յիշատակը: Թերեւս Եղիա կաթողիկոս եղաւ փառաւոր տօնախմբութեան հանդիսադիրը: Շուշան Կամսարականի յիշատակը Ճառընտիրներունմէջ յիշուած է (ՉԱՄ. Բ. 382), բայց պէտք էր Յայսմաւորքի անցներ եւ տօնական այ ըլլար գրութեամբը օրինակելի, բարեգործական ձեռնարկովը յառաջընթաց (§ 528), եւ մարտիրոսութեամբը փառաւոր տիկնոջ յիշատակը:

551. ԵՂԻԱՅԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Պատմությունը կը լռէ Եղիա կաթողիկոսին վրայ, որ պիտի չկարենար անտարբեր դիտող մը ըլլալ այդ քստմնելի եղելութեանց: Վերեւ դիտեցինք, թէ Եղիա իր ընթացքով արաբական մերձադրութեան համոզեալ կուսակից մը կը յայտնուի, որով թերեւս համամիտ չկրցաւ ըլլալ Սմբատի ձեռնարկին, երբ սա նորէն Յունաց կողմը սկսաւ միտիլ, գործնական դեր մըն ալ առաւ, եւ եղաւ *առաջնորդ գօրուն Յունաց* (ԳՆԴ. 55): Եղիա կրնար գուշակել ձախող հետեւանքը, որով վերջէն պիտի չկարենար անոնց ըրածը պաշտպանել, բոլոր իր ճիգը թափելով ալ: Բայց Ոկրբայ երբեք իր ցասումը չստիպաւորեց, եւ Նախիջեւանի եւ Խրամի խուժուժ հրայրեացը, եւ նախարարաց խոշտանգանքը, եւ բիրաւոր գերիներու վտարանդի տեղափոխությունը, այնպիսի գործեր են, որոց նման հազիւ թէ տեսնուած ըլլան պատմութեան մէջ: Գուցէ Եղիայի կողմէ Վալիտի ուղղուած դիմումներ նշանակություն մը ունեցան՝ ամիրապետին տրամադրությունը մեղմելու՝ եւ Ապտիլագիզի ոստիկանությունը յաջողցնելու, բայց ուր պատմությունը յայտնի վկայություն մը չի տար, բացարձակապէս պնդել չենք յանդգնիր: Պատմութեան կարգին կը գտնենք եւս թէ Ապտիլագիզի գալուն վրայ համեմատաբար հանդարտ միջոց մըն է, որ կը սկսի եւ կը շարունակէ անկէ ետքը, արաբական տիրապետութեան եւ հայկական հպատակութեան միջեւ համերաշխ ընթացքով: Այդ նոր կացութեան հեղինակ կրնայ նշանակուիլ Եղիա կաթողիկոս, եւ երկրին շինութեան տեսակէտէն օգտակար նկատուի իր բռնած ուղղությունը: Ծինարար ձեռնարկներուն առաջինը եղաւ Դուին քաղաքի վերանորոգությունը, զոր Ապտիլագիզ գլուխ հանեց իր խոստման համեմատ, *հզօրագոյն եւ ընդարձականիստ մեծությունը քան զառաջինն*, դուռերով եւ դռնափակերով ամրացած, պարիսպներով շրջապատուած, եւ ջրալից փոսերով պաշտպանուած (ԳՆԴ. 60): Հարկաւ հայրապետանոցն ալ, կաթողիկէն ալ, եւ ուրիշ եկեղեցիներն ալ պարտուպատշաճ նորոգություններն ստացան Եղիայի հոգածութեամբ:

552. ՍՄՔԱՏԻ ԴԱՌՆԱԼԸ

Ոստիկաններուն մօտ հայ օգնականի մը ներկայութիւնը յիշած ենք արդէն (§ 523): Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեանն էր, որ այդ պաշտօնը երկար ատեն վարեց յեղեղուկ ընթացքով մը, ստեպ Յունաց կողմը անցնելով, եւ յուսախար նորէն Արաբացիներուն դառնալով: Սմբատի իշխանութեան տեւողութիւնը 20 տարի նշանակուած է (ՄԱՄ. 84), զոր եթէ հաշուենք առաջին անգամ 695-ին Յունաց կողմէն կուրապաղատ անուանուելէն (§ 521), վերջը կը հասնի 715-ին: Բայց այդ քսան տարիները կանոնաւոր եւ յարատեւ պաշտօնավարութիւն պէտք չէ ըսուին, քանի որ թերեւօրէն այս ու այն կողմ յարած է, փախուստի ալ պարտաւորուած է, եւ հաւանաբար այդ ամէն պարագաներ միասին հաշուելով, նշանակուած են 20 տարիները, որով Եգերաց երկրէն դառնալէն ետքն ալ իր պաշտօնը շարունակած կ'ըլլայ: Սմբատ եւ իրեններ փախած էին 706-ին (§ 546), այնտեղ մնացած են 6 տարի (ՂՆԴ. 58), եւ ետ եկած են երբ Ապտիլագիզ *հաստատեցաւ յիշխանութեան*, եւ հրովարտակ գրեց՝ *դառնալ յիւրեանցական աշխարհս*, եւ վստահեցնելու համար *տայ նոցա գիր երդմանաբ չափ ըստ սովորութեան իւրեանց*: Փոյթ քաղաքը գտնուող նախարարներ, գրեթէ լքուած էին Յունաց կողմէն, եւ ի զուր կը յուսային անոնց օգնութեամբ յաջողութիւն գտնել ու դառնալ: Յուստինիանոս Բ. որչափ եւ ձեռնարկեց կայսրութեան եւ իր թշնամիները ընկճելու, բայց բնաւ համակրութիւն չէր վայելեր բանակին կողմէն եւ ապստամբութիւնը ըսկսաւ 711-ին, Քրիստոնի դէմ գացող գունագերէն, եւ անոնց ձեռքով հայագգի Վարդան Փիլիպպոս կայսեր հռչակուեցաւ, եւ Յուստինիանոս փախստական, Նիկոմիդիոյ ծոցին վրայ Դամատրիս, այժմ Տարրճա, գիւղին մէջ սպաննուեցաւ: Այդ միջոցին կը համեմատի Սմբատի եւ ընկերներուն Փոյթ չայաստան դառնալը Ապտիլագիզ խոստումներով: Յոյներուն դէմ ցասումին յայտնելու համար, Սմբատի մարդիկը չմեկնած աւարի տուին իրենց ասպնջական քաղաքը, եւ եկեղեցիներու գանձերն ու զարդերն ալ յափշտակելով չայաստան դարձան: Յոյները ուրիշ կերպով վրեժ լուծել չկրնալով, նզովի գիր հրատարակեցին *ի վերայ գործողացն սայիրատութեան*, որոշեցին ամէն Չատկին նոյնը կարդալ, վասնզի *ի տօնին յայնմին* կատարուած էր յափշտակութիւնն ալ (ՂՆԴ. 56), 712-ին Չատկը հանդիպած էր Ապիրիլ 3-ին: Հարկաւ Ապտիլագիզի աչքին արաբասէր համակրութեան փաստ նկատուեցաւ, յունական քաղաքին աւարատութիւնը, եւ Սմբատ անհակառակ սկսաւ վարել անոր մօտ իր պատրիկի պաշտօնը, օգտուելով անշուշտ Եղիայի՝ ոստիկանին մօտ ստացած ազդեցութենէն:

553. ՆԵՐՍԷՍ ԲԱԿՈՒՐ

Այդ միջոցին պէտք է գետեղել Ադուանից մէջ յուզուած քաղկեդոնական խնդիրը, որ Եղիայի կաթողիկոսական գործունէութեան նշանաւորագոյն պարագան է: Ադուանից կաթողիկոսական աթոռին վրայ կը գտնուէր Ներսէս, որ յառաջագոյն Բակուր կը կոչուէր (ԱՍՈ. 104), եւ Ներսէս իր եկեղեցականութեան անունը եղած էր: Ներսէս *ի հրասպոյրս գինքն քերեալ*, սկսաւ յայտնապէս քաղկեդոնիկ դաւանութեան կողմը հակիլ, որուն առջի ժամանակներ ալ Ադուանից մէջ միտումներ յայտնուած (§ 428), իսկ չայոց կաթողիկոսներու ջանքով խափանուած էին: Ներսէսի նորէն հրապուրուելուն պատճառը կ'ըլլայ Արաբացուց կողմէ նեղուելով, Յունաց հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը հրաւիրելու մտադրութիւնը: Ներսէս իրեն օգնական գտաւ *տիկինոմն համաձայնեալ ննս* (ՅՈՎ. 126), որուն անունը Ապրամ կը յիշուի, եւ Բակուր կանուխէն իր *սիրողն* եղած կ'ըլլայ (ՕՐԲ. Բ. 23), իսկ ուրիշ տեղ *Սոփի թագուհի* անուն դրուած կը գտնենք (ՉԱՄ. Բ. 564), թեպէտ Ադուանը այն ատեն թագաւորութիւն չունէին, բայց կրնար թագաւորագն տիկին մը եղած ըլլայ: Այս երկուքին ճիգերը գործը հետգհետէ կը զօրացնէին, Կիւրիոնի ձեռքով

Վրաց կաթողիկոսության ըրածը երկրորդել կը ջանային: Բայց Կիւրիոնի ժամանակ տեղապահը չէր կրցած վերջնական եւ հեղինակաւոր միջոցներու դիմել, եւ տակաւ գորացած էր բաժանման գործը, իսկ Եղիա օրինակէն խրատուած, եւ կաթողիկոսական իշխանութեամբ ճոխադրած, փութաց վտանգին առջեւն առնուլ: *Երկիցս եւ երիցս անգամ* գրեց Ներսէսին *նամակս հաւատոյ աստուածական պատգամօք*, բայց օգուտ չունեցաւ: Ոչ Աղուանից կաթողիկոսը եւ ոչ Աղուանիցսիկինը իրենց միտքէն չդարձան, այլ իրենց յունասէր քաղաքականութիւնը կը մշակէին, երկրին վրայ յայտնի փորձանք հրաւիրելու վտանգով: Այդ նախատեսութիւնն էր որ Աղուանից ժողովուրդն ալ յուզեց, եւ *նախարարք աշխարհին ինացեալք՝ զեկուցին մեծ հայրապետին Եղիայի*: Իսկ Եղիա թէ կրօնական եւ թէ քաղաքական վտանգին առջեւն առնելու համար անհրաժեշտ գտաւ արտաքին իշխանութեան բազուկը հրաւիրել կացութիւնը չվրդովելու համար: Պատմաբանը *ինաստույթին եւ ընդարձակութիւն արտի* կը դատէ Եղիայի բռնած ուղղութիւնը, եւ մենք ալ պիտի չնեղադրենք Եղիան կրօնական խնդրի մէջայլագգի եւ այլակրօն քաղաքական միջամտութիւն հրաւիրած ըլլալուն համար: Գործը պարզապէս կրօնական չէր, այլ կրօնական երեւոյթին իսկապէս քաղաքական խնդիր էր, եւ եթէ յունական քաղաքականութեան հետեւելու համար քաղկեդոնիկ դաւանութիւն կը մշակուէր, իրաւացի էր որ հակաքաղկեդոնիկ դաւանութիւնը պաշտպանելու համար արաբական քաղաքականութիւնը մշակուէր: Հայեր եւ Աղուաններ դժուարին փորձերէ անցած էին այդ կրկնակի քաղաքականութեանց յարափոփոխ ուղղութեանց հետեւելով, եւ հազիւ պահ մը շունչ առնելու վրայ էին: Անխտեմութեան գերագոյնը եղած կ'ըլլար նորէն տկար Յոյներուն սիրոյն՝ զօրաւոր Արաբացիները գրգռել: Դեռեւս նոր էին դարձած Սմբատ Բիւրատեան եւ իրեններ, որ իրենց յուսախաբութեամբը համոզուած, հարկաւ պիտի քաջալերէին Եղիայի մտադրութիւնը: Այդ տեսութեանց ամենէն զօրաւոր փաստերէն մին կը նկատենք, որ նոյնիսկ Աղուան նախարարներն են իրենց կաթողիկոսին եւ տիկինին դէմ բողոքելով, Հայոց աթոռին պաշտպանութեան դիմողները (ՅՈՎ. 127):

554. ՆԵՐՍԷՍԻ ԱՆՈՒԿՈՒՄԸ

Պատմաբանը կը գրէ թէ Եղիա *գրէ թուղթ առ ամիրապետն Իսմայէլեան Ոմար* (Յով. 127), մինչ Ասողիկ՝ Ապտիւմելիք ամիրապետին անունը կուտայ (ԱՍՈ. 104), սակայն Ապտիւմելիք 705-ին մեռած էր, եւ Էօմէր 717-ին գահբարձրացաւ, մինչ Աղուանից խնդիրը 712-է 715 տարիներուն միջոցին ի դէպ է գետնեղել, երբ ամիրապետ էր Վալիտ, որ 705-է 715 իշխեց, եւ իրեն յաջորդեց Սիւլէյման 715-է 717: Միւս կողմէ Եղիայի կաթողիկոսութիւնն ալ 717-էն անդին չենք կարող երկարել, հետեւաբար Վալիտ պիտի վերագրենք, ինչ որ Էօմէրի կամ Ապտիւմելիքի անունով գրուած է: Նորէն կը կրկնենք որ մեր պատմագիրներուն համար նորութիւնչէ, իրենցմէ հեռու գտնուող գործիչներու անունն այլայլել, կամ ժամանակագրութիւնը շփոթել: Նմանապէս պէտք չենք զգար կաթողիկոսին եւ ամիրապետին միջեւ ուղղակի թղթակցութիւն ենթադրել, քանի որ Հայաստան կը գտնուէր Ապտիւլագիզ ոստիկան, ամիրապետին ներկայացուցիչը եւ արաբական ազդեցութեան պաշտպան, խաղաղ կառավարութեան հետապնդող եւ շփոթութեանց մասին հսկող: Երբ Ապտիւլագիզ Եղիայի կամակցութեամ կը գործէր եւ ամիրապետին կը գրէր, կրնար Եղիա ամիրապետին դիմած ըսուիլ, մանաւանդ եթէ Եղիայի կողմէն պատուիրակներ ալ կ'երթային Դամասկոս (ՅՈՎ. 128): Իսկ գործը մինչեւ ամիրապետին հանելը, անոր կարեւորութիւն տրուելու նշանն է, կամ թէ կաթողիկոսի ու տիկնոջ վրայ ձեռք գնելու համար յատուկ հրահանգի պէտք զգայինն է: Ներսէս-Բակուիր եւ Ապրամ տիկնոջ վրայ գրուած ամբաստանութիւններն են, թէ հեռացած են *ի հնագանդութենէ մեծի տէրութեան* ամիրապետին, թէ եկեղեցական աղօթքներուն մէջ *զթագաւրն Հռոմոնց քարոզեն*. թէ իրենց երկիրը Յունաց հնագանդութեան ներքեւ *հնարին*

դարձուցանել, թե վտանգ կայ որ յաջողին եւ ի Հոռոմս անձնատուր լինին ի սակս հարկաց եւ յամենայն մասունս գործոց (ՅՈՎ. 127): Այդ պարագաները կը ցուցանեն որ խնդիր բաւական սուր հանգամանք առած էր, եւ թէ անմիջական խիստ պետքը կը պահանջէր: Ասոր վրայ ամիրապետին կողմէ յատուկ պաշտօնեայ կու գայ, անոր հրամանները կը բերէ, Ներսէս կաթողիկոս եւ Մայրամ տիկին կը ձեռքակալուին, եւ *կապեալ երկայթի շղթայիւք եւ հեծուցեալ յուղտս* ճամբայ կը հանուին դէպի Դամասկոս, իբրեւ քաղաքական յանցաւորներ եւ արաբական տիրապետութեան դէմ դաւազողներ: Օրբէլեան կը յիշէ եւս, թէ Եղիա կաթողիկոս *արքունի հրամանաւ կալեալ գտիկինն եւ գԲակուրն, մերկացուցանէ եւ կապէ ընդ միմեանս, եւ հեծուցեալ յէշ շրջեցուցանէ ընդ փողոցս Պարտաւայ (ՕՐԲ. Բ. 33), որ ճամբայ չհանած ձաղանքի ենթարկել ըսել է: Նոյնիսկ տանելու եղանակս ալ ձաղանքի ձեւ ունէր, եթէ, ինչպէս կը կարդանք, հրամայուած էր *զնա եւ զկինն կապել ի միասին գոտսն, եւ արկանել գուղտով որպէս գրեռն (ԿԻՐ. 99)*, որով իրարու հետ սիրահարներ եղած ըլլալնին կը նշաւակուէր: Թէպէտ ոմանք կը յիշեն թէ Ներսէս եւ Այրամ ամիրապետէն ազատ արձակուած ըլլան, սակայն շատեր կը վկայեն, թէ Ներսէս Դամասկոս հասնելէն ութն օր յետոյ վախճանած է *իննեղարտութիւն անկեալ (ԿԻՐ. 99)*, ինչ որ կ'ակնարկէ Օրբէլեանի գրելուն, թէ *անաւաղ լեալ Բակուր ատուրս ութ, մեռաի (ՕՐԲ. 23):* Անցողաբար դիտենք այստեղ, թէ Եղիայի բերնէն ամիրապետին ուղղուած խօսքերուն մէջ կը կարդանք, թէ *միշտ զանասն քո յիշատակեալ քարոզեմք յաղօթս մեր (ՅՈՎ. 127):* Ծիսական աղօթքներուն մէջ թագաւորին յանուանէ յիշատակութիւնը կը հաստատուի Ռուբինեանց ժամանակի գրչագիրներէն, սակայն չենք կարծեր թէ այս խօսքերը ծիսական աղօթքներուն վրայ իմացուին, այլ թէ Արեւելցիներու սովորական դարձած՝ միշտ աղօթող ըլլալու բացատրութիւնն է, որ կրկնուի:*

555. ԵՂԻԱ ԵՒ ԱՂՈՒԲԱՆՔ

Երբոր Ներսէս-Բակուր հեռացաւ, Եղիա Աղուանից երկիրը կը գտնուէր, եւ չմեկնած ուզեց անոնց գործերը կարգադրել, եւ ժողովուրդին մէջ յուզուած դաւանական գայթակղութիւնը վերցնել: Գործը շատ դժուար չէր, վասնզի երկրին նախարարները համախոհ չէին Ներսէսի ընթացքին, ժողովուրդն ալ իր նախարարներուն կ'անսար: Եղիա ժողով գումարեց Պարտաւ քաղաքը, Աղուանից աթոռանիստը, եւ օծել (ԱՍՈ. 104), որ եղեւ Սիմէոն (ՏԱԹ. 545), եւ յետոյ նոյն ժողովի ձեռքով թէ ուղղափառ դաւանութեան հաստատութիւնը ամրացնել, եւ թէ բարեկարգական կէտեր կանոնագրել: Ժողովին կանոններուն մասին մանրամասն յիշատակութիւն չունինք, միայն կանոնագիրքին մէջ կը գտնենք Սիմէոնի բերնով կանոնական նիւթերու ամփոփում մը, իբրեւ բարեկարգական հրահանգ (ԿԱՆ. 152), եւ ուրիշ կողմէն ալ վկայուած կը գտնենք, թէ *տէր Սիմէոն, ի ձեռն տէր Եղիայի, մեծահասնդէս ժողովմամք պայծառացոյց զեկեղեցի կանոնական հաստատութեամբ (ՏԱԹ. 545):* Եղիա Աղուանից գործերը կարգադրելով դարձաւ իր աթոռը: Այդ եղելութեանց իբր հաւանական թուական կրնանք ընդունիլ 713 տարին, որ կ'իյնայ Փիլիպպոսի կայսրութեան եւ Վալիսի ամիրապետութեան ստեղծումը:

556. ԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Այդ միջոցին կը պատշաճեցնենք Եղիայի մի ուրիշ նախանձայուզութեան գործը: Անանիա Ծիրակացիի աշակերտութենէն Հերմոն եւ Տրդատ եւ Ազարիա եւ Եզեկիել եւ Կիրակոս վարդապետներ, իրենց ուսուցչին օրինակէն քաջալերուած, եւ յունական ուսմանց փափաքով Երուսաղէմ կ'երթան, սակայն հետզհետէ միտուրնին ալ փոխելով քաղկեդոնիկ երկարնակ վարդապետութեան կը հաւանին, եւ Հայաստան դարձած ստենանին նոյն գրութիւնը կը ջանան պաշտպանել: Անանիա զանոնք իրմէ կը մերժէ, իսկ

աստնք սկսին նոյնիսկ Անանիայի դէմ խօսիլ եւ զայն իր մոլորեալ անարգել (ՄԱՄ.85): Եղիա կը լսէ, եւ նախանձայոյց ու կտրուկ ընթացքը ձեռք կ'առնէ, որով յիշեալ հինգ վարդապետները չեն կրնար իրենց կարծիքը Հայաստանի մէջ տարածել, կը լռեն կամ կը հեռանան: Այդ միջադէպն ալ շատ յստակ եւ շատ ստոյգ կերպով կը ցուցնէ, թէ ինչ էր Եղիայի դաւանութիւնը, եւ ինչ նորա ըմբռնումը քաղկեդոնիկ երկաբնակութեան մասին, որով ինքնին կը հերքուի *Սսկս ժողովոս* գրութեան անհիմն յայտարարութիւնը, թէ Եղիա ալ մին եղած ըլլայ այն կաթողիկոսներէն, որք *հնազանդեալք* կ'ըսուին *խոստովանութեան Բաղկեդոնի անիծելոյ* (ԹՂԹ. 222): Արդէն Եղիայի նախորդներուն նկատմամբ ալ ցուցուցինք այդ ամբաստանութեան անհիմն ըլլալը, որով ամբողջաբար հերքուած կ'ըլլայ այն տարադէպ կարծիքը որ Հայոց Եկեղեցին, կամ Հայ Եկեղեցւոյ կաթողիկոսները, Եզրէն մինչեւ Եղիա, մերձաւորաբար դար մը, քաղկեդոնիկ դաւանութեան ներքեւ ապրած ըլլան:

556. ՄԱՀՆ ՈՒ ԱՐԴԻԻՆՔԸ

Եղիայի կաթողիկոսութեան մնացեալ տարիները առանց նոր միջադէպի անցան, եւ խաղաղութեամբ կնքեց նա իր կեանքը, իբր 14 տարի պաշտօնավարելէ ետքը, 717 թուականին, որ տարին կայսերական աթոռին կը բարձրանար Լեւոն Գ. Իսաւրացին, Անաստաս Բ. եւ Թէոդոս Գ.ի վաղանցուկ գահակալութիւններէն ետքը: Իսկ ամիրապետութեան կ'անցնէր Էօմէր Բ., Սիւլէյմանի սակաւօրեայ իշխանութենէն ետքը: Եղիայի յիշատակը շատ հռչակ ունեցած չէ մեր կաթողիկոսներուն չարիքին, բայց արդարութիւնը կը պահաջէ որ պատմութիւնը աննշանակ չթողու նորա արդիւնաւոր անունը: Երկու գլխաւոր կէտեր մտադրութեան արժանի կ'ընխայեն Եղիայի գործունէութիւնը: Առաջինը քաղաքական է, որով իրականացուց այն գաղափարը, զոր Ձորոփորեցին յղացաւ, եւ ահուամբ նուիրագործեց, բայց գործադրելու չհասաւ, այն է Յունաց հետ յարաբերութիւնները խզել, որք ոչ գորութեամբ կը պաշտպանէին, եւ ոչ կրօնից ազատութիւնը կը յարգէին, եւ անկեղծաբար արաբական հպատակութեան յարիլ, որոնք գորութեամբ յաղթող էին, եւ կառավարութեամբ ալ խաղաղ կացութիւն մը կը յուսադրէին, թէպէտ երբեմն կասկածի առիթ տուող միջադէպներ կը հանդիպէին: Եղիա այդ դրութիւնը իրականացուց, նոյն իսկ մեծ արգելքներու յաղթելով, ինչպէս եղան Դրաշպետի անխոհեմ շարժումը Հայոց կողմէն, Նախիջեւանի ու Խրամի անգութ վրէժխնդրութիւնը Արաբացւով կողմէն, եւ Ներսէս-Բակուրի վտանգաւոր ընթացքը Աղուանից մէջ: Հակառակ այդ երեք ծանր պատահարներուն, որ կը սպառնային ամէն սկնկալութիւն ի դերեւ հանել, Եղիա կրցաւ նորէն կացութիւնը ամոքել, եւ Ապտիլազիզոստիկանութեան ներքեւ տանելի դրութիւն մը հայթայթել երկրին եւ եկեղեցւոյն: Եղիայի երկրորդ արդիւնաւորութիւնն է Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան պաշտպանութիւնը, զոր ուժգնակի արտայայտեց Աղուանից խնդիրին առթիւ եւ քաղկեդոնի վարդապետներուն դէմ: Իր կաթողիկոսութեան միջոցին Հայաստանի մէջ կը գործէին նաեւ Մայրագոմեցին Երեւութականները, եւ Պաւղիկեան աղանդաւորները, որոնք սակայն կարող չէղան մեծ յուզումներ պատճառել Եղիայի ատեն: Արճիշտ կաթողիկոսը, թէպէտ ուղղակի բան մը չրաւ այդ հերձուածներուն դէմ, սակայն թոյլ ալ չտուաւ որ համարձակօրէն գործեն եւ խիղճն յուզեն:

557. ՊԱՒԴԻԿԵԱՆՅ ԱՂԱՆԴԸ

Մայրագոմեցի Երեւութականներուն մասին համառօր տեղեկութիւն տուած ենք արդէն (§ 539), քանիմը խօսք ալ Պաւղիկեանց մասին աւելցնենք, ոչ թէ անոնց ծագման եւ վարդապետութեանց վրայ կատարեալ տեղեկութիւն տալու դիտմամբ, այլ Հայոց հետ

ունեցած յարաբերութիւննին ցուցնելու համար: Պաւղիկեանց ծագումը, կը բարձրանայ մինչեւ հին Բորբորիտոնները կամ Մծղեաները (§ 207), եւ իրաւամբ կոչուած են *նախկին մծղնէութեան պայղակենութեան խեշերանք* (ՕՁՆ. 39): Իսկ Մծղեաներն ալ Մեսապլեանց եւ Մանիքեցւոց հետ կը կապուին, եւ անոնց սերմն է, որ դարե դար տարբեր անուններով ապրեցաւ, եւ տարօրինակ աղանդաւորներու շարք մը երեւան հանեց: Եօթներորդ դարու մէջ Հայաստանի մէջ աւելի զօրացան, այնպէս որ Պաւղիկեանութիւնը ուղղակի Հայերէ ծագում առած աղանդ մը կարծողներ եղան, եւ Պաւղոս կամ Պօղոս անուն հայ եկեղեցական մը անոնց աղանդապետ նշանակեցին: Ուրիշներ Պօղոս առաքեալի վրանին առած կը կարծեն, կամ Պօղոս Սամոստացիէ սկսած կ'ենթադրեն: Մենք այդ հետազօտութիւնները մեր նպատակէն դուրս կը նկատենք, եւ միայն կ'ընդունինք թէ Է. դարուն մէջ զօրացած ու կենդրոնացած էին, եւ իսլամական պաշտպանութեամբ քաջալերուած: Անունով քրիստոնէութեան ճիւղ մը նկատուած էին, բայց հազիւ թէ քրիստոնէութեան էական նշաններ ունէին: Երկարմատեան մագղեգական սկզբունք կ'ընդունէին, սատանային պատիւ կ'ընծայէին, արեւի եւ յուսիսի պաշտօն կը մատուցանէին, աշխարհքը ու մարմինը իբրեւ չար սկզբունքի գործ կը նկատէին, արտաքին պաշտամունքը կը մերժէին, Խաչն ու Աստուածածինը կ'անարգէին, եկեղեցի եւ իշխանութիւն չէին ճանչնար, եւ ընդակառակն շատ մը չարքաշ սովորութիւններ կը գործադրէին, հազարումէկ աւելորդապաշտ ձեւեր եւ կերպեր ունէին, ինչպէս էր միածին մանկիկ մը ձեռքէ ձեռք նետելով մեռցնել, այդ միածինին վրայ երդնուլ, անոր արիւնով զանգուած խմորեզէններ պատրաստել եւ ուտել, եւ անոր մահուամբ աղանդապետ որոշել: Ուրիշ կէտ մըն ալ, որ այդ աղանդաւորներուն յատկանիչը կրնայ նկատուիլ, մոլեգին կատաղութիւնն էր, որով ամէն տեսակ բռնութիւններ, սպանութիւններ, ըմբոստութիւններ, մինչեւ իսկ սպասամբութիւններ իբր գովելի արարք կը գործուէին իրենց աղանդը պաշտպանելու, եւ իրենց հակառակորդներուն դիւստրելու համար: Ասկէ յառաջ կու գար, որ իրենց կրօնական զեղծումները իբր հանրային ոճիրներ կը նկատուէին, եւ օրինական խստութեամբ եւ մինչեւ իսկ զինու զօրութեամբ անոնք զսպելու հարկ կը տեսնուէր: Ինչպէս Է. դարէն առաջ Հայաստանի Բորբորիտոններ եւ Մծղեաներ՝ Պաւղիկեանց նախորդներն էին, նոյնպէս ալ հետագայ դարերուն մէջ Կաշմեցիք, Խնունցիք, Թոնդրակեցիք, Արեւորդիք, եւ այլ նմանօրինակ աղանդաւորներ՝ նոյներուն յաջորդները եղան ինչ ինչ փոփոխութիւններով, եւ մինչեւ իսկ վերջին դարերու Եէզիտիք, նոյներուն սերունդը կը նկատուին: Իններորդ դարու մէջ կայսերական հալածանքներու ենթարկուեցան, եւ Տեփրիկէի կոտորածէն ետքը ղէպի արեւմուտք ալ ցրուեցան, եւ իրենցմէ ծագում առին, Պուլկարիոյ Բոգորիտները եւ Եւրոպայի Ալբիգեանները:

Տ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՕՁՆԵՑԻ

558. ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ ՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Եղիայէ ետքը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ Յովհաննէս, ծննդեամբ Տաշիրք գաւառի Օծուն գիւղէն, որ *հուպ է առ քաղաքն Լորի* (ԿԻԲ. 39): Յովհաննէս հայրապետական աթոռին փառքերէն մին է, իր զարգացմամբ եւ իր արդիւնաւորութեամբ, թէ գրական եւ թէ վարչական շրջանակներու մէջ, եւ *Իմաստասէր* մակդիր անունը, որով ճանչցուած է պատմութեան մէջ, իր ամենամեծ գովեստը կը կազմէ: Աշակերտած է Թէոդորոս Քոթենաւոր վարդապետին, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի (ՕՁՆ. 2): Պատմաբանը նորա հմտութիւնը բարձրացնելու համար մի առ մի կը յիշէ, թէ տեղեակ էր *քերթողական շարագծաց, մասանց բանի եւ մասնականաց, վարժից սեռից, տարբերութեանց, հանգամանաց եւ պատահմանց, անջատից եւ անանջատից, եւ կրթական վարժից թէոնականաց* (ՅՈՎ. 128): Նոյնինքն իմաստասէր անունը այդ իմաստասիրական

բառերը կը ցուցանեն, թէ Յովհաննէս հելլենական ուսում ալ առած էւ յունական ուսումնարանի մէջ կրթուած պիտի ըլլայ, որչափ ալ ինքն մասին յիշատակութիւն չ'ըներ իր վրայ իօսած ատեն: Սակայն հակառակ այդ նախընթացին երբէք յունասէր ընթացք չունեցաւ, եւ իր կաթողիկոսութեան մէջ ըստ կրօնականին եւ թէ ըստ քաղաքականին միշտ Յոյներէ հեռի մնալու ուղղութիւնը պահեց: Կաթողիկոսութենէ առաջ հարկաւ եպիսկոպոսութեան ալ բարձրացած էր, թէպէտ պատմիչներէ յիշուած չենք տեսներ, եւ ոչ ալ վիճակը նշանակուած, որ հաւանաբար իր հայրենական գաւառը, կամ Գուգարք նահանգի ուրիշ մէկգաւառը եղած ըլլայ: Յովհաննէս արտաքին կերպարանովն ալ վայելուչ եւ փառայեղ անձ մը նկարագրուած է, *յոյժ գեղեցիկ տեսլեամբ* (ԱՍՈ. 185), *վայելուչ հասակաւ մարմնոյն* (ԿԻՐ. 37), *զունեան եւ թիկնաւէտ*, եւ *աւարտահասակ դիտակ* ունեցող (ՅՈՎ. 131), եւ *ծաղկեալ ալեօք մօրուս*, *որիջանէր մինչեւ զգրասպանս զգեստու նորս* (ՅՈՎ. 129): Յովհաննէս սովորութիւն ալ ունեցած է *զարտաքոյսն ի պատուական երանգէ նիւթից զգեստաւորեալ պննազարդել*, *եռակի մանր խարտոցիւ աղացեալ եւ իւղովք անուշիւք յայն ընդ խառնեալ*, *փշել ընդ ծաղկեալ մօրուսն* (ՅՈՎ. 129), *այնպէս ապա ատեան կազմեալ գործի գլուխ գտնուիլ* (ՅՈՎ. 130): Յովհաննէս կաթողիկոսի այդ սովորութիւնը կը պաշտպանէ ուրիշ Յովհաննէս կաթողիկոս մը, թէ այդ կերպը օգտակար է, որպէսզի *տեսողացն բարեխորհաց՝ բարի պատճառք խրախուրթեան լիցի*, եւ *չարացն իսկաց ընդատուցանող պակուցումն ի չարէն ի բարի*: Օրինակ ալ կը բերէ եկեղեցիներուն զարդերը, որ երէ *կալաւ իսկ սովորութիւն գեղեցիկ զարդուք պննազգեստել զանշունչ քարինս եկեղեցուոյ*, *ապա որչափ առաւել մարդ քան զքարինս բերք ի զարմացումն զտեսողսն* (ՅՈՎ. 130): Ինչչափ ալ Պատարանին դիտողութեանց դիմաց հնար էր առարկել, թէ ոչ այսպէս իմացան նախնի հայրապետներ իրենց աստիճանին ազդեցութիւնը, սակայն միւս կողմէն ստոյգ է, թէ իւրաքանչիւր ժամանակի յատուկ պարագաները կու տան այդ տեսակ խնդիրներու լուծումը, ինչպէս այժմ ալ ոչ եւս կը պահուի առաքելական ժամանակներու անշուք տարագները: Իսկ Օձնեցիին զգացմանց բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ նա այդ երեւոյթին ներքեւ խստամբեր կենաք մը կ'անցընէր *պահօք եւ աղօթիւն եւ ամենագիշեր տքնութեամբ*, *եւ ի ներքոյ յայծեսց զփիսի դժխրմբերս զգեստաւորել* (ՅՈՎ. 129):

559. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԻՃԽՈՂՆԵՐԸ

Օձնեցիին վերջին ժամանակներու պատմագիրներէն Յովհաննէս Դ. համարուած է, Բագարանցիին ալ թիւի անցընելով, որ իբր հակառակաթոռ չի կրնար օրինաւոր կաթողիկոսներու թիւին անցնիլ (§ 389), եւ Օձնեցիին կը լինի Յովհաննէս Գ. Մանդակունիէն եւ Գաբեղեանէն ետքը: Իր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ամէն պատմագիրներէն եւ ցուցակագիրներէն համաձայն կերպով 11 տարի դրուած է, եւ զայն փոփոխելով բնաւ պատճառ մը չկայ, եւ մէկ ցուցակի միայն 15 տարի նշանակելը բնաւ հակառակ փաստ մը չէ, ինչպէս նաեւ ուրիշ ցուցակի մը Օձնեցիին բոլորովին իսկ մոռնալը, Եդիայի անմիջական յաջորդ դնելով Դաւիթը (ՍԱՄ. 268): Այդ հաշուով Օձնեցույն կաթողիկոսութիւնը կ'իյնայ 717-է 728 տարիներու մէջ, որ միջոցին ամիրապետներն են Էօմէր Բ. 717-է 720, Եէզիտ Բ. 720-է 724, եւ Հէշամ 724-է սկսելով 19 տարի, որով այս երեքին հետ ալ գործ ունեցած կ'ըլլայ Օձնեցիին: Իսկ Բիւզանդական կայսերներէն ժամանակակից գտնուեցաւ Լեւոն Գ. Իսաւրացիի հետ, որ 717-ին բարձրանալով 24 տարի իշխանութիւն վարեց: Ամիրապետին կողմէն Հայաստանի վրայ ոստիկանութիւն վարողներուն գալով, Ապտիլազիզ սովորաբար 16 տարի պաշտօն կը նշանակուի, որ 708-ին սկսելով կը տանի մինչեւ 724, եւ բաւական տարիներ Օձնեցիի հետ ալ գտնուած կ'ըլլայ: Սակայն հարկ կը լինի այս տեւողութիւնը կարճել, եթէ իր կաջորդը Էօմէր ամիրապետին ժամանակակից պիտի ընդունինք: Վլիթ կամ Վալիտ՝ Հայոց ոստիկանի մըն ալ անունը կը գտնենք յիշուած (ՅՈՎ. 130), որ պէտք է Ապտիլազիզ յաջորդը եղախ ըլլայ: Այդ առթիւ

յիշուած Պաղտատ քաղաքը (ԱՄՈ. 105) յայտնապէս Դամասկոսի հետ շփոթուած է: Գալով ոստիկանի գործակից եղող պատրիկին, Սմբատ Բիւրատեանը մեռած կամ դադարած պիտի ընդունիք 715-ին, Եղիային մահուրնէ երկու տարի առաջ (§ 530), որով Օձնեցիին ընտրութեան ատեն արդէն պատրիկ գտնուած կ'ըլլայ Աշոտ Բագրատունի, որդի Վասակայ, որուն 15 տարի պաշտօնավարութիւն կը տրուի (ԱՄՈ. 106): Հետեւաբար նա կը լինի ամբողջ Օձնեցիի կաթողիկոսութեան միջոցի կուսակալութեան օգնականի դերը վարողը:

560. ԱՄԻՐԱՊԵՏԻՆ ԵՐԹԱԼԸ

Օձնեցիի կաթողիկոսութեան ժամանակէն նշանաւոր է՝ անոր ամիրապետին տուած այցելութիւնը, որուն թուականը ճշդելու համար պէտք է ինչ ինչ գննութեանց դիմենք: Պատմաբան եւ Ասողիկ եւ Անեցին, որք աւելի կանուխ գրած են, ամիրապետին անունը չեն տար, մինչ Վարդան կը յիշէ Ումարը (ՎԱՐ.92), որ է Էօմէրը, իսկ Կիրակոս Հէշմըր (ԿԻՐ. 37), որ է Հէշամը: Արդ նկատելով որ Հէշամը Օձնեցիին վերջին տարիներուն կ'իյնայ, որ ատեն այլևս Օձնեցին քաշուած կեանք մը կ'անցընէր (ԿԻՐ. 39) եւ թէ Օձնեցին իր այցելութենէն ետքը, ամիրապետին հրամաններով զօրացած կտրուկ գործերու կը ձեռնարկէր (ՎԱՐ. 73), աներկբայ կերպով կրնանք ըսել, թէ Էօմէրի օրով եղաւ այդ այցելութիւնը, որ է ըսել 720-է առաջ, կամ թէ ըսել Օձնեցիի աթոռ բարձրանալէն քիչ ետքը: Ինչչափ ալ այցելութենէն ետքը *կեցեալ անս սսկաւ գրուած ըլլայ* (ՅՈՎ. 133), սակայն այս սակաւը Օձնեցիի բովանդակ կաթողիկոսութեան վրայ կ'իմացուի, եւ ոչ այցելութենէ ետքը անցած միջոցին վրայ: Իսկ այցելութեան առիթ կ'ընծայէ Հայաստանի ոստիկանին ամիրապետին մօտ գացած ատեն, Հայոց կաթողիկոսին գեղեցկութեան եւ փառաւորութեան վրայ հիացմամբ խօսիլ, մինչեւ որ ամիրապետին հետաքրքրութիւնն ալ կը շարժուի սա արտասովոր աստիճանով սքանչելատեսիլ մարդը անձամբ ճանչնալու: Ամիրապետին խօսող ոստիկանին անունը Վլիթ է յիշուած (ՅՈՎ. 130), որ է Վալիտը, սակայն ըստ մեզ տարօրինակ եղած կ'ըլլար Հայոց ոստիկանին այդ լուրը տալու համար Դամասկոս երթալը, եւ աւելի պատմական եղելութեանց կարգին յարմար կը գտնենք ըսել, թէ լուրը Ապտիլպազիզ եղաւ Դամասկոս դառնալու առթիւ: Իսկ ամիրապետին հրաւերը կամ հրամանը բերողը Վալիտ եղած կ'ըլլայ, Դամասկոսէ եկած ատենը: Յատուկ պաշտօնեայ մըն ալ դրկուած էր ամիրապետէն, պարտուպատշաճ կերպով *առ ինքն գայրն Աստուծոյ ատէլ* (ՅՈՎ. 130): Ուղեւորութիւնը կատարուեցաւ սովորական կերպով, եւ Օձնեցին իր անձնական շքեղութեան զարդերուն հետ, հարկաւ հետեւորդներու պատուաւոր խումբ մըն ալ ունեցաւ մէկտեղ: Ժամանակագրական հաշիւները մերձեցնելով, անյարմար չէր ըլլար 719 գարունի բացուելուն դնել Օձնեցիի Դամասկոս երթալը:

561. ԱՄԻՐԱՊԵՏԻՆ ՉԱՐՄԱՅՈՒՄԸ

Ամիրապետին գլխաւոր հետաքրքրութիւնը՝ փառաւոր եւ փառագարդ մարդ մը տեսնելն էր, եւ հրաման ըրաւ, որ կաթողիկոսը իր ամբողջ արդուզարդով ներկայանայ, ըստ այնմ ալ կատարուեցաւ: Յովհաննէս ամիրապետին ներկայացաւ *փայլուն եւ պաղպաջուն զգեստիք պննաւորեալ, զաղեքէկ ծաղկեալ մօրուսն ոսկեփունջ կազմեալ, եւ գոսկիանկար գաւազանն որ ի փայտից ոսկինազից ի ձեռն առեալ* (ՅՈՎ. 131): Իրաւ ալ ամիրապետը *հիացեալ զարնացեալ* մնաց Օձնեցիի արտասովոր գեղեցկութեան, դէմքին, հասակի, մօրութին եւ անձնեայ կերպարանին վրայ, ինչ որ միշտ նկատողութեան արժանի կէտ մը եղած է հին ժողովուրդներու, եւ մասնաւորապէս արեւելեան ազգերու համար: Առաջին տեսութեան պատուադիր ձեւերը վերջանալէն ետքը, ամիրապետը

աթոռ բերել տուաւ եւ նստեցուց, աւելի յուրջ խօսակցութեանց մտնելու համար, կաթողիկոսին պնասիրութեան վերաբերմամբ: Այդ կէտը կատարելապէս կը պատշաճի Էօմերի անձին եւ զգացմանց, որ նկարագրուած է իբր ըստ ամենայնի պարզասէր անձ մը, իշխանական ճոխութեանց չհանդուրժող, բարեգործ եւ բարեսէր, որ իր նախորդներուն ժամանակէն սկսած շքեղութեանց սովորութիւններն ալ արգիլած եւ դադրեցուցած էր (ՎԱԲ. 330), ուստի Էօմէրին շատ յարմար կու գան պատմիչներուն կողմէն անոր բերանը գրուած խօսքերը: Ե՛ս լսեր եմ, կ’ըսէ, որ ձեր մարգարէն Յիսուս, հեզ էր եւ խոնարհ աղքատութիւնը կը սիրէր, պարկեշտ եւ սոսկական զգեստ կը գործածէր, իրեններուն ալ այնպէս կը յանձնարարէր, որով անոր առաջին առաքեալներն ալ, եւ անոնցմէ ետքը եկող ձեր հին առաջնորդներն ալ, աղքատութիւնն ու զձձութիւնը, մեծութենէ եւ փարթամութենէ աւելի սիրած ու պահած են. ինչպէ՛ս կ’ըլլայ, որ դուն անոնց հետեւող մը, ասանկ շքեղ կերպով կը զարդարուիս: Կաթողիկոսը կը պատասխանէ. Իրաւ Քրիստոս տէրն մեր խոնարհ եւ անարգ կերպարանով ապրեցաւ, նոյնը ըրին առաքեալները եւ առաքելոց հետեւող հայրապետները, սակայն անոնք իրենց ազդեցութիւնը ցուցնելու, իրենց իշխանութիւնը գործածելու, եւ ժողովուրդին վրայ ազդելու համար հրաշագործութեան ոյժը ունէին, եւ անով կը զօրանային մարդիկներուն վրայ, որք ոչ թէ վերացական սկզբունքներով, այլ նշաններով կ’ազգուին: Հետեւաբար անոնք ուրիշ արտաքին նշանի պէտք չունէին: Բայց մենք այդ միջոցները չունինք, եւ պարտաւոր ենք գործածել այն արտաքին նշանները, որոնցմով բոլոր աշխարհք կը վարուի, եւ որոնք դուք ալ կը գործածէք: Ձեր իշխանութիւնը ազդեցիկ ընել տալու համար ծիրանեփառ կը հագուիք, ոսկեճամուկ կը զարդարուիք, գեղեցկութեան ձեւեր կ’առնէք, զէնքեր կը կրէք, որ ժողովուրդը ձեզմէ պատկառի, որ եթէ ձեզ տեսնէ հագած, զծուծ եւ խոշոր կերպարանի տակ, ոչ ձեզ կը պատուէ, ոչ ձեզ կը սեպէ, նոյնիսկ ձեր ով ըլլայն ալ յայտնի չ’ըլլար: Այդ նպատակով կը գործածուի արտաքինը, նոյնն է եւ իմ զարդերուս նշանակութիւնը միայն արտաքիններուն համար: Իսկ եթէ իմ անձնական կեանքս իմանալ կ’ուզես, եւ *զբովանդակն զիմ գտանել խուզես*, հրաման ըրէ որ այստեղ եղողները դուրս ելլեն, եւ առանձինն քեզի բացատրեն: Ամիրապետը կը հաւանի, եւ դահլիճին մէջ միայնակ կը մնան ամիրապետն ու կաթողիկոսը: Այն ատեն Օձնեցի շքեղ զգեստները կը քակէ ու կը բանայ, որուն ներքեւ կը տեսնուի այժեայ ցփսիները կամ խոշոր խարազները, եւ ամիրապետին դառնալով կ’ըսէ. *Մերկութեան անդամոցս ապ է զգեստ, իսկ արտաքոյքդ միայն են ի տեսիլ արտաքնոց*: Ամիրապետը նոր զարմացման կը մատնուի, ձեռքը կ’երկնցնէ, խարազները կը շօշափէ, ու վարանելով մը կ’ըսէ. *Չիս’րդ արդեօք կարէ մարմին մարդոյ տեսել ժուժկալէլ այսպիսի դժոխութեան տրձի, եթէ ոչ յԱստուծոյ տուեալ լինի նմա համբերութիւն*: Էօմէր բոլորովին զարմացած, ոչ եւ կաթողիկոսին գեղեցկութեան, այլ անոր առաքինութեան վրայ, յարգանքները կը շատցնէ, եւ պատիւները կ’առատացնէ (ՅՈՎ. 131):

562. ԱՄԻՐԱՊԵՏԻՆ ԾՆՈՐՀՆԵՐԸ

Էօմէրի կողմէ Յովհաննէսին տրուած պատուասիրութեանց կարգին, առաջին անգամ կը յիշուի, թէ ամիրապետը արեւելեան վեհապետներուն սովորական պատգամը կ’արձակէ. *Խնդրեա զինչ եւ կամիս, զի արարից քեզ*: Իսկ կաթողիկոսը երեք բան կը խնդրէ. 1. Քրիստոնէաներ չքոնադատուիք հաւատքնին փոխել, այլ իւրաքանչիւրը իր կամքին թողուի. 2. Եկեղեցիներէն ու երէցներէն ու սարկաւազներէն հարկ չպահանջուի. 3. Քրիստոնէաներ ուր ալ գտնուին՝ համարձակօրէն իրենց պաշտամունքը կատարեն: Եւ կ’աւելցնէ որ այս երեք կէտերը պաշտօնական հրովարտակով հաստատուին, որուն դիմաց ինքն ալ խոստանայ եւ կ’երաշխաւորէ, որ *ամենայն ազգ իմ ծառայեացեն քեզ*: Ամիրապետը իսկոյն կը հրամայէ որ ուզուած գիրը պատրաստուի եւ յանձնուի (ԿԻՐ. 38), եւ տեսնելով որ հայրապետը իրեն անձին համար բան մը չի պահանջեր, ինքն կ’աւելցնէ

անձնական պատուասիրություններ: Պատմիչներ կը յիշեն թէ ամիրապետը եօթն անգամ զայն *խիլայեաց* (ՎԱԲ. 72), այսինքն է *եօթն անգամ պճնատրեալ՝ գեղեցիկ արքունական զգեստովք* մեծարեց, համաձայն արեւելեան սովորութեան, որ մինչեւ վերջին ատեններ ալ կը գործածուէր եւ *քաֆթար* հագուեցնել կը կոչուէր: Բաց աստի *գանձս եւս ոսկոյ եւ արծաթոյ պարզեւեց* (ՅՈՎ. 133), եւ իրեն ընկերակցութեան զինուորական գունդեր ալ տալով *առաքեաց մեծաւ պատուով յաշխարհս Հայոց* (ԿԻՐ. 38): Այդ պարագային յարմար է կցել Ղեւոնդի գրածն ալ թէ, Էօմէր *արձակեաց գրովանդակ գերեալսն յիրաքանչիւր տեղիս* (ՂՆԴ. 66), ակնարկելով այն մեծ գերութեան, որ տեղի ունեցած էր *յետ այրելոյն գնախարարսն աշխարհիս* Նախիջեւանի եւ Խրամի եկեղեցիներուն մէջ (§ 548): Օձնեցին տեսնելով Էօմէրի բարի տրամադրութիւնը, միջնորդած է անշուշտ գերութեան մէջ գտնուողներուն համար, եւ ասով աւելի եւս փառաւորութիւն ստացած է կաթողիկոսին Դամասկոս երթալը:

563. ՕՁՆԵՑԻԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Յովհաննէսի ամիրապետին առջեւ ըրած խոստումն ու երաշխաւորութիւնը նոր հաստատութիւն մըն էր Սահակի տուած յայտարարութեան, եւ Եղիայի կատարած գործադրութեան, որով Իմաստասէր հայրապետը հանդիսաւոր կերպով կը նուիրագործէր Հայոց ընդգրկած նոր քաղաքականութիւնը, որ է վերջնապէս եւ կատարելապէս խզել Յունաց հետ յարաբերութիւնները, եւ ամբողջապէս կապուիլ արաբական տիրապետութեան հետ: Յովհաննէսի ընելիքը երկու մասեր ունէր, մին քաղաքական եւ միւսը կրօնական: Քաղաքական տեսակետէն պէտք էր ի սպառ վերջացնել Յունաց արտաքին յարաբերութիւնները, եւ յունական տիրապետութեան ժամակէն մնացած հետքերը: Ամիրապետը գործը դիւրացնելու համար նորէն *գօրս քազումս* հանած էի Հայաստանի կողմերը (ԿԻՐ. 38), եւ անոնց օգնութեամբ եւ ոստիկանին ձեռքով հեռացուեցան Հայաստանի մէջ մնացած Յոյներ, *եթէ վերակացուք եւ թէ զինուորք*, որք անապարանքի մէջ մինչեւ իսկ իրենց ինչքերն ու գանձերն ալ չկրցան արողջաբար առնել եւ մէկտեղ տանիլ, եւ պարտաւորուեցան *աստէն յաշխարհիս թաղեալ թողով* (ԿԻՐ. 38): Իսկ կրօնական տեսակետէն Օձնեցին խստիւ հետապնդեց, ջնջել եւ վերցնել քաղկեդոնիկ դաւանութեան եւ յունական ծեսին համակերպութիւնները, որք տեղ տեղ մտած էին բիւզանդական տիրապետութեան եւ Եզրի բռնադատեալ զիջողութեան ժամանակէն, եւ կը շարունակէին անոր յաջորդներուն ատեն ալ: Այդ է հարկաւ *Սակս Ժողովոց* գրուածին ըսածը, թէ Եղիա վեց կաթողիկոսներ քաղկեդոնիկ էին, եւ Յովհաննէս անոնց գայթակղութիւնը վերջացուց: Մենք ցուցուցինք արդէն թէ յիշեալ վեց կաթողիկոսներէն ոչ մէկը իսկապէս քաղկեդոնիկ չէր, եւ ոչ ալ Հայ Եկեղեցին այդ կաթողիկոսներուն ժամանակ իր հնաւանդ դաւանութենէն շեղած էր, այլ թէ Յունաց հետ համակերպելու տկարութիւնը, բռնութեամբ կամ հրապոյրով, մտած էր Հայաստանի զանազան կողմերը, ուր ընդհատաբար յունական տիրապետութիւնն ալ շարունակած էր: Այլ ասիկա ոչ հանրական եւ ոչ պաշտօնական երեւոյթ էր, այլ տեղ տեղ հանդիպած տկարութիւններ եւ շեղումներ: Եւ ինչպէս Հայաստանի մէջ կը գտնուէին Երեւութականներ եւ Պաղիկեաններ, բայց Հայ Եկեղեցին ոչ երեւութական էր եւ ոչ պաղիկեան, նոյնպէս ալ կային Քաղկեդոնիկներ, բայց Հայ Եկեղեցին ոչ քաղկեդոնիկ էր եւ ոչ ալ յունական ծեսեր ընդունած էր: Ատողիկ այդ կէտը աւելի շեշտը, վասնզի երկաբնակ խոստովանութիւնը, սուրբ խորհուրդին խմորն ու ջուրը, եւ քառասնորդը ու պահքերը ձուկով ու ձէթով ու գինով արելը յիշելէ ետքը կը յաւելու, թէ այս ամէնը *յաւուրցն Եզրի մինչեւ ցայս՝ մնացեալ էր յաշխարհիս Հայոց, ի մասին Յունաց* (ԱՍՈ. 105), այսինքն է Յունաց տիրապետած գաւառները: Հետեւաբար ոչ Հայոց Եկեղեցին, եւ ոչ Ժողովուրդը ընհանրապէս կը մաքրուէր Օձնեցիին ձեռքով յունամոլ դաւանութենէն եւ ծեսերն, այլ այդ

կը կատարուէր միայն *ի մասին Յունաց*, այն գաւառները որք Յունաց ներքեւ մնացած էին, եւ այժմ արաբական սահմաններուն կը խառնուէին, եւ կամ տակաւին Յունաց ձեռքը մնալով ալ, Հայոց հայրապետին ազդեցութեան կը հպատակէին, Բիւզանդական իշխանութեան տկարանալէն օգտուելով: Լեւոն Իսաւրացի ալ որ նոր գահ բարձրացած էր, քաղկեդոնիկ դաւանութեան մոլեգին պաշտպան մը չէր, եւ բոլոր մտադրութիւնը դարձուցած էր պատկերամարտ վարդապետութեան, որուն հովանաւոր էր կանգնած:

564. ԼԵՒՈՆ ԻՍԱՎՐԱՅԻ

Լեւոն, որչափ ալ քաղկեդոնականութեան մասին նուազ հոգածու, սակայն չէր կրնար անտարբեր մնալ Օձնեցիին հակայունական ուղղութեան հանդէպ, եւ իր գանգատը անոր հասցնելու համար Վասիղ իշխանը դեսպանութեամբ Հայաստան դրկեց կաթողիկոսին ըսելու, *Ընդէ՛ր առնես բանդ գայդ* (ՎԱՐ. 73), ակնարկելով հարկաւ օտարահաւատներու հետ հաստատած մերձաւորութեան, եւ անոնց շահին պաշտպանութեան: Պատմութիւնը յառաջ չի բերեր դեսպանութեան մանրամասնութիւնները, եւոչ ալ Օձնեցիին բռնած ընթացքը կը պատմէ, այլ միայն կը յիշէ, թէ Վասիղ չարաչար հիւանդացաւ, եւ *մերձեցաւ ի մահ*, եւ բժիշկներ *չկարգին օգնել*, այլ Օձնեցիին ձեռք դնելով *առժամայն ողջացաւ*, եւ այդ փաստէն համոզուելով *հաւատաց ի մեր ուղղափառութիւնն*, Հայաստան մնաց, եւ Հռոմայր կոչուած տեղը 15 տարի ճգնելով վախճանեցաւ (ՎԱՐ. 73): Թերեւս պարզ գրոյց մըն է Վասիղի կեանքին վերջաւորութիւնը, սակայն պատմութեան իմաստը յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ Վասիղ Հայոց Եկեղեցին անարգելէ ետքը, սաստիկ հիւանդացած, եւ Հայոց կաթողիկոսին աղօթքով առողջացած ըլլայ: Եւ այս անգամ մըն ալ կը հաստատէ Օձնեցիին հետեւած ուղղութիւնը: Լեւոն կայսեր նկատմամբ մեր պատմիչները թղթակցութիւն մը կը յիշեն անոր եւ Էօմէր ամիրապետին միջեւ: Էօմէր քրիստոնէութիւնը քննադատող գիր մը կը դրկէ Լեւոնի (ՂՆԴ. 67), որուն ընդարձակ հերքում մը կը գրէ Լեւոն, քրիստոնէութեան հաւատքը եւ Սուրբ Գիրքը պաշտպանելով եւ իսլամական վարդապետութեան քննադատութիւնն ընելով, գոր ամբողջօրէն յառաջ բերած է Ղեւոնդ (ՂՆԴ. 69-128), եւ որուն հետեւանքը կ'ըլլայ Էօմէրի կողմէ քրիստոնէից տրուած դիւրութիւնը եւ ցուցուած քաղցրութիւնը (ՂՆԴ. 128): Խնդիրը մեզմէ օտար լինելուն, միայն մեր պատմագիրներուն կարեւորութիւն տուած ըլլալուն համար յիշեցինք, գործին եւ գրութեան վաւերականութիւնն իսկ չպնդելով: Բայց ուրիշ կողմէ Լեւոն աւելի քան քննադատող, համակիր մը կ'երեւար իսլամական դրութեան, վասնզի անողոր պատերազմ բացած էր պատկերներու դէմ, յունական ծէսին մէջ չափազանց շատ, իսկ իսլամական կրօնքէն բացարձակապէս արգելուած էին: Պատկերամարտութեան առաջին գաղափարը կը վերագրուի Չենոն Հերապոլոյ եպիսկոպոսին, որ դար մը առաջ ապրած էր, բայց մեծ ընդունելութիւն չէր գտած եւ աննշանակ մնացած էր: Լեւոն, բնիկ ասիացի, եւ յունական զգացումներէ հեռու, իւրացուց պատկերամարտ սկզբունքը, եւ իր առջի օրէնսկաաւ անուղղակի կերպով ջնջել պատկերները եկեղեցիներէ եւ բոլոր հանրային վայրերէ, ու տակաւ յառաջանալով 724ին հրովարտակով արգելեց պատկերները, բռնի ալ վերնել եւ կոտորել տալով անոնք, եւ խատութիւններ հրամայելով եւ արքորներ եւ նեղութիւններ վճռելով պատկերներու պաշտպան եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու դէմ: Պատկերամարտութիւնը մեծ ազդեցութիւն չունեցաւ Հայոց մէջ, վասնզի Հայերը թէ ոչ պաշտօնապէս պատկերամարտ, սակայն իրօք խիստ զգուշաւոր էին պատկերներու կիրառութեան մէջ, չունէին Յոյներուն յատուկ պատկերներու առատութիւնը եւ անոնց անխտիր պատիւը, եւ հազիւ թէ օժել պատկեր մը միայն կը պահէին եկեղեցիներու աւագ սեղանին վրայ: Միայն Պաղիկեանք աւելի քաջալերութիւն ստացան արտաքին պաշտամանց դէմ վարած հակառակութիւններուն մէջ:

565. ԴՈՒԻՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Օձնեցին իր ձեռնարկած բարեկարգութիւնը զօրացնելու համար, պէտք տեսաւ յատուկ ժողովով մը հաստատել կարեւոր կարգադրութիւնները, որոնք պիտի ծառայէին սպրդած գեղծումները վերցնելու, եւ Հայոց Եկեղեցւոյ հնաւանդ սովորութիւններն ու ծէսերը ամրացնելու: Ժողովին գումարումը կը քաղենք Կանոնագիրքին անցած կանոններէն, սակայն ոչ գումարման տեղն ու թուականը, եւ ոչ ներկայ եղողներուն թիւն ու անունները նշանակուած կը գտնենք: Ժամանակին պարագաները ուսումնասիրելով պէտք է ըսել, թէ ժողովը տեղի ունեցաւ 720ին, Յովհաննէսի Դամասկոսէ դառնալէն ետքը, եւ փոխոյ պնդութեամբ բարեկարգական ձեռնարկներու սկսած ատենը, եւ թէ գումարուեցաւ Դուինի մէջ, ուր էր կաթողիկոսական աթոռը, եւ ուր հաւաքուած են գրեթէ բոլոր ազգային ժողովները, բացառութիւն ըլլալով Յոյն կայսրներու նախաձեռնութեամբ Կարնոյ մէջ գումարուածները: Իսկ ներկայ եղած են զոնէ երեսուն եւ անլի գլխաւոր եպիսկոպոսներ, Աշոտ պատրիկ եւ նշանաւոր նախարարներ: Օձնեցիի այն գեղեցիկ ճառը, ուր կը խօսի իր առաջին կեանքին եւ հայրապետանալուն եւ եկեղեցական բարեկարգութեանց նկատմամբ (ՕՁՆ. 1), ժողովի բացման ատենաբանութիւն մըն է, զոր խօսած է Իմաստասէր կաթողիկոսը, ժամանակին պէտքերը բացատրելու եւ ակրեւոր ինդիքները ժողովականաց մտազրութեան յանձնարարելու համար: Այդպիսի ատենաբանութեան հանդիպած չենք՝ նախընթացաբար տեղի ունեցած ժողովներու մէջ, սակայն եթէ նորութիւն մըն ալ է, համաձայն է ուսումնական եւ գործունեայ եպիսկոպոսապետի մը արժանիքին: Պարունակութիւնն ալ կ'արդարացնէ Օձնեցիին վերագրուած վեհ ու բսեմ հոգին, եւ իմաստասիրական եւ աստուածաբանական եւ ծիսական կէտերու խորին հմտութիւնը, թափանցելով նոյնիսկ արարողական պաշտպանց թաքուն նշանակութիւնները: Ատենաբանութեան օրինակը, ինչպէս որ հրատարակուած է, մէջտեղը թերի կ'երեւի, վասնզի նախադրութեան մէջ նշանակուած գլուխներէն չորսը, որք կը խօսին Շաբաթ օրուան խորհուրդին, խաչերը օժելուն, *Սուրբ Աստուածի խաչեցարին*, եւ առաւօտեան ժամերգութեան վրայ, ատենաբանութեան կարգին չեն գտնուիր, այլ Ժ.րդ գլուխէն ԺԵ.րդին կ'անցուի (ՕՁՆ. 21), եւ յայտնի չէ թէ բնագիրէն պակսած է, թէ ոչ տպագրողներ զանց ըրած են հրատարակել, որոնք բացատրութիւն մըն ալ տուած չեն:

566. ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Դուինի ժողովական կանոնները 32 հատ են, որոնք կը գտնուին թէ Կանոնագիրքին մէջ (ԿԱՆ. 126), եւ թէ ատենաբանութեան հետ հրատարակուած են (ՕՁՆ. 24): Առաջին երկու կանոնները արբեցութեանց դէմ են, թէ եկեղեցականաց եւ թէ աշխարհականաց համար, որոնք հաղորդութենէ կը զրկուին, եւ այն եկեղեցականը, որ *յամառեալ ի նմին յամեսցէ*՝ կարգալոյժ ընել կը հրամայուի: Յաջորդ երեք կանոնները պսակներու վրայ են, որք կ'արգելուն կիրականամուտին, Չատկի ճրագալուցին, եւ Չատկի քառասունքէն մինչեւ Հոգեգալուստ պսակ օրհնել, ինչպէս նաեւ առջի իրիկուրնէ երեկոյթ ընել, արբենալ եւ զեղիսի, այլ կը հրամայեն պատկեշտութեամբ պսակի եւ հաղորդութեան խորհուրդները ընդունիլ: Եթէ քահանան իմանայ որ այսպէս պատրաստուած չեն, կ'արտօնուի պսակը ուրիշ օրուան յետաձգել: Պսակի կը վերաներին ԺԵ. եւ ԺԶ. կանոններն ալ, եւ կը հրամայեն որ *յեկեղեցին* եւ *ի սրբութեան տեղիսն* օրհնուին, նոյնպէս երկրորդ պսակներն ալ: Իսկ եթէ յառաջագոյն իրարու հետ պղծեալ ըլլան, կը պատուիրուի զատել, կամ թէ սպաշխարութենէ ետքը օրհնել: Մեծ պահոց Շաբաթ եւ Կիրակի օրերուն վրայ կը խօսին Զ.րդ Է.րդ կանոնները, որպէսզի պատարագը չխափանուի, իսկ պահել կամ լուծանել *յիւրաքանչիւր կամս թողեալ յիցի*: Յաջորդ կանոններ հետզհետէ կը հրամայեն, որ միւռոնը

հայրապետը օրհնէ, իսկ եպիսկոպոսները միայն *ի զատկի հինգշաբթին*, եւ ոչ երբեք քահանաները: Ասոնք կրնան օրհնել մկրտութեան ձեռքը, եւ հիւանդաց ձեռքը, իւրաքանչիւր անգամ զատ զատ: Պատարագի սեղանը քարեղէն եւ անշարժ շինել, եւ ոչ փայտեղէն եւ շարժուն: Նոյնպէս մկրտութեան աւագաններն ալ քարեղէն եւ հաստատուն շինել մկրտատունին մէջ: Իսկ երախայից ձեռքն ու հրաժարումը մկրտարանին դուռը կատարել: ԺԷ. կանոնէն մինչեւ ԻԴ. կանոնը ժամերգութեանց պատշաճները կը կարգադրուին, ԻԶ. եւ Լ. կանոնները, Յայտնութեան ջրօրհնէքի եւ ութօրէքի աւետարանները կը ցուցանեն, եւ Ծաղկագարդին կը հրահանգեն *սոսո քառնալ եւ ճօճանակս շարժել*, այսինքն քշոցները հնչեցնել: ԻԷ. եւ ԻԸ. կանոնները կը հրամայեն որ փայտէ կամ որեւէ նիւթ խաչի նշաններ, եթէ օրհնուած եւ օծուած չեն *ի պատիւ եւ յերկրպագութիւն* շնորհունուին, իսկ օրհնելէ եւ օծուելէ ետք ալ ամենայն նախանձախնդրութեամբ պաշտպանուին: Դիտելու է որ խաչերու հետ պատկերներու ալ յիշատակութիւն չ'ըլլար: ԼԱ. կանոնը կը հրամայէ Կիրակին կէսօրէն չլուծել, այլ *մինչեւ ցերեկոյն* պահել զգուշանալով *ի գործոց եւ ի ճանապարհորդութենէ*: Վերջապէս ԻԹ. եւ ԼԲ. կանոնները կը հրամայեն զգուշանալ, չհաղորդիլ եւ չկենակցիլ ամէն հերձուածողներուն հետ, եւ յատկապէս Մծղնեայ կամ Պոլիկեան, այսինքն է Պաւղիկեան, աղանդաւորներու հետ, որոնք պէտք է *խոշտանգել եւ ծանր պատուիսս ի վերայ ածել, մինչեւ զգաստասցին*, իսկ եթէ տակաւին յամառին, *արտաքս ընկենուլ յեկեղեցոյ*, ինչ որ կը ցուցանէ թէ առաջուան յիշուած *խոշտանգել* ու *ծանր պատուիսս* ըսածներն ալ եկեղեցական իմաստ ունին: Ինչպէս ուրիշ առիթներու մէջ դիտել տուած ենք, բարեկարգական կանոնները լռութեամբ կը ցուցնեն ժամանակին տիրող անկարգութիւնները, եւ Օձնեցիին կանոնները մեզի կ'իմացնեն թէ ինչ տեսակ զեղծումներ կը յաճախէին այդ միջոցին Հայ Եկեղեցոյ մէջ, եւ պէտք է հետեւցնել թէ հակառակ ժամանակին շփոթ կացութեան, բացարձակապէս ծանր կէտեր չեն յիշուածները:

567. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՄ

Օձնեցիին եկեղեցական բարեկարգութեան համար նախանձախնդրութիւնը չբաւականացաւ Դընայ ժողովին մէջ դրուած կանոններով, որոնք ընդհանրապէս կրկնում էին արդէն օրինադրուած կանոններու: Եկեղեցին սկիզբէն ունէր իր կանոնները կամ առաքելական աւանդութեանց հետեւողութեամբ կամ ժողովներով հաստատուած, եւ որք եկեղեցոյն կը խառայէին իբր կանոն գործոց: Սակայն ասոնք միշտ առձեռն պատրաստ չէին գտնուիր, *ոմանք առ ոմանս, եւ ոչ ամենեքին առ ամենեսեան* կը գտնուէին, եւ պէտք էր անոնց ամբողջութիւնը *զեղեցագործ մատենիս ի հայրապետանոցի արձանագուցանել* (ՕԶՆ. 115): Այս կերպով նախապէս հոգեւորական պաշտօնեաներու դիւրութիւն կը տրուէր ընելիքնին գիտնալ, եւ երկրորդաբար ուսունասէր անձերու նիւթ կը պատրաստուէր բազմախոյզ խնդիրներ լուսաբանելու համար: Այս աշխատութիւնն է զոր ինքն կաթողիկոսն ձեռնարկեց անձամբ կատարել, եւ Հայոց համար հեղինակութիւն ունեցող, ու ժամանակին գործադրութեան ընդունուածը զատելով եւ գտելով Հայ Եկեղեցոյ Կանոնագիրքը կազմեց: Իւրաքանչիւրին նախաբան ալ աւելցուց *զժամանակն եւ զպատնասն* ցուցանելու համար, եւ կանոններուն իւրաքանչիւր գլուխները *համառօտեալ բանիւք ի սկզբան* նախակարգելով, որպէսզի *անաշխատաբար անդրատ գրանն յիւրում տեղողն գոցէ ինդրողն* (ՕԶՆ. 116), եւ միանգամայն բոլոր կանոնական գլուխները շարայարեալ թուահամարի վերածեց: Օձնեցիին հարկաւ իրեն ուղեցոյց ունեցած է յունական եկեղեցոյն մէջ ընդունուած, եւ Թեոդորոսեան ու Յուստինեան անուններով ծանօթ հաւաքածոները: Ահա այդ Կանոնագիրքն է որ մեզի հասած է, թէպէտ տակաւին տպագրութեամբ հրատարակուած չէ, բայց այսօր ալ իբրեւ եկեղեցոյն օրինագիրք կը ծառայէ, հարկաւ ժամանակով խափանած կամ նոր որոշմամբ փոփոխած

կանոնները պարտուպատշաճ ուսումնասիրութեան ենթարկելով: Օձնեցիին աշխատութեան յարգը ցուցանելու համար, բաւական ըլլայ դիտել, որ Հայ կանոնագիրքը Արեւմտեանը կը կանծէ, եւ աւելի առաջ է քան Իսիդորոս Մերկաստորի գործը, որ Թ. դարուն կազմուած է, եւ ոչ թէ Է. դարու հեղինակ Իսիդորոս Հիսպաղիոյ եպիսկոպոսին գործն է, որով մեր Օձնեցիին Իսիդորոսէն դար մը առաջ յօրինած կ'ըլլայ Հայոց կանոնագիրքը:

568. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ

Մեր նպատակին մէջ չի մտնէր մատենագրութեանց վերլուծումներ տալ բայց որովհետեւ Օձնեցիին հեղինակութիւնը, մատենագրութենէ աւելի պաշտօնական օրինագիրք մըն է, որ եկեղեցական վարչութեան ուղղութիւնը կը ցուցնէ, աւելորդ չենք սեպեր, անոր պարունակութեան համառօտ ամփոփում մը տալ: Կանոնագիրքը ինչպէս այսօր կը տեսնուի, յաւելուածներ ստացած է, եւ մնացած որչափով կրնար եղած ըլլալ Օձնեցիի ժամանակ: Եւ իրաւամբ, որովհետեւ իբրեւ հայրապետանոցի արձանագրութիւն նկատուած էր, եւ Օձնեցիէն ետք դրուած ժողովական կանոններն ալ պէտք էր հետզհետէ աւելանային: Սակայն դժբախտաբար կ'երեւի թէ ինչ ինչ անհաստատ կամ անվաւեր կտորներ ալ աւելցուած են գրչագիրներու կամայականութեամբ: Օձնեցիին հարազատ գործը, պէտք է փակենք ԼԷ. գլուխին եւ 1207-րդ կանոնին, որ կը մակագրուի *Կանոնք Տեանն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի* (ԿԱՆ. 126): Իսկ պարունակուած 37 գլուխները կրնանք բաշխել հետեւեալ կերպով, իրենց ծագման տեսակէտէն: Նախապէս ընդհանուր եկեղեցւոյ աւանդական կանոններ, որք են հետեւեալ գլուխները. Ա. Սահմանք առաքելոց, 34 կանոններ. Բ. Երկրորդ առաքելականք, Կղեմայ կոչուած 85 կանոններ. Դ. Փիլիպպոսի առաքելոյ 9 կանոններ. Ե. Հարց հետեւողաց 24 կանոններ:- Երկրորդաբար ազգային եկեղեցւոյ աւանդականներ, որք են. Գ. Սահմանք Սրբոյն Թադէոսի 33 կանոններ, եւ Թ. Սրբոյ Գրիգորի 30 կանոններ:- Երրորդաբար տիեզերական ժողովներու կանոնները, որք են Է. Նիկիոյ ժողովին 21 կանոններ. Ը. Նիկիոյ երկրորդականք 112 կանոններ. ԺԲ. Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին 3, եւ Գրիգոր Աստուածաբանի 31 կանոններ, ԻԶ. Եփեսոսի ժողովին 2. Անկիւրիոյ ժողովին 20 ԺԸ. Կեսարիոյ ժողովին 10 ԺԹ. Նեոկեսարիոյ ժողովին 20. Ի. Գանգրայ ժողովին 25. ԻԱ. Անտիոքայ ժողովին 25. ԻԲ. Դարձեալ Անտիոքայ 1. ԻԳ. Լաւողիկեայ ժողովին 55. ԻԴ. Սարդիկեայ ժողովին 21, եւ ԼԲ. Անտիոքայ ժողովին երկրորդական 11 կանոններ: Հինգերորդ կարգին են սուրբ հայրերու կանոններ, որք են. Ժ. Աթանաս Աղեքսանդրացիի 90. ԺԱ. Սակար Երուսաղէմացիի 9. ԺԳ. Բարսեղ Կեսարացիի 50. ԺԴ. Նորին դարձեալ 1. ԺԵ. Նորին դարձեալ 271. ԺԶ. Եփրեմ Ասորւոյ 8. ԻԵ. Եպիփան Կիպրացիի 6. ԻԷ. Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի 5, եւ Սեւանդեայ եպիսկոպոսի 14 կանոններ:- Վերջապէս ազգային ժողովներու կամ հայրապետներու կանոնները, որք են. ԺԷ. Ներսէս Բագրեւանդացիի 37. ԻԸ. Սահակ Պարթեւի 33. ԻԹ. Նորին երկրորդական 22. Լ. Շահապիվանի ժողովին 20. Յովհաննէս Մանդակունիի 9. ԼԴ. Նորին դարձեալ 1. ԼԵ. Աբրահամ Սամիկոնեանի 4. ԼԶ. Սահակ Ձորոփորեցիի 15, եւ ԼԷ. Յովհաննէս Օձնեցիի 32 կանոններ:- Օձնեցիէն ետքը եղած յաւելուածները մինչեւ ԽԶ. գլուխը կը հասնին, սակայն շարայարեալ թուահամարը կը փակուի ԽԲ. գլուխով եւ 1317-րդ կանոնով: Ասոնցմէ ԼԸ. գլուխը, որ կը պարունակէ Սիոն կաթողիկոսի 24 կանոնները, նոր հաստատուած գլուխ է, մնացեալներ հիներէն գտնուածներ եւ կցուածներ են, որոնք Ներսէս Պարթեւ, Յովհաննէս Մանդակունի, Ներսէս Իշխանցի եւ Սահակ Ձորոփորեցի կաթողիկոսներու, Եղիշէ վարդապետի եւ Վաչագան թագաւորի, եւ օտարներէն Եպիփան Կիպրացիի եւ Յովհան Ոսկեբերանի անունները կը կրեն: Մենք չենք երկարեր իւրաքանչիւր կանոնի ծագման ժամանակը եւ բուն հեղինակը ճշդել: Կանոններ իրենց

ոյժը եկեղեցւոյ հաստատութենէն կ'առնեն, հոգ չէ որ մակագրեալ ժողովներու կամ հայրապետներու հարազատ գործը չըլլան:

569. ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՑԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մեր տեսութեամբ Գիրք Թղթոցն ալ Օձնեցիի պէտք է վերագրել (ԹՂԹ. բ.), թէպէտ յիներէն որոշակի ըսուած չէ: Մեր կարծիքին գլխաւոր փաստը, Գիրք Թղթոցին ալ Կանոնագիրքին նման հայրապետանոցի պաշտօնական արձանագրութեան բնութիւնն ունենալն է, որ պիտի ծառայէր իբրեւ հնաւանդ դաւանութեան ուղեցոյց, ինչէս Կանոնագիրքն ալ աւանդական բարեկարգութեան ուղեցոյց ըլլալու համար կազմուեցաւ: Այդ նմանութեան մի ուրիշ նշանն ալ երկուքին հաւասարապէս առաջին եւ կանոնաւոր մասէն ետքը, հետագայ կցկտուր յաւելուածներ ունենալն է, որ բաց եւ շարունակելի արձակագրութիւն ըլլալուն հետեւանքն է, ինչ որ չէր կրնար ճշմարտուիլ անհատական եւ փակուած աշխատութեան մը վրայ: Եւ ո՛վ աւելի յարմար կրնար ըլլալ հայրապետանոցի մէջ հնաւանդ դաւանութեանց վաւերագիրներու արձանագրութիւնը բանալու, եթէ ոչ նա ինքն, որ աւանդական բարեկարգութեանց վաւերագիրները արձանագրելու գաղափարը յղացաւ, եւ գործադրութեան ձեռնարկեց: Այդ կէտին վրայ գրեցինք արդէն, Մովսէս Յուրտաւացին՝ ԳիրքԹղթոցին հեղինակ ընդունելուն կարծիքը ջրելով (§ 407): Ուստի աւելի չենք երկարեր այդ կէտին վրայ: Միայն աւելցնենք, որ *Գիրք Թղթոցին* ալ նախնական եւ կանոնաւոր մասը Օձնեցիին ժամանակին փակուած, անոր մօտ ստեղծներն ալ կարգաւոր կերպով շարունակուած, եւ միայն վերջերը աղաւաղուած է: Գիրք Թղթոցը Յուրտաւացիին վերագրողներ պէտք է դիտեն, որ այդ հաւաքախոյժն մեծագոյն մաս մը անոր ժամանակէն ետքին պատկանող գրուածներով կազմուած է, եւ թէ Յուրտաւացի եպիսկոպոսը հայրապետանոցի մէջ պաշտօնական արձանագրութիւն բանալու հեղինակութիւն չունէր:

570. ՕՁՆԵՑԻԻՆ ԾԱՌԵՐԸ

Օձնեցին իր ժամանակին, քաղաքական տագնապներէ ազատ, բոլոր իր գործունէութիւնը կրցած է դարձնել դաւանական եւ բարեկարգական խնդիրներու, ոչ միայն իբրեւ հայրապետ կարգադրելով եւ գործադրելով, այլ եւ բացատրելով, հակառակորդներու դէմ մաքառելով, եւ ուղղամիտներու զգացումները զօրացնելով: Այս նպատակին ծառայած են մեզի հասած քանի մը ճառերը, որոնց մէջ Պաւղիկեանց եւ Երեւութականաց մոլորութիւնները կը հերքէ, անոնց ծագման անտեղութիւնները պարզելով, Սուրբ Գիրքէն փաստեր դիմադրելով, եւ ուղղափառ սուրբ հայրերու տեսութիւնները բացատրելով: Թէ *Ընդդէմ Պաւղիկեանց* (ՕՁՆ. 34) եւ թէ *Ընդդէմ Երեւութականաց* (ՕՁՆ. 48) ճառերը մտադրութեամբ հետաքննած ստեղծնիս, յայտնապէս կը գտնենք վրայ ընդարձակ հմտութիւն, ոչ միայն Աստուածաշունչի եւ սուրբ հարց հոգեշունչ գիրքերուն, այլ եւ արտաքին իմաստասէրներու հեղինակութեանց ընթացմամբ, եւ հնախօսական ու բնագիտական տեղեկութիւններով ճոխացած միտք մը, որ համաձակ տիրապետութեամբ կը խօսի ձեռք առած նիւթերուն վրայ: Միւս երկու ճառերն ալ գորս տպագրողները իբր երկրայական հրատարակած են, *Հիմնարկէք եւ օրհնութիւն նորաշէն եկեղեցւոյ* (ՕՁՆ. 119), եւ *Յեկեղեցի* (ՕՁՆ. 130) մակագրութեանց ներքեւ, նպատակ ունին արտաքին պաշտամանց նշանակութիւնը բարձրացնել, եւ հաւատացեալ ժողովուրդին խօսելով՝ հեռացնել անոնց միտքէն Պաւղիկեանց գայթակղութիւնները, ինչ որ շատ յարմար կու գայ Օձնեցիին ուղղութեան, ոճի եւ լեզուի համաձայնութենէն գատ: Օձնեցիի մի ուրիշ գրուածն ալ հրատարակուեցաւ վերջին ստեղծներ, *Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնանալոյ Բանին Բրիտանոսի* Մակագրութեամբ (ԱՐԲ. 96), որ վաւերական

ճանչցուած է: Իսկ նոյն Օձնեցիին անունը կրող ճառը, մակագրեալ *Ընդդէմ այնոցիկ որ սպականեն գտորք խորհուրդն ի ձեռն իսնորոյ եւ ջրոյ* (ԹՂԹ. 234), թեպէտ նիւթով յարմար է նոյն հայրապետին Ը. կանոնին (ՕՁՆ. 25), սակայն գրութեան ոճը չի կրեր Իմաստասէրին սովորական վեհութիւնը, եւ չենք համարձակիր իրեն հարագատ հեղինակութիւնը համարել: Պատմաբանը ընդհանուր կերպով կը գրէ, թէ Օձնեցին թողած է *ճառս ինքնասիօսս քանաստեղիսս յարդարեալ, գոջացուցիչս չար գործոց, յորդորականս ի պէտս սպաշխարողական սակի* (ՅՈՎ. 129), բայց չենք գիտեր թէ նա այքի առջեւ ունեցաւ արդէօք մեզի հասածներէն աւելի թուով ճառեր, թէ ոչ յիշուած քանի մը ճառերն էին միայն անոր ալ գիտցածները:

571. ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ

Պատմաբանը կը գրէ եւս, թէ Օձնեցին *տայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի գրովանքակ կարգաւորութիւնս պաշտաման ժամուց, գեղեցիկ իմն յօրինուածով ճոխացուցեալ, եւ բացայայտեալ եւ զմիոյ կարգացան զմեկնութիւնս* (ՅՈՎ. 129), եւ իրօք ալ կը տեսնուի որ Իմաստասէր հայրապետը առանձինն իմն կերպով հետամուտ եղած է ժամերգութեանց կարգաւորութիւնները ոչմիայն *բացայայտեալ*, այլեւ *ճոխացուցեալ* կատարելագործել: Բացայայտութեանց մասին ունինք զանազան հատակոտորներ *Յարագս կարգաց եկեղեցւոյ* (ՕՁՆ. 8), *Վասն մեծի աւուր միաշարքաթի* (ՕՁՆ. 101), եւ *Սակս գիշերային ժամու* (ՕՁՆ. 109), եւ ասոնցմէ զատ ուրիշ հատուածներ, զորս Անձեւացին յառաջ բերած է իր մեկնութեանց մէջ (ԱՆՁ. 83, 125, 146, 156, 166, 178, 195, 214), որոնք ինչպէս մեր ձեռքը կը գտնուին, ընդհատ հատուածներ այս ու այն մասին վրայ, բայց մեզի մտածել կու տան, թէ Օձնեցին ընդարձակ եւ կարգաւորեալ մեկնութիւն մը գրած է բոլոր ժամերգութեանց վրայ, որ իր ամբողջութեամբ այլեւս մէջտեղ չ'երեւին: Դիտողութեան որժանի է եւս որ Անձեւացիէ յառաջ բերուած հատուածները կը տարբերին միեւնոյն նիւթի վրայ Օձնեցիի մատենագրութեանց մէջ հրատարակուածներէն, եւ յայտնի չէ թէ Օձնեցին տարբեր խմբագրութիւններ ալ ունեցած է, թէ ոչ յետիններ անոր հետեւողութեամբ նոր խմբագրութիւններ ըրած են: Իսկ եկեղեցական պաշտամունքը ճոխացուցած ըլլալուն մասին, յայտնի նշան մըն է իր կանոններուն կարգին նոր շարադրուած աղօթքներ ալ յառաջ բերելը (ՕՁՆ. 31), եւ զանազան ընտիր շարականներուն հեղինակը լինելը: Ասոնց մէջ նշանաւոր է *Կարգ մեծ տօնիցն* (ՏԱԹ. 637), այսինքն չորս աւագ տօներու շարականները, որոնց մէջ *Մեղաք ամենայնի՛* Դաւթի եւ Յակոբայ *հարց* պատկերը առանձինն ալ յիշուած է, իբր Դեկտեմբեր 25ը հանդիսաւորելու համար գրուած, Կիրակոսի կարխիքով, նոյն օրը յունական ծէսով Ծնունդ տօնուելուն պատճառաւ (ԿԻՐ. 39), սակայն Դաւթի եւ Յակոբայ տօնը Դեկտեմբեր 23 եւ 24 օրերու մէջ կը փոփոխուին, եւ երբեք 25-ին չի հանդիպիր: Հռիփսիմեանց *Անսկիզբն* շարականն ալ ոմանց կողմէ Օձնեցիին կը վերագրուի, եւ օտար չէ Օձնեցիին ոճէն, եւ թերեւս յարմարագոյն է անոր վերագրել քան Մանդակունիին: Երկու Յովհաննէս կաթողիկոսներ շատ դիւրաւ կը շփոթուին, երբոր մակդիր անունը միախն չի կրկնուիր, մանաւանդ որ եկեղեցական պաշտամանց մասին իրարու նմանօրինակ գործունէութիւններ ունեցած են: Մանդակունիին համար ըսինք, թէ ինքն եղաւ որ վերջնական ձեւակերպութիւնը տուաւ Սահակի ու Մեսրոպի ձեռօք սկսած կարգադրութեանց (§ 323), անկէ ետքը ժամերգութիւններով զբաղուող մը չենք ունեցած, եւ նոյնինքն Ներսէս Իշխանցիին գոհացած է շարականներու ընտրութիւնը ընել տալով (§ 482): Մանդակունիէն ետքը Օձնեցին է, որ ժամերգութեանց վրայ յատուկ մտադրութիւն դարձուցած, անոնց կարգերը կանոնաւորած եւ նոր ձեւերու ներքեւ դրած է, եւ անոնց խորհուրդն ու իմաստն ու կապակցութիւնը բացատրելու յատուկ ջանք ունեցած է:

572. ՀԱՅՔ ԵՒ ԱՍՈՐԻՔ

Օձնեցիին եկեղեցական նախանձայոյց գործունէութեան լրումը եղաւ Մանազկերտի ժողովը, որ իր հայրապետութեան վերջին տարիներուն մէջ գումարուեցաւ, 726-ին, ինչպէս յատուկ ուսումնասիրութեամբ ըստուգուած է (ՅԱՐ. 185), համաձայն *Սակս ժողովուրդ* գրութեան տուած՝ Հայոց 175 թականին (ԹՂԹ. 233), թէպէտ այլուր 729 նշանակուած է (ՍԱՄ. 87): Գումարման նախաձեռնութիւնը կը պատկանի Հայոց հայրապետին, իսկ անոր պատճառ տուողը՝ Հայոց եւ Ասորոց տեղի ունեցած ընդհարումներն էին: Ծանօթ է Սեւերոսի եւ Յովհաննոսի տարաձայնութեամբ երկփեղկած ապականութեան խնդիրը (§ 350), նոյնիսկ Միաբնակներուն մէջ: Ապականութեան *ի հարկէ* կամ *ի կանաց* տարբերութեան խնդիրը՝ առաջին հեղինակներէն ետքը այնպէս յառաջացաւ եւ աղաւաղեցաւ իրենց հետեւողներուն ձեռքը, որ Սեւերեանք մինչեւ աստուածաչարչարութիւն հասան. իսկ Յովհաննեանք մինչեւ երեսութականութիւն յառաջեցին: Առաջինները Ասորոց եւ երկրորդները Հայոց մէջ ասպարէզ գտած էին, մինչ երկու կողմերուն հայրապետներն ալ չափազանցեալ կարծիքները հերքելով, ուղղութեան շաւիղ մը հաստատել կը ջանային: Ասորոց պատրիարքական այժոռը բարձրացած էր 724-ին Աթանաս Գ. Անտիոքացի, որ լայնախոհ եւ ուղիղ դիտմանց տէր անձ մը կը նկարագրուի, եւ անոր հետ սկսաւ Օձնեցի յարաբերութեան մտնել ուղղափառ վարդապետութեան կէտերը ճշդելու: Երկու ասորիներ, Բարշապուհ Նփրկերտացի քահանայ, որ Բարիսաղքըշարբա կոչուած է Ասորիներէն (ՅԱՐ. 179), եւ Գաբրիէլ Բեթեզրացի սարկաւազ, խնդիրը գրգռած էին սխալ գրութիւններ եւ սուտ ամբաստանութիւններ յերիւրելով երկու եկեղեցիներու միջեւ, այնպէս որ անհրաժեշտ կը դառնար միտքերը լուսաւորել եւ խնդիրը պարզել: Այդ նպատակով փոխադարձ թղթակցութիւններ տեղի ունեցան Յովհաննէսի եւ Աթանասի միջեւ, եւ վերջապէս ժողովի մը մէջ երես առ երես բանակցութեան պէտքը հաստատուեցաւ (ՅԱՐ. 129):

573. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ժողովի համար նախապէս յարմար դատուած կ'ըսուի Արզոն կամ Արզն, այժմ Խարզան, երկու ազգերու սահմանազիխուն վրայ, սակայն Հայաստանի ոստիկան Վալիտի սահմանէն դուրս լինելուն, սա չներեց Հայ կաթողիկոսին եւ եպիսկոպոսներուն իր սահմանէն ելնել (ՅԱՐ. 130), եւ ժողովատեղի կ'որոշուի Մանազկերտ, այժմ Մալազկերտ, Ապահունիք գաւառին մէջ, սահմանազիւսին Հայ կողմը: Սահմանեալ օրը այնտեղ կը հաւաքուին Հայոց կաթողիկոսը 23 եպիսկոպոսներով եւ 8 վարդապետներով, իսկ Ասորոց կողմէն միայն 6 եպիսկոպոսներ կու գան իրենց պատրիարքին եւ եպիսկոպոսներուն կողմէն պատգամաւորութեամբ: Հայ եպիսկոպոսներու ցուցակը, ասորական աղաւաղումներէ քաղելով եւ ուսումնասիրողներու հետեւողութեամբ ուղղելով (ՅԱՐ. 190), կրնանք այսպէս կազմել. Ադրէնոս Հարքայ, Թադէնոս Ոստանի, Սահակ Մամիկոնէից, Յեսուս Բասենոյ, Սարգիս Տայոց, Թէոդորոս Բզնունեաց, Թէոդորոս Արշամունեաց, Գրիգորիս Արշարունեաց, Ներշապուհ Ապակունեաց, Հաբէլ Ամատունեաց, Դաւիթ Ռշտունեաց, Յովսէփ Արծրունեաց, Գրիգոր Վանանդայ, Նարկիսոս Խորխոստունեաց, Եսայի Գողթան, Յովհաննէս Գնունեաց, Գէորգ Ռոտակաց, Յովսէփ Բագրատունեաց, Միքայէլ Բագրեւանդայ, Երեմիա Ապահունեաց, Սողոմոն Մարդաղոյ, եւ Գաբրիէլ Արզնի: Իսկ վարդապետներն են՝ Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Դաւիթ Սուփրի, Սողոմոն Մաքենոցաց, Ռափայէլ Վանացերեց, Միմէոն վարդապետ, Յովհաննէս քորեպիսկոպոս, Գրիգոր Տարոնոյ, եւ Սահակ Մանդակունի, որոնցմէ վերջ կը յիշուի Սարգիս Սասնոյ կամ Մասնացոյ եպիսկոպոսը: Իսկ Ասորոց պատգամաւոր եպիսկոպոսներն էին, Կոստանդին Եղեսիոյ, Ծմաւոն Խառանի, Թէոդորոս Գերմանիկոյ,

Աթանաս Նփրկերտի, Միմոն Գարայի եւ Թեոդորոս Սամոստիոյ: Ասորոց կողմէն եկած է նաեւ *ազնուական, փառասպունծ, եւ իմաստուն* անձ մը, Իսայան Տանուկայաս նուն, որ աստուածաբան վարդապետ մը պէտք է ըլլայ, Հայոց կաթողիկոսին կողմանէ եղբայր կոչուած ըլլալուն համար (ՀԱՐ. 194): Հայ ժողովականներում կողմանէ գիտնական եւ աստուածաբան անձի հոչակ ունէին, նախապէս կաթողիկոսը, որ Ասորիներէն ալ *Սուրբ Գիրքի մէջ հմուտ* ընդունուած է (ՀԱՐ.180), եւ Խոսրովիկ Թարգմանիչ, որուն ունեցած դերը եւ գրած պաշտպանութիւնները կը վկայեն իր արժանիքին, ու Գրիգորիս Արշարունի, որ քաջ *քաջ փիլիսոփայ*, եւ *նախընտիր ի վարդապետս* Հայոց կոչուած է (ԹՂԹ.232): Յիշեալ անձերէն զատ, ինչպէս ուրիշ ժողովներում, նոյնպէս ներկայիս մէջ ալ գտնուած են, այլեւս նշանաւոր քահանաներ եւ վանականներ, որոնց անունները չեն յիշուիր (ՅԱՐ. 194): Միայն նախարարներու եւ իշխաններու յիշատակութիւն չենք տեսներ, և գուցէ անոնք պէտք չտեսան մասնակցիլ ժողովին մը, որ բուն ազգային չէր, եւ երկու եկեղեցիներու դաւանական համաձայնութեամբ պիտի զբաղէր:

574. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Մանագկերտի Հայ-Ասորական ժողովին գլխաւոր նպատակը ապականութեան խնդիրին ծայրայեղութիւնները, աստուածաչարչարութիւնն ու երեւութականութիւնը հերքել, եւ ուղիղ դաւանութեան կէտը որոշելն էր եւ ժողովական կանոններն ալ անոր համեմատ կազմուեցան: Հաւատոյ դաւանութիւն մը յղած էր Աթանաս պատրիարք, ուրիշ մըն ալ Հայոց կողմէն ներկայեց Յովհաննէս կաթողիկոս (ՅԱՐ. 195), որ նման է սովորական հանգանակին, միայն Քրիստոսի մարդեղութեան մէջ՝ կրից եւ ապականութեան կէտերը աւելի ընդարձակուած են, եւ վերջէն աւելցած են 10 նգովքներ, որք ամենայն հաւանականութեամբ նոյնինքն Օձնեցիին գրիչէն ելած էին, եւ ժողովրդական համաձայնութեամբ ընդունուեցաւ եւ հոչակուեցաւ: Այս 10 նգովքները մեր ազգային մատենագիրներուն մէջ ալ կը գտնուին, սակայն ասորերէնի հետ բաղդատական ուսումնասիրութիւնը (ՅԱՐ. 198) լաւագոյն եւս պարզած է անոնց իմաստը: Առաջինը Երորդութեան եւ երկրորդը Մարդեղութեան դաւանութիւնն է, միւս երեքը աստուածութեան եւ մարդկութեան միաւորութիւնը կը բացատրեն միաբնակ վարդապետութեամբ, իսկ վերջին հինգերը ուղղակի ապականութեան խնդիրը կը շօշափեն, թէ Քրիստոսի մարմինը իրական էր եւ ոչ երեւութական, ադամային էր եւ ոչ երկնային, մահկանացու եւ մեղանչական բնութենէն էր եւ ոչ նախաստեղծ անմեզ վիճակէն, թէ Քրիստոս կիրքերը եւ վիշտերը իսկապէս կրեց *յիւր կամաց*, եւ *յիւր մարդկային բնութեան*, եւ ոչ յաստուածային բնութեան, անոնց անխզելի միաւորութեան ներքեւ, եւ ոչ իբրեւ այլ ոմն աստուած եւ այլ ոմն մարդ: Այդ դաւանութեան ամփոփումը կուտայն Կիրակոս գրելով, թէ այդ ժողովին մէջ նգովեցին *զՅովհաննիսն եւ զապականացու աստղն ի Քրիստոս*, այսինքն է Սեւերեաները, եւ *զԲարշապուհ եւ զԳաբրիէլ*, բանսարկուս Հայոց եւ Ասորոց (ԿԻՐ.38): Հայոց Եկեղեցւոյ վրայ խօսողներ՝ ժողովը երբեմն Յովհաննէան կամ Երեւութական, և երբեմն ալ իբր Սեւերեան կամ Աստուածաչարչարական կը ցուցնեն, բռնազբօսելով նորա միջասահման դաւանութիւնը, եւ ոմանք այս եւ ոմանք այն ծայրայեղութեան կը տանին ժողովին վարդապետութիւնը: Չենք ուրանար որ Հայոց մէջ մէկ կամ միւս մոլորութեամբ վարակեալներ ալ գտնուած ըլլան, նոյնիսկ ամէն աստիճանէ անձեր: Սակայն անոնց գտնուիլը եկեղեցիին հնաւանդ եւ պաշտօնական դաւանութիւնը չի փոխեր, ըլլայ ալ կաթողիկոս մը՝ որ սիսալ կարծիքի հետեւած ըլլայ: Հայ Եկեղեցին Յովհաննոսի վարդապետութեան կը մօտենայ, Քրիստոսի մարմինը ի հարկէ եւ ի ըսկրզբանէ ապականութեան ենթարկեալ չըսելով, ինչ որ անարգանք պիտի ըլլար աստուծութեան հետ միաւորութեան, բայց ասով Յովհաննէան եւ երեւութական եղած

չ'ըլլար, ինչպէս նաեւ աստուածաչարչարութեան հաւանած չ'ըլլար՝ *Սուրբ Աստուածին խաչեցարը* աւելցնելով ի դէմս Քրիստոսի, եւ վասն անճառ միաւորութեանն:

575. ԲԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Եթէ Մանազկերտի ժողովին գրիխաւոր նպատակը սպականութեան խնդիրն էր, սակայն ուրիշ խընդիրներ ալ յուզուած են հարկաւ առիթէն օգտուելով, որպէսզի ճշդուին եւ որոշուին Հայոց եւ Ասորւոց մէջ համաձայն կամ անհամաձայն եղած կէտերը: Պատմագիրներէն մէկը Մանազկերտի ժողովին նըպատակը պարզապէս՝ *Վասն Քղկեդոնի աղանդոյն* է ըսուած (ՄԱՄ. 87), ուրիշ մը գրած է թէ Օձնեցին այդ ժողովով *սրբեաց զհաւատս ի մարդադասան աղանդոյն* (ՎԱՐ. 73), ուրիշ մըն ալ նոյն ժողովով *ի բաց ընկեցեալ* ընդունի *զղաւանդութիւնն Քաղկեդոնի* (ԿԻՐ. 38), *սրբելով յաշխարհէս զքաղկեդոնականացն երկաբնակ խոստովանութիւն* (ԱՍՈ. 104): Արդ, Մանազկերտի 10 նգովքները հիմնուած են միաբնակ հակաքաղկեդոնական վարդապետութեան վրայ, որում մէջ Հայր եւ Ասորիներ կատարելապէս համաձայն էին, որով այդ մասին խընդիր յուզելու պէտք չկար, եւ այս կերպով հակաքաղկեդոնիկ վարդապետութիւնը անգամ մը եւս պաշտօնապէս հռչակուած կ'ըլլար, եւ քաղկեդոնականութեան միտում ունեցողներուն կարծիքը կը հերքուէր: Նոյն ժողովին մէջ խօսուած են՝ Ծննդեան տօնին Դեկտեմբեր 25-ին, կամ Յունուար 6-ին կատարուիլը (ԿԻՐ. 39) սուրբ խորհուրդի հացին խմորուն կամ անխմոր՝ եւ բաժակին ջրախառն կամ անապակ ըլլալը (ԱՍՈ. 105), որոնց մասին Ասորիք ալ Հայերէն կը տարբերէին, սակայն Օձնեցին անխախտ հռչակած է Հայ Եկեղեցւոյ հնաւանդ ծեսերը, *որպէս կարգեալ էր սրբոյն Գրիգորի* (ԿԻՐ. 39): Իսկ Հայոց ու Ասորւոց միաբանութիւնը հաստատուած է անկախաբար այդ ծիսական կէտերէն, որոնց մէջ երկու եկեղեցիներ տարակարծիք մնացին, թեպէտ եւ Հայեր պատշաճ բացատրութիւնները տուին (ԽՈՍ. Բ. 187-197): Բանիցս յիշեցինք *Սակս ժողովոց* գրուածը, որ նոյնիսկ Յովհաննէս կաթողիկոսի բերնէն, *եւ Յովհաննէս, ինձ Յովհաննէսի* բացատրութիւնները գործածած է, եւ որուն նպատակն է ցուցնել թէ իրմէ առաջ եղող վեց կաթողիկոսներ, Եղրէ Եղիա, քաղկեդոնիկ են եզեր եւ Հայ Եկեղեցին մոլորցուցեր, եւ ինքն Յովհաննէս յաջողեր է եկեղեցին ուղղութեան բերել: Նոյն տեղ մանրամասն կերպով կը պատմուի թէ ինչպէս ինքն հրամայեց ժողով գումարել, եւ ընդարձակ հաւատոյ գիր մը կը կցուի նոյն պատմութեան: Այդ գրուածին ոչ միայն փքուռոյց ձեւը եւ ստորին ոչը անյարմար է Իմաստասերին գրիչին, այլեւ պէտք է Օձնեցին բոլորովին անտեղեակ ենթադրել անցեալին՝ ձրիապէս անարգելու համար իր նախորդողները, որոնց հաւատոյ գիրերը եւ ժողովական գործերը արդէն յառաջ բերինք, եւ իրեն ալ, որ հին գիրերու հաւաքող մըն էր, անձանօթ չէին կրնար ըլլալ: Բաց աստի Մանազկերտի ժողովը, պարզապէս Հայոց քաղկեդոնիկութիւնը սրբելու համար գումարուած ըսել, նպատակի հետ անյարմար կու գայ, վասնզի այս դիտման համար Օձնեցին պէտք չուներ Ասորւոց գործակցութեան: Ուստի թէ գործին եւ թէ գիրին ուսումնասիրութեամբ հնար չէ իբր Օձնեցիի վաւերական գործ նկատել այն գրութիւնը, այլ անոր անունը կեղծելով որեւէ ապիկար մէկէ մը գրուած ըսել: Միեւնոյն պատճառով որեւէ կարեւորութեան արժանի չեն կրնար ըլլալ քանի մը տարօրինակ կարգադրութիւններ, որ նոյն գրուածին մէջ կը հանդիպին: Այսպէս է մեծ պահոց վրայ խօսած ատեն ըսելը, թէ *զարբայ ի զկիրակի պայծառութեան՝ ի կրօնց կերակուրս հրամայեմ յուժանել յուրախութիւն զաւշտուացն եւ որովայնամոլիցն* (ԹՂԹ. 230), որպէսզի այս կերպով *սծցուք զբռայնք զարտաքին եւ զանհաւան ազգս մեր* (ԹՂԹ. 227): Նոյն է եւս հրամայելը՝ *ոչ հաղորդել ժողովրդեան մարմնոյ եւ արեան Տեսուն՝ ի մեծի հինգարթաթոջն*, իբր թէ անկէ քաղկեդոնական ըլլալու վտանգ ծագեր (ԹՂԹ. 228): Կ'արգելու եւս՝ *ոչ գոք ի դպրաց կամ ի մանկաց ուսումնասիրաց կալ յեկեղեցւոց սակս վկայութիւն տալոյ* (ԹՂԹ. 229): Նմանապէս նգովք կը կարդայ անոնց՝ որ

զձուկն եւ զձէթ եւ զթան եւ զհող եւ զպանիր եւ զգինի, միսնաշակ կերակուր չեն ընդունիր, կամ զկիրակէ իբրեւ զուրբայթ կը պահեն, կամ թէ յուրբայթու եւ ի չորեքշաբթայթու յիշատակ առնեն մարտիրոսաց (ԹՂԹ. 231), կամ զծնունդն յառաջ քան զյայտնութիւնն առնեն (ԹՂԹ. 232), որոնցմով իրաւ կ'ուզուի յունական ծէսեր արգիլել, բայց այնպիսի բացատրութիւններով, որոնք ամենեւին չեն համաձայնիր Օձնեցիին վեհ հոգեւոր եւ վսեմ գրիչին:

576. ՕԶՆԵՑԻԻ ՄԱՀԸ

Մանագկերտի ժողովը Օձնեցիի գործունէութեան փակումը եղաւ, եւ անկէ ետքը այլեւս նշանաւոր արդիւնք մը չունինք յիշատակուած: Ընդհակառակն, տարիքով ծանրացած եւ աշխատութեամբ յոգնած, պէտք զգաց հանգստանալ, եւ առանձնացած իր ծննդավայրը, Օծուն գիւղը, եւ բնակութենէն քիչ մը հեռու իրեն համար տեղ մը որոշեց Սորթից լեռը (ՀԻՆ. 479), ուր եւ շինած էր *եկեղեցի մի մեծ*, եւ ինքզինքը աղօթական կեանքի տուաւ (ԿԻՐ. 39): Նա որ սովորած էր նոյնիսկ շքեղ եւ զարդարուն տարազներ գործածել, այլեւս ճգնողական կեանքի կը նուիրուէր, *պստօք եւ աղօթիւք եւ ամենագիշեր տքնութեամբ* կ'անցընէր իր օրերը (ՅՈՎ. 129) *խաչաչարչար ճգնութեամբ, ուր եւ իրեն ընկերակից էին Գէորգ Սքանչեղագործ եւ Մատթէոս Խոտնարակ վարդապետները*, եւ այլ բազում խստակոսնք եւ երկնաթռիչք (ՀԻՆ. 479): Այդպէս անցուց Օձնեցին իր կեանքին վերջին տարիները, որք երկար ալ չեղան, վասնզի 728-ին կնքեց իր բազմաշխատ եւ բազմարդին կեանքը, թէ կարողութեան եւ թէ սրբութեան մեծ հոշակ թողով տեսէն: Յայսմաւուրքը Ապրիլ 17-ին կը դնէ անոր յիշատակը (ՅԱՍ. Ս. 170), որ կրնայ իբր մահուան օրը ընդունուիլ, միայն թէ Հայ տոմարի ասեկանի 10ը, որ անշարժ տոմարի հաշուով, Ապրիլ 17ին դրուած, 728-ին տիրող շարժական տոմարի հաշուով, Փետրուար 6-ին պիտի իյնար: Թաղման տեղն ալ յիշուած չէ հիներէն, բայց Օձնեցիի գերեզմանը իբր ուխտատեղի կը պատուուի այժմեան Արդուի գիւղը, հին Օծունի արեւմտակողմը: Օձնեցին կաթողիկոսական գաւազանագիրքի լուսաւոր պարծանքներէն մէկն է իր ուսումնական զարգացմամբ, եկեղեցական նախանձայնագութեամբ, եւ վարչական կարողութեամբ, որով նոր կեանքի նուիրագործումը կատարեց ազգին մէջ, խաղաղ կենցաղ մը պատրաստելով քաղաքականապէս, եւ անխառն եկեղեցական կացութիւն մը եկեղեցականապէս: Իրաւ այդ գաղափարին հեղինակը ինքը չեղաւ, որովհետեւ Ջորոփորեցին եղած էր զայն յղացողը, եւ Արճիշեցին սկզբնաւորողը, սակայն Օձնեցին եղաւ զայն լրացնող եւ կատարելագործողը: Օձնեցիին անունը թէպէտ միշտ պատուով եւ յարգանօք պահուած է յետիններէն, եւ նոյնիսկ գովութեամբ յիշատակուած Գրիգոր Տղայէ (ՏՂԱ. 76) եւ Ներսէս Լամբրոնացիէ (ՏՂԱ. 158), սակայն անոր անունին տօնելի սրբոց կարգն անցնիլը՝ վերջին ժամանակներու որոշում մըն է, եւ Սիմէոն Երեւանեցիի 1774-ին հրատարակած տօնացոյցէն հնագոյն փաստ մը չունինք այդ մասին (ՄԻՄ. 67), թէպէտ ընդհանրապէս իբր սուրբ յարգուած լինելու (ԿԱԼ. 202), եւ Յայսմաւուրքի անցած լինելու (ՅԱՅ. 514) յիշատակները կան:

577. ՕԶՆԵՑԻԻՆ ԳՐՈՒՄԾՆԵՐԸ

Օձնեցիին վրայօք դատաստան մը ընելու համար դժուարին տազնապի մատնուած են հռոմէադաւան ազգայինք, խղճալով դատափետել այսպիսի հոյակապ անձնաւորութիւն մը, միւս կողմէն ալ չհամարձակելով գովեստ խօսիլ հակաքաղկեդոնիկ հայրապետի մը վրայ: Իրենցմէ աւելի համարձակ եղած էր հայ-հռոմէականութեան առաքեալն Կալանոս, որ պարզապէս կոչած էր զայն *սուտ եւ խաբէքայ վարդապետ, ի ներքոյ գալլ յափշտակող, օճաբարու վիշապ, կեղծաւոր առաջնորդ, մոլորեցուցիչ*, զարմանք ալ

յայտնելով որ գտանին ոմանք այնքան անմիտք եւ մոլորութեամբ նորա արքուցեալք, մինչգի եւ համարեն թէ նա սուրբ էր (ԿԱԼ. 202): Հայ-Հռոմէական խորշելով հետեւի իրենց ռահվիրային, ջանացին ամենայն զօրութեամբ Օձնեցին իբրեւ քաղկեդոնիկ ներկայել, եւ Չամչեան իր պատմութեան մէջ 102 մեծադիր էջեր նուիրեց այդ նպատակին (ՉԱՄ. Բ. 571-672), եւ Մանազկերտի ժողովին ալ ժամանակն ու գումարողը փոփոխելով, Ներսէս Իշխանցիի ժամանակը տարաւ, սորա քաշուած միջոցին Յովհաննէս Մանազկերտացի անձ մը ստեղծելով, իբր նոյն ժողովին հաւաքողը (ՉԱՄ. Բ. 351-354): Չամչեանի աշակերտներ Յովհաննէս Մանազկերտացիի չկարենալով ստուգել, ջանացին Յովհաննէս Տիկորեցիով մը զայն փոխանակել (ՎԱՐ. 73), զարմանքի տեսարան ընծայելով, թէ ինչպէս պատմութեանց հետեւող անձեր ալ՝ կրնան բոլոր պատմագիրներու վկայութեանց հակառակ մտացածին ենթադրութեանց մէջ իյնալ: Մանազկերտի ժողովին՝ 728ին եւ Յովհաննէս կաթողիկոսի կողմէ հաւաքուելուն մեր ամեն պատմագիրներ կը վկայեն յայտնապէս, եւ ասորական աղբիւրներու ուսումնասիրութիւնք ալ նոյնը կը հաստատեն, այնպէս որ այլեւս հակառակ խօսիլ հնար չէ: Իսկ Օձնեցիին ճառերը քննութեան ենթարկելով անոնք ուղղափառ գտնել, եւ պապական գրաքննութեան առջեւ ալ անոնք պաշտպանել, ուրիշ բան ըսել չ'ըլլար, բայց եթէ Հայոց Եկեղեցւոյն դաւանութեան ուղղափառ ըլլալը ընդունիլ, քանի որ Օձնեցին, որ այդ ճառերը գրած է, նոյնիքն է որ Հայաստանի մէջ, յունական տիրապետութենէ եւ բռնադատեալ հաղորդակցութիւններէ մնացած, քաղկեդոնականութեան եւ յունածիսութեան հետքերը սպառապուռ ջնջելու ձեռնարկեց եւ յաջողեցաւ, ինչպէս բոլոր պատմագիրներ կը վկայեն: Իսկ Պատմաբանին այդ կէտին վրայ խօսած չըլլալը՝ բնաւ նշանակութիւն չ'ունենար:

578. ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Մանազկերտի ժողովին ներկաներուն մէջ յիշուած է *Խոսրով քահանայ եւ վարդապետ Հայոց* (ՅԱՐ. 193), որ տեսակ մը ասեղծուածային անձ կարծուած էր երբեմն, այլ իր երկասիրութեանց հրատարակուելէն ետքը, այլեւս ծանօթ եւ նշանաւոր անձնաւորութիւն մը ճանչցուած է՝ Խոսրովիկ Թարգմանիչ անունով, եւ *բանի սպասաւոր* կոչմամբ (ԽՈՍ. Ա. 23), որ նոյնանշանակ է *վարդապետ կոչման* (ՄԱՇ. 294): Խոսրովիկ եղած է Օձնեցիի գլխաւոր օժանդակողներէն մէկը՝ Քաղկեդոնականներու եւ Երեւութականներու դէմ մղած պայքարին մէջ, եւ Մանազկերտի ժողովով կատարուած բանակցութեանց ժամանակ, եւ անշուշտ այդ միջոցին գրուած են Խոսրովիկի հինգ թուղթերէն առաջինները, որ նոյն խնդիրներով կը զբաղին (ԽՈՍ. Բ. 1-96): Խոսրովիկի առջեւ նոր գործունէութեան ասպարէզ է բացուած, երբ Մանազկերտի ժողովը գտնուողներէն Թէոդորոս Գերմանիկիոյ ասորի եպիսկոպոսը, Հայ-Ասորական միաբանութեան գոյնը այլայլելով, սկսած է Հայերը Սեւերեան կամ Յակոբիկ Ասորիներու դաւանութիւնը ընդունած ցուցնել: Այդ գրոյցը ցրելու համար, Խոսրով պաշտօն ստացաւ, հարկաւ Օձնեցի կաթողիկոսէն, Ասորոց մօտ երթալ եւ վիճաբանութեան մտնել Թէոդորոսի հետ՝ Աթանաս Ասորոց պատրիարքի եւ Աթանաս Նփրկերտի եպիսկոպոսի ներկայութեամբ, Դերայիդրոշատ կոչուած տեղը, որ Դուրուստրատ անուն վանք մը կը կարծուի, Գաբրիէլ Շիգգարացի բժշկապետէ շինուած (ՅԱՐ. 212), որուն անունը յիշած ենք ժամանակին (§ 437): Թէոդորոս այդ բանակցութեան մէջ *առաւել թիւրս եւ հակառակ սուրբ հարցն խոստովանութեան* խօսքեր ըսած ըլլալուն (ԽՈՍ. Բ. 101), Խոսրովիկ հարկ սեպած է Աթանաս պատրիարքին գրաւոր ալ հաղորդել Թէոդորոսի ըսածներուն եւ Սեւերեանց վարդապետութեան հերքումը (ԽՈՍ. Բ. 97-148): Նոյն Խոսրովիկէ ուրիշ գիր մըն ալ ունինք, այս անգամ Յովհանիստներու միւս ծայրայեղ վարդապետութեան դէմ գրուած, եւ ուղղուած Մարգիս Գերադիկորայ եպիսկոպոսի մը (ԽՈՍ. Բ. 149-183): Այս անունով տեղ մը ծանօթ չէ, եւ զանազաններու տուած մեկնութեանց մէջ հաւանականութեան մերձաւոր

Է՝ Գերա-Իգրա կարդայ, եւ Իգրայի վանքին եպիսկոպոս ըսել յիշեալ Սարգիսը, եւ Իգրայի վանքին Սասնոյ մէջ ըլլալը գիտնալով, նոյնացնել զայն Մանագակերտի ժողովին ներկայ Սարգիս Սասնոյ եպիսկոպոսին հետ (ՅԱՐ. 215): Մեզ հետաքրքրողը աւելի Խոսրովիկի մատենագրութիւնն է, ուսկից կը քաղուի իր արժանիքը եւ, ժամանակին պատմութեան մէջ վարած դերը: Իր նախընթացին եւ պաշտօնական աստիճանին եւ վախճանին վրայ աւելի տեղեկութիւն պիտի չկարենանք աւելցնել, գոհանալով վերեւ գրուածներով, եւ մատենագրական խնդիրները մասնագէտներու թողլով:

579. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Օձնեցիի աջակիցներուն մէջ յատուկ յիշատակութեան արժանի է Գրիգորիս Արշարունի, սովորաբար քորեպիսկոպոս կոչուած, նախապէս այդ անունով պայծառաւած ըլլալուն համար, որովհետեւ Արճիշեցիին՝ ըստ այոց Ձորովորեցիին ժամանակէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, եւ Արշարունեաց եպիսկոպոս անունով յիշեցինք զայն Մանագակերտի ժողովականներու կարգին (§ 573): Ասողիկ զայն *փիլիսոփայական արուեստի* պայծառացած կը նանչնայ (ԱՄՈ. 102), եւ *Սակս ժողովոց* գրուածին մէջ մեծ *փիլիսոփայ* կը կոչուի (ԹՂԹ. 232), եւ այդ տեսութեամբ առաջնակարգ դեր ունեցած է Հայ-Ատրական միաբանութեան ժամանակ: Փիլիսոփայ կամ Իմաստասէր պատուադիր մականունին Օձնեցիի ու ուրիշներուն ալ տրուած ըլլալը դիտելով, կը կարծենք թէ յատուկ դպրոցի մը սովորական մակդիր եղած էր, ինչպէս Սիւնեցիներու Քերթող մականունը: Իսկ այսպիսի դպրոց մը յարմար կ'ըլլայ Քոթենաւորին հաստատուած Արագածոտնի կամ Հառիճոյ վանքը կարծել, եթէ Երասխաձորի Արշարունեաց դպրոցն ալ (§ 451) նոյն սովորութիւնը ունեցած չէ: Գրիգորիսի գլխաւոր աշխատութիւնն է *Ընդերցուածոյ մեկնութիւն* գիրքը, զոր պատրաստեց Ներսէհ Կամսարականի խնդրանօք, որ պատրիկ ընտրուեցաւ 693ին (§ 519), եւ որուն դրուատիքը դրուած է մեկնութեան յառաջաբանին մէջ: Օձնեցիին անունին ալ նոյն գործին հետ յիշուիլը (ՀԻՆ. 473), հետեւանք կ'երեւի աշխատասիրութեան երկարելուն, այնպէս որ Ներսէհի առաջարկութեամբ սկսուած գիրքը, Օձնեցիի յորդորելովն ու քաջալերելովը վերջացած ըլլայ:

580. ՎԱՀԱՆԻ ԴԱՐՁԸ

Նախիջեւանի եւ Խրամի կոտորածէն ետքը տեղի ունեցած մեծ գերութեան առթիւ յիշեցինք նաեւ Խոսրով Գողթան նախարարի որդւոյն մանուկ Վահանի անունը (§ 549): Գերութիւնը տեղի ունեցած էր 707-ին, իսկ 12 տարի ետքը, 719ին Էօմէրի կողմէ հրամայուեցաւ գերեդարձը, Օձնեցիին այցելութեան առթիւ (§ 562): Վահան, թեպէտ մանկութենէ իսլամական օրէնքի մէջ սնած Վահան անունով, սակայն գիտակ էր իր ծագման եւ ազգատոհմին, եւ ուզեց օգտուիլ ընդհանուր գերեդարձէն՝ ինքն ալ Հայաստան դառնալու համար: Էօմէր յատուկ սէր մը ունէր իր երիտասարդ դիւանադպիրին վրայ, եւ չուզեց զայն հեռացնել, եւ նոյնիսկ անոր Հայազգի սերունդ ըլլալուն չուզեց հաւատալ, մինչեւ որ Միջագետացի *արք տասն եւ հինգ տասնիկը* վկայութիւն տուին այդ մասին (ՄՈՓ. ԺԳ. 21): Անկէ ետքը ալ Էօմէր ողորանօք կ'ուզեր Վահանի միտքէն հեռացնել, սակայն նա իբրեւ շնորհք խնդրեց, որ անգամ մը երթամ, *եւ տեսանեմ գորչափութիւն աւերածոյ երկրին իմոյ հայրենեաց*, եւ սեփական զաւառիս տիրանամ, եւ ինչ որ պէտք է *գործակալ արարեալ* կարգադրեմ, եւ նորէն դառնամ ու *առ ձեզ հասանեմ* (ՄՈՓ. ԺԳ. 22): Էօմէր վերջապէս կը զիջանէր, եւ *արձակէր զՎահան հրովարտակով, զի բնիկ աշխարհն զԳողթան առցէ, եւ մի որ ընդդիմասցի նմա* (ՄՈՓ. ԺԳ. 67): Վահանի դարձը պէտք է դնենք 719-ի վերջերը, վասնզի Հայաստանի մէջ էր, երբ *յուր*

առ նա հասանելը եթէ մեծաւ Ոման (ՍՈՓ. ԺԳ. 23), իսկ Էօմէրի մահը տեղի ունեցած է 720 Փետրուարի 10-ին: Ետ դառնալուն խոստումը առնող ամիրապետին մեռնելովը, Վահան իզերծանէր ի նորա դաշանցն (ՍՈՓ. ԺԳ. 71), եւ այլեւս չէր ուզեր դառնայ *խր հեշտութեանն որ ի Տանկաստանի* (ՍՈՓ. ԺԳ. 23), այլ ինքզինք մոռցնել տալով կը մնար Հայաստան, եւ իր հայրենական քրիստոնէական կրօնքը կը պաշտէր: Իւրայիներ ալ գործը աւելի ամուր կապելու համար, խորհեցան զինքն ամուսնացնել, եւ թեպէտ Վահան առաջ կ'ընդդիմանար, սակայն անոնք *քննադատեցին զնա մեծաւ թախանձանօք, մինչեւ հաւանեցուցանէին* (ՍՈՓ. ԺԳ. 71), եւ ամուսնութիւն կնքել կու տային ընտիր օրիորդի մը հետ *յազակականութենէ Միւնեսց տեառն* (ՍՈՓ. ԺԳ. 24) որ այն ատեն Բարգէն նախարարն էր (ՕՐԲ. Ա. 180), իսկ օրիորդին անունը յիշուած չէ: Վահան կրցաւ բաւական տարիներ խաղաղ կեանք մը անցնել Գողթն գաւառը, իր տունը, որ պէտք է զոնէ տասնմեայ միջոց մը ըլլայ, իր մահուրնէն դէպի ետ հաշուելով: Ըստ այսմ կրնանք հետեւցնել թէ Վահանի այս միջոցին վայելած հանդարտութիւնը, Իմաստասէր եւ քաջարթուն հայրապետին հովանաւորութեան արդիւնքն էր:

Տ ԴԱԻԻԹ Ա. ԱՐԱՄՈՆԵՑԻ

581. ՊԱՇՏՕՆՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Օձնեցիին յաջորդութեան կոչուեցաւ Դաւիթ, Կոտայք գաւառի Արամոնք գիւղէն, Երեւանի մօտերը, որուն ոչ նախընթացը զիտենք, եւ ոչ ալ առաջուց ուր տեղի եպիսկոպոս եղած ըլլալը: Տրդատի ժամանակէն կաթողիկոսարանի կալուած եղող գիւղերէն մին եղած է Արամոնքը (ՅՈՎ. 133), որուն այդ առթիւ յիշուիլը՝ կրնայ մեկնուիլ իբր նշանակ Դաւիթի տղայութենէ կաթողիկոսարանի մէջ մեծցած եւ յառաջացած ըլլալուն: Իր վրայ ոչ յայտնի ստգտանք, որով մենք ալ իր մասին աւելի որոշ կարծիք մը չենք կրնար յայտնել: Իր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը հաստատապէս 13 տարի ցուցած է պատմագիրներէն, մէկ երկուքը միայն 12 կը դնեն կամ 12 ու կէս, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ 13-րդ տարւոյն ընթացքին մէջ վախճանած է: Արդէն ամէն տարեթիւերու մէջ այդ ենթադրութիւնը պէտք է ընել, վասնզի հնար չէ ճիշդ լրացեալ տարիներով տեւողութիւններ գտնել: Ըստ այսմ Դաւիթի ընտրութիւնը 728-ին դնելով, վախճանը պիտի նշանակենք 741-ին: Ժամանակակցական հաշիւներով Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը կ'երկարի մինչեւ Հեշամ ամիրապետին վերջին տարիները, իսկ Լեւոն Իսաւրացի կայսեր ճիշդ վերջին տարին, որով այդ կողմէ մեծ փոփոխութեանց հանդիպած չէ: Հայաստանի ոստիկանը այլեւս Վալիտ չի կրնար ըլլալ (§ 559), վասնզի Ղեւոնդ կը յիշէ, թէ Հեշամի առաջին տարին, որ կ'ըլլայ 725-ին, Հերթ անուն գորավար մը գրկուեցաւ *աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց* (ՂՆԴ. 130), որուն բուն ոստիկան՝ այսինքն կուսակալ եղած ըլլալը չի հետեւի, եւ կրնանք տակաւին Վալիտի ոստիկանութիւնը շարունակուած ըսել: Բայց քիչ ետքը կու գայ Սախտ գորավար (ՎԵՐ. 343), մերիններէն Սէթ-Հարաշ կոչուած, իբր Խազիրներու դէմ պատերազմին հրամանատար (ՂՆԴ. 131), որ սովորաբար ոստիկանութեան պաշտօնին հետ կապուած գործ մըն էր: Իսկ անոր ետեւէն կը հասնի Մալիմ կամ Միւլեմա, Հեշամի եղբայրը, իբրեւ գերագոյն իշխան մը (ՎԵՐ. 342): Մալիմ, Հայաստանի մէջ մնացած է, 729 էն սկսելով մինչեւ 731, երբ Հեշամ դժգոհ Մալիմի Խազիրները վերջնապէս չնուաճելէն, զայն ետ կը կանչէ, եւ Հայաստանի ոստիկանութեան կը յղէ Մրուանային-Մուհամմետ գորավարը, որ նախապէս ալ Հայաստանի կուսակալ եղած կ'ըսուի (ՎԵՐ. 343), առանց ճշդելու թէ երբ: Ղեւոնդ Մրուանը իբրեւ Սախտի կամ Սէթի յաջորդ կը նշանակէ (ՂՆԴ. 143), որով Մալիմ լոկ զինուորական հրամանատար մը եղած կ'ըլլայ, եւ Սախտ ոստիկանութիւնը վարող, իսկ Մրուան երկու պաշտօններն ալ միանգամայն ստանձնող: Խարիզներու յարձակումները եւ ասպատակութիւնները բաւական նեղութիւն

պատճառեցին Արաբացի գունդերուն, եւ մեծ վնասներ հասցուցին Հայաստանի բոլոր գաւառներուն, մինչեւ Չարեւանդի հարաւային կողմերը (ՂՆԴ. 131): Թէպէտ Արաբացի բանակը, Հայ գունդերով ալ զօրացած, մերթընդմերթ յաղթութիւններ կը տանէր, սակայն Խազիրներ նոր գունդերով նոր գարուններուն իրենց ապստամբութիւնները կը նորոգէին: Այս շփոթներու մէջ անցան Դաւիթի առաջին տարիները:

582. ԱՇՈՏ ՊԱՏՐԻԿ

Մրուան հազիւ թէ գործի գլուխ անցած, պէտք զգաց Հայոց հետ յարաբերութիւնները քաղցրացնել. Դուինի մէջ հաւաքեց բոլոր նախարարները, եւ անոնց հետ խօսեցաւ *քանիք խաղաղութեան*, եւ Աշոտ Վասակեան Բագրատունին *բազում պատուով* պատուելով, տուաւ անոր *իշխանութիւն պատրկութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց, հրամանաւ Հեշմայ* ամիրապետի (ՂՆԴ. 143): Մենք տեսանք արդէն Աշոտը կանուխէն պատրկութեան պաշտօնի կոչուած (§ 559), որով այս անգամուան անուանումը նորոգութիւն մըն է այն պաշտօնին, քանի որ մէջտեղը ուրիշ մըն ալ յիշուած չկայ: Խազիրներու յարձակմանց մէջ գուցէ Արաբացիք Հայոց կամակցութեան վրայ կասկածեցան, եւ Սախա ու Մսիմ գէշ նայեցան անոնց վրայ, եւ թերեւս կամայական կարգադրութիւններ ալ ըրին, որ այս անգամ Մրուան Հեշմայի նոր հրահանգներովը կու գայ Հայոց հետ յարաբերութիւնները անուշցնել, պատրկի դիրքը բարձրացնել, եւ նախարարներուն սիրտը շահիլ: Բայց նորէն Հայ նախարարներուն նախանձոտ անմիաբանութեան նշանները երեւան կու գան: Գրիգոր եւ Դաւիթ Մամիկոնեան եղբայրներ եւ Սմբատի որդիները, կը մախանան Աշոտին վրայ, *զի մեծացաւ անձն յաշս Հեշմայ եւ զօրավարին Մրուանոյ*, ուստի *խեռութեամբ կէին ընդ նմա*, դժուարութիւններ կը հանէին անոր դէմ, եւ գժտութիւններ կը սերմանէին նախարարներուն մէջ: Մրուան, կացութիւնը հանդարտելու համար, կարճ եղանակ սեպեց, Գրիգորն ու Դաւիթը ձերբակալել, անոնց մասին ամբաստանութիւն մըն ալ գրելով, թէ *հակառակք եւ խազմարարք են իշխանութեան*, յղեց Դամասկոս՝ ամիրապետին, եւ նա դրկեց Էման անապատը, իբրեւ մշտնջենական արքայ (ՂՆԴ. 143): Էմանը հարկաւ Ասորիքի սահմանակից անապատներու մի մասն է: Միւս կողմէն Մրուան չսպասեց Խազիրներուն յարձակելուն, այլ ինքն կանխեց, եւ մէկտեղ առնելով *զիշխանն Աշոտ հանդերձ նախարարօքն եւ նոցին հեծելովք*, յարձակեցաւ Խազիրներու կամ Հոներու երկիրը, ամէն կողմ ասպատակեց, անոնց մայրաքաղաքն ալ գրաւեց, եւ զանոնք հաշտութիւն ուզելու եւ մէյ մըն ալ չյարձակելու պարտաւորելով, *մեծաւ յաղթութեամբ եւ մեծաւ աւարաւ* ետ դարձաւ: Աղուանից Պարտաւ քաղաքը հանգստանալու համար կեցաւ, եւ աւարէն ու գերիներէն առաջ ամիրապետին բաժինը հանեց *հնգեակս* հաշուով, երեւի հինգէն մէկը, մնացեալէն ալ *տայ մասն Աշոտոյ եւ այոց պատուաւոր նախարարցն*, թէ աւարէն ինչքեր, եւ թէ գերութենէն *ծառայս եւ աղախնայս* (ՂՆԴ. 145):

583. ԱՅՑԵԼՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵԲԱՆՔՆԵՐ

Այս միջոցին կը յիշուի Աշոտ պատրկիին Դամասկոս երթալը, թէ ամիրապետին այցելելու, եւ թէ քանի մը խնդիրներ կարգադրելու: Ասոնց մէջ գլխաւոր կէտ մըն էր Հայոց հեծեալներու տրուած տարեկան թոշակը, որ *խաժիրթաւ* է կոչուած, եւ տարեկան հարիւր հազար դահեկանի կը հասնէր, (ՎԱՐ. 74), եւ հարկաւ մեծ թեթեւութիւն կը բերէր վճարուելիք հարկին վրայ: Երեք տարիէ վեր այդ վճարումը խափանուած էր (ՂՆԴ. 144), ինչ որ կը հաստատէ մեր վերի դիտողութիւնը, թէ Խազիրներու ասպատակութեանց տարիներուն Հայոց վրայ կասկածով կը նայուէր (§ 582): Յարմարագոյն է Աշոտի այցելութիւնը, Խազիրներու վրայ տարուած յաղթութենէն ետքը դնել, Հայերուն կողմէ հաւատարիմ ծառայութեան շօշափելի նշան մը տալէն ետքը, որով մեծ եւ սիրալիք

ընդունելություն գտաւ Աշոտ ամիրապետին կողմէն, եւ ամբողջապէս ստացաւ երեք տարիներու խափանուած խածիթաները, տարեկան 100,000 դահեկանի հաշուով: Առաջին անգամ էօմէր մեծարած եւ պատուասիրած էր Հայոց պատրիարքը (§ 562), այս անդամ ալ Հեշամ կը մեծարէր եւ կը պատուասիրէր Հայոց պատրիկը, ուզելով ամրապնդել Հայոց դէպ առ Արաբացիս հաւատարիմ հպատակութիւնը: Խածիթաներում ոչ միայն խափանուածները տրուեցան, այլ եւ անկէ ետքը անխափան վճարուեցան տարեկանները (ՂՆԴ. 144): Մրուանի ոստիկանութիւնը 731-ին դնելով, 732 ամառուան տեղի ունեցած կ'ըլլայ Խազիրներու վրայ յարձակումը, եւ նոյն տարւոյ աշունին կը մնայ Աշոտի Դամասկոս երթալը: Այս միջոցին Մրուան ալ իր կողմէն ամէն ջանք ըրաւ Հայաստանի մէջ կարգ ու կանոն հաստատելու, եւ տանելի կացութիւն մը պատրաստելու Հայերուն: Պատմիչը կը վկայէ, թէ *խաղաղացոյց զամենէն յարձակմունս բռնութեան եւ զգործողս անիրաւութեան, զաւագակսն եւ զգողսն եւ զժշնամիսն բարեկարգութեան ծայրակոտոր արարեալ ոտիւք եւ ձեռօք, փայտիւ դատապարտէր ի մահ* (ՂՆԴ. 145): Հարկաւ այդ իրատեսութիւնները ոչ թէ Հայոց, այլ գլխաւորաբար Արաբացի դաղթականներու եւ զինուորականներու վրայ կը տարախուէին, դի անոնք էին աւաղակներն ու գողերը, եւ մանաւանդ բարեկարգութեան թշնամիները:

584. ԱՐԱՄՈՆ-ՔԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԸ

Ինչ ալ եղած ըլլայ Մրուանի բարեկարգիչ ջանքերում արդիւնքը, Դաւիթ կաթողիկոս չկրցաւ հաշտուիլ աթոռանիստ Դուիին մէջ կերպաւորուած նոր կեանքին, եւ Արաբացի եւ այլ աղգէ իսլամներում խոնուելէն յառաջ եկած անկարողութիւններուն: Այս պատճառով նա թողուց Դուին քաղաքը եւ քաշուեցաւ իր հայրենական Արամոնք դիւղը, որ հաղիւ քանի մը ժամ հեռու էր Դուիէն, եւ հոն հաստատեց իր սովորական բրնակութիւնը, օգտուելով Արամոնքին կաթողիկոսարանի կայուած ըլլալու պարագայէն: Պատմաբանը կը գրէ, թէ *ի բնակչոց հեթանոսաց ի Դուին քաղաքի յոյժ տաղտկացեալ լինէր, եւ թէ բազում չար ոնիրք զնա նեղեցին*: Իսկ Արամոնքը կաթողիկոսարանի փոխակերպած ատեն, պէտք զգաց նոյն գիւղին մէջ *գեղեցկայարմարդարմարմարմ* եկեղեցի մը շինել, եւ եկեղեցւոյն շուրջը *տուն բնակչութեան վայելուչ իմն յարմարեալ* ատելցնել, եւ իր կեանքին մնացորդը այնտեղ անցընել (ՅՈՎ. 134): Այս առաջին օրինակը չէ, որ Հայոց կաթողիկոսները ինքզինքնին պարտաւոր չեն զգար հաստատուն բնակութեամբ աթոռանիստ քաղաքին մէջ մնալ: Ոչ միայն կաթողիկոսարանը պաշտօնապէս Վաղարշապատէ Դուին տարի, այլեւ շատեր իրենց գիւղերուն մէջ նորէն եկեղեցիներ եւ բնակարաններ շինեցին, եւ կեանքներուն մի մասը կամ մեծ մասը այնտեղերը կ'անցընէին հաստատուն կերպով: Այս ալ հետեւանք պէտք է սեպել, Հայոց կաթողիկոսներուն երբեք աթոռանիստ քաղաքի մը անունով չյիշուելուն, ինչպէս կ'ընեն ուրիշ ազգաց պատրիարքները, որովհետեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անունով իրաւունք կը ստանային հայաբնակութեան ամէն մի կէտը իրենց պաշտօնական աթոռանիստ նկատել: Հայոց եպիսկոպոսներ ալ ոչ թէ քաղաքի, այլ միշտ գաւառի անունով կոչուած են, եւ նոյն սկզբունքով իրենց վիճակին ամէն կողմերը իրենց աթոռանիստ նկատած են: Դաւիթ կաթողիկոսին դառնալով, իրեն գործունէութենէն յիշատակուած կէտէր չգտնելով, իր օրով կատարուած եղելութիւնները պիտի պատմենք:

585. ՎԱՀԱՆԻ ՓՆՏՈՒԻԻԼԸ

Վահան Գողթնացիի կեանքէն պատմեցինք Հայաստան դառնալը, եւ քրիստոնէութեամբ այնտեղ հաստատուիլը (§ 580): Օձնեցիին օրուան հանդարտ կայութիւնը եւ Դաւիթի առաջին տարիներուն ասպատակի եւ պատերազմի շփոթները,

Վահանը ամեն մտադրութենէ հեռու պահեցին, եւ կրցաւ խաղաղիկ ապրիլ Գողթնի մէջ, ապաշխարողի կեանք վարելով, եւ իր ակամայ ուրացութեան վրայ ապաշաւելով, եւ զայն քաւելու աշխատելով: Ամուսնական կեանքն ալ կ'երեւի թէ խստակրօն ճգնողութեան ենթարկած էր, որովհետեւ զաւակ ունեցած ըլլալը գրուած չէ: Բայց հնար չէր որ ի սպառ ծածուկ կարենար մնալ իր անձն ու գործը: Ամիրապետական արքունիքէն զացած ու չդարձած Վահապը հարկաւ պիտի փնտռուէր, ինչպէս ալ եղաւ, եւ *ստուգուեցաւ*, եւ լուր տրուեցաւ *ամիրապետին, թէ դարձաւ ի քրիստոսական հաւատան եւ արհամարհեաց զօրէնն իւրեանց*: Թէպէտ Հեշամ քրիստոնէութիւնը հալածող չէր եղած, ինչպէս իր նախորդ Եգիտը, սակայն իսլամական օրէնքով, իսլամութենէ ետդառնալը արգիլուած եւ գլխապարտութեան ոչիր նկատուած էր, ուստի Հեշամ պարտաւոր էր փնտռել տալ, եւ իրօք ալ *նորին հրամանաւ յուզէին զնա* (ՍՈՓ. ԺԳ. 73): Վահանի հալածանաց սկիզբը իր նահատակութենէն հինգ տարի առաջ հաշուուած է (ՍՈՓ. ԺԴ. 77): Նահատակութեան թուականն ալ 737-ին ճշդուած լինելով, զինքն փնտռելու հրամանը կ'իյնայ 732-ին, ճիշդ Հայաստանի խաղաղած տարին: Պէտք չէ սակայն մտադրութենէ վրիպեցնել, որ Վահան հինգ տարի աստանդական եւ հալածական պտտելով հանդերձ, իր ետեւէն պնդող խնդրակներ, կամ իրենները նեղի դնող պաշտօնեաներ չեն յիշուիր, որով թէ Հեշամ ամիրապետ եւ թէ Սրուան ոստիկան կրօնամոլ եռանդով հետապնդողներ չեն երեւիր: Չինքը փնտռելու հրամանն ալ, Վահան մտերմական տեղեկութիւններէն իմացած պիտի ըլլայ, վասնզի ոչ ընդհանրապէս ամեն կողմեւ ոչ մասնաւորապէս իրենները, այդ մասին տեղեկութիւն չեն ունեցած: Հագիւ թէ Վահան շատոցն ի վեր ունեցած կասկածին (ՍՈՓ. ԺԳ. 71) իրականանացած ըլլալը կը լսէ, միտքը կը դնէ լռելեայն խոյս տալ: Գաղտնիքը մէկու մը չի յայտներ, բաւական դրամական թոշակ եւ պիտոյք կը պատրաստէ, եւ իբր Գողթնեաց իշխան 20 ալ հեծեալ հանելով, ճամբայ կ'ելլէ դէպի յունական սահմանագլուխը: Իրեն յանկարծ մեկնիլը տնեցոց մէջ շփոթութիւն կը թողու, կինը մէջտեղ կ'իյնայ, իր եղբայրներուն Սիւնեաց նախարարներուն լուր կը դրկէ, եւ ամենքը մեկէն փնտռելու կ'ելլեն, եւ Վայոցձոր գաւառի մէջ կը յաջողին ետեւէն հասնիլ, եւ աղաչելով եւ թախանձելով զինքը ետ կը դարձնեն, եւ Սիւնեաց քաղաքը կը բերեն (ՍՈՓ. ԺԳ. 72):

586. ՎԱՀԱՆԻ ԴԻՍՈՒՄՆԵՐԸ

Այնտեղ աներացն տունը, Վահանի եւ կնոջ եւ խնամիներուն մէջ խօսակցութիւններ եւ թախանձանքներ կը շարունակէն, մինչեւ որ Վահան *զիւր ծածուկս յայտնի առնէր*, իր փնտռուած լինելը կ'իմացնէր, եւ փախչելու ու քաշուելու պէտքը կը զգացնէր: Յայտնութիւնը ամենքը կը շփոթէր, *տիրաշարժ կանացիքն զողբոս մտացն արտաստուօք ցուցանէին*, լացուկոծ կը բարձրանայ ու կը սկսին վախնալ, թէ *զուցէ դու ի մէջն խնդրեսցիս*, ուստի կը պնդէն *ընդ քեզ զամբ ի գալ եւ ի մեռանիլ* (ՍՈՓ. ԺԳ. 25): Բայց Վահանի դժուար էր կին հետեւորդներով թափառական շրջիլ, ուստի կը հաւանեցնէր որ զինքն ազատ թողուն՝ իրեն համար միայն մտածել, ուստի *զկինն թողեալ առ ընտանիս իւր* (ՍՈՓ. ԺԳ. 72), ինքն կը մեկնէր *յաշխարհն Վրաց*, որպէսզի այն կողմերը գտնուող նախարագուն ազգականներուն օգնութեամբ *հնարեացի յառաջ եղեալ չանապարհեն* (ՍՈՓ. ԺԳ. 26): Վահան այնն կողմերը կը մնայ *գտարոյ միոյ աւելի կամ պակաս* ժամանակ, եւ յարմար կերպ մը չկարենալով որոշել, կամ թէ ատեն անցնելով ձայները մարած կարծելով, ետ կը դառնայ, եւ Արագածոտն գաւառի Յովհաննավանքը կ'ապաւինի իրեն հետեւորդներով (ՅԱՅ. 474), 733 ամառուան ամիսները: Ճամբայ ելած ատենը առած թոշակը սպառած էր, հետեւորդ զինուորները չէր կրնար վճարել, եւ անոնք զինքը կը թողուն եւ կը մեկնին. միայն կը մնար *մարդ մի, զոր ունէր յիւր սիրողացն*, բայց նա ալ փոխուի ու կը պահանջէ Վահանի երիվարն ու սուրը, սպառնալով, թէ *ոչ մատնեմ զքեզ խնդրողաց արեանդ քո*:

Վահան անոնք ալ կու տայ, եւ կը մնայ անոք եւ անօգնական եւ ամէն միջոցներէ զուրկ (ՍՈՓ. ԺԳ. 29): Թէպէտ լքման եւ կարօտութեան վիճակի մատնուած, եւ յոյսը Աստուծոյ վրայ դրած, սակայն մարդկային զգուշութիւններն ալ չէր անարգեր, այլ *այլակերպէր զինքն ձեռով աղքատութեան* (ՍՈՓ. ԺԳ. 73), եւ ինչ ընելիքը որոշելու համար *գիշխանն եւ գկաթողիկոսն խորհրդակից* առնէր (ՍՈՓ. ԺԳ. 27): Կաթողիկոսը Դաւիթն է, իսկ իշխանը Աշոտը, որոնց օգնութեան կը դիմէ Վահան, չճանչցուելու համար աղքատի կերպարանի ներքեւ մտած: Կաթողիկոսի տեսութեան համար յատկապէս *ի Վաղարշապատ քաղաք* գացած լինելը կը շեշտուի (ՍՈՓ. ԺԳ. 28, 73), մինչ անոր աթոռանիստը Դուին էր, եւ բնակավայրը Արամոնք. երեւի թէ Վահան օգտուած է տօնական առիթով մը Դաւիթի Էջմիածնի կաթողիկէին եկած ըլլալէն: Այս անգամ կաթողիկոսին ալ *ծանուցանէր զփորձանս զոր կրէր* (ՍՈՓ. ԺԳ. 73), սակայն ոչ մի օգնութիւն կամ պաշտպանութիւն չէր գտներ, այլ միայն չոր ու ցամաք հրաման մը. *Երթ, զնա յանապատ ուեք, զի մի այրոց վնաս առնիցես* (ՍՈՓ. ԺԳ. 28): Եթէ կաթողիկոսը՝ *քրիստոնէից վերակացուն* այսպէս կը վարուէր, հարկաւ Աշոտ պատրիկ ալ՝ աւելի պաշտպանութիւն մը ցուցուցած չէ:

587. ՎԱՀԱՆԻ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Անգամ մը եւս կը ծանրանայ Վահանի վիճակը: Վերահաս ձմեռը կ'անցնէ Արագածոտնի վանքը, եւ երբ 734-ին գարունը կը բացուի, կը մտադրէ անապատ մը երթալ անձանօթ կերպով: Հանդիպմամբ *հասանէր այր մի գրաստով*, եւ անոր կը դիմէր ըսելով. *Տար զիս յանապատ ուրեք*: Մարդը գրաստի վարձքը կը պահանջէ, եւ Վահան ուրիշ բան մը չունենալով, կը հանէ կու տայ *մատանի մի ոսկի զվաւերականն իւր* (ՍՈՓ. ԺԳ. 28), որ պէտք է ըլլայ իր պաշտօնական կնիքը: Այս կերպով կը հասնէր *ի մենաւորանոցս ուրեմն ի Ծիրակ գաւառ* (ՍՈՓ. ԺԳ. 73), երբ *մօտ լինէին աւուրք մեծի գառնկին*, որ 734ին կ'իյնար Մարտ 28ին: Վանքին անունը տրուած չէ, բայց Ծիրակի մէջ իբր անապատ ճանչցուած էր Խնձկոնից վանքը: Վահան այնտեղ *դաղարէր ամիսս վեց*, կատարեալ ճգնաւորական կեանքով, սակայն ով ըլլալը ի սպառ ծածուկ չէր մնար, եւ լուր կը տրուէր *իշխանակնոջ ուրումն մօտաւորի, որ երկիւղ արկանէր կրօնաւորացն*, եւ ազդարարութիւն կը գրկէր անոնց, որ *երթիցէ զնասցէ ի ձէնջ, զի մի անձինն եւ փեզ լիցի պատճառ կորստեան* (ՍՈՓ. ԺԳ. 29): Վահան կը համակերպի եւ կ'երթայ *յանապատ յանյայտաւոր եւ սակաւամարդ Սոտեղիս* (ՍՈՓ. ԺԳ. 30), ուր *նգնէր ամ մի միով հանդերձի եւ բոկոտն* (ՍՈՓ. ԺԳ. 74): Վանքը Թեղենեաց ուխտն էր, Նիգ գաւառի մէջ (ՅԱՅ. 475), իսկ տարին 734 աշունէն մինչեւ 735 աշուն: Այդ միջոցին Վահան կրկին եւ կրկին կը մտածէր իր վիճակին վրայ, որ անհաստատ եւ անորոշ բան մըն էր, եւ կտրուակ ելք մը տալու միտքը կը յղանար: Ինքն քրիստոնէայ էր ծնած, իսլամութիւնը կամքով ընդունած չէր, ամէն բան անգիտութեան մը հետեւանք էր, ուստի իրաւունք ունէր առանց դժուարութեան իր քրիստոնէութիւնը շարունակել: Կը վստահի թէ այս պատճառաբանութեամբ եւ ամիրապետին դուռը ունեցած իր բարեկամներով կրնայ իր դատը պաշտպանել, ուստի կ'որոշէ *զնալ ի դուռը արքունի*, որպէսզի համարձակութիւն առցէ ունել զքրիստոնէութեան կարգն եւ զհաւատսն, զոր ծանեաւ եւ դարձավ: *Իսկ եթէ երբեք չյաջողի, չէր վարանէր հաւատքին համարկեանքն ալ զոհել* (ՍՈՓ. ԺԳ. 75): Թեղենեաց վանքին ճգնաւորներուն աղօթքը խնդրելով կը մեկնի, եւ 735 աշունին կուգայ նորէն Արագածոտնի Յովհաննավանքը (ՅԱՅ. 475), որ իր ծանօթ տեղն էր, եւ ուստից կրնար իր ուղեւորութեան պէտքերը ստանալ: Այնտեղ կ'անցընէ 735էն 736 ձմեռը, որպէսզի ճամբորդելու եղանակը հասնի: Այլեւս մէջտեղ ելած էր Վահանի միտքը, եւ *էին ոմանք որ արգելուին զնա թողանալ ի խորհրդոցն*: Բայց Վահան ամուր էր իր միտքին վրայ, որով Յովհաննէս վարդապետ, առաջնորդ ուխտին, պարտաւարուեցաւ պէտք եղածը հոգալ, *գրաստ եւ վերարկու*, հարկաւ դրամ եւ պաշար ալ, եւ *ոմն ի մանկագունից եղբարց՝ ի սպասաւորութիւն*:

Յովհաննավանքէ մեկնումը, պիտի դնենք 736 ամառուան, որով կը լրացնէր Վահան *անս չորս՝ որ հանապազ նեղութեամբ շրջեալ եղել* (ՍՈՓ. ԺԳ. 32), եւ դէպի ուղիղ կ'երթար Մաքենոցաց վանքը, որուն առաջնորդն էր Սողոմոն վարդապետ, զոր Մանազկերտի ժողովին առթիւ յիշեցինք (§ 573): Մինչեւ հիմա որոշ շրջանակի մը մէջ կը մնար Վահան, վասնզի Արագածոտն, Նիգ եւ Ծիրակ գաւառներ իրարու մերձաւոր են, մինչ Մաքենաւոց վանքը, Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառին մէջ է, այս շրջանակէն եւ Դամասկոսի ուղեգիծէն ալ դուրս, որով իրեններուն հետ վերջին տեսութեան եւ անոնց ալ իր մտադրութիւնը հաղորդելու համար գացած կ'ըլլայ այն կողմերը: Մաքենոցաց վանքին մէջ Վահան *հաղորդէր մարմնոյ եւ արեան Տեառն ի տօնի սուրբ Իսաչին* (ՍՈՓ. ԺԳ. 76), որ է ըսել 736 Մեպտեմբեր 16-ին, եւ Սողոմոն առաջնորդէն պատշաչ խրատներ եւ *գիր քաջալերութեան, եւ հանդերձ մի ի պատճառս թռչակի* ընդունելով, ճամբայ կ'ելլէր, եւ կը հասնէր Բագնունեաց գաւառը, Արծկէի մօտ, Երաշխաւոր վանքը, *յուն Մասեաց* (ՍՈՓ. ԺԳ. 34), ոչ Արարատի, այլ Սիփանի ստորոտը, որուն առաջնորդն էր Արտաւազդ վարդապետ, միեւնոյնը, որ ետքը նահատակութեան պատմութիւնն է գրած (ՍՈՓ. ԺԳ. 55): Երաշխաւորի առաջնորդը իր միաբաններուն հետ մեծ ընդունելութիւն ըլլա Վահանի, *յուս ի նմանէ զամենայն ինչ եւ զհորձանս, որինչ միանգամ կրեաց հարստանս անս չորս, եւ ի հինգերորդ ամի երթալն իւր, պահեց զայն աւուրս երիս, պատրաստեաց նմս զճանապարհին զպէտան, եւ ընկեր տուաւ ինքն ալ զմի ոմն յեղբարցն սպասաւորել նմս որչափ կամեացի* (ՍՈՓ. ԺԳ. 35, 77):

588. ՎԱՀԱՆ ՌՈՒԺԱՓԻ ՄԷՁ

Արծկէ մեկնելէն ետքը, Հայաստանի սահմանէն դուրս կ'ելլէր, եւ այլեւս հանդիպած տեղերը չեն յիշուիր: Ճամբան կը հանդիպի *քազում հեծելոց դարձեալ ի պատերազմէ ի հիւսիսային կողմանէ*, որք կանուխ Իսազիրներու դէմ պատերազմող գունդերէն մաս մը եղած պիտի ըլլան (§ 582), եւ որոնք ետ կը դառնային հետեւելով Մրուան ոստիկանին, որ Միջագետքի ոստիկան էր անուանուած, վասնզի նոյն տարին նոր պատերազմ յիշուած չէ: Ուռհա կամ Եդեսիտ քաղաքը հանդիպելով, փրկչական կենդանագիրին ուխտ կ'ընէ, Կալինիկիա կամ Ռաքքա քաղաքի մօտերը Եփրատը կ'անցնի, եւ վերջապէս կը հասնի Ռուժափ կամ Սերգիուպոլիս, այժմ Ռուզաֆա, *որ էր բնակութիւն Շամ իշխանին Տանկաց* (ՍՈՓ. ԺԳ. 35), այսինքն Հեշամ ամիրապետին, որ այնտեղ պատահաբար կամ առժամաբար գտնուած ըլլալու է: Վահանի Ռուժափ հասնիլը՝ հետագայ եղելութեանց օրերը հաշուելով, պէտք է դնել 737 Մարտ 1-ին, մեծ պահոց կէսին: Իրեն հետ եկող Յովհաննավանքի եւ Երաշխաւորի միաբանները, թերեւս ուրիշներ ալ, ետ կը դարձնէ՝ *գի մի ըմբռնեացին* (ՍՈՓ. ԺԳ. 78), եւ ինքն *արտաքոյ քաղաքին դարարել սակաւ աւուրս*, սպասելով որ իմացուի եւ փնտռուի: Երբ լուր մը չ'ելլէր, ինքզինքը կը յայտնէ ամիրապետին պաշտօնեաներէն ոմանց, որ իրեն նախաձանօթներն էին: Ասոնք գեղանի եւ պայծառ դիւանադպիր՝ այդ գծուծ վիճակին մէջ տեսնելով կը խղճան, եւ կը խրատեն բան մը յայտնել, եւ իր առաջին դիրքը գրաւել: Վահան անոնց կը հաղորդէ իր հաստատամիտ քրիստոնէութիւնը, անգիտակցաբար իսլամացած ըլլալը, եւ քրիստոնէայ մնալու իրաւունքը, եւ նոյնը ամիրապետին առջեւ ալ պաշտպանելու համար եղած ըլլալը: Նոյն միտքով կը դիմք նաեւ *առ դարասպետն, որ յառաջն եղեալ էր նորս վարդապետ*, յետոյ *առ իշխան ոմն, որ զպետութիւն եղումսիցն ոմնէր*, եւ անոնցմէ ալ միջնորդութեան յոյս չգտնելով, իր ըսելիքը գիրի կ'առնէ, եւ դահնապետին ձեռօք, որ *Քարշ իշխան Հիւնացոց* կը կոչուի, ամիրապետին յանձնել կու տայ: Հեշամ գիրը կարդալէն ետքը կը հրամայէ որ Վահապը առջեւը հանեն: Նախ ողորքանօք, յետոյ խոստումներով, վերջէն սպառնալիքներով կ'աշխատի Վահանի միտքը թոխել տալ, բայց անօգուտ: Վահան իր քրիստոնէութեան իրաւունքը կը պաշտպանէ, զանձ ու հարստութիւն կը մերժէ, նոյն իսկ

Գողթնեաց իշխանութիւնն ալ վրայ տալ չի վարանիր, միայն կը խնդրէ. *Տուր ինձ համարձակութիւն ըստ քրիստոնէից սովորութեան համարձակ ունել ինչ զաւանդութիւն կարգաւորութեան իմոյ* (ՍՈՓ. ԺԳ. 35-42): Հեշամ կը բարկանայ եւ կը հրամայէ *արկանել ի բանտ, եւ գոտս նորս պնդել ի կոչեղս*, ուր կը մնայ *աւուրս ուրն*, որ է ըսել Մարտ 9էն մինչեւ 17, օր էր օր *տօնին գոր ողորմեան կոչեղն*, այսինքն է Ծաղկազարդի Կիրակին: Այդ միջոցին Հեշամ ստեպ բանտ գրկել կու տար *գիրեանց օրինաց զվարդապետսն ի վիճել*, որոնք *անաչեցեալ դատնային*. միւս կողմէ Վահանի վրայ ճիշդ տեղեկութիւն ստանալու համար, երազնթաց պատուիրակներ գրկած էր Մրուանի, որ *ի ժամանակին ի Միջագետս հանդիպեցաւ* (ՍՈՓ. ԺԳ. 44), կամ լաւ եւս Միջագետքի ոստիկան էր եղած (ՎԵՐ. 350): Նա կը պատասխանէր, թէ Վահան *յիմաստութենէ ոչ օտար եւ բարետոհմիկ* մէկն է, եւ չի *հիւանդ որ կամ այլացաւ կամ օտարուտումն*: Վահան բանտին մէջ եղած ստեն կը մերժէր Յակոբիկ Ասորի երեցին ձեռքէն հաղորդուիլ, եւ վերջին օրը բանտապանէն հրաժեշտ կ'առնէր, շնորհակալ ըլլալով որ *գթութեամբ զիս ընկալար* (ՍՈՓ. ԺԳ. 44):

589. ՎԱՀԱՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԻԼԸ

Վահան զգացած էր այլեւս թէ քրիստոնէութեան համարձակութիւն ստանալու յոյս մնացած չէ, եւ թէ գործը վերջին կէտին հասած է, իսլամութենէ ետ դարձող մը նկատուելուն համար, ուստի աղօթքով ինքզինք մարտիրոսութեան կը պատրաստէր: Հազիւ թէ Մրուանէ դարձող երազնթաց պատուիրակները անոր պատասխանը կը բերէին թէ Վահան ոչ պակասամիտ եւ ոչ ջլախտաւոր մէկն է, Հեշամ վերջին վճիռը տալու կը ձեռնարկէ, եւ Մարտ 18-ին աւագ Երկուշաբթի օր, նորէն ստեան կը հանէ Վահանը, եւ հարցափորձէ, խոստումէ եւ սպառնալիքէ ետքը մահուան վճիռը կ'արձակէ, մանաւանդ որ Վահանի համարձակ պատասխաններուն վրայ, ունկնդիրներն ալ կ'աղաղակէին *զի անյապաղ գրաւեսցի նա ի կենցաղոյս*: Բայց Հեշամ տակաւին կը յուսար վախցնելով միտք փոխել տալ, եւ դահնապետը կը հրահանգէր, որ սուր շողացնելով, եւ թեթեւ գծելով ստեն անցընէ, թերեւս հաւանի իրենց հաւատքին: Դահնապետը առաւ Վահանը, քաղաքէն դուրս հանեց, սպառնացաւ, *գտուերն փայլեցոյց, հարկանելով սակաւ մի զարիւնացայտսն* ալ կատարեց, եւ տեսնելով Վահանի անյողողող հաստատամտութիւնը, վճիռը գործադրեց, եւ *վերացուցեալ գտարն եհատ զգրուին* (ՍՈՓ. ԺԳ. 49): Տարբեր ընթերցումներ եւ զանազան բացատրութիւններ բաղդաստելով ստուգուած է, թէ Վահանի վկայութեան օրն է 737 Մարտ 18 աւագ Երկուշաբթի օրը, ցերեկի ժամը 9ին. իսկ Հայոց շարժական տոմարով 185 մարտի 27: Յայսմաւորքը Մարտի 20-ը արեգի 20-ին փոխած է, որ համաձայն չէ նախնական վկայաբանութեանց: Սուրբերին մարմինը կը մնայ այն գիշեր *ի տեղուցն ուր զմահապարտսն ընկենուին*, բայց ոչ որ եւ ոչ չուներ կը մօտենան, եւ միւս առտուն ներքինապետը հրաման կ'ընէ, որ եթէ քրիստոնեաներ կան, գիտցածնուն պէս թաղեն: Ասոր վրայ ինչչափ քրիստոնեաներ որ կային, Յակոբիկ, Նեստորական եւ Հռոմ հաւաքուեցան, եւ Օտարաց գերեզման ըսուած մասին մէջ հանգուցին. հազուստին կտորները եւ գետնի արիւնագանգ հողը ալ ժողովելով եւ պահելով: Թէոփիլէապոլ-Ստեփան կոչուած Հռոմ մը ուզեց մարմինը գողնալով պահել, բայց Սերգիոսապոլսոյ Ասորի եպիսկոպոսը տէր եղաւ եւ յատուկ վկայարան կանգնեց. իսկ Երաշխաւորի առաջնորդը Արտաւազդ վարդապետ եօթը տարի ետքը, 744-ին յատուկ ուխտի գնաց մինչեւ Ռուծափ, եւ քննութիւններ ընելով եւ գրաւոր վկայութիւններ հաւաքելով՝ Յայտնութեան տօնին, այսինքն 745 Յունուար 6-ին տեղը դարձաւ, եւ Հայաստանի մէջ քաղած լուրերուն եւ կանուխէն Վահանէ լսածներուն միացնելով մանրամասն կերպով վկայաբանութիւնը կազմեց: Նկատողութեան արժանի է Վահան Գողթնացիի 5 տուն շարականը, որ սովորականէ դուրս քնքուշ ոչովը, տարբեր հեղինակի մը գործ կը տեսնուի: Բերանացի աւանդութիւն մը կայ թէ Վահանի քրոջ կողմէ երգուած ըլլայ իբր պարզ

եզերերգ: Ժամանակակիցներու մէջ յիշատակութիւն չենք գտներ, ազգին կողմէն Գողթնացի նահատակին նուիրուած յարգանքի մասին: Իր անունը տօնելի սուրբերուն մէջ անցած է, բայց չենք կրնար ճշդել, թէ ե՞րբ, եւ որո՞ւ ձեռքով տօնացոյցին անցաւ:

590. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻԲՆԵՑԻ

Դաւիթ կաթողիկոսի ժամանակակից նշանաւոր անձ մըն ալ Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոսն է: Պատմութեան մէջ յայտնապէս ըսուած է թէ Դաւիթէ ձեռնադրուեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 180), հետեւաբար հարկ չենք զգար աւելի կարեւորութիւն տալ Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն տարիներէն քաղուելիք թուականին, որով Դաւիթ եպիսկոպոսի ձեռնադրութենէն հաշուելով (§ 417), Ստեփանոսի ձեռնադրութիւնը յետաձգուած կ'ըլլար մինչեւ 754, Տրդատ կաթողիկոսի ժամանակ (ՕՐԲ. Բ. 247): Ստեփանոս, որդին է Դըւնայ կաթողիկէի աւագերէցին, եւ հետզհետէ կաթողիկոսարանի, Մաքենցաց վանքի, եւ Սիւնեաց վարդապետանոցի մէջ կրթուած: Այս վերջին տեղը կ'աշակերտի Մովսէս Սիւնեցիին, եւ անոր մահուրնէ ետքը, Անանիա կը ձեռնադրուի Սիւնեաց եպիսկոպոս, իսկ Ստեփանոս կաթողիկոսարանի ծառայութեան կը մտնէ Եղիայի ատեն, եւ կը սկսի փայլի Սուրբ Գրոց մէկնութիւններով եւ տօնապատճառի ճառերով: Սմբատ Բագրատունի *երկբնակ իշխանի միոյ* հետ վիճաբանած ատեն, Ստեփանոս կը զգայ յունական ուսմանց պէտք ունենալը, եւ յանկարծական որոշմամբ *փոխեալ գձեւն՝ փախստեայ* Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ, եւ իմաստասէր ու միաբնակ ուսուցչի մը մօտ հելլէն եւ լատին լեոներու կը հմտանայ (ՕՐԲ. Ա. 177): Սմբատ, որ չենք կարծէր թէ պատրիկն ըլլայ, եղերութիւնը իմանալով Լեւով կայսեր կը գրո որ *չարափառ եւ հայհոյիչ* անձը հալածէ, սակայն Ստեփանոս ինքզինքը կը պաշտպանէ *անազգի եւ օտար եւ մուրոյ պատշառաւ եկեալ* անձ մը ձեւանալով: Միւս կողմէ դիւրութիւն մը գտնէ Ս. Սովիայի դիւանները պրպտել եւ Աթէնք ալ երթալ, Դիոնեսիոս Արիսպագացիի եւ Գրիգոր Նիսացիի գիրքերը կը թարգմանէ, եւ ի նպատ միաբնակ դաւանութեան վկայութիւններ կը հաւաքէ, եւ Գերմանոս պատրիարքի հետ ալ կը ծանօթանայ: Սա, իր վերջին տարին, Ստեփանոսի դառնալուն առթիւ, հաւատոյ գիր մըն ալ կը յանձնէ անոր, Հայոց կաթողիկոսին տանելու համար: Ստեփանոս Հայաստան գալով 728-ին, Օձնեցին վախճանած ու Արամոնեցին կաթողիկոսացած կը գտնէ, եւ անոր կը յանձնէ թուղթը, եւ բերած գիրքերը: Կաթողիկոսն ուրախութեամբ կը պատուէ եւ կը փառաւորէ Ստեփանոսը, եւ նոյնիսկ իրեն կը յանձնէ Գերմանոսի թուղթին պատասխանն ու հերքումը պատրաստել, որ սակայն անոր ձեռքը չէ կրցած հասնիլ, վասնզի Գերմանոս նոյն 728 տարին վախճանեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց Անաստաս պատրիարք, Լեւոն կայսեր պատկերամարտ կարծիքներուն համամիտ մը: Այդ երկու գրուածները անցած են Գիրք Թղթոցի հաւաքածոյին մէջ (ԹՂԹ. 358-395): Գերմանոսի գիրը պարզ բացատրական մըն է, աւելի ճառի քան թուղթի ձեւով, եւ ուր յառաջ բերուած են երկաբնակներուն սովորական խօսքերը: Սկիզբը սիրոյ եւ խաղաղութեան վրայ յորդորներ կը խօսի, *Ստեփաննոս աստուածասէր քահանայ* էիմացած կ'ըլլայ Հայոց իրենցմէ տարբերիլը, Կիւրդի Աղեքսանդրացոյ 12 նգովքները կը յաւելու, որպէսզի Յոյներէն նեստորականութեան կասկածը հեռացնէ, եւ այդ նպատակով ընդարձակ բացատրութիւններ ալ կու տայ: Իսկ պատասխանի թուղթը կաթողիկոսի բերնէն գրուած է, թէպէտ անունը տրուած չէ, մինակ հասցէն Գերմանոսի ուղղուած է, որ *ծայրագոյն նախագահութիւն* ունեցող եւ *տիեզերական պատրիարք* կը հռչակուի: Հայերուն համար կ'ընդունի թէ *նուագունք* են, եւ *ներանձնական կրթութեան*, եւ *ճարտասանութեան ճեմարանին ներհունք* չեն, եւ *մետասաներորդ ժամուն ի կոչումն սուրբ* կոչեցեալ են: Կը յայտարարէ եւս թէ Յունաց մեղադրութիւնները ընդունած է *ի ձեռն Ստեփանոսի քահանայի*, եւ հիմնուելով Կիւրդի նգովքներուն վրայ կը բացատրէ թէ քաղկեդոնիկ դաւանութիւնը անոնցմէ հեռացած է, եւ երկարօրէն կը գրէ Սուրբ Գրոց եւ սուրբ հարց

վկայություններով: Նամակին հետեւանքը ինչ ըլլալը պատմուած չէ, զի Գերմանոս նամակը ստանալու չհասաւ, թերեւս ալ մահը լսուելով նամակը չդրկուեցաւ, որովհետեւ Յունաց կողմէն անյիշատակ մնացած է:

591. ՄԻԲՆԵՑԻԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այդ միջոցին կը վախճանէր Սիւնեաց եպիսկոպոս Յովիան, եւ Սիւնեաց նախարարներ, Բարզէն եւ Քուրդ, Ստեփանոսը կը խնդրեն իրենց մետրապոլիտական աթոռին յաջորդութեան, եւ Դաւիթ կաթողիկոս յօժարութեամբ կը կատարէ անոնց առաջարկը: Ստեփանոս ունեցած հմտութեամբ եւ ժրութեամբ կը ձեռնարկէ ամէն կերպ բարեկարգութիւններով ճոխացնել իր վիճակը, մանաւանդ թէ բովանդակ Հայ Եկեղեցին, քարոզելով եւ գրելով, անկարգութիւններ դարմանելով եւ եկեղեցական պաշտամունքը ճոխացնելով: Սիւնեցւոյն մատենագրութիւններէն կը յիշուին Ծննդոց, եւ Յոբի եւ Եզեկիէի գիրքերուն (ՕՐԲ. Ա. 181), նոյնպէս Դանիէի եւ Աւետարաններուն մեկնութիւնները (ԿԻՐ. 17), եւ ուրիշ հատուկտոր ճառեր եւ թուղթեր (ՀԻՆ. 494): Թարգմանութիւններէն յիշեցինք Արիսպագացին եւ Նիւսացին, կը յիշուին նաեւ Կիւրեղ Երուսաղեմացին եւ Ղևտականի մեկնութիւն մը (ՀԻՆ. 496): Իսկ եկեղեցական պաշտամանց համար, ժամերգութեանց մեկնութիւններ է գրած (ՕՐԲ. Ա. 182), ինչպէս հատուած մըն ալ առջեւ կը բերէ Անձեւացին (ԱՆՁ. 77), եւ շարականներ, կցուրդներ, ստողոգիներ եւ տաղեր է յօրինած, որոնց մէջ նշանաւոր են Յարութեան աւագ օրհնութիւնները (ՕՐԲ. Ա. 182): *Օրհնութեան* շարականին ծագումը, Սաղմոսին ութը կանոններէն իւրաքանչիւրին ծայրը աւելցուած մարգարեական օրհնութիւններէն է, որոնք կանոնը քաղելէ ետքը եղանակով կ'երգուէին: Ատեն մը սկսեր են ութը կանոններուն օրհնութիւնները ամբողջաբար երգել Կիրակի օրեր, ասկէ ներշնչուած են Սիւնեցիին յօրինած աւագ օրհնութիւնները, մարգարեականներուն իմաստները փրկագործ տնօրհնութեանց պատշաճեցնելով: Այդ պատճառով նոյնիսկ օրհնութեան շարականին սկզբաւորութիւնը Սիւնեցիէն կը կարծուի, եւ այդ իմաստով կրնայ առնուիլ Օրբէլեանի գրածը, թէ *բաժանեաց եւ գույծն ձայնսն, եւ կարգեաց շարեաց զարութեան օրհնութիւնսն* (ՕՐԲ. Ա. 181), որովհետեւ ութն ձայներ իբր եղանակներ Սիւնեցիէն առաջ են, իսկ օրհնութեան շարականներ հին չեն, ինչպէս են *հարց* եւ ուրիշ շարականները: Այժմ գործածական ութը աւագ օրհնութիւններէն մէկը Ծնորհալիի կը վերագրուի (ՏԱԹ. 637), սակայն Սիւնեցիին հատ մը պակաս գրած չ'երեւիր, ինչպէս Օրբէլեանի խօսքէն ալ կը քաղուի, այլ Ծնորհալին, որ ամէն տեսակը փորձած է գրել, հատ մըն ալ ինքն գրելով հինին տեղ փոխանակած կ'ըլլայ: Սիւնեցիին բոլոր գրական երկասիրութիւնները պէտք չէ որ եպիսկոպոսական ձեռնադրութենէն ետքի միջոցին թողունք, վասնզի կանուխէն սկսած է նորա արդիւնաւորութիւնը:

592. ՄԻԲՆԵՑԻԻ ՍՊԱՆՈՒԲԻԼԸ

Ստեփանոս նախանձայոյց էր նաեւ վարուց եւ բարոյից բարեկարգութեան, եւ անաչառ էր այդ մասին տեսած զեղծումները յանդիմանելու եւ ամէն միջոցներով արգիլելու: Այդ նպատակով հովուական այցելութիւններ ալ կը կատարէր *ի մէջ երկոտասան զաւառաց մեծավիճակ զաւագանի իւրոյ*, այսինքն է Սիւնեաց 12 զաւառներուն մէջ, քարոզելով եւ խրատելով, ուղղելով եւ սաստելով: Ամառուան միջոցին կը հանդիպի Վայոցճոր զաւառը, Եղեգիկ ձորը, Մոզան աւանը, ուր կը բնակէր, *կին մի սեղեխ արքեպոյ յիմարութեան ախտին*: Արդէն երեք անգամ խրատած էր զայն, բայց նէ անզեղջ կը մնար, ուստի Ստեփանոս *վնիռ հասեալ մեծ պատուհասի*, պաշտօնապէս զայն կը բանադրէր: Պոռնիկ կինը, որ գիրքի եւ իշխանութեան տէր մէկն էր, զայրանալով իրեն եղած

անարգանքին համար, անօրէն վրէժխնդրութեան կը դիմէր: Մաստիկ օր մըն էր, եւ Ստեփանոս նոյն երեկոյ Աւագակն կոչուած ջուրին մինչեւ գլուխը կ'ելլէր *գովանալ ի նմա*, եւ ուռի ծառի մը վրայ անկողին շտկել տալով կը ննջէր: Կինն ու հոմանին գիշերայն ու զէնքով կու գան եպիսկոպոսին պառկած տեղը, եւ երբ հոմանին կը քաշուի վատթար խորհուրդը գործադրել, ինքն կինը *հարեալ գտուն ի փողան սրբոյն, հեղոյր զարխնն անքիծ* (ՕՐԲ. Ա. 182-185): Եպիսկոպոսին հետեւորդները, առտուն կ'իմանան եղելութիւնը, եւ հանդիսով ու ժողովուրդով կը հանգուցանեն մերձակայ Արկագան գիւղի Ս. Զրիստափորի եկեղեցին, որ է այժմեան Արկեագի Ս. Իսաչ վանքը: Նու ճգնաւորը տեսիլքի մէջ կը տեսնէ Ստեփանոսի երկնային փառաւորութիւնը, եւ թերեւս այս պատճառով անոր յիշատակը Յայսմաւորքի անցած է, թէպէտ տօնելի եղած չէ: Ստեփանոսի մահուան օրը դրուած է Հայոց 184 թուականին հրոտից 15 եւ Յուլիսի 21, Սիմէոն Աղուաշի յիշատակին օրը (ՕՐԲ.Ա. 186), թէպէտ նոր Յայսմաւորքը կը դնէ հրոտից 17, եւ Յուլիսի 23 (ՅԱՍ. Բ. 37), իսկ ինքն՝ հրոտից 18 եւ Յուլիս 24 (ՅԱՅ. 668): Եթէ Սիմէոն Աղուաշի օրը պինդ պիտի բռնենք, Յուլիսի 21-ը պիտի նախադասուի, իսկ հրոտից 15-ը միայն անշարժ տոմարով կ'արդարանայ, թէ ոչ Հայոց 184, որ է 735 տարին, հրոտից 15-ը, շարժական տոմարով կ'իյնայ Մայիս 6ին: Հին տոմարի շարժական թուականները անշարժ տոմարի վերածելու անճշդութիւնը յաճախ է մեր վերջին գրողներուն մէջ, դժուար է որոշել, թէ որը որին հպատակեցնելով փոփոխած են: Ստեփանոսի սպանութեան հետեւանքներուն գալով, ահագին երկրաշարժ մը վերիվայր կ'ընէ նոյն օրերը Վայոցձոր գաւառը, տասը հազարէ աւելի մարդիկ կը կորսուին, գիւղեր կը թաղուին եւ գետեր կը կորսուին, իսկ Ստեփանոսի մարմինը Արկեաղէն Թանահատի վանքը կը փոխադրուի: Այս փորձանքին պատճառով գաւառի Վայոցձոր կոչուիլը (ՕՐԲ.Ա. 186), ոչ իբրեւ անունի ծագում, այլ իբրեւ անունի յարմարութիւն պէտք է իմանալ, զի աւելի հին է Վայոցձոր անունը (ՓԱՐ. 38), զոր ոմանք ոչ *վայ* բառէն, այլ հնդկական *Վայու* աստուածութենէն կ'ուզեն առնել (ՕՐԲ. Ա. 333): Իսկ մարդասպան կինը *անագան ուրեմն եկեալ ի սգաւորութիւն*, ինքզինքը սաստիկ սպաշխարութեան կու տայ, եւ Թանահատի վանքին հանդէպ բացօթեայ գուրի մը մէջ կ'ապրի բաւական տարիներ մինչեւ իր մահը, եւ նոյն գուրին մէջ կը թաղուի, որ *կայ հանդէպ վանացի*, ինչպէս կը գրէ Օրբէլեան (ՕՐԲ. Ա. 187): Ստեփանոս Սիւնեցիին եպիսկոպոսութեան պաշտօնը, եթէ Օրբէլեանի հետեւինք, *ամ մի* պիտի ըսենք, թէպէտ ինքն ալ կը յիշէ թէ *ոմանք ութ ամ ասեն* (ՕՐԲ. Ա. 182): Եթէ 728ին Կոստանդնուպոլսէ դառնալէն ետքը ձեռնադրուեցաւ, եւ 735-ին սպաննուեցաւ, 8 տարիներու միջոցը կ'արդարանայ, թէ ոչ պիտի ըսենք թէ 734-ին ձեռնադրուեցաւ եւ միւս տարին նահատակուեցաւ: Ըստ մեզ անյարմար չ'ըլլար 8 տարիներու կարծիքը նախադասել:

593. ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ ԵՒ ՍԱՀԱԿԴՈՒԻՄՏ

Դաւիթ կաթողիկոսի ժամանակին եղելութիւնները լրացնելու համար, պէտք է յիշենք, թէ այս միջոցին կը յիշուին քանի մը բանիբուն եւ ընտրեալ անձեր ալ, որոնք ուսումնական հոշակ ունեցան, թէպէտեւ անոնց վրայ որոշ տեղեկութիւններ չունինք, եւ անոնցմէ մնացած արդիւնք ալ չէ հասած ձեռուրնիս: Մենք ալ պիտի շատանանք անունների միայն յիշելով, երբ են՝ Եփրեմ վարդապետ, Իսաչիկ վարդապետ, Դաւիթ Հռոմայեցի, Անաստաս վարդապետ (ԿԻՐ. 40), որ թերեւս է նոյնինքն *Վասն վանօրէից* գրութեան հեղինակը (ԱՆԱ. 10), եւ Ստեփանոս դրաներէց, հմուտ *իմաստասիրական եւ գրամարտիկոս*, այսինքն քերականական *արհեստից* (ՍԱՍ. 89): Գրական արդիւնքով փայլողներուն մէջ պէտք է յիշել Սահակդուխտ Սիւնեցի կուսանը, Ստեփանոսի քոյրը, որ բանաստեղծական եւ երաժշտական հմտութեամբ նշանաւոր եղած է, եւ Գառնի գիւղի ձորակին մէջ իրեն առանձնարան մը կազմած, քաղցրանուագ ըաղեր յօրինած եւ երգած է, եւ նոյնիսկ վարագոյրի ետեւէն ուրիշներուն ալ սորվեցուցած է: Իրեն գրածներէն կը յիշուի *Սրբուհի*

Մարիամ երգը (ՕՐԲ. Ա. 182), գուցե եւ Վահան Գողթնացիի *Չարմանայի էինձ* շարականը, որ փափուկ զգացումներ կը բուրե, որ ուրիշներէ Վահանի քրոջ կը վերագրուի (§ 589), որ ծանօթ անձ մը չէ, մինչ Սահակդուխտի եւ Վահանի մէջ առաջուց հոգեւոր հաղորդակցութիւն եղած ըլլալը հաւանականէ: Սահակդուխտի գերեզմանը եղած է նոյն իսկ Գառնոյ ձորակին մէջ:

594. ԴԱԻԻԹԻ ՄԱՀԸ

Դաւիթ կաթողիկոս խաղաղութեամբ կնքեց իր կեանքը 741ին, 13 տարի պաշտօնավարելէ ետքը, եւ հարկաւ թաղուեցաւ, իր ծննդավայրն եղող իր կալուածն եղած, եւ իրեն հայրապետանոց ըրած Արամոնքի մէջ: Թէ ոչ բոլորովին աննշանակ, բայց արդիւնաւոր անձնաւորութիւն մը եղած չէ: Դուինը թողլով Արամոնք քաշուիլը, մեր տեսութեամբ աւելի դժուարութենէ փախչելով, անձնական հանգիստ փնտռելու նշանակ է, քան թէ բարձր եւ փափուկ զգացման հետեւանք: Վահան Գողթնացիի տուած խորհուրդն ալ, որ անապատ մը քաշուի եւ ուրիշին վնաս չհասցնէ, աւելի իրեն վրայ ալ ծանրութիւն հրաւիրել չուզելու իսասուն ունի: Իր ժամանակին մէջ նշանաւոր ձեռնարկով մը կամ գործունէայ դերով մըն ալ երեւան եկած չէ, եւ Ստեփանոսսիւնեցիի եւ ուրիշ վարդապետներու մասին ցուցուցած համակրութիւնը, սովորական գործէ մը աւելի չէ: Դաւանական խնդիրներու մէջ Օձնեցիին արդիւնաւոր ժառանգութեամբը բախտաւորուած ըլլալով, նոր խնդիր մըն ալ չունեցաւ գործունէութիւն ցուցնելու համար, իսկ Գերմանոսի ուղղուած հաւատոյ գիրն ալ՝ բովանդակ Ստեփանոս Սիւնեցիի արդիւնքն է: Ըստ այսմ աւելի բան մը պիտի չկարենանք ըսել Դաւիթի կաթողիկոսութեան վրայ:

Տ ՏՐԴԱՏ Ա.ՈՌՄՍԵՑԻ

595. ԸՆՏՐՈՒԹԻԻՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Տրդատի հայրենիքը միայն գիտենք, Վանանդ գաւառի Ոթմուս գիւղը, որ Գիւտի անպաշտօն հայրապետանոցն էր եղած (§ 290), եւ ուր ծնած էր Իսրայէլ կաթողիկոսն ալ (§ 508): Կը յիշուի նաեւ թէ *ի տանէ նախարարացն էր* (ՂՆԴ. 167), եւ ուրիշ բան չենք գիտեր իր վրայ: Նկատելով որ բոլոր կաթողիկոսներ եպիսկոպոսներուն մէջէն առնուած են, եւ եպիսկոպոսներն ալ իրենց վիճակներուն բնիկներէն եղած են, հնար էր Տրդատը Վանանդի եպիսկոպոս եղած ըսել, բայց բնաւ յիշատակութիւն չունինք: Իրեն համար Պատմաբանը կը վկայէ, թէ եղած է *այր սուրբ եւ պարկեշտ, եւ փայլեալ առաքինութեամբ, այնպէս որ՝ նոյն իսկ ասպատակք չար հինից յամենայն ուստեք դադարեալ լինէին ի սաղրերոյ սրբութեան աղօթից նորա* (ՅՈՎ. 134) Դաւիթի վերջին օրերը ասպատակութիւններ չեն յիշուած, որ անմիջապէս Տրդատի աղօթքով դադրած ըլլան, ուստի պէտք է մեկնել այն պատերազմներուն եւ արշաւանքներուն վրայ, որոնք Տրդատի օրով սկսան Հեշամի մեռնելէն ետքը, եւ անոր օրովն ալ վերջացան, ինչպէս պիտի պատմենք: Իր ընտրութեան մեր ալ տուած 741 թուականը, գեղեցիկ գոնգադիպութեամբ կը համաձայնի Ասողիկի գրածին հետ, որ է Հայոց թուականի 190 տարին, (ԱՍՈ. 107), իսկ տելոդութեան համար մեր զննած եւ բաղդատած 15 ցուցակներէն, միայն մէկը 27 տարի գրած է, եւ մեր ալ բոլորովին անունը մոռցած է, մնացածները հաստատապէս 23 տարի կու տան, որով իր կաթողիկոսութեան վերջը պէտք է դնել 764-ին: Այդչափ երկար միջոցին մէջ Տրդատի անձնական գործունէութենէն բնաւ յիշատակ մը չունինք, սակայն քիչ չեն արտաքին եւ ներքին եղելութիւններ, զորս պէտք է քաղեն, որպէսզի Հայաստանի կացութեան շարայարութիւնը պահենք, եւ հետագայ դէպքերուն կապակցութիւնը յայտնուի:

Տրդատի առաջին տարիները Հեշամի վերջին տարիներն են, եւ խաղաղութեամբ շարունակեցին մինչեւ 743, երբ Վալիտ Բ. յաջորդեց իր հօրեղբօր: Այդ օրէն կը սկսի Իւմմեանց հարստութեան քայքայումը: Շատոնց էր որ Իւմմեանք իբր բռնակալներ կը նկատուէին ուղղամիտ իսլամներուն կողմէն, ամիրապետութեան՝ կամ իրենց բառով՝ մեծ իմամութեան պաշտօնը, Ֆայսմայի եւ Ալիի սերունդին, այսինքն Մուհամմէտի հարազատ սերունդին ձեռքէն յափշտակած ըլլալուն համար: Երկու գերդաստաններ իրենց իրաւունքը կը նկատէին այդ պաշտօնը, մէկը Ալիի տան կոտորածէն ազատած, անոր Մուհամմէտ որդւոյ սերունդը, միւսը իրենց մարգարէին հօրեղբօր՝ Ապպասի տունը: Այս երկուքին մէջ ձուլումի ձեւ մը տեղի ունեցաւ, երբ Ալիի թոռ՝ Ապտուլլահ-պին-Մուհամմէտ իր իրունքը փոխանցեց Ապպասի թոռնորդի Մուհամմէտի, որ այս պատճառով Հեշամէ հալածուեցաւ, եւ բանտարկուեաց, եւ ազատութիւն գտնելէ քիչ ետքը մեռաւ 746ին, իրաւունքը թողով իր որդւոյն Իպրահիմի, որ օրինաւորապէս տիրանալու չհասաւ եւ սպանուեցաւ, եւ իրմէ ետքը իրաւունքին տիրացաւ եւ յաղթանակեց Մուհամմէտի միւս որդին, Ապտիլ-Ապպաս, Ապպասեանց հարստութեան հիմնադիրը, որուն Սաֆֆան կամ Արիւնտուշտ մականունը տրուեցաւ: Հեշամի մահուրէն մինչեւ Իւմմեանց դադարումը եւ Ապպասեանց սկզբնաւորութիւնը, 7 տարիներ անցան, 743-էն 750: Հեշամի յաջորդը Վալիտ Բ. իր զեղխութեամբ եւ անստակութեամբ զգուելի ֆարձաւ, եւ տարիէ մը ըսպաննուեցաւ, եւ անոր յաջորդելու համար մէջտեղ ելան, Եէզիտ Վալիտի որդին, Եէզիտ Սիւլէյմանի որդին, Սիւլէյման Հեշամի որդին, եւ Իպրահիմ Վալիտի միւս որդին, որոնք իրարու դէմ մաքառեցան, մինչեւ որ Մրուան-պինի-Մուհամմէտ, Մրուան Ա. ամիրապետին թոռը, այն որ Հայաստանի (§ 581) եւ յետոյ Միջագետքի ոստիկան էր եղած (§ 588), ուզեց շփոթութեանց վերջ տալ եւ ինքն գրաւեց ամիրապետութիւնը 744ին, եւ վեց տարի պահեց, մինչեւ 750: Մրուան շարունակ ապստամբութեանց դէմ մաքառելու եւ պատերազմներ մղելու ստիպուեցաւ, մինչեւ որ Ապպասեանք վերջնականապէս զօրացան, եւ Մրուան սպաննուեցաւ Եգիպտոսի Պուշին գիւղը, Գլխոններու եկեղեցիին մէջ (ՎԵՐ. 356): Իւմմեանց հարստութեան վերջանալովը եւ Ապպասեանց հարստութեան սկսելովը, Արաբական ինքնակալութեան վեհապետական տունը միայն փոխուեցաւ, պետութիւնը նոյնը մնաց, եւ Հայաստան տէր չփոխեց, միայն ինքնակալութեան կերպրոնը փոխուեցաւ, վասնզի Ապպասեանք դամասկոս բոլորովին թողուցին, եւ մայրաքաղաքնին Պաղտատի մէջ հաստատեցին:

597. ՆԱԽԱՐԱՐԱՅ ԳԺՏՈՒԹԻՒՆԵՐ

Այդչափ շփոթութեանց մէջ, որոնց ասպարէզ էր գլխաւորապէս Միջագետքը, հնար չէր որ Հայաստան անոնց ազդեցութիւնը չզգար: Մրուանէ ետքը Հայաստանի ոստիկանութիւնը յանձնուած էր Իսաք-պինի-Մըսիմի (ԴՆԴ. 146), որ պաշտօնի վրայ էր տակաւին, երբ Գրիգոր եւ Դաւիթ Մամիկոնեանք, որք Վալիտի հրամանաւ արքարական կալանաւորութենէ ազատած էին, անոր սպաննուելէն ետքը Հայաստան եկան (ԴՆԴ. 149), եւ Վասպուրական նահանգը ոտք հանեցին: Դաւիթ դաւաճանութիւն ալ կազմեց Աշոտը սպաննելու, սակայն նա ինքզինքը պաշտպանեց, եւ իրենները Դարունից բերդին մէջ ամրացնելով՝ ինքն Մրուանին գնաց, հին բարեկամութեան շնորհիւ պաշտպանութիւն գտնելու համար (ԴՆԴ. 150): Աշոտին մեկնելուն վրայ, Իսաք պատրիկութեան պաշտօնը յանձնեց Գրիգոր Մամիկոնեանի, սակայն Մրուան հրամայեց Աշոտը վերհաստատել, եւ Դաւիթ Մամիկոնեանը պատժել, *ծայրակոտոր առնել ոտիք եւ ձեռք, եւ փայտիս դատասպարտել ի մահ* (ԴՆԴ. 151): Իսաք պարտաւորուեցաւ հրամանները գործադրել, մերձաւոր հաշուով 746 տարին, բայց Գրիգոր ատելութիւնը սաստկացաւ Աշոտի դէմ,

որովհետև առաջին արքայի ցախն աելցան եղբորը կորուստը եւ իր պաշտօնանկութիւնը: Մտածեց օգուտ քաղել Արաբացւոց ընտանի պատերազմներէն, եւ անոնց լուծը թօթափելով, նորէն Բիւզանդական կայսերութեան ներքեւ մտնել, քաջակերուելով այն յաղթութիւններէն, զորս Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոս, որ 741ին իր հօրը Լեւոնին յաջորդած էր, կը տանէր Արաբացւոց վրայ Փոքր Ասիոյ կողմերը: Արտաքուստ *առնէր իսաղաղութիւն ընդ Աշոտայ բանիւք միայն*, բայց ներքուստ նախարարներուն մէջ կը տարածէր իր խորհուրդը *ի բաց կալ ի հնազանդութենէ Իմասելի*, եւ կը յաջողէր ալ, *եւ ամենայն նախարարք Հայոց* այդ խորհուրդին կը հաւանէին, վասնզի ծանր դարձած էր արաբական լուծը, եւ պատեհ առիթ կը նկատուէր անոնց ներքին երկպառակութիւնը (ՂՆԴ. 152): Գրիգոր համախոհները, իրենց մէջ միաբանելէն ետքը Աշոտին կը հաղորդէին իրենց խորհուրդը, եւ թելտ սա շատ կ'աշխատէր զիրենք համոզել, եւ գործին անստուգութիւնը եւ վտանգները բացատրել, բայց անոնք զինքը *հարկացուցանէին կամակցիլ եւ միաբանիլ*, սպառնալով զինքն բոլորովին լքանել: Վերջապէս Աշոտ եւ Գրիգոր *դնէին դաշինս ուխտի առ միմեանս*, ուստիկանը կը մերժէին, ապստամբութիւնը կը հռչակէին, եւ Տայոց լեռները կ'ամրանային, Պոնտոսի յունական բանակին պաշտպանութեան վստահելով (ՂՆԴ. 154): Ապստամբութեան թուական կրնայ հաշուուիլ 747 տարին: Բայց եւ *նշգամն ողջոյն* կրնային համաձայնութեամբ գործակցիլ, երկպառակութիւնը կ'աճէր մէջերնին, եւ Աշոտ մաս մը նախարարներով կը բաժնուէր, ու դէպի Բագրեւանդ կը մեկնէր, իրեն սեփական գաւառը, եւ նորէն Արաբացւոց հետ հաշտուելու վրայ կը խորհէր: Աշոտի հետ եղողներէն ոմանք լուր կը հասցնէին Գրիգորի, որ անմիջապէս իր գունդերով կը հասնէր, Աշոտը կը պաշարէր եւ կը կալանաւորէր, եւ *տայր ի ձեռս ծառայիցն Դայթի*՝ իր սպանեալ եղբոր, եւ անոնց ձեռքով կուրցնել կու տար ու կը թողուր, եւ ինքն իբր Հայոց իշխան, Կարին քաղաքը կ'երթար, յաղթութեան աւետիսներ կը տարածէր (ՂՆԴ. 155), եւ կը հռչակէր Կոստանդին Կիպրոնիմոսի՝ Յունաց կայսեր տիրապետութիւնը: Իրողութեանց ժամանակագրութիւնը հաշիւի առնելով պէտք է 748-ին դնել այդ եղելութիւնը: Գրիգոր իր ձեռնարկիր վայելքը չունեցաւ, վասնզի քիչ ետքը *ուժգին վտանգիլ տազնասպէր*, եւ չարչար ախտով կը մեռնէր, եւ իրեն տեղ Հայոց իշխան կ'ըլլար, իր կրտսեր եղբայրը Մուշեղ Մամիկոնեան, բայց այն ալ *սկսաւ ինչ ժամանակս* միայն կրնար գորշի վրայ մնալ (ՂՆԴ. 156): Չենք զիտեր, թէ այդ տազնասպալից պարագայից մէջ, ինչ դեր ունեցաւ Տրդատ կաթողիկոսը, վասնզի եւ ոչ իսկ անունը կը յիշուի: Եթէ Պատմաբանին գրածին նայինք, միայն աղօթքով աստուծային ողորմութեան կը յանձնարարէր իր ժողովուրդը:

598. ԱՊՊԱՍԵԱՆՑ ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐ

Արաբացւոց ներքին պատերազմները եւ Իւմմեանց ու Ապպասեանց ներհակընդդէմ պայքարները՝ դիւրութիւն ընծայած էին Հայոց, անոնց տիրապետութիւնը նշկահել, ինչպէս Յոյներուն ալ նպաստեր էին, դիւրին յաղթութիւններ տանիլ: Բայց հագիւ թէ Ապուլ-Ապպաս, ամիրապետութեան տիրացաւ 750-ին, եւ փոքրիշատէ կեդրոնին կառավարութիւնը կարգադրեց, իր մտադրութիւնը դարձուց իր ինքնակալութեան գաւառները զսպել, եւ ապստամբած մասերը իստութեամբ հնազանդեցնել: Ապպասեանք պատմութեան մէջ լաւ յիշատակութիւն ունին իբր զարգացման եւ զիտութեան հովանաւորներ, սակայն սակաւ հետագայ դարերու արդիւնք եղաւ, իսկ Ապուլ-Ապպաս աշխարհը արիւնով ողողեց իր իշխանութիւնը ամրացնելու համար: Միջագետքի, Ատրպատականի եւ Հայաստանի կողմերը յանձնեց իր եղբոր Ապու-Ճաֆեր-էլ-Մանսուրի, եւ նա ձեռնարկեց *նախ ելեալ յաշխարհս Հայոց* (ՂՆԴ. 158): Միեւնոյն արիւնոռուշտ ձեւը գործածուեցաւ բոլոր Հայերուն վրայ, անոնց վաղանցուկ ապստամբութեան վրէժը լուծելու, եւ ամենասաստիկ բռնութիւններ գործածուեցան:

Հինէր անվճար տուրքերը գանձելու համար, մեռեալներուն անունով ալ այրիները ու որբերը կը նեղուէին, քահանաներու եւ բոլոր եկեղեցականներու շնորհուած ապահարկութիւնը (§ 562) չէր յարդուեր, եւ մեռածներուն անունները յայտնելու համար քուրքերով եւ բիրերով կը խոշտանգէին, եւ գլխահարկի տուրքը ապահովելու համար կը հրամայէր *դնել կնիք կապարեայ յամենեցուն պարանոցս*: Նախարարական տուններուն ձեռք ոչ զարդեր կը մնային եւ ոչ մթերներ, ոչ ձիեր եւ ոչ ջորիներ, ամէն բան կը գոհուէր Ապու-Ճաֆէրի բռնութենէն ազատելու, որ ոչ միայն վրէժխնդրութեամբ բորբոքած էր, այլ եւ բնութեամբ չափազանց արծաթասէր էր, ինչպէս Արաք պատմագիրներ ալ կը գրեն, *եւ զղանգ առաւել քան զԱստուած մեծարէր* (ՂՆԴ. 256), Ապու-Ճաֆէր Հայաստանի մէջ իր բացառիկ պաշտօնը լրացնելով, 752-ին ոստիկան կը թողուր Ուսագի որդի Եէգիսը (ՂՆԴ. 160), եւ ինքն կ'անցնէր միւս գաւառները: Ապու-Ապպաս կը մեռնէր երբ ուխտագնացութեան համար Մէքքէ երթալու վրայ էր 754-ին, եւ Ապու-Ճաֆէր ամիրապետութեան կը յաջորդէր: Սա ինքն է որ նոր Պաղտատը հիմարկեց Տիգրիսի եզերքը, որ Սամարա ալ կոչուած է (ԱՍՈ. 108):

599. ՀԱՅՈՑ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Եէգիս երկրին կառավարութեան ձեւը վերանորոգելով, պատրիկութեան պաշտօնին կը կոչէ Սահակ Բագրատունին, որդի Բագարատի եւ հօրեղբօրորդի կուրացեալ Աշոտ պատրիկի, որ այլեւս գործի անյարմար ըլլալով խաղաղութեամբ կ'ապրէր Դարոյնք աւանին մէջ, ուր եւ մեռաւ եւ թաղուեցաւ կուրանալէն 13 տարի ետքը (ՂՆԴ. 156), որ է ըսել 761-ին: Սահակ կը նկարագրուի իբր *այր զեղաղէշ երեսօք, եւ երեսելի հասակաւ, եւ ազնուական բնութեամբ, եւ ծանօթ երկիրդին Աստուծոյ, որ ականայութեամբ կը տանէր նոր պաշտօն, դժուարանալով աջակից երեսնալ Եէգիսի բռնութեանց, բայց պարտաւորեալ առաջնորդէր զօրաց Հայոց, թէպէտեւ հատաւ սակ արծայօյն, որ զայր ամի մնաի յարքունուստ զօրացան Հայոց՝ Իւմմեանց ժամանակ (§ 583) եւ նախարարներ կը պարտաւորուէին ի տանց իւրեանց հանդերձել զգունդս զօրացն* (ՂՆԴ. 160): Այդ միջոցներուն կ'իյնայ, որ Կոպրոնիմաս կայսր, Փոքր Ասիոյ մէջ կայսր հռչակուած իր քեռայրին՝ հայկազ Արտաւազդին ապստամբութիւնը նուաճելէն, եւ կայսրութեան ծառայող Հայերուն վրայ խստութիւններ գործադրելէ ետքը (ԼՊԱ. 502), նոր արշաւանք մը կազմակերպեց դէպի Հայաստան, եւ մինչեւ Կարին հասաւ, եւ քաղաքն ալ գրաւեց եւ աւարեց, եւ մեծ գերութիւն մըն ալ վերցուց, որուն կամաւորապէս խառնուեցան նաեւ Հայերէն շատեր, արաբական բռնութիւնները ազատելու նպատակով (ՂՆԴ. 161): Սակայն հաստատուն չեղաւ Յունաց յաջողութիւնը: Արաբացիք արշաւանքը նորոգեցին նոր ոյժերով, Մելիտինէն գրաւեցին, Կիլիկիա մտան, եւ Պամփիլիոյ մէջ ալ Մելասի ճակատամարտը վաստկեցան (ՎԵՐ. 363): Եէգիս ալ իր կողմէն նորան Կարինը գրաւեց, եւ քանդուածները վերաշինեց, եւ հեռացած բնակիչներուն տեղ Արաբացի գաղթականութիւն բերաւ (ՂՆԴ. 161): Այդ եղելութիւնները կրնանք զետեղել 756-է 758 տարիներուն մէջ: Իսկ Հայաստանի կացութիւնը բնաւ բարուքման վիշակ չունեցաւ, որովհետեւ *ի հրամանատարութեան Եէգիսի եւ յիշխանութեան Աբդուլայի միւսոյ, որ է Ապու-Ճաֆէրը, յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց, մինչեւ կարենալ ըսել, թէ վախճանեաց զիւս արիսայօյ ի յերկրէս* (ՂՆԴ. 166): Ասոր հետ ասոր անոր կողմէ ալ քմածին բռնութիւններ պակաս չէին, եւ մեծ ոստիկանին հրամանին ներքեւ եղող զօրավարներն ալ, ուզած բռնութիւննին կը գործէին: Սիւլէյման Պարսիկ անուն մէկ ասպատակով կը նեղէր Վասպուրականի նահանգը. ժողովուրդը բռնադատուեցաւ զէնքով դիմադրել, որուն գլուխ կանգնեցան Սահակ ու Համագասպ՝ Վահան Արծրունիի որդիներ, բայց երկուքն ալ պատերազմի մէջ ինկան քաջաբար դիմադրելէ ետքը, սակայն եղբայրնին Գագիկ Արծրունին, յաջողեցաւ ասպատակը ետ մղել եւ Սիւլէյմանն ալ սպաննել (ՂՆԴ.

162): Անկէ ետքը Ծայլէ կամ Սալիի անունն ուրիշ գորավար մը կը հասնի Վասպուրական, եւ Գագիկ կը պարտաւորուի Նկան բերգը ամբանայ, եւ պատեհ գտնելով եւ նոր ոյժ ժողովելով, յարձակումը եր կը մղէ: Բայց անկէ ետքը ալ Ռուհ անուն ուրիշ գորավար մը կու գայ, որ կը պարտաւորէ Գագիկը ետ քաշուիլ, եւ նորէն Նկանի մէջ ամբանայ: Ռուհին կը յաջորդէ Մուսէ կամ Մուսա գորագլուխը, որ երկար ջանքերէ ետքը չկարենալով ամբողջ առնել, նենգութեան դիմելով Գագիկը կը խաբէ, եւ զայն իր երկու գաւակներու՝ Համասայի եւ Սահակի հետ մէկտեղ, կապանօք ամիրապետին կը գրկէ: Գագիկ պահանջուած գումարները վճարելէն ետքը ալ ազատութիւն չի գտներ, եւ բանտի մէջ կը մեռնի, իսկ երկու տղաքը նորէն Հայաստան կը դառնան (ՂՆԴ. 165):

600. ԵԷԶԻՏԻ ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐ

Նոր փորձանք մըն ալ կը հրաւիրէր երկրին Եեզիտի անխորհուրդ մէկ գործը: Ոստիկանը երեւի ազահութեան նպատակէ մղուած, Խազիրներու հետ բարեկամութիւն կը հաստատէ, եւ անոնց թագաւորին կամ խաքանին՝ Խաթուն անուն քոյրը կնութեան կ'առնէ, որ նաժիշտներու եւ ծառաներու, զարդերու եւ գանձերու առատութիւն մըն ալ մէկտեղ կը բերէ: Խաթուն *սսկաւ ինչ ժամանակ* ետքը կը մեռնի, եւ խաքան զայն *դաւով նենգութեամբ* սպաննուած կարծելով, Եեզիտի իշխանութեան, այսինքն Հայաստանի վրայ վազմաթիւ արշաւանք մը կը հանէ, եւ ամէն չարիք հասցնելու հրահանգ կու տայ իր գորավարին, որ էր Ռաժդարիսան, Խաթիրշիթերայ իշխանը (ՂՆԴ. 162): Խազիրներու ասպատակը, Ադուանից եւ Վրաց եւ Հայոց գաւառները կ'աւերէ ու կ'աւարէ, կը գերէ ու կը գերփէ, իսկ Եեզիտ չի համարձակիր անոնց դէմ դնել, եւ քաշուած կը մնայ իբր թէ *ոչինչ թուէր նմա կործանումն աշխարհին* (ՂՆԴ. 164): Իսկ Խազիրներ միայն վրէժ մը լուծած ըլլալին բաւական համարելով, ետ կը դառնան, եւ հաւանաբար այս պարագան է, որ ասպատկներուն ինքնիրեն ետ դառնալը, վերագրուած է *սրբութեան աղօթից* Տրդատ կաթողիկոսին (ՅՈՎ. 134): Թեպէտ Խազիրներու ասպատակը կը դադրէր, սակայն Եեզիտի կեղեումները չէին դադրեր: Որպէսզի դրամ ժողվէ, ամէն միջոցներ կը գործածէր, *կտտանօք, գեղարանօք, կախադանօք եւ դառն տանջանօք* ամենքը անխտիր կը խոշտանգէր, ամէն տեսակ բարութանքներով եւ գիւտերով եղածը յափշտակել կ'աշխատէր, այնպէս որ *կապանօք սնանկութեան կը կապուէր երկրիս Հայոց*, եւ ամէն ոք *ի յայրս եւ ի փապարս գողեալ թաքսէին*, կամ թէ *ձիւնահեղձ կամ գետալէժ լինէին*, որ Եեզիտի հարկահաններուն եւ հարստահարողներուն ձեռքէն ազատին: Սահակ պատրիկ եւ Տրդատ կաթողիկոս, քանիցս ջանացին Եեզիտի հասկցնել իր բռնած եղնակաին վտանգները, սակայն լսող չկար, ուստի իրենց գանգատը մինչեւ Պաղտատ՝ Ապու-Ճաֆեր ամիրապետին հասցուցին, որ վերջապէս հաւանեցաւ Եեզիտը ետ կանչել, (ՂՆԴ. 167), թերեւս հաւաքածին համեմատ իրեն մաս հանած չլինելուն համար, որովհետեւ չենք կարծեր, թէ գրութեան զգացումով գործած ըլլայ: Եեզիտի տեղ ոստիկան անուանուեցաւ Բաքար կամ Բաքր, որ է Պէքիր, բայց հազիւ տարի մը կ'անցնի, այն ալ ետ կը կոչուի, եւ ոստիկան կ'անուանուի Հասան որդի Կահաթարայ, Եեզիտը փնտռել տալու չափ չարամիտ մէկ մը: Պատմիչը ետ կանչուիլը *առանց իրիք պատճառի* եղած կ'ըսէ, թերեւս ուզուածին չափ կեղեքիչ չըլլալուն համար: Որովհետեւ նոյնինքն կը վկայէ թէ Հասանի տրուած հրահանգն էր, *խոնարհեցուցանել գերկիրս Հայոց ի տեղիս չարչարանաց* (ՂՆԴ. 168): Ոստիկաններու փոփոխութեան տարիները պատմիչներէն ճշդուած չեն, միայն Տրդատ Ռթմսեցիին միջնորդութիւնը կը յիշուի Եեզիտի ետ կանչուելուն մէջ, որով 764էն առաջ լինելը կը հետեւի, եւ Եեզիտ մերձաւորաբար 12 տարի պաշտօն վարած կ'ըլլայ, եւ երկու յաջորդներն ալ Ապու-Ճաֆեր ամիրապետէն անուանուած կ'ըլլան:

601. ՏՐԴԱՏԻ ՄԱՀԸ

Այսպես կը վերջանայ Տրդատ Ոթմսեցիի կաթողիկոսութիւնը 764-ին, եւ մենք 23 տարիներու երկար պաշտօնավարութիւն մը կը փակենք, առանց որեւէ հայրապետական գործունէութիւն ու արդիւնաւորութիւն պատմած ըլլալու: Այսուհանդերձ պիտի չկարենանք ոչ զինքը մեղադրել, եւ ոչ իր վրայ աննպաստ գաղափար մը յայտնել: Երկրին կացութիւնը, գոր գոնէ թեթեւ կերպով մը պատկերացնել ուզեցինք, կատարելապէս կ'արդարացնէ վշտակիր կաթողիկոսը, եթէ չկրցաւ պարսպոյ վայրկեան մը գտնել, եւ հովուական ու հայրապետական գործերու վրայ մտածել, պարտաւորեալ լինելով շարունակ իր հօտին աղէտից վրայ արգահատիլ, եւ ցաւերուն ցաւակցիլ: Հարկաւ այդ զգացման համար է, որ *այր սուրբ եւ պարկեշտ*, եւ *առաքինութեամբ փայլեալ* լինելը վկայուած է Պատմաբանէն (ՅՈՎ. 134): Քանի որ Վանանդեցի նախարարներուն ցեղէն էր, թերեւս իր գերեզմանը ծննդավայրին մէջ եղաւ, իր իշխանագուն նախնեաց դամբարաններուն մէջ, սակայն պատմութիւնը այս մասին բան մը ըսած չէ: Իբր պարզ տեղեկութիւն յիշենք, թէ տրդատին օրով, 760 նահանջ տարին, ծռագատիկ էր հանդիպած, որ է Յունաց եւ Հայոց Չատիկներուն շարաթ մը տարբերիլը: Սակայն աննշանակ անցած է, որովհետեւ Հայոց եւ Յունաց մէջ սերտ յարաբերութեանց օրեր չէին: Մեր պատմագիրներէն Անեցին միայն կը յիշէ պատառում *գաւկի* ըսելով, սակայն 754-ին կը դնէ (ՄԱՄ. 88), որ տոմարական հաշիւներու ճշդութեամբ չի կրնար արդարանալ:

Տ ՏՐԴԱՏ Բ. ԴԱՍՆԱԲՈՐԵՑԻ

602. ՊԱՇՏՕՆԵՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Տրդատի յաջորդեց ուրիշ Տրդատ մը, ծննդեամբ Տուրուբերան նահանգի Դասնաւորք գաւառէն, (ՅՈՎ. 134), որ կը պատասխանէ այժմեան Թէքման ու Շուշար լեռնային գաւառներուն: Տեղ մը Դասնաւան կոչուած է Տրդատի ծննդավայրը (ԱՍՈ. 107), որ կրնայ բացատրուիլ իբր Դասնաւորք գաւառի գլխաւոր աւանը, եւ ի դէպ է նոյնացնել զայն ուրիշ պատմիչէ Բուռնք կոչուած աւանին հետ, իբր Տրդատի հայրենիք (ԿԻՐ. 39): Ոչ նախընթաց կեանքին եւ ոչ հայրապետական գործունէութեան վրայպատմուած յիշատակ չունինք, եւ պատճառն ալ անշուշտ իր նախորդին համար ըսածնիս է (§ 601), թէ աղետային եւ տագնապալի օրերու մէջ՝ ործերուն վրայ մտածելու պատեհն ալ կը պակսէր այդ վշտակիր կաթողիկոսներուն: Միւս կողմէն այս երկրորդ Տրդատը շատ համառօտ ալ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ, 3 տարի միայն, ինչպէս միաձայնութեամբ յառաջ կը բերեն բոլոր ցուցակներ, մէկ երկուքէն զատ, որոնք կարեւորութիւն չեն կրնար ունենալ միւսներուն համաձայնութեան հանդէպ: Դասնաւորեցիին 3 տարիները կը զետեղուին ընդհանրապէս 764-է 767 միջոցին, եւ մենք ալ պատճառ չունինք այլեւս հաշուելու:

603. ՍԱՍՏԻԿ ՆԵՂՈՒԹԻԻՆՔ

Հայրապետական գործերու պակասը կը լրացնեն Հասան ոստիկանի ձեռքով կատարուած անգթութիւնները, որոնց կցկտուր յիշատակներն իսկ կարդացողը կը քստմնեցնեն: Կասանի հետ եկած էր *գունդ բագում ի տոհմէ Խորասան աշխարհին*, որ իր կատաղի խուժգուժութիւններով նշանաւոր է նոյնիսկ արաբական պատմութեան մէջ, եւ այս գունդին ազատութիւն կը տրուէր ըստ հաճոյս գործել: Հետեւաբար անխնայ *գործէին զգազրագործութիւնս, եւ բագմացուցանէին զաղետոս եւ զհեծութիւնս*: Սովորական գործեր դարձած էին *արհամարհութիւնք հայրապետաց, այլանոյթիւնք եպիսկոպոսաց, զան եւ խոշտանգանք քահանայից, իշխանաց քարշանք, նախարարաց քարթայութիւնք*: Բռնութեամբ

դրամ հաւաքելու եւ կողոպտելու համար, մեծերն ալ պգտիկներն ալ անխտիր *խոշտանգէին ազգի ազգի չարեօք, փոկահարութեամբ լիկէին, գելարանօք եւ կախադանօք տանջէին*, եւ կամ *մերկացեալ ի զգետտունն արկանէին ի մէջ լծից յաւուրս դառնաշունչ ձմերայնոյ*: Պատմիչն ալ կը խոստովանի թէ *պատմելոյ ոչ կարենք զաղետիցն պատմութիւն, եւ կը վկայէ թէ ոչ կարացեալ հանդուրժել զօրագուլիք աշխարհիս, հեծէին, եւ հառաչէին յանհանդուրժելի տազնասպէն*: Եւ որովհետեւ հեծեծամբ ու հառաչանք ալ չափ ու սահման մը ունին, *եղին զոգի ի ձեռին իւրեանց, եւ յաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ, ձեռնամուծ եղեն յիրս սպաստամբութեան*, թէպէտեւ յայտնի էր թէ կը ձեռնարկէին գործի մը, *գոր ոչ կարէին վճարել, վասն զի նուագունք էին* (ԳՆԴ. 168): Մակայն խորտումներուն սկզբնաւորութիւնը յապաղեցաւ քանի մը տարի, Հասանի ետ կանչուելովը: Այ էր երկրին աղետալի եւ վտանգալից կացութիւնը, երբ Տրդատ Դասնաւորեցին տարածամ կը վախճանէր, սաստիկ ցաւերու մէջ, այդ անտանելի վիշտերու, տոկալ չկարենալու չափ:

Տ.ՍԻՈՆ Ա. ԲԱԻՈՆԵՑԻ

604. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՄ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՅ

Երբ տրդատ Դասնաւորեցին կը վախճանէր 767-ին, Հասան ոստիկան ետ կանչուած, եւ անոր յաջորդը Սուլիման, որ էՍիւլէյման՝ Դուլին հասած էր: Նոր ոստիկանը յառաջ հարաւային նահանգին զօրապետն էր, երբ Սիոն Բաւոնեցին ալ Աղձնեաց եպիսկոպոս էր: Այն միջոցին, Սասուն գաւառի մէջ Սիմ լերան ստորոտը եղող *Բազմաբուծ* ակը կը ցամքի, ուսկից կ'ոռոգուէին շրջակայ *բազում այգեստանք եւ բուրաստանք եւ արտավանք*, եւ ընդհանուր ցամաքութիւն կը տիրէ, եւ կը սկսին *սպականիլ եւ լքանիլ պտղաբերութիւնք զեղջն*: Երբ Սիւլէյմանզօրավար արկածին վրայ խօսելով Սիոնի հետ խորհրդակցել, թէ ինչ հնար էր ընել *դարձեալ բրիտերոյ աղբերն*, Սիոն կ'առաջարկէ Աստուծոյ դիմել, եւ բոլոր ժողովուրդը Շաբաթ երեկոյ մը հսկումի կը հաւաքէ, եւ բոլոր գիշերը ցայդապաշտօն կը կատարէ, եւ առաւօտուն խաչով եւ թափօրով եւ *համագունդ հաւատացելովք* ցամաքեալ աղբիւրին գլուխը կ'երթայ, *հոն ալ աղօթս արարեալ եւ տեսնազրեալ զտեղին, հարկանէ զաւագանաւն որ ի ձեռին իւրում, եւ յանկարծակի յական թօթափել բրիտ աղբիւրն*, եւ վտակ կազմելով *յորդաբուծ սկանակիտ պարզուածիւ* կը սկսի ոռոգել ցամաքեալ հողերը (ՅՈՎ. 135): Սիւլէյման այն ժամանակէն մեծ հիացում եւ մեծ պատկառանք կազմած էր Սիոնի վրայ, ուստի կաթողիկոսական աթոռը, պարսպ տեսածին պէս, ինքն առաջին կ'ըլլայ Սիոնը առաջարկել, եւ ամենեցուն հաւանութեամբ Սիոն կը հրաւիրուի կաթողիկոսական աթոռը: Այսպէս տարօրինակ պարագայով մը կը կատարուի նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը (ՅՈՎ. 136): Սիոնի ծննդավայրը եղած է Արագածոտն գաւառի գիւղը, ինչպէս սովորաբար կը գրուի այդ անունը, որովհետեւ զանազան օրինակներու մէջ զանազանեալ գրութեանց կը հանդիպինք, զորօրինակ Բաւոնիք, Բզնոյք, Բիւսովնք, եւ մինչեւ իսկ Բագուան ալ գրուած է (ԿԻԲ. 39), որ Արագածոտնի մէջ չէ: Տղայութենէ հայրապետանոցի մէջ սնած եւ ուսած, թէ ուսմանց եւ թէ առաքինութեանց մէջ զարգացած է (ՅՈՎ. 135), եւ ընդհանրապէս իբրեւ *այր սուրբ եւ սքանչելի* ճանչցուած (ՎԱՐ. 75), եւ հետեւեւ մինչեւ Աղձնեաց եպիսկոպոսութեան բարձրացած, եւ Սիմ լերան աղբիւրին գործին վրայ մեծ հռչակ ստացած:

605. ՊԱՐՏԱԻ ԺՈՂՈՎԸ

Սիոն կաթողիկոս ոստիկանի պաշտպանութեամբ պաշտօնի կոչուած, դիւրաւ պիտի կարենար երկրին մէջ հանդարտութեան եւ գործոց բարեկարգութեան մտադրութիւն դարձնել, եւ Օձնեցիի օրէն ասդին բարձի թողի եղած եկեղեցական կանոններուն

պահպանութիւնը վերանորոգել, եւ սպրդած գեղծումները դարմանել: Մանաւանդ որ ինքն Սիոն ալ կ'ընդունի, թէ *սւլյամէ արժան է հասանել, քննել եւ տեսանել զկարգս եկեղեցոյ* (ԿԱՆ. 130): Այդ փափաքանաց, եւ այդ յաջողութեան արդիւնք է հարկաւ, որ նորընտիր կաթողիկոսը կրցաւ եկեղեցական ժողովի մըն ալ գաղափարը յղանալ, եւ զայն հաւաքել եւ նոր կանոնները սահմանել: Սիոնի ժողովին ժամանակը անհրաժեշտաբար պէտք է կանխենք, եւ անոր կաթողիկոսութեան սկիզբները դնենք, վասն զի Սիւլէյման ոստիկանի հովանաւորութեամբ ստացուած առժամեայ հանդարտութիւնը վաղանցուկ եղաւ, եւ Հայաստան նորէն խռովութեանց եւ աղետից մատնուեցաւ, եւ անոնց մէջ հնար չէր եկեղեցական ժողովի հաւաքել երկրին եպիսկոպոսները եւ նախարարները: Այդ տեսութիւններով Սիոնի ժողովը հնար չէ 768 տարիէ անդին յետաձգել: Իսկ ժողովներու սովորական տեղը եղող Դուին քաղաքը, այլ եւս անյարմար դատուեցաւ, վասնզի գրեթէ քաղաքին կերպարանը փոխակերպուած էր իսլամ գաղթականներուն շատնալով, եւ անդասին Դաւիթ Արամոնեցիին օրէն Դուին ծանր սկսած էր գալ, նոյնիսկ կաթողիկոսներու սովորական բնակութեան: Որոշ չենք գիտեր, թէ երկու Տրդատները յանձն առին Դուին դառնալ, թէ ոչ Արամոնքի հայրապետանոցին մէջ բնակեցան: Այս պատճառով Աղուանից կաթողիկոսութեան աթոռանիստ՝ Պարտաւ քաղաքը յարմարագոյն դատուեցաւ, եւ այնտեղ հաւաքուեցան երկու ազգերէն եպիսկոպոսներ եւ նախարարները: Ներկաներուն մէջ յանուանէ յիշուած են, Հայոց կողմէն Սիոն կաթողիկոս, Գէորգ Ոստանի, Սաղովկ Սիւնեաց, եւ Եսայի Գողթան եպիսկոպոսներ, Սահակ Բագրատունի պատրիկ, եւ Ատրնէրսէի Սիւնի, Սմբատ Բագրատունի, Մեհրուժան Արծրունի, Վահրամ Խորխոռունի, Արտաւազդ Աշոցեան, Վահան Վանանդեցի, եւ Սահակ Գողթնացի նախարարներ: Իսկ Աղուանից կողմէն, Դաւիթ կաթողիկոս, եւ Վարազքուրդակ Վաչագանեան, Վարդան Սատոնեան, եւ Տիրիկ Զարոնեան նախարարներ: Յիշուած անունները քիչ են, բայց կ'երեւի թէ միայն շատ նշանաւորները յիշուած են, եւ հարկաւ ուրիշ Հայ եպիսկոպոսներ եւ քանի մը Սղուան եպիսկոպոսներ ալ գտնուած են: Միւս կողմէն Սիոն կը յայտարարէ, թէ *կոչեցի զեպիսկոպոսակիցս իմ, այլ թէ ի բունագոյն գործախար իծխեցողոսցս՝ որ ընդ մեզ կեան, եպիսկոպոսացս խափան եղեւ, ի նոցանէ առ մեզ գալ, բայց անոնք որ չկրցան գալ, հաւանական իւրեանց թողթով գրեցին մեզ ածել յաւարտումն բարի գրարիսքս պէս խորհուրդն* (ԿԱՆ. 131): Ըստ այսմ գրաւոր հաւանութեանց զօրութեամբ, Պարտաւայ ժողովը բազմագոյն եպիսկոպոսներով գումարուած ժողովի ոյժը ունեցաւ: Կանոնագիրքը Պարտաւի կանոններէն անմիջապէս ետքը կը դնէ Վաչագանի կանոնները, որք կանուխ ժամանակաւ հաստատուած են (§ 347), բայց թերեւս այս առթիւ նորէն կրկնուեցան:

606. ՊԱՐՏԱՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Պարտաւի կանոնները 24 են, եւ տարբերեալ կէտեր կը շօշափեն, զորս նմանները մօտեցնելով կը քաղենք ի դիւրութիւնը, կանոններուն թիւերը զանց ընելով յիշել, չխճողելու համար: Առ հասարակ եկեղեցականներու, եպիսկոպոսներու եւ քորեպիսկոպոսներուէ քահանաներու կ'արգիլուի իրենց կոչումը *որպէս ըստ մարմնական գրօսման ունել*, եւ կը հրամայուի ժողովուրդը չհոգացող եւ ծուլացողները կարգէն լուծել: Առանձինն եպիսկոպոսներու կ'արգիլուի ուրիշ վիճակէ քահանայ ձեռնադրել, եկեղեցական տուգանքները բռնի գանձել, սեղանի եւ եկեղեցոյ նուիրագործութիւնները քահանայից յանձնել, եւ միւռոն օրհնել կամ միւռոնի խառնուրդ ընել, այլ հայրապետէն ընդունիլ: Յատուկ կանոնով մը կը հրամայուի եկեղեցիներու վարդապետներ նշանակել եւ քարոզութիւնը չդադրեցնել: Քահանաներու կը հրամայուի հերթերնին անխափան կատարել, պատարագի նշխարքը իրենք պատրաստել, բաժակին բաւական գինի դնել, եւ ետքէն գինի չխառնել: կը հրամայուի նաեւ մկրտութեան աւագանն ալ սուրբ սեղանի պէս

գգուշութեամբ պահել, բանադրեալները եկեղեցական արարողութեամբ չթաղել, բայց անոնց երախաները մկրտել, եւ եթէ քահանան հեռուէն գալով հիւանդ երախան մկրտելու չհասնի՝ 20րդ կանոնը կ'ըսէ, *կնքեսցէ սուրբ նշանաւն, եւ թաղեսցէ ընդ Քրիստոսի մկրտեալսն*, բայց այդ կանոն ի վերայ ակամայիցն դիպեսցի: Կրօնաւորներու կը հրամայէ իրենց վանքերէն չելլել եւ վանքէ վանք չթափառիլ, բայց եթէ առաջնորդութեան եւ քարոզութեան պաշտօններով: Եկեղեցական հաստատութեանց եւ ստութեանց մասին կը հրամայուի, վանքերուն հասոյթները անխափան պահել, եւ եկեղեցւոյ առաջնորդներու, հիւրերու, աղքատներու եւ կարօտներու միայն գործածել: Իսկ անոնք յափշտակողներ եւ իւրացնողներ, նոյնիսկ տուներնին տանող վանականներ, նգովքի կ'ենթարկուին: Կ'արգիլուի հարկերու վճարման համար եկեղեցական ստացութիւնները վաճառել: Ամէն տեսակ անկեղանոցներու վայելքը իւրաքանչիւր վիճակին կը վերապահուի, եւ ոչ օտար վիճակաւորներու կամ թափառական մուրացիկներու: Նմանապէս քառասունքէ, հոգոցէ, ագապէ եւ ուրիշ նուէրների եղած արդիւնքները կը հրամայուի նուիրողին եկեղեցւոյն եւ տաներէցներուն յատկացնել, եւ միայն աւելորդ մասեր նուիրել *յայ եկեղեցիս, կամ ի կրօնաւորս, կամ յաղքատս*: Յատուկ կանոն մը կ'արգելու եկեղեցին փակել մասնաւորաց յանցանքին, կամ հանդիսութեանց ու գուարճութեանց, եւ կամ հարկերու հաւաքման պատճառով: Հրամանը ուղղուած է թէ՛ եկեղեցականներուն եւ թէ՛ գեղջաւազին, որ էգիւղապետը: Ամուսնութեանց վրայօք ալ կանոններ դրուած են: Կ'արգիլուին ամուսնութիւնք *յայսմհետէ գտրորորդ գարմն*, հեթանոսաց հետ *գուգույթիւն՝ որ չէ ամուսնութիւն*, նոյնպէս *երրորդաց գուգումն* ալ, կարգալուծութիւն սպառնալով քահանային՝ *որ գուգաւորութեան նոցա պատճառ լիցի*: Երկրորդ ամուսնութեանց համար կը հրամայուի ապաշխարութեան կանոնը պահել: Գերութեան մէջ հեթանոսաց հետ պղծուողներուն, կամ հեթանոսներէ *սկանսայութեամբ* պղծուած կիներուն, մէկ տարուան ապաշխարութիւնը բաւական կը սեպուի: Վերջապէս կ'արգելուի դաշտանի մէջ գտնուողներուն պսակը օրհել (ԿԱՆ. 131-133):

607. ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ ԿԱՆՈՆԸ

Վերջին 24-րդ կանոնը Հին Կտակարանի սուրբ գիրքերուն կանոնը կու տայ, որ մեր ազգային կանոններուն մէջ առաջին ծանօթ կարգադրութիւնն է, պաշտօնական ձեւի ներքեւ: Կանոնին մէջ յիշուած գիրքերն են. Մովսէսի հնգամատեանը, այսինքն՝ 1. Ծնունդք, 2. Ելք, 3. Ղեւտականն, 4. Թիւք, 5. Երկրորդ Օրէնք: Անոնսցմէ ետքը՝ 6. Յետու Նաւեայ, 7. Դատաւորք, 8. Հռութ, 9-12. Թագաւորութեանց չորս գիրքեր, 13-14. մնացորդաց աւուրքն՝ երկու, 15-16. Եզրի բանքն՝ երկու, 17. Գիրք Յովքայ, 18. Սաղմոսք, 19-21. Սողոմոնի երեք գիրք, որք է ըլլան, Առակք, Ժողովող եւ Երգ երգոց, 22-23. Երկոտասան մարգարէք, 34. Եսայի, 35. Երեմիա, 36. Եզեկիել եւ 37 Դանիէլ: Այդ կանոնին մէջ կը պակսին, քանի մը գիրքեր, զորս մենք այժմ իբր կանոնական կ'ընդունինք, եւ են. 1. Նեեմի, 2. Եսթեր, 3. Յուդիտ, 4. Տովբիթ, 5-7. Մակարայեցւոց գիրք երեք, 8. Իմաստութիւն Սողոմոնի, 9. Սիրաք: Իսկ Բարուքն ու Երեմիայի ողբը հնար է ընդունիլ՝ թէ Երեմիային հետ իմացուած են: Պարտուի ցուցակին մէջ չիշուած 9 գիրքեր, *երկրորդականն* կոչուած գիրքերն են, որք հրէական կամ Եզրի կանոնին մէջ չկան, եւ այժմեան Բողոքականներն ալ կը սիրեն անոնք կանոնէ դուրս ջգել, եւ պէտք կ'ըլլայ ըսել թէ Հայ Եկեղեցին ալ երբեմն նոյն կարծիքն ունէր երկրորդականներու մասին: Այդ կէտը հաստատութիւն ալ կը գտնէ եկեղեցական ընթերցուածոց գննութենէն, որոնց մէջ շատ քիչ, եւ թերեւս ալ շատ նոր են նոյն գիրքերէն առնուածները: Հռոմական գրողներ Հայ եկեղեցիէն այդ միտքը հեռացնելու համար, իրեն փութացած են Պարտաւի կանոնը լրացնել, եւ երկրորդականներն ալ յաւելուլ (ՉԱՄ. Բ. 412): Սակայն Պարտաւի ժողովը գիտակցաբար գործած ըլլալուն փաստը կու տայ, երբ Սիրաքայ իմաստութիւնը կը յիշէ, եւ զայն *արտաքուստ* կը կոչէ, եւ

օգտակար կը դատէ *առ ի յուսուցանել մանկանց գուսումնս բագումնս* (ԿԱՆ. 133): Նկատողութեան արժանի է եւս, որ *Հին եւՆոր կտակարանաց, պաշտելի գիրք սուրբք* եղածները յիշել խոստանալով, միայն Հին կտակարանի գիրքերը կը յիշէ, իսկ Նոր կտակարանի գիրքերը չեն յիշուած, եւ չենք գիտեր թէ զանցառութեամբ կամ մոռացութեամբ, թէ ոչ գրչագիրներուն թերութեան պատճառով:

608. ՆՈՐԷՆ ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐ

Միոն կաթողիկոս Պարտաւի ժողովը աւարտելով, եւ վերանորոգուած կանոնները բոլոր եպիսկոպոսներուն հաղորդելով, միխթարուած կը դառնար Հայաստան, հարկաւ ինքնիրեն լաւագոյն օրերու շրջան մը խոստանալով, ինչ որ սակայն չէր իրականանար, նորէն ոստիկանի փոփոխութեան պատճառով: Միւլէյմանը, որուն իշխանութենէն յաջող արդիւնքներ կ'ակնկալուէին, նորէն հրապարակէն հեռացած կը գտնենք, եւ իբր ոստիկան կը ներկայանայ միեւնոյն Հասան որդի Կահաթրայ (ՂՆԴ. 170), որ իրաւամբ դժպիհ եղած էր Հայերուն աչքին: Չենք գիտեր թէ ինչ աղբիւրէ քաղած ենլուրերնին, անոնք որ Միւլէյմանը վաղամեռիկ եղած կ'ըսեն (ՉԱՄ. Բ. 413), թերեւս աւելի հաւանակ է զայն ետ կանչուած կարծել, որովհետեւ իր խոհեմ ընթացքը եւ հարկահանութեան մէջ նուազ խստութիւնը չէին կրնար հաճելի ըլլալ արծաթասէր Ապու-Ճաֆէր ամիրապետին: Հասանի նորէն ոստիկանութեան անցնելովը կը սկսին նորոգուիլ երկրին մէջ հարստահարութիւնները եւ կեղեքումները, կը գրգռուէին ամենուն զգացումները, եւ կը բորբոքին նախարարներուն խլրտելու պատրաստուած միտքերը: Ղեւորնդի պատմութեան մէջ Միւլէյմանի ոստիկանութեան յիշտակութիւն չ'ըլլար, եւ միահետ կը շարունակէ Հասանի չարաշուք գործունէութիւնը, սակայն թէ՛ Միոն ընտրութեան մասին պատմուած պարագաները, եւ թէ՛ Պարտաւի ժողովին կանոնները, հաստատուն փաստեր են Միւլէյմանի միջանկեալ պաշտօնավարութեան: Միայն որոշակի չենք կրնար ճշդել Միւլէյմանի դադարելուն եւ Հասանի վերստին գալուն ճիշդ թուականը, վասնզի Հայաստանի խլրտելուն սկիզբը կ'իյնայ 774-ին, եւ հինգ տարիներու միջոց մը կը մնայ Պարտաւի ժողովէն մինչեւ խլրտումը: Իսկ Միոնի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը, մի բաղդատած բոլոր ցուցակներուն մէջ հաստատապէս 8 տարի գրուած է, եւ միայն մէկ ցուցակին 27 դնելը (ՍԱՄ. 268), թերեւս *ի* նախդիրը Ի թուատառ առնելու թիւրիմացութեան հետեւանք է: Ըստ այսմ Միոն տարիները պէտք է զետեղել 767-էն մինչեւ 775, որ տարին նշանաւոր է Ապու-Ճաֆէր ամիրապետին եւ Կոստանդին Կոպրոնիմոս կայսեր մահերովը, որոնց յաջորդեցին իրենց զաւակները Մուհամմէտ-Մահատի ամիրապետ, եւ Լեւոն Գ. Խազիւր կայսր: Միոն բարեգուշակ ակնկալութեանց ներքեւ կաթողիկոսութեան բարձրացած, ինքն ալ դառնաղետ տազնապներու բաժակը քամեց, եւ անհնարին խռովութեանց եւ շփոթութեանց մէջ իր կեանքը վերջացուց:

609. ԱՐՏԱԲԱԶԴԻ ԵՒ ՄՈՒՇԵՂ

Անլուծելի հանգոյց մը դարձած էր Հայաստանի վիճակը, եւ տիրապետող Արաբացուց եւ տիրապետեալ Հայոց իրարու ներհակ կացութիւնը: Հայեր անտանելի եւ անհանդուրժելի հարստահարութիւններէն յուսահատած, խլրտումէ եւ ապստամբութենէ ուրիշ ելք չեն գտներ, լաւագոյն սեպելով մեռնիլ, քան տուայտանօք սպրիլ: Իսկ Արաբացիք Հայոց խլրտումները տեսնելով, կեղեքելէ եւ հարստահարելէ զատ միջոց չէին խորհիր անոնք սպելու, որպէսզի անգօր եւ անկար մնալով խլրտելու ոյժ չունենան: Վերջին անգամ նորէն ոտք ելնելու նշանը կու տար Արտաւազդ Մամիկոնեան, Հմայեակի որդին, որ 773-էն կեղծ հաւատարմութեամբ Հայ գունդ մը կը պատրաստէր, եւ Արաբացուց ստացած զէնքերով կը զօրացնէր իբրեւ օժանդակ գունդ, եւ հազիւ թէ 774-ի

գարունը կը բացուէր, իր գունդերով դէպի Շիրակ կը քալէր, Կունայրի գիւղին մէջ գաւառի հարկահանը կը սպաննէր, եւ պատրաստ դրամները իւրացնելով, Տայոց եւ Գուգարաց լեռնակողմը կը դիմէր: Հասան ոստիկան անմիջապէս անոր ետեւէն Արաբացի եւ Հայ գունդեր կը հանէր, Մահմէտ գորավարի եւ Սմբատ Բագրատունիի հրամանատարութեամբ: Վերջինս կուրացեալ Աշոտի երէց որդին էր, եւ հայագունդին սպարապետ էր նշանակուած, իսկ Մահակ Բագրատունի պատրիկ այլեւ չի յիշուիր: Այդ միջոցին նա արդէն վախճանած էր, կամ ըստ այլոց սպաննուած էր (ՉԱՄ. Բ. 413): Մահմէտի եւ Սմբատի գունդերը, Արտաւազը կը զարնէին Վրաց Սամցխէ գաւառին մէջ, եւ Հայաստանէ դուրս կը հալածէին, եւ Արտաւազը Եգերացոց երկիրը կ'ապաւինէր, եւ այնտեղ հաստատուելով իշխանութեան ալ կը հասնէր (ՂՆԴ. 169): Միւս կողմէն Հասան նոր հրամաններ կու տար հարկահանութիւնը սաստկացնելու, եւ անխնայ նեղելու իշխաններն ալ ռամիկն ալ: Արտաւազի դիմադրութիւնը ուրիշ Մամիկոնեան մը կը քաջալերէր, եւ Մուշեղ որդի Հրահատի, հարկահանները կը սպաննէր, եւ իր գաւառը կը հանէր, եւ Արտագերս բերդին մէջ կ'ամրանար: Ապստամբներէն 60 հոգիի գումարտակ մը Բագրեւանդ կ'իջնէր, Ապունճսար հարկահանը կը սպաննէր եւ Նագրեւանդն ալ ոտք կը հանէր: Անմիջապէս 200 Արաբացի հեծեալներ Կարինէ կը հասնէին, խլրտումը զսպելու, բայց Խարս գիւղի մէջ զիշերած ատեննին, Հայեր կամաց մը անոնց օթեւանին պատերը կը փոցնէին, որով ձիերը կը խրտչէին, եւ զինուորները կը շփոթէին, իսկ Հայեր կը յաջողէին ամենքը կոտորել, եւ ձիերուն ու զէնքերուն տիրանալ: Յաջողութիւնը պզտիկ էր, բայց մեծ քաջալերութիւն կը սփռէր: Անմիջապէս Մահմէտ գորավար, Արաբացի գունդ մը կը դրկէր դէպի Բագրեւանդ Ապունճիպ կամ Ապու-Նեճիպ գորավարին հետ, բայց Բագաւանի պատերազմին մէջ Հայերը կը զօրանային, եւ Արաբացի գունդը կը ցրուէին, մինչեւ Արուն կը հալածէին, եւ Արաբացոց վրայ սարսափի կը թողուին:

610. ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՏԱՐԱԾՈՒԻԼԸ

Այդ պատիկ յաջողութիւններ մեծ հռչակ ունեցան, այնպէս որ ամէն կողմէն նախարարներ ոտք կ'ելլէին, եւ *կարծէին լցեալ զժամանակ իշխանութեանն Իսմայելի*: Մոնոդոն, այսինքն չզնաւոր մէկն ալ սկսած էր քարոզել, թէ *մերձեալ է ժամանակ փրկութեան*, եւ թէ *ընդհուպ դարձցի գաւազան թագաւորութեանն ի տունն Թորգոմայ*, որով ամէն կողմէն խանդավառութիւն կը շատնար, ամէն կողմ Հայեր զինուէին, մինչեւ իսկ Սմբատ սպարապետ *իրբեւ յակամայ կամաց* կը ստիպուէր ապստամբներուն միանալ (ՂՆԴ. 173), որոնք ուխտերով եւ երդումներով գործի կը սկսէին: Միայն Աշոտ Բագրատունի, Մահակի որդին, իրենց տկարութիւնը եւ Արաբացոց զօրութիւնը բացատրելով կ'ուզէր ապստամբութեան առջեւն առնուլ, այլ լսելի իսկ չէր ըլլար (ՂՆԴ. 176): Հինգ հազար հեծելոց գունդ մը կը կազմուէր, եւ հետեւակ ռամիկի խումբ մըն ալ անոնց հետ եւ ամառուան մէջ կ'երթային Կարինը պաշարել, եւ ամբողջ ձմեռը պաշարումը կը շարունակէին: Կարինը պաշարողներէն գատ գունդ մըն ալ կազմած էր Համազասպ Արծրունի՝ Գագիկի որդին, Վասպուրականի մէջ, Մահակ եւ Մեհրուժան եղբայրներուն աջակցութեամբ: Ուրիշ գունդ մըն ալ Կոզովիտի մէջ հաւաքուած էր Վասակ Բագրատունիի, Աշոտի որդւոյն եւ Սմբատի եղբոր հրամանատարութեամբ, որուն մէջ էին Ամատունեաց եւ Տրունեաց գունդերը, եւ իրենց կենդրոններն էին Դարոյնք, Մակու եւ Արագեազ բերդերը: Ասոնք մերթընդմերթ դուրս ելլելով, իրենց պաշարը կը հոգային: Իսկ Դուինի մէջ եղող Արաբացի գունդն ալ, շարունակ յարձակումներով Պտղունք, Թալին, Կողբ (ՂՆԴ. 177), Քաղիւն եւ Յարեն (ԿԻՐ. 40) գաւառները կ'աւերէին, եւ բնակիչները կը կոտորէին, եւ նորէն տեղերնին կը դառնային: Այսպէս կ'անցնէր 774-է 775 ձմեռը:

611. ԱՐՃԷՇԻ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Հազիւ նոր տարւոյ գարունը կը մօտենար, որ 30 հազար ընտիր հեծեալներու Արաբացի գունդեր կը հասնէին Ամր զօրավարին հրամանատարութեամբ, որ Խլաթի մէջ բնակելով, հետամուտ կ'ըլլար Հայերութիւն, ոյժը, տեղերը եւ ամրութիւնները գիտնայ: Աշոտ Սահակեան Բագրատունի, կը փութար լուր գրկել Համագասպին որ ըստ այնմ պատրաստի, բայց նա նոյնիսկ Աշոտին վրայ կը կասկածէր, եւ Վասակի լուր կը դրկէր, որ Արճէշի վրայ քալեն: Առբերանի գաւառի Բերկրի գիւղին մէջ կը միանային, եւ Արաբացւոց մասին լուր տուողն ալ իբրեւ ստախօս պատժելով, Արճէշի վրայ կը քալէին: Սակայն Ամր զօրավարի բանակը յանկարծ վրայ կը հասներ, եւ ահագին վնաս կու տար Հայոց գունդերուն: Հեծեալներէն գատ, *յաշխարհաբնակ մարդկանէ* հետեւակ զօրքերուն մեծ մասը անողորմաբար ջարդուեցան, շատեր գետավեժ եր ծովահեղձ եղան, երեք Տրունի եւ մէկ Ուրծացի նախարարագուններ, եւ իբրեւ հազարհինգհարիւր մարդ կոտորուեցան, եւ մնացեալներ հազիւ փախստեամբ ազատեցան Արաբացիներուն ձեռքէն, որ զիրենք մինչեւ Տայ գիւղ հալածեցին: Արճէշի պատերազմին օրը նշանակուած է հրոտից 4, Շաբաթ օր, (ՂՆԴ. 180), որ շարժական տոմարով կը պատասխանէ 775 Ապրիլ 15-ին, ճիշդ ալ Յինանց երրորդ եօթնեկին Շաբաթ օրուան կը հանդիպի: Հայերը Մարտ 26-ին Չատիկը տօնած, եւ անմիջապէս ճամբայ ելած պիտի ըլլան:

612. ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԻ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Երբոր Արճէշի պատերազմը կ'ըլլար, Կարինը պաշարող գունդեր քաղաքը նեղի դրած էին, ներսը սով սկսած էր, եւ անձնատուր ըլլալու կը մտածէին: Բայց երբոր Արճէշի պարտութեան լուրը լսուեցաւ, Հայեր չուզեցին յաղթական Արաբացիները ետեւնին ունենայ, եւ պաշարումը վերցնելով Բասէնի ճամբով դէպի Նագրեւանդ անոնց դէմ քալեցին: Անոնք ալ դէպ յառաջ կու գային, եւ Նագրեւանդի դաշտին մէջ իրարու հանդիպեցան, Արծանիի գետեզերքին վրայ, որ է ըսել Բագունի կողմերը: Հայեր թեպէտ սակաւաւոր, կատաղաբար յարձակեցան թշնամիին վրայ, ինքզինքնին Աստուծոյ յանձնելով, եւ զիրար քաջալերելով, *քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր եւի վերայ ազգիս մեր*, որպէսզի *զարբութիւնս մեր եւ զտեղի փառաբանութեան Աստուծոյ* պղծուած չտեսնենք: Այդ թափով եւ *անխնայ կոտորմամբ* շատ ջարդ ըրին, բայց յոգնած ու պարտասած ու թիւին առջեւ ընկնուած, իրենք ալ ինկան ճակատամարտին մէջ, *իբրեւ արք երեքհազարք*, ինչպէս Ղեւոնդ կը գրէ (ՂՆԴ. 184), որ գրեթէ ժամանակակից է, մինչ ուրիշներ 700 սպանեալ եւ 1200 գերեալ կը յիշեն (ԿԻՐ. 40): Սպաննուածներուն մէջ էին, Սմբատ Բագրատունի սպարապետ, Սահակ Բագրատունի անոր նիզակակիցը, Մուշեղ Մամիկոնեան՝ զոր արդէն յիշեցինք, Սամուէլ Մամիկոնեան սպարապետին աները, Վահան Գնունի, եւ *այլք բազում ի նախարարաց* (ՂՆԴ. 183): Իսկ պատերազմիս կոտորածէն ազատուած են, Աշոտ եւ Շապուհ Բագրատունիք Սմբատի որդիներ, Շապուհ Մամիկոնեան Սամուէլի եղբայրը, Շապուհ եւ Վարդ Մամիկոնեանք Մուշեղի որդիք, որք չորք քոյրեր ալ ունէին, եւ միասին Վասպուրականի կողմերը ապաւինեցան (ՎԱՐ. 76): Բագրեւանդի պատերազմին օրն ալ նշանակուած է, հրոտից 14. Երկուշաբթի օր (ՂՆԴ. 485) զոր պարտ է ուղղել հրոտից 13, որպէսզի հրոտից 4 Շաբաթ օրէն Երկուշաբթին ուղիղ գայ, ինչ որ Գ եւ Դ թուատաւերու շփոթութեան հետեւանք է: Իսկ մեր հաշուով կ'իյնայ 775 Ապրիլ 24-ին, Յինանց հինգերորդ եօթնակի Երկուշաբթին: Կիրակոս կը յիշէ թէ հանդիպեցաւ *յաւուրս զատկացն Իսմայելացւոց* (ԿԻՐ. 40), զոր ի դէպ է իսլամական պայրամին վրայ իմանալ, այլ մերձաւորաբար միայն, որովհետեւ տոմարական բաղդատութեանց հաշիւները չեն արդարցներ: Յաղթական Արաբացիք՝ Արճէշի եւ Բագրեւանդի պատերազմէն ետքը սկսան համարձակ ասպատակ սփռել ամէն

կողմեր, եւ ձեռուրներնէն եկած աւերածը ընել. եկեղեցիներ կործանել, խաչեր խորտակել, եկեղեցականները չարաչրել, ամէն բան աւերել, եւ ամրոցներուն մէջ ապաւինածները կամ բռնութեամբ կամ խաբէութեամբ կոտորել: Հասան ոստիկան, իբրեւ Հայաստանը նորէն նուաճախ, արժանաւոր վարձքն ու փառքը ընդունելու համար Պաղտատ կ'երթար, սակայն նպատակին չէր հասներ, եւ չարաչար ցաօք տանջեալ կը մեռնէր, եւ իրեն տեղ ոստիկան նշանակուէր՝ Եւգիտ (ՂՆԴ. 186): Ապու-Ճաֆէր ամիրապետն ալ վերջին անգամ մը Սէքքէի ուխտաւորութեան համար Պաղտատէ կը մեկնէր, բայց նպատակին չհասած, այն ալ կը մեռնէր ուղեւորութեան մէջ (ՎԵՐ. 367):

613. ՍԻՈՆԻ ՄԱՀԸ

Ղեւոնդ պատմագիր, *անմիտ խորհուրդ կը դատէ Հայոց խլրտումը* (ՂՆԴ. 173), եւ շարժումը քաջալերող մոնոդոնը *խաբէքայ եւ մոլեկան* (ՂՆԴ. 174), եւ *ստապատում մոլորեալ* (ՂՆԴ. 176) կ'անուանէ, իսկ անոր խօսքերը *վնասակար իրատտ*, եւ *նենգութեան իրատտ* (ՂՆԴ. 176): ընդհակառակը կը գովէ Աշոտ Սահակեան Բագրատունին, որ *զի էր այր խոհական հանճարով, ոչ միաբանեաց ի գործ վնասակար աղէտին* (ՂՆԴ. 174): Ժամանակակից եւ գրեթէ անակատեսի այս դատողութիւնը իրեն ծանրակշռութիւնն ունի եւ իրօք միտքի մօտ չէր, որ Հայեր իրենց տկար ոյժերով կարենային Արաբական ինքնակալութեան դիմադրել: Եթէ կէտ մը կայ, որ իբրեւ չքմեղանք կրնայ յիշուիլ, այն ալ անհանդուրժելի եւ անտանելի դարձած վիճակն էր, որ մարդը յուսահատութեան կը տանէր, որ այլսեւ չէր կրնար կշռելով եւ չափելով ձեռնարկներ ընել: Այդ դիտողութիւնը կ'ընենք հետեւեցնելու համար, թէ ի՞նչ եղաւ արդեօք պարագայից մէջ Սիոն կաթողիկոսի վարած դերը, եւ թէ ի՞նչ կացութեան մէջ կը գտնուէր նա, երբոր աթոռանիստ Դուինի մէջ եղող Արաբացի գունդեր Հայերը կը ջարդէին, եւ Հայգունդեր Արաբացիներուն դէմ կը պատերազմէին անհաւասար զօրութեամբ եւ անյոյս ձեռնարկով: Սիոնը կը ներկայանայ մեզի իբր խոհական միտք եւ կշռադատ հողի, կարգաւորութեան եւ բարեկարգութեան աշխատող, թէ Ադանեաց եպիսկոպոսութեան ժամանակէն եւ թէ կաթողիկոսութեան առաջին տարիներէն, տիրապետող ինքնակալութեան եւ կուսակալութեան հետ հաշտ վարուող, եւ այսպէս երկրին բարօրութեան օգտակար հնարաւոր դիւրութիւններու հետապնդող: Հարկաւ պիտի չկարենար խլրտող նախարարները քաջալերել, եւ ապագայ աղէտները նախատեսելով Աշոտ Սահակեանի հետ պիտի ըսէր. *Գիտեմ եւ գրարս անատումութեան իշխանին Բամայէի, զի ոչ դադարէ մինչեւ կատարէ գկամս անձին իւրոյ* (ՂՆԴ. 176): Պատերազմներու պատմութեան մէջ Սիոնի անունը յիշուած չէ, անոր դիմող մը եղած չէ, անոր խօսքը փնտռուած չէ, այն ալ իր ներքին կսկիծէն, եւ իր ժողովուրդին աղէտներէն ընկճուած, լացով ու կոծով ու ողբով կնքած է իր կեանքը, ճիշդ Արճէշի եւ Բագրեւանդի արկածներուն օրերը: Պատմութիւնը իր մահուան պարագաներ չի յիշեր, բայց ժամանակը ու եղելութիւնները բաւական են սիրտի ցաւէն վախճանած ըլլալը հաւաստել:

Տ ԵՍԱՅԻ Ա. ԵՂԻՊԱՏՐՈՒԾԵՅԻ

614. ՆԱԽԸՆԹ-ԱՅՆ ՈՒ ՄԱՅՐԸ

Նիզ գաւառի Եղիպատրուշ գիւղէն, աղքատիկ եւ մանկամարդ այրի մը, միամօր սանդիաց գաւակով մը, անոք եւ անօգնական մուրացիկ շրջելու ստիպուած, գիւղէ գիւղ թափառելով՝ եւ լաւագոյն տեղ մը գտնելու հետեւելով կու գայ մինչեւ Դուին, մինչեւ կաթողիկոսարանի տունը, եւ հայրապետական կաթողիկէին առջեւ մուրացկանութեան սովորական տեղը կը հաստատուի: Մեծ եկեղեցիներու դուռները մուրացիկներու

ընտրելագոյն տեղերն էն: Եղիպատրուշեցի այրիին Դուինի մէջ հաստատուիլը կրնանք մինչեւ Արճիշեցի կաթողիկոսի օրերը հասցնել: Խեղճ իր եւ իր մանկիկին ապրուստը հոգալու համար, չէր մեկնէր եկեղեցւոյն դուռնէն, թէպէտ *ցրտահար սառուցեալ ի ձմեռայնի լինէր, եւ տասպախարշ արեւակէզ յամարայնի*: Կաթողիկէին քահանաներն ալ մանկամարդ մուրացիկին խեղճ վիճակը նկատելով, քանիցս իրեն կ'ազդարարեն, որ թող տայ կաթողիկոսարանին դուռը, եւ երթայ ուրիշ տեղ մը իրեն պատուարան մը ճարել: Կինը ընդհակառակն յամառութեամբ իր տեղը կը մնայ, կաթողիկոսարանին դուռնէն չ'ուզեր հեռանալ, եւ երբ ատի կը պնդեն, կը պատասխանէ. *Ո՛չ գիտէք, զի սակս կաթողիկոսութեան գորդեակս իմ աստ սնուցանեն*: Տարիներ կ'անցնին եւ մուրացիկին տղան քիչ մը մեծցած ըլլալով, կաթողիկոսարանի մէջ կ'ընդունուի, եւ *սնեալ եւ ուսեալ ի նմին հայրապետանոցի* հետզհետէ կ'անճի ու կը յառաջանայ: Օձնեցիի ժամանակին կ'իյնայ Եղիպատրուշեցի որբուկին կաթողիկոսարանի աշակերտութեան ընդունիլը: Կնոջ հաստատամտութիւնը Իմաստէր կաթողիկոսին ուշադրութիւնը գրաւած պիտի ըլլայ, հարկաւ տղային հետ մօրը համար ալ նպաստաւոր ու յարմար կարգադրութիւն մը եղած է, բայց մայրը այլեւս չի յիշուիր: Եղիպատրուշեցի որբը հետզհետէ կը զարգանայ, եւ հայրապետանոցի պաշտօններուն մէջ արդիւնք եւ արժանիք կը ցուցնէ, մինչեւ որ օր մըն ալ եպիսկոպոսութեան աստիճանը կ'ընդունի Գողթնեաց վիճակին վրայ: Պարտաւի ժողովին մէջ Մարդպետական եւ Սիւնեաց մետրապոլիտներու հետ յիշուած, Եսայի Գողթնեաց եպիսկոպոսն է՝ Եղիպատրուշեցի մուրացիկին խեղճ որբուկը: Եսայիի արժանիքը կը հռչակուի եւ կը տարածուի, այնպէս որ Արճէշի եւ Բագրեւանդի ցաւալի օրերէն ետքը, երբ յանկարծ հայրապետական աթոռն ալ դատարկ կը մնար, անոր կը դառնան ամենուն աչքերը, եւ ամենադժուարին ժամանակին մէջ ազգին ու եկեղեցւոյն դէկը ձեռք առնելու կը հրաւիրուի Եսայի եպիսկոպոսը, եւ կաթողիկոսարանի դրան մուրացիկ որբուկը կաթողիկոսական աթոռին կը բարձրանայ: Այս կերպով, ինչպէս Պատմակարանն ալ կը դիտէ, *գրեթէ մարգարէուի իմն վասն մանկան կինն գտանէր* (ՅՈՎ. 137):

615. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԿԱՅՈՒԹԻԲՆԸ

Եսայիի կաթողիկոսութեան տեւողութեանը 13 տարի գրուած է ամենէն առանց բացառութեան, եւ 775-էն հաշուելով կը հասնինք 788-ին: Իր հայրապետական գործունէութենէն բնաւ յիշատակ մը չենք գտներ, ինչ որ լաւ ակնկալութիւններով աթոռ բարձրացած անձի մը նկատմամբ յուսախաբութիւն պէտք չէ ըսենք, այլ միայն դժպիի ժամանակներուն տարաբախտ հետեւանքը: Արաբական տիրապետութեան անլուր հարստահարութիւնները, կեղեքեալ ժողովուրդին անտանելի տառապանքը, ամէն կողմէ գոռացող պատերազմական շեփորները, չէին ներեր կաթողիկոսին գործի ձեռնարկել իսկ, զբաղեալ լինելով միայն իր ժողովուրդին վիշտերովը ինքն ալ չարչարակից ըլլալ, չունենալով իր տրամադրութեան ներքեւ ոչ մի ոյժ եւ ոչ մի ապաւէն, որով կարենար դարման մը հոգալ: Իրաւ նոր ամիրապետը, Մուհամմետ-էլ-Մահտի, Մահատի կոչուած մերիններէն, դադարեցուց նախորդին կծծի եւ ազահ կարգադրութիւնները, եւ հրաման ըրաւ թուլցնել հարկապահջութեան խատութիւնները, սակայն այնչափ ծանր էր երկրին ատերածը, որ կացութեան զգալի փոփոխութիւն մը չէրաւ: Եթէ մէկ կողմէն *բնակչաց երկրի անդորրութիւնն եղեւ հարկապահանջ բռնութենէն*, սակայն միւս կողմէն ամիրապետը *զանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց* (ՂՆԳ. 188), այնպէս որ Հայեր այս կերպ թէ այն կերպ հազիւ կը բաւէին հարկերուն վճարման հասնիլ, թող կուսակրօններուն եւ զօրավարներուն եւ բոլոր պաշտօնեաներուն աղիկամի գեղծումները: Ոստիկանութիւնը վարողն էր Եէզիս: Այս անուրը տարբեր ժամանակներու մէջ կը յիշուի, եւ չենք կրնար ճշդել թէ տարբեր անձեր ալ են, իսկ պատրիկոսութեան պաշտօնի մասին հին պատմիչներ

չեն գրեր, թե ում տրուած էր Բագրեւանգի պատերազմին մէջ մեռնող Սմբատին յաջորդութիւնը (§ 612): Պատմաբանը կը գրէ իսկ, թէ Հայ նախարարներուն ընկճուելուն եւ ցրուելուն վրայ, *յայսմ վայրի պակասեցաւ ի պատմութենէ աստի գրոյց իշխանացն մերոց* (ՅՈՎ. 142), որ թեպէտ ուղղակի պատրիկներու դադարած ըլլալը չի նշանակեր, սակայն գոնէ կարեւորութիւնը կորսնցնուցած ըլլալնին ցուցնէ: Աշոտ Սահկեան Բագրատունիի ընթացքը (§ 610) թերեւս զինքն այդ պաշտօնին համար յարմարագոյն ընտրելի դարձնէր, սակայն ընտրուած ըլլալը գրուած չէ: Ընդհակառակն Ասողիկ Սմբատ Աշոտեան Բագրատունիի տեղ իշխան կամ պատրիկ եղած կ'ըսէ՝ որդին Աշոտ Սմբատեան Բագրատունին, Մսակեր մականուանուած, եւ Բագրեւանդի պատերազմէ ազատած (§ 612), որուն 20 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ (ԱՍՈ. 108), այլ երբ եւ ուսկից անուանուած լինելով չի գրեր: Իսկ Անեցին ալ 804-ին կը դնէ Աշոտ Մսակերի սկիբը (ՍԱՄ. 91), որ մեզ բաւական հեռու թուական մը կը տանի:

616. ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ

Մահտի ամիրապետ, գահ բարձրանալէն ետքը նախ Խորասանի ոստիկան Եուսուֆ-պինի-Իպրահիմի ապստամբութիւնը զսպեց, եւ յետոյ Մէքքէ մեծահանդէս ուղեւորութեան մէջ ուխտաւորներուն նեղութիւնները տեսնելով, մեծագործ հաստատութիւններ շինեց Ասորիքի եւ Արաբիոյ անապատներու մէջ անոնց ճամբորդութիւնը դիւրացնելու համար: Անկէ ետք 778-ին, մեծ պատերազմ մը բացաւ Լեւոն Դ. Իսազիր կայսեր դէմ, որ կայսրութեան հին գաւառները նորէն գրաւելու ձեռնարկած էր: Յունական պատերազմին ընդհանուր հրամանատարն էր Միքայէլ Լաքանագրակոն, բայց չորս հայ նախարարներ էին իւրաքանչիւր բանակի զօրապետները, Տաճատ Անձեւացի՝ որդի Գրիգորի, Արտաւազդ Մամիկոնեան, Գրիգոր Մամիկոնեան որդի Մուշեղի, եւ Վարազդիբոց (ԼՊԱ. 502): Արաբական բանակին կը հրամայէր Հասան-պինի-Քաթապա: Հայգորավարներ մեծ ճակատամարտէ խուսափելով, եւ Արաբացւոց բանակը յոգնեցնելով, յաջողեցան զանոնք տկարացնել, եւ յետս նահանջելու ստիպել, որուն համար Լեւոն կայսեր կողմէ մեծամեծ պատիւներու եւ ընծաներու արժանացան (ՂՆԴ. 189): Միւս տարի Մահտի պատերազմը կը վերանորոգէր, եւ երկու գրիւ մանանէիս սերմ կը դրկէր Լեւոնի, իբր բանակին շատութեան սպառնալից նշանակ (ՂՆԴ. 189): Այս արշաւանքին գլուծը դրուեցաւ Հարուն-Էլ-Ռաշիտ, ամիրապետին կրտսեր որդին, այլ ի պատիւ միայն, զի դեռ շատ երիտասարդ էր, եւ բուն հրամանատարութիւնը կը վարէր Եահեա-պինի-Իսալիտ, հին պարթեւական ցեղերուն սերունդ, Արաբացիներէ՝ Բարմեկեան կոչուած: Պատերազմը ճիւղաւորուեցաւ, Արաբացիք տեղ տեղ յաջողութիւններ ունեցան: Հայաստանի ոստիկան Եւզիտն ալ իրեն գունդերով Պոնտոսի կողմերը պատերազմ մը մղեց, ձախող հետեւանքով (ՂՆԴ. 191), բայց երկու կողմերն ալ հանդարտեցան պահ մը, եւ յարձակումները չնորոգուեցան: Այդ պատերազմէն ետքը Մահտի իր որդւոյն Հարուն-Էլ-Ռաշիտի յանձնեց Ատրպատականի եւ Հայաստանի իշխանութիւնը (ՎԵՐ. 372), որ փոխարքայութեան նման բարձրագոյն պաշտօն մը պիտի նկատուի, վասնզի բուն ոստիկաններ չդադրեցան Հայաստանի մէջէն: Վերս յիշուած Եւզիտէն ետք Օթման կամ Օսման մը կը գտնենք, *հրամանատար եւ ազգապետ ի վերայ երկրիս* (ՂՆԴ. 193), որ չենք գիտեր ճշդիւ թէ երբ պաշտօնի անցաւ, այլ հաւանական է, որ Հարունի պաշտօնի անցնելուն վրայ նշանակուած ըլլայ Եւզիտի տեղ: Նոյն միջոցին, 780-ին, Լեւոն Դ. մեռաւ, արդէն հիւանդութենէ տկարացած ըլլալով, եւ իրեն յաջորդեց Կոստանդին Զ. Պերփեռուժէն, կամ Ծիրանեծին, այլ դեռ պզտիկ ըլլալուն մայրը Երինէ դշխոյ, կայսեր խնամակալ եւ իշխանութեան տէրը եղաւ:

Երինէ դշխոյ, մեծամտութեամբ եւ փառամոլութեամբ լեցուն կին մը, ուզեց կայսրութեան հին փառքը վերանորոգել, մանաւանդ որ Արեւմուտք բոլորովին ելած էր Բիւզանդականիշխանութեան ձեռքէն, եւ Փրանկաց թագաւորն Կարլոմանս կամ Կարոլոս Մեծն յաղթական կերպով տիրապետած էր Իտալիոյ: Երինէ մտածեց գոնէ Արեւելքին կողմէն իր իշխանութիւնը ընդարձակել: Լաքանսդրական գորավար բանակով մը սկսաւ յառաջանալ, Մահտի իր Հարուն որդին անցուց իր բանակին գլուխը: Արաբացիք յառաջեցին, բայց յունական գունդերը որոնց դարձեալ Հայ գորավարներն էին հրամայողները, սկսան Արաբները նեղել, եւ այնպէս պաշարեցին որ պարէն ճարելու դժուարութեան մէջ ինկան, մինչեւ իսկ *յինէր սով մեծ ի բանակին Բամայէի* (ՂՆԴ. 191): Այդ միջոցին է որ Տաճատ Անձեւացի, Հայ գորավարներուն առաջինը, ցաւած ըլլալով որ *հեռութեամբ վարէր առ նա թագուհին*, Արաբացուց գլխաւորին Հարունի հետ բանակցութեան մտաւ: Ինքն կանուխէն Արաբացուց բռնութենէն փախած մէկն էր, եւ առ հարկի Յունաց ծառայութեան մտած, ուստի երբ իրեն ապահովեց, իր առջի դիրքը եւ փառաւոր կացութիւնը մը, որոշեց կայսրուհիէն վրէժը լուծել, եւ իր հայագունդով Արաբացուց կողմը անցաւ, անոնց պաշարումը վերջացուց եւ դիւրաւ յառաջանալու ճամբաներն ալ ցուցուց, այնպէս որ Հարունի բանակը մինչեւ Կոստանդնուպոլսոյ դիմացը հասաւ, եւ ծանր պայմաններով կայսրն ու կայսրուհին հաշտութիւն խնդրելու խոնարհեցուց, եւ յաղթական ետ դարձաւ 782-ին: Օտար պատմագիրներ Տաճատը իսլամութիւնն ալ ընդունած կ'ըսեն (ԼՊԱ. 503), բայց մեր պատմագիրք այսպիսի բան մը չեն յիշեր, մանաւանդ թէ իբր Հայ քրիստոնէայ նախարար մը՝ պատրիկութեան պաշտօնին կոչուած ըլլալը պատմեն (ՂՆԴ. 193): Թէպէտեւ Օթման ոստիկան՝ դժուարութիւն կը հանէ, թէ *ոչ է կամք միաբանութեան նախարարացն Հայոց*, եւ թէ չեն ուզեր իրենց վրայ իշխան ճանչնալ մարդ մը, որ է *ձեռն տուեալ առ արքայն Յունաց*, սակայն Հարուն, որ երախտապարտ էր Տաճատի, մինչեւ *հայր իւր անուանել զնա*, իր որոշումը կը պնդէ, եւ Օթմանյակամայ կամաց կը պարտաւորուի Տաճատի իշխանութիւնը ճանչնալ (ՂՆԴ. 194): Սակայն իր հակառակութիւնը չի դադրեցներ: Քիչ ետքը Խազիրներու դէմ պատերազմի առթիւ, Տաճատն ալ միասին կը տանի, եւ ամարան տօթակէզ ամիսներու մէջ Քերան դաշտի հնոցածեւ սպառաժներուպահպանութեան կը թողու, որուն չդիմանալով Տաճատ, անդէն կը մեռնի, ինչպէս նաեւ իրեն օգնականները՝ Բագարատ սպարապետ եւ Ներսէի Կամսարական, եւ հայագունդերէն շատ շատեր: Օթմանի այդ գործը մինչեւ Մահտի ամիրապետին ականջը կը հասնի, եւ այս պատահառով զայն ոստիկանութենէ կը հանէ, եւ տեղ կը նշանակէ Ռոհ եւ Ռուհ անուն իշխան մը: Վերջին եղելութիւնը ժամանակագրական կարգով կրնան դրուիլ 784-ին, որովհետեւ Ռուհի ոստիկանութենէն շատ չ'անցնիր, եւ Մահտի ամիրապետ կը մեռնի 785-ին (ՂՆԴ. 195):

618. ՀԱՄԱՉԱՍՊ ԵՒ ՍԱՀԱԿ

Մահտի երկու որդի ունէր, Մուսա եւ Հարուն, այսինքն է Մովսէս եւ Ահարոն, եւ կ'ուզէր չմեռած իրեն յաջորդ նշանակել իր կրտսեր որդին Հարուն-Էլ-Ռաշիտը, սակայն հռչակելու չհասած մեռաւ, եւ երեց որդին Մուսա-Էլ-Հատի ամիրապետութեան անցաւ: Կ'երեւի թէ հայրն ալ ճանչնար անոր ապիրատութիւնը, որ զայն ետ ձգել կը մտածէր, ինչպէս իրօք ալ յայտնուեցաւ *այր ժանտ եւ ապարասան եւ այսակիր*, որ մինչեւ իսկ գուարճութեան համար նետաձիգ եղած ատեն, իր մարդիկները *մղղակ* կը կեցներ եւ կը մեռցնէր (ՂՆԴ. 195): Մուսայի Հայոց նկատմամբ ըրած առաջին կարգադրութիւնն եղաւ Ռուհ ոստիկանը ետ կանչել, որ իր գիտմանց համաձայն չէր երեւեր, եւ անոր տեղ նշանակել Խազմ անուն մէկ մը, *արդարեւ ըստ անուանն իսկ խազմարար եւ դժոխաձեւ*

(ՂՆԴ. 195): Երբ պատշաճից պահանջողության համեմատ Հայ նախարարներ առաջին անգամ իրեն ներկայացան Դուինի մէջ, անմիջապէս ձերբակալել տուաւ Արծրունի երեք եղբայրները, Համազասպ եւ Սահակ եւ Մեհրուժան Գագիկի որդիները, եւ անոնց մասին ամբաստանագիր դրկեց ամիրապետին եւ հրահանդ խնդրեց: Արծրունի իշխաններուն մասին ուրիշ ամբաստանութիւն մը չէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ Վասպուրականի շարժումին գլուխ կենսակին (§ 610), եւ Արճէշի պատերազմը մղելնին (§ 611): Սակայն ասոնք 10 տարի առաջուան գործեր էին, եւ ժամանակին ամիրապետն ու ոստիկանները անոնք մոռացողութեան տուեր էին, եւ նոր պարագայ մըն ալ տեղի ունեցած չէր: Պատմիչին *զանձինս գորավարաց նախամարտկաց եւ քաջաց յիշելն ալ՝ հին եղելութիւնները միայն միտք կը բերէ: Միւս կողմէ, ոստիկանին զգեղաղէշ վայելչութիւն փառաց նոցա, եւ զբարեգարդութիւն ազատախոսմբ զնդին որ ընդ նոսա՝ գիտելը* (ՂՆԴ. 196), պէտք է առիթ եղած ըլլայ՝ նեղելով փրկանք եւ տուգանք ձեռք ձգելու, գուցէ ալ՝ անոնցմէ սկսելով գործը ընդարձակելու: Արծրունի նախարարներ կալանաւոր մնացին *ժամանակս երից ամաց* (ՂՆԴ. 196), զոր պէտք է *երից ամաց* կարդալ, վասնզի յայտնապէս ըսուած է թէ անոնց նահատակութիւնը *գործեցաւ յիշխանութեանն Մուսէի* (ՂՆԴ. 199), իսկ Մուսայի իշխանութիւնը *ամ մի միայ տեւած է* (ՂՆԴ. 200), կամ աւելի ճիշդ 14 ամիս (ՎԵՐ. 376): Ամիրապետին հրամանն եղաւ *բառնալ զնոսա ի կենաց*, իսկ իբր շնորհ կ'աւելցուէր որ պատիժ կը ներուի *եթէ յանձին կալչիք դառնալ ի հաւատս մեր* (ՂՆԴ. 196), պայման մը զոր իսկամութիւնը ամէն քրիստոնէայ դատապարտելի կ'առաջարկէ: Մեհրուժան փութաց պայմանը յանձն առնուլ, կարծես թէ ձախող նշանակութիւն մը ունենար Մեհրուժան անունը Արծրունեաց համար (§ 149), իսկ Համազասպ եւ Սահակ բացէրաց մերժեցին, եւ չուզեցին փոխանակել *զճշմարտութիւնն Աստուծոյ ընդ ստութիւն: Իսպազմ ոստիկան վճիռը գործադրելէն առաջ, նոր ատեան նմըն ալ կազմեց, Յայտնութեան ութօրէքին մէջ, եւ հարցափորձով ու խոշտանգանքով ուզեց անոնց հաստատամտութեան յաղթել: Անուրթներուն ներքեւէն երկչիղ փայտեր դնելով պրկել՝ եւ ջախտիւք սաստիկ ծեծել տուաւ, նախ Սահակը եւ յետոյ Համազասպը, եւ վերջէն հրամայեց երկուքն ալ գլխատել, մարմինները փայտերէ կախել, եւ վար առնելէ ետք այրել ու մնացած մոխիրը իբր փոշի ցրուել, որպէսզի իրենց ոսկորները նահատակներու պատիւէն գրկուին: Համազասպ եւ Սահակ Արծրունիներու նահատակութիւնը թէպէտ նշանակուած է Հայոց 233 թիւին (ՂՆԴ. 200), սակայն եւ դնել 786-ին ութօրէքին, Մուսայի ամիրապետութեան հետ կապելու համար, ինչպէս ուրիշներն ալ նոյնպէս ուղղած են (ՎՐԶ. Զ. 343): Նահատակութեան մանրամասնութեանց մէջ հետեւեցանք ՂԵՆՈՆՊԻ, որ ժամանակակից պատմիչ է, մինչեւ վկայաբանութիւններ ինչ ինչ պարագաներու մէջ կը տարբերին: ՂԵՆՈՆՊ նոյնիսկ Մեհրուժանի մասին տակաւին զոջման ակնկալութիւն կը յայտնէ (ՂՆԴ. 197), որով անոր կենդանութեան ատեն գրած ըլլալը կը յայտնուի: Համազասպ եւ Սահակ Արծրունի նախարարներ տօնելի սուրբեր են մեր եկեղեցւոյ մէջ (ՏՕՆ. 236), եւ անշուշտ Եսայի կաթողիկոսէ հրամայուած է անոնց տօնական յիշատակը:*

619. ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԳԱՂԹՈՂՆԵՐ

Հարուն-Էլ-Ռաշիտ եղբորը Մուսա-Էլ-Հատիին յաջորդեց 786-ին, իր մօր Իսայգարանի եւ Բարմեկեան նախարար Եսեայի պաշտպանութեամբ, երբ Մուսա կ'աշխատէր որդին Ջափրը կամ Ճաֆէրը ժառանգ նշանակել, այլ յանկարծամահ լինելով նպատակին չհասաւ: Հարուն արտաքին պատմութեանց համեմատ Արաբացի ամիրապետներուն ամենէն կարկառուն դէմքն է, իր մեծագործութեամբ եւ զարգացմամբ եւ բարեբաստիկ վեհութեամբ, մինչ մեր պատմիչը *ագահ եւ արծայթասէր* կը կոչէ զայն (ՂՆԴ. 200), եւ եղելութեանց ընթացքն ալ կը ցուցնէ, թէ անոր կողմէն Հայաստանի համար յաջողութիւն մը յառաջ եկած չէ: Մեր պատմիչը Հարունի Ովելոյա կամ Ուպէտուլլահ անուն մէկ եղբայրը

կը յիշեն, զոր օտար պատմիչներու մէջ չենք գտներ, եւ որուն կը յանձնէ Ատրպատականի, Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադուանքի ընդհանուր իշխանապետութիւնը, ինչպէս ինքն ունէր իր հօր ժամանակ: Այս առթիւ Խազմ ոստիկան կը փոխուի, եւ տեղը կու գայ Եգիպտոսի Սգրէի որ է Եգիպտոս-պիւնի-Մուգիտ, այս ալ շուտով կը փոխուի, եւ կը յաջորդէ Արդալքքեր, որ է Ապտ-իւլ-Քէպիր, այս վերջնոյն ալ կը յաջորդէ Սիւլէյման, *քան զամենեսին ժանտ եւ չարագործող* (ՂՆԴ. 200): Կ'երեւի թէ այդ միջոցին ոստիկանութիւնը տարեկան պաշտօնի ձեւն առած էր, վասնզի Մուսայի մահէն մինչեւ Եսայի կաթողիկոսի մահը հազիւ երեք տարի անցած են, եւ ահա երեք ոստիկաններ իրարու կը յաջորդեն: Սիւլէյման ոստիկան, խիստ եւ դժնդակ հարկապահանջութիւն մը կը կազմակերպէ, եւ գործը կը յանձնէ իր փեսային Իբնդոկէ անուն հռոմ ուրացեայի մը: Ասոր ձեռքով այնչափ կը ծանրացնէր հարկին սակը, որ *ինչ գտանէր ի ձեռին ուրուք, որ լինէր բաւական* իր ընելիք վճարումին: Եսայի կաթողիկոս, նախարարներով եւ եպիսկոպոսներով դիմում կ'ընեն *թէթեսացուցանել զանուր ծանրութեան հարկին*, այլ ոստիկանը ընդհակառակն *կրկին քան զոր ըստ ամին* պահաջել կը հրամայէ, եւ գլխահարկի ճշդութիւնը ապահովելու համար՝ իւրաքանչիւրին վիզը *կնիք կապարեայ* դնելու սովորութիւնը կը նորոգէ (ՂՆԴ. 201): Ահագին յուսահատութեան ներքեւ, գրեթէ մերկ եւ բոկ եւ սովամահ մնացած ժողովուրդէն իբր 12,000 հոգի՝ Ծապուհ Ամատունիի եւ որդւոյն Համամի եւ ուրիշ նախարարներու գլխաւորութեամբ ճամբայ կ'ելլեն Յունական գաւառներ անցնելու: Սիւլէյման ետեւէն գունդ կը գրկէ, որ փախստականներուն կը հանդիպի կող գաւառը, հաւանաբար Գուգարաց Կողբափորը, որ է այժմեան Ղազախ գաւառը: Մէկ մասը կը կոտորէ, մէկ մասն ալ կը դարձնէ, բայց մաս մըն ալ կը յաջողի սահմանագլուխը անցնելով Պոնտոսի եւ Եգերաստանի կողմերը ապաւինիլ: Կոստանդին կայսր, կամ աւելի ճիշդ Երինէ դշտոյ, լաւ ընդունելութիւն կ'ընէ փախստականներուն մէջ գտնուող նախարարներուն, անոնց հեծեալներն ալ կայսերական գունդերուն կը խառնէր, եւ ժողովրդականները *բնակեցուցանէր ի բարուք եւ յարգաւանդ երկրի* (ՂՆԴ. 203): Այս առթիւ անցողակի յիշեցնենք, թէ Հայաստանի մէջ զանազան ժամանակներ սաստկացած նեղութիւններուն եւ հարստահարութիւններուն երեսէն, շարունակ էր կայսրութեան սահմանները անցնող Հայերուն գաղթական հոսանք: Ասոնք գլխաւորապէս զինուորական զբաղման հետեւելով: Յունական բանակին մէջ առաջնակարգ դիրք ստացած էին, ամբողջ գունդեր Հայերէ կազմուած էին, կայսեր անձնապահ գունդն ալ հայագունդ էր դարձած, եւ բազմաթիւ Հայ զօրավարներ կը հրամայէին թէ՛ խաղաղութեան եւ թէ՛ պատերազմի ատեն: Այս կերպով Հայերը հին հռոմէական պրետորականներու դերը առանձնեցին, եւ առաջ կայսրներ տապալելու գործէն սկսելով, իրենց մէջէն Հայ կայսրներ ալ կրցան բարձրացնել բիւզանդական զահին վրայ:

620. ԵՍԱՅԻ ՄԱՀԸ

Ժամանակին քաղաքական եղելութեանց վրայ թերեւս քիչ մը աւելի ընդարձակուած երեւի մեր գրուածը, քանի որ եկեղեցական պատմութիւն գրել է նպատակնիս: Սակայն ոչ թէ եկեղեցական եղելութեանց նուագութիւնն է որ զմեզ կը պարտաւորէ անոնց պակասը լրացնել, այլ բուն իսկ գործի պահաջ կը նկատենք այդ տեղեկութիւնները: Եկեղեցական պատմութիւն գրողը, պարտաւոր է եկեղեցական կացութեան ճշգրիտ պատկերը նկարագրել, ինչ որ հնար չէ առանց ժամանակին դիրքն ու պարագաները պատկերացնելու, որոնցմէ կախում ունի եկեղեցւոյ կացութիւնը: Եթէ յառաջ բերուած հարստահարութիւնները եւ միջադէպները լռենք, պակաս թողած պիտի ըլլանք Հայ Եկեղեցւոյ ներքին վիճակը ցուցնող փաստերը, եւ թերի պիտի ըլլան Հայ կաթողիկոսները գնահատելու կամ քննադատելու պէտք եղած տեղեկութիւնները: Եսայի Եղիպատրուշեցին ալ իր ինքնութեան մէջ ճանչցուած չըլլար, եթէ չներկայէինք իր

Ժամանակին տեղի ունեցած ցաւալի դէպքերը, որոնցմով կը ներկայանայ նա ծովացեալ աղէտներու մէջ ընկղմած նաւաբեկեալ ղեկավար մը, որ միջոց չունի իր արթուն առաջնորդութեան արժանիքը ցուցնել: Այսուհանդերձ մեր կաթողիկոսներ զովեստի արժանաւոր պէտք է համարուին, եթէ նոյնիսկ նաւաբեկութեան մէջ, կայմերն ու սամիկը վնասուած նաւին ղեկը ձեռքէ չթողուցին, եւ նաւը կորուստէ ազատեցին: Այսպէս վերջացաւ Եսայիի ալ կեանքը, շարունակ վշտաց եւ աղետից մէջ, եւ *փոխեցաւ երանելին առ Զրիաստու՝ սուրբ եւ ուղիղ հաւատով*: Եսայիի մահը նոր հարստահարութեան մը դուռ բացաւ եկեղեցւոյն վրայ: *Դժոխսձեւ եւ չարաշուք այրն ամբարիշտ*, որ է Իբնդոկէ հարկահանը, ուղեց տիրանալ *ամենայն ստացուածոց եկեղեցւոյն*, եւ սպառնալիքներով բռնադատեց կաթողիկոսները ամէն բան միառմի յայտնել, եւ բան մը չծածկել: Անոնք ստիպեալ մէջտեղ հանեցին, եւ *եղին առաջի նորա զապասս ցանկալիս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ որ քարանց պատուականաց, եւ զհանդերձս թագաւորացն, զոր ի պատիւ սրբոյ եւ փառաւորեալ սատուածընկալ սեղանոյն եւ խորանին՝ Տեսուն նուիրեալ էին* (ՂՆԳ. 204): Ասկէ կը տեսնուի որ տակաւին Արշակունեաց օրերէն մնացած հարստութիւններ կան եղեր կաթողիկէին զանձաբանին մէջ: Հարկահանը ուզածը եւ լաւագոյնը մէջէն առնելով, քիչ մաս մըն ալ թողած է նոր կաթողիկոսին յանձնուելու համար: Այդ նոր տեսակ բռնութիւնը մտածած են ոստիկանն ու հարկահանը, հարկաւ Եսայիի անժառանգ մեռած ըլլալուն հիմնուելով, եւ անժառանգին ստացութիւնը տերութեան իրաւունք ցուցնելով, իբր այն թէ կաթողիկոսարանը եւ կաթողիկէ եկեղեցին, կաթողիկոսի անձնական գոյքը ըլլալին, եւ իր մահէն ետքը անտերունջ ստացութիւն նկատուէին: Այդ մեկնութիւնը պատմիչը բացատրած չէ, սակայն մեզ ծանօթ է, որ ամենէն սաստիկ բռնաւորներն ալ իրենց գործողութեանց երեւակայական կամ մտացածին ձեւ մը կու տան, զայն օրինաւորութեան ձեւով արդարացնելու համար: Անտերունջ ստացութիւնները՝ ուրիշ օրէնքներու մէջ առկաի կը մնան, մինչեւ որ գոնէ հեռաւոր ժառանգ մը յայտնուի, մինչ իսլամական օրէնքը անորդի կամ առանց մերձաւոր ժառանգի մեռանիլը բաւական կը սեպէ, թողօնը անմիջական գրաւումի ենթարկելու համար:

621. ԵՐԿՐՈՐԴ ԺՈՂՈՎ ՆԻԿԻՈՅ

Եսայիի վերջին օրերը տեղի ունեցաւ Նիկիոյ Երկրորդ ժողովը, զոր Յոյներ ու Լատիններ իբր եօթներորդ տիեզերական ժողով կ'ընդունին, եւ որուն նպատակն էր պատկերներու պաշտամունքը հաստատել եւ պատկերամարտ վարդապետութիւնը դատապարտել: Այդ վարդապետութեան ծագումը պատմեցինք արդէն (§ 564), որուն հեղինակը ոչ թէ աստուածաբան եկեղեցական մը, այլ կայսր մը եղաւ, Լեւոն Գ. Իսաւրացին: Կայսրը առաջին անգամ ուզեց չափաւորել պատկերներու պաշտօնը, որ Յոյներուն մէջ չափազանցուած էր, եւ որուն չէր հանդուրժեր արեւելեան զգացումներով տոգորուած անձ մը, ինչպէս էր Իսաւրացին, որ ինքզինք ակարացած ալ կը զգար իսլամութեան կողմէն քրիստոնէութեան ուղղուած մեղադրանքներուն առջեւ: Առաջ անպաշտօն կերպով սկսաւ գործել, վերջէն 724-ի հրովարտակը հրատարակեց, եւ շատ մը պատկերներ կործանել կամ վերցնել տուաւ, 728-ին իրեն համամիտ Անաստասը պատրիարք դրաւ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ, եւ մինչեւ իր մահը նոյն ուղղութեամբ գործեց: Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոս, որ իրեն յաջորդեց, աւելի զօրաւոր կերպով մաքառեցաւ պատկերներու դէմ, եւ 754-ին յատուկ ժողով մը գումարել տուաւ Կոստանդնուպոլիս, ուր 338 եպիսկոպոսներ նգովքով դատապարտեցին պատկերներու պաշտօնը, եւ իբր եօթներորդ տիեզերական ժողով հռչակեցին իրենց որոշումը: Ժողովական վճիռով զօրացած Կոստանդին՝ հալածանքի ալ ձեռնարկեց պատկերներու պաշտպաններուն դէմ, եւ նոյն ընթացքը շարունակուեցաւ նաեւ իր յաջորդին Լեւոն Իսազիրին աստեն, մինչեւ որ Երիւնդ ղշխոյ կայսրութեան ղեկը ձեռք առնելով,

պատկերապաշտութեան հովանաւոր կանգնեցաւ, եւ 780-ին սկսելով ուղղութիւնը փոխուեցաւ, եւ աւելի ալ շեշտուեցաւ երբ 784-ին Տարասփոս պատրիարքական աթոռ բարձրացաւ: Կայարուհին եւ պատրիարքը իրարու օգնելով, եւ դուրսէն ալ Հռոմի հայրապետներուն օգնութիւնը ունենալով, 786-ին ժողով մը գումարեցին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, 754-ի ժողովը մերժելու եւ պատկերամարտութիւնը դատապարտելու համար: Օգոստոսի առաջին օր ժողովը պիտի բացուէր, բայց զինուորներ եւ ժողովուրդ ընդդիմացան եւ խափանեցաւ, եւ ժողովը Նիկիոյ մէջ գումարուեցաւ յաջորդ 787 տարին, Մեպտեմբեր 24-ին, 337 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ, եւ Հոկտեմբեր 13-ին եօթներորդ եւ վերջին նիստին մէջ ժողովական որոշումը հռչակուեցաւ, եւ 22 բարեկարգական կանոններ ալ հաստատուեցան: Մեր պատմութեան համար բաւական ըլլայ այդչափ ինչ քաղած ըլլալ, քանի որ ուղղակի Հայոց հետ յարաբերութիւն ունեցող կէտ մը չկայ այդ ժողովին մէջ: Մեր եկեղեցին սկիզբէն ի վեր շատ զգուշաւոր եւ չափաւոր եղած է պատկերներու մէջ, սեղանի պատկերէն զատ ուրիշ պատկեր չներելով, արձանները բոլորովին մերժելով, եկեղեցական պաշտամունքի գործածուելիք նկարն եւ ուրիշ պատկերն օժելով, եւ տուներու մէջ պաշտամունքի պատկեր չընդունելով: Ինչ որ ընդունուած էր Նիկիոյ Երկրորդ ժողովէն առաջ, նոյն պահած է ժողովէն ետքը ալ, անկախաբար ժողովական որոշումէն, որուն տիեզերական ժողովի ոյժ ալ չէ տուած, թէ ինքն մասնակցած չլինելուն, եւ թէ անոր նախընթացներն ալ ընդունած չլինելու պատճառով: Իրաւ Տաթեւացին զայն կը յիշէ, բայց միայն *յայտնի ժողովք ազգաց* չարքին մէջ, իբր պատմական յիշատակ միայն, եւ ոչ իբրեւ ընդունելութեան առարկայ, զի նոյն չարքին մէջ Քաղկեդոնի ժողովն ալ կը դնէ (ՏԱԹ. 544): Միայն չենք կրնար բացատրոյ, թէ ինչպէս եւ որու ձեռքով Նիկիոյ ժողովը՝ *եօթներորդ սուրբ ժողովի* յիշատակութեամբ անցած է Յայսմաւորքին մէջ (ՅԱՍ Բ. 185), սակայն առանց նախընթացներու *եօթներորդ* մը՝ արդէն անհիմն բան մըն է: Միւս կողմէն Յայսմաւորին անտեղի եւ անճահ յաւելուածներով ատեն ատեն պնդուած լինելը, ամենէն ընդունուած ստուգութիւն մըն է: Պատմագիրներուն մօտ բնաւ յիշատակ մը չենք գտներ, որ Եսայի չմեռած տեղեկութիւն ունեցած ըլլայ յիշեալ ժողովին վրայօք, կամ այդ մասին որեւէ որոշում տուած կամ կարծիք յայտնած ըլլայ: Ժողովին անունն իսկ անձանօթ է մեր պատմիչներուն:

Տ Ս Տ Ե Փ Ա Ն Ո Ս Ա . Դ Ը Ի Ն Ե Յ Ի

622. Ը Ն Տ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ե Ի Ն Ա Խ Ը Ն Թ Ա Յ

Եսայիի յաջորդին ընտրութիւնը շփոթ կերպով մը բացատրուած ըլլալուն, ոմանք կարծեցին, թէ սա ինքն է հայրապետանոցի դրան երէց Ստեփանոսը (§ 593), որ ոչ օրինաւոր կերպով, այլ ոստիկանին կաշառք տալով զայն հանեցուցած եւ կաթողիկոսութիւնը իւրացուցած ըլլայ (ՉԱՄ. Բ. 419): Այդ մասին մեր առաջին դիտողութիւնն է, թէ ոչ մի նշան չկայ Ստեփանոս կաթողիկոսը Ստեփանոս դրաներեցին հետ նոյնացնելու, եւ թէ այսպիսի նոյնացում մը ոչ մի պատմագիրէ նշանակուած չէ, եւ լոկ անունի յարմարութիւնը չի բաւեր այսպիսի կարծիք մը կազմելու: Ընդհանրապէս վիճակաւոր եպիսկոպոսներէն կ'առնուէին կաթողիկոսները եւ ոչ երէցներէն: Բաց աստի եթէ Ստեփանոս դրաներէց կաշառքով աթոռ բարձրացող մէկը եղած ըլլար, պատմութիւնը անոր մասին բարի վկայութիւն տուած չէր ըլլար, ոչ թէ միայն իբր *բանհրոն* եւ *հաս ամենայնիմաստասիրական եւ գրամատիկոս արուեստից*, այլեւ իբր *հանդերձ հոգեւորական առաքինութեամբ* հռչակուած մէկ մը (ԿԻՐ. 40): Իսկ կաշառքի յիշատակութիւնը կը գտնենք Ղեւոնդի մօտ, որ *մինչեւ յաջորդել յաթոռ հայրապետութեանն զՍտեփանոս՝ բազում կաշառք յաջորդեալ* ըլլալը կը պատմէ (ՂՆԴ. 204), եւ անկէ առնելով

կը կրնեն Անեցին (ՄԱՄ. 89) եւ Կիրակոս (ԿԻՐ. 42): Իսկ ուրիշ պատմագիրներ այսպիսի բան մը չեն յիշեր, եւ Պատմաբանը յայտնապէս *զՍտեփանոս ոսն ի Դուին քաղաքէ կացուցանէին յառաջնորդութիւն կ'ըսէ* (ՅՈՎ. 138), եւ ոչ թէ Ստեփանոս կաթողիկոսութիւնը կը գրաւէր: Բառին իմաստին գալով, *կաշառք* կը կոչուի՝ ոչ միայն ուղղութենէ մոլորեցնելու համար տրուած *զինք*, այլեւ բռնութենէ ազատելու համար տրուած *փրկանք*: Մեր պարագային մէջ ալ, եղելութեանց ընթացքը աւելի այս երկրորդ իմաստը կը թելադրէ, իբր զի Սիւլէյման եւ Իպնդոկէ, ոստիկանն ու հարկահանը, որ հանգուցեալ կաթողիկոսին մահուամբ հայրապետանոցը կողոպտել ձեռնարկեցին, նորընտիր կաթողիկոսն ալ ճանչնալ եւ հաստատել չեն ուղած, առանց մեծագումար վճարում մը ստանալու, եւ այս երեսնէն նեղուած Ստեփանոս, պարտաւորուած է վատնել *զամենայն ինչս եւ զստացուածս*, որպէսզի *զիւղից եւ ծառայից՝ պարտուց թողութիւն* ըլլայ, զորս հարկահանը իբր երաշխաւորութիւն գրաւի ներքեւ առած պիտի ըլլայ (ՂՆԴ. 204): Հետագայ ժամանակներու մէջ ալ, եւ մինչեւ իսկ մեր ժամանակները, կաթողիկոսներու եւ պատրիարքներու հաստատութեան հրովարտակները վճարումներով կը ստացուէին, եւ նոյն իսկ կամակերպեալ դրութեանց ներքեւ՝ դիւանական տուրքի օրինաւոր կերպարանը առած են այդ վճարումները: Այս տեսութիւններով մենք չենք յօժարիր Ստեփանոս կաթողիկոսին վրայ, ապօրինի կաշառքով աթոռը իւրացուցած ըլլալու մեղադրանքը բեռցնել: Եւս առաւել անհիմն կը համարինք ոմանց կարծածը, թէ Ստեփանոս *իբրեւ կաշառք ուտող՝ պաշտօնէ զրկուեցաւ* (ԵՓՐ. Ա. 588), զի այս մասին հիւնները բնաւ ակնարկ չունին:

623. ՏԱՐԻՔՆ ՈՒ ՄԱՀՐ

Յոյժ կարճատեւ եղած է Ստեփանոսի հայրապետութիւնը, զոր ոմանք 2, եւ ուրիշներ միայն 1 տարի կը դնեն, որով կ'իմացուի թէ տարիէ մը քիչ աւելի ժամանակ մնացած է աթոռին վրայ, որով պատեհն իսկ պակասած էիրեն արդիւնաւորութիւն ցոյց տալու: Պատմիչներ անունէն գատ բան մը հասցուցած մեզի, եւ *ի Դուին քաղաքէ* ըսուիլը (ՅՈՎ. 138), սովորաբար բնիկ Դըւնեցի իմաստով առնուած է, թէպէտ օտար չէ Դուինի մէջ երկար մնալու իմաստով ալ առնել: Իր համառօտ պաշտօնավարութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ կը վերագրենք իր ծերութեան, ինչ որ իր երեք յաջորդներուն վրայ ալ նկատելի է, եւ անոնցմէ մէկուն Սողոմոնին վրայ բացայայտ կերպով կը շեշտուի: Այս թէ ոչ չորս կաթողիկոսներու համար՝ 7 տարի միայն պաշտօնավարելը նկատողութեան արժանի կէտ մը պէտք էր ըլլար: Իսկ եթէ դաւաճանութեան կամ բռնութեան հետեւանք եղած ըլլար, պատմիչներ զանց չէին ըներ զայն որոշ եւ բացայայտ կերպով նշանակել: Միւս կողմէն բազմամեայ ծերունիներու յաջորդաբար ընտրուիլն ալ առանց որոշ պատճառի չէր կրնար ըլլար: Կամ այն է որ դժուարին կացութեան առջեւ գործունեայ անձեր պաշտօնէն կը խուսափէին, կամ թէ Սիւլէյման ոստիկան եւ Իպնդոկէ հարկահան, որ այդ միջոցին պաշտօնի վրայ մնացած կը տեսնուին, ծերունիները, այսինն մահամերձները պաշտօնի կոչելու ազդեցութիւն կը բանեցնէին, որպէսզի հաստատութեան եւ հրովարտակի կաշառքը կամ բռնի վճարումը բազմապատկելու առիթներ ստեղծեն: Ամէն առթի մէջ ետեւէ յոյժ կարճատեւ կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը այնպիսի պատմական երեւոյթ մըն է, որ բացատրութեան կը կարօտի, եւ ցաւալի է որ պատմագիրներ այս մասին բնաւ լուսաբանութիւն թողած չեն: Ստեփանոսի մասին ընտրութենէն ետքը մահը յիշելով, կը պարտաւորուինք անոր մասին ըսելիքնիս վերջացնել, չկարենալով եւ ոչ իսկ իր մասին գաղափար կազմելու չափ տեսութիւն մը աւելցնել: Ստեփանոսի կաթողիկոսութիւնը 788-ին սկսած 790-ին վերջացած կ'ըլլայ, մերձաւորաբար իբր 2 տարի տեւելէ ետքը:

Ժամանակակից դեպքերն ալ մեծ կարեւորութիւն չեն ներկայեր: Արաբացւոց եւ Յունաց ընդհարումները այս անգամ Հայաստանէ հեռու տեղի ունեցած: Հարուն ուզեց Կիլիկիոյ կողմերը ընդարձակել եւ ամրացնել, եւ Կիպրոսի վրայ տորմիդ դրկեց, եւ Երինէ դշտոյ այն կողմերը դարձուց կայսրութեան պաշտպանութիւնը (ՎԵՐ. 384): Իսկ Հայաստանի մէջ Մեհրուժան Արծրունի ուրացեալ, իր նախարարութեան տանուտերութեանը մէջ հաստատուած, Շապուհ եւ Վարդ Մամիկոնեանները սպաննեց, որպէս թէ իր պատնասու հոր նոցա Մուշեղայ եղեւ աղէտն մեծ (ՎԱՐ. 76), այսինքն է Արճէշի եւ Բագրեւանդի կոտորածները եւ եղբայրներուն նահատակութիւնը, գուցէ եւ իր ուրացութիւնն ալ աղէտներուն մէջ կը համրէր: Բայց ինքն Մեհրուժան ալ վրէժխնդրութեան գոհ գնաց՝ վասզի Դաւիթ Մամիկոնեան ալ՝ իրեններուն վրէժը կը լուծէր Մեհրուժանը ըսպաննելով (ՉԱՄ. Բ. 417): Նախարարներուն ընտանեկան վեճերուն կարգէն յիշատակութեան արժանի Չահապ Պարսիկին ըրածը: Չահապի կի էր եղած *մի ի քերց նոցա* (ՎԱՐ. 76), որ ծօսքին կարգով Շապուհ եւ Վարդ Մամիկոնեաններու չորս քոյրերէն մէկուն կ'երեւի ակնարկել (§ 612), սակայն հետեւանը ոչ թէ Մամիկոնեաններու, այլ Բագրատունիներու վրայ կու գայ ծանրանալ: Վասնզի *Չահապ յաիշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց, եւ խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին* (ՎԱՐ. 76), եւ թէ Չահապ իր կնոջ իրաւունքովը Արշարունեաց գաւառին կ'ուզէր տիրանալ, պէտք է Բագրատունիներու հետ գործ ունեցած ըլլար, վասնզի Բագրատունի Աշոտ մսակերն էր, որ *գանձագին արար զգաւառ Արշարունեաց յազգէն Կամսարականաց* (ԱՍՈ. 108): Ըստ այսմ պէտք է որ Չահապի կինը Բագրատունի մը եղած ըլլայ՝ Աշոտի եւ Խապուհի քոյր, եւ ոչ Մամիկոնեան մը՝ Շապուհի եւ Վարդի քոյր: Իրօք Աշոտ եւ Շապուհ եղան որ զենքի զօրութեամբ Չահապը վանեցին, Շիրակն ու Աշոցքն ալ գրաւեցին, եւ իրենց մէջ *հասարակ բաժանեցին զհայրենիս իւրեանց* (ՎԱՐ. 76): Այս առթիւ Սմբատ իր կեդրոնը Կոգովիտ գաւառէն կը հանէ, եւ Արշարունեաց մէջ կը հաստատէ (ԱՍՈ. 108), եւ *շինէ զԿամսար* (ՎԱՐ. 76), որ յայտնապէս շփոթուած անուն մըն է, եւ Կամսարի Անին՝ Շիրակի Անիին հետ փոխանակուած է: Ապա թէ ոչ, ոչ Աշոտ եւ ոչ ուրիշ Բագրատունիք՝ Կամսարի կամ Դարանագիի գաւառին երբեք չտիրացան:

Տ ՅՈՎԱԲ Բ. ԴԸԻՆԵՑԻ

625. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Ահա վերեւ յիշուած (§ 623) չորս սակաւակեացներուն երկրորդը, որ եւ ոչ տարի մը լրացուցած է այժոռին վրայ, զի *իրբեւ ամիսս վեց միայն* կու տայ անոր Պատմաբանը (ՅՈՎ. 138), գոր շատեր ալ կը կրկնեն, եւ ոմանք մէկ տարի կը դնեն կլոր հաշուով, ինչպէս սովոր ենք ըսել: Յովարի անունը Յոբ ալ յիշուած է (ՎԱՐ. 76), եւ տեղ մը Յակոբ ալ գրուած է (ԱՅՐ. 17), սակայն մէկը կրճատումն, եւ միւսը գրչագիրի սխալան կ'երեւին, որովհետեւ ընդհանրապէս Յովար անունով կոչուած է: Իրեն ծագման տեղը ցուցուած է *յՈստանէն, ի կուրապաղատին սպարանից* (ՅՈՎ. 138), կամ *Յոստանէն, ի կուրապաղատին տանէն*, կամ *ի կուրապաղատէն* (ԿԻՐ. 42): Ոստանը, ուր կուրապաղատի սպարանք ալ գտնուի, յայտնապէս Դըւնայ Ոստանն է, իսկ Յովանի *յապարանից կամ ի տանէն* ըլլալը, չենք կարծեր թէ կուրապաղատի մը ազնուական տոհմէն սերած ըլլալը ցուցնէ, այլ միայն կուրապաղատին թաղին կամ ազարակին մէջ ծնած լինելը կ'իմացուի: Վեցամսեայ կամ քիչ աւելի պաշտօնավարութենէն ետքը *վախճանեալ* մէկու մը (ՅՈՎ. 140), գործունէութիւն կամ արդիւնաւորութիւն ալ ունենալ դժուար էր, եւ երբ պատմիչները կը լռեն, մենք ալ կը

պարտաւորուինք, այդպիսով փակել Յովարի վազանցուկ կաթողիկոսութիւնը 790-էն 791 տարիներու միջոցին:

626. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՊԱՏԿԵՐԸ

Սողոմոն, Մագագ գաւառի Գառնի հռչակաւոր գիւղը ծնած, Մաքենոցաց մեծ ուխտէն էր, բայց ինքն չէր Մաքենոցաց առաջնորդ եւ Հայր Հարանց կոչուած Մեծ Սողոմոնը, զոր Մանազկերտի ժողովին ներկայ եղողներուն մէջ յիշեցինք (§ 573) եւ որ Վահան Գողթնացիին ասպնջականն ու քաջալերողն էր եղած (§ 587): Կրտսերն Սողոմոն *ի մանկութենէ առեալ զրուժ կրօնաւորութեան կարգի* Մաքենեաց մեծահռչակ վանքին մէջ, եւ *առաքինացան երկոց զանձն տուեալ*, եւ Մեծ Սողոմոնի նման գիտնական ուսուիչի մը ձեռքին տակ *վարժեալ իսկ էր փիլիսոփայական արուեստ*, նչպէս նաեւ կատարելապէս *հմուտ լեալ փաստութեան կրթանաց*, այսինքն է սաղմոսանուագ երգեցողութեանց: Մաքենոցաց միաբանները երկուքի բաժնուած էին, երեւի կրօնաւորական խստութեանց աստիճանին վրայ տարբեր տեսութիւններ ունենալուն, եւ Սողոմոն Հայրն Հարանց, միաբաններուն կէսին հետ մէկտեղ Գեղարքունեաց Մաքենեաց վանքը թողլով, մեկնած էր Շահրակ գաւառը, եւ հոն Չրեսկ կոչուած տեղը նոր վանական միաբանութիւն մը հաստատած, աւելի միայնակեաց ճգնաւորութեան ձեւի ներեւ, *բագում ճգացն եւ աշխատութեանց զանձն տուեալ*: Այդ խումբին մէջ էր եւ կրտսերն Սողոմոն, իր առաջնորդին հաւատարիմ հետեւողն ու առաւել սիրելին, գուցէ եւ այս պատճառով անոր անունը վրան առած: Հարկաւ Մեծ Սողոմոնին վախճանելէն ետքը, Չրեսկի առաջնորդութիւնը ստանձնած էր կրտսերն Սողոմոնը, վասնզի այնտեղ խոր ծերութեան հասած էր, միշտ խրճիթի *ճգանց եւ աշխատութեանց* խստամբեր կեանքը շարունակելով: Յովարի մեռնելէն ետքը կ'որոշեն *զՍողոմոն ածեալ կացուցանել յարժոն արքութեան*: Ծերունագարդ եւ սրբակրօն անձեր կաթողիկոսութեան բարձրացնելու միտնոյն գաղափարն է որ կը յայտնուի, եւ որուն գաղտնիքը կը դժուարանանք մեկնել: Սի գուցէ մաղկային հանճարէն եւ յաջողակութենէն յոյսերնին կտրած, բոլոր ակնկալութիւննին երկնային բացառիկ օժանդակութեան վրայ դրած ըլլան: Երբոր պաշտօնական պատգամաւորութիւնը եկած էր Սողոմոնը Չրեսկի խրճիթէն Դուլինի հայրապետանոցը տանելու, Սողոմոնի յօժարական պատրաստականութիւնը զարմանք ազդեց շատերուն, եւ *յոմանց ազատաց*, այսինքն նախարարներուն կողմէն հարցում ուղղուեցաւ իրեն. *ընդէ՞ր յօժարեալ երթաս ի հայրապետութիւն*, դուն որ ծեր ես, եւ *յանհնարին ճգնական վարուց յոյժ անաւագեալ*: Սողոմոն կատակի ձեւ տալով եղած հարցումին, *երթամ*, կ'ըսէ, *զի սեւել զիս ընդ այլ հայրապետսն տամ յորմ եկեղեցոյն* (ՅՈՎ. 141), եւ ըսել կ'ուզէ, թող իմ պատկերս ալ գտնուի կաթողիկէին պատերուն վրայ, կաթողիկոսաց չարքին մէջ: Ծգնասուն եւ ծերունագարդ Սողոմոնին բերանը, հարկաւ չենք կրնար թեթեւտիկ անձնասիրութեան վերագրել տուած պատասխանը, այլ միայն իբր վերնագոյն կոչման մը հասկերպութիւն մը: Միեւնոյն ժամանակ կ'իմանանք, թէ սովորաբար կայ եղեր կաթողիկոսներուն պատկերները, *զեղասպանոյն նկարողաց* ձեռով մայր եկեղեցոյ պատերուն վրայ գծագրել: Ո՛ր էր թէ այդ պատերէն գոնէ բեկորներ մնացած ըլլային:

627. ՄԱՀԸ ՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Իրօք ալ Սողոմոն պատկերը նկարել տալէն աւելի արդիւնք չէ կրցած ունենալ, եւ իրեն անունով կատարուած գործողութեան մը յիշատակն ալ չունինք: Քանի որ էր *ծերացեալ յոյժ* (ԿԻՐ. 42), *ոչ աւելի քան զմի ամ կեցեալ* կը վախճանի, եւ *ընի ընդ հարս իւր*, զորս պէտք է իմանալ թէ կաթողիկոսաց շարքին մէջ կը թաղուի, եւ ինչպէս որ կը փափաքեր *կենդանագրի ի քաւարանի արքում* (ՅՈՎ. 141): Այդ վերջին բացատրութիւնը նախընթաց

խօսքերուն հետ բաղդաստելով պիտի իմանանք, իբր թէ ըսէր *ի սուրբ եկեղեցւոջ*, ինչպէս որ ծիսական բացատրութեամբ ալ եկեղեցիին համար *ի մարդկան քաւարանիս* կ'ըսուի (ԺԱՄ. 487): Սողոմոնի միամեայ կաթողիկոսութիւնը կը հաշուուի 791-է 792 տարիներու միջոցին:

Տ. ԳԷՈՐԳ Ա. ԲԻԲՐԱԿԱՆՑԻ

628. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒԻՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Նորէն սակաւակեաց կաթողիկոս մըն է, որ առաջին երեքներուն կը յաջորդէ: Գէորդի ծննդավայրը Աարագածոտն գաւառն է, որ քանիներէն առանց գիւղի անունին կը յիշուի (ՅՈՎ. 142), իսկ գիւղի անուն տուողներէն չորսը Բիւրական կը յիշեն, երկուքը Աշտարակ (ԱՍՈ. 109), եւ մէկ մըն ալ Օշական (ԿԱԼ. 210): Գուցէ ծնած եւ սնած տեղերը տարբեր եղած են, եւ բնակութիւնն ալ փոփոխական եղած է: Մենք կը նախընտրենք Բիւրականցի կոչել, մեծամասնութեան հետեւելով: Գէորդի իբր մակդիր յիշուած է պատմագիրներուն կողմանէ, Խոյրբբուկ կամ Խոյրբբուկ անունը (ԿԻՐ. 42, Սամ. 90), որ Հոյրբբուկ կամ Հոյրբուկ ալ գրուած է, որոնք առաջին կոչումին աղաւաղումները կ'երեւին: Այլ թէ ուրկէ ուր եւ ինչ առիթով այսպիսի տարօրինակ մակդիր մը տրուած է, բնաւ տեղէ մը ստոյգ լուսաբանութիւն չունին եւ չէնք կրնար ճշդել՝ թէ *խուլ* լսելեօք, թէ ոչ *խոյլ* ունեցող որբուկ մը եղած է, զի դժուար չէ, որ Բիւրականցի Գէորդն ալ՝ Եղիպատրուշեցի Եսայիի նման խեղճ որբուկ մը եղած ըլլայ, բայց այս կարծիքը պարզապէս բառերուն իմաստին վրայ հիմնուած է: Չենք ալ գիտեր թէ ուր աշակերտած է, եւ ինչ պաշտօններ վարած է, եւ թէ գաւառի եպիսկոպոս եղած է: Միայն իրեն ալ երեք տարի կարճատեւ կաթողիկոսութիւն վարելէն կը հետեւեցնենք, թէ նա ալ ծերացեալ հասակին մէջ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած է, եւ խաղաղութեամբ կեանքը կնքած է, առանց նշանաւոր գործողութիւն կատարելու, եւ նոյնիսկ առանց պէտք եղած ժրութիւնն ունենալու: Գէորդի անունը տալէն ետքը Պատմաբանին յիշելը, թէ *սպառապուռ Հագարացիքն տիրեցին եւ կարան գՀայաստանեայս* (ՅՈՎ. 142), նոյն օրերը կատարուած նոր եղելութիւն մըն չէ, այլ Արճէշի եւ Բագրեւանդի պատերազմներէն ետքը Հայերուն շարժում ընելու կարողութիւն ու միջոցները սպառելով, Արաբացւոց անհակառակ տիրապետելուն բացատրութիւնն է: Միւս կողմէն արտաքին պատմութիւններէ ալ կը տեղեկանանք, թէ Հարուն ամիրապետ հետամուտ էր Արաբական տիրապետութիւնը արշաւանքի եւ ասպատակի ձեւէն մերկացնելով, կանոնաւոր կառավարութեան ձեւին մտցնել: Այսչափ ալ Գէորդի եռամեայ կաթողիկոսութեան մասին, որ 792-է 795 տարիներու միջոցին մէջ կը պարունակուի:

Տ ՅՈՎԱՍԷՓ Բ. ՓԱՐՊԵՑԻ

629. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒԻՆՆ ՈՒ ԱԳԱՐԱԿՆԵՐԸ

Յովսէփի հայրենիքն ալ Արագածոտն գաւառն է, իսկ բուն ծննդավայրը ըսուած է *ի բնակչաց Մրբոյն Գրիգորի* (ՅՈՎ. 142), կամ *ի գեղջէ Սուրբ Գրիգորի* (ԱՍՈ. 108), եւ այդ բացատրութեամբ կ'իմացուի Փարպի գիւղը, ուր Լուսաւորչաշէն եկեղեցի մը եղած է, իբրեւ նշանաւոր ուխտատեղի (ԱՐԱ. 159): Եթէ լոկ *ի բնակչաց* բացատրութիւնը ըլլար, կրնար Չուարթնոց Ս. Գրիգորի եկեղեցիին վրայ ալ իմացուիլ, այլ *ի գեղջէն* ըսելը Փարպին կը մատնանշէ: Յովսէփ կաթողիկոսին Կարին մակդիր անուն ալ տրուած է (ԱՍՈ. 158), առանց պատճառը բացատրելու: Եթէ խայթելու եւ վնասելու իմաստով առնուած է, ոչ մի պարագայ չ'արդարացներ, զի ընհակառակն եկեղեցւոյ եւ հայրապետութեան արիասիրտ պաշպան եղած է Յովսէփ, այնպէս անտեղի չ'էր լիներ կասկածիլ, թէ մի գուցէ *Կորին*

կոչուած, իսկ գրչագրական սխալով *Կարիճ* դարձած ըլլայ: Յովսէփի կաթողիկոսութեան միջոցին ոստիկան եկաւ Խուզիմա անուն մէկ մը (ՅՈՎ. 142), զոր պետք է իբր Սիւլէյմանի անմիջական յաջորդ նշանակել, որովհետեւ սովորաբար երկար պաշտօնավարութիւն կը վերագրուի Սիւլէյմանի, որ մերձաւորաբար 787ին պաշտօնի անցած էր, եւ Յովսէփ կաթողիկոս 795ին ընտրուեցաւ: Խուզիմա ալ ոչինչ ընհատ իր նախորդէն՝ Հայերն ու Հայաստանը ընկճելու հետամուտ, *զրնդ իրեւ կացեալսն նուանէր*, եւ հպատակները կը կեղեքէր: Խուզիմա նոր տեսակ բռնութիւն մըն ալ աւելցնելով, դաստակերտներ եւ ազարակներ իւրացնելու կ'աշխատէր, իբր թէ *ի պատճառս գնոց արծաթոյ*, բայց հարկաւ չնչին գնով մեծամեծ կալուածներ իւրացնելու համար, առերեւոյթ օրինաւորութեան պատրուակով: Աւելի իր փափաքը գրգռեցին կաթողիկոսարանի կալուած եղող երեք մեծամեծ դաստակերտներ իրենց ազարակներով, այսինքն է Արտաշատը, Կաւակերտը եւ Հոռոմոց մարգը, որ կը գտնուին Արարատի դաշտին մէջ, Հրազդանի արգասաբեր եւ այգեւէտ հովիտին երկայնը: Խուզիմա *ի չար ցանկութենէն եւ ի դիւանոյ ազահութենէն* գրգռուած (ՅՈՎ. 142), ամէն տեսակ ճնշում ու բռնադատութիւն գործածեց կաթողիկոսին վրայ, որ հաւանի իրեն փոխանցել յիշեալ երեք դաստակերտները, սակայն Յովսէփ բացարձակապէս մերժեց, պնդելով եկեղեցական ստացութենց նուիրականութիւնը, եւ անոնք օտարանելու համար իր անձեռնհասութիւնը, նկատի ունենալով միանգամայն անիրաւ առեւտուրէն առաջ գալիք վնասը: Խուզիմա Յովսէփը համոզելու ամէն միջոցները ըսպառնալէն ետքը, զայն բանտարկել ալ տըւաւ, հարկաւ որեւէ սնոտի պատրուակով մը, եւ բանտին մէջ ալ *կապէր զնա ի շղթայս, եւ գահիւ հարկանէր զայրն Աստուծոյ*: Խուզիմա կը յուսար որ Յովսէփ *զարհուրեալ՝ առ նա զհայցեալն տացէ*, բայց նա ոչ բանտէն ու շղթաներէն, եւ ոչ բրածեծ ըլլալէն կ'ընկճուէր, այլ *քաջապէս համբերէր*, եւ ուզուած հաւանութիւնը չէր տար (ՅՈՎ. 143): Այդ բռնութեանց կարգին պետք է դնել, կաթողիկոսին եղբօր սպանութիւնը՝ Մեծամօր գետին աղբերակին կողմերը, ոստիկանին դաւաճանութեամբ, զի աւելի նպատակայարմար էր այն իբրեւ ահացուցիչ միջոց մը, քան թէ իբրեւ վրէժխնդրութեան գործ (ՅՈՎ. 144):

630. ՅՈՎՍԷՓԻ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻԻՆԸ

Խուզիմա նպատակին չհասնելէն բարկանալով, եւ իր կամքին առջեւ չերթալը իրեն պզտիկութիւն ու անարգանք նկատելով, խարդախ ձեւերու դիմեց: Երեք սպասաւորներու գլուխը մէկ մէկ պայուսակի մէջ իբր թէ երեք դաստակերտներու զիները դրած, բանտ տանիլ տուաւ, *ընդ միւս կողմն զաղտագծծութեամբ* դուրս հանելու պայմանով, եւ իբր թէ կաթողիկոսը զինը առած եւ վաճառման հաւանութիւն տուած ըլլայ, Յովսէփը բանտէր կ'ազատէ եւ հայրապետանոց կը դարձնէ, եւ ինն ալ Արտաշատի, Կաւակերտի եւ Հոռոմոցմարգի կալուածները բռնի կը գրաւէ եւ կ'իւրացնէ: Բայց կաթողիկոսը այդ խարդաւանանքէն ետքը ալ եկեղեցւոյ իրաւունքը պաշտպանելէ ձեռնթափ չ'ըլլար, *աներկիւղաբար* գործին կը հետեւի եւ *բազում պնդութիւն* ցուցնելով, գործը մինչեւ *յատենի ուղղոց* կը տանի: Ոստիկանին դէմ բողոքի ատեանը, կրնայ ամիրապետին ատեանը ըլլայ, որ *ուղղոց* ատեան կրնայ կոչուիլ, ոստիկանին անիրաւութիւնը դատապարտելուն եւ կաթողիկոսարանի իրաւունքը ճանչնալուն համար, ինչ որ կատարելապէս կը յարմարի Հարուն-է-Ռաշիտի, օրէնսգիտութեամբ եւ մեծանձնութեամբ հռչակուած ամիրապետին: Բայց անտեղի չէր ըլլար իսլամական օրէնքի թարգման դատաւորներու վրայ ալ իմանալ, որոնք իբր անկախ իշխանութիւն միշտ կը գտնուէին վարչական իշխանութեանց մօտ: Որն եւ ըլլայ ատեանը, վճիռը մասամբ կաթողիկոսին նպատաւոր կ'ըլլայ, եւ Կաւակերտ ու Հոռոմոցմարգ դաստակերտները ետ կ'առնուին *ի ձեռաց ոստիկանին չարի*, բայց Արտաշատ միանգամ ընդ միշտ կաթողիկոսարանին ստացութենէն կ'ելլէ, ու անտի եւ *առյապայ* օտարներու ձեռք կը մնայ: Այս առթիւ կը կատարուի ոստիկանի փոփոխութիւնն

այ, որովհետև Խուզիմա պաշտօնէն կ'ելլէ, եւ տեղը կը դրկուի նոր ոստիկան մը, ամենայն հաւանութեամբ Հօլ անուն (ՅՈՎ. 144), որուն ոստիկանութիւնը Վարդան ալ Յովսէփի օրերուն կը դնէ (ՎԱՐ. 80): Հարկաւ անհնար էր որ Խուզիմայի գործին անիրաւութիւնը վճռուէին ետքը, պաշտօնի վրայ թողուէր: Յովսէփ կաթողիկոսի համար ստուգիւ մեծ գովեստի փաստեր են, եկեղեցական ստացութեանց մասին ցոյց տուած հաստատամտութիւնը, եկեղեցւոյ նուիրական իրաւունքները պաշտպանելու համար խոստովանողական տանջանքներ կրելը, խարդաւանանքը մէջտեղ հանելու համար աներկիւղ ձեռնարկը, եւ վերջապէս ճարտար փաստաբանութեամբ յափշտակեալ կայուածները մեծաւ մասամբ ետ դարձնելու յաջողիլը: Աւելցնենք նաեւ՝ անխիղճ եւ անիրաւ ոստիկանին ձեռքէն երկիրն ազատելը, ինչ որ անուղղակի կրցած է ազդել նոր ընտրուած ոստիկանին, որուն վրայ չեն պատմուէր Միւլէյմանի եւ Խուզիմայի անյուր բռնութիւնները: Այս դիտողութիւններն էին որ մեզի կը թելադրէին Յովսէփը *Կարիճ* եւ ոչ *Կարիճ* մականուանել (§ 629):

631. ԴԻՊՈՒԲԱԾՆԵՐ ԵՒ ՄԱՀՐ

Խուզիմայի ոստիկանութեան, դաստակերտներունն խնդիրն, Յովսէփի գործերուն, եւ Հօլի անուանման թուականները հաստատելու համար, որոշ նշաններ չունինք, սակայն յայտնի է որ երկարած են Խուզիմայի նենգաւոր հետապնդումները, իսկ աւելի ալ երկար եղած կ'ըլլայ դատը, եթէ ուղղակի ամիրապետին ստեանին առջեւ հաստատուեցաւ եկեղեցւոյ իրաւունքը, եւ Կաւակերտն ու Հռոմոնցնարգը ետ առնուեցաւ: Միւս կողմէն Յովսէփի *ամս մետասան* հայրապետութիւն վարելէ ետքը վախճանած է (ՅՈՎ. 114), որ բաւական տրամադրելի ժամանակ թողած է յիշատակուած եղելութիւնները լրացնելու: Յովսէփի կաթողիկոսութեան 1է տարիները, առանց բացառութեան կրկնուած են ամէն պատմագիրներէ եւ ցուցակագիրներէ, որով նորա վախճանը կ'իյնայ 806 տարին: Այդ միջոցին դէպքերէն կը յիշուի Խազիրներու ասպատակութիւն մը Հայաստանի մէջ, իրենց թագաւորին աղջկան Հայաստանի մէջէն Խորասան գացած ատեն, ճամբան մեռնելուն պատճառաւ, թէպէտ սպանութեան կասկած ալ չէր կրնար ըլլալ: Երկու ամիս շարունակ երկիրը ակերելէ եւ աւարելէ ետքը՝ ետ դարձած են Խազիրները, Արաբացի նոր գունդեր հասնելուն վրայ (ՎԵՐ. 385): Իսկ Յունանակ կայսրութեան մէջ, կը յիշուի Հայ գունդերուն Երինէ դշխոյին դէմ ելնելը, որ բաւական վտանգի ենթարկեց անոր իշխանութիւնը, սակայն նա յջողեցաւ շարժումը զսպել, եւ Հայ զինուորներէն հազար մը Արշիպետագոսի կղզիները, եւ մաս մըն ալ Թրկիոյ հեռաւոր բանակատեղիները ցրուել (ԼՊԱ. 503): Իսկ Երինէ որ իբր որդւոյն Կոստանդինի գահակից, ինքն էր բուն իշխանութիւն վարողը, 790-ին Կոստանդինի նախաձեռնութեամբ պալատէն հեռացուեցաւ, եւ 15 ամիս քստրեալ մնաց Մարմայի եզերքը Ելեթերիա քաղաքը, այլ յաջողեցաւ նորէն որդւոյ հետ հաշտուիլ եւ առջի դիրքը գրաւել: Երինէ ասով չգոհացաւ, այլ իշխանութիւնը ամբողջ ձեռք անցնելու համար, 797-ին իր որդւոյն դէմ դաւաճանութիւն մը կարգադրեց, եւ զայն կուացնել տալով գործէ հեռացուց: Բայց միւս կողմէն իրեն դէմ ալ դաւադրութիւնները շատցան, մինչեւ որ Վարդան Հայկազն, Հայ գունդերու պաշտպանութեամբ զայն գահէն վար կ'առնէր, եւ ինքն կայսր կը հռչակուէր 802-ին, թէպէտ ինքն ալ տեղի կու տար Նիկեփորոսի, որ հակառակ երդման զայն կրու կուրացնէր, եւ կը փակէր Իշխանաց կղզիներէն Պոռոսիի վանքին մէջ: Իսկ Երինէ Իշխանաց կղզիները, եւ յետոյ Լեսբոս կղզի քստրուելով, այնտեղ մեռած է 803 Օգոստոս 9-ին եւ որովհետև վերջին տարիներու մէջ բարեգործութեանց, եւ քստրի մէջ ապաշխարութեանց հետեւած էր, Յոյներ զայն սուրբերու կարգը անցուցած էն: Նիկեփորոս նախ բանակցելով, եւ յետոյ զէնքով փորձեց Երինէի ժամանակ հաստատուած Արաբացւոց հարկէն ազատիլ, այլ չյաջողեցաւ եւ պարտաւորուեցաւ վճարումը շարունակել: Այս վիճակին մէջ էին Հայաստանի գործերը, եւ անոր

տիրապետողներուն յարաբերութիւնները, երբոր Յովսէփ կաթողիկոս իր բազմաշխատ կեանքը կը կնքէր 806-ին, իսկ մահուան պարագաները յիշուած չեն:

Տ ԴԱԻԻԹ Բ. ԿԱԿԱՂԵՑԻ

632. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Արագածոտն, Մազազ, Կոտայք եւ Նիզ, որ Արարատ նահանգի կեդրոնը եւ Էջմիածնի շուրջ գտնուող գաւառներն են, անլի ստեպ կը յիշուին իբր կաթողիկոսներու ծննդավայրը, ինչ որ կը ցուցնէ թէ հայրապետանոցի աշակերտութիւնն իր նշանակութիւնն ունեցած է ընտրութեանց մէջ: Կակաղ ալ Մազազ գաւառի գիւղերէն է, եւ հայրենիք Դաւիթի, որ Յովսէփէ ետքը կաթողիկոսութեան ընտրուեցաւ: Հաւանական է որ գաւառի մըն ալ եպիսկոպոս էր առաջուրնէ, թէպէտ յիշատակութիւնը մեզի չէ հասած: Զանի մը հատ յոյժ կարճատեւ, հատ մըն ալ չափաւոր տեւողութեամբ կաթողիկոսութիւններէ ետքը, Դաւիթ երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ, վասնզի Պատմաբանը *ամս քսանեւեոթն* կու տայ անոր (ՅՈՎ. 147), եւ ամէն ցուցակագիրք նոյնը կը կրնեն, Ասողիկէ գատ, որ 25 տարիներ գրած է (ԱՍՈ. 108), ինչ որ Ե եւ Է թուատառերու գրչագրական սխալանք մը կրնայ ըսուիլ: Հակառակ այդ երկար տեւողութեան, զոր պէտք է հաշուել 806-է 833 տարիներու վրայ, ոչ մեծ արդիւնաւորութիւն մը, եւ ոչ նշանաւոր եղելութիւններ պիտի կարենանք պատմել Կակաղեցւոյ վրայ, եւ չենք գիտեր ինչի վերագրել այդ ստերջ հետեւանքը. Դաւիթի տկարութեան, թէ ժամանակին դժպիտի հանգամանքներուն: Իր կաթողիկոսութեան սկիզբը տակաւին Հարուն էր ամիրապետը, եւ հաւանաբար Հօլ կը վարէր ոստիկանութիւնը, որոնք անլի բարեմիտ դիտումներ կը ցուցնէին: Աշոտ Մսակերն ալ սպարապետութեան պաշտօնը կը պահէր, ընտիր ձիրքերով օժտեալ մէկ մը, որ կրնար ձեռնհաս կաթողիկոսի մը օգտակար օժանդակ ըլլալ: Այդ պարագաներէն օգտուած չ'երեւիր Կակաղեցին, այլ չափաւոր կարողութեան տէր, եւ ժիր գործունէութենէ զուրկ, եւ միայն կացութիւնը պահելով բաւականացող անձի մը գաղափարը կը ներշնչէ դիտողին:

633. ՅՈՎՍԷՓ ԵՒ ՍԱՀԱԿ

Դաւիթի կաթողիկոսութեան սկիզբները տեղի ունեցաւ Յովսէփ եւ Սահակ իշխաններուն նահատակութիւնը, որք տօնելի սուրբեր են մեր եկեղեցւոյն մէջ (ՏՕՆ. 161): Հազարացի իշխանագուն մը, որուն ազգատոհմը Կայս է կոչուած (ՎՐՔ. Դ. 293), իսկ անունը չէ յիշուած, Կարնոյ մէջ կը հաստատուի, տեղացի Հայերէն քրիստոնէայ կին կ'առնէ, եւ կնոջ կը ներէ ոչ միայն իր կրօնքը պահել, այլեւ գաւակները քրիստոնէայ մեծցնել եւ մկրտել (ՅԱՍ. Ա. 40): Ասոր գաւակներն են Երուսուֆ եւ Իսաք, կամ Յովսէփ եւ Սահակ, եւ երրորդ մը անունը անձանօթ մնացած: Գործը խնդիրի նիւթ չ'ըլլար, մինչեւ որ տղաքը մեծնան եւ Յովսէփ կ'ամուսնանայ եւ գաւակներ ալ կ'ունենայ: Բայց ի սպառ ալ գաղտնի չէր կրնար մնալ, եւ իսլամ հօր քրիստոնէացած գաւակներ լինելինին կը սկսի խօսուիլ: Պզտիկ գաւակը կը յաջողի շուտով յունական սահմանը անցնիլ. բայց մինչեւ որ Յովսէփ տունով տեղով փոխադրուի, եւ Սահակն ալ անոր օգնէ, լուրը իշխանութեանց կը հասնի, եւ երկուքն ալ ձերբակալելու ետ ատեան հանելու հրամանը կը տրուի, եւ կը բանտարկուին: Վկայաբանութիւնը կը յիշէ Զուրդիկ Մամիկոնեան իշխանի մը անունը, որ երկու եղբայրները մէկտեղ տանելու ջանք է ունեցեր, բայց գործը չկարգադրած Յովսէփ եւ Սահակ ձերբակալուեր են (ՎՐՔ. Դ. 295): Ասոնք իրենց հօրենական հաւատքին դառնալու համար ատեանի մէջ հարցափորձուելէ ետքը կը բանտարկուին, սպառնալիք եւ ողորջանք կը գործածուին, իսլամ օրէնագէտներ համոզելու կ'աշխատին,

մինչև իսկ հայրերնին յորդորներ կը խօսի, կեղծ հաւանութեամբ ազատելու եւ ետքը յունականներկիր անցնելու: Բայց երկու եղբայրներ, իրենց միտքէն չեն դառնար, եւ յօժարակամ յանձն կ'առնեն գլխատումը, որ կը վճռուի իբր ուրացեալ իսլամներ նկատուելնուն համար: Ոստիկանի անունը չկայ պատմութեան մէջ, եւ վճիռ տուողն ալ *քաղաքապետ քաղաքին եւ գաւառին Կարնոյ* (ՎՐՔ. Դ. 295) կամ *իշխան քաղաքին Կարնոյ* (ՅԱՍ. Ա. 40) անունով կը յիշուի, եւ շատ հաւանական է որ առանց իսկ ոստիկանին մասնակցութեան, տեղական դատաւորին վճռով գլխատուած են, ինչ որ իսլամական օրէնադրութեան համաձայն է: Վճիռին գործադրութիւնը եղած է Կարնոյ մէջ, եւ գերեզմաննին ալ այնտեղ եղած է, եւ ցարդ Կարնոյ քաղաքամիջի կեդրոնը իսլամներէ պատուուած գոյգ գերեզմաններ կան, զորս տեղացի քրիստոնէայք, իբր Յովսէփայ եւ Սահակայ գերեզման կը ճանչնան: Սահակի անունը սովորաբար առաջ յիշուիլը անոր առաջ գլխատուելուն պիտի վերագրուի, թէ ոչ երիցագոյնը Յովսէփն է եղած: Կատարման օրը յիշուած է միշտ արացի 15 (ՎԱՐ. 91), եւ կ'աւելցուի եւս *յաւուր հինգշաբթայթու* (ՍԱՍ. 90), եւ սովորաբար տրուած 808 թուականը (ՎՐՔ. Դ. 301) ճիշդ կը յարմարի թէ՛ ամսաթուին եւ թէ՛ եօթնեկի օրուան, որ շարժական տոմարով այն տարին հանդիպած է Հոկտեմբեր 19-ին, մինչև Յայսմաւորքը անշարժ տոմարով Յունուար 22ին է դրած (ՅԱՍ. Ա. 40):

634. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ՍԵՒԱԴԱ

Դաւիթի օրով էր որ Աշոտ Սասկեր սպարապետ (§ 612), յաջողութիւն մը ունեցաւ Սեւադա անուն պարսիկ իշխանի մը դէմ (ՎԱՐ. 79), որ ամիրապետին իշխանութենէն ընդվզելով, անկախ տէրութիւն մը կ'ուզէր կազմել, գրաւելով նաեւ Հայաստանի հիւսիսային գաւառները: Նոյն պատերազմին մէջ կը մեռնի Շապուհ Բագրատունի՝ Աշոտի եղբայրը, եւ իր որբերը կը մնան Աշոտի խնամքին ներքեւ: Ամիրապետը իբրեւ Աշոտի որդին Սմբատը, որ պատանդ կը պահուէր Պաղտատի կամ Սամարայի մէջ (ԱՍՈ. 108): Այդ եղելութիւնը պետք է դնել 822-ին վասնզի անկէ հաշուելով *զկնի երկուց ամաց մեռաւ Աշոտի ի տան իւրում* (ՎԱՐ. 79), իսկ Աշոտ 804-ին սպարապետ, եւ 20 տարի պաշտօն վարած լինելով (ՍԱՍ. 91), մեռած կ'ըլլայ 824ին: Այդ ատեն արդէն Մէմնուն էր ամիրապետը, Հարունի երկրորդ որդին, որ հօրը մահուրնէ ետքը, 809-ին Խորասանի իշխան էր հռչակուած, բայց իր եղբօր, ամիրապետ Էմինի դաւադրութեան հետեւանօք, ներքին պատերազմներ սկսան մէջերնին, եւ շարունակեցին մինչև որ 813ին Էմին սպաննուեցաւ, եւ Մէմնուն ամիրապետութեան տիրացաւ: Սա ինքն էր, որ Սմբատը ետ դարձուց եւ հօրը մահուրնէ ետքը սպարապետ ալ անուանեց: Սակայն արաբական տիրապետութիւնը սկսած էր Հարունի օրերուն հանդարտութիւնը կորսնցնել, գլխաւորաբար Պարսիկներուն խլրտելու պատճառով, որոնք իրենց անկախութիւնը նորէն ձեռք ձգելու ձեռնարկած էին: Յիշեցինք արդէն Ջահապի մը ջանքերը, իրեն տիրապետութիւնը ընդարձակելու (§ 624): Սեւադան, զոր վերեւ յիշեցինք *ի տանէ Ջահապայ* ըսուած է (ՎԱՐ. 79), եւ նոյնն է որ քանի մը տարի ետք, Սմբատի սպարապետութեան ատեն, նոր շարժում մը եւս կազմակերպեց, Հայաստանը գրաւելու: Սեւադա իր նախնոյն Ջահապի նման, ինքն ալ Հայ կին առած էր, Արուսեակ Բագրատունին, եւ անով ինքզինքը Հայ տանուտէրներուն կարգն անցուցած, եւ կնոջ անունով *յոյով մասն երկրի բռնակալեալ՝ սեպիսկանաբար իւն տիրէր* (ՅՈՎ. 145): Հայոց հետ հաստատուած ազգականութեան եւ մտերմութեան շնորհիւ, ոչ եւս իբր Հայոց թշնամի, այլ իբր Հայոց պաշտպան կը կարծեցներ զինքն Արաբական տիրապետութեան դէմ, այնպէս որ կը յաջողի շատեր իրեն յանկուցանել, եւ իրեն հետ կը միանան նոյնիսկ Սմբատ սպարապետը, Սահակ Սիւնին, *եւ այլ եւ ազատագունդ տեսարք*:

635. ԴԱԻԻԹ ԲԱՆԱԳՆԱՅ

Նոր սպառնացող խռովութեան առջեւն առնելու պէտքը զգաց ոստիկանը, որուն անունը Հօլ է ըսուած (ՅՈՎ. 145): Իսուգիմայէ ետքը, որ 806-էն առաջ պաշտօնէն դադարած է, ուրիշ ոստիկան անուն չունինք պատմագիրներէն, եւ չենք գիտեր թէ ուստի քաղուած է Իսալիսի մը անունը, որ ոմանց կողմէ յիշուած է (ՃՆՏ. 172): Իսկ Հօլ, որ 806-էն առաջ պաշտօնի անցած էր (§ 630), դժուար թէ մինչեւ 825 պաշտօնի վրայ մնացած ըլլայ, եւ այն ալ Հարուն, Էմին եւ Մէմուն, երեք ամիրապետներու ներքեւ: Ամէն առիթի մէջ Սեւագայի մեծ շարժումին ատեն գտնուող ոստիկանին անունը Հօլ յիշուած է (ՅՈՎ. 145): Հօլ ոստիկան զէնքի չդիմած, կ'աշխատի նախ Պարսիկներու եւ Հայերու մէջ եղած համաձայնութիւնը քակտել, որով դիւրին կ'ըլլար Սեւագան ընկնել, ինչպէս քանի մը տարի առաջ յաջողած էր, նոյնիսկ Հայերու ձեռքով (§ 634): Ուստի Դաւիթ կաթողիկոսը բանագնաց դրկեց, Սմբատն ու Սահակը իրենց խորհուրդէն դարձնելու, եւ Սեւագայի հետ ալ համաձայնութեան մը գալու: Դաւիթ հաճեցաւ երթալ, տեսակցիլ ու բանակցիլ, բայց *բանիք բազմօք զնոսա համոզեալ եւ աղաչեալ* ալ նպատակին չհասաւ, անոնք իրենց նպատակին վրայ պնդեցին, եւ կաթողիկոսը, *յաւէտ տրտմեալ* ետ կը դառնար: Հօլ պարտաւորուեցաւ զէնքի դիմել, եւ ընտիր բանակով մը վրանին քալեց: Հրագրանի հովիտին մէջ Կաւակերտի մօտ իրարու հանդիպեցան, յաղթութիւնը ոստիկանին կողմը եղաւ, Սահակ Սիւնի պատերազմին մէջ ինկաւ, իսկ Սեւագա եւ Սմբատ *հազիւ ճողոպրեալ անձնասպարծ փախչէին*: Հօլ շարժումին առջեւն առնելը բաւական սեպեց, եւ աւելի առաջ չմտեց վրէժխնդրութիւնը, որովհետեւ ներեց Սահակի մարմինին պատուաւոր թաղուընը (ՀՈՎ. 146, ՕՐԲ. Ա. 211), Սմբատն ալ չգրկեց իր տիրապետութենէն, որովհետեւ յաջորդ տարիներու մէջ զինքն նոյն պաշտօնին վրայ կը գտնենք: Եթէ այդ մեղմօրինակ կարգադրութեանց մէջ ազդեցութիւն մը ունեցաւ Դաւիթի միջնորդութիւնը, իրեն կաթողիկոսութեան արդիւնքներէն, թէ ոչ միակը, գոնէ զլիաւորը պէտք է նկատել: Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը այդ եղելութենէն ետքը բաւական տարիներ եւս շարունակեց մինչեւ 833, սակայն իր գործունեութեան եւ Հայաստանի կացութեան վրայ ուրիշ յիշատակ մը չենք զըտներ, եւ կաթողիկոսին մահուան վրայ ալ *լցեալ զկէտ կենաց իւրոց* խօսքերէն (ՀՈՎ. 146) աւելի տեղեկութեանց չենք հանդիպիր:

636. ԲԱԳՐԱՏՈՒԻՆԻՔ ԵՒ ՍԻԻՆԻՔ

Օգտակար կը սեպենք այստեղ համառօտ տեղեկութիւն մը տալ Բագրատունեաց ժամանակակից ազգաբանութեան վրայ, որ կարելոր է առաջիկայ եղելութիւնները լուսաբանելու համար: Իբրեւ արմատ կ'առնենք, Աշոտ Բագրատունին պատրիկը, Վասակի որդին (§ 537), Բագրատի եղբօրորդին, եւ Սահակ պատրիկի հօրեղբօրորդին (§ 559): Աշոտի որդիք են Սմբատ եւ Վասակ, որոնց առաջինը սպարապետ եղաւ (§ 609), բայց Բագրեւանդի պատերազմին մէջ ապանույցաւ (§ 612): Սմբատի որդիներն են Աշոտ Մսակեր եւ Շապուհ, եւ աղջին մը, որ Վըրաստանի հետ ամուսնացաւ (ՎԱՐ. 79): Աշոտ սպարապետութիւնը ժառանգեց (§ 615), իսկ Շապուհ Սեւագայի դէմ պատերազմին մէջ մեռաւ (§ 614): Աշոտ խաղաղութեամբ վախճանեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Սմբատ (§ 634), որ երեք զաւակ ունեցաւ, Աբաս, Աշոտ եւ Սահլ: Աբասացուց մէջ մեծ բարերախտութիւն կը համարուէր մանչ անդրանիկ մը, եւ այս պատճառաւ հայրեր իրենց անդրանիկին անունով մականուն կը կազմէին, այս սովորութեան համեմատ Սմբատ ալ Աբրաբաս կամ Ապուէլ-Ապպաս այսինքն *Աբասի Հայր* մականունով ճանչցուած է ժամանակակիցներէն: Կրտսեր որդւոյն Սահլ անունն ալ, արաբական Սալիհ անունը պէտք է ըլլայ: Սմբատի միւս զաւակ Աշոտն է, որ մեծ դեր ունեցաւ, թագաւոր հռչակուելով: Մսակերի եղբայր Շապուհը շատ որբեր թողած է պատմութեան համեմատ, սակայն

միայն Աշոտի մը անունը կը յիշուի իբր Սպերի իշխան, մինչ միւս կողմէն առանց հայրանունի չորս եղբայրներ կը յիշուին իբր Սմբատի մերձաւորներ, զորս մենք անհաւանական չէինք կարծեր իդր Շապուհի որդիներ եւ Սմբատի հօրեղբօրորդիներ ճանչնալ: Այս կարծիքին նպաստաւոր կը նկատենք տեսնել, որ Դաւիթը Սմբատի *եղբայր* կը կոչուի (ՎԱԲ. 79), որ հօրեղբօրորդներու ալ տրուած անուն է: Այս չորսերն են Դաւիթ, Մահակ, Մուշեղ եւ Բագարատ, որոնցմէ առաջինը եւ վերջինը փեսայութեամբ զանազան կողմերու իշխաններ եղան, Դաւիթ Տարոնի Օձ բերդին, եւ Բագարատ Սասունի Միմ լերան: Աշոտ Սպերցիին որդին եղած է Շապուհ, որ է նոյն ինքն Շապուհ Բագրատունի պատմագիրը: Աշոտ Վասակեան պատրիկին միւս որդւոյն Վասակին դառնալով կը յիշատակուին որդին Ատրներսէի, Ատրներսէի որդին Աշոտ Վրաց պատրիկ, Աշոտի որդին Բագարատ, Բագարատի որդին Դաւիթ, եւ Դաւիթի որդին Ատրներսէի Վրաց թագաւորը, որոնցմէ սերած է Վրացի Բագրատիոն ազգատոհմը: Միւնեաց տունն ալ, որ ամէն ատեն նշանաւոր եղած է պատմութեան մէջ, երկուքի բաժնուած էր այդ միջոցին, եւ երկու իշխանական տուներ կը կազմէր Միւնեաց նահանգին մէջ: Առաջին ճիւղէն այս միջոցին կը յիշուին Վասակ եւ Ֆիլիպէ եղբայրներ, Վասակի որդիներ Ֆիլիպէ եւ Բարգէն, իսկ Ֆիլիպէի որդին Ներսէի, որ սպաննեց Աղուան Վարազդրատ իշխանը իր ազգատոհմով: Իսկ միւս ճիւղէն էր Մահակ որ Կաւակերտի պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ (§ 635), եւ անոր որդին Գրիգոր՝ Սուփան մականուանեալ, որ չենք գիտեր, եւ բացայայտուած՝ չենք գտներ թէ ինչ իմաստով *փաղաքշական անուն* է նկատուած (ՕՐԲ. 211): Գրիգորի որդին ալ եղաւ Վասակ, որ նոյնպէս փաղաքշական մականունով Գարուռ կոչուեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 213): Այստեղ յիշենք Աղուանից իշխան Վարազդրատի դուստր Շահանդուխտը, անգուգական գեղեցիկ օրիորդ մը, որ Միւնեաց հարս դացած ատեն, Տաթեւի մօտ այլազգի սուսերամերկներու կողմէ յարձակում կը կրէ, եւ երբ կը տեսնէ որ իրեն հետ եղողները սպաննելէ ետքը, զինքն յափշտակելու վրայ են, մահը աչքը առնելով, ձին կը մտրակէ եւ ժայռէ մը վար կը գահավիժէ: Շահանդուխտ անվնաս մնալուն վրայ, կ'ուխտէ այնտեղ մնալ ճգնութեամբ, ուրիշ աղջիկներ ալ կը միանան իրեն, եւ կուսաստան մը կը կազմեն, ուր եւ 30 տարի ճգնելով սրբութեամբ կը վախճանի (ՕՐԲ. Ա. 208):

Տ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Դ. ՈՎԱՅԵՑԻ

637. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒԲՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Դաւիթի կը յաջորդէ Յովհաննէս, համանուններուն չորրորդ, մեր ընդունած կարգով (§ 559), Կոտայք գաւառի Ովայք գիւղէն, որուն նախընթացը մութ կը մնայ: Կ'երեւի թէ Յովհաննէսի ընտրութեան ատեն անհամաձայնութիւն մը տեղի ունեցած է նախարարներուն մէջ: Վասնզի Բագարատ Բագրատունի՝ Սասունի իշխանի համար գրուած է, թէ *զարեալ լինէր, զի առանց կամսաց նորա եղև հայրապետին հաստատութիւն* (ՅՈՎ. 148), սակայն չն կրցած իր կամքը յառաջ տանիլ, եւ յաղթած է Սմբատ սպարապետի եւ Գրիգոր Սուփանի կողմը, եւ Յովհաննէս աթոռ բարձրացած: Յովհաննէսի ընտրութեան համար ընդունուածէ 833 թուականը, իսկ կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը եղած է *ամս քսան եւ երկու* (ՅՈՎ. 161), որ համաձայնութեամբ կրկնուած է ամէն ցուցակագիրներէ, որով տեւողութեան վերջը պէտք է դնել 855-ին: Դաւիթի մահուան եւ Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան տարին, Մէմունի մահուան եւ Մոթասսէմի ամիրապետութեան տարին ալ է: Նոր ամիրապետին բուն անունը Մուհամմէտ եղած է (ՎԵՐ. 408) եւ յետոյ անունը փոխած եւ ամիրապետներուն մէջ առաջին ըլլալով աստուածային անուն մը առնելով Մոթասսէմ-Պիլլահ կոչուած է (ՎԵՐ. 443): Սակայն մեր պատմագիրներ Չափր (ՅՈՎ. 149), Չաֆար (ՕՐԲ. Ա. 213), Աբուսահակ (ՎԱԲ. 79), Աբուսահակ Մահմէտ (ԿԻՐ. 43), եւ Աբուսահլ Մահմէտ (ՄԱՄ. 92) տարբեր անուններով

կը կոչեն զայն: Յաջորդին մէջ ալ այդ անուններուն տարբերութիւնը ստեպ պիտի տեսնուի մերոնց մօտ, սիսալ տեղեկութեանց կամ անձերու շփոթութեանց պատճառով, որովհետեւ այդ միջոցին ամիրապետներ ալ շատ շուտ իրարու կը յաջորդէին: Մեմունի յաջորդը Մաթասսէմ 9 տարի պաշտօնավարեց, եւ 842ին իրեն յաջորդեց որդին Ապու-Ճաֆեր-Հարուն-էլ-Վաթըք-Պիլլահ (ՎԵՐ. 444), եւ ասոր ալ 847ին յաջորդեց եղայրը Միւթէվէքքի-Պիլլահ (ՎԵՐ. 445), որ մինչեւ 861 պաշտօնավարեց: Այս երեքը եղան Յովհաննէսի ժամանակակից ամիրապետներ, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ իր անգթութեամբ եւ զեղխութեամբը Վաթըք-Պիլլահ ամիրան, եւ անոր Ճաֆեր անունը կ'երեւի թէ աւելի ծանօթ եւ աւելի գործածուի եղած է Հայոց մէջ, եւ երեք ամիրաներ միեւնոյն անունի բերքեւ յիշուած են: Անեցին երեքը կը տարբերէ, եւ Աբուսահլի 2, Ահարոնի 4 եւ Ջափրի 16 տարիներ կու տայ (ՍԱՄ. 92): Արծրունին ալ երեք անուններ կու տայ, եւ Սահակ 9, Ահարոն 5 եւ կէս, եւ Ջափր 17 տարի ամիրապետ եղած կ'ըսէ (ԱՐԾ. 177), բայց այս հաշիւներն ալ ճիշդ չեն, եւ Ահարոն եւ Ջափր նոյն անձի անուններն են, որ 16 տարի ալ իշխանութիւն վարած չէ: Բիւզանդիոյ կայսրներուն մանրամասնութեանց մտնելու պէտք չենք զգար, որովհետեւ Հայաստան անոնց հետ յարաբերութիւններ տեղի չունեցաւ այդ միջոցին: Միայն իբր տեղեկութիւն յիշենք, որ Նիկեփորոս կայսր Վարդան Հայկազնի վրայ գործած անգթութենէ ետքը (§ 631), շատերուն հետ ալ նմանօրինակ խստութիւններ գործածեց: Արշալիր Հայկազն պատրիկ գանձապետը, որ Ստաւրակիոս ալ կոչուած էր, եւ անոր փեսան Լեւոն պատրիկը, Վարդ Արծրունիի որդին, գանակոծ ընելէ եւ մագերը զերծելէ ետքը վանքերու մէջ փակեց: Սակայն Միքայէ Ա. Ռանգաբէ 811-ին Նիկեփորոսի յաջորդելով երկուքն ալ ազատեց, սակայն ինքը սպիկար դատուելուն, դժգոհութեանց առջեւ քաշուեցաւ, եւ Լեւոն Արծրունին կայսր հռչակուեցաւ 813-ին, Լեւոն Ե. Հայկազն անունով: Իր հրամանով Կոստանդնուպոլսոյ նոր ժողով մը գումարուեցաւ 815-ին, որ Նիկիոյ Երկրորդ ժողովին դէմ պատկերներու պաշտօնը հերքեց ու նզովեց, եւ Լեւոն ոյժ տուաւ այդ որոշման: Միքայէ Բ. Թլուատ, 820-ին Լեւոնը սպաննեց եւ կայսր հռչակուեցաւ, Թովմասի ապստամբութեան ալ յաղթեց, եւ մինչեւ 829 իշխեց, եւ իրեն յաջորդեց Թէոփիլոս, եւ ասոր ալ 842ին իր որդին Միքայէ Գ. Արբշիռը, մօրը Թէոտորայի խնամակալութեամբ:

638. ԲԱԲԱՆԻ ԽԼՐՏՈՒՄՆԵՐԸ

Պարսից խորտումները դադրած չէին, Ջահապի եւ Սեւադայի շարժումներուն բուն գլուխն էր, Բաբ կամ Բաբիկ կամ Բաբան անուն մէկ մը, որ կրօնական ձեւեր ալ խառնած էր իր շարժումին, եւ նոր վարդապետութիւններ ալ կ'աւանդէր, եւ երեւի թէ հին մագղեգական կէտեր էին իսլամութեան վրայ պատուաստուած: Մոթասսէմի օրով աւելի սաստկացան Բաբանի արշաւանքները, որ անխտիր Պարսկաստանի եւ Հայաստանի մէջ կը տարածէր իր սարսափն ու կոտորածները, Արաբական պետութիւնը այն կողմերէն հեռացնելու միտքով: Բաբան մը կը յիշուի, որ Վասակ Սիւնիի դուստրը իրեն կին առած, եւ այս կերպով մաս մըն ալ երկիր գրաւած էր, բայց վերջէն այն կողմեր *անհնազանդ* եղած էին *հրամանի եւ օրինաց Բաբանայ*: Բաբան նորէն յարձակելով *սաստիկ եւ անողորմ* կոտորածի մատնած էր երկիրը (ՕՐԲ. Ա. 22), եւ միւս տարին ալ Գեղարքունի գաւառը մտած, Մաքենացոց մեծ վանքը կործանած, եւ 15, 000 հոգի ջարդած էր (ՕՐԲ. Ա. 203): Կը յիշուի եւս Աբդիլեդ ոմն, միեւնոյն պարսիկ արշաւանքին ճիւղերէն, որուն դէմ ելած է Բաբգէն Սիւնի եւ ասպատակը ցրուած (ՎԱՐ. 80): Մենք չենք կարծեր ամէն յարձակմանց մէջ Բաբանը տեսնել, այլ անոր անունով գործող զօրավարներ: Մոթասսէմ ամիրապետ խէտք զգաց վերջնապէս նուաճել Բաբանի ասպատամբութիւնը, որ մինչեւ իսկ Պաղտատի վրայ սպառնալ կը յանդգնէր, եւ յիսգօր հրամանատարութեամբ Հայաստանն որկեց Աֆշին կամ Ափշին ոստիկանը, բնիկ անունով Հայտար-պինի-

Քառուս, ծագմամբ Թուրքաստանէն: Քանի մը տարիներ տեւած են Աֆշինի եւ Բաբանի մղած պատերազմները, ճակատամարտներէն խուսափելով, եւ թշնամին նեղի դնելով եւ պաշարելով՝ զայն ձեռք ձգելու համար (ՎԵՐ. 440): Աֆշինի գործակից էին Սմբատ սպարապետ եւ որդիները, որոնցմէ Սահլ Բագրատունի կը յաջողի ձերբակալել Բաբանը եւ Աֆշինի կը յանձնէ (ՎԱՐ. 79): Օտար պատմագիրներ ալ կը ճանչնան Բաբանը ձերբակալող Սահալ-պինի-Սմբատ զօրավարին անունը (ՎԵՐ. 440), եւ 837-ին կը դնեննդելութիւնը: Սահլի *հազարիցս հազար կշիռ արծայթոյ եւ այլեւս հարիւր հազար* պարգեւ կը տրուի (ՎԱՐ. 79), իսկ Բաբան իր եղբօրը եւ իրեններէն 3, 300 գերիներու հետ Պաղտատ կը տարուի, եւ ձաղանքի ենթարկուելէ ետքը, ծայրակոտոր եւ փայտէ կախուած կը սպաննուի (ՎԵՐ. 440):

639. ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆ

Մոթասսէմ ամիրապետ պետք զգացած էր Յունաց հետ ալ պատերազմները նորոգել, որովհետեւ Թէոփիլոս կայսր առիթ գտած էր Արաբացւոց դէմ յարձակումներ ընել եւ յաջողիլ, եւ նոյնիսկ Բաբանի ալ օգնութիւններ մատուցած էր, մինչեւ Ասորիք յառաջացած էր, Սամոսատն առած, Սոգոպետրիա կաշուած աւանն ալ գրաւած ու կործանած, որ Մոթասսէմի ծննդավայրն էր եղած (ԼՊԱ. 505), եւ զոր Անեցին՝ Չուպատա կը կոչէ (ՄԱՍ. 93): Թէոփիլոսի յաջողութեանց վարիչներն էին Մանուէլ Մամիկոնեան, եւ Թէոփորոս մը, նոյնպէս արեւելեան գաւառներէն: Բայց կայսերական արքունեաց սովորական քսութիւններ յաջողեցան Մանուէլը կասկածելի ընել Թէոփիլոսի աչքին, եւ Մանուէլ պետք զգաց վտանգէն ազատելու համար Արաբացւոց կողմն անցնիլ, եւ լաւ ծառայութիւններ ալ մատոյց ամիրապետութեան: Բայց Թէոփիլոս գաղտի պատգամաւորութիւններով յաջողեցաւ նորէն Մանուէլի սիրտը շահիլ, որ այնձն առաւ ետ դառնալ, եւ պատճառանքով մը մինչեւ յունական սահմանագլուխը գալով, հրաժեշտ առաւ ամիրապետին Վաթրք-Պիլահ որդիէն, որուն կ'ընկերանար, եւ նորէն կայսերական ծառայութեան անցաւ, եւ դարձեալ կարեւոր ծառայութիւններ ընծայեց եւրոպական գաւառներու մէջ: Իսկ Մոթասսէմ Աֆշինի եւ ուրիշ զօրավարներու առաջնորդութեամբ յաջողեցաւ մեծ յաղթութիւններ տանիլ Փոքր Ասիոյ մէջ, եւ Յոյները յետս մղել: Մանուէլ ծերացած խաղաղութեամբ վախճանեցաւ Միքայէլ Գ.ի օրով: Այդ յիշատակութիւնները յառաջ բերինք ժամանակին կացութեան յեղեղուկ վիճակը, եւ Հայ նախարարներուն անհաստատ դրութիւնը ցուցունելու համար: Չեռներէց եռանդով եւ ժիրաժիր քաջութեամբ վառուած, չէին գիտեր թէ ո՞ր ուղղութեամբ պիտի կարենային իրենց երկրին եւ ազգի օգտակար ըլլալ, եւ տարուբերեալ կարծիքներու ազդեցութեան ներքեւ, իրենք իրենց եւ իրարու ալ հակառակ ձեռնարկներու կը հետեւէին:

640. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՉՐՊԱՐՏՈՒԻԼԸ

Յովհաննէս կաթողիկոսի գարծունէութեան նշանը չունին այդ ամէն եղելութեանց մէջ, որք կը գրաւեն նորա կաթողիկոսութեան առաջին ութը տարիները: Արծրունին կը ներկայացնէ զայն իբր եկեղեցական եւ բարոյական բարեկարգութեանց նախանձայոյզ հայրապետ մը, որ կ'աշխատէր որպէսզի *վկայեսցեն ըստ անուան քրիստոնէութեանն եւ գործն* (ԱՐԾ. 127), որով ոչ ամենուն հաճելի կ'ըլլար իր խստապահանջութիւնը: Բագարատ Բագրատունի Սասունի իշխանը, որ համաձայն չէր եղած Յովհաննէսի ընտրութեան, նոր դիրքի տէր եղած էր, զի *հրամանատար եւ իշխան իշխանաց Հայոց* անունը կը տրուի անոր (ՅՈՎ. 147): Այդ կոչումը ոմանք ոստիկանի պաշտօնին նոյնանշան կարծելով, Բագարատի անունը ոստիկաններու շարքին անցուցած են, իբր Հօլի յաջորդ (ՉԱՍ. Բ. 441), սակայն դժուարին է այդ տեսակ պաշտօնը մը վերագրել

Բագարատի: Ուրիշ տեղ միայն *իշխան Տալրոս լերին* ըսուած է (ՎԱՐ. 80), կամ պարզապէս *իշխան Հայոց* (ՕՐԲ. Ա. 212), կամ թէ *ունէր յայնժամ զգլխատրոյթիւն քարձակցութեան իշխանաց Հայոց* (ԱՐԾ. 199): Արդէն յիշած ենք թէ Հայաստանի մէջ Արաբացի ոստիկանէն զատ Հայ պատրիկ մը եւ Հայ սպարապետ մը եւս կը գտնուէին իբր ոստիկանին օգնական, եւ երբեմն ալ այս երկու պաշտօններ մէկ անձի վրայ կը միանային, ուստի Բագարատի պաշտօնը պատրիկութիւն եղած կրնար ըլլալ, քանի որ սպարապետութիւնը Սմբատի վրայ էր: Յայտնի չէ թէ ինչ արժանիքով Բագարատ այդ պաշտօնին հասած էր, կամ թէ իրօք այդ պաշտօնը ունէ՞ր, միայն թէ ազդեցութիւն գործածելու առիթ գտաւ, եւ անկէ օգտուելով ուզեց Յովհաննէսի դէմ հակառակութիւնը գլուխ հանել, քանի որ *խնդրէր ժամ դիպող զայլ փոխանակ նորա կացուցանել* (ՅՈՎ. 149): Այդ նպատակին ծառայեցին *քիչ ոմանք չարաքանք, ի նոյնինքն յրնտանեաց տան կայթողիկոսարանին*, որոնք կայթողիկոսին վրայ ինչ ինչ գրպարտութիւններ սկսան խօսիլ, եւ Բագարատի առջեւ ելնելով իրենց ամբաստանութիւնը վկայեցին, եւ Բագարատ մտադիր ընդունեցաւ անոնց քսութիւնը, եթէ ինքն ալ չէր անոնք գրգռողը: Եւ գրեց *հրովարտակ առ ամենեսեան ի բաց կալ յրնդուներդ զհօտապետն*, մինչեւ առաջին նպատակին հետեւելով *կացուցանել հայրապետ ըստ իւրտանն ձեռնէրիցութեան* (ՅՈՎ. 148): Շատ յստակ չէ գրուած թէ ինչ կէտի վրայ էր Յովհաննէսի դէմ եղած գրպարտութիւնը: Պատմաբանը *բանս սայիրատս քամբասանաց* կ'ըսէ: Սակայն ամբաստանողներուն կայթողիկոսարանին մէջէն ըլլալը, եւ Շուշանի ծերերուն եւ Նարեկետոս Երուսաղէմացին գրպարտողներուն օրինակը (ՅՈՎ. 147), եւ Յովհաննէսին *այր սուրբ եւ պարկեշտ* նկարագիրին շեշտուիլը (ՎԱՐ. 80), բարոյից խնդիր եղած ըլլալը կը ցուանեն: Միւս կողմէն քանի որ Բագարատ ուրիշ մը աթոռ բարձրացնելու դիտումն ունէր, կայթողիկոսութեան ձգտող եպիսկոպոսի եւ համախոհներու գործակցութիւնն ալ պէտք էր եղած ըլլար: Բագարատի այդ յանդուգն ձեռնբերեցութեան հանդէպ, Յովհաննէս տեղի տալու ձեռով կայթողիկոսարանը կը թողու եւ կ'երթայ առանձնանալ Այրից վանքը, որ է Այրեվանքի Ս. Գեղարդը, որ *բանակետոյ սրբոյն Սահակայ* ալ կոչուած է (ՅՈՎ. 148), թերեւս Սահակի հայրապետութենէն առաջ, վաթսուն աշակերտներով այնտեղ միաբանական կեանք վարած ըլլալուն համար (ԱՐԱ. 346): Բայց Յովհաննէս իր անմեղութեան բողոքն ալ զանց չըրաւ, եւ *հոգեւոր հաստողական սրով պաշարմանք կապեալ* պատասխանեց Բագարատի հրովարտակին (ՅՈՎ. 148), որ էրսել, եկեղեցական նգովքի վճիռը արձակեց *նանրալեզու հայհոյիչ* անձերուն դէմ:

641. ԺՈՂՈՎՈՎ ԱՐԴԱՐԱՆԱԼԸ

Կայթողիկոսին քաշուիլը եւ բողոքածեւ յայտարարութիւնը իրենց արձագանգը ունեցան, եւ ամէն կողմէ հերքումի եւ մերժումի ձայներ բարձրացան Բագարատ Բագրատունիին յանդգնութեան դէմ, որ ինչ ալ ըլլար չէր կրնար իւրովի այդպիսի քայլ մը առնել: Սմբատ Բագրատունի սպարապետ եւ Գրիգոր Սուփա Սիւնեաց տէր գլուխ կեցան ընդհանուր զայրոյթին, եւ երեւի թէ Յովհաննէս ալ յանձն չառաւ գործը ծածկելով՝ առանց օրինաւոր քննութեան փակել, որ պէտք եղաւ եպիսկոպոսաց եւ նախարարաց *համագունդ ժողով* գումարել, ուր *ըստուգազէտ ինացուածիւ* հաստատուեցաւ *իժայթոյն շրփանց չար հայհոյչացն ստութիւն* եւ անկէ ետքը միայն Յովհաննէս դարձաւ *յաթոռն սրբութեան*, որով եւ սուրբ եկեղեցին *դարձեալ նորոգապէս պայծառանայր* (ՅՈՎ. 148): Նորերէն ոմանք այդ ժողովը Երնջակի մէջ գումարուած ըսին (ՉԱՄ. Բ. 443), սակայն մենք հիներուն մէջ նշանակուած չգտանք: Այդ եղելութենէն մեր քաղեղիք հետեւանքն է, թէ Հայ Եկեղեցոյ կանոնք համարձակ իրաւունք կու տան իրեն, իր կայթողիկոսներուն ալ դատը տեսնել, եւ արդար վճիռն արձակել, եւ թէ ոստիկաններու բռնաւորական իշխանութիւնն ալ չէ կրցած արգելք դնել այդ օրինական գործողութեան: Բագարատ հարկաւ հանութեամբ չտեսաւ իր ձեռնարկին պարապի ելլելը, եւ իր հրովարտակին ազգային ժողովով մերժուիլը, եւ

թերեւս ալ նոր ձեռնարկներ կը մտածէր իր նպատակը առջեւ տանելու, եւ աւելի զօրաւոր զրպարտութեամբ կաթողիկոսին եւ անոր պաշտպաններուն դէմ ելլելու: Բայց նոյն միջոցին Յովհաննէսի դէմ սուտ վկայութիւն տուողներէն մէկուն քարաժայռէ մը գահավիժելով ջախջախուիլը, երկրորդին բարձր տանիքէ մը գիշերային իյնալով մեռնիլը, երրորդի մըն ալ յորձանուտ գետի մը մէջ ընկղմիլը, ամենուն վրայ ահուդող ազդեցին, Բագարատ ինքն ալ սարսափելով ետ կեցաւ իր խորհուրդէն, եւ Յովհաննէս պատուով ու փառքով անցուց իր հայրապետութեան մնացորդը: Որոշ նշանակուած չէ թէ ինչչափ տեսեց Յովհաննէսի Այրեվանիք մէջ առանձնացած մնալը, սակայն գործին տրուած կարեւորութենէն կը հետեւի, թէ ամենայն ինչ միեւնոյն 841 տարւոյն մէջ լրացած է, այսինքն է *իբրեւ անցին ասք ութ յետ սկզբան ձեռնադրութեան նորա* (ՅՈՎ. 147):

642. ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏՏՐԻԿ

Արաբական տիրապետութեան ձեւը կ'երեւի թէ հետզհետէ փոփոխելու կամ թուլնալու երես կը բռնէր, քանի որ նոյն իսկ Պաղտատի մէջ ամիրապետութեան ազդեցութիւնը կը նուազէր ներքին երկպառակութեանց երեսէն: Մոթասսէմ իր բնակութիւնն ալ Պաղտատին մէջէն հանելով, 12 փարսախա հեռու Սամարա ըսուած տեղը կը հաստատէր (ՎԵՐ. 439), ուսկից յառաջ եկած է մեր պատմագիրներուն Պաղտատն ու Սամարան իբր նոյնանշան գործածելը: Չանագան գաւառներ իբրեւ աւատական իշխանութիւններ, ամիրայագուններու եւ զօրավարներու ազատ մատակարարութեան կը յանձնուէին, միայն հարկի մը կապով կեդրոնին հետ միացած մնալով: Մեծ բաժիններու տիրապետողներն ալ մասնաւոր գաւառները երկրորդականներու կը յանձնէին նոյնպէս լոկ վճարի պայմանով, եւ ոստիկան ըսուածներ իբրեւ այցելու հաւաքիչներ հարկերու գանձումէն զատ բանի չէին խառնուէր: Ասկէ յառաջ եկած է Հայաստանի մէջ ալ զանագան նախարարներուն մէյմէկ կողմ իբրեւ աւատապետ տիրապետելը, որ հետզհետէ կանոնաւոր ձեւ ստանալով մասնաւոր թագաւորութիւններ կազմելու ճամբայ բացաւ: Այդ դիտողութիւննիս կ'արդարանայ ուսումնասիրելով մանաւանդ Արծրունին պատմութեան հոգին, եւ նկատի առնելով ոստիկաններու յաջորդութեան ընդհատ եւ անկանոն շարը: Սոյն այս միջոցին, որուն վրայ կը խօսինք, կը տեսնենք Բագարատ Բագրատունին՝ Սասնոյ եւ Տարոնոյ տէր, Աշոտ Արծրունին՝ Վասպուրականի տէր, Գրիգոր Սուփանը եւ Բաբգէն Սիւնին՝ Սիւնեաց երկու բաժիններուն տէր, եւ Սմբատ Աբլաբասն ալ Ծիրակի տիրացած, որոնք իրենց կողմէ պատերազմներ ալ կը մղեն, եւ Արաբացի զօրավարներու ալ կը դիմադրեն, եւ այս կերպով կը հաստատեն աւատական դրութեան հետզհետէ զօրանալը: Վերջին անգամ յիշեցին Աֆշինը, որ Հայաստան եկած էր իբրեւ հրամանատար եւ մեծ ոստիկան, եւ Բաբանի դէմ մեծ պատերազմը մղած (§ 638): Աֆշին Հայաստանէ Փոքր-Ասիա անցաւ Յունաց դէմ պատերազմելու, եւ իրմէ ետքը իբր ոստիկան կամ Հայոց ամիրա յիշուած կը գտնենք Խալթիպ Եւզիտ մը, որ Վրաստան ալ կ'երթայ, անշուշտ հիւսիսային արշաւանքներու պատճառով, եւ կը մեռնի Չաւախք գաւառի Խոզարի գիւղը (ԱՍՈ. 108): Անկէ ետքը կը գտնենք Ապուսէթ ոստիկան անունը (ՅՈՎ. 149), որ պատմագիրներու շատերէն իբր մէկ անձ կը ներկայացուի, բայց Արծրունին երկու Ապուսէթներ կը գատէ, հայր ու որդի, եւ որովհետեւ ինքը կը յայտարարէ *անգիրս մնացեալ յայոց* պարագաներ պատմել (ԱՐԾ. 117), եւ իր գրածներով շատ մը մթին կէտեր կը լուսաբանուին, մենք ալ պարտք կը զգանք անոր հետեւի:

Ապուստեթ, կամ անելի ուղիղ հնչմամբ Ապու-Սախտ, ոստիկանին գալուստը բոլոր պատմիչներեն կը վերագրուի Ջափը ամիրապետին, որ է նոյն ինքն Վաթրք-Պիլլահ, եւ որ 847-ին մեռած ըլլալով, այդ թուականէն գոնէ երկու տարի առաջ, 845-ին պէտք է դնենք առաջին Ապուստեթին անուանումը: Ծաֆեր-Վաթրք-Պիլլահ շատ չապրեցաւ, եւ 847-ին իրեն յաջորդեց եղբայրը Միւթեվէքքի-Պիլլահ, եւ անոր օրովն է, որ կ'իյնայ Հայոց 300 (ԱՐԾ. 117, ԱՍՈ. 108), այսինքն է 851 տարին, Հայաստանի անհնարին նեղութեանց թուականը, զորս մեր պատմագիրներ միեւնոյն Ջափի կը վերագրեն, սակայն արտաքիններէն չի ստուգուիր որ Միւթեվէքքի ալ Ծաֆեր անուն ունեցած ըլլայ, եւ երեւի թէ ամիրապետին փոփոխուած ըլլալուն լուրը, որեւէ պատճառով Հայոց ծանօթ չէ եղեր: Միւս կողմէն նոյն արտաքին պատմութիւնը կը վկայէ, եւ Միւթեվէքքիի եւ ոչ Ծաֆեր-Վաթրքի կը վերագրէ անգութ եւ մոլեռանդ բռնաւորութեան գործերը, որոնք տեղի ունեցան ամիրապետութեան ամէն կողմերը; Ապուստեթ հարկերու համար եկած աստեն հակառակութեան հանդիպեցաւ, գլխաւորապէս Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունիի եւ Տարոնի իշխան Բագարատ Բագրատունիի կողմէն, որոնք զինքը բռնադատեցին հարկին գումարն առնել եւ երթալ, եւ ուրիշ բանի չխառնուիլ, եւ իրօք ալ *տան աստնէ նմա զհարկս եւ հասս արքունի, եւ դարձուցանեն զնա ընդ նոյն ուստի եկն* (ԱՐԾ. 119): Ապուստեթ ետ դարձած աստեն՝ Ալայ-Ծովափի, հաւանաբար Ալի-Սահիպ ամիրայի մը կը յանձնարարէ Վասպուրականի կողմը (ԱՐԾ. 123), եւ Մուսա-պինի-Զօրահա ամիրայի մըն ալ Տարոնի կողմը (ԱՐԾ. 120), որպէսզի Աշոտն ու Բագարատը ստիպեն խոնարհիլ, եւ զինու գործութեամբ ալ ընկճեն: Իսկ ինքն կը դառնայ Սամարա կամ Պաղտոտ, ամիրապետէն նոր հրահանգներ եւ օգնութիւններ առնելով Հայաստան դառնալու: Ալայ-Ծովափի ամիրայ Ազրակի եւ Անձեւացեաց կողմէն Վասպուրական մտնելով, *սայաստակ սիռէր, գերիէր, աւերէր, յափշտակէր, կապուտ կողոպուտ գործէր, զայր եւ զկնի յափշտակէր* (ԱՐԾ. 123), եւ Աշոտ Արծրունիի ազդարարութեանց ալ մտիկ չէրն ըներ, թէ հարկէ զատ բանի չխառնուի եւ երկիրը չաւերէ: Այդ պատճառով հարկ կ'ըլլար զենով հալածել ամիրան, եւ Աշոտ՝ Վահանն ու բոլոր Արծրունի իշխանները, Գուրգէն եւ Վահան Հանունիները, եւ Գուրգէն Ապուպէլէնը մէկտեղ առնելով Ալային վրայ կ'երթար, եւ Արճունք գիւղի մօտ վրան յարձակելով կը ցրուէր եւ կը ջարդէր, եւ ինքն Ալայ-Ծովափի ալ, որ Ովայ ալ գրուած է, մինչեւ Պաղտատ կը փախչէր, եղածին լուրը տանելու (ԱՐԾ. 124): Միւս կողմէն Մուսա-պինի-Զօրահա Տարոնի կողմը կը քալէր: Բագարատ կը պարտաւորուի իր ոյժերը հաւաքել, եւ ամէն կողմէն օգնութեան հրաւիրել, եւ հետզհետէ կը հասնին Թոռնիկ Բագրատունի, Շապուհ Ամատունի, Գրիգոր Գնունի, Արտաւազդ Ընտրունի, Սմբատ Ապահունի, Գրիգոր Քաջբերունի, Գագրիկ Ապուհարազ, Թէոդորոս Վարազի, Խոսրով Վահեւունի, Խոսրով Ալէացի, Վարդան Գաբեղեան, Սմբատ Մարացեան, Պատրիկ Անձեւացի, Գորգ Հարմացի, Դաւիթ Գունդուզար, *եւ այլք բազունք յազատ տանէ իւրաքանչիւր զօրօք*: Բագարատ կը փութայ Աշոտ Արծրունիի ալ լուր գրկել, որովհետեւ ստուար բանակով կու գար Մուսա: Պատերազմը խառնուեցաւ Տարոնի մէջ, եւ դիպող ժամին հասաւ Աշոտ՝ Ալայի դէմ յաղթութենէ ետքը, իր Արծրունի եւ Հանունի գունդերով, եւ կատարեալ եղաւ Հայոց յաղթութիւնը, որք Մուսայի բանակը մինչեւ Բաղէշ հալածեցին, Շահաստան քաղան ալ պաշարեցին, բայց խնայեցին ու չկոտորեցին՝ Աղձնեաց նախարարին տիկնոջ՝ Բագարատի քրոջ թախանձագին աղաչանաց վրայ (ԱՐԾ. 122): Օգնութեան հասնող Արծրունի իշխաններէն յանուանէ կը յիշուին 16 հոգի Աշոտի եւ Գուրգէնի եւ Գրիգոր ազգականներէն, որք են՝ Վասակ, Վահան, Մուշեղ, Ապուօլէն, Գուրգէն, միւս Վասակ, Ապուջափր, միւս Մուշեղ, Ապումայեայ, միւս եւս Վասակ, միւս Վահան, Համագասայ, Վասակ Գրիգորեան, Ապումկղէմ, Մեիրուժան եւ գրիգոր, իսկ Հանունիներէն կը յիշուին Վահան եւ Դաւիթ (ԱՐԾ. 121): Մուսա ալ փութաց

գուժկաններ հասցնել Պաղտատ, եւ Հայոց խլրտումներուն դէմ պէտք եղած ոյժերը փութացնել յանձնարարեց (ԱՐԾ. 123):

644. ՀԱՅՈՑ ԽԼՐՏԻԼԸ

Ապուստօքի, Ալայի եւ Մուսայի հետզհետէ հասցուցած գոյժերը, գործունէութեան պարտաւորեցին Արաբացիները: Միւթելէքքիլ-Պիլլահ նոր ամիրապետին նախաձեռնութեամբ, որ ազգականները գոհացնելու համար՝ երկրին գնազան կողմերը անոնց մէջ բաժնած էր փոխարքայակն ձեւով: Ըստ այսմ Հայաստան վիճակած էր իր որդւոյն Մղասի, Ատրպատականն ու Իրանն ու Խորասանն ալ միւսին (ՎԵՐ. 446): միւթելէքքիլ կը նկարագրուի իբրեւ մոլեռանդ մը եւ քրիստոնէաներու եւ հրէաներու հալածող, որոնց վրայ ծանր եւ անարգական գրկողութիւններ հրամայած էր, կ'արգիլէր ձի հեծնել, այլ միայն էշ ու ջորի եւ առանց ասպանդակի, կը հրամայէր տուններուն վրայ չունի ու կապիկի նշան մը դնել զատուելու համար, բացարձակապէս կը հեռացնէր պետական պաշտօններէ, կը բռնադատէր իսլամներէ տարբեր ձեւով զգեստներ հագնիլ, եւ կը զրկէր դպրոցներ յաճախելէ (ՎԵՐ. 447): Այդ տրամադրութեանց ներքեւ կը կազմուէր Հայաստանի վրայ արշաւելու սահմանուած նոր բանակը, նոյնիմքն Ապուստօք ոստիկանի հրամանատարութեամբ, հրահանգ ունենալով *եղանէլ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, չարչարել զոսա որպէս խորհեցանն*: Բայց Ապուստօք *մեռաւ ի ճանապարհին*՝ դեռ Ատրուոց կամ Միջագետաց կողմերը եղած ատենը, եւ լուրը Պաղտատ հասնելով, անոր պաշտօնը տրուեցաւ իր որդւոյն Եուսուֆ-պիւնի-Ապուստօքի (ԱՐԾ. 129), եւ անկէ առաջ եկած պիտի ըլլայ պատմագիրներուն, հայր ու որդի Ապուստօքները միացնելը, ինչպէս միացուցած ու շփոթած են ամիրապետներն ալ: Եուսուֆ Ապուստօք առաջ Վասպուրականի կողմերը կու գայ Ատրպատականէն մտնելով, եւ Ադամակերտի մէջ կը բանակի, եւ Աշոտը տեսակցութեան կը հրաւիրէ, որ Մարդաստան գաւառի կողմը քաշուած էր: Աշոտ կը կասկածի, եւ իր մայրը Հռիփսիմէ տիկինը կը դրկէ ընծաներով, որ Բագարատի քոյրն էր, եւ այս կերպով Ապուստօք կը համոզուի առ այժմ չպնդել, եւ դէպի Տարոն կը յառաջէ: Իսլաթ հառնելով Բագարատը կը հրաւիրէ, որ կասկածի չերթալով հրաւերին կը պատասխանէ, բայց բոլոր իր հետեւորդներով շղթայի կը զարնուի, եւ ուղղակի Մամարա կը դրկուի ամիրապետին տրամադրութեան: Իսկ ինքն Ապուստօք կու գայ *ձմերել ի Մուշ քաղաքի Տարոնոյ*, եւ կը սկսի բալար Տուրուբերանի եւ Աղձնեաց կողմեր ատերել եւ աւարել, գերել եւ գերփել, երկրին բնակիչները *վանատակուր առնել ի կողմանս Ատրուոց եւ յամենայն սահմանս տէրութեանն Տանկաց*: Իսկ քովը պահածները *սաստաստոց ձմերան դառնութեան* մէջ խիստ գործերու կը ծառայեցնէ, որով մաս մըն ալ *փախստեայ* կը ցրուէր, եւ Ապուստօք կը յաջողէր *յաւեր դարձուցանել զբնաւ աշխարհն* (ԱՐԾ. 131): Միայն Բագարատի բնիկ տանուտէրութեան՝ Սասունի գաւառի լեռնակողմերը ազատ կը մնան, ձմեռ ատեն այն տեղեր երթալու դժուարութեան համար: Երրորդ գարուն կը բացուի, եւ Սասունցի լեռնականներ կը զգան որ կարգը իրենց պիտի գայ, Խոյթի մէջ կը գումարուին, եւ լերան կողմէն յանկարծ կը յարձակին Մուշ քաղաքի վրայ, որ անպատրաստ գտնուելով տեղի կու տայ: Սասունցիք գտնուած զինուորները կը կոտորեն, պատանդներ եւ գերիներ կ'արձակեն, իսկ Ապուստօք Բագարատի շինած Ս. Փրկիչ եկեղեցին կ'ապաւինի իբրեւ ապահով տեղ, եւ գմբէթին մէջ կը պահուրտի, ուր *զօղեալ սալարեալ սարսուալից դողմամբ զետեղեալ լինէր*: Խոյթեցիներ կ'իմանան, եկեղեցին կը պատեն, եւ իրենցմէ մէկը գմբէթին վրայ բարձրանալով, Եուսուֆ Ապուստօքը աշտելով կռնակէն կը զարնէ, եւ նիզակը թոքէն անցնելով անուրթին տակէն կը հանէ, եւ նոյն տեղ զայն կը մեռցնէ: Արծրունի պատմիչը կը յաւելու, *Ես աչօք իմովք տեսի զայրն զայն՝ որհարեալն էր զնա, եւ ի նմանէ տողեցի վասն նորա* (ԱՐԳ. 133): Այս առթիւ

հետաքրքրական մանրամասնություններ այ կուտայ Սասունցիներուն կենցաղին եւ սովորութեանց վրայ (ԱԲԾ. 134):

645. ԲՈՒՂԱ ՏԱՐՈՆԻ ՎՐԱՅ

Ոստիկանին սպանութիւնը թեթեւ իրողութիւն մը չէր, իր արձագանգը հնչեց ամէն կողմ, եւ ամէն գաւառներէ խորտումներ սկսան: Արտաքին պատմիչներն այ գիտեն թէ Հայաստան ամբողջ ապստամբեցաւ եւ կուսակալը սպաննեց (ՎԵՐ. 447): Այդ եղելութեան թուականն է 851 տարին, գոր վերեւ յիշեցինք (§ 643): Երբեր լուրը Պաղտատ հասաւ, Միւթէվէքքիլ ամիրապետ, արդէն քրիստոնեաները հալածելու տրամադիր, իրեններէն ամենէն կատաղի ամիրա մը ոստիկան անուանեց, ազգաւ Թուրք, անունը Բուղա, այսինքն է Յուլ, որ իր բնաւորութեան համեմատ տրուած մականուն մը կ'երեւայ, իսկ իսլամական անունը անձանօթ կը մնայ: Բուղայի ձեռքին տակ գրուած էր զօրաւոր բանակ մը, բազմաթիւ օգնական սպաններով, եւ հրահանգ տրուած էր, բոլոր նախարարները եւ իշխանները ձերբակալելով Պաղտատ դրկել, զինութեան կամ ռամիկ՝ որ գենը կրնայ բռնել՝ ամէնն այ սուրէ անցընել, իսկ եթէ *ի յաւազունից* իսլամական օրէնքը ընդունողներ գտնուին՝ իրեն մօտ պահել եւ գործածել (ՅՈՎ. 151), եւ բոլոր Հայոց աշխարհը, *սովով եւ սրով եւ գերութեամբ* քանդել եւ կործանել (ԱԲԾ. 140): Բուղա իր արշաւանքը կը սկսի Տարոնի կողմէն, ուր տեղի ունեցած էր Եռսուֆ-պինի-Ապուսէթի սպանութիւնը, եւ ուր կը հանէր 852-ին գարնան բացուելուն: Կը ձերբակալէր Բագարատի երկու որդիները, Աշոտ եւ Դաւիթ Բագրատունիները (ՅՈՎ. 151), եւ յատուկ գունդեր կը զրկէր Սասունի վրայ, եւ ջարդել կու տար *գեղութեան արհասարակ*, որ ամբացած էին Վաշդինակ լեռան վրայ (ԱՍՈ. 109), եւ ընդհանուր կերպով Տարոնը կ'այրէր եւ կը քանդէր: Չենք բռնողներէն մէկ մասը *տոռամբ քարշեալ* իրեն կը բերէին, եւ ամէնն այ *հրամայէր սրով վատնել*, միայն *զանձնագեղս եւ գերեւատորս եւ զգունեանս* կը պահէր ուրացութեան յորդորելու համար: Իսկ Բագարատի երկու որդիները *հանդերձ հարսզատութեամբն իւրեանց*, այսինքն իրենց ազգականներով, ամիրապետին կը զրկէր, եւ Տարոնը նուաճելով կ'անցնէր Վասպուրական (ՅՈՎ. 152):

646. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՄԷՉ

Տարոնէ Խլաթ գալով, գունդերէն մաս մը Ժիրակ զօրապետի ձեռքին տակ, Վանայ լիճին հարաւէն կը զրկէ Ռշտունեաց կողմը, իսկ ինքը մնացած գունդերով հիւսիսէն կը քալէ Ապահունեաց ճամբով: Ժիրակ Մոկաց գաւառէն կ'անցնի հանդարտօրէն, վասնզի գաւառի ինխանը Սմբատ Բագրատունի, թերեւս նոյնինքն Տարոնոյ պատերազմին Սմբատ Մարացեան կամ Մոկացեանը, հպատակութիւն կը յայտնէ, իսկ Ռշտունեաց գաւառին մէջ կոտորածները կ'ընդարձակէ իբրեւ Աշոտ Արծրունիի իշխանութեան մաս: Առոջանից եւ Աճանայ ձորերուն մէջ մեծ ջարդեր կը կատարուին, եւ կենդանի ձերբակալուած գերիներ Ռշտունեաց Նորագիւղ աւանի մէջ վիզերնէն չուաններով կապուած կը կոտորուին: Միայն ձորի մը կիրճին մէջ երկու եղբայրներ, անուննին անձանօթ, եւ Շապուհ Ռշտունի քահանայ, պարսատիկով եւ քարերով բաւական վնաս կը հասցնեն ասպատակողներուն: Գերիներուն մէջէն Ապուսահակ Վահեւունի, Մարդապետականի եպիսկոպոս Սահակի եղբայրը, *քարձարքերձ* հասակով *գեղեցկատեսիլ ալեւոր* մը, ուրացութեան շիւղանելով կը գլխատուի, որուն պատմութիւնը Արծրունի պատմիչ լսած է Արտամէտի Սամուէլ քահանայէն, եւ ականատեսներէն ստուգած (ԱԲԾ. 145): Ժիրակ իր ճամբան առջեւ տանելով Տոսպ գաւառը կը մտնէ, Արտամէտի եկեղեցին կ'այրէ, եւ կը միանայ Բուղայի, որ Հայաստան բնակող Տաչիկներու առաջնորդութեամբ եկած էր պաշարել Թոռնաւան գաւառի Նկան բերդը, ուր ամբացած

էր Աշոտ Արծրունի, եւ իրեն հետ էին Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի, Վահրամ թիկնապահ, Հասան սեպուհ, եւ ուրիշ իշխաններ: Բուդա պաշարումը սաստկացուց, մինչեւ իսկ ապակի ամաններու մէջ ծծումբ ու կրակ դնելով, պարսաստիկով նետել կու տար, բերդը հրդեհելու միտքով, որուն դէմ պաշարուածները ինքզինքնին կը պաշտպանէին թրջուած թաղիքէ զգեստներ գործածելով (ԱԲԾ. 147): Երբոր պաշտպանութիւնը կը դժուարանար, պաշարեալներ գիւղ եւ ագարակ, հարկ եւ պատանդ տալով հաշտութիւն խնդրելու խօսքեր կ'ընէին, բայց Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի, եւ Վահրամ թիկնապահ կը կանխէին, եւ Բուդայի գաղտնապէս կ'իմացնէին, թէ պատրաստ են Աշոտ Արծրունին յանձնել, իբր միակ պատասխանատու, եթէ իրենց ներուի իրենց իշխանութիւնը վայելել: Բուդա առաջարկին կը հաւանէր, եւ յիշեալ երեքը ուրիշներ ալ իրենց միացնելով, հաշտութիւն խնդրելու որոշման կը յանգէին, եւ նոյնինքն Աշոտը իբր բանագնաց կը դրկէին, որ այս կերպով Բուդայի ձեռքը կ'իյնար: Աշոտ ոչ անգիտակ, այլ ստիպեալ, դաւանան գործողութեան զոհ կ'երթայ: Բուդա Նկանը գրաւեց, եւ ամէնքէն ալ իբրեւ գերի նկատեց, միայն մէկ մասը Մոկաց իշխան Սմբատին շնորհեց, իսկ գլխաւորները Սամարա դրկեց ամիրապետին, որոնց մէջ էին Աշոտ Արծրունի եւ որդին Գրիգոր Դերենիկ, Վահան Արծրունի եւ որդին Գագիկ Ապումրուան, Մուշեղ Արծրունի եւ տիկինը Հրանոյշ: Գերիները ճամբուեցան Ատրպատականի վրայօք (ԱԲԾ. 155), վասն զի Գուրգէն Արծրունի Աշոտի եղբայրը բռնած էր ներքին ճամբան, եւ Ջլմար ու Սրինգ ու Ճախուկ բերդերուն մէջ ամրացած էր (ԱԲԾ. 151): Այսուհանդերձ խումբ մը Հայեր փորձեցին գերիները ազատել, եւ գերեվար գունդին վրայ յարձակեցան եւ մաս մըն ալ ազատեցին, բայց նոր հասնող գունդերը ընկճուեցան եւ մաս մըն ալ գերի իյնալով Բուդայի բերուեցան, որ իրենց ներելու համար իսլամութիւն առաջարկեց, սակայն մերժեցին, եւ թէպէտ *տանջեաց զնոսս զանիւ*, բայց անդրդուելի մնացին, եւ յօժարակամ յանձերնին առին հաւատոյ համար նահատակուիլ: Ասոնցմէ յանուանէ կը յիշուին միայն Գէորգ Ակեացի եւ Խոսրով Գաբեղեան (ԱԲԾ. 157), եւ անանուն պարսիկ իսլամ մըն ալ, որ քրիստոնէից արիութենէն ոգեւորեալ, անոնց հետ կը միանայ, եւ ինքզինքը քրիստոնէայ կը դաւանի, եւ գլխատմամբ կը հանատակուի (ԱԲԾ. 159): Յայսմաւորքէն Յուլիս 1-ին նշանակուած Գէորգ Ակայեցին եւ Քրիստոնէայ երիտասարդը, եւ ուրիշ մարտիրոսները (ՅԱՍ. Բ. 2) միեւնոյն Ակեացին եւ նորադարձ պարսիկը եի իրենց ընկերներն են անշուշտ: Այս միջոցին պէտք է դնել Յովհան Նախիջեւանցի երիտասարդին նահատակութիւնն ալ, որ առանձին գրուած է Ապրիլ 23-ին (ՅԱՍ. Ա. 181): Նմանապէս եւ Շահապ Արծրունին, որ Պաղտատի մէջ նահատակուած է Յուլիս 22-ին (ՅԱՍ. Բ. 36):

647. ԱՂԲԱԿԻ ՄԷՋ

Բուդայ Տարոնը եւ Վասպուրականը նուաճելէ յետոյ կը քալէ դէպի Ադրակ, Գուրգէն Արծրունիի դէմ: Ամէն կողմէ փախստականներ, գլխաւորապէս Վասպուրականի գաւառներէն, հաւաքուած էին Գուրգէնի մօտ, որ բնակած էր Թու գիւղին լեռնակողմը: Բուդայի այն կողմ դրկած գունդերուն կը հրամայէին Մուքատտէմ, Եուսուֆ, Ապուհէշամ, Համգոյ եւ Եուսուֆ-պինի-Ռահիմ (ԱԲԾ. 161): Գուրգէն, Բուդայի գունդերուն վերջնապէս դիմադրելու անհնարութեան առջեւ, մտածեց հաշտութիւն խօսիլ, եւ հնազանդութիւն եւ հարկ եւ հասխոստանալով գործը վերջացնել, եւ այս նպատակով նոյնիսկ իր մայրը Հռիփսիմէ տիկինը, Բագարատ Բագրատունիի քոյրը, բանագնաց դրկեց Բուդայի: Բուդայ հաւանութիւն յայտնեց, եւ խոստացաւ Աշոտի տեղ Վասպուրականի իշխան նստեցնել Գուրգէնը, եւ ամէն տեսակ վստահութիւններ յայտնեց, որպէսզի Գուրգէն իրեն տեսութեան գայ: Սակայն Արարական գունդին շարժումները կասկածի տեղի տուին, Հայեր պաշտպանութեան պատրաստուեցան, եւ երկու կողմեր պատերազմի խառնուեցան: Հայեր նահատակութեան կը պատրաստուէին,

աւետարանի ընթերցմունքներ ընելով, ժամերգութիւն կատարելով, եւ Մովսէսի եւ Երից Մանկանց օրհնութիւնները երգելով: Յաղթութիւնը Հայոց կողմը մնաց, վասնզի թշնամի գունդը պառակտեցաւ եւ ցրուելու պարտաւորեցաւ (ԱԲԾ. 165): Պատերազմիկ գունդերուն առաջնորդող իշխաններուն մէջ յանուանէ կը յիշուին, Գուրգէն եւ Վասակ եւ Պերճ եւ Մուշեղ եւ Սահակ եւ Ապուրմըկղէմ եւ Աշոտ Արծրունիք, Վահան եւ Շապուհ եւ Ապուսէթ եւ Պատրիկ եւ Ապուսէլմ եւ Վահան Գագրիկեանք. Մուշեղ եւ Առիթ եւ Սահակ Ամատունիք. Մլեհ եւ Ռոստոմ եւ Վարազշապուհ Վարաժնունիք, Գէորգ եւ Յիսէ եւ Սահակ Ընտրունիք, Վասակ Ակեացի, Քաբարակ եւ Հրահատ Վահեռունիք, Պատրիկ, եւ Գէորգ եւ Դաւիթ եւ Հասան Անձեւացիք, Դաւիթ Գունդսաղար (ԱԲԾ. 164): Բուղայ այդ պարտութեան վրայ խորամանկութիւնը բռնութեան խառնելով, երբ մէկ կողմէն իր գունդը կը զօրացնէր, միւս կողմէն ընդհանուր ներուն եւ խաղաղութիւն կը հռչակէր, եւ Համդոյ պարսիկ եւ Հէթմ թուրք իշխանները Գուրգէնի կը գրկէր, եւ ամենաձանր երդումներով Գուրգէնի սպահովութիւն եւ իշխանութիւն կը խոստանար, մինչեւ որ Գուրգէն համոզուելով հաւանեցաւ Բուղայի մօտ երթալ: Իրօք ալ ընդունելութիւնը լաւ եղաւ եւ պատիւները չափազանց: Բայց երեք օր ետքը Բուղայ Գուրգէնի ներկայացուց` իբր թէ ամիրապետին կողմէ իրեն դրկուած թուղթ մը, որով Բուղայ կը յանդիմանուէր Հայոց կողմը անցած ըլլալուն համար, եւ սպառնալեօք կը հրամայուէր բոլոր Հայոց իշխանները կապեալ իրեն հասցնել: Բուղայ այդ գիրին զօրութեամբ ինքզինքը երդումէն ազատած սեպելով, անմիջապէս շղթայի զարնէ կու տայ Գուրգէնը եւ բոլոր իշխանները, եւ ճամբայ կը հանէ դէպի Սամարա, թիւր յայտնի չէ, եւ ոչ ալ բոլորին անունները կը տրուին, սակայն մինչեւ հիմա յիշուած իշխաններուն գրեթէ բոլորն ալ գերութեան զացողներուն մէջ պէտք է սեպել: Անոնց մէջ էին նաեւ Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս, եւ Գրիգոր Արծրունի քահանայ: Իսկ կամաւորապէս հետեւողներուն զուխը կը գտնուէր Արծրունեաց բամբիշը, Աշոտի եւ Գուրգէնի մայրը: Յայսմաւորքը Մարտ 6 ամսաթիւի ներքեւ Սամարայի մէջ նահատակուած 42 վկաներ կը յիշէ (ՅԱՄ. Ա. 108), որոն Բուղայէ գրկուած խումբէն պէտք է ըլլան: Այս խարդախ գործառութենէ ետքը, Բուղայ նոյն կողմերն ալ տարածեց Տարոնի եւ Վասպուրականի աւերածներն ու կոտորածները, եւ 852 տարուոյ ամառն ու աշունը այդ գործերով անցընելէ ետքը, ձմեռուան մօտենալուն սկսաւ քալել դէպի Դուին, անցած տեղերը իր խուժդուժ անգթութեան հետքերը թողլով:

648. ԴՈՒԻՆԻ ՄԷՋ

Դուինը Բուղայի ձմերոցը եղաւ, բայց չդադարեցաւ Արարատի մէջ ալ տարածել այն բռնութիւնները, զորս կատարած էր Տուրուբերանի ու Վասպուրականի մէջ, բայց ոչ պատերազմական` այլ իշխանական ձեւերով: Սմբատ Բագրատունի սպարապետ, Տարոնի եւ Տոսպի իշխաններուն բռնած ընթացքէն ահաբեկուած, պատուով դիմաւորեց Բուղան, Աշոտ որդին ընծաներով ընդառաջ դրկեց, եւ անոր հետ բարեկամօրէն սկսաւ վարուիլ, եւ անոր հրամանով պատերազմներու ալ մասնակցիլ, այս ոճը օգտակարագոյն սեպելով *սակս աշխարհին իւրոյ փրկութեան*: Սմբատ կը խորհէր, որ եթէ Բուղայի *զսնտոյ յինքն յանկուցեալ վատահէ*, այնպէս որ զինքն *խորհրդակից իւր բռնաւորն կացուցանէր*, կրնար այս կերպով շատ չարիքներու առջեւն առնել: Սմբատի վերջէն խոստովանական կատարումը` զբաւական մըն է, թէ ոչ մի չար խորհուրդ չէր առաջնորդէր Սմբատի, երբոր Բուղայի հետ մտերմական գործակցութիւն կը ցուցնէր: Իրաւ Բուղա Դուինն մէջ ալ *սասպատակս հինից տարածեալ*, զէնքի կարողներէն մի մասը կոտորել եւ մի մասը գերել կու տար, բայց գուցէ անլի սաստիկ կ'ըլլային այդ չարիքները, եթէ Սմբատի ընթացքը տարբեր եղած ըլլար (ՅՈՎ. 154): Բուղայ Դուին մնացած աստեն ձեռնարկեց Արարատի եւ Միւնեաց կոսմերն ալ տարածել իր գործունէութիւնը: Միւնիք երկու տանուտերութեանց բաժնուած էր, եւ երկու մասերուն կ'իշխէին Բաբգէն Միւնի եւ Գրիգոր Սուլիան (§ 642):

Դժբախտաբար երկու ազգակից իշխաններու մէջ երկպառակութիւնը մինչեւ պատերազմելու էր հասած: Գրիգոր սպաննուած էր Բարզէնի ձեռքով, եւ ւրեն յաջորդած էր որդին Վասակ Գափուռ կամ Իշխանիկ մականունանեալ (ՕՐԲ. Ա. 213): Բուղայ Վասակի դէմ ալ զօրք դրկեց, որ իր Բաղաց բերդին չվստանելով, ապաինեցաւ Գարդմանի Կտրին իշխանին, սակայն նենգութեամբ կալանաւորուելով Բուղայի յանձնուեցաւ, որ անկէ ետքը Վասակի եղբայր Աշոտն ալ եւ անոնց մայրն ալ Դուինի մէջ բանտարկեց (ՕՐԲ. Ա. 251): Բայց Կտրինն ալ չազատեցաւ, նա ալ ձերբակալուեցաւ, ինչպէս նաեւ Ատրներսէի Խաչէնի իշխանը, եւ Ստեփանոս Կոն Ուտիի իշխանը, եւ Եսայի Աղուանից իշխանը (ՎԱՐ. 811): Միայն Վասակ եւ Աշոտ Սիւնիներ, կեղծ ուրացութեամբ ազատութիւն գտան եւ տեղերնին դարձան, եւ իրենց միտքը ծանուցին Սողոմոն Սիւնեաց եպիսկոպոսին, բայց հրապարակաւ չկրցան յայտնել, մինչեւ որ Բուղայ Հայաստանէն մեկնեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 216): Վերջին եղելութիւններ, եւ Ուտիի եւ Աղուանից եւ Վրաց կողմը եղած գործողութիւններ, որոնք մինչեւ 855 կը հասնին, ընդարձակօրէն պատմուած են Արծրունիէ, սակայն մենք հարկ չէնք տեսներ մանրամասնութեանց մտնել: Պատմաբան ինքն ալ զանց կ'ընէ քաղել՝ Շապուհ Բագրատունիի պատմութեան յղելով, որ *ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոյով գրուցացն ամենայնի, գեղջուակ բանիւ բաւական տայ տեղեկութիւններ եւ պարագաներ* (ՅՈՎ. 167): Շապուհի պատմութիւնը չունինք, այլ կ'երեւի որ Արծրունիի տուած մանրամասնութիւնները, Շապուհէ են քաղուած (ԱՐԾ. 186-208):

649. ՆՈՐ ԱՏՈՄԵԱՆՔ

Քանիցս յիշեցինք թէ Բուղայ, ըստացած հրահանգին համաձայն, գերիներուն ընտիրները առանձինն կը պահէր, եւ այս կերպով *բարեհասակաչափի եւ յաջողածեռնակսն եւ դիտավայելուչ* երիտասարդներէն հարիւր յիսուն եւ ասելի բանտարկուած կը մնային Դուինի մէջ, Հայաստանի զանազան գաւառներէն հաւաքուած: Բուղայ վերջապէս ասոնց հետ ալ ուզեց գործը վերջացնել, որովհետեւ երկարատեւ բանտարկութեամբ ալ թուցած չէին այդ ժիրաժիր երիտասարդները, եւ զիրար կը քաջալերէին տեղի չտալ Բուղայի հրապարանաց: Սակայն անգութ ոստիկանը այդ կողմէն ալ յաջողութիւն ունենալու գրգռութեամբ, եւ իր ամիրապետին խումբ մը ընտիր ուրացեալներ ներկայելու փափաքով, ամէն տեսակ խստութիւններ կը ծանրացնէր անոնց վրայ, ոչ միայն *կապանօք եւ բանտիւ*, այլեւ *խոշտանգելով, եւ հարուածովք եւ անտուաղութեամբ* զանոնք կը նեղէր, բայց անոնք *քաջապէս համբերեալ* կը տոկային *նախատանաց եւ չարչարանաց եւ գելարանաց եւ հարուածոց, մինչ զի առհասարակ կեղեքեալ լինէին մարմինք նոցա* (ՅՈՎ. 155): Երբոր այդ միջոցներն ակ իրեն նպատակին չծառայեցին, սկսաւ հետզհետէ մահուան վճիռը գործադրել, *ոչ մի ժամու ամենքը միանգամայն գլխատել տալով, այլ ի բազում աւուրս առ սակաւ սակաւ զնոսա վատնեալ* (ՅՈՎ. 150), կարծելով ոմանց մահուամբը միւսները հպատակեցնելմ այլ մէջերնէն եւ ոչ մին տկարացաւ, եւ ամէնքն ալ *պսակեցան ի Քրիստոս*: Վերջին կը մնային եօթը ընկերներ, որոնց մէջէն անունով ծանօթ են միայն Ատոմ Անձեւացի, Մլեհ Վարաժնունի, Գէորգ Բողկացի, եւ Վասակ թերեւս Ակեւացի (§ 647), իսկ միւս երեքը չեն յիշուած (ԱՐԾ. 192): Ասոնք ետեւ թողուած էին, որովհետեւ *աւելի գուարթագին երեսօք էին եւ գեղեցկադիտակք եւ աջողակք ի զէն շարժել*, բայց թերեւս ասելի ալ դեր ունեցած էին ընկերնին քաջալերելու մէջ: Ասոնց վրայ կրկին ծանրացուցին հրապարկները եւ տանջանքները, ենթարկելով *յամենայն չարչարանս եւ բախմունս կտտանաց, զոր ոչ լեզու բաւական լինի պատմել, եւ ոչ գրով բովանդակել*: Վերջին անգամ խաչածեւ պրկուած ու կախուած էին, երբ Ատոմ ընկերները կը քաջալերէր կախադանին վրայէն, եւ կը յայտնէր թէ ուխտ ունէր Ս. Գէորգի տօնին *նոխսագի եւ գառինս* մատաղ *զենուլ* (ԱՍՈ. 111), բայց որովհետեւ չէր կրցած ուխտը կատարել տօնին օրը, այժմ իր իսկ անձը

փոխանակ նոխազի կը մատուցանէր Աստուծոյ (ՅՈՎ. 158): Երբոր այդ վերջին փորձն ալ չկրցաւ արիասիրտ երիտասարդները ընկճել, գլխատման վճիռը կը տրուէր, բայց այն ատեն ալ դահիճները կրկին եւ կրկին հարուածներ տալով տանջանքը կ'երկարէին, մինչեւ որ Գեորգ Բողկացին, տեղէն ելնելով դահիճին սուրը առաւ, տեսնել թէ իրօ՞ք չիկտրեր: Բայց երբ սուրին լաւութիւնը տեսաւ, դահիճին վատութիւնը յանդիմանեց, եւ սուրին փորձը տալու համար, *հարեալ զպարանոց դահիճին ի բաց առ զգլուխ նորա*, եւ ինքն ալ գլուխը խոնարհեցուց, եւ ուրիշ դահիճ մը անմիջապէս կտրեց (ԱԲԾ. 192): Այդ վերջին եօթներուն կատարումը տեղի ունեցաւ Հայոց 302 թիւին մեհեկանի 25-ին, որ այն տարի պատասխանած է 853 Նոյեմբեր 17-ին, թէպէտ անշարժ տոմարի հաշուով վերածուած է Մարտ 3-ին: Ատոմ Անձեւացիին անունէն բոլոր Գուիւնի վկաները Ատոմեան կոչուած են եւ Նոր Ատոմեանք ըսուած, առաջիններէն զատելու համար (§ 239): Յովհաննէս կաթողիկոս յատուկ տօն հրամայած է՝ այդ նահատակներուն համար մեհեկանի 25-ին, Ատոմի եւ ընկերներուն միացնելով այդ միջոցին նահատակուած *ամենայն սրբոց* յիշատակը, եւ Պատմաբան կը վկայէ թէ *տարեւորական պատուով տօնէին զոցս կատարումն* (ՅՈՎ. 158), այլ այժմ այլեւս այս տօնը չունինք, եւ ցանկալի էր որ հայրենի եկեղեցւոյ փառաւոր յիշատակները չխափանուէին:

650. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՄԱՀՐ

Յովհաննէս կաթողիկոսի վախճանը հաշուեցինք 855-ին (§ 637), որով 853 Նոյեմբերէն, Ատոմեանց նահատակութենէն ետքը հագիւ տարի ու կէս ապրած է ծերացեալ հայրապետը: Ովայեցիին երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը տառապանաց եւ վշտաց անընդհատ շարայարութիւն եղաւ: Նա իբրեւ նախանձայոյզ հովուապետ առաջ բարոյական անկարգութեանց եւ նախարարներու նախանձընդդէմ թշնամութեանց ցաւերը կրեց, ետեւէն իրեն դէմ յարուցուած զրպարտութեան պատճառով վշտացաւ, վերջէն տիրապետող իշխանութեան կողմէ կատարուած անգթութեանց եւ կոտորածներու քստմնեցուցիչ տեսարաններուն ներքեւը ընկճուեցաւ: Իր հալածանքը պատուազգած համբերութեամբ կրած էր, իսկ այդ վերջին արկածներուն դիմաց անհնար էր դարման մը հոգալ, բայց գոնէ հաւատոյ ամրութեան հրահրիչ եղաւ: Իսկ ներքեւ հակառակութեանց եւ անկարգութեանց մասին ծանր են պատմիչներուն մեղադրանքները: Պատմաբանը յիշելէ ետքը Բագարատ Բագրատունիի նենգաւոր ձերբակալումը, *զիրաւացի պատուհաս վրէժխնդրութեան ըստ արժանին յանձին իւրում կրէր*, կ'ըսէ (ՅՈՎ. 150), ակնարկելով կաթողիկոսին դէմ յարուցած զրպարտութեանը (§ 640): Արծրունին ալ անտանելի նեղութիւնները պատմելու սկսած ատեն կը յիշէ, թէ Յովհաննէս կաթողիկոս *դնէր ուխտս ընդ իշխանս Հայոց*, զի *վկայեացեն ըստ անուան քրիստոնէութեան եւ գործքն, այլ նոքա ոչ մեկնեալ լինէին ի ժանտագործ պղծութենէն զագրայից սողոմնական ախտիցն, եւ զնային ոտնխելթի գայթ ի գայթս եւ աղտեղասէրս, մինչև զանբարկանային Աստուած ի բարկութիւն ածել* (ԱԲԾ. 127), որով կ'ըսէ, *եկին հասին ի վերայ մեր մեծամեծ չարիքս այսոքիկ, եւ անկանգնելի գորումնս* (ԱԲԾ. 128): Սակայն պէտք չէ մոռնանք, որ եթէ անողորմ կոտորածները բռնաւոր ոստիկանին նախատինքը կը կազմեն, միւս կողմէ ուրացութեան գնով ազատուիլ չուզողներուն եւ հաւատոյ վրայ նահատակուած մարտիրոսներու բազմութիւնը, հաւատացեալ Հայոց առաքինական գովեստը եւ քրիստոնէական պսակը եղած են: Իրաւ գտնուեցան *ոմանք ի նոցանէ*, որոնք *լքեալք լսածեալք դարձան յետս, ուրացեալք ի քրիստոնէական հաւատոցն* (ՅՈՎ. 159), սակայն այդ չի նուազեր երբեք նահատակներուն արդիւնքը եւ ժողովուրդին արիասիրտ քրիստոնէութիւնը: Բուղայի անգթութիւնները չդադրեցան վերջին տարիներու մէջ ալ, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս հակառակ բազմամեայ ծերութեան *չրջէր ընդ վիճակեալ կողմանս*, հարկաւ իր ներկայութեամբ եւ խրատներով ժողովուրդը ամրապնդելու, մինչև

որ *լցեալ զկէտ կենաց իւրոց*, մահաբեր հիւանդութեամբ կ'իյնար Գեղարքունի գաւառի Մաքենոցաց վանքը, եւ այնտեղ կը վախճանէր, եւ *ի նմին ուխտին սրբոյ* կը թաղուէր: Այսպէս կը փակուէին Ովայեցիին կաթողիկոսութեան վերջին տարիները, որք Հայաստանի ամենէն թշուառ օրերն եղան, մինչեւ յառակա լինել Բուղայի անգրթութիւնը, որուն զոհուեցան հարիւր հազարներով կեանքեր, եւ ասեր դարձան բովանդակ գաւառներ:

651. ԴԱՐՁԵԱԼ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Բուղայի ահռելի հալածանքին զոհերը մարտիրոսաց դասակարգութիւն մը կը կազմեն, որոնց ոչ ճիշդ թիւը կրնանք տալ, եւ ոչ յանուանէ շատեր նշանակել: Քանի մը անուններ տուինք արդէն, հետեւեալներն ալ կ'աւելցնենք, զանազան յիշատակներէ քաղելով: Ընդարձակ կը պատմուի Մուկայթ Վանանդեցիի վկայութիւնը, զոր ծանր կերպով կ'ամբաստանէին, իբր թէ *բազում վնասս ի գործս արքունի* ըրած ըլլար: Բուղայ իբրեւ ազատութեան միջոց ուրացութիւնը առաջարկեց, այլ Մուկայթ իր հաւատքին ճշմարտութիւնը ընդարձակօրէն բացատրելուն վրայ, լեռն եւ ձեռուրները եւ ոտուրները կտրելէն, եւ աչուրները փորելէն ետք, *ի ծայր փայտի* կախեցին, եւ վերջապէս գլխատմամբ սպաննեցին Զշիէ լեռան մօտ, Գոռոդու գիւղը (ԱՐԾ. 210): Ծանօթ նահատակներուն մէջ կը յիշուին եւս Սողոմոն Սեւորդի, եւ Կահայ Վերինաշխարհեցի, որոնք նոյնպէս ուրացութիւնը մերժելուն համար, նախ ցիցերու կապուելէ եւ քուրքերով տանջուելէ ետքը, Սողոմոնը փայտէ կախելով նետահար մեռցուցին եւ Կահայն գլխատեցին (ԱՐԾ. 211): Ասոնցմէ ասելի ալ նշանաւոր եղաւ Յովնան Խոյրեցի, որ խիստ բանտարկութեան մէջ կը մնար, իբրեւ Ապուսէթը սպաննողներուն գլխաւոր (ԱՐԾ. 212): Բայց գործածուած խստութիւնները չկրցան Յովնանը համոզել, որ ուրացութեամբ կեանքը շահի, եւ անոր ալ գլուխը կտրուեցաւ, եւ նահատակներուն հետ դասակցեցաւ (ԱՐԾ. 213): Տփղիսի քաղաքապետ Սահակ Իսմայէլացիի, կամ Իսմայէլի որդի Սահակ իշխանի մահն ալ իբր նահատակութիւն յառաջ կը բերուի (ԱՍՈ. 111), թէպէտ Արծրունիի պատմութեան մէջ նահատակութեան ձեւը տրուած չէ: Տփղիսի պաշարման ատեն կը սպաննուի Աշխէթ անուն, *պերճ եւ անուանի եւ քաջամարտիկ* մարդ մը, Բուղայի յոյժ սիրելին, եւ անոր վրեժը լուծելու համար կը սպաննուի Սահակ, որ Ժիրակ գօրավարի կողմէ կալանաւորելով Բուղայի բերուած էր: Բուղայ կը հրամայէ *բարձնալ զգլուխ նորա* (ԱՐԾ. 196), կամ ըստ այլոց *ի փայտ հանել* (ԱՍՈ. 111), եւ հաւանօրէն երկուքն ալ կը գործադրուին: Սահակի կինը, որ ամուսնոյն համար միջնորդած էր, *կին գեղեցիկ* ըլլալուն, Բուղայէ *կնույթանս* կ'առնուի բռնութեամբ, բայց յետոյ Բուղայի դժբախտութեան պատճառ ըլլալը պիտի պատմենք: Ասոնք եւ դեռ եւս շատեր՝ որոնց անունները մեզի չեն հասած, փառաւոր նահատակներու բազմութիւն մը կը ներկայեն, եւ կը հաստատեն թէ հաւատքն ու Աստուծոյ սէրը չէին ցամքած քրիստոնէայ Հայաստանի մէջ: Տ ՉԱԶԱՐԻԱ Ա. ՉԱԳԵՑԻ

652. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Բուղայ ոստիկան, որ չորս տարիէ ի վեր Հայաստանը ակերելու եւ քանդելու գործին կը հետեւէր, *իբրեւ կատարեաց գրարձումն յաշխարհէս մեծամեծացն Հայոց*, մտածեց որ *մի՛ ամենեւին որ կայցէ յակաստանի*, ուստի անոնք որ մասնաւոր զիջողութիւններով, իրեն վրէժխնդրութեան առիթ չէին տուած, *եւ մնացեալ էին յաշխարհս յամուրս իրեանց*, յատուկ հրաւերներով իրեն մօտ կանչեց, որպէսզի *վայելեցեն ի պարգևս եւ ի պատիւս արքունի*: Ծատեր միամտութեամբ փութացին, եւ եկողներ պատուասիրութիւններ տեսան, մինչեւ որ միւսներն ալ քաջակերուելով եկան, բայց երբ *գիտաց*, թէ *ոչ որ այնուհետեւ յիշխանացն Հայոց մնաց*, նենգութիւնը մէջտեղ հանեց, եւ առտու մը կանուխ երբ տակաւին անոնք

ննջէին յիւրաքանչիւր վրանաց օթոցի, ամէնքն ալ կալանաւորելով շղթայի զարկաւ, եւ արդէն բանտարկեալ պահուածներուն խառնեց: Ասոնց մէջ կը յիշուին Գրիգոր Մամիկոնեան Քուրդիկի որդի, Գրիգոր Միւնեաց իշխան, Սահլ Բագրատունի Սմբատի որդին՝ Բարանը ձերբակալողը (§638), Վասակ Վայոցձորոյ իշխան, Փիլիպէ Միւնեաց իշխան, եւ Ներսէի Գարիթայանից իշխան, որոնց հետ կը յիշուին դարձեալ Ատրներսէի Խաչենցի եւ Եսայի Ապումուսէ Ադուան իշխանները (ԱՐԾ. 214): Իսկ Սմբատ Աբլաբաս սպարապետին վրայ բռնութիւն չգործածեց, եւ միայն հրաւիրեց որ իբր իրեն գործակից եղած եւ ամիրպետին շնորհաց արժանացած պաշտօնեայ մը, իրեն հետեւի եւ շուտով Սամարա հասնի, այնպէս իմն յուսալ տալով, թէ պիտի արժանանայ *առնուլ պատիւս եւ պարգեւս յարքունուստ, եւ այնպէս դարձեալդառնալ յիւրական աշխարհս* (ՅՈՎ. 162): Հրամայեաց եւս որ իր տեղ իր Աշոտ որդւոյն յանձնէ սպարապետութեան գործը, իսկ *ի վերայ հարկաց արքունի, իբր ոստիկան թողուց Իպրահիմ անուն զօրավար մը* (ԱՐԾ. 215), Ատրպատականի մեծ ոստիկան Մահմէտի հսկողութեան ներքեւ (ՎԱՐ. 81): Ճիշդ այդ միջոցին էր, որ *վահանան կենաց հասեալ էր տեսուն Յովհաննէսի կաթողիկոսի* (ՍԱՄ. 94), եւ Սմբատ չուզեց աթոռը թափուր թողլով հեռանալ, ուստի *նա նախ հրամայեալ ժողով եպիսկոպոսաց լինել, կաթողիկոսի ընտրութիւնը անյապաղ եւ անմիջապէս կատարել տուաւ*: Եպիսկոպոսները հաւաքուեցան Երազգաւորս կամ Ծիրակաւան քաղաքը, եւ *ձեռնադրեցին զՉաքարիա Կոտայք գաւառի Չագ գիւղէն, եւ Սմբատ ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը լրացնել տալով, եւ նորընտիր կաթողիկոսին աղօթից զանձն իւր յանձն արարեալ անմիջապէս ճամբայ կ'ելլէ Բուղայի ետեւէն հասնելու, եւ ամիրպետին ներկայանալով յուսացուած պատիւն ու իշխանութիւնն ընդունելու* (ՅՈՎ. 161):

653. ՉԱՔԱՐԻԱՅԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Չաքարիայի կաթողիկոսութիւնը, մասնաւոր պարագայ մը ունի, որ նկատողութեան արժանի է, որովհետեւ ըսուած է, թէ *ի միում աւուր ամենայնին արժանաւորեալ* եղաւ, *սարկաւազութեան եւ քահանայութեան եւ կաթողիկոսութեան* (ԿԻՐ. 43): Կաթողիկոսները սովորական եւ ընկալեալ կանոնով միշտ եպիսկոպոսներուն մէջէն կ'ընտրուէին, ինչպէս տեսանք, եւ շատ բացառիկ պարագայ մը միայն պէտք էր եպիսկոպոսները համոզելու, որպէսզի իրենց դասակարգէն դուրս մէկը հայրապետութեան բարձրացնելու յանձնառու ըլլան: Լուսաւորիչ եւ Յուսիկ եւ Ներսէս Պարթեւագուններէ ետքը, թերեւս միայն Յովսէփ Հողոցմեցիի համար կարենանք ըսել թէ ընտրութենէն ետքը եպիսկոպոսութեան ձեռնադրուեցաւ, բայց ան ալ արդիւնաւոր եկեղեցական մըն էր: Պատմաբանը Չաքարիայի մասին այդ բացառիկ պարագան չի յիշեր, բայց *ձեռնադրեն ի հայրապետութիւն* ըսելով (ՅՈՎ. 161) թերեւս անոր ակնարկած ըլլայ: Ոմանք բացառիկ պարագան մեկնելու համար ըսին, թէ ամենադժուարին ժամանակին մէջ եւ բոլոր նախարարներուն հեռացուած ատեն, կաթողիկոսական աթոռին վրայ քաղաքագետ եւ ռազմագետ անձի պէտքը անհրաժեշտ լինելով, Չաքարիա Չագեցին յառաջ կոչուեցաւ իբրեւ սոյն նպատակին յարմար եւ նոյն գործերու մէջ վարժուած իշխան մը: Մեկնութիւնը առանց վարանման պիտի ընդունէինք, եթէ Չաքարիայի նախըթացին վրայ որեւէ այսպիսի ակնարկ մը ունենայինք, սակայն *յանարատ ի կեանս կեցեալ* (ԱՍՈ. 111), եւ *այր սուրբ եւ առաքինի* (ԿԻՐ. 43) եղած ըլլելը՝ այդ ենթադրութեան փաստեր չեն, եւ ակնի աշխարհէ քաշուած, եւ սրբակրօն անձի մը կերպարանը կը ներկայեն: Ապագային պիտի հանդիպինք, որ ներհակընդդէմ ձգտումները լռեցնելու համար, Կիրակոս Վիրապեցիի պէս սրբակրօն ճգնաւոր մը ընտրել պէտք եղաւ, մինչ Չաքարիայի ընտրութեան ատեն այսպիսի ձգտումներ ալ չեն յիշուիր: Բոլոր եպիսկոպոսներուն պատասխանատուութենէ խուսափելուն ենթադրութիւնն ալ հաւանական չէ, վասնզի ոչ այդչափ երկչոտութիւն, եւ ոչ այդչափ խոնարհամտութիւն ենթադրելի չեն եպիսկոպոսական դասակարգին վրայ,

որով առանց բացառութեան կը մնայ, եւ ոչ իսկ սարկաւագ անձի մը կաթողիկոս ընտրուիլը, եւ մէկ օրուան մէջ սարկաւագութենէ սկսելով, բոլոր աստիճանները ընդունիլը, եւ հետզհետէ սարկաւագ, քահանայ, եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ձեռնադրուիլը: Բայց միշտ մթին կը մնայ Չաքարիայի նախընթացաբար ինչ եղած ըլլալը: Նախարարական անուն չունենալը, եւ պարզապէս Չագ գիւղացի մը կոչուիլը, իշխան կամ զօրավար եղած չըլլալը կը թելադրեն, եւ ձեռնադրութեանց սարկաւագութենէ սկսիլը՝ գոնէ դպիր մը եղած ըլլալը ենթադրել կու տայ: Մի՛ գուցէ հանգուցեալ կաթողիկոսին պաշտօնեան եւ գործառնութեանց տեղեակ եղած ըլլալը, իրեն ընտրելիութեան հիմը կազմած ըլլան: Ամէն առթի մէջ հնար չէ չտեսնել Սմբատ Աբլաբասի կամքին ազդեցութիւնը այդ գործին մէջ, եւ միանգամայն չխոստովանիլ, թէ նա լաւ գիտող եւ քաջ կշռող մը եղած է: Որովհետեւ Չաքարիա լիովին արդարացուց իր վրայ դրուած ակնկալութիւնը, եւ եկեղեցւոյ ու աշխարհին համար բազմաբարձիւն հայրապետ մը եղաւ, եւ ուսումնական զարգացման եւ վարչական ճարտարութեան կարողութիւններ ալ ցուցուց:

654. ԲՈՆԱԴԱՏԵԱԼ ԿԵՂԾՈՒԻՐԱՅՆԵՐ

Երբոր Բուղայ Հայաստանի հալածումը, կամ լաւ եւս կործանումը աւարտեց, եւ ամիրապետին դարձաւ, այնտեղ հայ նախարարներու բաւական թիւ մը հաւաքուած էր, եւ մաս մըն ալ Բուղայ մէկտեղ բերելով թիւը կ'անցնէր: Ասոնք իբրեւ պետական յանցապարտներ բանտերու մէջ կը մնային, եւ նոյնիմքն Սմբատ Աբլաբաս սպարապետին ալ *ընդ այրոց կապելոց հաւասարեալ* բանտ նետուեցաւ, եւ *ոչ յիշեցան երախտիք միանտութեան նորա առ նոսա* (ՅՈՎ. 163): Կալանաւորներուն ամենէն առաջինը եղած էր Բագրատ Բագրատունի Տարոնի իշխանը, զոր ԵՈՒՍՈՒՖ-Ապուսէթ նենգութեամբ բռնած եւ Պաղտատ դրկած էր (§ 644): Այդտեղ Բագրատ, ուրացութեամբ միայն կրցած էր իր կեանքը ազատել Ապուսէթի սպանութեան վրէժխնդրութենէն, եւ իսլամանալով ու թափատուելով Պաղտատի մէջ կ'ապրէր (ԱՐԾ. 182): Ուրիշ ուրացեալ մըն ալ եղած էր Վասակ Արծրունի, Աշոտի ազգականներուն առաջինը (§ 643), բայց սա կալանաւորուելէն առաջ փութացած էր կանխել Սամարա երթալ, եւ յօժարական իսլամութիւն ընդունիլ, մեծամեծ շնորհներու ակնալութեամբ (ԱՐԾ. 177): Բուղայի ետ դառնալուն եւ Հայաստանի խնդիրին փակուելուն վրայ, Միւթելէքքիլ ամիրապետ ուզեց կալանաւոր իշխաններուն դատը տեսնել, եւ գործին նշանակութիւնը մեծցնելու նպատակով, փողեր հնչեցնել տուաւ, հանդիսաւոր ատեան բացաւ, եւ բանտարկեալ իշխանները եւ իրենց ազգակիցները դատելու նստաւ (ԱՐԾ. 172): Երբ դատական ձեւակերպութեանց ոճով՝ ո՞վ ըլլալուն հարցումները սկսան, իշխանները պատասխանեցին թէ անձամօթ մարդիկ չեն, իրենց ով ըլլալը ամիրապետն ալ գիտէ, եւ պարապ տեղը իրենց վրայ ձախողակի կը նայի, վասնզի, կ'ըսեն, *մեք ոչ եմք սպաստամբք ի քումմէլինքնակալ թագաւորութենէդ* (ԱՐԾ. 173): Սակայն ամիրապետը կը յիշեցնէ, թէ *այդչափ վնաս գործեալ է ձեր առ իս*, եւ թէ *սպիրատ գործոց եւ վնասուց* տէր եղած էք, բայց որովհետեւ *որդիք թագաւորացն այսր աշխարհի լեալ էք, եւ արք գօրութեան էք, եւ ի դիմաց ձերոց երեւի զի գօրութիւն բազում գոյ ի ձեզ* (ԱՐԾ. 174), *իմ ինայեալ ի ձեզ ոչ արարից գրաւ կենաց ձերոց, թէ հաւանեալ մեզ եւ օրէնսդրին մերոյ Մահնայթայ, ընկալջիք զհաւատս եւ զօրէնս իսլամութեան*: Կապեալներուն մէջ էին Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Արծրունի նշանաւոր քահանան: Եպիսկոպոսը ամենուն կողմէ քրիստոնէութեան վրայ հաստատ ըլլալնին յայտարարեց, եւ միանգամայն կրօնքներու ճշմարտութեան վրայ խօսելով յայտնեց, թէ հարիւրտասըմէկ մարգարէներուն ամէնքը, մէկէն զատ, քրիստոնէութեան համար կը վկայեն (ԱՐԾ. 175): Բայց երբ Միւթելէքքիլ ձայնը կը բարձրացնէ եւ սպառնալիքները կը սասկացնէ, որպէս թէ *ընդ ռնգունս նորա երանէր ծուխ հնոցի կայծականց*, նախարարները կը սկսին տկարանալ,

եւ կանուխ ուրացեալներ Բագարատ եւ Վասակ ալ վրայ կու տան, թէ դժուարութիւն չկայ, եթէ *ի վերին երեսս հանիցեն զմիտս թագաւորին, եւ ի ներքին խորհուրդս պահիցեն զխոստովանութիւնն որ ի Զրիստոս*: Կերպով մը կը նորոգուէր Վարդանանց կեղծուրացութեան պարագան (§ 245), սակայն աւելի դժուար էր այս անգամուան փորձանքը, որ լոկ խօսքով մը տեղերնին դառնալու ազատութիւնը չէին ստանար, այլ կը ստիպուէին թրփատութեան ալ ենթարկուիլ, եւ Պաղտատի մէջ արքայականի պէս մնալ (ԱԲԾ. 177):

655. ԿՈՆ ԵՒ ԵՐԵՔ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐ

Երբ իշխաններու ընդհանրութիւնը ուրացութեան կը զիջանէր, որոնց ոչ թիւը եւ ոչ անունները կրնանք տալ, եղան եւս անդրդուելի հաստատամտութեամբ տանջանք ու մահ յանձն առնողներ, առ երեսս ուրացութեան ալ խոնարհիլ չուզելով: Ասոնց մէջ ամենէն առաջ պետք է յիշենք Ստեփանոս Սեւորդի, Ուտիի իշխանը, որուն ժողովուրդը Կոն մականունը տուած էր: Անոր համարձակ խօսքերը եւ աննկուն դիմադրութիւնը, ամիրապետին բարկութիւնը գրգռեցին, որ ուրիշներն ալ վախցնելու դիտմամբ, *բագում հարանօք տանջեալ* խոշտանգելէ ետքը, գլխատմամբ սպաննել հրամայեց (ՅՈՎ. 166) միեւնոյն 855 տարին: Անընկճելի մնացին եւս երեք Արծրունիները, Յովհաննէս եպիսկոպոս, Գրիգոր քահանայ եւ Գրիգոր իշխան, զոր պատմիչը *Տէր Գրիգոր Արծրունի* պատուանունով կը յիշէ, եւ պատուաւորներէն մէկ մը եղած ըլլալը կը հետեւի, թէպէտ վերեւ յիշուած Արծրունի իշխաններուն կարգին Գրիգոր մը ամենէն վերջ նշանակուած կը գտնենք (§ 643), իսկ Աշոտի եղբայրը Գրիգորը, պատերազմներ ունեցած եւ իւրով մահուամբ մեռած է (ԱԲԾ.225): Բանտարկեալ երեք Արծրունիներ, ուրացութիւնը յանձն չառնելուն համար *կրկին շղթայիք* կապուած *ներքին բանտ* նետուեցան, ուր մնացին *զերիս անս շարունակ, կերակրեալ ձեռնարուեստիք իւրեանց*, եւ շարունակ նոր փորձութեանց ենթարկուելով, մանաւանդ Գրիգոր իշխանը, որուն դէմ աւելի ոխացեալ էր ամիրապետը, եւ զոր միշտ սրտապնդելու կ'աշխատէին իր բանտակիցները, Յովհաննէս եպիսկոպոսը եւ Գրիգոր քահանայ: Երկար տառապանքը հիւժեցին իշխանը, որ վերջին Չատկին վտանգաւոր վիճակ մը ունէր, բայց Համբարձումն ալ անցուց, եւ 15 օր ետքը *բարի խոստովանութեամբ ննջեաց տէր սուրբ Գրիգոր* բանտին մէջ, ուստի հանելով թաղեցին Պաղտատի քրիստոնեաներ, եւ *զօր մահուան սրբոյն ամենայն Ասորեստան տօնախմբեալ* կը պատուէ, կ'ըսէ պատմիչը: Իսկ մահուան թուական կը նշանակէ հոռի 5 Ուրբաթ օր առանց տարեթիւի (ԱԲԾ. 182): Եթէ բանտարկութեան երեք տարիները ամիրապետին դատաստանէն պիտի համրենք, 855-ին պիտի դնենք Գրիգորի մահուան թականը, որ տարին հոռի 5-ը Մայիս 30-ին կ'իյնայ, իսկ Համբարձումն 15 օր ետքը եղող Ուրբաթ Մայիս 27-ին, կամ հոռի 2-ին, եւ դժուար չէ թուատառի սխալ մը ենթադրել գրչագրութեան մէջ, եթէ եռամեայ միվոցը բանտարկութեան սկիզբէն հաշուուած չէ:

656. ՍՄԲԱՏ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Ուրացութեան չզիջանողներուն մէջ եղաւ եւս Սմբատ Արլաբաս սպարապետ, որուն խիղճ եղած էր, որ միամտօրէն գործակից գտնուած էր Բուղայի անգութ ձեռնարկներուն: Որովհետեւ ինքն էր, որ *առաջնորդէր ի գործս պատերազմացն, եւ յերս եւ ի մուտս աշխարհացն, ծանուցանէր զօրոյթիւն իւրաքանչիւր աշխարհաց, եւ զամուրս նոցա* (ԱԲԾ. 194): Սմբատ ոչ մի կերպով յանձն չառաւ առերեսս իսկ ուրացութեան հաւանիլ, եւ ոչ ալ իր պետրեալ կեանքին մնացորդը նախադասեց իր հաւատքին, եւ *ոչ միանգամ կամ երկիցս, այլ բագում անգամ աներկիւղաբար առնէր ընդդիմութիւն*: Երբ ամիրապետը կը խորհէր *դառնաշխատ տանջանօք զնս կորուսանել, երկնաւոր այցելութիւն* կանխեց, կ'ըսէ

Պատմաբանը, եւ *պարտական մարմնոյ մահուամբ* վախճանեցաւ Սմբատ բանտին մէջ (ՅՈՎ. 164), եւ *գիտատովանդական անուն ժառանգեաց* (ԿԻՐ. 44), որով ցարդ աւելի յաճախ Սմբատ Խոստովանող անունով կը յիշատակուի պատմութեան մէջ: Սմբատի մարմինը թաղուեցաւ տեղական քրիստոնեաներուն ձեռքով, Դանիէլ մարգարէի գուրիւն վրայ շինուած եկեղեցւոյն կամ վկայարանին մէջ, ուր թաղուեցաւ հարկաւ եւ նահատակ Գրիգոր Արծրունին: Սմբատի բանտարկութեան տեւողութիւնը եւ մահուան թուականը ճշդելու համար որոշ նշաններ չունինք: Պատմիչը տեղ մը *յութերորդ ամի գերութեանն* ըսելէն ետքը (ԱՐԾ. 228), կը յիշատակէ թէ *դեռ եւս գերեայքն եւ սպարապետն յարքունիս էին* (ԱՐԾ. 229), որով 858-ին տակաւին կենդանի եղած կ'ըլլայ Սմբատ, եւ երեք տարիէ ի վեր բանտարկուած, բայց այսչափ երկարած չ'երեւիր անոր մահը, եւ յիշուած թուականներն ալ իրարմէ անկախ կրնան առնուիլ:

657. ՀՌԻՓՍԻՄԷ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ

Ստեփանոս եւ Գրիգոր եւ Սմբատ իշխաններէն զատ ուրիշ նահատակներ եւ խոստովանողներ ալ եղած ըլլալը, բաւական յայտնի կերպով ըսուած է, թէ նաեւ *այլք բազումք վկայեցին վասն Քրիստոսի, եւ մեռան յանօրինէն* (ԿԻՐ. 44), որ Ջափը կը կոչուի, բայց Միւթեվէքքի պէտք է իմանալ (§ 643): Ասոնց ընկերակից եղաւ Հռիփսիմէ տիկին, Բագարատ Բագրատունի քոյր եւ Աշոտ եւ Գուրգէն եւ Գրիգոր Արծրունիներու մայրը, որ երկիցս բանագնացի պաշտօն ալ կատարած էր (§ 644, 647): Նա ալ *հարցեալ եւ բռնագրօւեալ*, բայց *համարձակաբար* յայտարարելով *կեալ ի հաւատսն Քրիստոսի*, Պաղտատի մէջ մեռաւ *խոստովանողական անուն ստացեալ*, եւ թաղուեցաւ փառաւորապէս *յուխտէ Յակոբկաց* (ԱՐԾ. 234): Նոյն շարքին մէջ պատշաճ կը սեպենք դասել Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանը (§ 652), որ *արիաբար պստեալ զհաւատսն* (ՎԱՐ. 818), կերպը գտաւ բանտէ ազատելու եւ Հայաստան դարձաւ: Ամիրապետէն Ատրպատականի ոստիկանին, եւ անկէ Ախոտ սպարապետին հրաման կու գայ, որ ուր ալ ըլլայ, փախստականը ձերբակալուի եւ ետ դարձուի, մինչ Գրիգոր իր գաւառը՝ Բագրեւանդ դառնալով, կ'աշխատէր ամրանալ Գաբեղեան գաւառի Գագանաձակք բերդը: Սակայն անհնարին տառապանքէն ընկնւած, հասնելէն *զկնի եօթն արուրց մեռանի*: Աշոտ առիթէն կ'օգտուի, եւ Գրիգորի դիակին գլուխը կտրելով Ատրպատականի Մահմէտ ոստիկանին կը դրկէ, իբր թէ Գրիգորի յունական սահմանները անցած ատեն ետեւէն հասած եւ սպաննած ըլլայ: Գործը նոյն կերպով ոստիկանէն կը հաղորդուի ամիրապետին, եւ Գրիգորի սեփական Բագրեւանդ գաւառը եւ *արծաթ բիրտս հինգ* պարգեւ կը տրուի Աշոտի: *Յայնմհետէ*, կ'ըսէ պատմիչը, *բարձաւ ի Հայոց աշխարհէս ազգն Մամիկոնէից* (ԿԻՐ. 45), բայց աւելի տանուտերական իշխանութեան, եւ ոչ ազգատոհմի շարունակութեան վրայ պէտք է իմանալ այդ դադարումը, վասնզի Մամիկոնեաններու անունը շարունակած է յաջորդ դարերու մէջ ալ:

658. ՆԱՆԱ ԱՍՈՐԻ

Հաւատոյ համար տանջուողներուն մէջ պիտի դասենք եւս Նանա Ատրի սարկաւազը: Նանայի անունը յիշուած է Աշոտ Մսակերի ժամանակէն, երբ նա իբրեւ հմուտ եւ գիտնական անձ Հայաստան եկաւ Բուրետ Ատրի վարդապետին յանձնարարութեամբ, որպէսզի Եպիկուրոս անուն քաղկեդոնիկ յոյն եպիսկոպոսին դէմ մաքառի, որ կը ջանար Աշոտը իր կողմը համոզել: Նանա յաջողած էր այն ատեն Եպիկուրոսը յաղթահարել ուսումնական զօրութեամբ, եւ Աշոտ հեռացուցած էր զայն իր քովէն (ՎԱՐ. 78): Կ'երեւի թէ անկէ ետքը Նանա Հայաստան մնացած եւ Հայերուն գործակից գտնուած է որ ինքն ալ Բուղայի գերութեան հետ Պաղտատ կը տարուի, եւ իբր

նշանաւոր անձնաւորութիւն մը ամիրապետին առջեւ կը հանուի: Նանայի ալ կ'առաջարկուի ուրացութիւնը, իբր դատապարտութենէ ազատելու միջոց, բայց Նանա *խոստովանեցաւ համարձակութեամբ զՔրիստոս*, եւ այս պատճառաւ *տանջեալ զնա, ի բանոն արգելեալ պահեցին յոյով ժամնակս*, մինչեւ որ պարագաներու փոփոխմամբ *արձակեցաւ խնամօքն Աստուծոյ* (ԿԻՐ. 44):

659. ԱՊՊԱՍԵԱՆՑ ՇՓՈԹՆԵՐԸ

Բարեպատեհ առիթը, որուն կ'ակնարկուի, անշուշտ այն ներքին շփոթութիւններուն ու խառնակութիւններուն պարագան է, որք Պաղտատի ամիրապետութեան մէջ տեղի ունեցան, եւ հետզհետէ Ապպասեանց հարստութեան անկումը պատրաստեցին: Ամիրապետներ, որոնք Ամիրումնի կամ Ամիրելումնի կոչուած են մերիններէն (ՍԱՄ. 95), իբր Էմիր-իւ-ումումի կամ ընդհանուր իշխան, ներքին գաւառներու Թուրք ցեղերէն իրենց անձնապահ եւ տէրութեան պաշտպան գունդեր կազմած էին՝ Թուրք հրամանատարներու ձեռաց ներքեւ, իսկ իրենք ինքնզինքնին բռնութեանց եւ անգործութեանց, ցոփութեանց եւ անառակութեանց տուած էին անկոպար եւ անպայման: Որպէսզի ասելի ալ ազատ ըլլան, Պաղտատ քաղաքէն քիչ հեռու Սամարայի մօտերը Ճաֆերիէ անունով պալատ մը շինած էին, ուր ճոխութեանց հաւասար էին խենէշութեանց չաճն ու չափազանցութիւնը: Այդ անկարգ ընթացքին մէջ ամենէն առջեւ քալողը եղաւ Միւթելքքիլ-Պիլլահ Հայաստանի կործանման մեծ սկզբնապատճառը, եւ որուն ոյժն ու բազուկը կը կազմէին չորս թուրք զօրավարներ, Վասրֆ, Պուղա-Քէլիլ, Պուղա-Սադիր եւ Պաղըր: Ասոնցմէ երկրորդն է Հայաստանի Բուղա ոստիկանը, եւ այդ միջոցին յարմար է դնել Արծրունիի անոր մասին պատմածը, թէ Սահակ Իսմայէլեանի կինը, զոր Բուղայ բռնի իրեն կին ըրած էր (§ 651), շարունակ կը բողոքէր թէ *ես չկայեղեմ քեզ կին, այլ մեծի թագաւորին* (ԱՐԾ. 196): Ուստի երբ Բուղայի հետ Պաղտատ կը հասնի, ինը կը յաջողի իրողութեան լուրը հասցնել ամիրապետին, որ կնոջ գեղեցկութիւնը տեսնելով, եւ Բուղայի զայն իւրացնելը իրեն անարգանք սեպելով, Սուղան պաշտօնով Խորասան կը դրկէ, եւ ճամբան սպաննել կու տայ (ԱՐԾ. 237): Իրօք ալ արտաքին պատմութեան մէջ Պուղա-Քէլիլը այլեւս չի յիշուիր, այլ իր որդին Մուսա-պինի-Պուղա, եւ Պուղա-Սադիր (ՎԵՐ. 451) գործի վրայ կը գտնուին Թուրք գունդերուն գլուխը: Ասոնք հետզհետէ սկսան այն դերը վարել ամիրապետներուն նկատմամբ, ինչ որ հին պրետորականները վարած էին Հռոմի կայսրներուն հանդէպ: Թէպէտ Միւթելքքիլի այնչափ շնորհները վայելած էին, բայց անոր դէմ դարձան Վասրֆի գրգռութեամբ, եւ անակնկալ դաւաճանութեամբ ամիրապետը սպաննեցին, 861 Դեկտեմբեր 12-ին (ՎԵՐ. 448), եւ յաջորդ հռչակեցին, անոր Մուհամմէտ-Ապու-Ճաֆեր որդին, որ կոչուեցաւ Մունթազըր-Պիլլահ: Ասկա ուզեց դարմանել իր հօր անգութ հալածանքները՝ Ալիի անունին եւ զայն պատուողներուն, եւ քրիստոնէաներուն դէմ: Իսկ միւս կողմէն ըստ ամենայնի կը հետեւէր անոր ցոփակեաց խենէխութեանց, եւ այդ երեսէն մեռաւ 5 ամիս ետքը 862-ին, թէպէտ ոմանք դեղակուր սպաննուած կը կարծեն (ՎԵՐ. 448): Թուրք զօրավարներ չվստահելով Միւթելքքիլի ցեղին վրայ, անոր Մուհամմէտ եղբորը Ահմէտ-Ապու-Ապաս որդին ամիրապետ հռչակեցին, որ կոչուեցաւ Մըսթայն-Պիլլահ, եւ իր ընթացքով ներքին եւ արտաքին թշնամութիւններ գրգռեց, եւ ապստամբութիւններու առիթ տուաւ: Աթամէշ վէզիրին երես տալը Թուրք զօրավարները գրգռեց, Վասրֆ, Պուղա-Սադիր, Պաղըր եւ Մուսա, Սամարայի վրայ յարձակեցան, եւ ամէն բան այրեցին եւ քանդեցին, բայց յետոյ իրենք իրարու մէջ պառակտեցան: Մըսթայն առիթ առնելով Պաղըրը սպաննել տուաւ, բայց Վասրֆ եւ ամիրապետ հռչակեցին Մունթազըրի եղբայր Մուհամմէտը: Մըսթայն պարտաւորուեցաւ անձնատուր ըլլալ, զինքն չխողիտողելու պայմանով, բայց արքորի անունով ճամբայ հանուեցաւ, եւ Պասարայի մօտ Վասիթ ըսուած տեղը, այնչափ գանակոծ

եղաւ որ հարուածներու ներքեւ մեռաւ, 866-ին: Նոր ամիրապետն Մուհամմետ-Ապու-Ապտուլլահ, Մութադ-Պիլլահ կոչուեցաւ, եւ իր իշխանութիւնը ամրացնելու նպատակով, հետզհետէ սպաննեց իր եղբայրն ու մերձաւորները, եւ Վասրֆ ու Պուդա-Սադիր զօրավարները, որ իրեն օգնած էին: Ասոր վրայ թուրք գունդեր ոտք ելան սպանեալ զօրավարներուն որդւոց գլխաւորութեամբ. Սալիհ-պին-Վասրֆ եւ Մուհամմետ-պին-Պուդա ռոնհիկի խնդիր յուզեցին, Մութադը ձերբակալեցին, լաւ մը ծեծեցին եւ մերկացնելով սաստիկ արեւի տակ կայնեցուցին մինչեւ որ յանձնատու եղաւ իշխանութենէն հրաժարիլ, բայց եւ այնպէս գետնափոր նկուղի մէջ անսուաղութեամբ սպաննեցին, 869-ին: Վաթրքի զաւակներէն Մուհամմետ-Ապու-Ապտուլլահ ամիրապետ հռչակուեցաւ Մոհթատի-Պիլլահ անունով, եւ ուզեց կարգ ու կանոն մուծանել գործերու մէջ, Ղուրանի պատուիրանները եւ արդարութեան կանոնները ուզեց վերանորոգել, բայց Թուրք գունդերը չկրցաւ զսպել, որք զինքը ձերբակալեցին, եւ ձաղանքի ենթարկելով եւ գանակոծելով հրաժարելու ստիպեցին: Իսկ նա, մինչեւ վերջը ընդդիացաւ ու չհաւանեցաւ, թէպէտեւ գետինը թաւալեցին, գլխուն եւ փորին եւ մարմնոյն վրայէն քալելով ոտնակոխ ըրին, եւ վերջապէս դաշոյնով զարկին սպաննեցին, 870-ին: Անկէ ետքը ամիրապետութեան կոչուեցաւ Միւթեվթքիլի զաւակներէն Ահմետ-Ապուլ-Ապպաս, Մութամմետ-Պիլլահ անունով: Ինչպէս փոթորիկներն ալ սաստիկ զայրանալէն ետքը պահ մը կը դադարին, ամիրապետութեան խռովութիւններն ալ, որ 861-ին սկսած էին, 870-ին դադար առին, Թուրք գունդերը հանդարտեցան, եւ Մութամմետ 23 տարի իշխանութիւ վարեց մինչեւ 892 (ՎԵՐ. 452):

660. ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Ամիրապետութեան վիճակին վրայ պատմուած պարագաները, որչափ եւ մեր նպատակէն զարտուղի սեպուին, սակայն կարելոր էին, որպէսզի լաւ հասկցուէին Հայաստանի տիրապետողներուն գործերը, եւ բացատրուէին անոնց հետ տեղի ունեցած յարաբերութիւնները: Մուդայի խստութիւնները եւ բուռն ճնշումները, նախարարներուն բանտարկութիւնն ու աքսորը, երկիրը լքուցած եւ ամէն շարժումները դադարեցուցած էին, եւ կեղծուրաց նախարարներն ալ ուրացութեան ընդդիմացող բանտարկեալներն ալ տակաւին Պաղտատի մէջ կը պահուէին: Իսկ Հայաստանի մէջ Աշոտ սպարապետ եւ Չաքարիա կաթողիկոս կը ջանային ներքին հանդարտութեան մէջպահել երկիրը, եւ քիչ զայն իր վերքերէն բժշկելու աշխատիլ: Նախարարներէն Հայաստանի մէջ մնացողներ իրենց զաւառներուն մէջ կը տիրէին տիրապետողներու հանդէպ հաւատարիմ հարկատուութեամբ, իսկ իրարու մէջ զանց չէին ըներ ընտանի կռիւներ մղել, նոյնիսկ այս անկեալ վիճակին մէջ: Մենք մտադիր չենք անոնց մանրամասնութեանցը մտնել: Այս էր երկրին վիճակը Բուդայի հեռանալէն ետքը, երբ ոստիկանութեան գերագոյն իշխանութիւնը Ատրպատականի Մահմետին ձեռքն էր, եւ իրեն կողմէն Հայաստանի մէջ կը գործէր Իպրահիմ (§ 652), իսկ սպարապետութիւնն ալ յանձնուած էր Խոստովանող Մմբատի որդւոյն Աշոտի: Այս Աշոտի մասին հարկ կը սեպենք դիտել տալ, թէ նա իբրեւ երիցագոյն զաւակ, իր հօր Մմբատ Արլաբասի տեղը անցած էր, թէպէտ Արլաբաս, կամ Աբասի հայր կոչումը Մմբատի անդրանիկին Աբաս մը եղած ըլլալը կը ցուցնէ: Վասնզի արաբական սովորութեամբ, անդրանիկին անունէ կը կազմուէր հայրական կոչմամբ մականունը: Միւս կողմէն Աշոտի հետ կը տեսնենք, *կորուլի եղբօր իւրոյ Աբասայ Հայոց սպարապետի* գործակցութիւնը (ԱՐԾ. 249), որ *մանուկն Աբաս սպարապետ Հայոց* կոչուելով (ԱՄՈ. 112), Աշոտէ կրտսեր եղած կ'ենթադրուի: Արդ որպէսզի արդարանայ Արլաբաս կոչումը, պէտք է ենթադրել որ անդրանիկ Աբասի մը վաղամեռիկ վախճանէն ետքը, կրտսերագոյն զաւակի մը վրայ կրկնուած է նոյն անունը, եւ Աշոտ երիցագոյն է, եւ ոչ անդրանիկ:

Հայաստանի կացութիւնը սկսաւ փոխուիլ, երբոր բանտարկեալ եւ արքրական նախարարներ սկսան հետզհետէ գերութենէ դառնալ: Արծրունին ալ գիտէ թէ Չափրմոթոքլ, այսինքն Ճաֆէր-Միւթէվէքքիլի սպաննուած էր, եւ իրեն յաջորդած էր Մաթէին որդին Մունթազըր-Պիլլահ, որ 6 ամիս ետքը մեռաւ: Մունթազըրի տեղ անցաւ Մուհիթիս, այսինքն է Մըսթայն-Պիլլահ, սակայն սա ոչ թէ *ամիսս երիս* իշխած է (ԱՐԾ. 231), այլ *ամս երիս* (§ 659), եւ տարբերութիւնը գրչութեան սխալ կ'ենթադրենք: Գերեդարձին ժամանակին համար նոյն Արծրունիէն կ'իմանանք, թէ երբ եղաւ *մուտ եւթներորդ ամի* գերութեան, տակաւին *կային յարքունիսն իշխանքն*, եւ թէ այն տարի Հայոր 306 թուականն էր եւ Չաքարիայի կաթողիկոսութեան 3-րդ տարին, եւ թէ նոյն տարին *ուրախ արար թագաւորն զնախարարսն Հայոց*, եւ թէ *խոստացաւ տալ իւրաքանչիւր ունէք զերկիր ի ժառանգութիւն*, եւ թէ անմիջապէս ճամբայ հանեց Աշոտ Արծրունիի որդին Գրիգոր Գերենիկը (ԱՐԾ. 227), իսկ ինքն Աշոտ Արծրունին միւս տարին, Հայոց 307 թուին *եկն ի գերութենէն* (ԱՐԾ. 236 : Այդ տարեթւերը մեզ կու տան 857 եւ 858 թուականները, երբ տակաւին կենդանի էր Միւթէվէքքիլի, եւ նոյն կը լինի որ Բուղայի ձեռքով ընել տուած աւերածները վերականգնելու ձեռնամուխ եղած կ'ըլլայ: Այլ պատմիչը յայտնապէս անոր անունը չի տար իբրեւ գերեդարձը հրամայող, եւս առաւել չի բացատրեր, թէ ինչ պարագայով կրցան փոփոխուիլ Միւթէվէքքիլի զգացումները, կամ թէ ինչ միջոցներով կրցան նախարարները շահիլ անոր համակրութիւնը: Նկատողութեան արժանի ալ է, որ ոչ միայն *իշխանք եւ նախարարք Հայոց, մի ըստ միոջէ ի կարգ անկեալ չուէին յաշխարհն տէրութեան իւրեանց*, այլեւ համարձակօրէն եւ ամենայն ազատութեամբ եւ *ոչ ի ծածուկ երկիրիւ նչ, զքրիստոսասանդ օրէնս հայրենի առհասարակ բարձրացուցեալ սերէին յանձինս իւրեանց* (ՅՈՎ. 170): Իսկամութեան սկզբունքով իսկամութենէ ետ դառնալը մահապարտութեան արժանի ոճիր համարուիլը գիտնալով, եւ պատմութեանս մէջ ալ այդ սկզբունքով նահատակութիւններ տեսած ըլլալով, զոր օրինակ Վահան Գողթնացին (§ 588) եւ Յովսէփ ու Սահակ Կարնեցիները (§ 633), զարմանալի կը թուի կեղծուրց նախարարներուն ազատարար քրիստոնէութեան դիմելը, եւ ամիրապետին հաճութեամբ *ի սեպիականութիւնս ի տուննդառնալը*: Արծրունի պատմիչը նահատակներու բարեխօսութեան, եւ երեք Արծրունի բանտարկեալներուն ճգնութեան հոգեկան արդիւնքը կը յիշէ, թէ *լուաւ տէր աղօթից նոցա, եւ դարձաւ ի բարկութենէ արտմտութեան իւրոյ* (ԱՐԾ. 227), բայց այսչափով պատմութիւնը լուսաբանուած չ'ըլլար, եւ մենք կը մնանք տակաւին փոփոխութիւնը մեկնելու դժուարութեան մէջ: Ուրացեալները վերընդունելու գործը վիճակեցաւ Չաքարիա կաթողիկոսին, որ հայրաբար ամէնքը մխիթարեց եւ հոգեւորապէս քաջալերեց, լաւ գիտնալով թէ ինչպիսի պարավաներու մէջ կեղծուրացութեան դնմեցին, եւ ինչ եռանդեամբ նորէն իրենց ներքին փափաքին հասան: Արծրունի պատմիչին արտաքին ուրացութեան մասին բացատրութեանց մտնելը, եւ Եղկղեսենոսներու թոյլատու աղանդի մը, եւ Նովատեանց կամ Կատաբաց խստապահանջ դրութեան յիշատակութիւնները ընելը (ԱՐԾ. 183), առիթ կու տան կարծելու, թէ պահ մը խնդիրի նիւթ եղած պիտի ըլլայ կեղծուրացներուն վերընդունելութեան կէտը, զոր Չաքարիա կաթողիկոս փութացած է լայնախոհ ներողամտութեամբ լուծել:

662. ԱԲԱՏԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի նոր կացութեան կարգադրութիւններն ընելու համար, յատուկ ուստիկան մըն ալ գրկուեցաւ ամիրապետին կողմէն, որ Ալի Արմանի (ՅՈՎ. 169), Ալիարմնի (ՍԱՄ. 94), Ալի որդի Յահէի (ԱՍՈ. 112), եւ Ալի որդի Վահէի (ՎԱՐ. 82), անուններով յիշուած է

պատմիչներեն: *Արմանի* կոչումը եւ *Վահէ* հայրանունը կարծել տուին թէ ոստիկանը ուրաեալ Հայ մըն էր, սակայն թող որ այսպիսի պարագայ մը պատմիչները լռութեամբ չէին գար, որ ուրացութենէ դարձողներուն գործին ըարգադրութիւնը ուրացեալի մը յանձնուէր: Ուստի աւելի յարմար է կարծել, թէ Հայաստանի մէջ ծնած ըլլալուն, կամ Հայաստանի մէջ հաստատուած կամ գործած ըլլալուն՝ այդ մականունը ստացած ըլլայ, այն ալ եթէ *Արմանի* կոչումը, իսկապէս *Էրմէնի* իմաստով է, եւ ուրիշ արաբական բառի մը աղաւաղումը չէ: Արտաքին պատմութեանց մէջ յիշատակուած է Ալիպին-Եահեա գորավար մը, որ Հայաստանի մէջ բանակ կազմելով, Էօմէր-պին-Ապտուլահ գորավարին ետեւէն Յոյներուն դէմ պատերազմի կ'երթայ, Միլթէվէքքիլի վերջին տարին, այսինքն 861-ին, բայց կը յաղթուի եւ կը սպաննուի (ՎԵՐ. 450): Արդ *Եահեսա* արաբական գործածական անուն է, որ *Յահէ* եւ *Վահէ* եղած է մեր պատմիչներուն կողմէ, վասնզի ժամանակն ալ յարմար կու գայ, Ալի ոստիկանին Հայաստանի մէջ գործի վրայ գտնուած ստեղծելն, եւ անկէ Էօմէրի օգնութեան գացած ըլլալուն: Նոր կազադրութեամբ ամէն նախարարներ իշխանութիւն ստացան իրենց գաւառները կառավարելու, կատարելապէս աւատական դրութեամբ, եւ *իշխան* անունով, իսկ ամենուն վրայ դրուեցաւ *իշխանաց* *իշխան* մը ամիրապետէն անուանեալ, իշխաններուն վրայ հսկելու եւ երկրին համախմբութիւն տալու, եւ տիրապետող ինքնակալութեան առջեւ յարաբերութեանց միջնորդ ըլլալու համար: Արաբական հպատակութեան միակ նշանը մնացած էր հարկի վճարումը, զոր իւրաքանչիւր իշխան պարտաւոր էր իր մասին համար, եւ որոնց գերագոյն հաւաքիչն էր Ատրպատականի ոստիկանը, իսկ տեղական հսկողութիւնը կը կատարէր իշխանաց իշխանը, եւ ի հարկին Ատրպատականէ դրկւած յատուկ գորավար մը կամ ստորադաս ոստիկան մը, ինչպէս էր կանուխ յիշուած Իպրահիմը (§ 652):

663. ԳՈՒՐԳԷՆ ԱՊՈՒՊԷԼԷԾ

Պատմաբանը սիրտի կատարեալ գոհունակութեամբ, երջանկութեամբ, երջանկութեան եւ բարօրութեան միջոց մը կը նկատէ, Հայաստանի մէջ նոր սկսած կացութիւնը, իբր զի դարձող նախարարներ *օրհնութեամբ Տեսուն օրհնեցան եւ նովինք գովեցան*, եւ ամէն կողմ *ձայն խրախնանաց ցնծացելոց լինէր, եւ ձայն հարսին եւ փեսայի*, որովհետեւ *այց արար Տէր եւ յաջողեաց ի բարութիւնս* (ՅՈՎ. 171): Այդ գոհունակութեան զգացումը ահագին տազնապէ տեքը որեւէ դիւրութեան մը երես տեսնողներու ըմբռնումին յայտարարութիւնը կը նկատեն, եւ ոչ լիակատա բարօրութեան վկայութիւն: Բայց մեզ բաւական է գիտենալ թէ Չաքարիայի օրերը Հայաստան սկսաւ իր վիշտերէն ազատած շունչ մը առնել, եւ իրեն ոգեւորութեան եւ վերանորոգութեան համար աշխատիլ: Այդ կէտին մէջ պետք չէ ուշադրութենէ վրիպեցնենք Չաքարիայի արժանիքը, որ իշխանաց իշխան Աշոտի խորհրդակից եւ գործակիցն էր այդ բարեգուշակ կացութիւնը պատրաստելու մէջ: Սակայն ցաւով պիտի յիշատակենք ներքին թշնամութեանց գործեր, որք մէկ կողմէն աւատական դրութեան հետեւանքներն են, միւս կողմէն մեր նախնեաց հռչակեալ անմիաբանութեան ալ նշանները պիտի նկատուին: Գուրգէն որդի Ապուպէլէնի, Վասպուրականի իշխաններէն մին, Բուղայի Հայաստանի վրայ եկած ստեղծելն, իր երկիրը թողով ապակինած էր նախ Քուրդիկ Մամիկոնեան Բագրեւանդի իշխանին, եւ անկէ Գաղաբար Բագրատունի Սպերի իշխանին մօտ: Վերջինիս օգնեց ալ Արաբացի գունդի մը յարձակման դէմ, Յոյներու կողմը անցնելու բանակցութեան մտաւ, բայց վերջէն Սմբատի միջնորդութեամբ Բուղայէն արտօնուեցաւ անոր մօտ մնալ եւ գործակցիլ (ԱՐԾ. 219): Երբ որ լսեց թէ այլազգի գունդերու Վասպուրականի վրայ նոր յարձակման մը առթիւ, Սահակ Ապումիկէմ սպաննուած եւ Ապուջափր Արծրունիի գունդը ցրուած է, եւ Վասակ Կովակեր մը իշխանութիւնը ձեռք առած է Տանկաց կողմէն, Գուրգէն Ապուպէլէն իսկոյն վրայ հասաւ, եւ նորէն Տանիկները հեռացնելով, ինքը գրաւեց Վասպուրականի

գլխաւոր իշխանութիւնը (ԱՐԾ. 221): Բուդայ իր զօրավարներէն Բուստելը դրկեց անոր վրայ, բայց Գուրգէն Ապուպէլէն զօրացաւ եւ յաղթեց, եւ Բուդայ պարտաւորուեցաւ ճանչնալ Գուրգէն Ապուպէլէնի իշխանութիւնը, եւ այսպէս անցան յաջորդ չորս տարիները (ԱՐԾ. 223): Անկէ ետքն է որ Աշոտ Արծրունիի եղբայրը Գրիգոր՝ Վասպուրական կ'արշաւէ Գուրգէնը մերժելու, բայց կը համաձայնին երկիրը բաժնելով միանգամայն իշխել, թէպէտ Գրիգոր տարիէ մը կը վախճանի (ԱՐԾ. 225): Վահան Աշոտի որդի, Գրիգորի տեղ կ'ուզէ անցնիլ, բայց Գուրգէն կը մերժուի, իսկ երբ կու գայ Գրիգոր Դերենիկ՝ Աշոտ Արծրունիի որդին, անոր դէմ կ'ելլէ իր ուրացեալ հօրեղբայր Գուրգէն, եւ Գուրգէն Ապուպէլէնի կ'առաջարկէ, իրարու հետ համաձայնելով երկիրը կիսել, եւ հին իշխանին որդին հեռացնել: Բայց սա չի համաձայնիր, եւ Յունաց կողմ փախչելու առթիւ Բշիր եւ Չքրի տաճիկ զօրավարներէն ձերբակալուելով Աշոտ սպարապետին կը յանձնուի, եւ անկէ Ատրպատականի ոստիկանին կը յղուի (ԱՐԾ. 229): Գուրգէն Ապուպէլէն ուրացութեան յորդորուելով կը բանտարկուի, կը շղթայուի եւ կը խոշտանգուի, բայց աննկուն կը մնայ, իսկ միւս Գուրգէն քիչ ետքը կը մեռնի՝ *դարձեալ յորացողական անկարշտութենէն*, երբ ամենուն ալ ազատութիւն եղաւ իրենց կրօնքը պաշտել եւ Գուրգէն Ապուպէլէնն ալ ազատութիւն ստացաւ (ԱՐԾ. 231): Երբոր Վասպուրական դարձաւ, այս անգամ ալ Դերենիկին կողմէ բանտարկուեցաւ, եւ թէպէտ Դերենիկին ծառաներէն մէկը զայն զաղտնաբար ազատեց, եւ ձեռքը դաշոյն տալով մինչեւ Դերենիկին ննջած սենեակը առաջնորդեց, բայց Գուրգէն Ապուպէլէն չուզեց վրէժխնդիր ըլլալ, այլ բաւական սեպեց միայն ձայն տալ եւ ինքն փախչիլ: Ճգնաւոր մը, որուն մօտ ապաւինած էր Գուրգէն, զյն կապելով Դերենիկին յանձնեց, որ նորէն բանտարկեց: Այս առիթն է որ Չաքարիա կաթողիկոս, Աշոտ իշխանաց իշխանն ու եպիսկոպոսներ ալ հետը առած, անձամբ Վասպուրական եկաւ հաշտութիւն գոյացնելու, եւ իր հրամանով Գուրգէն բանտէն արձակուեցաւ, եւ Մարդաստանի գաւառը անոր յատկացուեցաւ իբրեւ իր սեփական իշխանութիւն, թէպէտ սա լաւագոյն սեպեց Տարոնի կողմերը քաշուիլ: Քիչ ետքը Աշոտ իշխանաց իշխան, Դերենիկի վրայ եկաւ, եւ *որպէս անհնազանդ ուն*՝ զայն բանտարկեց: Այս անգամ Գուրգէն Ապուպէլէն Դերենիկի պաշտպանութեան ձեռնարկեց, Ռշտունեաց գաւառի Նորագիւղ աւանը, եկաւ, եւ այնտեղէն սկսաւ բանակցիլ եւ սպառնալ, մինչեւ որ Աշոտ հաճեցաւ Դերենիկը արձակել, այլեւ Գուրգէնի առաջարկութեամբ իր աղջիկն ալ այրիացած Դերենիկի կնութեան տուաւ, եւ *արարին նաւակատիս մեծ հարսանեաց փեսայութեան Դերենիկին*, եւ այսպէս ամրացաւ Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց հաշտութեան գործը: Հայոց 312 կամ 863 տարին նշանակուած է իբր թուական այդ բարեգուշակ եղերութեան (ԱՐԾ. 233): Ուզեցինք քաղել այդ միջադէպերը իբր նմոյշ մը ժամանակին տիրող յարաբերութեանց, եւ իբրեւ Չաքարիա կաթողիկոսի աշխարհաշէն գործունէութեան:

664. ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ ԵՒ ԴԱՐՁՈՂՆԵՐ

Չաքարիայի ստացած մեծ համբաւին եւ ազդեցութեան իբր նշանակ պետք է յիշենք Դուինի մեծ երկրաշարժը, որ մեծ պահքին մէջ սկսաւ, *ի փոքրիկ շաբաթուն* (ԱՍՈ. 112), որով չենք գիտեր թէ որ շաբաթը կը ճշդուի, եւ որ երեք ամիսներ տևեց, եւ շատ շէնքեր կործանեց: Սակայն կաթողիկէ տաճարին անվնաս ազատիլը, Պատմաբանին վկայութեամբ Չաքարիայի արժանեաց կը վերագրուի, որ *ուժգին աղօթիք եւ պաղատանօք մշտամոռնչ եւ աղերասլի աղօթս մատուցանէր*, եւ Աստուած հաճեցաւ լսել անոր աղօթքին, *անվնաս զեկեղեցին պահեալ ի բազմաբեր ցաւանսէ փոսնգին* (ՅՈՎ. 170): Երկրաշարժին վնասները սաստիկ եղան, ապարանքներ եւ պարիսպներ փլան, շատեր փլատակներու ներքեւ մեռան, եւ ցրտաշունչ ձմեռնային սառնամանեաց ներքեւ բոլոր բնակիչներ՝ փողոցներ եւ հրապարակներ թափեցան: Իբր երկրաշարժին թուականը յիշուած Հայոց

312 տարին (ԱՄՈ. 112), պետք է հաշուել 863-ին, բայց Անեցին 865 կը դնէ (ՍԱՄ. 95), որ հետեւանք է իր ընդունած 553 տարիներու տարբերութեան, որուն մենք չենք կրնար հետեւիլ, թէպէտ նա իբրեւ կանոն կը գործածէ, ինչպէս նոյնտեղ նշանակուած քանի մը կրկին թուականներու զննութեամբ կը հաստատուի (ՍԱՄ. 95): Այստեղ յիշենք նաեւ որ գերեդարձի առթիւ ազատողներուն մէջ եղան Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Արծրունի քահանայ, որոնց խոստովանողական բանտարկութիւնը պատմեցինք (§ 654): Յովհաննէս եպիսկոպոս դառնալէն ետքը չուզեց պաշտօնը ստանձնել, այլ *ի բաց կայով յեպիսկոպոսական հովուապետութենէն*, այսինքն Արծրունեաց եպիսկոպոսութենէ հրաժարելով, *առանձնակ միայնաստան* տեղ քաշուեցաւ, հարկաւ տարիքն ալ նեղութիւնն ալ զինքը տկարացուցած էին: Յովհաննէս եպիսկոպոսի եւ Գրիգոր քահանայի մահուան վրայ տեղեկութիւն կը պակասի, միայն թէ խոստովանողական պատուով վախճանեցան: Իսկ Արծրունեաց եպիսկոպոսութեան կոչուեցաւ ուրիշ Յովհաննէս մը, *այր հեզ եւ բարեպաշտօն* (ԱԲԾ. 234): Յիշենք եւս Նանա Ասորի սարկաւազն ալ, որ գերութենէ ազատելով նորէն Հայաստան դարձաւ (§ 658), եւ Հայ Եկեղեցւոյ համար աշխատեցաւ:

665. ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ

Չաքարիայի ժամանակին պատկանող տեղեկութեանց թերին լեցնելու եւ ժամանակին նկարագիրը տուած ըլլալու համար, յիշենք եւս, թէ Աշոտի երեք անգամ պատուոյ բարձրացումն տրուած կը ցուցուի Անեցիէն: Նախ 857-ին կը գրէ, թէ *մեծաշուք բախտի պատահեալ, ամենայն նախնեացն գերիվերոյ եղեալ*. 874-ին կը գրէ՝ *լեալ իշխանաց իշխան*, եւ 887-ին կը գրէ թէ *Աշոտ իշխանաց իշխան՝ թագաւորեաց Հայոց* (ՍԱՄ. 95): Աշոտի թագաւոր հռչակուիլը Չաքարիայի մահուրնէ ետքն է, ուստի այստեղ զանց կ'ընենք, իսկ անկէ դուրս կայ միայն հօրը տեղ սպարապետութիւն ստանձնելը, եւ յետոյ իշխանաց իշխան անուանուիլը: Սպարապետութիւնը ստանձնեց անմիջապէս իր հօրը մեկնելէն ետքը 855-ին, իսկ իշխանաց իշխանութիւնն ալ գերութեան դարձին առթիւ 858-ին, եւ Պատմաբանը կամ Ասողիկ ուրիշ միջանկեալ բարձրացում չեն յիշեր, եւ Անեցիին 874-ին նշանակածը պետք է կանխել եւ գերեդարձին թուականին տանիլ: Աշոտի անձին վրայ առատ են պատմիչներուն գովեստները, եւ կը նկարագրուի ամէն կատարելութիւններով լրացեալ անձ մը: Լաւ կրթութիւն ստացած, պատերազմական քաջութեամբ նշանաւոր, վարչական յաջողակութեամբ անգուգական, բնաւորութեամբ հեզ եւ խոնարհամիտ, ներքին զգացմամբ բարեսէր, սնտոյ փառքերէ հեռու, անիրաւ շահերէ անմասն, ամենուն սիրտը գրաւող, բարեպաշտութեայի մէջ նշանաւոր, ազգասէր եւ աշխարհաշէն, եւ այլ ամէն տեսակ բարի ձիրքերով օժտուած: Եթէ ընդունինք իսկ, որ պատմիչներ առաջին անգամ թագով պատուած Հայ մը տեսնելէն գրաւուած, բոլոր հռետորական ճարտարութիւննին ջանացին թափել, սակայն հնար չէ ուրանալ, որ գերագանց եւ բարձր ձիրքերու նշան մըն է, երեսուն տարն շարունակ պաշտօնի վրայ մնալ այսպիսի դառն ժամանակներու մէջ, եւ թէ տիրապետող ինքնակալութեան, եւ թէ բովանդակ ենթարկեալ իշխաններուն համակրութիւնը այնպէս գրաւել, որ այս վերջիններ աղաչաւոր ըլլան իրեն բարձրացման, եւ պետութիւնն արք հաճի անսովոր շնորհաբաշխութեամբ, թագակիր վեհութեան բարձրացնել իրեն հպատակ իշխաններէն մէկը: Եթէ յայտնի վկայութիւններ ալ չըլլային, այս դիտողութիւնը բաւական էր Աշոտի արժանիքը բարձրացնելու: Աշոտի այդ ընթացքը մեծ ընդարձակութիւն կ'ընծայէր եկեղեցիին ալ, որ խիստ հալածանքի դիրքէն՝ ազատ բարգաւաճման դիրքին կ'անցնէր, եւ իր հաստատութիւնները ծաղկեցնելու դիրքութիւն կը գտնէր: Բայց եթէ եկեղեցին կ'օգտուէր Աշոտի իշխանութենէն, Աշոտ ալ օգտուած էր եկեղեցւոյ իշխանութենէն, վասնզի բարեբախտ եղած էր իրեն հետ գործի գլուխ անցած տեսնել Չաքարիայն նման կաթողիկոս մը, գոր հեռատես, եւ կարծես թէ սրտազէտ թափանցողութեամբ մը, Սմբատ Խոստովանող,

յետին աստիճանէն մինչեւ կաթողիկոսութիւն բարձրացնել տուած էր մէկ օրուան մէջ, երկրին եւ եկեղեցւոյն եւ իր որդւոյն ապահով ապաւեն մը եւ կարող առաջնորդ մը պարգեւելով: Աշոտի գործունէութիւնը՝ եկեղեցականէն աւելի ազգային պատմութեան պատկանելուն զանց կ'ընենք մանրամասնօրէն յառաջ բերել: Նոյնպէս զանց կ'ընենք ինչ որ իր ատեն եւ իր մասնակցութեամբ գործուեցաւ Սիւնեաց երկու մասերուն եւ Վասպուրականի ու Տարոնի ու Անձեւացեաց իշխաններուն կողմէն, որք զանազան զաւառները կառավարող նախարարներն էին: Անցողաբար յիշենք, թէ զաքարիայի անունը կը տրուի յատկապէս Սիւնեաց իշխանին՝ Վասակ Գաբուռի մահուան առթիւ, որուն թաղման փութաց Չաքարիա, Վասակի այրւոյն Մամիամ տիկնոջ հրաւիրանօք, եւ շքեղ յուղարկաւորութիւն մը կատարեց, *զդի նորա զարդարեալ թագաւորական զարդարութիւն, անհուն ամբոխիւ եւ անչափ աղաղակաւ, եւ ողբերգական պարութիւն փողոց եւ քնարահարաց* (ՕՐԲ. Ա. 217): Այս պարագային կը տեսնենք, թէ ինչ տեսակ արտաքին հանդերձանք ներեալ էին Հայոց եկեղեցւոյն հոգեւոր իշխանութեան կողմէ: Չաքարիա ետ կը դառնար հանգուցեալ իշխանին զաւակները օրհնելով: Գրիգոր Սուփանը, Սահակն ու Վասակը:

666. ԹԱԳԱԲՈՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Չաքարիայի պէտք է վերագրենք թագաւորական անունն ու պատիւը վերանորոգելու համար գաղափարն ալ, թէպէտ լրմանը հասած չըլլայ: Հայաստանի ոստիկան կը յիշուի Յիսէ որդի Ծեխայ ամիրա մը, որուն անուանման ժամանակը եւ իր պաշտօնական փեժինը այստեղ յիշուած չէ, բայց յետոյ իբր Ատրպատականի ոստիկան պիտի տեսնենք: Արծրունիին պատմածին համեմատ, Յիսէ օրինաւորապէս անուանեալ ոստիկան չէր, այլ իւրովի *գաշխարհն*, այսինքն Հայաստանը, *բռնագարօսեալ յինքն գրաւեաց եւ կացոյց ի վերայ նոցա զիւր գործակարս* (ԱՐԾ. 242), որ Ամդայ կամ Միջագետաց լատիկան ըլլալը կը ցուցնէ, եւ այդ տեղեկութիւններէն կը հետեւցնենք, թէ Յիսէ Միջագետաց ոստիկան էր, եւ օգտուելով այդ շփոթութիւններէն, որք 861էն ետքը Պաղտատի մէջ տեղի կ'ունենային (§ 659), յաջողած էր ինքն տիրանալ Հայաստանի, յափշտակելով զայն Ատրպատականի ոստիկանին ձեռքէն, որուն նախապէս յանձնուած էր Հայաստան (§ 652): Այս Յիսէն է, զոր *Չաքարիա երթայ տեսանել*, եւ կ'աշխատի պատշաճ կերպով անոր սիրտը շահիլ, եւ կը յաջողի անոր բարեացակամութիւնը գրաւել, եւ *յոյժ մեծարի ի նմանէ*, վասնզի Յիսէ ալ պէտք ունէր երկրին իշխանութիւնները իրեն համակիր ընել, որպէսզի իր ազդեցութիւնը ամրացնէ: Յիսէ կ'աշխատի Պայոց կաթողիկոսն ալ իր կողմն ունենալ, որուն պաշտօնական դիրքէն զատ՝ ընդհանուր ազդեցութիւնն ալ կը տեսնէր, եւ զայն կը պատուասիրէ *տուեալ նմա շատ ինչ պարգեւս*, եւ իրաւունք կու տայ *դրօշս բառնալ՝ խաչ ի վերայ նորա*, որ է առջեւէն խաչալէմ դրօշակ տանիլ տալու իրաւունք, եւ միանգամայն արտօնութիւն կը շնորհէ *միանել առաջի նորա միշտ* (ՎԱՐ. 85), եւ երբ եւ ուզէ տեսակցութեան եւ խորհրդակցութեան համար իրեն մօտ գալու: Այդ մտերմական յարաբերութեանց շնորհիւ է որ Չաքարիա՝ Հայաստանի նոր վայելած ինքնավար կառավարութիւնը առաւել եւս պայծառացնելու եւ ամրացնելու համար, կը խորհի աստիճան մը եւս բարձրացնել անոր գլուխը գտնուող անձին պատիւը, եւ ինչպէս սպարապետը իշխանաց իշխանի փոխուեցաւ, իշխանաց իշխանն ալ թագաւորի բարձրացնել: Այդ նպատակով նախ կը պարտաւորուի Հայ իշխանները համաձայնութեան բերել, եւ անոնց հետ մէկտեժ գործին պաշտօնական ձեւ տալ: Ասոնց գլխաւորներն էին Վասակ Իշխանիկ եւ Գրիգոր Սուփան՝ Սիւնեաց նահանգին երկու կէտերուն իշխանները եւ Գրիգոր Դերենիկ Արծրունի՝ Վասպուրականի իշխանը, իսկ *այլ իշխանաց Հայոց մէջէն* (ՕՐԲ. Ա. 219) կրնանք յիշել Գուրգէն Ապուպէլէճը, որ յաջորդած էր Մուշեղի Անձեւացեաց իշխանին (ԱՐԾ. 239), Մուշեղ Մոկաց իշխանը (ԱՐԾ. 240), եւ Գագիկ Ապուրրուան Արծրունի՝ Աղբակու իշխանը (ԱՐԾ. 253): Չենք կրնար ճշդել թէ

Չաքարիա, մինչև որ կետ կրցաւ յառաջացնել այդ խորհուրդը, որովհետև ստոյգ նշաններ եւ թւականներ չունինք Յիսէի Հայաստանի իշխանութիւնը ձեռք անցնելուն մասին: Միւս կողմէն գիտենք որ այդպիսի ձեռնարկ մըն ալ՝ շուտով յաջողելու գործերէն չէր, եւ պէտք էր շատ միջոցներ եւ շատ հրապոյրներ գործածել, մինչև որ առաջ ոստիկանը, յետոյ ամիրապետին շրջանակը, եւ վերջէն ինքն ամիրապետը յանձն առնէին, այդպիսի բացառիկ եւ աչքառու շնորհ մը ընել հպատակ ազգի մը, որուն դէմ քիչ առաջ սաստիկ հակառակութիւն եւ անգութ վրէժխնջութիւն յագեցնելու ետեւէ էին: Հարկաւ ամիրապետութեան անկեալ վիճակը, եւ Մութամէտ-Պիլլահ ամիրապետին տկար կացութիւնը, եւ զանազան կողմերը գոհացնելով իրեն իշխանութիւնը պահպանելու դիտումը՝ նպաստեցին այդ ձեռնարկին: Թագաւորական անունին ու պատիւին տուուչութիւնը սովորաբար 885-ին կը դրուի, իսկ Չաքարիայի մահը 877-ին, որով բաւական ատեն կը լինի Չաքարիայի յղացած խորհուրդէն մինչև անոր իրականանալը: Իսկ Յիսէի Հայաստանի ոստիկանութիւնը գրաւելը, Մութամէտի գահակալութենէն քիչ առաջ կամ քիչ ետքը տեղի ունեցած եղելութիւնը մը կ'երեւի: Անոր անունին չենք հանդիպիր արտաքին պատմութեան մէջ, որ պարագաներու բաղդատութեան մտնէինք: Իսա-պին-Մուհամմէտ մը կայ (ՎԵՐ. 422), բայց անիկա շատ աւելի կանուխ գործի վրայ գտնուած է: Դերենիկ Արծրունիի՝ խորհուրդին մէջ գլխաւորութիւն ստանձնելը, անոր հօրը Աշոտին մեռած ըլլալը կը ցուցնէ, Աշոտ ալ 874-ին վախճանած է (ԱՐԾ. 244): Ասոնք են մերձաւորաբար ձեռնարկին սկզբնաւորութիւնը ճշդելու նպաստող նշանները:

667. ՓՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐԷ

Չաքարիայի կաթողիկոսութեան նշանաւոր գործերէն են՝ Բիւզանդական հայրապետութեան հետ յարաբերութիւնները, որք առիթ ընծայեցին անգամ մըն ալ յատուկ կերպով շեշտելու եւ հաստատելու Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանութիւնը: Չաքարիայի յարաբերութիւնները կատարուեցան նշանաւոր Փոտ կամ Փոտիոս պատրիարքին հետ, որ մեծ հռչակ ունի պատմութեան մէջ, թէ իր գիտնական հմտութիւններով եւ վարչական կարողութեամբ, եւ թէ իբր սկզբնապատճառ այն մեծ եղելութեան, որով Յունական եկեղեցին խզեց իր յարաբերութիւնները Լատինական եկեղեցւոյն հետ, զոր իսր նորահնար վարդապետութեանց հետեւող եւ տիրապետական ձգտումներու հետամուտ կ'ամբաստանէր: Արեւմտեայք այդ խզումը *Արեւելեան հերձուած* կ'անուանեն, բայց աւելի ճշմարտանման կ'ըլլար *Արեւմտեան հերձուած* կոչել, քանի որ Լատիններն էին, որ իրենց նորանոր բարդութիւններով հին եկեղեցւոյ դրութենէն կը հեռանային: Փոտ պատրիարքութեան հասած էր բացառիկ պարագաներու մէջ: Յովհաննէս Է., որ եւ Յաննէս պատրիարք, իբր պատկերամարտ ճանչցուած ըլլալով, պաշտօնանկ եղած էր 842-ին, Միքայէլ Գ-ի կայսր հռչակուած ատեն, նորա խնամակալ մօրը Թէոդոս դշխոյի կամքով: Մերթոտիոս որ աթոռ բարձրացաւ, չորս տարիէ մեռաւ, եւ 847-ին պատրիարքութեան կոչուեցաւ Իգնատիոս, Միքայէլ Ա. կայսեր որդին, որ եկեղեցական կոյման նուիրուած էր: Իգնատիոս թէ ծագմամբ եւ թէ պաշտօնով զօրաւոր դիրքի տէր դարձաւ, եւ արքունեաց վրայ ալ ազդեցութիւն կը գործածէր: Որովհետև Վարդ Կեսար, կայսեր մօրեղբայրը, իր հարսին հետ ազգապիղծ յարաբերութեանց մէջ կը մեղադրուէր, Իգնատիոս հրապարակաւ մերժեց զայն հաղորդութենէ 857 տարւոյ Յայտնութեան տօնին օրը: Վարդ կրած անարգանաց վրէժը լուծելու համար, նախ Թէոդորոս կայսրուհին պալատէն հեռացնել տուաւ, որ Իգնատիոսի պաշտպանն էր, յետոյ Միքայէլ Գ-ը համոզեց պատրիարքը ամբաստանել, պաշտօնանկ ընել եւ արքորել, եւ անոր տեղ պատրիարք ընտրուեցաւ Փոտ, կայսերական անագ դիւանադպիր, եւ կայսեր քեռայր Մերգիոս պատրիկի եղբայրը, որ վեց օրուան մէջ բոլոր եկեղեցական աստիճանները ստացաւ, եւ հայրապետ հռչակուեցաւ 857-ին: Թիչ առաջ Չաքարիա

կաթողիկոս ալ նոյնպէս մէկ ոստումով մինչեւ կաթողիկոսութեան բարձրացած էր, բայց ոչ իր նախորդը գրկելով: Իգնատիոսի պաշտպանութեան ձեռնարկեց նաեւ յունական եպիսկոպոսութեան մէկ մասը՝ Մետրոփանէս Չմիւռնիոյ եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ, բայց Փոտ կրցաւ իր կողմը զօրացնել եւ հակառակորդներն ալ շահիլ, միայն ջաջողեցաւ Իգնատիոսէ յօժարակամ հրաժարման գիրը ստանալ: Փոտին պէտք էր որ միւս հայրապետական աթոռներուն ալ զինքը ճանչցնէր, եւ 859-ին Հռոմի Նիկողայոս Ա. հայրապետէն նուիրակներ եկան Կոստանդնուպոլիս, եւ 861-ին ժողովական քննութեամբ Փոտի օրինաւոր աթոռակալութիւնը ճանչցան, թէպէտ Նիկողայոս յետոյ ուղղութիւնը փոխեց, եւ 863-ին Հռոմն ժողովով մը Փոտի հակառակ որոշում տուաւ: Փոտ անոր պատասխանեց 867-ին Կոստանդնուպոլսոյ ժողովով՝ Նիկողայոսի դէմ որոշում մը տալով, ուր Հռոմի եկեղեցւոյն նորահնար վարդապետութիւնները դատապարտուեցան, գլխաւորապէս եկեղեցականաց ամուրիութեան եւ դրոշմի տուուչութեան կէտերը, եւ մանաւանդ հանգանակի մէջ եւ *յՈրդոյ* յաւելուածը: Այսպէս սկսաւ Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներուն իրարմէ խզուելուն կամ բաժնուելուն փոխադարձ հերձուածը:

668. ՉԱՔԱՐԻԱ ԵՒ ՓՈՏ

Սա ինքն Փոտն էր որուն հետ Չաքարիա յարաբերութեան մտաւ, առիթ առնելով Փոտին նոր ձեռնարկներէն, եւ կայսրութեան սահմանին մէջ գտնուող Հայերը քաղկեդոնիկ դաւանութեան ստիպելէն: Որչափ ալ Պատմաբանը այդ մասին յայտնի ակնարկ մը չունի, սակայն հետագայից յիշատակներ եւ մինչեւ մեզի հասած թուղթերու պատճեններ իրողութիւնը կը հաստատեն: Վարդան պատմիչ յարաբերութեան սկզբնաւորութիւնը Չաքարիայի կը վերագրէ, վասնզի Փոտի գրածը կը ցուցնէ, իբր *Թուղթ առ Չաքարիա, պատասխանի հարցմանն՝ թէ վասն էր եղեւ չորրորդ ժողովն* (ՎԱՐ. 82): Այդ թուղթերու պատճենները մենք չունինք, թէպէտ Չամչեան հատուածներ յառաջ կը բերէ, առանց յիշելու թէ ուրտեղէն քաղած է (ՉԱՍ. Բ. 681-684): Վարդան ինքն ալ Բոտի նամակին իմաստը քաղած է, եւ անոր հետեւողութեամբ ժողովներու եւ հայրապետներու ցուցակներ տուած է, իօսքը փակելով թէ *այսօրիկ ի թղթոյն Փոտայ սակաւ ինչ գրեցան* (ՎԱՐ. 85): Վարդանի քաղուածը բոլորովինա տարբեր է Չամչեանի յառաջ բերած հատուածներէն, բայց իրարու հետ բաղդատուած ատեն կը տեսնենք, որ Չաքարիայի նպատակը եղած է Քաղկեդոնի ժողովին մասին դիտողութիւններ յայտնել, եւ Փոտն ալ աշխատած է նոյն ժողոջին ջատագովականը գրել: Խնդիր կրնայ ըլլալ եւս թէ արդէօք միայն մէկ թուղթ գրած է Փոտ Չաքարիայի, թէ ոչ մէկէ աւելի, վասնզի Փոտ Աշոտի գրած թուղթին մէջ կ'ըսէ, թէ *Բագում անգամ գրեցաք յառաջնորդդ ձեր եւ քահանայապետոյ յոյովակի բանիւք* (ԹՂԹ. 28), ուսկից կը հետեւի թէ Փոտ Աշոտ իշխանի գրելէն առաջ քանիցս փոխանակեալ թղթակցութիւն մը ունեցած է Չաքարիայի հետ, որ կանոնաւոր վնճարանութեան եւ պատճառաբանութեան ձեւը առած կ'ըլլայ, երկու կողմեր իրենց տեսութիւնները պաշտպանելով, եւ ոչ թէ Չամչեանի կարծածին պէս, Չաքարիա *ընթերցեալ գլոխոյն Փոտայ, զարմացաւ յոյժ, թէ զհարդ զայնչափ ժամանակս անտեղեակ մնացեալ էին բագումք ի Հայոց որպիսութեան ժողովոյ Քաղկեդոնի* (ՉԱՍ. Բ. 685): Ոչինչ չ'արդարացներ այդչափ տգէտ ենթադրել գիտնական կաթողիկոսը: Իմաստը ճշդելէն աւելի դժուարին կը լինի այդ թղթակցութեանց ժամանակը որոշել: Վարդան *յեղեքհարիւր ութնտասն թուականին* կը դնէ Փոտի գիրը, եւ զայն բերող Նիկիոյ մետրապոլիտ Յովհաննին Հայաստան հասնիլը, որ կը համեմատի 869 տարւոյն: Սակայն այդ տարին Փոտ այլեւս հայրապետական աթոռին վրայ չէր, որովհետեւ նոյնիսկ 867-ին, Փոտի գումարած ժողովին տարին (§ 667), Միքայէլ Գ. կը մեռնէր, եւ Վասիլ Ա. կայսր բարձրանալով Փոտը պաշտօնանկ կ'ընէր, եւ Իգնատիոսը պատրիարքութեան մէջ կը հաստատուէր: որեւ մինչեւ իր մահը աթոռի վրայ կը մնար, եւ միայն 877-ին Փոտ նորէն

հայրապետ կը վերընտրուէր: Սակայն այդ տարին Չաքարիա վախճանած կ'ըլլար, եւ անհնար էր Փոտի եւ Չաքարիայի յարաբերութիւնը, ինչչափ ալ Վարդան այսպիսի գաղափար մը կ'երեւի թելադրել, երբոր կը գրէ, *Վասիլ, առ որով Փոտ, որ գթուողն գրեաց* (ՎԱՐ. 84): Բայց Փոտի՝ Վասիլի օրով վարած հայրապետութիւնը Չաքարիայի հետ ժամանակակից չեղաւ:

669. ԻՆՉ ԻՆՉ ԿԷՏԵՐ

Այդ տեղեկութիւններէն ետքը պետք կը զգանք Չաքարիայի եւ Փոտի յարաբերութիւնները դնել 864-է 867 տարիներու միջոցին, երբ Փոտ խաղաղաբար տիրապետած էր Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին, եւ Հռոմի աթոռին հետ խռովելով, Նիկողայոսի ուղղութիւն փոխելուն համար, պէտք կը զգար իրեն նոր բարեկամներ գտնել, եւ այս դիտմամբ կ'աշխատէր իր կողմը յանկուցանել Հայոց հայրապետը, որուն համբաւը լսած էր, եւ զոր կը նկատէր իբր *յաւերժահրաշից արանց յոգնասպատիւ հռչակաւոր, եւ բոցափայլեալ ամենայն զանազան փառատորութեամբ* (ՉԱՄ. Բ. 682): Միեւնոյն պատճառով մեզի հաւանական կ'երեւի, թէ առաջին քայլը Փոտ առած է, Հայոց հայրապետին առաջարկելով Քաղկեդոնի ընդունելութիւնը, որպէսի կայսրութեան Հայերն ալ դիւրաւ շահի, եւ թէ անկէ ետքը տեղի ունեցած է Չաքարիայի *հարցման* գիրը, կամ լաւ եւս դիտողութեանց հարցումը, որուն կը յաջորդէ Փոտի գրած *պատասխանի հարցման* (ՎԱՐ. 82): Մեր զննութիւնները խարունակելով պիտի ըսենք, թէ այսչափէն ալ աւելի եղան Փոտի գիրգը, զի *բազում անգամ գրեցաք* բացատրութիւնը (ԹՂԹ. 281), երկուքէ ակելի գրութիւններ կ'ենթադրէ սովորական իմացուածով: Ըստ այսմ Չամչեանի յիշած պատուածներուն եւ Վարդաի տուած քաղուածոյին ալ տարբերութիւնները կ'արդարանան, տարբեր նամակներէ առնուած ըլլալուն ենթադրութեամբ: Փոտ տեսնելով որ Չաքարիան չի կրնար դիւրաւ իր տեսութեանց հպատակեցնել, իբրեւ նախկին քաղաքագէտ անձ, այս անգամ նոյնինքն քաղաքական պետը, Աշոտ իշխանաց իշխանը ձեռք կ'առնէ, եւ անոր աչքին կը փայլեցնէ *Թէոդոսաց սուրբ թագաւորաց փառքերը*, եւ *քրիստոնէայ* կայսրութեան պաշտպանութիւնը վայելելու յոյսը, միայն թէ յանձն առնու *ուսուցանել զժողովուրդն Քրիստոսի, եւ ածել ի ճշմարիտ խոստովանութիւն հաւատոյ*, որով կ'իմանայ քաղկեդոնիկ դաւանութիւնը, զոր եւ կը պաշտպանէ յայտարարելով թէ յարեւմտեան է նախորդ երեք ժողովներուն եւ կը նզովէ Նեստորի մոլորութիւնը (ԹՂԹ. 279-282): Այդ թուղթին հետ պետք է կցել Նիկիոյ Յոհան եպիսկոպոսին պատգամաւորութիւնը, եւ անոր յորդորներով եւ Աշոտի փափաքանաց վրայ ազգային ժողովի մը գումարումը, Երագգաւորս կամ Ծիրակաւան քաղաքին մէջ, որ իշխանաց իշխանին կեդրոնն էր (ՎԱՐ. 82): Փոտ, իբրեւ նարտար հրապուրիչ՝ յատուկ ընծայ մըն ալ դրկած էր Աշոտին՝ Յոհան եպիսկոպոսին ձեռքով, իսպախայտի նշանաւոր մատուց մը, *յիշատակ օրհնութեան ի պաշտպանեալ աստուածընկալ պատուական իսաչես* (ԹՂԹ. 282):

670. ԾԻՐԱԿԱՎԱՒԱՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ծիրակաւանի ժողովին կազմութեան մասին տեղեկութիւններ կը պակսին, ոչ ներկաներուն թիւն ու անունները կան, եւ ոչ ժողովին որոշումներուն եւ կանոններուն յիշատակութիւնները: Գլխաւոր նպատակն էր Քաղկեդոնի ընդունելութեան առաջարկին վերջնական եւ պաշտօնական պատասխան մը տալ, եւ Փոտի ձեռնարկին շարունակութիւնը կարճել: Յոհան եպիսկոպոս Նիկիոյ, որուն անունը Վահանի փոխելը եւ զինքն Հայագգի ցուցնելը (ՉԱՄ. Բ. 685) մտացածին ենձադրութիւն կը կարծենք, ժողովին մէջ յունական քաղկեդոնիկ դրութեան փաստաբանի դերը վարեց, որուն դէմ

խօսեցաւ Նանա Ասորի սարկաւագը (ՎԱԲ. 82), որուն խոստովանողական ներդրօնը պատմեցինք (§ 658), եւ որուն ամէն առթի մէջ Հայոց մէջ հակաքաղկեդոնիկ դաւանութեան պաշտպանը հանդիսացաւ: Ժողովին որոշման փաստը կու տայ մեզի Աշոտի անունով Փոտին ուղղուած պատասխանը, զոր գրիչի առած է Սահակ Հայոց վարդապետ (ԹՂԹ. 283), եւ որ գնահատուած է իբրեւ *լի իմաստութեամբ եւ գիտութեամբ* (ԱՍՈ. 145) եւ *զեղեցիկ իմաստասիրական* գրուած (ԿԻԲ. 45): Մենք ալ կարող ենք մեզէն հաստատել այդ գնահատումը, մեր աչքին առջեւ ունենալով անոր պատճենը: Ոճը հանդարտ է, առանց կիրքի, համեստ դարձուածներով, եւր առանց գիտնական հայրապետին անձնասիրութիւնը վիրաւորելու: Պատշաճից բացատրութիւններէն ետքը շարք մը համեմատութիւններ յառաջ կը բերուին Նեստորի գրածներէն եւ Լեւոնի տոմարին կտորներէն, ցուցնելու համար թէ Լեւոնի տոմարը, *յորոյ զերայ կատոյցն իսկ ժողովն Քաղկեդոնի զհրամանս օտարոտի եւ խորթաբարոյ իւրոյ խոստովանութեան* (ԹՂԹ. 284), Նեստորի գաղափարները կը կրկնէ: Յետոյ կ'անցնի Եւտիքէսի վարդապետութեան եւ Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանութեան տարբերութիւնը ցուցնել, իբր զի *Եւտիքէս մի բնութիւն ի Քրիստոս ըստ փոփոխմանն ասաց*, մինչ Հայոց Եկեղեցին *մի բնութիւն միատրեակյերկուցն ասհմանեաց ըստ սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի* (ԹՂԹ. 286): Անկէ ետքը կ'անցնի Քրիստոսի տնօրէնութեանց մէջ բնութեանց առումները բացատրել, եւ ամբողջական հանգանակի ձեւ մը կ'աւելցնէ (ԹՂԹ. 292), եւ կը փակէ դարձեալ պատուագիր դարձուածներով, եւ Խաչափայտի նւերին համար շնորհակալութեամբ (ԹՂԹ. 294): Որչափ ալ այդ գիրը Աշոտի անունով գրուած, որպէսզի Փոտի ուղղած գրութեան համապատասխանէ, սակայն պէտք է զայն նկատել իբրեւ Ծիրակաւանի գումարման ժողովական գիրը, ժողովին նախագահ Չաքարիայի հայրապետական իշխանութեամբ զօրացած: Հետեւաբար իբրեւ Ծիրակաւանի ժողովէն դաւանական կանոններ յառաջ բերուած 13 գլուխները, եւ Քաղկեդոնի ընդունելութիւնը պարունակող 14-րդ եւ 15-րդ գլուխները, որք Հայ հեղինակներու ծանօթ իսկ չեն, պէտք է յոյն եպիսկոպոսին կողմէ կազմուած տեղեկութիւններ համարել: Իսկ թուղթին ալ՝ ժողովէն ետքը յարմարցուած գրութիւն մը ըլլալուն, եւ Կոստանդնուպոլիս դրկուած չլինելուն մասին խօսքը, պէտք է դասել այն կամայական գիւտերուն հետ, որոնք սիրելի են Չամչեանի, Հայոց Եկեղեցին քաղկեդոնիկ ցուցնելու համար (ՉԱՄ. Բ. 687), մինչ գրութեան ճակատը դրոշմուած է թուղթին Սահակ վարդապետին ձեռքով, եւ *հրամանաւ Աշոտոյ* գրուած ըլլալը (ԹՂԹ. 283), եւ Վարդան եւ Կիրակոս, զորս Չամչեան իբր աղբիւր կը նշանակէ լուսանցին մէջ, իր գրուցածները չեն պարունակեր: Գործին ընթացքն ալ մեր տեսութեան ստուգութեանը կը վկայէ, վասնզի Ծիրակաւանի ժողովէն եւ Յոհանի անպտուղ պատգամաւորութենէն ետքը միջադէպը ի սպառ փակուած է, եւ Փոտ ինքն ալ որ 867-ին պաշտօնանկ ըլլալով 877-ին նորէն աթոռ բարձրացաւ, մէկ մըն ալ միութեան առաջարկները չնորոգեց, եւ առանց դաւանութեան խնդիր յուզելու, Վասիլ կայսեր գործակցեցաւ Աշոտին թագաւորական պատիւ ու պսակ ընծայելու: Աշոտի պատասխանը գրող Սահակ վարդապետն ալ առաջիկային պիտի ծանօթացնենք:

671. ՊԱԲՂԻԿԵԱՆՑ ԳՈՐԾԵՐ

Աւելորդ չենք սեպեր համառօտիւ քաղել աստէն Պաղիկեան աղանդաւորներուն անցքերը, զի օտարներ իբր Հայերէն ծագում առած աղանդ մը կը հռչակեն զայն. եւ զի անցքերն ալ Փոքր Հայոց կամ կայսրութեան Հայկական գաւառներու մէջ կատարուեցան: Օձնեցիին ժամանակէն տեսանք կանոնական կարգադրութիւններով (§ 566), եւ վարդապետական ճառերով (§ 590), այդ աղանդին դէմ մղուած ճիգերը, եւ իրօք ալ Ը. դարուն սկիզբները տարածուած ու զօրացած էր աղանդը Հայաստանի, Կապադովկիոյ եւ Պոնտոսի կողմերը, որուն գլխաւոր կը նկատուէին Սիզուանոս սարկաւագ, եւ իրեն

հաստատուն բնակավայրն էր Առաջին Հայոց՝ Կոզոնիա, այժմ Քէօյլի-Հսար քաղաքը: Միմեռն գորավար, որ կայսերական իշխանութեամբ դրկուած էր աղանդաւորները ջնջելու, Սիզուանոսը ձերբակալեց, աղանդաւորները գերեց, եւ խոշտանգանօք ստիպեց, որ իրենց պետը քարկոծեն, բայց անոնց արիական դիմադրութենէն ազդուելով իրենց յարեցաւ: Պաւղիկեանք կը գորանային, մինչ կայսերական օրէնքներ զիրենք մահապարտութեամբ կը պատժէին: Աղանդաւորներ հալածանքին դէմ զինեալ սպասամբութեան դիմեցին, եւ Արաքացիներէն օգնութիւն խնդրեցին կայսրութեան դէմ, ինչ որ դիւրաւ ստացան, եւ անոնց հովանաւորութեամբ կեդրոնացան Կապադովկիոյ Արգէոս, այժմ Էրճիս, լերան շուրջը, եւ երեք քաղաքներ կազմեցին, որոնց գլխաւորն էր Տեփրիկիա, այժմեան Տիվրիկը: Արաքացիք տեղական օգնութիւններով զօրացած, իրենց արշաւանքները մինչեւ Կոստանդնուպոզոյ հանդիպակաց կողմերը մղեցին Միքայէլ Գ.-ի ժամանակ, 858-ին: Յոյներ դէմ դնելու համար պատերազմի ելան, բայց Սամոսատի եւ Ամասիոյ ճակատամարտներուն մէջ չարաչար յաղթուեցան, Մելիտինէի իշխան Էօմէրի բանակներէն, որոնց կ'օգնէին Պաւղիկեանց գունդերը: Պարտութիւնները սթափեցուցին յունական կայսրութիւնը, Պետրանոս գորավար մեծ ոյժերով պատերազմը նորոգեց, 862-ին յաղթեց եւ սպաննեց Էօմէրը, եւ անկէ ետքը Ալի-պին-Եահեա գորավարը, որ Հայաստանէն եկեր էր անոր օգնութեան (§ 662): Բայց Պաւղիկեանք չընկճուեցան, Փոքր Ասիոյ զանազան կողմերը սպաստակներ կը սփռէին, եւ Եփեսոսի ու Նիկոմիդիոյ ալ կը սպառնային: Իրենց պետն էր Քրիստկիրոս, որ յաջորդած էր իր հօր Կարբէասի, Սիդուանոսի յաջորդին, որ խրոխտաբար մերժեց Միքայէլ Գ.-ի խաղաղութեան բանագնացները, իրենց համար կրօնական եւ քաղաքական ազատութիւն պահանջելով: Վասիլ Ա., որ 867-ին Միքայէլի յաջորդեց, 871-ին պատերազմը նորոգեց Պաւղիկեանց եւ Սարակինոսաց դէմ: Առաջին տարին գոհացաւ պզտիկ պատերազմներով Պաւղիկեանները հալածել եւ շրջապատել միւս տարին Սարակինոսներու դէմ դարձուց զէնքերը, եւ քանի մը կարեւոր քաղաքներ գրաւեց: Երրորդ տարին 873-ին Քրիստկիրոս դարանակելներէ սպաննուեցաւ, Պաւղիկեանք շփոթեցան, Տեփրիկիա գրաւուեցաւ եւ հիմնայատակ կործանուեցաւ, եւ Պաւղիկեանք կոտորուեցան եւ ցրուեցան, գերուեցան եւ բռնի զինուորագրուեցան, եւ այսպէս վերջացաւ անոնց երեսէն զօրացած սարսափը եւ 25 տարիներէ ի վեր Փոքր Ասիոյ մէջ տիրող տագնապը (ԼՊԱ. 507): Ինչչափ որ ալ գործողութիւնները Հայաբնակ գաւառներու մէջ կատարուեցան, եւ մեծաւ մասամբ Հայագգիներ էին Պաւղիկեան խումբերը կազմողները, սակայն Մեծ Հայոց կողմերը՝ այդ ամէն շփոթութիւնները արձանագրել չունեցան, եւ Չաքարիայի հայրապետութեան օրերուն բնաւ այս տեսակ յիշատակութիւն չկայ մեր պատմագիրներուն մօտ:

672. ՉԱՔԱՐԻԱՅԻ ՄԱՀՐ

Չաքարիայի կաթողիկոսութիւնը կը փակուի *իբրեւ ամս քսան եւ երկու* տելողութենէ ետքը, որչափ ինչ Պատմաբանը նշանակած է (ՅՈՎ. 174), եւ որ նոյնութեամբ կրկնուած է ամէն ցուցակագիրներէ, Արծրունին միայն *կեցեալ ի հայրապետութեան ամս ութնուտասն* կը դնէ (ԱԲԾ. 245): Ընտրութիւնը հաշուած էինք 855, որով վախճանն ալ կը պարտաւորուէինք դնել 877-ին, բայց Ասողիկ Հայոց 324 տարին կը ցուցնէ իբր մահուան թուական (ԱՄՈ. 113), որ կը սկսի 875 Ապրիլ 22-ին: Անեցին ալ 855-ին դնելով ընտրութեան թուականը 22 տարի տելողութիւն կու տայ (ՄԱՄ. 92), եւ 877-ին կը դնէ Չաքարիայի յաջորդին թուականը (ՄԱՄ. 95): Բայց պետք է յիշել, որ երկու թուականներու շփոթութիւն մը կը տեսնուի յայտնապէս Անեցիի մէջ, որ Քրիստոսի 855 թուականը կը համեմատէ Հայոց 302 թուին, եւ 553 տարիներու տարբերութիւն կ'ենթադրէ, որ յարմար չի գար լաւագոյն հաշիւներով ստուգուած թուականին (§ 385): Մենք նկատելով որ շատ անգամ սկսուած տարիներ իբր ամբողջ հաշուելով

համեմատությունները կը խանգարուին, միանգամայն բաղդատելով հետագայ պատմությանը պահանջներուն հետ, 876-ին վերջին օրերուն կը դնենք Չաքարիայի վախճանը: Չաքարիայի յիշատակը պատուած է իբրեւ *մեծ եւ սուրբ հայրապետ* (ՅՈՎ. 174), եւ իրօք ալ պատմական եղելութեանց վրայ պարզ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ, տեսնելու համար, թէ ինչպէս իր օրով հիմնովին կերպարանափոխուեցաւ երկրին վիճակը, եւ ինչպէս Բուդայի արիւնոռուշտ օրերը երջանկաւէտ օրերու փոխուեցաւ: Որչափ եւ իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունիի արժանիքն ալ անուրանալի է, սակայն անհնար է այդ փոփոխութեան մէջ գործունեայ դեր մը չտալ իմաստուն եւ կենցաղագէտ հայրապետին, որ գիտցաւ հետզհետէ երկրին աւերածները նորոգել, եւ շփոթած եւ պառակտած նախարարներուն միութեան եւ միաբանութեան հոգին ներշնչել, որով առաջնորդուեցան Աշոտի համար արքունական թագ ու պատիւ ալ խնդրելու (§ 666), եւ ընդունելու: Հարկաւ անխորհուրդ չէր, որ եկեղեցական աստիճաններէ գուրկ մօլ մը՝ յանկարծ օրուան մը մէջ մինչեւ գերագոյն աստիճանը կը բարձրանար, եւ եթէ Սմբատ Խոստովանող տեսած էր անոր վրայ արժանիք մը՝ զայն բարձրացուցած ատեն, եպիսկոպոսական դասաւարդն ալ համոզուած էր այդ բացառիկ արժանաւորութեան, եւ անհակառակ եւ աննախանձ կու տար աստիճանաց ձեռնադրութիւնները: Չաքարիա ուսմամբ ալ յետնեալ մէկը եղած չէ, վասնզի ճառընտիրներու մէջ քսան հաստ ընտիր ճառեր կան իրեն անունով մակագրուած (ՀԻՆ. 503), որոնք հմտութեան եւ հռետորութեան կնիք կը կրեն: Եկեղեցական նախանձայուզութեան ալ կը վկայեն Կոստանդնուպոլսոյ Փոս պատրիարքին հետ յարաբերութիւնները, եւ Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան հաստատամիտ պաշտպանութիւնները: Չաքարիա թաղուած է *ի քնարանի հարցն սրբոց* (ՅՈՎ. 174), զոր ի դէպ է հասկնալ Դընայ կաթողիկէին կից կաթողիկոսներու դամբարաններուն վրայ, վասնզի հայրապետանոցն ալ կը շարունակէր մնալ նոյն ոստանին մէջ:

673. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

Չաքարիայի արդիւնաւորութեանց շարքին պէտք է աւելցնել հնարաւոր չափով ուսմանց եւ հեղինակութեանց տուած քաջալերութիւնը, վասնզի կը հանդիպինք քանի մը անուններու, որ իր ատեն ծաղկեցան եւ գնահատելի երկասիրութիւններ թողուցին: Այս կարգին առաջին պիտի յիշենք Փոտին ուղղուած պատասխանը խմբագրող Սահակ վարդապետը (§ 670): Սահակ սովորաբար Մռուտ մականունով յիշուած է (ՎԱՐ. 85), այլ ըսուած է թէ *քստ աւելածայնութեան Ապիկուրէշ կոչիւր* (ԱՍՈ. 145), թէպէտ չենք գիտեր երկու մականուններուն ալ իմաստը կամ ծագումը: ԻՆքն եղած է Աշունքի եպիսկոպոս, Հայոց նահանգին մէջ, որ կայսրութեան հպատակ էր, եւ որ կը պատասխանէ այժմեան Թորգոմի Էօջը աւանին: Սահակ Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանութեան նախանձախնդի ըլլալուն, *հալածեալ անտի վասն հաւատոյ, եկն ի Հայս առ Աշոտ* (ՎԱՐ. 85), եւ այսպէս գտնուեցաւ Շիրակաւանի ժողովին մէջ, եւ իր հմտութեան, եւ թերեւս հելլենաբանութեան համար, պաշտօն ունեցաւ Փոտին յղուելիք պատասխանը գրչի առնուլ: Ժամանակակից է եւս Համամ վարդապետ Արեւելցի, որ գրած է Առակաց գիրքին վերլուծութիւնը, Յորի ԼԸ. *Ով է դա* գլուխին բացատրութիւնը, եւ Սաղմոսի մէջ գտնուող մարգարէական օրինութիւններուն մեկնութիւնը, եւ քերականական վերլուծութիւններ (ԱՍՈ. 145), որոնց վրայ կ'աւելցուի եւս *զԱնրիծսն գիրս մի* (ՎԱՐ. 86), որ պէտք է ըլլայ ճԺԸ *Երանեալ են անրիծք* ընդարձակ սաղմոսին մեկնաբանութիւնը: Պէտք է յիշենք եւս Գագիկ վարդապետը, *առաջնորդ ուխտին Ս. Ատոմայ*, հաւանաբար Աղձնեաց նահանգը, Սղերդի մօտ եղող Ատոմեանց վանքին առաջնորդը, որ *գիշատակ մարտիրոսացն միայարեալ ի գիր ամփոփեց* (ԱՍՈ. 146), սկիզբն առնելով սրբոց վարքերու եւ վկայաբանութեանց հաւաքածոյին, հետեւողութեամբ յունական եկեղեցւոյ մարտիրոսաբանութեանց գիրքին,

որ եկեղեցւոյ մէջ ալ կը կարդացուի: Գագիկի գործը *Ատոմագիր* կոչուած է, Ատոմայ վանքին անունէն, բայց յաջորդ տարուան մէջ Ատոմ Անձեւացի եպիսկոպոսն ալ աշխատած է նոյն հաւաքածոյին վրայ, եւ շատեր անոր անունէն կը հետեւցնեն Ատոմագիր կոչումը, որ շատ ընդհանրացած ալ չէ, եւ հետզհետէ *Հոռոմագիր, Տօնացոյց, Տօնացուցակ, Տօնանամակ, Ճառքնտիր*՝ անունները գործածուած են, եւ մեր օրեր *Յայտնաւորք* անունը գործածական դարձած է: Դժբախտաբար շատեր, նաեւ անփորձներ ձեռք խառնած եւ յարմար անյարմար մասեր խճողած են անոր մէջ, ինչպէս կը տեսնուի 1706-ին եւ 1730-ին Կոստանդնուպոլիս տպուած օրինակներուն վրայ, որ բաւական գտուեցաւ 1834-ի նոր տպագրութեան մէջ:

Տ. ԳԷՈՐԳ Բ. ԳԱՌՆՑԻ

674. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Չաքարիայի յաջորդը եղաւ Գէորգ, բնիկ Գառնի գիւղաքաղաքէն, որ է Կոտայք գաւառի թագաւորական աւանը, մինչեւ ցայսօր ալ նշանաւոր իր հնութիւններով: Պատմաբանը կը ներկայէ Գէորգը իբր *այր մի պատուական յրնտանեաց տանն կաթողիկոսարանին* (ՅՈՎ. 174), որով պէտք չէ կաթողիկոսարանին պաշտօնեաներէն սոսկական մէկ մը իմանալ, վասնզի այլուր կը յիշուին *եպիսկոպոս դրան կաթողիկոսին* կոչմամբ պաշտօնեաներ (ՅՈՎ. 214), եւ Գէորգ ալ եպիսկոպոս պէտք է եղած ըլլայ, եթէ կաթողիկոսարանին պաշտօնէութեան մէջ *պատուական* մէկ մըն էր: Իր ընտրութիւնը կը վերագրուի բացարձակապէս Աշոտի կամքին, որ *ընտրուեալ զայր պատուական հրամայէ ձեռնադրել յառաջնորդութիւն տանս Թորգոմայ* (ՅՈՎ. 174), սակայն չենք կրնար ենթադրել որ եպիսկոպոսներ եւ ազատ նախարարներ անմասն մնացած ըլլան, միայն թէ իշխանաց իշխանին կամքը գերակշռութիւն ունեցած է: *Ձեռնադրել յառաջնորդութիւն* բացատրութիւնն ալ, որ կրնայ յիշեցնել Չաքարիայի համար գործածուած *ձեռնադրեն ի հայրապետութիւն* բացատրութիւնը (ՅՈՎ. 161), պէտք չէ մեկնել Չաքարիայի նման բոլոր աստիճանները միանգամայն առնելու իմաստով, վասնզի այդպիսի անսովոր եւ բացառիկ պարագաներ ենթադրելի չեն, ցորչափ յայտնի չեն գրուած: Այդ բացատրութենէն կը քաղենք միայն, թէ կաթողիկոսական աստիճանը եկեղեցական արարողութեամբ կը տրուէր, եւ ոչ թէ լոկ ընտրութեամբ կը վերջանար: Գէորգի ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցած է *մեծաշուք պատուով յաւուրս տօնի Թրփաստութեան տեսնն* (ԱՍՈ. 113), որ է Աստուածայայտնութեան ութօրէքը, եւ պէտք է զայն պատշաճեցնել 877 Յունուար 13-ին, որ այն տարին Կիրակի օր մըն ալ կը հանդիպէր, ահեկանի 28-ին Հայոց տոմարով: Գէորգ կաթողիկոսի վերագրուած էր ցարդ Յովհաննու ստորոց պատրիարքի թղթոյն պատասխանը (ՀԻՆ. 531), որ հրատարակուած ալ է (ԹՂԹ. 335), եւ ուր Գէորգ *Հայոց վերադիտողի եւ հոգեւորի փիլիսոփայի* պատուանունով յիշուած է: Այդ թուղթը կրնար ալ ծառայել իբր Գէորգի գրական արժնիքին փաստ: Սակայն նոր հետազօտող մը, Աստուանց պատրիարք Յովհաննէս Բարշուշանի անունով գտնուած նամակը վերայիշեալ պատասխանին հետ բաղդատելով, եւ յիշեալ Յովհաննէստ 1064է 1073 պատրիարքութիւն վարած լինելը դիտելով, եզրակացուցած է որ ոչ թէ Գէորգ Բ. Գառնեցիին, այլ Գէորգ Գ. Լոռեցիին պէտք է վերագրել յիշեալ պատասխանի նամակը (ՅԱՐ. 241): Ըստ այսմ Գէորգի գրական արդիւնքն եւ գրական կարողութենէն փաստ մը չմնայով ձեռնունիս, որոշ բան մը չենք կրնար ըսել, սակայն հնար չէր որ Չաքարիայի ձեռքին տակ գտնուող կաթողիկոսարանի *պատուական* պաշտօնեան՝ ուսեալ եւ հմուտ մէկ մը եղած չըլլար:

Խաղաղ ու հանդարտ անցած է Գեորգի կաթողիկոսութեան առաջին մասը, որ 877-էն կը հասնի մինչեւ 885, Աշոտի թագաւոր հռչակուած տարին: Գոհացուցիչ չափով համերաշխ վիճակ մը ունէին երկրին իշխանները, իշխանաց իշխանը խոհական ընթացքով կը շահէր ամենիքը, եւ կաթողիկոսն ալ հայրաքար հովանի էր անոնց փոխադարձ յարաբերութեանց, չթողլով որ գրգռութեանց առիթներ ծագին, կամ եթէ ծագին տխուր հետեւանքներու ջանգին: Հետեւաբար այդ միջոցին կարեւոր պատահարներ չունինք պատմելիք, եւ պարտաւորեալ ենք քանի մը ցրիւ յիշատակները քաղել: Երբ Աշոտ իբր իշխանաց իշխան Հայաստանի գլխաւոր պետը կը նկատուէր, ոչ միայն Հայ իշխաններ ազատ աւատապետներ կը մնային իրենց գաւառներուն մէջ, այլեւ Տաճիկ գաւառապետներ զանազան կողմերու կու տիրէին: Հայերուն մէջէն գլխաւորներն էին Գրիգոր Դերենիկ իշխան Արծրունեաց, Աշոտ Կիւրապաղատ իշխան Տարոնոյ, Մուշեղ Բագրատունի իշխան Մոկաց, Գուրգէն Արծրունի իշխան Անձեւացեաց, Վասակ Իշխանիկ իշխան Սիւնեաց, Վասակ Գաբուռ իշխան Սիսականի, Ատրներսէի Բագրատունի իշխան Վրաց, ամենքն ալ իրարու ազգակցութեամբ կամ ինամութեամբ մերձաւորներ: Առաջնակարգ դեր ունէին նաեւ Աշոտի եղբայրները, Աբաս սպարապետ՝ որ Վանանդի գաւառը կը կառավարէր, եւ Ծապուհ ասպետ, որ Աշոտի մօտ գտնուող գունդին զօրավարն էր, եւ Աշոտի որդին Սմբատ, որ Գուգարաց կողմերը հանդարտեցնելու եւ կառավարելու դրկուած էր: Իսկ Արաբացի իշխաններէն կը յիշուին, Յամանիկ Ադուանից կողմերը Պարտաւի մէջ, Ալրզաբառ Կայսիկ Ապահունեաց գաւառը, եւ Ահմաթ որդի Հայթի՝ որ է Ահմէտ-պինը-Խալիտ Տարոնի մէջ: Պատմիչը կը դիտէ, որ *մինչ կային իշխանքն ի միարբանութեան, բանասարկուք ոմանք հրապոյրս պղտորս քսութեան ածէին տանէին ի միոջէն առ միւսն* (ԱՐԾ. 247): Այդ քսութեանց հետեւանք էր որ Ահմաթ մինչեւ Դուին կ'արշաւէր, այլ Աբաս սպարապետի դիմադրութենէն կը ստիպուէր ետ դառնալ, եւ նման պատճառով ալ Դերենիկ՝ Աշոտ Կիւրապաղատի դէմ կ'ելլէր, եւ զայն ձերբակալելով Վասպուրականի Սեւան բերդին մէջ կը բանտարկէր, որչեփ ալ Աշոտի եղբայր Դաւիթը՝ Դերենիկի քեռայրն էր (ԱՐԾ. 248): Բանտարկեալ կիւրապաղատին պահպանութիւնը յանձնած էր Դերենիկ իր քեռորդուոյն Հասանի, իսկ եղելութիւնը վիշտ պատճառած էր ամենուն: Հանրութեան թարգման կը կանգնէր Գեորգ կաթողիկոս, որ *բազում անգամ թղթուլք աղաչեալ էր Դերենիկին՝ որ անիրաւ գործէն ետ կենայ, եւ յաջողութիւն չգտնելաով անձամբ ալ ել գնաց մեծաւ հոգաբարձութեամբ Դերենիկը համոզել, սակայն ոչ կարաց գտանել զեւ իրացն, եւ պարտաւորեցաւ ետ դառնալ՝ գործը թողեալ ի խնամս Արարչին, թէպէտեւ միշտ սաստիկ հոգայր Աշոտ կիւրապաղատին համար: Ատր վրայ յանկարծ գործին կերպարանը փոխուեցաւ: Աշոտ կիւրապաղատ Հասանի հետ մտերմանալով, յաջողեցաւ Դերենիկը կասկածելի ընել անոր աչքին, եւ Հասան սուտ հիւանդ ձեւանալով մօրեղբայրը իր տեսութեան հրաւիրեց, եւ նենգութեամբ զայն բանտարկեց Սեւանի բերդին մէջ եւ կիւրապաղատը արձակեց: Գեորգ կաթողիկոսի առջեւ նոր գործ բացուեցաւ, եւ Աշոտ իշխանաց իշխանը ու Գուրգէն ու Մուշեղ եւ ուրիշ իշխաններ ալ մէկտեղ առնելով, Հասանին գնաց որ Դերենիկը ազատէ, եւ յաջողեցաւ առաջարկը ընդունելի ընել տալ, Դերենիկի Գագիկ որդին պատանդ թողլով (ԱՐԾ. 252): Դերենիկ որչափ ալ երդում ըրած էր Հասանի չվնասել, բայց յաջողեցաւ պատանդը ազատելէն ետքը, Հասանը նենգութեամբ բանտարկել Նկան բերդին մէջ, եւ զայն չթողուց, բայց Գագիկ Ապուրրուանը ձերբակալելու խոստումով, որուն վրայ Դերենիկ կասկածիլ սկսած էր: Հասան պայմանը գործադրեց, եւ Գագիկը կալանաւորելով Դերենիկի յանձնեց, եւ սա ալ զայն Վանայ բերդին մէջ բանտարկեց (ԱՐԾ. 254): Վերջին պարագաներուն մէջ Գեորգի միջամտութիւնը նորէն յիշուած չենք գտներ, բայց առաջին առիթներուն մէջ*

այնչափ հոգածութիւն ունեցող հայրապետը, անտարբեր մնացած չէր կրնար ըլլալ յաջորդ եղելութեանց հանդէպ:

676. ՎԱՍԻԼ ԵՒ ԱՇՈՏ

Այստեղ իբրեւ պարզ յիշատակ մը յառաջ բերենք Վասիլ կայսեր եւ Աշոտ իշխանաց իշխանի յարաբերութեանց մասին պատմուած պարագայ մը: Վասիլ Ա. կայսր, Մակեդոնացի կոչուած ընդհանրապէս, թէպէտ Ադրիանուպոլսոյ գաւառին մէջ ծնած, բայց իբր Հայկական ծագում ունեցող ընդունուած էր, սերած ըլլալով *ի Տարոնոյ, ի գիւղէն Թայայ* (ԿԻՐ. 45), ինչ որ պէտք է իր հօր ծննդավայրին վրայ իմանալ: Վասիլ իր հայկական ծագումը պարծենալով պահած էր, եւ մանաւանդ անով իրեն բարձր ծագում ալ սեփականելու փափաքը ունեցած էր: Կայսերական պալատան մէջ ստորին պաշտօններէն սկսելով հետզհետէ մինչեւ գահակից կեսարութեան բարձրացաւ Միքայել Գ.-իօրով: Բայց այդ Արրշիռ մականունանէալ, եւ արբեցողութիւնը իբրեւ անուն ընդունելու չափ անառակ կայսեր՝ շուայտութիւններէն եւ ցոփութիւններէն ձանձրանալով, Վասիլ խումբի մը գլուխ եղաւ, եւ յաջողեցաւ անոր սպանութեամբ կայսերական գահին տիրանալ 867-ին, բայց եւ արժանաւոր վեհապետ մը եղաւ Բիւզանդական կայսերաց մէջ: Անկէ ետքն էր որ Վասիլի հայկական ծագումը՝ Հայ Արշակունի հարստութեան հետ կապելու գաղափարը ընդարձակութիւն գտաւ: Մերինները կը գրեն թէ այդ գիւտը ըրած է *Վահան ունն եպիսկոպոս Տարոնոյ* (ՎԱՐ. 85), իսկ օտարներէն այս գիւտը կը վերագրուի Փոտ պատրիարքին, որ Վասիլի հրամանով աթոռէն զրկուած լինելով, այդ կերպով կը ջանար անոր համակրութիւնը վայելել (ՉԱՄ. Բ. 700), ինչպէս որ ալ յաջողեցաւ, եւ վերջիվերջոյ 877-ին նորէն պատրիարքական աթոռը զրաւեց: Վասիլի Արշակունի ծագումին փայլը աւելցնելու համար, Սահակ Պարծեւի տեսիլքէն հատուած մըն ալ յառաջ կը բերուէր, որով կրկին անգամ Արշակունիներուն թագաւորելը կը յիշուէր, եւ Վասիլի կայսրութեամբ *կատարել թուէր տեսլեանն Սահակայ սրբոյ, նստիլ թագաւոր Արշակունի* (ՎԱՐ. 85): Վասիլ ինքն որչափ հաւատաց չենք գիտեր, բայց գաղափարը մշակել ուզեց, որով սոսկական աստիճանէ արքայազարմ մը կը լինէր: Այդ մտադրութեան հետեւանք եղած է, որ Վասիլ Հայ Արշակունիներուն թագադիրները՝ Բագրատունի ասպետներուն եղած լինելը յիշելով, *յերեքհարիւր քսանեռիինգ թուին*, որ է 876-ին, Հայաստան դրկած է *ներքինի մի Նիկիտ կոչեցեալ խնդրել ի յԱշոտայ թագ, բերեալ շատ պարգեւս*, որովհետեւ *կամէր պսակիլ ի Բագրատունոյն*: Աշոտի համար օգտակար էր, կայսրութեան հետ լաւ յարաբերութիւններ հաստատել, ուստի մտադիր *կատարէ Աշոտ Վասիլի առաջարկը*, միանգամայն տասն հազար արծաթ կը յղէ *ընծայ նորաշէն եկեղեցոյն*, զոր Վասիլ շինել կու տար, անոր մէջ Հայոց յիշատակ մը ունենալ ուզելով, ինչպէս որ ժամանակաւ ըրած էին Մամիկոնեանք, նուիրելով *հինգ գրիւ արծաթոյ*, եւ անով իրաւունք ստացած էին *գնել գորուն արեւմտեան Սորբոյն Սոփիայ եկեղեցւոյն* (ՎԱՐ. 85): Այդ եղելութեանց պատմական ստուգութեան իբր նշան կրնանք ընդունիլ, տարիներ ետքը Վասիլէ Աշոտին թագաւորական թագ դրկուիլը, որ շատ լաւ կը կապուի նախընթացաբար հաստատուած յարաբերութեանց հետ: Հարկաւ այդ յարաբերութիւնները, որք կերպով մը կրօնական նշանակութիւն ալ կը ստանային, չէին կրնար առանց հայրապետին միջամտութեան կատարուիլ, եւ որովհետեւ բնաւ միութենական կամ դաւանական առաջարկներու յիշատակութիւն չկայ, պէտք է ըսել թէ ինքն Վասիլ ալ, իր Հայ ծագումով Հայոց դաւանութեան համակիր պէտք է ըլլար, եւ դաւանական խնդիրներէ պիտի խորշէր:

Յիշատակութեան արժանի կը սեպենք Մաշտոց վարդապետի միջադէպն ալ, ոչ միայն յետոյ կաթողիկոսութեան բարձրացած ըլլալուն, այլեւ իրողութեան իմաստը ճշդելու համար: Մաշտոց որդի էր Եղիվարդեցի Գրիգոր քահանային, որ պանդխտութեամբ, Սիւնեաց Սոթք գաւառը, այժմեան Ծար վիճակը կու գայ, եւ այս առթիւ Մաքենոցաց վանքին աշակերտութեան կու տայ Մաշտոցը, որ Ստեփանոս վարդապետի ձեռքին տակ զարգանալով, Սիւնեաց Դաւիթ եպիսկոպոսէն քահանայական ձեռնադրութիւն կ'ընդունի: Անկէ ետքը Մաշտոց կը փոխադրուի Արտաւազդի անապատը, անկէ ալ կ'անցնի Սեւան կղզիի անապատը, որուն առաջնորդութեան ալ կը բարձրանայ իր ճգնագգեաց եւ ուսումնական արժանիքով: Մաշտոցի անունը հետզհետէ ամէն կողմ կը հռչակուի, եւ իբր սրբակրօն անձ կը յարդուի ամենէն, մանաւանդ Սիւնիք նահանգին մէջ (ՕՐԲ. Ա. 217), որովհետեւ խստամբեր ճգնութեամբ կ'ապրէր Սեւանի մէջ, նոյնիսկ ջուրէ ալ զինքն զրկելով, եւ սնունդի համար ալ *ընդովք թրջելովք եւ խոտավայել քանջարովք* շատանալով (ԱԲԾ. 273): Մաշտոց Սեւանի միաբանութիւնն ալ կը ծաղկեցնէր, եւ իրեն շուրջը կը ժողովէր *եղբարց քազմութիւն*, որք կարգաւոր վանականութեան մարմին մը կը կազմէին *կանոնադրութեամբ սահմանաւ սրբոյն Բարսղի*, եւ ճգնաւորական կենցաղին մէջ ոյժ կու տային ուսմանց, *ստանալով գրագմութիւն գրոց սրբոց, զի լուսաւոր եղիցին ասք ոգոց* (ԱՍՈ. 146): Մաշտոց Սեւանի արտաքին փայլ ալ ակեցուց նոր շինութիւններով եւ Սիւնեաց իշխան Վասակ Գաբրուի ամուսնոյն Մարիամ թագուհոյն առատաձեռնութեամբ, երկու *զեղասպանոյն* եկեղեցիներ կառոյց, մէկը Սուրբ Առաքելոց եւ միւսը Սուրբ Աստուածածնի անունով, որոնց ակերակները դեռ եւս կը տեսնուին Սեւան կղզոյն բլրակին վրայ: Այդ շինութեանց թուական կը չիշուի 874 տարին (ՕՐԲ. Ա. 218): Աշոտ իշխանաց իշխան ալ անձամբ եկաւ *ի տեսութիւն սուրբ հորն*, եւ Խաչափայտի աստուածընկալ նշանը ընծայ տուաւ, հաւանաբար Փոսին կողմանէ իրեն ընծայ դրկուած խաչափայտը (§ 669), եւ միանգամայն վանքին պահապանութեան համար իբր կալուած նուիրեց, Վարսեր, Յամաքաբերդ, Գոմձոր, Բերդք եւ Ուռեացտափ գիւղերը, Գառնիի եւ ԵՐԵԱՆԻ մէջ այգիներ, եւ ուրիշ արդիւնաւոր հողեր (ՕՐԲ. Ա. 218): Այդ ամէն պարագայք կը ցուցեն Մաշտոցի ստացած համբաւին մեծութիւնը, որ մինչեւ իսկ իբր հոգեւոր մարգարէ կը նկատուէր, եւ *հոգիախաղաց զօրութեամբք ի տեսականի անդ զանտեսն իեսանէր*, եւ անոր համար *ամենեցուն ասք ի նա հայէին* (ՅՈՎ. 186):

678. ՆՉՈՎՔԻ ԽՆԴԻՐԸ

Այդպիսի նպաստաւոր եւ փառաւոր պարագաներու մէջ զարմանալի կ'երեւի որ անհամաձայնութեան խնդիրներ կը ծագին Գեորգ կաթողիկոսին եւ Մաշտոց վարդապետին մէջ, եւ այնչափ կը յառաջանան, որ մինչեւ իսկ կաթողիկոսին կողմէն *նզովք* կը առապնացուի վարդապետին դէմ: Պատմիչներէն ոչ մէկը միջադէպը կը պատմէ, թերեւս խնայելով մեծ վարդապետին եւ կաթողիկոսութեան հասած անձին պատուոյն, այլ անոր անցողակի յիշատակը կը գտնենք Մաշտոցին կողմէն Աբաս սպարապետին գրուած նամակին մէջ, զոր ամբողջաբար յառաջ կը բերէ Յովհաննէս Պահմաբան կաթողիկոսը, Մաշտոցի աշակերտն ու ազգականը, ու անոր անպայման գովաբանը: Արդ այս նամակին մէջ գրուած է, *Բայց իմ նզովք դատապարտութեան յաւէտ յիրաւի եւ արժանի էր, եւ զի վրիպեցայ, եւ ըստ արտուղի անկեալ ինքնահրաման բարձի զխտրոց սուրբ հարցն, որ ի մէջ մեր եւ քաղկեդոնականացն, վասն որոյ աղօթահայց սպաշխարութեամբ եւ առաջի անկմամբ պատառեցի նովին սուրբ ձեռօք զձեռնագրեալսն զինէին կարծեօք* (ՅՈՎ. 189): Աբասի գրուած նամակին պարագաներուն վրայ իր կարգին պիտի խօսինք, այստեղ միայն Մաշտոցի ակնարկած միջադէպին վրայ կ'ամփոփենք մեր խօսքը: Մաշտոց կ'ընդունի թէ

սխալ մը գործեր է, վասնզի ինքնիր գլուխ առանց բարձրագոյն հաստատութեան հաղորդակցութեան մտեր է Քաղկեդոնականներու հետ: Այս առթիւ կաթողիկոսարանին կողմէն իրեն դատապարտութեան նզովք սպառնացուեր է, որուն վրայ ինքն իրաւացի գտեր է յանդիմանութիւնը, անոր համար կաթողիկոսին առջեւ խոնարհեր, սպաշխարութեամբ ներում է հայցեր, եւ այս կերպով միջադէպը փակուեր է: Պատմութեան մէջ եղելութիւնը յիշուած չէ, նամակին մէջն ալ ատենն ու պարագաները չեն ցուցուած, որով լոկ մակարերութեամբ եւ ենթադրութեամբ կրնանք ըսել, թէ Փոտէ եկած պատուիրակութեան եւ Շիրակաւանի ժողովին ատեն կամ անկէ ետքը, կրցած է Մաշտոց լայնախոհ գաղափարի հետեւիլ՝ բարեմիտ նպատակով, եւ թէ ետ քաշուած է, երբոր տեսած է որ եկեղեցական իշխանութիւնն ու մարմինը իրեն համամիտ չեն գտնուած: Ասկէ աւելի բան մը ըսել չենք կրնար: Միայն զարմացմամբ կը տեսնենք, որ Չամչեան իր քաղկեդոնիկ սիրայարութեան միջոցներուն մէջ բարեմիտ մեկնութեանց շրջանէն անդին անցնելով, խեղաթիրուումներ իսկ գործածելու կը հասնի, եւ Մաշտոցի նամակէն վերեւ յառաջ բերուած կտորը այլայլելով կ'ըսէ, թէ Մաշտոց Քաղկեդոնի դէմ խօսողներուն համար նզովքի թուղթ մը գրած էր, եւ թէ վերջէն ալ նոյն կը հաստատէր, եւ այս դիտմամբ Մաշտոցի բերանը օտարոտի բացատրութիւն ալ դնելով կը գրէ. *Այլ ի վերայ այսր ամենայնի սսէ., Իմ նզովք դատապարտութեան յաւէտ յիրաւի եւ արժանի էր՝ առ այնոսիկ ընդդէմ որոց գրեցի* (ՉԱՄ. Բ. 925), ուր քմահաճոյ բառերով կը փոխանակէ *վրիպեցայ* խոստովանութիւնը՝ Քաղկեդոնականաց հետ խտրոցը վերուցած ըլլալուն համար, եւ *պատասեցի զձեռնագրեալն* յայտարարութիւնը, եւ *սողոթահաց սպաշխարութեամբ եւ առաջի անկնամբ* խոնարհիլը: Քանի մը բառեր առնելով եւ միւսները զեղչելով, ինքնահնար յաւելուածներ կցել, բարեմտութենէ տարբեր կերպ մըն է:

679. ԱՇՈՏ ԹԱԳԱՒՈՐ

Այդ քանի մը միջադէպերը, զորս յառաջ բերինք՝ Գեորգի կաթողիկոսութեան առաջին տարիներէն, ժամանակին հանդարտ ու խաղա կացութիւնը խանգարելու բնութիւնը չունէին, որով կաթողիկոսն ու իշխաններ համարձակութիւն ունեցան տիրող վիճակին աւելի փայլ մը տալ, եւ Հայաստանի իշխանաց իշխանը՝ Հայոց թագաւորի պատուանունով եւ արքունական շքեղութեանց առաւելութեամբ փառաւորել: Այս կերպով թէ ազգային կացութեան կարեւորութիւնը պիտի շատնար, եւ թէ իրենք ալ իրենց դիրքերուն մէջ բանով մը բարձրացած պիտի ըլլային: Այդ խորհուրդին գլուխը կը յիշուին Գրիգոր Դերենիկ իշխան Արծրունեաց, Գրիգոր Սուփան իշխան Սիւնեաց որ հօրը Վասակ Գափուռի յաջորդած էր, եւ Վասակ Իշխանիկ իշխան Սիսականի, որոնք *ընդ այլ իշխանաց Հայոց*, յատուկ դիմում ըրին ամիրապետին որամիր Ահմաթ կոչուած է (ՕՐԲ. Ա. 219), եւ է Սուրբամէտ-Պիլլահ, որուն բուն անունը Ահմէտ-Ապուլ-Ապպաս էր (§ 659): Իսկ դիմումին միջնորդն էր նոյն ինքն Յիսէ, որուն հետ տեսակցած եւ առաջին քայլերը պատրաստած էր Չաքարիա կաթողիկոս (§ 666), եւ որ Ատրպատականի ոստիկան եղած էր, եւ Հայաստանի գերիշխանութիւնն ալ իրեն կը պատկանէր: Այս պատճառով իշխանք եւ նախարարք Հայոց իրենց առաջարկը *զեկուցանեն ամիրապետին՝ ի ձեռն ոստիկանին Յիսէի որդոյն Շէխայ* (ՅՈՎ. 175): Քանի որ ինքն Աշոտ չէր կրնար գործին առաջին դերը ստանձնել, հարկաւ Գեորգ կաթողիկոսն էր որ նախարարները միաբանելու եւ խնդիրին առաջնորդելու գործը կը վարէր: Թէ ինչ մտածումներով եւ ինչ պայմաններով հաճեցաւ ամիրապետը Հայոց խնդիրը կատարել, բացատրուած չենք գտներ: Միայն գիտենք թէ Ապպասեանց ամիրապատութիւնն իր ներքին ոյժը կորսնցուցած էր, ամէն կողմ ինքնագլուխ իշխաններ կը տիրապետէին, եւ Սուրբամէտ հարկադրուած էր անոնց ինքնավարութիւնը ճանչնալ եւ հաստատել, գոհանալով միայն տարեկան հարկի մը վճարմամբ, ինչպէս էին Եագուպ Սաֆար՝ Պարսկաստանի եւ Ահմէտ Թուլուն՝

Եգիպտոսի մէջ: Անշուշտ Հայոց առաջարկն ալ դիրութեամբ ընդունեցաւ, որովհետեւ հակառակ պարագային նորէն Հայոց սպասամբութեան եւ զինեալ ընդդիմութեան տագնապները պիտի սկսէին, եւ ամիրապետութիւնն ալ կարող պիտի չըլլար դէմ դնել: Նոյնիսկ Ատրպատականի ոստիկաններն ալ ինքնագլուխ տիրապետողի հովեր առած էին ամիրապետին հանդէպ: Ասկէ զատ համոզիչ փաստ մը չենք տեսներ, մեկնելու համար այն սիրալիր սրտիւ դիրահաւան զիջողութիւնը, որով թագաւորի անուն եւ պատիւ եւ իրաւունք կը շնորհուէր Հայոց իշխանաց իշխանին: Հարկաւ Յիսէ, որ Չաքարիայի օրէն բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատած էր Հայոց հետ, իրեն միջնորդութեան վարձքն ու պարգելը առատապէս ապահովցուցած էր: Յիսէ ոստիկան անձամբ եկաւ բերել *թագ թագաւորական, զգեստս թագաւորականս, եւ պարգեւս եւ պատիւս եւ երիւխարս օղակարիկ, զինուք եւ զարդուք* մէկտեղ, եւ անոնցմով փառաւորել Աշոտ Բագրատունին, Խոստովանող Սմբատի որդին: Հայեր չգոհացան միայն քաղաքական զգեստաւորման հանդէսով, այլ եկեղեցական հանդէս ալ աւելցուցին, եւ կաթողիկոսական օրհնութեամբ նուիրագործեցին Հայոց թագաւորութեան վերանորոգումը:

680. ԹԱԳԱԲՈՐԱԿԱՆ ՕՐՀՆՈՒԹԻԷՆ

Թագաւորական օրհնութեան մանրամասնութեանց մտնելով, նախ պէտք է զայն Շիրակաւանի կամ Երագգաւորքի մէջ կատարուած ըսել, որովհետեւ այնտեղ էր Հայաստանի իքնուրոյն կառավարութեան կեդրոնը: Իսկ գործածուած արարողութեանց մասին Պատմաբանին խօսքերէն այնպէս կ'երեւի թէ լոկ աղօթք եւ օրհնութիւն կատարուած է, եւ ոչ էծում, զի կը գրէ. *Չհոգելոր օրհնութեանցն գովութիւնս աստուածայինս ի վերայ կատարեալ, փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն* (ՅՈՎ. 176): Հիներէն ուրիշներ ալ պարզապէս կը գրեն. *Օրհնէ զթագն տէր Գէորգ* (ՎԱՐ. 86), այնպէս որ Օրբէլեանի գրելը, թէ *էօծ տէր Գէորգ, Հայոց կաթողիկոս, եւ տէր Յովհաննէս Միւնեաց եպիսկոպոսս այլովք եպիսկոպոսօք* (ՕՐԲ. Ա. 219), մեզ չի ստիպեր օծում տեղի ունեցած լինելը ընդունի, որովհետեւ Օրբէլեան իր օրուան սովորութեան համեմատ կը խօսի, մինչ Պատմաբանը՝ օրհնութիւնները *փոխանակ օծման սրուակի* եղան կ'սէ, եւ բացայայտ կերպով օծում տեղի ունեցած չըլլալուն կ'ակնարկէ: Միայն Միւնեաց եպիսկոպոսին եւ ուրիշ եպիսկոպոսներու ներկայութիւնը աշխարհանդէս մը տեղի ունեցած ըլլալը կը ցուցնէ: Ամէն ամթի մէջ Գէորգ բարեբախտ եղաւ, շուտուց դադարած եւ շատոնց բաղձացուած հանդէսի մը նախագահելով, որ բոլոր երկրին ալ մեծ ազդեցութիւն ունեցած, եւ ազգային եւ կրօնական հաստատութիւններ եւ ձեռնարկներ, նոր քաջալերութիւն ստացան (ՅՈՎ. 176): Եղելութեան թուականը ճշդելու մասին, պատմիչներու մէջ տարբերութեանց կը հանդիպինք, եւ միայն եղելութեանց դասաւորութեամբ կրնանք յարմարագոյնը նախադասել: Պատմաբանը որոյն թուական չունի, իսկ աւելի ընկալեալ թուականն է Հայոց 334 տարին, որուն տարեգլուխը կ'իյնայ 885 Ապրիլ 19-ին, եւ կը տեսէ մինչեւ 886 տարւոյ նոյն օրը, եւ քանի որ տօնական օրուան յիշատակութիւնն ալ չունինք: այդ միջոցին որեւէ մէկ օրը կրնայ իբրեւ հանդիսական թագադրութեան օր համարուի: Սակայն երբ ոմանք Հայոց 334 տարին կը յիշեն (ԿԻՐ. 45, ԱՐԾ. 258, ՕՐԲ. Ա. 219, ՍԱՄ. 95), ուրիշներ 336 թուական կը գրեն, եւ Քրիստոսի 888 թուականը կ'աւելցնեն, Գէորգի կաթողիկոսութեան 12-րդ տարին ալ յիշելով (ԱՍՈ. 144, ՎԱՐ. 86), իսկ Անեցին Հայոց 334 թուականը Քրիստոսի 887 տարւոյն կը համեմատէ (ՍԱՄ. 95): Ժամանակագրական ճշդութեանց ծառայող կէտերուն ուսումնասիրութիւնը կը յորդորէ 334 թուականի ընթերցումը նախադասել, 885-ի վերջերը կամ 886-ի սկիզբները դնել թագադրութիւնը, եւ քանի որ 885 թուականը ընդհանրապէս ընդունուած է, մենք ալ զայն փոփոխելու պահանջ մը չենք տեսներ:

681. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻԻՆԸ

Աշոտի թագաւորելը հայկական երրորդ հարստութիւն նկատուած է պատմիչներէն (ԱՍՈ. 143), սակայն պէտք է դիտել, որ Հայաստանի անկախ պետութիւն մը չսկսաւ Բագրատունիներով, այլ լոկ ինքնուրոյն ներքին կառավարութեան ձեւ մը, եւ այն ալ ոչ կատարեալ եւ ամբողջ: Վասնզի երկիրը ոչ միայն հեռաւոր գերիշխանի մը հարկատու էր, այլ Ատրպատականի ոստիկաններ, երբեմն ամիրապետի անունով եւ երբեմն ամիրապետէն ապստամբելով, ուղղակի Հայաստանի կառավարութեան ներքին գործերուն ը միջամտէին: Հայերն ալիքնց կողմէն այդ միջամտութեանց առիթ ընծայելէ չէին խորշեր: Եթէ առաջին անգամ Աշոտի թագաւորելը համակամ խնդրեցին եւ համամիտ ողջունեցին, բայց յետոյ նախանձու կիրքեր զիրենք գայթակղեցուցին, իրարու դէմ ամբաստանութիւններով ոստիկաններուն դիմեցին, ամէնքն ալ իրենց հաշույն թագաւոր կոչուելու փափաքէն հրապուրուեցան: Ոստիկաններն ալ առիթը ձեռքէ չփախցուցին, իրենց կողմնակցութիւնը սուգի վաճառեցին, Հայերը իրարու դէմ զինեցին, եւ երկիրը բազմաթիւ պետերու մէջ բաժնեցին, այնպէս որ Հայոց թագաւոր անունով վեց եօթը իշխաններ միեւնոյն ատեն Հայաստանի զանազան կողմերը կ'իշխէին: Նյունիսկ առաջին թագաւոր Աշոտի հինգ տարուան թագաւորութեան միջոցը կատարեալ խաղաղութեամբ չանցաւ, եւ անկէ առաջ իր իշխանաց իշխան անունով վարած կառավարութեան ժամանակները շուտով փնտռուիլ սկսան, եւ կարծես թէ ըսզը բարեբաստիկ ազդեցութիւն չգործեց: Բագրատունեաց պատմութիւնը ոչ ազգին եւ ոչ եկեղեցւոյն համար միւլթարական երեւոյթներ չունի ներկայելու, եւ հազիւ թէ թագաւորութեան անտիսով ուրախացած, դժնդակ տագնապներու գոյժեր գրելու պիտի պարտաւորուինք: Պատմիչը նախարարական տուներուն մէջ տիրապետող բարոյական անկարգութիւնները յիշատակելով, Ջրհեղեղի եւ Սողոմի աստուածասաստ պատուհասները կը յիշէ, եւ իբր երկնառաք պատիժներ կը ցուցնէ Հայաստանի վրայ հասած տագնապները, քանի որ *մեղք քան զմեղս*, յայտնապէս *տանջանք քան զտանջանս* կը պատճառէին (ԱՐԾ. 244): Պէտք էր իբրեւ պատճառ յիշել նախանձը, անմիաբանութիւնը, եւ եղբայրասպան պայքարները, որոնք ըստ ինքեան անհնարին պատուհասներ էին, երկնառաք պատիժներէն ալ սաստիկ:

682. ՎԱՍԻԼԷ ԹԱԳ

Վասիլ կայսր, որ իբր հայկական Արշակունի հարստութեան սերունդ (§ 676), եւ իբր բիւզանդական կայսր, կրկնակի ձգտումներ կը տաժէր Հայաստանի վրայ, եւ Ապպասեանց անկումն ու տկարանալը տեսնելով կրնար մեծայոյս լինել իր փափաքներուն իրագործման, լաւ չտեսաւ թագաւորական աստիճանի եւ պատուոյ շնորհմամբ Հայերուն Արաբական տիրապետութեան հետ ներքնապէս կապուիլը, եւ փութաց ինքն ալ իր կողմէն սիրելի երեւիլ Հայոց, եւ անոնց համակրութիւնը վառ պահել: Այս նպատակով ինքն ալ իր կողմէն *դարձեալ թագ առաքեաց Աշոտայ ի վելոյս իմայէլականին* (ԿԻՐ. 45), որով *պայման իսաղաղութեան եւ սիրոյ հաստատելը, հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս թագաւորութեան իւրոյ* (ՅՈՎ. 177): Այս կերպով է որ Աշոտի թագաւորելը *կամակցութեամբ Վասիլի* կրցած է ըսուիլ (ԱՍՈ. 144), թէհէտեւ *մեծ կայսրն Յունաց Բարսեղ* (ՅՈՎ. 177), լրացեալ իրողութեան մը վրայ կը հասնէր, որ առանց իրեն կատարուած էր: Չենք կարծեր որ Վասիլէ եկած թագին համար ալ օրհնութիւն մը կատարուած ըլլայ, թեպէտեւ Վարդան կը գրէ, թէ *զնոյն եւ կայսրն Վասիլ առաքէ*, եւ *օրհնէ զթագն տէր Գէորգ* (ՎԱՐ. 86): Վասնզի Պատմաբանը օրհնութիւնը Իսմայէլեան թագին կը յատկացնէր եւ յունականը յիշելով նորէն օրհնութիւն չի յիշեր: Վասիլի նպատակը պարապի չէլաւ: Հայերուն շատ հանելի եղաւ քրիստոնէայ

վեհապետէն ալ իբր թագաւորութիւն ճանչցուելին, որով կը յուսային Արաբական տկարացած տիրապետութենէ ազատելու համար հովանաւոր մը ունենալ, ինչ որ շեշտուեցաւ մանաւանդ Աշոտի որդւոյն եւ թոռին ատենները: Սակայն այդ երկկողմանի քաղաքականութիւնը բարեգուշակ չեղաւ Հայաստանի համար: Յոյներն ալ իրենց մէջ միշտ պառակտած, եւ զօրաւոր ձեռնարկներու անբաւական, ոչ թէ Հայերը ազատութեամբ օժտելու, այլ իրենց հպատակեցնելու հետամուտ էին, եւ անհիմն յուսադրութիւններով կը քաջալերէին Հայերը անխորհուրդ շարժումներու, որոնք ոչյաջող եղան եւ ոչ արդիւնաւոր, եւ շատ մը տազնապներու եւ տառապանքներու դուռ բացին, եւ Բագրատունիները կատարեալ անկումի հասցուցին:

683. ԱՇՈՏ ԵՒ ԻՇԽԱՆՆԵՐ

Աշոտի թագաւորութեան հնգամեայ միջոցին՝ մեծ փոփոխութեանց եւ ճախող գործողութեանց առիթներ չերեւեցան տակաւին, որով կրցաւ աշխարհէն ձեռնարկներով զբաղիլ: Պատմաբանին յիշած մանրամասնութեանց մէջ նշանաւոր կը նկատենք երկրագործական եւ անասնաբուծական զարգացմանց ջանքերը (ՅՈՎ. 196), որք հիմնապէս երկրին բարօրութեան հետեւող իշխանապետի հանճարը կը վկայեն: Քաղաքականապէս իր ազդեցութիւնը տարածեց դէպի հիւսիս, իրեն հպատակեցնելով Գուգարաց *աղիսատրոյզ* բնակիչները եւ Ուտէացւոց *եղուզակուտ* ժողովուրդը, եւ բոլոր *ի ծործորս լերին Կովկասու* գտնուող ցեղերը, զանոնք *օրնատրս եւ հլուս* կազմելով: Եգերացւոց թագաւորին հետ *սէր միաբանութեան* կը հաստատէր, եւ *այնպէս նմա այցելելը* (ՅՈՎ. 177): Ամիրապետութիւնը այդ կողմէն դժուարութիւն չէր հաներ, վասնզի իր ազդեցութիւնը կը տարածուէր, թէեւ միջնորդաբար: Դերենիկ ալ առիթէն օգտուելով իր իշխանութիւնը կ'ընդարձակէր Հեր եւ Չարեւանդ գաւառներու կողմերը (ՅՈՎ. 178), եւ ձմերելու համար կ'երթար Ընծայից ձորը Հեր քաղաքի մօտերը: Տեղւոյն այլազգիները, որք չէին կրցած տանիլ Դերենիկի յաջողութիւնը, դաւանանութեան դիմեցին, եւ անգամ մը երբ Դերենիկ պզտիկ գունդով *զհետ որսոց ինչ յանհոգս յանզգուշութեան* կը շրջէր, Տերի քաղաքապետը Այլբերս, բարեկամական ձեւով, բայց աւելի մեծ գունդով դիմաւորելու ելաւ, եւ իրենները երկու կողմ բաժնեց որ Դերենիկ առջեւ գայ, եւ հազիւ թէ սա *ճէմս առեալ սիգաքայլ երիվարաւն* մէջերնին մտաւ, ետեւէն փակեցին, եւ *սրախաղիսաղ սրարեալ սպանին* (ԱՐԾ. 255): Դերենիկի մարդիկ յաջողեցան միայն մարմինը առնելով բերել եւ թաղել Ադրակի Սուրբ Իսաչ վանքը (ԱՐԾ. 257): Դերենիկի մահը տեղի ունեցաւ 886-ին, վասնզի մեծ տղան Աշոտ Սարգիս դեռ 9 տարեկան կ'ըսուի, (ԱՐԾ. 257), որուն ծնունդը նշանակուած է 877-ին (ԱՐԾ. 245): Դերենիկի երեք տղաքը, որք միանգամայն Աշոտ թագաւորի թոռներն էին, շատ պզտիկ ըլլալուն, Աշոտ իր որդին Ճապուհը դրկեց, որպէսի անոնց ժառանգութիւնը կարգադրէ, ինչպէս որ ալ ըրաւ՝ Գագիկ Ապումրուսանը անոնց խնամակալ նշանակելով, իսկ մայրենին տիկին Սոփի, Աշոտի աղջիկը, տարիուկէս ետքը կը վախճանէր (ԱՐԾ. 257): Նոյն միջոցին Սիսականի իշխան Վասակ Իշխանիկն ալ խաղաղութեամբ կը վախճանէր, եւ իրեն կը յաջորդէր եղբայրը Աշոտ Սիսական (ՅՈՎ. 179): Աբաս սպարապետ, թագաւորին եղբայրը, Վանանդի կողմեր խաղաղելու եւ կառավարելու կ'երթար (ՅՈՎ. 182), ինչպէս թագաւորին երեց որդին Սմբատն ալ, *ի կողմանս Գուգարաց՝ ի նուանել զագգսն զայնտիկ գնացեալ* (ՅՈՎ. 181), եւ այս կերպով Աշոտ իր իշխանութիւնը ամէն կողմեր ազդեցիկ ու օգտակար կ'ընէր: Գէորգ կայթողիկոսի անունը որոշակի յիշուած չենք տեսներ այդ հնգամեայ միջոցի գործերուն մէջ: Սակայն տեսնելով որ Աշոտ իր մահուան պահուն ալ *առ ինքն զմեծ կայթողիկոսն Գէորգ կարդացեալ* կը հրաւիրէր (ՅՈՎ. 180), եւ անկէ ետքն ալ Գէորգ էր՝ որ թագաւորութեան գործերուն մէջ կը գտնուէր, անկասկած կը հետեւցնենք թէ նա շարունակաբար Աշոտի խորհրդականն ու օգնականն էր եղած:

Չամչեան յունական աղբիւրէ առնելով կը պատմէ Աշոտի Փոքր Հայոց կողմերը երթալը եւ Կոստանդնուպոլիս Լեւոն Զ. Յունաց կայսեր այցելելը, որ 886-ին իր հօրը Վասիլի յաջորդած էր (ՉԱՄ. Բ. 706): Սակայն այդպիսի ճամբորդութիւն մը չեն յիշեր մերոնք, որոնք ժամանակով աւելի մօտ են Աշոտի, եւ Յովհաննէս Պատմաբան ականատես մըն է, որ զանց պիտի չընէր այսպիսի նշանաւոր դէպք մը: Միւս կողմէն Հայաստանի ոստիկանն ալ լաւ ասքով պիտի չդիտէր այդպիսի այցելութիւն մը: Պատմաբանը Աշոտին համար կը գրէ, թէ *ի ճանապարհի յիջեւանս* հիւանդացաւ, եւ Բագարանի մօտ Զարսպառ կոչուած տեղը մեռաւ (ՅՈՎ. 180), բայց Կոստանդնուպոլսյ անուն չի տար, եւ նոյնիսկ յիշուած տեղերու անունները Շիրակի մէջ փոքրիկ պտոյտի վրայ եղած լինելը կը ցուցնեն: Ըստ այսմ կրնանք հետեւցնել, թէ վերջէն Աշոտի թոռան, Աշոտ Բ. թագաւորին Կոստանդնուպոլիս երթալը՝ շփոթութեամբ Աշոտ Ա. թագաւորին վերագրուած է: Հազիւ Աշոտ կը զգայ իր վերջին վայրկենին հասած լինելը, շտապաւ իր մօտ կը կանչէ Գէորգ կաթողիկոսը, եւ անոր ձեռքէն կ'ընդունի Մարմնոյ եւ Արեան յետին թոշակը, եւ անոր կը յանձնէ *զանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ*, որ բաշխէ *ի տնանկս եւ յաղքատս*: Միանգամայն նոյն հայրապետին տրամադրութեան ներքեւ կը դնէ, *զիսպատար զանձարանացն մթերս, եւ զերամակս ձիոց, եւ զդասակս անդէոց, եւ զհօտս ոչխարաց*, որպէսլի իր պատշաճ տեսած կերպով բաշխէ *յեկեղեցիս ուղղափառաց*՝ իւրաքանչիւրին կարօտութեան համաձայն, եւ ամէն կողմ իրեն համար հոգեհանգստեան աղօթքներ կատարել տայ *ի նուիրումն պատարագին սրբութեան*: Մարմինը կը փոխադրուի եւ կը թաղուի մերձաւոր Բագարան քաղաքը, շքեղ յուղարկաւորութեամբ, *ոսկեհուռն հանդերձիւք եւ ոսկեգօծ վառիւք զդագաղսն* կը զարդարեն, *խումբք զօրաց զհնուք եւ զարդուք* առջեւէն կը քալեն, եւ *կղերք եկեղեցոյ*՝ մեծ կաթողիկոսն ալ գլուխնին դագաղը պատելով աղօթքներ կը մատուցանեն՝ *զհասակրօն սաղմոսերգութիւնս եւ զձայնս օրհնութեանց* նուագելով: Աշոտի երեց որդին Սմբատ եւ եղբայրը Աբաս բացակայ ըլլալով, միւս երեք որդիները, Դաւիթ եւ Սահակ եւ Շապուհ, *հետամտէին զկնի դագաղացն*, եւ անոնց ետեւէն բոլոր նախարարագուն իշխաններ, եւ անհամար բազմութիւն *ռամկացն եւ անռամկացն*, որոնց մէջ էր տեսանել *կուսանս ողբերգակս, եւ արտոտարաթոր կականումն եւ աշխարանս տիկնանց եւ տանտիկնանց* (ՅՈՎ. 181): Աշոտ մեռաւ 71 տարեկան (ՎԱՐ. 86), Հայոց 339 (ԱՐԾ. 258) կամ 340 (ԱՄՈ. 145) թուին, գոր ի դէպ է համեմատել 890 թուականին, թէպէտ Անեցին 892-ին կը տանի (ՄԱՄ. 95), իր յատուկ հաշուովը: Յայսմաւորքը մարտի 21-ին կը դնէ Աշոտի յիշատակը (ՅԱՄ. Ա. 234), որ շարժական տոմարով կը պատասխանէ Փետրուար 2-ին, 891 տարւոյն սկիզբը: Աշոտ մեռաւ երկար ատեն Հայոց բախտը վարելէն, եւ երկրին համար մեծապէս երախտաւոր ըլլալէն ետքը: Աշոտ գործի գլուխ անցած էր 855-ին Բուղայի անգթութեանց օրերը, երկիրը աւերակ եղած էր եւ բոլոր իշխաններ եւ իր հայրն ալ գերութեան տարուած էին, բայց 35 տարի ետքը, Հայաստանը կը թողուր շէն եւ եկեղեցին պայծառ, եւ երկիրն ալ թագաւորութեան բարձրացած: Ըսե՞նք արդեօք, թէ իր կազմած բարօրութիւնն ալ կ'առնէր կը տանէր իրեն հետ:

685. ԳԷՈՐԳ ԵՒ ԱԲԱՍ

Սմբատ թագաժառանգ արքայորդին, գոյժը առնելուն անմիջապէս եկաւ Շիրակաւան, ուր եկաւ եւ Գէորգ կաթողիկոս Բագարանի մէջ յուղարկաւորութիւնը լրացնելէն ետքը, որպէսզի միսիթարտ եւ թագաւորութիւնը ստանձնելուն պաշտօնական գործողութիւնները լրացնէ: Սակայն միւս կողմէն Աբաս սպարապետ, եղբօրը ժառանգութիւնը իրեն սեփական կարծելով, ինքզինքը Հայոց թագաւոր հռչակելու կը ձեռնարկէր, եւ երբ Ատրնեսէի իշխան Վրաց, իրեն հանդիպելով Շիրակաւան երթալ

կ'ուզէր, արգելք կը դնէր՝ որպէսզի Սմբատ իբր թագաւոր չճանչցուի: Ատրներսէի, ցաւակցական այցելութեան անհրաժեշտ պայմանը լրացնելու պատճառաբանութեամբ, Աբասէ թոյլտուութիւն կը ստանար, բայց Շիրակաւան գալով, Սմբատը իբրեւ թագաւոր կ'ողջունէր, եւ ամէն կերպով կը քաջալերէր արիանալ եւ գործի գլուխ անցնիլ: Անոր խօսքերով Սմբատ *գսեւայթոյր զգեստու զգեցումն ի բաց թօթայիէ, եւ թագաւորական զգեստուց զգեցմամբ* իշխանութիւն վարելու կը սկսի (ՅՈՎ. 182): Սեւ հագնելով սուգ պահելու յիշատակութիւնը նկատողութեան արժանի է, որ այս սովորութեան կանուխէն ալ գործածական եղած ըլլալը կը ցուցնէ: Ատրներսէի իր այցելութեան արդիւնքէն գոյ եւ Սմբատէ տեսած սիրոյն եւ ստացած ընծաներուն վրայ ուրախ՝ ետ կը դառնար, երբ նորէն Կարս հանդիպած ատեն, Աբաս *կալեալ կապէ զնա երկայթի շղթայիւք, եւ դնէ ի բանտին ի բերդին Կարուց*: Շիրակաւանի մէջ կատարուած գործերը Աբասի կասկածը շարժած էին, թէ Ատրներսէի Սմբատը իրեն դէմ գրգռած ըլլայ, բայց իրօք Ատրներսէի բանտարկութիւնն եղաւ Սմբատի գրգռելուն պատճառը, որ բանակին գլուխը անցնելով Վանանդի վրայ քալեց: Աբաս զենքով դիմադրելու ելաւ, եւ *մարտ մարտուցեալ ոչ սակաւ խուժան աւերանաց* գործեցին երկաքանչիւրն ալ: Հարկ կ'ըլլար որ Գեորգ կաթողիկոս նորէն մէջտեղ ելլէր, իր մեծ հաշտարարի դերը կատարել, եւ Կարս կ'երթայ որ Ատրներսէի ազատութիւնը ստանայ Աբասէ: Սա Վրաց սահմանէն երկու բերդ, եւ Ատրներսէի Դաւիթ որդին պատանդ կը պատանջէ որ Ատրներսէիը թողու, եւ *յայդմ բանի յետկարի երդմանն կնքեալ տայր ցհայրապետն մեծ* (ՅՈՎ. 183): Ատր վրայ Գեորգ Ատրներսէի կը յորդորէ պայմանները ընդունիլ, բայց Աբաս, *զիսնդրելին իւր* ստանալով ալ երդմանը կը դրժէ, եւ Ատրներսէիը թող չի տար, *քանահեալես զմիջնորդութիւն կաթողիկոսին մեծի*: Ատր վրայ Գեորգ *տխրական տրտմութեամբ եւ դառնութեամբ եւ խոժոռեալ խռովութեամբ* Շիրակ կը դառնայ (ՅՈՎ. 184), գործին վիճակը Սմբատի ծանուցանել: Սմբատ կը հարտաւորուի պատերազմը նորոգել եւ սաստկացնել, մինչեւ որ Աբաս, Կարսի մէջ պաշարուած եւ նեղի ինկած, հաշտութիւն կը խնդրէ, եւ Ատրներսէիը թողուլ յանձն կ'առնէ, միայն իր ապահովութեան համար Սմբատի Աբաս որդին եւ Աշոտ եղբորորդին պատանդ կը խնդրէ, ինչ որ Սմբատ չի զլանար իր ուղղամտութիւնը կասկածի չենթարկելու համար:

686. ՍՄԲԱՏԻ ԹԱԳԸ

Այդ միջոցին կը հասնի Սմբատի թագաւորութեան հաստատութիւնը Մթամետ-Պիլլահ ամիրապետին կողմէն, եւ Ափշին Ատրպատականի ոստիկան, որ յաջորդած էր Յիսէի, անձամբ կը բերէ *թագ արքայութեան, ոսկիակուռ զգեստ, եւ նժոյզս իբր օղասարիկս, ի զարդս եւ ի զէնս ոսկիակուռս պննասպայծառս*: Թագադրութեան հանդէսը եկեղեցական արարողութեամբ կ'ամբողջացուէր, եւ Գեորգ կաթողիկոս երկրորդ անգամ ըլլալով թագօրհնէքը կը կատարէր, պարգապէս *աւետարանեալ ի վերայ զնուիրական աղօթան* (ՅՈՎ. 185), թէպէտ այսինդ ալ Օրբէլեան՝ *օժանէն զնա թագաւոր Հայոց* բացատրութիւնը կը գործածէ, եւ կը յիշէ Սիւնեաց եպիսկոպոս Յովհաննէսի, Վրաց բղէշի Ատրներսէի, Սիսականի իշխան Աշոտի, Արծրունեաց խնամակալ Գագիկ Ապումրուանի ներկայութիւնը *այլովք իշխանօք* (ՕՐԲ. Ա. 220): Թագադրութեան հանդէսին թուականը 891-էն ետքը թողու նշան մը չենք գտներ, իսկ Շապուհի թագ բերած ըլլալու յիշատակութիւնը (ԱՄՈ. 148) ստուգութիւն չի գտներ: Աբաս իրեն բարձրամիտ ձգտումներուն մէջ յուսախաբ եւ իր նկուն մնալուն վրայ կատարած, եւ նորէն վրէժխնդրութեան համար զենքի դիմելու անկարող, բոլոր քէնը Գեորգ կաթողիկոսի վրայ կը սկսի թափել, *իբր զնա զոյ պատճառ իւրում գրկութեան եւ Սմբատայ թագակապութեանն* (ՅՈՎ. 186), եւ միտքը կը դնէ զայն կաթողիկոսութենէն հանել տալ: Կաթողիկոսարանին մէջէն քսու եւ զրպարտիչ մարդիկներ կը շահի, եւ անոնց բերնով Գեորգի վրայ անբարոյ

գործերու յերիւրանքներ կազմել կու տայ, եւ այդ չարախօսութեանց հիմամբ կը պահանջէ որ կաթողիկոսը եպիսկոպոսական ատեանի առջեւ դատուի եւ դատապարտուի:

687. ԱԲԱՍ ԵՒ ՄԱՇՏՈՑ

Աբաս մտածեց որ իրեն լաւ օգնական կրնայ ըլլալ Սեւանի առաջնորդ Մաշտոց վարդապետը, ոչ միայն իր խստապահանջ սկզբունքներով, այլեւ առաջուց Գեորգէ ցաւած լինելով (§ 678), եւ թէ կրնայ իրմեծ հեղինակութեամբ ժողովին վրայ ազդել, եւ Գեորգի հակառակ վճիռ արձակել տալ: Ուստի ելաւ յատուկ նամակով մը Մաշտոցի ձեռնտուութիւնը խնդրեց, *գուշակեալ եւս զնա ինքն ի պատիւ հայրահետոյթեան փոխանակ նորա կացուցանել* (ՅՈՎ. 187), որով աւելի եւս գրգռուած պիտի ըլլար Մաշտոցի անձնասիրութիւնը. ուստի յայտնապէս կը յիշեցնէր ժամանակին իրեն ալ Գեորգի կողմանդ անիրաւութիւն կրած լինելը: Մաշտոց չկրցաւ հաւանիլ Աբասի ձեռնարկին, եւ զայրանալով մտածեց անպատասխանի թողուլ, բայց որպէսզի լռելովը հաւանութիւն ցուցուցած չկարծուի, ընդարձակ պատասխան մը գրեց, զոր Յովհաննէս Պատմաբան, Մաշտոցի աշակերտը, իբրեւ կարելոր վաւերաթուղթ, ամբողջաբար յառաջ բերած է իր պատմութեան մէջ (ՅՈՎ. 187-197), եւ մենք ալ օգտակար կը գտնենք զայն քաղելով ամփոփել: Մաշտոց յարգելով հանդերձ Աբասի իխշանութիւնը, եւ անոր հպատակելու պահանջը, կը յաւելու թէ կը պարտաւորուի *հնազանդիլ Աստուծոյ առաւել քան մարդկան, անոր համար չի համակերպիր այն ամբաստանութեանց զորս գրած է զմեծ հայրապետէն եւ զփոխանորդէն Քրիստոսի: Որովհետեւ, կ'ըսէ, զիմ նզովան պատկեր կալեալ էք նորա անզգամոյթեանն, այս նշանակութիւն չունի, եւ կ'աւելցնէ, եւ էի որ վրիպեցայ, անոր համար սպաշխարութեամբ եւ առաջի անկմամբ պատառեցի իմ գրածներս: Գեորգի դէմ յարուցուած բարոյական գրապարտութիւններուն կը պատասխանէ, թէ չէ հնար ի ծերոյթեան դար հասեալ անձի վրայ ասանկ բաներ խօսիլ, որ զանց արարեալ է զաստեօք ի մանկոյթենէ: Կ'աւելցնէ թէ լոկ կարծեօք ասանկ բաներ խօսիլ ներեալ չէ, եւ կը հրաժարի ամբաստանութեան մասնակցելէ, որպէսզի Կորիսի անէծքին չհանդիպի, որ Ահարոն քահանայապետը ամբաստանել յանդգնեցաւ (ԹԻԲ. ԺՁ. 11): Ընդարձակ յորդորներով կը խրատէ յետս կասել իր ձեռնարկէն, յիշեցնելով Յովհաննէս Ովայեցիին դէմ յարուցուած ամբաստանութիւնը (§ 646), քանի որ *չօրհնեցաւ իշխանն Բագարատ, որ զայդպիսիս խորհեցաւ յոչինչ պէտս, որում ամենեքեան իսկ գիտակք ենք կորստեան, այսինքն է ձերբակալուելուն եւ ուրացութեան ստիպուելուն* (§ 654): Քննութեան համար ժողով մը գումարելու բացարձակապէս չի հակառակիր, այլ պատմութիւններէ գիտնալով զրպարտողներու եւ սուտ վկաներու առատութիւնը, կ'ուզէ որ վկայութիւն տուողներ նախ *սպաշխարեացեն խորզով եւ մոխրով, կրօնաւորեալ սրտի մտօք, եւ անկէ ետքը հաւատարիմ քանք նոցա լինեցին*: Իսկ ժողովական եպիսկոպոսներն ալ *ընտրեալք եւ արդարք* ըլլան, եւ *ի հեռաստանէ եկեացեն, յորոց վերայ ոչ լինի կարծիլ ասեկութեան*, ինչ որ դիւրաւ կ'ենթադրուի կաթողիկոսին եւ կաթողիկոսարանին հետ շփման մէջ գտնուողներուն վրայ: Մաշտոց զօրաւոր խօսքերով կը փակէ իր թուղթը, Գեորգի վրայէն որեւէ կասկած հեռացնելով:*

688. ԱԲԱՍԻ ԶՂՁՈՒՄԸ

Աբաս գոհութեամբ չկարդաց Մաշտոցի նամակը, որուն համեմատութեան վրայ մեծ ակնկալութիւն դրած էր: Ուրիշ տեղերէ ալ, որոնց դիմած էր, ոչ ուստեք ըստ կամաց ընկարաւ պատասխանիս, այլ աւելի իրեն դէմ *յանդիմանակաց մեղադրութիւնս* ստացաւ: Միւս կողմանէ իրեն գործակից եղող եւ զրպարտութեանց վկայ եղողներէն մէկուն բերանը *որդնեռաց* եղաւ, ինչպէս որ շատերուն յայտնի եղած է, եւ *ինձ իսկ գլխովին*, կ'ըսէ

Պատմաբանը: Ուրիշի մը փորին աղիքները *ընդ պիտոյսն գարշույթեան խառն* վայթեցան, երրորդի մը մարմնոյն վրայ *խաղաւարտք ի վեր եռացեալք* կրակի պէս վառել սկսան, եւ ամէնքն ալ չարաչար ախտերով մեռան: Ատր վրայ միւս զրպարտողներն ալ *մեղայասացութեամբ առ ոտս հայրապետին դիմեցին*, եւ ինքն Աբաս սպարապետն ալ *սարսափմամբ սրտի զարհուրեալ*, Գեորգ կաթողիկոսին երթալով *հայցել զթողութիւն մեղանշական մոլորութեանն* (ՅՈՎ. 198): Գեորգ իր կողմէն շարժում մը ըրած չ'երեւիր. արդէն իրեն ապահովուած էր Սմբատի պաշտպանութիւնը, ամէն կողմէ Աբաս կը մեղադրուէր, յայտնի ըլլալով անոր քինախնդիր շարժումը, որով կաթողիկոսը առանց դժարութեան ներեղ զրպարտիչ վկաներուն եւ ամբաստանող սպարապետին, որ այդ պարագային վրայ, բոլորովին հրաժարելով իր սնոտի ձգտումներէն, ոչ միայն Գեորգի, այլ եւ Սմբատի հետ ալ հաշտ կերպով սկսաւ գործել, բայց անկէ ետքը երկարակեաց չեղաւ, եւ սպարապետութեան պաշտօնը յանձնուեցաւ Սմբատի եղբոր Շապուհին:

689. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԱՓՇԻՆ

Պահ մը ոգի առաւ Սմբատ այն շփոթութիւններէն, որ իր հօրեղբոր Աբասի երեսէն վրդովեցին իր թագաւորութեան առաջին օրերը: Ամիրապետէն ճանչցուած, Աբասը ընկճած, իշխաններէն ընդունուած, եւ հայրապետական տազնապը վերջացուցած, Սմբատ ուզեց Յունած հետ ալ բարեկամական յարաբերութիւնները նորոգել, ինչպէս որ իր հօր ժամանակէն սկսուած էր: Յատուկ դեսհանութիւն մը դրկեց Կոստանդնուպոլիս *ընծայիւք բազմօք եւ նուիրակն պատարագօք*, իր թագաւորութիւնը ծանուցանելով եւ իր բարեկամութիւնը վկայելով Լեւոն Զ. կայսեր, որ Իմաստասէր կոչուեցաւ, իր ուսումնական արժանեաց համար: Լեւոն ալ փոխադարձաբար մեծամեծ ընծաներ կը յղէր Սմբատի, *զեղեցիկ զինուց եւ զարդուց, եւ ոսկեհոռո հանդերձ զգեստուց, եւ ըմպակս եւ բաժակս, եւ կամարս ականակապս ի համակ ոսկուոյ* (ՅՈՎ. 200), Յոյներուն համար անսովոր առատաձեռնութեամբ, *զի չէ սովորութիւն Հռոմոնոց առատ լինել*, այլ Լեւոնի որդի Հայու էր, *եւ աւելի քան զՀայ առատատուր* (ԱՍՈ. 146): Հայերու եւ Յոյներու իրարու մօտենալը լաւ տպաւորութիւն չըրաւ Ատրպատականի ոստիկանին, որ եղած էր թագաւոր Սմբատայ: Անոր անունը կը դրուի սովորաբար Ափշին, եւ կը կոչուի որդի Սահի (ԱՍՈ. 148), իսկ ուրիշ տեղ գրուած է Աշին որդի Ապուսեճի (ԱՐԾ. 261): Թերեւս ազգական է Ափշինի, որ Բաբանի սպասամբութիւնը նուանեց (§ 638): Իսկ Անեցին, Սած կամ Ապուսղծ հայրանունը կը նոյնացնէ Ապուսէթ անունին հետ, եւ Մշոյ մէջ սպաննուած Եուսուֆ Ապուսէթ ոստիկանին (§ 644) զաւակներ կը կարծէ այդ Ափշինը, եւ Յուսափը զոր պիտի տեսնենք աւելի ետքը (ՄԱՄ. 96): Կիրակոս ալ նմանօրինակ ակնարկ մը կ'ընէ *չարին Ապուսէթայ* անունը տալով (ԿԻՐ. 46): Սմբատ լուր առաւ Ափշինի մտադրութեան վրայ, թէ կ'ուզէ զէնքով իր վրայ քալել, ուստի ինքն կանխեց եւ երեսուն հազարով յառաջացաւ մինչեւ Ռոտոկաց գաւառը, հաւանաբար Փայտակարանի Ռոտիբաղա գաւառը, Ատրպատականի մօտերը, եւ այնտեղէն պատգամաւորը դրկեց Ափշինի, թէ Յունաց հետ յարաբերութիւն հաստատելով նպատակ ունի ամիրապետութեան երկիրները ճոխացնել, եւ դիւրացնել այն ընտիր սպրանքներու առեւտուրը, զորս Յոյներ կը պատրաստեն եւ Արաբացիք կը սիրեն ունենալ: Սմբատ իր խօսքին ոյժ տալու համար *պարգեւս թագաւորականս* կը դրկէր ոստիկանին, եւ Ափշին թէ՛ գրուած բացատրութեան անսալով, եւ թէ՛ իր վրան եկող բանակէն ակնածելով, կը զիջանէր: Ափշին ու Սմբատ կը տեսակցէին եւ սիրով կը բաժնուէին: Սմբատ Ափշինը հանդարտեցնելէ ետքը կը քալէր Դուինի վրայ, ուր Մահմէտ եւ Ումայի, այլազգի իշխաններ չէին ուզեր Սմբատի իշխանութիւնը ճանչնալ, բայց չկրցան դիմադրել եւ Սմբատ պատերազմով գրաւեց քաղաքը *յաւուր մեծի ուրբային*

(ԱՍՈ. 147), որ 892-ին կ'իյնար Ապրիլ 21-ին: Իսկ երկու գլխաւորներ փախած ատեննին ձերբակալուեցան, եւ *տոռասմբ կասանաց եւ վարոց տանջեալ, երրածի շղթայիւք* Լեւոնի կայսեր դրկուեցան (ՅՈՎ. 202), որ Սմբատի կողմէն գրգռիչ ցոյց մըն էր Արաբացոնց դէմ: Սմբատ Դիինի յաղթական, իր իշխանութիւնը կը հաստատեր եւ կ'ընդարձակեր հիւսիսային կողմերը, ուր արդէն զացած էր իր հօրը ժամանակ, եւ Կարինէն դէպի Կդարօք, այժմ Շաւշթ, անկէ դէպի Կովկաս, Տփղիս ու Ալանաց դուռն ալ մէջը ըլլալով, բոլոր այդ կողմերը իրեն կը հպատակեցներ (ՅՈՎ. 203): Այս պարագային պետք է կցել *Տիեզերակալ* մականունը որ Սմբատի դրուեցաւ (ՄԱՄ. 96), բայց յետոյ ասելի գործածական եղաւ *Նահատակ* մականունը իր մարտիրոսական մահուամբը: Անգամ մըն ալ Սմբատ իր երկրին խաղաղութիւնը ապահոված կը կարծէր:

690. ԴՈՒԻՆԻ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԸ

Բայց այս անգամ ալ բնական հարուած մը կու գար խանգարել երկրին հանդարտութիւնը, Դուինի մեծ երկրաշարժը, որ տեղի ունեցաւ *յերրորդ ամի թագաւորութեան* Սմբատայ (ԱՐԾ. 259), այսինքն է 893-ին, թեպէտ եւ Անեցին մինչեւ 898 կը յետաձգէ (ՄԱՄ. 96): Այս երկրաշարժը *սաստկագոյն* կ'ըսուի քան Չաքարիայի օրով 863-ին տեղի ունեցած երկրաշարժը (ԱՐԾ. 259), որ երեք ամիս տեւած էր (§ 664): Դուին *ի հիմանց տասպալեալ* կործանեցաւ, *տեղիք սրբութեանց զշարժման կիրս* կրեցին, 70.000-է ասելի մարդիկ կորսուեցան (ԱՐԾ. 259), որոնց թաղումը անհնար լինելով, *ի վիհս եւ ի խորափիխոս* կը նետուէին, եւ աղեկտուր տեսարաններ տեղի կ'ունենային, զորս Պատմաբանը յառաջ կը բերէ իբրեւ ականատես (ՅՈՎ. 205): Գէորգ կաթողիկոս ալ, որ Դիինի մէջ կը գտնուէր, կաթողիկոսարանի կործանումէն հագիւ ազատած, կու գայ բնակիլ Վաղարշապատի մօտ Չուարթոնց եկեղեցին, այլ Գրիգոր Ռշտունեաց եպիսկոպոս եւ իրեններէն ոմանք փլատակներու ներքեւ *գերեզմանացան* (ԱՐԾ. 260): Դուինի երկրաշարժը կրցաւ իբրեւ աստուածային պատուհաս սեպուիլ ամբարիշտ քաղաքին դէմ, վասնզի Դուին մեծամասնութեամբ իսլամներու բնակութիւն էր դարձած, ուր ամէն տեսակ անկարգութիւնք համարձակ լկ գործուէին, բայց քրիստոնէից վիշտի պատճառ կ'ըլլար, որ իրենցմէ ալ բազմաթիւ անձեր եւ իրենց սրբավայրեր միասին վնասուած էին: Ասոնց հոգեւոր մխիթարութեան համար Մաշտոց վարդապետ Սեւանի անապատէն գիր մը դրկեց, զոր Պատմաբանը ամբողջութեամբ յառաջ կը բերէ (ՅՈՎ. 205-209), եւ ուր Մաշտոց սուրբ գիրքէն օրինակներով, եւ ընդհանուր աշխարհի գործերը բացատրելով կը յայտնէ, թէ աստուածային նախախնամութիւնը կը ներէ կորուսանել *զարդարն ընդ ամբարշտին*, նախ որ *ոչ է արդար եւ ոչ մի*, եւ յետոյ որ հնար չէ այդ պատուհասներու մէջ անձերը զատել, եւ երբեմն արդարներ *զբաժակ պատուհասին ի միասին ըմպեն*, ինչպէս եւ մեղաւորներ *զբարոյթիւնս ի միասին վայելեն*: Իսկ Պատմաբանը կը յաւելու, թէ մենք քրիստոնէայք ալ՝ *ոչ ելեալք ի Յեզովրայ, խոռնակեցաք ընդ Հագարացիսն եւ ուսաք զգործս ւնցաւ* (ՅՈՎ. 209):

691. ԳԷՈՐԳ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԿԾ

Ափշին ոստիկան թեպէտ անգամ մը Սմբատի հետ հաշտութիւն խօսած, սակայն սիրտը վստահ չէր Սմբատի վրայ, ինչպէս Սմբատ ալ իրեն չէր վստահանար, եւ ձանձրանալով Ատրպատականի ոստիկաններուն անհաճ միջամտութիւններէն, հետամուտ էր ուղղակի ամիրապետէն կախում ունենալ, եւ Ատրպատականի ոստիկաններուն Հայաստանի վրայ գերիշխանութիւնը դադրեցնել տալ: Հարկաւ Դուինի Արաբացիներուն վրայ տարած յաղթութիւնն ու հիւսիսային երկիրներու տիրապետութիւնը (§ 689), Ափշինը գոհ ձգելու պարագաներ չէին: Ուստի կրկին

գորածողովի սկսաւ, եւ Սմբատի կասկածը չգարթուցնելու համար՝ տարբեր կողմ արշաւելու ձայներ հանեց, բայց յանկարծ երեւեցաւ Նախիջեւանի մօտ եւ մինչեւ Դուին յառաջացաւ, երբ Սմբատ դեռ անպատրաստ էր: Սմբատ Արագածի ամուր լեռնակողմը քաշուեցաւ, եւ այնտեղ համախմբելու կանչեց Հայ իշխաններու գունդերը, եւ հիւսիսային ազդերու օժանդակ խումբերը: Գեորգ կաթողիկոս նորէն մէջտեղ ինկաւ հաշտարարի վեհ դերը վարելու, եւ ինքնայորոք ճամբայ ելաւ դէպի Դուին Ափշինը դիմաւորելու, եւ զայն համոզելով *խնամարկել բանաւոր հօտի Տեսուն*, որպէսզի երկրին հարուածը հեռանայ: Ափշին պատուով ընդունեցաւ կաթողիկոսը, եւ հաւանութիւն ալ յայտնեց ամենայն ինչ խաղաղութեամբ վերջացնել, եթէ Սմբատ զայ անձամբ բանակցելու: *Արդարամիտ եւ պարզ սրտի այրն Աստուծոյ, կաթողիկոսն* միտքէն իսկ չանցուց թէ դաւանանութիւն էր ոստիկանին միտքը, եւ յանձն առաւ երթալ Սմբատը առնել եւ մէկտեղ դառնալ: Բայց Սմբատ եւ նախարարներ Գեորգի զգացուցին, թէ նենգաւոր թակարդ մըն է առաջարկը, եւ չհամակերպեցան, եւ *բազում անգամ աղաչեալ*՝ կաթողիկոսին ալ զգացուցին որ չդառանայ, այլ նա խօսք տուած ըլլալը առարկելով, եւ թերեւս ալ ուրիշ կերպով մը Ափշինը կասեցնել յուսալով, պնդեց ու դարձաւ, բայց անմիջապէս բանտարկուեցաւ *ի շղթայս եւ ի ձեռակապս երկայթիս*: Ափշին իր գունդը առաջ քալեցուց մինչեւ Արագածոտնի Դոդս գիւղը: Երեք օր ետքը ճակատամարտը սկսաւ, եւ Հայեր զօրացան, եւ Ափշին *յարդար մատուցեալ* հաշտութիւն կնքեց, գոհանալով հարկին իր միջնորդութեամբ վճարելուն պայմանովը: Երկու կողմէն բարեկամութեան երդումներ տրուեցան, ընծաներ ալ փոխանակուեցան, եւ Ափշին մեկնեցաւ առանց կաթողիկոսը արձակելու, այլեւ հասարակ կապելոց պէս վարուեցաւ անոր հետ, եւ ոչ իսկ խմելու ջուր տալու կամ ձեռքը ջուր թափելու համար սպասաւոր մը քովը տալով (ՅՈՎ. 213): Երկու ամիս կրեց Գեորգ այդ խիստ բանտարկութիւնը: Ափշին զայն իրեն հետ ալ կը պտըտցնէր իր շրջագայութեան մէջ մինչեւ Փայտակարան քաղաքը (ՅՈՎ. 214), որով կ'իմացուի Ադուանից Պարտաւր: Եղած դիմումներու վրայ հալիւ հանեցաւ *զանձս ոսկոյն եւ արծաթոյ* իբր փրկանք ընդունելով արձակել: Թագաւորն ու նախարարներ ու եպիսկոպոսներ պահանջուած սակը հաւաքելով հասցուցին Արեւելից կամ Ադուանից իշխան Համամի: որ ինքն ալ իր կողմէն գումարին վրայ մաս մը աւելցնելով, Ափշինի վճարեց, եւ կաթողիկոսը ընդունելով՝ անոր հանգստութեան եւ պատուոյն համեմատ՝ ինչ որ պէտք էր կատարեց, եւ փառաւոր կերպով դարձուց իր պթոռը, որով բոլոր ժողովուրդը *առջան խնդութեամբ բազմաւ*, եւ ամէն եկեղեցիներու մէջ *գոտրունեան կանոն աղօթիցն* կատարեցին գոհաբանութեան համար (ՅՈՎ. 215): Պէտք է դիտել տանք որ Պատմաբանը փրկանքին վրայ խօսած ատեն *զգեցուցեալ մեզ* եւ *առաքեցաք* բացատրութիւնները կը գործածէ, որով կը հաստատուի թէ կանուխ Գեորգի օրէն ինքը՝ Յովհաննէս Պատմաբան՝ Մաշտոցի աշակերտութենէն մեկնած, եւ Գեորգ կաթողիկոսի մօտ հաշտօնի մտած էր, եւ գուցէ ինքն իսկ էր առանց անունը տալու *եպիսկոպոս դրան* կոչուած անձը (ՅՈՎ. 214): Այդ վերջին եղելութիւնները ի դէպ է դնել 894 տարւոյն ընթացքին մէջ:

692. ԱՊՈՒՄՐՈՒՄՆԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Որչափ ալ խիստ պատահարներ ժամանակին Հայ իշխանները կը ստիպէին իրարու հետ միաբանութեամբ եւ գործակցութեամբ՝ արտաքին թշնամեաց դիմադրել, պատմութիւնը ընդհակառակն անոնց մրցակցութեան տխուր հետեւանքները միայն կը պազէ մեր առաջ: Դերենիկի երեք զաւակները՝ որք Գագիկ Ապուսրուանի ինամակալութեամբ իրենց հօրը յաջորդած էին (§ 683), դեռահաս երիտասարդութեան թեւակոխելուն ինքնուրոյն իշխել ուզեցին, երկիրը իրենց մէջ բաժնեցին, Աշոտ առաւ Վասպուրականի կեդրոնը, Գագիկ Ռշտունիքը, եւ Գուրգէն Ադբակ՝ իրենց շրջանակներով (ԱԲԾ. 261): Աշոտ աւելի առաջ մղելով իր ձգտումները, ելաւ Ափշինի մօտ

գնաց առատ ընծաներով թագաւորական աստիճանի հասնիլ փափաքելով (ՅՈՎ. 216): Անոր օրինակէն քաջալերուելով Գրիգոր Մուկիան Սիւնեաց իշխանն ալ նոյն միտքով Ափշինի դիմեց (ՅՈՎ. 217), բայց Ափշին ընծաները առնելով փոխադարձ ընթաներով ետ դարձուց, առանց փափաքնին կատարելու: Մուկիան *գղջացեալ գփեռնկտիկն ի միաբանութենէ արքայի*, նորէն Սմբատի հետ հաշուեցաւ, բայց Աշոտ ետ չէր կենար իր ձգտումներէն: Գագիկ Ապուրուան տհաս իշխաններուն վտանգաւոր ընթացքը տեսնելով, Սմբատե ալ քաջալերուած (ԱՐԾ. 262), երեքն ալ ձերբակալեց, Աշոտը Նկան, Գագիկը Սեւան, եւ Գուրգէնը Կստոր բերդերուն մէջ փակեց, եւ ինքն բոլոր Վասպուրականի տիրապետեց (ԱՐԾ. 264): Միւս կողմէն Մուշեղ Մոկաց եւ Գուրգէն Անձեւացեաց իշխաններ իրարու դէմ ելած էին. Մուշեղ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ (ՅՈՎ. 223), եւ իրեն յաջորդեց որդին Գրիգոր (ԱՐԾ. 276): Գուրգէն որսի ատեն ձիէն իյնալով մեռաւ, եւ տեղը անցաւ որդին Ատոմ (ՅՈՎ. 223): Ապուրուանէ դժգոհ Վասպուրականի նախարարներ, Յիսէ Տրունի որդի Հոնաւարայ, Վարազշապուհ Աբեղեան, Թադէոս Ակեացի որդի Շերեփայ, եւ ուրիշներ, Ատոմ Անձեւացիին մօտ երթալով պատերազմի ելլել կը խորհէին: Բայց Ապուրուան անոնց խորհուրդը ցրուեց, եւ Անձեւացեաց ու Մոկաց իշխաններուն վրայ ալ իր ազդեցութիւնը տարածեց, եւ Վասպուրականցիք պարտաւորուեցան հեռանալ եւ Տարոնի Գուրգէն իշխանին մըտ ապաւինիլ (ԱՐԾ. 265): Բայց Տարոնն ալ լաւագոյն վիճակ չունէր: Ահմատ որդի Յիսէի որդույ Շեխայ, ոստիկան անունով ինքնագլուխ կը տիրէր Միջագետքի եւ Ատրիքի վրայ, եւ կ'ուզէր Հայաստանն ալ իրեն ներքեւ նուաճել: Նախ գրաւեց Ադձնիքն ու Մասունը, ձերբակալելով Այլմախր իշխանը, Արծրունեաց փեսան, որ արտաքրուստ ուրացեալ *ի ծածուկ ունէր զհաւատ քրիստոնէութեան*: Անկէ անցաւ Տարոն, ուր Դաւիթ կուրապաղատի յաջորդած էր եղբորորդին Գուրգէն, եւ պատերազմի մէջ սպաննուեցաւ (ՅՈՎ. 219): Ահմատ կը պատրաստուէր բոլոր Հայաստանը գրաւել, ուստի Սմբատ պէտք զգաց անոր դէմ ելլել, Հայ իշխաններու, եւ գլխաւորաբար Գագիկ Ապուրուանի նիզակակցութեամբ: Նախ պահանջեց որ Տարոնէ քաշուի, եւ յանձնէ զայն Դաւիթ կուրապաղատի Աշոտ որդույն (ԱՐԾ. 266), եւ երբ Ահմատ ընդդիմացաւ, 60 հազարի (ՅՈՎ. 219) կամ 100 հազարի (ԱՐԾ. 266) բանակով իջաւ Տարոնի կողմերը: Ապուրուան թագաւորութեան խոստումով Ահմատէ շահուած էր, ուստի սխալ ճամսաներով Սմբատի բանակը Ապահունեաց կողմերը ժայռոտ եւ մացառուտ եւ անջուր կողմերը թափառեցուց, մինչեւ որ Թուխ գիւղին մօտ Ահմատի բանակին մատնեց: Տակաւին Սմբատի կողմը անգուգական քաջութեամբ կը դիմադրէր, երբ Ապուրուան իրեններով փախուստ կեղծեց, միւսներն ալ ստիպուեցան ցրուիլ, եւ Սմբատ ալ Բագրեւանդ ապաւինեցաւ (ՅՈՎ. 221):

693. ԱՓՇԻՆԻ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Սմբատի պարտութիւնը եւ Հայոց երկպառակութիւնը նորէն սրեցին Ափշինի ձգտումները, եւ նորոգեցին քանիցս չյաջողած Հայաստանի գրաւման դիտումը: Ամիրապետութեան գահին վրայ 892-ին Մըթամէտ-Պիլլահի յաջորդած էր իր եղբորորդին Մըթագէտ-Պիլլահ, իր բուն անունով Ահմէտ-Ապուլ-Ապպաս, խաղաղատէր եւ շինարար անձնաւորութիւն մը, որը ամուլ պատերազմներէ խորիսելով ոստիկաններուն ինքնագլուխ իշխանութեանը չէր հակառակեր, որպէսզի ժողովուրդը հանդարտութեան մէջ բարօրութիւն գտնէ (ՎԵՐ. 455), մինչ ոստիկաններ իշխանութիւններ ընդարձակելու դիտմամբ պատերազմները կը շարունակէին: Հայաստան Ատրպատականի եւ Միջագետքի ոստիկաններուն հաւասարապէս ախորժելի բաժին մըն էր: Ափշին, *որ զպարսկային հարստութիւնն հզօրապէս յաղթութեամբ ի գլուխ եհան, ձեռնասնուխ ախորժեաց լինել ի վերայ Հայոց*, եւ իբր օգտակար միջոց, նախ անոնց պառակտումը կը քաջալերէր,

եւ առատ խոստումներով Սմբատէ բաժնելով իրեն կողմ կը շահէր (ԱԲԾ. 262): Գագիկ Ապուրրուան Ահմատի հետ կատարած մեծ նենգութենէն ետքը, Ափշինի հետ ալ համաձայնութեան կը հետամտէր, եւ Վանայ մէջ *գուարճանայր գուարթանայր ի խրախ լինել, եւ պատմունանեալ արքունական զգեստիւ`* իր փառքերը կ'երագէր (ՅՈՎ. 222), երբոր ամէն բան իրեն համար վերջացաւ: Երեք երիտասարդ իշխաններէն Գագիկը` *պահէր ընդարձակի հանեալ ի կապանաց բանտին Սեւանի*. Գագիկ առիթէն օգտուեցաւ, եւ Շապուհ ու Վահան ու Սարայ Ամատունի եղբայրները եւ Ապուսակը Վահունին, եւ ուրիշ երիտասարդներ ալ իրեն հետ միաբանելով (ԱԲԾ. 267) Ապուրրուանի վրայ յարձակեցան եւ սպաննեցին, երբ սա հեծեալ *ի ջորուջ իւրում ճախր առեալ ճեմէր եւ ի ձիրնթացիկ ասպարէզն զգնայր* (ՅՈՎ. 222): Գագիկ շուտով եղբայրները ազատեց Նկանի եւ Կոտորի բերդերէն (§ 692), եւ միասին *տիրեցին իւրեանց բնիկ իշխանութեանն*: Սմբատ գոհ մնաց Ապուրրուանի վրայ կատարուած վրէժխնդրութենէն, եւ երեքն ալ պատուեց, Աշոտը իշխանութեան, Գագիկը գորավարութեան եւ Գուրգէնը մարզանութեան աստիճաններով (ԱԲԾ. 268): Մինչ այս մինդ այն, Ափշին իր մտադրութիւնը կը գործադրէր, եւ հիւսիսային կողմերը կ'երթար Ուտէացուց եւ Գուգարաց եւ Վրաց իշխանները շահելու, բայց չյաջողելով իջած էր Վանանդ, Սմբատին վրայ քալելու: Բակ սա կ'ապակինէր *յամուխ քարաժայռ ձորոյն Խորոտիեաց Տայոց*, իր կինը եւ նուն, ազատագունդ կիները եւ արքունական գանձերը Կարսի բերդին մէջ կ'ապահովէր, եւ Հասան Գնթունի նախարարը հրամանատարութեան կը կարգէր (ՅՈՎ. 225):

694. ՉԱՆԱՉԱՆ ՇՓՈԹՆԵՐ

Ափշին յարմարագոյն սեպեց Կարսը գրաւել, եւ այնչափ սաստկացուց պաշարումը, որ Հասան Գնթունի պարտաւորուեցաւ անձերու ազատութեան պայմանով անձնատուր ըլլալ. իսկ Ափշին *զբազմութիւն ռամկին* ազատ կը թողու, այլ թագուհին ու հարսը ու ազատ կիները ու Հասան հրամանատարը կը պահէ, եւ *զգանձս եւ զկարասիս* ալ միատեղ առնելով Դուին կը տանի (ՅՈՎ. 226), ուստից յետոյ Պարտաւ անցած կ'երեւի (ԱԲԾ. 269): Պատմաբանը կը վկայէ թէ Ափշին *յաւէտ ինն զմեծարանս պատուասիրութեան* ցուցանել կ'ուզէ իր գերիներուն (ՅՈՎ. 226), բոով չ'արդարանար ուրիշներուն *ողորմելի տեսակաւ* տարած ըսելը (ԱՍՈ. 148): Կարսի պաշարման վերցուելուն լուրին վրայ, Սմբատ այն կողմերը կու գայ, բայց յուսախաբ կը մնայ, եւ որովհետեւ ձմեռը հասած էր, Երասխաձորին մէջ Կաղզուան բերդը կը քաշուի ձմերել, եւ այնտեղէն կը սկսի Ափշինի հետ բանակցութեանց: Դեսպաններու երթելակը կ'երկարի երկուքին մէջ, որովհետեւ *ի միմեանս հարկանել թափել ջանային զմեղադրութիւն իրին գործելոյ*, եւ վերջապէս հաշտութիւն կը կնքուի, Սմբատի որդին Աշոտը, եւ Սահակ եղբորը որդին Սմբատը` պատանդ, եւ Շապուհ եղբոր աղջիկը կնութեան տալով Ափշինի: Սմբատ պարտաւորեցաւ այդ պայմաններուն զիջանիլ, որովպէտեւ չէր տեսներ *զհարթայարմար միաբանութիւն նախարարացն ընդ ինքեան* (ՅՈՎ. 227): Շապուհ սպարապետ եւ արքայեղբայր անձամբ տարաւ իր աղջիկն ու եղբորորդիները հաւանաբար ի Պարտաւ, եւ լաւ ընդունելութիւն գտաւ (ԱՍՈ. 148), եւ միասին *զհարսանեաց պարս պարեցին եւ զկարաւան կարաւեցին* (ՅՈՎ. 228), եւ Շապուհ դարձաւ Ափշինէ ընծաներ բերելով եւ *հաստատելով զթագաւորութիւն Սմբատայ* (ԱՍՈ. 148): Բայց Ափշին Սմբատի սահմաններէն չմեկնեցաւ, եւ *ոչ կամեցաւ զնայ ի դառնաշունչ ձմեռնային ժամանակին* (ՅՈՎ. 228): Նոյն պատճառով կ'երեւի թէ թագուհույն գերեղարձն ալ կը յետաձգուէր, վասնզի Ափշին զայն ճամբայ կը հանէր, երբ *ձմերային սգաւորութիւնն ի գարնանային քարեխառնութիւն օրոց յեղանակէր*, իսկ հարսը կ'երեւի թէ իր ամուսնոյն` պատանդ տրուած Աշոտ արքայորդուն հետ մնաց (ՅՈՎ. 229), երբոր Ափշին Ատրպատակն դարձաւ: Երբոր Ափշտի Սմբատի դէմ կը գործէր, աչքէ չէր վրիպեցուցած Արծրունի երեք

իշխանները, եւ զանոնք փոխ առ փոխ իպէն մօտ կը հրաւիրէր դաւանանելու դիտմամբ: Վերջին անեամ Գուրգէն էր, որ դաւը նմանալով հազիւ կը յաջողէր փախչիլ Շապուհ Ամաստունիի օգնութեամբ: Այն ատեն Արծրունեաց դէմ ալ գունդ կը դրկէր՝ Սափի անուն ուրացեալ յոյնի մը գլխաւորութեամբ, եւ Արծրունի իշխաններ դէպի Ադրակ կը քաշուէին: Ձմեռուան մէջ ալ գունդ կազմելով՝ ետ կը դառնային Սարդաստան գաւառի Համբոյրագան աւանի մէջ հաստատուած ԱՐաբական գունդը հալածելու, բայց յոգնած ու ցուրտէն նեղուած վիճակի մէջ, չէին յաջողէր, եւ բաւական գերիներ կը թողուին, որոնք Ափշինի կը գրկուէին եւ անոր հրամանով կը սպանուէին, միայն Արշակ Վարաժնունին կ'ազատէր Ափշինի նոր կնոջ Շապուհի աղջկան միջնորդութեամբ (ԱՐԾ. 270): Այդ ձմեռը, յորում անգամ մըն ալ Ափշին ու Սմբատ հաշտուեցան, պետք է համեմատենք 896-է 897 ձմեռուան, որ կը պատասխանէ Հայոց 345 տարուոյ վերջին մասին: Այս հաշտով Կարսի պատերազմը տեղի ունեցած կ'ըլլայ 896-ի ամառնային միջոցներուն:

695. ԳԷՈՐԳԻ ՄԱՀԸ

Ժամանկագրական կարգը կը հասցնէ մեզ Հայոց 346 տարւոյն, որուն ամանորը կ'իյնայ 897 Ապրիլ 16-ին, եւ որուն ընթացքին մէջ հետզհետէ երեք կաթողիկոսներ, Գէորգ Բ. եւ Մաշտոց Ա. եւ Յովհաննէս Ե. հայրապետական պառօնի վրայ գտնուեցան: Պատմաբանը թուականներ նշանակելու սովորութիւն չունի, Ասողիկ է որ Գէորգի մահը կը դնէ 346 թուին (ԱՍՈ. 146), եւ նոյն 346 թուին կը դնէ եւս Յովհաննէսի ընտրութիւնը (ԱՍՈ. 147): Թէպէտ Արծրունին 347-ին կը դնէ Գէորգի մահը (ԱՐԾ. 273), սակայն վերջին օրեր Գառնիի մէջ գտնուած Մաշտոցի գերեզմանը՝ վճռական կերպով խնդիրը կը պարզէ, քանի որ յստակ կերպով կարդացուած է անոր վրայ. *ՅԽԶ ԹՎ Ի ԶՍ ՓՈՒՄԵՑԱԲ ՏՐ ՄԱՇՏՈՅՑ* (ԲԲԳ): Միւս կողմէ Մաշտոցի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը բացայայտ կերպով ճշդուած է *ամիսս օթն միայն* (ՅՈՎ. 230), որով իրաւունք կ'ունենանք 897-ի ամառուան սկիզբը դնել Գէորգի մահը, եւ 898-ի սկիզբները Յովհաննէս ընտրութիւնը: Գէորգ իր մահուան ատեն կը գտնուի ի Վասիուրական, եւ որովհետեւ նա ոչ Սմբատի հետ գժտած եւ ոչ Սմբատէ բաժնուած էր, կը մնայ միայն ըսել, թէ Արծրունի իշխաններու շփոթ կացութիւնը եւ անոնց մէջ տիրող պառակտումներն էին, որ ծերունի հայրապետը ստիպած էին այն կողմերն երթալ, եւ իր հեղինակաւոր ձայնով համերաշխութիւն եւ գործակցութիւն հաստատել: Դունի երկրաշարժէն ետքը Գէորգ եկած էր Վաղարշապատ բնակիլ (§ 690), բայց հայրապետանոցը իր հաստատուն տեղը կորսնցուց, եւ Գէորգ աստանդական դիրքի պարտաւորուեցաւ: Նախընթաց յօդուածներու մէջ քիչ մը ընդարձակօրէն պատմեցինք պատերազմներու եւ պառակտումներու քաղաքական եղելութիւնները, որք թերեւս օտար էին եկեղեցական պատմութեան պահանջներէն: Բայց կամաւ մտանք մենք այդ մանրամասնութեանց, որովհետեւ անոնք պիտի տային մեզի Գէորգ կաթողիկոսի վերջին տարիներուն գործունէութեան կերպարանը: Գէորգ բոլոր իր ընթացքը երկրին քաղաքական վերանորոգման յատկացուց, եւ եթէ մէկ կողմէն բարերախտ եղաւ Հայոց նորոգեալ թագակապ իշխանութեան օրհնողն ու նուիրագործողն ըլլալ, եւ երկու արժանաւոր անձերու գլուխները արքունի թագով պսակել, միւս կողմէն չարաչար եւ բուռն նեղութեանց ալ մատնուեցաւ իր մշտնջենաւոր հաշտարարի դերին մէջ, թէ ներքինները իրարու եւ թէ ներքինը արտաքինին հետ կապելու: Վերջին տարիներու դիպուածներն ալ, ինչպէս են Ապուրբուանի նենգամիտ գործերը, Արծրունեաց փոխադարձ հակառակութիւնները, Ափշինի բռնական ձեռնարկները, արքայէրօր աղջկան բռնակալի մը հաճոյից յանձնուիլը *յանօրէն ամուսնույթիւն* (ԱՐԾ. 271), ասոնք ամէնքը հարկաւ անտարբեր պիտի չթողուին Գէորգի պէս բարեսէր եւ բարեսիրտ եւ բարեացակամ զգացում ունեցող մէկը, *արդարամիտ եւ պարզ սրտիւ այր Աստուծոյ* ըսելու չափ փափկագագ եւ փափկանկատ: Վասպուրականի

որ քաղաքը վախճանած ըլլալը գրուած չէ, միայն թէ յիշուած է թաղման տեղը՝ ուր *տարեալ համախումբ քահանայից եւ իշխանաց աշխարհին եղին* բազմաշխատ ծերունւոյն մարմինը, որ է Վանայ մօտ եղող Ձորովանքը (ՅՈՎ. 228), Ահեւականք եւ Կոխպանք գիւղերու մէջտեղը, Ս. Հռիփսիմէի Լուսաւորչաշէն եկեղեցւոյն մօտ (ԱՐԾ. 241), ուր կը պահուէր Լուսաւորչի գաւազանը եւ շարժական սեղանը (ՅՈՎ. 228), եւ է այժմեան Սալնապատի Ս. Գրիգոր վանքը՝ Կոխպանց գիւղին մօտ: Հաւանական կ'երեւի որ մահը Վանայ մէջ եղած ըլլայ:

Տ. ՄԱՇՏՈՅ Ա. ԵՂԻՎԱՐԴԵՅԻ

696. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Երբոր Գեորգ կաթողիկոսի մահուան գոյժը հասաւ Ծիրակաւան, Սմբատ թաեաոր պահ մը հանդարտած էր, զի Ափշին իր սահմաններէն հեռացած էր, թագուհին գերութենէն դարձած էր, թեպէտ սիրելիներէն պատանդներ յանձնուած էին, ուստի *թագաւորն եւ համազգիք իւր*, այսինքն է Բագրատունեաց հետ ազգակից եւ խնամի իշխաններ, ինչպէս էին գրեթէ բոլոր հայ նախարարները, *գահամեծար իշխանքն եւ պատուական արք ազաւորք*, յաջորդի ընտրութեան փութացին, եւ առանց տարակուսանաց համաձայնեցան հայրապետական աթոռ բարձրացնել Սեւանի անապատին առաջնորդ Մաշտոց վարդապետը (ՅՈՎ. 229): Նորա նախընթացը պատմած ենք արդէն (§ 677), բացատրելով նաեւ Գեորգի հետ ունեցած խնդիրը (§ 678), Գեորգի ամբաստանութեան առիթին բռնած ընթացքը (§ 687), եւ Դուինի երկրաշարժին պարագային գրած նամակը (§ 620): Մաշտոց հռչակուած էր իր *ճգնաւորական հանդիսիւ եւ իմաստասիրական արհեստիւ* (ՄԱՍ. 95), ամէնքը սքանչացած էին *ընդ գեղեցկայարմար խորհրդական ճնացս նորա* (ՅՈՎ. 229), որ *մեծաւ ճգնութեամբ* ապրած էր, *միահանդերձ եւ բոկոտն*, այնպէս որ զամս *քառասուն հաց ոչ եկեր եւ ջուր ոչ արք* (ԿԻՐ. 45), *յոկ բանջարով զհարկաւոր պէտսն վճարեալ* (ՅՈՎ. 229): Հետեւաբար իբրեւ կենդանի սուրբ մը հանեցին զայն իր անապատէն, եւ *կացուցին յաթոռ սրբոյն Գրիգորի*, ուր ձեռնադրութեան խօսք չլինելը, երդէն Մաշտոցի եպիսկոպոսական աստիճան ունեցած ըլլալուն նշան կը նկատենք: Մաշտոց առանց դժուարութեան համակերպած է իրեն եղած կոչումին, նպատակ ունենալով *սքանչելագործ գովելի վարդապետութեամբ իւրով* եկեղեցւոյ բարեկարգութեան աշխատիլ, ինչպէս որ իրօք ալ գործի ձեռնարկով *շինէր, հաստատէր եւ յարդարէր ի կրագս բարեաց ճնացից եւ զարծոց զհօտս իւր հաւատացեալ*: Այլ աւաղ որ շատ կարճատեւ եղաւ Մաշտոցի հայրապետութիւնը, *ամիսս եօթն միայն* (ՅՈՎ. 230): Անակնկալ մահուանը ոչ մի բացատրութիւն չի տար Պատմաբանը, որ իր աշակերտն, ազգակիցն ու յաջորն է միանգամայն: Տարիքն ալ չի յիշեր, որ յոյժ յառաջացած տարիքին վերագրենք արագահաս մահը: *Ոմանց հասեալ ի ծերութիւն պարարտութեան* ըսելն ալ (ԿԻՐ. 45), աւելի արդիւնաւոր ծերութեան իմաստն ունի, մանաւանդ որ Յայսմաւորքը *ի վայթանամեաց հասակի* կաթողիկոսացած կ'ըսէ (ՅԱՍ. Բ. 187), որ անկած տկարութեան տարիք չէ: Հիներուն մէջ տարիք նշանակուած չենք գտներ, եւ երեւի թէ *զամս քառասուն* ճգնողական կեանք վարած ըլլալուն վրայ հիմնած են, քսան տարեկան վանք մտած ենթադրելով: Մենք պիտ միտինք Մաշտոցի կենցաղական փոփոխութեան վերագրել սակաւօրեայ կաթողիկոսութիւնը: Մարդկային մարմինը որեւիցէ կացութեան ունակութեամբ՝ անոր կ'ընտելանայ, եւ անկէ յանկարծ ետ չի կրնար դառնալ, ըլլայ ալ ամենախիստ զրկման վիճակը: Մաշտոցի ալ դիւրին պիտի չըլլար քառասուն տարիներէ ի վեր ունակութեամբ հաստատած կեանքը փոփոխել, եւ ոչ եւս միահանդերձ, բոկոտն, առանց հացի եւ ջուրի, յոկ բանջարով ու թրջած՝ եւ ոչ իսկ եփած ընդդէմով կեանք վարել հայրապետանոցի մէջ, ուր պարտաւոր էր նաեւ արքունական ճոխութեանց մասնակցիլ, եւ ժողովրդական եւ

իշխանական կեանքին համակերպի: Հարկաւ այդ փոփոխութիւնն է, որ չարաչար ազդեց Մաշտոցի վրայ, եւ առաջին անգամ ստամոքսը կրեց անոր ճախող հետեւանքը, եւ վերահաս ախտ մը կարճեց անոր սրբակրօն կեանքին թելը:

697. ՄԱՀՆ ՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԸ

Մաշտոցի սակաւօրեայ կաթողիկոսութեան միջոցը նշանաւոր եղելութեանց առիթներ չունեցաւ, վասնզի Ափշին նոր էր հաշտութիւն կնքած, եւ ծնամութիւնները վերանորոգելու պատեհ ալ կը պակսէր, որով խաղաղութեամբ անցան Մաշտոցի եօթը ամիսները: Նորա մահուան օրը ճշդէլ դժուար կ'ըլլայ Յայսմաւուրքին տուած թուականով, որ սահմի 4-ին ըամ Հոկտեմբերի 13-ին կը դնէ Մաշտոցի յիշատակը (ՅԱՍ. Բ. 187): Այս համեմատութիւնը անշարժ տոմարի գրութեամբ է, որ այն ատեն դեռ կազմուած չէր, եւ շարժական տոմարով սահմի 4-ը 346-ին կը պատասշանէր Յունիս 18-ին: Արդ ամանորը Ապրիլ 16-ին սկսած լինելով, նոյն տարւոյն մէջ սկսուած կաթողիկոսութեան եօթնամսեան չէր կրնար Ապրիլէ Յունիս միջոցին մէջ պարունակուի: Դժբախտաբար Պատմաբանն ալ օրերու կամ տօներու յիշատակութիւն մը չունի, որ անոնց ուսումնասիրութեամբ հաւանական հաշիւ մը կազմէինք: Կը մնայ ուրեմն որ Հայոց 346 թուականին մէջ երեք կաթողիկոսներու իրարու յաջորդած ըլլալը պինդ բռնելով՝ հետեւցնենք, որ թերեւս սահմի 4-ը, որ է 897 Յունիս 18-ը, Մաշտոցի ընտրութեան թուականը ըլլայ, որով անկէ 7 ամիս յառաջելով 898-ի Յունուարի վերջերը տեղի ունեցած կ'ըլլայ անոր մահը, եւ 898 Փետրուարին կ'իյնայ Յովհաննէսի կաթողիկոսանալը, տակաւին Հայոց 346 տարին չլրացած, որուն վերջը կ'իյնայ Ապրիլ 15-ին: Մաշտոցի համար նշանաւորագոյն պարագան անոր անունին Յայսմաւուրքին մէջ անցած ըլլալն է, *Յիշատակ սուրբ հայրապետին մերոյ Մաշտոց վարդապետին* մակագրութեամբ (ՅԱՅ. 121), որուն ոչ ատենը կրնանք ճշդէլ եւ ոչ որուն իշխանութեամբ անցած ըլլալը: Թերեւս նոյնինքն իր աշակերտ եւ յաջորդ կաթողիկոսն էր այդ ընողը, թեպէտ Յայսմաւուրքի կատարեալ կազմութիւնը աւելի ուշ տեղի ունեցած է: Մաշտոցի *նշխարք ոսկերաց հանգուցեալ եղեն ի Գառնի, մերձ առ հովանոցին Խոսրովիդիստոյ, գոր էր շինեալ Տրդատայ Հայոց արքայի* (ԱՍՈ. 147), կամ աւելի յետին ժամանակաց բացատրութեամբ, *հուսպ առ զարմանալի բախտն Տրդատայ*, հաւանաբար Գառնի մեռած ըլլալուն համար: Նոյնտեղ *շինեցին ի վերայ նորա վայելուչ եկեղեցի* (ԿԻՐ. 46), սրբութեան համբաւը կանուխէն տարածուած ըլլալուն: Մաշտոցի գերեզմանը երեւան եկաւ վերջին ատեններ Գառնիի մէջ կատարուած պեղումներուն կարգին, եւ վրան յստակօրէն կը կարդացուի ՅԻՇ հայկական թուականը (11 ՈՍՏ. 562):

698. ՄԱՇՏՈՑ ԾԻՍԱՐԱՆ

Մաշտոց անունը յատկացուած է Հայ Եկեղեցւոյ ծիսարանին, եւ որովհետեւ երկու նշանաւոր Մաշտոցներու կը հանդիպինք պատմութեան մէջ, Մաշտոց Մեսրոպի եւ Մաշտոց կաթողիկոսի, ինդիբի տեղի կու տայ ծիսարանին տրուած կոչումին ծագումը: Շատերուն կարծիքն է, թէ *Մա*, Մաշտոց կաթողիկոսը, *կարեաց գգիրսն որ ըստ իւր անուան Մաշտոց կոչի, ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթս եւ զընթերցմունս ի միասին յարմարեալ յաւերուածով իւրմէ* (ԿԻՐ. 45), մինչ ուրիշներուն տեսութեամբ աւելի պատուաւոր կը նկատուի Մաշտոց Մեսրոպի վերագրել, մանաւանդ որ ծիսական կարգեր անդատին հինգերորդ դարէն կազմուած էին (§ 196): Բայց մենք հաւանականագոյն պիտի դասենք Մաշտոց կաթողիկոսին վերագրել անունը, որովհետեւ Մաշտոց անունը ոչ թէ ծիսական կարգերը կազմելէն է առնուած, այլ անոնք նիւթապէս հատորի մը մէջ ամփոփելէն: Եթէ անունը ծիսական կարգեր կազմելէ առնուէր, ոչ թէ Մեսրոպի այլ Մահակի անունը պէտք

էր գործածուէր, վասնզի պատմութեան համեմատ Սահակ եղած էր անոնք կազմողը, եւ հայրապետական իշխանութեամբ հաստատողը, ինչ որ Մեսրոպ չէր կրնար ընել: Իբրեւ ոչ անարգելի դիտողութիւն կ'աւելցնենք, թէ Մեսրոպ վարդապետին Մաշտոց անունը աւելի գործածական չէր եղած իր ժամանակ, որ գիրքին ալ տրուէր, եւ թէ նա աւելի Մեսրոպի առաջին անունը Մաշթոց է գրուած, եւ ոչ Մաշտոց, ինչպէս հաստատուն կերպով գրուած է թէ ծիսարանին եւ թէ կաթողիկոսին անունը: Վերջապէս պետք չէ ենթադրել որ Մաշտոց քանի մը ամսուան կաթողիկոսութեան մէջ այդ գործը գլուխ հանած ըլլայ, վասնզի ըրածը հայրապետական իշխանութեան պետք չունէր, այլ պարզապէս գրչութեան եւ գրագրութեան գործ մըն էր, որուն շատ յարմար կու գար Սեւանի առանձնութիւնը, իր գրական կեանքը եւ ուսումնական աշխատասիրութիւնը:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏԱՑՅԻ

699. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՄ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՄ

Յովհաննէսի ծագումը, իր իսկ խօսքով, եղած է *ի դաստակերտ Դրասխակերտէ* (ՍԱՄ. 277), որ աւելի ուղղութեամբ Դրասխանակերտ կոչուած է, եւ է հին դաստակերտ Արտաշէսի, որ Տրդատէ Կամսարի շնորհուեցաւ (ԽՌՐ. 177): Ուրիշներ Յովհաննէսը *ի քաղաքագեղջէն Գառնոյ* (ԿԻՐ. 46), կամ *ի Էրւնայ* (ԱՍՈ. 147) կ'ըսեն, ինչ որ կրնանք մեկնել Դրասխանակերտին յիշեալ երկու նշանաւոր տեղերուն մէջտեղ աննշան գիւղի վերածուած ըլլալովը, վասնզի սովորութիւն է գլխաւոր քաղաքին անունով յիշատակել աննշան գիւղերէ եղող անձերը: Դրասխանակերտին աննշան տեղ դարձած ըլլալուն նշանն է, որ յետիններէն ոչ ուստեք կը գտնենք անոր բուն գիրքին բացատրութիւնը: Յովհաննէս *բատ արեան* կամ *բատ մարմնոյ, հարսգատ եւ մերձատր* էր Մաշտոց վարդապետին (ՍԱՄ. 277), եւ այդ բառերուն իմաստով՝ յարմար է եղբօրորդի կամ քեռորդի ենթադրել: *Ի մանկութենէ* մտած էր անոր աշակերտութեան (ՅՈՎ. 230) Արտաւազի եւ Սեւանի վանքերուն մէջ, այլ ընթացքը լրացնելով անցած էր հայրապետանոցի պաշտօնութեան Գէորգի օրէն (§ 691), եւ թերեւս իր այնտեղ ստացած ազդեցութեան հետեւանքն էր՝ Մաշտոցի ալ հայրապետութեան կոչուիլը: Ասոր նշան կրնայ ընդունիլ, որ *յետ սուղ ժամանակաց փոխադրութեան կենաց առն Աստուծոյ* (ՍԱՄ. 277), ինքն Յովհաննէս՝ թագաւորին եւ իշխանաց եւ եկեղեցական դասուն բռնադատութեամբ, անմիջապէս կը կոչուի յաջորդել իր ազգակցին եւ վարդապետին, որուն հարկաւ թեւ թիկունք ալ էր կաթողիկոսարանի գործերուն մէջ, որոնց նուազ փորձառու կ'ենթադրուէր Սեւանի անապատականը: Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան պարագաները պատմելու համար մեր առջեւը առատահաս աղբիւր ունինք իր իսկ գրած պատմութիւնը, որուն ամբողջ կէս մասը կատարեալ ինքնակենսագրութիւն մըն է, հանգամանօրէն պատմուած, միայն թուականներու յիշատակութիւնը ընտանեկան չէ եղած Պատմաբան կաթողիկոսին, որ իբրեւ մականուն ստացած է իր աշխատասիրութենէն առնուած կոչումը: Յովհաննէս իրեն համար կ'ըսէ, *թէ ինեւ հանդերձ լցեալ եղեւ թիւ յոբելեանին յիսներեկի համարոյ հայրապետութեանս Հայոց, որ սկիզբն առ յերջանիկ եւ սուրբ Լուսաւորջէն Գրիգորէ մինչ ցարդ եւս* (ՍԱՄ. 277): Եւ այս կատարելապէս կը համաձայնի մեր ցուցակին ալ, ըստ որում Յովհաննէս յիսներորդ կաթողիկոս է, եւ անգամ մըն ալ կը հերքուի Սուրմակն ու Բագարանցին կաթողիկոսներու ցուցակին անցնողներուն դրութիւնը: Սովորաբար Պատմաբանը՝ Յովհաննէս 2. անունով նշանակուած է նոր պատմագիրներէ եւ ցուցակագիրներէ՝ Բագարանցի հակաթոր թուարկութեան խառնելով, ինչ որ մենք չընդունեցանք, եւ ըստ այնմ կազմեցինք Յովհաննէսներու շարքը (§ 389), որուն համեմատ Հինգերորդ պետք է յիշուի Դրասխանակերտացի Յովհաննէսը:

700. ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ԵՒ ՎԱՆՔԵՐ

Յովհաննէսի առաջին հայրապետական գործն եղաւ Երազգաւորս կամ Շիրակաւան քաղաքին մէջ թագաւորական ապարանքին մէտ Սմբատի հիմնարկած եւ աւարտած մեծ եկեղեցւոյ նաւակատիքը կատարել (ՅՈՎ. 231): Ժամանակիս իշխաններուն մէջ մրցակցութիւն մը կար եւեղեցիներ եւ վանքեր կառուցանելու եւ շէնացնելու, եւ անոնք կալուածներով ճոխացնելու, եւ այդ մասին համամիտ կը գործէին Բագրատունի եւ Արծրունի եւ Սիւնի երեք տուներն ալ: Ոչ միայն ժամանակակից պատմիչներ երկարօրէն կը նկարագրեն անոնց առատաձեռնութիւնները եւ մեծագործութիւնները, այլ եւ ինչչափ որ հնութեանց յիշատակներ եւ Հայ ճարտարութեան մնացորդներ կան այժմ Հայաստանի մէջ, չըսեմ ամբողջաբար, այլ գրեթէ ամբողջաբար այդ ժամանակներու շինուածներ են: Այդ շինարար հոգւոյն շարժառիթը աւելի քան մեծագործութեան փառասիրութիւնը, բարեպաշտական զգացում մըն էր, որուն իբրեւ նմոյշ կրնայ առնուիլ Շապուհ Բագրատունիի, Սմբատի եղբոր յայտարարութիւնը, թէ *ինացայ եւ ծանեայ թէ ամենայն փառք եւ մեծութիւն սպառելոց են եւ վաղիս կորնչելոց*, եւ Վահեվանքի եկեղեցւոյն շինութիւնը յիշելով կը յարէ, *թերեւս յիցի ողորմութիւն յայնմ աւուր, յորժամ բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորեն* (ՕՐԲ. Բ. 226): Տեղագրական աշխատութեան կը պատկանին այն բազմաթիւ յիշատակները, զորս Արծրունին Արծրունիներէ, Օրբէլեան Սիւնիներէ, եւ Պատմաբանը Բագրատունիներէ հիմնարկուած եւ նորոգուած, եւ կալուածներով ճոխացած եկեղեցիներու եւ վանքերու վրայ գրած են, այլ մենք զանց կ'ընենք յառաջ բերել մեր պատմութեան կարգին:

701. ՆՈՐ ՅԱՐԶԱԿՈՒՄՆԵՐ

Երբոր Հայաստանի մէջ գոհացուցիչ հանդարտութիւն կը տիրէր, Սմբատ թագաւորի բարեմիտ, բայց ոչ թերեւս կշռադատ մի գործը, առիթ տուաւ երկրին մէջ նախանձի կրակը վառել, եւ դուրսէն ալ բռնութեան հրդեհը հրաւիրել: Ատրնէրսէի Վրաց իշխան կամ բղէշի կամ կիրապաղատ, առջի օրէն Սմբատի համակիր եւ օգնական գտնուած էր, Աբաս սպարապետի խլրտումներէն սկսելով (§ 655): Սմբատ ուզելով իր երախտագէտ բարեկամութիւնը յայտնել, անոր թագաւորական անուն եւ պատիւ կը շնորհէր, եւ *երկրորդ իւրոյ տէրութեան զնա հաստատէր* (ՅՈՎ. 232): Սմբատի ստեղծած նորութիւնը բոլոր Հայ իշխաններուն փափաքը կը սրէր իրենք ալ թագաւոր հռչակելու, եւ երբ չէին ընդունէր ուզածնին, Ափշինի ականջը կասկածոտ խօսքեր կը հասցնէին Սմբատի նկատմամբ: Ափշին պատեհ կը սեպէր թշնամութիւնը նորոգելու, եւ կասկած չտալու համար, նախ դէպի Տփղիս կ'արշաւէր, անկէ յանկարծուտ Շիրակ իջնելու համար: Սմբատ ըստ սովորութեան Տայոց լեռները կ'ապաւինէր, եւ կը յաջողէր շուտով այնչափ բանակ մը հաւաքել, որ Ափշին զարնուելէ կը խուսափէր, եւ բարեկամական ողջոյնի եկած ըլլալու ձեւը տալով, եւ իր որդին Դեւդատը ներքինապետին խնամակալութեամբ Սմբատին յանձնելով՝ Դուին կըթողուր, եւ ինքն Ատրպատական կը մեկնէր առաւելագոյն զօրութեամբ դառնալու դիտմամբ: Այդ առթիւ Սահակ արքայեղբոր այրին, ընծաներով Ափշինը կը համոզէր, եւ պատանդ տրուած Սմբատ որդին ետ կ'առնէր: Սմբատ որդին ետ կ'առնէր: Սմբատ թագաւոր ալ ներքինապետը կը շահէր եւ իրեն մտերիմ կ'ընէր, եւ անոր ձեռքով իր Աշոտ որդին եւ անոր կինը պատանդութենէ, եւ Մուշեղ որդւոյն կինը գերութենէ կ'ազատէր: Ափշին կատողած մեծ զօրութեամբ Սմբատի դէմ ճամբայ կ'ելլէր, բայց նպատակին չհասած, ժանտ հիւանդութիւն մը կը տարածուէր բանակին մէջ, շատեր կը կոտորուէին, ինքն Ափշինն ալ չարաչար ախտով կը մեռնէր, եւ այսպէս վտանգը կը փարատէր: Դեւդատ զինքն ապահով չզգալով Դուինէ կը փախչէր, եւ Եուսուֆ կամ Յուսուփ որդի Սահի, Ափշինի եղբայրը, Ատրպատականի

նստիկանութեան կը յաջորդէր: Սակայն անմիջապէս թշնամութեանց չէր ձեռնարկէր, պէտք ունենալով հարկաւ նախապէս իր դիրքը ամրացնել, եւ իր բռնութեանց միջոցները կարգադրել: Յուսուփի անունը պատմութեան մէջ զուգակշիռ է Բուդայի անունին, եւ թերեւս բանով մը անհկա ալ կը գերազանցէ: Ափշինի մահը, Հայոց 347 թուին նշանակուած ըլլալով (ԱՐԾ. 273), ի դէպ է տարւոյն երկրորդ կիսուն մէջը 899-ին գարնան սկիզբը դնել եղելութիւնը:

702. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ԱՐԾՐՈՒՆԻՔ

Վասպուրականի իշխաններուն ռիսերիմ թշնամի մը եղած էր Հասան Արծրուն, *դէնսադարձ* կամ ուրացեալ Վասակի որդին եւ Աշոտ Արծրունիի հօրաքեռորդին, որ Սեւանի բերդին մէջ ամրացած էր, շարունակ քսութեամբ գրգռած էր Ափշինը ազգականներուն դէմ եւ ինքն ալ դավաճանութիւններ կը լարէր որչափ որ կրնար: Սոյն այս 899 տարւոյ վերջերը, ձմեռնային միջոցին, Աշոտ Արծրունի Վասպուրականի իշխանը, Լումբայ գաւառի Փարակ (ԱՐԾ. 309) կամ Փորակշամբայ (ՅՈՎ. 239) ձորը, Պղուանք գիւղը կը գտնուէր, երբ Հասան կարծելով դիւրաւ Աշոտը ձեռք ձգել, հետիոտն գունդով մը կու գայ զայն պաշարել, երբ ներսը անհոգ հանգիստի գրայ էին: Երդիքէն ներս մտնելու դիտմամբ, նիզակին ոյժ տալով տանիքին վրայ կը բարձրանայ, սակայն ուժգին ցատկէն տանիքը կը չոքի, եւ Հասան զինքը Աշոտի մարդիկներուն մէջ կը գտնէ, որոնք զինքը իսկոյն կը կալանաւորեն, եւ իր լարած թակարդին մէջ ինքն կը բռնուի: Աշոտի համար բարեղէպ միջոց մըն էր Սեւանը գրաւելու, ուստի բերդին վրայ քալելով, Հասանի ազատութեան փոխարէն բերդը կը պահանջէր: Բերդակալները, որոնց մէջ էին եւս Հասանի մայրը եւ համամայր մէկ եղբայրը, թէպէտ յանձնելու մտադիր, բայց չէին վստահեր Աշոտի խոստումին: Իրողութիւնը թագաւորին եւ կաթողիկոսին ականջը հասնելով, անմիջապէս միջնորդութեան կը ձեռնարկէին, եւ պէտք կ'ըլլար որ Յովհաննէս անձամբ Աշոտին երթայ գործը վերջացնելու, եւ կը յաջողէր իսկ առնուլ *յետկար սաստիկ երդմանց, լուծանել թողուլ ողջանդամ եւ անվնաս զՀասան*: Կաթողիկոսը միւս կողմէն ալ բերդակալները կը համոզէր, եւ իրօք բերդը Աշոտի կը յանձնուէր, բայց Հասան չէր թողուէր հակառակ կաթողիկոսին պահանջման եւ Աշոտի եղբօր Գագիկի միջնորդութեան: Վերջապէս Աշոտ Հասանի երկու աշուրները կուրցնել տալով ազատ կը թողուր: Կաթողիկոսին ծանր կու գար Աշոտի ուխտադրուժ երդմնազանցութիւնը, եւ իր եկեղեցական հեղինակութիւնը կը գործածէր. Իսկ իմ, կ'ըսէ, *զաւետարանական իշխանութիւն ի գործ արկեալ, եւ բանիւ սահմանականաւ կապեալ զիշխանն, տրտում թախժանօք անցեալ զնացի* (ՅՈՎ. 242): Յովհաննէսի այդ ընթացքը ցոյց կու տայ անոր հաստատամիտ բնաւորութիւնը, վասնզի ստեպ չենք հանդիպիր *բանիւ կապելու* կամ բանադրելու վճիռներուն: Բայց կ'երեւի թէ Սմբատի միջնորդութեամբ շուտով վերցուած է եկեղեցական կապանքը, որովհետեւ անմիջապէս պիտի տեսնենք երկուքը միասին պատերազմի ելած: Իսկ Հասանի համար կը վկայէ Արծրունին, թէ *զրկեալ ի զգալի լուսոյն, ոգւոցն բացան աչք, եւ իսկոյն կրօնաւորեալ կեայր սրբութեամբ մինչեւ ցօր վախճանի իւրոյ* (ԱՐԾ. 310):

703. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԱՐԾՐՈՒՆԻՔ

Յիշեցինք ուրիշ տեղ որ Հայաստանի մէջ Հայ իշխաններու նման Տանիկ իշխաններ ալ կային, որոնք Հայոց թագաւորին ձեռաց ներքեւ էին իբրեւ աւատապետ, եւ ասոնց գլխաւորները կը գտնուէին Դընայ եւ Ապահունեաց գաւառները: Ապահունեաց կողմը այդ միջոցին կ'իշխէին Աբղրոհամանի կամ Ապտիւրրահմանի որդիքը՝ որք Կայսիկ կոչուած են, եւ քաջալերուելով Ատրպատականի նստիկանին Հայոց բարեկամ չըլլալէն,

զլացան հարկին սակը վճարել: Սմբատ պարտաւորուեցաւ պատերազմի ելլել 902-ին, եւ իրեն օգնութեան փութաց Աշոտ Վասպուրականի իշխանը, մէկտեղ ունենալով Սոկաց Գրիգոր եւ Անձեւացեաց Ատոմ իշխանները իրենց գունդերով: Ասկէ կը հետեւցնենք թէ Յովհաննէսի բանադրանքը արձակուած պետք էր ըլլար: Կայսիկները մէկ կողմէն հաշտութիւն կը խնդրէին, եւ միւս կողմէն անակնկալ յարձակում կ'ընէին Սմբատի գունդին վրայ, որ անակնկալի հանդիպելով ետ կը քաշուէր: Բայց Վասպուրականցի նիզակակիցներ վրայ կը հասնէին եւ թշնամին ետ կը մղէին, եւ Կայսիկները հաշտութեան կը ստիպէին, թէ հարկը եւ թէ քանի մը քաղաքներ տալու պայմանով (ԱՐԾ. 277): Աշոտ իրեն օգնականներով յաջորդ տարին ալ, 903-ին, օգնութեան եկաւ Սմբատ թագաւորին, երբոր Սմբատ Սիւնեաց իշխան ուզեց հարկը զանալ, եւ իբրեւ թագաւոր՝ ուղղակի Ատրպատականի ոստիկանէն կախում հաստատել: Սմբատ Սիւնի ցանդոցնեցաւ իր վրան եկած բանակին ընդդիմանալ, եւ Աշոտը միջնորդ բռնեց խաղաղութեամբ գործը վերջացնելու, եւ երբորը Սահակ Սիւնիի հետ, հարկին գումարը յղեց, եւ առանց արիւն թափելու գործը վերջացաւ (ԱՐԾ. 278): Բայց Աշոտ չկրցաւ երկար վայելել Սմբատի հովանաւորութեամբ կազմած նոր դիրքը: Տարի մը ետքը Նախիջեւան կ'երթար, զոր Սմբատ թագաւոր իրեն տուած էր՝ ստացած օգնութեանց փոխարէն, երբ տկարացաւ ծանր հիւանդութեամբ, զոր *անմերձենայի նարտարաց բժշկական ձեռնարկութեան* կ'անուանէ պատմիչը, եւ *որովայնացաւորութիւն* կը կոչէ: Աշոտ 40 օր անկողին մնաց Նախիջեւանի մէջ եւ 29 տարեկան վախճանեցաւ արեգի 4-ին Երեքշաբթի օր մը (ԱՐԾ. 279) որ կրնայ յարմարիլ 904 Նոյեմբեր 13-ին: Արծրունի պատմիչը երկար գովեստներ եւ ողբեր կը գրէ իր Արծրունի իշխանին վրայ, որուն մահուան ատեն, կ'ըսէ, *ես իսկ առընդէր գոյով անլիրիպագոյն իրայել եղէ* անոր հաւատքին մեծութեան (ԱՐԾ. 281), մինչ Պատմաբանը երդմնագանցութիւնը յիշելով՝ *տգիտութիւնյանդնութեան* կը վերագրէ Աշոտի, եկ տարածամ մահն ալ կերպով մը իբր անոր հետեւանք կը նկատէ (ՅՈՎ. 242): Վասպուրականի իշխանութիւնը անցաւ երբորը Գագիկին, որ միւս երբօր Գուրգենի հետ երկուքի բաժնեց Արծրունեաց իշխանութեան գաւառները (ԱՐԾ. 282): Միւս կողմէն Սմբատ ալ կորսնցուց իր Շապուհ եւ Դաւիթ եղբայրները, եւ սպարապետութիւնը տրուեցաւ Շապուհի որդւոյն Աշոտին (ՅՈՎ. 244):

704. ՅՈՒՍՈՒՓԻ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Երբոր Յուսուփ Ատրպատականի ոստիկան եղաւ, Սմբատ պատեհ սեպած էր նոր ոստիկանին հետ նոր ընթացք բռնել, եւ Ատրպատականի հետ յարաբերութիւնները խզել, ինչ որ իր մեծ նպատակն էր: Այդ դիտմամբ դրկած էր *դեսպակս եւ ընծայս զեղեցկայարմարս Բանայէլեան ամիրապետին ի Բարեղոն*, որ էր տակաւին Մըթագէտ-Պիլլահ, որ *վարդաղակի խնդրութեամբ զոր խնդրեացն կատարէր*, եւ այս առթիւ Սմբատը նորէն կը մեծարէր, գրկելով *զզեստ արքունական եւ թագ արքայական, եւ կամար ականակապ ի համակ ոսկւոյ, եւ սուսեր պատուական, եւ երիւարս իբրեւ օդագնացս իմն՝ կազմուածով զինուց եւ զարդուց*: Սմբատ այն ատեն իր յաջողութեան վրայմեթապէս գոհ մնաց, եւ *յոյժ ուրախ լեալ զուարթացեալ զուարնացաւ* (ՅՈՎ. 244): Ափշինի մահը հաշուեցինք 899-ի գարունին (§ 701), նոյն տարւոյ ամառուան մէջ լրացած կ'ըլլան այդ բանագնացութիւնները, եւ աշունի մօտ պետք է դնել Յուսուփի յարձակումը, որ նոյնիսկ ամիրապետէն ընդվզելով, ուզեց Հայերը իրեն հպատակեցնել (ՅՈՎ. 246), իսկ ամիրապետը ուրիշ հպատակներու հետ Սմբատին ալ հրամայեց որ Յուսուփի դէմ պատերազմի (ԱՍՈ. 150): Յուսուփ Փայտակարանի եւ Ուտիի փամբով Հայաստան իջաւ, եւ մինչեւ Դուին ու Շիրակ յառաջացաւ, ուր Սմբատի կողմէն պատրաստուած զօրաւոր բանակը տեսնելով կասեցաւ, եւ իր Ատրի քրիստոնէայ քարտուէարը դեսպան դրկեց, ու բարեկամական յայտարարութիւններ ըրաւ, *զամենայն վախս եւ զբաղայս ի բաց ի խորհրդոյ նորա տրոհեալ տարեալ* (ՅՈՎ. 247): Այս կերպով

բարեկամութիւն կրհաստատէին, իրար կը վստահեցնէին եւ *յերկար երդմանց միմեանց կնքեալ տային*: Բայց որովհետեւ *դառնաշունչ ժամանակ ձմերային ցրտոյն* հասած էր, Յուսուփ ձմեռը Դուին կ'անցընէր, եւ Սմբատ Երասխաձոր գաւառի Նախնրաձոր գիւղը: Չատկին մօտենալուն Ատրներսէի Վրաց թագաւոր Սմբատի այցելութեան կու գար եւ տօնը միասին կը կատարէին (ՅՈՎ. 248), որ 900-ին կ'իյնար Ապրիլ 20-ին: Յովհաննէս կաթողիկոսն ալ պէտք է անոնց հետ եղած ըլլայ, վասնզի երբ գարնան բացուելուն, Յուսուփ Ատրպատական կը մեկնէր, եւ այդ առթիւ նոր ընծաներ կը դրկէր Սմբատ թագաւորին եւ Աշոտ արքայորդոյն, *ես եւս, կ'ըսէ Յովհաննէս, որ զայս գրեցի, պատուեցայ պատուասիրաբար յոստիկանէն զգեստոք ըստ օրինակի կարգիս, եւ ջորի պանունաբար ոսկեզօծ զարդոք առաջի մատուցանելով ինձ* (ՅՈՎ. 249): Սմբատ ալ փոխադարձաբար ընծաներ դրկեց Յուսուփի, *հռոմայական ճարտարաց գործերը, տասնապատիկ յաւելուածով քան զմիանգամայն իսկ ընկալեալ*: Յուսուփ մեկնեցաւ, այլեւս պատերազմ նորոգելու գաղափարն ալ չունեցաւ՝ Մըթաղէտ ամիրապետն ալ իրեն հակառակ տեսնելով, եւ Հայաստան շունչ առաւ *պատուպարեալ եւ յաջողեալ ի բոլոր բարոյթիւնս* (ՅՈՎ. 250): Այդ միջոցն է որ Սմբատ արատքին թմնամիներէ ազատ ներքին գործերով կը զբաղի, եւ տեղի կ'ունենան Հասան Արծրունիի, Կայսիկներու եւ Սմբատ Սիւնիի միջադէպերը, զորս կանխեցինք պատմել: Հայոց թագաւորին գերիշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին Եգերացոց Կոստանդին եւ Վրաց Ատրներսէի թագաւորները, Սիւնեաց Գրիգոր Սուփան եւ Սիսականի Սմբատ Սիւնի իշխանները, եւ Արծրունեաց Աշոտը՝ որուն կը յաջորդէ Գագիկ, եւ Վասպուրականի հարեւան իշխանները: Ասոնք ամենքը *յապահովացեալք եւ հանգուցեալք ի հինիցասպատակաց*, մէկ կողմէն երկրին բարօրութեան կը հետեւէին այգիներ, ձիթաստաններ, պարտէզներ եւ արտեր, անդէպներ եւ հօտեր շատցնելով, միւս կողմէն *շինէին զեկեղեցիս* եւ կը պայծառացնէին *մենաստան* (ՅՈՎ. 251): Յունական կայսրութեան հետ ալ բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակէին, եւ Լեւոն կայսր ու Սմբատ թագաւոր *միաբանական սիրոյ արտայայտութիւններ* եւ *ընծայս եւ պարգևս եւ պատիւս* կը փոխանակէին:

705. ՀԱՆԴԱՐՏ ՄԻՋՈՑ

Հանդարտութեան տեսողութիւնը որոշ տարիներով չի ճշդեր Պատմաբանը, միշտ մանրամասնութեանց մտադիր եւ ժամանակագրութեան անուշադիր: Մըթաղէտ-Պիլլահ ամիրապետ մեռաւ 902-ին, եւ իրեն յաջորդեց որդին Մըքթաֆի-Պիլլահ, որ մինչեւ 908 իշխանութիւն վարեց: Արտաքին պատմիչներ զինքը կը նակարագրեն ըստ ամենայնի իր հօրը համանման (ՎԵՐ. 455), որով կը յորդորուինք հետեւցնել թէ Յուսուփի հանդէպ ընթացքը միեւնոյն մնաց, եւ Հայաստանի խաղաղութիւնը չվրդովուեցաւ իր ստեղծը: Մերոնք անգամ ալ կը յիշեն թէ Յուսուփ, որ եւ *Սանն անօրէն, ապտամբեալ յամիրապետէն նշկահեաց զնա* (ԱՍՈ. 150), եւ թէ *ապտամբեալ Յուսուփայ յիւրմէ ամիրապետէն կամէր ի դիմի հարույ նմա* (ՕՐԲ. Ա. 228), եւ թէ ամիրապետը Սմբատին ալ կը հրամայէր անոր դէմ ելլել, եւ թէ Սմբատ *թէպէտեւ յաւէտ դժկամակ այամիկ գտաւ վասն դաշնաց սիրոյն, որ ընդ Յուսուփայ եղեալ էր, սակայն ոչ կարացեալ մերժել լքանել ի բաց զարքունական հրամանն* (ՅՈՎ. 256), *յոչ կամաց բազմութիւն զօրաց առաքէ* (ԱՍՈ. 150), թէպէտեւ միւս կողմէն ձեռքի տակէն Յուսուփի լուր կը դրկէ, թէ *ի թիկունս օգնութեան նմա* կը երկէր իր բանակը: Յուսուփ թէպէտ եւ առաջ *անսայր բանիցն*, բայց *ի սաղրելոյ սպրդոյ չար լեզուաց* ներքնապէս չէր հաւատար, ու ինքզինքը չյայտնելով շփոթ պատասխան կը դրկէր (ՅՈՎ. 257): Յուսուփ միեւնոյն ստեն կը պարտաւորէր լռել եւ հանդարտիլ, եւ նորէն ամիրապետութեան հետ հաշտուիլ, մինչեւ որ իրաւունք ստացաւ նորէն Հայաստանը իր գերիշխանութեան ներքեւ առնուլ (ՅՈՎ. 258): Այդ փոփոխութեան թուական ցուցուած է Հայոց 356 տարին (ԱՍՈ. 150), որ կը պատասխանէ 907-908 տարւոյն, Ապրիլ 14-էն

սկսելով ամանորը, 908 տարին այ ամիրապետ Մըքթաֆի-Պիլլահին մահուան եւ իր 13 տարեկան որդւոյն Մըքթատիր-Պիլլահին գահակալութեան թուականն է: Մինչ Մըքթաֆի միշտ արիութեամբ ըմբոստները կը նուաճէր, ինչպէս Յուսուփի համար այ տեսանք, Մըքթատիրի հետ տկար եւ թոյլ իշխանութիւն մը սկսաւ (ՎԵՐ. 456), եւ այս է յայտնապէս Յուսուփի գտած յաջողութեան պատճառը, որուն հաստատութիւնն այ կը գտնենք Արծրունիին մօտ, որ *Չափր Մոկթոֆր* կը կոչէ Յուսուփի նպաստաւոր ամիրապետը (ԱՐԾ. 322): Հետեւապէս Հայաստանի խաղաղութեան եւ Սմբատի հանդարտ իշխանութեան տարիները իրաւունք կ'ունենանք 900-էն մինչեւ 908 երկարել, որ Պատմաբանին գովաբանած յաջողութիւններուն եւ շինութիւններուն իրականանալուն բաւական եղող միջոց մըն է (ՅՈՎ. 120):

706. ՆԵՐՔԻՆ ԳԺՏՈՒԹԻԻՆՔ

Յաջողութեան տարիներ ամեն տեղ դիրութիւն ընծայած են ներքին խնդիրներ յուզելու. նոյնը տեղի ունեցաւ Հայաստանի մէջ այ: Սմբատ թագաւորին եւ միւս իշխաններուն միջեւ պաղութիւններ հետզհետէ ընդարձակուեցան: Առաջինը եղաւ Ատրնէրսէի Վրաց թագաւորը, որուն մտերմութիւնը այնքան սերտ էր Սմբատի հետ: Կոստանդին թագաւոր Եգերացւոց՝ Սմբատի աներձագը եւ Ատրնէրսէի փեսան, կը ձեռնարկէ իր սահմանները ընդարձակելու համար գրաւել Կովկասի այն կողմերը, որք *նուանէալք էին ընդ ձեռամբ արքային Սմբատայ*: Սմբատ եւ Ատրնէրսէի կը խրատեն զգուշանալ, եւ երբ չ'անսար, Սմբատ վրան կ'երթայ կը կալանաւորէ, երկրին վրայ կուսակալներ կը դնէ, եւ Կոստանդինը կը բանտարկէ *յամուրն Անի երկաճի շղթայիւք*: Չորս ամիս ետքը տեսնելով որ Եգերացիք բոլորովին ընդվզի կը պատրաստուին, նորէն Կոստանդինը իր տեղը կը դարձնէ, եւ սա այ այնուիտեւ զինքն *բազում հնազանդութիւն եւ ի մտերմական ծառայութիւն արքային Սմբատայ բերէր*, ինչ որ Ատրնէրսէի իրեն նախատինք եւ հակառակութիւն սեպելով, կը սկսի Սմբատի հետ թշնամանալ (ՅՈՎ. 255): Երբոր Յուսուփ կը յաջողի նորէն Հայաստանը իրեն ձեռքին ներքեւ առնել, Հայ իշխաններ փոխանակ իրենց թագաւորը զօրացնելու, կը սկսին Յուսուփը շողոքորթել, եւ ուղղակի անոր հետ մտերմութիւն հաստատել, եւ այս կերպով իւրաքանչիւրը իրեն համար առաւելութիւններ յուսալ: Անոնց կիրքերը աւելի կը յուղուին, երբոր Յուսուփ թէ՛ իր եւ թէ՛ ամիրապետին անունով կը պահանջէր *կրկին ուժգնապէս տալ զասկն արքունի*, նաեւ *զամի միոյ զասկն* ալ, զոր Մըքթաֆի խոստացած էր թողով՝ Յուսուփի դէմ ելնելու հրամանը տուած ատեն (ՅՈՎ. 256): Սմբատ նեղի մտած *ընդ բոլոր աշխարհս տէրութեան իւրոյ հինգերորդել հրամայէ* տուրքերուն սակերը (ՅՈՎ. 258), կրկնապատկելով սովորական տասնորդը, եւ բոլոր բերքերու եւ կենդանիներու հարիւրին քսանը տուրքի գրաւելով: Սմբատի համոզմամբ վերահաս վտանգէն ազատելու համար անհրաժեշտ էր հինգէն մէկը զոհել, քանի որ *չորիւքն դիւրաւ զապրուստ անձանց մարթի վճարել* (ՅՈՎ. 258): Բայց իշխանները այնպէս մտածել չուզեցին, այլ լաւագոյն սեպեցին Սմբատը մէջտեղէն վերցնել՝ որ Յուսուփի հակառակութիւնը դադարի: Դաւաճան խորհուրդին գլուխ կանգնեցաւ Հասան Հաւունի, որ *իշխան եւ հրամանատար էր բոլոր տէրութեան արքայի*, Ատրնէրսէի ալ Սմբատի դէմ հակառակութիւնը գոհացնելու առիթ սեպեց, եւ այս երկուքը, եւ *այլեւս միաբանեալքն ընդ նոսա* դաւաճանութիւնը որոշեցին: Հասանի աները, յանձն առաւ գործադիր ըլլալ *խողխողմանն արքայի*, որոշեալ օր մը, որ իրենք ալ Երազգաւորս պիտի հաւաքուէին: Այլ խորհուրդը վիժեցաւ, որովհետեւ այն օր Սմբատ Տաշիրք գաւառը զացած էր, դաւաճանութեան ձայնն ալ լսուեցաւ, ամէն մէկը սկսաւ իրեն համար վախնալ, Հասան եւ Ատրնէրսէի ալ Երազգաւորսը եւ Անին կողոպտելով Հայոց լեռները ապաւինեցան: Թագաւորին կողմնակիցները զայրացան, վրէժխնդրութեան համար դաւաճաններուն վրայ քալեցին, Վրաց կողմերը *արեան ճապաղիս հեղուին*, եւ Ատրնէրսէի

զթողութիւն հայցէր: Սմբատ կը զիջանի, մեծանձնութեամբ կը ներէ, միայն իր իսկ պաշտօնեաներէն դաւաճանութեան մասնակցողներէն ոմանք կուրացնելով կը պատժէ, ոմանք ալ Եգերացւոց կամ Յունաց կողմերը կ'աքսորէ (ՅՈՎ. 262): Ժամանակագրական համեմատութեամբ ի դէպ է դաւաճանութեան գործը 908 տարւոյ ընթացքին մէջ դնել:

707. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼ

Գագիկ Արծրունի Վասպուրականի իշխանը, Սմբատէն ցաւելով, որ Նախիջեւանը Սմբատ Սիւնիին ձեռքէն առնելով իրեն չի յանձնէր, բոլորովին իսկ Սմբատէ գլուխ կը քաշէ եւ առատ ընծաներով Յուսուփի կը դիմէ, որ թագաւորական պատիւ եւ իրաւունք ստանայ, եւ դիւրաւ կը յաջողի եւ *թագակերպեալ* կու գայ *յաշխարհ իւրոյ տէրութեանն* (ՅՈՎ. 264): Արծրունեաց պատմիչը կը ջանայ Գագիկը արդարացնել, թէ Սմբատի հարկը զլանալուն համար, Յուսուփ գայն ուզած էր պատժել, եւ Գագիկի արժանիքը գիտնալով, գայն իրեն հրաւիրած՝ եւ թագաւոր ըրած էր, իրեն յանձնելով *զբողոր Հայաստան աշխարհս* (ԱԲԾ. 321): Սակայն Սմբատի կողմէ տրուած հինգերորդելու հրամանը յայտնի կ'ընէ Թովմայի կարկտանը եւ չ'արդարացնէր Գագիկի գործած բաժանման ձեռնարկը: Այս կերպով Հայ թագաւորներ չորս եղան, այսինքն է Բագրատունեաց, Վրաց, Եգերացւոց եւ Արծրունեաց, թող Սիւնեաց եւ Սիսականի եւ Մոկաց եւ Անձեւացեաց ազատ իշխանները: Ասոնց մէջ ինկած պառակտունը քաջալերական էր Յուսուփի, որ 909-ին գարնան նոր արշաւանք մը կազմակերպելով ուղիղ Սմբատի վրայ կը քալէր (ՅՈՎ. 268): Յովհաննէս կաթողիկոս փափաքելով հարուածին առջեւն առնուլ, Սմբատի եւ ուրիշ նախարարներու ալ կամակցութեամբ *յարքունի թանգարանաց ոսկեճամուկ* զգեստներ, եւ *նկարակերպ կանանց ոստայնանկութեամբ* կազմուած բազմականներ, ձիեր եւ ջորիներ, զարդեր եւ զէնքեր, եւ *զանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ* կը հաւաքէ, նաեւ *ի տանէ սրբարանաց* բաւականաչափ ճոխ նիւթեր կ'առնէ, եւ դէպի Ատրպատական ճամբայ կ'ելլէ Յուսուփը գոհացնելու եւ ետ դարձնելու: Եկեղեցիներու գանձարաններուն իրերը ոստիկանին տանելու որոշումը կը պաշտպանէ Պատմաբան կաթողիկոսը, ըսելով թէ եկեղեցիներուն բոլորովին կողոպտելուն եւ քանդելուն առջեւն առնել ուզած է մասնաւոր գոհողութեամբ (ՅՈՎ. 255): Յուսուփ գանձերն ու ընծաները առաւ, ու պատուով ընդունեց կաթողիկոսը, խոստանալով իսկ *գիաշտութիւն աշխարհի շնորհել, եւ արքայի գիաղադրութեան կեանս*, բայց քիչ ետքը միտքը փոխեց, *կարծեմ*, կը գրէ կաթողիկոսը, *ի սաղրելոյ նմա ի մերոց աստի*, եւ տրուած գումարն ու գանձերը անբաւական գտնելով, աւելին կը պահանջէ, եւ իբրեւ պատանդ վար կը դնէ կաթողիկոսը, բայց ոչ պարտաւոր, այլ *ի դիպահոջ բերեալ ի խաւարոյն տեղոջ եւ շրջապատեալ բազում պահնակօք*: Այդ միջոցին Յուսուփի մօտ կու գայ Գուրգէն Արծրունի *եղբայր թագաւորեցելոյն Գագկայ*, եւ անոր դիւրութիւններ կը ցուցնէ *աշխարհս մեր գալոյ եւ ելանելոյ*: Երբ Գուրգէն կը դառնայ, Գագիկ ինքն կու գայ Յուսուփի հրամանով, *ի լիապատար թանգարանաց ընծայս բերեալ*, միշտ նոյն նպատակով *յարդել յարդարել գչու ճանապարհին ի Հայս, եւ առհասարակ գիւրեանց զլրէժ խնդրել յարքայէն Սմբատայ* (ՅՈՎ. 267): Իսեղն Յովհաննէս իր բանտարկութեան մէջ կը յուսայ թէ Գագիկ հաճութեամբ պիտի չտեսնէ իր կաթողիկոսին նեղութիւնը, *որպէս եւ քրիստոնէական պարտն պահանջէ*, եւ պիտի միջնորդէ որ իրեն *յուծումն ի կապարանն լինիցի*: Սակայն Գագիկ կաթողիկոսին Սմբատի կողմնակից լինելը կը մտածէ, ոչ միայն կաթողիկոսը չ'արձակուիր, *այլ եւս չարաչար ըստ մեղաց ինոց կապեցայ*, կը գրէ Յովհաննէս (ՅՈՎ. 267):

708. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԶԱՏՈՒԿ

Յուսուփ բաւական բան մը Սմբատէ առած ըլլալով, եւ աւելին ալ ստանալու յուսով կաթողիկոսը բանտարկուած պահելով, իր ուղղութիւնը փոխեց, եւ դէպի Սիւնիք արշաւեց, այնտեղի իշխանները ճնշելու եւ կողոպտելու (ՅՈՎ. 268): Սմբատ Սիւնի՝ Սիսականի իշխանը, պահ մը փորձեց դիմադրել, բայց չտոկալով իր մայրը Շուշանը եւ իր կինը Սոփին՝ Դերենիկի դուստրը, եւ իր Սահակ եղբօր կինը, Երնջակի մէջ ամբացնելով, ինքը ապաւինեցաւ Վասպուրական, եւ Սահակ՝ Գուգարքը, իրենց աներտանց մօտ, միւս եղբայրները Բաբեէն եւ Վասակ մնացին երկրին մէջ, ինչպէս եւ Գրիգոր Սուփանն ալ Սիւնեաց իշխանութեան գլուխը, բայց չկրցան արգիլել Յուսուփի ասպատակութիւնները, որ ջարդելով ու քանդելով, գերելով ու գերփելով, բոլոր Սիւնիքը արիւնով ներկեց, Հայոց 358 տարւոյ վերջերը *յաւուրս տօնի սուրբ զատկին* (ՕՐԲ. Ա. 231), որ 910-ին Ապրիլ 1-ին կը հանդիպէր, իսկ 359 թուականի ամանորը կ'իյնար Ապրիլ 15-ին: Յուսուփ Սիւնիքէ դառնալուն Դուինի մէջ կը հաստատուի, եւ այնտեղէն Հայաստանի ամէն կողմեր ասպատակներ եւ հրոսակներ կը սփռէ: Գրիգոր Սուփան, նեղը ինկած հետեւի եւ Վասակ Սիւնի, որ Սիսականի մէջ մնացեր էր, բայց մինչ Սոփան պատիւ կը գտներ, Վասակ կը բանտարկուէր (ՕՐԲ. Ա. 231): Յուսուփ միւս կողմէն շարունակ Սմբատէ հարկեր կը պահանջէր, եւ թէպէտ սա 60.000 դահեկան կը վճարէր (ՅՈՎ. 270), սակայն Յուսուփ չէր դադրեր *զամն ողջոյն* (ՕՐԲ. Ա. 231), Սմբատը հալածել որ Կղարջքի անառիկ լեռները քաշուած էր: Բոլոր այդ միջոցին Յովհաննէս կաթողիկոս կը մնար արգելեալ *ի քաղաքն Դուին, ի մետաղս բանտից եւ երկայթից կապանաց*, միշտ նորանոր դրամական վճարումներու ստիպման ներքեւ: Որովհետեւ պահանջից պատանդ մըն էր կաթողիկոսը, ստիպումները ուժովցնելու համար զայն կը տանջէին ալ, եւ դահիճներ ըստ հաճոյս կրել կու տային անոր *զանս եւ բանտս, գելարանս եւ արգելարանս ի խաւարչտին տեղոջ եւ յանձուկ վայրս, այլեւ ի վիրասպս եւ ի վիհս խորոց սաստիկ եւ դառն կտտանօք* (ՅՈՎ. 270): Այս խղճալի կացութեան մէջ կ'անցընէր բոլոր ամառն ու վերահաս ձմեռը, մինչեւ 911 տարւոյ գարնան բացուիլը, առանց բարեյոյս նշան մը տեսնելու, եւ այն ալ *յապատամբոյթենէ իշխանացն, որք ճեղքեցան ի մի միաբանութենէ սնտոի յուսով, եւ ածին խաւար մեծ ինքեանց եւ աշխարհիս Հայոց* (ՕՐԲ. Ա. 231): Յովհաննէս կաթողիկոս, տեսնելով որ իրեն հասած նպաստներով *ի բազմաց օգնականութենէ, բազումս* վճարած էր, բայց *այլեւս ոչ որ էր որ օգնէր* իրեն, վասնզի *այլ ոչ եւս ունէին բնաւ ձեռն բաւական*, խնդրեց եւ ստացաւ *էս հրաման թողութեան յաստիկանէն*, այն պայմանով որ շրջի եւ դրամ հաւաքէ եւ պահանջուած սակին մնացորդը վճարէ: Թէ կրցաւ յաջողիլ, կամ թէ որչափ ինչ հաւաքեց ու վճարեց՝ բան մը չի գրէր, միայն թէ *հալածեալ շրջեցալ, կ'ըսէ, ի քաղաքէ ի քաղաք, մինչեւ հասաւ Աղուանից Սահակ իշխանին մօտ, եւ անկէ ալ գնաց ի կողմանս Գուգարաց, եւ անդ բնակեցաւ սկն ունելով փրկութեան*: Իր ազատութեան հետամուտ եղած լինելուն վրայ անդրադառնալով կը յայտնէ, թէ զայդ ըրաւ *ոչի զանգիտելոյ յառժամանակեայ մահուանէն որ ըստ Աստուծոյ, այլ վասնզի ոչ թէ հաւատոյ, այլ դրամի նահատակ եղած պիտի ըլլար, քանի որ ոստիկանը սակս ոսկոյ անօրինէր, եւ միայն դրամի պատճառով զինքը կը տանջէր* (ՅՈՎ. 273):

709. ԴԱՐՁԵԱԼ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄՆԵՐ

Վերջին 910 տարւոյ միջոցին Յուսուփի անձնատուր եղողներուն մէջ էր եւս Աշոտ սպարապետ, Սմբատի եղբօրորդին, զոր Պատմաբանը կ'աշխատի արդարեցնել, թէ Յուսուփը շահելու եւ մեղմացնելու դիտմամբ գնաց, եւ միայն *ի մահացող խորամանկութենէ* բռնաւորին եւ *ի մահուան երկիւղէ* ստիպուած *հարկեցաւ ամենայն իրօք բերիլ ի կանս ոստիկանին* (ՅՈՎ. 272): Չենք գիտեր թէ գիտակից ստուգութեամբ, թէ ոչ միամիտ լաւատեսութեամբ կ'ընէ Պատմաբանը այդ դիտողութիւնը, վասնզի մինչեւ իսկ

իր հորեղբոր դէմ պատերազմող մէկուն վրայ իրաւունք կ'ունենանք կասկածով բերուիլ, թէ յոյս ունեցաւ Սմբատի իյնալով անոր յաջորդութիւնը ստանալ Յուսուփէ: Օդերը ներելուն Յուսուփ նոր գունդերով կը յարձակի Սմբատի վրայ, եւ այս անգամ իրեն հետ են Հայ գունդերն ալ, որոնք Վրաց Ատրներսէիին եւ Վասպուրականի Գագիկին եւ սպարապետ Աշոտին հրամանատարութեամբ պատերազմի կը քալեն Հայոց թագաւորին դէմ (ԱՍՈ. 150): Սմբատ *ստիպեալ գումարէ զօրս բազումս*, իր երկու որդիները Աշոտ եւ Մուշեղ անցքերը կը պահպանեն Նիզ գաւառին մէջ, բայց եկող ոյժերուն չեն կրնար դիմադրել, մանաւանդ Ուտէացոց կամ Սեւորդեաց գունդին, թշնամիէն վաստկուելով՝ տարածամ փախուստի անապարելուն վրայ: Աշոտ կրցաւ փախչելով ազատիլ, իսկ Մուշեղ գերի ինկաւ (ՅՈՎ. 276): Այդ կը լինի Ձընավանառի դժբախտ ճակատամարտին ելքը (ԱՍՈ. 151), որ իբր Սմբատի վերջնական անկման նախադուռը կը սեպուի, եւ այդ առթիւ Պատմաբանը երկարաձիգ ողբեր կը գրէ, եւ երկրին աւերածը, մարդկան կոտորածը, ու եկեղեցւոյ վնասը կը նկարագրէ տխրագին շեշտերով (ՅՈՎ. 277-286): Յուսուփ այդ յաջողութեան վրայ, ուր Հայերը Հայերու ձեռքով կոտորել տալու յաջողեցաւ, կեղծիքն ալ մէկ կողմ թողլու յանդգնեցաւ, վասնզի Յոյներուն օգնութեան հասնելուն արկիւղն ալ փարատեցաւ: Լեւոն Զ. Իմաստասէր, որ խոստացեր էր Սմբատի օգնութիւն հասցնել, մեռաւ 911-ին, եւ եղբայրը Աղեքսանդր, *շուրջ պատեալ յապատամբողաց արանց* (ՅՈՎ. 293), չկրցաւ արտաքին գործերը նայիլ, եւ ինքն ալ շուտով մեռաւ, գահը թողլով Կոստանդին Է. Պորփիրոսէնի, Լեւոնի որդւոյն, որ իրաւամբ յաջորդութիւնը կը պահանջէր: Յուսուփ իրեն ապաւինողներէն կամ իրեն ձեռք ինկողներէն հետզհետէ *դեղրնպուրթեամբ մահու* մեռուց Գրիգոր Սուփան Սիւնեաց իշխանը, Սմբատի որդին Մուշեղ Բագրատունին, եւ Սահակի որդին Սմբատ Բագրատունին (ՅՈՎ. 283), որուն վրայ Գագիկ թագաւոր եւ Աշոտ սպարապետ ալ սկսան կասկածանօք վարուիլ, եւ թշնամութեան առիթ չտալու համար կատարեալ կամակատարութեան հետեւիլ (ՅՈՎ. 284): Միայն Վասակ Սիւնի, Սիսականի իշխաններէն, կը յաջողէր գիշերախառն բանտէն փախչիլ, եւ իրեն գաւառը ապաւինիլ (ՅՈՎ. 285): Իսկ Սահակ եւ Վասակ՝ Սուփանի եղբայրները իրենց մօրը Մարիամ տիկնոջ հետ Սեւան կղզին կ'ապաւինէին, բայց այնտեղ ալ կը հասնէին Յուսուփի հրոսակներ, ուստի կղզին թողլով Միափոր բերդը, եւ անկէջ ալ Գարդմանի լեռները կ'ապաւինէին, իսկ մայրենին թափառական պտոյտներուն մէջ կը մեռնէր (ՕՐԲ. Ա. 234): Յուսուփ քաջալերուած որ *ոչ ոք է որ ի դիմի հարկանի, այնուհետեւ ասպատակ չար հինից ընդ ամենայն կողմանս փռէր*, եւ նոյնիսկ Հայ գունդերը այդ նպատակին կը գործածէր, ինչպէս Գագիկը Բագրեւանդ որկեց Վաղարշակերտ ամրոցին վրայ (ՅՈՎ. 289), մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս, Գուգարաց կողմերը փախստական, անհնարին հարուածոց զոյժերով կը տոչորէր (ՅՈՎ. 332):

710. ՍՄԲԱՏԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Ամառ մը ու ձմեռ մը եւս անցան այդ ողբալի եղելութիւններով, եւ 912-ի գարնան բացուելուն Սմբատ առիթ գտաւ, եւ Տայոց ու Գուգարաց կողմերէն, եւ Կղարջքի բերդէն, զոր իրեն կեղրոն ըրած էր, իջաւ դէպի Շիիրակ, ազգային գործերուն մօտ ըլլալու նպատակով, բայց սպահովութեան համար գնաց բնակիլ Երասխաձորի կամ Արշարունեաց գաւառը, Կապոյտ կոչուած ամուր բերդը, որ է հիներուն Արտագերից բերդը, այժմեան Կաղզուանի մօտերը: Ինքն կանուխէն խորհած էր դեսպանութիւն մըն ալ ամիրապետին յղել, ու Յուսուփի ըրածները ամիրապետութեան շահերուն վնասակար ցուցնելով, անոր միջամտութիւնը խնդրել: Դեսպանութեամբ գացողը եղած էր Գրիգոր իշխան Մոկաց, *մեծ եւ խոհեմ եւ հանճարեղ* ճանչցուած մարդ մը, որ յաջողեցաւ իսկ, Մըքթատիրը եւ անոր արքունիքը համոզել, սակայն Կարմաթացիք Արաբիոյ մէջ եւ

Փաթիմեանք Ափրիկէի մէջ գրաւած էին ամիրապետութեան բոլոր ոյժերը, եւ չկրցաւ Հայաստանի գործերուն մտադրութիւն դարձնել (ՅՈՎ. 292): Սմբատ դեռ յոյս ունէր ազգին պառակտեալ ոյժերը ամփոփելով կանոնաւոր ընդդիմութիւն եւ երկրին պաշտպանութիւն պատրաստել, բայց ներքին երկպառակութեանց առջեւ՝ յաջող կերպ մը չէր գտներ: Բնութեամբ քաջ եւ աննկուն, ամէն դժուարութեանց դէմ դիմագրաւ, միւս կողմէն փափկազգած եւ հեգահամբոյր, գթոտ եւ անյիշաչար, եւ քրիստոնէական սկզբանց հաւատարիմ մարդ մըն էր Սմբատ, որ հանդարտ կացութեան մէջ երկրին երջանկութիւնը կրնար պատրաստել, իսկ այսպիսի շփոթուած կացութեան մէջ, ուրիշներուն համար զինքը զոհելու առաքինութիւնը ունեցաւ: Պատմաբանը երկպառակութեանց եւ հակառակութեանց բացատրութիւնը տալու համար կը գրէ. *Ոմանք ի հարկէ, եւ այլ ոմանք առանց հարկի պատճառանաց, մերձաւորք եւ հեռաւորք յաւէտ հեռի եղեն ի նմանէ արդեամբք եւ խորհրդեամբք, եւ ծանեան զօտարս քան զնա, եւ զորս նայն սիրէր՝ բարեկամութեամբ, քեցեալ ի բաց բերան ի նմանէ խառնեալք ընդ թշնամիսն* (ՅՈՎ. 293): Նոյնիսկ ամէն փորձանքներու չարեացապարտն Գագիկ Արծրունի, եւ եղբայրը Գուրգէն, երբոր իրենց կեանքին համար ալ սկսան վախնալ՝ Յուսուփի խարդաւանանքները տեսնելով, *կրշտամբեալ եւ յանդիմանեալ զանձինս իրեանց՝ եւ զղջացեալ ի սիրտս իրեանց*, Յուսուփէ բաժնուելու միտքը ունեցան, եւ *զնոյն բարեաց իմացուածս յայտ ածեալ ծածկաբար* հաղորդեցին Սմբատի (ՅՈՎ. 291). բայց այլեւս ոչ իրենք կրնային խորհուրդնին գործադրել, եւ ոչ Սմբատ կրնար անոնց անկեղծութեանը վստահիլ: Աշոտ սպարապետին վրայ այստեղ ակնարկ մը չկայ, բայց վերջէն ըսուած է, թէ *դեռեւս ի մէջ ուղիսիցն չարութեան կայր առկայացեալ* (ՅՈՎ. 339):

711. ԿԱՊՈՅՏ ԲԵՐԴԻ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Տարի մը եւս անցաւ այդ կացութեան մէջ, եւ 913 տարւոյ գարնան մնաց Յուսուփի վերջնական յարձակումը Սմբատի դէմ: *Չկնի սմի միոյ*, յորմէհետէ Սմբատ Կապոյտ բերդը ամրացած էր, *պատնէշ պաշարմամբ պատեցաւ շուրջանակի զամրոցաւն*, եւ երկուստեք բուռն կերպով յարձակումներ եւ պաշտպանութիւն սկսան շարունակել: Կապոյտի բերդակալները՝ մեքենաներ եւ աղեղներ եւ պարսատիկներ գործածելու քաջավարժ մարդիկ, նետերն ու քարերը *կորովութեամբ կշռեալ* չէին վրիպեցներ, եւ *անհնարին խողխողումն հասուցանէին* յարձակողներուն: Սակայն Յուսուփի հրամանին ներքեւ *բազումք էին զինուորեալք ի հաւատացելոց Քրիստոսի*, Սմբատը կործանել ուզող Հայ իշխաններուն գունդերը, եւ Յուսուփ *յիւրսն խնայեալ*, անոնք կը քշէր ամրոցին դէմ, եւ Հայեր էին որ Հայեր կը ջարդէին: Որչափ ալ անպատասխանատու էին տիրասէր գունդերը ըրած ջարդերնուն համար, սակայն Սմբատի սիրտը չդիմացաւ, որ իր անձին համար այդչափ համազգիներու եւ կրօնակիցներու կեանքերը զոհուին, եւ եղբայրասպան կոտորածը շարունակէ, որ յաջող ելքի մըն ալ յանգելիք չուներ: Հրամայեց պաշտպանութիւնը դադրեցնել, անձնատուր ըլլալու որոշումը տուաւ, եւ *փրկութեան այրոցհոգացող գտեալ, զիր փրկութիւնն անտես արար* (ՅՈՎ. 294), *եւ ցուպ ի ձեռն առեալ երթայ առ Յուսուփն* (ԱՍՈ. 151), եւ անգէն կը յանձնուի նենգաւոր բռնաւորին, ուսկից *յետկար երդման ուխտի խնդրեալ* էր (ՅՈՎ. 295), բայց չէ ըսուած թէ ստացած էր: Այսուհանդերձ պատուաղիբ ընդունելութիւն կ'ըներ անոր Յուսուփ եւ փառաւոր զգեստներով եւ զարդերով կը մեծարէր, եւ մտերմութեան կը մտնէր, որպէսզի իմանայ եթէ *գտանիցի ինչ արքային ի պահեստի*, որ ձեռք ձգէ: Կապոյտի գրաւումը լրացնելով, Սմբատն ու ուրիշ գերիներն ալ միասին առնելով, նախ կը հանդիպէր Շիրակ գաւառը, Շիրակաւանի տիրանալու համար, անկէ ալ Դուին կու գար հանդարտիլ: Յուսուփ իր բարեկամ եւ օգնական Գգաիկը կ'ուզէր մեծարել, եւ Սմբատէն ետքը *զթագաւորելն Հայոց նմա հաւատայր*: Սակայն Գագիկ վստահութիւնը քիչցած էր Յուսուփի վրայ.

թունաւորուած իշխաններուն սպանութիւնը, եւ Սմբատի նկատմամբ բռնած ընթացքին հետզհետէ փոխուիլը՝ բաւական էին յայտնել *գլխաւորուակ մահացան դրժող դառնութեան մտաց* ուստիկանին, ուստի առանց այլեւս երկարելու, որեւէ պատրուակով մը կ'որոշէր հեռանալ, եւ *յանկարծակի ի ձի աշտանակեալ, փախտեալ անկանէր յաշխարհն իւր*, եւ այս կերպով իր անձին եւ իր իշխանութեան ապահովութիւնը կը հոգար (ՅՈՎ. 296):

712. ՄՄԲԱՏ ԵԱՀԱՏԱԿ

Յուսուփ ակնածութեան կամ ակնկալութեան կապ մը չունէր այլեւս, եւ շատ ատենէ ի վեր Սմբատի դէմ անձնական ատելութիւնը լրացնելու ատենը հասած կը գտնէր, ուստի այնտեղ Դուինի մէջ կը հրամայէր զայն շղթայի զարնել, եւ խիստ արգելարանի մէջ փակել՝ *դժխորմբերելի իմն գտուն բանտի նմա պատրաստեալ* (ՅՈՎ. 297): Կապոյտէ ետքը տակաւին Երնջակ բերդը կը մնար Հայոց ձեռք, ուր ապաւինած էին Սիւնեաց տիկիները (§ 708), եւ *այլ բազում ազատ կանայք եւ ազատ որեալք* (ՕՐԲ. Ա. 235) իրենց գանձերով (ԱՍՈ. 151): Յուսուփ Դուինէ եկաւ Երնջակը գրաւելու, իրեն հետ շղթայակապ տանելով Սմբատ թագաւորը: Երնջակի բերդապահները քաջութեամբ կը պաշտպանէին իրենց ամրոցը եւ իրենց յանձնուած տիկիներն ու աւագները, եւ գործը կ'երկարէր եւ կը դժուարանար: Յուսուփ նոր օրինակ եւ անլուր կերպ մը կը մտածէ, պաշտպանողները տկարացնելու, Սմբատի անձը մէջտեղ դնելով իբրեւ յարձակողական հնարք մը, որով պիտի տկարանար պաշտպանողներուն ոյժը: Արդէն խիստ բանտարկութեան պատճառով եւ *սովով եւ ծարաւով ծնգեալ եւ անաւագեալ* էր Սմբատ, եւ զայն այդ վիճակի մէջ սկսան բանտէն դուրս բերել, եւ բերդապահներուն աչքին առջեւ սպարազէն դահիճներու ձեռք կը յանձնուէր, որպէսզի ըստ հաճոյս տանջեն, *ի գան հարկանել, եւ ի կոճեղս պնդել, եւ գելոցով վարակել եւ խորտակել* (ՅՈՎ. 298): Երբոր մէկ կողմէն այսպէս չարչարեալ կու տար, միւս կողմէն Յուսուփ լրբօրէն կը հրամայէր, *Ասա զի տայցեն ի դուրս գրեղոն*, բայց Սմբատ գիտէր *գանգերծանելի գշարն*, եւ *ոչինչ խօսէր* (ՕՐԲ. Ա. 235): Սմբատ ինքզինքը Աստուծոյ յանձնած, միայն տոկալու զօրութիւն կը խնդրէր, եւ մնացած ատենը *ի մշտենամոռնէ յաղօթս եւ յաղերսայի գոհութիւնս եւ օրհնութիւնս* կ'անցնէր, եւ ծպտեալ քահանայի մը ձեռքով *գոհութեան խորհրդոյն հաղորդիլ* կը յաջողէր, եւ կը մխիթարուէր (ՅՈՎ. 299): Օրերով կ'երկարէր այդ անգութ հնարքը, Երնջակի բերդապահներուն աչքին առջեւ, եւ օրէ օր կը բարդուէին եւ կը սաստկանային չարչարանքներուն տեսակները, որոնցմէ մէկ քանին յատկապէս կը յիշէ Պատմաբանը: Իր իսկ անձեռոցիկը բերնին մէջ դնելով՝ բարակ գաւազաններով կոկորդէն վար կը մղէին, խեղդելու աստիճան, կզակներուն եւ վիզին գելոցներ անցնելով եւ բարակ չուաններով կը պնդէին հիւսներու մամուլի մէջ փայտ սեղմելու նման, գլխուն վրայ ծանր բեռեր դնելով կը ճզմէին, մարմնոյն վրայ կարասիներ բարդելով եւ տասն հոգի վրան ելնելով կլոր քար թաւալելու պէս կ'երերցնէին, *յանդամս ծածուկս եւ յարութիւնս տանջանս եւ չարչարանս անպատումս եւ անողորմս հասուցանէին* (ՅՈՎ. 300): Այդ անտանելի նեղութեանց մէջ ուրացութիւն կ'առաջարկուէր Սմբատին, իբրեւ միակ ազատութեան միջոց, այլ անդրդուելի կը տոկար չարչարանաց *ի վեր քան զբնութիւն մարդկան* (ՕՐԲ. Ա. 235), մինչեւ որ Յուսուփ Սմբատի հաստատամտութենէն յաղթուած, կը հրամայէր *սրով զգլուխ նորս* հատանել, եւ այդպէս մարտիրոսական նահատակութեամբ կը վախճանէր աշխարհային պատերազմներու քաջայարդ ճակատակը, զոր Նահատակ պատուադիր անունով հռչակեցին ազգն ու եկեղեցին:

Յուսուփ Սմբատը մեռցնելէն ետքն ալ իր ատելութեան յագուրդը չգտնելով, նահատանաց չափը լրացնելու համար կ'արգելու անոր մարմինը թաղել, եւ դիակը կը դրկէ Դուին, որրպէսզի այնտեղ, այլազգեաց բնակութեան կեդրոնին մէջ առակ նշաւակի ըլլայ ամենուն, եւ *բեւեռակապ ի փայտին քարձու պրկեալ*, խաչուած մնաց, չենք գիտեր որչափ ատեն, որովհետեւ թաղման մասին խօսք մը չենք գտներ պատմութեանց մէջ: Պատմաբանը կը յիշէ թէ շատեր Սմբատի մարմինին վրայ *լոյս նառազայթաւէտ եւ ճրագ ճանանչատր* տեսան խաչին գրայ կախուած օրերը: Բայց ինք լուսաւոր տեսիլքին ստուգութիւնը *ի տեսողս անդր թողացուցեալ*, իր կողմէն կը հաւաստէ թէ *քազուս բժշկութիւն հիւանդաց եւ վտանգելոց եւ ախտաժեռաց կատարէր` Սմբատի արիւնով ներկուած հողերուն զօրութեամբ*, եւ թէ անոր վրայ *ոմանք ի հեթանոսաց քրիստոնէութիւն ընդունեցին եւ մկրտուեցան* (ՅՈՎ. 301): Կիրակոս կը վկայէ թէ Յովհաննէս կաթողիկոս *կարգեաց տօն սուրբ թագաւորին Սմբատայ* (ԿԻՐ. 87), այլ տօնացոյցներ Սմբատի տօն չեն պարունակեր, եւ միայն Յայսմաւուրքի մէջ կը գտնենք անոր անունը լոկ յիշատակելի սուրբերուն կարգը: Մահուան թուականը Հայոց 362 տարին ցուցուած է Օրբէլեանէ (ՕՐԲ. Ա. 235), 363 Յայսմաւուրքէն (ՅԱՅ. 515), եւ 364 Ասողիկէ (ԱՍՈ. 152), բայց պատմական կարգը չի ներեր 362-էն անդին յետաձգել, որուն ամանորը կը սկսի 913 Ապրիլ 12-ին: Մահուան օրը պատմիչները չեն նշանակեր, Յայսմաւուրքներն ալ համաձայն չեն, մէկը ահեկի 9-ին կը դնէ (ՅԱՅ. 515) եւ միւսը մարտի 1-ին (ՅԱՅ. Ա. 206), եւ անշարժ տոմարին համեմատութեամբ կը պատշաճեցնեն Ապրիլ 16-ին կամ Մայիսի 8-ին: Սակայն այն միջոցին տակաւին շարժական տոմարով կը վարուէին Հայերը, որով 913 Դեկտեմբեր 16-ին, կամ 914 Յունուար 7-ին կը պատասխանեն ցուցուած թուականները: Պատմաբանը Սմբատի *չարչարանաց եւ կապանաց եւ խոշտանգանաց միջոցը գրեթէ զամ մի* երկարարած կ'ըսէ (ՅՈՎ. 297), եւ եթէ 913-ի գարնան սկիզբը դնենք Սմբատի անձնատուր լինելը, մինչեւ տարւոյն վերջը կրնայ *գրեթէ ամ մի* անցած ըսուիլ: Այսչափ ինդ միայն կրնանք քաղել մեզի հասած յիշատակներէն: Իսկ կաթողիկոսն Յովհաննէս` օգնութիւն մը ընելու անճարացած, կը շարունակէր Գուգարաց կողմերը առանձնացած մնալ (ՅՈՎ. 332):

714. ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐ

Սմբատի նահատակութենէն ետքը Յուսուփ նորէն պատերազմական միջոցները խստացուց, եւ Երնջակի պաշարումը սաստկացուց, բայց եւ այնպէս, շուտով չկրցաւ յաղթել, եւ հազիւ *ի գիշերի գողութեամբ էստ գրերդն անձաւանուտ եւ քարագնաց արամբք, որք երկայթի ճանկօք ընդ ժայռս դժուար վահից արուեստակեալ ընթանան*: Բերդին մէջ եղողները *ի սուսերի մաշեցին*, միայն կիները գերի պահեց Յուսուփ, եւ Դուինի մէջ *ի նեղ յորջի խաւարչտին բանտի* փակեց: Ատոնց գլխաւորներն էին Սիսական իշխաններուն մայրը Ծուշան, Սմբատի կինը Սոփի դիեցիկ տղայով մը, եւ Սահակի կինը: Այնպէս սաստիկ էր այդ խեղճ կիներուն բանտը, որ իրենց *փետրալի հեշտոցացն եւ ոսկեթել գահոյիցն* տեղ` եւ ոչ իսկ խոտեղէն անկողին ունէին, եւ ոչ իսկ *ջուր եւ աշտուն հաց* կը ստանային (ՕՐԲ. Ա. 236), այլ *մատամբ իւրեանց վատակէին*, որպէսզի այս կերպով զպետս *ոգեպահին վճարէին* (ՅՈՎ. 303): Սմբատի մահուրնէ եւ Երնջակի իյնալէն ետքը բոլորովին թշուառութեան միջոց մը կը բացուի *անիշխան լեալ երկիրս ամս եօթն* (ՍԱՄ. 99): Այդ անիշխանութեան միջոցը 914-էն սկսելով կը տեւէ մինչեւ 921. իսկ անոր մէջ կատարուած եղելութիւնները, դժուար է ժամանակագրական շարունակութենա վերածել, որովհետեւ տեսակ տեսակ գործողութիւններ միեւնոյն ատեն կը կատարուէին իրարմէ անկախաբար: Յուսուփ այլեւս տիրապետած էր Հայաստանի, բայց ոչ թէ ամէն կողմ իրեն կանոնաւոր հպատակութիւն կ'ընծայէր: Ընդհակառակն ամէն Հայ իշխաններ իրենց գլխուն

կ'ապրէին եւ կը գործէին, մէկ կողմանէ անոնք մանր մանր գունդեր կազմելով այս կողմ այն կողմ կ'ասպատակէին, եւ տկար գտած տեղերնին Յուսուփի թողած գունդերը կամ անոր հրամանով սփռուած հրոսակները կը ջարդէին, միւս կողմէն Յուսուփ անլի ստուար գունդերով անոնց վրայ յարձակումներ կը կարգադրէր, եւ իբրեւ թէ ասպատակները ցրուելու նպատակով, անզէն եւ անգործ ժողովուրդը կը կողոպտէր եւ կը ջարդէր, եւ անլուր տանջանքներով կը նեղէր: Իր անգութ եւ անյագ կիրքերուն մոլեռանդ ձգտումներ ալ խառնելով՝ ձեռքը ինկածները, մանաւանդ ժիրաժիր եւ կայտառ երիտասարդները, իր հաճոյից ծառայեցնելու համար ուրացութեան կը ստիպէր: Եթէ քիչերու վրայ կը յաջողէր, բայց շատեր յօժարութեամբ մարտիրոսական պասկին կը փութային: Այդ փոխադարձ պայքարներու հետեւանքն էր երկրին սպառնալուք քանդումն ու կործանումը, աշխատութեան եւ արդիւնաբերութեան ի սպառ դադարումը, քաղաքներուն ու գիւղերուն աներումն ու անմարդանալը, այնպէս որ բոլոր Հայաստան կ'երեւէր *իբրեւ գերկիր, որ ոչ անց մարդ ընդ նա, եւ ոչ բնակեցաւ ի նմա որդի մարդոյ, այնպէս զասպատն անասպատ առնէին* (ՅՈՎ. 322): Կարի իրաւամբ Անեցին Հայոց *անիշխանութիւն* կը կոչէ այդ եօթնամեայ միջոցը (ՍԱՄ. 98), վասնզի ոչ ալ Յուսուփ, որ տիրապետել կը կարծէր, իրօք իշխանութիւն կը վարէր: Նա *հինգ ամ յամեալ ի Հայս Դուինի մէջ կը մնար* (ԱՍՈ. 155), իսկ մնացեալ միջոցը Ատրպատական դառնալով անկէ իր տեղակալներուն ձեռք յառաջ կը վարէր աշխարհաւեր, եւ ոչ աշխարհավար իշխանութիւնը: Աւելորդ չսեպուի եթէ համառօտ ամփոփում մը յառաջ բերենք այդ եօթնամեային եղելութիւններէն, վասնզի անուղղակի կերպով Հայ Եկեղեցւոյ կացութիւնն ալ նկարագրած պիտի ըլլանք:

715. ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐ

Աշոտ Բագրատունի Սմբատի որդին, այն որ *ըստ քաջասպինդ արության իւրոյ Երկաթ անուանեցաւ* (ԱՍՈ. 155), հազիւ թէ հօրը գերի իյնալը եւ տանջուիլը լսեց, անմիջապէս գլուխը արիագունդ խուճի մը կազմեց, Աբաս եղբայրն ալ իրեն միացաւ, եւ միասին յարձակեցան Շիրակի կողմերը, եւ ուր *գորս իմանգամ պահակս ի Սարսկինոսացն գտանէր*, անխնայ կը կոտորէր: Անկէ իջաւ Բագրեւանդ գաւառը, եւ Վաղարշակերտի մէջ *զգլխատր երէց նոցա* տիկ ձեւացնելով պարիսպէն կախել տուաւ, եւ նորէն Շիրակ դառնալով *զմնացեալսն վարատէր*: Այս անգամ ալ *խոր զօղասպարիկ իմն ընթանալով՝ Գուգարաց կողմերը կը զարնէր*, եւ մինչեւ Տփղիս կը հասնէր, շատերը կը ջարդէր, իսկ *զայս ի պատուականաց* շրթայի զարնելով կը տանէր, որ գերի ինկած քրիստոնէաներու հետ փոխանակէ: Անկէ կը դառնար կու գար Տաշիրք գաւառը, եւ իմանալով որ Աղստեւ, այժմ Ախաթաֆա ձորին մէջ Հազարացւոց զօրք կայ, վրայ կը հասնէր, կը ջարդէր եւ կողոպտէր կը տիրանար: Անգամ մըն ալ Արշարունեաց գաւառը կը յարձակէր, ուր իր հօր վերջին տարիները անցած էին, եւ վերջապէս նորէն հիւսիս կը դառնար, եւ Ափսազաց Գուրգէն իշխանին մօտ պահ մը կը դադրէր (ՅՈՎ. 306): Աբասս եղբայրը իրեն հետ էր միշտ, որ յետոյ նոյն իշխանին փեսայացաւ: Աշոտ Երկաթի ցուցուցած արիութիւնը եւ ունեցած յաջողութիւնը, զինքն սիրելի ըրաւ միւս իշխաններուն, որոնց գլուխը կը գտնուէր Ատրներսէի Վրաց թագաւորը, եւ ամէնքը *ի մի կամս եւ ի միտ բերեալ*, միաձայն հաւանութեամբ *թագ կասեալ թագաւորեցուցանէին Աշոտրփոխանակ հօր իւրոյ*: Բայց իրենք այդ որոշումը կու տային իրենց գլխուն, առանց ամիրապետական հաստատութեան, եւ *Աստուծոյ ամենակալին զասպագայն յանձն արարեալ* (ՅՈՎ. 307): Աշոտ անկէ ետքն ալ միշտ *այսր անոր յամուրս աշխարհի տէրութեան իւրոյ տարութերէր* (ՅՈՎ. 339): Այս է պատճառը որ Հայոց թագաւոր մը հռչակուելով հանդերձ *անիշխանութիւն* կը կոչուի իրաւամբ այդ միջոցը: Սիսական իշխան Սմբատ եւ եղբայրը Սահակ, առաջինը Վասպուրականէ, եւ երկրորդը Գուգարքէ ետ եկան, իրենց մայրն ու կիները *գերեթափ*

ընելու համար փորձեր ըրին ու աշխատեցան, բայց *ոչ կարացին*: Շուշան տիկին եւ Սմբատի դիեցիկ տղան բանտին մէջ մեռան, եւ *հանեալ ի բանտէն պահապանքն ընկեցին արտաքս*, իսկ իրենց կիները ապահովութեան համար Դուինէ հեռացուեցան, եւ Ատրպատականի մէջ դրուեցան *ի դիպահոջ, յամուրս* երկրին (ՕՐԲ. Ա. 237): Երկու Սիսականներ իրենց Բաբգէն եւ Վասակ եղբայրներուն հետ, *ամրացեալք ի խոխոմս խորոցն ձորոց*, իրենք ալ իրենց կողմէն Աշոտ Երկաթին նման *արխաւասայր հէնս ի վերայ թշնամեացն հասուցանէին, եւ գումարտակս սիռեալ արեանց նապաղիս հեղուին* (ՅՈՎ. 308): Անդին Վասպուրականի թագաւոր Գագիկ ալ, Յուսուփէ բաժնուելէն ետքը, կասկածաւոր դարձած էր անոր աչքին, եւ ինքն Գագիկ ալ զգալով իր ուղղութեան սխալը Յուսուփէ զինը պաշտպանելու կը պատրաստուէր, որ իրեն դէմ ալ գունդեր հանած էր: Գագիկ եւ Գուրգէն քաջութեամբ դիմադրելէ ետքը կը պարտաւորուէին տեղի տալ (ՅՈՎ. 308), եւ իրենց ընտանիքներն ու զանձերը Վասպուրականէ հեռացնելով՝ *ի ծործորս ամուր լերանցն Մոկաց եւ Կորդուաց* կ'ապակիւնէին, իրենք ալ *սպասելով յաստուածուստ խաղաղութեան*, ինչպէս միւս իշխանները եւ բոլոր աշխարհը (ՅՈՎ. 339): Այս ամէն շարժման մէջ միայն Աշոտ սպարապետ, Սմբատի եղբորորդին, եւ Յուսուփի եղբոր Ափշինի աներձագը, *դեռեւս ի մէջ ուշիւիցն չարութեան կայր առկայացեալ* (ՅՈՎ. 339), ակնունելով Հայոց թագին, զոր վերջապէս Յուսուփէ ստացաւ (ՅՈՎ. 366):

716. ՀԱԼԱԾԱՆՔ ԵՒ ԿԵՂԵՔՄՈՒՆՔ

Այս էր հայ իշխաններուն վիճակը անիշխանութեան միջոցին, երբ միւս կողմէն Յուսուփ եւ իր սփռած հրոսակները այնպիսի տագնապներ կը հասուցանէին Հայոց, որ մարդուն սիրտը կը ճնլուի, անոնց մի թեթեւ նկարագրին ալ կարդալով Յովհաննէս կաթողիկոսի գրիչին ներքեւ: *Իւրաքանչիւր որ ի կուսահալած այլազգեաց*, կը գրէ Պատմաբանը, *զհետ մտեալ կը հալածէին ռամիկն եւ անռամիկն* հաւասարապէս, որոնք չէին կրնար *ճողոպրիլ ի սրոյն, որ լցեալն էր արեամբ*: Աւագանին հալիւ թէ կրնար *ձորոց եւ լերանց եւ անապատից եւ քարաժայռաց եւ ամրոցաց* մէջ ապաւեն գտնել, մինչ ռամիկը *բոկոտն եւ մերկանդամ եւ թափառական, ի սով եւ ի ծարաւ՝ իրքուցումն հարեալք եւ մաշեւշք*. ձմեռը ցուրտէն եւ ամառը տօթէն կը կորսուէին: Իսկ անոնք որ ձեռք կ'իյնային *ի սպանդ վարէին*, եւ կամ թէ կը պահուէին *ի վանառակոյր լինել*: Կամ եթէ վճարելու կարող կը կարծուէին, *ի մետաղս եւ ի բանտս եւ ի շղթայս* կը տանջուէին եւ կը խոշտանգուէին, որ հնար լինի *զանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ* քաղել անոնցմէ (ՅՈՎ. 310): Իսկ մեռցնելու համար կերպ կերպ խուժողութ ձեւեր կը գործածէին, ոմանք *դեղրմպութեամբ խարդաւանեալք* մահացնէին, ուրիշներ *խեղդանօք հեղձամղձուկ* կ'ընէին: Ոմանց դեռ կենդանւոյն կուրծքը ճեղքելով սիրտը կը հանէին եւ մէջերնին կը բաժնէին, ուրիշներուն ձեռուրներն ու ոտուրները կը ծայրատէին: Ոմանք գլուխէն ու ոտքէն կապելով ու ձգձգելով մէջքէն երկու կը կտրէին, ուրիշները մտրակներով եւ արջառաջիկով կողերէն եւ փորէն հարուածելով կը մեռցնէին: Ոմանց քիժն ու ականջները եւ մարմնոյն ուրիշ մասերը կը կտատէին, ուրիշները սաստիկ զանակոծութենէ ետքը *ի կոնէղս պնդէին* կամ թէ ծառերու վրայ կը պրկէին (ՅՈՎ. 312): Այս ամէն անլուր տանջանքներ միշտ ընկերացած էին ուրացութեան առաջարկներով, փոխադարձաբար պերճանք եւ զանձեր, պատիւներ եւ դիրքեր ալ խոստանալով: Սակայն գրեթէ ամէնքը աստուածային հոգւով զօրացած, *ոչ շեղեցան* իրենց հաւատքէն, իրենց քրիստոնէութիւնը բարձրաբարբառ խոստովանեցան, *ոչ զարհուրեցան ի տանջանաց, եւ ընկալան գրբարբիւնն յաղթութեան* (ՅՈՎ. 314):

717. ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Այդչափ Մարտիրոսներու անթիւ եւ անհամար բազմութեան մէջէն յանուանէ կը յիշատակուի Միքայէ Գուգարացի, *գուարթատեսիլ եւ գեղեցիկ երեսօք* պատանի մը, զոր խումբին մէջէն գատելով կ'ուզէին ուրացութեամբ ապրեցնել, այլ *նա դիմագրաւ դիմեալ առ ընկերս իւր* գլուխը սուրին կ'երկնցնէր (ՅՈՎ. 315): Յանուանէ կը յիշուին նաեւ Դաւիթ եւ Գուրգէն Գնունի եղբայրներ, զորս Յուսուփ Դունին մէջ ի գուր փորձեց վաստկիլ, ամէն տեսակ խոստումներով եւ շողմարարութիւններով, եւ վերջէն զայրանալով հրամայեց գլխատել, ուր Դաւիթ նախ պզտիկ եղբայրը առջեւ անցուց, յի *մի՛ գուցէ ի վերջ քան զնա մնալով ըստ մանկութեան տիւոցն զարհուրեացի ի սրոյն սպառնալեաց* (ՅՈՎ. 317): Յովհաննէս կաթողիկոս որ իր առանձնութեան մէջ այդ ամէն մանրամասնութիւնները հաւաքելով իր պատմութեան կ'անցընէր, հայրապետաբար անոնց յիշատակը պատուեց, եւ բոլոր Յուսուփի հալածանքին մէջ նահատակուող մարտիրոսներուն համար *օր յիշատակի* սահմանեց, որ է *մարերի ամսոյ օր քսան եւ եօթն* (ՅՈՎ. 318): Վարդան երկու Գնունիներուն յիշատակը կը դնէ *ի Մարերի ամսեան քսան* (ՎԱՐ. 87), իսկ Ասողիկ բոլոր Յուսուփի մարտիրոսներուն համար կ'ըսէ, թէ *տարեւոր տօնախմբութեամբ կատարի յիշատակն ի քսան նոյեմբերի* (ԱՍՈ. 154): Մեր տօնացոյցներ բնաւ այդ մարտիրոսներուն տօնը չեն ցուցներ, իսկ Յայսմաւորքն ալ միայն երկու Գնունիներուն յիշատակը ունի մարերի 20-ին, պատշաճեցնելով զայն Մայիս 27-ին (ՅԱՍ. Ա. 233), մինչ շարժական տոմարով պէտք էր համեմատել Յունուար 25-ին: Քանիցս հանդիպեցանք այդպիսի տօնական յիշատակութեանց, որք ժամանակին սահմանուած են, եւ չենք գիտեր ինչ պահնառով կամ ինչ դիպուածով խափանուած են, եւ արժան էր վերանորոգուէին ազգային նահատակներու տարեւոր յիշատակները եւ տօնախմբութիւններ: Մարտիրոսներուն այդ խումբին մէջ պէտք է խառնենք՝ Գէորգ եւ Արուես Մելորդի եղբայրները եւ Աղուանից իշխանները, որոնց վրայ յարձակեցաւ Ափշինի ներքինապետը երբ Դունին կը գտնուէր (§ 701), եւ երկու իշխանները գերելով ուրացութեան ստիպեց, բայց հաստատամիտ գտնելով սպաննել հրամայեց (ՅՈՎ. 236):

718. ՍՈՎ ԵՒ ԺԱՆՏԱԽՏ

Հնար չէր որ այդչափ խառնակութիւններ, աւերած ու կոտորած, երկրին բնական կացութեան վրայ ալ ազդեցութիւն չունենային: Կոտորածին անմիջական հետեւանք էր աշխատաւոր բազուկներու պակսիւր, եւ անոր հետեւանքն ալ մշակութեան եւ երկրագործութեան դադարումը: Եղանակներն ալ յանկարծական փոփոխութիւններ ունեցան, զարուհը *ի ձմերային սգաւորութիւնս յեղանակեցաւ*, ի տարեկան արդիւնաւորութիւններ պակասեցան, հունձքեր եւ կալեր սալականեցան, եւ հազիւ թէ կը գտնուէին *ուրեք պտղեղութիւն*: Ասկէ սկսաւ ընդհանուր սով մը, որով բոլոր բնակիչներ *իբրեւ զդիակունս գունատեսալս եւ լքեսալս դանդաշէին*, եւ ունեւորներն ալ պարէնի սղութենէն շուտով *ի վերջին սնանկութիւն հասանէին* (ՅՈՎ. 327): Յետին նեղութեան մէջ *զվնասակար բանջարս* իսկ ուտելու ստիպուած *յապականութիւն մսհու հասանէին*, եւ նոյն իսկ *զսիրելի որդեակս՝ ընդ սակաւիկ ինչ ռոճկաց՝ թշնամեաց* կը վաճառէին, եւ Երուսաղէմի պաշարելոց նման, *զընկերակիցս իւրեանց զաղտակծութեամբ ի սպանդ վարեալ՝* կամ թէ *զմանկունս իւրեանց* եփելով ուտելու կը հասնէին (ՅՈՎ. 329), թող պահուած ուտելիքներ մէջտեղ հանելու նպատակով իրարու դէմ գորած բռնութիւննին (ՅՈՎ. 330): Սովին երեսէն եւ թշնամիներուն շարունակած կոտորածին հետեւանօք, մերկ դիակներ անթաղ կը դիզուէին, որք մէկ կողմէն նեխուելով չարաչար ախտերու պատճառ կ'ըլլային, եւ միւս կողմէն շաղկակեր գազաններ եւ գիշատիչ թռչուններ բնակութեանց մէջ կը թափառէին, որով դեռեւս կենդանի եղող կիսամեռներու վրայ ալ կը յարձակէին (ՅՈՎ. 331): Այդ

աղետայից ժամանակին մէջ ոչ միայն կը շարունակէր Հանիկ հրոսակին սուրը, որ *մինչեւ յետոյն ամ ձգեալ երկարեցաւ* (ՅՈՒՎ. 327), այլ Յունաց եւ Եգերացոց եւ Գուգարացոց եւ Ուտէացոց եւ ուրիշ Կովկասաբնակ ազգերու մէջէն ալ *աւագակք եւ սրիկայք` պատեհ առիթ կը գտնէին եկեղեցիներու եւ վանքերու եւ քաղաքներու վրայ յարձակելու, գորս առհասարակ յաւարի առեալ կատուտ քազում խաղաղացուցանէին*, եւ իրենց երկիրը կը դառնային (ՅՈՒՎ. 322): Ի լրումն այդ ամէն աղետից *թագաւորք մեր եւ պետք եւ իշխանք* իրարու դէմ մաքառելէ ետ չէին կենար, եւ ժողովուրդն ալ եղածները կործանելով կը ջանար *նոր ստեղծանել պայգատս եւ սպասարարս*, որով Հայեր Հայերու դէմ *համագունդ ընդ միմեանս հարեալք ի հակառակութիւն եւ ի կռիւ պայքարէին* (ՅՈՒՎ. 324): Մենք ստուերագիծ մը միայն քաղեցինք, պետք է կարդալ Պատմաբանին սրտանմիկ եւ ողսալի նկարագիրը:

719. ՅՈՒՎԱՅ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

Յովհաննէս կաթողիկոս եւ պատմագիր, յուսարեկ եւ սրտաբեկ, տակաւին *պանդխտաբար* կը մնար *ի մէջ Գուգարաց եւ Վրաց*, ուր քաշուած էր Յուսուփի գերութենէն ազատելէ ետքը (§ 707), եւ *ընդերկարեալ* կը տուէր իր պանդխտութիւնը, *յաւէտ իմն տրտմեալ*, բայց միշտ *ակնկալեալ եւ սպասեալ փրկութեան Տեառն Աստուծոյ* (ՅՈՒՎ. 332): Հայաստանի աղիողորմ վիճակը լսուած էր Բիզանդիոյ մէջ, եւ Յունական կայսրութիւնը եւ Յունական եկեղեցին չէին կրնար չտեսնել, որ Հայոց Արաբական ամիրապետութեան կողմէ կրած տագնապը, հարկաւ անոնք կը յորդորէր նորէն հոգւով ու սրտով իրենց կողմը դառնալու: Այդ նպատակով եւ յարաբերութեանց դուռ բանալու համար, պատրիարքին յանձնուեցաւ սիրոյ եւ յորդորանաց գիր մը ուղղել կաթողիկոսին: Նամակին պատճէնը (ՅՈՒՎ. 333-337) առանց թուականն ալ յիշելու: Գրողն է Նիկողայոս Ա. պատրիարքը, որ երկրորդ անգամ այժոռ բարձրացած էր 910-ին: Իսկ նամակին հասնելէն ետքը ըսուած է թէ Յուսուփ *դառնու արձանացեալ նստէր ի մայրաքաղաքն Դուին* (ՅՈՒՎ. 338), ուր գիտենք թէ նա *հինգ ամ յամեալ* մնաց (ԱՍՈ. 155), որ 914-էն կը հասնի 919, որով շուրջ 918-ին պետք է դնել Նիկողայոսի նամակը: Նիկողայոս իր նամակին մէջ ամենայն խոհեմութեամբ բնաւ եկեղեցական կամ դաւանական միաբանութեան խօսք չ'ներ, եւ *Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից միահամուռ հաւատացեալ* ժողովուրդը, իբր Հայոց կաթողիկոսի հօտ կ'ընդունի, որով կը տեսնուի թէ Վրաց կանուխէն քաղկեդոնականութեան յարիլը` ոյժ կորուսած էր Հայ Բագրատունիներուն այն կողմերուն իշխանութիւնը ձեռք անցընելէն ետքը: Անկեղծ ցաւ կը յայտնէ վերահաս աղէտներուն համար, կը դիտէ որ ներքին երկպառակութիւնն ալ առիթ տուած է այդ տագնապին, ուստի պետք կը տեսնէ որ կաթողիկոսը նախապէս աշխատի Հայ իշխանները միաբանել, սկսելով իրեն մօտ գտնուող Վրաց թագաւորէն եւ Ափիսագաց իշխանէն, որոնց ինքը պատրիարքն ալ յատկապէս գրած է, եւ յետոյ անոնց օգնութեամբ միւս Հայ իշխաններն ալ միացնելով: Կը խոստանայ որ երբ Հայ իշխաններ իրենց ոյժերը միացնեն, կայսրն ալ, որ էր Կոստանդին Է. Պորփիրոսէն, *առաքեացէ զօրս քազում յօգնականութիւն*, որոնք *մեծաւ օգնականութեամբ Աստուծոյ եւ քահանայագործութեամբ*, այսինքն օրհնութեամբ կաթողիկոսին անշուշտ թշնամեաց վրայ կը զօրանան: Յաղթութենէն ետքը պետք կ'ըլլայ որ տեղի ունեցած յանցանքներ ներուին, եւ իւրաքանչիւրին իրաւունքը իրեն դարձուի, եւ *խաղաղութիւնն Քրիստոսի հաստատեացի*: Պատրիարքը կը վերջացնէ ըսելով. *Սրբափայլ աղօթք ձեր եղիցի ընդ նուաստութեանս մերում*:

Յովհաննէս իր սպասած աստուածային յցելութիւնը հասած կարծեց Յունաց պատրիարքին նամակովը, եւ առաջին անգամ յուսոյ նշոյլ մը տեսաւ՝ իր անմխիթար առանձնութեան մէջ, ուր եօթը տարիէ ի վեր թաղուած կը մնար 911-է առին: *Չտկարացեալ գօրոյթիւն իմ սակաւ ինչ կազդուրեալ եւ գօտեւորեալ* զգացի, կ'ըսէ, եւ *արծարծեցաւ յիս հոգի իմ* (ՅՈՎ. 338): Յաջողեցաւ նախ Վրաց թագաւոր Ատրնէրսէիը համոզել, որպէսզի միաբանութեան գործին գլուխ կանգնի, իբր տարիքով եւ փորձառութեամբ երիցագոյն անձ մը: Ափիսագաց Գուրգէնն ալ արդէն իրեն հետ էր, կը մնար միւսները յորդորել, եւ յանձն առաւ ինքն անձամբ մէջտեղ իյնալ եւ բերանիբերան խօսակցիլ անոնց հետ, բայց մեծ արդիւնք ձեռք չկրցաւ ձգել: Գագիկ Արծրունի՝ Մոկաց եւ Կորդուաց լեռներու մէջ ապահովի դրած իր ընտանիքն ու գանձը, ինքն ալ այն կողմերը պաշտպանութեան կը մնար: Սմբատ Սիւնի իր լեռներէն դուրս ելլել չէր համարձակեր. Աշոտ Երկաթ այս ու այն կողմ կը թափառէր՝ հնարաւոր օգնութիւններ հասցնելու, Աշոտ սպարապետ Յուսուփին քովէն չէր հեռանար, Յուսուփն ալ Դուինի մէջ կեդրոնացած, տակաւին *մոռնեալ անհնարին դառնութեամբ, շրջէր, խնդրէր, հայցէր թէ զո կրանիցէ:* Յովհաննէս չկրնարով պէտք եղած անձերը տեսնել, եւ ոչ ալ միաբան գործակցութեան ձեւ մը պատրաստել, կ'անցնէր կու գար Տարոն գաւառը, եւ հոն կը մնար, ի *մերձաւորաց* իւրոց *իշխանաց եւ ժողովրդոց գտեալ մխիթարութիւն* (ՅՈՎ. 338): Այնտեղ տեսնելով *զծիակաւն զանդուլ հինից արշաւանն*, թէպէտ կարգադրութիւն մը չէր ըրած, բայց Յունաց առաջարկութիւնն ալ չկորսնցնելու համար, պէտք տեսաւ իրաց վիճակը անոնց ծանուցանել, եւ անոնց անմիջական միջամտութիւնը հրաւիրել, պատասխան մը տալով Կոստանդին կայսեր, որուն կողմէն գրած էր Նիկոդայոս պատրիարքը: Նամակը գրեց *մինչ դեռ եւս* ի *Տարոն* կը գտնուէր, ամենայն հաւանականութեամբ 919-ին սկիզբները, թէպէտ Յովհաննէս իր նամակին թուականը չի յիշեր: Չենք գիտեր թէ ուստի քաղուած է 920 Նոյեմբեր թուականը, զոր Չամչեան կը յիշէ (ՉԱՄ. Ա. 778), բայց տեղ մը չենք տեսած, եւ որ չ'արդարանար, քանի որ նամակը ուղղած է Կոստանդինի անունով, որ 919-ին գահագուրկ եղաւ, եւ տեղը գահ բարձրացաւ Ռոմանոս Ա. Լեկաբէնոս իր աները, որուն անունը կամայական կերպով հասցէին մէջ ալ մուծած է Չամչեան, եւ *քումդ զահակից Ռոմանաւ* աւելցնելով, որ Պատմաբանին բնագրին մէջ չկայ:

721. ՅՈՎՎՃԱՆՆԷՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

Յովհաննէս ամբողջաբար յառաջ կը բերէ ի գրած նամակին պատճէնը (ՅՈՎ. 340-354), ուր զինքը կը կոչէ, *Յովհաննէս Հայոց Մեծաց նուաստ կայթողիկոս:* Հասցէն կազմուած է ճոռոմաբան բառերով, բայց դիմացինը գոված ատեն զանց չ'ըներ իր եկեղեցին բարձրացնել, ողջոյն յղելով *յայսմիկ կայթողիկէ եկեղեցւոյ, որ թէպէտ եւ ի թշնամեաց աստի գերեալ եւ իբրեւ զանապատ անջրդի խոպանացեալ՝ ըստ նմանութեան մօր անգաւակաց յորդոց, սակայն կայ եւ մնայ ի սէր փառացն Աստուծոյ* (ՅՈՎ. 340): Բոլոր նամակին մէջ Յովհաննէս խուսափած է դաւանական տարբերութեանց մասին ակնարկ մը ընելէ, համարձակ օգնութիւն եւ միութիւն կը խնդրէ, բայց միշտ քաղաքական տեսակետով, եւ զգուշանալով որ դաւանական միութեան խնդիր մէջտեղ չէլլէ: Գեղեցիկ յառաջաբանով մը Հռոմայեցւոց կայսրութիւնը գովելէ ետքը, կ'անցնի միառմի պատմել Հայոց վրայ եկած նեղութեանց արկածները, միշտ կայսեր սիրտը շահելու ձեւով, եւ այդ դիտմամբ կը յայտարարէ, որ երբ Հայեր էին *ի հովանի թելոց ինքնակալացոյ*, հանդարտ էին *որպէս ի վայելուչ քաղաքի*, թէպէտ ինքն իր պատմութեան մէջ յիշած է ժամանակին կայսրներուն կողմէ եղած դաւանական բռնադատութիւնները: Անկէ ետքը ընդարձակօրէն կը պատմէ տեղի ունեցած հարստահարութիւնները, Սմբատ թագաւորի նահատակութիւնը, երկրին

անգլուխ մնացած ըլլալը, իր իսկ կրած բանտարկութիւնը եւ չարչարանքները, եւ փախստական թափառիլը: Այս կէտերը բացատրելէ ետքը՝ կայսրը կը հրաւիրէ Հայաստան արշաւել, *նուանեաջիք*, կ'ըսէ, *զկողմանս գայտսիկ, գոր ստացայք ի սկզբանէ*, եւ կը քաջալերէ որ Հայոց վրէժը լուծէ իրենց թշնամիներէն: Կը խնդրէ նաեւ որ ինքն կայսերական գաւառներուն մէկ կողմը հաստատուի, որպէսզի անկէ կարենայ իր հօտը հովուել, ինչ որ *ոչ լեալ* բան մը չէ, այլ անցեալին մէջ Հայոց հայրապետներ *ի սկզբան հաւատոյս, ի հովանի թելոց ի նախնեաց ձերոց ունէին զբնակութիւն* (ՅՈՎ. 351): Այս կերպով, կ'ըսէ, *պատրաստեցուք զՀայաստաննայս ժողովորդ կազմեալ նախ Տեառն եւ սպա մեզ կամօքն Աստուծոյ*, որով Հայաստանն ալ մտնէ *ընդ Հռոմայեցոց իշխանութեամբ, որպէս Իտալիա եւ ամենայն Ասիա*: Վստահ է թէ բոլոր ազգը այդ մասին համամիտ է, իսկ եթէ ըլլան որք *ոչ գայցեն եւ արտաքս ի գալթէ հօտէ տեսռն ելանիցեն, այնպիսիքն կրեսցեն զդատաստանս ի մէնջ որ եւ իցէ եւ ես անպարտ եւ արտաքոյ մեղադրութեան մնացից* (ՅՈՎ. 253): Նամակին փակումը նորէն ճոռոմաբան բացատրութիւններով կազմուած է: Յովհաննէս կաթողիկոսի նամակը մանրամասն գննուած ատենն ալ եկեղեցական կամ դաւանական բացատրութիւն բնաւ չունի, բոլոր նպատակը Հայաստանը Յունական կայսրութեան ներքեւ անցընելն է, տեսնելով որ Հայեր իրենք զիրենք ազատելու ոյժ չունին, եւ կայսրներէ զատ մէկ մըն ալ չկայ որ Արաբական տիրապետութեան դէմ դնէ: Դաւանական խնդիրին վրայ իր տեսութիւնը չի յայտներ, լռելը խոհեմութիւն կը սեպէ, թէպէտ շուտով պիտի տեսնենք, որ հակաքաղկեդոնիկ համոզմանը վրայ հաստատամիտ կը մնայ:

722. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ԱՇՈՏ

Նամակը կանոնաւորապէս հասաւ Բիւզանդիա, հարկաւ յատուկ պատգամաւորի մը ձեռքով, որ յիշուած չէ, եւ կայսերական մտադրութեան արժանացաւ, եւ որոշուեցաւ Յովհաննէս կաթողիկոսը եւ թագաւոր հռչակուած Աշոտը Կոստանդնուպոլիս փութացնել, եւ *միասին տեսանել եւ տնօրինել հասարակաց օգուտն*: Թեոդորոս Վասիլիկոս կամ Բասիլիկոս անուն պաշտօնեայ մը Հայաստան դրկուեցաւ, երկուքն ալ հրաւիրելու, որ նախ Տարոն եկաւ, եւ կաթողիկոսէն զալու խոստում առնելով, անցաւ Շիրակ Աշոտը տեսնելու, որ կը գտնուէր *յամուրս տէրութեան իւրոյ*: Աշոտ կը փութայ ճամբայ ելել Թեոդորոսի հետ, եւ կայսեր ներկայանալով մեծամեծ պատիւներ կ'ընդունի, թէ տգրեւ արքայորդի եւ թէ իբր *ուսոր մարտիրոսի*, եւ թէ իբրեւ աթոռ բարձրացած թագաւոր: Յովհաննէս դանդաժ կը շարժի, վարանոտ կասկածներ ուն որ Կոստանդնուպոլսյ մէջ իրեն դաւանական առաջարկներ պիտի ըլլան, եւ այսպէս հալիւ Տարոնէ Դերջան պզտիկ ուղեւորութիւն մը ըրած, կը մտածէ չերթայ, բաւական սեպելով, որ կայսրը Աշոտի հետ քաղաքականապէս պայմանաւորուի, եւ իր ներկայութիւնը եկեղեցական պայմանաւորութեան դուռ չբանայ: Ամիսի մը չափ Դերջանի մէջ կը մնայ այդ վարանոտ վիճակի մէջ, մինչ *ստէպ ստէպ հրաւիրակն կոչէր սիրալիր կամօք երթալ ի պալատն առ կայսր, սակայն ես*, կը գրէ, *ոչ կամեցայ զմտաւ ածեալ թէ գոցի որ եւ ընդ սկամբ հայեսցի զանդ երթալն իմ, ի քաղկեդոնիտոսն յարակցիլ ինձ համարեալ* (ՅՈՎ. 357): Այդ յատակ եւ պարզ բացատրութիւնը կը ցուցնէ, թէ կայսեր գրած նամակին մէջ ալ Յովհաննէս քաղաքական հպատակութենէ անդին միտք չէ ունեցած երբեք: Դերջան գտնուելով օգուտ կը խաղէ Լուսաւորչի ներկայութեամբ եւ մահուամբ նուիրագործուած սրբավայրերը այցելել, Սեպուհ լեռը, Մանեաց այրը, Լուսաւորչի աղբերիկը, Նշխարներուն գտնուած տեղը, Թորդանի մէջ լուսաւրչի գերեզմանը, եւ անոր տնկած հացի ծառը, միանգամայն ատեն կ'անցընէ այն կողմերը հաստատուած ճգնաւորներուն հետ, պահ մը ինքն ալ անոնց ընկերակցելու փափաքներ զգալով: Բայց վերջապէս *ամիսս իբրեւ ինն* այս տեղերը

պարտել է տալ, Հայաստանի մէջ եղող իշխաններուն հրաւերին եւ խոստումներուն վրայ, անոնց մօտ կը դառնայ (ՅՈՎ. 369), ժամանակագրական կարգով 920-ին:

723. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀԱՇՏԱՐԱՐ

Յովհաննէս Հայաստան դառնալով նորէն ամենայն ինչ շփոթութեան մէջ կը գտնէ: Հայ իշխաններ իրարու մէջ պառակտած, Յուսուփ ալ իր չար խորհուրդները շարունակող, այնպէս որ *կրկին կարօտէի*, կը ըսէ, *տարաբնակ լինելի բնակութենէ աստի, եւ առ նոյն տուրք յայրին բնակել*, որ է Սեպուհի Մանեաց այրը (ՅՈՎ. 360): Յուսուփ նոր յարձակում պատրաստած էր. այս անգամ Վասպուրականի դէմ: Բնակիչները շփոթութեան մատնուելով լեռները կ'ապաւինէին *իբրեւ ամիսս երկուս*, բայց յետոյ հաւաքուելով կը յաջողէին հրոսակը վանել, եւ Յուսուփ ինքն ալ Ատրպատական կը քաշուէր, մէկտեղ տանելով Աշոտ սպարապետը, մայրն ու երկու քոյրերը, իբր պատանդ: Ատոմ Անձեւացեաց եւ Գրիգոր Մոկաց իշխաններ, օգնական էին Գագիկի վերջին յաջողութեան: Հայի թէ Յուսուփ կը հեռանար, իր տեղակալներ կը տկարանային, եւ Հայ իշխաններ *դառնային յիրաքանչիւր գաւառս* (ՅՈՎ. 364): Գագիկ կը յաջողէր Արտազ ու Կոզովիտու Բագրեւանդ գաւառներն ալ իր թագաւորութեան միացնել (ԱՐԾ. 322): Աշոտ Երկաթ ալ, որ Կոստանդնուպոլիս կը մնար տակաւին, լսելով թէ *այց արար Տէր եւ յաջողեաց ի բարութիւնս աշխարհին Հայոց` Յուսուփի հեռանալովը*, կայսրը կը համոզէ, եւ *բազում զօրս եւ զօրավարս Հռոմայեցիս* մէկտեղ ունենալով, կու գայ Հասաստան իր հայրենական թագաւորութիւնը ձեռք առնուլ (ՅՈՎ. 366): Աշոտը պսակով եւ օգնութեամբ Հայաստան դարձնող կայսեր անունը շփոթմամբ Կոստանդին (ՅՈՎ. 365), կամ Լեւոն (ԱՍՈ. 156) գրուած է, այլ ուղիղն է Ռոմանոս (ՕՐԲ. Ա. 237), նոյն ինքն Լեկաբենոսը, ծագմամբ Հայագգի, որ ի փեսան Կոստանդինը գահագուրկ ընելով կայսրութիւնը ստանձնած էր 919-ին: Յուսուփ որ Ատրպատական կը գտնուէր, եւ Յունական բանակներու հետ մաքառելով Աշոտ Երկաթը հեռացնել չէր յուսար, ձեռքէն եկած գէշութիւնը ըրած ըլլալու համար, Աշոտ սպարապետը Հայոց թագաւոր հռչակելով Հայաստան դարձուց (ՅՈՎ. 366), միւս կողմէն Վասպուրականի թագաւոր Գագիկին ալ նորէն պատիւներ եւ ընծաներ կը դրկէր իբրեւ Հայոց թագաւորի (ԱՐԾ. 322), որպէսզի այս կերպով Հայեր իրարու դէմ պատերազմնելով, լրացնեն երկրին աներումը զոր ինքն սկսած եւ առջեւ տարած էր: Իրաւ ալ գլխաւորապէս երկու Աշոտներ, իրարու հօրեղբորդիներ, *տրբեւ զօտարածին թշնամիս ընդ միմեանս ի գրգռութիւն մարտից մարտուցեալ*, իրարու վնասներ հասցնել սկսան: Սմբատ Սիսականի եւ Վասակ Սիւնիքի իշխաններ, Աշոտ Երկաթին կողմը բռնեցին (ՕՐԲ. Ա. 237), եւ մեծ պատերազմի մը պատրաստութիւններ կ'ըլլային, երբ Յովհաննէս կաթողիկոս, *ի ժամ դիպող ժամանեալ*, երկու հօրեղբորդիները եղբայրական լծորդութեան յորդորեց, եւ անոնք ալ կաթողիկոսին հայրական խրատներուն անսալով *ի պայման միաբանական խաղաղաւէտ սիրոյ համոզուեցան*, եւ երկուքն ալ առանձին մասրետու վրայ իշխել յանձնառու եղան (ՅՈՎ. 368), Աշոտ Սմբատեան մնաց Ծիրականւան, եւ Աշոտ Ծապուհեան նստեցաւ Դին (ՅՈՎ. 373): Այդ եղելութիւնները պետք է դնել 921 տապալոյ ընթացքին մէջ, թէ Աշոտ Երկաթի հասնիլը, եւ թէ երկու Աշոտներուն հաշտուիլը:

724. ՆՈՐԷՆ ԳԺՏՈՒԹԻՒՆԸ

Մասնաւոր դիպուածներ են, որ հետզհետէ կը շարունակեն, Հայ իշխաններու իրարու հետ գժտելովը եւ հաշտուելովը շարունակաբար, այլ ոչ տեւական կերպով: Վասակ եւ Աշոտ Գնթունիք, որք Սմբատին օրէն Գուգարաց մօկ մասին մէջ կողմնակալ հաստատուած էին, ուզեցին ինքնագլուխ ըլլալ, եւ Ծամշուլտէ, *այսինքն Երեքնետ* բերդին

մէջ ամբացան: Աշոտ Երկաթ, Աբասա եղբայրն ալ մէկտեղ առնելով, որ իրեն մօտ եկած էր, վրանին գնաց, քիչով անոնց բազմութիւնը ցրուեց, եւ Գուգարաց Գուրգէն իշխանին մօտ հանդարտեցաւ (ՅՈՎ. 371): Յանկարծ լսեց թէ Աշոտ Շապուհեան, պայմանները անարգելով, գրաւած է իր սահմանէն Վաղարշապատը, մէկէն վրայ հասնելով զայն հալածեց, եւ նորէն իր մասը ձեռք անցուց (ՅՈՎ. 373): Յովհաննէս կաթողիկոս վրայ հասաւ, Շապուհեանը յանդիմանեց, ուզեց նորէն հաշտեցնել, բայց չյաջողեցաւ, եւ երկու Աշոտն *զերկեամ մի երուակօրէն զկնի միմեանց գոռոյթս տային* (ՅՈՎ. 374): Աշոտ Երկաթ Ադուանից Սահակ Սեւադա իշխանին մօտ կ'երթայ, անոր աղջկան հետ կ'ամուսնանայ, եւ անկէ ալ օգնութիւն առնելով Դուինի վրայ կը քալէ միւս Աշոտին դէմ: Յովհաննէս նորէն կը միջամտէ *ի խաղաղութիւն ընդ երկաքանչիւրսն*: Բայց Երկաթ չ'անսար, Դուինի վրայ կը յարձակի, բայց իր աներձագին Գրիգոր Սեւադայի *գրգռութեան յուզմանն* պատճառով, չի յաջողիր, եւ ետ կը մղուի: Այս անգամ ալ Գուգարաց Գուրգէն իշխանէ օգնութիւն առնելով՝ նորէն կու գայ պատերազմը նորոգելու, բայց Յովհաննէս կաթողիկոս նորէն մէջտեղ կ'իյնայ եղբայրասպան կրիւր արգիլել, եւ ուրախութեամբ կը գրէ, թէ *յայնմ նուագի սպաս ոչ տուաւ նոցա առ յինէն թոյլ՝ մարտիւ ընդ միմեանս հարկանիլ* (ՅՈՎ. 376): Միւս կողմէն կ'ապստամբի Մովսէս իշխան Ուտեացուց, Աշոտ իր աներ Սահակի հետ անոր վրայ կ'երթայ, կը ձերբակալէ եւ կը կուրցնէ (ՅՈՎ. 379): Նոյն միջոցին Գուրգէն Գուգարաց իշխան եւ Աբաս արքայեղբայր Աշոտի դէմ դաւանանութիւն կը պատրաստեն, Աշոտ կ'ազատի, բայց թշնամութիւն մը կը սկսի Աշոտէ կասկածիլ եւ կաթողիկոսին կը դիմէ, եւ սա Աշոտէ վստահութեան գիր առնելով կը յանձնէ անոր, բայց ուրիշներ Աշոտ կը համոզեն, թէ միւս Աշոտի հետ խորհրդակից է, որուն վրայ Աշոտ՝ Վասակը Կայան բերդին մէջ շղթայակապ կը բանտարկէ: Նորէն կաթողիկոսը կը հասնի Աշոտը յանդիմանել, տուած խոստումը յիշեցնելով, բայց սա *ի Վասակ զվնասն տարեալ* զինքն կ'արդարացներ, եւ Յովհաննէս չկրնալով Վասակին վրայ վստահիլ, աւելի չի պնդեր (ՅՈՎ. 382): Այդ ցրիւ պատահարներ զորս ծաղկաքաղ յառաջ կը բերենք, մեզի կը պարզեն ժամանակին տիրող գժտութեանց եւ երկպառակութեանց տխուր պատկերը, երբ ամենէն աւելի պէտք ունէին ձեռք ձեռքի տալով ազգին ընդհանուր բարիքը հոգալ: Միւս կողմէն ալ ճշգրիտ գաղափար կու տան խեղճ Յովհաննէս կաթողիկոսին քաշած նեղութեանց, նոյնիսկ իրեններուն ձեռքէն: Այս վերջէն յառաջ բերուած եղելութիւններ կրնան 922 տապալոյ ընթացքին մէջ զետեղուիլ:

725. ԱՇՈՏ ԵՒ ՍԱՀԱԿ

Բայց տխուր պատահարներ դեռ չէին վերջանար, որեւէ մի աննշան պատճառով կը գժտուէին Աշոտ թագաւորը եւ աները Սահակ: Ձմեռուան մէջ կիրքերը կ'անէին, եւ զարնան իրարու դէմ կը ճակատին Ախոյեանք գիւղին մէտ, բայց *մեծամեծք աւագանւոյն* առժամեայ հաշտութիւն մը կնքել կու տան, եւ Աշոտ ետ դառնալով Դուինը կը զարնէ, իբր զի Շապուհեանը Սահակի համամիտ էր գտնուած: Անկէ Աշոտ կ'երթայ Ատրնեսքէի հետ միանալ, եւ միասին Գուգարաց Գուրգէնին վրայ կ'երթան, որուն կ'օգնեն միւս Աշոտը եւ Աբաս արքայեղբայրը: Երբոր ասոնք այստեղ զբաղեալ են՝ Սահակ Ուտիի կողմէն Աշոտի սահմաններուն վրայ կը քալէ, ու Ձորոփորի կողմերը կը գրաւէ եւ Վասակ Սիւնին Կայան բերդի բանտարկութենէն կ'ազատէ: Աշոտ կը հասնի, եւ եպիսկոպոս մը բանագնաց կը դրկէ Սահակի՝ թշնամութեան պատճառը եւ պահանջը իմանալ, իսկ Սահակ եպիսկոպոսը վար դնելով պատերազմի կը քալէ: Այստեղ Պատմաբանը կը յիշէ, թէ Աշոտ հաշտութեան գիրը, իր առջեւէն տարած խաչին վրայ կապելով, եւ զԱտոուած իրաւարար կոչելով, կը խնդրէ որ եթէ ինքն է յանցաւորը, ինքն վնասուի, թէ ոչ թշնամին պատժուի: Եւ այս ուժով կը յարձակի, թշնամին կը ցրուէ, եւ Սահակ աները, եւ Գրիգոր աներձագը ձերբակալելով կը կուրցնէ: Այս պարագայէն Յովհաննէս կաթողիկոս իր սերը կը հեռացնէ

Աշոտ Երկաթ թագաւորէն, որովհետեւ կ'ըսէ, *այսպէս գործեալ իր դառնութեան, անվաստի գահրտ ամենեկուն կացոյց* (ՅՈՎ. 392): Աշոտ Երկաթ, Հայաստանի մէջ թագաւորներուն շատանալը տեսնելով, եւ զինքն ամենէն բարձր նկատելով սկսած էր Շահնշահ անունը գործածել (ՅՈՎ. 395), որով Պատմաբանը ասկէ ետքը կը սկսի հեզնութեամբ իմն՝ *անուանեցեալ Շահնշահ, կամ Շահն կոչեցեալ շահ* կոչել Աշոտը (ՅՈՎ. 400), եւ իր համակրանքը կը շատցնէ Գագիկ Արծրունիի, Վասպուրականի թագաւորին, զոր առաջ կը հեզնէր *թագակերպեալ* (ՅՈՎ.) *եւ թագաւորեցեալ* կոչելով (ՅՈՎ.): Գոհունակութեամբ կը յիշէ թէ Գագիկ երրորդ անգամ ըլլալով Փարկինի անուն Հագարացի դեսպանին ձեռօք ամիրապետէն թագաւորական թագ կ'ընդունէր, *պատկեալ ի վրեայ Հայաստանեայցս* (ՅՈՎ. 382): Ասոր վրայ Յուսուփ սկսած էր թշնամութեամբ վարուիլ Գագիկի դէմ (ՅՈՎ. 383), մինչ դերերը փոխուելով, սկսած էր պատիւներ եւ ընծաներ եւ *թագ արքայական* յղել իր իսկ նահատակած Սմբատի որդւոյն (ՅՈՎ. 375): Այդ առթիւ պետք է տեղի ունեցած ըլլայ Ատրպատական տարուած տիկիներուն գերեզարձը, որոնք *յետ երկեամ մի ամաց գային եւ հանգչէին ի գահս եւ ի սենեակս տէրանց իրեանց* (ՅՈՎ. 372):

726. ՆՈՐ ԿԵՐՊԱՐԱՆ

Վերջապէս Յուսուփի ալ յաջողութեանց ընթացքը սկսաւ վրդովուիլ: Նա սկսած էր հետզհետէ ինքնագլուխ գործել, եւ իբր Ատրպատականի եւ Պարսկաստանի տիրապետը ամիրապետէն գլուխ քաշել: Մըքթասիր-Պիլահ, եւ անոր տկարութենէ օգտուելով իշխանութիւնը ձեռք անցրնո շրջանակը, յատուկ կերպով Մոնոս գորավարը դրկեցին (ՅՈՎ. 406) Յուսուփի դէմ *անհուն իմն գօրօք*, որ թելետ անգամ մը եւ երկուք չկրցաւ Յուսուփը յաղթահարել, բայց երրորդ անգամին Յուսուփ չկրցաւ նոր հասնող ոյժերուն դէմ դնել, եւ ինքն ալ գերի բռնուելով, ամիրապետին տարուեցաւ, որ հրամայեց զայն շղթայակապ բանտարկել (ՅՈՎ. 393), եւ յետոյ պատիժը ծանրացնելով՝ *բազունս գանեալ՝ կապանօք արկանել ի մթին, նեղ, նուրբ եւ տղմուտ բանտ* (ՕՐԲ. Ա. 242), որով Յուսուփ ինքն ալ համը առաւ այն գանակոծութեանց եւ խիստ բանտարկութեանց, զորս ուրիշներուն կրել տուած էր: Յուսուփի բանտարկութեան տեւողութիւնը *գամս ութն* ըսող կայ (ԱՐԾ. 323), այլ հաւանականագոյն է *ամս ինչ* ընթերցուածը (ՕՐԲ. Ա. 241), եւ այն ալ ոչ աւելի քան երեք տարի, որովհետեւ ութը տարիի տեւողութիւնը 923-էն սկսելով 931-ին կը հասնէր, եւ այն ատեն Պատմաբանը չէր կրնար անոր ազատութիւնը, եւ նորանոր գործերը պատմել (ՅՈՎ. 409): Ատրպատականի ոստիկանութիւնը Յուսուփէ գտքը յանձնուեցաւ Ըսրուքի, որ Յուսուփի օգնականներէն էր, եւ անոր վերջին քաղաքականութիւնը շարունակելով *դներ ուխտ միաբանական խաղաղութեան* Աշոտ Երկաթի հետ, եւ յարձակման կը պատրաստուէր Վասպուրականի Գագիկին դէմ: Սակայն Գեորգ Հանունի անուն մէկ մը *ի կրէնաւորական կարգէ*, այսինքն եկեղեցական մը, Գագիկի կողմանէ պատգամաւոր երթալով, ընծաներով եւ հանճարեղ խօսքերով Ըսրուքը հաշտութեան համոզեց, որ անգամ մը խոստանալէն ետքը շարունակեց հաստատ մնալ խաղաղարար ուղղութեան մէջ: Վասպուրական ազատեցաւ հրոսակներէն եւ յարձակումներէն, եւ Գագիկ ձեռնարկեց իր երկիրը ծաղկեցնել, եւ նշանաւոր շինութիւններ ալ կառուցանել, որոնց մէջ աւելի խօսուած են Աղթամար կղզւոյն մէջ շինուած ամրացեալ պալատը եւ մեծ կաթողիկէն: Պալատէն այլեւս հետք չկայ, բայց կանգուն կը մնայ եկեղեցին, զոր այնչափ հիացմամբ կը նկարագրէ Արծրունի (ԱՐԾ. 329-336): Պատմիչին զարմացում ազդող պարագաներէն մին եղած է տանարին դուրսի կողմին կոփածոյ եւ ներկած պատերով զարդարուիլը, զորս քանդակած է Մանուէլ ճարտարապետը (ԱՐԾ. 331), եւ որոնք հազար տարիէ ետքը տակաւին կը տեսնուին ներկերնին կորուսած, իրօք ալ Հայաստանի մէջ սովորական չեն քանդակները: Իսկ միւս զարմանալին գմբեթէն *երկնահարթ* բարձրութիւնն է, զոր եթէ որ դիտել ուզէ, պետք է,

կ'ըսէ, որ *նախ ի բաց առցէ զխոյր զիտոյն, եւ ապա տանջեալ զպարսանոցն հազիւ թէ նշմարեղ կարիցէ* (ԱՐԾ. 332), բայց կ'երևի թէ Արծրունին աւելի բարձր շէնք մը տեսած չէ եղեր:

727. ԱՇՈՏԻ ՁԱԽՈՂԻԼԸ

Երբոր Վասպուրականի թագաւորութիւնը կը խաղաղէր, տակաւին խռովութիւնք չէին դադրեր Արարատի թագաւորութեան մէջ, որ է Աշոտ Երկաթ Շահանշահի՝ Բագրատունի թագաւորութիւնը: Նախ Վասակ Գնթունի Շամշուլտէի բերդապահը, որ մինակ տիրացած էր երբօրը Աշոտ Գնթունիին մեռնելէն ետքը (§ 724), նորէն գլուխ կը քաշէր, եւ Աշոտ երկար աշխատութեամբ կը հնազանդեցնէր զայն, *յաղթութենէ վերջ անպիտանս յաչաց եւ յընչաց եւ յականջաց* ընելով, գերի ինկած բերդակալները (ՅՈՎ. 398): Անկէ ետքը նորէն երկու Աշոտ թագաւորներ իրարու հետ կը մրցէին, բայց վերջապէս երկու տարիէ ի վեր վարած պայքարներէն յոգնած (§ 724) հաշտութեան կը զիջանէին, եւ Յովհաննէս կաթողիկոս յատկապէս հրաւիրուելով, կ'երթար *դիտել եւ պատրաստել ի մէջ նոցա զքաջակայելոյ խաղաղութեան պայման*, եւ հաշտութիւնը լրացնելով *բազում կայտիռ եւ խնջոյս ցնծութեան* կը կատարէին Դուինի մէջ (ՅՈՎ. 400): Երբոր Աշոտ Երկաթ Ուտի դառնալ կը պատրաստուէր կը լսէր, թէ Ամրամ Յիկ, գոր ինքն այնտեղ հրամանատար դրած էր, ապստամբած է, բայց իր վրայ հասնելուն՝ Յիկ կը փաշչի ու գաղտնի պատրաստութեանց կը ձեռնարկէ, *եւ այլես ապստամբ սրիկայքն* իրեն կը միանան: Աշոտ անկէ Եգերացւոց թագաւորին կ'երթայ, եւ ապահովաբար ետ դարձած աստէն, *ի մէջ անտառախիտ մայրացն առ ափն Կուր գետոյ*, ուր *որջացեալ ամբացեալ կային* Յիկի գունդերը, Աշոտ թակարդի մէջ կ'իյնայ: Հազիւ թէ ինքը Կաքաւարքար բերդը կ'ապաւինի, սակայն իր գունդերը կը կոտորուին *մինչ զի ոչ մի որ ի նոցանէ կարէր ճողոպրիլ* (ՅՈՎ. 404): Պատմաբանը անգամ մըն ալ առիթ կ'առնէ Աշոտ Երկաթը մեղադրել, թէ *գողջախոհութիւն զայն գոր նախն էր ստացեալ, յանմաքուր յողջախոհութիւն փոխարկեալ էր*, եւ թէ այս պատճառը *այլես ոչ յաջողեցան հետեւանք արշաւանաց* նորա, *որպէս յերեկն եւ յերանդն*: Իսկ անոր հակառակ լիաբերան գովեստներ կը շոյլէ Գագիկի, թէ *անս հարուստ մի իմաստութեամբ իր թագաւորութիւնը կը պայծառացնէր* (ՅՈՎ. 406):

728. ՅՈՒՍՈՒՓ ԵՒ ՆԸՍՐ

Մըքթատիր-Պիլլահի ամիրապետութիւնը՝ թէպէտ երկար տեւեց մինչեւ 932, սակայն միշտ տկար եղաւ, եւ շարունակ ապստամբութիւններէ նեղուեցաւ: Ասոնց մէկ շարժումն ալ տեղի ունեցաւ երբ Յուսուփ բանտին մէջ կը հեծէր: Մէկ կողմէն անապատի արաբացիներ, կամ Կարմաթացի կոչուած վաչկատուն ցեղեր, միւս կողմէն Թուրքաստանի *մարդամբոխ սրիկայք եւ սրախարք*, Պաղտատ մայրաքաղաքին իսկ կը սպառնային, եւ դէմ դնելու կարող զօրավար չէր գտնուէր: Այն աստէն *Մոնոս` խորհրդածու դրանն արքունի* (ՅՈՎ. 408), որ Մունէս ներքինապետ ալ կոչուած է (ՎԵՐ. 456), այն որ *ինքնին իսկ էր կարեալ* Յուսուփը եւ *ածեալ ամիրապետին*, խորհեցաւ Յուսուփին ներել, եւ նորէն անոր յանձնել արեւելքէն յարձակող Թուրքերուն դէմ, պատերազմը (ՅՈՎ. 409) եւ ըստ այնմ ամիրապետն ալ համոզեց: Դժուար է ճշդել Յուսուփի ազատութեան թուականը, արտաքիններէն որոշ յիշատակութիւններ չունինք, ազգայիններն ալ թուականի մտադիր չեն, եւ եթէ տարեթիւ մը կը նշանակեն, իրարու համաձայն չեն: Մունէսի յանկարծ զօրանալուն եւ երեք օրուան համար Մըքթատիրը գահագուրկ ըրած ըլլալուն մասին յիշատակութիւն մը ունինք արտաքիններէն, որ յարմար կու գար Յուսուփի բախտին փոխուելուն, սակայն այն 929-ին տեղի ունեցաւ (ՎԵՐ. 456), որ շատ կը յապաղէ դիպուածոց կարգը, եւ միջոց չի թողուր ապագայ եղելութեանց, ուստի շուրջ 926-ին պէտք է դնենք այդ փոփոխութիւնը: Յուսուփ նախապէս *ընդ Միջագետս Ասորոց*

յորդայացու լեալ կ'ըսուի, որով առաջ Թուրք սասպատակը ցրուելու ձեռնարկած է, եւ անկէ կը հասնի Կորդուոց նահանգը, Վասպուրականի թագաւորէն հին վրէժը լուծելու: Գագիկ ընտանիքն ու գանձը Կոգովիտ եւ Ծաղկոտն գաւառներու լեռները դրկելով, ինքն պաշտպանութեան կը պատրաստուի եղբօրը Գուրգէնի հետ: Ատոմ Անձեւացեաց իշխան հարկը կրկնելով եւ ընձաները առատացնելով Յուսուփը կը շահի, Գագիկ ալ խելացութիւն կը համարի նոյն ճամբան բռնել, *տալ կրկին եւ երեքկին զսակ հարկին*, որպէսզի կոտորածն ու աւերածը իսպախէ, եւ կատարուած շինութիւններ չվտանգուին: Յուսուփ ալ ազահովիթը կշտացած տեսնելով, *իրեւ հնդիկ իմն գտելութիւն թխութեանն յանձնէն ի բաց մերկացեալ, դիւրագորով հաշտութեան* կը զիջանէր (ՅՈՎ. 412), եւ կ'անցնէր կ'երթար Ատրպատական, այնտեղի գործերը կարգադրելու: Կը մնար Արարատի եւ Սիւնիքի կողմերէն ալ կողոպուտ քաղել, բայց ինքն զբաղած ըլլալուն Նըսր Ըսբուք (ՅՈՎ. 413) կամ Նըսր Սըբըքի անուն (ՕՐԲ. Ա. 241) ռստիկան մը կը դրկէ Հայաստան իր հրամանին ներքեւ: Իսկ այն Ըսբուք ռստիկանը, որ Յուսուփի յաջորդած էր, Արտաւիլի մէջ կը մեռնի, եւ անոր գանձերն ալ կը ծառայեն *ի յիւրթիւն ընչաքաղցութեանն* Յուսուփի (ՅՈՎ. 414):

729. ՆԸՍՐԻ ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐԸ

Հագիւ թէ Նըսր Նախիջեւան կը հասնի, զայն դիմաւորելու կու գայ Սիսական իշխաններուն կրտսերը Բարգէն, որպէսզի ռստիկանը շահի, եւ իր եղբօրը Սահակի տեղ անցնի, որ Սմբատի հետ կիսած էին Սիսականի իշխանութիւնը: Նըսր ձեռք ինկած որսին վրայ ուրախ, Սահակն ալ իր մօտ կը կանչէ, եւ միասին Դուին կը տանի, եւ հոն երկուքն ալ կը բանտարկէ, փրկանքի համար ծանր գումար պահանջելով: Հետզհետէ նոյն կերպով *արս աւելի քան քառասուն դներ ի բանտի* (ՅՈՎ. 417): Դրամի համար բռնութեանց սկզբնաւորութիւնը, իրեն ալ գլխուն գալիք վտանգը զգացուց կաթողիկոսին, որ այն միջոցին կը գտնուէր Այրեվանք, Գառնիի մօտ, Գեղայ լեռներուն ձորամէջը: Լսեց իրեն նկատմամբ ալ եղած խորհուրդները, եւ հարկ զգաց խոյս տել *ի պատուէշ պաշարմանէն* որ մօտալուտ էր: Այն առտուն որ պիտի մեկնէին, տեսան որ *խաւարեալ էր արեգակն*, եւ զայն իբր երկնային ազդարարութիւն մեկնելով, անապարեցին հեռանալ, բայց, կ'ըսէ, *ոչ եթէ յառժամանակեալ մահուանէ պակասցեալ խուսափեցի*, այլ որպէսզի *զմանկամբք եկեղեցւոյ`* որ իրեն հետ էին, *հաղբք եւ խառնում շփոթից* չպաշարեն (ՅՈՎ. 419): Այրեվանքէն կը բարձրանայ դէպի լեռ, *ի վերին վանս*, կամ լաւ եւս գոմերուն կողմը, *ուր կայանք անասնոցն էին*, անկէ ալ կ'իջնէ Գեղամայ լիճին եզերքը, եւ կը փակուի Սեւանի կղզին, իր առաջին աշակերտութեան վանքը: Չորս օր միայն այնտեղ մնալէ ետքը` պէտք կը զգայ մօտ գտնուիլ *ի հայրապետանոց եկեղեցին սուրբ*, եւ կը մտածէ եւս Նըսրի հետ բանակցութեան մտնել, եւ այն ստացուածները, զորս պահել չէր կրնար` իբր ընծայ տալով, հաւանութիւն ստանալ որ *ի սրբարան դադարեալ* մնայ եւ գործերուն հետեւի (ՅՈՎ. 420): Այդ դիտմամբ կու գայ իր սեփականութիւնն եղող *ի ձեռակերտ ամրոցիկն Բիւրական, եւ հրովարտակ առ Նըսրն* կը դրկէ, թէ ինքն այլընդայլոյ սահացուցիչ լուրերու պահճառով հեռացաւ, այլ եթէ զինքն ապահովցնէ` պատրաստ է Դուին գալ եւ մօտը մնալ, եւ ըստ ամենայնի զինքն հաճեցնել: Նըսր կը հաւանի եւ *յետկար երդմանն* կը պատրաստէ կաթողիկոսին դրկելու, բայց *ոմն դատարար կրօնից Մահմէտի* անոր միտքը կը պղտորէ, եւ կը համոզէ կաթողիկոսը ձերբակալելու եւ անոր ինչքերը կողոպտելու համար գունդ մը հանել: Դրկուած զինուորները առաջ Այրեվանք կ'երթան, մէջի կրօնաւորները ձեռով ու չարչարանքով գանձերը ցուցնելու կը ստիպեն, ուրացութեան ալ կը հրաւիրեն, կը սպաննեն, եւ վանքը կողոպտելով Նըսրին կը բերեն (ՅՈՎ. 424): Յովհաննէս կաթողիկոս հագիւ այդ եղելութիւնները կը լսէ, կը փութայ Բիւրականէ ալ հեռանալ, իրեններն ալ միասին, եւ կ'երթայ ապաւինիլ Բագարան քաղաքը, *առ թագաւոր Աշոտ* (ՅՈՎ. 425), որով պէտք է իմանանք Ծապուհեան Աշոտը, ինչպէս կը հաստատուի ուրիշ տեղ *ի թագաւորագանց*

բողբոջն ըսելովը (ՅՈՎ. 446), մինչ Սմբատեան Աշոտը պիտի տեսնենք Սեւան կղզին ապաւինած:

730. ԲԻԻՐԱԿԱՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

Կաթողիկոսին Բիւրականէ փախած աստն չէր կրցած իրեն հետեւիլ *դրան եպիսկոպոսն* Սահակ, հիւանդ ըլլալուն պատճառով, անոր հետ մնացեր էին քանի մը քահանաներ, սարկաւազներ ու կրօնաւորներ: Բիւրականի բնակիչներն ալ չէին կրնար՝ ծեր ու տղայ, կին ու տկար, երեսի վրայ թողով փախչիլ. ուստի իրենց մէջէն զինուորութեան վարժ եղողներ գլուխ կանգնեցան, եւ ամրոցիկը պաշտպանելու պատրաստուեցան: Մարմնաւոր պատրաստութեանց հոգեւորականն ալ խառնելով, *յետին թռչակի* խորհուրդը խնդրեցին եպիսկոպոսէն, որ յատուկ պատարագեց, ամէնքը հաղորդեց, եւ մարտիրոսական մահուան պատրաստեց, *հրէշտակական շղթանցն* խրատներով եւ յորդորներով: Երբոր Նըսրի դրկած հրոսակը հասաւ, ամրոցը փակուած գտաւ, եւ պատերազմի ձեռնարկեց: Եկողները *աւորս եօթն* յարձակումները նորոգեցին, բայց *ոչ կարէին ստնանել ամրոցին*, եւ թերեւս բնաւ ալ չյաջողէին, եթէ ներսէն *գողորմութիւն եւ զհաւատս ուրացեալ* քանի մը մատնիչներ յարձակողներուն ճամբայ չցուցնէին (ՅՈՎ. 432): Բոլոր Բիւրականի մէջ գտնուողներ գերի ինկան, եւ անողորմաբար կոտորուեցան, կիներ եւ պատանիներ իբրեւ աւարաբաժին պահուեցան, եւ ամրոց ու եկեղեցի ու տուներ կողոպտուեցան: Գերիները միահամուռ հաւաքելով, *նախ մերկացուցին ի նոցանէ զգեատիկն*, յետոյ զէնք սկսան շողացնել ուրացուեան յորդորելով, եւ անոնց հաստատամիտ յայտարարութեանց վրայ՝ միառմի խողխողեցին *իբրեւ գոշխար ի սպանդ վարեալ*: Ասոնք են Բիւրականի վկաները, որոնց գլուխը կը գտնուի Սահակ եպիսկոպոս, եւ յանուանէ կը յիշուին՝ Մովսէս եւ Սարգիս եւ Դաւիթ եղբայրներ, երեքն ալ քահանայ, առջի երկուքը ամուսնացեալ եւ Դաւիթ կուսակրօն, Սահակ կրօնաւոր ասքէ տկար, Մողոմոն Սագաստանցի ճգնաւոր, եւ Թէոդորոս սարկաւազ՝ *վերակացու շինուածոց եւ մարզիչ մարդկան*: Պատմաբանը *ույթ թուով* կը դնէ վանականները, որով մէկին անունը անձանօթ կը մնայ, իսկ Բիւրականցիները կը հաշուէ *աւելի քան գերկերիւր* (ՅՈՎ. 437): Միայն Գէորգ սարկաւազ յաջողած է կոտորածէն ազատիլ, եւ եղելութեանց լուրը կաթողիկոսին բերել (ՅՈՎ. 438): Իբրեւ նշանակելի պարագայ կը յիշուի, որ գերիներու մէջ մահմետական մշակներ ալ գտնուելով, ինքզինքնին յայտնելով ազատ թողուած են, որ միանգամայն *Խանդաղատանօք ողորէին զմի մի հաւատացեալոցն եղթալ խառնիլ ի նոսս* (ՅՈՎ. 436): Երբոր գերի կիներն ու աւարը եւ սպանելոց գլուխները Նըսրին բերին, ուրախութեան վայրկեանի մէջ կը հրամայէ *զգերեալսն առհասարակ լուծանել եւ թողուլ* (ՅՈՎ. 440), եւ ընդհակառակն *հրամայէ ստուակել զինուորսն զայնոսիկ, որք մատնեցին զամրոցն* (ՅՈՎ. 441): Միայն իբրեւ բեռնակիր բերուած երկու Բիւրականցիները, մէկը Կիրակոս զինուոր եւ միւսը Կիրակոս մշակ, ուրացութեան կը հրաւիրէ, եւ ընդդիմանալուն վրայ գլխատել կու տայ (ՅՈՎ. 441): Բիւրականի վկաներուն նահատակութեան օրը նշանակուած է ահեկի 10, իսկ Կիրակոսներունը ահեկի 17 (ՅՈՎ. 438, 441), նոյնպէս կրկնուած է եւ այլուր (ՎԱՐ. 87): Միայն Յայսմաւորքը ահեկի 12 կը դնէ, եւ կը համեմատէ Ապրիլի 19-ին (ՅԱՄ. Ա. 174): Սակայն շարժական տոմարով պէտք էր համեմատել Դեկտեմբեր 14 եւ 21 օրերուն: Տարեթիւր 332 նշանակուած է (ՅՈՎ. 438), բայց յայտնի շփոթութիւն մըն է, վասնզի 883 տարին Յովհաննէսի ընտրութենէն ալ առաջ է, թուատառերը ուղղելու հաւանական հիմ մըն ալ չենք գտներ, եւ 926 տարուոյ վերջերը յարմար կը տեսնենք դնել Բիւրականի արկածը:

731. ՆՈՐԱՆՈՐ ԲՈՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այդ միջոցին Նըսր կը պարտաւորուի Ատրպատական դառնայ Յուսուփի հրամանով, այնտեղ երեւան եկած ապստամբութիւն մը նուաճելու: Իրեն փոխանորդ կը թողուի Բըշր կամ Պէշիր անունով ոստիկան մը, եւ անոր կը յանձնէ Սահակ ու Բարգէն կալանաւոր իշխանները: Բըշր սկսուած գլրծը առջեւ տանելու համար Աշոտ Երկաթի վրայ կը քալէ, *վասն ոչ հնազանդելոյ նմա նոցա*, բայց անոր դէմ բան մը չի կրնար յաջողցնել, վասնզի Աշոտ *յանմարտնչելի ամրոցն ի Սեւան կղզոյն առկայանայր*, եւ կը սրսի աստ եւ անդ յարձակիլ, եւ *գասկաւանասնեայ մնացորդս մարդկան գերել եւ աւար հարկանել եւ ճարակ սրոյ տալ* (ՅՈՎ. 443), իրեն դէմ գնող ալ չի գտներ՝ *աւերեալ եւ անմարդացեալ* երկրին մէջ: Միայն Գէորգ անուն իշխան մը, Մարգալետունի կոչուած յոմանց (ՉԱՄ. Բ. 811), գլուխը քաջերու պզտիկ խումբ մը ժողովելով Բըշրը կը նեղէր, եւ մէկ քանի անգամ ալ բաւական վնաս կը հասցներ, ինչպէս Բեդա ամրոցին պաշարման առթիւ (ՅՈՎ. 445), եւ Աշոտ ալ պատեհ գտնելով Սեւանէ դուրս յարձակում մը կ'ընէր: Բայց Բըշր իր զայրոյթը տկարներուն վրայ կը թափէր, *զանպարտսն պարտաւոր մահու արարեալ, զանպարտ քահանայսն եւ զերկրագործ մշակս եւ զխաշնարածոն եւ զճանապարհորդսն եւ զաղքատսն եւս* (ՅՈՎ. 144): Այդ միջոցին Նըսր կը դառնայ Ատրպատականէ եւ շիտակ Սիսականի Սմբատ իշխանին վրայ կը քալէր, բայց անոր պատրաստած զօրութենէն խիթալով եւ տուած ընծաներէն շահուելով, հաշտութիւն կը կնքէ, եւ նախ Բարգէնէ եւ յետոյ Սահակէ պահանջուած փրկանքներն ալ ընդունելով կ'արձակէ իրենց տեղերը (ՅՈՎ. 448): Այս եղելութիւններով կ'անցնէր 927 տարին, միշտ միեւնոյն նեղութեանց եւ անդարմանելի հարուածոց մէջ:

732. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԿԸ ՔԱՇՈՒԻ

Յովհաննէս կաթողիկոս Բիւրականէ փախչելով եկած էր Բագարան, Աշոտ Շապուհեանի մօտ, միշտ դիտում ունենալով Դուիւնի հայրապետանոցը ազատել եւ կարգադրել, որ *հանդերձ գեղօք եւ գերդաստանօք առ ասարակ ընդ ձեռամբ նուաճեալ էր Նըսրայն*: Գեղեցիկ էր կաթողիկոսին փափաքը, բայց կացութիւնը նպաստաւոր չէր, զի *ոչ ոք էր, որ գուն ի վերայ գործէր հոգւով չափ՝ սակս նորոգման մայրաքաղաք եկեղեցւոյն*: Տարիի մը չափ այդ դիրքին մէջ սպասեց Յովհաննէս Բագարանի մէջ, թերեւս Նըսրի բացակայութիւնն ալ իրեն յաջող պարագայ մը երեւցաւ, բայց երբոր Նըսր վերադարձաւ իր ակնկալութիւններն ալ տկարացան, եւ վերջնական որոշման հարկը զգաց: Ինքն տարիքով յառաջացած պիտի ըլլար, քանի որ տասը տարի առաջ Կոստանդին կայսեր գրած նամակին մէջ իր ծերութիւնը կը յիշէր (ՅՈՎ. 351): Աշոտ Սմբատեանի վրայ իր վստահութիւնը դադարած էր: Աշոտ Շապուհեան տկար եւ անզօր էր գործի գլուխ կանգնելու, Գագիկ Արծրունին լաւագոյն դիրք կը վայելէր, բայց այն ալ իր սահմաններուն մէջ փախած, *միշտ հրաւիրման կոչման* առաջարկներ կ'ընէր, Հայոց կաթողիկոսը իր մօտն ունենալու համար, որ իբր *թագաւոր Հայոց* դիրք կազմէ, եւ զայն բարձրացնէ եւ վաւերացնէ: Վարանոտ կացութեան մէջ մնաց Յովհաննէս *մինչեւ ամառնայինն յաշունն յեղանակեալ յեղափոխէր*, զոր ի դէպ է 927 տարւոյն պատշաճեցնել, եւ վերջապէս Գագիկի մօտ երթալու որոշումը տուաւ, Շապուհեանէ ալ նպատակին յորդորուելով, *եւ ապա առ ի նմանէն յուղարկեալ*, եւ ճանապարհի ու ապահովութեան միջոցներն ալ ստանալով, եկաւ հանդարտիլ Գագիկ Արծրունիի մօտ, եւ անոր հովանւոյն ներքեւ անցրնել իր վերջին օրերը (ՅՈՎ. 446): Այստեղ կը սպառի Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնը, եւ մեզ կը պակսին իր մահուան թուականին եւ պարագաներուն մասին որոշ տեղեկութիւններ, եւ ճոխ ու կատարեալ կենսագրութիւն մը թերի կը մնայ իր վերջին մասին մէջ: Այդ թերութիւնը կ'ազդէ նաեւ Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ճշդելու խնդիրին: Ինչ որ իբր ստոյգ կրնանք նշանակել այն է, թէ Յովհաննէս այլեւս

Վասպուրականէ դուրս չելաւ, հաւանաբար Աղթամարայ կաթողիկէն փառաւորեց, բայց շատ երկար չսպրեցաւ, իսկ գերեզմանը եղաւ Չորովանքի մէջ Գէորգ Գառնեցիի գերեզմանին մօտ (§ 605), որուն գործակիցն ալ եղած էր:

733. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀՐ

Յովհաննէսի մահուան թուականը ճշդելու համար շատեր անոր պատմութեան վերջին կէտերը իբր որոշիչ փաստ կը նկատեն, սակայն մեր տեսութեամբ ուրիշ է պատմութիւնը փակել եւ ուրիշ է կեանքը կնքել: Յովհաննէսի պատմութեան ոճը, ու ոճին մէջ տեսնուած փոփոխութիւնները յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ այն ոչ թէ մէկ անգամէն եւ յատուկ ուսումնասիրութեամբ գրուած գրոճ մըն է, այլ նախապէս հին ժամանակները քաղած է Մովսէս Խորենացիէն, եւ մերձաւոր ժամանակները Շապուի Բագրատունիէն, այն ալ կաթողիկոսանալէ առաջ կամ կաթողիկոսութեան սկիզբները: Անկէ ետքը մաս մաս իբրեւ անձնական յիշատակագիրը շարունակած է իր պատմութիւնը, օգտուելով աստ եւ անդ ունեցած առանձնացման միջոցներէն, ինչպէս Գուգարք, Դերջան, Բագարան եւ ամէնէն ետքը Վասպուրական: Այստեղ վերջին ձեռքը տուած է իր գործին եւ զայն փակած է սրտառույ յորդորականով մը, ուր գժտութեանց տխուր հետեւանքները, կը յիշէ ու Սուրբ Գիրքի օրինակներով կը ճոխացնէ (ՅՈՎ. 455), եւ կ'ողբայր որ *ցարդ եւս յարակայեալ յուզումն անդնդասպտոյտ ալեացն ոչ հանդարտեաց* (ՅՈՎ. 451), եւ կը խրատէ ուղղութեան եւ միաբանութեան հետեւիլ: Այսպէս իր երկասիրութիւնը փակելէ ետքը տակաւին ապրած կրնայ ըլլալ, թէպէտ յառաջացած ծերութեան եւ նեղութիւններէ ու տանջանքներէ ու տառապանքներէ պարտասած ու տկարացած վիճակի մէջ: Ամենէն աւելի աչքի զարնող կէտերը, ժամանակակից անձերուն նկատմամբ, եւ գլխաւորապէս Աշոտ Երկաթի եւ Գագիկ Արծրունիի, եւ Հայոց թագաւորութեան բուն տէրը ցուցնելու մասին, իր փոփոխուած տեսութիւններն են, պարագայից փոփոխուելուն համեմատութեամբ, ինչ որ տարբեր ժամանակներ եւ տարբեր տպաւորութեանց ներքեւ գրուած ըլլալը կ'ապացուցանէ: Ժամանակագրական տեսակէտէն աչքի զարնող կէտը Աշոտ Երկաթի մահը չիշատակելն է, որուն իբր հաստատուն թուական ընդունուած է շատերէն 928 տարին, սակայն այդ՝ միայն յիշեալ թուականին իր պատմութիւնը վերջացուցած, եւ ոչ թէ արդէն մեռած ըլլալը կ'ապացուցանէ: Յուցակագիրներ ընդհանրապէս 27 կամ 28 ու կէս կամ 28 տարի կաթողիկոսութիւն կու տան Յովհաննէսի, որ 898-էն սկսելով (§ 695) կը հասնի 926-ին, սակայն պատմական պահանջներ կը պարտաւորեն այդ թուականէն անդին ալ երկարել Յովհաննէսի կեանքը: Ասողիկի մէջ 22 տարի ըսուած ըլլալը (ԱՍՈ. 147) պէտք է թուատառի սխալման վերագրել, ԻՐ. գրուած ԻԲ. արտագրուած ըսելով, իսկ Կալանոսի հեղինակին միայն 7 տարի նշանակելը նկատողութեան իսկ արժանի չենք սեպեր, քանի որ նա կաթողիկոսներու կարգն ալ խանգարած է, եւ Մշտոց 1, Թեոդորոս 11, Յովհաննէս 7 ու Եղիսէ 7 տարիներով ցուցակ մը կազմած է (ԿԱԼ. 210): Այդ տարտամ յիշատակներու հանդէպ հաւանականագոյն կը սեպենք 929-ին դնել Յովհաննէսի մահը, ծերացեալ եւ ընկճեալ տարիքի մէջ, երբ Աշոտ Երկաթ ալ մեռած էր քիչ առաջ: Այս կերպով Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը 30 լրացեալ տարիներ տեսած կ'ըլլայ: Օրբէլեան տեղ մը կը յիշէ, թէ Հայոց 379, որ է 930 տարին, Միւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսը Տաթեւի մայր եկեղեցին բովանդակ նկարել տալով, մեծահանդէս նաւակատիք կատարեց, եւ *կոչեաց զկաթողիոսն Հայոց* ներկայ ըլլալ հանդէսին (ՕՐԲ. Ա. 303): Եթէ կաթողիկոսին անունը տրուած ըլլար, եւ եթէ թուատառին վրայ կասկած չըլլար, պիտի պարտաւորուէինք տարի մը կամ երկու եւս յետաձգել Յովհաննէսի մահը, սակայն հաւանական չենք տեսներ ծերացեալ եւ տկարացեալ կաթողիկոսին լոկ նաւակատիքի մը համար Վասպուրականէ Միւնիք գացած ու դարձած ըլլալը:

734. ԱԹՈՌԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Յովհաննես կարկառուն դեմք մըն է Հայոց հայրապետներուն շարքին մէջ, ոչ միայն մատենագիր մը եղած ըլլալով, որ յիշատակաց արժանի ըլլալու գերազանց հիմն է, այլև իր անխոնջ գործունէութեամբը եւ բազմաչարչար կեանքովը: Ընտրութեան օրէն աստանդական, բայց Դուինն աւանդական հայրապետանոցը աչքէ չհեռացուցած, մինչեւ իր վերջին օրերը երազեց *հայրապետանոց եկեղեցին սուրբ* վերանորոգել (ՅՈՎ. 420), եւ *օրինել զԱստուած ի սրբութեան նորա* (ՅՈՎ. 421), եւ միայն երբ ամէն կողմէն լքուած եւ յուսաբեկ մնաց՝ այն ատեն հեռացաւ Դընայ կեդրոնէն, որ արդէն Գեորգ Գառնեցիի օրէն դադրած էր իրապէս հայրապետներու հաստատուն բնակավայրն ըլլալէ (§ 690): Դուինի երկրաշարժէն, այսինքն 893-էն մինչեւ 927 անցած 34 տարիներու մէջ, որչափ ալ Դուին զրկուած էր հայրապետներուն ներկայութենէն, սակայն հայրապետանոցը պաշտօնապէս եւ իրաւապէս այնտեղ կը սեպուէր, եւ աթոռոյ երկրորդ փոխադրութիւնը պետք է դնենք 927-ին, որով 485-էն, երբ աթոռը պաշտօնապէս Վաղարշապատէ Դուին փոխադրուեցաւ Յովհաննէս Մանդակունիի ձեռքով (§ 321), անցած կ'ըլլան 442 տարիներ, մինչեւ որ Դուինէ ալ Վասպուրական փոխադրուեցաւ Յովհաննէս Դրասխանակերտցիին ձեռքով: Աթոռը Վաղարշապատի մէջ մնացած էր միայն 182 տարի 303-է սկսելով, որով Դուինը ամենէն երկար տեւող հայրապետանոցը կ'ըլլայ: Ասկէ ետքը արագ արագ փոփոխութիւններ պիտի տեսնենք, ազգին անկայուն կացութեան հետեւանօք: *Ամենայն Հայոց* կաթողիկոսութիւնը, որ գրեթէ տեղական անուն մը վրան չառաւ, նովին իսկ իրեն օրինական աթոռավայրը նկատեց, ուր ուրեք որ Հայութեան քաղաքական կեդրոնը տեսաւ: Վասպուրականի աթոռը սովորաբար Աղթամարայ աթոռ կը կոչենք: Քանի որ Աղթամարայ կաթողիկէն լրացած կամ գրեթէ լրացած էր Յովհաննէսի Վասպուրական երթալէն առաջ, քանի որ Գագիկ Արծրունի փառաւոր կաթողիկոս մը հիմնած էր իր թագաւորութեան մէջ եւ քանի որ արքունական մեծագործ եւ ամրացեալ պալատն ալ Աղթամար կղզիին մէջն էր (ԱՐԾ. 331), անտարակոյս այնտեղ ալ եղաւ Յովհաննէսի յատկացուած նոր հայրապետանոցը:

735. ՍԻՒՆԵԱՅ ԻԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Յովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակակից է Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, նշանաւոր իր 33 տարույ երկար պաշտօնավարութեամբ (ՕՐԲ. Բ. 247), եւ այն մեծագործ հիմնարկութիւններով: զոր իր յորդորներով եւ առաջնորդութեամբ կատարեցին Սիւնեաց իշխաններն ու տիկիները, գլխաւորապէս Տաթևու աթոռանիստ մայրավանքին վրայ: Տաթևին աթոռանիստ լինելը Օրբէեան կը հանէ Գեորգ եպիսկոպոսի օրը (ՕՐԲ. Ա. 248), որուն ընտրութիւնը, զանազան թուականները մերձեցնելով, եղած է 832-ին, եւ պաշտօնին տեւողութիւնը 8 տարի: Գեորգէ ետքը Տաթևը պայծառացնողներն եղած են իր յաջորդները, Դաւիթ 17, Յովհաննէս 10 եւ Սողոմոն 18 տարի (ՕՐԲ. Բ. 247), որոնց կը յաջորդէ վերոյիշեալ Յովհաննէսը, 885-ին, քանի որ վախճանած է 918-ին (ՕՐԲ. Ա. 298), 33 տարի պաշտօն վարելիէ ետքը: Ինքն Նորեացշէն գիւղացի *այրի եւ մուրացիկ աղքատի* զաւակ, մօրին ձեռքէն *հանապազ զանալից եւ սովամահ* ըլլալէն փախչելով Տաթևի վանքը կ'ապաւինի, եւ աշակերտութեան մէջ զարգանալով Դաւիթ եպիսկոպոսէ քահանայ կը ձեռնադրուի, Սողոմոնի ատեն փակակալ կ'անուանուի, եւ կ'ըլլայ *գլուխ ամենն կղերիկոսաց եւ աւագ եկեղեցականաց*, եւ վերջապէս Գեորգ կաթողիկոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի: Տաթևը ի հիմանց վերանորոգելու միտքը կը յղանայ, եւ 344 նաւասարդ 4, կամ 895 Ապրիլ 20 Չատիկի օրը կը կատարուի *սկիզբրն շինուածոյ եկեղեցոյն* (ՕՐԲ. Ա. 269): Տասնումէկ տարի ետքը 906-ին կը կատարուի մեծահանդէս նաւակատիքը, որուն կը նախագահէ Յովհաննէս կաթողիկոս, եւ ներկայ կը գտնուին

Սմբատ Հայոց թագաւոր, եւ Գագիկ Վասպուրականի իշխան, ինչպէս նաեւ Սիւնեաց երեք մասերու իշխանները, այսինքն Աշոտ Սիսական, Գրիգոր Սուփան եւ Չագիկ Բաղաց որք համաձայնութեամբ *միաբան եւ միախորհուրդ* հոգացած էին ծախքերը (ՕՐԲ. Ա. 269): Նաւակատիքի հանդէսները կը տւեն *ույթն օր*, եւ անկէ ետքը կը ցրուին Հայոց եւ Ադուանից ամէն կողմերէն հաւախուած եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ (ՕՐԲ. Ա. 273): Այդ ժամանակէն նոր զարկ մը կ'առնէ Տաթեւի ուսումնական զարգացումն ալ, որ *պայծառանայր քահանայական եւ կրօնատրական դասուք ի չափ հինգհարիւր եղբարց*, եւ *լի էր ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց, ճոխ էր եւ վարժարանն վարդապետական կրթութեամբն, նաեւ արհեստաւորք նկարչացն եւ գրողաց անհամեմատք* (ՕՐԲ. Ա. 271): Օրբէլեան *հնացեալ եւ ծայրատեալ ձեռագիր* նամակներէ քաղելով՝ յառաջ կը բերէ Տաթեւի եղած շնորհումները, եւ Սիւնիքի ուրիշ վանքերուն շինութիւնները եւ ստացութիւնները (ՕՐԲ. Ա. 275), որոնց ոճերն ու ձեւերն ալ հետաքրքրական են յատուկ ուսումնասիրութեամբ զբաղողներու համար: Մենք բաւական կը սեպենք յիշել, թէ այդ գրութեանց ներքեւ կը կարդացուի Պատմաբանին ստորագրութիւնն ալ. *Ես Յովհաննէս շնորհիւն Աստուծոյ կաթողիկոս Հայոց, վկայ եմ այսմ անխախտ եւ անխափան վճռոյս, որ աւանդեցաւ ի մեծ իշխանացս Սիւնեաց, եւ կնքեցի իմով սովորական մատանեալ* (ՕՐԲ. Ա. 279, 283), ինչ որ կը ցուցնէ թէ իր տառապագին կեանքին մէջ ալ, զանց չէր ընէր նա եկեղեցւոյ մանր շահերովը զբաղիլ, թէպէտ այդ պարագաները իր պատմութեան մէջ յիշած չէ: Յովհաննէս կաթողիկոսի Սիւնեաց հետ ունեցած յարաբերութեանց կարգին յիշենք եւս Յովհաննէս եպիսկոպոսի յաջորդին ձեռնադրութիւնը, զոր կատարեց ինքն *մեծ եւ աշխարհակալ կաթողիկոսն Հայոց տէր Յովհաննէս*, Սիւնեաց *գահերէց իշխան* Սմբատ Սիսականի ինդրանօք: Նոր եպիսկոպոսն եղաւ Յակոբ, *որդի եղբօր* նոյն Յովհաննէս կաթողիկոսին, *սենեկապետ տան կաթողիկոսարանին, եւ գործակալ կաթողիկոսին, եւ աւագ ամենայն կղերիկոսաց* Դնայ հայրապետանոցին մէջ, որ կը ներկայացուի իբր *այր բարձրահասակ եւ գեղեցկատեսիլ, հանճարեղ եւ իմաստուն, քաղցրաբարոյ եւ հեզամիտ, լի ամենայն առաքինութեամբ* (ՕՐԲ. Ա. 299), եւ բաւական նոր շինութիւններ ալ ըրած ըլլալը կը պատմուի (§ 733), բայց դժբախտաբար պիտի հանդիպինք իր կարգին կաթողիկոսութենէ ապստամբելու ունեցած յաւակնութեանը:

736. ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՈՑ ՍԿԻՉԲԸ

Յովհաննէս կաթողիկոսի անունը տուած ատեն Ասողիկ կ'աւելցնէ, թէ *յաւուրս տրաս երեւեցաւ Սմբատ, Թոնդրակաց առաջին, ի Չարեհաւանդ գեղջէ ի Ծաղկոտն գաւառէ, հակառակ ամենայն քրիստոնէական կարգաց* (ԱՍՈ. 147): Իսկ Մագիստրոս կը գրէ, թէ *պիղծն Սմբատ անիծեալն այն երեւեցաւ յաւուրս տեստն Յովհաննիսի եւ Սմբատայ Բագրատունոյ* (ՄԱԳ. 153): Մագիստրոսի խօսքերը կրնան անխտիր իմացուիլ թէ Յովհաննէս Ովայեցիի ու Սմբատ Խոստովանողի, եւ թէ Յովհաննէս Դրասխանակերտցիի ու Սմբատ Նահատակի վրայ, մինչ Ասողիկ աւելի շեշտակի այդ երկրորդ իմաստը կը թելադրէ: Մագիստրոս Սմբատի երեւումը իր ժամանակէն, այսինքն շուրջ 1050-էն, 170 տարի առաջ տանելով (ՄԱԳ. 154), 880-ին ատենները դրած կ'ըլլայ Սմբատի սկզբանւորութիւնը, մինչ Ովայեցիին ժամանակը 855-ին կը վերջանայ, եւ Դրասխանակերտացին 897-ին կը սկսի, եւ աւելի բնական է հետագային հետ կապել ծագման սկիզբը, քան թէ իբր 30 տարի առաջ վախճանած կաթողիկոսին եւ իշխանաւորին անունին հետ, ինչպէս սովորաբար կը կրկնուի այժմ (ՉԱՄ. Բ. 884): Մագիստրոս ուրիշ տեղ ալ Դոնդրակեցիներուն դէմ *երեքտասան քահանայապետք Հայոց Մեծաց* բողոքեցին կ'ըսէ (ՄԱԳ. 167), սակայն անուններ չտալուն, յայտնի չ'ըլլար թէ Ովայեցիէն մինչ Խաչիկ նատող 15 կաթողիկոսներէն որո՞ւն կ'ուզէ ակնարկել: Ամէն առթի մէջ անհաւանական չէ, ժամանակագրական նկատել Ասողիկի տուած տեղեկութիւնը: Ինչ ալ ըլլայ ճիշդ

թուականը, Սմբատ Չարեհաւանցին, իր վարդապետութիւնը քաղած կ'ըսուի Մրջուսիկ անուն պարսիկ բժիշկէ եւ աստեղաբաշխ մոգէ մը (ՄԱԳ. 153): Հաւանական չէ որ այդ ուսումը ստացած ըլլայ իր հայրենական Ծաղկոտն, այժմ Տիատին գաւառին մէջ, եւ պէտք է ըսել թէ Պարսկաստան պանդխտած եւ այնտեղ հին մագդեգական գենին մնացորդներուն մէջ ապրած է: Սակայն ամբողջական մագդեգականութեան հիման վրայ չէր հաստատուած Սմբատի կազմած աղանդը, նա շատ մը քրիստոնէութեան նմանութիւններ ունէր: Միւս կողմէն արտաքին պաշտամանց անարդարութիւնը, իստակրօն կենաց ձեւակերպութիւնը, եւ բռնական միջոցներու կիրառութիւնը, կը յիշեցնեն քիչ առաջ ընկճուած Պաղիկեանները (§ 617), որք Օձնեցիի ժամանակ ալ զայրացած էին (§ 566) եւ որք յետոյ յիմելով կ'երթան միանալ հինգերորդ դարու Մծղեաններուն (§ 229) կամ Բորբորիտներուն հետ (§ 207): Պէտք է ուրեմն հետեւցնել, թէ Սմբատ Պարսկաստանի մէջ միտքը մոլորած, եւ իր համոզմամբ ձեռնարկի մը բորբոր զգացած, իր գլուքը հաւաքեց հին Պաղիկեաններէ աստ եւ անդ գտնուող մնացորդները, որոնցմէ էր թերեւս ինքն ալ, եւ այնպէս գլուխ կանգնեցաւ նորոգ կազմակերպեալ աղանդի մը: Օգուտ քաղելով երկրին անգլուխ եւ անհիշխան կացութենէն, կրցաւ մէկ մոռցուած անկիւն մը, Հարք գաւառի Թոնդրակ գիւղը իրեն կեդրոն ընել, եւ աշակերտներ շատցնել. եւ այսպէս հետզհետէ գործօն դերեր կրցան ստանձնել իր յաջորդները: Սմբատի համար կ'ըսուի, թէ *առանց քահանայութեան, կերպի քահանայի կը գործէր, նստէր իբրեւ քահանայապետ*, բայց ուրիշ պաշտօնեաներ ձեռնադրելէ կը խորշէր, այդ արարողութիւնները իբրեւ *սնտի վարկանէլ* ուսուցանելով (ՄԱԳ. 154): Յովհաննէս Պատմաբան իր գիրքին մէջ բնաւ այդ մասին յիշատակութիւն չունի, ինչ որ գործին աննշանակ մնացած ըլլալուն ապացոյցն է, թէ ոչ եթէ իր ժամանակ սկսած ըլլար, կամ եթէ իրմէ քիչ առաջ Ովայեցիին օրով սկսած ըլլար, պէտք էր Յովհաննէսի պէս կաթողիկոսի մը մտադրութիւնը հրաւիրած ըլլար: Սմբատ Չարեհաւանցիին սկզբնաւորած եւ Թոնդրակեցւոց կոչուած աղանդը՝ հետզհետէ անցաւ անոր յաջորդներուն ձեռքով, որոնց անունները կու տայ Մագիստրոս թէ էին Թոդորոս, Անանէ, ԱԲքայ, Սարգիս, Կիւրեղ, Յեսու (ՄԱԳ. 154), եւ անկէ ետքը Ղազար, որ իր օրով աղանդապետն էր (ՄԱԳ. 166): Առ այժմ այսչափ ինչ յիշատակելիս բաւական ըլլայ, հետագայ դէպքերը իրենց կարգին պիտի պատմուի:

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ. ԱՇՏՈՒՆԻ

737. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆՈՒՆ

Ստեփանոսի կաթողիկոսութիւնը երկու բառով միայն նշանակուած կը գտնենք, թէ Յովհաննէսէն ետք *եկաց տէր Ստեփանոս ամ մի* (ՎԱԲ. 89) կամ թէ *առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Ստեփանոս ամ մի* (ԿԻԲ. 48). իսկ Ասողիկ բնաւ իսկ մոռացած է անոր անունը, եւ Յովհաննէսի անմիջական յաջորդ կը դնէ Թեոդորոսը (ԱՍՈ. 156): Ո՞վ էր եւ ուկի՞ց, ի՞նչ ընտրութեամբ եւ ի՞նչ արժանեօք այժոռ բարձրացաւ, չենք գիտեր, կամ թէ որեւէ գործունէութիւն ունեցա՞ւ, անկէ ալ տեղեկութիւն չունինք: Ուր ստոյգ յիշատակութիւնք կը պակսին, պէտք է հաւանական մակարերութիւնք պատմական եղելութեանց կապակցութիւնը լրացնեն, եւ ըստ այսմ իրաւունք կը ստանանք ըսել, թէ Յովհաննէսի հոն հաստատելու միտքով Վասպուրական փոխադրուիլը, եւ այնտեղ ալ վախճանիլը, իրաւունք կու տար Վասպուրականի թագաւորին իր իշխանութեամբ անոր յաջորդը հաստատել, եւ Հայոց հայրապետութեան ձեռքով՝ սեփականել ուզած Հայոց թագաւորութիւնը նուիրագործել: Ըստ այսմ Ստեփանոս պէտք է Վասպուրականի եպիսկոպոսներէն տարիքով յառաջացած եւ դիրքով նախապատուած մէկն եղած ըլլայ: Անոր ծերութեան իբր փաստ կը նկատենք միամեայ պաշտօնավարութիւնը, որ գուցէ

ամբողջ տարի ալ չէր: Մենք զինքը Ռշտունի անունով կոչեցինք, զոր բնաւ տեղէ մը քաղած չենք: Միայն մեր տեսութեամբ պէտք է համանուն կաթողիկոսները յաւելուածական կոչմամբ մը զանազանել, թուահամարի կարգով կոչումը թէ շփոթ եւ թէ կամայական դարձած է, քանի որ նոր գրողներ իրարմէ տարբեր թիւեր կազմած են, հակաթոռները եւ աթոռակիցները թուահամարի անցընելով կամ դուրս թողլով, իսկ հին գրողներ թուական կարգ բնաւ ընդունած ու գործածած չեն, որ գոնէ աւանդութեամբ նուիրագործուէր: Ուստի մենք ազգային եկեղեցական պատմութեամբ զբաղած առջի օրերնէս, աշխատած ենք իւրաքանչիւրին ծննդավայրէն կամ բնակավայրէն կոչում մը սեփականել: Այդ որոշմամբ ուր որ յայտնի նշանակուածը չգտանք, հաւանականը ընդունեցինք, եւ քանի որ Աղթամար Ռշտունեաց գաւառին մէջն է, եւ Ստեփանոսի տեղացի ըլլալը ակնհայտ է, Ռշտունի կոչեցինք զայն, նոյնպէս իր երկու յաջորդները: Այդ կոչումը, զոր մեր հրատարակութեան տուած ցուցակներուն մէջ կանուխէն սկսած էինք գործածել, կամաց կամաց հանրութեան մէջ ել ընդունելութիւն գտաւ, քանի որ անհրաժեշտ պէտքի մը լրումն էր, որ ինքնին ալ իրեն ամբայ կը բանար:

738. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԴԷՊՔԵՐԸ

Գագիկի նախաձեռնութեան նպաստեց անշուշտ, Արարատի Բագրատունի թագաւորութեան անկայուն վիճակը: Աշոտ Շապուհեան, Յուսուփի հոչակած թագաւորը, ոչ զօրութիւն ուներ եւ ոչ ազդեցութիւն, որ կարենար ազգային մեծ շնորհներուն մէջ ձայն ունենայ: Աշոտ Սմբատեան, Երկաթն ու Շահնշահը, իբր Հայոց թագաւոր ճանչցուած, որչափ ալ նեղուած եւ աստանդական, միջամտութեան ձեռնարկած կ'ըլլար, բայց ճիշդ այն միջոցին նա ալ կը վախճանէր: Անեցին 922-էն 8 տարի իշխանութիւն կու տայ անոր (ՄԱՄ. 99), իսկ Ասողիկ 378-ին, այսինքն 929-ին վախճանած կ'ըսէ, նոյնպէս 8 տարի իշխանութենէ ետքը՝ Կոստանդնուպոլիսէ դառնալէն սկսելով, իսկ 15 տերի հօրը մահուրնէ ետքը (ԱՍՈ. 156)՝ Հետեւաբար ստոյգ է թէ 929-ին կամ 930-ին, ուսկից անդին Յովհաննէս կաթողիկոս կենդանի եղած չի կրնար ըլլալ, Աշոտ ալ մեռած էր, եւ Գագիկ իբրեւ Հայոց թագաւոր կամ Հայ թագաւորներուն գլխաւորը, կաթողիկոս հաստատելու նախաձեռնութիւնը կը սեփականէր: Աշոտի անորդի ըլլալով, իր յաջորդութիւնը իրաւամբ ինկաւ իր եղբօր Աբասի, որուն ինքն սպարապետութիւնը յանձնած էր, բայց յետոյ երկու եղբայրներ գժտած, եւ իրարու դէմ ելած էին (§ 724): Այդ հակառակութիւնը անգամ մը յիշուելէն ետքը նորէն կրկնուած չէ, եւ հետագայ երկպառակութեանց մէջ Աբասի անունը այլեւս չի տեսնուիր, ինչ որ նշան է թէ եղբայրներու գժտութիւնը երկար չտեսց, կամ թէ մինչեւ վերջ չտեսց, եւ թէ յետին ժամանակներու մէջ Աշոտ եւ Աբաս հաշտ էին, որով իշխանութիւնը փոշանցեցաւ առանց հակառակութեան, եւ բնական իմն կերպով: Բնաւ տեղ մը յիշուած չենք գտներ որ Աբասի թագաւորութիւնը ոստիկանին կամ ամիրապետին կողմէ հաստատուած ըլլայ, եւ այս ալ հետեւանք է այն անկած վիճակին, որուն հասած էր Ապպասեանց ամիրապետութիւնը Պաղտատի մէջ: Ճիշդ 930-ին ստեղծները, Մարտավիկ պարսիկ ինքնագլխութիւն հոչակած ամիրապետին կը սպառնար, երբ Մունէս ներքինապետն ալ Մըքթատիր ամիրապետին դէմ ելած էր, զոր յաղթեց եւ իր զինուորներուն սպաննել տուաւ 932-ին, եւ տեղը անցուց անոր եղբայրը որ Քահէր-Պիլլահ կոչուեցաւ: Ամիրապետութեան ամէն կողմերը ոստիկաններ ինքնագլուխ դարձած աղիկամի կը կառավարէին, եւ ամիրապետական իշխանութիւնը իր նշանակութիւնը կորսնցուցած էր (ՎԵՐ. 457): Այդ կացութեան մէջ Հայոց ալ դիւրին էր, իրենց գիտցած կերպով իրենց գործերը վարել, հզօրագոյնին առջեւ տեղի տալով, եւ հարկով ու ընծայով ինքզինքնին սպառնովելով: Արդէն Հայաստանի մէջ ալ միեւնոյն ձեւը կը տիրէր, եւ ամէն նահանգ կամ գաւառ իրեն ազատ տերն ուներ: Աբասի թագաւորութեան բոլոր Հայ իշխաններու հաւաքմամբ, եւ

Վասպուրականի մէջ Գագիկի նախագահութեամբ հաստատուած ըլլալուն յիշատակութիւնը (ՉԱՄ. Բ. 822), մենք հին պատմիչներու մէջ չտեսանք, եւ ոչ իսկ Արծրունի թագաւորներուն Բագրատունիներու առջեւ խոնարհելնուն յիշատակութիւնը գտանք:

739. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՄԱՀՐ

Ստեփանոսի գործերէն միակ յիշատակ մը ունեցած պիտի ըլլայինք, Տաթևի եկեղեցւոյն վերանորոգուելէն ետքը կատարուած նաւակատիքին նախագահելը, եթէ կաթողիկոսի անունը նշանակուած ըլլար (§ 733): Թուականները հաւանական կը ցուցնեն այդ ներկայութիւնը, զի 929-էն 930 յարմար կու գայ Ստեփանոսի կաթողիկոսութեան, պարագաներն ալ բոլորովին անյարմար չեն, զի Սիւնիք հաշտ յարաբերութիւններ կը պահէին Արծրունեաց հետ: Այսու հանդերձ չենք համարձակիր իբր ստուգուած յանձնարարել այդ տեսութիւնը, զոր ճշդելու պէտք եղած տարրերը կը պակսին: Ստեփանոսի ժամանակին վրայ աւելի տեղեկութիւն չենք գտներ, ինչպէս իր պաշտօնավարութեան եւ մահուան վրայ ալ յիշատակներ չեն հասած:

Տ. ԹԷՈՂՈՐՈՍ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ

740. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Թէոդորոսի անձին, ընտրութեան պայմաններուն, եւ Ռշտունի կոչման մասին պիտի կրկնենք, ինչ որ արդէն Ստեփանոսի համար ըսինք (§ 737): Սա ալ Վասպուրականի եպիսկոպոսներէն եւ Վասպուրականի թագաւորին նախաձեռնութեամբ հաստատուած կաթողիկոս մըն է, իրեն հայրապետանոց ունենալով Աղթամարայ կաթողիկէն, ինչ որ յայտնապէս ալ կը քաղուի Անեցիէն, որ կը գրէ *ի յԱղթամար տէր Թէոդորոս թաղած է յԱտուածածնի Ժամատան* (ՍԱՄ. 99): Միայն թէ Թէոդորոսի կաթողիկոսութիւնը վաղանցուկ եղած չէ Ստեփանոսի նման, այլ ամէն ցուցակագիրներ համաձայնութեամբ 11 տարի պաշտօնավարութիւն կը վերագրեն, եւ մենք ալ պատճառ մը չունինք այդ տեւողութիւնը փոփոխելու, որով Թէոդորոսի հայրապետութեան միջոցը կը գրաւէ 930-էն 941 տարիները: Ամիրապետութիւնը այդ միջոցին բոլորովին իր նշանակութիւնը կորսնցուցած էր, ամէն ձեռներեց զօրավար գաւառի մը իշխանութիւնը սեփականած էր, Պաղտատ միայն կը մնար ամիրապետին, այնպէղ ալ Էմիրիւլիւմերա անուամբ հաստատուած պաշտօնեանը, ամիրապետը իր կանանոցին մէջ փակած, աղիկամի գործերը կը վարէին, եւ Ուրբաթի աղօթքներուն կը նախագահէին (ՎԵՐ. 460): Ասով ալ ամիրապետներ տեսական կեանք չունէին. Քահեր-Պիլլահ (§ 738) տարիուկէս ամիրապետի անունը պահելէ ետքը կուրցուելով բանտարկուեցաւ 934-ին, եւ բանտէ կլլելով մուրացիկ ապրեցաւ (ՎԵՐ. 459): Ապուլ-Ապպաս՝ Մըքթատիի որդին 934-է 940 անուանական իշխանութիւն վարեց Ռատի-Պիլլահ անունով, եւ վրձողութեամբ մեռաւ: Իրեն տեղը անցաւ Իպրահիմ Ապու-Իսաք, Մուրթաքի-Պիլլահ անունով, եւ չորս տարիէ ան ալ գահագուրկ եղաւ եւ կուրցուեցաւ: Տիրապետող իշխանութեան այդ կացութիւնը առիթ ընծայեց Հայերուն փոքրիշատէ ազատօրէն իրենց գործերուն մտադրութիւն դարձնել, մանաւանդ որ Ատրպատականի հզօր ոստիկաններն ալ տկարացած կ'երեւին Պարսիկ իշխաններուն զօրանալովը: Բիւզանդական կայսրութեան մէջ, բոլոր այդ միջոցին կ'իշխէր Ռոմանոս Ա. Լեկաբենոս (§ 720), որ բաւական երկար իշխանութիւն ալ ունեցաւ մինչեւ 944: Ռոմանոս օգտուեցաւ Արաբացւոց շփոթութիւններէն իր սահմանները ընդարձակելու, եւ իրեն նպաստեցին Յովհաննէս եւ Թէոփիլէ Գուրգէն կամ Գուրգուլաս, երկու հայ եղբայրներ, որոնք քսան տարիի չափ Յունաց գունդերուն

հրամայեցին Ասիոյ մէջ, եւ նշանաւոր յաղթութիւններ տարին Արաբաց վրայ, հազարի չափ քաղաքներ եւ բերդեր անոնց ձեռքէն (ԼՊԱ. 509), եւ մինչեւ Վան յառաջացնելով իրենց արշաւանքները (ԼՊԱ. 508): Արդէն գիտենք թէ ոչ միայն Փոքր-Հայք, այլեւ Մեծ-Հայքի մի մասը յունական կայրութեան կը հպատակէր, եւ գլխաւորապէս հին Ծովքը՝ Չորրորդ-Հայք եղած էր, իբր շարունակութիւն Փոքր-Հայքի՝ Առաջին եւ Երկրորդ եւ Երրորդ Հայք կոչուած հայաբնակ նահանգներուն: Այդ նահանգներուն սահմանները շարունակ փոփոխական կացութիւն ունէին, համաձայն մէկ կամ միւս կողմէ եղած յարձակումներուն յաջողութեան, որք նոր զարկ առած էին Ռոմանոսի ժամանակ Յոյներուն ի նպաստ: Այս սահմաններէն անդին էին Աբասի եւ Գագիկի, կամ Բագրատունի եւ Արծրունի, կամ Արարատի եւ Վասպուրականի թագաւորութեանց սահմանները, որոնք գրեթէ այս վե ջին յիշուած նահանգներով կը սահմանափակուէին, եւ որք ազատութիւն կը վայելէին կամաւոր հարկերով կամ ընծայաբերութիւններով պաշտպանուած:

741. ԱԲԱՍ ԵՒ ԲԷՐ

Աբասի թագաւորութեան ընդհանուր նկարագիրը յաջող եւ շինարար եղաւ: Իրեն կեդրոն ընտրեց Վանանդ գաւառը, եւ Կարս քաղաքը սկսաւ ամրացնել բերդերով եւ պայծառացնել պալատով եւ կաթողիկէով: Կ'երեւի թէ իր հորեղբօր Աբաս սպարապետի ժամանակէն (§ 685), Կարս սպարապետներու կեդրոնն էր եղած, եւ անգամ մը այն տեղ հաստատուած եւ տեղը սիրած լինելով, տեղը փոփոխել չէ ուզած: Աբասի յաջողութեան նպաստաւոր պարագայ մը եղաւ իր հորեղբօրորդւոյն Աշոտ Շապուհեանի մահը, որ առաջ Դուինի, իսկ վերջերը Բագարանի մէջ կը նստէր իբր ինքնագլուխ թագաւոր (§ 732), թէպէտ յոյժ հանդարտած վիճակի մէջ: Աշոտ յաջորդութեան թեկնածու չունեցաւ, եւ այսպէս սպառեցաւ Հայ թագաւորութիւններուն մէկ ճիւղը. Եւ Աբասի իշխանութիւնը ւաւի տարածուեցաւ իր սահմաններուն մէջ: Միւսեաց իշխաններն ալ դիւրաւ ընդունեցան Աբասի գերագահութիւնը, որուն նշանակ կը համարինք նոյն ինքն Աբասի անունին՝ Միւսեաց իշխանին անունին կից նշանակուիլը (ՕՐԲ. Ա. 304): Աբաս իր դիրքը կանոնաւորելէն ետքը ձեռնարկեց առջեւն առնուլ Ափխազներու, Վրացիներու եւ Մարմատացիներու եւ ուրիշ Կովկասաբնակ աւազակաբարոյ ազգերուն կողմէն շարունակուող ասպատակներուն, որոնք Հայոց ներքին գժտութիւններէն եւ սկարութիւններէն քաջալերուած, շարունակ Հայ գաւառները կ'իջնէին եւ ւաւերելով աւարելով իրենց լեռները կը դառնային: Այն ժամանակներ այդ գունդերուն գլխաւոր հրամանատարն էր Ափխազներու Բէր թագաւորը, որ *Բէրայէս ամբարտաւանութեամբ* պատգամ ալ կը դրկէր Աբամին, որ չկանխէ Կարսի մէջ շինած կաթողիկէին նաւակատիքը փութացնել, վասն զի ինքն պիտի գայ *կատարել քաղկեդոնականսահմանաւն*: Աբաս իր իշխանական եւ կրօնական զգացումներուն մէջ վիրաւորուած, Հայ գունդերը կը միացնէ, ինքն ալ գլուխը անցած թշնամւոյն դէմ կը քալէ, Կուր գետի մօտ ճակատամարտը կը խառնուի, Հայերը կը զօրանան, ասպատակը կը ցրուի, եւ բեր կը ձերբակալուի: Աբաս զայն շղթայակէպ Կարս կը բերէ, եւ իր շինած կաթողիկէն ցուցնելով, *տեղեւ, կ'ըսէ, զգեղեցկաշէն եկեղեցիդ, զի այլ ոչ տեսանելոց ես* (ԱՍՈ. 156), եւ կը հրամայէ *փորել զաշս նորս*, եւ կուրացուցուած Բէրը ծանր փրկանքով իրեններուն կը դարձնէ, պայման կնքել տալով, որ այլեւս Հայաստան պիտի չյարձակին: Այսպէս Աբասի ձեռքով *եղև խաղաղութիւն աշխարտիս Հայոց, զի եքարձ գիտովարար աւազակսն* (ՄԱՄ. 99): Դիտողութեան արժանի կը նկատենք, որ Աբաս այդչափ յաջողութիւն ունենալէ, եւ արժանավայել կաթողիկէ եկեղեցի ալ կառուցանելէ ետքը, բնաւ հետամուտ չէ եղած՝ ոչ Հայոց կաթողիկոսը Վասպուրականէ Արարատ դարձնելու, եւ ոչ ալ մրցակից կաթողիկոսութիւն մը ստեղծելու իր թագաւորութեան մէջ: Այդ կէտը իբրեւ Աբասի

խահականութեան գերագոյն փաստի մը կը գտնենք մենք, որ չէ ուզած պատահական խնդիրներով տիրող համերաշխութիւնը վտանգել, եւ կատարեալ իրողութեան մը դէմ մաքառելով յուզումներ ստեղծել, որովհետեւ Գագիկ դիւրաւ պիտի չհաւանէր ձեռքէ հանել կաթողիկոսին իր հովանաւորութեան ներքեւ մտած ըլլալուն առաւելութիւնը:

742. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐ

Արծրունեաց պատմիչը կը գրէ, թէ իբր ամիրապետութեան սահմաններուն մէջ *խրաքանչիւր որ գիւր միտս հանէր*, Նախիջեւանի Արաբացի ոստիկանն ալ *կարծեսց ինքնագլուխ լինել*, եւ Հայաստան յարձակելով, Գողթն ու Դուինը գրաւեց, եւ մինչեւ Արագածոտն հասաւ, որ է *բաժին կալուածոց Աբասայ որդւոյ Սմբատայ*: Աբաս որովհետեւ *ոչ կարողանայր ի դիմի հարկանիլ*, Գագիկը օգնութեան կը կանչէ, բայց յետոյ ինքնիրեն վերջացնել ուզելով, *հպարտացեալ* պատերազմի կը մտնէ, եւ որովհետեւ *հմուտ պատերազմաց* չէր, կը յաղթուի եւ Վրաստան կը փախչի: Գագիկ վրայ կը հասնի, Արաբացիին վրայ կը յարձակի Խորվիրապի մօտ, Գինոյ բլուրին ստորոտը, Յուսաւորյի յիշատակին օրը սահմի 10-ին (ԱՐԾ. 338), որ այն միջոցին պէտք էր իյնար Յունիս 16-ին: Պատերազմը կը վերջանայ Գագիկի յաղթութեամբ, *ի վերին օգնականութենէ զօրացեալ, զի եւ սուրբ հայրապետն Հայոց մեծն Եղիշէ*, Գինոյ բլուրին վրայ կ'աղօթէր, ինչպէս Ներսէս մեծը Նպատի վրայ (ԱՐԾ. 339): Չենք գիտեր ինչպէս յարմարել այդ միջադէպը ընդհանուր պատմական հանգամանքներուն հետ: Պատմութիւնը մեզի կը վկայէ թէ Աբաս ոչ հպարտացեալ եւ ոչ պատերազմի անհմուտ մէկն էր, եւ երբեք փախուստ տալու պարտաւորուած չէ: Թերեւս շփոթուած է Աբասի յաշխարհ Վրաց երթալուն հետ, երբ եղբայրը Աշոտ թագաւոր ալ՝ Կոստանդնուպոլիս կ'երթար (ԱՍՈ. 155), մանաւանդ որ Աբաս իբր թագաւոր ալ յիշուած չէ: Սակայն ամէն պարագային մէջ բնաւ պատմական հանգամանք չունի Եղիշէ ըստողիկոսի Գինոյ բլուրին վրայ աղօթելը, վասն զի Գագիկ Եղիշէի կաթողիկոսութենէն առաջ վախճանած էր արդէն: Հետեւապէս պատմութեան ներքին անկապակից պարագաներն իսկ՝ զայն նկատողութեան արժանի չեն ցուցներ. եւ մենք աւելի պնդել հերկ չենք սեպեր: Գագիկի մահուան համար ունեցած միակ տեղեկութիւննիս է, թէ 29 տարի թագաւորեց (ԱՍՈ. 273), որ սկսելով 908-էն (§ 707), կը յանգի 937-ին, եւ այս է Գագիկի մահուան համար ընդունուած սովորական թուականը, Թէոդորոս կաթողիկոսի եօթներորդ տարին: Արծրունեաց թագաւորութիւնը, զոր Գագիկ հիմնած էր, շարունակեց իր սերունդին մէջ, իբրեւ անկախ թագաւորութիւն, եւ Գագիկի տեղ անցաւ իր երեց որդին Աշոտ Դերենիկ, որուն 17 տարի իշխանութիւն է տրուած, մինչեւ Հայոց 407 թիւը (ԱՍՈ. 273), ինչ որ կը հասնի մինչեւ 958, իսկ Գագիկի մահը եղած կ'ըլլայ 941-ին: Այդ թուականներու անյարմարութեան մէջ հարկաւ գրութեան կամ ընդօրինակութեան սխալանք մը ենթադրուելով, ընդհանրապէս ընդունուած է 937-ին դնել Գագիկի մահը եւ Աշոտ Դերենիկի թագաւորութիւնը:

743. ԳԱԳԻԿԻ ԹՈՒՂԹԸ

Թողոց Գիրքը, որ քաղկեդոնական խնդիրին շուրջը Հայոց բռնած ուղղութեան պաշտպանողական հաւաքածոն է, Վասպուրականի Գագիկ թագաւորէն գրուած նամակի մը պատճէնը կը պարունակէ, որուն մասին մեր պատմագիրներ բան մը գրած չունին, եւ թուղթն ալ իր մէջը անունի եւ թուականի ակնարկներ չունի, որ կարենայինք գրութեան ժամանակը, պարագաները, եւ գլխաւորապէս նպատակը ճշդել: Հաւաքածոն կազմողը, իբրեւ ուղղակի *առ կայրն Յունաց Ռոմանոս* գրուած կը ցուցնէ, իսկ բուն հասցէն ուղղուած է *հայրապետի, որ է գլուխ եպիսկոպոսաց Նոր Հռոմայ, եւ պատրիարքի յընդհանուրս*: Կայսեր անուն չկայ. միայն մէջը ըսած է, թէ համարձակութիւն չունենալով

առ ի գրեղ առ սուրբ եւ քրիստոսասպասկեալ թագաւորն, հայրապետին կը գրէ, գրնդունելութիւնն առ սուրբ հայրապետդ ապաստան ընելով: Մենք կը կարծենք թէ այդ եիրը 930-էն առաջ գրուած չէ, քանի որ Յովհաննէս ըստ յիշուած այդպիսի պարագայ մը չի յիշեր. եւ ամենայն հաւանականութեամբ գրուած է այն միջոցին, երբ Հայագգի Գուրգէն կամ Գուրգուսս զօրավարներ, մինչեւ Տիգրիսի եզերքը հասան, եւ Գագիկի հետ ալ բանակցութեան մտնելով զայն յորդորեցին կայսեր հովանաւորութեան դիմել, եւ կրօնական մերձեցմամբ, գործը աւելի ամրացնել: Աւելցնենք եւս որ 930-ին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք եղաւ Թէոփիլակտոս, նոյնիսկ Ռոմանոս կայսեր որդին, ինչ որ լաւագոյն կը բացատրէ հայրապետին միջնորդութեան դիմելուն շարժառիթը: Գագիկ կը յայտարարէ թէ ստեն մը Հայեր Յոյներու հետ էին, *ոչ միայն սիրողաբար հարկս հականէաք կայսեր, այլ եւ դաւանութեամբ ալ համաձայն էինք, այլ եւ առ սուրբ հաւատոյն միաւորութիւն խոստովանութեան հաղորդս եւ հաւասարս գտանէալ* (ԹՂԹ. 295): Այդ միաւորութիւնը հաստատուն մնացած է երեք ժողովներուն ստեղծները, այլ *վասն չորրորդ ժողովոյն, ոչ զմիաձայնութիւն յանձին ունին վարդապետքս Հայոց*: Այդ տարածայնութեան պատճառը իմանալու համար Գագիկ դիմած է Հայոց վարդապետներուն, եւ յառաջ կը բերէ անոնց ըսածները եւ ցուցուցած վկայութիւնները, որովչորրորդ ժողովը առջի երեքին հակառակ գտած են, ինչպէս նաեւ այն բացատրութիւններն ու վկայութիւնները, զորս անոնք կու տան՝ սրբասացութեան մէջ *խաչեցար* ալ երգելնուն մասին: Այդ վկայութիւնները առջեւ բերելով Յոյներուն տալիք պատասխանը կը խնդրէ, *ոչ փորձողականս կամ վիճողականս իօսքեր ըսած ըլլալ կ'ուզէ, այլ միայն հետամուտ է հնարաւորել, ի բաց բառնալ զկրճիմն որ կայ ի միջի, զցանկն քակել եւ միջնորմն յատակել, եւ զերկոսիմն հաստատել ի մի նոր մարդ*: Հարկաւ Գագիկի մտադրութիւնը քաղաքականէն կը սկսի, կրօնականը պիտի ըլլայ միջոց մը: Ասով մէկտեղ նա երեք յանձնառու չէ բացարձակապէս Յոյներուն հնազանդիլ, այլ երկու կողմերը փոխադարձ զիջողութեամբ մօտեցնել, եւ երկուքէն *մի նոր մարդ* կազմել: Քանի որ այս էր Գագիկի նպատակը, ոչ Յոյները պատրաստ էին քայլ մը ետեւ առնել, եւ ոչ ալ Հայերը յօժարեցան քայլ մը առջեւ նետել, եւ Գագիկի թուղթը հետեւանք չունեցաւ (ԶԱՄ. Բ. 821), ինչ որ հարկաւ պատմութեանց մէջ յիշուելուն ալ բուն պատճառն է:

744. ՄԱՀՆ ՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Թէոդորոս կաթողիկոսի պաշտօնավարութեան մասին աւելի տեղեկութիւն չունինք, իր ժամանակը պատկերացնելու համար ալ ուրիշ եղելութիւններ չկան որ յիշենք: Երկիրը հետզհետէ կը հանդարտէր, արտաքին թշնամիներու դժպիի գործունէութեան դադարելովը: Հարաւայիններ կամաց կամաց իրենք քաշուեցան, հիւսիսայինները Աբաս լռեցուց, ներքինները յոգնելով լռեցին, Աբաս եւ Գագիկ խոհական մտածումով իրենց մրցումները վերջացուցին, եւ այս կերպով նուիրագործուեցաւ նոր շրջան մը, որ եթէ կատարեալ բարօրութիւն չէր, բայց անցեալին վրայ մեծ առաւելութիւններ ունէր, եւ քիչ ու շատ արդիւնքներ ունեցաւ, եւ աւելին ալ կ'ունենար եթէ միջոցներ նուազած չըլլային: Թէոդորոս կաթողիկոս բարեբախտ եղաւ իր անունը կցելով այդ շրջանին, եւ աւելի պիտի փառաւորէինք իր անունը՝ եթէ կարողութեան եւ արդիւնաւորութեան մասին որեւէ մէկ պատմագիրին կողմէ գոնէ թեթեւակի ակնարկ մը գտնէինք: Իր մահը եղած է հարկաւ բնական կերպով, եւ միայն գերեզմանին վրայ անցողակի յիշատակ մը ունինք, թէ *թաղած է Աղթամարայ Սուրբ Խաչի կաթողիկէին քովը, յԱստուածածնի ժամատան, բայց չենք կարծեր եկեղեցւոյ մէջ, վասն զի այդպէս չէր Հայ Եկեղեցւոյ սովորութիւնը*:

745. ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԱԹՈՌ

Թեոդորոս հանդարտ կացության մէջ վախճանեցաւ, եւ յաջորդութիւնն ալ հանդարտ կերպով կարգադրուեցաւ, դարձեալ Վասպուրականի մէջ, եւ Արծրունեաց թագաւորին հովանաւորութեամբ, որ էր Աշոտ Դերենիկը: Ազգակցական ազդեցութիւն մըն ալ խառնուեցաւ գործը դիւրացնելու, վասնզի Եղիշէ էր *եղբայր* Թեոդորոսի (ԱՍՈ. 157, ՎԱՐ. 89), որով գրեթէ ժառանգական իրաւունքով կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ: Ինչպիսի ալ ազգակցական իրաւունքը ջնջուած էր Սահակ Պարթեւէ ետքը, բայց բոլորովին մոռցուած չ'երեւիր. եւ այս միջոցներուն յաճախ կը յիշուին ազգակից կաթողիկոսներ, ինչպէս Յովհաննէս, որ Մաշտոցին ազգականն էր. եւ ուրիշներ ալ, որ առաջիկային պիտի տեսնենք: Եղիշէի անունը բոլոր հիներէն Եղիսէ գրուած է, բայց մենք ախադասեցինք պահել նորերուն գործածած ուղղագրութիւնը, միայն տեղ մը Եղիս գրուած է (ՄԱՄ. 99), զոր հարկ է իբր գրչութեան սխալ նկատել: Եղիշէ անունը մեծ տեղ մը կը գրաւէ Աղթամարի յիշատակներու մէջ, եւ կը նկատուի իրենցմէ իբրեւ Աղթամարի առաջին կաթողիկոս: Կը գրեն թէ Եղիշէ մը, Գագիկ թագաւորի ազգական, Գեորգ Գառնեցի կաթողիկոսէ յատկապէս Աղթամարի համար կաթողիկոս ձեռնադրուած ըլլայ, եւ իբր թէ Վասպուրական եւ Աղձնիք եւ Տուրուբերան նահանգերէն մաս մը գատելով, Աղթամարի բաժանեալ կաթողիկոսութեան օրինաւոր սկզբնաւորութիւն մը տրուած ըլլայ: Չարմանալի չէ որ Աղթամարի աթոռակալներ իրենց ծագումը ուզած ըլլան գեղազարդել եւ արդարացնել, սակայն մտածուած կերպը բոլորովին անկապակից է ստուգապատում յիշատակներու հետ: Գեորգ Գառնեցին իր հաւատարիմ եւ ժամանակակից պատմիչն ունի, Յովհաննէս Պատմարան կաթողիկոսը, որ բնաւ Գեորգի ասանկ տարօրինակ բան մը ըրած ըլլալը չի յիշեր, եւ ոչ ալ Գեորգի իմաստութեան կրնայ վերագրուիլ իր կաթողիկոսութենէն ուրիշի բաժին հանելու յետսամիտ գաղափարը: Թող որ Գեորգի մահուան ատեն 897ին, ոչ Վասպուրականի թագաւորութիւն կար, եւ ոչ Գագիկ թագաւոր, ոչ Աղթամարի կաթողիկէն էր շինուած, եւ ոչ նոր կաթողիկոսութիւն ստեղծելու պահանջ կար: Յովհաննէս ինքն ալ, որ Վասպուրականի Գագիկը կը գովէ, եւ վերջէն անոր մօտ գացած է, Աղթամարի մէջ իրմէ գատ ուրիշ կաթողիկոսի մը գտնուիլը չի գիտեր: Աղթամարի կաթողիկոսութեա պաշտպաններ հոգ չեն ունեցած եւ ոչ իսկ ժամանակակից պատսմութիւնը ուսումնասիրել: Իսկ Եղիշէի անունին Աղթամարի յիշատակներուն մէջ իբր աթոռին հիմնարկող նկատուիլը կ'արդարանայ այնու, որ Եղիշէ Աղթամարի աթոռին մէջ մեռնող վերջին կաթողիկոսն է. իր յաջորդն Անանիա՝ Արծրունեաց թագաւորութիւնը թողուց, եւ Բագրատունեաց սահմանը անցաւ, եւ Արծրունիք չուզեցին իրենց աթոռական առաւելութենէն հրաժարիլ. եւ այն օրէն Աղթամարի հակաթոռութեան սերմերը նետուեցան: Բնական էր ուրեմն, որ Եղիշէի անունը մեծ դեր խաղար այդ շարժումին մէջ: Հետեւաբար պետք է ըսել թէ Գեորգէ ձեռնադրուած Եղիշէն անգոյ անձնաւորութիւն է, թեպէտ Աղթամարցոց ենթադրութեանց հիմ եղող Եղիշէ մը, իրական է, եւ է նոյնինքն Անանիայի նախորդը, Ամենայն Հայոց հայրապետներէն Աղթամար նստող ու մեռնող երեք կաթողիկոսներուն վերջինը:

746. ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՄԱՀՐ

Եղիշէի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը տարբեր կերպով նշանակուած է, հինգ (ՎԱՐ. 89) կամ եօթը (ԱՍՈ. 157) տարի, տարբերութիւն մը, զոր դիւրին էմէկնել Ե եւ Է թուատառերու փոփոխութեամբ, առանց պետք ունենալու դիմել վերջին երկու տարիները ամբաստանեալ եւ քաշուած վիճակի մէջ անցուցած ըլլալու ենթադրութեան, (ՉԱՄ. Բ. 827), որուն յիշատակը չենք գտներ մեր ձեռքը գտնուող պատմագիրներու մէջ:

Ժամանակագրական յարմարություններ նախադասելի կը ցուցնեն 5 տարի ընդունիլ Եղիշէի հայրապետութեան տեւողութիւնը, որ 941ին սկսելով կ'աւարտի 946ին: Ազգային կեանքն ալ յիշատակաց արժանի եղելութիւն մը ունեցած չէ: Աբաս Բագրատունի եւ Աշոտ Դերենիկ կանոնաւորապէս եւ առանց մրցակցութեան վարած են իրենց իշխանութիւնները, եւ տեղի չեն տուած դժպիի պատահարներու: Դերենիկ թագաւորին եւ Ապլխարիպ զօրավարին մէջ ծագած հակառակութիւնը շուտով վերջացած է, զի Ապլխարիպ զոյգով զգացած է՝ իր մատնութեամբ Դերենիկին Ապլիան ոստիկանին ձեռքը իյնալուն տգեղութիւնը, եւ ինքն անոր ազատութիւնը պատրաստած է, եւ նորէն իրարու հետ հաշտ ապրած են (ՈՒՌ. 39): Ամիրապետութեան կացութիւնն ալ փոփոխութիւն չէ կրած, զի 944ին, ինչպէս յիշեցինք (§740), Մութթաքի-Պիլլահ ամիրապետն ալ գահագուրկ եղաւ եւ կուցուցեցաւ, եւ իրեն տեղը անցաւ Ապուր-Զասմ, որ Մութթաքֆի-Պիլլահ կոչուեցաւ, և 946ին ինքն ալ նոյն վախճանը ունեցաւ, գահագուրկ եղաւ եւ կուրցուեցաւ, եւ Փատրլ ամիրապետութեան կոչուեցաւ, Մօթի-Պիլլահ անունով: Ասիկա բաւական առեն գահին վրայ մնաց իշխանութիւն չվարելու պայմանով, քանի որ բոլոր իշխանութիւնը Էմիրիւլիւմերաներու ձեռքը անցած էր: Յունական կայսրութեան մէջ Ռոմանոս Լեկաբենոս 945ին գահագուրկ ըլլալով Պրոտի կղզիի վանքը փակուեցաւ՝ իր իսկ որդւոյն կողմէն, որ Կոստանդին Ը. անունով գահ բարձրացաւ, բայց միւս տարին ինքն ալ սպաննուեցաւ, եւ նորէն գահակալեց Կոստանդին Է. Պորփիրոսէն: Ինչ որ մեր պատմութեան հետ կապ ունի, Ռոմանոսի կրօնական նախանձայուցութիւնն է, որ Ասիոյ մէջ ունեցած յաջողութիւններէն խրոխտացած, սկսաւ կայսրութեան սահմանին մէջ երող չայերը քաղկեդոնականութեան ստիպել, մասնաւորապէս իր խստութիւնը եկեղեցականներու վրայ ծանրացնելով: Այս պատճառաւ *բազմութիւնք կրօնաւորաց հալածեալք ի Հռոմոնց աշխարհէն սակս ուղղափառութեան*՝ պարտաւորուեցան գլխաւորապէս Արարատի հայկական թագաւորութեան սահմանները գաղթել (ՎԱՐ. 88), եւ Ծիրակի եւ Սիւնիքի եւ ուրիշ շրջակայ գաւառներու մէջ վանքեր հիմնել կամ եղածները շէնցնել: Որչափ ալ այդ եղելութիւնները Թեոդորոսի եւ Եղիշէի օրերէն սկսան, սակայն մենք անոնց մէկ քաղուածքը Անանիայի օրուան կը թողունք, որովհետեւ ոչ միայն հիմնարկութեանց ճիշդ թուականները չունինք, այլեւ անոր համար՝ որ Անանիա եղաւ անոնց աւելի զարկ տուողը, մինչ Թեոդորոս եւ Եղիշէ Աղթամարի կղզւոյն մէջ առանձնացած գործունեայ դեր չունեցան այդ հիմնարկութեանց մէջ: Եղիշէի մահուան հանգամանքներն ու գերեզմանն ալ անյայտ կը մնան մեզի:

Տ. ԱՆԱՆԻԱ Ա. ՄՈԿԱՅԻ

747. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՄ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Համեմատաբար անգործ կաթողիկոսներէ եւ գրեթէ դատարկ միջոցէ ետքը, նորէն դիմացնիս կ'ելլէ հայրապետական շարքի փառաւոր կաթողիկոսներէն մէկը, որ կրցած է իր ժամանակին գերակշռութիւն մը տալ, եւ եկեղեցւոյ պաշտպանութեան եւ պայծառութեան համար նշանակելի գործունէութիւն ցուցնել: Անանիայի Մոկացի ծագումը կը յայտնէ, թէ իր նախորդներուն ազգակցութենէն չէր, եւ *առաջնորդ սուրբ ուխտին Վարազայեղած* ըլլալն ալ (ԱՄՈ. 157), ապացոյց է թէ նոյնիկս Աղթամարի հայրապետանոցին մէջ եղողներէն չէր, եւ թէ Վասպուրականի Աշոտ Դերենիկը դուրսէն մէկ մը հայրապետական աթոռ բարձրացուց, հարկաւ անոր արժանիքէն եւ արդիւնաւորութենէն յորդորուեցաւ կամ համոզուեցաւ: Հայրապետական ընտրութեանց մասին պարագաներով տեղեկութիւններ չունենալուս, աւելի որոշ կերպով բան մը չենք կրնար ըսել: Ապագային մէջ Անանիայի՝ Արծրունեաց հովանաւորութենէն Բագրատունեաց հովանաւորութեան անցնիլը դիտելով, անհիմն միտք մը չենք կարծեր

յայտնած ըլլալ եթէ ըսենք, թէ Անանիայի ընտրութեան մէջ Աբաս ալ մասնակցութիւն ունեցաւ, խոհեմ եւ զգուշաւոր կերպով հայրապետութիւնը նորէն կեդրոնական տեղ մը դարձնելու նպատակով: Անանիայի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ամէն պատմիչներէ եւ գաւազանակիրերէ 22 տարի նշանակուած է առանց բացառութեան, եւ պատճառ մը չկայ որ մենք ալ այդ հաշիւէն շեղինք, ուստի 946ին դնելով անոր ընտրութիւնը, Եղիշէի մահուրնէ անմիջապէս ետքը, վախճանը կը հասնի 968ին: Իր օրով 954ին պէտք էր վերջացնել Դերենիկը 17 տարիները, 937էն սկսելով անոր թագաւորութիւնը (§742), սակայն Ասողիկ մինչեւ Հայոց 407, այսինքն մինչեւ 958 կամ 959 կ'երկարէ անոր մահը (ԱՍՈ. 273), եւ Օրբելեան ալ նոյն 407 թուականին կը դաւ Գագաիկ Արծրունիի մահը (ՕՐԲ. Բ. 29), զոր պէտք է Գագաիկի որդի Դերենիկի վրայ իմանալ, եւ այդ երկու համաձայն վկայութիւնները կը յորդորեն, Դերենիկի մահը քանի մը տարիով յետաձգել: Իսկ եթէ ուզուի Դերենիկի 17 տարիները պինդ բռնել, հարկ կ'ըլլայ Գագաիկի մահը 937էն 941 յետաձգել: Աբուսահլ Համազասպ, եղբօրը՝ Աշոտ Դերենիկի յաջորդելով՝ բաւական երկար թագաւորած է, մինչեւ Անանիայի եւ Վահանի մահը: Բագրատունեաց թագաւորութեան մէջ Անանիա ժամանակակից եղաւ Աբասի տասնամեայի մը չափ, մինչեւ 955, երբ վերջացան Աբասի 24 տարիները, եւ իրեն յաջորդեց որդին Աշոտ Գ. Ողորմած մականուանեալ, որ շատ երկար ապրեցաւ:

748. ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Անանիայի հայրապետութեան ժամանակը, ամիրապետութեան հետ բաղդատուելով, զոյգ կ'ընթանայ Մօթի-Պիլասի ժամանակին, որ 28 տարի ամիրապետութեան անունը կրեց, մէկ գրագիրով եւ համեստ թոշակով պալատին մէկ անկիւնը քաշուած, մինչ բուն իշխանութիւն վարողներն էին Էմիրիպիւմեթա փոխարքաները՝ Մսիգ եւ որդին Ազետ-Տէվլէթ: Հետզհետէ ամիրապետութեան նշանակութիւնն ալ կը կորսուէր, վասնզի Մսիգ-Լէտին-Ալլահ, Ֆաթիմեանց իշխանապետը, Եգիպտոսն ու Արաբիան կը գրաւէր, եւ խալիֆա եւ ամիրապետ կը հռչակուէր 968ին, Անանիայի վերջին օրերը: Իսկ յունական կայսրութեան մէջ Կոստանդին Է., որ կրկին բարձրացած էր (§746), մինչեւ 959 իշխեց, եւ մեռաւ իր զաւակէն թունաւորուելով, որ Ռոմանոս Բ. անունով հօրը յաջորդեց, եւ հազիւ 4 տարի զեղխութեանց մէջ աստէն անցրնելէ ետքը, ինքն ալ մեռաւ 963ին, թունաւորուելով իր ամուսին Թեոփանէ դշտայէն, որ Նիկեփորոս Փոկաս զօրավարին հետ ամուսնանալով զայն կայսրութեան բարձրացուց: Թեոփանէ Նիկեփորոսէ ալ պաղելով Յովհաննէս Չմշկիկ զօրավարին հետ միացաւ, եւ Նիկեփորոսը սպաննել ու Չմշկիկը կայսր հռչակել տուաւ 969ին, Անանիայի մեռնելէն քիչ ետքը: Չմշկիկ՝ Թեոփիլէ Գուրգէնին թոռն էր (§740), Նիկեփորոս ալ Վարդ պատրիկի որդին էր, երկուքն ալ Հայագգի քաջ զօրավարներ, որք կայսրութենէ առաջ եւ ետքը նշանաւոր յաղթութիւններ տարին Արաբացուոց վրայ, եւ կայսրութեան սահմանները ընդարձակեցին Փոքր-Ասիոյ եւ Ասորիքի եւ Միջագետքի, մասամբ ալ Հայաստանի մէջ, որք մեր նիւթէն դուրս կը մնան: Այսչափ ինչ բաւական ըլլայ Անանիայի ժամանակին քաղաքական կացութիւնը ցուցնելու համար:

749. ԱԹՈՌԻՆ ՏԵՂԸ

Անանիայի անունը միշտ գովութեամբ յիշուած է ամէն պատմիչներէ, իբրեւ անձ մը *ամեներջանիկ սրբութեամբ գերապատուեալ*, եւ *բարեշնորհ իւրոց վիճակելոցն* (ԱՍՈ. 159): Իր գործունէութիւնը կանոնաւոր պատմող մը ունեցած չէ, եւ մեզ հարկ կ'ըլլայ ցրիւ յիշատակները քով քով բերելով, հնարաւորութեան չափին մէջ, անոր պատմութիւնը կազմել: Առաջին կէտը զոր պէտք է նկատի առնենք աթոռին տեղափոխութիւնն է: Անցին

բացարձակ կերպով կը գրէ, թէ իր 22 տարիներէն, *հինգ ամյա Աղթամար եւ Եօթնէւտասն ամի Վարազ եկաց* (ՄԱՄ. 100) բայց դժուար է այսպէս բաժնել Անանիայի պաշտօնավարութիւնը: Մենք տեսանք որ 946էն առաջ հնար չէ դնել անոր ընտրութիւնը (§747), եւ Հայոց 598ին, այսինքն 949ին արդէն նա Սիւնիք եկած էր, Յակոբ եպիսկոպոսի խնդիրը կարգադրելու (ՕՐԲ. Բ. 26), եւ եթէ թուատառի փոփոխութիւն ալ ենթադրենք, միշտ 5 տարի Աղթամար մնացած ըլլալու միջոց չի մնար, եւ բնաւ չ'արդարանար 17 տարի ալ Վարազ նստած ըլլալու խօսքը, բայց եթէ կաթողիկոսութենէ առաջ 17 տարի Վարազ առաջնորդութեան մէջ մնացած ըսելով, թէպէտ այս չէ Անեցիին միտքը: Արդ Անանիայի ընտրութեան եւ Սիւնեաց խնդիրին թուականները մերձեցնելով, պէտք է ըսել, թէ հիւսիսային գաւառներու մէջ ծագած խնդիրները հանդարտելու, եւ հայրապետական աթոռին բռնաբարեալ իրաւունքները պաշտպանելու համար, Անանիա անմիջապէս պէտք զգաց անձամբ այդ կողմերը երթալ, եւ Աղթամարի առանձնութիւնը թողլով, որ կաթողիկոսարանի ազդեցութեան կորսուելուն գլխաւոր պատճառն էր, եւ թերեւս քիչ մը ատեն ալ իր սիրեցեալ Վարագը միայլէ յետոյ, եկաւ Կարս, Աբաս թագաւորի մօտը: Այնտեղէն սկսաւ նախ թղթակցելով գործին լուծումը հոգալ, եւ միանգամայն պէտք եղած նախապատրաստութիւնները կատարել, իշխաններու եւ ազդեցիկ անձերու տրամադրութիւնները պատրաստել, եւ այնպէս գործին ամենայն զօրութեամբ ձեռնամուխ ըլլալ: Գալով յուզուած խնդիրին իսկութիւնն ալ բացատրելու մասին, լիագոյն կը գտնենք Օրբելեանի պատմութիւնը, որ ինքն ալ Սիւնեաց եպիսկոպոս ըլլալով, գործին մասին անելի տեղեկութիւններ եւ յիշատակներ ունէր, եւ անելի ընդարձակ ալ կը գրէ *Ապստամբութիւն Յակոբայ* մակագրած գլուխին մէջ: Սիայն թէ ինքն կը ջանայ միշտ թեթեւցնել իր նախորդներէն Յակոբի ըրածները, մինչ ուրիշ պատմիչներ ծանր կերպով կը մեղադրեն Յակոբի ընթացքը, եւ շատ մանրամասնութեանց ալ չեն մտներ:

750. ՍԻԲՆԵԱՅ ԽՆԴԻՐԸ

Արդ, Օրբելեանի պատմութեան համաձայն, Յակոբ եպիսկոպոս, Յովհաննէս կաթողիկոսի ազգականներէն, եւ նոյն կաթողիկոսէն Սիւնեաց մետրապոլտական աթոռին վրայ ձեռնադրուած (§ 735), իրեն շեղելուն թելադրութիւնը ստացաւ Աղուանից Սահակ կաթողիկոսէն, որուն հետ *հոգեւորական սիրոյ կապակցութեամբ յարակցեալ էր* եւ երկուքն ալ *էին միմեանց համախոհ եւ յոյժ մերձաւոր* (ՕՐԲ. Բ. 17): Ծատոնց ծանօթ էր Աղուանից աթոռին հակամիտութիւնը, որ Հայոց հայրապետութեան հետ ունեցած կապակցութիւնը խզել, եւ ինքնագլուխ կաթողիկոս ըլլալ, եւ ոչ թէ Հայոց աթոռին ներքեւ` իբրեւ լոկ արքեպիսկոպոսութիւն սեպուի (§431): Հայաստանի շփոթ եւ ընկճեալ վիճակը եւ կաթողիկոսներուն տարտամ եւ թափառական աստանդականութիւնը, եւ իրենց ազդեցութեան նուաղիլը, նոր պատեհ ընծայեցին Աղուաններուն իրենց հնամենի ջանքը վերսկսելու, եւ Սահակ Աղուանից կաթողիկոս նորէն ոյժ տուաւ այդ նպատակին: Որպէս զի անելի զօրաւոր ընէ իր գործը, իրեն օգնականներ ալ կսկաւ որսալ, եւ Հայաստանի հիւսիսային կողմերը իր ազդեցութեան ներքեւ առնել, եւ ինքն անոնց միւռոն բաշխել եւ ձեռնադրութիւններ ընել, քանի թէ Հայոց կաթողիկոսներուն ալ թափառական կեանքը, եւ վերջի ստեղծներ Աղթամար քաշուիլը` բարեպատեհ առիթ կ'ընծայէին իրեն: Սիւս կողմէն այդ կողմի իշխանները, ամէնքն ալ Բագրատունի սերունդէ, չէին սիրեր անուղղակի կերպով Արծրունի իշխաններու ազդեցութեան ներքեւ ըլլալ, որոնց հովանաւորութեան ենթարկեալ էին Աղթամար նստող վերջին կաթողիկոսները: Յակոբ Սիւնեաց եպիսկոպոս, որ 918էն ի վեր ձեռնադրուած էր, եւ շատ օգտակար շինութիւններով եւ կալուածներով Սիւնեաց վանքերը պայծառացուցած էր իշխաններու եւ տիկիներու բարեպաշտութիւնները քաջալերելով, ըստ ամենայնի վաստակուած էր Աղուանից կողմը, անկէ կ'առնէր միւռոնը, անոր կը դիմէր ձեռնադրութեանց համար: Օրբելեան վերոյիշեալ

պարագաները յառաջ կը բերէ իր նախորդին ընթացքը արդարացնելու համար: *Ձի կայծոռիկոսըն Հայոց, կ'ըսէ, հեռացեալ էին յայնմ ժամանակի, զի վասն հանապազորդեան հինահարությունն Բամայէացոց՝ յողեալ էին զայթոռն որ ի Դուին եւ շրջէին այսր անդր: Եւ կը յաւելու թէ, Յակոբ վասն հեռաւորութեանց ոչ կարէր ամ յամէ երթալ առ կայծոռիկոսն Հայոց եւ առնուլ միւռնն, ապա հարկ եղև խնդրել զմիւռնն ի կայծոռիկոսէն Աղուանից (ՕՐԲ. Բ. 18):* Այստեղ պէտք է դիտել թէ միւռնն առնելու համար, ամ յամէ երթալ առ կայծոռիկոսն բացատրութիւնը, եւ աւելի ստորեւ ալ մեղադրանքը՝ թէ բազում ամբ են Յակոբայ զի ոչ եկն ի սուրբ Գրիգորի յայթոռն, լռելեայն կ'իմացնեն, թէ Հայոց եպիսկոպոսներ պարտաւոր էին իւրաքանչիւր տարի, կամ գոնէ ստեպ ստեպ կայծոռիկոսին մօտ երթալ, թէ իբր հպատակութեան նշանակ, եւ թէ իբր յարաբերութեանց դիւրութիւն, եւ այս առթիւ իրենց պէտք եղած միւռնն ալ ստանալ: Յակոբի ընթացքին դառնալով, մենք ալ դիտել տուինք թէ Յովհաննէսի շարունակ թափառական կեանքը, եւ Ստեփանոսի ու Թէոդորոսի ու Եղիշէի քաշուած դիրքը, ձախող պարագաներ էին յարաբերութեանց պահպանութեան համար: Օրբելեան յայտնապէս կ'ըսէ թէ Աղուանից խզումը սկսած էր ի վախճանէն Գեորգեայ կայծոռիկոսին, եւ կը տեսէր յաւուրս հինգ կայծոռիկոսաց, որք են մեր յիշած չորսերը եւ Մաշտոց (ՕՐԲ. Բ. 19):

751. ԱՆԱՆԻԱ ԵՒ ՅԱԿՈԲ

Անանիա Կայծոռիկոս գործը ձեռք առած աստեն, պարտաւոր էր հեռաւորութեան պատճառանքը մէջտեղէն հեռացնել, եւ ահա թէ ինչու իր առաջին գործը կ'ըլլար, Արարատի թագաւորութեան սահմանները անցնիլ: Աբասը Կարսի մէջ տեսնելէ ետքը՝ իրեն բնակելու համար կեդրոն ընտրեց Արգինա գիւղը, Ախուրեանի եզերքը եւ Անիի մօտ, ուր յետոյ եղաւ իր գերեզմանը (ՕՐԲ. Բ. 32), ուր նստեցան իր յաջորդները եւ ուր կանուխէն ալ նշանաւոր վանք մը կար: Անանիա, հարկաւ այստեղէն, նուիրակներ գրկելով իրեն մօտ հրաւիրեց Սահակ Աղուանից կայծոռիկոսը եւ Յակոբ Սիւնեաց եպիսկոպոսը որպէսզի սիրայորդոր բանակցութեամբ խնդիրը փակէ, այլ անոնք տեղերնէն չշարժուեցան, եւ բաղադրեցին զգնալն: Օրբելեան ալ չի կրնար Յակոբը անմեղադիրընել, եւ կ'ընդունի թէ ինքնեան հաւանեալ հպարտացաւ սակաւիկ մի, վասն զի էր այր անձնեայ եւսէզ, բարձրայօն եւ մեծաբարոյ, բնութեամբ ազատ եւ բանիւ ճոխ, հանճարով պայծառ եւ շրթամբքոյժ քաղցր (ՕՐԲ. Բ. 18): Անանիա այդ դիմադրութեան հանդէպ *աստիկ ցասմամբ շարժեալ, անմիջապէս որոշեց անձամբ Սիւնիք երթալ, որ Յակոբ կամ հնազանդեացի, կամ մեծագոյն պատիժս ընկալցի, եւ ինքն ալ Սիւնեաց գործը վերջացնելէն ետքը Աղուանք անցնի: Անանիայի կտրուկ եւ գործունեայ ձեռնարկը իր ազդեցութիւնը ունեցաւ: Սիսականի Սմբատ եւ Բաղաս Ջուանշիր իշխանները կայծոռիկոսը դիմաւորելով Տաթեւ տարին պատուով, Յակոբ ալ խոնարհելով զմեղայ խոստովանէր, եւ ներում կը խնդրէր ըսելով, Ով մեծապատիւ տէր կայծոռիկոս, որովհետեւ աստուածաբար ի մեզ խոնարհեցար, եւ զմեր յանդգնութիւնս անտես արարեր, հնազանդիմք ձեզ եւ սուրբ այթոռոյն Գրիգորի Լուսաւորչին իբրեւ Աստուծոյ, մեղաք յերկինս եւ առաջի քո, եւ դու ներելով թող մեզ զյանցանս մեր (ՕՐԲ. Բ. 19):* Անանիա աւելի պահանջ չուներ, գոհ մնաց եւ օրհնեց, իսկ Աղուանք երթալու միտքը չկրցաւ կատարել, վասնզի թագուհին վախճանած էր: Աբաս գուժկան դրկելով կայծոռիկոսը յուղարկաւորութեան կը հրաւիրէր. եւ Անանիա պարտաւորուեցաւ ետ դառնալ յայթոռն իւր, (ՕՐԲ. Բ. 20), ինչ որ Աղթամարէ վերջնապէս հեռացած ըլլալուն հաստատութիւնն:

752. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԽՆԴԻՐԸ

Երբ Անանիա Սիւնեաց գործը լրացուց, եւ Աղուանիցն ալ նոյն միջոցով դիւրացած կը կարծէր, լուր կ'առնէ թէ խնդիրը իր առաջին վիճակին դարձած է: Աղուանից Սահակ կաթողիկոս կը մեռնի, Աղուանք անոր տեղը իրենց մէջ եւ *անկատար օծմամբ* կը ձեռնադրեն Գագիկը, որ էր *հարսգատ նորին*, Յակոբ ալ անոնց կը գործակցի, եւ *չտայ թոյլ հնազանդի Աղուանից*: Անանիա կը փութայ Աղուաններուն գրել՝ որ հեռու մնան *յանուանեալ եւ ի նանրափառ կաթողիկոսէն Գագիկայ*: Աղուանից մէջէն մաս մը կը հնազանդի, եւ Յովնան անուն մէկը կաթողիկոս ընտրելով Անանիայի կը ներկայէ՝ որ զայն կը ձեռնադրէ եւ կը դրկէ: Ասկէ *ոչ սակաւ լինէր խռովութիւն ի մէջ երկոցունցն Գագիկայ եւ Յովնանու*, բայց այս վերջինս ալ ընտիր անձ մը չէր հանդիսանար, եւ *երկոքինքն խռոտալ լինէին* (ՕՐԲ. Բ. 21): Անանիա պէտք կը զգայ ետ մնացած միտքը գործադրել, եւ շուտով դէպի Աղուանք կը մեկնի. Գրիգոր Խաչենոյ իշխանը զինքն կը դիմաւորէ, եւ Արգափ կոչուած տեղը ընդհանուր ժողովմը կը կազմուի, ուր կու գան Գագիկ եւ Յովնան, եւ բոլոր իշխաններ, եպիսկոպոսներ եւ վանականներ: Հին յիշատակարաններ եւ Աղուանից ու Հայոց յարաբերութիւններ կը քննուին: Անանիայի պահանջած պայմանները կը հաստատուին, Գագիկ ալ Յովնան ալ հաւասարապէս անարժան նկատուելով, պաշտօնէն ու պատիւէն կը լուծուին, իսկ յաջորդին մասին Աղուանք ատեն կը խնդրեն ընտրութիւնը կատարելու եւ ձեռնադրութեան դրկելու: Գրիգոր Խաչենոյ իշխանը կը միջնորդէ Գագիկի համար, բայց Անանիա կը մերժէ յատարարելով, թէ *կրկին ծնեալն վիժեալ լինի, եւ կրկին պսակեալն անվաւեր կոչեսցի* (ՕՐԲ. Բ. 25):

753. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱԹՈՌ

Օրբելեան հին յիշատակարաններու վրայ խօսած ատեն, Աղուանից եւ Հայոց յարաբերութիւնները կը քաղէ հետեւեալ կերպով: Գրիգորիս Աղուանից առաջին կաթողիկոսը, Ուռնայր թագաւորին խնդրանքով Գրիգոր Լուսաւորիչէ ձեռնադրուեցաւ, անկէ ետքը 440 տարի շարունակ եւ Հայոց 25 կաթողիկոսներու ժամանակ, միշտ Հայերէն ձեռնադրուեցան Աղուանից կաթողիկոսները, մինչեւ Աբրահամ Աղբաթանեցիի ժամանակը: Անկէ ետքը հակառակաթոռ Յովնան Բագարանցիի եւ ինն դասուց խնդիրներու ատեն, Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս *վասն փառամոլ ախտին*՝ Հայերէն զատուեցաւ *եւ քաղկեդոնիկ եղել*: Ասոր վրայ Աղուանից կաթողիկոսն ալ *պատճառելով պատճառս ինչ*, ինքն ալ *բաժանեալ ի բաց եկաց*: Աբրահամ Աղբաթանեցիի եւ Յովնանէս Բագարանցիի մեռնելէն ետքը, Աղուանք կաթողիկոս Աղցեցի իր երկրորդ տարին Աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրեց, եւ այսպէս շարունակեց 85 տարի եւս, Հայոց 7 կաթողիկոսներու ժամանակ, մինչեւ Եղիա Արճիշեցին: Ասոր օրով Սպրամ Աղուանից տիկին, *իւր մերձաւոր եւ սիրող* Բակուրը կաթողիկոսացնել ուզելով չի համարձակիր Հայոց դրկել, եւ Պարտաւի մէջ ինքնագլուխ ձեռնադրել կուտայ զայն՝ Ներսէս անունով, որ *ունէր ի ծածուկ գժաղկեդոնին*: Այս պատճառով Եղիա Աղուանք կ'երթայ, եւ *արքունի հրամանաւ* Սպրամն ու Բակուրը իրարու կը կսպէ ու կը խայտառակէ, եւ նոր կաթողիկոս կը ձեռնադրէ. եւ Աղուաններէն երդում եւ ձեռնարկ կ'առնէ թէ *մի' այլ եւս հետսեացնին*: Ըստ այսմ ալ կը շարունակուի 137 տարի եւս՝ Հայոց 14 կաթողիկոսներու ատեն, մինչեւ Գէորգ Գառնեցին: Բուղայի բռնութեան եւ Գէորգին գերութեան ատեն, Աղուանից *միամտութիւն համարելով* կաթողիկոս կը ձեռնադրեն Գէորգի դրան եպիսկոպոսներէն Յովնանը, որ այն տեղ փախած էր: Երբ Գէորգ գերութենէ կ'ազատի Աղուանից Համամ թագաւորի ձեռքով, չ'ուզեր ճանչնալ Յովնանի ձեռնադրութիւնը, բայց Համամի զոջում յայտնելուն եւ ներում հայցելուն վրայ, *կրկին ձեռնադրէ զՅովնան*: Անկէ ետքը ժամանակին դառնութեան եւ Հայոց կաթողիկոսներու մտադրութիւն չի դարձնելուն պատճառով, Աղուանք կը

շարունակեն *ինքնաձեռն եւ անձնիշխան եւ թերակատար* օժանմբ կաթողիկոսներ ձեռնադրել, որ կ'ըլլան Յովնանէ ետքը անոր եղբայրը Սիմէոն, ապա Դաւիթ, ապա Սահակ, եւ վերջէն Գագիկ, որ յիշուեցաւ, եւ այս ալ կը շարունակէ 69 տարիներու միջոց մը (ՕՐԲ. Բ. 22-25): Այդ տեղեկութեանց մէջ կաթողիկոսներու թիւերը կը համապատասխանեն մեր ցուցակին, վասն զի իրօք Աբրահամ 25րդ է, Եղիա 33րդ եւ Գէորգ 48րդ. իսկ տարիներու հաշիւը չի յարմարիր, վասնզի 440 եւ 85 եւ 137 եւ 69 տարիները գումարելով կ'ունենանք 731 տարի, ընդմիջումներն ալ չհաշուելով, եւ Գրիգորիսի 315ին Լուսաւորիչէ ձեռնադրուելէն համրելով (§71), կը հասնինք 1046 եւ աւելի ալ առջեւ: Անանիայի ժամանակը դարի մը չափ աւելի կանուխ է, թուատառերու սխալմունք մը անհրաժեշտ է ընդունիլ, իսկ գայն ճշդելու աշխատութիւնը աւելորդ կը սեպենք:

754. ՍԻՒՆԻՔ ԿԸ ՀԱՆԴԱՐՏԻ

Պատմութեան կարգին դառնալով, Անանիա զիջաւ Ադուանից խնդրանքին, իրենց միջոց տալով նոր ընտրութիւն ընել, եւ շիտակ Տաթեւ եկաւ Յակոբի գործը վերջացնելու: Յակոբ չհամարձակեցաւ ներկայանալ, եւ ոչ ալ վստահեցաւ զոջումով ազատիլ. ուստի փախաւ եւ Բաղաց բերդը ապաւինեցաւ Ջուանշիրի պաշտպանութեան ներքեւ: Անանիա *յոյով թղթովք եւ պատգամաւորօք* Յակոբը հնազանդութեան հրաւիրեց, բայց նա ընդդիմացաւ. Ջուանշիր Բաղաց իշխան եւ Սմբատ Սիսականի իշխան անոր կողմը բռնեցին, մինչեւ որ Անանիա պարտաւորուեցաւ ետ դառնալ, *զի ձմեռնային էր ժամանակն*: Բայց չմեկնած *աւերեաց գտեղին եւ քանդեաց*, որ է Տաթեւի եպիսկոպոսարանը, եւ *չարաչար նզովիւք կապեալ կաշկանդեալ խառնեաց ի տոռունս կապանաց զիշխանն եւ զեպիսկոպոսն*. այսինքն Ջուանշիրն ու Յակոբը: Օրբելեան այդ եղելութիւնը կը դնէ Հայոց 398 ձմեռին, այսինքն 950 թուականի տարեգլուխին ատենները: Յակոբի յայտնի աստամբութիւնը Սիւնեաց իշխաններուն հովանաւորութեամբ՝ Ադուանից Գագիկն ալ քաջալերեց իր դիրքէն չհրաշարիլ, եւ այսպէս երկու աթոռներու դաշնակցեալ ըմբոստութիւնը տեւեց ութը ինը տարի եւս շարունակ (ՕՐԲ. Բ. 26), թէպէտ եւ Անանիա՝ *միշտ թղթակցութեամբ* աշխատեցաւ, բայց *ոչ կարաց հաւանեցուցանել*: Անանիա իր միջոցներուն ապարդիւնութեան վրայ սրտաբեկ, *միայն աղօթիւք խնդրէր յԱստուծոյ զեղս իրացն*: Հայոց 407ին, այսինքն 958ին իրարու ետեւէն մեռան Յակոբ ու Գագիկ, եւ երկու կողմերուն իշխաններն ալ զգաժուեցան, եւ յանձն առին նոր ձեռնադրութեանց համար Անանիայի դիմել: Երրորդ անգամ ըլլալով Անանիա Սիւնիք եկաւ 959ին, հոգ տարաւ Տաթեւը վերանորոգել տալ. Ջուանշիր Բաղաց իշխանին մեղայն եւ Սմբատի որդի Վասակ Սիսականի իշխանին զոջումը ընդունելով՝ բանադրանքէն արձակեց: Կապանի մէջ մնաց միջոց մը խաղաղութիւն եւ համաձայնութիւն կատարել տուաւ. եւ ամենուն հաւանութեամբ ընտրուեցաւ նոյնինքն Ջուանշիր իշխանին որդին Վահան, *որ էր առաջնորդ մեծի ուխտին Վահանու վանից* (ՕՐԲ. Բ. 28): Անանիա Վահանը կը ձեռնադրէ, բայց իբր նախընթաց ըմբոստութեան պատիժ՝ Սիւնեաց աթոռը կը գրկէ վայելած բացառիկ պատիւներէն, որք են *խաչ գառաջեալ, գաւազան մեծագին, եւ քազմական ոսկեթել* (ՕՐԲ. Բ. 28): Այդ մասին հաւանագոյն է ինչ որ Սիւնեաց եպիսկոպոս մը կը պատմէ, քան թէ դուրսէն պատմագիրի մը ըսելը, թէ Անեանիա Վահանի պատիւ տուաւ, եւ *հրամայեց խաչ տանել առաջի առքեպիսկոպոսին Սիւնեաց՝ ուր եւ երթիցէ* (ԿԻՐ. 49): Պէտք է ընդունիլ թէ բաւական միջոց մը անցուց Անանիա Սիւնիքի մէջ, զի Վահան Սիւնին, Անանիայի մահուան ատեն միայն 6 տարի եպիսկոպոսութիւն ըրած կը ցուցուի (ՕՐԲ. Բ. 32 եւ 247), ուստի հագիւ 962, առ առաւելն 961 թուականին տեղի ունեցած կ'ըլլայ անոր ձեռնադրութիւնը: Յակոբի պաշտօնավարութեան տեւողութիւնն ալ 41 տարի ցուցուած է (ՕՐԲ. Բ. 247), որ 918էն սկսելով կը հասնի 959ին, եւ կը յարմարի մեր վերեւ տուած

թուականին, որովհետև տեւոդոթիւններու հաշիւին մէջ լոկ սկսուած տարիներ ալ ամբողջ կը համրուին: Հայոց թուականն ալ Յունուարով չի սկսիր, իսկ այդ միջոցին Ապրիլի առաջին օրերուն կ'իյնար: Անանիա Սիւնիքէն չմեկնած նոր եպիսկոպոս Վահանէն եւ Սիւնեաց իշխաններէն *ձեռնարկ եւ վճիռ պայմանի* կ'առնէ, որ *այլ ոչ եւս շեղեալ հետեացեն*, եւ իշխաններ երդում կու տան, որ եթէ իրենց եպիսկոպոսներէն մէկը *իշխեսցէ գՅակորայ գործել'* բնաւ չօգնեն, եւ *փոթապէս ի ձեռս տայցեն կաթողիկոսին* Հայոց: Երդմնագիրին պատճէնը զանց կ'ընէ Օրբելեան յառաջ բերել, ըսելով թէ *կան գրեալքն ի գիրս թղթոցն, գոր ժողովեալ է այն Անանիա, որ Հաւատոյ Նամակ անուանի* (ՕՐԲ. Բ. 28): Եթէ Գիրք Թղթոցը միեւնոյն այդ անունով ճանչցուած գիրքն է (§569), անոր գոյութիւնը Անանիայէ առաջ է: Իսկ այս խօսքով կը հաստատուի, թէ Գիրք Թղթոցը շարունակուող հաւաքածոյ մըն էր, եւ Անանիա ալ իր օրով պետք եղածները անոր մէջ աւելցուցած է: Միայն թէ Սիւնեաց յայտարարութիւնը մեր ձեռքն եղող հաւաքածոյին մէջ չի գտնուիր:

755. ՎԱՍՊՈՒԻՐԱԿԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐ

Աղուանից աթոռն ալ դատարկ կը մնար, որովհետև Յովնան մերժուած ու հեռացած էր, իսկ Գագիկ ալ մեռած էր, եւ Անանիա Սիւնեաց աթոռին գործերը կարգադրելէն ետքը, կը փութայ եւ *գնայ յԱղուանս*, որպէս զի կարենայ *հաստատել զնոցայն աթոռակալութիւն:* Սակայն ընտրողական գործողութեանց վերջ տրուած չըլլալուն՝ կը պարտաւորուի մեկնիլ, Արծրունեաց արքունիքէն կոչուած ըլլալով մեռելաթաղի մը համար: Օրբելեան բոլորովին անիմանալի կերպով կը յիշատակէ այդ պարագան, թէ *գուժկան հասանէ ի թագաւորէն Վասպուրականի եւ Արծրունի, Գրիգոր կոչեցեալ, եթէ վախճանեալ մնայ դին նորա քեզ* (ՕՐԲ. Բ. 29): Եթէ թագաւորէ գուժկան որկողը, ինչպէ՞ս *դին նորա* կրնայ ըլլալ թաղուելիքը, իսկ եթէ թագաւորը չէ մեռնողը, ուրիշ մեռած մը յիշուած չէ: Դարձեալ Գրիգոր անուն Վասպուրականի թագաւոր մը չի ճանչցուիր այդ միջոցին, այսինքն շուրջ 962ին, եւ Աբուսահլ Համագասպն էր որ 953էն 969 Վասպուրականի գահին վրայ գտնուեցաւ: Եթէ չուզենք բոլորովին մտացածին կամ թիրիմաց կերպով անգոյ պարագայ մը յիշուած ըսել, ինչ որ ենթադրելի չէ, վասն զի առանց անոր Անանիայի յանկարածական կերպով Աղուանից երկրէն մեկնիլը չի բացատրուիր, պիտի ըսենք թէ Գրիգոր անունը սխալմամբ գրուած է Աբուսահլի տեղ, եւ թէ մեռնողը թագուհին է, որուն թաղման կաթողիկոսի ներկայութեանը պետք կը տեսնուի. եւ Անանիա ալ հարկ կը զգայ Աբուսահլին հրաւերին երթալ. ինչպէս նոյն ինքն Օրբելեանի վկայութեամբ (ՕՐԲ. Բ. 20): Անանիա առաջին անգամ Աղուանք երթալէ արգելուած էր Աբասի թագուհիին յուղարկաւորութեան գտնուելու համար (§751): Երկու պարագաները իրարու մօտեցնելով կրնանք հետեւցնել, թէ տեսակ մը արքունական պատուոյ նշանակ եղած պիտի ըլլայ, կաթողիկոսներուն անձամբ՝ թագակիրներուն յուղարկաւորութեան գտնուիլը: Իսկ թէ ինչ կերպով դիակը անթաղ կը պահուէր, մինչեւ որ սուրհանդակը Վասպուրականէ Աղուանք երթար, եւ կաթողիկոսն ալ Աղուանքէ Վասպուրական գար, դիապատիկ արհեստին վրայ տեղեկութիւն չունինք, միայն թէ պատմութեանց մէջ շատ են յապաղեալ յուղարկաւորութիւններու օրինակները:

756. ԱՂՈՒԱՆՔ ԿԸ ՀԱՆԴԱՐՏԻՆ

Աղուանից աթոռին ընտրութեան դառնալով, պատմիչը կը յիշէ, թէ Անանիայի մեկնելէն ետքը Աղուանից իշխանները, Իշխանիկ, Սենեքերիմ, միւս Սենեքերիմ, Ջուանշիր եւ Գուրգէն, *մեծաւ գոջմամբ զմեղայ կարդացեալ*, ընտրողական գործողութիւնը կը վերջացնեն եւ կաթողիկոսացու կը նշանակեն Դաւիթ Խոտակերացի կրօնաւորը, եւ կը որկեն Անանիայի որ ձեռնադրէ (ՕՐԲ. Բ. 29): Յայտնի չէ թէ ուր կատարեց Անանիա

խնդրուած ձեռնադրութիւնը: Աղթամարի՝ մէջ Վասպուրական եղած ստեղծ, թէ Արգինայի՝ մէջ Արարատ դառնալէ ետքը: Ամէն աթի մէջ գղջումի եւ մեղայի յիշատակութիւնները կը հաստատեն, թ ընտրողական երկպառակութեանց երեսէն ձանձրացած՝ զայրացմամբ եւ սպառնալեօք մեկնած է Անանիա՝ Աղուանքէն Վասպուրական գացած ստեղծ: Վահանի Սիւնեաց եւ Դաւիթի Աղուանից աթոռներուն վրայ հաստատուելովը, Անանիա մեծ խնդիր մը վերջացուցած եղաւ, եւ խափանեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պառակտում սպառնացող վտանգ մը: Յաջողութիւնը ընդհանուր գոհունակութեան ալ պատճառ եղաւ, եւ *գոհութիւնս եւ փառս վերառաքեցաւ յամենայն յեզուաց բարեբարին Աստուծոյ* (ՕՐԲ. Բ. 29): Ինքն Օրբելեան ալ մեծապէս զգածեալ այդ եղելութեան վրայ, սիրտի զեղուածով կը յարձակի նորէն բաժանման հետեւողին դէմ, ով ալ ըլլայ, որ *մտաբերէ ընդ այն կորստական շաւիղս ընթանալ*: Եթէ Սիւնեաց արքեպիսկոպոս կամ Աղուանից կաթողիկոս ալ ըլլայ *այնպիսին՝ սուրբ Երրորդութենէն նզովեալ եղիցի, մասն եւ բաժին նորս ընդ հերձուածողս եւ ընդ ուրացողս եղիցի, եւ ընդ աստանայի դատապարտեցի*: Բայց յանկարծ կը մտաբերէ, կարծես, եւ միտքը կ'իյնան իր ժամանակին Սիւնեցի վարդապետներուն՝ Կիլիկիա նստող կաթողիկոսներու հետ վարած դաւանական վեճերը, եւ կը յաւելու, որ *եթէ վնաս ինչ իմասցին ի հաւատս կամ յեկեղեցի, եւ ճշմարտիւ ստուգեցեն ի վերայ կաթողիկոսացն Հայոց, այն ստեն թող պատշանն ընեն, ինքեանք գիտասցեն զարժանն, մինչեւ ուղղեցի թիւրութիւնն* (ՕՐԲ. Բ. 30):

757. ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵԲԱՑԻ

Սիւնեաց եւ Աղուանից խնդիրը չփակած, պէտք է յիշենք անոր յարակից խնդիր մըն ալ, որուն խառնուած է Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսի անունը: Գովութեամբ եւ յարգանօք յիշուած անձնաւորութիւն մըն է Խոսրով, Անանիա կաթողիկոսի ժամանակակից, որուն ծագումն եւ նախընթաց կեանքը չենք գիտեր, եւ ոչ ալ ծննդեան թուականը, եւ առաջին անգամ իր անունը կը յիշուի, իբր փեսայ հօրեղբօր Անանիայի Նարեկացւոյ, եւ իբր հայր երեք նշանաւոր զաւակներու, որք են Սահակ, եւ Յովհաննէս Նարեկացի, եւ սուրբ Գրիգոր Նարեկացի: Աշխարհական կեանքէն եկեղեցական կեանքի անցնելու հանգամանքներն ալ ծանօթ չեն, թէ արդեօք ամուսնացեալ քահանայութեամբ, թէ ոչ պարզ այրիութեամբ առաջին ձեռնադրութիւնը ստացաւ: Ամէն աթի մէջ շուտով փայլեցաւ իբրեւ գրող եւ հմուտ անձնաւորութիւն, եւ եպիսկոպոսութեան կոչուեցաւ Անձեւացեաց զաւառին վրայ, որ այն ալ թագաւորութիւն մըն էր (ՌԲՌ. 9), եւ զուցէ Խոսրովի հայրենիքն ալ էր: Այս եղաւ ամենայն հաւանութեամբ այրի մնալէ ետքը, եւ Անանիայի կաթողիկոսութենէն առաջ, Աղթամար նստող վերջին կաթողիկոսներէն մէկուն ձեռնադրութեամբ: Սոյն Խոսրովի կը պատկանին պատարագի եւ ժամակարգութեանց մեկնաբանութիւնները: Խոսրովի անունը Սիւնեաց խնդիրին յարակցողն է Օրբելեան, երբոր կը պատմէ երկրորդ անգամ Յակոբ Սիւնեաց եպիսկոպոսին հանած խնդիրները, եւ անոր վրայ խօսուած ամբաստանութիւնները, որոնց մէջէն յիշեցինք, թէ *չտայ թող հնազանդիլ Աղուանից* (§752), եւ ըսուած ալ է, թէ *եւ զԽոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսն նա շեղեաց թողթով Անանիայի հնազանդութենէն* (ՕՐԲ. Բ. 20): Ժամանակագրութեան յարմարութիւնը չի ներեր որ տարբեր Խոսրովի վրայ մեկնենք այս կտորը, եւ հարկ կը լինի ընդունիլ, որ երբ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսը Հայոց կաթողիկոսին դէմ կ'ելլէր, Անձեւացեաց եպիսկոպոսն ալ, որ նոյնպէս յատուկ իշխանութեան մը եկեղեցական պետն էր, նա ալ Հայաստանի հարաւէն կը ձայնակցեր հիւսիսային շարժումին: Կիրակոս ալ կը յիշէ Խոսրով եպիսկոպոս մը Յակոբի համամիտ, եւ թելետ Անձեւացեաց անունը չի տար, բայց մենք ալ հարկ չենք տեսներ, երրորդ անձ մը ստեղծել, որչափ ալ անիմաստ բաներ վերագրէ սոյն Խոսրովի, զորս անհնար է

Անձեւացեաց գիտնական եպիսկոպոսին պատշաճեցնել: Այս կարգին կը յիշէ Կիրակոս, իբր թէ Խոսրով ըսէր, թէ *կիրակէ* գրելու է եւ ոչ *կիրակէ*, իբրեւ հոռոմերէնի ուղիղ տառադարձութիւն. թէ մինչեւ պատանեկութիւն մանչերուն մագերը կտրելու չէ, վասն զի *պատանի* բառը մագերը պատելէն կ'ելլէ. եւ թէ երիտասարդութեան ատեն միայն մագերը կտրելու է, վասն զի այն ատեն *կտրիճ* կը կոչուի (ԿԻՐ. 48): Չուզելով այսպիսի աննշանակ կէտերու վրայ երկարել, կէտ մը միայն կը գտնենք, որ նշանակութեան արժանի է, թէ *ոչ է պարտ եպիսկոպոսապետի այսինքն կաթողիկոսի հյու լինել, զի աւելի ոչինչ ունի, բայց միայն զանուանակոչութիւն*: Նուիրապետական սկզբունքներու խանգարում մը կ'ըլլար պնդել, թէ կաթողիկոսութիւնը լոկ պատուանուն մըն է, եւ ոչ իշխանութիւն: Բայց այս կէտը նախընթացներէն զատուած է Կիրակոսի գրուածին մէջ, եւ յաջորդ խօսքերու հետ բաղդատուած ատեն կը տեսնուի, թէ աւելի Յակոբի, քան թէ Խոսրովի պէտք է վերագրել՝ եկեղեցական կարգերը խանգարող դրութեան այդ պաշտպանութիւնը (ԿԻՐ. 48): Նախընթացաբար յառաջ բերուած Յակոբի գործերուն պատմութիւնն ալ, անոր այդ տեսակէտը կը հաստատէ:

758. ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ ՉՐՈՅՑ

Պատարագի մեկնութեան Միսիթարեան հրատարակիչները յառաջ բերելով Օրբելեանի գրածը, թէ *նաեւ հերձուածս եւս յօղէին, եթէ քողարորքեայ ունի եւ զԶաղկեղանին* (ՕՐԲ. Բ. 20), անմիջապէս կ'ուզեն հետեւցնել թէ Խոսրով, ոչ թէ յունադաւան քաղկեդոնիկ մը, այլ իսկապէս հռոմէադաւան կաթողիկ մըն էր, եւ անոր համար Անանիայէն կը հալածուէր (ԽՈՎ. գ): Սակայն կ'երեւի թէ լաւ մտադրութիւն չեն դարձուցած Օրբելեանի գրածին: Որովհետեւ նա ոչ թէ Խոսրովի, այլ իբր Յակոբի վրայ բարդուած ամբաստանութիւն մը կը յիշէ զայն, եւ իր կողմէն կը յարէ, թէ *զպարտանք համարիմ զայսպիսի բանս, եւ ոչ ճշմարտութիւն՝ զրադատ եպիսկոպոսին Յակոբայ*, եւ գործը կը թողու *քննել արդարադատին Աստուծոյ* (ՕՐԲ. Բ. 20): Իսկ Յակոբին քաղկեդոնականութեան միտելը յարմար կու գար, վասն զի Աղուանից կողմը կը բռնէր, Աղուանք ալ շարունակ կը փորձուէին Վրաց հետեւիլ: Վրացիներն ալ Կոստանդնուպոլսոյ Յունական եկեղեցւոյն յարած էին, իսկ Յունական եկեղեցին տասներորդ դարուն արդէն չռոմէն բաժնուած էր: չետեւապէս ոչ Խոսրովով, այլ եւ ոչ Յակոբով հնար չէ հոռոմէադաւան նպաստաւոր փաստ մը քաղել Միւնեաց եւ Անձեւացեաց միջադէպներէն: Խոսրովի նկատմամբ ըսուածները այդպէս իրենց բուն իմաստին վերածելէն ետքը կը մնայ ճշդել, թէ ինչ եղաւ Խոսրովի դիրքը՝ Միւնեաց խնդիրին մէջ եւ Անանիայի հանդէպ: Յայտնի է թէ կաթողիկոսական իշխանութիւնը անկեալ վիճակի ենթարկուած ը երբոր Անանիա աթոռ բարձրացաւ, եւ թէ Անանիայի Վասպուրականէն հեռանալը հանգի չեղաւ Արծրունի թագաւորներուն, որոնք սկսան ընդակամք նայիլ կաթողիկոսին եւ ընդդիմադիր շարժումներ ալ ընել: Այդ հոսանքին բռնուած է հարկաւ Խոսրով Անձեւացին ալ, Յակոբ առիթէն օգուտ քաղած է զայն իրեն կողմը որսալու, եւ իրեն ձեռնարկին դաշնակից մը գտնելու: Բայց պատմութիւնը ուրիշ բան մը չի յիշեր Խոսրովի գործունէութենէն, եւ Կիրակոսի յառաջ բերած, *կիրակէ* եւ *պատանի* եւ *կտրիճ* բառերուն խնդիրները ծիծաղ միայն կրնան շարժել, եւ ոչ թէ լուրջ ընդդիմութիւն մը ցուցնել: Պատմութեան լռելը, որ Միսիթարեան հրատարակիչներուն այքին՝ վերջապէս քաղկեդոնականութեան կամ հռոմէականութեան յարիլ երեւցած է, ընդհակառակն նշած է շարժումը, առանց լուրջ գործողութեան: Ապա թէ ոչ Անանիա, որ Յակոբն ու Գագիր հալածեց մինչեւ վերջը, հարկաւ Խոսրովի չէր ներեր: Անանիայի Աղուանքէն Վասպուրական երթալը թագաւորին հրաւերով (§755), բարեղէպ առիթ մը եղած է անշուշտ Խոսրովի եւ Վասպուրականցոց հետ համաձայնութեան գալու: Առանց այս ենթադրութեան հնար չէր, որ իր որդին, Գրիգոր Նարեկացին, տար իր հօրը՝ *յոյժ հետեւողի*

պատուիրանացն Աստուծոյ նկարագիրը (ԽՈՎ. 67), եթէ հայրապետական աթոռին հետ հակառակութեան մէջ՝ եւ անոր վճռոյն ներքեւ վախճանած ըլլար Խոսրով: Այս է մեր տեսութիւնը Խոսրովի նկատմամբ բնագիրներու մանրագնին ուսումնասիրութեան վրայ հիմնուած:

759. ՆՈՐԱՇԷՆ ՎԱՆՔԵՐ

Անանիայի ժամանակին նշանաւոր եղելութիւններէն մէկն է վանքերու տարօրինակ կերպով շատնալը Հայաստանի ամէն կողմերը, որով *Ժաղկեալ պայծառաւանայր կարգ կրօնաւորական հանդիսից յաշխարհին Հայոց* (ԱՍՈ. 159): Վանականութիւնը Հայոց համար նոր բան մը չէր: Իր առաջին ժամանակներուն մէջ աւելի ճգնաւորական եւ անապատաստուն ձեւ ունէր, այլ հետզհետէ համախումբ միաբանութեան ձեւ առաւ, եւ ուսումնական զարգացման սկսաւ ծառայել: Լուսաւորիչ եւ Ներսէս Մեծն կրնան իբրեւ հիմնադիրներ նկատուիլ. եւ կաթողիկոսներէն նշանաւորագոյնները վանականութեան քաջալերողներն եղան: Ուսումնական նպատակը յորդորած էր մեր վանականները Յունական սահմաններուն մէջ տարածուիլ, ոչ յունադաւան քաղկեդոնիկութեան հետեւելու, այլ մանաւանդ յունական ուսմանց հմտութեամբ հօգորագոյն եւս ազգային եկեղեցին պաշտպանելու համար: Ռոմանոս Ա. Լեկաբենոսի մոլեռանդ հալածումը քաղկեդոնիկ չեղողներու դէմ՝ առիթ եղաւ այդ վանականներուն խմբովին Յունական բաժինէն ելլելու եւ Հայագգի մանր թագաւորութեանց սահմաններուն մէջ ցրուելու (§746), որով յանկարծ Հայաստան հասան *բազմութիւնք կրօնաւորաց հալածեալք ի Հոռոմոց աշխարհէն սակս ուղղափառութեան* (ՎԱՐ. 88), *զի ոչ հաւանեցան դաւանութեան Քաղկեդոնի* (ԿԻՐ. 47): Ասոնց գալուստը գրկաբաց ընդունուեցաւ Արարատի եւ Վասպուրականի եւ ուրիշ կողմերու Հայագգի թագաւորներէն եւ իշխաններէն, որոնք չափազանց եռանդեամբ փարած էին եկեղեցիներ ու վանքեր հիմնելու եւ պայծառացնելու գործին: Որչափ իրենց մէջ կը պակսէր սիրոյ եւ խաղաղութեան առաքինութիւնը, այնչափ աւելի հոգեւորական բարեպաշտութիւններով իրենց խիղները հանդարտելու կը ջանային: Անանիա մեծ ճիգ թափելու չէր պարտաւորուած՝ թագաւորներն ու իշխանները, եւ մանաւանդ թագուհիներն ու իշխանուհիները առատաձեռնութեան յորդորելու համար. բաւական էր որ գիտնար առիթները գործածել եւ անոնց գործադրութեան հսկել: Հոռոմոց հալածանքները, վանականաց ուսումնասիրութիւնը, իշխանաց բարեպաշտութիւնը, եւ ժողովրդական եռանդը, իրարու միացած, վանաշինութիւնները ընդարձակելու զօրաւոր շարժառիթներ էին, այնպէս որ ամէն առանձնութիւններ *լցեալ եւ խճողեալ էին կրօնաւորական դասուք, մինչ զի եւ զագարակս եւ զգեօղս առ բարի նախանձ քահեալ առնէին բնակութիւն կրօնաւորաց* (ԼԱՍ. 49): Ծարժումը սկսած էր Անանիայի նախորդներուն օրով, առանց իսկ այն կաթողիկոսներուն գործակցութեան (§746), եւ այս տեսութեամբ յետաձգած էինք նոր շինուած կամ շէնցած վանքերուն ցուցակը տալ՝ Անանիայի արդիւնքները լաւագոյն եւս լուսաբանելու համար: Քանի որ իւրաքանչիւր վանքի համար որոշ թուականներ չունինք, առանց ժամանակագրութեան եւ տեղագրութեան մտադրութիւն դարձնելու, խառն կերպով յառաջ կը բերենք զանգան մատենագիրներուն յիշատակած անունները:

760. ԿԱՄՐՉԱԶՈՐ ԵՒ ՀՈՌՈՄՈՍ

Կամրջաձորի վանքին անունը *նախ* (ՎԱՐ. 88). եւ *նախ առաջին* (ԱՍՈ. 159) կը յիշատակուի մատենագիրներէն մենք ալ անկէ սկսինք: Դիրքը Արշարունեաց գաւառին մէջն է, այժմ Չալտըրան, Կապոյտ գետակին ձորին մէջ. Կամուրջի մը մօտ. եթէ անունին նայինք: Բայց ուրիշ աւանդութիւն մը կ'ըսէ թէ Կամրջաձոր անունով վանք մը կար Փոքր

Հայոց Լիկանտոն գաւառը, ուր էր Յովհաննէս վանահայրը, որ այնտեղ պահուած խաչափայտի մասունքը մէկտեղ առնելով Հայաստան փախաւ, եւ Աբաս թագաւորի պաշտպանութեամբ նոր վանքը շինեց հինին անունով 939 թիւին (ԱՐԱ. 548): Ուրիշներն ալ կը հաստատեն *Հրազէն նշան* կոչուած հրաշագործ խաչափայտին Յովհաննէս վանահօր ձեռքով Կամրջաձորի վանքը բերուիլը, սակայն *յԵգերացոց աշխարհէն* եկած կ'ըսեն (ԱՍՈ. 158). եւ առաջին Կամրջաձորի յիշատակը չունին: Մեզի ալ հաւանագոյն կ'երեւի հայանուն կոչման առաջին անգամ Հայաստանի մէջ սկսիլը: Յովհաննէս վանահայր իր վանքը շէնցուց *կանոն կարգի ունելով զասհմանադրոյթին սրբոյն Բարսղի*, որուն գլխաւոր պայմանն էր *ամենայն ինչ հասարակաց* ըլլալ: Զառասուն ընկերներով եկած էր, եւ մինչեւ երեք հարիւր շատցուց Կամրջաձորի վանականները: Իրեն յաջորդեց Պօղիկարպոս *հաւաստի կրօնիցն պահապան*, անոր ալ Սամուէլ Կամրջաձորեցի, *քազմաշնորհի ի գիտութիւնս գրոց սրբոց եւ յերգս երաժշտութեանց* (ԱՍՈ. 160): Միւս վանքը որ իբր առաջնակարգ յիշուած է, Հոռոմոսի վանքն է, որ է Հոռոմոց կամ Հոռոմի կամ Հոռոմցի վանք, այսպէս կոչուած, որովհետեւ շինողները *որպէս թէ ի Հոռոմոց կողմանց եկին* (ՎԱՐ. 88): Խօշաւանք անուն ալ ունի, երկու քառակուսի աշտարակներուն պատճառով, որ *խօշուն* կը կոչուին (ՏԵՂ. 32): Տեղը Ծիրակ գաւառին մէջն է, եւ շինողն է ուրիշ Յովհաննէս վանահայր մը, *գարդարեալ յամենայն առաքինութիւնս, եւս առաւել յողորմածութեան գարդս*: Պանդուխտներու ու ճամբաներու եւ առհասարակ կարօտներու օգնութիւնը, այդ վանքին աւանդութիւն եղած է, որ *մինչ ցայսօր երեւի*՝ կը վկայէ Ասողիկ (ԱՍՈ. 160): Աբասի օրը եղաւ առաջին շինութիւնը. քիչ ետքը կործանեցաւ նոյն Աբասի որդւոյն Մուշեղի գրգռութեամբ, Ապիհան Դելմաստիկ պարսիկ ամիրային ձեռքով (ԱՍՈ. 175), այլ վերստին շինուեցաւ Յովհաննէս Սմբատ թագաւորէն, եւ կ'երեւի թէ այս ատեն առաւ Ս. Յովհաննէս անունն ալ (ԾԱԿ. 20). մինչ առաջին անունը Ս. Ծոդակաթ եղած կ'երեւի (ԱՍՈ. 175): Տակաւին շէն մնացածներէն մէկն է Հոռոմոց Խօշաւանքը:

761. ՈՒՐԻՇ ՎԱՆՔԵՐ

Նորաշէն վանքերուն մէջ կը յիշուի նաեւ Դպրավանքն (ՎԱՐ. 88), կամ Դպրեւանքն ի Ծիրակ գաւառի (ԱՍՈ. 62), այլ լոկ վերաշինութիւն եւ պայծառացում պէտք է իմանալ, որովհետեւ Դպրեւանքի գոյութիւնը յայտնի է Բարսեղ Ճոն վարդապետին օրէն, եօթներորդ դարու մէջ (§482): Յիշուած է եւս Կապուտքարի վանքը *վայելչագարդ տեղի* ունեցող դիրքով (ԱՍՈ. 162), եւ *հռչականուն* կոչմամբ (ԿԻՐ. 48), բայց չենք կրնար ճշդել, թէ նոյնիկ վանքին կը պատկանի այդ հռչակը, թէ ոչ տեղւոյն, որ է Կապոյտ գետին ձորը, որուն վրայ էր Կապոյտ բերդը, ուր ապաւինած էր եւ ուր անձնատուր եղաւ Սմբատ թագաւոր (§711), եւ որ նոյնիկ կանուխ ժամանակներու մէջ հռչակուած Արտագերից բերդին հետ կը նոյնացուի (ԱՐԱ. 58): Դերջան գաւառին մէջ ալ հիմնուեցաւ Խլաձորոյ Ս. Գրիգոր վանքը, Սիմոն անուն *ժիր եւ ճգնողական* վարդապետի մը ձեռքով, որուն յաջորդած է Պետրոս, եւ ասոր ալ Բարսեղ, գոր անձամբ տեսած է Ասողիկ, եւ վանականներուն ճգնողական կեանքին վրայ հիմնաւով, կ'ըսէ, *գրեցի գրանս յիշատակիս այսորիկ սակաւութ* (ԱՍՈ. 161): Յիշուած է Վանգոյ վանք մըն ալ, որուն հիմնադիրն է Վարդիկ հայր, եւ իրեն ընկերակից Կարմիր հայրը, երկուքն ալ անպատասուն ճգնաւորներ, որոնց գազաններու վրայ ալ իշխանութիւն կը վերագրուի, իսկ իբրեւ տեղ կը ցուցուի Ծոփաց նահանգին Պաղնատուն գաւառը (ԱՍՈ. 163), այսինքն այժմեան Արգնիի կողմերը: Դժուարին է ճշդել Լիկանտիոն աշխարհի Կարբերդ գաւառին մէջ Նահրնետար կոչուած տեղը, Մովսէս Տարոնեցիին իր անունով հիմնած Մովսիսավանքին դիրքը (ԱՍՈ. 161), թէպէտեւ շատեր Կարբերդը Խարբերդի հետ կը նոյնացնեն (ՉԱՄ. Բ. 824): Կարնոյ գաւառին մէջ գտնուող Հնձուց վանքին հիմնարկութիւնն ալ այդ միջոցին կը նշանակուի, եւ Սարգիս վարդապետի մը կը վերագրուի (ԱՍՈ. 162): Այս է Հինձք գիւղին մօտ եղող Ս.

Աստուածածնայ Կարմիր վանքը, որուն սկզբնաւորութիւնը մինչեւ Ս. Ներսէս Մեծ կը տանի տեղական աւանդութիւնը: Սակայն մենք կը կարծենք, թէ բոլոր այդ միջոցին պատմուած հիմնարկութիւններ՝ վերաշինութիւններ եւ պայծառացումներ եղած են: Վասպուրականի կողմերէն յիշուած կը գտնենք միայն Նարեկայ վանքը, Ռշտունեաց գաւառին մէջ, *բազմագարդ պաշտօնապայծառ երգեցողովք եւ գրական դիտողօք* (ԱՍՈ. 160): Այդ գովեստը կը պատկանի Անանիա Նարեկացու վարդապետին, որ եղաւ *փիլիսոփայ մեծ* (ԱՍՈ. 164), եւ իր անձնական հմտութեամբ եւ Նարեկայ վանքին տուած զարգացմամբ ալ հռչակաւոր հանդիսացաւ: Սա ինքն է Խոսրով Անձեւացիի խնամին, որ անոր գաւակներէն Յովհաննէս ու Գրիգոր Նարեկացիներուն ուսուցիչն ալ եղաւ, եւ որուն աշակերտած է Ուխտանէս պատմիչն ալ (ՈՒԽ. 10): Այդ ամէն վանականներուն առաւելութիւններն էին, մէկ կողմէն ճգնաւորական խստակրօնութիւն եւ միւս կողմէն ուսումնական արդիւնաւորութիւն, եւ անոնց մեծ հովանաւորն ու քաջալերողն էր նոյն ինքն Անանիա կաթողիկոսը:

762. ՍԱՆԱՀԻՆ ԵՒ ՀԱՂԲԱՏ

Նորաշէն կամ նորոգեալ վանքերու շրջանակ մըն ալ ունինք հիւսիսային Հայաստանի մէջ, որոնցմէ Ասողիկ կը յիշէ նախ Վայոցձոր գաւառի մէջ շինուած Յախացքար վանքը, որուն հիմնադիրն եղած է Ստեփանոս վարդապետ մը (ԱՍՈ. 162): Բայց աւելի նշանաւոր են Ձորոյգետ գաւառին մէջ շինուած գոյգ վանքերը, Սանահինի Ս. Ամենափրկիչը եւ Հաղբատու Ս. Նշանը, որոնք շատ խօսուած են հետագայ դարերու մէջ ալ, իբրեւ Արեւելեան վարդապետներու խումբին կեդրոն: Սանահին շինուած է 957ին, եւ տասը տարի ետքը Հաղբատ 967ին (ԱՍՈ. 100), եւ հիմնադիրն եղած է Աբասի որդի եւ յաջորդ Աշոտ Ողորմածի կողակիցը Խոսրովանոյշ թագուհին (ՎԱՐ. 90): Իսկ առաջին առաջնորդներն եղած են, Սանահինի Յովհաննէս վարդապետ, *գիտնական այրն Աստուծոյ*, եւ Հաղբատի Սիմէոն վարդապետ, *ճգնազգեսց ծառայն Աստուծոյ* (ԱՍՈ. 168): Իսկ երկու վանքերու միաբանները եղած են թիւով հինգ հարիւր, ամէնքն ալ *հաւասարակեսցք, միաբանականք եւ միակրօնք*, այսինքն է անձնական ստացութենէն հրաժարեալներ՝ կամաւոր աղքատութեան սկզբունքով, *ըստ կանոնին սահմանադրութեան սրբոյն Բարսիլի*, (ԱՍՈ. 167): Այս կարգին հնար էր յիշել նաեւ Տաթևի պայծառութեան համար Սիւնեաց իշխաններուն նուիրուած գիւղերն ու ազարակները, զորս կը յիշէ Օրբելեան պաշտօնագիրներուն պատճեններն ալ յառաջ բերելով, որոնց մէջ նշանաւոր է Վասակի որդի Փիլիպէ Սիւնեաց իշխանին խոստովանութիւնը: *Իմացայ եւ ծանեցայ զի վաղ թառամելոց է ամենայն մարդ իբրեւ գիտտ, եւ թօթափելոց է ամենայն փառք մարդոյ իբրեւ գծադիկ խոտոյ, եւ սարսափմամբ սասանեալ դողաց անձն իմ, եթէ ի՞բր փրկեցայց* (ՕՐԲ. Բ. 12): Այս կը բացատրէ թէ ինչ զգացումն էր որ ժամանակին մեծամեծները եկեղեցիներ եւ վանքեր շինելու եւ օծտելու կը մղէր: Նուիրատուութեանց պայմաններուն մէջ կը յիշուին, *ամ յամէ մին քառասունս առնել* (ՕՐԲ. Բ. 11), *ի Վարդափառի աւուրսն մին քառասունք առնեն անխափան* (ԸՐԲ. Բ. 13), *յամէն տարի քսան օր պատարագ անխափան* (ՕՐԲ. Բ. 15), որոնք օրական պատարագներու թիւը կ'անեցնեն, եւ այդ պատճառով ալ բազմախորան եկեղեցիներու կամ աւելի ճիշդ՝ համախմբեալ եկեղեցիներու դրութիւնը սկսած է դարուս շինութեանց մէջ: Այլ թէ ինչպէս եւ ուստի մտած է պատարագներ բազմացնելու սովորութիւնը, հնագոյններէն նշան չունինք, եւ ժամանակակիցներու մօտ բացատրութիւն չենք գտներ:

Նախընթաց ժամանակներու մէջ չիշուած, եւ հետագայ ժամանակներու մէջ չգործածուած կարգադրութեան մը հրամանը կը վերագրուի Անանիա կաթողիկոսի, այն է *քաղկեդոնական մկրտեալսն կրկին անգամ մկրտել*: Այդ Այդ կարգադրութիւնն ալ անձնական նախաձեռնութեամբ տուած չէ Անանիա, այլ խումբ մը նշանաւոր վարդապետներ են, որոնք *խորհրդական քննութեամբ, եւ ընտրութեամբ գրուք աստուածայնուք* պատշաճը որոշելն ետքը՝ *հրամայեցին*, կ'ըսէ պատմիչը (ԱՍՈ. 165): Կրկնամկրտութիւնը Հայոց եկեղեցւոյ սովորութեանց մէջ տեղի ունեցած չէ, եւ Յունական քաղկեդոնիկ եկեղեցին էր որ այդ սովորութիւնը կը պահէր, ընկղմամբ չմկրտողներուն դէմ, ինչպէս են Լատինները, եւ թիւրիմացութեամբ Հայերուն դէմ ալ կը գործածէր, բայց Հայերը կրկին մկրտելը՝ վերջին աստեաները արգիլուեցաւ, երբոր մեր ալ ընկղմամբ մկրտելը Մաշտոցին թարգմանութեամբը հաստատուեցաւ: Սակայն Անանիայի եւ իրեն խորհրդակից վարդապետներուն որոշումը բոլորովին տարբեր պատճառաբանութեամբ տրուած է, երկարնակ դաւանութեան հոգւոյն վրայ հիմնուելով: Պօղոսի տուած բացատրութեամբ, *Որ միանգամ մկրտեցաք ի Քրիստոս Յիսուս, ի մահ անդր նորա մկրտեցաք* (ՀՌՄ. 2. 3): *Արդ՝ Քաղկեդոնականք ուրանան զԱստուած ի մարմնի իւրում լինել ի խաչին եւ ի մահուն, ուսկից կը հետեւի թէ ի մահ մարդոյ մկրտին, մինչ պետք էր որ յԱստուած իցէ մկրտութիւն մեր, եւ ի մահ Տեսուն կատարեալ*: Ապա թէ ոչ մկրտութիւնը իր նշանակութիւնը եւ գորութիւնը կը կորսնցնէր, եւ կը ճշմարտուէր Երեմիայի պատգամը. *Անիծեալ է որ դնէ գոյս իւր ի մարդ* (ԵՐՄ. ԺԷ. 5): Այս է կաթողիկոսին եւ վարդապետներուն պատճառաբանութեան հիմը՝ Քաղկեդոնականներուն տուած մկրտութեան անվաւեր եղած ըլլալը հաստատելու, եւ կրկնամկրտութիւն հրամայելու համար (ԱՍՈ. 165): Այդ եզրակացութիւնը, որ եւ ոչ բուն Նեստորականներու դէմ գործածուած է, եւ գոր Քաղկեդոնականներու դէմ գործածել Հայոց եկեղեցւոյ մէջ կանոն եղած չէ, պետք է իբրեւ բացառիկ եւ անցաւոր կարգադրութիւն մը նկատել, եղած թշնամանաց դէմ վրէժխընդրական թշնամանք մը: Պէտք չէ մոռնալ, որ Ռոմանոս Լեկաբենոսի կողմէն Միաբնակներու դէմ կազմակերպուած հալածանքին աստեան էր, եւ այդ հալածանքներու երեսէն Յունական բաժինէն փախչող վարդապետներու ձեռքովն էր, որ այդ որոշումը կը տրուէր, որով Հայեր իրենց դէմ եղած թշնամանքին փոխարէնը ըրած կ'ըլլային, եւ միեւնոյն աստեան Հայ եկեղեցւոյ հաւատացեալներն ալ կը խորշեցնէին քաղկեդոնական դաւանութեան հետեւելէ: Պատահական որոշումներ եւ բացառիկ գործողութիւններ, որք ստիպողական առիթներու համար կը տրուին, չեն այլեայլեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սեփական թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքը, եւ անոր հաստատուն պահպանութիւնը: Անանիայի ըրածը պէտք է անցընել գերզգօնութենէ բղիսած բացառիկ եւ անցողական արարքներու դէմ՝ վերահաս վտանգներու առջեւն առնելու կը ծառայեն, եւ հաստատուն կանոն չեն նկատուիր:

764. ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ

Աբասի թագաւորութեան տնտրութիւնը, 24 տարի եղած է (ԱՍՈ. 157, ՍԱՄ. 99), որ 930 տարիէ հաշուուելով (§738) կը յանգի 954ին, թէպէտ կան 951ին գնողներ ալ (ՎԱՐ. 89), բայց առաւել հեղինակութիւն ունեցողներ չեն: Ըստ այսմ Անանիա 8 տարի միայն Աբասի հետ գործակցած կ'ըլլայ, իսկ իր մնացած 14 տարիերը անցուցած է անոր որդւոյն Աշոտի հետ, որ է Աշոտ Գ. Ողորմած մականուանեալ իր չափազանց գթասիրտ եւ առատաձեռն վարմունքին համար կարօտեալներու եւ հիւանդներու հանդէպ (ՎԱՐ. 89): Աշոտ Շահանշահ ալ կոչուած է (ԱՍՈ. 166), որովհետեւ Աբարատի Բագրատունի

թագաւորները նախաթոռութիւն եւ գլխաւորութիւն կը վայելէին, բոլոր Հայագգի թագաւորներու եւ ազատ իշխաններու վրայ, եւ այդ պատուանունը կը գործածէին *Արքայից-արքայ* իմաստով: Աշոտ վերադիր անունով Աշոտ Գագիկ ալ կոչուած է (ՈՒՌ. 3), եւ մենք առիթ ունեցած ենք ուրիշ կրկնակ անուն ունեցողներ ալ տեսնել (ԱՐԾ. 245), որ կ'երեւի թէ անսովոր բան մը չէր այն ատեն ալ: Աշոտ իր բարեպաշտական զգացումներով մեծապէս օգնած է Անանիայի եկեղեցաշէն ձեռնարկներուն, իրեն համամիտ եւ գործակից ունենալով իր արժանաւոր կողակիցը, Խոսրովանոյշ թագուհին, որուն ծագումն ու հայրանունը չենք գտներ պատմութեանց մէջ: Աշոտի բարեպաշտօն եւ գթասիրտ գործերուն զովեստը առատ է ամէն պատմիչներու մօտ, մինչեւ ըսել թէ *խոնարհութեամբ եւ ողորմածութեամբ անցոյց գամենաբումբք* (ԱՍՈ. 167): Աշոտ իր կողմէն *բազում ուրկանոցս շինեաց*, որք են վարակիչ ախտերու հիւանդանոցներ, զորս կը խնամէր *յոյով անգամ անձամբ սպասաւորելով նոցա* (ՎԱՐ. 89), եւ իր պալատին մէջ ալ *զգոնջացեալսն եւ զկաղան եւ զկոյրսն հաւաքէր առ ինքն, բարձակից ինքեան առնելով ի խրախանութիւնսն*, եւ անոնց հետ սեղանակից ըլլալով *գրաժակն իր թագաւորական ըմպելօք մատուցանէր նոցա, եւ զմնացորդս նոցա առեալ ինքն նաշակէր, թէպէտեւ թարախ վիրաց նոցա խառնէր ընդ գինոյն*: Իսկ իր առատաձեռնութեան մէջ չափ չունէր, այնպէս որ *ի մահուան իւր ոչ լինէր դրամ մի ի զանձատան նորս, եւ ոչ թէ միայն ունեցած դրամը, այլ եւ զկապուտ զարդուցն եւ բազմականացն եւ որմոց* հանելով կամ վաճառելով *տայր կարօտելոց* (ԱՍՈ. 167): Բայց այդ տեղեկութիւնները պէտք չէ երբեք կարծել տան, թէ Աշոտ արքունական մեծութեան եւ մեծագործութեան զգացումէ զուրկ՝ խղճահար բարեպաշտի նկարագիր մը եղած ըլլայ. որովհետեւ Բագրատունեաց ժամանակէն մնացած նշանաւոր շինութեանց մեծագոյն մասը իրեն ժամանակին գործերն են: Չանց ընելով կրկնել ինչ որ նորաշէն եւ նորոգեալ վանքերու վրայ գրեցինք, եւ որոնց մէջ ինքն ու Խոսրովանոյշ գլխաւոր մաս մը ունին (§762), սա ինքն է որ *զփոքր պարիսպ քաղաքին Անոյ շինեաց*: Փոքր ըսուած պարիսպը ներքինն է՝ նուազ ընդարձակ ըլլալուն համար, ապա թէ ոչ բարձրագոյն եւ գլխաւոր պարիսպն է, աշտարակներով զօրացած իբրեւ զատ զատ մարտկոցներ, զորս *բրզունս* կը կոչէ պատմիչը, եւ կը յարէ թէ իւրաքանչիւրին մէջ *եկեղեցիս յօրինեաց*, եւ թուական կը ցուցնէ 964*տարին*(ՎԱՐ. 89): Աշոտ ոչ նուազ աջալուրջ գտնուած է ազգին պաշտպանութեան համար, ինչպէս գործերը կը ցուցնեն, եւ ոչ նուազ ախանձայոյզ եկեղեցւոյ համար, ինչպէս պիտի պատմենք Վահան կաթողիկոսի միջադէպին ատեն:

765. ՀՐՈՍԱԿ ԵՒ ԿԱՐՍ

Հագիւ թէ Աբասի մահը լսուեցաւ, նորէն քաջալերուեցան հիւսիսային լեռնականները, որոնք իրենց ասպատակութիւնները դադրեցուցած էին Բերի պարտութենէն ետքը (§741), եւ նոր հրոսակներով սկսան նեղել Հայոց գաւառները: Ասոնց դէմ ելաւ Աշոտ, եւ 45,000 զօրաց բանակ մը կազմեց որ Մարզպետական կոչուած է (ՈՒՌ. 3), Գեորգի որդի (§731) Գոռ Մարզպետունիի անունէն, որ գլխաւոր հրամանատարն էր: Աշոտ ինքն ալ անձամբ կ'ընկերանար բանակին եւ ընդհանուր շարժումները կը կառավարէր, թշնամիի յարձակումներուն համեմատ ընդդիմադիր զունդեր հասցնելու համար: Եւ այսպէս երեք տարի շարունակ զինուորական պաշտպաններուն ասպատակութիւնները (ՉԱՄ. Բ. 826): Ուրիշ յաղթութիւն մըն ալ ունեցած Հայերը, 959 տարւոյ միջոցները, այսինքն Կովկասայնոց գործը վերջացնելէն ետքը, այս անգամ ալ ընկրկելով եւ կոտորելով Համտանի բանակը (ՈՒՌ. 3), որ Ադանեաց սահանգին ոստիկանն էր, եւ ամիրապետէն ասպտամբելով շրջանակերը կը նեղէր: Ներքին երկպառակութեան պատճառ պիտի ըլլար Մուշեղ, Աշոտի կրտսեր եղբայր, եթէ Աշոտ *խաղաղասէր բարոյք կալեալ զաշխարհս Հայոց՝ վտանգին առջեւը չառնէր* (ԱՍՈ. 167): Մուշեղ Կարսի մէջ կը մնար, երբոր Աշոտ Անի փոխադրուած էր, զոր կ'ամրացներ եւ կը շէնցներ. եւ որովհետեւ Կարս իր հօրը

թագաւորանիստ քաղաքը եղած էր, Մուշեղ ալ թագաւորական անուն եւ ազատ իշխանութեան ձեւեր ուզեց պահել: Աշոտ չընդդիմացաւ, բաւական սեպելով որ թշնամական ընթացք չունենայ, եւ իրեն միշտ գործակից գտնուի, եւ այս կերպով երկու եղբայրներու բարեկամութիւնը չխզեցաւ, միայն թէ Հայաստանի մէջ թագաւորութիւն մըն ալ աւելցաւ (ԱՄՈ. 166): Միեւնոյն ատեններն էր որ Միսական Սմբատ իշխանն ալ, Մահակի որդին, որ յաջողեր էր տիրել *համագունդ աշխարհին Միսական՝ գահերէց իշխանութեամբ* (ՕՐԲ. Բ. 42), լոկ իշխանի անունն ու դիրքը բաւական չգտաւ, եւ *թագ կապեալ ինքեան թագաւորեաց* (ՕՐԲ. Բ. 43), եւ *իւր կողակիցն Շահանդուխտ*, Աղուանից Սեւադա իշխանի աղջիկը (ՕՐԲ. Բ. 43), թագուի հռչակուեցաւ:

766. ԱՇՈՏԻ ՕԾՈՒՄԸ

Այդ պարագայից մէջ նկատելու է, որ թելալտ թագաւորներ բազմացած էին, սակայն նախանձաբեկ գժտութիւնները նուաղեցան, եւ այդ եղելութեան մէջ կը սիրենք նկատեալ տալ Անանիա կաթողիկոսին կարողութիւնն ու ազդեցութիւնը, որ կրցած էր ամենուն բարի տրամադրութիւններ ներշնչել: Այդ բանին մեծ փաստ մըն է այն որոշումը, որով *ամենայն իշխանքն աշխարհոց տանն Հայոց*, իրարու հետ համաձայնելէ ետքը Անանիա կաթողիկոսի դիմեցին, որպս զի Հայոց արքայից արքային, Աշոտ Շահանշահի վրայ հանդիսաւոր օծման արարողութիւնը կատարոյի, ինչ որ տակաւին չէր կատարուած Հայոց թագաւորներու վրայ (ՈՒՌ. 3): Այդ նպատակով *եղև ժողով սհագին մեծ ի քաղաքն Անի, որ եղև թագաւորանիստ քաղաք Հայոց*, եւ բոլոր Հայ թագաւորներէն զատ եկան եւս Աղուանից Փիլիպպոս թագաւորը եւ Յովհաննէս կաթողիկոսը, եւ Անանիա հանդիսապէս կատարեց Աշոտի օծումը, եւ *լինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն տանն Հայոց*: Այդ առթիւ շրջակայ ազգերու թագաւորներն ալ *տուրս եւ սէրս հանդերձ պատուական ընծայիւք յուղարկէին ի փառաւորութիւն Հայոց թագաւորութեան* (ՈՒՌ. 5): Նկատողութեան արժանի է, որ ամէն կողմէ *ուրախ լինէին յաղագս քաջութեան* Աշոտ Գագիկին, որ ոչ միայն ողորմած եւ բարեպաշտ եւ առաքինի անձ մըն էր, այլ եւ *էր կորույի եւ այր պատերազմող* (ՈՒ. 4): Թագաւորական օծումին տարին ոմանք 961 կը նշանակեն (ՈՒՌ. 3), եւ ուրիշներ 964 (ՍԱՄ. 100), առաջինը յարմարագոյն կը գտնենք պատմութեան կարգին, մանաւանդ որ Անեցիին հաշիւներուն մէջ երեք տարիի թւիրիմացութիւն մը մտած է, ինչպէս ուրիշ անգամներ ալ դիտել տուած ենք:

767. ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՄԱՀԸ

Անանիա Մոկացիի հայրապետական գործունէութեան մասին գտնուած յիշատակները աւելի տեղեկութիւններ չեն տար մեզի, բայց յիշուածներն ալ բաւական են ցուցնելու, թէ կամքի եւ նախաձեռնութեան տէր անձ մը եղած է, աշխատութեանց մէջ անխոնջ, դժուարութեանց դէմ անընկճելի, եւ ազդեցութեան եւ կացութեան տէր: Գրական արդիւնք չունինք իր գրիչէն ելած, բայց տեսանք ուսումնական վանքերու զարգացման մասին տարած հոգածութիւնը: Իր ժամանակէն ունինք նաեւ բաւական թուով նշանաւոր վարդապետներ, բայց որովհետեւ անոնց գործունէութիւնը Անանիայէ ետքն ալ շարունակեց, ուստի ուրիշ յետնագոյներուն հետ ամենուն անունները կը պահենք տալ Իսաչիկի կաթողիկոսութեան վերջը: Քսաներկու տարի պաշտօնավարութիւնն ալ բաւական միջոց մըն է, ուստի Անանիա պէտք է լրացեալ եւ ծերացեալ տարիքի մէջ կնքած ըլլայ իր կեանքը 968ին, ինչպէս հաշուեցինք (§747) լաւագոյն ժամանակագրութեանց հետեւելով: Պարզ բացատրութեամբ մը ըսուած է, թէ *հասանէ վախճան կաթողիկոսին տեսռն Անանիայի*, որ ընթացքը աւարտած խաղաղական հանգիստի իմաստն ունի (ՕՐԲ. Բ. 32): Բայց աւելի յայտնի ալ ըսուած է, թէ *լցեալ զաւուրս*

իւր բարութք ծերութեամբ վախճանեցաւ (ԱՍՈ. 168): Իսկ թաղումը եղած է *ի վանան Արգինայի: Փոխեն զնա ի հանգիստ* բացատրությունը (ՕՐԲ. Բ. 32), ցոյց կու տայ, թէ մահը Արգինաէ դուրս տեղի ունեցած է, Անիի կամ Ծիրակաւանի մէջ, եւ մարմինը փոխադրուած է Արգինա, որ Անանիայի առժամեայ հայրապետանոցն էր եղած, եւ ուր նշանաւոր վանք մըն ալ կար առաջ (§751):

Տ. ՎԱՀԱՆ Ա . ՍԻԲԵԻ

768. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕԾՈՒՄ

Երբոր Անանիա մեռաւ, Աշոտ թագաւոր իր ազդեցութեան գազաթնակէտն էր եւ ընդհանուր համաձայնութիւն կար տակաւին հայազգի բազմաթիւ թագաւորներու մէջ, ուստի լիագոյն իշխանութեամբ կրցաւ տէր կանգնիլ ընտրողական գործողութեանց: Հրաման ըրաւ որ գումարուի *ժողով եպիսկոպոսաց եւ հայոց սրբոց*, որք են վանքերու առաջնորդները: Ծիրակաւան քաղաքը, որ *թագաւորանիստ* կը կոչուի տակաւին (ՕՐԲ. Բ. 32), թէպէտ Աշոտի օծումէն սկսելով Անի եղած էր *թագաւորանիստ քաղաք Հայոց* (ՈՒՌ. 4): Ժողովին ներկայ էր նաեւ Վահան, Ջուլանշիր իշխան որդին եւ Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, Անանիայէ ձեռնադրուած (§754), իսկ ժողովին նախագահն էր Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոսը (ՈՒՌ. 40): Վահան իշխանական ճոխութեամբ եւ շինարար գործունէութեամբ մեծ համբաւ ստացած էր վեց տարիէ ի վեր Սիւնեաց աթոռին վրայ, ամենէն ալ վկայուած էր *վասն առաւել սրբութեանն եւ իմաստութեանն*, ուստի միաձայն ընտրութեամբ *ամենայն ժողովոյն* կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութեան կոչուցեաւ: Ինչ որ պէտք կը զգանք շեշտել տալ այդ ընտրութեան մէջ, օրինակ գործողութեանց շարքն է, որ մեր օրերուն մէջ կատարուած կարգադրութեանց ըստ ամենայնի յարմար կու գայ, եւ կը ցուցնէ թէ հին ժամանակներու մէջ ալ նոյները գիտցուած ու գործադրուած էին: Թագաւորն է որ կը կարգադրէ *ժողով առնել, եւ հրամայէ ընտրել զմի որ յեպիսկոպոսաց*, եւ ոչ ուրիշ եկեղեցականներէն մէկը: *Ամենայն ժողովոյն* կողմէ ընտրությունը կը ատարուի, ընտրուածին վրայ *ղնեն ձեռն բազմութիւն եպիսկոպոսացն*, եւ *օծանեն զնա կաթողիկոս Հայոց* (ՕՐԲ. Բ. 32): Եւ որովհետեւ պատմիչը այդ պարագաները իբրեւ նորություն մը չի ներկայեր, կը հետեւի թէ ասկէ առաջ ալ միեւնոյն էր կաթողիկոսական ընտրութեանց ձեւը: Ուռնայեցին *հրամանաւ Անանիայի* եղած կ'ըսէ Վահանի ընտրուիլը (ՈՒՌ. 40), որ կրնայ իմացուիլ իբրյանձնարարութիւն մը իր մահէն առաջ եղած: Ասով մէկտեղ եթէ Վահանի համար ասանկ նպատաւոր վկայութիւն մը ըլլար, զայն լռած չէր ըլլար Օրբելեան: Բայց աստի Ուռնայեցիին գրածը ոյժ մը կ'ունենար, եթէ միայն Անանիան յիշէր. մինչ կը գրէ, *հրամանաւ Անանիայի, Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ թագաւորացն Հայոց* (ՈՒՌ. 40), մինչ Յովհաննէս ու Աշոտ, Գագիկի որդիները, Անանիայի մահուրնէ 50 եւ ավելի տարի ետքը թագաւորեցին: Այսպիսի շատ իսկ է Վահանի նկատմամբ Ուռնայեցիին գրածներուն կարեւորութիւն չտալու: Վահանի հայրը Ջուլանշիր, Սիւնիք նահանգին Բագը գաւառին իշխանն էր, եւ այս պատճառով Վահան երբեմն Սիւնի է կոչուած, եւ երբեմն ի Բագաց (ՄԱՄ. 100) կամ Բաղացի: Իր անունը Վահանիկ ալ գրուած կը գտնենք (ԱՍՈ. 168, ԿԻՐ. 49, ՄԱՄ. 101), այլ չենք կրնար վճռակի որոշել թէ փաղաքշական կոչո՞ւմ մըն է, իր իշխանագոյն սերունդէն յառաջ եկած, թէ ոչ անարգական նպատակով ըսուած է իր անկումէն ետքը, որովհետեւ կեանքին վերջին պահուն միայն գործածուած է այդ նուազ լուրջ կոչումը:

769. ՎԱՀԱՆ ԱՄԲԱՍՏԱՆՈՒԿԾ

Որչափ փառօք եւ վստահութեամբ այրոռ բարձրացաւ Վահան, այնչափ ալ անակնկալ եղաւ անոր անկումը, եւ կայթողիկոսական այրոռէն վար առնուիլը եպիսկոպոսական ժողովի վճռով: Տարի մը իսկ չէր անցած Վահանին ընտրութենէն, որ զանազան կողմերէ յուրեր տարածուեցան անոր գաղտնի յարաբերութեանց վրայ Վրաց եւ Յունաց քաղկեդոնիկ եկեղեցիներու հետ, թէ անոնց կողմը միտած է, եւ Հայոց եկեղեցին ալ կ'աշխատի անոնց համաձայնեցնել, եւ դաւանական խնդիրէն զատ ծիսական ձեւերու մէջ ալ համակերպութիւններ ընդունիլ, եւ գլխաւորապէս եկեղեցիներու ներքինը նկարէն պատկերներով լեցնել, յունածէս եկեղեցիներու նման: Ասողիկ պարզապէս կը գրէ. *Սա ընդ Քաղկեդոնականս սիրելոյթին եւ հանութիւն կամեցաւ թողոյք առնել* (ԱՍՈ. 168), իսկ Վարդան աւելի կարճ կերպով կ'ըսէ. *Կարծիս առեալ թէ դաշնադիր է Վրաց* (ՎԱԲ. 89), որոնք քաղկեդոնականութեան յարած էին. եւ ճիշդ այդ կէտին վրայ կը մեկնէ Կիրակոս, թէ *դաշնադիր եղել ընդ Վիրս միաբան դաւանութեամբ* (ԿԻԲ. 49): Օրբելեան, որ իբր անձնական պատուոյ խնդիր կը նկատէ իր այրոռին նախորդներէն միոյն գործը, կ'աշխատի որչափ հնար է պաշտպանել ու կը գրէ, թէ *կարծիս իմն առեալ ամենեցունց՝ եթէ դաշնադիր է ընդ Յոյնս, եւ կամի սպրտել յեկեղեցի զաղանդ նոցին* (ՕԲԲ. Բ. 32): Երբ Օրբելեան կ'ուզէ կերպով մը թերթեցնել, Անեցին ամէն կերպով կը ծանրանայ, թէ Վահանը ամբաստանեցին՝ *ծանուցեալ հաւաստեալ զհերձուած կորստեան մտաց նորս* (ՍԱՄ. 101): Թէպէտ պատմագիրները համամիտ են Վահանը ամբաստանելու իբրեւ քաղկեդոնիկ, սակայն որոշակի գործի կամ փաստի մը յիշատակութիւն չեն ըներ, այլ ընդհանրապէս կասկածի ձեւը կու տան, թէ շատ մտերիմ յարաբերութիւններ հաստատած էր Քաղկեդոնականներու, եւ գլխաւորապէս Վրացիներու հետ: Իբրեւ կասկածի նշան յառաջ կը բերուին յունական պատկերներու կիրառութեան համար ըրած ջանքերը: Օրբելեան ինք ալ ը հաստատէ, թէ *սկսաւ պատկերս բերել ի Վրաց եւ դնել ի վերայ սեղանոյն, եւ հրամայել յամենասն եկեղեցիս զնոյն առնել ըստ Հռոմոնց սահմանին, կօնիք զարդարել եւ առանց կօնի ոչ առնել պատարագ* (ՕԲԲ. Բ. 32): Կօները կամ իկոնները՝ որ է պատկերները, ուրիշներն ալ կը յիշեն, թէ *ես բերել պատկերս վասն նորոգման աղանդոյն Քաղկեդոնի* (ՍԱՄ. 101): Ուզեցինք բառացի յառաջ բերել պատմագիրներուն ըսածները, որովհետեւ մեր տեսութեամբ ալ կարծես թէ բան մը կը պակսի Վահանի մտադրութիւնը բացորոշ կերպով հաստատելու համար: Պատկերներու ներածումը, եթէ միայն սեղանին վրայի համար էր, չենք կարծեր թէ մինչեւ այն ատեն Հայ եկեղեցւոյ մէջ պատարագի սեղանին վրայ պատկեր գտնուած չըլլայ, կամ թէ այդչափը դատապարտելի արարք մը ըլլայ եւ Հայ եկեղեցւոյ ուղղութեան դէմ, ուստի մեզի ալ տարադէպ չ'երեւիր յունական *իկոնաստասի* վրայ իմանալ (ՕԲԲ. Բ. 296), որ է պատկերներով զարդարուած միջնորմը՝ մեր վարագոյրին տեղը: Մակայն այդչափն ալ ուղղակի իբր քաղկեդոնական աղանդի նշան չի կրնար նկատուիլ, քանի որ պարզապէս ծիսական կէտ մըն էր: Ուստի պիտի ըսենք թէ իկոնները կամ իկոնաստասը միտք բանալու առիթ եղաւ, եւ այս կերպով մէջտեղ ելաւ քաղկեդոնիկ Վրացիներու հետ զիջողական յարաբերութիւնները՝ կամ դաշնադրութիւնները դաւանական կէտերու մասին: Բայց այդ մերձաւորութիւնը ընդունելով ալ տակաւին շատ հեռու ենք *հնազանդ եղել եկեղեցւոյն Հռոմայ* մեկնութենէն, ինչպէս Կալանոս կ'ուզէ իմանալ (ԿԱԼ. 211) վասնզի Հռոմոնց եւ Հռոմայ եկեղեցիներ իրարմէ բաժնուած էին արդէն (§667), եւ Հռոմոնց հետեւողութիւնը Հռոմի հնազանդութիւն եղած չէր ըլլար:

770. ԺՈՂՈՎՆ ՈՒ ՓԱԽՈՒՄՏԸ

Այլ թէ ինչպէս եւ ինչու կրցաւ Վահան այդ միտքին հետեւիլ, այն ալ մութ կը մնայ: Նա Անանիա Մոկացիի նման խստապահանջ անձէ մը ընդունուած եւ ձեռնադրուած էր Միւնեաց արքեպիսկոպոսութեան, վեց տարի առանց կասկած տալու պաշտօնը վարած էր, եւ կայթողիկոսական ընտրութեան ատեն եպիսկոպոսներու ժողովական որոշմամբ ըստ ամենայնի վստահելի նկատուած էր: Բայց հագիւ թէ կայթողիկոսութեան կը բարձրանայ՝ իրաց կերպարանը կը փոխուի եւ կասկածաւոր կը դառնայ: Միւնեաց երկրին

մէջ գայթիգայթի ընթացքը նոր չէր, եւ դէպի Վրացիներն ու Աղուանները համակիր վերաբերումն ալ նախընթացներ ունէր, Արարատի եւ Սիւնեաց թագաւորութեանց մէջ ալ համերաշխութիւնը շատ հաստատուն չէր: Մի գուցէ նորէն քաղաքական անհամաձայնութիւն մը ըլլայ բուն պատճառը. իբր զի Վահան՝ Արարատի մէջ ստացած իր նոր դիրքը անտեսելով՝ եւ Սիւնիներուն կողմը հակելով, առիթ տուած ըլլայ իրեն վրայ կասկածներ արթնցնելու, եւ իկոններու խնդիրը եւ Վրաց հետ համակրութիւնը, պատճառ դարձած ըլլան քաղկեդոնականութեան կասկածը բորբոքելու, եւ զայն իբր գահընկէցութեան փաստ գործածելու: Միւս կողմէն ալ կը տեսնենք, որ Վահան չ'ուզեր վրան առնել այդ նպատակը, զոր պիտի չվարաներ յայտնել, եթէ իրօք քաղկեդոնականութեան համոզուած էր, այլ *գայարտեալ սաւ զիննք ի նախանձաւոր արանց* (ՕՐԲ. Բ. 33), եւ ամէնքը կը հաւանեցնէ *սուտ զնմանէ կարծել զհասնբաւ հերձուածոյ* (ԿԻՐ. 49), եւ այս կերպով բացէ ի բաց հեռացնել կ'ուզէ քաղկեդոնականութեան կասկածը: Երբոր Վահանի դէմ բողոքները կը շատնան, Աշոտ Ողորմածը *հրաման տայր ժողովայն Անի քաղաքի, զի քննեցեն զարժանն* (ՕՐԲ. Բ. 32): Իսկ Վահան չի վստահիր քննութեան ելքին, մինչ իր նախորդներէն Յովհաննէս Ովայեցիին (§641) եւ Գէորգ Գառնեցիին (§688), նմանօրինակ պարագաներու մէջ չէին խուսափած քննութենէ, եւ արդարացած էին ժողովով: Վահան ընդ հակառակն *ոչ եկաց ի ժողովն* (ՕՐԲ. Բ. 33), այլ *փախստեալ անկանի ի Վասպուրական առ Աբուսահլ թագաւոր* (ԱՍՈ. 168): Ինչ ալ ըլլար Վահանի ներքինը, շատ դիւրինէր յայտարարութեամբ մը կասկածը փարատել եւ իր դիրքը ամրացնել, եթէ միայն քաղկեդոնականութեան խնդիր էր եղածը: Անի ժողովին ներկաներէն կը յիշուին. Խաչիկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, Պօղիկարպոս Կամրջաձորոյ վանահայր, Սարգիս Հոռոմոսի վանահայր, Ստեփանոս Սեւանի վանահայր, եւ այլ եպիսկոպոսունք եւ հարք բազումք (ԱՍՈ. 168): Ժողովականք ամբաստանելոյն բացակայութեան, *ծանուցեալ հաւաստեալ զհերձուած կորստականմտաց նորա, որոշեալ զնա հալածական արարին* (ՄԱՄ. 101), այսինքն՝ պաշտօնէ մերժեցին եւ զահրնկէց հրատարակեցին: Նոյնիսկ Վասպուրականի կողմը փախչիլը, եւ ոչ իր բնակարանը եղող Սիւնիք ապաւինիլը, մեր տեսութեամբ կը տկարացնէ քաղկեդոնականութեան կասկածը, վասնզի պատմութեան ընթացքն ալ կը ցուցնէ, թէ քաղկեդոնականութեան միտումը զօրաւոր էր Վրաց եւ Աղուանից սահմանակցութեան մէջ, այլ բնաւ չէր թափանցած հարաւային Հայաստանը, ուր նուազեր Քաղկեդոնականներու ազդեցութիւնը: Արծրունի թագաւորներն ալ երբեք այդ կողմէն կասկածելի չեղան, մանաւանդ թէ ուղղակի դէմ գրող եւ մաքառողներ ալ եղան (§ 743): Մենքաւելի պիտի միտինք կրօնական երեւոյթին ներքեւ քաղաքական խնդիր մը քողարկուած տեսնել, եւ Աշոտ թագաւորի ու Վահան կաթողիկոսի մէջ հակառակութիւն մը տեղի ունեցած ըսել, որուն երեսէն Վահան ինքզինքը ապահով չի զգար, եւ փախուստով վտանգէն ազատելու միջոցին կողմէն:

771. ՊԱՇՏՏՕՆԻ ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆ

Վահանի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը, *սմ մի* ըսուած է յայտնապէս հնագոյն պատմիչներէն (ՕՐԲ. Բ. 32, ՄԱՄ. 100, ՎԱՐ. 89, ԿԻՐ. 49), եւ ժամանակագրական պահանջն ալ աւելի երկարել չիներեր: Ասոնց հակառակ է Ուռհայեցիին *զամս հինգ* ըսելը (ՈՒՌ. 41), որուն մենք չենք կրնարկարելորութիւն տալ, թէպէտեւ ուրիշ մը կը սիրէ այդ մէկը նախադասել պատմիչներու հանրութեան դէմ (ՉԱՄ. Բ. 841), փափաքելով քաղկեդոնիկ կարծուած անձի մը պաշտօնավարութիւնը երկարել: Սակայն Ուռհայեցիին արդէն վկայուած է իբր ժամանակագրութեան եւ ճշդութեան անտեղեակ գրող մը (ՀԻՆ. 665): Եթէ ոք Ուռհայեցիին պիտի հետեւի, պէտք է բոլոր ամբաստանութեան եւ գահընկէցութեան պարագաներն ալ ընդունի, վասնզի Ուռհայեցիին գրելովը, Վահանը խաղաղութեամբ վախճանած է իր աթոռին վրայ, եւ յաջորդը Ստեփաննոս նստած է *հրամանաւ եւ օրհնութեամբ տեսուն Վահանայ*: Նա Վահանի ժամանակակից կը դնէ Յունաց կայսրութեան մէջ Վասիլ Բ., Բագրատունեաց թագաւորութեան մէջ Յովհաննէս եւ Աշոտ, եւ Արծրունեաց թագաւորութեան մէջ Սենեքերիմ (ՈՒՌ. 42), որով պէտք կ'ըլլար բաւական ետքը ապրող եւ բուն Վահանէն տարբեր ուրիշ Վահան մը փնտռել, եթէ Ուռհայեցիին հետեւիլ ուզէինք: Այդ մասին անբաւական կը դատենք Ասողիկէ քաղած

փաստն ալոր Անանիայի մահը Հայոց 414 թուին դնելով (ԱՍՈ. 168), եւ Ստեփանոսի երկու տարի տալով, հինգտարի կը մնայ Վահանի: Սակայն Ասողիկ ոչ մէկուն տեւողութիւնը չի նշանակեր. իսկ տարեթիւերը թուատառերով նշանակուած ատեն շատ սխալներու եւ տարբերութեանց կ'ենթարկուին, ինչպէս նոյնիսկ մէկուն ՆԻԵ կարդացածը (ԶԱՄ. Բ. 1017), ուրիշ տեղ ՆԻԵ կը գտնենք (ՈՒՌ. 40): Ուստի պատմագիրներուն համաձայնութեամբ *ամ մի* նշանակուած տեւողութիւնը փոփոխելու բնաւ պատճառ մը չենք գտներ, եւ Վահան 968-ին աթոռ բարձրացած, 969-ին աթոռէ գրկուած կ'ըլլայ Անույ ժողովին վճռով, եւ Աշոտ թագաւորի հրամանով կամ հաստատութեամբ: Շատ կարճատեւ տեւողութիւնը, եւ այդ միջոցին ալ հակառակութիւններով եւ ամբաստանութիւններով անցածը լայր, չներեցին Վահանի որեւէ հայրապետական գործունէութիւն ցոյց տալ, եւ պատմութիւնն այբնաւ պարագայ մը չի յիշեր: Օրբելեան միայն կը յիշատակէ թէ իր տեղ Սիւնեաց աթոռին արքեպիսկոպոս ձեռնադրած է *գայրի երէց մի Աշոտ անուն՝ վասն առաւել ճգնութեանն եւ խոհեմութեանն*, որ 17 տարի պաշտօն վարելէ ետքը հրաժարած է, եւ իր տեղը անցուցած իր իսկորդին Յովհաննէսը, որ սակայն 6 ու կէս տարիէ կը վախճանի, եւ Աշոտ նորէն աթոռ կը դառնայ, եւ ինչ ու կէս տարի ետքը կը վախճանի ձերութեամբ եւ խաղաղութեամբ (ՕՐԲ. Բ. 94), որ տեղի ունեցած կ'ըլլայ 997-ին, Սարգիս Սեւանցիի օրով:

Տ. ՄՏԵՓԱՆՈՍ Գ. ՍԵՒԱՆՑԻ

772. ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒ ՎԱՀԱՆ

Վահանի գործը քննելու համար գումարուած Անիի ժողովը, բաւական չտեսնեց անոր գահընկէցութիւնը հռչակել, այլ գործը լրացեալ վիճակի վերածած ըլլալու համար, փութաց յաջորդը նշանակել, *հրամանաւ Աշոտայ թագաւորի* եւ Վահանի ամէն յոյսերը կտրել: Այդ շուտափոյթը նորութեան գրգիռ տուած է Վահանի փախուստը, վասնզի յայտնապէս գրուած է, թէ *իբրեւ զիտացին զերթն նորա, լուծին զՎահան, եւ կարգեցին ի տեղի նորա գայլ ոմն կաթողիկոս* (ՕՐԲ. Բ. 33): Նորընտիրը եղաւ Ստեփանոս Սեւանի վանահայրը, ժողովին ներկայ եղողներէն մէկը (§ 770), որ նախադասուած է հարկաւ անելի անկողմնակալ մէկ մը եղած ըլլալուն համար: Իսկ Խաչիկ Արշարունեաց եպիսկոպոսը, որ ներկաներուն մէջ առաջին նշանակուած է (ԱՍՈ. 168), որ եւ յետոյ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, եւ Վահանի դէմ ելողներուն գլխաւորը եղած պիտի ըլլայ խոհեմութեամբ ետ կեցած կ'երեւի անձնական շահու կասկած տուած չըլլալու համար: Ստեփանոսի ընտրութեան մասին կը յիշատակուի, թէ *էր հարազատ արեան արքոյ առնն Աստուծոյ Մաշտոցի* (ՍԱՄ. 101), եւ մենք դիտել տուինք արդէն (§ 745), թէ վերջին յաջորդութեանց կամ ընտրութեանց մէջ նկատի կ'առնուէր ազգակցութեան կապը, եւ Ստեփանոս երկու կաթողիկոսներու, Մաշտոցի եւ Յովհաննէսի ազգական եղած կ'ըլլար միանգամայն: Միւս կողմէն կը հաւաստուի թէ *էր հետեւեալ վարուց նորա* (ԿԻՐ. 49), այսինքն Մաշտոցի գոր արդէն նկարագրեցինք իբրեւ կատարելապէս սրբակրօն մէկ մը, մինչեւ անունը Յայսմաւորքին մէջ յիշատակելեաց կարգը անցնելու արժանացած (§ 697): Աշոտի եւ Անիի ժողովին դիտումը, որ էր նոր ընտրութեամբ խնդիրը վերջացնել, իր արդիւնքը չունեցաւ: Վասնզի Աբուսահլ Վասպուրականի թագաւորը, որուն մօտ ապաստանած էր Վահան Սիւնի գահընկէց կաթողիկոսը, ուղղակի անոր պաշտպանութիւնը ստանձնեց, օրինաւոր կաթողիկոս ճանչնալով զայն եւ չընդունելով Ստեփանոսի ընտրութիւնը, եւ քաջալերելով Վահանը իր հայրապետական իշխանութեան իրաւունքները գործածել: Վահան իր բնակութիւնը հաստատեց Վանայ մօտ, *ի վանսն որ կոչի Չորոյ վանք* (ՕՐԲ. Բ. 33), այժմեան Մալնապատը, ուր իրմէ առաջ ապաստանած էին թաղուած էին Գէորգ Գառնեցիին (§ 695) եւ Յովհաննէս Դրասխանակերտացիին (§ 733), եւ չենք իմանար թէ ինչ ո՞ւ չուզեց հաստատուիլ Աղթամարի մէջ, որ մինչեւ իսկ Անանիայի օրով բուն հայրապետանոցը եղած էր: Վահան համարձակեցաւ մինչեւ իսկ Անիի ժողովին մասնակցողներուն դէմ նզովք արձակել, որ հարկաւ Ստեփանոսի եւ Աշոտի եւ բոլոր Արարատի ալ տարածուած էր, եւ Ստեփանոս իր կողմէն փոխադարձաբար նոյնը ըրաւ Վահանի եւ Աբուսահլի եւ

բոլորՎասպուրականի դէմ, եւ այսպէս նգովք աստի եւ նգովք անտի, *յերկոցունց կողմանց նգովիւք լցինգաշխարհս Հայոց* (ԱՍՈ. 168): Մենք չենք իմանար թէ ինչ ըսել կ'ուզէ Օրբելեան, երբ ՎահանըՍտեփանոսի հետ բաղդատելով, *քարէշ ի տեղի քարէշի* կը գրէ (ՕՐԲ. Բ. 33), քանի որ նոյնիսկբառը մեր բառագէտներուն ալ անծանօթ մնացած է:

773. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Այդ տեսակ շփոթ կացութեան մէջ հնար չէր օրինաւոր հայրապետական գործունէութիւն սպասելՍտեփանոսէ, եւ գրեթէ անգործ անցած է անոր կաթողիկոսութեան ժամանակը, որ *գամս երկու* ըսուած է ամենէն (ՕՐԲ. Բ. 33, ՎՐԴ. 89, ԿԻՐ. 49, ՍԱՍ. 101), եւ նոյնը կը քաղուի Ուռնայեցիէն ալ(ՈՒՌ. 41, 47), եւ գոր պէտք է գետեղել 969-971 տարիներու մէջ: Իրեն համար ըսուած է, թէ *հովուէրգարեւմտեայ կողմն Հայոց* (ԱՍՈ. 168), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Վահան կատարելապէսկաթողիկոսութիւն կը վարէր Վասպուրականի մէջ, եւ Ստեփանոսի իշխանութիւնը կըպարփակուէր Արարատի մէջ: Սիւնիքի համար որոշ յիշատակութիւն մը չունի Օրբելեան, երբոր կըգոհանայ ըսել *Ստեփանոս յԱնի եւ Վահան ի Վասպուրական* (ՕՐԲ. Բ. 33), բայց այսչափով այսպսոյնի կ'ընէ՝ թէ Սիւնիքի թագաւորն ու երկիրը՝ Սիւնի Վահանի կողմնակից չէին: Ստեփանոսիմախընթացը, Սեւանի առաջնորդութեան պարագան, եւ առաքինի ու խաղաղասէր նկարագիրը,բաւական են մեզ համոզելու, թէ ուղղամիտ նախանձայուզութեամբ գործին մէջը գտնուած, ակտիւրիշներուն ազդեցութիւնը կը կրէր, երբոր խստութեանց եւ նգովից զենքերով կը մաքառէր իրմրցակիցին դէմ, որ այլեւս հակառակաթոռ մը դարձած էր: Անիի ժողովին վճիռէն ետքը,Ստեփանոս փութաց երկրորդ ժողով մը գումարել կնճռոտ խնդիրը լուծելու համար, որ անշուշտԱնիի մէջ հաւաքուեցաւ, եւ որուն մասնակցեցան Արարատի եւ Սիւնիքի կողմերուն եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն գատ, նաեւ *բազմութիւն կրօնաւորաց ի Տարօնոյ, ի Հաշտենից, ի Ծոփաց եւ ի Խորձենոյ* (ԱՍՈ. 168), այսինքն է Տաճկաց եւ Յունաց ենթարկեալգաւառներուն եպիսկոպոսները եւ վարդապետները, որոնք մրցակից Հայ թագաւորութիւններունենթարկեալ չըլլալով, իրաւախոհ հաշտարարի եւ գերագոյն իրաւարարի դերը պիտի վարէին:Ժողովին որոշումը յայտնի բառերով յիշուած չէ, բայց իբր հետեւանք կը ցուցուի, բանակցութեանմը պէտքը, զայն անձամբ կատարել յանձն կ'առնու նոյնիսկ Ստեփանոս կաթողիկոս,առաքինական խոնարհութենէ եւ զիջողութենէ չխորշող անձ մը: Իրեն ընկերակից կ'առնէ Մովսէսվարդապետ մը, թերեւս նոյնիսկ Մովսիսաւանքին հիմնադիրը (§ 761), եւ Բարգէն Սիւնիվարդապետը, նպատակ ունենալով աշխատիլ *ի յանդիմանութիւն Վահանայ եւ Աբուսահլի* (ԱՍՈ.169), եւ անոնք ուղիղ ճամբուն բերել: Անիի երկրորդ ժողովին թուական կրնանք նշանակել 971տարին, վասն զի Ստեփանոսի երկամեայ կաթողիկոսութիւնը պիտի մեկնուի անշուշտ Անիի մէջ եւիշխանութեան գլուխը անցուցած միջոցին, եւ ոչ Վասպուրականի մէջ կրած արկածներու միջոցինվրայ:

774. ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՀՐ

Ստեփանոս կրնար յուսալ իր խոնարհամիտ եւ խաղաղասէր ընթացքով հակառակ կողմըշահիլ,գուցէ եւ օրինաւոր կերպով մը աթոռէ ալ քաշուելու պատրաստ էր, եկեղեցւոյ պառակտումը եւհայրապետութեան բաժանումը վերջացնելու համար. բայց ակնկալութեան հակառակպարագաներու հանդիպեցաւ: Վահան եւ Աբուսահլ, եւ ոչ իսկ բանակցութեանց մտնել ուզեցին, այլ*վաղէտարար արարեալ, ոչ տեսեալ զնոսս եւ ոչ լուեալ ինչ*, բռնական միջոցներու ձեռնարկեցին,ուրախանալով միայն որ հակառակորդը իր իսկ ոտքով իրենց ձեռքը կ'իյնար: Ուստի երեքեկաւորներն ալ, Ստեփանոսն ու Մովսէսը ու Բարգէնը, անմիջապէս հրամայեցին Աղթամարկղզւոյն մէջ փակել, եւ բանտարկել, քանի որ *աքտրելի* բացատրութիւնը, իր սովորական իմաստովյարմար չի գար թագաւորանիստ կղզւոյն վրայ: Որոշ գրուած չենք գտներ թէ ինչչափ ատեն երեքըԱղթամարի մէջ արգելական մնացին: Պատմիչը լոկ *ապա* մը ունի, որ շատ անորոշ պայմանաժամէ, այլ կ'երեւի թէ շատ երկար չտեսց: Վահան եւ Աբուսահլ, իբր ընդհենզն, Մովսէսն ու

Բարգէնը *արձակեալ* ետ դարձուցին, որ երթան եղելութիւնը Աշոտի եւ Արարատի եպիսկոպոսներուն հաղորդէն, իսկ Ստեփանոս կաթողիկոսը փոխադրեցին Կոտորոց բերդը, այժմեան Քօթուրը, ուրմնաց նա բանտարկեալ, մինչեւ որ մեռաւ: Այստեղ ալ պատմութիւնը չի նշանակեր թէ ինչչափատեն ապրեցաւ Ստեփանոս Կոտորոց բանտարկութեան մէջ: Սակայն անյարմար չէր լիներ այդմիջոցին պատշաճեցնել, *անէություն հայրապետական աթոռոյն ամ մի* (ՄԱՄ. 101) կամ *ամ միանվերակացու լեալ* (ԿԻՐ. 40) բացատրութիւնները, եւ հայրապետական աթոռին անգլուխ մնացածմիջոցը տարի մը հաշուել: Աթոռը պարապ կը մնար, վասն զի Աշոտ թագաւորն ուկաթողիկոսական աթոռին եպիսկոպոսները չէին կրնար օրինաւորապէս նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկել, ցորչափ կենդանի էր Ստեփանոս Սեւանցին, որուն կաթողիկոսութիւնը կը պաշտպանէին իրենք Վահանի եւ Աբուսահլի հակառակութեան դէմ: Իսկ կաթողիկոսութեան գործերը տեղակալութեան ձեռքով պէտք էր կառավարուէին. եւ աներկբայ կերպով կրնանք ըսել, թէ նոյնիսկ Խաչիկ Արշարունին էր տեղակալը, որ Վահանը գահընկէց ընող ժողովին գլուխն էր, եւ որ Ստեփանոսի մահը ստուգուելէ ետքը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ:

775. ԿՐԿԻՆ ՄԱՀԵՐԸ

Անդստին հին ժամանակներէ կասկածի առիթ տուած է Ստեփանոսի մահը բանտարկութեան միջոցին: Անհնար չէր, որ իր լցեալ տարիքին մէջ այդ չափ հակառակութեանց եւ նեղութեանց եւ խոշտանգանաց մատնուած անձ մը, բնական կերպով ալ իր կեանքը կնքէր, սակայն շատ աւելի հնարաւոր էր որ Վահան եւ Աբուսահլ իրենց ապահովութեան եւ վրէժխնդրութեան համար ուզէին Ստեփանոսը մէջտեղէն վերցնել: Այդ կասկածանաց արձագանգ եղած է պատմիչն ալ, երբ կը գրէ թէ Ստեփանոս *մեռաւ ի նմին* բերդին Կոտորոց, եւ կը յաւելու, *ոչ գիտեմ թէ նենգութեամբ ինքեանց*, այսինքն Վահանի եւ Աբուսահլի, *եւ թէ այրով պատնասուաւ* (ԱՍՈ. 169): Բայց նկատողութեան արժանի է պատմութեան որոշակի նշանակածը թէ *ի միում աւուր երկոքինքն քարձան ի միասին* (ՕՐԲ. Բ. 39, ԿԻՐ. 49), թէպէտ *ի միում ամի* գրողներ ալ կան (ԱՍՈ. 969, ՄԱՄ. 101): Եթէ նոյն օրն ալ եղած չըլլայ, իրարու շատ մօտ եղած պիտի ըլլան երկու մահերը, քանի որ այդ գուգադիպութիւնը ամենուն կողմէն նկատողութեան արժանի եղած է: Երբոր Վահան իրմրցակիցին կորուստը կը դաւանանէր, ասոյին իրեն անակնկալ կերպով մեռնիլը, երկնային կարգադրութիւն մը կ'ըմբռնուէր, եւ պատմիչներն ալ իբր *վերին ակնարկնամբն* (ՕՐԲ. Բ. 33), կամ *ի հրամանէն Աստուծոյ* (ԿԻՐ. 49) եղած գործ մը կ'ընդունին եղելութիւնը: Հարկաւ Աբուսահլ ալ զգածուեցաւ այդ անակնկալ գուգադիպութենէն, եւ թերեւս իր կեանքին վրայ ալ երկիւղ կրելով, ձեռնարկեալ հակառակութենէն կասեցաւ, քանի որ գրգռողն ալ այլեւս մէջտեղ չկար, եւ այսկերպով *քարձաւ խռովութիւն յաշխարհէս Հայոց* (ԱՍՈ. 169), եւ դիւրին եղաւ խաղաղ եւ օրինաւոր կերպով նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկել Անիի մէջ: Վահան թաղուեցաւ Ձորովանքը, Գեորգի եւ Յովհաննէսի գերեզմաններուն քովը (ՕՐԲ. Բ. 33), եւ այսպէս օրինաւոր կաթողիկոսներու պատուոյն արժանացաւ Աբուսահլի պաշտպանութեամբ: Իսկ Ստեփանոսի գերեզմանին մասին բան մը գրուած չէ, եւ հարկաւ պատուոյ ցոյց մը եղած չէ Կոտորոց բանտարկեալին, ետքէն ալ փոխադրութիւն մը կամ ուրիշ կարգադրութիւն մը յիշուած չկայ: Առանց թերեւս մեծ գործունէութեան տէր եղած ըլլալու, մեծ առաքինութեան տէր եղած պէտք էճանչնալ դժբախտ կաթողիկոսը, որ իր հաշտարար եւ խաղաղասէր ճիգերուն մարտիրոսն եղաւ: Եւ իրաւ ալ առանց խորարմատ առաքինական զգացում ունենալու, հնար չէր Ստեփանոսի ըրածը ընել, եւ երկպառակութիւնը վերջացնելու փափաքով հակառակորդին քովը երթալ, երբ ինքը զօրաւոր վիճակ ունէր եւ աթոռին ստացութեան մէջ էր:

776. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԱՄԱՆԱԿ

Պետք չէր որ Արարատցիք նոր կաթողիկոսի ընտրության ձեռնարկելին ցորչափ օրինաւոր կաթողիկոսը Վասպուրականցոց ձեռքը գերի ինկած էր, որպէսզի զայն լքած ըլլալու կասկած չտան, անոր մահը ստուգուելէն ետք ալ՝ պէտք չէր յապաղել: Ընտրելին ալ փնտռելու երկար աշխատանքի պէտք չկար, քանի որ յայտնի էր Արշարունեաց եպիսկոպոս Իսաչիկի վայելած ազդեցութիւնը եւ փորձուած գործունէութիւնը: Իրօք ալ Իսաչիկ Ա. Արշարունի կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, *հրամանաւ թագաւորին որ Ողորմածն կոչուի*, եւ ժողովով ընտրելոց արանց եւ *եպիսկոպոսաց սրբոց* (ԿԻՐ. 49): Այստեղ ալ բոլորովին մտացածին կը դառնայ Ուռհայեցիին ըսելը, թէ *Ստեփանոս ձեռնադրեաց յայտն իւր գերանելին գտէր Իսաչիկ* (ՈՒՌ. 47): Ընտրութեան թւական կը դնէ Անեցին Զրիստոսի 973 տարին (ՍԱՄ. 101), եւ Ասողիկ Հայոց 421 տարին (ԱՍՈ. 171), որ 972 Մարտ 28ին կը սկսի, եւ կատարելապէս իրարու կը համաձայնին, եթէ ըսենք թէ ընտրութիւնը կատարուեցաւ հայկական տարւոյն վերջին ամիսներուն մէջ, այսինքն է 973 տարւոյ սկիզբները, ծնունդէ գատիկ միջոցին: Իսկ Ստեփանոսի եւ Վահանի մահերը հանդիպած կ'ըլլան 972ին վերջերը: Իսաչիկի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պատմագիրներուն մեծ մասէն համաձայնութեամբ 19 տարի նշանակուած է: Կան ոմանք որ 21 տարի կու տան, զոր Անեցին ալ կը յիշէ, այլ կ'ուղղէ, *Տէր Իսաչիկն ամս ԻԱՔ քայց ԺԹ ստոյգն*, ըսելով (ՍԱՄ. 101), եւ մենք շատ լաւ կը մեկնենք այդ տարբերութիւնը դիտել տալով, որ Ստեփանոսի Վասպուրական մեկնած օրէն (§774) Իսաչիկ ինքն էր, որ կաթողիկոսարանի վարչութիւնը ձեռք առած էր իբր տեղակալ, եւ այդ միջոցն ալ գրեթէ երկամեայ մըն էր, որով իրօք Իսաչիկ 19 տարի կաթողիկոս եղած, եւ 21 տարի կաթողիկոսութիւն վարած կ'ըլլայ, եւ իր կաթողիկոսութեան վերջը կ'իյնայ 992ին: Իրեն ժամանակակիցներ եղած են Բագրատունեաց թագաւորական գահին վրայ Աշոտ Գ. Ողորմածը մինչեւ 977. անկէ ետքը որդին Սմբատ Բ. Տիեզերակալը մնացեալ միջոցին համար, որովհետեւ միայն Իսաչիկի վերջին տարիներուն մէջ, 990ին, Գագիկ Ա. Շահանշահը յաջորդեց իր եղբօրը: Արժրունեաց թագաւոր Աբուսահիլին մահը ճշդել երկար ուսումնասիրութեանց պէտք ունի, պատմագիրներուն յառաջ բերած թուականներուն եւ գործողութիւններուն իրարու համաձայն չըլլալուն համար (§747), սակայն ամէն պարագայի մէջ պէտք է ընդունիլ թէ նա Վահանէ քիչ ետքը մեռած պիտի ըլլայ: Իր մեռնելով երեք որդիքը հայրենի ժառանգութիւնը բաժնեցին, եւ մասնակի թագաւորութիւններ հաստատեցին, Աշոտ - Սահակ Տոսպ Վասպուրականի, Գագիկ - Իսաչիկ Անձեւացեաց, եւ Սենեքերիմ - Յովհաննէս Ռշտունեաց, մինչեւ որ առջի երկուքին մեռնելովը՝ երրորդը նորէն բովանդակ Վասպուրականի վրայ տիրեց: Միեւնոյն ատեն կը շարունակէր թագաւորել Կարսի մէջ Մուշեղ - որ եղբօրը մահուրնէ ետքը, եղբօրորդոյն դէմ ելաւ գլխաւոր թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու նպատակով: Միւս թագաւորութիւններն ալ շարունակեցին հիւսիսային Հայաստանի եւ Կովկասեան գաւառներուն մէջ, որոնց մանրամասնութիւնները մեզ աւելի չեն հետաքրքրեր:

777. ԱՉԳԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԹՈՌ

Կաթողիկոսական յաջորդութեանց մէջ նկատի առնուիլ սկսած ազգակցական կապը՝ այս անգամ ալ ճշմարտուեցաւ, որովհետեւ Իսաչիկ՝ Անանիա կաթողիկոսին *ազգային* (ՎԱՐ. 90), կամ *հարազատ արեան* (ՕՐԲ. Բ. 33), եւ աւելի ճիշդ *քուերորդի* կամ *քեռորդի* (ԱՍՈ. 171) է եղած: Միայն թէ ազգակցական յարաբերութիւնները անարժանները առջեւ անցընելու չեն ծառայած, այլ կաթողիկոսներ իրենց մերձաւորներէն յուսատու երիտասարդները կրթելով եւ վարժեցնելով կարող անձեր հասցուցած են: Իսաչիկ ամենէն

ալ գովութեամբ յիշուած է. իբր *եղանելի այր Աստուծոյ, որ բանիւ վարդապետութեան սանձեաց զբերանս հերձուածողաց*, եւ իբր *սրբասէր եւ քրիստոսասէր* անձ (ԿԻԲ. 50), եւ նոյնինքն Օրբելեան կը խոստովանի, թէ եղաւ *արժանաժառանգայր* (ՕՐԲ. Բ. 33), չնայելով որ իր նախորդին Վահան Սիւնիի յայտնի հակառակորդն էր եղած (§770): Իսաչիկի Արշարունեաց եպիսկոպոս ըլլալէն ալ հնար է հետեւցնել, թէ նոյն գաւառին նշանաւոր վանքերէն Կամրջաձորի կամ Կապուտքարի աշակերտութենէն եղած ըլլայ: Իսաչիկի գործունէութեան առաջին արդիւնքն եղաւ, կաթողիկոսական աթոռին պառակտումը վերջացնել, որովհետեւ կրցաւ ամէն կողմերը համաձայնութեան բերել, եւ *միասպետեալ խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց* (ԱՍՈ. 171): Թէեւ Վահանի եւ Աբուսահիլի մահերը մեծ դիւրութիւն ընծայեցին այդ յաջողութեան, սակայն վարչական խոհականութեան գործ է պարագաները յօգուտ գործածել գիտնալն ալ: Հայրապետական աթոռը տեսակ մը անհաստատ եւ անորոշ կացութիւն ստացած էր Անանիայի Վասպուրականէ մեկնելէն ետքը, ուստից կարծես թէ պատահական պարագաներու ներքեւ հեռացած կը գտնուէր: Վահանի եւ Ստեփանոսի տարիները բոլորովին շփոթութեանց մէջ անցած էին, իսկ Վահանի Վասպուրական ապաւինիլը եւ այնտեղէն կաթողիկոսութիւն վարել ուզելը՝ կերպով մը Վասպուրականի աթոռին վերանորոգումն էր: Հագիւ թէ խառնակութիւնները վերջացան՝ Իսաչիկ ուզեց հայրապետական աթոռին հաստատուն ձեւ մը տալ, եւ *նորոգեաց գտուն կաթողիկոսարանին*, որ կը գտնուէր *ի գիւղաքաղաքին Արգինեայ*, Ծիրակ գաւառի մէջ, ուր Ախուրեան, այժմ Արփաչայ, Երասխի կը խառնուի: Անանիա այնտեղ կը մնար սովորաբար, եւ այնտեղ ալ թաղուեցաւ, բայց Իսաչիկի շինութիւններով պաշտօնական հայրապետանոցի ձեւը կ'ընդունէր, որովհետեւ *ի նմին գեղջ շինեաց գտուրք կաթողիկէ եկեղեցին վիմարդեաան կոնիստոյիք, հանդերձ եւս երեք եկեղեցեօք*, եւ ամէն տեսակ զարդերու եւ անօթներու պատրաստութեամբ պայծառացուց (ԱՍՈ. 172): Թէպէտեւ Արգինա Հայոց թագաւորութեան կեդրոն ըլլալու սահմանուած չէր, եւ տեւողական կաթողիկոսարան ալ չէր կրնար ըլլալ, սակայն Անի ալ տակաւին շինուելու եւ ամրանալու վրայ էր, եւ մինչեւ որ այն աւարտէր, եւ հաստատուն հայրապետանոց եւ կաթողիկէ կառուցուէին, պէտք էր օրինաւոր ձեւ մը տալ, եւ կաթողիկոսութիւնը աստանդական կացութենէ հանել:

778. ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Յունական կայսրութեան եւ Հայոց միջեւ յարաբերութիւններ պահ մը ընդհատեցան, որովհետեւ Հայ թագաւորութիւններ իրարու հետ զբաղած էին եւ Յոյներն ալ աւելի Միջագետքի եւ Ասորիքի կողմը կեդրոնացուցած էին Սարակինոսաց հետ լոնեցած պատերազմին: Կոստանդին Է. Պորփիրոսէն, որ կրկին անգամ կայսերական գահը գրաւած էր 945ին (§746), մինչեւ 959 իշխանութիւնը պահեց, երբ իր իսկ որդին Ռոմանոս Բ. Կրտսերն, զինքն թունաւորեց, որ գահը գրաւէ: Սա ինքզինքը գեղիտութեանց տալուն՝ իր իսկ թագուհւոյն Թեոփանէի ձեռքով թունաւորուեցաւ 963ին, եւ այս անգամ Նիկեփորոս Բ. Փոկաս զօրավարը՝ կայսր հռչակուեցաւ Թեոփանէի հետ ամուսնանալով, բայց Թեոփանէ անկէ ալ ձանձրացաւ, եւ զայն սպաննել տուաւ, ու Յովհաննէս Ա. Չմշկիկ հայազգի զօրավարին հետ ամուսնանալով՝ զայն կայսերական գահ բարձրացուց 969ին: Թէ Նիկեփորոս Փոկաս եւ թէ Յովհաննէս Չմշկիկ քաջ զօրավարներ էին, եւ նշանաւոր յաղթութիւններ ալ կատարած էին Սարակինոսաց վրայ դեռ գահ չբարձրացած, որոնց մանրամասնութիւնները մեզ չեն հետաքրքրեր. մինչեւ որ Չմշկիկ կայսր հռչակուելէ ետքը, 973ին, անձամբ արշաւանքի գլուխ անցաւ եւ Հայաստանի կողմերը եկաւ: Չմշկիկ մեր պատմիչներէն սովորաբար Կիւռժան անունով կը յիշուի, *Զիրիէ Եանի* կամ *Տէր Յովհաննէս* յունական կոչումին աղաւաղութեամբ: Իսկ իրեն ծննդավայր կը նշանակուի Իսոզաթ գաւտովի Հերապոլիս քաղաքը, որ այդ պատճառով Չմշկաձագ անունը ստաւ

է: Չմշկիկ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ իր պատերգամներուն մէջ, բոլոր Ատրիքը ու Միջագետքը գրաւեց, եւ Ատրպատականի ու Պաղտատի ալ սպառնալու հասաւ, իսկ ինչ որ մենք պիտի յիշենք՝ Հայոց կողմէ իրեն հետ սկսած յարաբերութիւններն են: Տարոն գաւառի մէջ, Մուշի մօտ, Այծեաց բերդին առջեւ եղած ստեն, Աշոտի կողմէն իրեն կու գան Սմբատ Թոռնեցի իշխանը, եւ Ղեւոնդ կամ Լեւոն իմաստասէր վարդապետը, *եւ այլ եպիսկոպոսք եւ վարդապետք* իբրեւ խաղաղութեան դեսպաններ, եւ լուր կու տան թէ Աշոտ Բագրատունեաց, Փիլիպպէ Կապանի, Գուրգէն Աղուանից, Սենեքերիմ Վասպուրականի, եւ Գուրգէն Անձեւացեաց թագաւորները, պատրաստ են 80,000 զօրաց բանակով օգնել անոր: Ուռհայեցին, որ այս պարագան կը պատմէ, կ'աւելցնէ հոս, թէ *մատուցանէին առաջի նորա զթուղթն Վահանայ Հայոց կայթողիկոսի* (ՈԲՌ. 21): Արդէն առիթ ունեցանք դիտել տալու (§771), թէ Ուռհայեցիին ներկայացուցած Վահան կայթողիկոսը՝ իր ամէն պարագաներով տարբեր է ուրիշ պատմիչներուն միաձայնութեամբ պատկերացուցած Վահանէն, եւ 973ին, երբ Չմշկիկ Արեւելք անցաւ, արդէն Վահան մեռած եւ Խաչիկ կայթողիկոս եղած էր: Չենք գիտեր թէ ինչպէս Ուռհայեցին կրցած էր մտացածին պատմութիւն մը կազմել Վահանի վրայ. արդեօք իրմէ առաջ պատմիչները տեսած չըլլալուն, թէ ոչ Ուռհայի լատին իշխաններուն ներքեւ ապրելով, քաղկեդոնականութեան դէմ եղած չերեւալու համար: Արդ կամ բնաւ կայթողիկոսի գիր մը ներկայուած չէ Չմշկիկի, կամ թէ Խաչիկէ գրուած թուղթ մըն է ներկայուածը: Արդէն անհնար էր որ Աշոտի պատգամաւորները կարենային Վահանի ալ գիրը տանիլ: Ուղիղ չէ եւս Սենեքերիմի իբր Վասպուրականի թագաւոր յիշուիլը, զի այն ստեն Աշոտ-Սահակ ունէր այդ անունը (§776), եւ 14 տարի ալ թագաւորեց, զոնէ մինչեւ 985: Ուռհայեցիին պատմելովը՝ Չմշկիկ գոհացաւ Աշոտէ *իբրեւ տասն հազար* զինուոր, եւ *սպորս եւ թոնիկս* ընդունելով եւ պատգամաւորները *մեծ պարգևօք* ետ դարձուց: Այդ մասին ալ որոշ բան մը ըսել չենք կրնար, բայց ինչ որ Ուռհայի չգրաւուելուն համար կը պատմուի (ՈԲՌ. 22), պատմական պարագաներ չի ներկայեր: Չմշկիկէ Աշոտի գրուած երկար նամակի մը պատճենը, որ ամբողջապէս յառաջ կը բերուի (ՈԲՌ. 23-33), վաւերականութեան կնիք չի կրեր, զի ակտի հրամանատարի մը իր վեհապետին մատուցած տեղեկագիրին ոճն ունի: Ըստ այսմ երբեք պատմական ստուգութիւն չենք կրնար տալ Ղեւոնդ վարդապետին Կոստանդնուպոլիս երթալուն ալ, ուսկից նորէն ի նպաստ քաղկեդոնիկութեան փաստ մը քաղել կ'ուզուի (ՉԱՄ. Բ. 847), մինչ եթէ ակտի մտադրութեամբ գնուին Ուռհայեցիին խօսքերը, պիտի տեսնուի, թէ սա կ'ուզէ Հայոց դառնութիւնը բարձրացնել՝ երբոր կը գրէ, թէ *խօսեցաւ վարդապետն Հայոց ընդ ամենայն իմաստասիրացն Հոռոմոց եւ անպարտելի երեւեցաւ ի մէջ վարդապետացն տանն Յունաց* (ՈԲՌ. 34): Ուռհայեցիին պատմութեան վրայ դիտողութիւննիս վերջացնելու համար՝ աւելցնենք, թէ անոր գրածին համեմատ Չմշկիկ, իբր թէ զոչումի գալով, իր ձեռքով Ռոմանոս Բ. Կրտսերին Վասիլ եւ Կոստանդին գաւակները կը թագաւորեցնէ, եւ անոնց *երկիրսպազանէ ի վերայ երեսաց*, ինքն ալ անապատ մը կը քաշուի, կրօնաւոր կ'ըլլայ, եւ կամաւոր աղքատութեամբ կ'ապրի մինչեւ իր մահը (ՈԲՌ. 36): Իսկ կայսերաց հարագատ պատմութեան համեմատ, Չմշկիկ իր արշաւանքէն դարձած ստեն Բիթանիոյ մէջ հիւանդացաւ, վիճարկ ծանրացաւ, եւ հազիւ Կոստանդնուպոլիս մտաւ, ու մեռաւ 970ին, եւ կասկածուեցաւ իսկ՝ թէ Վասիլ ներքինիէն թունաւորուած ըլլայ (ԼՊԱ. 510): Այդ կէտերը հարկ սեպեցինք առջեւ բերել, ցուցնելու թէ իրաւ հնար չէ Ուռհայեցիին հետեւիլ Վահանի նկատմամբ պատմածներուն մասին:

779. ԱՇՈՏ ԵՒ ՍՄԲԱՏ

Աշոտ Ողորմածին մահը կը գրուի Հայոց 426ին (ԱՍՈ. 174) կամ 425ին (ՎԱՐ. 90), եւ ըստ այսմ մենք ալ կը պահենք 977ին, որչափ ալ Անեցին 982ին կը յետաձգէ (ՍԱՄ. 102), սակայն Անեցիին մօտ ստեպ կը հանդիպինք երկու թուականները համեմատելու մէջ

սպրդած սխալներուն: Աշոտ որչափ ալ գթոտ եւ բարեպաշտ, Ողորմած մականունին արժանանալու չափ (§764), զինուորական արիութիւն ալ ցուցուց ասպատակներուն դէմ (§705), եւ եկեղեցական նախանձայուզութիւն ալ ցուցուց Վահանի գործին մէջ (§770), որով ըստ ամենայնի կատարեալ թագաւորի մը տիպարը երեցուց իր վրայ: Նա վախճանեցաւ լի արդեամբ, երկիրն ալ շէն եւ խաղաղաւետ վիճակի մէջ թողլով: Ուստի շատ իրաւամբ նորա անունը Յայսմաւուրքի ալ անցած է իբր յիշատակելի սուրբ մը: Մարերի 13ը, որուն ներքեւ նշանակուած էր, պիտի ընդունուի իբր իր մահուան օրը: Եւ որչափ ալ Յայսմաւուրքը անշարժ տոմարի վերածելով համեմատած է Մայիսի 20ին (ՅԱՍ. 226), սակայն շարժական տոմարով Յունուար 3ին պէտք էր համեմատել: Իր երեք որդիներէն, Սմբատ եւ Գագիկ եւ Գուրգէն (ՎԱՐ. 90), երէցն Սմբատ անմիջապէս եւ անհակառակ *ի նոյն աւուր թագաւորեաց* (ԱՍՈ. 174), եւ հարկաւ Խաչիկ թագաւորական օժման կարգ ալ կատարեց, ինչպէս Աշոտի համար եղած էր (§765), թէպէտ պատմագիրներու մէջ որոշակի նշանակուած չենք գտներ: Սմբատ ալ բազմաթիւ Հայ թագաւորներուն նախաթոռը ըլլալուն՝ Շահանշահ անունով յիշուած է (ԿԻՐ. 50), բայց աւելի սովորաբար գործածուած է Տիեզերակալ մականունը (ՎԱՐ. 90), որ ծիծաղելի կրնար նկատուիլ, եթէ չդիտէինք, որ համեմատական իմաստով գործածուած է, իր հակառակորդներուն վրայ յաղթական եղած ըլլալուն համար: Սմբատի մեծութեան եւ իշխանութեան գլխաւոր փաստն է Անի քաղաքը, որուն աւերակները մինչեւ այսօր հայկական արուեստին եւ Հայութեան յիշատակին փառաւոր մնացորդը կը կազմեն եւ որոնք նորանոր պեղումներով միշտ աւելի կը գնահատուին: Սմբատ իր մայրաքաղաքին ռազմական ամրութիւն եւ շինուածական հոյակապութիւն տալու համար, երկրորդ եւ արտաքին պարիսպ մը աւելցուց, կամ ինչպէս պատմագիրը կ'ըսէ, *պարսպափակ առնէ գպարիսպն* (ԱՍՈ. 174), ուղիղ գիծով Ծաղկոցաձորի գետակէն դէպի Ախուրեան գետը, որոնց գետախառնունքին կը գտնուի անի, որ այս կերպով երկու կողմէն գետերով զօրացած էր, եւ երրորդ կողմէն կրկին պարիսպներով ամրացած եղաւ: Նորաշէն պարիսպը *կրովք եւ վիմովք մածուցեալ էր, մահարձանօք բրզանց* զօրացած եւ *բարձրաբերձ պարսպեալ*, ինչպէս մինչեւ այսօր ալ կը տեսնուի: Պարիսպին մէջ բացուած անցքերն ալ *մայրագերան, երկաթագամ, հաստահեղոյս, բելեռապինդ* դուռներով *ամրացուցեալ* էին, որպէսզի պարիսպներուն չափ զօրաւոր ըլլան թշնամիին մուտքը արգելելու:

780. ՏՐԴԱՏ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏ

Սմբատի մայրը Խոսրովանոյշ թագուհին, երեք տարի եւս ապրեցաւ Աշոտի մահուրնէ ետքը (ՅԱՍ. Ա. 226), եւ Սանահինի ու Հաղբատի շինութիւնները լրացուց: Մի առ մի յիշուած չեն Սմբատի ձեռքով Անիի մէջ կատարուած շինութիւնները, բայց անտարակոյս է թ մինչեւ հիմա երեցող եկեղեցիներու եւ ապարանքներու մնացորդներէն մեծ մասը, անոր պէտք է վերագրուի: Յատուկ կերպով յիշուած է միայն Անիի կաթողիկէն, որ մինչեւ այսօր կանգուն մնացած է, քանի մը գլխաւոր պատառուածքներով: Պատմիչներ *մեծաշէն* (ԱՍՈ. 174), եւ *պայծառ* (ԿԻՐ. 50), եւ *սխրատեսիլ* (ՄԱՍ. 104) կ'անուանեն կաթողիկէն, եւ միայն կը դիտեն թէ Սմբատ իր կենդանութեան չկրցաւ վերջնականապէս զայն աւարտել, եւ իր եղբոր կնոջ Կատրամիդէին ինկաւ շինուածը լրացնել տալ՝ Սմբատի մահուրնէ ետքը: Այդ պարագային էր հարկաւ կաթողիկէին յարակից կաթողիկոսարանին ալ շինութիւնը. որովհետեւ յարմար ալ չէր որ այլեւս կաթողիկոսը, մայրաքաղաքէն դուրս թէպէտ ոչ շատ հեռու, Արգինայի մէջ մնար: Սակայն Խաչիկի չվիճակեցաւ պաշտօնապէս Անի փոխադրուիլ, թէպէտեւ անհնար է որ ստեպ այնտեղ գտնուած չըլլայ թագաւորին մօտ, ազգային գործերուն եւ ընդհանուր ուղղութեան մօտէն հսկելու համար: Ծիւղութեանց պատճառով թագաւորը յիշատակած աստենիս, պէտք չէ լռութեամբ անցնինք Տրդատ ճարտարապետին անունը, որ իր արուեստական արժանիքին կը կցէ,

Հայ արուեստագետի մը անունով յիշուելուն առաւելութիւնը: Տրդաստ եղած է Արգինայի կաթողիկէին եւ կաթողիկոսարանին ալ շինողը (ԱՍՈ. 175), եւ իր կարողութիւնը Հայաստանէ դուրս ալ մեծ հռչակ ունեցած է: Որովհետեւ 989 տարւոյ երկրաշարժին, երբ Կոստանդնուպոլսոյ *Ասիիայն, որ կաթողիկէն է, հերձանիւր պատարճանմբ*, նորոգութեան համար *բագում ջան եղել արհեստաւոր ճարտարացն Յունաց*, բայց վերջապէս Տրդաստ ճարտարապետը եղաւ, որ տուաւ *գորինակ շինուածոյն իմաստուն հանճարով*, եւ այնպէս Ս. Սոփիա տաճարը *գեղեցկապէս* վերաշինուեցաւ (ԱՍՈ. 242):

781. ՄՈՒՇԵՂ ԵՒ ԱՊՈՒՏԼՈՒՓ

Սմբատի օրով տիրող խաղաղութիւնը պահ մը խանգարուեցաւ իրեն եւ իր հօրեղբօր Մուշեղի՝ Կարսի թագաւորին միջեւ ծագած անհամաձայնութեան համար: Պարագաներ կը ցուցնեն թէ Մուշեղ եր, որ Սմբատէ գերագոյն դիրք մը ձեռք ձգել կ'ուզէր իր երիցագոյն ըլլալովը, թելէտեւ անորոշ է՝ Սմբատ *սկսաւ գոռալ ընդ հօրեղբօր իւրոյ Մուշեղայ* բացատրութիւնը (ԱՍՈ. 174): Սմբատ կը զօրանայ եւ Մուշեղին իշխանութենէն կը գրաւէ Ծատիկ բերդը, Ճակատք գաւառի մէջ, այժմեան Իգդիրի կողմերը: Մուշեղ՝ Տայոց կիւրապատատ Դաւիթը օգնութեան կը կանչէ, եւ Սմբատ երկու կողմէ նեղուելով կը պարտաւորի Ծատիկը յանձնել եւ այսպէս նորէն *խաղաղութիւն հաստատեն*, եւ Դաւիթ ետ կը դառնայ *ոչինչ մեղուցեալ աշխարհին Սմբատայ*: Բայց Մուշեղ չի հանդարտիր, եւ Սմբատէ վրէժ լուծել կը խորհի, որովհետեւ *ոչ ունէր գերկիւղն Աստուծոյ*, եւ *բագմարոյժ բոզիւք կեայր*, կ'ըսէ պատմիչը: Կը գրգռէ Աբիհան ռատիկանը որ Սմբատի գաւառները կը յարձակի 982ին (§760), եւ Հոռոմոց վանքը կ'աւերէ եւ *ճոպանօք ի վայր բերէ* եկեղեցւոյ գմբէթին գագաթը եղող խաչը (ԱՍՈ. 175): Պատմիչը այդ գործին հետեւանք կը նկատէ Աբիհան ամիրային, Գողթն գաւառի Ապուստոլոսի ամիրայէն յաղթուլը, եւ իր իշխանութիւնն ու քաղաքները կորսնցնելը, *դիւարբախ* ըլլալով *թախառական* շրջիլը, եւ Յոյներէն ալ օգնութիւն չգտնելով իրեններուն ձեռքով Ուխթիք քաղաքի, այժմեան Օլթիի մէջ *խեղդամահ* ըլլալը: Ինքն ալ կը խոստովանի եղեր կ'ըսէ, թէ այդ արկածները իմ վրաս եկան *վասն զի թշնամի եղէ իսաչին Քրիստոսի* (ԱՍՈ. 176): Բայց Ապուստոլոսի ալ լաւագոյն մէկ մը չէր: Վասպուրականի վրայ ալ յարձակեցաւ, եւ Աշոտ - Սահակ թագաւոր անոր դէմ դրկեց Աբիխարիք եւ Գրիգոր եւ Տիգրան իշխանները, որոնք չկրնալով դէմ դնել, Ճուաշռատ, այժմ Գարաքոյունլու գաւառի՝ Բակետար բերդը փակուեցան, եւ Ապուստոլոսի խոստացաւ կեանքերին շնորհել եթէ զէնքերին յանձնեն: Բայց զինաթափ ընելէ ետքը բերդակալները սրախողխող կը մեռցնէր, երեք իշխանները կը գերէր, եւ մեծ փրկանքով իրենց կեանքը ու քաղաքին փրկութիւնը կը շնորհէր: Այդ փորձանքին ալ պատճառ կու տայ պատմիչը, թէ *յայն մեռեալ մարմինս գոտան նշանք հեթանոսական պղծութեան, զոր չէ օրէն ասել* (ԱՍՈ. 177): Եթէ ըսած ըլլար, աւելի ճշդութեամբ պիտի գիտնայինք թէ ինչ տեսակ աւերորդապաշտական բաներ էին, որոնք ժամանակին Հայերուն մէջ մտած էին, եթէ առերես ուրացութեան պատճառով թապատութեան վրայ չէ այդ ակնարկը: Մուշեղ Կարսի թագաւորը շատ աւելի չապրեցաւ պատմուած եղելութիւններէն ետքը, 984ին մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Աբաս (ԱՍՈ. 183), որով Կարսի թագաւորութիւնն ալ շարունակեալ յաջորդութիւն ունեցած եղաւ:

782. ՅՈՒՆԱՅ ՍՏԻՊՈՒՄՆԵՐԸ

Իտալիկի օրուան քաղաքական եւ ազգային կացութիւնը բացատրած ըլլալու համար, բաւական կը սեպենք մինչեւ հիմա տուած տեղեկութիւննիս եւ մեր նպատակին հետ մօտէն կապուած կրօնական եղելութիւններուն կ'անցնինք: Երբոր Չմշկիկ մեռաւ, Ռոմանոս Բ. Կրստերին երկու որդիքը եւ Վասիլ Բ. Կոստանդին Թ. զոյգ թագաւորեցին

976ին (§778), բայց աւելի Վասիլի անունն որ պատմութեան մէջ կը յիշուի, եւ որ ամբողջ կէս դարու միջոց մը կը գրաւէ, վասնզի անչափահաս տարիքի մէջ թագաւորեց Վասիլ ներքինիի խնամակալութեամբ: Վասիլ մոլեռանդ մը չէր դաւանական խնդիրներու մէջ, այնպէս որ կրցաւ իր նկատմամբ համբաւ ալ տարածուիլ, թէպէտ անհիմն, թէ *թողեալ զդաւանութիւնս Քաղկեդոնի՝ մերում ճշմարտութեանս հետեւեաց, եւ եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցոց, մկրտեցաւ Հայոց ի վանքն, որ կոչի Պազակձիակ* (ԿԻՐ. 50): Սակայն իր օրով արեւելեան վիճակներուն Յոյն մետրապոլիտները, ամենայն խստութեամբ սկսան հետամուտ ըլլալ իրենց վիճակներուն մէջ եղող Հայերը քաղկեդոնականութեան հնազանդեցնել: Ասոնց մէջէն աւելի նշանաւոր հեանդիսացան Սեբաստիոյ եւ Մելիտինոյ, այսինքն է Առաջին Հայոց եւ Երկրորդ Հայոց մետրապոլիտները: Սեբաստիոյ մետրապոլիտը մինչեւ իսկ *սկսաւ տեսնել զքահանայս, եւ երկայթեղէն կապանօք արքունական իշխանութեան մատնել, եւ ի բանտի չարչարեալ նեղել, եւ այդ առթիւ վկայողներ ալ եղան, ինչպէս յանուանէ կը յիշուի Սեբաստիոյ երիցանց աւագը՝ Գաբրիէլ, այր ծեր եւ իմաստիւք յի եւ քաջասլինդ ի հաւատս:* մետրապոլիտը մինչեւ իսկ արգելեց որ Սեբաստիոյ Հայոց եկեղեցին *ժամաձայն* կամ կոչնակ հնչեցնեն: Հայերուն մէջէն մետրապոլիտին հնազանդող եւ քաղկեդոնիկ եղողներ ալ կը յիշուին, ինչպէս Սիոն Սեբաստիոյ եւ Յովհաննէս Լառիսոյ եպիսկոպոսներ, եւ *այլք աննշան քահանայք* (ԱՍՈ. 189): Միլիտինոյ մետրապոլիտին ըրածներէն առանձինն բան մը յիշուած չէ, միայն անոր Թեոդորոս անունը դիտենք, զոր Ուռհայեցին Հռոմոնց պատրիարք աստիճանի կը բարձրացնէ անխորհրդաբար (ՈՌ. 47): Մետրապոլիտներ չգոհանալով իրենց վիճակներուն մէջ գործել, սկսան *թուղթս մեծամեծս գրել առ տէր Խաչիկ Հայոց կաթողիկոս* (ԱՍՈ. 189) եւ քաղկեդոնիկ դաւանութիւնը պաշտպանել սովորական մեկնաբանութիւններով, որոնց դէմ Խաչիկ չլուց, այլ զի էր *տեղեակ աստուածային կտակարանաց*. հրամայեց եւ թելադրեց իրեն վարդապետներուն պատասխանները գրել *քաջակորով իմաստիւք* (ԱՍՈ. 189), եւ այս է պատմիչին ալ ըսելը, թէ *բանիւ վարդապետութեան սանձեաց զբերանս հերձուածողաց* (ԿԻՐ. 50): Խաչիկի գրածներէն *զմի ի թղթոցսիրր նմոյշ յառաջ կը բերէ Ասողիկ, իր ամբողջութեամբ, որ ուղղուած է Սեբաստիոյ մետրապոլիտին* (ԱՍՈ. 190-35), իսկ Մելիտինոյ մետրապոլիտին գրածը կը գտնենք Գիրք Թղթոցին մէջ (ԹՂԹ. 302-322), եւ չենք գիտեր թէ ասոնցմէ զատ ուրիշներուն ալ գրած է: Այս երկրորդը գրիչի առնողն եղած է Սամուէլ Կամբջաձորեցի վարդապետը, *Հայոց փիլիսոփայ* կոչմամբ պատուուած (ԹՂԹ. 302), որ Պօղիկարպոսի յաջորդած էր Կամբջաձորի առաջնորդութեան մէջ (§760): Սեբաստիոյ մետրապոլիտին գրուածին համար ալ ըսուած է, թէ *յառաջ ասացեալ վարդապետքն* պատրաստեցին (ԱՍՈ. 189), բայց ամէն առթի մէջ Խաչիկին անունով գրուած էին թուղթերը, եւ Խաչիկ մեքենաբար ուրիշին գրածը իւրացնող մը չէր:

783. ՍԵՔԱՍՏԻԱ ԳՐՈՒԱԾԸ

Սեբաստիոյ մետրապոլիտին գրուած թուղթը ուղղուած *Պատուական գրուի եպիսկոպոսաց եւ մետրապոլիտ մեծ վիճակիդ Սեբաստիոյ* հասցէով, առանց անունի. ոճը բաւական խիստ է, թէպէտեւ կը յայտարարէ *ոչ թշնամութեան բանս հակառակ թշնամանաց* գրել, բայց չի կրնար ինքզինքը կատարելապէս զգալ, տեսնելով որ *բազում անգամ եռետիկոս յեղանակեալ* են Հայերը (ԱՍՈ. 190), ուստի *ով Հրեայդ, կամ մի՛ աշակերտիդ Արիստի* (ԱՍՈ. 202) բացատրութիւններն ալ չի խնայեր, եւ հակառակորդներուն ըսածը կրկնելով, *ո՛վ անբանութեանս, մանաւանդ եթէ անգիտ մոլորութեանս՝* հառաչանքը կ'արձակէ (ԱՍՈ. 196): Պատճառաբանելու կերպն է առաջ աւետարանէն շատ մը վկայութիւններ յառաջ բերել. որով աստուածութեան եւ մարդկութեան գործեր եւ կիրքեր անխտիր կը վերագրուին միեւնոյն Յիսուսի Քրիստոսի, առանց տարբերութեան եւ

առանց բաժանման բնութեանց. եւ հակառակորդը կը հրաւիրէ, *բաժանեալ սատանօր զբնութիւն, ով նոր աւետարանիչը* (ԱՍՈ. 195): Աւետարանի վկայութիւններէն ետքը կ'անցնի սուրբ հայերէն վկայութիւններ բերել եւ միեւնոյն ձեռով պատճառաբանել: Աւելի յիշուած հայերն են, Աթանաս եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիք, Կիւրեղ Երուսաղեմացի, Բարսեղ Կեսարացի, Աստուածաբան եւ Նիւսացի Գրիգորներ, Յավիան Ոսկերեան, Ոնորիոս Հռոմայեցի եւ ուրիշներ, եւ այս կէտերը թուղթին մեծ մասը կը գրաւեն: Այդ առթիւ կը յիշէ, թէ ոչ Դէտկորոս Աղեքսանդրացիին եւ ոչ Պետրոս Անտիոքացիին, եւ ոչ իսկ իրեն *ազգական եւ սեռն ընտանի եւ ուսուցիչ* Հայ վարդապետները կը յիշէ, այլ նոյնիսկ Յոյներուն ընդունած վկայութիւններուն վրայ կը հիմնուի (ԱՍՈ. 226): Հայոց դաւանած միաբանութիւնը բացատրելով, *ոչ փոխարկաբար, այլ փոխադրաբար* բացատրութիւնը կը գործածէ, *որպէս հուր յերկայթում* օրինակը յառաջ բերելով (ԱՍՈ. 200), եւ յայտարարելով թէ ոչ *ուրանսմ զբնութիւն եւ ոչ բաժանեմ, այլ միութեամբ ասեմ անշփոթաբար* (ԱՍՈ. 201), եւ կը մերժէ *զմի բնութիւն Եւտիքեան, գոր նգովեմք, կ'ըսէ, եւ օտար վարկանիմք Վատուծոյ եւ յրնդիանրական եկեղեցոյ* (ԱՍՈ 217): Իր դաւանութիւնը պաշտպանելէն ետքը կը սկսի Յոյները մեղադրել, որ պատկերները *աստուածարեւաբար պաշտեն*, եւ կը պաշտպանէ Հայոց պատկերները լուսին ու օձերը: Կը մերժէ բաժակին ջուր խառնելը, ներքինիները քահանայացները, խոստովանութեան մէջ զյանցանս քահանային չյայտնելը, եկեղեցականներուն մագերնին վարսաւոր երկընցները, եւ այլն: Յոյներուն իրենց բազմութեամբ եւ մեծութեամբ հաւատ սահմանելու պարծանքին գալով, կ'ըսէ *խուժքն Պարսից եւ դուժքն Տանկաց*, աւելի իրաւունք կրնային ունենալ, մինչ աւետարանի ճշմարտութիւնը՝ *Մի երկնչիր հօտ փոքրիկ, եւ Երանի աղքատաց հոգւով* սկզբունքներով կը չափուի (ԱՍՈ. 227): Նամակը կը փակէ հրաւեր կարդալով *խոստովանիլ մի եւ անբաժանելի բնութեամբ զեկեալն եւ զգալոցն*, եւ միասին երկիր պագանել Երրորդութեանն (ԱՍՈ. 235): Այդ նամակին վրայ, կ'ըսէ պատմիչը, մետրապոլիտը *ամօթայից լինէր*, այլ *ոչինչ թուպցաւ*: Դէպ եղաւ, որ երբ նոյն մետրապոլիտը կայսեր կողմանէ Բուլղարներուն դրկուեցաւ իբրեւ հաշտութեան դէսպան, Բուլղարաց թագաւորը իբրեւ պայման պահանջեց որ կայսեր քոյրը իրեն կնութեան տրուի: Իսկ կայսրը աղափիններէն մէկը *ի կեղոպ քեռն իւրոյ* զարդարելով, նոյն մետրապոլիտին հետ կը դրկէ, բայց Բուլղար թագաւորը խաբէութիւնը իմանալով, մետրապոլիտը *ցօղուն եւ ժժան պատեալ*, եղեգի ու խռիւի փաթթելով այրել կու տայ: Եղելութիւնը իբր Հայոց եկեղեցւոյն դէմ եղած անարգանքին երկնային վրէժ կը ցուցուի պատմիչէն, եւ նշանակալի է, որ բնիկ Դերջանցի Հայ մըն էր Բուլղարաց թագաւորն ալ, Սամուէլ Կոմսաձագ մականուանեալ (ԱՍՈ. 236):

784. ՄԵԼԻՏԻՆԷ ԳՐՈՒԱԾԸ

Բոլորովին տարբեր է Մելիտինոյ մետրապոլիտին գրուած նամակը, որ Կամբրջաձորեցիին գրիչէն է ելած, եւ ստոյգ ալ աւելի իմաստասիրական եւ աւելի գիտական ոճով խմբագրուած է: Նամակը ուղղուած է առ *սիրելի եղբայր եւ պատուական գրուի եպիսկոպոսաց տէր Թէոդորոս, մետրապոլիտ մայրաքաղաքիդ Մելիտինոյ* (ԹՂԹ. 302): Առաջ կը քաղուի հասած նամակին իմաստը. *Թէոդորոս՝ զաւագան երկայթի որ մանրէ զաշխարհս* անուանուած է Հռոմոնց իշխանութիւնը, եւ կը հրաւիրէ, որ ինչպէս Թուրքք, Ալանք, ճեկք, Լախսուրաք եւ ուրիշ ազգեր, անոր ներքեւ նուաճուած եւ անոնց դաւանութիւնը ընդունած են (ԹՂԹ. 304), Հայերն ալ իրենց մոլորութենէն դառնան, Դէտկորոսի չհետեւին եւ Քաղկեդոնի ժողովը ընդունին. եւ ասոր վրայ բնութեանց բաժանման կամ երկուութեան վրայ պատճառաբանութիւններ կ'աւելցնէ: Նոյնիսկ կաթողիկոսին ուղղակի յորդոր կը կարդայ մետրապոլիտը, թէ *ի բաց կաց ի Հայաստանեաց գրոց եւ ի ձայնից, սպաշխարութեամբ եւ զղջմամբ գրեալ առ կայսր եւ պատրիարքն ի թագաւորեալ քաղաքն, եւ միացի՛ր ի սուրբ հաւատս եւ կեցցես* (ԹՂԹ. 305): Իտալիկ նախ

կ'ազդարարե, թէ Թեոդորոսի հրաւերը ուշ մնացած է, վասն զի իրենք կանուխէն ուղղութեան հրաւիրուած են Լուսաւորիչով, երեք ժողովներով եւ հին հայրապետներով, որոնցմէ 27 հատին անունները կու տայ, եւ կը յաւելու. *նախ ասա՛ օտար գտասս զամենեւեան, եւ ետքէն մեզ մեղադրէ* (ԹՂԹ. 307): Կը յիշէ թէ 500 տարի է՝ որ բաժանումը տեղի ունեցած է, եւ Հայեր իրենց լողողութիւնը միշտ պաշտպանած են, եւ անկէ հեռանալու մտադիր չեն: Յետոյ կ'անցնի մի առ մի յառաջ բերել Թեոդորոսի պատճառաբանութիւնները. եւ մանրագնին գիտական դիտողութիւններով ամէնքն ալ կը հերքէ, նոյնիսկ իմաստասիրական սկզբունքներով: Քաղկեդոնականներուն՝ *երկու բնութիւն, եւ անձն եւ դէմ մի՛* բանաձեւին ալ տկար կողմերը ցոյց կու տայ (ԹՂԹ. 311): Եւտիքէսի վարդապետութիւնը կը մերժէ, եւ Դեոսկորոսի ալ հետեւողութիւնը չ'ընդունիր, *եթէ օտար ինչ խորհի, կ'ըսէ, մեզ չէ ինչ փոյթ, վասնզի քո է* (ԹՂԹ. 308): Թեպէտ կ'ըսէ Հայեր միշտ *հարածեալք յամենայն ազգաց* եղան, *այլ ոչ երբեք լքեալք ի հաւատս* (ԹՂԹ. 306), եւ եթէ *նուազ եւ փոքունք, աղքատք եւ տղէտք արհեստից եւ մակացոյթեանց* ըլլան, եւ ոչ *հմուտ եւ տեղեակ պղատոնական պերճաբանութեամբ բարձրայունակ վարժից, բաւական է որ գիտեն զվարդապետութիւնս առաքելոցն եւ մարգարէից՝ հանդերձ կենսաբեր աւետարանսն* (ԹՂԹ. 305): Հայոց դաւանութեան ձայնակից եւ կ'ըսէ Ադունք, Լփնիք, Կասաք, Կիդք, Ասորիք, Եգիպտացիք, Եթովպացիք, Արաբացիք, եւ Հնդիկք (ԹՂԹ. 322), ինչպէս սկսաւ, նյնպէս միշտ գիտական հանդարտութեամբ կը վերջացնէ. *Դու եղբայր սիրելի եւ պատուական, զբարեկամութիւն սիրոյ խաղաղութեան, եւ զգոյթ եղբայրական ինամոց կալցես ընդ մեզ, որպէս մեք ընդ քեզ, եւ այլ ինչ աւելի ի մէնջ մի պահանջէր* (ԹՂԹ. 32): Այդ նամակի ալ արդիւնքը յայտնի չէ, որովհետեւ հաւատալի բան չէ Ուռհայեցիին ըսածը, թէ *եղև հանելի թուղթն այն յտղաց, եւս առաւել մեծարեալ եղև առաջի Թեոդորոսի պատրիարքին* (ՈՌ. 47): Չամչեան կը գրէ թէ կանուխէն Վահան միաբանութիւն հաստատուած ըլլայ Քաղկեդոնականաց հետ *ի ձեռն Թեոդորոսի մետրապոլիտին Մելիտինոյ* (ՉԱՄ. Բ. 840), գոր մենք տեղ մը յիշուած չգտանք: Եթէ ասանկ բան մը եղած ըլլար, հարկաւ Թեոդորոս Իսաչիկի պիտի յիշեցնէր, եւ Իսաչիկ բացատրութիւն մը տուած պիտի ըլլար, մինչ համարձակ կը գրէ թէ 500 տարիէ ասդին, որ բաժանումը տեղի ունեցած է, շատեր աշխատեցան, այլ *ոչ կարացին զմիանգամ քակեալն վերստին շինել* (ԹՂԹ. 322): Ինչպէս կը տեսնուի բոլորովին տարբեր են Իսաչիկի երկու թուղթերուն ոճերը. եւ կ'երեւի թէ տարբեր էին երկու մետրապոլիտներուն ալ գործերը: Մելիտինեցիին աւելի գիտնականօրէն կ'աշխատէր ազդեցութիւն գործել, մինչ Մեքաստացիին յայտնի բռնութեանց դիմած էր(782):

785. ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Չենք կրնար որոշակի ըսել, թէ Իսաչիկ ուրիշներու հետ ալ թղթակցութիւն ունեցաւ, կամ թէ *մետրապոլիտն այն եւ այլ մետրապոլիտք* բացատրութիւնը (ԱՄՈ. 189) երկուքի թէ երկուքէ աւելիի վրայ պիտի իմանանք: Ամէն առթի մէջ Իսաչիկի որոշ ընթացքը եւ վճռական լեզուն հարկադրեց, որ աւելի մօտէն հոգ տանի պաշտպանել իր եկեղեցւոյն հաւատարիմ հաւատացեալները, որոնք յունական գաւառներու մէջ կը գտնուէին, Յունական Հայաստանի սահմաններէն դուրս: Հայ վիճակներուն մէջ եղող եպիսկոպոսները երերուն կացութիւն մը ունէին, երբեմն ընդդիմանալով եւ երբեմն համակերպելով, բայց աւելի արտաքին կերպով, եւ ոչ երբեք հիմնապէս իրենց եկեղեցիէն բաժնուելով: Իսկ այդ վիճակներէն դուրս օտար երկիրներու մէջ գտնուող գաղթականներ՝ Յոյն եպիսկոպոսներու պիտի հպատակէին, եւ չուզէին ալ յունադաւան կղերին ձեռքը պիտի մնային: Ուստի Իսաչիկ ասոնց համար հոգաց, եւ ձեռնարկեց անոնք հովուելու համար *ձեռնադրել եպիսկոպոսունս*, որոնք հարկաւ իրենց ձեռքին տակ քահանաներ ալ ունէին եւ կը շատցնէին ըստ պատշաճի: Անունով կը յիշուին Անտիոք Ասորւոց, եւ Տարսոն

Կիլիկեցուց, եւ Սուլընդա, իբրեւ Հայ եպիսկոպոս ունեցող վիճակներ: Առաջին երկուքը ծանօթ տեղեր են, իսկ երրորդն է Սելինունտիա, երբեմն Տրայիանուպոլիս, եւ այժմ Սելինտի կոչուած, որ Իսաարիոյ գլխաւոր քաղաքն ու նաւահանգիստն էր: Այս երեք տեղերէն զատ ալ եպիսկոպոսներ դրկուած լինելը կը քաղուի *յամենայն գաւառսն յայնոպիկ* բացատրութենէն: Այդ ժամանակէն կը սկսին երեւալ Հայոց ստուար գաղթականութիւնները, որոնք կը սփռուէին *զկողմամբքն արեւմտից* (ԱՍՈ. 249), իրենց նպատակ ունենալով Միջերկրականի ծովեզերեայ գաւառները տարածուիլ, զգալով իրենց հայրենական նահանգներուն կղզիացեալ եւ անհաղորդական դիրքին վնասները: Դար մը ետքը պիտի տեսնենք Հայերը այդ կողմերը ազատ իշխանութիւն հաստատելու ձեռնարկած, իսկ դար մը առաջէն կը տեսնենք որ ստուար գաղթականութիւններով կը սկսին այն կողմերը ազդեցիկ տարր մը ըլլալ: Եկեղեցական տեսակէտէն ալ՝ Հայոց կաթողիկոսութեան բնիկ եւ տեղագրական սահմաններէն դուրս Հայ եպիսկոպոսներ հաստատելը, առաջին անգամ Իսաչիկի ձեռնարկին մէջ յիշուած կը գտնենք, բայց չենք ուզեր պնդել, թէ անկէ առաջ բնաւ տեղի ունեցած չէ: Յունադաւանութեան յարողներէն յիշուած էին Սեբաստիոյ եւ Լառիսոյ եպիսկոպոսները (ԱՍՈ. 189), ինչպէս մենք ալ առաջ բերինք (782), ուսկից կը հետեւի, թէ Սեբաստիոյ մէջ, նոյնպէս նախանձայոյզ մետրապոլիտին քով, Հայերու համար յատուկ եպիսկոպոս մը կար: Իսկ Լառիսան պէտք չենք զգար Թեսալիոյ քաղաքին վրայ իմանալ, զի Լառիս մըն ալ Սեբաստիոյ մօտ յիշուած է (ՎԱՐ. 90), թէպէտեւ տեղը անյայտ, եւ կրնայ Լիկայոնիոյ Լաբանտիա քաղաքն ալ իմացուիլ, Կիլիկիոյ սահմանակցութեան մէջ: Ասոնք աւելի կանուխէն հաստատուած եպիսկոպոսներ կ'երեւին, այլ պատմութիւնը մեզի որոշ յիշատակ թողած չէ:

786. ԱՐԳԻՆԱՅԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

Իսաչիկի քաղաքական եւ եկեղեցական արդիւնաբերութեանց հետ պիտի յիշենք ուրիշ պարագայ մըն ալ, որ ստուգապէս կը ծառայէ անոր անունը բարձրացնելու եւ այս է Արգինայի հայրապետանոցին մէջ մատենադարան մըն ալ կազմելը: Այդ ալ կը քաղենք պատմիչին քիչ մը ծաղկեալ ոճով գրածէն, թէ Իսաչիկ ոչ միայն իր կաթողիկէն *ոսկեթել* զգեստներով եւ *ջահաբորբոք լուսաւոր* սպասներով զարդարեց, այլեւ հաւաքեց *գաստուածախօս կոտակս յղովակի ստացեալ զգիրս սուրբս, գառաքելասացս եւ մարգարէաքարոզ պատգամս, հանդերձ ամենայն վարդապետացն ձայնիւք* (ԱՍՈ. 172): Իրաւ գլխաւոր յիշուածներն են աստուածաշունչը եւ սուրբ հարց գործերը, սակայն գիտենք թէ ասոնք էին ժամանակին համար ամենէն յարգի եղած, եւ գրեթէ իբր միակ պիտանի ընդունուած գիրքերը, եւ աոնք առջեւ անցընել ուզած է պատմիչը: Ինչ ճոխութիւն ուներ Իսաչիկեան մատենադարանը, մեզի յայտնի չէ. սակայն իր ամենէն համեստ չափին մէջ ալ՝ սպացոյց մըն է Իսաչիկի գործունեայ եւ ուսումնասէր ճիգերուն: Քանի մը հատ նշանաւոր եւ երկաթագիր գրչագիրներ, որոնք այժմեան մատենադարաններուն ալ գանձը կը կազմեն, Իսաչիկի կաթողիկոսութեան թուականները կը կրեն, եւ անոր անունը կը փառաւորեն: Միեւնոյն արժանեաց փաստ կրնայ սեպուիլ նաեւ ուսումնական վարդապետներուն խումբը, որ այդ միջոցին ծաղկեցաւ, եւ որոնց մասին կ'ուզենք տեղեկութիւններ տալ, առաջիկայ յօդուածներուն մէջ:

787. ԿԱՐՍԻ ԱԲԱՍԸ

Իսաչիկի օրերուն կը համապատասխանէ Կարսի թագաւոր Աբասի իշխանութիւնը, որ 984ին հօրը Մուշեղին յաջորդեց (§781), եւ բաւական երկար իշխանութիւն վարեց: Որչափ Աբաս իր երիտասարդութեան *մանուկ փոյթ եւ կայտառ*, եւ *անհաղորդ գործոց հոգեւորաց* կ'երեւէր, այնչափ *լի հաննարով եւ իմաստուն*, եւ *ամենայն բարեգործութեանց*

հետամուտ մարդ մը եղաւ թագաւորելէն ետքը: Նախապէս զինուորական կարգադրութիւնը հոգաց, որովհետեւ Կարսին բանակը գովութեամբ կը յիշուի Դաւիթ կիւրապաղատի օգնութեան գացող Հայ բանակին հետ, իբր յատուկ պարագայ մը նշանակելով թէ Աբաս *կարմրագգեստ զգունդն իւ* ունէր (ԱՍՈ. 244): Միեւնոյն ատեն երկրին բարօրութեան համար ալ հոգ տանելով, խստիւ ջնջեց աւազակութիւնը եւ մարդասպանութիւնը, որ *իբրեւ զհայրենիք* սովորական եղած էին Վանանդի բնակիչներուն որոնք *ոչ միայն ի ճանապարհս եւ ի բացեայ տեղիսն կողոպտէին, այլ եւ ի քաղաքին, եւ այդ բանը յաջողցուց զգտեալ զողան անաշառ մահու դատասպարտեալ: Աբասի կը վերագրուի նաեւ եկեղեցական հոգեւոր նախանձայուզութիւն մըն ալ, որով նախ ինքն *զտրեքշարաթ եւ զուրբաթ եւ զաւուրս շաբաթուց*, այսինքն է շաբաթապահքերը, լոկ *հացիւ եւ բանջարեղէն մրգով* շատանալով, *ոչ ի կյօնինաց ինչ եւ ոչ ի ձկանց* ճաշակելով, *իշխանաց եւ սգառաց* վրայ ալ կ'ազդէր, որոնց *սովորութեամբ անկարգութիւն* եղած էր, որովայն *անոյութեամբ սպականել զկարգեալ զաւուրս պահոց* (ԱՍՈ. 184): Ընդհանուր սովորութեանց հետեւելով Աբաս ալ հոյակապ վանք մը շինել տուաւ Արշարունեաց գաւառին մէջ, Շիրիմ կոչուած տեղը, (ԱՍՈ. 48), հաւանաբար այժմեան Կաղզուանի Սէլիմ կոչուած գիւղը: Շիրիմի վանքին առաջնորդ նշանակեց Մովսէս վարդապետ մը, Յովհաննէս եւ Յամգիքոս եղբայրներուն հետ միատեղ, որոնք սրբակրօն առաքինութեամբ վանքը պայծառացուցին, եւ միեւնոյն տարւոյն մէջ վախճանեցան 1002ին (ԱՍՈ. 185): Այս առթիւ կը յիշուի նաեւ Թրինին վանքը, Կամբջաձորի մօտերը, զոր պայծառացուց Աբասի մայրը, Փառիսոյ թագաւոր Սենեքերիմի քոյրը, անունը անձանօթ, եւ ինքն ալ անոր մէջ կրօնաւորեցաւ (ԱՍՈ. 185), եւ որ *Վանք կուսանաց* եղած կ'ըսուի (ԱՍՈ. 548), որպիսիք կարի ցանցառ եղած են Հայաստանի մէջ: Կուսան կրօնաւորուիներու անուններ ալ շատ չեն, ուստի Կարսի թագուհւոյն հետ յիշենք եւս Մամբան եւ Ռաչուքան կրօնաւոր կիները, Սմբատի եղբօր Գուրգէնի սերունդէն (ՎԱՐ. 90), որ է Լոռիի թագաւորական տունը (ՎԱՐ. 106):*

788. ՍՄԲԱՏԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այդ միջոցին շատ պատերազմական եւ քաղաքական դէպքեր տեղի ունեցան որոնք մեր նպատակէն դուրս կը մնան եկեղեցական գործերու հետ յարակցութիւն չունենալուն համար: Գլխաւորն է Վարդ Սկլարոսի կամ Սկլերոսի՝ Վասիլ կայսերէ ապստամբիլը, նոյնիսկ Հայերուն եւ Սարակինոսներուն օգնութեամբ, որուն դէմ դրկուեցաւ Վարդ Փոկաս զօրավարը, որ վերջէն ինքն ալ ապստամբեցաւ: Դաւիթ Տայոց կիւրապաղատ, Վասիլի կողմը աշխատելուն համար, իշխանութիւնը ընդարձակեց եւ թագաւոր անուանուեցաւ: Բազմաթիւ հայագունդ բանակներ Եւրոպիոյ կողմը տարուեցան Բուլղարներուն դէմ պատերազմելու համար, բայց մէջքերնէն անոնց կողմը անցնողներ ալ եղան, ինչպէս Կոմսաձագ Դերջանցի եղբայրները, Մամուէլ եւ Մանուէլ, որոնց առաջինը թագաւոր ալ եղաւ ինչպէս յիշեցինք, (§783): Ատրպատականի կողմէն ալ Արիհան Ռովվայ ոստիկանը նոր յարձակում բացաւ Սմբատի դէմ, որ հազիւ կրցաւ վտանգէն ազատիլ *ուղղարկեալ զհարկան մեծամեծ ընծայիւք* (ԱՍՈ. 186): Արիհան Ռովվայ ոստիկանը Վասպուրականի դէմ ալ յարձակեցաւ Հեր գաւառի ամիրայէն գրգռուած (ԱՍՈ. 187), բայց ոստիկանին յանկարծական մահուամբը վտանգը փարատեցաւ: Այս առիթէն օգտուեցաւ Գողթան ամիրայ Ապուտուփը եւ նորէն գրաւեց իր գաւառն ու Դուինը, եւ Սմբատի հետ ալ հաշտութիւն կնքեց: Այդ ամէն պարագաներու մէջ Խաչիկ կաթողիկոսի դերն եղած է հաշտութեան միջնորդ ըլլալ, զի եւ Ապուտուփի հետ դաշինքն ալ *միջնորդութեամբ տեսան Խաչկայ* կատարուած է (ԱՍՈ. 188): Իսկ Սմբատ թագաւոր, որ մեծամեծ գովութեամբ եւ ընտիր ուղղութեամբ իշխանութեան սկսած էր, երթալով ճամբան փոխեց, որովհետեւ յաջողութիւններէն հպարտացած, *անօրինացաւ նա եւ բարձրացաւ սիրտ նորա* (ԱՍՈ. 245):

Թագաւորութեան սկիզբը իր եղբայրներուն Գագիկի եւ Գուրգէնի իշխանութեան բաժիններ նշանակած էր, Տաշիր եւ Գուգարք գաւառներուն կողմերը. բայց ետքէն *վասն կարծեսց ինչ դրժանաց՝* Գագիկի հետ գժտեցաւ, որ պարտաւորուեցաւ *հալածական* ըլլալ, այսինքն է գործէ քաշուիլ եւ առանձնանալ (ՎԱԲ. 90): Ասկէ զատ պատմիչը *երիս չարս դժուարինս առ ի ասել* կը վերագրէ Սմբատի (ԱՍՈ. 245), որոնց մէկն է Ապուտուփի հետ հաստատած դաշինքին դրժելը, եւ անոր թշնամի Սալար ամիրային Հայ գունդեր օգնութեան դրկելը, մինչ Ապուտուփ *ըստ հեթանոսական դէնին* յարգած էր միշտ հաշտութեան դաշինքը, զոր Սմբատ *քրիստոսական օրինօք ոչ պահեսաց*: Միւս չարը, *սարսափելի եւս*, իր քրոջ աղջիկը *խառնակութեամբ* առնելն է, զոր *անդէն եհար Աստոսած զկինն եւ սատակեսաց*, որուն ետեւէն Սմբատ ալ *բորբորմամբ տապոյ բոցակէզ ցաւոց մեռաւ անդէն* (ԱՍՈ. 246): Այդ միջոցին, չենք գիտեր ինչպէս, թագաւորին համբարանոցին խոտի եւ որաներու դէգերը կրակի կը տրուին Անիի մօտ: Նոյն օր եկեղեցւոյ մէջ գտնուողներէն մէկ մը՝ յանկարծ բուրվատին մէջէն *զբով կրակին* վերցնելով, կը սկսի պոռալ՝ *երթամ այրել զհամբարանոցս թագաւորին*: Այսչափը բաւական կ'ըլլար որ Սմբատ առանց քննութեան կը հրամայէ մարդուն աչուրները փորել, եւ եղեգի ու ճիւղերու փայթելով այրել. մինչ խեղճը պարզապէս *ցնորեալ ի խեղաց մատակարար* մըն էր: Մարդուն մարմինը այրելէն ետքը բացօթեայ կը նետեն, զոր քաղաք եկած ատեննին՝ *անսպասաւոր կրօնաւորաց ոմանց* տեսնելով խիղճ կ'ընեն, եւ կը թաղեն *ըստ քրիստոնէից օրին*: Բայց Սմբատ մարդ կը դրկէ, եւ նորէն գերեզմանէն հանել կու տայ: Երեկոյին նոյն կրօնաւորներ, քաղաքէն ելած ատեննին կը տեսնեն խեղճին դիակը *գէշ շանց եղեալ, եւ* ցաւելով կ'անիծեն Սմբատը, *այսպէս եւ նորս ոսկերանց ելանել ի գերեզմանէն*, եւ պատմիչը կը յարէ, *որ եւ կատարեցաւ իսկ* (ԱՍՈ. 245): Սմբատ մեռաւ 438ին (ԱՍՈ. 246) եւ ոչ 428ին, որ յայտնի սխալ է, վասն զի քիչ առաջ նոյն պատմիչը 425ին գրած էր Սմբատի թագաւորելը (ՎԱԲ. 90): Իսկ Հայոց թուականը պէտք է համեմատել 990ին սկիզբները, հայկական տարւոյն վերջերը, որ սկսած էր Մարտ 24ին, եւ այս՝ պատմութեան ալ յարմար կու գայ, վասն զի հարկաւ 989 աշունին էր հանդիպած որաներուն կրակի տրուիլը: Սմբատի յաջորդեց եղբայրը Գագիկ, հալածական կեանքէն դառնալով: Յանկարծ կին մը *դիրդէր զքաղաքն ամենայն* պատմելով, թէ երագ տեսած էր որ Սմբատ մեռած չէ, այլ *թմրական դեղօք դնի ի գերեզմանի*: Գագիկ ստիպուեցաւ եղբորը գերեզմանը բանալ տալ եւ ամենայն *քաղաքին եւ զօրացն* ցուցնել, *եթէ տեսաւ մեռեալ է*: Եւ այսպէս կատարուեցաւ կրօնաւորներու անեծքը. եւ որ աւելին է, գերեզմանը բացողը եղաւ նոյն մարդը, *որ զդի այրեցեալ մեռելոյն եհան* (ԱՍՈ. 247):

789. ԽԱՉԻԿԻ ՄԱՀՐ

Խաչիկի վերջին տարիներուն մասին զատեն պատմելու եղելութիւններ չկան: Իր վերջին օրերը Գագիկի օծումն ալ պէտք է նա կատարած ըլլայ, թէպէտ յայտնի յիշատակուած չենք գտներ: Բոլոր կեանքին մէջ նոյն գործունէութիւնն է զոր Խաչիկ կը շարունակէ անխոնջ կերպով, ազգին ամէն տեսակ պէտքերը իրեն հոգածութեան առարկայ ընելով: Վերջապէս *լցեալ աուրբք, կատարեալ ժամանակաւ, եւ ի բարուք ծերութեան փոխի յաշխարհէս*, եւ մարմինը կը թաղուի Արգինայի կաթողիկէին հիւսիսակողմը (ԱՍՈ. 250): Անանիա Մոկացիին ալ Արգինայի վանքին մէջ թաղուած էր (§ 767), եւ երկու տեղերը տարբեր չենք կարծեր, քանի որ Խաչիկի շինութեանց համար ըսուած է, թէ շինութիւնները եղած են *ի հանգատարանի տեսուն Անանիայի* (ԱՍՈ. 171): Խաչիկ ոչ միայն կարող, այլ եւ յաջող հայրապետ մը եղաւ, զի իր օրով երկիրը ներքին երկպառակութիւններէ ազատ եւ արտաքին յարձակումներէն խաղաղ ատեն անցուց, եկեղեցին ալ նիւթապէս ճոխացաւ եւ բարոյապէս իր ինքնութեան մէջ պահուեցաւ ու զօրացաւ: Մահուան թուականը 992ին հաշուեցինք արդէն, 973էն սկսելով նորա կաթողիկոսութեան թուականը, որով կը լրանան իրեն տրուած 9տարիները (§ 776):

790. ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵԻԱՑԻ

Անանիայի եւ Խաչիկի արդիւնաւոր օրերուն մէջ շատ մը նշանաւոր վարդապետներ ծաղկեցան, եւ քանիներն ալ պատմական եղելութեանց կարգին յիշուեցան, սակայն աստէն կ'ուզենք գլխաւորներուն անունները համախմբել, ամփոփ տեղեկութիւն մը տուած ըլլալու համար: Մատենագրութեամբ ծանօթ եղողներէն սկսելով, առաջին պէտք է յիշել Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսը, որուն մասին առիթ ունեցանք խօսելու (§759), իր վրայ դրուած մեղադրանքը բացատրելու համար: Ուստի այդ խնդիրը զանց ընելով պիտի յիշենք, թէ իրմէ մեզի հասած են պատարագի եւ ժամերգութեանց մեկնութիւնները: Առաջինին համար ըսուած է թէ *առաջին գծագրութիւնն եղև ձեռամբ Սահակայ որդւոյ տեսան Խոսրովու* (ԽՈՎ. 67), որ Անձեւացիին միջին զական է, եւ որ իրեն մօտ մնացած է, երբ երէցն Յովհաննէս եւ կրտսերն Գրիգոր՝ մտած են Նարեկայ վանքը: Գրութեան թուական ցուցուած է 399, որ է 950 տարին, Անանիայի կաթողիկոսութեան միջոցին, երբ սա գրեթէ յուսարեկ Սիւնիքը եւ Ադուանքը օրինաւորութեամբ հնազանդեցնելէ, գործին լուծումը երկնային նախախնամութենէն կը սպասէր (§754): Իսկ Սահակի վերագրուածը *գծագրութիւն* ըլլալով, եւ *նչ գրութիւն*, կրնանք հօրը գրածին ընդօրինակութեանը վրայ մեկնել: Միւս գործը, որ է ժամերգութեան մեկնութիւնը, մեզի հասած է Մովսէս Երզնկացի վարդապետի կազմած հաւաքածոյով, որ Անձեւացիին մեկնութիւններուն կցած է՝ Օձնեցիին գրած եւ *գիրաքանչիւր սրբոց խօսեցեալ բանս* (ԱՆՁ. Ե.): Այս երկրորդ գործին ժամանակը յայտնի չէ: Իսկ Խոսրովի մահը գրուած է 972ին (ՉԱՄ. Բ. 839), հարկաւ իր եպիսկոպոսական աթոռին վրայ, որովհետեւ իրեն դէմ որեւէ վճիռ մը արձակուած չէ:

791. ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Խոսրովէ ետքը յիշենք Անանիա Նարեկացին, Նարեկայ վանքը պայծառացնող եւ Նարեկայ դպրոցին հիմնադիր մեծ վարդապետը (§761): Ասողիկի գրածը, թէ *սորա եւ գիրս է ասացեալ ընդդէմ աղանդոյն Թոնդրակաց եւ այլոց հերձուածոց* (ԱՍՈ. 165), այնպէս իմն ըմբռնուած էր, թէ Անանիա ընդարձակ եղծ աղանդոց մը գրած ըլլայ, մինչ Անանիայի գրուածին հրատարակութեամբ յայտնի եղաւ, թէ միայն համառօտ գիր մըն է գրածը, ուր նախ Թոնդրակեցիները կ'անիծէ կերպկերպ դարձուածքներով, ու վերջէն դաւանական խոստովանութիւն մը կը յարէ: Անանիա այդ գիրը կը պատրաստէ, որովհետեւ ուզուած է *խնանալ զհաւաստիս հաւատոց*՝ գոր ինքն ունի, եւ գիրը կ'ուղղէ մէկու մը՝ գոր առանց անունը տալու կը կոչէ, *իրաւոյ անիրաւութեամբ, եւ ծանօթոյ ոչ՝ ծանօթիս, սննդակիցոյ օտարացեալ* (ԱՆՆ. 1), եւ ասոնք կը վերաբերին Անանիա կաթողիկոսի, որուն պահանջելովը գրած է (ՀԻՆ. 533): Յայտնի է այս գրուածէն, որ Անանիա Նարեկացին ալ, որ Խոսրով Անձեւացիին մտերիմն էր, իբր անոր կնոջ հօրեղբօրորդին եւ զաւակներուն ուսուցիչը, ամբաստանուած է իբր Անձեւացիին եւ Յակոբ Սիւնեցիին կողմնակից եւ համամիտ, եւ այս պատճառով կաթողիկոսը իրմէ յայտարարութիւն է ուզած կասկածը փարատելու համար: Անանիա Նարեկացի ուզուած գիրը տուած է յառաջացեալ տարիքին մէջ, այլ զգածեալ եւ զկծեալ սիրտով, մանաւանդ այն պատճառով, որ Անանիա կաթողիկոս պէտք էր զայն լաւ ճանչցած ըլլար իբր *սննդակից* եւ նախկին *ծանօթ*, զի Մոկացի էր, եւ կ'երեւի թէ աշակերտաց ալ եղած են միեւնոյն վանքի մէջ, Վարագ կամ Ադթամար: Միեւնոյն գրուածին ուսումնասիրութենէն կրնանք քաղել, թէ այդ կրօնական խնդիրին մէջ, որ Անանիայի ժամանակէն սկսած է յուզուիլ Սիւնեաց եւ Անձեւացեաց հետ, Թոնդրակեցւոց աղանդն ալ իր մասը ունեցած է, իբրեւ նուիրապետական կարգերու թշնամի մը: Ասոր մէկ նշանն է Խոսրովի վերագրուած կարծիքը, թէ կաթողիկոսը *աւելի ոչինչ ունի*, եւ թէ *նչ է պարտ կաթողիկոսի հլու լինել* (ԿԻՐ. 48): Անանիա գրած է *Հաւատարմատ* գիրք մըն ալ *Ընդդէմ երկաքնակացն*, գոր անձամբ իբր *ընծայ կամ պատարագ*

ներկայացուցած է առ *աստուածապատիւ եւ սուրբ հայրապետն Իսաչիկ* (ՈԻԽ. 11): Այդ եղելութեան առթիւ կը նշանակուի, թէ *յաւուրս ամարայնոյ, յամանն տրէ, որ օր տասն եւ մին էր ամսոյն, յաւուր կիրակէի, յիններորդ ժամուն* Անանիա եւ Ուխտանէս ի միասին գտնուած են *յեզր գետոյն որ կոչի Ախուրեան* (ՈԻԽ. 12): Տարեթիւր չէ յիշուած, բայց տրէի 11ը Կիրակի հանդիպելու համար, ամիսը Հինգշաբթիով սկսած ըլլալու է, եւ այսպէս հանդիպած է 973 եւ 980 եւ 987 տարիներուն, յորս տրէի 11ը ինկած է Յուլիս 6 եւ 4 եւ 3 օրերուն: Արդ նկատելով որ Անանիա Նարեկացի արդէն յառաջացեալ տարիք տներ Անանիա Սոկացիի օրով, յարմարագոյն կը սեպենք Իսաչիկի ընտրութենէն անմիջապէս ետքը 973ին դնել Հաւատարմատի ներկայումը, եւ Յուլիս 6ին Ուխտանէսի հետ հանդիպումը, ճիշդ *յաւուրս ամարայնոյ*: Անանիայէ ուրիշ ստոյգ գրուած չունինք, թէպէտեւ աստեւանդ Անանիա վարդապետի անունով մակագրուած ճառեր կան, որոնք ճշդել եւ համանուն վարդապետներուն մէջէն որոշել մատենագետներու կը պատկանի: Անանիայի կենսագրական թուականներն ալ անորոշ կը մնան, միայն անկասկած կ'երեւի Նարեկի վանքին մէջ մեռնիլը, որուն հետ կապուած է իր անունը, եւ ուր վաստակած է *փիլիսոփայ մեծ* պատուանունը (ԱՍՈ. 164): Նարեկայ առաջնորդութեան մէջ Անանիայի յաջորդած է Յովհաննէս, Գրիգոր Նարեկացիի մեծ եղբայրը, որ *Նարեկայ մեծափառ եւ բարձրապատիւ ուխտի վանական* կոչուած է (ՆԱՐ. 268), ինչպէս Անանիա ալ *վանական Նարեկի* կոչուած էր (ԱՍՈ. 164): Յովհաննէսէ մնացած յիշատակ կրնայ նկատուիլ Նարեկ գիրքը, վասնզի Գրիգոր ինքն կը վկայէ, թէ *գործակցութեամբ եղբօր իմոյ ընտրելոյ Յովհաննէս կոչեցելոյ* գրեցի, (ՆԱՐ. 268):

792. ՉԱՆԱՉԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Կամրջաձորոյ վանքին առաջնորդներն ալ յատուկ յիշատակութեան արժանի են, Յովհաննէս որ հիմնադիրը եղաւ (§760) եւ Պօղիկարպոս որ Վահանի գահընկեցութեան ժողովին գլխաւորներէն էր (§770), որոնց յաջորդեց Մամուէլ Կամրջաձորեցին, որուն Իսաչիկի անունով գրած թուղթը արդէն վերլուծեցինք (§784): Ասոր կը վերագրուի սօնապատճառ գիրք մը Անանիա Արշարունեաց եպիսկոպոսի խնդրանքովը գրուած (ՀԻՆ. 790): Նորահաստատ վանքերը համրած ատեննիս, յիշեցինք Յովհաննէս Հոռոմոսցին (§760), Սիմն Խլաձորեցին, Պետրոս Խլաձորեցին, Վարդիկ Վանգեցին, Կարմիր Պաղնացին, Մովսէս Տարոնեցին, Սարգիս Հնձանցին (§ 761), Ստեփանոս Յախացքարեցին, Յովհաննէս Սանահնեցին, Սիմէոն Հաղբատացին (§762), որոնց հիմնարկութիւնները ոչ միայն առաքինական, այլեւ ուսումնական արդիւնքներ ունեցան: Ասոնցմէ գատ կը յիշուին եւս հետեւեալները. Յովհաննէս Իսաչակիր վարդապետ, որ Վրացիներէն սպաննուելով թաղուած է Բասենի Ակսիգոմս գիւղը, որ Սուրբ-Յոհան անունը առած է, եւ մինչեւ այսօր ալ նոյն անունը կը պահէ, թէպէտ Սրբաօղան կը գրեն Թուրքերը: Յովսէփ Հնձանցի Գերմաքուր վարդապետ, Կարնոյ Կարմիր վանքին առաջնորդ: Կիրակոս Գծակերպ Գիտնական վարդապետ, որ Նիգ գաւառի Թեգենեցին: Սարգիս Աղուան Վայելչաբան վարդապետ եւ Յովհաննէս ամուսնացեալ քահանան: Ասոնց ամենուն համար անխտիր վարդապետ անունը կը տրուի, եւ կը գովուին իբր *մեծ գիտութեամբ, առատ գիտութեամբ* հռչակուած անձեր (ԱՍՈ. 172): Այս կարգին պէտք է յիշուի եւ Դեւոնդ վարդապետը, Լեւոն փիլիսոփայ կոչուած, որուն անունը տուինք իբրեւ Չմշկիկի մօտ դեսպան դրկուած (§ 778): Մետրոպ Վայոցձորեցի կամ Հոդոցմեցի երեցն ալ, որ Ներսէսի պատմութիւնը գրեց կամ առաջուց գտնուած գիրքէ մը ծաղկաբաղեց, այդ միջոցին ծաղկող ուսումնականներէն է, որ ի գրութեան Հայոց 416, այսինքն է 967 թուական դնելով կը յիշէ Վահան կաթողիկոսը (ՍԱՓ. Չ. 138), եւ մենք ալ 968 նշանակած ըլլալով (§ 771) նոյն թուականէն հեռացած չենք ըլլար, վասնզի մինչեւ 968 Մարտի 30 կ'երկարի Հայոց 416 տարին: Առ այժմ այսչափը բաւական կը սեպենք Իսաչիկի միջոցին

համար, ասոնցմէ ետքը եղողներն ալ յաջորդին միջոցին կը թողունք: Բայց միջոցը չփակած, քանի մը կէտեր ալ կ'ուզենք պատմել կամ լուսարանել:

793. ԱՊԱՐԱՆԻՑ ԽԱՉԸ

Հռչակաւոր է նաեւ Դաւիթ Մոկաց եպիսկոպոսի անունը, որ նոյնինքն Մոկացի Անանիա կաթողիկոսէ եպիսկոպոսութեան բարձրացած, եւ Ապարանք ըսուած տեղը վանք մը շինած, եւ սրբակրօն եւ առաքինի գործերով հռչակ հանած էր, եւ մեռնելէն ետքը հրաշագործ սուրբի համբաւ ստացաւ, եւ իր գերեզմանն ալ ուխտատեղի դարձաւ Մոկաց եւ Կորդուաց բարեպաշտներուն: Դաւիթի եղբօրորդին, զոր անհաւանական չէ Չափրանիկ Մոկաց իշխանին հետ նոյնացնել (ԱՍՈ. 198), Կոստանդնուպոլիս երթալով յունական զինուորութեան մտաւ, եւ նշանաւոր եղաւ, Մանգլաւտ գորավար անունով: Իսկ Դաւիթի յաջորդեց եղբօր թոռը, եւ Մանգլաւտի քեռորդին, Ստեփանոս Մոկաց եպիսկոպոս: Մանգլաւտ իրեն հետ ունէր հօրեղբօր գերեզմանին հողէն, եւ անոր զօրութեամբ եղած բժշկութիւնները մինչեւ Վասիլ եւ Կոստանդին կայսրներուն ականջը հասաւ, հետաքրքրուեցան, տեղեկութիւններ քաղեցին, եւ ուզեցին յատուկ պատիւներ ընել հրաշագործ գերեզմանին, եւ ընծայ մը Ապարանից վանքին: Մանգլաւտ իշխան Ստեփանոս եպիսկոպոսի կամքը հարցնելով, առաջարկեց Խաչափայտի մաս մը ունենալ, եւ անմիջապէս կայսրները *պատրաստեցին ոսկեկոշ ձուլածոյ քառաստեսակ յօրինմամբ զձեռ տեսակի աստուածեանն իսաչի* (ՆԱԲ. 379), եւ անոր մէջ զետեղել տուին Խաչափայտէն զատ, փուշպասկի, սպունգի, բելեռի, դենջակի եւ խանձարուրի մասունքներ, եւ նոյն Մանգլաւտին ձեռքով Ապարանքի վանքը դրկեցին, ուր մեծահանդէս տօնախմբութիւն կատարուեցաւ Ստեփանոս եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, եւ Արծրունի թագաւորներուն՝ Աշոտի եւ Գուրգէնի եւ Սենեքերիմի ներկայութեամբ, որոնցմէ վերջինին սահմաններուն մէջ կը գտնուէր վանքը (ՆԱԲ. 387): Ստեփանոս այդ առթիւ եկեղեցին ալ նորոգեց եւ զարդարեց, զոր չափազանց բացատրութիւններով կը նկարագրէ Նարեկացին, եւ ուր շատ սուրբերու մասունքներ ալ հաւաքեց (ՆԱԲ. 386), եւ այնուհետեւ Ապարանից վանքը նշանաւոր ուխտատեղի մը դարձաւ, եւ մանաւանդ հռչակուեցաւ Նարեկացիին գրած Ապարանից պատմութիւնովը (ՆԱԲ. 372-390), եւ այդ առթիւ պատրաստած իսաչին ներբողեանովը (ՆԱԲ. 390-406), որուն իբր յարակից գրած է Աստուածածնի ներբողն ալ (ՆԱԲ. 407-421), զորս կը նուիրէ Ստեփանոսի՝ *լերինդ Մոկաց հզօր դիտապետի* (ՆԱԲ. 422): Ապարանից վանքը այժմ լքեալ վանքերէն մէկն է Մոկա գաւառի Մամրտանց գաւառակին մէջ, Ապարանք գիւղին մօտ: Անցողակի յիշենք այստեղ Ռուսինոս Մոկացի ճգնաւորին անունը, զոր Յայսմաւորքը գովութեամբ, բայց առանց թուականի, կը յիշատակէ (ՅԱՄ. Ա. 149): Փասայ վանք ըսուածն ալ անձանօթ է, սակայն անյարմար չենք սեպեր Ռուսինոսի անունը կցել Մոկաց գաւառի վանական պայծառութեան ժամանակին հետ, զի նորա սրբակրօն եւ ճգնաւորական կեանքէն զատ ուրիշ պարագայ մը յիշուած չէ:

794. ՄԱՏԻՆ ԱՌԱՋԵԱԼ

Ժամանակակից կը նկատուի Մատին Առաքելոյ վանքին հիմնարկութիւնն ալ, Մասուն գաւառի Գոմեր գիւղին մէջ, որ մինչեւ այսօր ալ շէն կը մնայ, թեպէտ Մասունի վերջին արկածներուն ենթարկուած: Որչափ ալ հիմնարկութիւնը անհաւատալի եւ առասպելախառն պարագաներով պատմուած է, սակայն կ'ուզենք յիշել վանքին՝ նշանաւոր եղած ըլլալուն համար: Գոմերի քահանան, գիւղին տանուտէրը կ'անիծէ, եւ չարձակած կը մեռնի: Մէկու մը անիծածը եւ բանադրածը ուրիշ մը արձակել չկրնալուն կանոնով, տանուտէրը մինչեւ Հռոմ կը դիմէ, Պետրոս առաքեալէ արձակուելու համար:

Հռոմի հայրապետը իրեն եկեղեցականներուն ժողովով կ'որոշէ ուխտաւոր Հայր երկաթ շղթաներով վիզէն եւ ոտքերէն եւ ձեռքերէն կապել, եւ Ս. Պետրոսի գերեզմանին առջեւ թողուլ, որ եթէ հրաշքով քակուի, իմանան թէ արձակուած է: Իրաւ ալ կապուած Հայր գիշերով երազ կը տեսնէ, որ Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալներ՝ անհիծող քահանային կ'աղաչեն որ իրեն ներում շնորհէ, քահանան հաճութիւն չի տար, մինչեւ որ Քրիստոս կ'երեւի եւ կը հրամայէ արձակել, եւ այդ վայրկեանին շղթաները կը քակուին: Ասով Հռոմի հայրապետն ու ժողովականները կը համոզուին թէ Հայր արձակուած է, եւ զինքն գերեզմանին պահապան կը նշանակեն: Եօթը տարի սպասաւորելէն ետքը, այդ արձակեալ Հայր՝ Ս. Պետրոսի մարմինէն ակոռներովը ճկոյթ մատը կը փրցնէ. ասոր վրայ երկնային նշաններ կ'ըլլան, եւ հայրապետն ու Ս. Պետրոսի տաճարին եկեղեցականները, փրցուած ճկոյթը Հայուն կը թողուն, եւ նա կ'առնէ կը բերէ, եւ իր հայրենական գիւղին մէջ Մատին Առաքելոյ, այսինքն Ս. Պետրոսի ճկոյթին վանքը կը շինէ: Յայսմաւորքը, որ այս պատմութիւնը յառաջ կը բերէ, Մատին Առաքելոյ վանքին տեղ կը ցուցնէ Կոկոս գաւառի Բլծայր գիւղը (ՅԱՅ. 583). բայց պատմութեան պէս անուններն ալ շինծու կ'երեւին, որչափ ալ պատմութեան առաջին թարգմանիչ կը ցուցուի փիլիսոփայ Ղեւոնդ վարդապետը (ՄՄԲ. 23), զոր յիշեցինք (§ 778): Իսկ Մատին Առաքելոյ վանքը մինչեւ այսօր կայ ու կը մնայ Մասունի Գոմեր կամ Գոմք գիւղը, եւ այդ պատմութիւնն ալ կը պատմուի, զոր մենք յառաջ բերել ուզեցինք, ոչ իբր ստոյգ պատմութիւն, այլ ցուցնելու համար, թէ մինչեւ ուր կը ձգտին երեւակայական թռիչները:

795. ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՀԼԱԲՈՒՆԻԺ

Նշանաւոր վանք մըն ալ որուն շինութիւնը այդ միջոցին եղած է, Մարմաշէնն է, *մեծանուն, վայեշաշէն, զարմանակերտ եւ հոյակապ* շինուած մը (ՄԱՄ. 103), զոր *Մարմարաշէն* անունով կը յիշեն Ասողիկ (ԱՍՈ. 262) եւ Կիրակոս (ԿԻՐ. 50), եւ չենք իմանար թէ ինչու Ալիշան կ'ուզէ *Մարիամաշէն* իմանալ, տաճարին *կարմրագոյն վիմօք*, եւ ոչ սպիտակ մարմարէ շինուած ըլլալուն դիտելով (ՇԱԿ. 147), մինչ Հայուն ըմբռնմամբ ամէն ընտիր քար մարմարիոն կ'ընդունուի: Բայց այդ առթի մէջ անելի նկատելու կէտն է, թէ Մարմաշէնի հիմնարկութիւնը կը պատկանի *իշխանաց իշխանին Վահրամայ, որդւոյ Գրիգորի Պահլաունոյ* (ԱՍՈ. 262), իսկ Պահլաունի տունը, որ առաջին անգամ կը յիշուի այդ առթիւ, մեծ հոչակ ունեցաւ ասպազային, Գրիգոր Մագիստրոսի անձնաւորութեամբ եւ անոր ցեղէն ծաղկած հայրապետներով: Բայց ասկէ անելի հետաքրքրական է Պահլաունիներու ինքզինքնին *շառաւիղ մերոյն Լուսաւորչի* (ՄԱԳ. 40), կամ *ի նախնական հօրէ սկսեալ՝ ի Պարթեւէն յուսաւորեալ* ցեղէն կարծելին (ՉԱՓ. 540): Սակայն նոյն ինքն Շնորհալին ալ, ազգատոհմին մեծ մատենագիրը, որ կը պնդէ՝ թէ *բնութիւն ազգին պահեալ, որ Պահլաւիկըն կոչեցեալ*, միւս կողմէն կը խոստովանի, թէ *եւ թաքուն իմն ամփոփեալ, յռամիկ ազանց միջի ծածկեալ, միայն ինքեանց ներհուն եղեալ, որ յայնմ ազգէ զարով սերեալ, որդի զհայր փոխանակեալ, մինչեւ առ մեղրս հասուցեալ* (ՉԱՓ. 540): Բայց եթէ իրենք ալ բան մը գիտցած ըլլային, հարկաւ չէին ծածկեր եւ նոյնինքն Շնորհալին, եւ իրմէ առաջ Մագիստրոսը, կատարեալ ազգաբանութիւն մը անհնդած կ'ըլլային: Լուսաւորչի տոհմին շառաւիղ ըսուելու համար պէտք էր ուղղակի անոր սերունդն ըլլալ, եւ որովհետեւ Լուսաւորչի ցեղին արու գիծը մինչեւ Սահակ Պարթեւ հասնելով սպառեցաւ, եւ Սահակ աղջիկ մը միայն ունեցաւ (§ 181), ուստի պահ մը կարծեցաւ, թէ Պահլաունի կոչուածները՝ *ի զարմէ դատեր սրբոյն Սահակայ Պարթեւի* եղած ըլլան (ՉԱՄ. Բ. 851), եւ այնպէս ալ ընդունուեցաւ ժամանակ մը. սակայն հետզհետէ հետագոտութիւնները ընդարձակուելով ցուցուցին, թէ անհնար է այդպէս մեկնել: Սահակի աղջիկը Համազասպ Մամիկոնեանի հետ ամուսնացած էր, եւ անկէ ծնած երեք զաւակներէն Վարդան եւ Համազասպեան ուղիղ սերունդ չթողուցին, եւ միայն Հմայեակի զաւակներն են, որք

ազգատոհմը շարունակեցին. սակայն երբեք իրենց Մամիկոնեան ազգաբանությունը չխանգարեցին, եւ մինչեւ այդ ժամանակները՝ որ Պահլաունի ցեղ մը մէջտեղ կ'ելլէ, Մամիկոնեաներ մնացած էին, ինչպէս Մուշեղ եւ որդին Թոռնիկ, եւ անկէ ետքն ալ շարունակեցին, որով անհնար կ'ըլլայ Մամիկոնեանները՝ Պահլաունի եղած ըսել, կամ Սահակի աղջկան սերունդ կարծել Պահլաունիները:

796. ԿԱՍՍԱՐԱԿԱՆ ՍԵՐՈՒՆԴ

Երբոր նգս կողմէ բոլորովին կը փակուի Պահլաունիներու լուսաւորչագարդ ըլլալը, պէտք է ուրիշ հիմ մը գտնել: Այդ մասին մեր կարծիքն եղած է անոնց սերունդը կապել Կամսարականներուն հետ (05. ԼՈՒ. Չ. 93), եւ ուրախ ենք տեսնելով, որ Կոստանեանց ալ, Մագիստրոսի ներհուն ուսումնասիրողը, այդ եզրակացութեան կը համաձայնի (ՄԱԳ. ԺԴ): Պահլաունիք Հայոց հին նախարարութիւններուն կարգին երբեք յիշուած չեն, այլ կը ճանչցուին իբր Պարթեւներուն բնաշխարհը եղող Բահլ գաւառի (ԽՈՐ. 164) տիրապետողներ, որոնք յետոյ երեք ճիւղի բաժնուեցան, Կարէնի Պահլաւ, Սուրէնի Պահլաւ, եւ Ասպահապետի Պահլաւ՝ անուններով (ԽՈՐ. 103): Առջի երկու ճիւղերէն մէկ մէկ անձ Հայաստան փոխադրուած են զանազան առիթներով: Սուրէնեան Պահլաւներէն է Անակ (ԽՈՐ. 154), որ Խոսրովը դաւաճանելու կու գայ, եւ որուն զաւակն է Գրիգոր Լուսաւորիչ: Այս ցեղը աւելի քան նախարարական, քահանայապետական տուն ճանչցուեցաւ, եւ մինչեւ Սահակ Պարթեւ շարունակեց, եւ անով սպառեցաւ, ինչպէս յիշեցինք (§796): Կարէնեան Պահլաւներուն ցեղը Արտաշիր Սասանեանէ կոտորուած ստեն, Պերոզամատ տղան Բուշանաց երկիրը ապաստանեցաւ (ԽՈՐ. 153): Ասոր որդին Կամսար Հայաստան փախաւ եւ քրիստոնէութիւն ընդունեցաւ. բայց վաղամեռիկ ըլլալուն, անոր որդին Արշաիր նախարարական տան մը գլուխ ճանչցուեցաւ, եւ Երասխաձորը իբր բնակավայր ընդունեցաւ, եւ նախարարութիւնն ալ ու գաւառն ալ Արշաիրի անունէն Արշարունիք կոչուեցան (ԽՈՐ. 177), իբր Արշարունիք, բայց նոյն ստեն Արշաիրի հրենական անունէն առնելով Կամսարական կոչումն ալ ստացան (ԽՈՐ. 173): Անկէ ետքը պատմութեան մէջ շարունակած է Կամսարականներու կամ Արշարունիներու յիշատակութիւնը, եւ նշանաւորագոյններէն մէկն է. *իշխանն Արշարունեաց Արշաիր Կամսարականն որ էր եւ փեսայ զօրավարին Հայոց սրբոյն Վարդանայ տեսունն Մամիկոնէից, ունելով զդուստր նորա ի կնութեան* (ՓԱՐ. 65): Այս կերպով Արշաիրի կիներ կ'ըլլայ Ս. Սահակի թոռնորդին, եւ Կարէնեան Պահլաւները խառնուած կ'ըլլան Լուսաւորչի սերունդին, անոր իզական ճիւղին մնացորդներէն մէկուն հետ զուգակցելով: Ահա Կամսարականներուն՝ Լուսաւորչի սերունդ կարծուելուն փաստը: Կամսարականներու նշանաւորներէն մին ալ եղաւ Ներսէի կիրապագատ, եօթներորդ դարուն վերջերը (§ 512), ուսկից ետքը հետզհետէ կը նուազի Արշարունի կամ Կամսարական ցեղին դիրքը, մինչեւ որ Աշոտ Բագրատունի, Մսակեր մականունանեալ, որ իններորդ դարուն սկիզբները սպարապետ էր (§ 634), *զանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յագգէն Կամսարականաց* (ԱՍՈ. 108), եւ անկէ ետքը նոյն նախարարութեան անունն ալ կարծես թէ դադրեցաւ: Եթէ նախարարական տունը իր կարեւորութիւնը կորսնցուցած չըլլար, իր երկիրը դրամով ծախելու չէր զիջաներ, բայց ասով ցեղը ջնջնուած չէր, որովհետեւ վաճառողներ եւ գինը զանձողներ կային մէջտեղ: Կամսարական-Արշարունիներ երբ իրենց բնիկ գաւառը, նախկին Երասխաձորը կը թողուն, կ'անցնին հաստատուիլ Արարատայ Վարաժնունիք համանուն գաւառին հետ, եւ որուն գլխաւոր քաղաքն է Բջնի, եւ ահա այստեղէն է որ երեւան կու գան Պահլաունիները, իբրեւ գաւառին տէր. ինչ որ ակներեւ կը ցուցնէ հին Կամսարական-Արշարունիներուն՝ եւ նոր կամ Երկրորդ Պահլաունիներուն նոյնութիւնը:

Ժամանակագրական հաշիւն ալ կու գայ հաստատել այդ եզրակացութիւնը: Հայոց 435=986ին է որ Վահրամ Պահլաւունի Մարմաշէնը կը հիմնարկէ, երբ արդէն սպարապետ էր, եւ հնար չէ 40 տարեկանէ պակաս ենթադրել զինքն այդ թուականին: Արդ Վահրամին հայրն է Գրիգոր Պահլաւունի, մեծ հայրն է Ապուզամիր, եւ մեծ պապն է Արտակ, որոնց իւրաքանչիւրին 20-25ական տարի սերնդեան միջոց նշանակելով՝ դարի մը միջոց կ'ունենանք դէպ ետեւ, իբր Պահլաւունեաց նախահօր թուական, մինչ շուրջ 820ին էր որ Երասխաձորէ այս կողմ անցեր էին հին Կամսարական-Արշակունիները, եւ Կամսարական մը եղած կ'ըլլայ նոյնինքն Արտակ՝ գաւառին նոր տանուտէրը, եւ Պահլաւունեաց նախահայրը: Ինչ որ մենք բաղդատական պատճառաբանութիւններով կը քաղենք, յայտնի կերպով կը հաստատէ նոյն ինքն Պահլաւունին Մագիստրոս, երբ *Կամսարականն Արտակայ* կոչմամբ կը յատկանշէ իւր նախահայրը (ՄԱԳ. 40), եւ Կամսարական մը եղած կ'ընդունի Պահլաւունիներուն առաջինը: Երկու ցեղերուն նոյնութեան վկայ մըն ալ Անաստաս վարդապետն է, որ *զնացեալ յԵրուսաղէմ եւ սկանառես եղեալ*, տեղեկագիր մը գրած է *վասն վանօրէից Հայոց որ յԵրուսաղէմ* (ԱՆԱ. 13), *ի խնդրոյ իշխանին Համագասպայ Կամսարականի Պահլաւունոյ* (ԱՆԱ. 11): Անաստասը յարմար է նոյնացնել՝ Կիրակոսի յիշած *ընտրեալ* վարդապետներէն համանուն Անաստասի հետ(ԿԻՐ. 40), որ ժամանակակից կը ցուցուի Ստեփանոս Սիւնեցիին, որ ապրեցաւ ութերորդ դարուն առաջին կէսին մէջ, Կամսարականներուն իրենց գաւառը Բագրատունիներուն վաճառելէն առաջ: Ասկէ կրնանք հետեւցնել, թէ Կամսարականներ Վարաժնունեաց գաւառը չանցած, եւ Արտակէն ալ առաջ Պահլաւունի կոչումը իրենց սեփականել սկսած էին: Համագասպը, որ Անաստասէ կը յիշուի, Երասխաձորի մէջ բնակող Կամսարականներուն՝ եթէ վերջինը չէ, վերջիններէն մէկը եղած կ'ըլլայ: Ամէն առթի մէջ Պահլաւունիներուն Կամսարական սերունդ եղած ըլլալը անկասկած կը դառնայ, եւ երբեմն պայծառ ու նշանաւոր եղած ազգատոհմը, *թէւ թաքուն իմն անկոփեալ, յռամիկ ազանց միջի ծածկեալ* (ԶԱՓ. 540), կրկին հրապարակի վրայ կը սկսի փայլիլ, տասներորդ դարուն կէսէն ետքը: Արտակ եւ Ապուզամիր լոկ անուններ են մեզի համար, որոնց վրայ Մագիստրոս ալ բան մը չի պատմեր, թէպէտեւ գովութեամբ եւ օրինութեամբ կը յիշէ անոնց անունները: Իսկ առաջին անգամ արդիւնքներով պայծառանալ սկսող Պահլաւունին՝ Գրիգոր Համզէն է, աստուածապաշտ, առաքինի, ողորմած, եկեղեցաշէն եւ վանաշէն անձ մը, որ քառասնամեայ կը վախճանի այրի թողով երեսնամեայ Շուշիկ կամ Շուշանը, եւ որք գաւակներ, Վասակ, Վահրամ, Տիգրան եւ Գրիգոր, եւ Սեդա աղջիկ մը: Իսկ Ապլղարիպ անունով յիշուած որդին պէտք է Տիգրանի հետ նոյնացնել (ՄԱԳ. ԺԳ.), որովհետեւ չորսէ աւելի եղբայրներ չեն յիշուիր (ՇԱԿ. 148): Իսկ Գրիգորի վրայ՝ իր հօրը միեւնոյն Գրիգոր Համզէն անուններուն կրկնուիլը, կասկած կը զարթուցանէ թէ հօրը մահուրնէ ետքը ծնած տղայ մը պիտի ըլլայ: Վերջինները՝ Գրիգոր եւ Սեդա վաղամեռիկ ալ եղած պիտի ըլլան, որովհետեւ միայն առաջին երեքը կը յիշատակուին պատմութեանց մէջ: Սակայն Պահլաւունիներուն գործերը պատմութեանս կարգին կը թողունք պատշաճ պարագաներուն յիշատակել:

Տ. ՍԱՐԳԻՍ Ա. ՍԵԲԱՆՏԻ

798. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Անեցին կը գրէ. *թէ զկնի տեսոն Խաչկայ անառաջնորդ եկաց երկիրս Հայոց ամս երկուս* (ՍԱՍ. 103): Ուրիշ ցուցակ մըն ալ կը գրէ, *յետ տղաս առանց վերադիտողի մնացեալ աշխարհս Հայոց* (ՍԱՍ. 272), սակայն պարզ թիւրիմացութեան պէտք է վերագրել այդ

դիտողությունները. եւ թերեւս անոր առիթ տուած է Աստղիկի օրինակը, որ 439=990ին կը դնէ Իսաչիկի մահը, եւ 441=992ին Սարգիսի ընտրութիւնը (ԱՍՈ. 250), որ երկու տարւոյ պարսպ մը կը թողու: Սակայն եթէ իրօք այդչափ ատեն առանց կաթողիկոսի մնացած ըլլար աթոռը, հնար չէր որ Աստղիկ զայն յայտնապէս ջիշէր, եւ պատճառն ալ չբացատրէր եւ տեղակալութիւն վարողին անունը չտար, քանի որ իր աչքին ներքեւ, հաւանաբար իր իսկ պաշտօնական մասնակցութեամբ, կատարուած գործողութիւն մըն էր: Երկու տարի շարունակ աթոռին պարսպ եւ անտէրունջ մնալը անօրինակ կերպով երկարեալ տեւողութիւն է, որուն նմանը միայն Մովսէս Եղիվարդեցիի մահուրնէ ետքը տեսնուած է, եւ պատմութիւնն ալ Վրթանէս տեղապահին անունը պահած է (§399), ուստի հնար չէր, որ այսպիսի տարօրինակ դիպուած անյիշատակ անցներ Աստղիկի գրիչին տակէն: Այդ տեսութեամբ վստահօրէն պարզ թիրիմացութեան կը վերագրենք Անեցիի ծանօթութիւնը: Պատճառ մըն ալ չկար, որ ընտրութիւնը յապաղելու ստիպէր, ոչ ներքին գծտութիւն եւ ոչ արտաքին բռնութիւն տեղի չունէին, եւ Գագիկ Ա. թագաւոր խաղաղութեամբ եւ ձեռնահասութեամբ իր գործին գլուխը կը գտնուէր: Կաթողիկոսական ընտրութիւնը նրէն ժողովական ձեւով կատարուեցաւ, եւ եպիսկոպոսներ՝ *որ յաշխարհէս Հայոց եւ որ ի Յունաց կողմանէ* համերաշխաբար *ժողով արարեալ*, արժանաւորի մասին համաձայնեցան: Պատմագիրը հարկ սեպած է շեշտել, թէ ընտրութիւնը կատարուեցաւ *առանց կաշառոյ եւ այլ երկրաւոր շողորթութեանց*, եւ թէ Սարգիս *ոչ ինքն զկնի պատուոյն, այլ պատիւն զկնի ինքեան ընթացաւ* (ԱՍՈ. 251): Չենք կարծեր թէ Աստղիկ ուրիշ ընտրութեանց մէջ ասպիսի բաներ եղած ըլլալուն կ'ակնարկէ, եւ ոչ ալ Սարգիսի վրայ զրոյցներ եղած ըլլալուն, անոնք հերքել կ'ուզէ: Իսկ Ուռհայեցիին ըսելը թէ, *տէր Իսաչիկ ձեռնադրեաց յաթոռ իւր գոէր Սարգիս* (ՈՒՌ. 49), եթէ բառացի չի կրնար առնուիլ, որովհետեւ ընտրողական ժողովը *զկնի տեսուն Իսաչիկայ* գումարուեցաւ (ԱՍՈ. 251), գոնէ կը զօրէ երկամեայ աթոռի պարսպութիւնը հերքելու: Ժողովին նախագահ յիշուած է Սահակ եպիսկոպոս Արշարունեաց, եւ արդէն Վահան Սիւնիի ժամանակէն Արշարունեաց աթոռը գործունէութեան եւ պատուոյ յառաջնութիւն մը կը վայելէր, ինչ որ ասկէ առաջ տեսնուած էր Տարոնոյ եպիսկոպոսներուն վրայ (§360): Ընտրեալն է Սարգիս Մեւանի առաջնորդը, Գագիկի սիրելի եւ անկէ պաշտպանուած մէկ մը, այնպէս որ թագաւորի հրամանով գումարուած ժողովը, թագաւորին փափաքին ալ հետեւած կը տեսնուի: Իսկ ընտրութեան օր նշանակուած է, *զկնի գատկին յաւոր երեքշաբթայոնջ* (ԱՍՈ. 251), զոր ուրիշ օրինակ *յերկուշաբթի աւոր* գրած է (ՉԱՄ. Բ. 877): Ընտրութեան տարին, 441=992ին, Չատիկը Մարտ 27ին իյնալով, Երեքշաբթին կ'ըլլայ Մարտ 29, իսկ Հայոց տոմարով նաւասարդի 7, որով ամանորի հանդիսաւորութիւնները զուգընթաց եղած են գատկական տօնախմբութեանց: Հարկաւ այդ Երեքշաբթին կաթողիկոսական օծման հանդիսաւոր օրը պիտի իմանանք, հետեւելով *նստուցանեն յաթոռ կաթողիկոսութեան մեծաշուք պատուով* բացատրութեան (ԱՍՈ. 251): Այս տեղեկութիւնը տուող Աստղիկն ալ, ընտրողական ժողովին մէջ գտնուած կը կարծենք, նկատելով իր դիրքը, եւ ընտրելոյն հետ սերտ մտերմութիւնը:

799. ՆԱԽԸՆԹԱՅ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Սարգիս կաթողիկոսի ծննդավայրն ու նախընթացները յիշուած չեն, եւ Մեւանցի մակդիրը իր աշակերտութեան վանքէն է առնուած, վասն զի *ի տղայական տիս ընծայեալ Աստուծոյ*, կրթուած է նոյն վանքին մէջ, որոյ առաջնորդն իր *հօրեղբայրն* է եղած, *առաքինաջան եւ ժիր մշակ Քրիստոսի* կոչուած անձ մը, բայց անունը անյայտ (ԱՍՈ. 250): Մեծամեծ գովեստներով կը բարձրացնէ Աստղիկ Սարգիսի առաքինական եւ ճգնաւորական կեանքը, ոյժ տալով աւել աղօթասաց եւ սաղմոսանուած պաշտամանց, առանց յիշելու ուսումնական արժանիքը: Սարգիս իր վրայ հրաւիրած է Գագիկի

մտադրությունը, երբ սա տակաւին *յաւորս մանկություն իւրոյ* էր, որ է ըսել արքայագուն իշխանի դիրքի մէջ էր, եւ այն ատենէն Սարգիսին յանձնած էր Շողագայ վանքը, Գեղարքունի գաւառին մէջ: Երբ թագաւորական աթոռ բարձրացաւ, զայն Սեւան դարձուց, *զհայրության եւ զառաջնորդության պատիւն* տալով անոր, ուր *բարւոյք վերակացության հանդանար* Սարգիս *Ատուծոյ եւ մարդկան* (ԱՍՈ. 251), եւ յատկապէս թագաւորին, որ Իտաչիկէ ետքը կը յաջողցնէ անոր կաթողիկոսութիւնն ալ: Սարգիս երարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցած է, որ 23 եւ 24 տարիներ գրուած է զանազան ցուցակագիրներէ եւ պատմագիրներէ: Առաջինները Գ. եւ Դ. թուատառերու շփոթութեան հետեւանք են յայտնապէս, իսկ 24 եւ 27 տարիներու տարբերութիւնը կրնար բացատրուիլ, գործէ քաշուելէն եւ հրաժարելէն ետքը անցուցած երեք տարիներու հաշիւով, որով 24 տարի կաթողիկոսութիւն վարած, եւ 27 տարի կաթողիկոս սպրած կրնար ըսուիլ: Սակայն երկու մեծ վկայութիւններ, Լաստիվերտցի եւ Օրբելեան, 27 տարի կաթողիկոսութիւն վարած կը ցուցնեն: Լաստիվերտցի յայտնապէս *ի չորեքհարիւր վայթումն եւ ութ թուականին* կը դնէ Սարգիսի քաշուիլը, որ է 1019, եւ ընտրութենէն 27 տարիները կը ճշմարտուին: Գրչութեան սիսալ ենթադրել ալ հաւանական չէ, որովհետեւ անկէ առաջ *չորեքհարիւր վայթումն եւ եօթն*, եւ անկէ ետքը *չորեքհարիւր եօթանասուն* թուականները կը յիշուին (ԼԱՍ. 15): Օրբելեան ալ 27 տարի կը տայ կաթողիկոսութեանը (ՕՐԲ. Բ. 261), իսկ Միխայելի *ամ ամի* ըսելը (ՔԱՀ. 38), պարզապէս իբր գրչագրութեան սխալանք պէտք է սեպել: Հետեւաբար 992ին սկսած հայրապետական պաշտօնը, 1019ին փակուած պիտի ընդունինք կամաւոր հրաժարումով, ինչպէս պիտի տեսնենք իր կարգին: Ըսինք արդէն թէ Ասողիկ, Սարգիսի մեծ գովաբանը, մինակ առաքինութեան մասին կը խօսի. իսկ ուսումնասիրութեան մասին յիշատակութիւն չ'ըներ, սակայն լռութիւնը այդ պարագան չի մերժեր: Սեւան ժամանակին ուսումնական կեդրոններէն մէկն էր, եւ հնար չէր որ Սեւանի առաջնորդը ուսումնական արժանիքէ գուրկ ըլլար: Ուռնայեցիին շատ մը նշանաւոր վարդապետներու անունները տուած ատեն, որք *երեւեցան յաշխարհս Հայոց յայսմ ժամանակիս*, յանուանէ կը յիշատակէ *Սարգիս Սեւանցի* մըն ալ (ՈՒՌ. 215), զոր ի դէպ է Սարգիս կաթողիկոսի վրայ իմանալ, թէպէտեւ ուրիշ Սարգիս Սեւանցի մըն ալ ունինք Մագիստրոսէ յիշուած (ՄԱԳ. 66): Սարգիսի ուսումնական արժանիքին փաստ պէտք է սեպել Ստեփանոս Ասողիկի պատմութիւնն ալ, զոր սա գրած է *տեսուն Սարգիս, տիեզերափայլ եւ մեծաշնորհ հովուապետի զիրամանն ընկալեալ* (ԱՍՈ. 276), եւ այսչափ ալ կը բաւէ հաւաստել թէ ուսմանց հետեւող եւ ուսմունքները քաջալերող մը եղած է Սեւանի աշակերտ եւ Սեւանի առաջնորդ Սարգիսը:

800. ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Սարգիսի ժամանակը Հայաստանի լարաբաժին թագաւորութեանց զագաթնակէտը կրնայ սեպուիլ, այնչափ բազմաթիւ եղած էին ինքնուրոյն աւատական իշխանութիւնները, որոնք մէկ մէկ գաւառներ սեփականելով ինքնուրոյն կը կառավարէին, եւ ամէնքն ալ թագաւոր անունը կը գործածէին: Ասոնք երեք ազգատոհմերու վրայ բաժնուած էին, Արծրունիք կ'իշխէին Վասպուրականի կողմերը, Սիւնիք ունէին իրենց սեփական Սիսական կամ Սիւնիք նահանգը, իսկ մնացեալները Բագրատունեաց տոհմէն էին, ուսկից էր եւ Անի նստող Արարատի թագաւորը, որ ամենուն վրայ գերագահութիւն կը վայելէր, եւ այս պատճառով Շահանշահ կը կոչուէր (§764), եւ օծումի առաւելութիւնը կը վայելէր, զոր շատեր չունէին: Գագիկ՝ Աշոտ Ռդորմածի երկրորդ որդին, իր եղբօր Մմբատ Բ.ի յաջորդած էր 990ին, Սարգիսի ընտրութենէն իբր երկու տարի առաջ, եւ ամբողջ Սարգիսի օրով իշխանութիւնը շարունակեց, վասն զի Սարգիսի հրաժարելէն ետքը զաւակները եռեակ թագաւորութիւններ հաստատած էին (§776). Աշոտ բուն Վասպուրականի թագաւորը մեռած էր 439=990ին, եւ անոր մասը սեփականեցին իր

եղբայրները՝ Գուրգէն Անձեւացեաց եւ Սենեքերիմ Ռշտունեաց թագաւորները, եւ երբ Գուրգէն ալ մեռաւ 452=1003ին, մանկահասակ երեք զաւակներ թողլով, Սենեքերիմ մնաց բովանդակ Վասպուրականի թագաւոր, եւ 20 տարի եւս շարունակեց այնտեղ (ԱՍՈ. 274): Սլինեաց առաջին թագաւոր նշանակուող Սմբատին (§765) մահուրնէ ետքը, *պայազատէ գտերութիւն նորա մանուկ որդին իւր Վասակ, եւ մեծահանդէս ժողով ազատակոյտ բազմութեամբ օժանի թագաւոր Սիւնեաց եւ Բաղաց* (ՕՐԲ. Բ. 41): Վասակ պապենական Սահակ անունն ալ միացուցած կ'երեւի իր անունին (ՎԱՐ. 90), համաձայն կրկին անուններու սովորութեան, որ տակաւ կ'ընդարձակէր Հայոց մէջ: Այս սովորութեան մեկնութիւնը կը գտնենք, մկրտեալներուն վրայ քրիստոնէական անուն մը դնելու սկզբունքին մէջ, զոր կը թելադրէ Նարեկացին՝ Աբուսահլ Արծրունիի երեք զաւակներուն երկրորդ անունները յիշած աստե՛ն գործածած բացատրութեամբը, *բայց ի փրկագործն ծննդենէ աւագանին նորոգութեան աստուածութեանն* (ՆԱՐ. 387): Վասակ բաւական երկարատեւ իշխանութենէ ետքը անորդի մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր քեռորդին Սմբատ, որ էր որդի *Աշոտոյ ի նոյն Սիսական տոհմէ*, իսկ Աշոտ էր *իշխանաց իշխան ամենայն թագաւորութեանս* (ՕՐԲ. Բ. 61): Վասակի դուստրն էր Կատրամիդէ, Գագիկի կինը, որ նշանաւոր եղած է իր շինարար գործունէութեամբ եւ նպաստած է Սիւնեաց եւ Բագրատունեաց մէջ տիրող խաղաղութեան: Բագրատունի տոհմին իշխաններէն Գագիկէ ետքը պէտք է յիշենք Աբասը, որ Կարսի թագաւորն էր (§787): Գագիկի եղբայրը Գուրգէն ալ կ'իշխէր Տաշիրը կամ Լոռի գաւառը, ուր իրեն յաջորդեց որդին Դաւիթ, Անհողին մականունանալ, որ հօրենական իշխանութիւնը տարածեց մինչեւ Օրբէթ, որ է Շամշուլտէ, եւ մինչեւ Տփղիս, յաղթելով Փատրուն ամիրային եւ Դեմետր մարզպանին, որ Վրաց օգնութիւնը վայելելու համար քաղկեդոնիկ կրկնամկրտութիւն ալ ընդունած էր, կամ *ի նոցա կրկնամեռ լուսնայր ջուր*, ինչպէս կը գրէ Ասողիկ (ԱՍՈ. 249): Թէպէտ եւ Դաւիթ իր յաջողութիւններէն փքացած, *սակաւ ինչ ամբարձեալ անհնազանդութեամբ մասամբ*, հօրեղբօր Գագիկի դէմ ալ անսաստել կը սկսէր, եւ Գագիկ վրասան քաղելով զսպել կը ձեռնարկէր, սակայն *միջնորդութեամբ հայրապետին տեսառն Սարգսի եկն ի հնազանդութիւն*, եւ այնուհետեւ *իբրեւ որդի առ հայր* խոհական հպատակութեամբ ապրեցաւ (ԱՍՈ. 272):

801. ՇՐՁԱԿԱՅ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայաստանի հիւսիսային գաւառներուն եւ անոնցմէ անդին եղող երկիրներուն իշխանութիւնն ալ Բագրատունիներու զանազան ճիւղերուն անցած էին, սակայն անոնք այլեւս տեղերուն բնիկը դարձած եւ դաւանութեամբ ալ համաձայնած էին: Ասոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր Տայոց թագաւոր Դաւիթ կիւրապաղատը (§788), որ յառաջացեալ տարիքովը եւ նշանաւոր գործերովը գերակայ դիրքի մը տիրացած էր: Վրաց թագաւոր էր Բագարատ, որ այդ միջոցներուն մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Գուրգէն (ԱՍՈ. 261): Ափսազաց թագաւորութիւնն ալ Թեւտասի մերժուելէն ետքը տրուեցաւ Սմբատի, որ սոյն Գուրգէնի որդին եւ Բագարատի թոռն էր (ԱՍՈ. 243): Սմբատ ուրիշներէն Բագարատ կոչուած է (ՉԱՄ. Բ. 870), եւ պահ մը իր պապին դէմ ալ քալեց, իր հօրը Գուրգէնին, մեծ հօրը երկրորդ կնոջ կողմէն նեղուելուն համար, բայց դրացիներու միջամտութեամբ խաղաղութիւն հաստատուեցաւ (ԱՍՈ. 244): Աղուանից թագաւորութիւնն ալ կը շարունակէր, Փառիսոսոյ թագաւորութիւն մըն ալ կար (ԱՍՈ. 275), որոնց իշխողներ նոյնպէս Բագրատունի սերունդներ էին: Ասոնց հետ՝ Հայաստանի մէջ տիրապետող Տանիկ ամիրաներ ալ տակաւին կը շարունակէին իշխել, Գլխաւորապէս Գանձակի եւ Դուլինի եւ Մանազկերտի եւ Նախիջեւանի կողմերը, Յոյներ ալ իրենց իշխանութեան ներքեւ կը պահէին Բարձր Հայոց եւ Չորրորդ Հայոց եւ Տուրուբերանի՝ թէ ոչ բովանդակը, զոնէ մեծագոյն մասը, եւ պատերազմներ ու նիզակակցութիւններ

փոփոխակի կը շարունակէին ասոնց նմենուն մէջ, որոնց մանրամասնութիւնները մեր նպատակէն դուրս կը մնան: Մենք միշտ ուզած ենք քաղաքական կացութիւնն ալ բացատրել համառօտիւ, համոզուած ըլլալով թէ առանց անոր անհնար է ազգային եկեղեցւոյ գործերուն ընթացքը լաւ ըմբռնել: Բաց աստի մեր նիւթին հետ յարաբերութիւն ոնեցող կէտ պէտք է նկատել, ժամանակին տիրապետող ամուր համոզումը՝ կրօնական սկզբունքներուն մասին: Պատմիչը Դեմետր մարգալանին պարտութիւնը պատմած ատեն, որ քաղկեդոնիկ կրկնամկրտութիւն ընդունած էր (§800), կը յաւելու. *Եւ ծանեաւ Դեմետր թէ որք հեռանան ի Տեսունէ, կորնչին, աստակին եւ իսպառ մաշին* (ԱՄՈ. 249): Դաւիթ կիւրապաղատի կողմէն դրկուած Վրացի բանակին՝ Խլաթայպատերագմին մէջ Տաճիկներէ յաղթուելին պատմած ատենն ալ դիտել կու տայ, թէ Վրացիք՝ Հայոց եկեղեցին *գոնս եւ իջեանս արարին*, եւ երբ Տաճիկներէն յանդիմանուեցան, եթէ *գարբոյթին քրիստոնէից այդպէս առնէք եւ դուք քրիստոնէայք*, Վրացիներ յանդգնեցան պատասխանել, թէ *մենք զՀայ եկեղեցին եւ զձեր մզկիթն միասկէս ընդունինք*: Եւ կը յաւելու, թէ այս եղաւ պատճառը որ *շարժեցաւ ցասումն Աստուծոյ ի վերայ նոցա*, որ նոյնիսկ 447 տարւոյ Չատկին օրը, 998 Ապրիլ 17ին Վրացիք *հարուածս աստկազոյնս* կը կրէին, եւ *փահաստական լինէին* նոյն զիշերը (ԱՄՈ. 260): Դրացի տերութեանց մէջ վեհապետներու փոփոխութիւններ չունինք Սարգիսի ատեն: Յունաց կայսերական գահուն վրայ կը գտնուէր միշտ Վասիլ Բ. իր եղբօր Կոստանդին Թ.ի գահակցութեամբ (§778), եւ բաւական գործունեայ իշխանութիւն կը վարէր ամբողջ կէտ դար տելուդութեամբ: Իսկ ամիրապետական իշխանութիւնը լոկ անուանական բան մը դարձած էր, եւ ամէն կողմ ամիրաներ ազատաբար կ'իշխէին, եւ նոյնիսկ մայրաքաղաքին մէջ էմիրիւլիւմէրաներն էին իշխողները (§747): Մըթի-Պիլլահ, 28 տարի ամիրապետի անունը կրելէն ետքը, անդամալուծութեան պատճառաւ բռնադատուեցաւ հրաժարիլ 974ին, եւ իրեն տեղ անցաւ որդին Ապտիւլ-Քերիմ-Ապուլէքիր, Թահ-Լիլլահ կամ Տահեր-Պիլլահ անունով. ինքն ալ էմիրիւլիւմէրայութիւնը ձեռք անցնող Պուխտեան իշխաններուն խաղալիք եղած, որոնց գլխաւորը Ատատ, Շահնշահ անունն ալ սկսաւ գործածել, իսկ անոր կրտսեր որդին Պոհաւէտ-Տէվլէ, ամիրապետը ամբաստանեց իբրեւ թէ գումարներ իւրացուցած ըլլայ, ձեռքակալեց, խոշտանգեց եւ հրաժարելու ստիպեց 991ին, եւ տեղը նշանակեց Մօքթատըր-Պիլլահի թոռներէն մէկը Քատեր-Պիլլահ անունով, որ 41 տարի մնաց անուանական իշխանութեան մէջ: Այդ տեսակ կացութեան հանդէպ դիւրաւ կը բացատրուի, թէ ինչպէս Հայ իշխաններ կրնային ազատ կերպով իրենց երկիրները կառավարել, թէպէտեւ պաշտօնապէս հարկատու իշխանի դիրքն ունէին, եւ դրացի ամիրաներուն հետ երբեմն կը պատերազմէին եւ երբեմն կը զիջանէին, իրենց զինուորական ոյժերուն համեմատ:

802. ԱՆԻԻ ՇԻՆՈՒԲԹԻԲՆԵՐ

Սարգիսի անձին եւ իր ժամանակին վրայ ընդհանուր տեղեկութիւններ տալէ ետքը, կը մտնենք անոր գործունէութեան գլխաւոր կէտերը պատմել: Առաջին գործն եղաւ աթոռանիստ տեղւոյն փոխադրութիւնը: Ընտրողական ժողովը գումարուած էր Անիի մէջ, ուր Մմբատ ձեռնարկած էր փառաւոր կաթողիկէ եւ կաթողիկոսարան կառուցանել, (§780), բայց մահը վրայ հասնելուն գործը անկատար էր մնացած, եւ Կատրամիղէ թագուհի հոգ տարաւ եւ *վճարեաց աւարտմամբ զկաթողիկէն*: Կը պատմուի թէ Կատրամիղէ գործին փոյթ տարաւ *ի հրեշտակէ Աստուծոյ յորդորեալ, որ խոստանայր նմս, մնալ ի նմին տանարի մինչեւ զՔրիստոս եկեալ տեսցեն արարածք* (ՎԱԲ. 90), ինչ որ պէտք է մեկնել Կատրամիղէի գերեզմանին մինչեւ աշխարհի վերջը եկեղեցիին հովանւոյն ներքեւ մնալուն վրայ, եւ ոչ թէ Կատրամիղէի մինչեւ այն ատեն կենդանի մնալուն վրայ: Իսկ տեսիլքի մը խօսքը դիւրըմբռնելի է այն դրութեամբ, որով ամէն բարի մտածումներ

հրեշտակային թելադրություններ կ'ընդունուէին հաւատացեալներէն: Սմբատի մահէն մինչեւ Սարգիսի ընտրութիւնը անցած երկամեան, բաւական եղած է հարկաւ կաթողիկէին եւ կաթողիկոսարանին շինուածը այնչափ յառաջացնել, որ Սարգիս կրցած է ընտրութենէ եւ օծումէն ետքը այլեւս Արգինա չդառնայ, եւ մնալ Անի, Գագիկի մօտ, որ կանուխէն ալ մասնաւոր սէր ունեցած էր Սարգիսի վրայ, եւ անոր կաթողիկոսութիւնն ալ յաջողցուցած էր (§798): Արձանագրութիւնը մինչեւ 450=1001 կը տանի կաթողիկէին աւարտումը (ՇԱԿ. 91), զոր պէտք է մեկնել բոլոր զարդերուն լրանալուն վրայ: Դիտելի է եւս որ արձանագրութեան մէջ թագուհիին անունը *Կատրամիղէ* գրուած է (ՇԱԿ. 71), եւ ոչ Կատրամիղէ, ինչպէս ունին բոլոր գրչագիրները: Կաթողիկէին շինութեան լրումը Անեցիէն մինչեւ 1011 կը յետաձգուի (ՄԱՄ. 104), որ պարզապէս թիւրիմացութեան վերագրելի է: Կաթողիկէի շինութեան Կատրամիղէի եւ ոչ Գագիկի վերագրուիլը, դիտումնաւոր գործ մը կ'երեւի Գագիկի կողմէ, որպէսզի անոր շինութիւնը ամբողջապէս իր եղբօր անունին մնայ, իսկ ինքը իր անունով ուրիշ փառաւոր շինուած մը սկսաւ կառուցանել, նոյնպէս Անիի մէջ, Ծաղկաձորի կողմը, *ի բարձրաւանդակ տեղուոջ, տարփատենչ տեսողացն, մեծատաշ վիմորդեան կոփածոյ վիմօք, մանուածոյ քանդակաւ յօրինեալ, լուսանցոյց պատուհանօք, երբակի դրանց դրանդեօք, սքանչաւոն տեսլեամբ գարեթաւորեալ՝ գունակ գերմարարձ եւ երկնանման գնտին*: Գագիկաշէն եկեղեցիին մէկ առաւելութիւնն էր, Քաղաքուղաշտի կամ Վաղարշապատի *մեծաշէն* եկեղեցիին հետ *նոյնաձեւ չափով եւ յօրինուածով* շինուած ըլլալը, այսինքն Ներսէս Ծինողի կառուցած Չուարթնոց եկեղեցիին յարեւմմանը, *որ էր փլեալ եւ կործանեալ* (ԱՍՈ. 274): Հարկաւ այս էր պատճառը որ Գագիկիկառուցած եկեղեցին ալ *անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ* եղաւ: Ծինութեան թուական կը տրուի Քրիստոսի 1000տարին (ԱՍՈ. 274) եւ այս հաշուով Կատրամիղէի եւ Գագիկի շինութիւնները միասին աւարտած կ'ըլլան: Մայր եկեղեցին կիսաւեր, բայց կանգուն մնացած է տակաւին, իսկ Գագիկաշէն Ս. Գրիգորի դիրքը նոր պեղումներով ճշդուեցաւ աւերակներու մէջէն, որոնց մէջ Գագիկի արձան մըն ալ երեւան եկաւ բնականէն մեծ, տանկական տարագով եւ փառաւոր մօրուքով, որ յաղթանդամ հասակ ալ ենթադրել կու տայ Գագիկի վրայ: 803. ՄԻԲՆԵԱՅ ԱԹՈՌԸ Սարգիսի գործերուն կարգին նշանաւոր է Սիւնեաց աթոռին մասին համակիր վերաբերմը: Երբոր Անանիա Մոկացին՝ Սիւնեաց խնդիրը վերջացնելով Վահանը Սիւնեաց աթոռին ձեռնադրած էր, իբր ըմբոստութեան պատիժ զրկած էր աթոռը իր առանձնաշնորհութիւններէն (§754): Վահան երբ Սիւնեաց աթոռին վրայ իրեն յաջորդ ձեռնադրեց Աշոտը (§771), չկրցաւ անմիջապէս կարգադրութիւն մը ընել, եւ ինքն ալ շուտով հակառակութեանց ենթարկուեցաւ, որով Սիւնեաց աթոռին կազմութիւնը փոխել անհնար եղաւ, մինչեւ Աշոտի մահը (§771): Իրեն յաջորդները Սամոէլ, Յակոբ եւ Գրիգոր, որոնք Սարգիսէ ձեռնադրուեցան, շատ համառօտ կեանք ունեցան, եւ 455=1006ին դարձեալ թափուր էր Սիւնեաց աթոռը, ու նոր ձեռնադրութեան պէտք կար: Ընտրեալն եղաւ Յովհաննէս, *երջանիկ եւ փառաւորեալ այրն Աստուծոյ, ձիրքերու արժանիքէն զատ, ցեղովն ալ նշանաւոր. վասն զի Օրբելեան կը վկայէ ի գարնից գալ տեսառն Սարգիսի Հայոց կաթողիկոսի* (ՕՐԲ. Բ. 46): Այդ առթիւ Վասակ թագաւոր ձեռնադրութեան հետ հին առանձնաշնորհութեանց վերահաստատութիւնն ալ խնդրեց, եւ պէտք չէ մոռնալ, որ Անիի թագուհին ալ Կատրամիղէ էր, Վասակի դուստրը: Այդ միջնորդութիւնները եւ մասամբ Յովհաննէսի ազգակցութիւնն ալ, համոզեցին Սարգիսը հին առանձնաշնորհութիւնները վերադարձնել, բայց այն կոնդակին մէջ, որոյ պատճէնը Օրբելեան պահած է (ՕՐԲ. Բ. 52), Սարգիս միմիայն օրինական պահանջին խօսքը կ'ընէ: Կոնդակ կոչուած է *նասնակ շրջագայական*, թուականն է 455=1006, կնքուած *տոլորական մատանեաւ*, եւ ուղղուած Սիւնեաց Վասակ թագաւորին, երբօրը Սեւադա իշխանին, եւ քեռայրին Աշոտ իշխանին, եւ *առ ազատադ եւ յրնդիանուր ժողովրդականադ*, զորս կը բաժնէ ըստ *երկոտասան կարգեալ զաւազանաց*, որք են մետրապոլիտութեան ենթարկեալ եպիսկոպոսարանները,

թելետելվերջէն 15 անուններ կը համրէ: Կը պատմէ եւս թէ իրեն ներկայացուցած են *զմեծափառ նամակս եւ զվճիռ պայմանի*, որով Հայոց հայրապետներ հաստատած են Միւնեաց աթոռին արտօնութիւնները, *սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորիչէ մինչեւ Ս. Մահակ՝ յունարէն եւ անկէ ետքը հայերէն գրով, եւ իւրաքանչիւր մատանի կապարեայ կնքով եղեալ ի վերայ*, ընդամենն 55 նամակ շրջագայական մինչեւ Անանիա, որ իօք 54րդ է Լուսաւորիչէն սկսելով: Իսկ Անանիայէ ասդին *վասն իրիք ինչ պատճառի խախտեալ էր առաքելադիր աթոռն Միւնեաց*, բայց ինքն Սարգիս նկատելով որ առաջիններ *նզովիւք* հրամայած են, *զի մի ոք իշխեսցէ պսկասեցուցանել*, ինքն ալ ամէն բան առաջին վիճակին կը վերածէ: Գլխաւոր իրաւունքը որ կը բացատրուի, ընդհանուր Միւնիքին վրայ գերագոյն իշխանութիւնն է, ուր եղող եպիսկոպոսներն եւ վանահայրերն ալ *ի ներքոյ Միւնեաց* աթոռին *նուանեալ* ըլլան: Իսկ իբր արտաքին նշաններ կը յիշէ *զխաչն եւ զբազմականն*(ՕՐԲ. Բ. 53), զորս պատմիչը ասելի լուսաբանելով կը գրէ. թէ Սարգիս յանձնեց Յովհաննէսի *զսեպհական խաչն Միւնեաց, եւ զոսկետոտուն վառն, եւ զմեծագին զաւագանն, եւ զպատուական զահոյս բազմականին, զորս պահեալ էին սենեկի սրբարանի հայրապետանոցին* (ՕՐԲ. Բ. 47), Անանիայի անոնք վերցնելէն ետքը (§754): Յովհաննէս հայրապետական հրամանով զօրացած, *մեծարգոյ շքեղութեամբ* ընդունուեցաւ եւ յաջողեցաւ *զամենայն յափշտակեալ ժառանգութիւնսն անդրէն դարձուցանել*. վասն զի Սարգիս կաթողիկոս *ահագին նզովիւք փակեալ էր, զի մի ոք իշխեսցէ յանդանել ի հերքումն*, այլ զբովանդակն *ի սեպհական աթոռն դարձուցեն* ՕՐԲ. Բ. 48): Մեծ եղաւ Սարգիսի երախտիքը Միւնեաց աթոռին վերստին պայծառութեան համար, որուն արդիւնքները տարածուեցան մինչեւ հեռաւոր դարերը: Մենք այդ մանրամասնութիւնները տալով ոչ միայն ուզեցինք Սարգիսի իմաստուն ձեռնարկը ցուցնել, այլ եւ մտադրութիւն հրաւիրել այնպիսի մանրամասնութեանց վրայ, որ ժամանակին վարչական եւ արարողական ձեւերը կը լուսաբանեն: Յովհաննէսի 50, եւ յաջորդին Գրիգորի 58 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ Օրբելեան (ՕՐԲ. Բ. 247), այնպէս որ միայն երկու եպիսկոպոսներ ամբողջ դարէ մը ասելի միջոց կը գրաւեն Միւնեաց պատմութեան մէջ. եւ երկարութեան համեմատ արդիւնաւորութիւն ալ ունեցած են:

804. ԾՈՒԱԶԱՏԻԿԻ ԽՆԴԻՐԸ

Սարգիսի օրուան խնդիրներէն մէկն ալ ծռագատիկն է, զոր իր տեղը բացատրած ենք (§383), եւ որ 570 թուականէն ետքը, երկու անգամ եւս տեղի ունեցած էր, 665ին եւ 750ին, 95 տարիներու հեռաւորութեամբ, որոնց մասին պատմական յիշատակներ չեն հասած: Անկէ ետքը 247 տարիներու ընդմիջում մը կար, որով ծռագատիկի յիշատակն ալ մոռցուած էր, երբ տոմարական հաշուով նորոգուեցաւ 1007ին: Յոյներ Ապրիլ 6ին զատիկ պիտի տօնէին, մինչ Հայեր Ապրիլ 13ին կը սպասէին տօնել, կամ Հայոց ամսաթուով՝ ՆԾԶ=456 նաւասարդի 25ին պիտի ըլլար տօնը, մինչ Յոյներ նաւասարդի 18ին կը տօնէին: Ուռհայեցին ՆԾԵ=1006ին կը դնէ ծռագատիկը (ՈՒՌ. 52), նոյնպէս եւ Սմբատ, (ՍՄԲ. 42), մինչ Անեցին 1009ին կը դնէ (ՍԱՍ. 104). սակայն տոմարական հաշիւը ասելի ուղիղ է, քան գրչագիրներու սխալականութիւնը, եւ մեր մատենագիրներուն հաշուագիտութիւնը: Ըստ այսմ չենք գիտեր թէ ինչ հիմար Անեցին շարունակ 553 տարիներու տարբերութեամբ կը հաշուէ Քրիստոսի թուականը, մինչ մենք տոմարական ճշդութեամբ օրերու տարբերութիւնը եւ ամանորի շարժականութիւնն ալ հաշիւի կրնանք առնել: Անեցին կը գոհանայ ըսել, թէ *մոյրեցուցին Յոյնք զգատիկն, եւ ոչ վառեցաւ յոյսն յԵրուսաղէմ, վասն որոյ կոտորեցին անօրէնքն ի քրիստոնէիցն տասն հազար ոգիս* (ՍԱՍ. 104), այսինքն թէ զատիկ ճրագալոյցին երեկոյին Քրիստոսի գերեզմանէն ելած յոյսը, Յոյներուն զատկին չվառուեցաւ, շփոթութիւն ծագեցաւ, եւ թէ Հայերուն եւ Յոյներուն հակառակութենէն առիթ առնելով, տաճիկները ընդհանուր քրիստոնէից վրայ յարձակեցան, եւ *կոտորեցին*

արով զամենայն քրիստոնէայսն՝ հոգիք իբրեւ տասն հազար: Եւ լցաւ սուրբ գերեզմանն *Քրիստոսի արեամբ աղօթաորացն* (ՈՒՌ. 53): Իսկ Հայոց եւ Յունաց խոռվութիւնները տեղի ունեցան նաեւ *ի քաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս եւ յամենայն աշխարհն Յունաց* (ՈՒՌ. 52): Այս եղելութիւնները Վասիլ կայսեր մտադրութիւնը գրգռեցին, երբ յաղթանակով Կոստանդնուպոլիս դարձաւ Բուլղարաց պատերազմէն: Նախ Յունաց իմաստունները հարցափորձեց, եւ Հայերուն դրութիւնն ալ իմանալու համար Սարգիս կաթողիկոսէն եւ Գագիկ թագաւորէն խնդրեց որ Յովսէփ Հնձացի եւ Յովհաննէս Կոզեռն վարդապետներն իրեն դրկուին, բայց ասոնք միայն գրով պատասխանեցին եւ երթալ չուզեցին: Իսկ երբ Վասիլ խնդիրը կրկնեց, Սամուէլ Կամրջաձորեցին յանձնառու եղաւ Կոստանդնուպոլիս երթալ: Այնտեղ երկար վիճաբանութիւններ ունեցաւ Յոյն վարդապետներու հետ, անդստին սկիզբէն տոմարական հաշիւները կազմելով: Յոյները չկարենալով ընդդիմաբանել, կ'առաջարկէին Մուսի Կիպրոսցի, Եբրայեցի վարդապետը բերել իբրեւ գերագոյն որոշիչ. սակայն այն ալ *յամօթ եւ սուտ արար զամենայն իմաստունք տանն Յունաց եւ գովէր զքանքն Սամուէլի Հայոց վարդապետին* (ՈՒՌ. 55), որուն վրայ Վասիլ Յոյներէն *զգնարտագիր տումարն մեծին Անդրէասի*, որուն Հայերը կը հետեւէին, այլ ծռագատիկներ շարունակեցին, եւ հետզհետէ 1102ին, 1197ին, եւ 1292ին նորանոր շփոթութեանց առիթներ ընծայեցին, մինչեւ որ 1824ին Հայերն եղան, որ իրենց դրութենէն հրաժարեցան, եւ ծռագատիկի խնդիրը միանգամ ընդ միշտ խափանեցաւ: Հետեւապէս հնար չէ Կամրջաձորեցւոյն պատուիրակաբան տալ այն կարելորութիւնը զոր Ուռհայեցին ուզած է ընծայել: Չմոռանանք յիշել, որ Ուռհայեցին Հայոց թագաւորն ալ կը շփոթէ, ու Յովհաննէսի անունը կու տայ (ՈՒՌ. 54), որ 1007ի ծռագատիկէն 13 տարի ետքը հորը յաջորդեց, եւ այն պատճառով մինք վերագոյնդ Գագիկի անունը դրինք, քանի որ Յովհաննէս՝ Սարգիսի հետ մէկտեղ իշխանութեան վրայ ալ չգտնուեցաւ:

805. ՅԱԿՈԲ ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻ

Սարգիսի հայրապետական գործունէութեան մէջ աւելի նշանաւոր է Թոնդրակեցւոց խնդիրը: Անոնց սկզբնաւորութեան մասին խօսեցանք Յովհաննէս Դրասխանակերտացիին ժամանակ (§736), իսկ անկէ ետքը իրենց վրայ շատ խօսիլ տուած չէին: Առանձնացեալ վիճակի մէջ լռիկ կ'ապրէին Հայաստանի քանի մը անկիւնները, եւ մանաւանդ այն տեղերը որ Տանկաց կամ Յունաց իշխանութեան ներքեւ կը մնային, ինչպէս էին Թոնդրակ Ապահունիք գաւառի մէջ, Կաշէ եւ Թուլայլ Մանանաղի գաւառի մէջ, եւ Խնունք Սարդաղի գաւառի մէջ, եւ գտնուած տեղերէն առնելով Թոնդրակեցի, Թուլայլեցի, Կաշեցի, Խնունցի, տարբեր անուններով կը ճանչցուէին, բայց կեդրոնին Թոնդրակն էր, ուր կը նստէր իրենց աղանդապետը, որ այս միջոցին էր Յետու (§736): Թոնդրակեցւոց գործին զայրանալուն առիթ ընծայց Յակոբ Հարքայ եպիսկոպոսը, վասն զի մինչեւ այն ատեն բարձրաստիճան անձ մը չէր հետեւած այդ աղանդին, մինչ Յակոբ, եպիսկոպոսական իշխանութեամբը սկսաւ իր վիճակին մէջ այնպիսի կարգադրութիւններ ընել, որ Թոնդրակեցւոց սկզբունքներուն հետեւանքներն էին, թէպէտեւ ինքը ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ իր համաձայնութիւնը ու յարաբերութիւնը իսկ չուզեց: *Քրճագած պահեցող, բոկագնաց* կերպարանով, այնպիսի ազդեցութիւն մը շահեցաւ ժողովուրդին եւ կղերին վրայ, որ *թէեւ զհոգիս հանել հրամայէր, չէր որ ընդդիմանայր* (ԼԱՍ. 111): Անկէ ետքը *սկսաւ ի նպատակ հաւատոյն մերոյ նետաձիգ լինել. քահանայից պատարագը արգիլել, եւ ոմանց միայն բացառաբար ներել ի տարւոջն երիս*

միայն մատուցանել պատարագս (ԼԱՍ. 114), բարեպաշտական արարողությունները ծաղրել, մեղաւորներուն արձակումը զանալ, հաւատալիքները թերեւցնել, եւ արտաքին ձեւերով ներքին անատակութիւնները քողարկել: Յակոբի ընթացքը *յոմանց ընկալեալ եղև եւ յոմանց ոչ, որով յերկուս բաժանեցան ժողովուրդք, եւ հարկ եղև Տարոնի մէջ հարց եւ հայրապետաց եւ քահանայից ժողով գումարել, եւ Յակոբի ընթացքը քննել: Երկիցս ժողով եղև, Յակոբ ժողովին հրաւիրուեցաւ, բայց ի տան նստեալ, ի ձեռն պատգամաց ոռնէր ժողովոյն պատասխանի, կեղծաւոր յայտարարութիւններով ամբաստանութիւնները կը հերքէր, բայց աւելի քաղաքական պաշտպանութեամբ կը զօրանար, վասն զի իշխանք գաւառին, իբրև ամենեքեան, ի նորա կեղծաւորական կերպարանաց իբրև շղթայի կապեալ էին (ԼԱՍ. 115): Վերջապէս Յակոբի յարած կրօնաւորներէն մէկը, Եսայի Կարնեցի աբեղան, տեսեալ եւ տեղեկացեալ նորա մծղնայ կրօնիցն, եւ միտքին մէջ գայթակղելով, Սարգիս կաթողիկոսին մօտ եկաւ, ճշմարտութիւնը պարզեց, ամէն պարագաներ հաղորդեց, եւ հաստատութեան փաստերն ալ ներկայեց: Սարգիս, որ սաստիկ կը նեղուէր Հարքայ ինդիքին ստացած ծանրութենէն, նախ քաղաքական բանիւք Յակոբը մօտը հրաւիրեց եւ խրատեց, բայց անոր իր ընթացքը շարունակելուն վրայ արդարութեան դատաստանը ձեռք առաւ, ի քահանայական կարգէն յուծեալ, եւ աղուէսադրոշմ կերպարանօք խարան յերեսս նոցա եղեալ, մունետիկի ձեռքով ալ յայտարարել տուաւ, որ ի սրբոյ Լուսաւորչին հաւատոյ սողոսկեալ յանօրէն Թոնդրակեցոց՝ ի մարդադէմ գազանաց փարսխան մտեալ միաբանի, դատ եւ իրաւունս գայս կրեցէ (ԼԱՍ. 116): Բայց հակառակ այդ յայտարարութեան Յակոբ եպիսկոպոսէն զատ մէկու վրայ որեւէ խստութիւն գործածուած լինելու յիշատակութիւն չ'ըներ պատմութիւնը, թէպէտեւ Թոնդրակեցոց տեղն ալ աղանդաւորներն ալ յայտնի էին: Սարգիս կաթողիկոս գոհացած է միայն եպիսկոպոսին վրայ թափելով այնպիսի խստութիւններ, որ միտք կը ձգեն Շահապիվանի ժողովին մէջ Մծղնէից դէմ դրուած կանոնները (§229): Արդէն Թոնդրակեցոց աղանդն ալ Մծղնեայ կրօնք անունով յատկանշած է պատմիչը (ԼԱՍ. 116), եթէ ոչ ուղղակի յաջորդութեամբ, գոնէ սկզբունքներու նմանութեամբ իրարու համեմատելով:*

806. ԲԱԶՄԱԴԲԻԲԻ ԽԱԶԸ

Թոնդրակեցոց մէկ խումբն ալ Մանանադի գաւառը կը մնար, Կաշէ եւ Աղիւս կոչուած գիւղերը, ուր գլխաւորնին էր Կունծիկ աբեղայ մը, որ *քնակէր մօտ ի բերդաքաղաքն որ կոչէր Շիրի*, զինքն *յԱդուանից* ազգէն կը հռչակէր: Կունծիկ իրեն պաշտպան ունէր Հրանոյշ անուն ազնուազգի տիկին մը, որ գրաւած էր իր տոհմակիցներէն Ախնի եւ Կամար անունով երկու քոյր կիներ ալ, եւ ասոնք ալ կրցած էին որսալ իրենց Վրվեռ եղբայրը, գաւառին իշխաններէն, որ առաջ բարեպաշտ եւ եկեղեցասէր մէկն էր, եւ մինչեւ իաւ կրօնաստան այսինքն վանք մըն ալ շինած էր Անդրէաս վարդապետի մը առաջնորդութեան ներքեւ: Իշխանին եւ իշխանուհիներուն պաշտպանութիւններէն զօրացած, Կաշեցի աղանդաւորներ այնչափ յանդգնեցան, որ զատիկը անցնելէն ետքը, իբրև տնօրինական տօնախմբութեանց անարգանք Պենտեկոստէի, այսինքն Յինունքին սկիզբները, *յաւուր որ Նոր կիրակէն կոչի* գիշերանց եկան Բազմադրիւր գիւղը, ուր նշանաւոր խաչ մը կար կանգնած եւ ժողովուրդին յատուկ բարեպաշտութեան առարկայ էր, *եւ մրճով հարեալ զթագ աստուածընկալ նշանին՝ մանրեալ յրկիր կործանեցին*: Բազմադրիւրի խաչը այնչափ նշանաւոր էր, որ գիւղին անունն ալ անկէ առնուելով Խաչ կը կոչուէր (ԼԱՍ. 120) եւ մինչեւ ցայսօր ալ Խաչքէօյ կը կոչուի Դերջանի մէջ: Առտուն կանուխ ժամերգութեան գացող քահանան եղելութիւնը կը տեսնէ, գոյժը կը տարածէ, գիւղը կը ցնցուի, ողբ ու աղաղակ կը տիրէ, եւ ձիւնին վրայ եղած հետքերը Կաշեցիներուն գործն եղած ըլլալը կը հաստատեն: Ջիւնի յիշատակութիւնը զատիկը կանուխ եղած տափ մը կ'ենթադրէ, եւ կը յարմարի 1011 թուականին, որ տարին Չատիկ

Մարտ 25ին է եղած, եւ Նոր կիրակին Ապրիլ 1ին: Գաւառին մեծ եպիսկոպոսը, Սամուէլ հայրապետ, ժողովրդական վրէժխնդրութեան գլուխ կը կանգնի եւ *զգաւառի եպիսկոպոսն եւ զերիցունս եւ զհարսն առ ինքն հաւաքեալ՝* Կաշէ կ'երթայ, թող կու տայ ժողովուրդին *զանօրինացն զկաղաղան կեղեալ սպականել,* զիւրը կրակի տայ, եւ վեց հոգիներ ալ կը ձերբակալէ *գորս վարդապետս ասէին լինել,* Ջերմայ քաղաքագետը կը բերէ, եւ *աղուէս խարանօք զդէնս նոցա դրոշմել հրամայէ* (ԼԱՍ. 121): Մանանաղի գաւառը Յունական բաժնին մէջ կը մնար, եւ Սամուէլ որ *հայրապետ* կը կոչուի, այդ կողմերուն *գրուի եպիսկոպոսացն* էր, պատկառելի եւ *ձերունի եպիսկոպոս* մը: Կաշէի դիպուածը տեղական իշխանութեան մտադրութիւնը հրաւիրեց, եւ Եղիա իշխան մը՝ *դատաւոր իրաւանց աշխարհին՝* քննութեան դրկուեցաւ Եկեղեաց գաւառապետին կողմէն, եւ Կոթեր այժմ Զիւթուր աւանը նստեցաւ, ուր Մանանաղի գետը կը խառնուի Եփրատին, որ ձիւներուն հալելուն եւ առաջին անձրեւներուն պատճառով յորդեալ *գայր լի դարիս եւ դարիս:* Վրվեռ իշխան իբրեւ դատախազ ներկայացաւ Եղիա դատաւորին՝ Սամուէլի եւ ուրիշ եպիսկոպոսներու դէմ, թէ *զիմ տունն յաւարի տարան, եւ զգեօղն աներեալ հրդեհ արարին.* եւ այս երեսէն *բազում զանձուց եւ ընչից* պահանջներ ալ կ'ընէր: Եղիա մէկէն կը հրամայէ ամբաստանել եպիսկոպոսները զինուորներու ձեռքով բերել, իսկ Սամուէլ ձայն կու տայ եկեղեցականներուն եւ ժողովուրդին իրեն հետ գալ, բազմութիւնը կը հասնի Եփրատի եզերքը, որ ուռած կու գար, նաւակ մը միայն կը գտնուի որով եպիսկոպոսներ կ'անցնին եւ կը բանտարկուին, եւ այլեւս նաւակը չեն դարձներ, որ ժողովուրդը անհամբեր, քահանաներ առջեւէն, իրենք տեսէն ջուրը կը նետուին, եւ անվտանգ կ'անցնին, *ոչ ոք վնասեալ յայնքան բազմութենէն եւ ոչ մի* (ԼԱՍ. 123): Եղիա դատաւորն ալ կը զգածուի ժողովրդական ցոյցէն եւ անվնաս անցքէն, գոր իբրեւ *զիրաշս սքանչելեաց* կ'ընդունի, Փրրիս, այժմ Փիրիզ քաղաքի եպիսկոպոսարանին մէջ ատեան ը բանայ, եւ Կաշեցիները պարտաւոր կը դատէ իրենց սրբապիղծ ձեռնարկին համար: Հագիւ թէՎրվեռ յունադաւան ըլլալ խոստանալով եւ Եպիսառատ Հոռոմ եպիսկոպոսին կաշառք տալով զայն կը շահի, եւ անոր պաշտպանութեամբ անպատիժ կը թողուի: Իսկ մնացեալ Կաշեցիներ *մեծամեծ հարուածուլք եւ զանիս տանջեալ* կը պատժուին, եւ ժողովուրդը ուրախութեամբ եկեղեցականներու ժողովն ալ դատաւորը օրհնելով ետ կը դառնան, եւ Բազմադրիւրի խաչին միջադէպը կը փակուի (ԼԱՍ. 124):

807. ԱՂԱՆԴԱԲՈՐԱՅ ՊԱՏԺՈՒԻԼԸ

Այդ եղելութիւնները նորէն առիթ կ'ընծայեն մեզի մտադրութիւն դարձնել հոգեւորական եւ կրօնական խնդիրները արտաքին պատիժներով զսպելու պարագային վրայ, որ կերպով մը կրնայ բաղդատուիլ Արեւմուտքի մէջ միջին դարերու ատեն զօրացած հաւատաքնական զեղծումներուն հետ: Բանիցս յիշած ենք թէ Հայոց եկեղեցին սկզբունքով հեռու է բռնադատական միջոցներէ, բայց այն ալ կրցաւ երբեմն անցողակի կերպով նմանօրինակ միջոցներ գործածել, երբ աղանդաւորներուն գործերը հասարակ եղեռնագործութեանց եւ անարգարանալի բռնութեանց կերպարան կ'առնէին, կամ թէ արտաքին ազդեցութիւններ իրենց միտքը կը նախապաշարէին: Ինչ որ ներկայ պարագային մէջ Բազմադրիւրի խաչին առթիւ Կաշեցիներու վրայ գործուեցաւ, մասամբ ժողովրդական յուզման հետեւանք էր, որ կանոն ու օրէնք չի լսեր, եւ մասամբ յունական օրէնքներու գործադրութիւն էր, վասն զի Մանանաղի յունական իշխանութեան ներքեւ էր, որ *յօրէնս հրամայէ զվերջին պատուհաս կրել նոցա,* եւ իրօք ալ կայսերական *զօրավարք եւ պետք ի սուր սուսերի մատնեցին զնոսս,* ինչպէս Մագիստրոս կը վկայէ (ՄԱԳ. 162), եւ ինչպէս իրօք ալ կատարուած է (§671): Իսկ աղուէսադրոշմի կիրառութիւնը Մագիստրոսէ ը յիշուի իբր պատիժ մը՝ գոր *մեր քահանայապետք* գործածած են (ՄԱԳ. 162), բայց հնար չէ իբր զուտ հայկական սկզբունք նկատել: Վասն զի կանուխ Յոյներու կողմէ ալ

գործածուած էր, եւ Սարգիսի հրամանով՝ միայն Յակոբ եպիսկոպոսի վրայ գործադրութիւնը յիշուած է: Իսկ Սամուէլի վեց Կաշեցիներու վրայ ըրածը, աւելի յունական սովորութեանց պէտք է վերագրել: Թոնդրակեցւոց աղանդը նորամուտ բան մը չէր Հայոց մէջ. եւ անդատին Ս. Սահակի օրէն (§207) Հայ աղանդաւորներու շարունակութիւն մը անընդհատ է պատմութեան մէջ, այնպէս որ արտաքին պատմիչներ նոյնիսկ Պաւլոսեաններուն ծագումը այդ Հայ աղանդաւորներու հետ կապեցին: Անոնց գործունէութիւնը աւելի սաստկացաւ Օձնեցի, Ովայեցի եւ Դրասխանակերտացի Յովհաննէսներու եւ բոլոր Հայաստանեայց քահանայապետացն օրով, որոնք *անհծեալ զնոսա զգուշացուցին զներձենալ իսկ առ նոսա* (ՄԱԳ. 154), բայց բռնական կարգադրութիւններ չըրին: Սարգիս ինքն ալ տարբեր ճամբէ չքայեց, եւ մէկ Յակոբի վրայ եղածը՝ վարչական ուղղութեան փոփոխութիւն չի հաստատեր: Յակոբի համար կը պատմուի եւս, թէ Սարգիս հրամայեց զայն *ի բանտի արգելոյ*, բայց նա յաջողեցաւ *ի զիշերի հատեալ զբանտն փախստական* ըլլալ: Անկէ ետքը Կոստանդնուպոլիս երթալով *իսնդրէ մկրտել ըստ նոցա կարգաց*, բայց չընդունիր, նորէն Ապահունիք կու գայ եւ Թոնդրակի մէջ *զանհլաբար* կը մնայ, բայց աղանդաւորներն իսկ զինքն կը մերժեն *վասն առաւել պղծութեանն* (ԼԱՍ. 117): Այս կենցաղական պղծութեան պարագան կրնայ հիմ եղած ըլլալ Սարգիսի գործածած խստութեանց: Յակոբ Թոնդրակէ ալ հեռանալով, Խլաթայ լեռներու կողմը կը բնակի ժամանակ մը, անկէ կ'անցնի Մուհարկին, որ է Մուֆարզին կամ Նփրկերտ, թերեւս իսլամութեան դիմելով, վասն զի միեւնոյն ամիրային իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին Ապահունիք եւ Նփրկերտ (ԱՍՈ. 257), եւ վերջապէս այնտեղ *մեռաւ իբրեւ զէջ, եւ թաղեցաւ իբրեւ զէջ* (ԼԱՍ. 117): Վրվեռի վերջն ալ խեղճութեամբ եղաւ, վասնզի չարաչար ախտերու մատնուեցաւ, եւ նոյնիսկ *զներգործութիւն աղբոյն վերադարձութեամբ վճարէր*, եւ այնպէս տառապեցաւ *մինչեւ յօր մահուան իւրոյ* (ԼԱՍ. 125): Իսկ Թոնդրակեցւոց բորբոքումը առվայր մը հանդարտեցաւ, մինչեւ որ նորէն սկսան գլուխ վերցնել Պետրոս Գետադարձի օրով, եւ սաստիկ կերպով ճնշուեցան Գրիգոր Մագիստրոսի իշխանութեամբ:

808. ԴԱԻԻԹ ԿԻԻՐԱՊԱՂԱՏ

Ժամանակիս նշանաւոր դէմքերէն մին է Տայոց թագաւոր Դաւիթ կիրապաղատը, զոր արդէն յիշելու առիթ ունեցանք, (§801), եւ որ իբրեւ ծերագոյն եւ կարողագոյն անձ՝ բոլոր Հայագի իշխանաւորներուն վրայ ազդեցութիւն ունէր: Ապահունիքի եւ Նփրկերտի ամիրա Բատի մեռնիլը, առիթ տուաւ Դաւիթի Հայաստանի հարաւակողմը յարձակիլ, Տաճիկները այն կողմերէն հեռացնելու համար, եւ իրօք ալ յաջողեցաւ Մանազկերտը գրաւել, *յորմէ հանեալ արձակեաց զՏաճկաստանեայս* (ԱՍՈ. 261): Ատրպատականի ամիրան Մավրան (ԱՍՈ. 258) կամ Մամրան (ՈԻՌ. 44), պաշտպանութեան եկաւ, եւ Բատի քեռորդի ու յաջորդ Մրվան Ապումսար (ԱՍՈ. 257.258) ամիրային հետ մինչեւ Ծաղկոտն կամ Տիատին գաւառը յառաջեց, բայց Տայոց Դաւիթին, Հայոց Գագիկին, Կարսի Աբասին եւ Վրաց Բագարատին համախմբուած տեսնելով՝ ջանդգնեցաւ, եւ երկիրը աւերելով եւ սապատակելով ետ դարձաւ (ԱՍՈ. 258): Ապումսար Տաճիկներուն թշնամանալուն համար անոնցմէ սպաննուեցաւ, եւ Դաւիթ նորէն Վրացի գունդեր դրկեց, որոնք Խլաթի մօտ յաղթուեցան 998 զատկին, ինչպէս յիշեցինք (§801), եւ Մավրաթ առիթ գտաւ աւելի մեծ զօրութեամբ Հայ թագաւորներուն դէմ ելլել: Այս անգամ թագաւորներ անձամբ սապարեզ չիջան, եւ զօրավարներ դրկեցին: Գագիկի նշանակած հրամանատարն է Վահրամ Պախլաւունին, որ առաջին անգամ գործի գլուխ կը յիշուի՝ իր որդւոյն Սմբատի հետ (ԱՍՈ. 262): Դաւիթի գունդերուն կը հրամայէ Փերս Ջոջիկեան, Աբասի գունդերուն հրամայողը յիշուած չէ: Հայեր ու Վրացիներ իրենցմէ շատ աւելի բազմաթիւ կը տեսնեն թշնամին եւ կը զգուշանան ճակատիլ, մինչ միւս կողմէն

թագաւորներ, *զգայգապաշտօնն սաղմոսանուագ երգով* կը կատարեն, *եւ առատաձեռն գողորմութիւնս աղքատացն* կը բաշխեն՝ երկնային օգնութեան դիմելով: Պատմիչը կը յիշէ թէ այդ ամէնը *հանդերձ հայրապետական կատարէին* (ԱՍՈ. 263), որ մեզի կը հաւաստէ Մարգիսի մասնակցութիւնը ազգային պաշտպանութեան գործերուն, եւ ժողովուրդին տուած հոգեւորական քաջալերութիւնը: Հայոց 447 թուին, *յամսամոտին արեգ ամսոյ, յերեքշաբթօնոջ աւուր*, որ ճիշդուճիշդ կը պատասխանէ 998 Հոկտեմբեր 18ին, թշնամիներ ուզեցին Հայերն ու Վրացիները պատերազմի գրգռել, բայց ասոնք զգուշացան, *ոչ ոռին յանձն եւ ոչ հեծան յերկվարս* (ԱՍՈ.263), որուն վրայ թշնամին սկսաւ ցրուիլ եւ աւարառութեամբ զբաղիլ: Քրիստոնէաներ պարագայէն օգուտ քաղելով ուժգին կերպով անոնց վրայ կը յարձակին, կը ջարդեն եւ կը հալածեն, եւ Մալմյան ինքն ալ հազիւ կրնայ Արճէշ քաղաքը ապաւինելով ազատիլ: Պատմիչին ըսելը, թէ *շահատակեալ արագաշարժ շարժմամբ գօրն Հայոց* յարձակումը կը սկսէր (ԱՍՈ. 263), ը ցուցնէ թէ Ծմբոյ մեծ յաղթութեան փառքը գլխաւորապէս Հայոց զօրավար Վահրամ Պահլաւունիին ճարտարութեան արդիւնքն եղած է, թէպէտ ընդհանրապէս Դաւիթ կիւրապաղատին անունն է՝ որ կը յիշուի, ինչչափ ալ նա հեռու էր, եւ բանակին մէջ եղողներ *ոչ թագաւոր գոք ունէին*մէկտեղ, եւ *զամենեցուն թագաւորն զՔրիստոս* իբրեւ պատերազմին *գլուխ եւ օգնական* կը նկատէին (ԱՍՈ. 264):

809. ԴԱԻԻԹ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐԸ

Մենք չենք ուզեր ոչ մի կերպով Դաւիթ կիւրապաղատին արժանիքը նուազել կամ գովեստները ազահել, զորս պատմիչներ չափազանց կերպով կը շռայլեն, սակայն չենք ալ կրնար լռել, որ նա առաջին օրինակը տուաւ վնասակար գործողութեան մը, որով Հայ իշխաններ սկսան իրենց երկիրները յօժարութեամբ Բիւզանդիոյ կայսրներուն յանձնել. առաւելն պիտականուն եւ անհաստատ փոխանակութեամբ մը, որով հետզհետէ սկսան ջնջուիլ Հայաստանի մէջ եղող ազգային տէրութիւնները: Առաջ սկսած էին մանրուելով տկարանալ, միանգամայն իրարու հետ հակառակութեամբ վտանգուիլ, եւ վերջապէս ձեռնարկեցին յօժարութեամբ վերջանալ եւ ջնջուիլ: Իշխանութեան գլուխը գտնուողներուն անձնասէր ձգտումներուն արդիւնքն էր այս, որ մինչեւ իրենց մահը զօրաւորի մը պաշտպանութեան ներքեւ մտնելով, եւ իրենց ժողովուրդին ազատութիւնն ու բախտը օտարին վաճառելով, ինքզինքնին ապահովել կ'աշխատէին: Դաւիթ առաջին վտանգաւոր օրինակը տուաւ այդ ընթացքին: Իբր պատճառ կը նշանակուի թէ *ոչ գոյր նորա որդի կամ եղբայր, որ ժառանգէր զայթոռ թագաւորութեան նորա* (ԱՍՈ. 267), եւ կը յիշուի միանգամայն թէ Տայոց իշխաններ *խորհեցան չար խորհուրդս* կիւրապաղատին վրայ (ՈՒՌ. 46): Կ'երեւի թէ Դաւիթ ներքին գժտութիւններէ ալ ցաւած, իր կենդանութեան ատենն *յանձն արարեալ էր զազատագունդն իւր թագաւորին Յունաց Վապի* (ԱՍՈ. 267): Ատողիկ կը գրէ թէ Դաւիթ *լցեալ աւուրքք, ծերացեալ ժամանակօք, վախճանեցաւ յաւուր մեծի փրկական զատկին ի 449 թուին* (ԱՍՈ. 267): Գրածին ժամանակակից ըլլալով, բնաւ յիշատակութիւն չ'ըներ թէ դաւաճանութեամբ սպաննուած ըլլայ, ինչպէս կը գրէ Ուռհայեցին: Մահուան օրը կը յարմարի 1000 Մարտ 31ին, թէպէտ կրնար 999ին զատիկին վրայ ալ իմացուիլ, որ հանդիպեցաւ Ապրիլ 9ին, իբր զի Հայոց 449 ամանորը կ'իյնար Մարտ 21ին: Ուռհայեցիին պատմածին համեմատ Իլարիոն Վրաց արքեպիսկոպոս, իշխաններէ զրգռուած, առաջին անգամ հաղորդութեան խորհուրդին թոյն խառնելով ուզեց սպաննել, եւ երբ Դաւիթ դաւաճանութիւնը իմանալով գեղթափ կ'առնէր եւ կ'ազատէր, Իլարիոն Դաւիթի քնացած ատեն սենեակը կը մտնէ, բարձր *ի վերայ բերանոյն* կը դնէ, եւ *անկեալ սաստկապէս ուժգին ի վերայ նորա, չարչարանօք խեղդէր* Դաւիթը (ՈՒՌ. 46): Թերեւս Դաւիթի ըրած տարօրինակ նուիրատուութեան վրէժխնդրութիւնն էր, որ

Տայոց իշխաններն ու եպիսկոպոսը գրգռեցին, իրենց ազատութիւնը պաշտպանելու գիտմամբ, բայց կայսրը փութաց գալ եւ ժառանգութեան մտնել:

810. ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՏԻՐԵԼԸ

Վասիլ 998ին Ասորիք անցած էր Եգիպտացոց դէմ պատերազմի, Իսաչվերացէն մինչեւ Յայտնութիւն, այսինքն 998 Սեպտեմբեր 16էն մինչեւ 999 Յունուար 6 այնտեղ էր եղած, եւ անկէ ետքը ձմերելու համար Կիլիկիա եկած, եւ Փոքր Ասիոյ գործերով այն կողմերը մնացած (ԱՍՈ. 266): Երբոր Դաւիթի մահը լսեց, իսկոյն ճամբայ ելաւ, Մելիտինէի մէջ Սեբաստիոյ Հայ քահանաները ընդունեցաւ, եւ արտօնեց *համարձակ լինել յամենայն գործս հաւատոց, եւ հնչեցուցանել զձայն ժամահարի* (ԱՍՈ. 268), ինչ որ խաւիանուած էր Սեբաստիոյ յոյն մետրապոլիտին հանած հալածանքէն ի վեր (§782): Վարդավառի տօնին, այսինքն Յուլիս 7ին, կը գտնուէր Բալուի եւ Քղդի կողմերը: Երզնկայի մէջ ընդունեցաւ, եւ պատուեց Նփրկերտի նոր ամիրան (ԱՍՈ. 268), Ապումսարի եղբայրը (ԱՍՈ. 260), եւ Ափիսագներու Բագարատ եւ Վրացիներու Գուրգէն թագաւորները, եւ անոնցմէ ետքը Կարսի Աբաս, եւ Վանի Սենեքերիմ թագաւորները (ԱՍՈ. 269): Միայն Գագիկ Հայոց թագաւոր չուզեց երթալ, *իբրեւ փոքրութիւն համարեալ զգնալն իւր առ նա*: Վասիլ չսպասեց ու առաջ քալեց, եւ Ուխթիքի կամ Օլթիի ճամբով մտաւ Տայոց երկիրը եւ տիրացաւ, դէմ դնող իշխանները գաւառէն դուրս հանելով եւ կայսրութեան ուրիշ կողմերը ցրուելով. իսկ Իլարիոն եպիսկոպոսը վիզէն *քար մի մեծ* կապել տալով, ծով նետել տուաւ (ՈԻՌ. 47): Գործը լրացնելէն ետքը ինքն ալ Իսազտառիջ իջաւ, եւ անկէ Կոստանդնուպոլիս դարձաւ (ԱՍՈ. 270): Այս առաջին քայլն եղաւ, եւ անկէ ետքն է որ Հայ իշխանութիւններ հետզհետէ կը վերջանան կայսրութեան խառնուելով: Պահ մը Վրաց Գուրգէն թագաւոր փորձեց Յոյները Տայոց նահանգէն հեռացնել, եւ մինչեւ Մամրուան կամ Նարման հասաւ, սակայն Կանիկլ մագիստրոս անոր դէմ ելաւ, եւ պատերազմները շարունակեցին մինչեւ 1001 տարւոյ ձմեռուան սկիզբը, եւ վերջապէս խաղաղութիւնը կնքուեցաւ Մեծափայ Աստուածածին գիւղին դաշնադրութեամբը, տիրապետութեան սահմանները անփոփոխ մնալով (ԱՍՈ. 271): Այս եղելութեանց հետեւանքն է Յոյներուն քայլ մը եւս Հայոց թագաւորութիւններուն մօտենալը, եւ ասոնց հետզհետէ ջնջուիլը, եւ այդ հետեւանքին պատասխանատուութենէն զերծ չի մնար Դաւիթ կիւրապաղատ, որչափ ալ Ասողիկ ուզէ վկայել, թէ *եղև նա պատնառ խաղաղութեան եւ շինութեան ամենայն Արեւելեաց, մանաւանդ Հայոց եւ Վրաց* (ԱՍՈ. 267):

811. ՉԱՆԱՉԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

Սարգիսի կաթողիկոսութեան գլխաւոր պարագաները գրեթէ կը վերջանան պատմութեան եղելութիւններով: Յիշատակութեան արժանի է ահեղ երկրաշարժը, որ Հաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալահովիտ եւ Պաղնատուն գաւառները վերիվար ըրաւ, լեռներ նեղրուեցան, ժայռեր պատատուեցան, ջուրերու ակեր չորցան, անջրդի տեղեր աղբիւրներ բացուեցան, լեռներ իրարու կը խոնրահեին, դաշտեր կ'օրօրուէին, փոշին օդը կը մթնեցնէր, փողոցներ եւ գիւղեր կործանեցան, շատեր աւերակներու ներքեւ մեռան, եւ կիսամեռ փախչողներ լացուկոծով աշխարհքը կը թնդացնէին: Կործանուած բերդերէն կը յիշուին Ճապաղջուր, Աթթախ եւ Ամիդ: Երկրաշարժին սկիզբը կը դրուի 444 քաղոց 30ին, կամ 995 Օգոստոս 19ին. եւ տեւողութիւնը եօթն ամիս մինչեւ յաջորդ նաւասարդը (ԱՍՈ. 255), որ կը սկսէր 995 Մարտ 22ին, եւ այսպէս ամբողջ ձմեռնային միջոց մը տեւած էր Ծոփաց կամ Չորրորդ Հայոց նահանգին խեղճութիւնը: Թէպէտ յայտնապէս գրուած չէ, բայց անհնար էր որ ժողովրդասէր կաթողիկոս մը, ինչպէս էր Սարգիս, իր բոլոր հոգածութիւնը դարձուցած չլլար այդ խեղճերուն օգնութիւն հասցնելու համար: Իբր

Սարգիսէ կատարուած շինութիւն մը կը յիշուի յատկապէս Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցի մը, կամ *Վկայարան սրբոց Հռիփսիմեանց* մը *առջնօրէր կաթողիկէին Անույ* (ՎԱՐ. 90), եւ իրօք ալ մինչև հիմա Անիի մայր եկեղեցւոյն կից փոքրիկ եկեղեցիներու աւերակները կը տեսնուին (ՇԱԿ. 73): Պատմիչը կը յաւելու, թէ *անդ փախեաց գնշխարս Հռիփսիմեանց, բերեալ մեծա հանդիսի* (ՎԱՐ. 90), որով կ'իմացուի թէ Վաղարշապատի հին վկայարանին գերեզմանները բանալով, մասունքներէն մաս մը Անի փոխադրած ըլլայ, սակայն ժամանակակից պատմութեան մէջ այսպիսի գործողութիւն մը յայտնապէս յիշուած չէ: Այս պատճառով ուրիշներ ուզած են ենթադրել, թէ *գտեալ գնշխարս ինչ սրբոց Հռիփսիմեանց*, յիշեալ եկեղեցին շինած ըլլալ (ՉԱՄ. Բ. 877): Ամէն առթի մէջ ենթադրութենէ աւելի չեն տրուած մեկնութիւնները: Իսկ *կարգեաց զօրն տօն մեծ* ըսելը (ՎԱՐ. 90), կրնանք իմանալ թէ Անույ կաթողիկէին մէջ ալ Հռիփսիմեանց տօնը մեծահանդէս կատարել տալու սկսաւ, Վաղարշապատի կաթողիկէին հին սովորութեան հետեւողութեամբ: Այս պարագան Հայոց լուսաւորութեան եւ Հռիփսիմեանց պատմութեան մասին ազգային աւանդութեան նոր հաստատութիւն կ'ընծայէ: Վերջապէս Սարգիսի գործունէութեան կը պատկանի, Ստեփանոս Տարոնեցի կամ Ստեփանոս Ասողիկ վարդապետի թողած պատմութեան արժանիքն ալ, վասն զի որչափ ալ Ասողիկն եղաւ *որ գաշխարհապատում գիրսն շարագրեաց սքանչելի յօրինուածովք* (ԼԱՍ. 13), սակայն Սարգիսի հրամանն ու քաջալերութիւնն է որ Ստեփանոսը յորդորեց, ինչպէս յիշեցինք (§799): Ասողիկ իր գրութեան տարին կը ցուցնէ բաղդատական թուականներով, եւ կը յիշէ Սարգիսի 13, Գագիկի 15, Վասիլի 30, Հայոց 453, Յունաց 756, Քրիստոսի 1004 եւ Ադամի 6282 տարին (ԱՄՈ. 276), որ պատմագիրին մտադրութեան նշան մը կրնայ համարուիլ:

812 . ՍԱՐԳԻՍԻ ՀՐԱԺԱՐԻԼԸ

Սարգիս երբոր կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, արդէն բաւական յառաջացած տարիք ունէր, ճգնաւորական կեանքն ալ հարկաւ իր վրայ ծանրացած էր, այսուհանդերձ 27 տարի էր, որ ծանր պաշտօնը կը վարէր, ինչպէս տեսանք, ամէն տեսակ գործառնութեանց ալ մասնակցելով, թշնամութիւններ հեռացնելու աշխատելով, եւ նոյնիսկ պատերազմական ձեռնարկներու աստենն ալ հայրապետութեան վայել գործակցութենէն չխուսափելով: Տարիքը ինչ եղած էր, պատմագիրներ չեն գրեր, բայց գրեթէ իննամեայ եղած պիտի ըլլայ, որ այլեւս ինքզինքը աշխատութեան անբաւական տեսնելով յօժարական կ'որոշէ գործէ քաշուիլ, եւ իր ձեռքով իր յաջորդն օժել ու տեղը նստեցել: Վստահ կրնանք ըլլալ, թէ ոչ մի արտաքին հակառակութիւն կամ դժգոհութիւն առիթ տուած չէ Սարգիսի այդ որոշումին, վասն զի վկայուած է, թէ *նա բարի հանդիսիւք աւարտեաց զկեանս իւր* (ԼԱՍ. 13), հետեւաբար յօժարական որոշումէ տարբեր պատճառ մը չենք կրնար նշանակել, եւ այս ալ իրեն առաքինի զգացումներուն արդիւնքն է, չուզելով որ իր պատճառով հայրապետական գործունէութիւնը տկարանայ: Այս գեղեցիկ նպատակով ծերունագարդ հայրապետը *ի կենդանութեան իւրում, իւրով ձեռօք, եւ մեծ հանդիսի* օժեց իր յաջորդը Անիի կաթողիկէին մէջ (ՎԱՐ. 93), անոր յանձնեց պատիւն ալ, պաշտօնն ալ, եւ ինքն քաշուեցաւ իր մնացած օրերը անցընել *սարսապելով աղօթից* (ՔԱՀ. 38). բայց չէ յիշուած թէ ուր: Համարձակ պիտի ըսէինք թէ իր սիրելի Սեւանը դարձած կ'ըլլայ, եթէ յիշուած չըլլար որ Հռոմոսի վանքը թաղուած է (ԼԱՍ. 19), որ նոյնտեղ ապրած ու մեռած ալ ըլլար ենթադրել կու տայ: Իսկ մահուան թուական յիշուած է 471=1022 տարին (ՍՄԲ. 48), որ հրաժարելէն ետքը երեք տարի եւ աւելի ալ տակաւին ապրած լինելը կը հաստատէ: Սարգիսի առաքինի նախընթացը, եւ ժիր գործունէութիւնը եւ համեստ վերջաւորութիւնը ըստ ամենայնի կ'արդարացնեն իրեն համար գրուած լիաբերան գովեստները, եւ յատկապէս Ասողիկի վկայելը, թէ *ի փառս առաքելականին ծայրագունին*

ժամանեալ պատուոյ՝ եկաց ի նոյն միտս ըստ առաջին խոնարհույթեան, եւ ոչ փոխեաց զվարս իւր, այլ ըստ Աստուծոյ պատկերացեալ, առատաձեռն յողորմութիւնս եւ ի խոնարհութեան զարդս, ժրաջան աղօթիւք ի տուէ եւ ի գիշերի կատարէր զկանոն կարգի կրօնաւորական սահմանին, պնդույթեամբ վարեցեալ եւ պահոցն սրբութեամբ եւ ձեռով մարմնոյ (ԱՍՈ. 251): Սարգիսի յաջորդ կաթողիկոսը եղաւ Պետրոս Ա., այլ մենք անոր վրայ խօսիլ չսկսած, մեր սովորութեան համեմատ, ժամանակին նշանաւոր անձնաւորութեանց մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները աւելցնենք:

813. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Առաջինը այս կարգին Գրիգոր Նարեկացին է, Խոսրով Անձեւացիի որդին (§757), Անանիա Նարեկացիի աշակերտը եւ երբօր թոռը, եւ Յովհաննէս Նարեկացիի եղբայրը (§791): Գրիգորի ծնունդը մերձաւորաբար կը դրուի 400=951 տարին, որովհետեւ 426=977 թուականին արդէն քահանայ ձեռնադրուած, եւ գիտութեան ու իմաստութեան հոչակ հանած էր, որ Գուրգէն Արծրունի Անձեւացեաց թագաւորին խնդրանօք Երգ Երգոցի մեկնութիւնը գրելու կը ձեռնարկէր (ՆԱՐ. 367), եւ 25 տարեկանէ պակաս անձի մը հնար չէր այսպիսի փափուկ գրուած մը յանձնարարել: Ասկէ իբր 5 տարի ետքը գրած է ապարանից Խաչին պատմութիւնն ու զոյգ ներբողեանները, Դաւիթ Մոկացի եպիսկոպոսին խնդրանօք (ՆԱՐ. 422), ինչպէս իր տեղը պատմեցինք (§793): Ծիշդ այս միջոցին, 984ին, կը գրէ Անեցին, թէ *փայլէր իբրեւ զարեգակն իմաստութեամբ եւ առաքինութեամբ սուրբ այրն Աստուծոյ Գրիգոր Նարեկացին* (ՍԱՄ. 103): Նարեկ աղօթագիրքին թուական նշանակուած է, 451=1002 տարին (ՆԱՐ. 268), իսկ միս գրուածներուն, Առաքելոց եւ Յակոբ Մծբնայի ներբողներուն, զանձերուն եւ տաղերուն ժամանակները որոշակի չեն նշանակուած, եւ հարկաւ առիթներու համաձայն զանազան ստեղծեր պատրաստուած են: Իսկ *ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց* խրատին (ՆԱՐ. 483) հեղինակութեան ստուգութիւն ճշդելը մատենագրութեամբ զբաղողներուն կը թողունք: Գրիգորի ամբողջ կեանքը անցած է Նարեկի վանքին մէջ, ուր Անանիայէ ետքը առաջնորդ էր իր իսկ եղբայրն Յովհաննէս, իսկ ինքն *յետին վարժապետաց եւ կրօնսէր բանասիրաց* միայն կը կոչէ զինքն (ՆԱՐ. 422), որով Նարեկի մէջ աշակերտաց ուսուցիչ եւ գրական աշխատութիւններով զբաղող մը եղած ըլլալը կը յայտնուի: Սքանչելի աղօթագիրքը, կամ ինչպէս ինքն կ'անուանէ, *դրութիւնքն յոգնաթաթախ բանից օգտակարաց*, զոր պատրաստած է *ի խնդրոյ հարցմանց հարց միանձանց եւ բազմաց անապատականաց*, եթէ մէկ կողմէն իր քերթողական աւիւնին, գրական յաջողութեան եւ բարեպաշտ զգացմանց մեծութիւնը կը հաստատէ, միւս կողմէն կը ցուցնէ այն սրբութեան եւ կարողութեան համբար, զոր կը դայելէր Գրիգոր, Նարեկայ վանքին համեստ վանականը: Մեր նպատակէն դուրս է Նարեկ գիրքին առաւելութիւնները վերլուծել, բայց իբրեւ պատմագիր բաւական կը սեպենք յիշել տալ, թէ ազգին մէջ գրեթէ Մուրբ Գիրքին համահաւասար պատիւ ընծայուած է այդ գիրքին, եւ սքանչելագործ յատուկ զօրութիւններ կը վերագրուին անոր մէն մի գլուխներուն: Այդ աղօթագիրքն եղած է նաեւ մեծ փաստը, որ Գրիգորին առաքինագարդ կեանքը ցոյացնելով, անոր անունը տօնելի սուրբերու կարգը անցուցած է: Բայց այդ կարգադրութեան ժամանակը որոշել չենք կրնար, միայն գիտենք որ մօտ 1300ին Ստեփանոս Գոյներիցանցի գրած տօնացոյցին մէջ՝ տակաւին Նարեկացիին անունը չկայ, թէպէտեւ անկէ շատ առաջ *աստուածաշնորհ եւ յոգունց զերագանց հրեշտակն ի մարմնի* կոչած էր զայն Լամբրոնացին (ՏՂԱ. 158), եւ Նարեկացիին *Ամենակալ բարերար* աղօթքը (ՆԱՐ. 86), ամբողջաբար յառաջ բերած էր պատարագի մեկնութեան մէջ (ԼԱՄ. 195): Նարեկացիին մահը կը գրուի յիսուն տարեկան եղած ատեն 452 տարւոյ մեհեկի 21ին (ՅԱՅ. 395), որ կը պատասխանէ 1003 Հոկտեմբեր 7ին, թէպէտ Յայսմաւուրքը հաստատուն տոմարով կը համեմատէ Փետրուար 27ին: Մարմինը

թաղուեցաւ նոյն իսկ Նարեկայ վանքին մէջ, որուն բուն անունը Ս. Սանդուխտ է, բայց անկէ ետքը Ս. Գրիգոր ալ սկսաւ կոչուիլ:

814. ՆԱՐԵԿԱՑԻԻՆ ԴԱԲԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

Հռոմէադաւան ազգայիններն ալ Գրիգոր Նարեկացիի տօնը պահած ըլլալով, կը ջանան ոչ միայն յունադաւան քաղկեդոնիկ մը, այլեւ կատարեալ հռոմէադաւան մը ցուցնել Նարեկացին, որ Հռոմի գոյութեան յիշատակութիւն ալ չունի բոլոր իր գրուածներուն մէջ: Լամբրոնացիին խօսքը առ առաւելն յունական քաղկեդոնիկ դաւանութեան մօտիկ կրնար ցուցնել Նարեկացին, մինչ ճիշդը խօսելով, բաժանումները վերցնելով եկեղեցիներու միութեան փափաքն եղած է՝ Նարեկացիին բուն զգացումը, որ նոյն ատեններ ուրիշ շատերու ալ փափաքն էր: Մանաւանդ որ Հայ արքունական իշխանութեան տկարանալը, եւ պարսկական ու թաթարական բռնութեանց զօրանալը, բնական կերպով մը Հայերուն մի մասը յունական կայսրութեան կողմը կը մղէր: Բայց երբ մէկ մասը այդ տեսութիւններով կ'օրօրուէր, անդին միւս մասը ազգային եկեղեցւոյ նախանձախնդրութեամբ կասկածելի կը գտնէր այդ միաբանական ձգտումները, եւ *Ծայթ* անունով կ'այպանէր այդ ձգտումները ունեցողները, եւ անհաւատալի չէ որ այդպէս կոչուած ըլլայ Նարեկացին ալ: Չանագան պարագաներ յայտնի կը ցուցնեն թէ այդ տեսակ ձգտումներ աւելի հաճութեամբ կը փայփայուէին Վասպուրականի կողմերը, եւ այդ սահմանին մէջն էին Նարեկայ վանքն ալ, եւ Վասպուրականի մէջ ապրող Անձեւացի եւ Նարեկացի վարդապետներն ալ: Ատոնց մասին Թոնդրակեցւոց համակրութեան կասկածներ ալ եղան, կասկածները տարածուեցան Գրիգորի վրայ ալ, որ Խոսրովի որդին էր (§757) եւ Անանիայի աշակերտը (§191), ուստի Գրիգոր ալ Անանիայի նման պարտաւորուեցաւ Թոնդրակեցիները նզովելու գիր մը գրել, *սակս ազատութեան ի չար կարծեացն* (ԹՂԹ. 495): Գիրը ուղղուած է առ *Տէր հայր* մը, որ գուցէ նոյնինքն Սարգիս կաթողիկոսն է, եւ կը զարմանայ, որ այդպիսի բաներ իրեն համար ըսուած են, իբր թէ Մուշեղ Թոնդրակեցիին համախոհ ըլլայ, եւ յայտարարութիւն մըն ալ կը գրէ (ԹՂԹ. 498-502), հետեւելով իր վարդապետին Անանիայի տուած օրինակին: Հետեւաբար թոնդրականութեան եւ ոչ քաղկեդոնականութեան խնդիրին վրայ յարմար կ'ըլլայ մեկել, ինչ որ Յայսմաւորքը կը պատմէ, թէ *Ժողովեալ ի մի վայր եպիսկոպոսունք եւ իշխանք, ազատանօք եւ տանուտէրօք, յղեալ կոչեցին* Գրիգոր Նարեկացին, *առ ի դատել եւ յանդիմանել հրապարակաւ եւ արտրել զնա պատուհասիւ որպէս զհերձուածող* (ՅԱՅ. 394): Պատմութիւնն ալ անորոշ է, ոչ իշխաններն յայտնի են եւ ոչ եպիսկոպոսները, ոչ տեղը եւ ոչ ժամանակը, եւ ոչ նպատակը: Բայց այշափը բաւական եղած է հռոմէադաւաններուն, Անիի մէջ հաստատել Նարեկացին դատող ատենը, եւ Սարգիս կաթողիկոսն ընել Նարեկացին հալածողը (ՉԱՄ. Բ. 852): Կը պատմուի միանգամայն, թէ Նարեկացին տանելու եկող հրաւիրակները, Ուրբայթ օր մը կը հասնին Նարեկ, եւ Նարեկացին անոնց տապկած աղանի կը հանէ ուտելու, եւ երբ եկողներ Ուրբայթ ըլլալը կը յիշեցնեն, Նարեկացին տապկած աղանիներուն կը հրամայէ մեկնիլ, որոնք յանկարծ կը կենդանանան, կը փետրաւորուին, կը թելաւորուին, եւ թոչելով կը մեկնին (ՅԱՅ. 394): Ամբաստանութեան չափ անիմաստ է հրաշքն ալ, որ կ'ենթադրէ Նարեկացիին վրայ յետսամիտ ցուցամոլութիւն մը, պահոց օրով ուտիք կերակուր հանելու, որ հրաշագործութեան առիթ պատրաստէ, մինչ ճգնազգեաց կրօնաւորը բոլոր կեանքին մէջ թերեւս տապկած աղանիներ չէր ճաշակած: Իսկ հրաշքին տրուած իմաստը, որ Նարեկացիին արդարացումէն գատ, իբր քաղկեդոնականութեան հաստատութիւն յառաջ կը բերուի, մեր կարծիքով աւելի ծիծաղելի կը դարձնէ պաշտպանուած ուղղութիւնը: Զանի որ աղօթամատոյց գիրքին վերջանալէն միայն տարի մը ետքը եղած է Գրիգորին մահը, եթէ որեւէ կասկածանքի կամ հալածանքի ենթարկուած ըլլար, հարկաւ ակնարկ մը

ըրած կ'ըլլայ ինքնագիր յիշատակարանին մէջ, ուր մինչեւ իսկ կը յիշէ Վասիլ կայսէ *ի կայսու եւ ի կոյս կողմանց հիւսիսոյ* գալը, որ է Տայոց երկրին գրաւումին համար ըրած արշաւանքը, նպատակ ունենալով *սեպհականէլ յաւելեալ բաժինս աշխարհոց ի ծոց իւր* (ՆԱՐ. 268): Նարեկացիին լեզուին վրայ յունասեր բարեկամութեան միտում կը տեսնուի, իրաւ, բայց նշանախեց մը չկայ, որ անոնց դաւանութեան կամ եկեղեցւոյն հաւանութիւն ցուցնէ: Հետազօտութիւն ընողներ այս միտքով բոլոր անոր գրածներն ալ պրպտած եւ բան մը գտած չեն, հետեւաբար ոչ մի կերպով կ'արդարանայ Նարեկացիին յունադաւան մը, եւս առաւել հռոմէադաւան մը ընողներուն կարծիքը: Չմոռնանք յիշել որ Լամբրոնացիին ակնարկները՝ Օձնեցիին, Եզրիին, Վահանիին եւ Նարեկացիին վրայ (ՏՂԱ. 158), *առ մեծ եկեղեցին Հռոմոնց*, եւ ոչ Լատիններու հետ համաձայնութեան վրայ զրուցուած են, մինչ Յոյներ Լատիններէ գատուած էին, եւ ըսուածներն ալ հարեւանցի ակնարկներ են, առանց պատմական փաստի, իր իօսքերուն հռետորական ոյժ մը տոած ըլլալու համար:

815. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ

Այս միջոցին ծաղկող վարդապետներուն մէջ նշանաւոր է եւս Ստեփանոս Տարոնեցիին, Ասողիկ կամ Ասողնիկ մականուանեալ, իբրեւ *քաջ խօսող*, թէպէտ աւելի սովորաբար իբրեւ *քաջ երգեցող* կը հասկցուի: Ինքն Տարոնեցի Ծննդեամբ, բայց կեանքը անցուցած է Անիի հայրապետանոցին մէջ եւ արքունիքին շուրջը, հարկաւ կաթողիկոսարանի աշակերտութենէն յառաջ եկած ըլլալուն համար: Իր գլխաւոր գործն է պատմութիւնը կամ *Աշխարհապատում* (ԼԱՍ. 13), բայց Երեմիայի մարգարէի մեկնութիւն մըն ալ գրած ըլլալը կը յիշէ Մագիստրոս, *Ասողընկայ երջանիկ ծայրագոյն ծերոյ* անունը տալով անոր (ՄԱԳ. 128), ուսկից կրնանք հետեւցնել թէ յոյժ երկարակեաց եղած է: Ինքն իրեն համար կը վկայէ թէ Անանիա Մոկացիի օրով ծաղկած վարդապետներէն *գոմանս ի ծերութեան իւրեանց՝ ի տղայութեան մերում տեսաք աջօք մերովք*, եւ *ճաշակեցաք ի քաղցր ճաշակաց բանից նոցա* (ԱՍՈ. 165), գոր պէտք է ոչ մանկութեան, այլ յառաջացեալ երիտասարդութեան տարիքին վրայ իմանալ, եթէ վարդապետներուն գիտական իօսքերուն ճաշակը առնելու կարողութիւնն ունէր: Պատմութիւնը 1004ին փակած լինելը կը ցուցնէ, թէ այդ թւականէն ետքը շատ ապրած չէ: Կ'երեւի թէ իր պատմութիւնը իրեն դէմ հակառակութիւններ ալ յարուցած է, վասն զի կը գրէ, թէ կրեմ *զփառս եւ զանարգանս, զգոհութիւնս եւ զպարսաւանս ի ծանրասիրտ եւ ի խստապարանոց ազգէս մերմէ*, (ԱՍՈ. 277), եւ այս բնական եւ անխուսափելի է ժամանակակից դէպքեր պատմողին վրայ, երբ կ'ուզէ ճշմարտութիւնը գրել, առանց ակնածանաց: Բայց թէ որոնք էին փառք եւ գոհութիւն տուողները, եւ որոնք անարգանք եւ պարսաւանք խօսողները, Ասողիկ բացատրած չէ: Ինքն աւելի Բագրատունեաց ազգայնական շրջանակին մէջ մնացած, Վասպուրականի յունասերներէն սիրուած պիտի չըլլայ, Նարեկացիին ունեցած ուղղութեան եւ գտած հակառակութեան բոլորովին ներհակը:

816. ՈՒՐԻՇ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Ասողիկի ժամանակակից պատմիչ մըն ալ Ուխտանէսն է, Սեբաստիոյ եպիսկոպոս, որ *եպիսկոպոս Ուռհայի* ալ ըսուած է (ԿԻՐ. 4), եւ ինքզինքը Անանիա Նարեկացիին *յետին եւ տրուս աշակերտ կամ թէ որդի* կը խոստովանի (ՈՒԻՄ. 10), եւ անոր հրամանովը կը գրէ երեք մասի բաժնուած պատմութիւնը, որուն երրորդը, եւ հաւանաբար երկրորդին մէկ մասն ալ դեռ գտնուած չեն: Իսկ իր կենսագրական պարագաները բոլորովին անյայտ կը մնան: Միւս այլ նշանաւոր վարդապետը, որ այս միջոցին կը յիշուի Յովհաննէս Տարոնացիին է, մականունը Կոզեռն (ԼԱՍ. 13), որուն զանազան գրուածներ կը վերագրուին, բայց մեզի հասած նշանաւոր գործ մը չունինք (ՀԻՆ. 571): Կոզեռնի վրայ ինչ

ինչ պատմական դեպքեր առիթ պիտի ունենանք առաջիկային յիշատակել: Կը յիշուին եւս Սարգիս վարդապետ, Տիրան վարդապետ, Յենովք վարդապետ, երեքն ալ կաթողիկոսարանի վարդապետներ, եւ Գրիգոր վարդապետ *յոյժ իմաստուն բանիւք* (ԼԱՍ. 13), ինչպէս նաեւ Սամուէլ Կամրջաձորեցին եւ Յովսէփ Հնձացին, զորս յիշեցինք Խաչիկ Արշարունիի օրէն (§792օ: Ատոնցմէ զատ եւ *այլք բազումք* ծաղկած ըլլալը, եւ պատմիչին վկայելը, թէ անոնց ձեռքով *բարձրանայր յոյժ եղջիւր եկեղեցւոյ ուղղափառ վարդապետութեամբ* (ԼԱՍ. 13), նոր արժանիք մը կ'աւելցնէ Սարգիս կաթողիկոսին՝ իբր հովանաւոր ուսումնական զարգացման, եւ իբր պաշտպան ազգային ուղղափառ եկեղեցւոյ:

817. ՆԻԿՈՆ ՊՈՆՏԱՅԻ

Երբ ներքին աղբիւրներ Հայոց եկեղեցւոյն ուղղափառութեան գովեստները կը խօսին, Յոյներ իրենց կողմէն Հայ եկեղեցին անարգելու եւ անոր դէմ մաքառելու առիթը չեն կորսնցնէր: Քաղկեդոնական խնդիրին շուրջը յուզուած վէջեր երբեք դադարած չէին, բայց այդ միջոցին անոնց նոր զարկ մը կու տայ Նիկոն Պոնտացի, մականունանեալ Միտանոյիդէս, որուն անունով կը գտնուի յունարէն գրուած մը՝ *Ընդդէմ ամպարիշտ կրօնից Հայոց* (ՄԵՎ. Դ. 92): Նիկոն հայազգի կ'ըսուի սերնդեամբ, եւ Պոնտացի ծննդեամբ, Պափղագոնիոյ Ոսկեքար վանքին աշակերտած 12 տարի, եւ անկէ ետքը Հայաստան գացած յունական դաւանութիւնը քարոզելու (ՄԵՎ. Դ. 90), *ուր զերծեաց զազգն Հայոց ի բազում մոլորութեանց գոր ունէին* (ԿԱԼ. 213): Հայաստանէ զատ Կրետէի եւ Յունաստանի մէջ ալ ապաշխարութիւն քարոզած կ'ըսուի, այնպէս որ Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներու մէջ տօնելի սուրբ ընդունուած է, եւ Նոյեմբեր 26ին յիշատակը կը կատարուի: Նիկոնի յառաջ բերած Հայոց կարծեցեալ մոլորութիւնները, Յոյները Հայերէն զատող սովորական կէտերն են (ՄԵՎ. Դ. 91), այսինքն երկու բնութիւն եւ երկու կամք չընդունելնին, *որ խաչեցար* յաւելուածը, Հոգւոյն Սրբոյ բղիսման կէտը, զորս իբրեւ եւտիքականութիւն, աստուածաչարչարութիւն եւ հոգեմարտութիւն կ'ուզէ ցուցնել ծամածոռ մեկնութիւններով: Նոյնպէս են խաչի օծումը, օծումի նշան բեւեռ զարնելը, պատկերներ չչատցնելը, Աստուածյայտնութեան տօնին օրը, բաղարջ հացը, անապակ բաժակը, մատաղի օրհնութիւնը, որոնք բոլոր հին ծէսեր են, եւ պարսպ տեղ կ'աշխատի իբր հին օրէնքի զոհ ցուցնել մատաղը, կամ պատկերամարտութիւնը կարծել տալ իկոններով եկեղեցիին չխճողելը: Դուկասի աւետարանէն արեան քրտինքի տունը, եւ Յովհաննէսի աւետարանէն շնացեալ կնոջ պատմութիւնը, Հայերը չեն վերցուցած, այլ հնագոյն յոյն օրինակներու հետեւած են: Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն շառնելը Հայոց եկեղեցւոյն ինքնագլուխ լինելուն պատմական փաստն է: Իսկ բոլորովին նոր լուծած բան է, թէ Հայերը մեծ պահքին մսեղէն եւ կթեղէն կը գործածեն, մինչ ամենափիստ էր Հայոց մէջ պահեցողութեան կանոնը: Չամչեան ինքն ալ Նիկոնի չափազանցութիւններէն զայթակղած, ոչ Հայ ըլլալը եւ ոչ Հայաստան քարոզած ըլլալը կ'ուզէ ընդունիլ (ԶԱՄ. Բ. 1025): հիմնուելով նախնական պատմիչին վկայութեան, զոր մենք չենք տեսած, եւ Աստղիկի լռութեան, որ հիմնական փաստ մը չէ: Որովհետեւ պէտք չէ բնաւ ենթադրել, թէ Նիկոն Հայ թագաւորութեանց երկիրները մտած ըլլայ: Հայաստանէ բաւական մաս մը Յունաց իշխանութեան ներքեւն էր, ուր միշտ Յունաց կողմէն բռնական քարոզութիւններ կը կատարուէին, եւ Մերաստիոյ ու Մելիտիոյ մոլեռանդ մետրապոլիտները հարկաւ մէկէ աւելի Նիկոններ ունեցած են իրենց ձեռքին տակ (§782): Այսպիսիներուն գործը ոչ թէ Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը փոխելն եղած է, այլ խումբ մը Հայ-Հռոմմներ շինելով, կարծել թէ *զազգն Հայոց ի բազում մոլորութեանց* ազատած են: Իսկ այս միջոցին յայտնի է թէ, կէս բռնութեամբ եւ կէս հրապուրանօք բաւական Հայ-Հռոմմներ եղած են,

գլխավորապես Արեւելքէն եկող յարձակումներուն դէմ Արեւմուտքէն հովանաւորութիւն գտնելու ակնկալութեամբ:

818. ԵՐԵՔ ՃԳՆԱԻՈՐՆԵՐ

Իբրեւ հետաքրքրական ծանօթութիւն կ'ուզենք յիշել այդ միջոցներուն Լատին աշխարհի մէջ սրբութեամբ փայլող, եւ Լատին եկեղեցիէն սուրբերուն կարգը դասուած երեք Հայերուն անունները: Ասոնց առաջինն է Մակար Անտիոքայ եպիսկոպոսը, որ Անտիոքայ պատրիարք ալ ըսուած է (ՓԵԹ. Բ. 324), եւ թերեւս Անտիոքի մէջ հաստատուած Հայ եպիսկոպոսներէն է (§785): Մակար հայագգի ծնողներէ կը ծնի Անտիոքի մէջ, եւ այնտեղ եկեղեցականութեան կը հետեւի իր հօրեղբօր Մակար եպիսկոպոսի ձեռքին տակ, եւ անոր կը յաջորդէ եպիսկոպոսութեան մէջ (ՓԵԹ. Բ. 334): Երուսաղէմ ուխտի գացած առեն, քրիստոնէութիւն քարոզելուն համար կը բանտարկուի եւ կը չարչարուի, եւ առանց իր այրոջը դառնալու Եւրոպա կ'անցնի իբր պարզ ճգնաւոր մը, եւ ամէն կողմ հրաշագործութեամբ կը հռչակուի: Գերմանիոյ Բաւարիա եւ Մոզունտիա գաւառները կը շրջի, տարի մը կը մնայ Փլանդրիոյ մէջ Գանտալիոյ վանքը, ուր ժանտախտէ բռնուողները խնամելով, ինքն ալ կը վարակուի, եւ 1012 Ապրիլ 10ին կը վախճանի: Ասոր վրայ նախ Փլանդրիոյ, եւ յետոյ բոլոր Լատին եկեղեցւոյ մէջ իբրեւ սուրբ ընդունուած է (ՉԱՄ. Բ. 860): Երկրորդն է Սիմէոն Հայ նախարարագուն մը, որ առաջ Արշարունեաց գաւառի վանքերուն մէջ կրօնաւորեցաւ եւ յետոյ առանձին ճգնութեան սկսաւ իրճիթի մը մէջ: Երուսաղէմ ուխտի գացած առենն ալ հրաշագործութիւններով փայլեցաւ, եւ Արսէն Հայ եպիսկոպոսէն պատուուեցաւ, եւ անձանօթ մնալու փափաքով Եւրոպա անցաւ: Նախ Հռոմ եկաւ, ուր առաջ իբրեւ հերետիկոս կասկածի ենթարկուեցաւ, բայց Հռոմի հայրապետէն ուղղափառութիւնը հաստատուեցաւ: Հռոմէ մեկնելով Տոսկանիոյ քաղաքները շրջեցաւ, եւ հետզհետէ Սպանիա, Բրիտանիա, եւ Գաղղիա պտտեցաւ պանդխտութեամբ, ամէն տեղ հրաշքներով փառաւորուելով, եւ ժողովրդական ցոյցերէ փախչելով: Վերջապէս հաստատուեցաւ Իտալիա, Մանտովա քաղաքի Բենեդիկտեանց վանքը, ուր եւ վախճանեցաւ 1016 Յուլիս 16ին, եւ հրաշքներ մահուրնէ ետք ալ շարունակեցին, եւ Բենեդիկտոս Ը. պապէն սրբոց կարգը դասուեցաւ (ՉԱՄ. Բ. 865): Երրորդն է Դաւիթնոս, թերեւս Դաւիթ, բնիկ Հայաստանցի եւ այնտեղ կրօնաւորած, որ մեծ ուխտերու երթալու փափաքով կը սկսի շրջիլ Երուսաղէմ եւ Հռոմ եւ Սպանիոյ Կոմպոստելիա քաղաքը, եւ վերջապէս կը հաստատուի Իտալիոյ Լուկա քաղաքը, իստակրօն ճգնաւորի եւ հրաշագործի համբաւը վայելելով, մինչեւ որ սրբութեամբ կը վախճանի 1050 Յունիս 3ին, եւ դար մը ետքը Հռոմի պապերէն սրբոց կարգը կը դասուի (ՎՐՔ. ԺԲ. 125): Բելգիոյ Գանտալիա (Gand), եւ Իտալիոյ Մանտովա (Mantova), եւ Լուկա (Lucca) քաղաքները մեծ պատուով կը պահեն այդ Հայ սուրբերուն գերեզմանները եւ մեծահանդէս կը տօնախմբեն, եւ իբր իրենց երկնային պաշտպաններ կը ճանչնան սքանչելագործ Հայագգի երանելիները:

Տ. ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԴԱՐՉ

819. Ընտրութիւն եւ նախընթաց

Պետրոս եղաւ այն անձը, որուն վրայ Սարգիս կոթողիկոս եւ Գագիկ թագաւոր իրանց մտադրութիւնը հաստատեցին, հայրապետական այրոջին արժանաւոր յաջորդ մը տալու համար: Ժողովրդական ընտրութեան յիշատակութիւն կը պակսի, բայց առանց եպիսկոպոսական ժողովին համաձայնութեան չէրին կրնար լրանալ, ոչ կոթողիկոսի մը քաշուիլը, եւ ոչ կաթողիկոսի մը օծուիլը, հետեւապէս ժողովական գործակցութիւնը

անհրաժեշտաբար տեղի ունեցած կ'ըլլայ: Պետրոսի նախընթացը պատմուած չէ, ծննդավայրն ալ նշանակուած չէ, եւ ծագումէ առնուած մակդիր անուն ալ ունեցած չէ: Բայց ընդհանրապէս ընդունուած է իբրեւ Իսաչիկ Արշարունիի եղբայրը, եւ իբր Անանիա Մոկացիի քեռորդի, թէպէտեւ հիներէն ամէնը այդ ազգակցութիւնը չեն յիշեր: Միւս կողմէ Իսաչիկի ընտրութիւնը 973ին, եւ Պետրոսի ընտրութիւնը 1019ին ղոնելով, եւ երկուքն ալ հասուն տարիքի մէջ ընտրուած գիտնալով, մօտ յիսուն տարիներու տարբերութիւն պէտք կ'ըլլայ ընդունիլ երկու եղբայրներու մէջ, որ սովորական եւ դիւրաւ ընդունելի չէ, եւ աւելի հաւանական կ'ըլլար ըսել, թէ Պետրոս Իսաչիկի եղբօրորդին էր: Ամէն առթի մէջ կաթողիկոսներու եւ կաթողիկոսարանի մերձաւոր մըն էր, որ կարող անձերու հովանաւորութեան ներքեւ կանոնաւոր ուսում ստացաւ, եւ գիտնական ու զարգացուն անձ մը եղաւ: Գրիգոր Մագիստրոս, որ Պետրոսի հետ սերտ յարաբերութեան եւ սրտակից բարեկամութեան մէջ գտնուեցաւ, առատօրէն կը շռայլէ անոր գովեստի բացատրութիւններ, որոնցմէ եթէ մէկ մասը իբր աստիճանին պատուադիր ձեւակերպութիւններ, եւ մէկ մասն ալ իբր յունասէր գործակցութեան հետեւանք նկատենք, տակաւին Պետրոսի զարգացուն ուսումնասիրութեան իսկական փաստեր են այն ակնարկները, զորս Մագիստրոս իր թուղթերու մէջ կ'ընէ Պետրոսին գրած աստեն, եւ հելլենական քերթողներու եւ իմաստասերներու եւ սուրբ հայրերու գրուածները անոր ծանօթ եւ ընտանի եղած կ'ենթադրէ: Ըստ այսմ է ընդունիլ, թէ Պետրոս կանոնաւոր կրթութիւն ստացած էր յունական շրջանակներու մէջ, յանախած էր Յունաց լաւագոյն ուսումնարանները, եւ կաթողիկոսարանի մէջ ալ մասնակցած էր եկեղեցական եւ ազգ. գործերու: Միայլած չենք ըլլար ըսելով, թէ Սարգիսի ծերացեալ եւ տկարացեալ տարիքին մէջ՝ անոր օգնական եւ աջբազուկն էր, եւ այս կերպով արժանի դատուեցաւ հայրաթպետական աթոռ բարձրանալու: Պետրոսը Արշարունի պիտի չկարենանք ըսել, զի Իսաչիկի մակդիր անունը իր եպիսկոպոսական վիճակէն առնուած է, եւ ոչ իր սերունդէն կամ ծննդավայրէն, որ յիշուած չըլլալուն, սովորութիւնը ընդունեց Գետադարձ մականունը, թէպէտեւ ոչ հիները այդպիսի մակդիր անուն մը յիշած են (ԳԵՏ. 13), եւ ոչ գետադարձութեան պատմութիւնը հիմնական ստուգութիւն մը ունի, ինչպէս իր կարգին պիտի բացատրենք: Նախորդին կենդանութեան աստեն կաթողիկոսական օծում ստանալն ալ տարբեր էր օգնականի կամ աթոռակից ձեւէն, որ յետոյ նոյն ինքն Պետրոսի օրով սկսաւ, եւ հետզհետէ տարածուեցաւ եւ ընդարձակուեցաւ: Որովհետեւ Սարգիս ոչ թէ աթոռակից կամ լիագոր օգնական մը նշանակեց, այլ ինքն պաշտօնապէս քաշուեցաւ, եւ տեղը յաջորդ նշանակեց: Այսուհանդերձ Սարգիսի ըրածը առաջին օրինակ մը նկատուեցաւ, կաթողիկոսին կենդանութեան անոր քով ուրիշ օժեալ կաթողիկոս մըն ալ ունենալու սովորութեան:

820. ԳԱԳԻԿԻ ՅԱԶՈՐԴԸ

Գագիկի Յաջորդը Հագիւ թէ Պետրոս գործի գլուխ անցաւ, երկրին իսաղադական վիճակն ալ խանգարուեցաւ՝ Գագիկ թագաւորի մեռնելովը: Գագիկ իր խոհականութեամբ եւ աշխարհավար կարողութեամբ այնպիսի բարձր եւ ազգեցիկ դիրք մը ստացած էր, որ ամէն կողմ իր ձայնը կը տիրէր, եւ ամէնքն ալ անոր կ'անսային, եւ շփոթութիւններ եւ խլրտումներ ինքնին կը լռէին: Գագիկ թագաւորած էր 990ին (776) եւ Անեցին 29 տարի կուտայանոր իշխանութեան (ՄԱՄ. 104), եւ Լաստիվերտցին ալ կը վկայէ, թէ *Գագիկ յերկար ժամանակաւ վարեալ զթագաւորութիւն, եւ բարի յիշատակաց արժանի լեալ՝ ի խորին ծերութեան լուծանէ զկեանս իւր* (ԼԱՄ. 13) որով չեն կրնար արդարանալ իբր անոր մահուան թուական ցուցուած, Հայոց 444 (ՎԱՐ. 92), կամ 420 (ՈՒՌ. 8) տարիները, եւ պէտք է պահել սովորաբար ընդունուած 1020 թուականը, որ է ըսել Պետրոսի կաթողիկոսութենէն գրեթէ տարին չլրացած: Գագիկի ժառանգութիւնը

օրինական կարգով կ'իյնար իր երեց որդւոյն, որ էր *Սմբատ, զոր Յովհաննէս կոչէին* (ԼԱՍ. 13), կրկին անուաններու նոր սովորութեան համեմատ: Բայց Սմբատ *մամնով հասարտի եւ յոյժ թանձր* էր (ԼԱՍ. 13) եւ *տարտամ եւ հեղզ, եւ թուլամորթ եւ անկիրթ ի պատերազմունս, թեպէտեւ միւս կողմէն աւագ էր եւ այր իմաստուն* (ՍՄԲ. 26), մինչեւ իսկ *իմաստութեամբ ասեն առաւել գոյ քան զյագունս* (ԼԱՍ. 13): Ընդհակառակն Գագիկի կրտսեր որդին Աշոտ, *բարեկարգ առնելով զղիրս մարմնոյ, եւ քաջասիրտ եւ պատերազմասէր գոյով* (ԼԱՍ. 13), *այր քաջ էր, անպարտելի եւ յաղթող ի պատերազմունս* (ՈՒՌ. 26), որով կրցաւ իրեն համակիրներ ալ կազմել, եւ եղբայրը հեռացնելով ինքն թագաւորելու աշխատի, ու բաւական չտեսնել որ ըստ ընկալեալ սովորութիւն իրեն յատուկ գաւառ մը տրուի ազատօրէն կառավարելու: Վարդան՝ Գագիկի երրորդ գաւակ մըն ալ կը նշանակէ Աբաս անունով, ինչ որ իրմէ առաջուաներ չեն յիշեր, բայց որովհետեւ քիչ ետքը Աբասը իբր Կարսի թագաւոր կը ցուցնէ (ՎԱՐ. 92), յայտնի կը տեսնուի, որ նոյն ինքն Կարսի Աբաս թագաւորն է, որ սիսիւմամբ իբրեւ Գագիկի որդի նշանակուած է: Կարսի թագաւոր Աբաս Մուշեղեան երբեք իր իշխանութենէն չհեռացաւ, եւ Աբաս Գագիկեան մը տեղը չանցաւ, այլ 45 տարի թագաւորելէ ետքը 1029ին իրեն յաջորդ թողուց իր որդին Գագիկ Աբասեանը: Բագրատունի Գագիկի յաջորդութեան դառնալով, Սմբատ Յովհաննէս երիցութեան իրաւամբ իր հօրը տեղը անցաւ իբրեւ Անիի կամ Հայոց թագաւոր, եւ իբրեւ բոլոր Հայ թագաւորներու նախաթոռ կամ Ծահնշահ, եւ ոչ թէ *բռնակալեաց* (ՍՄԲ. 26): Սակայն Աշոտ իր դիտումէն ետ չկեցաւ, եւ ամէն միջոցներ գործածեց իր խորհուրդը առջեւ տանելու համար: Վասպուրականէն օգնութիւն գտնելու համար՝ Վան գնաց Սենեքերիմին մօտ (ՍՄԲ. 27), եւ ոչ թէ Անձեւացեաց Գուրգէնին (ՈՒՌ. 9), որ արդէն մեռած էր (800): Անկէ անցաւ Պաղտատի խալիֆային, որ Քատեր-Պիլլահն էր (801), ուսկից միայն դրամական նպաստ մը ձեռք ձգեց (ՍԱՄ. 106): Դառնալու ատեն Վարազայ Ս. Նշանին ուխտ ըրաւ, եւ *սկսանքք եւ մարգարտօք զարդարուած* ոսկիէ *պահարան* մըն ալ նուիրեց անոր (ՈՒՌ. 9): Օգնական զինուորներ ալ առաւ Սենեքերիմէ, եւ եղբօր վրան եկաւ, եւ *շրջէր զօրօք եւ աւար հարկանէր զբազում տեղիս, եւ զքաղաքն Անի* (ՍՄԲ. 27):

821. Աշոտի շարժումը

Պետրոս կաթողիկոս, իբրեւ օրինապահութեան պաշտպան, Սմբատ Յովհաննէսի կողմը կը բռներ, քաղաքականութեան գոյն մըն ալ ունէր իր գործը, որ այս կէտէն կը սկսի ինքզինքը ցոյց տալ, այն է յունական քաղաքականութեան ծառայել, եւ յունական ազդեցութիւնը զօրացնել: Պետրոս իր այդ միտումը մինչեւ իսկ իր հայրենեաց դէմ գործածեց, եւ բացարձակապէս յունական շահերուն պաշտպան եւ գործակից ըլլալու հասցուց, ինչպէս որ պատմութեան ընթացքը երեւան պիտի բերէ: Սմբատ Յովհաննէսն ալ միեւնոյն ուղղութեան ծառայող մըն էր, ուր ընդհակառակն Աշոտ՝ մինչեւ Պաղտատ երթալով եւ ամիրայապետէն օգնութիւն խնդրելովը, յայտնապէս հակայունական ուղղութեան նշանը տուաւ: Աշոտ Վասպուրականցոց օգնութեամբ եւ իր համակիր նախարարներուն գունդերով զօրացած՝ Անիի վրայ կը սպառնար, ուստի պետք եղաւ որ Սմբատ ալ դիմադրութեան պատրաստուի: Պատերազմի հրամանը տուաւ, բայց *ինքն ի գահոյս անշարժ նստեալ կայր, վասն զի անհմուտ էր պատերազմի* (ՈՒՌ. 9): Վրայ թագաւոր Գուրգէնն ալ Սմբատի կողմը կը բռներ, եւ իր կողմէն դեսպան ալ դրկաց էր, որ խորխտանօք կը խոստանար, երթալ Աշոտը բռնել եւ Սմբատին գերի բերել: Սակայն հագիւ թէ ճակատած էին, Աշոտ Վրացիին վրայ յարձակեցաւ՝ եւ ձեռքի պողովատիկով անանկ մը զարկաւ, *որ զերկաթապատ մարմինն պատարեաց մինչեւ ցոտն*: Սմբատի բանակը սարսեցաւ, Աշոտի գունդերը ետեւէն ինչպէս հալածեցին, այնպէս որ փախչողները քաղաք ալ չկրնալով մտնել՝ *ի յԱխուրեան գետն անկանէին*, եւ Անի ալ նեղը ինկած Աշոտի անձնատուր ըլլալու վրայ էր (ՈՒՌ. 11): Մէկ կողմէն օրինականութեան

սկզբունքը, միւս կողմէն Աշոտի առաւելութիւնը, ստիպեցին Հայոց գլխաւորները միջասահման պայմանով խաղաղութիւն հաստատել: Պահլաւունի իշխաններ Վասակ եւ Վահրամ, եւ Բագրատունի թագաւորներ Աբաս Կարսի, Գուրգէն Վրաց ու Գէորգ Ափխազաց միաբանեցան, Յովհաննէսի կողմէն ալ Անիի արքունիքին գլխաւորներ, իրենց գլուխ ունենալով Պետրոս կաթողիկոսը, Աշոտին գացին եւ համոզեցին, որ հաշտութիւն հաստատուի թագաւորութիւնը երկուքի բաժնելով, եւ լաւ մաս մը Աշոտին յանձնելով, բայց Անին եւ յառաջնութիւնը Սմբատի պահելով, պայմանով որ *եթէ յառաջագոյն մահ հասցէ Յովհաննիսի, Աշոտ յիցի թագաւոր ամենայն Հայոց* (ՍՄԲ. 28): Աշոտի որոշուած մասը Դրուց աշխարհ կոչուած է (ՍՄԲ. 28, ՈՒՌ. 11), զոր կը սիրենք իմանալ իբր դուռերու կամ սահմանագլուխներու կողմը, համեմատ Լաստիվերոցիին բացատրութեան, որ է *ներքին կողմն աշխարհին, որ հայի ի վերայ Պարսից եւ Վրաց* (ԼԱՍ. 14):

822. Աշոտի նոր ճիգերը

Երկու եղբայրներուն մէջ կնքուած հաշտութիւնը ինչ ինչ միջադէպներ ալ ունեցաւ տակաւին, մինչեւ որ Աշոտ, գլխաւոր թագաւորութիւնը ձեռք ձգելէ յուսահատ, յանձնառու եղաւ հանդարտութեամբ իր մասը կառավարել, եւ եղբօրը մահուան սպասել շահնշահութիւն ձեռք ձգելու համար: Աշոտի իշխաններէն մէկը, հարկաւ անոր դրողումով, դատախազ կանգնեցաւ Սմբատի դէմ, Ափխազաց Գէորգին առջեւ, որ գլխաւոր դերը ունեցած էր հաշտարար գումարումին մէջ: Աշոտի կողմնակից իշխանը կը բողոքէր թէ *Շատիկ իմ բնական տեղն է, զոր անիրաւաբար տարաւ յինէն Սմբատ*: Իսկութիւնը ինչ էր, մեզի յայտնի չէ, բայց Գէորգ, այդ բանը իբր Սմբատէ գործուած անիրաւութիւն նկատելով, ետեւէն գունդ հանեց. իսկ Սմբատ որովհետեւ *վասն ծանրութիւն մարմնոյն ոչ կարաց նստիկ յերկարն*, գերի կ'իյնար եւ Գէորգի կը տարուէր: Ափխազներու գունդերը Անի մտնելով կաթողիկէն եւ կաթողիկոսարանն իսկ *կասպուտ կողոպուտ* կ'ընէին, օժեպ խաչերն ալ անարգելով, որոնց վրայէն օծումի նշանակ եղող բեւեռներն ալ վերցնելով կ'ըսէին, *տանիմք եւ ձիոցն լուսին առնենք*: Պատմիչը քիչ ետքը Ափխազներուն պարտութիւնը այդ սրբապղծութեան պատիժ կը մեկնէ: Իսկ Սմբատ իր ազատութիւնը ստացաւ, երեք բերդեր իբր փրկանք վճարելով, եւ Անի դարձաւ, որով Աշոտ բան մը չօգտուեցաւ կարգադրուած դարձուածքէն (ԼԱՍ. 14): Այս անգամ ալ կը մտածէ նենգութեամբ Սմբատը մեռցնել: Թալիհի մէջ հիւան կը ձեւանայ, եւ անկողինին մօտ որոգայթ փորել տալով, Սմբատը տեսութեան կը հրաւիրէ, որ կը գայ եւ շիտակ որոգայթին մէջ կ'իյնայ, եւ ձերբակալուելով Ապիրատ Հասանեան Պահլաւունի իշխանին կը յանձնուի որ սպաննէ: Ապիրատ կը վարանի յանձնառութիւնը կատարել. *Չիա՛րդ ձգեցից զձեռն իմ յօժեալ Տեսուն, եւ խելագար մի եղից ի տեղոջ տղա, եւ այս մտածումով Սմբատը առեալ տանի յարոտ իւր յԱնի* (ՎԱՐ. 97): Այս խորհուրդն ալ չի յաջողիր Աշոտի: Իսկ Ապիրատ, սկիզբէն Սմբատի հակառակ, այս գործով Աշոտէ ալ կասկածոտ, Դուինի իշխեցող Ապուսահլ (ՍՄԲ. 28) կամ Ապուսուար (ՈՒՌ. 12) ամիրային կ'ապաւինի իր գունդով, եւ պաշտպանութիւն ու պատիւ ալ կը գտնէ: քու անձեր կը սկսին Ապիրատը կասկածոտ ցուցնել, ու ամիրային սիրտը կը փոխուի, *եւ գաղտ ի յայլ զօրացն ի զրոյց ինչ սիրոյ կոչեաց զԱպիրատն, եւ ծածուկ կորոյս զայնպիսի այրն քաջ եւ հզօր, եւ անուանի ի մէջ ամենայն աշխարհին Հայոց* (ՈՒՌ. 12): Ապիրատի զօրավարներէն Սարի իշխան, Ապիրատին կինն ու զաւակներն ու հեծելագունդը Սմբատին կը դարձնէ, որ զիրենք հօրենական իշխանութեան մէջ կը հաստատէ, եւ Ապիրատի ցեղը կը շարունակէ իր Ապլջահապ եւ Վասակ որդիներով (ՈՒՌ. 13): Այդ Վասակն է որ յետոյ Մագիստրոսին փեսայացաւ: Աշոտի դառնալով, իր յեղեղուկ ընթացքը կ'երեւի թէ իրեններուն ալ հանելի չ'ըլլար, որ ինքզինքը լքեալ կը զգայ, *թողեալ զաշխարհն երթեալ հասանէ ի դուռն Հռոմոնց, եւ անոնց կողմէն օգնութիւն գտնելով զայ անցանէ յաշխարհն իւր* (ԼԱՍ. 14): Չենք կարծեր որ Աշոտ մինչեւ Կոստանդնուպոլիս

գացած ըլլայ կայսեր ներկայանալու համար (ՉԱՄ. Բ. 900), որովհետեւ այդ միջոցներուն Վասիլ արեւելք եկած էր (ԼԱՄ. 15), եւ Աշոտի պետք էր միայն հակայունական կասկածը վրայէն հեռացնել, որպէսզի Վասիլի հակառակութեան առարկայ չըլլայ, եւ խաղաղաբար իր բաժինին տիրէ: Այսպէս ալ ըրաւ անկէ ետքը, եւ նոյնիսկ Անի քաղաքը ոտք դնելէ զգուշացաւ *գամենայն ատուրս կենաց իւրոց* (ՍՄԲ. 28): Լաստիվերոցին, որ չէ կրցած երբեք Սմբատի համակիր ըլլալ, գովութեամբ կը փակէ Աշոտի յիշատակութիւնը, թէ *յաջողեալ նմա յԱստուծոյ, տիրէ բագում գաւառաց եւ բերդից, եւ զօրանայ քան գամենեսին որ յառաջ քան զնա էին* (ԼԱՄ. 15): Բայց պատմութիւնը նոր արդիւնք մը չի պատմեր Աշոտ Գագիկեանի վրայ: Այդ եղելութեանց մէջ Պետրոսի դերը եղած է հաշտարար ընրացք մը, միշտ յունական քաղաքականութեան ուղղութեամբ, որուն վերջ ի վերջոյ Աշոտ ալ պարտաւորուեցաւ համակերպիլ:

823. Վասակ Պահլաւունի

Նոր տեսարան մը կը բացուի այս, պահուս Արեւելքի գործերուն մէջ, եւ նոր զօրաւոր տիրապետող ցեղ մը կ'երեւի մէջտեղ, որ վերիվայր կը դարձնէ Արեւելքի կացութիւնը: Ապպասեանց իշխանութիւնը դէպի իր անկումը կը դիմէր, եւ այդ պատճառով իր իշխանութեան երկիրները ազատ եւ աղիկամի բռնաւոր պետութիւններ կը կազմէին, եւ այս կացութենէն կ'օգտուէին Հայաստանի եւ շրջակայից մէջ ստեղծուած մանր մունր Հայ թագաւորութիւնները: Ամիրապետներ՝ իրենց կեդրոնին մէջ, նոյնիսկ իրենց պաշտօնեաներուն ձեռքը խաղալիք եղած, պիտականուն վեհապետներ էին, որոնցմէ վերջին անգամ յիշեցինք Քատեր-Պիլահը (801), որ 41 տարի ալ այդ անունը կրեց մինչեւ 1031, եւ իրեն յաջորդեց Քահրմ-Պիամրալլահ, որ իր կարգին 44 տարի եւս նոյն դիրքը շարունակեց, մինչեւ 1075 (ՎԵԲ. 463): Այդ միջոցին էր որ ահագին փոթորիկ մը կը սպառնար Արեւելքէն, ամէն բան տակնուվրայ ընելու սահմանուած: Թաթար կամ Թիւրքմէն կամ Թուրք ազգաբնակութենէ ճիւղ մը, Սելճուք անուն գլխաւորի մը առաջնորդութեամբ, շրջակայ ցեղերը յաղթելով, եւ հետզհետէ յառաջելով եկած եւ հաստատուած էր Պարսկաստանի մէջ Խազէվէնտեաններու իշխանութիւնը ջնջելով. եւ աւելի առաջ անցնելով՝ բոլոր Ասիոյ առաջակողման երկիրները գրաւելու ծարաւով: Սելճուք իշխանին կեանքը շատ չերկարեց, եւ իրեն յաջորդեց որդին Միխայիլ, որ 1020ին իր ցեղին գլունիս անցաւ: Թէպէտ Սելճուքներու աւելի մեծ ձեռնարկները՝ Սելճուքի թոռան Թողրուլի կամ Տուղրիլի ատեն կատարուեցան, բայց Միխայիլի ատենէն սկսան անոնք Հայաստան մտնել, եւ երկրին կացութիւնը վերիվայր ընել: Այդ յարձակումներուն առաջնապտուղ զոհ կ'երթայ Վասակ Պահլաւունին: Հրոսակներու ճիւղ մը Դելումնաց (ՈՒՌ. 13) կամ Դելմանաց (ՍՄԲ. 29), այն է Ատրպատականի Դելման գաւառին կողմէն կը յարձակի, եւ մինչեւ Նիզ գաւառ ու Բջնի բերդ կը յառաջէ, ուր էր Պահլաւունիներու կեդրոնը: Գոյժը Վասակին կը հասնի, երբ *որդուլ իւրով Գրիգորիւ եւ այլ փառաւորագոյն ազատօքն* ուրախութեան մէջ էր: Գուժկանը կ'աղաղակէր. *Գերեցաւ ամենայն գաւառս: Վասակ յանկարծ կ'ելլէ, պգտիկ գունդ մը կը կազմէ Փիլիպէ եւ Գորգ Չորտուանէլ եւ Քաջն-Միհրան իշխաններով, տունն ու տեղը որդւոյն Գրիգորի կը յանձնէ, վանք մը կը հանդիպի, կը խոստովանի ու կը հաղորդուի եւ գունդին գլուխը անցնելով այլեզգիները կը ցրուէ ու կը հալածէ ու որ կը հանդիպի: Այդ միջոցին ահագին խափշիկ մը, *գոր յաղազս քաջութեան Եօթն Գայլ անուանէին*, առջեւ կ'անցնի իբրեւ Վասակի դէմ ախոյեան: Հայեր պահ մը կը վարանին, իսկ Վասակ իրենները կը քաջալերէ եւ Խափշիկին դէմ դիմագրաւ կ'ելլէ, եւ այնպէս *թրովն եզարկ ի վերայ գլխոյն, որ Խափշիկը յերկուս հերձաւ եւ անկաւ յերկիր: Ատոր վրայ Հայերը վերջապէս կը հալածեն այլազգիները, իրենցմէ ալ զոհեր տալով, որոնց մէջն էր Քաջն-Միհրանը կամ Էմրանը (ՈՒՌ. 16): Վասակ յաղթութենէն դառնալով, Արագածոտն գաւառի Սերկելի լեռան վրայ, *ի քարանձաւ ինչ* (ՍՄԲ. 30), կամ**

ընդհովանեալ քարանց (ՈՒՌ. 16), հանգիստ առնելու համար կը ննջէր, երբ այլազգիներէն մէկը անկէ անցնալով *գիտաց թէ ի թշնամեացն է* (ԱՄԲ. 30), բարձրէն խոշոր քար մը իջեցուց գլխուն, *եւ այսպէս կատարեցաւ քաջն Վասակ Պահլաւունին* (ՈՒՌ. 17): Գրիգոր Մագիստրոս, Վասակի որդին, չի վարանիր իբրեւ մարտիրոսութիւն հռչակել իր հօրը վախճանը (ՄԱԳ. 40), որուն կը ձայնակցի Շնորհալին՝ իր թոռնորդին ալ: *Մինչ ի Վասակ քաջն հասեալ, այն որ արեամբ նահատակեալ* (ԶԱՓ. 541):

824. Վանէ Սեբաստիա

Երբոր Պահլաւունիք կը յաջորդէին իրենց երկիրը Սելճուք հրոսկաներու արշաւանքէն ազատել, անդին Արծրունիք կը յուսահատէին անոնց դիմադրել, քանի որ այն կողմէն աւելի զօրաւոր եւ աւելի տեւական էին՝ եղած յարձակումները: Սանաքերիմ թագաւոր, անպտուղ փորձերէ յոգնած, եւ հանդարտութիւն գտնելու սաստիկ բաղձանքով, իր թագաւորութիւնը Յոյներուն փոխանցելու խորհուրդը կը յղանայ, ոչ Դաւիթ կիւրապաղատին ոճով, իր կենդանութեան ատեն օգնութիւն ապահովելու եւ մահուրնէ ետքը բացարձակապէս յանձնելու պայմանով (809), այլ նոյն ատենէն ուրիշ երկրի մը հետ փոխանակելով, եւ իրեններուն ժառանգութիւն մը ապահովելով: Սենեքերիմի որդին Դաւիթ Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ կայսեր հետ բանակցելու (ՄՄԲ. 46), զի անձամբ ալ ի զուր մաքառեր էր Սելճուքներու հրոսակը ընկրկելու (ՈՒՌ. 59): Վասիլ ամենայն ընդունեցաւ առաջարկը, վասն զի նոր երկիրներու տիրապետութեամբ կայսրութեան սահմանները կ'ընդարձակուէին, իսկ կայսրութեան ծոցին մէջ Հայերուն յանձնուէլիք նոր երկիրը, առանձնաշնորհեալ կուսակալութենէ աւելի բան մը չէր ըլլար, եւ երբ ուզէին կրնային Յոյները Հայերուն իշխանութիւնը փոփոխել կամ ջնջել, առանց դիմադրութեան իսկ հանդիպելու: Փոխանակուելիք տեղը կը որոշուի Սեբաստիոյ գաւառը, բայց ճշդիւ չենք որոշել թէ ինչ ընդարձակութեամբ, որովհետեւ պատմիչներ ոչ չափ կ'որոշեն եւ ոչ սահմաններ կը գծեն, եւ կը բաւականանան յիշել *գրադարն Սեբաստիա եւ որ շուրջ գնովալ գաւառք* (ԼԱՍ. 32), կամ *գՍեւաստ եւ գԼառիս եւ յոյով պռաստիհնս* (ՎԱԲ. 92), կամ *գՍեւաստ իւր թեւօքն* (ՄԱՄ. 105), որոնք կատարեալ բացատրութիւն չեն տար: Վասպուրականի մէջ Յոյներուն ձեռքն անցածը, կը նշանակուի 8 քաղաք, 72 բերդ եւ 4.000 գիւղ, կամ ըստ այսլոց 12 բերդ եւ 4.000 գիւղ: Իսկ 115 վանքերուն համար տեղ մը կ'ըսուի թէ *զվանորայսն ոչ ետ Սենեքերիմ ի Վասիլ* (ՄԱՄ. 104). բայց այլուր կը յիշուի թէ հարիւր *հնգետասան վանք այլ ետ* (ՄՄԲ. 46): Երբոր երկիրը բոլոր կը թողուի, վանքեր չէին կրնար դուրս մնալ, եւ զատ պետութիւն կազմել, ուստի պատմիչներուն ոչ *ետ* ըսելը պէտք է իմանալ, թէ վանքեր Հայ վանականներու ձեռքը մնացին, եւ Յոյն վանականներու ջանձնուեցան: Սենեքերիմ Վանէ ելաւ մէկտեղ առնելով իրեն չորս որդիները, Դաւիթ, Աբուսահլ, Ատոմ եւ Կոստանդին, եւ եղբօրորդիները, Դերենիկ, Գագիկ եւ Աշոտ (ՎԱԲ. 92), իր իշխանները, ազատագունդը, եւ 400.000 հոգի ողովորդէն, որ Վասպուրականի բնակութեան մէկ երրորդը կը հաշուուի (ԶԱՄ. Բ. 903): Մէկտեղ բերաւ Վարազայ Ս. Նշանն ալ, եւ անոր համար նոր վանք ու եկեղեցի կանգնեց Սեբաստիոյ մէջ, Ս. Նշան անունով: Իսկ մէկտեղ ելլող եկեղեցականներէն եւ ժողովրդականներէն մաս մը այստեղ այնտեղ ալ մնացին, եւ այդ խումբէն կ'ըսուին Ակնի եւ Արաբկիրի հայաբնակութիւններն ալ, եւ Եկնայ Նարեկ վանքն ալ, ուր Ս. Գրիգոր Նարեկացիի ոսկորներէն մասունքներ ալ դրուեցան: Սենեքերիմի տեղափոխութեան թուական կ'ընդունինք 1021 տարին, քանի որ Անեցին երկու տեղ Հայոց 470 թուականը կը կրկնէ (ՄԱՄ. 104, 105), ինչ որ կը համապատասխանէ եղելութեանց ժամանակագրական պահանջին ալ:

825. Վասիլի Արշաւանքը

Վասապուրականի նոր տիրապետութիւնը, Վրաց եւ Ափխազաց՝ նոր խլրտումները, եւ Հայաստանի միւս մասերն ալ կայսրութեան հպատակեցնելու փափաքը, առիթ տւին Վասիլ կայսեր նորէն անձամբ Արեւելք անցնիլ եւ այդ գործերը կարգադրել: Վասիլ եկաւ շիտակ ու բնակեցաւ *յրնդարձակ դաշտն Կարնոյ*, եւ այնտեղէն պատգամ գրկեց Ափխազաց Գէորգ թագաւորին, *գալ ինքեան ի հնազանդութիւն* (ԼԱՍ. 15): Սակայն Ափխազներ չխոնարհեցան, Վրաց Գուրգէն թագաւորն ալ անոնց միացաւ, եւ Լիպարիտ իշխանի գլխաւորութեամբ իր գունդերն ալ օգնութեան դրկեց: Լիպարիտի հետ էին, իր Ըռատ եւ Չոյատ (ՍՄԲ. 47), կամ Ռատ ու Չուատ (ՍԱՍ. 105) եղբայրները: Վասիլ քանի մը անգամ անօգուտ պատգամաւորութենէ ետքը, Բասենի Օկամի բերդը ու շրջակաները աւերեց ու քաշուեցաւ, եւ Գէորգ պատեհ գտնելով ուխտիքի վրայ յարձակեցաւ, աւրեց ու այրեց: Վասիլ բարկանալով Ափխազներու վրայ յարձակեցաւ, ամէն տեղ ջարդեց ու քանդեց, աւերեց ու աւարեց, գերեց ու գերփեց, *մեծասաստ հրամանաւ, մի՛ ողորմիլ ձերոյն եւ մի՛ երիտասարդին, մի՛ տղային եւ մի՛ հասակաւ կատարելոյն, մի՛ առն եւ մի՛ կնոջ, եւ մի՛ ամենեւին ամենայն հասակի* (ԼԱՍ. 16): Լաստիվերտցին շատ տխուր գոյներով կը նկարագրէ այդ կոտորածը, զոր աստուածային վրէժխնդրութիւն կը համարի Հայոց խաչերուն դէմ գործուած անարգանքին (822): Վասիլ կայսր Վասապուրականի կողմը կուսակալ դրկեց Նիկեփորոս Կոմիանոս կամ Կոմնենոս պատրիկը (ՉԱՍ. Բ. 903), միանգամայն միւս Հայ թագաւորներու ալ երկիրները գրաւելու ձեռնարկեց, եւ *խնդրեաց զԱնի եւ զԿարս* (ՍՄԲ. 46): Այդ միջոցներուն պէտք է դնենք Աշոտի վերջին ճիգերը, եւ վերջապէս Հռոմմներու պաշտպանութեամբ իր բաժինին կամ Դրուց աշխարհին մէջ, հանդարտութեամբ քաշուիլը (822): Չենք գիտեր թէ ինչ մտածեց եւ ինչ ըրաւ Կարսի Աբաս թագաւորը, որ տարիքը առած եւ իր գործին տէր եղած անձ մըն էր, բայց կ'երեւի թէ ճարտարութեամբ իր գործը կարգադրեց: Տարբեր էր Յովհաննէս Սմբատի կացութիւնը. ինքն տկար, եղբայրը անհանդարտ, ամէն վայրկեան իր թագաւորութիւնը կորսընցնելու վախին ներքեւ, Սենեքերիմի նոր կատարած փոխանակութանէն ազդուած, ինքն ալ մտածեց Յոյներուն պաշտպանութեամբ իր անձնական հանգիստը ապահովել, իր ժողովուրդն ու ազգը վաճառելով: Միակ որդին զոր ունեցած էր, վախճանած ըլլալով, *իւր ոչ գոյր որդի թագակալ* (ԼԱՍ. 18), եղբորը դէմ յայտնի թշնամութեամբ էր, եւ մինչեւ իսկ կը մտածէր պարսապի հանել անոր ապագայ յաջորդութեան պայմանը, որ Ախուրեանի հաշտութեամբ հաստատուած էր (821): Յովհաննէս Սմբատիայդ խորհուրդին, թէ ոչ թելադրողը, զոնէ քաջալերողը եղաւ Պետրոս կաթողիկոս, որ մինչեւ իսկ յանձնառու եղաւ անձամբ բանակցութիւնը կատարել եւ կայսեր հետ պայմանաւորուիլ: Ծիշդ այս միջոցին կը նշանակէ Լաստիվերտցին հրաժարեալ կաթողիկոս Սարգիսի մահը (ԼԱՍ. 19), կարծես լռելեայն իմացնել ուղեով, թէ Պետրոս այդ յարձուն ճամբուն մէջ մտաւ, երբոր Սարգիսի ազդեցութենէն ազատեցաւ: Լաստիվերտցին, որ միակ ժամանակակիցն է, չի կրնար զսպել իր վիշտն ու զայրոյթը, քանի անգամ որ այս դժբախտ գաղափարին գործադրութիւնը կը յիշէ:

826. Տրապիզոնի դաշինքը

Վասիլ կայսր Հայաստանի գործերը նայելու եւ Տայոց խնդիրը վերջացնելու համար *ամիսս երիս* այն կողմերը մնաց, անկէ 1022ի ձմեռը հասնելուն Տրապիզոն իջաւ, որ այնտեղ ձմեր էր (ՍՄԲ. 47): Նոյն միջոցին Պետրոս կաթողիկոսն ալ Անիէ կ'ելլէ, Սմբատի հետ կարգադրած մտածմունքնին յաջողցնելու, եւ *զհետ եկեալ կայսեր հանդիպի նմա, յաւորս Աստուածայայտնութեան մեծի տօնին* (ԼԱՍ. 18), որ է ըսել Դեկտեմբերիմէջը կամ վերջերը: Բնական էր որ առաջարկը մեծ գոհունակութիւն պիտի պատճառէր կայսեր,

ուստի հազիւ թէ Պետրոս կը յայտնէ, թէ Հայոց թագաւորին միտքն է, որ *յես իմոյ վահանանին զիմ քաղաքս եւ գերկիրս նմա տաց ի ժառանգույթին* (ԼԱՍ. 19), Պետրոս կայսեր աչքին մեծ մարդ մը կը դառնայ, եւ *մեծարեալ պատուի ի նմանէ* (ԼԱՍ. 18): Առաջարկութեան ճիշդ եւ օրինական ձեւը պէտք էր ըլլար, որ Յովհաննէս Սմբատ իր գրութեամբ ու կնիքով այդ յայտարարութիւնը հաստատէր, ինչպէս որ Ուռհայեցին ալ կը գրէ, թէ *Յովհաննէս ի կենդանութեան գիր էր տուեալ Հռոմոց, թէ զկնի մահուան իմոյ Անի Հռոմոց լիցի* (ՈՒՌ. 98). հետեւաբար Լաստիվերոցիին գրածը, թէ *Յովհաննէս պատուէր տուեալ էր հայրապետին, եթէ գրէ գիր եւ տուր կտակ թագաւորին* (ԼԱՍ. 19), հնար չէ ուրիշ կերպ իմանալ, բայց եթէ ըսելով, որ գրութեան նիւթական պատրաստութիւնն էր, որ Պետրոսի ձեռքով կատարուեցաւ, բայց խոստումը Յովհաննէսի կողմէն էր գրուած եւ անոր կնիքով հաստատուած: Պարզապէս Պետրոսի բերնով կամ կնիքով գիր մը չէր կրնար ոչ վստահութիւն ազդել, եւ ոչ ընդունելի ըլլալ: Միեւնոյն իմաստն ունի միւս պատմագիրին ըսելն ալ, թէ թագաւորը *պատրիարքին պատուիրէ տալ ձեռագրով զԱնի զկնի մահուան իւրոյ ի Հռոմոս, որպէս եւ կիրաւագաւորն Դաւիթ* (ՎԱՐ. 93): Յովհաննէսի գրած պայմաններէն մէկը եղած է, որ կայսարն *պահէ զնա ի նեղաց իւրոց* (ՎԱՐ. 93), որով կ'իմացուին ոչ միայն արտաքին թշնամիներ, այլեւ ներքին հակառակորդներ, որոնց գլուխը կը գտնուէր իր Աշոտ եղբայրը: Բաց աստի այդ դաշինքէն ետքը, Յովհաննէս *առնոյր տուրս եւ իշխանութիւնս ի Հռոմոց զամս հնգետասան* (ՈՒՌ. 98), որ է ըսել թէ տարեկան նպաստ մըն ալ կ'ընդունէր, մինչեւ իր մահուան օրը: Արդ եթէ Յովհաննէս իրեն համար դրամական շահ մըն ալ ապահովեց, հարկաւ միեւնոյն ժամանակ գործին միջնորդն եղող Պետրոս կաթողիկոսն ալ իր օգուտը զանց չըրաւ, եւ դրամական նպաստ մը անոր ալ տրուեցաւ, տարեկան կամ միանուագ, քանի որ յայտնի է, թէ *յոյժ սիրոյ էր զանձուց Պետրոս, որեւ բազումք վասն այնր եպերէին զնա* (ԼԱՍ. 72): Այդ տեսութիւններ պատմիչին միտքին ալ ծագած են հարկաւ, երբ այդ դժբախտ եւ դժպիսի սակարկութիւնը պատմելուն ատեն ցաւագին սրտով կը հառաչէ. *Անդ եղեւ Հայոց կորստեան գիր եւ նամակ* (ԼԱՍ. 19): Յաւալի է որ այդ կորուստին միջնորդն ու գործադիրն ալ՝ նոյնինքն Հայոց կաթողիկոսը կը տեսնենք:

827. Ջրօրհնէքի հանդէսը

Վասիլ անակնկալ յաջողութեան դիմաց, եւ կաթողիկոսին ունեցած գործակցութիւնն ալ տեսնելով, մոռցաւ բոլոր իր կրօնամոլ բժախնդրութիւնները, ոչ քաղկեդոնիկութիւն մտածեց, եւ խտրութիւն միտքը ինկաւ, եւ Հայոց Աստուածայայտնութեան ու Յունաց Մկրտութեան տօնին օրը, ջրօրհնէքի արարողութիւն կատարելու հրաւիրեց Հայոց կաթողիկոսը, որ իր հետեւորդներով մասնակցի Յոյն եկեղեցականութեան կատարելիք կայսերական հանդիսութեան: Բարեղէպ առթիւ 1023 Յունուար 6ի տօնը, Կիրակի օր ալ կ'իյնար: Պետրոսի հետեւորդ եկեղեցականութեան մէջ անունով կը յիշուի Յովհաննէս Կոզեռն վարդապետը (ՍՄԲ. 47). այլ որովհետեւ անոր վրայ երբեք մեղադրանք մը գրուած չէ, պիտի հետեւցնենք թէ դժբախտ բանակցութեանց մէջ նա մասնակցութիւն ունեցած չէ: Ջրօրհնէքը պիտի կատարուէր Տրապիզոնի գետակին վրայ, որ այժմ Մաչքա կը կոչուի, եւ Իսաղտեաց լեռներէն իջնելով Տրապիզոնի մօտ Սեւ ծով կը թափուի: Վասիլ ինքն պարտուապատշաճ կարգադրութիւններն ըրաւ, եւ հրամայեց *Պետրոսի օրհնէլ գջուրն ըստ մերոյ կանոնիս եւ Հռոմոց եպիսկոպոսացն որ անդ դիպեցան, ըստ իւրեանց կանոնին* (Լաս. 19), եւ Հայոց կաթողիկոսն ու եկեղեցականութիւնը *երեստ կանգնեցնէլ բարձր քան զառաջնորդսն Յունաց* (ՍՄԲ. 47), այսինքն գետին ընթացքին վերի կողմը: Ինչ որ պատմիչ մը իբրեւ պատուոյ նշանակ կը մեկնէ, որովհետեւ Հայոց գլուխը հայրապետ մը կը գտնուէր, իսկ Յունաց գլուխը լոկ մետրապոլիտ մը միայն, ուրիշ մը իբր կրօնամոլ նախանձայուղութեան արդիւնք կը ցուցնէ, *այսպիսի մտօք, զի թերակատար համարէին*

գորհնությունս Հայոց, զի ի ներքոյ կալով գորհնեալն ի Հայոց կրկին օրհնեսցեն (ԿԻՐ. 53): Գուցէ Վասիլ պատուասիրութեան նպատակ ունէր իսկապէս, վասն զի Հայաստանի գրաւունը ապահոված լինելուն վրայ, Պետրոսին ինչ պատիւ եւ վարձատրութիւն ընելիքը չէր գիտեր: Բայց կայսեր կարգադրութիւնը յարմար եկած էր Յոյն եկեղեցականութեան, որ այս մեկնութեամբ կրնար իր ժողովուրդն ալ հանդարտեցնել, թէ անոնց մէջ Հայերու հանդէպ ցուցուած տարապայման զիջողութեան մասին շփոթողներ կամ գայթակողներ ըլլային: Եղելութեան վերջաւորութիւնն ալ, եւ Հայոց կատարած օրհնութեան վրայօր պատմուած սքանչելիքները, այդ տեսութիւնը կ'արդարացնեն, որով *զամօթի հարսն Յոյնքն ամենայն, եւ սկանայ գովէին զհաւատս Հայոց* (ԿԻՐ. 54):

828. Գետադարձի գրոյցը

Պետրոսի կատարած ջրօհնէքին առթիւ պատմուած *գետադարձութեան* հրաշքը, ժամանակակից Լաստիվերոցին չունի, յի միայն կը գրէ. *Եւ ի հեղոյ հայրապետին գտերունական իւղն ի ջուրսն, ցնցուոյս լուսոյ ճառագայթից յանկարծակի ծագեաց ի ջուրցն, զոր տեսին առ հասարակ ամենեքեան, եւ փառաւորեցին զԱստուած, եւ բարձրացաւ եղջիւր հաւատոյս մերոյ* (ԼԱՍ. 19): Վարդան ալ կը կրկնէ. *Եղև հրաշալի նշան, լոյս փայրատակեալ ի յաջոյ հայրապետին եւ յօծմանէ սուրբ իւղոյն ի հիացումն տեսողացն, եւ յոյժ գովեցաւ հաւատն Հայոց* (ՎԱՐ. 93): Գետին դառնալուն կամ հոսանքին կենալուն խօսք չեն ըներ, այլ թէ միայն միւռունը ջուրին մէջ թափուած աստեն փայլուն պղպջակներ երեւեցած են ջուրին երեսը, ինչ որ պայծառ օր մը արեւին ճառագայթներուն ներքեւ տեսնուելիք երեւոյթ մըն է, որ կրցած է իր բարի ազդեցութիւնն ունենալ նախապաշարեալ Յոյն ռամիկին վրայ, որուն ով գիտէ ինչ ձախող թելադրութիւններ ըրած էին իր մոլեռանդ եկեղեցականները: Այդ պարզ պատմութիւնը հասկնալի աճում մը ունեցած եւ փառաւորուած է իբրեւ Հայոց դաւանութեան երկնային հաստատութիւն: Անեցիին մօտ կը կարդանք. *Տէր Պետրոս արգել զգետն ժամ մի հրաշիւք ամենագօր սուրբ նշանին, առաջի Վասիլ թագաւորին* (ՍԱՍ. 106): Սմբատ ալ կը կրկնէ. *Հուր սաստիկ ի ջրին վերայ, եւ կապեցաւ ջուրն պահ մի* (ՍՄԲ. 47): Կիրակոս ալ կը գրէ. *Յաղօթելն սուրբ հայրապետին Պետրոսի դարձաւ ջուրն ի վեր, եւ լոյս սաստիկ ծագեաց, որ նուագեցուցանէր զնառագայթս արեգական* (ԿԻՐ. 54): Ինչպէս կը տեսնուի գետին ընթացքին կենալուն կամ ետ դառնալուն պարագան յետիններէ միայն յիշուած է, զոր չունին խոհականագոյն պատմիչներ՝ Լաստիվերոցին եւ Վարդան: Միանգամայն զայն յիշողներն ալ համաձայնչեն, մէկը միւռունին, միւսը խաչին, եւ երրորդը Պետրոսի աղօթքին վերադրելով հրաշքը: *Գետարգել* անունով խաչի մասունք մըն ալ պահուած էր, իբրեւ Պետրոսի գործածած ձեռաց խաչը, սակայն գիտենք թէ ջրօհնէքը միւռունթափով կը կատարուի, եւ ոչ խաչի տեսնագրութեամբ: Վկայութիւնները ճշդութեամբ յառաջ բերինք ցուցնելու համար, թէ գետադարձութիւնը նախնական եւ հիմնական պատմութիւն մը չէ, ինչպէս Գետադարձ անունն ալ պատմիչներէ յիշուած չէ, եւ մենք իբրեւ պարզ մակդիր անուն մը կը գործածենք զայն, սովորութեան հետեւելով, աւելի *գետնէ դարձող*, քան թէ *գետը դարձնող* իմաստը տալով անոր: Հրաշքներու վրայ խօսուած աստեն, եթէ հրաշքներ՝ հրաշքը գործողին եւ հրաշքի նպատակին հեն կապակցութիւն պիտի ունենան, ոչ Պետրոսին անձը եւ ոչ անոր կատարած գործը երկնային հրաշքի մկ գորութեամբ փառաւորուելու արժանիքը չունէին: Կիրակոս նոյն եղելութիւնը կը զարդարէ վարժուած աղաւնիի մը պատմութեամբ, որ Յոյներուն միւռունթափին աստեն կ'իջնէր *խառնիլ ընդ ջուրն*, բայց այս անգամ *յանկարծակի խոյսացաւ արծիւ մի, էառ զնս եւ զնաց, եւ զամօթի մեծի հարսն Յոյնք ամենայն, եւ սկանայ գովէին զհաւատս Հայոցն* (ԿԻՐ. 54): Բայց Հայոց հաւատքին առաւելութիւնը հաւաստելու համար, պէտք էր որ արծիւը Հայոց լեռներէն եկած ըլլալն ալ յարմարցնէր, որպէս զի յոյն արծիւ մը յոյն աղաւնիի դէմ ելած չկարծուէր: Պէտք չենք տեսներ կարեւորութիւն ընծայել Կիրակոսի

յիշած պարագային, սակայն շատ բնական կը գտնենք ջրօրհնէքի ատեն աղանի թոցնելու սովորոյթը, եւ շատ դիւրին անոնց թռիչքը դէպի վայր ուղղելու եղանակը: Իսկ Վասիլ կայսեր Պետրոսի օրհնած ջրով սրբուիլը (ՍՄԲ. 49), պարզապէս Պետրոսին ցուցուած յարգանք մըն է, զոր կատարուած առեւտուրին պարագան շատ կեղակարծ կը դարձնէ: Տրապիզոնի գետակին մօտերը, վերէն անոր նայող բարձունքի մը վրայ, Հայոց վանք մը կայ մինչեւ ցայսօր Ս. Ամենափրկիչ անունով, եւ կրնայ մտածել տալ՝ թէ Պետրոսի ժամանակէն եղած ըլլայ անոր առաջին հիմնարկութիւնը:

829. Վասիլ եւ հայերը

Պետրոս իր բանակցութիւնները լրացնելէ եւ ջրօրհնէքի առթիւ փառաւորուելէ ետքը, փոխանակ ուղղակի Անի դառնալու, եւ Յովհաննէս Սմբատ թագաւորին՝ իր ձեռնարկին յաջողութիւնը աւետելու եւ անոր մանրամասնութիւնները հաղորդելու, ճամբան կը փոխէ, եւ շիտակ կ'իջնէ Սեբաստիա, ուր հաստատուած էր Սենեքերիմ Վասպուրականի թագաւորը, եւ այնտեղ կը մնայ քանի մը տարիներ: Պատմութիւնը չի ճշդեր այդ տարօրինակ գործին պատճառը, եւ մակարելով պէտք է ըսենք, թէ Տրապիզոնի *կորստեան գիրը* լաւ ընդունելութիւն չէր գտած Անիի իշխաններուն եւ ժողովուրդին մէջ, եւ Պետրոս վատահոլութիւն չունեցաւ համարձակ այնտեղ դառնալ, կայսրն ալ խոհեմութիւն սեպեց, որ պահ մը հեռանայ, եւ դժգոհներու հետ շփման մէջ չգտնուի: Սենեքերիմ արդէն Յունաց հետ սակարկութեան օրինակը տուած էր. եւ պէտք չէր գայթակղէր Պետրոսի ըրածէն: Միւս կողմէն ընդարձակ դիմադրութիւն կը պատրաստուէր Յոյներուն դէմ, եւ ոչ միայն տեղացի իշխաններ, այլ եւ *բագուսք յիշխանացն Հռոմոնց, գորս Վասիլ ընդ ժամանակս ժամանակս ի պատուոյ իշխանութենէ ընկեցեալ էր*, միաբանեցան նոյն միջոցին, եւ Նիկեփորոս Ծովիզրկայսր հռչակեցին (ԼԱՍ. 20): Այդ միաբանութեան մասնակցեցան Գագիկի որդիները Յովհաննէս եւ Աշոտ ալ (ՍՄԲ. 48), հարկաւ չկրնալով շարժումին դէմ դնել, եւ նոյնիսկ իրենցներուն զգացումները վիրաւորել: Այդ պարագաներուն մէջ դժուար էր Պետրոսի Անի դառնալը: Սեբաստիոյ Սենեքերիմ ալ Նիկեփորոսի հետ միանալու հրաւիրուեցաւ, բայց անիկա աւելի Վասիլի անսաց, որ յղեաց աղաչանս զի հնարեացէ զկորուստ Նիկեփորոսի (ՍՄԲ. 48): Իրօք ալ Դաւիթ, Սենեքերիմի որդին, անոր մօտ գնաց իբրեւ *հաւատարիմ* օգնական, բայց պատեհ առիթին, *սուր ի վեր առեալ սպան զնս, եւ հատեալ զգրուխն փութապէս հասուցանէ առ թագաւորն Վասիլ* (ԼԱՍ. 22): Կայրսը ուրախացաւ եւ Դաւիթի օժիտ տուաւ Կեսարիա, Ծամնդաւ եւ Խաւարտանէք քաղաքները *հանդերձ սահմանօք* (ՍՄԲ. 48), զոր չենք կարծեր իբր նոր թագաւորութիւն նկատել, այլ Սեբաստիոյ Արծրունի թագաւորութեան ընդարձակութիւն: Դաւիթի գործը որչափ ալ նենգաւոր, սակայն Հայ թագաւորները դժուար կացութեան մը ազատած է, որոնք ապստամբ Նիկեփորոսի հետ անմիջական շփման մէջ՝ չէին կրնար անոր դէմ դնել, մինչ կը տեսնէին որ վերջին յաղթութիւնը Վասիլի պիտի մնար: Լաստիվերտցին կերպով մը կ'ուզէ Դաւիթի գործը արդարացնել, ըսելով թէ *յանկարծակի իբրեւ ի քնոյ զարթուցեալ, եւ տեսեալ զգործսն անպատեհութեան, եւ զի ոչ գոյր այլ իւիք խափան առնել չար միաբանութեան*, այդ սպանութիւնը կատարեց (ԼԱՍ. 22): Բայց Սմբատ կը վկայէ թէ *Դաւիթ չկամեցաւ ստել գրաշինս Վասիլն*, այն է *զի հնարեացէ զկորուստ Նիկեփորոսի* (ՍՄԲ. 48): Չմոռանանք որ այդ պարագային էր որ Պետրոս Տրապիզոնէ Սեբաստիա կու գար, եւ գուցէ ինքն էր Վասիլի յանձնարարութիւնները Սենեքերիմի եւ անոր որդիներուն հաղորդողը: Դիտողութեան արժանի է Կիրակոսի ըսելը, թէ *հրամցեաց կայսրն հայրասպետին դնել զայթոռ իւր ի Սեբաստիա* (ԿԻՐ. 54), որ կայսեր հրահանգով Սեբաստիա եկած ըլլալը կը հաստատէ:

830. Պետրոսի կեանքը

Պետրոս քանի մը տարի շարուտակեց Սեբաստիա մնալ, իբրև Արծրունի թագաւորին հիւրը, կամ լաւ եւս իբր յունական հովանաւոր ութեամբ պաշտպանուած: Հարկաւ կարելոր պարագաներ կը ստիպէին զինքը հեռու մնալ իր այնտէն եւ Անիի կաթողիկէէն, թէպէտ այնտեղ ունեցած ճոխութիւնը չէր կրնար ամբողջաբար վայելել Սեբաստիոյ մէջ: Ուրիշ առիթով մը բացատրուած կը գտնենք այդ ճոխութեան մանրամասնութիւնները, զորս նա կը վայելէր *յայտն հայրապետութեան ի Հայաստան աշխարհին*: Իբրև հասութից աղբիւր *տուեալ ի թագաւորացն Հայոց*, ունէր *հինգ հարիւր զիւղ անուանիք եւ մեծանիք եւ շահաւէտ ընտիր ընտիր*: Իսկ իբր հետեւորդ *ի տան հայրապետին* կը գտնուէին 12 եպիսկոպոս, 4 վարդապետ, 60 կուսակրօն քահանայ եւ 500 ամուսնացեալ երեց, այնպէս որ *չէր նուաստ այտն հայրապետութեանն քան զթագաւորութեանն Հայոց* (ՈԲՌ. 185): Մեր տեսութեամբ գրչագրական սխալ մը պէտք է ընդունիլ 500 զիւղերու եւ 500 երեցներուն թիւերու վրայ, ինչպէս նաեւ եպիսկոպոսական թեմերուն համար ալ՝ որ 500 ըսուած են, եւ նոյնչափ *եպիսկոպոսք փառաւորք զաւարտաւեալք* (ՈԲՌ. 184). մինչ Լուսաւորչիատենն ալ եպիսկոպոսարաններու թիւը 400 ըսուած էր (67): Նմանապէս, *ունէր կազմութիւն հայրենեաց* բացատրութիւնը՝ չենք կարծեր թէ Պետրոսի ստացութեանց վրայ պէտք ըլլայ մեկնել (ԳԵՏ. 18), քանի որ անմիջապէս անցուած է տուեալ *ի թագաւորացն Հայոց*, որ Տրդատէ սկսելով հայրապետական նուիրուած կալուածները կը ցուցնէ (ՈԲՌ. 184): Բայց զգալապէս քիչցնելով ալ արուած թիւերը, կաթողիկոսը պիտի փափաքէր, որ *յայտն հայրապետութեան ի Հայաստան աշխարհի* ըլլար, եւ ոչ Սեբաստիոյ պանդխտութեան մէջ: Պետրոս *ամս ինչ* Սեբաստիա անցրնելէ ետքը (ՉԱՄ. Բ. 903) Անի կը դառնայ, ինչ որ յարմարագոյն կը գտնենք դնել 1026ին ատենները, այսինքն, երբ Վասիլ կայսեր եւ Սենեքերիմ թագաւորին մեռնելէն ետքը, ինքն ազատ էր երես առ երես հաստատուած պայմաններուն համակերպել:

831. Վասիլ եւ Կոստանդին

Վասիլ, որ 976ին գահ բարձրացած էր, պատմութեանց մէջ ծանօթ երկարակեաց վեհապետներէն մէկն է, 50 ամբողջ տարիներ իշխանութիւն վարած լինելով, որ բաւական ալ արդիւնաւոր կրիայ սեպուիլ, կայսերական գահուն յարափոփոխ կացութենէն ետքը՝ այսպիսի տեսական իշխանութիւն մը յաջողցնելուն, եւ կայսրութեան զօրութիւն եւ ընդարձակութիւն ալ անելցնելուն պատճառով, որով կրցաւ իրաւամբ ոկչուիլ *հօր ի թագաւորս, եւ միշտ յաղթող ի պատերազմունս* (ԼԱՄ. 30): Միայն տարապարտ կը գտնենք *արքայութեամբ եւ կուսութեամբ եւ բարի խոստովանութեամբ* անուանի մարդ մը եղած ըսել (ՈԲՌ. 61), երբոր այդ վկայութիւնները տուող պատմիչներն ալ կը վկայեն, թէ շատ շատեր բանտերուն մէջ կը նեղէր, եւ *կորստական տուն* մըն ալ ունէր, *զոր լի արարեալ էր իշխանօքն Յունաց*, զորս *գաղտ ի ծածուկ խեղդամահ* կ'ընէր *կախեալ զգետունք ընդ փողիցն ի ճանկս երկայթիս* (ՈԲՌ. 63): Տրապիզոնի ջրօրհնէքը եւ Հայոց դաւանութեան մասին հաշտ նայիլն է որ գրաւած է մեր պատմիչներուն սիրտը, *սուրբ թագաւորն Վասիլ* ըսելու չափ (ՈԲՌ. 61): Բայց պէտք չէր որ միտքէ հեռացնէին, թէ ինչ պայմանով եւ ինչ գնով եղան այդ համակիր զգացումները: Վասիլի յաջորդեց իր եղբայրն ու գահակիցը Կոստանդին Թ., զոր ինքն Վասիլ հռչակեց իր վերջին օրերը, եւ անոր յանձնարարեց Հայերուն պաշտպանութիւնն ալ (ՄՄԲ. 49): Կայսերական գահին վրայ բարեւեր եւ խաղաղական վարչութիւն մը ունեցաւ Կոստանդին, իր եղբօր բուռն եւ պատերազմաւեր ձգտումներէն հեռու, բայց որովհետեւ ինքն ալ տարիքը առած էր, շատ երկար չվայելեց իր իշխանութիւնը, եւ երեք տարիէն մեռաւ 1028ին: Իր օրով տեղի ունեցաւ Վասպուրականի կուսակալ Կոմիանոսի (825) ապստամբութիւնը, որ նոյնիսկ իրեններէն ձերբակալուեցաւ,

առաջ ներման հանդիպեցաւ, բայց միւս տարին պատժուեցաւ, եւ Վասպուրականի կուսակալութեան ղրկուեցան հետզհետէ Նիկիտոս եւ Սիմոն ներքինիներ (ԼԱՍ. 30): Սա ինքն Կոստանդին կայսր խիղճ ըրաւ իր եղբօր կնքած անիրաւ դաշնագիրէն օգտուիլ, եւ ուզեց Յովհաննէս Սմբատի յանձնառութեան գիրը անոր դարձնել: Իբրեւ ապահովագոյն միջոց Հայ եկեղեցական մը կը փնտռէ, եւ կաթողիկոսարանի հիւրատես Կիրակոս երէցին կը յանձնէ նոյն գիրը, եւ կ'ըսէ, *Տար զգիրդ եւ տուր ի թագաւորն Հայոց*, որպէս զի յորդոց որդի իրենց մնայ իրենց թագաւորութիւնը (ԼԱՍ. 46), դժբախտաբար Կիրակոս նամակը տեղը չտարաւ, եւ մօտը պահեց ժամանակին օգտուելու համար:

832. Հայ թագաւորը

Մենքերիմ 1025 տարին վախճանեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Դաւիթ, որ իր հօր մարմինը հոգաց Վարագայ վանքը թաղել տալ, հայրենական դամբարաններուն մօտ: Ժամանակակից է Ափխազաց թագաւոր Գեորգի մահն ալ, որուն յաջորդեց որդին Բագարատ (ՍՄԲ. 50), եւ այս փոփոխութեանց միջոցին լաւ կը յարմարի Պետրոսի Մերաստիայէ Անի վերադառնալը: Անկէ ետքը մինչեւ Պետրոսի Վասպուրական փոխադրուիլը, որ է 1026էն մինչեւ 1033, մերձաւորաբար եօթը տարիներու միջոցը, բնաւ մտադրութեան արժանի եզրութիւն չի ներկայեր, եւ ոչ ալ Պետրոսի վրայ ազդեցիկ եւ զօրաւոր դիրք մը կը վկայէ: Պետրոս որ Յովհաննէս Սմբատ թագաւորին մտերիմն եղած էր, եւ անոր կողմէն դժբախտ դաշինքը կնքած էր Վասիլի հետ, չվայելեց այլեւս նոյն մտերմութիւնը, եւ ինքն Սմբատ, տկարոզի անձ մը, իր շրջանակէն ազդուելով, չուզեց այլեւս Պետրոսի վրայ կրթնիլ: Երկունոր անձեր յառաջ եկած կը տեսնուին Անիի արքունիքին մէջ, որ ազդեցիկ դերեր կը վարեն: Ասոնց առաջինն է, Սարգիս Սիւնի, Հայկազն եւ Ազատ, եւ աւելի յաճախ Վեստ մականունովը ծանօթ, ոչ Սիւնեաց արքունական ցեղէն, այլ նախարարագուն մը միայն, *մեծապատիւ* անձ մը, որ *բագում շինուածոց բերդից եւ եկեղեցեաց* հիմնարկող էր եղած, որոնց մէջ յանուանէ կը յիշուին Խցկունք, որ են Խնձկունք, եւ Ծառաքար (ԿԻՐ. 51): Միւսն էր Գրիգոր Պահլաւունի, Վասակի որդին, որ գլխաւոր դիրք մը ստացած էր թէ իր տոհմին եւ թէ արքունիքին մէջ, իր ուսման եւ զարգացման ոյժով, թէպէտեւ դեռ կենդանի էր իր մեծ հօրեղբայրն Վահրամ, ներքին գործերով չգրադող, քաջ եւ պարզ զինուորական մը: Ընդհանուր կեանքը գեղձ եւ անկարգ ընթացք մը ունէր, մինչեւ իսկ կաթողիկոս ալ կը մեղադրուէր այդ մասին, եւ իր թագաւորանման հայրապետանոցը (830) ենթարկուած էր պալատական գեղձումներու (ԳԵՏ. 19): Ծրջակայից մէջ Կարսի թագաւոր Աբասը կը մեռնի 1029ին, եւ իրեն կը յաջորդէ որդին Գագիկ: Վրաց եւ Ադուանից եւ Ափխազաց վրայ կը թագաւորէր Բագարատ, Գեորգի որդին (830), իրեն համար բաւական անկախ դիրք մը ապահովելով: Յովհաննէս Սմբատի եղբայր Աշոտ այլեւս հանդարտած էր իրեն բաժին տրուած Դրուց աշխարհին մէջ, սպասելով թերեւս իր թանձրամիս եւ թուլամօրթ եղբօր մեռնելուն: Ուրիշ հայ իշխան մըն ալ Դաւիթ Անհողին էր, Գուրգէնի որդին եւ Սմբատի ու Աշոտի հօրեղբօրորդին, որ բաւական ընդարձակած ըլլալով իր սեփական Տաշիրքը, իրեն համար չէզոք եւ հանդարտ դիրք մը կազմած էր (800), եւ միայն աւելի ետքը պիտի տեսնենք զայն նոր ձգտումներու ձեռնարկած:

833. Մեծ խաւարումը

Այդ միջոցին պատահած արեւի նշանաւոր խաւարումը, մեծ տպաւորութիւն գործեց ազգային կացութեան վրայ: Խաւարումը ամբողջական եղած պիտի ըլլայ, քանի որ *եղև տիւն գերդ գիշեր* (ՍՄԲ. 52), եւ այնչափ թանձր էր մթութիւնը, որ մինչեւ իսկ *ամենայն աստեղքն առհասարակ երեւէին որպէս ի մէջ գիշերի* (ՈՒՌ. 75): Խաւարումին օրը Սմբատ

և Ուոհայեցիին Հայոց 485 թուականին կը դնեն, այլ նախադասելի կը գտնենք Լաստիվերոցիին գրածը, *յամեսանն արաց, յաուրն ուրբայթու, ի դառնալ աուրն, էր եւ թուականին մերոյ չորեքհարիւր ութսունեւերկու ամ* (ԼԱՍ. 38): Ամիսը նշանակելով ամսուան օրը չի նշանակելը, կը թելադրէ *ի դառնալ աուրն* բացատրութիւնը իբր ամսամուտի օր իմանալ, եւ իրօք ալ 482 արացի ամսամուտը Ուրբայթի կը հանդիպի, եւ կը պատասխանէ 1033 Օգոստոս 10ին: Ահագին տեսիլը ամէնը սարսեցուց, *սհարեկեալ լինէին յերկիրէն որպէս մեռեալ* (ՌԲՌ. 76), *սասանեցան ընդ սուկայի նշանն* (ՍՄԲ. 52), եւ *կարծեցին գոյ մեծամեծ չարեաց գուշակ* (ԼԱՍ. 38): Նոյնինքն Պետրոս կաթողիկոս եւ Յովհաննէս աթգաւոր ալ այլայլմէ եղած յատուկ պատդամաւորութիւն մը դրկեցին Յովհաննէս Կոզեռն վարդապետին, իբր ժամանակին գերագոյն գիտնականին, զի *գիտասցեն զմեկնութիւն մեծ նշանին*: Ուրիշ նշանաւոր իշխաններու եւ գլխաւոր եկեղեցականներու հետ, պատգամաւորութեան մէջ կը գտնուէին Սարգիս Հայկազը եւ Գրիգոր Պահլաւունին (ՌԲՌ. 76): Եկողները գտան վարդապետը լացուկոծի եւ խորախորհուրդ մտածութեանց մէջ ընկղմած, որ քանի մը ժամ զիրենք սպասցնելէ ետքը, պատգամախօսի կը սկսի յայտնել, թէ աշխարհի եւ մարդիկներուն չաարչար ընթացքն է, որ երկնից բարկութիւնը շարժած է, եւ Յայտնութեան գիրքին նախատեսածը լրացած է: Սատանան որ կապուած էր, որպէսզի *այլ մի եւս մոլորեցուցէ զագգս, մինչեւ կատարեսցի հազար ամն*, լուծուած է այլեւս իր կապանքներէն (ՅՅՏ. Ի. 1-3), վասնզի ճիշդ ալ Քրիստոսի մահուրնէն սկսելով հազար տարիները կը լրանային 1033 թուականին (ՌԲՌ. 78). Կոզեռն իր կշտամբանքներուն մէջ չկատեցաւ յայտնապէս կաթողիկոսութիւնն ալ մեղադրել ըսելով. *Յայսմհետէ բազում հերձուածք մտանեն յեկեղեցի Աստուծոյ ի ծուլութենէ հայրապետաց, վասնզի թուլամորթին եւ տկարանան եւ հաւատոյ քննութիւն ոչ առնեն, եւ կան յիմարեալք, յաղագս արծայթոյն թողուն ի բաց գհաւատն* (ՌԲՌ. 79): Եւ դարձեալ, թէ *զամենայն անկեարս եւ զորոշեալս ի շնորհաց Որդոյն Աստուծոյ յառաջ կոչեն, եւ ածեն զնոսա ի կարգ քահանայական, եւ զամենայն մերժեալսն գրուի եւ առաջնորդ կացուցանեն ի վերայ ժողովրդեանն Աստուծոյ, եւ գիտեն զինչ գործեն վասն զի կուրանան ի սաստկութենէ արծայթասիրութեան* (ՌԲՌ. 82), եւ ուրիշ շատ մը նմանօրինակ խօսքեր, որոնք յայտնի ակնարկներ կը դառնան, երբոր բաղդատենք Լաստիվերոցիին գրածին հետ, թէ *յոյժ սիրոյ էր զանձուց Պետրոս, որ եւ բազումք վասն այնր եպերէին զնա* (ԼԱՍ. 72), եւ յիշենք թէ Կոզեռն Տրապիզոն կը գտնուէր Պետրոսի բանակցութեանց ատեն (827): Իսաւարու մը եւ Կոզեռնի մեկնութիւնը աստիճան մը եւս դժուարացուցին Պետրոս կաթողիկոսի կացութիւնը Անիի մէջ, որ անկէ խոյս տալէ տարբեր կերպ մը չգտաւ իր դիրքը պահպանելու համար: Նոյնինքն *թագաւորն Յովհաննէս գժտութեամբկ՝ ապրէր ընդ հայրապետին Պետրոսի* (ԿԻՐ. 51), եւ *քինով կը վարուէր անոր հետ* (ՎԱՐ. 98): Ուստի *զայրացեալ տէր Պետրոս կաթողիկոսն յԱնի ի Յովհաննէս թագաւորէն եւ յիշխանացն* (ՍԱՍ. 107), *յարուցեալ յաթոռոյ իւրմէ ծածկաբար, եւ զնաց ի Վասպուրական խոռովութեան աղագաւ* (ՌԲՌ. 89), եւ բնակեցաւ *ի Չորովանս սաղնապատի* (ՍԱՍ. 107): *Խոռովութեան աղագաւ, եւ ծածկաբար* մեկնիլը, որոնք բնաւ հայրապետական վեհութեան կնիքը չեն ցուցներ, բաւական են հաստատել, թէ կցկտուր է Պետրոսի գովաբաններէն մէկուն տուած մեկնութիւնը, թէ Պետրոս հեռացած ըլլայ, *զի թագաւորն եւ ամենայն նախարարք եւ ազատագունդ զօրք Հայոց ոչ լինէին ունկնդիր աստուածային պատուիրանացն* (ՌԲՌ. 87): Կոզեռնի խօսքերը կը վկայեն, թէ աւելի ինքն հայրապետը շատ նախանձայնութիւն չունէր աստուածային պատուիրաններուն վրայ, եւ իր քաղաքական ուղղութիւնն եւ աթգաւորաւայել հայրապետանոցն էր, որ ամենուն միտքը իրեն դէմ կը գրգռէր:

834. Պետրոս ի Ձորովանք

Եթէ իրօք աստուածային պատուիրաններուն նախանձայուգութիւնն էր պետրոսի մեկնելու շարժառիթը, նա ոչ *ծածկաբար*, այլ յայտնի յանդիմանութեամբ եւ բողոքով կրնար իր աթոռը թողուլ եւ հեռանալ, եւ ոչ թէ իր ժողովուրդը լքանել, այլ մերձակայ վանք մը առանձնանալ, մինչ Պետրոս Հայոց թագաւորութեան սահմաններէն կ'ելնէ, եւ կ'երթայ Ձորովանք, յունական կայսրութեան հովանաւորութեան ներքեւ, ու Վասպուրականի յոյն կուսակալին պաշտպանութեան կ'ապաւինի: Ասով յայտնի կը ցուցնէ, թէ քաղաքական դիտումն էր՝ իր ուղղութիւնն ու սկզբունքը: Իսկ Ձորովանքը իր բնակավայր ընտրելը շատ հասկանալի է, քանի որ Գէորգ Գառնեցիի (695), եւ Յովհաննէս Դրասխանակերտացիի օրէն (732) կաթողիկոսական աթոռանիստ եղած էր, եւ նոյնինքն Վահան Սիւնին ալ հոն ապաւինած էր իր գահազրկութենէ տեքը (770): Ինչ որ Պետրոսի պաշտպանութեան պիտի աւելցենք իր եկեղեցւոյն դաւանութեան վրայ հաստատամտութիւնն է, վասնզի երբեք քաղկեդոնականութեան կասկածի ներքեւ շինկաւ իր ընթացքը: այլ Յոյներուն աչքին քաղաքական օգուտի եւ տիրապետութեան խոստումները շողացնելով, հեռու կը պահէր կրօնական պահանջումներ ընելէ: Պետրոսի բացակայութիւնը ի Վասպուրական տեսնել *զամուշորս* (ՍԱՄ. 107, ՈԲՌ. 87): Թագաւորն եւ իշխաններ ուղեցին քաղցրութեամբ ետ դարձնել, բայց նա *սղաշանօք ոչ դարձաւ* (ՎԱՐ. 98), հարկաւ կռակելով թէ իրեն հանդէպ անկեղծ չէր հակառակորդներուն ընթացքը: Իրաւ ալ անոնց միտքը Պետրոսի ձեռքէն ազատին էր, եւ զայն հայրապետական աթոռէն զրկել. բայց այդ բանը չէին համարձակեր ընել Պետրոսի ազատ եղած ատեն, վասն զի շատ հաւանական էր աթոռի բաժանման տագնապ ծագիլը, քանի որ Պետրոս պաշտպանուած էր Յունաց կողմանէ, եւ Հայաստանի մեծագոյն մասը կայսրութեան ներքեւ մտած էր: Անիի թագաւորն եւ իշխանները ամէն տեսակ միջոցներ գործածեցին, որպէս զի Պետրոսը Անի դարձնեն եւ իրենց ձեռքին ներքեւ ունենան, եւ հազիւ յաջողեցան չորս տարի աշխատելէ տեքը 1037ին: Պատմիչներ տարբեր միջոցներ կը յիշեն այդ եղելութեան, մէկը կ'ըսէ թէ *խաբանօք յուղարկեալ տարան յԱնի* (ՍԱՄ. 107), միւսը կը պատմէ թէ *սծաւ բռնութեամբ ի ձեռն տուկի կողմանցն* (ՎԱՐ. 98), որ է Վասպուրականի դուքսը կամ կուսակալը: Իսկ ուրիշ մը կը վկայէ թէ *թագաւորն Յովհաննէս եւ ամենայն նախարարք Հայոց գրեցին նենգութեամբ առ տէր Պետրոս, լինել ունկնդիր հրամանաց նորա, եւ սկանջալուր լինել ամենայն յուսաւոր վարդապետութեան նորա* (ՈԲՌ. 87): Քանի որ միտուրնին անդամ մը Պետրոսը իրենց ձեռքին ներքեւ ունենալն էր, թէ խաբէական խոստումները եւ թէ Յոյն կուսակալին միջնորդութիւնը գործածած են անխտիր, որպէսզի նպատակնին իրականացնեն, ինչ որ վերջնապէս յաջողցուցին, եւ Պետրոս հաւանեցաւ դառնալ Անի, որ իրեն ալ փափաքելի էր, եւ Ձորովանքի մէջ արգելական մնալէն ալ շատ աւելի ախորժելի:

835. Դեռսկորոս կաթողիկոս

Բայց հազիւ թէ Պետրոս *մտանէր ի քաղաքն Անի*, թագաւորին հրամանով ձերբակալուեցաւ, եւ արգելական դրկուեցաւ Բջնի բերդը, Պահլաւունիներու պահպանութեան յանձնուելով, եւ կաթողիկոսութենէ զրկուած հռչակուեցաւ: Միեւնոյն ատեն պարտուպատշաճ միջոցներ ձեռք առնուեցան կաթողիկոսական իշխանութիւնը դատարկ չձգելու համար, եւ վերջապէս հաւանեցուցին Սանահին վանքին առաջնորդ Դեռսկորոսը, որյանձն առաւ կաթողիկոս օծուիլ եւ իշխանութիւնը ձեռք առնել: Պետրոսի արգելականութիւնը *գտարի մի եւ զամիսս հինգ* իսկ Դեռսկորոսի կաթողիկոսութիւնը *գտարի մի եւ զամիսս երկու* ըսուելէն (ՈԲՌ. 88) կը հետեւցնենք, թէ երեք ամիս պէտք եղաւ աշխատիլ, մինչեւ որ կաթողիկոսութեան մասին նոր կարգազրոյթիւն մը յաջողցնեն, որ կատարուած կ'ըլլայ 1037 Նոյեմբերին, իսկ Պետրոսի բանտարկութիւնը 1037

Օգոստոսին մէջ պէտք կ'ըլլայ դնել: Ոչ Պետրոսի աթոռագրկութիւնը եւ ոչ Դեոսկորոսի աթոռագրկութիւնը կանոնական օրինաւորութեան պայմանները չունեցան, եւ ըստ *Աստուծոյ հրամանին* չեղան (ՈՒՌ. 88), եւ այս պատճառով մենք ալ Դեոսկորոսը հակաթոռ մը կը նկատենք, եւ կաթողիկոսներու գաւազանագիրքին չենք անցըներ: Այս բանին գլխաւոր եւ հիմնական պատճառն է, որ Պետրոսի դատաստանը ազգային եպիսկոպոսական ժողովի մէջ չտեսնուեցաւ, եւ ժողովական որոշմամբ անոր աթոռագրկութիւնը չվճռուեցաւ, ինչպէս Վահանի համար եղած էր (770), այլ թագաւորական հրամանով եւ անակնկալ կերպով բանտարկուեցաւ, եւ իշխանութենէ դադարած հռչակուեցաւ: Այս պատճառով *ի ձեռնադրութեանն* Դեոսկորոսի *ոչ ժողովեցան եպիսկոպոսք եւ քահանայք եւ հայրապետք* այսինքն վանահայրներ, եւ չուզեցին անոր անունը յիշել պաշտամանց մէջ, որով *ոչ քարոզեցաւ անուն նորա ի մէջ եկեղեցւոյ ընդ այլ հայրապետն*, ինչպէս որ օրէնք էր (ՈՒՌ.88): Հարկաւ օծումը կատարելու չափ եպիսկոպոսներ գտնուեցան, որոնք արքունիքին կամքը գործադրեցին, եւ հարկաւ յիշատակութիւնն ալ ըրած են, ուստի ոչ բովանդակութեան, այլ մեծամասնութեան վրայ պէտք է իմանալ եպիսկոպոսաց դիմադրութիւնը: Իր կողմնակիցներուն թիւը շատցնելու համար Դեոսկորոս պարտաւորուեցաւ նոր ձեռնադրութիւններ կատարել, եւ այս իմաստով ըսուած է, թէ *յանդգնեան ըստ սրտին խորհրդոյն եւ զբազումս յանարժանիցն ձեռնադրեաց յեպիսկոպոսութիւն*: Միւս կողմէ Պետրոս ալ հանդարտ մնացած չ'երեւիր, վասն զի ինքն ալ, եւ իր կողմնակից *եպիսկոպոսքն եւ վարդապետքն* Հայոց *աշխարհին*՝ *նզովիւք փակեցին զթագաւորն եւ զամենայն նահապարսն* Հայոց *վասն հակառակութեանն*, եւ հարկաւ անոնց հետ Դեոսկորոսի համամիտ եպիսկոպոսներն ալ, որոնք սակայն ականջ չկախեցին, եւ Դեոսկորոս ալ զանոնք իր կարգին արձակուած հռչակեց, եւ այս է ըսելը թէ *որք մերժեալ էին յաթոռոյ, յառաջ կոչեաց* (ՈՒՌ. 88): Իսկ Դեոսկորոսի անձին վրայ վատ բան մը չեն գրեր, նոյնիսկ իրեն համակիր չեղողները: Նա մինչեւ վերջ կը նկատուի *այր սուրբ եւ առաքինի* (ՎԱՐ. 98), եւ ըրած ալ միամտութեան կը վերադրուի, թէ *կարի յոյժ յաբեալ եղև մեծ հռետորն Դեոսկորոս* (ՈՒՌ. 88):

836. Պետրոս Բանտարկեալ

Յովհաննէս թագաւորն ու իրեն իշխանները չգտան այն յաջողութիւնը, որուն կը սպասէին Պետրոսը աթոռէն հեռացնելով, ընդհակառակն երկրին մէջ շփոթութիւնները աւելի շատցան, ներքին կացութիւնը վրդովուեցաւ, եպիսկոպոսներ առանց իրենց օծութեան կատարուած փոփոխութեան դէմ ելան, ժողովուրդն ալ գրգռեցին, մինչեւ իսկ արքունիքը իր կացութեան վրայ սկսաւ տագնապի: Հարկաւ պէտք եղած միջոցները փորձուեցան, եւ ապարդիւն եղան, որ *թագաւորն եւ իշխանքն* Հայոց *սարսուալք ի յահէ անիծիցն*, եւ յուզումներուն առջեւը առնելու համար, *կամեցան դարձուցանել զտէր Պետրոս յաթոռ իւր* (ՈՒՌ. 89): Այդ փոփոխութեան մէջ պէտք է գլխաւոր դեր մը ընծայել Գրիգոր Պահլաւունի իշխանին, որ է նոյնինքն Գրիգոր Մագիստրոսը: Մենք տեսանք որ Գրիգոր՝ Յովհաննէսի արքունիքին գլխաւոր գործիչներէն էր, եւ հնար չէր որ ինքն Պետրոսի դէմ եղած հակառակութեանց եւ անոր դէմ յարուցուած հալածանքին մասնակից եղաց չըլլար: Նոյնիսկ Պետրոսի Բջնի բերդին մէջ բանտարկուիլը, եւ Պահլաւունի իշխանին Պետրոսի բանտապահ ըլլալը, նշան է թէ նա Պետրոսի գլխաւոր հակառակորդներէն էր: Բայց բանտարկելոյն եւ բանտապահին անմիջական յարաբերութիւնները անոնց զգացումները փոխեցին եւ Պետրոս ու Գրիգոր անբաժանելի մտերիմներ եղան: Երկուքին միջեւ փոխանակուած թղթակցութիւնը կը ցուցնէ, թէ Պետրոս Գրիգորի կողմէ պաշտելի կերպարան կը նկատուի, որուն անպայման սէր եւ յարգ, պատկառանք եւ գրեթէ պաշտելութիւն կը դաւանի: Այդ փոփոխութեան գլխաւոր պատճառ կը կարծենք երկուքին հաւասարապէս գիտնականութիւնը, որ փոխադարձ յարգանք զգալու

առաջնորդեց: Քաղաքական տեսակետն ալ Պետրոս կրցած է Գրիգորը վաստակի կատարեալ յունասեր, չըսենք յունամոլ, ուղղութեան՝ որուն Պետրոս մեծ քարոզիչն ու ժիր գործիչն էր, եւ այս երեսն սիրելի չէր եղած ազգային զգացումներ ունեցող Անիի արքունիքին, բայց հալածուելով հանդերձ՝ իր ուղղութենէն եւ իր համոզումէն ետ չէր կեցած, եւ մինչ մէկ կողմէն եպսկոպոսական շարժումինզօրութեամբ իր տեսութեանց պաշտպանութիւնը յառաջ կը մղէր, եւ հակառակորդ արքունիքին դէմ կը մաքառէր, միւս կողմէն առաքինական հանդարտութեամբ Բջնիի առանձնութեան մէջ կը մնար, սիրելով ընթերմամբ եւ ուսմամբ պարապիլ: Գրիգորի վկայութեամբ կը տեղեկանանք, թէ գլխաւորապէս Եփրեմ Ատորիի *Հաւատոց գիրք* գործն էր իր կարդացածը, զոր Գրիգորի ալ տուած էր կարդալու, որ ետ դարձուցած ատեն, զայն կը կոչէր *գրնկերդ քոի քում միայնութեան* (ՄԱԳ. 4): Ուրիշ անձ մըն ալ անշուշտ, որ այդ պարագաներուն մէջ, ազդեցիկ դեր մը կատարած պէտք է ըլլայ, Գրիգորի կրտսեր հօրեղբայրը Տիգրան Այլղարիպն է, որ Յովհաննէսի արքունիքին մէջ մարգպանի (ՇԱԿ. 82), կամ ուրիշ բացատրութեամբ՝ հարկերու վերատեսուչի եւ գանձային պաշտօնեայի գործը կը վարէր (ՄԱԳ. Ժէ), եւ անգործ չէր մնար, երբոր ամէն կողմէ ընդդիմամարտ զգացումներ արքունիքը վերիվայր կ'ընէին: Այլղարիպի ընթացքը չէր կրնար տարբերիլ իր եղբօրորդիէն, որ Պահլաւունի գերդաստանին գլխաւորը կը նկատուէր, թէ ոչ տարիքով, զոնէ գիտութեամբ եւ անժանեօք:

837. Պետրոսի վերադարձը

Երբոր արքունիքը խոնարհեցաւ Պետրոսը իր աթոռը դարձնելով խաղաղութիւն հաստատելով եւ իր իսկ դիրքն ալ ապահովել, այս անգամ Պետրոս ինքն էր որ *գաւուրս բազումս ոչ առնոյն յանձն*, թէպէտ *ամենեքեան խնորհին թողութիւն ի նմանէ*, բայց նա իր ընդդիմութեան մէջ հաստատ կը մնար, եւ *պնդեալ կայր* (ՈՒՌ. 89): Ոչ թէ Պետրոս նորէն աթոռը գրաւելու կամք չունէր, այլ կը պահանջէր որ ապօրինի ձեւով եւ գրեթէ բռնութեամբ կատարուած գործը օրինական ձեւ առնէ. թագաւորի կամքով մերժուած եւ թագաւորի կամքով դարձող մը չըլլայ, այլ եպիսկոպոսաց ժողովով իր արդար իրաւունքը հաստատուի: Ըստ այսմ հարկ եղաւ Պետրոսի այդ պահանջքն ալ կատարել, ժողովին նախագահութեան հրաւիրուեցաւ ծերունին Յովսէփ կաթողիկոս Ադուանից, որ եպիսկոպոսներով Անի եկաւ Հայոց 487 թուականին, 1038ին վերջերը: Հայոց եպիսկոպոսները, վարդապետները, հայրապետները կամ վանահայրերը, կրօնաւորները, իշխանները եւ ազատներն ալ հրաւիրուեցան, մեծ ժողով մը գումարուեցաւ *իբրեւ չորր հազարաց* (ՈՒՌ. 89), եթէ թուատառի սխալմունք չկայ, եւ այնտեղ որոշուեցաւ Պետրոսի աթոռազրկութեան անկանոնութիւնը, եւ զայն իր աթոռը դարձնելու պէտքը: Հազիւ թէ ժողովական որոշումը լսուեցաւ, առանց կանոնական գործադրութեան սպասելու, ռամիկը *յանդգնութեամբ* գործելու մղուեցաւ: Դէոսկորոսի վրայ յարձակեցան *յաւուր Յայտնութեան Տեսուն, մինչդեռ օրհնէին զջուրն*, կաթողիկոսական քօղը գլուխէն քաշեցին, ու պատռեցին, զի հանդիսութեանց ատեն *քօղով վարէին յայնմ ժամանակի կաթողիկոսք*, եկեղեցիէն դուրս քաշեցին, եւ *հանին զնա անարգանօք ի քաղաքէն* (ԿԻՐ. 51): Տրուած թուականներու համեմատ եյդ եղելութիւնը կը կատարուի 1309 Յունուար 6ին, կամ ըստ Հայոց 487 մարգաց 1ին, շաբաթ օր: Այս կերպով Պետրոս փառօք եւ փառաւորութեամբ իր աթոռը կը դառնայ, եւ նորոգեալ ազդեցութեամբ իշխանութիւնը ձեռք կ'առնէ, եւ *եղև խաղաղութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Հայաստան աշխարհին*: Յովսէփի նախագահութեամբ հաւարուած Անույ ժողովականները *գամենայն ձեռնադրեալս ի Դէոսկորոսէ ընդ բանադրութեամբ փակեցին, զի մի որ զնոսս ի կարգ քահանայութեան կոչեսցէ* (ՈՒՌ. 90): Իսկ Դէոսկորոս, թէպէտ անարգեալ, եւ *կարի յոյժ ամաշեցեալ* (ՈՒՌ. 90), *տրտմութեամբ* (ԿԻՐ. 51), բայց անշուշտ *արձաւ ի վանս իւր*, իբրեւ կատարելապէս *այր սուրբ եւ առաքինի*

(ՎԱՐ. 98), եւ *անդ եղել վախճան կենաց նորա*, եւ իբր նշանաւոր անձնաւորութիւն մը *եղաւ հուպ յեկեղեցին* (ԿԻՐ. 51), սրբութեան համբաւ թողով իր ետեւէն: Այնպէս որ յետ ժամանակաց երբ մեծամեծ փորձանքներ եկան Անիի վրայ, Անեցիք մտածեցին, թէ *այս կոտորածք որ լինին ի քաղաքիս հանապազ*, հետեւանք եւ *յանդգնութեանն զոր գործեցին ընդ նա հարքն մեր*: Ուստի Գրիգոր Տուտեորդիի Սանահին վանքի առաջնորդութեան ատեն, *այր մի քարակոտի* յղեցին Սանահին, որ յայտնի կամ *գաղտնի առջէ մասն ինչ ի նշխարաց Դեոսկորոսի, զի թերեւս թողութիւն արասցէ քաղաքիս*: Մարդը կը փորձը գաղտնի վերցնել, բայց *սհարեկեալ սհիւ մեծաւ* չի կրնար յաջողիլ. Տուտեորդիին կը դիմէ, եւ նա կը պատասխանէ, թէ *ես ոչ կարեմ գործել զայդ իրս*, եւ խորհուրդ կու տայ որ Անիցիներու բազմութիւն մը Սանահին գայ, եւ *մեր ընդ նոսա պաղատեսցուք խնդրել զթողութիւն ի նշխարաց նորա*, դժուարութեան կը հանդիպի, կը յապաղի, եւ վերջապէս կը խափանի (ԿԻՐ. 51): Արդպատմութեան ստուգութենէն աւելի մեր նկատածը Դեոսկորոսի իր ետեւէն թողած բարի համբաւն է, որով միամտաբար հրապուրուած ըլլալը կը հաստատուի, դժուարին կացութեան դարման հասցնելու նպատակով:

838. Անորոշ վիճակը

Պետրոսի տարած յաղթութիւնը, աւելի քան անձնական յաջողութեան, իր քաղաքական ուղղութեան յաղթանակն եղաւ: Այն օրէն որ Պետրոս՝ Յովհաննէս թագաւորի կողմէն Տրապիզոնի դաշնագիրը կնքեց Վասիլ կայսեր հետ (826), Պետրոսի ազդեցութիւնը ինկած էր Անիի մեջ, այնպէս որ հազիւ թէ կարճ միջոց մը դժուարութեամբ կրցաւ մնալ արքունիքին մօտ, երեք տարի Սեբաստիա ու չորս տարի Վասպուրական անցընել պարտաւորուեցաւ յունական պաշտպանութեան ապաստանելով: Սակայն ոճիւրէն աթոռ դառնալէն ետքը Պետրոսի ուղղութիւնն է, որուն կը շահուին Գրիգոր Պահլաւունիէ գատ Վեստ Սարգիսն ալ, եւ երեքներուն մէջտեղ մտերիմ գործակցութիւն մը կը հաստատուի, որ մոռացումի տրուած եւ Կոստանդին կայսրէ ալ ետ եղած (831), Տրապիզոնի *կորստեան նամակին* նոր ոյժ կ'աւելցնէ, եւ մինչեւ անոր գործնական արդիւնաւորութեանը կը հասնի: Եպիսկոպոսական դասը, որ կանոնական օրէնքներու պահպանութեան նախաձայնութեամբ աշխատեցաւ Պետրոսի կաթողիկոսութիւնը պաշտպանելու, ձախող հետեւանքի մը գործակից եղաւ, Անին վաճառողին եւ վաճառումը գործադրողին ոյժ տուած ըլլալով, թէպէտ չենք սիրեր ենթադրել՝ որ այդպիսի մտածմունք մը ուղղակի ինկած ըլլայ եպիսկոպոսներուն միտքը: Պետրոսի աթոռ դառնալը տեղի ունեցած էր 1039ի սկիզբը, եւ երկու երեք տարուոյ չափ հանդարտ կացութիւն մը տիրեց, որովհետեւ կարծիքներ իրարու մօտեցած էին արքունիքի ազդեցիկներուն միջեւ, մինչ Յովհաննէս թագաւորը անձնական նշանակութիւնն ալ կորուած էր: Աշոտ արքայեղբայր օրէ օր իր յոյսը կ'աւելցնէր, եղբօրը մահուամբ առաջին գահը անցնելու, եւ արքունիքի ազդեցիկներուն ինքն ալ կը միանար ուղղութեամբ եւ գործով, այլ անակնկալ կերպով մահը կը հասնէ զինքն տանիլ եղբօրմէն առաջ: Յովհաննէսի կեանքն ալ աւելի չերկարեց, եւ *ի միում ամի* մեռան *հարազատ եղբարքն* Աշոտ եւ Յովհաննէս (ԼԱՍ. 44): Ասոնց մահուան տարին նշանակուած է Ուռհայեցիէն Հայոց 489 տարին (ՌԲՌ. 90), իսկ Անեցիին 499 գրածը (ՍԱՄ. 107), տպագրական կամ գրչագրական յայտնի սխալ պէտք է նկատել: Լստիվրոցիին *զկնի երից ամաց* ըսելն (ԼԱՍ. 44) անորոշ կը մնայ, որ եղելութենէ սկսիլը ճշդուած չըլլալով: Չանազան եւ տարբեր ծանօթութիւնները մերձեցնելով, եւ Յովհաննէսի 20 տարին (ՍԱՄ. 105) հիմ առնելով, 1041ի վերջերը կը նշանակուի Աշոտը, եւ 1042ի սկիզբները Յովհաննէսի մահուան թուականը: Յովհաննէս անորդի էր, իսկ Աշոտ միայն ազտիկ տղայ մը թողած էր, Գագիկ անունով 12 (ՌԲՌ. 91), կամ լաւ եւս 15 տարեկան (ՍՄԲ. 54), որ ինքն իրեն չէր կրնար գործի գլուխ անցնիլ եւ ժառանգական իրաւունքը պաշտպանել: Ասկէ սկիզբն առաւ անիշխանական կացութիւնը:

Կոստանդին Թ. ալ առանց արու գաւակ թողլու վախճանած էր, որով յաջորդութիւնը ինկաւ իր մեծ աղջկան Չոյիի ամուսնոյն, որ Ռոմանոս Գ. Արկիրոս անունով գահ բարձրացաւ 1028ին: Խակամիտ զինուորական մը, *յոյժ հաւանեալ քաղկեդոնական սահմանադրութեանն*, մէկ կողմէն Սարակինոսներու դէմ պատերազմի կ'երթայ Ասորիքի Բերիա կամ Հալէպ քաղաքը, միւս կողմէն Սեաւ Լերան միայնակեացնարը եւ Ասորուց եպիսկոպոսը կը նախատէ եւ կը հալածէ, բայց չարաչար կը յաղթուի Հալէպի եւ Ուռհայի պատերազմներուն մէջ (ԼԱՍ. 32): Ռոմանոս Կոստանդնուպոլիս դառնալէն ետքը, Չոյի կայսրուհոյն կամակցութեամբ, եւ իր պաշտօնէից ձեռքով բաղնիքի լականին մէջ կը խեղդուի 1034 Ապրիլ 11ին, աւագ Հինգշաբթի օր (ԼԱՍ. 35): Չոյի թագուհին մէկ հոնամիին հետ ամուսնանալով զայն կայսր հռչակել կու տայ Միքայէլ Գ. Պափղագոն անունով, որ նորէն մտադրութիւն կը դարձնէ Արեւելքի վրայ, եւ թեպէտ անգամ մը Յունական զօրքը չարաչար կը յաղթուի Արճակի մօտ (ԼԱՍ. 37), բայց միւս տարին կը յաջողի ետ մղել Պասկաստանէ եկող Սելճուքները, եւ ապահովել Վասպուրականի նահանգը (ԼԱՍ. 38): Այսպարագայէն կը մտածէ օգտուիլ կաթողիկոսարանի հիւրընկալ Կիրակոս երէցը, որ Կոստանդինէ յանձնուած նամակը՝ Յովհաննէսի դարձնելու յանձնառութիւնն էր ստացած (831), բայց առանց յանձնելու որվն էր պահած, *մինչեւ ի ժամանակս Միխայէլի թագաւորութեանն*, ուստի կրցաւ նորէն կայսեր դարձնել, եւ *վանառեալ նմա, առ զանձ բագում* (ԼԱՍ. 46): Չարտուղի խորհրդածութիւն մը աւելորդ չ'երեւիր այստեղ: Գրեթէ տասը տարիներու միջոց մը պէտք է ենթադրել, 1028է 1038, այդ դժբախտ նամակին Կոստանդինէ Կիրակոսի յանձնուելուն, եւ Կիրակոսէ Միքայէլի վանառուելուն մէջ, եւ հաւանական չէ կարծել որ կաթողիկոսարանի հիւրընկալը շարունակ Կոստանդնուպոլիս մնացած ըլլայ առանց Հայաստան իր պաշտօնին դառնալու: Արդ այս միջոցը կը պատասխանէ Պետրոսի Անիի մէջ հակառակութեանց ներքեւ, եւ Չորովանք առանձնութեան մէջ, եւ Բջնի բանտարկեալ վիճակով անցուցած տարիներուն: Արդեօ՞ք անիրաւած կ'ըլլանք Պետրոսի անձին, եթէ ենթադրենք թէ Կիրակոս երէց, Պետրոսի պաշտօնեան, ուղղակի անոր հողորդած է ստացած աւանդը, անոր խորհուրդով չէ յանձնած արքունիքին, եւ վերջապէս նոյն զայրացած կաթողիկոսին թելադրութեամբ, Կոստանդնուպոլիս դարձուցած է՝ իրեն կամ անոր մօտ պատուած նամակը, եւ Միքայէլի յանձնած, կրկնակի վճարմամբ օգտուելով միեւնոյն վանառումէն: Խորհրդածութիւն մըն է, որ մեր միտքին մէջ կը ծագի, եւ ընթացողներու խիղճին կը թողունք իրենց դատողութիւնը կազմել: Անշուշտ միեւնոյ տեսութեամբ գլխաւոր դերակատարին կ'ակնարկէ Լաստիվերոցին ալ, երբոր սիրտին խորէն կը հառաչէ, *Վանառողն յոյժ սպարում եւ տմարդի, զի այսբան չարեաց զանձն սպարոսկան կացոյց* (ԼԱՍ. 50): Բայց այս կէտը փակելով աւելցնենք, թէ Միքայէլ Գ. Պափղագոն կայսրնէ, նոյն նամակը անցաւ քեռորդույն Միքայէլ Ե. Կալափատի, որ 1041ին իր մօրեղբորը յաջորդեց, իբրեւ Չոյի կայսրուհոյն որգեգիրը (ԼԱՍ. 39): Կալափատ Չոյին իբրեւ պոռնիկ խուզել եւ արսորել տուաւ, Ալեքսիոս պատրիարքն ալ բանտարկեց իբր գործակից, բայց Չոյիի քրոջ Թէոդորայի գրգռութեամբ ժողովուրդին զայրոյթին հանդիպեցաւ, եւ կուրացուելով բանտարկուեցաւ, եւ Կոստանդին Ժ. Մոնոմախոս, որ թարգմանի մենամարտիկ (ՄՄԲ. 61), Չոյիի հետ ամուսնանալով գահ բարձրացաւ 1042ին, եւ տիրացաւ Կիրակոսէ վանառած նամակին: Մոնոմախոս հազիւ թէ իմացաւ Հայոց թագաւորական գահուն դատարկանալը Յովհաննէս Սմբատի մահուամբը, մտադրեց պարագայէն օգտուիլ, եւ արդիւնաւորել ձեռք ձգուած նամակին նպատակը:

Միայն Յոյները չէին որ Հայաստանը գրաւելու աչք ունէին: Պարսկաստանի տիրապետող Սելճուքեան Թուրքերը, որ երբեմն պարսիկ եւ երբեմն Սարակինոս անունով ալ կը յիշուին, Ապաստեան ամիրապետութեան ենթարկուած ըլլալուն համար, նորանոր ձգտումներ կը մշակէին, յորմեհետէ 1038ին Միխայէլ պէկի մահուամբ Թողրոյ պէկ կամ Տուրիլի բէկ, Սելճուքի թոռը, Սելճուքներու սուլթան հռչակուած էր: Հայ թագաւորութիւններ բոլորովին վերջացած չէին Յովհաննէսի եւ Աշոտի մեռնելովը, որոնց բաժինները միահամուռ Արարատի Բագրատունի թագաւորութիւն կը կազմէին: Գագիկ Աբասեան կը թագաւորէր Կարսի կամ Վանանդի մէջ, եւ Դաւիթ Գուրգէնեան Անհողին մականուանեալ, դեռ կենդանի էր Տաշիրքի կամ Լոռիի թագաւորութեան գլուխը (ԿԻՐ. 53), որուն քիչ ետքը յաջորդեց Կորիկէ (ՎԱՐ. 101): Չմոռնանք Ափխազաց ու Վրաց ու Ադուանից միացեալ թագաւորութիւնն ալ, որուն կ'իշխէր Բագարատ Գէորգեան, բայց իրեն դէմ ելած էր Լիպարիտ իշխան, Օրբելեանց նախահայրը, եւ զայն մինչեւ խորին Ափխազք փախցնելով, ինքն կը կառավարէր երկիրը, Յունաց կայսրներու հովանաւորութեամբ (ՎԱՐ. 98): Մերաստիոյ մէջ ալ Սենեքերիմի յաջորդող Դաւիթ որդին վախճանած էր 1035ին, եւ իրեն տեղ անցած էր Սենեքերիմի երկրորդ որդին Ատոմ, որ իշխանութիւնը կը վարէր եղբօրը Աբուսահլին հետ գործակցութեամբ: Իսկ Անիի մէջ առժամեայ եռապետութիւն մը կազմած էին, Պետրոս եւ Սարգսի եւ Գրիգոր, համամիտ չըլլալով ալ թէ ինչ ձեւ պիտի կարենան տալ անգլուխ թագաւորութեան, եւ ոչ ալ իրարու հետ բոլորովին համերաշխ ըլլալով: Վասն զի երբ մէկ կողմէն հանրային կացութեան ձեւ մը տալու կը խորհրդակցէին, միւս կողմէն հանրային պատրուակին ներքեւ անձնական օգուտ մը քաղելու մտածումներով կ'օրօրուէին: Պետրոս միշտ իր սկսած գործին աւարտման մտադիր, կ'աշխարտէր Վասիլի հետ կնքուած դաշնադրութեան եւ Միքայէլի հետ կնքուած վաճառման համեմատ, Անին իր սահմաններով յանձնել յունական կայսրութեան, եւ անոր հովանաւորութեան ներքեւ իրեն հանգիստ ու երջանիկ դիրք մը կազմել: Սարգիս ընդհակառակն միտքէն կ'անցըներ *թագաւորելի ի վերայ տանն Շիրակայ եւ որք շուրջ գնովալ գաւառք* (ԼԱՍ. 47), հարկաւ ոչ իբր անկախ թագաւոր, այլ Յունաց պաշտպանութեան ներքեւ թագաւորակերպ ճոխացող կուսակայ մը: Իսկ Գրիգորին Պահլաւունի արիւնը չէր ներեր այդպիսի վատ խորհուրդներու գործակից լինել, մանաւանդ որ դժուարին կացութեան մէջ, նորէն հրապարակի վրայ երեցած էր իր ծերունի հօրեղբայրը Վահրամ, որ շուրջը բոլորած իր ազգատոհմէն երեսունի չափ ազատ իշխաններ (ԼԱՍ. 47), գլուխ կանգնած էր ժողովրդական շարժման, որ ամենայն ուժգնութեամբ կը պնդէր, թէ յանձն չ'առնուր իր քաղաքն ու թագաւորութիւնը օտարին յանձնել, եւ այդ նպատակով կը զինուէր, եւ երեսուն հազարի բանակ մը կազմած էր (ՈՒՌ. 99): Վահրամ *այր հզօր եւ անուանի, եւ բարեպաշտութեամբ յոյժ վեհ, որպէս թէ ոչ որ հաւասար նմին Պահլաւ* (ԼԱՍ. 47), այդ շարժումին հոգին էր, Գրիգոր ալ անկէ չէր կրնար զատուիլ: Իսկ Սարգիս, *վասնզի ի մահուան Յովհաննէսի, նա էր հոգաբարձու նմա* (ԼԱՍ. 47), այսինքն արքունեաց հազարապետն էր, առիթ գտաւ թագաւորականգանձերը յափշտակելով, տանիլ սպահովել իր հայրենական ժառանգութեան բերդերուն մէջ՝ Ափխազքի կողմերը (ՈՒՌ. 98), եւ Անի դառնալ թագաւորելու եւ իշխելու ակնկալութեամբ: Պետրոս հարկաւ չէր կրնար իրեն համար իշխելու մտածումներ ունենալ, բայց իր մեծ ձեռնարկին հետեւելով մէկտեղ, չէր յանդգներ բացարձակ կերպով դէմ երթալ ժողովրդական հոսանքին եւ Վահրամի ուղղութեան:

Յովհաննէսի մահուրնէ ետքը կազմուած եռապետական իշխանութիւնը շուտով քայքայուեցաւ, Սարգիսի բուռն ձգտումներուն եւ Գրիգորի ազգասէր զգացումներուն արթննալովը: Սարգիս ստիպողական հրաւեր կը դրկէր Մոնոմախոս կայսեր, որպէսզի շուտով հասնի Անին գրաւել, որուն դուռները կը խոստանար բանալ Յունաց բանակին առջեւ (ՄՄԲ. 56), Պետրոսի գործակցութեան ալ վստահելով առջ մասին, մինչ Վահրամի պատրաստած ընդդիմութիւնը օրքանգօր կը զօրանար, եւ Պետրոս չէր կրնար ինքզինքը անոր հակառակ ցուցնել: Յոյներ եկան, որ ըստ ոմանց *քսան հազարի* (ՈԲՌ. 100), իսկ ըստ այլոց *հարիւր հազարի* կը հասնէին, կամ այնչափ կը կարծուէին, Հայոց դէմ *հայհոյութեան* եւ *նախատանաց* խօսքեր ալ ընելով (ՄՄԲ. 57): Իսկ Անին պաշտպանողներ սաստիկ կատողած, քաղաքէն դուրս եկան, եւ բուռն զօրութեամբ յարձակողները վանեցին, եւ ետեւէն իյնալով չարարչար ջարդեցին, այնչափ որ ինքն Վահրամ հարկ զգաց կոտորածը արգելով, եւ *հազիւ կարաց հաւանեցուցանել* իրենները, որով միայն *հարիւր* հոգի կրցան ազատիլ՝ կ'ըսեն պատմիչները (ՈԲՌ. 100, ՄՄԲ. 57): Անոր վրայ Յոյներ պահ մը իրենց դիտումէն ետ կեցան, եւ *այլ ոչ եւս յիշեցին զԱնի* (ՄՄԲ. 57): Բայց միւս կողմէն Տաշիրքի թագաւորը Դաւիթ Անհողին, ոտք ելաւ անտէրունջ թագաւորութեան տիրանալ, օգտուելով Գագիկ Աշոտեանի անչափախառնութենէն, եւ իրեն ալ մեծ Գագիկին եղբօրորդին ըլլալէն, բայց Վարամի հրամանին ներքեւ կազմուած նոր բանակը անոր ալ դէմ ելաւ եւ մերժեց, թէպէտեւ առաջուց Տաշիրքի սահմանակից գաւառներէն շատեր յանձն առած էին Անհողինին հնազանդիլ (ՄՄԲ. 57): Այս շփոթութեանց մէջ անցաւ Յովհաննէսի մահուան տարին: Թէպէտեւ յայտնի կերպով թագաւորութիւն հաստատուած չէր, բայց արքունական գահին օրինաւոր ժառանգ Գագիկի իրաւունքն էր որ կը պաշտպանուէր, եւ երբ Սարգիսի դարձուածները խայտառակուեցան, Յունաց ոտնձգութիւնները վերջացան, Անհողինին ձգտումներն ալ ետ մղուեցան, եւ կացութիւնը բաւական ապահով կերպարան մը ստացաւ, յաղթական Անեցիներուն նպատակը եղաւ օրէնքին եւ սովորութեան պահանջած ձեռով Հայոց թագաւորութիւնը հռչակել, եւ Աշոտի որդին Գագիկը հանդիսաւոր կերպով օծել: Այս նպատակով *իմաստոյթեամբ եւ հնարիւք մուծին* զայն *ի քաղաքն* Անի, եւ *թագաւորեցուցին ի վերայ իւրեանց* (ԼԱՍ. 47), բոլոր նախարարներ հաւաքուեցան, Պետրոս կաթողիկոս ալ ստիպուեցաւ համակերպիլ, եւ այսպէս կատարուեցաւ Գագիկի օծումը 1043ին (ՄՄԲ. 107): Իբր օծման թուական՝ Սմբատ Հայոց 491 տարին կը յիշէ (ՄՄԲ. 59), ուստի յարմար կու գայ ըսել թէ 1043ի առաջին ամիսներուն տեղի ունեցաւ օծումը, հաւանաբար Աստուածայայտնութեան տօնին մօտերը, մարգաց ամսոյն մէջ: Օծումին կատարումը եղած կ'ըսուի *հրամանաւ մեծին Գրիգորի, որդոյ Վասակայ* (ՄՄԲ. 67), զոր ուրիշ մը *տրբակեացն մեծն Մարցէն* կը կոչէ (ՈԲՌ. 101), որ եթէ պարզապէս գրչագրական սխալանք մը չէ, *Մագիստեր* կամ *Մաստեր* կոչման տարադէպ աղաւաղութիւն մըն է: Այդ պարագան կը ցուցնէ որ երբ Վահրամ Պահլաւունին զինուորական հրամանատարութիւնը կը վարէր, Գրիգոր Պահլաւունին ալ քաղաքական կառավարութեան գլուխը կը գտնուէր, եւ Պահլաւունիներն էին որ վտանգեալ թագաւորութեան վերջին նեցուկները կը հանդիսանային:

842. ՄՈՆՈՍԱԽԻ ՃԻԳԵՐԸ

Գագիկ Բ. օծուած ատեն արդէն *ուրթեւտասն ամաց*, կամ լաւ եւս եօթելտասնամեայ եղած էր, *յոյժ իմաստուն եւ երկիրդած եւ աստուածասէր* երիտասարդ մը (ՈԲՌ. 100), *զարգացեալ եւ վայելուչ եւ իմաստուն եւ հմուտ աստուածային ուսմանց* (ՄՄԲ. 57), որ ամենուն վստահութիւն կը ներշնչէր, թէ կարող թագաւոր մը պիտի ըլլայ: Վեստ Սարգիս, վախէն Անիի միջնաբերդին մէջ ամրացած էր, Գագիկ իր զինուորներով *ձերբակալ* ըրաւ զայն (ԼԱՍ. 47), եւ *խոշտանգանօք առնոյր ի նմանէ* ոչ միայն բերդը, այլ եւ *զգանձն արքունի*

գոր յաիշտակեալն էր (ՄՄԲ. 58), բայց ներողամտութիւնը մինչեւ ծայրը հասցնելով, ոչ միայն չէր պատժեր, այլ եւ իր պաշտօնին կը դարձնէր, եւ *ընդ իւր ի կարսն* նստուցանէր (ԼԱՍ. 47): Յոյներ *չորս անգամ զկնի միմեանց* Հայոց սահմանները մտնելով *հրով եւ գերութեամբ* երկիրը *մարդաթափ* կ'ընէին (ԼԱՍ. 48), բայց աւելի բան մը չէինյաջողիր ընել՝ Վահրամ Պահլաւունի գունդերու դիմաց: Գրիգոր Պահլաւունին ալ Այլագիներուն վրայ կ'երթար, եւ թէպէտ առաջին անգամ չէր յաջորդեր, բայց յետոյ անոնց գունդերը կը հալածէր եւ մինչեւ իրենց սահմանը կը փախցնէր (ՄՄԲ. 58): Գագիկ ինքն ալ թագաւորութեան մէջը շրջելով հակառակորդները կը հալածէր, եւ ապստամբները կը հնազանդեցնէր, այնպէս որ պատմիչը կը համարձակի ըսել, թէ *իմաստութեամբ հաստատեաց զայթոռ թագաւորութեանն Հայոց, եւ խաղաղացաւ աշխարհն Հայոց* (ՄՄԲ. 58): Միայն թէ շատ համառօտ կ'ըլլային այդ վերանորոգեալ յաջողութեան օրերը, *երկու ամ միայն* (ՄԱՄ. 107, ՈԻՌ. 102): Վեստ Սարգիս իր հին չարութեան մէջ հաստատուն, եւ Գագիկի իրեն նկատմամբ ցուցուցած ներողամտութեան հանդէպ ապաշնորհ, տակաւին հին խորհուրդները կը փայփայէր, Անին յանձնելով իրեն բարձր դիրք մը ստեղծել: Թերեւս Պետրոսն ալ իրեն համախոհ էր, բայց յայտնի չէ յիշուած, միայն թէ յաջորդող եղելութեանց մէջ իրարու համախոհ կը գտնուին: Տեսնելով որ բռնութիւնը դիւրաւ պիտի ջլաջողի, եւ թէ թագաւորութեան Հայերը հաստատամիտ են դիմադրելու գործին վրայ, գաղտնի լուր կը հասցնէ Մոնոմախ կայսեր, *կոչեալ զԳագիկ պատճառանօք սիրոյ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ մի թողոր ելանել ի քաղաքէն մինչեւ զքաղաքն Անի առցես ի նմանէ* (ՄՄԲ. 61): Կայսրը շատ լաւ գտաւ խորհուրդը, մանաւանդ երբ առաջարկը Գագիկի մտերիմներէն կուգար: Իսկոյն գրեց անոր *մեծամեծ երդմամբ, տուեալ միջնորդ գտուրք իսաչն եւ զաւետարանն Զրիստոսի* (ՄՄԲ. 61), թէ *միայն ի տեսանելն զքեզ, դարձուցից ի քեզ զթագաւորութիւնդ քո, եւ գրեցից զքեզ ժառանգ յաիտենից աշխարհիդ եւ քաղաքիդ* (ԼԱՍ. 51), իբր թէ ուզէր Յովհաննէսի գիրն ալ ետ տալ, եւ իր ստացած իրաւունքէն հրաժարիլ:

843. Մոնոմախ եւ Գագիկ

Գագիկ *ոչ կամեցաւ զնալ*: Հազիւ քսանամեայ արթուն երիտասարդ կռահեց թաքուն խորհուրդը, իսկ Սարգիս, *հանդերձ համախոհօքն իւրովք* (ՄՄԲ. 62), ամէն կերպ համոզումներ առջեւ կը դնէր, երթալուն օգուտները կը ցուցնէր, հարկաւ Յովհաննէսի նամակին վտանգաւոր պարագան ջնջելու արդիւնքն ալ կը յիշեցնէր: Գագիկի անվստահութեան ոյժ տուողներ էին Վահրամ Պահլաւունին եւ ուրիշ Պահլաւունի ազատներ *որ թագաւորեցուցին զնա* (ԼԱՍ. 51), սակայն Սարգիս *եւ այլք յազատացն* կը քաջալերէին երթալ, վստահեցնելով եւս թէ *յաղագս մեր մի երկնչիր, զի ահա անձինք մեր մեռանին ի վերայ քո*: Իրենց այս յայտարարութեան երաշխաւոր կը ներկայացնեն Պետրոս կաթողիկոսը, եւ գործին աւելի հաստատութիւն տալու համար, կաթողիկոկոսին արջեւ *արարին երդմունս սաստիկս, բերին գտուրք խորհուրդն Մարմնոյ եւ Արեան Որդւոյն Աստուծոյ, թանալին զգրիչն յարիւնն Կենարարին, եւ արարին երդման գիր հայրապետն եւ ամենայն իշխանքն Հայոց* (ՈԻՌ. 110): Մուրբ խորհուրդին նուիրականութիւնը, երդման արբութիւնը, ու կաթողիկոսին ներկայութիւնը ազդեցին երիտասարդ Գագիկի վրայ, եւ որոշեց համաձայնիլ Մոնոմախի հրաւերին, կարծելով օգտակար գործ մը ընել, սակայն *իմաստունն երդնու, եւ անմիտն հաւատայ, որպէս իմաստնոցն բերեն բանք* (ԼԱՍ. 51), եւ նոյն ելքը ունեցաւ այդ իրողութիւնն ալ: Սարգիսի դերը շատ յայտնի է այդ գործին մէջ, Պետրոսի մեղսակցութիւնն ալ երկրպայութիւն չի վերցնէր, միայն Գրիգորի մասին չենք կրնար վճռական կերպով խօսիլ, թէպէտ Անեցին երեքը մէկտեղ կը դատաւարտէ ըսելով, թէ *տէր Պետրոս եւ ազատ Սարգիս եւ Գրիգոր Բջնեցին նենգեցին զԳագիկ* (ՄԱՄ. 107): Վերջապէս Գագիկ *ոչ գիտեմ, եթէ վասն իսաղաղութեան մտացն, եթէ վասն երկիրաճութեան վարուցն, ոչ եկաց ի պատուէր Վահրամայ, եւ տուեալ զբանալի քաղաքին ի Պետրոս, յանձնեաց*

ի նա զամենայն հոգս աշխարհին մեծաւ դաշամբ եւ ուխտիս, եւ նենգաւորին Սարգիսի սարդերոյն լուեալ, ել ի քաղաքէն, եւ չորաւ ի Յոյնս զանդարձ ուղեւորութիւն, իբրեւ զձուկն ի կարթէ ըմբռնեալ կամ իբրեւ զհաւ ի ծուղակաց (ԼԱՍ. 51): Այսպէս թախծեալ սրտով կը պատմէ Լաստիվերսոյն այդ աղետալի վայրկեանը, որ կնիքն եղաւ Հայաստանի ազգային իշխանութեան: Տարին 1044ին պիտի դնենք, լաւ պիտի ըլլար որոշ օրն ալ նշանակուած գտնել:

844. Գագիկի զիջանիլը

Գագիկ Կոստանդնուպոլիս հասնելով մեծ փառաւորութեամբ կ'ընդունուի, որպէս վայել է թագաւորի, եւ միջոց մը տարբեր վարմունք չի տեսներ, զի *աւուրս ինչ մեծարեցս զնա Մոնոմախն* (ՈԲՌ. 111): Իսկ միւս կողմէ Պետրոս կաթողիկոս ձեռքի տակէն լուր կը դրկէ Սամուսատ նստող յոյն կուսակալին, որ ունէր զիշխանութիւն Արեւելից կողմանն, թէ ծանս թագաւորին, այսինքն Մոնոմախոս կայսեր, թէ մեզ զինչ հատուցանէ փոխարէնս, եւ ես տաց զքաղաքս եւ զայլ ամուրս որ յաշխարհիս են (ԼԱՍ. 52): Վասիլի (826) եւ Միքայէլի (839) հետ կնքուած վաճառումներէն ետքը, այդ երրորդն է զոր Պետրոս կը կնքէ Մոնոմախոսի հետ, եւ միեւնոյն Անին կրկին եւ կրկին նորանւր շահերու առարկայ կը կազմէ: Անդին կայսրը, առժամեայ պատուասիրութիւններէն ետքը լեզուն փոխած էր: *Ոչ յիշեաց զերդմունսն եւ ոչ զհասի զմիջնորդութիւնն*, այլ Գագիկը իբր արգելական պահպանութեան ներքեւ դնելով կ'առաջարկէր. *տուր ինձ զԱնի*: Մենեքերիմի հետ կատարուած փոխանակութիւնն ալ յիշեցնելով կը խոստանար. *Եւ տաց քեզ զՄելիտիսն եւ զգաւաւսն որ շուրջ զնովաւ*: Առաջին-Հայոց Արծրունի թագաւորութեան քով, Երկրորդ-Հայոց Բագրատունի թագաւորութիւն մըն ալ կանգնել կը խոստանար, այլ ինչ որ ծերունի Մենեքերիմի կողմէն բախտ մը կարծուած էր, երիտասարդ Գագիկի անպատուութիւն կ'երեւէր, եւ *նա ոչ առնուր յանձն* (ԼԱՍ. 51): Կայսրը իբր իր պահանջքին փաստ առջեւ կը դնէր զթուղթն, Յովհաննէսի նամակը (ՈԲՌ. 111), որով Անիի տիրանալու իրաւունքը կը հաստատուէր եւ միւս կողմէն *զանձիւք եւ իշխանութեամբ հանեալ զկամս Պետրոսի եւ Սարգսի* (ԼԱՍ. 52), առաջինին գանձեր եւ երկրորդին իշխանութիւններ խոստանալով, Սամուսատի իշխանին միջնորդութեամբ Անիի բանալիներն ալ ձեռք ձգելու կ'աշխատէր: Երբոր *առաքեցին առ Մոնոմախն զքաղաքին Անոյ զքառասուն բանալիք, եւ զիր զկնի թէ ամենայն Արեւելք քո եղև* (ՍՄԲ. 62), նորէն սկսաւ կայսրը Գագիկը հրաժարելու ստիպել, թուղթն ու բանալիները իբրեւ փաստ մեջտեղ դնելով: Գագիկ կը պնդէ, թէ *Թագաւոր Հայոց ես եմ, եւ ես ոչ տամ զԱնի ի քեզ* (ՍՄԲ. 62), եւ բանալիները դրկողներուն դէմ կը բողոքէ, թէ *դատ արասցէ Քրիստոս ընդ իս եւ ընդ նենգաւորս իմ* (ՈԲՌ. 111): Այդ վերջին դիմադրութիւնն ալ բաւական տեսեց, եւ *երեսուն օր պնդեալ Գագիկ ոչ հաւանէր* (ՍՄԲ. 62): Բայց վերջապէս զինքն բանտարկութեան ներքեւ եւ արգելական վիճակի մէջ տեսնելով, իրեններուն ալ ուխտադրուժ նենգութենէն զզուելով, եւ ընդդիմութեան ապարդիւն ըլլալուն համոզուելով, յոշ կամաց զիջողութիւն կը յայտնէր, եւ կայսրն չո եւս խոստացուած Մելիտիսէն կուտար անոր, այլ կը ներէր միայն որ Մերաստիոյ վախճանեալ թագաւորին՝ Դաւիթ Արծրունիի այրիին հետ ամուսնանալով, *տիրէ նորին բաժնին* (Լաս. 52), այսինքն այն բաժնին որ Դաւիթի իբրեւ վարձք տրուեցաւ Նիկեփորոս Ծովիզը սպաննելուն համար (829): Միայն թէ այնտեղ Կեսարիա եւ Ծամնդաւ խաւարտանէք յիշուած էին (ՍՄԲ. 48) իսկ այստեղ կը յիշուին Կալոնպաղատ եւ Պիզոն (ՍՄԲ. 62), որք անուններու տարբերութեամբ, Կապադովկիոյ միեւնոյն կողմը կը ցուցնեն, թէպէտ դժուար է տրուած անունները յունարէն աշխարհագրական անուններով ճշդել: Գագիկի համար ոմանց *ի կղզուք արգելիներսածը* (ՍՄԲ. 108, ԿԻՐ. 52) թիւրիմացութեան պէտք է վերագրել, եթէ չուղենք Գագիկի հետեւորդներուն վրայ իմանալ, վասն զի ուրիշ տեղ՝

զգնացեալսն յիշուած կը գտնենք (ՄԱՄ. 108): Այս եղելութիւնները կը կատարուէին 1044ի վերջերը՝ դէպի ձմեռը:

845. Անիի յանձնուիլը

Անիի մէջ, թագաւորութեան իբրեւ խնամակալ կը մնային Պետրոս եւ Սարգիս, Վահրամ զինուորական հրամանատարութիւնը կը պահէր: Իսկ Գրիգոր թերեւս միամտօրէն Գագիկի երթալուն յաջող ելքին կը սպասէր, եւ *յերկարիկ խնդրոյս* անձամբ Կոստանդնուպոլիս կուգար անցած դարձածը իմանալու կամ թէ պատշաճը գործելու, որով բանալիներուն յանձնուելուն մասնակից չէր եղած: Միայն թէ կացութիւնը զննելով եւ համոզուելով, թէ *ոչ են թողոց գԳագիկ ի տեղի իւր* (ԼԱՍ. 521), ինքն ալ փոխանակութեան ձեւը կը գործադրէր իրեն հաշույն, կը թողուր իր հայրենական Բջնին, Կայեան եւ Կայծօն բերդերով մէկտեղ (ՎԱՐ. 99), զոր այելս դժուարաւ պիտի կարենար պաշտպանել, եւ յունական ծառայութեան կը մտնէր մագիստրոսութեան աստիճանով, Միջագետքի կուսակալ կ'անուանուէր, եւ Տարոնի կողմերը բնիկ սեփականութեան գաւառ մըն ալ կ'առնէր, *գեօղս եւ քաղաքս գրով եւ մատանեաւ յազգէ յազգ* (ԼԱՍ. 52): Գրիգորի Կոստանդնուպոլիս գտնուած միջոցին կը հանդիպի մահմետական գիտուն Մանուչէի հանդիպիլը, եւ Ղուրանի ու Աւետարանի բաղդատութեան վէճը, որուն վրայ Ղուրանի տաղաչափեալ լինելուն նշանակութիւն չունենալը հաստատելու համար, Գրիգոր կը յայտարարէ անոր՝ թէ *քառօրեայ գծագրեցից յԱդամայ սկսեալ մինչեւ ցգալուստն կրկին*, եւ իրօք ալ չորս օրուան մէջ կ'աւարտէ հազարտողենան կոչուած տաղասացութիւնը (ՏԱՂ. Է.), զարմացման մէջ թողով արաբացի քերթողը: Իսկ Մոնոմախ կայսրը 493 Հայոց թուականին յառաջելէն ետքը (ՍՄԲ. 63), որուն ամանորը կ'իյնար 1044 Մարտ 10ին, որ է ըսել ձմեռուան մօտենալուն, Ասիտ անուն իշխան մը լիազօր իշխանութեամբ Հայաստան կը դրկէ Անին գրաւելու եւ կառավարելու (ԼԱՍ. 52), որուն ոմանք *Կատասպան* (ՎԱՐ. 99) եւ ուրիշներ *Պարսկոմանոս* պաշտօնական անունը կու տան տան, եւ ներքինի ըլլալուն *կուրտ կամ այրկին* կը կոչեն (ՈԲՌ. 112): Անեցիներուն ծանր կու գայ քաղաքին յանձնել, եւ ինչպէս առաջին անգամ (§841), նորէն զինուորական ընդդիմութիւն կը կազմակերպեն Վահրամի եւ Պահլաւունիներուն գլխաւորութեամբ, եւ վրանին եկող Յունական գունդերուն վրայ ալ կը զօրանան, որք կը պարտաւորուին տեղի տալ, եւ ձմեռը վրայ հասնելուն Ուխթիքին եւ Թեոդուպոլիսի, այսինքն է Օլթիի եւ Կարինի կողմերը կը քաշուին ձմեռելու: Անեցիներ, թէպէտ յաջողութիւն մը ունեցած էին, բայց յուսահատեցան երբոր լսեցին թէ Գագիկ տեղի տուած է, Գրիգոր ալ ձեռք քաշած է, իրենք սկարացած են, ամէն կողմերէն թշնամիներով պաշարուած են, եւ ոչ մէկ կոմէ օգնութեան յոյս մնացած չէ: Պահ մը կը մտածեն կամ Անհողին Դաւիթը, կամ Ափիսագաց Բագարատը Անի բերել եւ թագաւորեցնել (ԼԱՍ. 52), բայց ուր ուրեմն կը համոզուին, որ Յոյներու առջեւ տեղի տալէ զատ եղանակ չունին: Հին թագաւորներուն գերեզմաններուն վրայ սուգի եւ ողբի արարողութիւն մը կը կատարեն, *լացին երեք օր զանտիրանալն իւրեանց* (ՍՄԲ. 63), եւ *անէծս ցաւագինս կարդացին նենգաւորացն Գագկայ*, եւ *անճարակեալ* (ՈԲՌ. 112), լուր դրկեցին պարսկոմանոս Ասիտի, եւ *ետուն զԱնի ի ձեռս նորա*: Վահրամ ալ հաւանեցաւ տեղի ալ, երբ համոզուեցաւ թէ յաջողութեան յոյս մնացած չէ, եւ բոլոր ժողովուրդը կոտորածի մատնել պիտի ըլլայ դիմադրութեան հետեւանքը: *Աստանօր քարձաւ թագաւորութիւն Հայոց, եւ անկաւ տէրութիւն ազգին Բագրատունեաց* (ՍՄԲ. 63): Պետրոս եւ Սարգիս կրնային ուրախ ըլլալ թէ վերջապէս հասան իրենց նպատակին, որովհետեւ *այս ամենայն ի վաճառէն յայնմ հանդիպեցաւ* (ԼԱՍ. 50), զոր պատմութեան կարգին մէջ յիշեցինք մի անգամ եւ երկիցս եւ երիցս, եւ այն էր որ իր լրումը կը ստանար: Մենք ալ գոչենք ուրեմն աղբերգակ Լաստիվերտցիին հետ. *Ո՛վ դառն վաճառոյն այնորի. քանի՛ արեանց զանձն պարտական կացոյց* (ԼԱՍ. 46): Այդ եղելութեան իբր ճշդուած

թուական պիտի ընդունինք Հայոց 493 տարւոյ վերջին ամիսները, կամ որ նոյն է, 1045 տարւոյ առաջին ամիսները, գարունին բացուելուն ատենները:

846. ԱՍԻՏ ԵՒ ՎԱՀՐԱՄ

Ասիտ կուսկալ Անիի տիրացած ատեն, *անչափ պատուով մեծարէ զհայրապետն Պետրոս* (ԼԱՍ. 53): Յոյներուն համար խորին երախտագիտութեան պարտք մըն էր, ամէն տեսակ պատուասիրութիւն եւ ընծայարերութիւն մատուցանել Պետրոսի, որ առաջին օրէն Հայոց թագաւորութիւնը Յոյներուն անցընելու գաղափարը հովանաւորեր էր, եւ այդ նպատակով մինչեւ վերջ աշխատեր, եւ մինչեւ իսկ այդ պատճառով հակառակութիւն եւ հալածանք ալ կրէր էր: Թերեւս ոմանք ուզեն ներողամտութեամբ նայիլ Պետրոսի այդ ընթացքին վրայ ըսելով, թէ Հայոց թագաւորութեան տււողութենէն յոյսը կտրած, եւ Սելճուքեանց զօրանալէն վախցած, Յունական տիրապետութեան մէջ կը կարծէր գտնել ապահովութիւնը: Մակայն ցորչափ կազմակերպեալ իշխանութիւն մը կար, եւ զանազան Հայ իշխանութեանց միութիւնը նշանակելի զօրութիւն մը կը կազմէր, կրնար կայսրութեան հովանաւորութիւնը պատրաստել, այլ ոչ թէ հայրենի իշխանութեան դաւաճան լինել, եւ անոր վախճանը փութացնել, եւ իր ազգը օտարին վաճառել, միանգամ եւ երկիցս եւ երիցս փոխարէն վարձքեր եւ գանձեր ստանալով: Պատմութիւնը ի սպառ կը լռէ Վեստ Սարգիսի մասին, որ կը յուսար ինքն լինել Հայաստանի թագաւորակերպ իշխողը Յունաց կողմէ, եւ կ'երեւի թէ Յոյներն ալ հասկցան նենգաւորին ընթացքը, եւ չվստահեցան անոր բան մը յանձնել: Առաջին կուսկալ Ասիտի շուտով յաջորդեց Կամենաս (ԼԱՍ. 53), եւ այլեւս Սարգիսի խօսք չեղաւ: Գրիգոր Պահլաւունին, արդէն իր ընթացքը փոխեր եւ կատարելապէս Յոյներուն կողմը անցնելով՝ նոր եւ յաջող կացութիւն մը կազմեր էր: Նա կ'աշխատի իր ընթացքը արդարացնել՝ Գագիկը մեղադրելով, թէ պէտք չէր որ Կոստանդնուպոլիս երթար, եւ եթէ գնաց, պէտք չէր որ փոխանակութեան յանձնատու ըլլար, որով ես ալ, կ'ըսէ, ոչ *այլ ուրեք գտեալ հնար կամ ապաստան, զկնի ամենեւցուն ընթացայ* (ՄԱԳ. 140): Ասով Պահլաւունիներու սկիզբէն բռնած ընթացքն ալ կը բացատրէ: Իսկ ծերունին Վահրամ, Անիի գրաւուելէն ետքն ալ՝ *Սպարապետ Հայոցմնաց, կայսրութեան ներքեւ հայագունդին հրամանատար, եւ քիչ ետքը յայտն 1045 ամի, եւ յաւուրսն աշնանային* (ՈՒՌ. 115), Դուինի Ապուստուար ամիրային դէմ զացող բանակին ընկերացաւ, եւ պատերազմին մէջ սպաննուեցան ինքը եւ իր որդին՝ միւս Գրիգոր Պահլաւունին (ԼԱՍ. 53): Ծերունի զօրավարին պատերազմին խռան մտնելը եւ այնտեղ մահ գտնելը, կամաւոր գործողութեան կերպարան ունի: Կարծես թէ արիասիրտ ծերունին չէ կրցած իր հայրենիքին կորուստը եւ իր ջանքերուն պարասպի երթալու աչքով նկատել, եւ կամաւոր անձնագոհութեամբ ուղած է, իբր քաջ զինուոր, պատերազմի դաշտին վրայ վերջացնել անտանելի դարձած կեանքը: Մագիստրոս իր հօրեղբօր վրայ գրած ողբերգական նամակին մէջ, խօսքը Վահրամի ուղղելով կ'ըսէ. *Արեւմբ վկայեալ հայրենական հասեր շնորհի, եւ հարագոյին քո Վասակայ տենչացեալ միութեան, եւ պէտք է կ'ըսէ, ճանչնալ զքոյդ աւարտումն, իբր մարտիրոսական արժանանալ պասկի* (ՄԱԳ. 40):

847. ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԾՆԻ ՄԷՁ

Կամենասի կուսկալ անուանուելէն ետքը Պետրոսի հանդէպ Յոյներուն ընթացքը կը փոխուի, եւ նոր կուսակալը ոչ *ըստ առաջին պատուոյն մեծարէ զհայրապետն* (ԼԱՍ. 35): Ծատ հասկնալի էր որ նենգաւոր ձեւ մըն էր Պետրոսի նկատմամբ բռնուած ընթացքը, անոր ձեռքով յունական տիրապետութիւնը ամրացնելու, եւ ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար, քանի որ Պետրոսի շահասէր բնոյթը եւ պարագայից համեմատ փոփոխուիլը՝ յունական քաղաքականութեան աչքէն խուսափած չէր կրնար ըլլալ: Ո՛չ

ապաքեն նոյն Պետրոսն էր, որ Գագիկը թագաւոր օժած էր, երբ միւս կողմէն Յունաց տիրապետելուն կ'օգնէր: Կամենասի այդ ընթացքին Հայեր ալ իրենց կողմէն առիթ կ'ընծայէին փոխադարձ քսութեամբ, եւ *ի միմեանս արձակեալ խորամանկութեամբ եւ ստաբանութեամբ, խորհէին զխորհուրդս նենգութեամբ, մատնելով զմիմեանս կայսեր, բաղբաղեալ զձեռն տալն առ Հագարացիսն*: Այդ աղետալի գործերը, կ'ըսէ պատմիչը, *իշխանաց զհայրապետն, եւ նորա զնոսս* ամբաստանելը, երթալով կ'անէր (ԿԻԲ. 52), եւ ցաւալի է մանաւանդ, որ կաթողիկոսն ալ այդ ստորին միջոցներու կը դիմէր: Որչափ ալ գործը ընդհանուր ըլլար, սակայն Պետրոսի դերը աւելի աչքի կը զարնէր, ուստի Կամենաս սկսանի գրով ամբաստան լինել զնմանէ առ թագաւորն, թէ նա է քաղաքին մէջ տիրող շփոթութեանց սկզբնապատճառը, եւ ստացած հրահանգին համաձայն Պետրոսը կը պարտաւորէ Անիէ ելլել, յայտարարելով թէ *հրամայեալ է քեզ թագաւորն Մոնոմախոս տեղի բնակութեան ի Կարին գաւառի յԱրծն աւանի*, եւ այսպէս *խաբանօք հանէ զնա ի քաղաքէն*: Լաստիվերոցիին *մեծանիստ եւ շահաստան քաղաքս մեր* կ'անուանէ Արծնը, վասն զի ինքն ալ բնիկն էր նոյն կողմերուն, զի իր ծննդավայր Լաստիվերտը, հին Արծնի, իսկ այժմեան Քարաբղի մօտ եղող Սալաձորն է: Պետրոսի Արծն գալը յիշելով կ'ըսէ, թէ այդ պարագան մեծաւ ուրախութեամբ լցոյց զանձինս տեսողացն (ԼԱՍ. 53), որով իր ալ այդ տեսնողներուն մէկն եղած ըլլալը կը յայտնուի, երբ հին զգացումի մը վերյիշումը կ'ունենայ, ապա թէ ոչ բնաւ համակիր չեն Լաստիվերոցիին զգացումները Պետրոսի հանդէպ: Կամենոսի պաշտօնի անցնիլը, գոնէ Ասիտէ տարի մը ետքը հաշուել պատշաճ ըլլալով, յարմարագոյն է 1046ին դնել. որչափ ալ Լաստիվերոցիին մէջ 493 Հայոց թուականը կը գտնենք նշանակուած, սակայն ժամանակագրական պահանջին փաստը աւելի զօրաւոր կը գտնենք, քան մեր գրչագիրներուն թուատառերու մէջ սովորական դարձած սխալանք: Միջոց մըն ալ պետէ է տալ Կամենասի կայսեր հետ բանակցութեանց, այնպէս որ Պետրոսի Արծն գալուն համար ցուցուած ժամանակը, *մերձեալ ի տօն սրբոյ Աստուածայայտնութեան* (ԼԱՍ. 53), 1046ի Դեկտեմբերին պէտք կը լինի հաշուել:

848. ԽԱՂՏՈՅԱՌԻՉ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒՄԾ

Բայց Արծնը հայրապետութեան աթոռանիստը պիտի չըլլար, այլ միայն ճարտար ձեւ մըն էր հայրապետը հեռացնել Անիէ, ուր դեռ թարմ էին Հայ կեանքի յիշատակները, եւ փոխադրել այնպիսի միջավայր մը, ուր երկար ժամանակէ ի վեր զօրաւոր դարձած էր յունական ազդեցութիւնը: Մերձաւոր տօնին օրը, Պետրոս նորէն ջրօրհնէքի արարողութեան հանդիսադիր կ'ըլլայ *ի յորդախաղաց ջուրն որ իջանէ ի լերանցն որ ի հիւսիսակողման դաշտին են*, այն է Վերին Եփրատի սկզբնաւորութիւնը, որ Կարնոյ դաշտին մէջէն Արծնի մօտէն կ'անցնի, եւ որ այժմ Գարասու անունով կը կոչուի, պահ մըն ալ ընդարձակուելով Կարնոյ Ծամբը կը կազմէ: Արարողութիւնը կը կատարուի *փառաւորապէս, որպէս եւ վայել էր*, եւ միւռոնթափի պահուն տանիկ մը կը ներկայանայ *քրիստոնէայ լինել եւ մկրտիլ խնդրելով*: Պետրոս *հրամայէ նմա իջանել ի ջուրն*, միւռոնակիրէն միւռոնի շիշը առնելու ստեն, հապճեպ չփոթին պատճառով շիշը կը կոտրուի, միւռոնը *առատապէս* կը թափի *ի վերայ նորակնքին եւ ջրոյն*, բայց կոտրած շիշէն *բեկոր ինչ* Պետրոսի ձեռքը *կարեւելր* կը խոցէ, եւ *յորդոյթին արեան* կը խառնուի միւռոնթափին: Պատահարը վտանգաւոր կողմ մը չունէր, եւ դարմանն ալ դիւրին էր, բայց ձախող տպաւորութիւն թողուց ժողովուրդին վրայ, եւ ամէնքը սկսան ըսել, թէ *չէ բարոյ ինչ նշան*: Ասով մէկեղ իրենց հանդէս կը շարունակեն, եւ *ճաշաժամուն* կերակուրի կը նստին: Բայց երբ տակաւին *ի սեղանն էին*, սհա հասին *կայանաւորք*, Կմենասէ յղուած պաշտօնեաներ, որք հրաման ունէին Պետրոսը Արծնէ ալ հանել, եւ Խաղտոյառիջ, այժմ Քաղտառիչ կոչուած վերդը բանտարկել, որ Կարնոյ դաշտին վերջը, Եփրատի վրայ, ժայռոտ կիրճի մը մէջ ամուր դղեակ մըն էր: Միեւնոյն օրը հրամանը գործադրուեցաւ, եւ

Պետրոս ճամբայ հանուեցաւ դեպի իր նոր բնակութեան տեղը: Այդ եղելութեան թուական պետք է նշանակենք 1047 Յունուար 6, կամ 495 մարգաց 3 Երեքշաբթի օրը: Քսանը չորս տարի առաջ օրը օրին, Աստուածայայտնութեան տօնին, Պետրոսին փառքին գազթնակետն էր եղած Խաղտեաց գետին վրայ (§827), եւ այն օրուան ապառում գործին վրէժը կը լուծուէր Հայոց գետին վրայ, եւ միեւնոյն Յոյները, այնտեղ Պետրոսը փառաւորող, այստեղ Պետրոսը դատապարտող կ'ըլլային: Կաթողիկոսին երկու քեռորդիներէն Անանիա՝ որ կ'երեւի մէկտեղ էր, անմիջապէս ներքինիի մը հետ Կոստանդնուպոլիս դրկուեցաւ, իսկ Խաչիկ՝ որ Անի մնացած էր, *ածեալ ի Հայոց՝ Մեաքար բերդը բանտարկուեցաւ* (ԼԱՍ. 54), որ հաւանաբար Խազտոյառիջի բերդերէն մէկն էր: 849. ԲԻԲՉԱՆԴԻՈՆ ՏԱՐՈՒԿԾ Պետրոս այնտեղ մնաց մինչեւ *մերձ ի գառիկին*, որ կը հանդիպէր 1047 Ապրիլ 19-ին կամ 496 հոռի 11ին, եւ *սպա հանեալ զնոսա անտի տարան ի Կոստանդնուպոլիս առաջի թագաւորին* (ԼԱՍ. 54): Այսպէս համառօտակի կը պատմէ ժամանակակից Լաստիվերոցին, մինչ Ուռհայեցին ընդարձակ պարագաներ կը յաւելու, եւ մինչ նա բանտարկեալի տեղափոժութեան ձեւը կու տայ եղելութեան, սա յատուկ փառաւորութեան ձեւեր կ'աւելցնէ: Մոնոմախ գիր գրած կ'ըլլայ *զի եկեացէ առ նա, եւ Պետրոս կանաւ իւրով յօժարեալ* գացած կ'ըսուի (ՈՒՌ. 122): Այդ տարբերութիւնը հաշտեցնելու համար, ոմանք ուղեցին ըսել, թէ *տեղեկացեալ կայսեր անմեղութեան նորին*, հրամայած ըլլայ առաքել առ ինքն զՊետրոս (ՉԱՍ. Բ. 944), այլ մենք կը կարծենք, թէ բոլոր եղելութիւններ՝ քաղաքական դարձուածներու արդիւնք են: Հարկաւ կաթողիկոսին բանտարկութիւնը գէշ տպաւորութիւն թողած էր Հայոց վրայ, եւ Յունաց հանդէպ զայրացում պատճառած: Կացութիւնը պետք էր դարմանել, մինչ կայսրը կամք չունէր Պետրոսը ազատ թողուլ, ուստի յարմարագոյն սեպեց, արտաքին պատուագիր ձեւերու ներքեւ առաւելագոյն հեռացում եւ պատուաւոր արգելականութիւն մը կարգադրել: Պետրոս ինքն ալ գործին իսկութիւնը հասկցած պիտի ըլլայ, որովհետեւ մտածեց թէ, *զուցէ այլ ոչ թողուն զիս Հռոմք ելանել յԱրեւելք* (ՈՒՌ. 122), եւ կանխահոգ զգուշութեամբ իրեն փոխանորդ հաստատեց կրօսեր քեռորդին Խաչիկը, քանի որ երէցն Անանիա արդէն Կոստանդնուպոլիս տարուած էր, եւ *զձեռնադրութիւն հայրապետութեան* ալ անոր (ԼԱՍ. 72), որ է կաթողիկոսական աստիճան եւ օծում: Պետրոսի այդ ըրածը հիմնովին կը տարբերէր Սարգիս կաթողիկոսի իրեն համար ըրածէն (§812): Սարգիս պաշտօնապէս գործէ քաշուելով ամենայն ինչ Պետրոսի կը թողուր, մինչ Պետրոս աստիճանն ու գործը իրեն վրայ պահելով, իրեն լիազօր տեղակալ եւ փոխանորդ կամ աթոռակից մը կը հաստատէր, որ կարենայ ըստ ամենայնի եւ յամենայնի կաթողիկոսական պաշտօնը կատարել բուն կաթողիկոսին բացակայութեան առեւ: Նախահոգ զգուշութեամբ մտածեց որեւէ առթի մէջ եկեղեցին առանց միւռոնի չթողուլ, եւ 400 լիտր միւռոն երկաթի ամաններու մէջ լեցնելով թաղել տուաւ Ախուրեան գետին մէջ, կամ լաւ եւս Ախուրեանի ձորամէջը, *մերձ ի դուռն քաղաքին*, հարկաւ քիչերու գիտակցութեան եւ գաղտնապէս, զի *մի՛ գուցէ անկանիցի ի ձեռս Հռոմոց* (ՈՒՌ. 122): Այս ալ նոր փաստ մըն է, թէ Պետրոսի յունասիրութիւնը քաղաքականէն անդին չէր անցներ, եւ կրօնական համակերպութեան չէր մտներ: Ախուրեանի մէջ թաղուած միւռոնը, այլեւս հանուած պիտի չըլլայ, վասն զի պատմիչը կը վկայէ իր ժամանակին համար, թէ *կայ պահեալ մինչեւ ցայսօր ժամանակի* (ՈՒՌ. 122): Անկէ ետքն ալ փնտռողը եւ հանող եղած չէ, եւ կրնայ գրգռել Անիի մէջ պեղում կատարողներու հետաքրքրութիւնը: Պետրոս այդ առիթով ալ չ'ուզեր թողուլ իր սիրած ճոխ ձեւերը եւ հետեւորդներու բազմութիւնը, զոր ունէր իր թագաւորակերպ հայրապետանոցին մէջ (§830): Յոյներ ալ կը ներեն, որ արտաին ձեւերով որչափ ուզէ յազենայ ու միխթարուի, եւ Պետրոս կը քաջակերուի իրօք թագաւորաւայել ուղեկցութիւն մը կազմել, եթէ տրուած թիւերը կեղծեալ չեն: Ընտանի կամ *տանեցի* ազատները՝ *փառաւոր* հազուած են *փառեալ զինուք* 300 հեծեալներ են, եւ վարդապետներ եւ եպիսկոպոսներ եւ

երաժիշտ ու վանական քահանաներ՝ 120 հոգի ջորիներու հեծած եւ հետի քալող սպասաւորներ 200, ընդ ամէնն 620 հոգի (ՈՒՌ. 122):

850. ՊԵՏՐՈՍԻՆՅ ԵՏԵՒՈՐԴՆԵՐԸ

Որպէսզի Պետրոսի հետեւորդները լոկ ծառայութեան սահմանուած անձեր չի կարծուին, Ուռհայեցիի մօտ յանուանէ կը յիշուին 17 եկեղեցականներ, իբր ծանօթ եւ գիտնական անձեր: Ասոնց գլուխը նշանակուած են երեք անուններ յատուկ գովաբանութեամբ, Բուլխար վարդապետ՝ *նահնական եւ լաւն ի բնաւից*. Խաչատուր՝ *ամենագովելի դպրապետ*, եւ Թադէոս՝ *այր անպարտելի զօրութեամբ*, անշուշտ գիտնականութեան, եւ ոչ ըմբշամարտութեան իմաստով: Ետեւէն կու գան ուրբ վարդապետներ, Գէորգ Քարնեղեցի, Յովհաննէս Քարնեղեցի, Մատթէոս Հաղբատացի, Միսիթար Գնայրեցի, Տիրանուն Կապանեցի, Վարդան Սանահնեցի, Բարսեղ Բաշխատացի, եւ Միսիթարիկ, որոնք ուրիշ կողմէն ծանօթ չեն: Վերջը դասուած են, տէր Եղիսէ, տէր Բարսեղ, տէր Գէորգ, տէր Եփրեմ, տէր Անան, եւ տէր Խաչիկ, որոնցմէ առջի երեքը ծանօթ եպիսկոպոսներ են, որով ամենուն ալ նոյնպէս եղած ըլլալը կը հետեւցնենք: Եղիսէին *համալայելոյ շքեղ*, իսկ Գէորգի *Չուլահակձագ* կոչումները աւելցուած են (ՈՒՌ. 123): Վերջին երկուքը քեռորդիներուն համանուններ են, բայց նոյնքն են ըսել չենք կարծեր, քանի որ Անանի առաջուց եկած էր, եւ Խաչիկ Հայաստան մնացած էր: Պետրոսի նախորդ եւ ազգակից կաթողիկոսներու անուններ են, որ գործածական անուն եղած կը տեսնուին: Դիտողութեան արժանի է որ վարդապետներ եպիսկոպոսներու կը նախադասուին, որով թէ վարդապետութեամ մեծութիւնը կը հաստատուի, եւ թէ վարդապետներուն գիտնական եպիսկոպոսներ եղած ըլլալը կը հաստատուի: Եղիսէի եւ Բարսեղի համար գիտենք, թէ իրարու եղբայրներ են, եւ թէ առաջ Գրիգոր Մագիստրոսի մօտ իմաստասիրութեան աշակերտած են, զորս յետոյ Պետրոս անկէ ուզած եւ իրեն առած եւ եկեղեցականութեան մէջ յառաջացնելով իբր անբաժան ընկերներ այլ եւս քովէն չէ հեռացուցած: Մագիստրոս նամակով մը Պետրոսի կը դրկէ զանոնք. *Առ, ընկալ յինէն գծառայքդ քո* (ՄԱԳ. 19), եւ ուրածութիւն կը յայտնէ, թէ *գառիկնքս այս ի քաջ հովիւ վատահացայ* (ՄԱԳ. 18): Նամակը թուական չունի, եւ չի ճշդեր թէ երբ տեղի ունեցաւ այդ եղելութիւնը, բայց նկատելով որ Պետրոսի Կոստանդնուպոլիս գացած ատեն արդէն երկուքը եպիսկոպոս եղած էին, բաւական յառաջ դնելու է Գրիգորի աշակերտութենէն Պետրոսի աշակերտութեան անցնելին: Նոյն նամակը (ՄԱԳ. 15) չափազանց գովաբանութիւններով լեցուն է Պետրոսի հասցէին, ինչպէս նաեւ միւս ուրբ հրատարակուած նամակները, ինչ որ կը ցուցնէ, թէ ինչ ալ ըլլար երկու թղթակիցներու քաղաքական ընթացքը եւ ազային գործերու վրայ տեսութիւնները, անոնց ներքին բարեկամութիւնը եւ փոխադարձ յարգանքը երբեք նւաղած չէր իրարու հանդէպ: Իսկ Եղիսէի եւ Բարսեղի աշակերտութիւն փոխելը հաւանաբար հետեւանք եղած է Պետրոսի Բջնի բերդին մէջ կրած բանտարկութեան, ուր ճանչցած եւ հաւնած կ'ըլլայ Գրիգորի աշակերտները, Կոստանդնուպոլիս երթալէն տասը տարի առաջ:

851. ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՎԱՐՄՈՒՆՔԸ

Պետրոսի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտած ընդունելութիւնը եղաւ *բազում պատուով եւ մեծարանօք*, եւ իրեն համար սահմանուած պատուասիրութիւնը *ստած տնկօք* (ԼԱՍ. 72): Իբրեւ նշանաւոր պարագայ կը յիշուի, թէ *ամենայն քաղաքն դրդողեցաւ ընդ առաջ*, թէ *սահաւոր փառօք տարան զնա ի Սուրբն Սոփի*, թէ անդ հանդիպեցաւ նա *թագաւորին եւ պատրիարքին*, այսինքն Մոնոմախոսի եւ հռչակաւորն Կերուլարիոսի, թէ *իջուցին զնա ի փառաւոր տուն*, եւ թէ առջի օրէն անմիջապէս *կենդինար մի*, որ է հարիւր լիտր արծաթ

ետուն ծախս (ՈԲՌ. 123): Հասնելն անմիջապես ետքը *յերկրորդ ատուր* Պետրոս կայսեր այցելութեան գնաց, որ կաթողիկոսը դիմաւորելով ընդունեցաւ, եւ *հրամայեաց նատուցանել յուկի սելին* (ՈԲՌ. 124), այսինքն *յաթոռ ոսկի* (ՍՄԲ. 67), եւ շատ սիրալիր եղաւ տեսակցութիւնը: Երբոր կաթողիկոսը մեկնելու կ'ըլլայ, իր հետեւորդներէն Եղիսէ եպիսկոպոս Պետրոսի նստած աթոռը *յինքն առեալ* միատեղ տանելու կ'ըլլայ, մինչ պալատան սպասաւորներ թող չեն տար, իսկ Եղիսէ *ուժգին ոչ տայր*, այնչափ որ գործը Մոնոմախոսի մտադրութիւնը կը հրաւիրէ, եւ եղածին բացատրութիւնը կը պահանջէ: Եղիսէ առջեւ անցնելով կը պատասխանէ, թէ իրենց համար օրէնքն այսպէս է. *հայրապետական աթոռ է, եւ ոչ որ է արժանի ի նմա նստիլ*: Չենք գիտեր թէ արդեօք Հայեր այսպիսի սովորութիւն մը ունէ՞ին, թէ ոչ Եղիսէի յանկարծ մտածած մէկ աչքաբացութիւնն էր, եւ տեղէ մը լուսաբանելու վկայութիւն չենք գտած, Ամէն առթի մէջ Մոնոմախոս խնդիր ընել չուզեց, եւ թող տուաւ որ աթոռը տանին, միայն հեգնօրէն կը յաւելուր. *Տէր Եղիսէ, հազար դահեկան է աթոռդ, պահեացես զնա տեառն քում, զի մի այլ որ նստցի ի դմա* (ՈԲՌ. 124): Պետրոսի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ մնացած ատենը յոմանց *ամս երիս* (ԼԱՍ. 72) եւ ուրիշներէ *չորս ամաց միջոց ըսուած է* (ՈԲՌ. 125), *ամիսս չորս* գրուած ալ կայ (ՍՄԲ. 67), բայց ճիշդ Գ ու Դ թուատառերու, եւ *ամս ու ամիսս* բառերու գրչագրական շփոթութիւնն է: Ժամանակագրական բաղդատութեամբ 4 տարի ըսել ընդհանրապէս ընդունուած է, որով 1047էն կը հասնինք 1051 թուականը: Պետրոսը այսպէս արգելական պահելու նպատակը կը բացատրէ ժամանակակից պատմիչն ըսելով, թէ կայսրը *կասկածէր թողուլ ի Հայս, թէ երթեալ սպատամբեցուցանէ զԱնի* (ԼԱՍ. 72): Այսչափ բաւական է մեզի հետեւցնելու, թէ ուրեմն մեծհիասթափութիւն տեղի ունեցած էր Պետրոսի միտքին մէջ, որ զգացած յուսախաբութեան վրայ՝ այնչափ սաստիկ փոփոխութիւն կրած էր, որ Անին երեք անգամ Յոյներուն ծախող, եւ իր ձեռքով Անիի բանալիները Յոյներուն յանձնող ըլլալով մէկտեղ, կասկածելի եղած էր Անին Յոյներուն դէմ ապստամբեցնելու գլուխ կրնայ կանգնել: Այդ տեսութիւնն էր հարկաւ, որ միւս կողմէն կայսրը կը ստիպէր Պետրոսը պատուով պահել եւ հանգստութեամբ ապրեցնել, որպէս զի ինքը դժգոհութեան առիթ չունենայ, եւ Հայերն ալ զայրանալու պատճառ չունենան, եւ արտաքին երեւոյթով պարտկէ ներքին նպատակը:

852. ՊԵՏՐՈՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Պետրոսի Կոստանդնուպոլիս անցուցած չորս տարիները, կարելոր միջոց մը կը կազմեն պատմութեան համար, որք սակայն մանրամասնաբար բացատրուած չեն: Պետրոս կ'ապրէր իբրեւ կաթողիկոս, պատիւներով շրջապատուած, այնպէս որ *ատուր ատուր յաւելոյր փառօք եւ պատուովք ի մէջ Յունաց* (ՈԲՌ. 124): Ըսել է թէ Պետրոս, թեպէտ ներքին կերպով Յոյներէ վշտացած եւ անոնց աչքին կասկածելի դարձած, ինքն ալ կ'աշխատէր դուրսէն զինքն հաշտ ցուցնել, որ վստահութիւն գրաւելով ազատութիւն գտնէ: Կայսրը զինքը մօտէն կը բռնէր եւ Պետրոս ստեպ *երթայր ի պալատ թագաւորին*, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքն ալ դժուարութիւն չէր հաներ, որ *գհայրապետական գաւազանն յառաջ տանէին*, ինչ որ թեմակալ իրաւասութեան յատուկ նշանակութիւն ունէր, եւ Յոյն պատրիարքին վերապահած առանձնաշնորհութիւն էր: Պետրոսի այցելութեանց առիթներուն *թագաւորն երկիրպագանէր*, որ յունական սովորութեամբ՝ եպիսկոպոսներ ողջունելու մինչեւ հիմա պահուած ձեւ մըն է, որուն սակայն կայսրներ չէին սիրեր խոնարհիլ: Ընդունելութիւններն ալ փառաւոր ընելու համար կայսրը *հրաման տայր մեծամեծաց իւրոց եղանել ընդդէմ տէր Պետրոսի*: Սակայն չենք կարծեր թէ Պետրոսի ներուած ըլլար Հայաստանի հետ յարաբերութեան մէջ ըլլալ, եւ հեռուէն ալ հայրապետական իշխանութիւն գործեածել, եւ աթոռին պատկանեալ գործերուն վրայ հրահանգներ տալկամ հրամաններ արձակել, քանի որ Լաստիվերոնցիին յայտնուած

կասկածը կը տիրէր, թէ կրնայ *սպասամբեցուցանել զԱնի* (ԼԱՍ. 72): Հետեւաբար պիտի ընդունինք թէ կաթողիկոսին եւ կաթողիկոսութեան մէջ յարաբերութիւնները պաշտօնապէս ընդհատուած կը մնային, եւ Իսաչիկ ինքնին կը վարէր գործերը, եւ կը գոհանար գաղտնի եւ անպաշտօն հրահանգներ ստանալ իր գլխաւորէն եւ մօրողբօրմէն:

853. ՊԵՏՐՈՍԻ ՉԳԱՅՈՒՄՆԵՐ

Պետրոսի հոգեկան վիճակը բացատրելու համար, իրեն նոր կենսագիրներէն մին (ԳԵՏ. 19), առիթ կը քաղէ այն ծանօթութենէն թէ շարականներէն *զհանգստեանն եւ զմարտիրոսացն եւ զբազունս ի մանկտեացն* Պետրոս Գետադարձն է յօրինած (ՏԱԹ. 637), եւ կը հետեւցնէ թէ անոնք Կոստանդնուպոլսոյ պարապութեան մէջ գրուած պիտի ըլլան: Այս ենթադրութեամբ ննջեցելոց շարականներէն առաջին դէմքով գրուածները՝ Պետրոսի սիրտին գեղուածէն բղիած հառաչանքներ կը կարծէ, որ իր ըրածները միտքը բերելով, եւ իր կեանքին վերջը ալ մօտեցած տեսնելով, կը մղուի աստուածային գթութեան ապաւինելու, եւ կ'ըսէ. *Մերձեցայ եւ ի դուռն գերեզմանին, բժիշկ իմաստուն եւ ճարտարապետ, բժշկեան զհոգւոյ իմոյ զհիւանդութիւն* (ՇՐԿ. 769). *Ոսի եղեսար անպիտանացայ, իմաստունս յիմարացայ ի յալեաց մեղաց յոր ընկղմեցայ* (ՇԻՐ. 770). *Չընկղմեալիս յահագին մեղաց ծովուս տարեցո ի գեհեհոյն: Չլուսաւորեալքս ծննդեամբ սուրբ աւագանին մի բարկութեամբ խրատէր* (ՇՐԿ. 765): Եւ կարծես թէ ըրածը քաւելու համար նոր կեանի առաջադրութեամբ կը յաւելու. *Կեցցէ անձն իմ, օրհնեսցէ զքեզ զամենայն աւուրս կենաց իմոց: Եղիցի ձեռն քո պահան անձին իմոյ, եւ աջ քո բարի առաջնորդեսցէ ինձ ի յարդարութիւն* (ՇՐԿ. 769): Գեղեցիկ է Կոստանեացի գիւտը, բայց խնդիր է ցուցնել թէ Պետրոս իրօք յիւր դէմս գրած ըլլայ, ինչ որ պարզապէս հոգեւորական քերթուած մըն է, եւ ոգեւորեալ երգարանի արտադրութիւն: Բայց շատ հաւանական է որ Պետրոս իր պատուաւոր արգելականութիւնը ջանացած ըլլայ բարեպաշտական եւ գրական աշխատութիւններով թեթեւցնել: Ատր մէկ նշանն է հոգեւորական գիքերու ստացութեան համար Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կատարած ջանքը, ինչպէս կը քաղուի Ոսկերեանի ճառերուն օրինակի մը վրայ տեսնուած յիշատակարանէն, ուր կը վկայէ, թէ *մեծ փափաքանօք եւ յորդորամիտ կամօք* ստացած է զայն (ԹՐԳ. 604), եւ կը յաւելու. *Քանզի զայլովք զամենեքումբք զանց արարի պատուիրանով եւ հոգւով, եւ զբազմապատիւ զմարգարիտն փոխանակ ամենեցուն, որոց ունէին երբեմն փոխանակեցի, եւ եղէ մեծաշահ վանառական, եւ զուարնանամ այտքիւք առաւոյ քան որովք բազմօք բերկրին* (ԹՐԳ. 606): Արծաթասէր վկայեալ Պետրոսն է, որ կը խոստովանի թէ այլեւս հարստութիւնները կ'անարգէ, եւ հոգեւորականութեամբ կը զուարճանայ: Իսկ յիշատակարանի 497 թուականը, որ է 1048 տարին, ճշդիւ կը պատասխանէ Պետրոսի Կոստանդնուպոլիս անցուցած առաջին տարիներուն:

854. ՏՈՒՂՐԻԼԻ ԱՐՇԱԲԱՆՔԸ

Անիի Յունաց անձնատուր ըլլալը, թագաւորութեան դադարիլը, եւ հայրապետութեան տագնապը, նորանոր աղէտներու շարք մը եղաւ: Անոնց հետեւեցաւ ահագին երկրաշարժ մը, որ աւելի Եկեղեցաց գաւառին վրայ ծանրացաւ, եւ *քաղաքն որ Երզնկան կոչի, փրաւ առհասարակ, պատառեցաւ երկիրն եւ արք եւ կանայք ընկղմեցան ի խորս անդնդոց* (ՈՒՌ. 114): Բայց անկէ աւելի սաստիկ փորձանք մը եղաւ Տուղրիլ, որ մեծ արշաւանք մը դրկեց, Յոյներուն հիմէն եւ նորէն գրաւած Հայկական գաւառներուն վրայ: Հայաստանէ դուրս տեղի ունեցած արշաւանքները զանց ընելով, յիշենք նախ Արճեշի վրայ զրկած բանակը, որ զայն գրաւեց եւ կոտորեց, եւ ինքն Տուղրիլ՝ գերի ինկած Ստեփան յոյն զօրավարը չարչարեց եւ մորթագերծ սպաննեց (ՈՒՌ. 117): Ատր վրայ Սելճուքեանց

գորավարներին Աբրեւմ եւ Գթմնուշ բազմութեամբ անարգել յառաջեցին, *զի զարս քաջս եւ զիզօրս քակեալ հանին յարեւելից Հոռոմք, եւ կուրտ գօրապետօք ջանային պահել զաշխարհ Հայոց* (ՈԲՌ. 120), Հայ գօրավարները հեռացուցած, եւ Յոյն ներքինիներու յանձնած էին երկրին պաշտպանութիւնը: Վասպուրականի Արճեշէն սկսելով *քանդեալ ապականեցին գաւառս քսան եւ չորս հրով եւ գերութեամք*, եւ հասան Բասենի Վաղարշաւանը (ԼԱՍ. 54), որ է այժմեան Քէօբրիւէօյը: *Աուրս չորեքսասան* դադարէ, եւ Բասէնի եւ Կարինի դաշտերը ապականելէ ետքը, զանազան թելերու բաժնուեցին Խաղտիք, Տայք, Տարոն, Հաշտեանք, եւ Խորձեան գաւառները, եւ *բնաւ զաշխախս* քարուքանդ ըրին (ԼԱՍ. 57): Ամենէն սաստիկ կոտորածը տեղի ունեցաւ Մանաւանդի գաւառի Սմբատաբերդը, *ուր ժողովեալ էին բազմութիւն անթիւ փախստեիցն* (ԼԱՍ. 61): Ահագին կոտորած մըն ալ կատարեցաւ Արծն քաղաքի մէջ, որ անթիւ բազմութեամբ եւ անհամար հասարտութեամբ լեցուն, բայց անպարիսպ քաղաք մըն էր (ՈԲՌ. 120): Քաղաքն ամբողջ քանդուեցաւ, շէնքեր կրակի տրուեցան, հարստութիւններ կողոպտուեցան, բազմութիւնը ջորդուեցաւ, որ 15 բիւր կամ 150,000 կը հաշուուի (ՈԲՌ. 121), եւ քահանաներ 152 (ԼԱՍ. 68): Եկեղեցիներէ կողոպտուած հարստութիւնները, 800 վեցկիներու, այսինքն վեց եզով լծուած սայլերու բեռ եղած կ'ըսուի, եւ Դաւթուկ քորեպիսկոպոսի անունն ալ կը յիշուի, իբր եկեղեցական գանձերուն պահապան կամ փակակալ (ՈԲՌ. 121): Արծնի եկեղեցիներուն 700 (ՍՄԲ. 66) կամ 800 թիւը (ՈԲՌ. 121), չափազանցուած պիտի ըսուէր, եթէ չդիտէինք, որ *եկեղեցի ընդ պատարագօք* բացատրութիւնը (ՈԲՌ. 121) յարմարագոյն պատարագ մատուցանելիք սեղաններու վրայ մեկնել, որոնք բազմաթիւ էին եկեղեցիներու զանազան խորշերուն մէջ, ինչպէս ցարդ մնացած աւերակներն ալ կը հաստատեն: Աղիողորմ ողբերով կը նկարագրէ Լաստիվերացին Արծնի կոտորածը, որուն ականատես եղած էր հարկաւ, եւ գոր *քաղաքիս մերոյ* անունով կը կոչէ (ԼԱՍ. 67): Արծն Կարնոյ դաշտին գլխաւոր քաղաքն էր, որոյ տեղը կայ այժմ Քարաթո գիւղը, իբրեւ Քարա-Արգ, որ է Սեւ Արծն: Նոյնիսկ Կարին քաղաքի կամ Թէոդոսուպոլիսի տրուած Արգրում անունն ալ՝ յարմարագոյն է *Արծն Հոռոմոց* ստուգաբանել, քան *Երկիր Հոռոմոց*: Այդ եղելութեանց թուական ցուցուած է Հայոց 497 տարին, *երկրորդ ամ գերութեանն մերոյ* (ԼԱՍ. 57), որ է 1048 գարունէ 1049 գարուն միջոցը:

855. ԲԱՍԵՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ

Մոնոմախ կայսր ուզելով այդ կորուստներուն վրէժը լուծել, հրաման տուաւ նոր եւ գօրաւոր բանակ մը կազմել, եւ զանազան գաւառներու ոյժերը միացնելով Սելճուքներէն վրէժ լուծել: Այդ կերպով եկան հաւաքուիլ Բասենի դաշտին մէջ, Կամենաս՝ Անիի եւ Արարատի կուսակալը, Ահարոն Բուլղար՝ Վասպուրականի կուսակալը, Գրիգոր Մագիստրոս որ Տարոնի կուսակալ էր եղած, եւ Լիպարիտ Օրբելեան Վրաց գունդերուն գօրավարը, բայց կը պակսէր գերագոյն հրամանատարը, եւ բազմիշխանութիւն կը տիրէր, մինչ գրուած է, թէ *բազմիշխանութիւն ամբոխեալ է եւ անյարմարական եւ մերձ ի լուծումն*, ինչ որ *եւ սոցա հանդիպեցաւ* (ԼԱՍ. 70): Պատերազմին սաստկութեան եւ թշնամիներուն զօրանալուն վրայ՝ Ահարոն Բուլղար *խրայնուլքն ի թիկունս դարձեալ* կը փախչէր: Ասոր վրայ Կամենաս եւ Գրիգոր ալ իրենց զօրաց հետ *ի փախուստ դառնային*, իսկ Լիպարիտ դիմադրութիւնը շարունակել ուզած ատեն կը պաշարուէր եւ կը ձերբակալուէր, եւ անգամ մըն ալ երկիրը Սելճուքեանց հրոսկնաւորուն կը մատնուէր (ԼԱՍ. 71), որոնք կանոնաւոր տիրապետութենէ աւելի, կոտորածի եւ կողոպտուի ետեւէ էին: Յաղթական հրոսակը Կարսի վրայ ալ քալեց, եւ յանկարծ պաշարեց քաղաքը, Յայտնութեան տօնին գիշերը անհոգութեամբ եկեղեցական պաշտամանց զբաղած էին, եւ որպէս *օրէն է քաղաքաց*, սովոր էին *ի տէրունական տօնսն բազում զարդարանօք վայելչանալ* (ԼԱՍ. 73): Այդ թուականը կրնանք պատշաճեցնել 1050 Յունուարի 6ին, կամ 498 մարգաց 3ին:

Յարձակողները ամբողջ գիշերը եւ *մնացեալ զօրն ազգոյն* աւարատութեամբ զբաղելէ քաղաքին գնացին յաշխարհն իւրեանց (ԼԱՍ. 74): Իսկ Լիպարիտի գերութիւնը երկար չեղաւ, եւ ազատութիւն ստացաւ իր իմաստուն խօսուածքովը: Բրէհիմ, որ Սելճուքեանց հրամանատարն էր, Լիպարիտը՝ որ Ալիբատ ալ կոչուած է (ՎԱՐ. 99), Տուրիլի կը դրկէ, *իբրեւ զմեծ ինչ եւ քան զամենայն գերին հաճելի նմա* (ԼԱՍ. 71): Լիպարիտի կ'առաջարկուի իսլամութիւն ընդունիլ, իսկ նա կը խնդրէ անձամբ տեսակցիլ Տուրիլի սուլթանին հետ, եւ անոր հարցումին պատասխանելով կ'ըսէ. *Եթէ վաճառական ես՝ ծախես զիս, եթէ դահիճ ես՝ սպան զիս, իսկ եթէ թագաւոր ես՝ պաշտօնաւոր ազատես զիս*: Տուրիլի ստորին կը գտնէ վաճառականի դերը, եւ վատ՝ դահիճի դերը, եւ թագաւոր երեւնալու միտքով, պարգեւներով ազատ կը թողու Լիպարիտը (ՎԱՐ. 99), որ կայսեր հրամանով Վրաց կուսակալ կը նշանակուի, Բագարատ թագաւորին Կոստանդնուպոլիս տարուելուն վրայ (ՎԱՐ. 100), թէպէտ Բագարատ կրցաւ նորէն ձեռք ձգել իր թագաւորութիւնը:

856. ՀԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ

Անիի իյնալէն ետքը կը մնային տակաւին Կարսի Գագիկը եւ Տաշիրքի կամ Գուգարաց Կիրիկէն, իսկ Անիի Գագիկը Պիգուի կողմերը, Կեսարիոյ գաւառին մէջ (§844): Նա միջոց մը Կոստանդնուպոլիս մնացած էր բայց չենք կրնար ճշդել, թէ առիթ ունեցաւ արդէօք Պետրոսն ալ այնտեղ տեսնել եւ բանալիներու առաքումը (§844) երեսը զարնել, թէ ոչ արդէն ինքը մեկնած էր, երբոր Պետրոս Կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ 1047ին, ուր Գագիկ զացած էր երկու տարի առաջ 1045ին (§843): Գագիկ, Անի երթալէ արգելուելով, *գտունն հայրենի բերել տուած կ'ըսուի ի Հոռոմս, այսինքն Պիգուի իշխանութեան մէջ, ուր դեգերեալ եւ պանդխտեալ կ'ապրէր, եւ սիրտին դառնութենէն նեղութիւն մեծ արկանէր ի վերայ ազգին Յունաց պէսպէս խայտառակութեամբ*: Թագաւորական էր իր վայելած իշխանութիւնը, թէպէտ նեղ սահմանին մէջ, որուն բնակիչները Յոյներ էին առաւելապէս, եւ անոնցմէ կը լուծէր իրեն դէմ գործուած անիրաւութեան վրէժը, եւ հայրենի թագաւորութիւնը կորսնցնելուն ցաւը, *գոր նենգութեամբ յաիշտակեցին աստուածուրաց եւ նենգաւոր ազգն հերետիկոսաց* (ՈՒՌ. 112): Պատմիչին սիրտն ալ Գագիկի չափ այրած կ'երեւի, որ անսովոր բացատրութիւններով կը կարծէ իր ցասումը յագեցնել: Հայ թագաւորներէն Ատոմ ալ կար Սեբաստիոյ մէջ: Անգամ մը Միքայէլ Պափղագոնի ժամանակ, *ոմն անօրէն եւ չար իշխան ի յազատացն Սենեքերիմայ*, նորէն Հայ քու մը, Ատոմի եւ եղբորը Աբուսահիլի դէմ զրպարտութիւններ էր խօսած կայսեր, *եթէ կամին ապատամբիլ ի վերայ քո*, եւ ասոր վրայ կայսերական բանակ մը եկած էր Սեբաստիոյ վրայ: Արծրունեաց արքունիքին հին գորավարներէն Շապուի կ'ուզէր զինու գորութեամբ դիմադրել, բայց Ատոմ խոհեմութիւն սեպեց զէնքի չձեռնարկել, ուսկից վերջնական արդիւնք մը յուսալի չէր, եւ եղբորը հետ Կոստանդնուպոլիս գնաց ու կայսեր ներկայացաւ, ճշմարտութիւնը պարզեց, քութիւնը ցրուեց, եւ կայսրը համոզեց, որ հիացաւ անոնց վրայ, եւ *հրամայեաց զմատնիչսն կորուսանել* (ՈՒՌ. 96): Ատոմ յաջողութեամբ Սեբաստիա դառնալէն ետքը, այլեւս լաւ յարաբերութեանց մէջ ապրեցաւ կայսրներու հետ:

857. ՊԵՏՐՈՍ Ի ՍԵԲԱՍՏԻԱ

Ատոմ այս յաջողութեամբ զօրացած, համարձակեցաւ Մոնոմախոսէ խնդրել որ վերջ տրուի Պետրոսի պատուաւոր արգելականութեան, եւ ներուի անոր, որ Հայաստան դառնայ: Կայսրը միշտ Պետրոսի մասին կասկածոտ (§851), չուզեց արտօնել անոր Անի դառնալը, բայց Ատոմն ալ չուզելով կոտրել, հաճեցաւ որ Սեբաստիա դառնայ, եւ *զամենայն պատուական զգեստս տուեալ հայրապետին*, եւս եւ *ազատաց նորա՝ բազում*

*ընծայու եւ գանձս եւ դիպակս ոսկւոյ եւ արծաթոյ, եւ ազգի ազգի զարդարանս եւ իշխանութիւնս շնորհելով, Սեբաստիա դրկեց (ՈԻՌ. 125), Ատոմի պաշտպանութեան եւ երաշխաւորութեան ներքեւ ապրելու պայմանով: Այսպէս Պետրոս կրցաւ թէ ոչ իր աթոռը, գոնէ Հայոց մէջ դառնալ, եւ իր ժողովուրդին հետ անմիջական շփման մէջ գտնուիլ: Պետրոսի իբրեւ հաստատուն բնակավայր, կամ իբրեւ առժամեայ հայրապետանոց նշանակեց Ատոմ Սեբաստիոյ Սուրբ Նշան վանքը, *գոր իւր շինեալ էր բազմայարդար զարդարանօք*, կ'ըսէ պատմիչը (ԼԱՍ. 72), սակայն Սուրբ Նշանի վանքը Սենեքերիմէ շինուած էր արդէն (§824), եւ Ատոմ միայն զայն աւելի զարդարած կրնայ ըլլալ: Այս կերպով Պետրոս նորէն հայրապետական իշխանութիւնը ձեռք առած կը սեպուէր, եւ ուղղակի ալ կրնար հովուել Ատոմի եւ Գագիկի սահմաններուն մէջ եղող Հայերը, եւ գերիշխան կերպ մը պահել ներքին վիճակներու վրայ, թողով որ Խաչիկ ըստ առաջնոյն անմիջական իշխանութիւն վարէ այն կողմերուն վրայ, մանաւանդ որ Պետրոս՝ տարիքը առած եւ տառապանքէ ներդուած, անձամբ ալ բաւական տկարացած պէտք էր ըլլար: Ինչպէս անգամ մը յիշեցինք (§851), Պետրոսի Կոստանդնուպոլսոյ արգելականութեան վերջը պէտք է դնել շուրջ 1051ին, Կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր եւ Միքայել Կերուարիոս պատրիարքին օրով:*

858. ԹՈՆՂԻՐԱԿԵՑԻ ԵՒ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Գրիգոր Պառիկունի՝ Վասակի որդին, Վասպուրականի, Տարոնի, Մանազկերտի, Արճէշի, Բերկրիի եւ Միջագետքի կուսակալ անուանուած էր (ՄԱԳ. 213) մագիստրոսութեան աստիճանով եւ այդ աստիճանին անունն է, որ իբրեւ մակդիր անուն մնացած է իր վրայ, թէպէտեւ շատեր կային, նոյն իսկ Հայերուն մէջէն, որ մագիստրոսութեան աստիճան ունէին: Ինքն ոչ միայն ներհուն փիլիսոփայ եւ հմուտ լեզուագետ ու գրագետ մըն էր, այլեւ կատարեալ աստուածաբան մը կրօնքի նախանձախնդիր պաշտպան մը, ինչպէս իրմէ մնացած գրութեանց ամէն մի տողը կը հաստատէ: Պէտք չէ ուրեմն զարմանալ երբոր տեսնենք զինքն կրօնական ձեռնարկներու գլուխը, նոյնչափ եռանդով, որչափ հայրապետ մը կրնար ունենալ: Պատմած ենք Սարգիս կաթողիկոսի օրով Թոնդրակեցւոց (§ 805) եւ Կաշեցւոց (§806) դէմ եղած հալածանքները, որոնց հետեւանօք պահ մը մարած էր աղանդաւորներու ըմբոստութիւնը: Ատեն անցնելով եւ ոյժերնին հաւաքելով նորէն սկսեր էին Թոնդրակեցիք ասպարէզ գտնել, եւ իրենց շահատակութիւնները ընդարձակել իրենց կեդրոնին մէջ, եւ այս անգամ իրենց գործունէութեան գլուխ կանգնած էր աղանդապետնին Ղազար, զոր *Շէկ-Շուն* կը կոչէ Մագիստրոս (ՄԱԳ. 166): Թոնդրակ կը գտնուէր իր իշխանութեան ներքեւ, բիւզանդական օրէնքներն ալ խիստ էին աղանդաւորներու դէմ, եւ մինչեւ իսկ սահմանած էին *զվերջին պատուհասն կրել նոցա*, եւ իրօք ալ *բազում զօրավարք եւ պետք ի սուր սուսերի մատնեցին զնոսա* (ՄԱԳ. 162): Մենք ալ պատմութեանս կարգին յիշած ենք Պառիկեանց դէմ գործածուած բուռն ճնշումները եւ Տեփրիկիոյ կոտորածները (§671): Մագիստրոսի աչքէն վրիպած չէին հարկաւ Թոնդրակի անցուղարձները, երբ այնտեղէն երկու քահանայք, Պօղիկարպոս եւ Նիկանովը, զոջումի գալով *եկեալ խոստովանեցան*, եւ ամէն բան *նշանակեցին* ու լուր տուին (մԱԳ. 161): Մագիստրոս այս անգամ զինու զօրութեամբ եկաւ Թոնդրակ, որ էր աղանդաւորաց կեդրոնը, զոր *Շնալանք* կ'անուանէ, եւ ուր *բնակեալ էին արք հանդերձիք կրօնաւորաց, եւ կանանց բազմութեան բոզից*, եւ կը հրամայէ *տասպալել զհիմունսն յարկացն, եւ հրձիգ առնել, եւ զինքեանս հանել ի սահմանաց* իւրոց: Ձեռք կ'անցընէ եւս *զթուղթսն առ անօրէն առաջնորդն Յեսու. եկեալ յիւրաքանչիւր գաւառաց, որոնք լի էին չարաչար կախարդութեամբ եւ հայիոյութեամբ*: Իբրեւ իր մեծանձնութեան նշանակ կը յաւելու, թէ *ոչ գոք վնասեցաք մարմնական պատուհասիք* (ՄԱԳ. 162), այլ ընդհակառակն զոջումի յորդորելով *աւելի քան զհազարս* հաղորդութեան ընդունեցաւ,

գործակցութեամբ քանի մը եպիսկոպոսներու, որոնց գլուխն էր Եփրեմ Բջնիի արքեպիսկոպոսը (ՄԱԳ. 158), իր հին մտերիմը (ՄԱԳ. 131): Թոնդրակեցւոց աղանդապետը Ղազար, Ասորոց Պետրոս կաթողիկոսին պաշտպանութեան դիմած, եւ նա ալ Մագիստրոսի առջեւ պաշտպանած ըլլալուն, երկար պատասխան մը կը գրէ անոր Մագիստրոս (ՄԱԳ. 148-164) մի առ մի բացատրելով ամէն բան, եւ յանձնարարելով, *մի՛ միաբանեցիս, եւ մի՛ արասցես արժանի տեսութեան* (ՄԱԳ. 164): Անկէ ետքը լսելով որ ուրիշ ճիւղ մըն ալ, Թուլայեցի կոչուած, կը ջանայ Ասորոց պաշտպանութեամբ զօրանալ, իխստ ազդարարութիւն ուղղեց անոնց, որ զգոյշ լինին գրելով կամ ուսուցանելով իրենց աղանդը տարածել *աշխարհին Միջագետաց մէջ, եւ ամենայն որք ընդ իշխանութեանք Հռոմոց սուրբ թագաւորութեանն են, սպա թէ ոչ զօրութիւնն Աստուծոյ երեւեցի ի ձեզ, եւ բարկութեամբ իւրով խռովեցուցէ զձեզ* (ՄԱԳ. 168): Որով Գրիգոր ինքզինքը իբրեւ աստուածային բարկութեան գործադիր նկատած կ'ըլլար: Այսպէս անգամ մըն ալ կը զսպուէին Թոնդրակեցի աղանդաւորներուն շարժումները: Մագիստրոս անոնք պախարակելուն առթիւ, իրենց գործածած անուններուն վրայ բառախաղերու ալ կը մտէ: Թոնդրակեցիներուն համար կ'ըսէ, *անունդ այրեցման նշանակէ պատշաճ գոյ, թոնիր կամ թոնիր բառէն առնելով, եւ թերեւս մերձակայ Թոնդրիկ հրաբխային լերան ալ ակնարկելով* (ՂԱՁ. Բ. 46), Թուլայեցիներուն համար կ'ըսէ թէ *թուլացուցեալ անուանի կամ թուլացեալ յանդամոց*, Խնունցիները կը կոչէ *խցկեալ եւ խաւարեալ եւ ի խորամթին բնակեալ* (ՄԱԳ. 164), Կաշեցի անունն ալ յիշուած է (ՄԱԳ. 161), այլ *կաշի դարձած* են չ'ըսեր: Այդ գործերը պէտք է շուրջ 1051 կամ 1052 տարիներու մէջ դնել, քանի որ անոնք իր պաշտօնավարութեան սկիզբը ըրած կը ցուցնէ ըսելով, թէ *եկեալ ի Միջագետս հանդիպեցայ* (ՄԱՁ. 167):

859. ՊԵՏՐՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Պետրոսի մրրկեալ եւ մրրկայոյզ կեանքին վերջերն ենք հասած, բայց կեանքին եւ մահուան թուականները շատ տարբեր կերպով յառաջ բերուած են մեր պատմագիրներէն: Պետրոսի Կոստանդնուպոլիսէ դարձը 1051ին եւ Գրիգոր Վկայաստրի կաթողիկոսութիւնը 1065ին իբրեւ հաստատուն կէտեր ընդունուած ըլլալով, միջոցը պիտի բաշխուի Պետրոսի վերջին տարիներուն, Իսաչիկի կաթողիկոսութեան եւ այրոռոյ պարապութեան մէջ: Լաստիվերոցին *ամս երկուս* Սեբաստիոյ մէջ ապրած կը դնէ Պետրոսը (ԼԱՍ. 72), իսկ Վարդան *ամ մի* միայն (ՎԱՐ. 99), եւ հաշիւի առնելով Իսաչիկի տրուած 6 (ՕՐԲ. Բ. 252) կամ 7 (ՄԱՄ. 112) տարիները, կ'արդարանայ պարապութեան 5 (ՎԱՐ. 99) կամ 4 (ԿԱԼ. 225) տարի տեւողութիւնը, եւ ասոր կը համաձայնի Սմբատ ալ, երբ միայն 32 տարի կու տայ Պետրոսի կաթողիկոսութեան (ՄՄԲ. 71), որ այս կերպով կը պարունակուի 1019է 1053 կամ 1054 տարիներու մէջ: Սակայն Սմբատ առանձինն կը մնայ իր նշանակած տեւողութեամբը, եւ պատմագիրներ առհասարակ աւելի երկար ցուցուցած են Պետրոսի կաթողիկոսութիւնը: Միսթար Անեցին եւ Այրիվանեցին (ԱՅՐ. 17) եւ Կիրակոս (ԿԻՐ. 54) 39 տարի, Օրբելեան (ՕՐԲ. Բ. 252) եւ Կալանոս (ԿԱԼ. 225) 40 տարի, իսկ Անեցին (ՄԱՄ. 112) եւ Երեւանեցին (ՉԱՄ. 15) 42 տարի կու տան, եւ նորեր գրեթէ միաձայնութեամբ 40 տարի տեւողութիւնը ընդունելով Պետրոսի մահը կը դնեն 1058ին, համաձայն Ուռհայեցիին (ՈՒՌ. 152) եւ Անեցիին, որ Հայոց 507ին կը դնեն զայն (ՄԱՄ. 112), եւ այն ատեն 7 տարի կ'երկարի Պետրոսի կեանքին վերջին մասը Սեբաստիոկ մէջ: Գալով Իսաչիկի կաթողիկոսութեան Վարդան (ՎԱՐ. 99), Անեցին, Միսթարի (ՔԱՀ. 38) եւ Այրիվանեցին (ԱՅՐ. 17) մինչեւ 2 տարի կ'իջեցնեն զայն, սակայն քանի որ Լաստիվերոցին յայտնապէս 3 տարի Կոստանդնուպոլիս արգելական մնացած ըլլալը կը հաստատէ (ԼԱՍ. 72), հարկ կ'ըլլայ յիշուած տեւողութիւնը Կոստանդնուպոլիսէ դառնալէն ետքը եղած միջոցին վրայ մեկնել, եւ հաստատուն պահել Իսաչիկի 6 տարի

կաթողիկոսությունը: Այդ առթին մէջ այլ եւս հնար չի լինիր 5 տարի պարապուծեան միջոցը ընդունիլ Վարդանին (ՎԱՐ. 99) եւ Այրիվանեցիին հետ (ԱՅՐ. 17): Այդ գրութիւնը համաձայն կու գայ այն պարագային ալ, որով Խաչիկի Կոստանդնուպոլիս տարուիլը կը վերագրուի Տուկիծի (ՍԱՄ. 112, ՈՒՌ. 164. ՍՄԲ. 75), որ գահակալեց 1059ին: Միւս կողմէն պակաս չեն անոնք, որ առանց երկարատեւ պարապուծին մը ընդունելու, անմիջապէս *զկնի տէր Խաչիկայ* (ՍԱՄ. 113) կաթողիկոս եղած կ'ընդունին Վկայասէրը, կամ *յորժամ հրաժարեաց ի յաշխարհէս տէր Խաչիկ* (ՈՒՌ. 185), Վկայասէրը ընտրուած կ'ըսեն, կամ Խաչիկ մեռածին պէս *ժողովեալ ի մի վայր* ընտրութիւն ըրին կը գրեն (ԿԻՐ. 54), որով երկարատեւ պարապուծեան դրութիւնը այլ եւս տեղի չ'ունենար: Ասոր հետ մէկտեղ Խաչիկէ ետքը կաթողիկոսի ընտրութեան արգելք մը յիշէ Շնորհալին (ՉԱՓ. 544), եւ ընտրութեան արտօնութիւն ընդունելու համար Գագիկ Աբասեան թագաւորին կայսեր երթալն ալ պատմուած է (ՎԱՐ. 102), եւ Մարիամ թագուհույն միջնորդելն ալ յիշատակուած (ԿԱԼ. 225), որոնք ընտրութեան յապաղած ըլլալը կը հաստատեն: Այդ տարբերութիւնները նկատի առնելով, ինչչափ ալ մենք պահ մը Պետրոսի կաթողիկոսութիւնը կարճելու, եւ երկարատեւ պարապուծիւ մը ընդունելու դրութիւնը նախադասած էինք, սակայն երկու կողմերու վկայութիւնները կշռելով, հակառակը հաստատապէս հերքուած չենք գտներ, եւ ընդհանրաբար ընդունուած դրութենէ գատուելու չափ ոյժ չենք զգար, եւ Պետրոսի մահը մինչեւ 1058 յետաձգելը կ'ընդունինք:

860. ՎԵՐՁԻՆ ԵՂԵԼՈՒԹԻՒՆՔ

Այդ հաշուոյն համեմատ, Պետրոսի կենդանութեան կ'իյնայ Մոնոմախոսի մահը, 1054 Նոյեմբեր 30ին զոր իբրեւ *սրունիկ եւ բոզասէր* կը յանդիմանէ Լաստիվերոցին, եւ *նչինչ բարի յիշատակաց արժանի եղեալ* վախճանեցաւ կ'ըսէ (ԼԱՍ. 86): Կայսերաց պատմութեան մէջ տարօրինակ կերպով մը, իր քենին Թէոդորա ուղղակի կայսերական իշխանութիւնը եճոք առաւ, եւ պահեց երկու տարի մինչեւ իր մահը 1056ին: Իբր թէ Թէոդորա թագուհին Գագիկ Աշոտեանին առաջարկած ըլլայ, զի *հորում լիցի, եւ այր նմա, եւ թագաւորէ Յունաց*, եւ Գագիկ մերժած ըլլայ (ՎԱՐ. 105), ինչ որ մենք հաւանական չենք տեսներ: Թէոդորայի մահուրնէ ետքը գահ բարձրացաւ ծերունին Միքայէլ Չ. Ստրատիոդիկ, բայց իրեն դէմ ելաւ Կոմիանոս, եւ ինքն տիրացաւ, բայց չուզեց շարունակել, եւ Իսահակ Կոմնենոսը թագաւորեցնելով, կրօնաւորեցաւ, բայց այն ալ երկար չապրեցաւ, եւ 1059ին գահ բարձրացաւ իր որդեգիրը Կոստանդին ԺԱ. Դուկաս, Տուկիծ կոչուած մեր պատմագիրներէն, որուն օրով նորոգուեցան Հայոց դէմ հակառակութիւնները, որք դադրած էին Մոնոմախոսի մահուրնէ ետքը: Իսկ անդին Հայաստանի մէջ անընդհատ կերպով կը շարունակէին Սելճուքներու արշաւանքները, իրենց սուլթանին Տուղրիլի հրամաններուն համեմատ, որոնք եւսքանգեւս զայրացան երբոր 1055ին Տուղրիլ Ապպասեանց ամիրապետութեան ալ տէր դարձաւ: Պաղտատի Էմիրիւլիւմերան Մելիք-Էրֆահիմ, Պուխտեանց գերդաստանէն Մուքթատի-Պիլմերալլահ ամիրապետը շատ կը նեղէր, եւ Տուղրիլ օգնութեան կանչուեցաւ, Մելիքը վանեց, Էմիրիւլիւմերայի պաշտօնը ստանձնեց, ամիրապետին փեսայացաւ, եւ անկէ ետքը այլեւս ոյժ մը չկար որ Սելճուքները կարենար զսպել (ՎԵՐ. 464): Հայաստան կրեց այդ տարաբախտ զօրութեան հետեւանքը: Սելճուքներ հաստատուն տիրապետութեան նպատակը չունէին, այլ տարուէ տարի յարձակելով, կ'աւարէին, կը կողոպտէին եւ կը յափշտակէին, կը ջարդէին եւ կը կոտորէին, կը գերէին եւ կը գերփէին եւ աւարն ու գերին առնելով կը դառնային: Կը դիտէին հարստութիւն եւ բազմութիւն եղող տեղերի, վրան հասնելու համար, եւ քանիցս նոյնիսկ Յայտնութեան օրը կատարած են իրենց յարձակումները, ինչպէս Հարքի (ԼԱՍ. 87) եւ Օկոմիի վրայ (ԼԱՍ. 93), պատրաստ աւար եւ գերի գտնելու նրպատակով: Հայաստան՝ մեղկ եւ թոյն Յոյն զօրավարներու յանձնուած՝

գորավոր ընդդիմությունն էր կրնար ընել: Անգամ մը Գագիկ Աբասեան՝ Կարսի Թագաւորը (ՎԱԲ. 78), անգամ մըն ալ Թոռնիկ Մամիկոնեան՝ Մասունի իշխանը (ՄԱՄ. 111), յաջողած են յարձակումները վանել, սակայն այսչափը չէր բաւեր երկրին կերպարանը փոխելու, որ քարուքանդ եղած, անապատացած, անմարդացած, ցաւալի եւ ողորակի կացութիւն մը ունէր: Մենք զանց կ'ընենք մի առ մի պատմել այդ եղելութիւնները, որոնց նկարագիրը շեշտերով տուած է Լաստիվերտցին, որ 1057ին դէպքերը պատմելով կը գոչէ. *Այս երեքտասան ամ է որ զայսպիսիսանհանդուրժական կիրս կրեն ազգ քրիստոնէից, եւ ոչ շիջան սրտմտութիւն բարկութեան Տեսուն* (ԼԱՄ. 99): Ճիշդ այդ խեղճութեանց միջոցին է որ Պետրոս հեռուէն լսելով եւ դիտելով իր հայրենեաց տառապանքը, եւ ցաւագին հառաջանքներ արձակելով, կը կնքէ իր կեանքը Սեբաստիոյ վանքին մէջ, 1058ին ատենները, եւ կը թաղուի նոյն վանքին մէջ (ՌԲՌ. 152):

861. ՊԵՏՐՈՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ Պետրոս բնութեամբ գործունեայ՝ բայց եւ կրքոտ, յաջողակ՝ բայց եւ համարձակ, ճարտար՝

բայց եւ շահասէր անձ մը կը յայտնուի բոլոր պատմութեան ընթացքէն, այնպէս որ հայրապետէ աւելի հնարագէտի, եւ եկեղեցականէ աւելի քաղաքագէտի գործունէութիւն ունեցած է, եւ արտաքին ու անձնական շահորը գրաւած են անոր ամբողջ ուշադրութիւնը: Անխտիր եւ ազատօրէն մասնակցած է ամէն աշխարհային դարձուածներու, չէ խղճաց իր շահը ամենէն բարձր տեղը դնել, եւ ինչ որ այդ ընթացքին հետեւանք հակառակութիւն, հալածանք, նեղութիւն մինչեւ իսկ բանտարկութիւն, իր վրայէն պակասած չեն: Այսպիսի կեանք մը հնար չէր որ չտկարացնէր եւ չհիւծէր ամենէն տոկուն կազմուածն ալ, եւ զարմանալի չէր ըլլար եթէ երկարակեաց եղած չըլլար, մինչեւ պատմութեան պահաջը բաւական երկար կեանք մը կ'ենթադրէ իր վրայ: Փափուկ խնդիր մըն է անաչառ դատաստան մը ընել Պետրոսի հոգեբանական կացութեան վրայ: Ստոյգ թէ Լաստիվերտցին Պետրոսի համարձակ պարսաւող եւ յայտնի դատապարտող մըն է, եւ անոր առաջնորդութեամբ հնար չէ նպաստաւոր գաղափար մը կազմել Պետրոսի զգացումներուն եւ դիտումներուն վրայ: Մենք ալ այդ կողմը միտեցանք յաճախակի: Մակայն խնդիր է վճռել, թէ շահասիրութեամբ մոլորած հայրենիքը իր անձին զոհող մըն էր Պետրոս, թէ ոչ յունամոլ քաղաքականութիւնը պարագաներուն պահանջած հարկը կը կարծէր: Մագիստրոս, որուն զգացումներուն վրայ պատմութիւնն ու աւանդութիւնը՝ երբեք կասկած չ'ուզէր յարուցանել, անկեղծ հիացող մըն է Պետրոսի արժանիքին եւ գործերուն. եւ ոչ միայն իբր գիտնական եւ հանճարեղ միտք մը, այլ եւ իբր բարեսէր եւ առաքինի անձ մը կը նկատէ զայն, եւ զոգ պաշտելութեան կը հասցնէ իր պատկառանքը եւ զարմացումը: Մագիստրոսին այդ վկայութիւնն ալ իրեն կշիռ ունի կազմուելիք դատաստանին մէջ: Բայց միւս կողմէն լաստիվերտցին ալ անկաշկանդ դատող եւ համարձակ խօսող վարդապետ մըն է, որ բնաւ անձնական ցաւ մը չունի Պետրոսէն. եւ կասկածելի չեն իր գրածները: Ասոր հակառակ Մագիստրոսին գրածները վերջին ժամանակներու կը պատկանին, երբ Անիի անկումը լրացեալ գործ մըն էր, յունական տիրապետութիւնը տարածուած էր, Մագիստրոս կայսերական պաշտօնեայ մըն էր, եւ Պետրոս յունական ճնշման ներքեւ յուսախաբութեան մատնուած էր: Իսկ ինչ որ Պետրոսի վրայ մեղադրելի է, բոլորն ալ առաջին ժամանակներու կը պատկանին: Տրապիզոնի բանակցութեանց հոգին Պետրոսն էր, Կիրակոսի մատնութեան հաւանականաբար գիտակից էր, Անիի բանալիներուն յանձնուելուն գլխաւոր պատասխանատուն էր, եւ դժուարին է այդ երեք կէտերն ալ արդարացնել: *Չորք այթոռք թագաւորութեան ունէր Հայք, Վանի, Անիի, Կարսի եւ Գուգարքի մէջ, թող թէ զկիրադատիս իշխանութիւն*, որ կը տարածուէր Ափիսագաց եւ Վրաց եւ Աղուանից վրայ, եւ պէտք էր աւելցնել *գոր ի Հռոմոնց* հնար էր ընդունիլ, այսինքն է պաշտպանութիւն

եւ օգնութիւն (ԼԱՍ. 88): Պետրոս կրնար ասոնք միացնելով զօրաւոր ոյժ մը կազմել, եւ ոչ թէ Անին վաճառելով, Յովհաննէս Սմբատի անձնական օգտին ծառայել, իրեն անձնական շահուն տեսակէտ ալ զգուելով, *քանզի յոյժ սիրոյ զանձուց էր*, եւ այս ալ հրապարակի վրայ զիտցուած էր, եւ *բազումք վասն այնր եպերէին գնա* (ԼԱՍ. 72): Պետրոսի զիջողութիւնը պիտի չմեղադրէինք եթէ գոնէ բան մը վրայ տալու նախաձեռնութիւնը ունեցած չլլար, դժբախտաբար անողոր է եղելութեանց դատաստանը:

862. ՊԵՏՐՈՍԻ ԱՐԴԻԻՆՔՆԵՐԸ

Պետրոսի ուսումնական արժանիքին յայտնի նշաններն են Մագիստրոսի նամակները, թէ բացայայտ տուած վկայութիւններովը, եւ թէ անոր վրայ ենթադրած հմութիւններովը: Վասնզի Հելլենացի իմաստասէրներէն եւ Հայ քերթողներէն յառաջ բերած ակնարկները՝ դիմացինին ուսումնական կարողութիւնը կ'ենթադրեն: Աւելի ստոյգ վկայութիւն պիտի ունենայինք, եթէ Պետրոսի գրած նամակները ունենայինք, որոնք երեւան եկած չեն: Պետրոսի ճառեր ալ գրած ըլլալը յիշուած է, բայց մեզի հասած չեն, եւ իբր իր գրական արդիւնքները կը մնան միայն Ննջեցելոց եւ Մարտիրոսաց շարականները, եւ *մանկունք* կոչուած զանազան սուրբերու պատուոյն գրուած մէկ մէկ պատկեր շարականները: Մակայն հնար չէ այդ շարականներուն ամբողջութիւնը, ինչպէս որ այսօր կը տեսնուին, Պետրոսի վերագրել: Նախ որ զանազան կտորներու սկզբնատառեր Սարգիս կամ Յակոբ անուններ կը կազմեն, եւ տարբեր հեղինակներ կը մատնանշեն: Ասկէ զատ այնչափ իրարմէ տարբեր են յիշեալ շարականներուն ոճերն ու լեզուն, որ հնար չէ ամէնքը մէկանց մէկ հեղինակի գործ սեպել: Ուստի մենք պիտի ըսենք, թէ Պետրոս այդ շարականներուն հաւաքողը, ընտրողը եւ կարգադրողը եղած է, իրմէ ալ կտորներ աւելցնելով, ինչ որ շարականներու ընտրողութեան երրորդ անգամը եղած կ'ըլլայ, Ներսէս Ծինողի (§482), եւ Սահակ Ձորոփորեցիի (§ 534) ըրածներէն ետքը: Իսկ այս գործը յարմարագոյն է իր կաթողիկոսութեան առաջին տարիներու մէջ կատարուած ընդունիլ: Պետրոսի վրայ ըսելիքնիս փակելու համար, պէտք է համարձակ կերպով գովաբանենք նորա հաստատամտութիւնը, ազգային եկեղեցւոյն դաւանութիւնը ամրապէս պաշտպանելուն, եւ Հայ եկեղեցւոյ պատիւը օտարներու առջեւ բարձր պահելու համար: Այնչնափ առջեւ գացած ըլլալով յունասիրութեան մէջ, եւ այնչափ յաճախ Յունաց հետ շփման մէջ գտնուելով, եւ զինքն յայտնապէս մեղադրող պատմագիր մըն ալ ունեցած ըլլալով, երբեք նշանախեց մըն ալ չենք գտներ, որ Պետրոսը իր դաւանութեան մէջ տկարացած կամ քաղկեդոնիկութեան հակամիտած ըլլէ: Ընդ հակառակն ամենուն վկայելը, թէ Պետրոսի ձեռքով *բարձրացաւ եղջիւր հաւատոյս մերոյ* (ԼԱՍ. 19), թէ *յոյժ գովեցաւ հաւատն Հայոց* (ՎԱՐ. 93), թէ Յոյներ *սկսանայ գովելին զհաւատս Հայոյն* (ԿԻՐ. 54), կը հաստատէ թէ Պետրոս մինչեւ վերջ բարձր պահած է ազգային եկեղեցւոյն դաւանութիւնը, եւ այս ոչ միայն երբ Յոյներ զինքը կը շոյէին ու կը զգուէին Անիի տիրանալու համար, այլեւ երբ Պետրոս Յոյներուն կասկածելի դառնալով՝ Բիւզանդիոնի մէջ պատուաւոր արգելականութեան ներքեւ կը գտնուէր: Պատմութիւնը մեզի լոյս չի տար ճշդելու թէ Յոյներու կողմէ հետապնդումներ չեղա՞ն արդեօք Պետրոսը իրենց դաւանութեան հրաւիրելու: Վասի կայսեր ընթացքը Հայոց նկատմամբ համակիր էր, մինչեւ որ *մկրտեցաւ ի Հայոց գրոյցն ալ եղած է* (ԿԻՐ. 50): Մակայն Մոնոմախոսի համար դժուար է նոյն վկայութիւնը տալ: Իսկ Միքայել Կերուլարիոս, որ 1045էն 1058 Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռը գրաւեց, Հռոմի հետ մաքառումներու զբաղած, գուցէ օգտակար չսեպեց Հայոց հետ նոր պայքար բանալ, մանաւանդ երբ Յոյներ Հայերը նուաճելու ետեւէ էին, կամ նոր նուաճած ըլլալով խոհեմութեամբ վարուելու ստիպուած էին: Այսպէս թէ այնպէս Պետրոսի Հայ եկեղեցւոյն համար նախանձայոյց

հաւատարմութիւնը, լուսաւոր կերպով կը տեսնուի իր յունամոլ քաղաքականութեան հետ:

Տ ԽԱՉԻԿ Բ. ԱՆԵՑԻ

863. ՅԱԶՈՐԴԵԼՈՒՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Պետրոս կաթողիկոսի վախճանած միջոցին ցրուած եւ գերթէ անգլուխ վիճակ մը ունէին Հայերը: Նա կը վախճանէր Սեբաստիոյ Արծրունի թագարութեան սահմանին մէջ որ թեպէտ Հայ էր, սակայն առանձին գաղթականութեան ձեւ ունէր, եւ Հայութեան կեդրոն չէր կրնար նկատուիլ: Գագիկ Աշոտեան Անիի վերջին թագաւորը իր գիրքն ու ազդեցութիւնը կորսնցուցած, գրեթէ արքորեալ մըն էր Պիգուի կողմերը: Գագիկ Աբասեան Կարսի մէջ հայրենի հողին վրայ իշխող ազգային հարստութեան վերջին մնցորդն էր, բայց մէկ կողմէն Սելճուքներու յարձակմանց (§895), եւ միւս կողմէն Յոյներուն ոտնձգութեան ենթարկուած, եւ ինչ ընելիքին վրայ շփոթած, կարող չէր գործի գլուխ անցնիլ: Հիւսիսային գաւառներու իշխողներ, Գուգարաց, Ափիսագաց, Վրաց եւ Ադուանից թագաւորներ, որչափ ալ Բագրատունեաց ցեղէն սերած, իրենց երկիրներուն բնիկն էին դարձած, անոնց եկեղեցւոյն աշակերտած, եւ Հայութեան շրջանակէն դուրս ելած կը սեպուէին: Անի այլեւս յունական գաւառ մըն էր Յոյն կուսակալով: Կացութիւնը բնաւ նպաստաւոր չէր ազգովին ընտրութեամբ Պետրոսի յաջորդը նշանակելու, բայց բարեբախտաբար այժոռը անտէրունջ չէր: Պետրոսի օգնական նշանակուած եւ կաթողիկոսական օժանմբ այժոռակից դիրք ստացած Իսաչիկը, քանի տարիներէ ի վեր իր մօրեղբօր անունով տիրապէս կաթողիկոսութիւնը կը վարէր եւ իսկապէս կաթողիկոս ճանչցուած էր: Բաւական էր որ անունով ալ պաշտօնը վարող ճանչցուէր, որպէսզի յաջորդութիւնը անխախտ պահուէր: Այսպէս սկսաւ Իսաչիկի պաշտօնապէս կաթողիկոսութիւնը 1058ին: Եւ ճշդիւ ալ սա կերպով պէտք է իմանալ պատմիչին ըսելը. *Կացուցանեն ի տեղի նորա զԻսաչիկ զնորին քեռորդի, որ զձեռնադրութիւն հայրապետութեանն վաղնջուց ընկալեալ էր* (ԼԱՍ. 72): Իսաչիկի երէց եղբայրը Անանիա կամ Անանէ՛ մօրեղբօրը հետ Կոստանդնուպոլիսէ Սեբաստիա եկած էր (ՈՒՌ. 125), եւ Պետրոսի հաւատարիմ Եղիսէ՛ Սեբաստիոյ եպիսկոպոս անուանուած էր (ՄԱԳ. 107), սակայն ոչ մէկը դժուարութիւն հանեց Իսաչիի անմիջապէս կաթողիկոս ճանչցուելուն, ոչ միայն դժուարին վայրկեանը համերաշխ գործակցութիւն կը պահանջէր, այլ Իսաչիկ առած ձեռնադրութեամբը արդէն իրաւունքն ալ ստացած էր, եւ Անիէ Սեբաստիա եկած ըլլալով Պետրոսի մօտ կը գտնուէր, ինչպէս պատմութեան կարգէն ալ կը քաղուի (ՈՒՌ. 165): Իսաչիկի մասին արդէն պատմութեանս կարգին խօսուած ըլլալով, պէտք չենք զգար նորա նախընթացին վրայ անդրադառնալ: Իսկ Անեցի մակդիր անունը, որով սովորաբար կը ճանչցուի, յառաջ եկած է Անիի մէջ բնակելէն եւ գործելէն, թէ ոչ ստոյգ տեղեկութիւն չունինք անոր ծննդավայրին վրայ:

864. ԲԻԻՉԱՆԴԻՈՆ ԿԸ ՏԱՐՈՒԻ

Հայեր բարեբախտ գտնուեցան իրենց հայրապետական այժոռին շարունակութիւնը ապահովելով եւ այժոռի պարապութեան վտանգէն ալ ազատելով, բայց Յոյներ գոհ չմնացին, վասնզի Հայոց քաղաքական իշխանութիւնը ջնջելէ ետքը, եկեղեցական իշխանութիւնն ալ կ'ուզէին վերցնել, որպէս զի կարենայ Հայ տարրը թէ քաղաքականապէս եւ թէ կրօնապէս իրենց մէջ ընկղմել, Հայ եկեղեցին խափանել եւ Հայ ազգութիւնը վերջացնել: Այս գաղափարը նոր կենդանութիւն ստացաւ, երբ 1059ին Կոստանդին ԺԱ. Տուկիժ գահ բարձրացաւ: Տուկիժ իբրեւ մոլեռանդ յունադաւան *առնէր քննութիւն*

հաւատոյ, եւ մակեր ամենայն ջանիւ դարձուցանել զՀայոց քրիստոնէայքն ի դաւանութիւն Քաղկեդոնի (ՍՄԲ. 75): Հագիւ թէ կ'իմանայ որ Պետրոս վախճանած է, եւ Իսաչիկ անոր յաջորդ հոշակուած է, Տուկիժ կը մտածէ *խափանել զհայրապետութիւնն յազգէն Հայոց* (ՍՄԲ. 75), եւ հրաման կ'ընէ, եւ յատուկ *խնդրակս* ալ կը դրկէ, որ Իսաչիկը Կոստանդնուպոլիս փոխադրեն, միանգամայն Սեբաստիոյ քաղաքին մէջ Պետրոսի թողած հարստութիւնները, եւ այլուր *ի Հայս* կաթողիկոսին ունեցած գանձերը, ինչ որ գտնեն, մէկտեղ ժողվեն ու իրեն բերեն (ԼԱՍ. 72): Կայսրը գիտնելով Պետրոսի արծաթսիրութիւնը, կ'ենթադրէր որ անոր մօտէն մեծամեծ հարստութիւններ պիտի ելլեն, մանաւանդ որ Պետրոս պահ մըն ալ արքունի գանձուն աւանդապահ մնացած էր, երբ Գագիկ Աշոտեան Կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ: Սակայն ակնկալութիւնը չիրականացաւ: Իսաչիկ կաթողիկոս, Եղիսէ եպիսկոպոսի եւ ուրիշ եպիսկոպոսներու հետ Կոստանդնուպոլիս բերուեցան, ձեռք անցուած հարստութիւններն ալ մէկտեղ, սակայն կայսրը գտնուածով չբաւականացաւ. եւ սկսաւ Իսաչիկը նեղել, որպէսզի պահուած գանձերը յայտնէ կամ յանձնէ: Սեբաստիոյ եպիսկոպոս Եղիսէին Կոստանդնուպոլիս բերուած լինելը, եւ Սեբաստիոյ մէջ եղած գանձերուն համար Իսաչիկի եւ Եղիսէի հաւասարապէս բռնադատուիլը, եւ Սեբաստիոյ մէջ շատերուն նոյն գանձերուն համար *ի խոշտանգանս* մատնուիլը (ՈԲՌ. 165), կը հաստատեն թէ Իսաչիկ Սեբաստիա կը գտնուէր Պետրոսի կենաց վերջին օրերը, եւ ասով դիւրացած էր յաջորդութեան գործը: Իսաչիկի վրայ գործուած բռնութիւններէն մէկն ալ այն էր, որ *ընդ հարկիւ կամէին արկանել զնա*: Այդ բացատրութիւնը, թէպէտ քիչ մը մուտք, կը յայտնէ թէ խնդիրը դրամական հարկէն աւելի նպատակ ունէր Հայոց աթոռը Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին հպատակեցնել, որովհետեւ հարկատու լինել՝ նովին իսկ իշխանութեան ներքեւ լինելու նշանն է: Միեւնոյն իմաստի կ'ակնարկէ Իսաչիկի անդէլն ալ, թէ *գոր մինչեւ յիմ ժամանակ չէլէալ, եւ ոչ ես հաւատիմ* (ԼԱՍ. 72): Ետքի ժամանակներու մէջ ալ պիտի տեսնենք Յոյներուն կողմէ եղած ջանքերը, Հայոց հայրապետութիւնը իրենց հնազանդեցնելու: Յոյներուն այդ դիտումը, յառաջ կու գար Հայաստանի գրեթէ ամբողջութեամբ յունական կայսրութեան անցնելէն, եւ Սեբաստիոյ, եւ վերջին աստեններ սկսած էր իբրեւ աթոռամիստ նկատուիլ, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ենթարկեալ վիճակ ըլլալէն: Սակայն հակառակ այդ պարագաներուն Իսաչիկ կաթողիկոս անխախտ մնաց իր եկեղեցւոյն անկախութիւնը պաշտպանելու մէջ, ինչ որ յետագայր՝ ակնարկով Հայ եկեղեցւոյն սկզբնական անկախութեան փաստ կը լինի: Աւելցնենք նաեւ քաղկեդոնիկ դաւանութիւն ընդունելու առաջարկը, ինչպէս սկիզբէն յիշեցինք (ՍՄԲ. 112):

865. ՆԵՂՈՒԹԵԱՆՑ ԿԸ ՄԱՏՆՈՒԻ

Իսաչիկի Կոստանդնուպոլիս մնալը երեք տարի տեւեց (ԼԱՍ. 72) 1059էն մինչեւ 1062, բայց ոչ այն պատուադիր ձեւով, որով Սոնոմախ Պետրոսը կը պահէր, այլ կատարեալ նեղութեան վիճակի մէջ, այնպէս որ պատմիչներ կը համարձակին ըսել թէ *պահեցին յարսոյս* (ՍՄԲ. 75), կամ *արգելական* պահեցին (ՍՄԲ. 112): Միանգամայն *սպառնալիս եւս յանելոյին թէ ոչ եղանիցես աստի, եթէ ոչ զհրամայեալսն ի մէնջ յանձն առնուցու*: Երբ կը տեսնէին Իսաչիկի հաստատամտութիւնը, *ի հարց եւ ի փորձ արկեալ* կը բռնադատէին (ԼԱՍ. 72), ինչ որ ժամանակին գործածուած ձեւերուն համեմատ, լոկ բերանացի խօսքերով չէր վերջանար, այլ մարմնոյ խոշտանգանքներով կը լրանար: Այս գիտակցութեամբ է, որ ուրիշ պատմագիր մը կը համարձակի գրել, թէ նաեւ *հրով փորձեալ* եղաւ Իսաչիկ *ի նոցանէ*, այլ որ *այրեցաւ* (ՍՄԲ. 112): Եթէ այդ կէտը բառացի ալ չառնենք, պէտք է ընդունինք իբր Իսաչիկի վրայ փորձուած բռնութեան սաստկութիւնը իմացնելու ո՞ն մը: Սակայն կաթողիկոսը, արդէն փորձառու էր յունական հալախանքներուն, նեղութեանց մէջ փորձուած ու վարժուած էր, *լցեալ ամենայն սրբասնունդ առաքինութեամբ*,

եւ քարեհամբաւ անուամբ, զարդարեալ շնորհօք ամաքելական եւ մարգարէական (ՈՒՌ. 152): Ուստի պինդ մնաց իր ուղղութեան մէջ, ինչպէս որ վայել էր մեծի *Լուսատրչին մերոյ փոխանորդին*, երբեք միտքը չի փոխեց, եւ *ոչինչ զանգիտացեալ ի նոցա բանիցն, ի նոյն եւ ի նմին եկաց հաստատուն*, մինչեւ նոյն իսկ բռնադատող կայսրն Տուկիծ՝ ի գեղջ եկեալ արձակեաց զնա ամանց հարկի (ԼԱՍ. 73), այսինքն է առանց իր պահանջումներուն գոհացում ստանալու: Լաստիվերտցիին գրածին համեմատ, երկու անձեր, մին իշխան եւ միւսն վանական ի Հոռոմոց, թէ ճշմարտիւ կամ թէ կեղծեօք, կայսեր կը ներկայանան, իբրեւ Հայոց կաթողիկոսութեան թեկնածու, եւ կը խնդրեն *զվերակացութիւն եկեղեցոյ* հարկաւ վանականին համար, խոստանալով *հատուցանել* զհարկն՝ հարկաւ իշխանին կողմէն: Բայց այդ երկուքին վրայ յանկարծ հասած արկածը, որ *չարամահ սատակեցան*, Տուկիծի վրայ կ'ազդէ, եւ Իսաչիկը կը թողու (ԼԱՍ. 73): Բայց ուրիշ կողմէն կը պատմուի, թէ Գագիկ Աշոտեան Պիգուի իշխանը, եւ Ատոմ Արծրունի Սեբաստիոյ թագաւորը եւ իր եղբայրը Աբուսահլ, *մեծաւ աշխատութեամբ ջան յանձինս կրեցին, եւ հազիւ կարուցին հանել* Իսաչիկը եւ Եղիսէն եւ ուրիշ եպիսկոպոսները Կոստանդնուպոլսոյ արգելականութենէն (ՈՒՌ. 145), ինչ որ պէտք է միջնորդութեան եւ թախանձանքի իմաստով իմանալ, ապա թէ ոչ միտքի մօտ ալ չէ ըսել, թէ վերոյիշեալ *իշխանք Հայոց գունդ հեծելոց գործեալ հանեն զկաթողիկոսն գտէր Իսաչիկ* (ՄՄԲ. 75): Երբոր Իսաչիկ իրեններով այդ ներկայեանց ներքեւ կը հեծէր, հարկաւ դիւրութիւններ չունէր հեռուէն ալ իր հայրապետական իշխանութիւնը վարել, եւ հաւանական կ'երեւի ըսել, թէ Անանիա եպիսկոպոս, Իսաչիկի եղբայրը, որուն անունը յիշուած չէ Կոստանդնուպոլիս տարուածներուն հետ, Սեբաստիա մնացած էր, եւ այնտեղէն փոխանորդաբար հոգ կը տանէր կաթողիկոսութեան գործերուն:

866. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԵՒ ՍԵՐՈՒՆԴԸ Պետրոս կաթողիկոսի մահուրնէն քիչ ետքը մեռաւ Գրիգոր Մագիստրոս ալ, անոր հիացողն ու մտերիմը: Մագիստրոսէ իբր ընծայ Պետրոսի դրկուած խաչանիշ *ցուպ նեցուկ եւ գաւազան մական* (ՄԱԳ. 31), եւ *բաժակ մանուածոյ նախարակեալ, եւ անօթ իւղոյն սրբոյ* (ՄԱԳ. 32), անոր Կոստանդնուպոլիսէ ազատելուն առթիւ ինդակցութեան նուէրի նշանակութիւնը կը կրեն, եւ *նշանակ դա յաղթութեան* ակնարկը (ՄԱԳ. 31), կրնայ Պետրոսի փառքով դառնալուն վրայ մեկնուիլ (§857): Կուսակալութեան պաշտօնը Մագիստրոսի ճաշակին համեմատ գործ մը չէր, որ աւելի ուսումնական եւ կրօնական զբաղումներով կը զուարճանար, ուստի յաճախ միտքէն կ'անցընէր կայսեր երթալ, *զի թերեւս զերծեալք ի մրրկեալ այսմ բրիշխանուենէկարենայ պարսպիկ Աստուծոյ* (ՄԱԳ. 48), բայց իր դիտման չէ հասած: Նա պարտաւորեալ մնաց *զամենայն սրտակցութիւն եւ արտալուծութիւն՝ հանդերձ տարաբնակութեամբ ստանձնեալ*, ունեցած վիճակը *տիրապէս կրել* մինչեւ ցվերջ (ՄԱԳ. 105): Միայն կը միփթարուէր ամէն կողմ խրատներով եւ հրահանգներով լեցուն նամակներ գրելով: Մագիստրոսի կեանքին վերջին մասը վարչական արդիւնաւոր գործերով անցած է, այնպէս որ ինքն իրեն համար պարծենալով կը վկայէ, թէ ամէն կողմ ծանօթ են ի *ձեռն իմոյ տկարութեանս* յառաջ եկած արդիւնքները ի բոլոր գործառնութիւնս, ի քաղաքս եւ ի դղեակս, յաւանս եւ ի գիւղս, յանապատս եւ ի պատտ, եւ ի բոլոր տնօրինական առաջարկութիւնս, որոնց մեծ հետեւանքն է ի *հարաւային բռնութենէն խաղաղանալն*, եւ իր կառավարած նահանգին *պատուասիրութիւնս եւ բարձրութիւն* ստանալը (ՄԱԳ. 65). սակայն ոչ ինքն մանրամասնութիւններ պատմած է, եւ ոչ ուրիշ կողմէ յիշուած են: Աւելի ծանօթ են իր գրական աշխատութիւնները, թուղթերը, տաղասացութիւնները, քերականին մեկնութիւնը, եւ Պղատոնի գործերէն Տիմէոսի ու Փեղովնի իմաստասիրականներուն եւ Եւկլիդէսի երկրաչափականին թարգմանութիւնները (ՄԱԳ. 66): Վերջապէս յոգնած ու պարտասած կնքեց նա իր կեանքը 1059ին մօտաւորապէս 68 տարեկան (ՄԱԳ. իթ.) եւ թաղուեցաւ Օկոմիի վանքը, որ է այժմեան Հասանքալէի Ս. Աստուածածինը, ուր եւ կը ցուցուի տակաւին իր գերեզմանը: գրիգորի գաւակներէն կը

յիշուին չորս մանչեր եւ չորս աղջիկներ: Մանչերն ան Վասակ, Վահրամ, Վասիլ եւ Փիլիպէ: Իսկ աղջիկներէն մէկը Վեստ Սարգիսի (ՇԱԿ. 135), եւ միւսը Թոռնիկ Մուշեղեանի կին էին: Երրորդն ամուսնացած էր Վասակ իշխանի հետ, որդի Ապիրատի ու թոռն Պահլաւունի Հասանի, որ չորս զաւակներ ունեցաւ, Գրիգոր, Հասան, Այլջահապ եւ Բարսեղ, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ: Չորրորդ աղջիկը ամուսնացաւ Ծովքի իշխանին հետ, եւ ասոր զաւակներն են Ապիրատ, Վահրամ, Վասակ եւ Գրիգոր, որ յետոյ եպիսկոպոս եղաւ, Ապիրատին զաւակներն են Վասիլ, Ծահան, Գրիգոր եւ Ներսէս, վերջին երկուքը Պահլաւունի եւ Ծնորհալի կաթողիկոսներ. Վասիլի որդին է գրիգոր Տղայ, Ծահանի որդին է Գրիգոր Ապիրատ, եւ անոնց քոյրը Ծահանդուխտ ալ Ներսէս Լամբրոնասիին մայրն է: Մագիստրոսի արական ճիւղը յաջորդութիւն չէ թողած: Վասն զի Վասիլ եւ Փիլիպէ ծաղիկ հասակի մէջմեռան, Վահրամ անորդի մնացած եւ ետքը կաթողիկոս եղած Վկայասէրն է, Վասակ ալ Անտիոքի դուքս եղած եւ ժողովրդական յուզմանց մէջ սպաննուած է 1076ին եւ սերունդը չի յիշուիր: Մագիստրոսի տունը պայծառացողները իրեն երկու աղջիկներուն սերունդները կը մնան, որոնք Պահլաւունի անունը պահեցին, կամ իբրեւ ինսամիական փառաւոր անուն մը, եւ կամ, ինչպէս շատեր կը կարծեն, նոյնիսկ փեսաներն ալ Պահլաւունի ցեղէ ըլլալնուն համար: Այդ կէտը գրեթէ ստուգուած է Հասանի թոռ Վասակի վրայ, իսկ Ծովքի իշխանին վրայ դժուար է ճշդել, քանի որ անունն իսկ անձանօթ մնացած է, թէպէտ աւելի յայտնի եւ աւելի արդիւնաւոր եղան այդ ճիւղէն յառաջ եկող չորս կաթողիկոսները, Պահլաւունին, Ծնորհալին, Տղան եւ Ապիրատը, եւ Լամբրոնացի եպիսկոպոսը:

867. ԳԱԳԻԿ ԱԲԱՍԵԱՆ

Հայաստանի կացութիւնը տարբեր չէր տակաւին այն տխուր նկարագիրէն, զոր անգամ մը բացատրեցինք (§860), եւ Սելճուքեան ասպատակները անդադար կը դառնային, եւ կողոպտելով ու գերելով ետ կ'երթային: Չմնաց քաղաք, չմնաց գաւառ Հայաստանի մէջ, որ անոնց բռնութեան եւ դառնութեան զոհ չերթան: Իրենց արշաւանքը ընդարձակելով Սեբաստիոյ վրայ ալ եկան, եւ քաղաքը պաշարեին *յօր բարեկենդանի Վարդապետին*, 508 տրէ 30ին, որ է 1059 Յուլիս 4ին, եւ *աւուրս ույթ* ամէն խժոժութիւն գործելէ ետքը մեկնեցաւ *անթիւ եւ անհամար գերութեամբ* (ՈԲՌ. 161): Ատոմ եւ Աբուսահլ պարտաւորուեցան Իսասարտանէք բերդը ասպաւինիլ, մինչեւ հրոսակը հեռանար, զի *անպարիսպ էր քաղաքն Սեբաստիա* (ՈԲՌ. 160): Որչափ ալ մեր պատմագիրներուն ժամանակագրական հաշիւները խիստ ճշդութիւն մը չունենան, սակայն Իսաչիկի Կոստանդնուպոլիս տարուիլը (§864) *յայտ ժամանակիս* ըսուելէն (ՈԲՌ. 164), ի դէպ է հետեւցնել, թէ Իսաչիկ դեռ Սեբաստիա էր, այդ աղէկտուր արկածին ատենը, որով առաջին արկածին վրայ աւելցած կրկին արկածներ եղած կ'ըլլան Տուկիծի բռնութիւնները: Մեր նպատակէն դուրս է մանրամասնօրէն յառաջ բերել այդ աղէտներուն շարքը, որոնք երբեք չընդատեցան, եւ Տուկիծի կողմէն դիմադրութեան համար դրկած գունդերն ալ օգուտ մը չունեցան, եւ աւերածն ու կոտորածը միեւնոյն կերպով շարունակեց մինչեւ Տուրքիի մահը 1064ին, որուն յաջորդեց իր եղբայրը (ՈԲՌ. 173) կամ հօրեղբօրորդին (ՎԱՐ. 101) Ալփասլան, եւ նորոգեալ ոյժերով արշաւանքները սաստկացուց անմիջապէս: Աղուանից կամ Գուգարազ թագաւորն Կորիկէ, Անհողինի որդին, հազիւ անոր բռնութենէն ազատեցաւ, իր աղջիկը Ալփասլանի կնութեան տալով (ՈԲՌ. 174): Կարսի թագաւոր Գագիկ Աբասեանն ալ սեւազգեաց եւ սգազգեաց ներկայանալով Ալփասլանի դեսպանին, Տուրքիի մահուան համար սուգի մէջ ըլլալը կեղծեց, եւ անով Ալփասլանի համակրութիւնը գրաւելով, եւ հարիւր հազար դահեկան ծախքով Ալփասլանի սեղան մը տալով՝ վերահաս վտանգէն ազատեցաւ (ՈԲՌ. 180): Բայց անմիջապէս բանազնաց եղաւ Տուկիծի հետ, Կարսը Յոյներուն յանձնեց, եւ փոխանակ առաւ Ծամնդաւ, Լառիս,

Ամասիա եւ Կոմանա քաղաքները՝ շրջակայ հարիւր գիւղերով (ՎԱԲ. 102), ըստ այլոց նաեւ Կեսարիա եւ Խաւարտանէք քաղաքները (ՄՄԲ. 78): Ասոնցմէ Լառիսը, Սենեքերիմի տրուած սամաններուն մէջ ալ յիշեցինք (§824), եւ Ծամնդաւը անոր որդւոյն Դաւիթի տրուածներուն մէջ, ինչպէս նաեւ Կեսարիան եւ Խաւարտանէքը (§829): Կ'երեւի թէ ժամանակ անցնելով փոփոխութիւններ կրած էին Արծրունիներուն տրուած քաղաքները, որովհետեւ դեռ անոնց թագաւորութիւնը վերջացած չէր, երբ Գագիկ Աբասեան ալ այս կողմը անցաւ: Ըստ այսմ Գագիկ Աշոտեանն ալ համրելով, երեք Հայ իշխանութիւններ եղան Փոքր Հայոց մէջ, իրարու մօտաւոր, եթէ ոչ իրարու կից եւ սահմանակից:

868. ԽԱՉԻԿ Ի ԹԱԲԲԼՈՒԲ

Երբ այդ եղելութիւնները կը կատարուէին, Խաչիկ արդէն ազատած էր Կոստանդնուպոլսոյ բանտարգելութենէն, եւ դարձած էր հայաբնակ կողմեր, եւ հաստատուած էր ի *Տարրնտայ* կամ Տարանտիա, այժմ Տարենտէ, ուր Տուկիծ *երկու վանս* շնորհած էր իրեն: Պատմիչը կը յաւելու թէ կայսրը տուած էր եւս Խաչիկի *գոր ի Հայս իւրեանցտեղիք էին*, (ԼԱՍ. 73), որով կրնանք իմանալ ներքին գաւառներու մէջ գտնուող կալուածները, այլ արգելեալ էր կաթողիկոսին այն կողմեր երթալ, հարկաւ միեւնոյն ապստամբութեան կասկածով, գոր Պետրոսի վրայ ալ ունեցած էին (§852), եւ Խաչիկի վրայ աւելի եւս կրնային կասկածիլ: Խաչիկի նոր հայրապետական պաշտանիստը կը կոչուի Թաբբուր (ՈԲՌ. 165), որ պէտք է ըլլայ Տարանտիոյ մօտ իրեն համար որոշուած երկու վանքերէն մին, որ այնուհետեւ հայրապետանոցի ձեւն է առած: Դիտելի է միայն, որ Խաչիկի բնակավայրը նշանակուած Տարանտիա, երեք Հայ իշխանութիւններէն, ոչ մէկուն յիշուած է, որովհետեւ անոնց սահմաններէն դուրս, յոյն կուսակալութեան մէջ կը մնար, ի *սահմանս Կոկիսունի* (ՄՄԲ. 75), որով Խաչիկի իստագոյն հսկողութեան ներքեւ գրուած ըլլալը կը հետեւի: Իսկ Խաչիկի Թաբբուրի մէջ անցուցած ժամանակը որոշակի նշանակուած է *գամս երիս*, եւ այս երեքը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ անցուցած տարիներուն հետ գումարելով, *ընդ ամենայն վեց ամ կալեալ* կ'ըլլայ *գայթոռ հայրապետութեան* (ՈԲՌ. 165): Ուռհայեցիին այս հաշիւը մանրամասնեալ ըլլալուն, աւելի ճիշդ կ'երեւի քան ուրիշի մը *սակաւ ժամանակս* ըսելը (ԿԻԲ. 54), կամ միայն *ամս երկու* տալը (ՎԱԲ. 99), որ կրնայ Թաբբուր մնացած ժամանակին վրայ մեկնուիլ. կամ ուրիշի մըն ալ *ամս Է* գրելը (ՍԱՍ. 112) ուր յարմարագոյն կ'ըլլար *ամս Ե* կարդալ, թուատառերու սովորական փոխանակութեամբ: Իսկ տարիներու գումարները պէտք չէ երբեք նոյնչափ լրացեալ տարիներու վրայ հասկնալ, ինչպէս քանիցս յիշեցինք, քանի որ մեր պատմագիրներ երբեք ամիսներու եւ օրերու կոտորակներ չեն յիշեր, եւ միշտ տարիներու թիւերը կու տան մերձաւոր հաշիւներով: Խաչիկի Թաբբուրի մէջ եղած միջոցէն բնաւ գործունէութեան յիշատակներ պատմուած չեն, մէկ կողմէն կայսերական կասկածոտ ճնշում, միւս կողմէն ամենասաստիկ տեղացող արկածներ եւ տագնապներ, հարկաւ յարաբերութեանց վրայ ալ ազդեցութիւն ունեցան, որով Խաչիկ վշտալից ականատես մը կ'ըլլար վերահաս թշուառութեանց, եւ ոչ թէ ազատ գործիչ մը, բաւական սեպելով ցրուեալ եւ վարատեալ, տառապեալ եւ մահացեալ հօտին հնարաւոր պաշտպանութիւններն ընել, եւ գոնէ հոգեւորական դարմանները ընձեռել:

869. ԱՆԻԻ ԱՌՈՒԲՄԸ

Այդ միջոցին տեղի ունեցած եղելութեանց նշանաւորագոյնն է Անի քաղաքին Ալփապանէ գրաւումը Յոյներու ձեռքէն, որուն մանրամասնութիւնները ընդարձակ տուած են մեր պատմագիրները, Լաստիվերտցիին (ԼԱՍ. 125), Ուռհայեցիին (ՈԲՌ. 176) եւ ուրիշներ: Եղելութեան ճիշդ թուական պէտք է ընդունիլ 1065 թուականը, այսինքն

Ալփապալանի իշխանութեան բարձրանալուն յաջորդ տարին գոր վերջին պատմագիրներ ճշդած են 1064ին: Ալփապալան իր առաջին արշաւանքը լրացնելէն ետքն է (§867) որ միւս տարին Անիի վրայ եկաւ, ինչպէս որոշակի կը գրուի (ՈԻՌ. 175), եւ Անեցին ալ 514=1065 տարին կը նշանակէ (ՄԱՍ. 112): Հետեւաբար պետք չէ անդէլ ոմանց 513=1064 թուականը յիշելուն վրայ (ԼԱՍ. 127), ուր թերեւս նորէն Գ եւ Դ թուատառերու փոխանակութիւնը պետք է ենթադրենք: Եւ ոչ ալ պետք է հիմնուի Յովհաննէս Սմբատի մահուրնէն 23 տարի ետքը (ՎԱԲ. 102), կամ Յունաց տիրապետութենէն 21 տարի ետքը (ԿԻՐ. 52) ըսուելուն վրայ, թէպէտեւ այդ թուականներն ալ շատ տարբերութիւն չունին, եւ մերձաւորաբար 1065 տարուոյն հետ կը համաձայնին: Պաշարման տեւողութիւնը եղած է 25 օր (ԿԻՐ. 52), իսկ քաղաքին գրաւման օրը, ըսուած է *ի տօնի Տիրամօրն յաւուր երկուշաբթոց* (ՄԱՍ. 112), որ է ըսել Վերափոխման տօնին երկրորդ օրը, 1065 Օգոստոս 15, կամ 514 արաց 16, եւ պաշարունը սկսած կ'ըլլայ Յուլիս 21ին: Անիի առումին 513 մարտի 30ին նշանակուած ըլլալը (ՉԱՍ Բ. 982) պատմագիրներուն մէջ չհանդիպեցանք, իսկ նոյն օրը 1064 Յունիս 6ին համեմատելը անհամաձայն է շարժական տոմարին, որուն համեմատ կը պատասխանէ 1064 Դեկտեմբեր 29ին: Եղելութեան պարագայից գալով աղեխարշ են պատմագիրներուն յառաջ բերած մանրամասնութիւնները, որոնք կը վկայեն, թէ *սկսան զամենայն քաղաքն առհասարակ կոտորել անողորմաբար. եւ որպէս զքարակոյտս ի վերայ միմեանց կոյտ արարին, եւ առվայր մի ծովացաւ ամենայն քաղաքն արեամբ, եւ ամենայն մեծամեծ իշխանքն տանն Հայոց եւ դասք ազատացն երկաթի կապանօք կային առաջի սուրտանին, եւ կանայք գեղեցիկք եւ սահարկութիւն փառաւոր տանէն վարեցան ի Պարսիկս ի գերութիւն, եւ անհամար մանկունս լուսատեսիլս եւ վայելուչս աղջկունս տարան զհետ մարցն, եւ բազում սրբասնունդ քահանայք այրեցան հրով, նաեւ զոմանս մինչեւ զգլուխ քերթեալ չարաչար խոցուածով, որ եւ տեսողացն սուկալի էր* (ՈԻՌ. 179): Վտակ մեծ, որ անցանէ առ քաղաքան ներկած էր արեամբ, եւ զագանք վայրի եւ ընտանի եղեն գերեզման դիականցն (ԼԱՍ. 128): Ալփապալան *հագար այր զենու ի փոս մի, եւ լոգանայ յարիւն, զոհ մեռելոց իւրոց արարեալ* (ՎԱԲ. 101): Այսչափ անգթութեանց մէջ յատկապէս կը յիշուի եւս, որ այն աւարառուններն մէկը յատկապէս վեր բարձրանալով *զծանրագին խաչն որ կայր ի զունակէն եկեղեցւոյն ընկեց յերկիր* (ՈԻՌ. 179), եւ թէ *զխաչն զարծաթին գոր ընկեցին, որ էր մարդչափ մի, տարան եղին ի կոխս դրան ի դուռն մզկիթին նախջուան քաղաքին*, որուն համար Ոջոհայեցին կը վկայէ, թէ *կայ մինչեւ ցայսօր* (ՈԻՌ. 180): Իսպ կործանողը, գմբէթին վրայէն իջած աստէն, *մտեալ ի դրանն որ կայր ի զունակէն եկեղեցւոյն, պրօր կանթեղն ընկեց ի մէջ եկեղեցւոյն եւ մանրեաց, զոր Սմբատ Տիեզերակալն էր բերել տուեալ ի Հնդկաց ընդ բիւր մի զանձուց* (ՈԻՌ. 179): Եթէ բոլոր պատմագիրներն ալ ընդօրինակենք, ըստ արժանւոյն նկարագրած չենք ըլլար Անիի կրած հարուածին մեծութիւնը: Լաստիվերտցին թշուառութիւնները նկարագրելէ ետքը, բնաւ գուր չի զգար կարծես, եւ կ'աւելցնէ թէ *այս է բաժին անիրաւ քաղաքաց*: Բայց իր միտքն է ոչ թէ Հայերը, այլ տիրապետող Յոյները դատապարտել, զի կը յարէ, որ *չինէն զինքեանս արեամբ օտարաց եւ ի քրտանց տնանկաց փարթամանան* (ԼԱՍ. 129) եւ բոլորովին խիստ կերպով կը դատէ Անին, եւ ոչ այն խղճացող ոճով, որով Արծնի առումն էր պատմած (ԼԱՍ. 68): Անիի այս կործանումը վերջնականը չէ, եւ այս օրէն չի սկսիր Անիի աւերակ եւ անմարդաբնակ վիճակը, զի տակաւին շարունակեց իբր բնակելի քաղաք մը ըլլալ, մինչեւ իր սպառսպուռ կործանումը:

870. ԽԱԶԻԿԻ ՄԱՀԸ

Անիի կործանումէն ետքն է որ Ոջոհայեցին կը գրէ թէ *սուգ ունէր ի սրտի իւրում տէր Իսաիկ, յիշեալ զաւերումն հայրապետական այրոռոյն տանն Հայոց* (ՈԻՌ. 184), որով կը յայտնէ թէ այդ մեծ կակիծն ալ զգաց Իսահիկ, երբ տակաւին վշտակիր կեանք կ'անցընէր Թաբրուրի մէջ: Քանի որ միեւնոյն 1065 տարին Իսաիկի մահուան թուական

կ'ընդունինք, բնական է հետևեցնել, թե այդ ցաւն ալ իր մասն ունեցաւ անոր մահը փութացնելու մէջ: Բոլոր պատմական պարագաները զննելով չենք կրնար Իսաչիկի յառաջացեալ ծերութեան տարիք վերագրել, եւ կը կարծենք թէ շուրջ վաթսուն տարեկան եղած ստենները եկած է մահը կարճել արի եւ անընկճելի կեանք մը, որ շարունակ նեղութեանց եւ փորձութեանց շարք մը եղաւ, սկսելով այն օրէն, որ իր մօրեղբօր Կոստանդնուպոլիս տարուելուն առթիւ, կաթողիկոսական պաշտօնին ծանրութիւնը ստանձնեց, եւ որուն երբեք փառքն ու վայելքը չտեսաւ: Մահը եղած է անշուշտ Թաւրուսի մէջ, միեւնոյն 1065 տարուայ ամառուան վերջերը, եւ գերեզմանն ալ հաւանաբար նոյն տեղ եղած պիտի ըլլալ, թէպէտ որոշակի գրուած չենա գտներ: Իսաչիկի կաթողիկոսութիւնը որչափ եւ կարճատեւ եղած է եւ փայլուն գործունէութեան արդիւնքներ չէ ունեցած, բայց մեր տեսութեամբ այնպիսի պարագաներ կը պարունակէ, որ Իսաչիկի անձնաւորութեան վրայ բարձր գաղափար մը կը ներշնչէ մօտէն Ֆիտողին: Փայլուն երեւոյթներ շատ աւելի բարձր են վիշտերու շարքերը, երբոր անոնց ներքեւ գտնուողը անընկճելի արիութեամբ կը դիմադրէ, իրեն յանձնուած աւանդին դէմ չի մեղանչեր, իր պաշտօնին բարձրութիւնը չի ստորնացներ: Այդ խորհրդածութիւնները աւելի կը հաստատուին երբոր կը բաղդատենք իր ընթացքը, իր մօրեղբօր Պետրոս կաթողիկոսին ընթացքին հետ, եւ կը տեսնենք Իսաչիկը ամէն շահախնդրութենէ հեռու, ուղիղ դաւանութեան վրայ ամուր, իր հայրենիքին պաշտպան, իր հօտին վրայ գուրգուրացող, կատարեալ խոստովանող մը, արդարութեան եւ հաւատքի համար չարչարանաց տոկացող, իրաւցնէ *երանելի անձն*, եւ *մեծի Լուսաւորչին մերոյ փոխանորդ* (ԼԱՍ. 73):

871. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐԳԵԼՔԸ

Կոստանդին Տուկիծ կայսր, որ իր իշխանութեան առջի օրէն *խորհեցաւ խորհուրդ չար, եւ կամեցաւ բռննալ եւ խափանել զայթոռ հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի ի տանէն Հայոց* (ՈՒՌ. 164), որ այս նպատակով Իսաչիկը Կոստանդնուպոլիս տարաւ ու նեղեց (§864), եւ չկրցաւ նպատակին հասնիլ, բարեղէպ առիթ նկատել Իսաչիկի մահը իր դիտումը գլուխ հանելու, եւ հրաման հանեց նոր ընտրութիւնը արգիլել, ինչ որ դժուար պիտի չըլլար, քանի որ բոլոր Հայ իշխաններ Փոքր Հայոց մէջ փոխադրուած՝ իր անմիջական իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին: Իսաչիկ չմտածեց, կամ թէ պատեհ չունեցաւ, իր կենդանութեան աթոռակից կաթողիկոս մը օծել, որ նովին իսկ իր մահուրնէ ետքը այթոռին յաջորդ հռչակուէր, ինչպէս ինքն էր եղած: Հետեւաբար իր մահուրնէ ետքը *Հայոց հովուացն վախճանեալ, տուն Պետրոսեան ի բաց բարձեալ եղաւ*: Վերջին կաթողիկոսներ Անանիա, Իսաչիկ, Պետրոս եւ երկրորդը Իսաչիկ, իրարու ազգական էին, եւ ազգին մէջ կաթողիկոսական տուն մը կազմուած էր, զոր Պետրոսեան կը կոչէ Ծնորհալին, վերջին երկարակեացին անունէն առնելով: Այս տունն է որ ընդհատուեցաւ, *որով Յունացն ընդ մեզ զճարեալ, այլուր լինել թոյլ ոչ տուեալ, զի անտէրունջք ասեն եղեալ, լիցին ի կրօնս մեր դարձեալ* (ՉԱՓ. 544): Քանի որ Հայերը քաղկեդոնիկ ընելու միջոց մը պիտի ըլլար ընտրութեան խափանումը, պէտք էր օգտուիլ պարագակէն եւ գործին պաշտօնական ձեւ մը տալ, դէմդէմի գալով համերաշխ որոշումի յանգելով: Պատմութեան մէջ կը գտնենք որ Տուկիծ իրեն մօտ կը հրաւիրէ Մեքաստիոյ Ատոմ թագաւորը եւ անոր Աբուսահլ եղբայրը այս տեսակ միաբանութիւն մը կնքելու համար: Արդ քանի որ միաբանական խնդիրը եկեղեցական էր, գլխաւորապէս հայրապետին հետ պէտք էր, բանակցիլ, մինչ բնաւ հայրապետի անուն չտուիլը եւ բոլոր աշխարհական անձերու եւ թագաւորական իշխաններու հետ այդպիսի բանակցութեան ձեռնարկուիլը, ինքն ըստ ինքեան կը հաստատէ, թէ այդ միջոցին կաթողիկոս չկար, եւ նոր ընտրութեան վրայ համաձայնելու պատրուակով էր, որ Տուկիծ Կոստանդնուպոլիս կը գումարէր Փոքր Հայոց իշխանները:

Առաջին հրաւերը կ'ուղղուի Ատոմ Արծրունիին, որ տարիքով երիցագոյնն էր Հայ իշխաններուն մէջ, բաւական ստեղծ էր որ Յոյներու մէջ կ'ապրէր, եւ աւելի ընտանեցած անոնց հետ, Տուկիծ կրնար յուսալ՝ անկէ սկսելով իր նապատակը դիրացնել: Ատոմ եւ Աբուսահլ եղբայրը Կոստանդնուպոլիս եկան իրենց հետ բերելով Յակոբ Քարափնեցի վարդապետը՝ Սանահին վանքի միաբաններէն, բայց երբոր լսեցին Տուկիծի առաջարկները, հրաժարեցան իրենք իրենցմէ գործը վճարել, պատճառելով թէ Գագիկ Աշոտեան որ Պիգու կը մնար, գլխաւոր ճայնն ունէր այդ գործին մէջ, իբրեւ թագաւոր Անույ, եւ իբրեւ Շահնշահ կամ գլուխ բոլոր Հայ իշխաններուն (ՈՒՌ. 192): Տուկիծ գոհ չմնաց Արծրունիներուն դրած պայմանէն, վասնզի Գագիկ ծանօթ էր իր բուն բնաւորութեամբը, եւ միանգամայն *այր հօջոր էր յիմաստասիրական ջոկան*: Բայց Ատոմ եւ Աբուսահլ պնդեցին իրենց պատասխանին վրայ եւ *գաղտ խնդիր հանին Գագիկայ*, որ այս միջոցի Կալոնպաղատ կը գտնուէր (ՈՒՌ. 193): Գագիկ Աբասեանի անուրը տրուած չէ այդ պատմութեան կարդին, սակայն ուրիշ կողմէ յիշուած է թէ նա *գնացեալ է առ կայսրն*, Գրիգոր Վկայասերի ձեռնադրութենէն առաջ (ՎԱՐ. 102), որ ճիշդ այդ միջոցին կ'իյնայ: Միւս կողմէն հնար ալ չէ, որ երբ Սեբաստիոյ եւ Պիգուի Հայ իշխանները կը հաւաքուին, Շամնադաւի Հայ իշխանը մէկ կողմ թողուած ըլլայ, որ քիչ առաջ փոխանակած էր իր Կարսի թագաւորութիւնը, եւ որուն պատշաճ էր անձամբ ալ կայսեր ներկայանալ: Այդ վերջին առիթը յայտնապէս կը հետեւի Գագիկ իր Մարիամ թագուհւոյն հետ Կոստանդնուպոլիս եկած ըլլալու պարագայէն (ԿԱԼ. 225): Ըստ այսմ մենք վստահաբար պիտի ըսենք, թէ Տուկիծ բոլոր Հայ իշխանները իր մօտ ունեցաւ, երբոր *կամէր չար միաբանելովք իւրովք բառնալ զՀայոց հաւատոյ դաւանութիւնն, եւ խորհէր եղծանել սպականութեամբ զհաւատս սուրբ Լուսաւորչին* (ՈՒՌ. 191): Քաղկեդոնիկ դաւանութիւն ընդունելու պայմանը անշուշտ միացած էր նախապէս Խաչիկի առաջարկուած՝ հարկ վճարելու կամ Յունաց հայրապետութեան հպատակելու առաջարկին հետ (§864), եւ պետք էր որ առաջ ասոնք գործադրուէին, որպէս զի կայսրը հաճէր նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը արտօնել: Գագիկներու գալուն սպասելով՝ Ատոմի եւ Աբուսահլի ամէն բանակցութենէ խուսափած միջոցին, Տուկիծ յաջողեցաւ իր կողմը շահիլ Քարափնեցի վարդապետը, որ թէպէտ *արար դիմադրութիւն բազում յամենայն հարցմունսն՝ ընդէն Հռոմոնց*, սակայն վերջէն վերջապէս *երկրութեանն Քրիստոսի՝ ի կողմն Հռոմոնց դարձաւ*, եւ այդ իմաստով *գրեաց զիր միաբանութեան Հայոց եւ Հռոմոնց*, զոր Տուկիծ իբրեւ հեղինակաւոր մի փաստ, եւ իբրեւ պաշտօնական մի վաւերագիր *հրամայեաց պսակել զգիրսն ի Սուրբ Սոփի* (ՈՒՌ. 194) որ է հայրապետական դիւանը:

873. ԳԱԳԻԿԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆԸ

Ատր վրայ կը հասնի Գագիկ Աշոտեան, *իբրեւ զարծիւ թողցեալ*, եւ Տուկիծ անոր կը ներկայացնէ Քարափնեցիին գրուածը, իբրեւ կատարեալ մի գործողութիւն, որուն Գագիկ պետք էր համակերպել: Գագիկ ընդհակառակ բացարձակապէս կը մերժէ զայն, եւ մինչեւ իսկ կը պատռէ զայն *առաջի թագաւորին յերկուս ծուէնս* (ՈՒՌ. 194), կը յայտարարէ թէ պարզ վարդապետի մը կարծիք նշանակութիւն չի կրնար ունենալ, թէ բոլոր Հայոց վարդապետներ հակառակ են անոր գրածին, թէ ինքն ալ հմուտ է եկեղեցական եւ դաւանական խնդիրներու, եւ կարող է Հայ եկեղեցւոյ ուղիղ դաւանութիւնը պաշտպանել: Նոյն համարձակութեամբ Քարափնեցին ալ կը յանդիմանէ իր յանդգնութեան համար (ՈՒՌ. 195): Գագիկ համար գրուած է, թէ այնչափ զօրաւոր էր եկեղեցական ուսմանց մէջ, որ *ի Սուրբ Սոփի ի յամբիոնն նստէր ընդ ամենայն վարդապետսն Հռոմոնց* (ՈՒՌ. 193), այսինքն թէ հայրապետական կանառին մէջ վիճելու կարողութիւնն ունէր: Գագիկ ոչ

միայն ջատագովական ոճով *խօսեցաւ զէն յանդիման թագաւորի Տուկծին, եւ ի մէջ ամենայն հռետոր վարդապետացն տանն Յունաց* (ՈԲՌ. 214), այլեւ *գրեաց զիր հաւատոյ ձեռամբ իւրով*, որուն պատճենն ալ յառաջ կը բերէ պատմագիրը (ՈԲՌ. 195-214): Գիրը ուղղուած է կայսեր հասցէին, եւ առաջ կը խօսի Երրորդութեան, արարչութեան եւ Հոգւոյն Սրբոյ վրայ, եւ մարդեղութեան վրայ խօսած ատենը կը յիշէ եւ կը հերքէ Վաղինտիանոսի, Մարկիոնի, Մոնտանոսի, Մանիի, Նավատիոսի, Մաբելիոսի, Արիոսի, Վոտինոսի, Նեստորիոսի, Եւտիքէսի, Հայ Սարգիսի, Պօղոս Սամոստացիի, եւ Պետրոս Կնափեցիի վարդապետութիւնները, եւ կը յաւելու *նոյնպէս եւ զԴէոսկորոսն, եթէ խորհեցաւ ինչ այսպէս հերձուածս* (ՈԲՌ. 200), որով կը ճշդուի Հայոց դաւանութեան Կիրեղի, եւ ոչ Դէոսկորոսի գրութեան վրայ հաստատուած ըլլալը: Անկէ կ'անցնի բնութեանց միաւորութեան կէտերը պարզել Նէոկեսարացի ու Նիւսացի ու Նազեանզացի Գրիգորներու վկայութիւններով, մի առ մի յառաջ կը բերէ այդ միաւորութեան շուրջը յուզուած խնդիրները, եւ յստակօրէն կը բացատրէ Հայ եկեղեցւոյ տեսութիւնները, եւ կը հերքէ անուղիղ հետեւանքները: Յետոյ կը խօսի Բաղարջ հացին եւ անապակ բաժակին վրայ: Ծնունդը Յունուար 6ին տօնելու հաշիւը կը բացատրէ այն ենթադրութեամբ, թէ Չաքարիա քահանայապետ էր եւ քաւութեան տօնին առթիւ տաճարը կը գտնուէր: Գրուածը կը վերջանայ Առաջաւորաց պահքին բացատրութեամբ եւ սուրբ Սարգիսի անձին մասին ծանօթութիւններով. եւ ցրելով այդ մասին Յոյներուն խօսած առասպել գրոյցները: Պատմագիրներուն գրածին համեմատ Կոստանդին Տուկիծ կայսր եւ Յովհաննէս Քսիփիլինոս պատրիարք՝ որք լսեցին Գագիկի խօսածները եւ կարդացին գրածները, եւ *ամենայն իմաստասէրքն որ նստէին ի ճեմարանին, յոյժ հաճեալ հիանային ընդ կորովութիւն, բանիցն* (ՈԲՌ. 214). եւ թէ *ոչ կարացին արատ եւ կամ բիծ երկբայութեան գտանել հերձուածոյ՝ ի հաւատոյ խոստովանութեանն* Հայոց (ՈԲՌ. 215):

874. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒԻՆԸ

Հաւանական չէ որ Յոյները հաւանած ըլլան Հայոց վարդապետութեան եւ ընդունած ըլլան անոնց ուղղափառութիւնը, քանի որ յայտնի են անոնց մոլեռանդ զգացումները, բայց շատ հաւանակ է որ հարկ սեպած ըլլան լռել եւ ընտրութիւնը թոյլատրել, տեսնելով Հայոց կողմէն յայտնուած հաստատամտութիւնը, եւ խիթալով որ նոր խառնակութիւններ տեղի չտան աւելի ծանր խնդիրներու, որոնք կրնան Հայերը խրաչեցնել, եւ նորանոր տագնապներ պատճառել կայսրութեան: Ուստի Յոյներ խոհեմութիւն սեպած կ'ըլլան իրենց պահանջներուն վրայ չպնդել, եւ զիջողութեան ձեռով փակել խնդիրը, զոր Հայերը կրնային այլապէս նկատել, եւ ըսել թէ Գագիկ *հաւանեցոյց զթագաւորն եւ զպատրիարքն, եւ արարինս էր* (ՍՄԲ. 80): Բայց եթէ Գագիկ Կոստանդնուպոլիսէ դարձաւ *զայրացեալ ընդ Յունաց* (ՈԲՌ. 216), եւ եթէ *յամենայն իջեւանսն ընդ որ զայր, հրամայեաց ամենայն զօրացն Հայոց խայտառակել Յոյները, եւ եթէ խորհեցաւ այլ ոչ մտանել բնաւ ի Կոստանդնուպոլիս* (ՈԲՌ. 217), հաւանական չ'երեւիր ըսել, թէ կատարեալ սիրով եւ խաղաղութեամբ վերջացած ըլլայ Գագիկ եւ Տուկիծի միջեւ տեղի ունեցած միջադէպը: Վարդանի պատմութեան համեմատ, Գագիկ Աբասեանն է, որ *զնացեալ առ կայսր, խնդրէ հրամանս ձեռնադրել Հայոց պատրիարք* (ՎԱՐ. 102), եւ ժամանակներուն մօտաւորութիւնը նկատի առնելով, կրնանք ըսել թէ Գագիկ Աշոտեան, հետեւելով իր բուռն բնաւորութեան Կոստանդնուպոլիսէ մեկնեցաւ, Հայոց ընդդիմութեան մասին ազդեցիկ տպաւորութիւն մը թողով, եւ ընտրութեան մասին արգելքները դեռ չփարատած, եւ թէ անկէ ետքը Գագիկ Աբասեան գործը ձեռք առաւ, հաշտաբար կերպով Տուկիծը հաւանեցուց, թէ օգտակար պիտի չըլլայ արգելքը շարունակել: Այս յաջողութեան օգնեց եւս Մարիամ թագուհի զոր Գագիկ Աբասեան կինը, քան թէ դուստրը, կը կարծենք (ԿԱԼ. 225), որ իր միջամտութիւնը գործածեց Եւդոքսիա կայսրուհւոյն մօտ, որուն սէրն ու մտերմութիւնը գրաւած էր, եւ

այսպէս հնար եղաւ կաթողիկոսական այթոռին տեւական պարապութեան վտանգին առաջքն առնել: Վերջապէս Տուկիծ *արար մեծ սէր եւ ընդունելութիւն, եւ շնորհեաց բազում պարգևս Գագկայ*, ի հարկէ Աբասեանին, *եւ Ատոմայ եւ Աբուսահլի եւ այլոց իշխանացն*, որոնք դարձան իրենց տեղերը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան եւ օծման արտօնութիւնն ստացած:

875. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Գագիկ երբոր Տուկիծի առջեւ Քարափնեցիին յայտարարութիւնը կը հերքէր, յիշած էր թէ *բազումք կան յաշխարհ Հայոց* կատարեալ վարդապետք *որք ոչ ընդունին, եւ ոչ որ հնազանդի գրոյս այս* (ՈԻՌ. 195): Պատմագիրը առիթ առնելով այդ խօսքէն, նոյն ժամանակին ծաղկած ուղղափառ վարդապետներու ցուցակ մը կը դնէ (ՈԻՌ. 215), զոր մենք ալ այստեղ առջեւ կը բերենք, թէպէտ շատերուն անունները ուրիշ կողմէն անձանօք են: Տիրան Կապանեցի, հաւանաբար նոյն այն Տիրան վարդապետն է, ուսկից ինչ ինչ հաստակտորներ կը գտնուին գրչագիրներու մէջ (ՀԻՆ. 793): Սայահանն կամ Լաստիվերցիին, յայտնապէս ծանօթ պատմագիր Արիստակէս վարդապետն է, Կարնոյ դաշտի Լաստիվերտ գիւղէն, որ Սայլահան ալ կոչուած է, եւ այսօր ալ Սալաձոր կը կոչուի: Ատոմ Անձաւեցիին, զոր պէտք է Անձեւացի կարդայ, եւ կը լինի նոյն ինքն Ատոմագիրքին ծանօթ հեղինակը: Անանէ եւ Գրիգոր Նարեկացի ըսուածները՝ Անանիա Նարեկացի (§790) եւ Գրիգոր Նարեկացի (§813) յայտնի անձերն են: Սարգիս Սեւանեցի յիշուած է Մագիստրոսի թուղթերուն կարգին, եւ իբր մտերիմ Գագիկ Աշոտեանի (ՄԱԳ. 66), եւ հաւանաբար նոյնն է Ուռհայեցիին յիշածն ալ, բայց անհնար չէր Սարգիս Սեւանցի կաթողիկոսին վրայ ալ իմանալ: Յովսէփ Ընծայեցիին մեր տեսութեամբ Յովսէփ Հնձացիին է, անունի աղաւաղութեամբ շփոթուած: Գէորգ Ուծեցիին պէտք է նոյն համարիլ Գէորգ Ուռհայեցիին հետ, զոր նոյն ինքն Ուռհայեցիին գովութեամբ կը յիշէ (ՈԻՌ. 295): Դէոսկորոս Սանահնեցիին, Պետրոսի հակաթոռ կաթողիկոս եղողն է (§835), որ իբր ուղղափառ վարդապետ իր համբաւը պահած է: Անանէ Հաղբասոցիին կ'երեւի թէ Անանիա Սանահնեցիին է, որ այս միջոցիս ծաղկեցաւ, որուն զանազան գրուածներն ալ կան (ՀԻՆ. 588), եւ որ Մագիստրոսի հետ ալ կը թղթակցէր (ՄԱԳ. 116): Յակոբոս Քարահատեան կամ Քարահատայ որդիին, բոլորովին անձանօթ անուն է, եւ հնար չէ Քարափնեցիին հետ նոյնացնել, քանի որ ասոր տկարանալն ալ պատմուած է (§872): Անոն վարդապետ մը բնաւ ծանօթ չէ: Տիմոթէոս վարդապետ մը կայ յիշուած, որ Արարծոց կամ Ծննդոց գիրքն է մեկնած, բայց քիչ մը աւելի ուշ է սպրած (ՀԻՆ. 793): Յովհաննէս Կոզեմը ունեցանք պատմութեանս կարգին ալ յիշել՝ իբրեւ Պետրոսի ուղեկից (§827), եւ իբրեւ խաւարումը մեկնող (§855), եւ որուն աշխատութիւններն ալ կը յիշուին (ՀԻՆ. 570): Այդ կարգին կը յիշուին եւս Պօղոս եւ Յովսէփ եւ Յովհաննէս վարդապետներ, զորս հնար չէ ծանօթացնել ուրիշ պարագայ մը յիշուած չըլլալուն, Գէորգ Թամնեցի դպրապետն ալ ուրիշ կողմէ ծանօթ չէ, իսկ Պարկնակ յայտնի ալ չէ թէ ինչ տեսակ անուն է, եւ ինչ աստիճանի անձ մը: Մակայն ամէնն ալ արդիւնաւոր անձեր ըլլալու են, եթէ *անյաղթք* կը կոչուին, իբր հաւատոյ անընկճելի ախոյեաններ, *որք կային լցեալք աստուածային շնորհօքն, որք երեւեցան յաշխարհս Հայոց յայսմ ժամանակի* (ՈԻՌ. 216):

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԷՐ

876. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐԵԼԻՆ

Թէ ինչ ձեւեր գործածուեցան նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար, յստակ եւ ստոյգ կերպով բացատրուած չենք գտներ: Մէկը կ'ըսէ թէ *աշխարհս Հայոց ժողովեալ ի մի վայր*

կացուցին հայրապետ (ԿԻՐ. 54), սակայն չէ ըսուած թէ ե՛րբ եւ ո՛ր գումարուեցաւ ժողով մը: Ուրիշ մըն ալ կը պատմէ թէ որք մնացեալ էին ի թագաւորացն եւ յիշխանացն Հայոց խնդիր արարին գտանել զմի ոք արժանաւոր (ՈՒՌ. 185), եւ կը տեսնուի թէ եպիսկոպոսներէն գումարուած ընտրողական ժողով մը չէ եղածը, թէպէտեւ անոնց գլխաւորներուն հետ կանխաւ համաձայնութիւն հաստատուած կրնայ ըլլալ: Ծնորհալի կը գրէ թէ *գհարս Հայոց անդ ժողովեալ, եւ միաբան ծորհրդածեալ* (ՉԱՓ. 544), ընտրութիւն եղած է, որ լոկ խորհրդակցութեան իմաստը կու տայ: Ըստ այսմ կը տեսնուի թէ Փոքր Հայոց Հայ թագաւորներու մէջ, կամ աւելի ճիշդ երկու Գագիկներու եւ երկու Արծրունիներու մէջ կատարուած մըն է եղածը, որք Խաչիկին մեռնելէն եւ Տուկիծի դրած արգելքէն ետը պարտաւորուեցան խորհրդակցիլ, թէ զով ընտրեն որ գործը աւելի դիւրին կերպով յաջողի: Այդ խորհրդակցութիւնը կրցան ընել Կոստանդնուպոլիս չգացած կամ Կոստանդնուպոլիս եղած ատենին: Երբոր Գագիկ Աբասեան Տուկիծը համոզելու կ'աշխատէր, արդէն ընտրելին որոշուած էր, զի գրուած է թէ *խնդրէ հրամանս ձեռնադրել Հայոց պատրիարք ԳՎահրամ որդի Գրիգորի Մագիստրոսի* (ՎԱՐ. 102): Պետրոս եւ Խաչիկ վերջին կաթողիկոսները կասկածելի եղած էին կայսրներուն, թէ կրնան գործիք ըլլալ հայրենասէր խումբին, եւ գործի գլուխ անցնելով կրնան ապստամբեցնել Հայաստանցիները (ԼԱՍ. 72), հետեւաբար կայսրը համոզելու առաջին պայմանը՝ անոր վստահութեան արժանի անձ մը ներկայելն էր, այնպիսի մէկ մը, որուն յունասէր զգացումները երկբայութեան տեղի չթողուին, եւ որուն անցեալը երաշխաւոր ըլլար իր ապագայ յունասէր գործունէութեան: Գործը այդ տեսակէտէն նայուած ատեն, ընտրութիւնը շատ վարանմանց տեղի չէր կրնար տալ, որովհետեւ ոչ ոք կրնար հաւասարիլ այս մասին այն վստահութեան՝ զոր կրնար ազդել Գրիգոր Մագիստրոսի երկրորդ որդին, ինքն ալ դուքս մը, եւ կայսերական ծառայութեանց մէջ փորձուած Վահրամը: Ընտրողներու թագաւորական խումբը ալ հարկաւ իր միտքին մօտ կը գտնէր, բարձրագոյն իշխանական դասակարգէ եւ Պահլաւունիներու տունէն մէկուն յանձնել հայրապետական աթոռը, քան ոեւէ վանական կամ անապատական կրօնաւորի մը, որ ոչ կրնար քաղաքական եւ փափուկ կացութիւնը կշռել, ոչ պետական կանոններու պահանջած հմտութիւնն ունենալ, եւ ոչ ալ կայսերական յարաբերութեանց մէջ պատշաճից կանոնները գործադրել: Հայոց թագաւորութեան եւ ազգային ինքնօրինութեան գաղափարն այլ եւս մեռած ու թողուած էր, եւ Բագրատունիներ ու Արծրունիներ լաւ կը զգային, թէ իրենց ունեցածն ալ իսկապէս տէրութիւն մը չէ, տեւողական գրութիւն մը չէ, եւ իրենց անձին հետ կապուած վազանցուկ կացութիւն մըն է: Իսկ Վահրամի վրայ միտքերնին հաստատելնին, ուրիշ դիւրութիւն մըն ալ ունէր, զի Վահրամ այլ եւս դուքս կուսկալ մը չէր, եւ եկեղեցականութեան մտած կրօնաւոր մըն էր:

877. ՎԱՀՐԱՄ ԿԱՍ ԳՐԻԳՈՐ

Վահրամի ծննդեան տարին որոշակի ցուցուած չէ, բայց շատ ալ երիտասարդ պէտք չէ եղած ըլլայ, թէպէտ *մանուկ մը յագգէ Պահլաւունեաց* կոչուած է այս առթիւ (ՈՒՌ. 185), բայց կ'երեւի թէ հիններու համար *մանուկ* բառը չունէր այն իմաստը՝ զոր մենք սովոր ենք տալ, ինչպէս ուրիշ առթիւ ալ գիտեցինք (§104): Վահրամ իր իմաստասէր հօրը խնամոց եւ հսկողութեան ներքեւ կատարեալ ուսում ու կրթութիւն ստացաւ, եւ կատարեալ գիտնական մը եղաւ, *այր քաջակիրթ եւ ամենայն հմտութեանց հետեւեալ, եւ բովանդակ հասեալ ի վերայ Հին եւ Նոր կտակարանացն Աստուծոյ, որ ընդ իմաստասէրսն նստէր ի յամպիոն ի մէջ Սրբոյն Սուրբիի*, հայրապետական ճեմարանին մէջ, եւ *խօսէր ընդ վարդապետացն Հռոմոնց, եւ ի կարգի վարդապետացն էր յաղագս Հայոց*: Այսուհանդերձ ամուր էր իր եկեղեցւոյն պաշտպանութեան մէջ, *եւ զարմանալի էր յամենայն պատասխանիսն ընդդէմ Հռոմոնց* (ՈՒՌ. 220): Վահրամ գործունէութեան կեանքը միշտ

հորը մօտ անցուց, վասն զի առանձինն պաշտօն վարած լինելը յիշուած չէ. եւ երբ հայրը մեռաւ 1059ին, Վահրամ որ հորը օգնականն էր, անոր յաջորդ նշանակուեցաւ Միջագետքի եւ Տարսնի եւ շրջակայից կուսակալութեան մէջ: Վահրամ *ըստ օրինի աշխարհիս կին արարեալ էր, բայց սրբութեամբ եւ անարատութեամբ պահեալ էր զինքն* (ՌԲՌ. 185) եւ երբեք չէր հետեւած կայսերական պաշտօնեաներու գեղծ եւ զեխ կենցաղին: Իր ամուսնական կեանքն *անարատութեամբ* անցուցած լինելը՝ զաւկի ալ տէր եղած չըլլալուն կ'ակնարկէ, եւ Թոռնիկ Մուշեղեանին՝ Վահրամի *փեսայ* կոչուիլը (ՌԲՌ. 249), իբր Վահրամի աղջկան ամուսին հարկ չկայ իմանալ, զի ոչ անձնապէս Վահրամի, այլ Վահրամի գերդաստանին փեսայ ըլլալուն վրայ կ'իմացուի, քանի որ Թոռնիկ աւելի ճիշդ առմամբ՝ Վահրամի քեռայր կը կոչուի (ՄԱԳ. 316): Մագիստրոս իր որդւոյն ուղղած իրատներուն մէջ յանձնարարած էր, *զաւանդութիւնն մեր ոչ մոռանալ երբեք, եւ զփոյթ սիրոյն առ Քրիստոս Աստուած մեր, եւ զոյս ճրագի նախնոյն մերոյ ոչ շիջուցանել, զՊարթեւին ասեմ քոյոյ հաւուն* (ՄԱԳ. 236), եւ Վահրամ գրեթէ բառացի ընդունելով հօրենական յորդորը, անոր մահուրնէ քիչ ետքը *հրաժարեալ ի կնոջէն իւրմէ*, եկեղեցական կեանքը ընդգրկեց *մտեալ ի կարգ կրօնաւորական ուսման եւ աստուածային շնորհացն պարապեալ* (ՌԲՌ. 185): Այդ առթիւ կ'երևի թէ ուզած է իր հանգուցեալ հօր անունն ալ իր վրան առնել, եւ քահանական ձեռնադրութեան ատեն Գրիգոր անունով օծուիլ: Կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ՝ Վահրամը *անուանեցին Գրիգորիս* ըսուիլը (ԿԻՐ. 54), նոյն պարագային անունին փոխուած ըլլալը չի հաստատեր, քանի որ առաջին եկեղեցականութեան յիշատակութիւնը չ'ըներ Կիրակոս, եւ միւս կողմէն կաթողիկոսութեան ատեն անուն փոխելու օրինակն ալ չունինք: Այս մասին վճռական կրնայ ընդունիլ Շնորհալիի վկայութիւնը, որ կաթողիկոսութենէ առաջ, եկեղեցականութիւն ընդունած ատեն անունին փոխուած լինելը կը հաստատուէ՝ գրելով. *Իսկ յորժամ զայստիկ լուծեալ. զառ ի ստորեւս արհամարեալ, ըստ ամենայն իր փոփոխեալ, մինչեւ անուանն փոխադրեալ, նոյն եւ Վահրամ նախասացեալ. Գրիգորիսս վերձայնեալ* (ԶԱՓ. 542): Մեղի անձանօթ է Վահրամ-Գրիգորի ո՞ր վանք քաշուած ըլլալը, սակայն հետագայ պարագաներու մէջ Սեւա Լեւրան կամ Ամանոսի վանքերուն տուած նախադասութիւնը, կանուխ ալ այն տեղեր եղած ըլլալուն նշանն է: Արդէն ալ Հայոց վարդապետներ իրենց թագաւորներուն պէս տեղափոխութեան ձեւը ընդգրկած էին, եւ Հայաստանի վանքերէն ելնելով կը խմբւէին Սեւա Լեւոններու վրայ, ուր կանուխէն ալ Ասորի կրօնաւորներու վանքեր կային, եւ դիրքը յարմար եւ ապահով էր վանական կեանքի համար:

878. ԳՐԻԳՈՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Վահրամ-Գրիգոր *թողեալ էր զսէր աշխարհիս եւ բուռն հարեալ զյաւիտենական կենացն* (ՌԲՌ. 189), պատիւ եւ աստիճան տեսած էր եւ յագեցած, ուստի այլեւս բնաւ յօժարութիւն չունէր եկեղեցական աստիճաններու, եւ ամէն կերպ դժուարութիւն ցուցուց իրեն եղած առաջարկին դէմ: Սակայն իր անձը էական պայման էր հայրապետական աթոռին տեւողական պարապութեան վտանգը հեռացնելու, եւ Հայ թագաւորներ այդ հիմամբ կրցած էին Տուկիծը հանեցնել: Երկկողմանի դժուարութեանց մէջ մնացած, հարկ եղաւ Գրիգորի զիջանիլ եւ յանձն առնուլ իրեն առաջարկուած պաշտօնը: Եթէ մտաադրութիւն դարձնենք, չըսենք անհոգ, այլ այն ձեռնթափ կերպին, որով Գրիգոր կաթողիկոսութիւնը վարեց, պէտք է ընդունին, թէ նա լոկ անուանական կերպով յանձնառու եղաւ կաթողիկոս ըսուիլ, եւ կայսեր Յոյներուն իբր երաշխաւորութիւն ալ իր անունը՝ կաթողիկոսական աթոռին պահպանութեան եւ Հայ եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար, պաշտօնին հոգածութիւնը ուրիշներու թողով, եւ զինքն միշտ ազատ ու համարձակ պահելով, որ կարենայ պարապիլ իր սիրելի գրական աշխատութեանց, եւ հոգեւորական

բարեպաշտութեանց: Իր ընտրողներն ալ ըստ ամենայնի հաւանած պէտք ըլլան այդ պայմաններուն, որ իրեն իրաւունք տուին ուզածին պէս պարտիլ եւ գրութեանց գրադիլ, կաթողիկոսական գործերը թողլով ուրիշներուն ձեռք, որոնց օծում եւ ձեռնադրութիւն ալ կու տար, հայրապետութիւնը կատարելապէս վարել կարենալու համար: Գագիկ Աբասեան եղած էր կաթողիկոս ընտրելու արտօնութիւնն ստացողը, եւ նորընտիր կաթողիկոսին գործունէութեան եւ ուղղութեան երաշխաւորը, եւ ըստ այնմ Գագիկ կեդրոնն եղող Ծամնդաւը՝ նոր կաթողիկոսին ալ աթոռանիստը եղաւ, եւ այնտեղ կատարուեցաւ Վահրամ-Գրիգորի կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը: Այդ եղելութեան թուական ցուցուած 1065 Ապրիլը (ՉԱՄ. Բ. 989), կը հիմնուի Ալփապանի 1062ին իշխանութեան անցնելուն վրայ (ՉԱՄ. Բ. 977), բայց քանի որ նորեր ստուգած են 1064 թականը, հնար չէ ձեռնադրութիւնը 1066է առաջ տանիլ, եւ եթէ Ապրիլ ամիսը պահենք, թէւտեւ հին պատմագիրներու մէջ չենք կարդացած, կաթողիկոսական օծումը կրնայ դրուիլ գատկի տօնին, որ այն տարին հանդիպած է Ապրիլ 16ին: Գրիգոր-Վահրամի կանխաւ եկեղեցական կոչում ստացած լինելը, եւ քահանայական ձեռնադրութիւն ալ ունեցած լինելը յայտնի են, միայն յայտնի չէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ալ ունեցած ըլլալը: Ծատ հաւանական է որ Խաչիկ կաթողիկոս այն ալ տուած ըլլայ կրօնաւոր դուքսին, Մագիստրոսի որդւոյն, եւ իր մօրեղբօր Պետրոսի մտերիմին: Պատմութիւնն ալ բնաւ ակնարկ մը չունի թէ այդ առթիւ Գրիգորի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ալ տրուած ըլլայ, ինչ որ հարկաւ յիշուած պիտի ըլլար, իբրեւ նոր պարագայ մը: Բայց եթէ Գրիգոր-Վահրամ լոկ քահանայութենէ կաթողիկոսութեան կաշուած ալ ըլլայ, այնչափ բացառիկ են ժամանակին պարագաները եւ ընտրելոյն անձնական հանգամանքները, որ եպիսկոպոսներէ ընտրելու սովորական կանոնին աւելի հաստատութիւն կու տան, եւ երբեք հակառակ չեն ապացուցաներ:

879. ԳԷՈՐԳ ԼՈՌԵՑԻ

Գրիգոր Ծամնդաւի մէջ կաթողիկոսութիւն վարելը, *ամ մի* միայն յիշուած է (ՎԱՐ. 102), եւ այնչափն ալ պարտաւորուած էր շարունակել՝ հայրապետանոցի գործերուն նաժնական պահանջները լրացնելու եւ խնդիրներուն կարգ ու կանոն մը տալու չափ, եւ ահա իր հնօրեայ փափաքները կը զօրանան իր վրայ, եւ *անկեալ ի սիրտ նորա սէր միայնակեցութեան*, կ'ուզէ կրօնաւորական կեանքին դառնալ, *լինել առանձնական յարօթան Աստուծոյ*, եւ կը ցանկայ *մեծաւ փափանօք ի գրուիլ լերանց բնակիլ*: Իր միտքը կը պարզէ շուրջ գտնուողերուն, որք են *թագաւորն* Գագիկ Աբասեան, եւ *իշխանք Հայոց* կամ Փոքր Հայոց փոքր արքունիքներուն աւագանին, եւ կը յայտնէ թէ *գայս ունիմ ի միտս իմ, գնալ ի Հոռոմ եւ շրջել ընդ ամենայն ամապատն Եգիպտոսացոց*: Սակայն անոնք *արգելուին գնալ մեծաւ իշխանութեանք*, եւ ոչ *կամէին թողուլ գնալ*, մինչ ինքն կը պնդէր, եւ կարծես թէ նախապէս հաստատուած համաձայնութեան վրայ հիմնուելով կը կրկնէր, *դիք ձեզ կաթողիկոս գոր կամիք, եւ զիս մի՛ արգելուք յարդարութեան ճանապարհէն* (ՈՒՌ. 230): Իշխաններ եւ եկեղեցականներ *յարտաստու հարեալ լային դառնապէս, եւ աղաչէին գնալ մի՛ թողուլ գնտաւ որբս եւ անուլիս*, մինչ Գրիգոր իր միտքին վրայ հաստատուն, կը կրկնէր, *ուխտ է իմ եղեալ, եւ անհնար է ինձ ստել* (ԿԻՐ. 54): Գրիգոր գլխաւոր եւ մտերիմ գործակիցն էր Գէորգ Լոռեցի վարդապետը, որ ոչ միայն անոր *դպրասպետն* (ՈՒՌ. 230) ու *խորհրդակիցն* (ԿԻՐ. 54), այլ եւ *վարդասպետն իւր* կոչուած է (ՎԱՐ. 152), եւ կ'երեւի թէ եկեղեցականութեան մէջ անոր հրահանգիչն ալ եղած է: Գէորգ կը խորհէր առիթէն օգուտ քաղել, եւ այս կերպով ինքն կաթողիկոսութեան բարձրանալ: Ուստի Գրիգորի հետ խօսելով զայն կը քաջալերէր իր նպատակին մէջ, եւ աւելի ամրապնդելու համար, մինչեւ իսկ *երդուեալ էր ընդ նմա երթալ* (ԿԻՐ. 55), իսկ իշխաններուն խօսելով կ'ըսէր. *Ընդէ՛ր այնչափ աղաչէք գնալ, որ նա ուխտեալ է երթալ, եւ եւս տեղեակ եմ խորհրդոց նորա, զի ոչ փոխի*

յայնմ: Եւ իբր թէ գործը դիւրացնելու համար, զհնքն կը ներկայէր իբրեւ յարմար փոխանորդ որովհետեւ արդէն իր ձեռքով կը կատարուէին հայրապետանոցի գործերը, եւ կ'ըսէր, *Ես ահաւասիկ, թող զիս ձեռնադրեսցէ փոխանորդ իւր* (ԿԻՐ. 54): Գրիգոր իշխաններուն թողած էր փոխանորդին կամ աթոռակից կաթողիկոսին ընտրութիւնը, եւ անոնք ալ հաւանելով Գէորգի փորձառու եւ վարժ լինելուն, վերջապէս կը զիջանին Գրիգորի բացակայելուն, եւ Գէորգ Լոռեցիին ձեռնադրութեան կ'առաջարկեն: Գրիգոր այս առաջարկին վրայ *գարմացաւ եւ յի եղև ցասմամբ* (ԿԻՐ. 55), բայց աւելի իր ազատութիւնը հոգալով, *ի կամաց եւ յոչ կամաց ձեռնադրեսց զնա կաթողիկոս յաթոռ հայրապետութեանն Հայաստանեայց, բայց ներսէն ի սիրտն յիսայր, վասնզի Գէորգ մոռացաւ զուխտն միաբանութեան, եւ ոտնակոխ ըրաւ իրեն տուած երդումը: Այն հին մտերմութիւնը որ կար երկուքին մէջ ի սպառ մարեցաւ, եւ յորէ յայնմանէ եմուտ հակառակութիւն ի մէջ երկուց հայրապետացն* (ՈՒՌ. 230): Գրիգոր բաւական սեպեց որ կը յաջողէր իր միտքին մէջ, եւ *ճանապարհորդ լինէր, իսկ Գէորգ նստաւ յաթոռ նորա Ծամնադաւի մէջ* (ԿԻՐ. 55):

880. ՎԿԱՅԱՍԷՐ ՈՒՂԵՒՈՐ

Գրիգոր ճանապարհորդութեան ելնելուն եւ Գէորգ Լոռեցիի աթոռակցութեան թուականը կը ըստիպուինք դնել 1067ին, հիմնուելով Վարդանի *ամի մի* միայն *կալեալ կաթոռն, թողու՝* ըսելուն (ՎԱՐ. 102): Ուռհայեցիին բնաւ ժամանակ չ'որոշէր, եւ 518-1069 տարին յիշելէն ետքը (ՈՒՌ. 228), յայսմ ժամանակիս ըսելը (ՈՒՌ. 297), երբեմն միեւնոյն թուականը չի ցուցներ, զի միշտ յետ եւ յառաջ կը շարէ նա պատմած եղելութիւնները: Կիրակոսի *յետ ժամանակաց* ըսելն ալ (ԿԻՐ. 54), անորոշ կը թողու ժամանակագրութիւնը, եւ աւելի ստոյգ կը մնայ Վարդանի ցուցուցած տարին: Իսկ Գրիգորի գացած տեղւոյն մասին աւելի նախնական եւ աւելի վստահելի աղբիւրն է Ուռհայեցիին, որ յայտնապէս գրած է *զնալ ի Հոռոմ եւ շրջել ընդ ամենայն անապատն Եգիպտացոց* (ՈՒՌ. 229), վերջէն ալ յարելով թէ *զնաց բնակիլ ի լերինս ընդ միանձանսն եզնաւորացն Քրիստոսի, եւ ստացաւ վարս խստակրօն եւ ամենայնի գարանաշակս* (ՈՒՌ. 230), որ է ուղեւորութեան երկրորդ մասին գործադրութիւնը: Իսկ առաջին մասը կը բացատրէ Վարդան, թ *անցեալ զնաց ի Կոստանդնուպոլիս ի թարգմանութիւն* (ՎԱՐ. 102): Այդ երկուքին մէջն ալ Կոստանդնուպոլիսէն անդին, դէպ Արեւմուտք գացած ըլլալուն վրայ խօսք մը չկայ, Սմբատ ուղեւորութեանց վրայ բնաւ իսկ չի խօսիր, ու Անեցիին ալ Վարդանին գրածը կը կրկնէ, թէ *Չոքաւ տէր գրիգորիս ի Կոստանդնուպոլիս վասն թարգմանութեան* (ՍԱՄ. 116): Հետեւաբար չենք զիտեր թէ ուստի Կիրակոսի պատմութեան մէջ մուծուած է Հոռոմ երթալու պարագան, նախ ըսելով, թէ *եղ նա ի մտի իւրում յետ ժամանակաց երթալ ի Հոռոմ քաղաք, յերկրպագութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պողոսի* (ԿԻՐ. 54) եւ աւելի ետքը աւելցնելով թէ *երթեալ սուրբ հայրապետն ի Հոռոմ, եւ թէ մեծապէս պատուեցին զնա ազգն Ֆրանգաց* (ԿԻՐ. 55): Արդ ոչ միայն Կիրակոսի այդ խօսքերը պատմական եղելութեան փաստ չեն կրնար ըլլալ՝ բոլոր միւս պատմագիրներու լռութեան հանդէպ, այլեւ Գրիգորի կաթողիկոսութեան սկիզբը, 1067ին, ոչ Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւններ կային, եւ ոչ Ֆրանկաց անունը լսուած էր Հայոց մէջ: Չամչեան, որ Հոռոմի անուն տեսածին պէս առանց քննութեան ամէն բան կ'ընդունի, չկրնալով Գրիգորի Հոռոմ ուղեւորիլը սոյն միջոցին յարմարցնել, տասը տարի ետքը կը յետաձգէ ու Կիրակոսէն ալ հեռանայ, առանց բացատրութիւն մը տալու (ՉԱՄ. Բ. 1000): Իսկ լուսանքի մէջ իբր աղբիւր նշանակած հեցինակներէն Ծնորհային՝ բնաւ Հոռոմի յիշատակութիւն չունի, իսկ Ուռհայեցիին Հոռոմ գրած է եւ ոչ Հոռոմ (ՈՒՌ. 225): Եթէ Յայսմաւուրքին հին աղնատ տպագրութիւնը Հոռոմի յիշատակութիւն կ'ընէ (ՅԱՅ. 675), նոր եւ ընտրելագոյն օրինակը այդ յիշատակութիւնը չունի (ՅԱՅ. Բ. 68), որով խնդիրը նորէն Կիրակոսի վրայ կ'ամփոփուի, եւ յայտնապէս Ուռհայեցիին Հոռոմ գրածը, գրչագիրի կամ ընթերցողի

թիւրիմացութեամբ Հոմ եղած, եւ Հոմի կեղակարծ ուղեւորութեան պատճառ տուած ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ: մանաւանդ որ Կիրակոսի Կոստանդնուպոլիս գացած ըլլալը չպատմելովը, Հոմն ու Հոռոմը շփոթած ըլլալը յայտնապէս կը ցուցնէ, այնպէս որ Կալանոս ալ չի համարձակիր Գրիգորը Հոմ տանիլ, այլ անոր կողմէն Յովհաննէս քահանայ մը գրկուած ըսելով կը գոհանայ (ԿԱԼ. 228): Հետեւաբար Վկայատրի Հոմ գացած ըլլալը բնաւ ընդունելի չի կրնար ըլլալ, եւ Երկրորդ Գրիգորի վրայ ալ կը ճշմարտուի նոյն շփոթութիւնը, որ Առաջին գրիգորի նոյն տեսակ ուղեւորութեանը վրայ տեղի ունեցած (§75), այսինքն է, պարզ թիւրիմացութեան մը հետեւանօք՝ անհիմն եղելութիւն մը ստեղծուած է:

881. ՎԿԱՅԱՍԷՐ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Գրիգորի ուղեւորութեանց կրկին նպատակները յիշախ էն, մէկը որուէ պաշտօնական գործերէ անգրադ կրօնաւորական բարեպաշտութեանց նւիրուիլ, եւ միւս գրական աշխատութեամբ զբաղուիլ: Կոստանդնուպոլիս երթալը, այդ երկրորդ նպատակի համար էր: Գրիգորի գրական աշխատութիւնները *թարգմանութիւն* կոչուած են (ՎԱՐ. 102, ՍԱՄ. 116), սակայն թարգմանութիւններն ալ ամփոփ իմաստ մը ունէին, եւ իրեն գլխաւոր նպատակ դրած էր հաւաքել եւ հայերէնի մարտիրոսներու վկայաբանութիւնները: Վկայից մասին այդ յատուկ սերն էր, որ բոլոր իր գրական գործունէութեան վրայ տիրեց, եւ անոր հետեւանքն եղաւ որ *Վկայատր կոչեցաւ* (ՍՄԲ. 78), այդ անունը իր վրայ յաւերժացաւ, եւ այդ անունով ճանչցուած է մինչեւ հիմա: Մարտիրոսներու վկայաբանութիւնները բոլորովին անձանօթ չէին Հայերուն, եւ *Տօնամակ* կամ *Տօնացոյց* կոչուած հաւաքածոները կային արդէն, որ այժմ *Յայրմատուք* կը կոչուին: Ատոմ Անձեւացին անոնց նոր փայլ աւելցուցած էր ճոխացնելով եւ կարգադրելով, եւ իր անունն ալ տուած էր տօնամակներուն, որ *Ատոմագիրք* սկսան կոչուիլ: Սակայն անոնք համառօտ քաղուածքներ էին եւ մասամբ կասկածելի, մինչեւ Վկայատրին փափաքն էր ընդարձակ վկայաբանութիւններ ունենալ՝ վաւերական աղբիւրներէ քաղուած եւ հարազատ ձեւի տակ կազմուած: Վկայատրին գործէն ամբողջական հաւաքածոյ մը հասած չէ մեզի, եւ կ'երեւի թէ եղած ալ չէ, որովհետեւ նա գոհացած է ձեռքն անցած հայացնել, առանց անոնցմով ամբողջական մարմին մը կազմելու: Հետեւաբար պետք է Յայրմատուքէ դուրս ճառընտիրներու մէջ ցրիւ գտնուող վկայաբանութիւններուն եւ տէրունական տօներու ճառերուն թէ ոչ բոլորը, գոնէ մեծամասնութիւնը Վկայատրի վերագրել: Այստեղ հարկ կը սեպենք դիտել տալ, թէ այս գրուածները գլխաւորաբար յունարէնէ թարգմանուած գործեր են, եւ ինքն Վկայատրն ալ *քաջ տեղեակ էր յունական լեզուին եւ դպրութեան*, եւ Կոստանդնուպոլսոյ կայսրն ու պատրիարքնեղան, որ *մեծաւ պատուով ընկալան զնա* (ՀԻՆ. 597), եւ անոր հետագօտութիւնները դիւրացուցին: Լատինական աղբիւրէ գործեր կամ լատին մարտիրոսներու վկայաբանութիւններ չեն տեսնուիր Վկայատրի վերագրեալ թարգմանութեանց մէջ, եւ կալանոս ալ կ'ընդունի միայն *ի Տօնաց եւ յԱսորոց* թարգմանութիւններ ըրած ըլլալը (ԿԱԼ. 225): Ատով ալ կը հաստատուի Հոմի հետ յարաբերութեան մէջ եղած չըլլալը: Վկայաբանութիւններէն զատ ինչ ինչ ճառեր եւ ուրիշ գրուածներ ալ թարգմանուած են Վկայատրէն, եւ ասոնց մէջ կը յիշուին Ոտնլուայի կարգը, Պրըկղի գրած Ոսկերերանի ներբողը, եւ Եփրեմի գրած Հերովդիադայ ճառը: Իսկ Ոսկերերանի վարքը 1104ին թարգմանուած ըլլալով (ՀԻՆ. 602), կը ցուցնէ, թէ մինչեւ իր կեանքին վերջերը անխոնջ կերպով շարունակած է Վկայատր իր սիրական թարգմանութեանց աշխատութիւնը: Կոստանդնուպոլիս եղած ատեն գոհացած է հարկաւ իր թարգմանութեանց համար նիւթեր եւ գրուածներ հաւաքել, Հայաստան դառնալէ ետքը թարգմանութեանց ձեռնարկելու համար, զի *արեւայ գգրեանն* Կոստանդնուպոլիսէ կը մեկնէր (ՎԱՐ. 102):

Կոստանդնուպոլիսէ ուղեւորեցաւ Երուսաղէմ կրկին նպատակով, թէ բարեպաշտական ուխտ մը կատարելու եւ հոգեւորական կեանքին հետեւելու, եւ թէ այնտեղէն ալ իր նպատակին համաձայն հաւաքոյթներ ընելու: Սակայն հովին բռնութիւնը եւ ծովին ալեկոծութիւնը ստիպեց նաւը իր ճամբան փոխել, եւ ձոխանակ Յոպպէի նաւահանգիստը երթալու՝ Աղեքսանդրիա ինկաւ: Վկայատարը առիթէն օգտուեցաւ Եգիպտոս այցելել, եւ մինչեւ Թերապիոյի անապատը երթայ, եւ այնտեղ գտնուած ճգնաւորներու հետ կենակցիլ, անոնց կենցաղին ընտելանալ, անոնց կարգ ու կանոնին տեղեկանալ, եւ տեղեկութիւններ ու հրահանգներ հաւաքել Հայ կրօնաւորութեան մէջ ալ մտցնելու համար: Արդէն Ծամնդաւէ չմեկնած միտք ունէր *չրջիլ ընդ ամենայն անապատն Եգիպտացոց* (ՈՒՌ. 229), այնպէս որ ալեկոծութիւնը միայն իր ուղեգիծը կը փոխէր, նպատակը չէր այլայլէր: Ուռհայեցին Գէորգի ձեռնադրութենէն ետքը կը յիշէ, թէ Վկայատարը *զնաց բնակել ի յերինսրնդ միանձունան ճգնաւորացն Քրիստոսի* (ՈՒՌ. 230), եւ իրաւունք կու տայ մեզի այդ առանձնութիւնը իմանալ Եգիպտոսի ճգնաւորներուն վրայ: Վկայատարին նաւակոծութեամբ Եգիպտոս ինկած ատեն, տեղւոյն աւազակներէն վախնալով, աղօթքով անձրել բերել տուած ըլլալը, *մինչ յԵգիպտոս անձրել բնաւ չէր եկել ի սկզբանց անտի*, եւ այդ հրաշքով սուլթանին յարգանքին արժանացած ըլլալը, կրնանք տարածուած գրոյցի վերագրել, այլ Եգիպտոսի մէջ ընդունելութիւն եւ յարգանք գտած ըլլալը եղելութիւն մըն է: Միջոցը կը համեմատի Ապտիլտամին-Մըսթանարը սուլթանին, որ 1036է 1094 երկարատեւ եւ աշխարհաշէն կառավարութեամբ Եգիպտոսը բարգաւաճման գագաթնակէտը բարձրացուց, եւ լաւ ընդունելութիւն կ'ընէր Հայ գաղթականներուն, որոնք հետզհետէ կը շատնային, եւ երեսուն հազար կ'ըսուին (ՈՒՌ. 254): Վկայատարը հոն գտնուած ատեն, *մեծարեցաւ յոյժ ի սուլտանէն, եւ շինեաց վասն Հայոց*, եւ այնչափ բազմութիւն մը անհովիւ թողուլ չուզեց, եւ *ձեռնադրեալ զեղբորորդի իւր Գրիգորիս եպիսկոպոս* (ՎԱՐ. 102), անոր յանձնեց Եգիպտոսի գաղթականութեան հոգեւոր եւ կրօնական հոգերը: Սա ինքն է Գրիգոր, Ծովքի իշխանին եւ Վկայատարի քրոջ որդին (§867), ինչպէս որ Ծնորհալին յայտնապէս ալ կը մատնանշէ *գառ ի քեռին որդի ծնեալ, զԳրիգորիսս համանուանեալ* (ՉԱՓ. 548), համաձայն Ուռհայեցիի *քուրորդի* կոչելուն (ՈՒՌ. 254), որով եղբորորդի կրցած է ըսուիլ բառին ընդհանուր իմաստովը: Գրիգոր հարկաւ Վկայատարի ուղեւորութեան ընկերակիցներէն եղած է, որ Եգիպտոսի մէջ ձեռնադրուած եւ այնտեղ մնացած է: Եգիպտոս պատրիարքական աթոռ էր, եւ Եգիպտոսի Հայոց հոգեւոր պետն ալ նոյն աստիճանի մէջ կրնար կարծուիլ. բայց պատմութեան մէջ յայտնապէս շեշտուած է, թէ ձեռնադրեալը *եղև յայնմ օրէ հնազանդ յաթոռն սրբոյն Գրիգորի* (ԿԻՐ. 55), այսինքն թէ Հայոց հայրապետութեան ենթարկեալ աթոռ մը եղաւ, կաթողիկոսի անուն կրելով մէկտեղ (ՈՒՌ. 254): Այդ սովորութեան շարունակութիւնը մինչեւ մեր օրը պահուած կը տեսնենք, զի այժմ ալ Եգիպտական կառավարութեան սովորութիւնն է՝ պատրիարքարան անունը տալ Հայոց առաջնորդարանին: Գրիգոր եպիսկոպոսին անունը այլեւս յիշուած չէ, այլ միայն ըսուած է, թէ *անդ կացեալ վախճանեցաւ* (ԿԻՐ. 55), որ է ըսել թէ մինչեւ իր կեանքին վերջը միեւնոյն պաշտօնի վրայ մնաց թէպէտ տեւողութիւնը ճշդել չենք կարող:

883. ԳՐԻԳՈՐ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ

Վկայատարին Եգիպտոսէ Երուսաղէմ անցնիլը որոշակի յիշուած չէ, եւ Երուսասաղէմի մէջ ըրածներէն բնաւ յիշատակ չենք գտներ: Բայց անհնար է որ ուղղակի Երուսաղէմ երթալու համար համբայ ելլող կաթողիկոսը, եւ լոկ հողմերու բռնութեամբ Եգիպտոս իյնալէ եւ այնտեղ ընելիքը լրացնելէ ետքը, ուզած չըլլայ անկէ Երուսաղէմ անցնիլ, եւ իր

մեծ ուխտը կատարել. քանի որ ինքն էր որ պնդեր. *ուխտ է իմ եղեսպ, անհնար է ինձ ստել* (ԿԻՐ. 54): Հետևաբար շատ դիրքաթեմա կրցած է Եգիպտոս: Երուսաղեմ անցնիլ, քանի որ Երուսաղեմ այ Եգիպտոսի սուլտաններուն ձեռքն է, եւ Ապտիւ-Տամինի իշխանութեան ներքեւ խաղաղութիւն կը տիրէր: Իսկ Երուսաղեմ Ծամնդաւ իր աթոռը դառնալը աւելի հաւանական է որ ցամաքի ճանապարհով կատարած ըլլայ, այցելովով Ասորիքի եւ Կոմագինէի կողմերը գաղթող եւ ցրուող Հայերուն՝ որոնք առաւելապէս Ամանոսի եւ Տարոսի լեռներուն վրայ ապահով դիրքեր կը փնտռէին, եւ յարմարագոյն տեղեր բերդեր եւ քաղաքներ կը գրաւէին կամ կը կազմէին եւ մանր իշխանութիւններ կը հաստատէին: Վկայասերին Ծամնդաւ դառնալը, եղելութեանց ժամանակագրական կապակցութիւնը յարգելով յարմարագոյն է դնել Հայոց 521 թուին, որուն ամանորը կ'իյնար 1072 Մարտ 3ին, որով շուրջ 5 տարի տեւած կ'ըլլայ անոր բացակայութիւնը, համեմատաբար բաշխելով այդ տեւողութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ, Եգիպտոսի, Երուսաղեմի եւ Կոմագինէի վարչ:

884. ԳԷՈՐԳԻ ԳՐՈՒԱԾԸ

Գրիգորի բացակայութեան Գէորգ Լոռեցիին էր, որ հայրապետական պաշտօնը ազատարար կը վարէր, բայց իր ըրածին վրայ յիշատակներ կը պակսին: Յիշեցինք իր տեղը (§674), թէ *Տեառն Գէորգայ Հայոց վերադիտողի եւ հոգեշնորհ փիլիսոփայի* հաւատոյ գիրը, ուղղուած *Յովհաննէսի Ասորոց պատրիարքի*, եւ որ ցարդ Գէորգ Գառնեցիի կը վերագրուէր, նորագոյն հետազօտութեանց համեմատ Լոռեցիին պէտք է վերագրուի, այն մեծ պատճառով, որ Յովհաննէս Ասորոց պատրիարքը ուրիշ մը չի կրնար ըլլայ, բայց եթէ Բարշուշանը, որուն Հայոց ուղղուած գիրը երեւան եկած է, եւ կատարելապէս կը համապատասխանէ Գէորգի բացատրած կէտերուն (ՅԱՐ. 241): Գէորգի նամակը ամբողջապէս կը գտնուի Գիրք Թորոցի մէջ (ԹՂԹ. 335-357), եւ բացատրուած կէտերն են, խորհուրդի հացին խմորումը եւ համեմումը, խաչերուն օծումը, զանգերուն օրհնութիւնը, օրերուն սկսումը, եւ ծնունդին տօնը: Ասորի պատրիարքը Հայոց սովորութիւնները *աւելի եւ եկեղեցու կանոններին հակառակ* կը գտնէ (ՅԱՐ. 241), իսկ Հայոց վերադիտող ընդարձակօրէն կը պաշտպանէ անոնք՝ բաւական ընդարձակ հմտութեամբ: Այդ գրուածին մէջ Գէորգին *կայտնիկոս* բառը իրեն համար չգործածելը, կրնայ պարզ աթոռակից ըլլալուն պարագայով մեկնուիլ, իսկ պարունակութիւնը՝ անոր ուսումնական կարողութիւնը հաւաստելէն զատ, նպաստաւոր փաստ այ է անոր եկեղեցական նախանձայուզութեան, որ սակայն բաւական չէ անոր վարչական գործունէութիւն ու բարոյական զգացումներն այ արդարացնել:

885. ԳԷՈՐԳ ՊԱՇՏՕՆԱԶՈՒԲԿ

Վկայասերի Ծամնդաւ դառնալուն թուականը, 1072ին դնելնուս հիմ կ'առնենք նոյն տարին Գէորգ Լոռեցիին աթոռակից կայտնիկոսութենէ մերժուիլը (ՈՒՌ. 247): Չի հնար չէր որ Վկայասեր յանձն առնուր այլ եւս անոր հետ գործակցիլ, քանի որ անգամ մը գայթակղած էր անոր ստոր դարձուածով եւ երդմնագանցութեամբ կայտնիկոսութեան հասնելուն վրայ (§879): Երբ իր ուղեւորութեանց դէմ արգելք չհանելու համար կամայ սկամայ ձեռնադրութիւնը տուած էր, այլ եւս պատճառ չկար պաշտօնին վրայ պահել, երբոր իր մտադրութիւնը լրացուցած եւ աթոռ դարձած էր: Կ'երեւի թէ Գէորգ նոր խորխտանք այ աւելցուցած էր իշխանութիւնը ձեռք անցընելէ ետքը, եւ Գրիգորի հանդէպ այ յախուռն ձեւեր գործածելու յանդգնած էր: Նոյնիսկ անամբարտաւան եւ նեղահոգի, եւ պաշտօնէ ու պատիւէ խուսափող Վկայասերը զայրացաւ եւ *եղեւ հակառակութիւն ի մէջ տէր Գրիգորիսի եւ տէր Գէորգայ*: Հայ իշխաններն այ գոհ մնացած պիտի չըլլան

Լոռեցիինընթացքէն, որ կրեն հովանաւոր եւ պաշտպան մը չգաւ, եւ Վկայասէր համարձակ եւ ազատ կերպով *ընկէջ գտէր Գէորգ յաթոռոյ հայրապետութեան, եւ առեալ գքօղն ի գլխոյ նորա* իր մօտէն հեռացուց: Այդ առթիւ յատուկ ժողով գումարուելուն (ԶԱՄ. Բ. 995) յիշատակը հիները չունին, եւ պետք ալ չկար, քանի որ Գէորգ փոխանորդ մըն էր, եւ ոչ պոռոնի տէրը: Գէորգ ստիպուեցաւ խոնարհիլ եւ *զնաց վիրաւորեալ*, եւ առանձնացաւ ի Տարսուն քաղաք (ՈՒՌ. 247), եւ ապաւինեցաւ նոյն տեղի Հայ իշխանին հիւրասիրութեան, որ Ապղարիպ, Վասպուրականի դուքս, բնիկ Անեցի Խաչիկին թոռը եւ Հասնի որդին (ՈՒՌ. 263), որ Կիլիկիոյ կողմերը կը կառավարէր, եւ իրեն իշխանութեան ներքեւ էին նաեւ Մոխ, Ատանա, Պապեռոն եւ Լամբրոն (ՎԱՐ. 106): Որչափ եւ աստիճանէն եւ քօղէն զրկուած, Գէորգ օգտուելով իշխանութեանց տարբերութենէն եւ ազգային անիշխանութենէն, Տարսունի մէջ կաթողիկոսական ճոխութիւն եւ շրջակայից վրայ իրաւասութիւն գործածել շարունակած է, որովհետեւ յաջորդ տարիներու մէջ տակաւին իբր կաթողիկոս կը յիշուի *տէր վարդապետն* (ՄԱմ. 117) *ի կողմանս արեւմտից* (ԿԻՐ. 57): Գէորգ սկիզբէն իբրեւ օգնական պոռոնակից պաշտօնի վրայ գտնուած, եւ վերջէն պարզապէս իբրեւ հակաթոռ գործերու հետեւած ըլլալով, կաթողիկոսներու ուղիղ չարքին մէջ տեղի չէր կրնար ունենալ, եւ այս պատճառով յարմար ալ չէր իր անունը թուահամարի կարգը անցընել, եւ Գէորգ Երրորդ անունով յիշել զինքն Բիւրականցիէն (§628) եւ Գառնեցիէն ետքը (§674): Սակայն մենք ալ պարտաւորեալ կը պահենք այդ թուական կոչումը, որ գործածական հաստատութիւն ունեցաւ վերջին Գէորգ կաթողիկոսին՝ Գէորգ Չորրորդ անունով պաշտօնապէս հռչակելուն վրայ:

886. ՎԿԱՅԱՍԷՐ ԱԹՈՌԻՆ ՎՐԱՅ

Վկայասէր Գէորգը հեռացնելէն ետքը պարտաւորուեցաւ ինքն ստանձնել հայրապետանոցի գործերը եւ տիրապէս վարել կաթողիկոսական պաշտօնը, զոր քանի տարիներէ ի վեր միայն անուանապէս կը պահէր, զանազան կողմեր թափառական պտտելով, որչափ ալ հոգեւորապէս եւ գրականապէս մեղադրելի չէր իր նպատակը: Պատմիչը կ'ըսէ թէ *եկեալ բնակեցաւ ի Մուտառասունս առ Գագիկ որդի Գորգէնեայ* (ՈՒՌ. 247), բայց դժբախտաբար ոչ ցուցուած տեղը ծանօթ է, եւ ոչ Գագիկ Գուրգէնեան մը կը ճանչցուի, կաթողիկոսին հովանաւոր ըլլալու կարող: Երկուք միայն են ժամանակին յայտնի Գագիկներ, Աշոտեանը ի Պիզու եւ Աբասեանը ի Ծամնդաւ, եւ այս վերջինս էր Վկայասէրին պաշտպանը, եւ յարմարագոյն է նորէն զայն յիշատակած ըսել, հայրանունը շփոթուած ընթադրելով, քանի որ Գուրգէնեան Գագիկի մը գոյութիւնն իսկ յայտնի չէ, իսկ Մուտառասունն ալ նոյնպէս Աբասեանին սահմաններուն մէջ վանք մը կամ կաթողիկոսի բնակավայր մը պետք է ըլլայ ամբոխապից կեդրոններէ հեռու, ինչ որ Վկայասէրին սովորութիւնն էր: Իրաւ Գագիկ Աբասեանին մահը Անեցիէն 1069ին նշանակուած է (ՄԱՄ. 113), սակայն ուրիշ աղբիւրէ անոր թագաւորութեան 52 տարի տևողութիւն դրուած է (ԶԱՄ. յաւ. 77), որով մինչեւ 1081 կ'երկարի անոր կեանքը, թող որ Անեցին Ծահանշահ կը կոչէ Վնանադի կամ Կարսի թագաւորը, մինչ այդպիսի տիտղոս չունեցաւ Կարսի թագաւորները: Հետեւապէս պատմութեան հակառակ ենթադրութիւն ըրած չենք ըլլար, Գագիկ Աբասեանը 1072ին դեռ կենդանի եւ Վկայասէրի պաշտպան ճանչնալով: Ծատ բան չենա զիտեր Վկայասէրին այդ միջոցին ունեցած գործունէութեան վրայ, եւ կ'ենթադրենք թէ այդ ժամանակէն սկսաւ հաւաքած վկայաբանութիւններն ու ճառերը թարգմանել, հայրապետական գործերն ալ հոգալով որչափ որ անհրաժեշտաբար պարտաւոր էր ընել: Հարկաւ իրեն մօտ կարող գործակից կամ գործակիցներ ունեցած է, բայց յիշուած չեն: Պատմութիւնը Կիրակոս եւ Մատթէոս վարդապետներու անունը կու տայ իբրեւ Վկայասէրի թարգմանութեանց աշխատակիցներ (ՀԻՆ. 602), գուցէ նոյները

հայրապետանոցի գործերուն համար ալ աշակիցներ էին, վերին հսկողութիւնը Վկայասերին անձին վրայ մնալով:

887. ՎԿԱՅԱՍԷՐ ԵՒ ԱՆԻ

Այդ միջոցին պետք է դնենք նաեւ Վկայասերին Հայաստանի ներսերը ըրած մի պտոյտ, աւելի ընտանեկան պատճառէ եւ գորովէ շարժուած, ըստ որում *եղեալ գայր յաշխարհն Հայոց, վասնզի դեռեւս կենդանի կայր մայրն նորա* (ՈՒՌ. 254): Մագիստրոս Յոյներուն յանձնած էր իրենց ժառանգական Բջին իր յարակիցներով, եւ ինքն փոխարէն տեղեր առած էր Տարոնի մէջ (§845), ուստի չենք կրնար ճշդել թէ ուր կը մնար Մագիստրոսի այրին, որ կրնար Տարոն ալ թողած ըլլալ իր որդւոյն կրօնաւորելէն ետքը, եւ իր նախնի երկիրները դարձած: Ամէն առթի մէջ փափկանկատ իղձ մըն էր՝ կայթողիկոսին իր ծերունի մօրը տեսութեան երթալը, որ անկէ ետքը շատ ապրած պիտի չըլլայ: Վկայասեր այդ առթիւ եկաւ *ի մայրաքաղաքն Հայոց որ կոչի Անի*, նոյն կողմերու հոգեւորական կացութիւնը կարգադրելու համար: Իր քեռորդին՝ Վասակ Ապիրատեանի որդին Բարսեղը (§867), *ձեռնադրեաց եպիսկոպոս* Անույ (ՈՒՌ. 253), ընդարձակ իշխանութեամբ հսկողութեան Հայաստանի գաւառներու վրայ, իբր կայթողիկոսական փոխաներդ, բայց ոչ դեռ իբրեւ կայթողիկոս կամ աթոռակից. զի անագան բարձրացաւ Բարսեղ այդ աստիճանին: Անույ եպիսկոպոսութենէն առնուելով Անեցի կոչուած է այս Բարսեղ, թէպէտ բնիկ Պահլաւունի էր, հօրենական կողմէ ալ Հասանի թոռն ըլլալով, եւ աւելի իրաւունք ունենալով այդ անունը գործածել, քանի Ծովքի իշխանին սերունքը, որուն սեփականուած է պատմութեան մէջ Պահլաւունեաց ազգատոհմին անունը: Անի Սելճուքներու իշխանութեան անցած ըլլալով, այլեւս չէր գօրեր Հայոց կայթողիկոսներուն վրայ Յոյն կայսրներէն դրուած արգելքը՝ Անի չերթալու համար, որով Պետրոս եւ Խաչիկ չէին կրցած հին աթոռանիստը այցելել, եւ Վկայասերն ալ անկէ դուրս էր օծուած:

888. ԱՆԻԻ ՆՈՐՈԳՈՒԻԻԼԸ

Այդ միջոցին Անիի իշխանն էր Ֆազըլ կամ Ֆատըլ, որ է Փատլուն, Ծէտատ ամիրային եւ Մամ տիկնոջ երեք զաւակներուն կրտսերը: Ասոնք կանուխէն Փառսիոսի իշխան Գրիգորին գալով, *տան պատանդ գմայրն* եւ կ'առնեն Ծօթս ու Ծամիրամ բերդերը, եւ Գանձակի ամիրայ Խլազիզը սպաննելով անոր երկիրը կը գրաւեն: Այդ միջոցին կը մեռնի Պարդուան, երեքներուն երէցը եւ բուն իշխանը, եւ իրեն կը յաջորդէ Լէշքարի՝ միջին եղբայրը, որ Ծամբորն ու Պարտաւը կ'աւելցնէ իր իշխանութեան, բայց Փատլուն իր եղբայրը կը սպաննէ եւ ինքն կը մնայ ամիրայ եւ տէր բոլոր ընտանեկան իշխանութեան, զոր հետզհետէ աւելի եւս կ'ընդարձակէ: Փառսիոսի իշխան Գրիգորի որդին Փիլիպէն նենգութեամբ ձերբակալելով, Շուշուազ բերդը իբր փրկանք կ'առնէ, Գագիկ Համամեանը սպաննելով Տանձիքը կը սեփականէ (ՎԱՐ. 100), եւ Դուինն ալ գօրութեամբ կը գրաւէ (ՎԱՐ. 101): Այս տիրապետութեանց կարգին հարկ կը սեպենք յիշել նաեւ Միւնեաց Մենեքերիմին սպանութիւնն ու անոր երկրին գրաւումը, օգնականութեամբ Գրիգորի՝ որդւոյ Վասակայ Պահլաւունույ, վասն զի պատմիչին յիշած 543 թուականը, 521 եւ 525 թուականներուն մէջտեղ պէտք է դնել եւ սխալը Ի եւ Խ թւատառերու շփոթութեան վերագրել: Նոյնպէս Վասակ Պահլաւ որդի Գրիգորոյ անուններն ալ (ՎԱՐ. 103) տեղափոխութեամբ պէտք է կարդալ, քանի որ Մագիստրոսի Վասակ որդին Յոյներու ծառայութեան մէջ էր, եւ ոչ այլազգիներու: Փատլուն Ալփապանի ալ նուէրներ տալով *առնու զԱնի, աւեր քաղաքը*, եւ հոն իշխան կը հաստատէ իր Մանուշէ թոռը, տակաւին *յոժ տոյայ*: Փատլուն ուզեց Անին նորէն ծաղկեցնել, ուստի պարիսպները եւ ամրութիւնները նորոգեց, եւ *սծ քաղաքն զամենայն մնացեալ իշխանսն*, որոնցմէ առաջնակարգ դիրք եւ

առանձին պատիւ ընծայեց վերոյիշեալ Գրիգոր Պահլաւունիի, Վասակի որդւոյն եւ Վկայասերի քեռորդոյն (ՎԱՐ. 103), որուն ուսմունքն ու գիտութիւնը եւս գովուած է իբր *անպարտելի եւ զարմանալի* (ՈՒՌ. 220): Այս կերպով, *շինեցաւ քաղաքն Անի ոչինչ պակաս քան զառաջինն* (ՎԱՐ. 104), եւ այդ միջոցին էր որ Վկայասերն Անի կը հանդիպէր, եւ նոյնիսկ Գրիգոր Պահլաւունիի եղբայր Բարսեղը՝ Անիի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէր: Վկայասեր Հայաստանի մէջ իր որդիական եւ հովուական պարտաւորութիւնները կատարելով, չուզեց հին աթոռանիստին մէջ մնալ, եւ հայրապետական բեռը լիովին ստանձնել, այլ գոհացաւ Հայաստանի հոգածութիւնը կարող ձեռքի մը յանձնած ըլլալով, եւ ետ դարձաւ իրեն առջի տեղը, իր կրօնաւորական կեանքին օրրանը Սեաւ Լեռներուն մէջ, եւ ձեռնարկեց բարեկարգել այնտեղի վանքերուն ներքին կարգադրութիւնները, համաձայն այն կանոններուն զորս տեսած էր Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եգիպտոսի եւ Երուսաղէմի վանքերու մէջ, եւ խնամով ուսումնասիրած եւ գիրի առած էր, ուխտագնաց ուղեւորութեան միջոցին: Այդ գործողութիւններով կ'անցնի Վկայասերի կեանքէն գրեթէ չորս տարուան միջոց մը, 1072էն մինչեւ Հոնիի մէջ Սարգիսի կաթողիկոսանալը, շուրջ 1076-ին:

889. ՍԵԼՃՈՒԲՆԵՐ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ

Ժամանակին քաղաքական կացութիւնը ցուցնելու համար, հարկ կը սեպենք յիշել, թէ Կոստանդին ԺԱ. Տուկիծ, կը մեռնէր 1067 անչափահաս զաւակ մը թողլով, որ է Միքայէլ Է. Պարապինաս, որուն անունով տարիի մը չափ իշխանութիւնը վարեց Եւդոքսիա թագուհին, բայց Ռոմանոս Դիոգինէս կամ Տիոթէն զօրավարին սիրահարուելով անոր հետ ամուսնացաւ միւս տարին, եւ զայն կայսր հռչակել տուաւ 1068ին Ռոմանոս Դ. անունով: Երբ մայրաքաղաքը պալատական գործերով զբաղած էր, Ալփասլան մաս մը անձամբ եւ մաս մը իր զօրավարներով կայսրութեան գաւառները աւերեց: Դիոգէն գործի գլուխ անցնելուն՝ արշաւանք մը պատրաստեց 1069ին, եւ յաջողութիւն ունեցաւ, բայց չկրցաւ վերջացնել, որովհետեւ Եւդոքսիա զայն իր մօտը կ'ուզէր: Երկու տարի ետքը նորէն արշաւանք մը կազմակերպեց Դիոգէն, բայց իր կենցաղն ու ընթացքը զինքն զգուելի ըրած էին իրեններուն, որոնք թշնամիին ալ ձեռք կու տային: Ալթասլան հաշտութիւն առաջարկեց, Դիոգէն մերժեց, բայց իրեններէն լքուելով գերի ինկաւ, սակայն Ալփասլան խաղաղութեան խոստումով եւ տուգանքով զինքն արձակեց: Այս անգամ Յոյներ Միքայէլ Պարապինոսը կայսր հռչակեցին, Դիոգէն կեանքը ազատելու համար կամովին կրօնաւորեցաւ, բայց Միքայէլ հրամայեց աչքերը փորել, եւ այնպէս մեռաւ 1071ին: Ալփասլան յաղթական եւ Ապպասեան ամիրապետին անունով իշխող, Սելճուքեան իշխանութիւնը զօրացնելով, Ապպասեանց ազդեցութիւնը հետզհետէ բարձրացուց, ոչ միայն Միջագետք, Հայաստան եւ Ասորիք, այլեւ Արաբիա անոր ներքեւ նուաճեցան: Դիոգէնի վրայ տարած յաղթութեան յաջորդ տարին, Ալփասլան արեւելեան ներքին գաւառները արշաւեց եւ նուաճեց, բայց Ալամուտ (ՎԱՐ. 104) կամ Համոյ (ՈՒՌ. 245) բերդին հրամանատարը՝ անձնատուր լինելու պատրուակով ներկայացած ատեն, կօշիկին մէջ պահած դաշոյններով զայն չարաչար վիրաւորեց, այնպէս որ հինգ օրէն մեռաւ 1072ին, իրեն յաջորդ նշանակելով որդին Մելիքշահ, որ բարութեան եւ ուղղութեան համբաւ ստացաւ, հակառակ իր հօրը թողած բռնութեան եւ զօրութեան համբաւին: Քահրմ-Պիամրալլահ ամիրապետն ալ (§823) մեռաւ 1075ին, եւ իրեն յաջորդեց Մըքթատի-Պիամրալլահ իր թոռը (ՎԵՐ. 464), սակայն ամիրայապետներուն դիրքը միեւնոյն կերպով անուանական մնաց, թէպէտեւ Մըքթատի անունը իբրեւ խալիֆա հռչակուեցաւ Մէքքէի մէջ, Մելիքշահի իմաստուն իշխանութեան շնորհիւ: Կայսրութեան մէջ ալ Պարապինաս առաքինութեան եւ սրբութեան ճամբով կը կառավարէր, սակայն անոր դէմ ալ ապստամբեցաւ Պողոսնիատ զօրավար թագուհոյն գրգռութեամբ, եւ Պարապինաս

կամովին հրաժարեցաւ, եւ վանք քաշուեցաւ 1078ին, եւ վերջէն եպիսկոպոս ալ ձեռնադրուեցաւ: Իսկ Պողոսնիստ Պարսպինասի թագուիւոյն հետ ամուսնանալով կայսր հռչակուեցաւ Նիկեփորոս Գ. անունով, մինչեւ ուրիշ Նիկեփորոս Գ. Բրիէնոս մըն ալ կայսր հռչակուեցաւ Լիւրիկէի մէջ: Ալեքս Կոմնենոս, որ Պողոսնիստի կողմէն Բրիէնոսը նուաճեց եւ կուրացուց, ետքէն ալ անոր դէմ դարձաւ, զայն վանք մը փակեց, եւ ինքն կայսր հռչակուեցաւ Ալեքս Ա. Կոմնենոս անունով 1081ին, եւ իրմով սկսաւ Կոմնենենեանց զերդաստանին կայսերական յաջորդութիւնը:

890. ՓՈՔՐ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱԲՈՐՆԵՐ

Փոքր Հայոց մէջ հաստատուած փոքրիկ Հայ իշխանութիւններուն վրայ խօսելով, նախ եւ առաջ պէտք է յիշել, Ծամնդաւի իշխան Գագիկ Աբասեանը, որուն 1009ին մեռած ըլլալը (ՄԱՄ. 113) իբր ստոյգ չի կրնար ընդունիլ (§886), քանի որ 1079-ին տակաւին կենդանի կը յիշուի (ՈԲՌ. 264) բայց անկէ ետքը կեանքը երկարելու յայտնի փաստ մը չունինք, եւ անժառանգ մեռնելովը ինքնին ջնջուած կ'ըլլայ Ծամնդաւի իշխանութիւնը: Սերաստիոյ թագաւոր Ատոմի գալով երբ Դիոգէն իր երկրորդ արշաւանքին առթիւ՝ 1071ին Սերաստիա հասաւ, *ազգն Հոռոմոց չարախօսեցին զամենայն ազգն Հայոց*, իբր թէ Թուրքերուն արշաւանքին օգնած ըլլան: Կայսրը հաւատաց, եւ *հրամայեաց ալաի տալ զՍերաստիա*, եւ *ընկեց յերեսաց զԱտոմ եւ զԱբուսահլ, սպառնացեալ սաստիկ երդմամբ, եթէ ի դառնալ ի պատերազմէն Պարսից, բառնամ զհաւատն Հայոց* (ՈԲՌ. 238): Պատերազմին վախճանը ձախող եղաւ, եւ Հայոց դէմ սպառնալիքը հետեւանք չունեցաւ, եւ Սերաստիոյ թագաւորութիւնն ալ բոլորովին չվերջացաւ այդ ատեն, վասնզի 1079ին Ատոմ եւ Աբուսահլ տակաւին գործի վրայ կը տեսնուին (ՈԲՌ. 264): Պիզուի իշխանութիւնը կը մնար միշտ Գագիկ Աշոտեանի ձեռք, որուն վերջին անգամ յիշեցինք զայրացմամբ Կոստանդնուպոլիսէ դառնալը, ընտրողական եւ կրօնական խնդիրներու մասին բուռն պայքար մղելէն ետքը (§874): Գագիկ իր ցասումը կը յայտնէր աջ ու ձախ Յոյները նախատելով եւ անոնց կիները խոշտանգելով, բայց գլխաւորապէս զայրացած էր Կեսարիոյ Մարկոս մետրապոլիտին դէմ, որ *հայհոյիչ էր յոյժ ազգիս Հայոց, եւ ամենայն շան Արմէն կոչէր*, եւ իր շունին ալ անունը Արմէն դրած էր (ՈԲՌ. 217): Գագիկ Մարկոսի մօտ իջեւանելու կ'երթայ, եւ երբ որ հասած էին *ուրախանալ ընդ գինեաւն*, եւ Մարկոս ալ *յաղթահարեալ էր ի գինոյն*, Գագիկ կը ստիպէ մետրապոլիտը որ շունը անունովը կանչէ, որպէսզի եղելութիւնը ստուգուի, եւ ասոր վրայ շունն ալ մետրապոլիտն ալ մեծ քուրձի մը մէջ փակելով շունը շարունակ ծեծել կու տայ, մինչեւ որ կատաղութենէն մետրապոլիտը կը բզբոտէ, եւ *այսպէս չարեաւ սատկեցաւ չար եւ պիղծ հայհոյիչն, եւ եղել կերակուր շանց* (ՈԲՌ. 219): Գագիկ մետրոպոլիտին տունն ալ կողոպտեց, որ ունէր *անհամար զանձ ոսկոյ եւ արծաթոյ. հօտք ոչխարաց հազար, լուծք գոմշի քառասուն, լուծք եզանց, քսան*, եւ ամէնն ալ միասին տարաւ *բազմութեամբ ձիոց եւ ջորուոց* (ՈԲՌ. 220): Ալ տնկէ ետքը սաստկացաւ Յոյներուն թշնամութիւնը Գագիկ դէմ, եւ Գագիկի ատելութիւնը Յոյներու դէմ եւ փոխադարձ վստահութիւնը վերցաւ: Գագիկ *ոչ էս մտաւ ի Կոստանդնուպոլիս, եւ ոչ զնաց ի կոչն Հոռոմոց* (ՈԲՌ. 220), մինչեւ իսկ *խորհեցաւ զնալ առ Արիսապան սուլտանն Պարսից, եւ տիրանալ այթոռոյ թագաւորութեան տանն Հայոց*, բայց այդ միտքը չգործադրեց, թէպէտ բազում անգամ կոչէր *զԳագիկ՝ սուլտանն*: Այդ վարանումին իսկական պատճառը բացատրուած չենք գտներ, եւ *յաղագս Քրիստոսական հաւատոյ* արգելուած ըսուելէն կ'ենթադրենք, թէ տրուելիք իշխանութեան հետ իսլամութեան ընդունելութիւնն ալ առաջարկուած ըլլայ (ՈԲՌ. 217): Որչափ ատեն որ ապրեցաւ Գագիկ, ահ ու սարսափ դարձաւ իր շրջականներուն, եւ միայն իր բուռն զօրութեան եւ կատաղի քաջութեան շնորհիւ կրցաւ անկախ սարիլ յունական սահմաններուն մէջ, մինչեւ որ Յոյներու վրեժխնդիր թշնամութեամբ սպաննուեցաւ: Այս է Փոքր Հայք փոխադրուած

իշխանութիւններուն վիճակը Վկայասէրի ուխտագնացութեանց եւ շրջագայութեանց միջոցին, եւ այս պատճառով նորա անունը խառնուած չէ վերոյիշեալ եղելութեանց մէջ:

891. ՓԻԼՐՏՈՍ ԵՒ ԹՈՌԵՒԿ

Անիշխանութիւնը որ կը տիրէր Արեւելքի մէջ, երկու մեծ պետութեանց՝ Սելճուքեան սուլտանութեան եւ Յունական կայսրութեան անկարգ կացութեան երեսէն, առիթ տուած էր Հայ իշխաններուն պատահական եւ անկայուն իշխանութիւններ ըստեղծել պարագայից բերմամբ, անկախ դիրք մը ապահովելով մինչեւ ուր եւ մինչեւ երբ դիմադրութիւն չէին գտներ, եւ ընկճւելով կամ հպատակելով երբոր բուռն զօրութեան մը դիմաց գտնուէին: Այդ գործը նուազ կը յաջողէր բուն Հայաստանի կեդրոնին մէլ, ուր հաստատուած էր այլազգիներու իշխանութիւնը Անիի գրաւումէն եւ յունական ազդեցութեան իսպառ հեռացուելէն ետքը: Յարմարագոյն էին Ամանոսի եւ Տաւրոսի լեռնաշղթաները, ըստ ինքեան ամուր, եւ երկու մեծ պետութեանց միջեւ իբրեւ ամբարտակ կանգնած: Ժամանակին աւելի նշանաւոր իշխաններէն մէկն էր Թոռնիկ Մուշեղեան՝ Մամիկոնեան ցեղէն, Սասունի տէրը, եւ Վկայասէր քեռայրը (§877), որ բաւական ընդարձակութիւն եւ զօրութիւն աւելցուցած էր իր իշխանութեան դէպ Արեւմուտք, ազդեցիկ դարձած էր նոյն իսկ շրջակայ այլազգի իշխաններուն վրայ: Ուրիշ նշանաւոր իշխան մըն ալ էր Փիլարտոս, բնիկ Հայազգի Վարաժնունեաց տոհմէն, որով Պահլաւունեաց հետ թէ ոչ ազգակից, գոնէ դրացի եղած կ'ըլլայ: Իր սողայութեան Չօրվրի-Կոզեռն վանքի մէջ կրթուած էր, իր հօրեղբօր մօտ, բայց շուտով զինուորական կեանքը ընդգրկեց, եւ ձեռներեց ու յանդուգն անձ մը եղաւ, յունական ծառայութեան մտաւ, եւ Կոմագինէի կողմերը կը գտնուէր իբրեւ զօրավար, երբ Ռոմանոս Դիոզէն գերի ինկաւ եւ գահագուրկ եղաւ 1071ին: Փիլարտոս առիթօք օգտուեցաւ ինքնիշխան ըլլալու, հետզհետէ սահմանները ընդարձակեց, եւ Գերմանիկիա կամ Մարաշ քաղաքը իրեն կեդրոն որոշեց: Չուրկ կրօնական ու բարոյական ուղիղ սկզբունքներէ, ոչ միջոց կը խտրէր եւ ոչ ալ օրէնք կը ճանչնար, իր փառասէր ձգտումները իրագործելու համար: Պատմութիւնը զինքն ամենէն սեւ գոյներով կը ներկայէ, վկայելով թէ *էր անհաւատ քրիստոնէայ, ոչ Հայ գիտելով զնա եւ ոչ Հռոմոյ*, եւ ամենէն ծանր կոչումներով որակելով զայն, իբր *անօրէն եւ ամենաչար իշխան անդրանիկ որդի սասունայի, կարասպետ պղծոյն, եւ նեռն դիւարնակ* (ՌԲՌ. 248)՝ բայց կարծես թէ գործը կը յաջողէր անօրէնին, այնպէս որ Թոռնիկ Մամիկոնեանի ալ պատգամ կը դրկէր իրեն հնազանդի: Թոռնիկ կ'անարգէր յայտարարելով, թէ իր զօրքերը *հանապազ հաղորդին ի մարմնոյ եւ յարենէ Աստուծոյ*, մինչ Փիլարտոսի զօրքերը *թափուր եւ ունայն են ի հաւատոցն*, որով ինքն վստահ էր աստուածային զօրութեամբ յաղթական ըլլալ: Փիլարտոս Վկայասէրը ստիպեց, որ երթայ Թոռնիկը հպատակութեան համոզել, սակայն Թոռնիկ չզիջեցան, եւ Վկայասէր *այլ ոչ տեսաւ զերեսն Փիլարտոսին* (ՌԲՌ. 249): Ատր վրայ Փիլարտոս *զօրածողով արարեալ Թոռնիկի վրայ քալեց, բայց Ալելուայի ճակատամարտին մէջ յաղթուեցաւ եւ փախստական Խարբերդ ապաւինեցաւ* (ՌԲՌ. 950): Թոռնիկ Աշմուշատ բերդին մէջ կը գտնուէր, Արածանիի վրայ, երբ Փիլարտոսի զօրավարներէն Ամր-Քափր նենգութեամբ իրեն մօտ եկաւ, եւ օր մը երբ բերդէն դուրս, *կային ի գինարբունս, Զափր* վրան յարձակեցաւ, բայց այս անգամ ալ Թոռնիկ *փոքրիկ դանակով* մը թշնամին սպաննեց եւ ինքն ազատաբար բերդ կը դառնար: Այդ միջոցին *մի ուն յայլազգեաց, որ ի թաքստին կայր, ուբրովն* զարկաւ *ի սիրտն զարտաբար*, եւ այսպէս մեռաւ Թոռնիկ, որուն գլուխը Փիլարտոսին տարին, որ *հանեալ զսկաւառակ գլխոյն՝ արար զաւաթ եւ նուաւ ընկէր գինի*: Թոռնիկէն երկու զաւակ մնացին, Չորտուանէլ եւ Վասակ Մամիկոնեաններ, *տակաւին ի տղայական հասակի* (ՌԲՌ. 252): Փիլարտոսին ծառայութեան այլազգի զօրավարներ գտնուիլը, եւ Թոռնիկի գլուխը Մուֆարդինի ամիրային զրկելը կը ցուցնէ, թէ Փիլարտոս այլազգիներու օգնութեամբ Յոյներուն դէմ կը

պատերազմէր, եւ իբրեւ անոնց կողմնակից, քրիստոնէայ իշխանութիւնները ջնջելով Սելճուքեանց ազդեցութիւնը կ'ընդարձակէր, եւ այդ ուղղութիւնն էր՝ որ զինքն ատելի ըրած էր Հայերուն աչքին, եւ Փիլարտոս իբրեւ բռնակալ ամիրայ կը նկատուէր: Թոռնիկի արկածը մերձաւոր հաշուով յարմար է դնել 1075 թուականին:

892. ՍԱՐԳԻՍ ՀՈՆԵՑԻ

Փիլարտոս որչափ ալ այլազգիներու հովանաւորութեամբ զօրացած, չէր դադարէր զինքն իբրեւ Հայ իշխանապետ նկատել, մինչեւ իսկ իրեն նախաթոռ առաջնութեան իրաւունքը սեփականել, քանի որ շատ ինկած ու տկարացած կացութիւն ունէին Սեբաստիոյ, Ծամնդաւի եւ Պիգուի թագաւորութիւնները: Փիլարտոս իբրեւ իր առաւելութեան իրաւունք եւ իբրեւ Հայութեան գլխաւոր իշխան, փափաքեցաւ իրեն մօտ եւ իրեն տրամադրութեան ներքեւ ունենալ Հայոց հայրապետութիւնը, ուստի Վկայասէրէն պահանջեց, որ թողու Մուսառասունի բնակութիւնը (§886), Ծամնդաւի թագաւորին սահմաններուն մէջ, եւ գայ իր մօտ բնակիլ, հետեւելով ազգին հնաւանդ սովորութեան, որով հայրապետական այժոռը միշտ քաղաքական կեդրոնին կամ Հայութեան գլխաւոր իշխանութեան մօտ կը մնար: Վկայասէր յանձն չառաւ *զարհուրեալ ի չարաշունչ զազանէն* (ՈԲՌ. 252), վասնզի գիտակ էր *չար բարուցն Փիլարտոսին* (ՈԲՌ. 249), եւ կը յիշէր թէ Փիլարտոսի չէր գործակցած Թոռնիկը հպատակեցնելու խնդրոյն մէջ (§891), եւ կրնար կասկածիլ թէ գաւաթ մըն ալ իր սկաւառակէն ուզէ կազմել, ինչպէս ըրած էր իր քեռայրին գլուխէն: Արդէն ալ Վկայասէրը յոչ կամաց կայօղիկոս մըն էր, բնաւ ընդդիմութիւն չունէր որ կայօղիկոսութիւնը ուրիշ մը անցնէր, մանաւանդ որ Փիլարտոս Սելճուքեանց հովանաւորութեան ներքեւ տարբեր շրջանակ մը կը կազմէր: Այս տեսութեամբ Փիլարտոսի կը պատասխէնէր, թէ ինքն չի կրնար գալ, բայց իրեն մօտ կայօղիկոս մը ունենալուն ալ ընդդիմութիւն չունէր. ուստի կը գրէր. *Դիր իմ հրամանաւն յայժոռ հայրապետութեանդ գտէր Սարգիս զքուրորդին տէր Պետրոսի* (ՈԲՌ. 252): Փիլարտոս երբոր համոզուեցաւ թէ Վկայասէր իրեն մօտ գալիք չունի, *հրամայեաց ժողով լինել եպիսկոպոսաց եւ հարանց վանականաց եւ կրօնաւորաց*, Չահան գաւառի Հոնի քաղաքը, Գերմանիկիոյ մօտ, որոնք Վկայասէրի ցուցած Սարգիսը *ձեռնադրեցին յայժոռ կայօղիկոսութեանն Հայոց*, եւ Վկայասէր իբր նշան իր հաւանութեան *յուդարկեաց զքօղն եւ զգաւազանն եւ զտուրք նշանն տէր Պետրոսի առ տէր Սարգիս* (ՈԲՌ. 253), որոնք իրեն տրամադրութեան ներքեւ գտնուած պիտի ըլլայ, զի չենք կարծեր որ իրեն յատուկ գործածածները դրկած, եւ զինքն այդ նուիրական նշաններէ զրկել ուղած ըլլայ:

893. ՀՈՆԻԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Այսպէս նոր հայրապետանոց մը հաստատուեցաւ Հոնիի մէջ, 1076ին, մինչ կենադնի էր Վկայասէր եւ կայօղիկոս կը մնար ընդհանուր Հայութեան վրայ, իսկ Սարգիս միայն Փիլարտոսի սահմաններուն կ'իշխէր: Այդ տեսակէտէն Սարգիս իբր հակաթոռ մը պիտի նկատուէր, եւ այնպէս ալ ցուցուած է պատմագիրներու շատերէն: Սակայն արժան էր ընդհանրել, որ Վկայասէրը կամայ կամ ակամայ, բայց վերջապէս պաշտօնական կերպով անոր ձեռնադրութիւնը հաստատեց կայօղիկոսական նշաններ զրկելով, մինչեւ իսկ առաջուրնէ ընտրութիւնը թելադրելով: Միւս կողմէն Սարգիս ինքնընծայ հետամուտ չէր եղած, վասնի ամենայն հաւանականութեամբ Փիլարտոսի մօտ ալ չէր, այլ Պետրոսի մահուրնէ ետք Սեբաստիոյ մէջ կ'ապրէր: Ինքն ալ վկայուած է իբրեւ *այր տուրք եւ պարկեշտ* (ՎԱՐ. 104), եւ *հռչակաւոր առաքինի, եւ յամենայն կողմանց զարդարեալ ամենայն աստուածապաշտութեամբ եւ նշմարիտ խոստովանութեամբ որ ի Քրիստոս Յիսուս, եւ կատարեալ օգնական հօտին Քրիստոսի* (ՈԲՌ. 253), որով կը հեռացուի նենգաւոր

հետամտութեան կասկածը: Միւս կողմէն հետամտութեան կասկածը: Միւս կողմէն տարիքով ալ ծերացած եւ ընթացքը կատարած մէկ մը պէտք էր ըլլար, Գետադարձին քեռորդին էր, թէպէտեւ տակաւին *հրաշափառ տեսլեամբ* փառաւոր անձ մը (ՈՒՌ. 253): Հետեւաբար մենք աւելի հակամէտ ենք օրինաւոր աթոռակից մը ճանչնալ Սարգիսը, թէպէտ պէտք չենք տեսներ թուահամարի մէջ առնելով Սարգիս Երկրորդ կոչել զայն, վասնզի մեր տեսութեամբ եւ ընդհանուր կանոնով յարմար չէ աթոռակիցներն ալ թուահամարին անցընել, եւ միայն բացառիկ պարագաներու ներքեւ կ'ընդունինք, ինչպէս Գէորգ Լոռեցիին համար ըսինք (§885): Սարգիսը իբր քեռորդի Պետրոսի, Անանիայի եւ Իսաչիկի եղբայր եղած իղէպ էր ըսել, բայց կանխաւ իր անունը տրուած չըլլալուն, եւ այդ առթին մէջ ալ վերջին կաթողիկոս Իսաչիկի եղբայրը չըսուելէն, հաւանականագոյն կը կարծենք ըսել, թէ Պետրոսի ուրիշ մի քրոջ որդին, եւ Իսաչիկի մօրաքեռորդին եղած պիտի ըլլայ: Վերջապէս պէտք չէ նկատողութենէ վրիպեցնել, որ Վկայասէր՝ Պետրոսի քեռորդին առջեւ քաշելով, եւ Հոնիի ժողովն ալ զայն ձեռնադրելով, յարգած կ'ըլլան ժառանգական յաջորդութեան սովորութիւնը, որ Անանիա Մոկացիէն սկսելով տիրել սկսած էր՝ Մոկացեանց գերդաստանին մէջ, ինչպէս ասկէ ետքն ալ պիտի տեսնենք Պահլաւունեաց ճիւղին վրայ: Սարգիսի ծերութեան տարիքի մէջ կաթողիկոսացած ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ նաեւ յաջորդ 1077 տարին վախճանելէն, որուն անմիջապէս յաջորդ ընտրուեցաւ Փիլարտոսի հրամանով Թեոդորոս, *դրան եպիսկոպոս Սարգիսի, եւ մեծ երաժիշտ ձայնաւորաց*, որ այդ յաջողակութենէն ստացած էր Ալախօսիկ մականունը (ՈՒՌ. 259), իբր *Ալէլուք երգող*: Թեոդորոս *սիւնն սուրբ եկեղեցւոյ* կոչմամբ ալ գովուած է (ՈՒՌ. 305), թերեւս վերջէն իր պաշտօնը Փիլարտոսի գործիք չընելուն համար: Թեոդորոսի չորս ատարաններու մեկնութիւն մըն ալ գրած ըլլալը կը յիշուի (ՀԻՆ. 604), որ իրեն ուսումնական կարողութեան ալ փաստ պէտք է նկատուի: Քանի որ Թեոդորոս, առանց Վկայասէրի ընդդիմութեան Սարգիսին կազմած գիրքին օրինաւոր յաջորդը նկատուեցաւ, պէտք է զայն ալ իբր պարզ աթոռակից ընդունիլ առանց իր անունը թուահամարի անցընելու:

894. ԳԱԳԻԿԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻԲՆԸ

Այդ եղելութիւններէն քիչ ետքը տեղի ունեցաւ Գագիկ Աշոտեանի սպանութիւնը, զոր Ուռհայեցին կը դնէ 528-1079 թուականին ներքեւ *յայտն թուականութեան սպանաւ* ըսելով (ՈՒՌ. 263): Գագիկ կատարի ատելութիւնը Յոյներուն դէմ եւ նոյնիսկ բուռն եւ կամահան գործերը կատարելը կրնային նախատեսել տալ վատ վրէժխնդրութեան զոհ երթալը: Գագիկ Պիգուէ Տարսոն գացած էր իր խնամին տեսութեան, որովհետեւ Գագիկի Դաւիթ որդին ամուսնացած էր Ապլղարիպի աղջկան հետ, եւ անոր մօտ կը մնար: Խնամիներուն մէջ տեղի ունեցած գժտութեան մը հետեւանօք, Ապլղարիպ ոխացած էր փեսային հետ եւ զայն բանտարկած: Գագիկ Տարսոն գնաց, գործը կարգադրել եւ *հանել զնա* բանտէն (ՎԱՐ. 106): Ուռհայեցիին ըսելը, թէ *վասն խնամութեան կոչեալ էր գԳագիկ Ապլղարիպոյ*, եւ թէ *ոչ եղև գործ խնամութեան* (ՈՒՌ. 263), նոր կատարուելիք ամուսնութեան վրայ կրնար իմացուիլ, եթէ Վարդան յստակօրէն պարգած չըլլար պատճառը, բայց այդ խօսքէն կրնանք ալ հետեցնել թէ յաջող չվերջացաւ Գագիկ ուղեւորութեան նպատակը, որով Գագիկ ետ կը դառնար *մոնչելով իբրև գառիծ, եւ կալեալ զամենայն իշխանս գաւառին, վարել զնոսս երկայթի կապանօք առաջի իւր*, որոնք պէտք է ըլլան՝ Տարսոնի իշխանին տոհմաններուն մէջ եղող Հայ կամ Յոյն մեծամեծները: Մարկոս մետրապոլիտին սպանութիւնն ալ (§890) մոռացուած չէր, հետեւաբար եւսքանզեւս կը զայրանար Յոյներուն մէջ վրէժխնդիր ատելութիւնը: Երբ որ Գագիկ իր գունդով, *հազար արամբ*, Արժիասայ դաշտը, այսինքն Արգէնս լեռներուն ստորտը գտնուող Կիզիստոս բերդին կը մօտենայ, երեք Յոյն բերդապահ եղբայրներ, որոնք Մանտալէի, ամենայն խոնարհութեամբ եւ քաղցրութեամբ

զինքը հանգստանալու հրաւիրեցին, եւ իր գունդէն բաժնելով երեք հետեւորդներով բերդը առաջնորդեցին, ուրյանկարծ յիսուն դարանակալներ վրայ յարձակեցան, ձիէն վար առին, եւ բերդին մէջ փակեցին (ՈՒՌ. 264): Կիրակոսի գրելովը, Գագիկ որսի ելած եւ *արքեալ, ի տօթ ժամու* ձիէն իջած առանձինն ծառի մը հովանւոյն ներքեւ թմբած ստեն, բռնուած եւ բերդ տարուած կ'ըսուի, եւ միայն այնտեղ *իրքեւ պթափեցաւ ի զինւոյ*, ձերբակալուած ըլլալը իմացած ըլլայ (ԿԻՐ. 58): Մմբատ ալ Ուռնայեցիին կը ձայնակցի (ՄՄԲ. 86), սակայն Վարդան բնաւ այսպիսի պարագայ մը չի պատմեր (ՎԱՐ. 106), որով Կիրակոսի պատմութիւնը, պարզ գրոյցի արձագանգ կ'երեւի: Հագիւ թէ Գագիկի բռնուելուն լուրը տարածուեցաւ, Սեբաստիայէ Ատոմ եւ Աբուսահլ, եւ Ծամնդաւէ Գագիկ Աբասեան, *յաւուրնույթերորդի* գունդերով Կիզիստռա հասան, եւ *գաւուրս ինչ պատերազմեալ, ոչինչ կարացին առնել*: Անդիէն Փիլարտոս ալ սպառնալից պատգամներ հասցուց, որուն վրայ Մանտալեան եղբայրներ, Գագիկը խեղդեցին, եւ օր մը ամբողջ դիակը պարիսպէն կախեցին, եւ միւս օր վերցուցին թաղեցին պարիսպէն դուրս (ՈՒՌ. 265): Ասոր վրայ պաշարողները յոյսերնին կտրեցին, եւ վրեժխնդրութիւնն ալ դժուար տեսնելով տեղերնին դարձան: Գագիկի ոսկորները վեց ամիս ետքը փոխադրուեցան Պիզուի վանքը, Բանիկ անուն մէկու մը ձեռքով, որ գիշերով գաղտաբար յաջողած է ոսկորները վերցնել (ՈՒՌ. 265): Այդ եղելութեանց մէջ Վկայասերին ոչ գորշունելութիւնը կը յիշուի եւ ոչ անունը, նա արտաքին յարաբերութիւններէ քաշուած, իր վկայաբանութիւններով եւ թարգմանութիւններով զբաղած էր անշուշտ:

895. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՎԵՐՁԸ

Գագիկ Աշոտեանի մահը, իդէպ էր նշանակել 1079 տարւոյ ամառուան միջոցին, ինչպէս Յայսմաւուրն ալ կը դնէ Մայիս շարժական տոմարով կ'իյնար Նոյեմբեր 24-5ին (ՅԱՍ. Ա. 202), թէպէտ ահեկանի 28ը ին, վասնզի *ի տօթ ժամու* բացատրութիւնը զոր Կիրակոս կը գործածէ (ԿԻՐ. 28), տաք ամիսներու յարմար կու գայ: Այլ մենք Կիրակոսի պատմութիւնը հաւանօրէն չնկատեցինք, եւ Մանտալեան եղբարց հրաւերը յարմարագոյն կը գտնենք աշնան վերջերուն: Այդ խորհրդածութիւններով աւելի կը միտինք 1079 Նոյեմբեր 24ը իբրեւ Հայաստանի իշխանութեան վերջը նկատել, ինչպէս որ պատմիչն ալ կը գրէ, թէ *աստանօր դադարեալ եղեւ թագաւորութիւնն ի տանէն Հայոց* (ՈՒՌ. 265): Սեբաստիոյ Արծրունիներուն եւ Ծամնդաւի Բագրատունիներուն անունն ալ, այլեւս բնաւ չի յիշուիր Կիզիստռայի դէմ ըրած փորձերէն ետքը (§893), որով անոնց ալ բնական կամ բռնական մահուամբ միեւնոյն միջոցին մեռած լինելը կը յայտնուի, եւ Փոքր Հայոց իշխանութիւնները, արդէն Յոյներէն հալածուած, կ'ունենան այն վախճանը, որ սկիզբէն կը նախատեսուէր, երբոր Վանն ու Անին ու Կարսը, Սեբաստիայի ու Պիզուի ու Ծամնդաւի հետ կը փոխանակուէին: Գագիկ Աշոտեանի երկու որդիներն միայն կը յիշուին պատմութեան մէջ, կրտսերն Դաւիթ, Ապլղարիպի փեսան, նոյնիսկ իր աներէն թունաւորուելով սպաննուեցաւ Գագիկին դիմումէն ետքը: Իսկ երեք որդին Յովհաննէս, փեսայացած կ'ըսուի Անիի յոյն դուքսին, անկէ Կոստանդնուպոլիս եկած Աշոտ որդւոյն հետ, որ վերջէն նորէն Անի կը դառնայ, եւ Մանուչէի ներքինիներէն մին զայն կը թուանաւորէ, Անիի վրայ իրաւունք ունեցողի մը կեանքը վերցուած ըլլալու համար: Յովհաննէս ալ մեռաւ Աշոտ որդիէն քիչ ետքը, եւ *բարձան թագակալքն Անւոյ այսու օրինակաւ* (ՎԱՐ. 106): 896. ԲԱՐՍԵՂ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Հայութեան արեւմտեան երկիրներու մէջ բոլորովին ազգային կացութիւնը կորստուած ու ազդեցութենէ զրկուած վիճակի մը ինկած էր, երբոր արեւելեան բնագաւառներու մէջ քիչ բարեկաւելու երես կը բռնէր, եւ Հայութեան կեդրոնը այն կողմը կը դառնար: Մելիքշահ սուլէն, որ Մըքթատի-Պիամրալլահ ամիրապտեին անունով տիրապէս ինքնիշխան կը թագաւորէր, ամէն պատմագիրներէ գովութեամբ կը յիշուի, իբր *խաղաղասէր եւ քրիստոնէսյալէն բարուք* մէկ

մը (ՎԱՐ. 106), իբր *այր բարի եւ ողորմած եւ յոյժ քաղցր ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի* (ՈՒՌ. 247), եւ իբր *ազատաբարոյ եւ մեծախորհուրդ, խոհեմ եւ արի քան գոյովս ի թագաւորաց, որ տանէր հոգ արդարութեամբ առ ամենեսին վարիչ, զի մի ոք լիցի տրտում ի գրկելոց եւ հպարտ ի գոռոզաց* (ՍԱՄ. 115): Նորա հովանաւորութեան ներքեւ Մանուչէ ալ, Փատուոնի թոռը, որ Անիի կառավարիչն էր (§887), միեւնոյն կերպով աշխարհաշէն ընթացք ունէր, եւ Անին շէնցնելու կ'աշխատէր, ուր Պահլաւունի եղբայրներ, Գրիգոր իբր իշխանապետ եւ Բարսեղ իբր եպիսկոպոսապետ, գործերու գլուխ կը գտնուէին: Այդ վիճակին մէջ Անեցիք ուզեցին իրենց նախկին դիրքը վերանորոգել, եւ տեսնելով Վկայասերի ձեռնթափ լքումը, եւ Փիլարտոսի բռնութեամբ՝ Հոնիի մէջ նոր կաթողիկոսարան հաստատուիլը, մտածեցին Անիի կաթողիկոսարանը վերահաստատել, որ գրեթէ իրականացած էր Բարսեղի վարած գերագոյն եւ ընդարձակ իշխանութեամբ, առանց անունն ունենալու: Կիւրիկէ՝ Անիոյի որդին, Ափիսագաց եւ Աղուանից թագաւորը, կ'ըլիշէր թէ Հայ Բագրատունի սերունդ է, եւ Հայութեան շահերը իրեն սեփական կ'ըմբռնէր, ուստի պէտք եղած քաջակերութիւնը կու տար Անեցիներուն: Մանուչէ ալ ուրախութեամբ կը տեսնէր իր իշխանութեան բարձրացումը: Ահա այն նպաստաւոր պարագաները, որոնք յորդորեցին Բարսեղի կաթողիկոս հռչակուիլը կիրակոս պարագայ մըն ալ կը յաւելու, այսինքն թէ *եթող տէր Գրիգորիս զայթոռ իւր եւ գնաց ի Հռոմ* (ԿԻՐ. 56), ուր դարձեալ Կիրակոսի անգամ մը ինկած թիրիմացութեան կրկնումը կը տեսնենք (§880), մանաւանդ որ ժամանակագրական տեսութեամբ Վկայասեր այդ միջոցին արդէն դարձած էր իր առաջին ուղեւորութենէն, իսկ երկրորդին ալ չէր ձեռնարկած: Ծնորհալին ալ կը վկայէ, թէ Վկայասերը կը մնար *ի Սեաւ մրթին Լեառն անուանեալ, զբանի սիրողարն հաւաքեալ, եւ առ ինքեան բնակեցուցեալ, զգիրս հոգւոյ միշտ ընթերցեալ, եւ ընդ նոսին յար խօսացեալ* (ՉԱՓ. 548): Գրիգորի գործէ ձեռնթափ առանձնութեան մէջ պրիլն էր Անեցիներուն նկատի առած մեծ պարագան, չկրնալով ալ տանիլ Հոնիի մէջ կաթողիկոսական աթոռի մը հաստատուիլը: Գործը կատարուեցաւ Հաղբատի վանքին մէջ, Անեցիներու ընդհանուր համահաճութեամբ, եւ Գրիգոր իշխանապետին նախաձեռնութեամբ, նոյնինքն Բարսեղի կամակցութեամբ, որ *խնդրէր առնուլ ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան* (ՈՒՌ. 266), եւ յաջողեցաւ գործակցութեամբ Կորիկէի, որ *ժողովեաց զեպիսկոպոսունս* (ՈՒՌ. 266), *հրաման եւ կամօք Մանուչէի* (ՎԱՐ. 104), եւ ձեռնադրութեամբ Ստեփանոսի Աղուանից կաթողիկոսին: Բարսեղ կաթողիկոսական հանդիսաւորութեամբ Հաղբատէ եկաւ *ի թագաւորաբնակ քաղաքն Անի*, ուր *ամենայն տունն Շիրակայ խնդութեամբ զինքն դիմաւորեց, հանդերձ եպիսկոպոսիւք*: Ընդ առաջ եկողներուն գլուխը կը գտնուէին, նոյնինքն Բարսեղի հայրը Վասակ իշխան Պահլաւունի, եւ եղբայրները Գրիգոր եւ Հասան եւ Ապլջահապ, եւ *եղև օրն այն մեծ եւ ուրախութիւն ամենայն տանն Հայոց* (ՈՒՌ. 266): Օրը ճշդուած չէ, իսկ թուական ցուցուած է 530 (ՈՒՌ. 265, ՍՄԲ. 87), որուն ամանորը կ'իյնայ 1081 Մարտ 1ին, եւ գատիկը Ապրիլ 4ին, եւ յարմարագոյն կ'երեւի այդ միջոցին դնել Բարսեղի ձեռնադրութիւնը:

897. ԲԱՐՍԵՂ ԱԹՈՌԱԿԻՑ

Այդ եղելութիւնը տարբեր տեսակետներէ գնահատուած կը գտնենք:: Ուռհայեցի յայտնապէս կը գրէ թէ *նորոգեալ եղև այթոռ սրբոյն Գրիգորի ի քաղաքն Անի, որ ի վաղոց հետէ ժամանակաց խախտանեալ էր մախանիսք եւ նենգութեամբ չար եւ դառնացեալ ազգին Հռոմոնց* (ՈՒՌ. 266), եւ թէ *տեսին նորոգեալ զայթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն Անի* (ՈՒՌ. 267): Անեցին ալ ոչ միայն կը գրէ թէ *նստաւ տէր Բարսեղ յայթոռ հայրապետութեան* (ՍԱՄ. 117), այլեւ Վկայասերի 17 (ՍԱՄ. 112), եւ Բարսեղի 31 տարի (ՍԱՄ. 267), պաշտօնավարութեան նշանակելով, Վկայասերը իբրեւ պաշտօնապէս հրաժարած եւ կաթողիկոսութենէ դադրած, եւ Բարսեղը իբր տիրապէս կաթողիկոսացած կ'ուզէ

ցուցնել: Սակայն Վկայասերի պաշտօնապես կաթողիկոսութենէ դադարած ըլլալը պատմութիւնով չի հաստատուիր, քանի որ դեռ շատ առիթներու մէջ պիտի տեսնենք անոր իշխանութեան գլուխ գտնուիլը, եւ իբր կաթողիկոս յիշուիլն ու գործելը: Բարսեղի ձեռնադրութեան միջոցին, իրաւ չեն յիշուիր Վկայասերին հաւանութեան յայտարարութիւնները, որոնք տեսնուեցան Սարգիս Հոնեցիին ձեռնադրութեան առթիւ (§892), սակայն նկատելով այն անձուկ կապը եւ համամիտ ընթացքը, որ կը տիրէր Գրիգորի եւ Բարսեղի, մօրեղբօր եւ քոռորդւոյն մէջտեղ, անհնար է որ նախընթաց հաւանութիւնը ստացուած չըլլայ, եւ նոյնիսկ Գրիգոր, որ առաջ Գեորգը եւ յետոյ Սարգիսն ու Թեոդորոսը կաթողիկոսացնելու հաւանած էր, հաճած, մանաւանդ թէ քաջալերած ալ չըլլայ Բարսեղի կաթողիկոսանալը, որ իրեն սիրելի եւ արժանաւոր անձ մըն էր, միանգամայն հեռու Յունաց ազդեցութենէն, որոնց մասին օրէ օր կ'անէր Վկայասերի հակակրօնութիւնը: Այդ հաւանութեան վկայութիւնը կը կարծենք տեսնել Շնարհալիի խօսքերուն մէջն ալ, որ Վկայասերին համար կը գրէ, *այլ ի յայտոռ իւր հաստատեալ, Բասիլիոս անուանադրեալ, արիւնատուն հարազատեալ, օծմամբ Հոգւոյն նախ ձեռնադրեալ* (ԶԱՓ. 550): Հետեւաբար Բարսեղը օրինաւոր կաթողիկոսակից մը կրնանք նկատել, ընդարձակ եւ լիազօր իշխանութեամբ, եւ Վկայասերին կողմանէ ամէն բան իրեն յանձնուած, բայց միշտ պարզ աթոռակիցէ աւելի դիրք չենք կրնար տալ, եւ կաթողիկոսական ուղիղ գաւազանացուցակի մէջ միշտ գրիգոր Բ. Վկայասերի անունը կը պահենք մինչեւ իր մահը, որ 1081-էն մինչեւ 1105, տակաւին 24 տարիներու շրջան մըն ալ կ'ունենայ բոլորելու, ինչչափ ալ ընդհանրապէս անգործ, եւ միայն ընդհատ գործերով անցուցած ըլլայ զայն: Բարսեղ կաթողիկոս ընդհանրապէս Բարսեղ Ա. Անեցի անունով ճանչցուած է, բնիկ Անեցի ըլլալէն աւելի, Անիի արքեպիսկոպոս, եւ Անիի մէջ կաթողիկոսութիւն վարած ըլլալուն համար, թեպէտեւ գերագոյն իրաւամբ պետք էր յիշուէր Պահլաւունի ազգանունովը, մօրենական ճիւղով Պահլաւունի Մագիստրոս, եւ հօրենական ճիւղով Պահլաւունի Հասան իշխաններու հարազատ թոռն ըլլալով: Որչափ ալ Բարսեղի գործունէութեան մեծ մասը իր մօրեղբօր կենդանութեան միջոցին տեղի ունեցած է, սակայն Վկայասերը իսկապէս կաթողիկոս ճանչցուելէն Բարսեղի գործերն ալ այս գլխուն ներքեւ պիտի տանք:

898. ՊԱՊԻՆ ՆԱՄԱԿԸ

Այդ միջոցին կը պարտաւորուինք յիշել պապական նամակ մը, Գրիգոր Է.- է գրուած, որ է հռչակաւոր Հիլդեբրանդոսը, 1073է 1085 Հռոմի եպիսկոպոսութիւնը վարած, պապական իշխանութիւնը զօրացնելովը՝ եւ Գերմանիոյ կայսրներուն դէմ վարած պայքարովը նշանաւոր անձը: Նամակը 1080 Յունիս 24 թուական կը կրէ, եւ ամբողջաբար յառաջ բերուած է Կալանոսէ (ԿԱԼ. 229-233) իբր ուղղեալ *առ Հայոց կաթողիկոս վկայասերն*: Պատճենին մէջ ալ գրուած է՝ *առ սիրելի եղբայրդ ի Քրիստոս՝ Գրիգորիոս Հայոց եպիսկոպոս*, սակայն բնագիր հրատակութեան մէջ Հայոց անունը յիշուած չկայ, եւ նամակը ուղղուած է *առ Գրիգորիոս արքեպիսկոպոս Միաննադայ*: Իսկ Միաննադա ծանօթ քաղաք, եւ Փռիզիոյ մետրոպոլիտութեան գաւառագլուխն էր, որուն աւերակները կը նշմաւուն Աֆիոն-Գարահիսարի մօտ Չըֆուր-Քասապա կոչուած տեղը: Այդ դիրքն իսկ բաւական էցուցնել, որ նամակը Հայոց կաթողիկոսին վերագրելու փաստ մը չկայ, եւ ոչ ալ հնար է Միաննադան Ծամնդաւի հետ շփոթել, որոնք իրարմէ շատ ու շատ հեռու տեղեր են: Միւս կոմէն բոլոր ժամանակակիցներ համամիտ են հաստատելու, թէ մինչեւ 1080, արեւմուտք եւ Լատինք եւ պապութիւն ոչմի յարաբերութիւն չունէին Արեւելքի եւ Հայոց հետ: Նոյնիսկ Կիրակոսէ յիշուած՝ Վկայասերին Հռոմ երթալուն յերիւրուածն ալ կը հերքուի Կալանոսի յառաջ բերած նամակովը, որուն մէջ յիշուած գրիգորին, ոչ Հռոմ գացած ըլլալուն, ոչ Հռոմ հրաւիրուելուն խօսքը կայ, ինչ որ անհրաժեշտաբար պետք էր

յիշուէր, եթէ իրօք տեղի ունեցած ըլլար: Նամակին պարունակութեան գալով կը պատմուի թէ Վկայասէր գիր գրած ըլլայ գրիգոր Է. պապին, նոյնիսկ պապէն նգովուած հերետիկոսի մը մասին, եւ նամակը Յովհաննէս քահանայի մը ձեռօք Հռոմ դրկած, որուն վրայ պապար Բենեւենտի եպիսկոպոսին յանձնարարութիւններ ըրած ըլլայ: Այս առթիւ Գրիգոր Է. նամակ մըն ալ կը գրէ Հայոց, կամ լաւ եւս Սիւննադայի Գրիգորին եւ կը յիշէ թէ լսեր է որ *Հայոց սուրբ եկեղեցիդ խոտորեալ յուղողութենէ հաւատոյ, ընկալեալ էր գղաւանումն չարափառ քանից ոմանց*: Անկէ ետքը կը յիշէ բաժակին ջուր չխառնելը, կոզիով միռոռն պատրաստելը, եւ Դեռակորոսը յարգելը: Կը պահանջէ որ հինգ ժողովները ընդունուին, որք են Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ, Եփեսոսի, Քաղկեդոնի եւ դարձեալ Կոստանդնուպոլսոյ, կ'առաջարկէ որ *Սուրբ աստուածը* առանց որ *խաչեցար* բառերու երգուի: Իսկ բաղարջի կիրառութիւնը կը գովէ, եւ կը քաջալերէ Յոյներուն դիմադրել: Այդ կէտերուն վրայ որչափ ալ Յովհաննէս քահանայ բացատրութիւններ տուեր է, բայց կ'ուզէ որ նոյնիսկ Գրիգոր եպիսկոպոս իր կնիքով եւ ստորագրութեամբ բացատրութեան գրուած մը դրկէ նոյն Յովհաննէս քահանայի կամ ուրիշ յարմար պատգամաւորի միջոցաւ: կը յանձնարարէ նաեւ որ *բազում անգամ ծրեցես նամակս առաքելական սուրբ այթոռոյս* (ԿԱԼ. 230): Այս թղթակցութեանց եւ պատգամաւորութեան մասին մեր պատմագիրներ ակնարկ իսկ չունին, եւ նոյնիսկ Լատիններ պապին նամակին պատասխան եկած ըլլան ալ չեն գիտեր: Չամչեան Վկայասէրի Հռոմ երթալուն կեղծիքը մանակին հետ միացնելով, կ'ըսէ թէ այս նամակին վրայ պապին գնաց, եւ *բերան ի բերան խօսեցեալ հաճեցոյց գմիսս նորս* (ՉԱՄ. Բ. 1000), մինչ Լատին հեղինակներն ալ այդպիսի ուղեւորութենէ լուր չունին: Այդ ամէն կցկտուր եւ անյարիր տեղեկութեանց հանդէպ, ուրիշ բան չենք ըսել, բայց եթէ կամ բացարձակ անվաւեր գրուած մըն է Գրիգոր Հիղեբրանոսի վերագրեալ նամակը, եւ կամ նոյն ինքն պապն ալ խաբէական կեղծիքի մը դիմաց գտնուած է: Ամէն առթի մէջ Հայոց եւ Հռոմի յարաբերութեանց հիմնական փաստ չի կրնար ըլլալ:

899. ՀԻՆԳՀԱՐԻԻՐԵԱԿԻ ՎԵՐՉԸ

Նկատողութեան արժանի պարագայ մըն է, Հայոց 532 թուականին լրանալը 1084 փետրուար 28ին, որով կը փակուէր 532 Յուլիս 11ին սկսած հինգհարիւրեակը (§385): Մակայն աչքի զարնող տարբերութիւն մը երեւան կու գար հայոց տոմարին եւ Յուլեան տոմարին մէջ, որովհետեւ 532 տարիներու շրջանը Հայերու համար 133 օր առաջ կը լրանար Փետրուար 28ին, մինչ Յուլեան տոմարով պէտք էր լրանար Յուլիս 11ին: Տարբերութեան պատճառը Հայոց շարժական տոմարին միակերպ 365 օրով տարիներ ունենալն էր, տասներկու ամիսներ 30 օրով եւ 5 օր աւելեաց, առանց նահանջ տարիներուն օր մը աւելի հաշուելու, որով չորս տարին օր մը եւ 532 տարիներու մէջ ճիշդ 133 օր ետ մնացած կամ նահանջած կ'ըլլար: Այդ տարբերութեան հետեւանքով Հայեր չէին կրնար այլեւս առաջին հինգհարիւրեակի նաւասարդի ամանորը բոլորովին տարբեր օրերու վրայ պիտի իյնար, եւ երբ առաջին հինգհարիւրեակը Յուլիս 11էն մինչեւ Փետրուար 28 ետեւ ինկած էր, երկրորդ հինգհարիւրեակին մէջ Փետրուար 29էն դէպ ետեւ մինչեւ Հոկտեմբեր 18 պիտի յետաձգուէր, եւ զատիկին եւ ուրիշ տօներուն օրերը բոլորովին տարբեր հայկական ամսաթիւներուն վրայ պիտի իյնային: Տոմարի նորոգութեան աստե՛ն եղած աշխատութեանց մանրամասնութիւնները չունինք (§384), բայց շատ հաւանական է ըսել թէ Աթանաս Տարոնեցին ամբողջ 532 տարիներու շրջանին համար, հայկական տոմարով տօներու ցուցակ մը կազմած ըլլայ, որ երբոր 1084 Փետրուար 28ին կը վերջանար, հնար չէր այլ եւս նոյն ցուցակէն օգտուիլ, եւ գլուխը դառնալով նորէն կրկնել, ինչ որ հինգհարիւրեակին հիմն էր, եւ ինչ որ Յուլեան տոմարով իսկապէս պիտի գործադրուէր: Այդ տոմարական տագնապին լուծումը տուողը եղաւ Յովհաննէս Մարկաւազ վարդապետ, բնիկ Փառւսոսցի, քահանայի որդի, Հաղբատու

վանքին առաջնորդ, ուր օծուած էր Բարսեղ կաթողիկոս, եւ հետեաբար ծանօթ անձնաւորութիւն մը: Ոչ որ բացատրած է Յովհաննէսի տրուած Սարկաւագ մակդիր անունին պատճառը, բայց անյարամար չէր ըլլար կարծել, թէ իր կանձահաս ուսմանց ընդարձակ հմտութեանց պատճառով, սարկաւագութեան ատենէն վարդապետական պաշտօն վարած, եւ նոյն իսկ վարդապետական աստիճան ալ ստացած ըլլայ: Սարկաւագ Վարդապետ կոչուած է *մեծիմաստն գիտութեամբ քան գոյուխ եւ հանճարեղն յամենայնի, որով կարողագոյն եւ արժանաւորագոյն անձը նկատուեցաւ տոմարական տագնապին լուծումը տալու, եւ իրօք ալ յաջողեցաւ, եւ գրագնաց փափքելին եւ ոչ ձիենհաս, զհաստատ եւ զանշարժ տոմարն կարգեաց Հայոց, փոխանակ շարժականին եւ անհաստատնոյն* (ԿԻՐ. 64):

900. ՍԱՐԿԱՎԱԳՎԳԴԻՐ ՏՈՄԱՐԸ

Սարկաւագին ըրածը ոչ նոր գիտ էր, եւ ոչ ալ դժուարին գործ, բաւական էր Յուլեան տոմարին հաստատուած դրութիւնը ընդունիլ, իւրաքանչիւր չորրորդ տարին օր մը յաւելուլ, չորս տարիներու քառորդ օրերը գումարելով, եւ 365 օրը 366ի բարձրացնել: Այդ տարիները մենք տակաւին *նահանջ* կը կոչենք, հիմնուելով հին հայկական տոմարին՝ չորրորդ տարիներուն օր մը ետեւ *նահանջելուն* վրայ, մինչեւ օր մը աւելցնելով ոչ *նահանջ* ըրած, այլ *յառաջ* անցած եւ նահանջը դարմանած կ'ըլլանք: Սարկաւագադիր տոմարը, Մովսէս կաթողիկոսի եւ Աթանաս Տարնեցիի ձեռքով նորոգուած տոմարէն ուրիշ տարբերութիւն չունի, բայց եթէ իւրաքանչիւր չորրորդ տարին 366 օրերու բարձրացնել, աւելեաց 5 օրերը 6ի վերածելով: Միանգամայն այնպէս իմն կարգադրելով, որ ամանորը այսինքն մաւսարդի 1ը անխախտ կերպով Յուլեան տոմարին Օգոստոս 11ին պատասձանէ: Հինգհարիւրեակի լրման 1084 տարին, նահանջ տարի մըն էր Յուլեան տոմարով, եւ ամանորն ալ ճիշդ ու ճիշդ Փետրուար 29 նահանջ օրուան վրայ կ'իյնար, եւ այդ տարիէն սկսաւ Հայոց *սարկաւագադիր* կամ *անշարժ* տոմարը. բայց չենք գիտեր թէ ինչ ձեւով նաւասարդի 1ը Փետրուար 19էն մինչեւ Օգոստոս 11 տարին. ինչ որ հիմն էր Հայկայ շրջան կոչուած 1460 տարիներու դրութեան: Սարկաւագ վարդապետ անշուշտ ամբողջ հինգհարիւրեակի շրջանը կազմած կ'ըլլայ, որ պիտի կարենար այլեւս անխախտ կերպով նորոգուիլ, երբ որ երկրորդ հինգհարիւրեակն ալ լրանար 1616ին: Գրչագիրէ մը յառաջ բերուած է Սարկաւագադիր տոմարին համեմատ տօներուն եւ եղանակներուն հաստատուն ցուցակը, ուր ԾԼԴ թուականը (ՀԻՆ. 608), պէտք ԾԼԳ կարդայ: Միշտ նմանաձեւ թուատառերու շփոթութեան խնդիրն է: Այս է պատմիչին ալ ըսածը, *արար զմիաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարին ընդ Հայոց* (ԿԻՐ. 64): Սարկաւագ իբրեւ գիտնական վարդապետ եւ իբրեւ Հաղբատայ առաջնորդ, ազգին վրայ իշխանական հեղինակութիւն չունէր, որ նոր տոմարը պարտաւորիչ կերպով հաստատէր, եւ պատմութեանց մէջ երբեք յիշուած չէ, որ եթէ ոչ Վկայասէր, գոնէ Բարսեղ պաշտօնական գործողութիւն մը ըրած ըլլայ այդ մասին, ինչպէս ըրած էր Մովսէս Եղիվարդեցին իր ժամանակին: Սակայն անհնար է որ Բարսեղ որեւէ գործակցութիւն ունեցած չըլլայ: Գուցէ գործը Վկայասէրին ներկայացուցին, իսկ նա պաշտօնական հրամանը զանց ըրաւ: Ասկէ առաջ պատմութեանս մէջ բոլոր ամսաթիւերը շարժական տոմարով կը հաշուէինք, բայց ասկէ ետքը խառն կիրառութիւն մը կը գտնենք, եւ երկու տոմարները միասին կը շարունակեն, շարժականը շատ առիթներու մէջ գործածուած կը գտնուի իբր քաղաքական տոմար, անշարժն ալ կը յիշուի, աւելի եկեղեցական կիրառութեան մէջ: Օրինակ իմն, Վանական վարդապետի մահուան թուականը գրուած է *ըստ նոր եղանակի նշմարտութեան*, այսինքն ըստ Սարկաւագադիր տոմարի, *յարեգ ամսոյ տասն, եւ յովեւտասն մարտի ըստ Հռոմայեցոց* (ԿԻՐ. 199. ՀԻՆ. 733), որ օր Յայամաւորք կը դնէ կիւրեղ Երուսաղէմացիին եւ Ռբենդէս վկային յիշատակը (ՅԱՍ. Ա 123):

901. ՓԻԼԱՐՏՈՍԻ ՎԵՐՁԻՆ ՕՐԵՐԸ

Պատմական եղելությանց դառնալով, եւ միայն եկեղեցական պատմութեան հետ սերտ կապակցութիւն ունեցող կէտերուն մէջ ամփոփուելով, Փիլարտոս միայն կը մնայ մեր դիմաց, իբրեւ Հայ իշխանութիւն մը, քանի որ Մեքաստիոյ եւ Պիզոնի եւ Ծամնդաւի իշխաններուն անուններն ալ չեն յիշուիր այլեւս (§895): Կարծես թէ ամենայն ինչ Փիլարտոսի յաջող կ'երթար այդ միջոցին: Անտիոքի մէջ Յունաց կողմէն դուքս կամ կուսակալ էր Վասակ Պահլաւունի, Մագիստրոսի որդին եւ Վկայասերին երեց եղբայրը, եւ խաղաղութեամբ կը կառավարէր, բայց չենք գիտեր ինչ պատճառով, Յոյներու մէջ ատելութիւն մը կը ծագի Հայ իշխանին դէմ, եւ երկու զինուորականներ խնդրագիր մը մատուցանելու ձեւով Վասակին կը մօտենան, երբ Անտիոքի շուկային փողոցէն կ'անցնէր, եւ երբ սա ձիւն կը ծռի թուղթը առնելու համար, *ուրագով յաջամէջսն* զարնելով, այնտեղ կը սպաննեն: Վասակի հետ գտնուող հայագունըր եւ Հայ պաշտօնեաները Յոյներէ վրէժ լուծելու համար Փիլարտոսը հրաւիրեցին, որ եկաւ ու *բռնակլեցաւ ի վերայ Անտիոքայ*, եւ Հաստատներու գունըր, ուսկից էին Վասակի սպաննողները ամբողջաբար կոտորեց 700 հոգի (ՈՒՌ. 257): Այդ եղելութիւնը տեղի կ'ունենայ 1077ին: Վեց տարիի չափ ետքը 1083ին, Ուռհայ կամ Եդեսիա ալ Փիլարտոսի իշխանութեան ներքեւ կ'իյնայ: Ուռհայի Հայ իշխանին, Վասիլ Ապուրապեանի յաջորդած էր Սմբատ, որուն դէմ կ'ելլէ Առջուկ անուն իշխան մը, եւ յաջողելու համար Փիլարտոսի կը դիմէ, բայց Փիլարտոս ինքն կը գրաւէ քաղաքը, եւ թէ Սմբատ եւ թէ Առջուկ կը բանտարկէ, եւ կը սպաննէ իրենց պարագաներով՝ վասն *չար բարուցն իւրոց* (ՈՒՌ. 269): Բարց կարծես թէ Փիլարտոսի բախտը գագաթնակէտին հասնելէ ետքը սկսաւ նուաղիլ: Սուլիման կամ Սուլէյման անուն Եգիպտացի ամիրայ մը Անտիոքը, եւ Ատրիքը եւ Կիլիկիան գրաւեց Փիլարտոսի ձեռքէն (ՈՒՌ. 270): Պոլտաճի անուն ամիրայ մըն ալ, Չահան գաւառը գրաւեց, որուն մէջ էր Հոնի, որով Թէոդորոս Ալախօսիկը Փիլարտոսի սահմաններէն դուքս մնաց: Փիլարտոս իր կաթողիկոսը իրեն մօտ հրաւիրեց, եւ երբ Թէոդորոս ընդդիմացաւ, մտածեց նոր կաթողիկոս մը հաստատել իրեն մօտ: Յովհաննէս *արքեպիսկոպոսն սրբոյ Աստուածածնին պատկերին*, հաւանաբար Կարմիր Լերան առաջնորդը, յանձն չառաւ Փիլարտոսի առաջարկը, բայց Պօղոս *հայր սրբոյ նշանին Վարագայ* հաւանեցաւ, եւ կաթողիկոս ձեռանդրուեցաւ Մարաշի մէջ 1085ին, *հրամանաւ եւ կամօք Փիլարտոսի, եւ ոչ Աստուծոյ* (ՈՒՌ. 275): Քիչ ետք ահագին պատերազմ բացուեցաւ երկու սուլտանութեանց մէջ, Դոնու Ալփասլանի որդին եւ Մելիքշահի եղբայրը, յարձակեցաւ Սուլիմանի դէմ, որ Եգիպտոսի սուլտանութեան իշխանութիւնը ընդարձակած էր, Դոնու յաղթական մնաց, բայց Փիլարտոսի կացութիւնն ալ վտանգուեցաւ: Մտածեց Մելիքշահին ներկայանալով նոր ոյժ ստանալ, եւ *բազում զանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ եւ ազնիւ ձիս եւ ջորիս, հանդերձս երեւելի եւ պայծառս* տանելով, եւ Ուռհայի մէջ իր տեղը Պարակամանոս անուն մէկը փոխանորդ թողլով Պարակամանոս մեկնեցաւ 1086ին: Սակայն Պարսումա անուն իշխան մը ապստամբեցաւ, եւ Պարակամանոսը սպանեցաւ, եւ Մելիքշահ Փիլարտոսը այդ գործին պատասխանատու նկատելով *ընկեց յերեսաց եւ ի փառաց իւրոց*: Փիլարտոս *յամենայն դիմոց յուսահատեալ*, Մելիքշահի նորէն հանելի ըլլալու համար *եղև ուրացող Զրիստոսի*, բայց ակնկալութիւնը չիրագործուեցաւ, կարցաւ, *կարծէր այնու փառաւորիլ ի Պարսից, զոր ոչ փառաւորեցաւ* (ՈՒՌ. 282), անշուք կնքեց իր կեանքը: Ուրացութիւնը 1087ին կ'իյնայ, իսկ մահը դժուար է ճշդել:

902. ՎԵՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Պօղոս Վարագցիի կաթողիկոսանալը առիթ կ'ընծայէ ակնարկ մը նետել հայրապետական աթոռին դիրքին վրայ, որ պառակտած եւ *ի յորովս բաժանեալ* (ԿԻՐ. 57)

վիճակ մը ստացեր էր, եւ գոր առաջ չորսի (ՈԲՌ. 276) եւ յետոյ վեցի (ՈԲՌ. 279, ՍԱՄ. 117) բաժնուած կ'ըսեն պատմիչները, բայց եթէ ճշդեղ ուզենք, աւելի ալ կրնայ բարձրանալ թիւը: Ըստ այսմ 1085ին կաթողիկոս անունը կը կրէին Վկայասէրը՝ իբր բուն կաթողիկոս, Բարսեղ Անիի, Թեոդորոս Հոնիի, եւ Պօղոս՝ Մարաշի մէջ: Գէորգ ալ (§885), տակաւին կենդանի էր Տարսուն, եւ կաթողիկոսի անունով կը յիշուէր նաեւ *տէր Գրիգորիս յԵգիպտոս* (ՍԱՄ. 118), որ է Վկայասէրի քեռորդին, Ծովքի իշխանին որդին (§882)՝ թէպէտ լոկ եպիսկոպոս, սակայն այդ պատուանունը կը կրէր Եգիպտոսին պատրիարքական աթոռ ըլլալուն պատճառով: Կաթողիկոսներու թիւին մէջ յիշուած է, եւ *Աղթամարիցն ալ* (ՍԱՄ. 117), որ է Ստեփանոս՝ Բարսեղի ձեռնադրողը (ՈԲՌ. 266), ոչ միայն իբրեւ Հայոց հայրապետութեան յարակից աթոռ մը, այլ եւ Հայութեան մի մասը ինքնիշխանաբար կառավարող Կորիկէի թագաւորութեան սահմաններուն մէջ: Ասոնցմէ դուրս ութերորդ մըն ալ կը յիշուի, *միւս ունն Վասպուրականի իկղզուջն Աղթամարայ* (ԿԻՐ. 57) առանց անունը տալու: Ճշմարտութենէ հեռու չէինք ըլլար, եթէ ըսենք, թէ Կիրակոս, որ եղելութիւնները իրարու խառնելու եւ ժամանակները իրարու շփոթելու մեղադրանքէն ազատ չէ, Գրիգոր Բ. Ը Գրիգոր Գ. ի հետ շփոթելով, միտքով գացած ըլլայ Դաւիթ Թոռնիկեանի, որ Ինքզինքը կաթողիկոս հռչակեց աւելի ուշ ատեն 1114ին: Սակայն մենք կանուխէն ալ դիտել տուինք (§745), թէ Անանիա Մոկացիին Վասպուրականը թողնելէն ետքը, Արծրունի թագաւորներ դիւրաւ չզիջան իրենց գլխաւոր աթոռին՝ Աղթամարի փառքը նուաղել, որ գերագոյն իշխանութիւն պահեց Արծրունի թագաւորներուն սահմանին մէջ, եւ այս դիրքը եւս քանգեւս զօրացաւ, երբոր Հայաստան զանազան իշխանութեանց մէջ բաժնուեցաւ, եւ իրարու ներհակընդդէմ տիրապետողներ փոխադարձ յարաբերութիւնները արգիլեցին: Սակայն ոչ երբեք Աղթամար ինքնուրոյն կաթողիկոսութիւն եղաւ, ինչչափ ալ Աղթամարի մէջ կազմուած *Հաւաքարն անուանց կաթողիկոսաց* տեսրակը մինչեւ իսկ կաթողիկոսներու յաջորդական ցանկը մըն ալ կը պարունակէ: Մենք քիչ առաջ տեսանք որ Գրիգոր Մագիստրոս Վասպուրականի կուսակալ եղած էր, իր երկիրներուն կցութիւնն ալ պիտի գիտնար, բայց Պետրոս Գետադարձ զատ Հայ կաթողիկոս չի ճանչնար: Այսուհանդերձ անհաւանական չէ ըսել, թէ վերջին միջոցին՝ որ կաթողիկոսներու թիւը մինչեւ 6 ու 7 հասներ, Աղթամարի եպիսկոպոսներն ալ, իրենց ձգտումները աւելի շեշտել ուզած ըլլան, եւ քանի որ Վասպուրական, ուրիշ գաւառներու հետ անհաղորդ ինքնուրոյն դիրք մը ուներ, իրենք ալ այդ սահմաններու մէջ կաթողիկոսակերպ ճոխանալ սկսած ըլլան: Հաւաքարանը 993ին Նարեկացիի ժամանակ Դաւիթ Բ. Արդյմսեհեանի կաթողիկոսանալը կը յիշէ, գոր պէտք կ'ըլլայ նոյնացնել Արծրունիէ յիշուած Արդյմսեհեան Դաւիթին հետ, որ սպրած է 1097ին (ԱԲԾ. 350), եւ որ նոյնինքն 1114ին հակաթոռ հռչակուող Դաւիթ Թոռնիկեանն է: Սակայն Հաւաքարանի կեղծ պատմութիւնը ինքնիրեն ալ հակասած կ'ըլլայ, 993ին աթոռ ելող կաթողիկոսը մինչեւ 1114, շարունակ 121 տարի եւ աւելի ալ աթոռի վրայ պահելով: Չրոյցէ աւելի ոյժ չունի այն պատմութիւնն ալ, որով կ'ըսուի թէ Բարսեղ Անիէ Աղթամար փախած, եւ քօղն ու աջը այնտեղ թողած ըլլալով, Աղթամարի կաթողիկոսութեան իրաւունք տուած ըլլայ (ՅԱՅ. 675): Վասնզի եւ ոչ իսկ քօղն ու աջը Բարսեղի ձեռքն էին, երբ նա Անիի մէջ աթոռակից էր:

903. ՎԿԱՅԱՍԷՐԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Դիտելու պարագայ մըն ալ Վկայասէրի այդ միջոցին ուր գտնուիլն է: Ընդհանրապէս Եգիպտոս եղած ըլլալ կ'ենթադրուի քանի որ գրուած կը գտնենք, *տէր Վահրամ յԵգիպտոս* (ՈԲՌ. 276). տէր Գրիգորիսն որ եւ Վահրամն յԵգիպտոս (ԿԻՐ. 57). տէր Վահրամ, տէր Գրիգորիս յԵգիպտոս (ՍԱՄ. 118) եւ կաթողիկոս *երկու յԵգիպտոս* (ՈԲՌ. 279): Սակայն այդ վկայութիւնները որչափ եւ Վկայասէրի Եգիպտոս գացած ըլլալուն համար

բացայայտ, սակայն չեն ճշդեր, թե որ թուականին այնտեղ եղած է, որովհետև հնար չէ ըսել, թե Վկայասեր շարունակ Եգիպտոս ապրած ըլլայ, ինչ որ բառական իմաստով կրնար քաղուիլ յառաջ բերուած կտորներէն: Ծնորհալին Վկայասերի Եգիպտոս երթալը եւ Գրիգոր քեռորդին ձեռնագրելը յիշելն ետք, բացայայտ կը գրէ, *ուստի մեծի հովուին դարձեալ, գալ յարեւելս խորհեցեալ, ինքն ի նոյեան լաստին ելեալ, յերկիր ուղիղ առաջնորդեալ զօթեանօք զանց արարեալ, մինչ ի Տարոս յետոյն հասեալ, անդ որ սրբոցն բնակք եղեալ, ի Սեաւ մթին Լեառն անուանեալ, ուր են հոգիք յուսաւորեալ, եւ ընդ նոսին յար խօսակցեալ* (ՉԱՓ. 548): Այս գրելէն ետքը մէյ մըն ալ Եգիպտոս գացած ըլլար չի յիշեր: Ասոր հետ մէկտեղ չենք ալ պնդեր, թե Վկայասեր հաստատուն կերպով Սեաւ-Լեառն մէջ մնացած ըլլայ, որովհետև, իրեն համար գրած է նոյն Ծնորհալին. *Ժառանգութիւն ոչ ստացեալ, ոչ ի միուն վայրի բնակեալ, պանդխտաբար յերկրի շրջեալ, զքաղցեալ հոգիսն կերակրեալ* (ՉԱՓ. 546): Առաջին առմամբ Վկայասերի այդ կեանքը, գրական եւ ճգնաւորական եւ առաքելական առաւելութիւն մը կը կարծուի, անփառասեր ձգտումներու յայտարար եւ գեղեցիկ իղծերու հետեւանք: Սակայն երբոր կը կարդանք կաթողիկոսական աթոռին պատակտումները, հայրապետական ազդեցութեան նուազիլը, եկեղեցական նուիրապետութեան անշքանալը, *ոչ հրամանաւ Աստուծոյ, կամ արժանատրոյթեամբ կամ ընտրութեամբ, այլ զօրութեամբ եւ կարողութեամբ եւ բարձրագոյն իշխանութեամբ* եղած ձեռնադրութիւնները, զեղծումներուն անարգել կերպով ընդարձակուիլը (ՈՒՌ. 276), չենք կրնար չդիտել, որ այդ ամէն անկարգութիւն տեղի չէին ունենար, եթէ Վկայասերը կաթողիկոսի անունին հետ գործն ալ ստանձնած ըլլար: Իրեն չէին պակսեր ոչ ուսում եւ հմտութիւն, ոչ կարողութիւն եւ փորձառութիւն, եւ ոչ ազդեցութիւն եւ համակրութիւն, եւ կրնար տէր կանգնիլ այն հօտին, որուն հովիւ կոչուեցաւ, պաշտպան ըլլալ ժողովուրդին որ իրեն յանձնուեցաւ, եւ իրապէս, հայրապետութիւն վարել այն աթոռին վրայ որուն բարձրացաւ: Պատմագիրները շատ գովեսներով կը դրուատեն Վկայասերի առաքինութիւնը, եւ կը բարձրացնեն անոր անունը, մենք ալ նպատակ չունինք հակառակը պնդել, միայն թէ իբր պատմութիւն հետազօտող եւ կշռադատ, չենք կրնար լռել ինչ որ մեր տեսութեամբ տրամաբանական եզրակացութիւնն է ստոյգ եղելութեանց:

904. ԲԱՐՍԵՂԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այդ շփոթ կացութեան մէջ Բարսեղն էր միայն, որ իրաւ հայրապետական պաշտօն կը վարեր, իր հօտին հոգածութիւնն ունէր, եւ անոր ներքին եւ արտաքին պետքերը լրացնելու կ'աշխատէր: Որչափ ալ շատ ընդարձակ չէր իր իրաւաստութեան սահմանը, սակայն իր մօրեղբօր բարեացակամութենէն օգտուելով, եւ անոր ձեռնթափ վիճակին դատարկը լրացնել փափքելով, համարձակ կ'ընդլայնէր իր ձեռնարկները, այնպէս որ իրականութենէ հեռու չեն անոնք, որոնք Բարսեղու իբր բուն կաթողիկոս կը նկատեն: մելիքշահ Եգիպտացոց յարձակումներէն զրգռուած, անեղ բանակով եւ անձամբ արշաւանք մը կը կազմէր դէպ Ասորիք, յաղթական յառաջխաղացութեամբ կը գրաւէր Անտիոքն ու Բերիան ու Եդեսիան, եւ Միջերկրականի մէջ ձիով իւրով մտեալ եւ սուրը ջուրին մխելով կը գոչէր. *Ահա տիրել ինձ երեստ Աստուած ի ծովէն Պարսից մինչեւ ի ծովս այս* (ՈՒՌ. 283): Բարսեղ, որ Մելիքշահի իշխանութեան ներքեւ համախմբած կը գտնէր Հայութեան մեծամասնութիւնը, տեսնելով անոր ամիրաներուն տարբեր վարմունքները Հայոց նկատմամբ, *չար եւ շուն եւ խռովարար*, եւ ոմն *բարի եւ խաղաղարար եւ քաղցր* (ՈՒՌ. 284), մտածեց անձամբ ներկայանալ սուլտանին, եւ ընդհանուր հրամաններ ստանալ: Ուստի *առեալ ընդ իւր իբրեւ բիւրս ոսկւոյ եւ արծաթայ եւ դիպակաց*, Պարսկաստան ուղեւորեցաւ *հանդերձ ազատօք եւ եպիսկոպոսօք եւ քահանայիւք*, միանգամայն *առեալ վարդապետ զհետ իւր*, որոյ անունը չէ յիշուած: Մելիքշահ ամէն պատիւ ցուցուց եւ բոլոր առաջարկները ընդունեցաւ, հարկատուութենէ *ազատեալ զամենայն եկեղեցիս եւ զվանօրայս եւ*

գրահանայս, եւ պաշտօնական կերպով գիր ազատութեան ալ տուաւ, եւ այնպէս հրովարտակօր եւ մեծարանօք արձակեաց կաթողիկոսը, որուն կ'ընկերնային արք փառաւորքի սուրտանէն (ՈՒՌ. 290), շնարհուած ապահարկութիւնները գործադրել տալու եւ Բարսեղի իշխանութիւնը զօրացնելու համար: Անշուշտ Բարսեղ ուղիղ Անի դարձած պիտի ըլլայ, այնտեղէն սկսելով իր ստացած հրամանները գործադրել տալ: Անկէ եկաւ Հոնի, ուր Թէոդորոս Ալախօսիկ իբր կաթողիկոս կը նստէր, զայն ընկենայր յայտնոյն, եւ աստիճանէն կը զրկէր *առեալ ի նմանէ գթօնն եւ զգաւագանն եւ գաւորք նշանն տեսնն Պետրոսի* (ՈՒՌ. 291), զորս աստենին Վկայասէրը յղած էր Թէոդորոսի նախորդ Սարգիսին (§892): Թէոդորոս 5 տարի եւս ապրեցաւ եւ մեռաւ 1095ին (ՈՒՌ. 305): Իսկ մարաշի Պօղոսին դէմ ոյժ ցուցնելու պէտք չեղաւ, որովհետեւ նա ինքն Պօղոս, որ էր *այր սուրք եւ առաքինի*, տեսնելով որ իր կաթողիկոսութիւնը *ընդ հակառակս էր եւ ոչ ուղղապէս*, եւ ոչ լինէր *ընդունելի առ հաւատացեալսն Քրիստոսի*, կաթողիկոսին օծումն ընդունելէն յետ սակաւ ինչ աւուրց, ի բաց թողեալ զայտնն կամաւորապէս կը հրաժարէր (ՈՒՌ. 275), եւ առանձնացած կ'ապրէր, եւ կեանքն ալ չէր երկարէր, ու 1093ին կը վախճանէր: Գէորգ Լոռեցիին անունը չի իշխուիր այլեւ, որով կրնանք հետեւցնել թէ արդէն մեռած պիտի ըլլայ: Եգիպտոսի Գրիգորին կաթողիկոսութիւնը անուանական բան մըն էր, եւ ինքն միշտ *հնագանդ էր յայտնն սրբոյն Գրիգորի* (ԿԻՐ. 55): Աղուանիցը մասնաւոր եւ օրինաւոր աթոռ էր: Իսկ Աղթամարինը պաշտօնապէս հռչակուած բան մը չէր, որով բոլոր բաժանեալ կաթողիկոսութիւնները ջնջուած կ'ըլլային, եւ համարձակ կրնար ասել պատմիչը, թէ Բարսեղ *արար միահեծան զհայրապետութիւնն իւր* (ՈՒՌ. 291), բայց մեր տեսութեամբ, ոչ իւր սեփական հայրապետութիւնը, որովհետեւ Վկայասէր կենդանի էր եւ աստիճանը կը պահէր, եւ Բարսեղ իբրեւ լիազօր աթոռակից կը գործէր: Այդ եղելութեանց թուականն է 1090 տարին:

905. ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐ

Բարսեղ Հոնիէ ու Մարաշէ կ'անցնէր Ուռհայ, եւ ճիշդ այդ միջոցին *փոխեալ էր թուականութիւնն Հայոց*, այսինքն 540 ամանորի օրերն էին, որ կ'իյնար 1091 Փետրուար 29ին: Բարսեղ նպատակ ունենալով նորահաստատ Հայ գաղթականութիւններն այցելել, Ուռհայէ, կ'երթար մինչեւ Կեսարիա, անկէ կը դառնար Անտիոք, եւ նորէն Ուռհայ կու գար եւ լինէր *ուրախութիւն մեծ ամենայն աշխարհի որք տեսանէին զնա* (ՈՒՌ. 291): Բարսեղ տակաւին Ուռհայ կը գտնուէր 1093ին, երբ Մելիքշահ մեռնելով ներքին չփոթութիւններ կը սկսէին, որով կը պարտաւորուէր անկէ դառնալ, եւ *փախստական անկանէր ի քաղաքն Անի, եւ նստաւ ի յայտն իւր* (ՈՒՌ. 194): Իսկ Բարսեղի այցելութեանց արդիւնքին գալով, իրօք ալ հայրենական գաւառներէն փախած, օտար հողի վրայ հաստատուած, ազգային յարաբերութիւններէ զրկուած, եւ հայրապետի մը տեսութեան կարօտցած ժողովուրդին համար, անտարբեր չէր Բարսեղի նման գործօն կաթողիկոսի մը այցելութիւնը, որ հոգեւոր մխիթարութիւններէ եւ արժանաւոր ձեռնադրութիւններէ զատ, քաղաքական կացութեան մասին ալ փորձառու հրահանգներ տալու կարողութիւնն ունէր, եւ փոխադարձ յարաբերութեանց կապերը կը սորվեցնէր: Հայաստանէ գաղթող իշխաններ օգտուելով ժամանակին տիրող սովորութենէն, փոքր իշխանութիւններ կը կազմէին՝ ուր որ կրնային, ինքնագլուխ վարչութեամբ իրենց անձուկ սահմաններուն մէջ, եւ աւատական հպատակութեամբ այն գերիշխան պետութեան, որ այն կողմերը կը զօրանար, հպատակութիւնն ալ փոփոխելով հանգամանաց համեմատ, կամ զօրաւորագոյնին առջեւ խոնարհելով, եւ կամ համակրութեան ուղղութիւնը այլայլելով: Այդ իշխանութեանց կեանքը անհաստատ էր, երբեմն կրնային հետզհետէ զօրանալ եւ ընդարձակուիլ, եւ երբեմն ալ տեղի տալով կ'անհետանային, եւ իշխանին մահը կամ սպանութիւնը մեծ դեր ունէր այդ փոփոխութեանց մէջ: Վերագոյն քանիներուն

վերջանալը յիշեցինք (§895), բայց նորեր կը սկսեին դարձնալ երեւալ: Ասոնց մէջ առաջին պետք է յիշուի Ռուբէն իշխան, *արեանառու Գազկայ Աշոտեանին* (ՍԱՄ. 166), կամ *յազգականութենէ Գազկայ* (ԿԻՐ. 62), կամ *ի զաւակացն Գազկայ* (ՈԲՌ. 400), որ այս վերջինին արկածէն ետքը (§ 894) գլուխ կնգնելով անոր մարդիկներուն եւ զօրքերուն, եւ այլեւս չվատահելով Պիգուի իշխանութիւնը պահել, քաշուեցաւ Տարուսի լեռնաշղթային հիւսիսահայեաց կողմերը, ուր կը գտնուին Կոպիտառ եւ Բարձրբերդ եւ Կոռոմոզով ամուր բերդերը, եւ ուր առաջուց ալ *էին բնակեալ բազում յազգէն Հայոց*, եւ *զհորոման անտի ի բաց մերժեալ*, եւ *զնոցս տեղիսն առեալ* (ՍԱՄ. 116), նոր իշխանութեան մը հիմնադիր եղաւ, որ հետզհետէ զօրանալով եւ ընդարձակուելով թագաւորութիւն հռչակուեցաւ, եւ թէպէտ Հայաստանէ դուրս, բայց հայկական հարստութիւն մը եղաւ եւ իբր երեք դար կեանք ունեցաւ: Ռուբինեանց իշխանութիւնը ժամանակակից ըլլալով Գազիկի սպանութեան, 1080ին կը դրուի անոր սկզբնաւորութիւնը: միեւնոյն տարիներուն սկսած է Կամբրոնի իշխանութիւնն ալ, զոր հիմնեց Օշին Գանձակեցի, Մայրեացջուրք բերդին տէրը, որ Պուղան զօրավարին Գանձակ արշաւելուն առթիւ (ՈԲՌ. 286), գաղթելու պարտաւորուեցաւ, եւ Հալկամ եղբայրն ալ առնելով, բոլոր տունով ու *սգատագունդ իշխանօք* Կիլիկիա եկաւ, եւ տիրացաւ Լամբրոն բերդին, Տարուսի հարաւային կողմը, Տարսոնի բարձունքներուն վրայ (ՍԱՄ. 117): Օշինեանց իշխանութիւնը բաւական ժամանակ իբրեւ ինքնագլուխ շարունակելէն վերջը, Ռուբինեանց թագաւորութեան խառնուեցաւ: Ուրիշ յիշատակուելու Հայ իշխանութիւնը մըն ալ Զեսունն է, Կոմագինէի մէջ Եփրատի մօտերը, զոր հիմնեց Վասիլ իշխան՝ Գող մականունովը աւելի ծանօթ, քան իր ազգատոհմով, որ յիշուած չէ: Ծնորհալին ալ, թէպէտ կը գովէ զայն իբր *սատուածասկը անձն երեւեալ*, *այն որ յաւուրսն յայն ոչ եղեալ՝ նման նմա գովաբանեալ*, սակայն կը խոստովանի թէ *նախ իրուզակ մականունանեալ* էր (ՉԱՓ. 549), եւ կ'երեւի թէ *նախ ոչ մականունով*, այլեւ զործով աւագակարար ապրած էր Վասիլ, ամենուն վրայ սարսափ ազդած, եւ այնպէս զօրացած:

906. ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐ ԵՒ ԽԱԶԱԿԻՐՆԵՐ

Երբոր Արեւելք երկու իսլամական սուլտանութեանց, Եգիպտականին եւ Մեծնուբեանին եւ քրիստոնէայ կայսրութեան մը միջեւ, ներհակընդդէմ արշաւանքներու եւ արկածներու խաղալիք եղած կը տառապէր, նոր արկածներ կ'աւելնային շարունակ: Կարծես խղճալի Հայաստանին, վիշտերուն չափը լեցուած չէր, որ նորանոր հարուածներ կը հասնէին հեռաւոր Արեւելքէն, ինչպէս եւ Արեւմուտքէն ալ: Թուրք կամ Թաթար ցեղեր, որոնք արեւելեան երկիրները կը գրաւէին, եւ որոնց առջեւ բացուած էր արեւմուտքի ճամբան, մերթընդմերթ նոր արշաւանքներ կը կազմէին, եւ կոտորելով ու կողոպտելով ետ կը դառնային: Այս արշաւանքներէն մէկուն մէջն էր, որ Անիի կիւրապադատը Գրիգոր, Բարսեղ կաթողիկոսի եղբայրը, *յազգէ Պահլաւունեաց* (ՈԲՌ. 328) երբ Էլ-Ղազիէ առաջնորդուած Սկիւթական ցեղը (ՎԱՐ. 109) հալածելով, Աշորնէքի պատերազմէն Անի կը դառնար, դարանամուտ Թուրքէ մը նետահար սպաննուեցաւ (ՈԲՌ. 328), ճիշդ ինչպէս հանդիպած էր Վասակ Պահլաւունիի, իր կնոջ մեծ պապին (§823): Մելիքշահի շինարար թագաւորութեան արդիւքնը մեծաւ մասամբ եպարքոսի Նիզամիւլ-Միւլքի արժանիքն էր, սակայն վերջիվերջոյ քսուներու համոզուելով զայն պաշտօնանկ ըրաւ եւ սպաննուելուն զործակցեցաւ, բայց 18 օր ետքը ինքն ալ մեռաւ 1093-ին: Իր զաւակները, Պերկիարուխ, Մանճար, Մահմուտ եւ Մուհամմէտ հայրենի ժառանգութիւնը լարաբաժին ըրին, իսկ անդիէն Դոնու՝ Ալիապանի կրտսեր որդին գլխաւոր իշխանութիւնը գրաւելու զինուեցաւ, բայց վերջապէս Պարկիարուխի մնաց յաղթութիւնն ու յաջորդութիւնը եւ Դոնու սպաննուեցաւ: Մելիքշահ իր աղջիկը տուած էր Մըքթատի-Պիամբալլահ ամիրապետի կնութեան, ուսկից ծնաւ Մըքթատրը-Պիլլահ եւ թէպէտ ամիրապետը աւելի մեծ տղայ ալ

ուներ Ահմետ անունով, բայց Մելիքշահ բռնադատեց եւ իր թոռը յաջորդ հռչակել տուաւ, որ ամիրապետութեան ալ անցաւ, երբ Մելիքշահի մահուրնէ քիչ ետքը 1094ին Մըքթասի-Պիամրալլահ ալ մեռաւ (ՎԵՐ. 464), ու Պարկիարուխ իշխանութեան տիրացաւ: Սելճուքեանք կը գործէին Ապաստեանց անունով, բայց անդին ուրիշ ամիրապետութիւն կամ խալիֆայութիւն մըն ալ կար, որ Փաթիմեանցը Եգիպտոսի մէջ, եւ երկուքի մըցումներուն ասպարէզը Պաղեստին եւ Ասորիք էին: Քրիստոնէայք կը ներդուէին այդ մըցումներուն մէջ. ոչ միայն Արեւելքցիք, այլեւ Արեւմուտցիք, որոնք բազմաթիւ ուխտաւորութեամբ կը յաճախէին Երուսաղէմ: Թուրք Սելճուքներ Պագեստինի տիրելով վերջ տուեր էին այն ներողամիտ ուղղութեան՝ զոր բուն Արաբացիք եւ Եգիպտացիք կը պահէին Քրիստոնէից եւ տնօրինակ տեղեաց հանդէպ: Պետրոս կրօնաւոր, բնիկ Ամբիանոն (Amiens) քաղաքէն Գաղղիոյ, Պաղեստինէ դարձին շրջուն քարոզութեամբ Եւրոպան շարժեց Սուրբ Գերեզմանի ազատութեան, երբ Սպանիոյ մէջ ալ սաստիկ պատերազմներ կը մղուէին մահմետականութեան դէմ: Ուրբանոս Բ պապ Պիակենտիոյ (Piacenza) եւ կլարմոնտիոյ (Clermont) ժողովներու մէջ քրիստոնէաները զինեց, մեղաց թողութեան խոստումով, եւ խաժամուժ ամբոխ մը յիշեալ Պետրոսի գլխաւորութեամբ, կուրծքը կարմիր կտաւէ խաչ մը ձեւացուցած ճամբայ ելաւ 1095ին, բայց մաս մը հիւանդութեանց եւ դժուարութեանց երեսէն, մաս մըն ալ Սելճուքներու սուրէն ամբողջովին կոտորուեցաւ: Միւս տարին չորս օրինաւոր բանակներ հաւաքուեցաւ, եւ Կոստանդնուպոլիս միացան: Այդ չորսերը կազմուած էին Լոթարինգիոյ, Նորմանտիոյ, Պրովինկիոյ եւ Իտալիոյ մէջ: Ալեքս Կոմնենոս պաշտպանութիւն խոստացաւ կարծելով անոնց օգնութեամբ իր կայսրութիւնը ընդարձակել, բոյց տեսնելով որ աւելի իրենց տիրապետութեան կ'աշխատին, օգնելէ քաշուեցաւ: Եւրոպական Իսաչակիրներ պարտաւորուեցան զենքով ճամբայ բանալ, եւ յառաջել Փոքր Ասիոյ, Կիլիկիոյ, Կոմագինէի եւ Ասորիքի մէջէն մինչեւ Պաղեստին, եւ վերջապէս գրեթէ երեք տարի տառապելէ եւ կէս միլիոնի չափ մարդ զոհելէ ետքը՝ Երուսաղէմը գրաւեցին 1099 Յուլիս 15ին, եւ Կողովրետոս Բուլիոն (Godfrey de Bouillon) թագաւոր հռչակուեցաւ: Միւսնոյն ժամանակ ուրիշ երեք յատին իշխանութիւններ ալ հաստատուեցան Ասորիքի կողմերը, եւ Բողդովիոնոս Բուլիոն (Bodouin de Bouillon) Եդեսիոյ, Բոյեմոնդոս Տարենտոնցի (Boemondo di Taranto) Անտիոքի, եւ Հոյամոնդոս Տոլոսացի (Raymond de Toulouse) Տրապոլիսի՝ կոմս կամ իշխան հռչակուեցան:

907. ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅԵՐ

Հայագգի իշխանութիւններ՝ որ Իսաչակիրներու անցած կողմերը կը գտնուէին, յանկարծ ուրախութեամբ եւ յուսադրութեամբ համակուեցան, իրենց ազատութեան օրերը հասած կարծելով, իսկ Իսաչակիրներ ալ մեծ գոհունակութեամբ ողջունեցին իրենց ճամբուն վրայ եղող քրիստոնէայ իշխանները, որոնցմէ գլխաւորաբար կը սպասէին ընդունիլ ռազմագիտական տեղեկութիւններ եւ պարէնի պատրաստութիւններ, աւելի քան զինուորական նիզակակցութիւն: Կոպիտառի Ռուբինեան, Լամբրոնի Օշինեան եւ Զեսունի Վասիլեան իշխանութիւններուն հետ, կար եւս Թորոս կիւրապաղատ, որ յաջողած էր Եդեսիոյ իշխանութեան տիրանալ: Իսաչակիրները հասնելէն առաջ գրութեամբ յարաբերութեան կը մտնէին անոնց հետ: Ռուբէն իշխան վախճանած էր 1095 Փետրուար 1ին ըստ հին Յայսմաւորաց (ՅԱՍ. Ա. 60), բայց եթէ արաց 25ը շարժական տոմարով հաշուենք պէտք է դնել 1095 Օգոստոս 19ին: Իսկ նոր Յայսմաւորքը Մայիս 6ին կը դնէ, համեմատելով ահեկի 29ին, որ պէտք է հաշուուէր Նոյեմբեր 20ին: Որդին Կոստանդին մեծապէս օգտակար եղաւ Իսաչակիրներուն Կիլիկիոյ պահակը անցնելուն, անկէ Անաւարգայի ճամբով Անտիոքի վրայ երթալու համար (ՈԲՌ. 312): Իսաչակիրներ իբր փոխարինութիւն Կոստանդինի՝ *կոմսութեան պտիւ* կը շնորհէին (ՎԱՀ. 193): Ծամբան

Խաչակիրներ պարենի ալ կարօտ մնացին, եւ Կոստանդին եւ Օշին, եւ Տարսունի իշխան Բաղունի, եւ *վանօրայք Սեաւ-Վերին* (ՈՒՌ. 315) *գամենայն կարիս կերակրոց առաքեն առ զօրս Տրանկաց* (ՈՒՌ. 314) Բաղդովինոս Բուլիոն յատուկ գունդով Եղեսիոյ կողմը քալեց, եւ Թորոս կիւրապաղատ ըստ ամենայնի օգնեց անոր եւ հիւրասիրեց, մինչ Բաղդովինոս հակառակ իր երդումներուն՝ Թորոսը սպաննել տալով Եղեսիոյ տիրացաւ 1097ին (ՈՒՌ. 319): Անտիոքի համար ալ *Հայաց ազգէն* եղած օգնութիւնը կը յիշուի, որով *աւեայ եղեւ* քաղաքը (ՈՒՌ. 321), Քեսունի իշխան Գոդ Վասիլի օգնութիւնները աւելի ուշ յիշուած են (ՈՒՌ. 363), բայց այս ալ կը բաւէ կանուխէն ըրածն ալ մակաբերելու համար: Աւելի նշանաւոր է Վկայասերին դերը այդ եղելութեանց մէջ: Գրեթէ անոր յիշատակութիւնը կորսուած էինք պատմութեան մէջ, երբ յանկարծ Երուսաղէմի առման ատեն 1099ին զինքն Երուսաղէմ ներկայ կը գտնենք, *Էր յայնժամ յԵրուսաղէմ հայրապետն Հայոց տէր Վահրամ, եւ զօրքն այլազգեսցկամեցան սպանանել զնա, եւ տէր փրկեաց զնա ի ձեռաց նոցա* (ՈՒՌ. 326): Վկայասերին կանխելով Երուսաղէմ երթալը, այնտեղ կասկածելի ըլլալը, զինքն մեռցնելու համար այլազգիներուն մտադրութիւնը, երբ առաջուց իբր նախածանօթ եւ վստահելի անձ մը ըմբռնուած էր, եւ գրեթէ հրաշքով մահուան վտանգէն ազատուիլը՝ նկատի առնուած ատեն, յայտնի կը ցուցնեն թէ Վկայասեր քրիստոնէայ բանակին օգնելու աշխատած էր Երուսաղէմի մէջ, եւ թէ արդեամբ զգալի օգնութիւններ մատուցած էր, որ զինքն մեռցնելու խորհուրդներ կազմուեցան: Այս այսպէս ըլլալով, ոչ ներքին եւ ոչ արտաքին պատմիչներ չեն յիշեր, թէ ինչ փոխարինութիւն կամ պատիւ ըրին Լատիններ Հայոց հայրապետին: Ընդհանրապէս Լատիններ միշտ կծծի. գտնուած են: Օգնութիւն ընդունելու համար պահանջկոտ, իսկ փոխարինելու համար ոչ երախտածանօթ, այնպէս որ եթէ միշտ Թորոս Եղեսացիին հանդէպ Բաղդովինոսի բռնած ընթացքը չունեցան, ստէպ առիթ տուին տարօրինակ գործեր պատմելու: Յատուկ ջանք ցուցուցին Հայերը իրենց դաւանութեան բռնադատելու, եւ Հայերուն դժկամութիւնը իբրեւ իրենց արդարացման փաստ ցուցնելու, երբ Հայեր յայտնապէս վտանգուեցան Լատիններուն մատուցած օգնութիւններուն համար:

908. ԼԱՏԻՆՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՅԸԸ

Բազմադիմի են այդ միջոցին Խաչակիրներու կազմած Լատին իշխանութեանց եւ Կիւիլկիոյ եւ Կոմագինէի մէջ հաստատուած Հայ իշխանութեանց յարաբերութիւնները, սակայն մենք անոնց չենք կրնար հետեւիլ, մեծաւ մասամբ քաղաքական պատերազմներու շարք մը ըլլալով Ռուբինեանց եւ Քեսունի Վասիլեանց իշխանութիւնները շարունակ շփման մէջ էին Անտիոքի եւ Եղեսիոյ Լատին իշխանութեանց հետ, այլ եւ նոյնինքն Անտիոք եւ Եղեսիա բազմաթիւ եւ կարող Հայ գաղթականներ ունէին, ազատ դասակարգէ զինուորական անձեր, *որք էին զհետ Տրանկաց* (ՈՒՌ. 339), այսինքն է Լատին գունդերուն հետ կը պատերազմէին այլազգիներուն դէմ, բայց բախտը ոչ միշտ յաջող եղաւ այդ գործակցութեան: Սերաստիոյ ամիրա Մուհամմէտ Դանիշման, *որ լեալ էր յազգէս Հայոց* (ՈՒՌ. 368), արշաւանք մը ըրաւ Մելիտինէի վրայ, եւ քրիստոնէայք յաղթուեցան, ոչ միայն Անտիոքի Բոյեմոնդոս դուքսը եւ Հոիքարդոս (Ricardo) իր զօրավարը գերի ինկան, այլ եւ *եղեւ կոտորումն ամենայն զօրացն Տրանկաց եւ Հայոց*: Սպանելոց կարգին յանուանէ կը յիշուին Կիպրիանոս Անտիոքի եւ Գրիգորիս Գերմանիկիոյ Հայ եպիսկոպոսները (ՈՒՌ. 334), որոնք կ'երեւի թէ պատերազմներուն մասնակցած են, Եւրոպայէն եկող Լատին եպիսկոպոսներու նման: Կոստանդին Ռուբինեան շատ ընդարձակած էր իր հօրմէն ժառանգած իշխանութիւնը, *տիրեալ էր քաղուն քաղաքաց եւ գաւառաց, եւ ըմբռնեալ ունէր զմեծ մասն Տարսու լերին* (ՈՒՌ. 329), թէպէտ հինգ տարիէ աւելի չտեսեց իր իշխանութիւնը, եւ մեռաւ 1100ին, երկու զաւակներ թողլով, որոնցմէ Թորոս երիցագոյնը հօրը յաջորդեց, իսկ Լեւոն իբր մեծ

իշխան եղբորը օգնեց, եւ անոր յաջորդն ալ եղաւ ժամանակին: Միւսնոյն 1100 տարին մեռաւ Երուսաղէմի Լատին Կողմփրեդոս ալ, եւ իրեն յաջորդեց իր եղբայրը Բաղդովինոս Բուլիոն (§906) Եղեսիոյ դքսութիւնը թողով իր գորավարներէն միւս Բաղդովինոսի, Տպորկ մականուանով (ՈՒՌ. 336), եւ զանց ընելով Անտիոքի դուքսին օգնութեան հասնիլ: Ընդհանուր առմամբ տակաւ կ'ընդարձակէր Լատիններուն տիրապետութիւնը, իսկ յաջողութիւնը զիրենք կը խրախուսէր Արեւելեան քրիստոնէաները անարգել, եւ մանաւանդ անոնց դէմ կրօնական հակառակութիւն եւ աստելութիւն մղել, իրենց դաւանութեան հնազադեցնելու համար: Այս վայրկեանէն կը սկսի Արեւելցիներուն վերաբերումն ալ պաղիլ Լատիններուն հանդէպ, եւ ասոր արձագանգն է պատմիչին խորհրդածութիւնը Մելիտինէի պարտութեան վրայ. *Այսպէս գործեցաւ ընդ զօրսն Ֆրանկաց, զի թողին զուղղորդն ճանապարհն Աստուծոյ, եւ սկսան զնալ ընդ ճանապարհն մեղաց* (ՈՒՌ. 335): Արեւելցիք միամտօրէն կարծած էին, թէ քրիստոնէութեան անկեղծ սերն էր որ Լատինները կը զինէր իրենց պաշտպանութեան, բայց շուտ հասկցան անոնց ուղղութիւնը, երբ անոնք *զՀայ եւ զՀռոմ, զԱսորի եւ զվրացի մերժեցին յամենայն ուխտիցն, եւ խտտորեցան ի ճանապարհս փախակողմեանս, եւ թողին զբուն պողոտայն առ յաջակողմեան ճանապարհին* (ՈՒՌ. 338):

909. ԾՈՒԱԶԱՏԻԿ ԵՒ ՎԿԱՅԱՍԷՐ

Ծռագատիկ մըն ալ հանդիպեցաւ 1102 թուականին, եւ առիթ ընծայեց նորոգելու այն տարածայնութիւնները, որոնք տեղի ունեցած էին 95 տարի առաջ 1007ին (§804): Ուռուհայեցին կը գրէ թէ ծռագատիկը, *հանապազ ածէ ի մոլորութիւն զատկաց յամենայն իննսուն եւ հինգ ամ* (ՈՒՌ. 354), սակայն 95 տարիներու հեռաւորութեամբ հանդիպած ծռագատիկը, միայն 4 անգամ կը հանդիպի 532 տարիներու շրջանին մէջ, եւ 285 տարիներու միջոց մը կը կազմէ, իսկ մնացեալ 247 տարիներու միջոցին ծռագատիկ չի հանդիպիր, առ այդ պէտք եղած տոմարական պահանջները չճշմարտուելուն համար: Այս անգամ հանդիպող 1102ի ծռագատիկը, որ համապատասխանողն էր Մովսիսեան հինգհարիւրեակին մէջ 570ի ծռագատիկին (§383), աւելի նշանակութիւն կ'ունենար, որովհետեւ Լատիններ ալ Հայոց հետ շփման մէջ կը գտնուէին, եւ Յոյներու հետ համաձայն էին Իրիոնեան տոմարին հետեւողութեամբ, եւ Հայոց դէմ եղողներուն թիւը կ'անէր: Վրացիք արդէն Յունաց հետ կանուխէն համաձայնած էին (§429), միայն Ասորիք կը մնային Հայերուն հետ համաձայն (ՈՒՌ. 353), բայց վերջէն անոնք ալ *սհարեկ լինէին, եւ դարձան ի կողմն յունաց, եւ ուրացան զդաշինսն զոր ունէին ընդ Հայք* (ՈՒՌ. 354): Երբայեցուց տոմարը համաձայն էր Հայոց (ՈՒՌ. 351), բայց անոնց համաձայնութիւնը չէր կրնար զօրաւոր փաստ մը ըլլալ քրիստոնէից մէջ, թէպէտ նախընթաց անգամ Հայեր կրցած էին անկէ օգտուիլ (§429): Հայերը այդ կողմիցման մէջ աւելի նեղուեցան, մանաւանդ որ բռնադատութեանց ալ ենթարկուեցան թէ Յոյներուն եւ թէ Լատիններուն կողմէն: Այս վիճակը աւելի ծանրացախ կ'երեւի Եղեսիոյ մէջ, որ հարկ կը սեպուի ուղղակի Վկայասերին դիմել: Վկայասերին տուած պատասխանը կամ կայթողիկոսական թուղթը ամբողջաբար պահուած է (ՈՒՌ. 355-360), եւ կարելոր պարագաներ ալ կը պարունակէ պատմութեան նկատմամբ: Վկայասեր Հայերուն կը հրամայէ ամուր կենալ իրենց եկեղեցւոյն կանոնաց եւ սովորութեանց վրայ, տոկալով իրենց դէմ եղած հակառակութեանց եւ համբերելով վշտաց եւ նեղութեանց, եւ ցաւելով կը դիտէ որ *մինչեւ ցայժմ յանաստուած հեթանոսաց տերանցն զանգիտէաք եւ դատէաք, եւ այժմ ի քրիստոնէիցոյ այնպէս* (ՈՒՌ. 358): Յոյն ու Լատին չի գատեր, զի *զՀռոմ ազգն եւ զայս ոմանս* (ՈՒՌ. 359) մէկ գիծի վրայ կը դնէ: Այդ խօսքերը շատ նշանակալից են Վկայասերի բերանը, զոր ոմանք յունադաւան եւ ուրիշներ հռոմէադաւան ընել կը ճգնին, եւ անոր բերնին մէջ եղած սիրայորդոր միութեան նպատակը՝ հպատակութեան եւ դաւանափոխութեան

գաղափարին հետ կը շփոթեն: Վկայասեր իր հրահանգը տուած ատեն, կատարեալ հայրապետական հեղինակութեամբ կը խօսի, իր ողջոյնն ու օրհնութիւնը կ'ուղղէ *ի Լուսաւորչի սուրբ այթոռոյս* (ՈՒՌ. 355), իրեն համար կը վկայէ, թէ *քառասուն ամ կամ իմով հայրապետութեամբ*, եւ Հայ ժողովուրդին ուղղուելով՝ *ամենեքեան որ իմուս հայրապետութեանս եւ հաւատոցս կցորդ էք* կ'ըսէ: Կը խոստովանի թէ *ուղղափառ եւ անթերի ունիմ զհաւատն*, կը հրամայէ, *մի' թուլութեամբ եւ աշառանօք պատկառէք եւ կամ երկնչիք, եւ մի' զԱստուած վանառէք վասն սնտոյ կենացս* (ՈՒՌ. 360): Այդ խօսքերը անդիմադրելի կերպով կը հաստատեն թէ Վկայասերը հայրապետական բարձր իշխանութիւնը պահած էր միշտ իր վրայ, Բարսեղի լիակատար գործունէութիւ թողով մէկտեղ, եւ թէ անվկանգ պաշտպան էր Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցւոյն դաւանութեան: Այս հայրապետական թուղթին զօրութեամբ, որ շրջաբերականի ձեւն ունի, Ուռհայեցիք եւ բոլոր Հայեր *հաստատեցան ի վերայ ճշմարտութեան*, իրենց գատիկը Ապրիլ 13ին ընելու, եւ Յոյններուն հետ Ապրիլ 6ին չնելու: Իսկ գատկական լոյսին մասին, կ'ըսէ պատմիչը, թէ Ապրիլ 5ին Երուսաղէմացիքն *խաբեցին զագգն իրեանց, եւ յօտար հրոյ վառեցին զաստուածային զկանթեղսն*, թէ սուրբ լոյսը ստուգապէս վառեցաւ ի Հայոց գատկին, Ապրիլ 12ին, եւ թէ այսպէս *վկայեցին ամենայն հաւատացեալք* (ՈՒՌ. 361): Բարեբախտաբար յիշատակութիւն չկայ, որ այս առթիւ շփոթութիւն ելած, կամ կարգ ու կռիւ ու սպանութիւն տեղի ունեցած ըլլայ:

910. ԲԵՍՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

Երբ Տարոսի լեռնաշղթային վրայ Ռուբէն ու Կոստանդին ու Թորոս հետզհետէ հայկական իշխանութիւնը կ'ընդարձակէին, սպագայ թագաւորութեան հիմները հաստատելով, անդին Եփրատի եզերքը Գող Վասիլի հիմնած իշխանութիւնն ալ օրէ օր կ'ընդարձակուէր: Բեսունը, այժմեան Պէհեսնին, միշտ կեդրոնն էր այդ իշխանութեան, որուն գլխաւոր բերդերէն մին էր Հռոմկլան, եւ որուն հովանաւորութիւնը կը տարածուէր Ամանոսի եւ Տարոսի լեռնաշղթաներուն խառնման կողմերը, Սեաւ-Լեռ կոչուած բարձունքներուն եւ ձորամէջներուն մէջ համախմբուած վանքերուն վրայ: Այստեղ կը կազմուէր նոր վարդապետանոց մը Հայաստանէ գաղթող վարդապետներուն գլխաւորութեամբ, եւ յատուկ դպրոց մը կը կազմուէր ԺԲ. դարուն մէջ, ուսկից շատ նշանաւոր անձեր ալ ծաղկեցան հետզհետէ: Հայաստանի մէջ եղող ցրիւ վանքերը, մէկ մէկուն տեսէ դադարեցան երկրին արկածներուն երեսէն: միայն Հաղբատ ու Սահանին դրացի վանքերը Չորոյգետի գաւառին մէջ, իրենց կեանքը կրցան պահել, եւ Արեւելեան վարդապետներու խումբ մը ծաղկեցուցին, արեւմտեան ազդեցութենէ հեռու, եւ Յոյն ու Լատին մերձաւորութենէ ազատ: Վկայասերը գլուխ եւ առաջնորդն էր Սեաւ-Լեռան վանքերուն, եւ հոն Արեգի վանքէն գրած էր գատիկի խնդիրին մասին հայրապետական թուղթը (ՈՒՌ. 355): Գող Վասիլը ճարտար վարչականութեամբ եւ զինուորական զօրութեամբ իրեն համար բարձր դիրք մը կազմած էր շրջակայ իշխանութեանց վրայ, եւ հաւասարապէս բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակէր թէ քրիստոնէաներու եւ թէ մահմետականներու հետ: Իր այդ ազդեցութեան արդիւնքներէն մին եղաւ Անտիոքայ կոմս Բոյեմոնդոսը Դանիշմանի գերութենէն (§908) ազատել, 100,000 դահեկանի փրկանքով եւ նուէրներով, որոնց ինքն Վասիլ կը մասնակցէր քսան հազարով: Մնացեալ գումարը զանազան կողմերէն հաւաքուելով Վասիլի յանձնուեցաւ, որ գերեզարձին համար բանակցելով, փրկանաւորեալը նախ ինքն *մեծաւ պատուով հանգուցանէր ի տան իւրում*, եւ անկէ Անտիոք կ'ուղեւորէր, եւ Բոյեմոնդոս իբր երախտագիտութեան նշանակ *մեծաւ երդմամբ եղեւ որդեգիր Գող Վասիլին Հայոց իշխանին* (ՈՒՌ. 364): Եղելութեան թուական նշանակուած է 1103 տարին (ՈՒՌ. 362):

911. ԲԱՐՍԵՂԻ ՆՈՐ ՇՐՁԱՆԸ

Բարսեղ կաթողիկոսին այցելություններեն, եւ 1093ին նորէն Անի դառնալէն ետքը (§905), անոր կողմէն նոր գործունէութեան չհանդիպեցանք, որով նա հեռու մնացած կ'ըլլայ Լատիններու յարաբերութիւններէն, բայց չենք կարծեր թէ արեւմտեան Հայերուն յարաբերութենէն ալ հեռու մնացած ըլլայ: Որովհետեւ դադարած էին ինքնագլուխ կաթողիկոսները (§904), եւ Վկայասէր ալ առօրեալ եւ վարչական գործերէ հեռու միայն ծանր պարագաներու մէջ իբրեւ գերագոյն վարիչ իր պատգամները կ'արձակէր, ինչպէս տեսանք զատկական խնդիրին մէջ (§909): Բարսեղ իբրեւ լիագոյն իշխանութեան տէր, *ընդ քանադրանօք փակեաց* Ադուանից Ստեփանոս կաթողիկոսին եղբայրը, զոր Ադուաններ իւրովի աթոռ բարձրացուցած էին եղբոր մահուրնէ ետքը: Վճիռին համակերպեցան Ադուաններն ալ, եւ Ստեփանոսի եղբորը, *խոտոր* վանքն ալ որ նկատի առնելով, *յայթոռոյ եւ ի պատուոյ հայրապետութեան ընկեցին արտաքս* (ՈԻՌ. 365): Բարսեղ պէտք զգաց անգամ մըն ալ հովուական շրջագայութեան ելլել 1103ին, եւ *իջեալ ի քաղաքէն Անուոյ, ամենայն պաշտօնէիք իւրօք եւ ազատովք, եպիսկոպոսօք եւ քահանայիք*, նախ եւ առաջ եկաւ Եդեսիա, ուր կոմս էր Բաղդովինոս Տպորկ (§908), որ *յոյժ սիրեաց զհայրապետն Հայոց, եւ մեծարեաց մեծաւ պատուով, որպէս վայել է հայրապետի, եւ զիւրս եւ տուրս պարգեւէր ննա* (ՈԻՌ. 364), կամ ինչպէս կը կարծենք, ճանչցաւ Բարսեղի տիրապետութեան իրաւունքը իր սահմաններուն մէջ գտնուող հայրապետական կալուածներուն վրայ, վասն զի հաւանական չենք կարծեր Լատին իշխանէն Հայոց կաթողիկոսին նոր կալուածներ տուիլը: Հարկաւ Բարսեղ Եդեսիոյ մէջ բնակութիւն չհաստատեց, այլ հանդիպեցաւ Գերմանիկիա ալ, ուր նոր լատին իշխանութիւն մը հաստատած էր Ժոսելին (Jossefin) կոմսը, գրաւելով քաղաքը յունական կուսակալ Թաթուլի ձեռքէն, որ Տիրամօր պատկերը Լատիններուն չէր թողուր, այլ կը ծախէր Թորոս իշխանին *յոյով ոսկւոյ եւ արծաթոյ* (ՎԱՐ. 113): Այդ պատկերն է զոր Թորոս զետեղեց Անարգարայ քաղաքը կառուցած *Չօրսվարաց անուամբ պատուեալ* տաճարին մէջ, *որպէս յարձանսն էր փորագրեալ* (ՎԱՀ. 195): Անշուշտ Բարսեղ զանց չըրաւ Քեսուն ալ երթալ, եւ այցելել Վկայասէրին, որ Սեաւ-Լեռը թողած էր *ի միջերկրեայս անդուատ փախեալ որ Եփրատայ մերձ առկացեալ, քաղաք Քէտուն իմն անուանեալ, այդ հուպ է վանք Կարմիր կոչեալ* (ՉԱՓ. 549): Չենք զիտեր թէ Անտիոք եւ Կոպիտառ եւ Լամբրոն ալ հանդիպեցաւ, վասնզի յիշատակ չունինք, եւ ինչչափ ատեն շրջագայած ըլլալն ալ ճշդուած չէ, բայց Բարսեղի ընդհանուր այցելութեան ելած լինելը անտարակուսելի է, երբ *յազգի ազգի շփոթմանէն*, որ այն օրեր սկսան, ստիպուեցաւ այցելութիւնները կարճել, եւ դառնալ *յայթոռն իւր Անի*: Ղզիլ ամիրա, Թուրք նոր հրոսակի մը գլուխը, Դուին գրաւեց եւ սպաննեց Աբունասր ամիրան, որ իշխանն էր: Մանուշէ Անիի ամիրան իրեն համար սկսաւ վախնալ, եւ եղբորը Աբունասրի վրէժը լուծելու դիտմամբ նոր գունդեր հաւաքելու համար Պարսկաստան գնաց (ՎԱՐ. 113): Եդեսիոյ Բաղդովինոսը եւ Գերմանիկիոյ Ճոպինը Խառանը գրաւելու ելան, բայց յաղթուեցան եւ գերի ինկան: Անտիոքի Բոյեմոնդոսն ալ Եւրոպա անցաւ նոր Խաչակիրներ շարժելու իշխանութիւնը յանձնելով իր քեռորդոյն Տանգրետիի (Tancredi) (ՈԻՌ. 367): Պարկիարուխ սուլտանն ալ կը մեռնէր այն օրերը՝ ներքին գրգռութեանց դուռ բանալով յաջորդութեան մասին, մինչեւ որ կը զօրանար Մուհամմետ եղբայրը: Այդ պարագաներուն երեսէն էր որ Բարսեղ հապճեպ Անի կը դառնար 1105 տարուոյ սկիզբները:

912. ՎԿԱՅԱՍԷՐԻ ՄԱՀԸ

Հազիւ թէ Բարսեղ Անի դարձած էր, որ *խկոյն հասանէ ննա խնդիր* Վկայասէրէն, եթէ *հասեալ էժամանակ իմ, եկ յուղարկեա զիս առ Տէր* (ՎԱՐ. 113): Վկայասէրի Սեաւ-Լեռան Արեգի վանքէն-Քէտունի Կարմիր վանքը փոխադրուիլը եղած էր Գող Վասիլ իշխանին եւ

իր իշխանուհի ամուսնոյն հոգաւորութեամբ, վասնզի *նոցա զհովիւ իւրեանց բերեալ, որպէս զհայր սուրբ յանձանձեալ, զորպիսիմամբ ծերատածեալ, յաշխատութեանց հանգուցեալ* (ՉԱՓ. 549), ամենայն գուրգուրանօք կրիսնամէին անոր վերջին օրերը: Վկայասերը Բարսեղը իրեն մօտերը կարծելով, անոր դարձին կըսպասէր, բայց Անի մեկնիլը լսելով, անմիջապէս խնդրակներ կը հասցնէր, վասնզի կը զգար իրօրերուն կարճնալը: Հազիւ թէ Բարսեղ կը լսէ, *ոչ յապաղեալ* ճամբայ կ'ելլէ *յուսով վերջին օրհնութեանն*: Եկած ատեն Բալուի մօտ, Մենծկերտ բերդին Յունականները վրան կը յարձակին (ՎԱՐ. 113): *Յունական* անունով պէտք չէ Յոյները իմանալ, այլ Սելճուքեան արեւմտեանսուլտանութեան ճիւղը, որ առաջ Սեբաստիոյ, եւ վերջէն Իկոնիոյ մէջ կեդրոնացաւ, եւ Ռումանունով կոչուեցաւ, Յունական կայսրութեան երկիրներուն մէջ հաստատուած ըլլալուն համար: Սովորաբար 1084-ին կը դրուի այդ սուլտանութեան սկզբնաւորութիւնը (ՎԵՐ. 465): Բարսեղ իրեններով *քաջասրտաբար արհացեալ* դէմ դրաւ յարձակման, *ոչ ետ ըստ կամաց իւրեանց առնել*, այլ այնչափ ինչ յանձնեց, որչափ *ինքն թողացոյց*, եւ անցաւ եկաւ անվտանգ Կարմիր վանքը, եւ կենդանի գտաւ իր պատկառելի մօրեղբայրը: Վերջին պահուն Վկայասէր իրեն մօտ կանչեց Բարսեղ կաթողիկոսը եւ Վասիլ իշխանը, եւ առջեւ կոչելով *պատանհի ուն Գրիգորիս անուն*, որ *իրքուրոց որդւոյ որդի էր, զնա յատենի կացուցանէր, եւ անուանէր զնա կաթողիկոս տանն Հայոց*, եւ իր այդ կամքին միջնորդ կացուցանէր *զիշխանն Հայոց զՎասիլն գտէրն Քեսնոյ, եւ զամենայն աշխարհն նորա* (ՈՒՌ. 372): Գրիգոր Վկայասէրի այդ յանձնարարութիւնը կտակային կարգադրութենէ աւելի նշանակութիւն չունի, զի ոչ թէ նոյն ժամոյն կաթողիկոս կը ձեռնադրէր, այլ զկնի մահուն տեսուն Բարսեղ ըլլալիք բան մը կը յանձնարարէր, եւ չէր ալ կրնար նախատեսել թէ շատ շուտ պիտի հանդիպէր Բարսեղի մահը, պատահական արկածի մը երեսէն, որով 12 տարեկանեղող պատանին, 8 տարիէն հազիւ երիտասարդութեան թեւակոխած, կաթողիկոսութեան պիտիբարձրացուէր: Գրիգոր պատանին, որուն վրայ է խնդիրը, որդին էր Ապիրատ գօրավարին, որդւոյ Ծովք իշխանին եւ Մագիստրոսի չորրորդ աղջկան, կամ որ նոյն է Վկայասէրի կրտսեր քրոջ թոռը (§867), որ իրեն ձեռքին տակ խնամուած էր եղբօրը Ներսէսի հետ: Վկայասէրի մահը տեղի ունեցաւ տարիքին յառաջացման հետեւանքով, ծերութեան յարակից հիւանդութեամբ մը: Մահուան օրնշանակուած է, *ի տրէ ամիս, յառաջին շաբաթն ամռան աղուհացիցն, յաւուր շաբաթու* (ՈՒՌ. 372): Ամռան աղուհացի առաջին շաբաթը, Եղիական կոչուած պահքն է, որուն շաբաթ օրը հին տոմարով Երեմիա մարգարէի տօն կը կատարուէր (ՎԱՐ. 114), եւ Ծնորհալիին ձեռքով Հոգեգալստեան տօնի փոխուելէն ետքն ալ՝ իբր յիշատակ կը մնայ Երեմիայի պատկանող ճաշու ընթերցումը: Այդ շաբաթ օրը 1105-ին կը հանդիպէր Յունիս 3-ին, եւ հայկական տոմարով 554 տրէ 11-ին՝ շարժական տոմարի հաշուով: Արդէն պատմիչն ալ տրէ ամիսը կը յիշէ առանց ամսաթիւի, որ եթէսարկաւագադիր անշարժ տոմարով հաշուած ըլլար, մարտի 28-ին համեմատուած պիտի ըլլար: Իսկ Յայսմաւորքի մէջ Օգոստոս 8-ին եւ աւելեաց 3-ին նշանակուած ըլլալը (ՅԱՄ. Բ. 68), Գրիգոր Գ. -ի յիշատակին հետ կցուած ըլլալէն յառաջացած պիտի ըսուի: Վկայասէրը թաղուեցաւ Քեսունի Կարմիր վանքը, ուր վախճանեցաւ: Իսկ տարիքը ութսունը անցած պէտք էր ըլլար, 47 տարեանցած էր հօրը մահուընէն 1059-ին (§ 866), եւ ինքը հաւանաբար Մագիստրոսի ութը զաւակներուն երկրորդն էր Վասակէ ետքը, որով 35 տարեկանէ աւելի եղած պիտի ըլլար հօրը մեռած տարին, երբանոր տեղ Միջագետքի, Վասպուրականի եւ Տարոնի կուսակալութիւնը ստանձնեց:

913. ՎԿԱՅԱՍԷՐԻ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

Վկայասէրը ազգային եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ նշանաւոր եւ պատկառելի եւ գովաբանուած դէմքերէն մէկն է, եւ ճանչցուած է իբրեւ *սին հաւատոյ Հայաստանեայց, եւ պարիսպ սրբոյն կեղեցւոյ տանն Արեւելից*, եւ անձնապէս նկատուած ատեն, անհնար է չճանչնալ իր վրայգերագանց արժանիքը: Իր առանձնական կեանքը *պայծառ առաքինութեամբ* զարդարուած էր, եւ Մագիստրոսի որդին եւ կայսերական դուքսը, գիտցաւ մերկանալ ամէն աշխարհական ճոխութիւնէն հետեւիլ *յամենայն ճգնողական վարս, պահօք եւ աղօթիք եւ անդադար սաղմոսերգութեամբ: Էրիեզ բարուք եւ խոնարհ*

սրտի, եւ յոյժ աստուածասէր եւ պատուիրանասպահ, սրբութեան եւկատարելութեան ճշմարիտ տիպար մը: Գրական արժանեօք իրմէ կը սկսի լեզուական զարգացմաննոր շրջան մը. պարզ եւ ընտանի հայերէն ոճ մը, որուն պէտք է Վկայասէրը իբր նախահայրճանչնանք: Վերջին մատենագիրներ եղած էին Նարեկացին եւ Մագիստրոսը, առաջինը իզարգարդեալ ձեւովը, եւ երկրորդը անընտել ոճովը ընդհանուր տարածման անյարմար էին, իսկ Վկայասէրով սկսուած ոճը ազդեցիկ ոյժ մը կ'ունենար Շնորհալիներ եւ Լամբրոնացիներ եւ Սարգիսներ պատրաստելու, Սեաւ-Լեռնեցիներու բազմերախտ խումբը, եւ այսպէս թէ անձամբ եւ թէ իր հետեւողներու ձեռքով՝ *պայծառութեամբ սուրբ գրոց եղից գեկեղեցի Հայաստանեայց* (ՌԻՌ.370): Յաւ է միայն, որ այդ անձը, որուն համար վկայուած է, թէ *Երկրորդ Մեսրոպ մեզ երեւեալ, զգիրս բազումն թարգմանեալ, առ ի Յունաց եւ յԱսորոց ճառքս սրբոց վերաբերեալ* (ՉԱՓ. 546), չունենայ այժմ որեւէ գործ մը իր անունով մակագրեալ. չենք գիտեր թէ յատուկ գործ մը կազմած ըլլալուն համար, թէ ոչ պարզապէս կորած ըլլալուն համար: Սակայն մերձաւորներն ալ *գիրս բազումս* կ'ըսեն, բայց որոշ անուն չեն տար, եւ նոյն իսկ Գործոց մեկնութիւնն ալ, որ իրեն կը յատկացուի, իր աշակերտին Կիրակոսի գործ եղած կ'ըսուի (ՀԻՆ. 599): Բայց ինչ ալ ըլլայ այդմասին ստուգութիւնը, անտարակոյս է որ Վկայասէրին օրինակն ու քաջալերանքը՝ նոր եւ ընտիր շրջան մը ստեղծեց Հայ գրականութեան համար: Այդ մասին ալ կատարելապէս նմանած եղաւ Մեսրոպի, որուն անունով մակագրեալ աշխատութիւններ չկան մեր ձեռքը: Բարեկարգիչ հոգի մընալ պէտք է ճանչնալ Վկայասէրի վրայ, որ չբաւականացաւ ինքնիրեն *պատուիրանասպահ* ըլլալ, այլ իր ուղեւորութեանց մէջ ամէն կողմէն իբրեւ ժրաջան մեղու բարեկարգութեան նիւթեր եւ տարրեր հաւաքելով բերաւ զանոնք իրեններուն հաղորդել, որով կրօնաւորական եւ վանական կեանքի կարգադրութիւններ հաստատեց, եւ գործադրութեան հսկեց, եւ եկեղեցական ընտիր սերունդի մը սկզբնապատճառ եղաւ: Անցողակի ըսենք այստեղ, թէ անհնար է ճշդութեամբ որոշել Վկայասէրի պտոյտներուն թիւն եւ ուղեգիծը: Ամէն պատմիչներ առաջին եւ ընդարձակագոյն ուղեւորութեան մը պատմութիւնն ունին՝ այլ տարիներու տարբերութեամբ, որով յայտնի չ'ըլլար, թէ միեւնոյն ուղեւորութեան թուականը կը շփոթեն, թէ ոչ տարբեր ուղեւորութեանց կ'ակնարկեն: Մենք անգամ մը միայն զայն պատմեցինք, ուղեգիծը Կոստանդնուպոլսոյ, Եգիպտոսի եւ Երուսաղէմի վրայամփոփելով, եւ Հռոմը դուրս հանելով (§ 880), բայց դժուարութիւն չունինք ընդունելու թէ ուրիշ ճամբորդութիւններ ալ ըրած ըլլայ, միօրինակ ուղեգիծով, որուն իբր նշան կրնայ առնուիլ Երուսաղէմի առման միջոցին այնտեղ գտնուիլը (§ 907):

914. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԸ

Վկայասէրի հայրապետական պաշտօնավարութիւնը երկու գլխաւոր կէտեր կը ներկայեմանրախոյզ քննադատութեան առջեւ, կաթողիկոսական իշխանութիւնը ձեռնթափ եւ անգործկերպով պահելը, եւ միութենական իղձերուն ընդարձակ ասպարէզ տալը: Առաջին մասին արդէն մեր միտքը յայտնած ենք (§ 903), չկարենալով արդարացնել այդ աստիճան ձեռնթափ լինելը: Որչափ ալ ստոյգ է, թէ *յամենից բռնադատեալ եւ յակամայ հարկաւորեալ* (ՉԱՓ. 545) կաթողիկոսօծուելու զիջաւ, որպէսզի յունական արգելքին վերցուելուն օգնէ իր անձով եւ իր անունով, եւ որչափ ալ յայտնապէս պայմանաւորուած ըլլալը ենթադրուի Գագիկներու եւ Ատոմներու հետ (§878), բայց անգամ մը որ անունը կը ստանձնէր, պատասխանատուութիւնն ալ ստանձնած կ'ըլլար Աստուծոյ եւ մարդկան առջեւ, եւ չէր կրնար զինքն արդարացնել անուանական կաթողիկոսութեամբ: Եթէ ինքն տիրապէս ձեռք առած ըլլար պաշտօնին տուած իշխանութիւնը, հարկաւ տեղի չէր ունենար վեց եւ ասելի կաթողիկոսներու միանգամայն գտնուելուն գայթակղութիւնը (§ 902): Նոյն գայթակղութիւնը շատ ասելի ալ տարածուած կ'ըլլար, եթէ բախտը իրեն ժիր եւ գործունեայ, պարկեշտ եւ հաւատարիմ գործակից մը չպատրաստէր, իր իսկ քեռորդոյն Բարսեղ Պահլաւունիի կամ Անեցիի անձին վրայ. բայց այդ մասին ալ ինքն հետեւող մըրեալ եւ ոչ նախաձեռնարկ պատրաստող մը, որովհետեւ Անեցոց գործին հաստատողն եղաւ, եւ ոչ թէ ստուգապէս թելադրողը (§ 896): Բարսեղի գործունեութեան շնորհիւ հակաթոռներ ջնջուեցան եւնա եղաւ որ ամէն գործառնութիւն եւ

պատասխանատուութիւն ստանձնելով, պատին եւ իրաւունքը բուն կաթողիկոսին վերապահելու իմաստուն եւ խոհական ձեւը պահպանեց, եւ ձեռքանցուցած իշխանութիւնը զեղծումներու գործիք չըրաւ: Եթէ Բարսեղ եղած չըլլար, թերեւս պատմութիւնը՝ անկարգ եւ անկանոն ընթացքին հետեւանքներէն գայթակղելով, ծանրմեղադրանքներ ստիպուէր դնել Վկայասէրի անձին վրայ, որ այժմ իր գործակիցին արդիւնքէն արդարանալով, իբր արժանաւոր հայրապետ կ'ընդունուի ու կը գովաբանուի:

915. ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Միութենական ձգտումներուն գալով, անտարակոյս է, որ Վկայասէր մանկութենէն յունականութեամբ հետեւած, յունական կեանք վարած եւ յունական կայսրութեան ծառայած, պետք էր սիրտով ու միտքով յունասէր եւ յունամետ զգացումներու տիրացած ըլլար, եւ այդ զգացումներուն արտայայտութիւնը նոյնիսկ կաթողիկոսական աստիճանին եւ պաշտօնին մէջ ալ պահէր: Այդ զգացումներուն հետեւանքն էր թերեւս մեծ աթոռներուն այցելական պտոյտը, մօտէն շփման մէջ մտնելու եւ մերձեցում գոյացնելու նպատակով, որով վերջ տրուէր Հայոց եկեղեցւոյն կղզիացեալ դիրքին, եւ ներքին կապակցութիւն հաստատուէր մեծագոյն կամ հզօրագոյն եկեղեցիի մը հետ, ուսկից կրնար ոյժ մը սպասուիլ Հայոց եկեղեցւոյն ներքին կացութեան վրայ: Եթէ այդ տեսութիւնները մասամբ հաւանական երեւնալով, կրնային Վկայասէրին դիտումներուն մէջ տեղի գտնել, սակայն ստոյգն այն է, թե՛ նա երբէք յունամոլ չեղաւ, եւ իր ազգային եկեղեցին ծանր զոհողութեանց ենթարկելով, եւ ինքնութիւնը ուրանալով, միութենական ձգտումները յաջողցնելու չառաջնորդեց եւ չստիպեց: Անոնք որ օտարին հետ ներքին եւ սերտ եւ ճշգրիտ ծանօթութիւնունին, կրնան միայն մէկ աստիճան մերձաւորութեան գաղափարին հետեւիլ, այլ հպատակութեան կամ ճուլման գաղափարին չեն կրնար համակերպիլ, երբոր անկեղծ են, վասն զի իրենց ներքին ծանօթութիւնները օտարին զեղծարար եւ դժպիհ կողմերն ալ իրենց առջեւ կը բանան: Այս եղած է Վկայասէրին ալ ներքին զգացումը, եւ շատ նշանաւոր է գատակական շրջաբերականին այն խօսքը, թէ *մինչեւ ցայժմ յանաստուած հեթանոսաց տէրանցն զանգիտէաք եւ դատէաք, եւ այժմ իբր իստոնէիցդ այնպէս* (ՈՒՌ. 358): Վկայասէրը, Մագիստրոսի որդին եւ անոր հոգւոյն ժառանգ, կրցաւ Յոյներուն հետ մերձաւորութեամբ՝ Հայութիւնը զօրացնելու գաղափարը փայփայել, բայց Հայութիւնը զոհելու, Հայոց դաւանութիւնը փոփոխելու, Հայոց եկեղեցին հպատակեցնելու, Հայոց ինքնութիւնը այլայլելու գաղափարէն հոգւով չափ հեռու մնաց, եւ այլադաւան քրիստոնէան երուրնթացքը՝ այլակրօն հեթանոսներու ընթացքին բաղդատելու համարձակութիւնը ունեցաւ: Միեւնոյն ընթացքը բռնեց Լատիններուն հետ ալ, երբ ասոնք 1096-էն ետքը Արեւելքի մէջ երեւցանելու ուղղակի շփման մէջ գտնուեցան: Հեռուէ եկող քրիստոնէայ բանակ մըն էր, որ քրիստոնէութեան պաշտպանութեամբ ոգեւորուած, եւ իսպառնիչ զարդով զինուած, հարկաւքիստոնէութեան համար նեղուածներու օգնական պետք էր ըլլար: Ալեքս Կոմնենոս կայսրն ալ այդ համոզմամբ իրենց պաշտպանութիւն խոստացաւ, Հելլենապոնտոսէ եւ Վոսփորէ անցուց Խաչակիր գունդերը, եւ դէպի Փոքր Ասիա առաջնորդեց: Հայերն ալ իրենց մասին Կիլիկիոյ եւ Ասորիքի ճամբաները դիւրացուցին, արեւելեան եւ արեւմտեան քրիստոնէաներ առանցիստութեան եղբայրակցեցան, վասն զի Լատիններն ալ, տակաւին, արեւելեան քրիստոնէաներու ձեռնտուութեան կարօտ էին, եւ դաւանութեան խօսք չէին ըներ, եւ անխտիր կը հաղորդակցէին: Մինչեւ այս կէտը Հայերուն մերձեցումն ալ կ'արդարանար եւ իրենք խնդիր յուզելու պետք չունէին, Վկայասէրն ալ այդ ընթացքը կը հովանաւորէր: Գործը փոխուեցաւ, երբ Լատիններ ինքզինքնին զօրաւոր զգացին, եւ իրենց եկեղեցական իշխանութիւնը համարձակութիւն ստացաւ իր թաքուն խորհուրդները մէջտեղ հանելու, եւ միութենական խնդիրներու շարքը սկսաւ: Վկայասէրի օրով տակաւին այդ կէտերը բացուած չէին, եւ իր միութենական ձգտումները օրինաւոր եւ արդարանալի գիծերէն անդին չանցան:

916. Բարսեղի յաջորդելը

Նոր ընտրության պետք չկար Վկայասերին յաջորդը նշանակելու համար, եւ ոչ ալ նոր ձեռնադրության հարկ մը, երբ 1105 Յունիս 3ին աթոռը իբր թէ պարսպ կը մնար, բայց իրօք պարսպութիւն չկար: Արդէն 1081 գարունէն կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր Բարսեղ, Ապիրատ Պահլաւունիի եւ Վկայասերի քրոջ որդին, որ օրինաւորապէս աթոռակից եւ գործակից ճանչցուած էր, որ իրապէս կաթողիկոսական իշխանութիւն կը վարէր, եւ զոր հանգուցեալ հայրապետը *ի յաթոռ իւր հաստատեալ* էր (ՉԱՓ.550), իր աշխարհէ հրաժեշտի պահուն: Ուստի Բարսեղ օրինաւորապէս եւ տիրապէս կաթողիկոս կը հռչակուէր իր նախորդին եւ մօրեղբօր թաղումն ալ չկատարուած, որուն ինքը կը նախագահէր, անշուշտ: Իսկ Ստեփանոս, *հայր վանացն Կարմիր վանքի, որ արար ժողով ի վերայ գերեզմանին, եւ հայրապետական պատուով յուղարկեաց զնա ընդ սուրբսն* (ՈՒՌ.372), Վկայասերի դամբանախօս ներբողաբանը պետք է եղած ըլլայ, եւ ոչ յուղարկաւորութեան հանդիսագիրը, քանի որ կաթողիկոս մը ներկայ էր այնտեղ, եւ սգակիր ներներկայութեան ձեւը այն ատեններ ճանչցուած չէր: Վկայասերի վերջին ներկայութիւնը Քէտունի Կարմիր վանքին մէջ, եւ Գող Վասիլի ազդեցութեան բոլոր Հայ իշխանութեանց վրայ գերակշռութիւնը, եւ Հայութեան առաւել պատուաւոր ձեւով այդ կողմերուն մէջ ստացած դիրքը, առիթ ընծայեցին, որ այլեւս Քէտունի Կարմիր վանքը, ի մէջ լեբանց Շուրը անուանեալ, իբր բուն հայրապետանոց նկատուէր, եւ Բարսեղ ալ *գտնիականն աթոռ թողեալ ի Շիրականն Անի շինեալ*, կ'որոշէր մնալ այստեղ, *եւ աստանօր եկաւորեալ՝ առ իշխանին նախասացեալ* Գոգ Վասիլի բնակութիւն կը հաստատէր (ՉԱՓ.550): Բարսեղի առաջին հոգածութիւններէն մին եղաւ այն երկու մանուկներուն խնամքը, Գրիգորն ու Ներսէսը, որ էին Վկայասերի *քորորդոյ որդիք* եւ *Ապիրատի որդիք*, եւ Բարսեղի ալ մօրաքրոջ թոռներ, զորս *յանձնեալ* էր *ի նա* (ՎԱՐ.114) որպէսզի օրինաւոր դաստիարակութեամբ պատրաստուին այն բարձր կոչումին, զոր ինքն Վկայասերն որոշած էր Գրիգորի (912), եղբայրն ալ ժամանակին անոր գործակից նշանակելով: Գրիգոր այդ միջոցին 12 եւ Ներսէս 7 տարեկան եղած պիտի ըլլան:

917. Ստեփանոս Մանուկ

Բարսեղ լաւագոյն ընտրութիւն չէր կրնար ընել Վկայասերին սիրելի ձեռնասուններուն կրթութեան համար, երբ զանոնք յանձնեց Քէտունի կամ Շուրի Կարմիր վանքին առաջնորդ Ստեփանոս վարդապետին, որ Մանուկ մականունով ճանչցուած է, տասնեւութը տարեկան եղած ատենէն վարդապետելու եւ քարոզելու սկսած ըլլալուն, եւ երիտասարդական հասակի մէջ Բարսեղ կաթողիկոսէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլալուն համար (ՀԻՆ.606): Յիշեալ վանքը մեծ զարգացում ունեացաւ Ստեփանոսի ձեռքին ներքիւ, եւ ասելի եւս հռչակուեցաւ իր աշակերտութենէն ելած նշանաւոր անձերով, որոնց գլուխը պետք է արձանագրուին Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսը եւ իր եղբայրը Ներսէս Շնորհալին: Այս երկուքին ընկերակիցներն են Իգնատիոս Շնորհալի, Սարգիս Շնորհալի, Բարսեղ Շնորհալի, եւ ուրիշներ ալ: *Շնորհալի* մականունին կրկնումը նշանաւորագոյն աշակերտներուն վրայ, մտածել կու տայ թէ այդ կոչումը որոշիչ պատուանուն մը եղած է Շուրի կամ Քէտունի Կարմիր վանքի աշակերտութեան մէջ, ինչպէս *Քերթոյ* պատուանունը Սիւնեաց դպրոցին (398), եւ Իմաստասեր պատուանունը Արագածոտնի դպրոցին (979) յատկացեալ մակդիր անունի պէս գործածուեցան: Դիտողութեան արժանի է, որ Ներսէս՝ Մատթէոսի, Բարսեղ՝ Մարկոսի, եւ Իգնատիոս՝ դուկասի անտարաններուն մեկնութեան աշխատած են, ինչպէս Սարգիս ալ Կաթողիկեայց թուղթերուն, որոնք իրարու միացուելով Նոր

Կտակարանի գիրքերուն մեկնութեան ընդարձակագոյն գործի մը ծրագիրը կը կազմեն: Այդ ձեռնարկին գլուխն ու առաջնորդը անշուշտ նոյնինքն Ստեփանոս եղած է, իր աշակերտներուն վրայ բաժնելով լիակատար ձեռնարկի մը մասերը: Այդ կէտը շատ նպաստաւոր գաղափար մը կու տայ Ստեփանոսի կարողութեան եւ տեսութեանց նկատմամբ, նամաւանդ երբ նկատենք թէ վերոյիշեալ մեկնութիւնները շատ գործնական եւ շատ աւելի հմտական ոճ մը ունին, քան նախնի դարերու մեկնիչ սուրբ հայրերու գրուածները, որոնք յարմարական եւ վերացայան իմաստներու շրջանակին մէջ թափառելով, շատ անգամ գրական եւ պատմական իմացուածը զանց կ'ընեն: Ստեփանոս Մանուկ, մինչեւ իր կեանքին վերջը դպրոցական աշխատութեան մէջ յարատեւած է. միայն թէ իր անունով մակագրուած աշխատութիւն մը ձեռնուրնիս հասած չէ: Բայց եթէ գրածը կորսուած է, կամ թէ ուսուցչութեան պարապելով ինքնուրոյն աշխատութեան դիւրութիւն ունեցած չէ, ամէն առթի մէջ իր աշակերտները բաւական են անոր անունը բարձրացնել, եւ իրաւունք կու տան հայկական ուսմանց եւ եկեղեցական զարգացման նշանաւոր գործիչներու եւ արդիւնաւոր բարեկարգիչներու շարքը դասել Ստեփանոս Մանուկի՝ գրեթէ մոռցուած անունը: Սովորութիւն է *Արծաթի դար* կոչել հայկական ուսմանց վերանորոգութիւնը, եւ Ստեփանոս նշանակելի դեր վարած կ'ըլլայ այդ վերանորոգման մէջ:

918. Ժամանակին դէպքերը

Բարսեղի ժիրաժիր եւ գործունեայ պաշտօնավարութիւնը իր մօրեղբօր աթոռակցութեան միջոցին՝ մեզի յուսալ կու տար նշանաւոր եղելութիւններով եւ յիշատակաց արժանի բարեկարգութիւններով լեցուն օրեր ունենալ իր բուն կաթողիկոսութեան միջոցին: Դժբախտաբար, ոչ միայն շատ համառօտ եղաւ իր պաշտօնավարութիւնը, այլեւ եկեղեցական տեսակետէն գրեթէ ոչինչ ունինք պատմութենէ յիշատակուած: Ծնորհալին ալ, որ պատուագիր զգացումներով համակեալ է իր մամբեռորդւոյն հանդէպ, եւ երախտապարտ է անոր հովանւոյն ներքեւ ստացած զարգացման համար, պատմելու բան մը չի գտներ, եւ կանխաւ Մելիքշահէ ստացած ազատութիւնները (904) գովաբանելով՝ կը փակէ անոր վրայ գրելիքը: Այս հետեւանքին սկզբնապատճառը պէտք է փնտրել ժամանակին խռովեալ եւ ալեկոծեալ կացութեան մէջ, որ Բարսեղը ստիպեց պտոյտներ չընել եւ կեդրոնէն չհեռանալ, եւ քաղաքական եղելութեանց ստիպողականութեան ներքեւ՝ եկեղեցական գործերով զբաղուելէ արգիլուիլ: Անընդհատ պատերազմներու շարք մըն է, զոր պատմիչներ մեզ կը ծանուցանեն Վկայասէրի մահուան թուականէն սկսելով, որոնց վերջն ալ հասած չէր Բարսեղի մահուան տարին: Արեւելքէն Սելնուքեան սուլտանը Մուհամմետ Սափար եւ իր զօրավարները, ընդհանրապէս պարսիկ անունով կոչուած՝ կեդրոնին Պարսկաստանի մէջ ըլլալուն համար, տարուէ տարի նոր արշաւանքներ կը կազմակերպէին դէպ Արեւմուտք, Ասորիքի եւ Կիլիկիոյ Հայ եւ Լատին իշխանութեանց դէմ: Իրենց բուն դիտումը աշխարհակալութիւն չէր, եւ յետս մղուած աստեննին ալ աւարառութեամբ ու կոտորածով իրենց նպատակին կը հասնէին: Լատին իշխանութիւններ, երբեմն իրարու օգնական, եւ երբեմն իրարու թշնամի յեղեղուկ բախտին հետեւանքները կը կրէին, եւ զիրար կոտորելու ալ վարանում չէին զգար: Հայեր չէին գիտեր թէ ինչ ուղղութեան հետեւէին, երբեմն Լատիններու օգնութեամբ կ'օգտուէին այլազգին հալածելու, այլ իսկոյն Լատիններուն կողմէն այնչափ կը նեղուէին, որ Ջահան գաւառի Ալլապթա կամ Ալապթան քաղաքի բնակիչներուն նման, այլազգեաց վստահելով Փրանկաց զօրագլուխին կը յայտարարէին. *Արի՛, առ զազգո՞քն եւ զնա, Աստուած ընդ քեզ* (ՈՒՌ.375), կամ թէ Ուռհայի մէջ հանդիպածին նման՝ կը պարտաւորուէին հազար դահեկանի փրկանքով ազատել իրենց հովիւը, *զարքեսյիսկոսյոսն Հայոց զտէր Ստեփանոս*, մինչ Լատիններ անոր

գասն հանել ջանային, եւ յօժարութեամբ հեղումն առնէին արդար արանց եւ անմեղաց արեան: (ՈՒՌ.385): Մինչեւ իսկ 562 սահմի 20ին, այսինքն է 1113 Մայիս 9ին հանդիպածին նման, ոչմնաց ինչ չարութիւն զոր ոչ ածին ի վերայ քաղաքին Ուռհայոց, անոնք, որ երբեմն մուրանայով գային առ նա, եւ ահա փոխանակ բարեացն գայս այսպէս գործեցին, եւ չար հատուցին ամենայն հաւատացելոց (ՈՒՌ.408): Իբր թէ Քրիստոնէութեան պաշտպանութեան եկողներ էին, բայց քրիստոնէից օգնութեամբ զօրանալէ ետքը, արեւելեան քրիստոնէից դէմ կը դառնային, անոնց երկիրներուն տիրապետելու եւ անոնց հարստութիւնները գրաւելու նպատակով: Մենք նպատակ չունինք այդ եղելութեանց մանրամասնութիւնները պատմել, բաւական ըլլայ միայն յիշել, թէ երբ Գող Վասիլ, Կոմագինէի մէջ կը յաջողէր զինու զօրութեամբ եւ ճարտար քաղաքականութեամբ իրեն տէրութիւնը պահել եւ աւելի ալ զօրացնել ու ընդարձակել, նոյն յաջողութիւնն ունէր Ռոբոս Կիլիկիոյ մէջ: Իսկ Բարսեղ կաթողիկոս անոնց խորհրդատուն եւ խրատատուն էր, եւ իր միջնորդութեամբ կը ջանար փորձանքները հեռացնել Հայոց գլուխէն, որոնք նորանոր նեղութեանց հանդիպելով իրենց բնագաւառներուն մէջ՝ հետզհետէ կ'անեցնէին Կոմագինէի եւ Կիլիկիոյ գաղթականութիւնները:

919. Անիի կացութիւնը

Այդ միջոցին արեւելքի մէջ Վրացիք էին, որ գերակշիռ դիրք ստանալ կը սկսէին: Վրաց թագաւորը Դաւիթ, Գէորգի որդին եւ Բագարատի թոռը, յաջողած էր իր տէրութեան խառնել Ափխազաց եւ Աղուանից թագաւոր կորիկէի գաւառները, Տփգիսը առած էր Պարսկաստանի տիրապետողներուն ձեռքէն, եւ Մելիք սուլտանն ալ ընկճելով *ի հարուածս սաստիկս՝* տիրապետած էր Գանձակի վրայ, եւ *սրահանգ* աւազակներէն 500 հոգի ի *փայտ մահու* կախել տուած: Անիի ամիրայ Մանուշէի մեռնելէն ետքը, անոր յաջորդած էր որդին Ալլսուար, *այր անարի եւ կնամարդի*, որ քաղաքը Կարսի ամիրային կ'ուզէր ծախել: Անեցիք այդ բանին վրայ զայրացած, մանաւանդ իրենց կաթողիկէին վրայ խաչին տեղ *նալ ծանրագին եւ բարձրահասակ*, այսինքն խոշոր կիսալուսին մը դրուելէն ցաւած, Դաւիթին օգնեցին, որ քաղաքը գրաւէ, եւ նորէն խաչին նշանը կաթողիկէին վրայ բարձրացնէ: Ալլսուար եւ զաւակները գերի տարուեցան, իսկ Անիի մէջ կուսակալ թողուեցաւ Աբուլէթ Օրբելեան, եւ անոր օգնական որդին Իւանէ (ՎԱՐ.119): Բայց երբոր Դաւիթ մեռաւ եւ որդին Դեմետր իրեն յաջորդեց, Ալլսուարի զաւակներէն Փատլուն, որ Խորասան մնացած եւ գերութեան չէր գացած, բաւական զօրութեամբ դարձաւ *ի ինդիր հայրենի քաղաքին Անույ*, եւ որովհետեւ քաղաքին սպառնացող վտանգը մեծ էր, Աբուլէթ իր եւ իր որդւոյն ազատութեան համար տեղի տուաւ, եւ Փատլուն Անիի տիրեց: Պահ մը *բարուր խնամարկեալ քաղաքին արար խաղաղութիւն*, բայց յետոյ նորէն ուզեց կաթողիկէին վրայ կիսալուսինը նորոգել, Գրիգոր փակակալը բռնադատելով եւ բանտարկելով: Եկեղեցին ալ կողոպտել կ'ուզէր, բայց յանկարծ *հիւանդացեալ եւ տաքեկեալ*, Գրիգոր փակակալը ազատեց եւ կողոպտելու միտքէն հրաժարեցաւ (ՎԱՐ.121): Փատլուն յաջողեցաւ նորէն Գանձակն ու դուինը Վրացիներէն հանել, եւ իշխանութիւնը ընդարձակել, բայց սպաննուեցաւ, եւ տեղը անցաւ եղբայրը Խուշշեր, ասոր ալ քիչ ետքը միւս եղբայրը Մահմուտ, եւ այդ ամէն եղելութեանց հետեւանօք *անկաւ դարձեալ ի թշուառութիւն երկիրն Անույ* (ՎԱՐ.122): Այս եղաւ բնագաւառի գաղթականութեանց շատնալուն, եւ արեւմտեան երկիրներուն մէջ հայաբնակութեան ընդարձակուելուն սկզբնապատճառը:

Թորոս՝ Կոպիտառի իշխանը, որ այլևս Կիլիկիոյ իշխան ըսուելու չափ ընդարձակեր էր իր տէրութիւնը, մեծ յարձակում մը կրեց Պարսկաստանի Սելճուք հրոսակէն, որ Անարգաբայի կողմէն մտնելով *արար աւար գամենայն երկիրն Թորոսի*, եւ անկէ Գող Վասիլի սահմանները մտաւ Մարաշի դաշտին վրայէն, վայց Բերդուսի մօտ ընկրկեցաւ Վասիլի գունդերէր, որոնց Թորոս ալ միացաւ իրեններով, եւ *միաբան սրով զհետ ընթացան, արարին անյօի կոտորածս, եւ թափեցին գամենայն առ եւ զգերուջին* (ՈԲՌ.380): Բերդուսի պատերազմը տեղի ունեցաւ 1107ին, եւ միւս տարին նոյն այլազգիք վրէժխնդրութեան դարձան, բայց նորէն յաղթուեցան Հասանմսուրի կամ Հիւսնիմանսուրի պատերազմին մէջ, ուր մեծամեծ քաջութիւններ գործեցին Վասիլի զօրավարները, Ալլասաթ Տարոնցի Տանատի որդի, Պետրոս Վասիլի քեռին, Վասիլ Կամսարական Տղայ կոչուած, եւ Տիգրան *ի մեծամեծացն Հայոց* (ՈԲՌ.381), Հասանմսուրի պատերազմը տեղի ունեցաւ 1108ին, *հնձոց արմտեսց* ատեն, որ է մերձաւորաբար Յունիսի վերջերը, նկատելով գաւառին եղանակը: Միւս կողմէն կը շարունակէին Լատիններուն իրարու դէմ պատերազմները: Բագրովինոս Ուռհայի եւ Ճոսլին Թլպաշարի կոմսերը, յարձակեցան Անտիոքի Տանգրետի կոմսին վրայ: Վասիլի զինուորներէն 800 հոգի ալ իրենց հետ էին, այլազգիներու դէմ երթալու պատրուակով առնուած (ՈԲՌ.383): Բախտը Տանգրետի յաջող եղաւ, եւ Բագրովինոս տեղոյն քրիստոնէաներու վրայ ծանրացաւ, եւ Ալլասաթ Տարոնցին՝ որ *խռովութեան աղագաւ* Վասիլէ բաժնուած էր, *ոչ հանեալ ի գործ Տրանկին*, նորէն Վասիլի դարձաւ *խոցեալ ի բազուկն* (ՈԲՌ.386): Նոր յարձակում կրեց Թորոս 1110ին, բայց այս անգամ *ակնածեալ ի բազմույթենէ զօրաց* թշնամույն, թող տուաւ որ աւարաւ գոհանան ու ետ դառնան, մանաւանդ որ Վասիլ ալ ազատ չէր իրեն օգնութեան հասնիլ: Ասկէ ետքը պահ մը Թորոս զինքն հանդարտ զգաց, վասն զի ուրիշ կողմեր սկսան ուղղուիլ անրիչ հրոսակները, եւ ինքն պարապ գտաւ իր իշխանութիւնը կարգադրել: Այդ միջոցին հաւանական կ'երեւի, Բարսեղի պահ մը Կիլիկիոյ իշխանութեան սահմաններուն մէջ գտնուիլը, եւ Թորոսի օգնելը ներքին բարեկարգութեանց մասին:

921. Մանտալեանց սպանութիւնը

Թորոս ուղեց իր իշխանութիւնը ընդարձակել դէպի Կապադովկիա, եւ այդ նպատակով տիրեց Կինտրոսկառիս բերդին, որ է նոյնինքն Մանտալեան եղբայրց Կիդիստռա բերդը, ուր տեղի ունեցած էր Գագիկ Աշոտեանի սպանութիւնը (874): Կ'երեւի թէ Թորոս այլևս մոռցած էր Մանտալեան եղբայրներուն ոճիրը, որոնց երեքն ալ դեռ կենդանի էին, վասնզի մինչեւ իսկ *մի ի նոցանէ ունէր ընդ Թորոսի միաբանութիւն վասն խնամութեան*: Այդ առթիւ Մանտալեանք *խոստացեալ էին տալ զբերդն Թորոսի*, եւ Թորոս պայմանին գործադրութեան համար այն կողմերը գնաց, եւ յայտարարեց, թէ *առ իս խոստումն կամ ձեր՝ վասն բերդին*, տու՛ք ի յիս (ՈԲՌ.397), իսկ իրենց ալ կ'առաջարկէր, *յամենայն գաւառս իմ առէք ձեզ տեղի գոր կամիք*: Մանտալեանք զլացան խոստումնին կատարել, եւ պատասխանեցին. *ոչ կարենք տալ զբերդն. վասնզի մեր հայրենիք է եւ ազգի տեղիք*: Թորոս բարկացաւ, բերած ընծանին ետ ըրաւ եւ սպառնացաւ, *յայսմհետէ պատրաստ եղերուէ յինէն*: Գիշեր ատեն բերդին չորս կողմը դարանակալներ զետեղեց, իսկ ինքը՝ իբր թէ կը փախչէր, հրամայեց իրեններուն վազել: Բերդեցիք փախչողները հալածելու համար դուրս ելան, եւ Թորոսի դարանակալները բերդը մտան ու գրավեցին, եւ Թորոսի ալ լուր տուին, որ այս կերպով Կիզիստռայի տիրացաւ, վասն զի անառիկ էր բերդին դիրքը: Մանտալեաններուն երեքն ալ կալանաւորուեցան, Թորոս անոնցմէ պահանջեց Գագիկին սուրն ու զգեստները, եւ յանձնեցին, բայց իրենց գանձերը յայտնել զլացան: Թորոս հրամայեց *ի խոշտանգանս արկանել* առաջինը, որ ուզեց *ի քարակտորն*

երթայ, պատճառաւոր *զի ջուր հեղցէ*, բայց ժայռէն վար ցատկեց, եւ անդէն մեռաւ (ՈՒՌ.399): Երբոր երկրորդը սկսան *ի վտանգ արկանել*, մա խրախտաբար Թորոսի դիմադրեց, *դու Հայ մարդ ես, եւ մեք Հոռոմ իշխանք, զի՞նչ կամիս պատասխանիս տալ Հոռոմոց թագաւորին, որ դատես զմեզ*: Թորոս չկրցաւ ինքզինքը զսպել, *կռանի բիր* մը ձեռք անցուց եւ սկսաւ *չարաչար հարկանել*. գոչելով՝ *Ո՛վ էիք դուք, որ գոծեալ թագաւորն Հայոցսպանիք*. այսպէս որ մարդը հարուածին տակ մեռաւ: Անկէ ետքը ամէն կողմ խուզարկել տալով *բազում զանձն* գտաւ, *խաչս յոյժ մեծամեծս արծայթիս*, եւ *պատկեր ոսկեձոյլ*, եւ երրորդ եղբայրն ալ տարաւ փակեց Վահկայ բերդը: Կիզիսառայի մէջ Հայ բերդապիսաներ գետեղեց (ՈՒՌ.400), եւ բերդին բնակիչները տեղափոխեց Պատասխ գետին եզերքը (ՄՄԲ.91): Այսպէս լուծուեցաւ Գագիկի սպանութեան վրէժը, զոր Ռուբէն զգացած էր առաջին անգամ (894), այլ իր թոռը կրցաւ լրացնել զայն 1111ին, ոճիրէն 32 տարի ետքը:

922. Մահը Գող Վասիլի

Նոր արշաւանքը 1112ին, միշտ նոյն Մահմուտ զօրավարին կողմէն, որուն Մուհամմէտ Սափար սուլտալ յանձնած էր արեւմտեան բանակին հրամանատարութիւնը: Չատկի մեռելոցին Ուռհայի վրայ կու գայ, եւ *էր սահմի անսոյ մուտ* կ'ըսէ պատմիչը (ՈՒՌ.401), իրօք ալ 561 սահմի ամսամուտը կ'իյնար 1112 Ապրիլ 22ին, եւ Ապրիլ 21ին հանդիպած էր Չատիկը: Մահմուտ ուր օր ի գուր աշխատելէ ետքը *իջանէր ի Սուրբ Վկայքն*, որ է մարտիրոսպոլիսը կամ Նոփրկերտը, եւ *Եղիսայի շաքաթ օրն*, այսինքն Յունիս 15ին կը հասնէրՍրուճ, եօթն օր ալ այնտեղ մնալէ ետքը կը դառնար Ուռհայ, եւ մատնութեամբ քաղաքը կը գրաւէր, բայց վրայ կը հասնէր Ճոպին Թլպաշարի կոմսը, եւ քաղաքացիներուն հետ միանալով Թուրքերը կը վանէր, սակայն Բաղդովինոս եւ Ճոպին *բազում արիւն հեղին յաննեղ քաղաքացեացն, որ ոչ էր հանելի Աստուծոյ* (ՈՒՌ.403): Տանգրետի Անտիոքի կոմսը, որ այնչափ օգնութիւն ալ տեսած էր Վասիլէ, յանկարծ անոր վրայ կը յարձակի, անշուշտ պատճառելով անոր յանգէտս Բաղդովինոսի եւ Ճոպինի օգնած ըլլալը (920) եւ Ռապան քաղաքը կը գրաւէ, բայց Վասիլ Հասանմսուր եւ Թորէր եւ Ուրիմ աւանները թողլով, զորս նոր գրաւած էր Լատիններէն, Ռապանը կ'ազատէ, եւ հաշտութիւն կը կնքուի: Այս դիպուածէն ետքը երկար չեն ըլլար վասիլի օրերը, որ նոյն տարին արեգի 24ին (ՈՒՌ.404), այսինքն 1112 Հոկտեմբեր 12ին կը կնքէ կեանքը: Վասիլ իր ժամանակին *իշխանն Հայոց* (ՈՒՌ.404) եւ *իշխանաց իշխան* (ՎԱՐ.117) ըսուելու դիրքը գրաւած էր, վասնզի իր շուրջն էին հաւաքուած *ամենայն զօրքն Բագրատունեաց եւ Պահլաւունեաց, այթռ հայրապետութեան Հայոց աշխարհին* իր հովանաւորութեան ներքիւ կը մնար, *նրանք կրօնաւորաց եւ եպիսկոպոսաց, հարց եւ վարդապետաց* իրեն շուրջը ժողովուրուած *կային մեծ ուրախութեամբ* (ՈՒՌ.404), եւ տիրեալ էր *բազում բերդից եւ գաւառաց* (ՎԱՐ.117): Բարսեղ կաթողիկոսն էր Վասիլի *հոգեբարձու եւ հայր խոստովանութեան* (ՈՒՌ.404), եւ նա *հոգացգտունն նորա*: Վասիլ ժառանգ չունէր, իր զօրավարներէն Ալլասաթ եւ Տիգրան առաջ սպանուած էին *ի Թուրք զօրացն* (ՈՒՌ.46), քեռին Պետրոսն ալ կենդանի եղած պիտի չըլլայ, որով Բարսեղ կաթողիկոս *արար միաբան ժողով* (ՈՒՌ.405), եւ Գող Վասիլի յաջորդ հռչակեց վասիլ Կամսարականը, Տղայ մականուանեալ, որ էր *ձեռնասուն մեծ Վասիլն* (ՎԱՐ.117), եւ ամէնքն ալ հաւանեցան եւ ուրախացան: Վասիլ մեծը թաղուեցաւ Կարմիր վանքը, ուր Վկայասէրն ալ թաղուած էր (912), եւ այդ առթիւ նուիրուեցան, 1000 դահեկան իբր *հողադրամ, եւ պատարագաց հարիւր եւ յիսուն դահեկան, աւելի եւ ոչ սրկլաս, եւ մատուղ անթիւ* (ՈՒՌ.404):

923. Ծովքի Ապիրատը

Վասիլի մահուրնէն քիչ առաջ, թէպէտ թուականը ճշտուած չէ, եւ վերոյիշեալ արշաւանքներուն մէկուն մէջ տեղի կ'ունենար Ծովքի իշխան Ապիրատի մահն ալ: Ծովքի դղեակը, որ պահ մը Խարբերդի Կեօճիկը կարծուած էր, Կիլիկիեանի հետագօտութեամբ այժմեան Տլուքի հետ կը նոյնանայ (ԾՈՎ.404): Փոքրիկ Հայ իշխանութիւն մը եղած էր կանուխէն, եւ թերեւս անոր հիմնադիր եղած էր Մագիստրոսի փեսան, որուն անունը անձանօթ մնացած է հակառակ գրագէտներու ազգակից եւ մատենագիրներու նախահայր ըլլալուն: Նշանաւոր գործ մըն ալ իր վրայ չպատմուի, բայց շատ ծանօթ են իր գաւակները, երէցը Ապիրատ, որ հօրը յաջորդեց, եւ երկուքն ալ Վահրամ եւ Վասակ, որք *վեհափոյն փառս ընկալեալ, գպատերազմ ազանց վանեալ, հակառակաց յաղթող գտեալ*, զինու գօրութեամբ կրցան իրենց իշխանութիւնը արշաւանքներու դէմ պաշտպանել (ՉԱՓ.547): Ծովքի իշխանին չորրորդ գաւակն էր Գրիգոր, որ Եգիպտոսի եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Վյայասերէն (882): Ապիրատ անունը՝ որով կոչուած է երէց որդին *զնախնական անունն առեալ* (ՉԱՓ.553), եւ Ծովքի սերունդին Պահլաւունի անունը, փաստեր են որք առաջին իշխանին եւ Մագիստրոսի փեսային ալ բնիկ Պահլաւունի ցեղէ եղած ըլլալուն կը նպաստեն, որ *Պահլաւունին ազգաւ սերեալ ալ ըսուած է* (ՉԱՓ.552): Ապիրատը իշխանին գաւակներէն էին Գրիգոր եւ Ներսէս, որոնք իբր կաթողիկոսացու յանձնարարուեցան Բարսեղի, Վկայասերին կողմէն իր վերջին օրերը (912): Ներսէսի պատմածին համեմատ վահանաւորք եւ նիզակաւորք մերենայիւք կը պաշարեն Ծովք դղեակը, բայց *ստնանել ոչ կարացեալ*, եւ *թշնամեաց հարսձեալ* եղած ատեն, շինական մը յաղթական Ապիրատի կը ձայնէ՝ որ *վահանաւն էր պարփակեալ*, եւ մինչ սա նայելու կը դառնար, *հազարացի ոմն* կը դիտէ այն վայրկեանը երբ իշխանին կողը *ունայնացեալ էր ի վահանէն՝ որով ծածկեալ էր, եւ երեքթեւեան եռայունեալ* նետով կողէն կը խոցէ: Թէպէտ Ապիրատ զարնողին *զկնի արձան մեծ թաւալեալ, եւ գյաղթանդամըն ջախջախեալ* կը սպաննէ, սակայն ինքն ալ թունաւոր խոցեր չ'ազատիր, եւ յետ փոքրու *վերափոխեալ* կը վախճանի, *ի շիրիմ հարցն ամփոփեալ, եւ ընդ վկայսն պատկեալ* (ՉԱՓ.554): Այդ Ապիրատն է, որուն երկու գաւակները տղայութենէ եկեղեցականութեան սահմանուած, եւ Վկայասերին ինամոց ներքեւ մտած, եւ Բարսեղէ հովանաւորուած նշանաւոր կաթողիկոսներ եղան: Իսկ միւս երկու գաւակները Վասիլ ու Ծահան զինուորական կեանքի հետեւեցան, բայց անոնց ալ գաւակները կաթողիկոսացան, որք են Տղայ եւ Ապիրատ Գրիգորները: Պատմութիւնը չի ճշդեր թէ Ապիրատի մահուրնէ ետքը՝ անոր եղբայրներէն կամ գաւակներէն որը անցաւ անմիջապէս Ծովքի իշխանութեան գլուխը:

924. Բարսեղի մահը

Ներսէս իրենց մարմնաւոր հօր մահէն *յետ սակաւ ամաց* կը դնէ *ի միւս հօրէն հոգւոյ գրկեալ* ըլլալին (ՉԱՓ.555), բայց մահուան պարագաները կը լռէ, որ արկածի մը հետեւանք եղած է: Թուական նշանակուած է 562 տրէ 5 (ՈԲՌ.411), որ կը համեմատի 1113 Մայիս 26ին: Բարսեղ արդէն քահանայական ձեռնադրութիւն տուած է Գրիգորին՝ կտակեալ յանձնարարութիւնը լրացնելու համար, նոյն օրեր Վարդավառի տօնին, այսինքն Յուլիս 13ին եպիսկոպոսութիւն ալ տալու համար, *հրաւիրեալ էր զեպիսկոպոսունս եւ զվանօրայս երկրին եւ զիշխանսն* (ՎԱՐ.116): Միւս կողմէն զարնանային եղանակին օգտուելով Վարդահեր գիւղը կ'երթայ Քէտունի կամ Պէհէսնիի մօտերը, ուր տանիքի մը վրայ կը գտնուէր աղօթքի համար, *աշակերտօք, քահանայիւք եւ եպիսկոպոսօք* մէկտեղ, երբ յանկարծ տանիքը *անկաւ եւ կործանեցաւ*, եւ Բարսեղի *հարաւ կողն ընդ պարփաս տանն եւ քեկաւ* (ՈԲՌ.411): Ուրիշ մէկ բացատրութեան համեմատ

Շուղրի կամ Կարմիր վանքին մէջ տեղի ունեցած է արկածը, նորաշէն տուն մը նայած աստենը, ուր հեծան գերան մը բարձրացուցած աստենին, գործաւորներուն *գերծեալ ի ձեռացն անկաւ ի վերայ* Բարսեղի, եւ մահացու վիրաւորեց (ՎԱՐ.116): Երկու պատմութիւնները մերձեցնելու համար կրնանք դիտել, թէ Վարդահեր Շուղրի վանքին մօտ լինելուն, կրնային անխտիր յիշուիլ, թէ տանիքն ալ, ուր ելած էր կաթողիկոսը, կէս շինուած տունի մը տանիքը եղած կրնայ ըլլալ, ինչ որ աւելի հաւանական կ'ընէ անակնկան փչիլը: Սակայն կործանուած տունի մը մէջ, *ոչ ումեք եղեւ վնաս, քայց միայն տեսառն Բարսեղի* ըսուիլն ալ (ՌԲՌ.411), գերանի մը զարնուելուն ենթադրութեան կցել կը թելադրէ: Ինչպէս ալ ըլլայ, կաթողիկոսը իսկոյն Կարմիր վանքի հայրապետանոցը կը փախադրուի, եւ երբ կը զգայ որ հարուածը վտանգաւոր է, եւ Վարդավառին հասնիլը կասկածաւոր, առանց սպասելու ձեռնադրութիւնը կը կատարէ եւ *տայ Գրիգորի զատիճանն* եպիսկոպոսութեան (ՎԱՐ.116): Նշանակութեան ըմբռնել է, որ Բարսեղ կը փութայ Գրիգորը եպիսկոպոսութեան բարձրացնել, որպէսզի կաթողիկոսութիւնը ապահովուի, ինչ որ կաթողիկոսներուն եպիսկոպոսաց դասակարգէր առնուելուն կանոնը կը հաստատէ: Բարսեղի արկածէն մինչեւ մահը անցած օրերը, 3 (ՌԲՌ.411), կամ 5 (ՎԱՐ.116), կամ 7 (ՉԱՄ.Գ.35) ըսուած են, որով չենք կրնար ճշդել արկածին օրը: Մահուան օրն ալ որ տրէ 5 ըսինք, ուրիշներէ 7 դրուած է (ՉԱՄ.Գ.35), որ է Ե եւ Է թուատաւերուն շատ սովորական եղած գրչագրական փոխանակութիւնը: Ամէն առթի մէջ եղելութիւնը Յինանց երրորդ շաբթուն տեղի ունեցած է, զի այն տարին Մայիս 20ին կ'իյնար Աշխարհամատարան Կանաչ Կիրակին: Բարսեղի մարմինը թաղուեցաւ Շուղրի Կարմիր վանքին մէջ Վկայասէրին գերեզմանին մօտը (ՌԲՌ.412):

925. Բարսեղի նկարագիրը

Այսպէս վերջացաւ արդիւնաւոր կաթողիկոսի կը կեանքը, երբ տակաւին կրնար աւելի երկար աստեններ օգտակար ըլլալ ազգին եւ եկեղեցոյն: Գրեթէ 40 տարի էր յորմէհետէ եկեղեցական գործերու գլուխը կը գտնուէր Բարսեղ՝ Անիի եպիսկոպոս ձեռնադրուելէն ի վեր (887), 32 տարի էր աթոռակից կաթողիկոսութենէն (896), եւ 8 տարի միայն բուն կաթողիկոսութիւնը (916), եւ չենք կարծեր որ 60 կամ առաւելն 65 տարեկանէ աւելի եղած ըլլայ մեռած աստենը, որովհետեւ Պահլաւունեաց սովորական կերպով՝ առաջին եիրտասարդութենէ բարձրագոյն աստիճաններու կը հասնէին նոյն տոյմէ երող եկեղեցականները: Որոշ տեղեկութիւն տրուած չէ իր ուսումնական արժանիքին համար, զոր շատ մեծ չենք ենթադիր, իբր զի Անիի մէջ գրական շրջանակներէ հեռու կը մնար, եւ կ'երեւի իսկ թէ Այիրատ Հասանեանի միւս զաւակներուն նման սկիզբէն զինուորական եւ քաղաքական կեանքին հետեւած էր, երբ մօրեղբօրը կամքով Անիի եպիսկոպոսութեան ձեռնադրուեցաւ, ազգային եկեղեցական շահերու պաշտպանութեան համար: Ինչ որ Բարսեղի անունն ու արսիւնքը կը բարձրացընէ՝ իր վարչական կարողութիւնն է, որով զիտցաւ օտարներու ձեռաց ներքօի Հայաստանեայց եկեղեցին պաշտպանել, տիրապետողները մարդասէր կառավարութեան յորդորել, Մելիքշահէ նշանաւոր ազատութիւններ ընդունիլ, բազմացած կաթողիկոսները վերջացվել, կաթողիկոսութեան ամբողջ գործառնութիւնները ստանձնել, իր մօրեղբօր ու գլխաւորին պատիր բարձր պահել՝ հակառակ անոր ձեռնաթափութեան, եւ վերջապէս նորահաստատ Հայ իշխանութեանց խորհրդական ու քաջալերիչ ըլլալ: Իրաւամբ կ'ողբար Շնորհալին այսպիսի հայրապետի մը անակնկալ կորուստը, թէ *ըստ մեղաց մեր յանախեալ նմին օրհասարն պատահեալ, եւ մեք կրկին թշուառացեալ ի փրկութեանց անյոյս եղեալ* (ՉԱՓ.556):

926. Մեղրիկ եւ ուրիշներ

Վկայասերի եւ Բարսեղի հայրապետութեան միջոցին ծաղկած եկեղեցականներուն մէջ, առաջին պիտի յիշենք Գեորգ վարդապետը, բնիկ վասպուրականցի, Անալիւր գիւղէն, թերեւս այժմեան Ալիւրը, *մականուն Մեղրիկ կոչեցեալ սակս քաղցրուսոց վարդապետութեան*, որ Կիլիկիս գաղթող վարդապետներէն մեկն եղաւ, եւ նորոգեց ու պայծառացուց Դրազարկի վանքը (ՎԱՐ.117), Սիսի մօտերը: Դրազարկ հետզհետք աւելի նշանաւոր եղաւ իբրեւ իշխաններու եւ թագաւորներու եւ կաթողիկոսներու դամբարան: Մեղրիկ *սուրբ եւ սքանչելի եւ մեծ ճգնաւոր* մը ըլլալէ զատ (ՎԱՐ.117), *հայր խոստովանութեան լինէր ամենայն Հայաստանեայցս, եւ դարձուցանէր զամենեսեան ի ճանապարհս* լուսոյ (ՈՒՌ.418): Իր գրական աշխատութեանց մէջ կը յիշուին եկեղեցական բարեկարգութիւնք եւ ճաշոցի կարգաւորութիւն (ՀԻՆ.604), բայց աւելի կրօնաւորական կանոններու հեղինակ կը ճանչցուի, եւ ինքն ալ 50 տարի խստակրօն կեանքէ ետքը 70 տարեկան վախճանած է Հայոց 563ին (ՈՒՌ.412): Յայսմաւորքը Յուլիս 60ին կը դնէ յիշատակը (ՅԱՍ.Բ.49), սակայն եթէ հրոտից 24ը ամուր բռնենք, 1115 Փետրուար 9ին պիտի դրուի մահը, շարժական եւ սովորական տոմարով: Ժամանակիս մէջ կրօնաւորութեամբ եւ առաքինութեամբ երեւելի եղած անձերուն մէջ, կը յիշուի եւս Մարկոս Մոկացի, որ առաջ իր գաւառին Կոնգանակ լեռը (ՈՒՌ.373), եւ յետոյ Մարաշի Կոնկրոնաթ լեռը ճգնեցաւ, հրաշքով ջուր ալ բղիւնցուց, Երուսաղէմի Լատին թագաւորութեան իյնալն ալ գուշակեց, եւ 1105ին վախճանելով Վահկայ բերդին մօտ Կաստաղոնի վանքը թողուեցաւ (ՈՒՌ.374): Կը յիշատակուին եւս Երեմիա Անձրեւիկ, որ 30 տարի ջորակեր ապրեցաւ եւ տարիներով լուռ մնաց (ՎԱՐ.121), եւ Պետրոս Խանթկայորդի ու Յակոբ Սքանչելի, որք տեսիլքներու արժանացած ճգնաւորներ եղան (ՎԱՐ.122): Կրօնաւորեալ կիներ ալ եղած են Խորասու եւ Մարիամ, Աղղուան թագաւորագուններ, որոնք քաշուած էին Ջորափոր գաւառի Քորայր վանքը, եւ Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետի խրատներով կ'առաջնորդուէին (ՎԱՐ.122): Գրաւոր արդիւնքով ծաղկողներուն կարգին յիշենք Վկայասերի երկու աշակերտները, Կիրակոս եւ Մատթէոս թարգմանիչ վարդապետները (886), Սիսիանոս Մեքաստացին (ՀԻՆ.605), Գրիգոր եւ Յովհաննէս Անեցիները (ՀԻՆ.615), Մարգիս Կունդը (ՀԻՆ.615), Գրիգոր Իմաստասէրը (ՀԻՆ.662), եւ Կիրակոս Դրազարկեցին, որ երեւի նոյնինքն Կուրոս Դրազարկեցի կոչուածը (ՈՒՌ.460), իբր կանոնադիր հռչակուած, որոնց մանր գրուածներ կը վերագրուին ժողովածուներու մէջ: Իսկ գլխաւոր գրողներուն մասին, լաւագոյն կը սեպենք խօսիլ Գրիգոր Գ-ի ժամանակն ալ լրացնելէ ետքը:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՊԱՀԼԱԲՈՒՆԻ

927. Ընտրութիւն եւ տարիք

Բարսեղի մահը անակնկալ արկած մըն էր, որ կարելոր ժամանակին մէջ պարսապ կը թողոր հայրապետական աթոռը, եւ զանազան նկատումներ մէջտեղ կ'ելլէին աջորդին ընտրութեան համար: Ամենուն ծանօթ էր Վկայասերի կտակը իր քրոջ թոռ Գրիգորը՝ Բարսեղէ ետք հայրապետական աթոռ բարձրացնելու համար: Վկայասերի կամքն ալ երկնային պատգամի մը չափ զօրաւոր էր ամենուն միտքին վրայ, միայն թէ ոչ որ մտածած էր թէ Բարսեղի անակնկալ մահուամբը, Գրիգորի նորահաս տարիքին մէջ պիտի ճշմարտուէր այդ պարագան: Իսկ Բարսեղ իր վերջին օրերուն նոր ոյժ մը աւելցուցած էր մօրեղբօրը կտակին, նոյնիսկ հարուածեալ եւ արկածեալ օրերուն մէջ փութալով Գրիգորի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տալ, որպէսզի յաջողութեան համար արգելք չնկատուին կանուխէն եպիսկոպոս ձեռնադրուած չըլլալը: Հայ իշխաններ, որոնց ձայնը

կշռ ունէր, էին Վասիլ Կամսարականը Կոմագինէի մէջ եւ Թորոս Ռուբինեանը Կիլիկիոյ մէջ, երկուքն ալ Վկայասէրին անունին ջերմեռանդ, եւ անոր փափաքին հլու հպատակ: Եկեղեցական դասակարգն ալ կազմուած էր, որ Վկայասէրի աշակերտութենէն յառաջ եկած կամ անոր հովանաւորութեամբ զարգացած էր, եւ միեւնոյն համակերպող զգացումներն ունէին Վկայասէրի կտակին հանդէպ: Աւելցնենք թէ սերնդական եւ ժառանգական յաջորդութեան գաղափարն ալ բաւական զօրաւոր էր ամենուն սիրտին վրայ, ինչ որ Մովսէսեանց եւ Պահլաւունեաց տուներուն վրայ քանիցս դիտել տուինք: Այդ ամէն պարագաներ իրենց ազդեցութիւնը գործեցին, Գրիգորի տարիքէն յառաջ գալիք դժուարութիւնը՝ տեղի տուաւ Վկայասէրի կտակային կամքին հանդէպ, մանաւանդ որ Գրիգոր վարուք եւ բարուք, ուսմամբ ու զարգացմամբ, հասակով եւ կերպարանով կատարելապէս կրնար վայելցնել բարձր աստիճանը, եւ վստահութիւն կը ներշնչէր իր կարողութեան վրայ: *դեւ ժողով եպիսկոպոսաց եւ հարանց ի կարմիրվանք, մերձ ի Քէտուն, այսինքն հայրապետութեան աթոռանիստ տեղը, ամենուն կարծիքը միաբան գտնուեցաւ եւ Գրիգորիս եպիսկոպոս ստացաւ զձեռնադրութիւն կայթողիկոսութեան ի վերայ այթոռոյ սրբոյ Գրիգորի* (ՈԻՌ.412): Գրիգորի տարիքը 18 կամ 20 կամ 22 եղած կ'ըսուի կայթողիկոսացած ատեն, մինչեւ իսկ 15 տարեկան ըսող կայ (ՄԱՄ.124), հարկաւ թուատառերու շփոթութեամբ, իսկ մենք 20ը իբր աւելի հաւանական ընդունած ենք: Ուռհայեցին *ի տղայութեան հասակին* կ'ըսէ, եւ կը յաւելու թէ *չէ եւս լեալ էր սկիզբն մօրուացն*, որ եթէ խստութեամբ իմացուէր 18է ալ պակաս տարիք կը ցուցնէր, սակայն հիներ ուշ կը ձգէին կատարելապէս տարիքը եւ շատ կ'ընդարձակէին տղայութեան միջոցը: ասոր հետ մէկտեղ *բարձրահասակ եւ գեղեցկատեսիլ* եղած ըլլալը կը վկայուի (ՈԻՌ.412), որ այլեւս տղայ չլլալը կը հաստատէ: Այս երրորդ Գրիգորը՝ Պահլաւունի մականունովը կը տարբերենք համանուններէր, զի Ծովբեցի կոչումը սովորական չէ եղած, եւ միւս Պահլաւունիները յատուկ մակդիր ունենալուն, ազգատոհմին անունը անոր սեփական մնացած է: Գրիգոր արդէն Ծուրի կամ Քէտունի վանքը կը մնար, կայթողիկոսներու մօտ, եւ այն տեղ ալ պահեց իր այթոռը: Իսկ Ծովբի մէջ, եթէ իր հօրը մեռնելէն ետքը (923), Վասակ կամ Վահրամ հօրեղբայրներէն մին ալ եղաւ գլուխը, բայց շուտով իշխանութիւնը անցաւ Ապիրատի Վասիլ որդւոյն, ինչպէս Ծնորհալին ալ կը գրէ, թէ *յիշխանական ազակ յառաջեալ Վասիլ անուն վեհ երեւեալ, եւ զօրաւար համապատուեալ* (ՉԱՓ.557):

928. Դաւիթ Թոռնիկեան

Երբոր գաղթական Հայութիւնը գիրքի տիրացած, կ'ուրախանար ազգային միութեան միակ նշանակ մնացած հայրապետական այթոռին՝ ընտիր յաջորդ մը նշանակած ըլլալուն համար, յանկարծ գժտութեան եւ երկպառակութեան ձայն մը կը բարձրանար Վասպուրականի կողմէն, եւ ամենուն մտահոգութիւն կը պատճառէր: Աղթամարայ եպիսկոպոսն Դաւիթ Թոռնիկեան, *արհամարիէ զտղայութիւն Գրիգորիսի, եւ սպասամբեալ նստի կայթողիկոս* (ՄԱՄ.124): Իրեն համախոհ գտաւ միայն հինգ եպիսկոպոսներ, եւ անոնց ձեռքով Չորովանքի եկեղեցւոյն մէջ *ձեռնադրեցաւ կայթողիկոս*, պատճառաբանելով թէ *այթոռ է սա թագաւորացն Արծրունեաց, եւ վայել է յինել եւ պատրիարք*, թէ Վահանիկ կայթողիկոս ալ *անդ վախնանեցաւ*, թէ այնտեղ էին Լուսաւորիչին պատարագի սեղանը եւ գաւազանը եւ մաշկեղէն գօտին, եւ Հոնիփսիմէի հողաթափը ու տաստառակը ու արիւնոտ պարեգօտը (ՎԱՐ.116), ինչպէս նաեւ Արդմսեհ վկային բազուկը, Ապարանից խաչը, եւ շատ մարտիրոսներու մատուցներ (ԱՐԾ.349): Այստեղ աւելցնենք թէ Լուսաւորիչի աջին Աղթամարի մէջ գտնուիլը (ՉԱՄ.9.34) հիներէն յիշուած չէ, եւ կ'երեւի թէ *զգաւազան ամենագօր աջոյն* խօսքը (ԱՐԾ.349), սխալ մեկնուած եւ գաւազանը աջին հետ շփոթուած է: Այդ պատճառաբանութիւնները բաւական են ճշդիւ կշռելու Աղթամարի Դաւիթին անհիմն ձեռնարկը, եւ միայն հինգ եպիսկոպոսներու կամակցութիւնը կը ցուցնէ թէ շատ

մասնաւոր գործ մըն էր ըրածը: Միւս կողմէն Անեցիին եւ Վարդանին պատմութիւնները բացերաց կը մերժեն Գեորգի ժամանակէն Աղթամարի կաթողիկոսութեան սկսիլը, որպիսի ինչ եթէ տեղի ունեցած ըլլար, ամենէն զօրաւոր փաստը պիտի ըլլար Դաւիթի յաւակնութեան: Այդ կէտին վրայ ըրած խորհրդածութենէն աւելի բան մը (902) հնար չէ ընդունիլ, այն է Աղթամարի եպիսկոպոսներուն Վասպուրականի մէջ ինքզինքնուն աւելի փայլ մը տուած ըլլալու ձգտումը: Որչափ ալ Արծրունիին շարունակողը՝ Դաւիթին համար գովեստներ շռայլէ, մինչեւ իսկ *հաստատութիւն հաւատոց եւ պսակ պարծանաց սուրբ եկեղեցոյ* կոչել զայն (ԱՐԾ.359), մեր տեսութեամբ Դաւիթ չի մընար ազատ մնալ ապստամբութեան եւ աթոռի պառակտման մեղադրանքէն, թէպէտ, գործունեայ եւ ձեռներէց անձի մը նկարագիրը կը տեսնուի իր վրայ: Շարունակող պատմիչն ալ, որ Աղթամարի աթոռին երկրպագու մըն է, բոլորովին կ'անգիտանայ Գէրգ Գառնեցիէհաստատուած Եղիշէ կաթողիկոսի մը կարծեցեալ պատմութիւնը (745), եւ միայն արտաքին փայլ մը կու տայ Դաւիթի, զայն Արծրունի թագաւորագուն սերունդ մը ցուցնելով, եւ ժառանգական իշխաններու զաւակ: Թոռնիկեանց ազգատոհմին նախահայր կը նշանակէ Թոռնիկ Արծրունի մը, Ամիւկի իշխան, Սենեքերիմ թագաւորի *տոհմակից*, որ Աստուածայայտնութեան տօնին օրը *արժանի եղել առնուլ զպսակ մարտիրոսութեան*, Աստիճանսի ճակատամարտին մէջ, Սրահանգներու զօրավարներէր մեկուն դէմ պատերազմելով (ԱՐԾ.347): Այդ Թոռնիկի զաւակն է Աբդիմսեհ իշխան, որ կը փեսայանայ Գրիգոր դուքսին Մարիամ դստեր, ուսկից կ'ունենայ Թոռնիկ իշխանը, եւ տէր Դաւիթ, տէր Ստեփաննոս ու տէր Գրիգոր, *զսուրբ զամենագով եւ զբարերջանիկ զհովիւսն* (ԱՐԾ.349): Թոռնիկէն կը ծնանի Թադէոս, որ հայր է երրորդ Թոռնիկի մը, եւ այդ Թոռնիկին զաւակն է Աբդիմսեհ իշխան ժամանակակից Երուսաղէմի Լատիններէն առնուելուն (906): Վերջապէս այդ Աբդիմսեհէն կը ծնին *սաստէօք եօթն եւ դասերք հինգ*, որոնց մէջէն *ընտրեաց տէր զմի ոմն, որում անուն էր Դաւիթ, նմանող եղեալ Յեսսէ Բեթղեհեմացոյն* (ԱՐԾ.351), եւ այս Դաւիթն է զոր շարունակողին համոզմամբ, *նստոց Տէր յաթոռ մերոյ սուրբ Լուսաւորչին* (ԱՐԾ.353), այլ պատմական ճշմարտութեան համաձայն ապստամբ մըն է, Լուսաւորչի աթոռին դէմ հակաթոռ մը, եւ եկեղեցոյն պառակտումներուն պատճառ եղող մէկ մը:

926. Աղթամարի մերժուիլը

Աղթամարի եպիսկոպոսը պէտք ունէր հարկաւ իրեն կուսակիցներ գտնել, իր դիրքը զօրացնելու: Նա իբր փաստ ջանաց գործածել Գրիգոր Պահլաւունիի եւ իր ընտրողներուն Հայաստանէ դուրս գտնուիլը, եւ հայրապետական աթոռին բուն հայրենիքին սեփական լինելը: Բայց իր դիմումները ընդունելութիւն չգտան, եւ *ինքն ոչ եղել ընկալեալ, թէեւ շատիցս եղել աշխատ ընծայիւք եւ աղաչանօք*: Պէտք ունէր իր կողմը ձգել Անին, որ մինչեւ Բարսեղին օրը աթոռանիստ կը նկատուէր, բայց *մանաւանդ ի յԱնոյ գլխաւորացն* մերժուեցաւ (ՎԱՐ.116), որոնք պատուով կը պահէին Բարսեղի յիշատակը եւ կը յարգէին անոր ըրածները: Պահ մը Միւնեաց եւ Արտագու աթոռները աթոռները համակրութիւն ցուցուցին Թոռնիկեանի ձեռնարկին, բայց հազիւ թէ *տարի մը* տեւեց այդ յարաբերութիւնը, եւ Գրիգորի կողմին զօրութիւնը, եւ Վկայասէրի եւ Բարսեղի օրհնեալ յիշատակները իրենց ազդեցութիւնը ունեցան, եւ խզեցին Թոռնիկեանի հետ յարաբերութիւննին եւ Աղթամար մինակ *մնաց յիրում սպստամբութեան* (ՍԱՄ.124): Անդիէն Կիլիկիոյ եւ Կոմագինէի Հայերն ալ անգործ չէին եկեղեցական իրաւանց պաշտպանութեան համար: Մեծ Միւնհողոս մը հաւաքուեցաւ *ի սուրբ Լեառնն*, որ է յայտնապէս Թէսոնի լեռնային Կարմիր վանքը, ներկայութեամբ *սուրբ եւ առաքինեաց արանց ազգիս Հայոց*, որք հաւաքուեցան աւելի քան *զերկու հազար եւ հինգ հարիւր*. բոլոր եկեղեցական դասակարգերէ *եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, հարց վանականաց, եւ*

միանձանց, որոնք միաձայն հաւանութեամբ *նզովեալ հերքեցին յեկեղեցոյ Զրիստոսի*, ապստամբութեան գլուխն ու հետեւողները, *անէծս ցաւագինս կուտեալ ի գրուխս նոցա* (ԸՆԴ.49): Շողովական եկեղեցականներուն թիւն ուրիշ տեղ միայն 300 ըսուած է (ՀԱՅ.696): Շնորհալին, որ հարկաւ այդ պարագային գործիչներէն մէկն էր, 2500 եկեղեցականները յիշած ատեն, իշխաններու եւ աշխարհականներու անունը չի տար, բայց գործը առանց անոնց ձեռնատուութեան չէր վերջանար, նոյնիսկ ժողովն ալ Վասիլ Կամսարականի իշխանութեան սահմաններուն մէջ կը գումարուէր, Կիլիկիոյ Թորոսն ալ ըստ ամենայնի համամիտ էր, եւ իրեն մօտ ունենալ կը սիրէր հայրապետական աթոռը: Իսկ ուրիշ մանր իշխաններ, որոնց իւրաքանչիւրը իբրեւ զատ զատ աւատապետ բազմաթիւ իշխանութիւններ հիմնուած էին այդ կողմերը, արդէն երկու մեծ իշխաններուն ազդեցութեան ներքեւ էին, եւ իրենց ալ շահը կը պահանջէր հայրապետական աթոռի ազդեցութիւնը իրենց մօտ պահել: Ըստ այսմ Աղթամարցի Դաւիթին ձեռնարկը ընդհանուր կացութեան եւ պաշտօնական դիրքին վրայ ազդեցութիւն չունեցաւ, հայրապետական աթոռին ուղիղ յաջորդութիւնը չխանգարուեցաւ, բայց եկեղեցոյ մէջ բաժանում մը ստեղծելու պատճառ եղաւ, որ բաւական դարեր շարունակեց իբրեւ դատապարտեալ հերձուած: Իրաւ ետքէն գործին օրինաւորութեան կերպարան մը տրուեցաւ, սակայն միշտ նորաստեղծ աթոռ մը աւելցուց, առանց մեծ օգտակարութիւն մը ունենալու, եւ առանց նկատողութեան արժանի արդիւնք մը պտղաբերելու:

930. ՉՈՐՍ ԱԹՈՌՆԵՐ

Ինչպէս ակնարկեցինք, Աղթամարի ապստամբութիւնը Գրիգորի տարիքին խնդիրէն աւելի զօրաւոր պատճառ մըն ալ ունէր, այն է բուն Հայաստանին եւ նորակազմ Հայաստանին մէջ մրցակցութիւն մը, թէ որուն պիտի իյնար հայրապետական ընտրութեանց մէջ գլխաւոր ազդեցութիւնը եւ տիրապետող ձայնը: Խնդիրը մեծ կարեւորութիւն ունէր այն տեսակէտէն, թէ նորակազմ Հայաստանն էր, որ ազատ իշխաններ ունէր, լաւագոյն դիրք կազմած էր, եւ հետզհետէ իր ոյժն ու ազդեցութիւնը կ'անցնէր, մինչ բուն Հայաստանը օտարներու ձեռքին ներքեւ ընկնուած, ոչ ազգային կեդրոն մը ունէր, ոչ ազգային վարիչներ կային, եւ ոչ ալ ազգին անունով գործելու միջոցներ եւ դիւրութիւններ կը գտնուէին: Իրաց վիճակը նորակազմ Հայաստանին նպաստաւոր էր, մինչ աւանդական իրաւունքը հին Հայաստանին էր: Այդ դժուարութեան լուծումը կը գտնենք սովորական դարձած կանոնի մը մէջ, որով հաստատուած է որ ընտրութիւնը, նորակազմ Հայաստանին չորս մեծ աթոռներու հաւանութիւնը անհրաժեշտ նկատուի ընտրութեանց վաւերականութեան համար: Չորս աթոռներն ալ են, Բջնի, Հաղբատ, տաթեւ եւ Արտագ: Բջնին հաւանաբար առաջ Անի է եղած, եւ միայն քաղաքին կործանումէն ետքը, Բջնիի վրայ անցած պիտի ըլլայ իրաւունքը. Հաղբատ նշանաւոր էր Կովկասի կողմերը, Տաթեւ Սիւնեաց մեծ աթոռն էր, Արտագ ալ Թաղեոս առաքելոյ գործունէին պահապանն էր: Չորս աթոռներուն տրուած իրաւունքին մասին ժողովական որոշումը յստակ կերպով տեղ մը նշանակուած չգտանք, բայց չենք դժուարիբ համաձայնիլ անոնց որ այս ժողովին կը պատշաճեցնեն սոյն որոշումը (ՉԱՄ.Գ.37), իբր զի հիմնական եւ նախնական կանոն մը սեպուած էր այն, եւ ասկէ առաջ աւելի մեծ ժողով մը չունինք ընտրական գործերով զբաղող: Միւս կողմէն Սիւնեաց եւ Արտագու աթոռներուն առաջ Թոռնիկեանի կողմը ըլլալին, եւ յետոյ անկէ բաժնուելին փոխադարձ համաձայնութեան մը գոյութիւնը կ'ենթադրէ, եւ կ'արդարացնէ իրենց տրուած իրաւունքին պայմանը: Բջնի, կամ լաւ եւս Անի, արդէն իր գերակշռութիւնն ունէր, եւ Հաղբատ ալ Սանահինի հետ Արեւելեան վարդապետներուն օրբանը դարձած էր, եւ հիւսիսային գաւառներուն մէջ գտնուող Հայերուն կեդրոնն էր: Այդ համաձայնութիւնը վերջացնելէն եւ Հայութեան երկու կէսերուն մէջ համաձայնութիւնը գոյացնելէն ետքը է,

որ Գրիգոր Պահլաւունի երիտասարդ կաթողիկոսը, *գրէ մեծ շնորհակարտութիւն օրհնութեամբ, եւ շրջաբերականներ կը ցրուէ, ամենայն վանօրէիք Սեաւ-Լերինն, եւ շրջակայ եպիսկոպոսացն ձեռագրով* (ՎԱԲ.116):

931. Ծովքի հայրապետանոցը

Հազիւ թէ կաթողիկոսական խնդիրը եկեղեցական եւ նուիրապետական տեսակետէն յաջող լուծում մը կը գտնէր, քաղաքական տագնապ մը կը հասնէր աթոռին, որ կրնար անոր դիրքը վտանգել, եթէ ճարտար եւ արթուն գլուխ մը չգտնուէր աթոռին վրայ: Վասիլ Կամսարական Քէտունի իշխանը խնամեցած էր Կիլիկիոյ տունին հետ, ամուսնանալով Թորոսի եղբայր Լեւոն մեծ իշխանին աղջկան հետ (ՈԲՌ.421), ինչ որ պետք էր Հայոթեան համար նոր ոյժ մը ըլլար, երկու գլխաւոր իշխանապետութեանց մէջ սէրն ու համերաշխութիւնը ամրապնդելով: Այլ հետեւանքը բոլորովին հակառակը եղաւ: Բազմովինոս կամ Պաղտին Տպորկ, Ուռհայի կոմսը, չենք գիտեր ինչ պատճառներով պատերազմի ելաւ Վասիլի դէմ, թէպէտէ իրեն ալ խնամին էր, զի Լեւոնի կինը կամ Վասիլի զոքանչը Բաղդովինոսի քույրն էր: Այսուհանդերձ վասիլի երկիրը գրաւելու նպատակով, ռապանը պաշարեց, որ ամուր քաղաքաբերդ էր, եւ լաւ պաշտպանուած, որով *ոչինչ կարաց առնել, եւ խաարեալ ունէր զնա ի պահեստի*: Այդ միջոցին Թորոս Բաղդովինոսի օգնելու նպատակով, Վասիլը նենգութեամբ իրեն մօտ կը հրաւիրէ, եւ կալանաւորելով Բաղդովինոսի կը յանձնէ (ՈԲՌ.421): Ոմանք այդ միջադէպը կը մեկնեն Թորոսի եւ Լեւոնի, երկու եղբայրներու մէջ տեղի ունեցած գժտութեամբ, եւ Վասիլի Թորոսի մօտ երթալը եւ կալանաւորուիլը ամուսնութիւն կնքելու պարագային կը կցեն (ՉԱՍ.Գ.39), սակայն Ուռհայեցին եւ ուրիշներ գժտութեան խօսք չեն ընէր, եւ Վասիլի համար *կին առեալ* կ'սեն, այսինքն արդէն կին առած, եւ ոչ կին առնելու գացող, եւ Լեւոնն ալ արդէն Վասիլի *անէր* եղած գիտեն (ուղ.421): Բաղդովինոս Վասիլը ձեռք անցընելէն ետքը *գաղտնաբար ի խոշտանգս արկանէր*, մինչեւ որ *բռնութեամբ առեալ ի նմանէ զամենայն զաւառն*, յաջողեցաւ տիրապետել բոլոր Քէտունի իշխանութեան քաղաքներուն, եւ *խափանեաց զիշխանութիւն Հայոց ի յայտ աշխարհէ* (ՈԲՌ.422): Թորոսի այդ դաւաճանութենէն քաղած գլխաւոր օգուտը՝ մինակ Հայոց իշխանապետ մնալը կ'ըլլար, քանի որ գրուցուած ալ չէ, որ Վասիլի քաղաքներէն գոնէ քանի մը հասն ալ իրեն տրուած ըլլան՝ իբր նենգութեան փոխարեն: Բաղդովինոս երբոր Քէտունի տիրապետութիւնը կը լրացնէր, թող կու տար Վասիլի ազատօրէն մեկնիլ. նա ալ շիտակ աներոջ մօտ կուգար Կիլիկիա՝ Լեւոնի եղած քաղաքը, անկէ ալ Կոստանդնուպոլիս կ'անցնէր, թերեւ Հոռոմոց օգնութեամբ իշխանութիւնը ձեռք ձգելու յուսով, եւ թէպէտ *մեծ տնդունելութիւն* կը գտնէր, սակայն ուրիշ արդիւնք չէր ունենար (ՈԲՌ.422): Հայրապետական աթոռին այդ պարագային զգացած վնասը՝ Լատին իշխանութեան ներքեւ մնալն էր, եւ Հայ իշխանապետի մը պաշտպանութիւնը կորսնցնելը: Քէտուն այլեւ իշխանանիստ եւ լաւ պաշտպանուած ալ չէր, եւ Գրիգոր չէր կրնար ապահովաբար այնտեղ նստիլ, ուստի այդ պարագային հետ յարմարագոյն կ'ըլլայ կցել՝ հայրապետանոցին Ծուղրի կամ Քէտունի Կարմիր վանքէն, Ծովք կամ Տլուք փոխադրուիլը, (ԿԻՐ.62), որ հայչենական դրեակն էր կաթողիկոսական ազգատոհմին, եւ ուր իշխան էր իր վասիլ եղբայրը: Վասիլ Կամսարականի արկածը նշանակուած է Հայոց 564 տարւոյն ներքեւ (ՈԲՌ.418), առանց յաջորդ տարւոյն վրայ եղելութիւն նշանակելու: Բաղդովինոս Տպորկ ալ 1118ին Երուսաղէմի թագաւորութեան անցաւ, որով Քէտունի իշխանութեան անկումը, եւ հայրապետանոցին փոխադրութիւնը ժամանակագրական հաշուով կրնայ տրուիլ 1116 թուականին:

Բաղդովինոս Տպորք Եղեսիոյ կոմսը, սկսած էր զինու զօրութեամբ իր սահմանները ընդարձակել: Երբոր 563 սահմի 24ին, Ուրբաթ օր (ՌԲՌ.413), այսինքն 1114 մայիս 15ին, Ուրբաթ օր, Տափար սուլտանին զօրավարը Բուրսուխ՝ Եղեսիան պաշարեց եւ 30 օր աշխատելէ ետքը, ձեռնունայն դարձաւ, եւ Լատիններ միանալով յաղթութիւն տարին Բուրսուխի վրայ, այն օրէն Բաղդովինոս մծամտեցաւ: Այս բանին առաջին հետեւանքն եղաւ Քետունի անկումը (931): Անոր յաջորդեց Պիրտայի գրաւումը, որ եւ Պիր, եւ այժմ Պիրեճիկ կը կոչուի, ուր կ'իշխէր Ապղարիպ, եղբայր Լիկոսի եւ որդի Վասակի՝ Օշօնեան ցեղէն, որ թեպէտ տարի մը դիմացաւ, բայց վերջապէս *անճարացեալ տայր զՊիրն եւ զամենայն զաւառն*, եւ ինքն կը քաշուէր Թորոսի մօտ, եւ կը հաստատուէր Անարգաբայի մէջ (ՌԲՌ.423): Կարգը կու գար Արեւընտանի իշխան Բագարատի, որ նոյնպէս Բաղդովինոսի տեղի կու տար, իսկ Կարկատի իշխան Կոստանդին սաստիկ դիմադրելուն՝ չարաչար նեղութեամբ կը բարտարկուէր Սամատուտի բերդը, եւ *ի կասպանս մեռանէր* (ՌԲՌ.423): Մարաշն ալ կ'իյնար Լատինաց ձեռք, որոնք ամէն բռնութիւն եւ անգթութիւն կը գործէին տիրապետելու եւ կողոպտելու համար, այնպէս որ Ուռեայցին ինչ որ պարագաներ յիշելէն ետքը կը գրէ, թէ *միայն նստեալ խորհէին զչարութիւն*, եւ *զամենայն ճանապարհս չարեաց սիրէին*. եւ կը կնքէ լսելով. *զբազում անիրաւութիւնս նոցա կամէր գրել, բայց ոչ համարձակեցայ, զիրնդ իշխանութեամբ նոցա էար* (ՌԲՌ.424): Ըսել է թէ շատ դարեր առաջ ալ իշխանութիւններ՝ գրիչի վրայ կը բռնանան եղեր: Լատիններուն գրաւած տեղերը, գարուն սովորութեան համեմատ, միմի փոքրիկ աւատականութիւններ կը դառնային այս ու այն ասպետին ձեռք, եւ Հռոմկյան ալ, որ Քետունի իշխանութեան բերդերէն էր, վիճակեցաւ Ժօսլէն (Josselin) անուն ասպետի մը, բարեբարոյ եւ բարեսէր անձ մը, եւ միանգամայն բարեկամ Ծովքի գերդաստանին: Գրիգոր կաթողիկոս տեսնելով թէ իրենք Ծովքի մէջ, շարունակ նեղուած էր *Սկիւթականաց եւ Տանկաց* յարձակումներէն, եւ բերդն ալ այնչափ ամուր չէ. *բարկեալ զսրբութիւնս իւր եւ զսպառս եկեղեցոյ՝ տարաւ եղ ի պահեստի Հռոմկլայի ամուր բերդին մէջ, եւ Ժօսլէնի կինը յանձնառու եղաւ աւանդին պահպանութիւնն ընել* (ԿԻՐ.62): Դժուար է այդ գործողութեան թուականը ճշդել, բայց մերձաւորաբար կրնանք դնել շուրջ 1120ին: Իսկ Սկիւթականաց եւ Տանկաց արշաւանքներուն մանրամասնութեանց մտնել մեզի չի պատկանիր: Միայն օգտակար է գիտնալ թէ այս պահուս չորս տարբեր խումբեր էին եկողները: Սելճուքեանք, որոնք Ապպասեան ամիրապետութեան կամ խալիֆայութեան անունով կը գործէին. 2. Եգիպտացիք՝ որոնք Եգիպտոսի մէջ Ֆաթիմեան խալիֆայութիւնն ունէին, 3. Յունական կամ Ռում ինքնակալութիւնը՝ որ Սելճուքեանց մէկ ճիւղն էր Իկոնիոնի կամ Գոնիայի սուլտանութեան անունով, եւ 4. անկանոն արշաւանք ընողներ ալ կային Կասպից կողմերէն: Անոնց դէմ էին Բիւզանդիոնի Յոյները, որոնք բաւական զաւառներ ունէին Փոքր Ասիոյ մէջ, Վրացիք՝ որոնք Կովկասի կողմերը կը զօրանային, եւ Լատիններ՝ որոնք Պաղեստինի թագաւորութենէն զատ բազմաթիւ իշխանութիւններ հիմնած էին Ասորիքի եւ միջագետքի մէջ: Այդ ամէն տէրութիւնները շարունակ իրարու հետ ընդհարումներ ունէին, բարեկամներն ու թշնամիները անխտիր կը փոխանակուէին, եւ այդ խառնակութեանց մէջ էր որ Հայերն ալ մանր իշխանութիւններ կը կազմէին ու կը կորսնցնէին, ինչպէս փոքր ի շատէ մեր պատմածներէն ալ կը քաղուի: Ասոնց ամենուն մէջէն Ռուբէնի հիմնածն է, որ հետզհետէ կ'ընդարձակուէր, եւ աւելի երկար կեանք ունեցաւ:

933. Թագաւորաց փոփոխումներ

Նշանաւոր կ'լլար 1118 տարին, հարեւան վեհապետներու փոփոխութեամբ: Ալեքս Ա. Կոմնենոս մեռնելով իրեն յաջորդ թողուց իր որդին Յովհաննէս բ. Կոմնենոսը, որ աւելի կը յիշուի Պորփիրոսէն կամ Փերփերոսէն մականունովը. այն է Ծիրանեծին, երկարակեաց հօր մը խաղաղութեամբ յաջորդած ըլլալուն համար, որ անակնկալ նորութիւն մըն էր նախընթաց խառնակութեանց վրայ (889): Թէպէտ Ալեքս խաղաղաբար բնոյթի տէր՝ արտաքին շփոթութիւններէ հեռու կը մնար, սակայն *ի վերայ ազգիս Հայոց յոյժ ստեղծող երեւեալ* էր, կը գրէ Ուռիայեցին, եւ անոր կը վերագրէ, Հայոց մկրտութիւնը անարգելով, զանոնք կրկնամկրտութեան ենթարկելու հրամանը (ՈԲՌ.432): Իսկ Յովհաննէս, թէպէտ պատերազմող քաղաքականութիւն մը ունեցաւ բայց կրօնամով ձգտումներու չհետեւեցաւ, (ՈԲՌ.433), եւ եթէ շփումներ ալ ունեցաւ, Կիլիկիոյ նորահաստատ իշխանապետութեան հետ, միշտ նոյն ուղղութիւնը պահեց: Միեւնոյն տարին մեռաւ: Մըսթատըր-Պիլլահ ամիրապետը Պաղտատի մէջ (906), Սելճուք սուլտաններու ազդեցութեան ներքեւ 24 անգործ տարիներ անցընելէն ետքը: Վերջին տարիներու մէջ 1115 Մուհամմետ-Տափար ալ մեռնելով անոր յաջորդած էր Մուսսատ սուլտան Պարսկաստանի մէջ: Ասոր օրով ամիրապետութեան յաջորեց Մսթարխետ-Պիլլահ, բայց իր հօրմէ տարբերեցաւ, եւ ուզեց գործունէութիւն ցոյց տալ, կարողութենէ ալ զուրկ չէր: Սակայն այլեւս ամիրապետներուն անգործութիւնը եւ սուլտաններու իշխանութիւնը օրէնք եղած էր, ուստի ոչ միայն ապարդիւն եղան Մըսթարխետի ճիգերը, այլ եւ կեանքն ալ վրայ տուաւ 1135ին, եւ դաւանաններու ձեռքով սպաննուեցաւ: Ռաշիտ-Պիլլահ որդին որ իրեն աջորդեց, ուղեց ինքն ալ ամիրապետական իշխանութիւնը վերակենդանացնել, բայց տարիէ մը գահագուրկ եղաւ 1136ին, եւ իրեն տեղ անցաւ հօրեղբայրը Մըքթաֆի-Լիամրուլլահ: Ռաշիտ 1138ին փորձեց նորէն իշխանութիւնը ձեռք ձգել, բայց սպաննուեցաւ իր հօրը նման, եւ Մըքթաֆի-Լիամրուլլահ իշխանութիւնը վարեց մինչեւ 1160, չափով մը օգուտ քաղելով իր դժբախտ եղբօր եւ եղբօրորդոյն ճիգերէն, (ՎԵՐ.465): Մասուտ մըն ալ կար նոյն ատեն, Գոնիայի Բում սուլտանութեան բարձրացած 1117ին, որ երկար կեանք ալ ունեցաւ մինչեւ 1155, եւ ժամանակակից եղաւ Պահլաւունիի օրով կատարուած եղելութեանց, եւ շատ շփումներ ունեցաւ Հայ իշխանութեանց հետ: Վերոյիշեալ 1118 տարին կը մեռնէր նաեւ: Երուսաղէմը լատին թագաւոր Բաղդովինոս Բուլլիոն, եւ իր յանձնարարութեամբ եւ Լատին իշխաներու հաւանութեամբ իրեն կը յաջորդէր Ուռիայի կոմս Բաղդովինոս Տպորկ, որ ճիշդ նոյն միջոցին Երուսաղէմ հասած էր: Ծաղկագարդի օրը, 1118 Ապրիլ 7ին, այժոռ բաձրացաւ, տարի մը թագադրութիւնը յապաղելու պայմանով, Բուլլիոններուն երրորդ եղբօր Երոպայէ գալուն եւ յաջորդութիւնը ժառանգելուն ակնկալութեամբ, ինչ որ տեղի չունեցաւ եւ Բաղդովինոս թագը դրաւ: Այդ Բաղդովինոսն է, Հայ իշխանները զրկողը՝ որուն մասին Ուռիայեցին կը գրէ, թէ էր *յաւէտ ճարտար, յաիշտակիչ անյագուրդ, զանձոց եւ արծաթոյ անկուշտ, եւ ի տուրս ընչից նուագ*, եւ կարծես թէ այդ մեղադրանքները զգալի չընելու դիտմամբ կը յաւելու միանգամայն, թէ էր *քաջ պատերազմող, մարմնով սրբասէր, մեղաց ստեղծող, բարութն հեզ եւ ցած*. (ՈԲՌ.426), ինչ որ չի կրնար մաքրել խուժողով անիրաւութեանց կեղտը, զորս պատմիչը չէ համարձակած իսկ մանրամասնօրէն գրել (ՈԲՌ.424):

934. Թորոսի մահը

Բաղդովինոսի Երուսաղէմ անցնելէն ետքը միջոց մը աւելի հանդարտած կը գտնենք նոր հայաբնակ երկիրներուն վիճակը, եւ պատմութիւնն ալ տասը տարուան միջոցի համար ազգային նորութիւններ չի ներկայեր մեզի, եւ հանդարտ օրեր կ'անցընոն Գրիգոր

կաթողիկոս Ծովքի մէջ եւ Թորոս իշխանապետ Կիլիկիոյ մէջ: Թորոսի մահը Սմբատէ որոշակի գրուած է Հայոց 578ին (ՄՄԲ.92), որուն կը ձայնակցի Անեցին 549ին դնելով իշխանութեան սկիզբը եւ 29 տարի հաշուելով տեւողութիւնը (ՄԱՄ.121), եւ ասոր հակառակ ալ բան մը չէ գրուած ուրիշ տեղ, որով չ'արդարանար 1123ին դնելու հաշիւը (ՉԱՄ.Գ.50), եւ 1129ը պէտք է ընդունուի իբր Թորոսի մահուան թուական: Իսկ ճիշդ օրը Յայսմաւորքի մէջ դրուած է Փետրուար 2ին, համմատելով զայն արացի 26ին (ՅԱՄ.Ա.61) անշարժ տոմարով, մինչ սովորական հաշիւներ շարժական տոմարով կ'ըլլային, եւ այդ հաշուով Թորոսի մահը կ'իյնայ 1129 Օգոստոս 11ին: Թորոս գաւակ մը ունեցած էր Կոստանդին անունով, եւ անոր մեռնելովը իշխանապետութեան յաջորդութիւնը ինկաւ եղբօրը Լեւոնին: Մթին են պատմական յիշատակները Կոստանդին Թորոսեանի մահուան մասին, թէ երբ եւ ինչպէս մեռաւ: Վահրամ կը գրէ, *սորա որդի մի էր թողեալ, ում Կոստանդին անուն ձայնեալ, գոր ամպարիշտք ոմանք կալեալ եւ մահացու դեղօք բարձեալ* (ՎԱՀ.196) : Անեցին ալ նոյնպէս կը կրկնէ ըսելով, թէ Լեւոն յաջորդեց Թորոսի, *վասն զի զԿոստանդին որդին նորա կարան ոմանք ամբարիշտք, եւ մահացու դեղօք հանին ի կենաց* (ՄԱՄ.128): Վահրամի *թողեալ* բառը, եւ Անեցին *վասն զի* պատճառականը այնպէս կը ցուցեն, թէ Թորոսի մահուան ատեն կենդանի էր Կոստանդին որդին, եւ զայն թունաւորել տալով յաջողեցաւ Լեւոն իշխանապետութիւնը ժառանգել: Եթէ այդ է իրողութիւնը, վերին արդարադատութեան գործ պէտք կ'ըլլայ սեպել Լեւոնի վրայ եկած արկածները, եւ եղերական մահը բանտարկութեան մէջ: Մակայն անհնար չէ, որ բոլորը կասկածանաց արդիւնք ըլլայ, Կոստանդին տղուն յանկարծական մեռնելէն յառաջ եկած: Լեւոնի առաջին տարիները յաջող եղան, Լատինաց խնամի էր, եւ ինքն քաջ պատերազմիկ, հետզհետէ իր սահմանները ընդարձակեց, եւ Կիլիկիոյ քաղաքներէն գրաւեց Տարսուր, Ատանան եւ Մսիսը որ է Մոպսուեստիա (ՄՄԲ.93), որոնք Յոյներու կը պատկանէին, մինչ անդին ցիրուցան պատերազմներ անպակաս էին Կիլիկիոյ շուրջը գտնուող պետութեանց միջեւ, որոնց հետեւիլ մեր նպատակէն դուրս է:

935.Գրիգոր եւ Անի

Գրիգոր կաթողիկոս կը մնար Ծովքի մէջ, վշտակիր ականատես իւրայնոց խեղճութեան, եւ որչափ ալ իր հայրենական դղեակին մէջ ապրող, բայց իբր կաթողիկոս՝ պաշտօնական աթոռէ հեռու թափառական վիճակ մը ունէր: Որչափ եւ ինքն Անեցի չէր, եւ Անի չէր դացած, եւ հայրապետական վերջին աթոռը իրեն ծանօթ չէր, այլ Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսէն ներշնչեալ՝ *ուխտ սիրոյ ունէր վասն սեփական աթոռոյս*, եւ կը փափաքէր *գալ այսրէն* Անիի աթոռը, եւ այս նպատակով բանակցութեան ալ մտած էր Ապլսուարի հետ, երբ նա Մանուչէի յաջորդեց, որպէսզի *նորա յօժար կամակցութեամբ* այդ բանը կատարուէր (ՄԱՄ.127): Ապլսուարի մասին ուրիշ կողմէն հասած պատմութիւններ, զինքն շատ հայասեր եւ քրիստոնէասեր չեն ցուցներ (919), բայց թերեւս Հայոց կաթողիկոսը մօտը ունենալու ակնկալութիւնը զինքն զիջողութեանց համոզած ըլլայ: Բայց Ապլսուար դիրքը կորսնցուց, իսկ Անի երթալու գաղափարը ասելի դիւրին պիտի ըլլար, երբոր Դաւիթ Վրաց թագաւոր քաղաքը գրաւեց, սակայն դեռ բան մը չկարգադրուած Փատրուն եկաւ եւ տիրապետեց: Այդ պատերազմին առթիւ կը յիշուի Այծեամն անուն Հայ կնոջ մը քաջութիւնը, որ պարիսպներուն վրայէն յարձակողները քարերով ետ կը մղէր՝ *առ ոչինչ համարեալ զիցոցուծս նետիցն* (ՄԱՄ.127): Թէպէտեւ Անիի անձնատուր եղած ատեն երդում ըրաւ որ *սուրբ կայտորիկէն հանապազ Հայոց կացցէ, եւ մի' մտցէ ի նա Տանիկ եւ ոչ Մոսուրման ազգ* (ՈՒՌ.159), սակայն յետոյ *իւիք իւիք հնարիւք էառ վրէժո, եւ նեղութեանց եւ հարկապահանջ յաիշտակութեանց* դուռ բացաւ (ՄԱՄ.127), եւ Գրիգորի Անի դառնալու գաղափարը անհնարութեան մատնուեցաւ, եւ մէկ կողմ թողուեցաւ:

936. Գրիգոր եւ Ներսէս

Գրիգորի Ծովքի մէջ իրեն օգնական ունէր իր եղբայրը՝ Ներսէս Ծնորհալին, իրմէ հինգ տարով պզտիկ, գոր *մինչեւ յարբունս հասուցեալ եւ քահանայ ձեռանք օշեալ* (ՉԱՓ.558), սկսաւ եկեղեցական պաշտօններու ալ գործածել: Ծնորհալին քահանայական ձեռնադրուիւնը առաջին երիտասարդութեան մէջ եղած ըսուելէն, Գրիգորի կաթողիկոսութենէն հազիւ, 6 տարի ետքը պէտք է նշանակել, շուրջ 1120ին: Իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մասին յայտնի յիշատակութիւն չենք գտներ: Թէպէտաւելի ուշ կը տեսնենք անոր անունը իբր եպիսկոպոս նշանակուած (ԸՆԴ.86), բայց այդ պատճառով չէ որ ձեռնադրութիւնը ուշացնենք մինչեւ 1135, ինչպէս սովորաբար կը գրուի (ՉԱՄ.Գ.52): Պահլաւունի իշխանագուն մը, կաթողիկոսի եղբայրը, ուսմամբ զարգացուն, եւ գործունէութեամբ գերազանց Ներսէսը, հարկաւ մինչեւ քառասունի մօտ տարիքը չսպասեց եպիսկոպոսութիւն ընդունելու իր եղբորմէն, որուն աջ բազուկը եւ ըստ ամենայնի գործակիցն էր: Հետեւաբար անհաւանական չէ շուրջ 1125ին Ներսէս եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըսել:

937. Գրիգոր եւ Աղուանք

Պահլաւունիի Արեւելքի մասին ունեցած հողածութեանց կարգէն է Աղուանից կաթողիկոսական աթոռին երկարատեւ պարապութիւնն ալ վերջացնելը: Ստեփանոս կաթողիկոս տարիուկէս պաշտօնավարութենէ ետքը վախճանած էր 1131ին, եւ յաջորդին ընտրութիւնը խափանուած էր 8 տարի՝ երկրին շփոթութեանց պատճառով: Գրիգորի դժուար ըլլալով անձամբ երթալ կամ Աղուաններուն գալ, լիազօր նուիրակութիւն տուաւ կարնոյ Սահակ պիսկոպոսին (ԿԻԲ. 101), որ Աղուանից եպիսկոպոսներուն հետ, եւ դաւիթ թագաւորին ներկայութեան կաթողիկոս օծեց հանգուցեալ Ստեփանոսի հօրեղբորոշոյին Գագիկը, Գրիգորիս անունով, Հոգեգալուստի օրը 1139 Յունիս 11ին, եւ վարդավատին նոր կաթողիկոսը միւռոնօրինէք եւ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն կատարեց (ՀԱՅ.386): Ութամեայ պարապութեան երեսէն մկրտութեան միւռոն իսկ կը պակսէր, եւ ձեռնադրութեանց համար եպիսկոպոս չէր գտնուէր, կ'ըսէ յիշատակագիրը (Հայ.385): Գրիգորի ուրիշ եկեղեցական աշխատութիւնները կը պահենք վերջէն ամփոփել, կցկտուր չընելու համար:

938. Լեւոնի գերութիւնը

Լեւոն իշխանապետի գործերը յաջող կ'երթային, եւ Լատիններուն հետ բարեկամութեամբ էր, ազագի պատերազմին մէջ ինքն էր որ Հոռգերիոս (Roger) Անտիոքայ կոմսը մեծ վտանգէ մը ազատած էր, եւ անոր շատ սիրելի եղած էր (ՈՒՌ.429): Այսպէս շարունակեց, մինչեւ 1135, երբ Լեւոնի եւ Լատիններուն մէջ գժտութիւն ինկաւ, Սարուանդիքար բերդը գրաւելուն համար: Անտիոքի կոմսը Երուսաղէմի թագաւորին օգնութեամբ պատերազմի ելաւ Լեւոնի դէմ, որուն օգնական էր լատիններէն Եղեսիոյ կոմսը, քանի որ անոր քեռորդին էր: սակայն թշնամիները զօրացան եւ *աւերեցին զերկիրս Կիլիկեցոց*: Ասոր վրայ Գոնիայի սուլտանութեան Թուրքերը քրիստոնէաները իրարու դէմ ելած տեսնելով, երկու կողմին վրայ միանգամայն յարձակեցան, եւ *զերեցին զազգն քրիստոնէից անհամար եւ շատ* (ՄԱՄ.93), որով Անտիոքայ կոմսին յարձակումն ալ սպարդիւն մնաց, երկու կողմեր քիչ մը ստեն հանդարտ մնացին: Հոռգերիոսի մահուրնէ եւ առաջի պատերազմէն *յատ երից ամաց*, 1138ին Անտիոքի նոր կոմսը բոյեմոնդոս կամ Պայմունդ կամ Պիտելին, նենգութեամբ Լեւոնի *կախաւ եւ* բանտարկեց (ՄԱՄ.158), հին վրէժը լուծելու համար: Լեւոն չորս որդիներ ունէր, Թորոս, Ստեփանէ, Սլէի, եւ Ռուբէն (ՎԱՀ.187), եւ հարճորդի մը Կոստանին անուն: Հորերնուն բանտարկութենէն ետքը

ասոնք *յարեան ի վերայ միմեանց*, եւ իրենց *հարճեղբայր* Կոստանդինի *խաւարեցուցին զաչան*, մինչ Լեւոն կը սպասէր ի որդւոց պաշտպանութեան: Անոնց բան մը ընելէն յուսահատ՝ փրկանքով ազատութեան ստիպուեցաւ, ոչ միայն յանձն առաւ Մարուանդիքարը դարձնել, այլ եւ Ատանան եւ Մոպուեստիան ալ տալ, որդիները պատանդ թողուլ, եւ 60,000 դահեկան գումար մըն ալ վճարել, եւ այսպէս *յետ երկուց ամաց* բանտարկութեան իր ազատութիւնը ստացաւ (ՍԱՄ.129): Այլ հազիւ թէ ելաւ, բուռն զօրութեամբ Լատիններուն վրայ դարձաւ, տուած քաղաքները ետ առաւ, եւ միայն Եդեսիոյ կոմսը միջնորդութեամբ հաշտութեան զիջաւ՝ պատանդները, ետ առնելով (ՉԱՄ.9.51): Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը արշաւանք մը կազմած էր դէպ Արեւելք, կայսրութեան հին ոյժը եւ սահմանը նորոգելու միտքով, յաղթութիւններ ունցաւ Գոնիայի կամ Ռումի Թուրքերուն վրայ, լատիններուն վրայ ալ յարձակեցաւ, եւ Լեւոն վերջիններուն հետ կնքած հաշտութեան հաւատարիմ, Յոյներուն դէմ նախայարձակ եղաւ եւ անոնց յառաջացումը արգիլեց: լատիններ գոհմնացին, բայց Յոյներու եւ Հայերու մէջ հակառակութիւնը զայրացաւ: յովհաննէս Մոկնենոս նոր յարձակում կազմակերպեց ուղղակի Հայերու եւ Լեւոնի դէմ, ոչ միայն զբաւուած քաղաքները ետ առնելու, այլ եւ Հայ իշխանապետութիւնը հիմնովին ջնջելու համար: Այդ իրողութեանց ժամանակագրութիւնը շատ շփոթ կը տեսնուի պատմագիրներու մէջ, եւ դժուար կը լինի ճշդել Յունաց արշաւանքներուն անդամները եւ տեւողութիւնը եւ Լեւոնի գերութեան ճիշդ թուականը: Առանց երկար զննութեանց մտնելու կը համաձայնինք 1141ին դնել Լեւոնի անձնատուր ըլլալը Վահկայ բերդին մէջ, եւ 1143ին անոր մահը Կոստանդնուպոլիս գերութեան մէջ ինչպէս որ շատեր ալ կը դնեն Լեւոնի իշխանութիւնը 12 տարի հաշուելու հիմամբ, թէպէտեւ Անեցին Լեւոնի համար պարգապէս *կեցեալ*, եւ ոչ թէ իշխած կը գրէ 12 տարիներ (ՍԱՄ.128):

939. Անտիոքի ժողովը

Լեւոնի գերութեամբ Հայկական իշխանութիւնը պահ մը ընդմիջեցաւ, եւ կաթողիկոսութիւնն ալ իրեն նեցուկը կորսնցուց, որովհետեւ չկար հովանաւորութիւն եւ պաշտպանութիւն ընելու կարող իշխանութիւն մը: Այլազգիներուն զանազան ճիւղերէն լաւ բան մը յուսալ անհնար էր, Յոյներ բացարձակ թշնամական դիրք առած էին, Քէսուն ինկած, Կիլիկիա դադարած, մանր մուկը Հայ իշխաններ իրենց իսկ անբաւական, Ծովքի Վասիլին իշխանութիւնն ալ միեւնոյն վիճակը առած, Գրիգոր կաթողիկոս ուրիշ ճամբայ չունէր իեն համար հովանաւորութիւն մը ճարելու, բայց եթէ Լատին իշխաններուն կողմը դառնալ, եւ անոնց բարեկամութիւնը մշակել: Իսկ լատիններուն մէջէն աւելի մօտաւորը եւ աւելի զօրաւորը Անտիոքի կոմսութիւնն էր, որ այդ միջոցին բարգաւաճ կացութիւն ալ ունէր: Արդէն Լեւոն ալ, անգամ մը Անտիոքի հետ դժտուելէն ետքը՝ հաշտուած, եւ լատիններուն պատճառով վերջին փորձանքը վրան հրաւիրած էր: Լատիններն ալ կ'աշխատէին իրենց հետ հաշտ պահել Հայ տարրը, որ երկրին մէջ նշանաւորեւ ազդեցիկ դիրք կը գրաւէր, եւ անկէ միայն կրնային իրենց նպաստաւոր օգնութիւն մը սպասել: Այդ յարաբերութեանց հետեւանքն եղաւ, որ երբ 1141ին Լատիններ եկեղեցական ժողով մը գումարեցին Անտիոքի մէջ, Գրիգոր կաթողիկոս եւ իրեն օգնական եղբայրը՝ Ներսէս եպիսկոպոս ալ ժողովին հրաւիրուեցան, եւ ասոնք ալ մտադիր յանձն առին երթալ, հարկաւ բարեկամութիւնը աւելի սերտ եւ աւելի գործնական ընելու նպատակով: Ժողովը գումարուած էր Անտիոքայ Լատին պատրիարք Հռոդոլփոսի (Rodolphe) դէմ եղած ամբաստանութիւնը քննելու համար, որ մինչեւ Հռոմի պապին հասած էր: Իննովկենտիոս Բ., որ 1130ին ընտրուած, Անակղետոս հակաթոռէն նեղուելով հռոմէ հեռացած, եւ հակաթոռին մեռնելէն ետքը նորէն Հռոմ դարձած եւ գործի գլուխ անցած էր 1139ին, իր կողմէն Ոստիոյ կարդինալ եպիսկոպոս Ալբերիկոսը նուիրակ գրկելով ժողով գումարելու

եւ գործը քննելու հրամանը տուած էր: Հռոդովփոսի վրայ ծանրացած ամբաստանութեանց կար հարկաւ Տանգրէտի կոմսը *դեղակուր* սպաննած ըլլալու կէտը (ԿԻԲ.63) եւ Գրիգոր եւ Ներսէս իբր տեղական գործերու տեղեակ, կրնային ժողովին գործը դիւրացնել: Հառոդովփոս պարտաւորեցաւ եւ դատապարտուեցաւ, բայց ժողովին պարագան օգնեց Հայոց հոգեւորական գլուխը յարաբերութեան մէջ դնելու Լատիններուն ընդհանուր հոգեւոր պետին հետ, որուն ճայնով կը շարժուէր Եւրոպա, նոյնիսկ քաղաքական եւ զինուորական գործերուն մէջ, եւ որուն բարեկամութիւնը կրնար օգտակար դառնալ Հայերուն վատրանդի եւ անտերունջ կացութեան: Ծիշդ այն միջոցին էր, որ Լեւոն փակուած էր Կոստանդնուպոլսոյ բանտին մէջ, եւ Հայերը իշխանապետնին կորուսած, անիշխանական դիրք ունէին եւ Յոյները տիրացած էին Կիլիկիոյ:

940. Գրիգոր Յերուսաղէմ

Երբ Հայոց կաթողիկոսը ազգային տեսակէտէն պապական նուիրակին հետ յարաբերութիւն կը մշակէր, Լատին նուիրակն ալ իր կողմէն միեւնոյն կերպով կը վարուէր, ոչ թէ լոկ Արեւելքի Լատին իշխանութիւններուն բարեկամներ ճարելու եւ շատցնելու, այլեւ իր գլխաւորին եկեղեցական իշխանութեան ալ ընդարձակութիւն պատրաստելու համար: Բայց այս միտքեր համարձակ չէին խօսուէր եւ պաշտօնապէս չէին յայտնուէր: Ալբերիկոս իր միտքը յառաջացնելու նպատակով խնդրեց Գրիգորէ, որ իրեն հետ մէկտեղ Երուսաղէմ գայ, ուր ինքն կ'երթայ թէ սուրբ տեղերը այցելելու, եւ թէ Արեւելքի մէջ եղող Լատիններուն գործերն ու կացութիւնը մօտէն քննելու: Գրիգոր համակերպեցաւ, թէ սուրբ տեղեաց ուխտ մը ընելու, եւ թէ իր նպատակին ծառայելու համար, բայց որովհետեւ բացակայութիւնը կրնար երկարիլ, եւ հայրապետանոցը անգլուխ թողոյ յարմար չէր, Ներսէս եղբայրը Ծովք դարձուց, իբր տեղակալ գործերը հոգալու, եւ ինքն Ալբերիկոսի հետ Անտիոքէ Երուսաղէմ ուղեւորեցաւ, ուր միասին տօնեցին 1142ի զատիկը, որ կը հանդիպէր Ապրիլ 19ին: Պապին նուիրակը ժողով մըն ալ գումարեց Երուսաղէմի մէջ, Սիոնի պատրիարքարանը, ընդհանուր բարեկարգութեան համար, որպէսզի կանոնական պահպանութիւնք ամրանան եւ սպորդած զեղումներ դարմանուին: Գրիգորի ալ ժողովականներու կարգին պատուոյ տեղ մը տրուեցաւ, որովհետեւ ճանչցուած էր իբր *մեծ հայրապետ Հայոց, գլուխ եւ պետ ամենայն եպիսկոպոսաց Կասպաղովկացոց եւ Մարսաց եւ Պարսից եւ երկաքանչիւր Հայաստանի, եւ գերագոյն րարունասպետ, որ կաթողիկոսն անուանի*, ինչպէս կը գրէ Գուլիելմոս Տիւրացի (ՉԱՄ.Գ.53): Բարեկարգական խնդիրներու շուրջ եղած ժողովական բանակցութիւնները, հարկաւ առիթ պիտի ընծայէին Գրիգորի ալ իր եկեղեցւոյ տեսակէտը պարզել, Հռոմի եւ Հայոց եկեղեցիներուն մէջ աչքի զարկած տարբերութիւնները բացատրել, եւ Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնն ու կանոնները ու սովորութիւնները պաշտպանել: Այդ բանակցութեանց մասին ազգային աղբիւրներէ հասած տեղեկութիւններ կը վկայեն, թէ Լատիններ *ծանեան ի քանսն հաւատոյ՝ զճշմարտութիւն ամենեւիմք, գոր պայծառեւ կանոնական կարգաւ եւ կանոնով վարդապետական ճոխութեամք բարբառէր* Գրիգոր: Իսկ արդիւնքը եղած է, որ Լատիններ *ուրախացան հաճելութեամք եւ առաւել սէր հաստատեցին ընդ հայրապետին եւ ընդ ազգս մեր* (ՍԱՄ.123): Ծատ չի տարբերի Գուլիելմոս Տիւրացիին գրածն ալ, թէ *բանք եղեն ի վերայ մասանց հաւատոյ, յորս տարաձայնիլ երեւէր ժողովուրդ նորա ի մէնջ, եւ առ ի նմանէ խոստացեալ եղեւ ի բազում ինչ իրս ուղղութիւն* (ՉԱՄ.Գ.54): Զիջողութիւն ըրած կամ համակերպած ըլլալու կէտը բոլորովին կը հեռանայ, եւ բացատրութիւններ կը տրուէին միայն տարբերութեանց նշանակութիւնը պարզելու: *Ուղղութիւն* ընելու խոստումը գոր կը շեշտէ Տիւրացին, թէական պայման է, եթէ անուղիղ բան մը տեսնուի, ինչ որ լրացեալ գործողութեան մը տեղի ունեցած չըլլալը կը հաստատէ: Գրիգորի տուած բացատրութեանց ոճը ուրեմն այն եղած է, թէ հիմնական տարբերութիւններ չեն, եւ եթէ

հաստատուին՝ կրնան ուղղուիլ: Ասկէ աւելի խոհեմ կերպով չէր կրնար Գրիգոր գործին մէջէն ելլել, ուր իր եկեղեցւոյն ամբողջական ներկայացուցիչներով չէր գտնուեր, եւ գլխաւոր նպատակ ունէր Լատիններու համակրութիւնը շահիլ, եւ անոնց օգնութեամբ Կիլիկիոյ կործանած իշխանապետութիւնը վերականգնել: Լատիններն ալ՝ աւելի առաջ մղած չեն իրենց պահանջները, որպէս զի Հայոց հետ բարեկամութեան դիրքը չիւզէին, ուսկից շատ օգուտներ կը սպասէին իրենց արեւելեան գաղթականութեանց եւ իշխանութեանց համար: Կիրակոս կը յաւելու, թէ *զիհն դաշինան, սրբոյն Գրիգորի եւ Տրդատայ եւ կոստանդիանոսի կայսեր եւ Սեղբեստրոսի՝ վերստին նորոգեցին առ սովաւ* (ԿԻՐ.67), ազդուելով անշուժ Դաշանց Թուղթէն, որ իր աստն մէջտեղ ելած էր, իսկ այս միջոցին չկար, եւ նոյնիսկ Լատիններ, այդպիսի ակնարկ մը չունին:

941. Իննովկենտիոսի ընծաները

Գրիգոր գոհունակութեամբ դարձաւ Ծովք եւ Ալբերիկոս ալ Հռոմ դառնալով միեւնոյն գոհունակ գնահատութիւնը յայտնած պիտի ըլլայ, որ Իննովկենտիոս Բ. պապէն սիրոյ գիր եկաւ Գրիգորի, եկեղեցական ընծաներով մէկտեղ, զորս Լամբրոնացին *գաւազան եւ քօղ հայրապետական* անուններով կը բացատրէ: Գաւազանը պէտք է ըլլայ հովուական գաւազանը կորագլուխ ծայրով, Լատիններուն գործածած ձեւին համեմատ, զոր թերեւս Գրիգոր երբեմն գործածեց ալ, բայց չենք կարծեր թէ Գրիգոր կամ Ներսէս անիկա սովորական կիրառութեան ընդունած ըլլան, եւս առաւել բոլոր եպիսկոպոսներու տարածած տլլան, փոխանակելով օձագլուխ հովուականին հետ, զոր անշուշտ կը գործածէին Հայերը, Յունաց կամ Կապադովկացւոց եկեղեցւոյ ծիսական սովորութեանց հետեւողութեամբ: Միւս ընծային մասին դժուարին կ'ըլլայ ճշդել թէ ինչ պէտք է իմանալ քօղ *հայրապետական* անունին ներքեւ, վասն զի Լատիններ ոչ հայրապետական օձում ունին եւ ոչ քօղ, եւ չենք համարձակիր ենթադրել, թէ Գրիգորի վրայ տեսնուած քօղին մնանութիւնը շինել տուած ըլլայ Իննովկենտիոս, Ալբերիկոսէ ստացած տեղեկութեանց վրայ, Պապերու այդպիսի առիթներու մէջ գործածած նուէրը *Պալլիում* է, սակայն այն եմփիորոնի նմանութիւնն ունի եւ ոչ քօղի: Ասուիէ հիւսուած ճերմակ եւ լայն երիզ մըն է սեւ խաչերով զարդարուած, եմփիորոնի նման ուսերուն վրայ պատած եւ ետեւէն եւ առջեւէն կախուած, բայց շատ մանր եւ մինչեւ մէջքը հասնող եմփիորոն մը: Թերեւս Գրիգորի զրկուածն ալ միեւնոյն պալլիումն էր, եւ հայերէն անուն չունենալուն, եւ հայրապետական յատուկ սպաս մը կարծուելուն, Լամբրոնացին զայն *քօղ* անունով բացատրած է: Եթէ Լատին հեղինակներէն ընծաներ յիշուած ըլլային, հնար կ'ըլլար իսկութիւնը դիւրաւ ճշդել: Իննովկենտիոսի գիրն ու ընծաները ստացուած պիտի ըլլան 1143ի ընթացքին: Գրիգոր բարեկամական յարաբերութեանց կապը շարունակելու եւ ակնկալեալ օգնութիւնները փութացնելու համար, ինքն ալ իր կողմէն սիրոյ գիր մը եւ պատուական ընծաներ պատրաստելով, յատուկ պատգամաւորութեան ձեռքով ճամբայ կը հանէ Հռոմ տանելու: Ո՞վ էին յղուած պատգամաւորները, ի՞նչ էին զրկուած ընծաները, ի՞նչ ըսուած էր կայթողիկոսական նամակին մէջ, անծանօթ են մնացած, ոչ տեղեկութիւն ունինք պատմութենէն եւ ոչ թուղթի պատճեն: Կը յիշուի միայն որ *զմի ամ եւ վեց ամիս քազում աշխատանօք* ճամբորդած են Հայ պատգամաւորները (ԿԱԼ.235), Ծովքէ Հռոմ հասնելու համար: Թերեւս այդ երկարութեան եւ աշխատութեան պատճառ եղած էին հռոմի խռովութիւններն ալ: Իննովկենտիոս Բ. մեռած էր 1144ին, եւ իր յաջորդը Լուկիոս Բ. Հռոմայեցիներէ մերժուելով, զինու զօրութեամբ Հռոմը գրաւել, ուղած աստն վիրաւորուած եւ սպաննուած էր. եւ 1145ին պապ ընտրուած էր. Եւզիմէոս Գ. Բեռնարդոս Կլարավալլեցի (Bernard de Clairvaux) հռչակաւոր արքային աշակերտը, բայց նա ալ Հռոմայեցիներէ մերժուելով աստ անդ կը թափառէր եւ Գրիգորի պատգամաւորները կը գտնէին զինքը Իտալիոյ Վիտերբիա (Viterbo) քաղաքը:

942. Գրիգորի պատգամաւորը

Գրիգոր կաթողիկոսի յղած պատգամաւորութեան վրայօք Սիս գումարուած 1307ին ժողովը կը յիշէ, թէ իրենց լսածները գրուած են *ի թուղթան Եւզենիոսի պատպին Հռոմայ գոր գրեալ է առ տէր Գրիգոր կաթողիկոսն, եղբայր մեծին Ներսէսի Կոստանոյն* (ԿԱԼ.467): Դժբախտաբար այսպիսի նամակի մը ոչ հայերէնը կը գտնուի եւ ոչ լատիններէնը, ինչպէս Հայոց կաթողիկոսին գրած նամակին ալ պատճէնը չի գտնուիր, որով կարենայինք ճիշդ գաղափար մը կազմել Հայոց եւ Լատինաց մէջ տեղի ունեցած այս առաջին բանակցութեան վրայ, քանի որ Վկայասէրին մասին պատմութիւններուն՝ հիմնական եւ հաստատուն բան մը չիկներ յայտնեցինք ((898): Վաւերական աղբիւրներու տեղ առջեւ կը բերուի Ոթոն Փրիսինգացիի (Othon de Freising) պատմածը, որ կը գրէ թէ ինքն ալ Վիտերբիա կը գտնուէր 1145ին Հայ պատգամաւորներուն եկած ատենը, եւ իբր սկանաստեւ կը պատմէ պատգամաւորութեան նպատակը եւ յարակից եղելութիւնները (ԿԱԼ.235): Ոթոնի պատմաթին համեմատ, Հայերը Ծնունդն ու Յայտնութիւնը միասին տօնելէ զատ, խմորուն հացով եւ անջուր բաժակով կը պատարագեն եղեր: Եւ Հռոմ եկեր են՝ *ուսանիլ զկերպ պատարագին ըստ սովորութեան նորա*. եւ պապն ալ սորվեցնելու համար, անոնց ներկայութեան կը կատարէ *զհանդիսի մեծ պատարագն, եւ եւս զփոքրն որ լինէր ի ծածուկ* (ԿԱԼ.236): Դարձեալ թէ Հայոց շուրջը կը գտնուին եղեր ոչ-քրիստոնէայ ազգեր, որոնք իրենց հոտած տղաքները Հայոց մկրտութեան աւագանին մէջ լուսալ կու տան եւ հոտը կ'անցնի եղեր, եւ յետոյ նորէն կը դառնան եղեր *ի պիղծ սովորութիւն կռապաշտութեան*, ուստի պատգամաւորութիւնը եկեր է *ուսանիլ միթէ՞ պարտ է Հայոց մկրտիլ զայնպիսի երեխայս* (ԿԱԼ.237): Եթէ այսչափ էր իրօք պատգամաւորութեան նպատակը, իրաւ որ խղճալ պէտք է Հայոց կաթողիկոսին եւ իր եղբօր Ներսէս եպիսկոպոսին տգիտութեան եւ ապիկարութեան վրայ, որ այս կէտերը սորվելու համար մէկուկէս տարի ճամբորդութեամբ պատգամաւորութիւն մը կը գրկեն Հռոմ: Ապա թէ ոչ պէտք է ըսել թէ Գրիգորի պատգամաւորները ուղած են գուարճանալ Ոթոնի եւ անոր ընկերակից Լատին եպիսկոպոսներու հետ, ասանկ բաներ հաւատացնել տալով անոնց, կամ թէ Ոթոն լսածէն բան մը հասկըցած չէ, մինչեւ իսկ Հայերը խմորուն հացով պատարագ ընող կարծելով, եւ Հայաստանի մէջ կռապաշտներու գոյութիւնը ենթադրելով: Հայերուն գուարճանալ ուզած ըլլալուն իբր նշան կրնանք նկատել, պատգամաւոր եպիսկոպոսներէն մէկուն վկայելը, թէ պապին պատարագած ատենը տեսած է, որ անոր գլխուն վրայ *շառաւիղ մի պայծառ լուսոյ փայրատակէր*, թէպէտ ոչ *գտանէր լուսանուտս՝ գորով անցեալ էր այն լոյսը*, եւ թէ *երկու աղանիք վերուստ ի վայր իջանէին եւ եղանէին* (ԿԱԼ.236): Իսկ Եւզենոս պապ այս տեսիլքը ոչ *արժանաւոր արդէանցն իրեանց*, այլ *Հայ եպիսկոպոսին մեծի հաւատոյ վերագրեր է* (ԿԱԼ.237): Փրիսինգացիին գրածին անփոփոխ լուսաւորութիւնը տակերնիս բաւական կը սեպենք անոր կեղակարծ պատմութիւնները հերքած ըլլալու համար: Ինչ որ իբր ստոյգ կրնանք քաղել, այն է, թէ Գրիգորի պատգամաւորները շողոքորթութիւնն ալ ձեռք առած են պապը շահելու, որպէս զի անոր ձեռքով Կիլիկիոյ կործանած իշխանապետութիւնը կանգնելու օգնութիւն ստանան, իսկ կրօնական խնդիրներ ալ խուսափած են, աննշանակ կէտեր մէջտեղ նետելով:

943. Իշխանութեան վերականգնումը

Չենք գիտեր թէ ի՞նչ եղաւ պատգամաւորութեան ելքը, թէ ի՞նչ օգուտ կամ օգնութիւն կրցան ստանալ Հայերը Եւզենոսէ, որ ինքն ալ հալածեալ կացութեան ունէր, կամ թէ ի՞նչ գրեց պապը կաթողիկոսին, եւ թէ ե՞րբ դարձան պատգամաւորները կաթողիկոսին մօտ: Պատմութիւնը կը լռէ բոլորովին այդ կէտերուն վրայ: Ազգային պատմութիւնը հռոմ գրկուած պատգամաւորութենէն ալ տեղեկութիւն չունի, իսկ արտաքինը՝

պատգամաւորութեան արդիւնքը չի պատմեր. հետեւապէս ապարդիւն վերջացած եւ օգուտ չունեցած գործ մըն է եղածը, եթէ պաշտօնական եղելութիւնն իսկ՝ կասկածի ներքեւ չթողունք ազգային աղբիւրներու լռութեան վրայ հիմնուելով: Իրաւացի ալ էր գործին աննշանակ մնալը, վասնզի մինչեւ որ պատգամաւորութիւնը Հռոմէն դառնար, Կիլիկիոյ մէջ գործերը բոլորովին փոփոխուած էին, եւ նոր յուսալից եւ ուրախաբար երեւոյթներ սկսած էին, եւ Հռոմի օգնութեան այլեւս պէտք չէր մնացած: Լեւոն գերի տարուած էր իր Թորոս եւ Ռուբեն գաւակներուն հետ, իսկ Ստեփան եւ Մլեհ ազատ մնացած էին, պատերազմի միջոցին Եդեսիա գտնուելով, իրենց հօրաքրոջ եւ անոր ամուսնոյն՝ Եդեսիոյ Ճոսիին կոմսին մօտ: Միջոց մը Լեւոն Յովհաննէս կայսեր գթութեան հանդիպելով, բանտէ արձակուած էր որդիներով, եւ մինչեւ իսկ *ի պաղատանն ի նաշ կոչեալ*, եւ անդամ մըն ալ կայսեր հետ *ի բաղանիսն լոգացեալ*: Այնտեղ Ռուբեն մեծ աւագան մը ջրով լցեալ ի վեր առեալ, եւ առաջի կայսերն եղեալ ըլլալով, զարմանքի հետ նախանջ ալ շարժեց, քսութեանց հանդիպելով կուրացուեցաւ, եւ Լեւոն ու Թորոս կրկին բանտարկուեցան, մինչեւ որ Լեւոն բանտի մէջ մեռաւ 1143ին, եւ Թորոս նորէն ազատ թողուեցաւ գերութենէն երկու տարի ետքը (ՎԱՀ.198-201): Յովհաննէս կոմսնոս կը մեռնի նոյն 1143ին, եւ իրեն կը յաջորդէ որդին Մանուէլ Կոմսնոս, որ հօրը կիրքն ու ձգտումները չունէր, եւ Թորոս աւելի պատուաւոր դիրք եւ աւելի գործի համարձակութիւն կը ստանար Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, մինչեւ որ յաջորդ տարին 1144ին կը յաջողի այնտեղէն խոյս տալ, եւ Կիլիկիոյ մէջ գործի գլուխ գտնուիլ, եւ միտքը դրած շարժումը սկսիլ եւ առջեւ տանիլ: Թորոս կ'երեւի թէ իր փախուստին կերպը գաղտնի պահել ուղիւ է՝ իրեն օգնողներուն չվնասելու համար, եւ զանազան ձեւեր պատմած է զանազաններու, որ ժամանակակիցներն ալ չեն կրցած համաձայն կերպով զայն բացատրել: Ոմանց ըսելովը Կոստանդնուպոլսէ հետեւակ փակած է, եւ զինքն Ատորիներու Աթանաս պատրիարքին յայտնած, եւ խումբ մը կազմելով նախ Ամուտա բերդը գրաւած եւ անկէ սկսելով իշխանութիւնը վերականգնած (ՄԱՄ.130): Ուրիշներու համեմատ նաւով Անտիոք է ելած, անկէ Կիլիկիա մտած, Ստեփանէ եղբօրը հետ միացած, Ամուտա գրաւած, եւ այնպէս գործի ձեռնարկած (ՎԱՀ.202): Ուրիշ պատմութեան մէջ ալ Դշխոյ անուն կին մը յիշէ, որ սիրեաց *զնա եւ ետ նմա գանձս բազումս*, եւ Թորոս գրամի զօրութեամբ եւ առաջնորդող քահանայի մըն ալ հանդիպելով, նախ Վահկայ բերդը ձեռք ձգեց, եւ անկէ յաջողութեան սկսաւ (ՄԱՄ.131): Վերջապէս ըսող ալ կայ, թէ Թորոս Յովհաննէս կայսեր բանակին հետ Կիլիկիոյ պատերազմին մէջ գտնուած էր, եւ երբ կայսրը հոն մեռաւ եւ որդին յաջորդեց եւ Յոյները ետ դարձան, Թորոս Կիլիկիա մնաց, եւ իր նպատակին ձեռնարկեց (ՎԱՀ.201): Որն ալ ըլլայ Թորոսի Կիլիկիա գալուն կերպը, 1144ին նա գործի սկսած էր, եւ 1445ին արդէն վերականգնած էր իր հօր իշխանութիւնը, եւ նոր հիմնադիր եղած Ռուբինեան իշխանութեան քանի մը տարի դադարումէ ետքը: Թորոս այդ առթիւ օգնութիւն գտաւ բոլոր Կիլիկեցիներէն, որք Յունաց բռնութիւններէն զգուած, յանկարծ ոտք ելան, զինուեցան, եւ ամէն կողմը Յոյները վտարեցին: Ամենէն վերջ Անարգաբան ալ պաշարեցին, որ Յոյներուն կեղրոնն էր, եւ ուր Անդրոնիկոս դուքս ամրանալով Թորոսի կը սպառնար, թէ *զերկայթն որով զքո հայրն տարաք, ի հետ ունիմք*: Բայց Հայերը կատաղութեամբ պատերազմեցան, եւ Անարգաբան գրաւեցին, Յոյները հալածեցին, շատեր գերեցին, որոնց հետ Յոյներուն օգնող Լամբրոնի Օշին եւ Բարձրբերդի Վասիլ Հայ իշխաններն ալ, իսկ Յոյն գերիները *մերկացուցանէին եւ թողուին զթուլամորթ հորումանին* (ՌԲՌ. 508): Ահա թէ ինչու եւ ինչպէս Հռոմ զրկուած պատգամաւորութիւնը իր նպատակը կը կորսնցնէր, եւ աննշանակ կը մնար:

Երբ Թորոս իր իշխանությունը կը ընդարձակեր, եւ Կիլիկիոյ քաղաքները կը գրաւեր, թերեւս կաթողիկոսն ալ Ծովքի հայրապետանոցը Կիլիկիա փոխադրել ուզեր էր՝ Թորոս շարունակ պատերազմներու մէջ խռովեալ եւ անկայուն վիճակ մը չունենար: Մանաւանդ որ Ծովքն ալ կը վտանգուէր Եղեւիոյ կոմսին օգնել ուզած ստե՛ն, եղեւիա քաղաքին Ծանքի ամիրայէ 1144ին գրաւուելէն ետքը, Ճոսիկն կոմս պաշարուած էր 1148ին Թեւաւետեաց կամ Թլպաշար բերդին մէջ, երբ Ծովքի եւ Կարկառի իշխանը ու կաթողիկոսին եղբայրը Վասիլ, պաշարողներուն վրայ յարձակելով զանոնք կը ցրուէր եւ քաղաքին պաշար ալ տալով կը դառնար վստահօրէն: Բայց յանկարծ Հանձիթի իշխան Գարա-Ալան դարանամուտ յարձակմամբ Վասիլը կը գերէր իր 400 ընկերներով (ՌԲՌ.501): Անկէ ետքը Վասիլը հետը առած Կարկառի առջեւ կը ներկայանար, ուր էին անոր կիներն ու զաւակները, որոնք յանձն կ'առնէին բերդը յանձնել, իբր Վասիլի կեանքին փրկանք: Թեւեւ նա գերին չէր սպաններ, բայց իրեն մօտ կը պահէր, *մեծաւ փառաւորութեամբ, սիրելի եղբօր* պէս (ՌԲՌ.502): Իսկ վասիլի կիներն ու զաւակները անտէրունջ մնացած կ'ապաւինէին Հռոմկլայ բերդը՝ որ Ճոսիկնի կը պատկանէր: Սակայն Ճոսիկն ալ կը վտանգուէր, եւ Անտիոքի Բաղդովինոս կոմսին օգնութեան դացած ստե՛ն Բաղդովինոսէ կը սպաննուէր, որուն վրայ ընդարձակ ողբ մը գրած է Բարսեղ վարդապետ Բէտունցի (ՌԲՌ.473-500), *հայրապետ* կոչուած (ՌԲՌ.473), իբրեւ պետ վանական հարց կամ վանահայր: Ինքն Ճոսիկն ալ Հալէպի իշխան Նուրետտինի ձեռք կ'իյնար, եւ գերութեան մէջ կը մեռնէր (ՌԲՌ.527): Ճոսիկնի կիներ, որ կոստանդին իշխանապետին աղջիկն ու Թորոս իշխանապետին օրաքոյրն էր, զինքն այլեւս ապահով չէր զգար այդ կողմերը, ուր երկու կողմէն Իկոնիոնի եւ Եգիպտոսի սուլտանութիւնները իրենց աշխարհակալութիւնը կ'ընդարձակէին եւ կը զօրանային, իսկ Լատիններ հետզհետէ կը տկարանային: Ուստի միտքը կը դնէ Եւրոպա անցնիլ ուր էր իր որդին, կամ մնալ այնտեղ, կամ նոր զօրութեամբ դառնալ: Հռոմկլայ բերդը կամ Ռում-Քալէ, այսպէս կոչուած կը կարծուի *վասն Հռոմ աբեղայի անդրեանկելոյ* (ՎԱՐ.128), բայց աւելի հաւանականութեամբ *Հռոմոնց բերդ* եղած ըլլալուն համար, Բերդը երբեմն Ծովքի իշխան Վասիլի ձեռք ալ անցած էր, եւ վերջին անգամ Եղեւիոյ կոմս Ճոսիկնի կը պատկանէր, եւ իր մատուր դիրքով ինքնուրոյն պաշտպանութեան ալ յարմար էր: Երբոր Ճոսիկնի կիներ Եւրոպա դառնալիք եղաւ, որդին բացակայ էր, Վասիլ գերութեան մէջ էր, Շահան եղբայրն ալ մէջտեղ չկար, մտածեց իր բերդը իբրեւ աւանդ յանձնել անոնց կաթողիկոս եղբօր, որ էր որդին դառնայ անոր յանձնէ, իսկ էրէ չդառնայ կ'ըսէ, *լալ քեզ քան օտարաց* (ՎԱՐ.128): Այսպէս Գրիգոր Ծովքի սպահովութիւն չէր ներշնչեր, եւ կը հաստատուի Հռոմկլայ, ուր կանուխէն գլխաւոր սրբութիւններն ու թանկագին սպասներն ալ պահեստի դրած էր (932): Այս փոխադրուիլը յարմար է նշանակել 1149ին, Ճոսիկնի գերութեան եւ մահուան տարին, որով 1116էն երբ այժո՞ր Ծուղրէ Ծովք փոխադրուեցաւ (931), հայրապետանոցը իբր 33 տարի Ծովքի մէջ մնացած կ'ըլլայ Գրիգորի այդ որոշումը, որով Հռոմկլայի մէջ փակուիլը նախադասեց, *եւ յայսմ տօթագին քարանձաւի արգելեալ* մնալու յանձնառու եղաւ (ԸՆԴ.8) եւ Թորոսի մօտ երթալու որոշումը չտուաւ, պէտք է վերագրել, ինչպէս ըսինք, այն յուղումնալից կացութեան յորում կը գտնուէր Թորոս, շարունակ պատերազմելու պարտաւորած Բիզանդական կայսրութեան եւ անկէ զրգոռուած Իկոնիոնի սուլտանութեան դէմ: Գրիգոր այդ քաշուած դիրքին մէջ ալ իր յարաբերութիւնները կը պահէր ներքին զաւառներու հետ, որուն նշան մը կը նկատենք, Գրիգոր քահանան Միւնեաց արքեպիսկոպոս ձեռնադրելը: Բարսեղ եպիսկոպոս Երասիսի մէջ խեղդուելով մեռած էր (ՕՐԲ.Բ.85) 5 տարի պաշտօն վարելէ ետքը (ՕՐԲ.Բ.248), եւ այժո՞ր ամայի կը մնար: Բարսեղի եղբայրը Գրիգոր ամուսնացեալ քահանայ էր, եւ զինքը յաջորդութեան հրաւիրողներէ խոյս կու տար, մինչ իր տիրուհուն կամ երեցկինը, Ծամամ անուն, կը

քաջալերելի ըսելով. *տե՛ս գտուքն Գրիգոր եւ գորդիս եւ գթոռունս իւր, զի էին նքա կանամբիք*, եւ այսպէս Գրիգոր *համարձակեալ գնաց առ տէր Գրիգորիս*, եղբայր Ներսէսի, եւ *ձեռնադրեալ եպիսկոպոս* Սիւնեաց՝ կիճակը կառավարեց 20 տարի (ՕՐԲ.Բ.86) մինչեւ 1168:

945. Հռոմկլայի մէջ

Ճոսիմի կնոջ ըրած տուուչութեան մասին, պատմիչը կը գրէ, թէ *շարժեալ ի հոգւոյ Հռոմկլան* եւ յերկոսեան հարազատուն, եւ մենք միտեալ ենք անոր մէջ *ազգասէր հոգի* մը տեսնել, քանի որ Հայ արիւն կար Կոստադինի դստեր եւ ռուբէնի թոռին երակներուն մէջ, թէպէտ Լատինի ամուսնացած: Իսկ կնոջ բերնին դրուած այն խօսքը, թէ *կայ իմ որդի յայնկոյս ծովուն առ ծնողսն իմ* (ՎԱՐ.128), պէտք է Ճոսիմի որդւոյն հօրենական ազգատոհմին վրայ իմանալ: Տղան արեւելք դարձաւ իր մօրը Եւրոպա գալէն ետքը, բայց տեսնելով թէ *տիրեալ էր Թուրքն բոլոր շրջակայ գաւառաց, ոչ վստահանար միայն բնակիլ ի մէջ այլազգեաց*, եւ Գրիգոր ու Ներսէս տեսնելով անոր այդ միտքը, *տուեալ ինչս յովով*, Հռոմկլայի սեփականութիւնը եւ տիրապետութիւնը գնեցին, եւ ճոսիմի որդին *դարձուցին անդրէն* Եւրոպա (ՎԱՐ.128): Այս է Հռոմկլայի հայրապետանոց դառնալուն հաւատարմագոյն պատմութիւնը, իսկ այն դարձուածքը որով Գրիգոր կաթողիկոս *աղաչեաց*, եւ կիճն *եւ յօժարութեամբ* կ'ըսուի, եւ փոխարէն Թորոս *գիւղն եւ ագարակս եւ գայլ կալուածս* տւած կ'ըրլայ Ճոսիմի կնոջ, բնաւ ճշմարտանմանութեան երեւոյթ չի ներկայեր, վասն զի եթէ Թորոս *յողարկեաց գնա յաշխարհն իւր*, կալուածներ տալու բնաւ պէտք չկար (ԿԻՐ.62): Մեր տեսութեամբ հազիւ թէ տարի մը Հռոմկլայ իբր աւանդ մնացած կրնայ ըլլալ կաթողիկոսին ձեռքը, եւ 1150է կրնանք հաշուել տիրապետութեան սկիզբը, որով կաթողիկոսներ աւատապետ իշխանի դիրքը ստանձնեցին իրենց բերդին մէջ, պաշտօնապէս ոչ Լատինաց եւ ոչ Այլազգեաց գերիշխանութեան ենթարկուած ըլլալով, այլ պարագայից համեմատ երկու կողմերուն հետ ալ հաշտ ապրելով, ոչ տարեկան եւ հաստատուն հարկի պայմանով, այլ պէտք եղած ատեն առատատուր նուէրներով անոնց բարեացակամութիւնը գնելով: Անդամ մը որ կատարեալ տիրապետութիւնը ձեռք անցուցին, սկսան իրենց դղեակը զարդարել թէ իբրեւ բերդ եւ թէ իբրեւ հայրապետանոց, կաթողիկէ մըն ալ հիմնեցին, *եկեղեցի հրաշագան գմբէթարդ* (ԿԻՐ.63), ուրիշ ամէն յարակից շինութիւններով: Հռոմկլայի հաստատուն բնակութիւնը աւելի Ներսէսի քան Գրիգորի անունին յարակցած մնաց, զի կլայեցի մակդիր անունը, որ Ներսէսի համար սովորական դարձաւ, Գրիգորի երբեք չտրուեցաւ: Հռոմկլայի հայրապետանոցի մէջ յառաջացողներէն մէկն ալ Վասիլի տղան Գրիգոր եղաւ, որ հօրը պաշտպանութիւնը կորսնցնելով, կատարելապէս իր հօրեղբօր կաթողիկոսին հովանաւորութեան ներքեւ մտաւ, եւ կերպով մը կաթողիկոսին տղան եղաւ, եւ հարկաւ այնպէս ալ սկսած է կոչուիլ, որ Տղայ մակդիր անունը ի վրայ հաստատուն մնաց մինչեւ վերջը: Եկեղեցական կոչումի հետեւող եւ աստիճաններու մէջ յառաջացող կաթողիկոսին եղբօրորդիներուն մէջ, Վասիլի գաւակէն գատ, Շահանի մէկ գաւակն ալ կար՝ Ապիրատ անունով եւ երկուքն ալ կերպով մը ապագայ կաթողիկոսութեան կը պատրաստուէին, սովորութեան անցած ժառանգական իրաւունքով, ինչպէս իրօք ալ այդ աստիճանին բարձրացած պիտի տեսնենք իրենց կարգին:

946. Ամայք եւ Շաղթան

Վերջին անգամ Թոնգրակեցիներու վրայ խօսած ատեննիս ըսինք, թէ Մագիստրոսի հանած հալածանքէն խուսափելով դէպի Միջագետք գացած, եւ Ասորի տարրին մէջ ապաւինած էին (858), որ Հայերէն շատ աւելի դիւրամետ էին աւելորդապաշտ եւ կրօնամոլ

ուղղութեան: Ասոնց յաջորդներն ու մնացորդներն են, որոնց գոյութիւնը յանկարծ կը յիշատակուի այդ միջոցին ի *Միջագետս Ասորոց* (ԸՆԴ.240), Ամայք եւ Շպղթան գաւառներու մէջ, Թլկուրանի իշխանութեան մէջ, որուն գլուխը կը գտնուէր Առիւծ անուն իշխան մը, չենք գիտեր որ տոհմէն: զարմանալի չէ որ այդ աղանդաւորները միեւնոյն անունով չեն յիշուիր շարունակ, վասնզի, իրենց աղանդին անուն մը սեփականաւ չունէին, որպէսզի ազգային եկեղեցիէն բաժնուած եւ տարբերուած չկարծուին եւ միայն իրենց բնակաբայրին անունով կ'որոշուէին եւ կը կոչուէին: Ընդհանրապէս առանձնացած եւ ինքնուրոյն դիրք մը կը պահէին, բայց երբ ինքզինքնին տեղ մը բազմացած եւ ուժովցած կը տեսքէին, արտաքին բռնութեանց իսկ կը ձեռնարկէին, եւ իրենց վրայ մտադրութիւն կը հրաւիրէին, եւ զապելու ձեռնարկները անհրաժեշտ կը դառնային: այսպէս եղած էր Ամայք եւ Շպղթան գաւառներու մէջ ալ, որ Թլկուրանի իշխանը Առիւծ, պէտք գցած յատուկ կերպով Գրիգոր կաթողիկոսին դիմել, որպէսզի պատշաճ հրամանները տայ, եւ գլխաւորաբար խրատէ *զբահանայս Ամայք եւ Շպղթան կոչեցելոց գաւառաց* (ԸՆԴ.241), որոնք աղանդաւորներուն կողմը վաստկուած էին: Ամայքի դիրքը անորոշ կը մնայ, վասնզի այստեղ ի *Միջագետս Ասորոց* ցուցուած է, մինչ ուրիշ տեղ Կիլիկիոյ բերդաքաղաքներու կարգէն Ամայք մըն ալ յիշուած է, եւ երկուքը իրարմէ տարբեր կարծուած են (ՄԻՍ.197), բայց անհաւանական չէ նոյնացնել ալ, վասնզի այդ միջոցին Կիլիկիա եւ Կոմագինէ եւ վերին Ասորիք, եւ Եփրատին միւս կողմը Միջագետքի առաջակողմը, իրարու միացած իբրեւ միեւնոյն երկիր կը նկատուէին անխտիր կերպով: Թլկուրանի իշխանին ըրած դիմումին ալ շարժառիթ կրնայ նկատուիլ, կաթողիկոսին Հռոմկլայ փոխադրուելով Միջնագետքի մօտ գացած ըլլալը: Աշխարհագրական զննութիւնները մասնագէտներուն թողլով, մեզի բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ Գրիգոր կաթողիկոս, առաջին անգամ վարդապետական եւ խրատական նամակով մը աղանդաւորները իրենց մոլորութենէն ետ կանչել ուզեց, եւ նամակին պատրաստութիւնը յանձնեց իր եղբոր Ներսէսի: Ծշղիւ այդ նամակին ուսումնասիրութենէն կը հաստատուի, թէ Ամայեցիներ եւ Շպղթանցիներ նախկին Թոնդրակեցիներուն եւ Թուրայեցիներուն յաջորդներն են, ժամանակի անցնելովը մուծուած ինչ ինչ մանր փոփոխութիւններով մէկտեղ, որոնք Ասորոց եւ Հայոց շփումէն յառաջ եկած էին: Արդէն նոյնիսկ գրուածին մէջ Սմբատ Թոնդրակեցի ալ կը յիշուի իբրեւ իրենց աղանդին հեղինակը (ԸՆԴ.269): Վարդապետական գիրը Կատարելապէս վարդապետական է կաթողիկոսին հրամանով եւ անոր կողմէն Ներսէսի գրած նամակը (ԸՆԴ.240-289), ուր մի առ մի յառաջ կը բերուին աղանդաւորներուն քարոզած մոլորութիւնները, եւ պատշաճ հերքումները կը տրուին: Նամակը նախապէս կը ցուցնէ, թէ ինչպէս պէտք է քննել ու մեկնել Սուրբ Գիրքը, որ երբ մէկ կողմէն *միտ դնել ընթերցուածոց* խրատը կը գործադրուի, *ի յիմար եւ յանիմաստ խնդրոց հրաժարես* հրամանն ալ յարդուի: առաջին խնդիրը մարգեղութեան խորհուրդին վրայ է, թէ ինչպէս պէտք է իմանալ երկու բնութեանց միաւորութիւնը եւ Քրիստոսի մահը որ իսպիւն վրայ ոչ աստուածային բնութիւնը մեռած ըսուի, եւ ոչ սոսկ մարդ մը մեռած կարծուի: Սուրբ Գիրքէ եւ սուրբ հայրերէ վկայութիւններով կը բացատրէ Ներսէս՝ բնութեանց միաւորութիւնը Հայ եկեղեցւոյ տեսակետէն, Նեստորն ու Եւտիքէսը հաւասարապէս մերժելով, բայց քաղկեդոնիկ դրութեան ալ չմօտեւայով (ԸՆԴ.242-մանները կը բացատրէ, աղի օրհնութեան 252): Յետոյ կը խօսի մատաղին վրայ, զոր իբրեւ հրեական զոհ կը պախարակէին աղանդաւորները, եւ կը ցուցնէ տարբերութիւնը, եւ զատկի եւ տեսանականի եւ ննջեցելոց մատաղները յիշելով՝ անոնց պայմանները կը բացատրէ, աղի օրհնութեան նշանակութիւնը կու տայ, եւ չուտուելիք այսինքն անսուրբ կենդանիներ գտնուիլն ալ կը պաշտպանէ, զոր օրինակ մույն ու մողէսը (ԸՆԴ.252-264): Նկատելի է այն ըսածը, թէ մատաղը Հռոմայեցւոց եկեղեցւոյն հետեւողութեամբ մտած է Հայոց մէջ, եւ թէ Փռանկերը զատկի օրը խորոված գառ մը կը դնեն պատարագին սեղանին ներքեւ, եւ հաղորդուելէ ետքը անկէ կտորներ կը բաժանեն, եւ կ'ուտեն

եկեղեցւոյն մէջ, ուրիշ կերակուրէ առաջ (ԸՆԴ.258): Հարկաւ Լատիններուն մօտ այսպիսի սովորութիւն մը տեսած էր, որ համարձակօրէն կը պատմէ, թէպէտ այժմ այսպիսի սովորութիւն մը այլ եւս չտեսնուիր: Երրորդ կէտը Հին Կտակարանի մէջէն Եղեմական դրախտին, Գիտութեան ծառին, Նոյի տապանին, Մաբեկայ խոյին, Մովսէսի գաւազանին եւ նմաններուն, պատմական իրողութիւններ ըլլալուն վրայ է, թէպէտեւ խորհրդաւոր նշանակութիւն ալ ունենան, եւ թէ նշանակութիւնը՝ իրականութիւնը չի ջնջեր (ԸՆԴ.265-269): Չորրորդ յօդուածով կը պաշտպանէ խաչ օծելու, եկեղեցի օրհնելու, եւ սուրբ Մաշտոցի պարունակուած ծիսակատարութիւնները, կը յիշէ թէ հակառակը Մմբատ Թոնդրակեցիին արդէն հերքուած մոլորութիւնն է, եւ կ'ակնարկէ Անանիա Նարեկացիի աւելի ընդարձակ գրութեան: յատկապէս կը գրադի խաչին *պաշտելի* թէ *պատուելի* ըլլալուն վրայ, եւ *երկրպագելի* կ'ընդունի՝ ոչ կերպով կը մեկնէ եկեղեցիի նշանակութիւնը: Մաշտոցին համար ալ կ'ըսէ, թէ *երանելին Մաշտոց*, ոչ թէ ինքն յարմարցուցած է ծիսակատարութիւնները, այլ *ի մերոց Լուսաւորչացն եւ յայրոց ազգաց հայրապետաց* պատրաստուածները *ի մի գիրս* հաւաքած է (ԸՆԴ.269-275): Ծնորհալիին գրածէն որոշ չհասկցուիր թէ Մաշտոց-Մեսրոպի, կամ թէ Մաշտոց կաթողիկոսին կ'ուզէ ակնարկել, այլ աւելի հաւանական կ'երեւի՝ *մերոց Լուսաւորչաց* խումբէն դուրս եղող մէկու մը, այսինքն Մաշտոց կաթողիկոսին ակնարկած կարծել: Նոր կէտ մը անցած ատեն, *երկրորդ* թուղթ մը կը յիշէ *ի ձէնջ գրեալ* (ԸՆԴ.275), որով կը յայտնուի թէ միայն ի վերայ *գրոյ պատուական իշխանին Առիւծու* չի հիմնուիր (ԸՆԴ.242), այլ իրենց իսկ խոստովանութիւնները աչքի առջեւ ունի: Հինգերորդ յօդուածով մի առ մի կը հերքէ Եւտիքէսի գրութենէն հետեւող երկու մոլորութիւնները, թէ *մարմինն Տեսոն մերոյ ոչ էր ի բնութենէ մարդկան, այլ յառաջ քան զիինելութիւն մարդոյն*, եւ թէ մարգեղութիւն ըսուածը եղած է *Բանին Էութեան թանձրանալ յորովայն կուսին, իբրեւ ջուրաստուցեալ, այլ ոչ զմարդայինս առեալ բնութիւն*. Եւ այս կէտերը հերքելու համար յառաջ կը բերէ աւետարանի խօսքերը, եւ կը բացատրէ տնօրինական գործողութիւնները (ԸՆԴ. 275-283): Վերջին յօդուածով կը հերքէ Մարդակերպարանեան մոլորութիւնը որ աստուածային բնութեան մարդկային անդամներու կերպարաններ կը վերագրէր, իսկ մարդուն *ի պատկեր Աստուծոյ* եղած ըլլալը կը մեկնէ մարդկային բնական ազատութեան վրայ, իբր զի *եթէ ոչ էր անձնիշխան, ոչ վարձս ընդունէր եւ ոչ տանջանա* (ԸՆԴ.283-288): Նամակը կը փակէ ընդհանուր յորդորականով, որ ի *բաց դարձուցիք զսելիս ձեր ի թիւր եւ ի մոյար բանից անի մաստիցն եւ մոլորելոցն*, որպէսզի թէ այս կեանքի եւ թէ հանդերձեալի մէջ երջանիկ ըլլաք (ԸՆԴ.289):

948. Թորոսի գործերը

Երբոր ասոնք տեղի կ'ունենային, Հռոմկլայի հայրապետանոցին մէջ, անդին Թորոս Լեւոնեան բուռն ընդդիմութեանց դէմ պատերազմելու գրադած էր, Ռուբինեանց հայրենական իշխանութիւնը վերակենդանացնելու, անկախ ընելու, եւ ամրացնելու համար: Մանուէլ Կոմնենոս աղէկ աչքով չէր տեսած որ Թորոս յաջողի կայսրութեան երկիրներէն իվել Կիլիկիան, զոր իր հայրն Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրութեան ներքեւ առած էր: Երբոր Յոյներ միմակ ինքզինքնին անբաւական կը տեսնէին Հայերը նուաճելու, Իկոնիոսի սուլտան Մասուտը օգնութեան կը հրաւիրէին, բայց նա կը բաւականանար, որ իր գերիշխանութիւնը ճանչնան Հայերը, որոնք միայն Յոյներուն դէմ էին, եւ *անհնար է կ'ըսէին, դարձուցանել զներն ի Հռոմնն*: Այսպէս Հայեր ու Թուրքեր *դաշինս սիրոյ խաղաղութեան* կը կնքէին 1153ին (ՈՒՌ.511): Բայց Յոյներուն նոր գրգռութիւններէն խոստումներէն ազդուելով, Իկոնիոսի սուլտանութիւնը կրկին կը յարձակէր Հայերուն վրայ, Յոյներ ալ իրենց կողմէն շարունակ բանակներ կը շարժէին Հայերուն դէմ, որոնք յաջողութեամբ դէմ կը դնէին, Թորոս իշխանապետի եւ Ստեփանէ եւ Մլեհ եղբայրներուն հրամանատարութեամբ: Պահ մը Ստեփանէ ուղեց ինքնիր գլխուն գործէ, եւ իրեն որոշ

իշխանութիւն մը հաստատել Կոմագինէի կողմերը, բայց ձախողելով Յոյներուն ձեռք ինկաւ, *եւ յեռանդեան կայսասայ արկեալ* սպաննուեցաւ (ՎԱՀ.209), 1157 Փետրուար 3ին, ըստ Յայսմաւորաց (ՅԱՍ.Ա.62), եթէ արաց 27ը շարժական տոմարի չվերածենք, որ այն ատեն պիտի համեմատուէր Օգոստոս 5ին: Թորոս ու Մլեհ սաստիկ զինուեցան Յոյներէն վրէժը հանելու, եւ մինչեւ Կիարաւ հասուցին իրենց թշնամութիւնները: Մանուէլ Կոմնենոս իր զօրավարներուն անյաջողութիւնը տեսնելով, անձամբ եկաւ Թորոսի դէմ 1150ին: Այդ միջոցին էր, որ Մլեհ եղբօրը դէմ ելլելով մինչեւ իսկ զայն սպաննել կը խորհէր, բայց Թորոս երբ զայն *կալաւ*, միայն *քշիեց խիստ եւ եհան յերկրէն* (ՍՄԲ.99), եւ նա իր համախոհ իշխաններէն մաս մըն ալ հետը տանելով Հալէպ գնաց: Երբ Թորոս ինքզինք տկարացած գնաց, սկսաւ Յոյներէն խուսափիլ, վերջէն Լատին իշխաններէն՝ Երուսաղէմի թագաւորին եւ Անտիոքի կոմսին միջամտութիւններուն դիմեց եւ կայսեր հետ հաշտութիւն կնքեց, Անարդաբան եւ Մամեստիան Յոյներուն դարձնելով, եւ Կիլիկիոյ միւս մասերու վրայ իր իշխանութիւնը սպառնալով յունական գերիշխանութեան ներքեւ, վասնզի կայսրն ալ պարտաւորուեցաւ, այդչափ տարիներու անպտուղ ճիգերէն ետքը, Հայոց Կիլիկեան իշխանապետութիւնը ջնջելու գաղափարէն հրաժարիլ: Այսպէս խաղաղ կացութեան մը սկիզբ տրուեցաւ 1159ին, տասնեւհինգ տարի շարունակ պատերազմական շրջան մը բոլորելէն ետքը 1144էն սկսելով (943): Իսկ Մլեհ բոլորովին բաժնուելով Հայոց իշխանապետութենէն մնաց Բերիա, Հալէպի սուլտան Չանգիի որդի Նուրէտտինի մօտ:

949. Օշինեանց ընթացքը

Մանուէլի եւ Թորոսի մէջ կնքուած հաշտութեան հետեւանօք, երկու Հայ իշխաններ կը գտնուէին Կիլիկիոյ մէջ, իրարու դրացի, իրարու անկախ, երկուքն ալ յունական գերիշխանութիւնը ճանչցող, եւ Յոյներէն *Սեւաստոս* ճանչցուած, իբր կայսերական ներկայացուցիչ ներքին ազատ վարչութեան իրաւունքով: Այս երկուքն մէկը Կիլիկիոյ իշխանապետի Թորոսն էր, իսկ միւսը Լամբրոնի իշխան Օշինը, Հեթումի որդին եւ Օշին Գանձակեցիի թոռը (905), որ կաթողիկոսին ալ խնամի եղած էր, ամուսնանալով անոր Շահան եղբօր Շահանդուխտ դստեր հետ: Լամբրոնի իշխաններուն քաղաքականութիւնը եղած էր, կապակցութիւն յունական շահերուն եւ հաւատարմութիւն յունական քաղաքականութեան, որով մինչեւ իսկ Յոյներուն կողմէն պատերազմած էին Թորոսի դէմ, եւ Օշին ինքը գերի ինկած էր Թորոսի ձեռքը (943): *Սակայն զՕշինըն վանառեալ* Թորոս *եւ զքազմութիւնն ոսկոյ առեալ* ազատ թողուց զայն (ՎԱՀ.207), կամ աւելի ճիշդ խօսելով, Օշին *կտրեց գին անձին իւրոյ ոս կի դահեկան քառասուն հազար, եւ ետ զքսան հազարն, եւ կիտոյն գրաւական երեսո գտոյս որդին իւր Հեթում:* Բայց վերջէն համաձայնեցան որ Հեթում Թորոսի աղջկան ամուսնանայ, եւ մնացեալ քսան հազարը հարսին *պրոյց* սեպուի, որով Թորոս Հեթումը նախ մկրտել, եւ յետոյ պսակել տալով իր հօրը դարձուց (ՍՄԲ.96), եւ այսպէս *սիրով ընդ նա կապեալ* եղաւ (ՎԱՀ.207), ու պահ մը խաղաղութիւն տիրեց երկու իշխաններուն մէջ: Սակայն Թորոս իր ընդարձակ նպատակէն շուտով ետ կեցող չէր, ուստի նորէն փորձեր սկսաւ ընել տէրութիւնը շուտով ընդարձակելու Լատիններու հովանաւորութեամբ: Այդ առթիւ Թորոս մինչեւ Երուսաղէմ ալ գնաց, եւ յաջողեցաւ Յոյներէ գրգռուած այլազգիներուն ալ դիմադրել, բայց իրեն ցաւ եղաւ Օշինի նորէն Յոյնեաւան կողմը բռնելը, ուստի անոր դէմ ալ ելաւ, եւ անոր սահմաններն ալ արշաւելով վնասներ հասցուց: Երկու Հայ իշխաններուն նորէն գժտիլը վշտացուց կաթողիկոսը, որ ուղեց հաշտութիւնը վերանորոգել անոնց մէջ, եւ գործը յանձնեց իր եղբօր Ներսէսի, որ անձամբ երթայ եւ տեսակցի եւ կարգադրէ: Այդ մասին մեղի տեղեկութիւն կու տայ նոյնինքն Օշինի որդին Սմբատ Լամբրոնացին, որ այն ատեն իբր 12 տարեկան պատանի, հարկաւ շատ չէր կրնար իրողութիւնները թափանցել,

եւ միայն երկու *աղետորեայ հեղուկ*, եւ լցեալ զժամանակս անձանց տպաւորութիւնը պահած է կաթողիկոսին եւ անոր եղբօրը վրայ, բայց մեծնալէն եւ Ներսէս անունով արքեպիսկոպոս ըլլալէն եւ գրիչը ձեռք առնելէն ետքն ալ, չէ կրցած իր Օշինեան աւանդական տեսութիւններէն հեռանալ: Հետեւաբար իր եղբօր աներ Թորոսը կը դատէ իբրեւ *ամբարտաւան*, եւ իբր *մոռացեալ գերդմնակուռ դաշինան*, եւ իբր հայր Օշինը իբր *բարեպաշտ*, եւ իբր *հաւատարմապէս մնացեալ ի հնազանդութիւն արքային Հռոմոնց* (ԸՆԴ.86), եւ այս կերպով կանուխէն կը յայտնէ այն օտարասէր ուղղութիւնը, որ Լամբրոնացի Ներսէսին գլխաւոր նկարագիրը կազմեց, թէպէտեւ բացարձակարդիւնքի մըն ալ չյանգեցաւ:

950. Ծնորհալի պատգամաւոր

Ներսէս Ծնորհալիի հաշտաբար պատգամաւորութեան սկիզբը պէտք է դնենք 1164ին, զի ետ դառնալը Հայոց 614ի այսինքն դրուած է (ԸՆԴ.87), եւ պատգամաւորութեան առաջին մասը բնաւ պատմուած չէ, որ բաւական երկար պէտք էր եղած ըլլար: Ներսէս պարտաւոր էր առաջ Թորոսը տեսնել, եւ անոր սիրտը շինել, պայմաններուն վրայ համաձայնիլ, եւ դիւրին ալ չէր Թորոսի նման խրոխտ մէկ մը իր յաղթական ճամբուն վրայ կասեցնել, որ իր աւելի ռազմագիտութեամբը անգամ մըն ալ Օշինը գերելու, եւ թերեւս այս անգամ անոր իշխանութիւնն ալ ջնջելու, ամէն հաւանականութիւն, եւ գրեթէ ստուգութիւնն ունէր ձեռքը: Այս առաջին մասը վերջացնելէ ետքը, պէտք էր Օշինը տեսնել, եւ համաձայնութեամբ հաստատուած պայմաններուն հաւանեցնել, եւ վերջէն Օշինն ալ Թորոսի տանիլ, որ հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրուի: Հաշտութենէ ետքը *գերագոյն իշխանն*, ինչպէս Լամբրոնացին կ'անուանէ իր հայրը, *գարբասնեայ արքեպիսկոպոսն* Ներսէս, *յիւրն սեպիական աւանն* Լամբրոն *բերէր* ըսելը, յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ հաշտութիւնը Լամբրոնէ դուրս կնքուեցաւ, Թորոսի նստած քաղաքը, թերեւս Վահկայ բերդը, որով Ներսէս ալ *զհաւատացեալ գործն արդեամբ* կատարած եղաւ, *անքակ սիրով կապակցելով* երկու իշխանները *ընդ միմեանս* (ԸՆԴ.86): Մեզի յայտնի չեն այն պայմանները, որոնց վրայ հիմնուած էր Կիլիկիոյ եւ Լամբրոնի իշխաններուն *անքակ սէրը*, բայց հաւանական կ'երեւի, որ այնուհետեւ Լամբրոնի իշխանները Կիլիկիոյ իշխաններուն գլխաւորութիւնը ճանչնալով համերաշխ գործակցութիւն կը հաստատէին իրարու հետ: Երկու իշխաններն ալ Ծնորհալիին համար օտարներ չէին, Օշին իր եղբօր փեսան էր, Թորոս ալ իր եղբօր աներն էր, բայց այս նկատումներէն աւելի բարձր նպատակ մը կը սիրենք վերագրել Ծնորհալիին, Հայութեան գլուխը զօրաւոր եւ գլխաւոր իշխանութիւն մը ունենալու դիտումը, որչափ ալ Հռոմկայ, տակաւին դուրս էր Թորոսի իշխանութեան սահմաններէն: Օշին Թորոսին մօտէն ետ դառնալով իր դղեակը բերաւ Ծնորհալին, որ ըսել է թէ գոհ մնաց անոր ըրածին իր վերահաս վտանգէ ազատուելուն վրայ, եւ *ըստ արժանի պատուով մեծարեալ* պատուեց խաղաղաբար եպիսկոպոսը *ի մէջ հարազատ ընտանեացն եւ կարեւոր բարեկամացն*: Ծնորհալին ալ *օրինեալ գնոսս եւ գողեսկն եւ զամենայն բնակիչս զաւարտին*, ուղեւոչեցաւ կաթողիկոսին մօտ դառնալ, օշին ալ իրեն ուղեկցեցաւ ի պատիւ, եւ միասին հասան Մամեստիա կամ Մսիս քաղաքը, ուր կը նստէր կայսերական դուքսը: Հռոմոնց սովորութիւն էր ամէն տարի դուքսերը փոխել, եւ այս տարուան նստողն էր Ալեքս հոչակաւորն թագազարմ իշխան, Մանուէլ կայսեր փեսայ, *Պոտոստրատոս* աստիճանով, որ է հեծելազօրաց սպարապետ (ԸՆԴ.86): Ալեքս շատ գոհ եղաւ այս հանդիպումէն, որովհետեւ *խոհական առաջնորդն Հայոց* կրնար իրեն գոհունակութիւն տալ, եւ բացատրել *զպատճառ պառակտելոյ միոյ եկեղեցոյ Քրիստոսի*: Ինքն ալ *կորովամիտ եւ իմաստուն* անձ մըն էր, կրօնական խնդիրներով զբաղող, ինչպէս բոլոր բիւզանդական պալատականները, եւ Ծնորհալիէ տարբեր անձ մը պիտի չկարենար զինքն լաւագոյն կերպով լուսաբանել: Սոխպես եւ հիւր պահեց Ներսէսը, օրերով

բանակցեցաւ եւ վիճաբանեցաւ անոր հետ բոլոր դաւանական եւ ծիսական տարբերութեանց վրայ, եւ գոհ մնալով անոր տուած բացատրութիւններէն խնդրեց որ գիրի առնէ խօսուած կէտերը, եւ Շնորհալին այնտեղ Մամեստիայի մէջ շարադրեց իր առաջին *Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցոյ* գրուածը, որուն պատճէնը պահած է Լամբրոնացին *Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան* հաւաքածոյին մէջ (ԸՆԴ.87):

951. Հաւատոց գիրը

Շնորհալին այդ գրուածին (ԸՆԴ.87-107) յառաջաբանին մէջ յայտնապէս կ'ըսէ թէ՛ խօսուածներուն չմոռցուելուն համար կ'ուզէ եղած խօսակցութիւնները *գրով արձանացուցանել*, ինչպէս որ Ալեքս խնդրած է, Անմիջապէս ընդարձակ հանգանակ մը կը կազմէ (ԸՆԴ. 88-93), որուն մէջ աւելի տեղ կը բռնեն Մարդեղութեան խորհուրդը եւ բնութեանց միաւորութիւնը: Կը խորշի Քաղկեդոնը յիշելէն եւ երկու բնութիւն բացատրութիւնը հերքելէն, եւ կը բաւականանայ *յերկուց կատարեալ բնութեանց միաւորութիւնը* պաշտպանել, *գմարդկային բնութիւնս խառնմամբ* եւ միաւորութեամբ միացած ընդունիլ, ու *ամն* եւ *ոմն* բանաձեւը մերժել, որ Լեւոնի տոմարին մէջ ընդունուած է: Այս կերպով հայադաւան դրութիւնը կը հռչակէ, առանց յունադաւան դրութիւնը մեղադրելու, որ միայն խոհական զգուշաւորութիւն մըն է: Կը պաշտպանէ Յիսուսի ծնունդին Յունուար 6ին տեղի ունեցած ըլլալը, հիմնուելով Չաքարիայի քահանայապետ եղած ըլլալուն ենթադրութեան եւ անցողակի կը յիշէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ Աստուածածնի պատուոյն երգեր երգուիլը (ԸՆԴ.94-95): Անկէ ետքը նորէն բնութեանց խնդրին դառնալով, համարձակ կը խոստովանի թէ *ասեմք մի բնութիւն ի Քրիստոս*, բայց ոչ *րստ Եւտիքեայ*, այլ *րստ Կիրոյի*, եւ եթէ *երկու բնութիւն* ասելը՝ միայն անշփոթութեան իմաստով գործածուի, կ'ըսէ, ոչ *փախչինք* (ԸՆԴ.96-97): Կ'ընդունի թէ Հայեր շուշմայ ալ գործածած են միւռոնին համար, քանի որ Հայաստանի մէջ ձիթենիի ձէթ չի գտնուիր եւ երկուքն ալ բուսական ձէթ են, եւ ոչ թէ ձիթենիի նիւթէն է միւռոնի *աստուածային ազդումը*, եւ երկուքին տարբերութիւնը աննշանակ կը գտնէ, ինչպէս պատարագի գինիին գոյնը (ԸՆԴ. 97): Պատկերներու մասին կ'ըսէ, թէ Փրկչականը *ընդունինք* եւ *երկրպագեմք*, եւ սրբոցը *րստ իրաքանչիւր կարգի պատուեմք*, փայտէ խաչերուն բեւեռ կը զարնենք, երկու մասերը միացնելու, իսկ միատարր նիւթէ շինուածներուն բեւեռ չենք դնէր, եւ ասոր հակառակ ըսուածները *արարուածք ազիտաց* կ'անուանէ (ԸՆԴ.96), եւ կը յայտնէ թէ *Սուրբ Աստուածը որ խաչեցարով ի դէմս Որդւոյ կ'երգուի* (ԸՆԴ.99): Մեծ-Պահքին Շաքաթ եւ Կիրակի օրերը ձէթ եւ կաթ ճաշակելու մասին կ'ըսէ, թէ հին ատեններ Հայոց իշխաններ բոլոր մեծ-պահքին մէջ ձուկ եւ ձէթ կը գործածէին, եւ գինի կը խմէին Յոյներու եւ Փռանգներու պէս: Եւ ժամանակին առաջնորդները հրամայեցին հինգ օր անոնցմէ զգուշանալ, եւ միւս երկու օրերը ձէթ ու կաթ ալ գործածել, ձուկն ու ձէթը անոնց հաւասար համարելով, այդ ալ կ'ըսէ ներելով միայն հրամայեցաւ այն ատեն, եւ յետոյ *բարձաւ ի միջոյ*: Այժմ ալ, կ'ըսէ, իշխաններ եւ զինուորներ, երբեմն *ինքնակամ կամօք* եւ երբեմն *ի մէնջ թոյլ տուեալ* յիշեալ ուտելիքներուն կը մերձենան, մինչ եկեղեցականներ եւ *բազումք ի ժողովրդոց* խատուութեամբ կը պահեն, զանցառուներուն *ծանրագոյն բեռն սպաշխարութեան ի վերայ դնենք* (ԸՆԴ.99-100): Բաժակին ջուր չխառնելը Լուսաւորիչէն մնացած ասանդութիւն կը ճանչնայ եւ կը պաշտպանէ (ԸՆԴ.100): Այնպէս կը պաշտպանէ խաչերուն լուսացումը եւ օրհնութիւնը մէկ անգամուան համար, եւ կը հերքէ ամէն տարի կրկնելու գրոյցը (ԸՆԴ.101): Մարգեղութեան խնդիրներուն դառնալով կը հեռացնէ երեւութականութեան գրպարտութիւնը, եւ կ'ընդունի ի Քրիստոս մարմին *երկրաւոր. թանձր, չարչարելի եւ մահկանացու*, եւ *սպականացու* ըսելը կ'ամփոփէ *քաղցոյն եւ ծարաւոյն եւ արտասուելոյն եւ արեանն հեղոյն* վրայ, եւ կը հեռացնէ այն ամենայն, որ մեղաց է *ծնունդ*: Ասկէ առիթ

առնելով անգամ մըն ալ կը շեշտէ թէ Հայեր *մի բնություն* ըսելով երբեք չեն իմանար թէ *ընկղմեցաւ մարդկությունն* (ԸՆԴ.102-104): Ամենէն վերջը կը խօսի Առաջաւորաց պահքին վրայ, ցրելով Սարգիս Կախարգի առասպելը, եւ հաստատելով Հայոց լուսաւորութեան առթիւ Լուսաւորիչէ հրամայուած ըլլալը (ԸՆԴ.105): Գրութիւնը կը փակէ երդմամբ, թէ ոչ աւելի եւ ոչ պակաս բան մը գրած չէ, այլ միայն ու միայն ճշմարտութիւնը գիրի առած է (ԸՆԴ.106): Սոյն գրութեան պատճէնը Կիրակոս ալ յառաջ բերած է իր պատմութեան մէջ (ԿԻԲ.69): Պարունակութիւնը կատարելապէս Հայ եկեղեցւոյ ազատախոհ եւ շինարար սկզբունքներուն համաձայն է, մեկնութիւնները հիմնական են, եւ Հայոց դաւանութենէ կամ ծէսէն բան մը գոհուած չէ: Միայն խմբագրութեան մէջ դիտելի է՝ մէջ ընդ մէջ դաւանական եւ ծիսական խնդիրներուն խառնումը, սակայն այդ պարագան պէտք է վերագրել Ալեքսի ներկայած հարցարանին, որուն կը հետեւի Ծնորհալին, ստեպ կրկնելով, *Դարձեալ գրեալ էր ի գիրս. Գրեալ էր եւ զայս ինչ. Նաեւ այս եւս ամբաստանություն գրեալ էր, եւ այլն* (ԸՆԴ.97-99), եւ երբեք իր կողմէ կազմուած ծրագիրը մըրհետեւած չէ:

952. Ծնորհալի կաթողիկոս

Ծնորհալիի Մամեստիոս մէջ եղած տարի 1165 էր (ԸՆԴ.87), յաւէա տարւոյն առաջին մասին մէջ, վասնզի Մամեստիայէ նորէն Լամբրոն կը դառնայ *հանդերձ գերապատիւ իշխանուն Օշնի, եւ ժամանակս ինչ* այնտեղ մնալէ, եւ հաշտութեան գործը լաւ եւս ամրապնդելէ ետքը կը մեկնէր Հռոմկլայ, *առ նախապատիւ եղբայրն իր* (ԸՆԴ.107): Դարձը յարմար կ'ըլլայ դնել յիշեալ 1165 տարւոյ աշունին մօտերը: Առ այժմ ի կախ կը թոգունք, ինչ որ յունաց կողմը գործուեցաւ: Հայ իշխանութիւններն ալ նոր միջադէպ չեն ներկայեր, եւ մեզ կը մնայ շարունակել հայրապետանոցին գործերը: Գրիգոր Գ. աթոռի վրայ էր 58 տարիէ ի վեր (924), եւ եթէ 20 տարեկան ալ կաթողիկոս եղած ըսենք, 70ը անցուցած ծերունի մը եղած էր արդէն, տառապանքներով եւ վիշտերով շատ աւելի ընկճած, եւ աստիճանին պարտաւորութեանց ներքեւ ճնշուած: Ոչ միայն *ի ծերություն պատուական հասեալ էր*, այլ եւ *ի կրից ախտակիրս բնութեան վտանգեալ էր* (ԸՆԴ.292), որ է ըսել թէ հիւանդութիւններով ալ տկարացած էր, ուստի շատոնց խորհուրդ յղացած էր գործէ քաշուիլ, եւ *կանխագոյն ժամանակօք դնէր առաջի Ներսէսի առնուլ զաստուածընկալ աթոռոյ իւրոյ փոխանորդութիւն*, ուսկից միշտ կը հրաժարէր Ներսէս, բաւական սեպելով իր գործունէութեամբ անոր օգնել: Այլ երբ Կիլիկիոյ պատգամաւորութենէն դարձաւ, շատ աւելի ինկած եւ տկարացած գտաւ եղբայրը, մինչեւ իսկ հայրապետական գործերը լրացնելու անկարող դարձած, եւ այն ստեն միայն Ներսէս յանձն առաւ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն ընդունիլ, որպէսզի եղբայրը ազատ մնայ որեւէ աշխատութենէ: Ասոր վրայ Գրիգոր *ժողով առնէ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ ամենայն վանականաց* (ՄՄԲ.100) Հռոմկլայի մէջ, եւ ժողովական որոշմամբ կը հաստատուի Ներսէսի ընտրութիւնը կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութեան (ԸՆԴ.2), եւ *յաւուր տօնի արմատենեաց*, որ է Ծաղկազարդի օրը 1166 Ապրիլ 17ին, Գրիգոր կու տայ *ձեռնադրութիւն ցնա կաթողիկոսութեանն Հայոց* (ԸՆՏ.296): Այս առթիւ Ներսէս ատենաբանութիւն մը կը խօսի *առ եպիսկոպոսունս եւ վարդապետս եւ համօրէն դաս եկեղեցւոյ* (ԸՆԴ.296-307), եւ անտէ պէտք է քազենք կատարուած եղելութեան իսկական իմաստը: Մենք մտադիր չենք յիշեալ 1166 Ապրիլ 17 թուականէն Գրիգորը բոլորովին հրաժարած եւ Ներսէսը իբրեւ հայրապետական աթոռի տէր դարձած նկատել, այլ պարզ օգնական աթոռակցութիւն մը կ'ընդունինք, ինչպէս Ներսէս ինքն ալ երբեք *յաջորդութեան* վրայ չի խօսիր, այլ *աթոռոյ փոխանորդութիւն* կ'անուանէ այն որ իրեն տրուած աստիճանը (ԸՆԴ.300), որ սպազայ յաջորդութիւնն ալ կ'ապահովէր: Ատենաբանութիւնը պատմական տեսակէտէն շատ բան չի պարունակեր, նախնեաց եւ իր եղբօր գովեստը, հայրապետական անձուկ վիճակը, եւ գործին դժուարութիւնը կը լրացնեն բովանդակութիւնը գոր կը փակէ կաթողիկոսին

օրինութիւնը եւ ներկայից աղօթքը խնդրելով: Դիտողութեան արժանի կէտերն են, Գրիգոր կաթողիկոսը *եղբայր ըստ մարմնոյ եւ հայր ըստ հոգւոյ* կոչելը (ԸՆԴ.298), հայրապետական աթոռը *սբանդիստային կենաց* մէջ նկատելը, որով կ'ըսէ, *ոչ ժառանգեցաք զկեանս արքութեան* (ԸՆԴ.299), որ է հին հայրապետանոցը, եւ վերջապէս խոստովանիլը, թէ ոչ միայն նեղուած են *յարտաքնոցն՝ որք հակառակեն հաւատոցս, այլ եւ անուանք քրիստոնէից* կողմէն, որք *ի սկզբանէ հայրապետութեան տեսանս մերոյ* Գրիգորի, *զեկեղեցի սուրբ ընդ հարկաւ արարին անօրինաց* (ԸՆԴ.303): Այդ վերջին մեղադրանքը, կ'ակնարկէր գլխաւորաբար Յոյն եւ Լատինքրիստոնէից ազգերուն, եւ մասամբ նոյնիսկ Հայ իշխաններուն, որոնց ընթացքը ստիպած էր հայրապետութիւնը մնալ Հռոմկլայի մէջ, որ նոյն միջոցին Հալէպի սուլտաններուն գերիշխանութեան ներքեւ էր:

953. Գրիգորի մահը

Գրիգորի կեանքը իր վերջը հասած էր արդէն, երբ եղբօրը կը փոխանցէր կաթողիկոսական իշխանութիւնը, եւ այդ գործողութենէն *յետ երից ամսոց* կեանքը կնքեց, հազիւ թէ *կատարեաց զգործ հրամանին, որ ազդեցաւ նմա ի վերուստ* (ԸՆԴ.3): Եղելութեան թուականը տարբեր կերպերով նշանակուած կը գտնենք զանազան պատմագիրներու մօտ, բայց առանց շատ երկարելու տարբեր գրուածները համեմատելու, որոնց մէջ գրչագրական թիւրիմացութիւններ ակներեւ են, ժամանակագրական պահանջից համաձայն կը գտնենք Վարդանի նշանակած 615 թուականը (ՎԱԲ.128), որ է 1166: Իսկ ամսաթիւը Յայսմաւորքի մէջ Օգոստոս 8ին նշանակուած կը գտնենք (ՅԱՍ.Բ.68), համեմատելով աւելեաց 3ին, եւ այս անգամ հարկ կը զգանք թուականը անշարժ տոմարով նշանակուած ընդունիլ, վասնզի շարժական տոմարի վերածած ատեննիս աւելեաց 3ը, կը համեմատուէր 1667 Փետրուար 5ին, եւ Ներսէսի ձեռնադրութենէն մինչեւ Գրիգորի մահը, ոչ եւս *երից ամսոց* միջոց կ'ըլլար, ինչպէս յայտնապէս կը գրէ ինքն Ներսէս (ԸՆԴ.3), այլ գրեթէ տասը ամիսներու միջոց մը: Գրիգորի գերեզմանը հարկաւ եղաւ Հռոմկլայի կաթողիկէին մօտը, զոր ինքն էր շինած, եւ ուր իրմէ ետքը թագուեցան Հռոմկլայ նստող կաթողիկոսները, դար մը ամբողջ: Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը, թէպէտ երիտասարդ տարիքի մէջ աթոռ բարձրացաւ, սակայն չափահաս եւ փորձառու անձի արդիւնքը ցուցուց իր պաշտօնին սկիզբէն, եւ ամենէն գովեստով նշանակուած է իր անունը: Ծուղրի առաջնորդ Ստեփանոս Մանուկ վարդապետի աշակերտած ըլլալով, լաւ ուսումնական պաշար մը գանձած էր մատաղ տարիքէն, որով *սկսաւ թարգմանութիւնս առնել աստուածային գրոց, եւ բաղում գիրս ետ թարգմանել ի հայ լեզու, զորս ինքեամբ, եւ զորս այլոց ձեռամբ* (ԿԻԲ.63): Այդ թարգմանութիւնները պէտք է իր մօրեղբօր Վկայասէր կաթողիկոսի ձեռնարկին շարունակութիւնը եղած ըլլան, որ առիթ տուին ոմանց Պահլաւունին *Փոքր-Վկայասէր* մակդիր անունով պատուել: Թէպէտ իր անունով մնացած յայտնի գործեր չկան, սակայն այն քիչն ալ, ինչպէս Աւետման եւ Երկրորդ Ծաղկազարդի շարականները (ՏԱԹ.638), եւ քանի մը տաղեր (ՀԻՆ.619), որ իրեն անունով ծանօթ են, կարող գրիչի եւ բեղմնաւոր միտքի արտադրութիւններ են: Գրիգոր աւելի պայծառ եղաւ իր վարչական արդիւնաւորութեամբ, *որով յոյժ հրաշափառագոյն բանիւ եւ գործով քան զբազումս յաթոռակալացն գտաւ սա նախնեաց, եւ իր առաւելութիւններն եղան ի մարքութիւն հոգւոյ, յիմաստս բանի, ի շարադրութիւնս տառի, ի վերձանութիւնս, ի գիտութիւնս եւ մանաւանդ ի խորհուրդս հանճարոյ* (ԸՆԴ.298), որով միշտ *յաւելոյր ի բարեգործութիւն եւ ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ* (ԿԻԲ.67): Այդ ձիրքերն են, որոնցմով Պահլաւունին եղաւ *պատուեալ փառաւորութեամբ, ոչ միայն ի մերագնեայ արանց, այլ եւ յօտարասեռ թագաւորաց եւ իշխանաց, մանաւանդ ի Հռոմայեցւոց, իմա՛ Լատինաց, թագաւորացն եւ սատրիարքացն* (ՍԱՍ.122), որոնք անձամբ ալ տեսան (940), *ընդ վայելչագգեաց եւ պատշաճագեղ տեսիլ մարմնոյն* անոր ներքին առաւելութիւնները, եւ *ծանեան զհոգւոյն գեղեցկութիւն եւ ի բանս*

հաստոյ զճշմարտութիւն (ՄԱՄ.123): Մեր եկեղեցին ալ խորին յարգանք կ'ընծայէ անոր յիշատակին, եւ թէպէտ տօնելի սուրբերու կարգը դասած չէ անոր անունը, սակայն Յայսմաւուրքի մէջ անցրնելէն զատ, շարունակ պատարագի մէջ կը յիշատակէ Գրիգորիսեանց հովուապետաց անունը (ԺԱՄ.591), որով կը հռչակուին գլխաւորապէս Մեծ ու Փոքր Վկայատէրներ:

954. Մեալեռնե վարդապետներ

Գրիգորիսեանց դարը հարուստ է ազգային մատենագիրներով եւ ընտիր վարդապետներով, որոնք իրաւամբ Հայկական դպրութեանց վերանորոգիչներ եղան, եւ *Արծաթիդար* մը կազմեցին: Անոնց գլխաւոր կեդրոններէն մեկն էր Շուղրի Կարմիրվանքը, որուն առաջնորդ էր Ստեփանոս Մանուկ, եւ որուն արդիւնքը յիշեցինք արդէն (917), այլ կեանքին եւ մահուան վրայ ուրիշ տեղեկութիւն պիտի չկարենանք աւելցնել Ստեփանոսի աշակերտներէն ի Իգնատիոս Ծնորհալի, Ծափիրին վանքի առաջնորդ, որուն Ստեփանոսի հետ Պահլաւունին ալ յանձնարարեցին Ղուկասի աւետարանին մեկնութիւնը գրել, եւ Իգնատիոս առաջ անբաւականութիւն պատճառելով կը խուսափէր, բայց տեսիլքը կամ երագէ մը զգածուելով ձեռնարկեց ու լրացուց (ԿԻՐ.63), եւ մեզի հասած է, եւ իբր ընտիր գործ գնահատուած է (ՀԻՆ.643): Նոյն աաշակերտութենէն է եւ Բարսեղ Ծնորհալի վարդապետը, ուսկից Սարկոսի մեկնութիւն մը հասած է մեզի, թէպէտ հրատարակիչները զինքն Բարսեղ Ճոնի հետ շփոթած են: Նոյն խումբէն է եւ Սարգիս Ծնորհալի վարդապետը, Քարաշիրու վանքին առաջնորդը, Կաթողիկեայց եօթը թուղթերուն ընտիր մեկնաբանը (ԿԻՐ.64), որուն գործը մեծ արժէք ունի թէ մեկնողական ոճին, եւ թէ յորդորակներուն քարոզական ձիրքին, եւ թէ ընտիր հայկաբանութեան համար: Այդ գործին վերջաւորութիւնը կը դնէ ինքն 1156ին իսկ անոր համառօտութեան աւարտը 1166ին, Պահլաւունիի մեռած տարին: Սարգիսի կը վերագրուի Եսայիի մեկնութեան հետ Առաջաւորաց ճառ մըն ալ (ՀԻՆ.646): Շուղրի աշակերտութենէն կը նկատուի նաեւ Յովսէփ եպիսկոպոսը, որ երեւելի եղած է Անտիոքի կողմերը (ԿԻՐ.64), բայց դժբախտաբար աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ չունինք այդ անձերուն վրայ, եւ ոչ ալ ուրիշ անուններ գիտենք Շուղրի վանքին եւ Մեալեռան միւս վանքերուն վարդապետներուն վրայ, որոնք բազմաթիւ էին, ինչպէս յիշուեցաւ Պահլաւունիի կաթողիկոսութիւնը պաշտպանող (929), եւ Ծնորհալիի կաթողիկոսութիւնը հաստատող (952) ժողովներուն առթիւ:

955. Արեւելեան վարդապետներ

Վարդապետներու ուրիշ ընտիր խումբ մըն ալ կը ծաղնէր Արեւելեան գաւառներուն մէջ, կեդրոն ունենալով Ձորագետի Հաղբաստ եւ Սանահին վանքերը, եւ իրեն ասպարէզ նկատելով Վրաց թագաւորութիւնը եւ Անի քաղաքը: Այն օրէն որ Անեցիք Բարսեղը կաթողիկոս օծել տուին (896), Հաղբաստի առաջնորդ եւ արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Սարգիս, Կիրիկէի արքունիքին աւագերէցը (ՎԱՐ.104), կամ դրան երեցը, եւ այժմ մեծ նշանակութիւն ստացաւ: սարգիսի անմիջական յաջորդն եղաւ Գեորգ, եւ անկէ ետքը յաջորդեցին կարգաւ Բարսեղ՝ Թամար թագուհիէն պատուուած *վասն վայելչոյթեան զեղոյ*, Գրիգորիս՝ ազգական Օրբելեանց, Յովհաննէս՝ ազգական Իսաչենի իշխաններուն, դարձեալ Յովհաննէս՝ քեռորդի Իւանէի եւ եղբօրորդի առաջին Յովհաննէսի, նորէն Յովհաննէս մըն ալ Մաժնաբերդացի եւ Աղսարթանայ որդի, եւ վերջէն Համագասպ Անեցի (ԿԻՐ.56): Երեք Յովհաննէսներէն առաջինը կամ Իսաչենցիին հարկ կ'ըլլայ նոյնացնել Յովհաննէս Փառիոսցիի հետ, որ է նոյնինքն Սարկաւագ մականունանէալը, եւ որուն վրայ խօսեցանք արդէն տոմարի վերակազմութիւնը բացատրած ատեննիս (899):

Սարկաւագ վարդապետ տոմարական աշխատութենէն գատ, յիշատակուած ունինք պատմութիւնն ալ, որ դժբախտաբար կորած է (ՀԻՆ.609), ինչպէս նաեւ տոմարական եւ համարողական դրուածներ, որը չեն գտնուիր (ՀԻՆ.613): Կը յիշուին եւս Տրդատ թագաւորի, Մեծին Ներսէսի, Սահակ Մեսրոպի, եւ Ղեւոնդեանց վրայ ներբողեաններ (ԿԻՐ.64), որք նոյնպէս չեն հասած, եւ միայն մեզի կը մնան Աղօթամատոյցը (ՍՈՓ.ԺԷ.), Ղեւորդեանց չարականը (ՇԱՐ.580) եւ Լուսաւորչի ներբողեանը (ՍՈՓ.Ե5-36), եւ քանի մը ընտիր տաղեր եւ հատակտորներ (ՀԻՆ.613): Սարկաւագ վարդապետի արժանիքին եւ հռչակին իբր նշանակ կը պատմուի, Վրաց թագաւոր Դաւիթին ամէն անգամ անոր առջեւ ոտքի կանգնելով եւ գլուխը խոնարհեցնելով օրհնութիւն խնդրելը (ԿԻՐ.64): Իսկ իբրեւ հետաքրքրական կը պատմուի Հաղբասի միաբաններէն Ստեփանոս Չամգոնա վարդապետը անկարգ ընթացքին համար պատարագէ արգիլելը, եւ սպանութեան սպառնալիքի ներքեւ նորէն թոյլատրելը, բայց Չամգոնայի խորան բարձրացած աստեւ յանկարծ գետին ինչպով տապալակելը եւ այսահարիլը (ԿԻՐ.65): Սարկաւագի մահը տեղի ունեցած է 1129ին, եւ գերեզմանը եղած է Հաղբասի փոքր եկեղեցւոյն արեւելեան կողմը, զոր նորոգած է յետոյ Համազասպ Անեցի առաջնորդը (ԿԻՐ.66): Հաղբասի վարդապետներէն կը յիշուին եւս Դաւիթ Գանձակեցի Ալաւկայորդի, որ հոգեւորական կանոններ գրեց տէր Արքայութիւն քահանայի խնդրանքով եւ վախճանեցաւ 1130ին: Այդ կանոնները կը գտնուին կանոնագիրքին մէջ (ԿԱԼ.160-170) առանց թուահամարի, եւ ընդհանրապէս լուծուին են զանազան դժուարութեանց եւ շփոթ պատահարաց, զորս քաղել անելորդ կը դատենք, եւ մի մասին ալ կարեւորութենէ գուրկ ըլլալը յայտարարելէ չենք քաշուիր: Նոյնպէս կը յիշուի Գրիգոր Գանձակեցի Թորակերորդի, Հաղբասի միաբաններուն նշանաւորներէն (ԿԻՐ.66): Այս խումբին պէտք է միացնել եւ Անանիա Մանահնեցին, որուն կը վերագրուն Գործք առաքելոցի մեկնութիւնը, անտարաններու համեմատութիւնը, Յունաց հետ խնդիրներուն մասին բացատրութիւններ, եւ Շողակաթի ներբողեան (ԿԻՐ.64): Սամուէլ Անեցին ալ, որուն ժամանակագրութենէն ստեպ օգտուած ենք, թէպէտ աշխարհիկ քահանայ, սակայն Սարկաւագի աշակերտութենէն էր, եւ այստեղ յիշատակել յարմար կը դատենք: Իր բուն գործը կը հասնի մինչեւ 1179, իսկ մնացեալներ յետիններու յաւելուածներ են (ՀԻՆ.673): Ինչպէս յիշուած թուականներէն կը տեսնուի, մատենագիրներու եւ վարդապետներու մասին տեղեկութիւնները խառն յառաջ կը բերենք, պատմական շարքը չընդմիջելու համար, եւ առանց խիստ ժամանակագրութեան հետեւելու:

956. Պօղոս Տարոնեցի

Միեւնոյն պատճառով այստեղ կը յիշենք Պօղոս Տարոնեցի վարդապետն ալ, բնիկ Տարոն գաւառէն, բայց չենք գիտեր որ վանքի աշակերտութենէն թէպէտ վերջէն Ղազարու վանգին, կամ Տիրիսկատարի Առաքելոց վանքին առաջնորդն եղաւ, եւ թաղուեցաւ նոյն վանքին մէջ՝ Թարգմանչաց գերեզմաններուն կարգին, ինչպէս մինչեւ ցայսօր կը տեսնուի: Տարոնեցին յունադասան եկեղեցւոյն եւ երկաբնակ գրութեան դէմ բուն բանակոռուողներէն մէկը եղաւ, գրգռուելով մանաւանդ Թեոփիստէ անուն հայերէնագետ յոյն հռետորին Հայոց եկեղեցւոյն դէմ հակառակութեան հոգւով մէջտեղ հանած գրուածներէն: Տարոնեցին ինքն ալ չի ծածկեր իր լեզուին խստութիւնը, յայտարարելով թէ իրեն ալ բանակոռութեան հոգին տրուած է: Բայց Հայ եկեղեցւոյ պաշտպաններ լաւ աչքով նկատած են անոր ընթացքը, խստութիւնը խստութեամբ հերքելու մասին: Այս նկատմամբ Պօղոս Տարոնեցին, մինչեւ իսկ՝ *երկրորդ լուսաւորիչ երեւեալ տանս Հայոց* կոչուած է, եւ գնահատուած է իբրեւ *վէմ աղանմանդեայ ընդդէմ հերձուածողաց, եւ յոյժ ախոյեանս ուղղափառաց* (ՈՒՌ.446): Մինչ Չամչեան կը ցաւի, որ Տարոնեցիին գրուաշը *փոխանակ այրելոյ, տպագրեցին ոմանք ի Կոստանդնուպոլիս* (ՉԱՄ.Գ.92): Բայց

Տարոնեցիին մաքառումը յունադասան Թեոփիստէի դէմ էր, եւ Հռոմէադասաններ պէտք չունէին այդչափ նախանձայոյց ըլլալ՝ ոչ-Հռոմէադասանի մը պաշտպանութեան համար, եւ քանի որ յոյն Թեոփիստէն ու հայ Պօղոսը հաւասարապէս հեռու էին Հռոմէադասանութենէ, պէտք չէր օտարագոյն պաշտպանութեան համար յոգնէին: Մեր նպատակը չէ բռուն լեզուներու պաշտպանութիւնն ընել, բայց շատ մեղադրելը չենք գտներ անոնք, որ անդուռն բերաններ փակելու համար հաւասար գէնքերով կը կռուին: Պօղոս տարոնեցիի մահը գրուած է 1123ին (ՈԻՌ.442):

957. Մատթէոս Ուռհայեցի

Սոյն ժամանակամիջոցին մատենագիրներէն է եւս Մատթէոս Ուռհայեցի, որուն պատմութենէն օգտուեցանք շարունակ, Մատթէոս բնիկ Եղեսացի է, նոյն քաղաքի երէցներէն, եւ ինչպէս կ'երեւի ուսմամբ եւ ծանօթութեամբ ալ նոյն քաղաքի շրջափակին մէջ ամփոփուած, որովհետեւ իր տեղեկութիւնը նուազ եւ անկատար են Հայաստանի ներքին գաւառներու վրայ, եւ անգիտակ իսկ կ'երեւի Հայաստանցի մատենագիրներու պատմութեանց: Ընդհակառակն շատ առատ է Եղեսիոյ պատկանող մանրամասնութիւններով, եւ մինչեւ անկարելորդ եւ անստոյգ պարագաներու մէջ ալ կը մտնէ: Եղեսիոյ ամենէն տագնապալի ժամանակին մէջ ապրող, այլագոյններու եւ Յոյներու եւ Լատիններու ներհակընդդէմ մաքառումներէ եւ պատերազմներէ ձանձրացած, եւ իր հայրենիքին թշուառութիւնները եւ Հայ ազգութեան շարունակ ոտքի տակ երթալն ալ տեսնելով՝ չէ կրցած իր կակիծը զսպել, եւ ցաւալին ակնարկներ չխառնել, ամենուն դէմ հաւասարապէս, թէպէտեւ յանկարծ լեզուն կը կարկէ գրգռութիւն պատճառելու երկիւղէն: Ուռհայեցիին պատմութիւնը 952էն սկսելով կը հասնի մինչեւ 1136, որուն առաջին մասը քաղուածօրէն առած է ուրիշներէն, վերջին մասը իրմէ շարագրած: Ոճը ժամանակագրական է տարուէ տարի եղելութիւնները արձանագրելով, սակայն յայտնի շփոթութիւններ ակնբերել աչքի կը զարնեն, եւ լուրջ բազդատութեանց պէտք կը ստեղծեն: Իր կենաց եւ մահուան տեղեկութիւնները կը պակսին: Մատթէոս Ուռհայեցիի շարունակողն է Գրիգոր երէց Քէտունցի, որ 1137էն սկսելով պատմութիւնը կը հասցնէ 1162ի, կատարելապէս հետեւելով Մատթէոսի լեզուին եւ ոճին, այնպէս որ զանազանել դժուար օրտի ըլլալ, եթէ յայտապէս յիշուած չըլլալ (ՈԻՌ.466): Ըստ այսմ Ուռհայեցիի ժամանակագրութիւնը կը փակուի Պահլաւունիին մահուրնէ առաջ:

958. Գոհարինեան վկայք

Պատմութեանս կարգին շատոնց էր որ մասնաւոր մարտիրոսներու յիշատակութեան չէինք հանդիպել, թէպէտ խմբովին նահատակներ շատ յիշատակեցինք, որովհետեւ անհատական դէպքեր չէին հանդիպել, եւ որչափ ալ քրիստոնէութեան դէմ բռնութիւններ կը գործուէին, սակայն եղելութիւնները ընդհանուր արշաւանքի եւ յուղկահար հրոսակի կերպարանը կը կրէին: Մահմէտական օրէնքը, ինչպէս Գողթնացիի վրայ խօսած ատեննիս ալ յիշեցինք (585), մահուան կը դատապարտէ իսլամութենէ յետոս դարձողները բայց ոչ իսլամութիւն չընդունողները: Այդ ձեւը տրուեցաւ Գոհարինեանց մարտիրոսութեան ալ (ՅԱՄ.Բ.48): Մերաստացի Դաւիթ անուն Հայ իշխանաւոր մը նեղութեան կամ գերութեան ինկած եւ իսլամութեան դիմած էր իր անդրանիկ զաւակով, որուն անունն էր Արեւ: Սակայն դաւիթի կինը քրիստոնէայ էր մնացած, եւ քրիստոնէութեան մէջ մեծցուցած էր իր չորս մանր զաւակները, որոնց անունն էր Գոհարինոս կամ Գոհարմելիք, Ռատիկոս կամ Ռատիոս, Ծամիդոս կամ Ծամիդէս, եւ Տուրիկոս կամ Տունկիոս: Ասոնք չափահաս ըլլալնէն ետքը Մերաստիոյ բանակին մէջ զինուորուած էին համարձակ իբրեւ քրիստոնէայ, մինչեւ որ իսլամացած հօր զաւակներ

ըլլալին յայտնուելով, իբրև իսլամութենէ ետ դարձողներ՝ Ալիքաս իշխանին մատնուեցան եւ հարցափորձի ենթարկուեցան: Իսլամացած եղբայրնին փութաց օգնութեան հասնիլ, եւ եղբայրներուն թող չտալով խօսիլ, յայտարարեց Ալիքասի առջեւ, թէ *հաւատ գոր դու ունիս եւ մեք պաշտենք* (ՅԱՅ.672): Եղբայրները ազատ թողուեցան, բայց գոհ չմնացին, որովհետև իսլամացած կարծուեցան, ինչ որ իրենք չուղեցին կեղծել: Չինուորութենէն քաշուեցան, Ռատիկոս Ս. Նշանի վանքը մտաւ, եւ որովհետև քրիստոնէութիւննին չձածկեցին, կրկին Ալիքաս իշխանի մատնուեցան եւ դատի ենթարկուեցան: Իշխանը թէ սպառնալիքներ, թէ խոստումներ եւ թէ խոշտանգանքներ գործածեց, Գոհարինոսը ջրծեծով տանջեց, Ռատիկոսը չարաչար գանակոծել տուաւ, Ծամիդոսը եւ Տուքիկոսը փայփայելով ջանաց որսալ, ընտանիքնին եւ զաւակնին ալ բերել տուաւ յուզելու համար, բայց ոչ մէկ կերպով անոնց հաստատամտութեանը չկրցաւ յաղթել, եւ վերջապէս գլխատման վճիռ արձակեց, իր իսկ սուրը յանձնելով դահիճին գործադրութեան համար: Ըստ այնմ ալ կատարուեցան, եւ չորս մարտիրոսներուն մարմինները եւ գլուխները ամփոփուեցան հեղեղատի եզերքը, Մարգնակ անուն տեղը, Քառակուսի կոչուած ճամբուն մօտերը: Գոհարինեանց վկայութեան թուականը, Յայսմաւուրքի մէջ Հայոց 524 այսինքն 1075ին յիշուած է (ՅԱՍ.Բ.49), բայց ուրիշ աղբիւրներու հետեւողութեամբ ոմանք 1136 տարին նախադասած են (ՉԱՄ.Գ.49): Սակայն աւելի յստակօրէն Հայոց 604 տարին նշանակուած է (ՆՈՐ.21): Ամսոյն օրը հին Յայսմաւուրքը Յուլիս 28ին (ՅԱՅ.672), եւ նորը Յուլիս 30ին է դրած (ՅԱՅ.Բ.49). իսկ հայկական ամսաթուով հրոտից 22 է ըսուած (ՆՈՐ.21) որ շարժական տոմարի հաշուով պէտք կ'ըլլայ 1156 Յունուար 28ին համեմատել: Գոհարինէն որդին Թէոդորոս ալ, որ երիտասարդութեան հասնելով արեղայութիւն ընդունած էր, ամբաստանուեցաւ թէ *անարգէ եւ յռնամանէ* իշխանը, որ *գիայր նորա եւ զազգականսն* սպաննած էր: Ձերբակալուեցաւ, ուրացութեան բռնադատուեցաւ, եւ խոշտանդանքներէ ետքը բանտարկուեցաւ, բռնի մզկիթ տարուեցաւ, ուր չուզեց մտնել դրան առջեւ գետին փռուելով: Թէպէտ *սրօք եւ քրօք տանջեցին*, բայց յուսահատեալ նորէն բանտ տարին: Վերջէն ուրացեալ Թօտոս դատաւորին յանձնուեցաւ, որ քաղաքին մէջ չարաչար խոշտանդել տալէ ետքը, մարմինը երեք կտոր ընելով սպաննել տուաւ 1156 Յունիս 22ին (ՆՈՐ.9), իսկ նոր Յայսմաւուրքի համեմատ Յունիս 7ին (ՅԱՍ.Ա.245), որ է ըսել հօրը նահատակութենէն հինգ ամիս ետքը:

959. Յովսէփ եւ Խոսրով

Այդ միջոցին կը դնէ Վարդան՝ Յովսէփ Դընեցիի վկայութիւնը (ՎԱՐ.129): Երևումք բնիկ պարսիկ մահմետական, բայց քրիստոնէայ մօր որդի, Դուինի Նորաշէնք գիւղէն, քրիստոնէից հետ ալ կենակցելով քրիստոնէութեան կ'ընտելանայ եւ հաստատուն հաւատով կը դառնայ եւ կը մկրտուի՝ Յովսէփ անունով: Նախ Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ, անկէ դառնալով Հռոմկլայ կը հանդիպի, Ներսէս Ծնորհալիէ կը սրտապնդուի, եւ իր տունը դառնալով մօրը քով կը պատասպարուի, հայրը արդէն մեռած ըլլալով: Դուինի ամիրան անոր իսլամութենէ դարձը իմանալով, դատաստանի կ'ենթարկէ եւ ետ դարձնելու փորձերը արդիւնք չունենալուն գլխատման վճիռը կու տայ, որ եւ կը կարատուի մարդաց 12ին (ՅԱՍ.Ա.261), կամ լաւ եւս Հայոց 656 մարդաց 13ին, որ համեմատուած է Յունիս 99ին Յայսմաւուրքի անշարժ տոմարով (ՅԱՅ.621), բայց շարժական տոմարով պիտի համեմատուի, 1167 Դեկտեմբեր 17ին: Յովսէփ վկային մարմինը թաղուած է Հաւուցթառի վանքը, Գառնի քաղաքի մօտերը: Ժամանակակից մարտիրոս մըն է Խոսրով Գանձակեցին ալ, նորահաս երիտասարդ մը Ադուանից Արեանաշէն գիւղէն: Դրացի այլագգի աղջիկ մը իր եղբօր հետ կը չնայ, եւ յղութիւնը երեւան ելած ատեն, կ'ամբաստանէ դրացի Խոսրով գեղանի պատանին, որ իր

հրապոյրներուն չէր պատասխանած: Երիտասարդը Գանձակի դատաւորին կը մատնուի, եւ ուրացութեան կը բռնադատուի, եւ իր հաւատքի վրայ հաստատուն մնալուն համար, քարակոծմամբ կը նահատակուի, 616 արաց 3ին, որ համեմատուէր է 1167 Յունուար 10ին (ՆՈՐ.23) այլ պէտք էր համեմատուէր Յուլիս 10ին, արդէն Յայսմաւորքն ալ կը դնէ Յուլիս 3ին (ՅԱՍ.Բ.5):

960. ԳԷՈՐԳ ԵՒ ԱԼԵՏ

Գէորգ Արճիշեցին, կոյր մըն է ի ծնէ, Աշիկայ մականունանեալ, իբր ըսել *Աջք չկայ*, որ իր հայրենիքին մէջ սաստիկ ճգնողական կեանք մը անցուցած է, Գրիգոր անուն ընկերի մը հետ, մինչեւ իր յառաջացեալ տարիքը: Անկէ ետքը միասին կը ձեռնարկեն մեծ ուխտերու շրջանը ընել, որք են Երուսաղէմ եւ Հռոմ եւ Կոմպոստելլա: Երուսաղէմէ ցամաքով Հռոմ գացած ատեննին՝ Ունկռուգաց Փրանկաց (ՅԱՅ.548), հաւանաբար Հունգարացուց երկիրը աւազակներու կը հանդիպին եւ կը վիրաւորուին, բայց կրօնաւոր մը զիրենք կը գտնէ եւ իր վանքը կը փոխադրէ: Գրիգոր ճամբան կը նուաղի, բայց Գէորգի աղօթքով կը կենդանանայ, եւ միասին Հռոմի ուխտը վերջացնելով Հայաստան կը դառնան, եւ Անիի կաթողիկէի մօտ կը բնակին: Գէորգ հրաշքներով մեծ հռչակ կը ստանայ, բայց կեանքը շատ չերկարիր եւ կը վախճանի ահեկանի 27ին, որ համեմատուած էր Մայիս 4ին (ՅԱՍ.Ա.198) անշարժ տոմարով: Տարին ճշդուած չէ, բայց այդ միջոցներուն շարժական տոմարով պէտք էր համեմատուէր Նոյեմբեր 1ին կամ 2ին: Յիշենք եւս Ալետ անուն. հայ քահանան, Միջագետքի սահմանակիր քաղաքներուն մէկէն, որոյ անունը յիշուած չէր: Սովի միջոցին իր տան համար ջաղացք տարած ատեն, *ի տեսլենէ տառապելոց աղեխարշեալ*, ո միայն ցորենը կը բաշխէ, այլ եւ էշն ալ եւ ունեցածն ալ վաճառելով կարօտելոց կը բաժնէ, եւ անկէ ետք այդ գարծին կը նուիրուի, ճգնաւորի կեանք կը սկսի վարել, ու ամէն կողմ շրջելով, քարոզելով, ու նպաստ հաւաքելով՝ որբեր ու այրիներ կը խնամէ: Հարաւային Հայաստանի ամիրայ Շահիարմէն կը սկսի գայն պատուել եւ աղօթքը խնդրել: Բայց որովհետեւ Ալետ *գպոռնիկ քահանայսն* կը յանդիմանէր, ասոնք ուզելով վրէժ լուծել, *քսեցին զնա, թէ լրտես է Հռոմ թագաւորին, եւ Շահիարմէնն ալ համոզելով ետուն զնա քարկոծել:* Սակայն տեղը մինչեւ երեք օր տեսնուած լոյսէն Շահիարմէնն ալ զգածուելով *ես հրաման պատուել գոսկերս նորս* (ՎԱՐ.125): Մեր տեսութեամբ ազգային նահատակներուն յիշատակները պէտք չէ մոռցուին, եւ այս նպատակով կը սիրենք գոնէ համառօտակի անոնց վրայ խօսած ըլլայ:

Տ. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Դ. ԿԼԱՅԵՑԻ

961. ՆԱԽԸՆԹԱՅ ԵՒ ՄԱԿԱՆՈՒՆ

Ներսէսը իբրեւ նոր անձնաւորութիւն մը չենք նկատեր կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած ատեն: Արդէն յիշատակած ենք Ծովքի իշխան Ապիրատի որդի եւ Մագիստրոսի թոռնորդի ըլլալը (867), իր կաթողիկոս եղբօրմէն 5 կամ 6 տարեկան պտղիկ, որով շուրջ 1100ին ծնած կ'ըլլայ Ծովքի դղեակին մէջ: Պատմեցինք արդէն իր առաջին կրթութիւնը Շուրի Կարմիրվանքին մէջ Ստեփանոս Մանուկ առաջնորդին ձեռքին տակ եւ Բարսեղ կաթողիկոսի պաշտպանութեան ներքեւ (917)՝ քահանայութեան ու եպիսկոպոսութեան աստիճաններն առած իր եղբօր ձեռնադրութեամբ՝ տակաւին երիտասարդական տարիքին մէջ (936): Յիշեցինք Անտիոքի Լատին ժողովին ներկայութիւնը (939): Շուրթանի աղանդաւորներուն ուղղած վարդապետական գիրը (947), Թորոսի ու Օշինի մօտ հաշտարար պատգամաւորութիւնը (950), եւ վերջապէս Ալեքս դուքսին յանձնած հաւատոյ գիրը (951): Ներսէսի տրուած եւ նուիրագործուած

Կլաքեցի մականունը, իր ծննդավայրեն չէ, այլ պարզապես հայրապետանոցին Ծովքեն Հռոմկայ փոխադրուելէն ետքը (944), հաստատուն կերպով այնտեղ բնական ըլլալէն, որով պատահական պարագայէ մը յառաջ եկած կ'ըլլայ այդ մականունը: Բայց Կլայեցիէ աւելի գործածական է Ծնորհալի մակդիր անունը, թէպէտ այս ալ բացառաբար յատուկ չէ Ներսէսի, որ միայն ու միայն իրեն սեփականուած անուն մը կարծուի: Կարմիրվանքի աշակերտներէն եւ Ներսէսի աշակերտակիցներէն Իգնատիոս եւ Սարգիս եւ Բարսեղ վարդապետներն ալ այդ մականունով կոչուած են, եւ իրաւունք ունինք կարծել, թէ Մտեփանոս Մանուկի աշակերտական խումբին ընդհանուր կերպով տրուած կոչում մը եղած է (917), բայց այսօր Ծնորհալի անունը առանց ուրիշ յաւելումով, նոյն խումբին նշանաւորագոյն անհատին, Ծովքեցի կամ Պահլաւունի կամ Կլայեցի Ներսէս Գ կաթողիկոսին՝ իբր առանձնայատուկ կոչում ընդունուած է: Ներսէս կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած միջոցին՝ արդէն *ալեւորեալ հերովէ եւ լցեալ զժամանակս* անձ մը եղած էր (ԸՆԴ.86), իբր 66 տարեկան եւ իր կեանքին լաւագոյն մասը մաշած էր արդէն հայրապետանոցի մէջ իր եղբօր մօտ, իբրեւ անոր փոխանորդը կամ ընդհանուր քարտուղարը, եւ ստէպ ալ իբր տեղակալը, որով ոչ գործի եւ ոչ կեանքի տարբերութիւն մը կը բերէր անոր վրայ կաթողիկոս հռչակուած ըլլալը:

962. ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԴԻԻՆՔԸ

Ներսէսի նախընթացը կը յորդորէ մեզ աւելցնել, թէ անոր գրական աշխատութեանց մի մեծ մասը, պէտք է կաթողիկոսութենէ առաջ միջոցին մէջ դնել, երբ առոյդ հասակը եւ պաշտօնական պատասխանատուութեան նուագութիւնը՝ կրնային անոր դիրքութիւն ընծայել այսպիսի աշխատութեանց պարապելու, ինչ որ շատ դժուար պիտի ըլլայ ծերացած տարիքին եւ հայրապետական զբաղումներով ծանրաբեռնուած կեանքին մէջ: Արդէն ալ առակներ կամ հանելուկներ (ՉԱՓ.500-584), քերթողական ոտանաւորներ (ՉԱՓ.326-350), փոքրիկ տաղեր (ՉԱՓ.345-477), աւելի երիտասարդական աւիւնի արտադրութիւններ են, քան *ալեւորեալ տարիքի*: Վիպասանութեան (ՉԱՓ.493-559) վերջը ինքզինքը *համբակ նուաստացեալ* կ'անուանէ, եւ *քահանայ օծեալ* ըլլալը պատմելով, եպիսկոպոս եղած ըլլալը չի յիշատակեր: *Յիսուս Որդի* ողբերգութեան (ՉԱՓ.9-166) վերջն ալ Գրիգորի կաթողիկոս եւ Վասիլ իշխան եղբայրները տակաւին կենդանի կը ցուցնէ: Հարկաւ Եղեսիոյ ողբն ալ քաղաքին հարուածին (944), այսինքն 1144ին մօտ ատեն գրեց, եւ ոչ երկար ատեն անցնելէն ետք: Չանց ընելով ուրիշ գրուածներուն վրայ ալ դիտողութիւններ ընել, ինչ որ մեզ մատենագրական նիւթերու կը տանէր, իբր պատմական պարագայ պէտք է յիշենք Ներսէսի վրայ երեւցած բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան ձիրքերը, զորս առատօրէն գործածեց եկեղեցական արարողութիւնները հարստացնելու եւ բարեկարգելու համար: Այդ իմաստով կ'իմանանք *այր բանատր* բացատրութիւնը, որով *բազում ինչ կարգեաց յեկեղեցիս քաղցր եղանակաւ եւ խոսրովային ոճով, շարականս, մեղեդիս, տաղս եւ ոտանաւորս* (ԿԻՐ.67): Նկատելով որ շատուշատ են Ներսէսի գրիչէն եկեղեցական պաշտամանց յաւելուածները, եւ շատ երկար չեն իրեն կաթողիկոսութեան տարիները, անհաւանական ենթադրութիւն չենք համարիր, որ անոնց մի մասը նոյնիսկ իր եղբօրը կաթողիկոսութեան միջոցին պաշտօնապէս կիրառութեան մուծած ըլլալ եկեղեցիներու մէջ, եւ հետզհետէ տարածուած: Ներսէսի յատուկ է յանգաւոր եւ վանկաչափ ոտանաւորներու կազմութիւնը, որոնց օրինակները հազիւ թէ կը տեսնուին իրմէ առաջ, բայց իրմով մեծ ընդարձակութիւն եւ սովորական կիրառութիւն ստացան: Ութօտնեան տողերը, որ այնչափ ընտանի եղած են Ծնորհալիին, թէպէտ նշանակելի քաղցրութիւն չունին, սակայն երգեցողութեան յարմարութիւն կը ներկայեն, եւ իմաստներու ազնուութեամբ եւ վեհութեամբ սիրելի եղած են: Ներսէս եկեղեցիէ դուրս ալ ջանացած է տարածել իր բանաստեղծական եւ երաժշտական սերը, եւ

ոչ միայն առակները գրած է *Վասն ուրախության մարդկան* (ՉԱՓ.560), այլև աշխատած է որ *թէ հնար իցէ, ոչ որ խօսիցի խօսս աշխարհականս՝ բաց ի գրոց, ոչ ի գինարբուս. ոչ յայ ուրախութիւնս* եւ այս նպատակն ունին անշուշտ խտատներ, ներտաղականները, յորդորակները, տաղերը, որոնք հասած են մեզի: Նոյնիսկ *Յիշեցոյքն* ալ, որ այսօր ժամերգութեանց մէջ մտած է, գրուած է անոնց համար՝ *որ պահէին զբերդն Հռոմկայի, զի փոխանակ վայրասար ձայնից զայն ստասցեն* (ԿԻՐ.68): Այսպէս յայտնի կը փայլի այն գրական աւիւնը՝ զոր ունեցած է քերթող հայրապետը, իր առաջին տարիքէն սկսելով:

963. ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԸ

Այդպիսի ձիրքերով օժտած մէկ մը, պէտք էր իր հայրապետութեան սկզբնաւորութիւնն ալ դրական նշանաւոր արտադրութեամբ նուիրագործէր, եւ այդ ոգւոյն արդիւնքն է *Թուղթ Ընդհանրական*, զոր իբրև անդրանիկ կոնդակ օրհնութեան ուղղեց *առ համօրէն հայաստեռ ազինս* (ԸՆԴ.1), որ տիպար գրուած մըն է իր տեսակին մէջ, եւ իր պարունակութեամբ կատարեալ բովանդակութիւն մըն է իւրաքանչիւր դասակարգի կրօնական եւ եկեղեցական պարտաւորութեանց: Ընդհանրականը իր հրատարակութենէն մինչեւ մեր օրերը, ութը դարերու ընթացքին մէջ, բան մը կորուսած չէ իր զօրութենէն եւ ազդեցութենէն. եւ այսօր ալ տակաւին լաւագոյն եւ ընտրելագոյն ձեռնարկն է եկեղեցական կանոնաց, եւ եկեղեցական բարեկարգութեան լաւագոյն ուղեցոյցն է: Ներսէսի կաթողիկոս օծուելէն մինչեւ կաթողիկոսութեան աթոռը պաշտօնապէս գրաւելը՝ *երից ամսոց* միջոց մը անցաւ (ԸՆԴ.3), եւ հաւանաբար այդ միջոցէն օգտուեցաւ: Ընդհանրականը պատրաստելու, վասնզի այնպէս կ'երեւի որ ճիշդ այդ երեք ամիսներուն վերջանալուն հրատարակեց նա իր հովուականը, որուն յառաջաբանին մէջ տակաւին գործի ձեռնարկելու պատրաստուողի մը լեզուով կը խօսի, եւ ոչ թէ արդէն գործի վրայ գտնուողի պէս: Կը գիտէ թէ ազգը ցրուած է *ի սեփական աշխարհս Հայաստանեայց, յարեւմտեան կողմանս, ի միջերկրեայս, եւ յիւրաքանչիւր եզերս աշխարհաց* (ԸՆԴ.1), իսկ ինքը մեկուսի եւ հեռացեալ բազմամարդ Հայութեան կեդրոններէն, անկիւն մը քաշուած է, *իբրև զայծեամն յորտորաց եւ ի շանց փախուցեալ՝ ի քարանձաւս բնակելով* (ԸՆԴ.7), եւ ոչ ալ *գոյ իւր ազգի քաղաք թագաւորական եւ բազմաժողով*, ուր հաստատուած ըլլայ *աթոռ հայրապետութեան եւ վարդապետութեան*, եւ ուր *նստելով* ուսուցանէ (ԸՆԴ.6), ուստի ինքզինքը պարտաւորուած կը զգայ *գրով ձեռին խօսիլ որպէս բերանով*: Իր գիրը կ'ուղղէ ընդհանուր կերպով՝ եկեղեցական դասակարգէն՝ *քահանայապետաց եւ քահանայից, վանականաց ու քաղաքայնոց, իսկ աշխարհական դասակարգէն իշխանաց եւ իշխեցելոց, զինուորաց դասուց, ձիավարժից եւ հետեւակաց, զաւտապետաց եւ գործակալաց, տանուտէրաց եւ երկրագործաց, վանառականաց եւ արուեստագիտաց* (ԸՆԴ.1), բայց ետքէն իր դրութիւնը զատ զատ մասերու կը բաժնէ իւրաքանչիւր դասուն պէտք եղածը ամփոփելու համար: Հայրապետական օրհնութիւնը կը ձօնէ *յաստուածընկալ եւ փրկական սրբոյ նշանէս, յառաւելական նշխարաց, ի սուրբ Լուսաւորչին մերոյ աջէն, եւ յաթոռոյս* (Ընդ.1): Որչափ եւ Ընդհանրականը ծանօթ եւ ընդարձակ գրուած մը ըլլայ (ԸՆԴ.1-83), սակայն անհրաժեշտ կը նկատենք գոնէ հակիրճ ամփոփում մը տալ այստեղ:

964. ԿՐՕՆԱԲՈՐԱՅ ՄԱՍԸ

Առաջին գլուխը կ'ուղղէ *առ կրօնաւորս որ ի վանօրայս* (ԸՆԴ.17-34), որոնց տրուած ընդհանուր կանոններէն եւ խրատներէն զատ, իբր բարեկարգական օրէնք կը պատուիրէ, որ միաբանութիւնը թողով առանձին չբնակին, եւ *զանձին աշխատութիւն իւր միայնոյ ամբարեղոյ չհետեւին*: Կ'արգելու *բնակիլ յաշխարհի*, բայց եթէ *ըստ հարկաւոր ինչ պատճառի*,

եւ այն ալ ամենայն զգուշութեամբ, եւ կը հրամայէ ամենուն *փոխել զքնակոյթիւնս իւրեանց ի վանս*, եւ անաստները կը գրկէ *հաղորդութեան* եւ *օրինաւոր թաղման* շնորհէն, եւ եթէ *մերձ եղեալ ի մահ* չգոջան, կը ներէ տալ *թոշակն վերջին*, իսկ թաղումը *զմիոյ յաշխարհականաց* կատարել: Այդ խստութիւնը պիտի չտարածուի *հիւրութեամբ* կամ *ծերութեամբ* կամ պաշտօնով վանքէ դուրս մեռնողներուն վրայ (ԸՆԴ.20): Երկարօրէն կը խօսի կրօնաւորներուն նիւթական շահագործութեամբ զբաղելուն եւ հարստութիւն դիզելուն վրայ, չհամարձակիր հրամայել *ամենեւին ի բաց կալ ի տնկագործութենէ եւ յամենայն գոյից ստանալոյ* (ԸՆԴ.23), եւ կը բաւականանայ յանձնարարել, որ արդիւնքնին գործածեն *աղբատաց եւ կարօտելոց, տառապելոց եւ զերելոց*, եւ մասնաւորեն եկեղեցւոյ *զբաժինն Աստուծոյ* (ԸՆԴ.24): Այդչափը թոյլատրելով ալ՝ կրկին եւ կրկին կը յիշեցնէ, թէ *օրէնք եղան կրօնաւորաց անինչս եւ անտաացուածս լինել* (ԸՆԴ.26): Կարգապահութեան կէտերն ալ շօշափելով կը խօսի արբեցութեան, վանքէ վանք անցնելու, շատաշրջիկ լինելու, մեծաւորին դէմ տրտնջելու, ազահութեան հետեւելու, անուղիղ միջոցներով իրաւունք պաշտպանելու, ստախօսութիւն ու լեզուագարութիւն, բամբասանք ու անիծաբանութիւն ընելու, վնասակար վիճաբանութեանց եւ խեղկատակութեանց պարապելու վրայ, եւ խրատները բովանդակելով կը հրամայէ, որ կրօնաւորներու *խորհուրդք եւ բանք եւ գործք, եւ ամենայն շարժումն հոգւոյ եւ մարմնոյ եղիցին պարկեշտք եւ աստուածավայելուք* (ԸՆԴ.33): Կրօնաւորներէ ետքը խօսքը կ'ուղղէ առ *առաջնորդս սրբոց ուխտից վանականաց* (ԸՆԴ.34), եւ կը յայտարարէ թէ գիտութիւն եւ առաքինութիւն իրենց երկու աչքերն են, եւ երկուքն ալ առողջ պիտի պահեն որ միականեաց չմանին (ԸՆԴ.35): Կը հրամայէ որ ոչ միայն կրօնաւորաց նիւթականին այլեւ հոգեկանին հոգը ստանձնեն, դատարկութեան մէջ չթողուն, *զմանս սիրել եւ զմանս անտես առնել* չընեն, կերակրոց բաշխումը *ըստ չափոյ աշխատութեան* կարգադրեն, ծերացեալները եւ վտանգեալները *բարձրօթոյի* չընեն, եւ եկեղեցւոյն ու վանքին եղած նուէրները *անձին միայնոյ* չսեփականեն: Ամենէն վերջ կ'օրինագրէ որ *ինքնակամ ախտիւ* կամ *կաշառանօք աւագաց* առաջնութիւններ չյափշտակուին, այլ միայն *զանարժանս գործելոյ*, որ *աւերման պատճառ լինելոյ* հիմամբ, եւ հաստատուած պատճառներով վանքերու առաջնորդներ փոփոխուին (ԸՆԴ.37): Ծնորհալիին այս կանոնադրութիւնները՝ վանական բարեկարգութեան համար մեր օրերուն մէջ ալ բառացի գործածուելիք կանոններ են:

965. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԱՑ ՄԱՍԸ

Ընդհանրականին առաջին մասերը կրօնաւորաց ուղղուած են, անոնց հոգեւորական առաւելութեան համար, իբր *զերաշխարհիկ վարութք եւ քաղաքավարութեամբ* ճոխացեալ (ԸՆԴ.17). անկէ կ'անցնի ժողովուրդը հոգացող եկեղեցականութեան, եւ կը կանխէ խօսիլ *առ առաջնորդս եկեղեցւոյ որ են յաշխարհի, որ կոչին եպիսկոպոսունք*, եւ յետոյ կ'անցնի խօսիլ *առ դասս քահանայից*. մինչ առաջին մասին մէջ նախ կրօնաւորներու եւ յետոյ անոնց առաջնորդներուն վրայ խօսեր էր: Այստեղ դիտել կու տանք որ *առաջնորդ* կոչումը, զոր երկու դասակարգերու մեծաւորներուն համար ալ կը գործածէ, ամբողջապէս սեփականուած կը մնայ վանահայրերու, մինչ որ *կոչին եպիսկոպոսունք* (ԸՆԴ.38) յաւելուածը՝ ժողովուրդի եւ թեմերու մեծաւորներուն վրայէն կը հեռացնէ *առաջնորդ* կոչումը: Եպիսկոպոսներու վրայ խօսած ատեն անոնց աստիճանին աստուածայնութիւնը կը բարձրացնէ, իսկ խրատները եւ կանոնները կը պարզաբանէ, մի առ մի բացատրելով այն պայմանները, զորս Պօղոս օրինագրած էր Տիդոսի թուղթին մէջ (ՏԻՏ.Ա.7-9), եւ կը յարէ պէտք եղած գործնական մեկնութիւնները (ԸՆԴ.38-48): Վերջէն կ'ակնարկէ այն եպիսկոպոսներուն, որոնք կաշառքով եւ այլազգեաց զօրութեամբ, նոյնիսկ *ի հայրապետաց ընկեցեալք յայթոռոյ* ըլլալով, եպիսկոպոսութիւնները կը գրաւեն, եւ թէ *քահանայական թաղման*, եւ թէ *սրբոյ պատարագի յիշատակին* անարժան կը համարի

(ԸՆԴ.48): Իսօսքը կը մասնաւորէ *ինքնաշարժ ախտիք եւ բռնակայաց հրամանօք* կաթողիկոսութեան անուն առնողներուն վրայ, կը յիշէ իր եղբօր համար գումարուած մեծ սիւնհոգոսը *ի Սուրբ Լեւոն*, եւ կը կրկնէ այնտեղ գրուած դատապարտութիւնը (ԸՆԴ.49), որով անգամ մըն ալ կը հռչակուի Աղթամարի հակաթոռութիւնը: Քահանայից դասակարգին անցնելով, անոնք *աստիճանաւ երկրորդ եպիսկոպոսաց* կը դասէ (ԸՆԴ.50) եւ մանրամասնաբար կը բացատրէ անոնց պաշտոնները: նախ կը հրամայէ *մտաւորաբար* կատարել եկեղեցական պաշտամունքը, եւ ոչ *իբրեւ ջուր ընդ խողովակ* անցնելով: Կը յանձնարարէ ճշդութեամբ լրացնել հրամայեալ աղօթքները, զի որչափ ալ *ի ժամանակս առաքելոց* հոգեւոր պաշտօնեաներ *յինքեանց մտաց խօսէին զբանս աղօթից* (ԸՆԴ.51), այլ այժմ այլեւս այն ձեւը չի կրնար գործածուիլ: Կը մեղադրէ անոնք՝ որ *հասարակաց զգեստուք եւ աղտոնեալ տրեխօք* բեւ կ'ելլեն եւ պատարագ կը մատուցանեն (ԸՆԴ.52), եւ այդ գեղծումը կը համարի *հալածանաց եւ աղքատութեան* հետեւանք (ԸՆԴ.53), եւ այսուհետեւ կ'արգելու առանց քահանայական զգեստի *մատուցանել զուրբ պատարագն*, կամ *աւետարան կարդալ*, կամ *խաչ առնուլ ի ձեռս*, կամ *յայլ ինչ ի սրբութիւնսն մերձեւեալ* (ԸՆԴ.54): Պատարագի համար կը հրամայէ *առանց սաղմոսաց եւ աղօթից, եւ յայրոց քահանայից կազմեալ նշխարաւ* չպատարագել (ԸՆԴ.56), պարտաւորիչ կ'ընէ խիղճը մաքրել խոստովանութեամբ եւ խեղճ ու դժտութիւն վերջացուցած ըլլալ: Մկրտութիւնն ալ միայն ստիպողական հարկի պարագային *յետ հաց ուտելոյ* կատարել կը ներէ, եւ այլազգեաց զաւակները մկրտելէ կը զգուշացնէ (ԸՆԴ.56-61): 966. Պսակի կանոնները Պսակի մասին ընդարձակ կը խօսի եւ կ'արգելու գաղտնի պսակադրութիւնը ինչպէս նաեւ կնաթողներու եւ այրաթողներու եւ առեւանգողներու եւ մանուկներու պսակները օրհնել: Մանչերու 15 եւ աղջիկներու 12 տարեկան ըլլալ կը պահանջէ (ԸՆԴ.62): Բռնութեամբ եղած պսակները *անհաստատ եւ լուծանելի* կը հռչակէ (ԸՆԴ.63): Համազգեաց պսակը կ'արգելու *մինչեւ ի յերկուց կողմանց զչորրորդ ազգին գլխատրոյթին կատարեալ ունեցին*, եւ պատճառ կու տայ իւրաքանչիւր ծնունդին *զկէս արեան* կորսնցնելը: Այդ բացատրութիւնները ոմանք այնպէս իմացած են, որ մի արմատէ կամ նախահօրէ եղած սերունդները երկու կողմէն չորս չորս սերունդ հեռացած պիտի ըլլան, որ մերձաւորութիւնը սպառած համարուի, որ ըսել կ'ըլլայ համագումար ութը ծնունդ: Ծնորհալիի միտքով երկու եղբայրներ *հաւասար ունին յինքեանս զհօրս գոյացութիւնս, առ ի նոցանէ ծնունդքն*, այսինքն թոռներ *զկէս արեան, երրորդ ծնունդքն*, այսինքն թոռնորդիներ՝ *զկիսոյն կէս*, որ է քառորդ, իսկ *չորրորդ ծնունդէն*, որ են ճագթոռներ՝ *զչորրեակ մասն մնացելոյ*, որ ըսել կ'ըլլայ մէկ ութերորդ, որով կը հասնի *սահման եւ կէտ արեան մերձաւորութեան* (ԸՆԴ.63): Բայց եթէ այսպէս իմանայինք, լատինաց ընդունած ութը աստիճանի ազգաբանութիւնը բացատրուած կ'ըլլար, եւ ոչ թէ հին եւ իսկապէս հայկական աւանդութիւնը, զոր բացատրեցինք Շահապիվանի ժողովին առթիւ (230), մանաւանդ որ ապագային Կոստանդին Բարձրբերդցին իսկ՝ վեցէն անդին չ'անցընէր ազգակցութեան ճիւղերը: Արեան բաժանումին հաշիւն ալ վճռական պատճառաբանութիւն մը չէ, վասնզի արդէն առաջին ծնունդին, այսինքն եղբայրներուն վրայ արիւնը կիսուած պէտք էր ըսուեր, եւ ոչ ամբողջապէս փոխանցուած, եւ վերջէն ալ վերջացած չէր կրնար ըսուիլ բան մը, որ գոնէ մէկ ութերորդի գոյութիւն ունի: Ըստ այսմ աւելի ուղիղ կը գտնենք՝ *ի յերկուց կողմանց զչորրորդ ազգից գլխատրոյթին* բացատրութիւնը հաւաքաբար առնել երկու ճիւղերուն գումարին վրայ, եւ ոչ իւրաքանչիւր կողմին վրայ զատ զատ, իսկ արիւնի հաշիւն ալ իբր յարմարական ընդունիլ, եւ ոչ իբրեւ հիմնական փաստ: Պսակադրութեան համար աստեւ կ'որոշէ *յառաւօտէ աւուրն մինչեւ ցժամ նաշոյն*, որ է ըսել *կերեալ եւ արքեալ* չըլլալ, անառակ կիները եւ այրերը եկեղեցի չընդունիլ, եւ *զուսանաց* երգերը դադարեցնել *մինչեւ ելցեն յեկեղեցոյն* (ԸՆԴ.64): Ասկէ կը հետեւի որ եկեղեցիէ դուրս պսակ օրհնել ներեալ չի համարիր: Արգելեալ օրերը կը նշանակէ *ի բուն բարեկենդանի օրէ մինչեւ ցկատարունն պահոց շաբաթուն որ պենտեկոստիկն*

է, մէջ մըն ալ *յամենայն կիրակէս տարւոյն* (ԸՆԴ.64), եւ չի յիշեր հասարակ Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթները, շաբաթապահքերը եւ ուրիշ տէրունիները, որոնք կ'երեւի թէ վերջին ատեններ արգելեալ օր նկատուեր են նմանողութեամբ: Հարսնիքի գացող քահանաներուն ալ կը ներէ մնալ մինչեւ *գրաւ յինիցի կերակրոյն, եւ մինչեւ յերիս միայն արքունն բաժակի* (ԸՆԴ.65), այսինքն որչափ ինչ բաւ է հարսանեկան պարկէշտ ուրախութեանց: Վերջին մասին մէջ ուրիշ քանի մը մասնաւոր կանոններ ալ կը տրուին քահանայից համար: Այսպէս են իրենց եպիսկոպոսին դէմ չըմբոստանալ, քրիստոնեայ կամ այլազգի արտաքին դատաստանի չդիմել, որեւէ աշխարհի եւ պետական գործակալութիւն չվարել, ձիավարժութեան եւ զինաշարժութեան չհետեւիլ, մէկ քահանայէ կամ եպիսկոպոսէ որոշեալը ուրիշի կողմէ չարձակել, եւ երիտասարդ այրիներուն *ի կարգ կրօնատրութեան* մտնել (ԸՆԴ.65-88): Այս ամէնը թելաւտ ամբողջապէս քահանայական կանոնադրութիւն մը չեն կազմեր, բայց գոնէ ժամանակին տիրող գլխաւոր զեղծումները կը մատնանշեն:

967. ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԱՅ ՄԱՍԸ

Երրորդ մասը կը կազմեն աշխարհականաց ուղղուած բաժինները, այսինքն, *Առ իշխանս որ ըստ աշխարհի, Առ զինուորաց դասս, Առ քաղաքականս, Առ երկրագործս եւ համօրէն ժողովրդականս*, եւ *Առ կանանց դասս*: Իշխան ըսելով կ'իմանայ անոնց որ *ի տեղիս տեղիս* տիրեն *բազմաց կամ սակաւաց, գօրաց եւ գաւառաց* (ԸՆԴ.69), եւ ասոնք են ժամանակին գտնուող աւատապետները, եւ տեղ տեղ իրենց համար պզտիկ տէրութիւններ կազմողները: Տրուած հրամանները նախ ընդհանուր կանոններ են. չանիրաւել, չգրկել, չար գործակալներ չգործածել, անիրաւ դատաստան չկտրել, այրին ու աղքատը պաշտպանել, մարդիկը իբր *զանբան կենդանի* չծառայեցնել, աշխատաւորին վարձքը չկտրել, ամենուն հաւասար աչքով վերաբերուիլ, մարմնաւորի համար հոգեւորը չմոռնալ, եւ միշտ գթութեան եւ ողորմութեան հետեւիլ: Իբր դժուարութիւն յառաջ կը բերէ ոմանց ըսելը, որ *եթէ ոչ գրկենք եւ ոչ յափշտակենք, զիշխանութիւններ ոչ կարենք հաստատուն ունել*, եւ թէ շատեր ալ չարութեան կը քաջալերուին *տեսնելով գրագում ինչս գրկողաց եւ անբարշտաց, եւ գասկաւս որոց իրաւամբք ստանան*: Ներսէս այդ երկու կէտերն ալ պատշաճ կերպով կը հերքէ (ԸՆԴ.69-73): Վերջապէս կը խրատէ պահքերը չլուծել *ի ձուկն եւ ի գինի*, ստութեան եւ հայիտութեան խօսքեր չգործածել, զինուորներու ռոճիկը չխարդախել, եւ երդումներու չդիմել, նոյն իսկ այլազգիներու հանդէպ երդումնին հաստատուն պահել, բարկութեամբ դատ չկտրել, քէնի եւ վրէժի հոգւով որոշումներ չտալ (ԸՆԴ.74-76): Չինուորականներու կը հրամայէ հաւատարիմ լինել ոչ միայն քրիստոնեայ այլ այլազգի տէրանց, իրենց յանձնուած գործերով չզեղծանել ու ժողովուրդը չնեղել, եւ իրենց ռոճիկէն աւելի բան չհարացնել (ԸՆԴ.77-78): Քաղաքացիներու կը պատուիրէ ուղղութեամբ գործել, ռամիկը չխաբել, կրկին կշիռ եւ կրկին չափ չգործածել, շինականը չանարգել, վաշխէ զգուշանալ, եւ ինչ որ փոխ կու տան *գայն միայն* պահանջել (ԸՆԴ.79): Երկրագործներու եւ առհասարակ ամէն ժողովրդականներու կը պատուիրէ, հոգեւորութիւնները չմոռնալ, արբեցողութենէ, պոռնկութենէ, եւ ամէն չարագործութենէ հեռու մնալ, բերաննին յիշոցի չի վարժեցնել, տղաքներուն բարութք կրթութեան հոգ տանիլ, սէր ունենալ իրարու, եւ ողորմութիւն տալ կարօտներու (ԸՆԴ.80-81): Վերջապէս կը խօսի կիներու եւ կը յանձնարարէ *յարկէշտութիւն եւ բարեձեւութիւն պահել*, երիտասարդներու գայթակղութիւն չըլլալ, եւ կախարդասէր գործերէ հեռու մնալ: Վերջաբանին մէջ կ'ըսէ, որ դեռ շատ բաներ ունէր ըսելու, բայց եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու կը թողու բացատրելով լրացնել (ԸՆԴ.82-83): Մեր առաջ բերած համառօտ ամփոփումը կը բաւէ Շնորհալիին նկատի առած ընդարձակ շրջանակը գնահատել, եւ հոգեւորական սկզբունքներու հետ գործնական գաղափարներուն միացման վրայ զարմանալ: Իրաւ որ

բառ մը իսկ փոխել հարկ չէր ըլլայ, եթէ ընդհանրականը այսօր ալ իբր նոր հովուական մը հրատարակուէր:

968. ՄԱՆՈՒԷԼԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Յունաց հետ սկսուած եկեղեցական տարբերութեանց գործը թողուցինք Շնորհալիին Ալեքս դուքսին յանձնած դրութեան կէտին (950): Ալեքս այն գրուածը մօտը պահեց, մինչեւ որ իր պաշտօնին տարին լրանայ, որպէսզի անձամբ տանի, եւ բերանացի ալ խօսելով գործին ոյժ տայ: Այդ ալ շատ ուշացած պիտի չըլլայ, 1165ին վերջին մասին տեղի ունեցած էր Շնորհալիի հետ տեսակցութիւնը, եւ Ալեքս Կոստանդնուպոլիս դարձած աստեն Շնորհալիին կաթողիկոսութենէն եւ Պահլաունիին մահէն տեղեկութիւն չունէր (953): Թէ գրութեան պարզութիւնը եւ թէ զօրութիւնը, եւ թէ Ալեքսի տուած տեղեկութիւնները շատ նպաստաւոր տպաւորութիւն կազմեցին Մանուէլ կայսեր եւ Ղուկաս պատրիարքին եւ Բիւզանդական շրջանակին մէջ: Եթէ չուզենք ալ բառացի ընդունիլ, թէ *գովեցին զհաւատու հայոց ամենայն ինաստունք Յունաց* (ԿԻՐ.69), գոնէ *սքանչացաւ հիացաւ արքայն՝ տեսեալ զգօրութիւն ինաստիցն, որ պարունակեալ էր ի բանն*: Չուզելով ալ կարծել թէ Յոյներ Հայերուն ուղղափառութեանը կատարելապէս հաւանեցան, *հանեալ ընդ ուղղադասան ինաստուականութիւնն* (ԸՆԴ.107), գոնէ կարծեցին թէ Շնորհալիէն բացատրուած գրութեամբ հնար է համաձայնութեան յանգիլ, եւ գործը մշակելով Հայերը կրօնական միութեան ալ հպատակեցնել, քանի որ Կիլիկիոյ եւ Լամբրոնի իշխանութիւնները Բիւզանդիոյ հովանաւորութեան ներքեւ էին, թէպէտ Հռոմկլայի հայրապետանոցը այդ շրջանակէն դուրս էր: Այսուհանդերձ բաւական երկարեցաւ գործնական որոշումը, եւ հազիւ Մամեստիոյ տեսակցութենէն երկու տարի ետքը, 15 ինդիկտիոնին սկիզբը, որ է 1167 Մեպտեմբերին (ԸՆԴ.109), Մանուէլ կայսեր կողմէ նամակ մը գրուեցաւ Հայոց կաթողիկոս Գրիգորին, որ տարի մը առաջ վախճաննա՞ծ էր, եւ զարմանալի է որ Կոստանդնուպոլիս տակաւին մահուան լուրը հասած չէր: Այդ նամակով Մանուէլ եկեղեցւոյ միութեան սկզբունքը կը բարձրացնէ, որպէսզի *զի հօտ լինիցին ամենայն քրիստոնէայք*. իր թագաւորութեան համար պարտք կը համարի այդ նպատակին աշխատիլ, եւ *քան աշխարհական աթոռին բազմապատիկ հոգոց՝ այսմ մանասանդ հոգ տանիլ*: Աչքի առաջ ունենալով *զբանսն յաղագս միաւորութեան*, որ պրօտոստրատուէն եւ կաթողիկոսէն *շարժեցաւ*, կ'ուզէ զայն լրացնել, եւ առանց ստացուած գիրին պարունակութեան վրայ գաղափար մը յայտնելու, կաթողիկոսին կը յանձնարարէ որ իր եղբայրը Կոստանդնուպոլիս գրկէ *ամենայն զգուշութեամբ եւ պատրաստութեամբ, ուր արքազան պատրիարքն եւ սուրբ աստուածային ժողովն* ալ գործը քննեն ու կարգադրեն: Պալատական սպասաւորներէն Սմբատ անուն, հարկաւ հայագգի, մէկն ալ կը գրկէ որ նամակը տանի, եւ կաթողիկոսին եղբայրը Բիւզանդիա բերէ (ԸՆԴ.107-109): Մանուէլի նամակը իր անորոշ բացատրութիւններով գաղտնի մտադրութիւն կը պարունակէ, կերպով մը Հայերը Յունական եկեղեցւոյն հպատակեցնելու, եւ շատ անհաւասար գիրք մը կու տայ Հայերուն, միայնակ Ներսէսը Կոստանդնուպոլսոյ կայսեր եւ պատրիարքին եւ սինհոգոսին դիմացը հանելով:

969. ՆԵՐՍԷՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

Սմբատ պատգամաւոր *անցեալ զբազում զաւտոք* կը հասնէր Միջագետք, Հռոմկլայ բերդը, բայց *յայնմ ամի* մեռած կը գտնէր Գրիգոր կաթողիկոսը, եւ Ներսէսը հայրապետական աթոռ բարձրացած, որուն կը յանձնէր կայսեր նամակը: Գրիգորի *յայնմ ամի* վախճաննա՞ծ ըսուիլը (ԸՆԴ.109), եւ անոր մահուան լուրը Կոստանդնուպոլիս հասած չըլլալը, պիտի յորդորէին Գրիգորի մահը 1167ին եւ ոչ 1166ին հանդիպած ըսել, եթէ աւելի

յստակ յիշատակներ 1167 թուականը չհաստատելին, առանց կարենալ բացատրելու տարի մը ետքը գոյժին Կոստանդնուպոլիս հասած չըլլալը: Կայսերական նամակին գաղտնի միտքերը Ներսէսի աչքէն չվրիպեցան, եւ ամենայն ճարտարութեամբ ուղեց Յեյներուն գլուխը դարձնել անոնց կազմած ծրագիրը: առատ գովարանութիւններու եւ քաղաքավար դարձուածներու եւ համեստութեան խօսքերու մէջ՝ հասկցուց Մանուէլի, թէ իրեն այլեւս անհնար է անձամբ Կոստանդնուպոլիս գալ, որպէսզի աթոռը անտէրունջ չմնայ, որ իբրեւ կղզի մը կը մնայ անհաւատութեան ընդարձակ ջուրերուն մէջտեղ: Բայց եթէ ասանկ ալ չըլլար, զիա՛րդ, կ'ըսէ, *կայթի մի գիտութեան հնար էր առ համատարած ծով իմաստութեան համարձակի մերձենալ ի հարցումն եւ ի պատասխանիս* (ԸՆԴ.111): որով կ'իմացուի թէ երբեք յանձն պիտի չառնէր միայնակ յունական շրջանակին մէջ իյնալ, որով ոչ ալ իր տեղ ուրիշ մը յղելու խօսքը կ'ընէ: Ընդհակառակն անոյշ յորդորներով կայսրը կը հրաւիրէ *գալ յարեւելս* (ԸՆԴ.112), եւ իրենց հետ միաւորութեան գործը կարգադրել, Յոյներուն գլուխը դարձնելով անոնց մտածած ճարտար ձեւը: Միանգամայն մը զիտէ որ միութեան գործը *ոչ թագաւորական ահարկու զօրութեամբ, այլ քաղցրագոյն խոնարհութեամբ* կրնայ յաջողիլ (ԸՆԴ.113), որովհետեւ *եօթն հարիւր ամ աւելի եղելոյ բաժանում մը, որ եղած է երկրորդ բնութիւն հնացեալ սովորութեամբ, խստութիւն գործածուած ատեն կրնայ վտանգուիլ, ինչպէս տունկ ինչ ընկողմանեալ, եթէ բռնութեամբ ձեռնին միւս կողմը ծռուի, կրնայ բեկանիլ, քան թէ ուղղիլ* (ԸՆԴ.114): Բաժանման միջոցը 700 տարիէ աւելի ըսած ատեն, Քաղկեդոնի ժողովի տարիէն հաշուած կ'ըլլայ, այսինքն 451էն մինչեւ 1168, որ է 717 տարուայ միջոց: Այդ առթիւ անուշութեամբ Յոյներուն երեսը կը զարնէ, *մինչեւ ցայժմ ըլլածին, աւերումն եկեղեցեաց, սեղանոյ Աստուծոյ կործանումն, նշանաց Քրիստոսի խորտակումն, բազում նեղութիւնք պաշտօնէից, եւ պէս պէս գրպարտութիւնք, որոնք պատճառ եղած են փախչելոյ մերոց ի ձէնջ, որ ընթացքը ոչ միայն գրաժանեալսն ոչ միաւորէ, այլեւ գմիաւորեալսն պառակտէ* (ԸՆԴ.115): Քաղցրութեան յորդորակին հետ աղօթքի զօրութիւնը կը յանձնարարէ, եւ կ'ըսէ թէ ինքն ալ աղօթք ապսպրած է *առ ազգիամերոյ եկեղեցիս, որ յԱրեւելս եւ ի Մեծն Հայք, եւ ի մենաստանս որ ի Սուրբ Լեւոնս* (ԸՆԴ.115): Կը յիշէ թէ նոյն միջոցին Հռոմի հայրապետը պատգամաւորներ յղած է Կոստանդնուպոլիս *վասն միաբանութեան հաւատոյ*. կը պատմէ թէ Ասորուց պատրիարքն ալ իրեն դիմած է *վասն միաբանելոյ* եւ այս պարագաները նախախնամական կը համարի բոլոր եկեղեցիներու մէջ միութիւն հաստատելու՝ համագումար ժողովով մը: Բայց ոչ թէ *որպէս տեսոն առ ծառայս եւ ծառայից առ տեսարս* խօսելու ձեւով (ԸՆԴ.117), այլ *զգիրս առաքելոց եւ մարգարէից եւ զուղղապէս վարդապետաց եկեղեցոյ* իբրեւ դատաւոր ընդունիլ, եւ որ կողմ որ, *թէ առ մեզ եւ թէ առ ձեզ*. դաւանութեանց եւ աւանդութեանց մէջ թերացած գտնուի, իր սխալանքէն պարտաւոր ըլլայ հրաժարիլ: Մենք կ'ըսէ պատրաստ ենք ուղղել, եթէ մեր մէկ սխալը մէջտեղ հանէք, բայց *դուք ալ բարձեք ի մարմնոյ եկեղեցոյ*, եթէ սխալ մը յայտնի ի մէնջ *առ ձեզ*: Եւ Յոյներուն ամբարտաւանութիւնը զգուելու համար, օրինակ կը բերէ թէ Մովսէս ալ Յոթորէն իմաստութիւն սորվեցաւ, եւ Դաւիթ ալ Նաթանի յանդիմանութեամբ սխալանքը ճանչցաւ (ԸՆԴ.119):

970. ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՔ

Ուղեցինք մանրամասնօրէն վերլուծել Ներսէսի նամակը (ԸՆԴ.109-120), որպէսզի ուղղութեամբ եւ ճշդութեամբ պատկերացուի անոր միտքն ու նպատակը միութեան ետեւէ եղած ատեն: Որովհետեւ անուրանալի է, որ միութենական ձգտումներու առաջին քայլը եւ միութենական խնդիրին առաջին ծրագիրը Ծնորհալիէն սկսաւ Մամեստիոյ տեսակցութեան մէջ: Ներսէս թէ իբրեւ եպիսկոպոս, եւ թէ իբրեւ կաթողիկոս, եւ եթէ ուզենք՝ նաեւ իբրեւ մի պարզ հայադաւան հաւատացեալ, սիրտի կսկիծով կը նկատեր քրիստոնէութեան անջատումները, եւ անոր գործնական վնասները իր աչքին ներքեւ կը

տեսներ Հռոմկայի դիտանոցէն, որուն ստորոտը Յոյներ ու Լատիններ ու Հայեր, երբ միաբան Այլագգիներու եւ այլագգէներու դէմ պատերազմ կը մղէին, իրենց մէջ անհաշտ կերպով իրարու դէմ կը մրցէին, եւ իրարու վնասելու եւ իրար կործանելու կ'աշխատէին: Ներսէս, վեհ եւ բարձր զգացումներով վառուած սիրտ մը, քրիստոնէութեան միաւորութիւնը իբր միայն պայման կը նկատէր այդ չարիքին, եւ անոր արդիւնաւորման աշխատիլը իրեն նուիրական պարտք սեպելով, գործին կը ձեռնարկէր: Ներսէսի տեսութեամբ պէտք չէր որ անջատեալ եկեղեցիներէն եւ ոչ մին՝ քրիստոնէութիւնը իբր իր սեփական ստացութիւնն ըմբռնէր եւ ոչ ալ իր գրութիւնը իբր ամենուն պարտաւորիչ առաջարկէր, այլ ճշմարտութիւնը պիտի հաստատուէր մասերու միաւորութեան մէջ: Քրիստոնէութիւնը մարգարէից եւ առաքելոց եւ վարդապետաց հեղինակութեան մէջ հաստատուած պէտք էր մնար, իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցիներէ բարձր ընդհանուր գրութիւն մը, որուն հանդէպ եթէ հիմնական տարածայնող գտնուէր, պէտք էր զինքն ուղղէր: Հիմնական կէտերէ դուրս ալ՝ ոչ մէկը միւսին վրայ պիտի ճոխանար, այլ իր սովորութիւնները իրեն պիտի պահէր եւ ուրիշին վրայ պիտի չբռնանար: Ներսէս չէր ընդունէր եկեղեցի մը՝ տէր, որ հրամայէ, եւ եկեղեցի մը՝ ծառայ, որ հնազանդի, եկեղեցի մը, որ ինքզինքը ուղղութեան կանոն կարծէ, եւ եկեղեցի մը, որ միւսը ընդօրինակելու պարտաւորուի: Այդ գրութիւնը իսկապէս եւ տիրապէս Հայադաւան եկեղեցւոյ սկզբունքն է, որուն ոչ Յունադաւանը կը մօտենայ, եւ ոչ Հռոմէադաւանը կը հաւանի. բայց Ներսէս իր բարեմտութեան մէջ կը կարծէր որ հնարաւոր է զանոնք համոզել, տեսնելով այն վտանգը՝ որ իսլամութեան զօրանալովը բոլոր քրիստոնէից կը սպառնար, եւ որ Արեւելքի մէջ աւելի զգալի եւ շօշափելի վիճակ մը ստացած էր: Ներսէս զգացած միութենական ձգտումը՝ ճշմարիտ քրիստոնէի անկախ զգացումն էր, զուտ հայադաւանութիւն էր, եւ չենք գիտեր թէ ինչպէս անոր մէջ ոմանք յունադաւանութիւն տեսան, եւ ոմանք հռոմէադաւանութիւն գտան: Ներսէս կրնար մտածել, որ Հայերը միութեան սիրոյն ինչ ինչ զիջողութիւններ կարենան ընել, բայց փոխադարձ զիջողութիւններ եւ ոչ թէ Հայ եկեղեցին Յոյն եկեղեցիին մէջ ընկղմելու ենթադրութիւն: Արժան է այդ մասին մտադրութեամբ կարդալ Մանուէլի ուղղուած նամակին ամբողջութիւնը, գոր մենք շատ ամփոփ կերպով միայն կրցանք վերլուծել:

971. ՀՌՈՍԷԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔ

Նկատողութեան առնուելու կէտ մըն ալ, Հռոմէադաւան ազգայիններու՝ Ծնորհալին իրենց նպաստաւոր կարծելն է, զայն բարձրացնելով, եւ մինչեւ իսկ իբրեւ սուրբ իրենց եկեղեցիներուն մէջ ասելով: Ներսէսի բոլոր միութենական գործունէութիւնը ամբողջաբար եւ բացառաբար Յոյներու հետ եղաւ, Լատիններու հետ ոչ չփուեցաւ, ոչ բանակցեցաւ, ոչ թղթակցեցաւ եւ ոչ առնչութիւն ունեցաւ: Եթէ կաթողիկոսութենէն առաջ Հռոմ զրկուած Գրիգորի պատգամաւորութեան մէջ արդէն մաս ունեցած ալ ըլեն, եւ թէ ինչպէս առանց հետեւանքի եւ առանց արդիւնքի ձեռնարկ մը եղաւ (942): Ներսէս իր բովանդակ հայրապետութեան ժամանակ հռոմի հետ բնաւ յարաբերութիւն չունեցաւ: Իսկ Յոյներն ալ Ներսէսի կաթողիկոսութեան օրով, այսինքն Փատիոսի ու Կերուլարիոսի պատրիարքութենէն շատ ետք հիմնապէս եւ հաստատապէս բաժնուած էին Հռոմէ. եւ Յոյներուն եւ Լատիններուն մէջ հոգեւոր հաղորդակցութիւնը խզուած էր, եւ չենք իմանար, թէ ինչպէս իբր հռոմէադաւանութիւն կրնայ մեկնուիլ յունադաւանութեան հետ յարաբերութեան մտնելը: Կ'երեւի թէ մեր Հռոմէադաւան ազգայիններն ալ բռնուած են Կալանոսի բռնուած կամ Կալանոսի լարած ծուղակին մէջ, որ Յոյներուն բերնով գործածուած Հռոմակն բացատրութիւնը, փոխանակ Հռոմակն իմանալու, Հռոմէակն կը թարգմանէ (ԿԱԼ.320), Ներսէս Լատիններու հետ շփուելու կամ անոնց վրայ յոյս դնելու առիթն ալ չունեցաւ, վասնզի առաջին խաչակրութեան ատենէն կազմուած

իշխանությունները հետզհետեւ ինկած էին կամ տկարացած, եւ 1147ին Լուդովիկոս Է. Գազգիոյ եւ Կոնրատոս Գ. Գերմանիոյ թագաւորներուն առաջնորդութեամբ կազմուած երկրորդ խաչակրութիւնն ալ՝ դժբախտ եւ ապարդիւն վախճան ունեցած էր, եւ Այլագգեաց տիրապետութիւնները հետզհետեւ ընդարձակուած էին, եւ ինքն Ներսէս ալ Հռոմկլայի մէջ՝ Հալէպի սուլտաններու հովանաւորութեան ներքեւ կ'ապրէր Յոյները աւելի վստահութիւն կը ներշնչէին Մանուէլ կայսեր ազգեցութեան եւ կարողութեան շնորհիւ, Կիլիկիա եւ Լամբրոն ալ անոր գերիշխանութիւնը կը ճանչնային եւ անոնց հետ մերձաւորութիւնն ու միաւորութիւնը կրնար Հայութեան օգտակար ըլլալ: Ահա այդ տեսակէտը կը մշակէր Ներսէս, իր որչափ եկեղեցասէր՝ նոյնչափ ազգասէր ձեռնարկներովը: Այսչափն առայժմ բաւական ըլլայ Ներսէսի բուն տեսակէտը, եւ Մանուէլի գրկած նամակին իսկական իմաստը բացատրելու համար:

972. ՀԱՒԱՏՈՑ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐԸ

Ներսէս Մանուէլին ուղղած նամակին կցեց նոր գրուած մըն ալ *Մահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցոյ վերտառութեամբ* (ԸՆԴ.120), յատկապէս իր կանուխէն գրածը *երկրորդելով, ի խնդրոյ արքային Մանուէլի* (ԸՆԴ.109): Մանուէլի նամակին մէջ յայտնապէս նոր գիր ուղղուած չէր, բայց զօրութեամբ կ'իմացուէր Ներսէսի *ամենայնպատրաստութեամբ* Կոստանդնուպոլիս երթալուն առաջարկին մէջ (ԸՆԴ.108). եւ Սմբատ պալատականն ալ բերանացի բացատրած էր զայն, քանի որ իրեն յանձնարարուած էր կենդանի բարբառով *պատմել զամենայն քանս* (ԸՆԴ.109): Առաջին գիրը պարզ եպիսկոպոսի մը հեղինակութիւնն ունէր, Մանուէլ պէտք կը՝զգար կաթողիկոսին ստորագրութեամբ հաստատուած հիմնագիր մը ունենալ, եւ հարկաւ Գրիգորէ ուզուած էր այդ հաստատութիւնը, զոր այժմ Ներսէս կը պարտաւորուէր տալ, եւ իբրեւ եպիսկոպոս գրածը իբրեւ կաթողիկոս վաւերացնել: Իր տեսութեամբ կրկնուըն աւելորդ էր՝ քանի որ գրողը նոյն էր, բայց կը համակերպէր, որովհետեւ *թողաբեր* Սմբատ *պնդագոյնս պահանջեաց, հրամանաւ սուրբ թագաւորութեանն* (ԸՆԴ.121): Գրածին անկեղծութիւնն ալ հաստատելով, կ'ըսէ *թէ ոչ զի գիտե՞ծուածողական խաւար ինչ ծածկելով կերպարանեմք զքանս լուսով ուղղափառութեան, ինչպէս ոմանք կը կարծեն, այլ զուտ ճշմարտութիւնն է, զոր գիրով կը ներկայենք: Գրուածը իր ամբողջութեան մէջ առաջինէն (951) տարբերութիւն չունի, միայն առձեռն հարցարանի մը կարգին կապուած չըլլալով, առաջ *Մահմանք հաւատոյ* մասերը, այսինքն դաւանական կէտերը քովէքով կը միտցնէ (ԸՆԴ.120-130), եւ յետոյ *Յաղագս աւանդութեան եկեղեցոյ* ծիսական կէտերը կ'ամփոփէ (ԸՆԴ.130-143): Առաջին մասին մէջ ընդարձակօրէն կը գրէ դարձեալ բնութեանց միութեան կամ միաւորութեան կէտը, մերժելով եւ հերքելով Նեստորն ու Եւտիքէսը, բայց եւ հերքելով Լեւոնի *ոմն եւ ոմն* դարձուածը, եւ պնդելով *յերկուց բնութեանց մի լեալ* (ԸՆԴ.126), կամ *ոչ ի յերկուս բաժանեալ չառ ի յերկուց միացեալ բնութիւնսն* (ԸՆԴ.129) բանաձեւերը, համաձայն Հայոց եկեղեցոյ դաւանութեան, որ ոչ բնութիւններուն կորուստը կամ շփոթումը, այլ պարզապէս միաւորութիւնը կը պաշտպանէ, ինչպէս հոգի ու մարմինը մարդուն մէջ: Իսկ աւանդութեանց կամ ծիսակատարութեան մէջ նախ կը պաշտպանէ բաղարջով պատարագելը Քրիստոսի գործածածին հետեւողութեամբ, բայց կը ներէ Յոյներուն բաղարջ գործածելը: Կը պաշտպանէ անջուր բաժակը, առանց դատապարտելու ջուր խառնողները: Կը բացատրէ Ծնունդ ու Մկրտութիւն միասին տօնելու հնութիւնը ու ճշմարտութիւնը, բայց տարբեր տօնողներուն նկատմամբ կ'ըսէ, թէ երբեմն զատիկն ալ տարբեր օրեր կը տօնուէր, առանց եկեղեցոյ միութիւնը խանգարելու: Նոյն ոճով կը խօսի *Սուրբ Աստուածի խաչեցարին*, խաչերու բեւեռ զարնելուն, խաչերը օրհնելուն, պատկերներ պատուելուն, եւ Առաջաւորաց պահքին վրայ, միշտ պաշտպանելով Հայ եկեղեցոյ աւանդութիւնն ու սովորութիւնը, եւ ազատական*

տեսութեամբ իւրաքանչիւրին ազատ թողլով պահել իր սովորութիւնները: Մէկ խօսքով Շնորհալին բարձրաբարբառ քարոզիչն է Հայոց եկեղեցւոյ ներողամիտ եւ լայնախոհ տեսութեան, որ եկեղեցւոյ միութիւնը կ'ըմբռնէ հիմնական կէտերու համաձայնութեան եւ փոխադարձ հոգեւոր հաղորդակցութեան մէջ, եւ կը մերժէ տիրապետութեան եւ ստրկաբար նմանողութեան ամէն պահանջները, որոնց վրայ հաստատուած են Յոյն ու Լատին եկեղեցիներ միութեան անհրաժեշտ պայմանը:

973. ՄԼԵՀ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏ

Մանուէլի նամակը 1167ին վերջերը գրուած ըլլալով (960), մինչեւ որ Սմբատ պալատական Հռոմկլայ գար, տեսակցութիւններ լրանային եւ գիրերը պատրաստուէին, հարկաւ 1168 տարին սկսած կ'ըլլար, որով հազիւ դարնան բացուելուն կրցած է Սմբատ Կիլիկիայէ Կոստանդնուպոլիս դառնալ: Ներսէսի նամակը լաւ տպաւորութիւն ըրաւ, կ'ըսէ Լամբրոնացին, եւ Յոյները *շինէին յառաջին գայթակղութենէն զոր ունէին առ եկեղեցիս Հայոց, մանաւանդ եւ սկիզբն ունէին միաւորութեան եւ լուծանելոյ գկրնիմն պառակտութեանն* (ԸՆԴ.143): Մեր տեսութիւնն է թէ պետք չէ այս բացատրութեանց՝ կատարեալ գործողութեան նշանակութիւն տալ, որովհետեւ քանի մը տարիներ անցան մինչեւ որ Մանուէլի կազմէն նոր պատասխան մը դար, եւ այդ միջոցին Մանուէլ կայսրն ու Սիբայէլ պատրիարք, որ Ղուկասի յաջորդած էր, եւ եպիսկոպոսաց սինհոդոսը մատծեցին կերպ մը գտնել, որպէսզի Ներսէսի դիւրամատչելի ընթացքէն օգտուին եւ Հայոց եկեղեցին իրենց եկեղեցւոյն հպատակեցնելու կամ խառնելու կերպը գտնեն: Երբ Յոյներ այս մտածումներով կը զբաղէին, ասզին Կիլիկիոյ իշխանութիւնը նոր պատահարներու դիմաց կը գտնուէր: Թորոս իշխանապետ կը վախճանէր 1168ին (ՄՄԲ.100) Մայիս 11ին Յայսմաւուրքի հաշուով, բայց եթէ մարտի 4ը պիտի ընդունինք (ՅԱՍ.Ա.210), պետք կ'ըլլայ շարժական տոմարով Նոյեմբեր 7ին տանիլ Թորոսի մահուան թուականը: Թորոս Երկրորդ՝ առաջին Ռուբէնէն ետքը նշանաւորագոյն անձն եղաւ Կիլիկիոյ իշխանապետներուն մէջ, վերականգնելով ինկած ու դադարած իշխանութիւնը (943), եւ զայն կատարեալ կարգաւորութեան մէջ պահելով մինչեւ իր մահը: Թորոսի համար կը գրէ Անեցին, թէ *կրօնաւորեալ մեռաւ* (ՄԱՍ.135), եւ չենք գիտեր թէ միայն կրօնական պարտաւորութիւններ կատարած ըլլալուն վրայ պիտի իմանանք, թէ ոչ Թորոս ալ Արեւմուտքի մէջ տեղի ունեցած սովորութեան հետեւեցաւ, որով աշխարհի իշխաններ վերջին պահուն կրօնաւորութեան ձեւ կ'առնէին, իբրեւ ապաշխարողական նշան եւ առաքինական մի գործ: Թորոս չափահաս արու զաւակ չունէր, այլ միայն *մատաղ որդի մի իւր թողեալ էր* (ՎԱՀ.210), *որ կոչէրն Ռուբէն* (ՄՄԲ.100), եւ յաջորդ հռչակուեցաւ, իր մեծ հօր կամ Թորոսի աներոջ՝ Թովմաս իշխանի խնամակալութեամբ, որ Պայլ մականուամբ ծանոթ է, լատինական պատուանունով: Թէպէտ Թովմաս լոկ խնամակալ էր իր թոռան, սակայն նոր պատմագիրներ սովորութիւն են ըրած անոր անունը իշխանապետներու շարքին անցնել, իբրեւ բուն տէր իշխանութեան (ՉԱՍ.յաւ.107): Մլեհ, Թորոսի եղբայրը, որ եղբոր հետ գժտելով Հալէպի սուլտանին մօտ կը մնար (948), ինքզինք յաջորդ նկատեց եղբոր իշխանութեանը, եւ Հալէպի սուլտանին բանակով Թովմասի վրայ եկաւ, բայց չյաջողելով, միայն Հայոց *բազում չար հասուցեալ* ետ դարձաւ եւ կրկին զօրութեամբ նորէն յարձակեցաւ: Այս անգամ Թովմաս պարտաւորուեցաւ տեղի տալ, եւ Անտիոք փախչիլ Լատիններու մօտ (ՎԱՀ.211), եւ պզտիկ Ռուբէնն ալ *տարսան ի Հռոմկլայն* (ՄՄԲ.101): Հայոց իշխաններ հաւանեցան Մլեհի իշխանապետութիւնը ընդունիլ եւ այսպէս նա 1069ին Ռուբինեանց օրինաւոր յաջորդութեան անցաւ, եւ իադադարաբար տիրապետեց, մանաւանդ երբ Ռուբէն ալ *անդ մեռաւ* Հռոմկլայի մէջ (ՄՄԲ.101): Վահրամ կը գրէ, *զԹորոսի որդին առեալ ամպարշտաց եւ սպանեալ* (ՎԱՀ.211), բայց չի բացատրեր թէ ու՞ր եւ ինչպէ՞ս: Իրաւ ալ զարմանալի կ'ըլլար, որ Ներսէս կաթողիկոսի պաշտօնաւորութեան

ապաւինած տղան, չարագործներ կարենային ձեռք անցընել եւ սպաննել: Պատմութիւնը բնաւ կաթողիկոսին մասնակցութիւնը չի յիշեր այդ քաղաքական պատահարներուն մէջ, որոնց միջամտելն ալ դժուար էր իրեն, իր դիրքին հեռաւորութեան պատճառով: Միւս կողմէն գործը կը կատարուէր Հալէպի սուլտան Նուրետտինի կամօք, Ներսէս ալ Հռոմկլայի մէջ անոր հովանաւորութեան ներքեւ էր, եւ չէր կրնար հակառակ ուղղութիւն ցոյց տալ, ցուցէ յարաբերութեանց դիրքութիւն մըն ալ կ'ակնկալէր, երբ Կիլիկիա ու Հռոմկլայ միեւնոյն գերիշխանութեան ներքեւ միանային: Ներսէս մնացեալ կեանքը Սլեիի իշխանապետութեան ժամանակակից եղաւ, բայց ոչ Սլեիի դիրքութիւն մը ստացաւ, եւ ոչ Սլեի Ներսէսի եկեղեցական գործերուն միջամտեց:

974. ԹԷՈՐԻԱՆՈՍ ՊԱՏԳԱՄԱԲՈՐ

Ներսէսի առ կայսր գրած նամակը եւ Արեւելք գալու առաջարկը երկար ատեն խորհրդածութեան առարկայ եղան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Կ'երեւի թէ Մանուէլ բոլորովին անգործադրելի չէր նկատած Ներսէսի առաջարկը, սակայն իրականացումը դժուարացաւ, զի *արեւմտական աշխարհին շփոթմամբ զբաղեալ՝ անկարանայր գելսն յԱրեւելս* (ԸՆԴ.144): Իրօք ալ գիտենք որ Հունգարացոց եւ Սերբիացոց հետ պատերազմներ կը մղէր այդ միջոցին, եւ Կիլիկիոյ պատահարներն ալ (973) ապահովութիւն չէին ներշնչեր: Հազիւ թէ 1170ին, երբ պահ մը ամէն կողմ հանդարտութիւն կը տիրէր, Մանուէլ կրցաւ միութենական ձեռնարկին նորէն մտադրութիւն դարձնել եւ ուղեց աւելի մօտէն տեղեկանալ *ճշմարտապէս կամաց Հայաստանեայց*, եւ վստահ ըլլալ թէ *ախորժելի է՝ նոցա միաւորութեանն ինդիր* (ԸՆԴ.244), այսինքն թէ յանձնառու պիտի ըլլա՞ն Յոյներուն դաւանութեան եւ արարողութեանց համակերպի: Այս անգամ գործը մինակ նամակով չուզեց վերջացնել, այլ երկու պատգամաւորներ ճամբայ հանեց, մէկը Թէորիանոս Մայիսոր որ է Մագիստրոս, ազգաւ Յոյն, միւսը Յովհաննէս Ութման, ազգաւ Հայ, Փիլիպպոսպոլիսի Հայոց վանքին վանահայրը, որ երբեմն Վահան ալ կոչուած է: Ձեռուընին նամակ մըն ալ տուաւ Մայիսին գրուած, եւ ուղղուած *պատուական եւ իմաստուն կաթողիկոսի Հայոց տեսոն Ներսէսի* (ԸՆԴ.144): Թէորիանոս եւ Յովհաննէս Մայիս 15ին կայսրութեան սահմանագլուխը անցան, եւ փութացին Հռոմկլայ հասնիլ, զիրը ներկայել եւ բանակցութեան ու վիճաբանութեան մտնել Ներսէսի հետ, զիսաւորապէս *միաբանութիւն եւ երկու բնութիւն* բացատրութեանց վրայ: Թէորիանոս իմաստասէր *ոչ կամէր տեղի տալ* եւ ընդունիլ սուրբ հարց կամ Կիրեղեան բանաձեւը, *մի է բնութիւն Բանին մարմնացելոյ*: Իսկ Ներսէս *երկրքամբքն սպառազինէր*, միութիւնը պաշտպանելով Նեստորի դէմ, եւ անշփոթութիւնը Եւտիքէսի դէմ (ԸՆԴ.145): Ութմանի բռնած դիրքը չէ ճշդուած, բայց Հայոց կողմ եղած պէտք է ըսել, քանի որ Ներսէս զայն կը կոչէ *համազգի մեր եւ համակրողն* (ԸՆԴ.146): Ներսէս վերջապէս զիջաւ յայտնել, թէ Յոյներ *երկու* ըսելով կրնան հեռի նկատուիլ *ի Նեստորի բաժանմանէն*, ինչպէս Հայեր *միրսելով* հեռի են *յԵւտիքէայ շփոթմանէն*: Բայց չհաւանեցաւ Հայոց ընդունած բանաձեւը փոփոխել, պատճառելով հրաւէր գրկել *ի Մեծն Հայք եւ յամենայն կողմանս*, եւ հաւաքել *զամենեսեան յորս իցէ զօրութիւն իմաստութեան* եւ ըստ այնմ որոշում տալ: Աթոռը կ'ըսէ, *յօտար յաշխարհ տարբերի պանդխտութեամբ*, եւ չունի իր մօտ եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ, եւ *առանց խորհրդակցութեան նոցա անմարթ է զկատարեալն տալ պատասխանի* (ԸՆԴ.147): Միեւնոյն տեսութեամբ *ճշմարիտ դաւանութեան* երրորդ գիր մըն ալ պատրաստեց սոսկ բնութեան ինդրին մասին (ԸՆԴ.145-153), որ կրէ Հայոց 619 այսինքն, 1170 թուականը, Հայոց արեգ եւ Հռոմոնց Հոկտեմբեր ամսոյն գրուած, եւ զայն յանձնեց Թէորիանոսի եւ Յովհաննէսի տանիլ Բիւզանդիոն: Նամակին թուականը կը հաստատէ թէ տակաւին շարժական տոմարն էր՝ որ սովորաբար կը գործածուէր Հայոց մէջ, եւ մենք ալ սոյն հիմամբ շարունակ շարժական

տոմարի հաշիւները առջեւ կը բերենք: Վասնզի իրօք Հայոց 619 թուականին արեգը կը սկսէր Սեպտեմբեր 5ին եւ կը վերջանար Հոկտեմբեր 4ին, մինչ անշարժ տոմարով արեգի սկիզբը կը համեմատուի Մարտի 9ին: Ներսէսի բացատրութեամբ արեգին Հոկտեմբերի համեմատուելէն կը քաղենք (ԸՆԴ.153) թէ նամար գրուած է արեգի վերջին եւ Հոկտեմբերի առաջին չորս օրերէն մէկուն, եւ թերեւս նոյնիսկ Հոկտեմբեր 1ին:

975. ԹԷՈՐԻԱՆՈՍ ԳՐՈՒԱԾԸ

Թէորիանոս Ներսէսի հետ ունեցած բանակցութիւնը ու վիճաբանութիւնները գիրի առած էր, ու Կոստանդնուպոլիս կը դառնար, *ի ձեռին ունենալով զպէս պէս հարցմանցն նշանագրութիւն, եւ զՀայաստանեայց յօժարամիտ լինելն ի միաբանութիւն* (ԸՆԴ.153): Լամբրոնացիին պատմածին համեմատ, Թէորիանոս բոլոր Յոյները *հիացուցանէր* Ներսէսի վրայ տուած տեղեկութիւններով, *սքանչելի վարուցն* պատմութիւնով, *զպարկեշտութիւն անձինն եւ զնկարագրական կրօնան* նկարագրելով, եւ ներկայելով զայն միշտ *ի հարցմունսն խոնարհամիտ, ի պատասխանիս հանդարտ, խաղաղութեանն խնդրող, եւ զսիրոյն օրէնսն հաստատող*: Այնպէս որ Յոյներ կը սկսէին Հայոց դէմ ունեցած հնացեալ ասելութիւննին սիրոյ փոխարկել, եւ ամէն տեսակ համարձակութիւն տալ անոնց *ի թագաւորական քաղաքին եկեղեցիսն* (ԸՆԴ.154): Պատշաճ էր որ Թէորիանոս իր պատգամաւորութեան մասին տեղեկագիր մը պատրաստէր, եւ վիճաբանութեան ամփոփումը գիրը առնէր, եւ իրօք այսպիսի գրուած մը յունարէն կը գտնուի, եւ Կալանոս զայն հայերէնի վերածած է իր պատմութեան մէջ (ԿԱԼ.242-322), հետեւեալ մակագիրով. *Առաքումն ի մեծէնկայսերէ Մանուէլէ առ Հայս, յորում դնի տրամաբանութիւնն գոր արար հրեշտակն Յունաց Տրիանէ, ընդ Կայթողիկոսին Հայոց տէր Ներսէսի*: Թէորիանոս իր գրուածը պատրաստեց դառնալէն ետքը, որպէսզի անով կարեւորութիւն տայ իր պատգամաւորութեան, արդիւնք պատրաստէ իր անձին, բայց Ներսէս չկրցրւ տեսնել Թէորիանոսի գրածները եւ իր բերանը դրուած խօսքերը: Ուստի ոչ մէջ կերպով կրնան հեղինակութիւն կազմել Թէորիանոսի գրութեան մէջ Ներսէս վերագրուած յայտարարութիւնները: Ազգային գրոյցներուն համեմատ, *իմաստասէր ոմն Կոստանդնուպոլսու, անուն Թորա, յունեալ զհամբաւ* Ներսէսի, *բարձեալ գրեանսն իւր ի վերայ գրաստուց, եկն փորձել զնա, բայց աւուրս բագունս խօսակցելով, եզիտ զնա անփորձ ամենայնիւ, եւ Կոնտանդնուպոլիս դառնալով վկայեց թէ նոր ոմն Գրիգոր Ասատուածարան յարուցեալ է* (ԿԻՐ.67): Իսկ Թէորիանոսի գրուածին մէջ ներկայացուած Ներսէսը՝ օգէտ մըն է կատարեալ, որ ոչ սուրբ գիրքը կ'իմանայ, ոչ սուրբ հայրերը գիտէ, ոչ ալ իմաստասիրական սկզբունքներու ծանօթ է. *Մի բնութիւն բացատրութիւնը մոլորութիւն կ'անուանէ* (ԿԱԼ.282), կը հերքէ եւ կը նզովէ Քաղկեդոնին դէմ եղողները, եւ *տրտմական արտիս եւ արտաստալից աչօք, կը խնդրէ, որ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը հանդիսապէս օրհնեսցէ զազգն հայոց, որ այնքան ժամանակս եկաց մնաց ի նզովս* (ԿԱԼ.321): Թուղթ մըն ալ կը յանձնէ Թէորիանոսի, թէ *ինքն ընդունէր զմեծագոյն եւ զտիեզերական սուրբ Ժողովն Քաղկեդոնի* (ԿԱԼ.322): Արդ մեր ձեռքը եղող Ներսէսի դրուածները ասոնց հակառակը կը վկայեն, եւ զայն հաստատուն կը ցուցնեն Հայոց դաւանութեան եւ աւանդութեան վրայ (ԸՆԴ.151): Թէորիանոսի կեղծիքներուն բան մըն ալ Կալանոս կ'աւելցնէ, եւ Ներսէսի ու իրեններուն բերանը կը դնէ: *Ես ի Հռոմայեցոց կողմանէ եմ՝ բացատրութիւնը* (ԿԱԼ.261), որպէս Ներսէսի Հռոմմներու հետ համաձայնութիւնը աւելի առջեւ տանի եւ հռոմէադաւանութեան հասցնէ, ինչ որ իր բուն դիտումն է: Ըստ այսմ չ'արժէր որ աւելի երկարենք գրութեան մը վրայ, որ Յոյն վարդապետին ինքնագովութեան եւ կեղծիքներուն միայն փաստը կրնայ նկատուիլ, եւ ոչ իրական պատմութիւն:

976. ՆԵՐՍԷՍԻ ՀԵՏ ԵՂՈՂՆԵՐ

Այդ գրուածէն կը քաղենք, որ վիճաբանութեանց ատեն Ներսէսի հետ գտնուած են իր ազգական Գրիգոր եպիսկոպոսը (ԿԱԼ.261), որ կը կարծուի ըլլայ Վասիլ եղբօրը որդին Գրիգոր տղան, Պետրոս եպիսկոպոս Սափիրիայ (ԿԱԼ.262), հաւանաբար Սաւրիայ, այսինքն է Իսաւրիոյ, Յովհաննէս Ասորի եպիսկոպոս Կեսոնիոյ (ԿԱԼ.277), որ պէտք է ըլլայ Քէտունը, Սահակ եպիսկոպոս (ԿԱԼ.289) եւ Վրթանէս վարդապետ (ԿԱԼ.278): Թէորիանոս տեսած է *գեպիսկոպոսան Հայոց զիւրաքանչիւր բազմիկ ի տեղի իւր* (ԿԱԼ.279): Կ'ըսէ եւս թէ Ներսէս իբր քաղկեդոնականութեան պաշտպան յիշած է *ուն կայթողիկոս Հայոց որոյ անուն էր Յովհաննէս*, եւ որ ապրած կ'ըլլայ *առաջ քան զժամանակս երկու հարիւր ամաց*: Արդ 1170էն 200 տարի առաջ, այսինքն 970ին ապրող կայթողիկոսը Վահան Սիւնին է (771), եւ Յոհան ու Վահան անուններ ստէպ փոխանակուած են: Բայց զարմանալի կ'ըլլար որ Ներսէս այդչափ բարձրացներ գահընկէց կայթողիկոսին անունը, եւ գիրք մը ցուցներ *գրեալ ի նմանէ ընդդէմ Միաբնակաց*, եւ գոր Գրիգոր Պահլաւունին ալ *հաստատեալ* ըլլայ (ԿԱԼ.312): Յովհաննէս կայթողիկոս մը որ դաւանական գիրք մը ունի՝ միայն Օձնեցին է, բայց այն 450 տարի առաջ ապրած էր, եւ ոչ ընդդէմ Միաբնակաց (570), գոր Գրիգոր եւ Ներսէս ալ կրնային հաստատել առանց քաղկեդոնիկ ըլլալու: այսչափ ինչ բաւական ըլլայ Թէորիանոսի գրուածին վրայ: Վերագոյնդ յիշեցինք Գրիգոր եպիսկոպոս մը Շնորհալիին մօտ եւ անոր ազգական, զայն նոյնացնելով Վասիլի որդւոյն հետ: Այդ առթիւ պէտք է յիշենք միւս Գրիգոր եպիսկոպոսն ալ, Շահանի որդին, աւագանի անունով Ապիրատ կոչուած, որ իբր մականուն գործածուեցաւ կայթողիկոսանալէն ետքը: Պահլաւունիք սովոր էին իրենց ցեղէն եկեղեցականներ պատրաստել, որք լաւ կրթուած եւ պատրաստուած ըլլալով մէկտեղ, կայթողիկոսական աթոռին ժառանգական յաջորդները կը նկատուէին: Ներսէս իր երկու եպիսկոպոս եղբօրորդիներէն զատ եղբօր թոռ մըն ալ ուներ իրեն մօտ, միեւնոյն ուղղութեան եւ կրթութեան հետեւող, այն է Շահանի Շահանդուխտ աղջկան եւ Լամբրոնի Օշին իշխանին կրտսեր որդին Սմբատ, գոր հաւանաբար իրեն հետ առած էր 1165ին, վերջին անգամ Լամբրոն մեկնելուն ատեն եւ գոր եկեղեցական ուսմանց մէջ կրթեց, եւ 1168ին քահանայ ձեռնադրեց տասնեւիինգ տարեկան եղած ատեն, իր անունն ալ տալով անոր: Ներսէս Լամբրոնացի, արդէն ուշիմ եւ մտացի երիտասարդ, Շնորհալիի պէտ իմաստուն եւ գործունեայ առաջնորդի մը ձեռքին տակ, եւ հայրապետանոցի պաշտօնական շրջանակին մէջ, եւ միութենական խնդիրներու հետ շփմամբ, մեծամեծ իղձեր կազմեց այդ մասին, եւ եռանդուն եւ բուռն զգացումներ ստացաւ, որք իր կեանքին նկարագիրը կազմեցին, օրինակելով Շնորհալիին անկեղծ փափաքները, բայց ոչ անոր հանդարտաբարոյ եւ ճարտար չափաւորութիւնը:

977. ԲԻԷՉԱՆԴԻՈՅ ՄԷՉ

Թէորիանոսի եւ Ուրմանի Բիւզանդիա դառնալէն ետք, նորէն երկու տարիներ կանցնին, մինչեւ որ Մանուէլ կայսր Հայոց կայթողիկոսին նամակն ու ընթացքը կշռէր, միութեան գործին մասին գործնական ծրագիր մը կազմէր, եւ զայն վերջացնելու ձեռնարկէր: Եթէ իրօք Ներսէս եւ իր եպիսկոպոսները այնպէս համոզուած էին քաղկեդոնիկ դաւանութեան, որ բացարձակապէս կը հերքէին եւ կը նգովէին հակաքաղկեդոնականները (ԿԱԼ.321), շատ աշխատանք մնացած պիտի չըլլար միութիւնը անմիջապէս կնքելու, եւ ոչ ալ հարկ պիտի ըլլար Ներսէսի վերագրել այնպիսի ծիծաղելի դեր մը, որ ժողով գումարէ, եւ այնտեղ կեղծելով խօսի *ի կողմանէ Հայոց, վիճաբանելով ընդդէմ Յունաց*, եւ ապա *պաշտանաւոր կերպիւ եւ սակաւ սակաւ տեղի տայ*, եւ դուռ բանայ *ի բաց բառնալ զնորորոյթիւնս իրեանց* (ԿԱԼ.319): Թէորիանոս պէտք է յուսադրած ըլլայ կայսրն ու պատրիարքը, որ անոնք կրցած են համարձակօրէն

առաջարկել՝ հռչակաւոր ինը կէտերը, որ *գլխագրեալ խնդիրք* են կոչուած (ԸՆԴ.136): Իրաւերկու տարուան յապաղումին պատճառ կրնան նկատուիլ կայսրութեան եւ Վենետկեցւոց մէջ տեղի ունեցած պատերազմները՝ բայց եթէ գործը իսկապէս պատրաստ էր, դժուար չէր միեւնոյն աստե՛ն Հայոց հետ միութիւնը կնքել, որով Մանուէլ Լատիններու դէմ մղած պայքարին օժանդակ մը գտած կ'ըլլար, Հայերը բոլորովին հեռացնելով Լատիններուն բարեկամութենէն: Երկամեայ միջոցին համար, 1170է 1172, որոշակի պատմուած եղելութիւններ չունինք Շնորհալիի գործունէութեան մասին, եւ յարմար կը սեպենք զայն լեցնել այն մանր իրողութիւններով զորս կը քաղենք իրեն նամակներէն:

978. ԱՐԵՒՈՐԴԵԱՅ ԴԱՐՁԸ

Ներսէսի հայրապետական գործունէութենէն նշանաւոր է Արեւորդիներուն դարձը: Ասոնք Հայ աղանդաւորներ էին, զորս Ներսէս կը համեմատէ Հռոմ Պողոսմելասներու որք են Բուլղար Բոկոմիլները, որով հին Պաւղիկեաններու ճիւղ մը եղած ըլլալնին կը յայտնուի, Հայ Թոնդրակեցիներու նման աղանդ մը, եւ թերեւս հատուած մը Ամայեցիներու եւ Ծպղթանցիներու, որոնք յիշուեցան Պահլաւունիի աստե՛ն (946): Սակայն Ներսէսի տուած բացատրութեանց մէջ, Թոնդրակեցիներու կամ Պաւղիկեաններու հասարակ եղող նշաններէն աւելի կը շեշտուին՝ Արեւի պաշտօնը, սատանայի պաշտամունքը եւ բարտի ծառին յարգանքը, եւ այս կերպով աւելի կը մօտենան, ներկայիս Եւրոպայի կոչուած ցեղին հետ, որ աւելի իսլամութեան կերպարաններ առած է: այդ մասին կարեւոր կը սեպենք միայն ըսել, թէ այս արեւելեան աղանդաւորներ ամբողջ միութիւն մը չէին կազմեր, այլ տեղերու եւ ժամանակներու տարբերութեան համեմատ աւելի պակաս վարդապետութիւններ եւ սովորութիւններ ունէին, եւ իրարմէ անկախ աղանդներ կը կազմէին: Սամուսատի Արեւորդիներէն խումբ մը փափաքելով Հայ եկեղեցւոյ մէջ ընդունուիլ, Թորոս արքեպիսկոպոսի եւ Գագան իշխանի դիմած էին, անոնք ալ կաթողիկոսէ կ'ուզէն սորվիլ թէ ինչ ձեւերով պիտի ընդունուին: Ներսէսի այդ առթիւ գրածը ունինք (ԸՆԴ.223-229), ուր նախ ամէն դարձողները եւ զոջացողները ընդունելու քրիստոնէական սկզբունքը կը բացատրէ, յետոյ չմկրտուածները մկրտութեամբ եւ մկրտուածները խոստովանութեամբ եւ ապաշխարութեամբ ընդունիլ կը հրամայէ՝ խորհրդական ծէսերը պահելով, եւ յատկապէս արեւի եւ սատանայէ եւ բարտիէն հրաժարումները կը շեշտէ: Իբրեւ քրիստոնէական պարտաւորութիւն՝ *երկիցս եւ երկիցս ի տարւոջ* խոստովանիլ եւ ապաշխարել կը հրամայէ, կը յանձնարարէ քրիստոնէական կրօնքը սորվեցնել, մէջերնէն տղաքներ առնելով քահանայութեան պատրաստել, *Արեւորդի* կոչումը դադրեցնել, եւ վերջապէս կը հրամայէ որ քահանաներ՝ մկրտութեան եւ խոստովանութեան եւ հաղորդի ու թաղման, եւ այլ արարողութեանց համար, նուէրները *հարկի* չպահաջեն, այլ ինչ որ հաւատացեալներ *իւրեանց կամաւ ընծայեն*՝ բաւական համարին, որպէսզի *զգայթակղեցուցսզսզ գպատուհասս* չկրեն: Այդ կէտերուն մասին Արեւորդիներուն պատգամաւորութեան կողմէն ալ խօսուած ըլլալը կը յիշեցնէ:

979. ԾԻՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Վարդան պատմիչ իբր գովեստի մի կետ կը յիշէ թէ Ներսէս *եօթն ամ պաշտեալ գպատիւն* կաթողիկոսութեան վախճանեցաւ՝ *եօթն եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ձրի, արք անուանիք եւ ընտիրք, ո՛ր վարդապետ եւ ո՛ր փիլիսոփայ* (ՎԱՐ.129): Ասով պատմիչը կ'ուզէ շեշտել թէ ոչ շատեր եւ ո՛չ անարժաններ ձեռնադրեց, եւ ոչ ալ կաշառքով շնորհաբաշխութիւններ ըրաւ: Ստոյգ է որ եօթն տարիներու մէջ շատ աւելի վիճակներ կրնային եպիսկոպոսի պէտք ունենալ, բայց կ'երեւի թէ շատ խիստ եղած է Ներսէս այդ մասին: Եօթը եպիսկոպոսներու անունները յիշուած չեն, բայց գիտենք թէ ասոնցմէ մէկը

եղած է Կարսի եպիսկոպոս Խաչատուրը, զոր ձեռնադրած է Ներսէս անոր ազգակից Աբրահամին տեղը: Այդ մասին յղած *գիր շրջաբերական*(ԸՆԴ.218-222) նամակէն կը քաղենք, որ Խաչատուր *քահանայ* կը կոչուի պարզապէս, եւ ամուսնացեալ դասակարգէ եղած ըլլալը հաւանական կ'երեւի, զի թէպէտ վանականներու կամ կուսակրօններու ալ *քահանայ* կոչումը տրուած է երբեմն, այլ անոնք *վանացերէց* կոչուած են: Ձեռնադրութիւնը կատարած է *կենսակիր խաչիւս եւ աստուածախօս աւետարանաւս եւ սուրբ Լուսաւորչին աջովս*, որով Աջին ձեռնադրութեանց ալ գործածուած ըլլալը կը տեսնուի: Նոյն գիրին մէջ ամուսնութեանց վրայ խօսելով կը յիշեցնէ *առն եւ կնոջ անբաժանելի գուգաւորութեան* օրէնքը, կը մեղադրէ որ *ոմանք յեպիսկոպոսաց արեւելից, արհամարհելով զօրէնս Աստուծոյ, բաժանեն անխորաքար սակս սակսս ինչ կուրացուցիչ մամոնայի*, եւ կը հռչակէ թէ բաժանումը օրէն չէ, *բացի բանէպոռնկութեան, եւ որ այլ եւս են ի կանոնս սուրբ հարցն գրեալ պատճառք* (ԸՆԴ.220): Ասով ամուսնալուծման կանոնը կը հաստատուի, բայց միշտ կանոնական պատճառներով եւ եկեղեցական իշխանութեամբ: Թուրքին մնացեալ մասերը բարեկարգութեան խրատներ են թէ ձեռնադրեալին եւ թէ իր ժողովուրդին ուղղուած: Ներսէսի եօթն եպիսկոպոսներէն մէկն ալ պէտք է եղած ըլլայ Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, որ 1168ին յաջորդեց իր հօր եւ նախորդին Գրիգորի (ՕՐԲ.Բ.86), այն որ Պահլաւունիէն էր ձեռնադրուած (944), եւ հարկաւ Ստեփանոս ալ անոր հետեւած կ'ըլլար: Ստեփանոսէ ետքէն նստող երկու եպիսկոպոսներուն հահար խօսելով Օրբելեան կ'ըսէ, թէ Սարգիս Աղուանից եւ Յովհաննէս Աղթամարի աթոռէն ձեռնադրուեցան (ՕՐԲ.Բ.87), եւ Ստեփանոսի համար բան մը չըսելը Հռոմկլայի աթոռէն ձեռնադրուած ըլլալը կը հաստատէ: Յիշեալ եօթն եպիսկոպոսներու մէջ կրնային թերեւս համարուիլ, իր եղբօրորդիներն ալ Գրիգոր Տղայ եւ Գրիգոր Ապիրատ, եթէ անոնք աւելի կանուխ Պահլաւունիէն ձեռնադրուած չէին, ինչ որ մեզի աւելի հաւանական կ'երեւի, քանի որ Պահլաւունիներ երիտասարդ տարիքներուն մէջ եկեղեցական աստիճաններու կը բարձրանային: Հետեւաբար Կարսի եւ Սիւնաց եպիսկոպոսներէն զատ՝ Ներսէսի ձեռնադրած միւս հինգերն ալ, գլխաւոր վիճակներու թեմակալներ պէտք է եղած ըլլան:

980. ՅԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Ներսէս Ծնորհալի Մանուէլի գրած նամակին մէջ խոստացած էր միութենական խնդիրին վերջ տալու համար ժողով գումարել (974), սակայն յայտնի է թէ այդ մասին բնաւ չտապելու միտք չունէր, եւ մինչեւ որ Յոյներու կողմէն որոշակի եւ ճշգրիտ պատասխաններ չստանար եւ միութիւնը իր իմացած կերպով ծրագրուած չտեսներ, բնաւ պաշտօնական գործողութեանց անցնելու մտադիր չէր: Այդ դիտումը յայտնապէս կը տեսնուի *առ եպիսկոպոսս եւ վարդապետս Հայաստանեայց* գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ.209-210), ուր յիշելէ ետքը թէ կայսեր կողմէն առաջարկներ եւ պատգամաւորներ եկած են, կը վստահեցնէ թէ առանց կանխաւ իրենց հետ ժողով գումարելու որոշում պիտի չտայ, եւ կը զգուշացնէ *զի մի յանիմաստից ոմանց անուղղապէս ինչ լուեալ այլընդայոյ ինչ կարծիցէք*: Առ այժմ կը գոհանայ աղօթք յանձնարարել, սակայն ժողովի հրաւեր չ'ըներ, այլ միայն կը յանձնարարէ զալ, *յորժամ վերստին հասցէ առ ի մէնջ, յետ այժմու հրաւիրանացս, կոչման գիր եւ բան*: Աւելի մանրամասնութեանց չի մտներ, այլ կը թողու որ *գրովանդակն յեկեալ եղբարցդ* հասկանան: Իսկ այդ եղբայրները հարկաւ գործին մօտէն տեղեկութիւն ունեցող եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ են, որ կ'երթան *յարեւելս, շրջել ի սուրբ տեղիս ուխտից Հայաստանեայց*: Որչափ հեռի է այդ ընթացքը, Թեոքիանոսի նկարագրած՝ արտասուլաթոր աչքով գղջացող եւ քաղկեդոնիկ երկաբնակութիւնը ընդունող Ներսէսի կարծեցեալ կացութենէն (975): Ներսէս ոչ միայն չէ կրցած այդպիսի յայտարարութիւն մը ընել, այլ եւ ընդունելը խստիւ կը յանդիմանէ, որոնք *սպասումքելով ի հայրենաստուր աւանդից* կը կարծեն աղէկ բան մը ըրած ըլլալ: Այս տեսակէն է Պօղոս Տարսնացի քահանան, որ

ինքզինքը Մամուլի Մամուստացի ընկերէն ամբաստանեալ կարծելով, չքմեզանաց գիր մը գրած էր Ներսէսի, եւ իր *հռոմնացեալ* ըլլալը կը պաշտպանէն: Ներսէս այդ գիրին պատասխանելով (ԸՆԴ.207-209) կը յատարարէ, թէ եղելութիւնը միայն նոյնինքն Պօղոսի գրութենէն իմացաւ, իսկ անոր հռոմնանալը կը դատապարտէ, արգիլեալ պտուղը ուտող Ադամին կամ արգիլեալ օրեր ուտիքի կերակուր ուտողներուն նմանցնելով, եւ վճռելով թէ *կարող էիր եւ սաստանօր*, այսինքն Հայոց եկեղեցւոյն մէջ, *գործելովն զբարին արժանաւորիկ խոստացելոց բարեացն*: Այդ խօսքեր հայադաւան եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը պաշտպանող հոգին կը ցուցնեն, ճիշտ հայադաւան ուղղութեամբ, որ իր դաւանութիւնը չի փոխեր, բայց յաւիտենական փրկութիւնն ալ իրեն բացառիկ սեփականութիւնը չ'ըմբռներ: 981. Ասորիներու հետ Թէորիանոսի վիճաբանութեանց մէջ Կեստնիոյ Ասորի եպիսկոպոս Յովհաննէսի մի անունը յիշուած էր (976), եւ հարկաւ նոյն այս Յովհաննէս եպիսկոպոսն է, զոր կը յիշէ Ծնորհալի, Ասորւոց Միխայել պատրիարքին գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ.205-206): Ասորւոց պատրիարքը մեռած էր նոյն իսկ Պահլաւունիին վախճանած շաբաթը, եւ Ասորի եպիսկոպոսներ նոր պատրիարքի ընտրութեան առթիւ Հայերուն հետ մերձեցման գաղափարը յղացեր եւ *երկու եպիսկոպոսք* իբրեւ պատուիրակ զրկած էին Ներսէսի մօտ *վասն միաբանելոյ ընդ ազգիս մերում* (ԸՆԴ.117): Ընտրուած պատրիարքը Միխայէլն էր, եւ երկու եպիսկոպոսներէն մէկը կամ առաջինը Յովհաննէսն էր: Իսկ Հայերուն եւ Ասորիներուն մէջ խնդրոյ նիւթ եղող կէտը՝ ապականութեան խնդիրն էր, այսինքն է Յովհաննէսն եւ Սեւերեանց տարբերութիւնը (350), ինչ որ գոհացուցիչ լուծում ստացած էր Օձնեցիին ատենը (572), բայց ինչպէս սովորական է, ամէն մի մանր պարագայ առիթ կ'ընծայէր հին գրոյցներ նորոգելու, եւ այսպէս եղած էր այս անգամ ալ: Ոմանք սկսած էին նորէն Ասորիներուն հաւատացնել, թէ *Հայք զՅովհաննէանց Աղիկառնացւոյ ունին զխոստովանութիւնն*, ուստի Ծնորհալին կը բաւականանայ յայտարարել՝ թէ *կայթողիկէ եկեղեցի նգովէ* ոչ միայն Յովհաննէանց վարդապետութիւնը *զասացողսն եւ զընդունողսն, այլ եւ զանհրաւ գրայարտողսն զմեզ*, եւ ամէն բան Յովհաննէս եպիսկոպոսին հասկցնելով, եւ ձեռքն ալ համառօտ թուղթ մը տալով Միխայել պատրիարքին կը դարձնէ, Թէորիանոսի Կոստանդնուպոլիս մեկնելէն ետք: Անապականութեան խնդրով յատկապէս կը զբաղի Ծնորհալին, Յակոբ Մելիտինեցի Ասորի վարդապետին գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ.230-240), որով մանրամասնօրէն կը մեկնէ սուրբ գրոց վկայութիւնները եւ Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, սակայն վարդապետականէն դուրս, պատմական պարագայ մը չի ներկայէր, եւ դաւանական կէտեր արդէն բացատրուած են մեր նպատակին բաւելու չափ (574):

982. ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԵՂԵԼՈՒԹԻՒՆՔ

Թէորիանոսի Կոստանդնուպոլիս դառնալուն վրայ անցած երկու տարիներու միջոցին պէտք է դնել՝ Կիլիկիոյ եւ Լամբրոնի իշխաններուն միջեւ նորէն ծագած գժտութիւնը, որ վերջացած կ'երեւէր Ծնորհալիի հաշտաբար պատգամաւորութենէն ետք (950): Անկէ առաջ անգամ մըն ալ հաշտուած էին Ռուբինեանք եւ Օշինեանք, եւ խնամութիւն ալ կնքած էին Թորոսի աղջիկը ամուսնացնելով Օշինի անդրանիկին՝ Հեթումի հետ (949): Սակայն քաղաքականութեան եւ ոչ սիրոյ ամուսնութիւն մըն էր եղածը, եւ Հեթում, որ արդէն Լամբրոնի իշխան կամ սեւաստա հռչակուած էր Օշինի 1169ին մեռնելէն ետքը, *ստէր գղուսորն պարոն Թորոսի*, բայց աներէն վախճալով ձայն չէր հաներ, մինչեւ որ *զկնի մահուան* համարձակութիւն առաւ, կինը արձակեց եւ *եհան ի տանէն իրմէ*: Մլեհ որչափ ալ ժամանակին Թորոսի հետ խռոված, սակայն ուղեց ազգատոհմին պատիւը պաշտպանել կամ թէ եղածը՝ թշնամութեան առիթ մը սեպեց, *վասն զի վաղուց հետք Ռուբինեանք եւ Հեթումեանք մահաւային ընդ միմեանս* (ՄՄԲ.101): Մլեհ պատերազմ բացաւ, Լամբրոնը պաշարեց, եւ բնակիչները *խիստ նեղէր սրով եւ սովով*

(ՄՄԲ.102): Սովով նեղելու պարագան երկարատև պաշարման նշանն է, եւ կ'երեւի թէ Յոյներն ալ չկրցան ազդուապէս պաշտպանել իրենց հաւատարիմ Լամբրոնացիները, եւ Հեթում ծանր պայմաններով պէտք է ստացած ըլլայ պաշարման վերջացումը, թէպէտ պատմիչը որոշակի կերպով չի գրեր պատերազմին ըլքը, եւ ինչ որ Գրիգոր Տղայ եպիսկոպոսին միջնորդութեան համար՝ յիշատակագիրէ մը յառաջ կը բերուի, շատ մթին եւ անստոյգ կ'երեւի (ՄԻՄ.57): Մլեհի գործն եղաւ Ռուբինեանց իշխանութեան տեւական կեդրոն մը կազմել, *զնորաշէն քաղաքն Միս*, որ հին Փլաբիուպոլիս քաղաքին տեղը շինուած կը կարծուի, եւ իր լաւ դիրքովը յարմարագոյնն էր իշխանութեան մայրաքաղաքն ըլլալու: Մինչեւ Մլեհ Ռուբինեան իշխանապետներ պարագայից համեմատ կը նստէին Կոպիտառ, Բարձրբերդ, Վահկայ, Անարգարա, Մամեստիա եւ հաստատուն կեդրոն մը չունէին: Իսկ ինքն Մլեհ թէպէտ քաջարի եւ շինարար, այլ բնութեամբը համակերելի չկրցաւ ըլլալ: Պատմագիրներէն մէկը զիքն *չարասիրտ* կ'անուանէ (ՄԱՄ.136), ուրիշ մը *զազանամիտ, չար եւ անողորմ* (ՄՄԲ.101), ուրիշ մըն ալ *աղտեղի գործովք լցեալ* կը կոչէ (ՎԱՀ.211), եւ ըրածները թուելով կը յիշեն թէ *զիւր հակառակն եղ ի բանտ, զեպիսկոպոսունս ատամնաթափ արար, զկանայս համեստս խայտառակէր*, եւ ուր դրամ կը տեսներ՝ *խլէր դնէր ի ջամբո, այսինքն յարքունիս կը գրաւէր*, եւ այսպէս *լցաւ զանձով ի զրկանաց անմեղաց* (ՄՄԲ.101): Ներսէսի հետ պէտք էր որ բոլորովին տարբեր մէկ մը գտնուէր Հայ իշխանապետութեան գլուխը, որ ձեռք ձեռքի տալով մեծ արդիւնքներ յառաջ բերէին, իսկ Մլեհի հետ յարաբերութիւններն ալ խզած, առանձինն կը գործէր Ծնորհալի հայրապետը:

983. ԻՆՆ ԳԼՈՒԻՄՆԵՐԸ

Մինչ այս մինչ այն, եւ ահա 1172 տարւոյ վերջին օրերը, նորէն Հռոմկլայ կը հասնէին Յոյն պատգամաւորներն, Թէորիանոս մագիստրոս եւ Յովհաննէս Ութման վանահայր, բանակցութիւնները շարունակելու, եւ եթէ յաջողէին, աւարտելու պաշտօնով: Ձեռուրնին ունէին երկու նամակներ, մէկը Մանուէլ կայսեր, միւսը Միքայէլ պատրիարքէն, եւ բանաձեւուած առաջարկութեանց ցուցակ մը ինը գլուխներու վերածուած: Կայսրը 1172 Դեկտեմբերի սկիզբը գրած նամակով, անընդունելի կը դատէր պահել *մի բնութիւն* բանաձեւը, թէպէտեւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացին այդ բացատրութիւնը գործածած ըլլայ, կ'առաջարկէր որ Հայեր ժողով գումարեն եւ ինը գլխակարգութիւնները ընդունին, եթէ ուրիշներ ալ պէտք ըլլան՝ աւելցնեն (ԸՆԴ.154-155): Իսկ ինչ որ Լամբրոնացին կը յիշէ, որ այն գլուխներուն՝ որոնց չեն ուղեր տալ *զհաւանականն հնազանդութիւն, զպատնառն յայտ առնելով ետ* դարձնեն (ԸՆԴ.154), նամակին մէջ յիշուած չենք գտներ: Միքայէլ պատրիարք ալ միութեան պէտքը եւ արդիւնքը բարձրացնելով, իբրեւ թէ Հայերը մոլորութենէ ետ դառնային, կը յայտարարէր, թէ *Չափաւորութիւնս մեր*, այսինքն ինքն եւ իրեն հետ եղող *սուրբ եւ առաքելական եկեղեցին, զգիրկս իւր պարզեալ ունի ձերում արքութեանցդ, եւ է պատրաստ ի ձեր բնորոնելութիւնդ* (ԸՆԴ.157-159): Բայց գործին ծանրութիւնը ինը գլուխներու կը դառնար, որոնք կատարելապէս Հայ եկեղեցին հոռոմացնելու նպատակն ունէին, եւ կ'երեւի թէ Յոյներ միամտօրէն հաւտացած էին, թէ Ներսէսի միութեան փափաքը՝ պիտի կարենար մինչեւ կի եկեղեցին փոփոխելու հասնիլ, ինչպէս Թէորիանոս փորձած էր ներկայել գործին վիճակը: Ինն գլուխներով կը պահանջուին. 1. Նզովել *մի բնութիւն* ըսողները, եւ յանուանէ Եւտիքէսը, Դեոսկորոսը, Սեւերիանոսը եւ Տիմոթէոսը. 2. Մրիստոսիլոյ դաւանիլ *երկու բնութիւն*, երկու կամք եւ երկու ներգործութիւն. 3. *Սուրբ Աստուածէն* վերցնել միջանկեալ *եւ ու որ իսաշէցար* բառերը. 4. *Աստուածայայտնութեան* տօները Յոյներուն հետ կատարել, Աւետումը Մարտ 25ին, Ծնունդը Դեկտեմբեր 25ին, Թվատութիւնը Յունուար 1ին, Մկրտութիւնը Յունուար 6ին, եւ Տեսաբնդառաջը Փետրուար 2ին: Եւ անցողակի կերպով կ'աւելցուէր փոխել նաեւ

պարզաբար զամենայն տօնսն տէրունականս, եւ զարքուհոյ Աղտուածածնին եւ զԿարապետին եւ զարքոց առաքելոցն, եւ զայլ սրբոցն, որ է ըսել Հայոց յատուկ եօթնեկական դրութիւնը ջնջել. 5. Միւռոնը ձիթենիի իւղով պատրաստել. 6. Պատարագին խմորուն հաց ու ջրախառն բաժակ գործածել. 7. Պատարագի եւ ուրիշ պաշտամանց ստեն բոլոր ժողովուրդը եկեղեցւոյ մէջ պահել, ապաշխարողներէն զատ. 8. Չորրորդ եւ հինգերորդ եւ վեցերորդ եւ եօթներորդ կոչուած ժողովները ընդունիլ, որք են Քաղկեդոնի, Կոստանդնուպոլսոյ Բ. եւ Գ., եւ Նիկիոյ Բ. ժողովները: 9. Կաթողիկոսներու ընտրութիւնը Հռոմոց թագաւորին հաւանութեան ենթարկել (ԸՆԴ.156-157):

984. ՆԵՐՍԷՍԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Միտքէ իսկ անցնելիք բան չէր, որ Ներսէս եւ Հայեր կարենային այդ պայմաններու ներքեւ միաբանութիւն կնքել եւ առաջարկեալ գլուխները ընդունիլ: Սակայն Շնորհալի հայրապետը երբեք իր շնորհալի կերպերը ձեռքէ չջողով, եկող պատգամաւորներուն յայտնեց ինչ որ առաջին անգամ ըսած էր, թէ առանց ազգային ժողովի եւ Արեւելեան եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու հետ համաձայնութեան պատասխան չէր կրնար տալ, եւ թէ տակաւին ժողովը չէր հրաւիրած, Յոյներուն կողմէն գալիք առաջարկութեանց սպասելով, եւ թէ ձմեռնային միջոցին ժողով գումարել անհնար էր, եւ մինչեւ ամառ պետք էր սպասել: Ներսէս վստահեցնելով թէ ինքն պետք եղածը կը կատարէ, անոնց բերած երկու նամակներուն մէկմէկ պատասխան գրեց, ձեռուրնին տուաւ եւ զիրենք Կոստանդնուպոլիս դարձուց: Մանուէլ կայսեր գրած նամակին մէջ համարձակօրէն կը հաստատէ, թէ *աւանդութիւնն եկեղեցւոյ մեր զոր ունիմք, ի վկայութենէ Աստուածաշունչ գրոց հաստատեալ է*, որով ուղղակի բնութեանց խնդիրին կ'ակնարկէ, այսուհանդերձ որչափ *հնար լինի բռնադատել զերկրորդն բնութիւն: Հայեր պիտի ջանին զիջողութիւններ ընել, բայց ոչ իբր ի մոլորութենէ դառնալով ի ճշմարտութիւն: Կը յաւելու թէ ինչ որ չեն կրնար զիջողութեամբ փոխել, պիտի պարտաւորուին պահել, կամ թէ սպասել որ փոքր փոքր ուղղեսցի ընդ ժամանակի: Միւս կողմէն Հայերն ալ Յոյներուն պիտի առաջարկեն ինչ անոնց վրայ գայթակղութեան պատճառ կը նկատեն, որպէսզի անոնք ալ հաճին այդ կէտերը բառնալ եթէ ստոյգ միաբանութեան կը փափաքին: Այս կէտերը ժողովով խորհելէ ետքը կը խոստանայ եկեղեցական պատգամաւորութեամբ ժամանակին հաղորդել, եւ այս կերպով Յոյներուն կողմէ նոր պատգամաւորութիւն մը զրկուելուն առջեւը կ'առնէ, եւ ժողովը առանց Յոյներու ներկայութեան ընելու եւ կատարելու մտադրութիւնը կը յայտնէ (ԸՆԴ.160-161): Իսկ Միքաէլ պատրիարքին գրած նամակին մէջ գեղեցիկ դարձուածներով կը բարձրացնէ միութիւնը եւ կը գովէ միաբանութեան համար աշխատութիւնները, եւ փափուկ կերպով կ'ազդարարէ վերջացնել *մարդկային ախտիւ, անօգուտ բանակրուութեամբ եւ սնոտի յաղթասիրութեամբ* մղուած վեճերը, *յորմէ ոչինչ օգտեցաւ եկեղեցի*, եւ կը պահանջէ որ Յոյներն ալ *հանդիսական ժողով* գումարեն, եւ անպէս պատասխանեն Հայոց ժողովին առաջարկութիւններուն (ԸՆԴ.163-165):*

985. ԺՈՂՈՎԻ ՀԱՄԱՐ

Երբ Թէորիանոս եւ Յովիաննէս պատգամաւորներ Հռոմկայէ կը մեկնէին՝ Շնորհալին *ժողովոյ հրաման հանէր*, Լամբրոնացիին պատմածին համեմատ (ԸՆԴ.165): Սակայն մենք կը տեսնենք որ Ներսէսի կողմէն պաշտօնական հրաւիրագիր չցրուեցաւ եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն, եւ ժողովի օր չորոշուեցաւ: Եթէ այսպիսի որոշում մը տրուած ըլլար, հարկաւ զայն շրջաբերականով հրատարակած կ'ըլլար Շնորհալին, որ Թէորիանոս առաջին պատգամաւորութենէն ետքն ալ՝ յատուկ շրջաբերական մը գրած էր (ԸՆԴ.209), եւ Լամբրոնացիին ալ զանց չէր ըներ զայն յառաջ

բերել իբրև կարեւորագոյն գրուած մը: Դարձեալ Թեորիանոսի ըսած էին, թէ *ժողովոյն գումարումն ի յամառնայինն պատշաճէր ժամանակ* (ԸՆԴ.159), եւ ըստ այսմ գոնէ Մայիսին մէջ գումարման օր մը որոշած եւ ժողովականներ եկած պէտք էր ըլլային, քանի որ Ներսէս Օգոստոսին վախճանեցաւ, եւ դեռ ոչ եկողներու եւ ոչ հաւաքման նշաններ կային: Ներսէս մահուրնէ ետքը ալ Մանուէլ ցաւակցական պատգամաւորութիւն յղած ատեն՝ հաւաքուած կամ հաւաքուելի ժողովի մը ակնարկութիւն չ'ըներ, եւ նոյնինքն Ներսէսի յաջորդը կայսեր գրած նամակին մէջ՝ իր կողմէն ինն գլուխներու մասին դիտողութիւններ կ'ընէ, եւ զանոնք ժողովին առաջարկած ըլլալու կամ առաջարկելու խօսքն իսկ չ'ըներ: Արդ եթէ իրօք Թեորիանոսի մեկնելու ետքը, 1173 Յունուարին կամ Փետրուարին, Ներսէս *ինքն ժողովոյ հրաման հանէր*. այն ժողովը կամ Ներսէսի մահուրնէ առաջ սկսած պիտի ըլլար, կամ Ներսէսի մահուան առթիւ հաւաքուած եպիսկոպոսներ պիտի գտնուէին, կամ արդէն հրաւիրուած ժողովը իր յաջորդը գումարած պիտի ըլլար մինչ այդ պարագաներէն եւ ոչ մէկը ճշմարտուած է, եւ նոյնիսկ ժողովի խօսքն ալ ընող չկայ: Ահա մեր դիտողութիւնները, որով կը համարձակինք ըսել, թէ Ծնորհալին, միշտ խոհական եւ զգուշաւոր, ժողով գումարելու պատրաստութիւններ ցուցուց, բայց պաշտօնապէս չհրաւիրեց: Իր բոլոր ըրածն եղաւ Ստեփանոս վարդապետ մը ճամբայ հանել դէպ չայաստան, եւ անոր ձեռքով եւ անպաշտօն կերպով տեղեկութիւն տալ եղած բանակցութեանց եւ առաջարկուած ինը գլուխներուն վրայ (ԸՆԴ.323): Իսկ Լամբրոնացին որ միաբանատենջ տենդով բռնուած, ամէն բան լաւատես աչքով տեսած է, եւ սիրած է մտածմունքները իբր որոշում, եւ սկզբնաւորութիւնները իբր կատարուած գործ նկատել, կրցած է քիչ մը առջեւ երթալ իր տուած տեղեկութեանց մէջ: Արդէն եթէ լաւ դիտենք, Լամբրոնացին պաշտօնագիրներուն քաղուածները ըրած ատենն իսկ, այնպիսի պարագաներ կը յիշէ, որոնք բնագիրին մէջ չեն գտնուիր, եւ իր եռանդուն ու լաւատես երեւակայութեան արդիւնք պէտք է ճանչցուին:

986. ՆԵՐՍԷՍԻ ՄԱՀԸ

Ծնորհալին այդ պարագաները կշռած ատեն, մէկ կողմէն միաբանութեան անյազ տենչով մը դժուարութիւնները վերցնել կ'աշխատէր, իսկ միւս կողմէն յունական առաջարկներու երեսէն գործին դժուարութեան, մանաւանդ թէ անհնարութեան մատնուած ըլլալը կը տեսներ: Այս պատճառով իր մարմնոյն տկարութեանց վրայ՝ հոգեկան յուզումներ ալ կը բարդուէին, եւ չկրնայով այդ ծանրութեանց տոկալ, միեւնոյն 1173 տարւոյ Օգոստոսին մէջ, իր բազմաշխատ եւ բազմարդիւն կեանքը կը կնքէր սրբութեամբ: Լամբրոնացին իբր պատճառ կը ցուցնէ *ճգնադրական կրօնից* պատճառած տկարութիւնը, աւելցնելով թէ անոր անձը *յամենայն ժամ ճնշէր ցաւօք*, որով կանխաւ ստացուած ախտերու ալ ակնարկել կ'երեւի, քանի որ վրայ կը բերէ, թէ *ամառնային եղանակն* ալ *ջերմային օդովքն դասպացուցանէր գտորքն* (ԸՆԴ.165): Ներսէս Կլայեցի, Ծնորհալի հայրապետը վախճանած կ'ըլլայ 73 տարեկան հասակին մէջ, իսկ օրը թեպէտեւ շատերէն ճշդիւ նշանակուած, սակայն իրարու անյարմար լինելուն եւ տոմարական պահանջից չհամապատասխանելուն, անըստուգութեան կը մատնէ օրուան ճշդութիւնը: Լամբրոնացին իբրև աւելի մօտէն գիտցող, 622 Օգոստոս 13 Հինգշաբթի օր կը դնէ (ԸՆԴ.165), իսկ այլուր Օգոստոս 5 ըսուած է (ՅԱՅ.87), մինչ Միխայէլ Ատրի, նոյնպէս ժամանակակից, 612 Օգոստոս 8 Հինգշաբթի օր կը նշանակէ (ՄԻԽ.471): Միխայէլի տարեթիւն գրչութեան սխալ ենթադրելով եւ 622 կարդալով, ինչպէս կը դնէ եւ Սմբատ (ՄՄԲ.102), եւ Անեցիին 623 ըսելն ալ (ՄԱՄ.139) անոր մօտեցնելով, եւ ժամանակագրական եղելութեանց կարգը պահելով, 1173ը պէտք է ընդունիլ իբր Ծնորհալւոյն մահուան տարի, եւ ամիսն ալ Օգոստոս, կամ *Աստուածածնի ամիս*՝ Միխայէլի բացատրութեամբ (ՄԻԽ.471): Օգոստոս կը դնէ նոր Յայսմաւորքն ալ

(ՅԱՍ.Բ.75), թեպետ հինը Յունիս 13ին կը գնէ եւ տարին ալ 632 (ՅԱՅ.612): Այդչափ տարբերութեանց մէջէն 1173 Օգոստոսը պինդ բռնած աստեննիս, կը մնայ *հինգշաբթի* օրուան յիշատակութիւնը, զոր համաձայնութեամբ կը կրկնեն երկու ժամանակակիցներ Լամբրոնացի եւ Միխայէլ, սակայն Օգոստոսի ոչ 13, ոչ 8, եւ ոչ 5 Հինգշաբթի չեն հանդիպիր: Յիշեալ 1173 տարույ Օգոստոսը Չորեքշաբթի կը սկսի, եւ Հինգշաբթի կը հանդիպին 9 եւ 16 օրերը, մինչ 5ը Կիրակի է, 8ը Չորեքշաբթի, եւ 13ը Երկուշաբթի, թեպետ զայն Հինգշաբթի հաշուողներ եղած ըլլան (ՀԱՅ.375): Եթէ հայկական ամիսը ճշդիւ նշանակուած ըլլար, թերեւս համեմատութենէն օգտուէինք, զի հին Յայսմաւորքին տեղ մը հրոտից 30 ըսելը (ՅԱՅ.87) բնաւ լուծում չի տար, քանի որ կը պատասխանէ 1174 Յունուար 31ին: Նոյնպէս ուղիղ չէ ուրիշ տեղ մարգաց 7ին (ՅԱՅ.612) գնելը, որ կը համեմատի 1173 Նոյեմբեր 9ին, մինչ ինքը կը դնէ Յունիս 13ին: Այս կողմէն ալ ստոյգ բան մը չգտնուելուն կը պարտաւորուինք կամ ամսաթիւնը կամ եօթնէկը օրը փոփոխելով, կամ Օգոստոս 13 Երկուշաբթի ըսել, կամ Օգոստոս 16 Հինգշաբթի, որ կը պատասխանէ նոյն Ծնորհալիէն ընդարձակուած Վերափոխման իննօրէքին միջին օրուամբ, եւ կը սիրէինք այդ վերջին ենթադրութիւնը նախադասել: Ծնորհալիին թաղումը ամենայն շքեղութեամբ կատարուեցաւ Գրիգոր Ապիրատ եպիսկոպոսին գլխաւորութեամբ, ուր Լամբրոնացին ալ խօսեցաւ *դրուատ պատմագրաբար ի յաստուածահրաւէր փոխումն* նորին, իսկ մարմինը թաղուեցաւ Հռոմկլայի կաթողիկէին հովանուոյն ներքեւ, իր եղբօր Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսի գերեզմանին մօտ:

987. ԺՊԻՐՀԻՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ծնորհալիին նկատմամբ ընդհանուր տեսութեանց չանցած, կը պարտաւորուինք ինչ ինչ տեղեկութիւններ աւելցնել իր գրական արդիւնաւորութեանց զանազան մասերուն վրայ, որոնք ժամանակագրական ճշդութիւն չունենալուն, չկրցանք պատմութեան կարգին յառաջ բերել: Այն նամակներէն զատ, զորս պատմութեանս կարգին քաղեցինք, ունինք երեք համառօտ նամակներ անանուն ժպիրիի մը ուղղուած, իրացնէ *յիւնարությունը եւ հպարտությունը լրբեալ յանդուգն ժպիրի* մը (ԸՆԴ.214), որ *գրեալ էր առ նա քանս զկծանաց* (ԸՆԴ.211): Նա Ներսէսի մօտ ալ եկած է, նուէրներ ալ տուած է, եւ յիշելով թէ Ներսէս զինքն տուած է *ի ձեռս հակառակաց* (ԸՆԴ.214), զայն իբրեւ կեղծաւոր կը մեղադրէ, մամոնայի եւ այլոց ծառայ կ'անուանէ եւ կը յորդորէ որ իբր անարժան, ինքնին հրաժարի: Ներսէս ամենայն հեզութեամբ կը պատասխանէ, անոր անկարգութիւնները կը յանդիմանէ, եւ ինքզինքը քաշուելու, եւ իր *նշխարեալ կենաց արուրս* ապաշխարելու պատրաստ կը ցուցնէ երբ ուրիշ մը իր տեղը գրուի, օրինակ բերելով Գրիգոր Աստուածաբանի եւ Յովհան Ոսկեբերանի արքորական կեանքը (ԸՆԴ.216): Այդ անանուն նամակները շատ յարմարութեամբ կրնան մեկնուիլ Յուսիկ անուն արեղայի մի վրայ, որ Գէորգ արեղայի մը եւ Կարապետ երեցի մը ընկերակցութեամբ քաղկեդոնիկ եղած եւ զանազան անկարգութեանց ձեռնամուխ եղած էր Եդեսիոյ կողմերը, եւ իբր 400 տուն ժողովուրդ մը իրեն հրապուրելով՝ Յուսիկեան խումբ մը կազմած էր: Ներսէս Յուսիկը կոչելէ եւ խրատելէ ետքը, տեսնելով որ անգեղջ է, Եդեսիոյ քաղաքի իշխանին գրած էր Յուսիկեանց ըմբոստութիւնը զսպել: Իսկ Յուսիկ սկսած էր Ներսէսի դէմ գրել եւ խօսիլ, կեղծաւորութեան եւ սիմոնականութեան զրպարտութիւններով, եւ Նուրէտտին սուլտանին պաշտպանութեամբ Եդեսիա դառնալով իրեն ընթացքը կը շարունակէր: Միխայէլ Ասորի պատրիարքը միջամտելով, Յուսիկը ուղղութեան բերած եւ Ներսէսի մօտ յղած էր ներում ստանալու, սակայն հասած աստեն Ներսէսը մեռած գտաւ, եւ *Յուսիկն այն անօրէն գնաց յԱնտաք*, այսինքն Անտիոք, եւ *դարձեալ եղեւ քաղկեդոնիկ* (ՄԻԽ.471): Պարագաներուն նմանութեանը վրայ հիմնուելով գրեթէ ստոյգ կը նկատենք, եւ վստահութեամբ կը նոյնացնենք Ծնորհալիին ժպիրիը սոյն այս Յուսիկ Եդեսացիին հետ:

988. ՉԱՆԱՉԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Ուրիշ շատ համառօտ նամակներ ալ կան Գեորգ վարդապետի մը ուղղուած (ԸՆԴ.216-218), որուն շատ յարգանօք կը խօսի Ներսէս, անոր հակառակորդներուն մասին *առ մերաստեռն վեհ*, թերեւս Սլեի իշխանապետին, միջնորդած ըլլալը կը յիշէ, եւ իրեն մասին *կարծեալ մշտութիւնը մաքրեցաւ* կ'ըսէ, եւ զայն իրեն մօտ կը հրաւիրէ: Ամենայն հաւանութեամբ, նոյնիսքն Հաղբատի առաջնորդ Գեորգ վարդապետն է Ներսէս թղթակիցը, որուն առաջարկութեամբ սուրբ Սարգիսի վկայաբանութիւնը թարգմանեց: Հաղբատացւոց հետ յարաբերութեանց նշաններ են նաեւ, նոյն վանքէն Վարդան վարդապետի խնդիրքով Անյաղթին *Բարձրացուցէք* ճառին մեկնութիւնը գրելը, եւ ուրիշ Հաղբատացի վարդապետի մը առաջարկութեամբ Նիւսացիին *Ամենայն չար* ճառը մեկնելը (ՉԱՄ.Գ.85): Այսպէս կը յայտնուի թէ Ծնորհալին ներքին եւ մտերմական յարաբերութիւններ կը պահէր Արեւելեան վարդապետներուն հետ, եւ անոնք կը յարգէր եւ կը գնահատէր, ուսկից քաջալերուած կրցան անոնք ձայներնին բարձրացնել, երբ Ծնորհալին յաջորդներուն օրով միութենական ձգտումներուն աւելի զիջողական ձեւեր սկսան տրուիլ: Գեղեցիկ է եւս Ծնորհալին Եդեսացի ախտացեալներուն գրած նամակը (ԸՆԴ.289-296), որ տարափոխիկ հիւանդութիւն մը տարածելուն պարագան կը մատնանշէ: Ծնորհալին վերագրեալ գրուածներ շատ են թուով ու տեսակով, ռամկականներէն մինչեւ փիլիսոփայական մեկնութիւններ, եւ քերթողական տաղերէն մինչեւ աստուածաբանական տեսութիւններ, զորս մի առ մի յիշել եւ կշռել մատենագրական ճիւղը մշակողներուն կը թողունք: Բայց պէտք է գոնէ յիշատակենք Մատթէոսի մեկնութիւնը, զոր հասուցած է մինչ *Մի համարիք եթէ եկի լուծանել* համարը (ՄԱՏ.Ե.17), եւ չենք գիտեր *թէ վասն ինչ պատճառի խափան եղաւ* շարունակել (ԿԻՐ.68): Հաւանաբար անիկա աշխատութիւն մըն էր՝ զոր իր առաջին տարիներուն մէջ սկսած էր, եւ պարտաւորուեցաւ թողուլ երբ եպիսկոպոսական է եւ հայրապետական առօրեայ գործեր եւ գրութիւններ, այս տեսակ հանդարտութիւն պահանջող աշխատութեան արգելք եղան: Յիշած ենք թէ պէտք է այդ մեկնութիւնը յարաբերութեան մէջ նկատել Ներսէսի աշակերտակիցներէն Բարսեղ եւ Իգնատիոս Ծնորհալիներու գրած՝ Մարկոսի եւ Ղուկասի մեկնութիւններուն հետ (917):

989. ՊԱՇՏԱՄԱՆՅ ՄԱՍԻՆ

Բայց Ծնորհալին անունին աւելի հոչակ տուող գրական աշխատութիւնները՝ ժամերգութեանց եւ եկեղեցական պաշտամանց համար գրածներն ու կարգադրութիւններն են: Ժամագիրքին մէջ ինչչափ երգեր կան ամէնն ալ Ծնորհալին գրածներ են. Ծարականներուն մէջ ընդարձակ ցուցակ մը կը կազմեն իրեն վերագրուածները (ՏԱԹ.637), թող մեղեդիները. տաղերը, գանձերը (ԿԻՐ.68), որոնց ոչ միայն խօսքերն է գրած, այլ եւ եղանակները ներդաշնակած, հաւասարապէս հմուտ ըլլալով թէ՛ քերթողական եւ թէ երաժշտական արուեստներուն: Անհնարին է որ նիւթական ձայնովն ալ երգեցոցութեան յարմար եւ քաղցրանուազ եղած չըլլայ: Մեր տեսութեամբ Հայ եկեղեցիներու դպրաց դասերուն երկնային հովանաւորը՝ շատ աւելի յարմար էր որ սուրբ Ներսէս Ծնորհալին եղած ըլլար, քան սուրբ Ստեփանոս նախասարկաւարը: Տօնացոյցի կարգադրութեանց մէջ ալ ինչ ինչ նորութիւններ Ծնորհալիէն մուծուած են, ինչպէս Հոգեգալուստը եօթնօրէքի (ՏՕՆ.144) եւ Վերափոխումը իննօրէքի վերածելը (ՏՕՆ.204): Բայց պէտք է ընդունիլ որ Ծնորհալին կարգադրութիւնները՝ եկեղեցական պաշտամունքը երկարելու եւ ծանրաբեռնելու ծառայած են քան թեթեւցնելու: Իրոք ալ եթէ Ծնորհալիի գրածները ուզենք ժամագիրքէն եւ շարականէն զեղչել, բաւական բան մը թեթեւցած կ'ըլլար մեր ծիսական

պաշտամունքներէն: Այս տեսութեամբ մեր օրերուն մարդիկը շատ հաշտ աչքով չեն նայիր Շնորհալիի կարգադրութեանց: Սակայն հարկ կը զգանք դիտել տալ, թէ Շնորհալիէ առաջուան պաշտամունքներն ալ թեթեւ չէին, վասնզի փոխանակ երգերու եւ շարականներու՝ անհատնում սաղմոսացութիւններ կային, որոնք այլեւս չկան: Չենք ուզեր պնդել թէ Շնորհալին պաշտօնապէս ջնջեց սաղմոսերգութիւնները, վասնզի ժամերգութեանց պատշաճները, բարեկարգելու համար Թեզենեաց եւ Մաքենեաց վանքերու կանոնները բերել տուաւ: *Խրատ Ժամատեղեաց* մը կազմեց, թերին լրացուց եւ աղաւաղը ուղղեց, եւ ըստ այնմ հրամայեց ամէն եկեղեցիներու մէջ կատարել, իսկ յիշեալ վանքերը կատարելապէս աղօթասաց եւ հսկող անապատներ էին: Միայն թէ Շնորհալիին աւելցուցած երգերն ու շարականները դուռ բացին սաղմոսները զանց ընելու, եւ անոնց տեղ երգերը փոխանակելու, որով տեսակ մը փոխանակութիւն յառաջ եկաւ, եւ ոչ իսկապէս յաւելում ու բարդութիւն: Հնար է ենթադրել, առանց պատմական ստուգութեանց դէմ գացած ըլլալու, որ Շնորհալին ոչ իր ամէն գրածները պարտաւորիչ հռչակեց, այլ հանդիսութեանց շքեղութեան համար պատրաստուած յաւելումները, նմանողութեան նախանձայուզութեամբ եւ ժամանակաց հոլովմամբ պարտաւորիչ դարձան Շնորհալիին կամքէն եւ հրամանէն անկախաբար: Յայտնի կ'երեւի թէ բնական միտումով ու փափաքով ալ եկեղեցական պաշտամանց շքեղութեան սիրահար անձ մը եղած է նա, բայց ամէն առթի մէջ եկեղեցական պաշտամանց իսկական բարեկարգիչ մըն է, ինչպէս եղած էին անցեալ դարերու մէջ Սահակ Պարթեւ, Յովհաննէս Մանդակունի եւ Յովհաննէս Օձնեցի հայրապետները:

990. ՕՏԱՐԱՄՈՒՏ ԾԷՍԵՐ

Շատեր կ'ուզեն Շնորհալիին վերագրել Հայ եկեղեցոյ արարողութեանց մէջ մուծուած ինչ ինչ փոփոխութիւնները, որոնք Կիլիկեցոց գարէն սկիզբ առին, եւ Լատին եկեղեցոյ նմանողութիւն են եղած: Այսպէս են Լատիններուն եպիսկոպոսական թագին կամ խոյրին եւ կորագլուխ գաւազանին կիրառութեան ընդունուիլը, օձագլուխ գաւազանին՝ վարդապետներուն, եւ բոլորչի սաղաւարտին՝ քահանաներուն անցնիլը, պատարագին ժամամուտէն առաջ աւելցած մասին զանազան կտորները, քահանայական աստիճաններուն չորսէն եօթնի վերածուիլը, եւ ընդհանրապէս յունական գրութենէն հեռանալով դէպի լատինական գրութիւն մօտենալը: Հայոց եկեղեցոյն նախապէս քահանայական չորս աստիճաններ միայն ընդունած լինելը, այսինքն ընթերցող, դպիր, սարկաւազ եւ քահանայ, մինչեւ հիմա պահուած արարողութիւններէն ալ յայտնի է, քանի որ չորսէն դուրս աստիճաններուն համար ոչ յատուկ զգեստ կայ եւ ոչ յատուկ պաշտօն: Լատինական դրութեամբ ընդունուած եօթն աստիճաններն են, դոնապան, ընթերցող, երգմնեցուցիչ, ջահընկալ, կիսասարկաւազ, սարկաւազ եւ քահանայ, բայց յատուկ գործեր եւ տեղեր չունին Հայ ծեսին մէջ, եւ հազիւ թէ կը յիշուին եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան ներկաներուն մէջ: Ըստ այսմ աստիճաններուն չորսէն եօթնի վերածուիլը պատահական փոփոխութիւն մնացած է, եւ ծիսակատարութեանց ներքինին չէ թափանցած: Այդ եւ միւս փոփոխութիւններուն Շնորհալիին վերագրելը՝ մենք բոլորովին անհիմն կը գտնենք: Շնորհալիին գրուածներուն մէջ, որ այնչափ առատ են, երբեք այսպիսի ակնարկ մը չկայ: Լամբրոնացին որ Շնորհալիէն ետքը ծաղկեցաւ, եւ *Դասուց աստիճանաց* վրայ յատկապէս գրեց (ԼԱՄ.80-92), եօթն աստիճանները կ'անցիտանայ տակաւին, եւ միայն չորս աստիճանները կը յիշէ (ԼԱՄ.84): Աւելցնենք որ Շնորհալին բոլոր իր հայրապետութեան ժամանակ Լատիններու հետ եւ Հռոմի հայրապետներուն հետ բնաւ յարաբերութիւն չունեցաւ, անոնցմէ առաջարկ կամ թելադրութիւն չստացաւ, որ լատինական ձեւ մը կարգադրէր: Ընդհակառակն միայն ու միայն Յոյներու հետ բանակցեցաւ, եւ չէր կրնար անոնցմէ աւելի հեռանալու ձեւեր

ստեղծել: Վերջապէս այժմ գործածական դարձած ձեռնադրութեան մաշտոցը, որ յայտնապէս լատինական հետքեր կը պարունակէ, Ներսէսի ընտիր գրիչէն ելած ըլլալու նշաններ չունի: Հետեւաբար կրնանք վստահօրէն ըսել, թէ Շնորհալին հայկական պաշտամունքը ընդարձակեց իր բնիկ ձեւին եւ հին կազմութեան համեմատ, եւ ոչ մի օտար բան անոր վրայ չբարդեց, կամ օտար ուղղութեամբ չայլայլեց: Իսկ ինչ որ Կիլիկեան շրջանէն մուծուած նորութիւններ են (941), Շնորհալիէն ետքի ժամանակներուն պէտք է պատշաճեցնել, երբ Լատիններու հետ յարաբերութիւններ աւելի ընդարձակ եւ աւելի զիջողական կերպարան ստացան:

991. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Առիթ ունեցանք տեղտեղ անցողակի ակնարկներով ճշդել Շնորհալիին տեսակէտը իր միութենական ձգտումներուն մէջ (970), բայց պէտք կը զգանք անգամ մըն ալ անդրադառնալ սոյն կէտին վրայ, որ մեծ նշանակութիւն ունի Շնորհալիին նկարագիրին համար, եւ մեծ կարեւորութիւն ունի ապագայ եղելութեանց մէջ: Ներսէս առաջին քայլն ընողն է միութեան ճամբուն մէջ, եւ առաջին դուռը բացողը Մամեստիոյ այցելութեան առթիւ (951): Թէպէտ Ալեքս դուքսն ալ առիթ ընծայեց այդ բանակցութեանց, սակայն նոյնիսկ Ներսէսի Մամեստիա հանդիպիլը, դիտումնաւոր գործ մը կրնայ նկատուիլ: Ներսէս անկեղծ եւ ճշմարիտ եւ բոլորանուէր փափաքող մըն էր, որ Քրիստոսի եկեղեցին պառակտող բաժանումը վերցուէր, եւ իրարու դէմ մրցող չորս ճիւղերը, Հայն ու ասորին, Յոյնն ու Լատինը, դադարէին իրարու դէմ պայքարելէ եւ զիրար նախատելէ, եւ Քրիստոսի եկեղեցին փայլեցնէր աւետարանական սէրը եւ եկեղեցական միութիւնը: Սակայն երբեք միտքէն չանցուց, որ եկեղեցիներէն որեւէ մէկը, իրը կամ ուրիշը, միւսները ընկուզող եւ ջնջող եւ անոնց իրեն վերածող ձեւ մը առնէ: Փափաքեցաւ որ եկեղեցիներ իրարու համաձայնին էական եւ դասանական կէտերու մէջ, միտքի եւ ուղղութեան համաձայնութեամբ, բանաձեւերն ու բացատրութիւնները ազատ թողլով իւրաքանչիւրին, միայն թէ քրիստոնէութեան հիմը կազմող, Երրորդութեան ու Մարդեղութեան ու Փրկագործութեան խորհուրդները իրենց իսկութիւնը չկորսնցնեն: Բոլոր ծիսական կէտերը, խմորուն կամ անխմոր հացը, անապակ կամ ջրախառն բաժակը, Դեկտեմբեր 25ը կամ Յունուար 6ը, ձիթէնին կամ շուշմայի ձէթը, պատկերներ օրհնելը կամ օծելը եկեղեցիին մէջ կամ դուրսը աղօթելը, խաչերուն բեւեռ զարնելը կամ չզարնելը, եւ ուրիշ այս տեսակ տարբերութիւններ, Շնորհալիին միտքով, ոչ միութիւնը խանգարող էին, եւ ոչ միութեան համար անհրաժեշտ էին: Նա իր միտքին մէջ կրնար ընդունիլ, որ միութեան սիրոյն այս կամ այն կողմը զիջողութիւններ ալ ընէ, որպէսզի միւս կողմը շահի եւ հանեցնէ, բայց այդ կէտին մէջ ալ զիջողութիւնները փոխադարձ կը պահանջէր, եւ երբեք չէր ընդունէր, որ զիջողութիւնը իբր մոլորութենէ դարձ նկատուէր: Նմանապէս չէր հանդուրժէր որ մէկ եկեղեցին միւսին վրայ գերիշխանութիւն պահանջէր կամ ունենար, այլ ամէնքը միեւնոյն Երկնաւոր Գլուխին հետ միացած անդամներ նկատուէին: Հոգ չէր որ իւրաքանչիւրը իրեն կարեւորութեան եւ ասանդական դիրքին համար՝ ազդեցութեան տարբեր աստիճաններ ունենար, միայն թէ տիրապետութեան ձեւին չփոխարկուէր: Քայլ մը եւս առջեւ անցնելով կրնանք ընդունիլ, որ Շնորհալիին իր միութենական ձգտումներուն մէջ քրիստոնէական եւ աւետարանական սկզբունքներուն հետ՝ ազգասիրական եւ քաղաքագիտական զգացումներ ալ ունէր, եւ իր տառապեալ եւ վարատական Հայ ազգին համար իսկական օգնութիւն եւ զօրութիւն մը կը փնտռէր, քրիստոնէաներու համերաշխ միութեան մէջ: Բայց միթէ կը մեղանչէ՞ր, երբոր շնորհիւ քրիստոնէական միութեան, աշխարհիս մէջ ալ խաղաղութիւն եւ բարօրութիւն եւ ապահովութիւն կը փափաքէր հայթայթել իր վշտակիր հօտին: Ահա հայադաւան եկեղեցւոյ ճշգրիտ տեսակէտը, որուն նշանաւոր ներկայացուցիչն է Ներսէս Շնորհալի հայրապետը, որ գովելի

նախանձայուզութեամբ նախաձեռնարկ եղաւ աստուածահաճոյ գործի մը, եւ որուն հետեւեցան իր անմիջական եւ հեռաւոր յաջորդները: Այլ դժբախտաբար ոչ ամէնքը կրցան՝ նժարը հանգիտակշիռ կէտին վրայ պահել իրեն պէս, այլ բուն տենչէ մղուելով, եւ կամ օտարներուն հրապոյրներէն խաբուելով, հաւանեցան պահանջէն անգին ալ անցնիլ եւ զիջողութիւնը համակերպութեան հետ շփոթել:

992. ՅԻՇԱՏԱԿՆ ՈՒ ՏՕՆԸ

Ներսէս Շնորհալի այն սակաւաթիւ երանելիներէն մէկն է, որոնք այժմ տօնելի են Հայ եկեղեցւոյ մէջ, եւ հինգերորդ դարուն մէջ փակուած տօնացոյցին վրայ աւելցած են: Հաւատոյ համար նահատակուած մարտիրոսները մէկ կողմ թողլով, որոնք յատուկ դասակարգ մը կը կազմեն, եւ որոնց տօնելի ըլլալը աւելի դիւրմբռնելի է, մինչեւ հիմա յիշուածներէն Օձնեցին ու Նարեկացին ու Կլայեցիին միայն ունինք տօնացոյցի անցած: Օձնեցիին (576) եւ Նարեկացիին (813) վրայ խօսած ենք իրենց տեղերը, իսկ Կլայեցիին յիշատակին տօնական դարձած լինելուն վրայ գիտցածնիս այն է, թէ ԺԴ. դարուն սկիզբները, այսինքն անոր մահուրնէ իբր 130 տարի ետք, Կիլիկիոյ մէջ Ստեփանոս Գոյնեթիցանցէ գրուած տօնացոյց մը, զոր կրցած ենք տեսնել, Ներսէսի Կլայեցւոյ տիւնը չունի (ԳՈՅ.) եւ Թարգմանչաց տօնին այժմ յիշուածներէն (ՏՕՆ.239) միայն Մետրոպոլիտ ու Եղիշէն կը նշանակէ, իսկ Մովսէս Քերթոզ, Դաւիթ Անյաղթ, Գրիգոր Նարեկացի եւ Ներսէս Կլայեցի չեն յիշուած, ինչ որ կը ցուցնէ թէ Ներսէսի՝ մահուան թուականէն սուրբերու կարգ անցած լինելու խօսքը հաստատուն հիմ չունի: Եւս առաւել չի կրնար հաստատուիլ, որ Մանուէլ կայսր հրամայած ըլլայ, Ներսէսի անունը *յիշատակել ընդ առաջին սուրբսն տօնախմբութեամբ* Յունական եկեղեցւոյն (ԸՆԴ.166), վասնզի ասանկ սովորութեան կամ աւանդութեան մը գոյութիւնը ուրիշ կողմէ չի հաստատուիր: Այլ թէ երբ սկսաւ տօնուիլ, պէտք էր գրչագիրներու ժամանակագրական ուսումնասիրութիւն մը ընել, եւ մենք ձեռուրներնուս ներքեւ չունինք առ այս պէտք եղած ատաղձը: Ծշմարտաման է կարծել, թէ սկիզբէն իբրեւ լոկ տարեդարձի համար կատարուած պաշտօններ, ժամանակ անցնելով տօնի փոխարկուած են: Նկատողութեան արժանի կը սեպենք դիտել տալ, թէ Վկայասէրին կամ Պահլաւունիին չտրուած պատիւի մը՝ Շնորհալիին տրուած ըլլալը, պէտք է յառաջ եկած ըլլայ գլխաւորապէս եկեղեցական պաշտամանց եւ ծիսակատարութեանց մասին ունեցած արդիւնաւորութենէն, որ զինքն կը մատնանշեն իբր հոգեսէր եւ աղօթասէր, եւ կատարելապէս կրօնաւորական կեանքին նուիրեալ անձ մը: Իր բարեպաշտական իղձերուն ճշգրիտ պատկերը կը կարդանք Հաւատով խոստովանիմ՝ անգուգական աղօթքին մէջ, որ ճշմարիտ ուղղամիտ հաւատացեալի զգացմանց իսկատիպ նկարագիրն է, եւ շատ խորհրդաւոր գործ մը կատարած են անոնք, որ լեզուներու թարգմանելով բոլոր քրիստոնէայ աշխարհքին ծանօթացուցին այդ սքանչելի աղօթքը: Մենք չպիտի վարանինք հռչակել Շնորհալին՝ իբր Հայ եկեղեցւոյ անկեղծ ախոյեան եւ հայադաւան դրութեան ճշմարիտ ներկայացուցիչ, որ աւելի ճշդութեամբ գիտցած է ձգել եւ ճշդել մեր ազգային եկեղեցւոյն ուղղութիւնը: Ներսէս Շնորհալի յունադաւանութեան յանձնառու աղեժ չէ, հռոմէադաւանութիւնը միտքէն իսկ անցուցած չէ, եւ հայադաւանութիւնը բոլորով սրտիւ պաշտպանած է, ինչպէս յառաջ բերուած քաղուածներէն տեսնուեցաւ: Միակ տարբերութիւնը զոր կրնանք դնել Շնորհալիին պարզաբանած դրութեան՝ եւ իրմէ առաջուաններէն ոմանց ընդունած դրութեան մէջ, Քաղկեդոնիկներու եւ Երկաբնակներու դէմ նզովքէ զգուշանալն է, եւ յունադաւաններուն հանդէպ իբր զիջողութիւն ընդունիլը, թէ երկու բնութիւն դաւանելով նեստորական դրութենէ տարբեր միտք կարենան ունենալ, փոխադարձաբար պահանջելով որ Յոյներն ալ ընդունին, թէ Հայեր մի բնութիւն դաւանելով եւ տիրական դրութենէ տարբեր միտք ունեցած են: Այդ պայմաններու ներքեւ երբեք Շնորհալին

յունադասան քաղկեդոնիկ մը չ'ըլլար, եւս առաւել հռոմէադասան երկաբնակ մը չ'ըլլար, որ Հռոմի հետ որեւէ ամենափոքր մերձաւորութիւն կամ յարաբերութիւն իսկ ունեցած չէ: Չարմանալի է որ Հռոմէադասաններ՝ զուտ ու թունդ հայադասանի մը յիշատակը իրենց սուրբերուն կարգը դասելու յանձնառու եղած ըլլան: Հռոմի կամ Պետրոսի նկատմամբ քերթողական գովեստներ, կամ հռետորական դարձուածներ, ոչ դաւանութիւն կը կազմեն, ոչ հռոմէական դրութիւն կ'արձագանգեն եւ ոչ հռոմէադասաններու ընթացքը կ'արդարացնեն, որոնք իրենց հիմնական փաստ մը չունին, եւ ըրածնին պէտք է նկատուի՝ իբրեւ քմահաճ սովորութեան մը արդիւնքը:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՏՂԱՅ

933. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Շնորհելին մեռած աստն պատուիրեաց նստուցանել յաթոռն գտեր Գրիգորիս մականունն Տղայ (ՍՄԲ. 102), բայց Գրիգոր Տողայ, որ Ներսէսի աւագ եղբորորդին էր, այդ միջոցին Հռոմկլայէ հեռու էր, եւ չէր մերձ մահու հօրեղբօրն (ՄԻԽ. 472), այլ հայրապետական յանձնարարութիւններով Կիլիկի կը գտնուէր, եւ Ինչպէս կը կարծենք, Մլեհի եւ Հերթումի մէջ եղած գժտութիւնները եւ պատերազմները դադրեցնելու կ'աշխատէր: Անյարմար չէ ճիշդ այդ միջոցին պատշաճեցնել Լամբրոնի պաշարումն ալ, զոր պատմեցինք(՝ 982): Միխայէլ կը կարծէ թէ Գրիգոր Տղայի բացակայութիւնը համարձակութիւն տուած ըլլայ Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսական մատանիին տիրանալ եւ կաթողիկոս հռչակիլ եւ Գրիգոր Տղան մերժել եւ անոր Հռոմկլայ մտնելը արգիլել, որով սա դիմած կ'ըլլայ առ փեսային իւր, առ պարոն Մլեհ, իսկ Մլեհ Հալէպի սուլտան Նուրէտտինի օգնութեամբ Ապիրատը հեռացուցուած եւ Տղան հաստատած ըլլայ կաթողիկոսական թոռին վրայ (ՄԻԽ. 472): Միխայէլ անձնական տեղեկութիւն ալ կը յաւելու այդ գործին մասին պատմելով, թէ որչափ ալ ինքն ուրախ եղած ու խնդացած է Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալուն համար, զի այր գովելի եւ գիտնական էր, բայց մեղդրած է զայն, որովհետեւ յորժամ անուանեալ էր հայրապետ մի՛ պարտ էր մնալ նոյնն: Միանգամայն խրատած է տղան որ երեւելի եւ հռչակաւոր, եւ ամենեւին անխոտան եւ պարկեշտ Հայ ազգին վրայէն վերցնէ զկեղտ անուն արծաթասիրութեան, որուն մէջ ուրիշ մեղաւոր չկայ եղեր այդ մասին, բայց ի միոյդ, իբր թէ Գրիգոր Տղայէն զատ արծաթասէր Հայ եղած չըլլայ եւ սա ալ յանձն առած ըլլայ խրատը: Միխայէլ կը պատմէ եւս որ ինքն Ապիրատին համր միջնորդած ըլլայ, զի Տղան պատուով կայցէ զնա ի տեղուոջ ուրեք, եւ թէ այս կերպով Ապիրատը Լամբրոնի արքեպիսկոպոս նշանակուած ըլլայ (ՄԻԽ.473):

994. ՏՂԱՅԻ ՅԱԶՈՐԴԵԼԸ

Որչափ ալ Միխայէլ շատ հանգամանօրէն կը պատմէ այդ եղելութիւնը, եւ իրեն մասնակցութիւննալ մէջը կը խառնէ, այսուհանդերձ մենք պիտի չկարենանք կատարեալ ստուգութիւն տալ այդ եղելութեանց, եւ Միխայէլը անհիմն զրոյցներու արձագանգ եղած պիտի ըսենք: Եթէ եղածները տառական ճշդութեամբ ընդունինք, շատ նշանաւոր եւ աղմկալից պարագայից հանդէպ գտնուած պիտի ըլլայինք. Ապիրատի կաթողիկոս հռչակուիլը եւ օծուիլը, Տղային Հռոմկլայէ մերժուիլը, Մլեհի պատերազմի ելլելը, Նուրէտտին սուլտանին միջմտելը, Ապիրատի գահընկէցութիւնը, գահընկէց կաթողիկոսի կերպարանով մնալ,ս եւ Տղային անմիջական յաջորդ նշանակուիլը, մինչ իրօք անմիջական յաջորդ ալ չեղաւ: Ազգային պատմագիրներէն ոչ մէկը, բնաւ ակնարկ իսկ չունի այդպիսի եղելութեան վրայ, եւ Լամբրոնացի (ԸՆԴ. 166), Վահրամ (ՎԱՀ. 218) ու Սմբատ (ՍՄԲ. 102), որ հաւասարալէս ժամանակակիցներ են, ինչպէս նաեւ ուրիշներ,

Գրիգոր Տղան խաղաղութեամբ եւ առանց երբեք ընդդիմութեան Շնորհալիին յաջորդած գիտեն: Ապիրատը՝ որ շարունակ գործելու մէջ գտնուեցաւ, եւ որուն վերջէն կաթողիկոսանալը խնդիրներու լ առիթ տուաւ, երբեք կաթողիկոս եղածի, յաջորդութենէ մերժուածի ու նշանակուածի պէս չի ներկայացուիր, եւ անմիջապէս Տղային յաջորդելու իրաւունք ունեցողի կերպարանը չունի: Այս պատմական եղելութիւնները հիմնովին կը հերքեն Միխայէլի յառաջ բերած պատմութիւնը: Վարդան կը յիշէ իրաւ թէ Գրիգոր Տղայ առնու զքօղն ձեռնադրութեամբ Նորադնին, եւ թէ Գրիգոր Ապիրատ չոքաւ ի Լամբրոնն (ՎԱԲ.129), սակայն բնաւ Ապիրատի կաթողիկոսացած եւ յետոյ մերժուած ըլլալուն մասին ակնարկ մը չունի, ինչ որ երբեք լռութեամբ անցնելու պարագայ մը չէր: Իսկ Նուրետտինի ձեռնադրութիւնը ամէն առիթի մէջ կարելոր պայման մըն էր, քանի որ կաթողիկոսը Հռոմկլայի իշխան կը նկատուէր, եւ այդ իշխանութիւնն ալ Հալէպի սուլտաններուն հովանաւորութեան ներքեւ էր: Մեր տեսութեամբ եղածը ամօժանայ տեղակալութեան մը պէտք է վերածել: Շնորհալիի մահուան ատեն Գրիգոր Տղան բացակայ ըլլալուն, Գրիգոր Ապիրատ կնիքին եւ հայրապետաննոցին տէր դարձած եւ պաշտօնական գործերը ստանձնած պէտք է ըլլայ, առանց կաթողիկոս հռչակուելու կամ օծուելու: Գուցէ երկու հօրեղբօրորդի Գրիգորներու համար կողմնակցութիւններ ալ տեղի ունեցած ըլլան, բայց Ներսէսի կտակին հետ Մլեհին ալ ազդեցութիւնը որոշիչ դարձած պիտի ըլլան Վասիլեան Շահանեան Գրիգորի նախադասելու, քանի որ ինքն Մլեհ ալ Վասիլի փեսայ եւ Գրիգոր Տղայի քեռայրն էր: Ասկէ աւելի բան մը չ'ընդունիր պատմական պարագաներուն ուսումնասիրութիւնը, եւ Միխայէլ Ասորի յընդայոյ զրոյցները իբր եղելութիւն պատմող պիտի նկատուի:

995. ԱՆՈՒՆՆ ՈՒ ՏԱՐԻՔԸ

Մինչեւ որ Գրիգոր Տղայ Հռոմկլայ դառնար ու Մլեհ հասնէր, ընտրական գործողութիւնը լրանային ու նորընտիրը օծուէր, միջոց մը պէտք է անցած ըլլայ, եւ հազիւ 1173 տարւոյ վերջերը կրնայ նա պաշտօնին գլուխը անցած ըլլալ: Կաթողիկոսական ձեռնադրութեան ներկայ եղած են Հռոմկլայի շրջանակներուն եպիսկոպոսներ, եւ անոնց մէջ երկու ալ Ասորի, Գրիգորիոս Բէտունի եւ Վասիլիա Ռապանի եպիսկոպոսները: Այդ առթիւ Հայոց եւ Ասորւոց աթոռներու մէջ եղած հին սահման կամ սովորութիւնն ալ կը վերանորոգուի, ու նոր աթոռ բարձրացող հայրապետը իրեն դաւանութիւնը միւսին կը դրկէ երկու եպիսկոպոսներու պտգամաւորութեամբ (ՄԻԽ. 472): Այդ սովորութիւնը հնաւանդ էր առջի դարերուն մէջ բոլոր հայրապետական աթոռներու մէջ, որով կը պահէին իրարու մէջ եղած հոգեւոր հաղորդակցութիւնը: Գրիգոր Բ. կաթողիկոսի տրուած Տղայ մականունը, կարծել տուաւ թէ շատ մանկահասակ աթոռ բարձրացած ըլլայ, նոյնիսկ աւելի երիտասարդ քան Գրիգոր Գ. Պահլաւունին (§ 927): Սակայն հնար չէ այդ բացատրութիւնը ընդունիլ, գիտնալով որ արդէն 1138ին, իր հօրը գերութեան ատեն (§944), նորահաս պատանի մըն էր, եւ իր հօրեղբայրներուն հսկողութեան ներքեւ Հռոմկլայի հայրապետանոցը կը փոխադրուէր, եւ անդ կը մեծնար իբրեւ կաթողիկոսին տղան (§ 945): Ուստի այս պարագայէն միայն ստացած կ'ըլլայ նա Տղայ մակդիր անունը, ապա թէ ոչ յիշեալ պատահարէն 25 տարի ետքը աթոռ բարձրացած ըլլալով, մերձաւորաբար, եթէ ոչ աւելի, քառասուն տարեկան աթոռ բարձրացած պիտի ըսուի: Գրիգոր Բ. որ Տղայն մականկոչեալ էր, նաեւ յաղթանդամ էր հաստատեալ (ՎԱՀ. 218), որ է բարձրահասակ եւ անձնեայ կերպարան, պարագայ մը որ գրեթէ բոլոր Պահլաւունի կաթողիկոսներու տամար կը յիշուի, եւ Մագիստրոսի սերունդին, եւ յատկապէս Ծովքեցւոց ճիւղին, բարձր հասակ եւ փառաւոր կերպարան ունեցած ըլլալուն հաստատութիւն կու տայ:

996. ՄԱՆՈՒԷԼԻ ԴԻՄՈՒՄԸ

Միութենական խնդիրը խիստ կարեւոր եւ հետաքրքրական կէտի վրայ կը գտնուէր՝ երբ Շնորհալին կը վախճանէր: Անդին Մանուէլ իր հոչակաւոր ինը առաջարկութիւններուն մասին՝ Հայերուն վճռական պատասխանին կը սպասէր միամիտ վստահութեամբ, ասդին Հայեր չէին ուզեր միութենէ սպանուած յոյսերը խանգարել, բայց առաջարկներուն ծանրութեան առջեւ կը տատամսէին, եւ Արեւելեաններուն մօտ պատամաւոր դրկուած Ստեփանոս եպիսկոպոսի դարձին կը սպասէին, որ անոնց տրամադրութեան վրայ սպասեցուցարար: Մանուէլ երբ Ներսէսի մեռնիլը կը լսէ, խորապէս կը վշտանայ, վասնզի կը կարծէր թէ Ներսէս իրեն համամիտ էր, եւ ինքնիրեն կը հառաչէր, Չի արդ զիմս փափաք անկատար թողեալ ժամանեցեր առ Քրիստոս (ԸՆԴ. 165): Բայց որպէսզի գործը չարգելուի, անմիջապէս երրորդ անգամ ըլլալով ճամբայ կը հանէր Թէորիանոս մագիստրոսը, որպէս զի Ներսէսի յաջորդը շնորհաւորէ, բայց աւելի որպէսզի զայն քաջալերէ եւ յորդորէ, օժանդակէ եւ խրատէ, որ սկսեալն ի նախնոյն եւ յերանելի հօրէն քո՝ ի ձեռն քո կատարեսցի (ԸՆԴ. 166): Թէորիանոս չկրցաւ իր ճամբան շարունակել, սաստիկ պատերազմ կար Յունաց կայսրութեան եւ Իկոնիոնի սուլթանութեան մէջ, որ Ռում կամ Յունական կը կոչուէր, յունական երկիրներու մէջ հաստատուած ըլլալուն համար: Կայսրութեան պաշտօնական անձերուն վտանգաւոր էր սուլթանութեան երկիրներէն անցնիլ, Թէորիանոսի ալ հնար չեղաւ Հռոմկլայ հասնիլ, քանի որ ցամաքի ճամբով ուղեւորած էր: Ուստի ստիպուեցաւ անձամբ երթալու գաղափարէն հրաժարիլ, սոսկական բայց բայց հաւատարիմ սուրհանդակ մը ճարեց՝ կայսերական նամակը Հռոմկլայ նոր կաթողիկոսին հասցնելու, եւ ինքն ստիպուած ետ դարձաւ Բիւզանդիոն, ուր սակայն կայսրը չգտաւ, վասնզի նա մեկնած էր Ալլազգիներուն դէմ պատերազմի երթալու համար:

997. ԳՐԻԳՈՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Գրիգոր Տղայ կայսերական նամակին վրայ ուրաք եղել յոյժ (ԸՆԴ. 116): Ինքն ալ իր նախողին նման անկեղծ փափաքող մըն էր միութեան, եւ միխթարական պէտք էր ըլլար, որ կայսրը իրեն ալ կը ցուցնէր այն յարգանքն ու վստահութիւնը, զոր իր պատուական հօրեղբօրը ցուցուցած էր: Թէորիանոսի վիճաբանութեանց համեմատ, սրբակրօն եպիսկոպոսն Գրիգոր, ազգական ամենասուրբ կաթողիկոսին Ներսէսի, իբր թէ սաստիկ ձայնիւ աղաղկեաց այն ստեղծ եւ ասաց. Ես ի Հռոմայեցւոց կողմանէ եմ. որ ոք ոչ ասէ ի Քրիստոս գերկու բնութիւն, նգովեալ լիցի, (ԿԱԼ. 261), եւ դարձեալ. Ես ի Հռոմեացւոց կողմանէ եմ եւ միաբանիմ նոցա (ԿԱԼ. 263): Թէորիանոս չ'որոշէր թէ Ներսէսի երկու երբօրորդի Գրիգորներէն ո՞րն է այս խօսքերը ըսողը, եւ թէպէտ Տրդային պատշաճեցնողներ կան, բայց մենք չենք կարծեր, որ անիկա իր հօրեղբայն ալ կանխելով, համարձակած ըլլայ ի նպաստ երկու բնութիւն բանաձեւին կարծիք տալ: Հետեւապէս չի կրնար ալ ըսուիլ, ինչպէս ոմանք համարձակեցան, թէ Գրիգոր Տղայ կանխաւ քաղկեդոնականութեան համոզուած ըլլայ: Միութեան ընդհանուր առմամբ նըպաստաւոր, իսկ միութեան համար առաջարկուած պայմաններուն բոլորովին հակառակ եղած էր Գրիգոր, եւ այնպէս ալ կը մնար: Այդ միջոցին Ստեփանոս եպիսկոպոս ալ Արեւիքէն դարձաւ, եւ անոր բերած տեղեկութեանց վրայ աւելի համարձակութիւն ստացաւ իր ուղղութեան վրայ, ըսելով թէ անոնք ալ գրով եւ բանիւ համաձայն են հաւանիլ մերովն (ԸՆԴ. 323), այսինքն հայ եկեղեցւոյ գրութեամբ միութեան ձեռնարկը մշակել, իսկ առաջարկեալ պայմանները մերժել: Իսկոյն փութաց Գրիգոր նոյն իմաստով պատասխանել Մանուէլէ եկած նամակին (ԸՆԴ. 166-168), թէ իր կողմէն, եւ թէ յանուն ժողովոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. ժողով բառը ոչ իբրեւ գումարումն, այլ իբրեւ լրումն

եկեղեցւոյ իմաստով: Նախ կը յայտարարէ թէ ինքն իր նախորդին բանիցն աշակերտ է, եւ փափաքող առ ի գշինուածսն աւարտել, սակայն եկած առաջարկներուն բովանդակութիւնը՝ իրենցմէ զոմանս յետս նահանջէ ի խաղաղութենէս, ուստի կը խնդրէ թերեւացուցանել ի նախակարգեալ գլխոցն, եւ բաղձանք մեծ կը յայտնէ առնթեր լինել աստուածասէր արքային ապագայ բանակցութեանց, քանի որ անդէն ելեալ է ի հանդէս պատերազմի ընդդէմ անօրինաց, եւ կ'աղօթէ զյաղթութեան կատարումն, որ փառաւոր կերպով Հռոմկլայ ալ գայ, եւ միութեան գործը լրացնէ: Իր նամակը կը յանձնէ Կոստանդին անուն յոյն քահանայի մը, որ առ ոտս սրբոց հարցն անեալ է Հռոմկլայի մէջ, եւ ամենայնին հասու է՝ որ առ ի սուրբ աթոռն խորհրդոց եւ նոյնինքն նամակագիր կայթողիկոսը դաստիարակեալ է, որով կրնայ կարողապէս յայտնել լեզուաւ՝ զճշմարտութիւն գրելոցն: Այդ առթիւ կը խնդրէ որ նոյն Կոստանդինը Միջագետաց Հերապոլիսի, այժմեան Միմպէժի, արքեպիսկոպոս կամ մետրապոլիտ ձեռնադրուի Անտիոքի պատրիարքին կողմէն, որ էր Կիւրեղ, եւ Անտիոքի Լատիններէն գրաւուելուն պատճառով, աթոռէն վտարուած Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր: Այս եղելութեանց թուականը պէտք է նշանակենք 1174 տարին: Կոստանդին Հերապոլսեցի, Մանուէլի հանդիպեցաւ Փոքր Ասիոյ մէջ պատերազմին հանդիպեցաւ Փոքր Ասիոյ մէջ պատերազմին տեն, ու նա չկարենալով այդ տեսակ խնդիրներով զբաղիլ, առաքեաց գնա ի քաղաքն թագաւորական, այնտեղ իրեն սպասե մինչեւ ի դարձն իւր ի պատերազմէն (ԸՆԴ.168):

998. ՄԼԵՀԷ ԵՏԶԸ

Հայեր չմասնակցեցան պատերազմին, որ Մանուէլ կայսեր եւ Գլընասլան սուլտանին միջեւ կը մղուէր ամենայն ուժգնութեամբ եւ անորոշ բախտով: Լամբրոնի Հեթումը իսկ չի յիշուիր Մանուէլի օգնող գունդերուն մէջ թեպէտ Լամբրոնցիներ սերտ կապուած էին կայսրներուն ծառայութեան: Արդէն յիշեցինք Մլեհի չարամիտ եւ չարասիրտ ընթացքը, որով աստի եղած էր իշխաններուն եւ ժողովուրդին (§982), բայց տակաւին կը տուկային եւ կը տանէին, զի միանգամայնքաջութեան ձիրքեր եւ աշխարհաշինութեան արդիւնքներ ալ ունէր: Բայց ամէն բանի ալ չափ մը կայ, եւ վերջապէս Մեղ անտանելի դարձաւ իր բռնապետական ընթացքով, եւ իր իշխաններուն մէջ կազմուած համաձայնութեան հետեւանօք սպաննուեցաւ Միսի մէջ (ՎԱՀ.211): Եթէ Միսիայելի հաւատանք, սպաննողներ պատուով թաղումի իսկ չարժանացուցին Մլեհի մարմինը, եւ արկին շանց (ՄԻՄ. 476), մինչ ազգայիններ կը վկայեն թէ Մեծքար վանքը թաղուեցաւ (ՎԱՀ. 211), Անարգարայի մօտերը, զոր ինքն իսկ պայծառացուցած էր Տարագոսեան վկայից գերեզմաններուն վրայ: Գուցէ աստելութեան բուն կիրքերու ներքեւ պահ մը նախատուեցաւ բռնակալ Մլեհի դիակը: Իշխանապետութեան յաջորդութեան հրախրեցաւ դժբախտ Ստեփանէի (§ 948) երեց որդին Ռուբէն: Թորոսի որդին Ռուբէն սպաննուած էր (§ 913), Մլեհի ալ Ռուբէն որդի մը ունենալը, թեպէտ յիշուած (ՄԻՄ. 45), բայց տակաւին կենդանի եղած ըլլալը յայտնի չէ. ըլլար ալ Մլեհի մը որդին չէին ուզեր Հայ իշխաններ իրենց վրայ իշխանապետ ունենալ: Երբոր Ստեփանէ Յոյներէն չարաչար սպաննուեցաւ (§948), Պապերոնի իշխան էր Բակուրան, որդի Սմբատ իշխանի, եղբորորդի Օշին իշխանին Լամբրոնի, եւ թոռնորդի Արցախէ գաղող Գանձակեցի Օշինի: Այդ Բակուրանի քոյրն էր Ռիթա, Ստեփանէի կինը, որ իր երկու մանր զաւակները առնելով Պապերոն եղբորը մօտ պաւիսեցաւ 1157ին, եւ այնտեղ մեծցան կրթուեցան Ռուբէն Բ. ու Լեւոն Բ., որ նշանաւոր դէմքեր եղան Ռուբինեան ազգատոհմին մէջ: Այդ տեսութեամբ Բակուրանի անունը պէտք է երախտապարտութեամբ յիշուի պատմութեան մէջ, իբրեւ րկութիւն ալ դաստիարակողը, զի առ Բակուրան էին զարգացեալ (ՄԱՄ. 138): Ռուբէն թէ՛ իբրեւ Լեւոն Ա.ի թոռներուն երիցագոյնը, եւ թէ իբրեւ լաւ պատրաստուած իշխան մը, համահաճ հաւանութեամբ իշխանապետութեան գահը

բարձրացաւ. եւ էր նա բարեմիտ, առատ, տեսլեամբ գեղեցիկ, ի զինուորութեան արի, եւ ի նետելն աջող: Իր առաջին գործերէն մին եղաւ Մլեհի հաւաքած գանձերը իւրացնելով չպահել, այլ սփռել ի պէտս եւ յանպէտս, որով անուշացէր զսիրտս իշխանաց, եւ անոնց օգնութեամբ զհոյս թշնամեացն մղէր, եւ նոյնիսկ Անարգաբա եւ Տարսուն քաղաքները կը նուաճէր (ԱՄԲ. 102): Չուզեց Մլեհի սպանութիւնն ալ անպատիժ թողուլ, եւ կեղծելով նոր սպաննիչները վարձատրել, սպանութիւնը կատարողները ստիպեց ինքզինքնին յայտնել, եւ Ջան իշխան մը ու Ապլղարիպ ներքինի մը, որ թակարդին իյնալով ինքզինքնին մատնեցին, վիզերնին քար կապել տալով հրամայեց ձել ի խորս ջրոց (ՄՄԲ. 103), հաւանօրէն Սմբատի մէջ, որ է Միսի գետակը: Մլեհի սպանութեան եւ Ռուբէնի իշխանապետութեան թուական կը դնենք, Սմբատի ցուցուցած 624ը (ՄՄԲ. 102), որ է 1175 տարին:

999. ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Գրիգոր կաթողիկոսին համար յաջող էր՝ բարեսէր եւ բանիմաց անձի մը իշխանապետութեան զլուխը գտնուիլը, որ կրնար նպաստել Յոյներու հետ մերձաւորութեան կամ միութեան խնդիրին, ինչ որ Հայոց կաթողիկոսին համար՝ ոչ միայն եկեղեցասիրական այլեւ ազգասիրական գործ մըն էր, եւ ստրկաբար չհպատակելով ալ՝ ամենայն եռանդեամբ միութեան գործը կը մըշակէր: Գրիգոր յաջողակ օգնական մը ունէր իր մօտ, իր Շահան հօրեղբոր թոռը, Լամբրոնացի Ներսէս վարդապետը, որ գրչով եւ գործով իրեն մեծապէս կը նպաստէր: Անոր գործունէութեան ասպարէզը աւելի ընդարձակելու, եւ Շնորհալիւ աւանդուած կտակ մը իրագործելու, եւ ծնողաց ուխտադիր փափաքը տեղը տանելու համար, Գրիգոր 1175ին, հագիւ 22 տարեկան եղած Ներսէսը, արքեպիսկոպոսութեան կը բարձրացնէր, որ ութը տարիէ ի վեր քահանայ ձեռնադրուած էր, եւ անոր կը յանձնէր Լամբրոնի եւ Տարսունի եպիսկոպոսութիւնը եւ Սկեռայ վանքին առաջնորդութիւնը, զոր անոր հայրն Օշին հիմնած էր, եւ եղբայրն Վերումնիթականապէս կը պայծառացնէր. իսկ բարոյական եւ եկեղեցական պայծառութիւնը նորապսակ եպիսկոպոսին արդիւնքը պիտի ըլլար: Վերագոյնդ յիշեցինք թէ Գրիգոր Ապիրատ Լամբրոնի արքեպիսկոպոս նշանակուած էր Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալուն առթիւ (§ 993): Բայց Ներսէսի ձեռնադրութեան վրայ յլես Ապիրատ պետը է թողած ըլլայ Լամբրոնն ու Տարսունը, հագիւ տարիուկէս այդ վիճակները հովուելէն ետքը, եւ անցած Անտիոքի արքեպիսկոպոսութեան (ԸՆԴ. 198): Լամբրոնացի Ներսէսի երիտասարդութեան տարիքին մէջ եպիսկոպոսանալը, սովորական բան մըն էր Պահլաւունեաց ազգատոհմին մէջ, որուն կը պատկանէր ինքն մօրենական ծագմամբ, հօրենական սերունդով ալ Օշինեանց հաւասարապէս իշխանական տունէն ըլլալով: Այդ սովորութիւնը որչափ եւ տարօրինակ եւ կանոնական օրէնքներու անհամաձայն, սակայն արդարացեալ բացառութիւն էր՝ նկատելով այն բարձր զարգացումը, խոհական գործունէութիւնը եւ սրբակրօն կենցաղը, զոր բոլոր Պահլաւունի հովիւներ եւ հովուապետներ, Գրիգորեաններ եւ Ներսիսեաններ, առանց բացառութեան ապացուցին իրենց արդիւնաւորութեամբ: Յատկապէս Լամբրոնցիին վրայ խօսելով, պետք է յիշատակենք այն երկասիրութիւնները, զորս իր երիտասարդական տարիքին մէջ գրեց, եւ որոնք իրենց խոհական եւ հմուտ եւ ընտիր պարունակութեամբ կը բարձրացնեն անոր արժանիքը, եւ լիապէս կ'արդարացնեն իրեն համար եղած բացառութիւնը: Եպիսկոպոսութենէն քիչ առաջ գրած էր Կիւրեղ Երուսաղէմացիի՝ Պարսպմանց գիրքին լուծումը: Ձեռնադրութենէն ետքը սկսաւ գրել պատարագի մեկնութիւնը, Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ ճառերուն հետ, զորս աւարտեց 1177ին, եւ միւս տարին գրեց Առակաց գրքին մեկնութիւնը, երրորդ տարին ալ Յայտնութեան մեկնութիւնը թարգմանեց եւ Սաղմոսաց մեկնութիւնը սակաւ. միեւնոյն ժամանակ գրելով ճառեր ու շարականներ եւ

շատ մը սուրբ գրոց մեկնաբանութիւններ, որոնց ամենուն ցուցակը մատենախօսներուն կը պատկանի տայ, իսկ մեր նպատակն է միայն՝ անոր կանխահաս մեծութեան եւ գիտութեան ապացոյցը տուած ըլլալ:

1000. ՄԱՆՈՒԷԼԻ ՆԱՄԱԿԸ

Ամբողջ 1175 տարին եւ յաջորդն ալ Մանուէլ պատերազմի դաշտին վրայ անցուց՝ չկրնալով վերջնական յաղթութիւն տանիլ թշնամիին վրայ, թէպէտ Լամբրոնացին զայն իւրով անձամբն քաջամարտիկ լեալ կըսէ, եւ բազում յաղթութիւն աւ արութիւն ցուցեալ յայլագգիսն: Պատերազմի երկրորդ տարւոյն նոր կիւրակէի օրը, 1176 Ապրիլ 11ին առտուն, տեղի ունեցած արեւի կատարեալ խաւարումը, շատ գէշ տպաւորութիւն գործեց ամենուն վրայ, եւ անոր ազդեցութեան վերագրուեցաւ, նոյն տարւոյ Սեպտեմբերին Մելիտինէի ճակատամարտին մէջ Մանուէլի կրած չարաչար պարտութիւնը, ուր շատ մը կորուստ տուաւ բանակէն եւ 70 հոգի յազգէ թագաւորին սպաննուեցան, եւ ինքն ալ հազիւ մահուրնէ ազատեցաւ. թէպէտեւ երկերիւր զարկ նետից եւ ռմբաց բազմած ի նա դիպեալ եղեւ, կ'ըսէ Լամբրոնացին, հարկաւ լսուած գրոյցներու արձագանգ ըլլալով (ԸՆԴ. 168). Մանուէլ պարտաւորուեցաւ ծանր պայմաններով խաղաղութիւնը գնել, եւ միայն գերին ինկած Խաչափայտը եւ Աստուածածնայ պատկերը ետ առած ըլլալու գոհունակութեամբ ետ դարձաւ Կոստանդնուպոլիս, ուր բաւական ատենէ ի վեր իրեն կը սպասէր Հայ կաթողիկոսին պատգամաւորը, Կոստանդին Հերապոլսեցի յոյն քահանան (§ 996): Կոստանդին իր ատենը պարապի էչո ունեցած, Կոստանդնուպոլսոյ Միքայէլ պատրիարքին եւ այնտեղ գտնուող Անտիոքի Կիւրեղ պատրիարքին կը բացատրէր զոր ի Հայս ճշմարտութիւն հաւատոյ եւ վարուց, եւ որովհետեւ ազգաւ Հռոմ էր, իր խօսքերը աւելի վստահութիւն կը ներշնչէին, եւ հաւանեցուցանէր զբարեսէրսն եւ յամօթ առնէր զտկարամիտ չարախօսն (ԸՆԴ. 168): Երբոր Մանուէլ դարձաւ, պատրիարքներուն եւ եպիսկոպոսներուն կողմանէ գետինը բաւական պատրաստ գտաւ, ուստի նորէն եռանդով ձեռք առաւ իր այնչափ փայփայած միութեան խնդիրը, յուսալով վերջնապէս Հայերը Յունական եկեղեցւոյ շրջանկին ներքեւ առնել: Տարւոյն վերջին ամիսներուն մէջ բանակցութիւններ կատարուեցան, եւ կայսրն ու եկեղեցական սինհոդը իրարու հետ համաձայնեցան, եւ գործին յաջողութեան համար առժամեայ զիջողութիւններ ընել որոշեցին, ապագային վերապահելով բոլոր առաջարկութիւններն ալ ընդունիլ տալու յոյսը, քաջալերուելով անշուշտ կաթողիկոսին երկդիմի խօսքերէն, թէ երբ ուղղի աստուածային խաղաղութիւն, այնուհետեւ ինքն սերն ծնանի եւ բուսուցանէ զորս իւր անմանն է օժանդակ (ԸՆԴ. 167): Այդ հիմամբ յատուկ պաշտօնագիր մը գրուեցաւ Մանուէլի կողմէն 1177 Յունուար թուականով, զիր մըն ալ պատրիարքներուն եւ եպիսկոպոսներուն կողմէն, երկուքն ալ յանձնուեցան Կոստանդինի, որ Հերապոլիսի մետրապոլիտ ձեռնադրուեցաւ Կիւրեղ պատրիարքէ, եւ իրեն յանձնուեցաւ Հռոմկլայ երթալ իբր կայսերական պատգամաւոր եւ իբր պատրիարքական նուիրակ եւ Հայ ժողովը ումարել տայ, եւ ինչպէս կը վստահեցնէր, միութեան գործը գլուխ հանել: Այլեւս թերփանոսի եւ Ութմանի անունները չտրուեցան, որ գուցէ վախճանած ալ էին անցած տարիներու միջոցին:

1001. ՆՈՐ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

Մանուէլ Հայոց կաթողիկոսին նամակին մէջ (ԸՆԴ. 169-175) նախ կը գովէ եւ կը բարձրացնէ անոր միութենական տրամադրութիւնները, եւ առիթ առնելով Գրիգորի յայտնած միտքերէն, ուրախ է որ Հայերն այլեւս Նեստորական չեն կարծեր Յոյները երկու բնութիւն ընդունելնուն համար, եւ ինքն ալ կը հերքէ Յոյներուն սխալ եւ թիւր ըմբռնումը,

որով, կ'ըսէ, ի մէնջ հերետիկոսք կարծեցայք եւ անուանեցայք դուք, որ հաստատութեամբ խորհիք յուղղափառութիւն: Այս հիմամբ կը համաձայնի կաթողիկոսին առաջարկին, որով կը խնդրէր թեթեւացուցանել ի նախակարգեալ գլխոցն (ԸՆԴ. 167), եւ կը յայտնէ թէ ինքն զամենայն գործոց ձեռնարկութիւն երկրորդ համարեցաւ, առաջին տեղ տալով ջանի եւ աշխատութեան ուղղափառ հաւատոցս ձայնակցութեան: Ասոր վրայ զանց կ'ընէ ինը գլուխները կրկնել, միայն երկու բնութեանց խնդիրը ձեռք կ'առնէ, երկու կամքի եւ երկու ներգործութեան վրայ ալ տարածելով, եւ տեսնելով որ Հայեր միաւորութիւն ըսած ատեննին, շփոթութիւն կամ խառնուրդ կամ մարդկութեան ընկղմում եւ կորուստ չեն իմանար, կը հետեւցնէ թէ իսկութեան մէջ Յոյներուն համաձայն են, եւ քանի որ ի միտս բարեպաշտութիւն կայ, կ'առաջարկէ եւ կը յորդորէ որ նոյնը երեւելի լիցի բարբառով բանի (ԸՆԴ. 174), որ է ըսել, Հայերը ընդունին երկու բնութիւն բանաձեւը, եւ այդ բանաձեւը նուիրագործող Քաղկեդոնի ժողովը: Կը կնքէ պահանջելով որ ձեր պատուականութիւնդ եւ ամենայն սրբազան քահանայապետացդ Հայոց, առանց հակառակութեան եւ երկմտութեան, միաբանութեամբ եւ համակրութեամբ, զհամադրութիւնն հաւատոյ վասն բարեպաշտ խոստովանութեան ձեր, քաղկեդոնկան դաւանութիւն ըսել կ'ուզէ, փութան գրով առնել եւ առ մեզ առաքել ի ձեռն պատուական եպիսկոպոսաց (ԸՆԴ. 195): Գրիգոր կաթողիկոսին կայսեր ուղղած անձամբ գալու հրաւերն ալ, Մանուէլ փոխադարձելով կաթողիկոսը կը հրաւիրէ, որ հանդերձ մեծապատիւ քահանայապետօք, եկեացէ առ մերս թագաւորութիւն, գործին հանդիսաւորապէս վերջաւորութիւն մը տալու համար. եւ այն փութապէս եւ կանխաւ, զի մի՛ երբեք ընդ վճարիլն մեր մահուամբ, յանկատար մնալոյ բարի խորհրդոյս, թշնամին բարւոյ բերկրեցի (ԸՆԴ. 175): Նամակիս վերլուծումէն կը տեսնուի, որ երկրորդ սեպուածներն են՝ ինը գլուխներուն վերջին եօթները, եւ իբր կրկնուած առաջարկ կը մնայ միայն երկրորդ գլուխը, որ է երկու բնութիւն բանաձեւը, եւ անոր յարակից կը լինի առաջին գլուխը, որ է մի բնութիւն բանաձեւին հերքումը (ԸՆԴ. 156): Եւ ոչ իսկ կը պահանջէ Սուրբ Աստուած-ին փոփխութիւնը, վասնզի կը յայտարարէ, թէ զգայթակրութիւնն որ կայր ի սիրտս մեր՝ յերգս ձեր եւ ի պաշտամունս, բժշկեցաք քննութեամբ (ԸՆԴ. 174):

1002. ՍԻԻՆՉՈՂԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Կոստանդնուպոլսոյ Միքայէլ պատրիարքին նամակը շատ աւելի ծանրակշիռ կարեւորութիւն ունի, վասնզի միայն պատրիարքի կողմանէ գրուած չէր, այլ իսկապէս սինհոդական թուղթ մըն էր, 20 ստորագրութիւններով, որոնց գլուխը կը գտնուին Միքայէլ Կոստանդնուպոլսոյ ու Կիւրդոս Անտիոքայ պատրիարքները, եւ Ստեփանոս Կեսարիոյ ու Թեոդորոս Հերակլիոյ մեծ արքեպիսկոպոսները: Ասոնց կը հետեւին 16 մետրապոլիտներ, որոնց մէջ են ոչ միայն մօտաւոր այթոռներու թեմակալները, ինչպէս Կիւղիկիոյ, Նիկոմիդիոյ, Նիկիոյ, Դեռկիոյ, եւ Ադրիանուպոլսոյ մետրապոլիտները, այլեւ հեռուորներ, գործինակ Իկոնիոնի, Նագիանգու եւ Կոզոնիոյ մետրապոլիտները ասիականումէն, եւ Լակեդեմոնիոյ ու Վլաշիոյ մետրապոլիտները եւրոպականումէն (ԸՆԴ. 180): Ըսել է թէ Յոյներ պաշտօնական ժողովով որոշած են միութեան համար միակ պայմանով գոհանալ, եւ ծիսական ոչ մի փոփխութիւն անմիջապէս չպահանջել Հայերէն: Մինհոգական նամակը կը հաստատէ կայսերկան նամակին պարունակութիւնը, թէ ընկալաք զամենայն ուղղափառութեամբ լցեալ գիր ինքնակալին մերոյ (ԸՆԴ. 177), կ'ընդունի Հայոց դաւանութեան ուղղութիւնը, թէ ծանեաք զձեր ուղղափառութիւնդ, որովհետեւ ստուգուեցաւ, թէ ա՛յլ էր որ առ ձեզ իրքն, եւ ա՛յլ էր որ առ մեզ վասն նոցին համբան (ԸՆԴ. 176): Ասոր վրայ կ'անցնի հանգանակի ձեւով Յունաց դաւանութիւնը տալ, եւ թելտն անգամ մը կ'ըսէ. Խոստովանիմք յերկուց բնութեանց եւ երկու բնութիւն, բայց անմիջապէս կը յաւելու, թէ մի յերկուցն Քրիստոս, թէ ոչ վասն բնութեանցն

տեսութեան բաժանի միաւորութիւն, եւ թէ յերկուց բնութեանցն միաւորութիւն եղել (ԸՆԴ. 178), որով կը շօշափէ Հայկական բանաձեւը: Վերջապէս կը խնդրէ, որ նոյն կերպով Հայերն ալ իրենց դասանութիւնը գիրի առնեն, եւ բոլոր ժողովականներով ստորագրեն, ըստ մեր աստուածային եւ սուրբ ժողովոյս օրինակի (ԸՆԴ. 179):

1003. ԺՈՂՈՎԻ ՀՐԱԲԷՐԸ

Կոստանդին Հերապոլսեցին անմիջապէս բերաւ այդ նամակները, եւ հետեւաբար 1177 տարւոյ գատիկէն առաջ նամակնրը Հռոմկլայ հասած էին: Գրիգոր կաթողիկոս անոնք կարդաց խորհրդակցութեամբ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց՝ որ իր շուրջը կը գտնուէին, եւ պարունակութիւնը կշռելով գոհունկութեան արժանի գտաւ, որ փոխան ինն գլխոց, որ Շնորհալիին օրով առաջարկուած էին, խնդիրը մինչեւ մէկ գլուխի վերածուած է, այսինքն է երկու բնութիւն բանաձեւը ընդունիլ, այն ալ ոչ թէ մոլորութենէ ուղղութեան դառնալու իմաստով, այլ յայտարարելով թէ Հայեր ուղղափառ եղած են, եւ ուղղափառ միտքով կրցած են մի բնութիւն բանաձեւը գործածել: Իսկ բանաձեւի փոփոխութիւնը կը խնդրուէր պարզապէս միութեան եւ հոգեւոր հաղորդակցութեան շօշափելի նշան մը տուած ըլլալու եւ տկարամիտներու շփոթութիւնը փարատելու համար: Այդ տեսութեանց հիմնուելով Գրիգոր կաթողիկոս, Գրիգոր Ապիրատ, Ներսէս Լամբրոնացի, եւ անոնց հետեւողներ՝ որոշեցին թէ այդ հիմամբ կատարուեցիք միութիւնը՝ անգործադրելի չէ. միայն թէ առանց ազգային ժողովի ալ ընդունիլ հնար չէ. ուստի անմիջապէս ժողովի հրամուժներ ցրուեցին ամէն կողմ, ի Մեծն Հայք եւ ի յԱրեւելս, եւ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, եւ Սուրբ Լեւոն որ Սեաւ կոչի: Լամբրոնացին իր տեղեկութեանց մէջ, այնպէս կը ցուցանէ թէ անմիջապէս եւ առանց ընդդիմութեան ժողովը հաւաքուեցաւ ի հայրապետական աթոռն Հռոմկլայ, որ է առ ափն Եփրատայ, եւ օրն ալ ճշդելով ի սուրբ պատքայն (ԸՆԴ. 180), զանց կ'ընէ տարին նշանակել. մինչեւ ուրիշ կողմերէն կը տեսնուի, որ երկու տարի ետք 1179ին գատիկին գումարուած է Հռոմկլայի ժողովը, եւ երկու տարի յապաղիլը կարելոր դժուարութեանց տեղի ունեցած ըլլալուն նշանն է: Դժուարութիւններ կրնային արտաքին ալ ըլլալ, բայց անելի ներքին դժուարութիւններուն երեսէն յապաղծ ըլլալը կը հաստատեն Արեւելեաց եւ կաթողիկոսին միջեւ փոխանակուած գիրերը, զորս Լամբրոնացին միութենական խնդրոյն վաւերագիրներուն կարգին յառաջ բերել զանց կ'ընէ, այլ ուրիշ կողմէն պահուած ու մեզի հասած են (ԸՆԴ. 307-329): Լամբրոնացին, որ միութենական գործին ծայրայեղ փութկոտութեամբ փարած մէկն էր, հաւանաբար չէ ուզած այդ գիրերը յառաջ բերել, կսակածելով ընթերցողներու միտքը պղտորել, եւ մանաւանդ նկատելով, թէ քանի որ վերջիվերջոյ ժողովը գումարուեցաւ եւ ապարդիւնք մըն ալ ունեցաւ, միջանկեալ դէպքեր իրենց նշանակութիւնը կորուսած եւ կարելորութենէ զուրկ մնացած կ'ըլլան: Բայց մեզ պարտք է տեղութեանց ընթացքը իրենց ամբողջութեան մէջ յառաջ բերել:

1004. ԱՐԵՒԵԼԵԱՅՑ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ձեռուրնիս չունինք կաթողիկոսական հրաւիրագիր շրջաբերկանը, որ ճշդենք թէ ինչ ոճով, ինչ հիմամբ, եւ ինչ նպատակով կազմուած էր գումարումին ծրագիրը: Բայց կ'երեւի թէ կայսրէն եւ պատրիարքէն ստացած նամակները հաղորդած էր, զոնէ քարոզուածօրէն. եւ միութեան պէտքը շեշտելով, ու զայն արդէն պատրաստուած ու լուցուած ենթադրելով, միայն պաշտօնական կերպով ընդունելու եւ վաւերական կերպով հռչակելու կը հրաւիրէր եպիսկոպոսները: Չենք գիտեր թէ ուսկից քաղած են իրենց տեղեկութիւնը անոնք, որ կը կարծեն թէ սկսան գալ եւ ժողովի ի Հռոմկլայ բազում եպիսկոպոսունք Հայոց եւ վարդապետք (ՀԱՄ. Գ. 121). եւ որչափ կարելորութիւն պէտք է տալ հին Յայսմաւորքին

որ կը գրէ, թէ Գրիոր կաթողիկոս էառ հաւանութիւն ի նոցանէ երեք հարիւր երեսուն եւ վեց եպիսկոպոսաց վասն միաբանութեն ընդ Յունաց (ՅԱՅ.89), եւ թէ միայն Ձորոգետացի վարդապետներէն ոմանք եղան չինազանդողները: Եթէ Գրիգոր կաթողիկոսին, որ ընդ մեղս են սրբոց ժողովք յիշելը (ԸՆԴ. 312), կամ մերովք սուրբ ժողովովքս գրելը (ԸՆԴ. 326), իբր հիմն կ'առնեն, մեր տեսութեամբ հաւաքուած ժողովի մը, այլ Հռոմկլայի հայրապետաննոցին մէջը եւ շուրջը գտնուողներուն միոյն կ'ակնարկէ: Եթէ իրօք այնպիսի ստուար բազմութիւն մը համամիտ կերպով միացած ըլլար, թերեւս Ձորոգետցիներուն ընդդիմութիւնն ալ նկատի առնուած չէր ըլլար, եւ երկու տարի ժողովը չէր յետաձգուներ, մինչեւ որ Արեւելեայց ներկայացուցիչները գային. նոյնիսկ ժողովնալ շատ աւելի բազմութեամբ կազմուած կ'ըլլար, եւ ոչ լոկ 33 ստորագրութեամբ (ԸՆԴ. 198): Արեւելեան վարդապետներուն խումբը Հիւսիսային կոէմանց (ԸՆԴ. 309) վարդապետներ ալ կոչուած են, զի իրենց կեդրոններն էին Հաղբատ եւ Սանահին գոյգ վանքերը, Գուգարաց Շորոփոր գաւառի, Ձորոգետի հովտին մէջ, ուսկից առնելով Ձորոգետացի ալ կոչուած են յաճախ: Այս վանքերը Բագրատունեաց օրերէն սկսած էին ծաղկիլ, եւ արեւելեան երկիրներու կամ բուն Հայաստանի մէջ կրօնից եւ ուսմանց կեդրոն դարձած էին: Եկեղեցական իշխանութեան կամ նուիրապետութեան տեսակէտէն ալ իրենց գլուխ կը ճանչնային Անիի արքեպիսկոպոսները: Արեւելեան սահմաններուն մէջ փակուած, եւ արեւմտեան յարաբերութիւններէ անջատ, եւ նախնի աւանդութեանց հաւատարիմ պահապան, ամէն միութեան գաղափարը կասկածուրէ Ձորոգետացիներուն աչքին. եւ օտարներու առաջարկներու անվստահ, խաբուելու կամ ընկճուելու վտանգէն ազատ մնալու համար՝ կը սիրէին յարաբերութիւններէ ալ խուսափիլ: Այս հոգևով նկատեցին Գրիգոր կաթողիկոսի հրաւիրագիրն ալ, եւ իրենց մէջ խորհրդակցելով դիտողագիր մը ուղղեցին կաթողիկոսին: Նամակին գլուխը յանուանէ յիշուած են Բարսեղ կամ Բասիլ արքեպիսկոպոս Անույ, եպիսկոպոս յարեւելս հիւսիսոյ կոչուած՝ իր իրաւասութեան ընդարձակութիւնը ցուցնելու դիտմամբ: Սանահին վանքի առաջնորդը Գրիգոր մականուանեալն Տուտեորդի եւ Յովհաննէս վարդապետ, Հաղբատայ վանքէն Իգնատիոս եւ Պետրոս եւ Վարդան եւ Դաւիթ վարդապետներ, որոնցմէ Ինատիոս առաջնորդ է թերեւս, եւ Դաւիթ ալ Քոբայրեցի կոչուածն է, Հաղարծինին վանքէն Խաչատուր, Խորակերտի վանքէն Միսիթար, եւ Գետկայ վանքէն միւս Միսիթար՝ որ է Գօշը, ամէնքըն ալ յիշուած վանքերուն առաջնորդները (ԸՆԴ. 308):

1005. ԱՐԵՒԵԼԵԱՅ ՆԱՄԱԿԸ

Վերոյիշեալ անձեր, թէ՛ իրենց եւ թէ՛ իրենց այլք աշակերտեալք սրբոց կտակարանց ընկերներուն անունով, եւ երկիրպագանելով յարգաքնին յայտնելէն ետքը կ'իմացնեն, թէ նամակները կարդացած՝ եւ մեծ ինքնակալէն միաբանութեան խնդիր յուզուիլը իմացած են, այլ կը զարմանան որ կաթողիկոսը ինքնիրեն հաւատոյ նամակ գրծա է, զի թէպէտ ինքնագլուխ է, բայց առանց կարեւորացն անդամոց չեն ընդունիր որ ներգործէ ինչ գլուխ, եւ կը յուսան որ կաթողիկոսը իր հանճարով ուղղէ գթիւրութիւնս՝ եթէ լինիցի (ԸՆԴ. 205): Այս ըսելով կը մտնեն յունակն քաղկեդոնիկ դաւանութեան քննադատութիւնն ընել, եւ չեն ընդունիր որ մի Քրիստոս, որեւէ կերպով երկուքի բաժնուի. արեամբ եւ անուամբ Աստուծոյ բացատրութեանց տարբերութիւնը կը շեշտեն, որպէս ոմն առ ոմն բանաձեւը կը մերժեն (ԸՆԴ. 309), եւ ամէն երկուքութիւն հերքելով կը պնդեն, թէ մի բնութիւն խոստովանիմք Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ, եւ կը բացատրեն թէ ինչպէս կ'առնուին աստուածայինները եւ մարդկայինները մի Քրիստոսի վրայ: Առիթ առնելով կաթողիկոսին գրածէն, թէ Յոյներ Հայերուն ուղղադաւանութիւնը ճանչցած են, կը հարցնեն, թէ ապա ուրեմն գերկորոյս գայս տարածայն դաւանումն զի՞ առաքեն առ մեզ (ԸՆԴ. 3119): Ուստի կը կարծեն թէ գրեալքս ի նոցանէ պատրուակեալ յինքեանս ունին

զթոյնս դառնութեան (ԸՆԴ. 308), եւ կաթողիկոսն ալ կը յորդորեն Յոյներուն առաջարկը մերժել, ոչ թէ կասկածելով անոր ուղղադաւանութեան վրայ, այլ որպէսզի Յոյները իմանան ոչ երկձայնս գճայաստանեայսս գոլ (ԸՆԴ. 311), եւ համոզուին որ Հայերս չենք ցանկացեալք մարմնականին պատուոյ եւ փառաց: Իրենց համար կը դիտեն, թէ յերեկոյացեալ ենք ժամու այսինքն տարիքնիս առած ենք, եւ ակն ունինք իւրաքանչիւրումն առ իւրն հասանել դատաւոր, եւ կ'ուզենք, կ'ըսեն, հանդարտ խղճով կեանքերնիս փակել: Խօսքերնին համառօտելով կը յայտնեն, թէ կաթողիկոսը լաւ գիտէ զայն լրացնել, եւ ինչ որ պէտք է Յոյներուն պատասխանել, եւ միութեան խնդիրը եւ ժողովական գումարումը խափանել:

1006. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրիգոր կաթողիկոս բնաւ չախորժեցաւ այդ նամակէն, որ իր այնչափ եռանդով մշակած գործը հիմնովին կը ջնջէր, եւ որ արեւմտեան կողմերը հաստատուած Հայերը կը զրկէր ակնկալուած օգնութենէն եւ պաշտպանութենէն: Հայաստանցիներ կրնային այդ կէտին կարեւորութիւն չտալ, վասնզի Յոյներուն ազդեցութիւնը ոչնչացած էր այն կողմերը, բայց նոյնը չէր Փոքր Ասիոյ մէջ, ուր կայսրութիւնը տակաւին ազդեցիկ դեր կը պահէր, եւ Հայեր կ'ակնկալէին անկէ օգտուիլ: Հետեւաբար պէտք եղաւ կրկին գրել Արեւելեաններուն, եւ զիրենք համոզել որ զան եւ ժողովին մասնակցին եւ ինչ որ պէտք է ընել, ժողովով եւ վերջնականապէս որոշեն, առանց երկար թղթակցութիւններով ժամավաճառ ըլլալու: Կաթողիկոսը իր նամակով (ԸՆԴ. 312-329), նախ սիրոյ մեծութիւնը կը բարձրացնէ, նոյնիսկ թշնամիներն ալ սիրելու, եւ շապիկը յափշտակողին փակելն ալ վրայ տալու պայմանով: Սիրոյ առարկաներն ալ յիշելով, կ'ըսէ, թէ այն միայն իր ազգայիններուն վրայ չի տարածուիր, որովհետեւ թէ ա՛յլ Քրիստոս էր որ յաղագս Հայոց եկն, եւ ա՛յլ՝ որ յաղագս Հռոմոնց, եւ ա՛յլ՝ որ յաղագս Փռանկաց (ԸՆԴ. 314), որ կարենայինք ըստ այնմ մեկնել սիրոյ հրամանը: Հետեւաբար իրաւունք ունենալ կը կարծէ, երբոր Հայ չեղողներու հետ ալ սէր հաստատելու համար դիմում ըրած է: Այս ալ կ'ըսէ, ոչ ի մենջ ըրինք, այլ ի մերոց սրբոց նախնեաց սկսած գտանք, ինչ որ եթէ Ձորոգետացիք չէին իգտեր, պէտք էր իմացած ըլլային Վարդան Հաղբատացի վարդապետէն, որ Կիլիկիա եղած էր Շնորհալիին ձեռնարկած ջանքերուն ատեն (ԸՆԴ. 314), ինչպէս իրենք ալ համաձայնութիւն յայտնած էին պատուիրակ Ստեփանոս եպիսկոպոսին (ԸՆԴ. 323): Իբրու համոզողական փաստ վրայ կը բերէ, թէ առաջ շատ Յոյներուն պայմանները, այսինքն են.

1. Երկու բնութիւն եւ երկու կամք եւ երկու ներգործութիւն բանաձեւերը գործել:
1. Քաղկեդոնի ժողովը եւ անոր տոմարը ընդունիլ:
2. Պատերազմի խմորուն հաց ու ջրախառն բաժակ գործածել: 4. Միւռոնը ձիթենիի ձէթով պատրաստել:
5. Սուրբ Աստուածածէն խաչեցարը վերցնել:
6. Առաջաւորի պահքը ջնջել:
6. Ծնունդը Դեկտեմբեր 25ին տօնել:
8. Կաթողիկոսին հաստատութիւնը կայսրէն ընդունիլ (ԸՆԴ. 314):

Տղային նամակին մէջ յիշուած այս պայմանները քիչ մը կը տարբերին Մանուէլի առաջարկած ինը գլուխներէն (§ 943): Նախ ինը ութի վերածուած է, եւ կը պակսին 7-րդ եւ 8-րդ գլուխները, ժողովուրդը եկեղեցիի մէջ պահելու, եւ վերջին ժողովները ընդունելու

կետերը, այլ անկցուած է 6-րդ գլուխը, որ է Առաջաւորի պահքը ջնջել: Չենք կարծեր թէ առաջին ինը գլուխները յետոյ փոփոխուած ըլլան, վասնզի այսպիսի յիշատակութիւն բնաւ չկայ, այլ Գրիգոր Տղայ լոկյիշողութեան վրայ հիմնուելով, ինչ-ինչ տարբերութեանց մէջ ինկած է, ինչպէս որ առաջարկներուն կարգն ալ տեղփոխած է: Այդ գլուխները կաթողիկոսը կը յայտնէ թէ այսմ ամենայնի հակառակ եւ դիմամարտ եւ էին յառաջն, եւ կը պարծենայ թէ իմս գրով եւ բանիւ հազիւ ուրեմն ածի յայդ, այսինքն թէ ասկէ առաջ ունեցած կարծիքնին գրապարտութիւն ճանչցան, թէ մեր եկեղեցւոյ յերգս եւ յօրհնութիւնս որ է շարականքդ, ուղղափառ դասանութիւն պարունակուիլը խոստովանեցան, եւ թէ զամենայն խնդիրս լուծին, այսինքն է մէկ կողմ դրին, նոյնպէս եւ զհյցուածս իւրեանց, այսինքն առաջին պայմանները ետ առին (ԸՆԴ. 315): Այս կերպով կաթողիկոսը ըսել կ'ուզէ, որ եթէ խնդիրներուն մեծ մասին վրայ անոնք զիջողութիւն ըրին, պէտք է որ մէկ կէտի վրայ ալ մենք զնշողութիւն ընենք:

1007. ԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԷՏԸ

Բայց այդ միակ կէտին դէմ էր գլխաւորապէս Արեւելեաց ընդդիմութիւնը, խնդելով թէ երկու բնութիւն ըսել նեստորական դասանութին ընդունիլ է: Անոր համար կաթողիկոսը երկարօրէն կը զբաղի այդ տեսութիւնը հերքել: Նախապէս դիտել կու տայ, թէ Նեստորը Հայաստանի մէջ չսպարեցաւ ու չվրդապետեց, ոչ ի Սանահին խօսեցաւ, ոչ ի Հաղբատ հրատատարակեցաւ, եւ ոչ յԱնի առաջնորդ կարգեցաւ, այլ Յոյներուն մարդն է, թող իրենք քննեն ու դատեն, եւ մենք ալ Եւտիքէսի, Դեոսկորոսի եւ Տիմոթէոսի անունով չխօսինք, որ մերը չեն, այլ պինդ բռնենք մերինները, որք են սուրբ Գրիգորիոս եւ զարմն իւր սուրբ, եւ Ներսէս եւ Սահակ (ԸՆԴ. 315): Այստեղ Գրիգոր Տղան անմտադրութեամբ կը խառնէ Եւտիքէսի անունն յա, որ կանուխէն նգովուած էր Հայոց եկեղեցիէն: Յետոյ Աթանաս Աղեքսանդրացիի, Գրիգոր Նիւսացիի, Գրիգոր Աստուածաբանի, Բարսեղ Կեսարացիի, Յովհան Ոսկերեբանի, Կիւրեղ Երուսաղէմացիի եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի վկայութիւններով, եւ Պերֆեռիոս իմաստասերի խօսքերով, երկարօրէն բացատրութիւններու կը մտնէ բնութիւն բառին փիլիսոփայական իմաստին՝ եւ Քրիստոսի պատշաճեցնելու մասին, որպէս զի ցուցնէ թէ հնար է երկու բնութիւն բացտրութիւնը ներել, առանց երկու Քրիստոստոսներ զատելու նեստորական գրութեամբ: Կաթողիկոսին այդ ամէն ճիգը նպատակ ունի միայն՝ Յոյները շահիլ ներելի չեզոքութեամբ մը, եւ մոլարս եւ տգէտս չկոչել ազգ մը՝ որուն մէջ ճոխանայ գիտութիւն եւ պայծառնայ եկեղացի, ապա թէ ոչ ինքն ալ կ'ուզէ ազգային աւանդութիւնը պաշտպանել, եւ համարձակ կը գոչէ. Հայ եմ ճշմարիտ եւ աներկբայ սրտիւ, միայն թէ չի կարծեր որ Հայ եկեղեցին վտանգուի այդ զիջողութիւնն ընելով: Բոլոր տարածայնութեան կէտը Մարդեղութեան խորհուրդին մէջ՝ միաւորութեան կերպն էր, թէ անձի վրայ միայն, թէ ոչ անձի եւ բնութեան վրայ միանգամայն կատարուեցաւ միաւորութիւնը: Որովհետեւ Արեւելեայք ըսեր էին, Եթէ յաղագս անշփոթ միաւորութեանն այլ ինչ իցէ բան, Աստուծոյ է գիտելի, կաթողիկոսը կը պատասխանէ, հաւատամ եւ ես, եւ ասով կ'ուզէ խնդիրը կարճել (ԸՆԴ. 320): Չիջողութիւնը պաշտպանելու համար կը յիշէ Լուսաւորչին Կեսարիա եւ Հռոմ, Արիստակէսին Նիկիոյ ժողովին, եւ Ներսէսին Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին երթալը, եւ Սահակին Եփեսոսի ժողովին, համաձայնիլը: Սակայն դժբախտաբար անստոյգ պարագաներ ալ կը խառնէ պատմականներուն: Քաղկեդոնի ժողովին մասին ալ չ'ուզեր Դեոսկորոսի եւ Կուզ Տիմոթէոսի եւ Գայլ Պետրոսի հետեւիլ, որոնք ոչ Անեցի էին եւ ոչ Ձորոգեսացի, ոչ Վաղաշապատեցի եւ ոչ Դըւնեցի, եւ ոչ Հայադաւանք լեզուաւ եւ ազգաւ (ԸՆԴ. 322) որ անոնց հետեւելու պարտաւոր ըլլայինք: Միաբանութեան աշխատողներուն մէջ կը յիշէ Յովհան Օձնեցին, Գրիգոր Վկայասերը, Բարսեղ Անեցին, եւ իր հօրեղբայրները Գրիգորն ու Ներսէսը, սակայն այստեղ ալ պէտք էր գիտենար, որ

ասոնցմէ եւ ոչ մէկը յանձնառու եղած էր ընել այն զիջողութիւնը, որուն ինքն յանձնառու կ'ըլլար: Ուրիշ շատ բացատրութիւններ ալ տալէ ետքը յո մասին, վերջաբանին մէջ ետ կ'առնէ բացարձակ զիջողութեան պահանջը, եւ կ'առաջարկէ միայն խնդիրը քննութեան ենթարկել, քանի որ Յոյներ միանգամայն եւ երկիցս այդ առաջակը կ'ընեն: Խոյս տալը քաջութիւն չէ, կ'ըսէ, պարտ է արիաբար ընդդէմ կալ նոցա, կամ հաւանիլ կամ հաւանեցուցանել, եթէ երկու բնութիւն ասեն չարաչար, ըմբերանեցուք եւ յանդիմանեցուք, եւ եթէ դարձցին՝ ընկալցուք եւ շահեցուք (ԸՆԴ. 328): Այդ նպատակին համար արտաքին պատճառ մըն ալ կը յիշէ, թէ գոն յոյովք ընդ իշխանութեամբ նոցա ի մերային ազգէ քրիստոնէայք, որոնք նեղութիւն կը կրեն այս անհամաձայնութեան երեսէն, որ թէեւ փոքր ինչ թերեւացաւ այժմ Մանուէլի մշակած միութեան առաջարկով, բայց կատարեալն ոչ է բարձրեալ, եւ լաւ գործ մը ըրած կ'ըլլանք, եթէ նոցա օգնենք (ԸՆԴ. 329): Այսպէս կը փակէ Գրիգոր Տղայ ի վիճաբանական, բայց աւելի յորդորական պատասխանը: Ժամանակագրական պահանջից համեմատ յարմար է 1178ին դնել այդ նամակին գրութիւնը, որ թուական չի կրեր:

1008. ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԺՈՂՈՎՐ

Այդ թուականէն գրեթէ տարի մը եւս կ'անցնի մինչեւ որ Հռոմկլայի ժողովը կը գումարուի 1179 զատկին, սակայն այդ միջոցին տեղի ունեցած անցուդարձերը յայտնի չեն մեզի: Հարկաւ կաթողիկոսական նամակին դաւանական եւ իմաստասիրական բացատրութիւններէն շատ աւելի ազդեցին անոր վերջին խօսքերը, այն է զիջողութիւն ընելու առաջարկը մէկ կողմ թողուլ, ազատ կերպով խնդիրը քննութեան ենթարկել, մէկ կողմէն ուղղադաւանը եւ միւս կողմէն օգտակարը նկատի առնել, եւ հաւանիլ կամ հաւանեցուցանել: Կաթողիկոսը Ձորագետացիներուն ներկայութիւնը անհրաժեշտ ըլլալը յայտնելու համար յիշուած էր եւս, թէ Արարատցիներ եւ Կարնեցիներ ու Տարոնեցիներ նեղեալ եւ զգուեալ են ի հարկապահանջ բռնակալացն (ԸՆԴ. 328), եւ չեն կրնար տեղերնէն շարժուիլ: Այսպէս թէ այնպէս Հայաստանի եպիսկոպոսներուն գլխաւորներէն շատեր յանձն առին կաթողիկոսին ստիպման համակերպիլ, եւ ազգին եւ եկեղեցւոյն համար կարեւորագոյն երեւցած գործը զանց չընել, որով թերեւս հնար պիտի ըլլար ծանր եւ դժուարին կացութեան ալ դարմնա մը ընել: Հետզհետէ հասնողներ Հռոմկլայ հաւաքուեցան 1179 մեծպահքին մէջ, եւ կատարեալ գփրկագործ աւուրս չարչարանաց ի միասին, ի սուրբ պասաքայն, որ կը հանդիպէր Ապրիլ 1ին, ժողովի գումարուեցան, եւ պարապեցին ի քննութիւն գրեցելոց թղթոց, որ եկած էին կայսրէն եւ յունական սիւնհոդէն, եւ գորս արդէն քաղեցինք (§1000, 1001): Ժողովականներուն թիւը շատ չէր, ընդ ամէնն 33 ստորագրութիւններ միայն յառաջ բերուած են (ԸՆԴ. 981), սակայն ստոյգ է որ յամենայն գաւառաց ներկայացուցիչներ կային (ԸՆԴ. 180):

1009. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ

Գրիգոր կաթողիկոս ժողովին գլուխ էր, եւ իրեն հետ էր Ստեփանոս Աղուանից կաթողիկոս, որ յիշուած է Միսիթար Գօշի յիշատակարանին մէջ (ՀԱՅ. 406), եւ պետք է Գրիգորիսի յաջորդը եղած ըլլայ (§ 936): Հիւսիսային Հայաստանէ եկծ է Բարսեղ արքեպիսկոպոս Անույ, որ ընդդիմադիրներուն պետք էր (§ 1003), Բասիլիոս Տփղիսի, Ստեփանոս Միւնեաց, Յովսէփ Դըւնայ, Խաչիկ Նախիջեւանի, եւ Խաչատուր Կարսի եպիսկոպոսներ, վերջինս նոյնիսկ Ծնորհալիի ձեռնադրածը պետք է ըլլայ (§ 979): Հարաւային Հայաստանէն եկած էին Ստեփանոս Բզնունեաց, Գէորգ Մանազկերտի, Դաւիթ Տարոնի, Ստեփանոս Ծոփաց, Ղազար Հեր եւ Չարեւանդի եւ Ստեփանոս Սալմաստու եպիսկոպոսները, վերջինը Դրանն Պարսից կոչումն ալ կը կրէ, իբրեւ

Պարսկահայոց համար ընդհանուր հսկող մը: յապէս, Ադուանից կաթողիկոսն ալ համրելով՝ 13 եպիսկոպոսներ եկած կ'ըլլան ներքին գաւառներէն: Կիլիկիոյ եպիսկոպոսապետներէն ներկայ եղած են Գրիգորիոս Անտիոքի արքեպիսկոպոսը որ պետք է Ապիրատը եղած ըլլայ (§ 998), եւ Ներսէս Տարսնի արքեպիսկոպոսը որ է Լամբրոնցահին: Ասոնց հետ Յովհաննէս Անարգաբայի, Բասիլիոս Սելեւկիոյ, Գրիգոր Մամոստիոյ, Դաւիթ Մամեստիոյ, Թադէոս Կիւպրոսի, Թէոդորոս Աշմուշատի, եւ Գրիգորիոսի Կոկիսոնի եպիսկոպոսները, ընդամենը ինը բուն Կիլիկեցիներ: Ասոնց հետ պետք է համրել Սիրիոյ եւ Միջագետքի եպիսկոպոսներն ալ, որք են. Մահակ Երուսաղէմի, Ստեփանոս Եդեսիոյ, Աստուածատուր Թէոդոսուպոլսոյ, Գէորգ Նփրկերտի, Կոստանդին Ապամիոյ եւ Սարգիս Լաւողիկիոյ եպիսկոպոսները, որով Կիլիկիոյ հետ մօտէն յարաբերութիւն ունեցող եպիսկոպոսներ կ'ըլլան 15: Չորս եպիսկոպոսներ ալ Իկոնիոնի սուլտանութեան սահմաններէն կային, եւ են, Յովհաննէս Կեսարիոյ, Յակոբ Մելիտիոնոյ, Պսակ Սեբաստիոյ, եւ Կոստանդին Նեոկեսարիոյ: Դիտել է որ կաթողիկոսը դիտմամբ ուզած պիտի չըլլայ Կիլիկեցի եպիսկոպոսներու թիւը շատցնել, ինչ որ դժուար բան մը չէր, որպէսզի ազդեցութիւն կամ ճնշում բանեցնելու երեւոյթ չառնէ, այսպէս որ իրմով մէկտեղ Կիլիկեցիները կ'ըլլան 16, իսկ Կիլիկիոյ ազդեցութենէն ազատ եղողներ 17 եւ պատշաճ հաւասարակշռութիւն տուած կ'ըլլայ միութեան միտեալ եւ միութենէ խորշող խումբերուն մէջ: Վարդապետներու անուններ չեն տրուած, բայց անշուշտ Սեւուեռնեցիներէն խումբ մը ներկայ եղած է, քանի որ յիշուած է հարց ու վարդապետաց, քահանայից եւ կրօնաւորաց ժողովի մէջ գտնուիլը (ԸՆԴ. 193): Ամենայն հաւանութեամբ Հաղբատացիներէն ալ ոմանք (ՏՂԱ. 50) եկած են: Միայն Սնինեցիներ Գրիգոր Հուսէնորդիի գլխաւորութեամբ հաստատ մնացած կ'երեւին իրենց դիմադրութեան մէջ: Ներկայ եղած են նաեւ Ասորոց կաթողիկոսէ գրկուած վարդապետք եւ իմաստուն արք (ԸՆԴ. 180): Միայն իշխաններուն անունները յիշուած չեն. ոչ Կիլիկիոյ Ռուբէնը, եւ ոչ Լամբրոնի Հեթումը, անձամբ կամ պատուիրակով մասնակից չեն ժողովին, հաւանաբար Հռոմկլայ իրենց թելարկութենէն դուրս ըլլալուն պատճառով:

1010. ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Հռոմկլայի ժողովին գործերը յատուկ կերպով մեզի հասած չեն, Լամբրոնացիին ինքնալ, որ ժողովին ներկայ էր, եւ որ միութենական խնդիրներուն վաւերագիրները հաւաքած է՝ պատմական ծանօթութիւններ ալ աւելացնելով, այս մասին բան մը չի գրեր. եւ կը գոհանայ յառաջ բերելով երկու ժողովական թուղթերը, որք պատրաստուեցան իրք պատասխան կայսեր եւ սիւնհոգին նամակներուն (ԸՆԴ. 181-189), եւ գոր յետոյ պիտի վերլուծենք: Ժողովին տեւողութիւնն ալ ճշդուած չէ, բայց երկարատեւ եղած պէտք է ընդունիլ, վասնզի մինչեւ որ համաձայնութիւն մը գոյանայ եւ ժողովական գիրեր պատրաստուին եւ թղթատարը ճամբայ ելլէ Մանուէլի մահը տեղի ունեցաւ 1180 Սեպտեմբեր 27ին (ԸՆԴ. 200), կամ 25ին (ՅԱՅ. 89), որ է ըսել ժողովին բացուելէն 18 ամիս ետքը: Ժողովական գործեր չգտնուելուն վրայ, ոմանք այդ ժողովին պատշաճեցուցին Լամբրոնացիի նշանաւոր ատենաբանութիւնը, Ով հարք սուրբք սկզբնաւորութեամբ (ԹՂԱ. 95-205), որ միութեան խնդիրին ի նպաստ եռանդուն եւ պերճաբան յորդորական մըն է, օտարներու զովաբանութեամբ, եւ ազգային գործերու քննադատութեամբ: Մեզի զարմանալի պիտի չերեւեր Կալանոսէ կազմուած այդ կարծիքը (ԿԱԼ. 325), քանի որ ներելի էր անոր՝ իբր օտարագրի, հայկական գրութեանց եւ եղելութեանց մասին ճիշդ գաղափարներ չունենայ, սակայն չենք գիտեր ինչպէս Չամչեան եւ Ալիշան ալ կրցան յայտարարել, թէ սոյն այս 1179 տարուոյ Հռոմկլայ ժողովին մէջ խօսած է Լամբրոնեցիին իր հոգիաշունչ (ՉԱՄ. Գ-123) եւ հռչակապանծ (ՄԻՄ. 87) ատենաբանութիւնը: Ատենաբանութեան ճակատը յայտնապէս յիշուած է, յաստուածախումբ եւ ի

տիեզերական ժողովն Տարսունի, եւ Տարսուն ոչ Հռոմկլայ է եւ ոչ Հռոմկլայի մօտ է, եւ այդ միջոցին տակաւին Հայոց քաղաք ալ չէր, եւ Յոյներու իշխանութեան ներքեւ էր: Դարձեալ ժողովը գումարուած կ'ըսուի ի Քրիստոսապսակ արքայէն Հայոց Լեւոնի (ՏՂԱ. 93), իսկ Լեւոն պսակուեցաւ 20 տարի ետք 1199ին, եւ 1179ին իշխանապետ իսկ չէր, եւ Ռուբէն Բ.ի իշխանութեան օրովն էր գումարումը, թէպէտ առանց Ռուբէնի գործակցութեան: Իսկ Գրիգոր կաթողիկոս մը, եղբօրորդի սրբոյն Ներսէսի Կլայեցոյ, ոչ միայն Գրիգոր Տղան էր, այլ եւ Գրիգոր Այլիրատն ալ, որ 1194ին ընտրուեցաւ եւ 7 տարի պաշտօնավարեց: Բաց աստի եթէ Լամբրոնացիին այսպիսի աստենաբանութիւն ըրած ըլլար 1179ին, միթէ չէր յիշրե գայն Հռոմկլայի ժողովին յիշատակութեան առթիւ, որուն վրայ ինքն իսկ կարելոր տեղեկութիւնները տուած է (ԸՆԴ. 180): Դարձեալ այդ աստենաբանութեան մէջ տօներու տարբերութեան, խմորուն հացի, ջրախառն բաժակի, եւ միւլիոնի նիւթին վրայիսօսքեր կան (ՏՂԱ. 178), եւ անոնց նկատմամբ ալ յարմարելու յորդորներ կը խօսուին (ՏՂԱ. 194), ինչ որ յարմար չի գար Հռոմկլայի ժողովին, ուր խնդիր չէր մնացեր ինն գլխոց վրայ, որ ծանր թուէր յաչս Հայոց (ԸՆԴ. 180), եւ կաթողիկոսն ալ կը պարծենար թէ անոնք այլեւս առաջարկ ըլլալէ դադրած են (ԸՆԴ. 314), եւ Լամբրոնացիին պէտք չէր մնար իր աստենաբանութեամբ անոնց վրայ ծանրանալ: Այդ դիտողութիւններ եւ բաղդատութիւններ կասկած չեն թողոր, որ ՌՎ հարք սուրբք աստենաբանութիւնը՝ ոչ Հռոմկլայի ժողովին համար գրուած է, եւ ոչ անոր մէջ արտասանուած է: Այլ թէ ինչ նպատակով գրուած է, իր կարգին պիտի խօսինք:

1011. ԻՆՆ ԴԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Կալանոս ոչ միայն Լամբրոնացիին աստենաբանութիւնը Հռոմկլայի ժողովին կը վերագրէ, այլեւ իբր ժողովական գործ յառաջ կը բերէ, Գլխադրութիւնք Հռոմոնց կոչուած ինն առաջարկները, եւ Լուցմունք առընթեր եղեալք բացատրութիւնները, զանց չընելով ժողովոյն Տարսունի եւ Քրիստոսապսակ արքային Հայոց Լեւոնի անունները յիշել (ԿԱԼ. 331), առանց մտաբերելու, թէ 1779ին ժողովը Հռոմկլայ գումարուած էր, եւ Լեւոն թագաւոր չկար այն թուականին: Հետեւապէս յայտնի է թէ Կալանոսի յառաջ բերած գրուածը Հռոմկլայի ժողովին գործը չէ, ուր ինն գլուխները նկատի չառնուեցան, նոյնիսկ Յոյներու հաւանութեամբ, եւ միայն բնութեանց խնդիրը որոշմանց առարկայ եղաւ: Ոչ ալ կրնանք հաստատել թէ Գրիգոր կաթողիկոսէ կանուխէն Յոյներու ուղղուած գրուած մըն է, վասնզի ինքը բնաւ այսպիսի ակնարկ մը ըրած չէ Մանուէլի ուղղուած համառօտ նամակին մէջ, որով ինն գլուխները կը մերժէ (ԸՆԴ. 166), եւ կը մնայ կարծել թէ այն, ոչ 1179ին այլ 1197ին գումարուած Տարսունի ժողովին կը պատկանի, թէ որեւէ անպաշտօն մի գրուց էր, որ վերջէն վերջ այսպիսի ձեւ մը առաւ, ո՞վ գիտէ որու ձեռքով: Բայց այժմէն ալ գրուածը ծանօթանալու համար՝ դիտել կու տանք, թէ անոր մէջ կը բերուին կանուխէն առաջարկուած ինը գլուխները (§ 983), եւ իւրաքանչիւրին պանդէպ կը գրուին Հայերուն ջատագովական պատասխանները:

1. Մի բնութիւն ըսող Եւտիքէտը, Դէոսկորոսը, Տիմոթէոսը եւ համախոհները նգովելու մասին, կը պատասխանուի թէ՛ Եւտիքէտը արդէն կը նգովենք. Դէոսկորոսը անկէ տարբեր գիտենք, եւ եթէ համախոհ է նգովեալ կ'ըլլայ:

2. Մի բնութիւն բանաձեւը փոխելու եւ երկու բնութիւն ըսելու մասին, կը պատասխանեն, թէ մի բնութիւն խօսքը Աթանաս, Գրիգորներ, Կիւրեղ եւ Գերմանոս գործած են, եւ իրենք նոր միտքով կը պահեն, բայց եթէ վասն խաղաղութեան եկեղեցոյ հարկ ըլլայ փոխել, կը հաճին տեղի տալ (ԿԱԼ. 334):

3. Սուրբ Աստուածէն ետերը եւ խաչեցարը վերցնելու մասին կ'ըսեն թէ այդ ձեր Յեյներէն առած են, եւ տակաւին այսպէս արձանագրուած կայ Դամասկոսի եւ Մամեստիոյ մէջ (ԿԱԼ. 335), եւ Յոյներն են փոխողը: Այսուհանդերձ Քրիստոսի համար ըսելին յայտնելու համար՝ կը զիջանին յայսմ մասին մեծի եկեղեցւոյդ հաւասարել (ԿԱԼ. 337):

5. Միւռոնը ձիթենիի ձէթէ կը հաւանին պատրաստել եթէ դիւրագիւտ լիցի (ԿԱԼ. 338):

6. Պատարագի նիւթերուն մասին կը հաւանին ջրախառն ընել.բ եթէ Յոյները հըր խմորուն չընեն (ԿԱԼ. 339):

7. Ժողովուրդին եկեղեցիէ դուրս աղօթելուն մասին կ'ըսեն, թէ այն յառաջ եկած է Յոյներուն Հայերը ներս չընդունելէն, եւ Հայերուն մեծ եկեղեցի շինելու միջոց չգտնելէն, այլ թէ ժողովուրդը ներս կ'ընդունին՝ երբ մեծ եկեղեցիներ շինեն:

8. Վերջին չորս ժողովները ընդունելու համար կը սպասեն որ Յոյները հաստատեն թէ անոնք առջի երեքին հակառակ չեն (ԿԱԼ. 340):

9. Կաթողիկոսներու ընտրութիւնը կայսերական հաստատութեան ենթարկելու համար պայման կը դնեն, որ Անտիոքի աթոռը Հայերուն ըլլայ, եւ Հայոց կաթողիկոսը չորս պատրիարքներէն մէկը սեպուի (ԿԱԼ. 341): Այս պատասխաններուն հետ Յոյներէն ալ կը պահանջեն հետեւեալ կէտերը.

1. Մեղուցեալներ կանոնական դատաստանէ եւ ապաշխարութենէ ետքը ձեռնադրուին:

1. Յանցաւոր եկեղեցականներ արժանի ապաշխարութենէ ետքը նորէն ընդունին:

2. Ներքինինեպ չձեռնադրուին: 4. Պատարագի հացը բաղարջ գործածեն:

5. Պատարագի հացին մնացորդը չթաղեն, եւ վերջէն տաք ջուր չգործածեն: 6. Կրօնաւորներ եւ քահանաներ պահքի մէջ ձուկ ու գինի ճշակեն:

7. Հայոց կաթողիկոսը Անտիոքի պատրիարք ճանչցուի (ԿԱԼ. 334): Այդ ամէնը թէպէտ յառաջ բերուած են իբր բանք ժողովին Հայոց (ԿԱԼ. 346), սակայն ինչպէս ըսինք, Մանուէլի մահուրնէ առաջ գումարուած Հռոմկլայի ժողովը այս խնդիրներով չբաղեցաւ. եւ մենք սոյն գրութիւնները քաղեցինք պարզ տեղեկութեանհամար, որ կրնայ լուսաբանել Հայերուն մէջ տիրող տեսութիւնները:

1012. ԿԱՅՍԵՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Հռոմկլայի ժողովէն իբրեւ վաւերական գրոճ ունինք երկու պաշտօնական թուղթերը, մէկը կայսեր եւ միւսը յունական սիւնհոդոսին ուղղուած, եւ զորս պահած է Լամբրոնացին իր հաւաքածոյին մէջ: Մանուէլի ուղղուած նամակը կը գրեն Գրիգորիս կաթողիկոս Հայոց, եւ սուրբ ժողովս, եւ նախ կ'ողջունեն կայսրը. հանդարձ Մանուէլածին Եւ Մանուէլապարգեւ անդրանկաւ Ալեքսիոսիս (ԸՆԴ.181): Անմիջապէս կը շեշտեն թէ ձայնակից ուղղափառութեան է սուրբ եկեղեցիս Աստուծոյ որ ի մեզ, եւ ոչ եթէ նորոգ եմուտ ի մեզ ուղղափառութիւնդ, այլ զոր ունէաք, նոյն եւ յայտնեցաւ: Յետոյ կը յիշեն իրենց ճանչցած ժողովները, այսինքն Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի, զորս ընդունած են Արիստակէս, Ներսէս եւ Սահակ հայրապետներու ձեռքով: Կը յիշեն եւս

Անկլիրիոյ, Կեսարիոյ, Նեոկեսարիոյ, Գանգրայ, Լաւողիկիոյ եւ Սարդիկիոյ ժողովները, իսրեւ ուղղափառ ժողովներ, եւ ա՛լ առջեւ չեն անցնիր: Նգովուած հերձուածողները յիշուած ատեննին, Արիոսի, Մակեդոնի, Պօղոս Շամշտացիի, Նեստորի, Եւտիքէսի անունները կու տան, եւ վրայ կը բերեն հանգանակ մը յատուկ խմբագրութեամբ կազմուած (ԸՆԴ. 184), եւ կ'անցնին երկարօրէն բացատրել իրենց դաւանութիւնը վասն անպարմանալի միաւորութեան Բանին (ԸՆԴ. 185): Կը հերքեն անոնք որ յոմն եւ յոմն տրոհելով զմի տէր Յիսուս Քրիստոս՝ միաւորութիւնը կը ջնջեն: Սուրբ Գիրքէն եւ սուրբ հայրենէն վկայութիւններ կը բերեն զմիութիւն անճառ խառնման Բանին եւ մարմնոյն հաստատելու, եւ միշտ ի վերայ երկուց միացելոց (ԸՆԴ. 189) կը բացատրեն վկայութիւնները, բայց երբեք երկու բնութիւն բացատրութիւնը չեն գործածեր: Յովհաննէս Իմաստասէր կաթողիկոսի ճառը կը յղեն կայսեր, որ իմանայ թէ ուղղափառութիւնը Հայոց մէջ ի հարցն առաջնոց իջանէ (ԸՆԴ. 191): Յունած դաւանութեան մասին համամտութիւն կը ցուցանեն, վկայելով թէ ի համագումար մեր ժողովս ընթերցեալ՝ սրբոց պարցն ձայնակից գտաք (ԸՆԴ. 190), եւ խաղաղութիւն հաստատելու փափաքով կը վերջացնեն: Ժողովական որոշումները ամփոփելով կը տեսնենք, որ իրենց բանաձեւը չեն փոխեր, այլ միայն Յոյներուն երկուքութենէն կը հեռացնեն նեստորական բաժանումը, ինչպէս որ Հայերուն միութենէն ալ կը հեռացնեն եւտիքէական շփոթութիւնը, եւ այդ հիման վրայ կը հաստատեն կատարուելիք խաղաղութիւնը, իւրաքանչիւր կողմը իր աւանդութեան մէջ թողլով:

1013. ՏԱՐԲԵՐ ՕՐԻՆԱԿ

Այս ժողովական դրութեան մի տարբեր պատճենը հրատարակուեցաւ վերջերես (93 ԱՐԲ. 27), Գրիգոր Պաիւաւունիի անունով, բայց պարունակութիւնը բաղդաստելով՝ նոյնինքն Գրիգոր Տղայի գրութեան հետ նոյն ըլլալը կը տեսնուի: Միւս կողմէն Պաիւաւունի կոչումը ազգանուն մըն է, որ ամենուն կը պատկանի հաւասարապէս: Տարբերութիւններուն առաջինն է, ժողովները յիշելուն կարգը, այսպէս, Նիկիոյ, Անկլիրիոյ, Կեսարիոյ, Նեոկեսարիոյ, Գանգրոյ, Անտիոքայ, Լաւողիկիոյ, Սարդիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի, ուր միայն Անտիոքայն է աւելցած: Երկրորդ տարբերութիւնը հարձուածողաց յիշողութեան մէջն է, ուր անունով կը յիշուին, Արիոս, Մակեդոն, Պօղոս Սամոստացի, Փլաբիանոս, Ապողինար, Նեստոր, Թէոդորոս, Դիսդորոս, Իբաս, Ակակիոս, Բարծումյ, Վաղենտիանոս, եւ Եւտիքէս, որով ութը աւելի անուններ կան: Նկատելի է մանաւանդ Փլաբիանոսի անունը: Վերջապէս Քաղկեդոնի վրայ յայտնի ակնարկ մը կայ, ըսելով, թէ ի մերոց ոմանց չունիմք աստ ինչ դնել բանս, ոչ բարի եւ ոչ չար, եւ ի լրոյ լսածնին յիշելով կ'աւելցնեն. որ եթէ այդպէս իցէ, ասեմք թէ իբրեւ զիմաստունս խորհեցան: Կ'երեւի թէ այս առաջին ձեւ մըն էր պատրաստուած, յայտնի հակաքաղկեդոնիկ ուղղութեամբ, որ վերջին խմբագրութեան ատեն աւելի մեղմացուած է:

1014. ՄԻԻՆՀՈՂՈՍԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Միւնհողին ուղղուած նամակին մէջ Յունաց պատրիարքին անունը չի յիշուիր, որովհետեւ Միքայէլ մեռած էր 1177ին, եւ Հռոմկայի ժողովն ալ լուրը առած էր (ԸՆԴ. 193). այլ կ'երեւի թէ յաջորդին մասին ստոյգ լուր չունէին, որովհետեւ Քարիստոն մէկ տարիէ մեռած էր 1178ին, եւ հաւանաբար չէին ալ իմացած Թէոդոս Ա.ին ընտրութիւնը: Նախապէս կը յայտարարեն թէ յոյներուն նամակէն ապահովուեցան թէ անոնք նեստորական չեն, որով, կ'ըսեն, բժշկեցան միտք մեր ի գրպարտելոյն: Անկէ կ'անցնին իրենց դաւանութիւնը բացատրել Քրիստոսի բնութեան եւ կամքին եւ ներգործութեան

վրայ, եւ իրենց խօսքերուն մէջ ամենէն նշանակելի է. Խոստովանիմք համաձայն ձեզ՝ ի Քրիստոսի անճառ միութիւնն երկու բնութեան տեսութիւն՝ բացտրութիւնը (ԸՆԴ. 196): Հայոց եկեղեցին երկու բնութիւն ըսելէ կը խորշի, ինչպէս Հռոմկլայի ժողովն ալ զգուշացած է զայն գործածել, վասն զի երկու ըսելը, զատ առ զատ ըմբռնելու իմաստը կու տայ: Սակայն ոչ բնութիւնները շփոթած եւ ոչ մին կամ միւսը ոչնչացած կ'իմանայ, այլ միայն կը պնդէ թէ աստուածային ու մարդկային բնութիւններն ու կամքերն ու ներգործութիւնները՝ միշտ միաւորեալ եւ միացեալ կերպով պիտի ըմբռնուին, որպէսզի նեստորական բաժանման գաղափարը հեռացուի: Այդ կէտը բացատրուած էր Շնորհալիին առաջին գրութենէն սկսելով (§ 951), եւ Հայերուն ծրագիրն էր միութիւնը նուիրագործել միտքերու համաձայնութեանը վրայ, եւ Յոյները երկու բնութիւն ըսեն եւ Հայերը զիրենք նեստորական չկարծեն, եւ Հայեր մի բնութիւն ըսեն եւ Յոյներ զիրենք եւտիքական չկարծեն, եւ իրարու հետ համարձակ եւ կատարեալ հոգեւոր հաղորդակցութիւն ունենան, իրար չհալածեն եւ չբռնադատեն: Մանուէլ կայսրը այս միտքերը ընդունելով, բանաձեւն ալ կը պահանջէր, բայց Հռոմկլայի ժողովը միտքերուն հաւանութիւնը հաստատեց, իսկ յունական բանաձեւը չընդունեց, Քաղկեդոնի ժողովը չճանչցաւ, Լեւոնի տոմարին չհաւանեցաւ, եւ նորէն ընդհանուր կերպով իր միտքը բացատրեց. եւ այդչափով գոհացաւ: Հայերու այդ միջին ճամբան՝ Հայաստանէ եկող եւ կիլիկեան ազդեցութենէ դուրս եղող պեխկոպոսներուն կարծիքն էր՝ որ տիրեց, եւ կաթողիկոսը կը յուսար անշուշտ այդչափով կայսրն ալ համոզել, որ աւելին չպահանջէ, ինչպէս յաջողօժ էր ինն գլուխներու առաջարկը ետ առնել կամ գոնէ յետաձգել տայ: Այս տեղ անգամ մըն ալ պէտք է դիտել տանք, որ այդ վաւերական գիրերը, յայտնապէս կը հերքեն Կալանոսէ յառաջ բերուած անվաւեր գրուածները, զորս լոկ տեղեկութեան նպատակով վերեւ յիշեցինք (§ 1010):

1015. ՄԱՆՈՒԲԷԼԻ ՄԱՀՐ

Ժողովական երկու գիրերը տանելու թղթատարս պատրաստեաց կաթողիկոսը, որոնց ով ըլլալը յիշուած չէ ԸՆԴ. 200), սակայն Մանուէլ յանձնարարած էր առաքել ի ձեռն պատուական եպիսկոպոսաց (ԸՆԴ. 175), եւ հարկաւ այդպէս ալ կարգադրած է կաթողիկոսը: Սակայն թղթատարները չկրցան Կեսարիայէ անդին անցնիլ վասն խռովութեան ճանապարհի, եւ ստիպուած դարձան յետս, եւ մինչ Գրիգոր կաթողիկոս հնրաւր վերստին զընթացսն, այսինքն է թղթատարներ ուրիշ ճամբով գրկել, Մանուէլ կայսեր մահուան գոյժը հասաւ, որ 1180 Սեպտեմբեր 27ին տեղի ունեցած էր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ (ԸՆԴ. 200): Իբրեւ սուրբի վախճան մը կը նկարագրէ Լամբրոնացին Մանուէլի մահը, որ խոստովանութեամբ լեզուի եւ հառաչանօք սրտի թէ՛նդոս հայրապետէն արձակումը խնդրէ: Մեռնելէն ութ օր առաջ կրօնաւորի սքեմ կ'առնէ կատարեալ ծիսական օրհնութեամբ, կայսերական անկողինէն իջնելով ի վերայ պրտուեղէնի կը պառկի, պալատականներու տեղ կրօնաւորներով կը շրջապատուի, եւ զաւուրս եօթն այսպէս ապրելով կը մեռնի: Նոյն իսկ յուղակաւորութիւնն ալ կրօնաւորաց խոնարհ կերպարանօք կը կատարուի, եւ ոչ կայսերական ճոխութեամբ (ԸՆԴ. 201): Այս է հարկաւ պատճառը որ անոր մահուան տարեդարձը, եւ ոչ տօնը, Յայսմաւուրքին մէջ ալ անցած է սեպտեմբեր 25ին (ՅԱՅ. 89), թէպէտ նորը Յունիս 22ին կը նշանակէ (ՅԱՍ. Բ. 265): Սակայն Մանուէլի մասին այդ գովելի յիշատակը ընդհանրացծ պէտք չէ կարծել, վասն զի ուրիշներուն տեսութեամբ, ինչպէս անունն նեռինն՝ դերաքրիստոս կոչի, այսպէս եւ սորայս, տարորոշ եւ հեռի ամենայնիւ գործս եւ ի կրօնս Էմմանուէլի, Մանուէլ կոչուած է կ'ըսուի (ԿԻՐ. 70): Մանուէլ յայտնապէս ալ կ'ամբարստանուի, թէ սպան զկինն իւր դեղով վասն ամուրթեան նորա (ՄԻԽ. 444), թէպէտ անկէ դուստր մը ունեցած էր (ՄԻԽ. 486) եւ Էառ արտաքոյ օրինացն կին երկրորդ զդուստր տեառն Անտիոքայ (ՄԻԽ. 444), որ

հռոմէադաւան էր: Այս պատճառով թէպէտ Ալեքս Բ. Կոմնենոս, Մանուէլի որդին երկրորդ կնոջմէն, 12 տարեկան կայսր հռչակուեցաւ մօրը խնամակալութեամբ, բայց երբ մայրը անկաւ ի պոռնկութիւն (ՄԻԽ. 486), Անդրոնիկոս Կոմնենոս խնամակալ նուանուեցաւ, եւ սա ալ տղան խեղդել տալով ինքն կայսր հռչակուեցաւ 1183ին, բայց ինքն ալ իր բռնութիւններով ատելի դարձաւ եւ Իսահակէ ձերբակալուելով խուժանին զայրոյթին յանձնուեցաւ, որ զայն խեղդամահ սպաննեց 1185'ին, եւ Իսահակ կայսր հռչակուեցաւ Իսահակ Բ. Անգեղոս անունով: Այս խռովութիւններն են զորս Լամբրոնացին կ'ողբայ իր հւաքածոյին վարջը, եւ զայն յերից ամաց սկսեալ ըսելով (ԸՆԴ. 201) կը յայտնէ ծանօթութեանց 1183'ին գրուած ըլլալը:

1016. ԲՆՈՒԹԵԱՆՑ ԽՆԴԻՐԸ

Մեծ խորհուրդս այս եկեղեցւոյ խաղաղութեան՝ անկատար մնաց, կը գրէ Լամբրոնացին, միութենական ձեռնարկին ակնարկելով, եւ կը յարէ թէ չիք այժմ յոյս ի ձեռն ուրուք գալ յաւարտումն (ԸՆԴ. 201), իրաւ անկէ ետքն ալ՝ ոչ յոյս ծագեցաւ եւ ոչ իրողութիւն կատարուեցաւ, եւ մեր տեսութեամբ՝ կատարուիլն ալ հնար չէր: Որեւէ ձեռնարկի յաջողութեան համար, պէտք է կանխաւ հաստատուն կռուան մը ունենալ, եւ անկեղծապէս երկու կողմէն նոյն ուղղութեամբ գործել, ինչ որ կը պակասէր մինչեւ հիմայ բացատրուած ձեռնարկին մէջ: Հայեր եւ Յոյներ բոլորովին տարբեր գաղափարներ ունէին միութեան մասին, ինչպէս գիտել տուինք, բայց ակելորդ չէ անգամ մըն ալ շեշտել քանի որ հիմնական եւ կարեւոր խնդիրի մը շուրջը կը դառնայ խօսքը: Հայեր դաւանական պարտաւորիչ կէտերը քիչցնելով, եւ վարդապետական շատ մը կէտեր երկրորդական համարելով, իրնեց համոզմամբ կրնային եկեղեցական միութիւն եւ հոգեւոր հաղորդակցութիւն հաստատել բոլոր քրիստոնէից հետ, որ այդ էական կէտերու մէջ կը միանային. եւ այդ կէտերն էին երեք առաջին սուրբ ժողովներով հաստատուած՝ Երրորդութեան եւ Մարդեղութեան եւ Փրկագործութեան խորհուրդները: Քրիստոսը՝ Մարդացեալ Բան, ու Աստուած եւ մարդ, եւ մարդկային փրկութեան համար մարմնացեալ ընդունելէն ետքը, Հայուն համար երկրորդական էր փնտռել թէ միաւորութիւնը անձին վրայ եղաւ թէ բնութեան վրայ: Իրենք ակելի ապահով եւ նախնի հարց գործածած բացատրութեանց համաձայն կ'ըմբռնէին միաւորեալ մի բնութիւն բանաձեւէն չհեռանալ, բայց եթէ ուրիշներ նոյն միտքով երկու բնութիւն ձեւը գործածէին, կը զիջանէին անոնց չհակառակիլ, միայն թէ անոնք ալ իրենց չհակառակին: Այդ սկզբունքին յայտնի եւ պայծառ բացատրութիւններն են Հռոմկլայի ժողովին երկու պաշտօնագիրները, զորս վերլուծեցինք (§ 1012-1014), եւ որոնց մէջ քաղկեդոնիկները ի զուր կը փնտռեն իրենց ուզածը հաստատող որեւէ բացատրութիւն մը, բայց եթէ թոյլատու հաւանութիւն մը իրենց տեսութեանց մէջ մնալու, տրուած բացատրութեանց ներքեւ: Այդ գիրերուն մէջ ալ ոչ Քաղկեդոն կը յիշուի եւ ոչ տոմար, եւ երկու բնութիւն բանաձեւը, եւ ոչ անոր ընդունելութիւնը: Բովանդակ եղածը հայադաւանութեան թոյլատու դրութեան կատարեալ յայտարարութիւնն է: Միայն զանց կ'ընեն Քաղկեդոնի եւ քաղկեդոնիկներու դէմ նզովքները եւ հերքումները, ինչ որ շատ բնական էր, վասն զի նզովքները խօսուած ու գրուած էին, երբ Յոյներուն կողմէն նախապէս նոյնները արձակուած էին Հակաքաղկեդոնիկներու դէմ: Բայց այն վայրկեանէն որ կայսրն ու պատրիարքը ու սինհոդոսը պաշտօնապէս կը յայտարարէին, թէ սխալ կարծիք ունեցեր են Հայոց վրայ, եւ բարձրաբարբառ կ'ընդունէին անոնց ուղղափառութիւնը, որ իբրեւ մոլորութեմէ դառնալու, այլ կանխապէս ուղղափառ եղած ըլլալու պայմանով, Հայերուն ալ դժուար չէր նոյն վկայութիւնը տալ Յոյներուն համար, եւ նզովաբանութիւնները դադրեցնել:

1017. ՈՒՐԻՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Միեւնոյն էր Հայոց տեսութիւնը շատ մը ծիսական, տօնական, եւ արարողական կէտերու վրայ, զոր օրինակ պատարագի եւ միւռոնի նիւթերը, եւ տէրունական տօները, որոնք բնաւ քրիստոնէական կրօնքի եւ հաւատքի էութեան չէին դաշիր. եւ ամէն ազգային եկեղեցի կրնար իր սովորութիւնները պահել, առանց ուրիշները համակերպութեան ստիպելու, եւ առանց տարբեր սովորութիւններէ խրտչելու: Սակայն այսպէս չէր Յոյներուն համոզումը, որոնց նպատակն էր ամէն եկեղեցիները իրենցին մէջ ձուլել, եւ ամենքն ալ իրենց հնազանդութեան եւ հպատակութեան ներքեւ մտցնել: Ինն նշանաւոր գլուխները շատ լաւ կ'արտայայտեն անոնց ծրագիրը եւ անոնց նպատակը: Եթէ Գրիգոր Տղայի նամակին հետեւանօք, բոլոր գլուխներուն վրայ լռելով միայն երկու բնութիւն բանաձեւին վրայ ամփոփեցին իրենց պահանջները, անոնք լաւ գիտէին, որ անգամ մը Հայերը հպատակելու ճամբուն մէջ մտցնելէն ետքը, դժուար պիտի չըլլար հետզհետէ պայմանները եւ պահանջները շատցնել, մինչեւ որ իրենց կատարեալ նպատակը իրականացնեն: Հայեր, կամ աւելի լաւ իրենց առաջնորդներ, միամտաբար կը կարծէին, որ իրենց թոյլատու ու ներողամիտ հոգին պիտի կարենան Յոյներուն ալ փոխարկել, եւ այս կերպով հաստատուած միութեան շնորհիւ քրիստոնէական տեսակէտով ընդհանուր խաղաղութիւն հաստատել, եւ ազգային տեսակէտով իրենց դժուարին կացութեան համար օգուտներ քաղել: Երեք են մինչեւ հիմա մեր դէմը ելլող միութենասէր անձերը, Ներսէս Ծնորհալին, Գրիգոր Տղայն, եւ Ներսէս Լամբրոնացին: Ծնորհալին որ նախասկիզբն է, բոլորովին սուրբ սկզբունքներով զգածեալ մաքուր հոգի մըն է, որ գործին տեսականովը յափշտակուած, կ'ուզէ եկեղեցիները միաւորել, բայց երբեք յունադասան կամ հռոմէադասան ըլլալու չի զիջանիր, հայադասան մըն է բառին ամենախիստ առումով: Գրիգոր Տղայն քայլ մը առջեւ կ'անցնի իր հօրեղբօրմէն, նա յանձն կ'առնէ պարզ չեղորթութիւն մը եւ դիմացինը հրապուրելու դիտմամբ, ինչ ինչ կէտերու մէջ իր իրաւունքէն ալ հրաժարիլ, եւ օրինաւոր պայմաններու մէջ ալ զոհողութիւններ ընել, որպէսզի ցանկացեալ խաղաղութիւնը հաստատուի, եւ ակնկալեալ օգուտը իրականանայ, որուն պէտքը աւելի զգալի էր դարձած: Իսկ Լամբրոնացին անկէ ալ առջեւ անցնող մըն է: Նա մօտէն ուսումնասիրելով օտարներու մէջ տիրող եկեղեցական կարգ ու սրաքը, որ քաղաքական լաւագոյն վիճակի արդիւնք էր, եւ բաղդատելով Հայերուն մէջ տիրացած անկարգութեանց հետ, որոնք հետեւանք էին քաղաքական աննախանձելի ու վարատական ու արկածալից կացութեան, կը սկսի սիրահարուիլ ուրիշներու մօտ տեսածին, եւ հետեւելով իր երիտասարդական տարիքին, զի 1180ին հագիւ 29 տարեկան էր, եւ բնութեան խառնուածքին, որ բուռն էր եւ յանդուգն, չի կասիր զիջողական միջոցներու դիմելէ եւ համարձակ յայտարարութիւններէ, որով եւ առիթ կ'ընծայէ ներքին դիմադրութեանց եւ գժտութեանց: Լամբրոնացիին այդ ընթացքը հետզհետէ պիտի բացատրուի գործողութեանց շարունակութեանը մէջ, սակայն այժմէն կը կախենք յայտնել, թէ մեծապէս կը սխալին անոնք, որ Լամբրոնացիին մէջ յունադասան կամ հռոմէադասան մը տեսնել կը կարծեն:

1018. ՏՈՒՏԷՈՐԴԻՆ ԵՒ ՏՂԱՅՆ

Մեզի հասած է ուրիշ նամակ մըն ալ, Գրիգոր Տղայէ Գրիգոր Տուտէորդիի գրուած, որ Սանահինի առաջնորդն էր, թէպէտ նամակին խորագիրին մէջ սխալմամբ Հաղբատի առաջնորդ յիշուած է (ՏՂԱ. 5): Նամակը թուական չի կրեր, պատմական պարագայ մըն ալ յայտնապէս յիշուած չէ, որ դրութեան ատենն ու առիթը վստահօրէն ճշդէինք, բայց մեր զննութիւններն հաւանական կը ցուցնեն ըսել, թէ Հռոմկլայի ժողովին գործը հաճոյ չեղաւ Տուտէորդիին, որ բացարձակապէս կը հակառակէր Յոյներուն առաջարկները նկատի

առնել, եւ ամէն կերպով անոնցմէ հեռու մնալ կ'ուզէր, ինչպէս ինքն ալ ժողովին չէր եկած, երբ իրեն համամիտներէն ոմանք եկած էին, եւ գլխաւորապէս Անիի արքեպիսկոպոս Բարսեղը: Ուստի ժողովին հաւաքելուն առթիւ դիտողագիր մը ուղղեց կաթողիկոսին, որ չունինք, եւ կաթողիկոսն ալ ժողովին վերջանալուն պատասխանեց Տուտեորդիին՝ իրեն եւ ժողովին գործը ջատագովելով: Այդ մեր տեսութիւնը կը հիմնենք գլխաւորապէս այն ականարկներուն վրայ, զորս կը գտնենք Տղային նամակին մէջ. թէ Տուտեորդիին ըսած ըլլայ, եթէ ոչ զոյ հրաման գլխոյն եւ առաջնորդին՝ ժողով առնել եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց, եւ պարապիլ աստուածայնոց բանից քննութեանց (ՏՂԱ. 24) եւ թէ յաղաքս հաղբատայ եւ անեցւոյ բան մեղադրական գրած ըլլայ (ՏՂԱ. 50), ինչ որ կը կապուի Բարսեղ Աեցիի ժողովին ներկայ ըլլալուն, նոյնպէս Հաղբատի վարդապետներէն ալ ոմանց, թէպէտ անունին որոշակի յիշուած չէ (§ 1009): Նամակին լեզուն կծու է եւ խիստ, երգիծական դարձուածներով ալ լեցուն, մինչէս իսկ կաթողիկոսին վեհութեան հետ անհամաձայն, եւ այս մեզ կը թելադրէ ըսել, թէ նամակին խմբագրութիւնը Լամբրոնացիին գրիչէն ելած պէտք է ըլլայ: Հաւանաբար սոյն այս գրութեան կ'ականարկէ Լամբրոնացին, երբոր կը յիշէ թէ այլ անգամ եղել այս հարկս, Տուտեորդիի գիրերուն պատասխանելու հարկը եւ տուաք գրոց սրբոց վկայութեամբ (ՏՂԱ. 210), ինչպէս այս թուղթին մէջ կը տեսնուի: Կաթողիկոսին դառնելով, որչափալ պատրաստական կ'ընծայէ նա զինքն լսել բան խրատական ի ձերագոյն հօրէ, սակայն բոլորովին տարբեր կը գտնէ Տուտեորդիին թուղթը, զոր հրամայողական, խռովարար, թշնամանասէր, սուտասկասպաս, եւ ըստ հացկատակացն բանից գրուած կը դատէ, եւ կը մեղադրէ թէ չզանգիտիս յերկնահանգէտ աթոռակալէս (ՏՂԱ. 9) եւ այսպէս երկարօրէն կը շարունակէ կծու յանդիմանութիւնները: Իր ուղղութիւնը կը բարձրացնէ եւ իրեն կը պատշաճեցնէ քրիստոսի խօսքերը, եւ կ'եզրակացնէ, թէ սուտ էին խոստմունք առ Պետրոս, թէ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժոխոց զնա մի՛ յաղթահարեացն, արդ յաղթահարեցաւ եւ կորեաւ (ՏՂԱ. 20), եւ թէ սուտ է Որդին Որոտման, եւ իրաւ է Որդին Տուտեայ (ՏՂԱ. 21): Տուտեորդիին գործուած՝ տումարն երկարակին Լեւոնի բացատրութիւնը կը քաշքշէ, երկարակ բառը բնակ արմատին տանելով, եւ տոմար բառին համարողական կամ հառուական իմաստ տալով (ՏՂԱ. 23), ինչ որ անելի իմաստակութիւն է, քան թէ լուրջ ընդդիմաբանութիւն: Մի բնութիւն բանաձեւին մասին Տուտեորդիին գրածները հերքելու համար անտարանէն եւ հայրերէն վկայութիւններ կը բերէ. Քրիստոսի վրայ աստուածային եւ մարդկային բնութեանց միանամայն գտնուիլը հաստատելու, սակայն Տուտեորդիին հայադաւանութիւնն ալ երբեք այդ ճշմարտութիւնը ուրացած չէր, այլ անոնց միաւորեալ ըլլալը պնդած էր, եւ զատ զատ երկու ըսուիլը մերժած, որով Տղային նամակին հիմն կը կործանի: Վերջապէս կաթողիկոսը՝ ինքն քաղկեդոնիկ երեւցած չըլլալու համար կը յայարարէ, թէ գԲաղկեդոն ոչ գիտեմ, եւ ոչ զԼեւոն ճանաչեմ, զօրէնսն նոցա ոչ գիտեմ, եւ դատող մեղաց նոցա ոչ լինիմ (ՏՂԱ. 50): Բայց այդ առթիւ պէտք չէր, որ այլեւս այնպէս կծու կերպով Տուտեորդիին դէմ յարձակէր, եւ անոր հետ յարաբերութիւնը խզէր, թէ յայսմիտեմ դադարեացէ քոյն առ ի մէնջ զիր եւ բան, մինչէս լռեալ դադարեացես ի հպարտութեան փստեղ (ՏՂԱ. 519) ինչ որ անելի վիճաբանութենէ խուսափելու ձեւ մըն է, քան ուղիղ մտադրութեան հետեւանք: Այս կէտերն են որ մեզ եւս քանզեւս կը համոզեն Լամբրոնացիին բուռն գրիչը տեսնել, քան կթողիկոսավայել վեհ ու խոհական ոճը: Իսկ գործին էութեան մասին, եթէ Տուտեորդիին գովելի չէր իր բացարձակ ընդդիմութեամբ եւ բանակցութենէ իսկ խուսափելովը, գովելի չի կրնար ըլլալ իր ընդդիմաբանն ալ՝ իր կրքոտ եւ իմաստակ բացատրութիւններովը:

Յոյներու հետ միութենական բանակցութիւնները վերջնականապէս փակուեցան: Ալեքսիս մանուկ եւ Անդրոնիկոս բռնակալ կայսերը կարող իսկ չէին այսպիսի խնդիրներով զբաղիլ, Իսահակ Անգեղոս ալ 1185ին գահակալելով, բոլորովին տարբեր ուղղութիւն բռնեց, ոչ եւս բանակցելով եւ համաձայնելով, այլ բռնութեամբ եւ ուժգնութեամբ Հայերը քաղկեդոնականութեան հպատակեցնելով. իսկ առաջին ձեռնարկը կայսրութեան ներքեւ եղողներուն վրայ սկսանի փորձել: Այս նպատակով յարոյց հալացանս եւ չարչարանս հայադաւան ազգաց, զյոյովս դարձոյց ի կրօնս իւր, ուր եւ զայս հալածականս արար, կային երեք եպիսկոպոսի արթոռք եւ հազարվեցհարիւր քահանայք, զորս ի մի հաւաքեալ բռնդատէր (ՎԱՐ. 133): Բանակցութեանց վերջանալուն հետ, Հայ իշխաններուն ակնկալութիւնն ալ վերջացաւ՝ յունկան հովանաւորութեամբ զօրանալու մասին, եւ գլխաւոր Կիլիկիոյ իշխանապետն Ռուբէն՝ Լատիններուն կողմ դարձուց իր մտադրութիւնը: Անձամբ Երուսաղէմ գնաց 1181ին, եւ այնտեղ Լատիններուն հետ խնամութիւն հաստատեց, Զարաքայ եւ Թորոնի իշխան Հիմֆրիսին Իգապէլ աղջկան հետ ամուսնանալով (ՄԻՄ. 58): Երուսաղէմէն դառնալուն Տարսուսը գրաւեց Յոյներուն ձեռքէն, եւ այս պատճառով թշնամեցաւ Լամբրոնի իշխան Հեթումի հետ, որ տակաւին Յայներուն կողմը կը պաշտպանէր: Ռուբէն Լամբրոնն ալ պաշարեաց 1183ին, եւ տարի մը եւ աւելի նեղեց ամուր դղեակը, որ իր ազատութիւնը գտաւ միայն, Ռուբէնի նենգութեամբ կալանաւորուելովը Անտիոքի Բոյեմոնդոս իշխանէն: Ոմանք այդ ձերբակալութիւնը ի սաղրելոյ իշխողին Լամբրոնի եղած կարծեցին (ՍԱՄ. 140), ինչ որ հաւանական չէ, Լամբրոնի եւ Անտիոքի մէջ նախապէս բարեկամութիւն հաստատուած չլլալով, եւ աւելի հաւանական է որ իշխներու տուած պատճառը, թէ Բոյեմոնդոս այդ ըրաւ, որովհետեւ արարսէր ընդ Սալահաղնին (ՄԻԽ. 491). քանի որ տարի առաջ Ռուբէն յաջողած էր ընկրկել Սալահէտոսի արշաւանքը: Բայց առանց այս պատճառի ալ, անօրինակ բան մը էջր այն ատեններ՝ այս տեսակ նենգութիւններով իրարմէ դրամ չորթել ու երկիր գրաւել: Ռուբէն կ'ամբաստանուի իբրեւ պարսպեալ վավաշոտ ցանկութեանց եւ պոռնկական խորհրդոց, եւ այս նպատակով Անտիոք գացած ուտել եւ ըմպել ընդ պոռնիկ կանայս: Այս պարագայէն կ'օգտուի Բոյեմոնդոս, Ռուբէնը կալանաւորելու, եւ կը թողու միայն 1185ին՝ Սարունադիքար եւ Թիլ եւ Ճկեր բերդերը գրաւելով, եւ Ռուբէնի մայրն ալ պատանդ առնելով, մինչեւ որ նա հազար եղկան ոսկի (ՍՄԲ. 104), կամ հարիւր հազար եղկան (ՍԱՄ. 141), զումար մըն ալ վճարէ: Այս առթիւ է որ Լամբրոն ալ պաշարումէն կ'ազատի: Ռուբէնի Կալանաւորութիւնը տեսած է ամաշն մի բովանակ (ՄԻԽ. 492), եւ այդ միջոցին Բոյեմոնդոս փորձած է բոլոր Կիլիկիոյ տիրապետել, բայց չէ յաջողած: Վասնզի Լեւոն՝ Ռուբէնի եղբայրը, երբեմն երբօրմէն կասկածած եւ Կոստանդնուպոլիս գացած, բայց շուտով հաշուած եւ 1182ին դարձած (ՍՄԲ. 104), բանակին գլուխ անցնելով ուժգին դիմադրութիւն է ըրած (ՍՄԲ. 141). եւ Բոյեմոնդոս զոհացած է վերոյիշեալ պայմաններով Ռուբէնը արձակել, եւ այնուհետեւ խաղաղութիւն հաստատուած է Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի իշխանութեանց մէջ, եւ բարեկամական յարաբերութիւններ շարունակած են մինչեւ Ռուբէնի մահը, որ տեղի ունեցաւ 1187ին: Իրեն յաջորդեց եղբայրը Լեւոն՝ Ստեփանէի եւ Ռիթայի կրտսեր որդին, որ է բարի եւ աննենք բնութեամբ, ժամանակակիցներու վկայութեան համեմատ (ՍՄԲ. 105) եւ կարող եւ ճարտար ըլլալը ցուցուց Կիլիկիոյ իշխանութիւնը թագաւորութեան բարձրացնելով: Ռուբէնի համար ըսուած է թէ մեռնելէ առաջ՝ նախ կրօնաւոր եղեւ օրինեալ (ՍԱՄ. 142), որ Մանուէլի նմանութիւնն էր (§ 1015), եւ եղբօրը յանձնարարեց ոչ յօտարուստ փեսայ ածել եւ ոչ հարսն (ՍԱՄ. 142), այլ Լեւոն այս խրատին չասաց:

Բայց տակաւին Ռուբէնի կենդանութեան եւ Յոյներու կողմէն ակնկալութիւններ վերջացած պահուն, երբ Անդրոնիկոսին օրով, զոր Վարդան՝ Իսահակ կը կոչէ (ՎԱՐ. 133), Հայեր Յոյներէ կը հալածուէին եւ անօգնական նմացեր էին, Գրիգոր կաթողիկոս Իսահակ կայսեր մօտ ըրած միջնորդութենէն արդիւնք մը չստանալով (ՎԱՐ. 133), Լատիններուն կողմէն նոր հովանաւորութիւն գտնելու համար մտածեց բուն իսկ անոնց գլուխին, Հռոմի պապին դիմել, գիտնալով թէ անոր խօսքը կրնար ազդել Արեւելքի մէջ գտնուող Լատիններուն վրայ, որոնք անոր յորդորներով ալ եկած էին: Կաթողիկոսին նամակը չունինք, բայց հարկաւ պապին սիրտը շինլու ամէն ձեւերով գրուած էր, իսկ նպատակը պաշտպանութիւն ուզել ըլլալը յայտնի է՝ պապին պատասխանին խօսքերէն. Այսուհետեւ սիրով եւ ճշմարիտ ոգով եւ սրտիւ՝ եկեղեցիս Հռոմայ տեսուչ է ձեր եւ ժողովրդոյ ձերոյ ՉԱՄ. Գ. 144): Պապը որուն կը դիմէր կաթողիկոսը՝ Ղուկիոս Գ էր, Հռոմէ դուրս ընտրուած, եւ Հռոմ մտնելէ ետքն ալ Հռոմայեցիներէ վնասուած, եւ Գերմանիոյ կայսրէն օգնութիւն ստանալու համար Վերոնա գացած, ուր 1184ին հաւատաքնական առաջին ժողովն ալ գումարձ՝ եւ նոյեմբեր 4ի փակած էր (ՄԵՎ. Դ. 1172): Ծիշդ այս պարագային հոն կը հասնէր Հայոց կաթողիկոսին նուիրակը, Գրիգոր եպիսկոպոս Փիլիպպուպոլսոյ, հաւանաբար Յովհաննէս Ուրծմանի յաջորդը (§ 974): Այդ պատուիրակութեան ելքին վրայ ունինք Ղուկիոսի պատասխանը, որ ծանօթ է ոչ բնագրովը՝ այլ Լամբրոնացիէ կատարուած Հայերէն թարգմանութեամբը: Նամակը գրուած է 1184 դեկտեմբեր 3ին, եւ անոր մէջ եղած պաշտպանութեան խոստումը արդէն յիշեցինք. բայց աւելի շեշտուած են ծիսական փոփոխութեանց յանձնարարութիւնները, բաժակին ջուր խառնել, ծնունդը դեկտեմբեր 25ին տօնել (ՉԱՄ. Գ. 143), միւռոնը ամէն տարի աւագ հինգշաբթիին օրհնել, եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնը կիրակի օր ընել, քահանայի եւ աւելի ստորին աստիճաններու ձեռնադրութիւնը տարին չորս անգամ եղանակներու պահքերուն շաբաթ օրերը կատարել: Այս յանձնարարութիւնները զարդարուած էին պապութեան յատուկ ճոխաբանութիւններով, եւ զօրացած էին պալիումի կամ սնոփորոնի եւ եպիսկոպոսական խոյրի ընծաներով, որոնք յանձնուեցան Գրիգոր եպիսկոպոսին, որ կաթողիկոսին տանի, Հռոմի ծիսական գիրքերուն հետ, անոնց հետեւելու (ՉԱՄ. Գ. 144): Այդ պարագան երկու գլխաւոր եղելութեանց սկզբնաւորութիւնն է տուած, մէկը Լատիններու հետ միութեանական ձգտումներ մշակելու, եւ միւսը Հայ եկեղեցւոյ ծեսին մէջ ինչինչ լատինական նմանողութիւններ մտցնելու, զոր վայրապար ոմանք ուզած են Ծնորհալիին անունին հետ կապել (§ 990): Հարկաւ Լամբրոնացին նամակին հետ ծիսարարներու կտորներն ալ սկսաւ հայերէնի վերածել, որոնք հետզհետէ եւ աւելի Ապիրատի ժամանակէն սկսելով՝ գործածութեան մտան: Այս փոփոխութեանց գլխաւորներն են եպիսկոպոսական խոյրն ու գաւազանը, եւ քահանայութեան աստիճաններու թիւը, ձեռնադրութեան կանոնը, եւ պատարագի սկզբնաւորութիւնը, որոնց յիշատակը չի գտնուիր Լամբրոնացիի այդ թուականէն առաջ գրած Պատարագամեկնիչին: Եւ Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ ճառերուն մէջ: Վարդան այդ պատուիրակութեան մասին տարածուած զրոյցներն ալ կը կրկնէ, եւ իբրեւ պատիւ կը յիշէ պապին Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով հաղորդուիլը, եւ իբրեւ ընծայ կը յիշէ վակաս եւ պսակ եւ կօշիկ, որոնց առաջինները պէտք է իմանալ պալիումին եւ խոյրին վրայ: Կը գրէ եւս թէ պապը հրամայեց, որ Հայոց պատրիարքն յայնկոյս ծովու իշխանութիւն կայցի ի վերայ Հայոց եւ Յունաց եւ ամենայն ազգաց, որպէս մեք յայսմ կողմանէ երկնաւոր եւ երկրեւոր բանալեօք. ինչ որ յայտնապէս մտացածին դարձուած մըն է: Ոչ նուագ անհիմն է կարծելն ալ, թէ Ղուկիոս հաւաքեաց զկայսրն Ալամանաց զթագաւորն Անկլիգաց եւ զթագաւորն Փռանցիսաց Հայոց պաշտպանութեան համար, ինչպէս նաեւ ոտք հանեց զպատրիարքն Ալամանաց, եւ զարքեպիսկոպոսն Սպանիոյ, եւ զարքեպիսկոպոսն սուրբ Յակոբայ, եւ

գարքեպիսկոպոսն Մելանայ, որոնց 25.000, 20.000, 5000 եւ 36.000 ձիաւորներ ունին եղեր իրենց ձեռքին տակ (ՎԱՐ. 134): Այդ վերջին կտորները ակնարկութիւն են երրորդ խաչակրութեան, որ սակայն տեղի ունեցաւ 1189ին, մինչ Ղուկիոս Գ. մեռած էր 1185 Նոյեմբեր 25ին Վերոնա (Verona) քաղաքին մէջ:

1021. ՕՐԲԵԼԵԱՆՆԵՐ ԵՒ ԱՆԻ

Ռուբէնի մահը եւ Լեւոնի յաջորդելը տեղի ունեցաւ նոյն տարին, որ Երուսաղէմի Լատին թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ, եւ Սալահատտին՝ Եգիպտոսի սուլթանը տիրապետեց Պաղեստինի նաեւ Ասորիքի, եւ Լատիններ ամփոփուեցան Անտիոքի մանր իշխանութեանց մէջ: Արեւելեան երկիրներու եւ բուն Հայաստանի մէջ ինչ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան, որոնց մանրամասնութիւնները մեզ մեր նպատակէն կը շեղեցնեն, եւ բաւական ըլլայ ըսել, թէ Վրացիք հետզհետէ կը զօրանային Պարսից սուլթանութիւններուն հետչ ափուելու ջափ, եւ Անի, որ միշտ այդ կողմերուն կեդրոնը կը սեպուէր, ձեռքէ ձեռք կ'անցնէր Պարսից եւ Վրաց մէջ: Անիի արքեպիսկոպոսն էր Բարսեղ, եւ գլխաւորն էր իր եղբայրը Ապիրատ, որոյիք Գրիգոր իշխանի, եղբորորդիք Բարսեղ կաթողիկոսի, եւ Վասակ Պահլաւունիի թոռներ (§ 866): Ապիրատ անգամ մը Կարսի ամիրայէն ձերբակալուեցաւ, բայց եղբորը միջնորդութեամբ ազատեցաւ (ՎԱՐ. 130), եւ երկուքը ձեռք ձեռքի տուած Հայաստանի կողմերը թէ եկեղեցական եւ թէ քաղքական ներքին իշխանութիւն կը վարէին, քանի որ Հռոմկլայի ժողովէն ետք աւելի եւս նուազած էին հայրապետական աթոռին հետ յարաբերութիւնները: Միեւնոյն ժամանակ կը սկսէր պայծառանալ Հայ Ուռայելեանց տունը: Ասոնց նախահայրը կը սեպուի ի Քուրտ ազգէ գլխաւոր մը, որ Չորոգետի իշխաններուն մօտ հատուծ եղեալ, եւ հաւատարմ Սարգիս կոչուած, եւ Խոշորնի բերդին տէր էր եղած: Սարգիսի որդին էր Չաքարէ, Չաքարէի Վահրամ, եւ Վահրամի Սարգիս (ՎԱՐ. 138), որ պահ մը Անիի կուսակալեղաւ Վրաց կողմէն (ՎԱՐ. 127): Սարգիսի որդիներն էին Չաքարէ եւ Իւանէ, որոնք Վրաց Թամար թագուհիին սիրելի եղան, եւ սպասալար եւ աթապէկ, այսինքն զօրաց սպարապետ եւ արքունեաց հազարապետ անուանուեցան. եւ Վրացի Ուռայելեանց երկիրները ստացան, որոնք Գորգի թագաւորէն սպաննուած եւ նգովիք անժառանգած էին ՎԱՐ. 130): Հայ Ուռայելեանք եւսքանզեւս ընդարձակեցին Լօռիի իշխանութիւնը, եւ հետզհետէ գրաւեցին Շիրակը, Անբերդը, Անին, Բջնին, Դուինը, Կարսն ու Չարեքը: Իւանէ խաբեալ ի թագուհւոյ Թամարայ տկարացաւ հաւատն, այսինքն է յունադաւանութեան անցաւ, իսկ Չաքարէ նմաց ի սեպիական հաւատն, այսինքն է հայադուան մնաց (ՎԱՐ. 138), միայն քանի մը կէտերու մէջ տիրապետող Վրաց ծիսական սովորութեանց համաձայնելու պէտքը զգաց, ինչպէս պիտի յիշենք:

1022. ԵՐՐՈՐԴ ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆ

Լեւոնի իշխանապետութեան սկիզբները յաջողութիւններով պսակուեցան, եւ քաջ եւ կարող իշխան մը յայտնուեցաւ գործի գլուխ անցնելուն առաջին օրէն, ինչ որ եղբորը կալանաւորութեան միջոցին ալ տեսնուած էր (§ 1019): Իրեն համար գրուած է թէ տիրեաց եօթանասուն եւ երկու բերդից, թէ զօրացաւ ի վերայ Յունաց եւ Պարսից, թէ ընդ հարկաւ արա գլխնապան սուլտանն միջերկրեայ (ՎԱՐ. 133), այսինքն է Իկոնիոնի, եւ թէ Թուրքման հրոսակին գլուխ Ռոստոմը ձգեց յառաջ. եւ անոր գունդերուն զհետ մտեալ կոտորեաց զնոսա (ՍՄԲ. 105): Լատիններու հետ բարեկամութիւնը ամրապնդելու համար, Էառ կին գղուստը եղբորտիկնոջ բրնձին Անտիոքու, այսինքն է Անտիոքի իշխանուհւոյն եղբորորդին, որպէսզի տիկինն վասն ազգականութեն՝ Լեւոնի պաշտպան ըլլայ: Աշխատասէր անձերու ձիրքն է պատահարները կանխապէս ուսումնասիրել եւ

անոնցմէ՝ օգտուիլ. Լեւոն ալ ուզեց յօգուտ գործածել Ուրբանոս Գ. պապի նախաձեռնութեամբ սկսած շարժումը՝ որ է երրորդ Խաչակրութիւնը, որպէսզի Սալահէտտինէ գրուած Երուսաղէմը նորէն քրիստոնէից ձեռք անցնի: Փեղերկոս Բարբարոսա, այսինքն է Շիկամօրուս, Գերմանիոյ կայսրը, Փիլիպպոս Օգոստոս՝ Գաղղիոյ թագաւորը. եւ Հռիքարտա Առիւծասիրտն՝ Անգղիոյ թագաւորը, յանձն առին անձամբ Երուսաղէմ երթալ իրենց բանակներով. բայց Փեղերկոս միայն կանխեց եւ Փոքր Ասիա հասաւ 1190ին, շատ նեղութիւն կարլով Յունաց կայսեր Իսահակի նենգամտութենէն եւ Իկոնիոյ սուլթան Գըլնասլանի զինեալ դիպարութենէն: Ուրբանոս Գ. որ Ղուկիաս Գի յաջորդելով, Երուսաղէմի առման գրոծին վրայ քրիստոնէութիւնը գէնքի հրաւիրած էր. քիչ ետքը մեռաւ նոյն իսկ 1187 տարին, Գրիգոր Ը հագիւ ամիս մը պաշտօն վարեց. եւ իրեն յաջորդը Կղեմէս Գ էր պապը՝ երբ Փրեղերիկոսի արշաւանքը սկսաւ: Հայոց կաթողիկոսէն որկուած պատգամաւորութիւնները (§ 1020), Լատիններուն ծանօթացուցած էր հայոց քրիստոնէայ իշխանապետութեան կրատորութիւնը: Լեւոնի յաջողութիւնները նպաստաւոր արձագանգ ունեցած էին, ուստի Կղեմէս Գ. կանխեց գրել Հայոց կաթողիկոսի 1189 Մայիս 29ին, որպէսզի խաչակիրներուն օգտէ, եւ ինքն անձամբ եւ ժողովրդեամբ որ յաշխարհոյ արեւլից՝ փութայ ի սուրբ տեղացն ազատութիւն: Լեւոնի ալ գրեց իր ձեռքէն եկած օգնութիւնն ընել (ՉԱՄ. Գ. 156): Այս անգամ անգամ պապը դաւանական կամ ծիսական պայմաններ չէր առաջարկեր, եւ գիտնալով ալ որ Հայեր բնաւ նոր քայլ մը չեն առած, ի հաւատ կաթողիկէ հաստատեալ կը ճանչնար (ՉԱՄ. Գ. 155):

1023. ԹԱԳԱԲՈՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՍՏՈՒՄԸ

Կարծես թէ ամէն պարագաներ նպաստաւոր կը դառնային Լեւոնի մեծամիտ եւ մեծագործ նպատակին, իր իշխանապետութիւնը թագաւորութեան վերածել, եւ անոր սահմանները ընդարձակել, եւ Կիլիկիայէ յառաջանալով Հայաստանն ալ գրաւել, եւ տիրապէս Հայոց հին թագաւորութիւնը վերանորոգել, իբրեւ Բագրատունիներու թագաւորկան ազգատոհմին ժառանգ: Լեւոն իշխանապետ, պապին նամակին եւ կայսեր մօտենալուն վրայ, իսկոյն Լամբրոնացին փութացուց Հռոմկլայ, որ կաթողիկոսէն գիրեր առնելով ու պատուիրակութիւն կազմելով կայսեր ներկայանայ: Ներսէս Լամբրոնացի, Յովհաննէս Սսեցիս եւ Գէորգ Սկիւռտցի, ճամբայ ելան Հռոմկլայէն քսան աշխարհական հետեւորդներով. բայց Պենտեկոստէին օրերը, որ այն տարին կը հանդիպէր Մայիս 13ին, Գերմանիկիոյ մօտ Թիւրքմէն աւազակներէ թալանուեցան, եւ պարտաւորուեցան ետ դառնալ (ՄԻՍ. 447): Կաթողիկոս ինքն ալ մինչեւ Միս եկաւ, եւ անկէ լուր դրկեց կայսեր, որ Իկոնիոն էր, թէ մնամբ քեզ աստ (ՎԱՐ. 136): Փրեղերիկոս Իկոնիոսը գրաւելէ ետքը կ'իջնէր Սեւեկիա. մտադիր ըլլալով անկէ Տարսոն անցնիլ, ուր իշխանապետն եւ կաթողիկոսն մեծ ընդունելութիւն կը պատրաստէին: Լեւոն փութացած էր ուրիշ պատուիրակութիւն մը հասցնել կայսեր, զոր կը կազմէին Կումարտիաս եղբայրներ, Կոստանդ եւ Պաղտին, որոնք Փրեղերիկոսի հանդիպեցան Յունիս 8ին, եւ Կայսրը գոհ եւ ուրախ Հայոց կողմէն գտաց բարկամութեան վրայ, դեսպաններուն կը յայտնէր թէ մտադիր է Հայոց գիրքը բարձրացնել: Գիր ալ կը յանձնէր կաթողիկոսին ուղղուած, թէ աստի ի հինգ ամ քո հրամանաւ կամիմ բանալ անդաստան Հայոց, եւ ապա գնամ յերկիրն իմ, եւ ահա ունիմ թա ու զգեստ, զի օճցես թագաւոր Հայոց զով ընտրես. եւ իմանգամայն Գրիգորն ու Լեւոնը տեսնելու մեծ փափաք կը յայտնէր (ՎԱՐ. 136): Այդմասին յետկար նամակի ոսկեկնքով ալ յղած ըլլալը ըստդներ կան (ՉԱՄ. Գ. 157): Սակայն երկու օր ետքը, Յունիս 10ին, Փեղերիկոս Սեւեկիայէն անցնող Կալիկադոնոս գետի մէջ կը խեղդուէր, հունը անցնելու ատենը (ՄԻՍ. 448), զի ծերութեամբն ոչ կարաց ընդդէմ գալ յորձանացն, եւ հեղձաւ, ինչպէս Լամբրոնացին կը բցատրէ (ՉԱՄ. Գ. 158): Ստոյգ որ մեծ եղաւ Հայերուն տիրութիւնը, եւ մանաւանդ Լեւոնի ցաւը, ինչպէս իր մտերիմ խորհրդականին՝

Ներսէս Լամբրոնացիին վիշտը, որ երկրորդ անգամ պատուիրակութեան ելած, նորէն կէս ճամբէն ձեռնունայն ետ դառնալու կը հարկադրուէր: Ամէնքն ալ անակնկալ կերպով կը կորսնցնէին իրենց այսչափ աշխատանքով պատրաստուած մեծ յոյսը, այն է Լատիններու պաշտպանութեամբ եւ Փրեղերիկոս կայսեր հովանաւորութեամբ Հայոց իշխանապետութիւնը թագաւորութեան բարձրացնել, եւ ինքնիշխան տէրութեան առաւելութիւններով ճոխացնել: Որչափ ալ անհաւատալի չէ կարծել, որ Փրեղերիկոս ինքնայօժար որոշմամբ Հայերուն թագաւորութիւն տալու գաղափարը յղացած ըլլայ, սակայն ակելի հաւանական է ըսել, թէ այդ մասին առաջին մտածմունքը Լեւոնին կողմէն սկսած էր, եւ թէ Փրեղերիկոսի ցոշուցած քաղաքական բարեկամութենէն քաջալերուած, անոր նիւթական օգնութիւններ հասցնելէն եւ անոր բանկին Հայ գունդեր խառնելէն խառնելէն առաջ, պարտուպատշաճ փոխարինութեան պայմանն ալ ապահոված էր, եւ ստացուած խոստումներուն վրայ միայն տաք կերպով Լատիններուն հետ կապուելու ձեռնարկած էր: Դեռ հաստատուած բան մը չկար, եւ Փրեղերիկոս Արեւելքի մէջ անցընելիք հինգ տարիներու վերջին կը թողուր իր խոստման պայմանաժամը, բայց Լամբրոնացին կայսրը չտեսած իսկ, սկսած էր լատին ծիսարաւէն թարգմանելով՝ թագաւորօրհնէքի կանոնը պատրաստել: Պատմական եղելութիւնները լաւ իմանալու համար՝ պէտք է գիտենալ, թէ Հայոց իշխանապետը՝ Գերմանիոյ կայսեր կողմանէ թագաւոր հռչակուելով, կայսրութեան ճորտ աւատապետներու կարգը անցած պիտի ըլլար, եւ Եւրոպայի մէջ տիրող պաշտօնբաշխութեանց օրինակին հետեւողութեամբ ալ, պէտք էր որ կայսերական շնորհը պապական օրհնութեամբ վաւերացուէր: Այս է եւս քան զեւս Հռոմի մօտենլուն ճիգերուն իսկական շարժառիթը:

1024. ԼԵՒՈՆ ԵՒ ԼԱՏԻՆՆԵՐ

Լեւոն չյուսահատեցաւ իր հետապնդած նպատակին մէջ: Դիմաւորեց Փրեղերիկոսի որդին, Փրեղերիկոսը, ըստ այլոց Կոնրադոս կոչուած, որ կը հեւտելէր իր հօր դիակին՝ Անտիոքի մէջ թաղելու համար, եւ որուն յուղակաւորութեան խառնուած էր Լամբրոնացին ալ իր պատգամաւոր ընկերներովը: Լեւոն Տարսոնի մէջ հանգստացուց կայսրորդին, Մամեստիոյ մէջ հիւանդութիւնը խնամեց, եւ Անտիոք երթալէ ետքը օգնեց Պտղոմայիսի պաշարման, ուր միացած էին Գաղգիոյ եւ Անգղիոյ թագաւորներն ալ: Բայց կրտսեր Փրեղերիկոսն ալ Պտղոմայիսի առջեւ մեռաւ, իսկ կայսրութիւնը անցաւ իր եղբօր Հենրիկոս Զ-ի: Լեւոն Պտղոմայիսի պաշարումէն անցաւ Կիպրոս, եւ օգնեց Հռիքարդոս թագաւորին Անգղիոյ, Կիպրոսը Յոյներէն գրաւելու, եւ Լատիններու հետ բարեկամութիւնը ամրապնդելէ, եւ իրեն աւարաբաժինն ալ առնելէ ետքը դարձաւ Կիլիկիա, ուր իր դիրքը հետզհետէ ակելի զօրացաւ: Անգղիացիք կիպրոսը չպահեցին, այլ վաճառեցին զայն Գուիտոն Լուսինեանի, լատին իշխանին, որ առաջ Յոպպէի եւ Ասկաղոնի կոմս եղծ էր, իսկ 1186-ին Երուսաղէմի թագաւոր հռչակուեցւ Վմաւրի թագաւորին դստեր Սիպիլի հետ ամուսնանալով: Բայց միւս տարին Երուսաղէմ Սալահետտինէ առնուեցաւ, Գուիտոն ալ գերի ինկաւ, եւ ազատութիւն ստանալէ ետքը, 1192-ին Կիպրոսն առաւ Հռիքարդոսէ, եւ հոն հաստատուեցաւ, եւ երկու տարի եւս ապրեցաւ (ՀԵԹ. 80): Այդ Լուսինեան տունն է, որ վերջէն Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան ալ տիրացաւ՝ ինամիական յաջորդութեամբ: Լատին թագաւորներ Սալահետտինի հետ հաշտութեան պայմաններ կնքելով, եւ ձեռուրնին մնացած տեղերը ապահովելով ետ դարձան Եւրոպա, առանց Կիլիկիոյ Հայերուն համար նպաստաւոր պայման մըն ալ ակելցնելու, որով Սալահետտին ազատօրէն կրցաւ հայոց դէմ դարձնել իր թշնամութիւնները, եւ թերեւս աղէտներ ալ պատճառէր, եթէ 1193 Փետրուարին մեռնելովը, Կիլիկիոյ վրայէն երկիւղալի վտանգը չփարատէր (ՄԻՍ. 451): Այսպէս Լեւոն

կրցաներքին հոգաճութեան դարձնել իր ջանքերը, առանց մեծ նպատակը աչքէ վրիպեցնելու, եւ այդ գիտմամբ միշտ լատիններու բարեկամութիւնը մշակելով:

1025. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՀՐ

Գրիգոր կաթողիկոս Սիսու եկած էր անձամբ կայսեր հետ տեսակցելու (§ 1023), բայց անոր մահուան գոյժին վրայ, եւ կրտսեր Փրեդերիկոսի հիւանդութեան առթիւ՝ Մամեստիա եկաւ կայսրորդույ վշտակցութիւն յայտնելու, եւ անկէ շիտակ Հռոմկայ դարձած պիտի ըսէինք, ինչպէս շատերն ալ կը կարծեն, սակայն այդ եղելութեանց վրայ երկար ապրած չըլլալուն, եւ Սմբատի թաղեցաւ ի Դրագարկն ըսելուն (ՄՄԲ. 106), եւ Անեցիին ալ նոյնը կրկնելուն (ՄԱՄ. 13), վրայ հիմնուելով հաւանականագոյն է կարծել, թէ Գրիգոր Հռոմկայ չգնաց, այլ Սիսու մնաց Լեւոնի մօտ, եւ այնտեղ մեռաւ, որով իր մարմինը Դրագարկի մէջ ամփոփուեցաւ: Սմբատի եւ Անեցիի յայտնի վկայութեան դէմ, Գրիգոր Տղան Հռոմկայի մէջ թաղուած ըսողներ, աղբիւրը չեն ցուցուցած (ՉԱՄ. Գ. 159): Իրաւ է որ Տղան իր հայրապետութեան ատեն շինեաց զգեղապանոյն եկեղեցին ի Կլայն, եւ զարդարեաց զնա մեծապէս (ԿԻՐ. 69), եւ անոր մէջ պատրաստեց զղիբս երկուց սուրբ լուսաւորչացն՝ զօրեղբարցն իւրոց, եւ նաեւ զնշխարս մեծին Գրիգորիսի Վկայասերի Ծովքէն հանելով, փոխադրեց եւ զետեղեց Հռոմկայի տաճարին մէջ ընդ երկուց լուսաւորչացն, սակայն այդ պարագաները յիշող պատմիչն ալ՝ Տղային համար կը թգէ, թէ կայ հանգուցեալ ի սուրբուխտն Դրագարկ (ՄԱՄ. 139), որով կը հաստատէ Սիսու մէջ մեռած ըլլալը: Մահուան թուականը Սմբատ յատկապէս կը դնէ 1193, Մայիս 16-ին (ՄՄԲ. 106), որ ուրիշներէն թերեւս շփոթութեամբ Մայիս 25 (ՄԻՄ. 532) կամ Յուլիս (ՉԱՄ. Գ. 159) ըսուած է: Վասն զի մասնաւոր յիշատակարան մըն ալ կը հաստատէ մայիս 16 թուականը եւ Դրագարկի մէջ թաղուիլը (ՀԱՅ. 412):

1026. ՏՂԱՅԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Գրիգոր քսան տարի տեւողութեամբ բաւական երկար կաթողիկոսութիւն մը ունեցաւ, եւ նշանաւոր եղելութեանց ալ մասնակից եղաւ, այլ լրացեալ մեծագործութիւն մը չունեցաւ, եւ իր ամէն ճիգերը կէս ճամբան մնացին: Առաջ յոյներու հետ միաբանութեան գործին հետեւեցաւ ամէն եռանդով, եւ Հռոմկայի ժողովով կարծեց զայն գլուխ հանած ըլլալ, բայց անակնկալ պարագաներ ապարդիւն եւ անհետեւանք թողուցին ձեռնարկուած գործը: Հռոմկայի ժողովին դաւանական որոշումները ոչ թէ Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնական եւ բացարձակ վճիռներն էին, այլ ընդհակառակն Յոյներու հետ փոխադարձ համաձայնութեան ծրագիրը կը կազմէին, եւ Յոյներուն պատասխանելէն եւ երկկողմանի համաձայնութեան յանգելէն ետքը պիտի վաւերացուէր: Այդ վերջաւորութիւնը տեղի չունեցաւ. Յոյներ Հայոց հակառաջարկը չտեսան եւ կարծիք չյայտնեցին, Հայերն ալ վերջնական միտք յայտնելու առիթ չունեցան, որով ծրագիրը իր ծրագիրի վիճակէն դուրս չեղաւ եւ հաստատութիւն չստացաւ: Ըստ այսմ Հռոմկայի ժողովին հեղինակութիւնը մեծ կշիռ չկրնար ունենալ Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ճշդելու մասին, եւ ի զուր կ'աշխատին անոնք, որ Հռոմկայի ժողովական թուղթերէն Հայրերու քաղկեդոնիկ եղած, կամ քաղկեդոնկութեան մօտիկ եղած ըլլալը կ'աշխատին քաղել: Այս մասին տեսութիւննիս արդէն բացատրած ենք (§ 1016): Գրիգորի անունով Տուտեորդիին ուղղուած գիրն ալ, զոր արդէն վերածեցինք (§ 1018), թերեւս իր հեղինակին վրայ մեղադրանքներ ալ հրաւիրեր, եթէ բժախնդրութեամբ նայէինք գործածուած խօսքերուն վրայ, բայց արդէն ըսինք թէ Գրիգորէն աւելի Ներսէսի գրիչը կը տեսնուի անոր մէջ: Բաց աստի կաթողիկոսին միտքը եւ նամակին ընդարձակագոյն մասը, աւելի համարձակութիւն գոյացնելու սկզբունքին շուրջը կը դառնայ. եւ դաւանաբանական

խնդիրին մասին, շատ նշանական է՝ գՔաղկեդոն ոչ գիտեմ, եւ ոչ զԼեւոն ճանաչեմ (ՏՂԱ. 50) համարձակ յայտարարութիւնը: Յոյներու հետ բանակցութեանց անկատար մնալուն նման, անկատար նմաց Լատիններու հետ ձեռնարկաց յարաբերութիւնն ալ: Ղուկիոս Գ. պապէն եկած գիրին, ինչպէս կ'երեւի, պատասխան իսկ տրուած չէ, իսկ վերջէն պապին կողմէն եղած դիմումին եւ կայսեր հետ հաստատուած յարաբերութեանց մէջ, դաւանած խնդիրի խօսք անգամ եղած չէ: Պապեր եւ Լատիններ ալ զգուշացած են այդ կէտերը խառնել՝ միտուրնին Հայերուն քաղաքական դիրքէն օգտուելու վրայ սեւեռած ըլլալով: Այսպէս հնար չէ Գրիգոր Տղայի հեղինակութիւնը իբրեւ փաստ գործածել, եւ անով Հայոց եկեղեցւոյն վրայ քաղկեդոնականութեան յարում գտնել, եւս առաւել, հռոմէադաւանութեան ընդունելութիւն նշմարել: Գրիգոր Տղան յաղթանդամ էր հաստատեալ արտեքին տեսքով (ՎԱՀ. 218), ներքինով ալ զօրաւոր եւ ձեռնարկու բնաւորութեան տէր պէտք է ճանչցուի, նոր եւ նշանաւոր գործերու ձեռք զարնող, թէպէտ պարագաներ իրեն չնպաստեցին: Եկեղեցական բարեկարգութեան լ հետեւեցաւ, եւ պէտք է իրեն վերագրել Ծնորհալիին յաւելուածներուն կամաց կամաց սովորական դառնալը եւ պարտաւորիչ ձեւ առնելը: Իրմէ եւ իր անունով կարգադրութեան մը՝ յայտնապէս յիշատակը չունինք, դրական արդիւնքներն ալ երկու երեք նամակի կը վերածուին, որոնք կրնան ալ իր գրիչէն ելած չըլլալ: Սակայն Պահլաւունիի եւ Ծնորհալիի ձեռքին տակ՝ հայրապետանոցի մէջ ուսած եւ զարգացած անձի մը՝ մտաւորակն կարողութեան տէր եղած ըլլալը անտարակուսելի կէտ մըն է: Իբրեւ զուտ գրական աշխատութիւն ունինք Երուսաղէմի ողբը, Ծնորհալիին գրած Եդեսիոյ ողբին նմանութեամբ (ՀԻՆ. 685):

1027. ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅԻ

Գրիգոր կաթողիկոս յորդորող ալ եղած է, որ ուրիշներ օգտակար երկասիրութիւններ պատրաստեն: Ասոնց մէջ նորութեամբը նշանաւոր է Մխիթար Հերացի բժշակտի Ջերմանց մխիթարութիւն գիրքը, որուն համար հեղինակն ալ կը վկայէ, թէ Կաթողիկոսը պատճառն է գրոցս, եւ թէ գիրքը գրած է պատճառ առնելով այսմ աշխատութեան եւ զւեր եւ զօժարութիւն սրբոյ եւ աստուածապատիւ կաթողիկոսին Հայոց տեսուն Գրիգորի, որ մակակոչի Տղայ (ՀԵՐ. Թ.): Մխիթարի գործը գրուած է գեղջուկ եւ արձակ բարբառով, զի դիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց (ՀԵՐ. Ժ.), եւ սկզբնատիպ նմոյշ մըն է ժամանակին ռամկօրէնին, եւ առաջնապտուղ երախայրիք ժողովրդական գրութեանց: Աշխարհիկ դասակարգէ մատենագիրներէն, Մագիստրոսէ ետքը երկրորդ է Հերացին, զոնէ մեզի հասնողներուն մէջէն: Իր արուեստը, եւ հռոմն եւ արապիկ եւ պարսիկ լեզուներու հմտութիւնը օգտակար ըրած է աշխատութեան, զոր պատրաստած է 1184 թուականին (ՀԵՐ. Ժ.), բայց չենք գիտեր թէ ինչչափ եւս ապրած է անկէ ետքը, որովհետեւ իր գործունէութիւնը ատիկ կանուխ սկսած է: Ծնորհալիին ժամանակէն անոր մտերիմն է եղած, եւ իրեն խնդրանօք գրուած են, Յաղագս երկնից եւ զարդուց նորա (Չափ. 281), եւ Այլաչափ տաղք (ՉԱՓ. 297) ոտանաւորները, որոնց երկրորդը Մխիթարի անունն ալ ունի իր սկզբնատառերով: Մեր մասնագիտութենէն դուրս է Հերացիին աշխատութեան ներքին եւ գիտական արժէքը լուսաբանել, բայց կրնանք իբրեւ մեծ վկայութիւն նկատել, որ եւրոպական գիտնականներէ մեծապէս գնահատուեցաւ, երբոր վերջերս, 1899 Յուլիս, Վահրամ Թորգոմեան բժշկապետ Փարիզի բժկական մեծ կանառին առջեւ արտասանած բանախօսութեամբը՝ զայն ծանօթացուց նոյն առաջնակարգ համախմբութեան, եւ որուն վրայ 1907-ին գերմաներէն թարգմանութիւնն ալ լոյս տեսաւ:

1028. ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ՅՈՐԴԱՆԱՆ

Ազգային յիշատակները հաւաքելու, եւ յատկապէս նահատակներու անունները մոռացութեան մէջ չընդունուի նպատակով՝ այստեղ պետք կըրգանք յիշել Սարգիս Խաչենեցին, Գանձակի ամիրային հարկահաւաք պաշտօններէն մէկը, որուն դէմ թշնամանալով Պարսիկներ, աւագ ուրբաթ օր մը խաչելով կը մեռցնեն ըսելով, Խաչակից լեր Քրիստոսին քում, ինչ որ հետեւցնել կու տայ ուրացութեան բռնադատուլը եւ Սարգիսի հաստատամիտ հաւատքը: Միւս նահտակ մըն ալ կը յիշատակուի Յորդանն Կարնեցի, բնիկ ի տաճիկ տոհմէ, որ քրիստոնէութիւն ընդունած ըլլալուն, եւ իսլամութեան վերադառնալուն չհաւանելուն համար, վկայեաց մեծ հանդիսիւ, կ'ըսէ պատմիչը (ՎԱՐ. 132), եւ կը ցուցնէ թէ չարչարանքներէ եւ բանտարկութիւններէ վերջ գլխատուած է Կարին քաղաքին մէջ: Թաղուած է Սահակ եւ Յովսէփ իշխաններուն գերեզմանին մօտ, որ նոյնպէս տանկութենէ քրիստոնէութիւն դարձած էին, (§ 633), եւ Յորդանանի ազգակից կը սեպուէին: (ՎԱՐ. 132):

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ե. ՔԱՐԱՎԷԺ

1029. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԶԳԱՏՈՂՄ

Գրիգոր Տղայի Միսի մէջ վախճանիլը կը դիւրացնէր Լեւոնի միջամտութիւնը, որ իր ազդեցութիւնը ընդարձակած եւ զօրացուցած, ամէն ազգյին գործ եւ ձեռնարկ իր միտքին եւ նպատակին ծառայեցնելու կ'աշխատէր: Իրօք ալ Լեւոնի ազդեցութիւնը կարելոր էր կարճելու համար բազմաթիւ թեկնածութիւններու երեսէն ծագած բուն ընդհարումները, որոնց դուռ բացուած էր այժոյն պարապութեան պատճառով: Թերեւս ամէնէն աւելի իրաւունք ունենալ կը կարծէր, Գրիգոր Ապիրատ, Շահանի որդին եւ Տղային հօրեղբորորդին, Պահլաւունի եպիսկոպոսներուն երիցագոյնը, գոր առաջ իբր Տարսոնի եւ Լամբրոնի (§ 993), եւ յետոյ իբր Անտիոքի (§ 999) արքեպիսկոպոս յիշեցինք, եւ վերջէն Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսութեան անցած կը յիշուի, եւ տարիքով արդէն 70-ը անցած կ'ենթադրուի: Ապիրատէն աւելի ժիր եւ գործունէայ էր իր քեռորդին Ներսէս Լամբրոնացի Տարսոնի արքեպիսկոպոսը, տակաւին հազիւ քառասուն տարեկան, որուն ամէն եկեղեցական եւ քաղաքական գործերու մէջ առաջնակարգ դեր վարելը տեսանք, եւ որ Լեւոնի գլխաւոր խորհրդակիցն ու գործակիցն էր, եւ որուն ընտրելիութիւնն ալ կը խօսուէր, քանի որ ինքն ալ կը յիշէ թէ արժանի է հայրապետութեան, եթէ ոչ էի յայս (ՏՂԱ. 213), այսինքն եթէ Արեւելեայց անհաճոյ եղած չըլլար: Ասոնցմէ զատ կը յիշուին նաեւ թէ ակն ունէին ժառանգալ զաթոռն, Յովհաննէս Սոյ արքեպիսկոպոսը՝ Կոստանդին Օշինեանի որդին ու Լամբրոնացիին հօրը հօրեղբորորդին, եւ Անանիա Սեբաստիոյ արքեպիսկոպոսը՝ Գետադարձի ազգատոհմէն (ԿԻՐ. 70): Սակայն Արեւելեայք կասկածելով կը նայէին ասոնց վրայ Հռոմկլայի ժողովէն ետքը, ուր Ներսէս եւ Գրիգոր զիջողական դրութեան պաշտպաններ էին եղած, Յովհաննէս ալ հաւանաբար նոյն ժողովին մէջ գտնուող Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսն էր (ԸՆԴ. 199), իսկ Անանիա՝ Պոսոկ եպիսկոպոսին յաջորդը պետք է եղած ըլլայ Սեբաստիոյ այժոյն վրայ (ԸՆԴ. 199), Արեւելեաններուն յանձնարարածն էր երիտասարդ Գրիգոր եպիսկոպոս մը, աւագանի անունով Վահրամ կոչուած (ԱՄԲ. 106), գոր ոմանք քուէրորդի նոցունց կը կոչեն (ԿԻՐ. 69), եւ այլք եղբորորդի տեսնն Ներսիսի (ԼԱՄ. 143), կամ հօրեղբորորդի Ապիրատի (ՍԱՄ. 144): Սակայն Գրիգոր եւ Ներսէս՝ Վասիլէ եւ Շահանէ զատ եղբայր չունենալուն, ընդհանրապէս ընդունուած է քուէրորդի նորին կարդալ, եւ Գրիգոր Տղայի քեռորդի եւ Վասիլի թոռ համարիլ երիտասարդ Գրիգոր-Վահրամը, եւ հօրեղբորորդի կոչման ալ աւելի տարածեալ իմաստ տալով հօրեղբոր թոռ իմանալ: Լամբրոնացին Լեւոնի գրած

աստեն, համարձակապէս դիտել կու տայ անոր, թէ ոչ հաւատացիք մեր արդար իրաւամբ զմանուկն նահանջելոյ, եւ Արեւելեանները կը մեղադրէ թէ կամեցան ունել մանուկ հայրապետ (ՏՂԱ. 227), եւ ասով յայտնապէս ըսած կ'ըլլայ, թէ Լեւոն ինքն եղաւ Գրիգոր-Վահրամը կաթողիկոսացնելու համար իր ազդեցութիւնը մէջտեղ դնողը: Մինչեւ իսկ կը գրէ, թէ ձեր աստուածապաշտութիւնդ կոչեաց զմեզ ի մանուկ կաթողիկոսին ձեռնադրիլն (ՏՂԱ. 224): Այս կերպով Լեւոն կ'ուզէր հանել Արեւելեայց կամքը, որոնք կը խրոչէին Ապիրատի կամ Լամբրոնացիի կաթողիկոսութենէն:

1030. ԼԵՒՈՆԻ ՆՊԱՏԱԿԸ

Լեւոնի ընթացքն ու գործը բացատրելու շատ դժուարութիւն չենք կրեր, երբոր նկատի կ'առնենք իր մեծ նպատակը. իշխանապետութիւնը թագաւորութեան վերածել եւ թագաւորութիւնը մինչեւ Հայաստան տարածել: Առաջին մասին համար պետք ունէր Լատիններու բարեկամութեան եւ հովանորութեան, երկրորդ մասին համար ալ կարելոր էր Արեւելեաններուն բարեկամութիւնն ու օժանդակութիւնը: Ապիրատն ու Լամբրոնացին հեռացնելով Լեւոն շահած պիտի ըլլար Արեւելեաններուն բարեկամութիւնն ու համակրութիւնը, իսկ մանուկ կաթողիկոս մըն ալ ունենալով ձեռքին տակ, պիտի կարենար անոր ընել տալ եւ ստորագրել տալ ինչ որ ինքն կ'ուզէր, եւ զայն իբր հլու հպատակ գործիք մը վարել: Այս կերպով ընտրուեցաւ եւ օծուեցաւ Գրիգոր-Վահրամ, որ արդէն իր մօրեղբօրմէն եպիսկոպոսական աստիճան ստացած էր, հետեւելով Պահլաւունիներու մէջ սովորական դարձած ոճին, որ հետզհետէ երիտասարդ եպիսկոպոսներ հասցնելով կը ջանային իրենց ազգատոհմին մէջ ապահովել կաթողիկոսական յաջորդութիւնը: Նորընտիր կաթողիկոսին ծագումը բացատրեցինք, իսկ տարիքը բնաւ տեղ մը ճշդիւ գրուած չէ: Սմբատ կը գրէ թէ այժմ բարձրացաւ տղայ զոյլով (ՍՄԲ. 106) եւ Տղայ եւ Մանուկ անունները անխտիր իբր մականուն կը գործածուին իրեն վրայ (ՎԱՐ. 139, ԿԻՐ. 69, ՔԱՀ. 39, ՏՂԱ. 224), սակայն պետք չէ բոլորովին անչափահաս տարիք մը ենթադրել, այլ համեմատութեամբ իմանալ տղայ կոչումը, եւ 25 տարեկանէն պակաս չկարծել զայն, որ կանուխէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ալ ունէր: Կերպարանով ալ աստիճանին վայելուչ ըլլալը կը վկայուի, հաւաստելով թէ էր նա հասակաւ գեղեցիկ եւ բարիոք տեսանելով (ԿԻՐ. 69), որ բոլորովին մանկահասակ եղած ըլլալը կը հեռացնէ: Մականունին զալով քանի որ Տղայ մակդիր անունը Գրիգոր Դի սեփական մնաց, Գրիգոր Ե պատմութեան մէջ սկսաւ ճանչցուիլ Քարավէժ մակդիր անունով, որ առնուած է իր մահուան պարագայէն, որ տեղի ունեցաւ քարավէժ լեալ ի տղեկէն Կոպիտառոյ (ՍԱՄ. 143): Ոմանք Գահավէժ ալ գրած են (ՎԱՀ. 218), բայց սովորաբար Քարավէժ մականունն է, թեպէտ ոչ իր ծագումէն առնուած, եւ ոչ իր կենդանութեան ժամանակ գործածական եղած անուն մըն է:

1031. ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԸՆԹԱՑՔ

Սովորաբար ամ մի կը գրուի Քարավէժին կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը, զոր Անեցին ամս երկու կը դնէ (ՍԱՄ. 143), եւ ասկէ նորեր տարի մը եւ հինգ ամիս տեւողութիւն նշանակեցին: Տղային մահը 1193 Մայիս 16ին եղած աստեն, Քարավէժին կաթողիկոսութիւնը ամիս մը կամ երկու յարմար է յապաղել, եթէ այն խնդիրի նիւթ եղաւ եւ Արեւելեաններուն կողմէն թելադրութիւններու տեղի տուաւ: Իսկ մահը Սմբատէ 643 թուին գրուած է (ՍՄԲ. 107), որ կրնայ տարածուիլ մինչեւ 1195 Փատրուար 1 շարժական տոմարի հաշուով, իսկ Անեցիին թուականը շատ շփոթ է, թէ եղելութեանց կարգին եւ թէ տարբեր օրինակներու մէջ (ՍԱՄ. 144), որով բացայայտ վկայութիւն մը չի քաղուիր անկէ, եւ կը նմայ Քարավէժին կաթողիկոսութեան միջոցը 1193 ամառուան մէջէն մինչեւ 1194

աշունին վերջերը գնել, տարի մը քիչ մը աւելի: Պատմութիւնը բնաւ տեղեկութիւն չի տար, թէ ինչ գործունէութիւն ունեցաւ Քարաւլէժը, եւթ ինչ կրցաւ կնել տարւոյ ը միջոցին մէջ, եւ մեզ ալ հնար չէ լոկ կեղակարծ ենթադրութիւններու դիմել: Յայտնի է որ Հռոմկայի Մէջ անցուց իր ժամանակը (ՄՄԲ. 106), զբաղելով անշուշտ հայրապետանոցի սովորականգործառութեանց: Բնական էր որ Այիրատ եւ Մանաւանդ Լամբրոնացին այլեւ ուշադրութիւն դարձուցած չըլլան օժանդակելու անոր, որուն ընտրութիւնը իրենց զրկումն էր եղած: Ընդհակառակն աւելի սերտ եղած են Արեւելեայց եւ հայրապետանոցի յարաբերութիւնները: Այս բանին կ'ակնարկէ հարկաւ Լամբրոնացին երբ կ'ըսէ, թէ Ձորագետցիք, որոնք անտես արարին զաստուածահաստատ իշխողիդ գիր, եւ զուրք ժողովոյ եպիսկոպոսացն որ ընդ քեզ, այսինքն որ Կիլիկիոյ իշխանապետին եւ եպիսկոպոսներուն գիրերը չյարգեցին, եւ որ նոյնպէս անտես արարին զարժանաւոր եպիսկոպոսին հրեշտակութիւնն, որ պէտք է Կիլիկիոյ կողմէ մնացած՝ եպիսկոպոսն ըլլայ, ընդհակառակն զմանկանն անհանճարի գիր այնպիսի մանկանց պատգամաւորութեամբ պատուեցին (ՏՂԱ. 217): Ըսել է թէ Ձորագետցիք յոյժ պատուաւոր ընդունելութիւն են ըրած Քարաւլէժի օրհնութեան թուղթին, մինչեւ Տղային հետ գրեթէ խզած էին իրենց յարաբերութիւնները, եւ յատուկ պատգամաւորութիւն ալ դրկած են՝ իրենց կամքին համեմատ ընտրուած կաթողիկոսին: Ասկէ կը հետեւցնենք, թէ Քարաւլէժի անձին եւ գործունէութեան ուղղութիւնը համաձայն եղած է Արեւելեայց պաշտպանած դրութեան, որոնք բացերաց կը հակառակէին թէ Յունաց եւ թէ Լատինաց հետ մերձաւորութեան յանգալու գաղափարին, մերժելով որեւէ զիջողութեան յանձնառութիւնը:

1032. ԱՆՏԻՌՔԻ ԻՇԽԱՆՆԸ

Գրիգոր Տղայի մահուան օրերուն եւ 1193 տարւոյն մէջ պէտք է դնել Անտիոքի իշխանին ձերբակալութիւնը: Բոյեմոնդոս լատին իշխան Անտիոքի, որ Ռուբէնը նենգութեամբ կալանաւորած էր (§ 1019), ուզեց նմանօրինակ խաղ մըն ալ Լեւոնի գլխուն խաղալ, ուստի զայն ալ Անտիոք հրաւիրեց: Լեւոն կասկածեցաւ, եւ կասկածը հաստատուեցաւ Անտիոքի իշխանուհիէն՝ իր կնոջ հօրաքոյրէն՝ ստացած տեղեկութիւններով, ուստի առանց իմացած ըլլալը զգացնելու, ինքն ալ Բոյեմոնդոսը հրաւիրեց մինչեւ իր սահմանագլուխը, անտի միասին Անտիոք երթալու համար: Բոյեմոնդոս հաւանեցաւ, եւ երբ հանդիպեցան, ուրախութեան հանդէսներուն միջոցին, Լեւոն արգելքի ներքեւ դրաւ բոլոր անոր հետեւորդներն ու կարաւանը, եւ իրեն ալ յայտնեց, թէ ըմբռնեալ ես վասն կապանաց եղբոր իմոյ, եւ սկսաւ խիստ պահանջներ ընել: Այդ բանակցութեանց միջնորդներէն էր Հեթում Սասունցի, Չորտուանէլ իշխանի եւ Գրիգոր Պահլաւունիի քրոջ երէց որդին, որ ամուսնացած էր Ռուբէնի Ալիծ դստեր հետ. եւ Մամեստիոյ իշխանութիւնը կը վարէր(ՄՄԲ. 105): Երբոր բանակցութիւնները երկարեցան, միջնորդութեան հասաւ Հենրիկոս Կամպանիացի, (Henri de Champagne), որ Երուսաղէմի ջնջուած թագաւորութեան անունը առած էր, եւ անոր ձեռքով կնքուցան Բոյեմանդոսի ազատութեան պայմանները, որ Ռուբէնէ առածները ետ դարձնէ, եւ նոր վախճանած Հեթում Սասունցիի այրին Ալիծ, Բոյեմոնդոսի անդրանիկին Հռայմոնդոսի հետ ամուսնանայ, եւ անոնց որդիները Անտիոք ժառանգ ճանչցուին: Հեթում Սասունցիի մահը իր եղբոր Ծահանշահի հետ՝ միասին տեղի ունեցած էր, Տղային մահուանէ ամիս մը ետքը, եւ կասկած յայտնուեցաւ թէ պարոն Լեւոն եղել պատճառ, եւ պատմիչը կը յաւելու թէ զոր լուսք չկարեմ աստ գրել, եւ թէ ճշմարիտն Աստուած գիտէ (ԱՄԲ. 106): Ալիծի երկրորդ ամուսնութիւնն ալ երջանիկ չեղաւ, Հռայմոնդոս ալ, որ գրեթէ իբրեւ պատանդ Լեւոնի մօտ կը մնար, սաստիկ հիւանդութեամբ մեռաւ 1196ին, յի թողլով Ալիծը: Նորածինը մանչ եղաւ, եւ լատին մկրտութեամբ կոչուեցաւ Ռուբէն-Ռեմունդ, որ Հռայմոնդոս (Raymond): Լեւոն, որ մանչ զաւակ չունէր, սկսաւ մտածել Անտիոքի

ժառանգը իրեն այ ժառանգ նշանակել. եւ իր եղբօր թոռին վրայ Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի իշխանութիւնները միացնելով՝ ընդարձակ Հայ իշխանութիւն մը կազմել:

1033. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԴԷՄ

Մենք պէտք է դառնանք Լեւոնի եւ Քարավէժի յարաբերութիւններուն վրայ խօսիլ, որոնք բոլորովին անակնկալ ձեւ մը սկսան առնել: Լեւոն կը յուսար իրեն հնազանդ եւ իր ուզածը ընելու պատրաստ հայրապետ մը ունենալ, ոչ միայն տարիքին բերմամբ տկար, այլեւ իրեն երախտապարտ անձ մը ունենալով այթոռին վրայ: Լեւոն անշուշտ այդ բացատրութեամբ կրցած էր Քարավէժի հակառակորդ եւ իրենց թեկնածութիւնը գգուող եպիսկոպոսներն այ համոզել, երբոր զանոնք պարտաւորեց երիտասարդ Գրիգոր-Վահրամի կաթողիկոսական օծումը կատարեալ, Գրիգոր չեղաւ ինչ որ կը սպասուէր: Բնութեամբ հաստատամիտ, ուղղութեամբ օտարատեսաց, յարաբերութեամբ Արեւելեաց համամիտ, համոզմամբ ազգային եկեղեցւոյ պաշտպան, չհաճեցաւ հետեւիլ Լեւոնի եւ իրեն համախոհներուն զիջողական ընթացքին, եւ ոչ այլ յանձն առաւ հայրապետական կնիքով եւ ստորգրութեամբ վաւերացնել Լատին եկեղեցւոյ պետերունեւ իշխաններուն հաղորդուելիք զիջողական յայտարարութիւնները: Այսպէս կ'իմանանք մենք Սմբատի գրածը, թէ Տղայ կաթողիկոսն տէր Գրիգորիս չհնազանդէր ամենեցուն, այլ ինքնիշխանութեամբ տանէր զհայրապետութիւնն (ՄՄԲ. 106): Պատմութեան համար շատ կարեւոր կէտ մըն է ճշդել Քարավէժին վրայ եղած ամբարտաւանութիւնը, որ մինչեւ տարածամ մահ զինքը առաջնորդեց: Երիտասարդի եւ տաքարին երիտասարդի մը վրայ իբր սովորական ամբաստանութիւն, սուտ թէ իրաւ, բարոյականութեան կէտը ձեռք կ'առնուի անմիջապէս. ինչ որ ամէն կերպերով կրնայ հաւատալի կամ հաւանելի ըլլալը: Չարմանալի արժանի կէտ մըն է, որ Քարավէժի վրայ այսպիսի մեղադրանք մը խօսուած չէ: Թող տալով պատմիչները, նոյն ինքն Լամբրոնացին, որ Լեւոնի գրած նամակին մէջ, դատախազէ մը աւելի խստութեամբ Քարավէժին վրայ կը յարձակի, եւ զայն անկարող եւ անարժան հայրապետ մը ցուցնել կ'աշխատի, անոր եղերական մահուընէն այ չգագացուելով, եւ ոչ իսկ կէս ակնարկով կը համարձակի այս տեսակ մեղադրանքներ կուտել տարաբախտ հայրապետին վրայ: Սմբատ իր կողմէն չհնազանդէր մեղադրանք կը գրէ, եւ ուրիշներուն ամբաստանութիւններն այլ յիշած աստէն կ'ըսէ, թէ գրեն առ Լեւոն թէ ոչ ունի սա իմաստութիւն վարել զհայրապետութիւնն որպէս արժանն է (ՄՄԲ. 106): Կիրակոս կ'ըսէ, թէ արկանէին ի վերայ նորա բարուրս ինչ (ԿԻՐ. 69), որով Սմբատի գրածին վրայ բան մը չի աւելցնէր, իսկ Վարդան (ՎԱՐ. 130), Վահրամ (ՎԱՀ. 218), եւ Անեցին (ՄԱՄ. 145), եւ ոչ իսկ ամբաստանութիւն մը կը յիշեն, երբ եղերական մահը կը պատմեն: Լամբրոնացին այ մանուկ եւ անհանճար մանուկ (ՏՂԱ. 227) անարգական խօսքերէն աւելի բան մը չի համարձակիր գրել: Այդ դիտողութիւնները իրաւունք կուտան մեզի վստահօրէն ըսելու, թէ Քարավէժը ուրիշ յանցանք չունեցաւ, բայց եթէ Լեւոն իշխանապետին եւ իրեն համախոհ Ապիրատ եւ Ներսէս եւ Յոհաննէս եպիսկոպոսներուն, օտարատէր եւ զիջողական ընթացքին չհամակերպիլը, եւ Լատիններու հետ յարաբերութիւնները յառաջացնելու չգործակցիլը:

1034. ԳԼԽԱԲՈՐ ԳՐԳՈՂՆԵՐ

Ճշդուելու արժանի կէտ մըն այ է, թէ ով եղաւ գլխաւորաբար Քարավէժին դատախազը, Լեւոն իշխանապետը, որ սպասած հլու հպատակը չգտաւ, թէ կաթողիկոսութեան թեկնածու եպիսկոպոսներուն խումբը, որոնք Լեւոնն այ գրգռեցին: Սմբատի գրելը, թէ չհնազանդէր, Լեւոնն այ հնազանդութիւն պահանջողներուն մէջ կը

խառնէ, սակայն Լեւոն ինքնիրեն մնացած պիտի չհամարձակէր տարադէպ միջոցներու դիմելու, պիտի քաշուէր կաթողիկոսի մը վրայ բռնանալէ, եւ պիտի զգուշանար Արեւելեայց հետ թշնամանալէ: Գործը փոխուեցաւ երբ մախացեալ ընդ նա աւագ մարդիկն՝ գրեն առ Լեւոն, եւ չարախօսեցին զմամնէ երեք չորս անգամ, մինչեւ շարժեցին զպարոն Լեւոն ի կամս իւրեանց (ՄՄԲ. 106): Դժուար չէ ճշդել թէ ո՞վ են այդ աւագ մարդիկն, որ չարախօսեցին Քարավէժի վրայ եւ չարախօսութիւնները կրկնելով Լեւոնն ալ իրենց ուզածը ընել տալու շարժեցին: Քանի որ մախացեալ գործողներ են չարախօսութիւն ընողներ, այսինքն կաթողիկոսութեանը վրայ նախանձով նայողներ, անոնք աշխարհական իշխաններ չեն կրնար ըլլալ: Ինչ որ Սմբատ զգոյշ բացատրութիւններով կ'իմացնէ, Կիրակոս յայտնապէս կը գրէ, բայց զի մախողք բազում էին նորա, արկանէին բարուրս ինչ ի վերայ նորա եպիսկոպոսունքն նախանձոտ, եւ մատնեցին զնա ստութեամբ Լեւոնի թագաւորի: Մախացողներուն ով ըլլալն ալ աւելի ճշդելու համար կը յաւելու, որք ակն ունէին ժառանգել զաթոռն (ԿԻՐ. 69): Նախանձող եպիսկոպոսներուն թիւն ալ կուտայ Կիրակոս, թէ Յովհաննէս Ստեցիէն եւ Անանիա Մերաստացիէն զատ կային եւս այլք յեպիսկոպոսաց անտի վեց, որոց անունը խոհեմաբար կը լռէ (ԿԻՐ. 70): Սակայն այս անգամ ալ Անեցին կը պատռէ լռութիւնը եւ Ապիրատը կը մատնանշէ, թէ ս եկն առ թագաւորն Լեւոն վասն Գրիգորիսի, որ քարավէժն եղել (ՄԱՄ. 144): Իսկ ծերունի Ապիրատէն հնար չէ զատել իր դրդիչ եւ գործակից քեռորդին, Ներսէս Լամբրոնացին: Այսպէս չորս անուններ յայտնի կ'ըլլան մեզի, իսկ միւս չորսերը կը մնան անծանօթ: Գուցէ ասոնց մէկն ալ Դաւիթ Արքակաղնեցին էր, իսկ մնացածին համար պատմութենէ մատնանշուած անուններ չունինք: Այսպէս յայտնի կ'ըլլայ, թէ նախանձոտ եպիսկոպոսաց խմբակէ մը զատ, Լեւոն եւս անձամբ ցաւած էր կաթողիկոսէն, չգտնելով անոր մէջ իր փափաքած զիջող հայրապետը, որ պիտի հաւանէր լատինականութեան կամ պապականութեան պահանջած պայմաններուն համակերպիլ, եւ պիտի դիւրացներ թագաւորական թագին ստացութիւնը: Ոչ որ պիտի կարենայ մեղադրել Լեւոնը իր մեծ նպատակին մէջ, բայց միեւնոյն ատեն պիտի չի գովէ ձեռնարկ մը, որ ազգային եկեղեցւոյ ինքնութիւնը եւ ինքնիշխանութիւնը զոհելով պիտի ստացուէր: Եւ ճիշդ այդ կետի վրայ կը կայանար Քարավէժի ընթացքը, համաձայնելով Արեւելեան վարդապետներուն ալ տեսութեանց: Միւս կողմէն միթէ անհրաժեշտ է՞ր Լեւոնի այդչափ քծնիլ Լատիններուն առջեւ, իր իշխանական թագը թագաւորականին փոխրկելու: Ինքն արդէն ազատաց էր յունկան գերիշխանութենէն, զօրացած էր իր դրացիներուն վրայ, ընդարձակած էր սահմանները, յաջողած էր մինչեւ իսկ Անտիոքի լատին իշխանը իրեն արգադիր ընելը: Միթէ չէ՞ր կրնար իւրովի իսկ ինքզինքը թագաւոր հռչակել, որուն ոչ որ պիտի կարենար արգելք ըլլալ:

1035. ԹՇՆԱՄԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ

Եթէ տարի մը եւ աւելի տեւեցին այդ խնդիրները Լեւոնի եւ Քարավէժի մէջ, եթէ նախանձոտ եպիսկոպոսներու չարախօսութիւնները չորս հինգ անգամ կրկնուեցան, եթէ Լեւոնը ուժգին միջոցներու բռնադատելու համար հարկ եղաւ որ Գրիգոր Ապիրատ անձամբ Միս երթայ եւ բերանացի ստիպումներ ընէ, պէտք կ'ըլլայ ուրեմն հետեւեցնել, թէ Գրիգոր Քարավէժ ուժգնապէս կը մաքառէր իրեն վրայ ծանրացող բռնադատութիւններու դէմ, թերեւս երկայնամտութիւնն ալ հատնելով կը պարտաւորուէր խիստ կերպեր գործածել իր դիմադրութեան մէջ: Լամբրոնացին կը խոստովանի իրեն կաթողիկոսութեան դէմ ելած ըլլալը, երբ Լեւոնին կը յիշեցնէ, թէ ոչ հաւատացիք մեր չարակնելոյ իշխանութեանն, որում առընթեր էաք եւ տեղեակ, մինչ Արեւելեայք ի բացեայ գոլով ի նոցին ծանօթութենէն (ՏՂԱ. 227), շարունակ կը քաջալերէին երիտասարդ կաթողիկոսը իր ընդդիմութեան մէջ: Այս կերպով գործը երթալով կը բորբոքէր, կիրքեր կը

զայրանային, և Լեւոն ինքն ալ գլխաւոր եպիսկոպոսներուն գրգռիչ գրութիւններէն և ստիպողական բանակցութիւններէն շարժուած, հաւանեցաւ վերջապէս բռնի ոյժով կաթողիկոսը թողնել: Այս նպատակով որոշուեցաւ նաշ Գրիգոր-Վահրամը նենգաւոր միջոցներով Հռոմկլայէ հեռացնել, ուր իշխանաբար կը տիրապետէր ու զայն իրենց ձեռքին ներքեւ առնել, և յետոյ գործին օրինաւորութեան ձեւ տալու համար եկեղեցական ժողովին քննութեան և վճիռին ենթարկել, և այսպէս գահընկեց հռչակել երիտասարդ կաթողիկոսը, և իրենց ուզածը և իրենց յարմար եկող մէկը կաթողիկոսութեան այժոռը բարձրացնել: Որոշման գործադիր նշանակուեցաւ Յովհաննէս Սոյն եպիսկոպոսը, որ բարեկամական կերպով Հռոմկլայ գնաց. մտաւ առ կաթողիկոսն, և Քարավէժ պատուով մեծարեց զնա որպէս զհիւր: Յովհաննէս իրեն հետ բազմաթիւ հետեւորդներ ալ ունէր, որոնք հետզհետէ Հռոմկլայի բերդին մէջ շատցան, ուր էր հայրապետանոցը, և աւելի զօրաւոր եկան քան հայրապետական բերդապահները: Երբ որ Յովհաննէս իր նենգամիտ նախապատրաստութիւնները լրացուց, օրին մէկը, մինչ նստեալ էին ի սեղան ճաշոյն, իրեններուն հրաման տուաւ, և իսկոյն բերդին դուռները և աշտարակները Յովհաննէսի հետեւորդ զօրականներուն ձեռքն անցան: Հայրապետական բերդապահներ յանկարծակիի եկան, և տարածեցաւ աղմուկն, և երիտասարդ կաթողիկոսը շուարած իր հիւրին կը հարցնէ. Տէր Յովհաննէս, այս ի՞նչ իրք է. և նա պաղարիւնով մը կը պատասխանէ. Բռնած ես: Նոյն ատեն Յովհաննէս իրեններուն կը հրամայէ, կաթողիկոսին վրայ կը յարձակին, և կը փակեն զայն ի զընտան, և խիստ պահպանութեան ներքեւ կ'առնեն (ՄՄԲ. 107):

1036. ՔԱՐԱՎԷՅՑ ԿԱԼԱՆԱԻՈՐ

Հռոմկլայեցիք լուրը առնելուն պէս կը զինուին, և բերդին դէմ կռուելու կը սկսին, բայց երեք օր շարունակ մարտնչելէ յետոյ, ոչինչ կարացին առնել (ՄՄԲ. 107), թէպէտեւ այս առթիւ մարդիկ ալ էին մեռեալ ի Կլայն (ՏՂԱ. 224): Իսկ Յովհաննէսի մարդիկը զօրացան Հռոմկլայեցիներու դէմ, յարձակողները ցրուեցին, և կալանաւոր կաթողիկոսը մէկ տեղ Հռոմկլայէ եկան, և ապահովաբար Սիս բերին Լեւոնիտրամադրութեան: Թերեւս նոր գունդեր ալ եկած էին, որեւէ յարձակումի դիմադրելու համար: Լեւոն հրամայեց երիտասարդ կաթողիկոսը փակել Կոպիտառի բերդին մէջ առ ժամանակ մի (ՄՄԲ. 107), այսինքն է, մինչեւ քննութիւն լիցի ճշմարտութեամբ վասն նորա (ԿԻՐ. 69): Կաթողիկոսներու դէմ ամբաստանութիւններու օրինակներ ունեցանք, Յովհաննէս Ովայեցին (§ 640) և Գէորգ Գառնեցին (§ 689), որոնք արդարացան, և Վահան Սիւնին (§ 769), որ պարտաւորուեցաւ, սակայն երբեք չտեսանք կանուխ բերդարգելութեամբ ամբաստանեալը ճշդելը, և կաթողիկոսին անձին վրայ արտաքին բռնութիւն գործածուիլը: Որչափ ալ Լեւոն եղաւ այդ սպօրէն գործին հրամայողը, սակայն Լեւոն նախաձեռնարկ և անձնական որոշմամբ գործին հեղինակը չեղաւ, այլ այն եպիսկոպոսները, որոնք չարախօսսեցին երեք չորս անգամ, մինչեւ շարժեցին զպարոն Լեւոն ի կամս իւրեանց (ՄՄԲ. 106), որոնք մատնեցին զնա ստութեամբ Լեւոնի (ԿԻՐ. 69): Երբ կը կարդանք թէ անօրէնքն բռնեցին զնա (ՄՄԲ. 107), չենք կրնար չդիտել թէ այդ անօրէններուն գլուխը գտնուողը Սոյն արքեպիսկոպոս Յովհաննէսն էր, և թէ կաթողիկոսական իշխանութիւնն չարակնելոյ (ՏՂԱ. 227) համարձակութիւնն ունեցողը՝ Տարսոնի արքեպիսկոպոս Ներսէսն էր: Որչափ և բերդարգելութեան ներքեւ առնուած, սակայն Լեւոն չուզեց կաթողիկոսին գահընկեցութիւնը՝ իւրովի կամ լոկ ամբաստանատղ եպիսկոպոսներու կամայականութեամբ հռչակել՝ այլ օրինաւորութեան ձեւերը պահելու համար ուզեց որ եպիսկոպոսներու ազգային ժողով գումարուի, և այն տեղ նայուին կաթողիկոսին դէմ եղած չարախօսութիւնները, և քննութիւն լիցի ճշմարտութեամբ վասն նորա: Այդ նպատակով և ձեւակերպութիւնները լրացնելու միտքով գրեաց թուղթս առ

վարդապետ եւ եպիսկոպոսունս Հայոց աշխարհին, եթէ զինչ կամք իցէն նոցա վասն այսր (ԿԻՐ. 69): Հրաւերներ ուղղուեցան նաեւ Կիլիկիոյ եւ շրջակայից եպիսկոպոսներուն, որոնց մէջ նաեւ Լամբրոնացիին, որ կերպով մը ինքզինքը անմասի կ'ուզէ ցուցնել, եւ Լեւոնի գրելով կ'ըսէ, թէ կաթողիկոսը արտաքս հանիք յաթոռոյն. եւ թէ կոչեցիք ի քննել: Սակայն աթոռէն դուրս հանել ըսուածը՝ նենգութեամբ ձերբակալուիլն է, ուսկից ետքը ժողովը հրաւիրուած էր ի քննել: Լամբրոնացին կ'ըսէ իրեն համար՝ թէ հրաժարեցաք գալ ժողովին, որ եթէ վերջապէս եկեալ, մի եւ երկիցս եւ երիցս եւ չորիցս եւ հնգիցս գիր հրամանի ձեր գմեզ բռնադատեաց (ՏՂԱ. 224): Լեւոն իրաւունք ունէր այդչափ ստիպմամբ Լամբրոնացին մօտը կանչելու, որպէսզի ամբաստանութիւնը վարելու եւ գործին մէջէն պատուով ելլելու ճամբան ցուցնէ. մինչ Լամբրոնացին գրգռութեանց եւ ամբաստանութեանց մասնակցելէ, եւ անշուշտ Յովհաննէսը Հռոմկլայ դրկելու կարգադրութիւնն ալ աւարտելէ ետքը, իբրեւ գործին անմասն եւ գործին օտար դիտող մը՝ Տարսոն քաշուած կը կենար, երբ Քարավէժ Կոպիտատի բերդին մէջ կը հեծօժէր:

1037. ՔԱՐԱՎԷՃԻՆ ՄԱՀԸ

Լամբրոնացին ժողովի մը խօսքը կ'ընէ, թէ զոր ինչ արարիք յայն ժողովն համաձայնեցաք (ՏՂԱ. 224), բայց չենք կրնար հետեւցնել թէ երիտասարդ կաթողիկոսին վրայ ժողովին քննութիւն կատարուեցաւ կամ թէ սկսաւ ալ: Վասն զի ուրիշ տեղ կը կարդանք, թէ մինչ չեւ պատասխանի ընկալեալ Արեւելեայց յղուած հրաւերին (ԿԻՐ. 69), կաթողիկոսին մահը յուեցաւ, եւ չի կարծուիր թէ առանց Արեւելեայց մասնակցութեան, եւ անոնց միտքը չիմացած օրինական վճիշ արձակելու ձեռնարկած ըլլան: Սակայն հաւանական է, որ գործը շտապեցնելու համար, Կիլիկիոյ եւ շրջակայից վիճակներէն եպիսկոպոսներուն մէջ բանակցութիւններ սկսած ըլլան, եւ Լեւոն ալ իր միտքն ու կամքը որոշակի յայտնած ըլլայ, եւ անոր օրինաւորութեան ձեւը տալը իր մտերիմներուն, եւ գլխաւորապէս Լամբրոնացիին յանձնարարած ըլլայ: Պատմիչներ չեն ճշդեր, թէ Քարավէժ որչափ ատեն Կոպիտատի բերդին մէջ արգելուած մնաց, բայց գոնէ ամիս մը կամ երկու ենթադրել հարկ է, գրոծողութեանց ընթացքը կապակցելու համար: Երբոր Միսի մէջ Կիլիկեցի եպիսկոպոսներ ինչ ընելիքնին կը խորհրդակցէին, լուր կը հասնի թէ երիտասարդ կաթողիկոսը մեռած գտնուած է բերդին ստորոտը եղող քարերուն կամ քարաժայռերուն վրայ, բարձր գահուանդէն վար վիժած կամ ինկած: Արկածին տրուած պաշտօնական մեկնութիւնն այն եղաւ, թէ Հռոմկլայեցիներ չհանդարտեցան իրենց առաջին ընդդիմութեան ձախողելուն վրայ, այլ լուր հասցուցին կաթողիկոսին, որ թէ հնարեսցէ զելն իւր ի բերդէն, իրենք պատրաստ են անոր օգնել, եւ ամէն միջոց ճարել, որով տարեալ արասցեն զնա տէր բերդին եւ աթոռոյն իւրոյ: Ասոր վրայ կաթողիկոսը անկաւ ի բանս նոցա մանկաբար, կտաւներէ պարան կազմեց, եւ փորձեց ունով ի գիշերի իջանել պատառեցաւ, եւ ինքն ալ անկաւ եւ մեռաւ (ՄՄԲ. 107): Այդ պատմութիւնը զոր Մմբատ առաջին անգամ յիշատակած է, ուրիշներէն ալ կրկնուած է (ՎԱՐ. 139. ՄԱՍ.143), բայց ընդհանուր կարծիքը անոր չհամոզուեցաւ: Ընդհակառակն ժողովրդական ըմբռնումը դաւադրութիւն մը տեսաւ՝ կարծեցեալ արկածին մէջ, եւ հաւատաց, թէ մախողք նորա ընկեցին զնա, որք ակն ունէին ժառանգել զաթոռն: Ստոյգ ալ բնաւ վկայ չկար գործին, եւ բոլոր փաստը կտաւ զմիջով իւրով ունենալն էր (ԿԻՐ. 69), որ շատ դիւրին կերպ մըն էր միտքերը մոլորեցնելու: Եթէ իրօք Քարավէժը փախուստի միջոց մը կարգադրած էր, հնար չէր որ ներսէն ու դուրսէն օգնականներ չունենար, որոնք պէտք էր տեսնուած եւ կամ հետք թողուցած ըլլային, եւ մանաւանդ վտանգէն վերջ ալ, այնպէս մարմինը ժայռերու վրայ թողնելով հեռացած չէին ըլլար: Մենք ալ, բոլոր այդ պարագաները դիտելով, կը համոզուինք ըսել, թէ փախուստի փորձին եւ տկար կտաւի զինքն յանձնելուն, եւ կտաւին պատռելուն պատմութիւնը, ճշմարտութիւնը ծածկելու համար յերիւրանքներ են: Բայց

որովհետև ստոյգ եւ որոշ փաստ մը չունինք, կը պարտաւորուինք պատմիչին հետ եզրակացնել, թէ զԳՆԱՐԻՍՆ միայն ծածկագլխուն Աստուած գիտէ (ԿԻՐ. 70):

1038. ԳՈՐԾԻՆ ՎՐԱՅ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Դառով սպանութեան ենթադրութիւնը շտա աւելի հաւանական կը դառնայ մտածելով, որ ժողովական եւ մանաւանդ Արեւելեայց ներկայութեամբ կատարուած քննութեամբ մը, շատ դժուար պիտի ըլլար Գրիգոր-Վահրամի վրայ տիրապէս յանցանք մը հաստատել, եւ անոր գահընկէցութիւնը պաշտօնապէս վճռել: Ընդհակառակն Լեւոնի տեսակէտէն ալ պէտք էր որ այլեւս երիտասարդ կաթողիկոսը պաշտօնին մէջ չմնար, քանի որ չհնազանդէր (ՄՄԲ. 106), եւ կաթողիկոսական աթոռը կամ պաշտօնը իրեն համախոս եւ հնազանդ մէկու մը ձեռքը յանձնէր: Միւս կողմանէ Լեւոնի ալ օտար եւ անընտել չէին, արեւմուտքէն արեւելք փոխանցուած միջնադարեան դաւանանութիւնները: Բաւական էր, որ նպատակը յաջողցնելու արդիւնքը ապահովուէր, միջոցներու բարոյականութիւնը իր կարեւորութիւնը կը կորսնցնէր: Հերթում եւ Շահնշահ Սասունցի եղբայրներուն մասին տիրած կասկածը (ՄՄԲ. 106) եւ Անտիոքի իշխանին ձերբակալումը (ՄՄԲ. 108), այնպիսի նմոյշներ են, որ ամէն տեսակ կասկած կ'արդարացնեն: Եթէ պատմիչը Լեւոնէն աւելի կասկածելի կը գտնէ անոնք՝ որ կաթողիկոսին մախողքն էին, եւ ակն ունէին ժառանգել զաթոռն (ԿԻՐ. 69), ու կաթողիկոսանալու ընդունակ եւ հետամուտ եպիսկոպոսներ էին պատմական եղելութիւնը չայլայլիր, եւ քանի որ եպիսկոպոսներ եւ Լեւոն՝ ներքին եւ սերտ համերաշխութեամբ կը գործէին, եղելութիւններ իրենց բնութիւնը չեն փոխեր: Հետեւաբար Լեւոն ալ եպիսկոպոսներն ալ պարտաւոր էին իրենց վրայէն կասկածը փարատելու համար, ցաւ ու կսկից յատնել արկածին վրայ. եւ պարտ ու պատշաճ յարգանքը ցուցնել հանգուցելոյն, որուն մասին դեռ պաշտօնական դատապարտութիւն ալ արտասանուած չէր: Այս նպատակով կատարելապէս կաթողիկոսական յուղակաւորութիւն կատարուեցաւ, եւ Քարավէժի մարմինը Դրագարկ վանքը թաղուեցաւ (ՄՄԲ. 107), իշխանապետներուն եւ կաթողիկոսներուն դամբրանը, եւ ամփոփուեցաւ իր մօրեղբօր Գրիգոր Տղայի մօտը: Քարավէժի յիշատակը քանիներէն քննադատուած է իբրեւ անփորձ տղու եւ յախուռն երիտասարդի ործունէութիւն մը, մեղադրելով մանաւանդ թէ այլազգ սկսաւ վարիլ, եւ գուղիդ սահմանս նախընթացից իւրոց փոխել, եւ յոչ բարին եւս բերիլ (ՉԱՄ. Գ. 160): Բայց այդ խօսքերը ջերմ քաղկեդոնականաց խորհրդածութիւններ նէ, որ Քարավէժին վրայ չեն գտներ յունադաւան եւ հռոմէադաւան դրութեանց առջեւ զիջողամիտ պատրաստականութիւնը, ինչ որ կը կարծեն թէ ունեցած են անոր նախորդները: Մենք արդէն ցուցուցինք թէ Վկայասերէ մինչեւ Տղայ Պահլաւունիներուն ամէնքն ալ՝ ոչ քաղկեդոնական դաւանութեան յարում ունեցն, եւ ոչ անոր միտեցան, այլ միայն ներողամիտ զիջողութեան հաւանեցան, այսինքն է հաճեցան Յոյներուն եւ Լատիններուն դաւանական դրութիւնը իրենց կամքին թողուլ, եւ այդ մասին խնդիր չընել, պայմանով որ Յոյներ ու Լատիններ ալ Հաւանին Հայոց դրութիւնը իրենց թողուլ եւ չհակառակիլ: Թերեւս այդ մասին նուազ զիջող եւ առաւել արմատական եղաւ Գրիգոր Քարավէժ, որ իր մօրեղբօր Գրիգոր Տղային օրերէն հայրապետանոցի մէջ գտնուելով, մօտէն զգացած էր օտարներուն նենգամիտ ճամբաները, եւ կը ձայնակցէր Արեւելեյց, որոնք կը խիթային թէ թերեւ զիջողութիւնները ծանր հետեւանքներու կրնան տանիլ: Անգամ ըմն ալ կը կրկնենք, թէ Քարավէժի վրայ ոչ բարոյական եւ ոչ պաշտօնական մեղադրանք մը չի կրցան խօսիլ իրեն հակառակորդները, եւ ասով յայտնի ըրին իրենց նախանձոտ մախացող թշնամութիւնը:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏ

1039. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Քարավեժի յաջորդութիւնը որոշուեցաւ առանց երկար ձեւակերպութեանց: Եւ զպթոռն էառ Ապիրատն (ՎԱՐ. 139), կամ Դրին կաթողիկոս զտէր Գրիգոր Ապիրատն (ՍՄԲ. 107) բացատրութիւնները, բացարձակ կամքի մը տիրապետելը կը յայտնեն, եւ այս ալ Լեւոնին կամքն էր, որ երբ երիտասարդին վրայ դրած ակնկալութեանը մէջ յուսախար եղաւ, աչքը դարձուց ծերունիին, իրեն հլու հնազանդ կաթողիկոս մը ունենալու համար: Գործը վերջացաւ Քարավեժի խնդիրին համար գումարուած կիլիկեցիի եպիսկոպոսներով, ուր հաստատուեցաւ եւ օծուեցաւ Ապիրատը: Իբրեւ թւական պէտք է ընդունիլ 1194 տարուոյ վերջերը: Այդ ընտրութիւնը շատ հաճելի եղած չ'երեւիր Լամբրոնացիին, ոչ այնչափ Ապիրատի անձին վրայ դիտողութիւն ունենալով, որչափ իրեն ետեւ մնալուն վրայ ցաւելով: Նա ինքն Լեւոնի կը գրէ, թէ այն ժողովին մէջ, որ Քարավեժի մահուրնէ ետքը Սիսի մէջ գումարուած էր, ձեր հրամանին համաձայնեցայ, իբրեւ Աստուծոյ հրամանին, խորհրդակից չեղայ ձեր ըրածին, խնդիր ալ չուզեցի հանել, թէպէտեւ ունէար մարմնական ժառանգակցութիւն ի նոյնն (ՏՂԱ. 225), եւ դուք ալ կը յայտնէիք թէ արժանի էի հայրապետութեան եւ պատուոյ (ՏՂԱ. 213): Բայց Լեւոն զգուշացաւ Լամբրոնացին առջեւ քաշելէ, ոչ միայն վախցաւ Արեւելեանները եւսքանզեւս գրգռել, այլ թերեւս կասկածեցաւ ալ՝ որ Լամբրոնացին բուռն բնաւորութեան տէր ըլլալուն, իր հրահանգներուն հետեւող եւ հրամաններուն գործադրիչ չ'ըլլար, եւ կրնայ նորանոր դժուարութիւններ յարուցանել: Ընդհակառակն Գրիգոր Ապիրատ, արդէն 72 տարեկան եղած, տարիքի բերմամբ ալ ինքնագլուխ ձեռներէցութիւն չէր կրնր ցուցնել, միւս կողմէն բնաւորութեամբ ալ հեզ եւ հանդարտ մէկն էր: Որչափ ալ ան իր երիտասարդութիւնը զինուորական ծառայութեանց նուիրած էր, եւ իր հօր Ծահան զօրաւարին ձեռքին ներքեւ աշխարհիկ կեանք անցուցած էր, եւ նոյնիսկ 30 տարեկան եղած ատենն ալ (ԶԱՓ. 306) Կոստանդնուպոլսոյ մէջ զուարթ կենցաղ կը վարէր, բայց անկէ ետքը եկեղեցականութեան նւիրուելովը, բնական հանդարտութեան եւ հեզահոգի բնաւորութեան տէր ըլլալը յայտնած էր: Ապիրատ կոչումը, որ Ծովքեցիներուն ճիւղին մէջ տոհմական անուն մըն էր, նոր կաթողիկոսին աւագանի անունն էր, որ ձեռնադրութենէն ետքը Գրիգոր անունին հետ մէկտեղ գործածուելով, պատմութեան մէջ սովորական դարձաւ իբրեւ մակդիր անուն:

1040. ԱՐԵՒԵԼԵԱՅՔ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ

Քարավեժի մահը եւ Ապիրատի ընտրութիւնը, շատ տխուր արձագանգ ունեցան Արեւելքի մէջ: Արդէն Հռոմկլայի ժողովին մէջ կազմուած փոխադրձ զիջողութեանց ծրագիրը Արեւելեայց հանրութեան հաճելի եղած չէր, բայց բացարձականապէս մեռժել առ չէին համարձակած, քանի որ իրենց գլխաւոր պետը Բարսեղ Անեցիին եւ Հայաստանի եպիսկոպոսներէն քանիներ մասնակցած եւ ստորագրած էին: Բարեբախտաբար գործը ինքնիրեն ջնջուած էր եւ ծրագիրը Յոյներուն չէր յանձնուած, եւ բանակցութիւններ ալ դադրած էին Մանուէլ կայսեր մեռնելովը: Բայց միութենական ձգտումները աւելի կասկածելի եւ աւելի յարծուն գետինի վրայ նորոգուծ էին Լատիններուն հետ, ուսկից անմասն էին Արեւելքը, սակայն չէին համարձակած յայտնապէս ընդդիմանալ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին օրով, որ հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մըն էր: Ատոր վրայ իբրեւ յաջողութիւն ողջունած էին Քարավեժի ընտրութիւնը, եւ անոր մօտ չըլլալով, միմիայն հեռուէն կրցած էին զայն քաջալերել, իսկ Կիլիկեցիներ յաջողած էին դաւաճանութեամբ զայն մէջտեղէն վերցնել, եւ տեղը անցընել մէկ մը՝ որուն վրայ Արեւելեայք բնաւ վստահութիւն չունէին: Ասիկայ ընդարձակ ասպարէզ բանալ կ'ըլլար այնպիսի մէկու մըն

ալ՝ որ իրենց աչքին ազգային եկեղեցւոյն թշնամի եւ օտարներու ուխտեալ բարեկամ մը նկատուած էր: Այդ ամէնը սաստիկ յուզեց ամբողջ Արեւելքը եւ Արեւելեանները, նոյն ինքն Բարսեղ Անեցիին, համարձակութիւն զգաց յայտնի դիմադրութեան գլուխն անցնիլ, որովհետեւ միութենական ձգտումները անցած էին այն գիծը՝ որուն ինքն Հռոմկլայի ժողովին մէջ համակերպուած էր, իսկ Լատիններու հետ յարաբերութիւնները առանց Արեւելեայց մասնակցութեան սկսած էին: Անմիջապէս իրարու հետ խորհրդակցեցան Սանահնեցիք՝ որոնց առաջնորդն էր Գրիգոր Տուտեորդին, եւ Հաղբատացիք՝ որոնց առաջնորդն էր Դաւիթ Քոբայրեցիին, եւ եպիսկոպոսներու խումբը՝ որուն գլուխը կը ճանչցուցէր Բարսեղ Անեցիին: Որոշեցին ուզին կարպով դիմել Լեւոնին, որուն վրայ վստահութիւն ունէին, կամ վստահութիւն ցուցնել պարտաւոր էին, բողոքելով Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութեան դէմ, որ առանց իրենց մասնակցութեան, եւ հակառակ իրենց ուղղութեան, կաթողիկոսութեան կոչուած էր, նոյնիսկ չորս աթոռներու հաւանութիւնը չստանալով (§ 930): Ըստ այսմ կը պահանջէին որ Ապիրատի ընտրութիւնը չեղած համարուի, եւ նոր ընտրութեան ձեռնարկուի, եւ իրենց կողմէն կաթողիկոսացու կը նշանակէին Անույ եպիսկոպոս Բարսեղը, որ Կիլիկեցիներուն՝ հաճելի է պէտք էր ըլլար, թէ իր Պահլաւունի տոհմակցութեամբը իբրեւ եղբօրորդի բարսեղ Ա. Անեցի կաթողիկոսին, եւ թէ անոնց ծանօթ եւ անոնցմէ յարգանքի արժանացած ըլլալուն համար, քանի որ Հռոմկլայի ժողովին մէջ Աղուանից կաթողիկոսէն ետքը առաջին տեղը իրեն տրուած էր նոյն իսկ Ապիրատէն վեր (ԸՆԴ. 198): Միանգամայն կը պահանջէին որ Տարսոնի բոցեռանդն եւ երիտասարդ արքեպիսկոպոսը, Ներսէս Լամբրոնացիին, արքունիքէն եւ հայրապետանոցէն հեռանայ, եւ Լեւոն այլ եւս զայն իբր խորհրդակից եւ գործակից չընդունի, եւ միանգամայն չներէ որ Ներսէս իր քմաց եւ իր մտաց համաձայն նորութիւններ մուծանէ եկեղեցական կարգադրութեանց մէջ:

1041. ԼԵՒՈՆ ՇԱՀԵՅՈՂ

Արեւելեաններուն այդ առթիւ գրած նամակները չունինք, որոնք այնչափ յուզած են Լամբրոնացիին, որ մինչեւ իսկ լեզուի չափաւորութիւնը եւ քրիստոնէական հեզութիւնը մոռացութեան տուած է: Եւ ոչ ալ գիտենք նամակները բերող վարդապետին անունը, որ պաշտօն ունէր բերանացի ալ բացատրել Արեւելեայց գանգատները կատարուած եղելութեանց եւ Լամբրոնացիին չէ ուզած իսկ անունը տալ այդ վարդապետին, այլ նախաստական ոճով մը կը գրէ, թէ գրպարտեցին հրեշտակութեամբ միոյ մոնոդոնի, որոյ եւ անունն Աստուծոյ էր անգիտելի (ՏՂԱ. 228): Լեւոն Արեւելեայց պատգամաւորութիւնը ընդունելով, իր սովորութեան համեմատ, կիսովի կերպերով երկու կողմերն ալ շահիլ ուզեց: Ապիրատի կաթողիկոսութենէն ետ չի կեցաւ, նկատելով զայն իբրեւ կատարեալ գործողութիւն, եւ թերեւս չուզելով ալ կաթողիկոս ունենլ մէկ մը՝ որուն վրայ իշխելու յոյս չունէր, եւ որ յայտնապէս իր հրահանգներուն պիտի չհնազանդէր: Բարսեղ Քարավէժէն շատ աւելի խիստ էր իր ուղղութեանց մէջ, եւ աւելի մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր Արեւելեայց օգնութեամբ եւ ազդեցութեամբ: Բայց բոլորովին ալ անոնք կոտրել չուզելով հաւանեցաւ Լամբրոնացիին հեռացնել իր պալատէն, եւ անոր խորհրդակցութեամբ չի գործել. եւ միանգամայն անոր պատուիրեց, որ իր նորութիւններէն ետ կենայ: Լեւոն նոյն իսկ Լամբրոնացիին երէց եղբայր եւ Լամբրոնի իշխան Հեթումը իրեն կանչեց, եւ անոր յանձնարարեց, որ պէտք եղածը եղբօրը հաղորդէ, եւ զայն յորդորէ չափին մէջ մնալ, Լամբրոնացիին կը գրէ Լեւոնին. Եկն իշխող մեր Հեթում, եւ երբ առ իս ի ձեռն զատուէր հրամանի, որպէս առ տհաս մանուկ, թէ ոչ եմ յօգուտ ձեր, եւ թէ նկարգ է իմ ընթացք եւ անօգուտ, եւ չէ ընդ շախիս երանեալ հարց մերոց, եւ թէ ես ստերիւրեալ գնամ ի նոցա շաւղաց (ՏՂԱ. 213): Լեւոն ամենայն խոհեմութեամբ նոյն իսկ եղբօրը ձեռքով հաղորդուած էր Լամբրոնացիին իր միտքը, եւ այս յայտնի կը ցուցնէ, թէ անոր միտքը,

եղած է, ու իսկապէս Լամբրոնացին գործէն հեռացնել ոչ անոր խորհրդակցութիւնը անարգել, եւ ոչ ալ գործակցութիւնը դադրեցնել, այլ միայն Արեւելեանները չխրտչեցնելու, եւ ապագային անոնց բարեկամութենէն սպանուած օգնութենէն չզրկուելու համար, գոնէ առժամապէս եւ առերեւոյթ կերպով գոհացնել անոնց պահանջը: Միւս կողմէն ինքն Լեւոն ալ ազատած պիտի ըլլար Լամբրոնացիին բուռն կերպերէն եւ բռնադատիչ թելադրութիւններէն, Ապիրատն ալ Լամբրոնացիի անմիջական ազդեցութենէն ազատ աւելի իրեն հետ պիտի կապուէր, եւ իր հրահանգներուն պիտի հնազանդէր:

1042. ԱՄԲՐՈՆԱՑԻՆ ԲՈՂՈՔՈՂ

Բայց Լամբրոնացին այդ խոհեմական կերպերը ճանչցող, եւ նոյն իսկ առերեւոյթ կերպով իր միտքը ծածկող, կամ շինութեան համար տեղի տուող մարդ չէր: Հերթում եղբօրը բերած հրահանգը զինքը զայրացուց, չենք քաշուիր ըսել եւս թէ կատողեցուց: Տարտն առանձնացաւ, բայց գառագեղի մէջ փակուած առիւծի պէս սկսաւ ձայն բարձրացնել թէ իրեն նախանձորդ Արեւելեաններուն, եւ թէ անոնց ականջ կախող Լեւոնին դէմ եւ գրիչը ձեռք առաւ պատասխանել այն ամէն կէտերուն, որոնք Հաթումի ձեռքով իրեն հաղորդուած էին: Որովհետեւ իրեն գրածը թուղթ կը կոչուի, եւ ոչ պատասխանի կը հետեւեցնենք թէ Լեւոն գիր չգրեց Լամբրոնացիին, այլ միայն ցոյց տուաւ Հերթումի Արեւելքէն եկած գիրերը, քանի որ Լամբրոնացին կատարեալ մանրամասնութեամբ յառաջ կը բերէ Արեւելեյց կողմէ իրեն դէմ եղած մեղադրանքները: Լամբրոնացիի նամակը ուղղուած է Առ քրիստոսագօր իշխանն մեր ինքնակալութեամբ՝ Լեւոն (ՏՂԱ. 207), ուր թագաւոր անունը պաշտօնապէս չի տրուիր, բայց ինքնակալ իշխանապետ մը ըլլալուն տեսակէտէն, նամակին մէջ համարձակ կը կոչուի: Դու թագաւոր մեր (ՏՂԱ. 237): Նամակին թուականը գրուած չէ, միակ պատմական յիշատակը որ մէջը կը գտնենք, այն է, թէ յայս ամ Լեւոն բերեալ էր ի Տարտն գունդ Հեռին, այսինքն Հենրիկոս Կամպանիացի կոմսը, որ Պաղեստինացուցն ընծայեալ է արքայութեանն (ՏՂԱ. 231), որով կ'ակնարկէ Անտիոքի իշխանին կալանաւորութեան պարագային, (§ 1032), Իսկ յայս ամ բացատրութեան քիչ մը ընդարձակ տալով 1195ին սկիզբները կրնանք դնել Լամբրոնացիին նամակին գրութիւնը: Այդ նամակը պէտք կը զգանք յատուկ վերլուծութեան նիւթ ընել, պատմական եղելութեանց եւ Լամբրոնացիի ձեռնարկներուն եւ ժամանակին ընթացքին մասին շատ մանրամասնութիւններ պարունակելուն համար: Իսկ Լեւոն կարծելով թէ իր կարգադրութիւնները գոհացուցիչ պիտի ըլլան Արեւելեայց, փութացած էր ըրածը անոնց հաղորդել, եւ ստացած նամակին պատասխանը դարձնել, հարկաւ անոնց կողմէ եկած պատգամաւոր վարդապետին ձեռքով: Լամբրոնացին այսչափն ալ աւելորդ կը դատէ եւ կը յայտարարէ, որ թէ քո աստուածապաշտութիւնդ արժանացոյց գնոսա պատասխանուոյ, մեր իմաստութիւնս ոչ բնաւ, զի խրատիմք ոչ տալ անզգամին պատասխանի (ՏՂԱ. 229): Ստոյգ որ աններելի ըսուելու չափ մեծ է Լամբրոնացիին այս յոխորտանքը, բայց շատ աւելի ալ պիտի տեսնենք նամակին վերլուծութեան մէջ:

1043. ԿԾՈՒ ԽՕՍՔԵՐԸ

Լամբրոնացիին առ Լեւոն նամակը (ՏՂԱ. 207-248), ստեպ կը յիշատակէ յամբերութեան եւ սիրոյ պատուիրանները, թէ պէտք է տալ պատասխանի հեզութեամբ (ՏՂԱ. 207), եւ թէ սերն գլուխ է ամենայն պատուիրանաց (ՏՂԱ. 234), սակայն իր բերնին մէջ նախատինք ու լուտանք սովորկան են իր հակառակորդներուն դէմ: Թերեւս կարծեր է, որ պատուիրանը՝ որով կ'արդարացնէ օտարագգի Յոյներուն եւ Լատիններուն հետ սիրով վարուիլը (ՏՂԱ. 235), չի տարածուիր համազգի Հայերուն հանդէպ ալ նոյն սերը

ցուցանելու ու զիջող ըլլալու: Ձորոգետացիները ամբողջ իրեն համար տխմար եւ անկարգք եւ յիմար բանից շաղակրատողք են (ՏՂԱ. 209), թէ իրօք ալ յիմարք են, որ շաղակրատեն զոր ոչն գիտեն (ՏՂԱ. 222), թէ Տուտեորդին ուտելով եւ ըմպելով ընդ աշխարհականաց զպորտն պարարէ, եւ գեկեղեցւոյ դուռն թէ ընդ որ է, բնաւ չգիտէ (ՏՂԱ.223), թէ Հաղբատացիներ գտեամս տանարին Աստուծոյ ոչ կոխէն (ՏՂԱ. 224), թէ Տուտեորդին թանձրապորտ մըն է, եւ Հաղբատացիք ժողովքչարեաց, եւ թէ անոնք Քահավէժը կը պաշտպանէին՝ որ կարենային անվնաս անվրդով կալ ի գինըմպութիւնն եւ յորովայնապարարութիւնն եւ յոյլ չարիսն յորոց միջին ճախրեն (ՏՂԱ. 227): Մենք ցուցուցինք թէ նոյն իսկ Քարավէժի համար ոչ որ համարձակեցաւ այսպիսի ամբաստանութիւն ընել, եւ բոլորովին անտեղի էր կարծել, որ Ձորոգետացիք Հռոմկլայ նստողներէ պիտի ակնածէին, եթէ իրօք կարծեցեալ ապերասաններն էին, եւ իբր թէ Քարավէժի նախորդներուն օրով այլապէս եղած ըլլային: Լամբրոնացին կը գրէ, թէ իր հակառակորդներուն բերանքն անծիւք եւ դառնութեամբ լի են, եւ զթոյնս իժից ունին ի ներքոյ շրթանց, եւ երագ են ոտքն հեղուլ զարիւն (ՏՂԱ. 228): Տուտեորդիին եւ Քորայրիցիին համար կը գրէ, թէ իբրեւ զուրնս յիրքս հաջեն, եւ թէ Անեցին արբեալ մըն է, ի գուսանաց եւ յորովայնամոլութենէ եւ յարբեցութենէ չգատուող (ՏՂԱ. 232): Թէ Ձորոգետի երկու վանքերուն առաջնորդները երկու աղուէսք են (ՏՂԱ. 241), պիղծ եւ այնչափ տգէտ որ իբր զբուն յետնոյն յիւր ձեռնասուն աշակերտացն իսկ չեն (ՏՂԱ. 243): Իսկ իրեն համար խօսած ատեն չի քաշուիր յայտնել, թէ կտարեալ իմաստութեամբս զոր ունիմք կը խօսիմ (ՏՂԱ. 211), եւ կը պարծենայ թէ զլոյս իմաստիցն մեր յաշտանակ բարձրացուցեալ, լոյս տամք կուրացելոցն (ՏՂԱ. 244): Արդ հնար չէ ենթադրել որ այսպիսի բուն կիրքերէ յուզուած մէկմը կարենար խաղաղութեան միջնորդ եւ գործիք ըլլալ, ուստի մեղադրելի չեն ըլլար Արեւելեայք՝ երբոր անոր հեռացումը կը պահանջեն, եւ Լեւոն՝ որ ըստ այնմ կը գործէ, ինչ որ ծանր կուգայ Լամբրոնացիին, եւ աններելի ըլլալու չափ կծու շեշտով կ'ըսէ, նստիմք լռութեամբ ի տան՝ եւ չենք մուտ եւ ել ի ձեր արքունական սպարանս (ՏՂԱ.): Տեսանք թէ ինչ տեսակ լռութիւն է պահածը:

1044. ԹՈՅԼԱՏՈՒ ՄԿՉԲՈՒՆՔԸ

Լամբրոնացիին նոյն նամակին մէջ ինքզինքը արդարացնելու աշխատած ատեն, անուղղակի կերպով կը յիշէ այն կետերը որոնց համար ամբաստանուած է Արեւելեաններէն, եւ քանի որ հակառակորդներու գիրերը չունինք, պիտի գոհանանք այդ փոքրիկ ակնարկներով: Գլխաւոր կետերէն մէկը Քարավէժին դէմ ցուցուած հակառակութիւնն է, ուսկից կ'ուզէ արդարանալ զայն մանուկ ու անհանճար, անարժան կաթողիկոս նկատելով, ինչ որ արդէն բացատրած ենք: Իսկ երկրորդ անկարգութիւն իմ կ'ըսէ, այն է, որ ընդ ամենայն քրիստոնէայս հաղորդիմ (ՏՂԱ. 219): Ասկէ ոմանք ուզեցին հետեւցնել թէ Լամբրոնացին զուտ հռոմէադաւան քաղկեդոնիկ մըն է. եւ անով կարծեցին զայն պաշտպանել, սակայն մենք Լամբրոնացին բոլորովին տարբեր կը գտնինք իսկութեան մէջ: Անիկայ որ կը խոստովանի, թէ է ինձ Հայն որպէս զԼատինացին, եւ Լատինացին որպէս զՀելլենացին, եւ Հելլենացին որպէս զԵգիպտացին, եւ Եգիպտացին որպէս զԱսորին, չկրնար Լատին հռոմէականութեան յարած ըլլալ: Հռոմէադաւանի մը ներեալ չէ միեւնոյն կերպով նայիլ Յոյնին՝ զոր հերձուածող կը կոչէ, եւ Եգիպտացիին եւ Ասորիին որոնք հակաքաղկեդոնիկներ են պաշտօնապէս, Լամբրոնացին իր անտարբերութիւնը կը պահէ, ոչ թէ իբր նոր դարերու միջազգայնական մը, այլ կատարեալ եկեղեցկան իմաստով, եւ յստակ գիտակցութեամբ իր ըրածին: Արդ, կ'ըսէ, եթէ ես միոյ ազգի ջատագով էի, ընդ իւրաքանչիւրսն որ միմիեանց թշնամիք ընդ այլսն երբ է՞ր կար հաղորդիլ. բայց են՝ իսառնիմ (ՏՂԱ. 220): Լամբրոնացիին ներքին ուղղութիւնը, Հայ եկեղեցւոյ թոյլատու ներողամտութիւնն է, որ չի խորշիր ամէն եկեղեցիներու հետ հոգեւոր

հաղորդութիւն պահելէ, երբոր կը տեսնէ որ էական կէտերու մէջ իրեն հետ համամիտ են, հոգ չէ որ երկրորդական կէտերու վրայ իրմէ տարբեր մտածեն, կամ իրարու մէջ միմեանց թշնամի ըլլալ: Մինչեւ այստեղ մենք ալ Լամբրոնացիին ճայնակից ենք, եւ պիտի մեղադրէինք Արեւելեանները, եթէ բացարձակապէս այսչափի համար ըլլար խնդիրը: Սակայն թուղթին պարունակութիւնը կը ցուցնէ, թէ նա շատ աւելի առողջ ուզած է անցնիլ՝ իւրացնելով օտար եկեղեցիներու սովորութիւնները, գորս ինքն ընդունելի է գատած իր միտքով, առանց մտադրութիւն դարձնելու, թէ նախապէս ազգին կեդրոնը կամ եկեղեցական հանրութիւնը զայն ընդունած եւ հրամայած չէ: Լամբրոնացին իր անձին համար առանձինն, եւ իր վիճակին համար մասնաւորապէս, կարգադրութիւններ սկսած էր ընել, եւ կը պարծենար թէ ի Տարսոնի եկեղեցին սահմանեալ ենք այսինչ եւ այնինչ բաները (ՏՂԱ. 242), եւ կը պահանջէր, որ պարտ էր զեկեղեցւոյ օրէնքն թողով իրեն, որ իշխանս էի, կ'ըսէ, եկեղեցւոյն (ՏՂԱ.237): Որչափ ալ լաւ կարծուին կամ ըսուին Լամբրոնացիի մուծած նորութիւնները, միայնոյ Տարսոնի արքեպիսկոպոսին ինքնագլուխ գործելը՝ արդարացնել չենք կարող:

1045. ՄՈՒԾԱԾ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Լամբրոնացիին իր կամքով ըրած կարգադրութիւնները քաղած ստեննիս՝ ամբողջական ցուցակ ալ չենք գտեր, բայց աստ եւ անդ ըրած ակնարկները հաւաքելով կը տեսնենք, որ նա ամենօրեայ պատարագի սովորութիւնն է ունեցած, ունելով, կ'ըսէ, գԶրիստոս վասն իմ օր ըստ օրէ առաջի Աստուծոյ Հօր պատարագ (ՏՂԱ. 217): Կը տեսնենք եւս որ պատարագած է քահանայական սուրս զգեստիւք եւ բացաւ գլխով, հակառակ Արեւելեայց, որ կը պտարագեն եղեր ունենալով գիշտ գլխուն վրայ, եւ երկու կնգուղ վրացի սաքուլայով, եւ Հաղբաստեցի սեւ փիղոնով (ՏՂԱ. 218): Իր քահանայական զգեստները մետաքսեայ են եղեր, եւ ինքն ալ քթանագգեստ է եղեր, եւ չ'ուզեր եղեր գշտով եւ կրօնաւորութեան սքեմով խարագնագգեստ լինել ի պատարագին, որպէս նոքա կամին (ՏՂԱ. 240): Այդ մասին կը դիտենք, որ քահանայական ըզեստներու խափանումը վերջին ստեններու պատահական սովորութեան պէտք է վերագրել, զի Հայսրու անձանօթ չէին այն զգեստները, ինչպէս ինքն ալ կը յայտարարէ, թէ զհին գովորութիւն նորոգեցաք (ՏՂԱ. 241): Բայց այս իրաւունք չէր տար վեղարը ծաղրել վրացի սաքուլա անուանելով, որ է Կովկասի լեռնականներուն սովորական կնգուղիի ձեւով գլխնոցը կամ գլուխի փաթօնոցը: Լամբրոնացին դադարեցուցեր է եւս պատարագի ստենն փակել զգուռն ի վերայ, եւ ձգել զվարագոյրն, անհաղորդ առնել զժողովուրդն յիւրեանց Աստուծոյն քաւիչ մահուանէն, ինչպէս կ'ըսէ, կուռնենն ամենայն վանորայքդ ի վերն եւ ի վայրս (ՏՂԱ. 218): Փակ պատարագելը յունկան ձեւի նմանողութիւն է, եւ պէտք չէր այդչափ զայրանալ Հայոց դէմ, մանաւանդ որ նոյն սովորութիւնը նաեւ վարի վանքերը, այսինքն Կիլիկիոյ մէջ ալ կը պահուի եղեր տակաւին: Կը յիշէ եւս որ երեք ճաշուները, զերրորդ եւ զվեցերորդ եւ զիններորդ ժամն ի միասին կատարէին (ՏՂ. 241), եւ ինքն գատ գատ ըսել տալ սկսեր է: Պակասեալ էր ի վանօրէից Խաղաղական աղօթքն, եւ ինքն հրամայեր ի նախ ժողովեր յեկեղեցին յաղօթս, եւ ապա ի մահիճս հանգչիլ: Բայց ասոնք խնդիր վերցնելու կէտեր չեն: Կրօնաւորական օրհնութիւնը քահանայանալէն ետքը կուտան եղեր, եւ ինքն սկսեր է նախ կրօնաւոր օրհնել, ապա սարկաւագ, եւ ապա քահանայ կատարել, բայց հակառակ սովորութիւնը տիրած է մինչեւ հիմայ, եւ քահանայ, եւ քահանայական ձեռնադրութենէ ետքը արեղայ կ'օրհնենք: Կը յիշէ եւս թէ չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը Տարսոնի եկեղեցւոյն մէջ 200 կամ 300աղքատի հաց եւ բակլայ բաշխել կուտայ եզեր, որ պարգապէս ողորմութեան եւ ոչ ծիսակատարութեան գործ է: Իսկ կրօնաւորներուն զկէս տարին մի անգամ յաւուրն ուտել (ՏՂԱ. 242), իստակրօնութեան սովորութիւն մըն է, եւ ոչ իստիւ պահանջուելիք կանոն: Կը յիշէ եւ վասն տօնի Աստուածայայտնութեան մեղադրանք մըն

ալ առանց բացատրելու, եւ կ'երեւի թէ Դեկտեմբեր 25ին ծնունդ տօնելու համար ալ օտարներուն համակերպած է: Երրորդ ամուսնութեան հրաման տալու ալ սկսած է, որուն նկատմամբ չիջանք, կ'ըսէ, առ ժամանակիս ծննդոց տկարութեան (ՏՂԱ. 243): Ուրիշ կէտեր ալ եղած պիտի ըլլան, գորս կը լռէ, եւ ընդհանուր կերպով մը կը կնքէ, զգիրս ոչ կարենք թողուլ, եւ անդութեանց սնտտեաց հետեւիլ (ՏՂԱ.244): Մենք քաղեցինք ինչ որ նմանակին մէջ յիշտակուծ գտանք, սակայն պիտի գիտենք թէ բնութեամբ իրարմէ տարբեր խնդիրներ կան առջեւնիս, եւ ամէնքը չեն կրնար անհոգութեանց սնտտեաց կարգը դասուիլ: Ինչ ինչ կէտեր պարզապէս աղաւաղումներ են, ժամանակին բերմունքով խրթնացած, որոնք պէտք էր ուղղուէին, բայց ոչ թէ իրեն անձնական հեղինակութեամբ, այլ պէտք էր գրէր եւ բացատրէր, եւ հայրապատական կամ ժողովական իշխանութեամբ վճռել տալ ուղղութիւնը: Իսկ կէտերէ մի մասն ալ եկեղեցւոյ հնօրեայ կանոններ են գորս երբեք ներեալ չէր Լամբրոնացիին ոտնակոխ ընել, եւ իր հակառակորդները իրաւունք կ'ունենային Լեւոնէ խնդրել որ արգիլէ անոր՝ նորութիւններ մուծանել:

1046. ԲԱՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լամբրոնացին իր պաշտպանութեան համար կը գործածէ զանազաններու կողմանէ իրեն նկատմամբ գրուած բարի վկայութիւնները, եւ անոնցմով կ'ուզէ արդարացնել իր բոլոր ձեռնարկները: Նախ կը յիշէ իր ուսուցիչը, Տիրացու մականուանեալ Ստեփանոս վարդապետը, եւ Վարազի միաբաններէն Գէորգ, Ստեփանոս, Քրիստոսատուր եւ Տիմոթէոս ճգնաւորներու, որ իրեն հաւնած են եղեր, երանելով թէ կարող էին ձայնակցիլ: Բայց գիտելի է որ որչափ ալ հաւնէր են, իր ըրածները գործադրելու չեն համարձակեր: Տարոնցիներէն կը յիշէ Եսայի եպիսկոպոսը եւ Թեոդորոս վարժապետը, որոնք զինքը գովեր են (ՏՂԱ. 229), Երզնկայի վարդապետներն ու եպիսկոպոսներն ալ իրենց գործերուն հաւնէր են: Իսաչէնի իշխանները եւ վանքերը իր աշակերտներէն Յովսէփը Աղուանից կաթողիկոս են ընտրեր Գերմանիոյ կայսրը զինքն հմուտ անձ մը տեսանելուն Աստուծոյ փառք է տուեր (ՏՂԱ 232): Անտիոքի Լատին եւ Յոյն եկեղեցիները իրեն համար Տարոնացի Պօղոս առաքեալին արժանապատիւ յաջորդ են ըսեր, Ասորոց պատրիարքը իրեն համար բարի վկայութիւն է տուեր: Ամաւրի Լուսինեան Կիպրոս Գունդատապլը եւ Գուխտօնի եղբայրն ու յաջորդը՝ գովեր է Տարսնի եկեղեցիին բարեկարգութիւնը: Հենրիկոս Կամպանիացին, անուանական Երուսաղէմի թագաւորը, ըսեր է որ իրմէ աւելի բարի անուամբ հռչակեալ մէկը չէ տեսեր: Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը մահուան ատեն ներողութիւն ուզեր է, որ հարստահարեր է իր ճշմարտասիրութիւնը (ՏՂԱ. 231): Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսն ալ իրեն ընթացակից եղեր է: Ասոնք յիշելով կը հարցնէ, թէ պէտք է՞ արդեօք որ ասոնց բարի վկայութիւնը անտես առնե՞մ, եւ ի Չորոզետ գերկուց արանց, այսինքն Տուտեորդիին եւ Քոբայրեցիին, որք իբրեւ զշունս լիրբս հաջեն, զկամս հաճե՞մ (ՏՂԱ. 233): Եթէ մեզի մնար պիտի պատասխանէինք, թէ այս վկայութիւններէն մի մասը օտարներէն է, որոնց համար հարկաւ հաճելի պիտի ըլլար Լամբրոնացիին օտարասիրութիւնը: Մէկ մասն ալ պարզապէս քաղաքավարի խօսքեր են, որ դաւանական կամ կանոնական փաստ չեն կազմեր եւ լաւագոյն պիտի սեպէինք որ Լամբրոնացին իրենները սիրաշահէր, եւ թէ իրենները ուժացնելու եւ պառակտելու աշխատէր: Իրեն միտքը միշտ կաթողիկոսութեան վրայ սեւեռեալ, Լեւոնին կը թելադրէ թէ Չորոզետացիներու կամաց լրումն Բարսեղի կաթողիկոսութիւնն է եւ ոչ իմ ի ճշմարտութենէ մոլորումն (ՏՂԱ. 232), եւ չենք գիտեր թէ ինչու այդչափ հակառակութիւն պիտի զգար, թէ Բարսեղ Ապիրատի նախադասուէր, կամ ինչու կը ցաւի, որ իրեն չի ներուիր մօտէն Ապիրատին առաջնորդել, եւ անձնագովութեամբ կը համարձակի յայտնել, թէ նա ի բնաւորութենէ եւ յիմաստութենէ՝ ընթացակից լեալ էր իր ճշմարտութեանն (ՏՂԱ. 232):

1047. ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՓԱՍՏԵՐ

Լամբրոնացիին անձնապաշտպանութեան միւս փաստն ալ, Կիլիկեցւոց մէջ տեղի ունեցած կենցաղական եւ պետական փոփոխութիւններ են: Իր համոզմամբ Ձորոզետացիներ Պարսկական շրջանակին մէջ մնացած ըլլալով, նոր քաղաքակրթութենէն կը խորշին, եւ անոր համար զինքն կը դատաւիտեն, որ զարգացեալ լատիններուն կը փափաքի հետեւիլ: Դուք ալ, կ'ըսէ Լեւոնին, բաց-գլուխ մի՛ կենաք, այլ միշտ շարփուշ դրէ՛ք, մագերնիդ ու մօրուքնիդ մի՛ կրճատէք, այլ անեցուցէք ու երկնցուցէ՛ք ինչպէս հիները, զսպեալ զգեստներ մի՛ գործածէք, այլ լայն եւ թաւ դուռայ հահագէք, անսախտ ու լոկ, լեղիով ձի մի՛ հեծնաք, այլ ճուշանով սախտեալ երիվարներ գործածեցէք (ՏՂԱ. 239), սիր ու պրօքսիմոս ու գունդստապլու մարաջախտ տիտղոսները խափանեցէք, եւ ամիրայ ու հէճուպ ու սպասալար ու մարգպան հին անունները շարունակեցէք: Արդ, կ'ըսէ, փոխեցէք դուք զայս լատինացի ձեւս, եւ մեք հաւանիմք Ձորոզետացեացն: Անոնց առաջարկները ծաղրելով կ'աւելցնէ, կը պատարագենք սափուլայով եւ երկու կանգուն վեղարով, եւ ծրարենք զմետաքսեայ զգեստն, պատարագի կը մտնենք խարագնագգեստ եւ ոչ քթանագգեստ, կ'ըլլանք հրապարակաւ մսակեր, Թուրքացն կ'թզայրնկեր, եւ խմենք զանկակեայ սոդոսօքանով (ՏՂԱ. 240): Լամբրոնացին այդ մասին մէջ ալ բուռն յուզումէ գրգռուած, կարծես թէ տրամաբանելու պայծառութիւնն ալ կը կորսնցնէ: Միթէ հնար է՞ կենցաղական սովորութիւններու եւ առօրեայ զգեստներու նման, եկեղեցական ծիսակատարութիւններն ալ փոփոխել: Կամ եթէիրօք ալ Ձորոզետացիք ուտելու եւ խմելու զեղումներ ունէին, միթէ անով կ'արդարանային եկեղեցական ծեսերուն մէջ իւրովի փոփոխութիւն ընողները: Լամբրոնացին կ'աշխատի իր օտարասիրութիւնը պաշտպանել նաեւ Հայ եկեղեցւոյ մէջ գործածական դարձած յունարէն բառերով, զոր օրինակ, Քրիստոս, Եկեղեցի, Կաթողիկոս, Եպիսկոպոս, Պռօսխումէ, Օրթի, Ստեփանոս, Լէոն, Գրիգոր եւ այլք բիւր (ՏՂԱ. 230): Սակայն այդ անունները, որ լեզուական փոխառութիւններ են, բնաւ կապ չունին օտար եկեղեցիներու հետեւողութեան հետ, եւ զայն չեն արդարացներ: Կը յիշդ եւս Յոյն եւ Լտաին եկեղեցիներու սովորութիւնը, փոխադարձաբար մէկը միւսին լեզուով ալ աւետարան կարդալու, որով անուղղակի Տարսոնի մէջ իր մուծած նմանօրինակ սովորութեան կ'ակնարկէ, որուն մասին ուրիշ կողմէ ծանօթութիւն չունինք: Սակայն օտարներուն ըրածն ալ տարին մէկ կամ երկու օր միայն կատարուած ծես մըն է: Վերջապէս որչափ ալ ժամանակով Հայերուն Յոյներէն շատ բան սորված ու փոխ առած ըլլալը ստոյգ ըլլայ, սահկա ալ փաստ մը չ'ըլլար չարունակաբար օտարները ընդօրինակելու, ինչ որ Արեւելեայց զգուշացուցած, իսկ Լամբրոնացիին շատ լայն կերպով ըմբռնած մէկը կէտն էր: Միայն թէ չենք կրնար առանց մորմոքիչ յուզման կարդալ, Լամբրոնացիին խօսքերը, երբ հեզօրէն կ'առաջարկէ, զԼատին ազգին անօտր եւ բարակ սովորութիւնն թողուլ, եւ ի հնոց Հայաստանեայց թանձրութիւնն դառնլ (ՏՂԱ. 241): Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եպիսկոպոսի մը, եւ Հայոց ազգին նշանաւոր անձնաւորութեան մը բերանին չենք վայելեցներ այսպիսի ծաղրածու երգիծարանութիւնը, զոր կծու նախատինք կը գտնեն ազգային աւանդութեանց եւ զշունս լիրբս հաջեն, զկամս հաճե՛մ (ՏՂԱ. թեանց դէմ):

1048. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ

Կրնայինք դեռ ուրիշ մանրամասնութիւններ ալ քաղել Լամբրոնացիին նամակէն, բայց թերեւս արդէն ալ շատ երկարեցինք: Կը կարծենք թէ այդ քաղուածները մեծապէս կ'օգտեն ժամանակին հոգին եւ ընթացքը ճշտապէս պտակերելու, եւ Հայ եկեղեցւոյ ներքին կացութեան վրայ բաւարար տեսութիւն մը կազմելու: Լամբրոնացիին նկարագրութեան հետեւելով, պէտք է շատ տխուր գաղափար կազմել Արեւելեան կամ

Չորոգետացի կոչուած եկեղեցականութեան վրայ, որուն կեդրոններն էին Սանահին եւ Հաղբատ վանքերը, սակայն բարեբախտաբար Լամբրոնացիէն զատ ուրիշ պատմիչ կամ մատենագիր մը չունինք, որ անոր ըսածները կրկնէ կամ հաստատէ. իսկ Լամբրոնացիին ինչ աստիճան յուզմունքի մատնուած եւ ինչ տեսակ կիրքով եւ զգացումով խօսած ըլլալը, բաւական յայտնուեցաւ տրուած քաղուածով: Նա մինչեւ իսկ Տուտեորդիին թուրք եղբայր մը ունենալն իբր իրեն պաշտպանութեան փաստ մէջտեղ կը բերէ ՕՏՂԱ. 223), մինչ անձնական խնդիր մը բնաւ կապ չունէր յուզուած եկեղեցական խնդիրին հետ: Մեր միտքը չէ այստեղ Արեւելեայց ընթացքին կատարեալ ջատագովութիւնն ընել, սակայն մեր տեսութիւնը չփոխուի ընդունելով ալ թէ բարեկարգութեան կողմէն թույլութիւններ տեղի ունեցած ըլլան, որոնցմէ ոչ մի ժամանակ գերծ չմնացած չեն վանական հաստատութիւնները: Լամբրոնացին ալ կը խոստովանի, թէ անկարգութիւններ կ'ընեն ամենայն վանքայքդ ի վերն եւ ի վայրս (ՏՂԱ. 218), այսինքն ի Հայաստան եւ ի Կիլիկիա: Հետեւաբար պատճառ չունէր դատապարտել Արեւելեայց զգուշաւոր եւ պահպանողական դրութիւնը, մանաւանդ որ փորձն ալ ցուցուց թէ շտ լարծուն գետին մըն էր, որուն վրայ ինքն կ'ուզէր կանգնիլ: Թերեւս Լամբրոնացին արդարացներ իր ուղղութիւնը, երբոր պարծանօք կը յայտարարէր, թէ կարող ենք շնորհիւ գիտութեանս զոր ունինք ի սուրբ գիրս, ափ ի բերան առնել զՀելլենացին, թէ զՀայն խորշեալ կարծիցէ յուղղափառութենէ (ՏՂԱ. 235): Բայց անգամ մը որ չիջողական եւ յարմարողական ձեւը կը սկսէր տարածուիլ, միթէ՞ հնար էր կէս ճամբուն վրայ կանգ առնել: Իրողութիւնը ցուցուց թէ Լամբրոնացիին սկզբունքը շատ վտանգաւոր եղաւ Անաւարզեցիին ձեռքը, եւ դարերու շարունակութեամբ Հայ-Հռոմէական անշատեալ խումբերու կազմութեան յանգեցաւ: Լամբրոնացին երբոր կը փարէր սիրով զՀայաստանեօքս եւ զԼատինացւոքն եւ զՀելլենացւոքն, կը յայտարարէր թէ զամենեսեան մի գիտենք ի Քրիստոս, եւ Հայերը յուղղափառութենէն խորշեալ երբեք չէր կարծէր (ՏՂԱ 235), սակայն յետագայք մինչեւ իսկ Հայերը հերձուածող եւ հերետիկոս ըսել չվարանեցան եւ ինքզինքնին հռոմէադաւանութեան նուիրեցին անպայման կերպով: Եղելութիւնը չարդարացուց Լամբրոնացիին ուղղութիւնը, այլ ընդհակառակն արդարացուց Արեւելեայց զգուշաւորութիւնը: Այսպիսի առ ժամայ բաւական ըլլայ Լամբրոնացիի հետեւած եւ պաշտպանած ուղղութեան վրայ:

1049. ԲԱՐՍԵՂ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Լեւոնի գործածած միջոցը իր նպատակին չհասաւ: Նա կը կարծէր Լամբրոնացին միայն հեռացնելով Արեւելեանները շահիլ, եւ Ապիրատը աթոռի վրայ պահելով իր նպատակին հասնիլ: Սակայն Արեւելեայք չհաւանուեցան երբեք Ապիրատը իբրեւ վաւերական կաթողիկոս ճանչնալ, եւ Անույ Արքեպիսկոպոս Բարսեղը, զոր կաթողիկոսացու ներկայած էին (§ 1040), կաթողիկոս հռչակեցին իրենց համար սոյն այս 1195 տարին, եւ նոր գլխաւորութեամբ սկսան վարել Հայաստանի վիճակներուն գործերը: Գոնէ այս յիշատակարաններէ քաղուած պատմութիւնը (ՉԱՄ. Գ. 138), որովհետեւ Բարսեղի կաթողիկոսացումը չեն պատմեր ժամանակակից պատմագիրներ: Գործը իր կանոնական տեսակէտէն քննելով, կը գտնենք որ Արեւելեայց եւ Կիլիկեցուց մէջ շատոց տեղի ունեցած էր իրական խզումը, այնպէս որ Անույ արքեպիսկոպոսները լիազօր իշխանութեամբ գլխաւորութիւն կը պահէին բոլոր Հայաստանի մէջ, եպիսկոպոս յարեւելս հիւսիսոյ կոչմամբ (ԸՆԴ. 308), եւ միայն մեծագոյն իրողութեանց մէջ յարաբերութիւն ունէին Հռոմկլայի աթոռին հետ: Հռոմկլայ նստող կաթողիկոսներն ալ, պահելով հանդերձ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան պաշտօնական կերպարանը, բացառիկ պարագաներու մէջ միայն Արեւելեայց գործերուն կը խառնուէին, կամ գործակցութեան կը դիմէին: Այս կերպով Բարսեղ Անեցիի կաթողիկոս հռչակուիլը տիրող կացութեան

իրապետելու և զգալապետ չէր փոփոխեր: Գալով Ապիրատին ընտրության, անտարակոյս էր որ Արեւելեայց մասնակցութիւնը և համաձայնութիւնը կը պակսէր անոր մէջ, և Լեւոնի բացարձակ կամքին հետեւանքն էր այն, այնպէս որ Լամբրոնացին ալ կը համարձակէր ըսել . չէաք ձեզ ի նոյն խորհրդակից, որպէս զոմանս (ՏՂԱ. 225): Չորս աթոռներուն համաձայնութիւնն ալ փնտռուած չէր, և կանոնական բան մը կը պակասէր Ապիրատի ընտրության մէջ: Հարկաւ այդ պարագան էր, որ Կիլիկիոյ իշխանապետն ու կաթողիկոսը ու եպիսկոպոսական դասը չհամարձակեցան Բարսեղի դէմ վճիռ արձակել, և նորոգել Մեւան-Լերան ժողովով Դաւիթ Թոռնիկեանի դէմ արձակուած դատապարտութիւնը (§ 929), և մտադրութիւն իսկ չդարձուցին Հայաստանի մէջ կատարուած իրողութեան: Այսպէս երկու կաթողիկոսներ, իրարու հակառակ, բայց հակառակութիւննին ծածկելով, կրցան միասին ապրիլ և գործել, և եկեղեցւոյն և ժողովուրդին մէջ այս երեսէն խնդիրներեւեան չեկան, և երկու կողմեր խաղաղօրէն իրենց գործունէութիւնը շարունակեցին: Սակայն եթէ երկուքն ալ երդեսամբ ու գործով իբրեւ կաթողիկոս ապրեցան, երբեք հնար չէ բաժանել աթոռ կամ երկզիսեան իշխանութիւն ընդունիլ, և գործնական օրինաւորութիւնը կը պահանջէ Ապիրատը ճանչնալ իբրեւ օրինաւոր հայրապետ և իբրեւ ուղիղ յաջորդութեան տէր: Աթոռը օրինաւորապէս Հռոմկլայ էր, և ընտրողական պայմաններու ինչ ինչ պակասութիւններով ալ, նա գործնականապէս յաջորդ և տէր էր աթոռին, մինչ ոչ աթոռի տեղափոխութեան, և ոչ նորոգ ընտրության համար՝ ազգային ընդհանուր և համագումար ժողովով որոշում և վճիռ տրուած չէր: Այս տեսութիւններով է որ Գրիգոր Չ. Ապիրատը կ'անցնի կաթողիկոսներու ուղիղ յաջորդութեան գաւազանագիրքին, իսկ Բարսեղ, սովորաբար Բարսեղ Բ. անեցին ճանչցուած, ոչ հակաթոռ, այլ աթոռակից մը պէտք է ըսուի, քանի որ իր տիտղոսն ու պաշտօնը, կանոնապէս և պաշտօնապէս չմերժուեցան և չդատապարտուեցան, և միայն Հայ ժողովուրդին երկփեղկումը՝ իբր պարզ եղելութիւն շարունակեց մինչև Բարսեղի մահը:

1050. ՅՈՅՆ ԿԱՅՍՐԷ ԹԱԳ

Լեւոն իշխանապետ չկարենալով վերջնական լուծում տալ կաթողիկոսական խնդիրին, ինքն համակերպեցաւ զայն վերջացած նկատել. թողուց որ Արեւելեայք իրենց տեսութեանց մէջ մնան, անոնց դէմ ցոյց մը չըրաւ, և Կիլիկիոյ մէջ իրապէս և գործնականապէս տիրող կացութեան վրայ հիմնուելով, և անկէ օգտուելով, բոլոր մտադրութիւնը դարձուց իր թագաւորութեան հաստատուն ձեւ մը տալու, և զայն պաշտօնապէս և օրինաւորապէս ամենուն ճանչցնելու: Եթէ իրականութիւնը փնտռենք, Լեւոն արդէն իբր թագաւոր ընդունուած էր իրեններէն, և այնպէս ալ կը ճանչցուէր օտարներէն: Իշխանապետութիւնը թագաւորութեան փոխարկել՝ իրեն և իրեն ժողովուրդին իրաւունքն էր, քանի որ այլեւս ոչ մէկ գերիշխանի հանդէպ հպատակութեան պարտք չունէր: Օտար պատմիչներ ալ կը վկայեն, թէ այն ատեն 1195 թուականին, Լեւոն պակկեալ թագաւոր կը ճանչցուէր, և թէ Հենրիկոս Կամպանիացին հաստատած էր այդ կոչումը (ՄԻՍ. 463): Չարմանալի է որ Լեւոն չգոհանալով այդ արդիւնքէն, և զայն իւրովի փառաւորելէ քաշուելով, հետամուտ էր ճանչցուիլ թագաւոր Հայոց ի հնագանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ և օճբրունին Ալամանաց (ՄՄԲ. 109): Այդ նպատակով պատգամաւորութիւն մը ուղեւորեց Եւրոպա, որպէսզի ներկայանայ Հենրիկոս Չ. կայսեր՝ Փրեղերիկոսի որդւոյն, և հօրը խոստումը յիշեցնելով անոր գործադրութիւնը խնդրէ: Պատգամաւորներու անունները և այդ առթիւ գրուած նամակները՝ անձանօթ կը նման. միայն գիտենք թէ պատգամաւորներ ծովով ելան Իտալիոյ Պուլիա (Puglie) գաւառը, հարկաւ Բարիոն (Bari) նաւահանգիստը, և Իտալիան կտրելով կայսեր ներկայացան Մեդիոլան (Milano) քաղաքը 1196 Պենտեկոստէին, որ այն տարին կը հանդիպէր Յունիս

9ին, այլ լոկ խոստում ստացան, թէ անձամբ Արեւելք գալով հորը կամքը պիտի կատարէ: Հայերուն եւ Լատիններուն իրարու մօտենալը նախանձի շարժեց Յոյները: Ալեքսիս Գ. Անգեղոս կոչւր, որ քիչ առաջ 1195ին եղբօրը Իսահակի դէմ ելլելով եւ զայն կուրացնելով գահ բարձրացած էր, ուզեց դադարեցնել նախորդին բուռն եւ հալածիչ ընթացքը (§1019), ուստի Մանուէլի միութենական ճիգերը վերանորոգելով, Լեւոնի կը դիմէր եւ խնդրէր ի նմանէ զմիաբանութիւն սիրոյ: Նպատակն էր Հայերը, որ Արեւելքին մէջ նշանաւոր քրիստոնէայ ոյժ մըն էին, իրեն յարակցել, եւ օտար Լատիններէն բաժնել: Ուստի տեսնելով որ Լեւոնի եւ Հայերուն բոլոր բաղձանքը թագաւորական թագի մը շուրջը կը դառնայ, ինքն կանխեց անոնց բաղձանքը լրացնել, եւ Եւրոպա գացող պատգամաւորութեան միջոցին, 1196ին, յղեաց պարոն Լեւոնի թագ պատուական (ՄՄԲ. 1069), ոսկով եւ ակամբք պատուականօք ընդելուզեալ, յայտնապէս ալ թելադրելով, զթագն Հռոմայեցւոց մի՛ դիցես ի գլուխ քո, այլ զմերն, զի առ մեզ հուպ ես քան թէ ի Հռոմ (ԿԻՐ. 76), որով ոչ միայն աշխարհագրական այլ եկեղեցական մերձորութիւնն ալ յարմար է իմանալ: Թագի առաքումին հետ թագադրութեան հանդէս ալ տեղի ունեցած ըլլալուն՝ որոշակի պատմութիւն չունինք, եւ Կիրակոսի եղեւ պսակեալ յերկոցունց (ԿԻՐ. 76) բացատրութիւնը բաւական չենք գտներ ոմանց հետ թագադրութեան հանդէս մըն ալ ենթադրելու (ՄԻՍ. 552): Եւ ոչ ալ Լամբրոնացիին ակնարկը, թէ պսակեցին զսա քարամբ պատուականաւ յեկեղեցի Տարսոնի (ՀԱՅ. 427) հանդիսական օծման համար յստակ վկայութիւն մըն է, քանի որ կը տեսնենք որ Լեւոն տակին Գերմանիոյ կայսրէն պսակուելու հետամուտ է:

1051. ԲԻԻՉԱՆԴԻՈՆ ԳԱՅՈՂՆԵՐ

Թագաւորական թագի խնդրանքները եւ տուուչութեան պայմանները դիւրաւ կրնային հաշտուիլ, եթէ գործը լոկ քաղաքական տեսակէտէն նկատուէր, սակայն թէ Լատիններուն եւ թէ Յոյներուն կողմէ եղած առաջարկներուն հետ յարակից էին դւանկան եւ ծիսական համաձայնութեան պայմանները, ինչ որ կը դժուարացնէր: Արեւելեայց ընդդիմութիւնը յայտնի էր, սակայն Կիլիկեցիք ալ խմբովին եւ միաձայն կերպով զիջողութեանց կողմնակից չէին, իրենց մէջ ալ տարբերութիւններ եւ աստիճաններ կային, եւ անհամաձայնութիւններ կը տիրէին: Իսկ Լեւոն որ ամէն պայմանի յարմարելու պատրաստ էր՝ նպատակին հասնելու համար, պարզապէս արտաքին ձեւին կը համակերպէր, իսկ ներքին մտադրութիւնը նպատակին հասնելէ ետքը իր ազատութեամբ գործել էր: Մակայն այդ ձեւն ալ, ո՛չ յայտնապէս կրնար հրատարակել, եւ ոչ նախանձայոյզ եպիսկոպոսներ նենգամիտ կերպերու կը խոնարհէին: Այդ ծածկամիտ տեսութեանց հետեւանքն է, որ Լեւոն ոչ խոտեաց եւ ոչ զմի որ յերկոցունց թագաւորաց, Ալեքսէ եւ Հենրիկոսէ, եւ իւրաքանչիւրին ըստ կամաց նոցա արար պատասխանի: Այդ ընթացքը պատմիչին տեսութեամբ իմաստուն կ'ըսուի, սակայն իբրեւ ուղիղ եւ ապահով չի կրնար նկատուիլ, բայց եթէ հայադաւան դրութեամբ՝ երկու եկեղեցիներուն վրայ ալ թոյլատու ներողամտութեամբ նայելով: Ապա թէ ոչ երկուքին ալ միանգամայն հաւանութիւն ցուցնելը՝ նենգամիտ կեղծիք կրնար ըսուիլ: Որովհետեւ թագին առաքումը Յոյներուն կողմէն կանխած էր, անոնց հետ միութենական բանակցութիւնն ալ պիտի կանխէր, եւ պատգամաւորութիւն մը մեկնեցաւ Սիսէ Կոստանդնուպոլիս 1197ին սկիզբները: Պատգամաւորութեան գլուխը կը գտնուէր արքեպիսկոպոսն Տարսոնի տէր Ներսէս Լամբրոնացի, որ շուտով Լեւոնի մօտ դարձած էր իբրեւ գործակից, երբ անոր առերեւոյթ հեռացումը բաւական չէր եղած Արեւելեայց միտքերը շինել, եւ իսկումը իրականացած էր Բարսեղ Անեցիի կաթողիկոս հռչակուելովը: Ներսէսի զայրացկոտ նամակը ոչ թէ զղեցութիւն մը ունեցեր էր, այդ բոլորովին անելորդ գործ մը դարձած էր: Լամբրոնացիին կ'ընկերանային Հակամ Պապեռոնցին, Լեւոնի մօրեղբայրը, Ռիթայի եւ Բակուրանի

եղբայրը, եւ Պօղոս անուն պարոն կամ ազնուական մը ի դրանէն իւրոյ, Լեւոնի պալատական դպիրներէն (ՄՄԲ. 109): Լամբրոնացին խնդամիտ եւ մեծայոյս կ'երթար Կոստանդնուպոլիս, իր հրաբորբոք իղձերուն կատարումն էր որ իրեն կը յանձնուէր, եւ վերջապէս այնչափ աստենէ ի վեր ի սիրտը տոչորող եկեղեցական միաբանութիւնը իր ձեռքով պիտի կատարուէր: Լեւոն եւ Ապիրատ իրեն հետ համախոհ եւ համաձայն զիջողութեամբ առատնալու, Ալեքսիս եւ Յոյներ նախաձեռնարկ եղած էին որեւէ միաբանութեան մը յանգիլը, ամենայն ինչ բարեգուշակ էր յաջողութեամբ պսակուելու:

1052. ԼԱՄԲՐՈՆԱԳԻՆ ՅՈՒՄԱԽԱՐ

Պիտի չերկարենք Ներսէսի եւ Յոյն եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու մէջ տեւի ունեցած վիճաբանութեանց մասին խօսալի: Ներսէս իրեն հետ իբրեւ վաւերագիրներ առած էր Երեմիայի, Գերմանոսի, Փոռի, Աթանասի եւ Մանեայ թուղթերը, զորս չենք կրնար ճշդիւ որոշել, բայց ասոնք պիտի ըլլան գտուրբ տառս ըսածները (ՀԱՅ. 425): Հարկաւ զանց ըրած չէր մէկտեղ տանիլ Ծնորհալիի եւ Տղայի եւ Հռոմկլայի թուղթերն ալ, իբր հիմնագիր կամ ծրագիր հաստատուելիք միաբանութեան ու համաձայնութեան: Մեր պատմիչները ուզելով բարձրացնել լամբրոնացիին կարողութիւնը եւ արժանիքը՝ կը գրեն, թէ Յունաց իմաստուններ հիացան եւ սքանչացան անոր իմաստութեան եւ հմտութեան վրայ: Իսկ Լամբրոնացին թէպէտ երկիւղ իմն գառաջինն բերեալ էր, իբրեւ զաղաւնի ի մէջ բազմաց բազէից խունապեալ գոլով, բայց ի Հոգւոյն շնորհ խրախուսեալ, ամէնքը յաջողած է լռեցնել (ՀԱՅ. 425), իբր զի գրուած է՝ թէ հաւանեցոյց գնոսա խելօխն իւրովք (ՄՄԲ. 109): Բայց այդ վերջաւորութիւնը իրական եղած չէ, եւ Լամբրոնացին ռանց նպատակին հասնելու եւ առանց համաձայնութիւն հաստատել կարենալու, ցաւօք եւ յուսաբեկութեամբ մեկնած է Կոստանդնուպոլիսէ, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի, թէ գտաք գնոսա անձանօթ ի նոցանէ, այսինքն իր ներկայացուցած գրութիւններէն, թանձրաբարբառս եւ հրէական կամօք ընդ նիւթս կապեալք, որք ոչ ախորժեն ծառայել Աստուծոյ նորոգութեամբ հոգւոյն, այլ հնութեամբ գրոյն, եւ ստրջացեալ ի հոգելոր կամս մեր՝ դարձաք յիմաստնախորհ յուսոյ նոցա ամօթով (ՀԱՅ. 425): Տեղն է դիտել տալու որ երբ իր եռանդուն փափաքներուն մէջ յուսախաբուած ստրջացեալ էր ի հոգելոր կամս իր, եւ շօշափելի կերպով կը տեսնէր Յոյներուն նենգամիտ ուղղութիւնը, որ ոչ թէ ախորժեն ծառայել Աստուծոյ նորոգութեամբ հոգւոյն, այլ ընդ նիւթս կապեալք արտաքին շահերու կը հետեւին եւ կ'ուզէն իրենց ծէսը տարածել, եւ իրենց իշխանութիւնը ընդարձակել, մտածեց արդէօք Լամբրոնացիի պատգամաւորութիւնը կատարուած է 646, այսինքն 1197 թուականին, ինչպէս համաձայն կը նշանակեն պատմիչն ալ (ՄՄԲ. 105) եւ ինքն ալ (ՀԱՅ. 425), այլ դժուար է որոշել թէ տարւոյն որ եղանակին մէջ:

1053. ԾՌԱԶԱՏԻԿ ՄԸՆ ԱԼ

Այդ կէտը անով անելի կարելոր էր ճշդել, որ 1197 թուականը ծռագատիկի տարի մըն է, ինչպէս հանդիպած էր 95 տարի առաջ 1102ին, Վկայասերի օրով (§ 909), եւ հետաքրքրական էր ճշդել թէ ուր գտնուեցաւ Լամբրոնացին, եւ ինչ վարմունք ունեցաւ այդ մասին: Ծռագատիկը շատ մեծ շփոթ պատճառեց Վրացիներու եւ Հայերու միջեւ Հայաստանի հիւսիսային կողմերը, որ Վրաց իշխանութեան ներքեւ էր, եւ ուր յունական դրութիւնը կը տիրէր: Հայ Օրբելեաններէն, որոնց ազդեցութիւնը մեծ էր, Իւանէ արդէն յունադաւանութիւն ընդունած էր, Չաքարէ հայադաւան մնալով ալ համակերպելու ձեւերը կը փնտռէր (§ 1021), այնպէս որ քաղաքականապէս յունադաւանութիւնը կը զօրանար, մինչ եկեղեցականապէս Արեւելեայք անելի ամուր էին հայկական դրութեան վրայ: Մոլեռանդութիւն մինչեւ իսկ մղած է Վրացիները՝ Հայ եկեղեցի մը կրակի տալ,

որուն քաղաքը չէ յիշուած, ուր 40 հոգի ալ միասին այրած են: Բայց Վրացիք չեն կրցած Հայերուն վրէժխնդրութենէն ազատիլ, բայց եթէ տուժելով 100,000 դահեկան եկեղեցւոյն համար, եւ 40,000 ալ այրածներուն համար (ՉԱՄ. Գ. 161): Կիլիկոյ սահմաններուն մէջ ալ Յոյներու ու Լատիններու կողմէն հակառակութիւններ եղած են, բայց նշանակութիւն չեն ունեցած, զի Լեւոն իր իշխանութեամբ եւ գործութեամբ պաշտպանած է իր եկեղեցին: Ըսել է թէ Ապիրատ ալ զիջողութեան կողմը չէ եղած, եւ նշան մըն է որ Լամբրոնացին ալ ազգային տոմարի պաշտպան կանգնած է, եթէ Կիլիկիա կը գտնուէր: Իսկ եթէ նոյն միջոցին Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր, շատ հաւանական կը կարծենք տեղական սովորութեան համաձայնած լինելը: Սմբատի գործածած բացատրութիւնը, թէ մոլորեցան Յոյնք ի գատկէն (ՄՄԲ. 109), բւկան է Կիլիկիոյ մէջ բռնուած ընթացքը ցուցնել: Երուսաղէմ ալ ծռագատիկի շփոթութեանց մեծ կեդրոններէն մէկն էր միշտ, զանազան ազգերու շփման պատճառով, եւ Անեցին այլ ազգք խանգարեցին զգատիկն յիշելէ ետքը, ուրախութեամբ կը յաւելու, թէ սուրբ գերեզմանին լոյսը Հայոց գատիկին վառեցաւ, եւ յամօթ եղեն հակառակորդքն (ՄԱՄ. 145): Միայն ուղիղ չէ Հայոց 646 թիւը 1199ին համեմատելը, որ Անեցիին տարեգրութեան սովորական սխալն է, իսկ ծռագատիկին 1197ին ըլլալը տոմարական հաշուով ճշդուած կէտ մըն է:

1054. ԹԱԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅԵՏԱԶԳՈՒԿԾ

Կեղեստինոս Գ պապը, որ 1911ին Կղեմէս Գի յաջորդած էր, նոր խաչակրութիւն մը հրատարակեց, Երրորդին սպարդիւն մնալուն վրայ, իբր անոր լրումը, եւ միշտ Երուսաղէմը նորեն քրիստոնէից ձեռք անցնելու դիտմամբ: Գործողութիւնը յանձնեց Հենրիկոս Չ. կայսեր, որ իրօք կ'ուզէր այդ արշաւանքով քաւել պապին կողմէ իրեն դէմ արձակուած վճիռը: Բայց կայսերութեան շփոթութենէն արգիւտելով, վերջապէս 1197ին բանակ մը ճամբայ հանեց, որուն կ'ընկերակցէր Կոնրադոս Հերքիպոլսոյ (Wurzburg) եպիսկոպոսը, կայսերական քարտուղար եւ պապական նուիրակ, որ պապին եւ կայսեր կողմանէ պաշտօն ունէր պսակել Կիպրոսի Ամաւրի եւ Հայոց Լեւոն թագաւորները, որոնք նորէն թագադրութեան համար ինդրանքներ ըրած էին, եւ որոնք այս կերպով պիտի օգնէին Խաչակիր արշաւանքին: Յիշեալ 1197 տարւոյ Մեպտեմբերին կատարուեցաւ Ամաւրիի օծումն ու թագադրութիւնը Նիկոսիոյ մէջ, Եւ անտի Կիլիկիա անցնելէ առաջ բանակն ու նուիրակը Ասորիք գացին, ձմեռը չսաստկացած պատերազմի գործը սկսելու եւ յաջողցնելու համար: Սակայն Հենրիկոս կայսեր մահը, որ տեղի ունեցած էր Մեպտեմբեր 28ին, արգելք եղաւ գործերուն շարունակուելուն: Լեւոն փութացած էր բանակին եւ նուիրակին տեսնէն դրկել Սոյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէս, որ նուիրակին հանդիպեցաւ Պտղոմայիսի մէջ, այժմ Աքիա, բայց թագադրութեան անմիջապէս գործադրուելուն անհնարութեան լուրը միայն բերաւ Լեւոնի, նուիրակին Եւրոպա դառնալուն եւ Խաչակիր բանակին ցրուելուն պատճառով: Ասոր վրայ նուիրակութեան ու թագադրութեան պաշտօնը յանձնուեցաւ Մոգունտիոյ (Mainz) արքեպիսկոպոս Կոնրադոսի, որ միանգամայն Սաբինիոյ (Sabina) կարտինալ եպիսկոպոս էր (ԿԱԼ. 351), եւ ոչ Ս. Սաբինայի եկեղեցւոյն կարդինալ երէց, ինչպէս ոմանք իմացած են (ՄԻՍ. 464): Հռոմի կարդինալներուն առաջին եօթները Հռոմի շրջակայ եպիսկոպոսութեանց անունները կը կրէին, եւ այս եօթներէն մէկն Մոգունտիոյ քաղաքի արքեպիսկոպոս Կոնրադոսը: Այժմ եօթները վեցի վերածուած են: Լեւոն անգամ մըն ալ յուսախաբ կը մնար իր ակնկալութեանց մէջ, եւ այնչափ փափաքով սպասած թագաւորականօծումին հանդէսը նորէն կը յետաձգուէր: Այստեղ պէտք կը զգանք դիտել տալ, թէ պատմիչներու եւ յիշատակարաններու մէջ տարբերութիւններ կան Լեւոն թագաւորութեան թուականին մասին: Առաջին անգամ 1190ին Փրեդերիկոս Բարբարոսային թագաւորութիւն խոստանալէն սկսելով, Լեւոն սկսած էր թագաւորի անուն կրել, բայց տակաւին 1198ին

թագադրութեան խնդիրին հետապնդումները կը շարունակէր: Պատմութեանս մէջ ալ յիշեցինք թէ ինչպէս 1194ին Լամբրոնացին զայն թագաւոր կը կոչէր (§ 1042), 1195 Հենրիկոս Կամպանիացին զայն կը թագէր (§ 1050), 1096ին Ալեքսիս կայսր թագով կը պատուէր (§ 1050), եւ 1098ին Լամբրոնացին կը գրէր, թէ ինքնակալն հին Հռոմայ՝ Հեռի եւ նոր Հռոմայ՝ Ալեքս, պսակեցին զԼեւոնն (ՀԱՅ. 427). եւ իրօք ալ 1097էն ճամբայ ելած էր կայսեր եւ պապին դրկած թագը Կոնրադոս Հերբիպոլսեցի նուիրակին ձեռքօք: Արդ այս տարբերութիւնները շուտով կը լուծուին թագաւորութեան իրաւունքը եւ թագադրութեան հանդէսը իրարմէ գատելով: Լեւոնն թագաւորութեան իրաւունքը եւ անունը ստացած էր 1090ին, բայց թագադրութեան հանդէսը կը յապաղէր, որ իրաւունքին նուիրագործումը պիտի ըլլար: Մեր օրերն ի Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ վեհապետները, որոնց օժման սովորութիւնը կը պահեն, նուիրական արարողութիւնը իրենց գահ բարձրանալէն տարի կամ տարիներ ետքը կը կատարեն:

1055. ԼԵՒՈՆՆԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Պատմուած անցուդարձները եւ դեռ պատմուելիք պարագաները բացայայտ կերպով կը ցուցնեն Լեւոնի միտքին մէջ սեւեռեալ դիտում մը, հարկաւ Երեւմտեան կայսեր կողմէն ճանչցուելու, եւ անոր տուուչութեամբ թագադրութիւն ընդունելու, որով կայսրութեան ենթարկեալ աւատապետներուն դիրքը պիտի ունենար, եւ հետեւաբար Եւրոժական կայսրութեան հովանաւորութիւնը պիտի վայելէր: Բայց ժամանակին տիրող պաշտօնաբաշխութեանց օրէնքին համեմատ, բոլոր արեւմտեան կայսրութեան տուուչութիւնները՝ Հռոմի պապին հաստատութեամբ եւ օրհնութեամբ կը նուիրագործուէին, եւ Հռոմէական կայսրութիւնը եւ Հռոմէական պապութիւնը իրար լրացնող, միեւնոյն գերիշխան վեհապետութիւնը կը կազմէին: Ասով մէկտեղ ստեպ իրարու հետ համաձայն չըլլալով՝ ներքին խռովութեանց եւ ընտանեկան պատերազմներու պատճառ կ'ըլլային, որոնք յայտնի են պատմութեան Գուելֆեանց եւ Գիբելլեանց (Guelfi, Ghibellini) անհատնում վէճերով, եւ որոնք զայրացած էին ճիշդ այդ դարուն մէջ, որուն վրայ կը խօսինք: Սակայն իշխանութեանց պաշտօնական յարաբերութիւնը ջնջուած չէր, եւ կայսեր եւ թէ պապին պաշտպանութեանը հետամուտ էր: Այս է Սմբատին գրելը, թէ Հայոց թագաւորութիւնը կը նկատուէր ի հնագանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ օմբրունին Ալամանաց (ՄՄԲ. 109): Կիրակոս ալ նոյն միտքը բացատրելով կը գրէ, թէ ոչ Լեւոնն ոչ կամեցաւ այլում հնագանդիլ վասն թագի, բայց թէ ազգին Ֆռանկաց. միանգամայն եւ պարծանս իւր վարկաւ գտուրք առաքեալս Պետրոս եւ Պօղոս, որ կան ի Հռոմ քաղաքն, որպէս թէ ի նոցունց առեալ զօրհնութիւն պսակին (ԿԻՐ. 75): Հռոմէադաւան մերայինք, որ Կիրակոսը կը նախատեն երբ Հայ եկեղեցին կը պաշտպանէ, եւ զայն կը նկատեն իբր ի հեռաւոր վայրի եւ ըստ համբաւուց գրող մը, որ խառնէ զստոյգ եւ զանստոյգ, զնահաւոր եւ զանճի (ՄԻՍ. 468), այս անգամ ամենայն երկիւղածութեամբ կը յարգեն անոր խօսքերը, զորս Հռոմի նպաստաւոր կը կարծեն: Սակայն իրողութիւնը լոկ արտաքին էր. Լեւոնն Արեւմուտքին Արեւելքէն աւելի զօրաւոր ըլլալուն համոզուած էր, եւ Յունական կամ Բիւզանդական ու Գերմանական կամ Հռոմէական կայսրութիւններուն մէջէն, երկրորդ կը փափաքէր իրեն հովանաւոր ունենալ: Իսկ այս նպատակին հասնելու համար՝ պապին հետ ալ յարաբերութեան մէջ ըլլալու էր. եւ ոչ չէր վարաներ արտաքին կերպով զայն հանճեցնել, նպատակին հասնելէն ետքը իր ընելիքը իրեն գաղտնիք պահելով, կամ թէ մտերիմներուն ալ յայտնելով, թէ հանճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ (ԿԻՐ. 76): Այս վկայողը նոյն ինքն Կիրակոսն է, որ Պետրոսի եւ Պօղոսի աթոռին օրհնութեան կարեւորութիւնն ալ վկայած էր:

1056. ՀՌՈՄԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Վերջապէս կը հասնի, թէ ոչ անձամբ գոնէ պաշտօնական գրութեամբ՝ արծուէս (archevesque) մի պատուաւոր, այսինքն արքեպիսկոպոս մը, (ԿԻՐ. 75), որ է նոյն ինքն նոր նուիրակն Կոնրադոս, արքեպիսկոպոս Մոզոնտիոյ եւ կարդինալ եպիսկոպոս Սաբինիոյ, բայց թագադրութիւնը չի կատարած Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանութեան խնդիր կը յուզէ: Կարդինալին կատարելիք թագադրութիւնը պապին եկեղացւոյ կողմէն օրհնութիւն մըն էր, եւ պապը չէր կրնար օրհնել մէկ մը՝ որ իրեն հետ եկեղեցականապէս եւ հոգեւորապէս միաբանած չլլար: Այս է խնդիրին էական կետը եւ իսկական նշանակութիւնը, որուն զգալի նշանները պիտի ըլլան ինչ ինչ արտաքին համաձայնութիւններ: Այս մասին իբր կարդինալէն առաջադրուած պայմաններ, երեք կէտեր միայն կը յիշէ կիրակոս.

1. Տէրունի եւ որբոց տօները հաստատուն ամսաթիւերով կատարել, որ է ըսել Հայոց սեփական եօթնեկական գրութիւնը ջնջել:

2. Ժամերգութիւնները եկեղեցւոյ մէջ կատարել, մինչեւ Հայերը սովոր էին միայն պատարագի համար եկեղեցի մտնել, իսկ ժամերգութիւնները գաւիթին մէջ կը կատարէին, ստիպել ի հինահարութեանցն Իսմայէլի:

3. Ծննդեան եւ Յարութեան ճրագալոյցներուն ձուկ ու ձէթ միայն գործածել, եւ ոչ կթողէն եւ կաթողէն ալ (ԿԻՐ. 75): Ներսէս Պալիեանցի յիշատակներուն մէջ ուրիշ երկու պայմաններ ալ կը յիշուին, այսինքն է.

1. Հայ տղայոց լատին լեզու սորվեցնել:

2. Պայմանեալ ժամանակամիջոցներուն Հայոց կաթողիկոսին կողմէն արդագիր նուիրակներ յղել Հռոմ (ՄԻՍ. 468) որ է Հռոմի հպատակ եպիսկոպոսներուն վրայ դրուած, ի սեամս առաքելոց (ad limina apostolorum) այցելութեան պարբերական պարտքը, իբրեւ նշանակ նշանկ հպատակութեան եւ առիթ ընծայաբերութեան:

Բայց ասոնք լոկ արտաքին պայմաններէն, որոնք պապին ուզածին ոչ իսկութիւնը, այլ նշանները պէտք է ճանչցուին, եւ էականը եղած պիտի ըլլայ դաւանութեամբ եւ վարդապետութեամբ եւ հպատակութեամբ Հռոմի եկեղեցւոյն հետ ամենայն միաբանի: Կիրակոս դրամական պայմանի մըն ալ յիշատակութիւն ունի, այսինքն իր առաջարկներուն ընդունալի եղած ատեն՝ թագադրութիւնը ձրի ընել, թէ ոչ այնչափ գանձս առնուլ ոսկոյ եւ արծաթոյ եւ ականց պատուականաց (ԿԻՐ. 75): Մենք այդ կէտն ալ շփոթ իմացուած կը կարծենք, որովհետեւ չենք կարծեր թէ կրդինալը իր գանձելիք իրաւունքէն հրաժարիլ ուզէր, այլ կ'երեւի թէ դրամական կարելոր նպաստի ալ խոստում մըն էր, եթէ միաբանութեան պակական պայմանը ընդունելի ըլլար: Այս կարծիքնիս կը հաստատու ապագային մէջ ստէպ խոստացուած, եւ երբեմն ալ տրուած, դրամական նպաստներով:

1057. ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻ ԱՏԵՆԱԲԱՆ

Պատմիչը կը գրէ. Լեւոնի կոչեալ զկաթողիկոսն եւ զեպիսկոպոսսն՝ հարցանէր թէ զի՞նչ պտասխանի տացեն պատգամին (ԿԻՐ. 75): Մենք կը կրծենք թէ այս առթիւ հաւաքուած է աստուածախումբ եւ տիեզերական ժողով Տարսոնի, հրաւիրուած ի համահրեշտակ կաթողիկոսէն Հայոց Գրիգորէ, յեղբորորդւոյ սրբոյն ՆերսէսիՎլայեցւոյ, որ Շահանի որդին Գրիգոր Ապիրատ, եւ ի քրիստոսապակ արքայէն հայոց Լեւոնէ, որ

արդէն այդ անունը կը կրէր եւ պասկեալ կը սեպուէր Քրիստոսէ, թեպէտ պապէն եւ կայսրէն պաշտօնապէս պասկեալ չըլլար: Ժողովը նպատակ ունէր որոշում տալ սակս միութեան (ՏՂԱ. 93), որովհետեւ այս էր տիրապէս Հռոմէ առաջարկուծը, քան թէ քանի մը ծիսական զգալի պայմաններ: Եթէ երբեք պիտի ընդունինք, թէ Լամբրոնացիին Ով եարք սուրբք ատենաբանութիւնը իսկապէս ժողովի մը մէջ խօսած է, այդ առիթէն տարբեր պարագայի չենք կրնար յարմարցնել, որովհետեւ ինչպէս իր տեղը յիշեցինք, այն բնաւ չի յարմարիր 1179ին գումարուած Հռոմկլայի ժողովին (§ 1010): Իսկ ընդհակառակն եթէ Տարսոնի ժողովին թուականը նշանակուած ՈԻՉ թուականը՝ ՈԽՉ կարդանք, ճշդութեամբ կը գտնենք ժողովին ալ թուականը 1197, մինչ 1177ին ոչ Տարսոն ժողով գումարուեցաւ, եւ ոչ Հայոց գումարուիլ հնար էր, Տարսոն տակաւին յունական իշխանութեան ներքեւ լինելուն: Մենք կը սիրենք նախադասել այն տեսութիւնը, որով յիշեալ ատենաբանութիւնը լոկ դրական երկսիրութիւն մը կը նկատուի, միութեան օգուտը բարձրացնելու եւ պետքը հաստատելու նպատակով (էջ1536-37) թիւնը տուողներ ալ բոլոր ժողովական եղբուքս, եւ ոչ իրօք ժողովական գումարման մէջ արտասանուած բանախօսութիւն մը: Այդ տեսութեան մեզ կը համոզեն, նախ ատենաբանութեան տարապայման երկարութիւնը (ՏՂԱ. 95-205), որչափ ինչ ներելի չէր խօսակցութիւնը երկարել՝ բանակցութեան համար հաւաքուած ժողովքի մը առջեւ: Երկրորդ նպատակին անորոշութիւնը, մինչ կնքուելիք միաբանութիւնը որոշակի գործողութիւն մը պետք էր ըլլար: Հռոմկլայի մէջ Յունաց հետ, իսկ Տարսոնի մէջ Լատինաց հետ միաբանութիւնն էր խնդիրի, նիւթը, եւ ատենաբանին պարտքն էր մօտէն շօշափել առջեւ դրուած խնդիրը. մինչեւ ատենաբանութիւնը եւ ոչ իսկ կը յայտնէ, թէ որոնց հետ կնքուելիք միութեան վրայ կը խօսի: Երրորդ դիտողութիւննիս ատենաբանութեան մէջ պատմական եւ դիպուածական պարագայից վրայ պահուած լռութիւնն է, մինչ ժողովի մը առջեւ խօսող ատենաբան մը, մանաւանդ Լամբրոնացիին պէս ճարտար ատենաբան մը, չէր կրնար ընդհանրութեանց մէջ ճախռել, առանց այժմէութեանց մտնելու, պարագաներ պարզելու, պայմաններ բացատրելու, եւ անոնցմէ իր նպատակին համար փաստեր քաղելու: Վերջապէս Լամբրոնացիին ծանօթ ատենաբանութեան մէջ նկատի չեն առնուած Հռոմի եկեղեցիէն անհրաժեշտաբար պահանջուելիք կէտերը, որոնք են Հռոմի եկեղեցւոյն գլխաւորութեան եւ Հոգւոյն Սրբոյ եւ յՈրդւոյ բղիճման խնդիրները, իսկ երկու բնութեանցեւ ջրախառն բաժակին եւ ծննդեան տօնին կէտերն ալ թեթեւակի շօշափուած են, մինչ ընդարձակ եւ երկար ատենաբանութիւնը ընդհանուր կերպով միութեան պետքը եւ գովեստը կ'ընդլայնէ. նոյնիսկ ազգային յիշատակներէն ալ կեղակարծ եւ անստոյգ պարագաներ՝ յիշելով: Այդ տեսութիւններով Լամբրոնացիին Ով հարք սուրբք ատենաբանութիւնը՝ լոկ գրական երկսիրութիւն կը նկատենք, եւ անոր վերլուծութիւնը զանց կ'ընենք, քանի որ բնաւ պատմական պարագայ մը պիտի չկարենանք քաղել եղելութեանց ընթացքը ճշդելու:

1058. ՏԱՐՍՈՆԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Լեւոնի գումարած ժողովին հայրերը, կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները, ոչ հաւանեցան առնել զխնդիրն (ԿԻՐ. 76), եւ չի համակերպեցան նուիրակին առաջարկներուն, որոնք եթէ նշանակուած արտաքին կէտերն էին միայն, թերեւս Ապիրատն ալ՝ եւ իր խորհրդակից եպիսկոպոսներն ալ դժուարութիւն չի զգային համակերպիլ: Ուստի հարկաւ անոնցմէ գատ եւ աւելի ծանր կէտեր առաջարկուած են Հռոմէկան եկեղեցւոյ հետ կատարեալ միութիւն կնքելու, իսկ կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներ՝ Արեւելեայց զրգռութեան առիթ տալէ եւ անոնց գանգատները եւ ընդդիմութիւնները արդարացնելէ զգուշացած են: Երբոր Լեւոն կը տեսնէ որ Տարսոնի գումարման ելքը յաջող չեղաւ, եւ թագադրութեան գործը կրկին կը վտանգուի, նոր միջոց

մը կը մտածէ նուիրակը հաճեցնելու: Օրհնութիւնը եւ օծումը ընդունողը ինքն պիտի ըլլար, եւ ոչ եպիսկոպոսները, հետեւաբար ինքն իրեն համար ամէն պայմաններ կ'ընդունէր, եւ համարձակ կը յայտարարէր, թէ գոր ինչ հրամայէ ինքնակալ կայսրն եւ պապն մեծ, անյապաղ առնեմք զամենայն: Իսր կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներն ալ լռեցնելու եւ ընդդիմութիւն չի յարուցանելու համար, մտերմբար կը վստահացնէր, դուք մի ինչ հոգայք վասն այդորիկ, ես հաճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ (ԿԻՐ. 76): Սակայն Լեւոնի առաջարկը չբաւեց նուիրակ կարդինալը գոհացնել, որուն նպատակը տիրապէս եկեղեցական էր. եւ կ'ուզէր առիթէն օգտուիլ Հայոց եկեղեցին Հռոմէականին հպատակեցնելու համար: Պատմիչներ մեզի մանրամասնութիւններ չեն հաղորդեր, թէ ինչպէս կրցան վերջիվերջոյ երկու կողմերը համաձայնութեան մը յանգիլ, որովհետեւ հաւանեցոյց Լեւոնեպիսկոպոսն յանձն առնուլ զերդումն, եւ արարին եպիսկոպոսք զբանն երդմանն (ԿԻՐ. 76): Հաւանական ենթադրութիւնն է, թէ նուիրակ կարդինալը թեթեւցուց հետզհետէ պահանջուած պայմանները, որովհետեւ չենք ուզեր ենթադրել թէ կաթողիկոս եւ եպիսկոպոսներ ալ համաձայնած ըլլան Լեւոնի պէս նուիրակը հաճեցնել առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ: Երդումն ըսուածը համաձայնութեան ծրագրի մը ստորագրութիւնն է անշուշտ, իսկ համաձայնու (էջ 1538-39) պիսկոպոսներ չեղան, այլ միայն 12 եպիսկոպոսներ աւելի համակերպողներէն, որոնք Լեւոնի անձնական բարեկամութեամբ, անոր քաղաքական նպատակով օգնողներ, կամ թէ ըսենք, Կիլիկիոյ պետական եւ զինուորական յաջողութեանց փափաքողներ էին: Այր 12 եպիսկոպոսներէն կը յիշուին միայն Ներսէս Տարոնի, Յովսէփ Անտիոքի, Յովհաննէս Սոյե եւ Անանիա Սեբաստիոյ (ԿԻՐ. 76), իսկ միւս 8 եպիսկոպոսներ այստեղ չեն յիշուիր. այլ հարկաւ սոյն 14-երուն մէջէն էին, որոնք թագադրութեն հանդէսին ներկայ եղան ՍՄԲ. 110): Միւս կողմէն Լատիններն ալ փափաքով էին գործը որեւէ կերպով վերջացնելու: Նոյն 1198 տարւոյ Յունուար 8ին Կեղեստինոս Դի յաջորդ ընտրուած էր Իննովկենտիոս Գ, այն որ իրաւամբ պապական ազդեցութիւնը զագաթնակէտին հասցուցած կը ճանչցուի, գործունէայ եւ ձեռնարկու անձ մը, որ առջի օրէն սկսած էր նոր խաչակրութեամբ Երուսաղէմը վերստին գրաւելու գաղափարը մշակել, եւ այս նպատակին համար Հայոց թագաւորութեան օժանդակութիւնը մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար: Ուսին հաւանական է որ Իննովկենտիոսէ նոր հրահանգներ հասած ըլլան գործը դիւրացնելու եւ թագաւորութիւնը կատարելու, Լեւոնն ու Հայերը շահելու համար:

1159. ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻՒ ՄԱՀԸ

Այդ եղելութեանց թուական պիտի նշանակենք 1198 տարւոյ Մայիս եւ Յունիս ամիսներու միջոցը: Համաձայնութեան մասնակցողներուն զլուխը կը յիշուի Լամբրոնացիին անունը (ԿԻՐ. 76), որուն մահը տեղի ունեցած է նոյն տարի (ՍՄԲ. 109), Յուլիս 14ին նոր Յայսմաւուրքին համեմատ ՅԱՍ. Բ. 24), կամ Յուլիս 17ին հին Յայսմաւուրքին համեմատ (ՅԱՅ. 660) եւ անհրաժեշտաբար այդ թուականէն առաջ պէտք է կատարուած ըլլայ համաձայնութիւնը: Սակայն նկատելով որ թագաւորութեան հանդէսը մինչեւ յաջորդ Յունուար 6ը կը յետաձգուի, որչափ ալ պատրաստութեանց համար միջոց մը նշանակել պէտք ըլլայ, սակայն վեց ամիս յետաձումը մտածել կուտայ թէ ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյանալէ ետքը, Լամբրոնացիին մահէն ետքն ալ մանրամասնութեանց վրայ բանակցութիւններ շարունակեցին, մինչեւ որ կարդինալ նուիրակը իրողութիւնը իսկութեամբ Իննովկենտիոսի հաղորդէր, եւ հաւանութիւնն ու հրահանգները ստանար: Որչափ լաւ պիտի ըլլար, եթէ այդ կարեւորագոյն միջոցին փոխանակուած գիրերը, կամ պաշտօնապէս կազմուած համաձայնութիւնները մեզի հասած ըլլային, որոնցմէ կարենայինք ամենայն ճշդութեամբ եւ կատարեալ մանրամասնութեամբ քաղել պէտք եղած տեղեկութիւնները. մինչեւ այժմ անուղղակի

ակնարկներու մեկնութեամբ եւ ժամանակագրական համեմատութիւններու պահանջմամբ պարտաւորուած ենք պատմական յարակցութիւնները կազմել եւ դիպուածներուն կապակցութիւնը բացատրել: Ամէն առթի մէջ շատ յստակ կ'երեւի, թէ Հռոմի հետ եղած յարաբերութիւնները, եւ փոխադարձաբար հաստատուած համաձայնութիւնները, շատ հեռու են եկեղեցական առմամբ Հայոց եկեղեցւոյ կատարեալ եւ պաշտօնական եւ աւանդական արտայատութիւնն ըլլալէ: Բոլոր խնդիրը քաղաքական թագադրութեան շուրջը կը դառնայ, թագը Արեւմուտքէ ընդունիլ օգտակարագոյն կը տեսնուի, անոր յաջողութեան համար կրօնական պայմաններ կ'առաջարկուին, թագաւորը անոնց նշանակութիւն չտար, եւ չիջողութեան ալ պարտաւորիչ հետեւանք ունենալուն չի հաւատար, եպիսկոպոսութիւնը կ'ընդդիմանայ ժողովով, վերջապէս անոնցմէ ոմանք կը հաւանին քաղաքական օգուտին սիրոյն, իսկ հաւանելէն ետքն ալ՝ գործնական արդիւնաւորութիւն չտրուիր եղած համակերպութեան, եւ գործեր կը շարունակեն ինչպէս որ էին առաջ: Միթէ հնար է՞ այդ պայմաններու ներքեւ Հայ եկեղեցւոյ անկեղծաւոր եւ ճշմարիտ եւ վաւերական դաւանութիւնը տեսնել: Ի՞նչ ոյժ կրնան ունենալ Հայ եկեղեցւոյն մասին հռոմէադաւանութեան պնդումները, երբ այսպիսի տկար եւ անկայուն հիմերու վրայ կը դնեն իրենց ցուցմունքները:

1060. ԼԱՄԲԲՐՈՆԱՑԻԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ժամանակագրական կարգը եւ անձին կարելորութիւնը կը պահանջեն, որ պահ մը կանգ առնենք Լամբրոնացիին շիրմին առջեւ, ուր այդպէս տարածամ կը փակուի գործունեայ կեանք մը, անգուսպ գործիչ մը: Հագիւ 45 տարեկան էր Լամբրոնացին մեռած ատենը, ծնունդը 1153ին եւ մահը 1198ին տեղի ունեցած ըլլալով, թէպէտեւ Յայսմաւորքներէն հինը 32 (ՅԱՅ. 660) եւ նորը 38 տարի (ՅԱՍ. Բ. 24) կը նշանակեն: Մեծն Ներսէսէ ետքը, որ 47 տարեկան վախճանելով ընդարձակ գործունէութեան արդիւնքները թողուց իր ետեւէն (§ 155), երկրորդ Ներսէս մըն է Լամբրոնացին որ 45 տարեկան վախճանելով ալ՝ գրական եւ վարչական եւ գործնական արդիւնաւորութիւններ ունեցած էր: Երրորդ Ներսէս մըն ալ տեսանք մեր օրերը, Վարժապետեանը, որ 46 տարեկան մեռած ատեն արդէն 10 տարի պատրիարքութիւն վարած եւ նշանաւոր ձեռնարկներ կատարած եւ կաթողիկոսութեան ընտրուած էր: Լամբրոնացիին վախճանը պէտք է վերագրել ներքին ախտաւոր կազմուածքի, եւ լելի հաւանականութեամբ թոքի կամ սիրտի տկարութենէ յառաջ եկած յանկարծկան մահուան: Յախտ ինչ անկանէր հարկաւոր աղցաւոր բնութեանս, կը գրէ Սկեւռացին (ՍՍՓ. ԺԵ. 60), եւ Յայսմաւորքը կը ճշդէ, թէ Տարսոնի եկեղեցւոյ մէջ քարոզ տուած ատեն կալաւ գնա ուժգին ցաւ ապստամբ ի բժշկական դեղոց (ՅԱՅ. 600), եւ քիչ ետքը աւանդեց հոգին: Ստոյգ ալ այդ տեսակ մահերը սովորական են ախտաւոր սիրտ ունեցողներուն: Իսկ Լամբրոնացիին այդպիսի ախտի ենթակայ եղած ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ նեւ իր սրտնեղ եւ զայրացկոտ եւ յուզուած գործունէութենէն, որուն նշանակները տեսանք եւ գլխաւորապէս Լեւոնի գրած նամակին մէջ (§ 1043): Հնար է Լամբրոնացիին ամէն գործերուն եւ նպատակներուն համամիտ չը գտնուիլ, բայց հնար չէ հիացմամբ չդիտել անոր բարձր միտքը, անխոնջ աշխատանքը, եւ անկեղծ իղձերը, եւ չգարմանալ անոր վրայ միցած տարբեր կերպարաններուն վրայ: Երբեմն ճգնասուն անապատակեաց եւ երբեմն գրասէր մատենագիր, երբեմն ժողովրդային հովիւ եւ երբեմն արքունիքի խորհրդական: Մէկ կողմէն առաքինի եւ չափաւոր, միւս կողմէն զայրացկոտ եւ անհամբեր, մերթ աշխարհէ բոլորովին հրաժարած եւ մերթ աշխարհային գործերու գլխաւոր շարժիչ : Այդ տարբեր կերպարանները միացնողը բուռն եռանդն էր, բուռն կիրքերու հետ ճուղուած, որոնք կը տիրէին անոր հոգւոյն, եւ ինչ բանի ալ ձեռնարկէր՝ մեղմ եւ հանդարտ գործունէութիւն պահել չէր կրնար: Արդ երեսէն եթէ միշտ գովելի եղաւ իր

անխոնջ աշխատասիրութեամբը, չի կրնար միեւնոյն գովեստի արժանանալ զգուշաւոր խոհեմութեան տեսակէտէն: Շատ աւելի բարձր պիտի նկատէինք իր արժանիքը, եթէ գիտնար ճարտարութեամբ իրենները շահիլ, քան թէ երբոր օտարներու սիրելի կ'ըլլար: Աւելի արդիւնաւոր պիտի ըլլային իր ճիգերը, եթէ եկեղեցւոյ մէջ գծտութիւնները չի զայրացնէր եւ մինչեւ կաթողիկոսական բաժանման չմղէր, քան թէ երբ բուռն յարձակումներով, կծու հեզնութիւններով, եւ նախատալից պատասխաններով՝ Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի մէջ բաժանման վէճ մը կը ստեղծէր, առանց մտաբերելու թէ մինչեւ ուր կրնար յառաջանալ բացուած պատռուածքը: Իր մատենագրական երկասիրութիւններուն ընդարձակ ցուցակը կազմել, եւ անոնց արժանիքը ցուցնել, յատկապէս մատենագրութեամբ զբաղողներուն կը թողունք, բայց իր հրատարակուած եւ չհրատարակուած գործերը դրական ընդարձակ արդիւնաւորութիւն կը պարունակեն:

1061. ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻԻՆ ԴԱԲԱՆՈՒԹԻԲԵՆԸ

Մեր նպատակին համար աւելի կարելոր է Լամբրոնացիին տեսութիւնները ճշդել դաւանական վարդապետութեանց եւ միութենաց խնդիրին մէջ: Պէտք է խոստովանիլ թէ ինքն չստեղծեց այդ խնդիրը, որուն հեղինակը եղած էր Ներսէս Շնորհալին՝ իր հոգեւոր ծնողը, եւ մշակողըն եղած էր Գրիգոր Տղայն՝ իր հոգեւոր տէրը, բայց ինքն այնպէս մը փարեցաւ այդ գործին, որ կատարելապէս իւրացուց՝ եւ անոր ուրոյն կերպարան մը տուաւ: Սակայն միութեան անպայման պաշտպան ըլլալով հանդերձ, եւ օտարասիրութիւնը մինչեւ վերջին ծայրը տանելով մէկտեղ, Լամբրոնացին օտարին հպատակելու չհասաւ, եւ այս կէտն է զոր կ'արժէ լաւ լուսաբանել: Լամբրոնացին թէ Յոյնին եւ թէ Լատինին հետ հաւասար եռանդով բանակցեցաւ, բայց երբեք մին կամ միւս իրեն չսեփականեց. ինքն է որ այդ կը շեշտէ. եթէ ես միոյ ազգի ջատագով էի, ընդ այսն ե՛րբ էր կար հաղորդիլ. բայց ընդ իւրաքանչիւրսն որ միմեանց թշնամիք են՝ խառնիմք (ՏՂԱ. 220): Ուրեմն ոչ յունադաւան եղաւ, եւ ոչ հռոմէադաւան, այլ իսկապէս հայադաւան մնաց, որ այլադաւանէն չի խորշիր, եւ տարբեր դաւանութիւնները իրարու միացնելու սկզբունքն ունի: Նա իր եկեղեցւոյն մէջ շատ անբարեկարգութիւններ տեսաւ, եւ աւեմքն ալ անխնայ կշտամբեց, եւ համարձակ կը յայտարարէր, թէ ես գիրք մի բովանդակ եմ գրեալ զՀայոց ազգիս անկարգութիւնս՝ որ յետոյ մտեալ են (ՏՂԱ. 246), բայց անկարգութիւնը մոլորութենէ կը գատէ: Երբ խօսքը ուղղափառութեան վրայ է այլեւս ամբաստանող չէ այլպաշտպան կը դառնայ. Կարող եմք, կ'ըսէ, շնորհիւ գիտութեանս զոր ունիմք ի սուրբ գիրս, ասիիբերան առնել զՀելլենացին, թէ զՀայն խորշեալ կարծիցէ յուղափառութենէ (ՏՂԱ. 235): Լուսաւոր օրինակ մըն է այդ բանին վերջին անգամ Կոստանդնուպոլսոյ պատուիրակութեան մէջ ունեցած ընթացքը (§ 1052), զոր կրկնել աւելորդ կը սեպենք: նհերքելի փաստ մըն է այդ մասին առ Ոսկան Անտիոքացի արգելական ճգնաւոր՝ գրած նամակը, յունադաւան մոլեռանդներուն պետը՝ որ Հայերը կրկին կը մկրտէին, ըսելով թէ երկու բնութիւն չեն ըսեր, Քաղկեդոնը չեն ընդունիր, Յոյներէն ձեռնադրութիւնչեն ընդունիր, եւ քահանայապետութեան շարունակութիւնը կորուսած են: Այն Լամբրոնացին, որ իր եկեղեցւոյն անկարգութիւններուն դէմ մաքառէր, այս անգամ նոյնչափ եւ աւելի եռանդով օտարներուն դէմ կը բորբոքի, եւ կը պաշտպանէ, թէ մի բնութիւն ըսել սխալ չէ, թէ Քաղկեդոնը չընդունիլ մոլորութիւն չէ, թէ Յոյներէն ձեռնադրութիւն ստանալու պարտք չկայ, թէ Հայոց քահանայապետութիւնը անխախտ է, թէ Սահակի տեսիքը Լուսաւորչի ազգատոհմին վրայ սահմանափակուած է: Առանց ուզելու ցուցմանց մէջ երկարել, համարձակ կը յայտարարենք թէ Լամբրոնացին յունադաւան չէ, եւս առաւել հռոմէադաւան չէ, եւ ի զուր անունով կ'ուզեն պարծենալ նոր

հռոմէադաւանները, եւ անոր վրայ հիմնել իրենց դրութիւնը, զայն մինչեւ եօթներորդ երկինք բարձրացնելով (ՄԻՍ. 93)

1062. ԼԱՄՔՐՈՆԱՅԻՆ ՏՕՆԸ

Լամբրոնացին տօնելի սուրբերու հետ դասակարգելու սկզբնաւորութիւնը վերջին դարուն մէջ տեղի ունեցաւ, եւ նախ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ սկսաւ, միութենական նոր ճիգերու առթիւ, բայց Մայրաթոռին մէջ չընդունուեցաւ եւ շուտով Կոստանդնուպոլիս ալ դադարեցաւ, եւ միայն Երուսաղէմի օրացոյցը կը յամառի տակաւին զայն պահել՝ իր տպած տօնացոյցին իսկ հակառակ (ՏՕՆ. 240): Հռոմէադաւանք ալ ունին նոյն տօնը, Լամբրոնացիին անունին Յայսմաւորքի մէջ անցնելուն վրայ հիմնուելով (ՅԱՅՍ Բ. 240), ուր բոլոր Ռուբինեանց տարեդարձները յիշուած են, տարելիցի եւ ոչ տօնի նշանակութեամբ: Սուրբ հայրն բացատրութիւնն ալ շատ սովորական կոչում մըն է ամէն եկեղեցականներու, եւ նոյն իսկ կենդանիներու տրուած, եւ բնաւ ոյժ չունենար այդ բառով պաշտպանել Լամբրոնացիին տօնելի սուրբ ըլլալը (ՄԻՍ. 94): Եթէ Գրիգոր Սկեւռացին շատ շողշողուն ներբողական մը նուիրած է անոր յիշատակին (ՄՈՓ. ԺԵ.), եւ եթէ Խաչատուր Լամբրոնացին գեղեցիկ ոտանաւոր մը գրած է անոր պատուոյ (ՄԻՍ. 94), երկուքն ալ իր աշակերտներն են, եւ անձնական իղձերնին յայտնած կ'ըլլան: Եթէ ուրիշներ ալ զանազան առիթներու մէջ առատ զովեստներ շոյալած են անոր անունին, անոնք տօնելիութեան փաստ չեն ըլլար, այլ արդիւնաւորութեան վկայութիւններ, զոր ոչ ոք պիտի ուրանայ: Լամբրոնացիին կեանքը կատարեալ աշխատութիւն եւ կատարեալ արդիւնաւորութիւն եղած է աներկբայաբար, յայտնուած է իբրեւ արթուն հովիւ, ճշմարիտ կրօնաւոր, աղօթասէր ճգնաւոր եւ անընչասէր. փայլած է իբրեւ գիտուն, իմաստուն, ճարտարախօս եւ մատենագիր. եղած է անձնուրաց, օրինապահ եւ բարեկարգիչ. ունեցած է եկեղեցւոյ նախանձ, բարեկարգութեան եռանդ եւ ուղղութեան համոզում. եւ ամէնէն ասելի ոգւով փարած է բոլոր եկեղեցիները միացնելու բարձր՝ բայց անգործադրելի խորհուրդին: Այսու ամենայնիւ շատեր շատ պիտի վարանէին՝ առ Լեւոն նամակին մէջ յայտնուած՝ քինախնդիր, անձնագով, հակառկասէր եւ զայրացկոտ գրիչին հեղինակը, ոչ թէ իբր սուրբ մը, այլեւ ոչ իբր օրինակելի տիպար մը ներկայել, ընդունելով, որ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ զգացած յուսախաբութենէն ետքը, փոխած ըլլայ իր միտքը, ստորջացեալ է հոգեւոր կամս իւր (ՀԱՅ. 425):

1063. ԹԱԳԱԴԻՐՈՒԹԵԱՆ ՕՐԸ

Լամբրոնացին 1198 Յուլիս 14ին կամ 17ին վախճանելովը (§ 1059), չկրցաւ ներկայ ըլլայ թագադրութեան հանդէսին՝ որ արտասովոր շքով կատարուեցաւ վեց ամիս ետքը 1199 Յունուար 6ին, Աստուածայայտնութեան տօնին, չորեքշաբթի օր: Թագադրութեան օրը շատերէ 1198 Յունուար 6ին գրուած էր հետեւելով Չամչեանի հաշիւին (ՉԱՄ. Գ. 165), եւ վերջերս Տէր-Միքէլեան ալ նոյնը կը պնդէր (ՍԱՄ. 296), ի զուր եւ վարկաբարձի սեպելով Ալիշանի ժամանակագրութիւնը որ 1199 Յունուար 6ին կը դնէ զայն: (ՄԻՍ 470): Առաջիններուն հիմնական փաստն էր Սմբատի վկայութիւնը թէ ի թուին ՌԽԷ Յունուարի 6, յօր յայտնութեանն օժեցին զԼեւոն (ՍՄԲ. 109), 647 տարին համեմատելով 1198ին, երկու թուականներու մէջ 551 տարիներու տարբերութեան ընդհանուր հաշուով: Սակայն Հայոց թուականը շարժական հաշուով կը գործածուէր, եւ յիշեալ ՌԽԷ թուականը սկսած էր 1198 Յունուար 31ին, Աստուածայայտնութեան Յունուար 6ը անցնելէն ետքը, որով ՌԽԷ թուականին մէջ յիշեալ տօնը կ'իյնար 1199 Յունուար 6ին, կամ հայկական ամիսներով՝ հրոտից ամսոյն 11ին, եւ այն օր կատարուեցաւ մեծահանդէս թագաւորութիւնը: Այդ հաշիւը կը հաստատուի եւս դիտելով, որ հանդէսին ներկայ

եպիսկոպոսներուն մէջ չի յիշուիր Ներսէս արքեպիսկոպոսն Տարսնի եւ Լամբրոնի, այլ ներկայ են տէր Վարդան արքեպիսկոպոս Լամբրոնին եւ առաջնորդ Սկեռուն, եւ տէր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Տարսնի եւ Տէր Սլիճոյն (ՄՄԲ. 110): Իսկ նոր թեմակալներ անուանուած չէին ըլլար, եթէ Ներսէս արդէն մեռած չըլլար, որով մտացածին կը դառնայ պատմել թէ առաջիկայ գտաւ եւ Ներսէս Լամբրոնցի, եւ արար զատենախօսութիւն շքեղ (ՉԱՄ. Գ. 166): Թագադրութիւնը կատարուեցաւ ի Տարսն քաղաքն (ՎԱՀ. 215), բայց այդ հանդէսը տարբեր էր անկէ՝ զոր Լամբրոնացին կը յիշէ, թէ երկու կայսրները պսակեցին զԼեւոն քարամբ պատուականաւ յեկեղեցի Տարսնի, որ իմ անարժանութեամբս հովուի (ՀՅ. 427): Թագերուն առաքումները թէ Ալեքսէ եւթէ Հէնրիկոսէ նիւթապէս կանխեցին, եւ հանդիսական օծումէն եւ թագադրութենէն առաջ պարզ օրհնութիւն մը կատարուած պիտի ըլլայ նոյն ինքն Լամբրոնացիին ձեռքով: Երրորդ թագ մըն ալ կը յիշեն օտարներ Պաղտատի ամիրապետէն զրկուած (ՄԻՍ. 465), որ այն տանն էր Նասր Լէտինալլահ՝ անուանական կամ լոկ կրօնական ամիրապետութեան գահակալը, որ Մըքթաֆի-Լիամրուլլահի (§ 933) երրորդ յաջորդն էր, Մըպթանիւտ-Պիլլահէ եւ Մըպթատի-Պիամրուլլահէ ետքը աթոռ բարձրացած 1180ին, եւ 45 տարի պահած մինչեւ 1225, հակառակ Թուրք ցեղերու յարձակմանց, որոնք ստիպուեցան Պաղտատը ազատ թողուլ Ճէնկիզխանի նոր արշաւանքին պատճառով (ՎԵԲ. 496): Ամիրապետէն եկած թագին մասին ազգային յիշատակներ բնաւ տեղեկութիւն չունին:

1064. ԹԱԳԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Թագադրութեան հանդէսը, որ Տարսնի եկեղեցւոյն մէջ կատարուեցաւ հետեւողութիւն էր Արեւմուտքի մէջ սովորական եղած պաշտօնաբաշխութիւն ըստ զգեստաւորութիւն (investitura) կոչուած արարողութեան, որ պէտք էր կատարուէր յանուն կայսեր եւ պապին, եւ գործադիրն ալ կարդինալ Կոնրադոս արքեպիսկոպոսէ զատ մէկ մը չէր կրնար ըլլալ, վասնզի նա էր պապական եւ կայսերական նուիրակը, յատկապէս այդ պաշտօնին նշանակուած: Հետեւաբար նա նախ թագաւորական թագը օրհնութեամբ եւ աղօթքով Լեւոնին գլուխը դրաւ, եւ Լեւոն պսակուեցաւ ի հնագանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ օմբրունին Ալամանաց (ՄՄԲ. 109), այսինքն է եղաւ Հռոմէական կայսրութեան եւ պապութեան միացեալ գերիշխանութեան հպատակ աւատապետ մը, անոր հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը վայելելու իրաւամբ: Բայց հանդէսը երկրորդ մաս մըն ալ ունէր, որ է օծումը, եւ զայն կատարեց Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը, զեկեղեցին անդ ժողովեալ, եւ օրինօք գնա օծեալ, տան Թորգոմայ թագաւորապէս (ՎԱՀ. 215): Արարողութիւնը կատարուած է Լատին եկեղեցւոյ կանոնին համեմատ, զոր կանուխէն թարգմանած է Լամբրոնացիի (§ 1023), եւ որուն պատճէնը հրատարակեց Ալիշան (ՄԻՍ. 472-475): Պահանջ մըն է՝ր այս արդեօք Լատին նուիրակին կողմէն, թէ յօժարական հանոյակատարութիւն մը Հայոց կողմէն, չենք գիտեր, բայց Հայերը պէտք է իրենց սեփական ծէսն ու կանոնը ունեցած ըլլային կանուխէն, Բագրատունի թագաւորներու հաստատութեան համար գործածուած, սկսելով Գէորգ Գառնեցիի ձեռքով Աշոտի եւ Սմբատի վրայ կատարուած նախընծայ արարողութիւններէն: Անոր բախտին մասնակից գտաւ Գրիգոր Ապիրատն ալ՝ Ռուբինեան թագաւորներու շարքը նուիրագործելով: Հարկաւ 78 տարեկան ծերունին ուրախացած է մեծապէս այդ բարեյաջող եղելութեան կատարիչն ըլլալուն, զոր խնդութեամբ կ'ողջունեն բոլոր պատմագիրներ (ՄՄԲ. 109, ՎԱՀ. 215, ԿԻԲ. 76), եւ յիշուի Վատաբանութիւններ կը բարձրացնէ Անեցիին շարունակողը, աւելցնելով եւս, թէ Լեւոն այս կերպով նորոգեաց եւ պայծառեցոյց զեկեղեցի (ՄԱՄ. 145):

1065. ՀԱՆԴԷՍԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐ

Թագադրութեան հանդէսին համար, հաւաքուեցաւ ժողով բազմութեան յոյժ (ԿԻՐ. 76), որուն գլուխը յանուանէ կը յիշուին 14 եպիսկոպոսներ, Դաւիթ Մամեստիոյ, Յովհաննէս Սոյ, Մինաս Երուսաղէմի, Յովսէփ Անտիոքայ, Կոստանդին Անարգարայ, Վարդան Լամբրոնի, Ստեփանոս Տարսոնի, Թորոս Սելեւկիոյ, Գրիգոր Կասպանի, Աստուածատուր Մեծքարի, Յովհաննէս Սանվելիոյ, Կոստանդին Փիլիպոսոյ, Ստեփանոս Բերդուսի, եւ Միսիթար Ընկուզատին (ՄՄԲ. 110). ուրիշ ցուցակ մը կ'աւելցնէ Գեորգ Անդրիասանց եւ Կոստանդին Յոնանց, իսկ Փիլիպոսոյ եպիսկոպոսին անունն ալ Գրիգոր կը գրէ (ՄԻՍ. 470): Յիշուածներուն ամէնն ալ Կիլիկիոյ եւ անոր յարակից վիճակներու եպիսկոպոսներ են, իսկ Հայաստանէ եւ Իկոնիոյ սահմաններէն բնաւ մէկը յիշուած չէ, եւ ոչ իսկ Անանիա Մերաստացին, որ վերել 12 համակերպողներուն մէջ յիշուած էր (§ 1058): Օտարազգիներէն կը յիշուին Տարսոն նստող Յունաց պատրիարքը եւ Մելիտինէ նստող Ասորոց կաթողիկոսը (ԿԻՐ. 76). իսկ վարպետներ եւ վանահայրեր եւ քահանաներ շատ կ'ըսուին (ՄՄԲ. 111), առանց որոշ թիւի: Հայ եպիսկոպոսներուն մասին դիտել պիտի տանք թէ անոնցմէ գլխաւորներուն վիճակին հետ՝ վանք մըն ալ կը յիշուի, որուն առաջնորդ կամ տէր կը կոչուին վիճակաւորները (ՄՄԲ. 110), եւ այս սկզբնաւորութիւն մըն է թեմակալներուն վանքերու մէջ բնակելուն, եւ առաջնորդ անունկրելուն, որ մեր օրերը սովորական դարձած է եւ թեմակալութիւն յայտնող եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոս անունին տեղ կը գործածուի: Աշխարհականներն ալ կը յիշուին՝ զօրապետաց եւ ազգաց եւ ազանց (ԿԻՐ. 76) անուններու ներքեւ, որով իշխաններուն իրենց գունդով եկած ըլլալը կ'իմանանք: Ասոնցմէ 44 հատը յանուանէ կը յիշէ Սմբատ, իրենց դղեակներուն անուններով (ՄՄԲ. 111), զորս աւելորդ կը սեպենք կրկնել: Միայն կը դիտենք թէ կը յիշուին օտարահնչիւն անուններ ալ, ինչպէս Հերի, Տանկրի, Ծօֆրի, Ծոպին, որ մտածել կուտան թէ Լատիններ ալ եկած ըլլան, բայց դղեակներուն անունները հայկական են, եւ լսին անուն առնող Հայեր ըլլալնին կը ցուցնեն: Եկողներ ունայնաձեռն ալ չեն եղած, զի եղեն ընծայաբերք նորոգ թագաւորին կացելոյ, նոյն իսկ շրջակայ ազգքն ալ (ԿԻՐ. 76):

1066. ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՊԱՊԻ

ՀԵՏ Թագաւորութեան հանդէսին ալ լրանալէն ետքը, երբ նուիրակ կարդինալը Հռոմ կը դառնար, Լեւոն եւ Ապիրատ անոր ձեռքով մէկ մէկ շնորհակալութեան գիրեր ուղարկեցին Իննովկենտիոս Գ. պապին, 1197 Մայիս 23 թուականով (ՄԻՍ. 478), որոնց լատիններէն թարգմանութիւնները միասին կը գտնուին, եւ յառաջ բերուած են Կտլանոսէ թէ կաթողիկոսինը (ԿԱԼ. 346) եւ թէ թագաւորինը (ԿԱԼ. 357): Հարկաւ շատ ազահ պիտի չըլլային երկուքն ալ պատուագիր եւ արգադիր, եւ արեւելեան ոճով շողշողուն բացատրութեանց մէջ, եւ կը կարծենք թէ աստիճան մըն ալ ծանրացած են բնագիրին հայերէն փոխարկուած ատեննին: Ամէն առիթի մէջ եթէ լաւ դիտուի, երկուքին ալ խօսքերը քաղաքական միութեան եւ հպատակութեան շուրջը կը դառնան, իբրեւ կայսերական կամ հռոմէական ճորտ կամ լին նկատուիմուն համար: Կաթողիկոսը յայտնապէս կը գրէ. Երբ մեք եղաք ձեր, պարտ է ձեզիչել զմեզ, եւ տալ զայնչափ օգնութիւն, որովհետեւ, կ'ըսէ, մնամք աստ ի բերանն վիշապի, եւ ի մէջ հակառակաց մերոց եւ թշնամեաց իսպին Զրիստոսի (ԿԱԼ. 348): Թագաւորն ալ կը յարէ. Չայսպիսի վիշտս եւ զաղէտս համբերեցաք ի յերկար ժամանակէ, իսկ այսուհետեւ առանց օգնութեան ձերոյ ոչ կարեմք այլ համբերել (ԿԱԼ. 358): Ահա թէ ինչ կ'իմանան միաբանութիւն սուրբ եկեղեցւոյդ Հռոմայ ըսով, ուր մեծի մըն ալ աւելցուած է թարգմանութեան մէջ (ԿԱԼ. 357): Կաթողիկոս եւ թագաւոր աւելի հեռու նպատակներ ալ

ցոյց կուտան, եւ Կիլիկիոյ սահմանները չեն գոհացներ անոնց մտադրութիւնը. կաթողիկոսը կայսեր նուիրած եւ նուիրակին դրած թագը յիշելով կը յայտնէ, թէ նովա դարձոյց մեզ գթագն վերստին, զոր կորուստայ էաք ի վաղուց (ԿԱԼ. 347), որով ոչ Կիլիկիոյ թագաւորութիւն մը ստեղծուած, այլ Հայաստանի թագաւորութիւնը վերնորոգուած կ'ուզէ իմանալ: Լեւոն ինքն ալ ինքզինքը՝ Թագաւոր Ամենայն Հայոց կը կոչէ (ՄԻՍ. 477), այս կերպով Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ Հայերն ալ, որ Կիլիկիա եղողներէն շատ աւելի էին, իրեն հպատակ կը կարծէ: Լեւոնին հին նպատակն էր այս, երբ Արեւելեաններն ալ իրմէ ունեցածներ չէին ուզեր (§ 1041), եւ մինչեւ իսկ Բարսեղի կաթողիկոս ընտրուելուն դէմ յայտարարութիւն ընել չէր ներած (§ 1049): Կաթողիկոսին նամակին մէջէն դիտողութեան արժանի կը դատենք, Հռոմի պապին ողջոյն եւ եղբայրութիւն ուղղելը (ԿԱԼ. 349), եւ զօրէնս եւ զեղբայրութիւնս յանձն առաք ըսելը (ԿԱԼ. 348), որով կ'ուզէ իր եկեղեցիին՝ Հռոմէականին հետ նոյն գիծի վրայ ըլլալը շեշտել, թէպէտ միւս կողմէն խոնարհամիտ բացատրութիւններ կը շոյալէ՝ ակնկալուած օգնութեան յոյսով: Վերջապէս Կալանոս լուսանցին մէջ այնպէս հետեւցնել կ'ուզէ, թէ Հայեր Հռոմէ բաժնուելուն համար թագաւորութիւն կորուսած ըլլան, եւ կաթողիկոսին խօսքերը կը թարգմանէ, զոր կորուստայ էաք ի վաղուց, յորժամ հեռացտայ էաք ի ձենջ, մինչ նոյն իսկ հայերէնէ փոխարկուած լատիներէնը կ'ըսէ, զոր կորուսաք ի հերուն հետէ, որով հեռացտայ եղեաք ի ձենջ (ԿԱԼ. 347), եւ ասով թագաւորութեան դադարելէն ետքը, այլազգեաց իշխանութեան ներքեւ իյնալով, քրիստոնէութեան հետ յարաբերութեանց դադարիլը կ'իմացուի: Կալանոս իր հետեւութիւնը հաստատելու համար պէտք կը զգայ Բագրատունեաց ատենէն Հայոց եւ Հռոմի մէջ միութիւն եղած ըլլալը հաստատել, ինչ որ բոլորովին անգոյ բան մըն է:

1067. ԽԱԶԱԿԻՐՆԵՐ ԵՒ ԱՆՏԻՈՔ

Այդ միջոցին կ'իյնայ Անտիոքի իշխանութեան եւ Հայոց թագաւորութեան մէջ տեղի ունեցած պայքարը: Անտիոքի իշխանի անդրանիկ եւ Լեւոնի փեսայ Հռայիմոնդոսի մեռելներուն վրայ, Լեւոնին թոռը Ռուբէն-Ռեմունդ նորածինը պէտք էր Անտիոքի ժառանգ ճանչցուէր դաշնագրութեան համեմատ (§ 1032), բայց ծերունի իշխանին միւս որդին, հօրը հատ համանուն Բոյեմոնդոս կոչուած, հօրը մահուան չսպասելով կանխեց իշխանութիւնը գրաւել, հայրը մերժելով: Լեւոնի զօրութեանը դէմ գնել կարողանալու համար, Բերիոյ եւ Իկոնիոյ սուլտանները, եւ Տաճարական եւ Հիւրընկալ ասպետներն ալ անոր դէմ զրգոնեց, բայց Լեւոն յաջողեցաւ ամենուն ալ դիմադրել, եւ ծերունի Բոյեմոնդոսը իշխանութեան դարձնել: Ասկէ առաջ Լեւոն կրցեր էր Կիպրոսի Ամաւրի թագաւորին ընտանիքն ալ, այլազգիներուն գերութենէն ազատելով տեղերնին դարձնել: Լեւոնի անունը հետզհետէ կը հռչակուէր, եւ մինչեւ իսկ Լատին իշխաններ, անոր գերիշխանութեան ներքեւ կը մտնէին (ՄՍԲ. 113): Իննովկենտիոս որ նոր խաչակրութիւն մը կազմակերպելու ետեւէ էր, կաթողիկոսին եւ թագաւորին նամակներուն պատասխանելով, 1199 Նոյեմբեր 23ին, առատ գովեստներով անոնք գործի կը նախապատրաստէր, եւ ազդեցութիւն գործելու համար անոր իշխանութիւնը փառաւորելու կ'աշխատէր (ԿԱԼ. 348-351): Այդ միջոցին փոխանակեալ բոլոր գիրերը վերուծել աւելորդ կը սեպենք, միայն դիտել կուտանք թէ Ապիրատէ եւ Լեւոնէ զատ, նաև Մսոյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէսն ալ պապի հետ թղթակցութեան սկսած էր (ԿԱԼ. 354), եւ թերեւս ուրիշներ ալ, վասնզի Պապեռոնի իշխան Բակուրանի եւ Լամբրոնի իշխան Հեթումի ալ պապական գիրեր ուղղուած ըլլալը կը յիշուի (ՄԻՍ. 492): Բայց պապին գլխաւոր յոյսը Լեւոնի վրայ էր, որուն յատուկ կերպով կը գրէր Իննովկենտիոս 1199 Նոյեմբեր 24ին եւ Դեկտեմբեր 17ին որպէսզի մօտէն Արեւելք հասնելիք Խաչակիրներուն օժանդակէ, պէտքերնին հոգայ, եւ օգնական գունդեր տայ, որոնք մեծապէս օգտակար

պիտի ըլլային իրենց տեղական հմտութիւններովը (ԿԱԼ. 359): Լեւոնի անձին եւ Հայոց գունդերուն վրայ հաստատուած մեծ վատահոթեան հետեւանքն էր նաեւ՝ որ յատուկ պատւիրակի ձեռքով, որ էր Հոռբերտոս Մարգատացի ասպետը, Լեւոնին կը դրկէր Սրբոյն Պետրոսի կոչուած մեծ դրօշը, ընդդէմ այլազգեաց պատերազմին նուիրագործեալ նշանը (ԿԱԼ. 326):

1068. ԼԱՏԻՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻԻՄ

Լեւոն կրկնակի ոյժով իր պատրաստութեանց կը ձեռնարկէր, եւ դրկուած դրօշին համար շնորհակալութեան գիր կը յղէր Իննովկենտիոսի (ԿԱԼ. 362) կաթողիկոսին ձայնակցութեամբ, բայց գործի ձեռնարկելու պէտք չեղաւ: Չորրորդ խաչակրութեան պետերն էին, Բաղդովինոս Փլանդրիոյ եւ Թիբալդոս Կամպանիոյ դուքսերը (Baudouin de Flandre, Thibaud de Champagne), եւ անոնց պիտի առաջնորդէին Վենետիկցիք, որոնց դուքսն էր Հենրիկոս Տնասոյօ (Enrico Dandolo): Փոխադարձ պայմանադրութեամբ նախ Դաղմատիոյ մէջ Չարաքաղաքը նուաճեցին յօգուտ Վենետիկեցւոց, անկէ Կոստանդնուպոլիս անցան Իսահակ Անգեղոս կյտեր օգնութեան, զոր գահագուրկ եւ աչագուրկ ըրած էր եղբայրը Ալեքսիս Գ. Անգեղոս (§1050), եւ իրեն ալ դէմ ելած էր Իսահակի որդին, Ալեքսիս Դ. Կրտսերն, որ իր եւ իր հօր օգնութեան կը կոչէր Արեւելք եկող Իսաչակիրներ: Իրաւ ալ անոնցմէ զօրացան հայր եւ որդի, բայց հայրը Իսահակ շուտով մեռաւ, եւ որդւոյն ալ դէմ ելաւ Ալեքսիս Ե. Ղուկաս, որ զայն սպաննելով կայսր հռչակուեցաւ: Սակայն Իսաչակիրներ անոր դէմ եալն, զայն կուրացուցին եւ գահավէժ սպաննեցին, եւ իրենց մէջէն Բաղդովինոս Փլանդրացին կայրս հռչակեցին 1204ին եւ կայսրութիւնը Լատիններուն անցուցին: Միեւնոյն կերպով Վոնիփակիոս Մոնփերրատացին (Bonifacio di Monferrato) Թեսալիոյ թագաւորութիւն մը, եւ ուրիշ Լատին իշխաններ ալ Թերէի, եւ Կորնթոսի, եւ այլ տեղերու իշխանութիւններ հաստատեցին, իսկ Վենետիկցիք բոլոր նաւահանգիստները գրաւեցին եւ վաճառկանական հաստատութիւններ հիմնեցին: Այս կերպով չորրորդ քաչակրութիւնը Վոսիփորը չանցաւ, Կիլիկիոյ չմօտեցել, Լեւոնի ալ անոնց օգնելու առիթ չեղաւ, թէպէտ Իննովկենտիոս չէր դադարէր Լեւոնը այլազգիներու դէմ զրգռելէ, որ Արեւելք գտնուող եւ վերջին օրեր ուղղակի Ասորիք անցնող Լատիններուն հետ Երուսաղէմի ազատութեան ձեռնարկը ստանձնէ: Արդէն ալ խաչակրութեան մեծ դրօշը՝ Սրբոյն Պետրոսի նշանակով՝ Լեւոնի գրկուած էր: Բայց Լեւոն հանդարտ մնաց եւ ինքն իրեն այսպիսի մեծ գործի մը նախաձեռնարկը չեղաւ, մանաւանդ որ Լատիններէն ալ դժգոհ ըլլալու առիթներ երեւան եկան, Անտիոքի յաջորդութեան խնդիրով:

1069. ԼԱՄԲՐՈՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՄ

Լեւոն կացութենէն օգտուելով, մտադրութիւնը դարձուց իր թագաւորութիւնը ընդարձակել եւ ամրապնդել, եւ բոլոր շրջակայից մէջ եղող Հայ եւ Լատին իշխանաւորները, իր գերիշխանութեան ներքեւ մտցնել: Հայերուն գլխաւորներն էին Հեթում Լամբրոնի եւ Բակուրան Պապեռոնի իշխանները, որոնց երկրորդը նոյն ինքն Լեւոնի մօրեղբայրն էր, եւ անոր կողմէն դժուարութեան չհանդիպեցաւ Լեւոն: Բայց նոյնը չեղաւ Հեթումի կողմէն, որուն ձգտումները երբեք բարեկամական չեղան Լեւոնի համար, եւ ոչ ալ համամիտ եղաւ անոր ուղղութեան, զի միշտ կապուած մնաց յունասեր քաղաքականութեան, եւ չկասեցաւ անոր դէմ դժուարութիւններ եւ հակառակութիւններ ալ հանել: Յորչափ Լեւոն պաշտօնապէս թագադրութիւն ունեցած չէր, եւ ցորչափ Հեթումի եղբայրը Լամբրոնացին Ներսէս՝ Լեւոնի խորհրդակիցն ու գործակիցն էր, Լեւոն չուզեց ուղղակի հակառակութեամբ վարուիլ Հայթումի հետ: Հեթում ալ արտաքին

խոհեմությամբ կը զգուշանար, եւ թագադրութեան ներկաներուն մէկն ալ պարոն Հեթում տէր Լամբրոնին էր (ՄՄԲ. 112): Բայց երբ Լամբրոնացին մեռաւ եւ թագադրութիւնը կատարուեցաւ, Լեւոն ինքզինքը ազատ զգաց: Կանուխէն ունէր ի մտի զչարիսն Լամբրոնացւոց, զոր անցուցեալ էին ընդ Հայս Կիլիկեցւոց եւ ընդ ազգն Ռուբինեանց, բայց կ'ըսուի թէ բազում նգամ ջանացեալ, ոչ կարէր նուաճել զապստամբն (ԿԻՐ. 157), ինչ որ համոզմամբ խելքի բերելու, քան թէ բռնութեամբ ընկճելու վրայ պէտք է իմանալ: Այս անգամ ալ Լեւոն նախընտրեց նենգութեան դիմել, զոր իմաստութեամբ փետել զթեւս կ'անուանէ Սմբատ (ՄՄԲ. 113), եւ իմաստութեամբ գործել կը կարծէ Անեցին (ՄԱՄ. 144), բայց մենք չենք կրնար այլապէս արդարացնել, բայցեթէ ըսելով. թէ Լեւոն ալ նոյն ատեններ Արեւմուտքէն Արեւելք փոխադրուած ասպետական նենգութեանց հետեւեցաւ: Լեւոն կեղծեց թէ Ռուբէն եղբօր Փիլիպէ կամ Փիլիպ աղջիկը Հեթումի օշին որդւոյն հետ պիտի ամուսնացնէ, եւ բոլոր Լամբրոնացւոց ընտանիքը Տարսոն հրաւիրեց. բայց հոն ամէնքն ալ բանտարկեց եւ ստիպեց, եւ էառ զԼամբրոն առանց կռուոյ (ՄՄԲ. 114), եւ ետ ի նմա զմայրն իւր զտիկնանց տիկին, որ է Ռիթա, եւ գրեց նգովս, ոչ եւս այլ տալ զնա իշխանի ումեք (ԿԻՐ. 157): Գրի. զոր Ապիրատ կաթողիկոս, որ տարիքէն ընկճուած, եւ ժամանակին հանդարտութենէն օգտուելով Հռոմկլայի մէջ կը մնար յուզուեցաւ իր քեռորդւոյն դէմ կատարուած գործէն եւ Լեւոնի միջնորդեց Հեթումի համար, եւ գործը կարգադրուեցաւ Հեթումի Լամբրոնէ իսպառ հրաժարելովը, որով Լեւոն ալ ետ նմա շատ գեղեր, եւ Հեթում ծառայէր նմա հնազանդութեամբ: Բայց հաշտութիւնը տեւական չեղաւ: Հեթում նոր իւրտումներու սկսաւ, կամ թէ Լեւոն կասկածեցաւ, յայտնի չէ, բայց Հեթում նորէն բանտարկուեցաւ խիստ կերպով: Իսկ նա որպէսզի իր հրաժարման մասին Լեւոնը վստահեցնէ, հագաւ ի հոն միակեցնակ (ՄՄԲ. 114), եւ կրօնաւորեցաւ անունն ալ փոխելով Հեղի կոչուեցաւ: Ապիրատ կաթողիկոս պատրաստուեցաւ այս անգամ անձամբ Սիս գալ, որպէսզի քեռորդւոյ ազատութիւնը ընդունի Լեւոնէ (ՄՄԲ. 144), եւ հագիւ կրցաւ յաջողիլ Հեթում-Հեղի կրօնաւորին եկեղեցական աստիճան տալով, եւ Դրագարկի միաբան գրելով: Երբոր Լեւոն վստահեցաւ Հեթումի վերջապէս իշխանութենէ ու աշխարհէ ձեռք քաշելուն վրայ, այն ատեն անձամբ ալ անոր տեսութեան գնաց, եւ թողութիւն արարին իրերաց: Կաթողիկոսը օրհնեց անոնց հաշտութիւնը, եւ նոր վարդապետ Հեղի Լամբրոնացիին Դրագարկի առաջնորդ նշանակուեցաւ (ՄՄԲ. 114): Ապագային պիտի տեսնենք որ իրարու գործակից եւ օգնական ալ եղան: Այդ ամէնը տեղի ունեցաւ թագադրութեան յաջորդող քանի մը տարիներու մէջ: Հեթումի երկու բանտարկութեան մէջ յետ տարեց միջոց մը կը դրուի (ՄՄԲ. 114), զոր յետ տարւոյ կարդալով, 1201 եւ 1202 տարիներուն վրայ կը նշանակուին սովորաբար երկու բանտարկութիւնները:

1070. ԱՆՏԻՈՔԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Միեւնոյն ժամանակ Լատինաց հետ ալ խնդիրներ սկսած էին յուղուիլ, որովհետեւ Լեւոնի միտքը Լատիններէն օգտուիլն էր, եւ ոչ թէ Լատիններուն ծառայել, մինչ անոնք կը կարծէին իրենց ստրուկ պաշտօնեայ մը ստացած ըլլալ Արեւելքի մէջ, թագադրութեան վարձքով: Խնդիրին մէկը եկեղեցական էր: Լատիններ Անտիոքի մէջ իրենցմէ պատրիարք հաստատած էին, որ Անտիոքի պատրիարքութեան նախնական 14 նահանգներուն վրայ հոգեւորական իրաւասութիւն գործածել կը ձգտէր, որոնցմէ երկուքն էին Դաշտային եւ Ապառաժ Կիլիկիաները, եւ այս կերպով Անտիոքի Լատին պատրիարքները, Հայոց կաթողիկոսութիւնը իրենց ենթարկեալ կը կարծէին, եւ հրամաններու եւ բանադրանքներու իսկ կը համարձակէին: Լեւոն ինքն Հռոմէական կայսրութեան եւ պապութեան քաղաքական ճորտ դրուելէն ետքը՝ իր եկեղեցին ալ պապութեան ճորտներուն հպատակեցնել չուզեց, ուստի բացարձակապէս պահանջեց պապէն, որ

Անտիոքի Լատին պատրիարքությունը Հայ եկեղեցւոյն եւ Հայ թգաւորութեան սահմաններուն չխառնուի (ԿԱԼ. 363), եւ Իննովկենտիոս Գ. 1202 Յունիսի ամսամուտին թուականով (ՄԻՍ. 943), թագաւորին խնդրանքին համաձայնեցաւ եւ հրամայեց, որ մի որ յեկեղեցական դատաւորաց, բաց ի հայրպետէն Հռոմայ կամ հրեշտակէն նորա, իշխեսցէ նգովել կամ դատաստան ինչ առնել Կիլիկիոյ թագաւորութեան վրայ (ԿԱԼ. 364): Մակայն Անտիոքի Լատին պատրիարքներուն պահանջը չէ վերջացած պատմութեան մէջ, եւ իբր անոր դիմադրութեան փաստ Դաշանց Թուղթ կոչուած գրուածը յօրինուած եւ առջեւ քշուած է Հայոց կողմէն (§76), Ասոր կազմութեան ճիշդ թուականը որոշել դժուար է, բաց այդ միջոցներուն պատրաստուած դրութիւն մը ըլլալը ակնհայտ է: Կաթողիկոսին անունը չտրուիր այդ խնդիրին մէջ, որովհետեւ Լեւոն ամէն գործերը հաւասարապէս իր նախաձեռնութեամբ լուծելու կ'աշխատէր: Երկրորդ խնդիր մըն ալ Անտիոքի իշխանութեան ժառանգութիւնն էր: Բոյեմոնդոս Գ. ծերունին 1201ին մեռաւ, եւ ժառանգութիւնը պէտք էր անցնէր, անոր եւ Լեւոնի թոռին, Ռուբէն-Ռեմունդի (§ 1032), սակայն Բոյեմոնդոս Դ. Միականի մականուանեալ, Տրիպոլիսի կոմսը եւ ծերունիին կրտսեր որդին, կանխեց իր հօրը իշխանութիւնը գրաւել, չուզելով յարգել իր երէց եղբօր Հռայիմոնդոսի տղուն Ռուբէնի իրաւունքը եւ հաստատուած պայմանագրութիւնը: Լեւոն ուզեց իր թոռին իրաւունքը պաշտպանել, որուն մանկութիւնը առիթ ալ պիտի տար իրեն իբր խնամակալ կամ հոգացու Անտիոքի իշխանութիւնը վարել իրապէս: Լատիններ ալ իրենց մէջ պատակտուած էին, եւ ըկու կողմերն ալ իրենց համակիրներն ունէին: Լեւոն իրեն իրաւունքին վրայ վստահ, հանեցաւ պապին դատաստանին ենթարկել խնդիրը, որուն կողմէն դատող նուիրակներ նշանակուեցան Սոփրեստոս եւ Պետրոս, կարդինել երէցներ Ս. Պրաքսիդէ եւ Ս. Մարկեզոս եկեղեցիներու (Santa Prassade, San Marcello): Անտեղի բարուրանքներով գործին որոշումը բաւական երկարեցաւ, Լեւոն ձանձրացաւ, եւ սկսաւ իր ցասումը յայտնել իրեն հակառակ ասպետական միաբանութիւններուն դէմ, եւ վերջէն վերջ 1203 Նոյեմբեր 11ին բռնի Անտիոքը գրաւեց եւ Ռուբէնը նստեցուց, իր մօր Ալիծի խնամակալութեամբ: Բայդ Բոյեմոնդոս միջնաբերդին մէջ մնաց, եւ երեք օրէն յաջողեցաւ Լեւոնն ու Ռուբէնը նորէն հեռացնել: Լեւոն պարտաւորուեցաւ մեկնիլ, բայց իր ցասումը թափեց իր սահմաններուն եւ շրջականերուն մէջ եղող Լատիններուն վրայ, նոյնիսկ առանց անսալու պապին կողմէ եկող դիտողութիւններուն եւ յորդորներուն:

1071. ԱՊԻՐԱՏԻ ՄԱՀՐ

Գործերը այդ ծայրայեղութեանց հասած չէին Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս իր կեանքը կը կնքէր Միսի մէջ, ուր եկած էր Հելթումի ազատութեան համար միջնորդելու (§ 1069): Այլ եւս Հռոմկլայ չէր դարձած, եւ Միս կը մնար Լեւոնի ստիպման, բայց աւելի հաւանօրէն, իր անձնական տկարութեան պատճառով: Մահուան տարին 1203ին նշանակուած է Սմբատէ (ՄՄԲ. 114), եւ այս է ընդունուած թուականը: Անեցին 642ին ընտրութիւնը դնելով, եւ 8 տարի պաշտօնավարութիւն տալով (ՄՄԲ. 114), 653ին կը դնէ մահը (ՄԱՄ. 115), որ իրարու չի կապուիր, եւ չգիտնելով երեք թուանշաններէն որը ուղղել, պէտք է ընդունիլ Սմբատի ժամանակագրութիւնը, որ ընդհանրապէս աւելի կանոնաւոր է: Շատեր 7 եւ ոմանք 8 տարի կուտան ապիրատի կաթողիկոսութեան, բայց լաւագոյն հաշուով 9 կամ գրեթէ 9 տարի պաշտօնավարած կ'ըլլայ, եւ 72 տարեկան ընտրուած ըլլալով, 81 տարեկան վախճանած: Մահուան օրը պատմիչներու եւ Յայսմաւորքի մէջ նշանակուած չգտանք, գոր ոմանք Մարտի 4ին կը դնեն (ՄԻՍ. 505): Մարմինը թաղուեցաւ Արքակաղնի վանքին մէջ (ՄՄԲ. 114), որուն Սուրբ Խճկտոր անուն ալ կը տրուի (ՄՄԲ. 144), եւ հարկաւ հոն կը մնար Միս գալէն ետքը, իբրեւ հայրապետանոց ըլլալու վայել վանք մը: Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը շատ նշանաւոր կրնայ նկատուիլ, իր օրով կատարուած մեծ գործողութեան պատճառով, վասնզի իրեն վիճակեցաւ նորէն Հայոց

թագաւոր մը պսակել, հայրենական բնաշխարհէն դուրս, բայց բնաշխարհ ըլլալու չափ հայացած Կիլիկիոյ մէջ: Իր օրով աճեցան եւ զօրացան Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները, եւ հիմեր դրուեցան լատինասէր ընթացքի մը, որ փոքր ի շատէ ազդեց նոյն իսկ Հայ եկեղեցւոյ կացութեան վրայ: Այդ պարագաներ կրնային Ապիրատի վրայ մեծ գործոնութեան փաստեր ըլլայ, կամ թէ նոյն իսկ իր վարյ մեղադրանքներ հրաւիրել, եթէ անոր վրայ ենթադրուէր մեծ կարողութիւն եւ գործունեայ ձեռնհասութիւն: Մեր տեսութեամբ, ինչպէս թագաւորութեան գործին մէջ մեծ արդիւնք մը չունի Ապիրատը, նոյնպէս լատինասիրութեան հետեւանքներուն ալ պատասխանատուութիւնը չկրեր, եւ կրնանք ըսել թէ Ապիրատը՝ ապիրատ ինչ ոչ գործեաց: Որովհետեւ, ոչ այնչափ տարիքին պատճառով, վասնզի եօթանասնամեաներուն մէջ ալ ժիր գործիչներ ցանցառ չեն, որչափ իր մեղմ եւ վարանոտ բնաւորութեամբ գործիք եղաւ իր ժամանակին երկու մեծ գործիչներուն, Լաւոն թագաւորին եւ Ներսէս Լամբրոնացիին: Լեւոն ոչ միշտ քաղաքական՝ այլ եւ եկեղեցական գործերու ուղղութիւն տուողն էր, Լամբրոնացին ալ անոր համարձակ եւ անվախ խորհրդականն էր գործելէն առաջ, եւ փաստաբանն էր գործելէն ետքը: Ապիրատ զինքն անոնց ձեռքը յանձնեց, անոնց տուն տուածը խօսեցաւ, անոնց գրածը ստորագրեց, անոնց հրահանգածը գործադրեց, եւ բախտաւոր եղաւ կարող ձեռքներու մէջ ինկաւ, որով մեծ պսակներէ անունը զերծ պահեց: Ինչ որ Լամբրոնացիին ուղղութեան համար եւ հայադաւան եկեղեցւոյ շրջանակէն դուրս ելած չըլլալուն համար գրեցինք (§ 1061): Բաւական են Ապիրատին ալ պաշտպանութեան եւ հռոմէադաւանութեն մէջ ինկած չըլլալուն պաշտպանութեան: Իրաւ շատ շողշողուն բացատրութիւններ կան այն նամակներուն մէջ, որոնք իբրեւ Ապիրատէ գրուած՝ Իննովկենտիանոսի նամականիին մէջ անցած են, սակայն անոնք հաւատոյ դաւանութիւններ չէին, այլ արքունական դիւանին մէջ պատրաստուած քաղաքավարի եւ շողոքորթ նամակներ էին, դրամական եւ զինուորական նպաստներ եւ արքունական պատիւներ չորթելու համար, միշտ հիմնուելով Լեւոնի մեծ սկզբունքին վրայ, թէ հաճեցից զմիտս նոցա առ նգամ մի կեղծաւորութեամբ (ԿԻՐ. 76): Եւ այս այնչափ յայտնի է, որ նոյն ապիրատ մտադիր կը համակերպէր Լեւոնի կողմէն Լատին ասպետներու եւ Լատին կրօնաւորներու դէմ տրուած կարգադրութեանց ալ՝ միշտ չդնելով պապին դիտողութեանց:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ՍՍԵՑԻ

1072. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Ապիրատի մահուան ամսաթիւին՝ զարնան սկիզբները մարտ 14ին գրուիլը կը ցուցնէ, թէ Լաւոն կրցաւ Անտիոք երթալէն առաջ նոր կաթողիկոսի ընտրութեամբ զբաղիլ, վասն զի յիշեցինք Նոյեմբեր 11ին Անտիոք եղած ըլլալը (§ 1070): Հակառակ պարագային հազիւ 1203ին վերջը՝ Դեկտեմբերին, կամ 652ին Մարգաց եւ Հրոտից վերջին ամիսներուն կրնար Անտիոքէ Սիս դարձած ըլլալ, եւ չէր ճշմարտուեր 1203ին Ապիրատի յաջորդին ընտրութեան կատարուիլը: Վկայասերէ ասդին եօթը հայրապետներ շարունակ Պահլաւունի զգատոհմէն էին, եւ դարուկէս տեւող սովորութիւն մը օրինական կերպարան առած էր, բայց պատրաստ Պահլաւունի եպիսկոպոս մը չկար, որ յաջորդութեան կոչուէր, եւ երեւի թէ ազգատոհմին մէջ եկեղեցական փառասիրութեան հոգին ալ մարած էր, որ Ապիրատ չէր կրցած իր ցեղէն կաթողիկոսներ պատրաստել: Պահլաւունիներու տունէն ընտրելիներուն պսակելով, բայց ժառանգական յաջորդութեան գաղափարը դեռ միտքերու մէջ սեւեռած ըլլալով, ետադարձի կամ Մոկացիներու ազգատոհմէն Անանիա Մերաստիոյ եպիսկոպոսը ինքզինքը յառաջ կը մղէր: Իրեն ընդդիմադիր կը կանգնէր Յովհաննէս Սոյո եպիսկոպոսը, որ թէպէտ իրեն գործակից եղաւ Քարավէժը կործանելու (§ 1034), եւ Տարսոնի համաձայնութիւնը

գոյացնելու տանն (§ 1058), սակայն գործը կը տարբերէր երբ կաթողիկոսական աթոռ գրաւելու խնդիրը մէջտեղ կ'ելլար: Յովհաննէս ալ տոհմային իրաւունք մը կրնար առաջարկել, վասնզի էր ազգաւ Հէթմցի, որդի Կոստանդեայ, որդւոյ Օշնի (ՄՄԲ. 115), Օշին Գանձակեցիի թոռը (§ 905), Լամբրոնացւոց ազգատոհմէն, որ թէ ազգութեամբ առջնակարգ Հայագոյի տուն մըն էր, եւ Պահլաւունեաց հետ խնամութեամբը կրնար նոյն ազգատոհմին ժառանգութիւնը պահել: Ասկէ ալ աւելի, Յովհաննէս արդէն Լեւոնի մտերմութիւնը կը վայելէր, շատ կարեւոր պարագաներու մէջ անոր գործակիցը եղած էր, մայրաքաղաքին վիճակաւորն էր, եւ ամենայն հաւանկութեամբ Կեսարիայէ անցած էր այդ աթոռին (ԸՆԴ. 199), Լեւոնի մտերմութիւնը շահած ըլլալով: Ասոնք ամէնքը զօրաւոր պարագաներ էին որ Յովհաննէս Անանիայի նախադասուէր, ուստի ժողովեաց թագաւորն Լեւոն շատ եպիսկոպոս, եւ եղիր կաթողիկոս գտէր Յովհաննէս Սոյ եպիսկոպոսն (ՄՄԲ. 114): Ապիրատի մահուանէ ետքը ի նոյն ամի այդ ընտրութիւնը կատարուած ըսելու կերպը (ՄՄԲ. 114), անուղղակի կը զգացնէ, թէ նախորդին մահուան եւ յաջորդին ընտրութեն մէջ՝ միջոցմը անցած է, եւ այս ալ ստուգիլ հետեւանք է կաթողիկոսացուներու եւ կուսակցութիւններու մէջ տեղի ունեցած անհամաձայնութեան, որովհետեւ իրօք ալ սկսան մախողքն Գրիգորիսի գմիմեամբք ելանել, թէ ո՞նտի յաթոռ հայրապետական, մինչեւ որ Լեւոն յջողեցաւ իր կամքը կատարել տալ, եւ իր ընտրեալին աթոռ բարձրացնել, եւ այսպէս Յովհաննէս, զի ընտանի էր թագւորին Լեւոնի, բռնացաւ եւ կալաւ աթոռը (ԿԻՐ. 70):

1073. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Սմբատ պատմիչ՝ որ պէտք է ճանչցած ըլլայ Յովհաննէսը, շատ տարօրինակ նկարագիր մը կ'ընծայէ անոր. էր այր իմաստուն եւ առատ եւ սեղանով արքայակերպ. խոնարհ սրտիւ եւ նենգաւոր, անպանոյն անձամբ այլ ի հոգեւորս անփոյթ. զառաքինիս յոյժ սիրէր եւ ոչ հրապարակէր զվնասս կարգաւորաց, շինասէր էր եւ տան յարդարիչ, եւ պիտոյից պատրաստիչ յոյժ գովելի (ՄՄԲ. 114): Անեցիին շարունակողն ալ նոյնը համառօտելով կը կրկնէ, թէ էր այր արքայակերպ, առատասիրտ եւ ողորմած, հեզ եւ խոնարհ բարուք (ՄՄԲ. 146), մինչ ուրիշ մըն ալ այր մեծամիտ եւ յաղթասէր կ'նուանէ զայն (ՔԱՀ. 39): Գովելի ձիրքերու եւ պարսաւելի կիրքերու խառնուրդ մըն է տրուած նկարագիրը. ուր ամէնէն լաւ հանգամանքներու հետ կը խառնուին նենգաւոր եւ ի հոգեւորս անփոյթ եղած ըլլալու ոչ-թելթել թերութիւնները: Տրուած նկարագիրին եւ նախընթաց գործերուն վրայ հիմնուելով, եթէ ճիշդ գաղափար մը կ'ուզենք կազմել Յովհաննէսի վրայ, պէտք է ճանչնանք զայն իբր կարող եւ ճարտար եւ ուսեալ անձնաւորութիւն մը, իր ազդեցութիւնը ցուցանելու եւ իր մեծամիտ դիտումները կատարելու, եւ ամէնէն բարձր դիրքերը գրաւելու համար ամէն տեսակ միջոցները գործածող, եւ օգտակար տեսած միջոցներուն բարոյական կողմը չփնտռող: Ուրիշներու կամակատար, երբոր անով իր ձգտումներուն ճամբայ պիտի բանար, բայց եւ կամակոր՝ երբոր այլեւս ձեռք ձգելու բան չէր մնար: Լեւոնի ըստ ամենայնի ընտանի՝ այսինքն մտերիմ ըլլալը, եւ Քարավէժի ձերբակալութեան համար նենգամիտ գործադիր հանդիսանալը (§ 1035), կը հաստատեն առաջին մասը: Իսկ երկրորդին ապացոյց է կաթողիկոսանալէն ետքը, մինչեւ իսկ ապստամբ ի Լեւոնէ ըլլալու համարձակիլը (ՎԱՐ. 139): Արքայակերպ ճոխացող մէկու մը՝ անպանոյն էր ըսելը, ուրիշ կերպով չի կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ ըսելով որ իր անձնականին համար պանունանք եւ զարդարանք չէր սիրէր, բայց երբ ինքզինքը ուրիշին ցուցնելու եւ ազդեցութիւն շահելու պարագան ներկայանար, ճոխութիւն ցուցնելու կերպերն ալ զիտէր ու կը գործածէր: Այդ նկարագիրին բացատրութիւնն է Մեծաբարոյ մակդիր անունը, զոր պատմութիւնը իրեն տուած է, որ ոչ յետսամիտ ամբարտաւանութիւն կը նշանակէ, եւ ոչ ունայնամիտ փառասիրութիւն, այլ

մեծություն ունենալու եւ ճոխություն ցուցնելու վեհանձն ուղղություն մը: Յովհաննէսի Խճկտոր մականունն ալ տրուած է (ՄՄԲ. 145), որ միանգամայն Արքակազնոյ վանքին ալ կը տրուի (ՄՄԲ. 144). եւ կ'երեւի թէ Ստյ եպիսկոպոսութենէ զատ Արքակազնոյ առաջնորդութիւնն ալ երբեմն վարած ըլլալէն առնուած է, թէպէտ Լեւոնի թագադրութեան առթիւ Արքակազնոյ առաջնորդութիւնը Դաւիթի կը տրուի, իսկ Յովհաննէս Դրագարկի առաջնորդ կը յիշուի (ՄՄԲ. 110): Աներկբայապէս Յովհաննէսի արտքիննալ այդ ներքինին համաձայն եւ կերպարանն ալ փառաւոր եւ հոյակապ եղած պիտի ըլլայ: Յովհաննէսի վրայ պէտք է ճանչնալ նաեւ լատինասէր ուղղութեան մէջ նշանակելի չափաւորութիւն, հարկաւ կաթողիկոսանալէ ետքը կազմուած՝ Արեւելեայց համակրութիւնը շահելու դիտմամբ, եւ այս նպատակով, հայկական եկեղեցւոյ հնաւանդ սովորութեանց պահպանութեամբ՝ լատինական նմանողութենէն խոհական խորշում: Այս մասին պէտք եղած ակնարկները ու դիտողութիւնները պիտի շեշտենք պատմութեանս կարգին:

1074. ՉԱՐԴԵՐԸ ՋՆՁԵԼԸ

Հետաքրքրական պարագայ մը կը յիշէ Սմբատ Յովհաննէսի նկատմամբ, թէ նա եկեղեցական զարդերու շատ մը յապաւումներ ըրաւ, եւ մինչեւ նախկին վայելչութեան անզարդ մնալն հասուց իր գործերը, ինչ որ հաճելի չէ եղած զինուորական պատմիչին, որ եղածը չէ թէ ի համբաւէ լուսաք կ'ըսէ, այլ տեսաք եւ շօշափեցաք ձեռօք ի քակելն, եւ լացաք: Յովհաննէս քակեր եւ վերուցեր է բոլոր եկեղեցական զարդերուն վրայ գտնուող հաստատութիւնները: Սմբատ որոշակի կը յիշէ թէ Շնորհալիէն մնացած պահարան սրբոցն, յոսկւոյ եւ յարձաթոյ եւ յականց զարդարած, զոր Ապիրատ փարթամացոյց իր ատենին՝ քակեաց: Վասիլ իշխանի՝ Շնորհալիին հօրը՝ շինել տուած զմեծ խաչն ոսկեղէն՝ քակեաց: Գրիգորիսի, այսինքն Գրիգոր Տղայի զձոյլ ոսկի սուրբ նշանն՝ հալեաց, եւ էառ ակունս եւ մարգարիտս շատ. որ վրան կը գտնուէին: Նոյնպէս Տղային զոսկիակազմ տուփ աւետարանին քակեաց, որ էր ակամբ եւ մարգարտով զարդարուած: Շնորհալիին զօքսինտրի զվշատ նափորտն՝ փակեաց, որ շատ ոսկւով կարած էր, եւ որ զետ ձուլածոյն կանգներ, հարուստ ասղներով շուրջառ մը, որ ձուլածոյ նիւթի պէս կրնար կանգուն կենալ: Ապիրատին շինել տուած ի գօտւոյ սուրբ սեղանին, զոսկին եւ զքարինսն եւ զմարգարիտն՝ քակեաց: Տղային շինել տուած եւ սուրբ Գրիգորի գմբեթէն կախած զմեծ լուսակալն արծաթի՝ էառ: Ապիրատին շինել տուած զկամարն ոսկւով եւ արծաթով եւ մարգարտով եւ ակարմը՝ քակեաց: Մէկ խօսքով Յովհաննէս ուզած է վերցնել այն չափազանց հարուստ եւ զարդարուն սպասները զորս Լատիններու հետեւողութեամբ սկսած էին պատրաստել տալ Հայոց կաթողիկոսները: Այս կերպով Յովհաննէս տեղի կուտար Արեւելեայց յանդիմանած նորութեանց հանդէպ, եւ կը հրամայէր անզարդ սպասներ գործածել, կերպով մը համաձայնելով սեւ փիլոնով եւ սեւ վեղարով պատարագող Արեւելեայց բաղձանքներուն: Սմբատ թէպէտեւ կուլայ անզարդ վայելչութեան վրայ, սակայն Յովհաննէսը չ'ամբաստաներ, թէ ոսկին ու արծաթը, զոհարն ու մարգարիտը իւրացուցած ըլլայ, կամ անտեղի նպատակներու գործածած: Առաջ ըսած էր թէ շինասէր էր եւ տանյարդարիչ, եւ պիտոյից պատրաստիչ յոյժ գովելի: վերջէն ալ կ'աւելացնէ, թէ զբերդն շինութեամբ կարի ամբացոյց, եւ զամէն եկեալսն առ ինքն գոհութեամբ դարձոյց (ՄՄԲ. 115), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Հռոմկլայի բերդին ամրութեան եւ պայծառութեան, եւ պէտք ունեցողներուն օգնութեան ծախսած է հարուստ սպասներէն քաղած արժէքները, որով իր վրայ բամբասանքի առիթ չէ տուած:

1075. ԱՆԱՆԻԱ ՍԵՔԱՍՏԱՑԻ

Յովհաննէսի կաթողիկոս ընտրուիլը հաճոյ չեղաւ Անանիա Սեբաստացիին, եւ իր դիրքին վրայ վստահելով չուզեց իսկ ընտրութիւն ճանչնալ: Իրաւ Հռոմկլայի աթոռը Ամենայն Հայոց անունը կը պահէր, բայց արդէն Հայոց մի մեծ մասը իր իրաւասութենէն դուրս էր: Աղթամար Դաւիթ Թոռնիկեանի օրէն (§ 928) յայտնապէս կաթողիկոսական անուն եւ նշխանութիւն կը գործածէր Հայաստանի հարաւային եւ հիւսիս արաւելեան մասերուն վրայ, եւ մինչեւ իսկ Սիւնեաց եպիսկոպոսներ, ինչպէս Յովհաննէս, Աղթամարէ ձեռնադրութիւն կը ստանային (ՕՐԲ. Բ. 87): Ժամանակին կաթողիկոսին անունը Դաւիթ կ'ըսուի ըստ Կիրակոսի (ԿԻՐ. 70), սակայն կ'երեւի թէ Թոռնիկեանի անունին հետ շփոթութիւն է, վասնզի այդ միջոցին Դաւիթ մը ջիշուիք, նոյն իսկ Աղթամարի Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց յիշատակարանին մէջ (ՕՕ. ԲԻՉ. 1190): Հայաստանի հիւսիսային կամ վերին մասն ալ, որ Վրաց իշխանութեան կը հպատակէր, Բարսեղ Անեցիին իրեն կաթողիկոս հռչակուած էր (§ 1040), եւ այսպէս քաղաքական տիրապետութեանց համեմատ երկուքի բաժնուած բուն Հայաստանը երկու կթողիկոս ալ ունէր, եւ Ամենայն Հայոց աթոռէն բժանուած էր: Հայութեան մի ստուար մասն ալ Սելճուքեանց կամ Իկոնիոյ սուլտանութեան ներքեւ կը գտնուէր, որ Ռում կամ Հռոմ անուն կը կրէր Փոքր Ասիոյ տիրապետողը ըլլալուն, եւ այդ մասին մէջն էին Իկոնիոն, Կեսարիա եւ Սեբաստիա գլխաւոր քաղաքները: Անանիա յօգուտ գործածեց այդ պարագան, իրեն կողմը դարձուց Սելճուքեանց տէրութեան ներքեւ եղող եպիսկոպոսները, չորս առ սուլտանն գոր Հռոմոց կոչեն, եւ ետ նմա կաշառս (ԿԻՐ. 70), եւ յօգուտ գործածեց կաշառէն աւելի զօրաւոր եղող քղաքական փաստը, որով սուլտանին հպատակ Հայերը, Հայոց թագաւոր Լեւոնին ազդեցութենէն կը հեռացուէին: Անանիա ամէն կողմէ իր նպատակը պաշտպանելով, ինքզինքը կաթողիկոս հռչակեց. եւ եղել հակառակ աթոռ ի Սեւաստ (ԿԻՐ. 76), աթոռը հաստատելով Սեբաստիոյ Ս. Նշան թագաւորաշէն եւ հայրապետական վանքը: Այսպէս Հայոց կաթողիկոսութիւնը չորս ճիւղերու բաժնուեցաւ, համաձայն չորս տէրութեանց որոնց ներքաւ բաժնուած էին Հայերը: Անանիայի գործին նպատակէն ժամանակին քաղաքական պարագաներն ալ: Լեւոն թագաւոր եւ Քէլիսասու կամ Խոսրով շի սուլտանը, իրարու դէմ պատերազմած էին, Լեւոնի բանակը անգամ մը յաղթուած երկրորդ անգամ յաղթական եղած էր, եւ մէջերնին վերջապէս հաշտութիւն մը կնքուած էր, բայց սուլտանը միշտ հաճութեամբ պիտի ընդունէր Լեւոնի ազդեցութիւնը նուազեցնող ձեռնարկ մը. իսկ Լեւոն պիտի չ'ուզէր լոկ եկեղեցական պարագայի մը պատճառով սուլտանին հակառակ կամ անհաճոյ քայլ մը առնել: Ուստի ինչպէս կանուխէն Բարսեղի կաթողիկոս հռչակուելու ատեն, նոյնպէս այս անգամ Անանիայի կաթողիկոս հռչակուելուն դէմ պաշտօնական գործողութիւն կամ որոշողութիւն մը չկատարուեցաւ Կիլիկիոյ թագաւորութեան եւ նոր ազդեցութեան ենթարկեալ Հռոմկլայի աթոռին կողմէն: Սակայն այս չարիքներ որ մեր տեսութեամբ, թէ Անիի եւ թէ Սեբաստիոյ կաթողիկոսները՝ աւելորդ աթոռներ նկատուին, որչափ ալ իրենց դէմ վճիռ արձակուած չըլլայ: Հայրապետական աթոռին ուղիղ յաջորդութիւն Հռոմկլայի վրայ պահուած եւ ճանչցուած էր, եւ միւսները զանազան մաւերու մէջ եղած ինքնազուլիս գործեր էին, առ առաւելն թոյլատրեալ աթոռակիցներ էին, դատապարտութիւն մը վճռուած չըլլալուն համար, իսկ հայրապետական աթոռին բուն եւ օրինաւոր տէրը միայն Յովհաննէս էր, եւ այսպէս ալ պէտք է ճանչնանք օրէնքի եւ կանոնի զօրութեամբ:

1076. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉԳՈՒԾԱԲՈՐ

Երբ Յովհաննէս ընտրուեցաւ, Լեւոն Անտիոք երթալու վրայ էր Ռուբէնի իրաւունքը պաշտպանելու, ուր թէպէտ վայրկեան մը յաղթական, սակայն երեք օրէն ետ դառնալու

պարտաւորուած էր, Կրտսեր կամ Տրիպոլսեցի Բոյեմոնդոսի նորէն զօրանալուն պատճառով (§ 1070): Լեւոն հարկադրուած՝ խնդիրը պապական դատաստանին ենթարկեց, զոր միշտ իրեն նպաստաւոր կը նկատէր, վասնզի Լեւոն խաչակրութեանց պաշտպանին եւ հովանաւորի դերը առած էր: Յովհաննէս ալ իր կողմէն Լեւոնի նպատակը եւ ազգային պատիւը պաշտպանելու պատրաստ էր, եւ երկուքն ալ նոր նամակներ գրեցին Իննովկենտիոսի, եւ իրենց խոնարհ հպատակութիւնը յայտնելով կը խնդրէին, որ Անտիոքի խնդիրը Ռուբէնի նպաստաւոր կերպով վճռուի: Այդ նամակներուն մէջ եղած գլխաւոր յանձնառութիւններն են դաւանիլ զհնագանդութիւն եւ զպատիւ սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ, եւ առաքել զհրեշտակ, որ է կաթողիկոսական նուիրակ յիւրաքանչիւր հինգ ամն (ԿԱԼ. 367. 368): Բայց այդ արտաքնապէս պատուադիր յանձնառութեանց նպատակին ինչ ըլլալը անմիջապէս կը բացատրուի, որ է Անտիոքի խնդիրը, խաղաղութիւն առնել ի մէջ Ռուբինոսի թոռին մերոյ եւ իշխանին Տրիպոլսոյ (ԿԱԼ. 367), որոնք են Ռուբէն Լեւոնի եղբօր թոռը, Բոյեմոնդոս Տրիպոլսոյ կոմսը եւ Անտիոքի իշխանութիւնը բռնաբարողը: Իսկ կաթողիկոսին նամակին մէջ նշանակելի է այն յայտարարութիւնն ուր կ'ըսէ, թէ զսահմանադրութիւնս հռոմէական սուրբ եկեղեցւոյ մէք ընդունեցաք ըստ մասին ինչ, եւ ըստ միւս մասին մնացաք սպասելով զայլ եպիսկոպոսունս մեր (ԿԱԼ. 368), եւ ասկէ յայտնի հնար չէր բացատրել, թէ կատարելապէս հռոմէադաւանութիւն չեն ընդունիր, այդ ինչ ինչ ժամանակաւոր, կամ լաւ եւ արտաքնայարդար զիջողութիւններ կ'ընեն մասնաւոր ակնկալութեանց պատճառով: Ոչ նուազ կարելոր է կաթողիկոսին միւս խօսքն ալ, որով կը պահանջէ, զի մի արասցի ժողով ինչ յայսկոյս ծովուն, եթէ ոչ ներկայ լինիմք մէք կամ հրեշտակն մեր (ԿԱԼ. 368), եւ այս կերպով կ'ուզէ ինքն ալ Հռոմի կարգադրութեանց մէջ մաս ունենայ, եւ բացարձակ հպատակ մը չըլլալ Հռոմի պապութեան: Յովհաննէս արդէն պատրաստուած կացութիւն մը կը գտնար իր առջեւ Ապիրատի ժամանակէն կազմուած, գործերը սերտ կապակցութիւն ունէին քաղաքական շահերու հետ, չէր կրնար եղելութիւնները իսպառ խանգարել, սակայն կը համարձակի բաւական յայտնի կերպով իր վերապահովութիւնները շեշտել, եւ իր եկեղեցւոյն ինքնութիւնը պաշտպանել:

1077. ԼԵՒՈՆ ՀՌՈՄԻ ՀԵՏ

Անտիոքի խնդիրը անլուծանելի հանգոյց մը դարձաւ, կուսակցութեանց հակընդդէմ հակառակութեամբը եւ պապական նուիրակներու տարտամ ընթացքովը: Արդեն Լատիններն ալ երկու կողմի բաժնուած էին, ինչպէս լեւ Անտիոքցիք: Ասպետական միաբանութիւններէն Հիւրընկալաք՝ Ռուբէնի կողմն էին, Տաճարականք՝ Բոյեմոնդոսի: Պապական պատուիրակներէն Պետրոս կարդինալ-երէց Ս. Մարկեղոս եկեղեցւոյ Բոյեմոնդի կողմը բռնելով մինչեւ իսկ Հայերը բանադրել յանդգնեցաւ Լատին, ժողովով մը, զոր հերքեց եւ մերժեց Յովհաննէս կաթողիկոս Հայ ժողովով, եւ Իննովկենտիոսի գանգատագիր գրեց, թէ Հռոմին մայրը ըսելով, կաթ կը սպասէինք անկէ ընդունիլ, եւ ոչ լեղի (ՄԻՍ. 495): Իսկ Լեւոն սպառնական դիրքի ձեռնարկեց: Վրայ հասաւ միւս նուիրակն Սոփրետոս կարդինալ-երէց Ս. Պրաքսիզէ եկեղեցւոյն, գործը մեղմացոյց, բանադրանքը յետո կոչեց, եւ Թողոմայիսի մէջ խառն ժողով գումարելով ուզեց հաշտութիւն գոյացնել: Հայոց կողմէն գլխաւոր պատգամաւոր գնաց այնտեղ՝ Կոստանդ Կամարաիաս, Լեւոնի ազգական եւ Յովհաննէսի քեռորդի: Բանակցութիւնները յաջող ելք չունեցան, եւ գործը ձգձգուեցաւ. Լեւոն նոր քննիչներ առաջարկեց, Իննովկենտիոս ուրիշներ նշանակեց 1205 Մարտ 5ի թղթովը, հրամայելով երկու կողմէն թշնամութիւնները դադրեցնել առամսեայ պայմանաժամով, բայց Բոյեմոնդոսի յամառութիւնը եւ Լեւոնի պահանջները հաւասարապէս շարունակեցին. Իննովկենտիոս կը հրամայէր որ քննական դատաստանի չանսացողը զինու զօրութեամբ բռնադատեն, եւ Բոյեմոնդոս հռոմէական կայրութենէ ալ

գլուխ քաշելով, զինքն նոր հաստատուած Կոստանդնուպոլսոյ լատին կայսրութեան (§ 1068) հպատակ կը հռչակէր: Լեւոն տեսնելով նոյն իսկ պապին կողմէն պաշտպանութիւն չի գտնելը, գենքի դիմեց եւ դիրութեամբ Անտիոքը գրաւեց, Ռուբէնը նստեցուց, եւ Անտիոքի Լատին պատրիարքն եւ ժողովուրդը ուրախութեամբ ընդունեցին Ռուբէնը: Լեւոն ալ շնորհներ եւ պարգեւներ տալով առատաբար, ետ դարձաւ իր երկիրը, կարծելով ամէն բան վերջացուցած ըլլալ: Բայց Բոյեմնոյնոս նորէն զօրացաւ, լատին պատրիարքը բանտարկեց, Ռուբէնի կողմնակիցները նեղեց ու ճնշեց, եւ հազիւ թէ Ռուբէնը կրցան ողջամբ Լեւոնի հասցնել: Լեւոն չկրցաւ անմիջապէս Անտիոքի իշխաւ՝ եւ սաարել, եւ շարունակ նեղութիւն հասցնել, առանց ունկնդրելու Իննովկենտիոսի յորդորներուն եւ ինդրանքներուն, մինչեւ որ վստահութիւն չգոյացներ, թէ իրեն կողմը պիտի ըլլայ խնդիրին լուծումը: Այդ ելքը ապահովելու համար, Լեւոն նոր դեսպանութիւն մը դրկեց Հռոմ, որուն գլուխն էր Հեղի Լամբրոնացի՝ Դրագարկի առաջնորդը, որ է նոյն ինքն Վեթում՝ Լամբրոնի նախկին իշխանը (§ 1069), ընկեր ունենալով Արշիվալտ զօրաւարը եւ Բաւոն արքունի քարտուղարը: Այդ առթիւ Լեւոն նորէն առջեւ կը դնէր Երուսաղէմի խնդիրը, որ եթէ իրեն գոհացում տրուի, պատրաստ է գենքը այլազգիներուն դէմ դարձնել:

1078. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԳԺՏԻԼԸ

Յովհաննէս կաթողիկոսի անունը վերջին գործերուն մէջ չիշուիր այլեւս, եւ Պետրոս կարդինալին դէմ բողոքէն ետքը, (§ 1077), անգամ մը միայն 1205 Լեւոնին մօտ եկած ըլլալը կը պատմուի: Այս առթիւ է որ Լեւոնի կը հաղորդէ բանս բանբասանաց, զորս ունէր թագաւորն, եւ որուն ամուսնութիւնը յիշած ենք ատենին (§ 1022): Սաստիկ եղաւ Լեւոնի զայրոյթը, որ ի մերձաւորաց թագուհուոյն, այսինքն է մեղսակիցներէն եւ օգնողներէն ետ սպաննել շատք, եւ նոյն իսկ անհաւատարիմ ամուսնոյն վրայ բռնանալով իւր ձեռքն ծեծեց խիստ, եւ թերեւս ծեծի տակ մոռցներ, եթէ Կոստանդին Վասակի որդին եւ Լեւոնի մօրեղբորորդին չէր յաջողած պրծուցանել գնա ի ձեռանց կիսամահ: Լեւոն զիջաւ թագուհին ապրեցնել, բայց յուղարկեց ի գնտան ի բերդն Վահկայն (ՍՄԲ. 116): Յովհաննէսի անունը այլեւս չիշուիր, եւ գործակից էր Լեւոնի, եւ մէջերին պաղութիւն մը ինկած էր: Լեւոնի նախկին մտերիմը եւ անոր որոշումներուն գործակից գործադիրը, դիրքը փոխած էր կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցրնելէ ետքը: Անձնական էր արդեօ՛ք պատճառը, թէ հանրական շիւ մը հետեւանք, որոշակի չեն գրեր պատմիչներ: Տէր Յովհաննէս նախայիշեալ, ընդ որ արքայն Լեւոն վիճեալ, կը գրէ Վահրամ (ՎԱՀ. 219): Իսկ Վարդան կ'ըսէ. Տէր Յովհաննէս կայր ապստամբ ի Լեւոնէ (ՎԱՐ. 139). Կիրակոս ալ կը գոհանայ ըսել, որ ապստամբ էր ի թագաւորէ Լեւոնէ (ԿԻՐ. 82), ինչ որ բնաւ պատճառը չլուսաբաներ: Վեթում երկու իրողութիւններ իրարու կը կապակցէ. Թագաւորն Հայոց Լեւոն կալաւ զՄեաստոսն Հեռի որդու վրէն, եւ զԽումարտիաշն զՃօշինն եւ զՊալտինն: Չտէր Յովհան կաթողիկոսն ընկեցին յաթոռոյն (ՀԵԹ. 81): Այդ յարակցութիւնը, կամ թէ ուրիշ աւելի յայտնի յիշատակ մը, թելադրած է Ալիշանի երկու իրողութիւնները իրարու կցել իբր պատճառ եւ հետեւանք (ՄԻՍ. 506): Խումարտիաշը՛ք Կամարտիաս Կոստանդն է, որուն հայրն է Հեռի, Հովհաննէս կաթողիկոսի քեռայրը, եւ անոր որդիներն են յիշեալ Կոստանդն, որ դեսպանութեամբ գնաց Պտղոմայիս (§ 1077), ու Ճօշին կամ Ճօսիինը ու Պաղտին կամ Պալտինը: Որպիսի պատահարէ կամ կասկածանքէ կամ քսութենէ, յայտնի չէ, Լեւոն յանկարծ բոլոր Կամարտիասները խիստ բանտարգելութեան ենթարկեց: Բայց հաւանաբար կուսակցութեանց զօրացած միջոցին, եւ Անտիոքի գործին ձախողո՞ծ պարագային, Լեւոն կասկածած պիտի ըլլայ Կամարտիասներու հաւատարմութեանը վրայ, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս կասկածանաց անհիմն լինելը պնդելով, պահանջած է քեռայրին եւ քեռորդիներուն ազատութիւնը: Լեւոն իր համոզման վրայ հաստատուն, եւ կաթողիկոսին վրայ ալ կասկածելով, մերժած է անոր միջնորդութիւնը, եւ Յովհաննէս

ցաւած ու զայրացած Հռոմկայ քաշուած, եւ այլեւ չէ ուզած Լեւոնի օգնել, եւ պէտք եղած կաթողիկոսական ձեռնատուութիւնն ալ զլացած է:

1079. ԴԱԻԻԹ ԱՐՔԱԿԱՂՆԵՑԻ

Այդ դժկամութիւնն ու հակառակութիւնն է հարկաւ պատմիչներուն ապստամբ ըլլալ ըսածը, որուն առջեւ Լեւոն ուզած չէ խոնարհիլ, եւ ոչ միայն շարունակած է Կամարտիասներու խիստ բանտարկութիւնը, այլ եւ Յովհաննէսը իբր կաթողիկոսութենէ հրաժարած եւ ձեռնթափ նկատելով, ձեռնարկած է նոր կաթողիկոս մը ձեռնադրել տալ Միսի մէջ, որ եղած է Դաւիթ Արքակաղնոյ վանքին առաջնորդը, որ Մամեստիոյ արքեպիսկոպոս ալ էր (ՍՄԲ. 110): Շատեր կատարեալ օրինաւոր ենթադրելով եղած գործողութիւնը, 1207ին Յովհաննէսը կաթողիկոսութենէ դադարած կ'ընդունին, եւ Արքակաղնեցին՝ Դաւիթ Գ անունով կաթողիկոսաց յաջորդական գաւազանին կ'անցնեն, եւ անոր մահուրնէ ետքը Յովհաննէս Մեծարարոյն կրկին անգամ եւ իբր նորէն աթոռբարձրացած կը նշանակեն: Մեր տեսութեամբ հնար չէ Յովհաննէսը կաթողիկոսութենէ դադարած ըսել, ինչպէս որ Պետրոս Գետադարձը կաթողիկոսութենէ ինկած չընդունեցանք Դեռսկորոսի կաթողիկոսանալովը (§ 835): Յովհաննէս իր կողմէ չհրաժարեցաւ, իր վրայ ամբաստանութիւն եւ քննութիւն չեղաւ, ժողովական վճիռ չտրուեցաւ, գահընկէց չհրատարակուեցաւ, հետեւաբար իր դադարման մասին օրինական պայմանները չպահուեցան, եւ Լեւոնի բարկութիւնը եւ քինախնդիր ձեռնարկը չէին բաւեր, օրինաւորապէս հաստատուած կաթողիկոս մը քմահաճ կամքով իրաւունքէն զրկել: Ասկէ գատ Յովհաննէս իր աթոռն ու դիրքը չկորսնցուց, մնաց անխախտ իր Հռոմկայի աթոռին մէջ, որ օրինաւոր յաջորդութեան տեղն էր, վարեց իր իշխանութիւնը նոյն տեղ եւ շրջակայից վրայ, գոնէ Հալեպի սուլտանութեան սահմաններուն մէջ, ուր չէր ազդեր Լեւոնի կամքը. մինչ Դաւիթ օրինաւոր աթոռէն դուրս իրեն նոր աթոռ մը ստեղծաց Միսի մէջ, եւ այն տեղէ սկսաւ կաթողիկոսական իշխանութիւն վարել, ինչպէս միեւնոյն ատեն կը վարէին Բարսեղ Անիի եւ Անանիա Մեքստիոյ մէջ: Հետեւաբար երկուքին նմանութեամբ երրորդ մըն ալ աւելցեր էր կատարեալ կաթողիկոսութեանց վրայ, ուր Լեւոնի կամքը չէր տիրապետողը, կաթողիկոսական իրաւասութեան դիմում ընողներէն Չաքարէ սպասավոր գրէթուղթս եւ առաքէ դեսպանս առ կաթողիկոսն Հայոց Յովհաննէս անուն, որ ընդ նոյն ժամանակս ապստամբ էր ի թագաւորէն Լեւոնէ, ի Հռոմկայն, վասն իրիք պատճառեց (ԿԻՐ. 82), որ կը ցուցնէ թէ Հայութեան ըմբռնմամբ Յովհաննէս կը շարունակէր կաթողիկոս մնալ: Ուրիշ պանմիջ մըն ալ կը խոստովանի, թէ Հռոմկայի մէջ իր դիրքը կը պահէր քաջութեամբ եւ իմաստութեամբ, եւ թէ շարունակ եկց ընդդէմ ծածուկ եւ յայտնի հնարից Լեւոն (ՄԻՍ. 507): Հետեւապէս Արքակաղնեցին իբր Ամենայն Հոյոց կաթողիկոս ճանչցուած չէր, եւ եթէ բացարձակապէս հակաթոռ չուզէնք ըսել, որովհետեւ իրեն դէմ ալ, ինչպէս Բարսեղի եւ Անանիայի մասին ըսինք, հակաշակ վճիռ տեղի չունեցաւ, սակայն լռելեայն ընդունուած աթոռակիցէ աւելի դիրք մը չենք կրնար տալ Դաւիթի, եւ երբեք կաթողիկոսութեան յաջորդական գաւազանին չենք կրնար անցնել իր տունը: Ըստ այսմ Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը օրինաւորապէս շարունակուած կը նկատենք, նաեւ այն միջոցին, որ Լեւոնէ ցաւած եւ Հռոմկայի մէջ քաշուած իր աթոռն ու դիրքն ու իրաւասութիւնը կը պահէր:

1080. ՉԱՔԱՐԷԻ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԸ

Միջանկեալ դէպք մը կ'ելլայ մեր դիմաց այդ միջոցին: Չաքարէ Օրբելեան, Վրաց թագաւորութեան սպարապետ, որչափ եւ հայադաւան մնացած, եւ Իւսնէ եղբօրը յունադաւանութենէն հեռու կեցած (§ 1021), սակայն միշտ ներքին ցաւ մը ունէր, երբոր

Արեւելեայց ոճին հետեւելով ստիպեալ էր բոլորովին անշուք եւ անպանոյն ծիսակատարութիւններ պահել, եւ Վրաց եկեղեցւոյն շքեղութեանց եւ զարդուց համդէպ նկուն ցուցնել Հայոց եկեղեցին (§ 1053): Ծանր կուգար մանաւանդ, որ նախատէն Վիրք գՀայք, որ քաղաքէ դուրս եւ բանակի մէջ պատարագի եւ հաղորդի միջոց չունէին, եւ տօներնուն օրերն ալ անորոշ էին եւ ամսաթիւի վրայ հաստատուն չէին (ԿԻՐ. 81): Չաքարէի փափաքն էր Հայոց եկեղեցիէն չբաժանուիլ, բայց եւ այդ կէտերուն մէջ փոփխութիւններ ունենալ: Հարկաւ լուր ունէր որ Կիլիկիոյ մէջ շատ բան տարբեր ունէր որ Կիլիկիոյ մէջ շատ բան տարբեր կերպով կը կատարուէր, եւ Լամբրոնացիի նախաձեռնութեամբ մուծուած սովորութիւնները (§ 1045) հետզհետէ Կիլիկիոյ մէջ կ'ընդարձակուէին: Սանահինի եւ Հաղբատի խումբերը՝ Գրիգոր Տուտեորդիի եւ Դաւիթ Քոբայրեցիի լիաւորութեամբ կը շարունակէին իրենց յամառ ընդդիմութիւնը՝ առաւել եւս զայրացած Լամբրոնացիին նախատալից գրութիւններէն, եւ Բարսեղ Անեցին, բոլոր իր կաթողիկոսութեամբ չէր համարձակած անոնց հակառակ կամ անոնցմէ տարբեր ընթացք մը ունենալ, որով Չաքարէ չէր կրցած Բարսեղի իշխանութեամբ եւ վճիռով փափաքին հասնիլ: Իր վարանումներուն լուծումը ստանալու համար կը դիմէ Գետկայ վանքի առաջնորդ եւ հիմնադիր Մխիթար վարդապետին, որ է նոյն ինքն Մխիթարա Գօշը, Չաքարէի հայր խոստովանութեանն (ԿԻՐ. 81): Մխիթար թեպէտ եւ պաշտօնական բարձր դիրք չունէր, բայց գիտութեամբ եւ սրբութեամբ այսպիսի ազդեցութիւն եւ հեղինակութիւն ստացած էր, որ բոլոր Արեւելեան վարդապետներէն գերիվերոյ կը նկատուէր եւ իր կարծիքը գերակշիռ կ'ընդունուէր: Մխիթար բնիկ Գանձակեցի էր, եւ Գօշ մականունը առած էր, զի հեղգագոյն եկին ալիք նորա (ԿԻՐ. 115), նմանութեամբ գօշերու կամ նոխագներու մօրուքին, կամ եթէ ուզուի՝ աղաւաղութեամբ տանկերէն քէօսէ բառին, որ է քարծ: Մխիթար նախ Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդապետի աշակերտած, իր ուսումը լրացնելու համար թէ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան վանքերը շրջեցաւ, երկար ատեն Կիլիկիոյ Սեաւ–Լեռն ալ մնաց, եւ նորէն Արեւելք դառնալով Կարնոյ Քուրդ եւ Խաչէնի Վախթանկ իշխաններու պաշտպանութիւնը վայելեց, Աղուանից Ստեփանոս կաթողիկոսէ հովանաւորուեցաւ, եւ վերջին երկուքին խնդրանօք 1184ին ձեռնարկեծ պատրաստել դատաստանագիրքը, որ իր անունը անմահացուցած է, Հայ գաղթականութեանց ալ իբրեւ օրինագիրք ծառայած է, եւ մինչեւ այսէր ալ մեր եկեղեցւոյն համար ընտրելագոյն կանոնագիրքն է: Գօշի երկասիրութեանց կարգին ունինք մէկ կողմէն աղօթքներ, միւս կողմէն առակներ, նաեւ Յայտարարութիւն ուղղափառ հաւատոյ, որով իր բազմակողմանի կարողութիւնը կ'ապացուցուի (ՀԻՆ. 696): Մխիթար նախ Գետիկ վանքը հիմնեց ու ճոխացուց Հաղբատի մօտ, կայենական գաւառի մէջ, ուր մնաց Յովհաննէս Տաւուշեցի եւ Յովհաննէս Վանական վարդապետներուն հետ, եւ երբ այդ վանքը երկրաշարժէ վնասուեցաւ, երկրորդ Գետիկ մըն ալ հիմնեց Տանձուտայ ձորը, նոյն գաւառին մէջ, որ Գօշայ վանք ալ կոչուեցաւ, եւ այնտեղ կը մնար իր ծերութեան ատեն, յարգանքով եւ պատկառանքով շրջապատուած:

1081. ԴԻՄՈՒՄԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Այդ Մխիթարին է որ կը դիմէ Չաքարէ, զիաւորապէս շարժական սեղան ունենալու համար, որ Հայերն ալ կարենան Վրացիներու նման բանակի մէջ պատարագ ունենալ եւ հաղորդուիլ: Մխիթար եւ իրեն հետ եղող վարդապետներ կը պտասխանեն թէ շարժական սեղան եւ վրանի ներքեւ պատարագ Հայերն ալ ունեցած են, եւ Տրդատի ատեն եւ Վարդանանց պատերազմին այդպէս գործադրուածէ. Հիպերիքեան մարտիրոսներ ալ իրենց բանտին մէջ պատարագ ընել տուած են: Չաքարէ իսկոյն կը հետեւցնէ, թէ ուրեմն ինքն ալ կրնայ իրեն հետ պատարագի վրան ու սեղան եւ պատարագիչ քահանաներ պտտցնել, բայց Մխիթար կը պատասխանէ, թէ քանի որ այժմ խափնուած է,

կաթողիկոսական արտօնութեան պէտք կայ վերսկսելու համար, եւ խորհուրդ կուտայ դիմել Յովհաննէս կաթողիկոսին, Լեւոն թագաւորի իշխանութիւնն ալ յարգելով (ԿԻՐ. 82): Կիլիկիա դիմելու պարագան, Բարսեղի մեռած ըլլալէն աւելի, անկէ նպաստաւոր կարգադրութիւն մը ստանալու անհաւանականութեան նշանն է մեր տեսութեամբ, եւ Միսիթար Գօշի կողմէն յայտնուած այդ հեղինակաւոր կարծիքը, յայտնի կը ցուցնէ, թէ իբր Ամենայն Հայոց օրինաւոր կաթողիկոսութիւն, միշտ Հռոմկլայի աթոռը ճանչցուած էր, եւ թէ Անիի Բարսեղ, Սեբաստիոյ Անանիա, եւ Միսի Դաւիթ կաթողիկոսները իբրեւ անոր օգնականները կամ աթոռակիցները կը նկատուէին, իւրաքանչիւրը իր սահմանին մէջ մասնաւոր իրաւասութեան իրաւունքով: Չաքարէ առած խրատին հետեւելով, գրէ թուղթ եւ առաքէ դեսպանս առ կաթողիկոսն Հայոց Յովհաննէս, եւ նմանապէս գրէ եկ առ թագաւորն Լեւոն եւ ծանուցանէ մնա գիւնդիրն (ԿԻՐ. 82), որ է ըսել, թէ Չաքարէ իր խնդրանքը ուղղակի կաթողիկոսին կը ներկայացնէ, իսկ Լեւոնի միայն ծանուցանէ գիւնդիրն, որպէսզի թագաւորն ալ գիտակից ըլլայ գործին: Չաքարէին Յովհաննէսի դիմելը, ոչ գիտելով զմերժումն սորա գործած ըլլալուն վերագրել, եւ յետոյ Յովհաննէսի պատասխանը, անկոչ միջամտութեան վերագրել (ՄԻՍ. 508), բոլորովին մտացածին եւ անտեղի գաղափար մըն է, քանի որ պատմիչը յայտնապէս կ'ըսէ թէ Չաքարէ գրէ թուղթ եւ առաքէ դեսպանս առ կաթողիկոսն Յովհաննէս անուն, որ ընդ այն ժամանակս ապստամբ էր ի թագաւորէն Լեւոնէ ի Հռոմկլայն (ԿԻՐ. 82), որով Արեւելքի մէկ Կիլիկիոյ գործերուն ծանօթ եղած ըլլալնին կը հաստատուի: Չաքարէի առաջարկներուն գիրը չունինք սակայն տրուած պատասխանէն կը խաղենք, թէ Չաքարէ, անգամ մը որ խնդիրին պաշտօնական կերպարանք կուտար, զայն բոլոր իր ընդարձակութեամբը ուզած է պարզել, եւ միայն շարժական սեղանի խնդիրով չէ գոհացած: Յովհաննէս Հռոմկլայ էր առանձնացած, մինչ բոլոր Լեւոնի թագաւորութեան մէջ կաթողիկոսական իշխանութիւն վարողը Դաւիթ էր: Լեւոն Յովհաննէսի դէմ քէնը սնուցանելով եւ անոր իշխանութիւնը նսեմացնել ուզելով, Չաքարէի խնդիրը լուծելու համար Միսի մէջ ժողով մը գումարել կուտայ Դաւիթի նախագահութեամբ, եւ ներկայութեամբ Կիլիկիոյ վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց, հարց եւ երիցանց (ԿԻՐ. 82), եւ անոր որոշման կ'ենթարկէ Չաքարէի առաջարկները, որ իրեն ոչ թէ ներկայացուած, այլ լոկ ծանուցուած էին:

1082. ՍՍՈՅ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Պատմիչը Սսոյ ժողովոյն պաշտօնագիրը քաղելով կ'ըսէ, ժողովակնք քննեալ տին գիւնդիրս Չաքարէի համաձայն աստուծային գրոց, եւ համաձայն առաքելական կանոնաց, եւ ոչ արտաքոյ: Սակայն միւս կողմէն հարկ կը սեպէ եւս յիշել թէ յանձն առին, զի մի ելցէ արտաքոյ ուղղափառ հաւատոյ, որպէս զեղբոր իւր, այսինքն թէ հաւանութեան իրական պատճառը խոհեմութիւնն էր, որպէսզի Չաքարէ ալ եղբօրը Իււանէի հետեւելով յունադաւանութեան չանցնի: Իսկ կանոնաց համաձայն գտնելնին պաշտօնական բանաձեւն էր, առանց որուն չէր արդարանար իրենց որոշումը: Սսոյ ժողովին որոշումները, կամ Չաքարէի առաջարկները հեիւեալ թուով ութ գլուխներու վերլուծուած են:

1. Պատարագը դպիրներու եւ սարկաւագներու սպասաւորութեամբ մտուցանել: Ասկէ կը հետեւի թէ այն բազմաթիւ խորշերու մէջ, որոնք մինչեւ այսօր եկեղեցիներու աւերակներու մէջ կը տեսնուին, յատուկ պատարագի սեղաններով, առանց սպասաւորութեան պատարագներ կը մատուցանէին, կամ թէ պարզապէս միմեանց քահանայքն սպասաւորէին (ԿԻՐ. 85): Այս գլուխին ներքեւ պէտք է իմանալ շարժական սեղանի կիրառութիւնն ունենալ, որ գլխաւոր խնդիրն էր, եւ ութ գլուխներու մէջ յիշուծ չէ:

2. Աւետումը Ապրիլ 6ին, Վերափոխումը Օգոստոս 15ին, եւ Իսաչվերացը Մեայտեմբեր 14ին տօնել, յօրում յաւուր եւ հանդիպի: Ծնունդի խօսքը չկայ, վասնզի անիկա Յունուար 6ին կապուած էր արդէն, եւ Չաքարէ ալ Դեկտեմբեր 25ին տօնել չէ ուզած, զայն իբրեւ հայադաւանութեան հակառակ նկատելով: Աւետումը 7ին կապուած է հիմա ալ, եւ 6ի ու 7ի տարբերութիւնը հին տօնացոյցերու մէջ ալ կ'երեւի, բայց վերջապէս 7ն ընդունուած է: Ասկէ կը քաղենք եւս թէ Աւետումն ալ նախնաբար կիրակիի կը փոխադրուի եղեր: Իսկ Վերափոխումի եւ Իսաչվերացի հաստատուն ամսաթիւով տօնուլիը, կամ այն է որ չէ գործադրուած, կամ թէ շուտով խափանուած է, վասնզի յետագայ դարերու մէջ ուրիշ յիշատակութիւն չունինք:

3. Յայտնութեան եւ Յարութեան ճրագալոյցներուն մինչեւ երեկոյ պահել, եւ երեկոյին ձուկով եւ ձէթով միայն լուծել, եւ ոչ կայծղէնով ու կթեղէնով: Այս ալ Յունական նմանութիւն մըն է, որ որոշեալ օրեր ձուկը կ'ընդունի իբր պահքի թերեւացում, այլ ոչ երբեք կաթնուկիոջը, իսկ Հայոց շաքաթ երեկոյէն կայծնուկիոջ գործածելը այնպէս կը մեկնւէր, իբրեւ թէ Յարութիւնը շաքաթ երեկոյ տեղի ունեցած ըլլայ:

4. Յիսուսի եւ ամենայն սրբոց նկարեալ պատկերները ընդունիլ, ու չխտել հեթանոսաց պատկերներուն նման: Հայեր պատկերներու մասին խիստ էին, եւ եկեղեցիներու մէջ չէին ընդունիր՝ սեղանի թոյլատուութիւն մը կ'ուզուի թիւի եւ շատութեան խօսք չընելով:

5. Պատարագի մատուցումները կատարել ոչ միայն ի հանգիստ ննջեցելոց, այլ եւ յօլտ կենդանեաց: Այդ խնդիրը լոկ թիւրիմացութեան հետեւանք մը եղծ պիտի ըլլայ, վասնզի կենդանեաց օգտին մատուցանել երբեք արգելք չէ դրուած:

6. Կրօնաւորները միս չուտեն, ինչ որ զեղծումներու դէմ դրուած կնոն մը կը նկատուի. զի Լամբրոնացին ալ Ձորոգեացիները կ'ամբաստանէր թէ հրապարակաւ մսակեր եւ թուրքացն կթոյրնկեր կ'ըլլան (ՏՂԱ. 241):

7. Ձեռնադրութիւնները կարգաւ եւ միջոցովընել, նախ դպիր, յետ աւուրց սարկաւազ, եւ ի կատարեալ հասակի քահանայ: Կ'երեւի թէ տհաս հասակի մէջ եւ մէկէն քահանայ ձեռնադրելուն զեղծում տեղի ունեցած է:

8. Վերջապէս վանականներու համար կը հրամայուի միաբանական կեանքով ապրիլ եւ առանձին իրս ոչ ստանալ (ԿԻՐ. 63): Այդ վերջին կէտը նկատողութեան արժանի է իբր հիմն Վանական բարեկարգութեան, որ դժբախտաբար յաջորդ դարերու եւ ներկայ ժամանակին մէջ ալ զանց եղած է, եւ բոլոր վանական գժտութիւններ եւ խնդիրներ, այդ կէտէն առած են եւ կ'առնեն իրենց ծագումը: Ստոյ ժողովը իր որոշումները պաշտօնական գրութեան վերլուծեց, եւ ստորագրութեամբ վաւերացուց, ինչպէս օրէն էր, եւ Դաւիթ կաթողիկոս եւ Լեւոն թագաւորը յատուկ հրամանաբեր դեսպաններու յանձնեցին պաշտօնագիրը Չաքարէի տանիլ:

1083. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԸՆԾԱՆԵՐԸ

Լեւոն ուզած էր իր անձին եւ իր դրած կաթողիկոսին գերակշռութիւն տալ, ժողով գումարելով եւ ժողովական որոշում կազմելով, սակայն պաշտօնական դիմումը Յովհաննէս կաթողիկոսի եղած էր, եւ ոչ Դաւիթի, եւ Լեւոնի ալ միայն ծանուցում ու տեղեկութիւն հաղորդուած էր: Բայց Յովհաննէս ի գուր Մեծաբարոյ կոչուած չէր: Եթէ շուրջը բազմութիւն չունենալով ժողովական ձեւ չէր կրնար տալ՝ ճոխութեամբ եւ առատաձեռնութեամբ ուզեց Լեւոնը գերազանցել եւ իր վեհանձնութիւնը ցուցնել:

Չաքարեյի ամենէն աւելի փափաքած խնդիրին դարձուց մտադրութիւնը, եւ շարժկն սեղանի եւ խորանաձեւ վրանի կիրառութիւնը ոչ միայն հրամանով արտօնեց, այլեւս նիւթապէս զայն ընծայաբերեց, եւ բանակի մէջ պատարագի բոլորպետքերը պատրաստել տալով նուէր դրկեց: Յովհաննէսի դրկածներն էին, վրան մի գմբէթագարդ եկեղեցաձեւ, եւ սեղան մարմարեայ, եւ այլ ապասք պատարագաց: Նիւթերուն հետ դրկեց նաեւ պետք եղած անձերը, այսինքն է մէկ կողմէն կազմողս եւ յօրինողս վրանին ու սեղանին, որ ուրիշ անունով լուսարարներ կը կոչուին, եւ միւս կողմէն սարկաւազս եւ դպիրս եւ քահանայս եւ գեղացկաձայն ասողս, այսինքն երգեցողս պատարագին: Այս կերպով Չաքարե իր փափաքին անմիջական լրումը պիտի ունենար: Հարկաւ Յովհաննէսի դրկած ընծաները վայելուչ ու հարուստ էին, զի գիտենք թէ պիտոյից պատրաստիչ յոյժ գովելի մէկն էր (ՍՄԲ. 114): Այդ բոլոր հանդերձանքը ներկայելու եւ գացողներուն առաջնորդելու պաշտօնն ալ յանձնեց Մինաս անունով եպիսկոպոսի մը, որ հարկաւ ծիսակատարութեանց եւ երգեցողութեանց հմուտ անձ մը կ'ենթադրուի, եթէ Յովհաննէսի ընտրութեան արժանացաւ: Յովհաննէս իր գործնական որոշումը ու ընծաները ճամբայ հանելու առթիւ, հարկաւ Չաքարեյի առաջարկներուն պարտուպատշաճ պատասխաններ ալ գրեց, որոնք գլխաւորապէս իրեն որոշման ենթարկուած էին: Այդ գործողութեանց թուական պիտի նշանակենք 1208 տարին, Յովհաննէսի քաշուելուն եւ Դաւիթի կաթողիկոսանալուն անմիջապէս յաջորդող տարւոյ ընթացքին մէջ:

1084. ԼՈՌԻԻ ՀԱՆԴԵՍԸ

Եղելութեանց ընթացքը կը պահանջէ որ պահ մը Արեւելեայց կողմը անցնենք մեր հայեցողութիւնը՝ Միսիէ եւ Հռոմկլայէ գացող որոշումներուն արդիւնքը տեսնելու: Չաքարեյի յաջողութիւնը կատարեալ էր, Յովհաննէս եւ Դաւիթ կաթողիկոսներ եւ Լեւոն թագաւոր համաձայնած էին իր միտքին, եւ հաւանած իր առաջարկներուն: Եղելութեան պաշտօնական եւ հանդիսական ձեւ տալու համար ժողով հրամայեաց առնել ի Լօռի քաղաք (ԿԻՐ. 83), որ սովորաբար Լօռուոյ գումարուելիք ազգային ժողով մը կ'ըմբռնուի (ՉԱՄ. գ. 181), մինչ ժողովական գործի կամ որոշումի առիթ մը չկար, եւ Չաքարեյի միտքն ալ ստացուած հրամանը հաստատութեան ենթրկել չէր, այլ միայն հանդերձ քահանայիւք եւ աշխարհական ամբոխիւ կամէր կանգնել զվրանն եւ պատարագ մատուցանել (ԿԻՐ. 84): Հրաւիրեալներու կամ ներկաներու անուններ կուտայ այստէղ պատմիչը, առանց յստակ որոշելու թէ որոնք եղան անձամբ պատասխանողները: Առաջին կարգի մէջ կը դնէ Հաղբատի, Անիի, Բջնիի, Դուինի եւ Կարսի եպիսկոպոսները: Հաղբատի եպիսկոպոսը նոյն ինքն Գրիգոր Տուտեորդին էր, Օրբելեանց ազգականը, Չաքարեյի եւ Իւանէի քեռորդին (ՕՐԲ. Բ. 87), որ Սանահնի վանահայրն էր, եւ յետոյ Հաղբատի անունով Չորոզեաթի ընդհանուր եպիսկոպոսն էր եղած: Անիի եպիսկոպոսը աւելի վարը Սարգիս աթոռակալ Անուոյ անունով կը յիշուի, եւ Բարսեղի կաթողիկոս հռչակուելէն ետքը, օրինական էր Անիի նոր եպիսկոպոս մը անուանուիլը: Այդ ամէն եղելութեանց մէջ շօշափելի է Բարսեղի անունին յիշուիլը, այնպէս որ բոլորովին անհիմն չէ Բարսեղը մեռած ենթադրել, թէպէտ ստոյգ յիշտակութիւն մը չենք գտներ: Բջնիի եւ Դուինի աթոռները միացած կը ցուցուին Վրթանէսի անձին վրայ, իսկ Կարսի եպիսկոպոսին անունը Յովհաննէս կը յիշուի: Միւս վանքերու վարդապետներէն նախ կը յիշուի Միսիթար Գօշը Գեաթիկի վանքէն, յետոյ Իգնատիոս եւ Վարդան եւ Դաւիթ Բոբայրեցի Հաղբատի վանքէն, որոնք ուրիշ առթիւ ալ յիշուած են (§ 1004), Սանահնի վանքէն Յովհաննէս, որ հայր ալ կը կոչուի, այսինքն վանահայր, եւ սնուցիչ նոցին իշխանաց, այսինքն Չաքարեյի եւ Իւանէի դաստիարակ եղած: Կէսառիկ վանքէն Գրիգոր Մոնմոնիկ, Թեղենեաց վանքէն Տուրքիկ, Հաւուցթառի վանքէն Եղիա, Մեւանի վանքէն Սարգիս եւ Գրիգոր Դուլնեցին: Տուրքիկ եւ Եղիա առանձինն կը գովուին, առաջինը միաբանական եւ հասարակաց կեանք

հաստատելուն, եւ երկրորդը ընդ մի բերան պաշտամունք կատարել տալուն համար: Գումարուողներ կանուխէն ստոյգ եւ կատարեալ տեղեկութիւն ունեցած պիտի չըլլան, որ գալերնէն ետքը լուսն եւ գիտացին զհրամանս կաթողիկոսին եւ թագաւորին: Այստեղ ալ միայն մէկ կաթողիկոսի հրամանը կը շեշտուի, այսինքն Յովհաննէսի, թեպէտ երկու կաթողիկոսներէ՝ զիրեր եւ հրամաններ հասած էին: Եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու կարծիքները անմիաբան լեալք քակտեցան ի միմեանց. եղեն որ հաւանեցան, ուրիշներ գիշերի փախչելով գնացին հանդիսութեան ներկայ չըլլալու համար, իսկ քանիններն ալ Չաքարէ արգել բռնութեամբ եւ ստիպեց ներկայ գտնուիլ, Յովհաննէսի դրկած վրանով եւ սեղանով եւ սպասներով եւ սպասաւորներով եւ Մինաս եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ կատարուած մեծահանդէս պատարագին (ԿԻՐ. 84):

1085. ՏՈՒՏԷՈՐԴԻ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ

Չաքարէ սպարապետ Կիլիկիոյ կողմէն առած որոշումներովը զօրացած, սկսաւ Արեւելեայց ընդդիմութեան դէմ մաքառիլ, եւ իր իշխանութեամբ, ու մինչեւ իսկ բռնութեամբ ալ գործադրել տալ նոյն որոշումները, եւ խափանել տալ հակառակ սովորութիւնները: Պատմիչը Վերափոխման եւ Խաչվերացի տօներուն հաստտուն ամսաթուով տօնուիլը կը յիշէ, բայց հարկաւ բովանդակ յիշուած ութը կէտերն ալ միեւնոյն կերպով գործադրուեցան: Հետեւանքը եղաւ ընդհանուր երկպառակութիւն՝ հաւանողներու եւ չհաւանողներու միջեւ, բազում անմիաբանութիւնք եւ կռիւք, փոխանակ սիրոյ՝ ատելութիւն ընդ միմեանս, եւ փոխանակ ուրախութեան՝ տրտմութիւն եւ տելութիւն, մինչեւ ի սուր եւս մտաբերել միմեանց դէմ (ԿԻՐ. 84): Չաքարէ ուզեց որ նոյնիսկ Հաղբատի վանքին մէջ, որ Արեւելեայց դիմադրութեան կեդրոնն էր, Կիլիկեան հրահանգները գործադրուին, եւ Մինաս եպիսկոպոսը իր պաշտօնեաներով եւ սպասելով ճամբայ հանեց, անոնցմով պատարագ մատուցանել տալու համար: Չաքարէի ձեռնարկը բռնութիւն նկատուեցաւ, եւ բռնութիւնը բռնութեամբ վանելու նպատակով, Տուտէորդին իր մարդիկներէն, հարկաւ միաբաններէն ալ, խումբ մը դրկեց եկողներուն դէմ, որոնք եկող պաշտօնեաները հարին բրօք, եւ վերս ի վերայ եղեալ թողին կիսամահ, բեռնակիր ջորիները գահավէժ արարեալ սատակեցին, նոյն իսկ Մինաս եպիսկոպոսը այնպէս ծեծեցին, որ բարձրեալ մահճօք տարան առ Չաքարէ: Բնական է հատեցնել, թէ սպասներն ալ կոտորեցին եւ ցրուեցին: Չաքարէ զայրացած, ոչ միայն իրեն եղած անարագանքին, այլ պարզապէս ոճիրին ալ վրէժ լուծելու համար, մարդ հանեց Հաղբատեցւոց եւ Տուտէորդիի դէմ, մահուչափ սպառնացեալ ի վերայ եպիսկոպոսին: Տուտէորդին յաջողեցաւ Հաղբատէ փախչիլ եւ Գետիկի վանքը ապաստանելով Մխիթար Գօշի պաշտպանութիւնը խնդրել, որուն հանդէպ մեծ յարգ կը տածէր Չաքարէ, եւ իրօք ալ Տուտէորդին Գօշի միջնորդութեամբ ազատեցաւ եւ ճողոպրեցաւ այս անգամ ի ձեռաց Չաքարէի: Սակայն վերջնական չեղաւ ազտութիւնը, որովհետեւ երբ Տուտէորդին Կէշառիսի վանքը կը գտնուէր, եւ անշուշտ նոր խլրտումներն ալ կը պատրաստէր, Չաքարէ յանկարծ ըմբռնեաց գնա, պաշտօնէն զրկեց, եւ եղ ի բանտի, եւ Հաղբատի եպիսկոպոսութիւնը յանձնեց Յովհաննէսի, այն որ յառաջն եթող զաթոռն եւ գնաց ի Խաչէն (ԿԻՐ. 85): Յովհաննէսի անձը որոշող պարագան մութ կը մնայ, վասն զի անգամ մը Հաղբատի աթոռը թողած ըլլալու պարագան ուրիշ տեղ չի պատմեր Կիրակոս, երբ Չաքարէի ազգական երկու Յովհաննէսները կը յիշէ, որոնք իրարու յաջորդեցին (ԿԻՐ. 56), եւ վերջին գումարման առթիւ յիշուածներուն մէջ ալ երկու Յովհաննէսներ կային, մէկը Կարսի եպիսկոպոսը, եւ միւսը Սանահինի վանահայր եւ Չաքարէի դատարարը (§ 1942): Հաւանաբար այս վերջինն է Հաղբատի նոր եպիսկոպոսը, որ կը գովուի իբր այր առաքինի, որ եւ միանգամայն բազում ործս յիշատակի արժանիս գործեաց ի Հաղբատ

(ԿԻՐ. 85): Ծինություններ կը վերագրուին ուրիշ տեղ առաջին Յովհաննեսի ալ, որ էր նոյնպէս այր հեզ եւ առաքինի, եւ Չաքարէին քեռայրին եղբայրը (ԿԻՐ. 56):

1086. ԱՆԻԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Տուտէորդին բանտարկել տալով ալ չկրցաւ Չաքարէ ընդդիմադիր վարդապետներուն հակառակութեանը յաղթել, որոնք ոգւով չափ կը մերժէին Կիլիկիայէ եկած որոշումներուն համակերպիլ, գորս բացարձակապէս օտարամուտ նորություններ կը համարէին, եւ այս պատճառով շփոթումն ունէր գեկեղեցիս Արեւելից: Արեւելեայք չէին ուզեր հաստատուն ամսաթուով տօներ ընել, վասն զի չէին ներեր որ տօնին պատճառով լուծցին պահքն, երբոր պահոց օր մը իյնար ամսաթիւր: Իսկ պատարագին սարկաւազաւ եւ դպրաւ չմատուցուելուն, եւ ի ժամ սոսկալի խորհրդոյն՝ գորունս եկեղեցեաց թողուլ ի բաց սովոր չըլլալուն, պատմիչը պատճառ կը ցուցնէ, թէ յառաջ եկած էին ի բռնութենէն Տանկաց, որ ոչ տային համարձակ պաշտել զպաշտօնս իւրեանց քրիստոնէից, եւ վախ ալ կար որ ոճիրս ինչ գործեսցեն այլագգիքն (ԿԻՐ. 85): Չաքարէ անշուշտ այդ դժուարութեանց դէմ յառաջ կը բերէր իր իշխանութեան ներքեւ տիրող ապահովութիւնը, բայց երբ այս չէր բաւեր, համաձայնութիւն գոյացնելու եւ միտքերը հանդարտելու համար, հրամայէր ժողով առնել ի մայրաքաղաքն Անի: Եղած հրաւերին անսացին եւ ժողովեցան վերագրեալ եպիսկոպոսունք եւ վարդապետք (§ 1084), եւ եւս յոլովք: Միայն Մխիթար Գօշ, պատճառեաց զհիւանդութիւնն եւ զանկարութիւնն, ու չկրնալ գալը ծանոյց, յայտարարելով թէ գոր ինչ առնենք դոքա եւ կամին, համաձայն եմ ես այնմ: Սակայն ժողովականք պնդեցին թէ անհնար է մեզ առանց մեծ վարդապետին առնել զայդ, որովհետեւ Գօշը, միայն կրնար իրնեց ընդդիմութիւնը արդարացնել, եւ Չաքարէի բռնադատութենէն զիրենք ազատել, քանի որ Մխիթար սկզբունքով իրենցմէ հեռու չէր, եւ Չաքարէի վրայ ալ զօրաւոր ազդեցութիւն ունէր: Չաքարէ կը պահանջէր որ ժողովը գործէ, Գօշի կանխաւ հաւանութիւնը առնուած սեպելով, եւ կը յուսար իր ազդեցութեամբ ժողովը իրեն հնազանդեցնել, Տուտէորդիի բանտարկութենէ ետքը: Բայց ժողովը խնդրէր ի նմանէ ներումն, եթէ առանց Գօշի գործի ձեռնարկել կը քաշուէր: Այն ատեն ինքն իր վրայ առաւ Գօշը բերելուն հոգը, եւ ստիպել զիր լե պատուիրակ յղեց Մեծ Վարդապետին, զի այսպէս կոչէին զնա վասնպատուոյ: Գիրին մէջ յայտարարած էին, թէ զանկարութիւն մարմնոյ մի ինչ պատճառէր, եթէ ի ճանապարհին հասանէ քեզ վախճան, ընդ առաջին սուրբ վարդապետաց եկեղեցւոյ կարգեցուք զիշատակս քո (ԿԻՐ. 86):

1087. ՄԽԻԹԱՐ ԳՕՇԻ ԴԵՐԸ

Ժողովականաց թախանձանքը, եւ եկող պատուիրակներուն ստիպումը, գուցէ եւ գործը վերջացնելու համար Չաքարէի կողմէն զրկուած հրամանը, Մխիթարի դժկամակութեան յաղթեցին, եւ գնաց զկնի կոչնականաց, թէպէտ եւ էր աւուրքն ձմեռնային, եւ տօն Ծննդեան եւ Յայտնութեան Յիսուսի Քրիստոսի մերձեալ էր (ԿԻՐ. 86): Ժամանակագրական հաշիւին հետեւելով 1208 Դեկտեմբերի վերջերուն պէտք կ'ըլլայ նշանակել Գօշի Գետիկի վանքէն Անի ուղեւորիլը: Հաւաքուած ժողովականներուն կէտը, որ եպիսկոպոսքն իշխանութեան, այսինքն Չաքարէի իշխանութեան ներքեւ, հաւանեալ էին անոր հնազանդիլ, զի մի անկցին յաթոռոյն, իսկ միւս կէտը, որ այս վախը չունէր, մտադիր էր դէմ դնել: Ամէն առիթի մէջ կ'ուզէին, որ Մխիթար Չաքարէն չտեսաց իրենց գայ, վասնզի կը վախնային թէ հանդերձեալ էր զօրավարն արքայի գնոսա յօտարութիւն, մինչ Չաքարէ ալ կ'ուզէր որ Մխիթար ժողովի չգացած՝ իրեն հետ տեսնուի: Չաքարէի կողմէ դիմաւորելու գացող իշխանը, կանխեց եւ ձիուն երասանակը ձեռքը առնելով զայն Չաքարէի տանիլ սկսաւ: Ներսէս վարդապետ Կեչառուեցին, որ ժողովին կողմէն դրկուած

էր, ուրիշ բան չկրցաւ ընել, բայց եթէ արտաքուստ ճայնեաց առ նա եւ ասաց զպատգամս ժողովոյն, այն է ժողովը չլսած զօրավարին խոստում չտալ: Շատ փափուկ էր Մխիթարի դիրքը, նա բացարձակ չէր կրնար Չաքարէի ուզածը արգելուլ, որ Կիլիկիայէ կաթողիկոսական եւ թագաւորական հաստատութիւն ստացած էր: Արեւելեայց վարդապետներն ալ չէր կրնար ստիպել, որոնք հնօրէյ սովորութիւններ կը պաշտպանէին, եւ եկած որոշումները օտարներու ճնշման կը վերագրէին: Սակայն այսչափն ալ բաւական է Չաքարէի իւր ընթացքը արդարցնելու: Ժողովականներէն ալ զոնէ առ ասի համամիտներ կը գտնուէին, ուստի ինքզինքը զօրացած նկատելով, առանց ժողովական եւ վերջնական վճիռի սպասելու կը յայտարարէր, թէ ինձ ոչինչ փոյթ է ի նոցանէ: Այդ պարագաները ընդդիմադիրները զայրացուցին, որ սկսան Մխիթար Գօշը բամբասել, իբրեւ Չաքարէն քաջալերող: Ասոր վրայ Գօշը մէկ կողմէն մեղադիր եղեւ զօրավարին թէ իշխանաբար ոչ պարտ էր զայսպիսի իր առնել կամ ըսել. եւ միւս կողմէն ժողովին ազդարարեց, որ դուք հոգ տարէք վասն ազգիս մեր, զի մի՛ այդպիսի սովորութեամբ խառնեսցին ընդ Վիրս, եւ ես հոգամ վասն զօրավարիս, զի մի լիցի սա Վրացի իբրեւ զեղբայրն, որում սպասեն Վիրք: Իսկ եթէ, կ'ըսեր, Չաքարէ կը պնդէ նոր որոշումները գործադրել, զի՛ մեղադրէք ինձ, զի հրաման ունի ի կաթողիկոսէն եւ ի թագաւորէն Լեւոնէ առնել զայս եւ մեք, թէ կամիմք եւ թէ ոչ, սա ոչ դադարէ առնելոյ զայս: Արդարացի էր Գօշին դիտողութիւնը, որ իւր կամ Արեւելեայց ժողովին հեղինակութեամբ չէր կրնար Կիլիկիայէ եկած հայրապետական որոշումը եւ թագաւորական հաստատութիւնը արգելուլ, ուստի կ'եզրակացներ, որ պէտք է Չաքարէն իր ընթացիքն մէջ թողուլ, եւ միայն աշխատել որ ընդդիմադիրները չհանէ յեկեղեցեաց եւ ի տեղաց իւրեանց, եւ թող տայ որ զպաշտօն որ մինջեւ ցայսօր պաշտեալ են, զնոյնն պաշտեսցեն (ԿԻՐ. 87): Մխիթար վստահացաւ թէ այդ պայմաններով խաղաղութիւն կը հաստատուի, սակայն Չաքարէ առանց գիտելոյ վարդապետին հրամայեց ընդդիմադիրներուն գլխաւորները մերժել յօտարութիւն: Գօշ այդ բանը իմնալուն պէս, ուժգին միջնորդեց, եւ զբազումս ի նոցանէ թափեաց՝ դառնալ ի տեղիս իւրեանց, մնացեալներն ալ Չաքարէի եղբօր Իւանէի հրամանով դարձան: Պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ Անիի ժողովը սուսածն ալ օրինաւոր եկեղեցական կերպարան չառաւ, թէ՛ որոշման մը չյանգելուն, եւ թէ՛ Չաքարէի բռնութեանը ենթարկուելուն համար: Իսկ գործերը տարտամ կերպով յառաջեցին, Չաքարէ նոյնպէս վարեցաւ՝ որպէս կամէր, իսկ Հայաստանի եկեղեցիքն ամենայն, առաջին պաշտամամբն վարեցան (ԿԻՐ. 87):

1088. ԼԵՒՈՆԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Հայաստանի դիպուածները այդ վիճակին մէջ թողլով՝ հայեցողութիւննիս նորէն Կիլիկիա դարձուցած ատեննիս, եկեղեցական պարագայ մը չենք ունենար առջեւնիս: Լեւոն կը շարունակէ իր գործերը, երբեմն ողորձով եւ երբեմն բողոքով, երբեմն զենքով եւ երբեմն ճարտարութեամբ կը ջանայ Անտիոքի խնդիրը վերջացնել՝ որ իր եղբօր թոռ Ռուբէնը, զոր իրեն որդեգրած էր, Անտիոքի իշխանութեան անցնէ, միանգամայն իրեն ժառանգ հռչակէ, եւ այսպէս Կիլիկիայով եւ Անտիոքով մեծ Հայ իշխանութիւն մը կազմէ, եւ այսպէս զօրացած՝ Հայաստանն ալ իր իշխանութեան ներքեւ առնէ: Իկոնիոնի սուլտաններուն հետ քանի մը անգամ չափուած եւ յաղթող եղած էր, իսկ Վրաց թագաւորները իրեն արգելք չէին կրնար ըլլալ, մանաւանդ որ անոնց զօրութեան մեծ մասը Հայերն էին, զորս դիւրեն էր իր կողմը ձգել: Որպէսզի Ռուբէն, Ռուբինեանց զարմէն միակ ընտրելի արու համարուի, Լեւոն մինչեւ իսկ կուրացնել տուաւ Մլեհ հօրեղբօրը Գորո անուն գաւալը, թէպէտ յօտար անկողնոյ ծնած, եւ Ռուբէնը պաշտօնապէս թագաժառանգ հռչակեց, 1209ին, երբ տակաւին 12 տարեկան էր, պատանի զեղեցկատեսիլ, հասակաւ երկայն, հերով խարտեաշ որպէս թել ոսկւոյ, ճիւղաբոժ գովելի, իշխանական ձեւով պատկառելի, եւ անձամբ սուրբ (ՄԻՍ. 509): Գործին աւելի ոյժ տալու համար, Հեղի Լամբրոնացիի

յանձնարարած էր Ռթոն Գ. կայսեր այ ներկայանալ, որ 1198ին Հենրիկոս Չ.ի յաջորդած էր, Ռուբենի համար թագաւորական թագ խնդրել իբր թագաժառանգի, ինչ որ շնորհուեցւ, եւ 1211 օգոստոս 15ին, Վերափոխման երկրորդ օրը, թագի հանդիսութիւն ալ կատարուեցաւ: (ՄԻՍ. 510): Նոյն տարին Լեւոն երկրորդ ամուսնութիւն կնքքած էր, եւ Հայոց թագուհիութեան բարձրացուցած, Կիպրոսի թագաւոր Հուկոնի քոյրը եւ վախճանած Ամարիի դուստրը, Լուսինեանց տունէն, Սիպիլ կամ Չապէլ անուն (ՀԵԹ. 82): Ասով Լեւոն քենեկալ կ'ըլլար իր հակառակորդին Բոյեմոնդոս Տրիպոլսեցիին հետ, որ Սիպիլի քրոջ Մելիսենտի հետ ամուսնեցե՛ծ էր: Լեւոն ամուսնութիւնը կարգադրելու համար Կիպրոս գնաց, ուր էառ իւր կին գՍիպիլն (ՀԵԹ. 82 եւ ՍՄԲ. 117). բայց ուրիշ պատմիչ մը երէր յայտնոյս եւ արարին հարսանիս կ'ըսէ (ՄԻՍ. 510), եւ պասկը Սիսի մէջ կատարուած կ'ըլլայ: Կիրակոս այդ ամուսնութեան առթիւ Լեւոնը կը մեղադրէ, թէ նա թէպէտ ամենայն իրօք բարեգոյն էր, բայց միայն միով մասամբ կը թերանար, զի էր նա իգասէր, եւ եթող նա զկինն իւր գառաջին գոր ունէր յիշխանութեան, եւ առ նա ի կնութիւն զդուստրն արքային ի Կիպրոս կղզւոյ Ֆռանկ ազգաւ, զի լիցի նմա թիկունք եւ օգնականք. (ԿԻՐ. 77): Կիրակոս շփոթած պիտի ըլլայ իբր 60 տարեկան Լեւոնի 11 տարեկան Սիպիլի հետ ամուսնանալէն, որուն գաղտնիքը պէտք է տեսնել իրեն թիկունք եւ օգնական փնտռելուն մէջ: Բայց միւս կողմէ Սմբատի վկայութեամբ գիտենք թէ առաջին կինը իբր անհաւատարիմ ամբաստանուած եւ մերժուած եւ Վահկայ բերդը բանտարկուած էր (§ 1078), եւ այդ դէպքը եղած էր 1205ին (ՍՄԲ. 115), մինչ նոր ամուսնութիւնը կը դրուի 1210ին (ՀԵԹ. 82), եւ հինգ տարիներու հեռաւորութիւնը կ'արդարացնէ Լեւոնը թէ պարզ իգասիրութեան հետեւանք չէր երկրորդ ամուսնութիւնը: Այդ միջոցին կրնար մեռած ըլլալբանտարկեալ թագուհին, դիւրին ալ էր անհաւատարմութեան ամբաստանութեամբ օրինաւոր ամուսնալուծութիւն վճռել, որով ամէն առիթի մէջ օրինաւորութեամբ կատարուած կ'ըլլայ Սիպիլի հետ երկրորդ ամուսնութիւնը, եւ օրինաւոր ամուսնութեան պտուղը կ'ըլլայ Չապէլ, որ ծնաւ 1215ին: Լեւոն աղջիկ մըն ալ առաջին ամուսնութենէն ունեցած էր, Ռիթա անուն, որ մօրը մերժուելէն ետքը, իր մեծ մօր Ռիթայի խնամոց յանձնուած էր (ՍՄԲ. 116), եւ 1215ին երբ չափահաս կը նկատուէր ամուսնեցել Յովհաննէս Բրիէնոսի (Jean de Brienne) հետ, որ Ռէ Չուան (Re Giovanni կամ Roi Jean) ալ կոչուած է, զի Երուսաղէմի թագաւորութեան անուանական կոչումը ստանձնած էր:

1089. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Հայոց հայրապետութեան տագնապը, եւ պառակտեալ կաթողիկոսութեանց անտեղութիւնը հարթուեցաւ անակնկալ կերպով, երբ թերեւս նուազ էր հաշտարար լուծումի յանգելու ակնկալութիւնը: Դաւիթ Արքակաղնեցիին մեռաւ, եւ հաւանական է որ տարիքը լեցուն անձ մըն էր: Բարսեղ Անեցիին ալ մեռած էր նոյն միջոցներուն, ինչպէս առիթ ունեցանք յիշել (§ 1084), Անանիա Սեբաստացիին մահնն ալ նոյն միջոցին տեղի ունեցաւ: Երեքին ալ մահուան թուականները տարեթիւով եւ ամսաթիւով նշանակուած չունինք, միայն Արքակաղնեցիին մահը 1211ին կը գրուի Հեթումէ (ՀԵԹ. 82), թէպէտեւ Անեցիին մինչեւ 664, այսինքն 1215, կամ իր համեմատութեամբ 1217 կը յետաձգէ (ՍԱՍ. 146): Բոլոր հակաթոռները կամ բռնադատեալ այթոռակիցները միանգամայն հեռացած էին ասպարէզէն, Չաքարէ արգելք եղած էր Արեւելքի մէջ Բարսեղին յաջորդ մը տալու, որպէս զի Արեւելեայց դիրքը չգօրանայ, Անանիայի կաթողիկոսութիւնը աւելի անձնական նախաձեռնութեան գործն էր, եւ ոչ թէ Իկոնիոնի սուլտանութեան Հայերուն ընդհանրութեան կամքով: Կը կարծուէր որ Լեւոն Դաւիթի յաջորդ մը նշանակելը Յովհաննէսի դէմ հակառակութիւնը շարունակելով, բայց նա այդ միտքը չունեցաւ: Գուցէ երեք հակաթոռներուն հետզհետէ մահը իրեն վրայ ալ տպաւորութիւն գործեց, եւ իբր վերնային կարգադրութիւն մեկնուեցաւ, կամ թէ աստեն անցնելով հակառակութիւնը

մարեցաւ եւ Յովհաննէսի հետ նախկին մտերմութիւնը զօրացաւ: Յովհաննէս ալ թերեւս իր մեծաբարոյ կերպերը մեղմացուց, մանաւանդ որ քեռայրն Հեռի եւ քեռորդին Կոստանդ բանտին մէջ մեռած էին, եւ հակառակութեան պատճառին մեծ մասը ինքնին վերցուած էր: Հեղի Լամբրոնացին ալ, Եւրոպայի ուղեւորութենէն նոր դարձած էր, Լեւոնը իրեն երախտապարտ ըրած էր պապին խոստումները, կայսեր վստահութիւնները, եւ Ռուբէնի համար թագը բերելով, ուստի համարձակութիւն ունեցաւ թագաւորն ու կայթողիկոսը հաշտեցնելու միջամտել: Նախ իր ազգականին՝ Յովհաննէսի միտքը շինեց, անկէ Լեւոնի հաւանութիւնը պատրաստեց, եւ այսպէս Ճոսլին եւ Պալտին Կամարտիասներ բանտէ արձակուեցան, Յովհաննէս եւ Լեւոն հաշտուեցան, հայրապետական կալուածներուն արդիւնքները կաթողիկոսի դարձան, եւ Յովհաննէսի հայրապետական իրաւասութիւնը բովանդակ Հայութենէ ճանչցուեցաւ, Աղթամարի աթոռէն զատ: Հաւանաբար 1212 Օգոստոս 15ին Ռուբէնի թագաժառանգական օրհնութեան հանդէսը (§ 1088), Յովհաննէսի նախագահութեամբ կատարուեցաւ, եւ քաղաքական եւ հոգեւորական կրկին ուրախութիւններով միախառնուեցան ազգն ու եկեղեցին հաւասարապէս:

1090. ԱՆՏԻՈՔԻ ԽՆԴԻՐ

Կիլիկիոյ եւ Լեւոն թագաւորին մտահոգութիւն եւ աշխատութիւն պատճառող կէտը՝ Անտիոքի խնդիրն էր միշտ, որուն մասին բուռն կամ ողորդական միջոցներ կը գործածուէին փոփոխակի, բայց խնդիրը իր վերջնական լուծումէն թէ աւելի կը հեռանար: Հեղի Լամբրոնացիի դեսպանութենէն սպասուած վերջաւորութիւնը՝ խոստումներու շրջանակէն դուրս չելաւ, եւ Լեւոն խաբուած ըլլալուն վրայ զայրացած, նորէն պատերազմական նոր շարժումներու ձեռնարկեց, եւ հետզհետէ զայրացուց: Անտիոքի իշխանութեան սահմանները յարձակեցաւ, եւ շատ վնասներ հասցուց Լատիններուն, մանաւանդ կրօնաւորներուն դէմ հալածանք բացաւ, շատեր իր երկրէն վտարեց, եւ նորերուն մտնելուն արգելքներ դրաւ: Իննովկենտիոս պապ Լեւոնը իր խոստումներուն ուխտադրուժ նկատելով, բանադրանք հրատարակեց 1211ին, սակայն թէ թագաւորը եւ թէ կաթողիկոսը կարելորութիւն չտուին պապին որոշումին, եւ կարծես թէ ցոյց մը ընելու նպատակով, մեծահանդէս եւ արտասովոր շքեղութեամբ ջրօրհնէք կատարեցին 1212 Յունուար 6ին, Լատին իշխաններու եւ այցելուներու ներկայութեան (ՄԻՍ. 476): Նոյն տարին ուղղակի Անտիոք քաղաքի վրան ալ քալեց, եւ զինու զօրութեամբ զայն գրաւեց, եւ անգամ մըն ալ Ռուբէնը իշխանական աթոռը նստեցուց: Ասով իր նպատակին մէջ գոհունակութիւն ստացաւ ըլլալով, Լատիններու դէմ հակառակութիւնները դադարեցուց, ասպետական միաբանութեանց ձեռքէն առած տեղերը ու դղեակները դարձուց, եւ իր երկիրը բացաւ մասնաւորապէս Գենուացի եւ Վենետիկցի վաճառականներուն առջեւ, անոնց դիրութեանց հետ՝ իր երկրին ալ զարգացումը դիտելով: Միւս կողմէն Իննովկենտիոս պապ ալ Լեւոնը խոնարհած ըմբռնելով, բանադրանքի վճիռը ջնջեց, որովհետեւ ոչ այնչափ վրէժխնդրութեան դիտում մըն էր Իննովկենտիոսի նպատակը, որչափ ամէն միջոցներով Լեւոնը ստիպել, որ Երուսաղէմի ազատութեան գործածէ իր զօրութիւնն ու իշխանութիւնը: Սոյն նպատակով պապը նորէն Եւրոպայի իշխանները ոտք հանելու կ'աշխատէր, եւ Լատերանի մէջ գումարուելիք ժողովի մը հրաւիրագիր ցրուեց ամէն կողմ, եւ յատուկ հրաւիրագիր մըն ալ Յովհաննէս կաթողիկոսին ուղղեց, որ իր եպիսկոպոսներով ներկայ գտնուի, եւ Հայոց գործակցութիւնը բերէ խաչակրութեան արշաւանքին: Ժողովը գումարուեցաւ 1215 Նոյեմբեր 11ին, 1300 Լատիններու, այսինքն 71 արքեպիսկոպոսներու եւ 412 եպիսկոպոսներու եւ 800 վանահայրերու եւ վարդապետներու ներկայութեամբ, որ Լատերանեան Դ. եւ տիեզերական ԺԲ. անունով ընդունուած է Լատիններէն (ՊԵԼ. Ա. 1053), սակայն Հայոց մասնակից եղած ըլլալուն բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Իսկ Ռուբէնի իշխանութեան անցնիլը այս անգամ ալ

հաստատուն չեղաւ: Հագիւ թէ Լեւոն հեռացաւ, Բոյեմոնդոս Տրիպոլսեցին նորէն Լատինները իրեն միացուց, եւ Անտիոքը գրաւեց: Որոշակի չէ ճշդուած թէ ինչչափ կրցաւ մնալ Ռուբէն Անտիոքի մէջ: Չանազան եղելութիւններ մերձեցնելով պիտի ըսենք, թէ տեւողական պայքար մը շարունակեց երկու կողմերու մէջ, եւ քաղաքին վրայ կամ գաւառին մէջ պատերազմները անընդհատ եղան:

1091. ՉԱՔԱՐԷԻ ՄԱՀՐ

Երբ այդ եղելութիւնք կը կատարուէին Կիլիկիոյ մէջ, անդին Հայաստանի մէջ Չաքարէ սպարապետ եւ միանամայն Վրաց թագաւորութեան հպատկ Հայաստանի իշխան, թէ Վրաց իշխանութեան եւ թէ Հայոց ազգութեան պայծառութիւնը միանգամայն շատցնել կ'աշխատէր: Մեծ արշաւանք մը կազմակերպեց այլազգիներու դէմ, Սարանդ եւ Արտաւիլը գրաւեց, եւ Արտաւիլի մզկիթին մէջ ապաւինած մեծամեծներն ու կարդացողները այրեց, հին անցքերը յիշելով եւ ըսելով, Իշխանքդ փոխանակ իշխանցն Հայոց՝ գոր այրեցին Տաճիկք ի Նախիջուանի, (§ 547) եւ կուրայքդ փոխանակ քահանայիցն Բագուանայ՝ գոր մորթեցին: Ասկէ ետքը շատ եւս չ'սպրեցաւ Չաքարէ, զի ելին վերք անբժշկելիք յանդամս նորա, եւ յողջանալ միոյն միւսն բուսանէր, մինչեւ որ յետ սկսաւ աւուրց վախճանեցաւ, եւ Սանահինի մէջ թաղուեցաւ (ԿԻՐ. 93): Չաքարէի անունը իր պատույ տեղը պէտք է գրաւէ ազգային պատմութեան մէջ, իր եկեղեցւոյն հաւատարմութեան եւ անոր պայծառութեան համար ունեցած ջանքերուն, եւ օտար իշխանութեան ալ ծառայելով իր ազգը պաշտպանելուն համար: Չաւակ մը թողուց Շահնշահ անուն, տակաւին պատանի, որ հօրեղբօրը Իւսանէի խնամոց ներքեւ եւ անոր կնոջ Խօշակի ձեռքը դաստիարակուելով, եւ անոնց յունադաւանութեանը հետեւեցաւ (ՎԱՐ. 140): Չաքարէի մահը տեղի ունեցաւ 1212-ին:

1092. ՄԻՒԻԹԱՐ ԳՕՇԻ ՄԱՀՐ

Միւս տարին, 1213ին վախճանեցաւ Միսիթար Գօշը վարդապետը, ավելորեալ եւ լի աւուրքք, Նոր-Գետկայ վանքին մէջ (ԿԻՐ. 114): Միսիթարի անունը անելի պայծառացած է իր Դատաստանագիրքով եւ ուրիշ գործիչ ալ իր նշանակութիւնն ունի, գրական արդիւնքներով (§ 1080), բայց մանաւանդ այն հեղինակաւոր միջամտութեամբը՝ որով կրցաւ Արեւելեայց ընդդիմութեան եւ Արեւմտեայց օտարասիրութեան մէջ միջսահման ընթացք մը բռնելով, գործերուն խաղաղ վիճակ պատրաստել, եւ յարուցուծ երկպառակութիւնները հարթել: Ինքն անձամբ Արեւելեայց ընդդիմութեան համեմատ եղած է, բայց Կիլիկիոյ մէջ ալ ապրելով, եւ նորութիւն ըսուածներէն մի մասին նախնի սովորութեանց վերանորոգումն ըլլալը ճանչնալով, ջանացած է մեղմ կերպերով անոնց կիրառութիւնը Արեւելեայց ալ ընտելացնել:

1093. ՏՈՒՏԵՆՈՐԴԻԻ ՄԱՀՐ

Այդ միջոցին պէտք է հանդիպած ըլլայ Գրիգոր Տուտենորդիի ալ մահը, որ այնչափ աղմուկ բարձրացուց Գրիգոր Տղայի եւ Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութեան օրերը, եւ յամառ ընդդիմադիր մը եղաւ Կիլիկեցւոց օտարասիրութեան, եւ բուռն ախոյեան մը Ներսէս Լամբրոնացիի դէմ: Ինչպէս Լամբրոնացիին համար ըսինք, թէ կատարեալ հայադաւան մըն էր իր օտարասիրութեան ներքեւ (§ 1061), նոյնը պիտի ըսենք Տուտենորդիին համար, թէ կատարեալ կանոնապահ մըն էր, իր բուռն յամառութեան մէջ: Նախանձայոյզ պահպանողականութիւնը չափազանցելով, մինչեւ իսկ չէր ուզեր ուղղել ինչ որ պարագայից բերմամբ մուծուած գեղծում էր, գոր օրինակ քահանայական զգեստներու զանցառութիւնը, որոնք Լուսաւորչին դարէն սկսելով գործածուած էին: Այդ

յամատուօթիւնը եւ անհանդարտ գործունէութիւնը զինքն մինչեւ իսկ անտեղի ձեռնարկներու մղեց, որով ծերութեան օրերուն մէջ բանտարգելութեան ալ ենթարկուեցաւ (§ 1085), անշուշտ վանքի մը մէջ, ուսկից ետքը այլեւս իր անունը ջիշուիր պատմութեան մէջ, եւ հասունացեալ տարիքին մէջ կրած նեղութիւնը՝ փութացուցած կ'ըլլայ իր մահը:

1094. ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻ ԵՒ ՏՈՒՏԷՈՐԴԻ

Եթէ երբեք Լամբրոնացին Տուտերդիին հետ բաղդատել ուզենք, եւ երկուքին ուղղութիւնները քննադատութեան եւ գնահատութեան ենթարկենք, երկու ծայրահեղութեանց մասին հաւարապէս մեր մեղադրանքը յայտնելու պիտի չվարանինք, աւելցնելով՝ թէ աւելի ապահով էր պահպանողական ուղղութեամբ յառաջել, քան օտարասէր զիջողութիւններով նորութեանց հետեւիլ: Այդ վերջին կերպը շատ աւելի վտանգաւոր էր եկեղեցւոյն իսկութեան տեսակէտէն, եւ Հայ եկեղեցւոյն ինքնութեան նպատակակէտէն: Չեղումներու եւ վերնորոգումներու խնդիրը՝ այսօր իսկ արդիական խնդիր մը եղած է, եւ մենք պատեհ առիթ կը նկատենք մեր միտքը համարձակօրէն արտայայտելու: Մենք ոչ զեղումներու պահպանութեան եւ ոչ նորութիւններու ներմուծութեան պաշտպան կրնանք կանգնիլ, այլ Հայ եկեղեցւոյ ինքնութեան վրայ հիմնուելով՝ կը սիրենք իբր կանոն ընդունիլ Հայ եկեղեցւոյ սկզբնական կազմակերպութիւնը, Լուսաւորիչով սկսած, Որդւոց եւ Թոռանց օրով զարգացած եւ Թարգմանչաց դարին փակուած, Քաղկեդոնի խնդիրը յուզուելէն առաջ: Կը դիտենք ամէն եկեղեցական խնդիր, դաւանութիւն եւ վարդապետութիւն, օրէնք եւ կանոն, ծէս եւ արարողութիւն, կերպ եւ սովորութիւն, այդ սկզբունքով ճշդել, եւ դժուարութիւնները այդ փաստով լուծել: Կիլիկեցւոց թոյլատու զիջողութիւնը շատ բաներ յունացուց եւ լատինացուց Հայ եկեղեցւոյ մէջ, ինչ որ շատ եւալի առջեւ գացած կ'ըլլար եթէ վերջէնվերջ Արեւելեաց ազդեցութիւնը գերակշռելով հայրապետական աթոռը Արեւելք չդառնար: Շատ կէտեր այսօր մեր մէջ՝ Յունաց կամ Լատինաց համակերպութիւնը զգեցած են, եւ զուտ հայկական ոգւով կ'ընդունինք՝ զանոնք թօթափել, եւ նախկին հայկականը վերակենդանացնել՝ Լուսաւորչի եւ Թարգմանչաց դարերուն հիմամբ: Այդ ուղղութիւնը ոչ միայն փափաք մըն է ազգասիրական զգացումէն մղուած, այլ եւ օգուտ մըն է լայնախոհ եւ ազատամիտ միտումներու տեսակէտէն նկատուած, որոնք եթէ նոր դարուս մէջ կը զօրանան, մեր ազգային եկեղեցւոյն բուն ոգւոյն եւ հին ուղղութեան կը համապատասխանեն: Միայն թէ յախուռն եւ անխորհուրդ ձեռնարկն ալ չենք յաճնարարեր, հասուն քննութեանց եւ բաւարար գննութեանց արդիւնք պէտք է ըլլայ՝ որոշել հինն ու նորը, բնիկն ու օտարը, եւ միանգամայն աստիճանաւոր եւ խոհական կարգ մըն ալ պահելու է ուղղութեանց եւ փոփոխութեանց մէջ, որպէսզի հապճեալ որոշումներէ եւ շտապ որոշումներէ եւ շտապ գործադրութիւններէ ծագող անտեղութեանց ալ դուռ չբացուի: Առիթէն օգտուելով տեսութիւննիս յայտնելէ ետքը, պատմութեան կարգին դառնանք:

1095. ԼԵՒՈՆԻ ՓԱՓԱՔՆԵՐԸ

Անտիոքի խնդիրը չէր դադարած իր ամէն ուժգնութեամբ շարունակել, Լեւոն աշխատելով Ռուբէնը նստեցնել, եւ Բոյեմոնդոս Տրիպոլիտեցին ուզելով զայն իւրացնել: Իսկ Անտիոքացիք եւ Լատինացիք մերթ մէկուն եւ մերթ միւսին կողմն կ'անցնէին, ինչպէս որ առօրեայ շահեր ու ակնարկութիւններ իրենց կը թելադրէին: Յիշատակներ կան որոնք 1215ին Լեւոնը Անտիոքի մէջ կը ցուցնեն, մինչ 1216ին Լեւոն նորէն Անտիոքի դէմ կը պատերազմի զայն գրաւելու համար: Վերջապէս Լեւոն զգաց թէ լոկ զենքի զօրութեամբ

գործը պիտի չվերջանայ, ուստի որոշեց ուրիշ միջոցներու ալ դիմել Անտիոքը գրաւելու: Հերոլմ (ՀԵԹ. 82) եւ Անեցին (ՄԱՄ. 117) կը գրեն թէ Լեւոն էառ դաւով ի գիշերի զԱնտիոք, այլ ժամանակակիցն Սմբատ աւելի ճշդութեամբ կը գրէ, թէ էառ զԱնտաք իմաստութեամբ, որովհետեւ առատ պարգեւօք եւ խոստմամբ հաւանեցոյց յիշխանացն, եւ նոքա բացին զդուռն գիշերի յորում եմուտ շատ զօրօք, Փետր. 14ին, Տեսաբնդառաջի տօնին (ՄԻՍ. 502), իսկ անոնք որ միջնաբերդին մէջ էին, իսկ աւուրց եկին ի հնազանդութիւն (ՍՄԲ. 117), եւ այս անգամ աւելի հաստատուն եղաւ Ռուբէնի իշխանութիւնը, որ 1216էն մինչեւ 1219 զայն պահեց շարունակ: Այդ հանդարտութեան նպաստեց հինգերորդ Իսաչակիր արշաւանքին սկսիլը Արեւմուտքի մէջ 1217ին, որ անհրաժեշտ պէտք ունէր Լեւոնի օգնութեան: Իննովկենտիոս Գ. մեռած էր 1216 Յուլիս 16ին Պերուսի (Perugia) քաղաքին մէջ (ՍՄԲ. 117), բայց Հոնորիոս Գ. որ անոր յաջոցդեց, ձեռք զարկաւ գլուխ հանել 1215ի Լատերանեան ժողովին մէջ հաստատուած իսաչակիր արշաւանքը, որուն առաջնորդ կանգնեցաւ Անդրէաս Բ. Հունգարաց թագաւորը, եւ իրեն օգնական Յովհաննէս Բրիւնոս, Երուսաղէմի անուանեալ թագաւորը: Հոնորիոս ալ ոչ նուազ քան Իննովկենտիոս մեծ նշանակութիւն կ'ընծայէր Լեւոնի զօրութեան եւ օգնութեան. հետեւապէս չէին ուզեր զայն վշտացնել Անտիոքի խնդրով: Լեւոն ալ համապատասխանեց անոնց ակնկալութեան, եւ մինչեւ Պտղոմիս գնաց արշաւանքին առաջնորդելու եւ օգնելու, եւ Պաղեստին ալ հասաւ ու թափորի ձախող պատերազմին գտնուեցաւ: Ասոր վրայ գժտութիւն ինկաւ Իսաչակիրներու մէջ: Անդրէաս Հունգարացին որոշեց ետ դառնալ Կիլիկիոյ ճամբով, Լեւոն ալ անոր ընկերացաւ, եւ զայն հիւրընկալեց Սիսի մէջ 1218ին, եւ այս առթիւ հաստատուեցաւ Անդրէասի եւ Լեւոնի մէջ խնամախօսութեան դաշինքը: Ռուբէն Անտիոքի իշխանութեան մէջ հաստատուելէն ետքը մեծամտելով, սկսած էր յոխորտանօք վարուիլ Լեւոնի հետ, Լեւոն ալ անսպով, արդէն յետս կոչած էր Ռուբէնի շնորհած թագաժառանգութեան իրաւունքը, եւ իրեն ժառանգ ու յաջորդ հռչակած էր Սիսիլէ ունեցած միամօր դուստրը, Եղիսաբէթ անուն, որ ըստ Փրանկաց լեզուին Չապէլ կոչի (ՎԱՐ. 141), հագիւ երկու տարեկան եղած ատենը: Այդ Չապէլին համբ համաձայնեցան որ ամուսնանայ Անդրէասի Անդրէաս որդւոյն հետ, եւ փեսայն Հայոց թագաւոր ըլլայ, եթէ Չապէլ կանուխ մեռնի ալ, եւ այդ պայմանները պապին ալ հաղորդուեցան, որ իր հաւանութիւնը տուաւ 1219 Մարտ 4ի պաշտօնագիրով (ՄԻՍ. 513): Ինչպէս դիւրին է նկատել, պարզ քաղաքական յարաբերութիւններ էին ասոնք եւ հետեւանք Լեւոնի հռոմէական կայսրութեան եւ պապութեան հովանաւորեալը կամ լինը նկատուելուն:

1096. ՄԱՀՆ ՌԻԺԱՌԱՆԳԸ

Յովհաննէս կաթողիկոս խաղաղօրէն եւ հանդարտօրէն իր կաթողիկոսութիւնը կը վարէր այդ միջոցին, եւ իր բարեբախտութենէն կամ թէ ճարտարութենէն, Լատինաց հետ յարաբերութիւններ պարզապէս քաղաքական գետնի վրայ կը կատարուէին, ու վարդապետական կամ ծիսական խնդիրներ չէին յուզուեր: Թագաւորին հետ յարաբերութիւններն ալ շատ յաջող կը յառաջէին, եւ Լեւոն եւ Յովհաննէս իրարու մօտ ըլլալու եւ իրարու գործակից գտնուելու նպատակով կ'որոշէին, որ կաթողիկոսը Հռոմկլայի բերդաքաղաքը թողով, Կիլիկիոյ մէջ Դրագարկի վանքը բնակի, զոր Լեւոն անոր տրամադրութեան ներքեւ կը դնէր Հեղի Հերոլմ առաջնորդին մեռնելէն ետքը: Ոմանք ալ տեղափոխութիւնը իբր փոխանակութիւն կը մեկնեն, եւ Հռոմկլայի Դրագարկի փոխարէն Լեւոնի թողուած կը կարծեն (ՄԻՍ. 232), սակայն նկատելով որ Յովհաննէսի քանի մը տարի Դրագարկ բնակելէն ետքը, անոր յաջորդը նորէն Հռոմկլայ կը դառնայ, աւելի ուղիղ կ'երեւի ըսել, թէ Հռոմկլայ հայրապետական սեփականութիւն եւ հայրապետնոց ըլլալէ չդադրեցաւ, եւ Լեւոն Յովհաննէսը մօտ ունենալու համար,

Դրագարկը անոր տրամադրության ներքեւ դրաւ, ինչպէս վերջէն զայն իր աղջկան խնամակալ հաստատելէն ալ կը տեսնուի: Այդ տեղափոխութիւնը եղաւ 1218ին, երբ արդեն Լեւոն ախտով եւ հիւանդութեամբ տկարացած էր, ցաւոտեալ էր ի ճիկրիսէն եւ աւերեալ էր ձեռքն ու ոտքն (ՄՄԲ. 117): Այդ միջոցին Իկոնիոնի սուլտանութեան հետ տեղի ունեցած պատերազմները (ՄՄԲ. 117) ներքին եւ ազգային գործերուն հետ ուղղակի չեն կապուիր: Ինչ որ աւելի մեզ կը շահագրգռէ՝ Լեւոնի առողջութեան տակաւ վատթարիլն է, որ իրեն ալ գուշակել կուտար իր մօտալուտ վախճանը: Նոյն միջոցին, այսինքն 1219ին սկիզբները Լատիններ նորէն Բոյեմոնդոսի կողմն անցնելով Ռուբէնը Անտիոքէ վտարեցին, զի Խաչակրութեան գործը ընդհատած եւ Լեւոն ալ հիւանդութեամբ տկարացած էր: Ռուբէն նորէն դիմեց Լեւոնի, այլ սա այլեւս անկէ երես դարձուցած էր: Իր միակ հոգը թագաւորութեան յաջորդութիւնն էր, իսկ թագաժառանգուիին հազիւ հինգ տարեկան էր տակաւին: Այդ պատճառով թագաւորութեան խնամակալութիւն կազմեց երեք կարողագոյն անձերէ բաղկացած, Յովհաննէս կաթողիկոս, Կոստանդին սպարապէտ՝ իր Վասակ մօրեղբօր որդին՝ որ Մոզոն մականունն ալ ունեցած է (ՀՅ. 483), եւ Սիր-Ադան իշխան մը հոռոմ դաւանութեամբ (ՄԱՄ. 118), թերեւս եւ հոռոմ ազգաւ (ՄԻԽ. 505), բայց իբրեւ քաջ դիւանագէտ ճանչցուած: Այսպէս ապահովութեան տամար ալ սաստիկ երդումներով ջանաց պարտաւորել բոլոր իշխանները ու զօրաւարները, եւ նոյն իսկ զինուորներու գունդերը, թէ պիտի յարգեն իր կամքը եւ պիտի հնազանդին իրեն աղջկան ու անոր խնամակալներուն: Ախտաւորներ, որչափ ալ իրենց կեանքին համար կը վախնան, նոյնչափ ալ մանր նշաններէ խաբուելով մահը իրենցմէ կը հեռացնեն: Յովհաննէս կաթողիկոս անձամբ կատարէ դժպիհի պաշտօն մը, եւ անոր զգացնէ իր կեանքին մօտալուտ վախճանը: Ասոր վրայ, թէ նոր գարունին լեռնային զեփիւռովը կազդուրուելու, եւ թէ սիրելի ձեռակերտն եղող Ակների կամ Ականց վանքին մէջ մեռնելու եւ թաղուելու փափարով: Լեւոն Սիսիէ մեկնեցաւ զատիկէ ետքը, որ այն տարի Ապրիլ 7ին կը հանդիպէր: Փոքր օթեւաններով եւ ընդհատեալ հանգիստներով սկսաւ յառաջել Սիսէ դէպի Բարձրբերդի գաւառը: շարունակ իրեններուն կը յանձնարարէր Հայ թագաւորութեան պաշտպանութիւնը, իր Չապէլը ու անոր խօսեցեալ Անդրէասը: Մակային Ակներ ալ չկրցաւ հասնիլ, եւ Սրվանտ կամ Մավոփան գիւղէ անդին չկրցաւ ճանապարհորդել, եւ այնտեղ վախճանեցաւ 1219 Մայիս 2ին (ՅԱՄ. Ա. 196), հինգշաբթի օր, յինանց մէջ, Գրիգոր Սկեւռացի վարդապետէ ընդունելով վերջին հոգեւորական միախորհրդիւնները: Խնամակալները մտածեցին թէ Ակների վանքին տեղին եզր էր, եւ հնար էր որ այլազգիներ հանցնէ զդա եւ այրեցնէ հրով, ուստի կամքը տեղըտարած ըլլալու համար զսիրտն եւ զփորն տարան ի վանքն Ակներ, իսկ զմարմին նորա թաղեցին ի Սիս (ԿԻՐ. 94):

1097. ԽՆԱՄԱԿԱԼՔ ԵՒ ՀԵՏԱՄՈՒՏՔ

Յովհաննէս կաթողիկոս իր եկեղեցական պաշտօնը լրացուց պատշաճ յուղարկաւորութիւն կատարելով, Հայոց վերջին հարստութեան առաջին թագաւորին, անոր բարձր արժանիքին համաձայն: Լեւոնիձիրքերը կատարեալ եղան ամէն ճիւղերու մէջ հաւասարապէս, արիասիրտ պատերազմիկ, քաջ զօրագլուխ, ճարտար աշխարհավար, յաջող դիւանագէտ, բարեպաշտ քրիստոնէայ, առատաձեռն եկեղեցասէր, ժողովուրդին խնամող, արդարութեան պաշտպան, ուսմանց եւ դպրութեանց քաջակերող, որ կրցաւ Ռուբէնի հիմնած փոքր իշխանութիւնը Հայ թագաւորութեան վերացել՝ նոյնիսկ Հայուն բնաշխարհէն դուրս: Նշանակութեան արժանի է եւս իրեն համար վկայուած ըլլալը, թէ ուղղափառ հաւատով կենցաղավարեալ սպրեցաւ ու մեռաւ (ՄԻԽ. 505): Եւ ուղղափառ անունը մեր պատմիչներուն բերանը կը հնչէ իբրեւ հաւատարիմ հայադաւան, եւ ոչ երբեք հոռմէադաւան: Չայդ դիտել կուտանք պնդելով, թէ Լեւոնի

լատինասիրութիւնը երբեք զինքն իր եկեղեցիէն չհեռացուց, եւ ըրած զիջողութիւններն ալ արտաքին եւ առժամեայ ձեւակերպութիւններէ անդին չանցան (§1055): Յովհաննէս կաթողիկոս նոր կերպարան մըն ալ զգեցած էր թագաւորութեան խնամակալ նշանակուելով, եւ այնուհետեւ քաղաքական գործունէութեան մեծ ասպարէզ մը բացուեցաւ իրեն, իր կեանքին վերջին տարւոյն մէջ: Իրեն համար նոր չէին քաղաքական գործերն ալ, բայց նոր դժուարութիւն կը բացուէր, միւս երկու խնամակալներուն իրարու կատարելապէս համամիտ չըլլալուն համար, քանի որ յունադաւան մըն էր Սիրադան: Մակայն սա շատ շուտ ասպարէզէն պակսեցաւ, վասն զի քիչ ետքը սպանաւ ի Հաշիշեացն (ՄԻԽ. 505). որոնք են այլազգի մոլեռանդներ, աւազակութեամբ ապրողներ, մինչեւ իսկ գործը նունին համանշանակ դառնալու չափ (Հաշիշի assassin): Պատմիչը կ'ուրախանայ թէ լաւ եղաւ Սիրադանի սպանութիւնը, վասն զի խորհէր ի միտս յինքն առնուլ զիշխանութիւն (ՄԻԽ. 505), այսինքն է, իր ուղղութեան հպատակեցնել Հայոց թագաւորութիւնը: Յովհաննէս ու Կոստանդին մինակ մնացին խնամակալութեան մէջ, եւ պարտաւորուեցան ամբողջապէս իրենց վրայ առնուլ իշխանութիւնը, վասն զի լուր եկաւ թէ Հունգարաց թագաւոր Անդրէասը ետ կեցած է իր որդին Չապէլի հետ ամուսնացնելէ եւ Հայոց թագաւորընելէ: Պատճառը որոշակի ըսուած, բայց շատ հաւանական է, որ Անդրէաս արքայորդին Հայ դաւանութեամբ մկրտելով (ՄԻԽ. 505) գահ բարձրացնելու պայմանը՝ հաճելի եղած չըլլայ Հունգարաց թագուհւոյն եւ աւագանւոյն ու կղերին: Հայոց թագին յաւակնութիւն ունեցողներն ալ նոր դժուարութիւններ յարուցին: Յովհաննէս Բրիէնոս Երուսաղէմի անուանեալ թագաւորը, 1220 Փետրուարին փորձ փորձեց Հայոց թագաւորութեան տիրանալ, իբր ամուսին Ռիթայի՝ Լեւոն երիցագոյն դստեր. սակայն ինքն իր գործը խանգարեց, կոշտ հարուածով մը Ռիթայի մահը փութացնելով, եւ իր ժառանգութեան փաստը կորսնցնելով: Ժառանգութեան թեկնածուներ եղան նաեւ Վահրամ տէր Կոռիկոսոյ, որ Ռուբէնի մօր Ալիծի հետ կ'ուզէր ամուսնանալ, եւ ճօճրէ տէր Մարուանդիքարի՝ որ Լեւոնի այրիին Սիպիլի հետ ամուսնանալու կը ձգտէր: Ասոնց հետ ժառանգութեան կը յաւակներ նաեւ Ռուբէն, Լեւոնի եղբօր թոռը, երբեմն թագաժառանգ նշանակուած (§ 1088), յետոյ մերժուած (§ 1095), եւ վերջէն Անտիոքի իշխանութենէն ալ վտարուած (§ 1096), այլ կրնար իբր գորաւոր փաստ գործածել Ռուբինեանց տոհմէն միակ արու մնացած ըլլալը: Իրեն նպաստաւոր եղան նաեւ Հայ իշխաններէն ոմանք, եւ յատկապէս Լեւոն տէր Կապանի եւ Սահակ տէր Մազկայ, եւ բաւական զօրութեամբ ամրացան Տարսոնի մէջ: Կոստանդին սպարապետ եւ խնամակալ պարտաւորուեցաւ վրանին երթալ, եւ զինու զօրութեամբ Տարսոնը գրաւել, եւ Ռուբէնը եւ իր կուսակիցները կալանաւորել եւ բանտ նետել, ուր եւ մեռան. եւ այսպէս Չապէլի ժառանգական իրաւունքը սպահովուեցաւ (ՄԻԽ. 516):

1098. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՄԱՀԸ

Յովհաննէս կաթողիկոս իբրեւ խնամակալ պարտ սեպած էր անձամբ ընկերանալ Կոստանդին սպարապետին, երբոր Տարսոնի վրայ քայեց. սակայն յառաջ քան զառնուլ քաղաքին վախճանեցաւ (ՄԻԽ. 516). չենք զիտեր թէ Տրսոնի առջեւ բանակին մէջ, թէ ոչ բանակէն ետ գալով Սիսի մէջ: Մարմինը թաղուեցաւ Դրագարկի վանքը (ՍՍՄ.148): Յովհաննէսի մահուան թուկանը 1220 նշանակուած է (ՀԵԹ. 83. ՄԻԽ. 516), եւ թեպէտ ամսաթիւը յիշուած չէ, այլ ամառուան միջոցին պէտք է դնել ժամանակագրական պահանջմամբ: Գուցէ բանակին նեղութիւնը եւ ամառային տօթը վտանգեցին ծերացեալ կաթողիկոսին առողջութիւնը, եւ մահուան ալ պատճառ եղան: Յովհաննէս Մեծաբարոյ, պզտիկ դէմք մը չէ կաթողիկոսաց շարքին մէջ, իրեն կատարած տարբեր, բայց ոչ ստորին դերերովը: Յստակ ու սեփական գաղափարներու տէր կը տեսնուի, իր համոզումներու հետեւող առանց աղմուկի, ուրիշը շահելու ճարտար առանց քծնելու: Իր եկեղեցական

ուղղութիւնը լատինասիրութենէ հեռու էր, նոյնիսկ Լեւոնի առջեւ չստրկանալով, բայց ոչ ալ անարգելով այն օգուտները՝ որոնք կը յուսացուին խոհական զիջողութիւններէ եւ չափաւոր համակերպութենէ, առատանալով միանգամայն ազնիւ ու պատուադիր ձեւերու մէջ, զորս քաղաքաւարի յարաբերութիւնները կը պահանջէին: Թէպէտ իր հայրապետութեան սկիզբները յաջողութեամբ յսկսան, կաթողիկոսութեան բազմաճիւղի պառակտումներով (§ 1079), բայց Յովհաննէս իր գերակայ դիրքը պահեց այնպիսի վեհանձնութեամբ եւ մեծաբարոյութեամբ, որ երբ հակաթոռները մեռան, ոչ մէկ կողմը մտածեց պառակտումը շարունակել, եւ ամէնքը միացան Յովհաննէսի իշխանութեան ներքեւ (§ 1089): Հետեւապէս քնի մը տարուան տագնապէ ետքը, Յովհաննէս փառօք եւ պատուով, յաջողութեամբ եւ արդիւնաւորութեամբ շարունակեց իր իշխանութիւնը այնպիսի արժանաւորութեամբ, որ Լեւոն իսկ զայն յարմար դտեց Հայոց թագաւորութեն ինամակալ նշանակելու, երկար ատեն իրեն գործակից ունենալէ ետքը: Մեր այդ տեսութիւնները կաթողիկոսական գործունէութեանը վրայ կը հիմնուին, թէ ոչ իր կրօնի զանց չըրինք Քարավէժի նկատմամբ վարմունքը մեղադրել (§ 1046), եւ Լամբրոնացիին հետ գործակցութիւնը քննադատել (§ 1058), երբ ինքն Յովհաննէս ալ հետամուտ էր իր ասպարէզը ընդարձակել:

1099. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Յովհաննէսի եւ Լեւոնի իշխանութեանց օրերը նշանաւոր եղած են ուսումնական եւ արդիւնաւոր վարդապետներու բազմութեամբ, թէպէտ անոնց մեծ մասը նախորդներուն ժամանակին սկսած էին ծաղկել: Արդէն յիշած ենք Գրիգոր Տուտեորդին (§ 1093) եւ Մխիթար Գօշը (§ 1092), շատերու անունները տուինք եղելութեանց առթիւ ինչպէս Դաւիթ Քոբայրեցին, Վարդան Հաղբասացին, Իգնատիոս Հաղբասացին, Յովհաննէս Սանահնեցին, Գրիգոր Մոնմոնիկը, Տուրքիկ Թեղենեցացին, Եղիա Հաւուցթառեցին, Մարգիս Սեւանեցին, Գրիգոր Դնեցին (§ 1084), Յովհաննէս Տաւուշեցին (§ 1080), Ներսէս Կեչառուեցին (§ 1087), որոնք աննշան անձեր չէին: Շատ անլի բազմթիւ եղան Գօշի աշակերտները, եւ ամէնքն ալ համբաւաւոր, այնպէս որ ուրիշ տեղի վարդապետներ, ծածկէին զինքեանս եւ գային ի կարգ աշակերտաց Գօշին: Անոր աշակերտներէն յատուկ կերպով մը կը յիշատակուին, Թորոս Մելիտիսեցին, զոր կը գովէ Կիրակոս իբրեւ հաւասարապատիւ Յովհաննէս Վանականի, որ ծանօթ է իր ընտիր արդիւնքներով (ԿԻՐ. 113): Պէտք է առանձինն յիշել Մարտիրոս Գետկացին ալ, զոր Գօշ արժանաւոր տեսաւ Նոր Գետկայ վանքին առաջնորդութեան մէջ իրեն յաջորդելու (ԿԻՐ. 114): Կիրակոս Գանձակեցին ալ, եղած է աշակերտ սուրբ վարդապետին Մխիթարայ, որ մականուամբ Գօշ կոչուր, ինչպէս ինքն ալ կը յայտարարէ (ԿԻՐ. 243): Վարդապետներու այս կարգին պիտի յիշենք եւս Աստուածատուր վարդապետ Արճիշեցիին, Աբղայրկայ Որդի մականուանեալ, հարուստի զաւակ, որ մօրը եւ հօրը մեռնելէն ետքը բոլոր ժառանգութիւնը աղքատներուն բաշխելով, Տանիկներէն ալ շատեր քրիստոնէութեան դարձուց: Բայց սով մոլեռանդներու զայրոյթին առիթ տուաւ, որոնք մարդ մը խնդրելով վանքին դրան առջեւ թողեցին, եւ ետքէն վարդապետը ամբաստանեցին, եւ այս պատճառեւ քրիստոնէից շարդ մըն ալ կը պատրաստէին: Սակայն Աստուածատուր յաջողեցաւ զրպարտութիւնը ցրել, ինչպէս կը պատմեն, նոյն իսկ մեռած մարդը խօսիլ տալով, ուսկից Աստուածատուրի Մեռելյարոյց մականունն ալ (ԿԻՐ. 92): Նշանաւոր վարդապետներուն մէջ կը յիշուին եւս Գեորգ Կարենացի, եւ Գեորգ Տիրացու մականուանեալը եւ Ստեփանոս Տերյուսկանորդի (ԿԻՐ. 91), որուն վրայ առանձինն իր կարգին:

1100. ԹԷՈՂՈՐՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ

Պատշաճ կը դատենք յառաջ բերել այս տեղ նաեւ Թեոդորոս Կեսարացիի նահատակութիւնը: Երիտասարդ արհեստաւոր մըն Թեոդորոս, որ կարօտութեան միջոցին փոխորամ առած էր այլազգիէ մը, եւ պայմանաժամին չկարենալով վճարել, պարտատէրին ու դատաւորին խստութենէն ազատելու համար ուրացութեան էր դիմած: Բայց շուտով ուշաբերելով եւ ըրածին վրայ գոջալով, Կեսարիայէ կը փախչէր, եւ անձանօթ կը բնակէր Գրըշէհիրի մէջ: Այն տեղ պատահմամբ կը ճանչցուի Կեսարացի այլազգիէ մը, եւ դատուորին կը մատնուի իբրեւ իսլամութենէ ետ դարձող մը: Առաջին հարցափորձէ ետքը քրիստոնէութեան վրայ հաստատ մնալուն, Կեսարիա կը դրկուի, ուր էր սուլտանը եւ այնտեղ ալ աղաչանքներ եւ յորդորներ, խոստումներ եւ պարգեւներ չեն կրնար համոզել Թեոդորոսը: Ասոր վրայ ձեռք կը զարնուի խոշտանգանքներու եւ տանջանքներու, որոնք ամսօրեայ ժամանակով կը շարունակուին ամենայն խստութեամբ: Անանիա կաթողիկոս Մերաստիոյ, որ Կեսարիան կը գտնուէր այն միջոցին, Գէորգ քահանայի ձեռքով քաջալերական յորդորներէ եւ աղօթքէ զատ օգնութիւն մը չկրնար հասցնել Թեոդորոսի (ՆՈՐ. 85), որ վերջապէս սուրի հարուածներով եւ քարկոծումով կը նահատակուի քաղաքին հրապարակին մէջ մահափայտին կապուած (ՆՈՐ. 92): Մահուան օրը նշանակուած է 653 մարտի 12=1204 Մայիս 18, երեքշաբթի օր (ՆՈՐ. 93), որ ճիշդ կու գայ հռոմէական տոմարով, որչափ ալ մարտի 12ը մեր անշարժ տոմարի հաշուով կը պատասխանէ Մայիսի 19ին, եւ իրօք այն օր գրուած է յիշատակը Յայսմաւորքի մէջ (ՅԱՍ. Ա. 223), բայց այս առթիւ եօթնեկի օրն ալ պէտք կ'ըլլայ չորեքշաբթիի փոխել: Այլեւս պէտք չենք զգար շարժական տոմարի դիմել, որուն հաշուով մարտի 12ը Նոյեմբեր 6ին կը համեմատուի: Ժամանակակից մարտիրոսներէն կը յիշուի նաեւ Առաքել Կէրորցի քահանան, զանազան տանջանօք նահատակեալ, մերձաւորաբար 1208ին, բայց անկի տեղեկութիւն չկայ իր վրան (ՆՈՐ. 94):

ՎԵՐՁ